

NAGYKANIZSA

VÁROSI MONOGRÁFIA

II.

NAGYKANIZSA
Városi monográfia
II. kötet

ISBN szám: 963 219 647 3

Nagykanizsa Monográfia II. kötet

Kiadja:
Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata

Felelős kiadó: Litter Nándor

2006

Kanizsai Nyomda Kft., Nagykanizsa — Felelős vezető: Brenner Árpád

NAGYKANIZSA

Városi monográfia

Második kötet

Nagykanizsa
2006

Írták:

Czupi Gyula
Gócze Rezső
Halász Imre
Hermann Róbert
Kaposi Zoltán
Kardos Ferenc
Kéringer Mária
Kostyál László
Kotnyek István
Lendvai Anna
Rábavölgyi Attila

Lektorálták:

Borsody Csaba
Győriványi Sándor
Kaposi Zoltán
Kelényi György
Kunics Zsuzsa
Magyar Eszter
Simonffy Emil
Szulovszky János
T. Mérey Klára
Urbán Aladár

Szerkesztették:

Lendvai Anna
és
† Rózsa Miklós

TARTALOMJEGYZÉK*

Litter Nándor

Nagykanizsa megyei jogú város polgármestere:

ELŐSZÓ 11

Kaposi Zoltán:

KANIZSA ÖNKORMÁNYZATÁNAK MŰKÖDÉSE

A 18. SZÁZADBAN 13

Kaposi Zoltán:

KANIZSA TÖRTÉNETI HELYRAJZA (1690—1849) 57

Rábavölgyi Attila:

KIS- ÉS NAGYKANIZSA DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSAI

(1690—1849) 113

Kaposi Zoltán:

KANIZSA MEZŐGAZDASÁGA A FEUDALIZMUS UTOLSÓ

IDŐSZAKÁBAN (1690—1849) 151

Lendvai Anna:

KÉZMŰVESSÉG ÉS A CÉHEK TÖRTÉNETE NAGYKANIZSÁN

1690-TŐL 1849-IG 197

Kaposi Zoltán:

KANIZSA KERESKEDELMÉNEK TÖRTÉNETE (1690—1849) . . . 241

Kéringér Mária:

NAGYKANIZSA EGYHÁZAI (1690—1848) 241

Kostyál László:

NAGYKANIZSA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE (1690—1849) 293

Kotnyek István:

NAGYKANIZSAI ISKOLÁK (1690—1849) 371

Halász Imre:

NAGYKANIZSA ÖNKORMÁNYZATA A 19. SZÁZAD ELSŐ

FELÉBEN 397

Hermann Róbert:

NAGYKANIZSA TÖRTÉNETE 1848—49-BEN 455

A NAGYKANIZSÁHOZ CSATOLT KÖZSÉGEK TÖRTÉNETE	527
<i>Gőcze Rezső</i>	
PALIN ÉS KORPAVÁR TÖRTÉNETE (1690—1849)	529
<i>Czupi Gyula—Kardos Ferenc</i>	
MIKLÓSFA TÖRTÉNETE (1690—1848)	565
<i>Kardos Ferenc</i>	
BAGOLA, SÁNC ÉS FAKOS TÖRTÉNETE 1690 ÉS 1848	
KÖZÖTT	587
<i>Kardos Ferenc</i>	
BAJCSA TÖRTÉNETE 1690 ÉS 1848 KÖZÖTT	601
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	613
MUTATÓK	629

* A részletes tartalomjegyzéket lásd a könyv végén

INHALTSVERZEICHNIS*

Nándor Litter

Bürgermeister der Komitatsstadt Nagykanizsa:

VORWORT 11

Zoltán Kaposi:

DIE KOMMUNALVERWALTUNG VON KANIZSA IM
18. JAHRHUNDERT 13

Zoltán Kaposi:

HISTORISCHE TOPOGRAPHIE VON KANIZSA (1690—1849) 57

Attila Rábavölgyi:

DEMOGRAPHISCHE VERÄNDERUNGEN IN KIS- UND
NAGYKANIZSA (1690—1849) 113

Zoltán Kaposi:

KANIZSAS LANDWIRTSCHAFT IN DER LETZTEN PERIODE
DES FEUDALISMUS (1690—1849) 151

Anna Lendvai:

DIE GESCHICHTE DES HANDWERKS UND DER ZÜNFTEN
IN NAGYKANIZSA VON 1690 BIS 1849 197

Zoltán Kaposi:

GESCHICHTE DES HANDELS IN KANIZSA ZWISCHEN
1690 UND 1849 241

Mária Kéringér:

DIE KIRCHEN VON NAGYKANIZSA ZWISCHEN 1690 UND 1848 293

László Kostyál:

DIE KULTURGESCHICHTE VON NAGYKANIZSA ZWISCHEN
1690 UND 1849 341

István Kotnyek:

DIE SCHULEN VON NAGYKANIZSA (1690—1849) 371

Imre Halász:

DIE VERWALTUNG VON NAGYKANIZSA AM ANFANG
DES 19. JAHRHUNDERTS 397

Róbert Hermann:

NAGYKANIZSA 1848—1849 455

DIE GESCHICHTE DER AN NAGYKANIZSA ANGESCHLOSSENEN GEMEINDEN	527
<i>Rezső Gőcze:</i>	
DIE GESCHICHTE VON PALIN UND KORPAVÁR ZWISCHEN 1690 UND 1849	529
<i>Gyula Czupi—Ferenc Kardos:</i>	
DIE GESCHICHTE VON MIKLÓSFA ZWISCHEN 1690 UND 1848	565
<i>Ferenc Kardos:</i>	
DIE GESCHICHTE VON BAGOLA, SÁNC UND FAKOS ZWISCHEN 1690 UND 1848	587
<i>Ferenc Kardos:</i>	
DIE GESCHICHTE VON BAJCSA ZWISCHEN 1690 UND 1848	601
INHALTS- UND QUELLENVERZEICHNIS	613
KENNZIFFERN	629

* Siehe den detaillierten Inhalt am Ende des Buchs

TABLE OF CONTENTS*

<i>Nándor Litter</i> Mayor Municipality of Nagykanizsa: PREFACE	11
<i>Zoltán Kaposi:</i> THE OPERATION OF THE SELF-GOVERNMENT OF KANIZSA IN THE 18TH CENTURY	13
<i>Zoltán Kaposi:</i> THE HISTORIC TOPOGRAPHY OF KANIZSA (1690-1849)	57
<i>Attila Rábavölgyi:</i> THE DEMOGRAPHIC CHANGES OF KIS- AND NAGYKANIZSA (1690-1849)	113
<i>Zoltán Kaposi:</i> THE AGRICULTURE OF KANIZSA IN THE LAST PERIOD OF FEUDALISM (1690-1849)	151
<i>Anna Lendvai:</i> THE HANDICRAFT INDUSTRY AND THE HISTORY OF GUILDS IN NAGYKANIZSA 1690-1849	197
<i>Zoltán Kaposi:</i> THE HISTORY OF TRADE IN KANIZSA (1690-1849)	241
<i>Mária Kéringér:</i> THE CHURCHES OF NAGYKANIZSA 1690-1848	293
<i>László Kostyál:</i> THE CULTURAL HISTORY OF NAGYKANIZSA (1690-1849)	341
<i>István Kotnyek:</i> SCHOOLS OF NAGYKANIZSA (1690-1849)	371
<i>Imre Halász:</i> THE SELF-GOVERNMENT OF NAGYKANIZSA IN THE FIRST PART OF THE 19TH CENTURY	397
<i>Róbert Hermann:</i> THE HISTORY OF NAGYKANIZSA IN 1848-49	455

THE HISTORY OF THE VILLAGES ANNEXED TO NAGYKANIZSA	527
<i>Rezső Góczé:</i>	
THE HISTORY OF PALIN AND KORPAVÁR (1690-1849)	529
<i>Gyula Czupi—Ferenc Kardos:</i>	
THE HISTORY OF MIKLÓSFA 1690-1848	565
<i>Ferenc Kardos:</i>	
THE HISTORY OF BAGOLA, SÁNC AND FAKOS BETWEEN 1690 AND 1848	587
<i>Ferenc Kardos:</i>	
THE HISTORY OF BAJCSA BETWEEN 1690 AND 1848	601
SOURCES AND LITERATURE	613
INDEX	629

* See detailed table of contents at the end of the book

ELŐSZÓ

Örömmel és szeretettel nyújtjuk át minden olvasónak a Nagykánizsa város történetét feltáró, háromkötetesre tervezett monográfia második kötetét. Az első kötet 1994. évi megjelenése után tizenkét évvel vehetjük kézbe a várostörténet folytatását, ismerhetjük meg 1690-től, a török uralom megszűnésétől városunk múltját 1849-ig, a szabadságharc bukásáig.

A könyv megszületésének közreműködői, kiadója, szerzői és szerkesztői azt tervezték már 1994-ben, hogy az első kötet folytatásaként bemutassák a 300 évvel ezelőtti várost. Azt a folyamatot, ahogyan az elnéptelenedett, háborúk pusztította, sáros, vizes, mocsaras kistelepülés benépesül, megelevenedik, lakói munkájának, tanácsa sokirányú tevékenységének köszönhetően fejlődik, mindenkori földesurának esetenként támogató, esetenként akadályozó magatartása következtében ragaszkodik jogaihoz, ennek érdekében elfogad, vitatkozik vagy perlekedik.

A szerzők és szerkesztők legfőbb törekvése az volt az elmúlt tizenkét évben, hogy a kötet fejezetei a város történetének teljességét fogják át: mutassák be mezőgazdaságát, iparát, kereskedelmét, az uradalom gazdálkodását, a város társadalmát, igazgatását, sajátos jogi helyzetét, egyházait, kultúráját, valamint nem utolsósorban a Nagykánizsához csatolt községeket.

Meg kell emlékeznünk a mű tartalmának megtervezőjéről, Rózsa Miklósról, aki az első kötet szerkesztése után már 1994-ben — vállalva a második kötet szerkesztését is — azt a célt tűzte ki, hogy a tanulmányok a történettudomány legújabb kutatási eredményei és a szerzők saját kutatásai alapján készüljenek, vagyis a kötet a tudományos igények kielégítését szolgálja. Rózsa Miklós e célkitűzéshez mindvégig, 2003-ban bekövetkezett haláláig hű maradt, s a munkafolyamat minden fázisában — a megtorpanások időszakában is — saját eredményeivel, forrásfeltárásaival segítette a szerzőket. Szomorú, hogy példamutató szerkesztői munkáját nem tudta befejezni, s a kötet megjelenését már nem érthette meg.

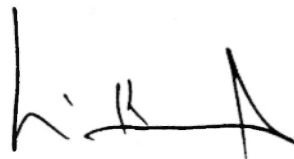
A munka az általa kijelölt úton özvegye, szerkesztőtársa, Lendvai Anna révén folytatódott. A tanulmányok mellett elkészültek a kötet segédletei: a forrásjegyzék, amely egyszersmind rövidítésjegyzék is, s amely a kötetben előforduló valamennyi könyvtári és leggyakoribb levéltári forrást tartalmazza, továbbá a személy- és földrajzinév-mutató, valamint a tárgymutató. Mindezek az olvasók és kutatók számára egyaránt segítséget jelentenek. Mindegyik tanulmány végén német és angol nyelvű összefoglaló olvasható a külföldi kutatók és érdeklődők tájékoztatására.

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy a tizenkét év alatt hiábavaló lett volna minden szerkesztői, szerzői erőfeszítés, ha a mindenkori városi önkormányzat nem tanúsított volna megkülönböztetett figyelmet, hogy a monográfia első két kötete elkészüljön.

Köszönet illeti az újat alkotás örömét mindvégig átérző szerzőket, Czupi Gyulát, Gőcze Rezsőt, Halász Imrét, Hermann Róbertet, Kaposi Zoltánt, Kardos Ferencet, Kéringér Máriát, Kostyál Lászlót, Kotnyek Istvánt, Lendvai Annát, Rábavölgyi Attilát, akiknek munkája a mű megszületését lehetővé tette. Köszönet jár továbbá mindazoknak a múzeológusoknak, könyvtárosoknak, levéltárosoknak, lektoroknak, fordítóknak és informatikusoknak, valamint a nyomdászoknak, akik a kutatók munkáját, a könyv megjelenését elősegítették.

Bízunk benne, hogy a harmadik évezred hajnalán, 2006-ban megjelent szép kötet méltó főhajtás városunk múltja előtt, másfelől olyan ajándék, amely a felfedezés, a megismerés és az elmélyülés örömét jelenti valamennyi olvasójának.

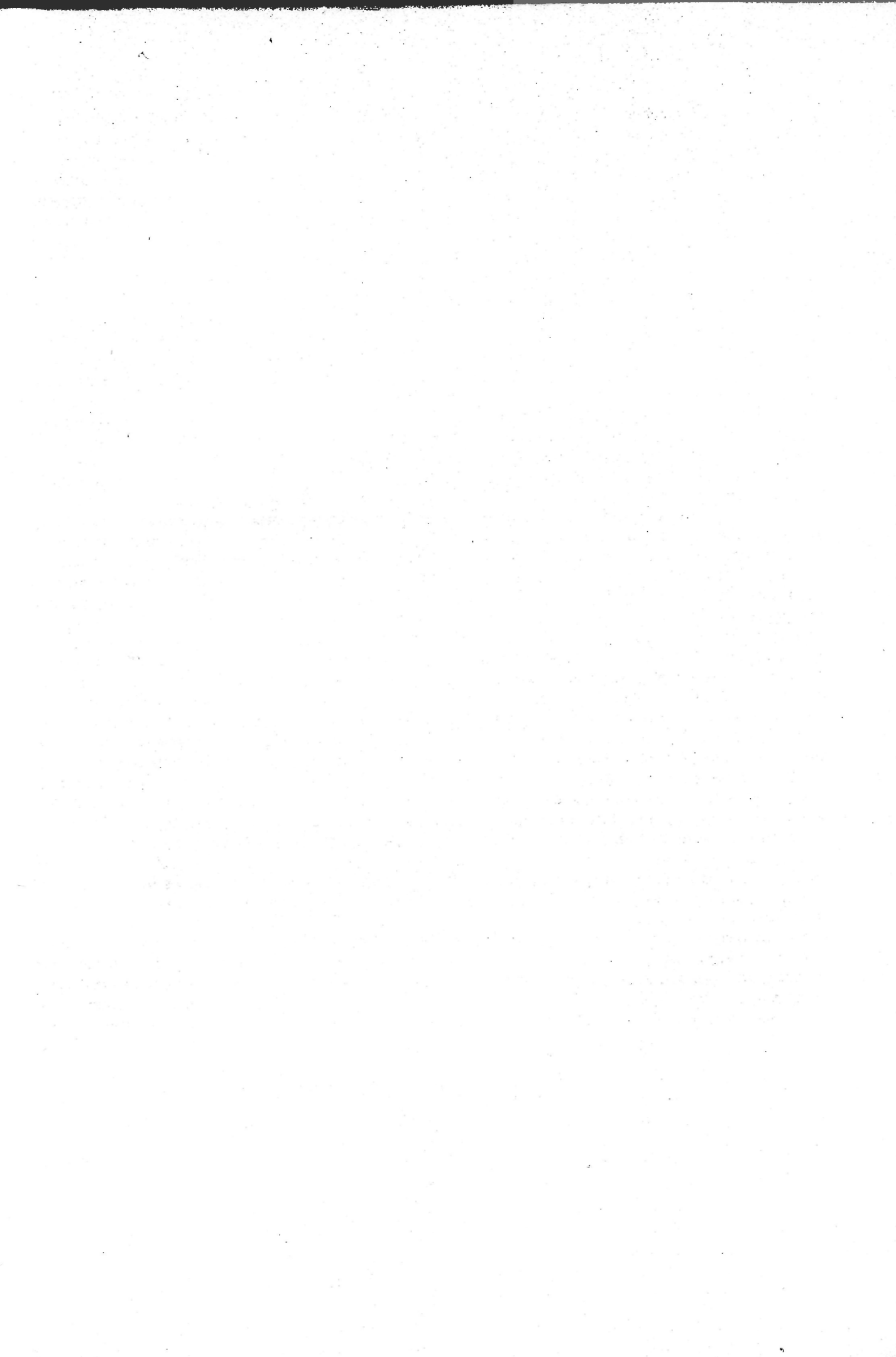
Nagykanizsa, 2005. november

Nagykanizsa megyei jogú város
polgármestere

Kaposi Zoltán

**KANIZSA ÖNKORMÁNYZATÁNAK
MŰKÖDÉSE A 18. SZÁZADBAN**

I. A VÁROS JOGÁLLÁSA

Kanizsa várának 1690. évi visszafoglalása után a város kamarai irányítás alá került.¹ A visszafoglalt várban és városban katonaság gyakorolta a hatalmat, ám az osztrák politika nagyon hamar a szász városokra jellemző irányítási rendszert alakított ki. A katonai parancsnok lényegében teljhatalmú ura volt a várnak és városnak, de emellett létrejöttek a német városokra jellemző intézményi egységek is (szenátus, bíró, jegyző, pénztáros stb.).² Pontosan meghatározták a hivatalnokok munkáját, az általuk felügyelt területeket. Ez a modell a belső ügyek szempontjából önállóságot jelentett a városnak, s a magyarországi civitasokhoz hasonló jogrendszer alakult ki. Volt már új pecsétje is városnak, amelynek használatát 1695-ben nyerte el, s ezen is szerepelt a civitas, vagyis a szabad királyi város elnevezés.³ Nyilvánvaló, hogy a város német polgársága szerette volna, ha Kanizsa valóban szabad királyi várossá válik, hiszen az országban a legtöbb németlakta város rendelkezett ezzel a kiváltsággal, s a civitas-rang Kanizsa számára előnyös pozíciót biztosíthatott volna a városhiányos délnyugat-dunántúli térségben.

Lipót császár és magyar király már 1688-ban létrehozta az Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissiot*), amelynek feladata a birtokjogok rendezése volt. Mivel a fegyverváltság megfizetése a magyarországi birtokosok számára a földek 10%-os forgalmi becsértékének alkalmazásával teljesíthetetlen volt, így pénzhez sem igen jutott a fiskus, ezért aztán 1702 után méltányosabb eljárásra tértek át: a vármegyéknek átalányösszeget kellett fizetni a területükön lévő földek után.⁴ Zala vármegyében a folyamat még így is elhúzódott, s majd csak 1738-ban oldódott meg véglegesen 18 000 forint lefizetésével.⁵ Azokat a földeket viszont, amelyekre szinte egyáltalán nem találtak régi tulajdonost, az udvar potom áron elvesztegette, olyanok kapták meg, akik relatíve a legtöbbet fizették érte. Az udvar a háború után hatalmas összegekkel tartozott hitelezőinek, így nem véletlen, hogy szinte mindent igyekezett — legalább ideiglenes hatállyal — eladományozni.

Ennek megfelelően a kanizsai uradalom is hamar földesúrra talált. 1693. július 10-én kelt az a szerződés, amely a Kamara, illetve gyöngyösi Nagy Fe-

renc és fia, Zsigmond között jött létre a kanizsai javakat illetően, s amelyben eladták az uradalmat 6000 rénes forintért.⁶ A számos Nagy nevű nemesi família közül ez volt az a család, amelyet „*I. Lipót a török elleni harcokban kimutatott vitézségéért a Dunán inneni részek alkapitányává tett*”.⁷ A vicegenerális különben birtokai nagy részét a korábban elkobzott Nádasdy-földekből szerezte.⁸ A szerződés pontosan felsorolta, hogy mi tartozott a kanizsai uradalomhoz. Része volt a domíniumnak ekkor Segedő, Geredze, Kislagd, Mantha-Manza, Almaszeg, Mikefalva, Baufalva, Erdősfalva, Geresfalva, Oyénfalva, Bayesia, Csakany, Sigard, Viched, Gyanot, Also-Kerchen, Felső-Bagota, Ballin, Csicsó, Ilhó, Iklód, Saagh, Magasd, Mindszent, Egervölgy-Egresd, s még vagy 20 kisebb-nagyobb praedium. Ezek a települések a későbbiekben vagy felszámolásra kerültek, vagy egybeolvadtak, ebből következően a 18. század vége felé már csak alig 10 puszta ismert közülük. Nagy Ferenc Zsigmond nevű fia időközben meghalt, s vele a család is kihalt. Forrásainkból azt lehet sejteni, hogy Nagy Ferenc tulajdonként kapta a kanizsai uradalmat, de mivel nem volt örököse, illetve azok valószínűleg egyelőre nem éltek az örökséggel (talán éppen pénzügyi nehézségeik voltak), az továbbra is a Kamara alá tartozott.

Kanizsa város jogállásának kérdése azonban nem a polgárság akaratától függött, azt sokkal jobban befolyásolta a nagypolitika és az udvar pénzhétsége. 1702-ben lerombolták a kanizsai várat, s ezzel Kanizsa elvesztette addigi katonai központi szerepét.⁹ A török elleni harcokban csaknem csődbe jutott kincstárnak pénzre volt szüksége, így felgyorsult a volt hódoltsági területek birtokainak, városainak eladományozási üteme. Ebből következett, hogy most már nemcsak az uradalom, hanem a város is magántulajdonba került, s a város a 13-14 évnyi relatív szabadság után gyakorlatilag mezővárossá vált.¹⁰ Abban az időben a mezővárosi lét a korábbi belső autonómia csökkenését, s egyben a földesúrnak való kiszolgáltatottságot jelentette. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez a folyamat nemcsak Kanizsán következett be, a 18. század első évtizedében a Bizottság kezelésébe került uradalmak és városok esetében hasonló példákat láthatunk. Emeljük ki ezek közül a méreténél és gazdasági jelentőségénél

fogva Kanizsához hasonlítható Pápa városát, ahol az 1730-as években gróf Esterházy erősen korlátozta az ott élők szabadságjogait.¹¹ Mutatja a kanizsai változásokat, hogy a város új pecsétje már nem tartalmazta a civitas kifejezést. A város által megvésett pecsét körirata „SIGILLUM PRIVILEGIATI OPPIDI CANISAE 1695”, vagyis „Kanizsa kiváltságos mezőváros pecsétje 1695” volt. A város ezt a pecsétet használta egészen 1903-ig.¹² Az új pecsét szövegében a szabadalmas mezőváros kifejezésre érdemes felhívni a figyelmet, hiszen a dunántúli városok esetében jónéhány használhatta ezt a megnevezést (Kaposvár, Pápa, Szekszárd stb.).¹³

A város 1704-ben báró Gracich (*Grassics Jakab*) személyében új földesurat kapott.¹⁴ Gracich korábban udvari hadiszállító volt. A földesurasággal kapta meg értelemszerűen a lerombolt várat is azzal a feltétellel, hogy az óriási mennyiségű falmaradványt, törmelékét el kell takarítania.¹⁵ Mindenesetre Gracich számára Kanizsa városa nem lehetett valami nagy juttatás. A vár körüli települések számos darabja mind a somogyi, mind a zalai oldalon elpusztult. Már az 1695. évi kamarai conscriptio is világosan tanúsította, hogy a Zala és Somogy vármegye határán lévő város alig rendelkezik beszállító falvakkal, piacközpontként gyengén működik, ráadásul a vár és a város területe elmocsarasodott, egyszóval korlátozottá vált a terület eltartóképesége.¹⁶ Ráadásul a Rákóczi-szabadságharc katonai tevékenysége kiterjedt Kanizsára is. 1704 januárjában Rákóczi seregének ezereskapitánya, *Szarka Zsigmond* foglalta el Kanizsát.¹⁷ A kuruc hadsereg a korban szokásos módon, azaz rekvirálásokkal tartotta fenn magát, tudjuk például, hogy 1705-ben mintegy 1000 köböl gabonát gyűjtöttek be a városiaktól.¹⁸ Ismert az is, hogy a török időkből a kiszolgáló, s a városban lévő *martalóc népesség* egy része a városban maradt, s annak nyugati oldalán telepedett le.¹⁹ Csak miután a császáriak kiszorították a kurucokat, vehette birtokba Gracich báró ténylegesen is a várost. Gracich báróval sok baja volt a városi népességnek, így például 1717-ben a királyhoz intéztek panaszlevelet, amelyben védelmet kértek a város urával szemben.²⁰ Végül is a bárótól hamar megszabadult a város, mivel 1717-ben meghalt, s így újra a Kamara kezébe került a város és uradalma, amelyet értékesítenie kellett ahhoz, hogy pénzt lásson.

Kanizsa esetében a jogállásban bekövetkező változás azt jelentette, hogy Gracich báró, aki megkapta a várost, pénzt akart látni a településből, s ez a terhek növekedését hozta magával. Gracich már 10 éve a város földesura volt, amikor a Rákóczi-szabadságharc után két évvel szerződésben rögzítették a város és a földesúr közti jogállást. Ez voltaképpen úrbéri szerződés volt, amelynek jelentősége az, hogy a későbbiekben minden földesúrváltásnál eh-

hez a contractushoz lehetett visszanyúlni, vagyis ez lett a későbbiek számára a viszonyítási alap. Nézzük, hogyan szabályozta a városi társadalom életét az 1713. évi conventionalis contractus!²¹

1. A városlakóknak egy egész telek után, amelyhez 24 hold szántó, 1 hold kert, illetve nem meghatározott nagyságú erdő (fa) és rét tartozik, a birtoklás megkezdése után 3 év elteltével évi 4 forintot kell fizetniük. A városlakóktól megkülönböztetett zselléreknek nem kellett pénzt fizetniük, csak évi két munkanapot teljesíteni. Ez a korábbi kamarai állapotnak további elismerését jelenti, hiszen már 1690-ben is beiktatták a három éves türelmi időt. Ugyanakkor ez egybeesett a korabeli telepítési láz alkalmával megszkott általános kivárási idővel (3-4 év adómentesség), amiből az is következtethető, hogy Kanizsa városában is jelentősebb betelepelési folyamat indulhatott meg.

2. A kertek után, amelyek kívül estek a házak kertjén (itt minden bizonytalansággal a későbbi, századközepi forrásokban már külső kertnek nevezett területekről van szó) minden hold után 9 krajcárt kellett fizetniük a birtoklóknak.

3. Miután eltelt az adómentes időszak, a bevetett földek után minden polgár búzából, rozsból, árpából a tizedik keresztet kilenced fejében köteles beadni.

4. A kanizsaiaknak gondoskodni kellett a plébános eltartásáról. Az ún. országos stólán felül egész telkenként 20 dénárt kellett fizetni, továbbá akiknek állataik voltak, azoknak évente egyszer egy szekér fát kellett a plébánosnak vinniük. A contractus értelmében a földesúr kötelessége volt horvát és német lelkészek vasárnapi és ünnepnapra prédikációjának megszervezése, valamint az ifjúságnak szóló hittantanítás biztosítása.

5. 1713. január 1-jétől a város számára öt hónapra keresztül fogyasztási adó nélkül szabad bormérést biztosítanak.

6. A befolyó bírságok fele részben az uradalmat, fele részben a várost illetik.

7. A telek és földbirtoklóknak negyedévente kell fizetniük a rájuk eső összeget.

8. Ha a városiak a házukat vagy telküket eladják, akkor az uraság számára semmit nem kell fizetni, ellenben a kancellária számára 2 forint 50 krajcárt kötelesek befizetni.

9. A szerződés a jelenleg a városban élő polgárokkal jött létre, akik ezt megelőzően komoly károkat szenvedtek. Kikötötték, hogy ha újabb polgárok érkeznek a városba, akkor a földesúrnak lehetősége lesz hasonló megegyezésre velük.

10. A városbíró, a jegyző, valamint a szegények ispotálya szántót, réteket és tűzifát saját használatra tized vagy más fizetési kötelezettség nélkül kap.

11. A földesúr szavatosságot vállalt a királynak járó tized és fogyasztási adó vonatkozásában.

12. Ha a földesúr eladja a várost, akkor az új tulajdonosnak is kötelessége lesz megtartani a mostani szabályozást. Ezt a szerződést pedig a földesúr és a város 1000 forint büntetés terhe mellett köteles betartani.

Egy 1717. október 14-ről fennmaradt birtokmegosztási irat szerint Gracich báró után két új família került földbirtokosként Kanizsára. A két új földesúr báró Szapáry (II.) Miklós és Inkey János volt. A kanizsai uradalom kettejük tulajdonába került, s a területet mindjárt meg is osztották egymás között, ami annak megfelelését jelentette.²² Szapáry kezébe került ekkor Kanizsa város, rajta kívül Sormás, Szepetnek, Bajcsa, Bánfa, Borstfa, Mikefa, Almaszeg, Manta, Sigárd, Rattka, Peregnye, Szerdahely, Csorkut település is. Ez a terület egyrészt a város közvetlen környezetében, másrészt attól nyugatra, dél-nyugatra helyezkedett el. A volt váruradalom északi és keleti földjeit az Inkeyek szerezték meg, akik aztán a Kanizsa mocsaraitól északkeletre lévő Pallin faluban építették ki egyik dél-dunántúli központjukat, s a későbbiekben tartósan ott is maradtak, 1724-ben Pallin helységről kapták a *pallini* nemesi előnevet. A másik, idővel még jelentősebbé váló Inkey-uradalmi centrummá a Kanizsától mintegy 2,5 órányi járásra lévő, de már Somogyban lévő Iharosberény vált, ahol a 18. század közepén a család felépítette barokk stílusú kastélyát.²³

A Szapáryaknak Kanizsán kívül a Nyugat-Dunántúlon (Vas, Veszprém megyékben), s Zala vármegyében számos egyéb birtoka is volt (Bécz, Letenye, Egyeduta stb.), ez volt a família felemelkedésének kora. A bárói rangot 1690-ben Szapáry Péter nyerte el, a grófi címet pedig két fia 1722-ben érdemelte ki.²⁴ Letenye később is megmaradt a család birtokában, itt építették a későbbiekben a ma is meglévő klasszicista kastélyt. Egy későbbi eladásbéli iratnál fennmaradt egy utalás, miszerint a Kamara 36 500 forintra értékelte fel a kanizsai birtokot Gracich Jakab halála után.²⁵ Úgy tűnik a forrásokból, hogy ugyanakkor Szapáry István tartósan kívánt ezen a dél-zalai vidéken berendezkedni, amit az is mutat, hogy 1715–20 között a Sennyey családtól több olyan falut is megvett (így például Esztregnyét, Becsehelyet stb.), amelyekkel a Kanizsa mezőváros körüli földjeit növelte meg, s amivel lassan formálódott a későbbi „kanizsai uradalom”.²⁶ Szapáry a városban is végzett némi átalakítást, tudjuk róla például, hogy a lerombolt „...vár tégláiból házat építtetett” magának Kanizsán.²⁷ Mindenesetre tény, hogy Kanizsa egyre inkább mezővárosként funkcionált; 1721-ben például Szapáry elérte azt, hogy a város népessége az általuk használt földek után 700 forint árendát fizessen.²⁸ Szakiro-

dalmi adatok szerint a földesúrral szemben való védekezés gyanánt a város 1739-ben és 1742-ben is megpróbálkozott a szabad királyi városi rang elnyerésével, ám a deputációk nem jártak sikerrel, a földesurak érdekérvényesítő lehetőségei jobbakk voltak a városénál.²⁹

A Szapáry família földesurasága 1743-ig tartott, mikor is Szapáry István báró utódok nélkül meghalt, s a vagyont újra visszaszállt a fiskusra.³⁰ Szapáry ugyan végrendeletében megnevezte az örökösöket, így például Szepetneket, Eszteregnye felét, Mantát, Sigárdot és egyéb más pusztákat Bajaky Mihályra hagyta, míg Kanizsa várost Fityeháza, Bilke, Péterfa, Kerekes pusztával együtt (vagyis a szűkebben vett várost és területét) Petrikovits Magdolnára testálta.³¹ Terhelte a potenciális új tulajdonosokat az a 6303 forint adósság, amivel Szapáry tartozott a kanizsai ferenceseknek. Végül is 1743-ban a tulajdonlás hosszú távra megoldódott: november 29-én Petrikovits Magdolna (ekkor Besenyei Ignácné) kanizsai örökségéről lemondott, s ezért az újdonsült tulajdonostól, gróf Batthyány Lajostól 15 000 forintot kapott.³² 1743. december 30-áról maradt fenn az az irat, amelyben a Kamara elismerte, hogy Batthyány Lajos gróf 110.000 forintot fizetett Kanizsáért, ebből 21 500 forintot (lehet, hogy időközben felment a birtok ára) Petrikovits Magdolnának, 6303 forintot a ferences barátoknak, míg a fennmaradó 82 196 forintot a Kamarának.³³ Nem egészen egy évvel később, 1744. szeptember 30-án a vasvári káptalan előtt (mint hiteles helyen) bejegyezték Mária Terézia Batthyány Lajosnak tett adományát.³⁴ Batthyány gróf a következőket kapta: Kanizsa városát, Szepetnek és Sormás falut, Eszteregnye possessio felét, illetve Mikefa, Bánfa, Péterfa, Bilke, Bajcsa, Mánta, Almászeg és Sigárd praediumot. A Batthyány família tagjai már eddig is jelentős birtokokat halmoztak fel a Nyugat-Dunántúl területén.³⁵ Kanizsa a később hercegi címet szerző ághoz került.

Vélhetően gróf Batthyány Lajos nádor következtében törekedett ekkoriban földbirtokszerzésre, amit az is jól mutat, hogy két évvel a kanizsai földek megszerzése után Eck bárótól megvette a szomszédos Homokkomáromot és annak uradalmát, így a kanizsai domíniummal, illetve annak tartozékaival Zala vármegye keleti területein lényegében egy könnyen kezelhető és irányítható, egységes földbirtokkomplexumot hozott létre. Igen jelentős területű birtokról van szó, egészen pontos korabeli kimutatásról nincs tudomásunk, ám későbbi források alapján hozzávetőlegesen a két uradalom — tehát a kanizsai és a homokkomáromi — mintegy 30 000 hold lehetett. Nem volt ez különösebben furcsa ebben a korban, hiszen jól tudjuk, hogy Zala vármegyében milyen irdatlan nagy területű domíniumok alakultak ki ekkoriban; hadd legyen elég itt az Es-

terházyak alsólendvai, az Althann család csáktornyai, avagy éppen a Batthyányok szentgróti uradalmára utalni. Azt viszont mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a két uradalom megvásárlásával olyan terület került a többszázezer holdas Batthyány-uradalmi rendszerhez, amelynek nem volt túlzottan nagy népessége, és a domínium nagyobb része allodiális terület volt.

A Batthyány család birtoklása az 1744. évi vásárlástól az első világháború idejéig meghatározta Kanizsa város gazdálkodását, a mezőgazdasági, az ipari és a kereskedő népesség életét. Az első Batthyány tulajdonos, a már említett nádorispán bécsi kastélya mellett főleg Körmenden élt, s ott épült ki az 1750-es évek végére az uradalmak gazdasági központja is, amely alá besorolták a család kiterjedt nagybirtokait. Batthyány Lajos gróf jelentős pozíciókat töltött be a 18. század közepén Magyarországon, így például volt kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főpohárnokmester, 1744-től az Aranygyapjas-Rend vitéze, a Szent István Rend nagykeresztese, Zala vármegye főispáni helyettese 10 évig, 13 esztendőn keresztül pedig a Hétszemélyes Tábla rendkívüli vizsgálója címet viselhette, de ezenkívül volt kancellár, 1751-től egészen 1765-ös haláláig pedig az ország nádora. Már a gróf halála előtt, 1760-ban *Batthyány (III.) Ádám Vencel* gróf vette át a kanizsai domínium irányítását, egészen 1787. évi haláláig. Vas vármegye főispánja, báni helytartó és egy magyar ezred tábornoka volt. Fia, *Batthyány II. Lajos* (1753—1806) már apja életében is intézte az uradalom dolgait. Őt követte a sorban az 1781-ben született *Batthyány Fülöp* herceg, aki 25 évesen, 1806-ban vette át és haláláig igazgatta a tulajdonába került domíniumot. A szakirodalmi források kiemelik annak jelentőségét, hogy 1765-ig a mezőváros élvezte a Batthyány-uradalmakba tartozás előnyeit, ám azt követően egészen a Fülöp herceg-féle birtoklás bekövetkeztéig (1806), vagyis mintegy fél évszázadon keresztül elég elkeseredett csatározásokat kellett vívnia a Batthyány család földesúri hatalmával.

Még el kell mondanunk, hogy a Batthyány-birtokkomplexum a 17—18. század fordulóján két részre szakadt, létrejött a famílián belül egy hercegi és egy (németújvári) grófi ág. A számunkra érdekes hercegi ág birtokai a 18. század során folyamatosan szaporodtak. Az egyik legnagyobb birtokszerző maga *Strattmann Eleonóra* volt, aki férje halála után 1726-ban donációként kapta Siklós és uradalma felét, 1736-ban pedig megvette a másik felét, s emellett a Pécs mellett található Üszögpusztát is megvásárolta 1741-ben. Folytatta a sort fia, Lajos is, aki 1736-ban a Vas megyei Inta uradalmát, 1743-ban Kanizsát és uradalmát, 1744-ben a tőle északkeletre lévő Homokkomárom-központú nagybirtokot, 1747-ben a Siklóstól nyugatra lévő

sellyei uradalmat, 1749-ben Zalaszentgyörgyöt, 1757—59-ben pedig a kisbéri uradalmat vásárolta meg. Batthyány Lajos gróf 1747-ben a körmenyi, a kanizsai, a homokkomáromi, az intai, valamint a horvátországi ludbregi uradalmakat elsőszülöttségi hitbizománnyá alakította, így a Batthyány-Strattmann nevet viselők az Ausztriában lévő trauttmansdorfi uradalom mellett az új majorátusi birtokok mindenkori haszonélvezőivé váltak. Egyidejű pontos adatok természetesen nem állnak rendelkezésünkre a megszerzett uradalmak méretéről, ám hozzávetőlegesen 90-100 000 holdra becsülhetjük azok együttes méretét. A hercegi rangot Batthyány Lajos gróf öccse, *Károly* kapta, de háromszori házasságából sem maradt örököse, így a címet 1764-ben kiterjesztették bátyja leszármazottaira. Megemlítjük még, hogy a Batthyányok a grófi ágon is tekintélyes földbirtokokat halmoztak fel, Németújvár, Rohonc, Szalónak, Borostyánkő, Bóly, Bicske, Körmend voltak a grófi ág legjelentősebb uradalmi központjai.

1742 után a Batthyány-korszak alaposan elkezdte a város addigi autonómiáját. Szinte állandóvá vált a súrlódás az uraság és a városvezetés között, s a város folyamatosan védekező szerepbe kényszerült. A relatíve hatékony Batthyány-adminisztráció megpróbálta beolvasztani a várost a több százezer holdas igazgatási komplexumba, s nem nagyon válogatott az eszközökben. Ugyanakkor a földesúr jövedelmet akart látni a városból és a kanizsai-homokkomáromi uradalmából. Ezek a szándékok a városlakók jogainak csorbításában, az úrbéri szerződések újraformálásában, valamint a földhasználat megszorításában jelentkeztek.³⁶ (Mivel a szerződések döntően a földhasználat és az adózás oldaláról hoztak újat, így ezeket a contractusokat a mezőgazdasági fejezetben tekintjük át részletesen, itt csak arra van módunk, hogy a főbb állomásokat jelezzük.) 1753-ban új szerződés született a város és a földesúr között, amelyet egészen az úrbérrendezésig használtak. *Mária Terézia* úrbéri rendelete megteremtette a lehetőségét, hogy a mezővárosokat is regulázzák, ám a városok jelentős része ellenállt, s ragaszkodott korábbi privilégiumaihoz. 1768—70 között a földesúr új szerződéseket akart ráerőltetni a városra, jelentősebb terhekkal és földhasználati megszorításokkal, s ez perek sorozatához vezetett. Végül is az 1773. évi új szerződés elfogadható kompromisszumot hozott a városnak.³⁷

Nemcsak a contractusok okoztak azonban problémát a két félnek. A dinamikusan növekedő városi népesség földigénye, valamint az árutermelési lehetőségeket egyre jobban kihasználó majorság területétsége újabb konfliktust eredményezett: a két város közti hatalmas méretű berek lecsapolása és a földek hovatarozása lett a századforduló időszakának nagy kérdése. Újabb végeláthatatlan perek kez-

dődtek 1791 után, s már királyi ítélet is született az uraság javára, ám a konjunktúra alatt gazdagodó, s egyre inkább a kereskedelem felé forduló város mégsem adta meg magát: elérte az új földesúrnál, herceg Batthyány Fülöpnél, hogy 1811-ben új szerződést kössenek, amelyben a berek egy része a városhoz került.³⁸

Kérdés persze, hogy miben is volt szabad egy „szabadalmas mezőváros” a 18. század során a földesúri korszakban, mire terjedt ki relatív autonómiája. Leszámítva az erőszakos urasági törekvéseket, úgy látjuk, hogy a város a belső közigazgatását illetően önálló volt, életét maga szervezhette, irányíthatta, viszont tevékenységével el kellett számolnia a földesúrnak. Ha nem keletkezett konfliktus a városbíró megválasztásából, s ha a város teljesítette adóbefizetéseit, akkor a földesúri intézők általában nem szóltak bele a belső igazgatási ügyekbe. Ez persze kényszer is volt, hiszen az uradalmi irányításnak a kis létszámú falvak feletti ál-

landó ellenőrzés sokkal jobban megfelelt, mint egy több ezres város kezelése, ahol már jogszabályokon és intézményeken keresztül kellett befolyást gyakorolni. Az önállóság a szerződésekben meghagyott gazdasági ügyekre is kiterjedt, hiszen a város működését finanszírozni kellett, bár hozzá kell tennünk, hogy az uradalmi intézők mindig szigorúan ellenőrizték a városi költségvetési beszámolót, minden egyes tételt átvizsgáltak és kommentáltak. S végül meg kell említenünk, hogy a városi önállóság Kanizsa esetében egyre szélesebb méretekben kiterjedt a jogszolgáltatásra is, a földesúri időszakban Kanizsa városa a főbenjáró ítéletektől és az urasági telkeken lakó zsidóság ügyeitől eltekintve mindenben gyakorolhatta bírói joghatóságát. Az adatainkból elemzett folyamatok azt mutatják, hogy a városi autonómia a felsorolt területeken az 1760-as évektől folyamatosan növekedett, a városi önkormányzat egyre kiterjedtebb tevékenységet folytatott.

II. A VÁROSIRÁNYÍTÁS

1. A Városi Tanács, hivatalok és tisztségviselők

A polgárság és a polgárjog. Izgalmas társadalomtörténeti kérdés meghatározni azt, hogy egy 18. századi mezővárosban milyen társadalmi csoportok élnek egymás mellett, s mi különbözteti meg ezeket a rétegeket egymástól. Nincs lehetőségünk a kérdés igazi mélységeibe hatolni, hiszen feladatunk csak az önkormányzati rendszer bemutatása, de azt mindenképpen jeleznünk kell, hogy a tradicionális jogi sajátosságok szerinti osztályozás csak egyik lehetséges módja a bemutatásnak, önmagában viszont egyoldalú, hiszen a jövedelmi szint, a közösségi kapcsolatok, a foglalkozás stb. mind, mind rétegzettség-előidéző és eltérő közösségképző elvek és tényezők lehetnek. Ha a társadalmi jogállás szempontjából vizsgáljuk a kanizsai népséget, akkor kétségtelenül nagy változásokat láthatunk a 18. században, a század eleji városi társadalom alig hasonlít a 18. század végihez.

A különbségek több mindentől fakadnak. A visszavétele után a város társadalmában a megmaradt népség mellett jelentőssé vált az itt maradt katonaság, valamint a katonaságot kiszolgáló rétegek szerepe. A hadsereg nagy része német nyelvű volt, a katonákból sokan maradtak itt a városban. Az 1702. évi várlerombolás után kiköltöztek a nagykanizsai területre, telket és házlevelet kaptak, s ezzel létrejött a városi lakosságnak a továbbiakban meghatározó szerepet játszó német polgári csoportja.³⁹ A 18. szá-

zad első évtizedében mintegy 2000 fős népséget feltételezhetünk Kanizsa városában, ami figyelembe véve a korabeli házassági és születési arányszámokat, mintegy 450-500 családot jelenthetett.⁴⁰ Minden valószínűség szerint ez a német polgári csoport erőteljes katonai támogatást élvezett, lényegében magához ragadta a városirányítást, jogilag legitímálta önmagát, s kisebbségi irányítással a 19. század közepéig vezette a város életét. A városi polgárjog kialakítása antik és középkori német mintát követett. Az ókori görögöktől kezdve megfigyelhető az európai társadalmak történetében, hogy igazi városi polgárrá az válhatott, akinek volt a városban telke, azonkívül valamilyen városon kívüli ingatlana. A megszerzett házlevelekkel és tulajdonnal létrejött polgári réteg még nyelvvel is elkülönült a városi társadalom többi csoportjától. Ugyanakkor a polgárság részarányát a városi társadalmon belül folyamatosan csökkenő tendenciának érezzük, bár kétségtelenül igaz, hogy a 18. század második felében egyre szaporodott a purgeresküt tett emberek száma. Az 1760–1800 közötti időben a polgárrá felvettek felét sem tette ki a kanizsai születésűek száma, a döntő többséget az örökös tartományokból és egyéb német nyelvi területekről érkezettek adták. 1745–1800 között 531 embert vettek fel a polgárok közé, legtöbbször iparos mesterember volt, de voltak köztük gazdák és kereskedők is.⁴¹ A polgári névjegyzékek, valamint az 1784. évi népszámlálás adatait figyelembe véve a városi társadalmon belül a polgárság részarányát 25-30%-nál nem becsülhetjük többre.

A polgári lét jogokat és kötelességeket együtt jelentett. A katonai-kamarai igazgatás kezdetén, az 1690-es években az első három tagú városi vezetést még egyszerűen kinevezte a főparancsnok, ám a 18. század eleji, szabadságharc utáni időkben már a választási rendszerre tértek át a legfontosabb tisztségek betöltésekor.⁴² Választásra jogosult pedig mindig a polgárság volt, amelyet különbözőképpen neveznek meg gyér forrásaink, de egyértelműen mindig egy kiváltságos kisebbséget értettek rajta. Azért is érdemes volt polgárrá válni, mert iparos céhbe csak a polgároknak volt joguk bekerülni. 1753-ból ránk maradt a polgáreskü szövege, amely világossá teszi a szerepkör funkcióját. A szöveg így szól: „*Én N.N. esküszöm a Szent Háromságra, Atya, Fiu és Szent Lélek Istenre, Boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden Szenteire, hogy én ezen böcsületes Városbéli Purgerekkel edgyet értvén mindennemű város terheit, Fő képpen tűznek lételeben minden vissza vonyas nélkül híven, jámborul és igazságosan viselni és Segítségül Lennyi kívánok és akarok és az Elöttem járó Tiszteimnek illendő böcsületet adok, Fejet hajtok, egy Szóval edgyütt élni és halni a több böcsületes Purgerekkel akarok Isten engem ugy Segéllen és istennek Szent Evangéliuma*”.⁴³ A szövegben megjelenik a polgárok közösségi tudata, a fejebbvalók, a tisztségviselők iránti alázatosság, valamint a közös teherviselés is, ami az adófizetés szempontjából volt lényeges, illetve kiemelt jelentőségűnek gondolhatták a tűzvédelemben játszott szerepet is. Világosan tükröződik a nyugati keresztény erkölcs és gondolatvilág néhány eleme, s ez arra is utal, hogy ebben az időben a polgárok között még nem voltak más vallásúak. Ez azonban a 19. század során változott, később a görögkeleti vallásúak közül is bekerülhetett néhány kereskedő familia feje.⁴⁴

A polgárságon kívül a lakosság többségét a forrásokban gazdának, lakónak és idegeneknek mondott népelemek adták. *Gazdának* — bár definíciójára nem találtunk forrást — azokat nevezhették, akiknek volt földjük a városban vagy a város határában, házzal és belső telekkel rendelkeztek, adóztak, ám nem emelkedtek a polgárok közé, nem tették le a purgeresküt.⁴⁵ Viszonylag tekintélyes létszámú emberről van szó, számuk, arányuk jóval meghaladhatta a polgárokét, különböző adó- és telekösszeírások alapján mintegy 35–40 %-ra becsülhetjük ezt a folyamatosan és gyorsan növekedő társadalmi csoportot.⁴⁶ A gazda szó világosan utal a telektulajdonos foglalkozására: számukra a mezőgazdasági tevékenység adhatta a jövedelem fő forrását. Ezzel természetesen véletlenül sem azt mondjuk, hogy a polgár esetében nem volt szerepe az agrártevékenységnek, ám ott az iparos és mezőgazdasági tevékenység vélhetően kiegészítette egymást, a gazdák esetében pedig a mezőgazdasági jelleg dominált. A gazdától és a polgártól is elkülönültek a *zsellérek*, akik közé besorolták a tekintélyes létszámú zsidó-

ságot (1770-es években mintegy 70 családfő), akik főleg urasági fundusokon éltek a városban, valamint a hagyományos házas és házatlan zselléreket is. Utóbbiak létszáma is gyorsan növekedett, 1768-ban már több mint 100 zsellér élt Kanizsán, s köztük mintegy 30 nő.⁴⁷ Ezek feltehetően alkalmi munkából éltek, amely a kereskedelmi asszisztenciától kezdve a fonónői tevékenységig igen széles skálán mozog. A zsellérekkel nincs azonban vége a városi társadalom rétegeinek. Az elitbe tartoztak a ferenccsek vezetői, a piarista gimnázium vezetői, a városban élő nemesek, a postamester, az itt élő uradalmi alkalmazottak közül a tisztek, ügyvédek stb.⁴⁸ Az elitből a 18. században néhányan polgárjogot szereztek, de ez inkább a 19. század első felében vált gyakorlattá. Áttekintésünkben világosan látszik, hogy a kanizsai társadalom tagozódása igazából elűt a tradicionális magyarországi kisvárosi társadalomtól, helyette inkább a szabad királyi városokéhoz hasonlítható, németes, kisebbségi kormányzásra lehetőséget adó struktúra.

Felerősítette ezt a tendenciát az is, hogy 1702 után a város olyan földesurak kezébe került, akiknek oszt-rák-barátsága közismert volt, s akik tevékenységükkel még elő is segítették a polgárjog mint kiváltság létét. Báró Gracich az udvar hadiszállítója volt, a Szapáryak ekkor szereztek bárói és grófi rangot, míg 1744 után gróf Batthyány Lajos nádor kezébe került a kanizsai uradalom és város. A Batthyány-birtokok hivatali nyelve a német volt, természetes lehetett számukra a német típusú irányítás.⁴⁹ Ugyanakkor a 18. század során egészen biztos, hogy a nagyfokú népességbeáramlás egyre anakronisztikusabbá tette a kisebbségi német vezetést, hiszen a jövevények döntő többsége gazda és zsellér volt. Ráadásul a század végi nagy beköltözési hullám esetében nagy tőkeerővel rendelkező kereskedő réteg jelent meg a városban, köztük több zsidó nagykereskedő is, akik a város közepén ingatlant vásároltak maguknak (sokszor elszegényedő polgároktól), s ezzel átformálták a város képét. A városi polgárság ugyanakkor még tartotta állásait, jogaiba kapaszkodó, de egyre merevebben viselkedő elitte vált.⁵⁰

A városbírók. A városbírói tisztség komoly lehetőségekkel és felelősséggel járó funkció volt a 18. században. 1690-ben katonai kinevezéssel, de az azt követő 13 éves kamarai irányítás alatt is vélhetően hasonló módon történhetett a bírói tisztség betöltése.⁵¹ Az 1702. évi városi jogszabályok között már az szerepel, hogy a bírót választják. A későbbi gyakorlatból tudjuk, hogy a földesúr jelöltjét választották meg, az 1730-as évektől a kandidálásban amúgy hárman szerepeltek.⁵² Ahogyan a város egyre inkább mezővárossá süllyedt, úgy vesztett jelentőségéből a bírói tisztség a földesúr szemében, így a század második felében már nincs nyoma annak, hogy a földesúr jelöltjét kötelezően meg kellett volna választá-

ni, bár kétségtelen, hogy a tisztújításkor a földesúr mindig képviseltette magát a tiszttartójával vagy ügyvédjével. A bíróválasztás rituáléja is változott, mondhatnánk egyszerűsödött a század során. Kezdetben még a tisztújítás első napján megválasztották a bírót, „akit ősi szokás szerint az eredmény kihirdetése után vállára kapott a tömeg és háromszor körülhordozta a teremben, majd beültette a ...bírói székébe, majd elkísérte a templomba eskütelre”.⁵³ A bírói mandátum általában három évre szólt. A bírónál volt a város pénztára, a kifizetéseket ő engedélyezte. A bírói funkciók között a legfontosabb a városi pénzügyekért való felelősségvállalás volt. A városbírónak állandó kapcsolatban kellett lennie az uradalmi irányítással, a vármegyei szervezet működésével, s ő felelt azért is, hogy az alispáni vagy helytartótanácsi parancsokat, dokumentumokat a városi népesség megismerje. II. József alatt rendelet írta elő, hogy olyan városvezetőt (és magisztrátust) kell megválasztani, aki (és amely) már ismeri a jogszabályokat, s azoknak érvényt is tud szerezni.⁵⁴ A század végén már ügyeltek arra is, hogy a bíró nagy műveltségű ember legyen, s értse és beszélje a városban használatos nyelvek közül a magyar, a német, a horvát és a latin nyelvet.⁵⁵ Fontos volt a rátermettség, amit jól bizonyít Szakály István századvégi esete. Amikor 1800-ban restaurációt tartottak Kanizsa mezővárosban, azt jegyezték meg a városbíróról, hogy a korábbi, négy esztendőig viselt hivatala idején „...nem csak a Városnak terhes számos passiva adósságát ki fizette, sőt még activa szép számú Capitálist is gazdálkodott”, vagyis sikerült a város deficitese gazdálkodását szufficitessé tenni, s megszabadulni a régi adósságoktól.⁵⁶

A városbírók névsorát vizsgálva változások láthatók. Kezdetben még a nevek is németek, a század közepe felé már magyar nevű bírókat választottak. A század első felében vélhetően német—osztrák purgek, iparosok kerültek bírói pozícióba, viszont a század közepe felé már ebben is változás történt, hiszen Schrem János már kereskedőként töltötte be a bírói széket. Schrem Jánost a topográfiai fejezetben mutatjuk be, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a neves személyiség volt a városháza melletti épület, s kétszer is elnyerte a bírói címet. Már nem szerepel a táblázatban, de az 1800-ban bíróvá választott Pichler Aloysius is kereskedő családot képviselt, többek között apja, Pichler Henrik volt Schrem vagyónának örököse.

A kanizsai városbírói tisztség nem volt örökölhető, ugyanakkor nem feltétlenül járt együtt anyagi előnyökkel. Kétségtelen tény, hogy a bíró fizetést kapott tevékenységéért, viszont a század vége felé már csaknem 6000 fős város irányítása oly sok időbe került, s oly mértékben felduzzadtak a tennivalók, hogy az sokszor az egyéni gazdaság romlásával járt együtt. Így járt például László Ferenc, aki jelentős áldozatok révén elérte az 1779. évi tűzben leégett városháza újjáépítését, ám 1788-ban már azért nem vállalta el újra a tisztséget, mert lassan csödbe ment volna otthoni gazdasága. Lemondásakor megjegyezte a jegyzőkönyv, hogy „ez idő alatt az Köz jónak elöl mozdítása Fáradozásaival nem hogy Kárai lettek maga Gazdaságában” ráadásul „beteges állapotban lévén” kell megválnia a tisztségtől.⁵⁸

A városi tanács. Az önkormányzat irányításában a bíró mellett a választott tanácsnak volt a legnagyobb szerepe. Ez a szervezet is sokat változott az idők folyamán. A kamarai időszakban (1690-ben) egyszerűen kineveztek egy három fős testületet, a földesúri függés idején viszont már választottak.⁵⁹ A tanács volt az a szervezet, amelyen keresztül a német kisebbség kezében tarthatta a város vezetését. A tanács létszáma a 18. század során általában növekedő tendenciát mutatott. 1716-ban már elkülönült egymástól a magisztrátus és az ún. külső tanács. Degré Alajos hívta fel a figyelmet arra a kanizsai sajátosságra, hogy a tanács tagok hivatalának meghosszabbítása szinte automatikusnak tekinthető, a század első felében leginkább akkor változott a testület, ha valaki meghalt vagy elköltözött, s mindenképpen új embert kellett választani. 1737 után szabályosan, évenként újraválasztották a testületet, a tanácsot gyakorlatilag újramarasztották.⁶⁰ A tanács tagjait a 18. század második felében leginkább esküdteknek nevezték, bár a megnevezés változott. A teljes jogú polgárság megőrizte a század során befolyását, a tanács tagjainak megválasztása e csoport kezében maradt. A század végére jutott el odáig a szaporodó lélekszámú város, hogy meg kellett növelni a népességet képviselők létszámát. 1757-ben már 22 tagú testületet (külső tanácsot) választottak, 13 főt Nagykanizsáról, kilencet pedig Kiskanizsáról; 1798-tól az esküdtek mellé

Az ismert kanizsai városbírók névsora⁵⁷

Andreas Georg Fischer 1690	Leopold Joseph Ullrich 1729	Wagner György 1753, 1761
Martin Winkler 1703	Paulus Feitsch 1738	Aszleitner Ádám 1772
Andreas Männer 1714	Michael Tax 1741	Góri László 1789, 1791
Johann Bernhardt 1716, 1726	Joannes Suttor 1742	László Ferenc 1786, 1789
Johann Michael Knädl 1718	Gabriel Szentgotthárdi 1745	Hegedűs Antal 1791, 1796
Johann Georg Schäffer 1719	Johann Schrem 1747, 1756	Szakály István 1797
Sebastian Pusch 1720	Németh János 1752, 1759	

már 60 fős testületet hoztak létre, amelyből 41 fő Nagykanizsáról, míg 19 fő Kiskanizsáról került ki.⁶¹ Ez nem volt ugyan létszámarányos, de jól tükrözte a két városrész közti gazdasági és társadalmi különbségeket.

A városi tanács a 18. század során általában hetente ülésezett. Jogköre szinte mindenre kiterjedt, ami a város életét befolyásolhatta. A tanács tárgyalta meg a lakosok egymás közti panaszait, a vagyoni jellegű instanciákat, büntetéseket szabott ki, s azokat végrehajtott, ellenőrizte a városi tisztségviselők mindennapi tevékenységét, utasított és követelt, s ha kellett, büntetett is.⁶² Foglalkozott a tanács a tisztségviselők személyével is, új emberek kinevezésével. Nagyon fontos kérdés volt a földesúrral (vagyis az uradalmi irányítással) való kapcsolat is. A tanács és a városbíró kapcsolatára vet fényt az az 1795-ből való bejegyzés, amely szerint *„A Bíró függjön a Magistratustul, nem pedig a Magistratus a Bírótul, következve semmim ollyast, ami a köz jót illetné, a Magistratus hire nélkül a Bíró maga hatalmával végbe ne vigyen”*.⁶³

1789-ben II. József rendelettel szabályozta a városi magisztrátusok tevékenységét. A rendelet szerint a *„Magistratus ennek utána nem restauraltatik, hanem állandóan megmarad, kivéven, ha valaki önként resignálna, vagy Törvényes Uttal megpróbált rossaságáért magát érdemtelené tenne, ekkor az olyas helyet más fog a Magistratusba által választani”*. A város mindenképpen be akarta tartani a rendeletet, s ezt a vármegye is szorgalmazta. Azt is előírta a rendelkezés, hogy a törvényi dolgokban a *„Fölséges Királyi Táblátul mint Szabad Mezző Városi Magistrátus fog függni”*, vagyis a Királyi Tábla lesz a városnak a fellebbviteli fóruma. A kötelezéseket a következőképpen írták elő.⁶⁴

1. *„Minden néven nevezendő panaszokat el végezni tudni illik a midőn a lakos ide való lakos ellen vagy pedig idegen ezek ellen Törvénekedik”*.
2. *„Az árvák állapotját, mivel ez eránt Ugy is a protocollumokat a Fölséges Királyi Táblának eő küldi egyedül”*.
3. A magisztrátus feladata az inventáriumok kezelése, a licitációk elvégzése, valamint becsök és szerződések kezelése.
4. A város terméséről számot kell adni, az építések és javításokat irányítani és végezni kell. A Magisztrátus feladata a városbírótól számon kérni a rendeletek betartását, valamint a jelentések megküldését felsőbb helyekre.
5. Az elfogott idegenek ügyét a Magisztrátusnak meg kell vizsgálni, esetükben büntetéseket kell hozni, avagy vissza kell küldeni őket, esetleg a vármegye fogságába kell vitetni őket.
6. *„Koldusokat és Ispotálybélieket regulálni a felséges parancsolatok szerint egyedül a Magistrátus kötelessége”*.

7. A hajdúk öltözékéről a Magisztrátusnak kell gondoskodni.

8. A városbírónak kötelessége a szolgák ügyében is eljárni.

A városnak megvoltak *„az állandó Organisatioi”*, így konkrét feladatokat is előírtak a magisztrátusnak, amelyeket a tisztségviselőknél kellett hajtani.

1. Az uraságnak járó árendát be kell szedni, és azt tovább kell a földesúrnak adni.
2. A forsponttal kapcsolatos kötelezettségeket teljesíteni.
3. A katonasággal kapcsolatos intenciókat kezelni.
4. *„A város földjeit szántatni, vettetni, termendő jószágot annak idejében be takaréttatni”*.
5. A pékekre, mészárosokra és sütőasszonyokra az instrukció szerint vigyázni.
6. A hidak és utak karbantartására a szükséges munkákat elvégeztetni, a robotosakat biztosítani.
7. A téglaegetést elvégeztetni, arról számot adni.
8. A kvártélyozással kapcsolatos kérdéseket kezelni.
9. A kutak esetében vigyázni kell, nehogy idő előtt bedőljenek.
10. Minden héten sessiót (tanácsülést) kell tartani, az ott tárgyalt ügyekről a nótáriusnak jegyzőkönyvet kell vezetni.

Érdemes egy pillantást vetni arra, hogy kikből is állt a magisztrátus. A bemutatáshoz az 1799. évi választás névsorát választottuk, főleg azért, mert 1800-ból és 1803-ból is fennmaradt egy rovatos összeírás, amelyben feltüntették az adózók nevét és foglalkozását.⁶⁵ A monográfia topográfiai fejezetében próbálkozunk majd az egyes utcák lakosainak elkülönítésével, most lássuk, mit tudunk a tanácstagokról! 1799-ben 9 nagykanizsai és 3 kiskanizsai egyént választottak tanácstagnak. Nagykanizsáról *Benczik György, Geber György, Góry László, Simoncsics Mátyás, Pichler Aloysius, Stranner János, Kern Péter, Magyar József és Messics György*; Kiskanizsáról *Plander József, Benczik István és Bolff János* került be a tanácstagok közé. A nagykanizsai névsort vizsgálva ki kell emelnünk a három kereskedőt, Gebert, Pichlert és Góryt. Geber György reprezentatív háza a Fő út közepén helyezkedett el, pár háznyira a Városházától, 15 000 forintos értékével messze kiemelkedett környezetéből. Ez volt az a ház, amelyet Geber kereskedő 1803-ban eladott gróf *Széchenyi Ferencnek*. Pichler épülete a már említett Városháza melletti nyugati épületrész volt, szemben a földesúri kastéllyal, déli része a Légrádi út oldalára nézett. Góry László épülete a Geber-féle épülettel szemben

volt a Fő út északi oldalán. Mindhárom kereskedő a kanizsai gazdag lakosságot képviselte. Ugyanakkor a többiek (sajnos Simoncsicsnak nem találtuk nyomát) iparosok voltak, vagyis a régi polgárságot képviselték. Két csizmadia található a tanácstagok között, Benczik György és Magyar József, az előbb említettek közelében helyezkedett el házuk és műhelyük, a városközpontban lévő Kismémet utcában (a mai Zrínyi utca nyugati részén, a Zárdától északra). Egy tíz évvel korábbi perirat töredékéből kiderül, hogy rokon családkról van szó. Kern Péter tabakos volt, háza a Fő út elején, a mai Deák téren volt; nagy méretű ház lehetett, hiszen az épületben egy szobor is lakott családjával. Mecsecs György takács volt, háza a Fő út és a Récei út találkozási környékén lehetett. Látható tehát, hogy a tanács nagykanizsai tagjai szempontjából már változott a világ: magyar nevű egyének kerültek be az esküdtek közé, s köztük már egyharmados arányt képviseltek a kereskedők.

Az esküdtek azon túl, hogy részt vettek és döntöttek a tanácsüléseken, a városigazgatás különböző területeit is felügyelték. Ezeket általában úgy osztották szét, hogy az esküdtek speciális képzettsége érvényesülhessen. Kern Péter már régóta ellátta a Szent János templom templomatyai funkcióját, 1799-ben is *meg marasztaltott*, mellette azonban az országos vásárok alkalmával a vásári jövedelemszedői tevékenységet is ellátta.⁶⁶ Kasszierként, vagyis a városi kassza kezelőjeként Góry Lászlónak voltak régi tapasztalatai. Az esküdtek mellett természetesen másokat is meg kellett bízni felelősségteljes feladatokkal. Néha szükség volt arra is, hogy az esküdteknél nagyobb létszámú testületet is létrehozzanak, amelynek tagjai méltón képviselhetik a várost. Így például az 1773. évi úrbéri szerződés megkötésekor 24 tagú testületet kért a földesúr tiszttartója, hogy azzal tárgyalhasson. Az esküdtek kötelezettsége lett a közterhek igazságos elosztása fölötti őrködés is. 1798-ban például kötelezték őket arra, hogy „...minden Esküdt Úr ... házrul házra el járja, a vonyós marhákat számban vegye, a ki nem tart, okát attul tudja meg, nevezetesen pedig az olyan gazdákat tanulla ki, akik nyáron által számosabb marhákat tartván, télre marhájakat együtt el adni szokták”.⁶⁷ Fontos volt, hogy a tanács tagjait elfogadja a polgári közösség. 1788-ban az egyik kiskanizsai esküdttel (Imrei György) kapcsolatban merült fel, hogy az illető a horvát és a német nyelvet nem beszéli, így a helyiekkel vélhetően nehezen érti meg magát. A választó közönség végül is abban maradt, hogy Imrei továbbra is betöltheti hivatalát, „...hanem segítségül Liplin György külső eskütt rendeltetik”, aki viszont járatos volt mindenben, s Imrei esetében hiányként jelentkezett.⁶⁸

Ha tovább vizsgáljuk a városi irányítás jellegzetes képviselőit, akkor ki kell emelnünk a gazdasági szerepkört betöltőket. Élükön a *perceptor* (főadószedő, a század végétől pedig egyre inkább kamarásnak hívták) található.⁶⁹ A város növekedésével egyre szélesedtek a gazdasági funkciók is. A perceptor kezelte a város által fizetendő országos adót, a földesúrnak szóló árendát és egyéb járandóságokat, s ugyanakkor a város bevételeit is kezelte. Minden bizonyal alá voltak rendelve a gazdasági szakterületeket ellátó személyek. Az árvavagyont kezelő beosztás volt a *árvák-Attya*, aki általában egy megnevezhető személy volt, ám 1799-ben az állandó nehézségek és visszaélések miatt egy deputációra bízta ezt a funkciót.⁷⁰ Mindig bajok voltak a kvártélyozási pénzekkel, ennek megoldása a *palétás* feladata volt. A problémák abból fakadtak, hogy mivel Kanizsa Pécs után a Dél-Dunántúl második legnagyobb város volt, állandóan állomásozott kisebb-nagyobb katonai kontingens a városban, s a katonákat hagyományos módon beszállásolták az egyes házakba. A tiszteket a jómódúaknál, az egyszerű katonákat pedig a lakók és polgárok házaiban helyezték el. A szállásadónak kötelező jelleggel el kellett látnia a tiszteket, szolgálkat, állataikat, fuvart kellett teljesítenie, takarmányt kellett biztosítani stb., amiért „kvártélypénzként” az állam (a vármegyén keresztül) kiutalta az ellenértéket, amit a városban a palétás osztott el az egyes portákra.⁷¹ A városi bevételek szempontjából igen fontos beosztás volt a *vásári jövedelemkezelő* megbízatása. Kanizsa négy országos vásárt tarthatott, majd pedig a 18. század végétől a hetivásárookra is engedélyt kapott. A vásárra érkezetteknek helypénzt kellett fizetniük, amelyet a város tanácsának előírása pontosan rögzített. Mivel a mezőváros kiemelkedően nagy piac-körzettel rendelkezett, így nem véletlen, hogy a vásári bevételek is növekedő tendenciát mutattak, s ez a város anyagi mozgásterét is megnövelte. 1799-ben a különböző vásártípusok és helyszínek ellenőrzésére 2-2 felügyelőt neveztek ki: külön kezelték az országos vásárt, a heti vásárt és a sertésvásárt.⁷² Az Ispital vezetője és a Templom gondnoka is a perceptorhoz tartozott elszámolással. Ellenőrizte a perceptor az erdőmestert is, hiszen az erdők jövedelme is (gubacszedés, makkoltatás, favágás stb.) komoly bevételi forrás volt. Az 1799. évi restaurációnál az addigi öt erdő- és mezőpásztorhoz még egyet felvett a város.⁷³ Ugyanakkor a perceptorhoz „felfelé” is jelentenie kellett, a vármegyénél és a Helytartótanácsnál is képviselnie kellett a várost. Kezelnie kellett az adományokat, a zsidók befizetéseit, ajándékait, felajánlásait stb. Felügyelte a perceptor a tűzkassza állását, a büntetéspénzeket, a hagyatékok sorsát.

A tanács nemcsak gazdasági feladatok ellátására választott embereket, hanem olyanokat is válasz-

tott, akik a városi élet mindennapjaiban töltötték be — általában valamilyen ellenőrzési — szerepet. 1799-ben a keleti városrész hat utcájában 16, míg a nyugati városrészben 6 *konyhavizsgálót* választottak, akiknek kötelessége volt a kémények és konyhák állandó ellenőrzése.⁷⁴ A nagykanizsai oldalon a házak és lakók számának növekedését mutatja, hogy az egyre népesebb és hosszabb, észak felé terjeszkedő Magyar utcában és a kelet-nyugati tengelyt adó Piarci utcában 4-4 *konyhavizsgálót* választottak. A vásárok felügyeletéhez tartozott a mértékek állandó megvizsgálása, erre mind a két városrészben 2-2 embert választottak. Szükség volt *hajdúkra*, hiszen a lélekszám növekedésével a vétkek száma is szaporodott, ugyanakkor a hatóság reprezentációjához is szükség volt rájuk. A hajdúkból 1799-ben három volt, akiknek nagyjából felosztották a várost, külön megnevezve a Récsi, a Soproni és a Magyar utcákat. Egy 6000 fős városban a három hajdú nagyon kevés, ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy egyelőre nem is kellett több, mert a város oppidum lévén mindig számíthatott a földesúri végrehajtó szervezet embereire is. Volt Kanizsának *strázsamestere* is, aki a közrend fenntartására, a tisztségviselők feladatkiosztására ügyelt, s mellette a városi magtárak, pajták, a szénaállomány ellenőrzését is elvégezte, vagyis egyfajta vagyonmegőrzést is végzett. Szükség volt a város földjeinek ellenőrzése és vagyonmegóvása miatt mezőpásztorokra és erdőpásztorokra; Nagykanizsán 3, Kiskanizsán 2 ember látta el a funkciót. A város lakosságának éjszakai nyugalma után. „*éjjeli Vigyázók*” ügyeltek, Nagykanizsán 2, Kiskanizsán 1 embert fizetett a város. A város irattárát is kezelni kellett, az irattár is állandó rendezésre szorult; ez minden bizonnyal a forrásokban többször felbukkanó *nótárius* feladata lehetett, akárcsak a jegyzőkönyvek írása és kezelése. 1779-ben a városháza leégett, így az addigi irattár nagy része is elhamvadt. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy a század első felének protocollumkötete azt sejteti, hogy a jegyzőkönyvek vezetése és kezelése meglehetősen esetleges volt, a rendszeres jegyzőkönyvkészítés minden bizonnyal a század második felében alakult ki, már a Batthyány-korszakban. Az árvaügy intézése is elég kezdetlegesen ment, majd csak 1802-ben készült el a város gyámügyi szabályrendelete.⁷⁵

A tisztségviselők fizetést kaptak, bár erre elég kevés adatunk maradt. A 18. század első felében városi státútumokba foglalták ennek mértékét. Az 1729. évi protocollum bejegyzése szerint *Ulrich Lipót József* bíró 50 forintos juttatásban részesült. A 7 esküdt (köztük a *nótárius Mosier Gáspár*, valamint *Pajer Antal* esküdt, ülnök és adószedő) 40-40 forintot, a városi őrmester 20 forintot kapott fizetésképpen. Az esküdteknek pénz járt a tanácsüléseken való megjelenésért, s azért is járt valamennyi, ha ki-

küldetésben voltak.⁷⁶ Az 1739. évi szabályváltozás eredményeképpen emelték a fizetéseket, de 1741-ben visszatértek a régi állapotokhoz.⁷⁷ A városbíró jelentős összeghez juthatott a kisösszegű bírságokból, amelyeket személy szerint neki fizettek. Az infláció és a felelősség növekedésével a század második felében emelkedtek a fizetések. Ennek persze az is oka volt, hogy a város és a bíró jól gazdálkodott a konjunkturális évek alatt, egyre több pénze volt a polgári közösségnek. *Szakály István* városbíró gazdasági sikereinek következménye volt az, hogy az 1800. évi restauráció alkalmával a magisztrátus az addigi 60 forintos bírói fizetést 120 forintra emelte. Ezzel párhuzamosan az esküdtek fizetése is megduplázódott, a kamarásé 10 forinttal, a strázsamesteré, az erdőpásztoré 20 forinttal növekedett, a hajdúnak pedig egy pár bocskort biztosított a város, ez korábban nem volt szokás.⁷⁸ A *nótárius Pajnády József* megválasztásakor rögzítették a 200 forintos fizetését, valamint megengedték neki, hogy a Városháza hátsó traktusában egy 3 szoba, konyha, kamra, pince és padlásrésszel rendelkező lakást kapjon, mellette járt még neki 12 öl fa és 6 köből rozs is fizetségül. Vélhetően azért volt nagyobb a *nótárius* fizetése a bírónál, mert neki semmi más jövedelme (föld, birtok, ipar, kereskedelem) nem volt, ezzel szemben az esküdtek és a bírók elsődlegesen magángazdaságukból éltek.⁷⁹ Mivel a városbírónak olyan kiadásai is voltak, amelyeket ma talán reprezentációs kiadásnak nevezhetünk, néha különleges lehetőségekhez is juthatott. Ez egyrészt a város szénájának a bíró házában való tárolásából fakadt, másrészt pedig tudunk olyanról is, amikor meg is szavaztak a bíró kiadásaira pár száz forintot. Biztos, hogy sok visszaélésnek adhatott ez táptalajt, így nem lehet véletlen, hogy az efféle szabályozatlan juttatást 1791-ban megszüntették.⁸⁰

2. Tanítás és iskolák

1690 után a városban rendszeresen működtetett elemi iskolának nem találtuk nyomát. A városi protocollumkötetbe bejegyezték, hogy 1703-ban olyan triviális iskolája van Kanizsának, amelyben latinul, horvátul és németül tanítottak, ám erről *Barbarits Lajos* azt írja, hogy minden bizonnyal csak egy későbbi hamisításról van szó.⁸¹ Mindamellet természetesen feltételezhetjük, hogy az 1710-es évekre mintegy 2000 lakosú város esetében — hasonlóan más magyarországi városokhoz — legalább 150-200 10 éven aluli gyermek élt, akiknek valamilyen oktatási tevékenységet szervezhettek. Szintén korabeli gyakorlat volt, hogy a kisebb városokban sokáig nem is volt önálló iskolaépület, hanem az iskolamester a saját házában tanított, esetleg a plébániához kapcsolódó helyiséget vehette igénybe. Kanizsán volt ugyan a ferenceseknek plébániája és ko-

lostora, ám a franciskánus rend tanítással nem foglalkozott, leszámítva a hittan tanítását. (A jezsuiták, akik az ostrom utáni korszakban jelen voltak a városban, s véglegesen valamikor 1702 táján távoztak, ez ügyben nem jöhetnek számításba.) Mindenesetre az 1703. évi bejegyzés azt mondja, hogy „*van elemi iskola háza...*” a városnak. Fel kell hívni a figyelmet ugyanakkor arra, hogy logikailag egyáltalán nem biztos, hogy (a hamisítás ellenére) valótanságot állít a bejegyzés, hiszen az idézett 8. pontban arról is beszél a jogszabály, hogy „*van a városnak szegény háza*”, amiről pontosan tudjuk, hogy volt, tehát nem egyértelműen következik a bejegyzésből, hogy az hazugság.⁸² Mindenesetre az 1731. május 7. dátummal a jegyzőkönyv már arról tudósít egy büntetés megfizetésével kapcsolatban, hogy „*...ezen összeg egy iskola ház építésére fordíttassék*”, vagyis a város már tervbe vette egy iskola létrehozását.⁸³

A szaporodó gyerekszám, valamint a felvilágosult gondolkodás 18. századi térhódítása egyre fontosabbá tette az iskolaügyet a városban. A század közepén „*a városba vetődött, itt letelepedett írástudó emberek*” végezték az oktatást, de ebben az időben nem volt törvényi kényszer a gyerekek iskolába járatása. Különböző mesterek váltották egymást.⁸⁴ Az 1778. évi Canonica Visitatio adatai szerint „*az iskolamester a 26 éves Fekete György, aki katolikus és végzett rhetor*”, ő egyszerre látott el iskolamesteri és harangozói feladatot. Ismert az is, hogy a városi szegényházhoz ragasztott épületrészben folyt az oktatás. Az 1770-es években az oskolamesternek meghatározott jövedelme volt a várostól, 30 forintot kapott készpénzben, azon felül a harangozásért még 6 forintot, emellett még némi deputátumot, s kapott egy pozsonyi mérőnyi szántót is (vagyis kb. fél holdat).⁸⁵ Az ispitabéli oktatás azonban nem felelt meg a céloknak, hiszen a szegényektől vette el a házat, így a század vége felé egyre sürgetőbbé vált egy önálló nemzeti iskola létrehozása.

Egyre másra születtek olyan törvények és rendelkezések az 1770–80-as években, amelyek már megparancsolták az iskola létrehozását. Az oktatási rendelkezések szerint Kanizsa oktatásügye a pécsi kerületi inspektorság alá tartozott.⁸⁶ 1788-ban az inspektor levelében foglaltak tárgyalása során született az az irat, amelyből megtudjuk: alapvetően az akasztotta meg az iskola felépítését, hogy az uraság nem adott hozzá megfelelő telket, holott a jogszabályok őt erre kötelezték.⁸⁷ A földesúri álláspont persze védhető volt, hiszen 1764–65-ben, midőn a piaristák kanizsai gimnáziuma létrejött, az uraság már adott iskolára egy telket, így joggal említik, hogy „*tőle már többet kívánni nem lehet*”; ugyanakkor azt javasolta, hogy a gimnázium telkén nemzeti oskolát hozzanak létre. Erre azért is lett volna lehetőség, mert 1788-ban a II. József-féle

— a szerzetesrendek elleni — intézkedés hatására a gimnáziumban mindössze 30 diák volt. Az ügy folyamatosan húzódott, s a tanítás lehetőségei a csaknem 6000 lakosú városban egyre nehezebbé váltak. A magyar oktatás 1788-ig az Ispita-házban folyt.⁸⁸ A városi német purgerek gyerekeinek viszont német nyelvű oktatásra volt szüksége, így a város „*...németh mestert fogadott, kinek a Purgerek jó akarattyaából Szállást fogattak, s élémérül gondoskodtak*”. Rövid idő alatt a német iskolamesternek már 80 tanítványa lett, akik szintén az ispitaházban voltak elhelyezve; ám mind a magyar, mind a német oktatást meg kellett szüntetni a városi szegényházban, mert 1788-ban „*azon házat a katonaság el foglalta, a magyar mestert is az Ispitából kiverte*” (a németet is). A magisztrátus azt javasolta, hogy „*a Gimnázium helyett ... normális iskola rendelkezessék*”. Ez nyilvánvalóan nem szűklátókörűség, hanem a helyzethez igazodó kényszerjavaslat volt.⁸⁹

II. Józsefnek a szerzetesrendek ellen szóló intézkedései persze más problémákat is okoztak a városnak. Mint már említettük, a tanítómester eddig a tanításért és a harangozásért járó díjból élt. Az uralkodói rendelkezések szerint viszont a felső templomban a harangozást megtiltották, így az érte járó pénzt nem kapta meg a mester, ez viszont megélhetési nehézségeket okozott neki, s reálisan felmerült a veszélye annak, hogy Horváth József iskolamester „*kéntelenítetik máshol szolgálatot keresni és a szolgálatját föl mondani*”.⁹⁰ Mivel a városnak feltétlenül szüksége volt a mesterre, átalakította a fizetését. Az eddigi juttatások helyett azt írta elő a város, hogy a mester fizetése ezután házanként történjen, és „*...minden gazda esztendőnként hat krajcárt, a zsöllérek pedig három krajcárt fizessenek*”. Ennek a végösszege 70 forint lehet, s amit ezen felül beszédtek, az a város pénztárába került. Ezen kívül még a temetési díjnak 7-ről 10 krajcárra való emelésétől is reméltek bevételt, ehhez jött még az a díj, amit eddig is a gyermekek taníttatására fizettek a polgárok.⁹¹ Ha továbblépünk az időben, s az 1816. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyvének adatait tanulmányozzuk, kiderül, hogy a mesternek továbbra is megvolt a szántója, amelynek nagysága időközben 1 holdra emelkedett. Ha összeadjuk a különböző juttatásokat, megállapíthatjuk, hogy az iskolamesternek mintegy 344 forintos jövedelme lehetett a különböző tevékenységekből.⁹²

A század vége felé már konkrét lépések történtek a nemzeti iskola létrehozására. 1793-ban a város megvette azt a telket, amely hagyományosan csak Gligor-teleként vonult be a köztudatba. Ez a Lég-rádi út és a mai Zrínyi utca sarkán álló jelentős méretű fundus volt; urasági fundus lévén korábban Brebrovics kovácmester használta.⁹³ Brebrovicstól mostohafia, Gligor József Placidus, korábbi pálos ba-

rát örökölte, aki egy darabig itt lakott, majd pedig Szatmár megyébe költözött, ahol plébános lett.⁹⁴ Az iskola építése 1793 után azonban továbbra is húzó-dott, mert az uraság meggondolta magát, s azt ajánlotta a városnak, hogy a telek felét tartsa meg, a másik fele viszont urasági kézben maradjon, s helyette kétszer akkora szántót adna a földesúr a városnak. Ezt a város nem fogadta el, ugyanakkor építési engedély hiányában az építkezést nem kezdhette el. 1798-ban aztán a városi magisztrátus olyan határozatot hozott, hogy az egész telket átengedi Batthyány hercegnek, s annak áráért a Felsőtemplom mellett (saját telkén), a „*Sz. János Temploma mellett, a melly úgy is a városé*”, építi fel a nemzeti iskolát. A kialakult botrányból sejthető, hogy ezt biztosan az uradalompárti tanács gondolta ki, mert a népharag elsöpörte a tervet. Az ügyből újabb per keletkezett (ezzel párhuzamosan is folyt néhány pör a város és az uradalom között), míg végül 1801-ben a pécsi iskolainspektor kanizsai látogatása utáni tanácsokat megfogadva 1802 tavaszán a Gligor-telken megkezdték az építkezést, az ott lévő rozszant házat lebontatták, s a város által felvett 3000 forintos kölcsönből elindult a munka. Különböző nehézségek és békétlenségek után végül is 1806-ban átadták a nemzeti iskola épületét, amely egy 20 öl hosszúságú emeletes épület volt, alul tanítói lakások, felül pedig 100 gyermek részére tantermek helyezkedtek el.⁹⁵ Az iskolaépület mögött egy kert volt, amely azonban a „*zöldségszükségletet teljesen ki nem elégíti*”. Az 1816. évi Canonica Visitatio szövege szerint az iskolaépület bármilyen javítása és fenntartása a város közönségének feladata.⁹⁶

Már többször emlegettük a gimnáziumot, azonban ennek bemutatására jelen fejezetben nem kerül sor, mert csak részlegesen tartozott a városi önkormányzathoz (bemutatása a monográfia iskolatörténeti és művelődéstörténeti fejezetének tárgya). Ebben az időben a Dunántúlon több gimnázium is létrejött: 1724-ben a pécsi, 1765-ben a kanizsai, 1771-ben a keszthelyi és 1794-ben a csurgói gimnázium.⁹⁷ Annyit azonban kétségtelenül meg kell jegyeznünk, hogy a kanizsai gimnázium a város frekvenciált helyén jött létre, az 1705-ben a vármege által építtetett kaszárnyában, a három gimnáziumi tanár pedig a mellette lévő szerény kivitelű tisztai házakban élt. A gimnázium 1765. évi létrehozásában nem annyira a városnak, mint inkább *Batthyány József* kalocsai érseknek, Batthyány Lajos földesúrnak, valamint a Piarista Rendnek volt szerepe.⁹⁸ Kanizsa városa az ugyanekkor épült Szent János templomot engedte át a piaristáknak.⁹⁹ A városnak és környékének nagyon fontos tanintézménye lett a gimnázium, amely egészen az 1787–88. évi hadimozgósításig normálisan működött, ám a katonaság ekkor megszállta, hadi raktár és fogoly-

ház lett belőle, s majd csak II. József halála után rendeződött a gimnázium élete. A gimnázium örökösén anyagi gondokkal küszködött, amiből a város főleg azt érezte meg, hogy 1770-ben pénzhány miatt a piaristák kénytelenek voltak megszüntetni azt a felkészítő osztályt, amely a nemzeti elemi iskola hiánya miatt a gimnáziumi áttérésre adott lehetőséget.¹⁰⁰

3. Az „Ispitál”: a város szegényháza

A 18. században a felvilágosodás hatására egész Európában megváltozott az emberről való gondolkodás. A kontinensen gyorsan terjedtek azok a nézetek, amelyek a racionalitás értelmében már értékesé tették az embert, a munkaerőt, s ugyanakkor a gyors gazdasági felemelkedés révén a leszakadó társadalmi csoportok számára a szociális gondoskodás gyakorlata is kialakult. Ennek legjellegzetesebb nyugati példája a Speenhamland-system volt, ahol már a minimálbért is garantálták a dolgozónak.¹⁰¹ Természetesen ezt megelőzően már a középkorban is voltak menhelyek, szegényházak, de a 18. században az állami politika szintjére emelkedett a szegénypolitika.¹⁰²

Kanizsa városában a szegényekről való gondoskodás és a korabeli szinten értelmezett kórházi ellátás gyakorlata egybekapcsolódott, és sokáig az egyházi karitatív tevékenység keretén belül működött. A ferencesek már a 16. században is fenntartottak egy *Xenodochiumot*, amely az ínségre jutottak menhelye volt. Ebből fejlődött ki a *Xenodochium Civile*, a szegényház. Az első ispotály építését 1698-ban, Mindszent havának 24. napján engedélyezték.¹⁰³ Helye az akkori kis méretű város déli szélén, a Légrádi úton volt. Később azonban a város tovább terjeszkedett dél felé, így az ispotály gyakorlatilag bekerült a város közepébe, gazdag iparosok és kereskedők házaik és csarnokai közé. Pontos helye az 1780-es években felépült Városházától délre, a 4. számú telek volt.¹⁰⁴ Az épület homlokzata a Légrádi út felé nézett, az utca másik oldalán maga a ferences zárdája feküdt, míg az épület déli oldalán lévő kelet-nyugati tájolású kápolnával a Zrínyi utca felé helyezkedett el. Az ispotály 1750-ben a város kezelésébe került, s ekkortól a város gondoskodott róla.¹⁰⁵ 1766-ban a rossz állapotban lévő épületet átalakították. Egy későbbi kánoni jelentés adataiból tudjuk, hogy az átépítés a korábban Zala vármegegyében, de később Somogyban is jelentős birtokokkal rendelkező, s alispáni és királyi személynöki pozícióig eljutó sárdi *Somssich Antal* kegyes adományából mehetett végbe. Tegyük hozzá mindjárt, hogy *Somssich Antal*nak nem ez volt az egyetlen jótéteménye, hiszen a jeles katolikus férfiú több ferences épület számára is tett adományokat, így például a környéken Segesden, Nagyatádon, s otthon,

sárdi kastélyában is ferences házi káplánt és tanítót tartott. Egyházi forrásunk megjegyzi, hogy az ispotály épülete „1766-ban tartós (solidus) anyagból, cseréppel fedett, falai erősek ... alacsony és vizes (humidus) helyen fekszik, áradástól ugyan teljesen biztos, de tűzveszélytől nem mindenfelől biztos...” volt. Az épület alakját is ismerjük. Az emeletes épületben összesen 6 szoba volt, a földszinti három szobához, akárcsak az emeleti szobákhoz is, hozzátartozott egy-egy konyha. Maguk a szobák nyilvánvalóan nem lehettek nagyok, hiszen a latin szövegben *cubicella inferius*, vagyis inkább „szobácska” szerepel.¹⁰⁶ Ugyanakkor az épület nem lehetett kicsi sem, hiszen ismert, hogy a Városháza leégése miatt 1779—1787 között az Ispítály épületében tartották nyolc éven keresztül a városi tanács üléseit.¹⁰⁷ Az épülethez hozzátartozott egy kápolna, amelyet szintén Somssich Antal 1769. évi adományából építettek, s 1771-ben Szent Márton tiszteletére ajánlottak fel. Az 1778. évi kánoni vizsgálat adatai szerint ebben a kápolnában vasárnaponként a szomszédos Ferenc-rendi atyák német hitoktatást tartottak.¹⁰⁸

A város név szerint ismert első Spitalsvatter-ja 1749—50-ben *Dominus Paulus Teitscher* városatya (esküdt) volt.¹⁰⁹ A szegényházzal pontos elszámolást kellett vezetni, forrásaink szerint egyértelmű, hogy mind a városi magisztrátus, mind a vármege, mind a Helytartótanács számára is pontos elszámolást kellett küldeni (az utóbbi 6 évente kérte), amely tartalmazta a szegények számát, a befolyt összegeket, a felhasználás módját stb.¹¹⁰ A 18. század második felében évente választották a tisztségviselőket, így az Ispítály felügyelőjének személye is gyakran változott. Kétségtelen azonban, hogy majdnem mindig köztisztviselőben álló polgárt neveztek ki az intézmény élére, hiszen felelős volt a számadások benyújtásáért, a vezetéshez több nyelv ismerete kellett, főleg a felettes szerveknek benyújtott jelentések miatt. Ugyanakkor egy-egy személy több éven keresztül is betölthette a funkciót, így például 1798—1800 között „*László Imre Urat*” (László Imre korábbi városbíró fia lehetett) többször megválasztották Ispítály-Atyának.¹¹¹

Az ispotálynak vagyona is volt, amely azonban a földesúr és a város között sokszor vita tárgyát képezte. Somssich Antal jóvoltából a *Hospitale pauperum* 10 hold földet kapott, amelyet a város megtoldott 61 holddal. A komoly vita tárgya¹¹² egy 1768. évi forrás szerint az volt, hogy a város szerint az ispotályhoz 80 hold föld tartozott, ám a földesúr számítása (az akkori funduális könyv) szerint csak 61 hold.¹¹³ Ezt erősíti meg az 1773. évi telekkönyv adata is, amely szerint „63. *Domus Hospitalis domus 11/64, terra arabile 60*”, vagyis belső telekből 11/64 teleknyi, míg szántóból 60 hold földje volt az ispotálynak.¹¹⁴ Egy korábbi városi panaszlevélből is-

mert, hogy 60 hold erdőt mértek ki az ispotálynak, nem véletlenül kérte a Tanács, hogy a földesúr engedje meg a terület kiirtását.¹¹⁵ Az ispotály vagyona nemcsak földből és épületből, hanem készpénzből is állt. Az adományként befolyt összeg 1816-ban 2339 forintot tett ki; a legnagyobb befizető még a 18. századból Inkey Boldizsár, a vad pallini földesúr volt, aki egymaga 1000 forintot adott az intézménynek.¹¹⁶ A befolyt adományokat kikölcsönözték, s a kamatból próbálták meg eltartani a szegényeket és a betegeket.

A pénzt kölcsönvevők között maga a város is szerepelt, így például a Szent János templom felépítésére 1000 forintot kölcsönzött az ispotálytól, amit aztán a későbbiekben áthárított a lakosságra házankénti adó formájában.¹¹⁷ A kölcsönök kamatai azonban nem tudták fedezni az ispotály kiadásait, s ez főleg a kezdeti időben jelentett komoly fenntartási problémákat. Nem lehet véletlen, hogy 1752-ben a város megengedte azt, hogy az ispotályban élők (ekkor kb. 12-en lehettek) hetente kétszer könyöradományokat gyűjtsenek.¹¹⁸ Az így összegyűjtött pénzt természetesen nem tarthatták meg, azt be kellett szolgáltatni a Spitalsvatternek. A kolduláson kívül a város maga is szervezett gyűjtést a szegények javára, ily módon 1757-ben is tudtak adományokat szerezni az ispotály karbantartására és a kórház fenntartására.¹¹⁹ Előfordult ugyanakkor az is, hogy az így megszerzett adományokat a gyűjtők elrejtették a hatóság elől. 1799-ben a város érzékelvén mindezt, úgy határozott, hogy „...ezután ezen koldulás meg szűnjön”, s ugyanakkor a purgerség kötelezettségévé tette, hogy önkéntes felajánlásokkal segítse az Ispítály működését: „...melyre minden Purger subscribálja, mennyi önként való jó szántábul ajánl esztendőként, hogy pedig az Ispotálybéli Szegények becsületes ruházattya és tartása eránt rendelés tétethessen...”¹²⁰

Az Ispítály vagyonát az is növelte, hogy az oda beköltözők vagyonukból valamennyit az intézményre hagytak. Adataink szerint az 1780-as években mindez úgy történt, hogy az oda beköltöző öregek, elesettek korábbi ingatlanjaikat eladták, s abból a gyakorlat szerint 40 forintot felajánlottak az Ispítály kasszájába, vagy pedig a már benn élők halála után a vagyon utólagos értékesítéséből fizették be a 40 forintot. Az első megoldásra említünk két esetet. 1789-ben *Török András* és felesége, *Horváth Julinka* kívánt az Ispítályba bejutni. Török András korábban hosszú időn keresztül a város szolgálatában állt mint hajdú, viszont megöregedett, s mivel „a magok táplálására elégtelen”, így felvételét kérte. Volt még a kérelmezőnek a Förhénczi hegyen egy szőlője, amelyet szüret után akart eladni, s a remélt pénzből kívánta az Ispítályba befizetni a 40 forintot.¹²¹ 1798-ban *Kovács Mátyás*, akinél figyelembe vették „...öregségét és minden munkára való tehetetlenségét”,

felvételt nyert az intézménybe azzal a kitételrel, hogy az eladott házáért kapott 130 forintból fizeti be a 40 forintos hozzájárulását.¹²² Voltak azonban olyan szegény jelentkezők is, akiknek az esetében a város a szociális szempontokat vette figyelembe, s nem kötötte befizetéshez az ispotályba való bejutást. Kiss József német varga esetében például figyelembe vették, hogy megöregedett, vagyona az öt fiú felnevelése és a vagyon felosztása révén elfogyott, „...szegénységre jutott”, így ingyen felvették.¹²³ Gyakran előfordult, hogy a kanizsai polgárok végrendeletük megfogalmazásakor gondoltak a városi szegényháza és kórháza is, így kisebb-nagyobb adományok állandóan érkeztek a kasszába: például 1798-ban Pajer János polgár 100 forintot ajánlott fel az intézménynek.¹²⁴ Előfordult, hogy zsidó vallásúak is adományoztak pénzt az Ispitálra, ismereteink szerint a legnagyobb adomány 1810-ban Lachenbacher Moyses nagykereskedőtől érkezett, amikor is a hadiszállító 5000 forintot adományozott a város intézményeire, s az összeg kamataiból (6%-kal számítva) a nemzeti iskolák és a város ispotálya részesült.¹²⁵

Az Ispitál nemcsak szegényház, hanem egyben kórház is volt. Szó sincs azonban krónikus betegellátásról vagy gyógyításról, mai fogalmaink szerint inkább a renitens viselkedésűek kényszerlakhelye lehetett az ispotály. Ezt több forrás is bizonyítja. Az 1748. évi városi tisztségviselői választás során Kyráli Jánosra bízott a „kórház kormányzata és az aberánsokra való felügyelet”.¹²⁶ De van későbbi adatunk is: 1799-ben Stötzl István kiskanizsai lakos panaszkodott a városi magisztrátusnak, hogy anyósa, Kiss Istvánné részeges és állandó perpatvarokat idéz elő, s vejevel „...békeséges életet nem visel, s őtet szidalmazni avagy háborgatni merészli”. A város vezetése úgy határozott, hogy a részeges nő „...az Ispitalban életének jobbítására adassék”.¹²⁷ Az ispotálynak ezen funkcióját egy későbbi forrás is megerősíti, amely szerint „...a Városi ispotály némelly Jótevők által ... csupán csak a kebelbeli Ügyefogyott Szegények számára felállított”.¹²⁸ Azt gondolhatnánk, hogy a város szegényháza a növekedő számú népesség miatt mindig telített volt. Erről azonban szó sincs. Egyrészt az eddig idézett kérelmek, amelyek a bejutáshoz készült instanciák voltak, mindig elfogadásra kerültek a város vezetésénél. Másrészt kevesen kívántak bejutni a szegényházba, valószínűleg csak azok, akik már ténylegesen magatehetetlenek voltak. Ezt bizonyíthatja az az 1800-ban készült kérelem, amely szerint Anik Éva bejutását a város támogatta, mivel a kérelmező „beteges állapotja és meg aggott vénsége” miatt rászorulttá vált, ugyanakkor azt írja a Protocolumban a nótárius, hogy „...annál is (támogatandó), mivel tsak ketten vagynak benne (mármint az Ispitalban) és ezekre éppen ugy tetetik a költség mintha többen volnának...”.¹²⁹

1788 után igen jelentős változások következtek be az Ispitál életében. A viszonylag jelentős méretű épületet uralkodói rendelet alapján katonaság szállta meg, s ez azt jelentette, hogy egyrészt az épület jelentős részét, a hozzá ragasztott kápolna helyiségeit is élelemlaktár céljaira lefoglalták, másrészt pedig a szegények egy részét ki kellett telepíteni a gazdagabb polgárok házaiba, vagy legalábbis olyanokhoz, akik vállalták azok eltartását. 1787-ben a nótárius a következőket írta a városi jegyzőkönyvbe: „A Kanizsai Purger Ispital Templommal, hat szobákkal, pallással, egy Pintzével, két konyhával együtt tellyességgel elfoglaltatott, és az szegény Ispitabéliek ebből ki verettek...”.¹³⁰ Az intézmény természetesen tovább működött, fenntartási és működési rendszerre is tovább élt, viszont a kényszer miatt a városnak engedelmességre kellett. A napóleoni háborúk során a katonaság a ferencesek zárdáját és templomát is elfoglalta, s az Ispitállal együtt katonai élelemlaktárnak, többnyire gabonaraktárnak használták az épületeket, óriási károkat okozva Kanizsa városának.¹³¹ Később pedig a nem messze lévő kiskomáromi katonakórházat helyezték a kanizsai Ispita-házba.¹³² Az Ispitál hosszú időn keresztül betöltötte funkcióját, azonban a 19. század második felében a rohamosan növekedő városi népesség számára már szűk volt. A nagykanizsai képviselőtestület 1868-ban határozta el egy új kórház létrehozását, ugyanakkor az Ispitált lebontották, s helyére 1886-ban a kaszinó ma is meglévő épületét emelték.¹³³

4. A város temploma, temetői

A városnak voltak kötelességei az egyházi szolgáltatásokkal kapcsolatban is. Kanizsa mezőváros volt, így a város csak azzal a területtel rendelkezett, amely az idők folyamán valahogyan hozzá került. A város régi temploma, plébániája a ferenceseké volt, akik annak területét és építőanyagát a várparancsnoktól kapták, míg a mellette lévő kertet Zala vármegye ajándékozta a szerzetesrendnek.¹³⁴ Ez a plébánia egészen az 1760-as évekig egyedül látta el a városi népesség lélekápolását. A plébánia a veszprémi püspökséghez tartozott, afölött a városnak semmifajta joghatósága nem volt.¹³⁵ Voltak viszont kötelességei, amelyek főleg anyagi természetűek voltak. A város sokszor hozzájárult a templom fenntartásához különböző juttatásokkal, bár kétségtelen, hogy a városi társadalom adományai ennél sokkal jelentősebbek voltak.¹³⁶ A városi magisztrátus költséges feladata volt a plébániának járó kötelező adók és díjak beszedése, nyilvántartása és átadása, ugyanakkor az irányítására templomgondnokot kellett kinevezni.¹³⁷ (A földesúr a kegyúri kötelezettségeiről általában megfeledezett, így az adminisztráció a városra hárult.) Az 1778. évi Cano-

nica Visitatio szerint a plébánia 44 forintot, 30 pozsonyi mérőnyi búzát és ugyanennyi búzalisztet kapott, valamint az egyedi szolgáltatásokért (temetés, temetőbe való szállítás, házasulandók összeadása stb.) is járt juttatás.¹³⁸ 1734. június 15-én megegyezés jött létre a város és Acsády püspök között a stólára nézve. Ennek értelmében keresztelésért 25 dénár, avatásért 5 dénár, házasságkötésért 1 forint, temetésért 56 dénár, a harangok meghúzásáért 1,50 forint, minden más harangozásért 28—50 dénár járt. A város ugyanakkor kérte a ferenceseket, hogy egyes vasárnapokon hitoktatást vállaljanak.¹³⁹ A század vége felé az uralkodó is adományozott egy harangot a templomnak, s így együttesen hat harangja volt.¹⁴⁰

A katolikus egyházi szolgáltatások szélesítése alapvető és megoldandó probléma volt a 18. század közepe táján. A népesség a század közepére megkét-szereződött, ugyanakkor a nem katolikus népesség aránya a század közepén az 1 %-ot sem érte el.¹⁴¹ Új templomokat, kápolnákat kellett építeni. A kiskanizsai városrészben a városi lakosság pénzéből 1761-ben templomot építettek „minden adomány nélkül”, s a templom ebben a formájában az 1798. évi tűzvészig fennállt¹⁴² (Kiskanizsán ekkor kb. 1400-1500-an élhettek, az 1748. évi egyházi lélekösszeírás szerint a gyónóképesek száma mintegy 900 fő volt).¹⁴³ A templom a városrész közepén helyezkedett el, körülette alakult ki a későbbiekben a centrum. A kiskanizsaiaknak korábban is volt egy fából készült kis kápolnájuk, az 1761-ben épített templom már téglából készült, tartós szerkezet volt.¹⁴⁴ A század végi gyűjtogatás miatti pusztulás után egyben meg is nagyobbították a templomot, teteje cseréppel fedett, tornya tartós, a kúpfödél fehér bádogból készült, négy harangja volt. A fenntartásra kapott a várostól 3 hold szántót, valamint egyéb egyházi tevékenységekért is szedhettek díjat, földjei egy részét bérbe adták. A kiskanizsai templomnak is volt egy gondnoka, aki a templom jövedelmeit kezelte, számadását a városi bírónak adta át, aki azt ellenőriztette.¹⁴⁵

A nagyobb városrészben is felépült a város temploma, ezt a későbbiekben is hosszú időn keresztül így emlegette a kanizsai népesség. Azért érezte a város ezt a templomot magáénak, mert egyrészt helyileg a város közepére — a mai Deák térre — került (csak megjegyezzük, hogy a ferences plébánia a városrész délnyugati szélén helyezkedett el a magaslaton, vagyis egy nagykanizsai polgárnak, aki a város északkeleti végében lakott 1,5-2 km-t kellett gyalogolnia a templomig), másrészt pedig a városiak pénzén építették fel. A templomra már az 1750-es években gyűjtötte a város a pénzt, amelyet polgári hagyatékok tudtak jelentősen növelni.¹⁴⁶ A Nepomuki Szent János tiszteletére emelt kápolnát arra a telekre építették, amely — a mai Eötvös-té-

ren — már az 1730-as években temető volt, közepén kis fakápolnával.¹⁴⁷ Az új kápolnának haranglába és három harangja volt, itt miséztek a piaristák, akik a nem messze lévő gimnáziumot vezették. Az 1764-ben felépített kápolna erős anyagokból, cseréptetővel épült, s mivel viszonylag önálló épület volt, tűzveszélytől nem kellett tartani.¹⁴⁸ A templom fenntartására a különböző felajánlásokból és a város támogatásából volt pénz, s a befolyt összegek kezelése a magisztrátus által választott templomgondnok feladata volt. A befolyt tőkét kamatra adták kölcsön, ám az alacsony kamatok miatt az nem volt elég a fenntartásra, így szükséges volt a városi lakosok körében adományok gyűjtése.¹⁴⁹ A város templomában a város fizetett mindent, így neki kellett a tevékenységet ellátókat is eltartani. 1788-ban például a meghalt harangozó utódjáról kellett gondoskodni, akinek egyébként feladata volt még „a Templomban szolgálatot tenni, misét mondó Pátereket öltöztetni, és Gyertyákat gyűjtogatni”. Természetesen a meghalt özvegye nem végezhetette el ezt a feladatot, bár valószínűleg jelentkezett rá, de a város ezt nem tartotta célszerűnek. A meghirdetett állásra két pályázó is volt, közülük az első, *Rajter György* már korábban is ellátta ezt a feladatot, ám „rossz viselése miatt elvesztette” állását, s így most sem ő kapta meg. Helyette *Kovacsics József*nek adták, aki közel lakott a templomhoz, de az uralkodói rendelkezések révén a Felsőtemplomban megtiltott harangozás miatt a korábbi járandóságából törölték a kérvészedést, hiszen az most nem járt.¹⁵⁰

A 18. század során temető több helyen is volt a városban. A kiskanizsai városrészben a Bajcsa felé vezető országúton volt temető,¹⁵¹ Nagykanizsán pedig a kezdeti időben a ferences kolostor helyén, majd a plébánia létrejötte után a kriptában temettek nevesebb egyháziakat és laikusokat.¹⁵² A nagyobb méretű temető a későbbi Szent János templom telkén helyezkedett el, ám a Helytartótanács rendelkezése értelmében a temetőket a belterületekről a városon kívülre kellett áthelyezni.¹⁵³ Szakirodalmi források szerint a város véglegesen 1784-ben szüntette meg a régi temetőt, de az is kétségtelen, hogy az 1780-as évek közepén létrejött II. József-féle térképen már egyáltalán nincs jelölve a temető, csak a templom.¹⁵⁴ Azok a korábbi telektulajdonosok, akiknek a régi temető miatt elvették korábban fundusuk egy részét, most visszakövetelték, s ebből hosszú perek születtek, amelyek a 19. század első évtizedeire is áthúzódtak.¹⁵⁵ A város 1769-ben megvette a földesúrtól a Tizenhárom-város végén (a mai Kossuth tér déli részén) lévő szántóföldet, ahol 1770-ben történt meg az első temetkezés, amikor is *Francsics János* polgárt búcsúztatták.¹⁵⁶ A temetés egyben jövedelmet is jelentett a városnak, hiszen az elhunytak hozzátartozói a halottszállításért a városnak fizettek. Sírások nem voltak Ka-

nizsán, a problémát a rokonok oldották meg. Az új temető eleinte közös temető volt, vagyis oda protestánsok is temetkeztek, de 1786 után ezt megtiltották, s számukra új helyet kellett kijelölni.¹⁵⁷

5. Az építkezések szabályozása

A 18. századi népességnövekedéssel együtt járt a város területi terjeszkedése, s ez az önkormányzat számára az építésügy szabályozásának kötelezettségét is magával hozta. Már az 1690. évi ostrom után megszületett városi szabályzat is megemlíti egy építészeti hivatalt, amelyet *Liebrich János* úr vezetett.¹⁵⁸ A helyszínrajzról szóló fejezetben az építkezések és az utcahálózat változásainak részletes bemutatását adjuk, itt most a város szempontjából értelmezzük a változásokat. A 18. század első felében Kanizsa városa nem volt teljesen beépített, a házak között rengeteg foghíjtelek volt, ám ezek a század vége felé lassan-lassan megteltek.¹⁵⁹ Nem véletlen, hogy szabályozni kellett a városnak a házak elhelyezkedését, s a tűzvédelem céljából a házak közti távolságot. Valószínűleg a legfontosabb szempont a tűzveszedelem elkerülése volt, hiszen láthatjuk majd a későbbi fejezetben, hogy a tűz igen gyakori volt a városban. Erre jó példa az az 1800. évi eset, amikor *Tomasits János* gombkötő mester korábban leégett házát újra akarta építeni, de csak úgy engedélyezték, hogy „...nem hosszúra, hanem homlokát ki fordítván építse a házát, minthogy különben is szűk és keskeny az utca a tűz veszedelem elméltetésére”, vagyis a hosszúkás, több osztatú házat az utcára merőlegesen kellett elhelyezni.¹⁶⁰ A lakók is figyeltek az építkezésekre, s ha valaki a tűzveszélyre nem volt figyelemmel háza építésekor, akkor a panaszokkal megakadályozhatták. 1800 áprilisában *Kozarits Mátyás* felesége adott be instanciát a szomszédban lakó zsidó sakter ellen, miszerint túl közel akarja építeni házát, ám végül kiderült, hogy csak egy kamrát épít, amely nem lesz veszélyes, így engedélyezték számára a műveletet.¹⁶¹ Ennél rosszabbul járt *Török Mihályné*, aki visszaváltotta zálogban lévő fundusát, de az annyira szűk volt, hogy arra már nem kapott építési engedélyt a várostól.¹⁶² 1799-ben *Tislér János* szűcsmester próbálta meg elérni, hogy szomszédja, *Godfried Nits* asztalos mester távolabb építse házát övétől, „...nehogy valamely fergeteg alkalmatosságával le düllyön”.¹⁶³ Az építkezések alkalmával — főleg mások területének jogtalan igénybevétele miatt — felmerült tulajdonjogi panaszok is mindennaposak voltak.¹⁶⁴

A tűzveszély elkerülése mellett a rossz házépítés is megkeseríthette a lakók életét, s ennek következménye általában instanciák és perek sorozata volt. Főleg a leghamarabb beépülő és egymáshoz érő Fő utcai házak esetében fordultak elő ilyen problémák.

A 18. század végéről maradt fenn az az irat, amelyben *Vörös János* szűcsmester, aki a Városháza mellett lakott az utca déli oldalán, panaszkodott a szomszéd *Dobrovits Ignátz* kalmár ellen, miszerint „...szomszédja falai mellé hányván a Ganéjt s a víz csurgását is reá eresztvén s falait ezáltal nagyon nedvesítené és épületinek tetemes károkat okozna”. A város vezetése, miután megszemlélte a házat, kötelezte *Dobrovitsot* a károkozás megszüntetésére.¹⁶⁵ Hasonló esetek gyakran előfordultak a városban. 1798-ban *Brenner ács*mester jelentette fel a városnál szomszédját, *Pfortner Károlyt* azért, mert túl közel építette a disznóólat házához, amint az instancia említi, „...a Disznó ólbul való párologás által alkalmatlanságot ne szenvedjen”, s végül elérte, hogy *Pfortnernek* beljebb kellett építenie az ólat.¹⁶⁶ Örkösen megoldatlan probléma volt a szabad telkek öncélú hasznosítása, vagyis az, hogy a lakók azokat a fundusokat, ahol nem állt ház, személtlerakónak használták. 1798-ból tudunk arról az esetről, hogy *Szláby Ferenc* vármegyei chyrurgus arra panaszkodott, hogy háza és *Muczhard György* bognár háza között álló telek, amely „a köz jóra nézve semmi haszonra nem szolgálna”, a környék lakossága által minden rosszáság elkövetésére alkalmas, hiszen „...minden giz, gazt döglött macskákat és kutyákat oda hordani az emberek szoktanak”, ezért kérte a várost, hogy adják el neki a telket, s akkor megszűnne a jelenlegi állapot.¹⁶⁷

A város felügyelte a közkutakat is. Az természetes, hogy a korabeli városban a telkeken belül voltak kutak, általában az udvaron, közel a házhoz. A kúttal nem rendelkező telkeken lakók ellátására, valamint a tűzbiztonság miatt a nagyobb utcákon közkutakat építettek, s ezeknek felügyelete és karbantartása a várost terhelte. Ezt bizonyítandó egy 1745. évi forrás azt mondja, hogy a Császáz utcában (később Soproninak nevezett utcában) a kút karbantartására „a város pénztárából segélyképpen 10 forint kész pénzben legyen kifizetve”.¹⁶⁸ Ezeket a kutakat szabadon használhatták az utazók, ezek vízből történt a katonaság és a lovak ellátása is, a biztonság kedvéért láncsal zárták le őket. A hadsereg jelentős károkat okozott a kutakban. 1787–88-ban panaszok és perek sorozata származott abból, hogy a Kanizsán tartózkodó hadsereg bedöntötte a Soproni utca közkútját, s a beomlott kútnál nem tudtak sem a lakók, sem a katonák itatni, s a város egy regimentbéli kapitányt próbált kényszeríteni a kút azonnali megjavítására. A város persze védtelen volt, s pénze sem volt, a lakókra pedig nem akarták házanként kivetni a költséget pótdadó formájában; ez minden bizonnyal a nagy 1787. évi tűzzel volt kapcsolatban, amikor igen sok ház (köztük a városháza is) elpusztult.¹⁶⁹ A város vezetése megpróbált jogszerű megoldást találni, s a vármegyén keresztül elérni azt, hogy a hadseregre terheljék rá

a kút javításának költségeit, mondván, a városnak nincsen rá pénze.¹⁷⁰ Szakszerűtlen kútásás is többször előfordult a városban, s ezt a városhoz beadott panaszok igazolják. Erre jó példa nemes *Bekk József* instanciája, amely szerint *Simon Hefert* kőművesmester elvállalta kútjának kiásását, legényei ki is ástak 10 ölnyit, de mivel a mester nem volt ott, rosszul végezték a munkát, s a kút bedőlt. A város természetesen kötelezte a kőművest a kár megtérítésére, a munka folytatására.¹⁷¹

6. Tűzvédelem és szabályozása

A korabeli magyarországi városok életének, mindennapjainak irányításában és szabályozásában jelentős helyet foglalt el a tűzvédelmi szabályozás. A hagyományos fallal körbevett városok esetében a népesség növekedése miatti zsúfoltság, az egymáshoz érő és felfelé növekedő házak, valamint a régi építkezési módszerek (fa, vályog, deszka, zsúp stb.) miatt a tűzesetek állandó, ismétlődően jelentkező s nehezen megoldható problémát jelentettek. Kanizsa ugyan „nyílt város” volt, az utcák beépítettsége a 18. században korántsem volt teljes, az egyes lakóterületek tele voltak foghíjtelkekkel, de még így is óriási pusztítást tudott végezni az esetenkénti tűz.¹⁷² Nem véletlen tehát, hogy korszakunkban mind a helyi, mind az állami szintű szabályozás szigorú előírásokkal járt. Kanizsa várost 1690–1702 között még alapvetően a vár, a vár népessége jelentette, bár már elkezdődött a váron kívüli mezőváros újraélése. A váron belüli házak a korabeli leírás szerint fából voltak, egymáshoz értek az épületek, ami különösen veszélyes volt.¹⁷³ A megmaradt városi tanácsi jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a vár visszafoglalása után három hónappal már rendelkeztek arról, hogy a Grazból jelentkező *Alberti Antal* kéményseprőként dolgozhasson, amihez a mesternek be kellett szereznie a szükséges eszközöket, s ugyanakkor végig kellett vizsgálnia az összes kéményt, s ahol szükséges volt, ott tisztítást kellett végeznie.¹⁷⁴ (Bár forrásunk nincs rá, de elég logikusnak tűnik, hogy nem ekkortól volt a tűzszabályozás, valószínűleg sokkal régebben kezdődött.) A vár 1702. évi lerombolása után hamar megszületett az előbb kamarai kezelésű, majd földesúri tulajdonba kerülő város belső életének jogszabályi rendezése, a statútumok között a tűzvédelmi kérdések is szerepelnek. Ez a szabályozás már nem a váron belüli állapotra, hanem a vártól keletre lévő nagykanizsai és a nyugatra lévő kiskanizsai városrészekre vonatkozott. E forrásban találkozunk először a más városokban is ismert konyhavizsgálókkal, akiknek kötelessége volt „*télvíz idején tizenöt naponként, tavasszal és nyáron pedig havonként a házakat végigjárni, s ott a konyhai tűzhelyeket és kályhákat megvizsgálni*”. Hogy mennyire komolyan vették a tevé-

kenységet a városi magisztrátusban, az mutatja, hogy nem kis pénzbüntetéseket helyeztek kilátásba a szabályok ellen vétők esetében. Azt is előírták az 1722. évi szabályozásban, hogy minden háznál lennie kell víznek. De nemcsak a magánszemélyek, hanem a város kötelezettségeiről is szól a regulatio, hiszen a Tanácsnak kellett gondoskodnia két helyen tárolt létrákról s egyéb tűzoltó szerszámokról.¹⁷⁵ Érdekes vonása a szabálynak, hogy jutalmazta azokat, akik először értek a tűzoltó szerszámokhoz: az első ilyen 20, a második 10, míg a többi 5 dénárt kapott. A szabályozás szép példája a közösségi szerveződésnek, a közösségi tudatnak és a szolidaritásnak: tűz esetén minden ember, részint saját biztonsága érdekében is, ment oltani.¹⁷⁶

Már a század eleji statútumokból látható, hogy a város vezetése feladatának tekintette egyrészt a tűzvédelem megelőző szabályainak biztosítását, az erre való felügyeletet, másrészt magának az oltásnak a megszervezését is. A korabeli magyarországi városok esetében megfigyelhető, hogy a 18. század első felében egyre-másra születnek olyan tűzvédelmi rendszabályok, amelyek már ennél is szélesebben értelmezik a városi kötelezettségeket. A hazai városok döntő mértékben németlakta települések voltak, így szabályozásaik is alapvetően osztrákszász minták alapján készültek. A jelentősebb dunántúli városokat vizsgálva kiderül, hogy Sopronban 1700-ban, Pécsen 1723-ban, Kőszegen 1738-ban, Győrben 1749-ben vezették be az általános tűzvédelmi rendszabályokat.¹⁷⁷ Kanizsa városban 1755-ben jött létre a „*Feuer Ordnungs Instruction Kanisaner Stadt*”, amelynek deklarált célja: „*Kiki mint alkalmaztassa magát, annak rendi, és minémű eszközök szereztessenek, és holy tartassanak, ekképen Specificáltatik*”. *Lendvai Anna* egy tanulmányában részletesen elemezte ezt a dokumentumot, amely minden gazdának kötelességévé tette az oltás feladatát, a szükséges eszközök biztosítását. Az oltási munkálatokat az esküdteknek és a céheknek kellett irányítani. A városnak kötelessége volt vízi fecskendőt csináltatni, amelyet a „*mészárosok és sövegjártók*” kezelnek, az egyszerű köznép sajtárokkal és vödörökkel volt köteles megjeleníteni. Böven tartalmaz preventív intsrukciókat is a regula. Minden közkútnál el kellett helyezni víztartó berendezéseket (sajtár, hordó, kád stb.), amelyeknek mindig tele kellett lennie. Igen érdekes az a rendelkezése a szabályzatnak, hogy a háztulajdonosoknak alkalmassá kell tenni a házukat a biztonságra, s ha ezt nem teszik meg egy éven belül, akkor a ház tőlük elbecsültethető, licitre bocsátható, s olyan tulajdonosnak adható, aki alkalmassá teszi azt tűzbiztonságra.¹⁷⁸ (Kanizsa városa szegény volt, nem tudunk arról, hogy ilyen egyetlen esetben is történt volna a 18. század második felében.) Aki pedig a füstös konyhákra, kemencékre vonatkozó rendeletet nem

tartja be, pénzbüntetésre, pálcaütésre ítéltetik. A szabályozás szigorú, ugyanakkor a tüzesetek állandóan ismétlődő katasztrófái voltak a városi életnek. Egy későbbi, 1789-ből való forrás úgy fogalmaz, hogy a város a tüzeket „...meg nem előzhette, hogy minden Esztendőben többször azon káros gyulladások ne történhetet volna”.¹⁷⁹

II. József uralkodói rendeletben szabályozta a városok tűzvédelmi kérdéseit, bár hozzá kell tenni, hogy a század közepi kanizsai szabályokhoz képest csak részlegesen hozott újat az instrukció. 1789-ben hirdették ki a kanizsai polgároknak a dekrétumot, a szokásoknak megfelelően szóról szóra felolvastva azt, majd pedig a város is meghozta a maga új rendelkezéseit.¹⁸⁰ Az új szabályzat rögzítette, hogy minden utcában három konyhavizsgálót kell alkalmazni. A lakosoknak pajtát, istállót (gyúlékonysága miatt) csak akkor lehetett építeni, ha arra a város engedélyt adott, ha anélkül hozták létre, a város intézkedett annak ledöntéséről. Éjszaka csak zárt lámpával lehetett épületen kívül tartózkodni, tilos volt gyertyával menni bárhova is. Udvarban, pajtában tilos volt dohányozni, még akkor is, ha az illető fedeles pipát használt. Hamut épületben nem lehetett tartani, a kormot kéthetente le kellett tisztítani, s egy hordó vagy kád vizet, lajtorját, csákyt minden gazdának kellett tartania otthon. Mivel a tüzeket jelentős mértékben cselédek vagy pedig a városba érkező idegenek okozták, ezért a lakosoknak bejelentési kötelezettsége volt a három napnál tovább ott tartózkodó idegenekről („...ollyas hányódó idegen embereket, asszonyokat, leányokat, gyermekeket, kurvákat és koldusokat” kellett bejelenteni). Mivel a városban a földesúrnak is volt mintegy 20 épülete, azokra a város szabályai természetesen nem vonatkoztak, viszont az uralkodói rendelet igen, s többször előfordult, hogy a kémény- és konyhavizsgálók ellenőrizni akarták a kocsmárosokat és vendégfogadókat, s a „...kocsmárosok őket ki igazítják avval, hogy ő nekik a Mgos Uraság Vendégfogadóiban semmi keresetek nem volna”. A város 1786-ban megegyezett az uraság tisztjével, hogy a továbbiakban ők végzik az ellenőrzést, s az idegenekkel kapcsolatban is felléphetnek.¹⁸¹

Kérdés persze, mit sikerült betartani a szabályozásból. Az 1780-as és 1790-es évek tanácsi Protocolumaiból az derül ki, hogy a város a maga kötelezettségeit teljesítette: ellenőrzött, büntetett vagy bírságolt. Szinte nem volt olyan pontja a városi tűzvédelmi szabályoknak, amelynek megszegése miatt ne kellett volna szankciókat alkalmazni. 1788-ban a Soproni utcában lakó *Franczia Józsefet* 50 pálcára ítélték, ezt azonban öregsége miatt ugyanannyi forinttal megválthatta. Oka a követke-

ző volt: a Tanács határozatai között szerepelt, hogy olyan embernek, akinek nincs kéménye, s ráadásul háza zsúppal van fedve, a padlásán nem lehet tartani szénát és szalmát, s konyhájában nem lehet kendert szárítani. Ezzel szemben *Franczia József* padlásán szalmát tartott, konyhájában kendert szárított, s ráadásul részeg állapotában tüzet okozott: meggyulladt a hátsó szobájában a szárított termék, s ezzel másokat is veszélyeztetett. A tüzeseteknél sokszor nem sikerült az okot kideríteni, ez esetben viszont a gazda szerencsétlenségére a hozzá bekvártélyozott katonák a városházánál bejelentették azt, amit láttak. A Tanács ítélete hangsúlyozta a példás büntetést, amiből mások is tanulhatnak.¹⁸² 1798-ban a *Sárecz Mártonnénál* támadt tüzesetben a Tanács azt állapíthatta meg, hogy az Instrukciójával ellentétben sem az ács-, sem a kőművescéh legényei nem voltak a helyükön, így nem tudták oltási kötelezettségüket teljesíteni, ezért a két céhet nyilvánosan 6 forint büntetésre ítélték, ugyanakkor *Dobrovics* kereskedő kocsisát, aki oda vitte a fecskendőt, ebből a pénzből megjutalmazták.¹⁸³ 1800-ban *Grünwald Józsefet* kötelezték arra, hogy azt a kemencét, amelynek fűtése kívülről történt, s amelyből a gazda zsellérje gondatlansága miatt kicsapott láng csaknem szerencsétlenséget okozott, „azon kemencét minden hozzá tartozandóval döntse le”.¹⁸⁴ A Soproni utcában élő jámbor életű és addig büntetlen *Kolongya Istvánnénál* a kemencéből kiégett száraz fa miatt támadt tűz, s a konyhavizsgálók jelentése szerint csak a gyorsan érkezett segítség révén sikerült elfojtani, ezért 2 forintra büntették a tulajdonost.¹⁸⁵ A Tanács behajtotta az utcán való dohányzásért is a büntetést. Dohányzás főleg vásárok idején az idegeneknél szokott előfordulni. 1799-ben egy Szöllősgyörökön élő, éppen a kanizsai vásárra igyekvő zsidót büntettek meg 2 forintra ez ügyben.¹⁸⁶

Ezek a példák világosan mutatják, hogy a városvezetés nagyon komolyan vette a tűzvédelmi szabályok betartását. A büntetéseket az ún. *Tűz Cassába* kellett befizetni. Ez egy olyan alap volt, amelyből egyrészt a konyha- és koromvizsgálók fizetését fedezték, másrészt tüzesetekben a nyomorúságra jutottakat segíyezhetnék. Sorozatosan visszatérő témája volt a tanácsüléseknek egy állandó kéményseprő alkalmazásának szükségessége a városban.¹⁸⁷ Korábban a zalaegerszegi mester végezte a munkát Kanizsán, ám a távolság miatt nehézkes volt a működése. A század végére eljutott a város odáig, hogy a korábbi füstfaragó mester egy legényének sikerült állandó szerződést kötni a várossal, működéséhez meghatározták a városi lakosok által fizetendő díjat, s a kéményseprő nemcsak a mezővárosban, hanem az uradalom falvaiban is ellátta ezt a tevékenységet.¹⁸⁸ Az is pénzébe került a városnak, hogy időnként fel-

kellett újítani a tűzoltásra használt eszközöket, amelyek lassan, de folyamatosan szaporodtak: 1792-ben már négy fecskendő, 9 bőrheveder, 13 csáklya és 2 vízfordó szekér állt rendelkezésre.¹⁸⁹ Az amortizáció megtette a hatását, amit jól példáz egy 1799. évi eset. A tűzi gépekhez értő bécsi harangöntő mesterre bízta a fecskendők ellenőrzését, már csak azért is, mert nagy valószínűséggel korábban ő hozta azokat a városba. A mester a sörház udvarán tanúk előtt kipróbálta a mechanikát, s megállapította, hogy a nagy fecskendő már csak az épület fedelének magasságáig viszi fel a vizet, vagyis a tető oltására nem alkalmas. Ez azt jelentette, hogy kb. 5 öl magasságig lehetett vele vizet fellőni, amitől az épület nyugodtan leégnehetett volna. A kisebb fecskendő jó állapotban volt még, nagyobb teljesítményre volt képes, ezzel a Sörház kéményét is el tudták égni. A város nem fogadta el a mester véleményét. Azért is kellemetlen volt a városnak ez az esemény, mert a gépeket két évvel korábban vették. Ismert az az 1798. évi tanácsi határozat, amely szerint a bécsi fiókkal és ismeretlenséggel rendelkező *Lachenbacher Moyses* nagykereskedőt bízta meg a fecskendők beszerzésével, így kerülhetett Kanizsára a bécsi harangöntő.¹⁹⁰

A város lakossága védtelen volt az elemi csapásokkal és a szándékos gyújtogatásokkal szemben. Amíg a tüzeset csak egy-egy portára, gazdaságra, műhelyre terjedt ki, addig az kezelhető és szabályozható volt. 1779-ben leégett a városháza régi épülete is.¹⁹¹ A szándékos gyújtogatások viszont minden bizonnyal kapcsolatba hozhatók a 18. század végétől egyre nagyobb számban betelepülő zsidóság térfoglalásával. A forrásokból ismert legnagyobb tüzeset a Piac tér keleti oldalán lakó, gazdag házat fenntartó zsidó sakter, *Israel Josz* portáján történt 1798-ban, amikor is „háza üstökében valamely gonosztevő gyújtogató Tüzes taplót tett volna”. Ezt még szerencsésen eloltották, ám két nappal később a ház hátulját már sikerült felgyújtani, s „...lángot vetvén egy szempillanatban az egész házat a Tűz el borította”. A tűz azonban átterjedt a szomszédos épületre, amelynek során leégett sok ember háza, a görög templom és iskola stb. A hatalmas városi tűz súlyos következménye 27 porta megsemmisülése volt (köztük 11 zsidó zselléré), a bevallott kár nagysága 16 098 forintot tett ki. Különösen kellemetlen volt, hogy a város legszebb területének egy része égett le.¹⁹² A hatóságok valószínűsítették, hogy ugyanez a gyújtogató okozta a két nappal későbbi kiskanizsai tüzet is; ez 47 ház megsemmisülését hozta magával, itt 18 456 forintos kárral számoltak. Ez utóbbi tüzesetben leégett a kiskanizsai templom tornya is, a három harang lehullott, a sekrestye és az ablakok is hamuvá lettek.¹⁹³ A 18–19. század fordulóján különösen szerencsétlen volt tüzesetekben: 1801 tavaszán 51 700

forint értékben adott be kárvallást 88 kanizsai lakos, s köztük igen sok módosabb kereskedő 1000–2500 forintos háza is szerepelt; pár héttel később 16 ház égett el, azt követően pedig 37 ház pusztult el.¹⁹⁴ Rögzítsük azért, hogy a város mindig megpróbálta segíyezni a bajba jutottakat, tudunk a létfenntartást szolgáló pénzügyi segélyekről, az újraépítéshez a város erdejéből ingyen fa biztosításáról, téglajuttatásról, adóelengedésről stb. A szerencsétlenül jártak elsősorban önmagukra számíthattak, a város és a városi polgárok adományai elenyészőek voltak a károkhoz képest. Erre példa, hogy 1798-ban a nagy tűzvész után a céhek 120 forintot, a kereskedők 118, a purgerek pedig 32 forintot ajánlottak fel, s ehhez kell még hozzáadnunk az esküdtek által összeszedetet 290 forintot, így az összes kárnak mintegy 1,5%-át sikerült előteremteni.¹⁹⁵ Az égettek nemcsak pénzadományokra számíthattak, a kanizsai lakosok élelmiszert is gyakran felajánlottak a károsultaknak. Így például *Lachenbacher Moyses* zsidó nagykereskedő 20 köből rozsot, *Geber György* kereskedő úr pedig 50 köből rozsot és 30 köből csutás kukoricát adott az 1798. évi tűzvész áldozatainak. De megdöbbenetete a tüzeset a környékbeli vállalkozókat is, nyilván azért, mert a kanizsai piacon értékesítettek; *Horváth József* bezelnai árendátor 50 köből rozsot adományozott a bajba jutottaknak 1798-ban.¹⁹⁶ Az alacsony jövedelemfelhalmozásra képes területeken sokáig eltartott a nagy tüzek utáni regeneráció. Szükség is volt a támogatásra, hiszen a tűzkasszában igen kevés pénz volt: 1787-ben például, amikor megrótták a kassza perceptorát gondatlansága és hanyagsága miatt, mindössze 34 forint volt a pénztárban.¹⁹⁷

7. Az árvaügy kezelése

A 18. századi Magyarországon a tradicionális demográfiai modellnek megfelelően magas volt a halandóság, így az elhunytak után maradt árva felnevelése igen komoly problémákat okozott. Az uradalmak esetében az Urbárium kiadásáig a jogforrások nem foglalkoztak a gyámüggyel.¹⁹⁸ Kanizsa városában az árvaügy a szabadalmas mezőváros tanácsának kötelezettségei közé tartozott, már a város 1702. évi statútumai között ott szerepel az a kitétel, miszerint „a tanács kebelében van egy árva gondnok”.¹⁹⁹ A város a tisztújítások alkalmával nevezte ki az árva gondnokát, avagy árva tutorját, aki felügyelte a városi árvaügyet, erről a század folyamán több forrás is tanúskodik.²⁰⁰ Hosszú időn keresztül a korabeli uradalmi és városi szokásjog szabályozta az árvaellátás kérdését, a városnak csak korszakunk végén, 1802-ben született meg a gyámügyi szabályzata.²⁰¹ Az általános gyakorlat szerint, ha egy meghalt felnőtt után árva maradnak, akkor a tanács kiküldöttei inventáriumot készítettek az árva vagyonáról, s miután el-

helyezték az árvákat valamelyik rokonnál vagy annál a személynél, aki hajlandó volt őket felnevelni, akkor a vagyont elárverezték, s a befolyt összeget kiadták kölcsönként az igénylőknek, és az így befolyt kamatokból vagy a vagyont növelték, vagy pedig a nevelést finanszírozták. A tanács mindig mérlegelte, hogy az egész vagyont (házat, földeket, szőlőt stb.) el kell-e adni, vagy pedig csak a részeit. A források tanulmányozásából úgy tűnik, hogy abban az esetben, ha már nem volt sok idő vissza az árva nagykorúságáig, akkor a házat árendába adták, de a földeket licitre vették; ha viszonylag kicsik voltak az árvák, akkor legtöbbször mindent eladtak. Egy 1742. évi adat arra utal, hogy abban az esetben, ha nem volt rokon, a lelcet egy városi lakos is magához vehette, ebben az esetben a város 9 forintot és ezenkívül naturáliákat fizetett. Érdekes kitétele forrásunknak, hogy mindez az uraság parancsára történt.²⁰²

Minden árva tutorjának, nevelőjének évente egyszer számadásokat kellett készítenie. Több esetben találkoztunk azzal a jegyzőkönyvi megjegyzéssel, hogy a „be adott számadás se formájára se más tökélettségére nézve még csak számadásnak se lehetett mondani”.²⁰³ Az árvák gondnoka évente beszámolót készített, amelyben számot adott a növekményről, s a pénzek állapotáról. Az árvagondnok elszámolását a fődadszedő után az uradalmi tisztartó is ellenőrizte, majd pedig minden hatodik évben az összesítéseket a Helytartótanácshoz is be kellett küldeni.²⁰⁴ Kissé bürokratikusnak tűnik a rendszer, ám hozzá kell tennünk, hogy az eljárás lényegében megegyezik a városi vagyonkezelés más területeinek a gyakorlatával. Még azt is világosan kell látnunk, hogy az árvaügy a város egyik legnagyobb aktatermelője volt. A problémák több oldalról jelentek meg. Kiskorú örökösök esetében minden divisio (vagyon feletti osztozkodás) egyben árvakérdés is volt. Minden felnőtté vált árva örökségének kiadása a testvérek és rokonok ügye is volt egyben. A városi tanácsi jegyzőkönyvek hat évnél anyagában mintegy 230 olyan esettel találkozhattunk, ahol árvák vagyonáról kellett a tanácsnak döntenie; lényegében nem volt olyan tanácsülés, amikor ne kellett volna árvaügyben állást foglalnia a hivatalnak.²⁰⁵

Az esetek többségében a tanácsnak könnyű volt döntenie, hiszen a kialakult szokások alapján ítéltetett. Viszonylagos rugalmasság volt azokban az esetekben, amikor az árva felnőtté vált, esetlegesen férjhez ment, így kezdeményezhette successiójának kiadását.²⁰⁶ A tutortól jelentős anyagi beruházást nyilván senki sem várt el, éppen ezért különleges az az eset, amely egy szücsmesterséget tanuló legényhez, név szerint *Hergovics György*hez kapcsolódik. A legény letöltötte tanonci-iparosi vándoréveit, hazatért Kanizsára, s beállt a szücsébe, s kérte örökségének kiadását.²⁰⁷ Az örökrészek kiadását leginkább az anya újbóli házasságkötése, illetve az eltérő korú ár-

vatestvérek vagyonának megőrzése zavarta. A legnagyobb problémát egyértelműen a kamatra kiadott tőke behajtása jelentette. Forrásaink szerint az árvagondnok az esetek döntő többségében körültekintéssel járt el. Akárcsak más területeken, itt is az történik, hogy a készpénzvagyon legnagyobb részét a városi lakók kaphatták meg kölcsönbe, ám a kisösszegű kölcsönökkel bürokratikus nehézségek voltak, főleg a behajtásnál. Kétségtelen azonban, hogy az árvavagyonokból mások is részesültek. Tudunk olyan esetről például, amikor a városban tartózkodó katonaság egyik vezetője kapott 1000 forint kölcsönt, de a hadsereg elvezénylése után éveken keresztül kereshette pénzét a város.²⁰⁸ Előfordult, hogy jó nevű nemesnek és földbirtokosnak is kölcsönöztek jelentősebb összegeket, amelyeknek visszakövetelése jogi nehézségekbe ütközött. Az árvagondnok esetenként tehetetlen volt, így például akkor is, amikor egy korábban csődbe jutott mézáró után az árvának maradt házat elfoglalta a katonaság, s az érte fizetett kvártélypénz (60 forint) lényegesen kevesebb volt, mintha ugyanezen időszakban árendába (370 forint értékben) adták volna ki az épületet.²⁰⁹ A nagyobb összegű kölcsönöket különleges figyelem kísérte, így például 1789-ben a *Férszt György* által felvett 1800 forintos obligációt (kötelezvényt) külön intabulálták (betáblázták).²¹⁰ Ha árendába adtak egy ingatlant, akkor szerették a hosszú távú, biztosan fialó megoldást, így például 1799-ben *Smeiszer József* árváját illető kertet hat évre adták évi 26 forintért.²¹¹

A városban a lakosság létszámának emelkedése és a lassan növekedő árszínvonal miatt folyamatosan nőhetett a felhalmozott árvavagyon összege, 1818-ra 311 árva esetében már 92 716 forintot tett ki.²¹² Az 1802. évi szabályrendelet szerint az árvák pénze és értékelei a városi levéltárban kerültek elhelyezésre, ennek kulcsa a tutornál volt. „Az árvák atyjától olyant kell választani, aki igazszívű, számadó, hivatalyában szorgalmatos és vagyonos is legyen”.²¹³ A 18. század vége felé Geber György kereskedő, a város egyik leggazdagabb embere, hosszú éveken keresztül ellátta a tutori feladatot, esetében nem tudunk pénzügyi visszaélésről, de a tutorokkal ezt megelőzően sem volt baj.²¹⁴ A vagyon feletti felelősségből következően az árvák atyja természetesen fizetést kapott munkájáért, a jobban fizetett köztisztviselők közé tartozott. Összevetésképpen csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a fentebb említett 92 716 forintos árvavagyon kezelése idejében a város egy éves összbevétele 15 000 forintot sem tett ki.²¹⁵

8. A céhek és az önkormányzat kapcsolata

Említettük már, hogy a városi tanácsba s az egyéb hivatalokba a 18. század során alapvetően azok a városiak kerülhettek, akik polgárjoggal rendelkeztek. Ennek a rétegnek a nagyobb része iparos és

kereskedő volt, sokan közülük nem is tudtak magyarul, s céhes szerveződésük is jelzi származásukat, mint például a német vargacéh esetében is láthatjuk. A köztisztviselők a céhek vezetői és az iparosok közül kerültek ki, s ennek alapján szinte azt is hihetnénk, hogy felhőtlen volt a viszony a város vezetése és a céhek között. A források azonban egyáltalán nem ezt mutatják. A 18. század során a város népességének dinamikus növekedése, valamint a városi népesség felhígulása, a sok idegen, „lakó” és egyéb népességelem olyan új viszonyrendszert teremtett, amilyent a régi céhek már nem tudtak tolerálni, s a városvezetésen kértek számon mindent. Nézzük, melyek voltak a céhek legfontosabb érdeksérelmei!

A városi tanács elé került ügyek egy része a céhtagok piaci monopóliumának fenntartásával függött össze. Ha a források számát nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a legnagyobb igyekezettel az asztalosok védtek piacukat, ha más foglalkozást űzők is megjelentek az ő területükön. 1800-ból származik az az instancia, amelyben a kanizsai asztalos céhbeliék kérték, hogy a tanács tiltsa el a Szélmalmi kocsmá vezetőjét attól, hogy „*tislér mesterségbeli eszközökkel és munkákkal kereskedvén azokk árulásától le tiltassék*”.²¹⁶ A probléma ilyen esetekben mindig az volt, hogy Kanizsa csak mezőváros volt, s így az önkormányzatnak azok felett az emberek felett sem volt bírói joghatósága, akik az uradalom szolgálatában álltak. Említett esetünkben is az volt a baj, hogy „*a vádolt fél Uraság Embere lévén*”, legfeljebb az uradalomnál tehetett panaszt a város. Bár a népesség a 18. században háromszorosára nőtt, s a házak száma is dinamikusan szaporodott a mezővárosban, a panaszokból mégis úgy tűnik, hogy bizonyos foglalkozások szempontjából a helyi piacon a megrendelések csökkenhettek. Persze az instanciából még nem feltétlenül következik a helyzet valódisága, de mivel egyre több hasonló panasz érkezett a tanácshoz, úgy tűnik, joggal feltételezhetjük a helyzet romlását. Legpregnansabban talán az asztalosok fogalmazták meg egyik 1788. évi beadványukban a nehézséget. A levél azt emlegeti, hogy „*a Városban az Asztalos Mester Emberek máris megszorodván*”, a jövőben azok fiaival is számolni kell, akik apjuk mellett belépnek majd az iparosok közé. Az különösen kellemetlen volt a céhek számára, hogy egy olyan asztaloslegény, aki remekjét még nem készítette el, már munkákat vállalt, s ezzel az asztalosok céhét megkárosította. Kérték, hogy a tanács tiltsa el az ilyen tevékenységtől a legényt, amivel nyilvánvalóan a piacot akarták továbbra is biztosítani a céhtagok.²¹⁷

A népességnövekedésből következhetett az is, hogy egyes céhek megpróbálták a többiektől elkülönülni, s ezt szimbolikus formában is jelezték. Egy ilyen balul sikerült kísérlet 1799-ben történt, amikor is úgy hírtelt, hogy Batthyány herceg a szüle-

tésnapját a városban kívánja ünnepelni. A német purgerség ebből az alkalomból a német vargacéh által készített egységes saját öltözékében jelent meg, ráadásul még társaságban is. Az eset megértéséhez annyit hozzá kell tennünk, hogy a forrásokból úgy érezzük, a 18. század végén az uradalom főtisztviselői kifejezetten nem szerették, ha a városlakók valamilyen egységes közösségbe szerveződnek, továbbá veszélyesnek is tartották az ilyen eseményt. Legjobban Soós Pál uradalmi fiskális volt felháborodva, aki hangot is adott véleményének, holott a panaszlevél szerint a német purgerek kizárólagosan az uraságot akarták kellő tisztelettel fogadni. A német purgerek komoly identitástudattal rendelkeztek, nem győzték úton-útfélen hangoztatni, hogy ők a legnagyobb adófizetők, ők járulnak leginkább hozzá a város működéséhez, s úgy vélték, ez már elegendő ok akár a földesúr embereivel is szembezállni. Adataink szerint elszámították magukat. Az uradalmi tisztartó arra hivatkozva, hogy bármilyen társaságnak felállítása „*felsőbb engedélyekhez köttetik*”, megfenyítette a nótáriust, amiért az hajlandó volt a német purgerek kívánságát írásban rögzíteni, s 24 órányi áristommal büntette, amit a kastély mögötti áristombban kellett letöltenie. A német purgerektől büntetésből begyűjtötték a puskákat, amiket csak azért tarthattak, mert a szokott kereskedelmi tevékenység során az utakon azzal védekezhettek. A város vezetése ki nem állhatta Soós fiskalist, aki már két éve állt hivatalában, de már számos összeütközése volt a városiakkal. A város azt a következtetést vonta le az esetből, hogy a fiskális túlbuzgósága miatt történt a skandalum, aminek során a „*...Soós Pál Fiscalis Úr üldöző célban veszi, ezen nótáriusában pedig egy hív Emberét veszti*”. A város nem hagyta magát, küldöttséget kívánt menesztetni az uralkodóhoz, s bepanaszolta a fiskalist a vármegyénél is.²¹⁸ A céheket a városnak néha már büntetni is kellett. 1800-ban a német vargacéh mesterét el kellett mozdítani, a céhládát a városnak le kellett foglalnia, s 10 forint büntetésre ítélték a szervezetet.²¹⁹ A fizetési kötelezettség nem volt új, hiszen a város el is várta, hogy a szükséges felajánlások esetében a céhek járjanak elől jó példával, akár a szegénység támogatásáról, akár háborús felajánlásokról volt szó.²²⁰

A kanizsai céhek sajátos problémája volt a zsidóság szaporodásából következő piaci verseny. A 18. század második felében betelepülő zsidóság döntő többsége iparos volt, így a céhek hamar szembekeverültek a zsidó iparosok versenyével. A céhek a tanácsnál megpróbálták elérni, hogy a zsidók a házról házra való termékárulást ne folytathassák.²²¹ 1800-ból származik az a fazekascéh által beadott instancia, amelyben a város fazekasai azt panaszolják, hogy *egy bizonyos zsidó összevásárolgatott mindenféle rossz edényeket, s azokkal kereskedik, holott*

szakmájára nézve nem is fazekas, s az egész tiszta nyereségvágyból teszi. A város vezetése ezúttal nem osztotta a fazekasok aggodalmát, azt írta, hogy ezzel a tevékenységgel „nem nagy kárt okozhat, mivel pedig a vásár mindenkinek szabad, azért heti vásár napokon kívül egyedül az eladás tiltatik meg neki”.²²² Viszonylag sok hasonló panasz keletkezett a századfordulón, s érdekes módon a városnak néha védelmébe is kellett vennie a területén élő izraelitákat; előfordult például, hogy megélhetési gondok miatt kellett engedélyezni bizonyos ipariszolgáltatási tevékenységet.²²³ A hagyományos keresztény vallású iparosok egyoldalúan szabályozták az alkalmazottakkal való bánásmódot, a keresztények tarthattak zsidó segédek, ám fordítva már nem kívánták ugyanezt. Az uraság a legtöbb esetben megvédte a fennhatósága alá tartozó izraelitákat, így a város nagyon kevés alkalommal tudott a céhek panaszainak érvényt szerezni; a vármegye határozatai ugyan a városnak segítséget nyújthattak, ám a földesúr ellenállása miatt azok végrehajtása nem mindig sikerült.²²⁴ Örök nagy bánata volt a keresztény lakosoknak, hogy a zsidók a forspontozás és a közmunka alól mentességet élveztek, hiszen uradalmi fundusokon éltek.²²⁵ A vásárról a zsidó árusokat nem lehetett kitiltani, ugyanakkor áraik általában alacsonyabbak, míg termékkészletük szélesebb volt, mint a keresztény céheknek, így a céhtagoknak csak az adminisztratív jogokba való belekapaszkodás lehetősége maradt.

9. Piacellenőrzés és árlimitáció

Kanizsa városa fontos kereskedelmi utak csomópontjában feküdt, így nem véletlen, hogy már a 18. században meghatározó fontosságú kérdés volt a városi tanács számára a piac ellenőrzése, s az abból nyerhető jövedelem nagysága. A kamarai igazgatási korszakból, 1690-ből származik az az uralkodói rendelkezés, amely szerint a malom, a serház, a borárulás, a mészárszék, a vám, az erdő hasznosíthatósága a városhoz tartozik.²²⁶ A vásártartás joga mindig is privilégiuma volt a városnak, a 17. század végétől kezdve 25 évenként mindig sikerült a városnak megújítani jogosultságát.²²⁷ Eleinte négy országos vásár megtartására nyert jogot Kanizsa, a 18. század végétől pedig már a hetipiacok tartása is privilégiummá vált.²²⁸ A piacok és a forgalmazás technikájáról a kereskedelmi fejezetben emlékezünk meg, most csak annyiban érintjük a piac kérdését, amennyiben az önkormányzat tevékenységéhez tartozott.

A kanizsai vásártartás a helyieken kívül nagyszámú idegen érkezését jelentette minden alkalommal, ezért a városnak törekednie kellett a piaci forgalom egységes szabályozására. Fontos volt ez a városnak, hiszen bevételei 25-30%-a a vásártartásból származott. Az 1753. évi úrbéri szerződés alkalmával a

nagy capitális vásárokból 800 forintos bevételt prognosztizált az urasági tiszttartó.²²⁹ A vásárokon a helypénzek beszédését a város hivatali tisztségviselői végezték, ők állapították meg az elfoglalható standok nagyságát, ellenőrizték az üzletmenetet, figyelték a vásárosok árulásának technológiájára, nehogy illetlen magatartással másokat háttérbe szorítsanak.²³⁰ Az 1740-es évek gyakorlata szerint két embert küldtek a sátrakhöz, kettőt az állatvásárhoz a helypénzek biztos beszédésére, 1802-ben pedig két embert rendeltek a sertéspiacra is.²³¹ Az 1702. évi városi jogszabályrendelet kimondta, hogy „ha a városba halakat vagy más ennivaló és közélmezésre szükséges dolgokat hoznak, akkor azok a bíró által megállapított áron nyilvánosan eladhatnak”. A jogszabály azt is rögzítette, hogy tilos a vásárt megelőző 24 óra alatt összevásárolni másoktól a termékeket, hogy aztán másnap magasabb áron adhassák el azokat.²³² Nyilván a keresztények szokásos bójtje miatt volt fontos, hogy a halkereskedők tevékenységét mindig külön rögzítették. 1746-ban rendeletet hozott a város arról, hogy a vásárra érkezett halkereskedők 3 napon át mérhették termékeiket, ám a vásár után a polgárok a megmaradt halat mázsánként felvásárolhatták.²³³ A nagy vásár a Piac téren volt, a kisebb vásárok pedig a mai Eötvös tér területén zajlottak. A vásári standokért eltérő díjat kellett fizetni a kereskedő-vásároló zsidóknak és a keresztényeknek, ugyanakkor a helyi lakosoknak semmit nem kellett fizetni a területfoglalásért.²³⁴ A piacfelügyelőknek szigorúan el kellett számolniuk a bevétellel, amely a városi főadószedő elé került, majd pedig a Helytartótanács is bekérte az adatokat; általában 6 éves ciklusokban ellenőrizte a könyvelés tisztaságát. A felsőbb hatóságokat a legfontosabb termékek ára is érdekelte, ezért egy 1788. évi határozat szerint a búza, árpa, zab árának alakulását kellett bejelenteni.²³⁵ A folyamat eredményeképpen Kanizsa város egyike lett azoknak a jelentős gazdasági emporiumoknak, amelyek az 1790-es évektől folyamatosan, hetente voltak kötelesek jelenteni a piaci árakat.²³⁶

A piacellenőrzés szorosan összekapcsolódott a mindenkor használt mértékek állandó betartásával. A mértékek ellenőrzését a vásári jövedelemszedőktől elkülönülve a mértékvizsgálók végezték; e célból Nagykanizsán és Kiskanizsán is két-két embert alkalmazott a város.²³⁷ Már az 1702. évi városi statútum 8. pontjába belefoglalták, hogy „Az ország normája szerint úgy a szilárd, mint cseppfolyós anyagokhoz való mértékeket tartja és ezeket negyed évenként a kirendelt commisáriusok által revideáltatja és hitelesítetteti”.²³⁸ Joggal említi a város monográfusa, hogy ha az ellenőrzők rájöttek, hogy valaki nem tartja be a kötelező mértékeket, így például kevesebb húst mér, nyomban, az utcán felállított dersen leverték rajta a 12 pálcat.²³⁹ Mivel a 18. század-

ban a város lélekszáma, a kereslet, valamint a piac-körzet is növekedett, a vásároknak egyre nagyobb lett a forgalma, ez felvetette a vásári infrastruktúra javításának kérdését. A kanizsai vásárok legnagyobb ellensége a rossz úthálózat és rossz idő ese-

tén a piactéri sártenger volt. Nem véletlen, hogy már az 1780-as évek vége felé felmerült — s a vármegye elé is került — a kanizsai piactér kikövezésének ügye, de ennek anyagi terheit ekkor még sem Zala megye, sem a város nem tudta vállalni.²⁴⁰

III. A VÁROS GAZDÁLKODÁSA

A mezővárosi lét korlátozott gazdasági autonómia lehetőségével járt együtt. A 18. századi magyarországi városok nem rendelkeztek központi (kormányzati) anyagi forrásokkal, működésüket, igazgatási és igazságszolgáltatási tevékenységüket alapvetően saját forrásaikból kellett biztosítaniuk. A saját források mellett bizonyos esetekben számíthattak a földesurak segítségére és a vármegye juttatásaira. Abban az esetben, ha egy település az államnak stratégiai szempontból is fontos volt, akkor ott az állam fejlesztéseket hajthatott végre. Utóbbira Kanizsa esetében nincs példánk, legfeljebb a városon kívüli úthálózat kövezése jelenthetett előnyöket a városi népességnek. A korabeli mezővárosok önállóságát és lehetséges fejlődését nagyban meghatározta, hogy az uraság milyen mértékű jövedelmet vont el a város lakosságától, s mennyi maradt a város működtetésére. Számos olyan mezővárosi példával találkozhatunk a Dél-Dunántúlon, hogy a földesúr kiharcolta uradalmi központjának a vásártartási jogot, s a település mezővárossá vált, ám ezzel véget is ért az önállóság lehetősége, az uraság rátelepedett a városra, s gyakorlatilag magának monopolizálta a vásártartási jogból származó hasznot. Erre a folyamatra főleg a kisebb létszámú vásártartó helyeken láthatunk példákat.²⁴¹

Kanizsa város esetében is bőven találunk példákat a földesúri mohóságra. Gracich bárónak az 1710-es években több olyan törekvése is volt, hogy minél nagyobb jövedelmet vonjon ki a városból. Az 1750-es években a kanizsai lakosság meglepődve tapasztalta azokat a Batthyány Lajos-féle erőszakos földesúri lépéseket, amelyek egyértelműen az addigi jogok megszorítására, valamint a nagyobb adóbefizetés kikényszerítésére irányultak.²⁴² Az 1770-es évek elején még egyszer lezajlott ez az ütközet a földesúr és a város között, a 18–19. század fordulóján pedig a berek területi és ezzel jövedelmi szétosztásának kérdése állította szembe a két felet. Mindazonáltal világosan kell látnunk, hogy a feudális gazdasági és társadalmi rendszer működése egy népes település esetében a jövedelmek és feladatok megosztása révén mehetett csak végbe. A privilegizált mezőváros és az uraság közti úrbéri egyezségek arról is szóltak, hogy a földesúr meghatározott stabil bevételeket monopolizál magának, ugyanak-

kor átenged a városnak bizonyos jövedelmeket, amelyekből az elvégez olyan feladatokat, amelyek amúgy földesúri erőforrásokat igényeltek volna.²⁴³ Hosszú távon valószínűleg mindkét fél jól járt: az egyik oldalon a város önállósága erősödhetett, kialakulhatott a kanizsai identitás, a város és a lakossága közötti kapcsolat szorosabbá válhatott, míg a másik oldalon a földesúr megszabadult egy sor apró, nehézkesen kezelhető üggyől, s ugyanakkor pénzjövedelemhez is jutott.

1. A város bevételeinek struktúrája

A 18. századi úrbéri szerződések (az 1731, az 1753. és az 1773. évben) elemzése azt mutatja, hogy a földesurak az állandó, kiszámítható jövedelmeket részesítették előnyben, ami tökéletesen megfelelt az uradalmi officiolátus elképzelésnek is, hiszen ezt lehetett könnyen beszédni.²⁴⁴ Az 1731. évi szerződés a városlakóktól 700, az 1753. évi 780, míg az 1773. évi kontraktus már 1600 forintot követelt a városlakóktól. Ez volt az az árenda, amelyet a lakók a mezőváros területén lévő fundusuk után fizettek az uraságnak. Az összeg növekedését két tényező magyarázza. Egyrészt a városlakók száma a 18. században dinamikus módon növekedett (1746-ban még csak 461 gazdát írtak össze Kanizsán, ezzel szemben 1773-ban már 780 házzal bíró ember volt a városban),²⁴⁵ másrészt pedig a lassú infláció és a jövedelmek emelkedése az életszínvonalat növelte és a teherviselő képességet javította. Emellett árendát kellett fizetni a földesúrnak a szántók, kertek és rétek után is. Ezt 1753-ban 3017 hold szántó, 468 hold rét után járó 12 197 robotnap megváltása címen 2032 forintban állapították meg. A földesúrnak járt még kilencedbeli jövedelemként 700 forint, az úrbéri reguláció szerint a robotmegváltásból 2250 forint, s mindez kiegészülve néhány kisebb összeggel együttesen 6202 forintot tett ki a század közepén. Ezt a kötelezettséget a városlakók pénzben fizették, vagyis senkinek sem kellett robotolnia vagy egyéb fizikai munkát teljesítenie.²⁴⁶

A földesúri jövedelemmel szemben a város bevételei sokkal bizonytalanabbak voltak. A városi jövedelmek jelentős része a kanizsai vásárokhöz kapcsolódott. Néhány forrásunk szerint a vásáros he-

lyek bérléséből, a standok után fizetendő összegekből s a nagy látogatottságból sejthető, hogy már a század első felében is jelentős lehetett a vásári jövedelem, ám az 1753. évre vonatkozóan már pontosan tudjuk a nagyságát is. A század közepén 800 forintra becsülték azt az összeget, amely a nagy *Capitális Vásárbul* származhat. Ehhez a vásári jövedelemhez hozzá kell vennünk a forgalomból fakadó 200 forintos hídpenzt; a „vásárok alkalmatosságával a Vásárosok Marháinak legelőitül” való 100 forintos bérleti díjat, illetve a vásárok alkalmával a városba érkező kereskedők és marháik fogadásából származó hasznot, amely 300 forintra becsültetett. Ezek együttesen 1400 forintos bevételt biztosítottak a városnak, s ez a 2794 forintos összbevétel mintegy 50%-át tette ki.²⁴⁷ Emeljük ki mindjárt ennek az összegnek és aránynak a nagyságát, hiszen az általunk ismert nyugat-magyarországi mezővárosok (Szombathely, Zalaegerszeg stb.) egyikében sem talákoztunk azzal, hogy a vásártartásból származott volna a város bevételeinek a fele, ami világosan bizonyítja a kanizsai vásár adatokkal is illusztrálható fontosságát ebben a térségben.²⁴⁸ A 2800 forintos bevétel ugyanakkor némileg visszalépés a két évvel korábbi állapothoz képest, hiszen egy jegyzőkönyv adatai szerint 1751-ben 3031 forintos bevétel volt a városnak.²⁴⁹ Mindenesetre az valószínű, hogy a 18. század vége felé, a piaci konjunkturális folyamatok erősödése idején a vásári bevételek jelentősen növekedhettek, amit az is mutat, hogy az 1810-es évekre a város már 15 000 forintos összbevétellel számolhatott. Még annyit hozzá kell tennünk, hogy a városnak nagyon fontos volt a vásári jövedelmek pontos beszedése. Erre jó példa, hogy 1742-ben megvádolták *Tax Mihály* városbíróval azzal, hogy 5 évvel korábban a beszédett vásári pénzekből 6 forintot ellopott. Az ügyet kivizsgálták, s megállapították, hogy a vád alaptalan, s a vádlónak nyilvánosan meg kellett követnie a bírót.²⁵⁰

A város bevételei között persze más tételek is szerepeltek. Az 1753. évi szerződés szerint a városi réteken termelt széna és sarjú a településnek évi 158 forintos bevételt biztosíthat. A földesúr által a városnak átengedett három bolt kiárendálásából 180 forintos bevétel származott. A földesúrral kiegyezve a kerekesi, bilkei és péterfai puszták legeltetéséből 400 forintos árenda szedhető be. A város erdeiben a makktermés kiárendálása 100 forintos eredményezhetett. A városnak a számítások szerint 456 forintos kalkulált bevétel lehetett abból, hogy a „Kereskedő zsidók, kik a Városiaknak házaikban laknak jórészt szerént portékáikkal helyet árendálnak”.²⁵¹ A téglavetőtől 100 forintos várható Kanizsa. Mindehhez hozzá kell vennünk még azt az 1773. évi úrbéri szerződésben rögzített, kétségtelenül legérdekesebb tételt, ami a földesúri tisztartó által be-

csülve 3000 forintot tett ki. Ez a városban élő *oskolabeli Iffiuság* potenciális pénzköltése, amit a 300 diák után legalább fejenkénti 10 forintra becsülve számoltak 3000 forintra mint városi bevétel.²⁵² Természetesen ez erős túlzás, hiszen ebből esetleg részesedhettek azok a városiak, akiknél diák lakott, részesedhettek belőle a vendéglősök, a piaci kereskedők, de maga a város csak nagyon áttételesen, az adóztatás révén juthatott bevételhez a diákok után. (Ne felejtjük el, hogy 1765-ben megnyílt a gimnázium, ahol egészen II. József uralkodásáig viszonylag nagy létszámú, 300-400 diákot oktattak.)²⁵³ Mindenesetre az 1773. évi tervezet ezzel a 3000 forintra együtt már úgy számolt, hogy a város bevételei 5800 forintot tesznek ki.²⁵⁴

Ebben a korszakban a környező térség városaiban az árenda- és a kisebb királyi haszonvételek komoly bevételi forrást jelentettek.²⁵⁵ Kanizsán folyamatosan erősödő szerepe volt a boltok s a hozzá tartozó lakások árendálásának. Már a 18. század közepi forrásunk is megjegyzi a három bolt létét,²⁵⁶ de igazából az új városháza 1787. évi felépítése után nőtt meg ennek jelentősége.²⁵⁷ Az új városházát úgy építették, hogy abban középen az emeleten volt a szessziós szoba, ahol a tanácsüléseket tarthatták, míg az épület két oldalán alul bolt, felül pedig lakás volt kialakítva. Ezeket az ingatlanokat igyekeztek liciten minél magasabb áron árendába bocsátani, s ez igen jó bevételi forrásnak bizonyult, hiszen a városháza épülete a Fő utcán állt, lényegében a piacra nézett, vagyis jelentős üzleti előnyöket rejtett a bérlet megszerzése. A városnak az volt az előnyös, ha hosszú távra tudja stabilizálni a bevételeket. Mindjárt a felépítés után az egyik neves görög vallású kereskedő, *Axenti János* 10 évre kibérelte az épület jobb oldali részét,²⁵⁸ míg a másik oldal szintén egy görög vallású kereskedő családjának, a Dobrovicsoknak jutott.²⁵⁹ *Axentié* volt a kisebb lakás és üzlet, évente 135 forintot fizetett érte, és ennek fejében a piacra néző szobát és boltot, valamint az épület belső oldalán az udvarra néző szobát, konyhát, kamrát, illetve fél pincét használhatta. Óvatosságból kikötötte a város, ha a kereskedő fel akarná mondani a szerződést, akkor egy évvel korábban azt jeleznie kell.

A másik oldalon lévő bolt árendája jóval nagyobb volt, s ezért néha már gazdálkodási nehézségeket is okozhatott. Erre utal, hogy *Dobrovics Miklós* 1798-ban jelezte, hogy az eddig fizetett 400 forintos árendát a továbbiakban nem tudja fizetni, de ha a város engedne az árból, akkor továbbra is bérlő maradna.²⁶⁰ A város előbb még próbálkozott a licitálással, hátha ad érte valaki 400 forintot, ám pár hónappal később évi 300 forintért kiadta azt a volt bérlőnek. Ezért *Dobrovics* használhatta az alul lévő boltot és szobát, valamint az emeleten található három szobát, amelyből kettő a Fő utcára, egy pedig

az udvarra nézett. Az ingatlanhoz még konyha, kamra, depositorium, padlás és pince tartozott. Pontosan kikötötték, hogy a tűzveszélyre figyelemmel viszonylag kevés fát és szénát tarthat egy időben az udvaron.²⁶¹ A város biztosította önmagát azzal is, hogyha a bérlők tüzet okoznának tevékenységükkel, s kára lenne a városházának, akkor a bérlők vagyonukkal felelnek.

A város a nagy boltokon és lakásokon kívül is, amit csak lehetett, bérebe adott. Ehhez mindjárt hozzá kell tennünk, hogy emögött nemcsak a város kiadásainak fedezésére szolgáló pénzgyűjtés áll, hanem az is, hogy abban a korban a város vezetői erkölcsi felelősséget éreztek a város vagyona iránt: úgy fogták fel a városi ingatlanok létét, hogyha abból nem sikerül a legnagyobb jövedelmet kicsikarni, akkor megkárosítják a várost. A kettős indítatásból következett, hogy a bíró és az esküdtek folyamatosan figyelték az ingatlangazdálkodást. A városnak több olyan épülete volt még, amelyeket kiárendált, bár ezek a tételek korántsem voltak már olyan jelentősek, mint a két nagykereskedő esetében. A városháza épületében az Axenti-rész fölött lévő egy szoba-konyha-kamrás lakrészt *Muntner József* iparos bérelte ki évi 60 forintért.²⁶² A város bérebe adta gazdasági épületeinek egy részét is. 1800-ban *Czellingér Fülöp* pintérmester évi 20 forint árendát fizetett a városi majorban lévő, a pajta melletti magazinért.²⁶³ Ezt a területet (majort) a város pár hónappal korábban vette 1000 forintért szomszédsági elővásárlási jogán *Mak* regementbéli kapitánytól. Az volt az előnye, hogy közvetlenül a város pajtája mellett feküdt, így az ottani termést könnyű volt elhelyezni. A *Czellingér-féle* pajtavásárlási *contractus* üde színfoltja ínséges forrásbázisunknak, mivel a városi bérbeadási szerződésben szereplő indoklás nagy vonalakban leírja a városi fundusok állapotát. Eszerint a városnak két fundusa volt eddig, amelyből az egyik a vármegye ispotályt hozott létre, míg a másikon kvártélyház volt, ám mostanra (vagyis 1800-ra) annyira elpusztultak, hogy túl sokba kerülne a felújításuk. Ugyanakkor a város vezetése azt tapasztalta, hogy a századforduló idején a nagy kereslet miatt a fundusok ára gyorsan növekedett, ezért mindenképpen meggondolandónak tartották a kapitány ajánlatát, vagyis felbecsültetés után meg akarták venni a pajtát s a hozzá tartozó két fundust, mivel „...*ha most nem is, de valaha nagy hasznot hajthatna a Városnak*”.²⁶⁴ Itt már egy tudatosan előre tervező és spekuláló városvezetés sejlik fel, bár hozzá kell tenni, hogy mindez korántsem volt egyedi ebben az időszakban (főleg majd a reformkori magyar városokban virágzott igazából az ingatlanspekuláció).

Örökös problémája volt a városnak az erdők gazdasági hasznosítása. Véletlenül se gondoljuk, hogy

a 18. században minden városi alkalmazott becsületes ember volt, igen gyakran kellett visszaélések ellen fellépnie a tanácsnak. Az erdőgazdálkodás is ilyen terület volt. A szabad erdőlésnek ősi hagyományai voltak Magyarországon. Kanizsán, amelynek környékén széles nagy erdőségek terültek el, illetve a berekben a városi társadalom relatíve szabadon tevékenykedhetett, s ennek egyfajta demokratikus látszata is volt. Az úrbéri szerződések, valamint a város tulajdonának kérdése azonban felvetette az erdőkezelés szakszerűségének problémáját is. 1788-ban kiderült az erdőpásztorról, hogy *zsebre dolgozik*, az erdőből a fákat azoknak juttatta, akiket az egyáltalán nem illetett meg, ugyanakkor ő maga városi alkalmazottként a város kukoricaföldjét fosztogatta.²⁶⁵ A városnak is szembe kellett néznie, hogy egy ember kevés a földek megóvásához, ezért emelni kellett a felvigyázók számát. A század végén a városnak rendeletet kellett hoznia arról, hogy az erdőt ki és hogyan használhatja. Világossá vált egy felmérésből, hogy az erdőkben egyesek területet kerítettek el méheseknek, az erdők belsejében irtásokat alakítottak ki stb., s ez mind sértette a város tulajdonjogát, s ugyanakkor bevételeit is csökkentette.²⁶⁶ A városnak vigyáznia kellett a tölgyeseire és bükkös erdeire, hiszen a makkoltatás és a gubacsszedés, esetlegesen az erdei legeltetés sikeres bérbeadásához szüksége volt ezekre a területekre.²⁶⁷

2. A kiadások szerkezete

A város bevételei mindig kevésnek tűntek a kiadásokhoz képest, ezért a vezetésnek az egyik legfontosabb tevékenysége mindig a bevételek és a kiadások közötti egyensúlyozás volt. Arra mindig ügyeltek, hogy az év végi elszámolások idején az év közben felgyülemlett hiányokat eltüntessék, hiszen az elszámolást be kellett nyújtani az uradalmi vezetőnek, aki mindig kíméletlenül felhívta a figyelmet a hiányosságokra, a rossz könyvelésre.²⁶⁸ Bár pontos, tételes kiadási bizonylat nem áll rendelkezésünkre, azok csak a 19. század első felére vonatkozóan maradtak fenn, mégis azt sejtjük hiányos forrásainkból, hogy addig nem is volt probléma a kiadásokkal, amíg valami váratlan, előre nem látható dolog miatt nem kényszerült a város jelentős költsékezésre. Milyenek lehettek ezek a váratlan kiadások? Bőven van rá példa. Az állandóan jelentkező tüzesetek, amelyek nemcsak a lakosság, hanem a város épületeit is pusztíthatták, óriási megterhelést jelentettek. A hadsereg állandó beszállásolása szintén komoly összeggel terhelte meg a város kasszáját. Az esetleges építkezések, természeti katasztrófák következményei (például az 1757. évi földrengés, amely nagyon sok épületet elpusztított), a templom felépítése stb. folyó költségvetésből nehezen lettek volna fi-

nanszírozhatók. Biztosan nem lehet véletlen, hogy az említett természeti katasztrófa után egy évvel több kanizsai lakos kérte a földesurát, hogy a szegénység és nyomorúság miatt engedje el a házukra kivetett adókat.²⁶⁹

A váratlanul jött kiadásokat kétféleképpen tudták kezelni. Egyrészt maradt a régi megoldás: a város polgáraitra tételesen adó formájában áthárítani a terheket, ám ennek rendszerint békétlenség és belső politikai csatározás lett a következménye. A másik lehetőség a kölcsönfelvétel volt, amelynek eredményeképpen a 18. század második felében a város egyre jelentősebb adósságot halmozott fel. Mindennek következménye az lett, hogy az 1780-as évek végére az addig felhalmozott adósságok után fizetendő kamatok nagysága már meghaladta a folyó költségvetés 10%-át.²⁷⁰ Az adósság miatt komolyabb beruházásokra már nem gondolhatott a város, így például 1788-ban hosszas töprengés után kénytelenek voltak elutasítani a vármegye ajánlatát egy, a városháza mögötti területen (ahol az áristom is volt) létrehozandó rakház megépítésére. A városvezetés mérlegelte az előnyöket, így az útépítéshez szükséges foglyok munkaerejében, avagy az őrző személyzet foglalkoztatásában rejülő hasznot, de nem rendelkeztek szabad forrásokkal, s magát a beruházási összeget csak úgy tudták volna előteremteni, ha újabb kölcsönöket vesznek fel.²⁷¹

1787-ben a Helytartótanács kötelezte a magyar mezővárosokat arra, hogy vallják be, milyen összegeket halmoztak fel, avagy mekkora adósságuk van. Kanizsa város válasza alapján pontosan tudjuk, miből származott a városnak a 8760 forint adóssága.²⁷²

1. A városnak 1753 óta pere volt a földesúrral, ami sokba került.
2. A földesúri magatartás miatt a Szent János templomot a városnak kellett megépítenie.
3. A városháza 1779-ben „*egészlen el égett s porrá lett, egyedül a puszta fundusunk maradt meg*”.
4. Az itt állomásozó katonaság miatt kiadásokra kényszerült a város, például új kutakat kellett ásatni, ezért „*interesre pénzt föl venni kényszerítettünk*” — írja a város nótáriusa a jelentésében.

Ha a kölcsönforrásokat vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy többféleképpen juthatott a város a szükséges pénzhez. Egyrészt a városnak magának is voltak olyan intézményei, amelyek jelentősebb összegeket halmoztak fel, közülük kiemelkedik az Ispitál és az árvapénztár. Több elszámolási igazolás is fennmaradt arról, hogy a város az 1760-as években 1000 forintot vett fel a szegényház kasszájából, s ebből részben kifizethette a templom felépítésének költségeit.²⁷³ Az árvapénztárból a városháza újjáépítéséhez használtak fel pénzt, de tudunk arról is, hogy nemes magánszemélyektől kölcsönzött pénzt Kanizsa városa.²⁷⁴ Ezeket a kölcsönöket a város fo-

lyamatosan görgette maga előtt, s majd csak az 1780-as években meginduló mezőgazdasági konjunktúra és piacosodás adta meg a tőketörlesztés lehetőségét. 1800-ra a város megszabadult minden adósságától, sőt már bevételi többletei is voltak.²⁷⁵ Addig is, amíg ez sikerült, Kanizsa város előjárása folyamatosan próbálta csökkenteni az adósságállományt; ehhez a régi magas kamatozású kölcsönöket sikerült is alacsonyabb kamatú kölcsönökké formálni úgy, hogy másik hitelezőt kerestek, olyat, aki olcsóbban adta a pénzt.²⁷⁶ A város folyó kiadásai között a korabeli mezővárosokban megszokott tételek figyelhetők meg. Eseti, szórt adataink azt mutatják, hogy az épületek állandó javítására végzett munkák (ács-, kőművesmunkák stb.) kifizetése viszonylag sokba került. Nehezítette a helyzetet, hogy szinte mindig kellett költeni a gyorsan amortizálódó építményekre. A városi tisztviselők fizetése is emelkedett az idők folyamán, de olyan esetről, mint Szombathelyen — ahol a megszokott díjazásért már nem találtak embert, aki a bíróságot elvállalta volna — nincs tudomásunk.²⁷⁷

3. A katonai szükségletek kezelése

Kanizsát a lakosság erőteljes szaporodása, valamint a város nagysága alkalmassá tette arra, hogy az állam a katonai kiadásainak egy részét a településre hárítsa. A várost ez két módon érintette: egyrészt szükség volt a katonai porciók lehetséges és igazságos kivetésére és elosztására, valamint a pénzek begyűjtésére, másrészt pedig a kiszolgált kvártély után a városnak kellett elvégeznie a pénz igénylését és kiosztását. Kanizsa Batthyány-uradalmi központ is volt, s a magyarországi nagybirtokok működését elemezve *Kállay István* is rámutatott, hogy a nagybirtokok vezetése, kormányzata s maga a földesúr is ellenérdekelte volt az állami adók begyűjtését illetően, de azt mégis elvégezte. Esetünkben ez azt jelentette, hogy a kanizsai uradalom falvainak (Bajcsa, Homokkomárom stb.) hadiadóját az uradalom gyűjtötte be, ám Kanizsa mezőváros ezt a városon belül önmaga teljesítette.²⁷⁸ A város és a földesúr érdekei néha találkozhattak. Erre jó példa az az 1748-ban történt eset, amikor Zala vármegye Kanizsára is ki akarta vetni a hadiadót (dicát), amit a város nehezményezett, s földesúrához, a nádor gróf Batthyány Lajoshoz fordult „*az egész polgárság belegyezésével az ilyen dica elhárítása*” végett.²⁷⁹

A terhek elosztásához és a járandóságok kiosztásához persze emberek, tisztségviselők kellenek, s mivel nagy összegekről volt szó, az esküdtek (tanácsosok) közül választottak palétást. A palétást az évi tisztújítás (restauráció) alkalmával a tanácsosok közül nevezték ki. Feladata a várostra kivetett katonai szükségletek (élelem, fuvar és takarmány) arányos elosztása és a porciók behajtása volt, emellett

intézte és nyilvántartotta az ügyeket, valamint kiosztotta a kincstári megtérítés összegét.²⁸⁰ Mivel a birodalom a 18. században igen sok háborút viselt, a katonai igények egyre nagyobb terhelést jelentettek a város lakosságára. Lényegében arról van szó, hogy minden ilyen jellegű kiadás a városiak jövedelmét, vagyis a lakossági pénzalapok fejlesztésre fordítható arányát csökkentette. Ugyanakkor a szegényebb lakosokat igen megterhelte az állami adónak ez a formája, s nem véletlen, hogy viszonylag sok panaszt kellett a városi tanácsnak tárgyalnia a paléta kérdésében. A palétpénz valójában egy megelőlegezett összeg volt, amelyet az állam később térített. Ezt a pénzt a lakosoknak a város kaszájába kellett minden hónapban fizetniük, de sokszor baj volt az elszámolással, a lakossági befizetések és a paléták kimutatásai eltértek egymástól.²⁸¹ Az ellentétek persze kölcsönösek voltak, s ezért is kívánt e jelentős összeg beszedése felelősségteljes tevékenységet. Valószínűleg nem véletlen az az 1799-ben kelt kérés, amelyben *Vizinger János* azért esdekelt, hogy „a Paléták szedésére nékie hív szolgálattyaért bizonyos Jutalom resolváltasék”.²⁸²

A nagy- és kiskanizsai oldalon egyaránt szaporodó házak adták a katonai beszállásolásnak és beköltözött katonák eltartásának (kvártélyozás) az alapját. A vármegyének már régóta volt egy kvártélyháza Nagykanizsán, ám a központban lévő épület nem oldotta meg a sok katona eltartását.²⁸³ Főleg a II. József uralkodása, valamint a francia koalíciós háború időszaka alatti csapatmozgások terheltek meg a várost, valamint az, hogy egyre több katonatiszt lakott tartósan a városban lévő díszesebb házakban. A városhoz sok lakossági panasz érkezett az ügyben, hogy a katonatisztek egész egyszerűen beköltöznek a házakba, ott tartatják magukat, s ez a tulajdonosoknak igen sokba kerül.²⁸⁴ A kvártélyozást az állam utólag megtérítette, de a deperditáról mindenki

tudta, hogy a később kifizetett összeget olyan áron számolták el, amely messze nem fedezte a valóságos költségeket. Egy előnye mégis volt a kvártélypénznek, mégpedig az, hogy olyan szolgáltatásért kapott a gazda pénzt, amelyet természetben tudott teljesíteni, vagyis abban az időben nagy kincsnek számító készpénzhez jutott hozzá, s nem kellett kényszerkereskedelmet folytatnia a pénz megszerzéséhez. A költségek visszatérítése néha évekig is elhúzódott, s akkor is csak csepegtetve jutott el Kanizsára: arra is volt példa, hogy csak egy utca lakóinak küldte meg a kincstár a szükséges pénzt.²⁸⁵ Az ezzel kapcsolatos hivatali teendők persze a várost terheltek, az egyik tanácsosnak és a nótáriusnak kellett Zalaegerszegre utaznia, ahol a vármegye kiszolgáltatta a megfelelő összeget, s ezt otthon Kanizsán szétoszthatták a lakosok között a teherviselés arányában.²⁸⁶ Előfordult olyan eset is, például 1798-ban, amikor a vármegye egész egyszerűen megtagadta a kvártélypénz kifizetését,²⁸⁷ s a város nem tehetett egyebet, mint tovább követelte és sürgette a pénzt. Az elmaradt kifizetések komoly bonyodalmakat okoztak az örökségek szétosztásánál, hiszen papíron ugyan az örökösök feloszthatták a pénzürtéket, ám annak megszerzése már nehézkes volt.²⁸⁸ Instancialevelek sokasága keletkezett amiatt is, hogy a kvártélypénzt szétosztó hivatalnokok nem fizették ki rögtön a megfelelő összeget, hiszen az ipar és kereskedés felé forduló városban igen gyakran előfordult, hogy a családfő akár több hónapra is eltávozott otthonról (anyagbeszerzés, a külföldi piacok tanulmányozása stb. miatt), s így nem is találhatták meg.²⁸⁹ Érdekes könyveléstechnikai jelenség, hogy a vizsgált korszak utáni időről fennmaradt költségvetési kimutatás ezeket az állami pénzeket a város bevételei között szerepeltette (végül is a város vette fel a vármegyétől). Az átutalt összegek nagyságára jellemző, hogy az összes városi bevételnek mintegy 10%-át tette ki.²⁹⁰

IV. A VÁROS ÉS A JOGSZOLGÁLTATÁS

1. A város jogszolgáltatási lehetőségei

A vizsgált időszak alatt a város jogszolgáltatási rendszere sokat változott. Mint arra már írásunk elején utaltunk, a felszabadulás utáni kamarai időszakban a városnak szinte minden téren szélesebb lehetőségei voltak, így például az igazságügy terén is. A város — bár mindig jelentős katonaság állomásozott területén — ebben az időben csaknem úgy élt, mint egy szabad királyi város, ebből következően ítélkezési gyakorlata is széles körű volt.²⁹¹ Ez az állapot lényegében a Gracich-féle korszak végéig tartott, ezután jogszolgáltatási lehetőségei is szű-

kültek. A városnak pallosjoga is volt, ezt már az 1695. évi városi rendszabályok is tartalmazták.²⁹² Mutatja az idők változását, hogy az 1722. évi városi statútum már úgy fogalmaz, hogy „Minden ügyben, kivéve a főben járó büntetéseket, a bíró a tanácssal jár el...”.²⁹³ A hajdani ítélkezési szabadság szimbólumának tekinthetjük az 1787-ben felépített városháza erkélye fölötti vasból készült, kardot tartó kart, amely fontos identitási motívuma lehetett a városi létnek.²⁹⁴

Nem véletlen tehát, hogy az 1720-as évek előtt a város még főbenjáró ítéleteket is hozott. Halálos ítélet meghozásának oka általában gyilkosság vagy

bizonyítottak vélt boszorkányság volt. A városi jegyzőkönyv 1716. évi bejegyzése tartalmazza a Majorics András napszámos által elkövetett gyilkosság leírását. Majorics ekkor 28 éves volt, napszámosként tengette életét, lólopásért már Légrádon elítélték, tömlőbe vetették, de onnan megszökött. Kanizsán Szillaika Pál házába tört be, az esti harangszó után a marhát az udvarból elhajtotta, majd amikor a házigazda ezt észrevette, s a marhát tőle vissza akarta venni, akkor néhány botütéssel agyonütötte a tulajdonost. Majoricsról a tárgyalás közben kiderült, hogy máshol is lopott már. A bíróság bizonyítottak vélte az emberölés vádját, s úgy ítélkezett, hogy „mások elrettentő példájára pallossal kivégeztessék és teste az akasztófa alá temettessék”.²⁹⁵ Az ítéletet jóváhagyás végett felterjesztették az Udvari Kamarához. 1714-ben és 1716-ban boszorkányok ügyében hoztak halálos ítéletet Kanizsán. Az ítélet mindkét esetben fővesztés és máglyán elégetés volt.²⁹⁶ Mindegyik esetben szerepelt a vízpróba, ezt a Sárecz-tóban vagy a Ciglenice-tóban végeztek el, s ha a vádlott nem merült el, akkor megerősítést nyert boszorkány mivolta.²⁹⁷ A boszorkányok kivégzése látványosságzámba menő esemény volt, s az ekkor már lerombolt vár udvarán szokták megtartani.²⁹⁸ 1744 után a Batthyány-korszakban főbenjáró ítéletet csakis az úriszékkal és vérhatalommal rendelkező földesurak hozhattak. A város kötelességei a bűnügyek tanácsi megtárgyalásáig terjedtek, ezt követően a vádlottat át kellett adni a földesúri igazságszolgáltatásnak.

A városi jogszolgáltatás speciális esete volt a zsidó népesség feletti jogszolgáltatás kérdése. Sajátos jelenség volt ez a 18. században. A zsidóság létszámaránya főleg az 1770-es évek után nőtt meg, amikor már elérte a városi lakosság 15%-át.²⁹⁹ A zsidók jelentős része a városban földesúri funduson lakott, vagyis jogilag a város nem rendelkezett felettük. Ügyeiket a város legfeljebb tolmácsolhatta a földesúri intézőnek, akinek természetesen az volt az érdeke, hogy a zsidóság adót fizessen, következtetésképpen a zsidóság az ilyen ügyeket enyhe büntetéssel úszhatta meg. Más volt azonban a helyzet akkor, amikor a gazdagabb zsidók a városiakok fundusait vették meg, hiszen ez esetben már részlegesen a városi jogszolgáltatás alá kerültek, vagyis a szokásjog és írott rendelkezések rájuk is kiterjedtek. Kisebb-nagyobb büntetést is kiszabhattak az ilyen beköltözött gazdag zsidókkal szemben, ám kétségtelen, hogy sokat a város nem tudott tenni ellenük. Jó példa erre a leggazdagabb kereskedő, Lachenbacher Moyses esete. Őt a város előbb megfeddte azért, mert vasárnap is gazdasági tevékenységet végzett, megbüntették, de a kereskedő azt üzenté vissza, hogy a „bíró úr ha nem tetszik neki, hozzája menne”.³⁰⁰ Ilyen esetekben a város nem nagyon tudott mit kezdeni, felterjeszthették ugyan a vármé-

gyéhez a zsidó ügyét nyakassága miatt, bepanaszolhatták a földesúrnál, de messzebb általában nem jutottak. A zsidóknak az 1780-as évektől már belső jogszolgáltatási lehetőségei voltak. A földesúr 1786-ban rendeletet bocsátott ki „Előírás a zsidó hitközségben való jó rend fenntartásáról” címmel, amely szerint a helybeli zsidóbíró és esküdteit az uradalom iktatja be és hagyja jóvá.³⁰¹ Szigorúan előírták azt is, hogy a zsidók panasszal a zsidóbíróhoz forduljanak, ami pedig nem tartozott a zsidóbíróhoz, az az uradalomhoz került. A II. József-féle 1787. évi rendelkezés ezen az állapoton alapvetően nem változtatott.

2. Testi sértés és gyalázkodás

A büntetőügyek jelentős részének a kanizsai lakosság egymás közti verekedése volt a tárgya. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ebben két dolog biztosan közrejátszott. Az egyik a városi lakosságnak még a néprajzi irodalomból is ismert nyakassága és csökönysége,³⁰² a másik ok pedig a városi népesség soknemzetiségű származása, az eltérő kulturális szokásrendszerből fakadó ellentétek gyakori felmerülése volt. A városi tanácsi jegyzőkönyvekben viszonylag sok adat maradt fenn arra, hogy a városi népesség vitái gyakran a tettelegesséig fajultak. Ha azt vizsgáljuk, milyen társadalmi csoportból való személyek verekedtek össze, igen színes képet kapunk. Típus eset volt a gazda és a legény konfliktusa. Köztudott, hogy a gazdák, polgárok igen kíméletlenül bántak a legényekkel, szolgálkival, s ennek persze a szolgálk látták kárát. Egy 1798. évi esetre utalunk, amikor is egy könyvkötő legény, Benjamin Trangotlanguini panaszkodott, hogy gazdája, Illovai János őt véresre verte. A tanács kiküldte az esküdteket, hogy az előző nap történeteket vizsgálják meg, s azt tapasztalták, hogy a legénynek súlyos, verésből származó sérülései vannak, vagyis a tettelegesség bizonyítottá vált. A gazda úgy védekezett, hogy azért következett be a verés, mert a legény megverte a gazda lányát, az asszonyt pedig illetlen szavakkal szidta, s ez felbosszantotta őt. A tanács a gazdát a legény sebeinek gyógyítását szolgáló anyagiak biztosítására, valamint 12 forint büntetésre ítélte. A gazda ugyan fellebbezett, ám a tanács helyben hagyta korábbi ítéletét, hangsúlyozva, hogy a kegyetlenkedéshez képest mértékletes ítélettel zárult a per.³⁰³ Egy század eleji eset szerint a Kanizsán lakó nőtlen Horváth Matók az egyik polgár fiát minden ok nélkül, az utcán keservesen megverte, amiért 6 forintba büntették.³⁰⁴ Van példánk arra is, hogy a gazdák más szolgálóját is néha egész egyszerűen véresre verték az utcán. Rottman György instanciája 1799-ben arról szól, hogy szolgáló lányát, Györffy Julit Ernszt Mátyás kanizsai bádogos igen megverte legény, s a verés közben a lánynál lévő két lepedőt,

amelyeket éppen gazdájához vitt, még el is vette. A bádogos úgy védekezett, hogy „...ő azon említett személyt tsak azon okbul verte meg, minthogy már estve lévén, ötet gyanús személynek állította”. A tanács természetesen nem méltányolta a bádogos védekezését, az ellopott tárgyakat vissza kellett adni, s pénzbüntetésre ítélték a mestert.³⁰⁵ Néha azonban a hatalom is visszaélt helyzetével; volt rá példa, hogy a város hajdúját, *Mandl Jánost* kellett megbüntetni azért, mert *Drinóczy Rosalia* szolgáló fejét „minden ok nélkül bétörte”, így a szolgáló „mind szenvedéseiben, mind feje gyógyításért elégtételt kívánt”.³⁰⁶ A kocsmái verekedések is állandóan napirnden voltak. 1799-ben *Svinderman* német szabómester legénye a Bárány vendégfogadóban *Nadrabély* legényével verekedésbe keveredett, s ebbe az ott lévő katonák is beavatkoztak a sértett oldalán, így a szabóinast „szörnyű mód meg verték legyen”. A tanács a verekedőket viaszgyertya árának letételére kötelezte; amúgy az ítélet indoklása igen tanulságos, miszerint a szabólegény „amit keresett maga meg is nyerte”.³⁰⁷

A családon belül okozott testi sértésekkel is többször kellett foglalkoznia a tanácsnak. Az áttanulmányozott források alapján úgy tűnik, hogy a család bármelyik tagja áldozattá válhatott. Egy 1798. évi esetről kiderül, hogy egy feleség az anyósát kékfoltosra verte, s ezt a férje (akinek értelemszerűen az anyját verték) minden további nélkül végignézte, ahogy a jegyzőkönyv szól: „...az Anyját a felesége kegyetlensége ellen nem védelmezett”. A harcias arát hat korbácsütésre ítélték, de megbüntették a férjet is, akit két napra áristomba zártak, s felhívták a figyelmét az anyja tiszteletére.³⁰⁸ Fordított szituációra is van példánk. *Magyar Ferenc* kanizsai lakatosmester azért panaszkodott, mert miután elverte a feleségét, az após a lányát védelmébe vette, s az erőszakos vő kizárta a házból. Ezt a vő még elviselte volna, s követelte, hogy a házra tett költségeket fizesse ki az após, aki viszont elzárkózott ettől. Salamoni ítélet született: a lakatos visszaköltözhetett a házba, feleségével együtt élhetett, de külön konyhát kellett tartania, s külön konyhája volt az apósnak is, akinek felhívták a figyelmét arra, hogy „az Iffjak dolgába magát ne avassa”.³⁰⁹ A legkiszolgáltatottabbak a gyermekek lehettek, valószínűleg a gyermekek ellen elkövetett szülői és gazdai atrocitások nagy többsége nem került a tanács elé, s nem volt semmi jogkövetkezménye. Forrás többnyire a mostohagyermek ellen elkövetett eseményekről maradt, ugyanis ott a rokonsági szálak más családokhoz is kapcsolódtak. 1800-ban történt, hogy *Fehér Jakab* úgy elverte mostohagyermekét, hogy kérdéses volt, egyáltalán túléli-e a gyermek a bántalmazást. Végül is szerencsére a gyerek gyógyult, így nem halálokozás miatt kellett ítélni, s a vádlott megúszta 24 nap áristommal.³¹⁰

A tanácsnak sokat kellett foglalkoznia a nehezen kibogozható, sok tanú előállítását igénylő gyalázkodás, sértés, szidás eseteivel. Megszokott jelenség volt a városi kocsmákban előforduló, az elfogyasztott alkoholemennyiség hatására növekedő szidalmazás kezelése. Mivel ilyen esetekben általában kölcsönösen szidták egymást az emberek, sokszor a tanács megelégedett a kibékítéssel, esetleg mindkét felet megbüntették némi pénzre, s felhívták a figyelmüket a következő eset súlyosabb büntetésére. Az esetek többsége azonban nem a kocsmában történt. Sokszor előfordult, hogy az elhunyt férje után a gazdaságot, a házat vezető nők ellen gyalázkodtak mind a polgártársak, mind a szolgálók. Se szeri, se száma az olyan eseteknek, amelyben a nőket szájának nevezték, lekurvázták, egyéb gyalázatos kifejezéssel illették. A tanács az ítélezései során általában a védtelen egyedülállókat támogatta, ám többször el kellett ismernie azt, hogy ha valakit lekurváztak, az az illető esetében nem sértés, hanem egyfajta valóságos tényközlés, így ezeket nem mindig büntették. A városvezetés a purgerektől elvárta a példamutató magatartást, ugyanakkor a büntetések viszonylag kicsik. *Kikker András* is megúszta egy dorgálással azt, hogy a piacon ok nélkül leszajházza *Maglát Krisztián* feleségét; a vádlott azzal védekezett, hogy éppen nagyon dühös volt, ám megkövette az asszonyt.³¹¹ A városvezetésnek kellemetlen volt, ha a polgárok vétkei kitudódnak, ahogyan erre világosan utal egy 1742. évi eset. *Takács János* jelentette a tanácsnak, hogy felesége megcsalja *Péter Istók* urasági hajdúval, s ennek megtörténtét többen bizonyították. A tanács megbüntette az asszonyt, ám a férjet is, mert „ezen ügyet csendben is el lehetett volna intézni, de az emberek között proklamálta”.³¹²

Meglehetősen gyakori panasz volt az ok nélküli gyalázkodás és sértegetés. Előfordult, hogy feleség vádolta meg a férjet tolvajsággal, rossz hírét keltette, nevében meggyalázta, és nyilvánosság előtt illetlenségeket kiabált rá. Egy ilyen esetben a férjet ártatlannak találták, az asszonyt 4 forintra büntették.³¹³ Olcsóbban megúszta a magyar iskola tanítója a szakácsnő szidalmazását, hiszen bizonyítani tudta a kölcsönösséget, így kibékítették őket.³¹⁴ A tanács szigorúan felügyelt a választott tisztségviselők erkölcsi tisztaságának megőrzésére. Egy 1799. évi eset arról tudósít, hogy *Princz Sebestyenné* a sessio üléséről távozván az ajtóban hangosan megjegyezte, hogy „*Gorinak igen nagy a szája*”, és ez persze *Gori László* esküdtet sértette. Mivel *Gori* „az illetlen szavakért satisfactiot kért”, a tanács az asszonyt 6 korbácsütésre ítélte.³¹⁵ Ám nemcsak az esküdteteket, hanem néha a városbíró is meg kellett védeni, hiszen többször előfordult, hogy köznevettség tárgyává vált a város első embere. 1748-ban például a tanács a feleségét ütlegelő *Belhardt Andrást* megintette, de a vétkes azt mondta az ítéletre,

hogy a „város bíró egy huncfut”, és ezt nagy nyilvánosság mellett többször meg is ismételte. (Az állítás mai értelemben vélhetően azt jelenti, hogy a bírói ítélet nevenséges.) A péket a városbíró megkövetésére és a becsületének helyreállítására kötelezték, ellenkező esetben 25 bot vagy 6 forint bírság várt rá.³¹⁶ A nevenség tárgyává tevést más városokban is büntették, hiszen a keresztény közerkölcsöt alapjaiban sértette.³¹⁷ Egy másik eset 1725-ből származik, amikor is a Katalin-napi vásárban egy kanizsai polgár „a városi tanácsot és az egész polgárságot igen szidta és gyalázta”; az ítélet szerint Sailer polgárnak a tanácsot meg kellett követni és magát háromszor szájon ütnie, továbbá felhívták a figyelmét, hogy a következő esetnél kiűzetésre vagy polgári mivoltától való megfosztásra ítéltetik.³¹⁸

3. Közerkölcs és parázñaság

Állandóan visszatérő problémát jelentett a tanács számára a közerkölcsök feletti gyámkodás, s az ehhez tartozó büntetőügyek tárgyalása. Mivel a városi lakosság gazdálkodása a 18. század második felében egyre inkább a kereskedelem felé tolódott el, így a nagyszámú idegen beköltözése, valamint a század világiasabb gondolkodása miatt alig-alig telt el úgy tanácsülés, hogy ne kellett volna valakit megbüntetni erkölcstelen életmódja miatt.

Érdekes módon az erkölccsel összefüggő ügyek jelentős része a házasságok megromlásával, a házastársak kilengésével kapcsolatos. A tanács elé sok olyan ügy került, amelyben a házasságok megromlásának egyértelműen a házastársi hűség megszegése volt az oka. Néha ezek az ügyek súlyos kimenetelűek is lehettek. 1800-ban például *Fehér Jakab* feleségét összeverte, „majdnem minden tagjait megcsönkította légyen”, s csak a szomszédok akadályozták meg abban, hogy meg ne ölje kurválkodása miatt. A tanács a Szentszék elé akarta vinni az ügyet, de végül is annyi lett belőle, hogy a gazdát kitiltották a városból, s vagyona fölött az áldozat rendelkezhetett.³¹⁹ A hivatal számára egyszerűbbek voltak azok az esetek, amelyek során csupán annyi történt, hogy valamelyik fél bűnbe esett. Egy 1716. évi eset arról tanúskodik, hogy egy *Babics Mátyás* nevű ember elcsábította *Cserencsics Márton* feleségét, ám a tanács előtti szembesítés során a férj és az asszony kibékült, a csábítót pedig 24 forintra büntették.³²⁰ 1798-ból származik az az ítélet, amely szerint *Csiszta Istók* kiskanizsai kanász *Dani János* feleségével „bujá és botránkoztató feslett éltek”, amiért is a kapcsolat felszámolására kötelezték őket, a férfit 15 pálcára, a nőt 12 korbácsütésre ítélték.³²¹ Ilyen esetekben a pálczás megszokott jelenség volt a férfiaknál, amint ezt számos egyéb példa is bizonyítja. 1800-ban *Milley Jánost* 12 pálcára ítélték azért, mert „paráználkodva találtattak” *Bedenek An-*

nával; az ügy alapvető problémája *Milley* amúgy házaspár léte volt.³²² Ugyanebben az évben kellett foglalkozni *Kretzing János* órásmester botránnyos életével, aki „tulajdon feleségét el küldötte, maga pedig egy bizonyos kicsapó személyt magához vévén, evvel feslett életet viselni szándékozna.” Az órást, aki már addig is botránnyot botránnyra halmozott, kitiltották a városból.³²³ Sokszor volt baj az idegenekkel, erre csak egy esetet hozunk példaként A Mainzból Kanizsára költözött *Hercher Valentin* német vargát szülővárosából keresték, mert úgy hagyta el Németországot, hogy károkat okozott, ráadásul hátrahagyta a feleségét.³²⁴ A 18. század során az erkölcsöket érintő legpikánsabb eset minden bizonnyal egy 1800-ban tárgyalt ügy volt. Az történt, hogy *Papp János* felesége egyedül volt otthon, férje még nem érkezett haza, s az asszony nyugovóra tért. A házi zajokból arra következtetett, hogy férje megérkezett, s a sötétben bebújt mellé az ágyba, s a feleség úgy találta, hogy „parázñaságra ingerlő jeleket adott volna”. Aki viszont így mellé került, az *Davidovits Antal* ifjú legény volt, amire is a férj váratlan hazaérkezése derített fényt. Az irat szerint végül is a „házassági ágyat megfertőzni” nem sikerült a legénynek, de azért álnokságáért a 12 pálcát megkapta.³²⁵

Sok munkát jelentett a tanácsnak a házasságon kívüli erkölcstelen életmód elleni fellépés. Erre a 18. század bármelyik időszakából bőven vannak forrásaink. Gyakran derült fény a házasság előtti együttélésre, avagy özvegyek megkörményezésére. Tudunk olyan esetről, amikor egyik gazda lányát egy ifjú vargasegéd elcsábította, s a súlyos büntetés elől még úgy sem menekült meg, hogy szívesen vette volna feleségül a lányt.³²⁶ 1798-ban a keresztény ifjút, *Hegedűs Jánost* és egy cigánylányt, *Kovács Julit* büntették meg azért, mert a tanács korábbi intését figyelmen kívül hagyták, s tovább folytatták „feslett és botránkoztató” kapcsolatukat. A férfiú 15 pálca, míg a cigánylány 12 korbácsütést kapott, s ugyanakkor a lányt kitiltották a városból, azaz, hogy 24 óra alatt el kellett hagynia a települést.³²⁷ A fajtalanokdással inkább csak mint váddal találkoztunk kutatásaink során, mert a megvádoltnak sikerült ártatlanságát bizonyítania.³²⁸ Szintén általánosnak tekinthető probléma volt az olyan gyalázkodás, amelyiknek a lényege általában a megvádolt szexuális szokásrendszere volt, ám ezeket sem sikerült bizonyítani, így ilyenkor a tanács a gyalázkodót volt kénytelen megfenyíteni. A házasságon kívüli kapcsolat egyik speciális esete volt, amikor a város papját kellett büntetni. Történt ugyanis, hogy *Tapolczai Ferenc* páter „botránkoztató életet viselt”, mivel *Poklin József* hitvesével összeköltözött, s az asszony az urát elhagyta. A város úgy rendelkezett, hogy az asszony költözzön vissza urához, a földesúrnál pedig kezdeményezték, hogy a papot valahogy távolítsák el a városból.³²⁹ A min-

dig jelen lévő és megátolthatatlanul terjedő prostitúciót a tanács nem nézhette jó szemmel, bár kétségtelen, hogy akit lefüleltek, mindjárt meg is büntették. A 18. század során ebben elég következetes volt a német szellemiségű tanács. Kezdetben az erkölcsstelen életmód miatt kitiltott nőszemélyeket pálcával verték ki a város határáig.³³⁰ Bizonyára nem véletlen, hogy az egyre nagyobb népességű városban az 1816. évi kánoni összeírás már azt jegyezhetette fel, hogy „...ágyasságban élő, házasságtörő, istenkáromló meglehetősen nagy számban van feljegyezve a plébánia vezetőjénél”.³³¹

4. Lopás, rablás, gazdasági ügyek

A gazdaságilag erősödő városban igen sok munkát adott a tanácsnak és a bírónak a kisebb-nagyobb értékű lopások kiderítése és az elkövetők megbüntetése. Érdekes azonban, hogy 18. századi forrásainkban a mai korban gyakran előforduló nagyértékű rablásoknak alig találtuk nyomát.

Leggyakoribb bűncselekmény a kifejezetten kis értéket képviselő vagyontárgyak erőszakos megszerzésére irányuló kísérlet volt. Ezek között is kiemelkedett az állatlopás, amely a legapróbb szárnyasoktól a szarvasmarhák eltulajdonításáig szinte mindenre kiterjedt. A városi jegyzőkönyvek szerint minden évben többször előfordult a liba-, kacs- és tyúklopás, néha már mosolygató körülményeket teremtve. 1799-ben például *Imrei Ferenc* polgártól két héten keresztül folyamatosan lopták a csirkéket, mindennap eltűnt egy darab, mígnem rájött a tulajdonos, hogy *Strausz* nevű szolgálója egy kutyát idomított be a csirkelopásra, s azzal tüntette el a jószágot. Végül is lebukott a szolgáló, mert a gazda az egyik ellopott csirkét a szolgáló „köténye alatt meg találta”, s így büntetését nem kerülhette el, a tanács „illetlen cselekedete miatt” nyolc korbácsütésre ítélte.³³² Viszonylag gyakran előfordult, hogy valamelyik portáról kiszabadult egy állat, s ha valaki észrevette, akkor elvitte, s a nyomokat gyorsan eltüntető mindjárt el is fogyasztotta. Így történt ez *Berghwirth* kocsmáros sertése esetében is, amikor is délután 2 óra tájban egyik sertése elcsatangolt, amit aztán *Magyar László* agyonütött, ám végül is kiderült, hogy az egy másik ember disznaja volt, s nem a kocsmárosé.³³³ 1703-ban történt, hogy *Khayr Mihály* postamester disznóját *Koch Mihály* és szolgálói ellopták, agyonütötték, s *Koch* házában megették, amiért a tolvajoknak meg kellett téríteniük a kárt a panaszosnak.³³⁴ Egy 1716. évi esetből az derül ki, hogy *Sárváriné* bikáját többen elrabolták és megették, ám a tolvajok főnökét nem találták meg, csak a rablótársakat, így az ítélet is enyhe volt: az asszonyt ki kellett békíteni, s egy másik bikát kellett adni neki, vagy pedig 12 forintot fizetni az állatért.³³⁵ Érdekes módon az állatlopások között

nem talákoztunk lótolvajlással, pedig a szakirodalom adatai szerint ez más városokban viszonylag gyakran előfordult, s igen szigorúan (hallálal) büntették.³³⁶

A lopások más területen is jelentkeztek. Gyakori volt a mezőgazdasági termékek eltulajdonítása, bár mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ezek az esetek is leginkább a tyúklopáshoz hasonlítanak, különösebben nagy értéket nem képviseltek, így a büntetés is enyhe volt, vagy el is maradt, s helyette csak fedést kaptak az elkövetők. Az is elég gyakori volt, hogy a lopás összekapcsolódott a szomszédsági ellenséges viszonyokkal, s az a sejtésünk, hogy több esetben inkább ez motiválta a lopásokat, semmint az anyagi haszonszerzés. Egy 1798-ból való esetet említünk meg példaként, amikor is tanúk bizonyították, hogy *Kéz Jánosné* átment *Kamperné* kertjébe, s ott salátát lopott. Ráadásul a panaszoszt „mocskosan le gyalázta s meg kurvázta”, amiért is 4 óra áristomot kapott.³³⁷ Gyakoriak voltak a vásári lopások, amelyek sorában az apróságoktól a pénzlopásig mindenre van példa. Egy 1749. évi esetből az derül ki, hogy a pütkösdi vásáron egy helybéli lakos, *Tálos András* éjszaka egy veszprémi fuvarostól három lóra való csengőt eltulajdonított, amiért 24 óra kalodában töltendő áristomra vagy 12 forint pénzbüntetésre ítélték.³³⁸ Már ebből az ítéletből is látszik, hogy a vásár idején szigorúan vettek mindenfajta bűncselekményt. Előfordult a zsebtolvajlás is, 1800-ban például *Czigány Pál* csapi ispántól loptak el 140 forintot. Az ispán sejtette, hogy kik voltak, a nyomozása után egy német varga kertjében megtalálták a pénztárcát, de a bankók már nem voltak benne, s a tolvajokat sem találták meg.³³⁹ Mivel a kanizsai vásárban sok idegen is megfordult, gyakran előfordult, hogy őket érte valamilyen erőszakos támadás. 1759-ben *Személyek János* légrádi szűrszabótól loptak el a kanizsai postamesteri ház előtt sőtartó vásárlása közben egy tarisznyát, amelyben 55 forint volt. Az ügy az úriszék elé került, végkifejlése sajnos nem ismert.³⁴⁰ Pénzlopás nemcsak a vásárban történt. 1798-ban egy német vargalegény esetével kellett a tanácsnak foglalkoznia, aki legény társától 8 forintot elloptott, s azt a földbe elásta. Mivel már korábban is „apróbb lopásokban tapasztaltván”, a vargacéh megbüntette, ám most 15 pálcacsapásra ítélték azzal a meghagyással, hogy vándorolni menjen, vagyis a város megpróbált időlegesen megszabadulni a legénytől.³⁴¹

Foglalkoznia kellett a városi testületeknek azokkal a gazdasági ügyekkel, amelyek az országos és helyi kereskedelmi és ipari szokások megsértését jelentették, valamint kárt okoztak valakinek. Az egyik ilyen gyakran előforduló jelenség az alku be nem tartása volt. Egy 1800. évi eset szerint nemes *Bekk József* 5 szekér kukoricát vett a vásárban, haza hajtatta az eladóval, s otthon kívánta kifizetni. Mivel

azonban udvarába egyszerre csak három szekérral tudott beállni, kettőnek kint kellett maradnia az utcán, s míg bent a kukoricát lerakták, addig az utcán szomszédja, *Hollósy Ferenc* kereskedő többet ígért a már kialakult áránál, s az illető kereskedő annak adta el a két szekér tengerit.³⁴² Gyakran keletkeztek problémák a kialakult ár és a szállítás idejének eltéréseiből, amikor is a vásárló már nem akarta kifizetni a teljes összeget a termékért.³⁴³ A városnak kellett ítélkeznie azokban az esetekben is, amikor károkat kellett megtéríttetni valakivel.³⁴⁴ Előfordultak csalások is, akárcsak erőszakos gazdasági hatalmaskodások. Utóbbira jó példa az az 1798-ban történt eset, amikor is a Proszenyákok marháikat tudatosan ráhajtották a szomszéd rétjére, s ott lelegettették a sárjút, amit persze meg kellett téríteniük.³⁴⁵ Egy évvel később *Hajdú Józsefet* 12 pálcára büntették azért, mert *Török József* hitvese által használt réten erőszakosan kaszáltatott.³⁴⁶ Állandó téma volt a 18. század vége felé *Franz* patikárius gazdasági tevékenysége,

mert a panasztömeget a városnak kellett kivizsgálnia. 1800-ban például 19-en adtak be panaszt a gyógyszerész ellen. A panaszok tárgya igen változatos volt: a patikus lassú volt, amely miatt a beteg meg is halhatott volna; nem adta ki a gyógyszert; többet kért a termékért, mint amennyi annak valószínűsége volt. Előfordult, hogy egyszerűen elkergette azt, akit a gyógyszerért küldtek, de megtörtént az is, hogy egy kisgyereknek olyan rossz gyógyszert adott, hogy attól az még betegebb lett stb.³⁴⁷ Óriási munkát jelentett a tanácsnak két nevezetes polgár, egy kereskedő és egy iparos csődpere. Az 1780-as években ment csődbe *Gefatter Mátyás* mészáros vállalkozó és *Pék József* kereskedő, nagy adósságot és lezáratlan ügyeket hagyva maguk után. A jegyzőkönyvi bejegyzések szerint mintegy 120 esetben kellett foglalkoznia a tanácsnak a csődper lebonyolításával, a hitelezők felkutatásával, a crida (árverés) meghirdetésével és lefolytatásával, az árvák anyagi biztonságával, a feleség vagyonával stb.³⁴⁸

JEGYZETEK

- ¹ *Rózsa* 1999, 5.
- ² *Barbarits*, 66.
- ³ *Halász*, 103.
- ⁴ *Marczali*, 1—25.
- ⁵ Z. m. tör. olv. 120, *Szabó B.* 99—111.
- ⁶ MOL P 1322. 100. cs. N. 2. 1693.
- ⁷ *Nagy I.* 1861, 8. k. 76.
- ⁸ *Bél* 1989, 224. ill. *Iványi*, 115—129, *Mocsáry*, 177—183.
- ⁹ *Molnár, V.* 151—152.
- ¹⁰ *Rózsa* 2000, 14.
- ¹¹ *Hudi*, 28.
- ¹² *Halász*, 103—104.
- ¹³ A szabadalmas városokhoz lásd *Pálmány* 1995, 28.
- ¹⁴ Jkv. 1896, 11.
- ¹⁵ *Barbarits*, 25.
- ¹⁶ SML 1695. évi kamarai összeírás. Kézirat.
- ¹⁷ *Esze*, 349.
- ¹⁸ Arch. R. 94.
- ¹⁹ *Makoviczky*, 17.
- ²⁰ *Barbarits*, 25.
- ²¹ A latin nyelvű szerződés pontos szövege magyarul is megjelent, l. *Rózsa* 2000, 17—18.
- ²² MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 1. 1717.
- ²³ *Kaposi* 1997/a, 264.
- ²⁴ *Nagy I.* 10. k. 484.
- ²⁵ MOL P 1322. 181. cs. 101. tétel. Kanizsa.
- ²⁶ *Acsády* 1896, 394.
- ²⁷ Jkv. 1896, 11.
- ²⁸ *Barbarits*, 25.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Jkv. 1896, 11.
- ³¹ MOL P 1313. 30. cs. Lad. 13. N. 6. 1743.
- ³² Uo. N. 2. 1743.
- ³³ Uo. N. 18. 1743.
- ³⁴ Uo. N. 23. 1744.
- ³⁵ A Batthyány-család földbirtok-felhalmozásához és genealógiai vázlatának bemutatásához a következő fontosabb munkákat használtuk fel: *Zimányi* 1962, *Nagy I.* 1861. 1. k. *Barbarits* 1929, *Tárnok* 1875, *Kempelen* 1931/a, 1931/b.
- ³⁶ MOL P 1313. 38. cs. 80F.6. 1753.
- ³⁷ Uo. 80F.5. 1773.
- ³⁸ MOL P 1313. 207. cs. 1811. évi örökszerződés. 27.
- ³⁹ *Degré* 1972, 103.
- ⁴⁰ Becslésünket a korabeli adóösszeírások családfőire, az itt állomásozó katonaságra, s a magyarországi városok lakosságának összetételére vonatkozó információinkra alapozzuk.
- ⁴¹ *Degré* 1972, 104.
- ⁴² Tjvk. 1. (1.)
- ⁴³ Tjvk. 1. 252. 1753. Nyomtatásban is megjelent, lásd *Halis* 1915—1917, 1916, 7.
- ⁴⁴ *Kerecsényi* 1978/a, 120, *Füzes* 1972
- ⁴⁵ *Degré* 1972, 104.
- ⁴⁶ Caus. sedr. rev. F. 32. N. 288. C.
- ⁴⁷ MOL P 1313. 38. cs. 80. R13. 1768.
- ⁴⁸ Erről tanúskodnak az 1787—89, illetve az 1798—1800 közötti restauráció névsorai (Tjvk 1, Tjvk 2.) valamint a korabeli összeírások névjegyzékei.
- ⁴⁹ MOL P 1330. Fasc. 1—6. Kanizsai Tisztartósági iratok.

⁵⁰ A levelet közli Barbarits, 73—74, az eredeti dokumentum a Thúry György Múzeumban (Tört. dok. tár).

⁵¹ Rózsa 1999, 5.

⁵² Tjkv. 1. 1730-as évek; valamint Degré 1972, 108.

⁵³ Barbarits, 66—67.

⁵⁴ Tjkv. 2. 1790. 388. 738. szám.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Tjkv. 3. 1800. 165. 2. szám.

⁵⁷ Barbarits, 66—67, illetve Tjkv 2, Tjkv. 3. adatai.

⁵⁸ Tjkv. 2. 1788. 121.

⁵⁹ Tjkv. 1. 1690. 1.

⁶⁰ Degré 1972, 108.

⁶¹ Tjkv. 3. 1798. 1. 1. szám.

⁶² Tjkv. 2, Tjkv. 3. adatai.

⁶³ Barbarits, 70.

⁶⁴ Tjkv. 2. 1790. 389—390. 738. szám.

⁶⁵ Rov. össz. Nagykanizsa, 1800, 1803.

⁶⁶ Tjkv. 3. 1798. 1. 1. szám.

⁶⁷ Uo. 1798. 23. 65. szám.

⁶⁸ Tjkv. 2. 1788. 123. 241. szám.

⁶⁹ Degré 1972, 111.

⁷⁰ Tjkv. 3. 1799. 86. 2. szám.

⁷¹ Barbarits, 71.

⁷² Tjkv. 3. 1800. 165.

⁷³ Uo. 1799. 86. 2. szám.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Barbarits, 71.

⁷⁶ Tjkv. 1. 138. 1729. április 24.

⁷⁷ Degré 1972, 113.

⁷⁸ Tjkv. 3. 1800. 165—166. 2. szám.

⁷⁹ Uo. 1800. 161. 1. szám.

⁸⁰ Barbarits, 70.

⁸¹ Barbarits, 263.

⁸² Tjkv. 1. 1702. 8. pont.

⁸³ Uo. 1731. május 7.

⁸⁴ Barbarits, 263.

⁸⁵ Can. Vis. 1778. Fordította Rózsa Miklós. (Köszönöm Rózsa Miklósnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta az összeírás fordítását, akárcsak az 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvét.) Kézirat. 6.

⁸⁶ Barbarits, 263, Tjkv. 2. 1788. 148, 284. szám

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Tjkv. 2. 1788. 149. 284. szám

⁹⁰ Uo. 126. 246. szám

⁹¹ Uo.

⁹² Can. vis. 1816. 35—36.

⁹³ Caus. sedr. rev. F. 32 N. 288. C

⁹⁴ Barbarits, 264. (lábjegyzetben)

⁹⁵ Barbarits, 266.

⁹⁶ Can. vis. 1816. 34.

⁹⁷ Kaposi 2003/a 45—75, Kapiller 1983, 145.

⁹⁸ Kalcso, 10.

⁹⁹ Barbarits, 273.

¹⁰⁰ Kalcso, 16.

¹⁰¹ Polányi, 99—109.

¹⁰² Cipolla, 47.

¹⁰³ Szabó Zs. 317.

¹⁰⁴ Lásd a 93. sz. jegyzetet

¹⁰⁵ Szabó Zs. 317.

¹⁰⁶ Can. vis. 1816. 13.

¹⁰⁷ Halis 1915—17, 1916, 306.

¹⁰⁸ Can. vis. 1778. 3.

¹⁰⁹ Tjkv. 1. 1749. 235.

¹¹⁰ Tjkv. 2. 1789. 296. 540. szám.

¹¹¹ Uo. 1787—89. illetve: Tjkv. 3. 1798—1800. L. a január első napjainak üléseiről feljegyzettek.

¹¹² MOL P 1313. Fasc. 38. Lad. 15. N. 80/B, C.

¹¹³ Barbarits, 240.

¹¹⁴ Korabeli jegyzőkönyv alapján idézi Barbarits, 318.

¹¹⁵ MOL P 1313. Fasc. 38. Lad. 15. N. 80/B, C.

¹¹⁶ Can. vis. 1816. 13.

¹¹⁷ Tjkv. 2. 1789. 375. 709. szám.

¹¹⁸ Szabó Zs. 318.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Tjkv. 3. 1799. 117. 94. szám.

¹²¹ Uo. 1800. 242. 256. szám.

¹²² Uo. 1798. 56. 186. szám.

¹²³ Uo. 1799. 151. 208. szám.

¹²⁴ Uo. 1798. 18. 54. szám.

¹²⁵ Fer. ir. Fer. rend lev. Ms 1052. 1810. év.

¹²⁶ Tjkv. 1. 1749. 222.

¹²⁷ Tjkv. 3. 1799. 127. 134. szám.

¹²⁸ Barbarits, 123.

¹²⁹ Tjkv. 3. 1800. 181. 61. szám.

¹³⁰ Idézi Barbarits, 123.

¹³¹ Fer. ir. Fer. rend lev. Ms 827. 1808, I. még Takács—Pfeiffer, 118.

¹³² Barbarits, 124.

¹³³ Uo. 375.

¹³⁴ Uo. 236—237.

¹³⁵ Halis 1899, 31.

¹³⁶ Takács—Pfeiffer, 761—762.

¹³⁷ Tjkv. 2, 3. Restauratio.

¹³⁸ Can. vis. 1778. 6—7.

¹³⁹ Takács—Pfeiffer, 760.

¹⁴⁰ Tjkv. 2. 1788. 135. 260. szám.

¹⁴¹ Ördög, 1748. Kiskanizsa

¹⁴² Tjkv. 3. 1798. 45. 128. szám.

¹⁴³ Ördög II. kötet. (1993) Nagykanizsa és Kiskanizsa.

¹⁴⁴ Barbarits, 240.

¹⁴⁵ Can. vis. 1816, 17—19.

¹⁴⁶ Takács—Pfeiffer, 123.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Can. vis. 1816, 14—16.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Tjkv. 2. 1788. 125. 245. szám.

¹⁵¹ A térképet közli Makoviczky. Mellékletek, III. Megtalálható a Hadtörténelmi Levéltárban is.

- ¹⁵² *Halis* 1899, 45—46.
- ¹⁵³ Tjkv. 3. 1798. 33. 92. szám.
- ¹⁵⁴ Lásd a 151. sz. jegyzetet.
- ¹⁵⁵ *Barbarits*, 241.
- ¹⁵⁶ Uo.
- ¹⁵⁷ Uo.
- ¹⁵⁸ Tjkv. 1. 1690. 4.
- ¹⁵⁹ *Makoviczky*, 21—22.
- ¹⁶⁰ Tjkv. 3. 1800. 84. szám.
- ¹⁶¹ Uo. 215. 150. szám.
- ¹⁶² Uo. 215. 148. szám.
- ¹⁶³ Tjkv. 3. 1799. 141. 194. szám.
- ¹⁶⁴ Uo. 1800. 295. 382. szám.
- ¹⁶⁵ Uo. 1798. 65. 213. szám.
- ¹⁶⁶ Uo. 3. 1800. 188. 87. szám.
- ¹⁶⁷ Uo. 3. 1798. 223. 226. szám.
- ¹⁶⁸ Tjkv. 1. 1745. 205. 1745. december 12.
- ¹⁶⁹ Tjkv. 2. 1787. 99. 217. szám.
- ¹⁷⁰ Uo. 2. 1788. 97. 215. szám; illetve uo. 174. 583. szám.
- ¹⁷¹ Tjkv. 3. 1800. 187. 83. szám.
- ¹⁷² *Mumford* 1975
- ¹⁷³ *Tóth I. Gy.* 1990, 223.
- ¹⁷⁴ Tjkv. 1. 19. 1690. augusztus 3.
- ¹⁷⁵ Tjkv. 1. 49. 1722. február 13.
- ¹⁷⁶ Uo.
- ¹⁷⁷ *Szilágyi* 1960
- ¹⁷⁸ *Lendvai* 1983, 165.
- ¹⁷⁹ Tjkv. 2. 1789. 287. 530. szám.
- ¹⁸⁰ Uo. 287—291. 530. szám.
- ¹⁸¹ Uo. 291. Utalás a korábbi egyezsége.
- ¹⁸² Uo. 1788. 124. 244. szám.
- ¹⁸³ Tjkv. 3. 1798. 60. 199. szám.
- ¹⁸⁴ Uo. 1800. 170—171. 14. szám.
- ¹⁸⁵ Uo. 191. 93. szám.
- ¹⁸⁶ Uo. 1799. 95. 38. szám.
- ¹⁸⁷ Uo. 1798. 43—44. 129. szám.
- ¹⁸⁸ Uo.
- ¹⁸⁹ *Lendvai* 1983, 17.
- ¹⁹⁰ Tjkv. 3. 1799. 90. 15. szám.
- ¹⁹¹ *Halis* 1915—1917, 1916, 306.
- ¹⁹² Tjkv. 3. 1798. 41. 127. szám.
- ¹⁹³ Uo. 45. 128. szám.
- ¹⁹⁴ *Barbarits*, 188.
- ¹⁹⁵ A számítás a kárlisták és a felajánlott összegek alapján történt. Forrása: Tjkv. 3. 1798. 45, 77.
- ¹⁹⁶ Uo. 44. 133. szám.
- ¹⁹⁷ Tjkv. 2. 1787. 52. 103. szám.
- ¹⁹⁸ *Kállay*, 217. A szomszédos vrászlói uradalmi gyakorlatra részletesen: *Kaposi* 2000, 219—227.
- ¹⁹⁹ Tjkv. 1. 1702. 49.
- ²⁰⁰ Tjkv. 2. és Tjkv. 3, továbbá Tjkv. 1. 1740. 177.
- ²⁰¹ *Barbarits*, 71.
- ²⁰² Tjkv. 1. 1742. 173.
- ²⁰³ Tjkv. 3. 1798. 61. 203. szám.
- ²⁰⁴ Tjkv. 2. 1789. 317. 560. szám.
- ²⁰⁵ Tjkv. 2, 3. jegyzőkönyveit.
- ²⁰⁶ Tjkv. 2. 1788. 193. 351. szám.
- ²⁰⁷ Tjkv. 3. 1799. 91. 21. szám.
- ²⁰⁸ Tjkv. 2. 1787. 10. 22. szám.
- ²⁰⁹ Uo. 1788. 220. 403. szám.
- ²¹⁰ Uo. 1789. 359. 653. szám.
- ²¹¹ Tjkv. 3. 1799. 92. 25. szám.
- ²¹² *Barbarits*, 71.
- ²¹³ Uo.
- ²¹⁴ Tjkv. 2, 3.
- ²¹⁵ Nk. lt. Fasc. 2. 1814.
- ²¹⁶ Tjkv. 3. 1800. 203. 118. szám.
- ²¹⁷ Tjkv. 2. 1788. 147. 283. szám.
- ²¹⁸ Tjkv. 3. 1799. 109. 77. szám.
- ²¹⁹ Uo. 1800. 236. 236. szám.
- ²²⁰ Uo. 226. 201. szám.
- ²²¹ Nk. lt. Fasc. 1. 1796.
- ²²² Tjkv. 3. 1800. 173. 26. szám.
- ²²³ Uo. 237. 244. szám.
- ²²⁴ Tjkv. 2. 1789. 369. 686. szám.
- ²²⁵ *Barbarits*, 73.
- ²²⁶ Uo. 65.
- ²²⁷ MOL C 35. 106. cs. Lad. A Fasc. 33. No. 36. 1741. július 18. Pozsony.
- ²²⁸ Uo. Hetivásár iránti kérelem az uralkodónak, 1766. január.
- ²²⁹ MOL P 1313 Fasc. 38. 80 F4.
- ²³⁰ Ez gyakorlatilag hasonló volt, mint más magyarországi városokban, l. *Kállay*, 178—190.
- ²³¹ *Barbarits*, 71.
- ²³² Tjkv. 1. 1702. 49.
- ²³³ Uo. 1746. február 17. 209.
- ²³⁴ Uo. 1743. 194.
- ²³⁵ Tjkv. 2. 1788. 145. 278. szám.
- ²³⁶ *Sasfi*, 166.
- ²³⁷ *Barbarits*, 69.
- ²³⁸ Tjkv. 1. 1702. 49.
- ²³⁹ *Barbarits*, 69.
- ²⁴⁰ Tjkv. 2. 1787. 82. 183.
- ²⁴¹ *Kaposi* 2003/b
- ²⁴² *Barbarits*, 26—27.
- ²⁴³ A földesúri kötelezettségekre: *Kállay* 1980
- ²⁴⁴ Úrbéri szerződések:
1731: MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N.27/1—2.
1753: MOL P 1313. 38. cs. 80F. 6.
1773: MOL P 1313. 38. cs. 80F. 5.
- ²⁴⁵ Úrbéri szerződések:
1746: MOL P 1313. 38. cs. 74/3.
1773: Lásd 244. sz. jegyzet.
- ²⁴⁶ MOL P 1313. 38. cs. 80F. 6.
- ²⁴⁷ Uo.
- ²⁴⁸ Lásd a kereskedelem-történeti fejezetet, ill. egy korai, 1715. évi leírást: *Kropf*, 129.
- ²⁴⁹ Tjkv. 1. 1753. 247. Az 1753. februári tanácsülésen hagyták jóvá az 1751. évi költségvetést.
- ²⁵⁰ Tjkv. 1. 1742. április 15. 171.
- ²⁵¹ MOL P 1313. 38. cs. 80F. 6. 1753.
- ²⁵² Uo. 38. cs. 80F. 5. 1773.

- ²⁵³ Kapiller 1983, Táblázatok
- ²⁵⁴ MOL P 1313 38. cs. 80F. 5. 1773.
- ²⁵⁵ Kiss M. 135.
- ²⁵⁶ Caus. sedr. rev. F 32. N.288.C.
- ²⁵⁷ Halis 1915–1917, 1916 II. k. 306. és Tjkv. 2. 1787. 51.
- ²⁵⁸ Tjkv. 2. 1787. 93. 212. sz.
- ²⁵⁹ Uo. 1788. 285. 527. sz.
- ²⁶⁰ Tjkv. 3. 1798. 59. 198. sz.
- ²⁶¹ Uo. 65. 220. sz.
- ²⁶² Uo. 1799. 100. 60. sz.
- ²⁶³ Uo. 1800. 309. 433. sz.
- ²⁶⁴ Uo. 294. 379. sz.
- ²⁶⁵ Tjkv. 2. 1788. 128. 247. sz.
- ²⁶⁶ Tjkv. 3. 1798. 8. 19. sz. és 1799. 113. 86. sz.
- ²⁶⁷ MOL P 1313. 38. cs. 80F. 5. 1773. évi jövedelem-megosztási tervezet
- ²⁶⁸ Degré 1972, 110–111.
- ²⁶⁹ MOL P 1313. 38. cs. Lad. 15. N. 76/20.
- ²⁷⁰ Uo. 80F. 5. és Tjkv. 2. 1787. 98. 216. sz.
- ²⁷¹ Tjkv. 2. 1788. 211. 384. sz.
- ²⁷² Uo. 1787. 98. 216. sz.
- ²⁷³ Uo. 1788. 280. 514. sz.
- ²⁷⁴ Uo. 1789. 322. 577. sz.
- ²⁷⁵ Tjkv. 3. 1800. 165. 2. sz.
- ²⁷⁶ Uo. 1798. 17. 52. sz. és 1800. 298. 392. sz.
- ²⁷⁷ Kiss M. 121.
- ²⁷⁸ Kállay, 192.
- ²⁷⁹ Tjkv. 1748. február 2. 225.
- ²⁸⁰ Barbarits, 71.
- ²⁸¹ Tjkv. 2. 1788. 123. 243. sz.
- ²⁸² Tjkv. 3. 1799. 141. 197. sz.
- ²⁸³ A kvártélyház a Piac tér északi részén állt. A folyamatosan romló épületet 1835-ben újjították fel, ebből lett a Zöldfa vendéglő és később a törvénytársak háza.
- ²⁸⁴ Lásd a kereskedelem-történeti fejezetet, Gottlieb Mayer esetét.
- ²⁸⁵ Tjkv. 2. 1787. 107. 227. sz.
- ²⁸⁶ Tjkv. 3. 1800. 173. 23. sz.
- ²⁸⁷ Uo. 1798. 10. 29. sz.
- ²⁸⁸ Tjkv. 2. 1788. 144. 277. sz.
- ²⁸⁹ Nagy A. G. 32.
- ²⁹⁰ Nk. lt. 1828.
- ²⁹¹ Rózsa 2000, 39–66.
- ²⁹² Halis 1915–1917, IV. 296.
- ²⁹³ Tjkv. 1722. február 13. 46.
- ²⁹⁴ Halis 1915–1917, 1916, II. 296–299.
- ²⁹⁵ Tjkv. 1716. május 11. 71–73.
- ²⁹⁶ Uo. 1714. október 19. 63. és 1716. november 20. 90–92.
- ²⁹⁷ Barbarits, 163.
- ²⁹⁸ Barbarits, 67.
- ²⁹⁹ Lásd pl. ZML IV. 1/cs. 1778. N 23/47. ZML IV. 1/b1782. február 25. N 46/98.
- ³⁰⁰ Tjkv. 3. 1799. 148. 200. sz.
- ³⁰¹ Villányi 1929, 252.
- ³⁰² Szabó Gy. N. 335–359.
- ³⁰³ Tjkv. 3. 1798. 51. 167. sz.
- ³⁰⁴ Tjkv. 1. 1716. augusztus 26. 86.
- ³⁰⁵ Tjkv. 3. 1799. 131. 147. sz.
- ³⁰⁶ Uo. 1798. 37. 112. sz.
- ³⁰⁷ Uo. 1799. 129. 140. sz.
- ³⁰⁸ Uo. 1798. 39. 118. sz.
- ³⁰⁹ Uo. 1799. 139. 175. sz.
- ³¹⁰ Uo. 1800. 225. 194. sz.
- ³¹¹ Uo. 176. 38. sz.
- ³¹² Tjkv. 1. 1742. július 20. 174.
- ³¹³ Tjkv. 2. 1787. 29. 59. sz.
- ³¹⁴ Tjkv. 3. 1800. 221. 173. sz.
- ³¹⁵ Uo. 1799. 129. 139. sz.
- ³¹⁶ Tjkv. 1. 1748. november 3. 230. T. Mérey Klára hívta fel lektori jelentésében figyelmemet arra, hogy a *huncfut* kifejezés Somogyban a rabló betyár megnevezése volt.
- ³¹⁷ Kállay, 320.
- ³¹⁸ Tjkv. 1. 1725. december 4. 127.
- ³¹⁹ Tjkv. 3. 1800. 250. 281. sz.
- ³²⁰ Tjkv. 1. 1716. november 20. 90.
- ³²¹ Tjkv. 3. 1798. 63. 209. sz.
- ³²² Uo. 1800. 271. 345. sz.
- ³²³ Uo. 178. 51. sz.
- ³²⁴ Tjkv. 2. 1789. 34. 615. sz.
- ³²⁵ Tjkv. 3. 1800. 219. 164. sz.
- ³²⁶ Uo. 1799. 125. 126. sz.
- ³²⁷ Uo. 1798. 15. 42. sz.
- ³²⁸ Uo. 27. 75. sz.
- ³²⁹ Tjkv. 2. 1787. 6. 13. sz.
- ³³⁰ Barbarits, 68.
- ³³¹ Can. vis. 1816. 26.
- ³³² Tjkv. 3. 1799. 135. 157. sz.
- ³³³ Uo. 140. 179. sz.
- ³³⁴ Tjkv. 1703. június 5. 52.
- ³³⁵ Uo. 1716. november 20. 92.
- ³³⁶ Kállay, 246.
- ³³⁷ Tjkv. 3. 1798. 49. 154. sz.
- ³³⁸ Tjkv. 1. 1749. augusztus 22. 237.
- ³³⁹ Tjkv. 3. 1800. 258. 309. sz.
- ³⁴⁰ MOL P 1313. 39. cs. N 1–4. 1759.
- ³⁴¹ Tjkv. 3. 1798. 50. 162. sz.
- ³⁴² Uo. 1800. 297. 389. sz.
- ³⁴³ Uo. 314. 447. sz.
- ³⁴⁴ Uo. 262. 320. sz.
- ³⁴⁵ Uo. 62. 208. sz.
- ³⁴⁶ Uo. 132. 148. sz.
- ³⁴⁷ Uo. 204. 124. sz.
- ³⁴⁸ Tjkv. 2, 3. bejegyzései.

Zoltán Kaposi:

Die Kommunalverwaltung von Kanizsa im 18. Jahrhundert

Das Kapitel I. der Studie zeigt einen Überblick über die rechtsstaatlichen Veränderungen in der Stadt. Kanizsa wurde im Jahre 1690 von der türkischen Besatzung befreit und die Burg und die Stadt wurden von den österreichischen Truppen besetzt. In der Stadt herrschte uneingeschränkt der militärische Oberbefehlshaber, ihm wurde von der Budaer Kammer ein Eintreiber der Dreißigsten Steuer beigestellt. Der Hof arbeitete zielgerichtet darauf hin, dass in den zurück eroberten Gebieten und Städten der Wille Wiens durchgesetzt wurde. Die Macht der Kammer dauerte von 1690 bis 1704. In dieser Zeit entstanden die wichtigsten Institutionen der Stadt und Kanizsa erlangte eine bedeutende interne Autonomie. Die Stadt konnte sich eines relativ freien Rechtsstatus erfreuen, sie verfügte über die Verwaltungsmittel der sächsischen Städte. Die Verwaltungsinstitutionen unterschieden sich nicht wesentlich von denen anderer ungarischer reichsfreier Städte (Richter, Räte, Stadtkämmerer usw.). Die Stadt verfügte über eine bedeutende Macht in der Rechtsprechung, so war sie unter anderem auch zur Blutgerichtsbarkeit berechtigt.

Der Hof wollte Geld aus den zurück eroberten Gebieten erhalten, um die Kredite, die während des Krieges aufgenommen werden mussten, zurückzahlen zu können. So vergab der Hof die wieder eroberten Großgrundbesitze an seine früheren Kreditgeber. Im Verlauf dieses Prozesses gerieten Kanizsa und seine Ländereien unter die Herrschaft des Hofmilitärlieferanten Baron Jakab Grassics, der seinen Besitz zunächst nicht antreten konnte, da er durch den Freiheitskampf von Rákóczi daran gehindert wurde. Doch nach Beendigung der Kämpfe konnte er die Möglichkeiten nutzen, um aus der Stadt Gewinn für sich zu schlagen. Dadurch, dass die Stadt in die Hände eines weltlichen Herrschers geraten war wurde ihre frühere Autonomie geschwächt und der Grundherr nahm die Stadt immer mehr in Besitz. Kanizsa verlor damit seine frühere Bedeutung und wurde zu einem privilegierten Marktflecken. Die Stadt konnte zwar ihre früheren städtischen Institutionen behalten, doch ihre Selbstständigkeit wurde geringer und auch die finanziellen Möglichkeiten waren durch die Aneignungen des Grundherrn geringer. Das Leben der Stadt und das Verhältnis zwischen Stadt und Grundherr wurden im Jahre 1713 durch einen Urbarialvertrag geregelt, in dem die Pflichten der Stadt festgelegt wurden, darunter z. B. die Verpflichtung, die Steuern jährlich in einer Summe zu bezahlen. Dieser Vertrag bildete die Grundlage für die später im 18. Jahrhundert mit anderen Grundherren abgeschlossenen Verträge.

Im Jahre 1717 starb Baron Grassics, der Besitz ging zurück an den Hof und wurde erneut vergebüben, aber diesmal so, dass die Stadt und ihre Ländereien weiträumig aufgeteilt wurden. Die Stadt Kanizsa selbst und die Ländereien westlich der Stadt kamen in den Besitz des Baron Szapáry und seiner Familie, während die Ländereien im Norden und Osten in den Besitz der Familie Inkey übergingen. Die Eigentümerschaft der Familie Szapáry trug zum Entstehen des heutigen Gesichts der Stadt bei. Selbstverständlich versuchten auch sie, so viel Geld wie möglich aus der Stadt heraus zu pressen, weshalb sich die Bevölkerung der Stadt mehrfach an den Herrscher wandte, um ihm um Schutz zu bitten — allerdings mit nur wenig Erfolg. Die Beziehung zwischen Stadt und Grundherr wurde auch weiterhin durch einen Kontrakt geregelt, der 1731 erneuert und um zahlreiche Elemente erweitert wurde.

Nach dem Tod von Miklós Szapáry kaufte 1743 Graf Lajos Batthyány dem Hof die Stadt Kanizsa und deren Ländereien ab und erwarb ein Jahr später auch die an der nördlichen Stadtgrenze gelegenen Ländereien von Homokkomárom. Durch das Zusammenlegen der beiden Besitztümer erhielt er einen Großgrundbesitz von 30.000 Joch Land, und damit wurden Kanizsa und seine Domäne in einen Grundstückskomplex von mehreren hunderttausend Joch aufgenommen, dessen Wirtschafts- und Regierungszentrum Körmend wurde. Die Verwaltung der Batthyány-Güter wurde vereinheitlicht, was in den 50-er Jahren des 18. Jahrhunderts zu erheblichen Reibereien zwischen dem Grundherrn und der Stadt führte. Als Ergebnis dieser Schwierigkeiten wurde 1753 ein neuerlicher Vertrag abgeschlossen, der zu erheblichen Einschränkungen und großer materieller Belastung der sich schnell entwickelnden und erstarkenden Stadt führte. Auch später kam es zwischen der Familie Batthyány und der Stadt Kanizsa ständig zu Streitigkeiten um die Finanzquellen, die sich vor allem auf zwei Bereiche erstreckten. Zum einen gelang es der Stadt in den Jahren 1760—70 sich gegen die urbariale Regulierung zu verteidigen, zum anderen konnte sich die Stadt um die Jahrhundertwende einen großen Teil des Sumpfbereichs, das die beiden Stadteile voneinander trennte, gegen die Macht des Grundherren sichern.

Im Kapitel II. werden die Verwaltungssysteme der Stadt vorgestellt. In den frühen ungarischen Städten verfügte bei weitem nicht jeder Bürger der Stadt über die gleichen Rechte. Auch in Kanizsa unterschied man die Bürger von den Bauern und

Häuslern und anderen Fremden. Die städtischen Ämter standen in erster Linie denjenigen zur Verfügung, die über Bürgerrechte verfügten. Die Bürgerschaft war zunächst deutschsprachig, aber durch den Bevölkerungszuwachs wurde in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts die Orientierung zum Ungarischen immer stärker. Die Stadtrichter und Stadträte waren zunächst ebenfalls vor allem Deutsche, aber in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts finden sich auch hier ungarischsprachige Richter und Räte in großer Zahl. Die Arbeit der Richter und Räte wurde analysiert, und die wichtigsten Funktionsmöglichkeiten des Rates untersucht. Die Analyse wurde auch auf die vom Rat gewählten Beamten ausgeweitet, sowie auf die Personen, die im Revisionsapparat der Stadt tätig waren.

Es wird ein Überblick über die Gebiete gegeben, die im 18. Jahrhundert unter der Verwaltung durch die Stadt standen. Dabei wurde auch der Zustand der städtischen Schulen untersucht und darauf hingewiesen, dass die Ideen der Rationalität und Humanität auch die Denkweise der Bevölkerung von Kanizsa bereits wesentlich beeinflussten. Gegen Ende des Jahrhunderts wurde die Forderung nach der Gründung einer Nationalschule laut, die schließlich gleich zu Beginn des 19. Jahrhunderts aus städtischen Mitteln geschaffen wurde. Eine wichtige Einrichtung der Stadt war das Krankenhaus/Ispital, das zunächst von der Kirche getragen wurde und nach 1750 von der Stadt betrieben wurde. Das Ispital spielte zum einen eine große Rolle bei der Versorgung der Armen der Stadt, zum anderen konnte das große Gebäude wenn es notwendig wurde auch die Schule aufnehmen, und auch nachdem das Rathaus abgebrannt war, hielt der Stadtrat dort seine Sitzungen ab. Im Ispital wurden die Menschen untergebracht, die nicht mehr in der Lage waren, für sich selbst zu sorgen. Die Einrichtung verfügte auch über Vermögen: Von einem Grundbesitzer der Gegend, Antal Somssich, erhielt das Ispital Land und auch die Stadt stellte 60 Joch zur Verfügung, mit dessen Gewinn die Einrichtung aufrechterhalten werden konnte, ebenso wie aus den Geldspenden, die in dieser Zeit von der Stadt gesammelt wurden. Aus der Kasse des Ispitals erhielten viele Menschen kurzfristige Kredite, selbst die Stadt ließ sich immer wieder Geld.

Für die Stadt außerordentlich wichtig war es, eine eigene Kirche zu haben. Auf dem Gebiet von Kanizsa gab es zwar schon lange ein Ordenshaus der Franziskaner und ein Pfarrhaus, aber die Stadt betrachtete sie nicht wirklich als ihre eigenen Gotteshäuser. In der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurden im Stadtgebiet mehrere Kapellen errichtet. 1761 wurde in Kiskanizsa und 1765 in Nagykanizsa, auf dem heutigen Deák-Platz/Deák tér, eine Kirche gebaut. Der Bau dieser Kirche und

die dortige Seelsorge mussten von der Stadt finanziert werden. Daher war es nötig, beträchtliche Kredite aufzunehmen. Zu den Aufgaben, die von der Kirche erfüllt werden mussten gehörte auch die Organisation von Beerdigungen, auch hier waren bedeutende Zuschüsse durch die Stadt notwendig. Schließlich wurde der Friedhof entsprechend der kaiserlichen Verordnung vom Deák-Platz/Deák tér an das Ende der Tizenháromváros Straße, dem Südteil des heutigen Kossuth-Platzes/Kossuth tér, verlegt.

Ein Grundinteresse aller ungarischen Städte war es, das Bauwesen zu regulieren. Wegen der frühen unentwickelten Technologien waren die Häuser praktisch allen möglichen Gefahren ausgesetzt. Der Magistrat der Stadt musste immer wieder in Fällen Lösungen finden, in denen Nachbarn gegen unerlaubtes Bauen protestierten. Damit im Zusammenhang stehen auch die Fragen des Brandschutzes. Eine der wichtigsten Aufgaben der ungarischen Städte im 18. Jahrhundert war es, für den Brandschutz zu sorgen, und es wurden zahlreiche Instruktionen verfügt, in denen die genauen Pflichten der Stadt und ihrer Bürger festgelegt wurden. Ein Teil der Maßnahmen waren Präventivmaßnahmen. Dabei wurde z. B. vorgeschrieben, dass immer Löschmaterial vorhanden sein müsse. Stadt und Bürger waren verpflichtet, die notwendigen Mittel zu besorgen usw. Andererseits wurden auch wegen der häufig auftretenden Feuer die Verhaltensweisen während eines Brandes und die Löscharbeiten geregelt. 1755 verfügte die Stadt eine Verordnung, in der die genauen Verpflichtungen der Zünfte beim Feuerlöschen festgelegt wurden. Diejenigen, die als erste an der Brandstelle ankamen, wurden von der Stadt prämiert. Der Stadtrat musste häufig Strafen wegen unsachgemäßer Nutzung von Feuer verhängen, die meisten dieser Strafen waren Geldbußen. Die eingezahlten Bußgelder flossen im Allgemeinen in die Brandkasse, aus der einerseits die Feuerwehr finanziert wurde, andererseits half man damit denjenigen, die durch ein Feuer in Not geraten waren. In Kanizsa brannte es häufig und um die Jahrhundertwende kam es auch leider oft zu Brandstiftungen, die sich zum Teil gegen die Juden, die sich in der Stadt niedergelassen hatten, gerichtet waren. Aus solchen Straftaten entwickelten sich häufig Großfeuer, die die ganze Stadt erfassten, und für Jahre zur finanziellen Armut der Stadt und ihrer Bevölkerung führten.

Wir beschäftigten uns auch mit den übrigen Gebieten der städtischen Verwaltungsaufgaben. Kanizsa spielte eine große Rolle bei der Kontrolle der Landes- und Wochenmärkte, bei der Regelung der dortigen Tätigkeiten. Die rechtliche Macht der Stadt war auf diesem Gebiet sehr groß. So wurde die Größe der Marktstände, die Gebühren, die für die

Stände zu zahlen waren, die auf dem Gewohnheitsrecht der Händler beruhenden Tätigkeiten und die Möglichkeiten zum Feilschen festgelegt. Das Marktgericht musste auf Grund der zahlreichen Diebstähle auf dem Markt häufig Urteile fällen. Die Aufgaben der Stadtverwaltung wurden grundsätzlich auch von den Zünften beeinflusst. Der Kontakt zwischen der Stadtverwaltung und den Zünften war sehr eng, kamen doch viele der Stadträte oder der städtischen Beamten aus dem Kreis der Zunftmeister. Trotzdem kam es häufig vor, dass die Zunftorganisationen auf Grund ihrer Machtüberschreitungen und der Ausnutzung ihrer wirtschaftlichen Übermacht in ihre Schranken gewiesen werden mussten.

Die letzte detailliert untersuchte Aufgabe der Stadtverwaltung war die Waisenfrage. Da die Sterblichkeitsrate der Stadtbevölkerung in dieser Zeit sehr hoch war, stand die Stadt Kanizsa in der Frage der Waisen vor vielen Aufgaben, die gelöst werden mussten, es verging praktisch keine Wochensitzung des Stadtrates, ohne dass nicht mindestens eine Angelegenheit in Sachen Waisen zur Sprache gekommen wäre. Es war üblich, die unmündigen Kinder nach dem Tod der Eltern bei irgendwelchen Verwandten unterzubringen, das Vermögen wurde versteigert und von den Zinsen wurde der Tutor finanziert, der selbstverständlich die Kosten, die er für die Waisen aufwendete, abrechnen musste. Die Probleme ergaben sich oft aus der Aufteilung des Vermögens bei mehreren Waisen, da die Verteilung des Vermögens häufig von den gerade volljährig gewordenen Nachkommen angefochten und damit die vorherige Aufteilung völlig auf den Kopf gestellt wurde. Dabei darf auch nicht vergessen werden, dass die Verwaltung des Vermögens der Waisen sehr wichtig für die Stadt war, denn es kamen hier häufig große Summen zusammen, die eine wichtige Kreditquelle bedeuteten. Auf Grund des Missbrauchs schuf die Stadt im Jahre 1802 eine detaillierte Vormundschaftsordnung.

In Kapitel III. geben wir einen Überblick über die Wirtschaft der Stadt. Während der Periode der Herrschaft der Grundherren teilten sich in der Regel die Stadt und der Grundherr das erwirtschaftete Einkommen auf Grund der abgeschlossenen Verträge. Die Stadt behielt die Einkünfte, die aus den Märkten einfließen (Standmieten, Straßenzölle, Brückenzölle, Übernachtung der Händler und die von ihnen gezahlten Mieten usw.) sowie die Gelder, die aus der Verpachtung der Grundstücke stammten, die der Grundherr der Stadt überlassen hatte. Da sich die Handelsposition der Stadt im 18. Jahrhundert kontinuierlich verstärkte, ist es kein Wunder, dass die Einkünfte kräftig stiegen, wenn auch nie in ausreichendem Maße. Um die Jahrhundertwende ließen sich in den Protokollen der Stadt-

ratssitzungen bereits die grundlegenden Charakteristika der Immobilienwirtschaft finden. Ein schönes Beispiel dafür ist, dass das Rathaus — nachdem das alte Gebäude 1779 abgebrannt war — so wieder aufgebaut wurde, dass auf beiden Seiten neben dem Rathaus Wohnungen und Geschäfte errichtet wurden, die — da sie sich in zentraler Lage befanden — für gutes Geld vermietet werden konnten. Es ist kein Zufall, dass die reichsten Händler der Stadt sich in diesen Wohn- und Geschäftsräumen einmieteten. Aber auch sonstige Pachteinnahmen spielten eine große Rolle, so beschäftigte man sich mit der Verpachtung der Ziegelbrennerei, des Waldes, der städtischen Speicher usw., erhielt doch die Stadt auch dafür reichlich Einnahmen.

Ein Überblick über die Ausgaben der Stadt lässt feststellen, dass auch diese ständig stiegen. Das Anwachsen der Stadtbevölkerung machte die Einstellung immer neuer Beamter notwendig, deren Bezahlung nicht gerade gering war. Die Sozialausgaben (Waisen, Armenhaus, Schulen usw.) stiegen ebenfalls unaufhörlich. Eine wirklich große Belastung aber bedeuteten immer wieder besondere Ausgaben. So waren in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts die Kosten für den Urbaritätsprozess, der seit 1753 geführt wurde, außerordentlich hoch und belasteten die Stadtkasse erheblich. Auch die Ausgaben für den Bau der Kirche, die Gründung der Schule und den Neubau des Rathauses waren hoch und so ist es kein Zufall, dass die Stadt in der Mitte der 80-er Jahre des 18. Jahrhunderts einen Schuldenberg von 8.700 Forint aufgehäuft hatte. Es mussten ernsthafte Anstrengungen unternommen werden, um diesen Schuldenberg wieder abzubauen. Schließlich gelang es, durch das Erstarken des Marktes und eine Steigerung der Warenproduktion eine Einnahmeüberschuss zu erzielen und die Schulden bis zur Jahrhundertwende abzubauen, mehr noch, die Stadt verfügte inzwischen wieder über Einnahmeüberschüsse.

Kapitel IV. beschäftigt sich mit den Fragen der Rechtssprechung, die die frühere Selbständigkeit der Stadt symbolisieren. In der Periode der Kammer erstreckten sich die Möglichkeiten der Stadt zur Rechtssprechung auf praktisch alle Gebiete, während sie in der Zeit der Grundherrenherrschaft eingeschränkt wurde. Das Recht auf *jus gladii* wurde der Stadt aberkannt und danach durfte die Stadt keine Urteile über Kapitalverbrechen fällen; die Straftäter, die für ihre Taten mit dem Tode bestraft werden sollten, mussten dem Grundherrn übergeben werden. Im 18. Jahrhundert wuchs die Bevölkerung der Stadt von 2.000 Personen auf fast 6.000 Personen und so ist es kein Zufall, dass der Grundherr langsam in den Hintergrund trat und die Erledigung der internen Angelegenheiten, vor allem der unbedeutenden Fälle unter den Bürgern, der

Stadt übergab. Im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts fällte die Stadt — abgesehen von den Kapitalverbrechen — Urteile in allen sonstigen Angelegenheiten. Unsere Übersicht über die Rechtsleistungen konzentriert sich auf drei Hauptgebiete: zum einen untersuchten wir die Anstrengungen der Stadt zur Verteidigung der allgemeinen Moral und zur Abschaffung der Unkeuschheit, zum anderen geben wir einen Überblick über den Katalog der schwereren

Körperverletzungen und Beleidigungen und die Urteile der Stadt, die in solchen Fällen gefällt wurden, zum dritten analysieren wir die Wirtschaftsverbrechen und darunter vor allem Diebstähle, Betrügereien usw. Durch unsere Untersuchungen sehen wir es als erwiesen an, dass die Selbstständigkeit der Stadt in der Rechtssprechung im 18. Jahrhundert kontinuierlich wuchs und damit die Identität der Kanizsaer Bürger wesentlich stärkte.

Kaposi Zoltán: The Local Government of Kanizsa in the 18th century

The first chapter of this study will survey the changes in the legal standing of the town of Kanizsa. Kanizsa was liberated from the Turks in 1690, and the town and castle were occupied by Austrian soldiers. In the town the military commander had absolute rule, beside whom the Buda chamberlain appointed a minor bureaucrat. The imperial court consistently attempted to impose Viennese will on the reconquered areas and towns. Cameral direction lasted from 1690 to 1704. During this time the most important institutions of the town were established, and Kanizsa obtained considerable internal autonomy. The town enjoyed a relatively free legal status and possessed the administrative devices of German towns. The institutions were not very different from those of other free royal cities in Hungary (magistrate, council, treasurer, etc.). The justice system of the town had great power: the powers invested in it included the power of life and death.

The imperial court wanted money from the reconquered areas in order to pay back the loans it had taken out during the war. Accordingly, it ceded the reconquered estates and towns to its previous creditors. In this manner Kanizsa and its feudal lands became the property of Baron Jakab Grassics, imperial quartermaster, whose ownership was initially impeded by the Rákóczi uprising, but when the fighting ended he had the opportunity to make the town profitable for him. This meant that the town came into the hands of an unenlightened solitary baron, its former autonomy decreased, and the baron increasingly imposed his will on the town. Kanizsa's status thus sank to a preferred market town, and although it was allowed to keep its former urban institutions, its independence was diminished and its financial opportunities also decreased due to baronial takeovers. The life of the town was determined by the fiefal contract of 1713 between the baron and the town specifying the obligations of the townsfolk, including among others the payment of an annual single-sum tax. This contract was to form the basis for later fiefal contracts negotiated in the 18th century.

Baron Grassics died in 1717 and the estate reverted to the imperial court, where a new donation essentially divided the town and the baronial estates. The town of Kanizsa and the lands to its west were ceded to the family of Baron Szapáry, while the feudal lands to the north and east went to the Inkey family. Ownership of the Szapáry family in Kanizsa contributed to the creation of the town's profile today. Of course, they also tried to get as

much money as possible from the town, for which reason the population frequently had to turn to the monarch for protection – without much success. The relationship between town and lord continued to be defined by a contract, which was renewed in 1731 and expanded by numerous clauses.

In 1743, following the death of Miklós Szapáry, Count Lajos Batthyány purchased Kanizsa and the feudal lands from the imperial court, and a year later also purchased the Homokkomárom lands on the northern border of the town. The two were merged to form an estate of 30,000 acres, whereby Kanizsa and its lands became part of an estate complex of several hundred thousand acres, the financial and administrative center of which, for the most part, was Körmend. Administration was uniform for all the Batthyány estates, which in the 1750's led to considerable friction between the town and feudal lord. This resulted in a new contract in 1753, containing significant restrictions and material encumbrances on the growing and thriving town. Disputes over financial resources were later to become constant between Kanizsa and the Batthyány family, with two issues of particular importance. First, in the late 1760's and early 1770's the town succeeded in defending itself from fiefal regulation; second, around the turn of the century it managed to wrest a significant portion of the marshlands separating the two sections of the town from feudal rule.

Chapter II will survey the system of urban administration. Not every inhabitant of contemporary Hungarian towns had the same rights at all. In Kanizsa, like elsewhere, a distinction was made between the civilian class (or burgers) and smallholders, tenants, and other unfranchised classes. Town offices were accessible primarily by those possessing civilian rights. The civilian class was initially German-speaking, but population growth in the latter half of the century led to an increasingly strong Hungarian orientation. Magistrates and assemblymen were similarly Germans in the beginning, but by the end of the century a large number were Hungarian speakers. The workings of the magistrate and council were analyzed, and the main opportunities for the functioning of the council were examined. This analysis also extended to the officials chosen by the council as well as those who participated in the town's administrative apparatus.

A survey was made of the areas under town guidance in the 18th century. In the course of that survey the condition of town schools was examined,

with the observation that the ideals of Reason and humanism had already begun to have a great influence on the mentality of the people of Kanizsa. Toward the end of the century a demand arose for a national school, which ultimately was founded in the early 19th century from town funds. An important institute in the town was the *Ispital*, which originally was maintained by the Church, but after 1750 was run by the town. The *Ispital* on the one hand was the town's main institution for providing for the poor, while on the other hand its expansive building could be used if needed to house the school; indeed, after the town hall burned down the town council also held its sessions here. The *Ispital* provided a home for those who were no longer able to provide for themselves. The institute had its own source of funds: a local aristocrat, Antal Somssich, donated land to it, and the town itself also provided it with 60 acres, the profit from which was used for the upkeep of the institute, along with cash donations collected by the town during this period. The *Ispital's* funds provided temporary loans to a number of people, and even the town government borrowed from it occasionally.

It was very important for the town to have its own church. Although there had long been a Franciscan monastery and parish church in Kanizsa, the town did not consider this truly its own. In the early 18th century numerous chapels were built in the town, and in 1761 a church was built in Kiskanizsa, followed by another in Nagykanizsa in 1765, on what today is Deák Square. The construction of this church and organization of its offices was a burden of the town, for which reason it had to borrow considerable amounts of money. The organization of burials was an important church function, to which end the town had to make major contributions; ultimately, in accordance with an imperial decree the cemetery next to Deák Square was placed at the end of Tizenháromváros Street, on the southern side of what today is Kossuth Square.

Construction zoning was a fundamental interest for every town in Hungary. Because of primitive contemporary building techniques, the buildings were vulnerable to many different dangers. The town magistrate frequently heard litigation where neighbors' complaints of illegal building had to be adjudged. A related issue was the question of fire protection. One of the most important functions of Hungarian towns in the 18th century was the provision of fire protection, and a whole battery of town instructions were published specifying the exact obligations of the town and the inhabitants. Some of these measures were preventative: They specified the provision of materials to extinguish fires, the acquisition of equipment, and so on.

Others regulated behavior in the not infrequent event of a fire and in putting it out. In 1755 a city statute was passed specifying the exact fire prevention obligations of the guilds. Those who arrived first at the scene of a fire received an award from the town. The town council often had to levy punishment for improper conduct during a fire, the majority of these punishments being monetary fines. These fines usually went to the fire prevention fund which financed the upkeep of fire prevention devices as well as providing aid for fire victims. Fires were very common in Kanizsa, and at the turn of the century, regrettably, arson was also on the rise, some of which was directed against the Jews who settled in the town. These crimes often led to widespread fires throughout the town, which for many years was a major source of loss for the town and its inhabitants.

Other areas of town administration were also examined. For Kanizsa the control and regulation of national and weekly markets was an extremely important function. The town's jurisdiction was quite extensive in this regard. It defined the sizes of market booths, the prices to be paid for the booths, customary behavior of the vendors, and the opportunity for haggling. The market court often had to judge cases of theft at the market. The functions of the town administration also had a fundamental influence on the guilds. The relationship between the town leadership and the guild masters was very close, as it was frequently the guild masters who became leaders or officials in the town. Nevertheless, it often occurred that the guilds had to be regulated for overstepping their bounds or abusing their economic advantages.

The last function to be examined was the question of orphans. Inasmuch as the town's mortality rate during this period was extremely high, there was a large number of orphan cases in Kanizsa; hardly a week went by where the council did not have to decide at least one orphan case. The custom when parents died was for the surviving minors to be placed with some relative, the estate was auctioned off, and the proceeds were used to finance a tutor, who of course had to keep an account of the expenditures made on each orphan. Problems very often arose from the distribution of an estate of more than one orphan; these divisions were frequently challenged by a survivor who had just reached the age of majority, upsetting all the measures which had been taken thus far. Nor should it be forgotten that the handling of orphan estates was also important to the town because the considerable amount accumulated in the orphan fund represented a tempting source of credit. Abuses in this area caused the town to frame precise regulations on foster care in 1802.

Chapter III surveys land management in the town. During the period of feudal rule the revenues produced by the town were divided by contract between the town and its feudal lord. The town retained its markets-related income (booth rentals, road and bridge tolls, merchant lodgings and rentals, and so on), as well as the profits from leases of lands ceded by the baron to the town. Inasmuch as the town's commercial position became increasingly stronger in the 18th century, it is no accident that its revenues also increased, though never as much as needed. As early as the turn of the century the basic features of property management can be found from the minutes of town council sessions. A fine example of this is the fact that when the town hall burned down in 1779, the new town hall was built in such a way that there were shops and residential quarters on both sides of the building, which – as property of the town – could be leased for handsome sums. Not surprisingly, these residences and shops were leased to the town's richest merchants. Other leasing profits were also important to the town, of course, for which reason great attention was paid to the leasing of brick furnaces, forests, stables and so on, as these were fine sources of revenues.

With regard to expenditures a continuous rise can be observed. There were many reasons for this. Population growth demanded a continuously larger number of officials, the wages for whom were not insubstantial. Social expenditures (foster care, the poorhouse, schools, etc.) also rose constantly. The greatest burden, however, was always the various one-time expenditures. The most notable of these was the litigation of the fiefal dispute beginning in 1753, the expense of which was a major burden on the budget. The construction of the city

church, the founding of the school and the reconstruction of the town hall were also significant expenses, so it is hardly surprising that by the mid-1780's the town had accumulated a debt of 8700 forints. Considerable effort was required to pay off this debt. Ultimately a strengthening of the markets and increased goods production allowed the town to achieve a positive ledger, so that by the turn of the century the debt was paid off, and in fact the town enjoyed a surplus of revenues.

Chapter IV deals with jurisprudence issues, a symbol of contemporary town independence. In the cameral period the town enjoyed rather extensive powers of jurisdiction; in the baronial period these powers were more restricted. *Jus gladii*, the power of life and death, was terminated, such that the city could no longer pass judgment on capital crimes; those accused of a capital crime had to be handed over to the baron. At the same time, interesting changes took place in the town's legal system. In the 18th century the population grew from 2000 to approximately 6000, thus it is no accident that the barony faded to the background, and the town was increasingly permitted to judge litigation between inhabitants, especially in more trivial matters. By the end of the 18th century the town judged on practically all matters except capital crimes. Our survey of the legal system concentrates on three main areas: the city's efforts to protect public morality and put a halt to lechery, the system of physical punishment and humiliation and sentences levied by the town in this regard, and finally an analysis of economic crimes, especially theft, fraud, and so on. The study appears to prove that the town's jurisprudential autonomy grew steadily in the 18th century, which served to reinforce the identity of the Kanizsa population to a great extent.

Kaposi Zoltán

KANIZSA TÖRTÉNETI HELYRAJZA
(1690–1849)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 341

LECTURE 1

1.1

1.2

1.3

1.4

I. KANIZSA TOPOGRÁFIAI HELYZETE 1690—1753 KÖZÖTT

1. A vár és a korábbi mezőváros az 1690-es években

A török hódoltsági időkben a hatalmas váruralommal rendelkező Kanizsa szerepe a korábbiakhoz képest lényegesen megváltozott. A 16. században az addigi uradalmi funkciókból egyre inkább hadi és politikai szerepkör lett, s a nyugati országok részének védelmében egyre inkább meghatározó szerep jutott Kanizsának. 1600-ban a vár és a város a török kezére került, s a korábbi váruralom területén lévő falvak rohamosan elnéptelenedtek. A törökök Kanizsa központtal vilajetet szerveztek, jelentős katonaság költözött a várba, amely a későbbi nyugat-magyarországi török hadmozdulatok egyik bázisává vált. A várat megszálló török katonaság átformálta a környék életét. A 17. század második felében megszűnt a korábbi „nyugodt” hódoltsági élet, hiszen előbb Zrínyi hadserege, később az 1664. évi, valamint az 1683. évi Bécs ellen vonuló török sereg jelent meg a Dunántúlon. 1660-ban a vár leégett, s újra kellett építeni, s ennek eredményeképpen Kanizsa várában egyre inkább török épületek emelkedtek.¹ Ezek vélhetően fából készült házak voltak. A későbbi ábrázolások szerint legalább hat, jelentősebb toronnyal rendelkező mecset jelent meg a belső várban.²

Nehéz kérdés, hogy mi lett a korábbi mezőváros sorsa. A középkori Kanizsa város pontosan ott helyezkedett el, ahol a mai nagykanizsai belváros található, ám azt is tudni kell, hogy a várostromok alkalmával a várnak támadási lehetősége csak keleti és nyugati irányokból volt, s ezért valószínűsíthetjük, hogy a középkori mezővárosból a különböző 17. századi katonai események következtében nem sok maradhatott meg a század utolsó évtizedeire.³ Ha a korabeli ábrázolásokról próbálunk következtetni a város létrejöttére, akkor érdemes kiemelni azt a metszetet, amely az ostrom után készült, s amelyen a vártól keleti irányban — ha elmosódottan is —, de egyértelműen házak látszanak, köztük egy toronnyal rendelkező épület is. Ez annak a jele lehet, hogy a váron kívül is megmaradt az élet, ám a rajz mutathatja a régmúlt hagyatékát is.⁴ Már a Zrínyi-féle 1664. évi ostrom is komoly megpróbáltatásokat hozott, majd az 1689—90. évi felszabadítási

tó tevékenység járt meglehetősen nagy pusztítással, s ezzel, ha nem is a várban magában, de a kultúrtáj állapotában jelentős romlás következett be. A várat többek között elmocsarasítással védték a törökök, ebből következően a vár északi és déli oldalán egy körülbelül 1—1,5 km szélességű mocsár alakult ki, amelyet alapvetően az északról befolyó Kanizsa patak táplált. A kanizsai vár mintegy szigetként emelkedett ki a víz alá került területből. A keleti oldal magasabban helyezkedett el, a nyugati lapályosabb volt, a kettő között mintegy 14–15 méter a szintkülönbség.⁵ A vár nyugati oldalán építették fel azt az elővárat, amely — korabeli leírások szerint — kifeszített íjhoz volt hasonló, s e falakon belül terült el az ún. Rácváros, ahol minden bizonnyal a polgári népesség egy része is élhetett. Ám az 1690-ből és az 1698-ból való metszet is világosan mutatja, hogy a vár visszafoglalása alatt az erőteljes ágyúzása hatására ez az előváros teljesen elpusztult, így 1690 áprilisa után már nem volt alkalmas jelentősebb polgári népesség befogadására.⁶

Kérdés persze, hogy egyáltalán hogyan értelmezhetjük Kanizsa város fogalmát, hiszen a mai városfogalmunk nem teljesen ugyanaz, mint amit az 1690 körüli időben e szó jelentett.⁷ E néven értenünk kell egy török által megszállt várat, a várban élő — nem pontosan ismert — népességet, de értenünk kell a várhoz tartozó külső területeket is, amelyek vélhetően a várban élő különböző etnikumú és nemzetiségű lakosok birtokában és használatában voltak. Sajnos, a szakirodalom és a források sem egyértelműek abban, hogy amikor várost mondanak, akkor mit is értenek rajta. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy a város életéhez szervesen kapcsolódott a külső területek léte, hiszen megélhetést a vár területe nem tudott nyújtani. Mindebből az is következik, hogy a széles értelemben vett várossal, vagyis a vár és külső területeinek együtteséről kell beszélnünk a város elnevezés alatt, s nemcsak a várban lévő városiak által bírt területről. Ebből a szempontból különösen fontos azt megjegyezni, hogy a két részből álló várhoz a várfalon s a mocsáron túli ingatlanok és házak is kapcsolódtak, ahol egyre tekintélyesebb népesség élhetett. Mindez azt jelenti, hogy a 17. század második felében már létezett Kanizsának az a négy elemből álló térszer-

kezeti rendszere, amely főleg a német nyelvű elnevezésekben maradt meg. Már *Gabriel Bodenehr* mester 1664-ben készült rézmetszete is feltünteti a nagyobb várat, amelyet „*Alter Stadt Canisa*”-nak (Óváros) nevez, s a kisebbik várrészt, amelyet pedig „*Neuere Stadt*”-nak (Újvárosnak) hívták. Ezekhez kapcsolódott az Előváros és Rácváros kettőse, amely a falakon kívül, s megjegyzendő, hogy a mocsáron kívül helyezkedett el. Nem véletlen, hogy mindenki „sziget”-nek nevezi Kanizsát, hiszen a mocsár teljesen körbefogta a két várost, így a „*Vorstadt*” (Előváros) és a „*Ratzstadt*” (Rácváros) már a magasabban fekvő részekre települt.⁸ Itt voltak a kertek, a gyümölcsösök, a szántók stb., ebből élhetett a szigeten élő népesség.

A vár ugyanakkor védelmet is nyújthatott az ott és a környékén élő népességnek, továbbá anyagilag is fontos lehetett, ha valakinek a várban háza volt, ezért nem véletlen, hogy a vár a korabeli leírás szerint „megtelt”.⁹ *Evlia Cselebi* 1664. évi ittjártakor azt állítja, hogy a várban lévő házak oly sűrűn épültek, hogy a tetőzetük szinte összeér. Az itt lakó népesség vegyes, kevert népesség volt, ahol szép számmal fordultak elő keresztények, bosnyákok, törökök, rácok stb. A vár bevétele után a török lakosság nagy része biztosan elmenekült, elvonult, viszont későbbi leírások is kiemelik, hogy a korábban itt lévő idegen népességből mintegy 200-an itt maradtak, nevet és vallást változtattak, s a város békés polgárai lettek.¹⁰ A vár nyugati, ún. Bécsi kapujánál lévő boltok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a várban élők kiszolgálásához szükséges kereskedelmi háttér is megszerveződött az idők során, ez viszont háttérként külső kapcsolatokat feltételez. A külső vár pusztulása nem biztos, hogy egybeesett a váron kívüli városrészek és területek teljes pusztulásával. Erre utal, hogy a vár átadási szerződésére a Rácváros egyik gyümölcsösében terített fényes ebéd mellett került sor.¹¹

Miután *Batthyány Adám* átvette a várat, összeíratta a várban található ott hagyott hadianyagot, s készült egy összeírás a várban lévő házakról is. A fennmaradt dokumentumok és a későbbi elemzések szerint a várban a felszabadítás után 187 házat vagy házhelyet találtak. A házak általában fából készültek, vélhetően cölöpökre építették őket, s ugyanakkor zsúptetősek voltak. Volt köztük 38 emeletes építmény is, s ez a vár korábban említett telítettségére utal. Ugyanakkor a házak döntő többsége egyszobás és kétszobás volt (65–65 darab), de előfordult 14 háromszobás és 11 négyszobás épület is. Az egyes házakhoz kamrák, konyhák és egyéb kiszolgáló helyiségek is tartoztak. Udvarra csak egy esetben, a parancsnoki épületnél jeleznek, istállók azonban tartoztak a házakhoz, amit az itt élő katonai és polgári lakosság léte is magyaráz. A házakról annyit tudnak, hogy azok 83,4%-a 50 forint alatti

értékű volt, s csak egy volt, amelyet 150 forintnál többre értékeltek. *Tóth István György* egy tanulmányában összehasonlítást végzett a pécsi értékekkel, s úgy találta, hogy a kanizsai házak értékben elmaradtak a pécsitől, amit persze részben a fából való török építkezési mód is magyaráz. A várban talált, a törökök által elhagyott házakat aztán eladták, s viszonylag olcsón vehettek a felszabadító hadsereg katonái és egyéb polgári népességből származók is. A megszálló katonaság néhány főtisztje ingyen jutott házhoz, míg a többi katonának fizetnie kellett az ingatlanért, s egyben vállalniuk azt, hogy polgári tulajdonnal rendelkezve annak közterheit is viselik. *Rózsa Miklós* egyértelműen bizonyította egyik tanulmányában, hogy a házlevelek kiosztása kizárólag e szabályok alapján mehetett végbe.¹²

Az viszont tény, hogy a várat egyelőre a katonaság szállta meg, mintegy 1200 fős helyőrség került ide gróf *Batthyány Adám*, majd más várparancsnokok vezetésével. Azt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy elemezve létező gyér adatainkat, a helyőrség számát 1690 táján valamivel nagyobbra becsülhetjük, mint a polgári népességét. Ez egyben lehetőséget adott arra is, hogy az elmenekült polgári népesség visszaköltözzön, illetve hogy az itteni keresztény polgárság szerepe erősödjön. Ne felejtsük el, hogy a török időkben jelentősen korlátozták a keresztények tevékenységét, most viszont a császári hadsereg oltalma alatt a város a német városokhoz hasonló jogokat szerezhetett. Ezt erősíti, hogy a magyar katonaságot hamar elvezényelték, s helyükre németeket hoztak.¹³ A németek fölényére utal az is, hogy Nagykanizsa város egyik központi — a várhoz vezető nem túl hosszú — utcáját hagyományosan csak Német utcának nevezték. Ennek oka minden bizonnyal a német katonák és a német származású polgári személyek ideköltözése volt, a későbbi időkben is az átlagosnál több német nevű lakott ebben az utcában (főleg német iparosok), vagyis biztosnak tűnik, hogy a várban lévő német katonaságnak köze volt e folyamathoz.

1690-ben Kanizsa vára és városa a bécsi Udvari Kamarának alárendelt Budai Kamarai Felügyelőség hatáskörébe került, vagyis a központi császári és királyi adminisztráció határozta meg a város életét.¹⁴ A lakosságcsere után nagyon hamar újjászerveződött a városi élet. 1690 júniusában, tehát alig 3 hónappal a vár visszavétele után már össze is ült Kanizsa város tanácsa (tagjait a vár urai nevezték ki), s alapvető kérdésekről tárgyalt. A városi tanács önállósága nyilvánvalóan erősen korlátozott lehetett, hiszen a várban lévő hadsereg, s később az igazgatási távolságok miatt 1695-ben kinevezett császári provizor, *Paul Wibmer* jelenléte és tevékenysége alárendelt pozíciókat eredményezett.¹⁵ A várparancsnokok személye is változott. *Batthyány Adám* hamar lemondott tiszteről. 1691-ben *Chris-*

toph Georg von Berge lett a város parancsnoka.¹⁶ Ennek háttere az volt, hogy az Udvar nem tudott mit kezdeni a sok megszerzett birtokkal, így 1690. november 23-án elrendelték, hogy a visszafoglalt területeken a várakat, területeket — hacsak nem feltétlenül szükséges azokat megtartani — el kell adni, mert azok fenntartására nincs pénze a kincstárnak. Ez kiváló lehetőség volt a befolyásos katonatiszteknek arra, hogy földet, várat szerezzenek, az ezredparancsnokság meg kifejezetten jó üzletnek minősült. Így nem véletlen, hogy Georg von Berge ezredes 1691. január 2-án egy beadványban azt kérte, hogy ha neki adják a kanizsai parancsnokságot, akkor ő a kincstárral szemben fennálló 17 933 forintnyi követelésétől eltekint. Az 1691. április 15-i irat szerint kérését teljesítették, így Berge kapta meg Kanizsa várparancsnoki tisztségét, amelyben egészen 1697-ig meg is maradt, amikor is *Christoph Schenkendorf* gróf vette át a parancsnokságot (más adatok szerint csak a századfordulón történt meg a személyváltás).¹⁷

Kezdetben a városi tanács épülete a várban volt, ugyanott működött a testület is; továbbá itt voltak a törökök által átépített templomok és boltok is, vagyis úgy gondoljuk, hogy az 1690-es években Kanizsán még a vár maradt a központi területi egység. Egy 1695. évi adat szerint a kamarai adminisztráció elrendelte, hogy rendbe kell hozni a városházát. Megosztották a bíraskodási hatásköröket is: egy 1695. évi központi rendelkezés értelmében a polgári ügyekben a városi tanács, míg a katonák felett a várparancsnok joghatósága ítélkezhetett.¹⁸ A két joghatósági szint persze a valóságban nem volt egyenrangú, amit az is mutat, hogy a polgári ügyekben a fellebbezési fórum a várparancsnok volt. (Mindez a későbbi városi és uradalmi joghatósági rendszerhez hasonlít.) Tegyük még hozzá, hogy az 1690-es években a helyzetet akár tartós berendezkedésnek is tekinthették, hiszen a nagypolitika sem döntött még a várakról, amit az is igazol, hogy 1700-ban elkészült egy tervezet a kanizsai vár átépítéséről, kijavításáról.¹⁹

Alapvető kérdés volt az 1690-es években az évszázados kereskedelmi szokásokból fakadó problémák rendezése. Kanizsa vidékén vezetett át a régi marhahajtó útvonal, amelyen a 16–17. században — főleg a *Frangepánok* és a *Zrínyiek* által irányítva — nagy tömegű szarvasmarhát hajtottak ki dél nyugati irányban az országból.²⁰ Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a 17. század vége felé ebben némi törés keletkezhetett, hiszen a hadi események nem kedveztek a külkereskedelemnek. Lényeges kérdés volt, hogy a város visszaszerezze régi kereskedeleméből fakadó előnyeit, megerősítse vásártartási jogát. 1697-ben a város évi négy országos vásár megtartására szerzett engedélyt (lásd részletesebben a kereskedelmi fejeze-

tet), amivel kiemelkedett a környék szintén nagy pusztulást szenvedett városai közül.²¹ Ahhoz viszont, hogy a kereskedelem működjön, s hogy egyáltalán a lakosság ellátása, a várban lévő hadsereg szükségleteinek kielégítése megoldódjon, szükség volt a kanizsai mocsáron átvezető útvonal és a hidak kijavítására.

Ha korlátok között is, de megindult a váron kívüli városi élet újraszerveződése. A városi tanács működésén, a kereskedelmi és vásári tevékenységen kívül ezt bizonyítja az egyházi szolgáltatások újrászervezésének előtérbe kerülése is. 1690-ből több adat is van arra, hogy a várban maradt török népességből a jezsuiták több embert megtérítettek és megkereszteltek.²² A ferencesek 1694 táján jöttek vissza a városba, azonban nem a várban, hanem a vár melletti nagykanizsai oldalon, a dombon kaptak maguknak tartózkodási helyet, ott, ahol korábban a jezsuiták állatainak istállója volt. (Időközben a jezsuiták elvonultak Kanizsáról.) Itt építettek maguknak egy bolthajtásos kis épületet, s ugyanakkor hozzáálltak egy szentély megépítéséhez is, amelyet 1696. szeptember 1-jén szenteltek fel.²³ Ez az első olyan épület Kanizsa városában, amely az ostrom utáni időkből megmaradt. A ferencesek megtelepedése viszont világosan jelezte, hogy a város fejlődése nagyon hamar kilép a vár kereteiből. Berge várparancsnok 1695-ben a ferenceseknek adományozta az általa nem sokkal korábban a Budai Adminisztrációtól vásárolt „*sövénnyel bekerített területet*”, amelyet a ferencesek „*az építendő zárda és templom helyéül*” kaptak, s Berge az adományozó levélben kikötötte, hogy amennyiben ő azt kívánja, a templom alatt építendő kriptában temessék el. A ferencesek a kincstártól megkapták azt a telket is, amely a Légrádi országút mellett feküdt, 1714-ben pedig Zala vármegye adományozta nekik az a rétet, amelyet korábban a jezsuiták használtak. *Halis István* 1896. évi tanulmányából ismertek az adakozók is, akik között leggyakrabban katonatisztekkel találkozhatunk. Ez arra utal, hogy a várban és városban ez idő tájt különösebben tehető polgári lakosok vélhetően nem voltak, a vagyonosabb társadalmi réteget a hadsereg tisztjei jelentették.²⁴ Arról is tudunk, hogy a ferencesek templomától nem messze, a Légrádi országút keleti oldalán létrejött az Ispita-ház (Ispotályos-ház), vagyis az a szegényház, amely története során nagyon sok funkciót betöltött (volt a későbbiekben klasszikus szegényház, városháza stb.).

Az említett tény viszont két dologra is utal. Egyrészt 1690 után Magyarország területéről gyakorlatilag kiszorult a török, s ugyan még messze volt a karlócai békekötés éve, ám a háború egyenlőtlen katonai körülményeiből világosan következett, hogy a török léte már nem jelent valóságos ve-

szélyt, vagyis tartós berendezkedésre van lehetőség. Másrészt ha egy katonai parancsnok az általa irányított területen földet szerez magának, azt nagy valószínűséggel stratégiai és anyagi szempontokból teszi. Berge földjei a Német utca elején voltak, ennek a déli részét adta a franciskánusoknak, s így egyáltalán nem véletlen, hogy a Német utcának a Bécsi országúttal találkozó pontján, vagyis potenciálisan a legfontosabb várostopográfiai helyen épült fel a „városparancsnok háza”, amely a Berge Kristóf (von Berge) várparancsnok által épített ház volt. Ezt a későbbi források is Berge-háznak nevezik, s a népnyelv minden bizonnyal jól őrizte meg az elnevezést. Építésének időpontját későbbi, egymást ismételtető szakirodalmi források 1702 körüli időre teszik. Akkor azonban Schenkendorf-háznak kellene nevezni, ez a név viszont nem ismert az irodalomban, így az ellentmondás egyetlen logikai feloldása, hogy Berge ezt a házat 1695–97 között építette, hiszen 1697-től már nem volt várparancsnok. Hogy a tulajdonos katonatiszt volt, azt az is mutatja, hogy a néhány évtizede lebontott épületben volt egy igen jelentős méretű, mesterségesen beépített török ágyúgolyó is. Ugyanakkor felépítését az is magyarázhatja, hogy ismereteink szerint von Berge parancsnoknak családja is itt élt. Erre utal az, hogy a ferences templom javára rendezett gyűjtésen az adományozók között feltűnik Berge parancsnok felesége, *Langen Janka Katalin Jozefa* is, aki a katonatisztek között tudott viszonylag jelentősebb összeget összeszedni.²⁵

2. A vár lerombolásának következményei, az új város létrehozása

A 18. század elejére kiderült, hogy Bécsnek a magyarországi területek beolvasztására tett politikai stabilizációs lépései nem voltak eredményesek. A Neoaquistica Commissio tevékenysége nem sok pénzt hozott az Udvarnak, ugyanakkor a fellángoló helyi kuruc mozgalmak állandó veszélyforrást jelentettek. Az Udvar ráadásul örökös háborúba bonyolódott, egyre több pénzre volt szüksége, így nem tudott mit kezdeni a magyarországi várakkal és helyőrségekkel, s megpróbálta minimálisra szorítani ezirányú költségeit. Így aztán nem véletlen, hogy Lipót király 1702 februárjában kiadta a magyarországi várak lerombolására vonatkozó rendeletét, amelyben természetesen a nyugat-magyarországi területek várai is szerepeltek.²⁶ Kanizsa esetében a rendelkezés előírta, hogy a muníciót, élelmiszert stb. át kell szállítani a mocsár melletti „szilárd talajra”, ugyanis ott, ahol a vár áll, az használhatatlan lenne. Ebből következik, hogy 1702–1703 során, amikor is a vár végleges felrobbantása és lerombolása (*demolció*) bekövetkezett, az addig a várban, avagy közvetlenül mellette lévő területeken élőket el kellett költöztetni.

Nem véletlenül írja 1702. február 4-én Schenkendorf a Haditanácshoz azt, hogy Kanizsa megsemmisítése azért is nehéz ügy, mert az oda újonnan telepített lakosságot nemigen lehet megint elköltöztetni. Mindez természetesen kedvezett az új város kialakulásának, amelynek keleti területe pontosan oda esett, ahol az a középkorban korábban is volt. Érdemes megjegyezni, hogy a várat korábban átszelte az a kelet-nyugati út, amely Varasd irányába igen fontos közlekedési útvonal volt, így ezt fenn kellett tartani. A vár lerombolása után meg kellett építeni azt a töltést, amely továbbra is biztosította a szállítást és a személyforgalmat. A várbéli lakosság elhagyott házaiért kárpótlásul új birtokleveleket kapott, telkeket mértek ki nekik, ahova ingóságukat hordhatták. Mindjárt hozzátehetjük, hogy abban a korban költözni és új házat építeni korántsem jelentett olyan megrázkódtatást, mint a mai időkben, a házak felépítése nagyrészt pénz nélkül is lehetséges volt, s néhány hónap alatt elkészülhetett.²⁷

Ezzel szemben egy nagy kiterjedésű várat eltüntetni nem könnyű, s ráadásul időrabló folyamat. Sok mindenről kellett gondoskodni ahhoz, hogy a vár lerombolása végbemehessen, a végrehajtás hatalmas áldozatokat követelt. Batthyány II. Ádám gróf 1702-ben levelében azt kérte az Udvari kancelláriától, hogy a szomszédos vármegyék is vegyék ki részüket a munkálatokból. Úgy becsülte, hogy 1500 emberre és 1500 szállító szekerre lesz majd szükség. A nehéz katonai muníció, az ágyúk, taracok elvontatásához vasalt szekerekre volt szükség; a száz mázsa szurok, gyanta, salétrom szállításhoz csak olyan szekerek voltak megfelelőek, amelyeket négy marhával vontathattak stb. „*Item Commendant uram kíván ezer szekeret, a föld és kü ki hordására, úgy hogy minden szekér mellett két ember lévén, négy-négy marhával, az oldalak vesszűvel fontak legyenek, és minden tizennégy napig száz szekér itt szolgálván azokat másik száz válthassa meg*”.²⁸

A kőhidat is meg kellett építeni a mocsáron átvezető úton, hiszen másképpen a hadianyag elszállítása nehézségekbe ütközött volna. *Simon Clement* 1715-ben azt jegyezte fel a volt várról, hogy „...a bástyák és a falak itt olyan hatalmasak voltak, hogy – amint azt nekem elmondták – több mint két éven át 1000 embert alkalmaztak a lebontásukra”.²⁹ Mindenesetre egy 1703 májusában készült jelentés már arról számol be, hogy Kanizsa vára földig leromboltatott, s ezenközben megszűnt a templom, a városháza, amelyek helyett újakat kell építeni. A vár végleges lerombolása Rózsa Miklós szerint 1704 elejére fejeződhetett be.³⁰ Ez azt jelenti, hogy 1703-ra kialakultak a városi lakosság új megélhetési keretei, az addigi katonai potenciál megszűnt, a hadsereg elvonult, a város pedig az addigi kamarai irányítási pozícióból új földesúr kezébe került, egyre inkább mezővárossá vált.

A földesúri politika mindig rányomja bélyegét a város területi rendszerének változásaira. A kincstár és a Kamara után az új földesúr báró *Gracich Jakab* volt, aki 1703 második felében jutott kanizsai birtokához. A birtokátadás következtében összeírták a kanizsai birtokot, így ebből az 1703. évi dokumentumból, valamint egy három évvel korábbi összeírásból némi képet kaphatunk Kanizsa területi rendszeréről.³¹ Kanizsa központi eleme mindenképpen a két városrészt elválasztó patak s a hatalmas mocsár volt, a város területét 1 óra járásra becsülte mindkét irányban az összeírást végző. Öt malom működött a város területén, volt itt vámhivatal és harmincad-hivatal is. Tudjuk azt is, hogy egyre több iparos élhetett Kanizsán, hiszen a századforduló környékén már több céh is megalakult. Az 1700. és az 1703. évi összeírás alapján a Kanizsán 159 háztulajdonos és ezenkívül 44 polgári lakos élhetett. A nevek szerint a lakosok között 61% magyar, 25% pedig német anyanyelvű lehetett, döntő többségük katolikus volt, de voltak közöttük görögkeleti vallású szerbek is. A magyar nevek többsége arra utal, hogy az 1690-es években jelentősebb magyar népesség költözhetett be a városba.

Az új Kanizsa két várost jelentett, hiszen a korábbi Rácvárosból kialakult az agráriusabb jellegű Kiskanizsa (Canisa Minor), míg a nyugati területen létrejött új városrész Nagykanizsa (Canisa Maior) néven jelenik meg a forrásokban. Megfelelő források hiányában örök kérdés marad, hogy a durván 200 háztulajdonos valójában mekkora népességet jelent, hiszen nem ismerjük az egy háztartásban élő népesség pontos nagyságát. Azt feltételezve azonban, hogy a korabeli demográfiai vizsgálatok általában népes háztartásokat jeleznek, úgy gondoljuk, hogy a háztartásokat átlag legalább 7-8 fővel kell számolni, s ha ezzel a minimális létszámmal szorozzuk a 200 családfőt, akkor hozzávetőlegesen mintegy 1500-1600-as lélekszámot kapunk.³² Lényeges viszont a hosszú távú városi fejlődést illetően az, hogy 1702—1703. év során minden bizonyosan azok jutottak központi birtoktestekhez (telkekhez) a polgárság tagjai közül, akik a várból kényszerűen kiköltöztek. A nagykanizsai és kiskanizsai város a vár (mocsár) közvetlen szomszédságában jött létre, az enyhén emelkedő terület alján, oldalában, a töltés melletti területeken. Egészen bizonyosak vagyunk abban, hogy a Német utca két oldalán lévő, s vélhetően a katonák által megvett telkeken jelentek meg az első polgári háztartások.

A vár lerombolása után 1703-ban *Gracich Jakab* korábbi hadiszállító állítólag azzal a feltétellel kapta meg a kincstártól Kanizsa városát, hogy el kell takarítania a vár maradványait.³³ Az természetes, hogy a vár lerombolása után hatalmas mennyiségű építőanyag maradt, s ez lehetőséget teremtett arra, hogy jónéhány földesúri épület jöhessen létre. Épí-

teni persze csak ott lehet, ahol nincs épület; ebből az következik, hogy a mai Fő úton létrehozott legfontosabb földesúri épület — a „hercegi vár”-nak nevezett központi urasági kastély — a korábbi városparancsnoki háztól mintegy 200 méterre keletre épült fel. Építési idejére egyéb források híján elfogadjuk az 1705—1712 közötti, a szakirodalomból ismert intervallumot. Az épület L alakú volt, nem tudjuk pontosan, hogy már a kezdeti időkben is volt-e rajta emelet, mindenesetre tény, hogy nem igazán kastélyszerű, hanem inkább egy elnyújtott hosszú kúriyszerű épület volt. Ki kell emelnünk ugyanakkor azt, hogy a kastély méreteivel 150 éven keresztül a legnagyobb épületnek számított Kanizsa városában. Lehet, hogy igaza van *Barbarits Lajos*nak, amikor azt állítja, hogy *Gracich* a központi épületét már eleve úgy építtette, hogy az vendégfogadó is legyen,³⁴ bár mi ezt nem tartjuk valószínűnek; a korabeli földesúri szemlélet és ennek megfelelő gyakorlat a társadalom tömegétől való elkülönülést hangsúlyozta. (Egy későbbi, 1831. évi forrás azt írja, hogy „...ékesíti ezen Mezző Várost Eő Herczegségének Palotája, melynek egyik részét az Urodalmi Tisztség lakja, — hozzáragasztott egyenlően épült vendég fogadóval, — az Udvarban hozzá tartozandó épületekkel”). Minden bizonnyal létezett már a század elején a Fő utca és a Bécsi út keleti sarkán álló postamesteri állomás is. *Graèich* báró földesurasága idején épülhetett meg az új városháza is, amely éppen az út túlsó oldalán, szemben a földesúri házzal, a Légrádi országút és a Fő utca találkozásának keleti oldalán állt. 1713-ban megszületett a város és a földesúr közötti úrbéri szerződés is, amelyben pontosan szabályozták a városiak által nyújtandó szolgáltatásokat.³⁵

Nagyon valószínű, hogy a korabeli gyakorlat szerint a kanizsai népesség kezdeti letelepedése még nem volt teljesen szabályozott jellegű, így a várból kiköltöző és máshonnan a városba beköltöző népesség a főbb kereskedelmi útvonalnak megfelelően telepedett le. Semmi nem utal arra ebben az időben, hogy a magyarországi földesurak korlátozták volna a népesség letelepedését, inkább örültek, ha adózó munkáskezet láttak. Mivel funduális felmérések ebben a korszakban nem jöttek létre, a lakosság meglehetősen szabadon jutott telekhez. Ebből viszont az is következik, hogy a nagy- és kiskanizsai lakosság elsődlegesen a város négy tengelye mentén, vagyis a légrádi, a bécsi, a pécsi és a varasdi utak mentén található magának földet. Azok persze, akik előbb telepedtek a városba, előnybe kerülhettek, hiszen az előbb elfoglalt földekből alakult ki a későbbi városközpont. Idézzük a valamivel később, 1715-ben Kanizsán járó *Clement Simon* angol utazót, aki szerint igencsak kicsinyke volt a város, „...ámbar a világ e sarkában városnak nevezik e helyett, valóban nem sokkal jobb egy falunál, valami

100 szétszórva épített és szalmával fődött házzal. Egymás mellé sorakozó ház nincs." S bár utólag tudjuk, hogy nem igaz, mégis rögzítjük az angol utazó észrevételét, miszerint „Tégla- vagy kőépület az nincs, egy kis kápolnának és a császár sóházának kivételével, mert a só az ő monopóliuma.”³⁶ Ez a sóház a Berge-házzal szemben, a Piac tér délnyugati szögletében lévő saroképület volt. A kezdetben csak földszintes épület ezt megelőzően harmincados ház volt (lehet, hogy ebben lakott a harmincados tiszt is), később lett csak sóház belőle. A mellette lévő Piac téren (Piacrctér) épített házak egyikében lakott a „Só tiszt”. A só nagyon fontos kincstári bevételi forrás volt, nem véletlen, hogy alig egy-két nappal a sikeres visszahódítás után az egyik udvari számvevő már kérte az uralkodót, hogy „...Kanizsa várában és az ide hódoltságban volt helységeken és vármegyékben, hanem Muraköz szigetén és a vend határvidéken ... csak Aussee-i só legyen szállítható és felhasználható”.³⁷

3. Kanizsa térszerkezete a 18. század közepe harmadában

A korábbi irdatlan kiterjedésű kanizsai uradalom falvai óriási pusztulást szenvedtek a török hódoltság utolsó 30 évében, így nem véletlen, hogy a két Kanizsa — még szerény 1500-1600 fő körüli népességével is — igen komoly településnek számított messze vidéken. Arról nincsenek információink, hogy Gracich valaha is Kanizsára költözött volna, ám azt tudjuk, hogy 1717-ben újabb tulajdonosváltás történt, hiszen a város és uradalma a Szapáry és az Inkey családok birtokába került.³⁸ Túl vagyunk már a Rákóczi-szabadságharc idején, a város megsarcolásának korszakán, vége a pestises éveknek, s ezzel az építés időszaka köszöntött rá a magyarországi településekre és Kanizsára is. A két család megosztotta a 80 000 holdas uradalmat: Szapáry lett a város és a korábbi kanizsai uradalom délnyugati részeinek földesura, míg az Inkeyek a várostól északra lévő Pallin központtal rendezkedtek be a hajdani kanizsai uradalom északkeleti-keleti részeit birtokolva. A békekorszak már más követelményeket támasztott a várossal szemben, Szapáry nyilván jövedelmet akart látni a várostól, s erre több lehetősége is volt, s szinte mindegyiknek hatása volt a településszerkezetre.

Az egyik lényeges változás, hogy a négy kereskedelmi út találkozásánál egyre karakterisztikusabbá formálódott a Piac tér. Az északról érkező út az említett Fő úti szakasz közepén torkollt bele a Fő utcába, így itt jöhetett létre az az árucserére alkalmas terület, amely korábban valószínűleg egyáltalán nem volt beépítve. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy ebben az időben az említett négy utcánál — amennyiben ezek a letelepedési helyek egyáltalán utcá-

nak nevezhetők — több lett volna a városban, hiszen a körülbelüli 200 családfő léte nem is igényel többet. Az északi és a nyugat-keleti utak találkozásánál kiszélesedő tér sarkán állt a sóház, vele szemben a vámház. A vámház minden bizonnyal a korábbi Berge-ház volt, az előtte álló sorompónál szedték a vámot a Kanizsáról a határon túlra szállítandó áruk után. A vám a régi időkben az áruk 1/30-át, később már csak 1/20-át jelentette, mígnem a közismert 1754. évi vámszabályozás újra módosította a nagyságrenden. (A különböző szakirodalmi munkák a sóházat és a vámházat gyakran egynek szokták tekinteni, pedig az 1822-ből való térképen külön épületként, az utca két ellentétes oldalán egymással szemben állóként látszanak.) A háromszög alakú tér keleti oldalán állt a postamesteri ház, s attól keletre lévő épület volt a tisztartó által lakott kastély. Ez a terület képezte a későbbiekben a város centrumát. Ehhez annyit hozzá kell még tenni, hogy mivel ez a mag nyugat felé a Német utcán át a mocsár miatt nem volt növelhető, a város csak a másik három irányba terjeszkedhetett.

A Piac téren tartott országos vásárok, a jelentős létszámú kereskedő, akik a vásári szokásoknak megfelelően több napig a városban laktak, egyre nagyobb regionális központtá tették Kanizsa városát. Ki kellett építeni a kiszolgáló infrastruktúrát: vendégfogadók kellettek. Szapáry, akinek híres ménese és nagy könyvtára volt, kastélyát vendégfogadónak adta ki,³⁹ ugyanakkor a Piac téren valamikor az 1730-as évek vége felé megkezdődött a másik vendégfogadó felépítése. Ezt az épületet is a vár maradványanyagának felhasználásával, barokk stílusban emelték. Szapáry Krisztina gróf asszony birtokának 1733. évi uradalmi összeírása már megemlíti az ekkor épített serházat, amely a Légrádi utcában helyezkedett el, vélhetően a jelentős számú nyugatról jött kereskedő igényeinek kielégítését szolgálta. A sörfőző ház téglából és sövényből épült. 1733. évi forrásunk azt írja, hogy „Kanizsán vagyon két görög egy Balis és egy Sidó bolt, kitül mindenektől a Sidón kívül árenda jár”, s ebből az is következik, hogy a jelentősebb népesség eltartásán túl már egyes házakban a boltok is megjelentek. Említett forrásunkból azt is tudjuk, hogy az 1730-as évek elején „egy újonnan építendő rezidenciája” is emeltetett az uraságnak, amelyet vagy vendégfogadónak, vagy valamilyen tiszt által használt lakásnak gondolhatunk, hiszen 4 szobából, ebédlőből, s alatta egy bolthajtásos pincéből állt.⁴⁰

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy Szapáry 1742-ig tartó földesurasági időszaka alatt a mezőgazdasági árak emelkedő tendenciát mutattak, így megindulhatott a kanizsai uradalom majorsági termelése, ennek megfelelően gyarapodott is a majorsági eszközkészlet. A birtok termékeinek eladása pedig értelemszerűen a piaci központtá vált kani-

zai vásáron történhetett. Mivel a terület egy része alapvetően lápos vidék volt, a nagyállattartásnak különösen kedvezett, s nem véletlen, hogy a kanizsai vásár elsődlegesen marhavásáraitól vált híressé. Egyre nagyobb részt töltöttek fel a mocsárból, amely magától is száradt, így egyre több legelőhöz jutottak hozzá. Barbarits Lajos 1929-ben megjelent könyvéből tudjuk, hogy ezzel kapcsolatosan vesztette el a város területének egy részét. Az történt ugyanis, hogy Szapárynak a városbíró megengedte, hogy az uradalmi csikókat a város földjén, a Leányvári réten legeltesse, ám amikor 1742-ben meghalt az uraság, a kincstár rátette kezét a rétre is, hiába tiltakozott a város.⁴¹ Mindebből azonban a következtetés a fontosabb: a város és a földesúr között megtörtént a város határának valamiféle felosztása, szétosztása.

Kanizsa város gazdasági és társadalmi viszonyai a 18. század közepe felé megszilárdultak. Batthyány Lajos gróf 1742-ben megvette a homokkomáromi, s 1744-ben a kanizsai uradalmat és vele együtt Kanizsa mezővárost, a kettőt szervezetileg összekapcsolták, s Kanizsáról igazgatták.⁴² Ez egyben azt is magával hozta, hogy „Batthyány-mintára” megszervezték a terület igazgatását, működtetését, s az uradalom egészét bekapcsolták a viszonylag jó kormányzati rendszerrel működő mechanizmusba, amelynek az elszámoló hivatala Körmenden működött. Az uradalom adminisztratív vezetése beköltözött a városba, elfoglalta a város közepén lévő legfontosabb urasági telkeket, s ott jelentős építkezéseket folytatott. Az uradalmi irányítás kiépítése viszont azt is magával hozta, hogy szaporodtak a vásárlás utáni időkre vonatkozó érdemi írásbeli források, hiszen a kezdeti összeírások után az 1750-es évekre — főleg a megkötendő úrbéri szerződéssel kapcsolatban — a földesúri irányítás vagy a város révén egyre több és több bürokratikus irat termelődött.

A Batthyány-igazgatásnak világos elképzelései voltak a város és az uradalom átszervezéséről és jövedelemtermelő képességének fokozásáról. A konjunkturális viszonyok eredménye lett, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében növelni kellett az uradalom irányító személyzetét, s ez a városban és a városon kívül is új épületek létrehozását követelte meg. A tiszttartó foglalta el a város közepén lévő kastélyt s a mellette lévő telkeket. Igen hosszú azoknak a listája, akik gazdatisztként szolgáltak (erdőkerülő, termelésirányítók, pénzügyi alkalmazottak, hajdúk stb.), s az ő elhelyezésükről is gondoskodni kellett. Erős a gyanúnk, hogy a 18. század közepén folyó földesúri építkezések során a kastélyra emelet került, míg a földszinti részen vendégfogadót alakítottak ki, s ez szolgálhatott néhány gazdatiszt lakásául. Szaporodtak a kiszolgáló jellegű intézmények is. Egy 1753. évi irat szerint nem-

rég javították ki az uraság rezidenciájának konyháját, felújították a kanizsai téglaházat, amelyet a téglaegető használt, de hasonló változtatásokat végeztek az egész kanizsai és homokkomáromi uradalom területén is. Átalakították a szeszőzdét, s továbbra is bérlőknek adták ki az urasági kézben lévő két serházat. 1754. április 25-én elrendelte az uraság, hogy a vendégházhoz építsenek istállót. 1754. szeptember 25-én a gazdatiszti jelentés szerint az akkor épülő kanizsai urasági ház tetejét kell befejezni, egy másik épületet renoválni kell. Ugyanez a jelentés említi meg, hogy amíg a vendégházhoz készített istálló nem készül el, addig a városbírónál szállásolják el a lovakat. Szintén a század közepén épülhetett a Légrádi út nyugati oldala és a Fő utca sarkán álló, homlokzatával a Piac térre néző L alakú, eredetileg barokk stílusban emelt gazdasági épület, amelyet a később abban lévő boltról a kanizsai népesség csak röviden Vasemberháznak nevezett. Nem tudjuk, hogy mi volt az eredeti célja az épületnek, de kétségtelen, hogy a korabeli fundusösszeírások szerint boltosok és kereskedők éltek benne. Valószínűnek tartjuk, hogy az emeletet csak később építették rá, hiszen eleinte csak néhány család lakott benne, igazi komoly gazdasági szerepet a 19. század fordulóján a klasszicista átépítés (emeletréépítés) során kapott, a reformkorra már 17 bolt volt a földszinten. Szintén a Batthyány-átvétel utáni években épülhetett fel a Zöldfa vendégfogadó.

Kiskanizsán is terveztek egy kocsmáépítést az urasági ház mellett lévő telken, amely az elképzelések szerint olyan urasági háznak készülne, amelyben a magyar és a soproni vendégek szállnának meg. Hasonló építkezések folytak a gazdasági épületeknél, több irat tanúskodik a kismalom felújításáról. A földesuraság ingatlanjain lakókat 1744-től, vagyis az uradalom Batthyány-kézre kerülésétől kezdve árenda fizetésére kötelezték, még akkor is, ha azok az előző uraság idejében kedvezményeket kaptak. Így például Mikulics Sándor exactor előírta Lengyel András kanizsai számtartónak, hogy Tatai János úrnak a földesúrtól bérelt egyszoba-konyhás épületért való árendáját be kell hajtani; a földesúri rezidencia melletti funduson élő Bíró István gombkötőtől behajtandó a bérelt bolt után az árenda összege stb. A város középületei és közintézményei is szaporodtak. 1764-ben a városiak „minden adomány nélkül emelve” hozták létre a mai Deák téren álló felsővárosi templomot, amelyet a későbbiekben piarista templomnak is hívtak. Kiskanizsán is építettek egy templomot 1761-ben, ennek létrejöttéről csak annyit tudunk, hogy a „városiak által építetett”. Volt elemi iskolája a városnak, s volt egy ispotálya is, amelyhez Somogy vármegye korábbi alispánja, a zalai földekkel (Csehovec, Dekanovec stb.) is rendelkező sárdi Somssich Antal biztosított adományt, később pedig Inkey Boldizsár hozzájárulásá-

val sikerült azt bővíteni.⁴³ Földesúri segítséggel 1765-ben alakult meg a piarista gimnázium, amelynek L alakú épülete a mai Eötvös téren, a korabeli térképek szerint közvetlenül a Sárecz-tengertől ke-

letre helyezkedett el. A téren már régóta állt a Zala vármegye birtokában lévő, katonatiszteknek lakásul szolgáló épület, s ezt a katonai épületet alakították át iskolává.⁴⁴

II. A VÁROS TERÜLETI RENDSZERE A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. Kanizsa utcái a 18. században

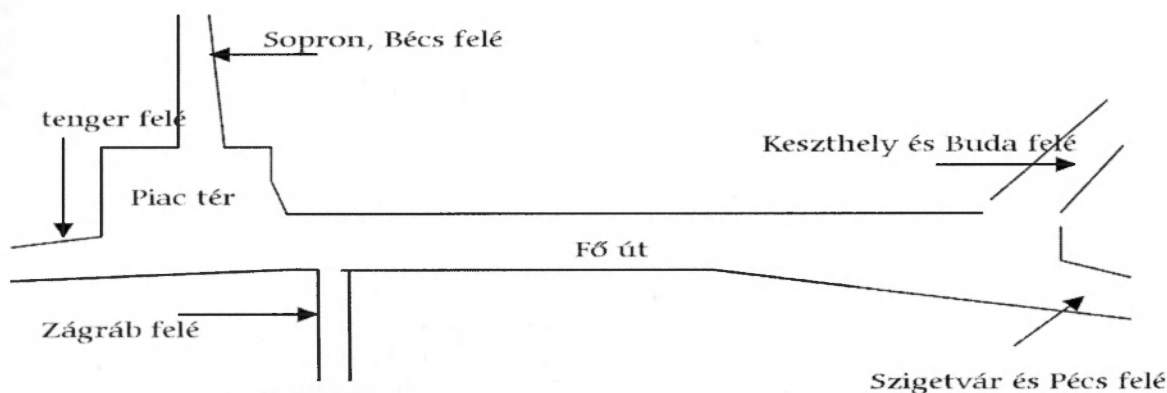
A század közepe felé egyre másra jöttek létre olyan összeírások, amelyek valamilyen okból vagy célból a városi lakosságot vették számba. Örök probléma volt a városban lakó emberek száma s az általuk fizetett adó nagyságának eltérése. 1752-ben azt állapította meg az uradalom vezetése, hogy a jegyzékbe foglalt 561 nagy- és kiskanizsai emberből 239 joggalanul lakik a városban, úgy vásárolt házat vagy földet, hogy azt az uradalom nem engedélyezte, s ezzel 1666 forintos veszteség érte a földesurat, amelyet ki is vetettek rájuk földmegváltás formájában.⁴⁵ A városi funduslakók első részletes összeírása 1752-ben keletkezett, ez a forrás fundusonként felsorolja a városban lakó embereket, s megnevezi az egy-egy ember birtokában lévő földek nagyságát. Ez az összeírás már használt utcaneveket, ám meglehetősen hevenyészett módon, vélhetően a lakók által bevett szokás szerint nevezték meg az utcákat⁴⁶ Ezt az is mutatja, hogy az egy évvel később létrejött „Belsőségek birtokíve” elnevezésű,⁴⁷ a két világháború között Barbarits Lajos által még látott, ám mára sajnos megsemmisült felmérés részletes utcajegyzékével szemben itt még olyan neveket találunk, mint például Horváth, Vadász, Tiszai, Kovács, Szűcs utca. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy ilyen nevű emberek tucatjával éltek a városban, sőt egy későbbi felmérésből azt is ismerjük, hogy Horváth, Tiszai, Szűcs és Kovács nevű emberek olyan utcákban laktak, amelyeknek az első házában éltek ilyen nevű lakosok. Feltételezhetjük tehát, hogy a népesség róluk nevezte el ezeket az utcákat.

Az 1752. évi utcajegyzékben feltüntetett 8 utcanevből mindössze kettő, nevezetesen a Piac tér és a Szentgyörgyvári út neve maradt meg hosszú időre. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az 1752. évi forrásunk szerint biztosan több utca volt, ám egy idő után az összeíró már nem tüntette fel az utcaneveket. (Örök kérdés marad számunkra, hogy azért maradt el egy idő után az utcanév-feltüntetés, mert az összeíró lusta volt, vagy pedig azért, mert megszűnt a lakóknak az utcajellegű letelepedési formája.) S bár tudjuk, hogy az említett Belsőségek birtokíve 14 utcát említ, ám később, az 1770-es

években is találkoztunk olyan fundus-összeírással, amely a népesség felénél egyszer csak abbahagyta az utcanevek felsorolását. Hogy 1752-ben még nem voltak állandóak az utcamegnevezések, azt az is mutatja, hogy egy másik iratban — amely a „Kanizsának és környékének táblázatba foglalt felmérése” címet viseli — leírt utca és útnevek egyértelműen földrajzi megnevezéseket használnak, így többek között Nagykanizsán beszélnek Bakónaki, Miháldi, Récsei útról, a szöveg egy másik részében az észak-déli átszelő utat „Császári út”-nak nevezi, a keleti utat Bagolai gyalogútnak, míg a dél felé kivezető utat „Légrádi Posta Út”-nak. Kiskanizsán a forrás Bajcsai útról, Szepetneki és Pivári útról beszél.⁴⁸

Az említett 1753. évi irat Nagykanizsán 14, Kiskanizsán 2 utcát sorol fel, vagyis a két városrész összesen 16 utcával rendelkezett. Érdemes felsorolni a korabeli utcaneveket. Nagykanizsán Szigeti, Szentgyörgyvári, Piarcsi, Német, Légrádi, Récsei, Miháldi, Cigány, Új, Szeglet, Soproni, Külsőtélki, Szombathelyi és Várhelyi nevű utcák voltak, míg a Kiskanizsán lévő két utcát Felső és Alsó utcának nevezték. Az utcák mai azonosítása két kivétellel minden további nélkül lehetséges, hiszen a város alaputca-szerkezete teljes egészében megmaradt, a meghatározó, a régi és a mai központból kiinduló alaputcák a későbbi korokban is fontosak maradtak. A 14 nagykanizsai utcához 1753-ban 374 ház tartozott. A városlakók a 374 házzal kapcsolatban 316 hold fundusokhoz tartozó kertet, 242 hold külsőkertet, 1551 hold szántót és 241 holdnyi rétet birtokoltak. Kiskanizsán 194 ház, 235 hold kert, 218 hold külsőkert, 1418 hold szántó és 239 hold rét volt a lakók kezében.⁴⁹ Van kontrollforrásunk is, amely egy évvel korábbról 73 holdat kitevő 361 fundust, 333 hold kertet s 1019 hold szántót sorol fel a nagykanizsai oldalon,⁵⁰ amiből látszik, hogy csak a szántónál érzékelünk jelentősebb eltérést, ám ennek is van — itt most nem részletezendő — magyarázata (lásd az általunk írt mezőgazdasági fejezetet). A 16 utcában összesen 568 ház volt, a város népessége kb. 4000 fő lehetett a század közepén. Vélhetően igaza van Makoviczkynek, amikor arról ír, hogy a 18. században a kanizsai utcák rendezetlenek, hiszen nem volt szabályozva az építés rendje.⁵¹ Saját telkükön belül a lakók oda és azt építet-

tek, amit akartak. Mindenesetre az tény, hogy az ötágú útrendszer kialakította a belső utcarendet, s ehhez az ötágú rendszerhez csatlakoztak hozzá a kiegészítő utcák a későbbiekben.

Az 1753. évi úrbéri szerződés⁵² viszonylag pontosan szabályozta az uraság és a városi lakosok közötti jogviszonyokat, birtokhasználati és jövedelemszerzési lehetőségeket. A két Kanizsa népessége ebből következően az úrbéres jellegű mezővárosban földtulajdonnal nem rendelkezett, birtokolt és használt földjét csak árendálta, amiért éves díjat fizetett. Házát eladhatta, azonban minden adásvétel után az eladási ár 10%-a a földesurat gazdagította. Mivel azonban a mezőváros a 18. század közepén egyre inkább vonzó helyé vált a külső népesség számára, s egyre többen költöztek be a városba, következésképpen a városi fundusok nem maradtak üresen, minden telket és házat el lehetett adni. A városi házak száma folyamatosan szaporodott. Egy 1768-ban keletkezett forrás⁵³ név szerint felsorolja a két Kanizsa háztulajdonosait. Ebből kiderül, hogy Nagykanizsán 421, Kiskanizsán pedig 200 ház volt már a lakók kezén, vagyis az 1753. évi állapothoz képest Nagykanizsán 47, Kiskanizsán pedig 6 házzal volt több. A népesség beköltözése az 1750-es és 1760-as években folyamatosnak tekinthető, s így újabb és újabb házakra volt szükség. Egy 1772. évi összeírás pontosan számbavette az 1753–72 közötti területi változásokat; nézzük meg, hogyan változott a házak és a családfők száma!⁵⁴

168-cal növekedett. Korántsem volt azonban minden lakos háztulajdonos! Egy 1772-ből való, a házatlanokat felsoroló lajstrom szerint Nagykanizsán 94, míg Kiskanizsán 11, vagyis összesen 105 subin-

quilinus, azaz házatlan zsellér élt a két városrészben. E csoport tagjai közül foglalkozásukat tekintve a férfiak általában napszámosok voltak, míg a nők között a leggyakoribb a *fonyó asszony* megjelölés.⁵⁵

Az 1771–73 közötti időszakból több olyan összeírás is megmaradt, amely valamilyen szempontból hasznosítható a városi utcaszerkezet és a lakosok területi elhelyezkedésének vizsgálatában. Van olyan adóösszeírás, amely név szerint felsorolva a lakókat az egyes háztartások gazdasági életébe, felszereltségébe engedi bepillantani a kutatót,⁵⁶ de van egyszerű háztulajdonosi felsorolás is, amely az utcákban lakókat veszi száma.⁵⁷ Megmaradt a vármegyei törvényszéki anyagban egy 1773. évi fundusösszeírás, amely Kanizsa város új felmérését tartalmazza. Ez minden bizonnyal az a felmérés, amelyet *Kovács János authenticált földmérővel* készítették.⁵⁸ S van egy 1771. évi egyházi lélekösszeírásunk is, amely a családtagokat és a háztartáshoz tartozó személyeket is részletezi.⁵⁹ A probléma ezekkel a forrásokkal csupán az, hogy azt nem közlik pontosan, hogy honnan kezdték összeírni a lakosokat, hogy pontosan hol van az a fundus avagy ház, amelyet éppen összeírtak, vagyis a források alapján nem tudjuk elhelyezni a tulajdonosok fundusát.

	Nagykanizsa		Kiskanizsa		Változás nagysága	Összesen	
	1753	1772	1753	1772		1753	1772
házak száma	374	468	194	268	Nk: 94 Kk: 74	568	736
hospites		192		189			381
opifices		138		7			145
quaestores		7		-			7
zsellér		111		59			170
házatlan zsellér		4		3			7

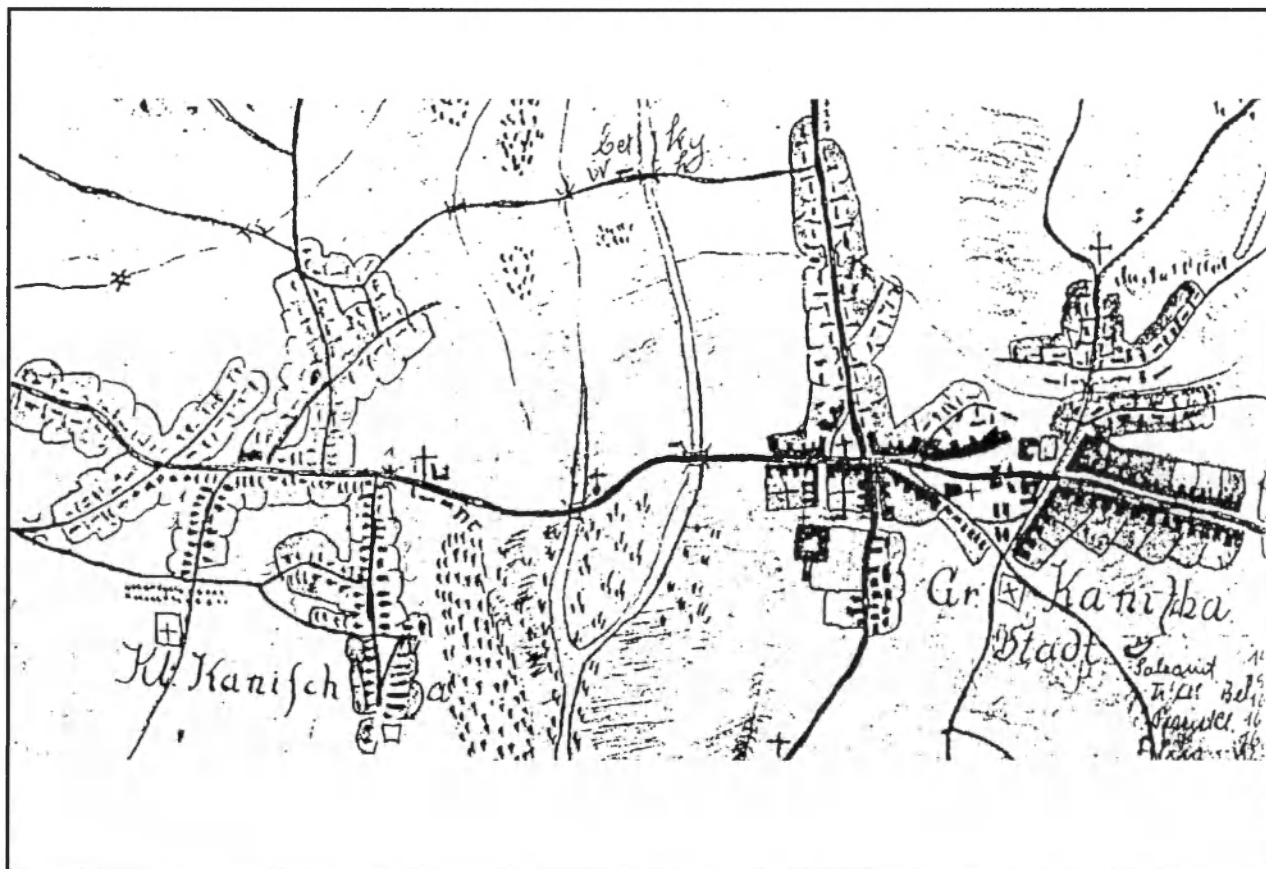
Látható a táblázatból, hogy a két Kanizsán 1753 és 1772 között eltelt két évtizedben a házak száma

Mivel a problémát mindenképpen meg akartuk oldani, megpróbáltuk a forrásokat egymásra vo-

natkoztatni. Arra gondoltunk, hogy az 1771—73 között különböző céllal felvett névsorok minden bizonytalansággal mutatnak valamilyen belső logikát, amelyet vélhetően a meglévő utcákat végigjáró hivatalnok *opportunity cost*-ja határoz meg. Feltételeztük, hogy az összeíró a legkisebb fáradsággal végezte munkáját, úgy közlekedett, hogy az egymást követő utcák népességét leggyorsabban összeírja, s az így keletkezett névsorokból összeállítható az utcák lakóházainak tulajdonosi listája is. Szerencsére sok helyen voltak „bázispontjaink”, vagyis olyan fundusok, ahol megjelölték a városházát, esetleg egyiket nevezetesebb helyet, mint pl. a vendégfogadókat, tárházat stb., így ezek a pontok segítettek elindulni az elemzésben. Az összeírások névsorait számítógépre vittük, s egyszerű keresőprogrammal megnéztük, hogy a névsorok mutatnak-e hasonló szakaszokat. Ehhez persze az kellett, hogy az igen nagy eltéréssel írt vezetékneveknél több változást vegyünk alapul. Kiderült, hogy az összeírásokból kirajzolódik az egyes utcák népessége, kirajzolódik az egyes házhelyek tulajdonosi rendszere, s nem utolsósorban a város legfontosabb utcáiban pontosan meghatározhatjuk, hogy melyik fun-

dó gazdaság méretét. A kutatás igen aprólékos folyamattá vált, hiszen több száz nevet kellett egymással azonosítani, s az eredmény nem is lehetett tökéletes, főleg az ismétlődő, igen gyakori *Kovács*, *Poszavec*, *Vadász*, *Szűcs*, *Németh* stb. nevek miatt. (Ezzel szemben, mivel alig pár év különbségről van szó az összeírásoknál, a keresztnévek sokat segítettek, ha egyáltalán feltüntették.) Jelen keretek között nem vállalhatjuk az egész városra kiterjedő komparatív elemzést, hiszen az egy nagyobb szaktudományos dolgozat terét igényelné, ám néhány reprezentatívnak ítélt mintával mindenképpen igyekszünk néhány jellegzetességre felhívni a figyelmet.

Mielőtt azonban belemerülnénk az elemzésbe, feltétlenül szólnunk kell arról, hogy a kanizsai utcarendszer az 1770-es évek elejére az 1750-es évekhez képest lényegét tekintve semmit sem változott. Ha a II. József-korabeli 1786. évi térképre⁶⁰ nézünk, akkor azt láthatjuk, hogy a városmag ötirányú utcaképe megmaradt, s abból nyúlnak ki mintegy polipszerűen az egyre népesebb utcák. A csápok között üres területek voltak, ezeknek a beépítése majd csak a 19. század második felében teljesedik ki.

duson ki lakott; a lélekösszeírás adataiból feltérképezhetjük családok összetételét, háztartások tagjait, s az adóösszeírásokból a háztartáshoz kapcsoló-

Látható a képről, hogy az észak—déli út mellett lévő fundusok már teljesen összeépültek; a keletnyugati út merőlegesen zárta be délről a Piac teret,

ahol már teljesen beépült a terület, s a Piac tér a korábbi szögletességével szemben inkább egy háromszöghöz hasonlító alakzatot vett fel. A Fő út keleti területei, a mai Deák és Eötvös tér környéke még nincs teljesen beépítve, viszont látszik már a Szeplet utca 45 fokos szögben álló vonala, valamint vele szemben nyílik délkelet felé a Szentgyörgyvári út is. Akár külön egységet is képezhetne a mai Eötvös tértől keletre és északra lévő néhány utca, nevezetesen a Szigeti (ma Teleki), a Récsei (ma Petőfi déli része), a Miháldi (ma Attila) és a Cigány utca (ma a Petőfi északi része). Gyönyörűen rajzolódik ki a Német (ma Király) utca és az alatta lévő Légrádi (ma Ady) utca környéke, a ferences rendi kolostor és templom, amelynek telke egészen a Légrádi út déli részéig nyúlik. Ott van már a Zárda utca, amely valószínűleg még csak az egyik oldalról volt ekkor beépítve. Látszik már a térképen a Magyar utcából jobbra északkeletre nyíló, később Sikátor, illetve Árpád utcának nevezett szűk utca kezdete.

Van azonban a térkép, a korabeli utcarendszer és az utcanévek leírásával kapcsolatosan két alapvető probléma, amelyeket nem is tudunk teljes egészében megoldani. Az egyik kérdést a Magyar utca jelenti. Az világos, s a térkép is egyértelműen jelzi, hogy a Magyar utca a város egyik legfontosabb utcája, hiszen a Sopron-Bécs irányába menő kereskedelem és szállítás, valamint a hadsereg számára is meghatározóan fontos postaút volt. Az 1753. évi összeírás alig 3 fundust rendelt ehhez az utcához, az 1772. és az 1773. évi felmérésben utcanévszerűen nem említik, 1786-ban mégis az egyik legsűrűbben beépült környéknek látjuk. A megoldást Makoviczky Gyulának az a megjegyzése jelentheti, amely szerint „...ott főleg zsidók laktak”.⁶¹ Ez arra utalhat, hogy az 1770-es évek nagykanizsai rovatos összeírásaiban felbukkant 50 zsidó család, vélhetően ide telepedett le, később pedig a keresztény jövevények, betelepedők révén növekedett az utca.

Másik alapvető értelmezési problémánk a Szigeti (ma Teleki) utcával kapcsolatos. Az összes 1770-es évek elejéről létező összeírásunk a Szigeti (Szigethy) utcával kezdődik, amelynek egyik oldalán 35, a másik oldalán pedig 21 fundus volt, összesen tehát tekintélyes számú, 56 telek helyezkedett el az utca két oldalán, s ez az összes kanizsai fundus 14%-át jelenti. Makoviczky szerint a Szigeti utcá a mai Zrínyi utcának az Ady utcától keletre eső része, vagyis egy nyugat-kelet irányú egyenes utca volt, amelyet a 18. század végén már meglévő Fülöp utcával azonosított.⁶² Ez nyilvánvalóan tévedés, mert a későbbi telekkimutatások szerint ennyi telek ek-

korra utcára nem férne be: az említett utcaszakaszon a későbbiekben is csak 16-20 telek volt, s nem 56. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a Szigeti utca 56 telkével a város második legnagyobb utcája a Soproni utca után. A Fülöp utca nem volt még meg 1772-ben, amit az is igazol, hogy az 1786. évi térkép sem ábrázolja ezt utcaként. A Fülöp utca kétirányú társadalmi mozgás eredményeképpen jött létre: egyrészt a Fő úton lévő, arra merőleges irányú hosszúkas telkek alsó határa kínálta az utcakialakítást, másrészt pedig az 1835 utáni földkimérések eredményeképpen alakítottak ott ki telkeket. A kérdés ettől persze továbbra is fennáll: melyik a Szigeti út?

A kérdés megválaszolásához néhány, más tudományterületre jellemző logikai kapcsolatot próbáltunk felhasználni. A földrajzi nevek gyűjteménye szerint Szigeti útnak a későbbi Polai János utcát nevezték, amely viszont Kiskanizsán van, s nem a város keleti oldalán. Logikusnak azt tartottuk volna, hogyha a Soproni utca valójában az északi, Sopron (Szombathely, Bécs) felé menő utca, míg a Szigeti út a Szigetvár felé irányuló utca lenne. (Ennek ugyan ellentmond az 1822. évi térkép egyértelmű utcajelzése,⁶³ amely az említett utcát *Sopronyi* utcaként jelöli meg, ám ez már 50 évvel későbbi állapot, s Kanizsán elég gyakran változtak az utcanévek). Nem segítettek azok a logikai konstrukciók sem, amelyek alapján azt vélelmeztük, hogy egy külső település iránya miatt nevezték el az utcát Szigetinek, hiszen Kanizsáról mind a négy irányba kivezető utak mellett voltak olyan területek, amelyeket a köznyelv „sziget”-nek nevezett. Ha dél felé indulunk el, akkor Murakeresztúrnál elérjük a Muraközt, amelyet egész Zalában Szigetnek hívtak. Ha nyugat felé megyünk, akkor a vár területére érünk, s ezt is „sziget”-nek nevezték. Észak felé indulva Pallin után a Kámáncsi fogadónál elkanyarodó út „Sziget”-re, vagyis Gelseszigetre vezetett,⁶⁴ míg kelet felé a régi út Sziget, azaz Szigetvár felé ment, vagyis ez sem sokat segít a probléma megoldásában.

Végül is egy szerencsés névazonosítási lehetőség alkalmazása oldotta meg a problémát: az 1864. évi kataszteri felméréshez illeszthető 1854-ben készült házösszeírási névsor alapján tudtunk azonosítani egy meglehetősen egyedi családnévet, s azt a korábbi tucatnyi összeírásunkban visszakeresve végig követhettük egészen a 18. század közepéig, ellenőrizve az előtte és utána található 10-10 személynevet, vagyis fundustulajdonost. Ezek alapján egyértelmű, hogy Szigeti útnak 1773-ban a Pécs és Szigetvár felé vezető utat nevezték, azt, amelyik 50 évvel később Sopronyi, azt követően Pécsi, Teleki, Nép-hadsereg, ma pedig újra Teleki út néven szerepel.

A Sopronyi elnevezés magyarázataként — a későbbiekre nézve — az az adat lehet fontos, amely szerint az utcát azért nevezték Sopronyinak, mert ott soproni kereskedők jelentek meg, illetve találtunk egy olyan utalást is, hogy a kiskanizsai vendégházat azért kell bővíteni, hogy a soproni vendégeknek legyen hol megszállniuk. Kutatásaink során nem talákoztunk olyan soproni kereskedő csoporttal, amelyről tudnánk, hogy ebben az utcában lakott, ám ettől még elképzelhetőnek tarthatjuk az esetet, annál is inkább, mert közismert, hogy soproni sertéskereskedők az egész Dél-Dunántúlt bejárták.

Makoviczky a két világháború közötti kutatásai során talált egy olyan funduslistát az akkori városi levéltárban, amelyben az egyes utcákhoz tartozó fundusok száma is leolvasható volt. Sajnos ez mára nem maradt fenn, azonban nincs semmi okunk feltételezni azt, hogy ez a lista hibás lenne, főleg azért nem, mert a mi kiegészítő adataink is 10 utcát világosan bemutatnak. 1773-ban a forrásaink tanúsága szerint a következő utcák voltak Nagykanizsán:

<i>1772-ben az utca megnevezése</i>	<i>Az utca mai megnevezése</i>	<i>Fundusok száma Makoviczky forrása szerint</i>	<i>Más források szerinti fundusszám</i>
Piarcsi	Erzsébet tér, Fő út	97	73
Német	Király utca	13	15
Szigeti	Teleki	24	56
Récsei	Petőfi utca	33	14
Miháldi	Attila utca	29	30
Cigány	Petőfi utca északi része	19	12
Új	Honvéd utca	16	28
Szeglet	Kölcsey Ferenc	10	8
Külsőkerti	Rákóczi u. keleti része	4	2
Várhely	Báthory	2	-
Soproni	Magyar	107	kb. 100
Szentgyörgyvári	Katona	9	12
Légrádi	Ady Endre	nincs adat	12
Szombathelyi	nem értelmezhető		

Bár Makoviczky könyvében 14 nagykanizsai utcáról ír, a felsorolásban csak 13-at szerepeltet, a Légrádi út kimaradt a listájából. S ugyancsak félrevezető az is, hogy a fundust következetesen a ház szinonimájának tekinti, holott a változások pontosan a két fogalom különbözőségével jellemezhetők az 1753 és 1772 közötti időszakban. Az 1773. évi városi földfelmérés listája ugyanis alig néhány telekkel említ többet, mint a hajdani 1753. évi forrásunk, a különbség mindössze 8 fundus. Ám azt is világosan kell látnunk, hogy közben a város népessége kb. 1500

fővel nőtt, ugyanakkor az utcák száma nem változott, vagyis a fundusokon belül kell keresnünk a népességnövekményt. (Említettük korábban, hogy 1768-ban már 421 nagykanizsai háztulajdonost írtak össze.) Az 1773. évi felmérés aztán lehetőséget ad a magyarázatra, hiszen itt már azt látjuk, hogy megjelentek a töredéktelkek, vagyis az egyes fundusokon belül fél, harmad-, negyed- vagy hatodrészek tűnnek elő.

Ez azt jelenti, hogy az egy fundus = egy ház hajdani rendszer átalakult, az egyes városi telkeken belül új házak jelentek meg. A kanizsai fundusok ebben az időben elnyújtott téglalap alakúak voltak, s erre az elnyújtott városi telekre építettek új házakat. Bár a 18. század végéről természetesen részletes telekkönyvi rajzaink nincsenek, azt a későbbi felmérésekből is láthatjuk, hogy több formája volt az új házak kialakításának.⁶⁵ Előfordult, hogy a keskeny telek szemközti oldalára építettek új házat, ezt a későbbiekben az utcai oldalon egy homlokzati résszel egybeépítették, s ezzel egy U alakú házat hoztak létre, ahol általában a homlokzati rész

közepén volt egy igen nagy méretű kocsibejáró. De láthatunk olyan megoldást is, hogy a téglalap alakú ház végét toldották meg egy új lakással. Volt, hogy a telek hátsó részeibe építkeztek, s ekkor az alatta lévő utcához illeszkedett már az új ház. Mindenesetre a szabályozatlanság fennmaradt, s ez igen színessé tette a korabeli házrendet a városban.

Az 1773. évi összeírás alapján láthattuk, hogy 94 házzal volt több Nagykanizsán, ebből a 8 új fundust leszámítva világos, hogy ennyi töredéktelki ház épült meg az eltelt két évtized alatt.⁶⁶

A házhelyek és a házi kertek nagysága és árendája 1773-ban

Telek formája	Nagysága (holdban)	Az érte fizetett árenda forintban	Teljes telek terület (holdban)	Az érte fizetett összes árenda (forintban)
Házhely:				
1.oszt.	27	87	101	273
2.oszt.	66	170		
3.oszt.	9	16		
Házi kertek	400	385	891	700

A táblázatból világosan látszik, hogy 1773-ban a két Kanizsán városi belterületi telek, vagyis a házhely, a mögötte lévő udvar és a ház mögött lévő kert összesen 101 holdat tett ki. A lakosság kezén lévő belterületből a minőségi besorolás szerint annak 65%-a minősült másodosztályúnak, mintegy 27%-a első osztályúnak, s kb. 8%-a tartozott a leggyengébb minőségű harmadik classisba. Azt vártuk volna, hogy a minden szakirodalmi szerző szerinti, lényegesen gyengébb minőségű kiskanizsai házhelyek tartoztak volna a harmadik osztályba sorolt fundusok közé, érdekes módon ezzel szemben azt látjuk, hogy főleg a Szentgyörgyvári utca déli részén, valamint a Cigány, a Récsei és a Miháldi utca, vagyis a város északkeleti részein fordulnak elő nagyobb számmal a gyengébb telkek.

A töredékfundusok vizsgálata során kézenfekvő az a feltevés, hogy azok elsődlegesen a családok szaporodása révén jöttek létre. Valóban jócskán, mintegy az esetek felében találunk arra példát, hogy családtagok, testvérek vagy fiak kapnak résztelket. Egy jellegzetes esetet hadd említsünk meg. A Szigeti úton lakott a Kolonyai-família (máshol *Kolongya*, *Kolongyai*, *Kolongja* névváltozatban fordul elő), ahol a 118. számon felvett fundust birtokolta *Kolonyai Márton*, *András* és *György*. A funduslista adatai szerint három részre volt szétosztva a telek, két 6/64 és egy 8/64-nyi nagyságúra, ugyanakkor a két kisebb telekrészhez 30/64-nyi házikert tartozott, míg a nagyobb házhelyrészhez csak 25/64-nyi rendeltetett. Az 1771. évi lélekösszeírásból az is kiderül, hogy vélhetően három testvérről van szó: Márton 35, András 37 éves, míg György 39 éves volt, s mindegyik férfinak volt már önálló családja, felesége és gyerekei. Már csak az „ős” hiányzott, ezért megnéztük az 1753. évi név szerinti összeírás listáját, s ott a 358. szám alatt megtaláltuk Kolonyia Gyura nevű egyént (az azonosítás nem nehéz, hiszen a telekszomszédok neve is megegyezik), aki a század közepén még 6/8 telekkel rendelkezett,⁶⁷ a pár évvel később felvett 1757. évi egyházi lélekösszeírásban pedig már három Kolongja is szerepel.⁶⁸ Bár a gyermekek megadott életkora nem egyezik a későbbi forrásokban közölttel, abban azonban semmi szokatlant nem kell látnunk, hogy a bevallásoknál egy átlagos

mezővárosi szegény ember nem tudja pontosan, hogy hány éves (kutatásaink során szinte mindenhol ezt tapasztalhattuk).

Egészen biztosak lehetünk abban, hogy töredéktelek nemcsak rokonsági alapon keletkeztek, számos egyéb oka is lehetett annak, hogy a fundusokon új házak vagy lakók jelentek meg. Kutatásaink során többször találkoztunk azzal a jelenséggel, miszerint az idősebb, örökösöket nélkülöző férfiak vagy nők eladják házukat avagy telkük egy részét, s olyan szerződést kötnek az új tulajdonossal, hogy életük végéig a házban maradhatnak, ott önálló lakásuk lesz, ugyanakkor az új tulajdonos beköltözik a házba, esetleg átépíti azt. A nagyobb méretű telkek esetében ez nyilván könnyen is ment, ha kisebb volt a telek, akkor zsúfoltságot okozhatott. Ez a tulajdonos-lakó kapcsolat a 19. század közepéig fennmaradt gyakorlatnak minősíthető Kanizsán. Az 1773. évi funduslista alapján a legkisebb részekre szétdarabolt telek a 157. számon felvett fundus volt. A Miháldi utca vége felé található 2. osztályú telek első tulajdonosa minden bizonnyal *Reither Tamás* ácsmester volt, ám ezen a telken a következő kanizsai lakók jelentek meg tulajdonrészrel: *Kollarics József* gazda, *Pavics Ferenc*, *Szabó Ferenc*, *Vajda György*, *Szabó Mihály* és *Gáspár Pál*. Az egy kézben lévő telekrészek mérete 3/64 és 9/64 között szóródott. Természetesen itt is elvégeztük az előbbi vizsgálatot: megnéztük a rokonsági kapcsolatok lehetőségét, ám az 1771. évi lélekösszeírás családtagjainak vizsgálata semmiféle pozitív eredményt nem hozott, nem találtunk rokonsági kapcsolatokat a telektulajdonosok között, a feleségek nem ebből a közösségből kerültek ki, pedig a felsorolásokban csupa felnőtt, családos férfi szerepel.

2. A Piaci utca lakói

Az 1771—73 közötti felvételek alapján összeállítottuk a Piaci utca lakóinak névsorát. A Piaci utcát négy szakaszban vették fel.

1. Az első szakasz a Szentgyörgyvári úttól indult, s vélhetően az akkor már nyomaiban meglévő Zárda utcáig tartott.

2. A második szakasz a mai Eötvös tértől az északi oldalon a Szeglet utcáig tartott.

3. A harmadik szakasz a Szeglet utcától indult, s kanyarodott a Piac térnél a Chinorány-háznál északra, s tartott a tér északi részéig, a Magyar utcáig.

4. A negyedik szakasz a Piac tér nyugati oldala.

Óriási szerencséje a kutatónak, hogy egy másik 1773. évi funduslista másolata esetében a 19. század negy-

venes éveiben az uradalmi vezetők közül valaki néhány helyre beírta az akkori háztulajdonosok nevét. Ez az öt név azért fontos, mert ezzel az egyes házak helyileg is azonosíthatóvá váltak, vagyis pontosan tudjuk az egyes fundusok korábbi helyét.⁶⁹ (Így rákerült a funduslistára a *Benzián*, a *Rosenfeld*, a *Scherzl* és a *Novakovics* név, valamint a görög templom neve). Nézzük meg a továbbiakban a fent jelzett négy szakasz háztulajdonosainak nevét!

A Piaci utca első szakasza

1773. évi funduslista

52. Polák Jakab szabó
53. Hariacs Márton gazda
54. Zsul Mihályné takács
55. Török Márton
- 55 ½ Karner János mészáros
56. Millner János kalmár
57. Fürst György szűcs
58. Vallerián József gombkötő
59. Ejzenpart Ferenc fésőcsináló
60. VÁROSHÁZA
61. VÁROSHÁZA
62. VÁROSHÁZA
63. Pichler Ferenc kalmár
64. URASÁG mészárszéke
65. Sprinsics Vitus gazda
- 65 ½ Hegedős Ignác gombkötő
66. Gefatter Ferenc mészáros
67. Gaszner János muzsikus
68. Ix János pintér
69. Pajer József kovács
70. Mager Ferenc gazda
71. Fürst Ferenc esztergályos
72. Slovak János szűcs
73. Miller Ádám bogár
74. Simon János csizmazia

1772. évi telektulajdonosok listája

52. Polák Jakab
53. Hariacs Márton
54. Zsul Mihályné
55. Török Márton
56. Karner Mihályné
57. Erinteri Péter
58. Vallerian József
59. Horvatics Tamás
60. VÁROSHÁZA, Pásztor háza
61. VÁROS BOLTJA
62. VÁROS BOLTJA
63. Schrem János
64. URASÁG ÉP. MÉSZÁRSZÉKE
65. Firling Jánosné
Hegedűs Ignácné
66. Gefatter Mátyásné
67. Német Pál
68. Ix János
69. Zelenkai Károly
70. Mager Ferenc
71. Goldschmitt János
72. Slovak János
Pomperger Péter
73. Miller Ádám
74. Simon János

A Piaci utca második része

219. Fürst György szűcs
220. Kiss Mihály gazda
221. Siminkovics Ádám
222. Kovács Imre szabó
223. Kovács Imre szabó
- 222 ½ Jezovics Mátyás
224. Kersner József varga
- 224 ½ Sárecz Márton
225. Harsai Márton és Pécz Pál csizmazia
- 225 ½ Reinbold
226. Knédl János gazda
227. Hopfer János és Maczler János ácsok
228. Pircharin Mihály

219. Fürst György
220. Kiss Mihály
221. Siminkovics János
222. Kovács Imre
223. Sohár János
224. Kersner József
Sárecz Márton
225. Lengyel Andrásné
226. Knédl János
227. Kiss Tamásné
228. Klein Jánosné

229. Tiker András festő	229. Tiger András
230. Moglát Károly	230. Moglat Károly
230 ½ Premer Mátyás pintér	Zadravecz József
231. Grossman János tislér	231. Grossman János
232—232 ½ Jakopanez József és Rabin Ferenc	232. Jakopanez József
233. Pollai Péterné szabó	233. Pollai Péter
234. Csernyek Márton kalapos	234. Csernyek Márton

A Piaci utca harmadik része

235. FORINTOS ISPÁN	235. ISPÁNY ÚR
236. FORINTOS ISPÁN	236. ISPÁNY ÚR
237. FORINTOS ISPÁN	237. ISPÁNY ÚR
238. FORINTOS ISPÁN	238. ISPÁNY ÚR
239. Plánder György gazda	239. Plánder György
240. Horváth György mészáros	240. Stefanics Miklós
241. Mecz Ferenc kőműves	241. Mecz Ferenc
242. Goda János órás	242. Török Ferenc
	Králics Mátyás
242 ½ 243. Gori László	
243 ½ Kovacsovics József gombkötő	243. Hovay Ferenc
244. Jakab Ábrahám esztergályos	244. Hándli Joseph
245. Szaverlics Mátyás borbély	245. Stefanits Miklós
245 ½ Auer Ferenc varga	
246. Malics István lakatos	246. Fiser József
246 ½ Szlovák János szűcs	Malics István
	Horváth Mihály
247. URASÁG Fundusa: Szakáll János	247. Szajvat János URASÁG fundusán
248. URASÁG VENDÉGFOGADÓJA	248. URASÁG VENDÉGFOGADÓJA
249. URASÁG KASTÉLYA	249. URASÁG KASTÉLYA
250. Chinorany postamester	250. Chinorany Leopold
251. Lancsák Ádám URASÁG házában	251. INSPEKTOR ÚR LAKÁSA
252. Hegedűs Antal gazda	252. Straméz Joseph
253. Dömötör Popovics	253. Imren Pál
254. Knezekovits János gazda	254. Knezekovits János
255. Metvevics Mátyás borbély	255. Metvevics Mátyás
256. Harman Klara gazda	256. Kongó Ferencné
256 ½ Soodi István	Teszics István
257 és 257 ½ Magyar József és László
csizmazia	257. Gall Mihály
	Magyar József
257 ½ Kopicz Ferenc kőműves	
258. Szűcs Miklós gazda	258. Szűcs György
259. Szűcs Miklós gazda	259. Szűcs György

A Piaci utca negyedik része

367. Takács Mátyásné	Takács Mátyás
368. Zadravecz Gáspár csizmazia	Zadravecz Gáspár
	Varga Mátyás
369. Kinternyák György szabó	Kinternyák György
370. Erdőly László urasági funduson	ua.
371. Gaspar József urasági funduson	ua.
372. URASÁG VENDÉGFOGADÓJA	ua.
373. Klein József kolompár	ua.
374. Nitrainé	ua.
375. Koszarics Mátyás szűrszabó	ua.
376. Aszleitner Ádám szabó	ua.

376 ½ Madronics János
 377. Mager József pintér
 377 ½ Hajdú Mihály csizmazia
 378. Knausz Mátyás kötélgyártó
 379. Leithgéb Andrásné gazda
 380. Tanczenberger Jakab ács
 381. Mezgár József szűrszabó
 382. Kostyák Jakab gazda
 382 ½ Fürst József

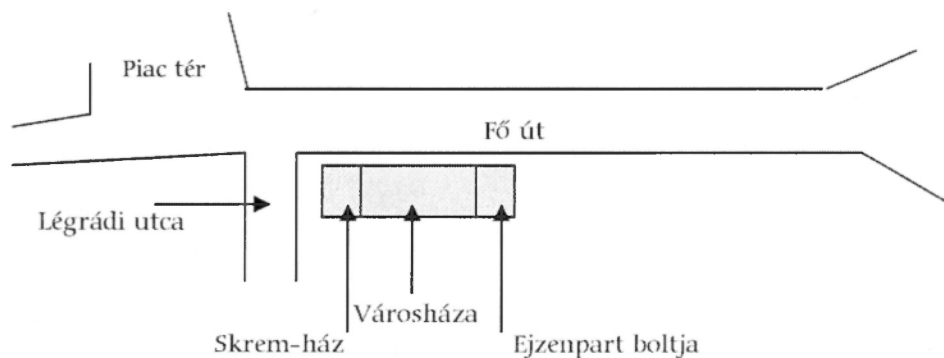
ua.
 ua.
 Hajdú Mihály
 Leithgéb Andrásné
 Tanczenberger Jakab
 Mezhard József
 Kostyák Jakab
 Fürst József
 Lancsák Farkas

A névsorok alapján néhány azonnal szembetűnő sajátosságra hívjuk fel a figyelmet.

1. A Piaci utcában összesen 96 fundus található, ugyanakkor ezen a területen is már régen megindulhatott a telekosztódás, hiszen egyre gyakrabban bukkan fel a részletes földmérői felmérésben is egy telken több tulajdonos, akik valamilyen módon megosztottak a funduson. Ezt mutatják az azonos szám után található fél vagy háromnegyed telkek, amelyeknek méretét is pontosan rögzítették. Ismerve a kanizsai telkeken a valamivel későbbre datálható építkezési szokást, minden bizonnyal az utcára merőleges fundusrész volt az eredeti lakóé, és a beköltöző, esetleg új lakást építő rokoné vagy egyszerű vásárlóé maradt a telek oldalsó része, avagy a telek hátulján létrehozott házhely.

2. Mivel a fundusösszeírás a házhelyek esetében az 1–3 osztályba sorolt minőséget is feltünteti, így pontosan megállapítható, hogy a város legjobb telkeit egyértelműen a mai Fő útnak a korabeli Városháza körüli telkei jelentették, azokon belül is főleg azok, amelyek a Városháza és a Légrádi út, valamint a Légrádi út és a Zárda utca között feküdtek, s mindjárt tegyük hozzá, hogy ezek a telkek már a Piac tér déli részét adták, hiszen a piacra érkezőnek kényszerszerűen el kellett mennie e telkek, boltok mellett.

Emeljük ki ezek közül a Városháza melletti két boltot. Az 1770-es években leégett, majd újjáépített városháza alapvetően három telekre épült.⁷⁰ Maga a Városháza volt középen, míg a két oldalán lévő lakásokat és boltokat gazdagabb városiak bérelték ki. Az 1786-ban újjáépített városházi épületet úgy alakították ki, hogy annak aljában boltok és lakások helyezkedtek el, míg maga a városi önkormányzat, a Tanács az emeleten működött. A két bolt és a hozzá tartozó lakás közül a nyugati az érdekesebb, hiszen ez volt az ún. Skrem- (más forrásokban gazdag varianciával Schrem, Skram stb. névalakban is előfordul) ház. A ház tulajdonosa 1771-ben *Joannes Skrem*, 56 éves katolikus vallású ember volt. Egy Zala megyei kereskedőket számbavevő, 1771. évi conscriptio szerint is a két latin kereskedő közül az egyik *Skrem János* volt.⁷¹ Személyével egy – az útvámokról szóló – tanúvallomás esetében is találkoztunk, így az általa tett vallomás alapján tudjuk, hogy az 1720-as években került Kanizsára, akkor kalmár legényként és segédként foglalkoztatták.⁷² Ebből nyilvánvalóan következik, hogy boltot bérelve a továbbiakban is kalmársággal foglalkozott. Skrem János felesége is 56 éves volt 1771-ben. Skrem a város fontos, gazdag személye lehetett, hiszen népes szolgálóhad vette körül. Befolyása nyilván azzal is összefügghetett, hogy korábban két alkalommal is, így 1747-ben és 1756-ban városbíró volt Kanizsán,

purgerré még 1745 előtt válhatott, hiszen az ekkortól fennmaradt listában nem szerepel a neve. 1771-ben az alább felsoroltak éltek a Skrem-háztartásban:

Skrem Joannes, 56 éves, házas, gyónóképes, megbérmált.

Felesége: Fürst Christina, férjes, 56 éves, gyónóképes, megbérmált.

Simonovics Joannes, unoka, 10 éves, pubertáskorú, gyónóképes.

Victoria, unoka, 5 éves, pubertáskorú.

Horváth Martinus, szolga, 20 éves, gyónóképes, pubertáskorú.

Lázár Michael, szolga, 22 éves pubertáskorú.

Májér Josephus, 24 éves, pubertáskorú, gyónóképes, megbérmált iparossegéd.

Frassaltl Franciscus, 26 éves, nőtlen, gyónóképes, megbérmált, iparossegéd.

Biricsics Paulus, ipari inas, 19 éves, pubertáskorú, gyónóképes, megbérmált.

Scmitt Josephus, 13 éves, ipari inas, gyónóképes.

Horváth Klára, szolgáló, 16 éves, pubertáskorú, gyónóképes.

Szabó Krisztina, szolgáló, 17 éves, pubertáskorú, gyónóképes.

Helena, (olvashatatlan családnév) 18 éves szolgáló, pubertáskorú, gyónóképes.

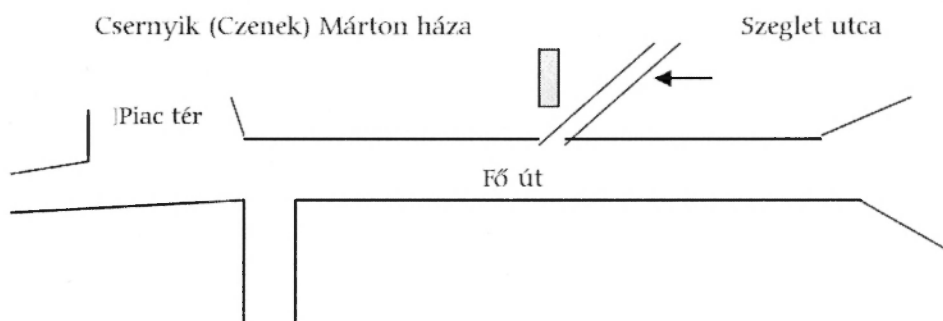
A Skrem-háztartáshoz hozzátartozott 2 unoka, s ez világosan mutatja, hogy a családnak volt leszármazottja, ám vélhetően meghaltak. Élt itt 5 szolgáló, 2 iparossegéd és 2 ipari inas, összesen tehát 13 fő tartozott a háztartáshoz. Skrem felesége is jónevű kanizsai családból származhatott, hiszen a *Fürst* (Férszt, First stb.) család is jeles telekbirtokló volt, többek között az egyik Fürst éppen a Fő utcán rendelkezett fundussal. Ám azt is tudjuk, hogy az 1773. évi összeírás szerint a telkek és házak már nem Skremé, hanem *Pichler Ferenc* kalmáré volt. A család egészen az 1840-es évek közepéig, a nevezetes csődbejutásig megőrizte a telket, sőt mellette még két másikat is szerzett. *Pichler Ferenc* kereskedő leginkább a Csokonai Vitéz Mihály által írt „*Özvegy Karnyóné...*” című vígjátékból lehet az olvasónak ismerős, hiszen a korabeli kanizsai valóság irodalmi megjelenítésében „*Pikker vásáros*” a valóságban *Pichler kalmár*.⁷³ *Pichler Ferenc* telkéért csaknem 6 forint árendát fizetett, s ezzel a korabeli kanizsai adófizetők között kétségtelenül a legtöbb adót fizetők közé tartozott. Fia *Aloysius*, aki kanizsai születésű volt már, 1798-ban nyerte el a polgárjogot, s ugyanebben az évben lett városbíró, míg leszámazottja, *Henrik* 1837-ben jutott ebbe a tisztségbe.

A Városháza keleti oldalán lévő másik bolt az 1773. évi összeírás szerint *Ejzenpart Ferenc* fésűcsináló boltja volt. *Ejzenpart Ferenc* fésűs Veszprém városából költözött be Kanizsára, polgárjogát 1767-ben szerezte meg, míg vélhetően fia, *Antal* 1790-ben jutott ehhez a megtisztelő címhez. Ég és föld a különbség a *Skrem-Pichler* ház és az *Ejzenpart-ház* között, hiszen utóbbi adója csak egyhatoda volt az előbbinek. Ha szakmai fantáziánkat kicsit elengedjük, s a fésűcsináló szakmát kibővítjük minden olyan fodrászkellék-előállításal, amelyet a korban gyorsan terjedő francia divattal kapcsolatban el tudunk képzelni, illetve hozzávesszük a juhtenyésztés terjedése következtében előállítható gyapjútisztító eszközök iránti kereslet növekedését, még akkor is nyilvánvalóan kicsiny jövedelmet tudunk csak feltételezni. A későbbiekben azonban nem találkozunk a család nevével, így joggal gondolhatjuk, hogy két generáció után elköltözhettek a városból, hiszen 19. századi összeírásokban már nem szerepelnek.

Érdemes kiemelni, hogy a Fő utca déli részén a magánkézben lévő telkek és házak alapvetően kézműves iparosok kezén voltak. Az itteni népesség tevékenysége a klasszikus iparos és kereskedő, valamint a szolgáltató foglalkozás rendszerét mutatja, vagyis megtalálhatók itt a tradicionális takács, szűcs, mészáros, esztergályos mellett a muzsikus, gombkötő, pék stb. is. Emeljük ki azt is, hogy ezen az utcaszakaszon viszonylag kevés gazda, illetve nem ipari és kereskedelmi foglalkozást űző ember élt. Ha hozzávesszük az utca másik részét is, akkor azt láthatjuk, hogy a kanizsai ipari foglalkozásúaknak szinte teljes skálája megtalálható itt: éltek itt ácsok, festők, szabók, pintérek stb.

Ha a Fő út északi részét vizsgáljuk, akkor érdemes kiemelni, hogy az összeírás szerint már itt élt a *Szeglet utca* és a *Fő utca* találkozásánál a *Csernyek*, későbbi források szerint többféleképpen írt, de talán a *Czenek* névváltozatról elhíresült iparos, aki szinte az utolsó mohikánként maradt meg a régi mesterek közül. E család *Márton* nevű tagja volt az a tiszteletre méltó kalaposmester, aki 1840-ben eladta telkét és házát a *Bürger Verein*-nek.⁷⁴ Az ő, *Csernek Mártony* kalapos Csehországból, *Königsböh*m városból költözött Kanizsára, polgárjogát 1767-ben szerezte meg.⁷⁵

Czenek kalapos mester mellett persze más iparosok is éltek a mai Eötvös tér és a *Szeglet utca* közötti részen, ám az összeírásban szereplő nevek közül a későbbi időkre már csak a *Maglát* és a *Pollai* név maradt meg. Az összeírásban szereplő többi iparos ingatlanja más kezekbe került.

A Szeplet utca és a Piac tér közti szakaszt az urasági fundusok uralták. A Szeplet utca sarka és az urasági Korona vendégfogadó és kastély között – úgy képzeljük, kicsit egymás hegyén-hátán – négy olyan telek is volt, amelyet 1773-ban Forintos ispán bírt, majd néhány iparos telke és háza után következtek a nagy urasági épületek. Sajátos kontrasztját adta ez a városnak, hiszen a városházával – vagyis a polgári önkormányzatiság alapját képező intézménnyel – szemben helyezkedett el az urasági hatalmat megtestesítő kastély, amelyben a tisztartó, néha az ügyész és egyéb gazdatisztek is laktak. A Korona vendégfogadó és a kastély után következett nyugatra a mindenkori postamester háza.

mányozhatott.⁷⁷ A kanizsai Chinorány-háztartásban az 1770-es évek elején a következő személyek éltek:

Chinorány Leopoldus, 56 éves, házas, gyónóképes, megbérmált.

Felesége: Maria, 54 éves, férjes, gyónóképes, megbérmált.

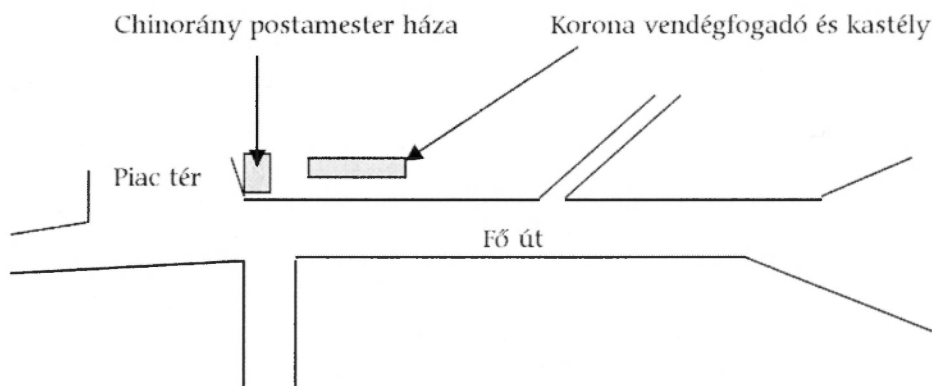
Barbara, szolgáló, 17 éves, serdülő, gyónóképes.

Catharina, szolgáló, 14 éves, serdülő, gyónóképes.

Stephanus, 20 éves, szolga, serdülő, gyónóképes.

Paulus, 16 éves, szolga, gyónóképes.

Josephus, 14 éves, szolga, gyónóképes.

A városban, a közlekedés központi helyzetéből és a város nagyságából is következően posta és postaváltó-állomás is működött. A kanizsai posta működtetése a *Chinorány*-família kétszáz éves monopóliuma volt a 18–19. században.⁷⁶ Maga a posta-épület a felszereléssel, váltólovakkal stb. a Piac tér és a Fő út sarkán álló hosszú földszintes házban volt, amelynek az udvarán őrizték a működéshez szükséges állatokat, felszereléseket. A *Chinorány*-família régi nemesi család volt Zalában, egy tagja harcolt a visszafoglaló háborúban, s majdnem megvette a Kanizsától délre lévő szentmiklósi uradalmat *de Prie* márkitól. Az 1773. évi összeírás szerint *Chinorány Leopoldé* volt a saroktelek, amiért évente 16 forint árendát fizetett az uraságnak. Ő nyerte el 1755-ben a nemesi címet, amit aztán fiaira, Antal Ferencre, Boldizsárra és lányára, Terézre hagyó-

Akárcsak korábban, most sem látunk fiúkat és lányokat a családban, ám tudjuk, hogy mindig voltak örökösök a családon belül. Mindenesetre az 5 szolga világos bizonyíték arra, hogy a familia a módosabbak közül való volt már ebben az időben is. A család növekedése az idők során folytatódott, a *Chinorány*ak nemcsak Kanizsán, hanem más zalai helységekben is éltek, így például az egyik Boldizsár nevű leszármazottból a reformkori időszakra Zala megyei főszolgabíró lett.

Elvégeztünk egy olyan, véletlenszerű kiválasztáson alapuló összehasonlító vizsgálatot is, amelyben a város közepén élő családok háztartásaiban előforduló népességet összevetettük a lényegesen kisebb méretű, s vélhetően szerényebb életszínvonalat megtestesítő Mihályi utcai lakosok háznépével.⁷⁸ A vizsgálatba mindegyik utcából 10-10 nevet von-

tunk be, olyan családokat keresve, amelyek azonosítása fundális lajstromok és a lélekösszeírások alapján lehetséges volt.

szolgálókkal. Az egy háztartásra jutó szolgálók száma átlagban 4,5 fő. Azt mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az így összeírt szolgálók elsődlegesen

Háztartások tagjai a Piaci utcában 1771—73 között

név	életkor	felesége életkora	gyermek sz. száma	szolgálók (fő)	egyéb ott (élők fő)
Nyitray Elisabeth	58	-	4	4	-
Forintos Gábor	48	33	6	10	-
Lengyel András	59	50	-	4	-
Herczer József	39	48	4	3	-
Skrem János	56	56	-	11	-
Valerián József	30	22	1	4	3
Török Márton	30	21	2	7	-
Zsull Mihályne	45	-	2	-	7
Hariacs Márton	45	-	-	2	-
Polák Jakab	35	28	4	1	-

Háztartások tagjai a Miháldi utcában 1771—73 között

név	életkor	felesége életkora	gyermek sz. száma	szolgálók (fő)	egyéb ott (élők fő)
Huszkó József	45	36	3	-	3
Vadász János	30	25	2	-	-
Vadász Mátyás	80	-	-	-	2
Tráknayák János	50	39	1	-	5
Szuhanek János	40	29	3	-	4
Hajdú Ferenc	45	45	3	-	-
Martinecz János	49	30	2	-	-
Kollarics István	45	50	3	-	5
Majninger András	40	20	1	-	-
Vueskovics József	35	28	3	-	-

A véletlenszerű kiválasztás eredményeképpen néhány foglalkozási csoport megfigyelhető az említett 20 esetben. A Piaci utcában a kiválasztottak között iparosok fordulnak elő legnagyobb számban; így például ott volt az 1766-ban polgárjogot nyert Valerián József gombkötő; a Muraközből bevándorolt és 1759-ben polgárjogot szerzett Zsull Mihály takács özvegye; az 1762-ben polgárjogot szerzett kanizsai származású Polák Jakab szabó.⁷⁹ Rákerült a listára a kereskedő Skrem János is. De voltak itt nemes emberek is, így Forintos Gábor urasági ispán, akinek felesége a többek között Somogy vármegyében is birtokos Skerlecz famíliából való.⁸⁰ Ezzel szemben a Miháldi utcai lakosok között csak egy varga és egy kőműves volt, a többiek ún. lakók voltak, s nem tudunk arról, hogy közülük az 1760—80-as évek között polgárjogot szerzett volna bárki is.

A táblázat adatai magukért beszélnek. Látható, hogy a Piaci utcai lakosok esetében Zsull Mihályne kivételével mindenhol rendelkeztek a családfők

fiatalkorúak voltak, ám a Herczer-, a Forintos- és a Skrem-házban nagykorúak is voltak szép számmal. A kiválasztott 10 háztartás átlagos létszáma 9,4 fő, ugyanakkor azt hangsúlyoznunk kell, hogy nem a gyermekek miatt duzzadt fel a háztartások létszáma, hiszen a jelzett családfők életkora viszonylag magas volt, így több esetben (Skrem, Lengyel, Zsull, Hariacs) láthattuk, hogy már nem élnek ott a gyerekek, vélhetően felnőtté váltak, elköltöztek. Ez egyben azt is jelenti, hogy ebben az utcában a háztartások létszáma a szolgálók száma miatt volt magas.

Teljesen más tendenciát tapasztalunk a Miháldi utcai lakók esetében. A családfők nagyjából hasonló átlagéletkorúak a Piaci utcaiakhoz képest, ám valamivel több a gyermek. A legnagyobb különbség azonban az, hogy nincs olyan háztartás, ahol szolgálók lennének. A szolgálhiányt, s vélhetően az alacsonyabb jövedelmeket pótolhatta az, hogy itt lényegesen magasabb az egyéb kategória: ez azt je-

lentette, hogy az egyes fundusokon az ott lakásért valószínűleg fizető családok jelentek meg. Hangsúlyozzuk, hogy itt általában családkról van szó, hiszen sok esetben találunk példákat arra, hogy az ott lakóknak már gyerekeik is vannak (Huszkó-, Tráknay- és Kollarics-háztartás). Szemben a központi területek 9,4 fős átlagával, itt egy háztartásra mindössze 5,2 fő jut, ami világosan mutatja a gazdasági, vagyoni és jövedelmi különbségeket, s akkor még nem is említettük, hogy a Piaci utcai telkek első osztályúak, míg a Miháldi utcaiak pedig másodosztályúak voltak.⁸¹

Ha visszalépünk a Piaci utcai nyilvántartáshoz, akkor azt láthatjuk, hogy a funduális könyvben jelzett 250. számú telektől északra fordult az útirány, hiszen elértük a Piac teret. A Chinorány-ház után a Piac tér első háza még mindig az uraság telkén volt, ahol maga az Inspektor lakott, de az is lehet, hogy az inspektor házát bérbe adták *Lancsák Ádámnak*, akiről tudjuk, hogy korábban Légrádon szűcs volt, s 1746-ban avatták polgárrá.⁸² Mellette északi irányban következett *Hegedűs Antal* gazda, *Popovics Dömötör* kereskedő és *Metvevics Mátyás* borbély telke és háza.

Az 1745-től 1826-ig regisztrált, s viszonylag teljesnek tekinthető *Polgárok lajstroma* adatait összevethetjük az 1771–73 közötti időre kialakított Piaci utcai névsorunkkal. Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Fő utcában lakó és fundussal rendelkező iparosok és gazdák több mint a fele polgárnak (purgernek) minősült, s ez a 15–20%-ot kitevő purgeri össznépszerűség-aránynál lényegesen magasabb. Ez is egyértelműen mutatja, hogy az 1770-es évek elején a városközpontot a tradicionális iparos réteg uralta, amit az is bizonyít, hogy a mezővárosi önkormányzat irányítása is az ő kezükben volt, közülük kerültek ki a város vezetői. Szinte teljesen purgerek által lakott volt a Fő útnak a Városházától a mai Deák térig lakott déli oldala, s hasonlóan nagy számban fordulnak elő a bal oldalon is, akárcsak a Városházával szembeni északi oldalon. Nagykanizsán 1773-ban a meglévő 382 fundusból mindössze 28 volt urasági jellegű, vagyis a telkek 94%-a a városlakók birtokában volt. (Kiskanizsán még egyszerűbb a helyzet, mert ott az összesen 200 telekből csak kettő volt a földesúré.) A nagykanizsai urasági fundusok között ott volt a négy vendégfogadó, a kastély, az ispán által használt négy Fő utcai házhely, a mézsárszék, a svájcéria, a kukoricáskert, a csordás ház, míg a többit különböző személyeknek bérbe adták. Erős a gyanúnk, hogy nem szerepel minden a felsorolásban, mert valószínűleg a két sörházat a bérlő neve alatt vették fel, de érdemben a két sörfőzdei épület és telek nem változtatja meg az arányokat. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Nagykanizsán a telkek alapvetően a városiak kezé-

ben voltak, viszont minden új telek kialakítása csakis földesúri földből történhetett.

Látnunk kell azonban, hogy a városközpontot sohasem sikerült teljesen a purgereknek megszerelni. Egyrészt a hagyományosan jelentős földesúri fundusok tulajdonjoga és árendálási gyakorlata miatt, másrészt pedig azért, mert a nagyszámú urasági kiszolgáló- és irányítóserég meghatározó fontosságú volt már az 1770-es években is. Az északi oldalon lévő földesúri kastély, a Korona vendégfogadó, a Chinorány-ház, s fölötté az Inspektor háza erős ellensúlyt képezett a városi polgárok befolyásával szemben, hiszen a tulajdonosok és használók (inspektor, jószágkormányzó, ispán stb.) általában nemesi származásúak voltak, s máshol tekintélyes földbirtokkal is rendelkeztek. Ugyanakkor az urasági fundusokra egyre több olyan népelem költözött be contractussal, amely elütött a városlakó katolikus többségtől. A kereskedelmi fejezetekben részletesen bemutatjuk ezeket a csoportokat, most csak annyit említünk meg róluk, hogy megjelentek a város közepén a görögkeleti vallású kereskedők, többek között az 1773. évi összeírás szerint a Chinorány-háztól északra, a Piac tér keleti oldalának közepén ott állt már a régi Popovics-ház, amely ugyan 1798-ban leégett, ám hamar újjáépítették. Ez az épület *Popovics Dömötör* kereskedő családjáé, s az volt egészen a 19. század közepéig a Piac térnek ez a fontos épülete, amelyben több boltot alakítottak ki.⁸³ A ház mögött, az utcával párhuzamosan ott állt 1960-ban történt lebontásáig a kanizsai görögkeleti vallásúak imaháza. Popovicsék mellett egyéb kereskedők is megjelentek Kanizsán, így például itt élt már *Millner János* kalmár, és a jelentős kereskedelmi központnak számító Sümeg városából Kanizsára költözött *Góry László* kereskedő is;⁸⁴ a Szigeti úton lakott a polgárjogot szerzett *Kelle János* kereskedő; a Fő utca északi részén volt háza *Fischer Józsefnek*, aki vélhetően a Bajorországból beköltözött *Fischer Ignác* kereskedő leszármazottja lehetett stb. Mindez már mutatta az idők változását: a városközpontban a hagyományos polgárság és az urasági árendások mellett megjelentek a kereskedők is. Ok azonban még mindig keresztény kereskedők voltak, a város központjában ekkor még zsidó kereskedők nem telepedhettek le.

Úgy tűnik, hogy az 1770-es évek elejére kialakult a város közepének térszerkezete. A városi földfelmérés alapvetően rögzítette a telkek formáját, méretét, meghatározta birtoklóikat. Az úrbéri szerződések révén a városi lakosok joga volt a birtokcsere, s ezt az 1773. évi szerződés, valamint a jóval később létrejött 1811. évi úrbéri contractus is világosan rögzítette. Meghatározták a telkek után fizetendő terhek nagyságát.⁸⁵ Bár képek természetesen nem maradtak fenn a hetvenes évek épülete-

iról, ám azt gondoljuk, hogy a fundusok kimérésével valószínűleg egyszerűsödött a házépítés lehetősége. Ebben az időben még országosan szinte mindenhol alapvetően vert falú avagy gerendatalpakra épített lakóházakat építettek, amelyek általában kicsik és gyúlékonyak voltak, de az újrāépítésük viszonylag olcsó és gyors lehetett.

Szólnunk kell még a zsidóság beköltözéséről is (erről is a kereskedeletörténeti fejezetben található az olvasó részletes elemzést), főleg azért, mert az 1778. évi vármegyei zsidóösszeírás 46, míg az 1782. évi már 48 nevet sorol fel Kanizsán.⁸⁶ A zsidók közül fundusok szerint csak néhányat tudunk elhelyezni: tudjuk például, hogy a Légrádi úton — ahol jelentős mennyiségű földesúri telek volt — többen éltek, így például *Leblies József*, *Sapfl Izrael* stb. A zsidók telekkel és kertekkel nem rendelkezettek, így ők csak a földesúri szerződésekben pontosan meghatározott házhasználók lehettek. A beköltöző zsidóság elsődlegesen bérlő volt, a különböző urasági regálejogon létező objektumokat, a mézárszéket, a sörházat s egyéb boltokat árendálták ki, s a korabeli városi rendszernek megfelelően elkülönült társadalmi csoportot alkottak, megtartva közösségi-felekezeti szokásaikat. Érdekes azonban, hogy a központi urasági házban lévő vendégfogadót nem adták ki zsidó bérlőnek, hiszen a „kastély” egybe volt építve a Korona vendégfogadóval, amelyet a 18. század közepe felé alakítottak ki, s mivel ez a gróf háza volt, így ott nem tűrtek meg izraelitákat.

Bár az 1753. évi és az 1773. évi úrbéri szerződések szövege szerint a városban az uraságnak csak egy vendégfogadója volt, az 1773. évi funduális könyv tanúsága szerint ez nem igaz, hiszen a telekkönyv pontosan megjelölte a vendégfogadók helyét s két esetben a nevét is. Így tudjuk, hogy a Szigeti utcában a 29. szám alatt említenek egy fogadót, a 98. szám alatt nevezték meg a Bárány vendégfogadót, a 248—249. számú telken volt a Korona vendégfogadó, míg a 372. szám alatt is állt egy urasági vendégfogadó. (Azt már itt hangsúlyoznunk kell, hogy a későbbi, a Német utca elejére épített Bárány vendégfogadó nem volt azonos az 1773-ban a Szigeti utcában lévő intézménnyel.)⁸⁷ Az évszámok miatt szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy ezek az 1760-as évek végén és az 1770-es évek elején épülhettek. Létrejöttüket a kereskedelem élénkülése és az egyre jelentősebb átmenő forgalom kiszolgálásának szükségessége motiválhatta.

Talán úgy érezhető, hogy érdemtelenül keveset foglalkoztunk a kiskanizsai városrész utcarendszerével s térszerkezeti viszonyaival. Ez igaz is, ám két fontos tényezőre mindenképpen fel kell hívunk a figyelmet. Az egyik az, hogy a gazdaság- és társadalomtörténetileg is hasznosítható forrá-

sok döntő többsége a jelentősebb méretű nagykanizsai városrészre vonatkozóan maradt fenn, a másik tényező pedig az, hogy a hosszú távú fejlődésben egyértelműen a nagykanizsai városrész volt a motor, s annak belső átalakulása döntötte el az egész együttes város jövőjét. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a város a vizsgált korszakban egységes város volt, még akkor is, ha teljesen elmentéses irányú fejlődési folyamatok figyelhetők meg a két városrészben. Ám a különböző irányú gazdasági folyamatok egymást kiegészítették, vagyis komplementer hatást eredményeztek.

Barbarits Lajos a *Belsőségek birtoklve* alapján azt írja, hogy a kiskanizsai városrésznek két utcája volt, az Alsó és a Felső utca. Az 1786-ból való térkép alapján azonban legalább 10 utcát tudunk elkülöníteni, de sajnos utcanévjegyzék nem maradt fenn. A kiskanizsai utcák legfontosabbja kétségtelenül a Varasdi út volt, amely nyugat-keleti irányban átszelte a várost, s amelynek két oldalán jöttek létre leágaztatott utcák. A városrész laposabb volt, mint a folyamatos emelkedőre épült nyugati, nagykanizsai oldal. A korabeli térképen az is világosan látszik, hogy a Varasdi útról a környék települései felé nyíltak utcák. Ezek között azonosítható a dél felé nyíló Bajcsai út, valamint a délnyugat felé kiágazó Szeptetneki út, s mindjárt tegyük hozzá, hogy ez a két út a kanizsai uradalom részét képezte, ahol minden bizonnyal jelentős áruforgalom zajlott Kanizsa város irányába. Mindegyik út fontos lehetett a városnak is, hiszen Bajcsán keresztül elérhető volt a szintén az uradalomhoz tartozó Fityeháza, s az úton továbbhaladva az a Murakeresztúr, ahol réven át lehetett kelni a folyón. A szeptetneki út kapcsolta be Tótszerdahelyt a kanizsai piac körzetébe. A néprajzi szakirodalomból ismert, hogy a tótszerdahelyi kereskedők mindig jelen voltak a forgalmas kanizsai vásáron.⁸⁸ Az 1753. évi dűlőfelsorolás is beszél már egy Pivári útról, amely a Pivári malom felé vezetett; Kiskanizsa keleti részéről indult s a mocsár mellett déli irányba ment. A Pivári malommal kapcsolatban pedig létezett egy sziget is, amely a berek részét képezte, s ezért örök vita tárgya volt a kanizsai népesség és a földesúr között.⁸⁹ A kiskanizsai városrész közepéből északi irányba olyan út vezetett ki, amelynek első pontja Homokkomárom lehetett, ugyanakkor erről az útról ágazott le az a dűlő, amely a berket északról átvágta, s bevezetett a nagykanizsai Magyar utca északi pontjába. Még megjegyezzük, hogy a 10 utca közül a Varasdi út végig telkesített utca volt, nincsenek törések, hiátusok a térképen. E Fő út mellett vastagabban húzták a telkek vonalát, amely vélhetően a téglából való épületeket jelzi, s ugyancsak vastagabbak a térképen a bajcsai és a szeptetneki, valamint a Pivári út melletti házak jelei is. A kiskanizsai te-

mető a bajcsai út déli részén helyezkedett el. Az 1786. évi látkép szerint a kiskanizsai városrész legnagyobb temploma a Fő út elején található, közvetlenül a bajcsai út elágazásánál, az út északi oldalán. A két városrész központja között kb. 1 km távolság volt, ezt a korabeli szekerező, állathajtó technikával fél óra alatt járhatták végig, ugyanakkor a vár mellett lévő állatvásárok alkalmával már nem voltak hátrányban a kiskanizsaiak.

Az 1773. évi fundális könyv részletesen tartalmazza a kiskanizsai városrész telkeit és a lakosok által használt földek méretét is. Forrásunk 200 városi telket sorol fel, amelyeknek döntő többségét a 2. osztályba sorolták. Meg kell jegyeznünk viszont, hogy volt a városnak néhány olyan része, ahol — akárcsak Nagykanizsán — sorban megje-

mélyneveknél, akárcsak korábban Nagykanizsán, a minden városban nagy tömegben jelenlévő családneveket kihagytuk a vizsgálatból, helyettük inkább a tipikus kanizsai neveket választottuk ki. Ilyennek tekintettük a Pländer, a Poszavec, a Pavics, az Auer, a Szerecz, a Sárecz, a Polay, az Eötvös, a Davidovics stb. neveket, hiszen a különböző névlistákat tanulmányozva azt láttuk, hogy viszonylag nagy számban fordulnak elő. Az eltérő írásmódból származó különbségek miatt a névváltozatokat természetesen egységesíteni kellett, hiszen a néha jelentős különbségek a számítógép számára nehézséget jelentettek volna. Vizsgálatunk kimutatta, hogy a tipikus helyi családnevek az 1770-es évek elején általában mindkét városrészben előfordulnak.

Tipikus kanizsai családnevek előfordulási száma a két városrészben

<i>családnevek</i>	<i>Nagykanizsán</i>	<i>Kiskanizsán</i>
Pländer	1	7
Davidovics	1	3
Poszovecz	6	1
Sárecz	2	-
Szerecz	1	2
Karlovics	2	3
Pavics	2	2
Polay	1	7
Eötvös (Ötvös)	2	4
Peicsics	3	1

lentek az 1. osztályú telkek, s ez itt is arra utal, hogy ezek a telkek jelentették a városrész közepét. Ezek a középponti telkek az uraság kiskanizsai háza melletti, valamint a templom melletti területen helyezkedtek el. Szintén jellemzője az 1. osztályú telkeknek, hogy bár Kiskanizsa alapvetően agrárvidék volt, a jobb fundusokat mégis a városban lakó nagyon csekély számú iparos tudta elfoglalni. Az alig több mint egy tucatnyi iparos főleg takács, pintér és bogárn volt.⁹⁰

Kutatásunk során nagy figyelmet fordítottunk arra az alapvető kérdésre, hogy a két városrész családjai, telektulajdonosai között van-e azonoság. Elképzelhetőnek tartottuk ugyanis azt, hogy a kisebb földekkel rendelkező nagykanizsai városrész tulajdonosai a relatíve tágasabb Kiskanizsán szereznek birtokot. Úgy véltük, hogy mivel ennek jogi akadálya nem volt, a személy- és családnevek keresése során erre is tudunk válaszolni. A sze-

A táblázat adatai alapján világos tendencia, hogy az egyes kanizsai családok vélhetően az egyik városrészben telepedtek le, ott terebélyesedett a család, de egy idő után egy-egy családtag megjelent a másik városrészben is. Így például a Poszovecz család alapvetően nagykanizsai volt, ahol a familiának 6 felnőtt tagja is élt, ám *Poszovecz János* kiskanizsai volt már. Azt hangsúlyozzuk, hogy a kiválasztott és megvizsgált 10 családnév 51 esetében mindössze 11 teljes névazonosságot fedeztünk fel, azonban a lélekösszeírás nem túl megbízható életkor-megjelölése miatt a 11-ből mindösszesen 8 esetében feltételezhetünk teljes személyazonosságot. Mindebből úgy tűnik, hogy a két városrészben élők között voltak ugyan familiáris kapcsolatok, ám az egymástól való távolság és az eltérő gazdasági rendszer, a fundussal való rendelkezés egyre inkább megkülönböztette a két kanizsai városrész lakóit és polgárait.

III. A VÁROS TERÜLETI SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSAI A 18—19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

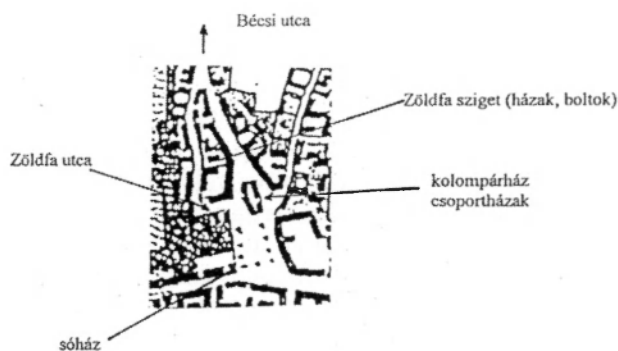
A város az 1770-es évek elején még mindig csak szendergett. A funduslistákat és a társadalmi tagozódásra utaló forrásainkat vizsgálva azt látjuk, hogy a népesség az igen tekintélyes nagyságrendű beáramlás révén folyamatosan növekedett, a város átalakulása szempontjából jelentős elmozdulást mégsem érzünk. A város ingatlanszerkezete még mindig a hagyományos polipszerű formát mutatta, bár kétségtelenül növekedett a házak száma, a telekosztódás révén erősödött a beépítettség az egyes utcákon belül. 1753 után 1773-ban újra megkötötték a tartós úrbéri szerződést, amelynek alapelvei — a berki területet leszámítva — 1811-ig megmaradtak. A város vezetése a tradicionális német iparos polgárság kezében volt, a céhszervezetek erősödtek, a város belső jogi lehetőségei adottak voltak stb., de emögött nem nagyon látjuk a továbblépés lehetőségét. A változás lehetőségét a 18. század utolsó harmadában meginduló gazdasági pezsgés teremtette meg, amikor is a folyamatosan erősödő állami és magánkereslet új kihívásokat hozott a nyugat-dunántúli társadalom számára. Eddig a városi lakosság megélt a tradicionális ipari és mezőgazdasági termeléséből, a vásárokon eladott késztermékből, most viszont hirtelen kinyílt a világ, újabb és újabb gazdasági impulzusok érték a várost.

A város népességét tekintve a növekedés folyamatos. 1784-ben mintegy 5100-an, ezzel szemben az 1820-as évek vége felé már mintegy 7000-en éltek a két Kanizsán.⁹¹ A városi népesség számbeli növekedése mögött továbbra is az állandó jellegű bevándorlás állt: folyamatosan érkeztek olyan bel- és külföldiek, akik a legkülönbözőbb foglalkozásokat űzték. Egyre több városi lakos került be a polgárok közé. A purgerek elitrétegében az iparosok mellett erősödő arányt képviseltek a kereskedők, akik között a háborús évek alatt hamar megindult a szakosodás, a távolsági nagykereskedelmet folytató kalmárok mellett a helyi kiskereskedők és boltosok, a hagyományos szatócsok és házalók száma is növekedett. A tömeget persze nem az elit adta: a létszámemelkedés mögött főleg a szegényebb társadalmi rétegek számának dinamikus emelkedése áll.

A város területi terjeszkedése alapvetően két tényezőben, az utcák és a házak számának szaporodásában is látszik. Egy 1799. évi forrástörredék szerint az 1772-ben meglévő 14 nagykanizsai utca a keleti városrészben 23-ra szaporodott.⁹² A 18. század végén a következő utcákat írták össze: Pécsi, Főpiaci, Fő utca, Miháldi, Pesti, Bécsi, Warasdi, Német, Kapronczai, Szentgyörgyvári, Szeglet, Csordás, Mezei, Vízi, Kispiarcsi, Zárda, Zöldfa, Rózsa,

Tanodalmi, Fülöp, Kereszt, Öröm utca, Új Világ, továbbá két tér is volt már: a Sétatér és a Tanodalmi tér. Felsorolásunk elejére a régi utcaneveket helyeztük, ahol néhány névváltozás történt ugyan, ám még így is világosan látszik, hogy a korábbi, az 1773. évi állapothoz képest 11 új utcával és két térrel gazdagodott a város. Nézzük, melyek voltak a jelentősebb változások!

Az első szembetűnő átalakulás a Piac tér környékén ment végbe, hiszen először is elkülönült egymástól a Főpiaci és a Kispiaci terület, másrészt pedig megjelent mellettük a Zöldfa utca. Ez azt jelenti, hogy a hagyományos Nagypiac a mai Erzsébet térnek a közepén, az ún. csoportházak alatti területre szorítkozott, ugyanakkor a Piac északkeleti részén, a Zöldfa vendéglő előtt és tőle nyugati irányban kezdett kialakulni a Kispiac, amely főleg boltjaival és a napi vásáraival volt fontos a város számára. Későbbi, az 1850-es évekből származó források is megerősítik a Nagy- és a Kispiac területi különbségét. Ez egyben azt is magával hozta, hogy a Zöldfa vendéglőtől nyugati irányban kialakult egy néhány fundust tömörítő kis utca, amelyből északra nyílt a Várhely utca. Ez visszacsatolódtott a Bécsi útra, s ennek eredményeképpen a századforduló körül a tér északi részén elnyújtott háromszög alakú kis épületsziget alakult ki (maig őrzi akkori jellegét).

Mindez azt jelenti, hogy a századforduló környékén Nagykanizsa városrész központi területe jelentősen átépült. Egyre másra jelentek meg olyan épületek, amelyek főleg nagykereskedők és helyi boltosok tevékenységeként épülhettek. Ehhez persze hozzátartozott, hogy az itt lakó iparosok eladták

telkeiket, s a fundusokon új épületek jöhettek létre. Jó példa erre a háromszög alakú, a fenti rajzon általunk csak önkényesen Zöldfa-szigetnek nevezett hatalmas tömb, ahová később nagy nevet szerző családok építettek a régi földszintes, zsúpos házak helyére emeletes, cseréppel fedett kastélyszerű épületet. Kiemelkedik ezek közül a Strasser család által 1820 körül építtetett, a későbbi tulajdonosról csak Gutmann-palotának nevezett épület, amely a Zöldfa-tömb keleti oldalán, tehát abszolút központi helyen áll.⁹³ A tér északkeleti oldalán 1800 körül épült fel el az a gabonaraktár, amelynek ma is megvan az eredeti homlokzata, ezt az épületet a későbbiekben a Danneberg J.—Weiss gabona—és terménykereskedő cég használta magtárként.

A Piac tér északnyugati részén, szemközt a Zöldfa vendéghozadával helyezkedtek el azok az ún. csoportházak, amelyek a 18. század vége felé épülhettek. E hosszúkás, földszintes épületek korábban a Német utca és a Piac tér sarkán lévő királyi sóhivatal tisztjei számára épültek, amit az is mutat, hogy az 1822. évi térkép is úgy említi őket, mint *Soó Tiszti Lakás*.⁹⁴ A csoportházak mellett volt egy — a későbbiekben bizonyosan — emeletes épület, amit *Kolompár Háza-ként* jelöl a térkép. Azt viszont az összeírásokból, helyrajzi és házszámokból valószínűsíthetjük, hogy ezek az épületek, de legalábbis a „sós lakások” a reformkor idejére már egyszerű raktárak és boltok lehettek. A Piac tér és a Német utca sarkán még mindig ott állt a sóház és a vámház.⁹⁵ Az 1750-es években a sóházból *Királyi Só Hivatal* lett, s itt működött Zala és Somogy megye elosztó szerve, a Sójövedéki Hivatal és raktár egészen 1870-ig.⁹⁶ A hatalmas térséget délről részben a barokk stílusban emelt urasági épület, a későbbiekben *Vasemberház*-nak nevezett épület zárta le. Az épületben több vaskereskedés is működött a későbbiekben (így pl. a Tripammer-, a Hauser-, a Weiser-bolt-ról tudunk), s valamelyik kereskedő cégére alapján nevezte el a köznyelv. A Vasemberházban boltok voltak, az épület térre néző északi és keleti oldala mellett, esetleg vele egybeépítve volt a már emlegetett Serház (ez volt a nagy serház, míg az Ispita utcában volt a kisserház). A Fő utca és a Piac tér körüli épületek építkezési sajátossága volt, hogy általában L alakú, ritkábban U alakú építmények voltak, hozzájuk értelemszerűen egy belső udvar is tartozott. A Piac tér keleti oldalán eleinte inkább iparosok, később pedig egyre inkább kereskedő családok épületei helyezkedtek el, alul általában boltok, föllette vagy hátul az udvarban vagy az épületszárnyban maga a lakás. A Piac tér déli részén egy ráccsal körbevett Szentháromság-szobor állt, amit még 1758-ban Inkey Boldizsár készíttetett.⁹⁷

De nemcsak a Piac tér környéke alakult át, az utcabővülés egész Nagykanizsán jellemző volt. Mondottuk már korábban, hogy a város terjeszkedése a

18. században alapvetően az öt főirány mentén kifelé történt. Nos, úgy tűnik, hogy az egyes utcák kifelé tovább nőttek a 18—19. század fordulóján is, ám kétségtelenül megindult egy összekötő utcahálózat kiépítése is. A korábban szinte önálló egységként létező Miháldi—Czigány—Új utca környéke tovább bővült, és egyre szervezettebben kapcsolódott a többi utcához, hiszen megépítették a Kereszt utcát, amely nevéből következően is a nyugati utcák felé való összekötés lehetőségét adta. A Sopronyi utca—Eötvös tér—Récsei utca—Miháldi utca—Rózsa utca egy szabályos négyszöget alkotva zárta a keleti területek jelentős részét, javítva ezzel az utcában lakók mobilitását. A déli városrészben is változások figyelhetők meg, hiszen a kelet-nyugat tengelyt képező Varasdi út — Fő utca alatt párhuzamosan megjelent a Fülöp utca, amelynek a déli oldalán telkek jöhettek létre (az északi oldalon nem, hiszen ott a Fő út telkeinek udvari végződése volt). A Légrádi út egyre karakterisztikusabb formát öltött, s ugyanakkor a Tizenhárom városi tér, vagyis a Szentgyörgyvári utca és a Fő út találkozásánál kinyúló hatalmas háromszög is kezdte elnyerni mai formáját (Deák tér). Helyileg a Sétatér a Szentgyörgyvári utca déli végén jött létre, ahol hosszú időn keresztül volt egy hatalmas kert. Az Eötvös tér északi oldalán is kialakult egy Sétatér, s jelezzük, hogy a Piac tér nyugati oldalán, a Zöldfa vendéglő alatti részen is létrehoztak egy fás-kertes parkot.

Az utcarendszerrel kapcsolatos alapkérdés az utcák szaporodása és a minőség javítása volt. A kanizsai utak ugyanolyan gyenge minőségűek voltak, mint bárhol máshol az országban, a különbség csak annyi volt, hogy itt az utak terhelése sokszorosan meghaladta egy átlagos város utcarendszerének terhelését. Az utca legnagyobb ellensége a víz volt, mert egyrészt hiányoztak a városban a vízelvezető csatornák, másrészt pedig a nagykanizsai városrész gödrös jellegű volt. Egy-egy kiadósabb eső vagy hóolvadás után szinte mozdulni sem lehetett az utakon, nemhogy szállítani. Barbarits Lajos munkájában a városkép kialakulásánál megemlíti a „*Sárecz-tengert*”, amely a mai Eötvös tér környékén jött létre. A „*Sárecz*” név a mezőváros egy régi családjának nevét jelenti, az ő fundusuk környékén alakult ki a sártenger. Ezt az is bizonyítja, hogy a már emlegetett funduskimutatásban a tér mellett az egyik névtelen utca elején valóban élt egy Sárecz Ferenc nevű gazda és csizmadia, de még a reformkorban is találunk ott egy Sárecz nevű csizmadiát. Az említett helyen nagyobb esők után annyi víz gyűlt össze, hogy abban lovakat lehetett úsztatni, s a hatalmas pocsolyában gyerekek és felnőttek fürdőzhatték. Az 1830-as évek elején létrejött megyei útleírás is egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „*A Piaristák Collegiuma előtt lévő Sárecz-Tenger*”, vagyis az elnevezés elfogadott lehetett abban az időben. Büntetésből en-

nek a mély gödörnek a vízébe mártották vaspántokból összeállított ketrecekben azokat a szappanosokat és pékeket, akik a termékek előállításakor csaltak.⁹⁸ Valójában a hatalmas gödör a téglavetők anyagfelhasználása miatt alakult ki, így minden bizonnyal van alapja a *Vladimir Bronyevszkij* által 1810-ben leírtak egy részének: „Képzeljének olvasóim két meredek között egy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik, mintegy azért, hogy ide folyjon le, és itt gyűljön össze minden szenny és mocskok.”⁹⁹ Ilyen értelemben a berekcsatornák megásása a belvárosnak semmit sem segített. Volt még a város északi részén egy kelet—nyugat irányú patak is, mégpedig az Ördögárok, amelynek szabályozásával a későbbi Rákóczi út környékét tudták árvízmentesíteni. Ha az Ördögárok kiöntött, az északi rétek is víz alá kerülhettek, s a 19. század első felében a Cigány, az Új és a Récsei utcák vidéke is veszeléztetetté vált.¹⁰⁰

A Sárecz-tengeren kívül a városban még máshol is voltak nagyobb belvizek. Egy ilyen hely volt a Ciglenice, amely a Szentgyörgyvári út—Eötvös-tér—Sopronyi utcák villájában, annak déli részén jött létre, valahol a mai Kossuth tér alsó részén. Itt az volt a baj, hogy a dél felé folydogáló esővizekből gyűlt patakok folyamatosan mosták az utcák partjait, a hordalékot lerakták, s nagy esők után itt is egy valóságos tó jött létre. Egy későbbi visszaemlékezésből tudjuk, hogy a Ciglenice tóban nyáron ruhát mostak, télen pedig korcsályozó és csúszkáló hely volt, amely a mélysége miatt komolyabb tragédiákat is okozhatott. A tavat, amelyet az 1857. évi színes haditérkép is világosan jelöl, a városban németül Ziegel-see-nek nevezték, innen származik a Ciglenice elnevezés.¹⁰¹ A temető környékén a belvizek miatt örökösen megoldatlan közlekedési problémák keletkeztek. A vizes, sáros helyekről tudjuk azt is, hogy volt olyan téli eső, amely után a szekér belefagyott a sárba.¹⁰² A lakosok persze találmányok voltak: esetenként gerendákat fektettek keresztbe az úton, azokon lehetett átkelni a másik oldalra, máskor rőzsekötegeket és kavicsot szórtak le, néha gólyalábakat használtak.¹⁰³

Maguk az utcák is katasztrofális állapotban voltak. Ha a *T. Mérey Klára és Bencze Géza* által közölt forrásadatok alapján szemléljük a város utcáit, akkor azt látjuk, hogy a nagy országos utakat még csak-csak javították, ám a kisebbekkel semmi sem történt.¹⁰⁴ A Bécs felé vezető Magyar utcáról például azt írták, hogy „...még jobban meg kívánnya a kövecsezést... Földje a meg nevezett távolságra a Patika Házig agyagos — onnénd pedig Magyar utzán keresztül folyó patakig porhanyó — a Magyar utza vége felé egészen a lasnaki vendégfogadóig — homokos...” Ha esett, akkor Nagykanizsán belül még a lejtőkkel is meg kellett küzdenie a közlekedőnek; a Sopronyi utcáról avagy Pestről érkezett utas szá-

mára egészen a berekig lejtett az út, s ha a Piacnál északra fordult a Magyar utca irányába, csak akkor jutott egyenes útra. Az utcák szélességével nem volt baj, hiszen mind a Fő út, mind a Bécsi út mintegy 6 öl széles volt, vagyis azon kényelmesen kerülhették egymást a szállító járművek. Az 1820-as évek vége felé a Német utca folytatását jelentő „vám utat csináltatja a Nagy M. Batthyány Fülöp Ő Hercezsége.” A kiskanizsai utak még rosszabbak voltak, a talaj süppedősebb, homokosabb volt, s ráadásul keskenyebb is: „Kis Kanisai utzán a piatzig az út nagyon keskeny, és süppedős — a piatzon keresztül a város végéig homokos...”¹⁰⁵ A város népességének úrbéres település lakosaként közmunkát kellett teljesítenie, ami az utcák javításának legalább a lehetőségét megadta.

Mindez azonban világosan jelezte a városnak, hogy a kereskedelmi forgalom növekedése s a napoleoni háborús időszak emelkedő tendenciát mutató igényei miatt szilárd burkolatú utakat kell létrehozni. Magyarországon azonban ebben az időben technológiailag még csak igen gyenge kivitelezési módszereket ismertek.¹⁰⁶ Mivel Kanizsa környékén kőbánya nem volt, szilárd burkolóanyag gyanánt maradt a Mura folyó kavicsa, amelynek a városba szekerézése, lassú és költséges volt.¹⁰⁷ Másik, helybeli megoldásként a téglával kirakott utcaburkolat kínálkozott, amelyhez a gyalogjárókat és az egyes portákról kivezető hidakat is javítani kellett. Tégláégetője a városnak is és az uraságnak is volt, utóbbinak több is. Az első téglázott út kialakítása 1810-ben kezdődött meg, a téglá alá kavics került. A vármegye 30 000 darab téglával támogatta az útjavítást, a város tégláégetőjének felállítására pedig *Mlinarics Gergelyt* szerződtették Negovicból, akivel 320 000 téglá elkészítésére szerződtek.¹⁰⁸ A város 1812-ben kiadta azt a rendeletét, miszerint minden házigazdának a háza előtt ki kell téglázni az árkot, és arra rendes téglázott hidat kell építenie. A piros színű kiteglázott utcák (az első az Ispita utca volt) folyamatosan szaporodtak, a közlekedés ugyan hangosabb lett, ám lényegesen javult az áteresztő kapacitás.¹⁰⁹ Az utak karbantartása s további javítása azonban elkerülhetetlen feladat volt. 1844-ben 20 000 mérő kavics terítésére vállalt kötelezettséget a város, s ebből a zsidó hitközség kereskedelmileg legjobban érdekelt 70 háztulajdonosa 10 000 mérő költségét magára vállalta.¹¹⁰ Tervek születtek a Piac tér kavicsozására is, hiszen nagyobb esők után az is sártengerré vált.

A másik nagy feladat az éjszakai világítás kiépítése volt. Az természetes volt abban az időben is, hogy a kereskedelemmel együtt járó gyorsabb ütemű gazdagodás közbiztonsági kérdések tucatját veti fel. A vásárok alkalmával, de azon kívül is napirenden voltak a kisebb-nagyobb rablások, betörések, s a városi előljárásnak állandóan gondot

okozott ezeknek a kezelése. Elsősorban a kereskedők, vásárosok, valamint a forrásokban terminológiailag megkülönböztetett boltosok szenvedtek sokat. A város megmaradt Protocolluma szerint például 1798-ban *Moyses Salamon* szentpéteri zsidó ember a vásáron *Leopold Jangl* és *Pintér Tamás* kereskedő sátorától egy vég fehér cérna pántlikát elloptott, ezt a tolvaj tangájában meg is találták, s 12 pálca botütésre ítélték érte.¹¹¹ 1799-ben *Hirsch Varner* nemesdédi zsidó embert vádolták meg azzal, hogy az előző napon a piacon *Held János* kereskedő zsebéből annak írókönyvét, a benne lévő 45 forint bankócedulával ellopta, azzal elszaladt, ám a tolvaj pechjére a könyvecske kiesett a zsebéből akkor, amikor *Popovics Sándor* boltjába akart beszaladni.¹¹² Sorolhatnánk még a példákat, amelyekből látszik, igen nagyszámú tolvajlasi esetet kellett a városnak kivizsgálnia, s azokban ítélnie. Feltehetően az éjszakai tolvajlások elszaporodásából is következett, hogy egyre fontosabb kérdéssé vált a közvilágítás megoldása. 1821-ben a piac körül lakó 34 kereskedő engedélyt kapott arra, hogy saját költségükön lámpákkal ellátott két éjjeliórt fogadhassanak, akik a Piac tér boltjaira vigyáznak. Később több állólámpát állítottak fel a kereskedők a téren, s kérésükre a város elrendelte, hogy a Piac tér összes boltosa köteles a közös világításhoz hozzájárulni, s ezzel párhuzamosan a város is felállított a városháza elé egy lámpát.¹¹³ Az 1840-es években már a házzal bírókat, a ház nélkülieket és a kereskedőket egyaránt bevonták a lámpafőlszerelésbe; a három osztályba sorolt lakosok járultak hozzá a kivilágítással együtt járó költségekhez.¹¹⁴ 1837-ben a város konvenciósszerződést kötött az éjjeliőrökkel. Több szerződés is megmaradt, amelyekből tudjuk, hogy például *Jakobits József* „*Piartzi Utzai éjeli Örnek*” felfogadván, kötelessége volt „*a szokott éjjeli órákat pontosan megkiáltani, az éjeli csavargókat bekísérni, és az Elöljáróságnak engedelmességni*”.¹¹⁵ Hasonló feltételekkel fogadták fel *Zsilip Józsefet*, ugyanakkor *Szalai Györgyöt* Német utcai, *Lancsák Györgyöt* Magyar utcai, *Benedek Pált* Cigány utcai, míg *Nagy Ferencet* és *Deák Györgyöt* kiskanizsai éjjeliőrnek szerződtették. Az éjjeliőrök évi 25 forint fizetést, 2 csizmát és egy hosszú szűrt kaptak fizetségképpen. (A fizetésekhez csak annyit teszünk hozzá, hogy ugyanekkor az urasági erdőkerülő, erdőpásztor stb. 50 forintnyi összeget kapott.) Nem volt azonban problémamentes a lámpák működése, ugyanis az 1840-es években a város egyre rosszabbul állt anyagilag, így nem lehet véletlen az Életképek folyóiratban talált néhány szellemes sor, amelyeket egy korabeli tudósító jegyzett le, komor képet festve a jövőről: „*A jövő év — mint halljuk — sötétséggel fog beköszönteni Nagykanizsa városába, azaz: utcai lámpák, néhány évi szolgálatuk hálás elismerésül, nyugalomba fognak helyeztetni, ami arra mutat, hogy városunk halad — visszafelé.*”¹¹⁶

Meg kell még jegyeznünk, hogy a Piac tér és a város egyéb központi területei csak kevésbé hasonlítottak a mai, nagy épületekkel övezett jellegre; abban az időben a szegélyező házak általában laposak voltak, jó esetben emeletesek, s még a 19–20. század fordulóján is gyakoriak voltak a foghíjak, az üres telkek. Ezek a házak és fundusok közötti foghíjak nagyon lényegesek voltak biztonsági okokból, hiszen csak így számíthatott a lakosság arra, hogy a vissza-visszatérő tüzek a jelentősebb távolságok miatt lokalizálhatók. Tűz pedig igen gyakran keletkezett, néha csak magától, de gyakran erőszakos események hatására is. Egy példát ragadjunk ki, amikor a kereskedők elleni erőszak hatására támadt tűz. 1798 tavaszán többször is megpróbálták felgyújtani a Magyar utcában *Israel Josz* házát, a második kísérlet aztán sikerrel járt: „*...a Kert felől lévő Háza farozatja lángot vetvén egy szempillanatban az egész Házat a Tűz elborította...*”, a ház leégett, s mellette 27 másik épület is megsemmisült.¹¹⁷ Csak ennek az egy tüzesetnek az összkára meghaladta a 16 000 forintot. A legnagyobb kár a görög iskolát és templomot érte, amelyben 2135 forintnyi veszteség keletkezett. A kárértékek persze viszonylagosak, valószínűleg joggal jegyzi meg a jegyzőkönyv vezetője, hogy „*Zsidó Zsellérek, amint a Zsidóság Summariter bé adta, de a mint hihető, a Kár vallottak sokkal föllebb adták bé Kárukat, hogy sem szenvedtek*”.¹¹⁸ Tudjuk egy forrásból, hogy 1835-ben is volt egy nagy tűz Kanizsán. A tüzesetek kezelésében nagy szerepe volt annak, hogy 1834-ben 10 darab kézi fecskendőt szereztek be lajtoskocsival együtt, illetve hogy 1839-ben a város megtiltotta a zsúpos, szalmás házak építését.¹¹⁹ Ez is a korabeli fejlődés sajátos tünete, a környező Batthyány-uradalmakban is jószágkormányzói rendeletben határoztak a cseréptetős épületek szükségességéről.¹²⁰

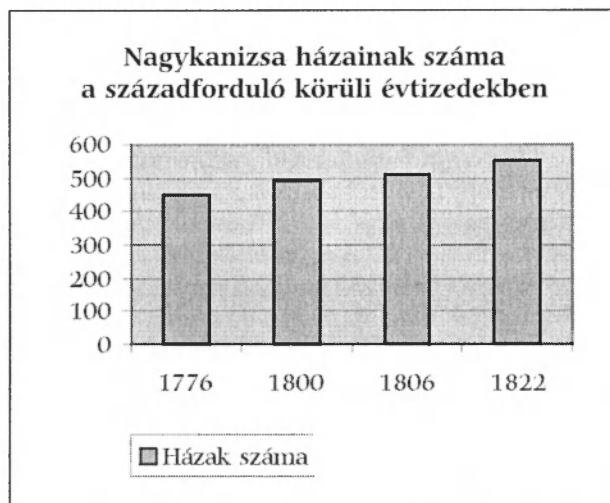
A Piac térhez hasonlóan a századforduló körüli években a Fő utca is átformálódott. A volt Ejenpart-ház most már a Csokonai Karnyónéjából is ismert *Gottlieb Mayer* nagykereskedő foglalta el, s családja a forradalom idejéig bizonyíthatóan ott is lakott (*Gottlieb Mayer*ről a kereskedelmi fejezetben adunk részletes ismertetést). A városháza másik oldalán semmi nem változott, az a házrész továbbra is az 1773-ból már ismert *Pichler* famíliáé volt. A Vasemberház viszont minden bizonnyal átépült, klasszicista formát vett fel, az alsó részében boltok voltak, az emeleten pedig lakások. A Fő út keleti részén újabb épületek tűntek fel: főleg a kereskedőházak száma szaporodott. A mai Deák tér felé eső területen az egyik kiemelkedő épület az emeletes *Axenti*-ház volt, amely a kapu fölötti zárókőbe véssé szerint 1817-ben épült, ám mellette is számos gazdag izraelita kereskedő familia háza található egészen a városházáig.¹²¹ Olyan tekintélyes családok építkeztek a Fő út déli részén, mint például a *Lachen-*

bacher, a Horschetzky, a Dobrin család stb.¹²² Tévedés lenne persze azt hinni, hogy a Fő út környéke nem változott. Erre jó példa a Felsőtemplom építése, amely alapvetően átalakította a Fő utca—Szentgyörgyvári út—Eötvös tér térségét. (Érdekes, hogy az 1822-ből való térképen még úgy jelölték a templomot, mintha az a Fő utca déli oldalán egy telek alsó végében lenne.)

Ezek között az épületek között helyezkedett el a gróf Széchenyi-féle ház is, amelyet az 1822. évi térkép is világosan jelöl. A fundus az 1803. évi összeírás szerint Geber György kalmár tulajdona volt, s maga a telek a korábban emlegetett Zsul Mátyás és Dobrovits Ignácz telke között feküdt a Fő utca déli oldalának közepén. A fundust 1805. március 24-én vásárolta meg gróf Széchenyi Ferenc a kanizsai Geber polgártól 22 500 forintért. Széchenyi gróf ekkor Somogy vármegye főispánja volt, akinek mind Zalában, mind Somogyban kiterjedt nagybirtoka volt. A Széchenyi-féle kanizsai ház az 1814. évi végrendelet szerint a pölöskei majorátushoz tartozott, tehát ahhoz a birtokrészhez, amelyet Széchenyi István örökölt. Közismert ugyanakkor, hogy Széchenyi István gróf az 1830-as évek közepén somogyi birtokait eladta testvéreinek, mivel érdeklődése egyre inkább Pesthez kötötte, s ennek esett „áldozatul” kanizsai háza is. 1839-ben a városi földkönyvből készült mérnöki kivonat már felmérte a telek és a rajta lévő ház állapotát, amelyet aztán a gróf 1840-ben eladott sóskuti Tárnok Alajosnak, a Batthyány Nepomuk János-féle uradalom exactorának, aki emellett zalai nemes volt. A szerződésben Tárnok Alajos Lackenbacher Heinrich és Schey Fülöp kereskedők engedményeseként szerepel. Tárnok Alajos 1842-től a Kanizsával határos, gróf Zichy Károly tulajdonában lévő vrászlói uradalom jószágkormányzója lett. Tárnok a volt Széchenyi-féle házát 1843-ban Zichy Károly grófnak eladta, ugyanakkor továbbra is abban lakott bérlőként, míg a ház másik részét boltként bérbe adta. A házhoz tartozott egy nagy gabonarakár is, valamint a fundus része volt még 10 23/32 hold szántó és 4 3/64 hold rétterület, maga a városi telek pedig 37/64 katasztrális holdat tett ki. 1848-ban egy becslés szerint a kanizsai birtok és épület értéke 20 688 forint volt ezüstben, ezen belül az épület értéke 13 469 forintot tett ki. Ez volt az a ház, amelyet a későbbiekben Tárnok-háznak neveztek a városban. Az épület 1857-ig maradt Zichy gróf birtokában, ekkor Tárnok kiköltözött, Batthyány utcai házába ment át, az épület pedig a Zichy testvérek osztozkodása következtében báró Walterskirchen Lajosné született gróf Zichy Mária tulajdonába ment át.¹²³

Írásunkban lassan átcúsztunk az utcák szintjéről a házak ismertetésébe, amit persze a logikai menetünk is magyaráz. Nézzük meg először, mit

mutatnak a házak számáról informáló levéltári források adatai!¹²⁴

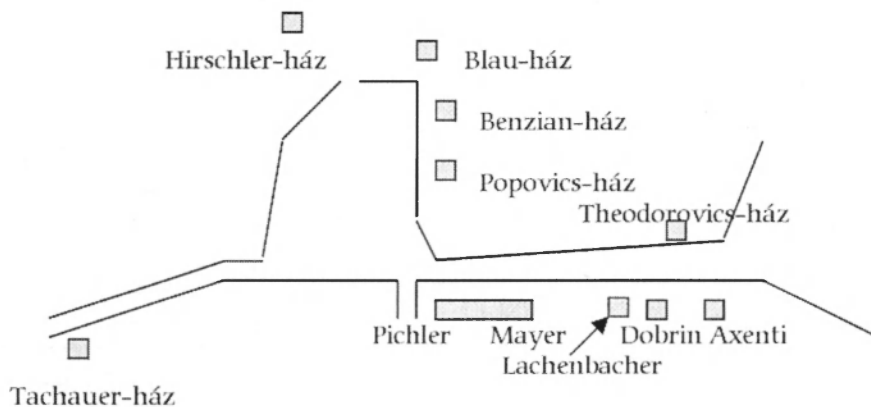
A diagram a rovatos összeírások adatai alapján készült, ebből következően azt a mintegy 25 épületet, amely földesúri, vármegyei vagy állami tulajdonban volt, értelemszerűen nem tartalmazza. Mindazonáltal világosan látszik, hogy 1776—1822 között a nagykanizsai városrészben a lakók házainak száma 450-ről 552-re növekedett. Ha szétbontjuk az aggregált adatokat, akkor azt látjuk, hogy leggyorsabban a 3. osztályba sorolt, vagyis a leggyengébb minőségű házak szaporodtak. Ám mutatja az elmozdulást az is, hogy a téglából épített, jelentős alapterülettel bíró házak száma 1800—1806 közötti években 31-ről 49-re emelkedett. Ez szorosan összefügg az említett központi területeken végbemenő építkezésekkel, a nagy kereskedő családok ingatlanszerzésével.

Ha ez utóbbi folyamatot elemezzük, valóságos földindulást érzékelhetünk. Emlékezhetünk még arra, hogy az 1770-es évek elején a város közepét, a Fő utcát, a Piac teret iparosok, polgárok vagy egyszerű gazdák népesítették be, kereskedőt csak elvétve lehetett ott találni. A napóleoni konjunktúra idején meggazdagodott s nagy számban betelepülő görög (ortodox vallású) és zsidó kereskedők viszont egy-két évtized alatt gyakorlatilag felvásárolták a városközpontban lévő házakat, s földesúri engedéllyel ott élhettek. A gazdag kereskedőréteg városközpontban való megjelenése témánk szempontjából kettős hatású volt. Egyrészt kiváltotta az iparos réteg ellenállását, megpróbálták tradicionális jogaikba belekapaszkodni, s ehhez a vármegyénél avagy a földesúrnál kerestek támogatást. A Thúry György Múzeumban fennmaradt annak az 1929-ben publikált, amúgy 1810-ben a városi iparosok által aláírt beadványnak egy példánya, amelyben a városiak panaszkodnak a zsidóság nagyfokú térhódítására. Így írtak: „Falu helyen a zsidók uraság házaikban lakván, tsak Zsellérek és extraserialisták közé

számláltatnak, kiket minden időben Forspont alá kívánni nem lehet, ellenben Kanisán, ámbár a Zsidók kedves hazánkban polgári jussal még nem dítsekedhetnek, még is örökös Jussal bírnak Házokat, és pedig a legg szebb, legg jobb fekvésű és legg téresebb Házok

keken, mint a városiak. Maradt azért hírmondó, mint például a Fő út déli oldalán Németh szűcsmeister, avagy vele szemben Czenek Márton kalapos háza, ám a kereskedői térnyerés mindenképpen szembevető.

A legjelentősebb kereskedők házai az 1810-es években

közül mostanságik már 39-et bírnak”.¹²⁵ A félelemérzet is ott bujkált bennük, amikor a levél vége felé úgy fogalmaztak, hogy „...múltán félhetünk, hogy a keresztény vagyonosabb Lakosokat ki szorítani és Kanisát, amint már jövendőtetik is, valóságos Zsidó Várossá tenni fogják”. Ez a levél világosan mutatja, hogy a zsidó kereskedők egyre nagyobb számban jelentek meg a városban, s a legjobb házakat vásárolták meg.

A másik következmény azonban a város átépülése volt. Kétségtől a 18—19. század fordulójára tehetjük az építkezési hullám elindulását, amely után majd csak az 1860—70-es évek fordulójától figyelhető meg újabb építkezési ciklus. Ez a századfordulós időszak teremtette meg a jellegzetes kanizsai városképet, amelyet a téglából épített, földszintes, valamint egyemeletes, esetleg tetőteres, manzárdos jellegű házak jellemeztek. Ezek az új házak elsősorban a Fő utcában, a Piac téren, a mai Deák tér környékén jöttek létre. Tipikusnak tekinthetjük például a görögkeleti vallású Theodorovics-ház formáját, amely az utcai homlokzatára nézve hosszan elnyúló, nagy kiterjedésű épület volt, közepén boltíves nagy kocsibejáróval.¹²⁶ Az emeletráépítés gyakorlattá kezdett válni, több példánk is van erre; így tudjuk, hogy a Vasemberházban alul 17 bolt volt, míg az emeleten laktak a kereskedők, boltosok. Tudjuk azt is, hogy a Chinorány-ház is emeletes épület volt, ismerjük a 18. század végi piactéri nagy gabonakereskedő épületét, a Popovics-házról is tudjuk, hogy emeletes volt stb.¹²⁷ Ha rátekintünk a századforduló környéki adóösszeírások névlistájára, akkor azt láthatjuk, hogy a kereskedők központi területi térnyerése állandó folyamat, s az 1820-as évek végére már jóval többen voltak a centrális tel-

Az 1811. évi úrbéri szerződés nem gördített akadályt a városiak fundusainak adásvétele elé, sőt egyértelmű, hogy a földesúr minden egyes esetben jól járt. A szerződés kimondta, hogy „Minden közösleg Censzus alatt a Városiak birtoka alatt lévő s leendő Fundusoknak szabad eladása, és meg vétele, ennek utána is azoknak meg engedtetik”.¹²⁸ Ugyanakkor a földesúr nehezményezte, hogy az 1773. évi funduális könyvhöz képest igen sok változás ment már végbe a házak birtoklását illetően, ezért a két fél megállapodott az új funduális könyv elkészítésében. Azt is rögzítették, hogy fundus eladása vagy vétele csakis az uradalom tájékoztatásával, s a „Városi Tanácsnak hitével és tudtával legyenek”, vagyis a városnak kellett nyilvántartania a változásokat, s arról az uradalmi tisztartót és a földmérőt tájékoztatni kellett. Továbbra is érvényben maradt az a régi szabály — ne feledjük, Kanizsa mezőváros volt — miszerint „A Fő Mgú Uraság házaiban, vagy különös Urodalmi Censzus alatt lévő Fundusokon lakozókra a Városi Bírónak és Magistrátusnak hatalma semiképpen ki nem terjed, és ezek valamint eddig, ugy ezekutánis egyedül a Fő Mgú Uraságnak Jurisdictionja alatt maradnak”.¹²⁹

A napóleoni konjunktúra éveiben, s azután is Nagykanizsán szinte mindig állomásozott jelentősebb nagyságú katonai kontingens. Mivel Kanizsa mezőváros volt, forspont is terhelte a várost. A szokásoknak megfelelően a katonatisztek a jobb házakba költözhetek be, a katonákat azonban szerteszét szállásolták be. Mivel háború volt, a kényszerbeszállásolás ellen sokat tenni nem lehetett, ám a társadalmi súrlódások is napirenden voltak. A kapitányok, őrnagyok, ezredesek értelemszerűen az éppen házat vásárolt avagy épített gazdag

kereskedőkhöz kerültek. Nem véletlenül panaszkodott a vármegyének az egyik legjobb házat birtokló *Gottlieb Mayer* nagykereskedő, hogy az a katonatiszt, aki nála lakik, hosszú ideje elfoglalja házat, s esze ágában sincs kiköltözni, s bár azt ígérte a katonaság, hogy csak két hétig maradnak, ugyanakkor a tiszt már egy éve ott van, s emiatt a kereskedő családjának egy szobába kellett összehúzódnia. Mayer azt akarta elérni, hogy a katonatisztet *Hirschler Moyses* nagykereskedő tágas házába költöztessék át.¹³⁰ A forspont örök viták tárgyát képezte, a zsidó nagykereskedők igyekeztek különböző eszközökkel megszabadulni ettől a teheről. Az említett *Hirschler Moyses*, de mások is, így például *Lichtenstein Mór* is szerződést kötött a várossal, amelyben pénzadományt ajánlottak fel a megszorult önkormányzatnak, kölcsönt folyósítottak vagy éppen egy felszerelt katona költségeit állták, s ennek megfelelően mentesítették házukat a forspontkivetés alól.¹³¹ Az adóbevételeket illetően a város általában mohó volt. Jellemző eset erre az, amikor *Hirschler Moyses* még egy házat szerzett, Nagykanizsa város mindjárt forspontozta az ingatlant, mondván, hogy amikor szerződést megkötötték, még csak egy épülete volt, s a szerződés csak arra vonatkozott, az új épülettel azonban már együttjár a teherfétel.¹³² Az ilyen esetekből aztán általában instanciák tömkelege született. Világosan látszik azonban az a sajátosság, amely a zsidóság kettős hovatartozásából következik: kezdetben a zsidóság az urasági fundusokra telepedett le, s így csak a földesúrnak tartozott elszámolással, a századforduló körül azonban megindult a városi telkek megvásárlása, így a városbíró joghatósága is kiterjedt rájuk.

A katonaság léte, az egyre nagyobb létszámú átmenő, nem tipikus városlakó elem sok újdonságot hozott a város életébe. Az említett katonaság ellátási és szállítási kötelezettsége élénkítette a település életét, hiszen meg kellett felelni a feladatoknak, ám az is tény, hogy a sereg beköltözése a városba néha hosszú időre lekötötte a lakosság fuvarozási-szállítási kapacitásait, és ez zavarokat is okozott. A hadsereg megszállta például a ferences kolostort, s évtizedes bentlakásával legalább 20 000 forintos kárt okozott a később visszatért barátoknak.¹³³ Ugyanakkor egyre fontosabbá váltak a vendégfogadók, a szálláshelyek, s e téren sokáig nem volt előrelépés. Korabeli átutazók leírásait, említéseit kutatva érdekes például, hogy *Széchenyi István* naplójában szerepel az a félmondat Kanizsán való egy napos tartózkodásáról, hogy „*Mengennél ebédeltünk*”.¹³⁴ Azt tudjuk, hogy az illető *Mengen Wilhelm* katonatisztról volt szó, ám házat nem tudjuk azonosítani. Eből viszont az is következik, hogy voltak a városnak olyan gazdagabb lakói, akik szállást tudtak nyújtani egy arisztokratának is. A városnak azért is fontos a beszállásolás, mert pénzbevételei között

30-40%-ot tett ki a katonai ellátásért kapott összeg. A háborús időszakban a városban kórházat is berendeztek, ehhez orvosokra volt szükség, s ezért nem véletlen, hogy forrásainkban folyamatosan szaporodik a diplomás társadalmi réteg aránya. Néha olyan mennyiségű élelmiszert és szénamennyiséget kellett előteremteni a hadsereg ellátására, hogy az már a lakosság ellátását is veszélyeztette, ezért megpróbálták minden területet igénybe venni a kaszálórét bővítésére. Erre tipikus lehetőség a berek kihasználása. 1807-ben a város előírta a berekben lévő rekettyés és bozót kiirtását s legelőnek feltörését. A Magyar utcai gazdák vállalkoztak a terület irtására, amiért hat évre széna-, kilenc évre sárjűkaszálásra kaptak engedélyt.¹³⁵

A vendégfogadók száma a 19. század közepéig nem változott Nagykanizsán, a kiskanizsai városrészben viszont létrejött az első vendégfogadó. A város nyugati részén, a Varasdi út letelején az első telek volt a *Bárány* vendégfogadó; a nyugati irányból, a tenger felől érkező kereskedő, vásáros ember ezzel találkozott először. A keletről, vagyis a somogyi területekről érkező utazó a Sopronyi utca közepén lévő *Ökör* fogadó mellett haladt el, de érintette a Fő tér irányába haladva a Tanodalmi tér mellett lévő *Sas* vendégfogadót is. Ha még beljebb megyünk a városba, akkor a két legjelentősebb vendégfogadó a *Zöldfa* régi épülete és a *Korona* vendégfogadó volt.¹³⁶ Igazi, üldögélős kulturális helyek azonban még nem voltak a városban, azok majd csak a reformkor időszakában jönnek létre. Megfigyelhetjük a jelentős létszámnövekedésen átesett zsidóság önszerveződésének jeleit, így a rabbinus ház, a zsinagóga, a zsidó kórház és a zsidó iskola létrehozását. Mellette a katolikus, evangélikus és református vallásúak számára is bővült az egyházi szolgáltatások köre: új templomokra, imaházakra, temetőkre stb. volt szükség. Javult a gyógyszertári ellátás is, több kereskedő is megjelent a városban.

A századforduló időszakának a kanizsai térszerkezetre vonatkozó egyik legnagyobb változása az évszázados problémának tekinthető, a két városrészt egymástól elválasztó berek kérdésköre volt. A mezőgazdasági fejezetben részletes áttekintést adunk arról, hogy a 18. század második felétől milyen alapvető lépések történtek ez ügyben. A térszerkezet felől közelítve a berek ügyét, jelezniük kell, hogy más kérdéseket is felvetett. Azt mindenki tudta abban a korban, hogy a két városrész egymáshoz való közelebb kerülése, esetleges egységessége alapvetően a városrészek közötti irdatlan mocsár megszüntetése révén mehet végbe. A mocsárból nyerhető földterületre természetesen két igénylő is volt, hiszen a földesúr is és a város is remélte korábbi területének kiterjesztését. A város számára a berek alapvetően a rétterületek miatt volt fontos, mivel az állandóan javuló kereskedelmi-szállítási

kapacitások fenntartása és működtetése egyre több szénát és sarjút igényelt. (A korabeli kereskedelem nagymennyiségű hámos lovat feltételezett, s ahogyan növekedett a szállítási kapacitás, úgy kellett biztosítani az egyre nagyobb rétterületet is.) A mocsárnak volt egy olyan része, amely a berek közepén viszonylag magasabban feküdt (ezt hívták Polai-szigetnek), ezt Szapáry földesúr óta a városiak használták, s a városiak a nagy pörben maguknak is igényelték. Ugyanakkor a mocsár lecsapolása, kiszáritása, irtása igen jelentős munkaalkalmat biztosított a városi lakosság egy részének, főleg a kisebb jövedelemmel rendelkezők számára jelentette ez sokat. S arról sem szabad megfeledkezni, hogy volt a mocsárnak valamilyen kénes jellegű kigőzölgése, amely esetenként fullasztó és mérgező is lehetett. Ezt jól bizonyítja az is, hogy az 1770-es években azért vezényelték el a katonaságot Kanizsáról, mert azt gondolták, hogy a kigőzölgés hatására haltak meg az itt állomásozó katonák.¹³⁷ Erről egy későbbi forrás tájékoztat, amikor is a környék nemes földbirtokosai kérelmezték a vármegyénél, hogy járuljon hozzá a mocsár lecsapolásához. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a nádas-zsombékos vidék a vadállatok számára menedéket jelentett, a lakosok számára pedig komoly veszélyforrást, hiszen még szép számban farkascordák is előfordultak ott.¹³⁸

A berek használatából mind a városnak, mind a földesúrnak volt jövedelme. A városiak számára az életlehetőségek növelése és a további fejlődés lehetett a legfontosabb, a földesúr számára pedig a berekben lévő malmok után járó árenda, az ott kivágható fa eladása avagy deputátumként való felhasználása, a halászat bérbeadásából származó haszon, a rétek árendába bocsátása, malmok működtetése stb. szerepelhetett a bevételi listán. Ugyanakkor

tény, hogy a berekről szóló 1810. évi szerződés normalizálta a város és a földesúr kapcsolatát, s lehetőséget adott az 1811. évi úrbéri szerződés megkötésére.¹³⁹ A város 230 holdat nyert a berek területén, elsődlegesen azokon a helyeken, amelyek a kiskanizsai határ mentén feküdtek. Ezek a területek alapvetően rétek voltak. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kiskanizsai lakosoknak lehetőségük volt keleti irányban némileg bővíteni városrészüket, s ezzel közelebb kerülni a gyorsan fejlődő nagykanizsai városrészhez. Ha a későbbi, 1857. évi császári abszolutizmus korabeli térképre tekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy a kiskanizsai keleti oldalt is az erőteljes „besűrűsödés”, azaz odaköltözés jellemzi, nyilván nem kis részben a berek lecsapolásának hatására. Az 1802-ben megindult lecsapolás során a kiskanizsai oldalon a Bajcsai út mellett, míg a nagykanizsai oldalon a Magyar utcai kertek tövében ástak árkot, később a két csatornát egy keresztirányú kanálissal összekötötték. A munka során minden kanizsai házra 5 öl árokásást osztottak ki – kuriális funduson lakókra értelemszerűen ez nem vonatkozott.¹⁴⁰ A berket a későbbiekben is állandóan tisztogatni kellett, ez a tevékenység általában közmunkaerővel történhetett, mert pénz erre a célra nem volt. A berek lecsapolása után nekiláttak a parcellázásnak is. A földek kimérése a vámháznál kezdődött. A nagykanizsai határhoz legközelebb eső telkeket a városrész legtávolabb lakói, így a Sopronyi utca lakosai kapták, azután következtek a közelebb lakók. A nagykanizsai városrész nyugati határához legközelebb eső csatornát (gyakorlatilag a kertek alatt futott) a későbbiekben Dencsár-árokknak hívták, vélhetően arról a személyről elnevezve, aki a 18. században városbíró volt.¹⁴¹

IV. A VÁROSI INGATLANRENDSZER A REFORMKOR IDEJÉN

1. Új utcák és területi bővülés

Nagykanizsa népessége — akárcsak korábban — a 19. század első felében is folyamatosan növekedett. Ha hihetünk a korabeli történeti statisztikai forrásoknak, akkor azt látjuk, hogy az 1820-as évek végi mintegy 7000 fős lakosság az 1840-es évek elejére kb. 9600 főre emelkedett. Ezek a számok azonban vélhetően csak az állandó lakosokra vonatkoznak, s úgy gondoljuk, hogy alábecsülik a város népességének nagyságát.¹⁴² A városban mindig élt néhány száz olyan ember, akik csak átmenetileg jelentek ott meg, tehát joggal becsülhetjük a város lélekszámát 1848-ra 11—12 000 közé.¹⁴³ (Biztosra vesszük, hogy nem véletlenül teszi egy — a polgári forradalom időszaká-

ban készült — irat a város népességét 13 000 főre.) Mindenesetre úgy tűnik, hogy a városi lakosság létszámának növekedése a reformkorban gyorsult, s e gyorsulás forrása — akárcsak korábban — inkább a külső elemek betelepődése, mintsem a belső népesség szaporodása volt. A növekedő népesség letelepedése és elhelyezése jelentős problémákat okozott: a várost hozzá kellett igazítani az emelkedő létszámhoz. A gyors népességnövekedésből fakadó gondok viszont már nem voltak megoldhatók a lakók spontán jellegű letelepedésével, most már megtervezett lépésekre volt szükség. Ehhez pedig terület kellett, így nem véletlen, hogy az egyre nagyobb bevételben reménykedő uraság elősegítette új utcák létrehozását, s ehhez biztosította a területek eladását.

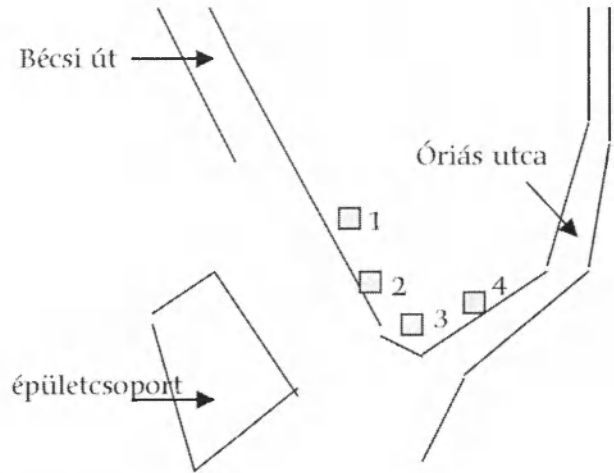
Melyek voltak az utcarendszer terjeszkedésében a fő irányok? Az 1857-ből való abszolutizmus-korabeli városi térkép már világos utcarendszert rajzol ki.¹⁴⁴

Látható a térképen, hogy a város területi terjeszkedése során alapvetően megnyúlt az észak felé vezető Magyar utca, amely egyértelműen a város legnagyobb utcájává vált, kb. kétszer akkora volt már, mint a Soproni (Pécsi) utca. A későbbi, 1864-ből való első kataszteri felvétel, valamint az 1847/48. évi rovatos összeírás névsorainak összevetéséből kiderül, hogy a Magyar utcában az utca egy-egy oldalán kb. 100-100 fundus jött létre a forradalom időszakáig.¹⁴⁵ Érdekes kérdés ugyanakkor, hogy miért a városból kifelé menő Magyar utca nyúlt meg, s miért nem a városon belül sűrűsödtek a telkek. Természetföldrajzi tényezők nem magyarázzák mindezt, bár igaz, hogy az utca keleti oldala kicsit emelkedő domboldal volt, de ez gyenge érvnek tűnik. Sokkal fontosabb lehetett, hogy a korábbi berek lecsapolása után a nagykanizsai városrész nyugati oldalán lehetőség nyílt új parcellák kialakítására, s ehhez igazodott az utca keleti fele. A Magyar utcából a korábban is létező, északkeletre nyíló Sikátor utca nem nőtt tovább, egyéb keresztutcák pedig még nem jelentek meg. Még megemlítjük, hogy fent északon, az utca vége felé, a kiskanizsai területtel összekötő út melletti telekkezdemények látszanak. Ez volt az az út, amelyet korábban már emlegettünk a kiskanizsai visszacsatlakozással kapcsolatban. Ezen az úton a mocsáron át több hidat is jeleznek, vélhetően a lecsapolt berekben a

közlekedést elősegítendő építmények lehettek. A Magyar utcában igen sok izraelita telepedett le; erős a gyanúnk, hogy a 19. század első felében Kanizsára betelepedett zsidóság jelentős része tudott itt magának telket szerezni.

A korábbiakhoz képest újdonságot jelentett a Piac térből északkeletre nyíló Óriás (Riesen Gasse), később is, ma is Kinizsinek nevezett utca. Az Óriás utcát már 1799. évi forrásunk is említi;¹⁴⁶ a 19. század közepére már egy határozott méretű, jó 200 méter hosszú utcává vált. Az utca déli része háromszög alakban, ékszerűen nyúlt a Piac tér irányába, s a háromszög dél felé néző csúcsa körül a város legjelentősebb kereskedő famíliái voltak a tulajdonosok.

Piactér

- 1 = Blau Moyses háza
- 2 = Blau Károly háza
- 3 = Löwenstein Miksa háza
- 4 = Lachenbacher Károly háza

A kereskedelmi fejezetben rámutattunk, hogy ezek a kereskedők és boltosok a város legelőkelőbb s egyben a legtöbb adót fizető polgárai voltak. Az ő esetükben is látszik, hogy a nagy házak úgy épültek, hogy azokban boltok és lakások is elhelyezhetők legyenek, amelyeket bérbe lehet adni, s abból jelentős jövedelme lehet a tulajdonosnak. Így például tudjuk, hogy 1847–48-ban Löwenstein Miksa kereskedő és boltos fizette a legtöbb adót, 65 forintot, tiszta jövedelmének körülbelül 5%-át.¹⁴⁷ Löwenstein sarki házában bérelt lakást Machalup József, Lachenbacher Károly épületében pedig Récsér Májernak és Wágner Alájosnak volt még helyisége. A későbbi fundusrajzok alapján biztos, hogy az említett telkeken több belső gazdasági épület is volt, minden bizonnyal a kereskedelemhez szükséges istállók, tárolók stb.

Ha tovább vizsgáljuk az 1857. évi térképet, akkor a házrendet tekintve a Piac téren már kevesebb változást láthatunk, a tér alapvető formája a századelőhöz képest nem változott. Változás inkább a házak for-

májában lehetett, hiszen az építkezések szinte folyamatosnak tekinthetők (erről majd később). Ha tovább megyünk dél felé, akkor azt látjuk, hogy egy érdekes elnyújtott ovális jellegű térség alakult ki azáltal, hogy a Fő úttól délre teljesen kiépült a Fülöp és a Kismémet utca. Utóbbi a ferencesek klostromának északi oldalától indult nyugati irányba, s a Bárány vendégfogadónál kapcsolódott a nyugat felé tartó Varasdi útba. A mérnöki tervezést mutatja a Fülöp utca alatti, a Fülöp utcára merőleges észak-déli irányú két utca, a Gábor és az Iván utca létrehozása. Emellett adtak el földeket a Ciglenica területén is. A folyamatot forrászerűen is nyomon tudjuk követni, hiszen ismert az az

csoportokból való személyek, így például iparosok, értelmiségiek, boltosok, kereskedők, ügyvédek, nemesek, földbirtokosok, vagy egyszerűen csak tradicionálisan lakóknak nevezett elemek vásárolták meg. Amikor a földesúri határozat született, még nem volt érvényben az ingatlanszerzés szabadságát megadó 1840. évi törvény, amely már megengedte a zsidóság földvásárlását is; így nem véletlen, hogy a törvény eredményeként az 1840-es években már izraelita családok is vásároltak telkeket ezen a déli területen. Mivel más utcákból nem maradt fenn az ingatlanforgalomra vonatkozó részletes adattömeg, mindenképpen érdemes bemutatnunk a változásokat.¹⁴⁹

A déli utcákban kimért telkek vásárlói Nagykanizsán 1842–48 között

Vásárlás ideje	Vásárló neve	Foglalkozása	Vásárlás összege
1842	Vajdits János, fel. Trebitscher Anna	könyvtáros	539 p.forint
1842	Vajdits György, fel. Trebitscher Terézia	szabó mester	404 p.forint
1843	Szentgyörgyi Horváth Imre	táblabíró	n. a.
1843	Hauser János, fel. Zökrer Kunigunda	vasáros	535 p.forint
1843	Nemes Mihály	számartó	n. a.
1843	Ejjuri János, fel. Rupp Erzsébet	kőműves	106 p.forint
1843	Vener Ferenc, fel. Márkus Anna		120 p.forint
1843	Brunner József, fel. Maltsits Anna	ács	n. a.
1843	Zob Ferenc, fel. Karányi Rozália	szűcs	n. a.
1843	Horváth Antal, fel. Moyses Rozália	csizmadia	n. a.
1843	Lichtenstein Béni, fel. Polák Regina	kereskedő	106 p.forint
1843	Bója Gergely, fel. Szíjjártó Etelka	néptanító	403 p.forint
1844	chernelházi Chernel Ignácz, fel. szentgyörgyi Horváth Cecília	uradalmi főügyész	245 p.forint
1844	Haragos Mihály, fel. Selle Katalin	sebész	387 p.forint
1844	Mersits Ferenc, fel. Berczek Anna	lakatos	387 p.forint
1845	Blau Pál	kereskedő	774 p.forint
1845	Szandveber József, fel. Ackermann Anna	asztalos	420 p.forint
1846	Kaan Ferenc, fel. Sternberger Julianna	kereskedő	376 p.forint
1847	Koronczi László, fel. Hédlí Mária		95 p.forint
1847	Birkheim Alajos, fel. Szlikovszky Erzsébet		225 p.forint
1847	Hartman Ferdinánd, fel. Braun Jozefa		322 p.forint
1847	Pávits János, fel. Dervalics Kati		172 p.forint
1847	Gyuri János, fel. Rupp Lizi		172 p.forint
1847	Schaurek József, fel. Baán Karolina	kanizsai lakos	215 p.forint
1847	Kaán Károly		90 p.forint
1847	Kaán Károly (a szomszédos telket)		90 p.forint
1847	Horváth János, fel. Vidákovits Franciska	kanizsai lakos	100 p.forint
1848	Jack Frigyes, fel. Metz Anna	kanizsai lakos	244 p.forint
1848	Svastics János, fel. Csertán Krisztina (3 egymás mellett lévő telket vettek)	táblabíró	476 p.forint
1848	Horváth Zsigmond, fel. Gyumela Rozi	gerencsér	224 p.forint

(Rövidítések feloldása: fel. = felesége; p. = pengő; n. a. = nincs adat)

urasági irat, amely 1835. szeptember 24-ki keltezésel engedélyezte, hogy a növekedő kanizsai népesség számára a „zsidó templom mögötti” 14 651 négyszögölnyi földet házhelynek kiösszák, kivéve azokat a telkeket, amelyek a zsidó közösség kórházául szolgáltak.¹⁴⁸ Az így kimért telkeket különböző társadalmi

A táblázat adataiból világosan látszik, hogy relatíve nagy kereslet volt az 1840-es években az újonnan kimért telkekre. Sajnos a legtöbb esetben nem áll rendelkezésünkre pontos kimutatás a telkek nagyságáról, így azt nem tudjuk megítélni, hogy a különböző méretű telkek eladása és a vevők társadalmi és anyagi

helyzete között milyen kapcsolat létezik. Néhány esetből az látszik, hogy a városban élő nemesek, uradalmi alkalmazottak viszonylag alacsony összegért jutottak jelentős méretű telkekhez. Kiemelkedik a sorból *Svastics János* táblabíró (régii zalai és somogyi nemesi család tagja), aki a földmérői besorolás szerint a 15., 16. és a 17. számú szomszédos telkeket vásárolta meg viszonylag alacsony áron. Az 1854-ből való városi házszámlista és az 1864. évi kataszteri térkép alapján azt is tudjuk, hogy a Gábor utca északi részén ekkor szerezte meg a két egymás mellett lévő telket a két *Vajdits*, a szabó és a könyvárus. Természetesen *Vajdits György* szabónak a Fő utcán volt a boltja és a műhelye, így minden bizonnyal a Gábor utcában a lakását építette fel az egyre terebélyesedő kisüzemet működtető szabómester, aki 1847-ben már 6 szolgálval dolgozott. Vele szomszédos a vasáros Hauser-telek, amely a Fülöp és a Gábor utca sarkán helyezkedett el. Érdekességképpen emeljük ki, hogy a zsinagóga mögötti területen *Kaan Károly* ügyvéd is vásárolt két kisebb telket.

A térképet nézve feltűnő, hogy a városrészek a belső utcák létrehozása révén egyre inkább négyszögesevtek. Egy ilyen sajátos négyszöget alkotott a Piac tér—Fő út északi oldala—Kereszt utca—Külsőtelki utca. Ennek az egységnek már mind a négy oldala teljesen beépült, s ezzel lehetőség nyílt arra is, hogy a továbbiakban a négyzet belső részét is telkesítsék. Egy másik négyszöget jelentett a Récsei utca—Külsőtelki utca—Hunyadi út—Eötvös tér, amely ekkorra szintén teljesen beépült. S akkor még azt is hozzá kell tennünk, hogy a városban több térjellegű hely is formálódott. Ilyen volt az Eötvös tér, ahol az 1840-es években több épület is megjelent. Ehhez mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Kanizsán az országutak találkozása általában öblösödő, háromszög alakú tereket eredményezett, ahol előbb-utóbb elszórt épületek jelentek meg; az Eötvös tér körül is ezt látjuk. A délről bejövő Szentgyörgyvári út szélesedését neveztek Tizenhárom-városnak, ennek a déli részén már voltak épületek. A mai Eötvös tér északi részén is épületek jelentek meg, egészen a Pécsi és Pesti út találkozásáig, de a tér uralkodó épülete egyértelműen a régi piarista kollégium épülete maradt. A tértől nyugatra egyre fontosabbá vált a Felsővárosi templom melletti Deák tér környéke, amely már piaci helyet is jelentett. Az Eötvös tér déli részén a földesúrnak gabonatarháza volt, ott volt a Sas vendégfogadó is stb.¹⁵⁰ Mindez azt jelenti, hogy a korábban foghíjas telkekkel rendelkező város lassan megtelt, a belül való telkesítés már komoly nehézségekbe ütközött, helyette inkább kifelé kellett növelni a város területét.

A kiskanizsai városrészben is jelentős változásokat regisztrálhatunk a 19. század közepére. Az egyik szembetűnő vonás, hogy szaporodtak az utcák, a térképről mintegy 15–16 önálló utca vonala olvasható le. A másik változás a besűrűsödés; egyre tömöttebbé vált a városrésznek az északi és a déli egysége, egye-

kevesebb szabad tér maradt meg a telkek között. Harmadrészt kell kiemelnünk, hogy egy-két irányban itt is megnyúltak az utcák, így például a dél felé vivő Bajcsai út, valamint a nyugat felé haladó Varasdi út egyértelműen növekszik a korábbi állapotokhoz képest. S végül arra is utalni kell, hogy a fundusok száma is jócskán megszorodott a kisebbik városrészben: az 1773. évi 200 fundussal szemben 1837-ben már 440 telket írhattak össze a városi adószedők; Nagykanizsán ugyanebben az intervallumban 382-ről 653-ra emelkedett a telkek száma, vagyis a kiskanizsai részen a telkek szaporodása gyorsabb volt, mint a nagykanizsai oldalon. Kiskanizsát még a 19. század közepén is csak egy „köldökszínór” fűzte a nagyobb városrészhez, a kövezett Varasdi út kivételével más útvonala nem volt a piac felé. A berek lecsapolása ugyan közelebb vitte a településrészt Nagykanizsához, ám a távolság nagy része még megmaradt. A távolság, az eltérő agráriusabb gazdasági szerkezet, valamint a nyugati irányban való területi terjeszkedés világosan megkülönböztette Kiskanizsát a keleti városrésztől. Kiskanizsának nem voltak jelentősebb intézményei, a lakosság döntő része továbbra is mezőgazdasággal foglalkozott.

2. Az uraság városi ingatlanjai a 19. század közepén

Batthyány Fülöp herceg kanizsai uradalmában a reformkortól kezdve a korábbiaktól eltérő birtokpolitika bontakozott ki. Az uradalom irányítói valószínűleg felismerték, hogy a berekből sokat nem lehet nyerni, s a városiakkal való állandó jogi csatározások sem hoznak sokat a konyhára, ezért megváltozott az urasági politika. Ennek oka lehetett az is, hogy a magyarországi földesurak már érezhették, hogy a nyugat-európai polgárosodási folyamatok előbb-utóbb megállíthatatlanul országunkban is megjelennek. Nem véletlen ezen a vidéken a földesuraknak az a törekvése, hogy egyre inkább a termelékenység emelése és a jövedelemtermelés irányába próbálták fordítani gazdálkodásukat. A mezővárosokkal való rendelkezés ugyanakkor különleges lehetőségeket rejtett, hiszen földjük továbbra is urasági jellegű föld volt, ugyanakkor a városi népesség gazdagodása, jövedelemtermelő képességének javulása a földesuraság számára is hosszú távú előnyöket adhatott. Kanizsa esetében ez azt jelentette egyrészt, hogy a herceg igyekezett minél több megadóztatható embert letelepíteni városi földjein, sok földet méretett ki és adott el, másrészt pedig — felismerve a föld értékének növekedését — megpróbált a városiaktól jó helyen lévő, értékes ingatlanokat megvásárolni, s ezzel a városban továbbra is vezető helyet biztosítani magának. Mindez persze kényszer is volt, nem csak felismerés, hiszen a szaporodó városiak már az 1788—1810 között zajló berekvitában megmutatták erejüket, azóta pedig csaknem

megduplázódott a város lélekszáma, s egy 9-10 000 fős városi népességgel szemben egyre nehezebb lett volna erőszakos földesúri érdekérvényesítést elérnie.

Milyen épületek voltak a földesúr birtokában? A kérdés megválaszolásához két forráscsoportot tudunk megjelölni. Egyrészt a herceg Batthyány-csalá-

évekből is maradtak meg a földesúri épületekről olyan kimutatások (árendaszerződések), amelyek formájuknál és tartalmuknál fogva a negyvenes éveket mintázták, s amelyekből a korábbi épületeket is könnyűszerrel azonosítani tudtuk.¹⁵² Nézzük először a kiarendált épületeket!

1849. évi bérleti szerződések Kanizsán

<i>Az épületneve</i>	<i>A bérlő neve</i>	<i>Bérleti összeg (ezüstforint/év)</i>	<i>A bérlet tárgya</i>
Chinorány Boldizsár-féle ház	— Chinorány Boldizsár	500	postaház + lakás
	— Halfen Lázár	80	bolt
	— Rotschild Eszter	52	bolt
Chinorány József-féle ház	— Mayer Kirschner	60	bolt
	— Weiss Henrik	192	bolt
	— Ellenberger Vilmos	136	bolt
	— Haragos Mihály	84	bolt
	— Szukits Salamon	12	istálló
	— Mülhoffer Sándor	2	jégverem
Then-féle ház	— Kohn Henrik	340	lakás + egyebek
	— Pichler Mórítz	120	lakás + egyebek
	— Hofman Samu	86	lakás + egyebek
Spánier-féle ház	— Stern Henrik	191	lakás + egyebek
Mázsáló ház	— Schlesinger Herman	200	mázsaház + raktárak
Tárház	— Kaán Károly	51	gabonaraktár
Zöldfa épületben	— Nagy Ferenc	40	bortöltő szoba
	— Pankovics János	20	pince fele
Vendégfogadók:			
1. Zöldfa	— Blümlein Fridrik	1400	vendégfogadó
2. Sas	— Czelczer János	300	vendégfogadó
3. Korona	— Özv. Gobra Jánosné	1000	vendégfogadó
4. Ökör	— Gáspár Ferenc	140	vendégfogadó
5. Kiskanizsai	— Nagy Ferenc	740	vendégfogadó
Kiskanizsai volt mérnöki lakás	— Thausz Izrael	82	lakás
Piaci nagy épület			
— volt kávéház	— Neuman Anna	121	bolt
— 5. sz. lakás	— Löwinger Amália	275	lakás
— 11. sz. bolt	— Neiszer Károly	180	bolt
— 1. sz. lakás + istálló	— Ebenspanger Emanuel	200	lakás + istálló
— 2. sz. lakás	— Veiser János vasárús	200	lakás + istálló
— uott: pince, padlás	— Vesier János	80	raktár
— új pince + padlás	— Özv. Löwinger Amália	80	raktár
— új pince + padlás	— Schertz Leopold	80	raktár
— bolt + tárház	— Schertz Leopold	82	bolt + raktár
— bolt + tárház	— Schertz Lepold	90	bolt + raktár
— 13. sz. bolt	— Ebenspanger Emanuel	150	bolt + raktár
— 12. sz. bolt	— Velich János	140	bolt + raktár
— 14. sz. bolt	— Schlesinger Herman	130	bolt
— bolt	— Rott Antal órás	45	bolt
— 10. sz. bolt	— Weiss Salamon	76	bolt
— lakás + mézsárszék	— Zsidó Közösség	172	lakás + mézsárszék, ólakkal, tárolóval
	— Kitzelberger Ferenc	500	vendégfogadó

di levéltár iratai között az 1846—49 közötti korszakra vonatkozóan megmaradt egy csomó bérleti szerződés, amelyek világosan bizonyítják, hogy urasági épületeket adtak bérbe;¹⁵¹ másrészt pedig az 1850-es

Mivel Batthyány herceg soha nem lakott Kanizsán, az ún. „hercegi vár”, vagyis a kastély valójában tisztartói lakásként szolgált. Ez abban a korban — ismerve különböző arisztokraták szokásait,

tevékenységét — azt jelentette, hogy évről évre kisebb-nagyobb összegeket fordítottak ugyan az épületre, az amortizációs problémákat megoldották, de nagyobb kiadásokba nem verték magukat a jószágkormányzók. A 19. század közepén a kastély formáját tekintve ugyanolyan, mint a korábbi időszakban. L alakú épület volt, utcafrontján 22, az udvar felé pedig 23 öl hosszúságú, mindkét oldala 7 öl szélességű. A földszinten 17 szoba volt, 2 kamra, 3 konyha, az udvaron egy kút, 1 pince, valamint volt benne 5 bolt, amelyet árendába adtak. Maga az épület „téglából, cseréppel földve” épült. A források s az 1860-as évekből megmaradt, Fő utat ábrázoló képek szerint is emeletes épület volt a kastély: ezen az emeleten adataink szerint 8 ölnyi hosszúságban és 6 öl szélességben 11 szoba és 1 konyha helyezkedett el. Hogy mégiscsak hercegi épületről van szó, azt az is mutatja, hogy az udvaron volt egy igen nagy méretű, 23 öl hosszúságú istálló, amelyet közvetlenül az udvari szárnyhoz ragasztottak hozzá, valamint volt még az udvaron 2 szín, ahol a kocsiakat, eszközöket tarthatták, ezenkívül még 2 pincét is említ forrásunk. A kastély berendezéséről forrásaink nem tudósítanak. A földesúrnak a saját kastélyától való tartós távolmaradását mutatja az épületben lévő 5 bolt, hiszen aligha gondolhatjuk, hogy a herceg olyan házban szeretett volna lakni, amelyben állandó vásárlóforgalom zajlott.

A kastélyhoz hozzáragasztva (valójában egy épület lehetett) a 2. házszám alatt helyezkedett el a Korona vendégfogadó. A negyvenes évek végén a vendégfogadót a korábbi bérlő, *Gobra János* özvegye vette ki, amiért évi 1000 ezüstforintot fizetett a földesúrnak. Ennek az épületnek szintén több szárnya volt, közülük az utcai részen 21 ölnyi hosszúságú, míg az udvari részekben egy 12 és egy 3 öl hosszú résszel rendelkezett (érdekes, hogy az 1864. évi térképen ezek a szárnyak már nem látszanak). Az emeletet is vendégfogadóként hasznosították; a leírások szerint az emelet 20 öl hosszúságú volt. Egy 1846-ból származó iratból tudjuk, hogy a Korona vendégfogadó „mely földszinti, s az emeletben 12 szobából, kávéházzá fordított teremből, konyhából, kamrából, pinczéből, Kocsiállásból, 3 nagy lóistállóból és Konyha kertből áll”. A Zöldfa szálló felújítása előtt a Korona volt a város legelőkelőbb fogadója, itt voltak a nagyobb termek, egyes adatok szerint 50 szoba volt összesen benne. Az 1850-es évekből származó adatok szerint a Korona udvarán volt még fészker, magtár és műhely, nem is beszélve az udvari kútról és a pincéről.

A vendégfogadók sorát folytatva ki kell emelnünk, hogy az 1840-es évekre a Piac tér és a Bécsi utca találkozásánál lévő Zöldfa vendégfogadót (más megnevezések szerint szálloda) jelentős költségráfordítással átalakították, s ezzel a század közepére a város és a régió legelegánsabb s legnagyobb befo-

gadóképességű épületévé vált. 1846-ban *Blümlein Fridrik* évi 1400 forintért bérelte ki, a legnagyobb bérleti díjat fizetve ekkor a városban.

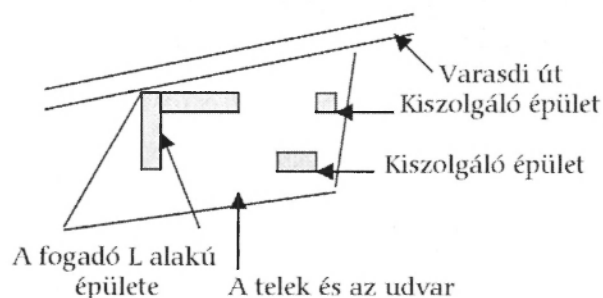

A rajzon is látható, hogy az átépítés során a Piac térre nyíló homlokzati oldalt ferdén levágták, s ezzel nyerte el máig meglévő formáját az épület. A Zöldfa az átépítés során emeletet kapott, s ezen az emeleten kapott helyet az a nagyterem, ahol a reformkor nevezetes báljait és társadalmi összejöveteleit tartották. Itt rendezték a Védegylet 700 fős bálját¹⁵³ is (lásd a kereskedelmi fejezetet). A Zöldfában nevezetes emberek is laktak, említsük meg közülük *Csány Lászlót*. Az épület déli része 20 öl, a homlokzati része 10 öl, míg a keleti része 19 öl hosszúságú volt. A szállóban 37 szoba volt, 1 nagy kamra, 3 konyha, az udvaron pedig 1 kút, 1 pince és 1 verem helyezkedett el. Az épület korábbi források szerint, de az 1850-es évek forrásai szerint is téglából épült, ugyanakkor cseréppel volt fedve. A helyiségek között volt 3 terem is, amelyeket — vélhetően a kor divatjának megfelelően — egybe lehetett nyitni. Hátul az udvarban volt egy 22 öl hosszúságú és 4 öl szélességű istálló is, valamint 1 kocsiszín, 1 fészker és 1 magtár. Kapcsolódott a vendéglőhöz néhány bérbeadható helyiség is, így például a nyugati oldalon egy olyan „helyiség, amit a fogadónak a borok kitöltésére” engedtek át, s ahol 800 akó bort lehetett tárolni, s volt ott egy pince is, amit 40 forintért adtak bérbe a kiskanizsai vendégfogadót árendáló *Nagy Ferenc*nek. Volt még egy kisebb pince is a Zöldfa épületének nyugati oldalában, amely 20 forint éves bérleti díjat hozott a földesúrnak.

Az uraságnak a 18. században épült kisebb vendégfogadói is voltak még, sőt még szaporodtak is. A keletről érkező idegen a Pécsi út északi oldalán a 355. házszámmal jelölt *Ökör vendégfogadót* találta meg először, hiszen jóval a Sas fogadó előtt helyezkedett el. Az *Ökör* fogadó négyszög formájú épület lehetett, amelynek az utcai homlokzata 6, a három udvari oldala pedig 10, 10 és 26 ölnyi hosszúságú volt. Nem volt nagy fogadó, 4 szoba, 1 konyha, 1 pince, két istálló, ólak, egy fészker és egy magtár

kapcsolódott hozzá. Épülete téglából készült, a teteje azonban a régies modell szerint zsúppal volt fedve. Az Ökör volt a legkisebb kanizsai fogadó, elhelyezkedése a legkevésbé előnyös, hiszen csupán a somogyi vidékek felől érkezőket fogadhatta. Bérelője az 1840-es években *Gáspár Ferenc* volt, aki bérleti díjként 140 forintot fizetett a földesúrnak. A Pécsi úton beljebb, a város irányában, a Szentgyörgyvári és a Pécsi utca találkozásánál a 400. házszámot viselő *Sas vendégfogadót* találjuk a 19. század közepén. Ez már központibb helyen volt, hiszen három irányból érkező utazók kaphattak itt szállást. Bérelője a régi kanizsai családból származó *Czelczer János* volt, aki évi 300 forintot fizetett a vendégfogadó használatáért. Az Ökörnél jobb karban lévő, téglából épített és már cseréppel fedett épület volt. A földszintes épület 13 öl hosszúságú utcafronti részszel rendelkezett, udvari szárnyai 10 és 7 öl hosszúságúak voltak; 5 szoba, 1 kamra, 2 konyha volt benne, továbbá tartozott hozzá 1 kút, 1 pince és 4 istálló.

A város nyugati bejáratánál, a déli oldalon, a Varasdi út mentén, a Kismémet utcai elágazásnál találjuk a *Bárány vendégfogadót*. Téglából készült, cseréppel fedett épület volt.

A *Bárány fogadó* az utca felől 13 öl hosszúságú és 5 öl szélességű, 6 szobás, 2 kamrás, 2 konyhás épület volt, amelyhez 2 istálló, 1 pince és 1 akol tartozott. Mivel a fogadó neve egyértelműen a juhtartásra utal, s az udvaron egy birkaaklot is találunk, azt feltételezhetjük, hogy speciálisan az ezzel kapcsolatos ételfajták elkészítésére vállalkozhatott a fogadós (a többi vendégfogadónál csak istállóval, avagy sertésállal találkozhattunk). Volt még az udvaron fészer és egy magtár is.

Annyit még meg kell jegyeznünk, hogy a 3 utóbb említett vendégfogadó jó 150 évig látta el feladatát; a város a 20. század elején megvette ezeket.

Ha a vendégfogadókról szóló adatainkat összesítjük, s a szobák számából próbálunk következtetni a városban való megszállás lehetőségéről, akkor azt gondolhatjuk, hogy a nagykanizsai földesúri vendégfogadókban, 3-4 ágyas szobákat feltételezve (a néprajzi irodalom ezt megerősíti), összesen mintegy 300-350 embert tudtak elhelyezni. Ehhez még hozzá kell vennünk az 1840-es évek második felében a

Nagy Ferenc által évi 740 forintért bérelt kiskanizsai vendégfogadót, amellyel együtt mintegy 400-ra növekedhetett a szálláslehetőség Kanizsa városában.

A vendégfogadókon kívül még más kiárendálható épülete is volt a földesúrnak. A jövedelmeket illetően ezek közül kiemelkedett a Piac teret délről lezáró monumentális épület, a *Piarczi nagy épület*, közismert nevén a Vasemberház. A telek, amelyre a Vasemberház épült, négyszög alakú volt, így az L alakú épület mögötti területen is különböző kisebb épületek jöttek még létre. A Fő utcai oldala 41 öl hosszúságú volt, míg a dél felé forduló része 31 ölnyi. Összesen 42 szoba, 7 kamra, 9 konyha volt benne, s tartozott még hozzá 2 kút, 1 pince, 17 bolt, 2 műhely, 1 raktárépület, amely 3 szobából állt, valamint 4 egyéb kiszolgáló helyiség s egy jégverem. Az épület anyaga téglavolt, cseréppel volt fedve. A század elején átépített emeletes épület alsó szintjén szinte kivétel nélkül boltok helyezkedtek el; forrásaink mindegyike 17 boltot említ. Az egyik szerződésből az is kiderül, hogy a két kanizsai kávéházból az egyik ebben az épületben működött, de az 1840-es években elköltözött innen. A legkülönbözőbb boltok működtek a Vasemberházban. Kiemelhetjük ezek közül — a későbbi elnevezés miatt is fontos — *Veiser János* vásáros boltját; *Veiser* két helyiségért összesen évi 280 forintot fizetett a földesúrnak. *Schertz Leopold* három helyiséget is bérelt az uraságtól. Érdekességképpen említsük meg, hogy itt volt *Brandmayer Antal* órásmesternek is a boltja, amely táblázatunk adatai szerint vélhetően már *Rott Antal* órás kezébe mehetett át. A bérlok szinte mind izraeliták voltak, ugyanakkor a Zsidó Közösség még külön is kibérelte az egyik lakást, amelyhez egy kis mézárászék is hozzátartozott (ez utóbbi valószínűleg nem itt volt). Csupa neves kereskedő tűnik fel, hiszen volt itt boltja a *Velisch*, a *Löwinger*, az *Ebenspanger*, a *Veiser*, a *Weiss* családnak is. S végül említsük meg, hogy volt a házon belül egy vendégfogadó is, amely valószínűleg inkább egy korcsma avagy étterem jellegű hely lehetett, ezért *Kitzelberger Ferenc* bérlo évi 500 forintot fizetett. A bérleti díjak együttesen már tekintélyes összeget tettek ki: a *Piarczi nagy ház*-ból az uraságnak az 1840-es évek második felében évente 2600 pengőforint jövedelme volt.

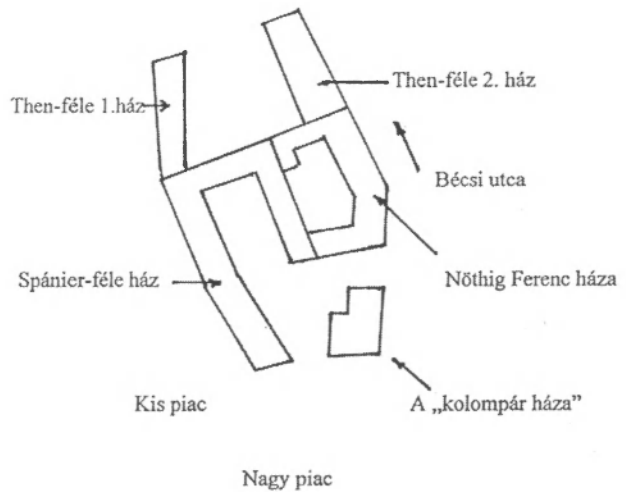
Herceg Batthyány Fülöp földesúr tudatosan cselekedve nemcsak telket adott el, hanem vett és cserélt is épületeket. Hadd tegyük mindjárt hozzá, hogy a reformkort jellemző erőteljes gazdasági fejlődés a magyar társadalom egy szűk szejletén belül kiváltotta a telekspekulációs hajlamot. Az egész országban, de különösen a jelentősebb piacközpontokban érezni lehetett, hogy felmegy a föld ára, a városi telek egyre értékesebbé vált, vagyis aki ingatlannal rendelkezik, hosszú távú, jó befektetést hajt végre.

Arisztokratától városi polgárig mindenki szeretett volna olcsón, jó fekvésű városi ingatlant szerezni. (Példának elég Széchényi István pesti telekvásárlásaira és spekulációjára, avagy a kortárs Jókai Mór regényében szereplő Kőcserepi tevékenységére gondolni.) A jobbágyfelszabadítás kérdése a levegőben volt, az országgyűléseken állandó téma volt az úrbériség problémája, így nem véletlen, hogy egy mezővárosban a negyvenes évek második felében a földesúr egyre több tiszta tulajdonú épületet akart szerezni. Ennek megfelelően Batthyány herceg néhány év alatt négy jelentősebb házat is megvásárolt korábbi tulajdonosától.

Az egyik legjelentősebb urasági vásárlás a Spánier-féle ház megszerzése volt.¹⁵⁴ Spánier szivargyárosnak és kereskedőnek több épülete volt, és vélhetően hosszú távú gazdasági tervei is voltak az 1840-es években, bár nem volt már fiatal ember. Az övé volt az a ház, amely — több más hasonlóval együtt — a Piac téren, a régi földszintes csoportházaktól keletre helyezkedett el. Mielőtt belemerülünk az adásvétel tárgyába, hadd szóljunk ezekről a házakról néhány szót, ugyanis a szakirodalomban is számos ellentmondásra bukkantunk. Ha az 1864. évi kataszteri térképre pillantunk, akkor a térnek ezen a részén három épület láthatunk. Van itt két hosszúka alakú ház, amelyek nagyjából északnyugati tájolással épültek, s minden bizonnyal ezek voltak a korábbi sőtiszti lakások, amelyeknek pontos funkcióját nem tudjuk. Mindenesetre tény, hogy olyan lakói, akik az uradalmi összeírásokba, névsorokba bekerülhettek volna, nem voltak. Valamikor a reformkorban a sóhivataltól ezek a házak a földesúrhoz kerültek, aki aztán eladta őket, most azonban érdemes volt visszaszereznie. A nyugati oldalon lévő csoportház déli csücskével egy vonalban helyezkedett el egy másik épület, amely a századforduló fotói szerint egy kelet—nyugat irányú emeletes épület volt. Korábban írtuk már, hogy ez annak az épületnek az utóda, amelyet az 1822. évi térkép még a kolompár házaként jelöl. Az 1857. évi katonai térképfelvétel vonalait nagyjából megegyeznek az 1864-ből való kataszteri térkép vonalaival.

Maga a házhelyterület, ahová a csoportházak felépültek, egy koporsóhoz hasonlít. E területen öt telket alakítottak ki, ahol a telek szélén, vagyis az utcák felőli oldalon voltak a házak, míg a házakon belül szűk udvarok helyezkedtek el.

Látható az ábránkból, hogy a Spánier-féle ház egy több részből összeálló, alapvetően sokoldalú, de mindkét piaccal érintkező épületgyüttes volt, vagyis gazdasági előnyei óriásiak voltak, hiszen jól látható és megközelíthető boltokat lehetett benne létesíteni. A szerződés is kiemeli ezt a tényt, amikor azt írja, hogy figyelembe vették az ár megállapításánál „...ezen ház két oldalának, a nagy piarczon, a

harmadiknak pedig az oda vezető fő utcán való jó fekvését és ebből keletkező, ezen kereskedővárosban várható még kedvezőbb jövődjét, úgy az épületnek jó Karban létét, és uradalmi házzal való tőszomszédságát..., vagyis a potenciális jövő szempontjából mindenképpen csábító voltát. Tudjuk, hogy a herceg által megvett ház emeletes épület volt, déli részén 7, nyugati részén 13 öl hosszúságú. Különböző darabokból épült össze, s ezt jelzi, hogy volt benne egy 3 szobás, udvar felől épített rész is. Az alapépületben, vagyis a keleti oldalon volt egy 5 szobás, 1 kamrás, 2 konyhás, és az ehhez tartozó 1 istállós rész, az előbb említett 3 szobás egységhez pedig 1 kamra, 2 pince és 1 öl tartozott. A 19. század közepén keletkezett leírásunk kiemeli az épület téglából épített voltát, valamint cseréppel fedett tetéjét. Ezt az épületgyüttest szerezte meg a herceg 1847-ben, mégpedig oly formán, hogy cserébe felajánlott egy ingatlant a Fülöp és az Iván utca sarkán, amelyen leromlott állapotú épület állt, de ez Spániert nem zavarta, mivel számára az új telek „nagyobb szerű szivar gyár felállítására és dohányraktárok elhelyeztetésére, nagyobb területénél fogva igen kényelmes” lesz. Persze Spánier számára ösztönző lehetett, hogy felülfizetésként kapott még 14 000 forintot is a hercegtől, amelyből ipari beruházását elindíhatta. Batthyány herceg a vásárlás után mindjárt bérbe adta három évre a piactéri házat, amelyet természetesen Spánier Ferdinánd bérelt ki, évi 800 ezüst forintot fizetve érte. Ebből nyilván az is következik, hogy a földesúr vett magának egy piactéri, nagyon jó helyen lévő házat, a bérleti díjból s a kamatos kamatból befektetése 13-14 év alatt megtérült, sőt a kereskedelem fellendüléséből következően az első három év után lehetősége volt magasabb bérleti díjat is kérni. Ugyanakkor Spánier is nagyon jól járt, hiszen leendő beruházásához szerzett egy városi telket, ott maradhatott volt épületében, s tőkéhez

jutott, ugyanakkor bérbe adhatta a hercegtől bérelt házban lévő kisebb lakásokat és boltokat, így aztán joggal gyaníthatjuk, hogy az általa beszédett bérleti díjakból nagyjából ki is tudta fizetni a hercegnek járó árendát. Hogy több bolt és lakás is volt az épületben, azt az 1841. évi rovatos összeírás felsorolása is világosan mutatja: az 1. osztályúnak minősített házban két bolt is működött, ezeket pedig *Wüsztner András* bérelte.

A herceg megvette a régi kanizsai családból származó, kovács foglalkozású *Then Györgytől* és feleségétől, *Kipflig Amáliától* is a Piac téri házát.¹⁵⁵ A későbbi telekkönyvezési számozás szerint ez a térképen 588. számú ház lenne, ha jelölték volna, ugyanis az elhelyezkedéséből következően csakis az 587. telek kettéosztásából keletkező, az előbbi rajzon fent, az északi területen létező házat jelentheti, amelynek a szerződés szerint is nyugati szomszédja a Zöldfa vendéglő, míg délről a Spánier-féle ház határolta. A fundus összesen 3406 négyszögölnyi, vagyis mai fogalmainkkal egy 110 méteres oldalakkal rendelkező négyzetet jelentett. A *Then*-féle ház két lakásból tevődött össze, mindegyik 15 öl hosszú volt, ám az egyik 4, míg a másik 5 öl széles. A keskenyebb épületben 5, míg a szélesebb házban 6 szoba volt, s mindegyikben megvoltak a kiszolgáló helyiségek, kamrák, konyhák stb. Volt az udvaron kút, verem, pince stb. A *Then*-féle házak is téglából épültek, s cseréppel fedettek voltak. A szerződés szerint a vevő 4000 forintot fizetett a házakért. Ez egyben rávilágít a már megöregedett tulajdonosok házhoz való viszonyára, ugyanis azt írják, hogy a fundus és a ház „...mely nekünk elgyermekesedett”, s ráadásul némi adósságuk is volt. A *Then*-féle házakban is boltokat lehetett nyitni: az 1853. évi összeírás szerint az akkorra uradalminak számító házakban 3 kereskedő bérelt boltot. Mindez azt jelenti, hogy a negyvenes évek vége felé az épületcsoportban már csak a *Nöthig*-féle nyugati oldalon lévő fundus és ház nem volt még az uraság kezén, ám valószínűleg azt is hamarosan megszerezte. (*Nöthig* az 1840-es évek közepén tanácsos volt a városban.) Erre utal az, hogy az 1853. évi háztulajdonosi névsor szerint *Nöthig* házában már egy *Pfaff* nevű ember lakott, vagyis a tulajdonos itt is megváltozott.

A Piac tér közepe mellett a tér sarka is fontos volt a hercegnek. Említettük már, hogy a kastélytól a Piac térig húzódó 100 méteren a földesúr építményei voltak túlnyomó többségben, s a sarkon állt ferdén a már korábban bemutatott *Chinorányi*-féle ház. A negyvenes években a *Chinorányak* adóssága megszorodott, ellenük csődeljárás indult (ennek a gazdasági és kereskedelmi vonatkozásait a forgalmazásról szóló részben tekintjük át). A *Chinorányak* fundusa és épülete két házból tevődött össze, amelyek korábban minden bizonnyal egyet jelen-

tettek, viszont az idők során azt megosztották. Az épületen sokat javítottak, ezt Nagykanizsa város 1844. augusztus 24-én kiadott testimoniálisa is bizonyít: „...ezen város kebelében *Popovics Sándor* és *Chinorány Antal* között helyezkedett néhai *Chinorány József Tábla Bíró Úr* 1839. és 1840-es években részint varasdi, részint kanizsai *Mester emberek* által építette”.¹⁵⁶ Egy másik irat szerint a vagyonszétválás egyik oka az lehetett, hogy *Chinorány Boldizsártól* örökölték a házat, ám sok volt az osztályos örökös, vagyis a ház megvásárlásához sok pénzt kellett felvenni kölcsönként, így még mezei földjeiket is el kellett adniuk *Horváth Eduárdnak* és feleségének, a Kanizsa melletti területen birtokos *Inkey Karolinának*. A pénz a ház kiváltásához kellett, ugyanakkor azért tették mindezt, mert „...tapasztalván ott a kereskedés virágzása mellett épületeinknek időre időre emelkedő jövedelmét”.¹⁵⁷ Ennek pedig az a magyarázata, hogy az épület alsó részén boltok működtek (mind a nyugati, mind a keleti oldalon), míg fent lakásokat alakítottak ki.

A két ház közül a Piac térre ferdén nyíló volt a nagyobb. Ez 15 öl hosszú és 7 öl széles volt, benne összesen 12 szoba, 2 kamra volt, az udvaron 1 kút, míg az épület alsó szintjén sok bolt volt (ne felejtjük el, hogy emeletes épületről van szó). Az 1845. évi csődeljárás során felvett lista szerint ebben a házban 8 kereskedő bérelt boltot, köztük a város gazdasági elitjébe tartozó *Kirschner*, *Blau* és a *Theodorovics* család tagjai is ott voltak. A boltok mellett ott volt még maga a 8 szobás *Chinorányi*-féle lakás 2 árnyékszékkel, továbbá 1 kemencével is rendelkező konyhával. Ez volt az az épületrész, amelyet a postamester házának neveztek. A kisebbik házat 1845-ben már *Chinorány Antal* neve alatt írták össze, itt öten béreltek boltot, köztük a *Kirschner*, a *Weiss* és az *Ellenberger* család tagjai is, míg az udvaron álló istállót *Szukits Salamon* árendálta ki. Az *Antal*-féle ház 11 öl hosszú és 3 öl széles, vagyis egy keskenyebb formájú ház volt 5 szobával, s tartozott hozzá egy istálló is. A negyvenes évek közepén a család elveszítette a Fő utcában lévő épületének nagy részét, legalábbis kettéosztották, így az már három részre tagolódott. 1845-ből származik az a bevallás, amelyben *Chinorány Boldizsár* és felesége, *Nikolári Anna* a Városi Tanács előtt megjelenően bevallotta, hogy 28 000 pengőforintért eladta a kastély és az *Antal*-féle ház közti funduson lévő épületét herceg *Batthyány Fülöpnek*.¹⁵⁸ A másik házrész is elkerült a családtól, amit egy másik, 1845-ből való bevallás bizonyít. E szerint azt a lakórészt, amely keletről *Chinorány Boldizsár* háza, nyugatról pedig a hajdan „néhai *Chinorány Josef Csőd tömegéhez tartozott; és árverés útján özvegy *Domanitzky Therezia* asszonyságnak eladott” épület között volt, 10 000 ezüstforintért eladták *Batthyány Fülöp* hercegnek.¹⁵⁹ Azt azonban még ki kell*

emelnünk, hogy a *Chinorány* család tagjainak maradt még földje, hiszen ez csak a Fő utcában lévő ingatlant érintette, ugyanakkor tudjuk azt, hogy más telke is volt a családnak, így például ismerjük azt az 1835. évi szerződést, amelyben Boldizsár 244 négyszögöl földet vett a földesúrtól,¹⁶⁰ s a későbbi, 1864. évi kataszteri felmérés térképein is találtunk olyan külső mezőt, amelyet a család neve alatt írtak össze.

Végére érve a földesúri tulajdonú változásoknak, említsük még meg, hogy az urasági monopóliumként működő mészárszékben is történt változás az 1840-es évek közepén. A Fő utca déli oldalán, a Vasember-ház melletti és mögötti területen már vagy 100 éve egy mészárszék helyezkedett el.¹⁶¹ Ezzel a vágóhíddal örökösen probléma volt, főleg az, hogy elviselhetetlen bűzt árasztott. Nem véletlen, hogy a városiak az 1840-es évek elején többször kérték Batthyány Fülöp herceget, hogy telepítse ki a mészárszék a Fő téren kívülre.¹⁶² Az egész országban problémát jelentett a vágások és a belsőségek eltüntetése, s a helyi céhek és a városok vezetői örökösen háborúban álltak egymással. A megyei közgyűlési jegyzőkönyvek szerint 1842-re megtörtént a kitelepítés, s így megszűnt a bűz és zajforrás, a mészárszék kikerült az ún. Berek-rétre, a Principális-csatorna kiskanizsai hídjától pár száz lépésnyire.¹⁶³ Tegyük még hozzá, hogy Kanizsán a majorság és a város után a mészárszék volt a legtöbb embert foglalkoztató munkahely, a források a 8 fős üzemet csak *Mészáros Compagnie* név alatt, vagyis társaságnak jelölik.¹⁶⁴

3. Változások a városi lakosság ingatlanjaiban

Az 1830—40-es évek adóösszeírásai alapján lehetőségünk van arra, hogy megvizsgáljuk a város házaiban nem nemes tulajdonosai és használói társadalmi összetételét. A nem-nemesi társadalom igen rétegzett, nagyon sok foglalkozást űző heterogén tömeg volt a 19. század közepén. Az 1841/42. évre vonatkozóan maradt meg az utolsó olyan rovatos összeírás, amelyben mind a két városrész adatait felvették.¹⁶⁵ Ezek szerint a két Kanizsán összesen 1493 adózó élt, 1146 házban, vagyis az adózók 25%-a nem rendelkezett házzal. Főleg a nagykanizsai viszonyok miatt érdekes, hogy a 353 diplomás, kézműves és kereskedő közül csak 229 volt háztulajdonos, vagyis e foglalkozási csoport tagjainak 35%-a bérlakásban lakott. Ez a csoport kisebb földekkel rendelkezett, mint a hagyományos társadalmi rétegek, viszont a Kanizsán élő 390 szolgából és szolgáltóból 298 a kereskedők, kézművesek és diplomások szolgálatában állt.

A forradalom évéből csak a nagyobbik városrész adatai maradtak fenn. Az 1847—48. évre felvett

adatok szerint Nagykanizsán 736 fundus volt, s ez az 1841. évi 549 fundushoz képest 24%-os gyarapodást jelent, tehát továbbra is dinamikus növekedést figyelhetünk meg ezen a téren is.¹⁶⁶ A rovatos összeírás sajátosságaiból is következik, hogy — mint azt már korábban is láthattuk — az egy sorszámmal jelölt funduson akár több ház is lehetett. A sorszámok mögött a fundusszám természetesen egy házat mindig jelent, így azt mondhatjuk, hogy a 736 házból 47 volt az 1. osztályú, 68 a 2. osztályú, míg 621 ház volt a leggyengébb állapotú, 3. osztályba sorolt épület. (Mindjárt jegyezzük meg, hogy a forradalom évének összeírásában a 18 extraserialista, valamint a 40 nemes ember esetében nem jelölték meg a házakat, ugyanígy nem tüntették fel azt a tucatnyi urasági épületet sem, amelyeket már bemutattunk korábban. Az 1. osztályú házak döntően a város közepén helyezkedtek el, néhány a helyrajzi számok alapján azonosítható. Nagykanizsa város 1844-ben rendeletet hozott a házak átszámolásáról, illetve inkább a megszámozásáról, s ez a számozási gyakorlat képezte egészen 1873-ig a nyilvántartások alapját is. A városi határozat szerint minden házra ki kellett írni a házszámot. A leírások és a névsorok vizsgálatából kiderül, hogy kiindulópontnak a kastély épületét vették, az kapta az 1. számot, majd balra, a Fő utcán haladtak tovább, így az összes kis helyiértékű házszám a város keleti felét jelentette. A házszámozás a 454-es számnál, a Fő utca és a Szentgyörgyvári utca torkolatától kanyarodott vissza, végighaladt a Fő utcán, a déli részeken, majd pedig északra fordult, s a Piac tér keleti felén ért vissza a kastélyhoz. Ezt a sorrendet ugyanúgy, ahogyan korábban az 1773. évi felmérések esetében, itt is bázispontok és későbbi kataszteri iratok alapján állapítottuk meg, de itt már nem volt szükségünk számítógépes támogatásra, hiszen a névsorok végignézése már eleve biztos támpontokat adott.

Ha az 1. osztályúnak minősített házakat vizsgáljuk, akkor néhány nagyobb tömb rajzolódik ki. A 3., 5., 6. és 7. számú házak a Fő utca északi részén, a mai Deák téren helyezkedtek el. Köztük volt *Balogh János* tiszttartó gyermekeire maradt háza; *Lovák Ferdinánd* gyógyszerész háza, amelynek formáját az 1860—70-es évek fényképei is megőrizték; 6. számmal jelölték a Polgári Egylet által megvett Czenek-féle házat. A Deák-tér keleti oldalán a 402—403, 406. számú házak *Ollop Lajos* kereskedő, *Kaán Ferenc* ügyvéd és *Kaiser Béni* kereskedő kezében voltak.

A 442. számmal indul egy hosszú házsor, amely az Axenti-háztól folyamatosan nyugatra haladva a Deák tér és a Fő út déli oldalát jelenti. *Axenti* bőrkereskedő háza után a 443. szám alatt a híres sebészorvos és orvostudós, *Horschetzky Mór* háza található, a 445-ös számtól pedig a híres kereskedő *La-*

chenbacher József és *Schlesinger Herman* háza következik. A 447. szám alatt még jó 30 évig megőrizte helyét a Németh-féle ház, igaz, jónéhányan béreltek benne boltot. 452–453. szám alatt sorolták be a Zsidó Közösség házait, így a zsinagógát és a rabbinus házat. A 454–455. szám alatt írták össze a Városháza épületét, amelynek keleti részében továbbra is ott élt Gottlieb Mayer családja, bár a híres kereskedő valamikor ez idő tájt halhatott meg. Ha átlépünk a Légrádi úton, s megyünk tovább nyugatra a Fő utcán, újabb jó minőségű s gazdag kereskedők által birtokolt épületek következnek. Emeljük ki ezek közül a *Rózenberg*, a *Danneberg*, a *Dobrin*, a *Leszner*, a *Lőwinger*, a *Mayerhoffer* stb. kereskedést, s ezzel már a Zárda utcai kereszteződésnél vagyunk, a kanizsai köznyelv által csak *régiposta* néven nevezett épülettel szemben. Ezzel egyben el is hagytuk a Piac teret, nem véletlen, hogy hirtelen elfogytak az 1. osztályú épületek, s a Varasdi (Német) úton már csak egy jellegzetesen nagy ingatlanra bukkanunk, mégpedig a város egyik leggazdagabb és legtöbb adót fizető kereskedőjének, *Tachauer Salamonnak* az épületeire. Neki az 509–510. szám alatt volt egy első és egy másodosztályú minőségű háza is.

A felsoroltak után 1. osztályú házak már csak a Piac tér északi és keleti részein találhatók. A térbe benyúló Magyar utcából érkező nyúlványon található a már korábban emlegetett Strasser-ház, amelyet a forradalom utáni időktől kezdve Strasser veje, *S. H. Gutmann* birtokolt. Déli szomszédjaként az 574. szám alatt volt a Lőwy-ház,¹⁶⁷ amely a 19. század elején épült, s belül nagy raktárhelyiségei már akkor is berraktárként szolgáltak. Tulajdonosa egyébként az *Lőwy József*, aki az 1830-as évek végén az Adria Biztosító Társaság kanizsai ügynöke volt (lásd a kereskedelmi fejezetet). Az 1. osztályú házak között az Óriás utca kezdeténél állt a Lőwenstein és a Lachenbacher család egy-egy tagjának épülete, lejjebb, a Piac tér keleti oldalán pedig *Benzián Izrael* 2. osztályú háza, valamint még egy Lőwenstein-, egy Kaiser és egy Popovics-féle ház ékeskedett, azt követően már az itt fel nem tűntetett Chinorány-házak után visszaértünk a kastélyhoz. A Popovics-házban az 1847/48. adóévben már 12 boltot rendezhettek be.

1848-ban a 47 1. osztályú házból 30 egészen bizonyosan kereskedők kezében volt. Az is elég egyértelmű az előbbi felsorolásból, hogy a legértékesebb házak a gazdag zsidó kereskedőké voltak; közülük kiemelkedik *Tachauer Salamon* és *Benzián Izrael*, *Benziánnak* és *Rózenberg Sándornak*, 1. osztályú háza mellett volt egy 2. osztályú is. Az 1. osztályú háztulajdonos kereskedők mellett van két ügyvéd, *Kaán Ferenc* (a családnak több tagja is Kanizsán élt, ebből a családból származott a később híressé vált *Kaán Károly*) és *Lovák Ferdinánd* gyógyszerész, de a Zsidó Közösség és a Városi Közösség is, az 1835-

ben alakult Polgári Egylet is. Ha az intézményi tulajdonosokat nem számítjuk, akkor az 1. osztályú háztulajdonosok között mintegy 80%-ban kereskedőket találunk, tehát a századfordulón megindult tendencia a század közepére kiteljesedett.

A folyamat azt jelentette, hogy az 1830–40-es években továbbra is élénk maradt a városiak közötti ingatlanforgalom. A forgalom növekedését táplálta a továbbra is jelentős beköltözés, hiszen ezekben az évtizedekben is szinte minden foglalkozási csoportban betelepülőket figyelhetünk meg. A természetes tulajdonosváltások (kihalás, öröklés stb.) mellett jelentős volt a gazdasági csődök következtében kialakult forgalom is, amelyet a kereskedelmi fejezetekben bemutatandó esetek szépen igazolnak (lásd a Molenda-, a Horváth- és a Pichler-csőd esetét stb.). Ezekbe a folyamatokba néha már a városnak is be kellett avatkoznia. Így például a városbíró *Pichler Henrik* 1843–44. évi csődjé után valamit kezdeni kellett Pichler volt házával, amelyet ő a várostól bérelt, s őseié volt már 1773 óta. A csődtömegeből a város megvette a Pichler-féle házat, s azt a továbbiakban bérbe adta. Így például tudunk arról, hogy 1850-ben a „*Pichler Henrik Csőd tömegeből megvásárlott házban lévő lakásokat, boltokat, raktárakat, istállót ... hátul az udvarban ...soó raktárt, és pajtát*” évi 970 pengőforintért *Dobrovits Mihálynak* adta bérbe három évre.¹⁶⁸ De tudunk arról is, hogy a földesúr által a Ciglenice, illetve a Fülöp utca környékén kimért és eladott telkeket egyes városiak megvásárolták, s egy-két év múlva továbbadták. Találkoztunk ilyen gyakorlattal a Koch familia ügyvédi diplomával rendelkező tagjai esetében, de említhetjük azt is, amikor 1843-ban szentgyörgyi *Horváth Imre* adta el *Lachenbacher Henrik* özvegyének, született *Wolf Rozáliának* azt a telket, amelyet 1842-ben vett meg a hercegtől.¹⁶⁹

Megvizsgáltuk azt is, hogy a Fő utca házai esetében az egyes telkeken megfigyelhető-e valamilyen lakás- avagy házszaporodás. Az 1847–48. évi rovatosszéírás adatait az 1821. évi felméréssel összevetve megállapíthatjuk, hogy érdemi növekedés figyelhető meg. Az Axenti-háztól a Vasemberházig tartó fundusokon szinte alig van olyan telek, ahol ne lenne a tulajdonoson kívül még egy bérlő. A tendencia a későbbiekben is folytatódik, vagyis a jó piaci helyzetben lévő házak esetében szinte általánosnak mondható, hogy a házban vagy a telken lakásokat és boltokat adhatnak bérbe. Ugyanakkor az is tény, hogy sűrűn változtak a bérlők a nagyobb házakban, szinte nincs olyan két egymást követő összeírás, amely az egyes házak esetében ugyanazokat a személyeket sorolná fel, s ez arra utal, hogy a lakók és kereskedők kiválasztásánál vélhetően piaci szempontok döntöttek.

A házak szaporodásában nagy szerepe lehetett annak, hogy 1837-től megnőtt a városi téglagyártás

kapacitása. 1837-ben a város szembezállva a földesúrral, önkényesen — felrúgva az 1811. évi örökszerződés s a hagyományos regálejog szabályait — létrehozott egy téglavetőt, s ezzel megindult a szokásos s hosszú pereskedés az uraság és a város között.¹⁷⁰ A perben a város arra hivatkozott, hogy a régi téglavető teljesítménye alacsony, s a város nem tudja a közcélokot építőanyaggal kielégíteni, a földesúri téglaegetőből kikerülő téglavizszont drága. Konkrétan az iskolaépítésre hivatkoztak, de közismert volt, hogy jelentősebb magánépítkezések is igényelték az építőanyagot, nem is beszélve az 1835. évi tűzvész okozta károkról és az emiatti újjáépítésről. Az 1837. évi adóösszeírás a nagykanizsai oldalon 899 főből 90-et égett megjelölésű tulajdonosként vagy lakóként említ; Kiskanizsán viszont ugyanebben az időben semmi nem mutatja, hogy tűzvész lett volna.¹⁷¹ Az úriszék ter-

mészeten az uradalomnak adott igazat, s a várost eltiltották a sánci téglavető üzemeltetésétől. Az erejét fitogtató mezőváros mégis elérte, hogy az uradalom kiegyezett Kanizsával úgy, hogy két, illetve ideiglenesen három téglaegetője is legyen a városnak, amiért cserébe megszünteti a sánci téglavetőt. Azt is rögzítették, hogy ha nagyobb lenne a kereslet, mint amekkora a téglaegetők kapacitása, avagy elfogy a téglaegető környékén a nyersanyag, akkor a város majd újabb üzem nyithat máshol, de egyszerre csak két téglaegetője lehet Kanizsa városnak. Témánk szempontjából fontos eleme volt a szerződésnek, hogy a városnak egyéb kötelezettségei keletkeztek, *csinosbítás tekintetéből* a házakat rendes szabályozási vonalak mentén kellett a jövőben felépíteni, vagyis vélhetően akkortól kezdtek a kanizsai girbe-gurba utcák szabályosabb alakzatot felvenni.¹⁷²

ÖSSZEZÉS

Ha röviden értékeljük a bemutatott fejlődési folyamatot, akkor Kanizsa város települési rendszerét illetően igen érdekes tendenciákat láthatunk. A 160 éves változásokat szemlélve a legszembeűnőbb az, hogy a vár lerombolása után az 1200-1500 fős, várban élő népességből egy több mint 10 000 fős mezőváros lett. A vár lerombolása után a mocsár két oldalán kialakultak az új város keretei, s viszonylag egyenletes, gyors ütemű népességnövekedés eredményeképpen folyamatosan szaporodott a városban lévő utcák és házak száma is. A 18—19. század fordulójától Kanizsa városa egyre inkább a kereskedelmi tevékenység révén nyerhetett sokat, a lakosság egyre nagyobb része foglalkozott áruforgalmazással, s ennek megfelelően megindult az infrastrukturális feltételek javítása. A jövedelem-felhalmozás hatására a kereskedők a városközpontban egyre fontosabb pozíciókhoz jutottak, ők laktak a város legelőkelőbb házaiban, befolyásuk erősödése szinte minden téren megfigyelhető. A két városrészt elválasztó mocsár lecsapolása, illetve egyéb vízfolyások szabályozása révén Nagy- és Kiskanizsa közelebb kerülhetett egymáshoz, nőttek a városiak által használható területek, szélesedhetek a megélhetést biztosító gazdasági alapok. A földesúri politika is élvezte a kereskedelemorientált átalakulás előnyeit, hiszen a bérletek révén az uraság igen jelentős bevételekhez juthatott. Batthyány Fülöp herceg újabb és újabb területeket engedett át a városiaknak, így az 1830-as évektől már nem volt akadálya a város területi terjeszkedésének, újabb és újabb utcákat nyitottak, s a korábbi ötirányú, polipszerű terület egyre inkább négyszögesezett, be-

épültek a „csápok” közötti területek. A növekedés és a pénzkeresetre való lehetőség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az országban szinte példa nélküli társadalmi tolerancia jött létre Kanizsán, tudvalevőleg a lakosság 20%-a a zsidóságból került ki. Kanizsa regionális gazdasági központtá vált a forradalom idejére, gazdasági hatóköre kiterjedt Nyugat-Magyarországra, s érvényesült egészen a karsztokig és a tengerig.

A gyors fejlődés és belső átalakulás ellenére voltak hátráltató tényezők is. A 18. században Kanizsa városa Délnyugat-Dunántúl legnagyobb városa volt, s egész Nyugat-Magyarországon csak Sopron és Győr volt jelentősebb nála. A 19. században Kanizsa kétszer akkora város volt, mint a vármegye székhelyeként működő Zalaegerszeg, ugyanakkor a reformkor során megfigyelhető intézményesedő bürokratizmus pozitív vonásait Kanizsa nem érezhette, mert Kanizsán nem jöttek létre nagy vármegyei épületek, nem alakult ki honorácior-értelmiségi réteg, nem növelte a város szellemi potenciálját a megyeközpontokra jellemző kulturális fellendülés (márpedig sok helyütt tapasztaltuk ezek pozitív hatását a magyarországi városképződésben), hiszen az említett folyamatok inkább Zalaegerszeget gazdagították. Alig volt néhány olyan hivatal és épület Kanizsán, amely vármegyei vagy állami hatáskörben működött volna; ilyen volt például a Comitatushaus, a sóhivatal, a kvártélyház, a postaállomás, illetve részben idetartozik a piarista gimnázium, avagy 1845 után a tanítóképző, ám ezek az intézmények nem voltak alkalmasak jelentős belső keresletet generálni.

Mivel Kanizsa város oppidum volt, városi önállósága is korlátozott maradt; lakossága adóköteles volt, így a városnak jelentős jövedelemfelhalmozásra nem volt lehetősége. Ebből következett, hogy elmaradtak a városfejlődést kísérő nagy központi fejlesztési programok, nem épültek jelentős városi tulajdonban lévő házak, közösségi kulturális épületek. Tervek mindig voltak színház- és könyvtáralapításhoz stb., de ezek valami miatt mindig megbuktak. A térszerkezet átalakítása döntően magántevékenység eredménye volt. A városvezetés érzékelte, hogy a város jövője a kereskedelmi funkció erősítése és a térbeliség kitágítása lehet, ennek érdekében jelentős erőfeszítéseket tett az utcák állapotának javítására, a vásári tevékenység kiszélesítésére, biztonsági intézkedésekre, a lakosság komfortérzetének növelésére, a berek és a vizek lecsapolásával a terület és az eltartókapacitás növelésére; ellátta az egyre nagyobb lakossággal kapcsolatos igazságszolgáltatási tevékenységet, működtette a városi közigazgatást, azonban a mezővárosi jelleg minden további bővülést korlátozott. A korlátok a rendszerből következtek: a földesuraság létéből, a hitelhiányos állapotból, a központi

(állami) források hiányából stb. A városi beruházásokat pótolhatta volna a földesúr tőkeereje, hiszen potenciális forrása lett volna hozzá, ám az uraság egyre inkább háttérbe vonult: területet engedett át a lakosoknak, s közben élvezte a városi közönségtől nyert s folyamatosan növekedő bevételeit, épületeket vásárolt, de hatékonyan nem járult hozzá a város infrastrukturális fejlesztéséhez, s nem tudta pótolni a külső források hiányát. Így is nagy utat tett meg Kanizsa a vizsgált 160 év alatt, lehetőségeit kihasználva Délnyugat-Magyarország legnagyobb városává, s a társadalom jelentős tömegei számára mintáértékű településsé vált. Emeljük ki azt is, hogy ennek a térségnek legfontosabb értelmiségi központjává vált, hiszen jelentős magánerőfeszítések révén szaporodtak az iskolák, egyre több tudós orvos és sebész dolgozott a kanizsai kórházakban, mind több egyházi és néptanító jelent meg a városban, könyveket lehetett már nyomtatni és terjeszteni, az egyesületekben könyvtár működött s újságolvasásra volt lehetőség, két kávéház működött a reformkorban, vagyis a központi bürokrácia jótékony hatása nélkül is nagy előrelépés történt.

JEGYZETEK

- ¹ *Vándor*, 368.
- ² Az ábrázolás sok szakirodalmi és ismeretterjesztő munkában látható; lásd *Molnár*, V. 144. (képek első darabja).
- ³ *Vándor*, 368—369.
- ⁴ Lásd a 2. sz. jegyzetben írt munka ábrázolásait.
- ⁵ *Makoviczky* 1934
- ⁶ *Rózsa* 1996, 3.
- ⁷ A városfogalom értelmezéséhez lásd: *Corfield*, 3.
- ⁸ *Jkv.* 1896, 10.
- ⁹ *Cselebi* 1985
- ¹⁰ *Halis* 1899
- ¹¹ *Molnár*, V. 145.
- ¹² *Rózsa* 1995, 7. és *Tóth I. Gy.*
- ¹³ *Degré* 1972, 103.
- ¹⁴ *Rózsa* 1999, 12.
- ¹⁵ *Uo.* 19.
- ¹⁶ *Berge György Kristóf* gróf: (1647—1709) 1694-ben emeltetett birodalmi grófi rangra, császári királyi kamarás volt, vezérőrnagy és udvari haditanácsosi címig vitte.
- ¹⁷ *Ágoston*, 256—257.
- ¹⁸ *Rózsa* 1999, 19—20.
- ¹⁹ A tervezetet említi: *Makoviczky*, 17.
- ²⁰ Ehhez lásd: *Szakály*, 55—112.
- ²¹ MOL C 35. 106. cs. Lad. A. Fasc. 33. No. 36.
- ²² *Takács—Pfeiffer*, 110—111.
- ²³ *Halis* 1899, 31.
- ²⁴ *Uo.* 36—37.
- ²⁵ *Takács—Pfeiffer*, 760.
- ²⁶ *Várkonyi*, R. 96.
- ²⁷ Schenkendorf levele: *Rózsa* 1995, 20. és *Rózsa* 1999, 29.
- ²⁸ *Molnár*, V. 151—152.
- ²⁹ *Kropf*, 129.
- ³⁰ MOL B.K.A. E 282. C. No. 84. és *Rózsa* 1995, 21.
- ³¹ MOL Magyar Kamara Levéltára. E 156. U et C. Fasc. 29. No. 4.; illetve MOL E. 156. U. et C. Fasc. 29. No. 2.
- ³² Lásd például: *Kováts* 1976
- ³³ *Barbarits*, 25.
- ³⁴ *Uo.*
- ³⁵ MOL P 1313. 206. cs. II. N. 19. 1713. évi szerződés.
- ³⁶ *Kropf*, 128—129.
- ³⁷ *Rózsa* 1995, 3.
- ³⁸ MOL E 156. Fasc. 87. No. 66. 1719. évi összeírás.
- ³⁹ *Barbarits*, 25.
- ⁴⁰ Caus. sedr. rev. 1733.
- ⁴¹ *Barbarits*, 26.
- ⁴² MOL P 1313. 36 cs. Lad. 13. No. 23. 1744. szeptember 30.

⁴³ A kanizsai templom és plébánia kánoni vizsgálata 1778. A forrás magyar nyelvű szövegét annak fordítója, *Rózsa Miklós* bocsátotta rendelkezésemre, ezúton is köszönetet mondok érte. A forrás megítéléséhez lásd: *Rózsa 1996/a*, 50—53.

⁴⁴ *Kalcok*; In: *Pachinger*, 10.

⁴⁵ MOL P 1313 Maj. Lad. 13. No 32/2. 1752. ill. MOL P 1313. Maj. Lad. 13. No. 321/1. 1753. Az esetet más összefüggésben említi: *Kerecsényi 1978/a*, 116.

⁴⁶ MOL P 1313. 37. csomó. 1752. évi funduális könyv.

⁴⁷ *Barbarits*, 110. Lásd még: *Szűcs L. Kézirat* (sok esetben pontatlan)

⁴⁸ MOL P 1313 38. cs. 80 Q5. 1752.

⁴⁹ Uo. 1753. A kanizsai úrbéres földek felmérése.

⁵⁰ Uo. 80 Q5. 1752.

⁵¹ *Makoviczky*, 21.

⁵² MOL P 1313. 206. cs. III. 1753, ill. MOL. P 1313. 38. cs. 80 F4. Az 1753. évi úrbéri szerződéssel kapcsolatban felmért városi jövedelmek listája.

⁵³ MOL P 1313. 38. cs. 80 R12. Az 1768. évi nagy- és kiskanizsai háztulajdonosok név szerinti összeírása.

⁵⁴ Uo. Lad. 15. No. 80 R1.

⁵⁵ Uo. Lad. 15 80 R13.

⁵⁶ ZML Általános adóösszeírások. IV-9. A/Fasc. 4. 1771/72.

⁵⁷ MOL P 1322. 100. cs. Lakóösszeírás, 1772.

⁵⁸ Caus. sedr. rev. 1773. évi funduális könyv.

⁵⁹ A lélekösszeírást közli: *Ördög*, II. k. 850—868.

⁶⁰ A térképet közli: *Makoviczky*. Mellékletek, III.

⁶¹ *Makoviczky*, 22.

⁶² Uo.

⁶³ Situations...

⁶⁴ Lásd például: *Mérey, T. 1999*, 127.

⁶⁵ TGyM. Okm. 83. 79. 3. Az 1864. évi kataszteri felmérés másolatai

⁶⁶ Lásd: 58. sz. jegyzetet.

⁶⁷ MOL P 1313. Maj. Lad. 13. No. 321/1. 1753.

⁶⁸ *Ördög*, 836. 1757. évi összeírás. Martinus Kolongja.

⁶⁹ MOL 1322. 100. cs. Funduális könyvek regisztrálatlan darabjai.

⁷⁰ *Halis 1915—17*, 298—299.

⁷¹ *Füves 1972*, 293.

⁷² MOL 1322. 100. cs. 1774. 49.

⁷³ Csokonai művén kívül l. *Nagy A. G. 32*.

⁷⁴ *Bentzik 1886/a*, 12.

⁷⁵ Polg. lajstr. 1767.

⁷⁶ *Barbarits*, 204.

⁷⁷ *Illésy—Pattkó*, 42.

⁷⁸ Ehhez az 1773. évi funduális listát és az 1771. évi lélekösszeírás adatait vettük alapul. L. 58. és 59. sz. jegyzetet.

⁷⁹ Polg. lajstr. 1762.

⁸⁰ MOL P 1322. 100. cs. 1772. évi név szerinti összeírás.

⁸¹ Tört. dok. tár. 72. 432. 1.

⁸² Polg. lajstr.

⁸³ Tjvk. 3. 44—45. 1798. április 17. Popovics Sándornak 870 forint kára volt a tűz következtében. A görögkeletiek imaházára: *Bogdanović*, 43.

⁸⁴ Polg. lajstr. Góry László.

⁸⁵ 1773-ra: MOL. P 1313. 38. cs. 80 F3. 1811-re: Uo. 1811. 03. 27. Örökszerződés.

⁸⁶ ZML IV/1/cs. 1778. No. 23/47. és ZML IV. 1/b. 1782. febr. 25. No. 46/98.

⁸⁷ L. az 58. számú jegyzetet.

⁸⁸ Kézműv. 684—686.

⁸⁹ MOL P 1313. 38. cs. 80 Q5. 1752.

⁹⁰ L. az 58. sz. jegyzetet.

⁹¹ *Danyi—Dávid*, Nagykanizsa, Kis-kanizsa.

⁹² Nk. lt. 1. cs. 1735—1799. 1799/c

⁹³ *Kerecsényi 1979*, 149.

⁹⁴ Situations...

⁹⁵ KE, 114.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ *Halis 1899*, 54.

⁹⁸ *Barbarits*, 110, *Bencze 1986*, 67, illetve egy későbbi visszaemlékezés: *Erdősi*, 7—8.

⁹⁹ *Bronyevszkij é. n.*

¹⁰⁰ *Makoviczky*, 34—35.

¹⁰¹ Uo. ill. *Erdősi*, 7. A térkép: HL Katonai felmérések. Nagykanizsa. Colomne XXIII. Sect. 60. Colomne XXIV. Sect. 60. (1856—60).

¹⁰² *Barbarits*, 110.

¹⁰³ Uo. 111.

¹⁰⁴ *Bencze 1986*, 138. L. még: *Mérey, T. 1999*

¹⁰⁵ *Bencze 1986*, 146.

¹⁰⁶ A korabeli technológiára: *Kaposi 1998*, 190—199.

¹⁰⁷ *Barbarits*, 110.

¹⁰⁸ Uo. Említi a Mura kavicsát az 1830-as évek elején készült útleírás is. L. *Bencze 1986*, 67.

¹⁰⁹ Uo. 110—111.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Tjvk. 3, 14. 1798. január 26.

¹¹² Uo. 1799. november 28.

¹¹³ *Barbarits*, 111—112.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Nk. lt. 3. cs. 1837. január 18.

¹¹⁶ Életképek 1846. március 7. 10. szám

¹¹⁷ Tjvk. 3, 44—45. 1798. április 17. illetve *Lendvai 1984*, 157—168.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ *Barbarits*, 189.

¹²⁰ *Kaposi 2000*, 143, 243.

¹²¹ *Kunics 1992*, 206.

¹²² Rov. össz. 1776, 1803, 1806, 1882.

¹²³ A Széchenyi-féle házhoz: Situations. A főispán 1803. évi vásárlásához: *Szabó L. 2. k. 549*. A majorátushoz: *Széchenyi V. 98*, *Fraknói*, 282. Tárnok vásárlásához: SML VUL Elenchus. Zichy vásár-

lásához: uo. 1840. Az értékhez: SML VUL Fasc. 33. 1848. évi uradalmi becslés.

¹²⁴ Az adatok forrásai: rovatos könyvek.

¹²⁵ TGyM O. 1810. évi városi beadvány a várme-gyéhez. Másolat, az eredetét Barbarits Lajos közölte már könyvében (73—74).

¹²⁶ A TGyM birtokában lévő fénykép a Theodo-rovics-ház 1864. évi formájáról. Megjelent Kunics Zsuzsa tanulmányában (*Kunics 1992*, 218.)

¹²⁷ Protocollatio, 240—241. Popovics-testvérek szerződése.

¹²⁸ MOL P 1313. 38. cs. 1811. 03. 27. Örökszer-ződés.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Közgy. jkv. 1812. május 21. 214. No. 8/5.

¹³¹ ZML IV 1/b. 1813. augusztus 4. No. 100/7.

¹³² *Németh L. 2002*, 58—59.

¹³³ *Takács—Pfeiffer*, 118.

¹³⁴ *Széchenyi I. 1982*, 293.

¹³⁵ *Barbarits*, 38.

¹³⁶ A felsorolt vendégfogadók neve a rovatos ösz-szeírásokból világosan kiderül, akárcsak a már ko-rábban emlegetett 1822. évi térkép is jelzi helyüket. Délen a Légrádi úton is volt egy ún. *Rongyos Lám-pás* vendégfogadó, ez azonban a reformkorban már nem volt meg.

¹³⁷ MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. No. 36 E.

¹³⁸ Uo. 207. cs. A Berek-per iratai.

¹³⁹ Uo. 38. cs. 1811. 03. 27. Örökszerződés, és a kiegészítő mellékletek.

¹⁴⁰ *Barbarits*, 37.

¹⁴¹ Uo. 121.

¹⁴² *Fényes 1841*, 1. k. 475—476. Az adatok érté-keléséhez: *Kovacsics 1997*, 249—271.

¹⁴³ Az 1848. évi levelet idézi: *Barbarits*, 47.

¹⁴⁴ A térképet közli: *Makoviczky*. Mellékletek, 1857.

¹⁴⁵ Rov. össz. 1847/48.

¹⁴⁶ Nk. lt. 1. cs. 1735—1799. 1799/c.

¹⁴⁷ Lásd a 145. sz. jegyzetet

¹⁴⁸ MOL P 1330. 1. cs. No. 78. 1835. szeptember 24.

¹⁴⁹ Az adatok forrásai: MOL P 1313. 37. cs. El-adási szerződések, illetve Protocollatio (könyvszerű gyűjtemény, különösen a reformkori időszakra tű-nik teljesnek).

¹⁵⁰ L. TGyM O. 83. 79. 3. Az 1864. évi kataszte-ri felmérés másolatai.

¹⁵¹ Nk. lt. 3. cs. Árendaszerződések, 1846—49.

¹⁵² MOL P 1322. 100. cs. Az 50-es évekről meg-maradt év nélküli épületeltár adatai alapján mu-tatjuk be a földesúri házakat.

¹⁵³ PH 1845. február 27.

¹⁵⁴ Nk. lt. 3. csomó. Árendaszerződések, 1846—49. Spánier-féle contractus.

¹⁵⁵ MOL P 1322. 37. cs. Eladási szerződés. Then György-féle contractus 1843. 10. 1.

¹⁵⁶ ZML Csődületi perek. F 2. No. 35.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ ZML Nk. lt. 3. cs. Árendaszerződések, 1846—49. A Chinorány-féle házakkal kapcsolatos contractu-sok.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ Protocollatio. Chinorány Boldizsár 244 négy-szögöl földet vett 40 forintért.

¹⁶¹ Caus. sedr. rev. 1773. évi funduális könyv.

¹⁶² Közgy. jkv. 1842. 2672. sz.

¹⁶³ Uo. 2672. sz.

¹⁶⁴ Rov. össz. 1847/48.

¹⁶⁵ Rov. össz. 1841/42. Nagykanizsa, Kiskanizsa.

¹⁶⁶ Lásd a 164. sz. jegyzetet

¹⁶⁷ KE, 200.

¹⁶⁸ Nk. lt. 3. cs. 1850. évi szerződés.

¹⁶⁹ Protocollatio 201. 1843. A terület 580 négy-szögölnyi volt.

¹⁷⁰ MOL P 1313. Kanizsa úrbéri pere. A per 1837. november 6-án kezdődött.

¹⁷¹ Nk. lt. 3. cs. „Kanisa Városának adói Lajstro-ma, 1837.”

¹⁷² *Simonffy 1972*, 132.

Zoltán Kaposi:
Historische Topographie von Kanizsa (1690–1849)

Die von den Türken 1600 eingenommene Burg von Kanizsa wurde im Verlauf des 17. Jahrhunderts in bedeutendem Maße verändert. Die umliegenden Siedlungen waren entvölkert, aber im Innern der Burg wurden nach 1660 Bürgerhäuser nach türkischem Muster errichtet. Als 1690 das von Ádám Batthyány geführte Heer die Burg befreite, fanden sie dort mehr als 180 intakte Häuser vor, während die Siedlungen in der Umgebung der Burg und die Vorburg völlig zerstört waren. Nicht lange nach der Befreiung der Burg zogen deutsche Soldaten in die Festung ein und die Kanizsaer Burg selbst gelangte in die Hände der Schatzkammer. Nach Batthyánys Rücktritt übernahm ein deutscher Kommandant die Leitung. Langsam begannen die Bürger, sich wieder in der Stadt anzusiedeln und die verwüsteten Außenbezirke in Ordnung zu bringen. Mitte der 90-er Jahre kam es schon zu den Ansiedlungen, aus denen sich später die Stadtkerne entwickelten. Neben der Verwüstung der früheren Vorstädte war der riesige bewaldete Sumpf, der zunächst zum Schutz der Burg künstlich angelegt worden war, ein anderes Hindernis für die Entwicklung. Seine Länge betrug von Westen nach Osten fast anderthalb Kilometer. In der Mitte dieses riesigen Sumpfes befand sich die Burg, auf der höher gelegenen östlichen Seite entstand der Stadtteil Nagykanizsa, während auf der tiefer gelegenen, sandigeren und flacheren Seite der Stadtteil Kiskanizsa entstand. So lange die Burgsoldaten hier lebten, waren sie wahrscheinlich mit ihrer Zahl und ihrem Einkommen das bestimmende Element der Stadt. Der Burgkommandant und der nach Kanizsa entsandte Steuereintreiber entschieden in praktisch allen Fragen, aber darüber hinaus begann sich auch die Verwaltung der Stadt langsam wieder zu organisieren. Die beiden Kanizsas galten als eine Stadt. Als Ergebnis der Verfügung des Landesherrn aus dem Jahre 1702 wurde die Burg innerhalb von anderthalb Jahren abgerissen und gesprengt und die Steine später für andere Bauwerke verwendet. Die Bevölkerung, die bis dahin in der Burg gelebt hatte, zog in das trockenere Gelände beiderseits des großen Sumpfes, wo die Einwohner Gärten und Ackerland besaßen, dort siedelten sie sich an, erhielten Land und bauten ihre Häuser.

Nach früheren Aufzeichnungen war Kanizsa eine ziemlich kleine Siedlung. Die Anzahl der Bewohner beider Stadtteile um die Jahrhundertwende kann auf nicht mehr als 1500-1600 geschätzt werden. Nach dem Abzug der Armee spielte die Festung keine militärische Rolle mehr und die Stadt gelangte von der Schatzkammer als Oppidium zunächst an

Jakab Grassics und ging 1717 an Miklós II von Szapáry. Die Vorteile, die eine Existenz als Marktflecken mit sich brachte, blieben den Bewohnern erhalten. Die Leitung der Stadt und der Grundherr legten im Jahre 1713 in einem Urbarialvertrag die Möglichkeiten fest, die sich neben der Zahlung der jährlichen Pacht auch auf die Freiheitsrechte bezogen. Die geographische Lage Kanizsas war ausgesprochen günstig, und sorgte auch in späterer Zeit für eine schnelle Entwicklung. So war die Stadt schon seit langem Zentrum des Rinderhandels, der im 16. – 17. Jahrhundert mit dem Ausland betrieben wurde und dessen Gebiet sich von Südtransdanubien bis zur Adria hinzog. Die größeren Weiden in der Nähe der Stadt und die etwas höher gelegenen Wälder sicherten die Möglichkeiten zur Haltung und zum Zusammentreiben größerer Viehbestände für die einheimischen oder auswärtigen Händler. Gleichzeitig verlief die von Norden nach Süden führende kaiserlich-königliche Poststrasse durch den Stadtteil Nagykanizsa, die bei Légrad die Drau und die Mur kreuzte, und dadurch war auch die größte Stadt des Reiches für die Einheimischen erreichbar geworden. Wir müssen auch die fünfte Abzweigung erwähnen, und zwar die Route, die von Kanizsa, am Balaton vorbei in Richtung Buda und Pest führte und deren Transportkapazität später stieg. Die Einwohner des Stadtteils Nagykanizsa hatten sich also entlang eines fünfsterigen Straßensystems niedergelassen und konnten damit die Segnungen des Handels und des Stadtlebens genießen. Es ist kein Zufall, dass die Stadt schon 1667 die Berechtigung durch den Monarchen erhielt, hier die vier Landesmärkte zu veranstalten. Diese Märkte zogen die Menschen aus der Umgebung an und die Zahl der 1.500 Einwohner der Stadt wuchs zu diesen Anlässen immer enorm. Ein englischer Reisender wiederum erzählt in seiner Reisebeschreibung, dass sich hier etwa 100 ärmliche Häuser befinden, dass es keine Strassen gäbe, dass aber auf den Märkten immer ein großes Gewühl und Getümmel sei. Der Piarcz-Platz/Piarctér selbst sei durch das Zusammentreffen der Nord-Süd und der Ost-West Strasse entstanden.

Die bis heute erhaltenen alten Bauwerke stammen in erster Linie aus der Zeit des anfangenden 18. Jahrhunderts, in der das Bauwesen einen Aufschwung nahm. In der Mitte der 90-er Jahre des 17. Jahrhunderts hatten die Franziskaner mit dem Bau ihrer Kirche begonnen, und nur kurze Zeit später fingen sie auf einem Grundstück, das sie vom Burgkommandanten erhalten hatten, auch mit dem Bau ihres Klosters an. Wahrscheinlich wurde auch

das Haus des Kommandanten von Berge in dieser Zeit erbaut, dass noch bis zum Jahre 1970 an der Ecke Piarcz-Platz/Piarcztér und Zárda utca/Zárda Strasse zu finden war. An der südöstlichen Ecke des Piarcz-Platzes/Piarcztér wurde auch die Poststation errichtet, und gegenüber, an der südwestlichen Ecke wurde das Haus des Steuereintreibers des Dreißigsten erbaut, das später als Salzhaus genutzt wurde. Entlang der Ost-West-Tagente entstand die Hauptstrasse, die bis zur Abzweigung in Richtung Szigetvár (Pécs) und Buda — Pest führte. Östlich hinter der Poststation hatte man aus den Steinen der abgerissenen Burg das Schloss des Grundherren — „die herzogliche Burg“ — errichtet, an deren Ostseite ein Gasthaus eröffnet wurde, in dem vor allem die durchreisenden Kaufleute und Marktbesucher eine Unterkunft fanden. Wir wissen nichts darüber, ob einer der Grundherren sich über einen längeren Zeitraum in Kanizsa aufgehalten hat (möglicherweise könnte man das von Graf Szapáry annehmen) so wurde das Haus im Allgemeinen als Amtshaus genutzt. In den 30-er Jahren wurde unter der Grundherrschaft von Katalin Szapáry das kleinere Brauhaus errichtet, und es wurden auch immer mehr Gebäude auf dem Majorat gebaut, man kann auch sagen, dass von Seiten der Herrschaft der Stadt das institutionelle System geschaffen wurde, dass der Produktion auf dem Majorat dienen sollte.

Zwischen 1742—44 kamen Kanizsa und das nördlich davon gelegene Homokkomárom in den Besitz des Paladin Graf Lajos Batthyány und wurde damit Teil des mehrere hunderttausend Joch großen Besitzkomplexes, der von Körmend aus regiert wurde. Die Batthyány-Administration wurde ausgebaut, und immer mehr herrschaftliche Beamte kamen in das Zentrum des 30.000 Joch großen Kanizsaer Herrschaftsbereiches. Gegen Mitte des 18. Jahrhunderts wurde auch mit den ersten herrschaftlichen Aufzeichnungen begonnen, mit denen man versuchte, die inzwischen auf 3.500 Personen angewachsene Stadtbevölkerung zu zählen. In der Mitte des 18. Jahrhunderts befanden sich im Stadtteil Nagykanizsa bereits 14 und in Kiskanizsa mindestens 2 Strassen. Der Bevölkerungszuwachs war auch später bei den zahlreichen Veränderungen immer ein konstanter Faktor, zu Beginn der 70-er Jahre konnten in Kanizsa bereits 4.000 und Mitte der 80-er Jahre schon 5.100 Einwohner registriert werden. Damit hatte Kanizsa sich zur größten Stadt im Komitat entwickelt. In der Mitte des Jahrhunderts hatten sich durch die Ansiedlung der Bewohner zunächst nur gewisse Straßenformen gebildet, ordentlich ausgemessene Strassen gab es zu dieser Zeit natürlich noch nicht in der Stadt. Gleichzeitig hatte jedoch die Tatsache, dass die Grafen Batthyány in ihrer Politik als Grundherren als relativ

offen für das damalige Ungarn angesehen werden können, eine große Bedeutung unter dem Aspekt der Stadtstruktur, und so ist es kein Zufall, dass neben der sich traditionell am Deutschen orientierenden deutschen Bürgerschaft und der immer weiter wachsenden Stadtbevölkerung auch Nationalitäten in die Stadt kamen, die sich als privilegierte Auswärtige auf dem Fundus des Grundherren ansiedeln durften. Das bedeutet, dass es in der Stadt schon seit langem einige jüdische Familien gab, sowie immer mehr südslawische und griechische Handelsfamilien. Kanizsa hatte sich bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts zu einem Oppidium mit einer Einwohnerschaft der verschiedensten Nationalitäten und Religionen entwickelt.

1773 entstand das erste — von einem Vermesser erstellte — Grundbuch, in dem für jedes einzelne Grundstück ganz genau aufgeführt wurde, welche Größe die zu dem jeweiligen Fundus gehörenden inneren Hausgründe, Gärten, Äcker und Wiesen hatten, und es wurde die für die einzelnen Gründe zu zahlenden Pachten festgelegt. Durch den Vergleich der Daten dieses Grundbuches mit anderen, aus dieser Zeit erhaltenen Steuerkonskriptionen, Aufzeichnungen der Kirchen über die Zahl der Gläubigen, sowie Einwohnerregistern konnten wir die wichtigsten Strassen der Stadt erfassen und die wichtigsten Gebäude und Haushalte identifizieren. Als Ergebnis unserer computergestützten Arbeit können wir einige Haushalte vorstellen, die als zentral zu bezeichnen sind. Unsere Untersuchung ergab, dass es in der ersten Hälfte der 70-er Jahre vor allem aus dem Ausland kommende Handwerker waren, die sich im Stadtzentrum ansiedelten. Diese gesellschaftlichen Elemente waren in den 50-er und 60-er Jahren in die Stadt gekommen und sie repräsentierten die unterschiedlichsten Berufsgruppen. Auf ihren Grundstücken und in ihren Häusern erschienen schnell Pächter und Mieter und das führte auch dazu, dass in den Straßenfronten der Häuser im Stadtzentrum Geschäfte entstanden. Allerdings hatten die Bürger in Kanizsa nie wirklich die Obermacht, zum einen zeigte das Schloss des Grundherrn direkt gegenüber dem Rathaus — schon alleine durch seine Größe — deutlich die Macht des Grundherrn, zum anderen siedelten sich zu dieser Zeit immer mehr Auswärtige auf dem Boden des Grundherrn an. Dem entsprechend nahmen die zugezogenen jüdischen Familien, die entweder Kaufleute oder Mieter waren, große Grundstücke ein. Zu dieser Zeit wohnte die jüdische Bevölkerung, deren Zahl nicht besonders hoch war, vor allem in der Gegend um die Légráder Strasse. Zum dritten schließlich konnten die Bürger auch deshalb nicht vollständig die Macht übernehmen, weil immer mehr Kaufleute Grundstücke und Häuser erwarben, und das waren außerdem meist

ausgesprochen reiche Leute. Wir haben zufällig ausgewählte Daten der als reicher zu bezeichnenden Bewohner des Stadtzentrums mit den vermutlich ärmeren der Miháldi Strasse verglichen und dabei eindeutig festgestellt, das bei denen, die im Zentrum wohnen, etwa doppelt so große Haushalte registriert werden können, wobei die große Zahl der Angehörigen der Haushalte durch die Anzahl der in einigen Haushalten zu findenden Bediensteten entstand. Schließlich muss auch noch betont werden, dass in den einzelnen Stadtteilen die Nachfahren der einstigen Siedler lebten, und so bestätigte sich unsere Vermutung nicht, dass man auf der Seite von Nagykanizsa und Kiskanizsa dieselben Fundus-Eigentümer finden kann. In den meisten Fällen kam es beim Zuwachs der Familie in Kiskanizsa auch auf der Kiskanizsaer Seite zum Erwerb eines Hauses oder Grundstücks, und genau das gleiche kann auch für den Nagykanizsaer Stadtteil festgestellt werden.

Die Konjunktur des Koalitionskrieges und der napoleonischen Kriege um die Jahrhundertwende hatte auch Auswirkungen auf Kanizsa und somit veränderte sich auch die Infrastruktur der Stadt erheblich. Die Bevölkerung der Stadt wuchs auch in dieser Zeit schnell und gegen Ende der 20-er Jahre des 19. Jahrhunderts erreichte die Zahl der Bewohner schon 8.000. Neben dem internen Zuwachs der Bevölkerung waren es um die Jahrhundertwende vor allem die zahlreichen Juden, die sich in der Stadt ansiedelten, in dieser Zeit kann regelmäßig die Existenz von 60 — 70 Familien registriert werden. Die Ansiedelung der Juden in der Stadt führte dazu, dass die über wesentlich mehr Kapital verfügenden reichen Kaufleute im Stadtzentrum immer mehr Häuser und Grundstücke aufkauften und damit eine bedeutende Position einnahmen, ohne dass die Gerichtsbarkeit der Stadt sich auf sie erstreckte. Familien, wie z. B. die Lachenbacher, die über großen Einfluß im Reich verfügte, kamen so zu bedeutenden städtischen Immobilien, aber auch der Aufstieg von Gottlieb Mayer, der zu einem bedeutenden Armeelieferanten wurde, fällt in diese Zeit. Die Bürgerschaft der Handwerker, die sich zu ihrem alten, traditionellen Gedankengut bekannten, beäugten diesen Prozess mit berechtigtem Argwohn, fürchteten sie doch einen Rückgang ihres Einflusses und sie befürchteten auch, aus dem Zentrum der Stadt herausgedrängt zu werden. Sie versuchten in ihrem eigenen Interesse administrative Regelungen aufzustellen — allerdings mit nur wenig Erfolg, scheiterte doch alles am Widerstand des Grundherrn. In den 20-er Jahren des 19. Jahrhunderts besaßen die Familien Löwenstein, Hirschli, Baruch, Blau, Tachauer und Benzián immer mehr Immobilien, es gab sogar solche unter ihnen, die schon zwei Häuser in der Stadt ihr Eigen nannten. In dieser Zeit veränderte sich der Anteil der tradi-

tionellen Bevölkerung Kanizsas erheblich: In Folge der Kriege waren in Kanizsa regelmäßig mehrere hundert Soldaten stationiert, gleichzeitig zogen immer mehr Adlige in die Stadt und kauften sich Häuser, zu ihnen gehörte z. B. auch Graf Ferenc Széchenyi, der sein Haus in der Hauptstrasse/Fő utca von dem Kaufmann János Geber erwarb. (Dieses Haus erbte später sein Sohn István.) Auch das Franziskanerkloster wurde von der Armee besetzt. Das Straßensystem wurde ständig erweitert, 1799 hatte der Stadtteil Nagykanizsa bereits 23 Strassen und auch in Kiskanizsa fanden sich bereits mindesten 10 Strassen.

Die Möglichkeit für eine Erweiterung der Raumstruktur der Stadt in der Zeit um die Jahrhundertwende bildete der Sumpf. Der potentielle Boden der mehrere Quadratkilometer großen Fläche des Sumpfes, der sich zwischen den beiden Stadtteilen dahin zog, wurde sowohl vom Grundherrn, als auch von den Stadtbewohnern benötigt. Dahinter stand zum einen die für die Versorgung der Stadtbewölkerung und den Transport wichtige Frage des Futters, konnte man doch in trockenen Zeiten im Sumpf viel Gras mähen, zum anderen war sich aber auch der Grundherr im Klaren darüber, dass er den Sumpf, sollte er ihm gehören, verpachten und damit Gewinn machen kann (Mühlen, Pachtland usw.). Damit begann ein jahrzehntelanger Rechtsstreit mit schwierigen Prozessen, der schließlich 1810 mit einem Vergleich endete. Als Ergebnis des Vergleichs wurde das Sumpfgebiet aufgeteilt, und ein Jahr später wurde der neue Urbarialvertrag abgeschlossen. Dadurch erhielten die Bewohner von Kanizsa neue Grundstücke und in der Zwischenzeit hatte man bereits mit dem Ausheben der wichtigsten Kanäle, dem Ableiten des Wassers und der Trockenlegung des Sumpfes begonnen. Selbstverständlich erhielt der Sumpf auch aus Fragen der allgemeinen Gesundheit eine immer größere Bedeutung, die Grundbesitzer entlang des Sumpflandes wollten, dass mit dem Boden, aus dem immer wieder giftige Dämpfe aufstiegen, endlich etwas passiert.

Mindestens ebenso wichtig die Tatsache, dass mit der immer größer werdenden Bedeutung des Handels das Straßennetz der Stadt dringend modernisiert werden musste. Lediglich die Postrassen des jahrhundertealten Straßennetzes waren zumindest zum Teil gekiest, aber nach jedem größeren Regen im Frühjahr oder Herbst verwandelten sich die Strassen der Stadt in regelrechte Schlammfelder. In der Umgebung des heutigen Eötvös-Platzes entstand das sog. Sáreczer Meer. Das war eine Grube, so groß, dass selbst Pferde darin baden konnten. In Kanizsa gab es mehrere so tief gelegene Gebiete, so z. B. in der „Dreizehnerstadt“/„Tizenháromváros“ (auf der Südseite des heutigen Kossuth-Platzes) die

sich nach starkem Regen ebenfalls in Seen verwandelten. Mit den Strassen musste endlich etwas geschehen, konnten doch das Legen von Reisig oder die Benutzung von Stelzen nur eine vorübergehende Lösung sein. In den Jahren um 1810 entstanden die ersten Strassen, die mit roten Ziegeln gepflastert waren; logischerweise wurden zunächst die wichtigsten Handelsstrassen mit Ziegeln befestigt, aber auch zahlreiche andere Strassen wurden inzwischen gekiest. Später erließ die Stadt Verordnungen über das Pflastern der Straßengraben, der Wasserableitung, der Brücken, die über die Straßengraben führten usw. Es wurde die Nummerierung der Häuser angeordnet, Brandschutzmaßnahmen ergriffen, und auch für die Sicherheit des Handels wurde gesorgt, indem mehr Tag- und Nachtwächter angestellt wurden.

Die wirtschaftliche Konjunktur der Reformzeit führte zu einem starken Wachstum. Auch die bis dahin stabilen Faktoren dieses Prozesses begannen sich zu verändern. Die Bevölkerung wuchs in den 30-er und 40-er Jahren des 19. Jahrhunderts enorm. Neben einem ständigen Zuzug Auswärtiger wuchs auch die Bevölkerung der Stadt selbst. Der Marktflcken wurde langsam urbanisiert und es entstanden immer mehr Institutionen der Gemeinschaft. In der Reformzeit verfügte die Stadt bereits über ein Krankenhaus, ein Gymnasium, ein Lehrerbildungsinstitut, andere Schulen, Bürgervereine, ein Casino, immer mehr Kirchen, eine Synagoge usw. Dieses Wachstum war nicht zuletzt auch der Tatsache zu verdanken, dass Kanizsa sich immer mehr zu einer Handelsstadt entwickelte und somit die Infrastruktur der Stadt auch zur Infrastruktur des Handels wurde. Im Zentrum der Stadt wurden neben dem Getreidemarkt große Handelshallen und Kornspeicher errichtet. An Stelle der einstöckigen Häuser wurden im Zentrum mehrstöckige Gebäude, in denen sich unten die Geschäfte und in den Stockwerken darüber die Wohnungen der Geschäftsinhaber befanden, charakteristisch für den damaligen Baustil. Kennzeichnend für die neu gebauten Handelshäuser waren auch eine breite Straßenfront und ein U-förmiger Hinterbau. Es gab aber auch einige Handelspaläste, die als Prestigebauten errichtet wurden, wie z. B. das Strasser-Haus auf dem Hauptplatz/*Fő tér*, oder das Axenti-Haus auf dem heutigen *Deák Platz/Deák tér*. Immer mehr Kaufleute ließen sich im Stadtzentrum nieder und schließlich gab es gegen Ende der Reformzeit mehr Handelshäuser auf dem *Piarcz-Platz/Piarcztér* und der Hauptstrasse/*Fő út*, als alt eingesessene Handwerker.

Diese Veränderung wurde durch zwei Faktoren unterstützt. Zum einen war es die Politik des Grundherrn, deren Wesen darin bestand, neue Grundstücke zu vermessen, neue Strassen zu eröff-

nen und an die Stadtbevölkerung zu übergeben und damit für lange Zeit die Pachteinahmen zu sichern und die Einnahmen ständig zu steigern. Teil dieser Politik war es auch, dass der Grundherr Häuser von den Städtebürgern erwarb, die besonders günstig gelegen waren und deren Vermietung ihm dann gegen Ende der Reformzeit außerordentlich beträchtliche Mieteinnahmen verschaffte. Immer mehr dieser Häuser konzentrierten sich bereits in den Händen von Herzog Fülöp Batthyány, besonders hervorzuheben sind dabei der Kauf des Spánier- und des Then-Hauses. Eng verbunden damit ist auch die Tatsache, dass der Herzog die im 18. Jahrhundert erbauten Herrenhäuser erweitern lies, so erhielt z. B. das Vasember-Haus ein weiteres Stockwerk, das Gasthaus „Zöldfa“ wurde umgebaut und auch damit konnten die Mieteinnahmen erheblich gesteigert werden. Der Südteil der Stadt wurde den Neuan siedlern zugänglich gemacht, durch die Schaffung der Fülöp-, der Iván- und der Gábor-Strasse und den Verkauf der dort befindlichen Grundstücke konnte der Grundherr eine nicht gerade geringe Geldsumme sein Eigen nennen, gleichzeitig eröffneten sich dadurch Möglichkeiten zur Ansiedlung der gewachsenen Bevölkerung und nicht zuletzt der jüdischen Zuwanderer. Den Durchgangsverkehr konnten die immer häufiger entstehenden Gasthäuser des Grundherrn auffangen: vor 1848 gab es bereits fünf solcher Gasthäuser in den beiden Stadtteilen, in denen ungefähr 400 Menschen untergebracht werden konnten.

Der zweite Faktor dieser Veränderung ist in der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Aktivität der Stadt zu finden. Während der Reformzeit entwickelte sich ein ausgesprochen starker interner Immobilienumsatz und dabei spielten einige sehr spektakuläre wirtschaftliche Pleiten eine sehr wichtige Rolle. Für die Struktur der Stadt war es von entscheidender Bedeutung, dass die Adelsfamilie Chinorány im Zentrum der Stadt ihre beiden Häuser verlor (das war das Haus des Postmeisters und gleichzeitig auch die Poststation), die vom Grundherrn aufgekauft wurden. Auch die beiden Wohnungen neben dem Rathaus wechselten ihren Besitzer und der früher linke Teil des Hauses geriet nach dem Sturz des ehemaligen Stadtrichters Henrik Pichler wieder in den Besitz der Stadt, während der rechte Teil des Gebäudes, der sich über 40 Jahre im Besitz von Gottlieb Mayer befand, nach dem Tod des Kaufmanns aus dem Besitz seiner Söhne an die Kaufmannsfamilie Dobrovics übergang. Auf dem *Piarcz-Platz/Piarcztér* wurden die wenigen Geschäfte und Wohnungen gebaut, die sich neben dem Gruppenhaus befanden und dem Platz einen besonderen Charakter geben. Neben dem Großmarkt entstand auch nach und nach der Kleinmarkt, ganz zu schweigen von den Möglichkeiten, die sich im

östlichen Teil der Hauptstrasse/Fő út für den Markt eröffneten (Holzmarkt, Tagesmarkt). In praktisch jedem Bereich kam es zu Veränderungen in der Eigentümerstruktur. Die Vertreter der großen Herrscher zogen aus der Umgebung in die Stadt, so kaufte z. B. der Eigentümer der Domäne Vrászló, Graf Károly Zich, das Haus von István Széchenyi und lies seinen Gutsverwalter Alajos Tárnok das Haus beziehen, gleichzeitig wurde auch ein Kornspeicher gebaut und an der Straßenfront wurden selbstverständlich Geschäfte eingerichtet. Die alt eingesessenen Bürgerfamilien verschwanden aus dem Stadtzentrum, so erwarb zum Beispiel der Bürgerverein das Haus des Kapellmeisters Márton Czenek und nutzte es als Vereinssitz.

Während der Konjunktur der Reformzeit stieg die Zahl der Strassen und Häuser in Nagy- und Kiskanizsa ständig. Nach der letzten Beschreibung der beiden Stadtteile aus dem Jahr 1841 gab es bereits 1.146 Häuser in der Stadt, in denen 1.493 Steuerzahler lebten, d. h., dass zu Beginn der 40-er Jahre 25% der Steuerzahler nicht in ihrem eigenen Haus lebten. In der Stadt lebten immer mehr nicht feudale Elemente. Die Zahl der Akademiker stieg beträchtlich. Neben den traditionellen Angestellten der Kirche und der Majorate und den Beamten der Grundherrschaft lebten immer mehr Lehrer, Chirurgen und Ärzte, Apotheker, Buchbinder und Buchdrucker in der Stadt. Auch unter den Kaufleuten hatte sich eine wichtige Spezialisierung vollzogen, ganz zu schweigen von dem immer größer werdenden Heer der Handwerker. Der Anstieg der Zahl der jüdischen Bevölkerung muss besonders hervorgehoben werden, betrug ihr Anteil an der Gesamtbevölkerung um 1848 doch bereits 20%, und damit wurde die Stadt zum größten jüdischen Emporium in Südwest-Transdanubien. Bei diesem enormen Bevölkerungszuwachs waren natürlich immer neue Häuser und Strassen notwendig und so können wir feststellen, dass es 1848 in Kanizsa bereits 52 Strassen gab, 16 davon in Kiskanizsa und 36 in Nagykanizsa. Die Ausweitung der Stadt erfolgte zum einen stadtauswärts in Richtung der ehemaligen Strasse, die in fünf Richtungen führte, aber in der Reformzeit kam es auch schon zum Ausbau eines internen Verbindungsnetzes. Die in den 30-er und 40-er Jahren angelegten Strassen zeigen eine

bereits geplante, rechtwinklige Form. Auch auf dem Gebiet der Wasserableitung wurden große Fortschritte gemacht; der Bau von Deichen um den Teufelsgraben/Ördögárok und das Ausheben des Dencsár-Grabens/Dencsár-árok waren große Aufgaben.

Gegen Ende der Reformzeit war Kanizsa also ein Marktflecken mit etwa 11-12.000 Einwohnern, aber die Schritte zu einer weiteren Entwicklung des Ortes lagen nicht mehr in den Händen der Stadt. Es gab zahlreiche Faktoren, die diese Entwicklung behinderten. Darunter möchten wir besonders hervorheben, dass die größte Stadt der Region auf Grund der Bürokratisierung in dieser Periode nicht die Vorteile einer Komitatshauptstadt genießen konnte, d. h., sie verfügte nicht über die notwendigen Honorationen und konnte daher nicht die nötigen äußeren Impulse erhalten, die grundsätzlich vom Komitat hätten kommen müssen. In der Stadt gab es kaum Amtsgebäude, es gab keine zentralen Institutionen usw., denn diese kamen alle nach Zalaegerszeg, das damals kaum halb so groß war wie Kanizsa. Alles, was die Stadt erreicht hatte, hatte sie aus eigener Kraft erreicht, die Entwicklung, die geographische Ausbreitung, die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Ergebnisse waren den Anstrengungen der Kanizsaer Gesellschaft zu verdanken. Die Kapitalkraft des Grundherrn konnte nicht die fehlenden zentralen Entwicklungsprogramme ersetzen, war der doch grundsätzlich nur an einer maximalen Steigerung seines Einkommens interessiert, da er die Kraft und die Folgen Aufhebung der Leibeigenschaft erkannt hatte. Die große Veränderung betraf aber natürlich nur den Stadtteil Nagykanizsa: Die Bewohner von Kiskanizsa blieben Stadtbewohner, die sich auch weiterhin mit Landwirtschaft beschäftigten, und die von der Entwicklung und Veränderung Nagykanizsas vor allem die Erweiterung eines sicheren Absatzmarktes und bessere Transportbedingungen zu spüren bekamen. Gegen Ende der Reformzeit waren also die beiden Seiten der Stadt raumstrukturell, wirtschaftlich und gesellschaftlich durch Welten von einander getrennt, allerdings ergänzten sich die Spezifika der beiden Stadtteile hervorragend und trugen damit die Möglichkeiten zu einer weiteren Entwicklung in sich.

Kaposi Zoltán:
Historical Site Plan of Kanizsa (1690-1849)

The castle of Kanizsa, seized by the Turks in 1600, was significantly transformed in the 17th century. The settlements around it were depopulated, while at the same time, with the castle, Turkish-style civilian houses were built after the 1660's. When the liberating army led by Ádám Batthyány retook the castle in 1690, approximately 180 houses were found intact inside, while the settlements external to the castle as well as the fortification in front of the castle were all destroyed. Not long after the retreat of the Turks, German soldiers moved into the castle, and the imperial treasury took ownership of the castle itself. After Batthyány's resignation German commanders took over leadership. Urban citizenry gradually began to move in, and the destroyed external settlements started to regenerate. Around the middle of the 1690's the initial settlements which later were to form the core of the town had taken place. In addition to the destruction of the old external communities, a second factor inhibiting growth was the enormous swamp which had originally been created artificially for the defense of the castle, and whose width from east to west was as much as a kilometer and a half. The castle was situated in the middle of this huge swamp, and the town section of Nagykanizsa was established on the higher eastern side, while Kiskanizsa was established on the sandier, marshier western side. As long as there was a garrison there, the army with its numbers and needs was the defining element in the town. The captain and the quartermaster stationed here decided on practically everything, but at the same time the autonomous town government soon began to reorganize itself. The two Kanizsa's were a single town. An imperial decree in 1702 ordered the castle to be torn down, which was accomplished within a year and a half, and its stones were later used for other construction. The population inhabiting the castle thus far moved to the drier areas outside the swamp, where there were plowlands and gardens and they could settle, receive lands and build houses.

According to early tax records Kanizsa must have been a rather small settlement, and even by the turn of the 17th and 18th centuries it is unlikely to have had a combined population of more than 1500 or 1600. With the withdrawal of the soldiers Kanizsa's function as a military outpost ceased, and the city was ceded to Jakab Grassics, then in 1717 to Miklós Szapáry II. The town's inhabitants continued to enjoy the benefits of status as a market town. In 1713 a fiefal contract between the town and the feudal lord set down the opportunities

where free rights could be practiced in exchange for payment of an annual fee. The geographic placement of privileged Kanizsa was extremely serendipitous, and would later provide the potential for rapid growth. First, the town had long been a center for 16th- and 17th-century cattle trade abroad, going from South Transdanubia to the Adriatic Sea. The large pastures outside the town and the higher areas of the swamp provided places to feed the herds and collect them for local merchants or traders arriving from elsewhere. At the same time, the royal imperial north-to-south postal road also passed through Nagykanizsa before crossing the Drava and Mura at Légrad, thus giving the town access to the capital of the empire. Mention should also be made of a fifth road leading from Kanizsa along Lake Balaton to Buda and Pest, whose delivery capacity was later to grow significantly. Thus, the inhabitants of Nagykanizsa had settled at the nexus of a five-pronged crossroad, to enjoy the blessings of commerce and trade. Not surprisingly, the town was awarded an imperial permit to hold four national markets as early as 1697. These markets consistently attracted large crowds, and the town's nominal population of 1500 swelled considerably at market time. At the same time, an English traveler in a 1715 travel report describes the town as being the site of 100 seedy houses, with no streets, yet there are great throngs at the markets. Market Square itself was located at the meeting-point of the north-south and east-west roads.

The old properties still surviving today basically originate from the construction boom of the early 18th century. In the middle of the 1690's the Franciscans began construction of a church, soon to be followed by a cloister on a lot donated by the captain of the garrison. The home of Commander von Berge was probably built at approximately the same time, and stood until the 1970's at the corner of Market Square and Zárda Street. The postal station was built on the southeast corner of Market Square, opposite which on the southwest corner was built the quartermaster's home, later converted to a salt depot. To the east behind the postal station the manor ("ducal castle") was constructed from the stones of the castle, on the eastern side of which an inn was opened, primarily to receive merchants and market-goers passing through Kanizsa. It is not known whether any of the feudal lords resided in Kanizsa for very long (it is possible that Count Szapáry did), thus the castle usually was the residence of the bailiff. In the 1730's a beerhouse was built below the manor of Lady Katalin

Szapáry, and an increasing number of manorial buildings were constructed to form the institutional complex supporting manorial production in the manorial areas of the town.

Between 1742 and 1744 Kanizsa and the feudal lands of Homokkomárom to the north became the property of Count Lajos Batthyány, Palatine of Hungary, thereby becoming part of an estate complex of several hundred thousand acres governed from Körmend. Batthyány's administration took shape, with an increasing number of manorial officers arriving at the 30,000-acre manorial center at Kanizsa. Around the middle of the 18th century the first major manorial tax records were prepared in an attempt to take count of the town's population, which by that time had grown to approximately 3500. In the mid-18th century the Nagykanizsa section of town had some 14 streets, while the Kiskanizsa side had at least two. Population growth would later continue to be a constant factor in all forms of change; in the early 1770's the population had reached 4000, and by the mid-1780's a population of 5100 was registered at Kanizsa, making it the largest settlement in Zala County. In the middle of the century the settling of the population served merely to outline certain rudimentary street forms, the town obviously having no clearly measured streets as yet. At the same time, a defining factor in the structure of the town was the fact that the Batthyány counts practiced a relatively open manorial policy for that era in Hungary, such that in addition to the traditional German-oriented citizenry in the town other ethnic groups were able to settle on the manorial tenant lands. A few Jewish families had long been living in the town, and increasing numbers of Southern Slavic and Greek merchant families also arrived. By the middle of the 18th century Kanizsa had become a multi-ethnic community of several different religious faiths.

The turn-of-the-century economic boom of the Napoleonic Wars had an impact on the town, resulting in a significant transformation of its infrastructure. Population growth remained high, numbering as much as 8000 by the 1820's. In addition to steady internal growth the Jewish population settling here at the turn of the century was also of great significance, the presence of 60 to 70 families consistently being registered here during this period. The Jewish settlement in the town led to the wealthy arriving merchants purchasing a number of houses and appurtenances in the town center, raising them to prestigious standing despite the fact that the town government continued to exclude them. Families obtaining significant town properties included the Lachenbachers, who were very influential in the empire, as well as Gottlieb Mayer, a major military vendor. The industrial cit-

izenry of the town, with its old, traditional principles, understandably viewed this process with suspicion, as it feared a diminution of its influence. To protect their own interests a number of restrictive administrative regulations were attempted — without much success, as each attempt fell to manorial resistance. In the 1820's the Löwensteins, Hirschls, Baruchs, Blaus, a Tachauers and Benziáns owned increasing numbers of properties, and there were some who had two different houses in the town. During this period the ratio of non-traditional ethnic groups in the population grew steadily: because of the war several hundred soldiers were regularly quartered at Kanizsa, at the same time that increasing numbers of noblemen moved into the town and bought houses here, including Count Ferenc Széchenyi, who purchased a house on Main Street from merchant János Geber. (This later was inherited by his famous son, István.) The army also occupied the Franciscan cloister. The street network continued to expand, now with 23 streets in Nagykanizsa in 1799 and at least ten in Kiskanizsa.

The main opportunity for town expansion at the turn of the century was the swamp. This massive potential land between the two town sections was needed by both the count and the inhabitants. The inhabitants wanted it for its importance in feeding their animals, inasmuch as in the dry seasons the swamp was an excellent source of hay, while the count was aware that if he owned the swamp, he could lease it and collect profit from the lands (mills, tenancies, etc.). A lengthy legal dispute was begun with severe litigation until finally a compromise was reached in 1810. As a result, the swamp was divided, and a year later a new fiefal contract was negotiated in which the inhabitants received new property lots, and in the meantime they began digging the main canals to drain the swamp. Obviously, public health considerations also explained the increasing importance of the swamp, as even the landowners there wanted something to be done about the toxic mists it emitted. The town's surplus population gained new space, and tenancies increase.

At least as important as the swamp was the need to modernize the town's street network to promote trade. Of the traditional roads only the post roads had gravel in places, and in the spring and autumn after a heavy rain the town practically bathed in mud. In the area around what today is Eötvös Square the „Sárecz Sea" arose, a pit so big that horses could swim in it. There were several such low-lying areas in Kanizsa, another such example being a depression in „Tizenháromváros" (now the southern end of Kossuth Square) which was practically a pond at times. Something had to be done about the roads, as the laying of bundles and use of

stilts was a temporary solution at best. In the 1810's the first streets paved with red brick appeared, the main commercial streets obviously being paved soonest, while other streets were gravelled. Later municipal ordinances were passed to brick the ditches, provide drainage, build bridges over the ditches, and so on. The houses were given street numbers and fire protection measures were passed, while commercial security was promoted by employing increasing numbers of day- and night watchmen.

The economic boom in the Reform Era resulted in rapid growth. Even the constants in the process exhibited change. The population grew extremely rapidly in the 1830's and 1840's. In addition to the customary immigration pattern, internal growth was also observable now. The market town was gradually becoming urbanized, and an increasing number of institutions were established to provide a venue for community activity. In the Reform Era there was already a hospital, lyceum, teacher training school, a second school, a civil union, a casino, several churches, a synagogue, and so on. Growth was attributable in no small part to the fact that Kanizsa was increasingly become a merchant town, and its infrastructure was a commercial infrastructure. Alongside the grain market in the center of town large commercial canals and granaries were built. The typical construction model in the town center became the replacement of the traditional one-story houses with two-story houses such that the shops were downstairs and the shopkeepers' homes upstairs. Merchant homes with a wide street façade and a U shape inside were became the norm, in addition to a few ostentatious merchant palaces, such as the Strasser House on Main Street or the Axenti House on what is now Deák Square. Increasing numbers of merchants appeared in the town center; for all intents and purposes by the end of the Reform Era there were houses of merchants on Market Square and Main Street than there were of traditional craftsmen.

This transformation was aided by two factors. The first was the policies of the feudal lord, the essence of which was for the manor to survey lots, open new streets and give them to the town inhabitants, thereby providing himself with long-term leases and growing profits. Also part of this policy was the count's practice of buying houses from town citizens which were in excellent locations and could be leased for handsome sums. Duke Fülöp Batthyány obtained a large number of houses in this manner, notable examples being the purchase of the Spánier and Then Houses. Closely related to this was the expansion of the manorial buildings constructed in the 18th century; for example, an upstairs was added to the Ironman House, and the

Zöldfa restaurant was converted into a hotel, resulting in a substantial increase in his lease income. He opened the southern areas of the town to settlers by creating Fülöp, Iván and Gábor Streets, and the sale of the lots their meant a sizable profit for the count while at the same time providing the growing population, especially the town's crowded Jewish community, places to make a home. Increasing numbers of manorial inns were at the service of transit traffic: by 1848 there were five inns in the two town sections, enough to lodge approximately 400 persons.

The second factor in the transformation derived from the economic and social activity of the townspeople. By the Reform Era an extremely important internal real estate market had taken shape, in which a few spectacular bankruptcies and collapses occasionally played a major role. A major impact on the internal structure of the town came when the Chinorány family of nobility lost both its houses (which had been the postmaster's home and the postal station) and the count purchased them. The two residences adjoining the town hall also changed owners: the one on the left reverted to the town following the bankruptcy of former town magistrate Henrik Pichler, while the one on the right, which had been owned Gottlieb Mayer for 40 years, after his death was sold by his sons to the Dobrovics family. The handful of shops and homes which were built on Market Square and situated beside the building complexes gave special color to the square. Eventually a minor market was built next to the major market, as well as other market facilities (lumber market, day market) taking shape on the eastern side of Main Street. Major changes of ownership took place practically everywhere. A number of ranking aristocrats moved into the town; for example, Count Károly Zichy, the owner of the Vrászló manor, bought the house of Count István Széchenyi and sent his livestock director, Alajos Tárnok, to live there, while at the same time a new granary was established and shops were set up on the side facing the street. Old burger families disappeared from the town center; for example, the home of master hatter Márton Czenek was purchased by the Civil Union to be its main office.

In the Reform Era boom the number of houses and streets continued to increase in Nagykanizsa and Kiskanizsa. According to the 1841 tax record, the last surviving document for both town sections, there were 1146 houses in the city inhabited by 1493 taxpayers; that is, in the early 1840's nearly 25% of the taxpayers did not own their own home. An increasing number of non-feudal elements resided in the town. The number of intellectuals with diplomas swelled significantly. In addition to traditional church and manorial employees and overseers an

increasing number of teachers, surgeons and physicians, chemists, bookbinders and publishers were now living here. Those in the trade professions were also undergoing major specialization, to say nothing of the increase of large-scale manufacturers. Special mention should be made of the growth in the Jewish population, as by 1848 they had come to represent nearly 20% of the total population, whereby the town became the largest Jewish community in southwest Transdanubia. Naturally, this required houses and streets, so it is no surprise that by 1848 there were some 52 streets in the two Kanizsa's, 16 in Kiskanizsa and 36 in Nagykanizsa. Town expansion was partly outward along the old five-pronged trade roads, but in the Reform Era there was also some construction of the internal linking network. The streets surveyed in the 1830's and 1840's now took planned, angular shapes. A further advance was in the matter of drainage: the placement of locks on the Devil's Ditch and the digging of the Dencsár Ditch were the largest project.

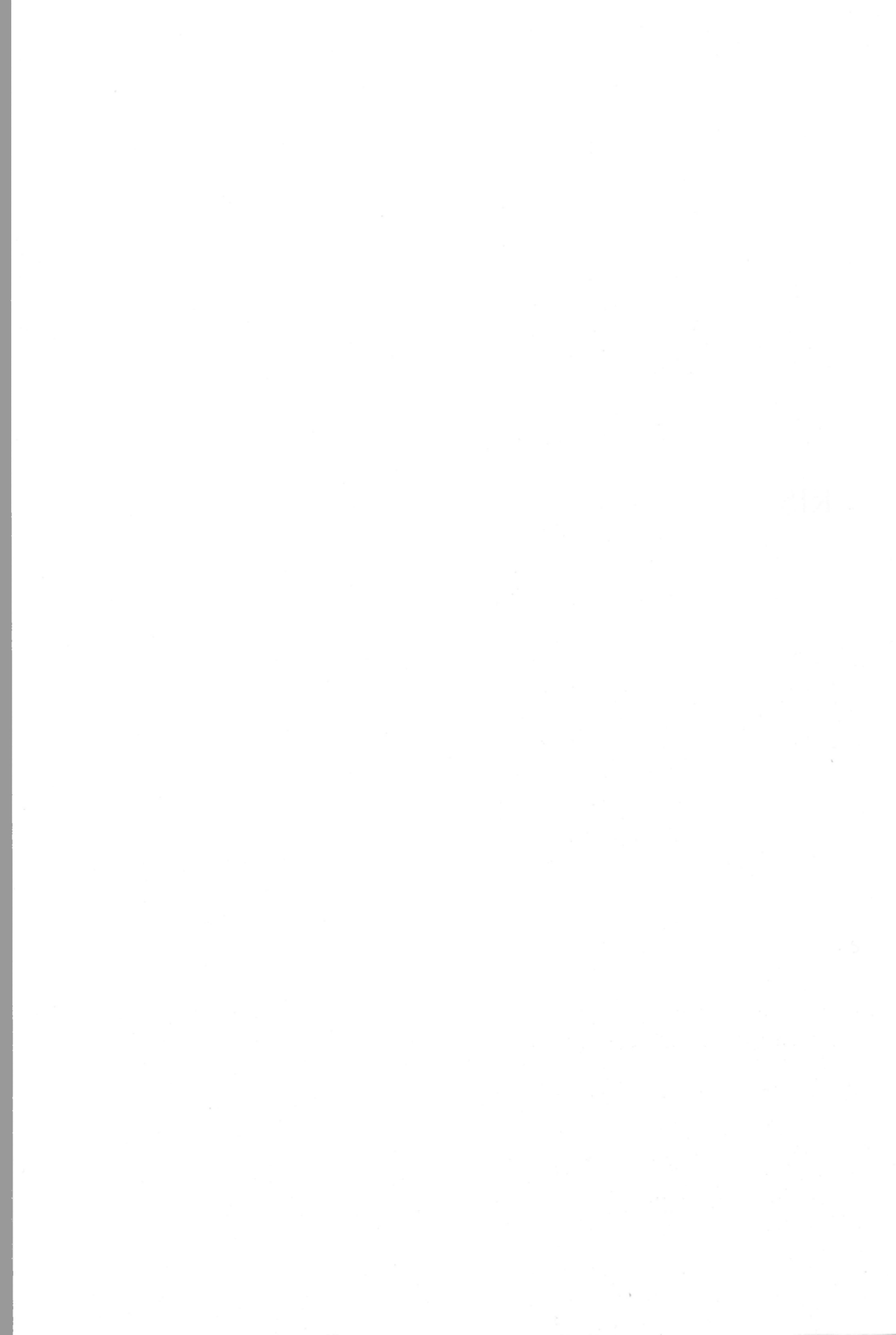
Thus, by the end of the Reform Era Kanizsa had become a market town with a population of between 11-12,000, but the potential for further progress was not its own hands. A number of factors remained to inhibit growth. The most important of these include the fact that, although the

largest town in the region, it did not enjoy the privileges of being the county seat during the growth of its contemporary bureaucracy and thus did not receive the external impulses that would have come from the county. There were very few administrative buildings in the town, nor were there any central institutions or the like in Kanizsa, as these opportunities were taken away by Zalaegerszeg, which was scarcely half the size of Kanizsa. What the city achieved, it achieved on its own: its growth, geographical expansion, and social and economic accomplishments were the works of its society. The assets of the feudal lord could not compensate the absence of central development programs, inasmuch as he was basically interested only in maximizing his profits, while recognizing the potential force and consequences of the liberation of the serfs. Of course, only Nagykanizsa was affected by the great transformation: the society remained basically an agricultural urban population for whom the growth of Nagykanizsa mainly meant a reliable market and increased delivery opportunities. Thus, by the end of the Reform Era the two sides of the town were virtually a world apart in structural, economic and social terms, yet the specifics of the two town sections complemented each other extremely well, leading to further growth.

140
150
160
170
180
190
200

Rábavölgyi Attila

KIS- ÉS NAGYKANIZSA DEMOGRÁFIAI
VÁLTOZÁSAI (1690—1849)

BEVEZETÉS

A népességszám alakulásának vizsgálata örökzöld kutatási témának tekinthető. A modernkori, zömében 20. századi összeírások lehetővé is teszik a széles spektrumú kutatásokat. A történészek egy csoportjának véleménye szerint ez már jóval nehezebb az ún. „demográfiai átmenet” (kb. 1750—1950) korszakában, hiszen a különböző összeírások nem elsődlegesen a demográfusok számára készültek, s a felvételek célja, jellege sem mutat egységet. Hiánypótló feladatra vállalkozunk akkor, amikor a délnyugat-magyarországi régió egyik meghatározó településének (az 1820-as évekig település-párjának) demográfiai vizsgálatát igyekszünk elkészíteni. Munkánk az 1690 és 1849 közötti időszakot vázolja fel Kis- és Nagykanizsára vonatkozóan az *adó-, lélek- és népesség-összeírások, egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai és szempontjai* figyelembevételével. Ekkor, több mint másfélszáz év alatt Magyarország történetében igen fontos periódus bontakozik ki: a tradicionális agrárrendszer folyamatosan veszíti el archaikus jegyeit, és lassan megteremtődnek a tőkés termelés gazdasági, társadalmi és kulturális feltételei.

Bármely emberi közösség vagy település számára meghatározó a saját múltjához, jelenéhez, jövőjéhez fűződő kapcsolatrendszere. Fontos, hogy az ott élők tudomást szerezzenek mindarról a széles körű információbázisról, annak használhatóságáról, hozzáférhetőségéről, amely segítséget nyújthat a kapcsolatrendszer kialakításához. A *Nagykanizsa városi monográfia*¹ is részét képezi a kapcsolatteremtésnek. Igyekszünk az általunk önkényesen megrostált források feldolgozását közreadni, és szándékunkban áll az olvasónak felvillantani a leghasznosíthatóbb összeírásokat, összefüggéseket, történelmi tényeket, amelyek hatással lehetnek akár a mostani történések értelmezésére, akár bizonyos problémák feltérképezésére.

A források döntő többsége lélek-, népesség-, katonai és adóösszeírás, s ez a tény már önmagában is sugallja a feladat összetettségét. Megállapítható továbbá, hogy az összeírások jellegéből adódóan nem egyszerű bennük közös nevezőt/nevezőket találni, mert egyik sem igazán „tökéletes” forrása egy demográfiai vizsgálódásnak. A *Magyar Országos Levéltár* őrzi az 1703, 1728, 1743, 1770. évi, a *Zala*

Megyei Levéltár az 1715, 1720, 1735—1799, 1773—1779, 1837. évi, a nagykanizsai *Thúry György Múzeum* az 1745—1826. évi és a *Városi Könyvtár* az 1828. évi conscriptiókat, valamint az 1748 és 1750 közötti egyházlátogatási jegyzőkönyveket. Ezek bepillantást engednek a 17. század végétől a 19. század közepéig városunk múltjának egy részébe. Az 1728, 1784—1787, 1828. évi országos és a megyei összeírások, a helyi lajstromok tükrében kínálkozik lehetőség összehasonlítást végezni más települések egyidejű mutatóival.

Forrásaink között szerepel *Ludovicus Nagy*² és *Fémes Elek*³ leíró jellegű műve. A forrásfeldolgozások és a szakirodalmi munkák (leginkább a helytörténetiek) is nagy segítséget nyújtottak a téma kibontásában.

A 160 évet magába foglaló korszakot két egységre különítettük: az egyik az 1690—1784/1787-ig, a másik az 1784/1787—1849-ig tartó időszak. Az első egység a felvilágosult abszolutizmus képviselője által elrendelt első hivatalos népszámlálásig terjed, s ez Kanizsán a népességszám jelentős növekedését mutatja. A majdnem egy évszázadnyi periódusban zömében lélekösszeírások (*Conscriptio animarum*) szerepelnek. Leginkább a 18. század közepétől — 1748/1750-ből, 1757-ből, 1771-ből, 1773—1779-ből — állnak rendelkezésünkre demográfiai szempontból is jobban hasznosítható források. A korszak második egységében további népességnövekedés tapasztalható, de az előzőhöz viszonyítva kisebb arányban, amelyet igazolnak a zömében katonai és adóösszeírások, az 1784/1787. és 1828. évi országos összeírások, a nem nemesi conscriptiók is.

A két periódusban azonos szempontokat szem előtt tartva (*a népességszám változása; az egyes társadalmi rétegek foglalkozás szerinti megoszlása; vallási és etnikai megoszlás; a zsidó népesség aránya*) követjük nyomon városunk⁴ és a környező néhány település demográfiai változásait.

A következő eredményeket vetíthetjük előre: — a *népességszám növekedési üteme* az országos mutatóknak megfelelően nagyobb az első periódusban, mint a II. József-i számlálást követően; a lakosság száma korszakunkban más hasonló funkciójú városhoz viszonyítva alacsonyabb;

- az 1748–1771 közötti évekről készített *korpiramisok* a mai fejlődő országokéhoz hasonlítanak (a 0–20 éves korig terjedő korcsoportok a népesség közel 60%-át adják);
 - az *átlagéletkor* alacsonyabb, mint a nyugat-európai átlag (25 év);
 - az *egyes családok átlagos létszáma* kb. 4 fő, míg a háztartásokban kb. hatan élnek;
 - a privilegizált mezőváros (*oppidum privilegiatum/privilegierte Stadt*) — elsősorban ipari nyersanyag hiánya miatt — megélhetését mezőgazdasági és kereskedelmi (helyi, regionális, országos, birodalmi) tevékenységből biztosítja; az iparosok (legtöbbször kereskedők is) munkája uradalmi és/vagy kanizsai érdekeket szolgál, s nem válnak lélekszámban meghatározó szegmenssé;
 - a *társadalom képe* azt mutatja, hogy a társadalmi feltételek nem teremtődtek meg az 1848/1849. évi politikai átalakuláshoz (kevés jel utal a modernizáció folyamatában fellelhető jelenségekre pl. manufaktúrák alapítása, a polgárság körének jelentősebb bővülése, az uradalom átalakítása a napóleoni háborúkban és azt követően);
 - a *állandó népességre* (katonaság, diákság, hadifoglyok, napszámosok, vándorlegények, cselédek, külterületi népesség) vonatkozó információk szűkösek; annyit tudunk, hogy létszámuk igen csekély; a katonaság kb. 1200 főt tett ki a 18. század elejéig;
 - a *felekezeti megoszlás* sokszínűséget mutat: településünk lakosai (németek, magyarok, horvátok) többségében katolikusok, így az ortodoxok, protestánsok, izraeliták aránya 10-20% körüli;
 - az etnikai összetétel, a *nemzetiségi megoszlás* sajátossága, hogy a betelepítések és bevándorlások 18. századi következményeként nő a németek, horvátok száma; a 19. század első felében a magyarság kerül többségbe;
 - a *zsidóság* a Batthyányak betelepítése révén került a dél-zalai mezővárosba; meghatározó szerepet csak 1840 után játszhattak a politikai életben.
- Kis- és Nagykanizsa vizsgált korszakunkban fejlődésre képes, stratégiai helyzetét jól kihasználó,

heterogén etnikai és vallási csoportok lakóhelye, mely küzd a földesúri függőség ellen sajátos jogállásának megőrzéséért, a végvárrendszer felszámolását követő új lehetőségek felkutatásáért, saját rendszerének kialakításáért, hagyományainak megőrzéséért és újabbak megteremtéséért, a túlélést a történelmi idő olykor rendkívüli forratagiban. A modernizáció csírái megjelennek, de a település és az itt élők számára továbbra is a primer szektor (elsősorban az állattenyésztés), valamint az uradalom szerepe, szükséglete lesz meghatározó. Pozitívum, hogy Kanizsa igyekszik szinte valamennyi lehetőségét kihasználni, így pozíciója tovább erősödik. A 19. század közepére a magyarországi települések között rendkívül előkelő helyet foglal el a piacközpontok sorában és a délnyugat-magyarországi régióban. Ezzel megnyílik az út a 19. század második felében bekövetkező gazdasági és társadalmi formációváltás többszintű és összetett folyamata felé.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a török félhold leáldozása teljesen új helyzetet teremtett. A vár és a hozzá kapcsolódó funkciórendszer megszűnik, majd rövid idő alatt teljesen eltűnik. A két településrész között húzódo mocsaras terület hasznosíthatóságának előtérbe kerülése szimbolizálja — az egyébként nagyon eltérő struktúrájú — Kis- és Nagykanizsa egymás felé közeledését gazdasági érdekek figyelembe vételével, vagy olykor politikai, hatalmi kényszer alkalmazásával. A védelmi szerepkör helyébe alternatívát kellett állítani. A kereskedelmi kapcsolatok előtérbe helyeződése következtében — lassan haladva — kibontakozik egy lehetőség. A betelepítések, a belső migráció és a bevándorlások hozzájárulnak a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodáshoz, és biztosítják a társadalmi hátteret. Az oppidum és szűkebb környezete funkcióváltásának kibontakozása párhuzamosan halad a feudális jegyek fokozatos háttérbe szorításának kísérletével. E kettős folyamat együttes jelenléte sok-sok nehézséget jelent mind a mezőváros vezetősége, mind a hétköznapi emberek számára.

I. A LÉLEKÖSSZEÍRÁSOK IDŐSZAKA (1690—1784)

Ma Kanizsát legtöbbször a „régiónk kapuja”-ként említik, ugyanis — az itthoni viszonyokat szem előtt tartva — jó a földrajzi elhelyezkedése. Nem volt ez másként kb. kétszáz évvel ezelőtt sem. Ma összekötő elem a mediterrán térség és Közép-Kelet-Európa irányába, akkor fontos posta-, majd később kereskedelmi útvonalak találkozásánál kialakult helység. Ez a tényező biztosította a piackörzet (itt nem a tőkés gazdasági-társadalmi formáció fogalmát használjuk) kialakulását, valamint a mezőgazdasági áruforgalom fokozatos bővülését.

A térség *urálisnak* tekinthető. Szabad királyi város (civitas) kb. 100 km-es sugarú körben nincs, a környék mezővárosai inkább falusi jellegűek, így Kanizsa a környezetéből nagyobb eséllyel képes kiemelkedni. A népesség összetétele időszakunk elejétől heterogén: németek, horvátok, magyarok; katonák, papok, polgárok, földművesek, iparosok, iparos-kereskedők, kereskedők. Az együttélés tekintetében évszázadokon át kialakulhatott a másság, a másik kultúra, a másik vallás elfogadása, és a saját jogi helyzet által eredményezett realitások átlagon felüli toleranciához vezettek. E nagyon fontos tulajdonság több alkalommal segítette a problematikus időszakok átvészelésében, túlélésében.

A *növénytermesztés* tekintetében a szőlőművelés biztosíthatott volna igazán előnyöket, de ekkor még nem számított a maihoz hasonló önálló borvidéknek. A város gazdálkodásában csak kis szerepet játszott.

A homokos, illetve az agyagbemosódásos barna erdőtalaj-típusok csökkentik a gabonatermesztés esélyét, melyet a csapadékmennyiség (700-800 mm) és a talajviszonyok is befolyásolnak.⁵ Az állattenyésztésnek mind településünk (szarvasmarha- és sertéstartás), mind az uradalom (juh- és szarvasmarhatartás) szemszögéből nézve kedvező feltételei voltak, melynek igazolására most csak a híres és nagy forgalmú állatvásárokat hozzuk fel példaként.

A népesség számának meghatározása látszólag nem tűnik túlságosan bonyolult feladatnak. Meghatározott időpontban a *természetes szaporodás*⁶ és a *vándorlási különbözet*⁷ biztosítja az adott települé-

sen élők összességét. Korszakunkban azonban ez a művelet igen hosszadalmas és összetett, hiszen az egyházak által vezetett születési és halálozási anyakönyveket, valamint a be- és kivándorlók listáit — ha vannak egyáltalán — kellene összhangba hozni. Ugyanakkor a népesség számát több tényező befolyásolhatja külön-külön és egyszerre is: az időszak nagy epidémiái, az éhínségek, a kül- és belháborúk, s mindezen tényezők együttes vizsgálata segít a meghatározásban. Jelen munka idő- és terjedelmkorlátai miatt nem vállalkozhat a majd 160 évre vonatkozó összes forrás feldolgozására.

*Wellmann Imre*⁸ összefoglaló és irányadó munkájából emelünk ki néhány, fejezetünk szempontjából fontosabb részletet. A török kiűzése Magyarországról rendkívül hosszú periódust ölel fel. A 18. század elején a gazdaságot, a társadalmat, a kulturális életet és a hétköznapi életet egyaránt érintő pusztulás („total Ruin”) jellemezte. A népességszám (a Bánság nélkül) 3,9 millió, így a népsűrűség 12,1 fő/km²-re tehető. A szabadságharc katonai eseményei, az etnikai villongások, a pestis hatására a lakosság jelentős veszteségeket szenvedett, sokan hagyták el otthonukat. Kevés katonai esemény (1717, 1737—1739, 1788—1790) zajlott, így ezek csak kis mértékben csökkentették a népességet, mint ahogyan jelentősebb kivándorlás sem akadályozta a népesség növekedését.

Az első megbízható összeírás 1728-ból maradt fenn. 43 vármegyében és két kerületben készítették el, ma azonban csak 13 vármegye lajstromait olvashatjuk, tanulmányozhatjuk. Végeredményként megállapítható, hogy 1720-ban az ország összeírt népessége kb. 4,3 millió főre becsülhető. A népsűrűség értéke 13,34 fő/km². *Zala megyében* 5197 adózó főt vettek számba. Ez négyzetkilométerenként 1,06 családfőt jelent. A szomszédos *Somogyban* 2882 fő; 0,44 fő/km², míg *Vas megyében* 12 956 fő; 2,57 fő/km² a mutatók számadata. Jól érzékelhető az egykori török hódoltság terület határa. A természetes szaporodás 6—14%-ot mutat.

A nagy vérvesztéseket fokozott ütemű regenerálódás követi. Az eddig elvégzett részletkutatások az élve születések nagy számáról, ugyanakkor je-

lents csecsemő- és gyermekkori halálozási arányról tudósítanak. A családonkénti gyermekszám 5–8 között mozgott. A migráció népességszámot is befolyásoló tényezői közül időszakunkban a *bevándorlás és a betelepítés* játszott meghatározó szerepet. Előbbi a németek városokba történő áramlását, a kárpátukránok, rácok, bunyevácok, sokácok, bolgárok, görögök és cigányok bevándorlását foglalja magába. Utóbbi folyamat a Felső-Rajna vidéki katolikus németek Pest, Tolna, Baranya, Fejér, Komárom, Győr, Veszprém, Zala, Somogy, Békés, Heves, Zemplén, Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékbe történő megtelepedését jelenti. II. József uralkodása alatt, politikájának szerves részeként újabb nagyarányú betelepítés következett be (kb. 85-90 000 fő).

*Kaposi Zoltán*⁹ szintén érinti a témát, többek között a népességszám meghatározásának kérdésében. A hagyományos állásponttal szemben egy másik elméletet említ, mely szerint a II. József-féle összeírásból kiindulva — regresszív számítási módszer alkalmazva — mindent egybevetve a 18. század eleji népességet nem lehet 5,3 milliónál kisebbre becsülni. Így viszont még a 18. században is tradicionális vonásokat mutat a népesség, hiszen rendkívül lassú gyarapodásról van szó. S ez a demográfiai tényezőkben is megmutatkozik. A lakosságot magas termékenységi és halandósági arányok jellemezték. Előbbi 40%, míg utóbbi átlagosan 35-37% körüli értéket érhetett el. A népességszámot csökkentő tényezők között a pestis visszaszorulása mellett megemlíti a kiütéses tífusz, a skarlát (vörheny), a sokféle nemi betegség, illetve tüdővész pusztításait is. Az epidémiákhoz több esetben kapcsolódtak éhínségek, időszakunkban pl. 1718-ban.

1784/87-ig általános, fennmaradt országos népességösszeírások nem állnak rendelkezésre. A levéltári és múzeumi „forrásrengetegből” néhányat választottunk ki az 1703, 1711, 1715, 1720, 1728, 1743, 1748/1750, 1757, 1771. esztendőkből és az 1773–1779 közötti időszakból. Ha ezek viszonylag pontosak is, mégsem elegendők ahhoz, hogy a privilegizált mezőváros teljes lakosságát meghatározhassuk. Így becslésekbe kell bocsátkozni, hiszen mégsem mondhatjuk azt felelősségteljesen, hogy pl. 1711-ben a népesség csak 84 gazdából „állott”.¹⁰

Az idevonatkozó szakirodalom és a források névanyaga egyértelműen olyan településről árulkodik, amely 1690 után nem a katonai akciók hatásaként kiüresedett, hanem önálló étellel átitatott, tevékeny közösség. A kamarai fennhatóság idején a népesség nem homogén, s ennek a betelepítés és bevándorlás az oka. 1743-ig az összeírások jellegükből adódóan kevesebb információval szolgálnak demográfiai tényezőkről, inkább a gazdasági élet szerteágazó elemeit vizsgálják (megművelhető területek megoszlása, aránya, eszköz- és állatállomány, művelési módszerek stb.).

Kezdjük az időszak elején, 1690-ben. A vár és a hozzátartozó település a Budai Kamarai Adminisztráció tulajdonába került, s 1703-ig ott is maradt. A török április eleji kivonulása után a városban és a várban ismeretlen a népesség száma. A katonaság létszáma 1200-ra tehető, míg 241 török és 364 rác lakosról tudunk.¹¹ Így becsült értéként kb. 2000 fő számítható a településen.

Az 1703. évi összeírás¹² német nyelven íródott. A forrást *Rózsa Miklós*¹³ is említi. A 10 pontból álló dokumentum már tartalmaz olyan információkat, amelyek segítségével megbecsülhetjük Kanizsa népességét. Az első oldalon feltüntették többek között a háztulajdonosok számát és a polgári lakosokat. A lélekszámot ismét csak becsülni kényszerülünk. A 159 háztulajdonos és 44 polgári lakos családostul (tétélezzük fel, hogy 4 fő alkot egy családot) 812 főt eredményez, s ha ehhez hozzászámítjuk a katonaságot, akkor gyarapodást nem rögzíthetünk a 13 évvel korábbiakhoz képest. A törököt kiűző háború, a megtelepedés nehézségei és a bizonytalanság a népesség számának stagnálásához vezetett.

A Rákóczi-szabadságharcot követő összeírások (1711, 1715, 1720, 1728 és 1743. évi) a településen élők számáról nem nyújtanak egyértelműen megbízható számadatokat. A függetlenségi mozgalom, a katonaság kivonása és az 1708–1710 között pusztító pestis csökkentette a népességszámot. Az 1711. évi conscriptio¹⁴ mindösszesen 84 gazdát említ, közülük 20 mesterember és egy kereskedő. Ha a családtagokat hozzászámítjuk, akkor 336 főt kapunk. A népességhez viszont hozzátartozik még a német betelepítettek csoportja („Weniger Teutschen Mitbürger”), akiknek a létszámára *Kerecsényi Edit*¹⁵ egyik munkájában is találunk utalást. E szerint 1714-ben kelt az a levél, amelyben 113 német férfit említenek.¹⁶ Így az uradalom „posztosaival” kiegészítve kb. 800 fő lehetett a lakosság. 1703 és 1711 között tehát a népesség több mint felére apadt. Viszont ha az előbb idevezényelt, majd később elvezényelt hadosztályt leszámítjuk, a nem katonai csökkenés 1,5%-ot tesz ki. A körülményeket szem előtt tartva ez az arány indokoltnak tűnik. Az 1715. évi¹⁷ összeírás 9 oldalon keresztül sorolja fel Kanizsa oppidum 263 libertinusát. Az itt élők száma a németekkel együtt 1504 főt eredményez. Alig öt esztendő leforgása alatt az immáron katonaság nélküli népesség majdnem megduplázódott. Az 1720. évi conscriptio regnicolaris¹⁸ már gr. Szapáry (II.) István földesurasága idején keletkezett. A lajstrom 138 libertinust közöl. Ha az 1718-ban pusztító országos éhínség térségünket is érintette, elképzelhető, hogy a libertinusok és németség száma kb. a felére csökkent (263-ról 138-ra), akkor a népességszám ezer fő alá zuhanhatott (kb. 830), alig meghaladva az 1711-es szintet.

1728-ra a népességszám (1612) újra elérte az 1715. évi értéket, sőt meg is haladta azt 108 fővel.¹⁹ Az 1728. évi összeírás 225 gazdát, valamint 176 házas és házatlan zsellért sorol fel. A gazdák közül 19 özvegy nő, míg a zsellérek között 12 férj nélküli található. 1720-hoz viszonyítva csekély számú lemorzsolódás tapasztalható. 1743-ból való a következő aestimatio,²⁰ amely Szapáry (II.) István nagy- és kiskanizsai, valamint szepetneki jószágait veszi számba. A lakosság száma 436, melyből 67 zsellér, természetesen a számok adózó főket jelentenek. Számításaink szerint 1744 főre tehető az össznépeesség minimuma, azaz a két földesúr hatalma idején 1703 és 1743 között a lakosság több mint kétszeresére emelkedett (812 főről 1744 főre). Felvetődik a kérdés, mi az oka ennek. A privilegizált mezőváros a körülmények ellenére gyors növekedést mutat. A jelentős számú libertinus (szabad jogállású) jelenléte a településen vonzóvá tette a beköltözést. Ugyanakkor a földesurak, amennyire csak módjukban állt, csorbították a városban otthonra találók jogait; erről bővebben *Barbarits Lajos*²¹ művéből szerezhetünk információkat. Városunk jogi helyzete csak részben biztosította az önállóságot.

Úgy tűnik azonban, a szabadságharc elhúzódása, a fent említett éhínség, az epidémiák, a valóságos, helyi megszorító intézkedések sem jelentettek akadályt a negyven év alatti kétszeres növekedésnek.

A település gr. *Batthyány Lajos* nádor birtokába került. A földesúrváltással időszakunk olyan összeírásaihoz érkeztünk, melyek demográfiai szempontból a lélekösszeírások közé tartoznak, s az egyik, a legkorábbi, 1748—1750-ból való egyházlátogatási jegyzőkönyv, melyet a Veszprémi Püspöki Levéltárban őriznek. A „*Visitatio Canonica Districtus Szala-Egerszegiensis 1748/1750*” anyagát *Ördög Ferenc*²² tette közzé, többek között Kis- és Nagykanizsára vonatkozóan. Néhány gondolatot előre kell bocsátanunk elemzésünk rendszeréről és a „*Visitatio*” adatairól. Először a kiskanizsai, majd a nagykanizsai viszonyokat elemezzük a népességszám, a családok száma, illetve családokban élők létszáma és a korpíramisok tekintetében. Mindez vonatkozik az 1757. évi és 1771. évi összeírásra is. Legvégül a majd negyed évszázadnyi intervallum változásait értékeljük. Helyzetünk speciális, hiszen hasonló elemzéssel, vizsgálódással tudományos munka eddig nem foglalkozott. Eredményeinket a Mellékletben található 1. táblázat (Összesítés az 1748—50. 1757. és 1771. évi összeírásokról) és az I—VI. korpíramisok tükrözik. [Korpíramisainkat nem állt módunkban teljesen a demográfia szabályaihoz igazítani, ugyanis az egyes korcsoportok (leginkább a fiataloké) létszámát a rendelkezésre álló oldalméretek miatt nem tudtuk ábrázolni, így a korcsoportok létszámát számokkal jeleztük. Az öz-

vegyek jelölése is eltér a szabályostól; aláhúzással és csillaggal tüntettük fel őket.]

Nézzük legelőször a Status Animarum Filialis Kiskanisaiensis vizsgált szempontjait. Első adatként a háztartás számát (*Numerus Hospitum*) vették fel. Ezután a háztartásfő kereszt- és vezetéknevét (*Nomina et Cognomina Hospitum totiusque Familiae Domesticae*) és életkorát (*eorum aetas Annorum*) rögzítették, majd feltüntették az összeírók a római katolikusok esetében a gyónóképességet (*Confessi et Confessionis Capaces*), majd pedig a megbérmálkozás tényét (*Confirmati*). A legvégére az özvegy férfiak és nők, továbbá a gyermekek, a nőtlenek, hajadonok (*Vidui et Viduae item Pubertes et Coelibes*) és a vegyes házasságban élők (*Disparis Religionis Homines*) kerültek életkoruk megjelölésével.

Az 1. táblázat (l. 1. táblázat Kiskanizsa 1748/1750) tartalmazza összesítésünket a század közepéről. E szerint Kiskanizsán 914 lelket vettek számba, akik 158 háztartásban éltek. Egy háztartáshoz kb. 6 fő (5,76) tartozott. A korabeli viszonyokat figyelembe véve ez azt jelentette, hogy féltucatnyian étkeztek „közös tűzhelyről”. A legtöbben 13-an, míg a legkevesebben 3-an éltek egy háztartásban. Összesen 214 családot számláltunk. Ebből következik, hogy egy családban kerekítve négyen éltek, s az egy családra jutó gyermekek száma kettőt eredményez.

A férfiak száma 159, míg a nőké 186 (a népesség 17,39%-a, ill. 20,35%-a). Nemcsak a férfiak és nők alkotják az itt élők 40,72%-át, hiszen a szolgák és szolgálók között akadnak felnőtt- és gyermekkorúak egyaránt. Sőt a zselléreként (házatlan) összeírt, háztartáshoz tartozókat (legtöbbször vérrokonság nem áll fenn a háztartásfővel) is figyelembe kell venni. Ők általában özvegyek. A zsellérek és zsellérnők száma 15 és 27 (4,6%), összesen 13 fiú- és 12 leánygyermekkel. A férfiak és nők aránya módosítva tehát éppen 50-50%, amely ideálisnak nevezhető. Ilyen aránnyal viszont nem találkoztunk egyik összeírás alkalmával sem! A jelenség a mai statisztikai mutatókhoz hasonlít, hiszen több fiúgyermek születik, mint leány, viszont a felnőttek között már nőtöbbség mutatható ki. A nemek aránya az adatok tekintetében „helyreállt”. A korpíramis vizsgálatánál még visszatérünk a nemi arányokra. Átlagban családonként 4 fő él együtt, tehát két gyermek, az özvegy háztartásfőket is ideértve. Ez az érték alatta marad az országos átlagnak, mely szerint 5-8 gyermek tartozik egy családnak. A népességnek csupán 6,67%-a a szolga és szolgáló (28 és 33 fő).

A népesség korcsoportonkénti áttekintéséhez korpíramist (l. I. korpíramis, Kiskanizsa 1748—1750) készítettünk. Az egyes korcsoportok öt esztendő foglalnak magukba: 1—5, 6—10, 11—15 stb., melyekben feltüntettük az özvegyek számát is. Az egyes korcsoportok korhatárainak eltérése a mai hagyományostól azzal magyarázható, hogy a számítógé-

pes feldolgozás nem tette lehetővé az egy évnél fiatalabb gyermekek korának pontos feltüntetését, ill. későbbi összegezését. Sajátos módon a gyermekek közé soroltuk a 16–20 év közöttieket, mivel a szülekkel még együtt élő fiatalok száma viszonylag magas. A célszerűség kedvéért azonban úgy is megvizsgáltuk a korösszetételt, mintha az ifjak már a felnőtt társadalomba tartoznának.

A korpiramis leginkább a mai fejlődő országok kor szerkezetére emlékeztet, ahol a fiatalok aránya 50–60% közötti, a felnőttek a társadalom kb. 35–40%-át adják, míg az idősök csak néhány %-ot tesznek ki. A húsz év alattiak a népesség 57,2%-át jelentik, a felnőttek részaránya 41,6%, míg az idősök csupán az összeírtak 0,9%-át adják (a korpiramis 912 lelket összegez azért, mert nem tüntették fel egy férfi és egy kálvinista nő életkorát). Ha a 16–20 év közöttieket a felnőttek közé számítjuk, a százalékok a következőképpen változnak: 37,4%, 61,4%, 0,95%. A nagyságrendnyi változás annak tulajdonítható, hogy éppen az iménti korcsoport létszáma a legnagyobb, összesen 181 fő (101 fiú és 80 leány), a társadalom 19,8%-a. Az 1730 és 1734 közötti évek békés, nyugodt periódust jelentettek, az 1730-as évek második felétől azonban lényegesen kevesebb gyermek látta meg a napvilágot, mint annak előtte. Az 1–5 évesek összesen 81-en, a 6–10 évesek 144-en és a 11–15 évesek 117-en voltak. Az 1738–1742 közötti pestisjárvány vethette vissza a születéseket. A Batthyányak földesurasága sem eredményezett jelentős népszaporulatot, mivel a legfiatalabbak el sem érték a 9%-ot. Figyelemreméltó a 21–35 év közötti korcsoportok létszáma (16%), hiszen az átlagéletkorhoz közel álló férfiak és nők száma feltűnően alacsony. Feltehető, hogy a már többször említett 1718. évi éhínség nyomta rá bélyegét ilyen módon a társadalomra. A nők között 46, míg a férfiak között csak 5 az özvegy. A nőttöbblet könnyebbséget jelent a társukat veszített férfiak újabb párválasztásához, az özvegy nők viszont nem találhatnak egykönnyen párt maguknak. Az özvegy nők 47%-a a 36–40 év közötti korcsoportban van. Valószínűsíthető, hogy a háborúskodások (1740–1748), a járványok inkább a férfiakat tizedelték, bár az erősebb nem képviselői magasabb átlagéletkorúak (22,8 év), mint a gyengébbik nem (22,3 év). A 60. életévüket betöltötték csupán kilencen vannak (5 férfi, 4 nő), és a férfiak valamennyien házasságban éltek, legtöbbször fiatalabb feleségükkel. S láttunk példát arra is, hogy valaki 60 éves kora után vált apává.

Következzen az 1757. évi *Conscriptio Animarum Districtus Kanizsa[ensis]* — *In Possessione Filiali Kiss-Kanisa*²³ áttekintése, mely a 1. táblázatban (l. 1. táblázat Kiskanizsa 1757) került összegezésre. Az 1748/1750. évi összeíráshoz képest a felvétel szempontjai valamelyest módosultak. A háztartás-

fő mellett feltüntették már a házastárs teljes nevét, jelölték a családi állapotukat is, a gyermekeknél viszont csak a keresztnéveket olvashatjuk. A többi adat megegyezik a *Visitatio*-éval. Kiskanizsa népessége 1757-ben 1236 fő. A 18. század közepéhez hasonlítva 35%-os növekedés mutatható ki. A háztartások száma 207, ez 31%-kal több, mint hét évvel korábban. A családok száma 301-re gyarapodott, 40,6%-os az emelkedés. Az egy háztartásban élők száma — két tizedes növekedés mellett — 6 fő, míg egy családban továbbra is négyen (4,02) éltek. A legkevesebben ketten, a legtöbben pedig 13-an „voltak egykenyéren”. A kiskanizsai népességet tekintve a nők aránya magasabb, mint a férfiaké (611 fő és 625 fő). A zsellérek aránya a *Visitatio*-hoz viszonyítva kétszeresére emelkedett (10,8%), azaz megduplázódott azoknak a száma, akik nem rendelkeztek saját telekkel, házzal. A legtöbb esetben erre nem is volt szükség, hiszen ún. fölfelé kiterjesztett családi háztartásról²⁴ beszélhetünk, melyben a férj vagy a feleség özvegy édesanyja, illetve édesapja élt együtt zselléreként gyermekével és annak családjával (természetesen a telkek hiánya és az öröklési rend — mint népesség-alakító tényező — sem kerülheti el figyelmünket). A szolgák és szolgálók aránya két százalékra csökkent (17 fő és 8 fő). A harmadára fogyatkozott szolgáló személyzet jelzi a gyermekszámból következő munkaerő szaporodását.

Nézzük meg, mennyiben változott a korpiramis (l. II. korpiramis, Kiskanizsa 1757). A 1236 fő közül egy nőnek nem tüntették fel a korát. A fiatalok az össznépesség 58%-át, a felnőttek 38,9%-át, az idősök pedig 2,7%-át jelentik; abban az esetben, ha a 16–20 évesek korcsoportját a fiatalokhoz soroljuk. Ha a felnőttekhez számítjuk ezt a 137 főt (össznépesség 11%-a), akkor a fiatalok és a felnőttek aránya majdnem megegyezik. Már az első korcsoport esetében jelentős eltérés tapasztalható. Míg 1748/1750-ben összesen 81 fő 5 éven alulit írtak össze, addig 1757-ben 276-ot, tehát 3,5-szer több kisgyermek élt, mint hét évvel korábban. Ez a jelenleg teljesen összhangban van Kováts Zoltán kutatásaival.²⁵ Ő kimutatta, hogy Magyarországon a születési és halálozási arányszámok éppen ebben az időszakban mutatnak olyan változásokat, melyek a 18. századi „baby-boom” kezdetére utalnak. A születési arányszám meghaladta a 40‰-et, a halálozási ráta pedig 25‰ körül stagnált. Hiány csak a 11–15 évesek korcsoportjában mutatkozik a leányoknál. A felnőttek korcsoportjai az előző, 1748/1750. évi adatokból sejtetően egyre jobban növekedtek, például a férfiak száma a 26–30-as korcsoporton belül jelentősen nőtt, ugyanis a *Visitatio* idején 36 férfit tüntettek fel, 1757-re ez a korcsoport közel 70%-kal nagyobb létszámú. A felnőttek közül egyre többen éltek meg az 55–60 éves kort, több mint há-

romszor többen a hét évvel korábbinál. A 18. század elején születettek (ők most 51—55 évesek) közül viszont látványosan kevesebben éltek meg e tisztes kort. Az idősök száma négyszer több az előző felvételnél (23 férfi; 19 nő). Az özvegyek száma szinte alig változott (7 férfi; 45 nő). A férfiak között nem találtunk 56 év alatti özvegyet, míg a nőknél már huszonevésen akadt olyan, aki társát elvesztette. Az idős nők közül három kivételével mindegyik özvegy, ellentétben a férfiakkal, akik négy kivételével házasságban éltek. Mindezek ellenére az átlagéletkor mind a férfiaknál (22,2 év), mind a nőknél (20,4 év) csökkent az előző felvételhez képest.

Következzen ezek után az 1771. évi *Conscriptio Animarum Districtus Kanizsa[ensis] In parva Canisala*²⁶ Az összeírás felvételi szempontjai demográfiai értelemben nem változtak. Kiskanizsa népessége 1351 fő (l. 1. táblázat Kiskanizsa 1771). A növekedés 1757-hez képest csak 9%-os, de 1748/1750-hez viszonyítva 47,8%-os, rendkívül nagy előrelépés, hiszen kb. húsz esztendő alatt zajlott le a folyamat. A népesség-növekedés éves üteme — feltéve az évenkénti azonos gyarapodást — 1,87%. 1748/1750 és 1757 között ugyanez az érték 4,4%!

A háztartások száma 247 (19%-os emelkedés), így a korábbiakhoz hasonlóan egy háztartásra kerekítve 6 fő jut ezúttal is, legtöbben 12-en, a legkevesebben viszont ketten vannak. Az egy háztartásban élők száma 1748/1750-től 1771-re 6%-kal kisebb értéket mutat (5,78-ról 5,46-ra), tehát nem beszélhetünk nagyságrendnyi módosulásról. Jelzés azonban arra vonatkozóan, hogy a 18. század közepi demográfiai változások nem formálták át a háztartások szerkezetét. A családok száma 308-ra emelkedett (2,3%-os növekmény), ami azt jelenti, hogy a családok átlagléttszáma kerekített értéként ismét 4 fő (4,39 fő). A zsellérek száma (15 férfi; 33 nő) visszaesett a század közepi mérés értékére, 3,5%-ra, gyermekeik nemek szerinti megoszlása 18 fiú és 10 leány. A szolgák és a szolgálók száma (16; 11), nem vált meghatározóbbá az előző felvételhez képest, alig 2 %. Vajon mit mutat a korpíramis?

(l. III. korpíramis, Kiskanizsa 1771.)

Egy-egy férfi, leány és fiú életkorát nem tartalmazza az összeírás, s így 1348 személy adatait foglalja össze. A női többlet, mely 1757-ben még megmutatkozott, mostanra eltűnt, s ha csak négy fővel is, de több férfit és fiút regisztrálhattunk. A gyermekek a népesség 56,7%-át, a felnőttek 40,8%-át, míg az idősök 2%-át alkották. Ha a 16—20 évesek korcsoportját a felnőttekhez számítjuk, akkor a megoszlás a következő: 47,3%; 50,2%; 2%. A gyermekek között továbbra is meghatározó korcsoport az 1—5 éveseké (19,9%), valamint a 6—10 éveseké (16,1%). Az 1—5 éveseknél leánytöbblet (145 leány; 124 fiú), míg a 6—10 esztendőseknel a fiúk jelentős

többlete látszik (121 fiú; 97 leány). Ez utóbbi korcsoportnál 1748—1750-hez viszonyítva majdnem megkétszereződött a gyermekek száma, a csecsemőhalandóság valamelyest csökkent. A felnőtteket tekintve a 21—25 éves korcsoport férfiakat, nőket egyaránt figyelembe véve hiányt tükröz. Érdekes, hogy a „baby-boom” idején születettek kevesebben érték el az átlagéletkort (21—22 év), mint például az egy korcsoporttal idősebbek. Ugyanez a korcsoport egyben a felnőttek legnépesebb csoportja, kiemelkedő nőtöbblettel (61 férfi; 91 nő —, a népesség 11,25%-a). Tudvalevő, hogy ők viszont egy háborús periódus gyermekei. A felnőttek között nőtöbblet rajzolódik ki (273 férfi; 279 nő), míg az időseknél az ellenkező neműek túlsúlya látható (20 férfi; 8 nő). Az özvegy nők (54 fő) a népesség 4%-át, ugyanakkor az özvegy férfiak csak kb. 1%-át adják. Az idős nők közül 5 özvegy, míg az idős férfiak közül 7 él házastárs nélkül. A népesség életmódját a mezőgazdaság két ága, a növénytermesztés és az állattenyésztés határozta meg, az utóbbi dominanciájával, amelyet az éghajlati és talajtani adottságok is alátámasztanak. A korpíramis formája is ezt a tényt mutatja. A gyermekek létszáma ugyanis a legnagyobb. Így a felnőtt társadalomra nagy terhek hárulnak, mert az akkori gazdasági körülmények nem tették lehetővé az egyén számára nagyobb mértékű vagyoni felhalmozását.

Következzen a Nagykanizsára is vonatkozó táblázat (1. táblázat) és korpíramisok (IV. V. és VI. korpíramis)! Az 1748/1750-ben készített *Visitatio*²⁷ szerint a mezővárosban 330 háztartásban 1898 fő élt (l. 1. táblázat Nagykanizsa 1748/1750). A *Conscriptio animarum* elkülönítve vette fel a nem katolikusokat, akiket ebből adódóan külön táblázatban tüntettünk fel (l. Melléklet 1/A táblázat *Acatolici in Nagykanizsa 1748/1750*). Nagykanizsán több mint kétszer annyian éltek, mint Kiskanizsán. Az egy háztartásban (Nagykanizsa 330 ht.) és az egy családban (Nagykanizsa 434 cs.) élők száma a kiskanizsaihoz képest eltérést mutat (Nagykanizsa 5,75, 3,8), vagyis 6, ill. 4 fő. A magasabb népességszám ellenére a családok és a háztartások nagysága azonos. Egy háztartásban a legtöbben 13-an, míg legkevesebben ketten éltek. A zsellérek összesen 140-en (58 férfi; 82 nő) voltak, s a népesség 7,4%-át adták. Ez az arányokat figyelembe véve 60%-kal több, mint a kiskanizsai érték. A gyermekek nemek szerinti megoszlása 20 fiú és 40 leány. A szolgák és szolgálók (164 és 95 fő) aránya az egész népességen belül 13,6%. Kétszer nagyobb ez az érték, mint a másik településrészen, vagyis a tehetősebb háztartások nagyobb arányban a keleti városrészben helyezkedtek el. A városias jelleg meghatározóbb, jobb anyagi háttér mellett a mindennapi házi tevékenységek elvégzésére már nem a családtagok kényszerülnek, hiszen van elég

anyagi ellenszolgáltatásért felfogadható személy. A férfiak és nők aránya a gyengébbik nem javára billen (317 férfi: 369 nő). A fiúk (393 fő) viszont — hasonlóan a kiskanizsai felvételhez — többen kerültek az összeírásba, mint a leányok (360 fő). A nemkatolikusok száma az összeírás szerint 62 fő (3,2%). A vallási hovatartozás alapján 11 kálvinista, 9 lutheránus és egy anabaptista háztartás volt, a reformátusok 31-en, az evangélikusok 30-an voltak. Összesen egy anabaptista nőt jegyezték fel. Háztartásonként 3,1 főt, míg családonként kb. 5 főt (4,76) regisztráltak, s ez utóbbi érték jóval felülmúlja a kis- és nagykanizsai egyaránt. A nemkatolikusok valószínűleg ezeknél az értékeknél magasabb.

Lássuk, miről árulkodik az összeírás adatait magába foglaló korpíramis²⁸ (I. IV. korpíramis, Nagykanizsa 1748—1750). Nem jegyezték fel a nemkatolikusok, egy házaspár, két özvegy nő és egy leány korát. A gyermekkorúak aránya 52,7%, a felnőtteké 43,1% és az időseké 0,6%, ha viszont — a korábban alkalmazottakat felelevenítve — a 16—20 éveseket a felnőttekhez számítjuk, egészen más a helyzet. A korcsoport ugyanis a népesség 24,2%-át teszi ki. Ebben a szituációban az arányok: 28,5%; 67,3%; 0,6%. Az utóbbi arányok már egészen más társadalmi szerkezetet sejtetnek. A felnőttek közül a 21—40 év közöttiek a népesség harmadát adják, és így a munkafolyamatokban részt vállalni képesek biztosíthatják az eltartottak létszükségleteit. Ennek ellenére talákoztunk olyan esetekkel is, hogy gyermekkorúak, 7—10 évesek szolgálószemélyzetként kerültek az összeírásba. A 21—25 éves korcsoportnál alacsony létszámot (3,6%) és feltűnő nőhiányt érzékelhetünk. Az 1725—1730-as esztendőben születettek halálozási aránya magas. A 36—40 éves korcsoport létszámát tekintve az egyik legnagyobb létszámú (112 férfi; 164 nő). Ez azért is érdekes, mert az tehető fel, hogy a Rákóczi-szabadságharc végén pusztító pestis nem fejtette ki oly erősen a hatását Kanizsán, mint más dunántúli területeken, továbbá inkább csak a férfiak között szedte áldozatait. Az esetleges katonai veszteségek a tradicionális hadviselés következtében szintén az erősebbik nemnél jelentkezhetnek. Az idősek aránya kisebb (0,6%), mint a kiskanizsaiak esetében, közéjük tartozik 8 férfi és 3 nő. Az özvegyek száma 84 (5 férfi, 79 nő), s ez a népesség 4,2%-a. A nők közül magukra maradtak különösen a 36—40 éveseknél magas létszámúak (33 fő). Az okokról fentebb már beszélünk.

Lássuk ezúttal az 1757. évi *Conscriptio Animarum*-ot²⁹ (I. 1. táblázat Nagykanizsa 1757)! A népesség nagysága 2336 fő, 23%-kal magasabb, mint a korábbi felvételben szereplő népesség. Összehasonlítva Kiskanizsa hasonló értékével, több, mint 10%-kal kisebb a növekedés mértéke, amely 3,01%-

os éves pozitív emelkedést foglal magába. A háztartások száma is kisebb mértékkel nőtt Kiskanizsához viszonyítva (330 háztartásról 395 háztartásra; 19,7%). Az egykenyéren élők száma minimális növekedést jelent (5,75 főről 5,91 főre). Egy háztartásban legtöbbször 17-en éltek. Ezzel szemben a családok száma jelentősen, 434-ről 618-ra emelkedett (42,2%), de az egy családban élők száma 3,8-ről 3,53-ra esett vissza. Ugyanakkor, a Principáison túl növekedést észleltünk (5,78-ról 5,97-ra). A népességszám és a családok számának nem arányos növekedése azt is jelezheti, hogy a családstruktúra nem módosult, hanem a betelepülők vagy betelepítettek érkezhettek a korábbinál nagyobb számban, illetve a házatlan zsellérek száma növekedett. Kiskanizsa esetében nem tapasztaltunk ilyen éles különbséget az arányokban. A férfiak és nők aránya a gyengébbik nem javára billen (389 férfi; 426 nő), valamint a fiúk és leányok esetén is „nőtöbblet” körvonalazódik (427 fiú; 434 leány). A szolgák és szolgálók száma és aránya egyaránt visszaesett: az 1748/1750-ben mért 13,6% 1757-re felére (6,5%) csökkent. A szolgák 97-en, míg a szolgálók 55-en álltak alkalmazásban. Ezen a településrészen erőteljesebb a háttérbe szorulásuk, mint Kiskanizsán. A zsellérek a társadalom 15%-át adták (147 férfi; 202 nő), és ez kétszeres növekedést jelent a megelőző összeírás eredményeihez képest. Gyermekük nemi megoszlása a fiúk felé billen 88:71 arányban. A conscriptióban még 19 idegen (csavargó) szerepel, 14 „vagus” és 5 „vaga”.

Kíséreljük meg most szóra bírni a korpíramist³⁰ (I. V. korpíramis, Nagykanizsa 1757)! A gyermekkorúak (52,5%) aránya szinte azonos az 1748—1750. évi számlálásával, a felnőttek 47%-át, az idősek pedig 2,5%-át jelentették a népességnek. A 21 és 60 év közöttiek aránya 4%-kal emelkedett, ugyanakkor az idősek száma megnégyszereződött. A 61 év feletti-eknél a nők száma 27 (1748—1750 között 3), akik közül 21 özvegy. Az idős férfiak száma 31, és közülük csak 5-en özvegyek. Ha a 16—20 éves korcsoportot a felnőttek közé számítjuk, az arányok így módosulnak: 40%; 59%; 2,5%. Figyelhetünk a gyermekkorúak értelmezése során egy érdekességre. A népességszám rendkívüli mértékű növekedése nemcsak a gyermekáldás számszerű emelkedésének köszönhető, hanem a bevándorlásnak, betelepítésnek is. Az egyházi összeírásban az 1—5 év közöttiek mindösszesen 86 főt tettek ki, viszont majd tíz évvel később a 11—15 éves korcsoportban már 236 fiú és leány került a „conscriptio animarum”-ba. Az is kiderül az adatokból, hogy a kisgyermek (1—5 év) száma 1757-re 5,35-szorosára változott a korábbi felvételhez viszonyítva. Más korpíramisoktól eltérően a fiatalabb korcsoportok sokkal egyenletesebben oszlanak meg, nagyobb számszerű eltérés a fiúk és leányok között a 11 éves kornál idősebbek

esetében mutatkozik meg, s ez leánytöbbletet jelent. A felnőtt korcsoportok már nagyobb szóródást tükröznek. A 26–30 és 36–40 évesek adják a népesség 21,6%-át, s ebben a csoportban minimális férfi-többlet van. Hiányos azonban a 21–25, 31–35, 41–45 és az 51–55 évesek csoportja. Az időseknél tapasztalható, hogy a nők is egyre tovább élnek, s erre jellemző példa, hogy a településrész legidősebb embere egy özvegyasszony (93 éves). Az özvegy nők 134-en, az özvegy férfiak 25-en kerültek az összeírásba. A 46–50 és 56–60 éves nők kb. fele élt házastárs nélkül. A férfiak átlagéletkora 24, ugyanakkor a nők csak 22,8 életév, tehát a férfiak korábbi átlagukhoz képest alacsonyabb, nők azonban magasabb életkorúak voltak. A kiskanizsai adatokhoz mérve így is kb. két évvel magasabbak ezek a számok.

Az 1770. esztendőre is található hasznosítható forrás,³¹ amely összeírás 927 családot rögzített. Az átlagos családlétszámot figyelembe véve a népesség becsült értéke 3700 fő. Az adat Kis- és Nagykanizsára összesítve értelmezendő.

Nézzük a lélekösszeírások közül az utolsót, az 1771. évi conscriptiót³² (l. 1. táblázat Nagykanizsa 1771)! A népesség (2402 fő) 453 háztartásban élt, s ez azt jelenti, hogy a korábbi majdnem 6 fő/háztartás értékről kb. 5 fő/háztartás értékre csökkent, egy családot pedig 3–4 fő alkotott. Mindkét településrészen hasonló trend látható az egy háztartásra és egy családra jutó értékek terén, 6,8% (Kiskanizsa), ill. 8,9% (Nagykanizsa) a csökkenés. A növekedési ütem (2,8%) is elmarad az ezt megelőző két időponthoz viszonyítva, amely 1,8%-os évenkénti növekményt foglal magába. Egy háztartásban legtöbbször 18-an (!), legkevesebben pedig ketten éltek. 1748–1750-hez viszonyítva a népesség 26,5%-kal, a háztartások száma 37,3%-kal, a családok száma pedig 45,6%-kal emelkedett. E mutatók a családok számának kivételével alatta maradnak a kiskanizsai arányoknak. A nemek aránya a felnőtteknél 462:522 a nők, míg a gyermekkorúaknál 439:424 a férfiak javára billen. A zsellérek száma erősen csökkent (104 férfi; 114 nő), a népesség 9%-át alkották. Gyermekük nemi megoszlása a leányok többségét jelzi 66:62 arányban. A háztartásokban alkalmazott szolgák és szolgálók száma ismét gyarapodott, az előbbieket 115-en, az utóbbiakat 94-en voltak (8,7%). Már találkozhatunk szakáccsal, szakácsnővel, inasokkal, segédekkel, sőt írakkal is. Ez kétségtelen jele a gazdasági fejlődésnek, társadalmi átalakulásnak.

Következhet az utolsó korpipiramis³³ (l. VI. korpipiramis, Nagykanizsa 1771). A gyermekkorúak aránya a társadalomban 51,74%, a felnőtteké 46,12% és az időseké 1,95%, tehát mindhárom csoport aránya visszaesett valamelyest. A legnépesebb korcsoport továbbra is az 1–5 év közöttieké (17,44%). Bár

1757-hez viszonyítva fiútöbblet mellett némi visszaesés tapasztalható, az előző összeírás 1–5 éves korcsoportja 1771-re megfogyatkozott mind a fiúkat (229-ről 213-ra), mind a leányokat (231-ről 206-ra) tekintve, vagyis a 16–20 esztendő életkor elérése nem tartozott az egyszerű „dolgozó” kategóriájába. Az 1748–1750. évi felvétel legmeghatározóbb korcsoportjának (16–20 év) a tagjai 1771-re csak feleannyian éltek (242-ről 140-re a férfiak; 217-ről 153-ra a nők száma csökkent). A 26–30, a 36–40 és a 46–50 éves felnőttek száma magasabb, mint a többi korcsoporté. A 21–25 évesek között feltűnő a férfihány, a nők kb. kétszer annyian voltak. A 46 év feletti korcsoportjai kiegyenlítettebbek a megelőző összeírásokhoz viszonyítva, vagyis egyre nagyobb számban értek meg tisztesebb kort a nagykanizsai népességben. Az özvegy férfiak 28-an, míg a nők 126-an voltak. A férfiak idősebb korban — a mostani felvétel szerint — jóval nagyobb arányban éltek házastárs nélkül, mint korábban (24-ről 11 főre csökken). Az özvegy nők leginkább a 36–40 (20 fő) és a 46–50 (27 fő) éves korcsoportokból kerültek ki. Az idősek körében szinte kiegyenlítődtött a nemek aránya (24 férfi; 23 nő). Ellentétben a népesség egészével, amely továbbra is nőtöbbletet mutat (1178 férfi; 1219 nő). A férfiak átlagéletkora 23,5 évre csökkent — 1757-hez képest —, a nőké azonban 23,1-re emelkedett. A 1. táblázatban található összesített adatok csupán tájékoztató jellegűek.

A korpipiramisok segítségével egy olyan átmeneti időszak folyamatait figyelhetjük, melyben a születések aránya magas. A halálozási arány visszaszorulását nem tekinthetjük az egyedüli népességnövekedési tényezőnek, mert a migráció (betelepedés, betelepítés) szintén ennek a korszaknak a jellemzője. A „boom” időszaka a század közepére tehető, mikor a népesség növekedése évente 3–4%-ra becsülhető. A népességben a felnőtt korcsoportok aránya különbséget mutat: Nagykanizsán több a felnőtt korú, mint a Principális-csatornán túl, és ez magába foglalja a vagyonosodásból származó életmódbeli eltéréseket [l. 1. táblázat, szolgák (V.) és szolgálók (VI.) arányát]. A nők többsége az összeírások adataival bizonyítható (csupán két kivétel van), s ma is jellemzője társadalmunknak.

A források jellegbeli különbözősége kételyeket is ébreszthet, hiszen egy 1750-ből való összeírás³⁴ 465 gazdát és 53 zsellért említ. Az adatok adóösszeírásból származnak. Ha ezeknek megfelelően vesszük figyelembe a családnagyságot, és a számítást elvégezzük, 2072 fő (ha egy családra négy főt számítunk) az eredmény. Ez az érték 740-nel kevesebb az 1748–1750. évi „Visitatio”-ban közöltékhez viszonyítva. Természetesen a nem személyenkénti adatfelvételek hiányosabbak. Csak az egyes családok adóköteles tagjai kerültek az összeírók lis-

táira. Ennek ismeretében talán az egyházi felvétel közelebb áll az akkori tényleges értékhez.

Időszakunk további forrásai az adóösszeírások közé sorolhatók. Az 1773 és 1779 közötti esztendőök népességét a községenkénti adóösszeírások³⁵ segítségével ismerhetjük meg, ahogyan azt a 2. táblázat mutatja. A táblázat egyik része az adózó családfelek számának alakulását közli, a másik része viszont különböző jogi kategóriákhoz tartozókat veszi sorra. Az adózó családfelek tekintetében mindkét településen kb. 5%-os növekedés mutatkozik 1773 és 1779 között (441-ről 464-re; 250-ről 261-re). A zsidók adatai ingadozást tükröznek, hasonlóan a külterületen élőkhöz. A lehetséges népességszámra csak következtethetünk. A Batthyányak birtokában levő településeken az adott intervallumban jelentősebb népességmozgásról nem beszélhetünk. Nincsenek olyan adataink, melyekkel magyarázhatnánk a szám szerinti csökkenést, csupán feltesszük, hogy az eddig használt családlétszámokkal való számolás továbbra is helyénvaló. Felfigyelhetünk arra is, hogy az ezt megelőző conscriptiók információi teljesebb körűek.

A 2. táblázat második része egy kicsit több segítséget nyújthat. Itt fel tudtuk tüntetni a parasztok (*Coloni*), fiúgyermek (Fili), leánygyermek (*Filiae*), zsellér (*Inquilinus*), házatlan zsellér (*Subinquilinus*), barátok (*Fratres*), segédek (*Famuli*) és szolgálóleányok (*Ancillae*) kategóriáit. 1775-től csak a Nagykanizsára vonatkozó adatok állnak rendelkezésre. Rövid számolás után bebizonyosodik előző feltevésünk: ha a fel nem tüntetett családtagokat is beszámítjuk, Nagykanizsán 1773-ban 2445 fő, ugyanakkor Kiskanizsán 1131 fő élt. Nagykanizsán 1775-ben 3412, 1776-ban 3446, 1777-ben 3521, 1778-ban 3588 és 1779-ben 3534 fő élt a statisztika szerint. 1771-ben viszont e két településen együttesen 3753 főt írtak össze! 1775 és 1779 között a lakosság 3,6%-kal nőtt, bár a legmagasabb értéket 1778-ban érte el 3588 fővel. Az egész telkes jobbágyok száma 1773—1779 között kb. 6%-kal csökkent, a zselléreké 8,5%-kal, a házatlan zselléreké azonban 22,6%-kal növekedett. A 16 éven aluli fiúk száma 1777-ig emelkedett (127 fő), majd 1779-re 98-ra csökkent, míg a leányok esetében — 1775 kivételével — folyamatos fogyás tapasztalható (39-ről 11-re). Természetesen a születések számának visszaesése is előidézhette ezt a helyzetet. Ezek a számok nem tartalmazzák a katonák, diákok (1777—78-ban 243 fő)³⁶ létszámát. A két táblázatrészt alapján a népesség számát 3500–4000 főre becsülhetjük.

1779 és az első magyarországi hivatalos, II. József korabeli összeírás között eltelt esztendőök újabb jelentős népességszám-emelkedést mutatnak.³⁷ A 3. táblázat tartalmazza összehasonlításként Zalaegerszeg, Keszthely, Kaposvár, valamint Bajcsa, Eszte-

regnye, Fityeháza, Sormás, Szeptnek adatait. Az összeírás és ebből adódóan a táblázat is elsősorban a férfinépeség szerkezetével foglalkozik, a nőket csak egyszerűen számmal jelzi, így az erősebbik nemről kaphatunk bővebb információt. Jól érzékelhető a táblázatból „Nagy Kanizsa” népességfőlynye Zala Egerszeggel, illetve más megyék fontosabb településeivel szemben: Kaposvárnál 1,78-szor, Szombathelynél 1,56-szor, Zalaegerszegnél 1,53-szor több a tényleges népessége. Ebből következtethetünk arra, hogy a térségben a 18. század utolsó harmadára Kanizsa nemcsak fekvését, kereskedelmi szerepét, hanem népességét tekintve is a legmeghatározóbb település a Délnyugat-Dunántúlon. A Nagykanizsán élők 1771-hez képest kb. 1400 fővel voltak többen (60,5%-os többlet), míg Kiskanizsán ugyanez az érték 19,8%. Az évenkénti növekedési arány 28‰, illetve 10,6‰. Véget ért Kiskanizsa növekedés terén szerzett előnye. A mezőváros funkciójából eredhet az idegenek magas, 9,5%-os aránya. A férfiak közül minden harmadik él házasságban, bár ez a többi oppidumról is elmondható, a falvakban viszont a férfiaknak csak 37—45%-a. A családok szerkezetét a termelési körülmények, feltételek határozzák meg. Az úrbérrendezést követő időszakban a parasztok lassan elvesztik bázisukat, s „paraszt és polgár örököse”, vagy zsellér kategóriába kerülnek. A fiatalok 1—12 és 12—17 éves csoportjai a fiúkat tekintve viszonylag nagy létszámúak. A nőtöbblet nem vált általánossá az összeírás idején, hiszen csak Szombathelyen élt több nő, mint férfi. II. József uralkodásának idejére a tradicionális társadalmi szerkezet némi módosulást tükröz. A polgárok a férfiak 25%-át teszik ki, számuk Nagykanizsán 393. Ha a sarjadék fiúkat nem számítjuk bele, akkor majdnem minden harmadik férfi (35%) megélhetését nem a mezőgazdasági termelés jelenti. Kiskanizsán 863 férfiból (és sarjadékból) 234 a polgár. Ha a gyermekeket itt sem számoljuk, akkor 37%-ot kapunk eredményül! Érdekes, hiszen az eddigi ismeretek Nagykanizsán „városiasodottabb” állapotokat mutattak. Természetesen e meglepő eredmény Kiskanizsa népesség-összetételének fejlődését bizonyítja. A családok átlagos létszáma valamelyest emelkedést mutat, hiszen Nagykanizsán 5,26, míg Kiskanizsán 5,00 volt ez az érték. Összehasonlításként álljon itt, hogy a vasi megyeszékhelyen ugyanekkor a férfiak 31%-a, Kaposváron a 32%-a, Zalaegerszegen pedig csak a 24,3%-a polgár. További érdekesség lehet, hogy a 13—17 év közötti sarjadékok közül Kanizsán sokkal kevesebben élnek szüleik háztartásában. Ők válnak, válhatnak inasá, segédde, szolgálóvá. A szabad földterületek fogyása és az egyes szakmák alapismereteinek minél korábbi elsajátítása együttesen indukálhatja ezt a jelenséget, s ez szinte kivétel nélkül minden mezővárosban jellemző a fiatal fiúkra.

A 18. századra vonatkozó összeírások adatai ezzel zárulnak. A település népessége 1711 és 1784–1787 között kb. 800 főről (a katonasággal együtt kb. 2000 fő) 5475 főre emelkedett, amely 1,33%-os évenkénti növekedési ráta mellett 2,74-szoros növekedést jelez. A természetes szaporodást kiegészítő bevándorlást kell megemlíteni, mint népességnövelő tényezőt.

A népesség nemzetiségi, vallási, foglalkozási arányára, sajnos, csak közvetett információk állnak rendelkezésre. 1690 óta heterogén nemzetiségi közösség-

ről beszélhetünk, hiszen horvátok, németek, magyarok élnek együtt. Miután a születési anyakönyvek nemzetiség szerinti feldolgozására eddig nem került sor, csupán a nevek adhatnak valamelyest támogatást. Az általunk áttekintett névsorok a németek és a magyarok túlsúlyát tükrözik, az előbbieik javára. A magyar nevek inkább az 1771. évi összeírásban fordulnak elő nagyobb arányban. A római katolikusok az itt élők több mint 90%-át adják, a protestánsok, a zsidók és az ortodoxok létszámukat tekintve nem meghatározók (lásd pl. 1/A és 11. táblázat).

II. A KATONAI ÉS ADÓÖSSZEÍRÁSOK IDŐSZAKA (1784/87—1849)

A népességszám alakulásának vizsgálata előtt *Benda Kálmán*³⁸ munkája segítségével tekintsük át időszakunk legfontosabb jellemzőit. A megyék 1786—1787-ben eleget tettek II. József 1784—1785. évi népszámlálási utasításának, utána azonban szabotálták ennek végrehajtását. Az 1802: II. tc. újra rögzítette a népszámlálást, de ez csak a nem nemesekre vonatkozott. Az összeírások fontos jellemzői, hogy nem terjedtek ki az egész Magyar Királyság területére. 1787 és 1804 között a népesség mérsékelte, kb. 12%-os növekedést mutat, a Dunántúlon viszont csak 10%. A lakosság száma az 1790-es években stagnált, helyenként csökkent, s csak az 1797. esztendő után kezdett emelkedni. A stagnálás oka a rossz termésben és az ebből következő inszpekciókban, epidémiákban keresendő, de 1800 után a gabonafelesleg megjelenésével megindulhatott a regenerálódási folyamat. A természetes szaporodás nem túl nagy, hiszen az egészségtelen életviszonyok, a csecsemőhalandóság és a háborúk hatása nem kedvez jelentősen a gyarapodásnak. A népesség kor szerinti összetétele a 19. század elején a 17 éves aluliak többségét (46%) mutatja, míg a munkabíró korosztály 33%-ot képvisel. A felső-magyarországi városokat kivéve férfitolébbet mutatkozik. Zala megyét a népsűrűség tekintetében kétarcúság jellemzi, ugyanis északi területe a legsűrűbben, míg a déli, délkeleti térsége a közepesen vagy gyéribben lakott vidékek közé tartozik. A belső népességmozgás (migráció) sem hagyta érintetlenül megyénk területét. A sűrűbben lakott térségek felől nagy a fluktuáció az Alföld ritkábban lakott települései felé.

Egészítsük ki a fenti információkat Kaposi Zoltán³⁹ említett munkájának eredményeivel. A 19. század első felében a városok, ezen belül is az oppidumok száma gyarapodott jelentős mértékben, leginkább a civitas-hiányos térségekben, bár ezek valódi funkciói (piacközponti szerep, a polgárság létszáma és kultúrahordozó szerepe) a gyakorlatban háttér-

ben maradtak. (Szerencsére Kis- és Nagykanizsa nem tartozott a funkció nélküli mezővárosok amúgy széles táborába). 1787 és 1840 között az ország népessége kb. 40%-kal növekedett.

Kaposi Zoltán véleménye szerint a városok relatíve lassú növekedése és a parasztság befelé fordulása szorosan egymáshoz kapcsolódó folyamat, s alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom fejlődése továbbra is falusias jellegű maradt. Bár az 1700—1848 közötti időben a társadalom alapvetően még mindig a tradicionális társadalom jellegzetességeit mutatja, a 19. század első harmadában mélyreható változások indultak el. A város lakó népesség növekedése bővítette az iparral foglalkozók arányát, s ez a belső piac bővüléséhez vezetett. A betelepülő idegenek, a városok környékén megtelepedő jövevények egyaránt növelték a keresletet mind az agrár-, mind az iparcikkek iránt.

Kutatási eredményei⁴⁰ alapján a szakirodalom azt állapította meg, hogy a 18—19. század fordulóján a természetes szaporodás 10‰ körüli átlagos értékre becsülhető.

A napóleoni háborúkat követő években a halandósági viszonyokat több tényező befolyásolta negatív irányban, így például a szárazságok, árvizek, dögvészek, fertőző betegségek; utóbbiak közül *Máday Lajos*⁴¹ a kolerajárványokkal és hatásukkal foglalkozott részletesen. Időszakunkban háromszor érte el pandémia Magyarországot, 1831—32-ben, 1835—36-ban és 1848—49-ben. Míg az 1831-ben Oroszország felől érkező „cholera asiatica” a legkevésbé áldozatot Zalaiban követelte (1000 főre 14 halálozás jutott), a harmadik reformországgyűlés idején (1835—1836) kibontakozó járvány Somogy megyéhez hasonlóan már Zalaiban is nagyobb mértékben szedte áldozatait (1000 főre 11,7 halálozás). A forradalom és szabadságharc éveiben pusztító járvány volt a legsúlyosabb, ugyanis 1000 főre 16,8 halálozás jutott. *B. Lukács Ágnes*⁴² további né-

pestécsökkentő tényezőket is feltár: az 1805—1812 közötti kiütéses tifuszt, az 1816—1817. évi éhínséget, az 1822. évi és 1831—1833. évi influenzajárványt, valamint az 1824-ben és 1833—1834-ben pusztító himlőjárványt.

Olyan időszakhoz értünk, amikor Magyarországon gazdasági és társadalmi struktúraváltási periódus kezdődik, s ennek településünkre vonatkozó népességváltozásait igyekszünk nyomon követni az 1805 és 1848 közötti nem nemes népesség összeírásából. Ehhez az 1828. évi *Conscriptio genicolaris*⁴³ és az 1837. évi „adóí lajstrom”⁴⁴ állt rendelkezésünkre, továbbá felhasználjuk *Fényes Elek* 1836—40-ben megjelent munkáját. A nem nemesi összeírások közül az 1805, 1820, 1821, 1823, 1824, 1835, 1839 és 1848—45 évben készületeket választottuk ki. Valamennyi összeírás adatait feltüntettük a 4—13. táblázatban Kis- és Nagykanizsára, valamint a Kapornaki járásra vonatkozóan. Jellemzőnként fogva a legsokoldalúbb összeírások közé tartoznak, ugyanis az adatok segítségével képet lehet rajzolni a társadalmi rétegekről, a vallás szerinti megoszlásról, a távollevőkről, a kiszolgált katonákról, a vidékiekről, az ideiglenesen itt tartózkodókról, a gyarapodásról, fogyásról, a születésekről, halálozásokról, a be- és kiköltözőkről.

Kezdjük a 4. táblázat adataival (l. Melléklet A nem nemes népesség összeírása Kis- és Nagykanizsán 1805)! A 4—10. táblázat jelmagyarázatát az ismétlések elkerülése végett a 10. táblázat végén tüntettük fel. Emlékeztetőül idézzük, hogy 1787-ben a népesség száma Kiskanizsán 1618, Nagykanizsán 3857 fő. 1805-ben az összeírás 3959 (növekedés 2,6%), ill. 1812 (növekedés 12%) főt említ. Ebből látható, hogy a nyugati oppidum népességnövekedése intenzívebb. A családok száma (*Numerus Familiarum*) 825. Az egy családban élők száma 4,68, Kiskanizsán viszont némi növekedés regisztrálható (5,04 fő élt egy családban). Az értékek magasabbak, mint a járás területén (ott 4,85 az egy családban élők száma). Az oppidum keleti felében nő-, a nyugatiban viszont férfitöbbséget adódott. A polgárok és iparosok (*Cives et Opifices*) tekintetében előbbinél 15 fő, ugyanakkor utóbbinál 229 fő az átalakulás jelzőjeként meghatározható jogi kategória képviselőinek száma. A háborús helyzet nyersanyag- és üzemformahiány miatt nem indukálta a kézművesség előtérbe kerülését. A nemesek szolgálatában megélhetést keresők (*Servi Nobilium*) alacsony száma (34 fő Nagykanizsa; 1 fő Kiskanizsa) az uradalom gazdálkodási rendszerének megmaradását erősíti meg, ugyanis a munkafeladatok elvégzése továbbra is jobbágyokra, s nem fizetett alkalmazottakra hárult. A teljes telki állománnyal rendelkezők (*Rustici*) száma a két mezővárosban összesen 20. A „minden rendű zselérek, lakók és kertészek” (*In et Subinquinini, hortulani, promisquae Con-*

ditionis) mindkét oppidumban a népesség meghatározó szegmensévé váltak (807 fő, az összeírtak 20,3%-a; 309 fő, az összeírtak 17%-a). (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a megnevezés „minden rendű zselérek, lakók és kertészek” gyűjtőfogalom, amely a valóságban sok mindent jelenthet. A folyamat mögött a telekaprózódás, a fuvarvállalási lehetőségek kibővülése egyaránt meghúzódhat.

A vallási megoszlás katolikus többséget jelez (Nagykanizsán 1601 fő, 40%; Kiskanizsán 934 fő, 51,5%), mellettük az izraelitáké a legjelentősebb felekezet (307 fő; 7,76%), de ők 1805-ben csak Nagykanizsán éltek. Az evangélikusok 12-en, a reformátusok hárman, míg a görögkeletiek 45-en voltak az összeírás szerint.

Felettebb elgondolkodtató, hogy a „gyarapodás” (*Accrescentes*) és a „kevesedés” (*Descrescentes*) értékei egyaránt nullát jeleznek. Nehezen képzelhető el, hogy senki sem születik és nem hal meg a majdnem 6000 fős lakosságból. A be- és kiköltözők száma szintén változatlanúságot feltételez. A „távol levők” (*Absentes*), a „kiszolgált katonák” (*Capitulantes emeriti*) és a „vidékiek” (*Extranei*) aránya nagyon alacsony, alig éri el az össznépesség 2%-át.

A 5. táblázat adatai (l. A nem nemes népesség összeírása Kis- és Nagykanizsán 1820) az 1820. év állapotáról tudósítanak. A háborús korszak, amely a népesség növekedésére pozitív hatással volt, lezárult. Ennek jeleit mindkét mezőváros esetében igazolni tudjuk. Kiskanizsán a növekedés 14,3% (2072 fő), míg Nagykanizsán 10,83% (4387 fő). A családok száma 896 (6%), illetve 405 (12,8%), egy családban tehát 4,89, illetve 5,11 fő az eredmény. 15 év alatt minimális értékemelkedést érzékelhetünk. A „Tisztviselők és Előbbkelők” (*Officiales, et Honorationes*) 1820-ban 19-en tevékenykedtek. Ez jelentős, 50%-os növekedést jelent. A polgárok és kézművesek számának változása Kiskanizsán érződött jobban, hiszen kétszer annyian kerültek a „lajstromozott”-ak körébe, mint Nagykanizsán (6,5%, ill. 13%). A „*Servi Nobilium*” rétege még most is nagyon szűkös, ugyanis a két település népességének csak mintegy 0,5%-át sorolhatjuk az uradalmi tevékenységet bérért végzők kategóriájába. A szabad paraszti elemek eltűnnek. A „Mindens rendű zselérek, lakók és kertészek” száma viszont 24,2%-kal, ill. 17,4%-kal emelkedett az 1805-ben feltüntetett érték fölé, számuk 384 és 948, a népesség 18,5%, valamint 21,6%-át képezték. Nagykanizsán árnyalatnyi növekedés, Kiskanizsán csökkenés rögzíthető a népességi arány vonatkozásában. A nemek arányáról megállapítható, hogy mindkét oppidumban nőtöbbséget tapasztalható. A vallás szerinti megoszlás a római katolikusok meghatározó többségét (39,6%) mutatja. Az evangélikusok csoportja 25%-os növekedést, a reformátusoké „megszűnt”, az ortodoxoké pedig 15,4%-os fogyást jelez.

Az izraeliták részaránya a népességnagyság tekintetében 6,1%-ra nőtt. A távollevők — itthon és külföldön, de nem Kanizsán tartózkodók — az összeírás szerint az 1%-ot sem tették ki. A „gyarapodás” és „kevesedés” ugyanazt a képet mutatja, mint 15 évvel korábban.

A 6. táblázat (I. A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1823) már Kiskanizsa önálló adatainak megszüntetését jelzi, ugyanis a korszak végéig a források az adatokat nem közlik a két település-részre lebontva. A népesség növekedése kisebb mértékű, mint az 1805 és 1820 között, 5,1%-ban határozhatjuk meg, azonban még ez is meghaladja a Kapornaki járási adatot. Az előző összeíráshoz viszonyítva a 7, 8, 9. kategóriában semmi változás nem látható. Egy családban továbbra is kb. 5 fő él (5,21 fő). A „nemeselek szolgálói”-nak és a „minden rendű zselérek, lakók és kertészek”-nek a száma sem változott. A nők száma 100-zal emelkedett 1820-hoz képest, de a férfiak is 107 fővel többel rendelkeztek! A vallás szerinti összetétel a római katolikusok számának további emelkedését (43,82%) regisztrálta. A 17 évesnél fiatalabb izraelita gyermekek 21 fővel növekedése mellett más felekezetek számaránya nem változott. A külföldön távollevők (*Absentes Extra Regnum*) kategóriájában a Kapornaki járásban megkétszereződés (20 főről 43 főre), míg Kanizsán négyszeres növekedés (4 főről 16 főre) adódott, ők külföldön tanuló diákok, „üzleti úton” levő kereskedők lehettek. A táblázat végén első alkalommal számíthatjuk ki a természetes szaporodás értékét. Eszerint 1820-ban 280 csecsemő (*Nati*) látta meg a napvilágot, és 250-en hunytak el (*Mortui*). A születési ráta 41‰, míg a halálozási ráta 36,8‰, tehát a természetes szaporodás értéke 4,2‰. A járási adatokhoz hasonlítva az említett értékek alacsonyabbak: születési ráta 79‰, halálozási ráta 63‰, természetes szaporodás 14‰. Látható, hogy a környező települések mezővárosunknál jóval nagyobb népességszám-emelkedést mutatnak. Kanizsára 28 a „beköltözők”-ek (*Imigrant*) száma, ill. senki sem költözött el, tehát a vándorlási különbözet 28 fő, így a népesség növekedése 58 fő.

A 7. táblázat (I. A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1828) az 1828. évi összeírásból meríti adatait. Nagykanizsa ekkorra piacközpontként⁴⁶ meghatározó szerepet töltött be. A kutatási eredmények a mezővárost az „erős piacközponti funkciót betöltők” közé sorolják, olyan településekkel egyenrangúként, mint pl. Kassa, Debrecen, Kecskemét, Gyöngyös, Szombathely stb. Az oppidumnak ugyan alacsony a népessége, de körzetében 122 581 fő élt az összeírás idején, s így megelőzte Veszprémet, Szegedet, Pozsonyt, Újvidéket. Természetesen a térség szerkezete is nagyban hozzájárult a mezőváros jelentőségének ilyen mértékű megnövekedéséhez.

A 17—18. század fordulója óta nem fordult elő, hogy vizsgált településünk népessége fogyott volna. 1823 és 1828 között 3,6%-os fogyás tapasztalható, ugyanakkor a járás területén 5,9%-os növekedést láthatunk. Az egy családban élők átlagosan 5 fő közösséget alkottak. A jelentős különbség a fiúgyermekek (1800 főről 1674 főre) és a nők számának (3341 főről 3243 főre) csökkenéséből adódik, s még így is megmarad a férfitolbbit. A 6—9. kategóriákban nincs jelentősebb változás, csupán a „*Servi Nobilium*”-hoz tartozók száma csökkent 5 fővel. A népesség vallási megoszlása érdekes képet mutat: 1823-hoz viszonyítva a római katolikusok (33%) 804 fővel kevesebben kerültek összeírásra, az izraelitáknál viszont valamennyi korcsoportban jelentékeny növekményt regisztráltak. Öt évvel korábban 420 fővel a népesség 6,1%-át alkották, 1828-ra 1025 fővel 15,6%-s értéket kapunk. Miután a korcsoportok létszámai között hasonló növekedési adatokkal találkoztunk, feltesszük, hogy be-telepítésről volt szó, s nem „baby-boom”-ról. Evangélikusokat már nem találtunk, a reformátusok száma 25 fő, míg az ortodoxok majdnem kétszer annyian voltak az 1823-as évhez képest. 1828-ban a vándorlási különbözetet nem, viszont a természetes szaporodás értékét meg lehet határozni. A Kapornaki járásban születettek száma 2131 fő, mely 43‰-nek felel meg, a halálozási ráta viszont 44‰. A járásban tehát természetes fogyásról beszélhetünk. A születések az öt évvel korábbi értéket figyelembe véve majdnem felére estek vissza, a halálozások száma is 35%-kal kevesebb. Kanizsán a születési ráta „csak” 17‰, míg a halálozási arányszám 12‰, azaz a természetes szaporodás értéke hasonló mértékű, mint fél évtizeddel korábban.

Mielőtt meghatároznánk a népességszámot, meg kell említenünk *Bácskai Vera*⁴⁷ és *Bencze Géza*⁴⁸ véleményét. Az előbbi szerző 1828-ra vonatkozóan a mezőváros népességét 5897 főben⁴⁹ határozza meg. A Bencze Géza által hivatkozott, az 1820-as években készült leírás tanúsága szerint — felhasználva a vallási megoszlást is közlő forrást — 9344 fő élt Nagy Kanizsán. Azonos időszak három különböző forrásából három, egymástól eltérő eredményt kaptunk. A fentebb már említett *Regnicolaris conscriptio* adatai csak az adózók számáról (2029 fő) nyújt felvilágosítást, s erről már készítettünk egy dolgozatot.⁵⁰ Ha figyelembe vesszük az egy családra számítható létszámot, akkor a leírás adatai közelebb állhatnak a valós értékhez. Még a forráskritika igénybe vételével is nehéz bármelyik alternatíva mellett állást foglalni. Mindezek figyelembe vételével azt állapíthatjuk meg, hogy a mezőváros lélekszáma kb. 7-8000 főre becsülhető.

A 8. táblázat (I. A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1835) különlegessége abban rejlik, hogy két kolerajárvány hatását lehet az adatokból figye-

lemmel kísérni. Kiindulópontunk az, hogy az epidémiák csekély mértékben befolyásolták a népesség számát, ugyanis Máдай Lajos a mortalitási tényezőt vizsgálva megállapítja, hogy az érték az 1831—32. évi járvány idején Zalában 14‰ mutatott.⁵¹ Ez az érték településünkre vonatkoztatva maximum 120-130 áldozatot jelenthet (a népesség 1-2%-a).

1823 óta a családok száma, rövid ideig tartó csökkenés után 1304-re emelkedett. Továbbra is öten éltek egy családban. A népesség 4,1%-kal magasabb 1835-ben. A 7—12. kategóriában nem történt érdemleges változás. A fiúgyermekeknél azonban 7,6%-os emelkedés látható. A nemek aránya továbbra is férfifébbletet jelez. A vallási összetétel a római katolikusok további térvesztését mutatja (33,5%). A protestánsok közül Kálvin követőinek száma 28 fő. A görögkeletiek csekély növekedés mellett 80 főt regisztráltak. Az izraeliták aránya számszerű gyarapodásuk ellenére visszaesett (15,4%). A 24—29. sz. kategóriák szinte változatlanok, kivételt a külföldön tartózkodók létszámának csökkenése jelenthet (20 főről 7 főre). Figyelemre méltó továbbá a születések megháromszorozódása és a halálozások számának 4,6-szeres növekedése. A születési ráta 54‰, a mortalitási index viszont 52‰, tehát a természetes szaporodás értéke pozitív. A népesség növekedése rendkívül lassú ütemű. Be- és elköltözőkről nem tudósít az összeírás.

1837-ből rendelkezünk „Kanizsa várossának adói lajstromá”-val.⁵² Eszerint az adófizetésre kötelezettek száma a mezőváros keleti részén 905 fő, a nyugati részén 490 fő, ha a családtagokat hozzászámítjuk kb. 6975 főt kapunk eredményül, ha átlagosan egy családban hat fő élt. A nemeseket is feljegyezték, mindössze 30 családfőt, s ez családtagokkal együtt kb. 200 fő körüli létszámot jelent.

A lajstromban szerepelnek olyan családok, amelyek tagjai a mezőváros későbbi történetében is jelentős szerepet játszottak. Ilyen familia pl. a *Lackenbacher*⁵³ tagjai közül Rudolf, József, Bernhard és Heinrich árvái szerepelnek. Heinrich építtette a 19. század közepén azt a romantikus stílusú épületet, amely ma a Római Katolikus Jézus Szíve Plébániának ad otthont (ún. Grünhut-ház, ma Deák tér 4.).⁵⁴ Megemlíthetjük a *Pichler*⁵⁵ családot is. Pichler Leopold, Móric és Henrik neve olvasható az összeírásban. Pichler Henrik 1841—1843 között a város bírájaként tevékenykedett.⁵⁶ A *Blau*⁵⁷ család két tagjának neve (Henrik, Mózes) is olvasható a felsoroltak között. A család később elszármazott tagja, Mór 1873-ban 50 000 forint kamatmentes kölcsönt nyújtott a városháza megkezdett építésének folytatásához.⁵⁸

Miután a kolerajárványok jelentősen nem befolyásolták a népesség számának alakulását, 1839-re (l. 9. táblázat A nem nemes népesség összeírása

Canisan 1839) — 1835-höz viszonyítva — alig változott a mezőváros lakosainak száma (7096 fő). Figyelemre méltó az az építkezési hullám, amely 1835—39 között bontakozott ki: a házak száma 926-ról 1062-re emelkedett. A háztartások gyarapodása (1340 familia élt a mezővárosban) növelte a földesúr bevételeit. Az átlagos családlétszám 5,29 fő. Az egyes jogi kategóriák közül a „Tisztviselők és Előbbkelők” jelentősége növekedett számottevően (20%). A fiúgyermekek száma több mint 100-zal haladta meg az öt évvel korábbit. A nők száma nőtt ugyan, mégis a férfifébblet maradt a jellemző. A vallási megoszlás 1835 óta nem változott az arányokat tekintve. Örvedetes, hogy a 24—30. sz. kategóriák változatlanlansága mellett (távollevők számának csökkenése kivételével) újra van adatunk a vándorlási különbözet és a természetes szaporodás rátáinak meghatározásához. Az *Absentes Extra Regnum* kategóriája Kanizsán — alig tíz év alatt — 75%-kal csökkent. A születettek száma 580 fő (81‰), a halálozásoké pedig 316 fő (44‰), a természetes szaporodás 37‰. A 18. század közepi népességnövekedési arányok szinte megelevenednek előttünk. A járási rátákat tekintélyesen felülmúlják mért adataink. A vándorlási különbözet pozitív, hiszen nyolcan költöztek Kanizsára, s csak heten hagyták el. A járás területén a migráció ebben az évben sem jellemző.

1839-ből rendelkezünk más forrással is.⁵⁹ Fényes Elek a népesség számáról és vallási hovatartozásáról megállapítja, hogy „Kis Kanisá”-n 1339 fő, „Nagy Kanisa” területén pedig 5485 fő élt. A két szám összege — az idevezényelt lovasezred katonáival és „ordinált magistratusá”-val együttesen — 7824 fő. A vallási megoszlást — a Fényes Elek által közreadott adatokat felhasználva — százalékban adhatjuk meg: katolikus 5747 fő; 84%, református 9 fő; 0,14%, „óhitű” 68 fő; 0,9% és zsidó 1000 fő; 14,6%. A katonák felekezeti összetételéről pontos adatokkal nem rendelkezünk, feltehetjük azonban a római katolikusok meghatározó többségét.

A 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc időszakának számadataival fejezzük be a 17. század végén elkezdett népesség-vizsgálatunkat. Először a 10. táblázat (l. A nem nemes népesség összeírása Canisan 1848) rovatait, majd ennek alapján időszakunk változásait követjük nyomon, s összehasonlítjuk az 1690—1784/87 közötti évekkel. A népesség rendkívüli mértékben, 39,4%-kal nőtt (9891 fő) az előző felvételhez viszonyítva, a járás ellenben csak 11,5%-os növekedést mutat. 1839 és 1848 között a „házépítési láz” a korábbiakhoz képest lelassult. A forradalom és szabadságharc idején a családok száma: 1750. Az egy családban élők száma megközelíti a 6 főt (5,652 fő), amely minden eddiginél magasabb érték. A *Servi Nobilium* csoportja 2,8-szeresére nőtt, mert az uradalom egyre több

„béres” munkaerőt alkalmazott, s ez markánsan jelzi a gazdasági-társadalmi változásokat. A polgárok és kézművesek aránya tovább emelkedett (2,8%), a szabad paraszti elemek (243 fő; 2,46%) megjelenése és a zsellérek számának háttérbe szorulása (1614 fő; 16,3%) szintén fenti állításunkat támasztja alá. Látnunk kell azonban, hogy településünk társadalmi összetétele nem ideális a modernizáció folyamatának véghezviteléhez. Az előrehaladás kétségtelen jeleit az imént érintettük, mégis nagyon nehéz elképzelni, hogy a népesség kb. 9%-a képes lenne az áttörésre, tartós megújulásra.

A fiúgyermek számának visszaesése ellenére jelentős maradt a férfitöbbség. Az adóköteles nem nemes népesség körében a római katolikusok meghatározó helyet töltöttek be (38,8%), mellettük az izraeliták részaránya kisebbé vált (11,2%). Evangélikusokat továbbra sem írtak össze, a reformátusok száma pedig stagnál, mint ahogy a görögkeletieké is. A 24—30. számú kategóriákban látványos eltérések nem adódtak. Táblázatunk segítségével ismét lehetőségünk nyílik két, a demográfia tudománya számára leginkább hasznosítható adat kiszámítására. A születési ráta (72,6‰) és a halálozási ráta is (43‰) csökkent, így a természetes szaporodás értéke is csökkent (29,6‰). A vándorlási különbözet ezúttal is pozitív.

A 11. táblázat [*Catholici — Ex praedicto Masaelis sunt (Juxta Aetatem) 1805—1848*] az imént bemutatott felekezeti szerkezet kiegészítéséül szolgálhat. Az adatok az 1805 és 1848 közötti férfi katolikus népességet mutatják. Az 1—17 év közöttiek száma több mint negyven év alatt kb. 86%-kal emelkedett, míg a 17—40 év közötti házassóké, nőtleneké, valamint özvegyeké 84%-kal csökkent. A 40 év feletti férfiak száma 65%-os többletet mutat 1805-höz viszonyítva. Ha a népességszámhoz viszonyítjuk az adott korhatárok képviselőit, akkor a legfiatalabbak részaránya 2,55%-kal emelkedett, a 17—40 év közöttieké 5,7%-kal csökkent, a 40 év felettié pedig 0,3%-kal lett kevesebb az 1805-ben összeírtakhoz képest. A nemek szerinti megoszlás eddigi tapasztalataira alapozva feltesszük, hogy a férfiak és nők száma közel azonos. Így a katolikus lakosság aránya az össznépségnek 52—70%-át jelentette.

A 19. század közepére Délnyugat-Dunántúlon létrejött és virágzott egy központ, amely kereskedelmi útvonalak találkozásánál,⁶⁰ eltérő térségek érintkezési pontjánál, az egykori végvárrendszer egyik erődítményének romjaiból nőtte ki magát, s mindig alkalmazkodott környezetének minden változásához.

Ha kísérletet teszünk arra, hogy az első hivatalos népszámlálás és 1848 között megvizsgáljuk a népesség növekedési ütemét, a fent már közreadott statisztikai adatok segítségével a következő megállapításokat tehetjük. Az időszakot két periódusra bonthatjuk, mert az összeírások 1820-ig külön kö-

zölnek információkat Kis- és Nagykanizsára vonatkozóan. Az 1784—87 és 1820 között eltelt 33 év alatt a kisebb település népessége 28%-kal, míg nagyobb társa 13,74%-kal nőtt. Előbbi esetben 0,75%-os, ugyanakkor utóbbinál 0,39%-os évi növekedési rátát jelentenek a számadatok. Az előző időszak hasonló mutatóival egybevetve igazolódni látszik egyik feltevésünk, melynek értelmében az 1787 utáni években a népességnövekedés mértéke és üteme gyengül. Figyelembe véve az 1820 és 1848 közötti periódust is, a népesség 45,7%-kal nőtt, amely — ha minden év növekményét azonos értékűnek kezeljük — 1,51%-os rátát jelent. Az időszakon belüli ráták átlagos értékét számítva (Kis- és Nagykanizsa rátáját 1823 előtt átlagoltuk) 1,04%-ot kapunk eredményül, s ez jóval alatta marad az 1711—1787 közötti időszaknak (1,33%). A napóleoni háborúkat követő évtizedek elején a fiúgyermek aránya 14,6%-kal lett magasabb, azaz a születések számának emelkedése húzódik meg az okok között a gazdaságtörténeti szempontból is prosperáló korszakban.

Készítettünk még további két táblázatot. Kísérletet teszünk, hogy a 12. táblázat (Néhány Kanizsa környéki település népessége 1784/87—1805—1848) adataiból választ kapjunk arra a kérdésre, hogy a 19. század első felében miből ered a mezőváros népességnövekedése. Származhat-e a környékbeli települések népességfeleslegéből, avagy csupán a település „belső” gyarapodásából. A táblázatban az első hivatalos magyarországi népszámlálás adatait csak tájékoztató jelleggel tüntettük fel.

Az 1821, 1824, 1828, 1835, 1839 és 1848. évre rendelkezünk a „születtek” (*Nati*) és „meghaltak” (*Mortui*) számadataival, hiányoznak azonban a be- és kivándorlók adatai, tehát pontos választ sajnos nem kaphatunk kérdéseinkre. A települések birtokosai a Batthyányak, valamint az Inkeyek (Bocskai, Palin, Újudvar birtokosai). Kiegészítésként feltüntettük a Kapornaki járás és Zala megye megfelelő, rendelkezésünkre álló adatait. A születési és halálozási számok arra engednek következtetni, hogy a környékbeli települések nem rendelkeztek olyan népességfelesleggel, amely mezővárosunkban telepedett volna meg. A számok szélsőséges értékeket vesznek fel, így nehéz tendenciákat kimutatni. A természetes szaporodási értékek azt mutatják, hogy a növekedés belső feltételekből adódott. 1805 és 1839 között a növekedés nem igényel külső segítséget. 1839-től az évenkénti kb. 200 fős többletet feltéve jöhet létre a jelentős növekedés (7069 főről 9891 főre). További érdekes probléma, hogy több jegyzőkönyv⁶¹ az 1848 márciusi eseményekkel kapcsolatban 13 000 kanizsai polgárt említ. Nem találunk magyarázatot a 3100 fővel magasabb népességre. Ha ez az adat alátámasztható, akkor nehéz megállapítani a valóságos értéket.

Ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy a 13 000 főnek is lehet alapja. Tudjuk, hogy a népesség-összeírások nem teljesek. A feudális rendszeren kívüli társadalmi elemeket rendszerint nem, vagy csak hiányosan tüntették fel a conscriptiókban: az uradalomnál alkalmazott béresek, pásztorok, vincellérek, kertészek, erdészek, csőszök, vadászok és hozzátartozók nem szerepelnek az összeírtak között. Becsléseink szerint kb. 150-200-an lehettek.

Az értelmiségi rétegről (honorációr) sem feledkezhetünk meg: közéjük az orvosok, felcserek, sebészek, gyógyszerészek, bábák, tanítók és tanárok, mérnökök (földmérők, vízszabályozók, lecsapolók, építők), lelkészek, a ferences kolostor barátai, jegyzők, írnokok; valamint a hivatali és hatósági kezezőszemélyzet tartozott, s ide sorolhatjuk még a kulturális igényeket szolgáló területek közül az irodalom, a képzőművészet, a zene és a sajtó képviselőit is. A Ratio Educationis óta ebbe a társadalmi csoportba egyre több nem nemesi származású kerülhetett tanulmányai befejezésével. A felsoroláshoz feltétlenül hozzátartoznak a kaszárnyák vezetői, tisztjei és családtagjaik. Ha kb. 250-300 főre becsüljük a családfők számát, akkor 1000-1200 a felsorolt tevékenységekből élők összessége a családtagokkal együtt.

Ha figyelembe vesszük, hogy az 1851. évi népszámlálás pontosabb értéket közöl, mint az 1846. évi (ahol az eredmény kb. 8%-kal kevesebb), akkor megközelítőleg megtaláltuk az előbb említett „népességihiányt”. Így Barbarits Lajos feltehetően pontos adatot közölt a forradalmi eseményekkel kapcsolatban. Természetesen nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a mezőváros a március 15-i események hatására a környék lakói sorából egyszerre sok, akár több száz érdeklődőt is vonzott, amely növelhette a jelenlevők létszámát.

A 13. táblázatban megkíséreltük (Kis- és Nagykanizsa népességszámának változása 1690—1848 között) az 1690 és 1848 közötti időszak népességszámainak összefoglalását. Az adatokat kivetítettük egy grafikonra (Kis- és Nagykanizsa népességszám változása 1690—1848 között). Ennek segítségével könnyebben érzékelhetők a dolgozatunk két fejezetében már meghatározott változások. Két intervallum emelhető ki, melyekben a növekedés mértéke (a grafikon meredeksége) jóval felülmúlja a többi időszakaszét: az egyik az 1770 és 1780 közötti, míg a másik az 1830 és 1840 közötti évekre esik. Feltehetően a növekedés számadataiban két viszonylagos békekorszak és ezek következményei tükröződhetnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Célunk az volt, hogy a török kiűzése és az 1848. évi forradalom közötti időre vonatkozóan megvizsgáljuk Kis- és Nagykanizsa demográfiai változásait, amelyhez önkényesen kiválasztott források (adó-, lélek- és népesség-összeírások, egyházlátogatási jegyzőkönyvek) adatait használtuk fel.

1690-től 1748/50-ig forrásaink egy privilegizált mezővárosra vonatkoznak, viszont a 18. század közepétől 1820-ig két önálló településként kezelik Kis- és Nagykanizsát, majd a reformkori felvételek újból egy oppidumról tudósítanak, s számításainkat ennek megfelelően végeztük. A két városrész közötti különbséget demográfiai szempontból mindenképpen igazolhatónak, alátámaszthatónak véljük, sőt az adatok birtokában kimondhatjuk, hogy a különbség nem csupán a népesség nagyságában mutatkozott meg. A két településen vizsgált tényezők (népességszám, egy családban és háztartásban élők száma, évenkénti növekedési ütem) a legtöbb esetben eltérő eredményt mutatnak, s a társadalmi szerkezetre utaló jelek sem azonosak.

Tekintsük át vizsgálati szempontjainkhoz igazodva munkánk eredményeit! A szakirodalom Magyarország népességét a 18. század elejére 4-5,5 millióra becsüli. 1784/87-re Horvátországgal és Erdéllyel a népesség (kiegészítve az összeírásból kimaradtak tömegével) kb. 9,5 millióra tehető (0,84%-os növekedési ütem az 5,5 millióhoz viszonyítva). Településünk lakossága 1711-ben a megtelepedett katonákkal együtt kb. 1800-2000 főre becsülhető. A józsefi népszámlálás idején Kis- és Nagykanizsa (1618 fő; 3857 fő); együttesen 5475 főt számlált, vagyis a népesség száma két és félszeresére duzzadt, mely 1,33%-os növekedési ütemet jelent. Relatíván a mezőváros népességnövekedési üteme több mint 60%-kal múlta felül az országos átlagot. Előfeltevéseink szerint a folyamat oka a születések számának növekedése, valamint a betelepülők száma.

A korpipiramisok (1748/50–1771) a két tényező azonos jelentőségét igazolják, és ez a felnőtt korcsoportok megoszlásából és nagyságából is kiderül. Az átlag életkor 1,5-3 évvel elmarad a nyugat-európaiktól, és ezt az eltérést ma is tapasztalhatjuk. A családok összetétele alaposan eltér az országos átlagtól: 6-8 gyermek helyett Kanizsán mindössze átlagosan két gyermeket találunk családonként, s a háztartásokban élők száma nem haladja meg a 6-7 főt. Az általunk mért értékek beleillenek a 18–19. század fordulójával kapcsolatos kutatások⁶² eredményeibe. Ezeket figyelembe véve mondhatjuk, hogy a társadalom önmagában nem képes be-

lülről „gyarapodni”, ezért a 18. század közepétől a „kívülről” érkező segítség (betelepedés) biztosítja a növekményt. A 19. század első felében jelentősen visszaesik a növekedés üteme. Emelkedik ugyan az egy családban élők száma 5-re, a bevándorlás, betelepítés (l. zsidók) folyamata sem szorul háttérbe, a növekedési ütem mégsem oly nagyarányú, mint a 18. század közepén vagy a reformkor végén. A természeti viszonyok és a település elhelyezkedése idézte elő az oppidum kereskedelmi funkciójának megerősödését. A kereskedők részaránya nem, de jelentőségük annál inkább figyelemre érdemes. A 19. századi leírások, statisztikák a „heti piárczok” és vásárok forgatagáról „beszélnek”, egyértelműen virágzó kereskedelmi életet tükröznek. A társadalom tradicionális jellege azonban továbbra is megmaradt.

A nem állandó népesség alakulását a katonaság és a diákság csoportján keresztül tudtuk vizsgálni. Az előbbivel a 18. század elejéig, majd a 19. század elejétől számolhattunk, míg az utóbbival a 18. század végéig, s közöttük jelentős számú vidéki tanulóval. Hangsúlyoznunk kell, hogy az összeírások tanulmányozása idején kialakult az a véleményünk, hogy a 18–19. század fordulója után az adatok által jelzett százaléértékekhez 5-10%-ot még hozzá kell adni.

Nemzetiségi és vallási szempontból Kiskanizsa homogénebb (magyar lakosság; katolikus vallás), Nagykanizsa heterogénebb képet tükröz (német, horvát lakosság; protestáns, ortodox, izraelita vallás). Utóbbiak nemcsak számbelileg (14-15%), hanem kereskedelmi tevékenységük folytán formáltak az oppidum arculatát.

Az említett két időszak (1690–1784/87; 1784/87–1848) két ellentétes periódust jelöl, melyek során fokozatosan áll helyre a föld ember egyensúly, azaz a népességszám azt a nagyságot éri el, amelyet a művelés alatt álló területek képesek eltartani. Nem jelenti ugyan a demográfiai átmenet kezdetét, viszont a házas termékenység csökkenése már 18–19. század fordulójától⁶³ — ha sporadikusan is — de nyomon követhető, s ez a jelenség a gazdasági és ökológiai viszonyok alakulásának következménye. A fenti összehasonlító adatok bizonyítják az állítást. A település funkciója jelentősen megváltozott a 17. század vége óta: a Délnyugat-Dunántúl kereskedelmi életének meghatározó központjává vált, s hírneve legalább olyan messzire eljutott, mint végváráé a 16. században, a török ellenes küzdelmek idején.

TÁBLÁZATOK, KORPIRAMISOK, GRAFIKON

1. táblázat

Összesítés az 1748—50., 1757. és 1771. évi összeírásokról

HÁZTARTÁS													
Sorszám	Családok tagjai						Zsellér				Családok száma	A háztartásokban élők száma	
	I	II	III	IV	V	VI	I	II	III	IV			
¹⁷⁴⁸⁻¹⁷⁵⁰ Kk.	159	186	242	199	28	33	15	27	13	12	214	914	
Nk.	317	369	393	360	164	95	58	82	20	40	434	1898	
Ö.:	476	555	635	559	192	128	73	109	33	52	648	2812	
¹⁷⁵⁷ Kk.	214	223	288	268	17	8	53	81	39	45	301	1236	
Nk.	389	426	427	434	97	55	147	202	88	71	618	2336*	
Ö.:	603	649	715	702	114	63	200	283	127	116	919	3572	
¹⁷⁷¹ Kk.	257	276	372	343	16	11	15	33	18	10	308	1351	
Nk.	462	522	439	424	115	94	104	114	62	66	632	2402**	
Ö.:	719	798	811	767	131	105	119	147	80	76	940	3753	

Jelmagyarázat:

Kk. — Kiskanizsa

Nk. — Nagykanizsa

* 18 idegen beleszámításával

** 4 segéd, 40 inas, 2 írnok, 2 szakács, 2 szakácsnő beleszámításával

A római számok jelentése az 1.A táblázat alján olvasható.

1.A táblázat

A nem katolikusok Nagykanizsán 1748—1750

Sorszám	Háztartás										Családok száma	A háztartásokban élők száma
	Családok tagjai						Zsellér					
	I	II	III	IV	V	VI	I	II	III	IV		
310. l	1	1	2	2	0	0	0	0	0	0	1	6
311. l	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	1	4
312. l	1	1	2	3	0	0	0	0	0	0	1	7
313. c	1	1	2	1	0	0	0	0	0	0	1	5
314. c	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4
315. c	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4
316. l	1	1	2	1	0	0	0	0	0	0	1	5
317. c	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
318. l	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4
319. c	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4
320. c	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	1	4
321. c	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	3
322. c	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2
323. c	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
324. l	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
325. c	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
326. l	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
327. an	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
328. c	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
329. l	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
330. l	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Össz.	18	16	20	8	0	0	0	0	0	0	13	62

Jelmagyarázat:

c — református

l — evangélikus

an — anabaptista

I — férfi, II — nő, III — fiú, IV — leány, V — szolga, VI — szolgáló

2. táblázat

Községenkénti adóösszeírások (Conscriptionae dicales) 1773–1779 Kis- és Nagykanizsa

Adózó családfők	1773	1775	1776	1777	1778	1779
Kiskanizsa	250	251	254	254	260	261
Nagykanizsa	441	442	452	458	461	464
Izraeliták	34	29	30	30	34	31
Külterület	15	18	16	23	19	17
Összesen	740	740	752	765	774	773

Kis- és Nagykanizsa népessége a községenkénti adóösszeírások alapján 1773–1779

		Coloni	Filii	Filiae	Fratres	Inquilinus	Subinquilinus	Famuli	Ancillae	Össz.
Kiskanizsa	1773	215	82	39	9	176	16	158	97	792
Nagykanizsa	1773	157	72	23	12	76	124	20	8	492
Nagykanizsa	1775	362	125	33	16	234	152	188	58	1168
Nagykanizsa	1776	350	122	20	15	262	153	179	50	1151
Nagykanizsa	1777	353	127	18	13	262	161	201	58	1193
Nagykanizsa	1778	347	114	16	14	283	160	223	61	1218
Nagykanizsa	1779	351	98	11	11	297	152	162	52	1134

Jelmagyarázat:

Coloni	— parasztok	Inquilinus	— zsellér
Filii	— fiúgyermek	Subinquilinus	— házatlan zsellér
Filiae	— leánygyermek	Famuli	— segédek
Fratres	— barátok	Ancillae	— szolgálóleányok

Forrás: Zala Megyei Levéltár
Conscriptionae dicales 307. doboz (IV—9b)
Fasc. III. Nr. 8. 1773–1779

3. táblázat

Kis- és Nagykanizsa, valamint néhány település népessége 1784—1787-ben

	Férfiak										Férfiak											
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	r	s	t	u	v	z
Kiskanizsa	279	323	1634	37	21	1618	318	545	863	771	0	0	0	234	0	231	106	56	3	172	61	863
Nagykanizsa	529	732	3561	58	354	3857	657	1128	1785	1776	35	20	3	393	0	307	255	103	2	334	106	1558
Zala Egerszeg	693	593	2714	50	217	2881	495	823	1318	1396	3	52	1	224	139	286	159	53	5	283	61	1266
Keszthely mv.	783	788	3468	88	206	3586	649	1040	1689	1779	27	132	7	428	0	330	188	155	0	247	109	1623
Keszthely k.	65	88	381	12	15	384	77	113	190	191	0	0	0	34	21	41	23	16	0	33	22	190
Kaposvár	385	478	2126	31	71	2166	385	684	1069	1057	2	26	3	251	8	219	155	106	3	230	58	1061
Bajcsa	34	40	204	2	3	205	42	65	107	97	0	0	0	2	31	26	12	2	0	27	7	107
Eszteregnye	102	122	671	7	5	669	148	176	324	347	0	0	0	1	90	86	32	8	1	82	21	321
Fityeháza	59	69	396	2	7	401	79	129	208	188	0	0	0	0	41	49	35	9	0	56	18	208
Sormás	80	93	576	4	5	577	126	182	308	268	0	0	0	0	60	61	63	11	0	85	28	308
Szepetnek	151	204	1076	9	10	1077	204	336	540	536	2	2	0	5	89	95	124	30	0	145	48	540

Jelmagyarázat:

a	házak	l	nemes
b	családok	m	tisztviselő
c	jogi népesség	n	polgár
d	távollevők	o	paraszt
e	idegenek	p	polgár és paraszt örököse
f	tényleges népesség	r	zsellér
g	házas	s	egyéb
h	nőtlen	t	szabadságolt katona
i	összesen	u	sarjadék /1—12 éves/
j	nők összesen	v	sarjadék /13—17 éves/
k	pap	z	összesen

Forrás: Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)
KSH Könyvtára
Budapest, 1960 140—141, 254—255, 258—259,
260—261, 262—263, 264—265, 266—267.

4. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Kis- és Nagykanizsán 1805

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
<i>Canisa Minor</i>	-	1	-	-	331	359	1	15	1	0	309	608	878	1812	934	0
<i>Canisa Major</i>	-	1	-	-	509	845	12	229	34	20	807	866	1991	3959	1601	12
Ö.:	-	2	-	-	840	1204	13	244	35	20	1116	1474	2869	5771	2535	12
<i>Kapornaki járás</i>	-	2	101	13	6394	8980	46	570	1186	2295	6570	11146	21765	43578	20726	422

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
<i>Canisa Minor</i>	0	0	0	0	0	0	20	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Canisa Major</i>	3	45	159	76	42	30	48	5	6	2	2	1	37	0	0	0	0
Ö.:	3	45	159	76	42	30	68	5	6	2	2	1	38	0	0	0	0
<i>Kapornaki járás</i>	18	46	296	157	76	72	716	11	59	19	21	2	55	0	0	0	0

5. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Kis- és Nagykanizsán 1820

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
<i>Kiskanizsa</i>	-	1	-	-	368	405	1	17	3	0	384	625	1042	2072	1028	0
<i>Nagykanizsa</i>	-	1	-	-	558	896	18	244	33	0	948	945	2199	4387	1738	15
Ö.:	-	2	-	-	926	1301	19	261	36	0	1332	1570	3241	6459	2766	15
<i>Kapornaki járás</i>	-	2	102	27	6121	8990	73	632	1389	3111	6206	10963	22498	44877	21224	179

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
<i>Kiskanizsa</i>	0	0	1	0	1	0	15	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0
<i>Nagykanizsa</i>	0	38	198	81	64	54	23	4	0	1	0	3	16	0	0	0	0
Ö.:	0	38	199	81	65	54	38	4	2	3	0	3	16	0	0	0	0
<i>Kapornaki járás</i>	239	39	338	155	102	103	725	20	158	123	27	7	43	2131	0	1450	0

6. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1823

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Canisa	-	3	-	-	926	1301	19	261	36	0	1332	1800	3341	6789	2975	15
Kapornaki járás	-	3	102	27	6166	9006	72	634	1409	3158	6212	11812	23355	46652	22127	173

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Canisa	0	38	220	81	65	54	35	16	5	3	0	0	0	280	28	250	0
Kapornaki járás	241	38	362	160	100	96	656	43	151	119	25	0	0	3704	32	2930	0

7. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1828

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Canisa	-	2	-	-	926	1298	20	259	31	0	1312	1674	3243	6539	2171	-
Kapornaki járás	-	3	103	27	6168	8995	83	630	1403	3065	6085	13514	24658	49438	22885	421

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Canisa	25	75	451	210	160	204	46	20	16	7	2	5	20	116	0	76	0
Kapornaki járás	32	75	655	295	177	240	672	31	160	134	29	5	20	2131	0	2171	0

8. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1835

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Canisa	-	2	-	-	926	1304	20	259	31	0	1322	1801	3576	6809	2276	-
Kapornaki járás	-	3	99	27	6158	8776	82	623	1348	2883	5754	14509	25141	50340	23269	422

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Canisa	28	80	467	212	160	210	46	7	16	7	2	5	20	374	0	353	0
Kapornaki járás	32	80	666	295	181	254	671	9	207	119	32	5	20	2347	0	2291	0

9. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1839

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Canisa	-	2	-	-	1062	1340	24	265	30	0	1330	1910	3510	7096	2361	-
Kapornaki járás	-	2	102	22	6098	8990	99	538	1361	3227	5787	15720	25735	52641	24652	543

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Canisa	26	77	489	217	172	217	35	4	10	7	2	6	20	580	8	316	7
Kapornaki járás	26	77	714	295	184	267	588	6	233	79	36	6	20	2859	8	2387	7

10. táblázat

A nem nemes népesség összeírása Canisa-n 1848

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Canisa	-	2	-	-	1062	1750	30	277	84	243	1614	2808	4835	9891	3835	-
Kapornaki járás	-	4	102	18	5692	8921	83	421	1063	4090	6377	17799	28865	58698	27825	531

1	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
Canisa	26	77	494	221	174	219	45	4	19	10	4	6	20	719	8	426	7
Kapornaki járás	26	77	560	245	183	245	401	11	297	76	26	6	20	2994	8	2233	7

Jelmagyarázat: A 4—10. táblázatokhoz

1 A helység neve	18 Reformátusok
2 A szabad királyi városok száma	19 Görög-keletiek
3 A mezővárosok száma	20 Zsidó népesség 1—17 éves korig
4 A tanyák száma	21 Zsidó népesség 17—40 éves korig
5 A puszták száma	22 Nőtlenek és özvegyek
6 A házak száma	23 A 40 év feletti
7 A családok száma	24 Távollevők a királyságban
8 Hivatalnokok, értelmiségiek	25 Távollevők a királyságon kívül
9 Polgárok, iparosok	26 Távollevők ismeretlen helyen
10 A nemesek szolgálói	27 Kiszolgált katonák — nő
11 Parasztok	28 Kiszolgált katonák — nőtlen
12 Zsellérek	29 Idegenek — letelepedettek
13 Fiúgyermek	30 Idegenek — ideiglenes időre
14 Nők összesen	31 Gyarapodás — Születések
15 Össznépesség	32 Gyarapodás — Bevándorlások
16 Katolikusok	33 Csökkenés — Halálozások
17 Evangélikusok	34 Csökkenés — Elvándorlások

11. táblázat

A férfi katolikus népesség korcsoport szerint 1805–1848

		A	B	C	D
1805	Canisa Minor	464	31	54	151
1805	Canisa Major	686	135	260	283
	Ö.:	1150	166	314	434
1805	Kapornaki járás	10146	1535	1535	4231
1820–1821	Canisa Minor	581	21	26	161
1820–1821	Canisa Major	862	139	184	311
	Ö.:	1443	160	210	472
1820–1821	Kapornaki járás	10319	746	1142	4313
1823	Canisa	1673	100	147	469
1823	Kapornaki járás	11154	686	904	4502
1828	Canisa	976	75	115	503
1828	Kapornaki járás	11894	509	811	4552
1835	Canisa	1093	72	115	509
1835	Kapornaki járás	12559	409	811	4231
1839	Canisa	1219	85	142	520
1839	Kapornaki járás	13078	236	481	4238
1848	Canisa	2135	98	163	716
1848	Kapornaki járás	16324	373	560	3699

Jelmagyarázat:

- A 1–17 évesek
- B 17–40 évesek (nős)
- C 17–40 évesek (nőtlen és özvegy)
- D 40 év felettiek

Néhány Kanizsa környéki település népessége 1784/87—1805—1848

	Zala megye	Kapornaki járás	Kiskanizsa	Nagykanizsa	Újudvar	Szepetnek	Szentmiklós	Sormás	Palin	Homok- komárom	Fityeháza	Eszteregnye	Bocska	Bajcsa
1784—87	229607	0	1618	3857	385	1077	257	577	183	137	669	404	339	205
1805	211759	43578	1812	3959	174	1073	259	593	113	176	488	636	0	199
1820	216169	44877	2072	4387	0	1157	0	686	182	1132	537	663	304	237
1821	0	0	2152	4467	332	1179	0	699	0	1212	574	680	315	243
**	0	0	150;70	230;150	29;25	81;51	0	35;22	0	150;70	4,3	26;9	32;21	20;14
1823	221671	45652	0	6789	342	1157	0	685	0	1138	573	669	306	239
1824	221671	45652	0	6884	346	1277	341	755	0	1382	608	773	359	259
**	0	2812;1824	0	710;615	24;29	76;28	17;9	44;28	0	43;18	40;13	48;12	14;7	17;7
1828	229914	49438	0	6539	357	1407	378	833	186	1493	649	825	382	286
**	9709;8867	2131;2171	0	116;76	21;15	66;45	11;11	36;14	5;4	36;41	18;16	31;22	12;10	20;10
1835	238367	50340	0	6809	358	1475	394	892	189	1523	665	863	395	296
**	9426;7464	2347;2291	0	374;353	14;13	54;46	17,8	47;22	4;1	36;20	28;13	30;19	12;4	16;9
1839	243321	52641	0	7.069	375	1505	394	911	189	1527	666	863	395	304
**	10526;6876	2859;2384	0	580;316	28;20	69;59	12;10	32;28	3;1	46;36	31;29	43;39	21;19	9;5
1848	250.687	58698	0	9891	380	1523	0	951	189	1539	667	870	398	311
**	9837;9002	2994;2233	0	719;426	32;25	76;58	0	38;28	3;1	56;38	35;30	49;40	25;20	13;6

Jelmagyarázat:

** Születések; Halálozások száma az adott területi egységen belül

Forrás: Zala Megyei Levéltár
Conscriptionae dicales 307. doboz (IV—9b)
Fasc. III. Nr. 8. 1773—1779

Zala Megyei Levéltár
IV. 1. Zala megye nem nemes népességének összeírása
Kapornaki járás. 2. doboz 1805—1848
(Hiányzik: 1844 és 1846)

13. táblázat

Kis- és Nagykanizsa népességszámának változása 1690—1848 között

Év	Kiskanizsa	Nagykanizsa
<u>1690</u>	—	2000
1700	—	—
1703	—	2000
<u>1711</u>	—	800
1714	—	—
1715*	—	1504
<u>1720</u>	—	830
<u>1728</u>	—	1612
1743	—	1744
<u>1748—50</u>	914	1893
<u>1757</u>	1236	2334
1767*	—	—
1770	—	4239
<u>1771</u>	1351	2385
1773*	1331	2445
1775*	—	3412
1776*	—	3446
1777*	—	3521
1778*	—	3588

Év	Kiskanizsa	Nagykanizsa
1779*	—	3534
<u>1784—87</u>	1618	3857
<u>1805</u>	1812	3959
<u>1820</u>	2072	4387
1821	2152	4467
**	150;70	230;150
1823	—	6789
**	—	—
1824	—	6884
**	—	710;615
<u>1828</u>	—	6539
**	—	116;76
1835	—	6809
**	—	374;353
<u>1839</u>	—	7069
**	—	580;316
<u>1848</u>	—	9891
**	—	719;426

Jelmagyarázat:

* Becsült érték

** Születések; Halálozások száma az adott területi egységben belül

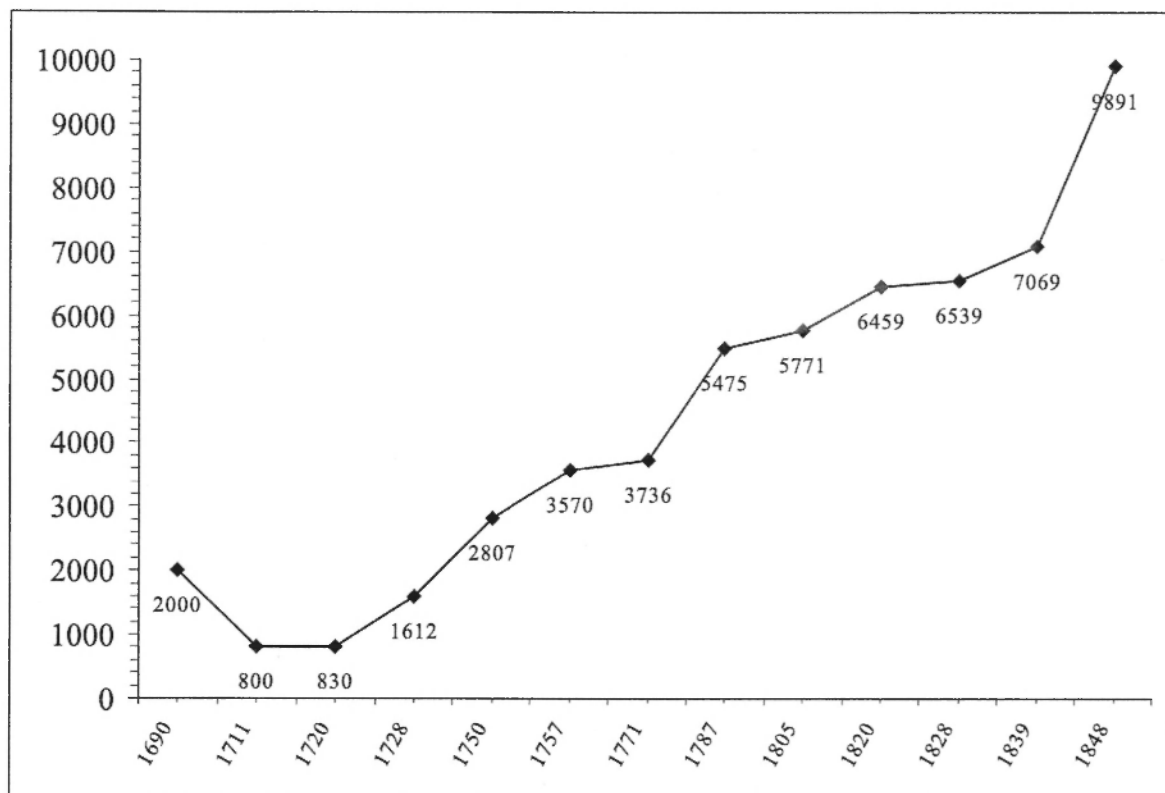
14. táblázat

Kis- és Nagykanizsa népességének korcsoportonkénti eloszlása 1748—1771

I. Kiskanizsa 1748—1750			II. Kiskanizsa 1757			III. Kiskanizsa 1771		
Ffi.		Nő	Ffi.		Nő	Ffi.		Nő
0	101 — 105	0	0	101 — 105	0	0	101 — 105	0
0	96 — 100	0	1	96 — 100	0	2	96 — 100	0
0	91 — 95	0	0	91 — 95	0	0	91 — 95	0
1	86 — 90	0	3;2	86 — 90	3	1	86 — 90	0
1	81 — 85	0	3;1	81 — 85	2	0	81 — 85	0
1	76 — 80	0	4	76 — 80	3;2	3	76 — 80	2
0	71 — 75	0	0	71 — 75	0	2	71 — 75	1
2	66 — 70	1	8	66 — 70	3;2	9;3	66 — 70	4;2
0	61 — 65	3	1	61 — 65	3;1	3;1	61 — 65	3
7	56 — 60	4;3	21;3	56 — 60	14;5	21;1	56 — 60	17;9
2	51 — 55	0	4	51 — 55	9;6	9;1	51 — 55	8;3
26;2	46 — 50	20;7	34	46 — 50	22;10	20;1	46 — 50	30;10
23;1	41 — 45	5;1	10	41 — 45	7;1	19;1	41 — 45	16;6
58;1	36 — 40	89;22	60	36 — 40	46;8	68	36 — 40	40;7
12;1	31 — 35	25;4	20	31 — 35	22;3	38;2	31 — 35	46;5
36	26 — 30	44;8	61	26 — 30	81;2	61	26 — 30	91;6
17	21 — 25	12	32	21 — 25	39;1	37	21 — 25	31;1
101	16 — 20	80	59	16 — 20	78	67	16 — 20	59
57	11 — 15	60	69	11 — 15	58	71	11 — 15	82
75	6 — 10	69	89	6 — 10	90	121	6 — 10	97
37	1 — 5	44	132	1 — 5	144	124	1 — 5	145
456;5*		456;46*	611;7*		624;45*	676;13*		672;54*
22,8	átlag életkor	22,3	22,2	átlag életkor	20,4	22,3	átlag életkor	21
IV. Nagykanizsa 1748—1750			V. Nagykanizsa 1757			VI. Nagykanizsa 1771		
Ffi.		Nő	Ffi.		Nő	Ffi.		Nő
0	101 — 105	0	0	101 — 105	0	0	101 — 105	0
0	96 — 100	0	0	96 — 100	0	1	96 — 100	1
0	91 — 95	0	0	91 — 95	2	0	91 — 95	0
1	86 — 90	0	2	86 — 90	2	2;1	86 — 90	1
0	81 — 85	1	0	81 — 85	0	2;1	81 — 85	0
0	76 — 80	0	4	76 — 80	4	4;3	76 — 80	5;4
0	71 — 75	1	1	71 — 75	1	4,3	71 — 75	1
2	66 — 70	1	16;4	66 — 70	12;8	9;2	66 — 70	11;6
5	61 — 65	0	8;1	61 — 65	6;4	2	61 — 65	4
13;1	56 — 60	3;1	56;6	56 — 60	40;23	29;3	56 — 60	28;14
3	51 — 55	1	15;2	51 — 55	6;3	22;2	51 — 55	22;14
63;1	46 — 50	49;14	68;5	46 — 50	65;32	48;4	46 — 50	61;27
37	41 — 45	23;13	20;2	41 — 45	29;9	43	41 — 45	35;11
112	36 — 40	164;33	136;3	36 — 40	113;25	108;4	36 — 40	91;20
26;2	31 — 35	28;5	37	31 — 35	46;1	80;2	31 — 35	73;9
105;1	26 — 30	124;9	132;3	26 — 30	123;11	163	26 — 30	160;12
58	21 — 25	10	62	21 — 25	103;7	48;1	21 — 25	97;2
242	16 — 20	217	125	16 — 20	155;2	140;1	16 — 20	153;1
101	11 — 15	78	106	11 — 15	122	132	11 — 15	129
130	6 — 10	147	130	6 — 10	127	129	6 — 10	141
15	1 — 5	71	229	1 — 5	231	213	1 — 5	206
913;5*		918;79*	1147;25*		1187;134*	1178;28*		1219;126*
24,3	átlag életkor	22,5	24	átlag életkor	22,8	23,5	átlag életkor	23,1

Jelmagyarázat: _* özvegy

Kis- és Nagykanizsa népességszám változása 1690–1848 között

JEGYZETEK

¹ Itt mondok köszönetet *Kaposi Zoltánnak* és *Rózsa Miklósnak* szakmai támogatásukért, tanácsaikért, feleségemnek pedig a korpíramisok és a táblázatok elkészítésében nyújtott segítségéért.

² *Nagy Lud.*, 340.

³ *Fényes 1836–1840*, 466–513.

⁴ A városunk jogállása 1690 és 1703 között érdekesen alakult. A török kiűzését követően a Budai Kamarai Adminisztráció alá tartozó várossá vált „ut Libera Regina Civitas” (*Barbarits*), bár így egyetlen forrás sem említi. 1703-tól megszűnt kincstári tulajdonban léte, 1703–1717-ig Gracich Jakab tulajdonába került, majd br. Szapáry II. István lett Kanizsa ura (*Rózsa 1999*), s 1743-ban jutott hozzá a Batthyány család. Ebben az időszakban is, és egészen a 1848–49. évi szabadságharcig kiváltságos városként [oppidum privilegiatum/privilegierte Stadt]* olvashatunk róla.

*Vö. a vizsgált időszakunkhoz köthető, elsődlegesen a város meghatározásáról és kritériumáról szóló köteteket, tanulmányokat, dolgozatokat:

Corfield 1995, 1–5.

Sutcliffe, 159–163.

Benda Gy. 1987, 145–151.

Granasztói, 160–175.

Gyimesi S. 143–167.

Pálmány 1995, 5–7. és 24–33.

Szántó I. 1995, 75–76.

Tóth I. Gy. 1994, 289.

Pálmány 1994, 296.

⁵ *Cseke 1994*, 21, 32.

⁶ A természetes szaporodás nagyságát akkor kapjuk meg, ha a születési arányszámból kivonjuk a halálozási arányszámot.

⁷ A vándorlási különbözet az adott területre bevándoroltak és az onnan el/kivándoroltak különbsége

⁸ *Wellmann 1989*, 25–80.

⁹ *Kaposi 1998*, 15–16.

¹⁰ *Conscr. univ. Ö 11/C 25–27.*

¹¹ *Rózsa 1996*, 36.

¹² MOL U et C E 156 Fasc. 29. No 4. Canischa 1703. 15–17.

¹³ *Rózsa 1999*, 32–34.

¹⁴ l. 10. sz. jegyzetet, 1711.

¹⁵ *Kerecsényi 1978/a* 115.

¹⁶ MOL Batth. P. 1313/206.

¹⁷ *Conscr. univ. Ö 19.* 240–250. 1715.

¹⁸ *Conscr. univ. Ö 21. Conscr. regn.* 155–161. 1720.

¹⁹ MOL U et C E 156 Fasc. 67. No. 45. Oppidum Canisa 1–54. 1728.

²⁰ MOL U et C E 156 Fasc. 29. No. 49 Aestimatio Bonorum Nagy & Kis= Kanisiensium... 1743. 1–20. Vö. MOL Batth. P. 1322/100 Fol. 147–155. 1743.

²¹ *Barbarits*, 25–26.

²² *Ördög*, II. k. 792–796.

²³ Uo. 797–806.

²⁴ I. korpíramis Kiskanizsa 1748–1750

²⁵ *Kováts 1987*, 21.

²⁶ *Ördög*, II. k. 806–816.

²⁷ Uo. 821–831.

²⁸ IV. korpíramis Nagykanizsa 1748–1750

²⁹ *Ördög*, II. k. 831–849.

³⁰ V. korpíramis Nagykanizsa 1757

³¹ *Conscr. univ. Ö 46/84.* 49–70. 1770

³² *Ördög*, II. k. 850–868.

³³ VI. korpíramis Nagykanizsa 1771

³⁴ *Conscr. univ. Ö 1750* 52–63.

³⁵ *Conscr. dic.* 307. doboz IV–9. b) Fasc. III. No. 8. 1773–1779

³⁶ *Kapiller 1983*, 149.

³⁷ *Dányi–Dávid*, 258–261.

³⁸ *Benda K. 1980*, 425–441.

³⁹ *Kaposi 1998/b* 17–19.

⁴⁰ *Horváth R.* 268.

⁴¹ *Mádai*, 62–70.

⁴² *Lukács, B.*, 73.

⁴³ *Regn. Conscr.* 1828. Nagy- és Kiskanizsa. Mikrofilm. Nagykanizsai Városi Könyvtár 11793/96.

⁴⁴ Nk. lt. 3. cs. 5.a 1837 — Kanizsa várossának adói lajstroma.

⁴⁵ ZML IV. 1. H. Zala megye nem nemes népességének összeírása. Kapornaki járás. 2. doboz 1805–1846 (1805; 1820; 1821; 1823; 1824; 1828; 1835; 1839; 1848) Hiányzik: 1844 és 1846.

⁴⁶ *Bácskai–Nagy 1984*, 197–198.

⁴⁷ *Bácskai 1993*, 226.

⁴⁸ *Bencze 1986*, 133.

⁴⁹ Vö. *Nagy Lud.*, 340.

⁵⁰ *Rábavölgyi*, 20.

⁵¹ *Mádai*, 65.

⁵² l. a 44. sz. jegyzetet.

⁵³ Uo. 3–4.

⁵⁴ KE, 107.

⁵⁵ l. az 52. sz. jegyzetet, 5, 9.

⁵⁶ KE, 338.

⁵⁷ l. az 52. sz. jegyzetet, 8, 14.

⁵⁸ KE, 36.

⁵⁹ *Fényes 1836–1840*, I. k. 505–506.

⁶⁰ *Bencze 1986*, 63–76. old.

⁶¹ *Barbarits*, 46–47.

⁶² *Andorka–Faragó*, 414.

⁶³ *Katus*, 283–284.

Attila Rábavölgyi

Demographische Veränderungen in Kis- und Nagykanizsa (1690—1849)

Egal um welche historische Periode, Staatsform, um welche Region oder welchen Ort es in einer historischen Untersuchung geht, die Frage der Bevölkerungsentwicklung ist grundsätzlich immer eine wichtige Frage. So ist es auch in unserem Fall, in dem wir versuchen, die Zahl der Einwohner von Kis- und Nagykanizsa zwischen dem Ende des 17. und der Mitte des 19. Jahrhunderts zu skizzieren.

Wir haben den historischen Zeitraum unserer Untersuchung in zwei Perioden unterteilt: die erste dauert von 1690 bis 1784/87, das ist die Zeit, für die die „Seelenbeschreibungen“ (*Conscriptiones Animarum*) im klassischen Sinne typisch sind. Der größte Teil unserer Quellen sind Bevölkerungs-, Militär-, Kirchen- und Steuerkonskriptionen. Diese Tatsache an sich macht bereits die Komplexität unserer Aufgabe deutlich. Auf Grund ihres Charakters ist es nicht einfach, einen gemeinsamen Nenner der verschiedenen Konskriptionen zu finden

Diese Konskriptionen, die aus den Jahren 1700 bis 1837 stammen und Einblicke in einen Teil der Vergangenheit unserer Stadt gewähren, werden in Ungarischen Landesarchiv, im Archiv des Komitats Zala, sowie im Thúry György Museum in Nagykanizsa aufbewahrt. Auch die Protokolle der Kirchenvisitationen aus den Jahren 1748/50, 1757 und 1771 wurden nicht vergessen. Wie haben die Landeskonskriptionen von 1728, 1784/1787 und 1828, die Komitatskonskriptionen von 1757, 1771 sowie die lokalen Register mit den Daten anderer Orte verglichen.

Unter den genannten Konskriptionen sind vor allem Angaben aus der Mitte des 18. Jahrhunderts, aus den Jahren 1748/50, 1757 und 1771, sowie aus der Zeit zwischen 1805 und 1848 nützlich. Über die Bevölkerung der ersten 60 Jahre können wir nur Schätzungen mitteilen, aber dann trat eine plötzliche Veränderung ein, denn wir fanden 3 Konskriptionen, bei denen genau das Gegenteil der Fall war: für die betroffenen Jahre konnten wir die Zahl der Bevölkerung praktisch von Person zu Person benennen. Wir legten ein tabellarisches System an, dessen Grundlage die Haushalte bildeten. Die Erhebungen machten deutlich, dass in Kanizsa die Zahl derjenigen, „die sich von einem Herd ernährten“, geringer war als im Landesdurchschnitt, ähnliches lässt sich auch für die Mitgliederzahl einer Familie feststellen. Als Ergebnis unserer Untersuchung konnten wir feststellen, dass in einer Familie 4 Personen lebten, und das liegt zum einen weit hinter den Familien, die im Durchschnitt

6-8 Kinder hatten, zurück, zum anderen konnte dadurch gerade einmal die einfache Reproduktion gesichert werden. Aus diesen Tatsachen zogen wir die Schlussfolgerung, dass es nur durch Zuwanderung und Ansiedlung zu einem Zuwachs der Bevölkerung kommen konnte.

Hinter dem schwunghaften Anstieg der Bevölkerungszahl von der Mitte des 18. Jahrhunderts an lassen sich der sog. „Baby-Boom“ und eine gleichzeitige Ansiedlung neuer Bewohner vermuten. Wir analysierten die damalige Einwohnerschaft nach Altersgruppen und konnten so Alterspyramiden zusammenstellen. Auch die geschlechtliche Zusammensetzung der einzelnen Altersgruppen, ihre Bedeutung und ihr Anteil an der Gesellschaft, sowie die Anzahl der verwitweten Personen konnten wir verfolgen. Jede Alterspyramide wurde von uns gesondert analysiert. Diese Angaben über die Aufteilung der einzelnen Altersgruppen unterstützen die These von einem erheblichen Anstieg der Bevölkerungszahl. Auch das Fehlen oder die Überzahl einzelner Altersgruppen, bzw. die Folgen von Ereignissen aus der Vergangenheit (Kriege, Seuchen usw.) konnten eindeutig festgestellt werden. Wir möchten hier nur auf einen interessanten Aspekt aufmerksam machen: für die Zeit gegen Ende des Rákóczi-Freiheitskampfes könnte man denken, dass die Kriegsverhältnisse und die Pest die Geburt von Kindern verhinderten, aber in Kis- und Nagykanizsa war in dieser Periode das genaue Gegenteil der Fall, denn es wurden sehr viele Kinder geboren. Den größten Anteil an der Bevölkerung stellten die Kinder und Jugendlichen (1-17 oder 20 Jahre) mit etwa 50-60%, der Anteil der Erwachsenen (20-60 Jahre) lag bei 30-38%, der der Älteren (60-100 Jahre) jedoch bei lediglich ca. 2%. Die Zahlenangaben sind die Kennziffern des traditionellen Agrarsystems, nach Ansicht der Fachliteratur ist der Anstieg der Geburtenrate bzw. ein Absinken der Sterberate charakteristisch dafür, was zu einem Bevölkerungszuwachs von 3-4% führte.

Das Durchschnittsalter in den Ortschaften (zwischen 1748 und 1771) kann mit 20,4—24,3 Jahre angesetzt werden. Das Alter der Männer lag höher als das der Frauen, also gerade das Gegenteil der heutigen Situation. Das Durchschnittsalter in Westeuropa in dieser Zeit lag bereits bei mehr als 25 Jahren.

Über die ethnische, konfessionelle und berufliche Aufteilung der Bevölkerung besitzen wir — leider — nur indirekte Angaben. Seit 1690 können wir von

einer heterogenen ethnischen Gemeinschaft sprechen, lebten doch hier Ungarn, Deutsche und Kroaten neben- und miteinander. Da das Geburtenregister bisher noch nicht unter diesem Aspekt aufgearbeitet wurde, können uns nur die Familiennamen einen Hinweis geben. Die von uns durchgesehenen Namenslisten ergeben eine eindeutige ungarische und deutsche Mehrheit, zu Gunsten der Deutschen. Ein größerer Anteil ungarischer Namen lässt sich in der Konskription von 1771 finden. Mehr als 90 % der Kanizsaer Bevölkerung war römisch-katholisch, die Zahl der Protestanten, der Orthodoxen und der Angehörigen des jüdischen Glaubens war kaum von Bedeutung.

Die zweite Periode des von uns untersuchten Zeitraums (1784/87-1849) ist die Periode der Steuer- und Militärkonskriptionen. Versuchen wir, den Verlauf des Bevölkerungszuwachses zwischen der ersten Volkszählung in Ungarn und 1848 festzustellen, so kommen wir zu folgendem Ergebnis: Der Zeitraum kann in zwei Perioden eingeteilt werden, geben doch die Konskriptionen bis 1820 getrennte Angaben zu Kis- und Nagykanizsa. In den 33 Jahren zwischen 1784/87 und 1820 verdoppelte sich die Bevölkerung von Kiskanizsa. In Kiskanizsa lag den Daten zufolge die jährliche Zuwachsrate bei 0,75% und in Nagykanizsa bei 0,39%. Verglichen mit ähnlichen Kennziffern der vorangegangenen Periode scheint sich eine unserer Vermutungen zu bestätigen, nach der Tempo und Maß des Bevölkerungszuwachses in den Jahren nach 1787 schwächer wurden. Dabei bezogen wir auch die Daten aus den Jahren zwischen 1820 und 1848 ein. Die Bevölkerungszahl stieg um %, das bedeutet eine jährliche Wachstumsrate — für den Fall, dass wir das Wachstum in jedem Jahr gleichermaßen bewerten - von

1,51%. Als Ergebnis der Berechnung der Rate innerhalb dieser Periode (für die Rate von Kis- und Nagykanizsa vor 1823 setzten wir einen Durchschnittswert an) erhielten wir 1,04%, und das bleibt weit unter der Rate in der Periode zwischen 1711 und 1787 (1,33%). Bei den Konskriptionen der nichtadeligen Bevölkerung finden sich solche, mit deren Hilfe die Differenz zwischen dem natürlichen Zuwachs (Geburts- und Sterberate) und der Zuwanderung errechnet werden kann. Unter Beachtung dieser beiden unterschiedlichen Faktoren kann die Bevölkerungszahl (tatsächlicher Zuwachs) für einen bestimmten Zeitraum angegeben werden. Daraus lässt sich deutlich erkennen, dass Wirtschaft und Gesellschaft nicht immer in der Lage waren, mit den immer schnelleren Veränderungen im politischen Leben Schritt zu halten. Die Zahl der Bediensteten von Beamten, Bürgern, Handwerkern und Adligen ist außerordentlich niedrig, sie erreicht nicht einmal 10% der Gesamtbevölkerung. Diese Bedingungen machen auf das komplexe Problem aufmerksam, dass den Beginn und Prozess der Modernisierung betrifft.

Als Zusammenfassung unsere Studie kann man feststellen, dass die Bevölkerung von Kis- und Nagykanizsa bereits nach der Vertreibung der Türken sehr vielfältig war. Während der von uns untersuchten Periode konnte sie ihre Toleranz, die sich aus den unterschiedlichen Kulturen ergeben hatte (Christen, Muslime, Juden) bewahren. Kanizsa war zu einem lebensfähigen Marktflecken von bestimmender Bedeutung geworden. Aus dem Ort, der einst kaum 1000 bürgerliche Einwohner zählte war um 1848 eine Stadt mit etwa 10.000 Einwohnern geworden, die sich als Handelszentrum zum „Tor der Region“ entwickelt hatte.

Attila Rábavölgyi

Demographic changes in Kiskanizsa and Nagykanizsa (1690–1849)

At any period in history, for any state, region or settlement, a fundamental issue in historical research is the examination of the structure of the population. The same is true in the present case, where an attempt will be made to outline the size of the populations of Kiskanizsa and Nagykanizsa from the end of the 17th century to the middle of the 19th.

The historical interval of this study is divided into two periods: the first is from 1690 to 1784/87, when the classic definition of "conscription of souls" (*Conscriptiones Animarum*) was the norm. Census, military, church and tax documents comprise the overwhelming majority of the sources. This in itself suggests the complexity of the problem. Given the nature of these sources, it is not easy to find their common denominator.

These documents from 1700 to 1837 are preserved in the National Hungarian Archives, the Zala County Archives and the Thúry György Museum in Nagykanizsa, allowing a partial glimpse of the city's past. Also worthy of mention are the visitation canons of 1748/50, 1757 and 1771. Based on national tax records of 1728, 1784/87 and 1828 and county records of 1757 and 1771 as well as local documents, a comparison was made with the statistics of other contemporary settlements.

Of these documents the most useful were those from the middle of the 18th century – 1748/50, 1757 and 1771 – and between 1805 and 1848. Only guesses can be made for the population in the first sixty years, followed by a sharp change in which three conscriptions are found on the opposite extreme: for the given year the population can be identified practically on a person-to-person basis. A set of tables were made based on households. These statistics showed the number of people "eating at one stove" in Kanizsa to be lower than the national average. Our findings reveal an average of 4 members per household, which on the one hand is far below the norm of families of six to eight children, and on the other is barely enough to sustain zero population growth. It follows that the society achieved population growth by means of immigration and settling.

The rapid growth rate observable from the middle of the 18th century suggests the simultaneous presence of a "baby boom" and incoming settlers. The inhabitants of that era were examined by age group, based on which age pyramids were set up. This made it possible to trace the distribution by sex

for each age group, their significance and percentage in the community, and the number of widows. Each age pyramid was analyzed separately. These figures divided by age group confirm the high growth rate in the size of the population. It is easy to follow the absence or surplus of certain age groups, as well as the effects of historical events such as wars and epidemics. To mention just one item of interest: one would think that the war and plague at the end of the Rákóczi uprising would have reduced the birth rate; in fact, it was at this time that the most children were born in Kiskanizsa and Nagykanizsa. The population was comprised predominantly of children and adolescents (aged 1–20), representing 50–60% of the total population, with adults (20–60) at 30–38% and the elderly (60 and over) only about 2%. These figures are indicative of a traditional agricultural system, which according to the literature is characteristic of an increase in the birth rate and/or decrease in the death rate, leading to a growth rate of 3–4%.

The average age in this community (between 1748–1771) ranged from 20.4 to 24.3. The average age for men was higher than that for women, the exact opposite of the situation today. The West European average at this time was above 25.

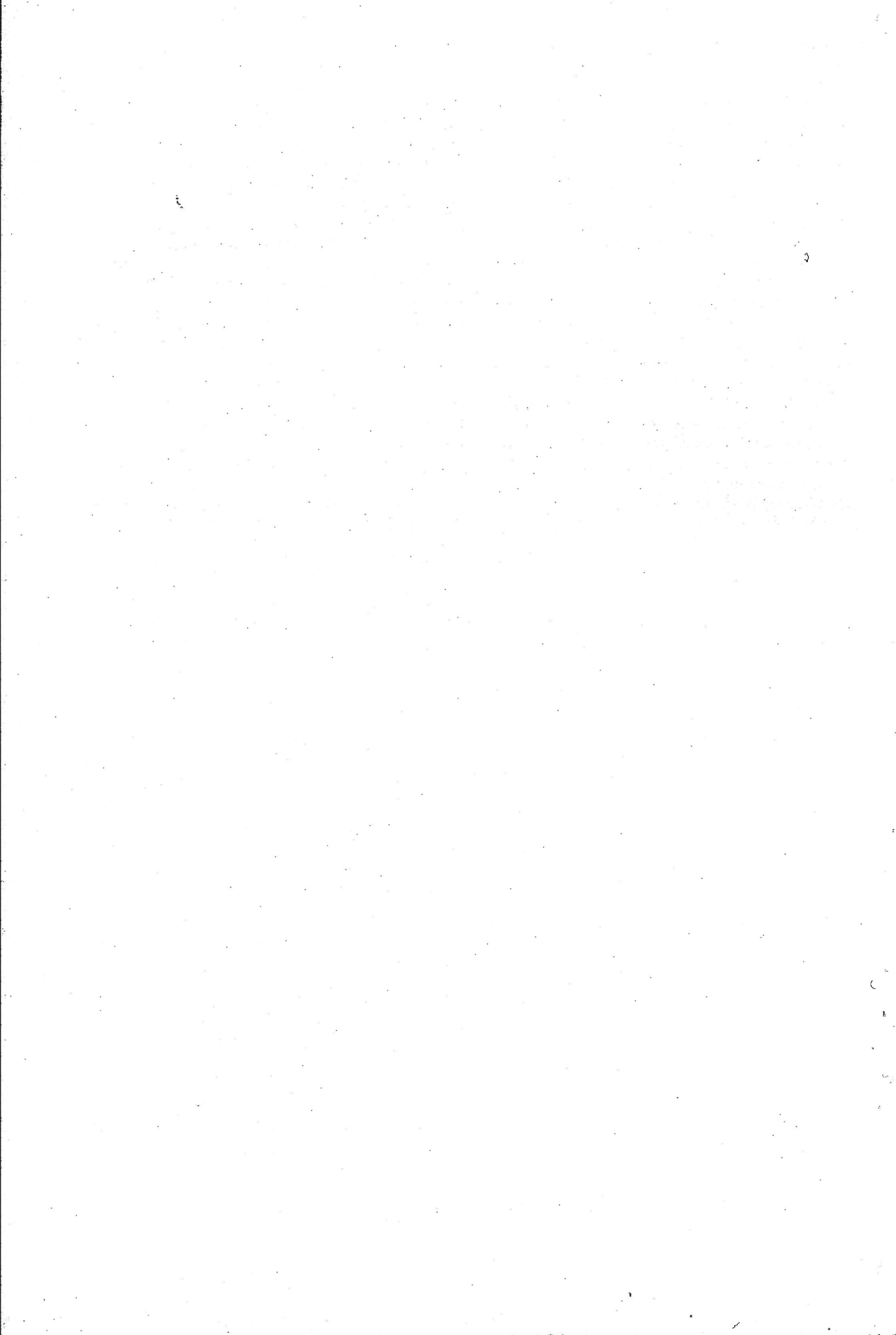
For the ethnic, religious and occupational distribution of the population, regrettably, only indirect information is available. After 1690 the community was ethnically mixed, with Germans, Hungarians and Croats co-existing here. Inasmuch as birth records did not include information of this nature, one must guess on the basis of family surnames. Our survey of the list of names shows a preponderance of Germans and Hungarians, with slightly more Germans. Hungarian names are in the majority in the 1771 tax records. More than 90% of the inhabitants of Kanizsa were Roman Catholic, with negligible numbers of Protestants, Greek Orthodox and Jews.

The second period of the era in question (1784/87–1849) belongs to tax and military records. By examining the rate of population growth between the first official census and 1848, the following conclusions may be reached. The era can be divided into two periods, as the documents record separate information for Kiskanizsa and Nagykanizsa until 1820. In the 33 years that passed between 1787 and 1820, the population of Kiskanizsa doubled in size. For Kiskanizsa the statistics signify a growth rate of 0.75%, compared to

0.39% for Nagykanizsa. A comparison with similar indicators for the preceding era appears to confirm the assumption that population growth slowed in the period after 1787. The period from 1820 to 1848 was also examined. Here population growth was 45.7%, meaning an annual rate of 1.51% (assuming identical rates of growth for each year). A calculation of the average rates within the period (the rates for Kiskanizsa and Nagykanizsa were averaged separately prior to 1823) yields a value of 1.04%, considerably below the figure of 1.33% for the period from 1711-1787. The records on the non-noble population include some which make it possible to calculate the natural growth rate (birth and death rates) as well as migration-related changes. These two factors collectively define the actual population growth for the given period. These figures clearly show that economy and soci-

ety were not able to keep pace with the accelerated changes in political life. The number of officials, burgers, craftsmen and servants of nobility was extremely low, less than 10% of the total population. These conditions point out the complex problems involved in starting and implementing the process of modernization.

In summary it may be said that the population of Kiskanizsa and Nagykanizsa remained highly diverse after the withdrawal of the Turks. During this period they preserved their tolerance derived from contact with differing cultures (Christians, Moslems and Jews). The communities grew to become vital, important market towns. Once numbering fewer than a thousand citizens, by 1848 the community grew to a market center of more than ten thousand inhabitants to become a "gateway to the regions."

Kaposi Zoltán

KANIZSA MEZŐGAZDASÁGA
A FEUDALIZMUS UTOLSÓ IDŐSZAKÁBAN
(1690—1849)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

I. A NYUGATI ÉS A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK

1.

Mint ahogyan Kanizsa életében az 1690. évi sikeres ostrom, úgy az egész ország életében a török alóli felszabadulás hozott óriási változásokat. Véget ért egy hosszú, kisebb-nagyobb ciklikussággal jelentkező háborús időszak, s a következő 160 év — a Rákóczi-szabadságharc intervallumától eltekintve — a béke évszázadát hozta. A gyér háborús események változatos és lendületes gazdasági-társadalmi változásokat hoztak a feudalizmus utolsó másfél évszázadában Magyarországon is, bár az igazi nagy gazdasági és társadalmi változás nem nálunk zajlott. Nyugat-Európában az 1720-as évektől megindult a mezőgazdasági forradalom, amelynek során elsődlegesen az angol és holland mezőgazdaság termelési rendszere modernizálódott gyors ütemben. A bekeverítések (*enclosure*) előrehaladtával megteremtődtek a nagyüzemi gazdálkodás földhasználati-tulajdonjogi alapjai; a hagyományos nyomásos szántóföldi művelési eljárást egyre inkább felváltotta a vetésforgóra alapozott, a föld 100%-át kihasználó mechanizmus; megjelent a gazdatisztképzés, a modern agrárszakiskolák szinte mindenfelé gyorsan terjedtek; új növényeket termesztettek, amelyekkel egymást generáló (komplementer) kapcsolatokat hoztak létre a növénytermelés és az állattartás között, s egyáltalán: szinte az egész mezőgazdasági termelési gyakorlatban a racionális, üzletszerű gondolkodásmód kezdett terjedni.¹ A nyugat-európai mezőgazdaság termelékenységének megnövekedése szorosan összekapcsolódott a társadalom átalakulásával, egy olyan demográfiai robbanással, amely a halandóság gyors csökkenése, valamint az átlagéletkor megnövekedése révén pozitív hatást eredményezett az összmunkaerő nagyságára, illetve annak összetételére. Az agrárforradalom, valamint a népességrobbanás involválta az 1740-es évektől mind jelentősebb industrializálódást, s ezzel együtt előidézett egy urbanizációs folyamatot, amelynek hatásaképpen a 19. század közepére létrejött a modern polgári értékrenden alapuló piaci gazdasági modell.²

A magyarországi mezőgazdasági termelők — ha késséssel is — megpróbálták követni a nyugati változásokat. A század első hatvan-hetven éve még a török miatt elpusztult népesség pótlásának jegyében

telt el. Főleg a volt hódoltsági területekre kellett jelentősebb munkaerő-mennyiséget toborozni, ami együtt járt a népesség-összetétel megváltozásával. A magyar agrárrendszer számára előnyösek voltak azok a birodalmi jellegű háborúk (ezek általában nem érintették Magyarország területét), amelyek szinte folyamatos konjunktúrát jelentettek a magyarországi mezőgazdasági termelőknek, s emellett az is elősegítette a hazai agrárrendszer lassú átalakulását, hogy a század utolsó felében megindult az osztrák és cseh tartományok urbanizációs fejlődése, s a gyorsan növekedő városi népesség élelemszükségletét egyre inkább a magyarországi területekről lehetett csak pótolni. Ez a kettős hatás (az állami és a külső urbánus kereslet) alkalmazkodásra készítette a magyarországi mezőgazdaságot, s annak is elsődlegesen azokat a területeit, amelyek a nyugati piacokhoz közelebb feküdtek, s viszonylag jó szállítási kapacitásokkal rendelkeztek. Elősegítette ezt a folyamatot az is, hogy a birodalmi politikában a magyarországi arisztokrácia egyre jelentős szerepet játszott, a központi akarat egyik legfőbb letéteményesének számított, s egyáltalán nem véletlen, hogy a változásoknak az egyik legnagyobb haszonélvezőjévé az aulikus nagybirtokosság vált. Mindennek köszönhetően az 1780-as évektől nálunk is megindult egy lassú elmozdulás, amelynek során a mezőgazdasági árak szinte folyamatosan emelkedtek, s a majorsági gazdaságok egyre nagyobb mértékben fordultak a piaci ártermelés felé. Főleg Nyugat-Magyarországon és a Duna melletti területeken figyelhetők meg ezek a változások, s nem véletlen, hogy elsődlegesen a Feseticsek, a Batthyányak, a Széchényiek és a Hunyadyak földjein alakulnak ki majd az első komolyabb uradalmi mintagazdaságok.³

A századfordulót követően a hazai városi fejlődés mind jelentősebb keresletet tudott már biztosítani a magyarországi agrárrendszer számára. Igen jelentős koncentrált piacközpontok alakultak ki, amelyek sorában 1828-ban Kanizsa városa már a hetedik helyet foglalta el.⁴ Különösen azok a városok jutottak jobb pozícióba, ahol a belső fejlődés és a külső piacok elérése egyaránt lehetséges volt, vagyis ahol a belső kézművesipar növekedése mellett a kereskedelmi tőkeképződésnek sem voltak adminisztratív akadályai (Győr, Komárom, Pest-Buda, Kani-

za stb.). Dolgozatunkban azt próbáljuk majd bemutatni, hogy Kanizsa város esetében a kifejezetten jó földrajzi elhelyezkedés hatására a mezőgazdaság funkciói is jelentősen megváltoztak: amíg a 18. században s a 19. század első évtizedeiben a mezőgazdaság a város számára még vélhetően meghatározó volt, úgy a reformkor időszakára az agrárpozíciók már veszítettek erejükből, s egyre fontosabbá válhattak a gyorsabb tőkemegtérülést feltételező ágazatok (ipar, kereskedelem).

2. Kanizsa és uradalma

Kanizsa városa már a 16. századi török hódítás előtt is élvezte gazdaságföldrajzi helyzetének előnyeit. A Délnyugat-Dunántúl várostalan térség volt, s ebben a falusias közegben négy fontos hadi és kereskedelmi útvonal csomópontjában helyezkedett el a középkori Kanizsa. Itt haladt át az az útvonal is, amelyen a tőzsérek az alföldi területek marhaállományát az Adriai-tenger kikötői felé hajtották.⁵ A 16. században Kanizsa vára fontos végvár volt, miután pedig a török elfoglalta, a vár és a város fontos közigazgatási központtá vált. A várhoz körös-körül mintegy 90–100 faluból és pusztából álló uradalom kapcsolódott, amely egyben ellátórendszerként működött.⁶ Kanizsa az 1690. évi török alól való visszafoglalása után az Udvari Kamara irányítása alá került. Lipót király már a háború elején, 1688-ban létrehozta az Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissiót*), amelynek feladata a birtokjogok rendezése és a kincstári bevételek biztosítása volt. Ennek értelmében azokat a földeket, amelyekre nem jelentkezett a fegyverválságot megfizetni kész régi tulajdonos, az udvar eladományozta, így azokat olyanok kapták meg, akik relatíve a legtöbbet fizették érte. Az udvar a háború után hatalmas összegekkel tartozott hitelezőinek, s így igyekezett mindent legalább ideiglenes hatállyal bérbe adni.⁷

Kanizsa uradalma is hamar földesúrra talált. 1693-ban *gyöngyösi Nagy Ferenc és fia, Zsigmond* kapta meg az uradalmat 6000 rénes forintért.⁸ Ez a család a háború alatt katonai tevékenységével tűnt fel, a vicegenerális birtokai nagy részét az elkobzott Nádasdy-földekből szerezte.⁹ A szerződésből azt is tudjuk, miből is állt a kanizsai uradalom. Része volt a domíniumnak ekkor Segedő, Geredze, Kislagd, Mantha-Manza, Almaszeg, Mikefalva, Baufalva, Erdősfalva, Geresfalva, Oyenfalva, Bayesia, Csakany, Sigard, Viched, Gyanot, Also-Kerchen, Felső-Bagota, Ballin, Csicsó, Ilhó, Iklód, Saagh, Magasd, Mindszent, Egervölgy-Egresd, s még vagy 20 kisebb-nagyobb praedium. Nagy Ferencnek azonban nem voltak örökösei, így halála után az uradalom visszaszállt a Kamarára.¹⁰

Kanizsa városa 1704-ben báró Gracich (*Grassics Jákob*) személyében új földesurat kapott.¹¹ Gracich

korábban udvari hadiszállító volt. A földesurasággal kapta meg a város területén lévő 1702–1703-ban lerombolt várat is. Kanizsa ekkor meglehetősen nyílt város lehetett, hiszen még egy somogyi földesúr, nemes *Malik Ferenc* is itt élt, aki amúgy a város melletti Pogányszentpéter urasága volt.¹² Miután a császáriak a kurucokat kiszorították a területről, kaphatta meg ténylegesen Gracich a várost. Gracich bárótól viszonylag hamar megszabadult Kanizsa, mivel 1717-ben meghalt, s így újra a Kamara kezébe került a város és uradalma, s megint értékesítenie kellett azt.¹³

1717-től 1743-ig két új földesúri famíliához került a birtok, akik mindjárt meg is osztották az uradalmat.¹⁴ A Szapáryaké lett maga a város, s rajta kívül Sormás, Szepetnek, Bajcsa, Bánfa, Borstfa, Mikefa, Almaszeg, Manta, Sigárd, Rattka, Peregnye, Szerdahely, Csorkut és Fityeháza. Ez a terület vagy a város közvetlen környezetében, vagy pedig attól nyugatra, délnyugatra helyezkedett el. A volt váruradalom északi és keleti földjeit az Inkeyek szereztek meg, akik aztán a Kanizsa mocsaraitól északkeletre lévő Pallin területén építették ki egyik dél-dunántúli központjukat, s a későbbiekben tartósan ott is ragadtak, 1724-ben e birtokról kapták a „*pallini*” előnevet. A Szapáry familia földesurasága 1743-ig tartott, ugyanis *Szapáry István* báró 1743-ban egyenes ági utódok nélkül halt meg, s a vagyona újra visszaszállt a fiskusra.¹⁵

1744. szeptember 30-án a vasvári káptalan előtt jegyezték be Mária Terézia *Batthyány Lajosnak* tett adományát, amelynek eredményeképpen a városban 200 évre a család meghatározó pozícióhoz jutott.¹⁶ *Batthyány Lajos* gróf nádor ekkoriban következetesen törekedett földbirtokainak gyarapítására, amit az is jól mutat, hogy két évvel a kanizsai földek megszerzése után Eck bárótól megvette a szomszédos Homokkomáromot és annak uradalmát, s így a kanizsai domíniummal, illetve annak tartozékaival együtt Zala vármegye keleti területén egységes földbirtokkomplexumot hozott létre.¹⁷ Pontos korabeli kimutatásunk nincs, de későbbi források alapján a két uradalom együttes területét hozzávetőlegesen 30 000 holdra becsülhetjük. Nem volt ez különösebben furcsa ebben a korban, hiszen jól tudjuk, hogy Zala vármegyében milyen irdatlan nagy területű domíniumok alakultak ki ekkor; hadd legyen elég itt az Esterházyak alsólendvai, az Althann család csáktornyai, avagy éppen a Batthyányak szentgróti (Zalaszentgrót) uradalmára utalni. Azt viszont mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a két uradalom megvásárlásával — lényegében Kanizsa mezőváros leszámításával — olyan terület került az amúgy is többszázezer holdas Batthyány-uradalmi rendszerhez, amelynek nem volt túlzottan nagy népessége, vagyis a terület döntő része allodiális terület volt.¹⁸

II. AZ AGRÁRRENDSZER A 18. SZÁZAD ELEJÉN

1. A mezőgazdasági táj állapota

Az agrártermelés meghatározó tényezője a föld, amely a tradicionális társadalmakban az elsődleges megélhetési és jövedelemszerzési tényező volt. A Kanizsa környéki terület természetföldrajzi adottságai között meghatározó, hogy ez a vidék észak-déli irányultságú (meridionális) hátakból és teknők-ből áll. A 25—30 km hosszú dombhátak között különböző patakok futottak, s ezek a vízfolyások a völgyeket szinte teljesen be tudták borítani vízzel, ahol aztán temérdek nádas, mocsár keletkezett. Maga a kanizsai teknő is néhol elérte a 10—12 km szélességet. A nyugati részén kissé meredekebb partháttal rendelkezik, a keleti a lapályosabb része. A teknő földfelszínének mélysége 150—160 méter tengerszint felett, míg a mellette lévő domboldalak magassága néha elérte a 230—250 métert is. A terület viszonylag jó általajjal rendelkezik, az általában löszös, néhol agyagos vagy éppen homokos talaj a 18. század eleji meglehetősen alacsony népességnél jóval nagyobb lakosság eltarthatóságát is biztosítani tudta, hiszen az egyéb klimatikus tényezők (például az évi napsütéses órák száma, a 850 mm-en felüli évi csapadék mennyisége stb.) biztosították, hogy az itt élő népesség szélesebb mezőgazdasági termelési lehetőségekhez jusson.¹⁹

Kanizsa agrárgazdasága szempontjából a földterület meglehetősen siralmas képet mutatott a 17—18. század fordulója táján. Ennek több összetevője volt. A felszabadító háborúk során jelentős pusztulás ment végbe a környezeti s egyben az egész ökológiai rendszerben, amelynek legfontosabb oka az volt, hogy az ostrom technikája a kiéheztetésen, vagyis a vár melletti termőterületek és élelmiszerkészletek teljes elpusztításán alapult. Ez a népességszám gyors csökkenése mellett azt is magával hozta, hogy a kanizsai vár körüli — addig szabályozott — vizek szabadabbá váltak, s viszonylag gyors elmocsarasodás indult meg. Ha megnézzük az 1690. évi ostrom idején készült ábrázolásokat, akkor látható, hogy a vár szinte szigetként emelkedik ki a mocsárból. S nemcsak a vár környékén, hanem az egész korábbi váruradalom területén hasonló folyamat volt megfigyelhető, a vártól szinte minden irányban 15—20 km-es egybefüggő mocsárszerű terület jött létre. A hatalmas láp kiterjedését nehéz pontosan meghatározni, keleti vége valahol a Bagola-hegy, a Miháldi-víz és az Ormánd-folyó környékén található; észak és dél felé folyamatos volt a mocsár, míg nyugatra a sormási — szepetneki és esztragneyi magasabb dombok határolhatták be.²⁰

Kanizsa város tájkörzete szempontjából a Kanizsa-patak, vagy másik nevén a Kógyár-patak (a későbbi Principális-csatorna elődje) volt a meghatározó vízgyűjtő rendszer, valamint egy északról a Kanizsa-berekbe befolyó kisebb patak, amelyről sokáig azt hitték, hogy a Zala folyó egyik délre folyó kis ágáról van szó.²¹ Bél Mátyás az 1730-as években azt írta a Kanizsa-patakról, hogy „Somogy felé határolja megyénket és ered a nevét viselő város környékéről, a szőlőtermő Boglász hegy egy dombja alól, aztán Szentmiklós mellett elfolyik és Zerín Újváron túl a Muráéval egyesíti vizét”.²² Egy más helyen pedig — a lényegét megtartva — azt mondotta a patakról, hogy „...a Boglász-hegy túlsó oldalán ered számtalan sok más vízzel együtt, köztük azokkal, melyek az Ormándi víz kútfejnél vannak. De ha szomszédosak is a források, mindegyik folyása más irányba tart...”.²³ Bél Mátyás úgy képzelte, hogy a Boglász-hegy lehet az a dombvonulat, amely viszonylag kiemelkedő pontként mintegy vízelosztó funkciót tölt be a vidéken, s onnan északra folyik az Ormánd a Kis-Balaton felé, míg délre a Kanizsa-patak viszi a vizet. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés, hiszen a Kógyár (Kanizsa)-patak és az Ormánd eredete között jó 15 km távolság lehet.²⁴ (A Boglász minden bizonnyal a Kanizsától néhány kilométerre lévő Bagola-hegy, amely valóban kiemelkedik az amúgy lapályos térségből, s kétségtelen, hogy sok patak ered is a környékén, ám azok Nagykanizsa alatt érik el a mocsárból kifolyó patakokat. Ezzel szemben a Kógyár-patak jóval északabbra, Nagykapornak alatt, Mísefánál eredt a hegynyeregben, s szinte folyamatosan dél felé folyt, s Kanizsa városát elhagyva Murakeresztúrnál ömlött a Murába.²⁵ A kanizsai berekből kifolyó patak neve már megváltozott, a várostól délre lévő szakaszát már Kanisnicának nevezték. A Principális-csatorna legkorábbi előzménye a római korban, az i. sz. 3. században ásott csatorna volt, amely aztán persze eltűnt, hiszen teljesen feliszapolódott.²⁶ Ám Bél Mátyást értelmezve annyiban igazat kell adnunk neki, hogy ahol a Kógyár ered, ott valóban egy olyan dombról van szó, amelytől északra is (ez volt a Foglár-patak) és délre is kifolyik egy patak, s lehet, hogy csak a pataknevek és a helynevek keveréséről van szó. A mocsárról Bél Mátyás enyhe túlzással azt írta, hogy az a mocsár amely Kanizsánál található, „...sokkal kisebb a Balatonnál, de halban gazdag”.²⁷ Nincs kétségünk azonban afelől, hogy a mocsár valóban olyan méretűvé válhatott az ostrom alatt és az utána következő években, hogy szinte nem is lehetett látni a végét.

Kanizsa várost Somogy vármegyétől lényegében a Bakónaki-patak választotta el, amely északkelet-

ről délnyugati irányba folyt. A patak keleti partján jelentősebb dombok emelkedtek, közülük legmagasabb a Szentgyörgyvári-hegy, a Látóhegy és a Bagola (ez utóbbi egy falu neve is egyben). Valamennyi hegyen szőlőtermelés folyt, s ugyanakkor mindegyik hegyen jó minőségű volt a bor. Erről már Bél Mátyás is megemlékezett, amikor azt írja, hogy „Ezek a Festetics Kristóf birtokához tartoznak, borát pedig leginkább a kanizsaiak művelik”.²⁸ A hegyek közül a Látóhegy messze vidéken a legmagasabb pont, s az itt termő bor minősége kiemelkedett a többi közül.²⁹ Mindez egyben azt is jelentette, hogy Kanizsa délkeleti határában lényegében egy másik uradalom kezdődött, s a kanizsai polgárok extraneusként a Festeticsek csurgói uradalmának szentmiklósi kerületében műveltek szőlőt.³⁰

A terület művelhetőségének lényeges kérdése volt, hogy ez az észak—déli irányultságú berek Kanizsán egy kissé összeszűkült, így azon egy töltés segítségével átjáró utat (hidat) építhettek, s ezáltal az átmenő forgalmat biztosítani tudták. A hatalmas kiterjedésű mocsár, valamint a környék lápos-ingoványos jellege miatt a vidéken ez volt a legalkalmasabb közlekedési útvonal. Ahogyan azt számos 18–19. századi statisztikus, topográfus és tudós megjegyezte és leírta már, öt országos irányultságú útvonal találkozott az átjáró környékén. Kanizsáról indult út Szombathely, Sopron és Bécs; Marcali, Fehérvár, Pest–Buda; Iharosberény, Nagybjom és Kaposvár; Berzence, Babócsa, Barcs, Pécs és Eszék; illetve Légrád, Zágráb és egyéb bosnyák területek és városok irányába.³¹ Ezek a szerencsés gazdaságföldrajzi tényezők nyilvánvalóan perspektivikus jövőt jelenthettek a városi népességnek. De az is világos, hogy a természetföldrajzi lehetőségek determinálták a mezőgazdasági termelés terjeszkedését, valamint a népesség letelepülését: a város vagy a patak két oldalán a dombhátakra települ, vagy észak és dél felé — kihasználva a kinyíló teknőt — bővíti a termőterületet, vagy pedig hozzáfognak a mocsár megszüntetéséhez, s ezzel közelebb hozzák a két városrészt, Kiskanizsát és Nagykanizsát. Látni fogjuk majd a későbbiekben, hogy a város a népesség szaporodása és terjeszkedése során mind a három lehetőséget kihasználta.

2. A népesség beköltözésének megindulása

Egyáltalán nem véletlen, hogy a török kiűzése és az elmocsarasodás után nagyon hamar megindult az élet a városban, s ez főként a városi léttel, másrészt pedig az átmenő kereskedelemmel magyarázható. A török uralom alatt négy részből állt a város: az Óvárosból (Alte Stadt), az Újvárosból (Neue Stadt), a Külső városból (Vorstadt) és a Rácvárosból (Raitzenstadt).³² A felszabadító harcok során és a vár lerombolása után a Régi és az Újváros is elpusztult. A

lakosság a Külső városba, illetve a Rácvárosba húzódott vissza, a Külső várost egyre inkább Nagykanizsának, míg a Rácvárost Kiskanizsának nevezték el.³³ Ha a 18. század első harmadából megmaradt adóösszeírásokat tekintjük át, akkor világos, hogy a mezőgazdaságilag hasznosítható nagyobb földbirtokok inkább a berek nyugati, délnyugati területein, vagyis Kiskanizsán helyezkedtek el.

Lassan megindult a népesség visszaköltözése, illetve az új népesség beköltözése. 1695-ben, amikor a várat *Batthyány Ádám* helyett egy német várkapitány vette át, jelentős német katonaság települt be,³⁴ a 18. század elején pedig jelentősebb délszláv beáramlás történt. 1711-ben a pestisjárvány után Kanizsán 84 adózó gazdát írtak össze, ám természetes volt ekkor a népesség hullámozó, ingadozó jellege.³⁵ Az 1715. évi országos összeírás adatai Nagykanizsán 256 taksásról, illetve szabadalmasról (városi lakosokról) beszélnek.³⁶ A megismételt 1720. évi összeírás valószínűleg jóval megbízhatóbb adatokkal rendelkezve arról tájékoztat, hogy Nagykanizsán az 50 inquilinus és a 138 taksás 473 köből szántót hasznosított, vagyis némileg még csökkenhetett is az adózók száma.³⁷ Az adóösszeírásokkal persze csínján kell bánni, nem is annyira az adatok jelölte nagyság a fontos, hanem inkább annak regisztrálása, hogy a két összeírás adatai szerint ekkor még — nyilván az alacsony népesség, s nem utolsósorban az egyéb, gyengébb kereseti lehetőségek miatt — a két városrész gazdasági tevékenysége nem különült el egymástól még olyan élesen, mint a későbbiekben, amikor is Kiskanizsa vált a mezőgazdasági, míg Nagykanizsa az ipari és kereskedelmi központtá. Nyilván ekkor még a város egyik részében lakó polgárnak sem lehetett igazából nélkülözni az agrártermelési tevékenységet. Az is egyértelmű ugyanakkor, hogy a keleti (nagykanizsai) városrész lakossága már ekkor jóval felülmúlta a nyugati (kiskanizsai) városrészét.

A két városrész lakosainak jogállását, s egyúttal azok mezőgazdasági tevékenységét a város és a földesurak közötti szerződés határozta meg. Ebben az időben Kanizsa városa (eltekintve most a civitas-hamisítás nehezen kibogozható kérdésétől) kiváltságos mezőváros volt (privilegierte Stadt), egy évben négyszer tarthatott országos vásárt. Rendelkezett a klasszikus mezővárosokra jellemző önkormányzati intézményekkel, bíróval, tanácsstagokkal (senatus), jegyzővel, pénztárossal. Volt már városháza, a pénzügyeket egy pénztáros felügyelte, a határozatokra, különleges esetek megítélésére, igazságszolgáltatási tevékenység részleges ellátására pedig esküdteket hívtak össze. Az uraságnak pallosjoga is volt.³⁸ A városlakók közül a szavazati joggal is rendelkező tagoknak a megnevezése polgár (*purger*) volt, akiknek joguk volt ipari, kereskedelmi, de akár mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozni. Ez

azért lényeges, mert voltak olyan városlakók is, akik nem számítottak purgernak, de ugyanakkor házhellyel, házzal és gazdasággal is rendelkeztek. Ez a megkülönböztetés a városlakó és a purger között — *Degré Alajos* szerint — a 18. század közepe felé már egyértelmű volt.³⁹ A két városrész ugyanakkor hivatalosan egy és ugyanazon szabadságban részesült, vagyis Nagy- és Kiskanizsa együtt jelentette Kanizsát.

A mezőgazdasági földterület pontosabb megítélésé levéltári és egyéb források segítségével főleg a Batthyány-korszaktól, tehát az 1740-es évek közepétől lehetséges. Kétirányú folyamat találkozott egymással: mind az uradalom, mind a viszonylag gyorsan szaporodó népesség számára állandóan új termőterületekre volt szükség. 1757-ben egy egyházi összeírás szerint a két város lakosságának nagysága 3573 fő volt már, s e népesség kétharmada Nagykanizsán élt.⁴⁰ A földesúr és a városi lakosság közötti ellentét főleg a berektől ellopott, kiszáritott legelő — és rétterületek miatt kiéleződött.⁴¹ A városi lakosság növekedése — más városokhoz és falvakhoz hasonlóan — feltehetően főleg külső forrásokból táplálkozott, ám úgy tűnik, hogy ez a növekedés az 1750-es évek vége felé már lassult, ezt követően a gyarapodás elsősorban a város belső szaporulatából mehetett csak végbe. A népességnek állandóan újabb és újabb területekre volt szüksége, így nem véletlen, hogy egyre nagyobb számban je-

lentek meg a városban a földesúrtól bérelt (árendált) területek.

Még el kell mondanunk, hogy a kanizsai s mellette a homokkomáromi Batthyány-uradalom környékén általában arisztokrata famíliák uradalmi helyezkedtek el. Északon, északkeleten — a korábbi osztozkodásnak megfelelően — az Inkey-uradalom feküdt, átnyúlva Somogy vármegyébe. Kanizsa a zalai és somogyi megyehatáron feküdt, így a déli, délkeleti határ a Somogy megyei Festetics-uradalmak közül a szentmiklósi és a csurgói nagybirtok volt, a kettő közötti megyehatárt a Bakónaki-patak jelentette, amely Kanizsa déli határánál haladt a bagolai hegy alatt. A kanizsai uradalom szempontjából maga a mezőváros volt az uradalom legkeletibb pontja. Nyugaton a Szapáryak letenyei uradalma határolta a birtokot, de elérte az Esterházyak alsó-lendvai domíniuma is a Batthyány-földeket. Egyedül északnyugaton volt néhány olyan falu, amelynek nem nagybirtokos volt a tulajdonosa. Mindez viszont azért fontos, mert miután az 1730—40-es években megszilárdultak az új arisztokrata nagybirtokos generáció földbirtokviszonyai, meglehetősen merev határt is jelentettek, s ettől kezdve nem igen változtak az uradalmak falvainak tulajdonosai ezen a környéken. Nincs tudomásunk arról, hogy a vizsgált 150 év utolsó két harmadában — eltekintve a kisebb határkorrekcióktól — jelentősen változott volna a kanizsai uradalom özszerülete.

III. KANIZSA MEZŐGAZDASÁGA A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

A 18. század negyvenes éveinek közepétől Kanizsa és uradalma a magyarországi viszonylatban kifejezetten fejlett Batthyány-adminisztráció hatáskörébe került. Mindez azt eredményezte, hogy azok a források is némileg szaporodnak, amelyek a mező-

évek közepétől lehetséges. Ránk maradt egy 1752. évi földbirtok-összeírás, amelyből viszonylag pontosan megítélhető a földesúri és úrbéres kezelésű földek elhelyezkedése és aránya.⁴² (Az adatok magyar holdban vannak megadva.)

	Szántóterület		Külső kertek		Rétterület	
	Uraságé	Lakosoké	Uraságé	Lakosoké	Uraságé	Lakosoké
Nagykanizsa	117	2483	45	234	631	128
Kiskanizsa	7	679	—	211	—	388
Összesen	124	3162	45	445	—	516

gazdaságról, illetve az agrártársadalomról tájékoztatnak.

1. A földbirtokszerkezet

A mezőgazdasági földterület pontosabb megítélésé levéltári és egyéb források segítségével az 1740-es

A város mezőgazdasági termelésre használható földterülete a 18. század közepén mintegy 4854 hold volt, ehhez még hozzá kell adnunk mintegy 20 holdat, amelyet a városban élő ferencesek használtak; hozzávetőlegesen tehát mintegy 4900 holdas használható határral rendelkezett ekkor Kanizsa. A kettős város használt területének mindössze 26,2%-

a tartozott a kiskanizsai gazdákhöz, míg 74% esett Nagykanizsára. (Meg kell azonban jegyeznünk — s ez a korabeli források értelmezési nehézségét is mutatja —, hogy ugyanakkor az 1753. évre találtunk olyan összeírást is, amely a két városrész által használt hasonló össznagyságú területet egészen más eloszlásban mutatja. Utóbbi összeírás szerint a nagykanizsai szántók alig voltak nagyobbak a kiskanizsaiak által használnál.⁴³ A kutatónak ilyenkor döntenie kell számos egyéb szempontot mérlegelve, s a tévedés lehetősége még akkor is fennáll. Mi a részletesebb, pontosabbnak tűnő, dűlőnkénti felosztást is tartalmazó összeírást vettük alapul.) Nem tartalmazzák az adatok a legelő- és erdőterületet, amelyet a város és a földesúr közösen használhatott, valamint a két városrész között elterülő hatalmas mocsarat sem, amely ha nem is minősíthető termőterületnek, a lakosság és az uradalom számára mégis sokat jelentett a megélhetés és a jövedelemtermelés szempontjából. Ha ezt a 4900 holdas földhasználati adatot összevetjük az első megbízható, az 1810. évben elkészített funduális kimutatással, amely szerint Kanizsa határa mintegy 13 000 magyar hold volt,⁴⁴ akkor látható, hogy a betelepedés korában a város összes földterületének alig több mint egyharmadát használta csak agrártermelés céljára. Egyértelmű tehát, hogy Kanizsa esetében még nem jutott el a város népessége — adott technikai szint mellett értelmezve — termelési és eltarthatósági optimumára. Azt is ki kell emelnünk, hogy a szántók, rétek és külső kertek minimális hányadával, vagyis 175 holddal rendelkezett csak az uraság, az összes terület 3,6%-ával, a többi a lakosoké volt 1752-ben. Még megjegyezzük, hogy ez a 37-38%-os arány nagyjából megfelelt az országos rátának, de mivel Kanizsa a volt hódoltsági területen feküdt, így az itt elért egyharmados határhasznosítási arány a többi hasonló pusztulást szenvedett vidékhez (így például a szomszédos Somogy megyei területekhez) képest akár jónak is mondható.

A felvett adatok alapján a lakosság által használt földek területi elhelyezkedése is megítélhető. Kanizsa településrendszerében a legjellegzetesebbek azok az utcák voltak, amelyek a kifelé vezető közlekedési útvonalakat képezték. Így a legnagyobb dűlőföldek Nagykanizsán a Szentgyörgyvári út mellett találhatóak, ahol 318 holdnyi szántóföld volt ekkor, de megemlíthetjük a Légrádi út menti 265 holdas dűlőt is. Kiskanizsán is hasonló a helyzet, ahol a Bajcsai út mentén voltak nagyobb szántóföldek. Az is teljesen világos az elnevezésekből, hogy igen jelentős irtásföldek voltak már a város határában: Nagykanizsán 327 hold, Kiskanizsán 57 holdas irtásföld létezett már ebben az időben. A szántók két nyomásúak (*calcatúra*) voltak. Ez nem szokatlan ebben az időben, mert a Dél-Dunántúlnak ezen a vi-

dékén még meglehetősen általános volt a két nyomásban használt szántóföld.⁴⁵

A szántóföldekről még el kell mondanunk, hogy érdekes módon a nagykanizsai szántók sokkal kiterjedtebbek a kiskanizsaiak által birtokoltnál: a 375 gazdával rendelkező Nagykanizsának 2421 holdnyi szántója volt, amely gazdánként 6,5 holdas nagyságot jelent. Ezzel szemben Kiskanizsán a 199 gazdára jutó 673 hold gazdánként mindössze 3,4 holdat tett ki. Mindebből már leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a 18. század közepén vélhetően a nagykanizsai népesség számára a szántóföldnek lényegesen nagyobb szerepe volt megélhetésben, mint a kiskanizsai lakosság esetében; ott valószínűsíthetően a mezőgazdaság más ágazatai játszhattak vezető szerepet.

A rétterületről szóló adatok mindezt alá is támasztják. Míg Nagykanizsán 1752-ben a lakosoknak mindössze 128 holdnyi kaszálójuk volt, addig a mindössze fele akkora népességgel rendelkező Kiskanizsa 388 holdas réttel rendelkezett. Ugyanakkor az adatokból az is szembetűnő, hogy az uraságnak a lakosokhoz képest igen jelentős méretű, 631 holdas rétterülete volt, s ez természetesen a majorsági állattartás jelentőségére utalhat. Érdekeség, hogy Kanizsa rétjeinek egy része a két várost elválasztó berekben volt, ugyanis ez az elmoscsarasodott föld ebben a korban nem egy egybefüggő vizes területként létezett, hanem kisebb-nagyobb szigeteket emelkedtek ki belőle, amelyeket vagy kaszálóként, vagy pedig legelőként hasznosítottak. Ilyen volt például a „Polay szigettye” megnevezés alatt felvett 384 holdas földdarab, vagy a „Kányavári rét” stb.⁴⁶

A kanizsai lakosok által birtokolt és használt földterületekkel kapcsolatban nagyon lényeges kérdés, hogy a lakosok szántói, kertjei és rétjei milyen jogon voltak a kanizsaiaké. Ez azért érdekes, mert a magyarországi társadalmi és joggyakorlatban a mezővárosi lét nagyon eltérő lehetőségeket adott a városlakóknak, illetve a földesuraknak. Ebben az időben a Dél-Dunántúlnál kisebb, alig pár ezres mezővárosaiban megszokott volt, hogy városi önkormányzat szinte alig létezett, s a város semmit nem tudott elérni uraságával szemben, a város igazgatása, adóztatása az erős földesúrtól függött. Az ilyen esetekben a mezővárossá válás elsődleges hordozója az uraság volt, aki igényt tartott arra, hogy saját uradalmi központjában vásárokat tarthasson. Kanizsa oppidum azonban ettől eltérő sajátosságokat mutatott, hiszen itt a városi funkció tradicionális elem volt, senki nem kérdőjelezte meg a város létét, s éppen ezért — nyilván a nagyobb népesség miatt is — szinte mindenben a város volt a kezdeményező. Ez erős alkupozíciót biztosított neki, ugyanis joga volt akár az uralkodóhoz is fordulni jogorvoslatért (mint ahogyan erre majd láthatunk

is példát a későbbiekben). A földhasználat szempontjából mindez több mindent hozott magával. Egyrészt azt, hogy a megszerzett földek tartósan a lakosok kezében maradtak egészen addig, míg az árendát kifizették érte. Másrészt — éppen az előzőkben leírtak miatt — egy sajátos, pontosan nehezen definiálható szokásjogi rendszer is együtt élt a földhasználattal: amíg a város megváltotta magát, addig belső ügyeinek nagy részét önmaga intézhette. Harmadrészt viszont az új földek megszerzése, a földesúri tulajdonban lévő berek ügye mindig kemény harcot jelentett a mezővárosi lakosok és az uraság között.

A fenti adatok azokat a földeket tartalmazták, amelyek a lakosságnak úrbéres jogon adattak meg. Emellett azonban Kanizsa gazdáinak lehetősége volt egyéb, kiegészítő jellegű földeket is bérelni a földesúrtól. Egy 1753-ban készült árenda-összeírás alapján lehetőségünk van a nagy- és kiskanizsaiak által a földesúrtól árendált földek viszonylag pontos megítélésére.⁴⁷ Az így bérelt terület szántó és kert volt.

gyok a szélsőségek a szántóföldbérletek vonatkozásában. 1753-ban a földesúrtól a legtöbb szántót a nagykanizsai illetőségű *D. Michael Tax* bérelte, aki ugyan csak 1/8 fundussal rendelkezett, ám mellette 4,75 holdnyi kertet s 10,5 holdnyi szántót bérelt Batthyány gróf urasági földjéből; *Vadász András* mintegy 3/8-ad fundusa mellett 9,5 holdas bérletet vállalt. Az árendált szántók mérete szinte mindig meghaladta a bérelt kertekét; a kivételek között a legkirívóbb *Ferhencz Mihályné* helyzete volt, aki 3 holdas szántója mellett 4 hold kertbérlettel rendelkezett.

Kiskanizsán a nagykanizsai sokszínűséggel szemben inkább a homogenitás jellemezte a földbérleteket. Itt a gazdák 80%-a rendelkezett szántóföldbérlettel, s átlagban 3 holdas bérelt földek alakultak ki. Itt kisebbek a szélsőségek: a legnagyobb szántóbérlet 6,5 hold volt. A 6 holdas földterület az ország más vidékein — figyelembe véve a korabeli magyar viszonyokat — nagyjából megfelelt egy negyedtelkes jobbágy szántóföldjének. Ugyanakkor Kiskanizsán kisebbek a kertbérletek, valószínűleg kisebb

	<i>A gazdák száma</i>	<i>Szántóbérlettel rendelkezik (fő)</i>	<i>Egy gazdára jutó szántó nagysága (hold)</i>	<i>Az átlagtól való eltérés pozitív irányba</i>	<i>A gazdák közül nem rendelkező szántó árendával</i>
Nagykanizsa	375	274	2,8	7,2	27%
Kiskanizsa	199	158	3,0	3,5	21%
<i>Összesen</i>	<i>574</i>	<i>432</i>			

Néhány lényeges következtésre mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. A nagykanizsai népesség esetében igen jelentős a szántóföldet bérlők aránya (az összlakosságból 73%), így egyértelmű, hogy ebben a korszakban a városi népesség még igencsak ráutalt volt a mezőgazdasági termelésre. Tudjuk persze, hogy ez nem magyarországi specialitás. *Paul Bairoch* a praeindusztriális gazdaságok és társadalmak természetes sajátosságának tartja az urbánus populáció agrártermelési vonásait.⁴⁸ Másrészt a nagykanizsai népességben belül nyilván folyamatosan erősödött az iparúzési és kereskedési hajlam, ugyanis adataink szerint 101 olyan gazda (lakos) van a városrészben, aki nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Ez nem zárja ki azt, hogy saját fundusán kerti növényeket, zöldségfélét, gyümölcsöt ne termeljen, avagy kisállatot ne tartson. A népességnek ez a része egészen biztosan ipari, kereskedelmi, kiegészítő vagy segédmunkából, esetleg hivatalnokai, tisztviselői tevékenységéből, vagy egyéb szolgáltatási tevékenységből tartotta fenn magát, családját. Harmadrészt pedig — lehet hogy éppen a szélesebb belső piac, a megindult specializáció eredményeként — szemmel láthatóan na-

volt ennek az ágazatnak a jelentősége a mezőgazdasági termelésben. Lényegesnek tartjuk viszont, hogy a kiskanizsaiak árendált szántóinak magasabb aránya szoros kapcsolatban állt kisebb úrbéri illetékességükkel. A bérelt földek minden bizonnyal javítottak termelési lehetőségeiken, hiszen a gazdánkénti 3 hold többlet már a megélhetést is biztosíthatta.

Megvizsgáltuk az adatok tükrében azt is, hogy fundusaik alapján milyen társadalmi rétegződés bontakozik ki.⁴⁹

Nagykanizsa adatsorainál a százalékos kimutatások nem tartalmazzák azt a 12 embert, akinek semmiféle belső fundusa nem volt a 18. század közepén, valószínűleg egyszerű házatlan zselléreként van szó. A két városrész fundusainak összehasonlításából látható, hogy Kiskanizsán nagyobbak a belső telkek, ugyanakkor a nagyobb fundussal rendelkezők is többen voltak. A másik végtet az a mindössze 13%-nyi gazda adja, akinek 1/8-nyi vagy annál is kisebb telke volt. Ezzel szemben Nagykanizsán kisebb belső telkek alakultak ki (talán éppen azért, mert kétszer annyian éltek ott), s lényegesen kevesebben voltak, akiknek viszonylag nagy fun-

A fundus mérete	Nagykanizsa		Kiskanizsa	
	Fő	Százaléka a gazdáknak	Fő	Százaléka a gazdáknak
1/8 vagy annál kisebb	102	28	26	13
2/8 fundus	81	22	46	23
3/8 fundus	65	18	57	29
4/8 fundus	42	11	30	15
5/8—8/8 fundus	60	16	33	17
9/8 vagy annál nagyobb	7	2	6	3

dusuk volt. Arra is utalnunk kell, hogy a magyarországi jogszokások szerint az 1/8-nyi, vagy annál kisebb fundussal rendelkező lakos már házas zselérnek minősült. Világosan látszik, hogy a házhelylyel rendelkezők közül Nagykanizsán igen magas az ilyen kis területtel rendelkezők aránya.

2. Az úrbéri szerződések

Kanizsa város lakosságának jogállását, termelési lehetőségeit, s ebből következően szolgáltatási kötelezettségeit a mindenkori földesúrral kötött ún. úrbéri szerződés határozta meg. Tudjuk, hogy már a Gracich-korban is kötöttek ilyen kontraktust. 1713. január 1-jén kelt az az irat, amely egy éves időtartamra rögzítette a város kötelezettségeit.⁵⁰ A szerződés szerint — nyilván a jövevények, betelepítendő egységes kezelése érdekében — egy egész házhoz 24 hold szántó jár, s ezután évi 4 forint cenzust kell fizetni. A házhelyhez kert is jár, amely után az árenda 9 krajcár. Ugyanakkor a nehézségek miatt a város számára három évre elengedték az adót. Ha a városban megbírságnak valakit, akkor a bírságpénz fele az uraságot illeti, másik fele pedig a várost. A város kötelezettségei között említették meg ugyanakkor azt, hogy egy kórházat fenn kell tartania.

A Szapáry-korszakban is keletkezett egy szerződés, amely egy 1787-ben keletkezett peres ügyvel kapcsolatban maradt fenn. A jogeset dokumentumában hivatkozásképpen leírják a város és báró Szapáry István 1731-ben kötött megegyezését.⁵¹ Világosan utal az irat arra, hogy az előző évi szerződés nagy részét továbbra is életben tartják. Ez bizonyítja azt, hogy a város és a földesúr minden évben megpróbálkozott a szerződés megújításával. 1731-re viszont kibővültek az ekkorra már megnagyobodott Kanizsa város kötelezettségei. Árendaképpen évi 700 forintot voltak kötelesek fizetni. A korabeli mezővárosokban a kocsmá, a vendégfogadó, s egyéb regále-jogok hasznosítása komoly jövedelemforrás volt. Ebben a szerződésben rögzítették, hogy a kocsmáltatás joga a földesúrnak, de Szent Mi-

hálytól karácsonyig a városi lakosok borát is ki lehet mérni. Előírták, hogy kukoricából kilencedet kell adni; a vadászat, a halászat joga az uraságé; a péknek először a földesúr lisztjéből kell kenyeret sütnie. Már ekkor felmerült az ún. Kerekes-rét hasznosítása, de ekkor még a felek úgy határoztak, hogy az ott folyó szénakaszálás joga az uraságé, akárcsak a Szentmiklósi-réten. Mindezek az elemek arra utalnak, hogy az 1730-as évekre a szokásjogi rendszer helyébe lassan-lassan a világosan definiált úrbéri kontraktus került, jogilag tehát kezdtek rendeződni a földesúr és a városi lakosság kapcsolatai.

Az 1750-es évekre — már a Batthyány-korban — még inkább tisztázódtak a szerződések, még több területen szabályozták pontosan a város és a földesúr kapcsolatát. A folyamatosságot jelzi, hogy az úrbéri szerződések szövegszerkezete megmaradt, ami azt tükrözi, hogy Batthyány Lajos gróf nem akarta fenekestül felfordítani a város addigi szokásait, társadalmi és gazdasági rendjét. Az 1753. januárjában kelt úrbéri szerződés⁵² szerint a városnak 1600 forint árendát kell fizetnie egy évben, ám az összegű fizetés azt is jelentette, hogy a város az összeget lakosok szerint saját maga osztja el, vélhetően — későbbi kontraktusok megjegyzései erre utalnak — a vagyon arányában. Egy mellékletben pontosan meghatározták, hogy „...házi fundusoktól, belső és külső kertektől, földektől és rétektől tartozott a Város fizetni”. Ez az 1600 forint pontosan 900 forintra több, mint a korábbi szerződésekben rögzített 700 forint, vagyis a város sokáig rendkívül kedvező pozícióban élhetett. A városban élő zsellérek évente két nap robotot teljesítenek (ami egyáltalán nem sok, ha az 1767. évi Mária Terézia-féle Urbáriumra gondolunk, ahol 12 napban határozták ezt meg); ennek a zselléri robotnak pénzben mért értékét mintegy 150 forintra becsülték. A városi népesség, illetve a gazdák számának növekedése megnövelte a lakosság állattartási legelőszükségletét. A szerződés szerint a kerekesi, a péterfai és a bilkei pusztákban Nagy- és Kiskanizsa gazdái szabadon legeltethettek, ám kikötötte a szerződés, hogy ugyanott a sertések makkoltatása és a faizás

továbbra is a földesúr monopóliuma. A legeltetés után járó cenzust 400 forintra becsülték. A kilenced adásából származó jövedelmet, amely minden termékre vonatkozott, 1753-ban 700 forintra taksálták.

A kocsmáltatásra vonatkozóan alapvetően a Szapáry-féle szerződés volt érvényben (ez pedig az országos jogszokásokhoz igazodott): azaz a körülbelül három hónapos, városiak által történő borárulatás. Ám az iratokból az is kiderül, hogy a szokásjogot a városiak gyakran megsértették, s akkor is árultak bort, amikor csak az uraságnak lett volna szabad. A szerződés 6. pontja a földesúr ez ügyben keletkezett, mintegy évi 150 forintra rúgó kárának megszüntetését javallja. Azt is leírták ugyanakkor, hogy idegen borok is előfordulnak a városban, sőt olyanok is árulnak borokat, „...kiknek Szőlejek nincsen”. Az italméréssel kapcsolatban a 8. pontban azt rögzítették, hogy a „...mesterséggel készített Italokat, Sört tudniillik, égett Bort és akár minemő Pálinkát árulni a Parasztoknak tilalmas”, ez a földesúr joga.⁵³ Volt már mézárszék is a városban, de annak anyagi hasznát kizárólag a földesúr élvezhette (a bérlőn kívül). A pékek számára is maradt a régi szabály, akárcsak a vadászatra, halászatra vonatkozóan. Újszerű volt viszont annak kimondása, hogy a boltokból és a kereskedelemről származó haszon a földesúré; a telkek eladásából vagy pedig bérbeadásából az uraságnak tizedrészt jár, az ebből származó éves földesúri bevételt 207 forintra kalkulálták; a caducitások az uraságra szállnak; az új házak tulajdonjogát igazolni kell; súlyosabb büntetést csak az uraság szabhat ki; a vásárok jövedelme a földesúré, de a hídpénzt a város szedheti. Kanizsa város tisztségviselőit továbbra is a város választja, ám a földesúrnak megerősítési, vagyis egyetértési joga van.

Ezek voltak azok a szabályok, amelyeket az úrbéri szerződés rögzített, az ebből várható földesúri bevétel mintegy 3600 forintnyi összeg volt.⁵⁴ De emellett ott voltak azok a beneficiumok is, amelyeket a földesúr a maga akaratából átengedett a városi népességnek, s amiért azok fizettek vagy szolgáltak. 1753-ban a két városrészben összesen 780 ház volt a lakosok kezén, s ezek után fejenként 1 forintot fizettek. A földesúr átengedett a városiaknak 3017 hold szántóföldet, 468 hold rétet, vagyis összesen 3485 holdnyi területet, amiért holdanként 3,5 napi gyalogrobotot vállaltak a lakosok, ez pénzre átszámítva 2032 forintnyi összeget tett ki. Ugyanez a teher a zsellérektől 200 forintnyi volt. Az átengedett irtásrétek után 40 forint cenzust kellett fizetni. Ehhez jött még az az újabb ötlet, hogy „Minden Házal bíró Gazda tartozzék Urbarialis Regulatio szerint 18 nap gyalog szolgálni vagy azokat 10 krajcárónként megváltani”, s ebből 2250 forintos jövedelme lenne a grófnak. A kilenceddel, s néhány itt fel nem

sorolt aprósággal egyetemben ez 6202 forintos évi bevételt biztosított az uraságnak.⁵⁵

Hangsúlyozzuk azonban, hogy nagyon sokan próbálták már úgy értékelni Kanizsa város és a Batthyány grófok kapcsolatát, miszerint az folyamatos harc volt „valamiért” (földért, erőforrásért stb.). A valóság az, hogy az 1753. évi szerződésnek már a létrejötte is egészen mást mutat. A fenti 6202 forintos urasági bevétel kikalkulálásakor számba vették azt is, hogy a város milyen jövedelmeket tud termelni, s nagyjából elfelezték a bevételeket. Így figyelembe vették azt, hogy a városnak a „Négy Capitalis Vásárbul” legalább 800 forint, a hídpénzből 200 forint, a legeltetési jog átengedéséből 400 forint, a kereskedő zsidóktól 456 forint; a vendégfogadók bevételeiből 300 forint, az „Oskolabéli Ifjúságnak” fogyasztásából 300 forint jövedelme van, s ehhez hozzászámítva még néhány kisebb tételt, körülbelül ugyanakkora jövedelmet kaptak, mint amekkorát a gróf számításba vett.⁵⁶ Vagyis a város és földesúr között a jövedelmek elosztásánál a vertikális rendszer mellett egyfajta reciprocitív (kölcsonosság) kapcsolatot is megfigyelhetünk.

3. Termelés és gazdálkodás a 18. század közepén

A természetföldrajzi adottságok később is meghatározták a kanizsai mezőgazdaság rendszerét. Nagyon lényeges azt megállapítani, hogy a nagybirtokrendszeren belül az uradalmi termelés szorosan illeszkedett a paraszti gazdaság működéséhez, a két üzemforma egymást feltételezte s kiegészítette. A kanizsai uradalom Batthyány-kézbe kerülése a földbirtokszerkezeten túl a gazdálkodás utókori megítélésében is segítséget tud nyújtani, hiszen az uradalom irányítása viszonylag pontos bürokratikus szabályokon alapult, s az így keletkezett forrásanyag, ha töredékesen is, de alkalmas arra, hogy segítségével a század közepi mezőgazdasági állapot legfontosabb jellemzőit megrajzoljuk.

a) A szántóföldi növénytermesztés

A 18. század közepén egyre jelentősebb majorsági termelés bontakozott ki a kanizsai uradalom területén. Ugyanakkor az uradalom termelési-üzemi gyakorlata elvált attól, ahogyan a földesúr Kanizsát mint mezővárost kezelte. Kanizsának a nagyrészt még mindig posványos területe nem tette lehetővé a kiterjedt majorsági gazdálkodást, így nem véletlen, hogy a földesúr — a fentebb már jelzett módon — kiarendálta saját területeit. Ezzel szemben viszont az uradalomhoz tartozó falvak mindegyikében s az eléggé nagy kiterjedésű allodiális praediumokon egyre szélesebb urasági gazdálkodást lehet megfigyelni.

A kanizsai uradalom majorsági termelésének eredményei 1748-ban⁵⁷

	Búza (kereszt)	Rozs (kereszt)	Árpa (kereszt)	Zab (kereszt)
Nagykanizsa város pajtája melletti tagban	323	—	—	—
Ugyanott a Lóheres kertben	—	—	20	—
Homokkomáromi mezőn	187	446	56	282
Szeptekesi mezőn	528	223	108	—
Mántai pusztán	—	224	—	—
Mikefai pusztán	—	—	—	220
Ugyanott az angliai zab	—	—	—	50
Alsó-Almaszegi pusztán	—	—	—	112
Összesen	1038	493	184	664

A táblázatból néhány következtetés levonható. Látható, hogy a majorsági termelésben a hagyományos őszi növények mellé lassan beépültek a tavasziak, ami önmagában nem jelenti a mindenhol meglévő három nyomásos szisztéma elterjedését. Arra mindenesetre utal, hogy itt már egy fejlettebb szántóföldi gazdálkodási rendszer kezdett kibontakozni. Egyértelmű, hogy a majorsági árutertermelés termékszerkezetének kialakítása során messzemenően figyelembe vették a piaci igényeket, amelynek tipikus jellemzője volt a feudalizmus utolsó 150 éve alatt, hogy a búza egyre inkább uralkodó szerepet játszott a piacon, s egyre inkább kiszorította onnan a rozst és a kétszerest.⁵⁸ S ez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az osztrák urbánus és egyben az állami kereslet is a tiszta búza (*triticum purum*) szerepét értékelte fel, márpedig közismert, hogy ebben az időben Kanizsa városa kifejezetten jó kereskedelmi pozíciókkal rendelkezett. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a búza össztermése már mintegy 10%-kal meghaladta a rozs termését. Egy tisztartói levélből tudjuk azt, hogy a búza ára tartósan magasabb volt a század közepén, mint a rozsé. Egy pozsonyi mérő búzáért ekkor 1 forint 20 krajcárt, míg a rozs mérőjéért csak 80 krajcárt adtak, de az árpa 75 és a zab 60 krajcáros ára még a rozsnál is alacsonyabb. Hozzá kell még tennünk, hogy a búza és a rozs közötti arányok nemcsak 1748-ra jellemzőek, hiszen egy évvel később a majorsági termelésben 1052 köbölnyi búzát és ugyanakkor csak 861 köbölnyi rozst takarítottak be.⁵⁹

De az is feltűnő, hogy a gabonafélék közül jelentős árpa- és zabtermeléssel is foglalkoztak. Nem tudjuk a két növény pontos felhasználását, de feltehetjük, hogy az árpatermelést a kanizsai városközpontban hamar megjelenő két sörház (sörfőzde) kereslete, valamint a majorsági állatállomány szapo-

rodása ösztönözhetette leginkább. A zabnál már nem ennyire egyértelmű a helyzet, hiszen a zab termelésének gyors terjedése szinte az egész Dunántúlon kortünet volt ebben az időben, néha még a búzatermés nagyságát is felülmúlta. Ehhez a relatíve jelentős birodalmi-állami kereslet növekedése adta meg a lökést, hiszen a meg-megújuló háborúk kiváltotta kereslet szinte állandóan jelen volt, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a hazai termelési gyakorlatba is egyre nagyobb arányban illeszkedett be a lóhasználat. A ló közönségesen négyszer gyorsabb volt, mint az ökör, s kétszer akkora szántási mélységet ért el, így nem véletlen, hogy a földesúri gazdaságokban gyorsan terjedt a használata.⁶⁰ Volt azonban egy akadálya a terjedésnek, mégpedig a téli takarmányszükséglet, s a vele szorosan összefüggő istállózás kérdése. Nagyon érdekes, hogy a kanizsai uradalomban már kísérleteztek olyan új növényekkel, amelyekkel ezt a problémát valamiképpen meg lehetett oldani. Erre utal a táblázatban szereplő „angliai zab”, amely — ismerve a korabeli névadási gyakorlatot — egészen biztosan egy külföldről behozott gabonafajta itteni termelését jelenti. Szintén lényeges elem az újdonságok között, hogy a szövegben megemlítenek egy „lóheres mező”-t is, amely pedig olyan földdarabra utal, ahol már ezt a kifejezetten modernnek számító pillangós növényt termesztették, megoldva az istállózó tartás téli nehézségét. Egyéb forrásból tudjuk, hogy a majorságban termeltek kukoricát is, de kizárólag házi szükségletre, főleg a „sváb marhára”.

Az uradalom majorsági termelése 1748-ban 2779 kereszt gabona volt. Az űrmértékre való átszámításhoz pontos meghatározásunk nincsen, ahhoz vagy a próbacseplés (*Probdreschung*), vagy a végső cséplési eredmények ismeretére lenne szükségünk. A 18. század közepe felé a gödöllői Grassalkovich-

uradalomban egy kereszt gabona 1,5-2 pozsonyi mérő gabonát adott, s ez a viszonylag tág arány több majorságra is jellemző volt.⁶¹ Ezt támasztják alá a Vas megyei Batthyány-uradalmaknak a — Zimányi Vera által 1964-ben közzétett — termés-eredmény-kimutatásai is.⁶² A 17–18. században — meglehetősen állandósággal — egy elvetett mag 4-6-szoros termést hozott a körmendi, a nádasdi, a szecsődi és ludwighofi majorban. Az 1750-es évből megmaradt Füzik Mihály tisztartó kimutatása, amelyből megtudjuk, hogy a 63 köblös búzavetés a majorságban mintegy 340 köblös hozamot biztosított,⁶³ vagyis egy elvetett mag Nagy-és Kiskanizsa határában 5,4 szemet hozott. Az analógiák és a megmaradt kútfők alapján nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a kanizsai uradalomban mintegy 2800 keresztnyi gabonatermés körülbelül 5000 pozsonyi mérős, vagyis kb. 300 000 liternyi gabonatermést adhatott. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ennek a mennyiségnek nem egészen 12%-át termelték csak a kanizsai határban, a többit a kisebb falvak és puszták területén. Még megjegyezzük, hogy egy tisztartói jelentés szerint a kanizsai uradalommal szomszédos homokkomáromi domínium a még a kanizsainál is kedvezőtlenebb talajadottságok mellett csak rozst és zabot termelt.

A kanizsai uradalom területén a majorsági gabonatermelés össztermékmennyiségét tekintve messze elmaradt a város és a falvak termelésétől. Ugyanaból az évből, amelyből a majorsági terménység egészét megbecsültük, megmaradt a kilenced- és tizedbeadást kimutató tabella is.

Az adatok szerint 1748-ban a kanizsai és homokkomáromi uradalomban az úrbéres népesség által megtermelt gabonamennyiség hozzávetőlegesen az összesített adatok tízszere, vagyis 23 200 kereszt gabona lehetett. Ez a mennyiség több mint nyolcszorosa volt a majorságban megtermeltnek, ami világosan mutatja, hogy a szántóföldi növénytermesztésen belül a gabonatermelés ágazata alapvetően a paraszti népesség létfenntartása miatt volt fontos, a termelés piaci hányada meglehetősen csekély lehetett az összterméken belül.

A korabeli magyarországi gazdasági gyakorlat tükröződik a természerkezetben is. A sovány, homokos-vizenyős talajon a parasztság, a mezővárosi népesség azt a növényt termelte, amely a legjobban igazodott a talajadottságokhoz, s amely a gyenge földön is megtermelt. Nem véletlen, hogy mind Nagykanizsán, mind Kiskanizsán, de a tágabb uradalmi településeken is a rozs termelése mindenhol megelőzi a búzáét, vagyis fordított kép mutatkozik, mint a majorsági természerkezetben. Nagykanizsán a búzatermés aránya 30%-ot, míg Kiskanizsán 26%-ot tett ki mindössze. Az egész uradalom területén Nagykanizsán volt a legmagasabb arányú a búzatermelés a lakosság körében. Az is szembetűnő, hogy a gabonaneműeken belül a takarmánynövények termelése a lakosság részéről nem járt túl nagy sikerrel. Ezt bizonyítja, hogy a zabtermés még csaknem negyedrésze volt a rozstermésnek, de az árpával alig-alig foglalkoztak az uradalomban a lakosok. Ugyanakkor az is következik mindebből, hogy az uradalomban jelentkező évi

A kanizsai uradalom népességének kilenced- vagy tizedszolgáltatása 1748-ban

	Búza (kereszt)	Rosz (kereszt)	Árpa (kereszt)	Zab (kereszt)
Nagykanizsán kilenced	175	357	—	37
Kiskanizsán tized	116	322	—	4
Szeptneken tized	200	232	32	93
Fityeházán tized	—	28	—	—
Sormáson tized	77	82	5	49
Esztrengnyén tized	55	81	1	38
Homokkomáromban tized	—	11	—	—
Szentmiklóson tized	—	61	—	21
Long Vizen tized	—	49	—	26
Frau Vizen tized	—	48	2	27
Obornakon tized	17	—	—	3
Szigárcsi pusztán tized	—	—	—	39
Összesen	626	1294	43	357

mintegy 3570 keresztnyi zabtermelés egész biztosan a lakosok között is terjedő lóállomány fenntartására kellett. S végül meg kell jegyeznünk azt is, hogy a mintegy kétszer annyi nagykanizsai gazda alig termelt több gabonát, mint a fele annyi kiskanizsai, pedig nagyobb szántóföldekkel rendelkeztek.

Az mindenesetre tény, hogy Kanizsa lakossága kilencedként, illetve tizedként 1011 kereszt gabonát szolgáltatott be, vagyis 1748-ban mintegy 10 110 keresztnyi gabonatermésük volt. Ez úrmértékben kifejezve — az előzőekben használt átszámítási kulccsal — mintegy 20 220 pozsonyi mérőnyi gabonát jelent. Mivel a város lakóinak meglehetősen kicsi volt az egy főre jutó szántóterülete, így valószínűleg joggal feltehetjük, hogy elsődlegesen önfogyasztásra termeltek gabonát. A 20 220 pozsonyi mérő gabona mintegy 1 260 000 liternek felel meg, amely a mintegy 3500 fős lakosságnak fejenként 360 liter gabonát jelent, egy négy fős családra tehát évi 1440 liternyi terméket. Ez oly kevés, hogy a szaporodó lélekszámú város vélhetően rászorult a környék mezőgazdasági terméktöbbletére, vagyis felvásárló piacként jelent meg a környékbéli települések számára, arról nem is beszélve, hogy a népesség megélhetése érdekében egyéb tevékenységeket is folytatnia kellett.

Ugyanakkor mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az 1748. év nem lehetett kiemelkedően jó termőév Kanizsa határában, mivel tudunk ennél jobb és rosszabb terméseredményekről is.

*Kanizsa népességének gabonatermés-eredményei
1747—1750 között
a termés 1/10-ed részében kifejezve (keresztben)⁶⁵*

	Búza	Rozs	Árpa	Zab
1747	239	693	8	100
1748	291	679	—	41
1749	317	713	1	74
1750	292	496	2	35

A gabonatermés ingadozásai elég jelentősek voltak. A legjobb termőév az 1749. év volt, amikor is — tizedtermést figyelembe véve — 11 050 kereszt gabonához jutott a lakosság, míg a legrosszabb év az 1750. év volt, amikor mindössze 8250 keresztnyi termése maradt az adózóknak. A két szélső érték

között mintegy 30%-os különbség van, amely nagyjából megfelel a korabeli általános gyakorlatnak. A kanizsai mérhető értékek szoros kapcsolatot mutatnak a homokkomáromi uradalom terméseredményeivel: amikor Kanizsán több gabona termelt, akkor ehhez hasonló eredmény mutatkozik az uradalom többi részén is, és ez kisebb termés esetén is így volt. Mindebből következik, hogy inkább a szélesebben ható klimatikus tényezők, s nem az emberi erőfeszítés, avagy a humán erőforrás gyatrasága okozhatta a korabeli termésingadozásokat. A szaporodó városi és uradalmi népesség folyamatosan növekedő összkibocsátást produkált. Erre utalhat az, hogy pár évvel később, 1753-ban ekkorra jelentős méretű bérelt földekkel kiegészítve a város népessége már több mint 15 000 keresztnyi termést ért el.⁶⁶ Mindegyik növényfajta termésmennyisége emelkedett, közülük legdinamikusabban a zabé és az árpáé, e két utóbbi növény aránya az összmennyiségben belül már elérte a 20%-ot.

b) Az állattartás

Gyér forrásainkból az uradalom állattartása is megítélhető. A földesúri állattartáson belül legfontosabbnak a szarvasmarhatartás tűnik.

Az 1748. évi tisztartói jelentés szerint 190 szarvasmarhát lehet találni a két uradalom területén, ebből a kanizsai uradalomban 107-et. Ez azonban csak ideiglenes állapotnak tekinthető. Ennek egyik lényeges oka, hogy a magyarországi Batthyány-uradalmak között sajátos üzemszervezeti és munkamegosztási rendszer alakult ki erre az időre. Lényege az volt, hogy mind a szántóföldi növénytermelés, mind az állattartás szempontjából igyekeztek kihasználni az eltérő adottságú uradalmak gazdasági lehetőségeit. Ez az állattartás szempontjából azt hozta magával, hogy az állatokat — főleg az eladás előtti hízalási korszakokban — oda hajtották, ahol a legtöbb szabad legelőt lehetett találni. Esetünkben Kanizsáról a Baranyai megyei Sellye központú uradalom legelőire vitték az állatokat, s az odahajtott szarvasmarhákat is beszámítva a kanizsai és homokkomáromi uradalmakban már nem 190, hanem 237 állatot lehetett találni.⁶⁶ A kor szokásainak megfelelően csak az ökröket küldték tovább, a teheneket nem lehetett nagy távolságra hajtani. Külön érdekessége az összeírásnak, hogy Kani-

*Szarvasmarhák száma 1748-ban
a kanizsai és a homokkomáromi uradalomban⁶⁷*

	Bika	Tehén	Üsző	Bikaborjú
Kanizsai uradalom	2	80	17	80
Homokkomáromi uradalom	2	60	15	6
Összesen	4	140	32	14

zán „svájcériáról” beszél. A „svájcéria” meglehetősen szokatlan a 18. század közepe előtt Magyarországon, hiszen a jelesebb állományokat inkább csak az 1780-as évektől telepítették az országba. Ám vélhetően nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy Kanizsa városának viszonylag jelentős, mintegy 3500 fős fogyasztóközönsége már elegendő keresletet biztosított az urasági tehenészet számára. A téli takarmányt a megtermelt lóhere, valamint a kaszálókról betakarított széna és sarjú jelentette, utóbbiak mennyisége 1756-ban összesen 108 szekérnyi volt.⁶⁹ Meg kell említenünk a sváb marhák számára termelt kukoricamennyiséget is. Az urasági konvenciók deputátumjegyzékéből tudjuk, hogy a svájcériával külön ember foglalkozott, az úgynevezett „svaiczter gulás”.

A 18. század közepére vonatkozóan vannak adataink a városi népesség állatállományáról is. 1746/47-ben — amikor is Kanizsán 470 olyan ember élt, akinek háza volt, s aki az évi 4 forintos házadót fizette — 410 jármos marhája volt a gazdáknak, 436 tehene és 276 növendékállata.⁷⁰ Két évvel később, 1750-ben 239 olyan gazda volt a két városrészben, akiknek 2 vagy annál több igás állata volt. Mindebből az a lényeges, hogy feltehető a gazdánkénti egy ökör—egy tehén állomány nagyság. Nyilvánvalóan a szarvasmarha-állomány továbbszaporodott, s annak sajátos vegetációs rendszere hasonló mértékben szaporította a hím- és a nőstényállományt, s ebből távolabbi következtetések is adódnak. Mivel ebben a korszakban teheneket szántóföldi termelésre nemigen használtak, a szarvasmarha-állomány a városi népesség számára meghatározó tejfogyasztást, illetve szélesebb értelemben vett tejtermékfogyasztást jelenthet. A város nyilvánvalóan nem volt alkalmas az egy gazda kezében lévő nagy tömegű állatállomány városon belüli elhelyezésére, ugyanakkor a településrend megfelelt az utcára merőlegesen néző porták mögötti nagyállattartás biztosítására, így valószínűsíthetjük, hogy a fenti szarvasmarha-állomány gazdánkénti eloszlása esetében nagy koncentráció nem alakulhatott ki.

A 18. század közepétől a nyugat-magyarországi területeken, a Duna-parti, viszonylag jó szállítási kapacitásokkal rendelkező vidékeken szinte folyamatosan emelkedett a juhtartás jelentősége. A kanizsai uradalomban 1748-ban a földesúr kezén 301 juh volt, s ehhez hozzászámíthatjuk a szepetneki mezőn lévő 298, valamint a homokkomáromi vidéken található 300 darabot, s így együttesen 933 juh volt a két uradalomban.⁷¹ A kanizsai állományban a 301-ből 296 ürű, illetve 5 hím állat található, ám minden bizonnyal az egy tagban lévő uradalomban egységesen kezelték az állományt. A gyapjút piaci eladásra szánták, de a tevékenységet végül is nem házi kezelésben folytatták, hanem kiarendálták, ép-

pen ezért külön juhászt nem kellett foglalkoztatni és fizetni. Egy fennmaradt szerződésből megítélhető az árenda módja is.⁷² 1758 és 1761 között az uradalom *Gerencsér János* birkással kötött szerződést, aki összesen 505 darab állatot vett át bérletbe. A kontraktus pontosan előírta a kötelezettségeket is: a birkásnak évi 328 forintot kellett fizetni, a szókásoknak megfelelően negyedévi, 82 forintos bontásban, s ugyanakkor ő maga gondoskodott bojtárjai eltartásáról. A birkatartáshoz az infrastruktúrális feltételeket a földesúr biztosította: átadta a legelőket, a téli tartáshoz 100 birkánként 4 szekér szénát és sarjút adott, lehetővé tette a szóást, de kikötötte, hogy a birkatrágyát kizárólagosan az uradalom használhatja fel. Az árendás kapott még az ottani megélhetésre évi 20 pozsonyi mérő rozsot, 12 pozsonyi mérő búzát, 2 akó bort, valamint saját használatra 3 holdnyi területet, ahol szabadon folytathatott szántóföldi gazdálkodást, termékmennyiségéből kilencedet vagy tizedet nem kellett fizetnie. Az 18. század közepi birkaállományban nem tudunk nemes fajtákról, minden bizonnyal az országos gyakorlatnak megfelelően a durva gyapjas rackát tartották itt is.

Az uradalomban foglalkoztak lótartással is, ám ennek minimális volt a nagyságrendje; 1748-ban 5, 1753-ban már csak 2 ló volt.⁷³ Mivel külön lovászt tartottak, így vélhetően az intézői, illetve az alkalmankénti grófi látogatás közlekedési eszközigényét elégítették ki. Mindebből viszont az is következik, hogy a majorsági zabtermelés minimális mérete ehhez az alacsony állományhoz igazodott. Sertéstartással is foglalkoztak a 18. század közepén a majorságban, hiszen a konvenciók listán szerepel egy kanász három bojtárral, de az állomány nagyságát nem ismerjük. Ehhez hasonlóan az esetleges ház körüli kisállattartásról sincs információnk.

c) Szőlészet-borászat

A táji adottságokból következően Kanizsa bortermelési lehetőségei nem voltak túl jók. Bár voltak napsütötte domboldalok az észak-déli lejtőkön, a homokos talaj nem kedvezett ennek az ágazatnak. A népesség mégis igyekezett — ahol csak lehetett — szőlőt telepíteni, hiszen egyrészt a szőlőhöz viszonylag kedvező jogi adottságok kapcsolódtak, másrészt a mocsár szagú poshadt víz nagy mennyiségű és tömeges fogyasztása országszerte riasztotta az embereket. A kanizsai uradalomban a majorságban belül is foglalkoztak szőlészettel és borászattal, ám nem túlságosan kiterjedt formában. Az országos gyakorlat is azt mutatta, hogy a majorsági szőlőtermelés nem igazából kifizetődő termelési forma, helyette inkább a kiarendált, vagy pedig a hegyvámos-dézmás megoldás terjedt el.⁷⁴ Az uradalmi falvak közül is csak Szepetneken foglalkoztak

szőlőtermeléssel. 1752-ben Nagykanizsán a majorsági termelésből 335 akó termék származott, ezzel szemben hegyvámként és dézsmaként 1476 akót sajátíthatott el a földesúr.⁷⁵ Ugyanekkor Szeptenken 181 akós termést őriztek az urasági pincében, amely összesen 1993 akónyi bort jelentett az uraságnak. Mindebből megközelítően megítélhető a lakosság borkészlete is, hiszen a dézsmás és hegyvámosság jellegű mennyiségnek hozzávetőlegesen az ötszöröse lehetett a lakosság termése. Az uradalmi népesség tehát mintegy 7400 akónyi bort készíthetett, amiből saját fogyasztásra és piaci kiárusításra 5900 akó juthatott. A minőség azonban tartósan gyenge volt, amire mind a deskriptív statisztikai irodalom megjegyzései, mind elszórt levéltári adatok is egyértelműen utalnak: így például egy későbbi, 1803-ból származó forrás megemlíti, hogy a vörösborokat és a csemegeborokat kénytelenek voltak összekeverni, hogy valamilyen elfogadható minőséget kapjanak.⁷⁶

A már korábban bemutatott századközepe úrbéri szerződés rögzítette a szeptember végétől karácsonyig tartó lakossági borárulás lehetőségét, az év további kilenc hónapos részében a földesúr adhatta el saját borát. Tudjuk például, hogy 1753-ban a földesúri kézben lévő nagykanizsai korcsmákban 851 akót, a kiskanizsai korcsmákban 41 akónyi adtak el, míg az egész uradalomban — beleértve a két kanizsai városrészt is — 1250 akót. A bormennyiség kicsiny hányadát az uradalmi alkalmazottak kapták, 1750-ben a deputátumként adott mennyiség 20 akónyi volt. Valószínűleg jól jövedelmezett a boreladás, amit abból lehet sejteni, hogy az uradalom is vásárolt bort a lakosságtól, hogy aztán tovább adhassa: így például 1748-ban az 1019 akós bevétel mellé még 496 akónyi vett.⁷⁷ Az uradalmi pincékben a bor tartósításával, kezelésével a kulcsár foglalkozott.

d) Erdőgazdálkodás, erdőélés

Az uradalom területének bemutatásakor rámutatunk, hogy a 18. század közepén a határ túlnyomó része még erdő és mocsár volt. Az erdő a korabeli népesség számára a megélhetés igen komoly feltételeit biztosította. A fa még mindig univerzális alapanyag volt, a házépítéstől a ház berendezésén keresztül az ipari termelőeszközökig szinte minden fából készült, nem is beszélve a fáról mint tüzelőről. Nem véletlen, hogy a 18. században már megjelentek olyan állami rendelkezések, amelyek az ország egyre ritkuló erdőállományának a védelmét voltak hivatva biztosítani. A kanizsai uradalomban a faizási jog olyan jog volt, amelyet a város a földesúrral szemben hosszú távon magának tudott fenntartani. Már 1731-ben Szapáry Miklós özvegyével szemben elérték, hogy a bérbe vett Bilke, Ke-

rekes és Péterfa pusztákon a legeltetés mellett szabad faizási joguk is legyen.⁷⁸ (Vélhetően a szabad faizás ekkor még feltételek nélküli fafelhasználást jelentett.) Ennek megfelelően minden marhával rendelkező városi gazda egy szekér tűzifát termelhetett ki és szállíthatott az udvarába; az ellenőrzés és elosztás már a városi önkormányzat hatásköre volt. Az 1753. évi úrbéri szerződésben is fenn tudták tartani régi jogait, a faizás továbbra is szabad maradt, de kikötötte az uradalom, hogy sövénynek való vesszőt csakis az uradalmi tisztartó engedélyével lehet vágni, s neveltetési célból különösen tilalmazták a nemesebb fafajták, így a tölgy, a bükk és a mogyoróvesszők vágását.⁷⁹ Ezzel szemben viszont adataink vannak arra, hogy a 18. század vége felé a népesség számának emelkedése miatt már csak a szegényeknek engedélyezték a szabad faizást, a többiek számára a favágást, a fahordást feltételekhez kötötték.

Az erdők hasznosításának ennél is több formája volt. A városiak számára a makkoltatás lehetősége sokat jelentett. A Szapáry-időkben a földesúr még magának tartotta fenn a sertésmakkoltatás lehetőségét (nem kizárólagosan Kanizsán volt így, mert tudjuk, hogy a letenyei uradalomban is hasonlóképpen cselekedett), ám ahogyan terjedt a városiak sertéstartása, úgy kellett egyre nagyobb területekre biztosítani e jogot. Az 1753. évi szerződésben a városiak megkapták az általuk használt erdőben a sertésmakkoltatás lehetőségét, a gubacsszedés azonban tilalmazott volt számukra. A méhészkedés a Kanizsa környéki nagyobb erdőben elterjedt tevékenység volt olyannyira, hogy már magának a városnak kellett az erdei méhesekről intézkednie. 1768-ban például kényszerűen elrendelte a városi magisztrátus, hogy a „város erdejében felállított méhesek” elhordását hajtsák végre, mert „...különben az erdőpásztorral felégetteti azokat”.⁸⁰ A vadászati lehetőség a század közepén inkább teher volt a városnak, semmint jövedelemforrás. A szerződésekben a puskás vadászatot tiltották a városiaknak, ám ehhez az is hozzájárult, hogy a város köteles volt hajtókat állítani a vadászathoz. Az elrendelt vadászat fontos tevékenység volt, hiszen a tilalmazás miatt a kártevő vadak elszaporodhattak, s komoly károkat tehettek a szántóföldi terményekben, tehát az intézményesített vadászatra szükség volt. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ez a dél-kelet zalai vidék szinte egybenőtt a belső-somogyi tájjal, amely máig közismerten gazdag vadállományáról. A dúvadak irtásáról végül is az 1773. évi úrbéri szerződésből szerezhetünk információkat, amikor is előírták, hogy a központosított vadászatok alkalmával a városiaknak puskával és hajtó emberekkel felszerelve kellett megjelenniük, s a puskához a lőport és az ólmot a földesúr adta.⁸¹

e) Halászat

A táj mocsaras, ingoványos volta lehetővé tette a halászat és a vízi világ kihasználását. Nyilvánvalóan ez az a tevékenység, amelyről az írott források a legkevesebbet tudják mondani, a kérdés megítélésére még a néprajzi-antropológiai kutatások is inkább csak feltételezések, analógiák alapján tudnak válaszokat megfogalmazni. Azt tudjuk, hogy az uraság a század közepe táján — felhasználva a patakok folyóvizét — halastavak kialakítását kezdte el. 1752-ben az uradalom *Kampelberg György „Toó Ásó Mesterrel”* kötött szerződést a kanizsai és a homokkomáromi határban kiásandó halastavak létrehozásáról.⁸² A mester hozta az „*értő legényeket*”, akik az ásást végezték. Megvizsgálták az addig létrehozott csatornákat, kijavították a korábbi halastavak „*tizenhárom ölből való omladozó partyát*”. Végül is a három korábbi halastó mindegyikénél végeztek javításokat. Ennek ára 185 forint, 10 akó bor, valamint 20 köböl rozs volt, amit részletekben, a munka előrehaladtán arányában folyósítottak az árendás mesternek. A halastavak a kanizsai határban a későbbiekben, a század második felében is megmaradtak. Nyilvánvalóan a berek területe is kínált élelemszerzési lehetőségeket. Említettük, hogy mind *Bél Mátyás* leírása, mind az egyéb szöveges források gyakran utaltak arra, hogy a berek, a mocsár halban, csíkban, rákban gazdag, s több úrbéri szerződés is biztosította a berek területén történő „*csikászás*”-t.

f) Egyéb, az uradalom által folytatott tevékenységek

A felsorolt ágazatok rövid jellemzése világosan mutatja, hogy a 18. század közepére mind a nagybir-

tok, mind a város mezőgazdasági rendszere kezdte elnyerni a korban megszokott formáját. A Batthyányak földesurasága idején kiépült a nagybirtokszervezet, felépítették a városban a ma is meglévő (és éppen múzeumépületként szolgáló) kastélyukat,⁸³ s ezenkívül még számos egyéb épületet is emeltek. Volt egy kastélya az uradalomnak Homokkomáromban is, amely viszont állandó javításra szorult.⁸⁴ Az uradalom igyekezett megragadni minden olyan jövedelemszerzési forrást, amely a kor agrárgazdasági technológiája és a törvényes adottságok kihasználása mellett egyáltalán lehetséges volt. Így például tudunk arról, hogy 1765-ben volt már egy pálínkfőzője is, amit sikerrel árendába bocsátottak.⁸⁵ Volt egy tégláégető az uradalom területén, amely termelésével sok feladatot tudott már ekkor is teljesíteni.⁸⁶ Rendelkezett az uradalom majorsági eszközkészlettel, ám ennek mennyisége — pontosan a kicsiny majorsági gazdaság miatt — nem volt igazából jelentős, de a forrásokból tudunk arról, hogy az alkalmazott béresek bivalyszekereket használtak, amelyekből volt a szepetneki és a homokkomáromi majorban is egy-egy darab. Bajcsán az uraságnak volt két malma, közülük az egyik deszkametszőként működött. Foglalkoztak cserépegéssel, zsidelykészítéssel is.⁸⁷ A mészárszéket kiárendálták, 1765-ben a tisztiszéki iratok szerint a kiskanizsai mészárszék mintájára Nagykanizsán is bérletbe bocsátották annak használatát, amiért a földesúr 87 forint készpénzjövédelmet könyvelhetett el.⁸⁸ A tisztiszéki határozatok állandó sürgetésére az uradalom igyekezett minden olyan földet bérbe adni, amelyeknek hatékony kihasználására nem maradtak kapacitásai. Mindjárt hozzá kell tenni, hogy az átlagosnál valószínűleg jobban élő kanizsaiak között mindig akadt vállalkozó polgár, aki hajlandó volt megpróbálkozni a bérfizetéssel.

IV. AGRÁRGAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A 18. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

1. Népeség és társadalmi struktúra

Nagy- és Kiskanizsa népességnövekedésének dinamikus üteme a 18. század közepe után némileg lelassult, ám a növekedés még így is jelentős maradt. Levéltári források és szakirodalmi adatok alapján az 1770—80-as évek körül a városrészek népesség-nagysága a táblázat szerinti volt.⁸⁹

Az adatokból világosan kiszámolható, hogy az 1757 és 1784 közötti időszakban a két városrész közül Nagykanizsa népessége növekedett gyorsabban. Azt nem tudjuk, hogy esetleg volt-e jelentő-

sebb belső vándorlás a két városrész között, mindenesetre nem zárhatjuk ki. Az is világosan látható, hogy 1757—1784 között Nagykanizsa lakossági részarányát 65%-ról 70%-ra növelte. Sajnos a ránk maradt népesség-összeírások közül még az 1784. évi is igencsak tömbösített jellegű adatokkal rendelkezik, így azt nem lehet megmondani, hogy a tisztán mezőgazdasági népesség mekkora lehetett Kanizsa két városrészében. Ám egyéb kiegészítő források is maradtak, így például két gazdakimutatás, illetve egy területi felmérés. Ezekből megállapítható, hogy 1768-ban Nagykanizsán 421 gazdát,

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	Összesen
1757	2335 (65,4%)	1238 (34,6%)	3573
1771	2882 (67,9%)	1367 (32,1%)	4249
1784	3857 (70,5%)	1618 (29,5%)	5475

Kiskanizsán pedig 250 gazdát (vagyis összesen 671-et) számláltak.⁹⁰ A gazdák száma ugyanakkor folyamatosan szaporodott, 1771–72-ben Nagykanizsán már 47-tel, Kiskanizsán pedig 18-cal volt több gazda, mint 1768-ban.⁹¹ (Azt is hozzá kell tenni, hogy néha a források bizonytalanná teszik a kutatót, ugyanis sokszor egymásnak ellentmondó adatokat is tartalmaznak.) Ha még szélesebb intervallumban vizsgáljuk a gazdák számának szaporodását, akkor az 1753 és 1771–72 közötti, mintegy 20 éves időszakra vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy Nagykanizsa 94, Kiskanizsa társadalma pedig 74 gazdával szaporodott, vagyis összességében 168 új, földdel is rendelkező családfő jelentkezett ebben az időben. Tudjuk azt is, hogy 1773-ban a két városrészben együtt 108 olyan családfő élt, aki foglalkozását tekintve iparos és kereskedő volt. Az 1784. évi népszámlálásból az is kiderül, hogy Nagykanizsán már 529, míg Kiskanizsán 297 ház volt, ami azért lényeges, mert azt tekintették gazdának, akinek belső fundusa, így értelemszerűen valószínűleg háza is volt.

Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet — s ennek van agrárvonzata is —, hogy a két városrész háztartási rendszere eltérő volt. Nagykanizsán 1784-ben az 529 házban 732 család élt, vagyis csaknem 1,4 család jut egy házra. Ez arra utal, hogy a keleti városrészben megindulhatott a lakosság házakon belüli felduzzadása (vagyis a háztartás belső létszámának növekedése, amely sajátos agrárkörtünetnek számít az ekkori Magyarországon, s ez aztán folytatódott a 19. században is.) Ezzel szemben Kiskanizsán egy házra alig több, mint egy család jut. Ez azzal függ össze, hogy az agráriusabb jellegű nyugati városrészben nemigen voltak már művelés alá vonható szabad területek új család (s egyben új háztartás) alapítására. Ennek főleg akkor van jelentősége, ha azt nézzük, hogy itt is folyamatos volt a gazdák szaporodása: 1768-ban még csak 250, ám 1784-ben már 297 önálló házzal rendelkező személy volt a városban. Az is lehetséges, hogy a kiskanizsai népesség növekménye vagy annak része lassan átköltözött a keleti városrészbe.

Eltérő volt a két város településrendszere is. Már egy korábbi, 1753. évi „Belsőségek birtokíve” című kimutatás szerint Nagykanizsán 14 utca volt. Ezek közül 1772-ben a leghosszabb a Soproni utca, ahol az akkori 383 fundusból 107 található.⁹² Ezzel szemben Kiskanizsán jóformán csak egy utcát találunk, ott ugyanis a népesség letelepülése inkább

halmaztelepülési sajátosságokat mutatott, mintsem utcarendezettséget. A II. József korában felvett térképvázlatokból az is látszik, hogy a Batthyány uraság telkei Nagykanizsán a Szombathelyi (Magyar) utca, a Légrádi utca, és a Fő út mentén helyezkedtek el. A nem kis létszámú zsidóság főleg a Légrádi és a Magyar utcában lakott.⁹³

Nagyon érdekes eleme a város társadalmi összetételének, hogy keleten mind a társadalmi jogállás, mind a foglalkozás szempontjából meglehetősen sokszínű népséget találunk. Már az 1774. évi úrbéri összeírás is azt mutatta, hogy a 223 telkes mellett igen nagy számú (225 fő) zsellér és házatlan zsellér élt.⁹⁴ Az 1784. évi népszámlálás szerint Nagykanizsán a 393 polgár mellett 20 nemes, 35 pap (a létszámban nyilván a rendházzal bíró ferencesek is benne vannak), 3 tisztviselő élt, de volt 255 zsellér és 103 olyan felnőtt férfi is, aki az egyéb kategóriába esett (lehetek ezek urasági alkalmazottak, szolgák stb.). Ha pedig egy korábbi, az 1771–72. évi összeírás adatait tekintjük, akkor láthatjuk, hogy Nagykanizsán 138 olyan személyt írtak össze, akik az opifex vagy a quaestor minősítést kapták, s ez világosan utal arra, hogy a kereskedő iparos- és hivatalnokréteg egyre jelentősebbé válhatott a keleti városrészben, hiszen a családfőket tekintve a két kategóriában összeírtak aránya már elérte a 16%-ot.⁹⁵ Mindenképpen fel kell hívni a figyelmet, hogy akár a népszámlálás, akár az úrbéri összeírás adatait tekintjük, igencsak megszáporodtak azok a társadalmi elemek, akik a hagyományos feudális jogviszonyon kívülnek minősülhetnek, akik nem urbarialis mivoltukon, hanem egyéb szálon kapcsolódtak a földesúrhoz.

Ezzel szemben Kiskanizsán sokkal homogénabb, mondhatnánk falusiasabb társadalmi összetételt találunk az 1770-es és 80-as években. A korábbi esetben a 268 gazda mellett mindössze 7 tisztségviselőt írtak össze, de hasonló kép tükröződik a későbbi népszámlálásból is, amely szerint a 234 polgár jogállású ember mellett 106 zsellér is élt, valamint 56 egyéb jogállású, de itt szó sincs nemesekről, tisztviselőkről, papokról, stb. A termékenységi és halandósági mutatók a két városrészben nem különböztek lényegesen, amit jól mutat, hogy az 1–17 éves férfiaknak az össz-férfinépességben belüli aránya a két városrészben lényegében megegyezik.

A Dél-Dunántúl területe ebben az időben — a Kanizsától távol levő Pécsét leszámítva — szabad királyi városok nélküli térség volt. Meglehetősen nagy számú olyan mezőváros található azonban ezen a

vidéken, amelyeknek városiasodásában a mezőgazdaság nyilvánvalóan nagy szerepet játszott. Érdekes tehát egy rövid összehasonlítás erejéig megvizsgálni, hogy Kanizsa társadalmi struktúrája mennyiben felel meg a térség adottságainak, avagy mi a különbség a régió többi mezővárosához képest. Vizsgálatunkhoz olyan településeket választottunk, amelyek viszonylag közel fekszenek Kanizsához, értelemszerűen zalai vagy somogyi oppidumok.

**Népességnövekedés
a Kanizsa környéki mezővárosokban***
(1784/85, 1828)

	1784/85	1828
Kis- és Nagykanizsa	5475	7824
Marcali	1426	1446
Kaposvár	2126	3579
Csurgó	877	1656
Zalaegerszeg	3500	3454
Légrad	2009	2144
Csáktornya	1142	1475
Kottori	1712	2118
Keszthely	3586	6930

Az összehasonlításból látható, hogy a népességszám tekintetében Kanizsa növekedésével a két megyeközpont — Zalaegerszeg és Kaposvár — nem tudott lépést tartani, egyedül a gróf Festeticsek mezővárosában, Keszthelyen ment végbe viszonylag hasonló lakosságszám-emelkedés. Mindjárt hozzá kell tennünk azonban, hogy Keszthely növekedése inkább tudatos földesúri fejlesztő politika eredménye volt, míg Kanizsa esetében ilyesmiről nem beszélhetünk. Még ennél is fontosabb azonban az, hogy a többi mezővárosban a viszonylag lassú népességnövekedés, továbbá az agrárszerkezeti elmaradottság is nyilvánvaló, hiszen a lakosság döntő aránya továbbra is a paraszti címszó alatt felvett népességelemnek bizonyult. Ezzel szemben Kanizsa olyan kiváltságos mezőváros volt, ahol a népesség egy része polgárnak mondhatta magát, évi megváltást fizetett, s — legalábbis Nagykanizsa — egyre inkább jelentős iparral és kereskedelemmel rendelkezett. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a Dél-Dunántúlnak ezen a vidékén egyedül Kanizsa volt az a mezőváros, ahol a modern városképződés folyamata már annyira előrehaladt, hogy ebből a szempontból a 18. század végére számos szabad királyi várost is megelőzött.

2. Az úrbéri szerződések és a területi változások

A gazdák számának szinte folyamatos növekedése a földesúr számára meglehetősen előnytelenné tette a

két Kanizsa határában a régi, még az 1750-es évek elején kikalkulált cenzusrendszert. Emlékezhetünk, hogy 1753-ban olyan szerződést kötöttek, amely szerint az évi 1600 forint fizetése reálisnak tűnt, ám az összeg szétosztását a lakosok között a város vezetősége végezhette. Időközben azonban a gazdák száma másfélszeresére nőtt, az árak és az értékesítési viszonyok folyamatosan javultak, vagyis az uraság részéről joggal merülhetett fel a kanizsai úrbéri szerződés revideálása.

Két tényező ehhez mindenképpen hozzájárult. Az első, hogy 1760. június 10-én kelt nyilatkozatában *Batthyány Lajos* gróf lemondott kanizsai és homokkomáromi birtokainak tulajdonjogáról és kezeléséről, s azt a birtokok összes hasznélvezetével együtt átadta legidősebb fiának.⁹⁷ Az új földesúr nyilvánvalóan jövedelmet akart kapni birtokaiból. A második tényező pedig az, hogy az 1760-as évek közepén egész Magyarország területén megindultak a *Mária Terézia* királynő által 1767. január 23-án elrendelt úrbéri összeírások, amelyeknek során felmérték és egységes elvek alapján rögzítették az úrbéresek által birtokolt földterületet, s meghatározták az utánuk járó szolgáltatásokat. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon éppen Zala és Vas vármegye volt az a terület, ahol a legnagyobb társadalmi elégedetlenség lángolt fel, s nem utolsósorban éppen a Festetics- és a Batthyány-birtokok népessége lázadott a legtöbbit. (Finoman úgy is fogalmazhatunk, hogy a két legnagyobb Batthyány földbirtokos a birtokain történő lázadás alkalmával nem állt éppen a helyzet magaslatán.)⁹⁸

Zala megyében is elkezdődött az úrbérrendezés, ám a folyamat lassan haladt, főleg azért, mert a szerződéssel élő települések, de főleg a mezővárosok polgárai, parasztjai nem akartak a korábbi kontraktusnál kedvezőtlenebb Urbáriumot.⁹⁹ Emiatt 1767—68-ban az ellenálló nagyobb mezővárosokat (Nagykanizsát, Zalaegerszeget, Turnischát, Alsólendvát és Csáktornyát) úrbéri perekkel akarták az új Urbárium elfogadására szorítani.¹⁰⁰ Mint tudjuk, Kanizsa kiváltságos mezőváros volt, de mégiscsak mezőváros, tehát földesúri fennhatóság alá esett, így küzdenie kellett a korábbi kedvezőbb állapot fenntartásáért, ám tudomásul kellett vennie, hogy a mellette lévő uradalmi falvak (Sormás, Esztregnye, Bajcsa stb.) 1767—68 során Urbáriumot kaptak, s ez előrevetítette a kanizsai újrendezés végrehajtását is. Ugyanakkor az uradalom falvaiban sem ment simán az úrbérrendezés végrehajtása. Szepetneken például a jobbágyok kijelentették, hogy az új szabályozást nem akarják elfogadni, s helyette inkább a régi szerződés szerint kívánnak és hajlandók szolgálni egészen addig, amíg a király az új kontraktust jóvá nem hagyja. Homokkomáromban a jobbágyok határozottan megtagadták az

irtásföldek megváltási árának átvételét, és nem voltak hajlandóak azokat telki illetményükhöz csatolni, hiszen kedvezőbb volt az adózás utánuk.¹⁰¹

Egy 1768. évi kanizsai tervezetből tudjuk, hogy számos helyen megszorították volna a népesség agrárgazdasági tevékenységét, így a projektum nagy felzúdulást váltott ki. A városiak instanciájukban többek között azt kérték, hogy a földesúr a kerekesi, a bilkei és a péterfai pusztákat adja át nekik, mivel igen szűk a legelőjük, vagy pedig a földesúr vigye a jószágait máshova.¹⁰² Tanulságos volt a tisztartó javaslata, miszerint „Azért nincs elég legelő, mert nemcsak magok marháikat legeltetik, hanem külső és kereskedésre szedett marháknak az legeltetést kibérlik, és ennyi hányan közölük mint a vagyonosabbak élnek az határnak részeit, többi lakosoknak nagy rövidséggel”.¹⁰³

Végül is az új szerződést 1770. július 15-én kötötték meg.¹⁰⁴ Az addigi 1600 forintos cenzus megmaradt, s ez kétségkívül nagy eredmény volt a város számára. A házatlan zsellérek robotját egy nappal csökkentették. Az uraság felemelte a kerekesi, a bilkei és a péterfai pusztában történő szabad legeltetési cenzust, valamint a dőlt fák szabad felhasználása után járó cenzust a korábbi 400-ról 600 forintra. Az idegenek árendáiból származó haszon a földesurat illette, a telkek adásvétele továbbra is csak a földesúr engedélyével történhetett. További szigorítást jelentett a bíróválasztás hagyományos rendjének megváltoztatása, miszerint a bírót az uraság három jelöltjéből a város választja. A kilencedet és a tizedet továbbra is fizetik a városiak, a hegyvamos és dézsmás bort kötelesek voltak az uraság pincéjébe behordani. A vadászat, a halászat és a mészárszék joga az uraságé. A városnak azért maradtak még jövedelemforrásai. A kocsmáltatásra fennmaradt a hagyományos három hónapos állapot. A beteg állatokat engedély nélkül is leölhették, az ártalmas nagy vadakat lelőhették. A városi legelőkön csak a városi marhái legelhetek. A vásárok és a sátorok jövedelmével is a város rendelkezhetett, akárcsak a hídpénz szedésével.

A város népességének mindez nem nagyon tetstett, hiszen három nappal később már megfogalmazták panaszukat is. Az instanciából olyan képbontakozik ki, amely a korábbi jó állapot utáni kesergés hangulatát idézi. Természetesen felpanaszolták, hogy sok a cenzus. (Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ekkor egy dicalis adóösszeírás szerint Nagykanizsán 420, Kiskanizsán pedig 241 gazda élt, vagyis az egy gazdára jutó cenzus 2,42 forint volt.)¹⁰⁵ Kérték, hogy hadd lehessen szabad a kocsmáltatás joga, hiszen „saját szőlőjük van”. (Ez nyilvánvalóan nem volt igaz, tudvalevőleg a szőlők a hetvenes években még nem Kanizsa területén voltak.) A kilenced helyett mindenben inkább tizedet fizettek volna. Kérték, hogy a szomszédos Festetics-

birtokokról (nyilván a csurgói-szentmiklósi területekről) ájtött vadakat hadd lőhessék le, de emellett megígérték, hogy a Batthyány uraságét nem bántják. Szabad birtokforgalmat akartak, az évi szerződés bizonytalansága helyett jobbnak vélték az örök-szerződés létrehozását. Úgy gondolták, egy mészárszék őket is megilletné, akárcsak az ún. „svájci földek” használata.

A kölcsönös vádaskodások és követelések után a kérdés végleges — s a forrásokból úgy tűnik, hogy tartós — rendezése az 1773. március 29-én kelt úrbéri szerződésben következett be, amely Kanizsa város és Batthyány Ádám gróf között kötött.¹⁰⁶ Bár a város monográfiaírója, Barbarits Lajos meglehetősen plasztikusan ábrázolja a szerződés létrejöttét,¹⁰⁷ mégis úgy tűnik, hogy kölcsönös engedmények vannak ebben az új kontraktusban. Az évi 1600 + 400 forintos cenzust a város továbbra is elismerte, biztosította azt a régi jogot, hogy a jövedelem arányában a város osztotta szét, s ezzel hosszú távon újra előnyös állapothoz jutott. Hatalmas különbségek voltak ugyanakkor az egyéni fizetésben. 1773-ban Nagykanizsán a legtöbbit, évi 16 forintot a „Piaci utcában” lakó *Chinoranyi Leopold* nemes ember, a postamester fizette, míg a kiskanizsai fővirilisnek *Vunczon József* számított a maga 13 forintjával.¹⁰⁸ Érdekes módon a kiskanizsaiak az összes 2000 forintból népességük arányához képest többet fizettek, mint a nagykanizsaiak. A 2000 forintos kvótából 875 forint (44%) megfizetésének terhe hárult rájuk akkor, amikor a gazdáknak csak 37%-a élt Kiskanizsán.

A város biztosította magának azt is, hogy a külső és belső telkeket szabadon adhatja el. Továbbra is szabadnak minősült a cenzus ellenében a három pusztában való legeltetési jog, ám a zsidók és a görögök ottani legeltetése kizárt volt, ugyanakkor ők nem fizettek cenzust sem, hiszen másfajta adóra voltak kötelezve. (Az 1771–72-es dicalis conscriptio szerint 50 zsidó család élt már a keleti városrészben.)¹⁰⁹ Ha a város makkoltatni akarta a sertéseit, akkor ezért bérleti összeget kellett fizetnie a földesúrnak. Nagy újdonság volt a korábbiakhoz képest, hogy a földesúr engedélyezte a városnak a juhtartás lehetőségét. Megmaradt a hídpénz, az útvámszedés és a vásári jövedelem is a város számára.

A földesúr biztosított magának még 400 forint bevételt a kidőlt és száraz fa városi lakosok általi felhasználásából, továbbá fenntartotta magának a kocsmát, a mészárszék, a vadászat, a halászat stb. jövedelemszerzési lehetőségét. (A kocsmával kapcsolatban kiemelhetjük a szerződés azon punctumát, miszerint „senki a házában bort nem tarthat, el nem adhat”). A házatlan zsellérek a régi gyakorlatnak megfelelően 2 gyalognappal tartoztak az uraságnak, s emellett még 20 krajcár cenzust is fizet-

niük kellett. Kimondták azt is, hogy az új irtásföldek növekedése miatt újra fel kell mérni Kanizsa területét. A kórház számára rendelt 61 holdnak a fenntartása a város kötelessége volt. Megszabadult a földesúr a híd rendben tartásának kiadásaitól is, a továbbiakban ez a várost terhelte, amiért a földesúr némi földet adott át a városnak használatra (ezt az egyezkedési folyamat során 1773. augusztus 8-án döntötték el). Lényeges pontja az új szerződésnek az is, hogy a kontraktus kölcsönös betartását a vármegyei szolgabíró fogja ellenőrizni. Ugyanakkor elrendelték a város pontos földfelmérését; ezt a tevékenységet Kovács János „*authenticált mathematicus*” végezte el 1774-ben.¹¹⁰ Ennek során egy sessio nagyságát — eltérően néhány uradalmi falutól — 32 holdban határozták meg, míg egy holdat 1248 négyzögöllel azonosítottak, amely 3 pozsonyi mérőnyi vetést feltételezett. Az 1774-ben elkészült összeírás szerint a városiak által használt belső telkek nagysága Nagykanizsán 63,5 egész telket, míg a kiskanizsaiak hasonló földje 49,5 egész telket tett ki; átszámítva összesen 3615 holdnyi terület.¹¹¹

Egy 1772. évi területi összeírásból kiderül, hogy Nagykanizsán ebben az időben a lakosok 3908 holdnyi szántót, fundust és kertet tartottak kézben, amihez még hozzá kell számítani 264 kaszás rétet. Ugyanakkor Kiskanizsán 3064 holdnyi földdel, mellette 520 kaszás réttel rendelkeztek, vagyis együttesen a két városrész lakossága mintegy 6972 hold földet, s emellett 784 kaszás rétet bírt.¹¹² Mivel egy későbbi iratból tudjuk, hogy a város egész területe 12 952 hold volt, így a falcastrumban megadott területet átszámítva holdba, kiderül, hogy az összes földből a város jóval többet birtokolt, hiszen a lakosok által használt föld az összterületnek több mint 60%-át jelenti. A népesség szaporodásával nyilvánvalóan még nagyobb esély nyílt a városiak előtt, hiszen a földek után jelentős szolgáltatások jártak a földesúrnak, ugyanakkor a földesuraság számára fennállt annak a veszélye, hogy számára a birtokeloszlás szélsőségesé válik, s lassan minden föld a városi lakosság kezébe csúszik át.

Kanizsa lakossága számára az 1773. évi úrbéri kontraktus — a városiakra nehezedő minden von-

zata ellenére — még mindig előnyösebb jogi és vagyoni állapotot teremtett, mint az uradalmi falvakra és mezővárosokra létrehozott, az országos formáknak megfelelő Urbárium. Nézzük meg, hogy mekkora különbség volt a mezőváros és az uradalmi települések jogállásában és birtokhasználati lehetőségeiben!

A táblázatból látható, hogy a kanizsai uradalomban az 1760-as évek vége felé 242 úrbéres jogállású ember élt, akik együttesen 3704 holdas telki állományt birtokoltak, s emellett természetesen lehetőségük volt a közös haszonvételű földek (erdők, legelők stb.) használatára is. Az is lényeges, hogy a 115 egész teleknyi föld után az uraság jelentős robotszolgáltatáshoz jutott, amely ebben az időben a törvényi szabályozásnak megfelelően vagy 5975 ígás, vagy pedig 11 950 gyalognapszám volt. Nem tudunk arról, hogy a kanizsai uradalomban az úrbéres falvak megváltották volna ekkoriban a robotot, így Batthyány gróf igen jelentős ingyen munkaerőhöz jutott. Még megjegyezzük, hogy a Batthyány család ezen ágának az úrbérrendezés idejében 198 egész teleknyi földje volt az uradalom területén (értelemszerűen Nagykanizsa és Kiskanizsa nélkül), míg összes dunántúli úrbéres földje Baranya, Somogy, Vas, Veszprém és Zala megyékben 863 egész telket tett ki.¹¹³

3. Termelés és gazdálkodás

Az 1770-es évek elejéről elég sok összeírás maradt, amelyekből a városrészek földbirtok-tagozódása, illetve gazdálkodási tevékenysége megítélhető. Forrásaink sajnos korántsem homogén jellegűek, de legalább részben kiegészítik egymást. Ami a városiak által fizetett adókat illeti, a gazdák által használt úrbéri jogviszony alá eső föld után holdanként 3,5 nap gyalogrobotot számítva 12 197 nappal tartoztak, amit naponkénti 10 krajcárral váltottak meg, így az ez után fizetendő összeg 2032 forint 50 krajcár volt. Zsellérek 100-an voltak a városrészekben, 12 napszámmal számlálván 1200 nappal tartoztak, amely megváltva s 12 krajcárral számlálva a napot összesen 240 forintot tett ki. A városlakók által

Úrbéres telki állomány a kanizsai uradalomban (1967—68)

	Telekszám	Belső telek	Szántó	Rét	Úrbéres telki föld	Telkes jobbágy	Házasszellér	Házatlan zsellér
Nagykanizsa	3,2	19	95	—	114	19	3	—
Kiskanizsa	34,0	53	643	294	990	44	1	1
Sormás	26,3	70	584	400	1054	56	5	3
Szepetnek	51,4	75	1200	271	1546	101	9	—
Összesen	114,9	217	2522	965	3704	220	18	4

a földesúrtól bérelt irtásföldek után 200 szekér szénát tartoztak fizetni, aminek megváltási értéke 40 forint volt ebben az időben. A kilencedbeli jövedelmet a már ismert 700 forint cenzussal váltották meg.¹¹⁴

A II. József kori kataszteri összeírások természetesen Zala vármegyét is elérték. Teljesen véletlenül, de Nagykanizsára vonatkozóan is megmaradtak azok az összesítő jegyzékek, amelyek lehetőséget adnak az 1786–89 közötti mezőgazdasági állapot és a földbirtokrendszer viszonylag pontos megítélésére.¹¹⁵ Nézzük először a mezőgazdasági hasznosítás alatt álló terület nagyságát művelési ágak szerint (adatainkat katasztrális holdból magyar holdba számítottuk át)!

Művelési ág	Mérete (hold)	Százalékos aránya
Szántóföld	3261	45,7
Rét	820	5,4
Kert	65	0,9
Legelő	241	3,4
Szőlő	—	—
Erdő	3183	44,6
Összesen	7570	100,0

Az adatokból világosan leolvasható, hogy a nagykanizsai lakosok mezőgazdasági tevékenysége saját határukban elsődlegesen a szántóföldi növénytermelésen, valamint az erdőélésen (feltehetően az erdőkben lévő legelők hasznosításán) alapult; ez a két tevékenységi kör a hasznosított területnek több mint 90 százalékát tette ki. A Landesbeschreibung megjegyezte, hogy az „...erdő az italmérésig közepes törzsű és gyér, ettől jobbra magasabb törzsű és sűrű. A rétek mindig mocsarasak.”¹¹⁶

Ekkor még mindig nem rendelkeztek saját határukban szőlőfölddel a kanizsaiak. Ezzel összecseng Szép Györgynek, Zala vármegye megbízottjának 1788. szeptember 22-én kelt leírása az egész kanizsai uradalomról, amely megerősítette, hogy a városi népesség saját területén szőlőföldekkel nem rendelkezett.¹¹⁷ Ez viszont nem zárta ki az extraneus birtoklás lehetőségét. Említettük már a századelő agrárföldrajzi áttekintése során, hogy a vá-

ros keleti és délkeleti határán, a Bakónaki-patakon túl szőlőhegyek feküdtek. Ezek közül három érdemel külön említést, mégpedig a Látó-, a Szentgyörgyvári- és a Bagolai-hegy. A Látóhegy korábban a kanizsai uradalom területén feküdt, de a század közepén Batthyány földesúr elcserélte a szentmiklósi nagybirtok uraságával, Festetics Kristóffal, így az kikerült az uradalom szervezeti rendszeréből.¹¹⁸ Érdekes volt e szőlőföldek működtetése, hiszen Szentmiklós kicsiny falu volt, a 2–3 km-re lévő Kanizsa viszont a maga gyorsan növekvő népességével regionálisan is meghatározó szerepet játszott. A három szőlőhegyen a szőlőbirtokosok főként Kanizsa városából kerültek ki. Rendelkezésünkre áll egy 1772. évi vármegyei és egy 1802. évi uradalmi összeírás, amelyekből nagyjából meg lehet ítélni a kanizsai birtokosok hovatartozását és a szőlőföldek nagyságát.¹¹⁹

Az alsó táblázatból látható, hogy míg a közvetlen szomszédságban fekvő Bagolán és a Látóhegyen jelentős többségben fordulnak elő kanizsai birtokosok, a legnagyobb Szentgyörgyvári-hegyen a szomszédos uradalmi központ lakosságával fele-fele arányban osztozhattak a kanizsaiak. Adatainkat együttesen vizsgálva pedig az derül ki, hogy a három szőlőhegyen lévő 344 szőlőbirtokból 209, vagyis 61%-nyi volt a város polgárainak és gazdáinak kezén. Ha a szőlőbirtokok nagyságát vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a kanizsaiak által birtokolt földek általában töredékholdak voltak; számításaink szerint mintegy fél holdas ültetvényvel (vagyis kb. 600 négyszögöllel) rendelkeztek, ám természetesen a birtokok birtokosok szerint jelentősen szóródnak. Egyértelműen látszik, hogy a város gazdagabb polgárai esetében a szőlők is nagyobbak. Így például a Gory, a Medvevits, a Popovics, a Pichler, a Fürst stb. családok esetében az átlagot négyszerezsen-ötszörösen meghaladó birtokokat is találunk. A legnagyobb szőlők azonban egyértelműen a városban lakó nemesek kezén halmozódtak fel. Volt szőlője Batthyány hercegnek is, de mellette a Korenika, a postamester nemes Chinorányi família is jelentősebb birtokkal rendelkezett.¹²⁰

A földesurak szerettek volna minél nagyobb jövedelmet nyerni birtokaikból, így nem véletlen, hogy igyekeztek földjeikből minél többet kiarendálni. Így például 1798-ban Homokkomáromban, az Örömhegynek nevezett földön 43 holdnyi területet minő-

A három szőlőhegy tulajdonosainak hovatartozása

	Bagolai-hegy	Látóhegy	Szentgyörgyvári-hegy
Kanizsai lakos	71	51	87
Nem kanizsai lakos	38	9	88
Összesen	109	60	175

síttettek szőlőföldnek, s azt a két uradalomból bárki szabadon felvállalhatta.¹²¹ Sajnos a forrás nem adja meg a szőlőt vállaló személyek hovatarozását, lakhelyét, ám az kétségtelennek tűnik, hogy — fundális vagy egyéb gazdakimutatások névsora alapján — legalább egyharmaduk kanizsai illetékességű polgár. Ott található például a listán az a *Polay Ferenc*, aki volt már rétarendás, molnár, szántóföldbérlet, s most már szőlővel is rendelkezett. Végül is 74-en vállalkoztak szőlőtelepítésre. Az ültetés után hat évig adómentességet élveztek, de utána különböző — a korban megszokott — szolgáltatásokkal tartoztak: tizedet kellett fizetniük, valamint minden hold után 1 pozsonyi akó hegyvámot. Tudnivaló, hogy a szőlőtelepítés mindenkinek jó volt a feudalizmus utolsó szakaszában. Egyrészt az uraságok földterületének (állótökéjének) felértékelődését hozta, hiszen a szőlőföldek egységnyi ára mindig magasabb volt, mint például a szántóé vagy a legelőé, másrészt pedig az abból megszerezhető és sokoldalúan felhasználható termékmennyiség is meghatározó lehetett a majorságok szempontjából. Nem lehet véletlen, hogy ebben az időben több környékbéli uradalomban, így például az Ormánd folyó túl-

fajta értelmezést nyertek. Az 1780-as évek közepén kiadott felségparancs például arról beszélt, hogy amely helységekben szőlőhegy van, a határokon termett borokat a lakosoknak szabad az utcán árulni, ahol pedig nincsenek, ott az említett fertály esztendőig lehet csak bort mérni.¹²⁶ Mivel a földesúr Kanizsát mindig úgy tekintette, hogy az úrbéri szerződéssel működő regulázott város, a városi polgárság arra következtetett, hogy akkor nekik is szabad bort mérni az utcán. A város tanácsa azonban rámutatott arra, hogy Kanizsa nem regulázott, hanem contractualista város, ahol a borárlást a szerződés s nem az úrbéri rendelkezések határozzák meg, ezért saját lakosait az ilyen borárlástól eltiltotta. Tette persze ezt azért, mert Hertelendi tiszttartó számon kérte a várostól a borárlás bűnös gyakorlatát.¹²⁷ Érdekes jelenség, amikor egy városi testületnek saját polgárait kell büntetni azért, hogy a földesúrral való békeség megmaradjon.

Nézzük meg ezek után a többi földfajta eloszlását! Az 1786. évi osztrák típusú összeírásból pontos betekintést kaphatunk a szántóföldek birtoklási megoszlásába és a termelékenység alakulásába.¹²⁸

	Urasági	Úrbéres	Urasági	Úrbéres
Szántóból	126 m.h.	3135 m.h.	3,9%	96,8%
Termésből	1261 p.m.	16 240 p.m.	7,2%	92,8%

dalán lévő Boronkay József-féle vrászlói uradalomban is hasonló példákat láthatunk.¹²² Egy év nélküli, de forráskritikai alapon a 19. század elejére datálható birtokleírásból tudjuk, hogy Kanizsától északkeletre Mánta pusztán is jelentős szőlő volt, ahol ekkorra 50 holdas ültetvény alakult ki, ahol is 70 hospes (vagyis extraneus) művelt szőlőt.¹²³ Mivel Kanizsán viszonylag sok olyan kereskedő élt, akiknek működése messze túllépett a város közvetlen határán, így azzal is találkozhattunk, hogy meszszebb lévő településeken is lehetett szőlője némelyiküknek. Így például 1772-ben a korábban városbíró *Schrem János* és a gazdag polgár, *Hergovics Ferenc* a szentmiklósi uradalom Dráva menti, mórchelyi praediumán rendelkezett szőlővel.¹²⁴ Bár részletes kimutatásunk nincs, de pontosan tudjuk a városi tanács jegyzőkönyveinek bejegyzéseiből s a hagyatéki anyagokból, hogy a várostól északra, az Inkeyek pallini uradalmában lévő főrhénci hegyen is igen sok kanizsai polgárnak volt szőlője.¹²⁵

Ez a szőlő, illetve bormennyiség adhatta a házi fogyasztás, valamint az úrbéri rendelkezések megfelelően a bormérés lehetőségét. Az Urbárium szerint azok a települések, ahol nem volt szőlőföld, a lakosságnak bormérési joga kizárólag Szent Mihály napjától karácsonyig volt. A feudalizmus idején azonban néha a törvények és rendeletek több-

A legérdekesebb, hogy a Batthyány hercegeknek Nagykanizsa területén alig volt érdemleges méretű szántóföldje, a város határában lévő szántók óriási része a városi lakosok kezében található. (Ez kétségkívül beleillik abba a képbe, amelyet a 18. század hetvenes éveiről alakítottunk ki.) Ugyanakkor az is kitűnik az összeírásból, hogy a földesúri majorság sokkal hatékonyabban, termelékenyebben működött, mint a sok és nyilván eltérő adottságú földet használó családi gazdaság. A majorsági gazdálkodásnak rendkívül jó terméseredményei voltak, s ez országosan is ritkaságszámba ment, hiszen magyar holdra átszámítva az urasági szántót, kiderül, hogy egy holdon mintegy 10 pozsonyi mérő gabonát tudtak betakarítani. Ezzel szemben a város polgárainak egy magyar holdon átlagban 5,2 pozsonyi mérő termés volt csak, ez nagyjából az országos átlag körül járhatott. Lehet, hogy a magyarázat a birtokolt szántók minőségében van, ám az is lehetséges, hogy a majorság már ennyivel termelékenyebb volt a hagyományos gabonatermelésnél. Hozzá kell tennünk, hogy a majorság fölénye nem meglepő, legfeljebb annak aránya érdemes figyelemre. Messze voltak már azok az idők, amikor a Laur-féle költségdegressziós törvény alapján a paraszti termelés felülmúlhatta az uraságit; az egyre nagyobb tőkeráfördítással dolgozó magyarországi

uradalmak majorsági termelésével ebben az időben a hagyományos gazdaság már nem tudott versenyezni. Természetesen a majorságot nagyobb költségek is terhelték, ugyanakkor a mezőgazdasági belső üzemi vertikum miatt nem is tudta kapacitásait teljesen kihasználni. Így például munkásainak, tisztjeinek állandóan földet kellett átengednie egyéni használatra. 1804-ben például a kanizsai urasági földekből az ottani alkalmazottak 58 holdat birtokoltak, s emellett Szepetneken 17, míg Homokkomáromban és Sormáson összesen 2 holdat használhattak.

Adatainkból a négy legfontosabb gabonatermék termelési arányai is bemutatathatók.

	<i>Az egy év alatt termelt mennyiség (p. m.)</i>	<i>Annak százalékos aránya</i>
Búza	329	2,1
Rozs	16 727	96,0
Árpa	177	0,9
Zab	268	1,0

p. m. = pozsonyi mérő

Itt a korábbiakhoz képest annyi változást találunk, hogy a rozs dominanciája megnőtt. Valószínűleg a városiak a népességnövekedés miatt egyre rosszabb és rosszabb minőségű földek igénybe vételére is rászorultak, s a gyengébb minőségű földeket is elbíró rozs vetése mellett döntöttek.

Az 1773. évi dicalis összeírás lehetővé teszi, hogy a gazdák számának változása mellett a városiak nagyállattartását is megítélhessük.¹²⁹

	<i>Nagykanizsa</i>	<i>Kiskanizsa</i>
Gazdák száma	420	241
Jármos ökrök	437	426
Tehén	272	203
Ló	305	230

Látható a táblázatból, hogy nagyot változott a világ az eltelt 20 év alatt. Az állattartási adatok az 1770-es évek elején már egyértelműen arra utalnak, hogy Kiskanizsa lakossága egyre inkább a mezőgazdaság felé fordult, amit különösen az mutat jól, hogy az egy gazdára jutó jármos ökrök száma csaknem kétszerese a nagykanizsai ökrök számának, emellett az egy gazdára jutó tehén- és loállomány esetében is egyértelmű a kiskanizsai előny. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a legkisebb a fölény a tehenek egy főre jutó arányában, ami világosan mutatja, hogy még az iparosodó, kereskedő nagykanizsai lakosság számára is a tehéntartás,

s az ezzel együtt járó fogyasztási struktúra menyire fontos volt ebben az időben.

4. A berek kérdése

A 18. század 70-es éveire egyre világosabbá vált, hogy a két városrész terjeszkedése leginkább egymás irányába történhet, s ennek legfontosabb akadálya az a mocsár, amely Kis- és Nagykanizsa között irtatlan nagy földre terjedt ki. Nagyon fontos kérdés volt, hogy a mocsár lecsapolása egyrészt az eltartóképesség megnövelését eredményezheti, másrészt járulékos hasznai is számottevőek: javulhatnak a közegészségügyi viszonyok, egységesebb formát nyerhet a városkép, s nem utolsósorban javulhatnak az infrastrukturális feltételek. A földesúr és a város már az 1760-as évektől kezdve próbálkozott a lecsapolás kezdetleges formáival, hogy a vizek szabad járását valamiképpen korlátozza. A legjelentősebb kísérletek 1762-ben és 1766-ban történtek. 1762-ben három ízben árkoltak, metszettek a városiak, s ennek eredményeképpen 565 öl hosszúságban ástak ki csatornát; a tevékenységre a város 113 forintot fizetett ki.¹³⁰ Négy évvel később 442 ölnyi kanális készült el, amely 109 forintjába került Kanizsa lakosságának.¹³¹ A földesúr költségeit nem ismerjük, de tudjuk, hogy egy osztrák származású Wieser nevű földmérő készítette el a tervet, s irányította a munkálatokat.¹³² Ezután a lecsapolási folyamat megszakadt, ám elszórt utalásokból tudjuk, hogy a csatornákra továbbra is odafigyeltek, nem engedték meg, hogy esetleg feliszapolódjanak. A mocsár nagy része azonban továbbra is megmaradt.

A rendezés első nagy problémája a mocsár tulajdonjogának kérdése volt. Mint arra már korábban utaltunk, a berek területén a város is és a földesúr is használt kisebb-nagyobb tisztásokat, legelőket, kaszálókat. A földesúr részéről a majorsági gazdálkodás növelése, a város részéről pedig a hasznosítható területek megszerzése jelentette az indítékot ahhoz, hogy az 1780-as évektől mind a két jogi személy magának tekintse a területet. Hosszú pereskedés indult el, amelybe a vármegyétől kezdve szinte minden joghatóság bekapcsolódott, s ez a folyamat csak 1811-ben egy megegyezéssel jutott nyugvópontra.

A város már 1787-ben hivatalosan is jogot próbált formálni a berekre; azt írták a vármegyének, hogy „...a város ezen berektől és Kanizsának egész határjától árendázott”, vagyis olyan földek után fizetett cenzust, amely az övé volt.¹³³ A város kénytelen volt cselekedni, mert a gróf tervei arra vonatkozóan már közismertek voltak, hogy árkolatni akarja mocsarat, s ezzel magának akarja kisajátítani a területet. A per folyt, ám a földesúri tevékenység is, s nagyon úgy tűnt, hogy Batthyány földes-

úr kész helyzet elé akarja állítani a bírákat, ráadásul elkezdett egy úrbéri pert a város ellen, mondván, hogy a kanizsaiak többször is megsértették az uraság saját kezelésű birtokait. Kanizsa a vármegye után az uralkodóhoz fordult, de végleges megoldás nem született. 1791. május 21-én a város újra a vármegyéhez fordult: vizsgálja meg, hogy a mocsár Kanizsáé vagy pedig a földesúré.¹³⁴ Az ellentmondás abban állt, hogy hajdanában az Újszerzeményi Bizottság (*Neoaquistica Commissio*) ugyan a földesúrnak adta ezt a területet, ám Szapáry földesúr végrendeletében azt a városra hagyta. Egymással ellentétes döntések születtek. A vármegye egyik döntésében a berek tulajdonjogát a városénak mondta, de a jogi folyamat más irányt vett: a Batthyányak magasabb helyeken nagyon erősek és befolyásosak voltak. Elérték, hogy az uralkodó az egész kérdést urbarialis kérdésnek tekintse, hiszen Kanizsa mégiscsak mezőváros volt, s így a döntés joga nyilvánvalóan az úriszékhez tartozott, annak ítélete pedig nem lehetett kérdéses.

A város is aktivizálódott, húzta az időt, újabb és újabb beadványokat fogalmazott, ahogyan az egyik szerződés megjegyezte: „...a Kanizsai Határban lévő Berek eránt újj kérdések támadván”, megpróbált újabb tárgyalási pozíciót elérni.¹³⁵ 1802-ben aztán döntő lépésre szánták el magukat a kanizsai lakosok. Barbarits Lajos érzékletesen ecseteli a történeteket városmonográfiájában. Elhatározták a berek lecsapolásának megkezdését, függetlenül a földesúrtól. Megyei földmérők felmérték a berket, megrajzolták a kiásandó csatornák vonalát, a városi előljárárság megtervezte a munka elvégzését, szétosztották a feladatot a lakosok között, és augusztus 3-án kora reggel megkezdtek az ásást. Három nap alatt Kiskanizsa alatt 5000 ölnyi hosszúságban készült el a 2,5 méter széles csatorna, míg a következő két napon a Bajcsa alatt megkezdett kanálisnak álltak neki, s ástak ki 4000 ölnyit. A két észak-déli árkot északon két, összesen 980 öl, valószínűleg vízbevezető csatornával egészítették ki. A munka nem került pénzbe, azt a városi lakosok végezték ingyen. A tulajdonjog ezzel persze még nem változott, továbbra is bizonytalan volt a per végkimenetele.¹³⁶

Végül is mintegy 20 éves állandó pereskedés után 1808-ban úgy tűnt, végleges uralkodói döntés született: „...Szent Jakab havának 26-án ki adott Kegyelmes Resolutio szerint az Urodalomnak megítéltetett, és Executiora visszaküldetett”, vagyis a földesúr pert nyert, s erővel elfoglalhatta a berek területét.¹³⁷ A város még most sem adta meg magát, a végleges uralkodói döntés után is újabb kérelemlevelet fogalmazott Ófelségének, aminek hatására a végrehajtást is selfüggesztették. A város mindenhova instanciázott, ám hivatalos fórumokon — az időn kívül — nem sok eredményt ért el; Zala vármegye

például azt írta vissza, hogy „...a Városiak ezen Kérelem leveleikben semmi új okot elől nem hoznak, és így kéréseknek a Törvény értelmé szerént hel nem adathatik”. Végül mégis kiderült, hogy az időhúzás is lehet eredményes. A mindenféle beadvány eredményeképpen a Helytartótanács a helyzet rendezésére kiküldte a számos funkcióval rendelkező gróf Várkonyi Amadét, aki többek között titkos tanácsos, kamarás, s nem utolsósorban „Tekintetes Nemes Zala Vármegye Fő Ispányi Hivataljának Kormányozója” is volt. Az egyeztetések eredményeképpen 1810 legvégén a földesúr és a város lezárhatta a perlekedést, rendezte a berek ügyét, s ezt összekapcsolták egy új úrbéri kontraktus megkötésével.¹³⁸ Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a végső rendezésben minden bizonnyal nagy szerepet játszott a földtulajdonos személyének megváltozása: 1806-tól az a Batthyány Fülöp herceg irányította a majorátust, aki a korábbiakhoz képest lényegesen békülenebb hangot ütött meg a várossal szemben.

A nagy kérdés eldöntése és értelmezése szempontjából érdemes azonban egy pillantást vetni arra, milyen volt az 1811. évi contractus előtt és után az uradalom és benne Kanizsa város földbirtok-megoszlási rendszere.

*Földbirtokos-szerkezet Kanizsán 1810-ben,
a szerződés megkötése előtt¹³⁹
(magyar holdban)*

	Földesúri terület	Városiak által bírt terület
Belső házhely	—	503
Külső kert	—	489
Szántóföld	220	3 133
Rétterület	146	808
Erdő	543	5 333
Mocsár	1 719	56
Szőlő	—	—
Összesen	2 630	10 322

Látható a táblázatból, hogy a korábban bemutatott 1772. évi állapotokhoz képest jelentős az eltolódás a hasznosított földterület hovatartozásának kérdésében. Míg 1772-ben alig több mint 60% föld volt a városiak kezében, addig 1810-re ez az arány kerekén 80%-ra emelkedett. Az is egyértelmű, hogy a földesúr alig folytatott szántóföldi növénytermelést a város határában, hiszen mindössze 220 holdnyi földdel rendelkezett, s nem voltak külső vagy belső kertjei sem a határban. A területi kimutatásból az a következtetés vonható le, hogy az 1719 holdra kiterjedő mocsárban található legeltető területek, a kaszálható tisztások viszonylag nagy mennyisége a

19. század első éveire az uradalom számára az állattartást predesztinálták, ahogyan ezt láthattuk korábbi időszakokra nézve is. Ha a városlakók földbirtokviszonyait vizsgáljuk, akkor pedig az tűnik először fel, hogy viszonylag nagy a szántóföld kiterjedése. 1786—89 között 3261 holdnyi szántóval rendelkeztek a lakók, amely — figyelembe véve a számlási pontatlanságokat — 1810-re alig változott. Lehetséges, hogy ez a mozdulatlanság jelentette a városiak problémáját? Mindenesetre tény, hogy a gazdák számának szaporodásával a szántók nem növekedtek együtt. Az erdőket is a városlakók használták elsődlegesen, s viszonylag nagyok voltak a kertek is, amelyek a városi élet nélkülözhetetlen feltételét jelentették, ugyanakkor az összeírás szerint a királyi ítéletnek megfelelően a berekből szinte semmi sem jutott a lakóknak.

A 19. század első éveiben megindultak a lecsapolási munkák, s ennek során felmérték és funduális könyvben rögzítették a berek földállapotait. A ránk maradt levéltári forrásokból (de részlegesen *Simonffy Emil* egyik tanulmányából is) tudjuk, hogy az osztozkodás eredményeképpen Kanizsa város lakosainak kezén maradtak azok a berekterületek, amelyeket egészen 1807-ig használtak, s amelyeket korábban irtás révén hódítottak el a mocsártól. Ezekért a földekért korábban nem fizettek cenzust. Egy levéltári csomónyi tanúvallomás a bizonyíték arra, hogy a városlakók már a 18. század közepétől kezdve minden megkötés nélkül használhatták a berek területén lévő kaszálóréteket, ugyanúgy ott szabad legeltetést is folytathattak, s ezt a tevékenységet sem az uradalom tisztjei, sem más hatóságok nem korlátozták.¹⁴⁰ A város kapta — egy kisebb, 6 holdas földet leszámítva — az átvezető úttól északra, valamint délnyugatra eső területeket, ugyanakkor az uraságtól a város két olyan földdarabot is megkapott, amit ugyan korábban az uraság használt, ám most a szétosztásnál nem lett volna értelme megtartani, hiszen olyan helyen feküdtek, amelyek most már a városé lettek. Ez a két földdarab a korábbi úrbéri szerződésekben is állandóan szereplő Pólay-sziget és a Pivári malomnál lévő föld volt. Ugyanakkor az uradalom kapta a berek délkeleti részét, valamint a berek északi részén, a Magyar utcánál egy 6 holdas földet (csak emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy ott urasági földek találhatók).

Még jelentősebb változás az egész földtulajdonkérdésnél, hogy a korábbi urbarialis conscriptiókban a lakosoknak átengedett három pusztá (Bilke, Kerekes és Péterfa praediumok) használati jogáról a város lemondott, ugyanis ezek a Kanizsa-patak keleti oldalán feküdtek, ott, ahova most az urasági földrészeket tagosították össze. A három pusztá nagysága több felmérés szerint sem volt túlságosan nagy, az 1770. évi állapot szerint Péterfa 149, Bilke 226, míg Kerekes-pusztá 251 holdnyi volt, ami ösz-

szesen 626 magyar holdat tett ki. A csere legfontosabb eleme vélhetően az volt, hogy „ezen berek részek, mellyek a Város mellett, és többnyire a kertek alatt helyeztetnek, s mellyekből két s háromszor kaszállható rétek könnyű fáradsággal lesznek, az említett pusztáknál, mellyek a Vároستul messze feküsznek, mint közelebb voltokra, mint haszonvételekre nézve nekünk sokkal hasznosabbak volnának”. Fontos eleme volt a contractusnak, hogy a két szerződő fél kölcsönösen lemondott mindenfajta kártérítési igényéről.¹⁴¹

Az osztozkodás területi eredményeképpen a város 975 holdat, míg az uradalom 1694 holdat kapott a berek területéből. Érdekes, és ugyanakkor a működési irányultságot jelzi, hogy a város a berek nyugati részén, vagyis a kiskanizsai oldalon szerzett nagyobb földet, míg a földesuraság az északi és a délkeleti területekre egyaránt ki tudta terjeszteni befolyását. S ha a kapott földnagyságból levonjuk az átengedett irtás- és egyéb földeket, akkor kiderül, hogy Kanizsa város nyeresége mindössze 230 hold, ám ahhoz képest, hogy 1808-ban még semmi föld sem járt volna a lakosoknak a törvényes ítélet szerint, mégis csak jó eredménnyel zárult a per. Mindenképpen meg kell azt is említenünk, hogy a berek átengedéséért a város elvállalt még 1400 forintnyi árendát, s így az amúgy is meglévő 1600 forintos árenda mellett a census nagysága 3000 forintra növekedett.¹⁴² A megegyezés ugyanakkor egy olyan korszak vége felé következett be, amelyet általában napóleoni konjunktúrának szoktunk nevezni, s amelynek egyik legfontosabb jellemzője volt, hogy a kereskedelmi és mezőgazdasági pozíciók nagy mértékben javultak. Az urbarialis szerződés megkötésekor még éppen a devalváció előtt vagyunk, egy olyan időszak végén, amikor a mezőgazdasági árak s főleg a gabonaárak a dinamikus növekedő állami kereslet miatt mintegy tízszeresükre emelkedtek. Egy 1799. évi árlistából tudjuk, hogy a kanizsai gabonaárak egy kissé magasabbak voltak például a veszprémi gabonaáraknál, minden valószínűség szerint a nagyobb kereslet miatt.¹⁴³ Mindebből az következik, hogy az infláció miatt az árenda növekedése bizonyára nem jelentett jelentős teherterét a városnak.

A berek területi szétosztása megfelelő alkalmat adott az új, teljes értékű úrbéri szerződés (ún. örök-szerződés) létrehozására. Ez az 1811. évi szerződés volt egészen a jobbágyfelszabadítás létrejöttéig a meghatározó kontraktus. A szerződés abban mindenképpen különbözött a korábbiaktól, hogy „örök időre” szabályozta az oppidum és a földesúr kapcsolatát, nem kellett már évenként megújítani, s kisebb volt a valószínűsége a város avagy a földesúr visszaélésének is. A szerződés 18 punctumból és 48 paragrafusból állt. Az első pontok a területi kérdéseket taglalták, a későbbiek pedig az adózási és jö-

vedelemelosztási kérdésekre adtak választ. A mezőgazdaság működése szempontjából, hasonlóan a korábbiakhoz, most is a földért (annak birtoklásáért) fizetendő cenzus meghatározása volt a legfontosabb passzus a szerződésben. Megmaradt az 1773. évi egyezés szerinti 1600 forint, amely kiegészült a fentebb már említett 1400 forinttal, vagyis Kanizsa lakói 1848-ig 3000 forintot fizettek a városi birtokaikért. De nagyok voltak a különbségek a gazdák között a fizetőképesség szempontjából. Azt is kimondták, hogy ha az uraság a városiaktól fundust vesz, akkor annak a cenzusát le kell vonni az összegből.¹⁴⁴

Szabályozták az ún. regále-kérdéseket. Ennek legfontosabb pontja a kocsmáltatás joga volt. A problémát az jelentette, hogy a korábbi úrbéri szerződések megkötésének idején még nem voltak szőlők a kanizsai területen, ám 1811-re már kialakultak kisebb méretű szőlők a városi külső dombokon, így változtatni kellett volna a borárultatás jogán. Ez azonban a földesúr számára anyagi veszteséget okozott vol-

na, így nem sikerült a városnak elérnie a változtatást; fennmaradt a régi, három hónapra történő szabályozás. A karácsony utáni kereskedést a földesúr megengedte, de csak nagyban, hordónként, s nem lehetett a pincékből, házakból árulni, csakis a vásáron. A mészárszék, a vámszedés, a mérlegházak joga továbbra is a földesúré maradt, de kimondták azt is, hogy az uradalom az útépitést illetően a városiakat semmiféle munkára nem kényszerítheti. Újdonság volt a korábbi szerződéshez képest a juhtartásra vonatkozó rész; az 1773. évi szerződés szám szerint is korlátozta az uraság legeltetési jogát a kanizsai határban, most viszont szabadon, megkötések nélkül tarthatott már birkát a legelőkön: „*reá állottunk és állunk arra is, hogy Ó Herczegsége... a Kanizsai Birkás Majorban és Határban minden meghatározott szám nélkül Birkákat tarthasson*”.¹⁴⁵ A városiak viszont továbbra sem tarthattak birkát és kecskét. Ennek a passzusnak ekkor még nem, de az 1820-as években, a nagy gyapjúkonjunktúra alatt azonban már komoly jelentősége lett.

V. A MEZŐGAZDASÁGI RENDSZER VÁLTOZÁSAI (1811—1848)

1. Határhasználat és társadalom

Az 1811. évi úrbéri szerződés rendezte (legalábbis akkor úgy tűnt) a földesúri és a városiak által használt földek hova tartozásának kérdését. A szétválasztott földeken megindultak a lecsapolási munkák, ám nagyon hamar, már az 1810-es évek második felében újabb összetűzésekre került sor a két fél között, s ez ügyben a város volt a kezdeményező. Az 1820-as évek második felében már jogi útra terelődött a berekhasználat ügye, a város felrúgta a korábbi kontraktus pontjait, s erőszakos legeltetést folytatott az urasági területeken. A ránk maradt úriszéki iratok tanúsága szerint a kiskanizsaiak voltak a hatalmaskodók, s amikor az uraság szolgálai meg akarták őket bírságot, akkor *Wolf György* fia a vadászinast bottal megütötte. Az úriszék ugyan 12 botütésre ítélte Wolfot, de az ügynek folytatása lett.¹⁴⁶ Mindenesetre tény, hogy mind a kancellária, mind a vármegye felhívta a város figyelmét arra, hogy az uradalmi legelőt ne bántsák. 1828-ban *Bathány Fülöp* Zala vármegyénél emelt panaszt a városiak ellen, miszerint azok erőszakosan „*a Vám úton alull fekvő réten a Tavaszi és az Őszi legeltetést végzik*”.¹⁴⁷ 1829. szeptember végén az uradalom a saját területére minden bizonnyal szándékosan behajtott marhacsordát lefoglalta. A helyzet eldurvult, 1833. október 7-én néhány uradalmi szolga agybafebe vert néhány erőszakos városit.¹⁴⁸ Az eseteket le-

hetne még sorolni, ám az egyértelmű, hogy a városi lakosok egyre inkább rászorultak az újabb és újabb legelők és rétek megszerzésére és használatára, ezért szaporodhattak a fenti esetek.

A helyzetet nyilvánvalóan a legelők és rétek méretének növelése oldhatta volna meg, ennek viszont előfeltétele volt a berek végleges lecsapolása. 1836-ban meg is alakult a lecsapoló társulat, s el is kezdtek némi kiszáritási tevékenységet, de a munka lassan haladt.¹⁴⁹ Arra mindenképpen utalnunk kell, hogy az 1820—30-as években az egész országban mind nagyobb számban indultak meg a mocsártalanítási munkálatok. Megemlíthetjük itt a Zala folyón végrehajtott változásokat, illetve a Kanizsától két órányira lévő, az Ormánd-folyó mindkét oldalán kialakult ún. kápolnai berek lecsapolását. Ez utóbbi esetében mintegy 5700 holdas szabad terület nyertek a körzet birtokosai.¹⁵⁰ Végül is a lecsapolások adta újabb területnyereségek magyarázhatják, hogy a kanizsai ellenségeskedés az egymásnak gyakran ellentmondó jogi ítéletek eredményeképpen folyamatosan csendesedett, s az 1840-es években már senki nem erőltette a berek használatával kapcsolatos korábbi összeütközéseket.

A feudalizmus utolsó négy évtizede alatt a város népessége viszonylag gyors ütemben folyamatosan növekedett. 1828-ban a két városrész lakossága már elérte a 8000 főt,¹⁵¹ s különösen Nagykanizsa lakossága emelkedett gyorsan, mintegy 5900-6000

főre. Ez utóbbi városrész népességének növekedése 1787—1828 között 153%-os volt. A nagy népességnövekedésen belül nőtt annak a rétegnek a nagysága is, amelynek még mindig a mezőgazdaság jelentette a létforrást. A ránk maradt rovatos adóösszeírások is világosan jelzik a változást.

nyugati városrész által birtokolt mezőgazdaságilag hasznosított földek aránya.

Mindebből persze az is következik, hogy a jelentős nagykanizsai népességnövekedés biztosan nem a mezőgazdasági népesség arányának növekedését jelenti, hanem a kereskedők és az iparosok számá-

Kanizsa társadalmának főbb csoportjai 1803—1828 között¹⁵²

	1803-ban	1828-ban	Csökkenés	Gyarapodás
Házzal bíró család	744	939	—	195
Házatlan zsellér	179	151	28	—
Iparos	219	191	28	—
Kereskedő	25	36	—	11
Két vagy több igásállattal bíró gazda	330	137	193	—

A táblázatból látható, hogy Kanizsán a házzal rendelkező adózó családfők száma folyamatosan növekedett: 1803—1828 között 195 fős szaporodás figyelhető meg. Ha még tovább tekintünk, akkor viszont azt láthatjuk, hogy 1840-ben Nagykanizsán már csak 501, míg Kiskanizsán 324 adóköteles gazdát írtak össze, vagyis a két városrészben összesen 833 gazda élt.¹⁵³ Ennek valószínűsíthető oka az egyéb társadalmi csoportok változása, valamint az, hogy a város agrárrendszere lassan már nem tudott több gazdálkodót eltartani, s így a létszámnövekedés más jogállású és foglalkozású rétegekben jelentkezett. Nézzük, hogy mekkora földet birtokoltak 1840-ben az agrártevékenységből élők!

nak emelkedését. Erre több forrás és szakirodalmi adat is utal. Bár az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio adatai meglehetősen gyér számú iparost és kereskedőt jeleznek Kanizsán, ennek nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget.¹⁵⁴ Ennél fontosabb, s ezt a történeti statisztikai irodalom, így *Fényes Elek* egy megjegyzése is megerősíti, hogy az 1840-es évek vége felé a város népességéből több mint 1500 fő zsidó vallású volt.¹⁵⁵ A zsidók a keleti városrészben éltek. Magyarországon, a kor szokásainak megfelelően, 1840 előtt földtulajdonnal nem rendelkezettek, s kézművesként sem nagyon élhettek, szabad királyi városban nem telepedhettek le, éppen ezért főleg azok felé a mezővárosok felé igyekeztek, amelyek a földesúri engedmények révén biztosabb

	Nagykanizsa	Kiskanizsa
Házhely	661 hold	431 hold
Szántó	549 hold	951 hold
Rét	549 kaszás	944 kaszás
Szőlő	523 kapás	326 kapás
Összesen	1759 hold + szőlő	2326 hold + szőlő

A két városrész lakosai együttesen 4086 holdnyi olyan házhelyet, szántót és rétet birtokoltak, amely után adót fizettek. Ehhez a nyomásrendszer miatt hozzá kell még számítanunk 1500 hold szántót, amellyel együtt 5586 holdas úrbéres területet kapunk. Ám mivel adóösszeírásról van szó, nem biztos, hogy pontosak az eredményeink, éppen ezért azok tendencijellegére hívjuk fel inkább a figyelmet. Szembetűnő jelenség, hogy a két városrész közötti korábbi arányok megfordultak. A 18. század végén a kiskanizsaiak esetében igaz ugyan, hogy nagyobb volt a használt föld, de egészében még mindig a nagykanizsaiak birtokoltak többet a létszámuk miatt. 1840-ben viszont már lényegesen nagyobb volt a

megélhetést adhattak. Ilyen település volt Kanizsa is, de jelezzük, hogy a folyamat Kanizsa város esetében nem a 19. század első felében indult meg, hiszen már a 18. század utolsó harmadában is hasonló társadalmi tendenciát figyelhetünk meg. A Bathyány familia grófi és hercegi ágának oppidumaiban (Szentgróton, Körmenten stb.) az átlagnál mindig jelentősebb zsidó lakosság élt.

Érdekes módon a kiskanizsai földeknek egy főre vetített aránya alig változott az idők során; egy átlagos portához 1,3 holdnyi intravillanus fundus, 4,5 hold szántó és 3 hold rétet tartozott, viszont újdonság a viszonylag magas szőlő-arány, amely majdnem elérte a fejenkénti egy holdat. A nagyka-

nizsai gazdák belső házhelyének mérete szinte azonos a keleti területeken élők házhely nagyságával, ám szántóból már csak 2 hold, rétből pedig 1 hold jutott adózónként. Ez már önmagában is arra utalhat, hogy a nagykanizsai lakosságnak szükségképpen másból kellett megélnie, míg a kiskanizsai lakosok számára, ha ezt a határ nagyságot kombinálni tudták relatíve jelentős legeltetéssel, állattartással, biztosíthatta a létfenntartást. Ugyanerre utalhat az is, hogy Nagykanizsán az adózók mellett összeírtak 354 szolgálot is. Az ő létük szorosan kapcsolódhat más ágazatbéli tevékenységhez, ugyanekkor 1840-ben Kiskanizsán mindössze 10 ilyen lakos élt. A szőlő méretében ugyanakkor nincs nagy különbség, sőt egy hajszállal a keleti városrész még meg is előzi a nyugatit a birtokolt terület egy főre eső arányában. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy erre az időre a kanizsaiak extraneus birtoklása igencsak kiterjedt, egyre több környékbéli szőlőhegyen vállaltak földeket. Egy, az 1830-as évek elején készült útfelmérés esetében megemlítették, hogy „A magok határjában szőlőhegyek nincsenek, hanem bírnak a Homok komáromi (ezt láthattuk korábban),

delkezett, a többi legelő még mindig közös volt a várossal.¹⁵⁷ Nem véletlen, hogy a majorság egyik legfontosabb ágazata az állattartás maradt. A földesúri „visszavonulás” egyik bizonyítéka, hogy 1835-ben Batthyány Fülöp herceg újabb területeket adott át a városi lakosoknak: a városi lakosok és a kereskedők kérésére megengedte, hogy „az izraeliták temploma mögött kukoricásként használt földet”, jelesül 14 651 négyszögölnyi területet (azaz csaknem 12 holdat) „...bocsássák áruba felosztás révén”.¹⁵⁸

2. Termelés és gazdálkodás

A szántóföldi termelés. A területi adatokból is világosan következik, hogy a szántóföldi növénytermelés mellett az egyéb agrárágazatok is meghatározóak maradtak mind a városi lakosság, mind a majorság számára. A szántóföldi növénytermelésre nézve ránk maradtak az 1842—1847 közötti kilenced-kimutatások, amelyekből a városi adózó népesség gabonatermelése megítélhető. Elsőként Nagykanizsára vonatkozó adatainkat — a még nem felsorzott számokat — foglaltuk táblázatba.¹⁵⁹

Nagykanizsa gabonatermése 1842—47 között

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Hajdina
1842	97	483	4	—	—
1843	183	1166	14	—	—
1844	139	1161	13	—	2
1845	207	959	19	—	—
1846	141	565	30	7	—
1847	191	819	44	8	—
Hat éves átlag	160	858	21	2	—

*főrhéntzi, melly Méltóságos Pallini Inkey János Uraságé, ugy nemkülönbén a Látói Hegyen, melynek tulajdonosa Méltóságos Gróf Festetics László Ur”.*¹⁵⁶

A majorság területi kiterjesztésére nem sok esély volt, hiszen a városi népesség növekedése elvitte a főlős földeket. Korábban említettük már, hogy 1810-ben a majorság kiterjedése Kanizsán az összes földnek mindössze csak 20 százaléka lehetett. Egyértelmű volt, hogy Kanizsa városának szorosabban vett határa nem az a terület, ahol kiterjedt gazdálkodást lehet folytatni. Itt az erős népességnomással szemben a földesúr gyakorlatilag védekezésre kényszerült, hiszen egy csaknem 10 000 fős, egy helyben lakó közösséget nem lehetett már úriszéki tárgyalással kezelni ebben az időben. Viszont ott volt a kanizsai uradalom jelentős területe, ahol már volt lehetőség a termelés területi kiterjesztésére is. 1848 előtt a földesúr Kanizsa városában már csak 220 hold szántóval, 586 hold réttel és 374 hold magánlegelővel ren-

A táblázat adataiból megállapítható, hogy a kanizsai népesség legfontosabb szántóföldi gabonaterméke a 18. századi hagyományoknak megfelelően még mindig a rozs volt, hiszen az évi középátlagot tekintve hatszor annyi rozst termeltek, mint búzát. Ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, hogy a rozs dominanciája állandó jellegűnek tűnik, nyilvánvalóan a sovány talaj miatt. Az is látható, hogy termeltek árpát, minimális mennyiségben zabot és hajdinát is, ezeknek termelési aránya azonban messze elmarad a két fő növény mögött. Egészen biztosra vehetjük, hogy ez a nagymértékű rozstermelés saját szükségletre történt, hiszen a kanizsai piaci árakat az 1840-es években a búza árát esetenként háromszor magasabbnak mutatják, mint a rozst. *Tárnok Alajos*, aki 1842 után a 24 000 holdas gróf Zichy Károly-féle vrászlói uradalom jószágigazgatója (*bonorum director*) volt, Nagykanizsán élt, s állandóan figyelemmel kísérte a piaci árak változását, s gazdatisztjeinek küldött leveleiben

rendszeresen közölte azokat.¹⁶⁰ (Megjegyezzük, hogy ő volt az a csáfordi birtokos köznemes, aki Kanizsán a védegyeleti mozgalom szervezésében is jelentős részt vállalt.)

Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az országos nagy termés visszaesések Kanizsát sem kímélték. Közismert, hogy az utolsó nagy „*Massenarmut*” Európában 1815—16-ban volt, amikor még a magasabb életszínvonalat mutató nyugat-európai vidékeken is jelentős éhínség alakult ki.¹⁶¹ Így volt ez Magyarországon is, nem véletlen, hogy számos vetés-összeírás maradt meg erről a korról. Kanizsán ekkor 448 olyan egyént írtak össze, akinek vetőmagra volt szüksége; a felmérés szerint ahhoz, hogy a következő esztendőben is vethessenek a gazdák, mintegy 2100 pozsonyi mérő gabonára volt szükség.¹⁶² Részlegesen az 1842—1847 közötti kilenced-kimutatások is valami hasonlóra utalnak. Egyrészt látható, hogy az évi középátlagtól igen jelentős eltérések alakultak ki mind a búza-, mind a rozstermésben. Számításunkat nézve nincs okunk azt feltételezni, hogy a vetésterületek állandóan jelentős mértékben módosultak volna. A búza esetében a termés éves középátlagától való eltérése lefelé 40, míg felfelé 29%-ot tett ki, a rozs esetében felfelé 36, lefelé 44%-os volt, ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a két, viszonylag nagy lefelé történő eltérés egy évben, mégpedig az 1842. esztendőben következett be. Vagyis azt láthatjuk, hogy a természetföldrajzi, klimatikus hatások egyszerre érintették a két gabonafajtát, erre utal az is, hogy a gyenge és a csúcsévek is ugyanakkor következtek be. Az is látható, hogy az európai gazdasági ciklusnak megfelelően az 1846. év itt is katasztrofális termőév volt, viszont egyre jelentősebbé vált az adókötelesek kukoricatermelése. Ennek magyarázata az lehet, hogy eredménye kompenzációt jelenthetett a gabonatermés ingadozásával szemben. Az adatokból kitűnik, hogy Nagykanizsán kicsi volt a kukoricatermés ingadozása: a reformkor végén a hat évet figyelembe véve az éves középátlag 628 pozsonyi mérő volt, a pozitív kilengés 7-8, míg a negatív eltérés mindössze 20%-os volt csak.

Kiskanizsán lényegesen egyszerűbb volt a gabonatermés szerkezete. Az adózók a nyugati városrészben csak rozsot termeltek, illetve jelentéktelen mértékű árpa fordult elő. A rozstermelés kilencedének évi kö-

zépátlagja 230 keresztnyi. A termelési nagyságrendek ingadozása a nagykanizsaihoz hasonló volt, azzal a különbséggel, hogy talán az 1846-os év nem okozott akkora visszaesést, mint Nagykanizsán. Jelentős volt viszont Kiskanizsán a kukorica termelése, ahol a kilenced évi átlaga mintegy 406 pozsonyi mérő csutás tengerit tett ki.

Ha adatainkat összesítjük, akkor kiderül, hogy a két városrészben kenyérgabonából éves átlagban mintegy 1600 kereszt búza és 9720 kereszt rozs termett, vagyis összesen mintegy 11 320 kereszt lehetett az össztermés. Ezt átszámítva a korabeli keresztenkénti 2 pozsonyi mérős kulccsal, kiderül, hogy Kanizsa város polgárai a reformkor vége felé mintegy 1 415 000 liternyi kenyérgabonát termeltek a város határában. Ha mindezt elosztjuk a rovatos adóösszeírásban található szántófölddel is rendelkező gazdák számával, akkor pedig az az eredmény, hogy egy szántóvető adózó hozzávetőlegesen 1715 liternyi gabonával rendelkezhetett, s mindezt elosztva a háztartások átlagosan mintegy 7 fős létszámával kapjuk a fejenkénti 245 liter gabonát. Nyilvánvaló, hogy mindez édeskevés az éves szükséglethez képest, ám a helyzet nem volt tragikus, hiszen köztudomású, hogy a környék uradalmi már jelentős beszállítást végeztek, több uradalomnak már raktárai is voltak Kanizsán, vagyis a hiányok pótlása nem volt nehéz. Fényes Elek korabeli becslése szerint mintegy évi 600 000 hektoliter gabona cserélt gazdát a kanizsai piacon. Az a jövedelem pedig, amely a mindennapi kenyérgabona-szükséglet biztosításához kellett, egészen biztosan nem a mezőgazdasági tevékenységből származott. Még azt is megjegyezzük, hogy ha a források adta 100 éves intervallumot nézzük, akkor kiderül, hogy a 18. század közepére becsült 1 260 000 literes gabonatermés-mennyiséggel szemben a reformkorra ennél alig többet, vagyis 1400 000 liternyit termeltek Kanizsán. Igen ám, csak hogy időközben a város lakossága megkétszereződött, míg a gabonanövekedés szorzószáma csak 10%-kal emelkedett, vagyis a fejenkénti gabonamennyiség mintegy 30 %-kal csökkent.

Az állattartás. Amíg a szántóföldi termelésnél a két városrész közötti meghatározó különbséget inkább a kiskanizsaiak egy főre jutó nagyobb területe jelentette, addig az állattartás esetében szinte minden a kiskanizsai agrárjelleg felé mutat.

Az adózók állatállománya 1840-ben Kanizsán¹⁶³

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	Összesen
Jármos ökrök	40	216	256
Tehenek	87	174	261
Tinók	2	29	31
Hámos lovak	204	208	412
Sertések	118	193	311

Mivel a kiskanizsaiaknak volt nagyobb szántóföldjük, egyáltalán nem meglepő, hogy az igavonásra használatos jármos ökrökből több mint ötször annival rendelkeztek, mint a nagykanizsaiak. A szarvasmarha szaporodásából következően a tehenek állománya is nyilvánvalóan magasabb, mint ahogyan a falusias életmód velejárójaként a sertésállomány is nőtt (az arányok e a területeken az 1820-as évek óta nem változtak). Érdekesség viszont a lóállomány megoszlása. A lovak száma az 1820-as évek óta mindkét városrészben emelkedett: 1823-ban még csak 134 ló volt,¹⁶⁴ ám 1840-re számuk elérte a 412-t. S mivel Nagykanizsa is viszonylag sok lóval rendelkezik, valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a folyamatosan emelkedő szállítási kapacitás szükségletével állunk szemben: a reformkorra megnövekedett kereskedelmi termékmennyiség mozgatása egyre nagyobb és nagyobb lóállományt igényelt. Természetesen nagy volt az állatállomány számbeli fluktuációja is, főleg a nehezen vagy egyáltalán nem gyógyítható betegségek szedték áldozataikat. Jellemző példa erre az az 1820. évi, a földesúrnak írt tisztartói jelentés, miszerint „A szarvasmarhának valamilyen száj és körömbetegsége van, amely öröklődik is”.¹⁶⁵

A juhászat viszont — hasonlóan más dél-dunántúli birtokokhoz — továbbra is földesúri üzemág maradt. Az 1810-es évek vége óta a gyapjúnak nagy konjunktúrája volt Magyarországon, aminek elsődleges oka az osztrák és a cseh posztómanufaktúrák és gyárak keresletének növekedése volt.¹⁶⁶

Ennek érdekében szükség volt a hagyományos fajták cseréjére; az újdonság az egyre nagyobb számban és több változatban terjedő merinói fajta volt. A kanizsai uradalomban is gyorsan nőtt az állomány. Míg a 18. század közepén a juhok száma nem érte el az 1000-et, addig a reformkor végére már több mint 8200-zal rendelkezett a földesúr.¹⁶⁷ A gyapjút a leghíresebb kanizsai zsidó kereskedő, *Gottlieb Mayer* vásárolta fel az uradalomtól.¹⁶⁸ Igencsak megnőtt a gyapjúeladásból az uradalom bevétele, s ezt jól mutatja, hogy 1835-ben — egy tisztartói jelentés („*mázsálló lajstrom*”) adatai szerint — 12 069 forint bevétele volt Batthyány hercegnek a gyapjúból.¹⁶⁹ A juhászatnak nagy előnye volt, hogy számos kisebb, de egészében véve jelentős jövedelmi forrást tudott biztosítani. Egyrészt a trágyamennyiséget felhasználták a növénytermelés során, másrészt a juhbőröket is eladhatták, s nem utolsósorban a birkahús mint élelmiszer is fontos lehetett. 1835-ben *Sényi Gábor* tisztartó például azt jelentette a hercegnek, hogy sikerült eladnia a juhbőröket, amiért több ezer pengőt kapott az uradalomtól.¹⁷⁰

A hatalmas méretű erdők és benne a legelők könnyűszerrel biztosították a földesúri állatállomány eltartását és nevelését, olyannyira, hogy a fölös legelőket még árendába is tudták adni. Így például fenn-

maradt az északi szomszéd uradalom urának, *Inkey Ádámnak* az az igazoló levele, amelyben bizonyítja, hogy 1817-ben a „*berken átfolyó fő kanálistól keletre lévő allodiális nagy rétet kiárendálta*”, ott a kaszálás és a legeltetés joga az övé lett, s ezért évi 330 forintot fizetett.¹⁷¹

A szőlőtermelés. Mivel a kanizsai népesség viszonylag gyorsan növekedett, a 19. század első felében mindenképpen szükség volt a szőlőterületek megnövelésére. A környék uradalmaiban a földesurak mindenhol felismerték az ebben rejlő jövedelemszerzési lehetőségeket, s növelték a szőlővel beültethető terület nagyságát, így a kanizsaiak is egyre több lehetőséghez jutottak az extraneus birtoklást illetően. A Festetics-féle szentmiklósi uradalom három, korábban említett szőlőhegyén azonban már nem voltak szabad területek, így a város polgárainak kényszerűen távolabb kellett szőlőföldeket keresniük. A környéken, a várostól 20—25 km-re két olyan terület volt, ahol jó minőségű borokat lehetett termelni. Az egyik település a Kanizsától délkeletre lévő Sand falu, amelyről egy 1812. évi forrás azt írja, hogy „*szőlőhegye nemes borokat terem*”.¹⁷² Az 1830-as években kezdtek megjelenni a kanizsai polgárok a faluban, első forrásunk *Fekete Györgyről* szól, aki 1836-ban vette szőlőjét, amely után 2 akó és 23 icce hegyvámot fizetett.¹⁷³ Az sem lehet véletlen, hogy a sandiakat egy 1820-as években kitört, szőlővel is összefüggő lázongás miatti perben éppen egy kanizsai ügyvéd, nevezetesen *Horváth Antal* képviselte.¹⁷⁴ A másik szőlővásárlási lehetőség a vrászlói uradalom területéhez kapcsolódott. Ott az 1840-es években gróf *Zichy Károly* erőteljes fejlesztései nyomán Miháldi faluban lehetett új szőlőket kialakítani.¹⁷⁵ Miháldi is híres volt jó boráról.¹⁷⁶ Az 1840-es években már nemcsak egyszerű kanizsai lakosok, hanem kereskedők és zsidó vállalkozók is megjelentek szőlőbirtokosként a falutól nyugatra lévő, tehát Kanizsa felé eső három szőlőhegyen. Erre vonatkozó forrásaink közül csak egyet említünk meg: 1840-ben kelt az az irat, amelyben a nagyon gazdag zsidó kereskedő, *Leszner Bernárd*, korábban *Lachenbacher Jakabnak* kölcsönadott 650 forintos váltójának kiegyenlítését követelte. A váltó biztosítóka Lachenbachernek Miháldiban, a Gradiskai szőlőhegyen lévő földjei utáni termés volt. A szőlőt felbecsülték, értéke 600 forintot tett ki.¹⁷⁷

A kanizsaiaknak az extraneus birtoklás mellett a városban és az uradalmon belül is nyílt lehetősége újabb és újabb szőlőföldek kialakítására. Ezt világosan mutatja az 1841. évi rovatos összeírás, amely szerint a két Kanizsán összesen 846 kapásnyi szőlőterület volt már az adózók kezén. Ebből 564 kapás Nagykanizsára, míg 382 kapás Kiskanizsára esett. Nagykanizsán az 564 kapásnyi szőlőföld 192 ember kezében volt, vagyis az egy főre jutó szőlőbirtok nagysága ezen az úrbéri területen belül majdnem elérte a 3 kapást.¹⁷⁸ Az 1840-es években az uradalom el-

cserélte földjei egy részét Festetics gróffal, így a város melletti dombon (Sáncon) szőlőtelepítésekre kerülhetett sor. Ebből jött létre közvetlenül a földesúr legelője mellett a Szabadhegy, amelyet a század közepén telepítettek be, s viszonylag sok ember vállalt ott szőlőt.¹⁷⁹

3. Az uradalom a jobbágyfelszabadítás előtti időkben

A Batthyányak kanizsai uradalma az 1840-es évek végén sajátos képet mutatott. Volt az uradalomnak egy nagyon gyorsan fejlődő mezővárosi központja, amelyben a népesség egyre inkább kereskedelemmel és iparral foglalkozott, s amely város egyre jobban kikerült a földesúri uradalmi rendszerből, úgy is mondhatnánk, hogy egy sajátos szigetet képezett az úrbéres világ központjában. A város lakossága anyagilag egyre erősödött, amit jól mutat, hogy közvetlenül a polgári forradalom előtti évben már felajánlották a földesúrnak, hogy a dézsma helyett szívesen fizetnének inkább megváltást. A másik oldalon viszont ott volt a kanizsai uradalomnak a város nélkül vett területe a maga öt falujával, s mellette még a homokkomáromi uradalom, amely igazgatásilag teljesen beolvadt a kanizsai domíniumba. Ez az uradalom teljes egészében a hagyományos úrbéres törvények szerint élt, a régi jogszabályok alapján adózott. S bár voltak a térségnek piaci kapcsolatai Kanizsával, mégis eltért a mindennapi tevékenysége és élete a városétól. Nézzük, mi jellemezte az uradalom falvainak helyzetét!

szorgalmatosak”.¹⁸¹ Bajcsán is volt az 1761. évi telepítés révén egy népességcsoport, amelynek kötelességeit külön szerződés szabályozta az uradalom területén. A többiek viszont hagyományos jobbágyok és zsellérek voltak, s annak megfelelően szolgáltak. Sormás, Esztrégnye és Szepetnek viszonylag népes település volt, így a nagyobb lakosság révén a földesúr jelentős robotmennyiséghez jutott, amely 1817-ben még csak 17 600,¹⁸² de 1848 elejére már csaknem 20 000 gyalognapot tett ki.¹⁸³ Az azonban szinte egészen biztos, hogy ezt a mennyiséget a kicsiny majorsági szántónagyság miatt nem tudták felhasználni, sok jel mutat arra, hogy megváltást fizetett érte a lakosság. Jelentősen megkönnyítette az uraság helyzetét, hogy az uradalom területe és benne falvai egy tagban feküdtek; területe kelet-nyugat irányban három-négy, észak-déli irányban pedig két-három óra alatt be lehetett járni, s ebből következően a munkaerő-mozgatás s nyilván a munkaellenőrzés nem jelenthetett különösebb problémát s költséget.

A magyar mezőgazdaság feudális kori sokszínűségét mutatja az a 238 munkanap, amelyet a szepetneki, esztrégnyei és sormási lakosság egy része vállalt gyalognapszámként a földesúrtól kapott rétért és szántóért. Ez a környéken megszokott volt, így például a kanizsai uradalom szomszédságában, hasonló klimatikus és talajadottságok mellett a vrászlói Zichy-uradalomban kétszer annyi felvállalt földdel rendelkeztek a falusiak, mint amekkora úrbéres illetékességük volt.¹⁸⁴ A kanizsai domíniumban magasabb telekhányad alakult ki, lényegesen nagyobb népességgel, s így a földesúrnak nemigen maradtak olyan

A kanizsai uradalom falvainak állapota 1848 elején¹⁸⁰

	Jobbágyi telek	Hosszúfuvar	Robot		Füstpénz
			Úrbéres	Földért	
Szepetnek	68	136	8 358	15	173
Bajcsa	—	—	810	—	—
Fityeház	—	—	1 224	—	—
Sormás	49	97	5 586	145	78
Esztrégnye	34	67	3 850	78	195
Összesen	151	300	19 828	238	446

1848-ban a kanizsai uradalomban 151 egész jobbágyi telek volt, ám ebben benne van az a 25 egész telek is, amely Szepetneken egy olyan társadalmi csoporté volt, amelyet minden valószínűség szerint egy közösségként telepítettek oda. Az ő jogi megítélésük „szabados” volt, így nem csoda, hogy eltért az adózási rendszerük is az uradalom többi lakosáétól. Ez a libertinus csoport minden valószínűség szerint német származású volt. Feljegyezték róluk az 1830-as évek elején, hogy Szepetnek „...népe kiváltképpen a Némethek igen

szabad művelhető földjei, amelyeket bérbe adhatott volna.

Az is látható, hogy a jobbágyfelszabadítás előtti időszakban a Batthyányak kanizsai domíniumában az úrbéres jövedelem nem volt túlságosan magas. Ha minden beszédhető jövedelmet összeszámolunk (benne a kanizsai adót, cenzust, a jobbágyok robotját, a megváltást, füstpénzt stb.), akkor sem becsülhetjük nagyobbra az úrbéres jövedelmet 25–30 000 forintnál. A megmaradt adatok alapján úgy tűnik, hogy a kani-

zsa i uradalomban az éves bevétel az 1830—40-es években mintegy 55—60 000 forint lehetett, s ebből az következik, hogy a majorsági termelésből, a bérletekből, ipari tevékenységből stb. származó bevételek aránya lassan elérhette az urbariális jövedelmeket. Valószínűleg Batthyány herceg kanizsai birtoka nem tartozott a legjövedelmezőbb uradalmak közé. Erre utal, hogy 1843-ban a kanizsai uradalom tiszta jövedelme 35 000 forint volt, míg az enyingi birtok 51 600 forintot, az érdi uradalom 28 000 forintot hozott, pedig területileg mindegyik jóval kisebb volt, mint a kanizsai.¹⁸⁵

A tiszta jövedelmet csökkentő tényezők között ki kell emelnünk a majorsági belső üzemből, amely ebben a korban a magyarországi ismert uradalmak bruttó bevételeiből 25—30%-ot szinte mindenhol elvitt. Meghatározó volt a tisztek, alkalmazottak pénzbeli és deputátum jellegű fizetése, az egyre erőteljesebb építkezések anyag- és munkaerőköltsége (csupán ez utóbbi 1834-ben több mint 6000 forint volt),¹⁸⁶ de itt szerepel a költséglistán a reprezentáció, vagyis a hercegi életszínvonal garantálása is. Ez utóbbihoz mindig rendben kellett tartani a jelentős méretű kanizsai kastélyt, a huszároknak biztosítani kellett a ruhát stb. Ezekon kívül a földesúri patriarchális funkciók egyre teljesebb megnyilvánulásai is jövedelem-csökkentő hatást gyakoroltak. Akárcsak máshol, úgy a kanizsai uradalomban is nagy szerepe volt a földesúri jótékonykodásnak, az adományoknak. Csak néhány jellegzetes példa erre: 1835. május végén Batthyány Fülöp herceg elrendelte, hogy a kanizsai tűzvész károsultjainak 300 kéve zsúpot, 105 szál fát és 2400 csepepet, valamint 53 500 téglát adjanak ingyen.¹⁸⁷ Szintén ugyanebből az évből származik Horváth Pál árendás molnár könyörgő levele, miszerint nagy volt a szárazság, s így kevesebb gabonát tudott örölni, s kérte, hogy „...árendájából valami engedtesen”, s ezt a herceg Bécsből keltezett levelében az utolsó negyedévi bérleti összeg elengedésével jóvá is hagyta.¹⁸⁸ A negyvenes évek végi éhínség következményeinek enyhítésére 1847-ben 62 szűkölködő jobbágy kapott 304 pengőforintnyi gabonát és egyéb élelmiszert stb.¹⁸⁹ Az ilyen típusú adományok az önkéntes jövedelem-transzfer tipikus formái voltak a tradicionális Európában, ugyanakkor néha igen magas jövedelemallokációt — vagyis a jövedelmek átcsoportosulását az egyes társadalmi rétegek között — is eredményezhettek.

4. A forradalom közvetlen hatása a kanizsai agrárrendszerre

Az 1848. évi forradalom hosszú politikai előcsatározások után viszonylag gyorsan létrehozta azokat az alaptörvényeket, amelyek a jobbágyság eltörlésére, s vele párhuzamosan egy polgári tulajdonrendszer kiépítésére, s főleg a szabad paraszti földek kialakítására vonatkoztak. Megváltozott a korábbi adórendszer

is, s e törvényeknek Kanizsa népességére is nagy hatása volt. Az 1848. április 11-én aláírt és hatályba lépett törvények magyarországi végrehajtása vidékenként igen nagy eltéréseket mutatott, hiszen a törvények fogadtatása nagyban függött az addig elért jogi és társadalmi állapotoktól, a gazdasági fejlettségtől, a politikai radikalizmustól stb. Különösen a mezővárosok népessége értelmezte nehezen a törvényeket, mivel a legtöbb mezőváros egyértelműen úrbéres kötöttségűnek minősült, s ebből következően az általuk használt földek nagy része cenzuális, általában a földesúri tulajdon alá eső föld volt, amelynek tulajdonjoga továbbra is a földesúré maradt, így nagyon komoly megváltási árat kellett fizetniük, s ez hosszú időre visszavethette egyes mezővárosok fejlődését. Tetézte a bajt számos mezőváros esetében, hogy a megváltási ár kifizetése elvitte az addigi felhalmozott jövedelmet, vagyont, de ugyanakkor a magasabb városi népsűrűség miatt viszonylag gyorsan elkezdtek emelkedni a telekárak.

Kanizsa város 1848 tavaszán szinte azonnal megszüntette a census fizetését, s ebben az évben a város népe nem adta már be a kilencedet sem, sőt jogot formált arra is, hogy az uradalom legeltetését szabályozza, s szabad szőlőtelepítésre engedélyt adjon.¹⁹⁰ A város nem ismert el semmiféle urbariális rendszert. Azt írták, hogy „*Kanisa várossában semmi jobbágyság nem létezik*”, s itt az 1811. évi örökszerződésre hivatkoztak.¹⁹¹ Az már önmagában is ellentmondott ennek, hogy úgy vélték, a hercegnek nincs joga úrbéri kötelezettségeket, szolgáltatásokat követelni a várostól, hiszen ő kárpótlást kap majd a kincstártól, tehát ténylegesen elismerték, hogy mégis csak úrbéri jellege volt a kapcsolatnak. (Az ilyen fajta városi vélemények nem voltak ritkák korábban sem.) Arra is maradtak fenn adatok, hogy a város népessége 1848 telén az urasági erdők területét kezdte fosztogatni, minden ember vitte a fát (pedig a földesúr az erdők alig 10%-ával rendelkezett csak), hiszen az igazság- és jogszolgáltatás eléggé meggyöngült, amelynek egyik legfontosabb oka a bizonytalan közjogi és politikai, valamint a hadihelyzet volt.¹⁹² Maradtak azonban olyan vitás kérdések, amelyek rendezésére majd csak az 1850-es években kerülhetett sor. Így például még mindig voltak olyan közös erdők és legelőföldek, amelyeket jogilag el kellett egymástól különíteni, s véglegesen tagosítani, valamint telekkönyvezni. Értelmezni kellett az 1811. évi szerződést, mégpedig abból a célból, hogy magánjogi vagy urbariális szerződésről volt-e szó, ez pedig azért volt nagyon lényeges, mert ennek függvényében derült ki, hogy a földesúrnak állami kárpótlás jár-e az elveszített 165 telekért, vagy pedig a lakosoknak maguknak kell megváltani az általuk használt földeket.¹⁹³ Ezekre a kérdésekre a végleges válasz majd csak az 1850-es években — de már egy megváltozott politikai és jogi helyzetben, a császári neoabszolutizmus időszakában — születhetett meg.

JEGYZETEK

A forrásokról

Feldolgozásunkat négy alapvető forráscsoportra építhettük. Egyrészt a Magyar Országos Levéltárban az egyik leggazdagabb családi levéltár, a Batthyány-hercegi család levéltárának egyes iratcsomói nagyon fontos részletekre adnak megbízható kútfőket, ám korántsem teljes a Kanizsára vonatkozó iratanyag. Másrészt a mezővárosi létből következően a Zala Megyei Levéltár is számos olyan összeírást, peranyagot tartalmaz, amit hasznosítani tudtunk. Harmadrészt haszonnal tudtuk forgatni a nagykanizsai Thúry György Múzeum megmaradt városi anyagait, illetve a helytörténeti cédulagyűjteményét. Negyedszer pedig a szakirodalom, illetve a leíró statisztika is sok olyan utalást tett már Kanizsa gazdaságára vonatkozóan, amit be tudtunk építeni a feldolgozásba.

- ¹ Bairoch 1977, 297–333.
- ² Kaposi 1996/a 124–141.
- ³ L. Mérei 1948 (esetleírások).
- ⁴ Bácskai —Nagy, 45.
- ⁵ L. a monográfia kereskedelmi fejezetét.
- ⁶ Az uradalomhoz: Vándor és Maksay 1959
- ⁷ Marczali, 1–25, Kaposi 2002, 76–78, Z. m. tört. olv. 120, Szabó B. 99–111.
- ⁸ MOL P 1322. 100. cs. N. 2. 1693.
- ⁹ Bél 1989, 224.; Iványi 1983, 115–129.; Mocsáry I. 1902, 177–183.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Jkv. 1896, 11.
- ¹² Barbarits, 25.
- ¹³ Grassics halála után a Kamara a birtokot 36 500 forintba értékelte fel; MOL P 1322. 181. cs. 101. tétel. Kanizsa.
- ¹⁴ MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 1. 1717.
- ¹⁵ Jkv. 1896, 11.
- ¹⁶ A vásárlást illető legfontosabb dokumentumok: MOL P 1313. 30. cs. Lad. 13. N. 6. 1743, MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 2. 1743, MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 18. 1743, MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 23. 1744.
- ¹⁷ A Batthyány család földbirtok-felhalmozásához és genealógiai vázlatának bemutatásához a következő fontosabb munkákat használtuk fel: Zimányi 1962, Nagy I. 1861. 1. k. Barbarits, Tárnok, Kempelen 1888 (1895.); Kempelen 1931, 1. k.
- ¹⁸ MOL P 1322. 100. cs. 377. sz. 1810.
- ¹⁹ Atlasz 1976, 6. k.
- ²⁰ Degré 1972, 103.
- ²¹ Bátorfi, 5. k. 351.
- ²² Bél 1989, 206.
- ²³ Uo.

- ²⁴ Kaposi 1997/b 64–65.
- ²⁵ Bencze 1986, 24.
- ²⁶ Ihrig, 276.
- ²⁷ Bél 1989, 206.
- ²⁸ Bél Mátyást idézi: Reöthy, 154.
- ²⁹ Barbarits, 30.
- ³⁰ MOL Festetics cs. lt. P 275. 79. cs. Bagola (83) 1802.
- ³¹ Mérey, T. 1997, 93. (térkép)
- ³² Jkv. 1896, 10.
- ³³ Uo.
- ³⁴ Cseke—Horváth, 37.
- ³⁵ ZML Ö 11.
- ³⁶ ZML Ö 19. 1715.
- ³⁷ ZML Ö 21. 1720.
- ³⁸ Barbarits, 63–69.
- ³⁹ Degré 1972, 104.
- ⁴⁰ Ördög 1991, III. k. 577.
- ⁴¹ Barbarits, 98.
- ⁴² MOL P 1313. 38. cs. 80. Q5. 1–4. lap
- ⁴³ MOL P 1313. 38. cs. 1753. Kanizsa úrbéres földjei.
- ⁴⁴ MOL P 1322. 100. cs. 377. sz.
- ⁴⁵ L. a 42. sz. jegyzetet.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ MOL P 1330. 3. cs. 1753.
- ⁴⁸ Bairoch 1990, 47–60, Bácskai 1988
- ⁴⁹ MOL P 1330. 3. cs. 1753.
- ⁵⁰ MOL P 1313. 206. cs. II. N 19. 1713. 01. 01.
- ⁵¹ Uo. 36. cs. Lad. 13. N 27/1–2. 1731.
- ⁵² Uo. 206. cs. III. 1753.
- ⁵³ Uo.
- ⁵⁴ MOL P 1313. 38. cs. 80 F2.
- ⁵⁵ Uo. 80 F6.
- ⁵⁶ Uo. 80 F4.
- ⁵⁷ MOL P 1330. 3. cs. 1748.
- ⁵⁸ Kaposi 1992, 77.
- ⁵⁹ MOL P 1330. 3. cs. 1749.
- ⁶⁰ Kaposi 1992, 82.
- ⁶¹ Lásd Gaál 1978 (1980), 307.
- ⁶² Zimányi 1965, 236–274.
- ⁶³ MOL P 1330. 3. cs. 1748.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ Uo. 1747–1750 közötti gazdasági termés-kimutatások.
- ⁶⁶ Uo. 1753. évi terméskimutatás.
- ⁶⁷ MOL P 1330. 3. cs. 1747. évi szarvasmarha-kimutatás.
- ⁶⁸ Uo.
- ⁶⁹ Uo.
- ⁷⁰ MOL P 1313. 38. cs. 74/3. Kanizsa
- ⁷¹ MOL P 1330. 3. cs. 1748.
- ⁷² MOL P 1313. 38. cs. 75/23. 1758–61.
- ⁷³ MOL P 1330. 3. cs. 1748.

- ⁷⁴ Lásd: Zimányi 1968, Kirilly—Kiss, N. 1968; I. még a szomszéd keleti vármegyére: Magyar E. 1981
- ⁷⁵ MOL P 1330. 3. cs. 1752.
- ⁷⁶ MOL P 1322. 19. cs. 1803. 09. 30.
- ⁷⁷ MOL P 1330. 3. cs. 1748.
- ⁷⁸ MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 27/1—2.
- ⁷⁹ Kerecsényi 1987, 298.
- ⁸⁰ Uo. 301.
- ⁸¹ Uo. 303.
- ⁸² MOL P 1313 38. cs. 75/27. 1752. 12. 10.
- ⁸³ Cseke—Horváth, 41.
- ⁸⁴ MOL P 1322. Tisztiszék. 1766. 04. 4—5.
- ⁸⁵ Uo. 1765. 11. 14. 14/10.
- ⁸⁶ MOL P 1313. 38. cs. 77/44. 1753.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ L. 85. sz. jegyzetet.
- ⁸⁹ Az 1757. évi és az 1771. évi adatokat I. Ördög, III. k. 577. Az 1784. évi adatok: Danyi—Dávid, Zala megye.
- ⁹⁰ MOL P 1313. 38. cs. 80R. 12.
- ⁹¹ Uo. 80R1.
- ⁹² Makoviczky, 22.
- ⁹³ Uo. 37.
- ⁹⁴ MOL P 1322. 100. cs. 309.
- ⁹⁵ MOL P 1313. 38. cs. 80R1.
- ⁹⁶ Az adatokat a következő művekből vettük: 1784—85-re: Danyi—Dávid; 1828-ra: Fényes 1841, 1. k. 475—476. Az adatok értékeléséhez: Kovacsics, 249—271.
- ⁹⁷ MOL P 1317. 30. cs. Fasc. 86. N. 1. D.
- ⁹⁸ Lásd: Szabó D. 1933; Vörös 1952; 290—384.
- ⁹⁹ Felhő 1973; 365.
- ¹⁰⁰ Uo.
- ¹⁰¹ Z. m. tört. olv. 62—63.p.
- ¹⁰² MOL P 1313. 38. cs. Lad. 15. N. 80. B.
- ¹⁰³ Uo. N. 80. C.
- ¹⁰⁴ Uo. N. 80. G.
- ¹⁰⁵ ZML Conscr. dic. Kanizsa 1771/72.
- ¹⁰⁶ MOL P 1313. 39. cs. Lad. 15. N. 81/82.
- ¹⁰⁷ Barbarits, 28.
- ¹⁰⁸ MOL P 1322. 100. cs. 1773.
- ¹⁰⁹ ZML Conscr. dic. 1771/72.
- ¹¹⁰ MOL P 1313. 38. cs. A város területének felmérése.
- ¹¹¹ MOL P 1322. 100. cs. 309. sz. 1774.
- ¹¹² L. 110. sz. jegyzetet
- ¹¹³ Felhő 1971
- ¹¹⁴ MOL P 1313. 38. cs. 80F6. 1772.
- ¹¹⁵ Az adatokat közli: Dávid 1968, 99—143.
- ¹¹⁶ Z. m. tört. olv. 150.
- ¹¹⁷ MOL P 1322. 100. cs. 1788. 03. 22.
- ¹¹⁸ Barbarits, 30.
- ¹¹⁹ MOL Festetics cs. lt. P 275. 79. cs. Bagola (83) 1802. és SML Conscr. vin. (1767—1784) Szentmiklós, 1772. Utóbbiban a hegyeket nem különítették el, hanem egyben adták meg az összes birtokost.
- ¹²⁰ MOL Festetics cs. lt. P 275. 79. cs. Bagola (83) 1802. Az összeírás tartalmazza a Látóhegyi és a Szentgyörgyvári hegyek birtokosainak listáját.
- ¹²¹ MOL P 1322. 100. cs. 339. sz. 1798.
- ¹²² Kaposi 1988, 206.
- ¹²³ MOL P 1317. 30. cs. Fasc. 86. N. 1. A.
- ¹²⁴ SML Conscr. vin. (1767—1784). 1772. Móricshely.
- ¹²⁵ Tjkv. 2. és 3.
- ¹²⁶ Tjkv. 2. 1787. 44—45. 93. sz.
- ¹²⁷ Uo. 207—209. 381. sz.
- ¹²⁸ Dávid (1968) adatai (m. h. = magyar hold; p. m. = pozsonyi mérő).
- ¹²⁹ ZML Conscr. dic. 1773.
- ¹³⁰ MOL P 1322. 100. cs. 1791. Tanúvallomások, visszaemlékezések.
- ¹³¹ Uo.
- ¹³² Bél 1989, 227.
- ¹³³ Barbarits, 31.
- ¹³⁴ MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 36. B.
- ¹³⁵ MOL P 1313. 1811. 03. 27-ei örökszerződés előszava.
- ¹³⁶ Barbarits, 31—32.
- ¹³⁷ MOL P 1313. 1811
- ¹³⁸ Uo.
- ¹³⁹ MOL P 1322. 100. cs. 377. sz. 1810.
- ¹⁴⁰ Uo. pl. 441. sz.
- ¹⁴¹ MOL P 1313. 1811. évi örökszerződés.
- ¹⁴² Uo.
- ¹⁴³ Kállay, 157.
- ¹⁴⁴ L. a 135. sz. jegyzetet.
- ¹⁴⁵ Uo.
- ¹⁴⁶ MOL P 1313. Kanizsa úrbéri pere. 1827. III. 1. Úriszéki per.
- ¹⁴⁷ MOL P 1322. 100. cs. 129. sz.
- ¹⁴⁸ MOL P 1313. 1835. évi úriszéki per.
- ¹⁴⁹ Ihrig, 276.
- ¹⁵⁰ Kaposi 1997/b 69.
- ¹⁵¹ Fényes 1841, 1. k. 475—476.
- ¹⁵² A táblázat: Degré 1972, 105.
- ¹⁵³ ZML Conscr. dic. 1840. Kanizsa.
- ¹⁵⁴ ZML Regn. conscr. 1828. Sajnos Kanizsára érdemi mezőgazdasági adatokat nem tartalmaz az országos összeírás.
- ¹⁵⁵ Fényes 1851, 2. könyv, 172.
- ¹⁵⁶ Bencze 1986, 133.
- ¹⁵⁷ Fényes 1851, 2. könyv, 172.
- ¹⁵⁸ MOL P 1330. 1. cs. 1835. 09. 22.
- ¹⁵⁹ MOL P 1313. 207. cs. 1842—47. Kilenced-összeírás.
- ¹⁶⁰ SML VUL 32—34, 35. cs. Tárnok Alajos director levelei.
- ¹⁶¹ Az európai viszonyokra kiváló áttekintés: Abel, W. A szomszédos vármegyére: Benda Gy. 1977, 135—185.
- ¹⁶² ZML Vetésösszeírások, 1816. Kapornaki járás, Kanizsa.

- ¹⁶³ ZML Conscr. dic. 1840. Kanizsa.
¹⁶⁴ Uo. 1823. Kanizsa.
¹⁶⁵ MOL P 1322. 19. cs. 1820. 09. 18. Kanizsa.
¹⁶⁶ *Komlos*, 94—115.
¹⁶⁷ MOL P 1330. 2. cs. 1843.
¹⁶⁸ MOL P 1322. 19. cs. 1820. 10. 16.
¹⁶⁹ MOL P 1330. 6. cs. 1841.
¹⁷⁰ Uo.
¹⁷¹ MOL P 1322. 100. cs. EN3.
¹⁷² *Tóth P.* 1988, 55. Sand
¹⁷³ SML Úrbéri peres iratok. Sand. 1836.
¹⁷⁴ *Mérey, T.* 1961, 340.
¹⁷⁵ *Kaposi* 2000, 132—135.
¹⁷⁶ *Tóth P.* 1988, 54. Miháldi
¹⁷⁷ SML VUL 32. cs. 6. sz. 1840.
¹⁷⁸ ZML Conscr. dic. 1841/42. Ez az utolsó olyan, azonos évben készült összeírás, amelyben mind a két városrész adatai szerepelnek (a nasgy-
kanizsai füzetben az összesített kiskanizsai adatok találhatóak meg).
¹⁷⁹ *Simonffy* 1972, 137.
¹⁸⁰ MOL P 1313. 207. cs. 1848.
¹⁸¹ *Bencze* 1986, 152.
¹⁸² TGYM Helytörténeti lexikonhoz cédulagyűjtemény. L. az uradalom falvai.
¹⁸³ MOL P 1330. 6. cs. 1817.
¹⁸⁴ *Kaposi* 1986, 367.
¹⁸⁵ MOL P 1330. 1. cs. 1843.
¹⁸⁶ Uo.
¹⁸⁷ Uo. N. 107.
¹⁸⁸ Uo. 2. cs. 1835.
¹⁸⁹ Uo. 6. cs. 475. sz.
¹⁹⁰ *Simonffy* 1972, 133.
¹⁹¹ *Barbarits*, 43.
¹⁹² Uo.
¹⁹³ *Simonffy* 1972, 133.

Zoltán Kaposi

Kanizsas Landwirtschaft in der letzten Periode des Feudalismus (1700–1848)

Die Studie versucht, die Veränderungen in der Landwirtschaft des Marktflückens Kanizsa im Zeitraum zwischen 1700 und 1848 darzustellen. Die vorliegende Analyse stützt sich auf Quellen aus Archiven, Museen, auf Fachliteratur und Statistiken und wurde von vornherein als Teil der Stadtmonographie von Nagykanizsa angelegt.

In Kanizsa und dem südwestlichen Transdanubien begann nach der Befreiung von der Türkenherrschaft 1690 eine langsame Entwicklung. Die agrargeographischen Bedingungen, die nach dem Ende des Krieges herrschten, begünstigten die Konzentration größerer Bevölkerungsgruppen nicht. Die Burg und ihre Umgebung (die ehemalige Burgherrschaft) waren völlig versumpft, und die Burg selbst wurde in den Jahren 1702/03 auf königlichen Befehl abgerissen. Der Grund für die Entstehung dieses riesigen Sumpfes zwischen den beiden Stadtteilen war der damals noch unregulierte Lauf des Baches Kógyár (dem späteren Prinzipal-Kanal) der sich von Norden in Richtung Süden fließend in dem Gebiet kurz vor Kanizsa verengte und damit die Möglichkeit zur Überquerung des Sumpfes sicherstellte. Diese günstigen wirtschaftsgeographischen Voraussetzungen spielten eine ungeheure Rolle für die Entwicklung Kanizsas, trafen doch hier wichtige Strassen des Landes aufeinander, und ermöglichten damit eine infrastrukturelle Entwicklung.

Sicher ist, dass die Unterhaltsfähigkeit bis 1690 auf ein ausgesprochen niedriges Niveau gesunken war, trotzdem kam es inzwischen langsam wieder zu einer Bevölkerungsansiedlung. Zwischen 1715 und 1720 lebten in den beiden Stadtteilen Kanizsas, in Kis- und Nagykanizsa vermutlich bereits etwa 1000 Personen. Es waren vor allem Ungarn, die sich hier niederließen, aber die Leitung der Stadt blieb trotzdem lange in den Händen der deutschsprachigen Bürgerschaft.

Eine wichtige Frage für die Entwicklung der Stadt war die Klärung der Rechtsstellung und der Person des Grundherrn. 1693 geriet die Burgherrschaft in den Besitz der Gyöngyöser Familie Nagy, während Kanizsa selbst von 1705 bis 1716 Eigentum von Jakab Grassics war; damals erwarb der Nebenzweig der Familie Nagy, die Familien Szapáry und Inkey den Besitz. 1717 wurde das Gebiet aufgeteilt: die Stadt Kanizsa und der westliche Teil des Besitzes wurden Eigentum der Familie Szapáry, während die nördlichen und östlichen Gebiete der Burgherrschaft Besitz der Familie Inkey wurde. Die Grundherrschaft der Szapárys dauerte bis 1743, denn nachdem der männliche Zweig der Familie aus-

gestorben war und die Erben einer Seitenlinie der Familie den ohnehin bereits verschuldeten Besitz nicht mehr halten konnte, gelangte der Besitz wieder an den Fiskus, der erneut einen Käufer suchte, der einen möglichst hohen Preis für den Grund zu zahlen bereit war. So gelangten 1743 die Stadt Kanizsa und 20.000 Joch des dazugehörigen Grund und Bodens in den Besitz der Familie Batthyány. Ein Jahr später kaufte Graf Lajos Batthyány, der spätere Paladin, den nördlich der Kanizsaer Domäne gelegenen Besitz Homokkomárom und schuf damit einen einheitlich verwalteten Großgrundbesitz von mehr als 30.000 Joch.

Durch diese Käufe Mitte des 18. Jahrhunderts gelangte der Kanizsaer Besitz in das Administrationssystem der Batthyánys, das als relativ modern bezeichnet werden kann. Von 1743 bis zum Ende der von uns analysierten Periode war die Familie Batthyány die Grundherrschaft Kanizsas und seiner Domäne. Durch die Vererbung des Besitzes zersplitterte die Familie bald, es entstand die herzogliche Linie der Familie (Batthyány-Strattman-Linie), und schuf das Fideikommissystem (Majorat) zu dem Kanizsa von nun an gehörte; die gräfliche Linie von Némethújvár allerdings betrieb einen anderen Grundbesitz. In Kanizsa — das zum wirtschaftlichen Zentrum in Körmend gehörte — wurde das System zur Wirtschaftsführung der Domäne ausgebaut, wobei die Stadt selbst zahlreiche Privilegien genießen konnte und auch weiterhin ein privilegierter Marktflück blieb. Das bedeutete, dass sich die Gesellschaft der Stadt wesentlich von der in den herrschaftlichen Dörfern unterschied. Die Einwohner von Kanizsa waren entweder Bürger oder Landwirte, die entgegen der traditionellen Urbarialgewohnheiten Steuern zahlten und Dienste leisteten.

Mitte des 18. Jahrhunderts kam es zu einer befriedigenden Klärung der Rechtsverhältnisse. Der Urbarialvertrag von 1753, der vermutlich Vorteile für beide Seiten enthielt, regelt das Verhältnis zwischen Stadt und Grundherrn für die nächsten 20 Jahre. Die Bevölkerung der Stadt zahlte das Neuntel und darüber hinaus einen Zensus von 1.600 Forint und musste außerdem noch kleinere unbedeutende Dienste leisten, erhielt aber gleichzeitig Marktrecht. Aus den Quellen ergibt sich, dass der größte Teil der Stadtbevölkerung in dieser Zeit noch aus Landwirten bestand, nur 16% der Bevölkerung waren Bürger im traditionellen Sinne. Somit war natürlich die wichtigste Einkommensquelle die Landwirtschaft. Sowohl in Nagykanizsa als auch in Kiskanizsa festigten sich die Grundbesitzverhältnisse der

Einwohner. Die Bevölkerung verfügte über intravillane Grund und die dazu gehörenden Gärten, sie besaßen aber auch große extravillane Grundstücke, wie die sog. äußeren Gärten, Ackerland und Wiesen. Etwa um die Mitte des 18. Jahrhunderts besaßen die Einwohner Nagykanizsas (dem östlichen Stadtteil) nach den uns zur Verfügung stehenden Daten noch größere Agrarflächen als die Einwohner von Kiskanizsa, ganz gleich ob wir den Pro-Kopf-Besitz an Boden oder aber die Gesamtfläche betrachten. Auf Grund dieses Grundbesitzes kann die Kanizsaer Einwohnerschaft auch als Urbarialbevölkerung eingestuft werden. Ein wichtiges Element des Grundbesitzes war, dass die Bewohner der Stadt von Anfang an große Bodenflächen vom Grundherren gepachtet hatte, deren Größe 1753 allein das Ackerland betreffend 700 Joch betrug. Wichtig war, dass dieser Boden für lange Zeit ständige Pachteinahmen brachte und die Bevölkerung zu seiner Nutzung berechtigt war. Der Grundherr erhielt Bargeld und musste auch keine Kosten für den Betrieb des Majorats aufbringen. Schließlich führte der Betrieb eines Grundbesitzes mit solchen Rechtsverhältnissen zu einem harmonischeren Verhältnis zwischen dem Grundherrn und der Gesellschaft, als bei Grundbesitzen, in dem die einzelnen Rechtselemente den Boden zum jeweiligen Nachteil des anderen innehatten.

Die landwirtschaftliche Tätigkeit der Kanizsaer Einwohnerschaft und die Bewirtschaftung der Domäne Mitte des 18. Jahrhunderts wurde in entscheidendem Maße von den natürlichen geographischen Bedingungen bestimmt. Das Majorat besaß an der Grenze zu Kanizsa auch Grundstücke mit weniger als 1.000 Joch, daher hätte eine Bewirtschaftung hier nur das Ergebnis einer Allokation durch den Grundherrn sein können. Dafür gibt es in unserem Fall jedoch kein Beispiel. Das Majorat war ein Wirtschaftsbetrieb, der ausgesprochen für den Markt produzierte, wichtigstes Ziel war die Einnahme von Bargeld durch den Verkauf der Produkte. Dementsprechend beschäftigte man sich in erster Linie mit dem Anbau von Weizen, indem man die Möglichkeiten der Agrarkonjunktur ausnutzte, es wurden aber auch andere Getreidesorten in geringeren Mengen produziert. Wichtig ist, dass bereits in der Mitte des 18. Jahrhunderts Futterpflanzen in das Produktsystem der Majorate eingeführt wurden: aus den Quellen wissen wir, dass auf dem gräflichen Gut damals bereits „englischer Hafer“, Klee und Mais angebaut wurden. Auch unter dem Aspekt der Tierhaltung gab es bereits Neuheiten. Die Tatsache, dass etwa 100 Schwarzzinder („svarcer gulya“) gehalten wurde, zeigt, dass auch hier bereits ein neuer Wind wehte. Damals war die Schafhaltung auf der Domäne noch beschränkter,

der Bestand blieb unter 1.000 Tieren und das wurde auch im Urbarialvertrag festgelegt.

Die landwirtschaftliche Produktion der Kanizsaer Bevölkerung wurde nicht vom Markt bestimmt, sondern war traditioneller Art — sie wurde durch Eigenproduktion und Eigenverbrauch geregelt. Dem entsprechend produzierte die Bevölkerung auf dem mageren sandigen Boden nur das, was bei kleinstem Risiko das beste Ergebnis versprach und es ist daher kein Zufall, dass Roggen zum wichtigsten angebauten Getreide wurde. Es wurde 10-mal mehr Roggen als Weizen produziert und die Bevölkerung befasste sich in nur sehr geringem Maße mit dem Anbau anderer Getreidesorten. Darüber hinaus war es sehr wichtig für die Bewohner der Stadt, dass ihr bei Nagykanizsa in der Puszta von Kerekes, Bilke und Peterfa noch freies Weide- und Holzrecht zustand; die Konskriptionen der Zeit führen relativ große Rinderherden und selbstverständlich zahlreiche Kühe auf, mit Sicherheit knüpften sich die Produktion und die Existenz von Nutztieren an das den Verbrauch bestimmenden Vertikum. Wir wissen auch, dass sich die Schweinezucht schnell verbreitete und dass man sich auch mit Pferdezucht beschäftigte. Im Stadtgebiet von Kanizsa gab es allerdings lange Zeit keine Weinberge, aber die Hügel und Berge der Umgebung machten es der Bevölkerung möglich, außerhalb des Stadtgebietes Wein anzubauen und so beschäftigten sie sich auch mit der Produktion von Wein. Die von den Kanizsaer bebauten Weingärten lagen im Südwesten, in den Bergen von Bagola und Szentgyörgyvár, sowie im Norden in den Bergen von Förehenc, aber auch der in der Nähe der Stadt gelegene Látó-Berg muss genannt werden. In der Mitte des 18. Jahrhunderts geben die Quellen noch keine Auskunft darüber, ob die berufliche Beschäftigung der Bevölkerung von Nagy- und Kiskanizsa schon so unterschiedlich ist wie später, aber Tatsache ist, dass unter den Einwohnern von Kiskanizsa keine Handwerker oder Händler zu finden waren, aber auch die Einwohner von Nagykanizsa beschäftigten sich zu dieser Zeit noch vor allem mit Landwirtschaft.

Als Ergebnis des ständigen Bevölkerungszuwachses und der gesellschaftlichen Veränderungen in West-Transdanubien verschärfte sich auch in Kanizsa das bisher relativ gut funktionierende Verhältnis zwischen der Stadtbevölkerung und dem Grundherrn. Hier müssen wir allerdings anmerken, dass die Stadt mit ihren 450 Einwohnern einen harten Gegner für den Grundherrn darstellte, das urbariale Rechtsverhältnis konnte in ihrem Fall nicht nach dem sonst üblichen Landesmuster angewendet werden. Aber das Verhältnis musste geklärt werden und dies gelang 1773 mit einem Vertrag, der für fast 40 Jahre gültig sein sollte. Die Stadt hatte erreicht, dass auch weiterhin nur der 1753 vereinbarte

Zensus von 1.600 Forint zu zahlen sei, aber die Verteilung des Zensus konnte von den Stadtvätern selbst festgelegt werden. Ein wichtiges Motiv des Vertrags war, dass 1774 die Grundverhältnisse der Stadt vermessen und in ein Fundusbuch eingetragen wurden. In einigen kleineren unbedeutenden Fällen verlor die Stadt zwar an Boden, aber in wichtigen Fällen konnte sie auch weiterhin die Entscheidungen fällen. So blieb die Möglichkeit des Weiderechts in der Puszta, weiterhin die immer wichtiger werdende Kontrolle der Markttätigkeiten, die Brückenzölle usw., all dies stand der Stadt zu. Das dürfte die Periode gewesen sein, in der die Entwicklung der beiden Stadtteile von einander abzuweichen begann, weil sich in den östlichen Gebieten, in Nagykanizsa, immer mehr Händler und Handwerker niederließen und der Grundherr auch eine größere Gruppe Juden ansiedelte. Die Juden, die auf dem Boden des Grundherrn wohnten, waren einem besonderen Rechtsverhältnis unterworfen. Dem gegenüber blieb der westliche Teil der Stadt eindeutig ein Gebiet der landwirtschaftlichen Produktion, für dessen Einwohner auch weiterhin Getreideanbau und Viehzucht die wichtigsten Einkommensquellen darstellten.

Die ständig wachsende Einwohnerschaft benötigte jedoch auch immer neue und neue Gebiete, d. h., die Stadt musste sich ausbreiten. Dafür gab es zwei Möglichkeiten: entweder die neuen Bewohner siedeln sich in nordsüdlicher Richtung auf den Hängen der Hügel an, oder aber sie beginnen mit der Austrocknung des riesigen Sumpfes, der die beiden Stadtteile von einander trennte und bringen so beide Teile näher aneinander. Da die Preise für landwirtschaftliche Produkte seit den 70-er und 80-er Jahren ständig stiegen, wurden die Erweiterung der Gebiete und der Erwerb neuen Bodens zu einer immer brennenderen Frage sowohl für den Grundherrn als auch für die Stadtbevölkerung. Im Zusammenhang mit dem Sumpf entstand ein Rechtsstreit, sahen doch sowohl die Stadt als auch der Grundherr den Sumpf als ihr Eigentum an, der im Frühjahr und Herbst besonders gute Weideplätze bot und auch die Möglichkeiten zum Mähen konnten bis zum Jahrhundertwende von beiden Seiten frei genutzt werden. Aber in den 80-er Jahren ging das Gerücht um, der Grundherr wolle das Sumpfgebiet vermessen lassen und dort einseitig mit einem Graben einen Kanal zur Wasserableitung anlegen. Damit begann ein Prozess vor Gericht, der sich über mehr als 20 Jahre hinzog. Im Verlauf dieses Prozesses stellten sich die verschiedenen Behörden (Komitat, Statthalterrat usw.) auf unterschiedliche Standpunkte, bis schließlich 1808 ein königlicher Beschluss erging, der dem Grundherrn das gesamte Sumpfgebiet als sein Eigentum zusprach. Auch jetzt erwies sich die Stadt als starker Gegner

der Herzöge von Batthyány. Während der gesamten Prozedur hatte sie es immer wieder geschafft, Zeit zu gewinnen, es wurden überallhin Abordnungen entsandt, um um Protektion zu ersuchen und schließlich ist auch nicht bedeutungslos, dass die Stadt versuchte, der Entscheidung vorzugreifen. 1802 nämlich begann die Stadt einseitig in einer Länge von 1.000 Klafter und unter Mitwirkung der gesamten Bevölkerung einen Kanal zu graben, um damit die Entscheidung zu beeinflussen. Als der Beschluss 1808 endlich gefasst wurde, wurden neue Gesuche eingereicht und auch Herzog Fülöp Batthyány war inzwischen daran interessiert, einen Kompromiss zu finden. Die Stadt Kanizsa hatte damit einen Riesenerfolg erreicht, konnte doch eine einflussreichsten und respektiertesten ungarischen Adelsfamilien ihren Willen, trotz eines gültigen königlichen Beschlusses, nicht gegen die Stadt durchsetzen, und auch wenn das Stadtgebiet laut Vertrag um nur 230 Joch wuchs, so war doch das langfristige Ergebnis dieses Aktes von wesentlich größerer Bedeutung.

Die Klärung der Sumpffrage wurde mit dem Abschluss eines neuen Urbarialvertrages verbunden. Der 1811 abgeschlossene Kontrakt enthielt auch weiterhin den Grundzensus von 1.600 Forint. Da die Frage der Sumpfgebiete mit einer Flurbereinigung verbunden wurde, verzichtete die Stadt auf ihre Weiderechte in den östlichen Pusztagebieten und erhielt dafür andere Gebiete. Mit dem Ergebnis dieses Gebietstausches verpflichtete sich die Stadt zu einer weiteren jährlichen Zahlung von 1.400 Forint, gleichzeitig aber waren ihre Möglichkeiten weiter gewachsen. Ein Gewinn für den Grundherrn war es, dass er in diesen Jahren der Konjunktur die Erweiterung der Schafhaltung in den Vertrag aufnehmen konnte. Bisher war die Zahl der Schafe beschränkt, jetzt aber erhielt der Grundherr in seinen Wäldern und den anderen gemeinsam genutzten Gebieten ein uneingeschränktes Weiderecht für eine unbegrenzte Zahl von Schafen.

In der Zeit der napoleonischen Konjunktur war auf Grund der Militärtransporte nicht mehr die Landwirtschaft das bestimmende wirtschaftliche Moment der Stadt, sondern Warentransport und Warenweiterleitung wurden zu den wichtigsten Funktionen. Die Stadt konnte sich im Vertrag auch weiterhin die alten Markt- und Verkaufsrechte und damit auch die dazu gehörigen Einnahmen sichern. Eine wichtige Frage war, ob die Stadt als Ergebnis des schnellen Bevölkerungszuwachses mit immerhin inzwischen 6.000 Einwohnern immer größere Gebiete der Stadt in Anspruch nehmen konnte. Die Erhebungen und Konskriptionen beweisen eindeutig, dass die Stadtbevölkerung zu dieser Zeit bereits 80% des Gesamtgebietes innehatte, während dem Grundherrn nur noch 20% blieben. Allerdings

war mehr als die Hälfte dieses Gebietes auch weiterhin Wald, das heißt, dass man das Gebiet für die landwirtschaftliche Nutzung noch immer ausdehnen konnte. Hier muss allerdings erwähnt werden, dass sich zu Beginn des 19. Jahrhunderts das traditionelle Verhältnis des Bodenbesitzes der beiden Stadtteile verändert hatte. Im Fall der Einwohner von Kanizsa konnte immer weniger Acker- und Weideland pro Kopf registriert werden, und das weist klar darauf hin, dass die Zahl der Einwohner im östlichen Teil der Stadt, die sich nicht mit Landwirtschaft beschäftigten, immer weiter stieg. Demgegenüber war Kiskanizsa, mit seiner nach innen gerichteten kleinen Welt auch weiterhin traditionelles Agrargebiet, und dürfte auch als Getreideversorger einiger Bevölkerungsgruppen in Nagykanizsa gedient haben. Als Symbol für die Entwicklung Nagykanizsas zur Stadt und ihre ständige Verbürgerlichung kann man die Tatsache betrachten, dass, während der Prokopfanteil von Acker- und Weideland immer weiter zurückging, immer mehr Einwohner Weinberge in den umliegenden Gebieten, so auch in den Hügeln von Homokkomárom pachteten. Auch wenn der Verkauf von Wein nach dem Vertrag von 1811 weiterhin eingeschränkt war, so tröstete doch der Verkauf von Wein in den drei Monaten zwischen St. Michael und Weihnachten mit einem Anstieg der Einnahmen ein wenig darüber hinweg.

Die Preisdepression, die der Zeit der napoleonischen Konjunktur folgte, schadete sowohl der Wirtschaft der Stadt als auch ihren Einwohnern. Den Konskriptionen nach zu urteilen stockte der bis dahin dynamische Anstieg der Zahl der Handwerker und Kaufleute und das führte dazu, dass sich ein großer Teil der Bevölkerung wieder der Agrarproduktion zuwandte. Die sinkenden Preise für landwirtschaftliche Produkte belasteten sowohl die Bevölkerung, als auch das Majorat und daher ist es kein Zufall, dass es erneut zu Auseinandersetzungen zwischen der Stadt und dem Grundherrn im Zusammenhang mit den Fragen des Eigentums und der Nutzung von Grund und Boden kam. Interessanterweise war es fast immer die Stadtbevölkerung, die Vertragsbruch beging, indem sie entweder gewaltsam ihr Vieh weiden ließ oder das Holzrecht verletzte. Die Steuer- und sonstigen Landeskonskriptionen aus dem Jahre 1828 zeigen deutlich, dass es in diesem Jahr zu einem Stillstand kam. In den 30-er Jahren jedoch gewann die Wirtschaft der Stadt wieder Aufschwung. Die ständigen Exportmöglichkeiten, die Öffnung der Märkte in der Steiermark und Unterösterreich führten zu einer günstigen Situation für die Bevölkerung Westungarns. In dieser Zeit kann wiederum ein schneller Anstieg der Einwohnerzahl in Kanizsa festgestellt werden und gegen Ende der 40-er Jahre

liegt die Einwohnerzahl beider Stadtteile bei bereits über 9.000.

Unter dem Aspekt der landwirtschaftlichen Produktion ist es vor allem die Produktion des Majorats, in der sich Neurungen feststellen lassen. Da Kanizsa einer der wichtigsten Märkte für die Getreideausfuhr war, versuchte auch der Grundherr, diese Möglichkeiten zu nutzen und daher stieg die Getreideproduktion des Majorats in der Reformzeit. Auch auf dem Gebiet der Schafhaltung gab es entscheidende Veränderungen, was auch dadurch deutlich wird, dass die Quellen von inzwischen 8.000 Schafen in der Domäne berichten. Die Möglichkeiten der Entwicklung in der Landwirtschaft waren allerdings durch den schlechten Boden eingeschränkt, auf Grund der Tabellen über das Neuntel lässt sich feststellen, dass auch weiterhin der Roggen das bestimmende Agrarprodukt war. Für die Bevölkerung neu war die steigende Produktion von Mais; das macht allerdings deutlich, dass die Tierhaltung eine Aufwertung bei den Landwirten erfuhr.

Nach langem politischem Vorgeplänkel wurden unter Einwirkung der Revolution von 1848 relativ schnell die grundlegenden Gesetze verabschiedet, die die Abschaffung der Leibeigenschaft und damit parallel den Ausbau des bürgerlichen Besitzsystems, vor allem aber die Schaffung freien Bauernlandes festlegten. Die Durchsetzung dieser Gesetze in den einzelnen Gegenden war sehr unterschiedlich, hing doch ihre Akzeptanz und Durchführbarkeit von dem bis dahin erreichten rechtlichen und gesellschaftlichen Zuständen, sowie dem Niveau der Wirtschaftsentwicklung, dem politischen Radikalismus usw. ab. Vor allem die Bewohner der Marktflecken konnten diese Gesetze nur schwer verstehen, hatten doch die meisten Städte eindeutige Urbarialverpflichtungen zu erfüllen und daraus folgte, dass der größte Teil des von den Einwohnern genutzten Bodens Gebiete waren, die dem Grundherrn gehörten. Das Eigentumsrecht lag auch weiterhin beim Grundherrn und so mussten die Stadtbewohner hohe Ablösesummen zahlen, was in vielen Marktflecken zu einem langfristigen Stillstand in der Entwicklung der Stadt führte. Die Probleme wurden in manchen Städten noch dadurch verstärkt, dass die Zahlung der Ablösesumme alles bisher angehäuften Einkommen und Vermögen aufbrauchte, gleichzeitig aber auf Grund der hohen Bevölkerungsdichte in den Städten die Grundstückspreise außerordentlich schnell stiegen. Im Frühjahr 1848 schaffte Kanizsa praktisch sofort die Zahlung des Zensus ab und die Bevölkerung musste in diesem Jahr auch kein Neuntel mehr zahlen, mehr noch, sie nahm sich das Recht, auch das Weiderecht des Grundherrn zu regeln und den freien Weinanbau zu genehmigen. Die Stadt erkannte keinerlei Urbarialrecht mehr an. Man war der

Ansicht, der Herzog habe kein Recht, Urbarialverpflichtungen oder Dienste von der Stadt zu fordern, erhält er doch Schadenersatz von der Schatzkammer, d. h. sie erkannten an, dass das Verhältnis tatsächlich urbarialen Charakter hatte. Es gibt auch Daten darüber, dass die Stadtbevölkerung im Winter 1848 damit begann, den herrschaftlichen Wald zu plündern, jeder nahm sich Holz mit, war doch die Gerichtsbarkeit auf Grund der unsicheren rechtlichen und politischen Situation und dem Kriegszustand praktisch kaum vorhanden. Es blieben allerdings einige Streitfragen, zu deren Klärung es erst in den 50-er Jahren kommen konnte. So mussten z. B. die bisher durch die Stadt und den Grundherrn gemeinsam genutzten Weide-

flächen und Wälder rechtlich voneinander getrennt, endgültig arrodirt und ins Grundbuch eingetragen werden. Der Vertrag von 1811 musste interpretiert werden, denn es musste geklärt werden, ob es sich hier um einen urbarialen oder einen privatrechtlichen Vertrag handelte. Das war eine außerordentlich wichtige Frage, denn davon hing ab, ob dem Grundherren eine staatliche Entschädigung für die verlorenen 165 Grundstücke zusteht oder nicht, oder aber ob die Bevölkerung selbst den von ihr genutzten Boden ablösen sollten. Die endgültige Antwort auf diese Frage konnte erst in den 50-er Jahren gefunden werden, in einer veränderten rechtlichen und politischen Situation, der Periode des kaiserlichen Neoabsolutismus.

Zoltán Kaposi

Agriculture of Nagykanizsa in the Late Feudal Period (1700–1848)

This article will attempt to survey the agricultural changes in the agricultural town of Nagykanizsa in the period between 1700 and 1848. The analysis is based on archive, museum and statistical sources and was written as part of the city monograph on Nagykanizsa.

After the liberation of the town of Nagykanizsa from the Turks in 1690, this area of the Southwest Transdanubian region gradually began to develop. Agricultural conditions after the war did not favor the establishment of a larger population. The castle and its environs (the former barony) were completely covered in swamp, and the castle itself was torn down by royal command in 1702—1703. An enormous marsh between the two sections of the town had arisen because of the then generally unregulated Kógyár Brook (later Principal Canal), which narrowed somewhat in the area just before Nagykanizsa as it flowed from north to south, thus enabling the swamp to be crossed. With regard to the growth of Nagykanizsa this fortuitous geographical trait was later to have an enormous role, inasmuch as major national roads met together here, thus creating the opportunity for infrastructural growth.

Although by 1690 the economy's ability to support a population had thoroughly declined, people gradually began to resettle the area: by 1715–1720 the two parts of Kanizsa, Kiskanizsa and Nagykanizsa, had a population estimated to number around 1000. The majority of the new settlers were Magyar, yet the leadership of the town remained for a long time in the hands of German native speakers.

An essential issue in terms of the town's growth was the ultimate clarification of its legal standing and feudal lord. In 1693 the barony was ceded to the Nagy family of Gyöngyös, while the town of Kanizsa itself was the property of Jakab Grassics from 1705 to 1716, at which time it was taken over by the Szapáry and Inkey family branches of the Nagy family. In 1717 the area was divided up: the town of Kanizsa and the western sections of the barony went to the Szapáry family, and the northern and eastern sections of the barony to the Inkey family. Szapáry baronial rule lasted until 1743 when the family became extinct with the death of the last male heir and the collateral heirs were unable to keep the debt-encumbered property, whereby the estate reverted to the Exchequer, which again sought the candidate bidding the most for it. Accordingly, the family of Count Batthyány took ownership of the town of Kanizsa and its barony of

approximately 20,000 acres. A year later Count Lajos Batthyány, who later would become Palatine of Hungary, purchased the Homokkomárom lands to the northwest of the Kanizsa domain, and by treating these as a unified area and property created an estate extending to more than 30,000 acres.

With this mid-18th century purchase the lands of Kanizsa became part of the relatively advanced estate administration of the Batthyány's. From 1743 to the end of the period in question Kanizsa and its lands were ruled by the Batthyány family. Inheritance of the family's properties was soon divided, as a ducal branch (the Batthyány-Strattman branch) was created, which established a primogeniture to which Kanizsa was to belong; meanwhile, the branch of the counts of Némethújvár ran a different estate. In Kanizsa — belonging to the economic center of Körmend — a feudal administrative system was developed, yet the town itself continued to enjoy life as a highly privileged borough. This meant that the society of the town differed substantially from the inhabitants of the villages of the estate. The inhabitants of Kanizsa were classified as either citizens or smallholders, and, contrary to traditional urban customs, paid taxes and rendered service.

The legal status was satisfactorily clarified in the middle of the 18th century. The 1753 fiefal contract, which probably contained mutually beneficial arrangements, ensured the relationship between the town and its lord for the next twenty years. The inhabitants of the town fulfilled a novena in addition to paying a census tax of 1600 forints and performing other minor services, in exchange for which they obtained the right to hold markets. Sources reveal that smallholders constituted the majority of the town's population at this time; only 16% were citizens in the traditional definition of the word. Accordingly, farming was quite probably the most important source of subsistence for the urban population. In both Nagykanizsa and Kiskanizsa the inhabitants' land ownership conditions were solidified. The population possessed an *intravillanus fundus*, as well as appurtenant gardens, and also owned large expanses of extraurban land — garden lots, plowlands and meadows. Data indicates that around the middle of the 18th century the inhabitants of Nagykanizsa (the eastern section of the town) owned more farmland than those of Kiskanizsa, both on a per capita basis and in terms of total area. Based on this the population of Kanizsa might well be considered a fiefdom, yet an

essential element of land ownership was the fact that, from the beginning, large amounts of land were rented from the feudal lands: in 1753, plowland alone amounted to nearly 700 acres. A key issue was the fact that, in the long term, these lands represented permanent tenancies which the population had the right to use. The feudal lord received a cash payment for this, and at the same time was exempt from the standing costs of upkeep; equally importantly, this form of land ownership led to a consistently more harmonic relationship between people and lord than in other estates where people of differing legal status owned lands to the detriment of others.

In the mid-18th century the agriculture of the people of Kanizsa and the administration of the feudal lands were predominantly defined by geographical circumstances. The manor on the border of Kanizsa had less than 1000 acres of land, for which reason the feudal lord could not have performed extensive farming except as a result of forced allodization. However, there is no example of this having occurred. The manor produced specifically for market, its primary goal being to provide a cash income by the sale of its produce. Accordingly, wheat was the main crop, exploiting the potential of agricultural competition, but other cash crops were also grown in smaller amounts. It is important to note that by the middle of the 18th century the crop structure of the manor had come to include feed plants: sources show that "English oats," clover and corn were also grown on the count's estate. In the livestock a new development was marked by nearly 100 head of "black cattle," a harbinger of times to come. The estate's sheep herd was more limited at this time, remaining below 1000 in number; this was also set down in the fiefal contract.

For the general population of Kanizsa, agricultural production was defined not by the market, but by the traditional nature of self-subsistence. Accordingly, the inhabitants farmed the meager, sandy soil to produce what it could with the least amount of risk; not surprisingly, rye was the most important crop. Nearly ten times more rye was grown than wheat, and other crops were grown in minimal amounts only. In addition, it was extremely important for the inhabitants that the smallholders had free pasture and wood use in the fields of Kerekes, Bilke and Péterfa adjacent to Nagykanizsa, in consequence of which cattle were recorded at this time, and the range of consumption no doubt included dairy products and beef. Pig farming is also known to have increased rapidly at this time, and there were also some horse stables. In contrast, there were no vineyards inside the territory of Kanizsa for a long time, although the nearby moun-

tains and hills provided an opportunity for the population to produce grapes extraneously, and thus also make wines. Vineyards cultivated by the people of Kanizsa were located on the hills of Bagola and Szentgyörgyvár to the southeast, and of Föhrénc to the north as well as Látó Hill nearest the town. Sources do not seem to indicate that there was not as much difference in the occupations of the people of Nagykanizsa and Kiskanizsa as there would be later; there are known to have been no craftsmen or merchants among the inhabitants of Kiskanizsa, while the people of Nagykanizsa also still dealt primarily with agriculture at this time.

As a result of continuous population growth and the West Transdanubian social movements which began in the 1760's, conflicts arose in what until then had been a relatively good relationship between the town of Kanizsa and its feudal lord. It should be noted, however, that the town and its nearly 450 inhabitants were tough opponents for the feudal lord; with them, the feudal relationship could not be applied in accordance with the models used elsewhere in the nation. Still, the relationships had to be defined, and this ultimately was accomplished for almost forty years by the 1773 contract. The town agreed that it would continue to pay the 1600-forint census tax negotiated in 1753, but its distribution would be decided by the leaders of the town themselves. A significant aspect of the contract was that in 1774 the land ownership statuses of the town were surveyed and recorded in a registry. The town lost ground in a few less significant matters, but in the important issues it continued to make its own decisions. The right to use the pasture fields remained, as did the jurisdictional control of the increasingly important markets, bridge tolls, and others. This could be the period when the development of the two sections of the town began to diverge from each other, inasmuch as increasing numbers of craftsmen and merchants appeared in the eastern sections of Nagykanizsa, and the feudal lord also settled a large group of Jews here. Dwelling on manorial grounds, the Jews held a separate legal status. In contrast, the western section of the town remained clearly agricultural; for them, crop farming and animal husbandry continued to be the chief occupations.

At the same time, the population growth demanded increasing amounts of area: the town wanted to expand. There were two possibilities: the new residents either settled the north-to-south hill-sides, or else they set about to drain the enormous swamp that separated the two sections of the town, thereby bringing the two sections closer to each other. As agricultural prices rose steadily in the 1770's and 1780's, expansion and the acquisition of new territories became an increasingly vital issue

for both the feudal lord and the town's inhabitants. A dispute arose with regard to the marshland, as both the lord and the town considered themselves its owner; the land provided extremely good pastureland in the spring and autumn, and both parties had freely used this marshy grassland until the end of the century. However, in the 1780's there was a rumor that the feudal lord wanted to survey the swamp and create a drainage canal by digging unilateral trenches there. Litigation lasted more than twenty years. During the trial the various authorities (county, regent council, etc.) formed a number of divergent opinions, until in 1808 a royal decree was issued awarding the entire area of the swamp to the ownership of the feudal lord. Here again the town proved to be a tough opponent for Count Batthyány. During the entire litigation they had continuously stalled for time, sending embassies hither and yon in a search for a protector, and perhaps most importantly, they acted to get the jump on the decision: In 1802, in just a few days the entire town joined to dig a trench nearly 1000 yards long, obviously in hopes of influencing the royal decision. When the decree was issued in 1808, they submitted newer petitions, and this prompted Count Fülöp Batthyány to seek a compromise. This was a huge achievement for the town of Kanizsa, as it had successfully stood up to one of the most prestigious families of Hungary despite a valid royal decree, and although the contract expanded the area of the town by only 230 acres, the long-term impact of the event was significantly more important than that.

The resolution of the marshland issue was linked to the negotiation of a new fiefal contract. The 1811 contract continued to leave in place the old 1600-forint census tax. As the marshland issues were connected to the expansion process, the town gave up its pasturing rights on the eastern fields, in place of which it received other territories elsewhere. As a result of these territorial exchanges the town obliged itself to the additional payment of 1400 forints annually, but at the same time its opportunities were increased. Meanwhile, the feudal lord made a gain of his own by installing in the contract an increase in the possibility for manorial sheep stock during this economic boom period. Stock size had previously been numerically limited, but now the feudal lord won the right to pasture unlimited numbers of sheep in his remaining forests and other shared lands.

During the boom period of the Napoleonic era the quartering of soldiers caused the non-agricultural aspect of Kanizsa to become important, especially in its functions of delivery and transmission of goods. In the new contract the town retained its rights to hold markets and conduct its own sales, along with

the resultant revenues. An important issue was the fact that continuous growth had increased the population of Kanizsa to almost 6000, occupying an increasingly large portion of the town's area. Surveys and other documents clearly prove that city inhabitants owned 80% of the total area at this time, with only 20% remaining the property of the feudal lord. However, nearly half of this territory was still forested, meaning it was still possible to increase the amount of arable land. It should be noted, however, that the traditional land ownership proportions in the two town sections had changed by the beginning of the 19th century. In Nagykanizsa, the per capita amounts of farmland and meadow grew steadily smaller, clearly indicating that the urban population here turned increasingly to non-agricultural professions. In contrast, Kiskanizsa remained an introverted traditional agricultural area, and is likely to have been a supplier of foodstuffs for certain segments of the population of Nagykanizsa. Symbols of the urbanization of Nagykanizsa and rise of the middle-class lifestyle may be seen in the fact that the reduction of farmland and meadows was paralleled by an increasing number of people leasing vineyards in the areas surrounding the town, including Homokkomárom and the hillsides mentioned above. Although the 1811 contract continued to limit wine sales, the three-month wine-selling period (from Michaelmas to Christmas) still offered the promise of additional profits.

The depression which followed the Napoleonic boom did no good for the population and economy of the town. Documents appear to indicate that there was a drop in the previously dynamic growth rate in the number craftsmen and merchants, resulting in a significant portion of the population returning to agriculture. Falling market prices pushed both the manor and the city inhabitants in the same direction, resulting in new conflicts arising between the city and the feudal lord on the issue of owned and shared lands. Interestingly enough, the breach of contract was committed by the town inhabitants on practically every occasion, mostly in the form of illegal pasturing and violation of wood-gathering rights. National and other ducal tax documents of 1828 show a significant decline in the standard of living at this time. In the 1830's, however, the town's economy began to revive. Increasing export opportunities with the opening of the Steiermark and Lower Austria markets created a favorable situation for the people of western Hungary. During this period the town's population growth was again high, and by the end of the 1840's the total population of the two town sections was more than 9000.

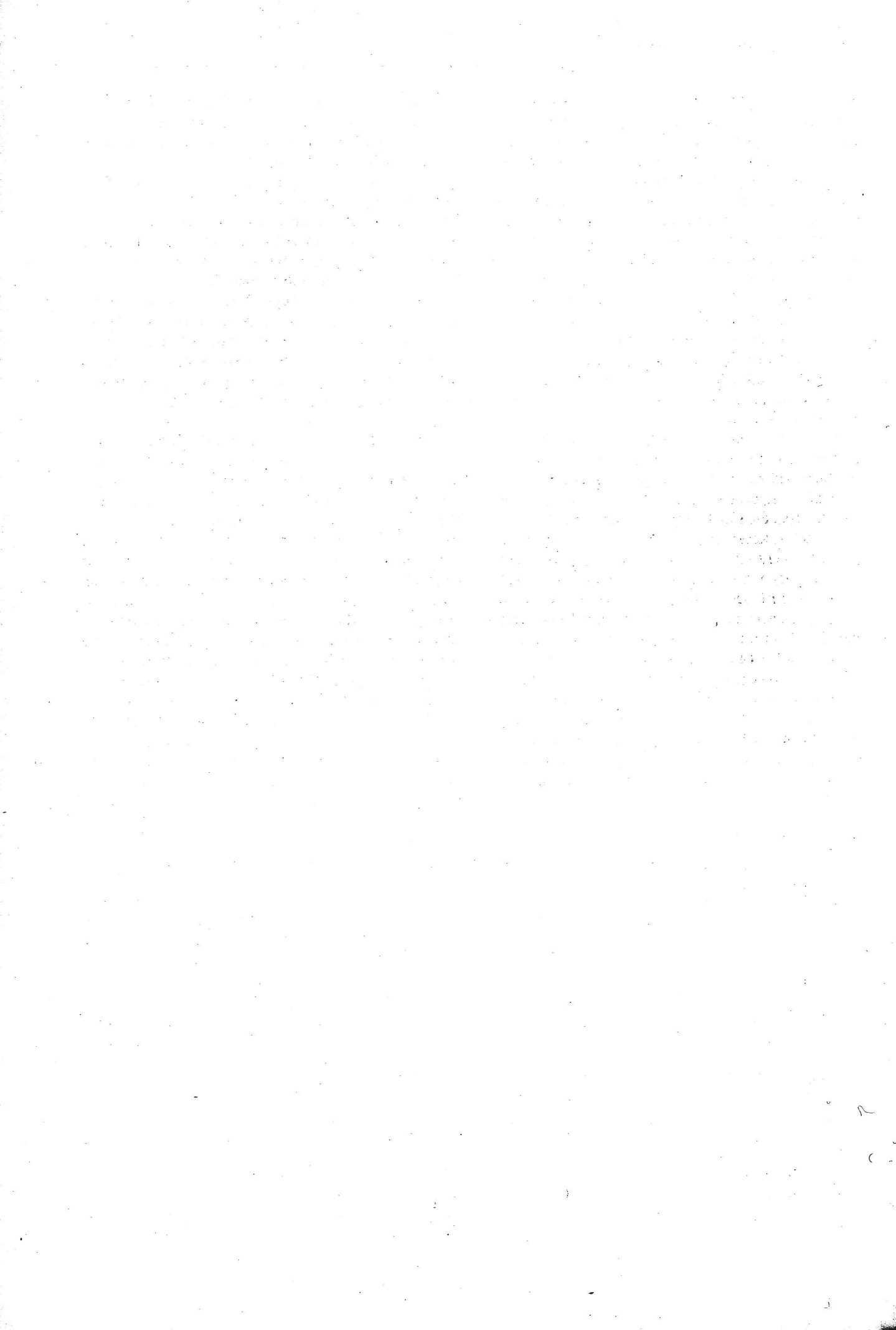
With regard to agricultural production the new change had more of an effect on the manorial production. As the town of Kanizsa was one of the

most important grain export markets, the feudal lord endeavored to take advantage of the opportunity, and manorial wheat production accordingly increased during the Reform Era. There were also significant changes in sheep-herding, as demonstrated by the fact that sources now recorded 8200 sheep on the manor. In contrast, the growth opportunities for the common farmers were limited due to the poor soil: according to the testimony of the novena tables, rye was still the dominant crop. For the populace a new development was the increase in corn production, which in turn indicated the farmers' heightened interest in keeping livestock.

After lengthy political skirmishes, the 1848 uprising led relatively quickly to the introduction of the laws which abolished serfdom, concurrently constructed a civilian ownership system, and — most of all — established free peasant lands. Enforcement of these laws varied greatly from region to region, as their acceptance depended on factors such as the social and legal conditions achieved thus far, the level of economic development, political radicalism, and so on. The people of the market towns in particular had trouble interpreting the laws, inasmuch as the majority of the market towns were clearly fiefdoms, for which reason the majority of the lands the inhabitants used were owned by the feudal lord. The right of ownership remained with the feudal lord; thus the townsfolk had to pay very high prices to purchase the lands, and this severely hindered growth in many market towns for quite some time. In a number of market towns the problem was further compounded by the fact that payment of the purchase price took away the cash and income that had accumulated thus far,

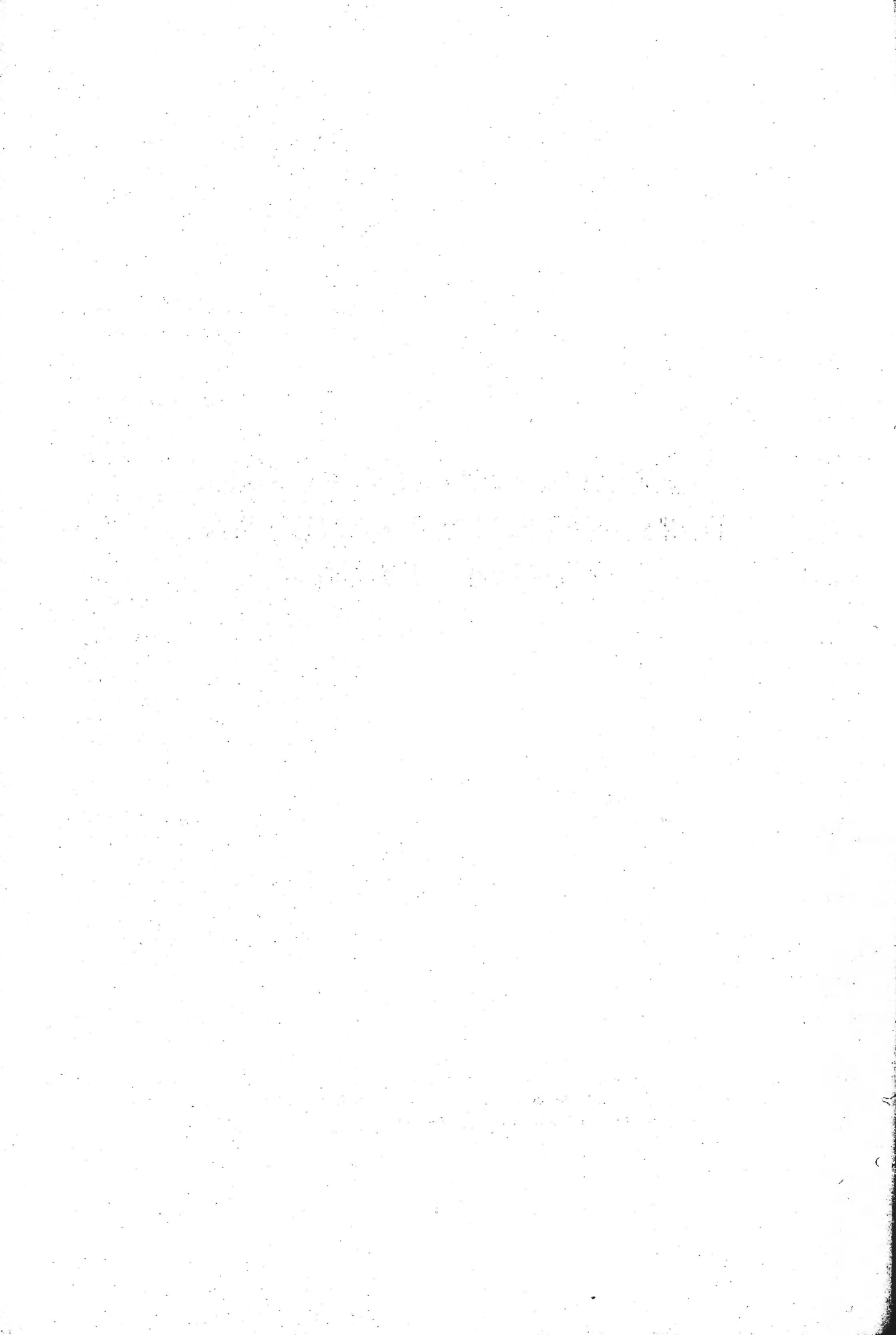
at the same time that rising urban density caused property prices to increase rather quickly.

In the spring of 1848 the town of Kanizsa immediately abolished the census tax, and in the same year the town ceased paying the novena, and furthermore began framing the laws to regulate the use of manorial pasturelands and permit the establishment of free vineyards. The town acknowledged no fiefal obligations whatsoever. It felt the count had no right to demand feudal obligations or services from the town, given that he received remuneration from the treasury, therefore they did in fact acknowledge that the relationship was of a fiefal nature after all. Surviving data also shows that the townspeople began raiding the manorial forests in the winter of 1848, gathering wood at will, since law enforcement had declined severely due to the uncertainties of the political and legal situation, as well as the military situation. Nevertheless, there remained disputed issues which would not be resolved until the 1850's. Examples of these include the legal isolation, apportionment and registration of the pastures and forests which until then had been jointly shared by the town and the manor. The 1811 contract had to be analyzed in order to determine whether it was a civilian or fiefal contract; this was extremely important because the answer to that question would indicate whether the count was entitled to state compensation for the 165 real estate lots that he lost, or whether the town inhabitants themselves must pay to purchase the lands they used. The final answer to these questions were to come only in the 1850's, in the changed new legal and political situation of the era of imperial neo-absolutism.

Lendvai Anna

A KÉZMŰVESSÉG ÉS A CÉHEK
TÖRTÉNETE NAGYKANIZSÁN
1690-TŐL 1849-IG

BEVEZETÉS

„...a purgeri községnek ióvára és hasznára kívánván és gondolván...”

— írják a 17. század végi Kanizsán „némely” kézművesek.

Nemes, máig példászerű élet- és mesterségbeli célkitűzés, hogy a kézműves a helységének kíván javára és hasznára lenni, szorgalmával, tudásával, alkotásaival embertársai életét segíteni. Annál is inkább figyelemre érdemes, akár korszaknyitó gondolatként is értelmezhető mondat, mert a 17. század utolsó évtizedében Kanizsán égetően szükség volt alkotni képes, építő kezekre. A város 1690. április 13-án szabadult fel 90 éves török uralom alól, amelynek eredménye romos vár, korábban eleven, de 1690-re elpusztult város, csekély népesség.

Kanizsa kézművessége történetének bemutatásához e szomorú állapotokból kell kiindulnunk, s a város időnként dinamikus, időnként lelassuló fejlődésének megvizsgálásával kell eljutnunk a 19. század közepéig, az ekkor közel 10 000 lakosú, számos kézműves lakta, élénk, nagy fontosságú kereskedő városig.

A rendelkezésünkre álló források mennyisége egyfelől kielégítő, másfelől töredékes, fájóan hiányos. A népesség-növekedés, a kézműves-létszám megállapításához az adóösszeírások látszottak célravezetőnek, amelyek több szempontú elemzésével következtetések vonhatók le a város kézművességéről. Az 1690—1849 közötti vizsgált korszakunkban elsőként az ostromot követő időről igyekszünk megállapítani — természetesen nem adóösszeírásból —, élnek-e kézművesek a városban, majd 1711-től, amikortól már rendelkezünk adóösszeírásokkal, hosszabb-rövidebb időszak lezárásaként, 20-50 évenként vizsgáljuk meg, elemezzük az országos, megyei vagy uradalmi összeírásokat.

A város 1690 nyarán megalakult Tanácsának jegyzőkönyve 1755-ig szolgált adatokat, egy-

szersmind elképzelhetővé teszi egy 18. századi város vezetői és a kézművesek viszonyát. A felsorolaton kívül vizsgálunk még néhány olyan forrást, amely adatokat közvetít a kézművesek számáról, milyenségéről.

A kézművesek városunkban való jelenlétének, létszámának megállapítása után mindezek tükrében vizsgálhatók a kézműves-szervezetek, a céhek. Számba vesszük a városban 1690 után megalakult céheket, amelyeknek megalakulását írásos források egyértelműen bizonyítják, ugyanakkor megemlékezünk olyan szervezetekről is, amelyeknek megalakulása is, léte is bizonytalan, de a helytörténeti irodalomban szerepelnek. A céhtörténetnek mindig is hálás témája volt a céhszervezetek életének bemutatása. Bár városunk céhei sok más város céheihez hasonlóan működtek, mégsem hagyható figyelmen kívül a bemutatásuk, hiszen a 17. század végétől a 19. század közepéig meghatározó tényezői voltak a város életének, s ezáltal egy szeptét jelentik a várostörténetnek.

Mindezen túlmenően — mert Kanizsa a török kiűzése után újra részévé vált a felszabadult Magyarországnak, és természetesen hatottak rá a kézművesség országos célkitűzései és tendenciái — érintenünk kell ezeket a kérdéseket is, hiszen ezek éppen olyan erővel meghatározzák egy város gazdasági életét, mint amennyire befolyásolják a helyi és környéki lehetőségek, igények és egyéb helyi mozgatóerők.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik hosszú kutatómunkámat segítették. Köszönöm *Kapiller Imrének* az eddig általam nem ismert adóösszeírások, *Kunics Zsuzsának* pedig az általam eddig nem ismert céhtörténeti források rendelkezésemre bocsátását.

I. KÉZMŰVESSÉG NAGYKANIZSÁN A 18. SZÁZADBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1. Kézművesek a török alóli felszabadulástól a polgári forradalomig az adóösszeírások tükrében

a) „Minden Városban az egyféle Mesterséget űzők öszve állottak Tzéh nevezet alatt, ezeknek a Tzéh mester az előljárójuk kinél áll a Tzéh ládája, ebbe pedig a Privilegiumok, és pénzek. Midőn pedig számosan, erejek, és tehetségekkel öszve állván egy vagy többek igazgatása alatt úgy dolgoznak, hogy egyik a másiknak kezére adja a munkát, míglén az utolsó bevégzé, az ily társaság csak kézzel dolgozik, kézművesnek (Manufakturának) ha pedig tűzzel és kalapátsal, Fabrikának neveztetik...” — írja 1809-ben a kor egyik gazdasági írója,¹ aki éles szemmel, a legfontosabb ismérveket felsorolva különbözteti meg a kézműves céhes műhelyt, a manufaktúrát és gyárat, amelyek együttesen termeltek a 19. század eleji Magyarországon.

Kanizsán, ahol az idézet időpontját sem megelőző, sem követő időben, legalábbis 1849-ig nem beszélhetünk sem manufaktúráról, sem gyárról, csak *kézművességről* és *céhről*, meg kell világítanunk a két fogalmat.

A két fogalom közül a „kézműves termelés” a tágabb kategória. A kézműves műhelyében folyik a termékek, készítmények előállítás, nincs munkamegosztás, az ott dolgozók szakmailag képzettek, képesek a teljes munkafolyamat elvégzésére. A kézművesség nemcsak tágabb, hanem az ősi fogalom is, mert kézművesség a céhek megjelenése előtt is volt. Ha a kézműves mesterek megfelelő létszám esetén érdekvédelmi célból szervezeteket hoznak létre, beszélhetünk *céhről*, amely munkaszervezési és érdekvédelmi társulás, amelynek megalakulásakor főként a sok pozitív, majd az idő múlásával egyre több korlátozó, elzárkózó, másokat kizáró tulajdonsága kap meghatározó szerepet. A feudális eredetű céhes kereteken belül folyó kézműves termelés a *céhes kézművesség*.

A két fogalmat városunk 1690 utáni kézművességének története vonatkozásában azért is kellett megvilágítanunk, mert Kanizsa sajátos történelmi helyzete — 90 éves török uralom, hosszú ostrom eredményekénti felszabadulás —, állapota, gyér népessége következtében az 1690 utáni évtizedekben először azt szükséges vizsgálnunk, vannak-e kézművesei, majd a 18. század folyamán, amikor a népesség nő, hogyan változik a kézművesek száma, milyen újabb és újabb kézművességek jelennek meg, illetőleg van-e és milyen változás a 19. század első felében, a polgári forradalom előestéjén.

Munkánkban másfél évszázad kézművességét vizsgáljuk. A kézművesség említésekor a korabeli szóhasználatot tartottuk szem előtt. Az „*ipar*” szó a mai köznyelvi jelentésével csak a nyelvújítás korában jelent meg.² A 18. századi és 19. század eleji adatok, események ismertetésénél a „*kézművesség*”, „*kézműves*” szót használjuk, majd a reformkori kézművesség bemutatásakor térünk rá az „*ipar*”, „*iparos*” elnevezésre.

b) Kézművesekről az első forrásunk a kanizsai várnak a törököktől visszavételét közvetlenül követő időből való. 1690. április 13-án fejeződött be az ostrom, s valószínűleg még ebben az évben iratta össze a vár első parancsnoka, *Batthyány Ádám* gróf a várban talált házakat és új tulajdonosukat.³ Ha e leltárt vizsgáljuk, feltehetjük, hogy kézművesek is vannak az új háztulajdonosok között, ugyanis *Matthias Schlosser* és *Kniedl Schlosser*, vagy *Sabudi Tischler*, *Langer Tischler*, *Scherni Tischler*, rajtuk kívül *Michael Bissl Garttner*, *Felner Zieglmacher*, *Johann Lenz Pixenmeister*, *Karloczy Sartor*, *Wunscheimb Schmidt*, *Stephan Fleischhackher*, *Joannes Barbil*, *Matkovicz Fleischhackher*, *Istvan Schöz Kirschner*, *Thoma Haiden Wagner*, *Dürr Wagner*, *Mayr Koch* („*bey Herrn Baron Miglio*”) szerepelnek a listán. Arra nem tudunk válaszolni, hogy a felsoroltaknak milyen az „előélete”: itt éltek valahol a vár közelében (ezt feltételezi egy tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzés) az ostromot megelőzően, vagy esetleg részt is vettek az ostromban, esetleg az ostromló sereg számára végezték munkájukat stb. Az azonban valószínű, hogy valamilyen érdemük következtében jutottak házhoz. Ha kézműveseknek fogadjuk el a felsorolt új háztulajdonosokat, elmondhatjuk, hogy *lakatos*, *asztalos*, *téglavető*, *ágyúmester*, *szabó*, *kovács*, *mészáros*, *borbély*, *szűcs*, *bognár* és *szakács* jutott házhoz hamarosan az ostrom után. Jelképesnek tekinthető, hogy éppen ezek a mesterségek jelennek meg: a 90 éves török uralom megszűnte után újrainduló élet, újjáépítendő, újranépesítendő település számára a legszükségesebb mesterségek képviselői kezdhetnek új életet Kanizsán.

A város Tanácsának 1690. június 16-ával kezdődő Protokolluma,⁴ amely 1690-ben június 16-ától december 2-áig 16 tanácsülésről tudósít, megerősíti feltevéssünket a név szerint felsoroltak kézműves mivoltáról.

Kniedl Jakab lakatos az 1690-ben megalakult első Városi Tanács tagja volt, tisztségéhez méltatlan helyzetbe kerülve, esetét tárgyalták tanácsüléseken.

Kniedl műhelyfelállítás kérdésében szóváltásba került Hohenwarter órás és lakatossal, s a szóváltásból tettlegesség lett, orvosi költség is felmerült. Még a Tanács színe előtt is folyt a vita, melyikük a régebbi mester Kanizsán. A tanácsi döntés 3 forint büntetés lett Kniedl terhére, mert „...tanácsi respectusát ... maga prostituálta...”, Hohenwarter pedig elviseli a Kniedltől kapott rúgást és fájdalmakat, „...hogy egy tanácsúrral szemben járó respectust megsértette...”.

Paur János asztalos, Schuller János György borbély, Langer György (a házösszeírásban asztalos) szintén vitás ügyekben — deszkavásárlás, sértegetések — kerülnek a Tanács elé, s a Tanács mint bírói hatáskörrel rendelkező szerv ítélik. E néhány jegyzőkönyvi bejegyzés azt bizonyítja, hogy kézművesek éltek a városban a török uralom idején is.

A felsorolt, a házösszeírásban is szereplő kézműveseken kívül mészáros, kalapos, cipész, csizmadia, pék, tábori sebész, kéményseprő is szerepel 1690-ben a tanácsülési jegyzőkönyvben. Említésre érdemes, hogy amint a Kniedl-ügyben is „casus belli” volt a mesterség ügye, Schüller tábori sebész esetében az a tanácsi „tanakodás” tárgya, hogy engedjék-e meg neki a mestersége melletti bormérést. Arra való hivatkozással, hogy csekély számú polgár veszi igénybe mesterségét, s így abból nem tud megélni, meg is engedték neki azt.

Feltehetően Kanizsa első kéményseprője az az Alberti Antal, aki Grazból jelentkezett. Az 1690. augusztus 3-i tanácsülés tárgyalta, hogy kéményseprésre vállalkozik, 300 forint salláriumot (bér, munkadíj) kér. Ígéri, hogy a szükséges szerszámot maga szerzi be, s a tűzcommissariusok mellett havonta végigvizitálja a kéményeket, s ahol szükséges, kitisztítja. Végül alkudozások eredményeként 150 forintban megegyezett vele a Tanács.

c) A török kiűzése után 20 évvel, az 1711. évi adóösszeírás⁵ adatai még mindig a város szegényes, a szabadságharc és a pestisjárvány utáni állapotát tükrözik: 84 „gazdát” írnak össze, a város lélekszáma 800 fő körüli, közülük (az 1974. évi kutatáskor még megállapíthatóan, ma már az összeírás utolsó oldalának hiányzása miatt meg nem állapíthatóan!) 20-ról jegyzik meg az összeírás megfelelő rovatában, hogy „mesterember”. Mesterségük milyenségét nem tudjuk, csupán feltehető, hogy a „Szabó, Csizmadia, Varga, Takács, Gerencsér, Kovács” vezetőknév szakmájukat jelzi. Valószínűsíthető az is, hogy nem a mesterség jelenti megélhetésük egyetlen forrását, ugyanis szántófölddel, igavonó állattal, szőlővel rendelkeznek. Kevésnek, csupán a kézművesek töredékének mondható ez a 20 mesterember, hiszen a tanácsi jegyzőkönyv csak néhány adata is több kézművesre enged következtetni, továbbá azt is tudjuk, hogy 1711-re már több céhszervezet is megalakult.

d) Míg a 18. század második évtizedében nőtt, majd csökkent a város lakossága, a harmadik évtizedtől növekedés állapítható meg, s 1750-re⁶ Nagy- és Kiskanizsán 2800 fő körüli a népesség, s a kereskedés és mesterségüzés haszna (*lucrum quaestorum, opificum*) 1018 forint. Óriásinak tűnik ez az 1720-ban leírtakhoz képest.⁷ Jelzi az összeírás a kézműveseket is, sőt azt is, milyen mesterséget űznek, lehetőséget nyújtva ezzel — először a 18. század folyamán —, hogy számszerűségében is megállapíthassuk a városban folyó kézműves tevékenységet.

A 85 kézműves mesterség szerinti megoszlását 1. sz. táblázatunk mutatja.

Vizsgálva az adatokat, megállapítható, hogy legtöbben a csizmadiák, a vargák és a fazekasok vannak, valamint a szabók, a takácsok, csutorások⁸ (*ligno-lagenarius*) és a szűcsök, tehát elsősorban azok a kézművesek telepedtek meg, akik a létszükségleti cikkek (ruházat, edény) előállításával foglalkoznak.

A kanizsai vásárok rendjét már ekkor szabályozta a Városi Tanács, sőt a standok (azaz vásári sátrak) után kérhető összeget is meghatározta. Adataink vannak arra is, hogy távoli mester kér Kanizsán polgárjogot, illetőleg más városi kézművesek standot váltanak ki Kanizsán. Mindez eleven, forgalmas vásárokat feltételez, ahol az összeírásban szereplő mesterek tisztességes forgalmat bonyolítanak, feltehetően a kanizsai, de távolról érkező vásárlókkal is. Ezt bizonyítja az is, hogy kézműveseink bevaltott haszna 685 forint, a lakosság összjövedelmének 67%-a. Messze kiemelkedő a két mészáros 40-40 forint, a lakatos 20 forint, valamint az egyik kovács 32 forintnyi haszna. 21 mester ismert el 10-10 forintot, 10 és 20 forint közötti jövedelmet csupán 8 kézműves, a többi 10 forint alatt van.

Mindezek ellenére is világosan kell látnunk, hogy kézműveseink nem a mai értelemben vett főfoglalkozásként készítik termékeiket, hanem a gazdálkodás mellett az évnék egy részében. Ezt bizonyítja, hogy közülük 51 fő például „tavaszi terméssel” (*procreas vernalis*) rendelkezik.

e) Bár még 1810-ben is lehangoló képet fest a városról egy rajta átutazó orosz tengerésztiszt,⁹ a városiasodás csírái már a 18. század közepétől jelentkeznek. Kanizsának 1753-ban már 14 utcája van,¹⁰ a század elején épült ferences templomon kívül 8 „nyilvános kápolnája”, közülük kiemelkedik az 1764-ben emelt, Nepomuki Szent Jánosról nevezett barokk kápolna.¹¹ A városban vendégfogadók, uradalmi épületek vannak, s népessége is nő: az 1770-es évek elejére 3700 körüli a város lélekszáma.

Az 1770. évi összeírás,¹² amely Nagy- és Kiskanizsa lélekszámát 3711 főben állapítja meg, számszerű növekedést mutat mind a mesterségek, mind a kézművesek számában. Nagy- és Kiskanizsán összesen 205 kézművest írtak össze, közülük

(Nagy)kanizsán él 193 fő, köztük 5 extraserialista (uradalmi vagy városi szolgálatban álló) „faber” (*faber ferrarius*), tehát kovács, vagy „faber” mint „mester” közelebről nem meghatározva és 13 zsidó (3-3 szabó és mészáros, 2 üveges, 1-1 szűcs, varga, gombkötő, órás és a kézművesek közé sorolt seborvos; egyik szűcs és mészáros kereskedő is) kézműves.

Kiskánizsán 8 kézműves él (4 takács, 2 bognár és 1-1 csizmadia és kovács), valamint 4 extraserialista (1 mészáros és 3 molnármester).

Új, 1750-ben még elő nem fordult mesterségek jelennek meg, az 1750-ben megvolt mesterségekben dolgozók száma pedig lényegesen megnőtt (1. sz. táblázat). Legmagasabb létszámban a szabók (31 fő), a csizmadiák (19 fő), az ácsok (14 fő), a vargák (12 fő), a szűcsök (11 fő) és a takácsok (11 fő) vannak, tehát a ruházati kézművesek jelentősebb helyet foglalnak el a város kézművességében, sőt a ruházati kézművesek közé sorolható még az összeírásban szereplő 7 gombkötő is. A 14 ács jelenlétét a városfejlődés, az építkezés növekedése indokolja, mint ahogyan a 6 kőművesét is. Feltűnő, hogy a fazekasok száma csak 4, ugyanakkor a „csutorások” (az összeírásban *lagenariusként* említve) száma 9.

15 kézműves ágban 1-1 kézműves dolgozik, például 1-1 aranyműves, kéményseprő, kesztyűs, festő (valószínűleg kékfestő), szobrász, dohánykészítő, cserepező. Jelenlétük városi igényt jelez.

Feltétlenül foglalkoznunk kell az összeírás pontosságának kérdésével, amely egyszersmind minden összeírás vizsgálatának problémája is. A következő kérdések vethetők fel: vajon az összeírás készítői felvettek-e minden adókötelest a listára, esetleg nem maradt-e ki véletlenül vagy tudatosan bárki. Nem maradtak-e ki néhányan (kevesen? többen?) azért, mert csupán az év töredék részében foglalkoztak kézművességgel. Vajon az összeírásba felvettek között vannak-e legények, mint ahogyan az egy évvel későbbi összeírásba felvették az ács- és kőműveslegényeket, jelölve a legény mivoltukat. Az 1771–72. évi dátumot viselő összeírás¹³ átnézésekor merültek fel az előbbi kérdéseink, ugyanis egy év alatt nem történhet annyi változás, mint amennyi eltérés van az 1770. és az 1771–72. évi adatok között. Valószínűsíthető, hogy az előbb felsoroltakon kívül az összeíró személye, szemlélete, véleménye is okozhatja a különbséget. Példa erre, hogy míg 1770-ben 31 szabót és három zsidó szabót írtak össze, 1771–72-ben csupán 14-et, ugyanakkor tíz szűrszabót (*gausapearius-t*) is. Az következtethető, hogy 1770-ben a 31 szabó között írták össze a szűrszabókat is. Adataink azonban még így is eltérést mutatnak, tehát helyt kell adni az adatok megbízhatóságában való kételkedésnek.

Hasonló fenntartással kell fogadnunk az 1770. évi összeírás szerinti bevallott jövedelmet. Az a kér-

dés, hogy a valóság van-e az összeírásban szereplő számok mögött, avagy a valóságnál kevesebb, kisebb a bevallott összeg annak reményében, hogy ezáltal kisebb lesz az adó. Mivel azonban egyrészt csak a meglévő adatokkal dolgozhatunk, másrészt feltesszük, hogy a valóság és a ténylegesen szereplő összeg nincs messze egymástól, a rendelkezésünkre álló adatokat elemezzük, hiszen ennek eredménye nyújt némi tájékoztatást kézműveseink anyagi helyzetéről.

200 és 150 forintnyi a haszna a bádogosnak és a tímárnak, 70 és 60 egy-egy kőművesnek és ácsnak, 52 és 50 egy kádárnak, a kéményseprőnek és az egyik esztergályosnak. Az említett haszonnal rendelkezőkön kívüliek alacsonyabb összegű jövedelemmel rendelkeznek.

A legtöbb mestert foglalkoztató szabó kézművességben 40 forint a legmagasabb összeg, aztán 35, 34 Ft-ot vall be 1-1 fő és 30 Ft-ot 4 fő; a legkisebb bevallott összeg 2, 4 és 6 Ft. A csizmadiák között a 28 és 25 forintnyi haszon (2 fő) a legmagasabb, 8-an vallanak be 20 Ft-ot, de van 1 Ft-os bevallás is.

A többi ruházati kézművességben (varga, szűcs, takács) is hasonló a helyzet, 30 Ft körüli összeg az összeírásban szereplő legnagyobb haszon.

A bevallott haszon nagyságát nézve megállapítható, hogy a sok kézművest foglalkoztató ágakban az előállított áru értéke meg sem közelíti a városban egymagában dolgozó kézműves munkájának értékét vagy a kőművesét és ácsét.

A 175 nagykanizsai kézműves bevallott hasznának summája 3641 forint, amely jelentős összegnek mondható.

A 175 (nagy)kanizsai kézműves közül 28-nak a neve mellett oly bejegyzés is szerepel, mely szerint ezek zsellérek voltak.

Az 1773-ból származó, a Batthyány-uradalom által készített táblázatos, ún. fundális kimutatás¹⁴ az uradalomnak árendát fizető neve mellett feltünteti foglalkozását, kézműves foglalkozásúaknál pedig azt a kézművességet, amelyet az árendát fizető folytat. Megállapítható továbbá a kimutatásból kézműveseink lakhelye is, ugyanis a fundusokat utcánként közli. Ez érthető, hiszen már 1753-ban 14 utcája volt a városnak. A 14 utca közül az 1773. évi kimutatásban a Szigeti, a Szentgyörgyvári, a Piaci, a Német, a Légrádi, a Récsei és a Miháldi utca szerepel. Az 1773. évi 14 utcán 383 fundus van, s e 383 funduson 144 kézművest írtak össze. Matematikailag kiszámíthatóan majdnem minden második telken kézműves él, de arra is van példa, hogy egymás melletti telken vagy ugyanazon a telken ketten is laknak.

A kézművesek utcánkénti lakhelyét vizsgálva megállapítható: a Récsei és Miháldi utcában lakó 2-2 mester (csizmadia, kötélgyártó, varga és kőműves), a Szentgyörgyvári és Német utcában lakó 4-4

(szíjgyártó, kesztyűs, tabakos, bognár, illetőleg kádár, varga, tímár, kalapos), a Légrádi utcában lakó 6 (szabó, szűcs, pék, tímár, lakatos, asztalos) kézműves csekély létszám a Szigeti utcában lakó 30 és a Piaci utcában lakó 93 kézműveshez képest. A Szigeti utcában például 7 szűrszabó, 6 csizmadia él. Mindezek alapján úgy tűnik, a város kézműveseinek jelentős része a Piaci és a Szigeti utcában koncentrálódik. A Piaci utca a mai Fő út és Erzsébet tér,¹⁵ s ebből következően megállapítható, hogy a kézművesek tekintélyes része a város közepén lakott.

f) A helytörténeti tanulmányok sok adat feltárásával és elemzésével bizonyítják a városnak 1770-től a 19. század első harmadáig tartó, fél évszázadnyi idő alatti fejlődését.¹⁶

Bácskai Vera kutatásai, az 1828. évi összeírásból levont következtetései Kanizsát hatalmas tiszta körzete alapján (122 581 fő egyedüli uralkodó piacközpontja) 7. helyen tartja nyilván a magyarországi piacközpontok sorában, ahol Pest-Buda, Pécs, Miskolc, Baja, Kassa és Sopron előzi meg. Sok szempontú vizsgálata eredményeként Bácskai magát a várost gyengén fejlettnek látja, azonban a Dunántúl déli része egész forgalmát összpontosító kereskedelmi szerepkörét — a Fényes Elek által leírt gabona- és állatvásárait, ezekkel való „...átmeneti kereskedését, ... gyári és kézműi kellékkeli kereskedését...” — kiemelve megindokolja a város jelentőségét.¹⁷

A kérdés az, hogy a város kereskedelméből adódó piacközponti szerepéhez mennyiben járult hozzá kézműipara: hogyan alakult a kézművesek létszáma, a kézműves ágak száma, milyensége, s a rendelkezésre álló adatok a kézművesség 18. századi állapotához képest fejlődést vagy stagnálást jeleznek-e.

Magyarország 19. század eleji gazdasági és társadalmi állapotának megrajzolásához, helységei lakosságának bemutatásához minden kutató elsődleges forrása az 1828. évi *Regnicolaris Conscriptio*,¹⁸ amelynek adatai a helységek kézművességének megismeréséhez is segítséget nyújtanak. Ez még akkor is így van, ha élünk azzal a gyanúperrel, hogy éppen Kanizsa vonatkozásában nem egészen pontosak az adatai. Mivel azonban a 18. századi összeírásaink esetében is rámutattunk vélhető hiba- vagy hiánylehetőségekre, s a leírt adatokkal dolgoztunk, 1828-ban is a meglévőt elemezzük.

1828. évi kézművesség-vizsgálati szempontból az összeírás következő sajátosságaira kell rámutatnunk. A rendelkezésünkre álló, Kanizsát összeíró összefűzött ívek hiányosak, első meglévő oldala (ez is fél oldal) a 42. sorszámú adófizetővel „kezdődik”, ugyanakkor a 28. sorszámú bejegyzettől a lap hiányzása folytán a név még hiányzik, ám a lap másik oldala megvan, ahol a mesterség olvasható. Feltehető, hogy a nevet és mesterséget is tartalmazó, hiányzó 27 adófizető között is volt kézműves.

Az összeírás másik sajátossága, hogy míg fentebb idézett 18. századi összeírásaink külön csoportban (külön lapon vagy íven) írták össze a zsidókat (köztük a kézműveseket), 1828-ban a többi adófizető közé besorolva kerültek összeírásra (csupán a név utáni „jud.” rövidítés utalt származásukra).

1828-ban is feltüntettek önálló adófizetőként 2 ács és 5 kőműveslegényt. Nem vettük fel a 2 *chirurgust*, akikről az összeírásban megjegyezték, hogy diplomások, *Szlávi* *chirurgusról* még azt is, hogy a megye orvosa. *Lovák* patikust viszont felvettük létszámunkba, bár az összeírásban *pharmacopola*-nak említve szerepel, foglalkozása szerint akkor még kézművesnek minősült.¹⁹ Fontos, hasznos adatokat szolgáltat az összeírás azzal, hogy az „*Observationes*” rovatban a mesterség megnevezésén kívül jelzi azt is, egyedül vagy legénnyel és inással űzi-e mesterségét a kézműves, továbbá azt is megjegyzi, egész évben vagy az évnek csak egy részében dolgozik-e.

1. sz. táblázatunk megmutatja a városban működő kézművesek számát, az iparágakat, valamint a 18. századi összeírások adatai mellé helyezésével némi összehasonlításra is lehetőséget ad. A számszerű kimutatásból levonható néhány következtetésünk után megvizsgáljuk, mivel most már meg lehet tenni, a műhelyek segédszemélyzetét (legények, inasok) és a kézművesek munkaidejét.

Táblázatunkból kitűnik a mesterségek sokfélesége, ugyanakkor az is, hogy 20 feletti mesterszám 2 iparágban, 10 és 20 közötti mesterlétszám 4 kézművességben található, 21 kézművességben 2 és 10 közötti a létszám, s 13 mesterségnek egyetlen képviselője van. Legnépesebbek az összeírás idején is a ruházatiak, ezt bizonyítja a 28 csizmadia, a 21 szabó, a 16 szűcs, a 15 takács jelenléte a városban. A 2 és 6 közötti mesterlétszámok azoknak a kézművességeknek a jelenlétét bizonyítják, amelyeknek a termékeire a város és környéke lakosságának a mindennapi életéhez szüksége van, illetőleg alacsony létszámuk feltehetően ki is elégíti a szükségletet (pl. 2-2 kötélgyártó, bádogos, órás, szalagkészítő, kalapos, szappanfőző stb.). Érthetően magasabb (4, 6 és 7 fő) a szűr- vagy köpönyszabók (mint ruházatkészítők), a pékek, az ácsok és kovácsok száma.

Az a 13 kézművesség, amelynek 1-1 képviselője van a városban (üstkészítő, ötvös, könyvkötő, rézműves, posztó készítő, puskaműves), megjelenésével egyrészt a lakosság némi igényességét, másrészt bizonyos, a 18. században meglévő kézművességek jelentőségének csökkenését (pl. csutorás) jelzi. A létszámadatok alapján feltehető, hogy a magas létszámú ruházati kézművesek és a 12 főnyi fazekas nem csupán a város, hanem a távolabbi népesség igényeit is kielégítették, szomszéd vármegyei (vagy távolabbi) vásárokon is árulva termékeiket, míg a többi kézműves a város, esetleg szűk környezete számára a helyi vásá-

rokon árulta termékeit. A 194 fő nagykanizsai kézműves közül 10 fő zsidó, közülük 5 szabó, 2 üveges, 2 szalagkészítő és 1 festő.

A kézművesség gyakorlása szempontjából fontos kérdés, hogy a kézműves műhelyében egymaga dolgozik, vagy legényt, inast is tart-e. Bár a 18. században is feltűnő volt, hogy ács- és kőműveslegényeket adózóként írtak össze, más adat nem jelezte legények létét a városban. 1828-ban az összeírás mesterenként megjegyezte, hogy legénnyel (és hánnyal) vagy inassal dolgozik a kézművesmester.

1. sz. táblázatunk feltünteti, hány mester dolgozik legénnyel (*cum Sodale*) és inassal (*cum Tirone*). Legénnyel 54 dolgozik, közülük 2 kőművesmester 2-2-vel, 1 ácsmester 3 legénnyel, továbbá 1 szíjgyártó és 1 asztalos legény van vándorúton, s 2 ács- és 5 kőműveslegény szerepel adózóként,²⁰ 2 csizmadia, 1 kovács és 1 kötélgyártó tart inast. Az alkalmazott legények száma összesen 59, és 2 legény van vándorúton

Az összeírás további fontos adata, amely következtetésekre ad lehetőséget, a kézművesek munkaidejének megjelölése. 204 kézművesünk közül összesen 13-ról jegyezték fel, hogy kézművességüket egész évben úzik (*laborat integro anno*), tehát a kézművességük jelenti megélhetésük forrását. Figyelemre érdemes, hogy az egész évben dolgozók vagy olyan mesterek, akik egyedül képviselik azt a bizonyos kézművességet a városban (pl. üstkészítő, rézműves, borbély), vagy a 4 pék (mint a város kenyérét sütők, tehát nagyon fontos, mindennapi szükségletet kielégítők), a többiek szinte kivételszerűek a kézművesek között (1-1 tímár, kovács lakatos, szabó szappanfőző és festő). Ők a kézművesek 6,4%-át jelentik, tehát nagyon kevesen vannak. Leggyakoribb, hogy a kézműves fél évig vagy negyed évig dolgozik, de gyakori a 2 és 1 hónapos munkaidő is. Esetenként 2/4, 3/4 év is van a megjegyzések között, de található példa arra is, hogy „2 hó ¼ év” a munkaidő.

Ha a kézművességnek csupán a legnépesebb ágait vizsgáljuk, azt kell megállapítanunk, hogy 1 szabó kivételével a ruházati kézművességet folytatók csupán az év egy részében gyakorolják tevékenységüket. Táblázatunk a csizmadiák, szabók, szűcsök, takácsok munkaidejét mutatja. (?-l jelölt rovatunkban azokat a mestereket jelöltük, akiknek munkaidejét nem tudjuk.)

	Egész év	Fél év	Negyed év	2 hónap	1 hónap	?
Csizmadiák (28 fő)	—	9	13	2	3	1
Szabók (21 fő)	1	8	7	—	2	3
Szűcsök (16 fő)	—	9	4	—	2	1
Takácsok (15 fő)	—	1	11	—	1	2

Az összeírásban, hasonlóan az 1770. évi összeíráshoz, megjegyezték azt is, hogy a kézműves zsellér (*inquilinus*) vagy házatlan zsellér (*subinquilinus*). Számításaink szerint Nagy- és Kiskanizsán 149 kézművest zsellérként, 43-at pedig házatlan zsellérként jegyezték fel, tehát majdnem minden kézműves zsellér vagy házatlan zsellér (néhány kézművesről, az összeírás néhány lapjának hiányzása miatt ez nem volt megállapítható). Figyelembe kell azonban vennünk azt a magyarázatot, mely szerint az 1828. évi összeírásban a zsellérek sorába kerültek azoknak a mezővárosoknak a lakói is, amelyekben nem volt úrbéri telekrendszer. E zsellérek nem voltak földtelenek, sőt olyan mezővárosi polgárok voltak, akik esetleg jelentős mennyiségű szántófölddel és réttel rendelkeztek, amelyet szabadon adhattak, vehettek.²¹

Az 1841—42. évi *dicalis conscriptio*²² 242 kézművest jelez Nagykanizsán, közülük 217 fő 3. osztályba, 18 fő 2. és 7 fő 1. osztályba sorolt. Kiskanizsán 27 kézművest írtak össze. Bár rendkívül rosszul olvasható, esetenként éppen a margón írt mesterség-elnevezés olvashatatlan, az megállapítható, hogy a ruházati kézművességek túlsúlya nem változott a korábbiakhoz képest. Számításaink szerint a 37 csizmadia, 18 szabó, 18 takács és 25 szűcs (összesen 98 fő) a 242 kézművesnek 40%-a, tehát megközelítően a fele.

g) Végigkísérve a török kiűzésétől a polgári forradalomig Kanizsa kézművességét, megvizsgálva 50 évenként a kézművesség állapotát, kézenfekvőnek látszana adatainkat más, Zala vármegyei vagy más vármegyei adatokkal összevetni, hogy valamelyest elhelyezhessük városunk kézművességét Magyarország kézműiparában. Nehézséget jelent azonban, hogy 150 évre és egy helysége vonatkozóan a kézművesség helyzetét, legalábbis célul kitűzött feladatunkhoz hasonló részletességgel, nemigen vizsgálták, s ebből következően összevetési lehetőségeink korlátozottak. Kivételnek tekinthető a *Keszthely* kézműiparáról készült tanulmány és a 2001-ben megjelent *Kaposvár* ipartörténetét tárgyaló monográfia.²³ Az utóbbinak — amelynek forrásanyaga, valamint vizsgálati és módszertani eredményei útmutatást adhatnak bármely helytörténeti kutatásnak — kézműipart feldolgozó fejezetei, de a keszthelyi kézművesség 18—19. századi helyzetét vizsgáló munka is Kanizsához hasonló kérdéseket (pl. az adóösszeírások használhatósága, megbízhatósága) vetnek fel.

A 18. század folyamán Keszthelyen is, Kaposváron is a népesség-növekedéssel együtt nő a kézművesek száma (Kaposváron 1785-ben 155, Keszthelyen 1773-ban 139 kézműves él), de Kanizsa kézműveseihez képest kisebb a létszámuk; Kaposváron is a ruházati kézművességek túlsúlya a jellemző, ugyanúgy mint Kanizsán. Kaposváron rendelkezésre állt olyan forrás is, amelynek segítségével be lehetett mutatni a kézművesek bevándorlását, letelepedésüket, életüket az új környezetben, anyagi lehetőségeiket stb.

Keszthelyen 1815 után visszaesik a kézművesek száma, majd az 1830-as években nő 200 körülire (Kaposváron 1828-ban 164 fő kézműves él), s ez a „hullámzás” ismét Kanizsára emlékeztet.

Mindkét munka szerzői rámutatnak arra, hogy a kézművesség jelenti a városok társadalmának a környék társadalmától való eltérését, sokszínűségét, ugyanakkor az adatok azt is érzékeltetik, hogy mind a 18. század utolsó, mind a 19. század első harmadában akár délkeleti, akár északkeleti irányba haladva, Kanizsa a legiparosodottabb város.

A 19. század első harmadából már nagyobb a lehetőség arra — köszönhetően éppen az 1828. évi összeírásnak, amelyet sok helység vonatkozásában és sok szempontból vizsgáltak —, hogy összehasonlítsuk Kanizsa kézműiparát más mezővárosokéval, illetőleg országos adatokkal. Magyarországon a 18–19. század fordulójától nőtt a kézművesek száma: 1785 és 1828 között megkétszereződött, 94 553-ra nőtt, az 1830-as évek végére pedig 117 156 főre emelkedett, s a csekély kézművességgel rendelkező mezővárosokban 14–20, a viszonylag iparosodottakban 30–40 kézművesség volt, s minden tizedik családfő volt kézműves (a legfejlettebb mezővárosokban 40–50 iparág, s minden 5. családfő kézműves, a szabad királyi városokban 60–80 kézművesség, s minden harmadik-negyedik családfő kézműves).²⁴

Városunk 1828-ban a 200 körüli kézművesével — figyelemmel az 1828. évi összeírás pontatlanságaira —, ahol hozzávetőlegesen minden 10. családfő kézműves, viszonylag iparosodott mezővárosnak számítható (Zalaegerszegen ugyanekkor 181, Veszprém-ben 570 kézműves élt).

2. Kézművesek a város életében a „Polgárok lajstroma” és a városi tanácsülési jegyzőkönyvek alapján

a) A tanulmányunk mottójaként idézett gondolat — „...a purgeri községnek ... iovára és hasznára...” lenni — azt a kérdést veti fel, milyen módon valósult ez meg, egyáltalán milyen mértékben volt szerepe, jelentősége a város életében, társadalmában a kézművességnek.

Eddigi adataink azt bizonyították, hogy a 18. század elejétől a város lakosságának számszerűen

jelentős hányadát jelentették a kézművesek, s még nagyobb hányadát, ha beleértjük a műhelyekben dolgozó beszegődött inasokat, legényeket is; ez azonban még önmagában nem tükrözi a város társadalmában elfoglalt helyüket.

Rendelkezésünkre áll az 1809-ben összeállított „Polgárok lajstroma”,²⁵ amelynek vizsgálatával megkíséreljük megvilágítani a kézművesek társadalmi helyzetét. A „Polgárok lajstroma” című kötet célja „...a nevezetesebb Városokban felette szükséges Rendtartás, mely minden dolognak a Lelke...” — olvasható a bevezetőben. Ezután betűrendben visszamenőleg 1745-től 1825-ig folyamatosan jegyzi azokat, akiket a Tanács polgárrá vett fel, megjelölve a felvétel évét, a felvett születési helyét és foglalkozását.

Forrásunk adataiból megállapítható, hogy az említett 80 évet vizsgáló korszakunkban a városban melyik évben, hányan lettek polgárrá, mi volt a foglalkozásuk, honnan származnak. Nem állapítható meg azonban, hogy a 80 év egy-egy adott évében hány polgár volt, mert a meghaltak vagy az elköltözöttek számát egyetlen időpontban sem tüntették fel. Témánk szempontjából a lajstrom azért fontos, mert a foglalkozás feltüntetésének köszönhetően megállapítható, kik azok, akik polgárrá válásukkal különleges jogállást szereznek a városban: nevezetesen, ha kézművesek, teljes jogú céhtagok lehetnek, továbbá választójogukkal élve lehetőséghez jutnak a város közügyeibe való beleszólásra;²⁶ a születési hely megjelölésének köszönhetően pedig elemezhető, hogy a kanizsai polgárság helybéli vagy máshonnan (és honnan) költözött be a városba.

Számításaink szerint 1745 és 1825 között 764 személyt vett fel a Tanács polgárrá, akik közül 607-en kézművesek (ez a felvett polgárok 79,7%-a), a többiek „gazdák”, kereskedők, értelmiségiek (doktor, patikus, inspector, nótárius), és olyanok, akiknek foglalkozását nem közli a lajstrom.

A már korábban elvégzett számítások, táblázatos kimutatások²⁷ egyrészt megerősítik az összeírások alapján 1-1 évre vonatkozó következtetéseinket, másrészt majdnem egy évszázadra is érvényessé teszik: nevezetesen azt, hogy a város kézműves-szerkezetében a ruházati ág túlsúlya jellemző. *Kerecsényi Edit* kimutatta, hogy a polgárrá felvett kézművesek csaknem felét (46,9%) vargák, csizmadia- és szabók, takácsok, szűcsök stb. jelentették, ezzel szemben csupán 10% a faiparban, s ennél is kevesebb a fémiparban (5,9%), az élelmiszeriparban (4,2%) tevékenykedők aránya.

A „Polgárok lajstroma”-nak másik fontos adatközlése a polgárrá felvett kézművesek születési helyének megjelölése; egyetlen forrásunk, amely képet ad a kézművesek származási helyéről. Kézműveseink legnagyobb része (34%) kanizsai születésű,

1. kép. Oklevél Lanczák Ádám légrádi magyar szűcs 1746. évben kanizsai polgárrá avatásáról. (TGYM 72.432.1.)

28% idegen eredetű (német, ausztriai, cseh, horvát) bevándorolt, 29% nem kanizsai, hanem más magyarországi megyebeli születésű, 9% pedig ismeretlen születési helyű (akik között bármely csoportba sorolható is lehet). Degré Alajos idézett tanulmánya táblázatosan is kimutatta, hogy a polgárjogban részesítettek nagyobb része bevándorló volt, ezek között is legnagyobb számban az osztrák örökös tartományokból jöttek, s ezért feltételezi, hogy a Városi Tanács tudatosan erősítette a német elemet.

Megállapítható továbbá az is, ha a polgári jogállás kiváltságos helyzetet jelent a városban — mint ahogyan Degré Alajos ezt is vizsgálta és bizonyította, példaként említve a tanács- és bíróválasztást, tanácsosok, tisztviselők választását, a Tanács bírói hatáskörének gyakorlását és sok igazgatási teendő —, akkor ez a kiváltságos helyzet éppen a kézmű-

veseket érintette a legnagyobb mértékben, mert a polgárjoghoz jutottak majdnem 80 %-a éppen kézműves volt.

Sajnálatos, hogy a kézműves polgároknak a polgárjog jelentette kiváltságait, a város vezetésében gyakorolt jogait nem tudjuk adatokkal bizonyítani, mert egyfelől a megmaradt tanácsülési jegyzőkönyveink szinte csak véletlenszerűen közlik a Városi Tanács tagjainak mesterségét, vagy azokét, akik valamilyen városi megbízást teljesítenek, másfelől a kézművesekről, céhekről tudósító forrásaink sem közölnek olyan adatokat, amelyek a fentiekről tudósítanak. Bár a szakirodalom hangsúlyozza, hogy a teljes jogú céhtagságnak feltétele a polgárrá válás, azon túlmenően, hogy egyes céhszabályzatokban megtalálható a céhtaggá válás feltételeként a polgárrá válás („...irassa magát a

purgerek sorába...”), a mesterek városi polgári joga gyakorlásának az esetek egy részében nem találni nyomát.

b) A 18. század közepéig vezetett városi tanácsülési jegyzőkönyv — amelynek a kézművesekre vonatkozó legkorábbi bejegyzéseit már idéztük — tanúsága szerint a Tanács sok esetben foglalkozott a kézművesek ügyeivel. Az idézett bejegyzések is, majd a továbbiak is bizonyítják a 18. század első felében, hogy amikor a kézművesek a nézeteltéréseiket egymás között nem tudták rendezni, vagy a céhszervezeten kívülről éri valamilyen kritika vagy bírálat a kézművességet, az úgy a Tanács elé került, mint ahogyan ez a céhszabályzatok megfelelő articulusaiban is előírás, s a város Tanácsa mint bírósági jogkörrel rendelkező szerv, dönt a vitás kérdésekben.

1703-ban *Summer György* panaszt emelt *Glauningner Orbán* takács ellen adóssága miatt, s kéri a Tanácsot, hogy kötelezze Glauningert a fizetésre. A takácsok azonban megvédik azzal, hogy amiket Glauningerre mondanak, az nem igaz.

Ennek az ellenkezője is megtörtént ugyanebben az évben: az ácsok és kőművesek céhe panaszolta be a Tanácsnál egyik mestertársukat, *Fekhonie Andrást*, hogy a céh számára a legkisebb mértékben sem akar semmi tevékenységet kifejezni. A Tanács elfogadja *Fekhonie* védekezését, hogy ő többet nem kívánja a kézművességet folytatni, a maga fenntartására más utat keres, s ezért a Tanács elhatározta, hogy a panaszlott adjon reverzálist a Tanácsnak és a céhnek, továbbá ha tartozik még az ácsmesterség társulájának, azt az ítélelhozatal napján köteles megfizetni.

Az 1710-es évektől egészen 1755-ig a Városi Tanács kézművesek ügyében való intézkedései megszaporodnak, s ez számuk növekedését is bizonyítja. Ugyanakkor a tanácsi határozatok a növekvő lakosság érdekeit is szolgálják, a Tanács tekintélyét védik, meghatározzák a termékek — főleg élelmiszerek — árát, „kimérik” a vétkesek büntetését.

A mészárosok ügyei több esetben is a Tanács elé kerülnek. 1714-ben, éppen a mészáros céh megalakulása évében, 3 mészáros, *Trentzky Mátyás*, *Tscherta Ferenc* és *Szigeti János* kérvényére az lett a határozat, hogy mindegyikük tarthat húst és vág-hat (állatot), de egyikük se avatkozzon a másikuk dolgába 12 forint bírság terhe alatt, s mindegyikük jó húst vágjon, különben elkobozzák.

2 év múlva, 1716. június 21-én azt határozta a Tanács, hogy a mészárosok a marha- és báránnyús fontját 5 helyett 4 dénárért, a disznó- borjúhús fontját 5 dénárért tartoznak árulni, további intézkedésig, a marha vagy a hús elkobzásának terhe mellett.

Az élelmiszerek és a kézműves termékek árának megszabása (*limitációja*) az 1625. évi 40. tc. és az 1659. évi 71. tc. értelmében a vármegyék hatáskörébe tartozott, azonban a vármegyék gyakran a mezővárosok vagy falvak előljáróságát bízták meg azzal, hogy saját területükön ellenőrizzék a megyei árszabások megtartását, sőt olykor a helybéli tanácsra ruházták az árszabás elvégzését.

Az 1710-es évekből (1713-ból, 1714-ből, 1715-ből, 1717-ből és 1718-ból) rendelkezésünkre állnak Zala vármegyei, a vármegyei közgyűlés által meghatározott élelmiszer-árszabások, amelyek a marhahús fontjának árát mindig közlik, a borjú- vagy disznóhúsét csak esetenként. Figyelemre érdemes, hogy 1717. november 17-én a vármegyei közgyűlésen arra hivatkozással, hogy a helységek mészárosai gyakran húst mérnek, határozatba foglalta a közgyűlés, hogy „...valahányszor a mészárosok levágják állataikat, a helység bírása pedig legyen jelen! A rossz húst árulókat jegyezzék fel, és azok 12 forint büntetés terhe alatt mindig jó húst áruljanak!” E határozat összecseng a kanizsai Tanács 1714. és 1716. évi határozatával, másfelől a kanizsai tanácsi határozatról — a marha- és báránnyús, a disznó- és borjúhús fontjának áráról — nem állapítható meg, hogy az a vármegyei árszabás érvényesítése, vagy a Városi Tanács által megszabott ár.²⁸

Több példa van arra, hogy kézműves szidalmazta a Tanácsot, illetőleg valamelyik tagját. Felmerül a kérdés, milyen oka lehetett erre 1720. júniusában *Langer Pál* cipésznek, aki azonban június 29-én sértő szavait visszavonta, a Tanácsot megkövette, ezért neki a büntetést elengedték azzal a feltétellel, ha még egyszer szidja a Tanácsot, 12 forintra büntetik. Hasonló bűnért megbüntették viszont *Antoni* mészárosot 1722. október 28-án, mint ahogyan *Liscutin Ferenc* bábos és *Mosier Gáspár* városi írnok közti viszály ügyében is úgy tűnik, a bábos kárára döntöttek, kilátásba helyezve tanoncfelvétel vagy az írnokkal való viszály esetére a 12 forint bírságot.

A Tanács meghatározóan avatkozik be olyan ügyekbe, amelyek a kézművesek termékei árusításával vagy vásáron értékesítésével kapcsolatosak, ugyanakkor fellép a céhszabályok vagy az egyházi köteleességek betartatása mellett is.

Az 1720. augusztus 15-i ülésen határozták meg, hogy *Keszthelyi Szabol János* (értelmezésünk szerint a *Keszthelyi Szabó János*) az első helyen van, *Betha Gábor György* a második, *Szabol Márton* a harmadik, *Szabol László* a negyedik helyen. Nem tudjuk, csupán vélelmezzük, hogy a „hely” itt a vásáron való helyet jelenti.

Hasonlóan homályos, találgatásra okot adó az 1746. március 30-i bejegyzés: „A céhek rendje. Szerda: szűcsök, kovácsok, lakatosok, csütörtök:

csizmadiák, cipészek, kerékgyártók, kőművesek; péntek: takácsok, fazekasok, szűrszabók, bognárok; szombat: mészárosok, gombkötők, molnárok, palackgyártók.” Azon túlmenően, hogy felsorolást ad az 1746-ban létező céhekről, nem tudjuk, mit jelenthet a „rend”. Feltehetően azt, hogy ezeken a napokon árulhatnak a piacon (de esetleg azt is jelentheti, hogy e napokon teljesítenek egyházi szolgálatot, vagy valami egészen mást).

Egyértelmű viszont az 1744. július 11-i tanácsi határozat, amely közli, mit kérjen a város az egyes árusítóhelyek, a jegyzőkönyv szövege szerint a *Standok* után. A felsorolásban „nagy zsidó Stand, közepes, egész kis Stand” szerepel, valamint „nagy keresztény Stand, közepes és kicsiny”. Ezután a kézművesek szerinti *Standok* következnek: a csizmadiák 15 dénárt, a szíjgyártók, kötelesek és szűcsök 10 dénárt, a köpönyegszabók 11 dénárt, a tanácsülési jegyzőkönyv szövege szerinti „nagy Gerhhen Stand” után 15 dénárt fizettek a városnak. Természetesen ez esetben is felmerülhetnek kérdések: mit árusítanak a „zsidó és keresztény” *Stando*-kon, vagy *Standok* méretére értendő-e a „nagy, közepes, kis” jelző; avagy a szíjgyártók, kötelesek és szűcsök közös árusítóhelyet tartanak fenn vagy külön *Standot*, de ugyanannyit fizetnek a városnak stb. E kérdések ma már megválaszolhatatlanok.

A közrend fenntartásán kívül az egyházi szertartáson való részvételt kívánja biztosítani az az 1716. június 21-i tanácsi határozat, amely szerint hivatalos mise és prédikáció alatt tilos a téren mindenféle vásár, eladás, bormérés, még kevésbé megengedett a húsvágás. A céhszabályzatokban szereplő *articulusra* emlékeztető döntés az, amely szerint *Sonder Jakab* bognármestert 1716. augusztus 3-án a Tanács a kolostorba beadandó 1 forint 50 dénár, *Szabó Józsefet* 3 forint büntetésre ítélte, mert az előbbi 6 kereket gyártott, az utóbbi pedig szent Porciuncula napján a felesége haját vízzel dolgozta ki.

A városi *protocollum* további, 1740-es évekből való bejegyzései közül — természetesen nem vizsgálva a kézművesek közti viszályok, adósságok, sértegetések miatti döntéseket — említésre érdemes néhány ügy. Az 1743. évről a pékeknek szóló határozat szerint autentikus, azaz hiteles súlyú kenyeret kell sütniük, mert másként az asszonyok árulhatnak karéjonként vagy darabonként a piacon. A Tanács a céh, a céhszabályzat *articulusai* mellett áll ki akkor, ha valamely céh mestere a céhvel vagy szabályzatával ellentétesen cselekszik. 1740 augusztusában *Martinecz György* fazekasmester a fazekascéh szabályaival ellenkezik, a vásári szabadság alatt szembeszállt az előljáró mesterekkel, hogy az ő műhelyét le akarják zárni, sőt ütlegetésre is sor került. Mindezért 6 forint bírságot fizet, a céhnek pedig egy pár gyertyát, illetve külön, amit

a céh kiró, azaz 1 forintot. Az 1744. február 24-i teljes tanácsülés mondta ki, hogy *Jung János György* patkoló kovács, mivel itteni mestertársait és az egész céhet cigányoknak nevezte, az egész céhet nyilvánosan kövesse meg, „tisztos nevüket adja vissza”. Meghagyták azt is, hogy tanulólevelét 30 napon belül mutassa be a céhnek. Feltehetően tanulólevelének be nem mutatása lehetett a mester és a céh közötti viszály oka. Esetleg *Jung* nem is rendelkezett ilyenrel? A Tanács további viszály esetére büntetést helyezett kilátásba. Figyelemre érdemes, hogy *Jung János* több esetben is (1744. február 20. 1746. június 3.) „szerepel” veszekedés, verekedés miatt. *Kerpeczky József* kötélgyártó „sok veréssel traktálta” legényét, ezért 12 forint büntetésre marasztalták, azonban szegénységére és kérelmére tekintettel 4 forint és segédének 75 dénár büntetésfizetésre kötelezték azzal, ha újra veri a legényt, a polgárjogot elveszíti, s a városból kiűzik. Az 1753. november 18-i tanácsülés elé „citáltatott” csizmadiacéhről bebizonyosodott, hogy az új mestereket már évek óta „nem az igazságok szerint terheltek”(azaz vélhetően több taxát és egyéb kötelezettségeket, fizetnivalókat róttak ki rájuk), olyannyira, hogy „méltó lett volna igazságoknak elveszni”. Értelmezésünk szerint a Tanács által előhozott *articulusokkal* ellentétes, igazságtalan dolgok történtek a céhben, s a Tanács szerint akár privilégiumukat is elveszthették volna. *Nepomuki Szent János* kápolnájára fizessenek 24 forintot, továbbá fogadják meg, hogy a közibük álló mesterektől nem többet, hanem az *articulus* 2. és 3. pontja szerinti summát merészelik kérni, kivéve mesterebédet és remeket. Ellenkező esetben nemcsak „kiadott igazságokat vagyis *articulusokat* vesztenyi fogják”, hanem 24 forint büntetésüket „el nem kerülnek”. Utóbbi példáink igazolják, hogy a Városi Tanács a céhszabályzatok előírásainak betartásához ragaszkodott. Akár egyes kézművesek vétének, akár a céhközösség testületileg vét az előírással szemben, a Tanács büntetést ró ki.

A 18. század közepi kanizsai kézműipar jelentőségét, hírét, vásárai hírnevét jelzi az a néhány tanácsi jegyzőkönyvi bejegyzés, amely szerint 1743. december 8-án *Mósner János György* fürstenfeldi rézműves jelentkezett, hogy kanizsai polgárnak vegyék fel (fel is veszik, ha származásáról autentikus oklevelet fog felmutatni), vagy az a bejegyzés is, hogy 1752. december 8-án *Máttl József* kőszegi polgári fésűgyártó fésűs *Standot* vált ki a kanizsai *Homacher Ferdinánd* fésűs mellett. Ugyanakkor váltottak *Standot* a légrádiak és kaproncaiak is.²⁹

Az iparosoknak a város „...ióvára és hasznára...” végzett tevékenységei között fontos szerep volt a tűzvédelmi feladatkör. Mivel e feladat céhek számára fogalmazódott meg, azt tanulmányunk céhtörténeti fejezetében ismertetjük.

II. A KANIZSAI CÉHEK 1690 ÉS 1848 KÖZÖTT

1. A céhek mint a kézművesek szervezetei

A céhek mint a kézművesek, elsősorban a városi kézművesek érdekvédelmi szervezetei Európa-szer- te általános jelenségek a 13. századtól a 19. század közepéig. Fontosak, mert egyfelől szervezeti keretet adtak egy-egy város kézműveseinek, másfelől szigorú szabályok által meghatározott működésük folytán biztosították a szűkebb és tágabb környezet jó minőségű termékekkel való ellátását, a város életében vállalt vagy rájuk rótt feladatok teljesítésével nélkülözhetetlenné váltak, s nem utolsósorban szervezeti életükkel, humánus cselekedeteikkel, valóságosságukkal példát állítottak a város közössége elé, de talán még az utókor elé is.

A magyar céhtörténetben általában külön csoportba sorolják az 1526 előtt alakult céheket, majd újabb csoportba a török kiűzése után alakultakat.

Anton Špiesz, a neves szlovák céhtörténész szerint viszont a magyar céhrendszer második korszaka a 16. század második felétől a 18. század első harmadáig, az utolsó, harmadik korszak pedig kb. 1735-től 1872-ig tart.³⁰ Eszerint Kanizsa céheinek története a második és harmadik korszakba sorolható, ám a korszakhatárok némileg módosulnak. A török kiűzése előtti kanizsai céhszervezetről semmilyen írásos forrásunk nincs, még a korábbi lokálpatrióta helytörténetírás sem említi ilyeneket. Ez természetszerűen nem jelenti azt, hogy kézművesek itt nem voltak. Az 1690. évi adataink éppen azt bizonyították, hogy az ostrom idején, sőt azt megelőzően is éltek a városban kézművesek, s vélhetően céhszervezetük is volt, de máig nincs írásos vagy tárgyi forrás 1690 előtti kanizsai céhekről.

Kanizsán a 17. század végétől számítható a céhek megalakulása, ami folyamatosan történik az első céh megalakulásától, 1698-tól a 18. században, majd a 19. században egészen 1842-ig. Tudomásunk szerint 1842-ben volt Kanizsán az utolsó céh-alakulás. Forrásaink alapján megállapítható, hogy a török alóli felszabadulás utáni első két évtizedben dinamikus a céhszervezetek megalakulása, aztán lelassul a folyamat, alig 1-2 szervezet alakul a 18. században, majd a 19. század első felében 3 új céh nyeri el a kiváltságot.

E céhek megismerése előtt szükségesnek látszik a török utáni időre jellemző néhány olyan céhtörténeti és -szervezeti sajátosság bemutatása, amely nélkül a kanizsai céhek megalakulása, írásos forrásai, élete és helye a város társadalmában esetenként értelmezhetetlen lenne.

a) A fentebb meghatározott időszak (1698—1842), tehát a kanizsai céhek kora, a magyarországi céhek

virágzásának és egyben hanyatlásának korszaka is. Virágzás, mert nem számítva a középkor és kései középkor elsősorban szabad királyi városaiba koncentrálódott céheit, nagy számban és nem csupán szabad királyi városokban, hanem mezővárosokban is alakulnak céhek; hanyatlás, mert bár ugrás-szerűen megnő a számuk, szervezeti bezártságuk, monopolizáló törekvésük, a verseny kizárása, a céhen kívüli kézművesek elleni fellépésük ellentmondani látszik a kézművesek számszerű növekedésének, az általuk igényelt kézműves-szabadság szükségességének.

b) Az előzőekben érintett virágzás-hanyatlás folyamat értelmezéséhez a bécsi Udvar kézműves-politikája is magyarázatul szolgál. A török kiűzését követő első években az Udvar még nem döntött, hogy célszerű-e a céhrendszer visszaállítása a felszabadult területeken. Az 1690-es évektől az tapasztalható, hogy rohamosan nőtt az Udvartól származó kiváltságlevelek száma, tehát a mérleg a céhrendszer javára billent, hiszen így a magyar kézművesség nem lehet a Birodalom fejlettebb tartományainak kézműves versenytársa, másrészt ellenőrizhető, központilag szabályozható. E legfontosabb, a céhrendszert alapvetően meghatározó rendelkezések — amelyek természetszerűen városunk céheire is érvényesek, továbbá kimutathatóan érvényesülnek is —, a következők:

A) Az 1731. év augusztus 16-án VI. Károly császár által aláírt *Reichshandwerksordnung*, a birodalmi kézműves rendtartás, amelynek célja a Szent Római Birodalomban a kézműves céheknél elterjedt különféle helytelen szokások megszüntetése. Más kérdés, hogy a császári aláírással birodalmi törvénnyé vált szabályozás kihirdetése és kezdeti végrehajtása nehézkesen ment.³¹ Magyarországon az e törvénnyel kapcsolatos tennivalókat hamarosan, 1733-ban határozták meg.

B) Újabb erőteljes beavatkozást jelentett a magyar céhrendszerbe Mária Terézia királynő 1761. évi céhrendelete, hiszen előírta a korábbi, földesúrtól, egyháztól vagy városi hatóságtól származó kiváltságlevelek beszedését, s egységes szövegű szabályzattal való kicserélését, a céheknél tapasztalt visszaélések (főlösképpen taxák, költséges mesterlakomák és egyéb „rendetlenségek”) megszüntetését, továbbá a céhszervezetek ellenőrzésére a céhcommissarius (céhbiztos) kirendelését, és végül tilalmazta az anya- és leánycéhek közti alá- és fölérendeltségi viszonyt.³²

c) Az 1805. és 1813. évi céhügyi rendelkezések, különösen az 1813. évi, a Helytartótanács 7262/1813. sz. rendelkezésével kiadott „A Magyar Országos Mester Egyesületeket, vagy is Czéheket illető Közönséges Czikkelyek” kötelező érvénnyel céhszabályzat-mintául szolgáltak, átfogva és központilag szabályozva a céhek életének, hagyományainak, szokásainak teljes körét.

A Közönséges Czikkelyek az I—IX. cikkelyben „Az Inasokról”, a X—XX. cikkelyben „A Mesterlegényekről”, a XXI—XXIX. cikkelyben „A Mesterségről általjában”, a XXX—XXXVIII. cikkelyben „A Mesteremberek és Legények kötelességiről”, a XXXIX. cikkelyben „A megholt Czéhbéliek eltemettetéséről, és kikésérésökről”, a XL. cikkelyben „Az Özvegyekről”, az XLI—XLVII. cikkelyben „A Czéhbeli Gyűlésekről”, az XLVIII—LV. cikkelyben „A Czéh-mester, és Szolgamester, vagy Al-Czéh-mester választásokról” ad mintaszabályzatot, egyszersmind kötelező előírást is, amely vizsgált korszakunk végéig érvényben volt.³³

c) A fent említett 17—19. századi bécsi kézművespolitikai célkitűzések és rendeletek jól nyomon követhetők azokban az írásos forrásokban, amelyek általában a céhek, ezen belül a kanizsai céhek írásos forrásait is jelentik.

A céhek megalakulásának és létének elsődleges forrása a *kiváltságlevél*, amelyet a céhes irodalomban sokféleképpen neveznek.³⁴ A város kézműves mesterei — szabályszerű az, ha ugyanannak a mesterségnek a mesterei, de gyakori, hogy több mesterség kézművesei — kérelemmel fordulnak az uralkodóhoz (a 16. századtól földesúrhoz, más város tanácsához), hogy adjon számukra kiváltságot privilégiumlevél formájában. Az esetek többségében a kérelem elérte célját, a kiváltságot megkapták, s az előre elkészített (a 17. századtól más céhtől kölcsönként és lemásolt), s általában a kiváltságot kinyilvánító ünnepélyes bevezetőhöz csatolt *szabályzat* alapján megkezdődhetett a céhszervezet élete. Természetszerűen el kellett fogadtatni a szervezet létét földesúrral, vármegyével, városi tanácsal, vagyis a privilégiumlevelet a céhnek *confirmáltatnia* kellett. Következő fejezetünk a kanizsai privilégiumok számbavételével, bemutatásával kívánja bemutatni, milyen céhszervezetek voltak Kanizsán.

Szerencsés az utókor, ha az egyes céhek sajátos iratanyaga megmaradt: *céhjegyzőkönyvek*, *inasszegődtető* vagy *felszabadító lajstromok*, *bizonyítványok*, *Kundschaftok*, *vándorkönyvek*, *írásos remekmunkák*, esetleg *számlák* vagy más, a kézművességgel kapcsolatos bármely írásos források, hiszen ezek segítségével olyan kézművesség-történeti „események” válnak ismeretessé, amelyek kizárólag helyi sajátosságok.

S szerencsés az utókor, ha a város céheinek tárgyi emlékei is megmaradtak, amelyeket egykori kézművesek utódai őriztek meg, vagy padlások, templomok rejtették, mint az ősök *céhládáit* (amelyekben a céh értékeit, kiváltságlevelét, pecsétnyomóját, pénzét, jegyzőkönyvét őrizték), *behívóabláit* (amelyekkel céhgyűlésre hívták a céh tagjait), *korsóját* (amelyből az egybetartozás jeleként ittak céhgyűlésen a céh tagjai), *templomi zászlóit* (amelyeket a közösen látogatott egyházi szertartásokon vittek az arra kijelölt céhtagok), *lámpáit* (amelyek temetési szertartások tárgyai). Ezek ma már féltve őrzött múzeumi tárgyak, s éppen ezért örülnünk kell, hogy a nagykanizsai Thúry György Múzeum több tárgyi emléket is őriz kanizsai céhektől. A céhek tárgyi emlékei sorában kell megemlítenünk a módos céhek által templomokban felállíttatott *oltárokat* is. Nagykanizsán a Szent József plébániatemplomban a Szent Antal-oltárt a szabócéh emeltette, s az oltárkép fölött látható a céh jelvénye, a nyitott szárnyú olló.

2. kép. A kanizsai takácsok 1800-ban készült céhkorsója. (TGyM H. 58.32.1.)

d) Korszakunkra és városunkra jellemző sajátosság a több mesterség kézművességét közös céhbe szervező ún. *vegyes céhek* megalakulása. A mezőváro-

sokban általában a török kiűzése utáni csekély népesség, csekély számú kézműves léte, valószínűleg anyagi helyzetének szegénysége indokolja, hogy több, esetenként nem is rokon mesterség művelői kérnek és kapnak céh kiváltságot. Városunkban a török kiűzését követő 10–20 évben még magyarázható lenne a kézművesek csekély létszámával a többféle kézművest tömörítő céhek alakulása, ám még a 18. század utolsó harmadában s a 19. században is alakulnak ilyen céhek.

e) A céhszervezet életét, működésének mikéntjét, tagjainak munkáját, kötelességeit és jogait meghatározó ún. *céhszabályzatok* korszakunk első felében egészen a Mária Terézia királynő által kiadott 1761. évi rendeletig a céhek többségében kölcsönzés útján kerültek a céhhez. Általában az olvasható a kiváltságlevelekben, hogy a céhet alakítani akaró mesterek más város már meglévő céhétől elkérték, és szinte szóról szóra lemásolták pontokba (*articulus*) foglalt szabályzatukat, lemásolva a kiváltságot jelentő bevezető és befejező sorokat is. Gyakori volt, hogy egy-egy céh szabályzatát több város céhe is kölcsönkérte, lemásolta, általában szóról szóra, beleírva, honnan kérték és kapták kölcsön a szabályzatot. Ennek köszönhetően mintegy térképszerűen megrajzolható a szabályzat „út”-ja. A kutató kérdése ismétlődően az, hogy ilyen körülmények között léteznek-e egyáltalán „a helyi céh önálló arculata”. A kanizsai céhek bemutatásakor egyfelől rámutatunk a szabályzatok „út”-jára, másfelől az *articulusok* barokkosan szövevényes mondataiból igyekezünk kihámozni a kanizsai szokásokat.

Természetesen 1761 után e szokás megszűnik, az uralkodótól származó egységes szövegű szabályzatok terjednek el országszerte, és Kanizsán is ilyenekkel rendelkeznek az újonnan megalakuló szervezetek (a régebben megalakultak az esetek többségében nem újítják meg szabályzatukat), majd az 1813. évi szabályzatminta kötelezővé tétele után hiába is keresnénk a helyi sajátosságokat.

f) Városunk céhes iparának alapvető jellemzője, hogy a *létszükségleti cikkek előállítói alakítanak céhet*; ezen belül is korszakunkban végigkísérhető a *ruházati ágak túlsúlya*. Természetszerű magyarázata az, hogy a város és környéke nem rendelkezik semmi olyan nyersanyaggal, alapanyaggal, amely igényesebb, „finomabb” kézművességek, céhek kialakulását indukálná. Amikor végigtekintünk az adóösszeírások kézművesein, azt látjuk, hogy szabók, csizmadiák, takácsok, szűcsök, cipőkészítők élnek és dolgoznak a legnagyobb számban, ők viszont érdekeik védelmére szabályozzák tagjaik működését, vagyis alakítják meg céhüket.

2. A kanizsai céhek megalakulása (1698–1842)

„...nem akarván tellességgel csak úgy himpelérül lennyi és igasságtalanul élnyi...”

a) A magyarországi helytörténeti irodalom a századok során az adott helység kézművessége helyzetének, fejlettségének bizonyítékául az esetek többségében a céhek számát szokta megjelölni. Természetesen nem lehet feladatunk kétségbe vonni e számadatok vagy felsorolások pontosságát, még csak azt a kérdést sem tehetjük fel, milyen források alapján jutottak a számszerű adatok birtokába.

Hasonló a helyzet Kanizsával kapcsolatban is: a korábbi helytörténeti munkák különböző időpontokban általában a céhek számát vagy egyszerűen felsorolását közlik, hivatkozással különböző forrásokra, amelyeknek nagy része ma már nincs is meg.

Az 1975-ben elismerésre és tiszteletre méltó nagy vállalkozás eredményeként megszületett kétkötetes úttörő munka, közismert nevén „Céhkataszter”,³⁵ esetenként, s éppen Kanizsa vonatkozásában több pontatlanságot tartalmaz. Mindezt szem előtt tartva az alábbiakban, amikor számba vesszük a kanizsai céheket, meg fogjuk ugyan említeni a különböző irodalmakban szereplő adatokat, utalni fogunk a Céhkataszterre, azonban a szükséges esetekben helyt adunk kétségeinknek. Az előbbieken túlmenően azért sem fogunk számadatokat közölni arról, hogy vizsgált korszakunkban hány céhszervezet működött Kanizsán, mert sok esetben nem tudjuk, hogy egy-egy szervezet meddig működött. Mivel meggyőződésünk, hogy bármely céh megalakulásának elsődleges bizonyítéka a privilégiumlevél, hosszú évek kutatómunkájával igyekeztünk a privilégiumokat megtalálni, s ezért első helyen azokat a céhalakulásokat bemutatni, amelyeket privilégium megléte bizonyít.

b) Az első adatunk a céhalakulásra 1698-ból való. Március 16-i kelettel adták át a csáktornyai szabómesterek a *kanizsai szabóknak* céhüknek a „...legszentebb Fenség”-től kapott *articulusait*.³⁶

A céhlevél latin nyelvű bevezetőjében olvasható, hogy 9 kanizsai szabómester, név szerint *Georgius Francsics, Thomas Vidovics, Nicolaus Szabó, Matthias Konitzer, Martinus Szabó, Nicolaus Szabó, Stephanus Kecskés, Stephanus Szokoll, Stephanus Fait Gombkötő*, „...Kanizsa szabad királyi város lakosai...”, „...hogya mesterek egymás közt a jó rendet Őrizzék meg...”, a csáktornyai céhhez fordultak *articulusért*. A csáktornyaiak „...400 rhénes forint ellenében...” átadták 34 cikkelyből álló szabályzatukat céhük pecsétjével megerősítve.³⁷

A legrégebbi céhalakulásról lévén szó, több megjegyzés is kívánczik ide. A kanizsai mesterek

név szerinti felsorolásából megállapítható, hogy a felsorolt kilenc szabó alakította meg a céhet, közülük hárman nevükben is viselték mesterségüket („Szabó”), valamint a „Gombkötő” nevű arra enged következtetni, hogy gombkötő mester is tartozott közé. Csáktornyan Kanizsát szabad királyi városnak, „...*Incolae et Inhabitatores Liberae Regiaeque Civitatis Canisiensis...*” nevezik, továbbá nem kis összeget, 400 forintot kérnek a szabályzat átadásáért. A pecsét alatt rájegyzésként olvasható az az érdekes, régi céhes szokásokra utaló néhány sor, hogy szokás ugyan Magyarországon is, Horvátországban is a vásári gyülekezetben az új mesterek „...75 pénzben való megköröszöltetése...” (értelmezésünk szerint ez azt jelenti, hogy felavatják, megünneplik), de ha a „megköröszölt” e pénz elköltésében nem tud vagy nem akar jelen lenni, 25 pénzt a „köröszöltők” tartoznak visszatéríteni.

Még ugyanebben az 1698. esztendőben alakult meg a kanizsai csiszár, szűcs, lakatos, szíjgyártó, nyerges, lándzsakészítő, íjjas és kovács mesterek céhe.³⁸ A kanizsai *Joannes Csiszár*, más néven *Gazdag*, *Michael Szíjgyártó*, más néven *Magyar*, *Martinus Kovács*, más néven *Bunszam*, *Thomas Lakatos* húsvét előtti hetedik vasárnap Szentgotthárd mezővárostól kérték és kapták privilégiumlevelüket. Az oklevél jó példája a céhlevél-kölcsönzések hosszú útjának, ugyanis egyfelől több, mint 200 év céhtörténete elevenedik meg a céhlevél néhány oldalán, másfelől topográfiai szempontból is hosszú az út. Mátyás király 1480-ban adományozta a privilégiumot Varasd város csiszár, szíjgyártó, lakatos, szűcs, nyerges, lándzsakészítő, íjjas és kovács mesterei közösségének, szabályozva egyszersmind a kiváltságos céhszervezet életét is. Ezt a privilégiumlevelet adták a körmendi mestereknek „...Körmend város ... bírójának, esküdtjeinek és a város egész közösségének kérelmére ... méltóságos *Batthyány* gróf úrnak ajánló levelére...” 1614 húsvét utáni második vasárnap utáni pénteken. 1628 Szent Márton ünnepe (november 11-e) táján a céhlevél másolatát a körmendi mesterek „...szomszédaik...”-nak, a Szent Gotthárd apátság mezővárosában lakozó mestereknek engedték át, akiktől *Christophorus Schenkendorf báró*, kanizsai parancsnok ajánlásával a kanizsai mesterek kérelmezték.

1699-ben alakult meg a kanizsai csizmadiacéh.³⁹ Privilégiumlevelük bevezetőjéből kiderül, hogy a kanizsai csizmadiamesterek „...nem akarván tellességgel csak úgy himpellérül lennyi és igazságtalanul élnyi ... Articulust kívánunk és kérnek...” , s ezért a zalaegerszegi csizmadiacéhhez fordulnak. A zalaegerszegi csizmadiák nem „...vonhatták

meg...” magukat a kérés elől, hiszen „rendtartásukat” ők is Körmend városától kapták 1648-ban az ottani Tanács előtt. A bevezető szöveg a pozsonyi csizmadiacéh privilégiumának ide másolásával folytatódik: Pozsony város Tanácsa 1602-ben adományozta a pozsonyi csizmadiáknak a kiváltságot (“...az Csizmadia Mestersigben megh erősítenénk őket...”) az articulusokkal együtt. A 25 articulusból álló szabályzat után került beírásra, hogy 1628-ban a körmendi csizmadiák Pozsonyból megkapták az articulusokat, és „...Szombathelyi Városunk azon Articulusokat pecsetivel megh erősítvin...” , majd ők adták tovább lemásolásra a zalaegerszegi csizmadiacéhnek 1678-ban.⁴⁰ Ez a hosszú utat bejárt, többször lemásolt privilégium és szabályzat került 1699-ben a kanizsai csizmadiamesterek kezébe. Az oklevél ezt követően több záradékot tartalmaz. Míg 1698-ban a csáktornyai szabómesterek 400 forint ellenében engedték át szabályzatukat a kanizsai szabóknak, az egerszegi csizmadiák szerényebbek voltak: úgy alkudtak meg, hogy 2 garasnál több vásárpénzt nem szabad tőlük szedni — nyilvánvalóan akkor, amikor az egerszegi mesterek Kanizsára jönnek árusítani. A következő rájegyzés azoknak a kanizsai mestereknek a felsorolása, akik „...elsőben ki veték az Articulust...”: *Pinter Csizmadia Márton* céhmester, *krainay Csizmadia Miklós* atyamester, *Jámbor Csizmadia Mátyás* bejárómester, *Görögh Csizmadia Illia* bejárómester, *Horváth Csizmadia János* szolgálómester. A felsorolásnak köszönhetően megtudjuk, hogy ők voltak (lettek?) a céh elöljárói, valamint az is biztosnak látszik, hogy a városba bevándoroltak is voltak köztük: *krainay Csizmadia Miklós* Krainából, *Görögh Csizmadia Illia* valamely délszláv területről, *Horváth Csizmadia János* Horvátországból. Ők „...hiteket letették...” (valószínűleg esküt tettek) az Articulus szerint. Ezt követi egy újabb, 1701-ből való német nyelvű záradék, amely szerint a Kamarai Adminisztráció — mint az akkor a bécsi Udvari Kamarához tartozó Kanizsa város Tanácsa kamarai-igazgatási közvetlen felettes szerve — megerősíti, védelmébe fogadja, hogy mindenhol oltalmazzák, támogassák és fenntartsák a céhet. Ezután az ez évi május 29-i Zala és Somogy vármegye gyűlésén, Zalaegerszegen (“...in generali Congregatione co[m]m[un]it[at]um Szaladiensis et Simeghiensis in oppido Szala Egerszegh...”) erősítette meg a céh levelét, majd 1703 decemberében *Gracich* báró mint Kanizsa új földesura erősítette meg. Az utolsó záradék 1722. évi keltezésű. Ez esztendőben a Somogy vármegyétől ekkor már különálló Zala vármegye közgyűlése confirmálja (megerősíti) a céhlevelet.

1700-ban, 2 évvel a csiszár, szűcs, lakatos, szíjgyártó stb. mesterek céhének megalakulása után,

tőlük elválva, külön céhet hoztak létre a kovács és késes mesterek.⁴¹

A Magyar Országos Levéltár őriz egy 1731-ben lemásolt, kovács és késes mesterek számára készült privilégiumot, amely a záradékok kivételével teljesen azonos szövegű az 1698. évi császár, szűcs ... stb. privilégiummal; a záradék helyén azonban egy hozzátoldott szövegrészből az derül ki, hogy az 1698-ban megalakult céh meghallgatva „testvéreiknek”, a kovács és késes mestereknek a kérését, privilégiumlevelüket, anélkül, hogy bármit elvettek vagy hozzátettek volna, a hozzákapcsolt cikkelyekkel együtt átengedik a kovácsoknak és késeseknek, hogy „...külön céhet bírjanak ... s mindazokkal a privilégiumokkal ... az ő mesterségüket illetően rendelkezzenek...”. Céhpecsétjükkel ezt az adományozást megerősítik „Kanizsán 1700. február 27-én”. A privilégiumot Zalaegerszegen Zala és Somogy vármegye törvényszékén elfogadták, kihirdették.

1700-ban a kanizsai vargamesterek a keszthelyi vargacéhtől kérték és kapták articulusukat.⁴² A céhlevél bevezető szövege közli, hogy a keszthelyiek a győri káptalantól 1637-ben kapott szabályzatukat adják át a felsorolt 10 kanizsai vargamesternek. A szabályzat szövegét követő rájegyzések közül az első emlékeztet más, ez időből való „conditio”-ra (feltételre): azok, akik az „...nevezett szerént vagyunk...” „Keresztöllő pénzt” Kanizsán nem tartoznak megadni. Vélhetően a keszthelyiekről van szó, mert ezután az articulusokért „...üde fáradt...” kanizsai mestereket sorolja fel, név szerint főcéhmester *Mozgáry Varga András*t (a bevezető szövegben „Jakab”), atyamester *Paulics Varga Gergell*t és *Horváth Varga Mihály*t és „...A töbi tartoznak megh adny...”. Értelmezésünk szerint a keszthelyiek nem fizetnek Kanizsán keresztelő pénzt, illetőleg a kanizsaiak (akik e szabályzatot kérték) Keszthelyen nem fizetnek — a többiek fizetnek. Ezután a keszthelyi céh „conditio”-ja következik: a kanizsai vargacéh „...más hellben levő illy Mester Embereknek ki ne adhassák...” az articulusokat, továbbá ha valami elintézhetlen, megoldhatatlan problémájuk lenne a kanizsaiaknak, a keszthelyiektől kérjenek segítséget, ők majd „...Pártjokat...” fogják. E conditio a pozsonyi főcéh és filiálisai közti kapcsolatra emlékeztet. A céhpecsét utáni rájegyzés Zala és Somogy vármegye gyűlésének megerősítése és a kihirdetés közzlése, amelynek dátuma 1700. április 28. Ezután ratificálja a Budai Kamarai Adminisztráció vezetője 1701. március 14-én.⁴³

1701-ben alakult meg a kanizsai *bognárok* (kerékgyártók) *céhe*.⁴⁴ Német nyelvű, 37 articulusot tartalmazó szabályzatuk bevezetője szerint a kanizsai

Városi Tanács a kibocsátója e szabályzatnak, s az utolsó articulus után is „Richter und Rath” aláírás szerepel. Feltételezhető, hogy valahonnan kölcsönként szabályzatot másoltatott a Városi Tanács, és ezt adta ki a bognármestereknek. 1701. március 14-én confirmálja és ratificálja a szabályzatot a Budai Kamarai Adminisztráció vezetője.

1720-ból őriz a Thúry György Múzeum egy *kovács-bognár legényrendtartást*, amely azt feltételezné, hogy bognárok és kovácsok közös céhet alakítva adták ki legényeik számára a legény-szabályzatot, amelyet 1834-ben megismételtek újabb szabályzat kiadásával. Ennek ellentmondani látszik az 1731-ben másolt kovács-késes szabályzat, mert ez az 1700-ban alakult kovács és késes közös céh 1731. évi fennállását sejteti. Az 1834. évi adat külön kovács és külön bognárcéhről szól; tehát az ellentmondó forrásadatok alapján ma már nem dönthető el, hogyan, milyen céhbe szerveződtek a kovács és bognár mesterek. (Természetesen az is lehet, hogy az 1701-ben alakult bognárcéh tagjai 1834-ig vegyesen, más mesterekkel együttesen is alkothattak céhet.)

1701-ben alakult meg az *ácsok, kőművesek és kőfaragók céhe*.⁴⁵ A kanizsai Városi Tanács fogadja el az ács, kőműves és kőfaragó mesterek és a legénytársaság által készített német nyelvű szabályzatukat. Bevezető szövegéből még az állapítható meg, hogy Kanizsa városnak és 4 mérföldes körzetének ács, kőműves és kőfaragó mesterei és legényei „...Isten dicsőségére ... az ő utódaik lelki üdvére...” egyazonos céhbe és társulásba kívánnak tartozni, és azonos céhszabályzatban egyeztek meg. Figyelemre érdemes, hogy több ízben emlegetik azt a területet, amelyre kiterjedőnek tartják jogosítványaikat (ti. a város körüli 4 mérföldes körzet). Mivel a céhnek behatárolt hatósugarú jogosítványai emlegetésével sem eddig, sem ezután nem lehet találkozni, feltesszük, hogy okai a szabályzat szerinti kézművességek sajátosságaiából erednek. A szabályzat bevezető szövege hivatkozik még Szent József, Szent Rókus és Castor (Tyndarus spártai király és Leda fia) tiszteletére, amely hivatkozás azért érdemes figyelemre, mert az reájuk mint a céh patronusaira való hivatkozás, s akiknek tiszteletére majd a szabályzat 2. articulusa bővebben is kitér.

Az oklevélben a 22 cikkelyes szabályozó rész után a megerősítések következnek. A céh confirmációért folyamodott, és ennek eredményeként 1701. március 14-én a Kamarai Adminisztráció ratifikálta a szabályzatot a szokásos szófordulatok kíséretében, kötelezővé téve az alárendelt hivataloknak, hogy a három kézművességet Kanizsán védje, fejlessze. 3 hónappal később, 1701. június 15-én Zalaegerszegen Zala és Somogy vármegye

sedriáján⁴⁶ elfogadták, kihirdették, majd az év decemberében Kanizsa földesura, Gracich báró erősítette meg az immár privilégiumlevelet. 1724-ből való az utolsó záradék: március 24-én Zalaegerszegen Zala vármegye generális közgyűlésén hirdetik ki.

Észrevehetően hasonló az 1690-es évek végi és 1700-as évek eleji privilégiumok záradékolása: Kamarai Adminisztráció, majd a földesúr által, továbbá Zalaegerszegen, Zala és Somogy vármegye megyegyűlésén, végül Zala vármegye megyegyűlésén történt confirmációként záradékolás. Magyarazatként kézenfekvőnek látszik az, hogy a kézművesek megszerezve (kölsönkérve) valahonnan egy szabályzatszöveget, el akarják fogadtatni szervezetüket. Természetes, hogy amikor Kanizsán még a Kamarai Adminisztráció gyakorol hatalmat, akkor vele, aztán amikor a városnak földesura lesz, akkor vele kívánja igazoltatni, confirmáltatni a céhszervezet létét; aztán amikor ez sikerült, akkor a vármegyével (először Zala és Somogy, majd az önálló Zala vármegyével) is elismerteti működését.

1713-ban fordultak a *kanizsai fazekasok* a körmen-di fazekas céhhez szabályzatért, mert „...szükséges lett...”, s elfogadják a körmen-diek 1670. évi, a pozsonyi főcéhtől kért és kapott szabályzatát.⁴⁷ A szabályzatszöveg 1—17. pontja teljes egészében megegyezik a pozsonyi fazekascéh 1569.évi szabályzatával,⁴⁸ majd ehhez még 12 pontot csatoltak (Pozsonyban). 1670-ben, amikor a körmen-di fazekasok megkapták a szabályzatot, a pozsonyi fazekasok kérelmére az ottani Tanács még 3, a vásári rendre, a fazekasmester elhalálózásokra bekövetkezett eseményekre vonatkozó ponttal kiegészítette. Így a 32 pontba foglalt szabályzatot kapták meg a kanizsai fazekasok.

A *kanizsai mészárosceh* magyar nyelvű privilégiuma 1714-ből való.⁴⁹ Bevezető szövegéből, amely a kor szokásos vallásos fohászkodása, megemlítve Szent Fülöp és Szent Jakab apostolokat mint patrónusokat, csupán az derül ki, hogy a Kanizsán és környékén 3 mérföldnyire lakozó mészáros mesterek, legények és inasok a következő articulusok szerint alkottak céhet. A 3 mérföldes terület-meghatározás emlékeztet az ács, kőműves és kőfaragóceh szabályzatában szereplő 4 mérföldes körzetre. A szokatlanul hosszú, 45 articulust tartalmazó szabályzat minden bizonnyal más város céhétől átvett, lemásolt irat. A 45. articulus után az 1714. június 20-i keltezés szerepel, amely valószínűleg a leírás időpontja. Az oklevél egyetlen rájegyzett latin nyelvű záradéka 1721. május 14-én kelt Zalaegerszegen, amely szerint Zala vármegye közgyűlésén a céhlevelet benyújtották és bemutatták, a vármegye jegyzője ünnepélyesen kihirdette.

1723-ban alakult meg Kanizsán a *takácsceh*. A Magyar Országos Levéltár őrizetében lévő céhlevélnek⁵⁰ köszönhetően megállapítható, hogy a pozsonyi takács-főceh *III. Károly* királytól kapott privilégiumát és szabályzatát vették át, másolták le a kanizsai takácsok, s 1723. december 22-én Zalaegerszegen Zala vármegye részleges gyűlésén bemutat-ták. Az oklevél zalaegerszegi záradéka szerint a megyegyűlésen azt határozták, hogy a vármegye mindenkor iárszabása legyen a kanizsai takácsokra érvényes; ha valami sérelem keletkezne a mesterségen belül, legyen lehetőségük a szabályok módosítására a vármegyei tisztviselők előtt. Ezt követi a valószínűleg még pozsonyi rájegyzés, amely szerint a kanizsai céh ne merészelje a kapott privilégiumot senkinek kiadni. Céhmester *Kapornaky Ferenc*, atyamester *Horváth Balázs* leszen, s szerepel még *Illavay András* és *Farkas György* neve.

A fent ismertetett privilégium-levéllhez egy másik fontos királyi levelet, záradéka szerint „császári és királyi oltalomlevelet” kapcsolnak. *III. Károly* király 1714-ben Magyarország főméltóságainak (nádor, országbíró, tárnokmester, személynök stb.), minden tisztségviselőnek, továbbá mezővárosi magisztrátusnak és „...mindenki másnak, akik csak funkcióban vannak...” felhívja a figyelmét a takácsmesterség céhekbe nem tartozó kézműveseire, a kontárookra. A céhszabályzatok 13. és 10. pontjára hivatkozva elrendeli, hogy ezeket el kell távolítani, ha a céhbe nem akarják felvetetni magukat. Elrendeli továbbá, hogy a pozsonyi mesterek a szabályzat 17. pontja szerint az éves és hetivásárookra hozott takács árukat vizsgálják meg, különösen a zsidók áruit, „...nehogy az emberek hibás áruk által rászedessenek...”. A királyi levél legfontosabb rendelkezése a 21. cikkely értelmében az, hogy minden Alsó- és Felső-Magyarországon élő takácsmester, aki eddig nem szerzett a kancellária által kiadott privilégiumlevelet, köteles legyen beszerezni és a pozsonyi főcéhtől függni.

A nagykanizsai Thúry György Múzeum őrzi ennek a privilégiumlevélnek egy 1739. évi másolatát, amelyet *Szapáry István*, Kanizsa földesura pecsétjével és aláírásával megerősít 1739. augusztus 22-én. E másolat címlapján a következő rájegyzés szerepel: „Kanizsai Takács Czeh Ariculussai az Archivumbul visszaadattak 3. februar 1819”. Értelmezésünk szerint e megjegyzés születésének az az oka, hogy az 1813. évi céhszabályok kiadása után a kanizsai céh visszakérte és -kapta átnézés, átvizsgálás céljából a Helytartótanáctól oda már korábban benyújtott privilégiumát és szabályzatát. Hogy újabb, az 1813. évi országos szabályzatmintának megfelelő szabályzat született-e, nem tudjuk, írásos nyoma nem maradt meg.

A Magyar Országos Levéltár a volt magyar királyi Helytartótanács Acta Mechanica irategyűttesében

őríz egy 8 lapból összefűzött iratot, mely az első lap első oldalára írtak szerint „Copia Privilegialium Literarum Seu Articulorum, Pellionum et Sartorum Czeham Concernens. Die 24ta Mensis February a Partu Virginis Millesimo Septingentesimo Trigesimo primo Canisae”,⁵¹ azaz a szűcsök és a szabók céhét illető kiváltságlevél vagy cikkelyek másolata, kelt Kanizsán Krisztus születése után 1731. február 24-én. Az irat tartalma szerint II. Miksa római császár, magyar király által a Varasdon lakó szabó és szűcs mestereknek és más kézműveseknek (*Magistri Sartores Pelliones, aliarumque Mechanicarum artium Professores in Civitate nostra varasdiensi com-morantes*) a varasdi bíró az esküdtek és a polgárok egész közössége által adott jogbiztosító levelét Varasd város szűcsői és a többi, más mesterséget űző mestere, utódaik és örökösök részére megerősítő és magyar királyi pecséttel ellátott privilégiumlevél (*Litterae Privilegiales*), Bécsben 1569. március 8-án kelt. A pecsét helyének jelzését követően a beírt articulusokat mint a jó rend és fegyelem érdekében bevezetendőnek és meghonosítandónak tartottakat azok egész tartalmára kiterjedően (mégis mások jogainak sérelme nélkül) a császár és király nevében megerősítő és helybenhagyó záradékkal látta el Kanizsa kiküldött császári és királyi bizottsága részéről 1698. október 27-én *Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch*.

Az egykori másolat címdoldala szövegében két betoldás található. A címdoldali szöveg alatti „Canisae” szót más tintával, de feltehetően nem sokkal később írták rá a másolatra. Az iratot jelölő cím „Pellionum” szava után az „et” szó föléírt „Kanizs...” szót piros ceruzával írták, de nem állapítható meg, hogy mikor.

A fent írt adatokból arra lehet következtetni, hogy a másolat az 1729:X. törvénycikk alapján folyt eljárásban készült, s annak következtében történt a két betoldás, hogy a másolt iratot Kanizsán is tevékenykedő császári és királyi bizottság tagja látta el záradékkal.⁵² Hogy kinek az érdekében és mi végett készült 1731-ben az utólagos szöveg-kiegészítés alapján kanizsaiként kezelt privilégium-másolat, az további kutatást igényel.

Végigtekintve 1698-tól 1722-ig a Kanizsán megalakult céheket, meg lehet állapítani, hogy a mindennapi élet igényeit kielégítő kézműves-ágakban alakultak meg a céhek. Kimondható az is, hogy az összeírások által jelzett gyér számú kézművesnél lényegesen többnek kellett lennie a városban, mert még a privilégiumokban név szerint szereplő kézművesek száma (amely biztos, hogy nem az összes kézművest jelentő szám) is több, mint a conscriptiókban szereplők.

Ráműtöttünk, hogy a privilégiumok bevezetőiből és záradékaiból a céhek megalakulásáról, életéről és

későbbi sorsáról sok olyan adathoz jutottunk, amelyeket máshol nem találhatunk. Ilyenként kell kezelnünk a céhtagok nevéből levonható azt a következtetést is, hogy céhes kézműveseink között sok a bevándorolt; adataink szerint horvát és más délvidéki, illetőleg német és osztrák területekről. Minden bizonnyal ez a magyarázata annak is, hogy a kézművesek egy része is Csáktornyáról, Varasdról kéri kölcsön a lemásolandó szabályzatokat, valamint annak is, hogy 3 privilégiumlevél német nyelvű.

1723 után éppen 50 évig nincs forrásunk céhalkulásra, egészen Mária Terézia uralkodásának idejéig.

c) 1773-ban adományozott Mária Terézia királynő privilégiumot a kanizsai *asztalosok, lakatosok, szíjgyártók és szűcsök* céhének. A privilégiumlevél⁵³ bevezető és záró szövege latin, a 18 articulus német nyelvű, azonban a Thúry György Múzeum őrzi az oklevélnek egy olyan, 1835. évi másolatát, amelyben az articulusok magyarra fordított szövege olvasható. Az 1773. évben kapott privilégiumot 1774. november 25-én Zalaegerszegen a vármegye gyűlésén megerősítették és kihirdették.

Valószínűsíthető, hogy a 80 évvel korábban megalakult, varasdi eredetű vegyes céh (1698. csiszár-, szűcs- stb. mesterek közös céhe) 1773-ban már nem működött, hiszen a kovácsok már korábban kiváltak, lándzsa- és íjkészítőkre, csiszárookra a háborús idők elmúltával nincs szükség. Az 1770. évi összeírás viszont 5 asztalost, 4 lakatost, 4 szíjgyártót és 11 szűcsöt írt össze, tehát elég magas létszámú kézművest; éppen azért merül fel a kérdés, miért alakítanak közös céhet, amikor a szűcsök önálló céh alakítására is megfelelő számban vannak. A vármegyéhez írt levelükben azt írják, hogy a mesteremberek „keves száma miatt” kéri a szabályzatot, „...valamint régtől fogva együtt voltunk..., mivel Kanizsán leginkább mi szegény mesteremberek, zsidók által és egyebektől behozott mesterségünket illető portékáknak mindennapi árulója által sértetődünk...”.

Elemelve e néhány sort, megfigyelésre az érdekes, hogy kis létszámra hivatkoznak, régi közös céhet emlegetnek, illetőleg versenyhelyzetre panaszkodnak, s ezért kívánnak céhes privilegizált helyzetet teremteni.

Kérdésként merül fel a szűcsmesterek sorsa, önálló szűcscéh léte. A legrégebben megalakult céhekben is más mesterek társaságában (csiszárok, lakatosok, szíjgyártók stb.) szerepelnek, mint ahogyan 1773-ban is. Ugyanakkor „szűcscéh” 1790-től 1838-ig vezetett inasfelszabadító jegyzőkönyve megmaradt, amelyben céhmester, atyamester, céhnótárius is szerepel, továbbá a szíjgyártó mesterek neve is. Ebből viszont az következtethető, hogy önálló szűcscéh vagy szűcs-szíjgyártó céh is volt, mint ahogyan a helytörténeti munkák is szűcscéhről, illetőleg szűcs-szíjgyártó céhről írnak.⁵⁴

3. kép. A kanizsai asztalosok, lakatosok, szűgyártók és szűcsök céhének Mária Terézia által 1773-ban adott céglevele hitelesítés nélküli másolatának első oldala. (TGYM 72.23.1)

4. kép. A kanizsai szűcs céh pecsétnyomója 1836-ból. (TGYM 58.27.1.)

A *Céhkataszter* szerint 1815-ben kanizsai kötélgyártó, kovács, lakatos, szíjgyártó, bognár és üveges mesterek kaptak a királytól privilégiumlevelet. Az adat téves, ugyanis ez a privilégium nem a mi városunk, hanem a Bács megyei Ó-Magyar Kanizsa mestereinek adja a kiváltságot.⁵⁵

1829-ben azzal fordult Zala vármegye a Helytartótanácsához,⁵⁶ hogy a kanizsai, zalaegerszegi, keszthelyi, szentgróti és kiskomáromi kalaposok együttesen kívánnak egy céhet „formálni”, s mivel elegendő számmal vannak, az 1813. évi 7262. sz. rendelkezés szerint a Helytartótanácsától a szokott Rendszabást, „...a Czéhbéli Articulusoknak kiadatását...” kérik.

5. kép. Az 1830-ban alakult kanizsai kalapos céh pecsétnyomója. (TGYM H. 58.26.1.)

1830-ban I. Ferenc királytól a privilégiumot,⁵⁷ a 49 articulusból álló nyomtatott szabályzatot⁵⁸ az említett kalaposok megkapták, s 1830. Szent András havának (november hónap) 8. napján a vármegye kisebb gyűlekezetében felolvasták, és a mestereknek átadták.

Szintén 1829-ben kérte Zala vármegye a Helytartótanácsától a kanizsai pékek számára a céhprivilégiumot.⁵⁹ A Helytartótanács arra utasította a vármegyét, hogy vizsgálja meg a kanizsai pékek kérelmének jogosságát, s ezért a vármegye Kanizsa város Tanácsától jelentést kért. A jelentés szerint Kanizsán 7 pék működik: *Frantsits Joseff, Tas János, Tas József, Nöthig Ferentz, Albanits Flórián, Kreiter Joseff és Gasner Joseff*. A négy elsőnek háztulajdona, valamennyiüknek pékműhelye van, egyedül mesterségükkel keresik „élelmeket”. „Mesterségek pedig olyan menetelben és folyamotban vagyon, hogy ezen Helyben való Mesterségek között, a második classisban méltán fölvétethetik...”. Hivatkozás történik arra is, hogy Zala vármegyében pékcéh nincs, s záró mondatként a Városi Tanács megerősíti a céhkérelmet azzal, hogy „...elkerülhetetlenül szükségese...” a céh létrejötte. *Chinorány Boldizsár* főszolgabíró ehhez a jelentéshez fűzött, a Helytartótanácsához címzett jelentésében még azt is hangsúlyozta, hogy Kanizsa népessége 9000 lélek, s a környéken állomásozó katonák ellátása elegendő keresetmódot nyújt a pékeknek. A városi és vármegyei kérelmek eredményeként 1830. január 11-i kelettel I. Ferenc király kibocsátotta a céhprivilégiumot⁶⁰ a kanizsai pékek számára.

1842-ben nyerte el az *ácsok és kőművesek közös céhe* a privilégiumot *Ferdinánd* királytól.⁶¹ Azon túlmenően, hogy az utolsó céhalakulás Kanizsán, még több szempontból is figyelemre érdemes, ugyanis a megalakulása körüli kérelmek, jelentések stb. más kérdésekre is rávilágítanak.

Kanizsa városbírája, *Pichler Hein* jelenti a vármegyének május 27-én, hogy a céhet kérelmezők 8-an vannak, 141 legénynek nyújtanak keresetet, évek óta inas-, legény- és mesterjegyzőkönyvet vezetnek, képesek a keszthelyi céhtől „elkülönözve” saját céhet fenntartani.⁶² Mindezt megerősíti az uradalom ügyésze, *Chernel Ignác*, aki a vármegyének írt nyilatkozatában támogatásképpen arra hivatkozik, hogy a folyamodó mesterek még régóta „...czéhbéli jogokkal élnek, elégséges számmal vannak, vagyosak, értelmesek, de különben is ezen Városban az ipar és kereskedés napról napra emelkednek...”. Mindezt az uradalom részéről is kívánatos, hogy a mesterek kérelme sikerüljön — fejeződik be a nyilatkozat. Az uradalom és a Városi Tanács meghallgatása után a vármegye azzal továbbítja a céhkérelmet a Helytartótanácsnak, hogy „...mindaddig,

még az illyes Czéhek a rendes törvényhozás útján szabályoztatni vagy tellyesen eltörlesztetni nem fognak...”, a céhszabadság megadása vagy megtagadása az uralkodó kegyétől függ, ezért a vármegye a maga részéről is javasolja és kéri az ácsok és kőművesek kérelmének teljesítését.

c) Az eddigiekben azokat a céheket mutattuk be, amelyeknek a megalakulását privilégium bizonyította. Mint rámutattunk, ritka esetben határozható meg, hogy a megalakult céh meddig működött; adataink azt sejtetik, hogy a megalakult céhek történetében változások voltak: egyes kézművesek kiváltak a céhből, új céhet alakítottak, esetleg más kézművesek céhébe léptek, vagy egyszerűen megszűnt a céh. Sajnos, e kérdések megoldása bizonytalan, mert adataink hiányosak.

Feltáró munkánk nem lenne azonban teljes, ha nem említenénk meg azokat az adatokat, amelyek a megalakult és vizsgált céheken túlmenően más céhek létét is feltételezik.

A Céhkataszter az ismertettekén kívül *kanizsai gombkötő, kötélverő, molnár, szíjgyártó, tímár céhről* is közöl néhány írásos vagy tárgyi emléket. Azonkívül, hogy Kanizsán működtek gombkötő- és kötélverő mesterek (hiszen az összeírásokban szerepeltek), céhről nem tudunk semmit. A Céhkataszter más adatai között *kanizsai és komárvárosi molnárok céhe* szerepel, egy 1849-ből való „bizonyosságlevél” őrzi emlékét. Hasonlóan ehhez 1 darab 1825. évi „bizonyosságlevél” maradt a tímárcéhtől, illetőleg a szíjgyártók 1836. évi pecsétnyomója.⁶³

A régi helytörténeti munkák valamilyen forrás alapján felsorolják az 1813-ban működött céheket,⁶⁴ amely felsorolás újdonsága az eddigiekhez képest a *pintér, magyar varga és bocskorcéh, német varga céh, magyar szűrszabó céh* említése. Sem elfogadni, sem cáfolni nem lehet e céhek létét. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a város egykori monográfiája ipar- és céhtörténeti fejezetének szerzője felhasználhatta a céhtörténet megírásához a városi tanácsi jegyzőkönyveket, amelyeknek egy része ma már nincs meg. E forrásoknak köszönhetően olyan adatokat is közölhetett, amelyek számunkra más elérhetetlenek.

3. A kanizsai céhek élete az írásos források tükrében

a) Megvizsgálva a kanizsai kézművesek számát és helyét a város 18–19. századi társadalmában, nyomon követve a céhek megalakulását, feladatunknak tartjuk, hogy a rendelkezésünkre álló írásos források segítségével megelevenítsük a céhek életét. Természetesen ezt a teljesség igénye nélkül tesszük, mert míg egyes céhek esetében többfajta forrás is van, más céheknek például a szabályzatán

kívül semmi írásos emléke nincs; ugyanakkor arra is van példa, hogy csak valamilyen tárgyi emlék bizonyítja a céh létét.

Megszívvelve a jeles céhtörténész, Nagybakay Péter szavait, miszerint *a kézműves életét gyermekkorától haláláig kísérte a céh*,⁶⁵ vizsgáldásunk során ezt az utat követjük.

A vizsgálat másik szempontja, hogy az írásos források minél szélesebb körének felhasználásával és elemzésével mutathassuk be a kanizsai céhek életét, esetenként rámutatva arra is, hogy adataink a céhek hanyatlását is bizonyítják.

Elsősorban a *céhszabályzatokat* elemezzük, amelyek, mint már utaltunk rá, elengedhetetlenek voltak a céhek számára, mert pontjaikban (articulus, cikkely) fogalmazták meg a céh monopolhelyzetét, a céhnek a városban, társadalomban elfoglalt helyét, a céh tagjainak kötelelességeit és jogait stb. Eből következően minden céh szerzett (kapott, kért, kölcsönzött) magának szabályzatot a 17. században éppen úgy, mint a 19. század első felében.

Zala vármegye néhány mezővárosának 17. századi céhtörténetét korábban kutatva és elemezve, rá kellett mutatnunk, hogy a török által elfoglalt, s 90 évig megszállt Kanizsa kivételével Keszthelyen, Sümegyen, Szentgróton, Tapolcán és Türrjén a 17. század folyamán, a 30-as évektől a 80-as évekig szép számmal alakultak céhek.⁶⁶ E céhek életének szabályzatok alapján történt vizsgálata azért jelentett érdekes újdonságot, mert e 17. századi szabályzatok középkorra visszanyúló előírásokat tartalmaznak, egyéni sajátosságokkal rendelkeznek, még akkor is, ha más városoktól kölcsönkért szabályzatok voltak is, hiszen az uralkodói, központi beavatkozások ekkor még nem csorbították a céhek önállóságát.

A Kanizsán 1698-tól megalakuló céhek szabályzatai közül az időben legkorábbiak, valamint a 18. század elején alakult céhek szabályzatai mutatnak hasonlóságot a 17. századi zalai és más vármegyebeli mezővárosi szabályzat-szövegekkel.⁶⁷ Ezzel szemben a központi, uralkodói beavatkozás következtében a Mária Terézia-korabeli és 19. századi szabályzatok szövege országosan egyforma, kizárólag a helység és a mesterség elnevezése különbözik; a 19. század első feléből való szabályzatok egy része pedig már nyomtatott (csupán az illetékes céhre vonatkozó adathelyeket hagyták üresen). Mindebből következően a 18. század második felétől hiába is keresnénk a szabályzatokban az egyes helységek céheinek egyéni előírásait, szokásait.

A kanizsai céhalakulások időpontját figyelembe véve, vannak — mint láttuk — korai, de vannak késői, a 19. század első feléből való szabályzataink is.

A 17. század végi, 18. század eleji szabályzatok szövegét tanulmányozva, több észrevételünk van.

A szabályzatoknak látszólag formai sajátossága, hogy egyes céhek kevesebb, mások több articulusban fogalmazzák meg működésük szabályait. Általában 20–30 articulust, de esetenként 40-et is olvashatunk egy-egy szabályzatban. Ez természetesen azt jelenti, hogy egyik céh részletesebb, aprólekosabb követelményrendszert fogalmaz meg, mint a másik.

A szabályzatok szövege azt viszont egyértelműen tükrözi, sőt a helységnevek szereplése bizonyítja is, hogy mely városból került a szöveg Kanizsára. Korai szabályzataink más városokon át Csáktornyról, Keszthelyről, Pozsonyból, Varasdról érkező közvetítők az ott élő szokásokat Kanizsára, ahol ezek honosodnak meg, illetőleg esetenként bővülnek helyi szabálypontokkal, ahogy ezt némely szabályzat meg is jegyzi: „...következnek még egynémely articulusok...”. Ha több privilégiumlevelet és szabályzatot tanulmányozunk, a szabályzat szerkezeti felépítéséből, az articulusok szövegének tartalmából, stílusából stb. a helynevek nélkül is megállapítható, honnan, mely város milyen céhétől származik a szabályzat.

Minden szabályzat tartalmaz olyan cikkelyeket, amelyek a céhtaggyá válás feltételeit, az inasok, legények és mesterek mindennapi életét határozzák meg. Ezek általában szigorúak, s az előírás bármely megszegése büntetendő. A különböző fizetségek és büntetéspénzek nagyságát — az éppen forgalomban lévő pénzben — nagyon pontosan meghatározzák.

Minden szabályzat legfőbb „mondanivalója” a céhmonopólium védelme, hiszen ezért fordultak a kézművesek a céhalakítási kérelemmel a királyhoz vagy földesúrhoz vagy más adományozóhoz, hogy a privilégium mondja ki számukra a kiváltságos helyzetet mindenki mással szemben, akár a nyersanyag-beszerezés és -elosztás, akár az árusítás terén, zárja ki még szervezetén belüli társaikkal szemben is a versenyt, ugyanakkor biztosítsa még családtagjaik számára is a kiváltságot, s ezért kellett minden lehetséges felettel, Kamarai Adminisztrációval, földesúrral, vármegyével stb. megerősíteni a kiváltságot.

b) Kiindulva abból, hogy a céh a kézműves életét gyermekkorától haláláig végigkísérte, a következőkben azt vizsgáljuk, hogyan jelenik ez meg a céhszabályzatokban Kanizsán.

Az *inasléttel* (inasfogadás, inasidő, inas-kötelességek, inasfelszabadítás) általában 1—4 cikkely foglalkozik. Bár a legtöbb céhben 3 év az inasidő, megengedőek a cikkelyek: ha mester fiáról van szó, mint inasról, ekkor 2 év az inasidő; szigorúbbak az előírások (4—6 év az inasidő), ha túl fiatal az inas (csizmadia- és kovács-, valamint késes mesterek céhe).

A mester ígéretet tesz, mivel ruhazza évenként az inast, mit ad az inas felszabadításakor. Szökött inasról minden szabályzat szól, tehát a „terhek” előli menekülés gyakori lehetett, vagy csak egyszerűen az otthonából kiszakadt, idegenbe került gyerekek ösztönös meneküléséről van szó, akit még a mester házában jól meg is ugráltattak. Minden bizonnyal a szökések gyakorisága miatt kell az inasnak kezeseiről gondoskodnia a takácscéhben.

A céhtörténetnek értékes forrásai az inasszegődtető és -felszabadító jegyzőkönyvek, lajstromok, ugyanis hosszabb-rövidebb időre, vagy szerencsésebb esetben a céh egész működése idejére megállapítható belőlük — hozzávetőleges pontossággal —, hogy hány inast szegődtettek vagy szabadítottak fel a céhben, kik a mestereik, kik az inasok, esetleg még születési helyüket, szegődési vagy felszabadulási taxájukat stb. is közlik. Kanizsán több céh inaslajstroma megmaradt, segítségükkel több ismeretet szerezhetünk az illetékes céhekről.

A „Szűcscéh inasfelszabadító jegyzőkönyvé”-t⁶⁸ 1790-ben nyitotta, s 1838-ig vezette, beírva a felszabadítás időpontját (év, hó, nap), a felszabadult inas nevét, egyes esztendőben a születési helyét is, sőt a mestere nevét, az akkori céhmester, esetenként atyamester és céhnótárius nevét is. A bőrbe kötött könyvecske sajnos hiányos: számításaink szerint 9 lapot (=18 oldal) kiteptek, a megmaradt lapok is szakadtak, pecsétetek, összefirkáltak (gyaníthatóan utókori firkálás, ugyanis múzeumba kerülését megelőzően ki tudja, hol kallódott a könyv); ennek ellenére oly sok adatot tartalmaz, hogy további alaposabb kutatást, elemzést is megérdemelne. Csupán egyetlen szempontból vizsgáltuk: számításaink szerint a 48 év alatt 103 inas neve szerepel, s a hiányzó 18 oldalon hozzávetőlegesen 90 név lehetett (ha 1 oldalon általában 4–5 inas neve van), tehát összesen 190 körüli volt a felszabadult inasok száma, s ez éves átlagban 1—7.

A céhíratok között található ún. *inasfelszabadító levelek* (más néven tanulólevél, tanúsítvány, testi-moniális, Lehrbrief) is, amelyeknek mint bizonyítványoknak igazolás volt a feladatuk. Azt kellett igazolniuk, hogy tulajdonosuk, a felszabadult inas „kitanulta a mesterséget”.

A Thúry György Múzeum 9 inasfelszabadító levelet őriz, amelyek az 1817-tel kezdődő és 1849-ig záródó időszakban keletkeztek. Különböző helységekben, különböző mesterségű felszabadult inasok számára állították ki ezeket. A 9 irat között csupán 1 van, amelyet Kanizsán kelteztek. Ebből következően a felszabadító levél a kanizsai céhtörténet számára csak mint forrásfajta jöhet figyelembe.⁶⁹

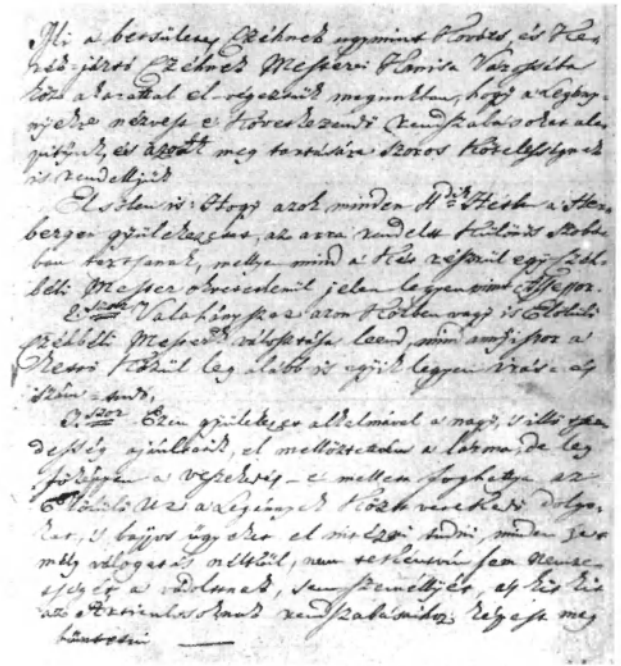
A *legénysorba* kerülő felszabadult inasnak kötelességei vannak; 1–2 articulus meghatározza, mennyit pénzt fizet a céhládába, mennyit a tanulólevélért, mennyit a pecsétért. A szabócéhben „...4 tál étkek-

kel, 100 jó pénzzel, 1 funt viasszal..." tartozik, a csizmadiacéhben 50 pénzzel.

A felszabadult takácsinas a legénytársai közül kettőt keresztszülőnek kér fel, mely esetben 1 céhbeli kanna borral, 8 krajcárral tartozik „szokás szerint” a legényeknek, továbbá 1 garast a beírásért, 1 krajcárt székpénzként köteles fizetni. A legényavatás kellemetlenebb, mondhatni drasztikusabb formáira nem találtunk példát, holott a céhes irodalom meg szokott emlékezni ezekről is. A „komák”, „keresztszülők” emlegetése utal viszont a kanizsai szokásokra. A legény heti bérét pontosan meghatározzák a szabályzatok: a szabólegényé „12 jó pénz”, a kovács és késes „tudós és bölcs” legényé 25 magyar pénz, a csizmadialegényé 32 pénz. „A mesterlegény se sokadalomnak, se ünnepnek, se országgyűlésnek idején el ne hagyhassa urát” — követeli meg a csizmadiák 13. articulusa. Valószínűleg gyakran előfordult, hogy a legény elhagyta mesterét, mert a 13. articulus arról is rendelkezik, hogy a visszatérő legény a céhládába 4 forintot tartozik fizetni. Szigorú szabályok szerint kell élniük a legényeknek. 1-2 articulus meghatározza a legény munkaidejét (hajnali 2 órától este 9 óráig dolgozik a szabólegény), tiltja a paráznságot (a kovács és késes céh „kirekesztette” a parázna legényeket addig, amíg meg nem javultak), előírja a köztük lévő „háborúság” céhmester és városbíró előtti elintézését a csizmadiacéhben.

A legények *legénytársaság*ot (kistársaságnak is nevezik) alkotnak a nagyobb létszámú céhekben. Városunkban a *kovács és bognárcéh legényei* tartoztak ilyen legénytársaságba. Ezt az 1720-ból való „Legények Articulusai” című „Leirattatott in Anno 1720. Miképpen és micsoda Rendszabásban köllessék magokat viselni” alcímű irat⁷⁰ bizonyítja. Ez céhszabályzatra emlékeztető, 22 pontban megfogalmazott rendtartás, amely kötelezettségek és jogok felsorolását, s az előírások megszegői megbüntetésének mértékét szabályozza. A legényrendtartás egyik lényeges, annak 8. pontjába foglalt rendelkezése, mely szerint a más országból vagy más városból jött legénynek Kanizsára érkezésekor először szállást kellene keresnie a legényszálláson, melyet a rendtartás „Herberg”-nek nevez.⁷¹ Arról nincs adat, hogy a legényszállás hol, melyik épületben volt. Nem tartalmaz a legényrendtartás rendelkezést arra vonatkozóan, mi a teendő akkor, ha az érkezett legény nem tud szállást kapni a Herberghen; vélhetően az atyamester adott neki néhány napra szállást, amint ez más városban, így Veszprémben szokásos volt.⁷²

A 15. cikkely elrendeli az úrnapi misén zászló alatti részvételt, amely rendelkezés egyrészt arra világít rá, hogy már Mária Terézia céhrendeletét megelőzően is előírás az Úrnap ünnepélyes megtartása, másrészt következtethetünk a céhzászló létre is.

6. kép. A kanizsai kovács és kerékgyártó céhek az 1834–1872. évi inasfelszabadítási jegyzőkönyvébe írt legényrendtartása. (TGYM 72.26.1.)

E legényrendtartást megújították, mert a Thúry György Múzeum őriz egy 1834-ből való *kovács- és bognár-céhlegényrendtartást*⁷³ bőrbbe kötött könyvecskében. Ennek érdekessége a bevezetőjében van: eszerint a rendtartást a kanizsai „Kovács- és Kerék-jártó Céhnek Mesterei köz akarattal ... a Legényekre nézvést ... alapítottuk ... és azok megtartására szoros Kötelességre is rendelljük...”, tehát a céh mesterei által a legények számára meghatározott előírás-gyűjteményről van szó. Ezek után felmerül a kérdés, hogy az 1720. évi rendtartás kinek a műve volt: azt még a legénytársaság fogalmazta-e meg, avagy azt is a céh mesterei. Az a kérdés is feltehető, hogy éppen 1834-ben milyen oka volt a mestereknek újra szabályozni a legények életét. Lehetséges választ ad egy 1830. január 20-i céhgyűlésen született határozat,⁷⁴ amelyet a legények pazarlása indokol: a legények ugyanis „...minden jó rend és Isteni félelem félre tételével több ízben kények szerint magoknak vendégeskedéseket csinálnának és a ládájokban lévő pénzeket pazérollják...” Ezért ennek meggátlására ládájuk egyik kulcsa az atyamesternél (a kistársaság élén a céh által delegált mester, a legények vezetője és patrónusa) lesz, az ő engedelmével nélkül egy fillér sem költhető. Még akkor határozták el, hogy kiküldik a céhmestert (a kovács-céhmestert!), hogy a kerékgyártó céhmester hozzájárulásával vizsgálja meg a legényládát: a korábban a kovács-céh által a beteg legények gyámoltása céljára oda beletett 5 forint megvan-e. E határozatot *Herjavec János* céhmester és *Keönczöl Ferenc* céhcommissarius írta alá.

E határozat megerősíti kételyünket, hogy a kovács és bognár mesterek közös céhben voltak-e

vagy sem. Az biztos, hogy legényeik közös legénytársaságot alkottak. Másfelől a határozat azt sugallja, hogy a legények körében tapasztalt pazarlás is hozzájárulhatott a 4 évvel későbbi legényrendtartás megszületéséhez. Ezért is fogalmazza meg az 1. pont, hogy a Herbergben minden 4. héten tartandó (legény)gyülekezeten mind a két részről (kovács is, kerékgyártó is) egy céhbeli mester „okvetlen” jelen legyen mint „Assessor”.

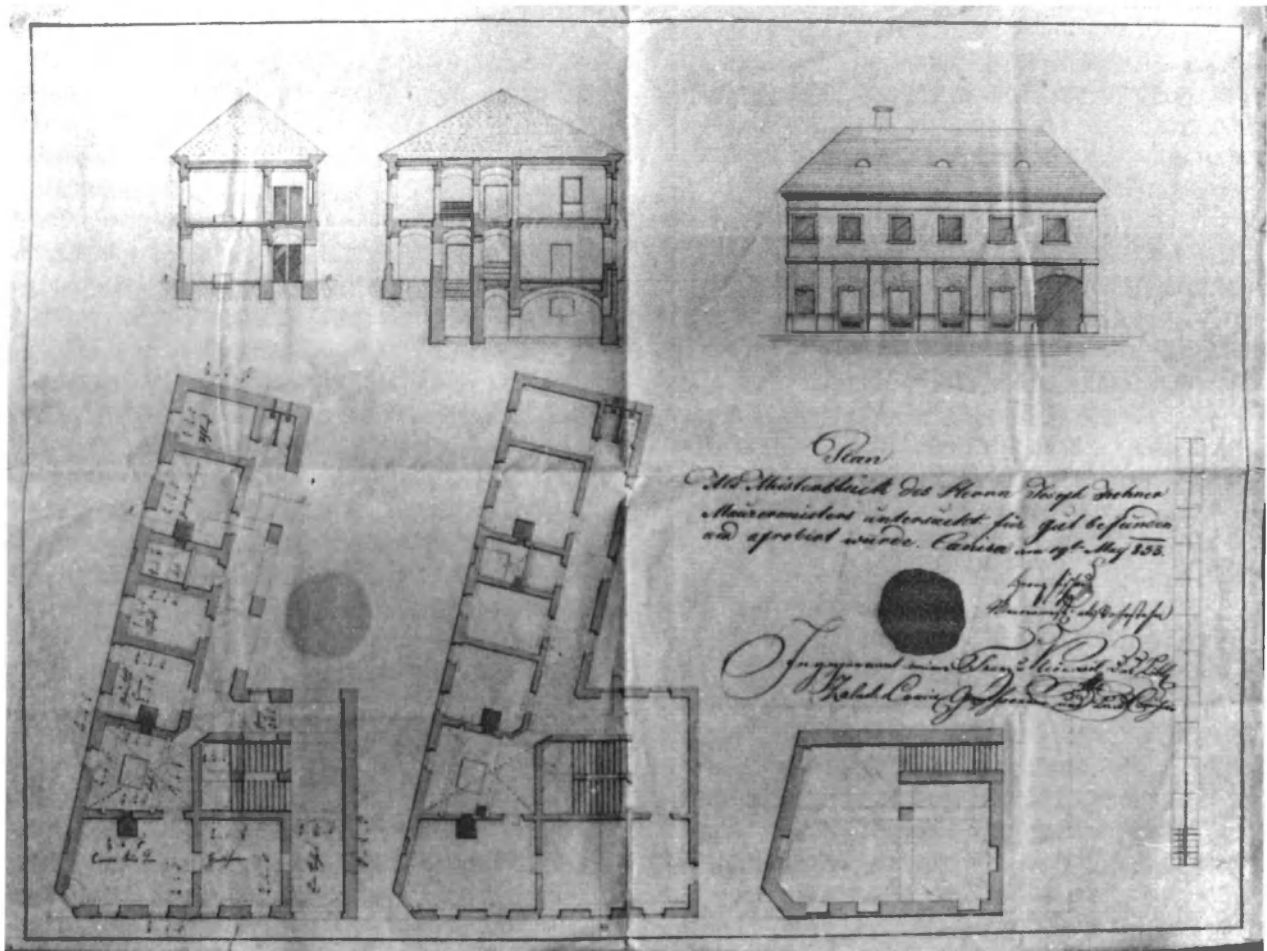
A céhek életében legfontosabb eseményről, a *mesterré válásról* – pontosabban ennek feltételeiről – minden szabályzat intézkedik.

Az inas legénnyé válása után *vándorútra* köteles indulni, „...hol az eő tanuló Mesterségét gyakorolja...”, írja a csizmadia-szabályzat. Ennek időtartama általában 3 év, de hazatérhet a vándorló előbb is, ha szülei megbetegednének vagy meghalának, illetőleg ha mester fia a vándorló.

A céhes irodalomban több tanulmány született a legényvándorlásról, köztük több olyan is, amely térképre tudja vetíteni a legények vándorútját és annak állomásait.⁷⁵ A legények vándorlásának egyedülállóan fontos dokumentuma a 19. század elejétől a vándorkönyv, amely a mesterlegények vándorlása közbiztonsági, közrendészeti s emellett

iparigazgatási szempontból való ellenőrzéséhez használt eszköz volt. Egy, a Thúry György Múzeumban őrzött 12 vándorkönyv megismertetése céljából született tanulmány bemutatja egyrészt azt az 1731-ben kezdődő folyamatot, amelynek eredményeként a Helytartótanács 1816-ban utasítja a törvényhatóságokat a vándorkönyvek bevezetésére, másrészt bemutatja a vándorkönyvet mint iratfajtát, majd a 12 vándorkönyvből megállapítható következtetéseket vonja le. A térképmelléklet a 12 legény vándorútját és annak állomásait tünteti fel, amelyek között természetesen Kanizsa is szerepel.⁷⁶

A mesterré válás egyik feltételéről, a *remek készítéséről* minden szabályzat rendelkezik egy-egy articulusban, azonban nem mindegyik céh határozza meg a remek mibenlétét. A *csizmadiacéh* „...papucsat kapczastul...”, a *szabócéh* „...egy papnak való köntöst, egy pállástot, egy subát Asszon Embernek valot, és egy Ránczos szoknyát megh mutatni, és azon kívül egy Allföldi köntöst Asszon Embernek valott...”, a *takácscéh* viszont két darabot ír elő: „...egymástul el Hántt Szövő Széket föl csinállyá” (azaz összerakja a szövőszéket), illetőleg „...egy Egész Darabban 16 Réfre való lábi munkát, és egy

7. kép. Joseph Frohner kőműves remekműként 1833-ban készített tervrajza. (TGYM 72.65.1.)

Darabb Vászmat 30 Réfre...”, a vargacéh „...hogy egy hosszú halász sarut hajtott fejt, czompigh valót (azaz combig érőt), egy pár Cseh módon valott Czipelést, egy sarut térdigh valót, hosszát Egyházi Embernek illendott, ismit Asszony Embernek térd közepigh valo Sarut, ismit egy Pár Asszon Embernek valo Czipelést bokáig bőr gombokkal...”. 300 évvel a szabályzatok megfogalmazása után úgy tűnik, egyik céh kevesebb, másik több munkát és eredményt kíván a remekelőtől, ugyanakkor például a kovács és keses mesterek céhe meg sem határozza, mit készítsen a remekelő legény.

A remekműkészítés előírása lehetőséget adott bármikor, de országos adatok szerint leginkább majd a 19. század első felében, hogy a céh mesterei megakadályozzák a remekelő legény mesterré válását: vagy azzal, hogy ismételtelen hibásnak találták a remeket, vagy túl drága remek készítését írták elő. Ezért található meg a királyi és helytartótanácsi rendeletekben (1761, 1813) a remekelés szabályozása.

Az általános szokások és a logikai rend szerint a remekelés, a remekmű elfogadása után következik a mesterek megvendéglése; egy-egy articulus szabja meg, hogy a remekelő legény „...ebédet készítessen...”, vagy ennek fejében mennyi pénzt fizessen. Van azonban arra is példa, hogy a megvendéglést nem a remekelés utáni kötelességként, hanem általában a céhbe felvétel feltételeként írja elő a szabályzat (szabócéh): „...egy ebédet és vacsorával minden asztalon 14 tál tisztességes étkeket, az minémü az Czéh Mestertül hagyattik nékie készéteny...”. Hasonlót a vargák szabályzatában találhatunk: „...első beköszöntésért ... 2 tál étket s 2 kenyeret ... nyolc pint bort...”. Erre a túl drága ebéd-adásra utal, s ezért megtiltja az 1813. évi szabályzat XXVI. cikkelye.⁷⁷

Természetesen az ebéd utáni anyagi kötelességeknek, a céhládába fizetendő pénzek letételének is eleget kell tenni. Minden bizonnyal pozsonyi eredetű, pozsonyi előírásként került a kanizsai csizmadiaszabályzatba, a szabályzat 1. pontjaként, hogy „...ha valaki Csizmadia Mesteré akar lenyi ... az Purgerek közé adgya magát és irassa és az Varosnak szokasa szerint megh eskügyek az melyre az Purgerek kivanyak...”. Mivel a polgárrá válás, „purgerek közé lépés” más szabályzatokban is előfordul, megvizsgáltuk a „Polgárok lajstromá”-t. Kerecsényi Edit tanulmányának táblázatai szerint 1745 és 1825 között a ruházati iparban 78 szabó, 58 csizmadia, 57 varga, 50 takács, 40 szűrszabó, 34 szűcs stb. tett polgári esküt, vagyis lett polgár.⁷⁸ Feltehető, hogy a két időpont közötti 80 év alatt a polgárrá felvetteknél több iparos élt és dolgozott Kanizsán; sőt az is feltehető, hogy céhtag is több volt a 80 év alatt, mint a lajstromban szereplő bármely mesterségű polgár.

Az előbb idézett 1. articulus folytatásaként a 4. articulus azt is megfogalmazza, hogy a mesterek közé készülő legény majd „...a Mester emberekkel minden terhet közönségesen viselyen...” — tehát a Kanizsánál jóval fejlettebb Pozsonyban előírt kötelesség, kézművesek társadalmi státusát körvonalázó előírás kerül át városunkba.

A szabályzatok további articulusai már az inas- és legényeveken túljutott, remekelt, s a céh mesterévé lett kézművesek kötelességeit, jogait, mindennapi életének nemegyszer szigorú normáit szabják meg. Minden szabályzatban fontos a vallási kötelességek megfogalmazása (általában 1–3 articulus terjedelemben). Ezek a mesterekre, de a legényekre, inasokra is vonatkoznak. „...minden Böcsülletes Takács Czehbély Mester az Romay Szent Egyház Rende és Parancsolattyanok engedelmeskedgyék és ... Vasárnapon és Ünnepp napon az Szent Misén és Praedication jelen legyenek...” — szól a takácsok 1. articulusa, mint ahogyan minden szabályzatban szerepel az Úrnapnak a megünneplése, amikor céhzászló alatt kell processzióval misére menni, továbbá a céhpatrónus ünnepének megtartása. A kanizsai céhek patrónusának (védőszentjének) megnevezése csupán esetenként szerepel: a csizmadiáké Szent Imre herceg, a mészárosoké Szent Fülöp és Jakab, az ácsoké, kőműveseké és kőfaragóké Szent József és Szent Rókus. A vallási előírások elmulasztását általában pénzbüntetésre, gyakrabban viaszadásra kötelezték.

A céhes irodalom sok példát hoz a 17., de főként a 18. századi szabályzatok vallási előírásaira, sőt a — katolikusok és nem-katolikusok közti — vallási ellentétekre is. Azon túlmenően, hogy a kanizsai szabályzatokban is megtalálható az egyházi szertartásokon való kötelező részvétel előírása, vallási ellentétekre nem találtunk példát (a keresztény és zsidó mesterek közötti kieleződő ellentéteknek nem vallási okai vannak a 19. század első felében).

A mestereknek a városhoz, a város közösségéhez való viszonyát, az irántuk való kötelességeket — „...a purgeri községnek ... iovára és hasznára...” — már érintve, fel kell figyelni a minden szabályzatban elforduló, a város bírójához (és esküdtjeihez) való viszony szabályozására. A keses és kovácscéh varasdi eredetű szabályzata részletesebben, 3 articulusban, a csizmadiák pozsonyi eredetű szabályzatában csupán egy articulusban határozza meg, hogy céhen belül, a mesterséget illető ellentétek, viták, veszekedések elintézése a céhmester dolga, s nem a városbíróé. A 18. század első fele tanácsülési jegyzőkönyveinek kötete ennek ellenére nagyon sok olyan ügyről tudósít, amely feltehetően a céhen belül is elintézhető lett volna.

Középkori eredetű városi gyakorlat, szinte a céhek megjelenésével egyidejű, hogy a város feladatul szabja meg céhei számára a tűzvédelemben való

résztvétel. Fontosságát indokolja a 18. században is, de még a 19. század első felében is gyakori tűzvétség, amelynek megakadályozására egyfelől preventív eljárásokról kell gondoskodnia a városnak, másfelől a tűzvétség esetén szükséges oltási-mentési teendőkről.

A török kiűzését követően Kanizsán a Tanács első intézkedései között már szerepeltek a tüzesetek megakadályozására tett lépések, majd a 18. század közepén, 1755-ben született meg a „*Feuer Ordnungs Instruction Kanisaner Stadt*”,⁷⁹ amelynek célja „Kiki mint alkalmaztassa magát, annak rendi, és minémő eszközök szereztessenek, és hogy tartassanak, eképpen Specificaltatik”. A 16 pontból álló Feuer Ordnung tudósít bennünket egyrészt a tűzvézések megelőzésének módjáról, másrészt arról, hogy a tűzoltásban kik kötelesek részt venni, kinek mi a feladata, harmadrészt képet ad a város tűzoltó-felszereléséről.

A *Feuer Ordnung* elemzését már korábban elvégeztük rámutattunk,⁸⁰ hogy az forgatókönyvszerűen részletezi az egyes feladatokat (pl. létrák és tűzcsákyák, kézfecskendők helyszínre vitele és kezelése a takács- és csizmadia, illetőleg a szabó-, a kovács-, a bognár-, az esztergályos- és szításcéh feladata, vagy a szűcs-, szíjgyártó- és lakatoscéh „...vizes pemetekkel oltalmazzák az ép házakat...” stb.), hangsúlyozva, hogy a munkák irányítása a városbírónak és esküdteinek, valamint a *céhmestereknek* a dolga.

Említett tanulmányunk nyomon követi a tűzoltó-felszerelések számszerű növekedését, majd rámutat, hogy az 1755. évi Feuer Ordnungot 1837-ben újabb rendszabály, a „*Nagy-Kanizsa Város Tűzoltói Rendszabásai*”⁸¹ követi. Ez még inkább hangsúlyozza a céhek tűzoltói szerepét, megjelölve még a létszámot is. Nem részletezve most az egyes kézművesek felsorolását és feladatát, csupán a kijelöltek létszámait összegezve, megállapítható: 404 kézművesnek kötelessége a tűzoltásban (beleértve a bútorok kihordását is) való részvétel, megjegyezve, hogy legényeik vizet hordanak. A rendszabás azt is előírja, hogy gyorsan, pontosan kell megjelenni a tüzeset színhelyén, s az oktanul elmaradó mesterek 5, legények 2 ezüst forint büntetést fizetnek, felét a céhládába, felét a tűzi cassába. Rendelkezik továbbá a rendszabás céhgyűlésen való felolvasásáról, a legények oltásban tönkrement ruhájának pótlásáról, amely a céh pénztárából fizetendő.

Azon túlmenően, hogy tűzoltói rendszabályaink a város életének gyakori veszélyeire, az ellene tett intézkedésekre, a céhek tűzoltási feladataira utaló források, az 1837-ben megjelölt létszámadatok (összesen 404 fő kézműves) arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a város kézműves mestereinek létszámára következtethessünk. Feltehető, ha ennyire pontosan meghatározták (például a „vizi puskák”

mellé a lakatosok, puszkások, asztalosok, kovácsok, kolompárok és rézművesek kötelesek menni, összesen 33-an, vagy a létrák, csákyák és fejszék mellé az ácsok, füstfaragók, kőművesek, bognárok, csutorások és szűrszabók, összesen 59-en, vagy a takácsok, csizmadiák, gombkötők, szűcsök és szíjgyártók 210-en vizet hordanak stb.) az egyes feladatok végzőinek létszámát, a *Rendszabást* megalakító Városi Tanács egészen pontos kézműveslétszámokkal rendelkezett.

Ha 404 kézművesnek kellett cselekednie tűzvétség esetén, akkor az az első következtetés, hogy a városban 404 kézműves van. Ez mindenképpen elmentmond az 1828. évi összeírásban 200 fő körüli kézműveslétszámnak, mert 9 év alatt nem valószínű a kézműveslétszám megkétszereződése; avagy az 1837. évi adat újabb bizonyíték az 1828. évi összeírás pontatlanságára.

Egy másik következtetés vagy kétely is felmerül: mégpedig az, hogy a tűzoltási rendszabás nem valamely más várostól átvett, átmásolt szabályzat-e, s ennél fogva az ottani kézműveslétszám átmásolása. E kételyekre ma már nem adható válasz.

A céhen belüli verseny kizárását célozta, hogy szabályzataink mindegyike megtiltja a mestereknek más mesterek *legényeinek, inasainak hitegetve elcsábítását*. Több articulusban foglalkozik a vargacéh szabályzata a szerszám- és nyersanyagbeszerzéssel: „...senki az Mesterek közül valami varga szerszámot Magának Czéhes hellen megh ne vehessen, hanem minyájan egyaránt vegyék és Czéh Mester által ... egyaránt is együtt osztassanak...”, vagy ha az új mester szűkölködnék szerszámokban, „...mástul és harmadiktul kérjen...”. A mészáros céhszabályzat 17. articulusa (vásárokon egy mészáros se merészelve mestertársa marhavásárlási alkuját magasabb ár ígéretével felbontani), de a 16. articulusa is (húsvivő ember elcsábítása is tilos) bizonyítja, hogy a céh őrködik tagjainak egyenlőségén, akár a nyersanyag, akár a szerszám vonatkozásában.

A nyersanyag-beszerzésben a vonatkozó előírások hangsúlyozzák a céh monopolhelyzetét; szintén a vargacéh szabályzata fogalmazza meg, hogy „...senki ezeken a Varga mestereken kívül ... Ökör bőrt, Bárány és Borju bőrt ... kereskedésre megh ne vehessen...”, fellépve egyszersmind mindenféle külső versenytárs ellen, legyen az kézműves vagy kereskedő, aki nem tartozik a céhbe.

Elmaradhatatlan pontja a szabályzatoknak a *konkurencia kizárására törekvés, a kontárok elleni fellépés*. Azok a kézművesek, akik nem tagjai a céhnek, „...az Mesterséget ne legyen szabad üzni...és ha mívet ide a városra hozna el adni, adik ne legyen szabad arulni míg a cseh mestereket megh nem keresi...”, vagy „Senki más ... a Czéhbéli tanult Mészáros Mestereken kívül ne merészelyen itten tehén Borju és disznó hust vágnyi s azt árulni...”, mert a

húst az ilyenről elveszik, s az „Ispitálban a Szegények számára...” adják.

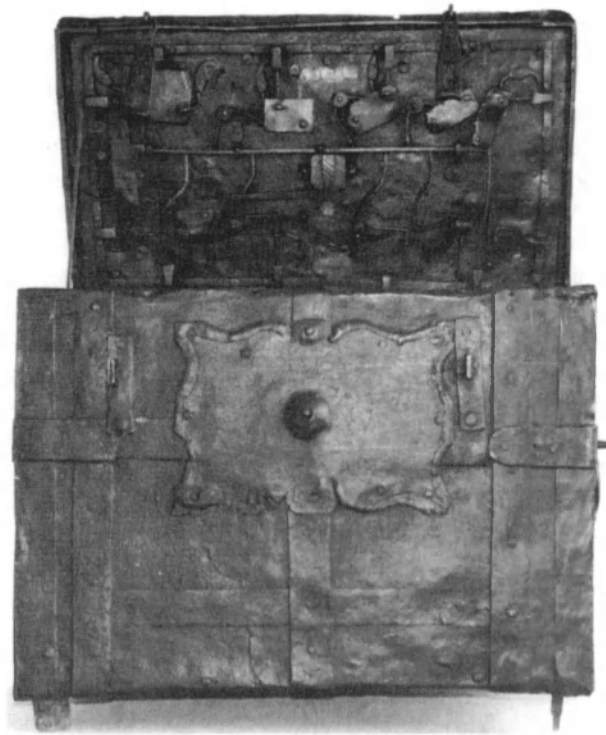
A céhek védekeznek a kalmárok ellen is, akik kontrár által készített munkával kereskednek. A szabók szabályzata 30. cikkelye kimondja, hogy a szűrrel kereskedőktől vegyék el az ilyen. A vargák szabályzata szerint sokadalomkor jövevény kalmár vagy varga ne tehesse ki és árusíthassa műveit a céhes vargák kárára. Csak 9 óra után rakhatják ki áruikat, azt 9 óra után 2 céhes mester megvizsgálja, s ha „hamisnak találtattnak”, elvehetik tőlük, a készítője azonban újra kiválthatja. Ha akármely országból jött mester vagy legény Kanizsára jövevény a céh „szabadsága nélkül” valahol — akár nemes embernél is — dolgozna, „büntetessék megh érette” — mondja ki a szabó-szabályzat 33. articulusa.

A szabályzatok *tisztességes, etikus viselkedést* írnak elő a mestereknek társaikkal szemben, valamint illendő, a céhet a *társadalomban méltóképpen képviselő magatartást*. „Veszekedéstül és villongástul magokat őrizzék...”, illetlen szó, verekedés, átkozódás, „...tisztátalan Személyekkel nyájaskodás...” a céhből kizárás lehetőségét is előrevetíti. Korai, 17. század végi, 18. század eleji zalai szabályzatok articulussai között található arra is példa, hogy még a mesterek öltözetét, utcán való megjelenését is megszabták, — de arra Kanizsán is találunk példát (késes és kovácscéh), hogy ebet, macskát ölő, dögöt megfogó kézműves nem űzheti mesterségét. Ezt az előírást az 1813. évi 7262. sz. helytartótanácsi rendelkezéssel kiadott, a „Czéheket illető Közöséges Czikkelyek” LV. cikkelye eltörölte.

Fontos eseménye a céhéletnek a negyedévenként (kántorokként) tartott *céhgyűlés*. „Táblajáratással” tudósítanak időpontjáról minden céhtagot. Ezeket a szépen díszített, képekkel vagy a céhjelvénnyel festett fatáblácskákat, *behívó táblákat* a céhes irodalom szívesen emlegeti, gyönyörű fotókat készítve róluk. Sajnos Kanizsán nem maradt meg, bár bizonyára voltak. A céhgyűlés ünnepélyességét jelzi, hogy mindenféle gyalázkodásért, szitkozódásért külön büntetés járt. Itt említjük meg a *céhek ládáját*, amely annál fogva, hogy a céh értékeit őrizte, a céh jelképévé is vált, szinte vallásos tisztelet vette körül, s minden jelentős céhesemény a nyitott láda körül történt, ünnepélyes körülmények között, előírásosan ünnepi ruházatú mesterek között.

A kanizsai céhládák közül a kovácscéh⁸³ és a csizmadiacéh ládája maradt meg.⁸⁴

Évente a *céhnapon* történik a *tiszttségviselő-választás*. Míg a 17. századi zalai mezővárosi céhszabályzatok pontosan körvonalazták a céhmester feladatait, a kanizsai szabályzatokban ezt éppen csak megemlítik: a lemondó céhmester köteles elszámolást adni, de a lemondottat újra is lehet választani, ha a többség akarja. A kanizsai céhszabályzatokban

8. kép. A kanizsi kovácscok céhládája a XVIII. sz. végéről. (TGyM H. 58.30.1.)

szó esik még atyamesterről, bejáró mesterről, dékánról, látómesterről.⁸⁵

Pozsonyi eredetű szabályzatainkban (de más városból származóban nem!) található a *zárt szám*, vagyis annak meghatározása, hány mester lehet a céhben: a csizmadiacéhben 5, a takácscéhben „8 műhely”. A csizmadiák azt is meghatározzák, hogy egy mester két legénynél és három inasnál többet nem tarthat. Bár a kanizsai szabályzatok átvették a pozsonyi előírásokat, kérdés, hogy megtartották-e; a mesterlétszámokat tekintve nem valószínű.

Jelentős helyet foglalnak el a szabályzatokban (2–3 articulus terjedelemben) azok a cikkelyek, amelyek a céhtagok *egymás iránti szolidáris, humanus kötelességeit* írják elő. Minden céh gondoskodik *betegeiről, halottairól*, de még a meghalt mesterek *özvegyéről* is. A késes és kovácscéhben a beteget ketten-ketten őrzik, vigyázzák és vigasztalják, a csizmadiacéhben a betegek ápolására „...betegügyi udvallására...” főleg éjszakára, ifjú mestereket rendelnek ki.

Halálesetkor a céh minden tagja köteles megjelenni a temetésen; általános szokás, hogy a halott házához kell sietni égő szövétnekkel, a temetőbe kísérni a halottat, s ez így van a mester feleségének vagy lányának halála esetén is. Az özvegy mesterné folytathatja a mesterséget, „kirekesztik” azonban, ha más iparágat űző mesterhez megy újra férjhez, s e „kirekesztés” jó példája a céh elzárkózásának. A céh gondoskodása kiterjed azokra a mesterfiúkra is, akik apjuk szakmáját folytatják:

ők „félcéhvel” — azaz a fizetendő taxák felével — lehetnek a céh tagjai.

Forrásaink segítségével végigkísérve a céhes iparosok életét gyermekkoruktól halálukig, élénk tárult a közélettől a magánéletig, dolgos hétköznaptól a mulatságig, hitbéli és erkölcsi szabályoktól a szabályok megsértéséig, előnyöktől a büntetésekig terjedően a szigorú szabályok által meghatározott kézművesélet. Bizonyos, hogy ehhez hasonló volt Magyarország más városaiban is a céhek működése, a kézművesség élete, mivel azonban forrásaink kifejezetten kanizsai kézműves-iparosokról szólnak, kötelességünknek éreztük, hogy a források feltárása alapján bemutassuk őket, s egyszersmind emléket is állítsunk az egykori kanizsai kézműveseknek.

4. A kanizsai céhek a polgári forradalom előestéjén...

Az előzőekben bemutattuk a kanizsai céhek kézművességet és kézműveseket szervező, összefogó, működésük minden területét szabályozó szerepét. Forrásaink mennyiségétől függően rámutattunk a céhek monopol-törekvéseire, ezen belül a céhen belüli verseny kizárására — nyersanyagbeszerzés és -elosztás, nagyobb megrendelés felosztása terén stb. —, a céhes mesterek családtagjait megillető előnyökre, s főképpen a céhen kívüli kézművesek, a kontárok elleni védekezésre. E jelenségek végigkísérik a céhek működését, megvannak a céhek megalakulásakor is, amint ezt a szabályzatok is bizonyították, azonban felerősödnek, vitákká, kérelmekké, vármegyéig, sőt Helytartótanácsig is eljutó panaszokká válnak a 19. század első felében.

A céhes irodalomban — ahogyan korábban már utaltunk rá — a céhek hanyatlásának, bomlásának szokták nevezni a polgári forradalmat megelőző évtizedeket.

Tanulmányunk kereteit meghaladó kérdés lenne az ipartörténészek által már megvizsgált és megállapított reformkori magyar kézműipar helyzetének, azon belül a céhrendszer állapotának vizsgálata. Keresték a céhek hanyatlásának okait, megtalálták azokat a jelenségeket, amelyek a hanyatlás mutatói, vizsgálták az államhatalom és a céhek viszonyát, s megállapították, hogy a céh, a város, a vármegye és a Helytartótanács viszonylatában mely hatóságok képviselték a haladást.

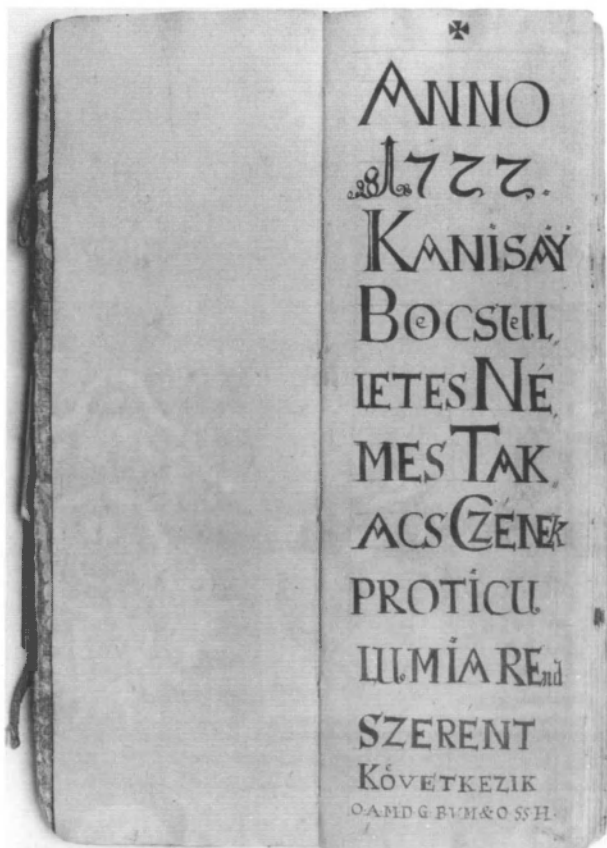
A felsoroltakra tekintettel Kanizsa céhei vonatkozásában vizsgáljuk meg azokat az adatokat, amelyek a *céhrendszer válságát* jelzik.

a) A korábban már leírt, a céhek számáról elmondott bizonytalanságaink a 19. század első évtizedeiről is elmondhatók. Éppen azért, mert számszerűen nem tudjuk kimutatni a működő céheket, azt

sem jelenthetjük ki, hogy a 19. század elején a céhek száma több vagy kevesebb, mint a 18. század folyamán. Tény, hogy még a 19. század első felében 3 új céh alakult (lásd előző fejezetünk), azok a céhek, amelyeknek jegyzőkönyveiben, lajstromaiban bejegyzések vannak ebben az időszakban, szintén működtek.

b) Éppen ezeknek a jegyzőkönyveknek, lajstromoknak a vizsgálata irányítja a figyelmet azokra az intézkedésekre, céhes és tanácsi határozatokra, városhatáron is túljutó, vármegyéhez, Helytartótanács-hoz is küldött kérelmekre, panaszokra, amelyek a céhek elzárkózását, konkurencia elleni már-már erőszakos fellépését is jelzik. Utalva Kanizsa reformkori helyzetére, kereskedelmének jelentőségére, egyértelműnek látszik, hogy Kanizsára, a vásárookra eljutottak a gyári termékek, versenytársat jelentve kézműveseinknek.

Korábban már rámutattunk, hogy a kézművesek létszáma Magyarországon a 19. század első felére jelentősen megnőtt, s mert boldogulásuk céhben volt elképzelhető, egyre többen kérik felvételüket. Kanizsán példaként a *takácscéh két protocollumát*⁸⁶ idézzük, amely szerint a céh megalakulását követő 20 évben (1772—1792) 34, a 18. század második felében 28, 1800—1844 között 112 takács kérte és kapta meg felvételét a céhbe. Ehhez

9. kép. A kanizsai takácscéh 1772-ben megnyitott protocollum-könyve. (TGYM 72.21.7.)

hasonlóan nő a filiálisok (vidéki mesterek, akik a kanizsai céhbe tartoznak) száma: míg 1720–1732 között 6 vidéki mester, a 19. század első felében 45 tartozik a céhbe.

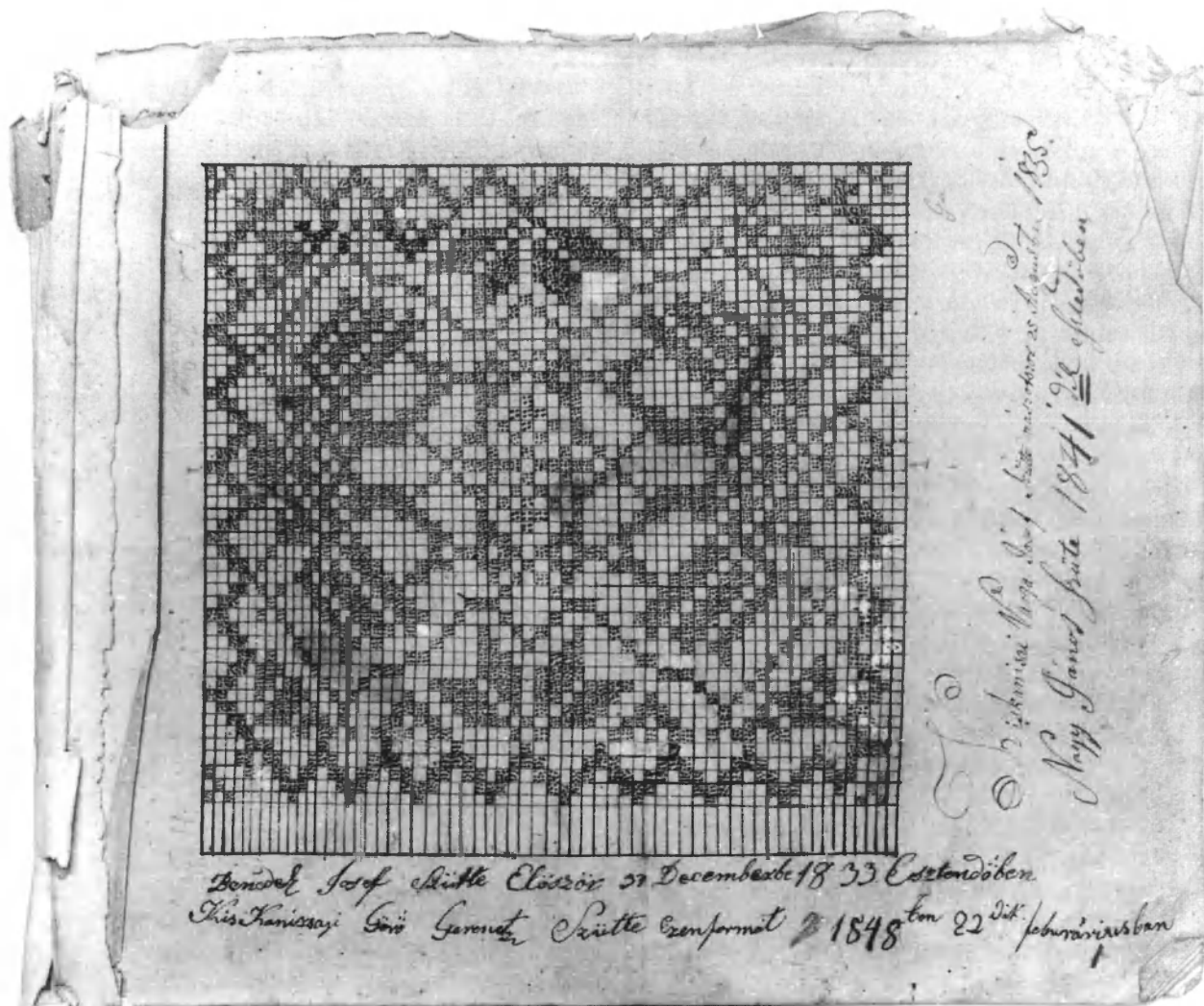
A kézművesek létszáma növekedésével szemben egyre nehezebb, mert egyre költségesebb a céhbe lépni, ugyanis a céhhatározatok szerint a fizetendő tételek egyre magasabbak. A csizmadiacéh 1826. december 17-i határozata például: „Dia et supra a Becsületes céh rendelése elkezdődvén és ennek utána a mesterebéd 50 forinttal fog megváltatni”, holott korábban 25 és 30 forint volt. Ha az egyéb fizetendőkhöz hozzászámítjuk, 100 forinton felüli összeget is kitez a céhbe lépés költsége.

Arra is találni példát, hogy a *remekelés mint a mesterré válás feltétele*, is nehezebbé válik, különösen ha összevetjük a kanizsai és vidéki mesterek számára előírtakat. A kalapocscéhben a vidéki (keszthelyi, szentgróti és kiskomáromi) mesterdarab egy kalap, a Kanizsán letelepedni akaró kalaposoknak három darab kalap (egy cylinder, egy sima Károli, egy Deák-gömbölyű kalap) elkészítése az előírás. Ha a re-

meket nem az előírt helyen készítette a legény (a céh előírása szerint csak Keszthelyen, Szentgróton, Kiskomáromban és Kanizsán lehetett remekelni), arra kötelezik, hogy újra készítse el.⁸⁷

Ugyancsak a kanizsai és vidéki mesterek közti viszonyra mutat rá — feltehetően a kanizsaiak féltékenysége, a vidékiek számára a munka és értékesítés nehezítése miatt — a *miháldi fazekasok vármegyéhez intézett kérelme*, hogy önállósulhassanak, ugyanis mint írják „...tapasztaltuk a kanizsai céhnek hozzánk való nagy elidegenedését, mert bennünket, noha egy céh és articulus alatt vagyunk, mindenben igen kárhozzátanak...”. A miháldi fazekascéh megalakulását az 1832. október 10-i Somogy vármegyei megyegyűlés engedélyezte, határozatilag értesítve a Helytartótanácsot.⁸⁸

A kanizsai Városi Tanács 19. század eleji tanácsülési jegyzőkönyveinek hiánya miatt csak egyes adataink vannak — helytörténeti munkákban említve — a *forradalom előtti mester-legény viszonyról*. A bognár-kovács legényrendtartáson kívül, amely legénytársulat létét bizonyította, a város egykori

10. kép. A kanizsai takácsok XIX. sz. első feléből való mintakönyvének egy lapja. (TGYM 72.21.8.)

monográfiája 1841-ben létrejött „építő-legények” (ács és kőműves) céhét is említi.⁸⁹ Ha az 1842. évi ács-kőművescéh kérelmére gondolunk, ahol 141 legény alkalmazására hivatkoznak, elképzelhető, hogy legénytársaság ténylegesen működött.

Arra is van példa, hogy a Városi Tanács elrendelte, mennyi legyen az ács- és kőműveslegények napi díja, és hogy azért kötelesek Szent György naptól egészen kisasszony napig reggeli 5 órától este 7 óráig dolgozni,⁹⁰ de olyan példa is van, hogy a csizmadiamesterek súlyos pénzbüntetést szabnak ki legényeikre, és azt levonják fizetésükből, ha vasárnapként nem hallgatnak „szentes misét”.⁹¹

A 19. század első harmadában megerősödik Kanizsán a céhek harca a kontárnak tartott zsidó kézművesek ellen. Jellemző példája a céhes elzárkózásnak, a konkurencia kizárására törekvésnek több olyan esete, amely a Városi Tanács, a vármegye és a Batthyány-uradalom, sőt a Helytartótanács beavatkozásával is folyt. Az 1820-as évek efféle ügyeinek (Rosenberg Farkas mészáros, Hirschler Lövi „fuser zsidó szabó”, zsidó szűcsök, Neustudl szíjgyártó, Práger Boldizsár zsidó festő ügyei) közös jellemzője egyfelől az, hogy a kanizsai céhek tiltakoztak, vitatkoztak, kérelmeztek minden lehetséges hatóságnál, hogy megakadályozzák a felsorolt zsidó mesterek iparúzását (még arra is volt példa, hogy egyik keresztény sütőmester a városi hajdúkkal elvette a zsidó pék süteményeit); másfelől az, hogy a Batthyány-uradalom és a vármegye általában a zsidó iparos pártjára állt.⁹²

Kanizsai adataink nem egyedüli példák, a 19. század első felében országshoz hasonló jellemzők. A céhtörténészek sok adattal bizonyítják a céhek hanyatlását, de azt is, hogy mi a Helytartótanács, a vármegyék, a városok álláspontja a céhekkel kapcsolatban. Az állam a céhrendszert fenn kívánja tartani, azonban az 1840-es évektől az általános fejlődés, a lakosság érdekében a korszerűsítés szükségességét elismeri. A vármegyék a céhek fellazítása mellett lépnek fel, sőt több megye eljut a céhek eltörlésének javaslatáig; a városok azonban konzervatívabbak, amit általában azzal magyaráznak, hogy céhes mesterek töltik be a városok vezető hivatalait.⁹³

A céhügyek országos megoldásához vezető út fontos állomásai az 1840. évi 17. törvénycikk (a „gyárakat” mentesítette a céhszabályok alól), majd az 1843–44. évi országgyűlés által kiküldött kereskedelmi választmány javaslata (a céhen kívüliek számára biztosítva az iparúzás jogát mindenütt), majd a Helytartótanács 1847. évi „Ipar-Rend” tervezete.

c) Nyomon követve a kanizsai kézművesség másfél évszázados történetét, eljutva a polgári forradalom és szabadságharc koráig, óhatatlanul felmerül a kérdés, milyen szerepet játszottak a kanizsai iparosok az 1848–49. évi eseményekben. A kérdés annál is

inkább fontos, mert éppen a Kaposvár ipartörténetét tárgyaló monográfia mutat rá, hogy sokan és sokszor vizsgálták a társadalom különböző csoportjainak részvételét a forradalomban és szabadságharcban, de éppen az iparosok részvételét nem. Kaposvár iparosairól maradt olyan forrás, amelyből megállapítható, hogy a kaposváriak részt vettek.⁹⁴

Kanizsán csupán egyes adatok vannak, ezek is a közelmúltban kerültek közlésre. 1849. január 19-én kelt Dahlen altábornagy számára írt térparancsnoki jelentés szerint a kanizsai Városi Tanács 20 helyett 11 polgári ácsot állított ki a letenyei hídhöz, mert „...sok ilyen ács részben más szolgálatot teljesít, részint a honvédcsapatokkal Kanizsáról eltávozott...”. Január 19-én az ácsokat a térparancsnokság Letenyére küldte, polgári illetményük naponta 34 váltókracjár.⁹⁵

1849. március 30-án folyamodott a város Zala vármegye állandó bizottmányához, hogy még 1848. szeptember 16-án, 17-én és 18-án, amikor a városban tanyázott és átvonult a Jellačić bán vezette horvát-szlavón katonaság, élelmiszert követelt a várostól, Gelentsér György mészárosmester 491 mázsa 19 font húst szolgált ki nyugták mellett, de fizetés nélkül, és azóta sem térítették meg neki egy krajcárt sem. A folyamodvány szerint Gelentsér most kéri, hogy a 15 818 forint 55 krajcár költségét (a hús árát) a város pénztárából térítsék meg; a város azonban ezt nem tudja megtenni, ezért kéri a vármegye segítségét. Zala vármegye állandó bizottmányának határozata május 31-i keletű, amelyben igazságosnak tartja a bizottmány kérelmét, azonban a vármegyei pénztár „szorult állapota miatt ... a folyamodó várakozásra utasítatik...”.⁹⁶

A rendelkezésünkre álló csekély adatból messze nem következtetéseket nem vonhatunk le, annyit azonban sejtetnek, hogy a forradalom és szabadságharc idején, ott és akkor, ahol szükség volt a kanizsai iparosokra, teljesítették feladatukat.

A forradalom, majd a szabadságharc lelkes, ugyanakkor a város számára súlyos megpróbáltatásokat jelentő heteiben, hónapjaiban nem valószínű, hogy túl nagy figyelmet fordított volna a város iparos-népessége a Föld-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium 1848. június 9-i „Céhszabályokat módosító rendelet”-ére. A rendelet nem törölte el a céheket, azonban a 107 §-ból álló rendelet legfontosabb és leghaladóbb intézkedése, a 76. § kimondta, hogy saját kezére bárki, bárhol szabadon dolgozhat, segédek nélkül, szabaddá téve az utat a nagyszámú mezővárosi és falusi kontáriparos előtt is.⁹⁷ Tanulmányunk korábbi fejezeteinek, a céhszabályok előírásainak, a céhek működésének, bezárkózásának, haladást gátló szerepének ismeretében felmérhető az 1848. június 9-i rendelet jelentősége. A Föld-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium nem tekintette feladatának a céhügyek végleges rendezését, az or-

szágygyülés pedig a szabadságharc alatt nem foglalkozhatott többé már céhüggyekkel.

A szabadságharc leverése után működésbe lépett „császári királyi” (Habsburg tartományi) igazgatás életbelépésekor időszerűvé vált az ipari viszonyok átfogó, országos szabályozása is. E szükséglet kielégítésekor került sor a cs. k. kereskedelmi minisztérium jóváhagyásával a cs. k. Helytartóság ideiglenes főnöke, Karl Geringer hirdetményével (*Kundmachung*) a *Provisorische Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbs-Verhältnisse im Kronlande Ungarn kibocsátására*.⁹⁸ A magyar nyelvű szöveg szerint a jogszabály címe: *Ideiglenes Utasítás a kereskedési és iparviszonyok szabályozása iránt Magyar korona országban*. A kihirdetett Ideiglenes utasítás 1851. április 1-jével lépett hatályba. A történeti irodalomban e jogszabály *Ideiglenes Iparrendtartás* néven szerepel.

Az *Ideiglenes Iparrendtartás* az uralkodó által és a volt magyar Udvari Kancellária vagy a Helytartótanács által adott vagy megerősített privilégiummal vagy articulusokkal rendelkező törvényes céhek további fennmaradását lehetővé tette, de működésüket általános viszonylatban szabályozta (110–191. §), ugyanakkor új céh alakulásának — az e tárgybeli viszonyoknak egy új ipartörvény általi szabályoztatásáig — lehetősége nem volt (110. § utolsó bek.).

Az *Ideiglenes Iparrendtartásban* jelzett új ipartörvény az 1859. december 20-i császári pátenssel a velencei közigazgatási terület, valamint a katonai határőrvidék kivételével a birodalom egészére kiadott, és 1860. május 1-jével hatályba léptetett Iparrendtartás volt.⁹⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a császár 1860. március 10-én kiterjesztette az Iparrendtartás hatályát a katonai határőrvidékre is, ahol ez az ottani közjogi és közigazgatási adottságokból folyó módosított szöveggel ugyancsak 1860. május 1-jén hatályba lépett.¹⁰⁰

Az *Iparrendtartás* iparosszervként a *Genossenschaft*-okat, a *társulatokat* hívta életre (106. §). Az

Iparrendtartás a hatályba lépésekor fennálló iparos szervezeti típusokat, így a *céheket megszüntette, de lehetővé tette, hogy a társulatok a céh megnevezést használják* (129. § 3. bek.). Ez azonban nem változtatott azon, hogy az ilyen szervezet nem más, mint az *Iparrendtartás* szerinti társulat volt, amely a korábbi szervtől, a céhtől eltérő jogállással rendelkezett.¹⁰¹ Az *Iparrendtartás* szabályai a földműves-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 4567/1867—FIKM sz. rendelete¹⁰² szerint a kiegyezés után is mint ténylegesen fennálló szabályok voltak alkalmazandók.

Az *Iparrendtartás* hatálya Magyarországon az 1872. március 16-án hatályba lépett 1872:VIII. tc.-be foglalt első magyar ipartörvény hatályba lépésével megszűnt. E törvény 83. §-a szerint az 1872. március 16-tól számított 3 hónap alatt, tehát 1872. június 16-ig valamennyi fennálló *céhnek* meg kellett szűnnie. Minthogy az 1860. május 1-jéig jogszerűen fennállott céheket az *Iparrendtartás* megszüntette, és helyettük a társulatokat hívta életre, mégpedig azzal, hogy a társulatok a céh megnevezést használhatják, az 1872:VIII. tc. 83. §-ával megszüntetett céhek elsősorban az *Iparrendtartás* alapján létrejött, de nevükben a céh megnevezést használó társulatok, másodsorban a társulattá át nem alakult, a hatályos szabályozással, az *Iparrendtartással* ellentétesen, illegálisan létezett céhek voltak.¹⁰³

Mint az ország más helyein volt céheknek, így a kanizsai céheknek is az *Ideiglenes Iparrendtartás* hatályba lépése utáni viszonyait, életét már az *Ideiglenes Iparrendtartás* rendelkezései szem előtt tartásával, majd a helyükbe lépett és céh elnevezésű társulatok és esetlegesen jogellenesen megmaradt céhek helyzetét, életét az *Iparrendtartás* rendelkezései alapján, és végül a céh megnevezést használó társulatok megszűnésének következményeit az 1872:VIII. tc. rendelkezései figyelembe vételével kell majd vizsgálni.

MELLÉKLETEK

1. sz. táblázat

A kézművesek száma 1750, 1770, 1828. években¹⁰⁴

A mesterség neve		A kézművesek száma				
		Mesterek száma			1828. évben	
latinul	magyarul	1750. évben	1770. évben	1828. évben	Legényt tartó mesterek száma	Legények száma
Ahenarius	Üstműves	—	—	1	1	1
Arcularius	Asztalos	2	5	5	1	1*
Aurifaber	Aranyműves	—	1	1	—	—
Caminarius spacicaminarius	Kéményseprő	—	1	—	—	—
Cerdo	Tímár	1	1	3	1	1
Ceroplasta	Mézeskalácsos	—	—	2	2	2
Chirotecarius	Kesztyűkészítő	—	1	—	—	—
Chirurgus	Sebész, seborvos	—	4	—	—	—
Colorator, tinctor	Kelmefestő	—	1	2	1	1
Compactor	Könyvkötő	—	—	1	—	—
Cothurnarius	Csizmadia	14	19	28	6	6+2 inas
Cribrarius	Szitás	—	1—	1	—	—
Cuprarius	Rézműves	—	—	1	1	1
Ephipiarus	Nyeregyártó	—	1	—	—	—
Faber ferrarius	Kovács	3	4	7	3	3+1 inas
Faber lignarius asciarius	Ács	—	14	7+2**	1	3
Faber serarius	Lakatos	1	4	3	3	2
Figulus	Fazekas	9	4	12	1	1
Funifex, restiarius	Kötélverő	1	1	2	1	1+1 inas
Gausapearius	Szűrszabó	—	—	4	1	1
Horopaeus	Órás	—	—	2	—	—
Hortulanus	Kertész	—	—	1	1	—
Lagenarius	Palackkészítő	7	9	—	—	—
Lignolagenarius	Csutorás, kulacsos	—	—	1	1	—
Laminarius	Bádogos, kolompár	—	1	2	—	—
Lanio	Mészáros	2	—	1	—	—
Ligularius	Szalagszövő	—	—	2	—	—
Lorarius	Szűjgyártó	1	4	3	2	2*
Murarius	Kőműves	2	6	2+5**	2	4
Nodularius	Gombkötő	2	7	3	—	—

A mesterség neve		A kézművesek száma				
		Mesterek száma			1828. évben	
latinul	magyarul	1750. évben	1770. évben	1828. évben	Legényt tartó mesterek száma	Legények száma
Pannifex	Posztókészítő	—	—	1	—	—
Pectenifex	Fésűkészítő	—	2	4	1	1
Pharmacopola	Patikus	—	—	1	—	—
Pellio	Szűcs	7	11	16	5	5
Petasarius, pileator	Süveges (magyar kalapos) kalapos (német kalapos)	—	3	2	—	—
Pistor	Pék	—	2	4	3	3
Rotarius	Bognár, kerékgyártó	3	3	—	—	—
Sartor, braccarius	Szabó, vékony szabó	8	31	21	9	9
Sclopexar	Puskaműves	—	—	1	—	—
Sculptor	Szobrász	—	1	—	—	—
Smigmator	Szappanfőző	—	1	2	1	1
Sutor	Varga	11	12	11	4	4
Tabaccarius	Dohánykészítő	—	1	—	—	—
Tegularius, imbrifex	Cserepező	—	1	1	—	—
Textor	Takács	7	11	15	1	2
Tonsor	Borbély	1	—	1	1	1
Torneator	Esztergályos	1	1	2	—	—
Vietor	Kádár, pintér	1	5	6	3	3
Vitriarius	Üveges	—	—	2	—	—
Olvashatatlan		1	—	—	—	—
		85	175	194	54	59+2 vándor
Ezen felül:						
Extraserialista	Kézműves	—	5	—	—	—
	Zsidó kézműves	—	13	—	—	—
	Kiskanizsán összeírt	—	8	10	—	—
	Kiskanizsán extraserialista	—	4	—	—	—
Összesen		85	205	204	54	61

* A kimutatott asztaloslegényen kívül és a kimutatott 2 szíjgyártólegényen kívül volt még 1 asztaloslegény és 1 szíjgyártólegény, aki az összeíráskor vándorúton volt.

** A kimutatott 7 ácsmester, illetve 2 kőművesmester száma mellett feltüntetett 2, illetve 5 fő nem mesterjoggal rendelkező személy, hanem önálló vállalkozóként dolgozó, tehát nem alkalmazásban álló legény.

2. sz. táblázat

*Az 1698—1842. években létrejött kanizsai céhek megalakulásának éve*¹⁰⁵

A cég neve	A megalakulás éve
Szabó cég	1698
Csizsár, szűcs, lakatos, szíjgyártó, nyerges, lándzsakészítő, fjas, kovács cég	1698
Csizmadia cég	1699
Kovács, késkészítő cég	1700
Varga cég	1700
Bognár (kerékgyártó) cég	1701
Ács, kőműves, kőfaragó cég	1701
Fazekas cég	1713
Mészáros cég	1714
Takács cég	1723
Asztalos, lakatos, szíjgyártó, szűcs cég	1773
Kalapos cég	1830
Pék cég	1830
Ács és kőműves cég	1842

JEGYZETEK

- ¹ Gergelyffy, 5—6.
- ² Benkő, 226—227.
- ³ Tóth I. Gy. 1990, 221—230.
- ⁴ Tjkv. 1. 1—44.
- ⁵ Conscr. univ. 1711.
- ⁶ Degré 1972, 52—69.
- ⁷ Port. regn. conscr. 1720. Az összeíráshoz az összeírók által fűzött megjegyzések bővebben tájékoztatnak a város gazdaságáról, valamint arról, hogy évente 4 vásárt tartanak, amiből a városnak 32 forint jövedelme származik. Folytatólag leírják, hogy a kézműveseknek munkájuk béréen kívül semmi jövedelmük nincs, áruikat egymás közt adják el, és az ebből származó jövedelmük az élelmiszerre és ruházatkódásra kell.
- Az összeíróknak az évente 4 alkalommal tartott vásárra utalása az I. Lipót királytól kapott vásártartási jogon alapszik. E jogot adó, 1697. november 5-én Bécsben kelt kiváltságlevelé szerint a 4 vásár közül az első Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén (február 2.), a második Exaudi vasárnap (húsvét utáni harmadik vasárnap: május 3. és június 6 között), a harmadik Szűz Mária mennybemenetele (*ascensio Beatae Mariae Virginis*, 1950. november 1 óta Szűz Mária mennybevétele, *assumptio B.M.V.*; *augusztus 15.*), a negyedik pedig Szűz Mária fogantatásának ünnepén (december 8.) volt tartható. III. Károly ezt a vásári kiváltságlevelet Bécsben 1722. augusztus 15-én kelt privilegialis levelével megerősítette, majd 1741. július 18-án Pozsonyban kelt kiváltságlevelével Mária Terézia erősítette meg. (A kiváltságlevelé eredetije: Tört. dok. tár, 71. 56. 1. Másolata: MOL Helytartótanács lt. C 35. 106. cs. Lad. A. Fasc. 33. No. 36.; MOL Batthyány-lt. P 1313. 206. cs. II. No. 6. Reprodukciója: Rózsa 1999, 79).
- ⁸ *Csutora* szavunk DK-európai vándorszó, amely fából készült kulacsot jelent a szerb-horvát, bolgár, román, albán, oszmán-török nyelven is. A *csutorás* készíti e lapos, korong alakú rövid nyakú fakulacsokat. (Juhász, 462—463.)
- ⁹ Bronyevszkij, 27.
- ¹⁰ Barbarits, 299—309.
- ¹¹ Kunics 1992, 205—222.
- ¹² Conscr. univ. 1770. Ö 46/84.
- ¹³ Conscr. Oppidi Canisa pro 1771/72.
- ¹⁴ Caus. sedr. rev. F 32. No. 288/C.
- ¹⁵ Barbarits, 110.
- ¹⁶ Degré 1972, Kerecsényi 1978/b 217—223, Lendvai 1975, Makoviczky, 31—33.
- ¹⁷ Bácskai—Nagy, 144.
- ¹⁸ Regn. conscr. 1828.
- ¹⁹ Nomina Appellativa Magistrorum Opificum. In: Kassics, 324—330.
- ²⁰ Bácskai—Nagy, 151—152. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy miután az összeírás a céhes hovatarozást nem firtatta, s nem is határozta meg pontosan a kézműves mesterjogúságát, az összeírásban szerepelnek nem alkalmazásban álló legények is, elsősorban az építőipari szakmákban. Bácskai Vera példái céhszabályzatok által nem vagy kevésbé korlátozott településekre (pl. Baja, Eperjes, Kőszeg stb.) vonatkoztak. Valószínűsíthető, hogy a kanizsai összeírásba is ilyen okból kerültek ács- és kőműveslegények, mert 1701-ben alakult céhük 1828-ban valószínűleg már nem működött, új céhük 1842-ben alakult.
- ²¹ Simonffy 1974, 6—104, 66.
- ²² Rov. össz. 1841/42.
- ²³ Benda—Király, 31—45, Mérey, T.—Kaposi 2001, 13—203.
- ²⁴ Mérei 1983, (1. kiad. 1980.) 372—382.
- ²⁵ Polg. lajstr.
- ²⁶ Degré 1972
- ²⁷ Kerecsényi 1978/a 118—121.
- ²⁸ Turbuly, 101—111.
- ²⁹ Tjkv. 1. 51—261.
- ³⁰ Spiesz 1979, 236—243.
- ³¹ Rózsa 1992, 223—267.
- ³² Eperjessy 1967
- ³³ A Helytartótanács 7262/1813. sz. rendelkezése. A rendelkezést és annak „A Magyar Országai Mester Egyesületeket vagy is Czéheket illető Közönséges Czikkelyek” című mellékletét közli Kassics, 65—129.
- ³⁴ Rózsáné 1992, 95—102.
- ³⁵ Céhkataszter. II. k. 175—177.
- ³⁶ MOL C 25 — Zala megye — N. 1/20. A csáktornyai szabócéh I. Lipót által 1676. június 17-én megerősített kiváltságlevelét közli a MOL-ban őrzött Kancelláriai Levéltár Királyi Könyvek sorozata (A 57) 16. kötete 87—89. alapján Tuza—Vissy, 144—147.
- ³⁷ MOL C 25 — Zala m. — N. 1/20.
- ³⁸ Uo. N. 1/14.
- ³⁹ Uo. N/15
- ⁴⁰ Lásd 34. sz. jegyzetet.
- ⁴¹ MOL C 25 — Zala m. — N. 1/15.
- ⁴² Uo. N. 1/19.
- ⁴³ Az 1701. március 14-én kelt ratificatio a vargacéhet „*Papotschenmacher und Lederer Handwerk*”-nek nevezi.
- ⁴⁴ MOL C 25 — Zala m. N. 1/17.
- ⁴⁵ Uo. N. 1/18.
- ⁴⁶ *Sedria* a vármegyei törvényszéket jelölő *sedes iudicaria* szavak összevonása In: Takács, 220, Bán, II. 151, 239. Ezek szerint a nagykanizsai ácsok,

kőművesek és kőfaragók szabályait a vármegyei törvényszék hirdette ki és fogadta el, mégpedig a Zala és Somogy vármegyei törvényszék (*Sedria Comitatus Szaladiensis et Simeghiensis*), mert 1701-ben a két vármegye az 1596. évi VII. decretum 41. cikkelye, majd az 1608. évi k. u. I. decretum 22. cikkelye folytán még össze volt vonva. E törvényeket csak az 1715. évi I. decretum 86. cikkelye helyezte hatályon kívül, a két vármegye csak ekkor vált külön.

⁴⁷ MOL C 25 — Zala m. — N. 1/11.

⁴⁸ *Spiesz 1978*, 117—118.

⁴⁹ MOL C 25 — Zala m. — N. 1/8.

⁵⁰ Uo. N. 1/12.

⁵¹ Uo. N. 1/13.

⁵² A záradékot aláíró *Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch der zu Visitier — und Einrichtung deren neuen Aquisten in Hungarn, Kroatien und Slovenien abgeordnete Commission, a Ferdinand Carl Caraffa Stigliano által vezetett bizottságnak, az ún. I. Caraffa-bizottságnak volt tagja. Tört. dok. tár, 72. 157. 1. Acta Neoquistica 35. és 36., Nagy—Kiss, F. 449.*

⁵³ Tört. dok. tár 72. 31. 1.

⁵⁴ Uo. 72. 28. 1. Szűcsceh inasfelszabadító jegyzőkönyve 1790—1838.

⁵⁵ ZML IX. 32. Ezt a céhlevelet a ZML-ben „Kánizsai kötelgyártó, kovács, lakatos, szűgyártó, bogár, üveges egyesült céh céhlevele 1815” megjelöléssel tartják nyilván, s e megjelölés miatt került nagykanizsai céhként a Céhkataszterbe (II. k. 176.).

⁵⁶ MOL E 166. I. Ferenc — N. 952.

⁵⁷ MOL A 39. 1830. N. 1044.

⁵⁸ Tört. dok. tár 72. 22. 1.

⁵⁹ MOL E 166. — I. Ferenc — N. 974.

⁶⁰ MOL A 39. — 1831. — N. 425.

⁶¹ MOL E 166. — V. Ferdinánd — N. 217.

⁶² MOL A 39. — 1842. — N. 16734.

⁶³ Céhkataszter II. k. 175—177.

⁶⁴ *Barbarits 301, Makoviczky*

⁶⁵ *Nagybákay, 63.*

⁶⁶ *Lendvai 1979*

⁶⁷ L. 66. sz. jegyzetet.

⁶⁸ L. 54. sz. jegyzetet.

⁶⁹ *Rózsáné 1997, 95—100.*

⁷⁰ Tört. dok. tár 72. 25. 1.

⁷¹ *Die Herberge* német szó, jelentése fogadó, melyben éjszakára meg lehet szállni. Ennek megfelelően olyan szállás megjelölésére szolgáló szó is, ahol a legényeknek össze kell jönni.

⁷² *Nagybákay, 31—36.*

⁷³ Tört. dok. tár 72. 26. 1. Kovács és bogárnécsh legényrendtartása 1834.

⁷⁴ Uo. 72. 24. 1. Kovács és kerékgyártó céh rendszabályai 1830.

⁷⁵ *Domonkos 1979, 11—72.*

⁷⁶ *Rózsa 1992, 223—267.*

⁷⁷ „...a mesteri ebédek azonban vagy uzsonák, sem természetben, sem pedig hasonló értékben meg nem engedtetnek...”. L. 33. sz. jegyzetben említett helytartótanácsi rendelkezés melléklete XXVI. cikkelyét.

⁷⁸ *Kerecsényi 1978/a 128—129.*

⁷⁹ Tört. dok. tár 72. 189. 1. Feuer Ordnungs ... 1755.

⁸⁰ *Lendvai 1984, 157—168.*

⁸¹ Tört. dok. tár 72. 190. 1. Feuer Ordnungs ... 1837.

⁸² Ilyen rendelkezés, hogy molnármester ne járjon üres kézzel, „...sindező szekerce vagy mérő coll fa légyen kezében...”, hogy meztelen lábbal utcára vagy kocsmába nem mehet a tapolcai csapó. L. *Lendvai 1979, 112.*

⁸³ TGyM Történeti tárgyi gyűjtemény. H. 58. 30. 1.

⁸⁴ Uo. H. 62. 74. 12-1-2.

⁸⁵ A céhek tisztségviselői: a *céhmester* a céh választott vezetője. Megválasztása után esküt tett, kötelezte magát a céh ügyeinek gondos vitelére. Irányította a céh életét, kötelessége volt negyedévenként céhgyűlést összehívni. Őrizte a céh ládáját, pecsétjét, behívó tábláját. A mesterek vitás ügyeinek elsőfokú bírója, aki kiszabta az apróbb büntetéseket; tisztségének lejártakor köteles volt a céh vagyonáról elszámolni. Az *atyamester* a céh által delegált mester, a legények vezetője és patrónusa. A legények külön ládáját és korszóját őrizte, gyűléseken elnökölt. A *bejáró mesterek* az atyamester segítői, akik az atyamesterrel ellenőrzik a legénytársaság működését. A *dékán* a legényközösség vagy legénytársaság tagjai közül választott legény, aki a társaság vezetője. A *látómester* a céh által a remekmunka elkészítésének idején a munka ellenőrzésére kirendelt mester.

⁸⁶ Tört. dok. tár 72. 21. 2. Céhprotocollum és számadáskönyv 1759. március 9-től 1850. január 6-ig; Tört. dok. tár 72. 21. 4. Nagykanizsai takácsok céhprotocolluma 1827. március 21-től 1880. január 25-ig.

⁸⁷ Tört. dok. tár 72. 22. 2. 0. 74. Kalaposcéh jegyzőkönyve.

⁸⁸ *Gönczné, 11—12.*

⁸⁹ *Barbarits, 302.*

⁹⁰ *Barbarits, 57—58.*

⁹¹ *Barbarits, 302.*

⁹² Az említett vitás ügyek forrásai: ZML Zala várm. Nemesi közgy. ir. és jkv.; *Rosenberg Farkas* mészáros ügye: 1822. március 4. 65. sz. 1824. december 13. 2433. sz. 2434. 2435. sz.

Hirschler Lövi ügye: 1823. június 9. 599. sz. 1824. június 8. 1080. sz. 1825. december 19. 3491. sz. 1836. június 20. 1481. sz.

A zsidó szűcsök ügyei: 1823. augusztus 25. 1071. sz. 1824. augusztus 9. 1540. sz. 1824. június 8. 1082. sz.

Neustudl szíjgyártó ügye: 1815. július 4. 2005. sz.

Prager Boldizsár ügye: 1824. augusztus 9. 1574. sz.

A zsidó pékek ügyei: 1844. augusztus 12. 7920. sz. 1845. március 3. 432. sz.

⁹³ Dóka, 84—89.

⁹⁴ Mérey, T.—Kaposi, 47.

⁹⁵ Hermann—Molnár, II. k. 26—27.

⁹⁶ Uo. 61, 52, 141—142.

⁹⁷ Eperjessy 1967, 195—197.

⁹⁸ LANDGESETZ UND REGIERUNGSBLATT FÜR DAS KRONLAND UNGARN — MAGYARORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS TÖRVÉNY- ÉS KORMÁNYLAP. Jahrgang II. VI. Stück. Herausgegeben in deutscher Sprache 22. Februar, Zweisprachig 13. März 1851.

⁹⁹ REICHS-GESETZ -BLATT FÜR DAS KAISERTHUM ÖSTERREICH. Jahrgang 1859. LXV. Stück. Ausgegeben und versendet am 27. Dec. 1859. Nr. 227. Magyar nyelvű hiteles fordítása: A MAGYAR ORSZÁGOT ILLETŐ ORSZÁGOS KORMÁNYLAP.

1859. évf. Első rész. XLVI. darab 1859. december 31-én kiadott és elküldött számában 237. sorsz. alatt Iparrendtartás megnevezéssel.

¹⁰⁰ Circular-Verordnung des Armeo-Ober-Commando von 14. März. 1860. über die Anwendung die allgemeinen Gewerbeordnung im Militär-Grenzegebiete. REICHS-GESETZ-BLATT FÜR DAS KAISERTHUM OESTERREICH. 1860. XIX. Stück, 149—180.

¹⁰¹ Az Iparrendtartásnak a társulatokra vonatkozó szabályait részletesen ismerteti Rózsa 1979, 135—174.

¹⁰² Mo. rend. tára, 251.

¹⁰³ Rózsa 1981, 122—159.

¹⁰⁴ Az 1. sz. táblázat adatainak forrásai: Conscr. univ. 1750. fasc. 5. p. 52—69. Conscr. univ. in Anno 1770. Ö. 46/84. Regn. conscr. 1828. Kanizsa.

¹⁰⁵ A 2. sz. táblázatban szereplő évek az egyes céheknek a tanulmányban közölt alakulása ismerttésekor hivatkozott források szerinti évek.

Anna Lendvai:

Die Geschichte des Handwerks und der Zünfte

Der Einleitungsteil, der mit einem Motto beginnt, nennt als Ziel der Studie, die zur Verfügung stehenden Quellen vorzustellen, und bedankt sich bei all denen, die die Verfasserin bei ihrer Arbeit unterstützt haben.

Im 1. Kapitel wird die Situation des Handwerks in der Stadt in der Zeit nach der Befreiung von der Türkenherrschaft 1690 bis zum Befreiungskrieg von 1848 dargestellt. Vor der Analyse der Quellen untersucht und erklärt die Verfasserin die Begriffe „Handwerker“ und „Handwerk“, „Zunft“ und „Zunft-handwerk“. In Kanizsa befand sich in den untersuchten anderthalb Jahrhunderten weder eine Manufaktur, noch eine Fabrik.

Durch eine Hauskonskription von 1690, also unmittelbar nach der Befreiung von den Türken, konnte festgestellt werden, dass in Kanizsa auch zur Zeit der Türken Handwerker lebten. Das wird auch durch die Untersuchung einiger Eintragungen aus dem ersten Ratsprotokoll von 1690 bestätigt, in denen es um Angelegenheiten von Handwerkern ging.

Die Verfasserin analysiert die Situation des Handwerks in Kanizsa im 18. Jahrhundert — entsprechend dem formulierten Ziel in einem Abstand von 20 bis 50 Jahren — auf Grund der vorhandenen Steuerkonskriptionen. Sie stellt dar, dass mit der Zahl der Einwohner von Kanizsa auch die Zahl der Handwerker stieg: 1711 waren es 20, 1750 schon 85, und 1770 lebten mit den Handwerkern von Kiskanizsa zusammen bereits 205 Handwerker in der Stadt. Die Zahl der Handwerksberufe lag 1750 bei 20 und 1770 bei 35. Das alles wird in der TABELLE 1. dargestellt. Die Handwerker beschäftigten sich nebenbei auch mit Ackerbau und Viehzucht, profitieren aber auch in hohem Maße von der Ausübung ihres Berufes, zumindest zeigen die Konskriptionen. Von der Anzahl der Handwerker und der Zahl der verschiedenen Handwerksberufe ausgehend kann man feststellen, dass bis zum Ende des 18. Jahrhunderts die Textil- und Bekleidungsberufe in der Mehrheit waren, und das ist auch charakteristisch für die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Die Studie weist darauf hin, dass sich Kanizsa in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zu einem Marktzentrum, einer bekannten Handelsstadt entwickelt hatte und wirft daher die Frage auf, welche Rolle das Handwerk bei dieser Entwicklung spielte. Quelle für diese Untersuchung ist eine Landeskonskription aus dem Jahre 1828, die trotz ihrer Ungenauigkeit viele Möglichkeiten eröffnet, Schlussfolgerungen zu ziehen. Betrachtet man die Zahl der Handwerker, so gibt es keinen Fortschritt im Ver-

gleich zum Ende des 18. Jahrhunderts, die Zahl der Berufe allerdings ist auf 41 gestiegen, dazu gehört aber auch die Tatsache, dass 13 Handwerksberufe nur durch jeweils einen Handwerker vertreten waren. Nach der Konskription von 1828 beschäftigten nur 54 Meister Gesellen, insgesamt gab es 61 Gesellen, nur 13 Handwerker arbeiteten das ganze Jahr hindurch, die anderen waren nur ein halbes oder ein Vierteljahr tätig; selbst in dem am meisten beschäftigten Bereich des Textilhandwerks konnte nur ein Schneider gefunden werden, der das ganze Jahr über arbeitete — so wie das auch in der Tabelle dargestellt wird.

Als Abschluss des ersten Kapitels, das das Handwerk von Kanizsa vorstellt, stellt die Studie — im Vergleich mit den Daten anderer Marktflecken und landesweiter Angaben — fest, dass Kanizsa in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts als relativ industrialisierter Marktflecken galt.

Anschließend weist die Studie erneut auf das Anfangsmotto hin und versucht mit Hilfe von zwei Quellen eine Antwort auf die Frage zu finden, welche Rolle die Handwerker im Leben der Stadt spielten. Eine dieser Quellen ist das „Bürgerregister“, das zwischen 1745 und 1825 geführt wurde, und dem man zumindest die Bürger der Stadt betreffend den Beruf, den Geburtsort und das Jahr ihrer Ernennung zum Bürger entnehmen kann. Da im Jahre 1764 schon 607 der Bürger Handwerker waren, kann man die Schlussfolgerung daraus ziehen, dass die Vorteile eines Rechtsstatus als Bürger (vollberechtigte Mitgliedschaft in der Zunft, durch die Wahlberechtigung Mitspracherecht bei den allgemeinen Angelegenheiten der Stadt) ganz besonders die Handwerker betrafen, die aus diesem Grund eine außerordentlich wichtige Rolle in der Stadt spielten. Der Aufführung der Geburtsorte kann man entnehmen, dass etwa 1/3 der Handwerker aus Kanizsa stammte, 1/3 kamen aus dem Ausland (Deutsche, Österreicher, Tschechen, Kroaten) und 1/3 waren Handwerker, die aus anderen Teilen Ungarns stammten und sich hier angesiedelt hatten.

Darüber hinaus analysiert die Studie die zahlreichen Eintragungen in den Protokollen der Ratsitzungen, die die Handwerker betreffen und stellt dabei fest, dass der Rat in Streitfällen, die die Handwerker und die Zünfte betrafen, sowie bei der Festlegung der Produkt- (Lebensmittel-)preise und der Marktordnung Entscheidungen traf.

Das 2. Kapitel der Studie beschäftigt sich mit den Zünften Kanizsas und mit den Handwerksorganisationen.

Zunächst fasst die Studie die allgemeinen Besonderheiten der Zunftorganisation und der Zunftgeschichte zusammen, die notwendig sind, um die Kaniszaer Zünfte kennen zu lernen und analysiert diese. Das sind folgende:

- Die Blüte der Zünfte in der Zunftgeschichte, in den anderthalb Jahrhunderten zwischen 1690 und 1848, und später der beginnende Niedergang;
- Die Rolle der Handwerkspolitik des Wiener Hofes zwischen 1690 und 1848;
- Bestandsaufnahme der schriftlichen und sonstigen Quellen der Zunftgeschichte;
- Die „gemischten Zünfte“, in denen mehrere Berufe zusammengefasst waren;
- Die Übernahme von Zunftordnungen;
- Das Übergewicht der Zünfte des Bekleidungshandwerks.

Nach der Darstellung dieser Besonderheiten stellt die Studie die in Kanizsa entstandenen Zünfte in chronologischer Reihenfolge vor. An erster Stelle stehen die Zünfte, deren Privilegienbriefe im Ungarischen Landesarchiv, dem Archiv des Komitats Zala oder dem Thúry György Museum vorhanden sind. Nach der Bestandsaufnahme analysiert die Verfasserin die Anfangs- und Abschlusspassagen der Privilegien, da mit deren Hilfe festgestellt werden kann, wer der Stifter des Privilegiums war und untersucht, auf welchem Weg die Vorschriften und Ordnungen, die das Leben der Zünfte regelten, nach Kanizsa gelangt waren bzw. wer diese Privilegien bestätigte und sie damit „offiziell“ für die Gründung der Zünfte machte.

Zu den ersten Zunftgründungen kam es gegen Ende des 17. Jahrhunderts, in den letzten Jahren des Jahrzehnts nach der Vertreibung der Türken. 1698 entstand die Schneiderzunft, und damals wurde auch die gemischten Zunft der Waffenschmiede, Kürschner, Schlosser, Sattler, Riemen-sattler, Bogenmeister, Lanzenschmiede und Schmiede gegründet. 1699 folgten die Stiefelmacher, 1700 die Zünfte der Schmiede und Messerschmiede und später die der Schumacher. Im ersten Drittel des 18. Jahrhunderts wurden weitere Zünfte gegründet: 1701 die der Stellmacher und die gemeinsame Zunft der Zimmerleute, Maurer und Steinmetze. 1713 folgten die Kesselmacher, 1714 die Fleischer und 1723 erhielt die Zunft der Weber ihr Privilegium. Genau fünfzig Jahre später, 1773, erhielten die Tischler, Schlosser, Sattler und Kürschnerzünfte ihre Privilegien, Nach vielen Jahren, 1830, bekam die Zunft der Hutmacher und die der Bäcker, 1842 die Zimmermanns- und Maurerzunft Privilegien vom König — und damit war die Bildung der Zünfte in Kanizsa abgeschlossen. Im Interesse einer besseren Übersicht

sind die Jahreszahlen der Zunftgründungen in TABELLE 2. enthalten.

Die Studie weist dann auf die Zünfte hin, die entweder im Zunftkataster oder in der früheren Literatur zur Lokalgeschichte erwähnt wurden und betont dabei, dass die Existenz der Zünfte nach dem gegenwärtigen Stand der Forschung durch Daten weder belegt noch widerlegt werden könne.

Für die Fachliteratur, die sich mit der Geschichte der Zünfte beschäftigt, war es schon immer ein dankbares Thema, das „Leben“ der Zünfte darzustellen. Erste und wichtigste Quelle dafür ist die Zunftordnung, die die Arbeit der Zunft in einzelnen Punkten in ihrem vollen Umfang darlegt. Für die Analyse kommen jedoch nur die frühen Zunftordnungen vom Ende des 17. und Beginn des 18. Jahrhunderts in Betracht, da die Zünfte von der Mitte des 18. Jahrhunderts an durch das Eingreifen des Herrschers eher landesweit einheitlich formulierte Ordnungen erhielten, das heißt, dass die Besonderheiten und Bräuche der einzelnen lokalen Zünfte nicht mehr festgestellt werden können.

Unter Beachtung aller dieser Tatsachen stellt die Studie mit Hilfe der Regelwerke die Arbeit und Bräuche der Kaniszaer Zünfte am Ende des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts vor, geht aber auch auf die Dokumente der Kaniszaer Zünfte (Protokolle, Register, Lehrlingsbriefe, Wanderbücher usw.) ein und zeichnet damit ein Bild des Zunftlebens. Eine besondere Erwähnung verdient die Rolle der Zünfte beim Brandschutz der Stadt. In der sog. „Feuer-Ordnung“ Kanizsas von 1755 und 1837 wurden die Aufgaben der einzelnen Zünfte beim Ausbruch eines Feuers genau festgelegt.

Studie geht auch auf die erhaltenen Objekte der Zünfte ein, die heute wichtige Museumsobjekte sind. Einige dieser Gegenstände werden auch mit Fotografien vorgestellt.

Das letzte Kapitel der Studie geht auf die Krise der Zünfte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein, auf deren Unterlagen, Indexe und typische Ereignisse. Unter den für das ganze Land charakteristischen Anzeichen für die Krise und den Niedergang der Zünfte werden die hervorgehoben, die auch bei den Zünften in Kanizsa zu finden waren. Dazu gehört der Anstieg der Zunfttaxen, das Verhältnis zwischen Meister und Gesellen, die Entstehung der Widersprüche zwischen den Kaniszaer Meistern und denen aus der Umgebung, das Auftreten gegenüber Pfuschern und den oft für Pfuscher gehaltenen jüdischen Handwerkern, und den Umgang der Behörden damit. Die Quellen für die aufgezählten Fälle sind Dokumente der Zünfte, sowie Protokolle der Stadt- und Komitatsversammlungen.

Es gibt genaue Angaben über die Rolle der Kanizsaer Handwerker in den Jahren 1848—49, was allerdings nicht bedeutet, dass sie keine Rolle übernahmen, wenn es notwendig war. Dazu gehören die Fälle der Kanizsaer Zimmerleute und der Fleischer von Gelentsér.

Parallel zur Krise der Zünfte wurde im ganzen Land das Ziel gesetzt, die wirtschaftliche Rolle und Position der Zünfte zu klären und zu lösen. Die Studie weist darauf hin, welchen Standpunkt in diesem Zusammenhang der Statthalterrat, das Komitat und die Stadt eingenommen hatten.

Als Ergebnis der Revolution wurde am 9. Juni 1848 die Verordnung des Ministeriums für Boden, Industrie und Handel erlassen, dass die Zünfte zwar nicht abschaffte, aber den Weg für die weniger qualifizierte Handwerker freimachte; die vollkommen anderen Verhältnisse werden dann von der am 1. April 1851 in Kraft getretenen, in der Fachliteratur als Provisorische Industrieordnung bezeichneten Verordnung geregelt.

Bildunterschriften:

1. Bild: Urkunde der Ernennung des ungarischen Kürschners Ádám Lancsák aus Légrad zum Bürger von Kanizsa aus dem Jahre 1746 (Thúry György Museum, 72.432.1.)

2. Bild: Der Zunftkrug der Kanizsaer Leinenweber aus dem Jahre 1800 (Thúry György Museum, H. 58.32.1.)

3. Bild: Erste Seite der nicht beglaubigten Kopie der von Maria Theresia an die Kanizsaer Tischler-, Schlosser-, Sattler- und Kürschnerzünfte 1773 überreichten Zunftbriefe. (Thúry György Museum, 72.23.1.)

4. Bild: Petschaft der Kanizsaer Kürschnerzunft aus dem Jahre 1836. (Thúry György Museum, H. 58.27.1.)

5. Bild: Petschaft der 1830 gegründeten Hutmacherzunft von Kanizsa (Thúry György Museum, H. 58.26.1.)

6. Bild: Die von der Schmiede- und Stellmacherzunft in das Protokoll der Lehrlingsfreigabe von 1834—1872 eingetragene Gesellenordnung (Thúry György Museum, 72.26.1.)

7. Bild: Konstruktionszeichnung des Maurers Joseph Frohner aus dem Jahr 1833m (Thúry György Museum, 72.65.1.)

8. Bild: Die Zunftlade der Kanizsaer Schmiede vom Ende des 18. Jahrhunderts (Thúry György Museum, H. 58.30.1.)

9. Bild: Das 1722 eröffnete Protokollbuch der Kanizsaer Weberzunft (Thúry György Museum, 72.21.7.)

10. Bild: Blatt aus dem Musterbuch der Kanizsaer Weberzunft aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Thúry György Museum, 72.21.8.)

Die Fotografien wurden von Zoltán Hohl angefertigt.

Anna Lendvai
History of the Guilds and Crafts

Beginning with a motto, the introduction states the objective of the article, surveys the available sources, and acknowledges with gratitude all who provided assistance to the author.

Chapter 1 discusses the state of the crafts in Nagykanizsa from the liberation of the town from the Turks in 1690 to the 1848 rebellion. Before analyzing the sources, the author introduces and examines the concepts of „craftsman,” „craft,” „guild” and „gilded craft.” In Kanizsa in the hundred and fifty years in question there were no manufactories or factories.

From tax records taken in 1690 immediately after the liberation from the Turks it can be deduced that there were still craftsmen in Kanizsa during the Turkish occupation. To confirm this, an examination was made of the minutes of the town’s first council session in 1690, in a search for an entry dealing with the affairs of craftsmen.

The author examines the situation of the crafts in 18th-century Kanizsa in 20- to 50-year periods based on tax records. The number of craftsmen is shown to grow simultaneously to the growth of the town’s population: there were 20 craftsmen in 1711, 85 in 1750, and 205 in 1770, including Kiskanizsa, while the number of craft professions was 20 in 1750, and 35 in 1770. This is summarized in Table 1. Alongside their craft, craftsmen also dealt with cultivating their land and keeping animals. The practice of their crafts brought significant profits, as shown by the tax documents. An examination of the number of crafts and craftsmen reveals that clothing-related crafts were predominant throughout the 18th century, as was to continue to be the case in the early 19th century.

By the early 19th century Kanizsa had become a market center and well-known commercial town, thus raising the question of what role the crafts played in this growth. The source for this study is the 1828 tax records, which despite their inaccuracies allow a number of conclusions to be drawn. There was no increase in the number of craftsmen compared to the end of the 18th century, but the number of crafts had grown to 41, including 13 crafts which were practiced by only one person. According to the 1828 records only 54 craftsmen had apprentices, with 61 apprentices total, and a mere 13 craftsmen plied their craft throughout the year; the others worked a half-year or quarter, and even in the clothing craft where the most craftsmen worked only one tailor was recorded to work the full year around, as summarized in the table.

In closing its survey of the crafts in Kanizsa, Chapter 1 concludes from a comparison of the Kanizsa statistics with data for other market towns and the rest of the nation that Kanizsa in the early 19th century could be considered a relatively industrialized market town.

Next, the article studies two sources in search of an answer to the question of what role the crafts played in the life of the town. The first source is the „Civil Register” from 1745 to 1825, recording the craft of a person who became a citizen, his birthplace, and the year he became a citizen. Inasmuch as 607 of the 764 citizens were craftsmen, it may be concluded that the advantages of citizen status (full guild membership, the right to vote in matters concerning the town) affected craftsmen the most, for precisely which reason they had such an important role in the life of the town. The places of birth reveal that one-third of the craftsmen were from Kanizsa, another third were non-Hungarians (German, Austrian, Czech or Croatian), and a final third had settled here from elsewhere in Hungary.

Beside the above, the article examines the large number of entries in the town council minutes pertaining to craftsmen, concluding that the Council decided in disputed matters between craftsmen and affairs affecting the guilds, as well as setting the prices of goods (foodstuffs) and regulating the markets.

The large second chapter deals with the guilds of Kanizsa as organizations of craftsmen.

It begins by enumerating and analyzing the general features of guilds and guild history necessary for an understanding of the guilds of Kanizsa. These are:

- the thriving of the guilds in the 150 years between 1690-1848 in guild history, and the beginnings of their decline;
- the role of the Viennese court’s policy on craftsmen between 1690 and 1848;
- written and material sources of guild history;
- the „mixed guilds” for craftsmen of more than one profession;
- the borrowing of guild regulations;
- the preponderance of the clothing trades among the established guilds.

Next the chapter surveys the guilds in the chronological order of their establishment in Kanizsa, with emphasis on those whose surviving letter of privilege is preserved in the Hungarian National Archive, the Zala County Archive or the Thury

György Museum. In the course of the survey the author studies the introductory and closing passages of the letters of privilege to determine who it was that granted the privilege and to examine the path by which the provisions regulating the guilds came to Hungary, and who enforced the privileges and thereby made the establishment of the guild „official.”

The first guild was founded at the end of the 17th century, in the last years of the decade following the liberation of the town from the Turks. The guild of tailors was founded in 1698, and in the same year, the mixed guild of cobblers, furriers, locksmiths, saddlers, spearmakers, fletchers and blacksmiths; in 1699, the bootmakers' guild; and in 1700 the guild of blacksmiths and cutlers, and the shoemakers' guild. More guilds were founded in the early 18th century: the wainwrights' guild and the mixed guild of carpenters, masons and stonecutters in 1701; the potters in 1713, butchers in 1714, and the weavers' guild in 1723. Then there was a fifty-year wait until 1773, when privilege was granted to the guild of joiners, locksmiths, saddlers and furriers. Another long pause was followed by the founding of the hatters' and bakers' guilds in 1830 and the guild of joiners and masons in 1842, the last guild to be established in Kanizsa. Table 2 in the appendix contains an overview of the guilds and their founding dates.

Next the article lists the guilds that are mentioned in either the guilds register or the early documents on local history, while also noting that such mentions, according to the current standpoint of research, neither confirm nor disprove that these guilds actually existed.

In guild history literature a popular topic has always been the „life” of the guilds, their method of operation. The primary source for this is the guild regulations, the points of which comprehensively survey the operation of the guild as an organization. For purposes of examination, however, only the early regulations of the late 17th and early 18th century are of use, inasmuch as from the middle of the 18th century imperial interference caused the guilds to have regulations whose language was increasingly uniform throughout the nation, thus precluding a study of local guild customs.

With due consideration to the above, the article surveys the operation and customs of the guilds based on the regulations of the late 17th and early 18th centuries, as well as other documents of the Kanizsa guilds (minutes, registers, letters of franchise, itinerant books) which reveal something about guild life. Special mention is warranted of the guilds' role in fire protection. The Fire Ordinances of 1755 and 1837 in Kanizsa specify what the duties of the various guilds are in the event of fire.

The article discusses the material mementos of the guilds, as prized museum objects. It also provides photographs of a few of these.

The last chapter discusses the crisis of the guilds in the early 19th century, its causes, indexes and typical cases. Of the signs of decline and crisis which were characteristic throughout the country it gives special emphasis to those which appeared in the guilds of Kanizsa. These include the increase of guild tariffs, the raising of masterpiece requirements, the definition of the relationship between master and apprentice, the conflict between masters in Kanizsa and in the countryside, and the measures and government actions against unlicensed craftsmen, especially Jewish craftsmen, who were considered unlicensed. The sources for the cases listed are guild documents and town and county assembly minutes.

Detailed information is available on the role of the Kanizsa craftsmen in the 1848—49 rebellion, which is not to suggest that they refused a task if they were needed. The carpenters of Kanizsa and Gelentsér the butcher were cases of this sort.

Parallel to the crisis of the guilds it became a national goal to clarify and resolve the economic role and position of the guilds. The article alludes to what the standpoints were of the Regent's Council, the counties and the towns in this regard.

As a result of the rebellion the Ministry of Lands, Industry and Trade passed a decree on June 9, 1848, which, although it did not abolish the guilds per se, gave free reign to unlicensed craftsmen; later, completely new conditions entered force on April 1, 1851, under the regulation known in historical literature as the Temporary Industrial Regulations.

Captions:

Illus. 1: Certificate of Kanizsa citizenship for Ádám Lancsák, Hungarian furrier of Légrad, 1746 (Thúry György Museum, 72.432.1.).

Illus. 2: Guild pitcher of the Kanizsa weavers, 1800 (Thúry György Museum, H. 58.32.1.).

Illus. 3: Unauthenticated copy of the first page of the guild charter awarded in 1773 by Maria Theresa to the Kanizsa guild of joiners, locksmiths, saddlers and furriers (Thúry György Museum, 72.23.1.).

Illus. 4: Seal of the Kanizsa furriers' guild, 1836 (Thúry György Museum, H. 58.27.1.).

Illus. 5: Seal of the Kanizsa hatters' guild, founded 1830 (Thúry György Museum, H. 58.26.1.).

Illus. 6: Apprentice regulations included in the 1834—1872 franchise register of the Kanizsa guild

of blacksmiths and wheelers (Thúry György Museum, 72.26.1.)

Illus. 7: 1833 floor-plan by Joseph Frohner, made as his mason's masterpiece (Thúry György Museum, 72.65.1.).

Illus. 8: Chest of the Kanizsa blacksmith's guild, late 18th century (Thúry György Museum, H. 58.30.1.).

Illus. 9: Book of protocol of the Kanizsa weavers' guild, established 1722 (Thúry György Museum, 72.21.7.).

Illus. 10: A page from the pattern book of the Kanizsa weavers, early 19th century (Thúry György Museum, 72.21.8.).

Photos by Zoltán Hohl.

Kaposi Zoltán

KANIZSA KERESKEDELMÉNEK TÖRTÉNETE
(1690–1849)

BEVEZETÉS

„Az az ország tehát, mely az újkori Európában fekszik s ipar és kereskedelem híjával van, szegény és gyenge; ellenben hacsak némileg is virágzik az ipar és kereskedelem hatása folytán, sokat nyom Európa politikai rendszerében”. Berzeviczy Gergelynek, az első magyar közgazdasági gondolkodónak az 1798-ban írt sorai¹ jól jellemzik a vizsgált korszaknak azt az alapvető problémáját, miszerint a Habsburg-birodalom rendszerébe ágyazódott magyar gazdaságnak óriási szüksége volt a külső piacok kihasználására, hiszen a külső kereslet kielégítésével igen tekintélyes jövedelem és egyéb, nálunk nem előállított ipari termékek kerülhettek Magyarországra; ugyanakkor a kivitel lehetőségét a hazai infrastrukturális és termelési elmaradottság, az alacsony produktivitás szűk korlátok között tartotta. A külkereskedelmi forgalom erősítése, a volumen állandó növelése nemcsak birodalmi, hanem magyar érdek is volt, s erre a lassan meginduló osztrák urbanizációs fejlődés, illetve a szinte állandónak tekinthető államilag generált hadikereslet biztosította a lehetőségét.

A külkereskedelem azonban csak a jéghegy csúcsa volt: a magyarországi gazdaság és társadalom modernizációja elsődlegesen a belső kereslet növekedésétől, a jövedelmek, az életszínvonal emelkedésétől, s nem utolsósorban a társadalmi közgondolkodás átalakulásától függött. Magyarország olyan tradicionális agrárország volt ebben a korszakban, ahol a népesség 85–90 %-a még mindig a mezőgazdaságból élt, alapvetően falusi lakos volt, s igen nagy volt a társadalmi szegénység. Az urbanizációs fejlődés nagyon lassan haladt előre, városaink nagy része inkább falusias jellegű település, semmint a nyugat-európai városokra jellemző ipari vagy kereskedelmi központ volt. Berzeviczy gondolatainál maradván igazat kell adni neki abban is, hogy „Amennyi-

re gazdagítja a nemzetet az ipar és kereskedelem, úgy viszont az ipar és kereskedelem sem virágozhatik ott, ahol a nép legalsóbb és legnagyobb részét, a nemzet alapját a nyomor sanyargatja. Ennek a legnépesebb osztálynak fogyasztása által ingereltetik a belföldi termékek előállítását”.

Dolgozatunkban Délnyugat-Magyarország egy meglehetősen sok specifikummal rendelkező mezővárosának, Kanizsának (Nagy- és Kiskanizsa) kereskedelem-történeti aspektusait vizsgáljuk. Kanizsa város európai mércével mérve alapvetően kisváros volt, viszont funkcionális működésével szervesen illeszkedett Nyugat-Magyarország és Kelet-Ausztria kisvárosi rendszerébe.² Akárcsak korábban a mezőgazdaság-történeti fejezetben, itt is el kell mondanunk, hogy Kanizsa város levéltára 1945-ben leégett, így egységes iratanyag nem maradt meg, ezért a fellelhető forrásaink is heterogének. Tanulmányunk alapvetően a Nagykanizsa monográfia II. kötete részeként született, így szükségszerűen azok az információk, amelyek inkább más fejezetekre tartoznak, meglehetősen szerényen szerepelnek benne. Foglalkozunk a tanulmányban a forgalmazás infrastrukturális adottságaival, a Batthyány-uradalom és a kanizsai kereskedelem kapcsolatával, a kereskedők személyével és vállalkozásaikkal (megpróbálunk néhány életpályát felvázolni), a kereskedők jövedelmi és vagyonrendszerével, illetve néhány általános megjegyzést teszünk a társadalmi kiegyenlítődés kérdéséről. Megpróbáljuk bizonyítani azt az előfeltevésünket, miszerint Kanizsa városa azon kevés magyarországi település egyike volt, ahol a 19. század első felében egyrészt a kereskedelem növekedése révén nagyon gyors ütemben átalakult az egész város gazdasági és társadalmi rendszere, másrészt pedig a kereskedelem folytatása, permanens erősödése a társadalmi tolerancia igen magas szintjét termelte ki.³

I. AZ INFRASTRUKTÚRA ÉS AZ INTÉZMÉNYEK

1. Az úthálózat

A közép-európai térség történeti jellegű vizsgálata során szinte minden korszakra vonatkoztatva megállapítható az úthálózat, illetve általában véve is az infrastruktúra silány állapota. Magyarország ese-

tében az úthálózat elmaradottságának kérdése több tényezővel is összefüggött. Egészen bizonyosan hozzájárult a térség relatív tőkeszegénysége, ugyanis a népesség alacsony megtakarító képessége korlátozta a fejlesztési-beruházási lehetőségeket. De hasonlóan fontos ok lehetett a 150 éves török hó-

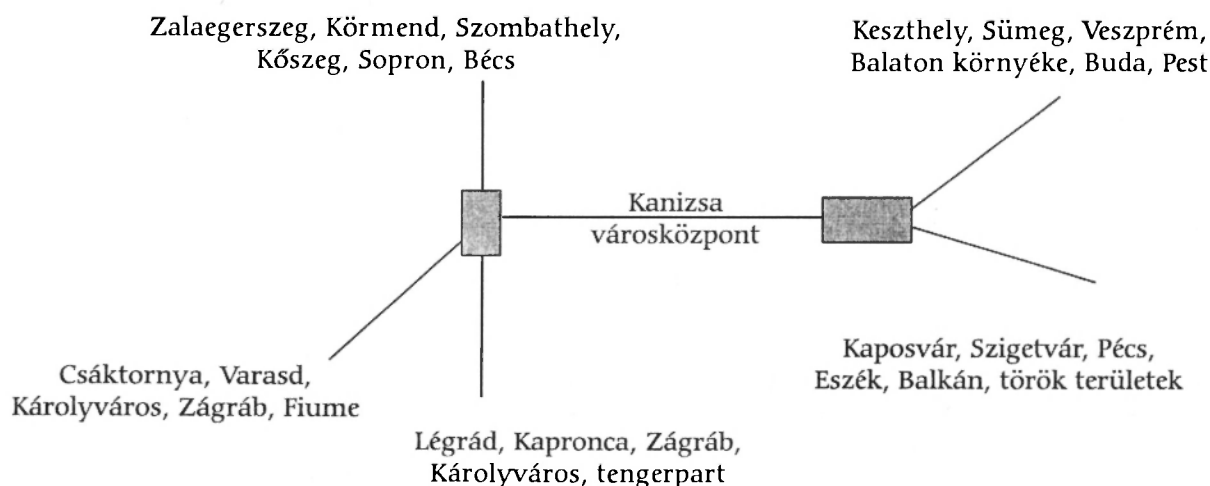
doltsági állapot, amely az állandó csapatfelvonulásokkal, portyákkal, a népesség elűzésével vagy megfélemlítésével a meglévő utak karbantartását sem tette lehetővé. A 17. század végén a felszabadító háborúk szintén sokat ártottak az ország útrendszerének. Tegyük hozzá azonban, hogy nem volt ez másképpen még a fejlettebb nyugati térségekben sem. A 18. század lett az az időszak Angliában, Franciaországban, Hollandiában, amikor a viszonylagosan gyors mezőgazdasági és ipari fejlődés már elengedhetetlenné tette a meglévő utak folyamatos javítását és megújítását, valamint új utak építését. A közlekedés rohamléptekkel való fejlődésének a korszakát olyan nevek fémjelzik, mint például *John Macadam*, *Thomas Telford*, *John Metcalfe*. A nyugati fejlesztési kísérletek elsődlegesen a magántársaságok avagy magánszemélyek által finanszírozott és épített ún. vámsorompós út (*turnpike trust*) létrehozására irányultak, ahol az építő 20–25 éves koncessziót kapott, s az út használatáért vámot szedhetett.⁴

A 18. századi nyugat-európai változások orientálták mind a központi bécsi kormányzati vezetés, mind a helyi hatalom képviselőit arra, hogy adekvát válaszokat fogalmazzanak meg a magyarországi szállítási és közlekedési kérdések megoldására. A központi hatalomnak elsődlegesen azért volt fontos az úthálózat javítása, mert az kapcsolódott a hadsereg igényeihez, hiszen egy javított, kövezett út gyorsabb csapatmozgásokat tett lehetővé. Nem véletlen, hogy amikor az 1780-as évek elején elrendelték a katonai felmérést, ahhoz egy *Landesbeschreibung*ot is illesztettek, ahol pontosan meg kellett válaszolni az utakra és hidakra vonatkozó kérdéseket. A 19. század elején tovább folytak az ilyen jellegű munkák, 1806-ban még egy katonai útösszeírás is készült. Másrészt szüksége volt a hatalomnak arra is, hogy a királyi monopóliumot képező sókereskedelem útjai is javuljanak; Erdély vonatkozásában a nyugati vidékek felé futó kereske-

delmi utak javítása jöhetett számításba. Harmadrészt pedig a postautak fontossága is az állami befolyás szerepét növelte, tudvalevőleg a posta mindenhol központi funkció volt.

Az állami szempontok mellett a gazdaság igényrendszere volt a másik lényeges tényezője az úthálózat létének, változásának. Az országot számos olyan út szelte át, amely még középkori eredetre nyúlt vissza. Ezek között voltak olyanok, amelyek a belkereskedelem szempontjából válhattak fontossá, míg jócskán akadtak olyanok is, amelyek a belső szállítás mellett a külső kereslet kielégítésében is nagy szerepet játszottak. Az országnak önmagában is jelentős külkereskedelme volt, ugyanakkor tranzitterületként is fontos volt. A 18. század vége felé Magyarország úthálózatát tekintve három olyan vonal volt, amely országos főútvonalnak minősült: így a Pozsony — Bécs — Adriai-tenger (elsődlegesen az Isztriai félsziget nyugati részén Trieszt kikötőváros); a Bécs — Buda — Pest — Erdély; illetve az országot délnyugati-északkeleti irányban átszelő Adriai-tengerpart — Kanizsa — Balaton-mente — Székesfehérvár — Pest — Kassa — Galícia vonal. Rögzítsük a szakirodalomnak azt a megállapítását, miszerint „... míg 1790-ben 770 km hosszú úthálózat szolgált a forgalmat, 1850-re már...1770 km”, amely világosan mutatja, hogy ha csak kis mértékben is, de az állam felismerte a fejlesztésben önmege szerepét.⁵

A két (Nagy- és Kis) Kanizsa az országos szempontokat figyelve igen kedvező helyzetben volt. Ha megnézzük a város korabeli közlekedés-földrajzi elhelyezkedését, akkor azt láthatjuk, hogy a mezőváros egy olyan csomópontban helyezkedik el, amelyből öt országos jelentőségű út ágazik szét.⁶ Ezek az utak — időben változó súllyal — mind az állami, mind a gazdasági igények szempontjából egyre nagyobb jelentőségűek. A kanizsai kereskedelem történetét vizsgálva mindenképpen érdemes az ötágú rendszert részleteiben is elemezni.

Pontos áruszállítási adatok nélkül nehéz lenne azt megmondani, hogy melyik lehetett a legfontosabb útvonala Kanizsának. Ha a kereskedelemre vonatkozó forrásainkat vizsgáljuk, szembeűnő, hogy szinte mindegyik iránynak meghatározó gazdasági súlya volt a mezőváros életében, bár kétségtelen, hogy némi aránymódosulások megfigyelhetők a 160 év alatt.

1. A Bécs — Kanizsa útvonal állami és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos volt. Mivel igen jelentős uradalmi központok feküdtek az utak mellett, így természetes, hogy ez olyan út volt, amelyre az állam időről időre némi figyelmet fordított. Természetesen az is lényeges, hogy az út mellett a Batthyány család egyéb uradalmi központjai helyezkedtek el (Körmend, Vasvár, Ikervár stb.), de megemlíthetjük a megyeszékhely Zalaegerszeget, a püspöki városként élő Szombathelyet, vagy az ország fejlettebb régióit reprezentáló két szabad királyi várost, Kőszeget és Sopront. Kanizsa kereskedelmi szempontjából fontos volt városok, illetve a bécsi, bécsújhelyi piacok elérése, a gazdasági információs rendszer működése, a kereskedelmi tőke áramlása. De hasonlóan fontosnak érezzük azt is, hogy az ezen a vonalon közlekedő kereskedelem számára — s ez Kanizsa gyűjtő és továbbító kereskedelmi szempontjából lényeges — a mintegy 40 km-re lévő Esterházy-mezővárosnál, Alsólendvánál rá lehetett csatlakozni a nagy országos fővonalra, a Bécs – Varasd – Zágráb útra. Ez a főút egyértelműen a külső keresletre való reagálást biztosította, ezen érkezettek a bécsi vagy Bécs környéki kereskedők emberei, s ezen az úton szállíthatták kifelé a terméket.

2. A Bécs—Kanizsa út szerves folytatása volt a dél és délnyugat felé kiágazó két út, amelyeknek a lényege talán az volt, hogy mindegyik fontos piacokkal és kereskedőkkel rendelkező települések felé ment tovább, ugyanakkor mindegyikből el lehetett érni a horvát fővárost és a tengerparti településeket. A kifejezetten dél felé haladó út Légrádnál metszette a Drávát. Egy angol utazó, *Simon Clement* 1715-ben erre utazott, s élményeit rögzítve azt jegyezte meg, hogy Légrádnál a Dráván „... *hidaskompon kel-tünk át: a folyón keresztül feszített vékony huzal mozgatta, a huzalon nagy, láncos csigakerék függ, ez tartja a kompot (vagy a hidat), és ha ezt a láncot meglökik, a csiga egyik végétől átfut a másikra.*” Érdemesnek tartjuk még azt megjegyezni, hogy „*Az átkelés itt nem kerül semmibe.*”⁷ Mivel a Dráva a 19. század elejéig gyakran kiöntött Légrád körül, így a szállításra sokszor a drávadernyei (drávadörnyei) révát-kelőt kellett igénybe venni. Légrádtól aztán különböző irányokba lehetett tovább utazni, egyrészt a nyugati úton Perlakon keresztül lehetett Varasdöt elérni, másrészt Kapronca irányába haladva a déli horvát területek is elérhetőek voltak. A Dráva a kereskedelem számára mindig létkérdés volt, szinte

mindegyik forrásunk — akár 18, akár 19. századi — kiemeli, hogy a folyónak igen erőteljes a sodrása, tele van hordalékkal, törzsökökkel, örvénnyel, homokpaddal stb., vagyis egy biztonságos átkelő nagyon fontos volt a szállítók számára.⁸ *Skerlecz Miklós* a *Descriptio*-ban és a *Projektum*-ban is felhívta a figyelmet erre a fejlesztendő útvonalra, mégpedig azért, mert egyrészt távolságot lehet vele csökkenteni a tengerpartról Buda és Pest irányába menő kereskedelem számára, másrészt pedig azért, mert a fiumei irányultságot erősíthette.⁹ Tudvalevőleg az 1784. évi országos vámszabályozás szabadabb kereskedelmi (behozatali) lehetőségeket biztosított, így megnyílt a lehetősége a Kapronca felé való szállításnak. Lényeges kérdés, hogy akár Varasdról, akár Kapronca felől közelítették meg Zágrábot, onnan már jó minőségű úton haladhattak tovább a tengerpart felé. Hadd említsük meg az 1803-ban elkezdett, s 1812-ben átadott Ludovica utat, amely Károlyvárost kötötte össze Fiumével, de voltak kiépített leágazásai a másik két kikötőváros, Bakar (Buccari) és Zeng irányába is.¹⁰

3. A délnyugati irányultság Kanizsától a mai magyarországi 7-es főút vonalát jelenti, ez a Szapáryak uradalmi központjában, Letenyénél érte el a Drávát, innen kanyarodott vissza a már említett Alsólendvára, ahonnan haladt tovább Zágráb felé. (Természetesen Letenyénél is volt révátkelő, ám itt abban az időben még nem volt nagyobb forgalom.) Két továbbhaladási irányra kell felhívni a figyelmet. Az 1784. évi vámszabályozás előtt Trieszt volt a kereskedelem tengerparti végcélja, amely köztudomásúlag Ausztria részét képezte, s a központi udvari fejlesztési elképzelések között a város kikötőjének és forgalmának fejlesztése igen lényeges kérdés volt az egész korszakban. Ez azt jelentette, hogy Varasdról a Dráva partján haladva az osztrák Pettaun át vitt az út, átment Klagenfurton, s a Gradisca mentén jutott ki Triesztbe, vagyis a stájer és krajnai-karintiai területek felé is kereskedelmi funkciót töltött be.¹¹ Ez az útvonal azért volt előnyös a kereskedők számára, mert egyrészt jó minőségű, kövezett út volt, másrészt a kereskedelmi tevékenység szabályozott volt, az állomásokon biztosan lehetett továbbfuvarozási lehetőséget szerezni, vagyis a kereskedőknek viszonylag könnyű volt megszervezni a szállítást. (Ugyanakkor az előbb emlegetett Kanizsa — Kapronca vonallal kapcsolatban a korabeli leírások pontosan azt emelik ki, hogy ott még egyelőre nem olyan jól szervezett a fuvarozási tevékenység. Azt azonban látnunk kell, hogy a 19. század első felében, s főleg majd a reformkor idején Fiume szerepe felértékelődik az ország gazdaságpolitikusaik szemében, következésképpen minden olyan útvonal funkciója erősödött, amely valamiképpen a döntően olaszok által lakott, de mégiscsak magyar városként működő Fiumét te-

kintette végcéljának.) A másik irány értelemszerűen a tengerpart volt, Alsólendváról Csáktornyan át Nedelicre, onnan pedig Varasd felé lehetett továbbhaladni. Megoldottá vált a folyókon való átkelés is. A Murán Szerdahelynél fahidat építettek, amely egy reformkori leírás szerint 60 öl hosszúságú és négy öl szélességű (vagyis durván 8 méter széles és 120 méter hosszú). A híd építési dátumát nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy nem reformkori létesítmény volt, hiszen 1809-ben már elmosta egy áradás, de aztán kijavították.¹² A varasdi úton a Dráván való átkelésre is hídon keresztül nyílt lehetőség, nem véletlen, hogy igen forgalmas útvonal volt, nemcsak a kereskedők számára, hanem néha egész hadseregek is ezen át közlekedtek. (A Dráván a másik fából készült híd Eszéken volt.) Sajnálatos módon a folyókon felfelé nem igen lehetett árut szállítani, szinte mindegyik 18–19. századi leírás kiemeli, hogy a stájer és karintiai-krajnai területekről még érkezhettek iparcikkek Zala és Somogy vármegyébe, ám visszafelé az erős sodrás, az elmosott és állandóan változó partvonalak, s ebből következően a vontatóutak hiánya miatt ez meglehetősen nehézkes lett volna.

4. Az északkeleti területekkel való összeköttetés az az útvonal biztosította, amely csatlakozásait tekintve egyrészt elérhetővé tette a nyugat-somogyi területeket, így például a Széchenyi-féle marcali, a Zichy-féle vrászlói uradalom termékpotenciálját, másrészt pedig az egyre fontosabbá váló Balatonparti területek is általa váltak megközelíthetővé.¹³ A Budáról Fiume felé menő postaút a Nagyberék alatt tett egy nagy kunkort, s utána kanyarodott fel újra Marcalihoz, s aztán Kiskomáromon keresztül érte el Kanizsát.¹⁴ Fontos volt ez azért is, mert az emlegetett vidékek a 18–19. században elsődlegesen gabonatermesztő és állattartó területek voltak, de kiegészíthetjük őket az ormánci Somssich-birtokkal, valamint az Inkeyek pallini uradalmával. Ez az útvonal még Kanizsa előtt, Récsénél egyesült azzal az úttal, amely észak-északkeleti irányban haladt, s Keszthelyen keresztül a Balaton északi vidékeinek termékpotenciálját és piacát biztosította Kanizsa kereskedőinek. Keszthelyen túl természetesen a Balaton-felvidéki területek is rendelkeztek városokkal, illetve piacokkal, s az említett útvonal több irányban ágazott el: ezért egyrészt Veszprém és Székesfehérvár, másrészt Sümeg és Pápa kereskedői is előfordultak Kanizsán. Mindez azért fontos, mert ezek a városok közel Kanizsa nagyságúak voltak a 18–19. század fordulóján, köztük például Keszthely a Festetics grófok mezővárosaként dinamikus fejlődésen ment át, a két szabad királyi város, Fehérvár és Veszprém szintén gyorsan növekedett. A kereskedelem miatt, de minden egyéb szempontból is egyre lényegesebbé vált az ország gazdasági fővárosának, Pestnek az elérése. Nem szabad megfeled-

keznünk arról, hogy Pest városa a napóleoni háborús konjunktúra időszakában vált az ország tényleges központjává, s az ott kialakult gazdasági rendszernek igen nagy hatása volt a vidéki városokra. Pest lett a központ mindenben: az ottani árak iránymutatók, tendenciakijelölő árakká váltak, a pesti kereskedői etikett vált elfogadottá mindenhol, a divatot Pesten határozták meg stb., vagyis a Dunaparti nagyváros egyre inkább gazdasági és társadalmi orientációs ponttá vált az ország életében.¹⁵ Kanizsa kereskedői sem hagyhatták figyelmen kívül ezeket a központi eseményeket, folyamatokat, vizsgált időszakban több kanizsai kereskedő is Pestre költözött.

5. Kanizsa számára a múltban is, a török korszaktól kezdve mégis csak a Somogy felé való közlekedés lehetősége volt a legfontosabb. Közismert, hogy a város szinte Somogy vármegye határán állt, s Szigetvár eleste után a Nyugat-Dunántúl legfontosabb védelmi pontjává vált. Ugyanakkor a 16. században a világpiacon a konjunktúrahathatások miatt a magyar gazdaság számára, s főleg a Dél-Dunántúlon birtokos Frangepánok, Zrínyiek stb. számára is felértékelődött az élelmiszerszállítás, s azon belül is főleg a szarvasmarhaexport lehetősége. Ez annyit jelentett, hogy a szlavóniai, bácskai, bánáti területeken, de néha még az Alföld egyéb részein is felhízalt szarvasmarhacsordákat Dél-Somogyon, István-din, Kálmáncsán, Babócsán keresztül hajtották nyugat felé, s ez növelte Kanizsa kereskedelmi fontosságát. Kanizsa környéke, valamint a muraközi vidékek mintegy szarvasmarha-gyűjtőponttá váltak az észak-itáliai, illetve a stájer területek elérése szempontjából. Kanizsa ugyan a töröké lett 1600-ban, s a 17. században a külkereskedelem volume is visszaesett, ám a vidék továbbra is megtartotta korábbi gazdasági funkcióinak egy részét. Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ennek a marhahajtási iránynak egy része lényegében egybeesett a Bécs-Eszék útvonal egyik hosszú szakaszával, amelynek jelentősége a török hódoltság utáni korszakra is megmaradt. A Kanizsától Eszék felé haladó út egyben postaút is volt,¹⁶ ezért államilag tartották fenn, javították, s a 18–19. században ez az út, bár a szláv-török területeket illetően külkereskedelmileg veszített jelentőségéből, irányultsága kezdett egyoldalúvá válni, Magyarország számára egyre inkább Ausztria vált legfontosabb külkereskedelmi partnerré, a délvidéki gabona egy része továbbra is erre hagyta el az országot.

Legalább ekkora fontossága volt azonban annak, hogy Somogy megye nem rendelkezett jelentősebb piacközpontokkal, s igen elmaradott volt urbánus jellegű fejlődése (nem utolsósorban azért is, mert ott volt piacként Kanizsa). A 18. században Somogy településeinek nagy része egészen biztosan Kanizsát tekinthette legfontosabb piacos helyének. Ennek a

megelőző időszakok is adtak némi alapot, hiszen Somogy közigazgatási rendszerét a török időkben Zala vármegyéhez csatolták, s az egyik legnagyobb járását is Kanizsai járásnak nevezték egészen 1799-ig. Kanizsa piaca felé több út is vezetett Somogyból. Ezek közül az egyik legfontosabb a vármegye középső területeinek bekötését biztosította (lényegében a mai 61-es út, bár nyomvonalában az egykorival nem teljesen azonos), s mellette igen jelentős falvak, mezővárosok helyezkedtek el (Kaposvár, Kaposújlak, Nagybjom, Böhönye). Közülük kiemelésre érdemes az Inkeyek iharosberényi uradalmának központja, továbbá a valamivel délebbre lévő postaúti központként szereplő Iharos falu.¹⁷ (Természetesen ez annak az Inkey famíliának a másikága, amely előnévként is a „pallini” jelzőt használta; a család különböző irányokban szétágazva, de végül is általában Kanizsa körüli uradalmakkal rendelkezett.) Iharosberénynél érte el a kanizsai – kaposvári utat a szigetvári vonal, amely nagyrészt ma is létező nyomvonallal Czindery alispán birtokközpontján, Ladon keresztül, a Somssichok földjén Kadarkúton és Mikén át újra csak a Czindery-féle Nagyatádon keresztül közelítette meg a Batthyány mezővárost. A somogyi középső területek szempontjából fontos az is, hogy Kanizsa hosszú időn keresztül szárazföldi úton könnyebben elérhető volt, mint a Zselic és a Mecsek okozta közlekedési problémák sokaságát felvető Pécs megközelítése. Nem véletlen, hogy Pécs hatósugara lényegében Szigetvár, Patosfa, Lad környékén véget ért, pedig a legnagyobb baranyai piac másfélszer nagyobb népességű várost jelentett, mint amekkora Kanizsa volt ebben az időben. Kanizsa felé a domborzati viszonyok relatíve jók voltak, komolyabb akadályt csupán a Kanizsa előtti, Iharosberénytől Pogányszentpéteren át a bagolai hegyig tartó mintegy 10 km jelentett, de ezt a kor embere — alkalmazkodva a körülményekhez — ahol lehetett, egyszerűen megkerülte. A keleti-délkeleti irányultsághoz azt még hozzá kell tennünk, hogy valószínűleg a vrászlói, simonyi, pati és miháldi birtokok uradalommá formálódásából is következett, hogy a reformkorra Vrászló is postaállomássá vált, s rajta keresztül az állattartó pusztákról (Nemesdéd, Nemesvid stb.) viszonylag rövid idő alatt el lehetett érni a kanizsai piacteret.¹⁸ Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a somogyi megyeszékhely, Kaposvár városiasodása rendkívül kezdetleges állapotban volt, vizsgált korszakunk végéig érdemben nem tudta befolyásolni a kanizsai piac működését, lényeges vonzó szerepe nem volt. Egy óriási kiterjedésű piacközpont kezdett formálódni a megyehatáron lévő Kanizsa körül; ennek eredete is a régmúltban kereshető, hiszen korábban a kanizsai uradalom fele Somogyban feküdt.¹⁹

Ha átfogóan vizsgáljuk az úthálózat kérdését, egyértelmű, hogy Kanizsa Délnyugat-Dunántúlnak

olyan részén feküdt, ahonnan szinte minden irányba karbantartott, így termék- vagy terményszállításra alkalmas utak futottak szét, s így kiváló lehetőség nyílt arra, hogy ezeket a gazdaságföldrajzi adottságokat a város népessége kihasználja. Kanizsa fejlődését igen pozitívan befolyásolta az a tény, hogy ehhez hasonló adottságokkal ezen a vidéken egyetlen város sem rendelkezett; talán Körmenđ földrajzi elhelyezkedése eredményezhetett volna valami hasonlót, ám nem tudott olyan piaci funkciót elérni, amely a zalai mezővároshoz hasonlíthatóvá tette volna. Az adottság azonban csak a lehetőséget jelenti a kereskedelem számára. Az elkövetkező fejezetek próbálják majd megvilágítani, hogy mit sikerült az adottságokból és lehetőségekből megvalósítani.

Mindenképpen néhány szót kell ejtenünk arról, hogy Kanizsa város kereskedelme hogyan illeszkedett más városok piacaihoz. Esetenként félrevezetőnek tűnhet a szakirodalom szerint is sokat emlegetett osztrák iparosodás és városiasodás kifejezés. Az újabb nemzetközi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások is megerősítik, hogy Ausztria ebben a korban alapvetően agrárország volt, amelynek városi népessége alig múlta felül a magyarországit. Az osztrák városiasodás valójában egy nagyvárost (Bécs), néhány 10–20 000 fő közötti várost (Graz, Linz) jelentett, s ezen kívül igen sok kisvárost, amelyeknek népessége nem haladta meg az 1000–2000 lakost. Vagyis a kereskedelmi utakon folytatott szállítás volumene szempontjából fogadópiacként alapvetően két térség jöhet számításba: egyrészt a bécsi irányultságú forgalom, másrészt pedig a tengerparti (hegyvidéki) területek.²⁰

2. A kereskedelmi utak minősége, a szállítás lehetősége

A Kanizsán összefutó kereskedelmi utak a Dunántúl jobb minőségű útjai közé tartoztak, ezért nem véletlen, hogy a kommerciális forgalom nagy része, a postaszolgálat, a hadsereg ezeket a vonalakat használta. Az utak általában kavicssal, kőzúzalékkal, homokos kavicssal voltak borítva, ami azt biztosította, hogy esős, rossz időben vagy pedig akár télen, ha nehezen is, használhatók voltak. Magda Pál 1819-ben megjelent munkájában azt írja, hogy „az egész Muraközben jó utak vannak, Csáktornytól Varsád, Stájer Ország, Kottori és Szerdahely felé, innét Alsó Lendváig, Kottoritól Molváig”, vagyis a Kanizsától nyugatra lévő utak állapota vélhetően relatíve jó volt.²¹ A terhelés ugyanakkor folyamatosan növekedett, az útsziszter állapota viszont technológiailag nem változott, s ez a 19. század közepére igen komoly szállítási-kapacitásmozgatási nehézségeket okozott, s ezért nem véletlen, hogy a reformkor vége

felé már mindenki messiásként várta a vasúti tömegszállítás lehetőségét. Az utak általában 4–5–6 öl, vagyis mintegy 8–11 méter szélességűek voltak, s a városhoz közeledvén rendszerint javult az állapotuk.²² A Kanizsa–Bécs postaúton Zala megyében a folyóvizeken 35 kőhid és 84 fahíd vezetett át. A kőhidak közül az egyik Kanizsa határában, Pallinnál épült, s ez már két boltozatra volt építve.²³ Voltak a kivezető utak között olyanok is, amelyeket a leírásokban igen rossznak minősítettek. Így például a Letenye felé vezető út már Kanizsán is valamivel keskenyebb volt a szokásosnál, a városban lévő szakasza homokos, utána agyagos, „...*Esztergnyei völgyig agyagos és rossz — Esztergnyei völgytől Rigáztí mezőig mégyen csavargóssan, és legkisebb nedves időben is felette rossz*”.²⁴ Idézett forrásunk a reformkor elején készült, s azt mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a 18. század első felében még igen rossz minőségű, ápolatlan utak futottak szinte az országban, az utakkal való foglalkozás inkább csak Mária Terézia uralkodásának közepétől indult meg. Esős időben, s főleg hosszan tartó csapadékhullás után a sárba beleragadt szekerek, a mozdatlanságra kárhozottatott kereskedők, csavargóknak és útonállóknak kitett forgalmazó emberek mindennapos jelenségei voltak a Dél-Dunántúl kereskedelmének.

A vizsgált korszakban a korabeli dokumentumok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a kereskedelmi szállítás lassú volt. A hagyományos szekerező szállítási módszerrel jó időben egy nap alatt 40–50 km-t lehetett megtenni, ha az időjárás esős volt, ez a távolság akár a felére is csökkenhetett. A 19. század elején készült hadmérnöki leírás adatai szerint például a drávodörnyei révtől Nagykanizsáig tartó távolság, amely mintegy 25 km-nek felel meg, korabeli technikával lovasoknak 6–7 óra, szekerekkel 8,5–10 óra alatt volt megtehető. A Nagykanizsától Kiskomáromba vezető úton 20 km-es távolság lovasoknak 4–5,5 óra, szekereknek pedig 6–10 óra alatt volt teljesíthető.²⁵ A forgalmat nagyon lassította a két nagy folyón való átkelés. Varasdnál, a fahídon igazából ez még nem volt nagy probléma, ám Légrádnál, a Dráva és a Mura összefolyásánál már hosszú idő is eltelhetett, amíg a révnél átkelt a szállító. Ugyanez volt jellemző a folyókon lévő többi átkelőre is, Letenyénél, Perlaknál stb. Mindez azt jelentette, hogy a szállítást biztonságossá kellett tenni, úgy kellett megszervezni az egy napra eső távolságot, hogy a nagyobb települések elérése és a továbbszekerezés megoldható legyen. Ebben az időben Magyarországnak ezen a táján külön foglalkozássá vált a fuvarozás, s ezt a tevékenységi formát sajnálatos módon az állami és vármegyei statisztikák, összeírások nemigen vehették figyelembe. *Richard Bright* 1815-ben magyarországi utazásairól írt megemlékezése szerint „Nagy-

kanizsára menet száznál több szekérral találkoztunk, amelyeket párosával fehér ökrök húztak. Katonai fuvarból jöttek és más teher híján takarmánnyal megrakodva hazafelé igyekeztek”.²⁶ Ezt a kereskedelmi szállítási rendszert *Makoviczky Gyula* a két világháború közötti időszakban megjelent munkájában igen találóan átrakodó-kereskedelemnek nevezte, s azt írja, hogy „... a legnagyobb tényező Kanizsa várossá alakulásában”.²⁷ Ez az átrakodó és továbbszállító kereskedelem nagy hatással volt Kanizsa utcahálózatának kiépülésére is.

A reformkori közlekedési helyzet már lényegesen jobb volt, hiszen a hatalmas tömegű termékgorgalmazás miatti ráfordításnövelés következtében a kövezett utak állapota javult. Valószínűleg ez is, valamint az 1840-es évek alapító láza is magyarázhatja azt a kísérletet, amely *Tripammer Károly* vállalkozásához kapcsolódik. *Tripammer* vaskereskedő volt, aki egy 1847. évi kötelezettség-vállalásában a „*Keszthely és Kanizsa közt gyorsutazási Intézet létreállítását*” ígérte; a cél a személyforgalom gyorsabbá tétele volt. Az intézetnek egy gazdag kereskedő, *Lőwinger Israel* volt az elnöke. Mai fogalmaink szerint azt mondhatnánk, hogy a cég egy betéti társaságszerű vállalkozás volt, ám fiaskóval végződött. A vállalkozás történetének levéltári forrásai nem maradtak meg, de *Barbarits Lajos* gazdagon adatolt munkájából tudjuk, hogy 1850-ben a város már perelte *Tripammert*, s a lovak és a kocsis vásárlására fordított 470 forintját követelte vissza. A végeredmény a váltókkal s adósságokkal teli, amúgy jószándékú *Tripammer Károly* teljes tönkremenetele volt.²⁸

3. A kereskedelem intézménye: a vásár

A vizsgált korszakban Magyarországon több vásártípus volt ismeretes. Legnagyobbak s egyben leghíresebbek az ún. országos vásárok voltak. Ezek a vásárok rendszerint legalább három napig tartottak. A tulajdonképpeni vásárnap a középső volt, ebből nőtt ki a vásár előtti és utáni nap. A vásár előtti nap sokszor az állatvásár napja volt, míg az azt követő napokon szabad vásárlási tevékenységet lehetett folytatni. A heti és havi vásároknak lényegesen más volt az alapfunkciója. Sokkalta kisebb árutömeget mozditott meg, lényegesen kisebb területet fogott át, s eltérő volt a vevőköre. Pest város heti vásárán az eladások 80%-át általában már Pest megyei kereskedők és tenyésztők bonyolították le, ami azt mutatja, hogy e vásártípus eladója és vásárlója már inkább a tiszta vonzáskörzet kereskedője, termelője. Pesten kedd és péntek, Debrecenben kedd és szombat volt a hetipiac napja. A hetipiac volt az az esemény, ahol a városi lakosság az élelmiszer- és iparcikkszükségletét kielégíthette. Debrecen esetében a kutatások azt tárták fel, hogy az országos vá-

sarok visszaesése mellett a hetipiacok forgalma a 18. században körülbelül négy-ötszörösére nőtt. Az ország több városában már jelentős bolthálózat alakult ki, napi élelmiszerpiacot teremtve. Voltak még ún. kirakodóvásárok is az országban, ahol főleg iparcikkkel kereskedtek. Pesten 1826-ban a nagy Újvásártéren már 589 állandó bódé állt, ezeken 159 hazai és 170 külföldi kereskedő, valamint 180 hazai és 80 külföldi kézműves és gyáros kínálta portékáját. A magyarországi vásárok száma a 19. század első felében dinamikusan emelkedett. Míg az országos vásárok, főleg nagy tömegű mezőgazdasági termék ottani megjelenése folytán egyaránt szolgálták a kivitelt és a hazai fogyasztást, addig a kirakodóvásárnál azt kell megállapítanunk, hogy ez a vásártípus elsődlegesen a város és a vásáron megforduló vidéki vagy környékbéli vásárlók és kereskedők iparcikkkel történő ellátását célozta.²⁹

A vásártartási jog megszerzése korántsem jelentett könnyű feladatot egy-egy település számára. A kérelmeket a Helytartótanács csak abban az esetben hagyta jóvá, ha a kérelmező helységet minimálisan két mérföld távolság választotta el a szomszédos vásártartó településtől, s nem estek egybe a két település vásártartó napjai, vagyis nem szívták el egymás vásárló közönségét. (Hozzátehetjük, hogy így is gyakori volt a súrlódás a vásártartó falvak, uradalmak, mezővárosok között). Ennél könnyebb volt azonban megszerezni a vásártartási jogot befolyásos aulikus embereknek, jómódú, ismert familiáknak. A Dunántúlon szinte általános gyakorlattá vált, hogy a jelentősebb uradalmi központok tulajdonosai — legyenek azok akár egyszerű köznemesek — igyekeztek gyorsan vásártartási státust szerezni. Somogy vármegyében például — amely megyének Kanizsa volt a legfontosabb piaca — 1700 és 1848 között 51 település szerzett vásártartási jogot.³⁰

Kanizsa vásártartási privilégiuma régi keletű, már egy 1695. évi kamarai adminisztrációs jelentés mondatai arra utalnak, hogy a városnak joga volt heti és éves vásárokat tartani.³¹ 1697-ben aztán I. Lipót magyar király kiváltságlevelet adott a városnak, amelyben négy vásárnapot jelölt ki éves vásár megtartására: 1. Purificationis Beatae Mariae Virginis (febr. 2); Exaudi vasárnapja, vagyis a Húsvét utáni 6. vasárnap; Ascensionis Beatae Mariae Virginis (augusztus 15); illetve a Beatae Mariae Virginis Festivitas (szeptember 12).³² Ezek a vásárok országos vásárok voltak, a vásártartás privilégiumát 25 évre kapta a város. 1722. augusztus 25-én Ullrich Lipót városi pénztárost (néhány évvel később már városbíró) küldték Sopronba, s onnan Bécsbe, hogy az évi négy országos vásár privilégiumát jelentő és protectionárius oklevelet kíváltsa; erre a szabadalomra 136 forintot fizetett a város.³³ Bár a néprajzi irodalomban az szerepel, hogy a he-

tivásár csak a nyolcvanas évektől jelent meg Kanizsa privilégiumai között, ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen egyrészt nehéz lenne egy többezres várost hetivásár nélkül elképzelni, másrészt pedig az 1741. évi engedélykérelem szövegezéséből — ha expressis verbis nem is derül ki pontosan, hogy már volt hetivásár — minden jel arra mutat, hogy ezzel a lehetőséggel már rendelkezett a város.³⁴ Az 1741. július 18-ai levelében Mária Terézia megerősítette Lipót korábban adott kiváltságlevelét. Valószínűleg 25 évre kaphatta a város a megerősítést, mert 1766-ban újra kérvényezte a város a hetivásár megtartásának jogát.³⁵ A januárban a város által megfogalmazott levélben a városi előljárók arra hivatkoztak, hogy Kanizsának központi fekvése van a Horvátországból és Szlavóniából Magyarországra és azon keresztül Ausztriába vezető úton. A hetivásárok mellett kérvényezték a vámszedés engedélyezését is. A szomszédos Somogy és Vas vármegye is javasolta Kanizsa vásártartási jogának engedélyezését, bár Somogy megye megjegyezte, hogy csakis abban az esetben járul hozzá, ha az nem sérti a földesúri érdekeket. 1767. április 7-ei levelében a Helytartótanács összefoglalta a vásár ügyében eddig elhangzottakat, s ajánlotta az uralkodónak Kanizsa vásártartási jogának megadását.³⁶

A forgalom és a kereskedelem növekedése a 18–19. század fordulóján mindenképpen az éves és hetivásárok számának növekedését hozta magával. Az is lehet, hogy a vásárok számának növekedése engedély nélkül ment végbe. Erre az is utal, hogy egy 1784. évi irat szerint a vásárokat nem a rendelt időben tartják, s azoknak nem is volt megfelelő szabályzata.³⁷ Egy reformkori leírás szerint országos vásárt már 6 alkalommal tartottak Kanizsán, mégpedig Gyertyaszentelő napján, nagyhéten, pünkösdkor, Nagyasszonykor, a Teréz- és a Szent Mihály-nap alkalmából.³⁸ Ezek a vásárok a megnevezett napok előtt, illetve az ünnepet követő napokon zajlottak, vagyis általában az országos gyakorlatnak megfelelően három naposak voltak. A hetivásárokból egy héten kettő volt: szerdán és pénteken. 1836-ban Kanizsa városa megváltoztatta a hetivásárok napját: ezentúl kedden és pénteken kívánták tartani.³⁹ Ez természetesen a környék uradalmainak vásártartási érdekeit sértette, ám Kanizsával a kisebb piaci központoknak nem lehetett versenyezni, legfeljebb alkalmazkodni annak akaratához. Mindemellett hangsúlyozzuk, hogy Kanizsának volt napi piaca is, ahol az 1830-as években „... naponként pedig minden féle élet-szereket és majorságokat lehet kapni a Piártzon”.⁴⁰

A vizsgált korszakban a kanizsai piac helye sokat változott. A nagy utak találkozásánál lévő Piac tér volt a város legfontosabb vásározó helye, s az igen nagy kiterjedésű tér alkalmas is volt az országos vásárok megtartására. Későbbi forrásokban csak

úgy szerepel ez a hely, hogy „Gabonapiacz”, ám pontosan tudjuk, hogy már a 18. században is alapvetően a mai Erzsébet tér területe volt a nagy tömegű gabona forgalmazásának terepe. Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy a tér nem csak a gabonát fogadta be. A tér körül meglévő iparos s még inkább a boltos-kereskedő házak földszintjén lévő pár négyzetméteres helyiségekben egyre több mindent forgalmaztak, vagyis a vásártér vegyes piaccá vált az idők folyamán.⁴¹ A forgalom növekedésével a kanizsai piactérre sem fért be minden termék, ezért megindult a vásári telephelyek elkülönülése, amit az is bizonyít, hogy az 1840-es években maga a herceg folyamodott az igen rossz helyen lévő sóház ügyében azért, hogy ha az nem lenne, akkor a gabonapiac nagyobb lehetne. Ám az épület a kincstáré volt, nem tudtak mit kezdeni vele.⁴² Mivel Kanizsa a 18–19. században a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb népességű kereskedési helye volt, a helyi lakosság viszonylag jelentős fogyasztója volt mindenfajta fatermékeknek. A fapiac minden bizonnyal a mai Eötvös tér környékén alakult ki. A fa univerzális termék volt ebben az időben, kellett a bútorkészítéshez, edényekhez, egyéb mindennapi cikkek előállításához, szükség volt rá az ipari és kereskedelmi tevékenység során, nagyon kellett a szállításhoz, s nem utolsósorban a fűtéshez. Fát sok helyről, de főleg a belső-somogyi hatalmas erdőségekből, a Festetics-, a Batthyány-, a Zichy- és a Széchenyi-uradalmakból lehetett vásárolni, de keresett termék volt ebben az időben a Murán és a Dráván leúsztatott stájer és karintiai, illetve krajnai jó minőségű fenyőfa is.⁴³

Bajok voltak a hatalmas tömegű állatsereg elhelyezésével is. A korábbi úrbéri szerződések szerint az oppidum lakosainak rendelkezésére állt a kerekesi, bilkei és a péterfai puszta legeltetésre. Egy uradalmi tisztartói jelentésből derül ki, hogy a 19. század első felében a lakosok sokat panaszkodtak arra, hogy nincs elég legelőjük, ám ez azért volt, mert előszeretettel adták ki a legelőket azoknak a kereskedőknek avagy mezőgazdasági termelőknek, akik az állatvásár alkalmából éppen itt akarták értékesíteni az állatokat.⁴⁴ Nagyon sok szöveges leírás kiemeli azt, hogy Kanizsa volt a délnyugati és nyugati irányba folyó állatkereskedelem központja, ahol meg kellett szervezni a több napig ide hajtott és tartott állatok etetését. Egyes források megjegyzéseiből azt sejtjük, hogy az állatvásár alkalmával az állatok eltartására igénybe vették azt a területet is, amely a Magyar utcától a Berek felé terült el, s amely egyben ideiglenes legelőként is szolgált. A város alkalmassá kellett tenni arra is, hogy a több napig itt lakó kereskedőket fogadhassa, nem véletlen, hogy már a 18. századi források is utalnak rá, hogy a városnak jelentős bevétele van a nagyszámú átmenő forgalmazó jelenlétéből.

Egy-egy több napos vásár alkalmával a Piac tér sajátos sátorvárossá vált (voltak olyan piacok az országban, például Nagyvárad, ahol egy-egy országos vásár hat napig is eltartott),⁴⁵ s városi vásárend szabályozta a piac működését.⁴⁶ A kereskedőknek minden egyes jelenlét alkalmával meg kellett váltania a sátorhelyet (hasonlóan a mai városi vásárok bérleti díjához). A vizsgált időszak alatt megkülönböztették a keresztény és a zsidó emberek vásári bérleti díját. 1744-ben például a következő díjtételeket állapították meg:⁴⁷

Zsidók esetében:

1. Egy nagy sátor (stand) után:	35 dénár
2. Egy közepes sátor (stand) után:	25 dénár
3. Egy kis sátor (stand) után:	10 dénár

Keresztények esetében:

1. Egy nagy sátor után:	35 dénár
2. Egy közepes sátor után:	15 dénár
3. Egy kis sátor után:	5 dénár

Ugyanekkor a varasdi kereskedők sátordíját 15 dénárban állapították meg, a kanizsai szíjgyártók, kötélgyártók, szűcsök esetében 10 dénárt kellett fizetni, míg a köpönyeggyártókat és a szabókat 11 dénár terhelte. A 18. század első felében nagyon sok idegen kereskedő fordult meg a kanizsai vásáron, létszámukkal kiemelkedtek a légrádi, a kaproncai és az ún. olasz kereskedők, Clements Simon 1715. évi leírásában kiemelte azt, hogy a „sok volt a zsidó e kereskedők közt”.⁴⁸ Az állatok közül lovak, tehenek, ökrök esetében 2,5 dénár, juhok után 1 dénár, míg a sertések esetében 1,5 dénár volt a díj.⁴⁹ A 18. századi contractusok, valamint az 1811. évi úrbéri szerződés is világosan kikötötte hogy a „...a sátor és hely pénzt a Város maga részire fogja szedni”.⁵⁰ A város a bevétel növelése céljából néha mohó is volt a vásári díjak beszedésekor. Az 1830-as években több zsidó kereskedő panaszkodott, hogy a város jogtalanul, a korábbi szerződéseket felrúgva sokszorosára növelte a helypénz nagyságát. Érdekes jelenség, s így utólag szemlélve elég egyértelmű a jogsértés, s tulajdonképpen nem is értjük, hogy a vármegye végül is miért a városnak adott igazat.⁵¹

A vásári szokások hosszú időszak alatt állandóultak. Mivel a vásár volt Kanizsa éltető eleme, így szimbolikus szokások is kapcsolódtak az értékesítéshez. Egy 1743. évi iratból tudjuk, hogy a vásári időszak alatt „a város szabadság lobogó ki volt tűzve, azaz...vásári béke uralkodott”, ilyenkor tilos volt bármilyen bűncselekményt elkövetni, s aki megszegte a törvényt, szigorú büntetésre számíthatott.⁵² Esetünkben például a verekedést kezdeményező Hormann János György árendást arra ítélték, hogy „...14 napon belül keressen magának más helyet, serfőzőben többé ne főzzön”.⁵³ Alapvető követelmény volt a vásáron, hogy csakis jó minőségű termékeket

lehetett eladni. Az országban sok helyen korlátozták a cigányok vásárlátogatását, így például a szomszédos Somogy vármegyében 1817-ben előírták, hogy a kóbor cigányokat tiltsák ki a vásár területéről (akiknek állandó lakhelyük volt, azokra mindez nem vonatkozott).⁵⁴ Kanizsán is okoztak problémát a cigány emberek, ám a 18. századtól kezdve a kanizsai hatóság tevékenységüket a cigányvajdán keresztül szabályozni tudta. A hatóságok a kereskedők védelmében sokszor utazó leveleket állítottak ki. A céhek is szigorúan őrködtek a kézműipari termékek minőségén, a piac monopolizálásának ügyében sok esetben nem riadtak vissza jogszerűtlen intézkedésektől sem. A helybéli piaci pozíciók védelme tükröződik abból a 18. század közepére datálható kérvényből, amelyben 19 kanizsai magyar boltos kérte *Batthyány Lajos* gróftól, hogy a kanizsai vásárban az olasz kereskedők ne árulhassanak magyar szalonnát és magyar tejterméket.⁵⁵

Nagyon fontos vonása a vásároknak a hatóságok ármezsabási, limitációs joga, amelynek voltak jó és rossz oldalai is. Előnyös volt a limitáció annyiban, amennyiben szociális szándékot tartalmazott, hiszen megakadályozhatta az árak szélsőséges kilengéseit. A város nagyon sok terméknek limitálhatta az árát, mértékét. A kőművesek és ácsok napszámbérét a felsőbb hatóságok, a Helytartótanács és a Kamara határozták meg. A vármegyék korlátozták a hús árát, sok esetben a nemes telivérek hágatási díját is. *Rózsa Miklós* elemzéséből tudjuk, hogy a város tanácsa már 1714-ben úgy rendelkezett, hogy a mészárosok csak akkor kaphatnak engedélyt, ha jó minőségű terméket állítanak elő, ellenkező esetben az áru elkobzásával számolhatnak. Ugyanekkor döntöttek arról is, hogy a kocsmáknak azonos mértékrendszere legyen.⁵⁶ 1716-ban a Tanács megállapította, hogy további intézkedésig a „mészárosok a marha — és a báránnyús fontját 5 dénár helyett 4 dénárért, a disznó-és borjúhús fontját pedig 5 dénárért kötelesek árusítani”.⁵⁷ A Fejér megyei városok esetében a városi tanácsok már nemcsak az árakat befolyásolták, hanem sok esetben — a kézműiparosok visszaélései miatt — az ipari gyártási folyamatba is beleszóltak. Kanizsán az 1840-es években — a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei tanúsága szerint — a sütőmesterek és a pékek találták magukat szembe azzal, hogy a lassan feljebb kúszó árakon beszerzett gabona, illetve liszt miatt a limitált árú zsemle és cipó ára nem biztosít elegendő nyereséget a további termeléshez, s a veszteség oka a vármegye által korábban kiadott központi ármeghatározás.⁵⁸ Természetesen olyan, ma divatos eljárásokhoz, mint például a termék tömegének vagy súlyának csökkentése, avagy a minőségromlás, nem lehetett folyamodni, hiszen a vásárok alkalmával erre felhatalmazott esküdtek járkáltak ellenőrzési céllal a sátorok között, a hajdúk pedig vit-

ték utánuk a fenyítő eszközöket.⁵⁹ A péksüteményeknél a gabona áringadozásának megfelelően meghatározták azok súlyát, de még a kisütő kemencét is megszemlélték. Az általános elv az volt, hogy a városi szegénység létfeltételei ne romoljanak hirtelen, hiszen a tömegmozgalmak kezelése mindenhol komoly gondot okozott. Ugyanakkor különböző hatóságok limitációs joga kétségtelenül hátrányos volt a belső szabadkereskedelem erősödésére. Ezért érthető Széchenyi reformkori panasza, miszerint „...a hús megállapított ára minden derekas hizlaltást haszontalanná tesz, hol pedig a hizlaltás haszontalan, ott a gazdaságnak sarkalatos köve hibázik”.⁶⁰ A vármegye vagy városi önkormányzatok ármeghatározási jogának érvényesítése ebben az időben a magyarországi árutöbbletek egy részét automatikusan a szabadabb külső piacok felé terelte.

Tegyük még hozzá, hogy a bolti és piaci kereskedelem mellett az áruértékesítés új formái is kezdtek kialakulni, így például a házaló típusú kereskedelem is. Levéltári dokumentum erről az amúgy izgalmas szakmai kérdéstről általában csak akkor lehetkezett, ha a házaló tevékenység valamilyen érdekérelmet okozott. Ez történt például 1794-ben, amikor a kanizsai német vargamesterek így panaszkodtak: „... itt városunkban lakozó egy német Zsidó...bennünket mesterségünkben károsít, mivel Summásan össze vett Bétsi munkákat házanként hordozván, ellenünkre olcsó pénzen árulja és adja”. Érdemes talán végignézni a német vargamesterek indoklását: elmondják, hogy ők drága pénzen tanulták ki mesterségüket, régóta itt laknak, erkölcsös, tisztességes életet élnek, kemény munkájukkal biztosítják családjuk eltartását, s céljuk nem a drágaság fenntartása, hanem a tisztességes kereset megszerzése azért, hogy az adófizetést teljesíteni tudják s családjukat eltartsák, a piaci kínálatot biztosítsák. Ezzel szemben a házaló zsidó kereskedő mesterséget nem tanult, az országos terhek viselésében nem vesz részt, földesúri zsellérként kedvezményekben részesül, s tevékenysége szemben áll a régi gyakorlattal és szokásokkal. Nyilván két gazdasági értékrend ütközik össze az ilyen panaszban, de talán ez a két eltérő szemlélet és gyakorlat pontosan mutatja a kereskedelem változásának irányát is. Hogy új jelenségről volt szó, azt a tanúvallomások is mutatják, hiszen például a megidézett *Popovits Tamás* görög kereskedő azt vallotta, hogy „...ennek előtte mint egy 25 Esztendővel csak egyedül az engedtetett meg, hogy az ollyas Dámáknak selembül elkészült lábbeliket, mellyek általunk az időben ritkán kívántattak az Boltokban tartani szabad volt legyen, az házoltatás pedig már akkor is tilalmaztatott”. Leírták azt is, hogy az említett zsidó házaló elszemtelenedett, mert bár bepanaszolták mindenhol, tovább folytatja „allyas kereskedését...még most is házonként járogat tapasztaljuk, azért továbbá meg szenvedni nem

akarjuk, egyben ellen állunk". Végül is a hatóságok meghátráltak, s a város határozata kimondta, hogy „csak olyatén portékáknak házanként való árulása lévén szabados, melyek itt a Városba ...mester emberek törvénygyakorlása miatt nem készítetnek...”⁶¹

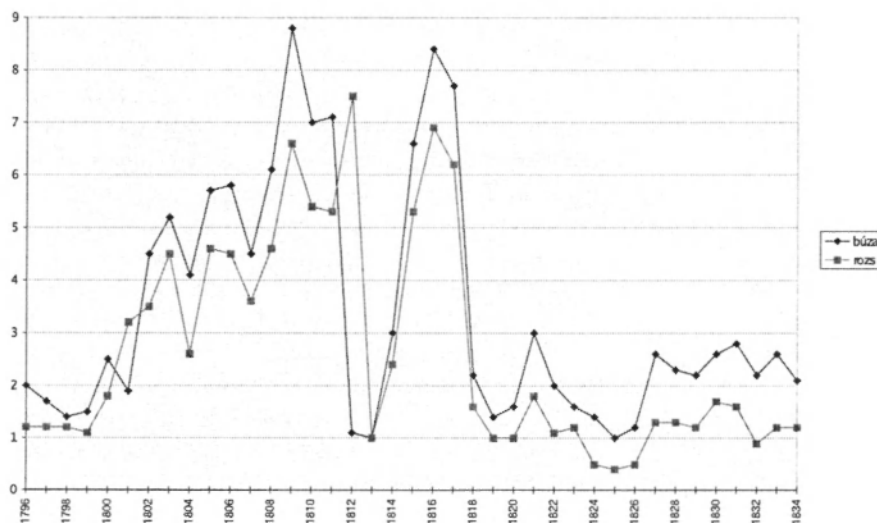
Végül jegyezzük meg, hogy a vizsgált 160 év alatt egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, hogy a városnak egyre nagyobb szüksége volt a vásári bevételek növelésére. Egyrészt a vásárok működtetése egyre több pénzbe került, hiszen mind több és több embert kellett fizetni az ottani felügyeleti tevékenységéért, másrészt pedig drágább lett a vásárokhoz kapcsolódó adminisztrációs és igazságszolgáltatási tevékenység is. A város kiadásai a népességnövekedés következtében is jókorák voltak, s ha azt nézzük, hogy 1690–1849 között hozzávetőlegesen tízszeresére nőtt a város lakossága, akkor érthető is, hogy a város egyre több pénzt akart beszédni a vásárból. A 18. században még az úrbéri contractusokban úgy becsülték, hogy a vásárból 800 forint jövedelme van a városnak, sőt a reformkor hajnalára ez már jóval meghaladta az 5000 forintot, s a forgalom emelkedésével további bevételekre lehetett számítani. Azt pontosan tudjuk az 1826. évre vonatkozóan, hogy a város költségvetésének bevételeiben — ha levonjuk a katonatartás után járó díjat — mintegy 40%-ot tett ki a vásárok-ból származó pénzösszeg.⁶²

4. A piaci árak változásai

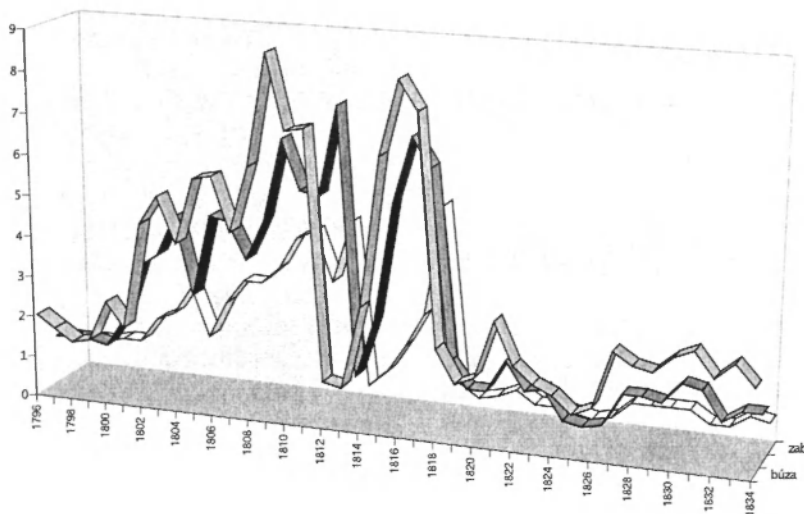
Egy kereskedelemorientált város gazdasági rendszerre fokozottan érzékeny minden olyan külső (makrogazdasági) változásra, amelynek hatásai leginkább a piaci árak módosulásaiban látszanak. Sajnos a 18. század nagy részére vonatkozóan nem tudjuk nyomon követni a legfontosabb piaci termékek ármovásait. Szerencsére azonban a Somogy Megyei Levéltárban sikerült megtalálni a kanizsai hetipiac gabonatermékeinek árlistáját az 1796–1834 kö-

zötti időszakra vonatkozóan. Ez azért fontos, mert hosszú időn át azonos szerkezetben rögzítették az árak változásait.⁶³ Forrásunk negyedévi átlagárakat tartalmaz, amelyben egyszerű számtani átlagot használtak a negyedéves nagyságrendek leírásához, s folyamatosan közlik pozsonyi mérőnként a búza, a rozs, a zab, a kukorica, illetve esetlegesen a hajdina piaci árait, valamint szintén esetlegesen a széna mázsánkénti piaci árait. Nézzük meg először a két legfontosabb korabeli alapélelmiszer, a búza és a rozs árainak 38 év alatti változásait!

A grafiknról leolvasható, hogy a koalíciós háborúk miatt állandóan jelenlévő állami, valamint a népességnövekedés miatt bővülő magánkereslet mind a két termék árát alapvetően megnövelte, ám ez a növekedés meglehetősen ciklikus maradt. A búza és a rozs árgörbéi szinte kirajzolják a jelentősebb hadiesemények időhatárait (gondoljunk csak 1797-re, 1801-re, 1805-re, 1809-re, avagy az 1810-es évek szinte folyamatos háborúira egészen 1815-ig, illetve a gazdaság holtmozgásának tekinthető 1816–17. évre). Minden kisebb-nagyobb take-offot egy megtorpanás követ, amelynek során visszaestek az árak, ám azt követően újra jelentősebb nekilendülés következett be. A búza esetében az igazi nagy kiugrás egyértelműen az 1809. és az 1815. évhez kapcsolódik, amikor a megelőző évekhez képest csaknem duplájára emelkedtek az árak. Érdekes viszont, hogy a megmaradt egyéb levéltári források alapvetően a búza és zab, s nem a rozs állami felvásárlását mutatják, ám mégis azt látjuk, hogy a búza árváltozásait a rozs — valamivel alacsonyabb szinten — mindvégig követi. Nem tudjuk egészen pontosan megmagyarázni a folyamatot, de csábító arra gondolni, hogy az alacsony termelékenységű magyar mezőgazdaságtól oly mértékben vont el búzát az állami kereslet növekedése, hogy annak helyére a fogyasztásban a rozs lépett, vagyis a rozs esetében az árnövekedést kiváltó ok részben a hazai fogyasztás emelkedése lehetett. (Természe-

tesen az árak emelkedésének csak az egyik közgazdasági vonatkozása a kereslet emelkedése, azt azonban mindenképpen látni kell, hogy a jelentős hiány is gyorsan növelheti a termékárakat.) Nézzük meg a továbbiakban a búza és a rozs mellett a birodalmi hadsereg loéllátása céljából fontossá váló zab ármozgásainak kapcsolatát!

Látható a szalagdiagramról, hogy a zab árának emelkedése jóval elmaradt a búzáétól, vagyis a termelését tekintve igénytelen szemes takarmánynövény kevésbé volt árérzékeny, mint a tiszta búza. A zab ára az 1790-es évek vége felé még eléri a búza árának felét, de a 19. század első évtizedében attól már egyre inkább elmaradt. A zab árnövekedésének csúcsát 1811-ben érte el — tehát valamivel később, mint a búza —, ám ára a búza árának csupán 40%-át tette ki. 1811 után a visszaesésnél viszont a csökkenés üteme is kisebb volt a zab esetében, mint a búzáénál. Az árnövekedési folyamat 1813 után újra indult, s a háború utáni időszakban volt olyan év, amikor a zab ára már elérte a búzáénak 70%-át. 1818 után az általános európai árdepresszió időszakában visszaállt a régi rend, vagyis a zab ára igen alacsonyan állva általában a búza árának 20–30%-át tette ki. Még meg kell jegyeznünk, hogy forgalmazási, szállítási adatok ugyanakkor nagy tömegű államilag felvásárolt zabmennyiségről tanúskodnak (lásd később a Gottlieb Mayer-féle fuvarozást).

A magyar mezőgazdaságban főleg a 18–19. század fordulójától termelt kukorica esetében is nagymértvű áremelkedést figyelhetünk meg a vizsgált 38 év alatt (ábraszerű bemutatásától, sajnos, helyhiány miatt el kell tekintenünk). Áremelkedésének görbéje kétségkívül kisimítottabb, s nincsenek benne nagy ugrások, de a két nagy fellendülés itt is megfigyelhető. A hajdinára vonatkozó szórt adatok viszont nagyjából azt mutatják, hogy itt nem lévén komoly állami felvásárlási akarat, a termelők és a kereskedők csupán a polgári keresletre számíthattak, így az ár-

növekedés mértéke igen korlátozott nagyságrendű maradhatott. A széna esetében sem láthatunk nagy fellendülést, bár tudjuk, hogy a hofactorok igen jelentős mennyiségben kereskedtek vele.

Érdeemes egy pillantást vetni a szezonálisra is, hiszen tudvalevő, hogy az alacsony termelékenységgű magyar mezőgazdaságban évszakonként is igen

nagy árkülönbségek mutakozhatnak. A búza esetében a kiemelkedően magas árakkal bíró években a negyedévi árakat tekintve 2,5–3-szoros árkülönbségek is megfigyelhetők; így például váltócédulában számolva 1811-ben az első három hónapban még csak 10 forint volt egy pozsonyi mérő búza ára, ezzel szemben az év végén már 24 forintot is megadtak érte. Van azonban ellentétes példánk is: az egy évvel későbbi adatok szerint az év eleji 29 váltóforintos árral szemben az októbertől decemberig tartó ciklusban már csak 13 forint 36 krajcár volt a búza ára. Forrásunk segítségével — itt most nem részletezhető számításaink alapján — megállapítható, hogy a rozs és a búza esetében is hasonló jellegű szezonális eltérések voltak. Sasfi Csaba egyik tanulmányában részletesen elemezte az 1821–28 közötti esztendőkre a kanizsai árak változását az empórium jelentései alapján, s összehasonlítva az időszak adatait egyéb magyarországi városok ármozgásaival, azt állapította meg, hogy „a veszprémi piac árai a bécsit követik..., míg a többi vizsgált magyarországi piac árai alig térnek el egymástól”.⁶⁴ Mindez azt mutatja, hogy erre az időre a piacgazdaság, az üzleti rendszer egységesedése már megindult Magyarországon, bár még igen hosszú idő kellett az országos mértékű relatív kiegyenlítéshez.

5. Kanizsa mint piacközpont

Az 1970-es évek második felétől a magyarországi tudomány rendszerében egyre nagyobb szerephez jutott a térgazdasági elemzések módszere, valamint a matematikai statisztika eszközrendszere. Ennek

eredményeképpen készült el az az iránymutató elemzés, amely az 1828. évi országos összeírás adatai és megjegyzései alapján az ország piacos helyeinek sajátosságait és rendszerét elemezte.⁶⁵ (Mindjárt hozzá kell tenni, hogy az első munka után több kisebb regionális jellegű tanulmány és egyéb szakmunka tette árnyalttá Bácskai Vera és Nagy Lajos korábbi megállapításait.) A szerzők — és főleg Bácskai Vera későbbi tanulmányai Kanizsával kapcsolatban — azt a már mások által is sokszor ismételt megállapítást tették Kanizsáról, hogy a tiszta körzetet tekintve az igen előkelő hetedik helyen állt az ország városai között, ugyanis több mint 122 000 embert lehetett a piackörzetbe sorolni. Kicsit ellentmondásosnak érezzük viszont annak megállapítását, hogy a város jelentékeny piaccal rendelkezett, ugyanakkor „...inkább a forgalom színhelyeként, mint aktív részeseként bírt vonzaskörzettel”.⁶⁶ A szerzők az összeírás adatai alapján Kanizsán 36 kereskedőről írnak, ezzel szemben mi 40 kereskedőt számláltunk össze; ugyanakkor 170 iparos is a városias jelleget erősítette, akik 36 mesterségbe voltak sorolhatók.⁶⁷

Azt azonban mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az 1828. évi összeírás Kanizsa város esetében jelentősen torzít, sőt oly mértékben félreinformál, hogy abból a kereskedelem megítélésére vonatkozóan helyes eredmények gyakorlatilag nem is születhetnek. Ha megnézzük közvetlenül az 1828 előtt és után készített adóösszeírásokat, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy

a kereskedők száma mintegy 10–12%-kal nagyobb volt, az iparosok esetében pedig legalább 15%-os növekedést érzékelhetünk.⁶⁸ Amikor a kanizsai kereskedők tucatjait vizsgáljuk, szó sincs átláthatatlan tömegű, nagyszámú kereskedőről, a kutató néhány heti munka után már az összes nevet tudja kívülről. Vizsgálatunk során megpróbáltunk életpályákat összeállítani, s azt kellett látnunk, hogy a kereskedők ott éltek Kanizsán az 1820-as évek első felében (korábban is), meg az 1830-as évek első felében is, így semmi okunk sincs azt feltenni, hogy néhány évre elköltöztek a városból, majd pedig gyorsan visszaköltöztek. Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az iparosok nagy része egyben kereskedő is volt. Hasonló torzításokat érzékelhetünk a kereskedők vagyonának megállapításánál; nincs kétségünk arról, hogy az 1828. évi összeírás valóban alacsony jövedelmet állapít meg, hiszen magunk is láttuk és vizsgáltuk az összeírást, azonban más források világosan mutatják a vagyon egyéb utakon való megnyilvánulásait: a kereskedők által megvásárolt házakat, a hatalmas, de mégis kifizetett árendát, a jelentős forgótőkét stb. Mindebből az is következik, hogy — s hangsúlyozzuk, megállapításunk csak Kanizsára vonatkozik — az 1828. évi összeírás adataiból végzett besorolást és piackörzeti megállapításokat nem tartjuk relevánsnak, véleményünk szerint az alulértékeli Kanizsa városát. Állításainkhoz az elkövetkező fejezetek lesznek hivatva közvetett bizonyítékokat szolgálni.

II. AZ URADALOM ÉS A KANIZSAI KERESKEDELEM

A kereskedelmet vizsgálva mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Kanizsa városa a környék jelentősebb kiterjedésű arisztokrata uradalmainak is legfontosabb piacos helye volt. Hadd emlékeztessünk rá, hogy Kanizsa környékén helyezkedett el az Inkeyek pallini és iharosberényi uradalma, a Batthyányak, illetve később a Zichyek vrászlói, a Szapáryak letenyei uradalma, a Széchenyiek zalai uradalmi, a Festeticsek szentmiklósi és csurgói nagybirtoka stb., vagyis igen sok olyan uradalom, amelyek több tízezer holdas, s jelentős allodiállissal és majorsági termeléssel rendelkező földesúri birtokok voltak, s amelyek a legtöbb esetben a reformkorban szántóföldi növénytermesztésre, azon belül főleg gabonatermelésre, illetve juh- és szarvasmarha-tenyésztésre rendezkedtek be. S akkor még nem is beszéltünk magáról a Batthyány Fülöp herceg kanizsai s homokkomáromi, mintegy 30 000 holdas uradalmáról, amelynek termékeit természetesen megint csak Kanizsa piacán adták el.⁶⁹ A reformkorban a kanizsai uradalom egyre jelentő-

sebb árutermeléssel foglalkozott már, jellemző példa erre, hogy 1843-ban az uradalmi vendégfogadókban talált vevőre 3845 akó bor.⁷⁰

Az uradalmi árutermelést illetően Kanizsa város földesurán kívül a fent említett nagybirtokok közül a reformkorban egyre inkább a 24 000 holdas vrászlói uradalom birtokosa vált meghatározóvá. Ennek oka az volt, hogy a vrászlói uradalom egészen 1842-ig a Batthyányak grófi ágának uradalma volt, amely 1842-ben az ekkor még kiskorú cziifferi Zichy grófok birtokába került, akiknek a nevében Batthyány János veje, gróf Zichy Károly irányította az uradalom működését.⁷¹ Ennek az uradalomnak volt a direktora a németújvári származású sóskuti Tárnok Alajos, aki korábban a Batthyány János-féle uradalmak exactora volt. A nagy műveltségű, több nyelven beszélő és író, képzett jószágkormányzó a kanizsai Védegylet egyik legfőbb szervezője lett, valamint ott bábáskodott a nagykanizsai Takarékpénztár 1845. évi létrehozásánál is. Sokat fáradozott a kanizsai gimnáziumnak főgim-

náziummá emelésén is. A nemesi származású jószágkormányzónak (aki mellesleg három megyében, Vasban, Somogyban és Zalában táblabíró is volt, s Csáfordon mintegy 50 hold tulajdonosa) az 1840-es években Kanizsán éltek fiai is, Alajos, Imre, Károly és Ignác, bár mindjárt hozzátehetjük, hogy két feleségtől összesen 20 gyermeke született, közülük azonban csak heten nőttek fel. (Kanizsán 1843-ban 25 felnőtt nemeset írtak össze.) Egy későbbi forrás szerint „...olyan volt..., mint valami régi pátriárka, hófehér bajszával és szakállával, meg a honalapító Árpádra emlékeztető sas orrával”.⁷² Tárnok Alajos hathatósan befolyásolta a város fejlődését, többek között a kórházban ágyalapítást tett, előmozdította a város későbbi rendezését és a közvilágítás kialakítását. Az általa építtetett családi kápolna a kanizsai városi köztemetőben volt.

A vrászlói uradalom 1832 óta rendelkezett Kanizsán egy magtárral, ahova az értékesítésre szülő gabonát behordták s tárolták. Az uradalom önállósulása után, 1843-ban a vrászlói uradalom tulajdonosa megvásárolt Kanizsán egy házat, amelyet később ún. „Tárnok-ház”-nak neveztek a városlakók, valamint ehhez egy telket, amelyhez 11,5 hold szántóföld, 1,25 hold rét, valamint 3 holdnyi legelő is tartozott, s amely „...az igazgató Úr által használtatik”. Az emeletes Tárnok-ház a központban volt, a Fő útra nézett, a hátsó részeiben gabonaraktár volt, és „...vagyon több boltok benne”, amelyek közül Vidakovich Szidonia bérelt egyet 100, Pollák Ferenc egy másikat 120 forintért, Oberimer Karina egy szoba és konyhás lakásért 40 forintot fizetett, valamint Tárnok Alajos igazgató 15 forintot fizetett egy kis szobáért, vagyis 1848-ban összesen 395 forint bevétel volt a vrászlói uradalomnak a kanizsai házból⁷³ (Érdekes, hogy a katolikus Tárnok Alajos csak olyan boltosokkal, kereskedőkkel szerződött, akik szintén katolikusok voltak.) Ez a Tárnok-ház valójában ugyanaz az épület volt, amely Széchenyi István gróf tulajdonában volt a korábbiakban,⁷⁴ ám a gróf azt eladta, s így került a vrászlói uradalom tulajdonosának kezébe. Ezt az épületet később lebontották, s ezen a telken keresztül nyitották meg a ma is meghatározó jelentőségű, délre vezető Csengery utcát. Ennél sokkal lényegesebb, hogy az igazgató állandóan ott lakott, onnan irányította az uradalom gazdálkodását, s pontos információi voltak a kanizsai piac áraitól, az eladási lehetőségekről stb.

Batthyány Fülöp herceg bevételei között a reformkorban már egyre jelentősebb pénzüsszeget jelenthettek a kanizsai zsidóságtól megszerzett különféle adók, illetékek, bérleti díjak. A herceg igen jelentős bevételt ért el saját (mezővárosi) fundusai bérbeadásából, a város által fizetett árenda is folyamatosan növekedett. Ugyanakkor az uradalmi vezetők pontosan tudták, hogy a kereskedelemorientált népesség szívesen vásárolna új telkeket, amelyek pedig hosszú

távú bevételeket biztosíthatnak. Nem véletlen, hogy a reformkorban, 1835. szeptember 24-én kelt az a földesúri leirat, amelyben Batthyány Fülöp herceg engedélyezte a „...zsidó templom mögötti 14 651 négyszögöl földet házhelynek kiosztani”, kivéve azokat a telkeket, melyeket a zsidó közösségnek kórházként ígért. A megvehető telkek után évi 5 ezüst forintot (1 forintot 3 húszszal számítván) kellett a vásárlóknak fizetniük.⁷⁵

A földesúr vásárolt is telkeket, így például 1845-ben azt a fundust vette meg Then Györgytől és feleségétől, Kipflig Amáliától, amelyet keletről az „Urodalmi Zöldfa vendégfogadó”, illetve Spánier Ferdinánd kereskedő és Nóthig Ferenc fundusai határoltak. Érdekes megjegyzése a szerződésnek, miszerint „ez a ház a Kispiarczra nyílt, ugyanakkor a Nagypiarcz mellett feküdt”. Ebből akár arra is következtethetünk, hogy elvált egymástól az 1840-es évekre a két piac tevékenysége, ám azt sajnos nem tudjuk, hogy mit rejtett a megkülönböztetés, vagyis mivel foglalkoztak a Kispiacon. Ebben az esetben az ingatlan tulajdonváltozása a szerződés szövege szerint azért következett be, mert a tulajdonosok megöregedtek; a ház „...nékünk elgyermekesedett”, s ráadásul némi adósságot is terheltek már rá. A fundus 3406 négyszögölnyi volt, a herceg 4000 forintért vette meg.⁷⁶

Az igazi nagy bevételt a városban lévő uradalmi épületek kiarendálása jelentette. Batthyány herceg a reformkor végén már olyan árendabevételekhez jutott Kanizsa városában, amilyen összeghez máshol akár 15–20 000 holdas uradalomra lett volna szükség. Az 1840-es évek vége felé a földesúri épületek árendába adásából ezüstben mintegy 8500, a többi városi fundusért kb. 5–6000, míg az uradalom gazdálkodásából adódó árendájaképpen 4–5000 forint-hoz, összesen tehát mintegy 18 000 ezüstforinthez jutott. Nézzük meg, milyenek is voltak ezek bérleti összegek, melyeket olyan táblázatban gyűjtöttünk össze, ahol jelöltük az épület és a bérlő nevét is!⁷⁷

A népesség s azon belül főleg a zsidóság szaporodása amúgy is óriási földesúri üzlet volt, hiszen ez a társadalmi réteg közismerten nem rendelkezhetett 1840 előtt földtulajdonnal, gabonát nem termelhetett, viszont fogyasztása révén rászorult a mezőgazdasági termékekre, így például gabonára, borra, s ezáltal a földesúrnak állandó piacot jelentett. Több olyan forrás is maradt, amely egyértelműen bizonyította, hogy a zsidó közönség a földesúr mezőgazdasági termékeinek biztos fogyasztója volt, másrészt pedig a helybéli zsidó kereskedők számára a 30 000 holdas kanizsai és homokomáromi uradalom termékeinek forgalmazása jelentős jövedelemszerzési lehetőséget jelentett.⁷⁸ A város határában lévő erdőben lévő gubacs szedését 1846-ban 10 évre adták bérbe két gazdag helyi kereskedőnek, Leszner Bernárddnak és Lővinger Izrael-nak.⁷⁹

<i>Az épület neve</i>	<i>A bérlő neve</i>	<i>Bérelti összeg (ezüstforint/év)</i>	<i>A bérlés tárgya</i>
Chinorány Boldizsár-féle ház	— Chinorány Boldizsár — Halfen Lázár — Rotschild Eszter	500 80 52	postaház + lakás bolt bolt
Chinorány József-féle ház	— Mayer Kirschner — Weiss Henrik — Ellenberger Vilmos — Haragos Mihály — Szukits Salamon — Mühlhoffer Sándor	60 192 136 84 12 2	bolt bolt bolt bolt istálló jégverem
Then-féle ház	— Kohn Henrik — Pichler Mórítz — Hofman Samu	340 120 86	lakás + egyebek lakás + egyebek lakás + egyebek
Spánier-féle ház	— Stern Henrik	191	lakás + egyebek
Mázsáló ház	— Schlesinger Herman	200	mázsaház + raktárak
Tárház	— Kaán Károly	51	gabonaraktár
Zöldfa épületben	— Nagy Ferenc — Pankovics János	40 20	bortöltő szoba pince fele
Vendégfogadók:			
1. Zöldfa	— Blümlein Fridrik	1400	vendégfogadó
2. Sas	— Czelczer János	300	vendégfogadó
3. Korona	— Özv. Gobra Jánosné	1000	vendégfogadó
4. Ökör	— Gáspár Ferenc	140	vendégfogadó
5. Kiskanizsai	— Nagy Ferenc	740	vendégfogadó
Kiskanizsai volt mérnöki lakás	— Thausz Izrael	82	lakás
Piaci nagy épület			
— volt kávéház	— Neuman Anna	121	bolt
— 5. sz. lakás	— Löwinger Amália	275	lakás
— 11. sz. bolt	— Neiszer Károly	180	bolt
— 1. sz. lakás + istálló	— Ebenspanger Emanuel — Veiser János vasárus	200 200	lakás + istálló lakás + istálló
— 2. sz. lakás	— Vesier János	80	raktár
— uott: pince, padlás	— Özv. Löwinger Amália	80	raktár
— új pince + padlás	— Schertz Leopold	80	raktár
— új pince + padlás	— Schertz Leopold	82	bolt + raktár
— bolt + tárház	— Schertz Lepold	90	bolt + raktár
— bolt + tárház	— Ebenspanger Emanuel	150	bolt + raktár
— 13. sz. bolt	— Velich János	140	bolt + raktár
— 12. sz. bolt	— Schlesinger Herman	130	bolt
— 14. sz. bolt	— Rott Antal órás	45	bolt
— bolt	— Weiss Salamon	76	bolt
— 10. sz. bolt	— Zsidó Közösség	172	lakás + mészárszék, ólakkal, tárolóval
— lakás + mészárszék	— Kitzelberger Ferenc	500	vendégfogadó

A jelentősebb nagykereskedők esetében a biztos piacot mindig az uradalmak jelentették; a Grosshandlerek megbízottai állandóan látogatták az uradalmakat, sok esetben auszugális kölcsönöket adtak a nagybirtokosoknak. Az egyik kanizsai nagykereskedő, k. k. Löwenstein Móric például gróf Széchenyi István termékeit vásárolta fel, kölcsönt adott neki,

amellyel a termelési folyamat végrehajtása biztossá vált, s utána előre lekötött áron megvásárolta a gabonát vagy a gyapjút.⁸⁰ Széchenyi István gróf naplójából tudjuk, hogy az 1840-es években mindez állandóan így zajlott, de ismert eset Schey Fülöp tevékenysége is, aki a környék Batthyány és Zichy uradalmában tette következetesen ugyanezt.⁸¹

III. A KERESKEDŐK ÉS VÁLLALKOZÁSAIK

A kanizsai kereskedő társadalom vizsgálata során a kutatónak igen komoly módszertani problémát jelent a városi gazdasági rendszer lényege; ennek az alapvető oka az, hogy alacsony volt a munkamegosztás színvonala, s a foglalkozások nem különültek el egymástól. Mivel a város az idők során egyre inkább a kereskedelemre épített, szinte minden lakója kényszerűen áruértékesítéssel is foglalkozott. Érdekes színfoltja ez a város gazdasági rendszerének, mert alig találni olyan magyarországi várost, amelyik ennyire a forgalmazás szférájára építette volna fel gazdálkodási-megélhetési rendszerét. Hadd említsünk meg néhány olyan tény, amelyik mindezt elég világosan kifejezi.

A földesúr és a város társadalma között létrejött úrbéri szerződések mindegyike arról tanúskodik, hogy a földesurak mindegyike inkább a készpénzt igényelte a népességtől, semmint a robotot, vagyis a város jelentős összegeket fizetett relatív szabadságért. A mezőgazdasági fejezetben elemeztük, hogy a város az 1753. évi szerződés szerint 700 forintot, az 1773. évi szerződés szerint 1600 forintot, míg az 1811. évi úrbéri contractus szerint már 3000 forintot fizetett árendaként az általa használt földekért,⁸² s ezenkívül még számos egyéb készpénzbeli jövedelme is volt a földesúrnak a város lakosaitól, így például a dézsma megváltása, vagy egyéb földek használata után stb. Mindez azt jelenti, hogy legyen a társadalom tagja klasszikus gazda avagy iparos, esetleg kereskedő, egyaránt készpénzjövedelemre kellett szert tennie az adó kifizetéséhez, vagyis a városi lét a társadalom elemeit kényszerűen kommercializálta, hiszen a termelőnek a termékek forgalmazásával is foglalkoznia kellett.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a városi népesség igen jelentős százaléka foglalkozott ipari termeléssel, márpedig az egészen biztos, hogy nem saját szükségletre termeltek csaknem 70 szakmában, hanem piaci értékesítésre. A dicális conscriptióknak a 19. század első feléből megmaradt füzetei világosan utalnak szinte mindegyik iparos esetében arra, hogy a háztartások általában rendelkeztek 1-2 lóval, így — ismerve a kor ipari struktúráját — joggal feltehetjük, hogy az iparosok szállították is termékeiket, tehát nemcsak saját városuk piacain, hanem máshol is megjelentek árucikkeikkel. Tipikus jelensége ennek a kornak a szekerekkel házaló iparos. Forrásszerűen nehéz bizonyítani, de tudjuk, hogy a háztartásokban élő házatlan zsellér jogi kategóriájába tartozó egyének gyakran fuvarosként, eladóként, szállítóként működtek közre a forgalmazásban. Ennél már egy kategóriával gyengébb anyagi helyzetre utal a házaló léte, aki egy batyu-

val a hátán járta a vidéket, s így próbált túladni termékén. Az ilyen kereskedő iparosokra igen sok szakirodalmi példát találhatunk, említsük meg többek között a *T. Mérey Klára* által elemzett Tolna mezőváros iparosainak egy részét.⁸³

S végül ott voltak a városban a hivatásosan kereskedelemmel foglalkozó emberek, akiknek létszáma folyamatosan szaporodott, de igen jelentős ingadozást is mutatott. Magyarországon, így Kanizsán is a kereskedők származása heterogén volt. Előfordultak köztük helybéli avagy idegenből jött keresztények, görögkeleti vallásúak, s egyre nagyobb számban zsidók is. A kor törvényei, a mezőváros belső jogi szabályai, valamint a szokásjog igen jelentős különbségeket teremtettek az egyes társadalmi csoportok számára. E különbségek a forrásokat is elválasztották egymástól, s ezért amikor a kereskedők társadalmáról beszélünk, akkor valójában eltérő jogi körülmények között élő és működő kereskedőkre gondolunk. Nézzük meg a kereskedők jelentősebb csoportjait az 1690–1849 közti időben!

1. A kanizsai görög kereskedők

Közismert jelenség, hogy a görög kereskedők a 16–17. századi Török Birodalomban mind a távolsági, mind a lokális kereskedelem területén egyre nagyobb szerepet játszottak. Számuk a hódoltság során folyamatosan emelkedett Magyarországon is. Az is egyértelműnek látszik, hogy a hódoltsági időszak vége felé Kanizsán és környékén meglehetősen sokszínű társadalom alakult ki, voltak itt többek között németek és magyarok, görögök és mohamedánok, szlávok (gondoljunk csak a „Rácváros” elnevezésre) különböző csoportjai, cigányok stb. Az 1690. évi visszafoglalás után természetesen megváltozott a lakosság összetétele, a mohamedánok kiszorultak, s a görögök száma is megcsappant. Ugyanakkor Magyarországon a görögök kereskedelme védett volt, hiszen nagy szükség volt tevékenységükre, nem véletlen, hogy Zala megyében is egyre nagyobb számban bukkantak fel a 18. század során. Elsődlegesen a mezővárosokban telepedtek le; források bizonyítják, hogy előfordultak Csáktornyan, Légrádon, Zalaegerszegen, Sümegen, Keszthelyen, Szentgróton, s nem utolsósorban Kanizsán is. *Füves Ödön* kutatási eredményeire támaszkodva azt mondhatjuk, hogy származási helyük döntő részben a makedón terület volt.⁸⁴

A görög kereskedők beáramlása és aktivitása az 1718. évi pozsareváci béke után fokozódott, s bár ellenük számos kifogás merült fel, az uralkodói

rendeletek végül is megfelelő mederbe terelték kereskedelmi tevékenységüket. A görög kereskedők elsősorban török területekről származó termékekkel foglalkozhattak, ám sokan közülük ezt áthágták, s mindenfajta árucikket árultak, vámot pedig nem fizettek. A görög kereskedőkre szükség volt, hiszen tevékenységükkel megkímélték a lakosságot távoli piacok felkeresésétől, viszonylag olcsón árultak, s az árvalóságukat nyújtottak, pénzt kölcsönöztek, s az uradalmak is hasznosítani tudták tevékenységüket.⁸⁵ Az 1771. évi görög és latin kereskedőket rögzítő adatok alapján Nagykanizsán két görög kereskedő családot találunk: *Georgius Jankovicsét*, aki boltjában két segéddel és egy szolgálóval árult bécsi árukat, ugyanakkor 4 lóval rendelkezett; nyilvánvalóan az áruszállításhoz volt szüksége rájuk. A másik család a *Popovics* volt, ekkor négy testvér, név szerint *Georgius, Demetrius, Michael és Koszta* képviselte a családot. A négy testvér vállalkozása szintén bécsi termékekre épült, és szintén négy lóval rendelkeztek.⁸⁶ A kereskedők meglehetősen mobil népességszociális csoportot alkottak a korabeli Magyarországon. Ezt Kanizsa esetében az is mutatja, hogy egy 1774. évi összeírás szerint a Jankovics cég eltűnt a városból, de 1779-ben újra felbukkant, tehát fluktuáció itt is volt. Ugyanakkor a Popovicsokból kettő maradt, de Demetrius és Georgius már önálló kereskedőként működött. Valószínűleg önálló háztartást hoztak létre, hiszen az összeírás azt is elárulja, hogy mindkettejüknek volt már felesége, illetve egy-két gyereke. Egy századvégi városi Protocollum-bejegyzésből azt is tudjuk, hogy a Popovics bolt a Piac tér keleti részén volt. A Popovicsok különben 1761-ben költöztek be Szepesvárból, négy évvel később feleségüket is magukkal hozták, s magukat a Habsburg császár alattvalójának tekintették. Az 1773. évi fundusfelsorolás szerint Dömötör Popovics a Piac téren rendelkezett telekkel, a neves Chinorány-féle házhoz képest északi irányban a harmadik fundus volt az övé, s árendaként 2 forint 7 krajcárt fizetett. Az 1761. év volt a döntő a Jankovicsoknál is: egy későbbi görög összeírás megjegyzéseiből derül ki, hogy *Ladislaus és Johannus Jankovics* is ekkor költözött be a városba, feleségüket is elhozták, majd esküt tettek. Ugyanakkor a görögök száma nőtt is a városban, hiszen az 1779. évi conscriptióban felbukkan a 43 éves *Sissi Axenti*, aki 1776-ban Péterváradon át jött Kozaniból, a felesége egyelőre még ott maradt, emiatt nem tudott esküt tenni. Jelenléte törvényes volt, hiszen rendelkezett útlevelemmel, tevékenysége pedig alapvetően török árukkal való nagybani kereskedés volt.⁸⁷

Az a tény, hogy letelepült lakosként görög kereskedőkkel csak a 18. század második felében találkozunk, minden bizonnyal összefüggésben van az-
zal, hogy a város 1690. évi határozata szerint Ka-

nizsán igen sokáig csak katolikusok telepedhettek le.⁸⁸ Ám az 1744. évi gróf Batthyány Lajos nádor-féle vásárlás — de talán korábban már valamelyik Szapáry-időszak is — egészen biztosan jelentős át-törést hozott ebben, hiszen ha a város telkeire nem is, de a földesúri fundusokra a földesúr azt telepítette le, akit akart, tehát nem véletlen, hogy az urasági alkalmazottak mellett egyre nagyobb számban jelentek meg árendások, köztük zsidók, szerbek, illetve görögök is. Az 1733-ban kelt birtokleírás szerint „*Kanizsán vagyon két görög...bolt...*”, vagyis már ekkor jelen voltak a mezővárosban.⁸⁹ Minden bizonnyal joggal teszi fel Füves Ödön, hogy a görögök száma folyamatosan növekedett Kanizsán, hiszen a 18. század végén már iskolájuk és imádkozó helyük is volt. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy források nem támasztják alá tömeges jelenlétüket, néhány családnál több a vizsgált korszakban Kanizsa városában nem lakhatott. Jelentőségük azonban jóval nagyobb volt számarányuknál, hiszen a kereskedelmi kultúra meghonosítása, az állandó bolt létrehozása, a Piac téren való jelenlét sokat adhatott a városnak. Nem véletlen, hogy a kápolnájuk is közvetlenül a Piac tér mellett épült a 18. század vége felé. 1801-ből van tudomásunk egy *Affrati* nevű görög boltosról, továbbá a 18. század vége felé megjelent a nagy befolyással bíró Dobrovics-család is a városban. *Dobrovics Mihály* felesége, *Elena* a görög Maurici családból származott, s későbbi forrásokból tudjuk, hogy a család görög eredetűnek vallotta magát. (Mindez azért érdekes, mert egy 1768. évi háztulajdonosi kimutatásban szerepel *Dobrovics János* neve, de semmi nem utal arra, hogy görög lenne, minden bizonnyal azért, mert származását tekintve a család szerb volt.) A görög családok társadalmi integrálódását mutatja egyfelől az, hogy az 1811. évi úrbéri szerződés szerint a görögök az úriszék intézménye alá tartoztak, másfelől pedig, hogy 1810-ben *Dobrovits Ignác* kereskedő és kalmárt, valamint *Axenti János* kalmárt felvették a purgerek közé, vagyis a családok a város kiváltságos kisebbségébe emelkedtek.⁹⁰ Egy 1811. évi feljegyzésből tudjuk, hogy *Dobrovics Ignác* kalmár többek között különféle színű posztóterméket, atlaszelymet, patyolatot, gyolcsot, conofart és drága fátylakat is árult, vagyis minden bizonnyal textilkereskedő volt, aki keleti termékekkel foglalkozott.⁹¹ A bőrkereskedelemmel foglalkozó *Axenti* család tagjai a reformkorban is fontos szerepet játszottak Kanizsa gazdasági életében, elég csak arra utalni, hogy 1845-ben az *Axenti*-házban alakult meg a Nagykanizsai Takarékpénztár, amely egészen az 1870-es évekig a ház felső szintjén működött.⁹² Az említett épületet 1817-ben emeltette *Axenti* bőrkereskedő, hét évvel azután, hogy felvették a polgárok közé.⁹³

Bár kevesen voltak, a görögkeleti egyházközség folyamatosan működött, nemcsak kápolnájuk, hanem külön temetkezési helyük is volt a katolikus temető mellett.⁹⁴ 1852-ben a Piac tér mellett bérházat építettek, aminek célja az volt, hogy annak jövedelméből eltartsák az egyházközséget. 1838-ban Dobrovics Mihály kereskedő fia, Dömötör volt az egyházközség gondnoka.⁹⁵ A 19. század első felére vonatkozó forrásainkban a Dobrovicsok folyamatosan jelen vannak. Az 1828. évi Regnicolaris Conscriptióban szerepel Ignác és Gábor Dobrovics külön adózóként szerepel, illetve ott van *Ivan Axenti* is; az ugyanebben az évben Budán kiadott Ludovicus Nagy-féle népességstatisztika szerint már 30 óhitű található Kanizsán, Fényes Elek 1843. évi statisztikája szerint pedig az 1840-es évek elején 68 görögkeleti vallású élt Kanizsán.⁹⁶ Az 1840. évi rovatoskönyvben Dobrovits Miklós boltos „maradékival” találkozunk, illetve Axenti János neve is felbukkan a kereskedő családok között. Az adatok világosan mutatják a görög kereskedők folyamatos jelenlétét Kanizsa városában, de itt éltek tovább a Popovicsok is. A lassú, de folyamatos szaporodásra utal, hogy az 1840-es évek közepén *Popovics Györgynek* négy gyermeke is volt (egy fiú és három lány);⁹⁷ nehézséget a lányok kiházásítása okozott, ugyanis általában máshol kellett hasonló vallású férjeket keresni. Néha azonban városon belül is sikerült mindezt megoldani, így például a Vaics és a Theodorovics család néhány tagja között került sor házasságra. Érdekes jelenség — s a kanizsai zsidóságnál is tapasztalni fogjuk — hogy az adókimutatások szerint az ilyen házasságok előtt a fundustulajdonos házában megjelenik egy bérlő, majd néhány év letelte után azt látjuk, hogy a volt bérlő előbbre lépett, s házasság útján átveszi az üzletet, utódai pedig már tulajdonossá válnak.

2. A polgári (keresztény) kereskedők Kanizsán

A polgári (keresztény) kereskedők egészen a reformkorig meghatározó csoportját alkották a város forgalmazási rendszerének. Sajnos a korabeli, döntően adókimutatás céljából készült összeírások esetében meglehetősen nehéz megkülönböztetni a kereskedőt az iparostól avagy a „gazdától”, így számbeli arányuk megítélésére a 18. század első felére vonatkozóan kevés konkrét ismeretünk van. 1750 után viszont szaporodnak azok a kútfők, amelyekből nyomon követhető a kereskedőknek a csoportja is. 1750-ben iparosnak és kereskedőnek minősült a városban 108 ember, ebből 4–5 lehetett olyan, akinek főfoglalkozása volt a kereskedelem. 1773-ban az összeírt 38 kereskedőből 23 izraelita volt, 2 görög, vagyis a polgári kereskedők csoportjába 13 fő tartozhatott. Ha a „Polgárok Lajstromát” vizsgál-

juk, akkor azt lehet megállapítani, hogy 1750–73 között 8 olyan kereskedő volt Kanizsán, akit felvettek a purgerek közé.⁹⁸ Közülük 3-an külföldről (Ausztriából, Horvátországból és Németországból) költöztek a városba, másik három kereskedő kanizsai származású volt, míg egy fő Vas megyéből jött, egynek pedig nem ismerjük a származási helyét. Ha az 1770-es évek első felében készített különböző névsorainkat forgatjuk, feltétlenül ki kell emelnünk a listából azt a Pichler családot, amelynek kanizsai léte már régi tény. Régi kereskedő família, egyik leszármazottja a reformkorban polgármesteri pozíciót is betöltött. A Pichlerék a városközpontban éltek, az 1822-es térkép szerint „*Pichler vásáros háza*” közvetlenül a városháza mellett állt. De itt volt már az 1770-es években a Davidovits család is, tagjai szintén hosszú időn keresztül rendelkeztek kereskedelemmel Kanizsán, s *Davidovits Józsefet* 1772-ben vették fel a purgerek közé.⁹⁹

A 18. század utolsó harmadában meginduló gazdasági fejlődés, valamint a növekedő jövedelem elérésének reménye a kanizsai keresztény kereskedők számát is folyamatosan szaporította, ennek eredményeképpen 1803-ra a görögökkel együtt (de a zsidó kereskedőket nem számítva) már 25 kereskedő élt a városban.¹⁰⁰ 1773–1815 között a kereskedők közül igen sokan váltak teljes jogú polgárrá, 17-en érték el ezt a megtisztelő címet.¹⁰¹ Voltak köztük kanizsai születésűek, ekkor vált purgerré a már említett Pichler familiából *Pichler Aloysius*, illetve *Poszavetz József* (kereskedő és gazda). De jöttek hármán Somogyból, így például nemes *Somogyi János*, aki a későbbiekben a Batthyány-uradalom igazgatója lett. A kereskedők között találunk Győr és Vas megyéből származókat is, míg külföldről három olyan személy érkezett, aki kereskedőként purgerré vált. Köztük volt például *Lovák Ferdinánd*, aki cseh származású volt, 1806-ban vették fel a polgárok közé, foglalkozása pedig patikus. Háza a Fő utcában, a későbbi Deák térnek nevezett szakaszon állt. Kiemeljük még a polgárrá vált kereskedők közül *Halbaks (Halwax) Károlyt*, akiről tudjuk, hogy cipőkészítéssel s egyre inkább kereskedelemmel is foglalkozott. A felemelkedési lehetőségeket mutatja a Hauser család szerepének növekedése. 1794-ben halt meg *Josef Anton Hauser*, a későbbi Hauser vaskereskedő-dinasztia alapítója, aki üzleti főkönyve szerint 1792-ben 10 000 forint üzleti tőke mellett 1313 forint nyereséget ért el, amely abban az időben ezüstpénzben számítva tekintélyes summát tett ki. Okát nem tudjuk, de a következő évben már csak 543 forint nyereséget mutatott a vállalkozás eredménye.¹⁰² A vaskereskedések szaporodása tipikus jellemzője a kornak, más magyarországi városokban is találkozunk ilyen tendenciával, példának említhetjük a nagyjából Kanizsa nagyságú Esztergomot.¹⁰³

A Polgárok lajstromába 1745–1826 között felvett kereskedők névsora

<i>Ausztriából</i>	<i>Foglalkozása</i>	<i>Származási helye</i>	<i>Polgárrá felvétel ideje</i>
Türk Ferenc	kereskedő	Karintia	
Pantz Mihály	kereskedő	Bécs	1772
Ritz József	kereskedő	Bundschuh	1799
Mandl János	sóhordó	Salzburg	1806
Gobra Ferenc	kereskedő	Krems	1810
Slintner Ferenc	kereskedő és pék	Lichtnek (Alsó–Au.)	1821 1825
<i>Muraközből</i>			
Megla Mihály	kereskedő	Csáktornya	1806
<i>Vas megyéből</i>			
Horváth Mihály	chirurgus	Jánosháza	1752
Halbaks Károly	kereskedő	Darázsfalu	1811
<i>Egyéb zalai településről</i>			
Somogyi János (nemes)	kereskedő	Baksa	1808
<i>Somogyból</i>			
Pfeffer János	fuvarozó	Szulok	1797
Pintér Antal	kereskedő	Hollád	1803
Hollósy József	kereskedő	Kaposvár	1806
ifj.Csacsinovits György	kereskedő	Sávoly	1818
<i>Veszprém megyéből</i>			
Mednevíts Mátyás	chirurgus	Pápa	1777
<i>Győr és Sopron megyéből</i>			
Muntner József	vásáros	Kismarton	1801
Hirschauer Keresztély	kereskedő	Lachenbach	1822
Kann Xaver Dávid	kereskedő	Stampfen	1825
<i>Egyéb magyar területről</i>			
Frantz János	kereskedő	Szeged	1807
Theodorovits Kuzma	kereskedő	Bács megye	1813
<i>Horvátországból</i>			
Zavertits Mátyás	chirurgus	Zágráb	1768
<i>Németországból</i>			
Fischer Ignázt	kereskedő	Bajorország	1771
Virth János	kereskedő, mészáros	Riegelstein	1813
<i>Csehországból</i>			
Lovák Ferdinánd	patikárius	Znaim	1808
<i>Macedón területekről</i>			
Dobrovits Ignác	kereskedő, kalmár	Macedónia	1810
Axenti János	kalmár	Macedónia	1810
<i>Ismeretlen területről</i>			
Kelle János	kereskedő	—	1765
<i>Kanizsai születésű kereskedők</i>			
Kenpfl Vencel	kereskedő	Kanizsa	1768
Davidovits József	kereskedő	Kanizsa	1772
Tzigler Mihály	kereskedő	Kanizsa	1772
Pichler Aloysius	kereskedő	Kanizsa	1798
Poszavetz József	kereskedő és gazda	Kanizsa	1806
Gerencsér Ferenc	kereskedő	Kanizsa	1816
Pichler Henrik	kereskedő	Kanizsa	1824
Trebitscher Keresztély	kereskedő	Kanizsa	1825

A zsidó kereskedők versenye nagy kihívás lehetett ebben a korban a keresztény kereskedők számára Kanizsán, nem véletlen, hogy purgerek közé került kereskedők s maga a város is, szinte mindenhol megpróbálták önvédelem céljából adminisztratív eszközökkel biztosítani a piacon való megmaradást. Szinte folyamatosak voltak a város panaszai a zsidók ellen, ugyanakkor saját városi igazgatási hatáskörükben is tudtak megszorításokat alkalmazni. Sújtotta a városiakat, hogy mezővárosról lévén szó, őket minden olyan adózási forma terhelte, amelyet az izraelitáknak nem kellett teljesíteniük. A később is idézendő 1810. évi beadványukban például azt emlegetik, hogy egy 48 fős strázsa a negyed várost elfoglalja, „...és a mindennapi sok Forspont több izben meg kívánható vízfordás, kézi munkások s más effélék nem kevésbé terhelik a Városiakat”.¹⁰⁴ A beadvány a városra hirtelen rászakadt teher hatására született, ám egyben felrúgta a korábban, 1804-ben kötött szerződést, amelyben a zsidóság megegyezett a várossal, hogy a kézi közmunkát és forspontot az izraelitáknak nem kell végezniük, s mentességükért 50 forintot fizettek a város kasszájába.

A napóleoni konjunktúra után a folyamatos ár-és nagy csapást jelentett a kanizsai keresztény kereskedőkre is. Nem véletlen, hogy míg 1813-ban a keresztény kereskedők száma meghaladta a zsidó kereskedőké, addig 1828-ra megfordult a helyzet: a kereskedők több mint kétharmada már izraelita volt. Mint arra már utaltunk, az 1828. évi országos összeírás adatai Kanizsa esetében aligha lehetnek mérvadóak, ám az a tény, hogy az 1803. évben feljegyzett 15 fő kereskedőlétszám 12-re csökkent, utalhat az általános depresszió létre. Mindenesetre tény, hogy 1815 és 1826 között több kereskedőt is felvettek a purgerek közé, így például a Sávolyról betelepült Csacsinovits Györgyöt, a kanizsai Pichler családból származó Pichlert Henriket, avagy a szintén helybéli származású Trebitscher Keresztélyt.¹⁰⁵

Az 1830-as évektől megindul gazdasági fejlődés viszont nemcsak a zsidó kereskedők, hanem a keresztény kereskedők számát is gyorsan növelte. 1840-ben Kanizsán 26 keresztény kereskedőt írtak össze, tehát abszolút méretekben is növekedett a számuk.¹⁰⁶ Az összeírás szerint a 26 főből 7-en voltak „kereskedők”, míg 19-en „boltosok”. Ismerjünk meg néhány jellegzetes vállalkozót a reformkorból!

Wajdits Józsefnek 1832-től kezdve könyvkereskedése, könyvkötészete és kölcsönkönyvtára volt Kanizsán. (Megjegyezzük, hogy egy 1824. évi térkép szerint Kanizsán már volt valamilyen bizományosi könyvkereskedés, azonban erről nem tudunk semmi pontosat.¹⁰⁷) Zalában a megyeszékhelyen ekkor már volt könyvnyomda. 1836-ban a köztisztletben álló nagykanizsai könyvkötő nyomdaalapítási engedélyért folyamodott a vármegyéhez. Kanizsa városa támogatta a kérést, többek között azt írják,

hogy „...Városunk, mint Magyar Országi kereskedésnek a nevezetesebb Kereskedői helyeknek egyike...Könyv sajtóval szűkölködik, és így Kanizsán leendő felállíthatása annyival inkább hasznos, amennyivel annak létele nem csak iskolai könyveknek a nagykanizsai nevezetes kereskedéshez megkívántató nyomtatékoknak megszerezhetését könnyebbítené...”. Wajdits olyan nyomdát akart felállítani, amely könyveket is elő tudna állítani — írja Gyimesi Endre.¹⁰⁸ A Helytartótanács válasza még meg sem érkezett, máris újabb nyomdaalapítási igény érkezett Nagykanizsáról, mégpedig Vusztl Alajosé, aki szintén könyvkötő és könyvkereskedő volt Nagykanizsán, s a vármegye ezt a kérést is támogatta. A Helytartótanács azonban szűk látókörű politikai nézetei miatt elutasította a kérelmezőket. Wajditsot mégsem lehetett eltántorítani akaratától, könyvkereskedése mellett titokban mégis elindította nyomdáját, azonban egy drámaiadás következtében lelepleződött, s alig tudta elkerülni a szigorú büntetést: könyvkiadási tevékenységét fel kellett függesztenie. Viszont fiát, az 1832-ben született ifjabb Wajdits Józsefet, a könyvnyomtatásra taníttatta, akiből aztán a 19. század második felében híres nyomdász lett. Végül is csak 1850-ben jöhetett létre az első engedélyezett könyvnyomda Nagykanizsán.¹⁰⁹ Rosszul nem lehetett Wajdits könyvkereskedése, hiszen 1842. december 1-jén feleségével (született Trebitscher Anna) együtt a zsidó templom mögötti területen az újonnan kimért telkek közül vásárolt egyet, amelynek értéke tekintélyes summa, 539 Ft volt.¹¹⁰

Levéltári forráskutatásunk során azonban azt is tapasztaltuk, hogy egyre gyakoribbá váltak a Piac tér területén a racionális gazdálkodásból fakadó tulajdonoscserék. 1846. február 26-án kelt az a szerződés, amelyben Spánier Ferdinánd nagykanizsai kereskedő és herceg Batthyány Fülöp elcserélte azt a telkét, amelynek két oldala is a Főpiacon volt — tehát minden bizonnyal valamelyik kivezető út menti saroképület lehetett —, közvetlen szomszédja Nőthig Ferenc fundusa volt. Ez a fundus a rajta lévő épülettel eddig Spánier kereskedőé volt, s külön kiemelték a szövegben azt is, hogy „jó karban vagon”, illetve „nagy jövedelem várható” tőle elhelyezkedése miatt. Ugyanakkor a hercegnek a Fülöp utca és az Iván (Ignátz) utca találkozásánál volt egy kevésbé frekventált ingatlanja, amelyet korábban uradalmi mézarszékként, később pedig Bárány vendéglőként használtak, de ez az ingatlan távol esett a piactól, az épület eléggé elhagyatott volt már, kevesebbet ért. A contractusban a herceg arra kötelezte magát, hogy 14 000 pengő forint fizetése mellett elcseréli ezt a gyengébb forgalmi értékű ingatlant a kereskedővel, mégpedig oly módon, hogy 4000 forintot a szerződés aláírásakor fizet ki, a többit pedig 1849-ben részletekben. Az aktus kezdeményezője Spánier kereskedő volt, akinek az volt a terve, hogy a szerzett

telken szivargyárat és dohányraktárt fog létesíteni. Azt is gondolhatnánk, hogy a hercegnek kapitalista vállalkozói kedve kerekedett a reformkor vége felé, mivel igen jó telket szerzett az ország egyik legnagyobb kereskedelmi központjában, ám erről szó sincs, mivel a szerződésben az is benne szerepel, hogy Spánier kereskedő egyből bérbe is vette a Piac téren lévő házát, és évi 800 forintot fizetett annak használatáért.¹¹¹ Könnyen elképzelhető, hogy ki sem költözött az épületből, az továbbra is használatában maradt, sőt annak egy részét még tovább is adta bérletbe, ott működött a későbbiekben *Fesselhoffer József* fűszer- és kelmeboltja.¹¹²

Spánier fűszerkereskedő és szivargyáros volt, aki elnöke lett a vizsgált korszakunkon túlnyúló, de az addigi vállalkozói folyamatokat biztosan reprezentáló Kereskedelmi Társulatnak, amely 1851-ben alakult meg. A kereskedelemnek meghatározó alakja volt, de nem riadt vissza a versenytársak munkásainak elcsábításától, erőszakos megoldásoktól sem. (Lásd később a Molenda-féle esetet.) Tudjuk róla, hogy Hollandiában tanulta ki a szivargyártó mesterséget, s az 1840-es években a szivargyártás terén már minőségi különlegességekkel tudta meglepni a vásárló közönséget.¹¹³ Spánier Ferdinándról egy szakirodalmi forrás azt állítja, hogy 1841-ben települt Kanizsára, ám ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen egyrészt már 1815-ben polgárrá választották a Hamburgból betelepedett „tabakost”, másrészt pedig már az 1830-as évek dicális összeírásaiban „boltos” megjelöléssel ott szerepel a neve.¹¹⁴ Az 1841/42. adóévben a neve alatt már egy 1. osztályú kereskedést, egy lakót, 2 szolgát és egy szolgálot írtak össze, 200 forintnyi jövedelme volt csak az ingatlanbérleteiből, s ugyanakkor több mint 30 forint adót fizetett.¹¹⁵ Háza a város központjában vélhetően a Hauser-féle kereskedéssel egy épületben volt. Spánier kereskedő üzlete még az 1850-es években is megvolt a Piac téren. Érdekesség, hogy Spánier Ferdinánd evangélikus vallású kereskedő volt, ugyanakkor lutheránusok alig néhányan éltek Kanizsán, 1846-ban mindössze 60-an voltak.¹¹⁶ Az identitástudat azonban erős volt: 1845. július 19-én megalakult az evangélikus gyülekezet, s az alakuló ülésen két evangélikus kereskedő is ott volt: Spánier Ferdinánd és Molenda Eduard. Az ott lévők mindjárt összeadtak 437 forintot iskola és templom építésére, s egy évvel később 378 forintért vettek is egy telket építkezés céljából a Gábor utcában (később Batthyány utca), ám a tervek nem válhattak valóra.¹¹⁷

Már többször emlegettük a Pichler családot, amely az 1770-es évek óta meghatározó szerepet játszott Kanizsa kereskedelmének életében. A családból többen is bekerültek a purgerek közé, s közülük *Pichler Aloysiust* 1822-ben megválasztották kvártélymesternek, *Pichler Henrik* pedig 1841-ben kanizsai városbí-

ró lett. Pichler Henrik vasáros volt, az 1841/42. évi adataink szerint vállalkozása 1. osztályú kereskedésnek minősült, a cégnél 1 zsellér jogállású embert, 3 szolgát és szolgálot foglalkoztatott (elképzelhető, hogy az utóbbi háztartási alkalmazottat jelent). Tudjuk róla, hogy 160 forint jövedelme volt bérbe adott ingatlanból, ugyanakkor rendelkezett 4,5 hold szántóval és 7,5 holdnyi rétterülettel, voltak lovai, tehene és sertése; tehát Pichler Henrik megtestesítheti azt a vállalkozó típust, aki régi kanizsai famíliából származik, a város közepén él, befolyással és igen nagy vagyonnal rendelkezik, hiszen voltak földjei és jól menő kereskedése, alkalmazottai. A pozitív képet némileg beárnyékolja az 1843. év, amikor is Pichler Henrik csődbe ment azért, mert magánvagyonából jelentős kölcsönöket adott veszélyes helyzetbe jutott embereknek, s a végén ennek lett az áldozata. Teljes vagyonbukás érte, házáat, üzletét, földjeit és még a bútorait is elárverezték, természetesen bírói tisztségéről is kénytelen volt lemondani.¹¹⁸

A polgáriasult környezet racionalis életfelfogásának terjedése új szakmák és foglalkozások, valamint új értékrend kialakulását is magával hozta, így nem véletlen, hogy a nyugat-európai modernizációnak az emberi élet során való felértékelődése is egyre fontosabbá vált. Ennek egyik elemét érhetjük tetten a városi patikák vállalkozási alapon való működtetésében. A város első patikája kezdetben a Ferenc-rendiek tulajdonában volt, ezt 1730-ban adták el egy polgárnak, akinek neve nem ismert.¹¹⁹ Ez a gyógyszer-tár egyike volt Magyarország legrégebb patikáinak. A város első ismert polgári gyógyszerésze *Reiner Antal* volt, aki az 1780-as években eladta gyógyszer-tárát *Thein Jakab*nak, akitől pedig 1792-ben *Francz Antal* vásárolta meg. Ezt a patikát bérelte ki a csehországi Znaimból származó *Lováck Ferdinánd*, majd 1806-ban megvette, és egészen 1837-ig irányította is működését. Ezután fia, *Lováck Károly* vette át a boltot, amely a Fő úton az Eötvös tér és a Piac tér között feküdt félúton, néhány háznyra a kastélytól. A patika az 1840-es években a Fekete Sas nevet vette fel.¹²⁰ Volt a városban egy másik patika is, mégpedig a *Haller Antal* által alapított, 1805-ben megnyílt gyógyszer-tár, azonban a gyakran italozó tulajdonostól hamarosan azt is megvette *Lováck Ferdinánd*. *Lováckot* az egyház is megbecsülte, hiszen halála után a ferencesek zárdájának kriptájában temették el, oda, ahol például báró *Sennyey Josefa*, *Hoer Magdolna* (Inkey Boldizsár 4. felesége) is nyugszik.¹²¹ A növekedő népesség s a nagy átmenő forgalom, valamint a jelen lévő kórház miatt vélhetően jól ment a patikusoknak, nem véletlen, hogy 1835-ben négyen is folyamodtak gyógyszer-tárnyitási engedélyért, mégpedig *Szép Károly*, *Schwarz Ferenc*, *Czellingner Ferenc* és *Lováck Ferdinánd*, közülük az engedélyt *Szép Károly* kapta meg. Az új gyógyszer-tár 1836-ban nyílt meg, s az „Igazság” nevet kapta.¹²² Részben

kapcsolódik a patikákhoz, hogy Kanizsának már az 1770-es években két orvosa is volt.¹²³

A 18. század utolsó harmadától fellendülő kereskedelmi forgalom új lehetőségeket teremtett a városi kiskereskedők számára is. Többnyire a szegényebb gazda vagy iparos családok közül kerülhettek ki azok a fuvarozók, szállítók, akiket — Blankenberg tanulmánya óta tudjuk — népiesen „Krobotenfahrer-nak” neveztek.¹²⁴ Tevékenységük általában valamely nagykereskedő megbízásából folyt: a környező vidékeket járták és felvásárolták, befuvarozták Kanizsára a kereskedők csarnokaiba, tárházaiba azokat a termékeket, amelyeket aztán tovább lehetett szállítani és értékesíteni. „A terményeket exportáló kanizsai szekeresek kézmű- és vasárukkal, teával, fűszerekkel meg-
rakodva térnek vissza Bécsből, Grazból és Triesztből” — írja Antalffy Gyula.¹²⁵ Ezek a beszerző fuvarosok eljutottak Szlavónia területeire, délre, a Száva menti vidékekre, a Karszt-hegységig és Likába, Somogyba, Baranyába, felvásárolták a mézet, nyersbőrt, pálinkát stb.

A reformkor nagy újdonsága a szlavón területeken megtermelt szilvórium felvásárlása, összeszedése volt. Egy 1839. évi, Deák Antalhoz, az akkori alispánhoz intézett beadvány szerint „A kanizsaiak már a külfölddel élénk kereskedést folytattak és már egészen új cikket honosítottak meg. A pór nép majdnem kizárólag kereskedelmi fuvarozásból élt. Szlavóniából 2000 akó szilvóriumot szállítottak évenként Nagykanizsára és innét a legnagyobb kereskedelmi piacokra”.¹²⁶ Világosan mutatja a kanizsai társadalom kereskedelem-orientáltságát, hogy az adóösszeírások még az 1830–40-es években is — amikor már semmitmondóvá válnak az országban az ilyen jellegű összeírások —, igen magas egy gazdára jutó lószámot adnak, ezzel is bizonyítva a fuvarozás jelentőségét. Ám arra mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a Krobotenfahrer-tevékenység nem egyedülálló, a kereskedelemmel foglalkozó városokban szinte mindenhol vannak adataink arra, hogy a szegényebb társadalmi rétegek igen jelentős mértékben tudtak jövedelempótló fuvarozási munkát végezni. A reformkor elején ezeknek a szállítóknak az országban különböző elnevezése volt: így például Pesten a „Landkutscher” és a „Fahrlaute” elnevezés dívott, Budán megkülönböztették az „aurigator provinciális”-t és az „auriga vecturians”-t, Pozsonyban csak egyszerűen „vecturians”-nak nevezték, míg Újvidéken a „veredarius” elnevezés bukkant fel.¹²⁷

3. A zsidó kereskedők jelentősége Kanizsán

A magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet legnehezebb feladatai közé tartozik az országban élő zsidóság gazdasági működésének vizsgálata. A szakavatott elemzést nehezítő tényezők között első helyre a népességszám mobilitása kí-

vánkozik, amely szinte lehetetlenné teszi egyes famíliák nyomon követését. A mobilitást nagyban meghatározta, hogy a zsidóság egy része a kereskedelem bizonyos formáival foglalkozott, s ez már önmagában is feltételezi a vállalkozói mobilitást. A másik probléma a névhasználat. Majd csak az 1840. évi 29. tc. tette kötelezővé az állandó névhasználatot, így nem véletlen, hogy korábban számos esetben hasonló néven ugyanazt az embert vagy családot kell értenünk, ám nagyobb tömegű zsidó népességnél már óriási problémát jelent az azonosítás. Harmadszor pedig meg kell említenünk, hogy a vizsgált korszakban a magyarországi népesség-összeírások alapvetően a letelepült népesség vizsgálatára alkalmasak, a vármegyei zsidóösszeírások pedig sok esetben megbízhatatlannak; ezért általában inkább az uradalmi levéltári forrásokból lehet — szerencsés esetben — nyomon követni kisebb közösségek vagy személyek létét.

Mivel a zsidóságnak a keresztény Európában földje tulajdonként nem lehetett, szabad királyi városba nem költözhetett, és ingatlant ott nem vásárolhatott (főleg a város melletti, általában falal elkülönített gettóknak lakhattak), klasszikus mezőgazdasági tevékenységet sem folytathatott, így a korabeli zsidóság elsődlegesen ott számíthatott jelentősebb toleranciára, ahol a földesúrnak szüksége volt erre a népcsoportra. Nem véletlen, hogy Magyarországon elsődlegesen a mezővárosokban, illetve a nagyobb uradalmakban telepedhettek le, és folytathattak gazdasági tevékenységet. A katolikus Habsburg-állam is megkülönböztette a zsidóságot, megalázó létfeltételeit nehezítette az a személyi taksa, amellyel külön sújtották: 1743-ban minden zsidó család 6 forintot volt kénytelen adózni, különben kiutasították az országból. Bányavárosokba 1693-tól nem költözhetek, később Mária Terézia a borárlástól is eltiltotta őket.¹²⁸ A 18. században Nyugat-Magyarország egyik legnagyobb uradalmi rendszere a gróf Batthyány család kezében volt. Ebben a jól kiépített nagybirtokrendszerben több olyan uradalmi központ is volt, (Körmend, Pinkafő, Rohonc, Szalónak, Zalaszentgrót, Kanizsa, Homokkomárom stb.), ahol szükség volt jelentős árumennyiség mozgatására, szállítására. A gróf Batthyány család tagjai felismerték a zsidóság létéből fakadó ilyenfajta előnyöket, nem véletlenül állapíthatta meg Németh László egyik tanulmányában, hogy a 18. század első felében a Zalában lévő zsidóság jelentős része Rohoncról¹²⁹ (tehát egy Batthyányközpontból) érkezett. Ezt megerősíti az az adat, amely szerint 1848-ban Rohoncon 209 zsidó család élt.¹³⁰

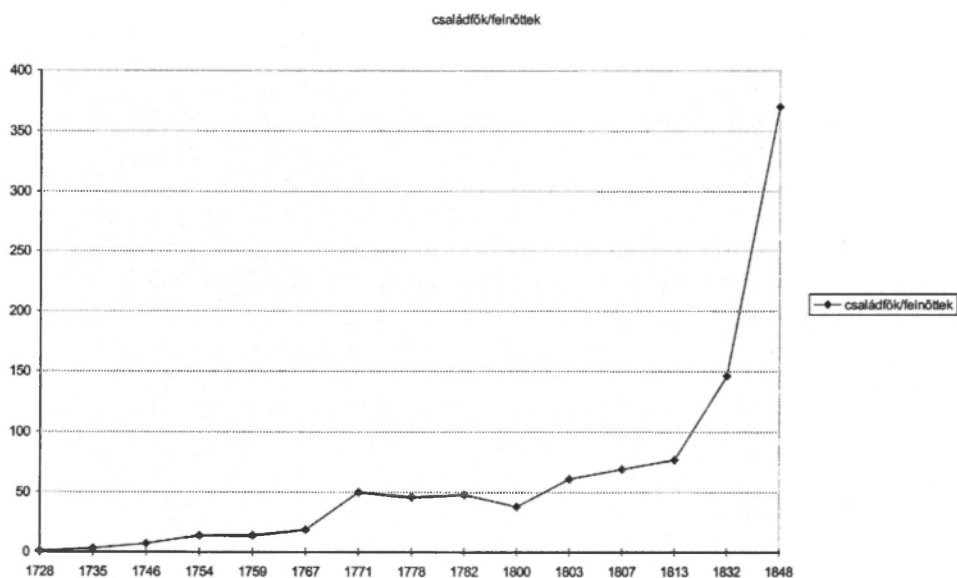
Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy vármegyei és uradalmi kutatási tapasztalataink szerint az ezen a területen megjelenő és szaporodó zsidó-

ság nagy része nem kereskedő volt. Néha még szaktörténészeket is megtéveszt az a csalóka kép, amely a felszínt tükrözi. A történelmi forrásokban elsődlegesen a „gazdag” zsidóság tűnik fel, olyanok, akiknek személyéhez jelentős mértékű ipari, vállalkozói, kereskedői tevékenység társítható, s ennek alapján azt is hihetnénk, hogy az egész zsidó népesség ilyen. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a magyarországi zsidóság a 18–19. században végtelenül tagolt, szegmentált, életkörülményeiben, gazdasági működésében, vallásában, szociális kapcsolataiban stb. eltérő jellegű társadalmi csoport. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra a tényre, hogy például a birodalom fővárosában, Bécsben (tehát egy több mint 200 000 lakosú nagyvárosban) egészen az 1840-es évekig alig 200 zsidó családfő élt,¹³¹ amelynek oka a korábbi kiűzetés volt. Sokkal nagyobb számban találhatók ebben a korban izraeliták Cseh- és Morvaországban, legnagyobb számban pedig a 18. század végén a birodalomhoz került Galíciában fordultak elő, ahol elsődlegesen az orosz pogromok elől menekülve tömegesen jelentek meg. A szakirodalomban a magyarországi zsidóság létszáma mértékadó becslések szerint az 1720-as években mintegy 13–14 000 fő, ezzel szemben az 1780-as évek közepére már 75–80 000 fő. Az igazi nagyobb tömegű beáramlás és a belső szaporodás esetükben inkább a 19. századra tehető, 1890-ben mintegy 800 000-en, míg a világháború előtt már 1,2 millióan voltak az országban, vagyis Magyarország lakosságának körülbelül 5%-a volt ekkor az önmagát izraelitának valló ember.

Az alábbiakban megpróbáljuk a kanizsai zsidó népesség létszámát bemutatni. A következő ábra mintegy 120 évre vonatkozóan mutatja az adatokat.

Látható a grafikonból, hogy a gróf Batthyány Lajos 1744-ben bekövetkező uradalom- és városvásárlása előtt alig fordultak elő izraeliták Kanizsán. Egy, a 17–18. század fordulóján a *Neoacquistica Commissio* által készített jelentésből az derül ki, hogy a „városfalán belül csak katolikus lakosság él, zsidókat, rácokat a falakon belül nem tűrnek”.¹³² Az 1725–28 között végrehajtott országos zsidóösszeírás vármegyei adatai szerint Kanizsán élt már „Simon Ádám, kinek feleségét Mózes Kátának hívják. Két fia közül a 19 éves Mózes egy keszthelyi zsidónál van, a másik Márk, 8 éves. Sára lánya férjnél van. Rohoncon él a család. Tart még egy keresztény szolgát is. A városnak 25 forint árendát fizet, boltbéli portékákkal kereskedik.”¹³³ Lehetséges, hogy az 1720-as évek közepe táján még csak ez az egy zsidó család élt a városban, ám azt is tudjuk, hogy az ekkor Szapáry-kézen lévő uradalomban több zsidó bérlő is volt már. Egy 1733. évi iratból ismerjük, hogy Kanizsán a már említett két görög bolt mellett volt „Sidó bolt” is, amely után azonban nem kellett árendát fizetni.¹³⁴ Az összeírások szerint 1735-ben már 3, míg 1746-ban már 7 izraelita család élt Kanizsán, számuk 1754-re megduplázódott. Az ekkoriban a városban megjelenő izraeliták foglalkozását nehéz a mai fogalmainknak megfelelően pontosan megmondani, hiszen jó néhány esetben azt látjuk, hogy az árendás tevékenység mellett nyilvánvalóan kereskedtek is, adott esetben az ipari termék-előállítás mellett forgalmaztak is. Így például egy uradalmi irat 1751-ből Áron Jakab tevékenységét „serfőző”-ként állapítja meg; Áron Jakab az 1730-as években felépített uradalmi serfőző ház bérlője lehetett.¹³⁵ Egyértelműbb a helyzet Ábrahám Sailnál, akit boltosnak mond a forrás. Májér Marx és a Jónás nevű mészár-

A zsidó családfők (felnőttek) létszáma Kanizsán 1728–1848 között

ros esetében nyilván összeolvad a két alapfoglalkozás (a kereskedelem és az ipar), akárcsak az „öveges sido”-nál.¹³⁶ A helyben élő zsidóságnál azonban lényegesen fontosabb lehetett a vásárokon megjelenő mobil kereskedő zsidóság, amely vélhetően a vármegyei összeírásban feltüntetett városokból (Sümege, Keszthely stb.) is származhatott. Mindenesetre meg kell említenünk az érdekes egybeesést a Kanizsán is és Sümege is élő Marx nevű izraelita család, avagy a több városban is előforduló Lebl — avagy annak formaváltozatát jelenthető Leeb, Leeb stb. — nevű familia esetében. Ez utóbbi néven a későbbiekben Kanizsán egy komoly gazdasági vállalkozás alakult ki. Fontosnak tartjuk azt is kiemelni, hogy az 1730-as években megjelent már Kanizsán a később nagy befolyást szerző Polák család; jelenlétükre, tartós letelepedésükre utal, hogy a későbbi összeírásokban is mindvégig szerepelnek.

A 18. század közepétől a zsidó családfők létszáma folyamatosan növekedett, igazi nagy kiemelkedés azonban az 1767–1771 közötti intervallumban következett be, amikor is rövid néhány év alatt csaknem megháromszorozódott a számuk, ezzel szemben viszont 1782 után némileg csökkent. A zsidóság egyik szembetűnő tulajdonsága egyértelműen a nagy mobilitás. Vizsgálódásaink során a fentebbi ábránkban közölt évek adatait összevetettük az egyes conscriptiók névsoraival, s nagy általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy a század közepső harmadában még igen nagy volt a fluktuáció. Így például az 1759. és az 1767. évi összeírás egybevetésekor a 14-ről 19-re szaporodó családnevek alapján úgy tűnik, hogy mindössze 4 olyan család lehetett, amely továbbra is helyben maradt, a többi család (családnév) kicserélődött.¹³⁷ Helyben maradtak a Mayer, a Salamon, a Gertli (Gertell) és a Jónás famíliák. Mindez megerősíti azt a fentebbi véleményt, miszerint a korabeli zsidó népesség igen mobil társadalmi csoport volt, s vélhetően a néhány évre szóló árenda lejárta után sokan jobb pozíciót kerestek maguknak, ami együtt járt az elköltözéssel. Azt gondoljuk, hogy egy alapvetően könnyen mobilizálható vagyonnal rendelkező népesség esetében ez nem is okozhatott problémát. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az 1760–70-es évektől kezdve a zsidóság számára mind a környék uradalmaiban meginduló gazdálkodási rendszer, mind országosan is egyre szélesebb gazdasági lehetőségek következtében kapuk nyíltak, vélhetően ők is igyekeztek a mindig legjobb lehetőséggel kecsegtető bérleti szerződést megszerezni. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az 1769. évi összeírásban már olyan újabb személyek jelentek meg, akik előtt fényes kanizsai karrier állt. Emeljük ki ezek közül a Hersli (később Hirschl, Herschl, Herschli, Hirschler néven), valamint a Mayer család tagjait, akik majd a századforduló környékén jutnak jelentősebb befolyáshoz.

Az izraelita népességnek az 1750–70-es években bekövetkező szaporodása egybeesett a város népességének általában vett igen dinamikus növekedésével. A különböző irányokból jövő, igen nagy számú betelepülés és a belső szaporulat eredményeképpen a két Kanizsa népessége az 1770-es évek elejére már elérte a 3700, 1784-ben pedig az 5000 főt, s ezzel Zala vármegye legnagyobb települése lett, a mellette lévő Somogy települései nem versenyezhettek vele, a Dél-Dunántúlon egyedül csak Pécs előzte meg.¹³⁸ (Nem véletlenül állapíthatta meg *Degré Alajos* egyik tanulmányában, hogy 1750-től 1770-ig a családok száma 295-tel gyarapodott.)¹³⁹ Azonban a növekvő zsidó lakosság megtelepedése kivétel nélkül kizárólagosan a földesúr fundusain történhetett, s ez eredményezte azt, hogy őket a legtöbb esetben zselléreként vették figyelembe az összeírók. Ugyanakkor — mint ahogyan az utcahálózattal kapcsolatban már érintettük — a földesúr telkei a városon belül nem voltak mereven elválasztva a városi lakosok fundusaitól, bár kétségtelenül volt néhány utca, ahol inkább földesúri telkek voltak többségben (Magyar utca, Légrádi út). *Villányi Henrik* egyik tanulmányában hivatkozik egy 1784. évi levélre, amelyben a Nagykanizsán élő zsidók panaszkodnak a városra, mivel az a zsidók letelepedését ellenzi, és állandó nehézségeket gördít a zsidó vallású kereskedők megélhetése elé.¹⁴⁰ 1784-ben vásárolták meg a kanizsai izraeliták a földesúrtól az új temetőjük telkét, ugyanis a régi kis temetőjük már megtelt. Joggal mutat rá a szerző a következményekre: a szerződés bizonyítja a zsidóság szaporodását, másrészt pedig világosan utal a zsidó hitközség léteire. Imaháza 1745-től volt a hitközségnek, mégpedig a Kis Sörházban, amely jó 80 évig szolgálta a zsidóságot Kanizsán.¹⁴¹

Az 1780-as évektől folyamatosan javult a magyarországi mezőgazdaság birodalmi pozíciója, amit elsődlegesen meginduló osztrák iparosodás és urbanizáció, valamint a 1792-től a kialakult francia (napóleoni) háborús konjunktúra motivált. A századforduló környékén Kanizsa népessége átlépte azt az európai mércével mérve is minimális lélekszámhatárt, amelytől a nyugat-európai szakirodalom egyáltalán városnak tekinti a települést.¹⁴² Egyes szakirodalmi munkákban ezt a létszámot ún. „városi küszöbnek” nevezik.¹⁴³ A háborús évek alatt főleg 1800 után figyelhető meg a zsidó népesség szaporodása Kanizsán; 1813-ban egy dicalis összeírás szerint 77 izraelita családfő élt a városban, akik közül vélhetően 12 foglalkozott főállásban kereskedelemmel. Persze szaporíthatta a kanizsai zsidóság létszámát az is, hogy egyes magyarországi városokban még a századforduló körüli években is előfordultak pogromok, zsidókiűzések vagy kitiltások.¹⁴⁴ A jelentősebb kereskedők között néhánynak a vállalkozására feltétlenül utalnunk kell.

Az egyik legnagyobb kereskedelmi vállalkozást ebben az időben a *Lachenbacher család* tagjai folytatták. (Sok esetben nevüknek írása *Lachenbach*.) A család nevében őrizte származási helyét, amely a Sopron megyei Lakompak (németül a település neve *Lachenbach*) volt, ahonnan igen sok zsidó ember rajzolt ki a 18–19. században. A Magyar Zsidó Lexikon adatai szerint 1848-ban a település 1800 lakója közül 1200 fő izraelita volt.¹⁴⁵ Kanizsán az 1790-es években két híres, később szinte egyidőben meghalt *Lachenbacher* is élt: *Mózes* és *Izrael*. Pontos adatunk van rá, hogy az egyik, *Lachenbacher Israel* 1799-ben 850 forintért megvásárolta a kanizsai *Israel Josz* házát, lehetséges, hogy ekkor telepedett le Kanizsán a család.¹⁴⁶ *Blankenberg Imre* visszaemlékezése szerint *Lachenbacher Mózes* igen gazdag, művelt és fennkölt gondolkodású férfiú volt, állandóan négyes fogaton járt, szép alapítványt tett a kanizsai gimnáziumnak és a pesti Pázmány egyetemnek.¹⁴⁷ Hadiszállítóként tevékenykedett a franciák elleni háború alatt, 1814-ben „*k.k. Grosshandler*”, vagyis császári és királyi hadiszállító lett. Kereskedelmi tevékenysége alapvetően nagy mennyiségű termény forgalmazására szorított, ám később az is előfordult, hogy egyenesen a katonaságnak is szállított. A 19. század elején a kanizsai uradalom egyik legfontosabb kereskedője volt, de azontúl a többi Batthyány-uradalom kereskedelmében is döntő szerepet játszott, többek között a déli uradalmakból ő forgalmazta, szállította az állatokat. Külkereskedéssel is foglalkozott, amit az is bizonyít, hogy 1803-ban az uradalmi tisztartó azt írja a grófnak, hogy „*Lachenbacher zsidót nem engedték át a határon, amikor gabonát szállított ki*”.¹⁴⁸ Foglalkoztak a *Lachenbacherek* ebben az időben pénzkölcsönzéssel is.

Akárcsak mások is a konjunkturális években, úgy *Lachenbacher Mózes* is felhalmozott pénzének egy részét ingatlanba fektette, megvásárolta Bécsben a *Naschmarkt* mellett lévő nagy kiterjedésű „*Freihaus*”-t, amely még a 20. század elején is Bécs legnagyobb lakóépülettömbje volt, és csak közvetlenül a háború előtt bontották le.¹⁴⁹ Egy 1810. évi töredékforrás szerint *Lachenbacher Mózes* vagyona 47 591 forintot tett ki, s ez igen tekintélyes summa abban az időben.¹⁵⁰ *Lachenbacher Israel* nagy tekintélyű ember volt, 1814-ben hunyt el, egy évvel később pedig *Mózes* is meghalt. Mindketten a zsidó hitközség alapítói közé tartoztak. A család igen szapora volt, nemcsak Kanizsán és Bécsben, hanem Pesten is előfordultak. Ezt egy 1814. évi közgyűlési jegyzőkönyvi adat is bizonyítja, miszerint „*Gottlieb Mayer kéri Lachenbacher Gottfried pesti kereskedőnél a nála lévő 16 407 forint betáblázását*”.¹⁵¹ *Venetianer Lajos* is említ könyvében egy *Lachenbacher Jakab* nevű embert, aki az igen előkelő, 1844-ben alapított Pesti Kereskedelmi Társaságnak is tagja volt.¹⁵² Kanizsán több generáción át éltek és működtek a *Lachenbacherek*. Az 1780–90-es években születhetett meg az elsőt követő második generáció,

így például 1794-ben született *Móric*, akinek valószínűleg testvére volt az a *Rudolf*, aki még Sopron megyében, Lakompakon látta meg a napvilágot, viszont az 1790-es években már Kanizsán élt, s az egyik régi kanizsai zsidó familiából, a *Polák* családból vette nőül *Elizabetet*. Az 1790-es évek összeírásaiban minden esetben találkozunk a család nevével. Az 1820-as években láthatta meg a napvilágot a Kanizsa szempontjából fontos harmadik generáció: 1814-ben született meg *József*, akinek már felesége (*Terézia*) is az egyre szélesebb *Lachenbacher* familiából származott; *Alajos* 1822-ben született, felesége a befolyásos és gazdag kanizsai *Leszner* család leszármazottja; *Zsigmond* 1820-ban, *Herman* pedig 1818-ban született, az ő felesége a nagy vagyonnal rendelkező *Milhoffer* familiából került ki. A módos feleségek léte arra utal, hogy a 19. század első felében jelentős különbségek lehettek már a befolyásos, nagy vagyonnal rendelkező kereskedő családok, valamint a szegényebb avagy középrétegnek számító egyéb zsidó családok között. 1848–49-ben bizonyíthatóan hét *Lachenbacher* élt Kanizsán, ugyanakkor *Rudolf* fiai, *Leopold* (1823-ban született) és *Gusztáv* (1824-ben született) Pesten voltak bolto legények. A zsidó populáció gyors létszámnövekedését mutatja, hogy *Lachenbacher Heinrich* lányának, *Juliannának* férjétől (az orvos *Horschetzky Mórtól*) 17 gyermeke született.¹⁵³

A zsidókkal szembeni megkülönböztetést vélhetően nehezen lehetett elviselni, néha még a nagy önmérsékletről tanúbizonyságot tett befolyásos nagykereskedőknél is előfordult, hogy tettelegességre ragadtatták magukat. 1799. december 13-án a városi tanács úgy határozott, hogy *Lachenbacher Izrael* a „tűz cassá”-ba fizetendő 4 forintra büntetik, mert pofon vágott valakit. Egy másik esetben azért büntették meg *Lachenbacher Mózes*t, mert vasárnap rakatta meg a szekereket, s ez a keresztény szokásrendet sértette.¹⁵⁴ A gazdasági sikerek azonban valószínűleg kárpótolták a *Lachenbachereket*. Igen nagy sikert jelentett a családnak, hogy *Henriket* és *Bernátot* Bécsben 1824. október 22-én „*salamoni*” előnévvel nemessé avatták, s ezzel ők lettek a birodalom zsidóságának első olyan tagjai, akik megszerezték ezt a címet. (Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy ez a nemesség ún. birodalmi nemesség, s nem magyar nemesség volt.)¹⁵⁵ Mutatja a család tekintélyének növekedését, hogy egy 1824. évi városi bírósági iratban a felperes *Lachenbacher Gusztávot* a jegyzőkönyvben már „*nagyságos Lachenbacher*”-nek titulálták.¹⁵⁶

A *Lachenbacherek* mellett a másik legnagyobb kereskedelmi vállalkozás a századforduló környékén *Gottlieb Mayeré* lehetett. Ő az a kereskedő, akinek a személyéről a legkevesebb adat maradt fenn, holott kereskedése igen kiterjedt volt. A *Mayer* család tagjai az 1760-as évektől jelen voltak már a városban, későbbi hivatalos iratok is mindig „*kanizsai kereskedő*”-nek mondják *Gottlieb Mayer*t. Hiányos adataink sze-

rint is igen hosszú életet élhetett, hiszen kereskedelmi tevékenysége a 19. század első évtizedeiben már igen jelentős volt, s tudjuk azt is, hogy az 1840-es években még pert is nyert pallini Inkey Imre ellen,¹⁵⁷ tehát leg-

évek adatai közül az 1811. évből valókat választottuk a forgalmazott, szállított mennyiségek és a kereskedelmi érték bemutatására (az árak ezüst forintban értendők).¹⁶¹

<i>A szállítás ideje</i>	<i>zab</i>		<i>roz</i>		<i>széna</i>		<i>szalma</i>	
	<i>köböl</i>	<i>forint</i>	<i>köböl</i>	<i>forint</i>	<i>mázsa</i>	<i>forint</i>	<i>mázsa</i>	<i>forint</i>
1811. januárban	7294	40 112	1661	11 627	2255	11 275	1250	2188
1811. februárban	3408	18 744	232	1 624	2325	12 788	697	1216
1811. áprilisban	3130	17 215	-	-	2058	11 319	1275	2230
1811. májusban	2247	15 729	-	-	1441	8 646	732	1464
1811. júliusban	5505	49 550	-	-	2364	21 276	1169	2923
1811. novemberben	5573	50 157	-	-	72	452	1296	2592
1811. decemberben	5000	60 000	-	-	-	-	-	-

alább 70–75 évet élhetett. Felesége *Schwarzenberg Hermina* volt, aki 1848-ban 70 éves volt. Gottlieb Mayernek négy lánya és egy fia született. 1848-ban Béni 28 éves volt, foglalkozása kereskedő. Fontos azt is megemlíteni, hogy mind az öt gyermek Kanizsán született.¹⁵⁸ Mayernek nagy háza volt, közvetlenül a városháza mellett. Vélhetően az egyik legszebb ház lehetett, amit az sejtet, hogy midőn 1812-ben jelentős számú katonát kellett elszállásolni a városban, a katonatisztek éppen az ő házába kerültek, s el sem akartak onnan menni. A kereskedő többször instanciázott emiatt a vármegyéhez és a városhoz, végül a döntés értelmében a tiszteknek át kellett volna költözniük Hirschli Mózeshez, ám egy későbbi iratból tudjuk, hogy eszük ágában sem volt távozni Mayer házából.¹⁵⁹ Gazdag nagykereskedőként karitatív funkciókat is el kellett látnia, tagja volt például a hitközség előljáróságának, adományokat tett stb.

Gottlieb Mayer kereskedésének virágzása a napóleoni háborúkban egyre fontosabb szerepet játszó birodalmi katonasághoz kapcsolódik. Mayernek sikerült a vármegyével egy olyan szerződést kötnie, amely szerint kizárólagosan ő szállíthatta a katonaságnak a gabonaterméket, valamint a lótartáshoz szükséges széna- és sarjűmennyiséget. (Rajta kívül még a zalaegerszegi Kajzer Józsefnek volt joga effajta szállítókra.¹⁶⁰) A háború vége felé az élelmiszer-forgalmazás mellett kereskedett még Mayer posztóval, vászonnal, gombbal, csutorával, vagyis olyan termékekkel, amelyek alapvetően a katonaság mindennapos igényeit elégítették ki. A kereskedő cég üzleti technikája az volt, hogy előre megállapodott a vármegyével minden egyes termék árában, a leszállítandó mennyiségben, ehhez a kereskedő nagyon sok esetben előleget vett fel, majd pedig a teljesítés után benyújtotta a számlát, s a vármegye kiegyenlítette a tartozást. Az egyértelmű, hogy a nagykereskedőnek igen jelentős forgótőkével kellett rendelkeznie; gondoljunk csak arra, hogy egy-egy havi szállítás után a vármegyének 60–70 000 forintot is ki kellett fizetnie. A különböző

A szerződések ellenére egy kereskedőnek sok esetben egyáltalán nem volt könnyű a pénzéhez jutni, a vármegye folyamatos adósságban volt, előfordult több éves fizetési csúszás is. 1811. március 27-éről maradt fenn az a közgyűlési bejegyzés, amely szerint Zala megye az 1809. és az 1810. évre vonatkozóan 13 250 forinttal tartozik Mayernek a széna és a zab árával, vagyis tulajdonképpen Gottlieb Mayer előlegezett a megyének.¹⁶² Mivel sok esetben hirtelen kellett nagy mennyiségű terményről gondoskodni —1814-ben például váratlanul 24 000 katonát tartásért írták elő —, sok kereskedővel kellett Gottlieb Mayernek szerződést kötnie, akik viszont megint csak nem voltak pontos teljesítők. 1814. október 1-jén például azt kérte a megyétől, hogy a laibachi Kondis Gáspár kereskedő tartozását segítsen behajtani.¹⁶³ Már említettük azt az iratot, amely szerint az egyik Lachenbacher tartozott több mint 16 000 váltóforinttal Mayernek. 1814 elején Gottlieb Mayer azért instanciázott a városhoz, hogy a pesti kereskedő Lachenbacher Gottfried kanizsai házáat vegyék zálogba tartozása miatt, s ne engedjék az ő megkérdezése nélkül véletlenül sem eladni; tehát Lachenbacher kanizsai háza jelentette a biztosítékot a tartozás kiegyenlítésére. Érdekes a kérvény indoklása, miszerint a váltó kiegyenlítése érdekében igen költséges Pestre utazni.¹⁶⁴

Előfordult, hogy a sietség miatt a kereskedő kölcsönvett gabonát forgalmazott, s ha valamiért nem tudta a kölcsönt visszaadni, akkor készpénzben kellett kiegyenlítenie tartozását. 1812-ben egy ilyen szituáció igen kellemetlen helyzetbe hozta Mayerert. Az történt ugyanis, hogy a kanizsai életes háztól kölcsönvett 2681 mérőnyi zabot nem tudta visszaszolgáltatni, ám ennek fejében sőt szállított Veszprém megyébe, s a szállítás hasznából kívánta tartozását megadni, a sőt azonban Veszprém vármegye jogtalanul elkobozta tőle. Zala megye is kérte a só kiadását, de nem sok sikerrel. Azt írták vissza, hogy „*az uzsorás kereskedés meggátlása volt az elkobzás*

célja, ezért ez törvényes, így nem adják vissza”. Mayer azzal védekezett, hogy ő csak szállította a varasdi Perkó Antal Ernest sókereskedő áruját, „de sem nem adta, sem nem vette azt”.¹⁶⁵ Mindez rávilágít arra is, hogy a közvetítő kereskedelem viszonylag professzionális szinten működhetett Mayer kezében, bár kétségtelen, hogy az általa szállított minőségre voltak panaszok. Egy 1811. évi irat szerint a Gottlieb Mayer által a katonaság számára szállított széna és zab rossz minőségű, ugyanis megbetegedtek tőle a lovak.¹⁶⁶ Maga a vármegye is úgy vélte, hogy igen drágán dolgozik a kereskedő. Egy szerződéstervezetből tudjuk, hogy mennyibe is kerülhetett a gabonaszállítás. 1811. decemberében 5000 mérő zab szállítására szerződtek a felek, 12 forintért vette volna a megye a zab mérőjét, de mert a megye vállalta a szállítást, így a nagykereskedő 1 forintot elengedett. Ha ehhez hozzávesszük az áru felhajtását, összeszedését, központosításának költségét stb., akkor sem becsülhetjük a forgalmazási költségeket 2 forintnál magasabbra, vagyis a termék árából mintegy 15%-nyi lehetett a forgalmazási költség.¹⁶⁷

Szintén a francia háborúk alatt gazdagodhatott meg *Strasser Lázár* is. Róla annyit tudunk, hogy Lazarics (Lázár) Strasser néven 1800-ban már Kanizsán élt, az 1813. évi zsidóösszeírásban is szerepel. A Strasser név igen gyakori volt abban az időben, nagyon sok városban és egyéb területen előfordul, így nehéz azonosítani a személyt. Azt azonban tudjuk, hogy gabona-nagykereskedő volt. Az 1848. évi zsidóösszeírás adataiból kitűnik,¹⁶⁸ hogy az akkor 53 éves, tehát vélhetően 1795-ben született Lázár D. Strasser rajkai születésű volt, ami két érdekes következtetésre ad lehetőséget. Az egyik az, hogy a századfordulón felemelkedő izraelita népeségből ismerünk egy győri származású híres *Strasser Izidor* nagykereskedőt, s Győr és Rajka nincs olyan nagy távolságra, hogy ne találnánk logikai kapcsolatot közöttük. (Ismert, hogy a győri Strasserek a 19–20. század fordulójára igen tekintélyes hajózási céget hoztak létre).¹⁶⁹ Másrészt későbbi forrásokból tudjuk, hogy a Strasserek Bécsben is rendelkeztek házzal, telekkel, jelentős befolyással, vagyis minden további nélkül feltehetjük, hogy a kanizsai Strasser Lázár ennek a családnak lehetett a tagja. A többlaki életre utal az is, hogy az említett conscriptio szerint a fiatalabb Strasser Lázár 37 éve él Kanizsán, vagyis csak 1811-ben költözött a városba, addig máshol nevelkedett, vélhetően a 16. életéve betöltése után kapcsolódott be apja mellett a munkába. A kanizsai Lázár Strasser meggazdagodását mutatja, hogy 1820-ban, tehát valamivel a háború vége után a Piac téren igen szép, klasszicista házat építtetett, azt, amelyik a későbbiekben vejének, *Gutmann Simon* kezén szépült meg, s ma is az egyik impozáns épülete a városközpontnak.¹⁷⁰

Blankenberg Imre 1929-ben megjelent rövid tanulmányában szintén a századforduló befolyásos üzletembereinek sorában említi Strasser Lázárt,¹⁷¹ aki meghatározó, befolyásos tagja volt a kanizsai hitközségnek is.

A századfordulónak az említetteken kívül még több híres kereskedő családja volt. Nagy befolyással rendelkeztek a Pressburgerek, *Hirschler Leó*, a Dobrin család tagjai, *Lessner Bernát*, *Zappert József*, *Bettelheim Baruch (Baroch)* — aki megalapítója volt a több mint száz évig működő *Bettelheim W. Samu* és *Fiai* cégnek —, *Löwenstein Móric*, s nem utolsósorban *Blau Mózes*. Villányi Henrik egyik írásából tudjuk, hogy az említett *Löwenstein* és *Blau* kereskedők nagy vagyonnal rendelkeztek.¹⁷² Ha a fenti neveket összevetjük az 1800. és az 1813. évi kanizsai zsidókat felsoroló névlistával, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy közvetlenül a századfordulón a fentiek közül még csak a *Lachenbacher*, a *Strasser* és a *Mayer* családnév fordul elő, ezzel szemben az 1813. évi összeírás szerint már ott van *Joseph Preissburger*, *Michael Jemnitz*, két *Bachroch*, három *Hirschl* stb., vagyis a kereskedő zsidók beköltözése inkább a 19. század első évtizedében mehetett végbe. Érdekes ugyanakkor, hogy ha szembesítjük a 77 főt tartalmazó 1813. évi zsidóösszeírás névlistáját a szintén 1813. évi dicalis conscriptióval, akkor kiderül, hogy a 77 izraelita családfőből mindössze 12-t írtak össze kereskedőként, a többiek esetében más megnevezés szerepel. Azt pedig külön hangsúlyoznunk kell, hogy az 1813. évi dicalis összeírásba felvett 27 főnyi kereskedő és boltos közül csak 12 volt zsidó (44%) származású.¹⁷³

Az összeírt 77 zsidó családfő nagyjából 350–400 fős közösséget, tagjai a korabeli Nagykanizsa népességének mintegy 10–12%-át jelenthette. A zsidóság számbeli növekedésének üteme jóval erőteljesebb volt, mint a városi polgárságé. A zsidóság gazdasági erejét mutatja, hogy a 19. század első felében már templomépítésbe kezdtek. Szükség is volt egy új épületre, hiszen a „*Kis Sörházban*” lévő imaház már régen kinőtte a közösség, ugyanakkor a gazdag zsidó családok házi templomot tartottak fenn. A földesúrnak igen előnyös volt a zsidóság szaporodása, így a városiakkal szemben is gyakran megvédte és támogatta ezt a társadalmi réteget. Ezt bizonyítja, hogy *Batthyány Lajos* herceg 1806-ban a zsidó hitközségnek ajándékozta a Fő utca 6. szám alatti telkének egy részét. A hitközség folyamatos gyűjtést tartott, hogy az építkezés pénzügyi alapjait biztosítsa. 1807-ben el is kezdték az építkezést, ám hamar kiderült, hogy a tervezett szerény méretek nem felelnek meg a kívánalmaknak, ezért át kellett tervezetni, meg kellett nagyobbítani az épületet. 1817-ben folytatták a már több éve megszakadt munkát, végül 1821-ben tudták befejezni. A zsinagóga ünnepélyes avatásán, 1821. szeptember

4-én Batthyány Fülöp herceg jószágkormányzójával képviseltette magát, valószínűleg katolikus magyar arisztokrataként nem lett volna ildomos jelenléte (a szokásokkal is ellenkezett volna, s ugyanakkor nagy presztízisvesztéséget is okozott volna a hercegnek). Az akkori rendelkezések értelmében utcafrontra nem lehetett építeni a zsinagógát, így a telken a földesúri épület mögé, igen szűk területre kellett bezsúfolni az épületet.¹⁷⁴

A zsidóság számbeli szaporodása, s nem utolsósorban gazdasági erejének folyamatos növekedése a századforduló körüli években kiélezte a város és a betelepült zsidóság kapcsolatát. A zsidók továbbra is extraserialistának minősültek, akik csak a földesúri fundusokon lakhattak, azonban ingatlanszerzéseik már megindultak. Ez azt jelentette, hogy az a telek, ahova házukat felépítették, vagy ahol azt megvásárolták, továbbra is a földesúré volt, ám adhatták-vehették a rajta lévő épületet. Egyre több, korábban keresztény kézben lévő épülethez jutottak hozzá. Egy, a városiak által 1810-ben keltezett panaszlevélben azt írja a város, hogy „...ámbár a Zsidók kedves hazánkban polgári jussal még nem dicskedhetnek, még is örökös jussal bírnak Házokat, és pedig a legg szebb, legg jobb fekvésű és legg téresebb Házok közül mostanságik 39-et bírnak...”. Ugyane panaszlevél említi azt is, „...minthogy a multt Tavasztul fogva már 6 házokat szereztek nálunk a Zsidók... méltán félhetünk, hogy a keresztény vagyonsabb lakosokat ki szorítani és Kanisát, mint már jövendöltetik is, valóságos Zsidó Várossá tenni fogják.”¹⁷⁵ Az ingatlanszerzéshez csak annyit tehetünk hozzá, hogy említettük már Gottlieb Mayer fényes házát, Hirsch Leó épületét, a valamivel később felépült Strasser-házat stb., vagyis valóban egyre nyilvánvalóbb volt a gazdag, főleg kereskedő zsidóság befolyása a városban. Különösen zavarhatta a helybeli purgereket, hogy a Piac téren és a Fő utcán, tehát a központi területeken nagy számban voltak földesúri fundusok, ahova a zsidók letelepedhettek, s a régi magyar vagy német iparosok lemaradtak a gazdasági versenyfutásban. Bár a Városi Tanácsban még mindig ők döntöttek mindenről, a földesúr szinte minden esetben megvédte a neki anyagilag nagyon sokat jelentő zsidóságot, akik a direkt vagy indirekt védelemért szép summát fizettek.

1815-ben befejeződtek a franciák elleni birodalmi háborúk, s ez a magyarországi mezőgazdaságot is új helyzetbe hozta. Az addigi gabonakonjunktúra az állami kereslet megszűnése miatt egy-két év után befejeződött, a gabonaárak viszonylag gyorsan csökkentek, majd 1818 felé stabilizálódtak, s egészen az 1830-as évekig jelentős elmozdulást nem tapasztalunk a búza, a rozs és a zab árának mozgásában. Mindez éreztette hatását a magyarországi külkereskedelemben is: a gabonaexport visszaesett. *Belitzky János* adatai szerint a gabonaex-

port mintegy harmada-negyede volt csak az 1820-as években a háború alatti nagyságrendnek.¹⁷⁶ Megváltozott a háború után a külkereskedelem struktúrája is: bár a fő exportirány megmaradt, ám most a gabona helyét egyre inkább a gyapjú vette át egészen 1831-ig, amikor is újra a gabona vált elsődleges kiviteli cikké. Ezek a folyamatok természetesen nem kedveztek a korábbi nagykereskedelmi rendszernek, s egyáltalán nem kedvezett a kanizsai kereskedelemnek. Országszerte megfigyelhető tendencia a nagykereskedelmi cégek megszűnése, jelentős kereskedői mobilitás kialakulása, a kereskedelmi tőkék allokációja, más ágazatok felé való orientálódása, a kereskedői testületi rendszerek valamilyen formájának újjáéledése és erősödése, valamint a kereskedelem szerkezetének megváltozása. Igen nagy szerencséje volt a magyar gazdaságnak, hogy a háború vége felé megindult az osztrák iparosodás (a textilipar, valamint a nehézipari ágazatok fejlődtek gyorsan), és vele párhuzamosan felgyorsult az urbanizáció, amely egyre jelentősebb keresletet támasztott a magyarországi mezőgazdasági alapanyagok és élelmiszerek iránt, s így a honi kereskedelem számára új értékesítési lehetőségek adódtak. Az olyan piacközpontok, mint amilyen Kanizsa is volt, minden változásra élénkebben reagáltak, mint a kisebb forgalmazási volumennel élő települések, az előnyöket jobban ki tudták használni, ugyanakkor a hátrányok is erősebben érződtek.

Statisztikai jellegű összeírasi adataink azt mutatják, hogy — vélhetően a háború utáni új lehetőségek kihasználása révén — a kanizsai kereskedők száma az 1820-as években növekedett. Ha az 1828. évi országos összeírás adatait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy Kanizsa városában 40 kereskedő élt. Azt is látni kell azonban, hogy nemcsak beköltözés, hanem kiköltözés is folyt, minden évben tekintélyes létszámú zsidó hagyta el a várost. Maradt egy forrástörredék 1825/26-ból, amely pontosan leírja a kiköltözőket. Tekintélyes családok tagjai távoztak (lehet persze, hogy felnőtt ifjakról, máshol szerencsét próbáló vagy üzletet kezdő egyénekről van szó, amire az is utal, hogy ekkor költözött el a városból az igen gazdag Mayer, a Lachenbacher és a Tachauer család egy-egy tagja is). Néhány esetben azt is tudjuk, hova mentek; a célállomások között Bécs, Linz és Amszterdam is szerepel, de a legtöbben egyértelműen a birodalmi fővárosba költöztek.¹⁷⁷ Míg 1813-ban a nem zsidó kereskedők száma meghaladta az izraelita forgalmazók számát, addig most, 1828-ban a 40 főből 28 személy szinte majdnem biztos, hogy zsidó származású volt, míg a keresztény, görög stb. kereskedők már csak 12-en éltek a városban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nem zsidó kereskedők létszáma csökkent 3-mal, míg a zsidó kereskedők létszáma növekedett 16-tal. Érdemes arra is rámutatni, hogy az 1828. évi or-

szágos összeírás a 19. század első felére vonatkozóan az egyetlen forrás, amely az egész országra nézve tartalmazza az ilyen foglalkozásúakat. Tagányi számításai szerint 1828-ban a megyékben és a kerületekben 6255, míg a városokban 2833 kereskedő volt, ugyanakkor Zalában mindösszesen 67 kereskedőt írtak össze, abból 40-en Kanizsán laktak, vagyis a megye főfoglalkozású kereskedőinek csaknem 2/3-a a Batthyány-mezővárosban élt.

<i>kereskedők csoportjai</i>	<i>1813</i>	<i>1828</i>	<i>1837</i>	<i>1840</i>
zsidó kereskedők	12	28	45	45
nem zsidó kereskedők	15	12	23	22
összesen	27	40	68	67

Az 1837. évi összeírás igen gyors kereskedőlétszám-emelkedésről tanúskodik, hiszen a zsidó forgalmazók aránya 9 év alatt 85%-kal nőtt.¹⁷⁸ Az adóösszeírás adatait megerősíti az 1840. évi dicális összeírás: a létszámemelkedési tendencia nem állt meg 1828-ban, sőt a harmincas-negyvenes években erősödött meg igazán.¹⁷⁹ Egy 1839. évi, a kanizsai tanácshoz beadott kérelemben már a kanizsai polgárok is úgy fogalmaztak, hogy városunkban a kereskedést főképpen zsidók űzik.¹⁸⁰ Az 1840. évi adóösszeírás szerint Kanizsa városában 67 kereskedő élt már, akik között nem tudjuk pontosan a zsidó és nem zsidó kereskedőket megkülönböztetni, ám összevetve a névsort egyéb forrásokkal, úgy véljük, hogy 45 fő lehetett közülük izraelita, vagyis a városban élő kereskedő zsidóság létszáma folyamatosan gyarapodott. Egy részletes, 1848. évi zsidóösszeírás szerint a forradalom időszakára már mintegy 130 izraelita kereskedő élt a városban, vagyis az igazi számbeli take-off az 1840-es években ment végbe.¹⁸¹

Az 1840. évi adataink szerint a zsidó származású, kereskedelemmel foglalkozók esetében 28 fő kimondottan kereskedő (feltehetően nagykereskedő) volt, míg 13 fő boltos volt, tehát a reformkorra a zsidóságon belül helybeli, kisebb üzlettel rendelkezők aránya is megnőtt. Az 1848. évi összeírás azt sejteti, hogy a zsidó családok leszármazottaiból viszonylag nagyszámú „boltos” került ki, vagyis a népességszaporulat gazdasági-munkaerőbeli megoldása komplex jellegű munkaszervezeti rendszerben történhetett már. A legtöbb bolt a Piac tér körüli urasági fundusokon volt, az egyes nagyobb épületek igen sok kicsi üzletet rejtettek magukban. Ennek bemutatására emeljünk ki egyet, mégpedig az ún. Chinorány-féle házat, amely a tér déli oldalán, a Batthyány-épület mellett állott nyugatra. A ház felső szintjén két elválasztott lakásban lakott a két nemes testvér, Boldizsár és Antal. Az alsó szinten a Boldizsár-féle lakrészhez tartozott a Kalfin, a Rotschild, a Kirschner, a Reinisch, a Theodorovits, a Blau, a Milhoffer és a Wolkheim család kis boltja, míg az Antal-féle lakrész

alatt volt Kirschner Mayerné, Kirschner Israel, Weisz Heinrich, Ekenberger Vilmos és Haragos Mihály üzlete. A felsorolásból is látszik, hogy többségében zsidó családok boltjai helyezkedtek itt el. Az épület udvarán cselédszobák, lécekből összetakolt fatároló (faszín), kocsiszín és istálló volt ebben az időben.¹⁸²

A jelentős népességszaporulat hatására az 1840-es években a gazdagabb zsidó familiák tagjaiból többen vásároltak a Fő tértől nem messze lévő, az újonnan

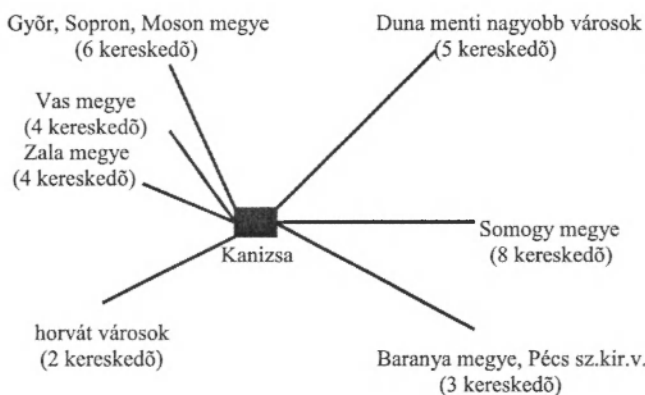
kimért ún. „zsidó templom mögötti” területen fundust. Így például Blau Pál izraelita kereskedő 1845. december 1-jén igen nagy kiterjedésű, 1290 négyszögölnyi telket vásárolt 774 forintért, két évvel korábban pedig a Deák tér fölötti un. Ciglenica területén Liechtenstein Béni és felesége, Polák Regina vett 106 forintért földet.¹⁸³

Az 1839–40. évi országgyűlés, vagy ahogyan a gazdaságtörténészek nevezik, a „gazdasági országgyűlés” nagy horderejű, s a zsidóság helyzetének megváltozását is magával hozó törvényeket alkotott, olyan jogszabályokat, amelyekkel egyrészt a személyi szabadság, másrészt a vállalkozói szabadság is erősödött, s szabadabb lehetőségei támadtak a tőkésnek, s vele együtt a tőkésnek. Az 1840. évi XXIX. törvény 1. §-a kimondta, hogy azok a zsidók, akik ellen nem merül fel semmi, „...az egész Országban és kapcsolt Részekben bárhol szabadon lakhatnak”, kivéve a bányavárosokat. A 2.§ biztosította azt, hogy „...gyárakat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek s ifjaikat azokban taníthatják”, s mesterségüket gyakorolhatják. A 3. § által köteleztettek arra, hogy „állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek”, valamint az anyakönyvvezetést is előírták számukra; a terület nyelvét kötelesek használni a szerződésekben, okiratokban; s legalább ennyire lényeges volt az 5. §, amely szerint „Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek szabad szerezhetőse gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövőjére nézve is megállapítatik”.¹⁸⁴

Érdemes megvizsgálni az 1848. évi összeírás alapján a kanizsai izraeliták belső társadalmi struktúráját, hiszen annak részletessége sok újdonságra deríthet fényt.¹⁸⁵ Kanizsán a forradalom évében 1588 izraelita egyén élt, ebből 1549-en Nagykanizsán, 39-en Kiskanizsán laktak, vagyis a város nyugati mezőgazdasági vidékei egyáltalán nem vonzották az izraelitákat. Az 1588 személyt 370 családfő neve alatt vették fel. A 370 családfőből 123 foglalkozott hivatásszerűen kereskedelemmel, a többség, 247 fő főleg

iparos volt, de más foglalkozásúak is akadtak közöttük; így például két orvos is szerepel a listán. A 123 kereskedelemmel foglalkozó közül 10-nek nem ismerjük a születési helyét, bár nagy valószínűséggel

harmincas-negyvenes években honnan érkeztek az izraelita bevándorló kereskedők. Az említett 51 főből 48-nak ismerjük származási helyét, s alábbi ábrán a bevándorlás főbb irányait szemlélteti.

5-nek Kanizsa volt a szülővárosa. A 113 ismert születési hellyel rendelkező közül 62 fő már Kanizsán született, 51 fő pedig bevándorló volt. Természetesen itt vannak szinte hiánytalanul a régi, a századforduló környékén betelepült családok még élő tagjai és leszármazottai. Ezek a régi kereskedő nagycsaládok familiáinként 3-5 kisebb családban éltek. Itt éltek például a Blau familia tagjai, akik között ott volt a már 77 éves, még 1793-ban Aradról Kanizsára költözött Móric, illetve az 55 éves Károly, az 54 éves József, míg a harmadik generációt a 38 éves Pál képviselte, valamennyien nagykereskedéssel foglalkoztak. A Schertz familia is régi kereskedő családnak számított Kanizsán; özvegy *Schertznő Buchorab Bóbi* már 60 éves volt 1848-ban, de a 37 éves Jakab, a 38 éves Ignác, a 39 éves Lipót és a 40 éves Albert szintén kereskedő volt, s valamennyien kereskedők lányát vették feleségül, s az arák között találjuk a Rózenberg, a Czerkovitz és a Buchorab családok gyermekeit. Szintén a 18. század végén telepedtek le Kanizsán a Bachroch familia tagjai is, közülük 1848-ban a második generációnak számító Vendel, valamint 5 fia, illetve özvegy *Bachrachnő Kelemen Amália*, akinek valószínűleg Vendel testvére lehetett a férje, és az ő 3 fia élt a városban. Megemlíthetjük a Dobrin családot is, amelynek tagjai közül az öreg, 74 éves Józsefen (1795-ben költözött Kanizsára) kívül 3 felnőtt férfi is élt a városban, valamennyien kereskedelemmel foglalkoztak. De itt volt a korábban bemutatott Lachenbacher familiából 4 felnőtt kereskedő férfi, a Mayer családból egy kereskedő férfi (illetve 4 hölgy), a Polákok közül két család, a Rózenbergék (máshol Rózenberg) közül három család stb. Blankenberg írása alapján úgy gondoljuk, hogy az említett izraelita családok nagy befolyással, illetve jelentős vagyonnal rendelkező familiák lehettek a forradalom idején Kanizsa városában.

Egy másik lényeges kérdés az 1848. évi összeírás alapján, hogy a 19. század első felében, de főleg a

Az ábrából világosan látszik, hogy a 19. század első felében a legjelentősebb kibocsátó terület egyértelműen Somogy vármegye volt. Somogyban tekintélyes létszámú zsidó népesség lakott ebben az időben, s *Szili Ferenc* korábbi kutatási eredményeiből tudjuk, hogy mintegy 3000 izraelita élhetett 1848 előtt a megye területén. Elsődlegesen a nagyobb Festetics-területekről érkeztek Kanizsára kereskedők, így például Toponárról, Szigetvárról, de a vrászlói uradalom területéről is jöttek, így például Viszlóról, említhetnénk továbbá a Vrászló melletti közbirtokossági falvakat, Nemesvidet és Szakácsit is. Az is látszik azonban a nevek alapján, hogy a Somogyból beköltözött kereskedők nem tartoztak a kanizsai elit kereskedőcsoporthoz. A gazdagabb, nagyobb tőkeerővel rendelkező kereskedők inkább Győr, Sopron, Moson és Vas megyéből érkeztek, de jöttek néhányan egy-két jelentősebb Duna-menti városból is, így például Budáról, Révkomáromból stb.

A reformkornak is megvoltak a nagy izraelita kereskedelmi vállalkozói, hadd emeljünk ki ezek közül is néhány fontosabbat. Az egyik *Schey Fülöp*, aki 1798-ban született Nyugat-Magyarországon (születésének helye a források bizonytalan volta miatt nem tudható pontosan). Pályáját a napóleoni konjunktúra után alapozta meg, amikor fellendült az osztrák és cseh textilipar. Ekkor kezdett textilkereskedéssel foglalkozni. Felvásárló kereskedelmét az 1830-as években egyre inkább kiterjesztette Magyarország nyugati-délnyugati területére, ahol szerződést kötött az egyes uradalmakkal, gyakran auszugális hitelekkel biztosította a nyersgyapjú felvásárlását. Bécsben élt, de Kanizsán is gyakorta megfordult, ügynökei a Dunántúl számos pontjára eljutottak. Levéltári forrásaink világosan jelzik, hogy az 1830–40-es években a Batthyányak több uradalmával is kereskedelmi kapcsolatba került. Határozott kereskedelempolitikát folytatott. Erre

világosan utal a környékbéli uradalmak terve, hogy a keveset ígérő Schey mellett más kereskedők után kellene nézniük, ám ez igen ritkán sikerült. Az 1830-as években gazdagodása mellett egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki befolyásos udvari személyekkel, így többek között a Habsburg-ház egyik leggazdagabb családtagjával, Albrecht főherceggel, akinek ő lett a magánbankára. (A kereskedelem és a pénzügyi kölcsönzés együttese számos gyors karriert eredményezett ebben a korban.) Az 1830–40-es években Schey Fülöp már nyíltan az udvart szolgálta pénzügyleteivel, 1848–49-ben a Habsburg-barát erők mellett állt ki. Felesége a kanizsai Lachenbacher családból származó *Franciska* Lachenbacher, a nagykanizsai hitközségi elnök leánya volt. Schey Fülöp későbbi pályájáról megjegyezzük még, hogy 1859-ben nemesi címet, később pedig koromlai előnévvel bárói címet szerzett, ő volt a birodalom első zsidó származású bárója. Igen hosszú életet élt, 1891-ben, 97 évesen halt meg.¹⁸⁶

Ebben a korszakban kezdi pályáját *Gutmann Simon* is, bár az ő felemelkedése kétségtelenül az 1850-es évektől gyorsult fel. Életét viszonylag jól ismerjük, hiszen *Kerecsényi Edit* 1979-ben egy tanulmányában alapos, részletekbe menő pályaképet közölt róla, illetve *Sarkady István* is írt a Gutmannokról egy díszkiadású családtörténetet.¹⁸⁷ Gutmann Simon Henrik 1806-ban, más adatok szerint 1807-ben született a Kanizsától északra lévő Gelse településen, ahol apja bérlő volt. 25 éves volt, amikor Kanizsára került, ahol raktárosként vállalt állást a korábban már emlegetett Strasser Lázár nagykereskedőnél. Üzletkötései során sokat utazott, megtanulta az üzleti magatartás alapvető normáit, bejárta Magyarországot, Erdélyt, Ausztriát stb. Sarkady adatai szerint 1836-ban, szerintünk néhány évvel később (erre utal, hogy 1840-ben Strassernél lakó házatlan zselléreként írták össze) önálló kereskedést nyitott, ám az eleinte elég gyengén jövedelmezett. Üzleti pályája kétségtelenül akkor vett merészebb fordulatot, amikor feleségül vette Strasser lányát, s a hozományként kapott tőkével és egy olcsó haszonbérlettel megerősítette anyagi helyzetét. Felesége, *Strasser Anna* 1820-ban született Nagykanizsán, a házasság 1840. április 29-én történt.¹⁸⁸ Az 1847–48. évi dicális összeírás szerint Gutmann egy III. rendű kereskedés és egy III. osztályú ház után 10 forint 18 krajcár adót fizetett. Amikor 1849-ben, a magyar függetlenségi háború elvesztése után apósa Bécsbe költözött, jött el igazán az ő ideje: átvette Strasser kereskedését és üzleteit, amelyek gabona- és gubacskereskedéssel foglalkoztak. Mindez látványos javulást hozott életében, a módosabb kereskedők közé került; ezt az is mutatja, hogy 1854-ben a városra kivetett ún. Magyar Nemzeti Kölcsönből Kanizsa városában a legtöbbet, mégpedig 2000 forintnyi kötvényt jegy-

zett.¹⁸⁹ Az ő életében is együtt járt a gazdagodás és a karitatív tevékenység: az 1840-es évektől aktív részese volt Nagykanizsa közművelődési és társadalmi életének, pénztárosa volt 1842-től az Izraelita Iparos- és Kézműves Egyesületnek, alapító tagja volt 1851-ben a Nagykanizsai Kereskedők Társulatának. Házasságából több fiú született: Ödön 1841-ben, Vilmos 1847-ben, László 1855-ben, míg Aladár 1857-ben látta meg a napvilágot. A későbbiekben mindannyian gazdasági-kereskedelmi karriert futottak be. Még annyit hozzá kell tennünk Gutmann Simon pályaképehez, hogy 1869-ben „beliscei” előnévvel nemesi címet kapott (ő volt az első kanizsai származású zsidó kereskedő, aki magyar nemességet szerzett), Aladár fia pedig 1904-ben a bárói címig jutott.¹⁹⁰

Különböző levéltári forrás- és szakirodalmi adatok alapján úgy tűnik, hogy a boltok és a kereskedők számának szaporodása magával hozta a kínált termékek struktúrájának szélesedését is. Ebben a korban a szakosodott, valamely meghatározott késztermékekkel való kereskedést detailkereskedésnek hívták. Azért lényeges mindez, mert itt egyrészt fontos importtermékekről, néha más országok gyarmatairól származó, ám alapvetően városi fogyasztási termékekről van szó, másrészt pedig világosan utal az urbanizációs folyamat, valamint a helyi városi kereskedelem és fogyasztás erősödésére.¹⁹¹ A zsidó származású detailkereskedők közül emeljük ki *Rosenfeld Jakab* üvegkereskedőt, *Rosenfeld Sándor* fűszerkereskedőt (az utóbbi alapítója volt a később három generációt megért és csak 1929-ben megszűnt *Rosenfeld* és *Fiai* cégnek). A *Tachauer* család textilkereskedő volt, akárcsak a *Szukits Salamon* által létrehozott vállalkozás. De volt az izraelita forgalmazók között pipakereskedéssel foglalkozó is, így például 1848-ban a 60 éves *Neustadt Leopold* tulajdonában volt ilyen vállalkozás. A 32 éves, amúgy Toponárról ide vándorolt *Richter Móric*, 1843 óta kanizsai lakos taplókereskedést vezetett. Híres volt az 1844 óta Kanizsán élő *Weisz Bernard* dohánykereskedése is a forradalom előtti időben. A 36 éves, kanizsai születésű *Stern Károly* rongykereskedést tartott fenn, akárcsak a 30 éves, Pátróról Kanizsára települt *Friedenthal József*. *Dench Jósua* lisztkereskedőként működött, míg a régi betelepülők közül az egyik legismertebb szakosodott kereskedő vállalkozás a *Bachroch*-féle bőrkereskedés volt. Az 1820-as évek elején telepedett le Kanizsán a *Weiser* család (más forrásokban *Weisernek* írják nevüket). A *Weiser*ek kezdettől fogva vaskereskedéssel foglalkoztak, később pedig, 1842-ben egy igen híres vasgyárnak vetették meg az alapjait, amely a 19. század utolsó harmadában országos hírnevet szerzett magának. Eleinte persze még szerény méretekben folyt a termelés, az 1842-ben létesített műhelyben „tűszekrényeket, kovács és gőzgéppalkatrészeket és más efféle munkákat készítettek”.¹⁹² Nem beszél-

tünk még az ún. „vegyes kereskedésekről”, amelyeknek már önmagában is terjedelmes volt az árubalettlája. Ezek a példák világosan mutatják, hogy 1848 táján egyre szélesebb kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le az izraelita kereskedők, ám a legfontosabb árujuk továbbra is az alapvető mezőgazdasági termék maradt.

Arra is van példánk Nagykanizsa életében, hogy a nagykereskedelemből megszerzett tökemennyiség ipari beruházássá is vált. Az eset a már többször említett Lachenbacher családhoz kapcsolódik.¹⁹³ 1843-ban „Lachenbacher I. S. és Társa” nagykanizsai kereskedő kért kiváltságot likőrgyártó üzemére. Nagykanizsa város üzleti könyvei, valamint az uradalmi tisztek tanúságtétele alapján bizonyította, hogy a szeszipari vállalkozással legalább 40 000 váltóforintnyi forgalmat fognak lebonyolítani. Kérvényükben azt ígérték a kérelmezők, hogy ha megkapják a kiváltságot, az eddiginél még több embert foglalkoztatnak. Ez azért is fontos, mert eme dolgozók „különben csak kissé szűkebb években nem csak terhére válnak az egész vidéknek, de gyakran igen szigorú nélkülöző körülményeikben még veszedelmére is”. A vállalkozók 12 ember állandó foglalkoztatását ígérték, s üzleti adataik szerint 1843. január 1 és október 31 között 32 828 forint és 37 krajcár forgalmat bonyolítottak le. A kérvény szövegéből kiolvasható az is, hogy a szaporodó kanizsai népesség egy része igen rossz körülmények között élhetett. Vélhetően a bevándorlás és a belső népességszaporulat miatt jelentős munkaerő-fölösleg halmozód-

hatott fel, ezért írhatta Lachenbacher és Társa, hogy biztosan lesz munkáskéz a vállalkozás működtetéséhez.¹⁹⁴

A zsidó kereskedők gazdasági erejét és összetartozását, a megtelepedésre való, a perspektivikus jövőbe vetett hitet mutatja az, hogy 1842-ben Kanizsán létrehozták az ország első kereskedelmi iskoláját. Az ekkor már létező, 6 évfolyamból álló fiú népiskolát bővítették két évfolyammal — ahol kereskedelmi szaktárgyakat tanítottak —, ezt aztán 1857-ben megtoldták még két évfolyammal.¹⁹⁵ Az oktatás megszervezésében igen sokat tett az 1841 és 1846 között Kanizsán tevékenykedő Löw Lipót rabbi, aki a kultúrtörténeti tevékenységén kívül a polgári forradalomban játszott szerepéről vált híressé, amely miatt a szabadságharc bukása után komoly börtönbüntetést is kapott. Löw Lipót rabbi sürgetésére építették fel az iskolaépületet, amely még az 1920-as évek végén is állt.¹⁹⁶ Későbbi adatok kiemelik, hogy igen sok híres, főleg a dualizmus időszakában szép kereskedői karriert felépítő fiatal tanult itt az 1840-es években. Bár nem tudjuk pontosan, de erős a gyanúnk, hogy maga az iskolaépület a Fő út 6. szám alatti földesúri ház mögötti udvaron állt, közvetlenül a Zsinagóga mellett. Tudjuk azt is, hogy 1843-ban az elemi és a kereskedelmi iskolába összesen 111-en jártak, ám ez a létszám gyorsan emelkedett, hiszen 1850-ben már 404 fiú és lány járt az iskola különböző osztályaiba, ugyanakkor már nemcsak izraeliták gyermekei, hanem más vallásúak is szép számmal előfordultak ott.¹⁹⁷

IV. A KERESKEDŐK JÖVEDELME ÉS VAGYONA

1. Az adóbevallások tanulságai

Az adóösszeírások, jövedelmi kimutatások és a hagyatéki leltárak segítségével lehetőségünk van arra is, hogy betekintsünk a kereskedői társadalom jövedelmi és vagyoni rendszerébe. Természetesen itt is — talán az eddigieknél is fokozottabban — figyelniünk kell a bevallások, felvételek valódiságával kapcsolatos kétségeinkre, hiszen a kereskedelmi származású jövedelmek elasztikussága miatt azok összeírási lehetősége is igen korlátozott szinte minden korban. Bár kétségtelen, hogy Kanizsa városa pontosan előírta az üzleti könyvek vezetését, azoknak évente a tanács előtti bemutatását és ellenőrzését, még így is sokszor látványos csődök és bukások sorozata jellemezte az üzleti életet. Maga a város is hosszú időn keresztül „elfelejtette” beadni városi számadását az uradalomnak.¹⁹⁸

Ha a magyarországi jövedelmi rendszerre tekintünk, akkor kétségtelen, hogy a vizsgált korszakban a városi társadalom, s azon belül a kereskedők réte-

ge alkotta a jobb anyagi pozíciókkal rendelkező népességcsoportot. Bácskai Vera több tanulmányában és konferencia-hozzászólásában mutatott rá arra, hogy a szakmai elemzések világosan bizonyítják a reformkorban a kereskedők előretörését és a tradicionális testületi rendszerbe szerveződő városi iparos rétegek lecsúszását.¹⁹⁹ Egyéb helytörténeti kutatások is világosan bizonyítják ezt a folyamatot, akárcsak a környék uradalmainak társadalmi vizsgálatai, ahol meg éppen a bérlők jövedelme és vagyoni helyzete múlta sokszorosan felül a helyi társadalomét.

Kanizsa esetében az 1837. évi összeírás elemzésével próbálunk néhány fontosabb tendenciára rámutatni.²⁰⁰ Az említett conscriptio fundusonként felsorolja a városi népességet, pontosan megnevezi az egyes fundusokon élő embereket, s közli az egy katonaevre kivetett adó nagyságát ezüstforintban és krajcárban. (Kereskedő csak Nagykanizsán lakott, így a kiskanizsai népességet kihagytuk az elemzésből.) Az összeírás szerint Nagykanizsán 74 fő foglalkozott kereskedelemmel. Ez a szám magába fog-

lal 46 kereskedőt, 22 boltost, 3 fogadóst, 1 gyógyszerészt és 2 serfőzéssel és eladással foglalkozó embert. Szembenítve az összeírást más, ebben a korban készült forrással, mintegy 10–12 kereskedelemmel foglalkozó embert hiányolhatunk, de a név szerinti elemzés és egybevetés eredményeképpen arra a következtetésre jutottunk, hogy a kimaradtak valahol a kereskedelem és az ipar határán élhettek: így például a Lachenbacher család esetében 2 családtagnál nem jelöltek meg foglalkozást, ám tudjuk a 11 évvel később felvett zsidóösszeírásból, hogy ekkor még nagyon fiatalok voltak, valószínűleg nem volt még önálló vállalkozásuk, vagy pedig az gyengén működött. Általános gyakorlat volt a kereskedő családoknál, hogy a fiatalokat vagy a saját, vagy pedig a rokonság cégeinél taníttatták ki, elszegődítették valahova legénynek vagy segédnek, s ebből következően csak lassan lehetett tőkét gyűjteni az önálló vállalkozás beindításához (láthattuk ezt fentebb a Gutmannok esetében).

Megvizsgáltuk a fizetett adómennyiség alapján a jövedelmi különbségeket. Nem ismerjük a kivetés pontos alapját — vélhetően a szokásnak megfelelően a jövedelem után 5%-os adót vetették ki —, s így feltehetjük, hogy az összeírás megközelítő pontossággal tükrözi a jövedelmi különbségeket a városi társadalom esetében. Az egy kereskedőre jutó adó nagysága a 74 fős kereskedőréteg esetén 17,6 forint volt. Érdeemes megnézni az adatok nagysága szerinti szóródást.

A fizetett évi adó nagyságának kategóriái	A kereskedők száma
50 forint felett	1
40–50 forint között	5
30–40 forint között	5
20–30 forint között	14
10–20 forint között	24
10 forint alatt	25

1837-ben Kanizsa városában a legtöbb adót egyértelműen Leopold serfőző mester fizette, aki az uraságtól bérelte a serházat, termelte és értékesítette az ebben a korban egyre népszerűbb italt. Természetesen a nagy átmenő forgalom, valamint a folyamatosan növekedő népesség — ne felejtjük el, akkorra már legalább 9000 lakosú volt a mezőváros — állandó keresletet biztosíthatott a vállalkozónak. Ha a legnagyobb adófizetőket tovább vizsgáljuk, akkor már ismert nevek következnek a sorban: a 40–50 forint között fizetők sorában volt Gottlieb Mayer nagykereskedő, Pichler Henrik vaskereskedő, Tachauer Salamon, Löwenstein Móric és Benzian Izrael nagykereskedő. Közülük Tachauer három, Mayer, Pichler és Löwenstein két-két ingatlannal rendelkezett. Ha megnézzük a tőlük alig különböző 30–40 forint között fizetőket, akkor ott a következő ötös csoportban találjuk Lovák Ferdinánd gyógyszerészt (érdekes, hogy a gyógyszerészek más váro-

sokban is viszonylag sokat kerestek, a győri példa is világosan bizonyítja ezt),²⁰¹ ifjabb Löwenstein Miksa, Lachenbacher József nagykereskedőt, Spánier Ferdinánd boltost, valamint Frank Jánost, a Korona vendégfogadó bérlőjét. A következő adózási csoportban még mindig találunk híres kereskedőket, így például a két Strassert, a görög Dobrovits család két tagját, az uradalmi kereskedelemmel foglalkozó Dobrinokat, az egyik Pichlert, de ott volt Blau Moyses, valamint Leszner Márkus is. A legkevesebbet fizetők csoportjában (10 forint alatti adózók) 25 fő nevét olvashatjuk, ezt a csoportot összesen 224 forint terhelte, amelynek egy főre jutó átlaga 9,3 forint, s még ez is csaknem kétszerese volt a nagykanizsai társadalmi átlagot jelentő 4,9 forintnak.

Érdeemes arra is rámutatnunk, hogy a kereskedőknél jóval nagyobb réteget jelentő, s a városi tanácsot, a közigazgatást ebben az időben még mindig uraló iparral foglalkozó társadalmi réteg jövedelmei hogyan viszonyulnak az egyre módosabb kereskedőkéhez. Mivel alapvetően a kereskedőket vizsgáljuk ebben a fejezetben, így nem lehet célunk a teljes városi iparos réteg beható elemzése, éppen ezért kiválasztottunk néhány reprezentatív, viszonylag nagy létszámú foglalkozási csoportot, s az ő esetükben megvizsgáltuk a fizetett adók nagyságát, és levontuk következtetéseinket az iparosok jövedelmire vonatkozóan.

Ipari foglalkozási csoport	A fizetett adó egy főre jutó átlaga
takácsok (15 fő)	4,2 forint
csizmadiák (24 fő)	4,6 forint
szabók (24 fő)	3,6 forint
szűcsök (19 fő)	5,3 forint
lakatosok, kovácsok (5 fő)	3,8 forint

A táblázat adataiból és a fenti kereskedői átlagokból világosan következik, hogy az iparral foglalkozók jövedelmeit a leggyengébb csoportba sorolt kereskedői átlag kétszeresen felülmúlja. Összehasonlításképpen jegyezzük meg, hogy egy Győrre vonatkozó vizsgálat szerint az egyes foglalkozási csoportok átlagos hagyatéki összegét tekintve a 18–19. század fordulóján a kézművesek a kereskedők és a fuvarosok után a harmadik helyet foglalták el.²⁰² Ez persze nem azt jelenti, hogy az iparosok között ne lett volna az átlagot meghaladó jövedelem, ám azt látnunk kell, hogy ezeknek rendszerint kereskedelmi vetülete is volt. Két momentumra hadd utaljunk röviden. Egyik a Kirschner-család esete; a família tagjai már a 18. században is jelen voltak Kanizsán, ahol különféle bérleteket szereztek a földesúrtól. A család egyik tagja a reformkorban kereskedelemmel foglalkozott, de megjegyezte az összeíró, hogy „kereskedő, szabó”. Ha megvizsgáljuk a névsorokat, azt látjuk, hogy mind Kirschner Náthán, mind Kirschner Jakab szabó volt, s így óhatatlanul arra kell gon-

dolnunk, hogy a család egyik tagja az értékesítéssel foglalkozott, míg a másik kettő a termeléssel. A másik eset a szűcsök csoportjában *Blau Henriké*, akinek családja régi kereskedő família Kanizsán. A szűcs foglalkozási csoport az ipari átlagnál magasabb, 5,3 forintos egy főre eső jövedelemmel rendelkezett a reformkorban, de még ennél is jóval nagyobb volt *Blau Henrik* 12 forint 36 krajcáros adókötelezettsége. A kereskedő családtagok közül ugyanakkor *Moyses* 26 forintot, *József* egy bolt után 8 forintot adózott.

A dicális jegyzék alapján az 1841–42. adóévre vonatkoztatva elvégeztünk egy — itt most nem részletezendő — kontrollvizsgálatot.²⁰³ Arra voltunk kíváncsiak, hogy néhány év alatt milyen változások következtek be egyrészt a kereskedők adózási kategóriái, másrészt pedig a vizsgált iparoscsoportok vonatkozásában. A kirajzolódó tendenciák egyik mérvadó eleme, hogy a legmagasabb kategóriába tartozó kereskedők száma csökkent, ugyanakkor gazdagságuk növekedett. 1841–42-ben a legtöbb adót tevékenysége után *Tachauer Salamon* fizette (54 forint), mellette még *Benzián Izrael* és *Pichler Henrik* tartozott a 40 forintot fizetők csoportjába, míg a korábban az élen szereplő, a már meglehetősen öreg *Gottlieb Mayer*, valamint *Löwenstein Miksa* visszacsúszott a 30–40 forintos csoportba, ahova viszont bekerült egy *Strasser* és egy *Blau* is. A másik meghatározó változás, hogy általában véve csökkent a kereskedő által bevallott jövedelem után kivetett adó, főleg a 10–20 és a 0–10 forint közötti adót fizetők száma nőtt. Az iparosoknál pedig egyértelmű, hogy a kiválasztott csoportba tartozók adója szintén csökkenő tendenciát mutat. Eredményeink más források alapján nehezen kontrollálhatók, azonban hasonló jellegű tendenciát fedezhetünk fel az 1840-es években más magyarországi városokban is.

Elemzéseinkből világosan következik, hogy semmi meglepőt nem látunk abban, ha az országosan megfigyelhető kereskedői előretörést egy tipikusan kereskedővárosban az átlagnál jóval nagyobb mértékben látjuk megvalósulni. Kanizsa városában egyértelműen a kereskedők fizették a legtöbb adót, ők laktak a város legszebb házaiban, az övék volt a város közepe stb., így joggal feltehetjük, hogy a kereskedők voltak a leggazdagabbak a városban. Ebben a korban Angliától Közép-Európáig szinte mindenhol lezajlott ez a folyamat: a kisvárosok világában a tradicionális helyi városi elitet egyre inkább a kereskedők, boltosok, ügyvédek és a fogadósok alkották.²⁰⁴

2. A kereskedelmi tevékenység buktatói

A levéltári források között fennmaradt néhány olyan csődanyag, amelyek segítenek bepillantani a kanizsai

kereskedők vagyoni helyzetébe. Mivel a kereskedők tevékenysége, működése eléggé szerteágazó volt, számos viszonylatában példa értékűnek tekinthetők ezek az esetek. Szerencsénkre a „csődületi anyag” egyike esetleírást is tartalmaz, így viszonylag tiszta kép bontakozik ki *Molenda Eduárd* evangélikus vallású kereskedő csődbe jutásáról, vagy ahogyan a korban fogalmaztak, „értékében megbukott” forgalmazóról, illetve *Horváth József* kereskedő csődjéről.²⁰⁵ A csődper belső üzleti viszonyainak feltárására négy keresztény kereskedőt (ma talán szakértőnek mondanánk) rendeltek ki, *Theodorovics Dömötört*, *Pollák György Ferencet*, *Plichta Mátyást* és *Popovits Sándort*.

Molenda Eduárd 1843-ban 32 éves, vagyis meglehetősen fiatal kereskedő volt. Kereskedését s a hozzá kapcsolódó „cigarro-fabricát”, vagyis szivar- és cigarettagyártó üzemét valamikor 1841 elején hozhatta létre Kanizsán. A szivargyár kezdetben a keszthelyi *Anisics Pál* üzletével együttes vállalkozásként indult, de másfél évvel később *Anisics* kivált, s azt *Molenda Eduárd* vitte tovább. *Anisics* a közös vállalkozáshoz hozzácsatolt egy „Tűzi-játéki Fabricát” is. Fontos kiemelnünk, hogy az ipari vállalkozás egyben kereskedelmi jellegű is volt, vagyis a termelők saját termékeik eladásával is foglalkoztak. Ha nem is magas jövedelmezőséggel, de az 1840-es évek elején virágzott az üzlet, amit az is mutat, hogy az 1841/42. évi adóbevallás szerint a *Molenda és Anisics Társaság* 14 forintnyi adót fizetett, s ezzel a vállalkozók a kanizsai kereskedők középmezőnyébe tartoztak.²⁰⁶

A csődper bevallásai szerint az üzlet rosszabbra fordulásának több oka volt, amelyek együttesen vezettek a bukáshoz. Az egyik a társ (*Anisics*) két évvel a csőd előtt az üzletből való kiválásából következett, mivel „...a kereskedésben volt árneműeket öszveírás mellett átengedni nem akarván, alul írt kintelenített öszveírás nélkül azokat átvenni, ámbátor ebbéli tettének hibás voltát alul írtnak később elismervén kellett, s mivel azok a becs árnál többet nem érven, még is *Anisics*nak érettök feles sommát fizetnie kellene, ebből tetemes kára következett.” *Molenda* minden bizonnyal egyedül is fenn akarta tartani az üzletet, ám *Anisics* nem akart valós, hiteles osztozást, s a további működtetés kényszere miatt *Molendának* vagyonszereséget kellett vállalnia.²⁰⁷ Ráadásul *Anisics* hajdan pénz nélkül lépett be az üzletbe, ugyanakkor a felhalmozott pénzügyi nehézségeket maga után hagyta *Molendára*.

Nagy problémát jelentett az is, hogy 1841-ben létrejött a már többször emlegetett *Spánier Ferdinánd* üzeme, amely jól menő üzemmé vált, igen erőteljes konkurrenciát teremtve ezzel *Molendának* és *Anisicsnak*. A peranyagban megmaradt bevallás szerint az addig hitelezőként is működő *Spánier Ferdinánd* nem viselkedett tisztességesen; „...(*Molenda*) szivar készítésben foglalkozó embereit lebeszélvén, az alól irtól magához vonta, kereskedésbéli tanuló segédjét éjjeli

időkben szabad utcán magához híván, különféle ígéretekkel arra bírni igyekezett, hogy az alól irttat elnyomhassa; a mint most is naponként idegen és a saját emberei segítségével igyekezni nem szűnik”.²⁰⁸ Mindez világosan utal arra, hogy a fiatal piacgazdaság „vadhajtásai” már itt is jelentkeztek; hadd legyen elég arra utalni, hogy ezt megelőzően a tradicionális szokások mellett tilos volt a vevőfogás, a munkaerő elcsábítása, az ígéretés stb., ez ügyben szinte egész Európában szigorú városi statutumok voltak érvényben. A reformkorra azonban ezek a hagyományok már veszítettek jelentőségükből, ezt használhatta ki Spánier.

A Molenda cég esetében további jelentős probléma volt a finanszírozás megoldása. A vállalkozás elindításához kölcsönt is vettek fel, amelynek kamatai a 40-es évek elejére már igen megterhelőek voltak. Ráadásul az Anisics-féle üzembrész működési költségei sem voltak alacsonyak, így pl. az alkalmazott személyzet bére és a bérelt szoba árendája jelentős összeget tett ki, nem is beszélve az említett játékok gyártásához szükséges anyagok beszerzési költségeiről. Az iratok szerint például a salétrom, a cink, a puskaapor, a bűdöskő ára és a papírköltség is igen magas volt. Meglepően nagy volt a segéd bére, egy évre 300 váltóforintot fizetett neki Molenda. A közös jövedelmet ez az üzembrész 1500 forinttal terhelte meg. Probléma volt a Molenda és Anisics általi életszínvonal fenntartására fordított összeg nagysága, s ezt megnövelte a házi szolga bére. A bolt árendája sem volt olcsó, igen magasnak tarthatjuk az évi 1230 váltóforintot. A pénzügyi problémák legkomolyabb tényezője azonban egyértelműen az volt, hogy a felvett hitelek nagysága nem állt arányban a vállalkozás jövedelmezőségével. Terhelte a céget ugyanakkor a gyártás kezdetén a viszonylag nagy számú selejt is.

Molenda kénytelen volt egyre több hitelt felvenni. Érdekes módon a hitelezők sok helységről valók, ami egyben mutatja az üzleti vállalkozás gazdaságföldrajzi kiterjedtségét is. A 19 fős hitelezői listán szerepel egy varasdi, egy körmendi, egy letenyei és egy pettaui egyén, vagyis a Kanizsától nem messze lévő városok kölcsönzői, de ezzel korántsem ér véget a sor. Találunk a hitelezők között három bécsi, két soproni, egy pápai és egy trieszti személyt is, valamint ott szerepel a listán a „laibachi cukorfinomító gyár” is. Mindebből világos, hogy Molenda az üzleti tevékenységét nem korlátozta Kanizsára, hanem vásárlásaival, beszerzéseivel, illetve késztermékével eljutott egy 200–300 km-es sugarú kör mentén lévő városokba is. Legnagyobb hitelezői között kanizsaiak szerepelnek, többek között a vaskereskedő Weiser János, valamint a kereskedő és fuvarozó Tripammer Károly, akik 2000–2000 forintnyi kölcsönt adtak Molendának. A hitelezők összes követelése Molendától 23 258 forint volt, ugyanakkor összeírt vagyona csak 7678 forintot tett ki. A 23 258 forintnyi tartozásból a fe-

lesége hozományát is vissza kellett volna fizetnie, amely 7000 forintot jelentett.²⁰⁹

Molenda kereskedése igazi bolti jellegű vegyes kereskedés volt. Boltja meglehetősen frekvenciált helyen állt, mégpedig a Piac téren lévő Popovics-házban, ahol olyan neves kereskedők is árendáltak bolthelyiséget, mint például Szukits Salamon, Velisch Vilhelm stb. Maga a Popovics-ház a Chinorany-féle postaépület, valamint Kaiser Benjámín nagykereskedő háza között helyezkedett el, vagyis a hetivásárok és országos vásárok alkalmával több ezres közönséggel találkozhatott a tulajdonos. Forrásunk 738 tételben sorolja fel a boltban található olyan termékeket, amelyek pénzben kifejezhető értéket képviseltek. Vizsgáljuk meg ennek a termékhalmaznak az összetételét. A boltjában, illetve annak pincéjében, padlásán, valamint a „cigarro-fabrikában” és a mellette lévő kis udvarban összesen 4056 forintnyi árukészletet találtak az összeírók. Az árukészletben a dohánytermékek mintegy 800 forintnyi értéket képviseltek, vagyis a bruttó árukészlet mintegy 20%-át tették ki. A boltban mintegy 650 különböző árucikk volt. Az igazi specialitás kétségkívül a dohánytermékek listája. Azt nem tudjuk, hogy az ott talált szivarok és cigaretták teljes egészében Molenda üzemből kerültek-e ki, ám az kétségtelen, hogy a termékkészlet listája minőségi kínálatot mutat. Jellemző példa erre, hogy igen sokfajta szivart árult Molenda, így például a darabonkénti 1 krajcárnál is többre kerülő Kossuth, illetve Trabunos-szivart, de a drágább kategóriába tartozó Varinas szivart is, míg az olcsóbb márkákat az Amszterdamer, az Ord, és a Dámen-fajták jelentették, ezek hozzávetőlegesen egyharmadába kerülhettek a drágábbaknak. (Valószínűleg a gyengébbek az ún. nem szelelő típusba tartoztak.) Érdekesség, hogy az ekkor meginduló cigarettázási divat a gyenge kereslet miatt még nem tudta a fajlagos gyártási költségeket jelentősen csökkenteni, a különböző cigaretták ezért viszonylag drágák voltak. A dohányárukészlet igen nagy volt: az összeírók Molenda boltjában 33 881 darab szivart és 7731 darab cigarettát találtak.

Mit forgalmazott még boltjában Molenda? A kereskedésben igen nagy számú természetes fűszer jellegű növény volt, így például ánizs, szegfűszeg, kömény-mag, paprika, bors, majoránna stb. Igen sok konyhai eszközt is árusított, például sótartót, tányérokot, korsókat, edényeket, csészéket, csészealjkat, poharakat, üvegeket, evőeszközöket. Biztos, hogy a fellelt papírkészlet alapvetően az Anisics-féle üzletrész tűzijátékaihoz kellett, akárcsak a puskaapor, a salétrom stb. Viszonylag sokfajta olajat is árusított Molenda, ezek között voltak asztali olajok, világításra szánt olajok, valamint eszközökhöz felhasználható fajták is. Alapvető élelmiszerekből sem volt hiány: jelentős mennyiségű cukrot, lisztet, különböző kásákat, túrót, 232 darab szentjánoskenyeret írtak össze. A fogyasztási igényességre utal az 511 darab hering tétele, akárcsak

a 8 fontnyi „*brasíliai kávé*”, avagy az édes mandula, s ezek a tengeri, illetve óceánon túlról származó termékek világosan mutatják a kereskedés beszerző forrásainak területi kiterjedését. Nagy mennyiségben árult a bolt különféle magvakat, amelyek egyrészt kerti növényként voltak termelhetőek (sárgarépa, répa, lucerna, hagyma, zeller stb.), másrészt pedig a szántóföldi növénytermelés rendszerében hasznosíthatók (főleg gabonamagvak). Árusítottak még ásványvizeket, sokfajta — többek között spanyol — viaszt, általános használati tárgyakat (a négyfajta szappantól a 203 darab hajkeféig), koszorúköveket, ollókat, pipákat, gombokat. Volt a boltban mintegy 18 000 szál gyufa, mérőeszközök, vadászathoz szükséges öltözékek és eszközök, s nem utolsósorban játékok, a fabábától a rongyból készíttettekig szinte minden. Ez az árukészlet arra utal — tudjuk, más vegyes kereskedések is voltak a városban —, hogy az 1840-es évekre a kanizsai vásárlóközönség igényei egyre szélesedtek, vélhetően volt már olyan fizetőképes kereslettel rendelkező lakosság a városban, amely meg tudta vásárolni a fűszereket és egyéb különlegességeket is. A ki-rendelt felmérők javaslatára a gyorsan romló élelmiszert azonnal kótyavetyére bocsátották, így például a narancsot, a két hordó heringet, egy vendély túrot, a vöröshagymát, 6 font piskótát, 65 darab citromot és az 5 font szardellát.

Egy összeírás segítségével benézhetünk Molenda Eduárd kereskedő lakásába is.²¹⁰ Molenda uradalmi funduson lévő házban lakott, így csak az ingóságokat írták össze. A házban lévő tárgyak listája 96 tételből állt, összértéke 296 forintnyi volt. Úgy is mondhatnánk, hogy személyes tárgyai, értékei — összehasonlítva a boltban lévő árukészlet értékével — csak töredékét, 7,3%-át tették ki üzleti forgatókéjének. A lakás vélhetően egyszoba-konyhás volt. A szobában lévő vagyontárgyak közül legnagyobb becsértéket a fából készült szekrények, almáriumok, az ágyak és a varróasztal jelentették, az összeírás mindig kiemelte, ha „*politurozott*” volt a bútor. Tükrök, órák, köztük „egy falon függő óra” is díszítették a lakást. A fenyőasztalon ezüst tintatartót és ezüst gyertyatartót találtak az összeírók. Az asztalon üveglap volt, ez alá helyezték be a papírokat és borítékokat. A fenyőágyban alvásra szalmazsákot használtak, lepedőkkel, egyéb ágyneművel bőségesen ellátott volt a háztartás. Relatív nagy vendégjárásra utal a 45 tányér, a kávéscsészék, evőeszközök, poharak, üvegek nagy száma. A minőségi fogyasztást mutathatja a „csemegés tál”, a két „mártásos csésze”, amelyeket a szobában tároltak. A lakás másik helyisége volt a konyha, ahol a kisebb értéket képviselő, gyakorlatilag állandóan használatos eszközöket tartották. A rézből készült tölcser, szűrő, egy rézfazék, a három rézlabos kétségkívül elűt a kor általánosan használt eszközeitől. A kávéfogyasztásra utal a több mint 1 forintot érő kávéörlo berendezés.

Lényegesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy a bútorzat és a konyhai felszerelés egy részét Molenda felesége, *Simon Eva* hozta magával stafírunghént, így a csőd bekövetkeztével ezen tárgyak a feleséghez kerültek vissza. Egy vizsgálat s az azt követő királyi ítélet világosan kimondta, hogy az asszony egyáltalán nem felelős férje csődjéért, vagyis mentesült minden jogkövetkezmény alól. Mindenesetre tény, hogy Molenda esetében a bolti árukészlet, a vagyontárgyak közül a sajátjai, valamint a kintlevőségei összesen 7678 forintot tettek csak ki, ugyanakkor bruttó adóssága — mint azt már említettük — 23 258 forintra rúgott. Az a kérdés adódik: visszakapták-e a hitelezők a pénzüket? A zalaegerszegi törvényszéken 1844. január 20-án felvett jegyzőkönyv szerint Molenda vallomásában úgy nyilatkozott, miszerint csődje nem tudatos csaláson alapul, hanem az általánosan rossz gazdasági körülmények alakulása miatt következett be. Azt írja: „...az alul írtnak szerencsétlen megbukása nem hamissággal párosulnak, hanem leginkább előre nem látott kereskedésbeli hanyatlásból, melyet Társának tőle lett elvállása még inkább elősegített, s hitel csökkenésből az alul írt hibája nélkül eredetnek lenni bebizonyítottván”. A hitelezők javaslata — a „menteni a menthetőt” mondás alapján — egyértelmű volt: „...Molenda Eduárdnak kalmár boltja rögtön bezárattassék”.²¹¹ A leírt esetből is világosan látszik, hogy a kereskedés az 1840-es években már igen bonyolult és összetett folyamat volt, a rendszer működtetése olyan modern fogalmakat feltételezett, mint például a forgatóke és forgóhitel, nyersanyagbeszerzés és gyártás, társasági forma, piaci kínálat és kereslet, üzleti könyvek vezetése stb.

A Piac téren lévő Molenda-kereskedésnél lényegesen szerényebb képet mutatott az 1841-ben elhunyt Horváth József hagyatéka.²¹² Horváth József kereskedő a Soproni utcában élt, a rovatos összeírások és az 1837. évi városi adóösszeírás szerint az utcában a 17. szám alatt vették fel házát, Ács József és Gerócs István iparosok között.²¹³ Horváth József vagyona összesen 1303 váltóforintot tett ki, házát 1250 forintra becsülték, vagyis ingóságban mindössze 53 forint maradt a kereskedő után. A házat biztosan 1837 után vette, korábbi tulajdonosa *Gatala Bernárd* kalapos mester volt. A hagyatéki lajstromot vizsgálva a házban igen szegényes körülményeket találhatunk. Fából készült néhány ágy, régies faszékek, egy almárium, egy rézből készült gyertyatartó mellett az ágynemű jelentette az ingó vagyont. Ezek egy részéről Horváth József felesége úgy nyilatkozott, hogy azokat ő hozta a házasságba. Nem szerepelt semmifajta élelmiszer, állat vagy egyéb, a kereskedésre utaló vagyontárgy, elképzelhető, hogy ezeket már elvitték az örökösök, de az is lehet, hogy nagy szegénységben halt meg a tulajdonos. Érdekes vonása az összeírásnak, hogy a kereskedő házában lakott a ház korábbi tulajdonosa, Nagy János is, akinek ott „örökös laká-

sa lévén". A vagyon minden részét elárverezték, az 53 forintra becsült ingóságért az árverésen 67 forintot kaptak. Feltűnik néhány speciális munkatevékenységre szakosodott vásárló, így például „Steiner zsidó” vette meg a 6 tételben szereplő ágynemű minden darabját, a fából készült bútorok egy része Imrey Györgynél kötött ki.²¹⁴ Jellemző az eljárási folyamatra, hogy az igen költséges volt, a 67 forintból az esküdteket, a város írnokát, a kidoboló hajdút, az árverés kétszeri levezetését, a tömeggondnokot kellett kifizetni, ami azt jelentette, hogy az ingóságból származó 67 forintból csak 50 forint maradt az örökösre.²¹⁵ Hogy viszonyítani lehessen a minimális vagyon nagyságát, megemlíthjük, hogy korábbi kutatásaink során az 1840-es évek elején a Kanizsa mellett lévő Mihálydi faluban élő féltelkes jobbágy ingósága kb. hatszorosa volt a kanizsai Horváth József kereskedő vagyonának.²¹⁶

A kanizsai kereskedők ebben az időben igen kiszolgáltatottak voltak az általános gazdasági körülményeknek, s ehhez az általános jog- és vagyonbizonytalanság, valamint a városban az 1830–40-es években tapasztalható korrupciós ügyek szaporodása is hozzájárult. Elterjedt gyakorlat volt a földbirtokosoknak a kereskedőkkel szembeni szerződészegése, amelynek jogorvoslata éveket is igénybe vehetett. 1846-ban az igen gazdag Leszner Bernárd kanizsai kereskedő járt pórul Hertelendy Imre földbirtokos miatt, mivel jóval korábban, 1841-ben lefoglalta Hertelendy gyapjúmennyiségét, a szerződés szerint az évi 30 mázsza gyapjúért mázsánként 50 forintot fizetett, s ezt több évre megelőlegezte neki. A gyapjú Kanizsára szállítása Hertelendy kötelessége lett volna, ám időközben Hertelendy földbirtokos csődbe jutott, s Leszner kereskedőnek csak az az esélye maradt, hogy az adósságot hozzácsapják a csődtömeghez, s ha lehet, akkor ott tudja majd érvényesíteni jogait.²¹⁷ Egy másik, de lényegében hasonló típusú esetet jelentett Ollop Ignác kanizsai kereskedő 1843. évi bérleti

szerződése. Ollop kereskedő a központi helyen lévő Chinorány-féle kétemeletes házban a felső szinten hét évre kibérelt egy lakást évi 400 forintért. Be is költözött, de közben itt is csődbe jutott a tulajdonos. Megindult a csődeljárás, felmondták a szerződést, de 7 hónapnyi pénzét így sem kapta vissza a kereskedő, viszont legalább kimondták, hogy „a csőd megnyitása idejétől fogva azonban az évenként fizetendő házbérsomma a csődtömeget érinti”.²¹⁸

A Strassereknek is meggyűlt a bajuk a vármegye nemeseivel. Nedeczky György táblabíró az 1840-es évekre igen eladósodott, adósságait betáblázták, ám azokat visszafizetni nem tudta (vagy nem akarta), így 1844-ben a Soproni Váltó Törvényszék elé idézték, de elégséges vagyont nem találtak. Strasser Lázártól Nedeczky táblabíró 1620 forintot vett fel, ám Sopronban kiderült, hogy Nedeczkynek egyéb adósságai is vannak, vagyis „...csak Zala megyei birtoka ellen 17 220 pengőforint tőke betáblázva vagyon, azon kívül pedig a betáblázásokkal aképpen terhelte vagyon még több adósságokkal is terhelhetvén minden adósságok kielégítésére nem elégséges”. Ez azért történhetett meg, mert a Nedeczkyeknek Vas, Sopron és Somogy megyében is voltak kisebb birtokaik, s ott is betábláztak ellenük adósságot.²¹⁹

Látható tehát, hogy az 1840-es évek első felében — bár volt már csődtörvény, s ez lényegesen kedvezőbb feltételeket teremtett a kereskedők számára — még igen sok problémával küszködött a helyi kereskedő réteg. A megélhetéshez viszonylag széles körű tevékenységet kellett folytatni (láthattuk az eddigi példákat: forgalmazás és ipar, pénzkölcsönzés, termékelőlegek nyújtása stb.), de minél tágabb téren működött a kereskedő, annál jobban belemerült a bonyolult gazdasági és jogi problémák tengerébe. Kanizsa városának presztízsét a már korábban említett Pichler Henrik városbíró csődbe jutása tépázta meg leginkább, de komoly problémákkal küszködött számos más nagy befolyású ember is a városban.

V. A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI ÖNSZERVEZŐDÉS ÉS A KIEGYENLÍTŐDÉS ESÉLYEI

1. A hitelélet és a Nagykanizsai Takarékpénztár

A reformkorban végbemenő gazdasági fejlődésnek egyre inkább elengedhetetlen feltétele volt már egy olyan intézményesült pénzügyi rendszer megteremtése, amely már törvényes garanciális háttérrel, modern üzleti vállalkozás formájában működhetett. A gazdasági élet néhány területén a tőkehiány igen szorító körülmény volt ebben az időben, nem véletlen, hogy mind az elméletnek, mind a gyakorlati életnek

állandó kérdése lett a hitel hiánya. (Ez azonban korántsem jellemezte az ország egész területét, s ezt jól mutatja, hogy számos, az 1840-es években létrejött pénzintézmény hitelkihelyezési gondokkal küszködött.) Az 1839–40. évi országgyűlésen létrejöttek azok a törvények, amelyek biztosították a pénzintézmények törvényes megalakulását és működését, s vele párhuzamosan Fáy András vezetésével megalakult a Pesti Hazai Első Takarékpénztár.²²⁰ Ezt követően egyre-másra szaporodtak a vidéki kisebb takarékpénztárak. Ha térképre vetítjük az ebben a korban lét-

rejtett takarékpénztárakat, akkor azt látjuk, hogy az 1840-es években létrehozott pénzüintézmények szinte mind kereskedő központokban alakultak meg. Gondoljunk csak a nyugat-magyarországi területre: 1842-ben Pozsonyban és Sopronban, 1844-ben Győrben, Kőszegen és Esztergomban, 1845-ben pedig Komáromban alakult takarékpénztár.²²¹

Kanizsa az 1840-es évek közepére már csaknem 10 000 lakossal és gyorsan szélesedő belső piaccal rendelkező mezőváros volt, ahol az országos átlagnál lényegesen nagyobb arányban éltek kereskedők, s ugyanakkor az országból nyugati irányban kivitt gabona 20–25%-át a városban adták el.²²² Nem véletlen, hogy egyre nagyobb igény jelentkezett pénzüintézmény kialakítására. Hitelélet persze korábban is volt a városban, hiszen az egyes kereskedők igen jelentős kölcsönöket adtak egymásnak s másoknak is, azonban ezek a magánhitelek nem versenyezhettek az intézményes hitel kockázatsökkentő hatásaival, valamint a garanciális lehetőségekkel. Mindenképpen érdemes itt megemlíteni, hogy a jelentősebb zsidó nagykereskedők közül például a Lachenbacherek, a Mayerék és a Löwensteinek a városnak is előszeretettel kölcsönöztek pénzt a különböző fejlesztési programokra; Spánier Ferdinánd hitelezett több Zala megyei családnak, így például Csány Lászlónak, a Löwensteinek a Széchenyi család tagjainak stb.²²³ A magánhitelezés nem állt meg a város avagy a vármegye határánál, mint ahogyan a kereskedelmi tevékenység, úgy a pénzáramlás is túllépte ezeket a kereteket. Tóth Tibornak a századfordulóra vonatkozó adatsoraiból ismerjük például, hogy Lachenbacher Mózes és Izsák Somogy vármegye előtt 1792–93 során több alkalommal intabuláltatott — nyilván helyi emberrel szemben — kölcsönadott összeget. A Somogy megyei Sávolyról származó és onnan Kanizsára költözött Csacsinovits György kereskedő egy mernyei személynek kölcsönözött pénzt.²²⁴ A zalai levéltárban megmaradt intabulációs jegyzőkönyv adatai, valamint a csődanyagokban talált, gróf Festetics Lászlót érintő eljárásból tudjuk, hogy 1824-ben Lachenbacher Bernard gróf Festeticsnek négy alkalommal kölcsönözött, összesen 200 000 forintos összeget. Ezzel egyidőben a kereskedő az összes olyan vármegyében, ahol a grófnak földje volt, betábláztatta az adósságot, így Vas, Sopron, Pest—Pilis—Solt, Zala és Somogy megyében is garanciát szerzett a kölcsön esetleges visszaszerzését illetően.²²⁵

Az 1840-es évek közepén a továbblépést már nem lehetett akadályozni. Voltak olyan tervek, hogy a mintaértékűnek mutatkozó kőszegi takarékpénztár alapszabályával Zalaegerszegen hoznak létre takarékpénztárat, de végül sikerült azt Kanizsára telepíteni. Az alapszabályzatot különben maga Csány László dolgozta ki.²²⁶ A „Kanizsai Takarékpénztár egyesület” első gyűlését 1845. május 1-jén a kanizsai Városi Tanács termében tartották, de a hivatalos,

most már engedéllyel történő pénztáralakítás 1845. augusztus 2-án történt Axenti János bőrkereskedő házában. A pénztár 300 darab, egyenként 50 forint névértékkel rendelkező részvény kibocsátásával és jegyzésével alakult meg, vagyis alaptőkéje 15 000 forint volt. Az alapító okirat szerint „Az aláírt részvényekre léfizetni kellő 50 ezüstforint néhány részvények kivételével befizettetvén, azon részvények pedig, melyekre az 50 ezüstforintot bé nem fizettettek, nyomban másoknak adatván...”, vagyis gyakorlatilag szinte minden részvényt felvásároltak.²²⁷ Vargha Gyula művének esetleírásaiból tudjuk, hogy ez különbözött a korabeli gyakorlattól: Sopronban 400 forintos, más városokban általában 300–500 forint névértékű részvényeket bocsátottak ki.²²⁸

Érdeemes egy pillantást vetni a részvényt vásárlók névsorára, ugyanis az eddigi szakirodalmi vélekedések némi megalapozatlanságról tanúskodnak, hiszen többen a „dúsgazdag zsidó kereskedők”-ről beszélnek, valószínűleg nem ismerve a kanizsai kereskedők anyagi és vagyoni hierarchiáját.²²⁹ A részvényt vásárló mintegy 50 fő között mindössze 21 kereskedő és boltos szerepel, vagyis a többség politikus, a közigazgatásban dolgozó vagy tevékenykedő, nemes, gróf vagy más ember. A kanizsai kereskedők között ott volt Axenti György, Ebenspanger Manó, Hauser János, Hollósy József, Kaan Károly és Ferenc, Kaiser Benő és József, Leszner Bernát, Löwinger Izrael, Ollop Ignác, Rosenberg Izrael és Zsigmond, Spánier Ferdinánd, Strasser Lázár, Szép Károly, Tachauer Salamon, Theodorovits Dömötör, Wajdits György, Velisch Samu és Wettendorfer Henrik. Ha a 21 felsorolt kereskedő és boltos nevét vizsgáljuk, akkor szembeűnő, hogy abból csak 11 izraelita. S az is szembeűnő, hogy az igen gazdag zsidó kereskedők közül egyáltalán nem szerepeltek a névsorban a Lachenbacherek, a Mayerék, a Benziánok, kétségtűvűl ott volt viszont a Tachauer, a Leszner, a Strasser, Löwinger és a Rosenberg család egy-egy tagja. Megállapítható, hogy a kanizsai pénzüintézmény részvényvásárlói között a kanizsai kereskedő zsidóság mindössze 11 fővel, tehát 22%-kal képviseltette magát, a többséget nem a „dúsgazdag” zsidóság tette ki.²³⁰

A pénzüintézményben — mint az a korban megszokott volt — túlbürokratizált szervezetként 36 tagű igazgatóságot választottak. Köztűk szép számmal ott voltak a megyei és helyi liberális ellenzék tagjai, így például Skublics László, Deák Ferenc, gróf Batthyány Kázmér, Csány László, de ott volt Chernel Ignác, a kanizsai uradalom főűgyésze, Chinorany Boldizsár főszolgabíró stb. A választmányban Kanizsa város kereskedői már nagyobb aránnyal képviseltették magukat, az előbb emlegetett gazdagabb izraeliták mind ott voltak, akárcsak Spánier Ferdinánd, Hollósy József, Kaan Károly kereskedők, illetve Szép Károly gyógyszerész. A kani-

zsai takarékpénztár egészen az 1870-es évek elejéig az említett kereskedő házában működött, majd a dualista korszak hajnalán egy szép új épületet kapott. A pénztár főigazgatója *Tárnok Alajos*, a Batthyány-örökös *Zichy Károly*-féle uradalom kormányzója lett, ideiglenes pénztárnoka pedig a vas-kereskedő *Hauser János*.²³¹

2. A Kereskedelmi Casino

Kanizsa városában 1837-ben alakult meg a kereskedőket tömörítő Casino.²³² Létrejötté természetesen annak a divathullámnak is köszönhető, amely a reformkorban számos magyarországi városban a társasági élet kialakulásához vezetett. Gondoljunk csak arra, hogy Pesten az 1840-es évek közepén volt már egy „Nagykereskedők Társulata”, volt egy „Polgári Kereskedők Társulata”, ugyanakkor létezett már egy 136 tagot számláló „Zsidó Kereskedők Társulata” is.²³³ A kanizsai „Kereskedelmi Casino” szervezése 1836 novemberében indult meg, s ebben szerepet játszott a herceg is, hiszen Batthyány Fülöp biztosította a Casino számára az új uradalmi épületben lévő, korábban a földmérő által lakott helyiséget, amiért a szervezet esztendőnként 300 forintot fizetett.²³⁴ Maga az egyesület 1837. január 6-án alakult meg 60 taggal. Létrehozásában a legnagyobb szerepe *Darás Józsefnek*, a Casino első elnökének volt. *Darás József* személyéről annyit tudunk, hogy Kanizsa városában élő nemes ember volt, fiscalis. Ez tipikus foglalkozás volt a földnélküli, avagy elszegényedett nemesek számára. Az 1837. évi adóösszeírás adatai szerint a Chinorany család után másodikként ő fizette a legtöbb jövedelemadót a nemesek sorában.²³⁵ Érdekes azonban, hogy a kaszinó választmányában szinte kizárólag módosabb kereskedőket találunk, a korábbi vállalkozói leírásokból már ismerős nevekkel találkozunk, így például *Strasser Lázár*, *Benzion Izrael*, *Hauser János*, *Kaiser Béni*, *Spánier Ferdinánd*, *Strasser Vilmos* és *Tachauer Ferenc* nevével. A kereskedőkön kívül néhány jelentősebb funkciót betöltő polgár is tagja volt a szervezetnek, így például *Chinorany József* és *Boldizsár Babocsay János* városbíró stb. A következő években aztán jelentősen bővült a felvettek listája, a kereskedők vezető szerepe megszűnt; ezt bizonyítja, hogy felvették a tagok közé például *Anatoli Joannovics* görögkeleti plébánost, *Inkey József* iharosberényi földesurat, néhány katonatisztet stb.²³⁶ Lényeges megjegyeznünk, hogy a szervezet a társadalmi kiegyenlítődség jegyében fogant, hiszen a jelöltek osztály- és valláskülönbségek nélkül léphettek be a társaságba.

Az egyesület céljaként fogalmazták meg „a kereskedők között felolvasások tartását, hangversenyek és egyéb mulatságok rendezése által a művelődésre ösztönt adni, azt előmozdítani”.²³⁷ Már 1837-ben azt javasolták az egyik választmányi ülésen, hogy „a fo-

lyó évi farsangon minden csütörtökre a Casinoval megütköző két szobákban táncmulatság tartatni határozassék”. Megalkották a korabeli etikett szerinti házirendet, így például tilos volt a Kaszinóban dohányozni, sarkantyús felszerelésben táncolni, sőt egyes erkölcsökbe ütköző cselekedet után megtiltották az épületen belül a tiltott szerencsejátékok folytatását is. A táncmulatságokból befolyt tiszta jövedelmet különböző segélyezésekre, jótékonykodásra ajánlották fel, vagyis a Kaszinó a korabeli rendszernek megfelelően karitatív tevékenységet is ellátott, amire jó példa az 1838. évi 169 ezüstforintnyi bevételnek a városi kórház segélyezésére fordítása.²³⁸ A Kaszinóban egy haszonbérlet kávéházi boltot működtetett, ahol különböző frissítőket lehetett vásárolni, de akár éttermi jellegű fogyasztásra is lehetőség nyílt. A Kaszinó tagsága jelentős részben azokból került ki, akik valamilyen módon az alább ismertetendő védegyleti tevékenységbe is bekapcsolódtak, hiszen végeredményben Kanizsa nem volt nagy város. Nem véletlen, hogy 1844 decemberében úgy utasították *Ried Ignác* bérlőt, hogy „...amennyire a Casino szükségleteit magyarországi árucikkkel ellátni lehet, azokat 1845. február 10-től Magyarországon készült árukkal lássa el”.²³⁹ A Kaszinóban az 1840-es évek közepén egyre több országos laphoz lehetett hozzájutni, így megtalálható volt a Pórszoni Német Hírlap, az országgyűlési Szemle, a Főrendi és Kerületi Napló stb.²⁴⁰ Az épület a későbbiekben örök problémát jelentett, hiszen egyrészt sokba került, másrészt kicsi volt, de változás majd csak 1886-ban következett be, amikor végre felépülhetett a modern kaszinó épülete.²⁴¹

3. A kanizsai Védegylet

Az 1840-es évek első felében létrehozott védegyleti mozgalom szakmai megítélése gazdasági és politikai téren is meglehetősen ellentmondásos. Közismert, hogy a hazai védegyleti mozgalom szervezése Tolna vármegyéből indult ki 1842 nyarán, majd lassan tovább terjedt. Mivel az 1843–44. évi országgyűlésen elmaradt az ipartámogató rendelkezések meghozatala, országos mozgalom indult, amelynek eredményeként a szervezet 1844 októberében kezdett működni. Viszonylag gyorsan alakultak meg a vidéki szervezeti egységek, s ebbe a sorba illeszkedett 1844 decemberében a kanizsai szervezet megalakítása is.²⁴² A Védegyletnek fénykorában több mint 200 szervezete volt, Zalaiban 1845 végére már 14 fiókegylet alakult. A védegyleti mozgalom közismerten a hazai előállítási iparcikkek forgalmazását segítette elő, alapvető céljai iparpolitikai s nem kereskedelempolitikai célok voltak.²⁴³

A liberális szemléletű Pesti Hírlap 1845 februárjában közölte azt a cikket Kanizsáról, amelyben többek között ezeket írja: „Több boltokban honi cikkeket

vásárolhatunk...kutatjuk a körülményeket, minő gyárok volnának helyben célszerűen létesíthetők...tartottunk továbbá folyó hó 15-én egy, az egylet által rendezett vigadalmat az újonnan épített, nagyszerű és csinos Zöldfa vendéglő termében. A 700 körüli vendégek majdnem mindegyike hazai anyagból készülteket is viselt, a némberek honfestett kartonruhákban díszeltek. Mindezekben nem csekély részt vesz az itteni népes, sok mívelt, derék és gazdag egyénekből álló zsidó közönség”.²⁴⁴ Mindebből látható, hogy a kereskedők jelentős része vélhetően pártolta a kanizsai védegyeleti mozgalmat, talán éppen azért, mert ők elsődlegesen nem ipari, hanem mezőgazdasági termékekkel kereskedtek, azt pedig a mozgalom alapvető céljai nem érintették. Az összhang azonban nyilván nem volt teljes, joggal írhatta a fent már idézett dokumentumban Csány László 1844. december 8-án, hogy „Itt a kalmárok, kik Bécsben hitellel bírnak, s azt kezdetben nálunk feltalálhatni nem hiszik, elleniünk dolgoznak, mert a bukástól félnek. Mások vegyes kereskedést szándékoznak úzni honi és külföldi árukkal; ennél a csalódás kikerülhetetlen...” Különösen nagy szerepet játszott a kanizsai szervezet létrehozásában és működtetésében Spánier Ferdinánd. Csatlakozott a mozgalomhoz Vajdits György kereskedő is, akiről Kossuth a Hetilapban azt tette közzé, hogy „...mellőzve minden külföldit, csupán belföldi szövetekkel látta el boltját, miszerint a védegyeleti közönség teljes megnyugvással vásárolhasson nála, s föltétlen bizodalmaival ajándékozhasssa meg, mit valóban megérdemel.”²⁴⁵ Az említett írás az izraelita Schertz és Wiesmand kalmárokkal kapcsolatban kiemelte, hogy ők is elkezdtek belföldi szövetekkel kereskedni. A cikkben szereplő Schertz név vélhetően a Schertzestvérek (Lipót, Ignác, illetve Jakab) valamelyikét (vagy az egész családot) jelentheti. Ők ekkor 30-as éveik közepén járó kereskedők voltak; a Wiesmand név pedig helyesen írva Weinmand lehet, feltehetően Weinmand Fülöpről van szó, aki az 1840-es évek közepén mintegy 30 éves tatai születésű kereskedő és boltos, s aki 1836-ban költözött kereskedőként a városba.²⁴⁶ Ebből is látszik, hogy minden bizonnyal a fiatalabb korosztályba tartozó kereskedőket tudta a Kossuth és a Batthyányak által irányított védegyeleti mozgalom szervezkedésre készíteni. Kossuth fentebbi sorai is világosan mutatják, hogy ebben az időben a legnagyobb probléma a hiányzó és elmara-dott magyar textilipar volt. A lábadozó honi iparág nehezen bírta a versenyt a minőségileg és mennyiségileg is lényegesen fejlettebb osztrák és cseh ipari ellenfelekkel szemben, mert kevés volt a jó minőségben termelő hazai iparos. Az 1846. év folyamán — ahogyan országosan is — a védegyeleti mozgalom kifulladás, kevés maradandót hagyott maga mögött, de a polgári önszerveződés lehetőségét mégis megmutatta, ízelítőt adva a hazai nacionalista gondolkodás pozitívumaiból.

4. A biztosításügy

A 19. század első felében a piaci modell terjedése a biztosításügy terén érdemi változásokat hozott. A szakirodalomból ismert, hogy az első biztosítási szervezet a Csep-féle komáromi hajóskereskedő cég volt, a gazdasági biztonság azonban egyre több területet érintett. Kanizsa városa esetében már emlegettük a Tűz—Cassát, amelyben a büntetőpénzeket gyűjtötték össze.²⁴⁷ Az 1830—40-es években a környező uradalmakban és Kanizsán már jégkárbiztosításokat, valamint épületbiztosításokat lehetett kötni. Különösen fontos volt a kereskedelem biztosításának problémája, hiszen a forgalmazókat atrocitások bármikor érthették. Említettük azt az esetet, amikor az egyik Lachenbachert nem engedték át a határon.²⁴⁸ Egy másik eset 1848 januárjában, tehát még „békeidőben” történt, amikor is kanizsai kereskedők Grácban jártak ügyeiket intézni, és ott egy parancs börtönbe zárta, majd pedig kitoloncolta őket Stájerországból.²⁴⁹ Amikor Ausztriában megalakultak az első nagy biztosítási társaságok, szinte azonnal megjelentek Kanizsán is az érdekeltségeik. 1837-ben a Trieszti Adria Biztosító Társaságnak Lőwy József kereskedő lett a kanizsai ügynöke.²⁵⁰ Lőwy ekkor még csak 29 éves volt, egyébként 1830-ban települt be a Somogy megyei Boldogaszonyfáról a városba, itt feleségül vette a köztisztletnek örvendő Löwinger familia egyik lányát.²⁵¹ Neki köszönhető, hogy az 1840-es években Kanizsán már sokfajta biztosítási ügyletet lehetett kötni.

5. Polgári életmód kezdetei Kanizsán

A kereskedelmi forgalom térbeli szélesedése a társadalmi közgondolkodást is erőteljesen befolyásolta. Kanizsán a gyors gazdasági felemelkedést — egy-két ipari vállalkozó kivételével — a kereskedelembe való bekapcsolódás biztosította. Az a tény viszont, hogy a kanizsai kereskedők az Adriától Bécsig, avagy onnan Pestig építették ki gazdasági érdekeltségeiket, értelemszerűen a modern eszmék terjedésével is együtt járt. Külön ki kell emelnünk, hogy a liberális gondolkodás amúgy is a szabadkereskedelmet pártolta, márpedig Kanizsa városában a kereskedelem szabadságának ügye állandó kérdés volt. Korábban utaltunk rá, hogy a keresztény polgári, sok esetben tradicionális értékeket képviselő purgerek szinte mindent megtettek, hogy a zsidóság kereskedelmét adminisztratív korlátok közé szorítsák, ám a negyvenes évekre valószínűleg feladták ezeket a törekvéseiket. Egyfajta társadalmi kiegyenlítődést lehet érzékelni abban, hogy a Védegyeletben, a Takarékpénztárban, a Casinóban egymás mellé kerültek a különböző származású és jogállású vállalkozók.

Az elkülönülésnek azonban még akadtak bástyái; a polgári önszerveződés nemcsak a tolerancia kiszé-

lesedésével, hanem a meglévő pozíciók monopolizálásával is együtt járt. Ezt példázza az 1836. február 2-án alapított Polgári Egylet. Alapvető célja a közszellem felébresztése, a sajtószabadság elérése, vagy ahogyan azt 1846-ban megfogalmazták: „Egyletünk ne csak magán társadalmi életünk központja, hanem a haza közügyei felett hazafias vitatkozások színhelye legyen”.²⁵² Am a Bürger Verein — amelynek nyelve 1845-ig német, 1845–48 között német és magyar volt — kizárólag keresztény embereket tömörített, Polgári Egyletnek csak 1848-tól nevezték. Tagjai között éppen ezért nagyon kevés kereskedő, annál több értelmiségi, nemes, ügyvéd s iparos található. Az írásbeli dokumentumok szerint az Egyletnek első elnöke *Chinorány Boldizsár*, Zala megyei főszolgabíró volt. Tagjai között volt a mindenhol jelen lévő *Tárnok Alajos*, a városbíró *Babochay János*, a Kaán család két tagja, sőt még egyháziak is. Az Egylet eleinte két szobát bérelt a városban, aztán az ún. „nagy serházban” és a Korona vendégfogadóban működött, majd 1840-ben vette meg *Tzenek Márton* örököseitől a Fő út 6. száma alatt lévő épületet 15 000 forintért és 18 darab császári királyi aranyért.²⁵³

A reformkori Kanizsa városában a közgondolkodást illetően mélyreható átalakulás történt, ugyanis előtérbe kerültek a modern polgári vállalkozói értékek. Elég csak a korábban említett esetekre utalni, amelyekben arra láthattunk példát, hogy vállalkozóvá válik Batthyány Fülöp herceg, központi fekvésű telkeket vásárolnak a kereskedők stb. Az 1840-es évek elején a Piac tér északi részén felépített Zöldfa vendéglő és szálloda a maga grandiózus méreteivel már méltó kifejezőjévé válhatott a városi kultúrának.²⁵⁴ Utalhatunk még arra is, hogy 1834-től Vajdits könyvkereskedő könyvtárat hozott létre; 1848 előtt két újság- és könyvkiadója volt a városnak; tervbe vették állandó színház építését, s ha az nem is jött létre, vendégszínházak (színi társulatok) többször játszottak már a városban; az iskolák egyre szaporodtak, az elemi és a középfokú oktatás mellett megjelent a szakképzés is a palettán, sőt volt már egy tanítóképző is a mezővárosban; egyre jobb volt az orvosi ellátás, hiszen kórházak és patikák jöttek létre. Megjelent a városi közösség számára a szegénypolitika, a segélyezés néhány formája. Az önszerveződést mutatja a különböző felekezetek, hitközségek kialakulása, a templomok felépítése. Említettük már korábban, hogy Kanizsa városa régóta postaállomás is volt, így a híráramlás centrumaként is működött a város.²⁵⁵

Nagyon lényeges volt a polgári kultúra terjedése szempontjából a művelődés mellett az életmód és a szokások kialakulása s nem utolsósorban a polgári szórakozás terjedése. Említettük már a védegyeleti mozgalommal kapcsolatban az 1845. évi 700 fős bál megrendezését, de még ennél is jelentősebb volt az a Polgári Egylet által szervezett, s az 1846. feb-

ruár 28-án az Életképekben bemutatott bál, amely a társadalmi tolerancia igen magas szintjét is bizonyítja. Idézzük az újságíró: „Nagykanizsán polgári vígalom is alakított bizonyos társulat által zsidók nélkül. A nagykanizsai vegyes lámpabál is élénk és békés volt, voltak benne főbb rangúak, polgárok, és voltak Izraelnek pompásan öltözködött leányai és fiai is nevezetes számmal, s ez volt a víg lámpabál. Voltak kik a szépeket figyelmessé tették arról, hogy előtte való nap némely kezek birka és nyúlborókat forgattak, de azért azon kezektől nem igen láthattak többen a kényesebb dámák körül is irtózni. Különösen egy igen kényes grófné Izrael fiai által tánczra szinte ostromoltattott, s ő meg bírt mindnyájával, ki megkérte, táncolni, s erre két zsidó ifjú tüstént franciául kezdett egymás között conversálni, s meglegedésüket francia nyelven egymással megvallották...”²⁵⁶

Nemcsak a nevezetes események szolgáltattak alkalmat a városi lakosságnak közösségi szórakozásra. Az 1837-ben alapított Polgári Egylet az 1840-es évek közepén szép kerthelyiséget tartott fenn, ahol nyáron minden este zene szórakoztatta a közönséget.²⁵⁷ Két kávéház s két nagyobb s egyre több kisebb fogadó állt a polgárság és az átutazók rendelkezésére.²⁵⁸ A Zöldfa szállodában tartották a hangversenyeket, de egyre nagyobb kultusza lett a városon kívüli, a felvilágosodás által felértékelte természeti környezetnek is. A kanizsai lakosság egyre több időt töltött a város keleti-délkeleti oldalát szegélyező lankás-dombos vidéken; így például a Szentgyörgyvári-hegy, illetve a Bakónaki-patak melletti Látóhegy, valamint a Szabadhegy „favázás présházai, boronapincéi vásárnapokon víg családi összejövetelek örömjajától” voltak hangosak.²⁵⁹ Hasonlóan fontosak voltak a Batthyányak erdejében rendezett vadászatok, amelyeken persze a kanizsaiak közül igen kevesen vehettek részt. *Degré Alajos*, az Életképek című reformkori újság utazó tudósítója igen érzékletesen írja le az egyik ilyen eseményt: „Asztalnál valánk éjjel után két óráig, akkor a tűz körül készített szalmaágyakra fekvénk kissé pihenni; a zene folytonosan szólt. Gyönyörű volt!”²⁶⁰

A szakirodalomban már régen tisztázták, hogy a városfejlődésben a népességnövekedésen és a népsűrűség emelkedésén túl a lakosság kulturális fejlődésének, vagyis egyfajta identitásképződésnek is óriási szerepe van, amely folyamat egyik meghatározó eleme a városi polgári öntudat kialakulása volt.²⁶¹ Az említett példák világosan mutatják, hogy a piacgazdaság erősödése, és a polgári gondolkodás és életmód gyors terjedése a reformkori Kanizsa esetében generális változásokat idézett elő. Kialakulhattak a modern üzleti élet alapvető viszonyai, szabályai, ám ezek az új relációk majd csak az 1850-es évektől, a szabad vállalkozói rendeletek bevezetésétől válhattak meghatározóvá.²⁶²

JEGYZETEK

- ¹ Berzeviczy, 343, az alsó idézetünk 346.
² Cerman—Knittler, 178, *Bácskai 1995*, 77—89.
³ A toleranciához *Fejtő*, 70—71.
⁴ Kaposi 1998, 190—199.
⁵ Mérei 1980, 237.
⁶ Makoviczky 1934
⁷ S. Clement, 128—130. *Kropf*, 128—130.
⁸ Rummy, 44—45.
⁹ Berényi, 417.
¹⁰ Horváth M. 323.
¹¹ Berényi, 230—231.
¹² Bencze 1986, 108.
¹³ L. pl. Kaposi 2000.
¹⁴ Vörös L.
¹⁵ Pest városáról: *Bácskai 1989*
¹⁶ Rummy, 47.
¹⁷ Bezerédy, 193—205.
¹⁸ Kaposi 2000, 76—80.
¹⁹ MOL P 1313. 36. csomó, Lad. 13. No. 1. 1717.
²⁰ Cerman—Knittler, 181.
²¹ Magda Pál, 30.
²² L. pl. Bencze 1986, 138.
²³ Uo. 137—138.
²⁴ Uo. 146.
²⁵ Mérey, T. 1999, 99.
²⁶ Bright, 64.
²⁷ Makoviczky, 23.
²⁸ Barbarits, 197. A nagykanizsai hivatalok története.
²⁹ Eperjessy 1988, 63—77, Kaposi 2002, 36—37.
³⁰ Szili 1988; az eredményt a közölt táblázatok alapján számítottuk ki.
³¹ MOL P 1313. 36. csomó. Lad. 13. N. 24. 1695. július 4. A kamarai adminisztráció utasítása.
³² MOL C 35. 106. cs. Lad. A Fasc 33. No. 36. 1741. július 18. Pozsony
³³ Tjvk 1. 1722. aug. 25.
³⁴ Dankó, 684—686.
³⁵ MOL C 35. 106. cs. Lad. A Fasc. 33. N. 36. Hétvívás iránti kérelem az uralkodónak, 1766. január.
³⁶ MOL C 35. 106. csomó. Lad. A Fasc. 33. No. 36. 1766. január, ill. 1767. április 13.
³⁷ MOL P 1313. 206. csomó. II. Litt. C. 1784. július 30.
³⁸ Bencze 1986, 132.
³⁹ Szili 1988, 70—71.
⁴⁰ Bencze 1986, 133.
⁴¹ L. a monográfia topográfiai fejezetében a Piac térről írtakat.
⁴² MOL P 1313. 39. csomó. 1837. Batthyány Fülöp herceg levele a vármegyének
⁴³ Mérey T. 1962
⁴⁴ MOL P 1313. 38. csomó. Lad. 15. No. 80.
⁴⁵ Hodgyai, 72.
⁴⁶ Eperjessy 1988, 70.
⁴⁷ Tjvk 1. 1744. augusztus 10.
⁴⁸ Uo. 1743, ill. *Kropf*, 129.
⁴⁹ Uo. 1744.
⁵⁰ MOL P 1313. 1811. 03. 27. Örökszerződés.
⁵¹ Németh L. 2002 (Itt mondunk köszönetet Németh Lászlónak, hogy kiadás alatt lévő írásának kéziratát kutatásunk rendelkezésére bocsátotta, a könyv a dolgozatunk írása alatt meg is jelent. L. Németh L. 2002) Az irat forrása: ZML IV. 1/b. 1836. szeptember 5. és 17 N. 2156.
⁵² Tjvk 1. 1743. augusztus 8.
⁵³ Uo.
⁵⁴ Szili, 1988.
⁵⁵ MOL P 1313. 38. csomó. Lad. 15. No. 76/9.
⁵⁶ Rózsa 1999, 36.
⁵⁷ Uo.
⁵⁸ ZML Közgy. jkv. 1841. Protocollum. Kanizsa.
⁵⁹ Lásd az 56. sz. jegyzetet.
⁶⁰ Széchenyi 1830, 95.
⁶¹ ZML Nk. lt. 1. cs. 1794.
⁶² P 1313. 38. cs. 80 F 4 ; ill. ZML Nk. lt. 2. cs. 1826.
⁶³ SML Kimutatása a kanizsai hetipiac árainak 1796—1834 között.
⁶⁴ Sasfi, 174.
⁶⁵ *Bácskai—Nagy*
⁶⁶ *Bácskai 1993*, 226.
⁶⁷ ZML Conscr. regn. 1828. Kis- és Nagykanizsa.
⁶⁸ L. pl. a ZML Conscr. univ. Dic. Oppidi Nagykanizsa sorozatot, avagy az 1837. évi városi adóösszeírást (Nk. lt. 5. csomó, 1837.). Munkánk későbbi fejezeteiben elemezzük majd ezeket a forrásokat.
⁶⁹ L. a kötetben az általunk írt mezőgazdaságtörténeti fejezetet.
⁷⁰ MOL P 1330. 2. cs. 1843. év.
⁷¹ Kaposi 2000, 75.
⁷² ZK, 1916. 209, illetve: ZML IV. 14/1. Nemesi összeírás, Kapornaki járás.
⁷³ SML VUL Úrbéri összeírások, 1848. 1. doboz.
⁷⁴ L. TGyM Térképtár. 1822. évi térkép Kanizsáról.
⁷⁵ MOL P 1330. 1. cs. No. 78. 1835. szeptember 24.
⁷⁶ MOL P 1313. 39. cs. 1845. évi szerződés.
⁷⁷ ZML Nk. lt. 3. cs. 1849. évi bérleti szerződések. A szerződésekben mindig feltüntették a feleséget is, mi most (egyszerűsítve a formát) csak az elő szereplő nevet tüntetjük fel a táblázatban. Érdekes ugyanakkor, hogy nők is vannak a bérlők között, sőt az igen tekintélyes méretű Korona vendégfogadó bérlője is egy özvegyasszony.

- ⁷⁸ MOL P 1330. 1—6. cs. Jóságkormányzói és ispáni jelentések adatai.
- ⁷⁹ ZML Nk. lt. 4. cs. 1850—1853. Gubacsszedési szerződés 1846—1856 közötti időre. 1850. évi iratok.
- ⁸⁰ *Széchenyi* 1982, 1050—51.
- ⁸¹ SML VUL 32—34, 35. csomó: Igazgatói jelentések Zichy Károly grófnak.
- ⁸² MOL P 1313. 206. cs. III. 1753, MOL P 1313. 39. cs. Lad. 15. No 81/82.
MOL P 1313. 1811. 03. 27.
- ⁸³ *Mérey T.* 1993, 55.
- ⁸⁴ *Füves* 1972
- ⁸⁵ *Ember Gy.* 647.
- ⁸⁶ *Füves* 1972, 293.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. No. 25/3.
- ⁸⁹ ZML IV. 14/e. Caus. sedr. rev. 1. csomó. 1733. évi összeírás.
- ⁹⁰ *Kerecsényi* 1978, 115—135, illetve a Thúry György Múzeumban őrzött kéziratos táblázatos kimutatások.
- ⁹¹ TGyM O. 72. 66.
- ⁹² *Molnár A.* 1990, 54.
- ⁹³ *Kunics* 1990, 70.
- ⁹⁴ *Bogdanović, Barbarits*, 241.
- ⁹⁵ *Dénes Gy.* 3.
- ⁹⁶ *Fényes* 1841, 1843, 475—476.
- ⁹⁷ ZML Protocollatio 240—241.
- ⁹⁸ L. a 9. sz. jegyzetet.
- ⁹⁹ Uo.
- ¹⁰⁰ *Degré* 1972, 103.
- ¹⁰¹ L. a 17. sz. jegyzet táblázatait.
- ¹⁰² *Blankenberg*, 290.
- ¹⁰³ *Kövecses—Varga*, 69.
- ¹⁰⁴ TGyM O. 432/1810. Leltári szám: 100/191.
- ¹⁰⁵ L. a 9. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁶ ZML IV. 9/b. Nagykanizsa Mező Város Rovatos Könyve pro 1840.
- ¹⁰⁷ *Csenki Sz.—Halász J.* 150—151.
- ¹⁰⁸ *Gyimesi E.* 246.
- ¹⁰⁹ Uo. 246—247, illetve <http://www.dfmk.hu/zalaiak/wajdits.htm.1/1>.
- ¹¹⁰ ZML Protocollatio 1842. december 1.
- ¹¹¹ Uo. 1846. február 26. Spánier.
- ¹¹² *Horváth Gy.* 63.
- ¹¹³ *Futó*, 237.
- ¹¹⁴ TGyM Polg. lajstr. 1815. Spánier Ferdinánd; ZML IV.9/b Nagykanizsa. 1830/31.
- ¹¹⁵ ZML IV. 9/b Nagykanizsa, 1841/42.
- ¹¹⁶ *Barbarits*, 249.
- ¹¹⁷ Uo.
- ¹¹⁸ *Barbarits*, 78. A városi közigazgatás története.
- ¹¹⁹ *Szabó Zs.* 317.
- ¹²⁰ KE, 109.
- ¹²¹ *Halis* 1899, 43.
- ¹²² L. a 39. sz. jegyzetet.
- ¹²³ L. a 38. sz. jegyzetet.
- ¹²⁴ *Blankenberg*, 291.
- ¹²⁵ *Antalffy*, 61.
- ¹²⁶ L. a 43. sz. jegyzetet.
- ¹²⁷ *Bácskai* 1988, 126.
- ¹²⁸ *Németh L.* 1994, 20.
- ¹²⁹ Uo. 19.
- ¹³⁰ MZsL, „Rohonc”, 748.
- ¹³¹ *McCagg* 1992, 47—48.
- ¹³² MOL P 1313. 36. cs. Lad. 13. No. 25/3.
- ¹³³ *Idézi: Németh L.* 1994, 21.
- ¹³⁴ Caus. sedr. rev.
- ¹³⁵ MOL P 1313. 37. cs. No. 70/19.
- ¹³⁶ Uo.
- ¹³⁷ ZML IV. 1/b 1767. november 9. Zsidók összeírása.
- ¹³⁸ L. a mezőgazdaságtörténeti fejezet táblázatait a környező városokról.
- ¹³⁹ *Degré* 1972, 104.
- ¹⁴⁰ *Villányi* 1929, 252.
- ¹⁴¹ Uo. 253.
- ¹⁴² *de Vries*, 58, illetve *Wrigley*, 157—193.
- ¹⁴³ *Gyimesi S.* 152.
- ¹⁴⁴ ZML IV. 9/b 1813. Nagykanizsa; illetve az atrocitásokra l. például a Pallas Nagylexikon Varasdra vonatkozó szócikkét.
- ¹⁴⁵ MZsL „Lakompak”. 520.
- ¹⁴⁶ Tjkv 3. 124. 1799. november 28.
- ¹⁴⁷ *Blankenberg*, 290.
- ¹⁴⁸ MOL P 1322. 19. cs. 1803. február 6. Gazdatiszti jelentés.
- ¹⁴⁹ *Blankenberg*, 290.
- ¹⁵⁰ TGyM O. 72. 303. 1.
- ¹⁵¹ ZML Közgy. jkv. 1814. május 9. 3/46.
- ¹⁵² *Venetianer*, 144.
- ¹⁵³ ZML IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa és Kiskanizsa, illetve:
- ¹⁵⁴ Tjkv. 3. 1799. december 13. illetve 1800. szeptember 8.
- ¹⁵⁵ *Illéssy—Pattkó*, 124.
- ¹⁵⁶ *Blankenberg*, 291.
- ¹⁵⁷ ZML Közgy. jkv. Protocollum. 1842. 389. szám.
- ¹⁵⁸ ZML IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa.
- ¹⁵⁹ ZML Közgy. jkv. 1812. május 21. 214. No. 8/5.
- ¹⁶⁰ ZML Közgy. jkv. 1812. szeptember 29. 1605. No. 47/21.
- ¹⁶¹ A táblázat adatai a közgyűlési jegyzőkönyvekből és a hozzá tartozó aktákból valók. Hálás köszönet *Kapiller Imrénének*, aki rendelkezésemre bocsátotta saját forrásgyűjtését *Gottlieb Mayerről*, amellyel érdemben tudtam kiegészíteni a kereskedő gazdasági tevékenységéről rajzolt képet. A következő forrásokat tartalmazza a táblázat: ZML Közgy. jkv. 1811. február 11. No 21/3, 1811. március 6. 36/6. 146, 1811. március 27. 87/11, 1811. április 30. 90/62. 452, 1811. augusztus 3. 1/1. 954, 1811. november 11. 5/2. 1513, 1811. december 20. 34/22. 1663.

- 162 ZML Közgy. jkv. 1811. március 27. 87/17. 555.
- 163 ZML Közgy jkv. 1814. október 1. No. 4.
- 164 ZML Protocollatio, 146. 1814.
- 165 ZML Közgy. jkv. 1812. február 28. No. 9. 145, illetve 1812. május 21. No. 20. 740.
- 166 ZML Közgy. jkv. 1811. december 11. 25/1595, 26/1595.
- 167 ZML Közgy. jkv. 1811. december 20. 34/22. 1663.
- 168 ZML IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa.
- 169 *McCagg 1985*, 388.
- 170 *Kerecsényi 1979*, 150.
- 171 *Blankenberg*, 290.
- 172 *Villányi 1929*, 256.
- 173 ZML IV. 9/b 1813. Nagykanizsa.
- 174 *Villányi 1929*, 254.
- 175 TGYM O. 432/1810. Leltári szám: 100/191.
- 176 *Belitzky*, 150. Táblázatok.
- 177 ZML Conscr. regn. 1828. Nagykanizsa és Kis-kanizsa. A kiköltözésekhez: ZML Nk. lt. 2. cs. 1825/26.
- 178 ZML Nk. lt. 5. cs. 1837. évi adóösszeírás
- 179 Uo. illetve ZML IV. 9/b 1840. Nagykanizsa.
- 180 TGYM O. 1839. évi beadványa a város zsidó-
inak.
- 181 ZML IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa.
- 182 MOL P 1313. 39. cs. 1845. „Topographiai le-
írása a Vásárolt Chinoranyi-féle házaknak 1845.
okt. 1-től kezdve”.
- 183 ZML Protocollatio, 1843. április 1.
- 184 *Venetianer*, 102.
- 185 ZML IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa.
- 186 *Schey* életútjához: *McCagg 1985*, 390, MZsL
770, SML VUL 32—34, 35. cs. Gazdatiszti jelenté-
sek, illetve ZML IV. 1848. Zsidóösszeírás. Nagyka-
nizsa.
- 187 *Kerecsényi 1979*, 147—167, illetve *Sarkady*.
- 188 *Gudenus*, 1. kötet. 476.
- 189 *Barbarits*, 140.
- 190 L. a 188. sz. jegyzetet.
- 191 L. ehhez: *Blankenberg*, 289—299, illetve ZML
IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa.
- 192 *Weiser*, 309—310, illetve MZsL: „Weiser”, 629.
- 193 *Mérei 1951*, 293.
- 194 Utal rá: *Mérei 1951*, 339.
- 195 *Blankenberg*, 293.
- 196 *Villányi 1929*, 256, illetve
http://www.dfmk.hu/zalaiak/low_1.htm1/1.
- 197 *Barbarits*, 277—279, illetve *Villányi 1929*, 1.
- 198 L. *Barbarits*, 78. Az elmaradt számadásokra l.
például ZML Nk. lt. 2. cs. 1828. Számadásra tett
uradalmi észrevétel.
- 199 *Bácskai 1988*, 86, illetve *Bácskai 1995*, *Bácskai*
1989
- 200 ZML Nk. lt. 5. cs. 1837. évi adóösszeírás.
- 201 *Szabó P.* 58—59.
- 202 *Bácskai 1995*, 32.
- 203 ZML IV. 9/b Nagykanizsa. 1841/42-es év.
- 204 *Corfield*, 11.
- 205 ZML IV. 14/1. Csődületi perek. Fasc. 2. No.
30. Molenda Eduard csődpere.
- 206 ZML IV. 9/b Nagykanizsa. 1841/42. év.
- 207 ZML IV. 14/1. Csődületi perek. Fasc. 2. No.
30.
- 208 Uo. Zalaegerszeg, 1844. január 20. Molenda
vallomása.
- 209 Uo.
- 210 Uo. Nagykanizsa, január 5. Inventárium Mo-
lenda vagyonáról.
- 211 Uo. 1843. december 13. Chernel Ignác kani-
zsai ügyész előtt.
- 212 ZML Nk. lt. 3. cs. 1842. Horváth József keres-
kedő hagyatéka.
- 213 ZML IV. 9/b. Nagykanizsa. 1841/42. évré.
- 214 L. 212. sz. jegyzetet. Árverési lajstrom.
- 215 Uo.
- 216 SML VUL Árvapénztári jegyzőkönyv. 1845.
Miháldi Csányi János hagyatéka.
- 217 ZML Csődperék. F. 5. N. 80.
- 218 ZML Csődperék. F. 3. N. 44.
- 219 ZML Csődperék. F. 3. N. 38.
- 220 *Tomka*, 10—11.
- 221 *Vargha*, 103.
- 222 L. pl. *Fényes Elek* adatait: „...hol évenként több
mint 600 000 mérő gabona adatik el...” *Fényes*
1836—40, 475.
- 223 *Molnár A.* 1990, 15. Táblázatok adatai.
- 224 *Tóth T.* 113—115. Táblázatok adatai.
- 225 ZML IV. 14/i. Csődületi anyagok. Fasc. 7.
Series In-et extabulationem a 14 July 1827. in-
cepi-
endi usque 2/14 May 1836.
- 226 Z. m. tört. olv. 190.
- 227 ZML A Nagykanizsai Takarékpénztár RT ira-
tai. „Kanizsai Takarékpénztári társaság nagygyűlésé-
nek jegyzőkönyve” 1845. május 1-jétől. Ehhez még l.
Molnár A. 54—55, *Tripammer*, 5.
- 228 *Vargha*, 103.
- 229 *Tripammer*, 5—6.
- 230 Uo.
- 231 Uo. illetve *Weiser*, 312.
- 232 *Barbarits*, 375—376. Nagykanizsa egyesületei.
- 233 *Deutsch*, 25.
- 234 *Balogh D.* (ZK, 1936. december 30.)
- 235 ZML Nk. lt. 5. cs. 1837. évi adóösszeírás.
- 236 *Balogh D.* (ZK, 1936. december 31. 2.)
- 237 *Halis—Hoffmann*, 261.
- 238 *Balogh D.* (ZK, 1936. december 31. 2.)
- 239 *Balogh D.* (ZK, 1937. január 1. 2.)
- 240 Uo.
- 241 *Barbarits*, 375.
- 242 *Molnár A.* 1990, 49, illetve Z. m. tört. olv.
186—187.
- 243 *Molnár András* egyik tanulmányában részle-
tekbe menően elemezte a kanizsai védegyeleti moz-

galom történetét, nekünk itt nyilvánvalóan csak a kereskedelmet illető hatásairól kell szólni; *Molnár A.* 1997, 123–127.

²⁴⁴ PH, 1845. február 27.

²⁴⁵ Hetilap, 1846. október 30.

²⁴⁶ ZML IV. 1848. Zsidóösszeírás. Nagykanizsa. Adatokat közöl Spánierről *Gelléri, 155*, az említett kalmárokról uo. 221.

²⁴⁷ TGyM Tjkv. 3. adatai.

²⁴⁸ MOL P 1330. 19. cs. 1803. február 6.

²⁴⁹ ZML IV. 1/a 1848. február 21. N. 1105.

²⁵⁰ *Blankenberg, 292*.

²⁵¹ ZML IV. 1848. Zsidóösszeírás.

²⁵² *Dr. Bentzik 1886/b, 6*.

²⁵³ Uo. 12.

²⁵⁴ Erre utal a már említett 700 fős bál, de azt is tudjuk, hogy a későbbiekben sokféleképpen használták az épületet. A Zöldfa nagyterme adott helyet színházi rendezvényeknek.

²⁵⁵ *Barbarits, 204*.

²⁵⁶ Életképek, 1846. február 28.

²⁵⁷ *Antalffy, 61–62*.

²⁵⁸ MOL P 1322. 100. cs. Épületleltár.

²⁵⁹ *Antalffy, 63*.

²⁶⁰ Életképek, 1847. július. A cikket Degré Alajos, a folyóirat utazó írója jegyezte.

²⁶¹ *Corfield 1995*

²⁶² *Kaposi 2001, 108–122*.

Zoltán Kaposi

Geschichte des Handels in Kanizsa zwischen 1690 und 1849

In unserer Arbeit untersuchen wir die handelsgeschichtlichen Aspekte eines im Südwesten Ungarns gelegenen Marktfleckens mit zahlreichen Besonderheiten — Kanizsa (Nagy- und Kiskanizsa). Kanizsa war mit europäischen Maßstäben gemessen eine ziemlich kleine Stadt, passte sich aber funktionell organisch in das Kleinstadtsystem Westungarns und Ostösterreichs ein. Leider ist das Archiv von Kanizsa 1945 abgebrannt, so blieb kein einheitliches Schriftmaterial erhalten und die von uns genutzten Quellen sind sehr heterogen. In unserer Studie beschäftigen wir uns mit den infrastrukturellen Gegebenheiten des Verkehrs, mit der Beziehung zwischen den Grundherren der Familie Batthyány und dem Kanizsaer Handel, mit den Personen und Unternehmen der Kanizsaer Kaufleute (wir versuchten einige Lebensläufe und Karrieremuster zu skizzieren) wir beschäftigten uns mit dem Einkommens- und Vermögenssystem der Kaufleute und geben einige allgemeine Bemerkungen zu Fragen der gesellschaftlichen Selbstorganisation und des Ausgleichs. Wir versuchten zu beweisen, dass die Stadt Kanizsa zu den wenigen ungarischen Orten gehörte, in denen sich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum einen auf Grund des Handelswachstums die gesamte gesellschaftliche und wirtschaftliche Struktur der Stadt sehr schnell veränderte, zum anderen der Handel und sein permanentes Erstarken zu einem sehr hohen Niveau der gesellschaftlichen Toleranz führte.

Kanizsa hat seine schnelle wirtschaftliche Entwicklung nicht zuletzt seiner relativ günstigen geographischen Verkehrslage zu verdanken. Die Stadt liegt am Kreuzungspunkt fünf außerordentlich wichtiger Landstrassen, von denen aus sowohl die Großstädte des Landes als auch die unter dem Aspekt des Auslandshandels wichtigen Märkte leicht zu erreichen waren (zu letzteren gehören selbstverständlich auch die Küstenstädte). Ein Teil der Handelsstrassen waren auch damals schon staatlich unterhaltene und gekieste Strassen, d. h. man konnte darauf relativ gut Waren transportieren. Auch die Stadtväter von Kanizsa hatten die Bedeutung der Strassen erkannt und so wurden schon in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zahlreiche Strassen mit Muraközer Kies bedeckt oder mit Ziegeln ausgelegt, um auch damit den bis dahin eher zyklischen, saisonalen Handel kontinuierlich möglich zu machen. Es entstanden Dienstleistungseinrichtungen, die ebenfalls den Handel förderten, es wurden immer mehr Gasthöfe gebaut, in der Reformzeit gab es bereits Kaffeehäuser und auch ein Hotel erwartete die Reisenden.

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts wechselte die gesellschaftliche Elite der Stadt fast völlig. Während die Grundstücke, Häuser und Fundi der Stadt im 18. Jahrhundert vor allem von den alteingesessenen Stadtbewohnern (Handwerkern, Bürgern) genutzt wurden, waren es zu Beginn des 19. Jahrhunderts eher die schnell reich werdenden Kaufleute, die die führenden Positionen einnahmen, und so ist es auch kein Zufall, dass die Umgebung in der Nähe des Hauptplatzes der Stadt, dem „Piarctzer“ und der Hauptstrasse „Fő utca“, vor allem von den kapitalstarken und reichen Kaufleuten bewohnt wurden. Ein typisches Beispiel dafür ist, dass in den beiden großen Häusern direkt neben dem Rathaus zwei Großhandelsfamilien lebten: Gottlieb Mayer der jüdischer Abstammung war, und der Eisenhändler Henrik Pichler, der auch die Position des Stadtrichters innehatte. Mit Hilfe des erhaltenen Fremdenverkehrsbuchs untersuchten wir den Funduserwerb und stellten dabei fest, dass nach 1835, nachdem der Herzog einen Teil des Landes des Grundherren parzellierte (vermaß) 25 % der so entstandene Grundstücke von Kanizsaer Kaufleuten erworben wurden, und nicht wenige von ihnen waren jüdische Händler.

Die Gewohnheiten der Märkte hatten sich über einen längeren Zeitraum stabilisiert, und das zeigt sich auch durch die Übernahme einer traditionellen Organisation und des Systems dieser Gewohnheiten in die moderne Zeit. Die Landesmärkte bzw. Wochenmärkte wurden auf dem „Piarctzer“ abgehalten, aber darüber hinaus wurde es auch immer wichtiger, ein Netz von Geschäften entlang der Hauptstrasse auszubauen, die die Möglichkeiten für einen ständigen Handel sicherten. Auch Lager und Magazine, die die Möglichkeit zur Warenanhäufung und für den ständigen Handel sicherten, wurden immer wichtiger: an den zu dieser Zeit besonders verkehrsreichen Stellen wurden daher immer mehr davon gebaut. Für die Kanizsaer Kaufleute war es von großem Vorteil, dass die Preise für landwirtschaftliche und industrielle Waren in den von uns untersuchten 160 Jahren im Allgemeinen stiegen und die interne und externe Nachfrage nach den von ihnen vertriebenen Waren ebenfalls immer größer wurde. Auf Grund der uns zur Verfügung stehenden Quellen analysierten wir die Preise zwischen 1796 und 1834 und stellten fest, dass die Preise des Kanizsaer Marktes — ähnlich wie bei den modernen Handelssystemen — genau die Veränderungen in der Makroökonomie und der Politik, Kriegereignisse sowie Veränderungen in der politischen und militärischen Position des Reiches widerspiegeln. In

dem von uns untersuchten Zeitraum stiegen die Preise für Weizen, Roggen und Hafer um ein Vielfaches, und damit verfügten die Kanizsaer Kaufleute über die Chance zur ständigen Weiterentwicklung. Neben der Kriegskonjunktur wurde auch die Befriedigung der Inlandsnachfrage immer wichtiger. Die Basis dafür sicherte der relativ dynamische Zuwachs der Kanizsaer Bevölkerung. Das wird unter anderem durch die Tatsache deutlich, dass um 1770 etwa 3.700 Personen in Kanizsa lebten, während diese Zahl 1848 auf immerhin bereits 11.000 Personen gestiegen war. Dieser Bevölkerungszuwachs bedeutete eine ständige und sichere Nachfrage, ebenso wie der Prozess der Verstädterung im nahe gelegenen Österreich.

Unter dem Aspekt des Kanizsaer Handels war auch die Produktionskapazität der Kanizsaer und Homokkomáromer Domäne der Batthyánys, sowie der Besitztümer der Umgebung (Letenye, Pölöske, Szentgrót, Vrászló, Marcali, Palini, Iharosberény usw.) von außerordentlicher Bedeutung, waren doch die genannten Großgrundbesitze mit etwa 20–30.000 Joch von großem Umfang und die über bedeutenden Allodialgrund verfügenden Grundherren sicherten mit ihren Fronhöfen einen großen Teil des Rohstoffes für die Handelswaren. Die Vertrauten der Grundherren, ihre leitenden Angestellten, ihre Rechtsanwälte und Staatsanwälte zogen in die Stadt und verwalteten von dort aus den Besitz. Gleichzeitig darf aber auch nicht vergessen werden, dass während der Reformzeit auch bedeutende politische Freidenker in Kanizsa lebten. So zog z. B. 1844 László Csány in die Stadt, aber auch Ferenc Deák war hier häufig Gast. In Kanizsa lebte auch eine große Zahl Adliger, 1830 gehörten 30 der Einwohner zum Adelsgeschlecht. Herzog Fülöp Batthyány (seit 1806 Besitzer der Kanizsaer Domäne) konnte den Marktflecken während der Reformzeit immer besser nutzen, erhielt er doch von den gut betuchten Juden der Stadt immer höhere Pachtzahlungen.

Diejenigen, die juristisch als Kaufleute zu betrachten waren, waren in der absoluten Minderheit, ihre Zahl (Familienangehörige) kann auf nicht mehr als 15–16% angesetzt werden, aber ihre Bedeutung unter dem Aspekt des Ausbaus einer modernen Marktwirtschaft war riesig. Interessant ist dabei, dass die Gruppe der Kaufleute in der Stadt über lange Zeit eine segmentierte, zergliederte gesellschaftliche Schicht war: zunächst waren es die griechischen und die bürgerlich-christlichen Kaufleute, die über großen Einfluss verfügten, aber um die Jahrhundertwende vom 18. zum 19. Jahrhundert spielten eher die jüdischen Kaufleute eine führende Rolle. Der zahlenmäßige Zuwachs der jüdischen Kaufleute in Kanizsa war besonders hoch, während der Anteil der jüdischen Bevölkerung an

der Gesamtbevölkerung etwa 15% betrug, lag der Anteil unter den Händlern bei 75%. Durch die Kanizsaer Kaufleute wurde ein riesiges landes- und reichsweites Handelsnetz ausgebaut. So lebten hier z. B. zahlreicher Angehörige der Familie Lachenbacher, die ein Großhandelsunternehmen mit Sitz in Wien leiteten und im Dreieck Wien — Kanizsa — Pest tätig waren. Die Lachenbacher waren aber nicht nur Kaufleute: neben ihren Immobilien in Wien und Kanizsa wurden sie auch zu Industrieunternehmern in Pest; auch die Familie Strasser begann hier ihre Laufbahn, die sich nach 1849 erfüllte, als sie nach Wien zogen, das Unternehmen allerdings blieb in Kanizsa, in den Händen von Henrik Gutmann, der sich hier eine einmalige Karriere aufbaute. Auch der Name Gottlieb Mayer klingt den Ohren eines Erforschers der ungarischen Handelsgeschichte nicht unbekannt: Seine Interessen gingen weit über den Marktflecken im Komitat Zala hinaus. Während der Reformzeit traten immer häufiger Spezialhändler in Erscheinung, die Aufgabe des Fachhandels war es vor allem, die lokale Nachfrage zu befriedigen (Glas, Eisen, Gewürze, Textilien. Bücher usw.) Selbstverständlich kamen auch zahlreiche fremde Kaufleute in die Stadt, die entweder im Auftrag anderer oder persönlich hier eine Rolle übernahmen; einer Quelle aus der Reformzeit zufolge konnte man einen Wirkungskreis von 300–400 km um den eigenen Geburtsort herum abstecken. Unter ihnen waren auch ausgesprochen kompetente Unternehmer, denken wir nur an den persönlichen Bankier des Herzogs Albrecht von Habsburg, Fülöp Schey. Und bisher war noch nicht einmal die Rede von den Besitzern kleinerer Geschäfte oder den fliegenden Händlern oder von den Massen, die vom Transport der Waren lebten.

Unsere Untersuchungen der Vermögens- und Einkommensverhältnisse beweisen eindeutig, dass die lokale Elite zur Reformzeit eine andere war als vorher. Ähnlich wie in anderen ungarischen Städten kann hier ein Erstarken des Handels festgestellt werden, bei dem das angegebene Einkommen der reichen Kaufleute das Einkommen einer repräsentativen Gruppe der Handwerker um das 10- bis 11-fache übersteigt. Aber wir konnten auch feststellen, dass innerhalb der Handelsunternehmen ein gewisser Konzentrationsprozess ablief. Bei der Analyse in Konkurs gegangener Unternehmen konnten wir feststellen, dass der Handel zu dieser Zeit auch ein außerordentlich sensibles Unterfangen war, waren doch die Kaufleute der Zeit von äußeren (außerhalb der Stadt zu findenden) Einflüssen abhängig. Es ist offensichtlich, dass in der Zeit einer niedrigen Produktivität die Fortführung eines modernen Geschäftsbetriebes auch zu einem tiefen Fall führen konnte. Und es darf auch nicht vergessen werden, dass die Tätigkeit der Kaufleute sich nicht auf den

Vertrieb von Waren beschränkte, betrieben doch die vermögendere von ihnen auch ein florierendes Kreditgeschäft und gewährten den verschiedensten Menschen, vom Aristokraten bis zum Handwerker, kleinere oder größere Darlehn.

Der moderne Handel setzte immer mehr auch eine Infrastruktur des Dienstleistungsbereiches voraus, der sich in Ungarn zur Reformzeit besonders schnell entwickelte. 1845 erschien die erste Sparkasse auf der Bildfläche, bei deren Gründung die Kanizsaer Kaufleute eine wichtige Rolle übernahmen, waren doch unter den ersten 50 Aktionären allein 22 Kaufleute. Als eine Art Interessenvertretung oder gesellschaftliche Organisation wurde das Handels-Casino gegründet, das seine wirklich große Bedeu-

tung in den 50-er Jahren erlangte. Auch im Kanizsaer Schutzverein spielten die Kaufleute eine wichtige Rolle, und das war vor allem deshalb möglich, weil der größte Teil der Kanizsaer Kaufleute mit landwirtschaftlichen Produkten handelte. Auch die ersten Möglichkeiten zum Abschließen einer Versicherung finden sich in Kanizsa, Die Triester Versicherung verfügte bereits über einen Vertreter vor Ort, aber auch der Landesherr drängte auf den Abschluss von Immobilienversicherungen. Während der Reformzeit waren die Grundformen des gesellschaftlichen Ausgleichs in der stets bürgerlicher werdenden Welt immer häufiger zu finden, und aus der Sicht des Kaufmanns war die Frage der Herkunft von immer geringerer Bedeutung.

Zoltán Kaposi

History of Commerce in Kanizsa (1690—1849)

This article will examine the historic commercial aspects of Kanizsa (Nagykanizsa and Kiskanizsa), a market town in southwest Hungary with a rather large number of unusual attributes. By European standards Kanizsa was basically a small town, but it was an integral part of the functional operation of the small-town system of western Hungary and eastern Austria. Unfortunately, the Kanizsa archives burned down in 1945, resulting in the loss of a unified documentary source; the sources available are somewhat heterogeneous; the article will discuss the infrastructural properties of goods traffic, the relationship between the Batthyány estate and Kanizsa trade, the identities and professions of some merchants (with an attempt to trace their lives and careers), and the revenue and assets system of the merchants, as well as a few remarks on social organization and equality. An attempt will be made to prove that Kanizsa was one of the handful of settlements in Hungary where the socio-economic structure of the entire town changed rapidly as a result of the growth in commerce, at the same time that the continuous conducting of trade produced an extremely high level of social tolerance.

The rapid economic growth of Kanizsa was greatly assisted by its relatively serendipitous geographical location. The town was situated at the meeting point of five major national highways, from which both the major domestic markets and the commercially important centers of foreign trade (including the seaports, of course) were easily accessible. Some of the trade roads were already paved and maintained by the state by this time, making it easy to deliver products over them. Kanizsa's leaders recognized the importance of the roads, and in the early 19th century covered a number of roads with Muraköz gravel or brick in an attempt to make trade year-round rather than cyclical or seasonal. Service systems to promote trade were created: a large number of inns were built, and by the Reform Era there were also coffee-shops, a hotel and other amenities to welcome travelers.

The social elite in the town underwent a general transformation in the early 19th century. While in the 18th century the majority of the main properties, buildings and houses in the town were occupied by long-time inhabitants (craftsmen and burgers), by the early 19th century an increasing number of newly rich merchants had acquired positions of leadership, for which reason it is not surprising that properties around „Market Square” and „Main Street” in the center of town were inhabited by rich traders with large amounts of capital. As a charac-

teristic example, the two large houses directly adjacent to the town hall were both occupied by rich merchant families: the Jewish Gottlieb Mayer, and iron-merchant Henrik Pichler, who eventually attained the position of town magistrate. Based on a surviving book of real estate sales an examination of property purchases was made, revealing that when the count converted some of his feudal lands inside the town into lots for sale, some 25% of the resultant property was purchased by Kanizsa merchants, quite a few of whom happened to be Jews.

Market habits stabilized over a long period, and indicated a modern-era survival of a traditional system of organization and customs. The national markets and Sunday markets were held at Piacrctér [Market Square], while the network of shops built along Main Street to ensure the presence of constant trade also became increasingly important. Also gaining importance were the warehouses and magazines where goods could be accumulated and favorable market conditions exploited; an increasing number of these were built in highly trafficked areas during this period. The fact that the prices of agricultural produce and industrial products generally tended to go up during this 160-year period was extremely advantageous to the merchants of Kanizsa, and there was an increasing internal and external demand for the goods they sold. On the basis of available sources the prices between 1796 and 1834 can be analyzed, leading to the conclusion that Kanizsa market prices – similar to modern business trends – accurately reflected macroeconomic and political changes, military events and changes in the empire's political and military position. During the period in question the prices of wheat, rye and oats rose many times over, ensuring the opportunity for constant growth for Kanizsa merchants. In addition to the wartime boom, the meeting of internal demand became increasingly important, and this latter was made possible by the relatively rapid growth of the population of Kanizsa. While in the 1770's the population of Kanizsa was approximately 3700, by 1848 the town boasted well more than 11,000 inhabitants. Population growth signified a constant, reliable demand, as did the growing demand resulting from urbanization in nearby Austria.

Of extreme importance to the commerce of Kanizsa was the productive capacity of the feudal estates of the Batthyány family in Kanizsa and Homokkomárom, as well as the other major estates in the area (Letenye, Pölöske, Szentgrót, Vrázsló, Marcal, Palin, Iharosberény, etc.), as these estates

averaged around 20–30,000 acres in size, and the feudal manors and their allodial lands provided a large portion of the raw materials for trade. The manors' commissioners, directors, lawyers and attorneys dwelt in the town and directed their lands from their. At the same time, it should not be forgotten that in the Reform Era several important liberal politicians also lived in Kanizsa, such as László Csány, who moved there in 1844, while Ferenc Deák was a frequent guest. A large number of noblemen also lived in Kanizsa: in 1837 the town's inhabitants included 30 members of the nobility. Count Fülöp Batthyány (owner of the Kanizsa feudal lands after 1806) made considerable profit from the town during the Reform Era, as the wealthy Jews of the town provided him with substantial leases.

Persons legally classified as merchants were a distinct minority in the town – their numbers are estimated never to have been more than 15–16% of all heads of household – yet in terms of the evolution of a modern market economy their economic importance was enormous. At the same time, it is interesting to note that for a long period of time the merchants constituted a segmented, divided social layer in the town: of these, Greek Orthodox and Protestant Christians were initially the most important, but after the turn of the 18th and 19th centuries Jewish merchants increasingly played a leading role. The numeric growth of Jewish merchants in Kanizsa was remarkably high: while Jewish inhabitants made up approximately 15% of the town's total population, in positions of trade they occupied roughly 75%. An enormous trade network arose in the nation and throughout the empire as a result of the merchants of Kanizsa. For example, this was the residence of several members of the Lachenbacher family who directed their Vienna-centered commercial enterprise from here in a Vienna-Kanizsa-Pest triangle. The Lachenbachers were not just merchants: In addition to their properties in Vienna and Kanizsa they also had manufacturing in Pest, and it was here that the Strassers began their careers, which were to culminate after 1849 when they moved to Vienna, while the company was inherited by Henrik Gutmann, who built a remarkable career for himself. The name of Gottlieb Mayer should also be familiar to researchers of Hungarian commerce: His interests went far beyond the little market town in Zala County. During the reform era an increasing number of retail merchant appeared in the town, and commercial specialization was directed mainly to meet local demands (glass, iron, spices, textiles,

books, etc.) Naturally, there were also very many foreign merchants in the town who played a role in the town's life either personally or through agents: according to one reform-era source, a 350–400-kilometer sphere of influence can be mapped based on their place of origin. Some were extremely prestigious businessmen, such as Fülöp Schey, the personal banker of Duke Albrecht Habsburg. And no mention has been made thus far of the small merchants, the simple shopkeepers and the itinerant traders, nor the masses employed in deliveries.

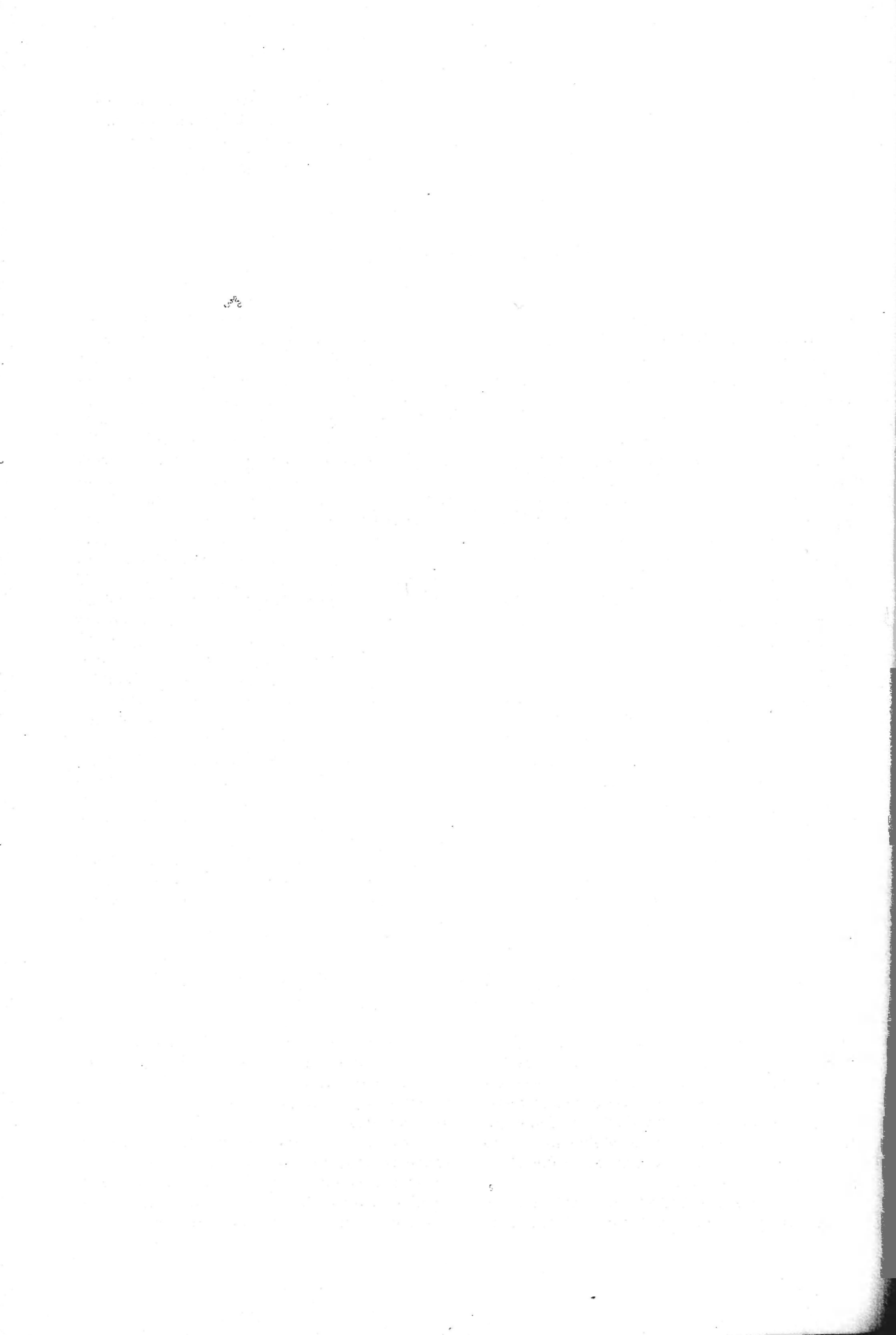
Studies of incomes and assets clearly show that the local elite was transformed by the time of the Reform Era. Similar to other Hungarian town, the advance of the merchant class can be observed here as well, where the reported income of rich merchants was some ten to eleven times the average income of the groups of craftsmen. At the same time, it can also be observed that a special process of concentration was begun within the commercial enterprises. An analysis of the businesses that went bankrupt leads to the conclusion that commerce was also an extremely volatile profession, as it was the merchants who were the most vulnerable to external influences during this period. The conducting of a modern-style business in a period of low productivity could obviously result in spectacular failures. Nor should it be forgotten that commerce consisted of more than just the delivery of goods: the wealthier among them also conducted credit financing, providing lands of varying sizes to practically everyone from aristocrats to small craftsmen.

Modern commerce came increasingly to require the service infrastructure which developed rapidly during the Reform Era in Hungary. The first savings bank was opened in 1845, with merchants of Kanizsa playing a major role in its founding: of the top fifty stockholders, twenty-two were merchants by trade. As community organization to safeguard their interests, the Commercial Casino was formed, which became extremely important in the 1850's. Merchants also played a major role in the Protection Union of Kanizsa, which was made possible mainly by the fact that the overwhelming majority of Kanizsa merchants traded predominantly in agricultural products. The first insurance companies also appeared in Kanizsa, with an agent of Trieste Underwriters, at the same time that the manor also promoted property insurance policies. In the increasingly middle-class environment of the Reform Era the basic forms of social equalization also appeared, as ethnic origin became increasingly unimportant to merchants.

Kéringer Mária

NAGYKANIZSA EGYHÁZAI
1690—1848

„Odafordult a gyámoltalanok
imádsága felé, és azoknak
imádságát meg nem utálta”

(Zsoltárok könyve 102. 18.)

BEVEZETŐ

1526, majd 1541 után egy új korszak kezdődött Magyarország történetében. A török birodalom uralma, az ország három részre szakadása nemcsak az ország gazdasági hanyatlását és kifosztását eredményezte, hanem az emberek mindennapi életének bizonytalansága mellett hitéletüket is szétzilálta. A török hatalom saját területén nem szívesen látta más vallások működését, képviselőit, ezért tevékenységüket korlátozta vagy tiltotta, gyakran katonai eszközökkel is. A hódoltsági területeken nem élhettek püspökök, és joghatóságukat nem gyakorolhatták. A mindennapi életben ez azt jelentette, hogy a hódoltságban élő katolikus híveknek nem volt megoldott az egyházi ellátása. Az erősödő reformáció hatásaként számos helyen az új vallásokat követő hívek elvették a katolikusok templomait, és a törökkel szembeni kiszolgáltatottság mellé a vallási ellentétek gondjai párosultak.

A 150 éves uralom alatt változó volt a török hatalom viszonya az egyes vallásokhoz, így a katolikusokhoz is. Valamelyest hatalmuk gyengülését jelezte, hogy a 17. században egyre inkább megtűrte a bosnyák ferencesek és a jezsuita szerzetesek hódoltsági területeken való tevékenységét. A hódoltságban élő katolikusoknak ez csak csekély vigaszt, de nem megoldást jelentett. A katolikus egyház római vezetése az 1600-as évek elején döbbsent rá a hódoltsági katolikusok problémáira. Erre az időszakra esik a megerősödő és a változtatásokat igénylő magyarországi főpapok tevékenysége is. *Verancsics Faustus*

csanádi püspök 1612 júniusában a Szentszékhez írt beadványában — a jól szervezett ortodox egyház működésének példájára hivatkozva — azt látta megoldásnak, ha a pápa a ferencesek közül nevez ki püspököt a hódoltsági katolikusok számára.¹ A század folyamán számtalan kísérlet történt a hódoltságban élők hitéletének javítására, amiről a későbbiekben még szólunk, de nagy áttörést nem tudtak elérni. A 17. századra kialakultak azok a struktúrák, amelyek *Molnár Antal* legújabb kutatásai tükrében az alábbiak szerint összegezhetők: *„A 17. században a hódolt Magyarországon két egymással párhuzamosan működő egyházi struktúra alakult ki: a Rómából irányított missziós egyházszervezet Belgrád székhellyel, illetve a királyi Magyarország katolikus intézményeinek hódoltsági tagozata... A két intézmény rendszer etnikai-nemzeti szempontból is élesen kettévált: a Rómából, Raguzából és Boszniaából érkező világi papok és ferencesek kizárólag a délszláv katolikusokról gondoskodtak, míg a magyar ferences kolostorok és jezsuita missziók hatósugara gyakorlatilag lefedte a hódoltság magyar lakta területeit.”²*

Mindezek az általános problémák jól tükröződnek Kanizsa esetében, miközben az itteni események átláthatóságát nehezíti az a tény, hogy a források hiánya miatt nem lehet pontosan rekonstruálni az egyháztörténet eseményeit.

A továbbiakban mégis ezt a lehetetlennek tűnő feladatot próbáljuk megoldani, az olvasóra bízva annak eldöntését, hogy sikeres volt-e a vállalkozás.

I. AZ 1690 ELŐTTI EGYHÁZ SZERVEZETE ÉS TÖRTÉNETE

Kanizsa egyházait számos oklevél és gazdasági irat említi, egyes papjainak neve is ismert az 1600-as éveket megelőző évekből, mégis nagyon keveset tudunk erről az időszakról. A korai egyházszervezet rövid bemutatása a Kanizsa történetét feldolgozó monográfia első kötetében megtalálható, de az újabb és részletesebb adatok miatt célszerűnek tartjuk a teljes összefoglalást.³

Az első, a 13. század kedvelt szentjéről, antiochiai Szent Margitról elnevezett templomot IV. Béla ki-

rály oklevele szerint 1262-ben alapította *Egedy Tiborc* és fia, *Egedy Péter*. A római katolikus templom-építkezés szokása szerint a kelet felé tájolt épületet a Kanizsa folyó mellé, a malom-tanya szomszédságába építették.⁴

A következő a Szent Miklós templom, amelyet kápolnaként jeleztek, de helyét és alapítási idejét az irodalom egyáltalán nem jelöli. Az 1374-től ismert, a várban található Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt templom vagy kápolna építőjéről és ren-

deltetéséről sem tudunk semmit.⁵ Szent Péter egyházát Kanizsától délkeleti irányban építették, és a pálosok monostorához tartozott.⁶ Nem ez volt a *Halis* által írt Szent Péter templom, de nem is lehet róla semmit tudni, mert rajta kívül senki sem ismerte.⁷

Valamikor 1418 táján kezdték építeni a ferencesek kolostorát, amely 1423-ra készült el. Az építés körüli bizonytalanságokat *Takács Ince* próbálta tisztázni, s jelen pillanatig az általa leírtak a legvalószínűbbek. Eszerint nem *Kanizsai János* érsek, hanem unokaöccse, *Miklós tárnokmester* fia, *Kanizsai János* alapította és építtette.⁸ Szerzetesi ház épült, de templom nem? Tanulmányában⁹ *Molnár László* a már meglévő Szent Margit templom mellé helyezte a kolostort, akkor viszont felmerül a kérdés, miért változtatták meg a nevét. Idézzük *Takács Ince* nyomán az 1423. évi *V. Márton pápa* által kiadott, az alapítást helyben hagyó bullát: „...*pro parte devoti filii Nobis Venerabilis Joannis Nicolai de Kanisa domicelli Vesprimiensis dioecesis exhibita nobis nuper petitio exhibeat (sic!), quod ipse olim ... unam domum cum ecclesia, campanili, campona, clauastro, dormitorio, ortis, ortatiliis et aliis necessariis officinis ad honorem dei et sub vocabulo Beata Virginis Gloriose ... in villa Kanise ... fundari et edificari fecit.*” (Az oklevél szerint „...szerzetesi házat templommal, toronnyal és haranggal, alvóhelyekkel ... és mindenféle szükségességek helyekkel ... alapítottak és építettek...”).¹⁰ Ebből a bullából tehát egyértelműen kiderül, hogy a templommal együtt készült a ferences kolostor, és a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték. További kérdés, hogy ugyanazon a településen miért volt két azonos titulusú templom. Erre a kérdésre források hiányában pillanatnyilag nem tudunk válaszolni,¹¹ mint ahogyan forráshiány az oka annak is, hogy a többi templom középkori történetét sem rekonstruálhatjuk. Nincs adat arra sem, hogy ténylegesen melyik templom látta el a plébániai feladatokat. A korai időkből ismerjük Kanizsa egyháza néhány papjának nevét is, így 1333-ból *György*, 1406-ból *Benedek*, 1443-ból *Benedek* veszprémi kanonok, 1452-ből *Márton* és 1550-ből *Miklós* (plébános)¹² nevét. Arra viszont már nincs adat, hogy melyik templomban látták el feladatukat. Feltehető a kérdés, mi lett — még a vár elfoglalása előtt, de már a török idők alatt — a ferences Boldogságos Szűz templomával és a többi, előbb felsorolt egyházzal. „Zalavármegye évkönyve” az 1664. évi hadjárat idején már elpusztultnak tekinti mind a Szent Miklós, mind a Szent Péter templomot, a többiről nem tett említést.¹³ A korszakra vonatkozó általános adatok azt mutatják, hogy már a 16. században sem találhatóak a középkori egyházak, és az erőd átépítései során nyomuk is eltűnt.

Az 1690-es évekkel foglalkozó helytörténeti irodalom meglehetősen kaotikus képet ad az egyes

templomok emlegetésekor. A *Barbarits* által emlegetett Szent Péter tiszteletére emelt „díszes nagy templomról”,¹⁴ amelynek a helyét is megnevezte a várbán, semmilyen korábbi adat nincs. Nem tudjuk, mikor épült, milyen templom volt. *Barbarits* csak a titulusát tévesztette el, vagy a volt pálos templommal keverte össze, és valamelyik középkori templom rejtőzött mögötte? Felvetett kérdéseinkre nem tudunk választ adni, mert sem az irodalom, sem az írott források nem adnak tájékoztatást. Egyetlen esemény biztos: 1690-ben egy dzsámiból szenteltek katolikus templomot, de az, hogy újraszentelés volt-e, már kétséges. Szintén *Barbarits* emlegeti úgy a Szűz Mária Mennybemenetele templomát, mint ha az a török idők alatt is működő templom lett volna, azonban ezt sem támasztja alá semmi. Ha volt ilyen, miért kellett újat szentelni?

A korabeli térképen jelzett „alte capelle”, illetve „ungarische capelle” nem egyházi épületként működött.¹⁵

A probléma megoldásához a várról készült korabeli metszetek sem visznek közelebb, mert egyikén sem lehet a templom(ok) helyét azonosítani.¹⁶

1600-tól a kanizsai erőd és környéke 90 évig török uralom alatt állt. Ezeknek az éveknek a hitéletéről nagyon keveset tudunk. Újabb kutatások szerint jezsuiták tevékenykedtek a török által megszállt területeken. A kanizsai várba kerülésük körülményeiről forrás nem áll rendelkezésünkre, csak irodalmi leírás hivatkozik arra, hogy 1612-ben jöttek ide. Eszerint a jezsuiták több „csodálatos gyógyításainak” hírére véve a török pasa hívta őket a várba, és az elkövetkező években — vélhetően folyamatosan — itt is tevékenykedtek.¹⁷ *Barbarits*, a történet megörökítője hivatkozik ugyan a konvent levéltárában őrzött iratra, de mivel a dokumentum ma már nem található, *Takács Ince* nem említi, noha ő is számtalanszor utal rá; így a történet hitelessége ebben a formában és ide vonatkozóan nem bizonyított.

Az 1600-as években végbement egy változás a katolikus világ szemléletében. A Rómába küldött jelentések megdöbbenő képet adtak a török uralom alatt élő katolikus hívők életéről. A Szentszék felismerte a probléma súlyosságát, és részlegesen ártékelte korábbi politikáját. 1622-ben megalapította a Hitterjesztési Kongregációt, melynek missziós feladatai közé sorolta a hódoltság Magyarországon katolikus lakosai hitéletének javítását. A következő évek azonban még mindig csak a probléma feltárására terjedtek ki, a pápai udvar tájékoztatást kért, s tulajdonképpen ragaszkodtak a trienti zsinat rezidencia-kötelezettségének végrehajtásához.¹⁸ Az bizonyossá vált néhány hónapon belül, hogy a kinevezett püspökök és papjaik a török területekre nem juthattak be, ezért más megoldásokat kellett választani. A bosnyák ferencesek tevékenysége, majd

Albert Rengjic raguzai ferences 1624-ben szendrői püspökké való kinevezése azt a római álláspontot tükrözte, hogy a magyar püspököket ki kell kapcsolni a „hódolt Magyarország lelkipásztori ellátásának megszervezéséből”.¹⁹ Világi papok hiányában a ferences szellemiségű délvidéki püspökök és a jezsuiták missziós tevékenysége enyhítette ennek a területnek a pasztorációs gondjait. A papképzés hiányos működése miatt a világi papok száma kritikus szintre esett, bár Pázmány Péter érseksége alatt történt ebben némi változás. A hívek ellátásában a jezsuiták missziós tevékenysége jelentett ideiglenes megoldást. „Jakusics György veszprémi püspök 1637-től szorosban együttműködött a pécsi jezsuitákkal...”²⁰ Ebbe a folyamatba illeszthető az 1600-as évek elejétől Vásárhelyi Gergely jezsuita,²¹ a zágrábi kollégium tanára és társai tevékenysége, akik elsőként tűntek fel Pécsen és Kanizsán, hogy a híveknek lelki támogatást nyújtsanak. Helyenként az emberek testi bajainak gyógyítását is magukra vállalták, és elkezdték azt a tevékenységet, amelyet a pécsi misszió felállítása tetőzött be. E tevékenységük híre jutott el a kanizsai, majd pécsi pasához. Az utóbbi végleges helyet biztosított a misszióknak, és 1612-ben Pécsen házat is adott számukra. „Mikor Amhat pasa megkapta Vásárhelyitől az igenlő választ, lovas különítményt küldött eléje Kanizsára és így társával Jékel Zakariással a törököktől és keresztényektől egyaránt ünnepelve vonult be Pécsre 1612 október elején.”²² A későbbiekben a Kanizsán tevé-

kenykedő jezsuiták is innen kerültek ki. Külön nyomtatékot adott a misszió felállításának alsólendvai Bánffy Kristófnak a jezsuita rendfőnökhöz intézett levele, amelyben misszió felállítását kérte.²³ Más-ként látta a jezsuiták kanizsai jelenlétét Pfeiffer János. Véleménye szerint Kanizsa az andocsi misszió tevékenységi körébe tartozott, az 1689—1701 közötti időszakot pedig önálló kanizsai misszióknak tekintette.²⁴

A jezsuiták kanizsai jelenléte egy dolgot mindenképpen jelez: a török uralom és minden nehézség ellenére jelentős magyar anyanyelvű katolikus népesség maradt és élt itt.²⁵ A felmerült kérdéseket a 17. századi hitélet további kutatása tudná eldönteni, és erre vannak is törekvések.

A ferences rendtartományok 1600 és 1690 közötti kanizsai működésére közvetett adat sem áll rendelkezésre. Így azt kell feltennünk, hogy a vár 1600-ban történt elfoglalása után a ferencesek részben elpusztultak, részben elmenekültek, és valószínűleg a későbbi jezsuita jelenlét miatt nem tértek vissza. Számos szerző ténynek tekinti kanizsai működésüket, de ezt korabeli források nem támasztják alá.²⁶ Láttuk, hogy a török idők alatt a város számos temploma és kápolnája elpusztult, eltűnt, az erődöt átépítették. A középkori egyházak emléke nem maradt meg a felszabadulás idején élt utódokra. Ennek természetesen az az oka, hogy a lakosság teljesen kicserélődött, az egykori lakóknak nem maradtak utódaik.

II. A VÁROS EGYHÁZI SZERVEZETE A TÖRÖK ALÓLI FELSZABADULÁS UTÁN. A MÁRIA MENNYBEMENETELE-TEMPLOM

Kanizsa török uralom alóli felszabadulása 100 év állandó háborúinak és szenvedéseinek vetett véget, s még sok évnek kellett eltelnie, hogy az élet helyreálljon, de az első lépések 1690. április 13-a után megtehetőek voltak. A felszabadulás olyan fontos eseménynek számított, hogy a környező ladiszlaita konventek megemlékeztek róla: „Kanizsa Magyarország napnyugatra fekvő legerősebb erődje, miután semmi élelembeli segítséget nem kapott a környéktől, a keresztény seregeknek április 13-án, meghatározott feltételekkel átadatott, 600 török szabadon eltávozhatott... (feltehetően a várvédő török katonák). A jezsuita atyák, akik már korábbról ott tartózkodtak és birtokban voltak, helyet kaptak az erődben. Mivel azonban ők soha előtte nem birtokoltak ott, miután a mi testvéreinket bemutatták az előbb dicsért Parancsnoknak (ti. Batthyány Ádám) Kanizsát újonnan nekünk adta.”²⁷ Fontos gondolatot fogalmazott meg, s

talán nem véletlenül, a pécsi rendház történetírója, amikor új szerzeménynek tekintette Kanizsát, hiszen látjuk majd a későbbiekben, hogy mennyi elment volt a plébánia szervezeti hovatartozása miatt. Ugyanez a történetíró 1690. június 29-én a zágrábi konventben tartott provinciális választás gyűlésén „az újonnan” alapított kanizsai rezidencia képviselőjében páter Jacobus Pflancz személyét nevezte meg, aki 1684 óta tartozott a rendtartományba, és aki ekkor már vikárius magister.²⁸ A simontornyai rendház története is megemlékezett Kanizsa újra kereszténnyé válásáról. „A 14. residentia (ti. a ladiszlaita rendtartományba kerülés sorrendje alapján) a kanizsai (ez előtt konvent), részben magyar, a veszprémi egyházmegyébe tartozik és katolikusok és akatolikusok területe között fekszik.”²⁹

Kanizsán az első naptól kezdve megindult a katolikus hitélet. A jezsuiták által vezetett keresztelési

anyakönyv április 19-i első bejegyzése mutatja,³⁰ hogy tevékenységüket ekkortól hivatalos jellegűvé tették; míg korábban csak a hívek lelki támogatására szorítkoztak és anyakönyveket nem vezettek, a megváltozott körülmények között feladatukat módosították. Anyakönyvet a ferencesek is vezettek kezdettől fogva, de a városban való tevékenységük szervezeti formája nehezen körvonalazható. Az 1690. június 15-én kelt császári és királyi bizottsági (az ún. Miglio-Tullio bizottság) instrukció szerint tulajdonnal rendelkeztek a városban, mivel a háztulajdonosokra háruló polgári terhek alóli kivételként írnak róluk. Ez a tulajdon azonban frissen szerzett lehetett, mint ahogyan azt az újabb kutatások ki is mutatták.³¹ Az tűnik csak igazolhatónak, hogy 1687-től „mint katonapáterek” a Kanizsa alatt táborozó keresztény csapatokkal együtt éltek, és a vár felszabadulásakor kerültek be oda.³² Az erőd átadásáról szóló tudósítás ad hírt arról, hogy a ostrom után két ferences szerzetes bement a várba keresztények után kutatni, és 62 erősen „leromlott állapotú” (*abgefallen*) keresztény rabbal jöttek ki.³³ Visszatérve a harcok utáni első napok eseményeihez, a bécsi haditudósító írásából tudjuk, hogy április 16-án vasárnap „hálaadó misét” tartottak a templomban, amelyet „két jezsuita pap celebrált egy előkelő püspök jelenlétében.”³⁴ *„Sonntags den 16dito wird das Te Deum laudamus in der Vestung gefungen werden (zu welchem Ende der Herr Bischoff von Veszprim dehin kommen wird. Zween Jesuister haben schon in der Vestung Posses genommen und haben sich auch Franciscaner angeben, die gleich falls hinein wollen.) (Vasárnap, 16-án az erődben Te Deumot tart a méltóságos veszprémi püspök úr, aki ide fog jönni. Két jezsuita már bent van az erődben és a ferencesek is be akarnak jönni.)”*³⁵ A rövid híradás tehát egy állapotot rögzít és egy jövőbeli lehetőségre utal, szemben az előző idézet nem bizonyított tényközlésével. A püspök az 1687-ben a pécsi püspökséget a veszprémire „cserélő” Széchényi Pál volt. A felszabadult várban egy dzsámít adtak át a keresztény híveknek, s a dzsámít ő szentelte katolikus templommá. Az 1698. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben „négyzetes” formájúnak leírt templomépület inkább egy eredetileg is török templomnak készült épületre, semmint egy korábban volt katolikus templom alakjára emlékeztet, de a hivatkozott források sem utalnak arra, hogy ez a török idők előtt templom lett volna. A jezsuita atyák korábbi jelenlétükre tekintettel használatra és a plébániai feladatok ellátására kapták meg az újra szentelt épületet. Továbbra sem áll rendelkezésre bizonyíték arra a vélekedésre, hogy „...ugyanakkor azonban a ferencendiek is elfoglalták helyüket az újra keresztény templommá lett dzsámiban”,³⁶ amelyet néhány napon belül a jezsuitáknak át kellett adniuk a ferencesek számára. A templomszentelési eseményen résztvevő veszprémi püspök jelenléte természetesnek ve-

hető, hiszen a középkorban ehhez az egyházmegyéhez tartozott Kanizsa. A tényleges egyházi hovatartozás azonban kaotikus viszonyokat mutat, amelynek bemutatására egy kis kitérőt kell tennünk.

A török uralom akadályozta a püspöki joghatóság érvényesítését, de a szervezeti hovatartozást nem változtatta meg. Mint már az előzőekben is hivatkoztunk rá, a hódoltsági területet a római Hittérjesztési Kongregáció a maga joghatósága alá vonta, neki volt joga püspökököt kinevezni. A trienti zsinat „rezidencia”-dekrétumával kötelezővé tette a püspökök és a plébánosok helyben lakását, ez viszont a hódoltsági területen nem volt megvalósítható. Nehezítette a püspökök működését az is, hogy a Habsburgok főkegyúri joguk alapján akarták továbbra is a püspököket kinevezni, és erről nem akartak lemondani. A török hatalom azonban ezt nem fogadta el, és megtiltotta a hódoltsági területeken tartózkodásukat. Ez azt eredményezte, hogy a püspöki szék megüresedése esetén számos magyarországi javadalomba (például Pécsre)³⁷ nem neveztek ki új püspököt. A ferences konventek és plébániák történetére vonatkozó újabb kutatások sok és jelentős tényrt tártak fel a belgrádi, boszniai és szendrői püspökségeknek a hódoltsági területeken való joghatóságukkal kapcsolatban.³⁸ Ehhez hasonló dokumentumok Kanizsáról egyelőre nem ismertek, így az előbb hivatkozott kutatások eredményei csak általánosságban vehetők figyelembe. Az általunk vizsgált térségben a zágrábi püspökség joghatósági törekvései jellemzők, noha erre a püspökségnek pápai felhatalmazása nem volt. A zágrábi püspökök a hódoltsági, főleg a déli területeken folyamatosan terjesztették ki fennhatóságukat. Ide jelentős horvát lakosság menekült, gyakran papjaikkal együtt.³⁹ Az egyre inkább „nemzeti egyházi” törekvéseket kialakító zágrábi püspökök ez irányú elképzelései nem érték el teljesen céljukat, de a ferences rend nemzetiségi alapon való leválása ennek a folyamatnak az eredménye lett. Az 1600-as évek végére a pécsi egyházmegye Dráván túli területeire fokozatosan kiterjesztették joghatóságukat, és azok az újjászerveződő püspökségtől el is kerültek. Hasonló módon jártak el a Veszprémhez tartozó plébániákkal is, és ez hosszú évtizedekre terjedő vitákat eredményezett a két püspökség között.⁴⁰ (Erről majd a későbbiekben írunk részletesebben.) Kanizsa esetében nem ismert és nem bizonyított jogcímen a 17. század végi vizitációkat önkényesen a zágrábi püspök utasítása alapján hajtották végre, sőt 1697-ben „számos szerződésre hivatkozva” a püspök magának követelte az 1695. és 1696. évi tizedeket is mintegy 158 rhénes forint értékben.⁴¹ A zágrábi terjeszkedés jogossága Kanizsa esetében még azért is kérdéses, mivel a város nem volt kifejezetten horvát többségű (a környékét is ez a kettősség jellemezte), s ezt az is bizonyítja, hogy az ide került ladislaita

ferencesek jelentős része magyar anyanyelvű, és a magyar nyelv mellett beszélte a német és horvát nyelvet is, vagy legalábbis egyiket, és majd a későbbiekben ismertetésre kerülő „szokásokból” megtudható, mikor milyen nyelven kellett misét tartaniuk, illetve prédikálniuk. Takács Ince kutatásaira támaszkodva megállapítható, hogy a kanizsai ladisz-laiták tevékenysége szemben állt a provincia létrejötté eredeti szándékával (l. a 3. fejezetet!). Az irodalom ugyan utalást tett a helyiek ellenállására a Zágrábból küldött vizitátorral szemben az 1698. és 1699. évi vizitálások alkalmából, egyértelmű adat erre azonban nincs.⁴² Az egyházi hovatartozás kérdése a felállított császári és királyi ún. Miglio Tullio bizottság anyagában is szerepelt, de a bizottság csupán tájékoztatta a Városi Tanácsot, megoldásról vagy bizonyításról szó sem volt.⁴³ Az ügy nyilvánvalóan egyházi belügynek tekintették. A jezsuiták éppen úgy, mint a ferencesek, kezdetektől végeztek egyházi tevékenységet a városban, s ezt a két párhuzamosan vezetett keresztelési anyakönyv is bizonyítja. Az azonban már nem deríthető ki, hogy valójában melyik püspökség joghatóságát ismerték el. Működő templom volt a Mária Mennybemenetelére szentelt, a jegyzőkönyvekben fatemplomként szereplő épület.⁴⁴

Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, szót kell ejtenünk egy 1688-ban készült vizitációs jegyzőkönyvről, amelyet szintén a zágrábi püspök utasítására készítettek el. Ez a Szent Miklósról elnevezett, „*supra Kanisam, in pago Szent Miklós fundata*” templom az erődön kívül, korabeli térképen ábrázolva Kanizsa alatt helyezkedett el.⁴⁵ A felmérés szerint a hajdan népes település az „elmúlt időkben” kietlenné vált. Egykor tehető lakói elmenekültek vagy elpusztultak, és a vizitálás előtt csak a templom romjai voltak. A falak álltak, de a belső díszek elpusztultak. 1688-ra hajdani lakóinak életben maradt része titkon visszatért, hozzájuk pásztorok csatlakoztak. Ekkor már Kanizsa körül volt zárva. A templomot kőből újra felépítették, külsejét és belsejét jó rendbe tették, fehérre meszelték. A szentélyt a boltozat alatt kőből helyreállították, a padozatot megerősítették. A német katonák a sekrestyét alapjáig lerombolták, s ez a felmérés idején is ebben az állapotban volt. Tornyát újraépítették, és egy benedikált harang is volt már benne. A temetőről megállapította a jegyzőkönyv, hogy „folytatólagosan használatban volt”, ami azt jelentette, hogy a településrésznek előtte is állandóan voltak lakói, ha kevesen is. A templomban egy kőből épült oltár és fából készült szentségtartó volt. Istentiszteleteket nem tartottak, plébánosa ugyanaz, mint a „Szécsi-szigetinek”.

A leírásban szereplő templom többször semmilyen dokumentumban nem fordult elő. A környékbeli településeknek, későbbi filiáknak ilyen nevű egyháza nem ismert, a Szent Miklós filiaként sze-

replő településen Nagyboldogasszonynak szentelt templom állt az 1747. évi jegyzőkönyv szerint. Természetesen az eltelt idő alatt változhatott a neve, de az mindenképpen továbbgondolásra érdemes probléma, hogy ez volt-e a középkori Szent Miklós kápolna, mivel annak helyét a városban nem ismerjük.⁴⁶ Az egyházszervezeti kérdések hosszú ideig viták alapját képezték, de megfelelő dokumentumok hiányában nem is lehet mindenkor a hiányos forrásokat a helyükre illeszteni.

Kanizsa hitéletét 1692-től 1702-ig, a vár lerombolásáig öt egyházlátogatási jegyzőkönyv (*canonica visitatio*) alapján tárjuk fel. Noha a jegyzőkönyvek egyszer az „*in sub urbio*”, máskor az „*in praesidio*” helymegjelölést használták, az biztos, hogy mindenkor az 1702-ben lerombolt Mária Mennybemenetele templomot jelenti, amely az erődítményen belül állt. A korabeli jegyzőkönyvek egységesen a templomról tudósítottak. A jezsuiták vezette anyakönyv 1692. december 25-i bejegyzésénél a helymegjelölés „*in templo parochiae ungarica B M V assumptae*”, azaz „a Szűz Mária Mennybemenetelére szentelt magyar templom”.

Lássuk ezek után a leírások tükrében, milyen volt a kérdéses épület. A templom négyszögletes formájú, egy kapuja volt. Mivel befogadóképessége korlátozott lehetett (1698-ban a vizitátor szerint kb. 300 személy részére alkalmas), ezért a kint rekedtek a kapu előtt lévő átrium nyílásain keresztül is hallgathatták a misét.⁴⁷ A templom berendezése egy oltárból állt, amelyről 1699. évi leírás maradt fenn. Ennek alapján tudjuk, hogy fából volt, a tetején egy festett, aranyozott napkorong vörös és aranysárga lángnyelvekkel. Alatta Szent Mihály arkangyal képe, jobbáiban lángoló szablya, baljával pedig az ördögöt semmisíti meg.⁴⁸ Ennek folytatásában volt a Mária napsugarak közti mennybevitelét ábrázoló főkép. Az oltárt két fehérre, illetve aranysárgára festett oszlop tartotta.⁴⁹

1692 és 1699 között az egyházi tárgyak számában változás állt be. 1692-ben az Oltáriszentséget nem tartották a templomban, hanem amikor a pap misézett, akkor vitte magával.⁵⁰ A későbbi években az erre a célra készült ezüst szelencében az oltáron lévő szentségházban őrizték.⁵¹ 1692-ben négy darab réz gyertyatartó volt, ez azonban a következő évi vizitáláskor már nem került jegyzőkönyvbe. Mivel más volt a pap, feltehető, hogy az eltávozott plébános tulajdona volt, és elvitte magával. A következő években csak vas gyertyatartót említettek, de 1698-ban ismét két darab réz és hat darab fa gyertyatartót számláltak össze. Az évek során jelentősen gyarapodott a szükséges terítők, ostyakendők és papi öltözetek száma.⁵² 1699-ben már nem részletezték a tárgyakat, csak hivatkoztak az előző évi jegyzőkönyvre. 1701-ben nem Zágrábból jött vizitátor volt, hanem a jezsuita Papanek Márton

készítette a jegyzőkönyvet. Az egyházlátogatást előíró megbízása a belgrád—kalocsai püspöktől (*Excelentissimo Archidiacono Colocensi-belgradiensi*)⁵³ származott. A dokumentum állapota miatt adatai nem használhatók.

A templom berendezéséről a vizitációknál lényegesen részletesebb leírást kapunk az 1702-ben eltávozott jezsuitáktól. 1701. október 18-i dátummal leltárt készítettek azokról a templomi berendezésekről, amelyeket itt hagytak, illetve a ludi magister jelenlétében a plébánosnak átadtak. (Feltehető, hogy azok a berendezési tárgyak, amelyeket nem vittek el magukkal, átkerültek a ferencesek templomába.) A leltárban leírták, hogy eddig ilyen jellegű összeírás nem készült, mivel az elődöktől mindig a „bizalom” alapján vették át a berendezést, amelyet a missziósok részben az ausztriai jezsuita rendtartománytól (oda tartoztak), részben különböző „készletekből” kaptak Isten háza díszítésére. A leltár fejezetekre bontva ismertette a tárgyakat. Az első csoportban a fémből (arany, ezüst, ón) készült kegyesszereket sorolták fel. Egy-egy darab kelyhet és perselyt, valamint olajok tárolására szolgáló edényt írtak össze. Az egyik nagyobb ostyatartó kehelynél az adományozó nevét is feltüntették. A templom viszonylagosan jól felszereltségét bizonyítja, hogy a szertartás minden részéhez rendelkeztek felszerelési tárgyakkal: volt csengettyű, szenteltvíz tárolására szolgáló edény, különböző anyagú gyertyatartók. A textíliák összeírása szintén minden darabra kiterjedt. Volt egy színes oltárterítő, egy zöld viszont hiányzott (tehát régebben volt). Miseruhából 17 darabot soroltak fel, színét és anyagát tekintve különbözőt. Oltárvánkosból két darab, az áldoztató kehely letakarására való „tisztesebb” terítőből hat darab, és további hét különböző színű (zöld, piros, ibolya) állt rendelkezésre. Felsoroltak két violaszín hímzett leplet („pattyolat”), valamint egy „pattyolat” anyagú fekete, rojtos leplet, továbbá három szentségtartó erszényt (bursa). Leltárba került két-két darab halványárga és halvány violaszín lepel, két tarka szőnyeg és egy zászló, amelyet az átriumban (előcsarnokban) tartottak, és különböző színű anyagokból volt összeállítva. Végül egy kopottas, négyszögletű papi süveget jegyeztek fel. A sorszámok alapján a leltárból több darab hiányzik, így csak feltesszük, hogy voltak még összeírt felszerelések. Míg az eddigiekben az apróbb tárgyakat írták össze, a továbbiakban a nagyobb berendezési darabok kerültek sorra. Ekkor az erődben lévő templomban két oltár volt, az egyik a Mária Mennybemenetele, a másikat nem nevezték meg. Egy szószék, egy Jézust tartó Mária-szobor, két mellszobor, Szent Istvánt és Szent Lászlót ábrázoló, egy Szent Mihály lova, egy asztal a sekrestyében, hat nagyobb aranyozott és négy kisebb gyertyatartó, valamint egy nagy Corpus (Krisztus) nélküli kereszt, egy nagy, temetésekhez

való fekete kereszt is felsorolásra került. Négy darab, zászló tartására alkalmas rúd, egy „fa korsó” (*urcei ligni*) és egy részben aranyozott, részben virágokkal díszített festett szék került leltárba. Utoljára egy bőrből készült régi széket, továbbá egy gyóntatóshoz használt fa ülökét vettek számba. Mindezek az adatok a keresztelési anyakönyvben található. Időszakosan, utólag írhatták be, mert a jelen esetben is a leltár 1702. évi hitelesítése után néhány oldallal hátrább van „Pro memoria” alatt bevezetve az 1692-ben készült leltár, amelyet az akkori átadás-kor Nyilas Imre légrádi plébános készített. A kusza írással és hevenyészett formában készült jegyzék az alábbi tárgyakat sorolta fel válogatás nélkül: egy aranyozott szentségtartó, kehely, egyszerű és aranyozott csészék, vörös színű szőnyeg, miseruha vállkendővel, öv, vörös és fekete, valamint vastagabb és vékonyabb hímzett lepel. Három különböző színű leplet, selymet és két egyszerűbbet, külön jegyeztek fel. 12 kép (*imagines cartauaz*) és 14 kisebb táblakép (ezek minden bizonnyal a keresztút képei) volt. Volt még egy fekete kereszt temetésekhez, két darab kéztörlő (*manutergia*), egy edény olajnak, egy „egyszerű” táblakép Szent János evangélistáról, két fa gyertyatartó, valamint két vasból való, egyik a templom közepén másik az oltárnál. A felsorolás végén az utolsó sorban a tárgyak neve összeírt a hitelesítők aláírásával. Az aláírók neve nehezen kivehető, de vannak olvashatatlan nevek is. Mindezek után a következő bejegyzés egy keresztelt nehezen olvasható neve.⁵⁴ Semmi adat nem áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy mi történt ezekkel tárgyakkal a templom lerombolása után: átkerülésüket az új templomba csupán feltesszük. Mindezeket felül voltak azok a tárgyak, amelyek ebben a leltárban nem szerepeltek. A Kanizsáról eltávozott jezsuiták Marosvásárhelyre mentek, és az ott általuk alapított plébániatemplom Historia Domusába vezették be azoknak a tárgyaknak a leltárát, amelyeket Kanizsáról magukkal hoztak. Eszerint felsoroltak négy elegáns miseruhát, két egyszerűbb és egy ezüst kelyhet, egy fehér asztalkendőt, két misekönyvet és egy hordozható oltárt. Magukkal vittek egy baldachinként szolgáló bíbor takarót és 600 forint készpénzt. Könyveket is vittek, ezeket azonban nem sorolták fel. Két képet is ismertettek a menekített tárgyak között, amelyből a Mária szeplőtelen fogantatása című festményt a marosvásárhelyi templom főoltára fölé helyezték el, és jelenleg is ott található.⁵⁵

A másik kép Xavéri Szent Ferencet ábrázolta, ennek sorsáról azonban nincs tudomásunk.

Mivel több forrásban nincs adat a könyvekről, itt soroljuk fel az 1702. évi leltárban szereplő műveket. (Noha Takács Ince utalt arra, hogy több ezer kötetes rendi könyvtár volt, ennek részleteiről nem állnak rendelkezésre források.) Az adott korszakban a könyv fontos jelölője a kultúra jelenlétének.

1. kép. Mária Szepőlöten Fogantatása (Marosvásárhely —Tirgu Mures, Románia) plébániatemplom főoltára

Az első évtizedekben a hódoltsági területeken teljesen hiányzott a plébániák leltáraiból, de nagyon kevés adat van ezekről a későbbiekben is. Néhány alapvető mű kivételével semmilyen könyv, szakönyv se fordult elő a plébániái könyvtárakban.⁵⁶ Kanizsán is csak a legfontosabb, szerző nélküli könyvekkel találkozunk. Volt egy ősi, fekete borítású miscskönyv, egy kopott szertartáskönyv, különböző — közelebről meg nem határozott — szövegek gyűjteménye, egy evangéliumos könyv, valamint az anyakönyvek, „hazai (*vernaculo*) és latin nyelven írt világi és kegyes könyvek”. Az egyedüli, szerzőhöz kötött mű *Busenbaum* (a leltárban torzítottan *P. Pusen Paum*): *Medula Theologiae* című, a hitetlenek (tudatlanok) vallásra tanítása céljából készült műve. Leltárba került a „*Panormitanas*” megnevezésű könyv, amely valójában *Panormitanus*, *Nicolaus* valamelyik művét jelentette. Volt továbbá egy horvát szótár, amely a horvát nyelvet beszélő lakosok miatt volt szükséges.

A templomról és a felszereléséről rendelkezésre álló források után tekintsük át a rendelkezésre álló anyakönyveket,⁵⁷ és vizsgáljuk meg, milyen adatokat, információkat nyerhetünk ezekből. A párhuzamosan vezetett két kereszteleési anyakönyv azt bizonyítja, hogy mind a jezsuiták, mind a ferencesek írásba foglalták a szentségek feladásának tényét. Az ún. 1/a kötetet, amelyet a plébánosok és ferencesek felváltva vezettek 1690—1692 között, néhány bejegyzés kivételével a plébános kézírása határozza meg. Egy beírás páter *Jacobustól* származik (talán az előbb említett *Jacobus Pflanz* lehetett), és az azonos írásjegyek alapján más bejegyzéseknél is rá kell gondolnunk a kusza sorok írójaként. Ha helyesen értelmezzük az adminisztrálás kifejezést, az 1692. év első bejegyzése azt jelenti, hogy az eddig ott tevékenykedő *Nyilas Imre* légrádi plébános és segítője (*adjuutores*) *Lendvai Márton*, ideiglenesen látták el e plébániái feladatokat, és ekkor befejezték kanizsai tevékenységüket.⁵⁸ (Arra nem találtunk adatot,

hogy a világi papok és a két szerzetesi közösség papjai hol végezték lelkipásztori teendőiket. Esetleg ugyanazt a templomot használták?) Az 1692-ben végzett vizitáláskor a plébánosként megnevezett *Czvetkovics Máttyás* személyére a vizitációban leírtakon kívül semmi azonosítható egyéb adatot nem találtunk.⁵⁹ Az 1693-ban készült jegyzőkönyvben szereplő *Koos Péter* 1693 végén anyakönyvezett, R. D. (*reverendissimus domine*) tisztelendő plébánosnak is és adminisztrátornak is nevezte magát, tehát nem helyben élő plébános volt. Sem *Czvetkovics Máttyásról*, sem *Koos Péterrel* nem tudjuk, honnan jöttek.⁶⁰ Az 1/a anyakönyvet 1694 februárja után nem vezették. A következő beírás 1704 októberéből való, de ekkor is csak három keresztelest jegyeztek be, majd a következő dátum 1709. október 13-a. Úgy tűnik azonban, hogy az adatokat utólag írták be, ezért meglehetősen hiányosak.

A rendszeres anyakönyvezés 1713-tól páter *Petrus Jaklin* tevékenységével indult. Az anyakönyvekben a szentségfeladást végzők nevét időszakosan nem adták meg, és a 18. század közepe után is csak a keresztnévét szerepeltették, így a Kanizsán tevékenykedő ferences szerzetesek teljes névsorát nem állt módunkban összeállítani. Akiknek a nevét megtaláltuk, azokat a 6. fejezetben soroljuk fel.

A házassági anyakönyvek sem voltak rendszerezettebbek. 1691 és 1694 között vezettek csak be házasságkötésről adatokat, folyamatosan majd 1715. november 19-étől. Halotti anyakönyvet 1736-tól kezdtek írni.

A jezsuiták anyakönyvezése is 1690-től kezdődött. A bejegyzések alapján megállapítható, hogy 12 éves működésük során hat missziós atya végezte az írásbeli feladatokat. A kereszteleési anyakönyvet 1702-ig vezették, a házassági bejegyzéseket csak 1700 májusáig rögzítették, a halottakat nem regisztrálták. A kereszteleési anyakönyvben 1694 áprilisában, illetve 1695 augusztusában ferences atyák neve szerepelt.⁶¹

Összegezve megállapítható, hogy a vár felszabadulása után a biztosan létező és működő, a Mára Mennymbemenetele tiszteletére szentelt egyházzal áll írásos dokumentum rendelkezésre. A Takács Ince művében hivatkozott Szent Anna tiszteletére emelt templomról nincs semmi adat az általa idézettek kivül.⁶² Az előbbieken megfogalmazott kérdésekre nem kaptunk és nem is adhatunk kétséget kizáró választ.

1696-ban jelentős változás történt a katolikus hitélet megszervezésében. Ekkor a várparancsnok telket adományozott az 1690 óta itt működő Szent Lászlórol elnevezett rendtartománynak, hogy azon templomot és rendházat építhessenek maguknak. Ahhoz, hogy ez a tény minden összefüggésében érthető legyen, néhány szót kell ejtenünk erről a rendtartományról.

III. A SZENT LÁSZLÓRÓL ELNEVEZETT FERENCES RENDTARTOMÁNY MEGALAKULÁSA

A Szent Lászlóról elnevezett rendtartomány kanizsai jelenlétének megértéséhez néhány évtizedet vissza kell lépnünk az időben, és meg kell ismerkednünk ennek a provinciának a létrejöttével.

Az 1600-as években a ferencesek mariánus provinciájának vezetésére többször a horvát származású *Taurity Pált* választották meg. Harmadik megválasztása (1651) utáni fő törekvése az volt, hogy a horvát kolostorokat elszakítsa a provincia többi részétől, s ez gyakorlatilag egy nemzetiségi és nem a megszokott, egyetemes egyházi alapon való szerveződést jelentett. Ehhez felhasználta római kapcsolatát is, és törekvését támogatták a szóban forgó kolostorok gvardiánjai is. Ennek megfelelően 1654 szeptemberében a mariánusok kormánytanács-ülését úgy szavazták meg az új custodia (őrség) felállítását, hogy középkori hagyományokra hivatkozva felvették a Szent László nevet, ezzel mintegy igazolva a jogfolytonosságot, noha érvényes dokumentumokkal ezt alátámasztani nem tudták.⁶³ Miután 1656. január 10-én az alakuló közgyűlés határozatait az egyetemes biztos jóváhagyta, VII. Sándor pápa ugyanez év júniusában ünnepélyes bullával erősítette meg az új provincia felállításáról szóló döntést.⁶⁴ A világi jóváhagyásra még hat évet kellett várni, amikor I. Lipót német-római császárként és magyar királyként megadta a beleegyezését; részben azért, mert a ladiszlaitáknak nevezett szervezetek a „szigorúbb” rendtartást, tehát a szegényebb és egyszerűbb életvitelt követték, s ez a császár számára elfogadhatóbb volt.⁶⁵

Az új rendtartomány a Dráván túli kolostorok elszakításával nem tekintette befejezettnek az őrség felállítását, sőt megszerezték a stájerországi ormosdi (friedaui) kolostort is. Arra hivatkozva, hogy a létrejött új custodia a régi pécsi őrség területét olvasztotta magába, igényt tartottak az ottani volt mariánus kolostorokra, továbbá igyekeztek meg-

szerezni minden olyan kolostort, immár nemzetiségi alapon szervezkedve, ahol véleményük szerint a lakosság többségében horvát volt.⁶⁶ 1689-ben az akkori krajinai provinciális, *Antonius Lazari* a július 20-ára a Nyitra vármegyei Galgóczra szervezett egyetemes közgyűléssel az „előterjesztett” dokumentumok alapján elfogadtatta és határozat alapján a ladiszlaitáknak íteltette a mariánusok pécsi custodiájának területét.

„A Szent László védelme alá helyezett provincia pápai, császári és generális engedélyekkel és fölmentésekkel, a mariánus csoport két őrségéből, tudni illik a zágrábiból és a pécsiből alakult, átengedvén a mariánusok e két őrségét. Ő császári és királyi felsége 1688. április 4-én kelt és az utolsó egyetemes közgyűlésnek is bejelentett levelével nekik az ő érdemeikért, a töröktől visszafoglalt területen használt nyelvek ismeretért és példás életükért a ...kolostorok elfoglalását is megengedte. A mariánus provincia legrégebb jegyzőkönyvei és közgyűlési iratai kétségtelenné teszik, hogy a zágrábi őrséghez a: zágrábi, garbonaki, verőczei, pozsegai, neksei, szeglaki és kosztajniczai, a pécsihez pedig a: pécsi, segösdí, kanizsai, szemenyei, varasdi, ludbregi és kapronczai konventek tartoznak.”⁶⁷

Ennek értelmében a török alóli felszabadulás után ezek a kolostorok, köztük a kanizsai is, már automatikusan a ladiszlaitákhoz kerültek. Úgy tűnik, ezzel felborult az egykor egyetemes egyházi szerveződés, és létrejött az első nemzeti alapon szerveződött Szent Lászlóról elnevezett horvát ferences rendtartomány. 1695-ben *Széchényi György* esztergomi érsek, primás levelet küldött a pápa bíbornok titkárához. *Nádasdy László* pálos szerzetes továbbította a levelet, amelyben az érsek tiltakozását fejezte ki a horvátországi törekvésekkel szemben.⁶⁸ Az új rendtartomány szervezése a tiltakozás ellenére folytatódott, és megkapta a szükséges engedélyeket is.

IV. A SZENT JÓZSEF TEMPLOM ÉS KOLOSTOR

1696-ra mindenképpen a ladiszlaita ferencesek kanizsai jelenlétének megszilárdulását jelzi, hogy kolostor és templom építésére adománylevelet kaptak az akkori várparancsnoktól, *Berge György Kristóftól*.⁶⁹ Az adományozó szándéka szerint, mivel sok és száználmas módját látta az elhalálozott emberek elhelyezésének, ezért mivel az atyák iskoláztak, úgy ítélte meg, hogy az adományára méltóak lesz-

nek, „...a rend tagjainak lelki jámborsága és buzgó-sága”, valamint kanizsai ténykedésük több évszázados idejére, és megfelelnek azoknak az elvárásoknak, amelyeket támasztott. Az utolsó megjegyzés eredendően nem volt igaz, bár nyilván ezt az adományozó nem tudta, elfogadta az eléje tárt „tényeket”. Az adományozás okainak egy részére a levél végén megfogalmazott elvárások adnak magyará-

zatot. A parancsnok, vélhetően már nem akart máshol élni (bár utóbb mégis elkerült Kanizsáról), ezért magának és utódainak biztosítani akarta a végső nyughelyet, továbbá mindazokat a szolgáltatásokat is, amelyeket a korszakban egy ilyen adomány fejében elvártak a kolostortól.

Az adománynak négy feltétele volt:

1. „A Szent Szűznek, Isten Anyjának, Máriának jegyesét, Szent Józsefet, mind a kolostor, mind a templom védőszentjének választani és megtenni.

2. A nevezett védőszent tiszteletére és az én vagy az enyéme szándékára ennek oktávája (ünnepet követő héten) valamely megfelelő napján, hasonlóképpen,

3. Páduai Szent Antal valamint Szent Borbála szűz és vértanú ünnepén minden évben énekes misét mondani, továbbá

4. minden év március 26-án, július 22-én és december 7-én az én és a feleségem született von Langen leszármazottai, valamint testvéreim elhalálása miatt a templom főoltáránál gyászmisét bemutatni kötelesek.

És végül, amikor eljön az ideje és megvan hozzá a hely, hogy akkor, amikor én, valamint nemzetségemnek mindkét nemű leszármazottai itt vagy máshol elhaláloznak, és az elhalt rendelkezése vagy kívánsága az lenne, hogy nyughelyét ennek a templomnak kriptájában kapja, akkor az atyák kötelesek az elhunytat mindenféle nehézség nélkül a templom kriptájában eltemetni.⁷⁰

Az adomány azonban úgy is felfogható, hogy már nem a Lazari döntésben megfogalmazott jogfolytonosság érvényesült, hanem az újonnan létrejött rendtartomány kapott új helyen, más védőszent neve alatt kolostort és épületet, ezzel kanizsai jelenlétét a későbbiekben nem kérdőjelezhette meg senki.

1. A Szent József-templom és kolostor építése

A templom és a kolostor építését az adományozás évében elkezdték. Egykor a konvent levéltárában őrzött, még Takács Ince által is látott és felhasznált kézirat tartalmazta azoknak a nevét, akik pénzzel, illetve építőanyag-adományokkal hozzájárultak az építmények elkészítéséhez.⁷¹ A készülő templomról azonban még sem az 1698. évi, sem az 1699. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek nem tettek említést. Ez azt is jelenti, hogy ekkor a jezsuiták által működtetett várbeli templomot tekintették plébániatemplomnak, az épülőfélben lévő új templom még nem volt használható állapotban, és nem volt tisztázott az egyházszerkezeti hovatartozás sem. Az építkezés üteméről csak az előbb idézett Takács Ince könyvéből kapunk tájékoztatást, ez is meglehetősen ellentmondásos.

Miközben a hivatkozott forrás alapján felsorolta,⁷² hogy mennyi téglá- és egyéb építőanyag-adományokat kaptak, sőt azt is, hogy 1702 után a lerombolt erőd köveiből is nagy mennyiséget juttatott a parancsnok az építkezéshez, ugyanakkor egy „fa” templom építéséről írt, amely néhány éven belül olyan rossz állapotba került, hogy a Rákóczi-szabadságharc után gvárdiának idekerült *Andrássy Miklós* (1713—1725) építtette fel a végleges templomot. Ehhez még számtalan adományt kért és kapott, többek között Zala megyétől is.⁷³ A Takács Ince által leírtak további ellentmondása, hogy noha a szerző forgatta a „*Liber Rerum Memorabilium*” című és egykor a kolostor levéltárában őrzött, az 1770-es években *Szomolányi Antal* gvárdián által megkezdett *Historia Domust*, nem közvetlen erre a forrásra hivatkozott, hanem a *Halis* által írt rendháztörténetre.⁷⁴ Az 1899-ben készült mű szerzője még látta és talán használta is munkája megírásakor a rendház teljes irattárát, bár a jegyzet-apparátus hiányos volta miatt ez csak feltehető, de nem bizonyítható. Adatai közlésekor esetenként mégis hivatkozott az eredeti forrásokra. A felsoroltak miatt Takács Ince adatait csak kellő kritikával lehet elfogadni.

Az építéssel kapcsolatban azonban a mai kor kutatója kételkedik: értetlenül áll a fatemplom „ténye” előtt akkor, amikor a források olyan mennyiségű tartósabb építőanyagot soroltak fel, amelyből kőépület is kikerült volna. Nincs magyarázat a fatemplom gyors pusztulására sem (alig egy évtized

2. kép. Szószék a Szent József-plébániatemplomból (TGYM 8411)

3. kép. Szószék a Szent József-plébániatemplomból (TGYM 5425)

telt el), hiszen ebben a korszakban számtalan helyen építkeztek fából, s az épületek akár 60—80 évig is betöltötték szerepüket. (A gyors pusztulást a Kanizsa körüli terület kedvezőtlen adottságai sem magyarázzák.) Felvetéseinkre források hiányában nem kaphatunk választ. El kell fogadnunk ténynek, hogy a templomot a 18. században építették fel, mégpedig folyamatos bővítéssel. Ennek ütemére szintén csak közvetett adatok találhatók. Az 1720-as évektől Zala megye is támogatta erre a célra kért pénzbeli adományaival a templom építését.⁷⁵

A kolostor építése nehezebben haladt, de erről sem a jegyzőkönyvek, sem egyéb adatok nem adnak tájékoztatást. Legutoljára, az 1810-es években a torony készült el, s noha két torony építését feltételezik,^{75 a} erre nincs építészeti adat.⁷⁶

Nézzük meg ezek után, milyen volt az épület! A templom kívülről szerény képet mutat, a belső kialakítás azonban ennek ellentéte.⁷⁷ A Szent Józsefnek szentelt főoltáron kívül az 1747. évi vizitáláskor hat oltárt írtak össze: assisi (szerafikus) Szent Ferenc, Szűz Mária és Szent Antal, valamint két név nélküli oltárt, amelyet a „jövőben” kívántak benedikálni.⁷⁸

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvből az derül ki, hogy a négy, már benedikált és a két még nem benedikált oltár korábban készült. Fenntartással fogadhatók el azok az időpontok, amelyeket Takács Ince közölt a Szomolányi-féle kéziratra hivatkozva.⁷⁹

1778-ban már kilenc oltárt vett számba a vizitátor, nevüket azonban nem jegyezte le. Egész korszakunkra nézve az 1824-ben készült jegyzőkönyv adja a legkimerítőbb tájékoztatást a kanizsai szentegyházról.⁸⁰ Ebből megtudható, hogy addig az időpontig a templom felszentelve nem, csak benedikálva volt. Ekkor nyolc oltárt soroltak fel, ezek a következők voltak: 1. Szeplőtelen Fogantatás, 2. Páduai Szent Antal, 3. Szent Erazmus és Szent Rókus, 4. Szent Kereszt, 5. Lorettoi Szent Szűz, 6. Szent Anna, 7. Assisi Szent Ferenc, 8. Szent Didák (Takács Ince feljegyzései szerint 1759-ben Fr. Bűx (Pix) Simon gyógyszerész szerzetes szorgalmából

4. kép. Szent Flórián-szobor a Szent József-plébániatemplomban (TGYM 5426)

5. kép. Ferences kolostor, folyosórészlet (TGYM 5734)

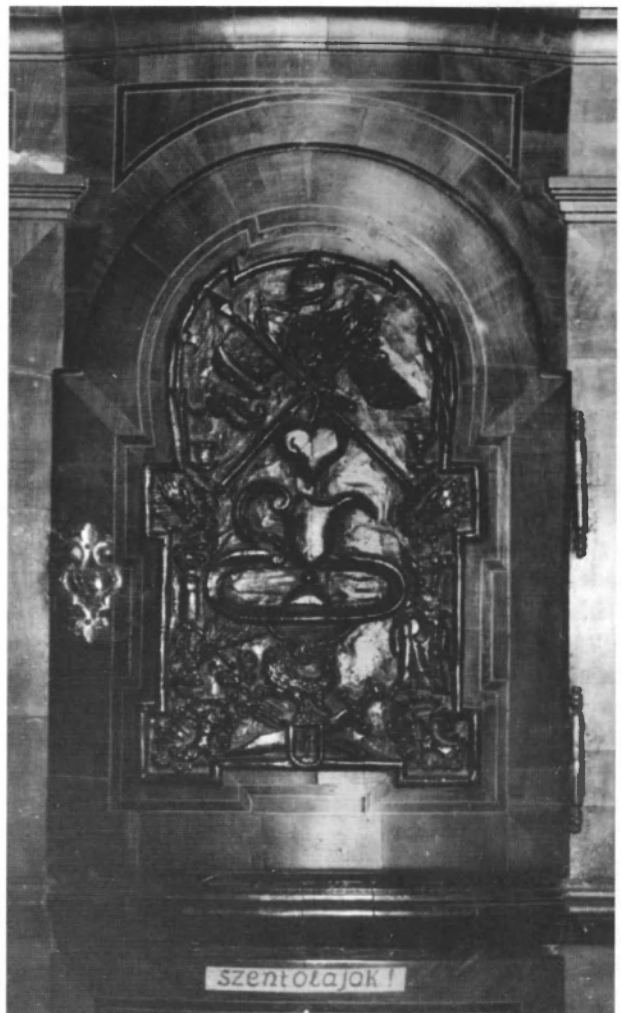
alapították).⁸¹ Az oltárok mindegyikét a püspök benedikálta, azonban elkészítésük időpontját nem írták le.

A templom 1747-ben már rendelkezett kórossal és orgonával (nagyságáról nem tettek említést), továbbá megvolt már a szószék és a sekrestye is.⁸² Az 1824. évi jegyzőkönyv egy 22 regiszteres orgonát is említ, de azt nem tudjuk, mikortól volt meg. Rendelkezett a templom korábban is keresztelő medencével, ennek anyagáról azonban nem tudósít sem az 1747. évi, sem az 1778. évi jegyzőkönyv. 1824-ben egy fa keresztelő medencét jegyezték le. A templom épületét 1747-ben „jó állagú”-nak írták. Mivel a torony ekkor még épülőfélben volt („*turrium in conventuali Ecclesiae actualiter aedificari*”), az épület mellett egy fa harangláb állt, benne négy harang (egy öt és egy három mázsás, egy „fele, mint a második” és egy kb. 60 kg-os).⁸³ Volt egy harangláb a temetőben is, a Nepomuki Szent János tiszteletére szentelt fakápolna mellett állt.

Az 1778. és az ezt követő évek egyházlátogatási jegyzőkönyvei sem az épület, sem a kolostor állagára nézve nem adnak értékelhető adatokat.⁸⁴ A kolostorépület lassan készült, és az biztos, hogy egyes részei az 1757. évi földrengésakor megsérültek, ezért újra kellett építeni.⁸⁵ Fuxhofer már egy kétszintes kolostorépületről írt, amely a szentély mögött volt, s egy főtraktusból állt. A felső (emeleti) részen a szerzetesek cellái (*cubile*) voltak, míg az alsó szinten a sekrestye és az ebédlő kapott helyet.⁸⁶ „A másik traktus éllel kapcsolódik a végénél. Az épület elülső része négyszöget alkot.”

Az épületről adott kép hasonlít a jelenlegi állapothoz, noha Takács Ince véleménye szerint a mai formát a 19. században kapta.⁸⁷ Ha elfogadjuk a Fuxhofer-féle leírást, amelyet szerzője a 18. század második felében vetett papírra, akkor apró részleteket nem számítva, a mai forma állhatott. Ma már nem áll rendelkezésre az az irat, amelynek alapján Takács Ince a kolostorépület 18. század végi hányattott sorsát ismerteti. Eszerint 1787. november 1-től 1791. október 31-ig katonai élelmiszerraktárként működött. Hogy ez idő alatt a szerzetesek lakhelye hol volt, nem tudjuk. (Talán az épület egy része az ő rendelkezésükre állt.) Ezt követően 1796 végéig üres volt a kolostor.⁸⁸ Újabb építkezés a 19. század első évtizedeiben lehetett. Takács Ince még talált 1807-ből való építési tervrajzokat, amelyek ma már nincsenek meg.⁸⁹ Mivel nem tért ki az építkezés részleteire, erről pontosabban nem tudunk, mint ahogyan a kolostorban élő szerzetesek számáról is csak a 19. századi schematizmusokból kapunk pontos adatokat.⁹⁰

Az építkezés bemutatása után a hézagosan fennmaradt iratok alapján a plébánia működését tekintjük át.

6. kép. Ebédlőajtó a nagykanizsai ferences kolostorból (TGYM 5396)

2. A plébánia működése

A templom elkészültével rendeződött a katolikus hitélet Kanizsán, problémamentességről azonban nem beszélhetünk. A Szent Ferenc-rendnek mint kolduló szerzetnek komoly feladat volt a mindennapi élethez való élelmiszerek és egyéb cikkek beszerzése, megtermelése. Az egyes kolduló rendek felosztották egymás között az alamizsnakerés határait. Takács Ince, a rendház levéltárában fellelt egykori irat alapján az 1770-es évek állapota szerint felsorolta azokat a plébániákat és a hozzájuk tartozó településeket, ahol a kanizsaiak koldulhattak. Eszerint: *a hahóti plébánia területén, valamint a hozzá tartozó Szerdahely, Bocska, Berzence, Kacorlak, Dusnok helységben (az utóbbi kettőben mustot nem gyűjthettek); a bánokszentgyörgyi plébánia területén: a hozzá tartozó Borsfa, Bazita, Tolmács, Oltárc, Valkonya, Bánokszentgyörgy, Báza helységben. A Szentmártoni plébánia területén Petri, Tótszentmárton, Szerdahely, Mlinaric, Pusztarak, a béci plébániai Zajk, Letenye, Béc, Egyeduta és Zákány helységben.*⁹¹ E határok megjelölése azonban nem zárta le a határvitákat. Az egyes rendtartományok sokszor átlépték ezeket a kialakított kereteket, és ez az 1700-as években több konfliktushoz vezetett. 1745-ben az egyes ferences rendtartományok konventjei között is vita támadt a must- és gabonagyűjtés határait illetően. (Az ok nyilvánvalóan az volt, hogy számos kolostor egymáshoz közel volt.) Az 1745. január 8-án kelt határozat⁹² (tartalmára csak következtetni tudunk egy másik irat alapján) a határokat újra kijelölte, de a ladiszlaita provinciálisnak az volt a véleménye, hogy a mariánusok számára nem lehet átadni azokból a területekből, ahol rendtartományának jelenléte a nyelvhasználat miatt elengedhetetlen. Álláspontja értelmében a Veszprém és Somogy megyei területeken nagyszámú horvát anyanyelvű katolikus él, és ezek lelki gondozását csak az ő szerzetesei tudják ellátni. A nagyszámú végrendeletre hivatkozott a szerzeteseiben való bizodalom jeleként. Az akkori határozatok szerint a ladiszlaiták bizonyos területnövekedést értek el a gabonagyűjtés határainak kiterjesztésével, ugyanakkor a mustgyűjtésben kisebb területre szorultak.⁹³ A vita során kiderült, hogy a nézeteltérések forrása alapvetően az 1689. évi Lazari döntés, hiszen akkor egy adott számú kolostor működésére számítottak, amelyhez az alamizsna-területeket is hozzárendelték, az idő múlásával az újabban létrehozott kolostorokhoz azonban nem módosították a határokat. Átmeneti ideig megoldódtak a kérdések, és csillapodtak az ellentétek, de időről időre kiújultak. 1777-ben például ismét ki kellett a püspöknek adnia azokat a tabellákat, amelyek a határokat jelölték, mivel számos panasz érkezett a kanizsaiakra, akik nem voltak tekintettel a megállapodásokra, és

ott is gyűjtöttek, ahol erre nekik nem volt joguk.⁹⁴ A vitába a következő években Zágrárból a ladiszlaita provinciális, frater *Leonardus Polochnyak* is bekapcsolódott, aki megkérdőjelezte a határok kijelölését; úgy vélekedett, hogy a lélekszámhoz kell viszonyítani a koldulási területeket.⁹⁵

Ennél is nagyobb probléma volt a 18. század első évtizedeiben az egyházmegyei határok kérdése, ugyanis a török háborúk miatt a hódoltságba került egyházmegyék határai „jelképesé” váltak. Veszprém esetében a püspökség ugyan mindig be volt töltve, de a paphiány és az állandó félelem miatt a hozzá tartozó plébániákat nem tudták ellátni papokkal. A helyzet a török uralom megszűnése után sokáig nem változott lényegesen. Az egyházmegyebe kerülő püspökök kezdetben nem is észlelték súlyának megfelelően a zágrábi püspökség terjeszkedési törekvéseit. A sorozatos zágrábi egyházlátogatások ébresztették rá *Volkra Ottó* veszprémi püspököt, hogy e jelenségre figyelnie kell. 1716-ban tett egyházlátogatásáról⁹⁶ szűkszavú jegyzőkönyv áll rendelkezésre, amelynek azonban számos fontos megállapítása van. Először is leszögezte, hogy Kanizsa mindig a veszprémi püspök joghatósága alá tartozott, és ennek a ténynek mindenkor hangot is adtak. Nemcsak az adott ellenőrzéskor, hanem máskor is a veszprémi püspök volt az egyházi események végrehajtója (így például kápolnaszenteléskor). Lépéseket kívánt tenni a plébániaépület és a hozzá tartozó gazdaság rendbetételére, továbbá úgy látta, hogy az akkori kegyúr, báró *Gracich* hozzájárulásával az épület problémái is rendeződnek majd.⁹⁷

Az egyházmegyei határ problémája azonban nem rendeződött, mert a következő vizitátor, *Padányi Bíró Márton* püspök 1747-ben is szembesült a zágrábi követelésekkel. Ekkor azonban ez már nemcsak Kanizsa problémája volt, hanem az egyházmegye számtalan településén hasonló gondok és ellentétek voltak. A határkérdések az 1750-es évek végére valamennyire rendeződtek, de még mindig voltak olyan plébániák, amelyeknek az egyházszerkezeti besorolása kérdéses volt. Bonyolította a helyzetet, hogy sok plébánián különböző szerzetesrendek, más-más rendtartományok végezték a pasztorációs feladatokat. Kanizsán 1702-ből eredeztették a püspök engedélyező levelét, amelyet a ferenceseknek adott. 1757-ben *Bakónaki Timót* kanizsai gvárdián és Padányi püspök levélváltásából kiderült, hogy a püspök elküldte neki másolatban azokat a jegyzőkönyveket és egyéb iratokat, amelyek erre az egyezésre vonatkoztak, és a püspökség iratai között akkor még megtalálhatók voltak. Eszerint 1702. január 31-én *Széchenyi Pál* püspök levelében — a szorongató szükségére hivatkozva — engedélyezte, hogy a ferencesek celebrálják a misét. Egy további forrás — ez ugyan csak hivatkozott egy ko-

rábbi iratra — azt rögzítette, hogy a fentebb emlegetett püspök 1705-ben a kanizsai plébánia működtetésével a ferenceseket (rendtartomány megnevezése nélkül) bízta meg. Felidéztek egy 1711. szeptember 2-i Volkra Ottó püspök idejéből származó írást is, amelyben a püspök a ferencesek működési területét kiterjesztette Récse, Újudvar és Bakónak falvaira is, amelyek Kanizsa filiái lettek.⁹⁸ A gvárdián leveléből kiderül, hogy voltak a plébánia működtetését szabályozó jegyzőkönyvek még a jezsuita időkből is, de ezek az évek során elvesztek. A fentiekből kitűnik, hogy a ferencesek törvényesen, a veszprémi püspök engedélyével látták el az itteni feladatokat.

Térjünk azonban vissza az 1745/47. évi vizitáláshoz. 1745-ben a zágrábi káptalan megbízott kanoonkját, *Nicolaus Petricsovitsot* „inzultus” érte Kiskanizsán azzal, hogy jogtalan vizitálásakor a templo- mot nem akarták neki kinyitni, és harangozni sem akartak a tiszteletére. Másodszor is visszatért, de eredményt akkor sem ért el, sőt a személyének kijáró kellő tiszteletet sem adták meg neki.⁹⁹ A jelentést *Egyházi Márton* gvárdián készítette, írásának hangneme a jogtalan vizitálás miatti felháborodást tükrözi, s ez azt jelzi, hogy ekkor is Veszprém joghatóságát ismerte el. A püspök híressé vált 1745. december 11-i levelén¹⁰⁰ túl véleményét egy másik, dátum nélküli feljegyzésben is kinyilvánította: „Mivel az öreg Kanizsa időtlen idők óta a veszprémi püspök joghatósága alatt volt és vagyon, akié az egész azé a rész (*quia qui habet totum habet et partes*) elve alapján tovább is leg kisebb részébe is bé ne ereszszenk ... ha azon egy várost is *spirituali jurisdictione* (a lélek joghatósága) részenként meg szagatnák, jövőben kérdés támadhatna még a *dominalis jurisdiction* felül is.”¹⁰¹

A zágrábi kiküldött a ferences rendház vezetőjétől várt volna támogatást, de nem kapta meg. A vizitátor — saját szempontjai alapján — joggal várta el, hogy a nemzetiségi alapon szerveződött ladislaita rendtartomány egyik kolostorának vezetője az ő munkáját támogassa. Egyházi Márton gvárdián viselkedése azonban abba a képbe illik bele, amelyet számos forrásra hivatkozva Takács Ince megrajzolt: a ladislaiták magyarországi kolostorai nem váltották be azokat a reményeket, amelyeket évtizedekkel korábban a rendtartomány megalapítói elképzelték.¹⁰² Mint ahogyan a bosnyák ferencesek magyarországi rendtartománya is a magyarság mellett tett hitet, hasonló jelenség figyelhető meg a ladislaitáknál is: nemcsak a kanizsai, de a többi délvidéki kolostor plébániái is ellenálltak Zágráb törekvéseinek, amellyel Padányi munkásságát támogatták.¹⁰³ Vélhetően mindezeknek a megnyilvánulásoknak nagy szerepe volt abban, hogy a püspök számtalan plébániát vissza tudott szerezni, és meg is tudta tartani a királyi parancs ellenére is.¹⁰⁴

Alig csillapodtak a kedélyek az egyes egyházmegyei ellentétek miatt, újabb kérdés merült fel. *Bedő György*, a kanizsai esperesi kerület főesperese, 1758-ban Nemesapáti helység plébánosa, terjedelmes levelben fordult a püspökhöz, hogy Kanizsa pasztoralását vegye el a ferences rendtől, és a nádor ajánlása alapján mint szekularizált (világi) plébániát adja át neki. Hét pontban foglalta össze érveit, amelyek közül az első különösen figyelemre méltó. Véleménye szerint, mivel a horvát Szent László rendtartomány Zágráb függőségébe tartozik, és ezáltal a veszprémi püspöknek semmi joga nincs Kanizsa felett, két urat pedig nem lehet szolgálni (*tamen nemo potest, Dominis pariter servire duobus*), ezért úgy gondolja, ha Kanizsa világi plébánia lenne, akkor a veszprémi püspök joga jobban érvényesülne. A fráterek ezen kívül maradhatnának, hiszen ellátásukat a rendtartomány biztosítja, és egy szilád anyagú kolostorépületük is van, amely nemcsak a szükségletet elégíti ki, hanem egy pompás épület (*aedificiaque familiaria totaliter ex solidis materia non tam ad necessitatem, quam et splendorem extruisse*).¹⁰⁵ A felterjesztés visszhangja nem ismert, de vélhetően eredménytelen volt, hiszen nem kezdeményezték a későbbiekben sem a plébánia világvá tételét. Padányi – a gvárdián korábbi, a püspökség mellett való kiállása viszonzásaként – nemcsak ebben az ügyben nem fordult a ferencesek ellen, hanem máskor sem. *Batthyány József* herceg kérését, hogy az ő és családja szentségfelvételeit a kanizsai házi kápolnájukban végezhessek, elhárította, és a gvárdián hatáskörébe utalta az engedély megadását.¹⁰⁶

A ferencesek nemcsak Kanizsán, hanem a környéken is tevékenykedtek. Egy-egy személyre vélhetően igen sok feladat hárult, mivel — a források szerint — a 18. században 5–6 szerzetesnél több nem volt.¹⁰⁷ Közepes mértékű lehetett a szerzetesek cserélődése, mert a szórványadatok azt jelzik, hogy egy-egy Kanizsára való áthelyezési kérelem két-három nevet is tartalmazott. Ez azt jelentette, hogy egyszerre ennyi új szerzetes került ide más rendház, illetve egyházmegye joghatósága alól. Az egyházi feladatok mellett a szerzetesek a város életében is részt vettek. A mindenkori gvárdián jelen volt a városi tanács ülésein és a tanácsi tisztségviselők újraválasztásakor is,¹⁰⁸ ahogyan ezt a 19. századi városi jegyzőkönyvek bizonyítják. Egyéb források hiányában azonban ennek jelentősége nem értelmezhető.¹⁰⁹

A ferencesek és az újonnan megjelenő, illetve Kanizsára települni szándékozó más szerzetesrendek viszonyát külön fejezetben tárgyaljuk. Itt csak annyit tartunk fontosnak megjegyezni, hogy ezek a változások újabb ellentéteket szítottak, immár az egyes katolikus felekezeten belüli csoportok között is. Az ellentétek gyökere kifejezetten gazdasági jel-

legű volt: a ferencesek féltették azokat a jövedelemforrásaikat, amelyeket korábban kizárólagosan élveztek, s az új rendek megjelenésével „osztzkodni kellett” e javak felett.

A ferencesek kiadásairól és bevételeiről nincsenek adataink. Kanizsára érkezésükkor semmijük nem volt, az évtizedek során azonban javaik gyarapodtak. Az 1696. évi telekadományozás után 1714-ben a jezsuiták telkét is teljes egészében megkapták.¹¹⁰ Számptalan egyéni végrendelet intézkedett a javukra a filiákon is, de a földterületek nagyságáról sincs semmi adat.

A plébániai tevékenység során megkapták mindazokat a juttatásokat, amelyeket a szokás előírt. Ezeknek a nagyságáról a néhány rendelkezésre álló egyházlátogatási jegyzőkönyv ad felvilágosítást.

Az 1716 előtti erre a plébániára nem tartalmaz adatot. Az első a Volkra Ottó által végzett egyházlátogatás jegyzőkönyve. Ebből kiderül, hogy a stólajövedelmek a „hívek szegénysége miatt” nem szedhetők be, van viszont 40 forint tőkéje a plébániának, amelyet a város közönsége használt, feltehetően kamat ellenében. Noha a kamat szedése nem volt megengedett, ennek ellenére ezzel minden plébánián éltek. Ezen kívül a plébános kapott a komunitástól (városi közösségtől) évente 40 rhénes forintot és a gabonatermés 16-át pozsonyi mérőben számolva. A hívek ezen felül fejenként évi egy szeker fát voltak kötelesek adni.¹¹¹ 1747-ben is ezek voltak a juttatások, de kiegészültek az *Acsády Ádám* püspöksége alatt megállapított stólajövedelmekkel. Eszerint a születés után 25 dénárt, a gyermek bemutatása után 5 dénárt, a fiatal házások bemutatásáért 7 dénárt, a házasságkötés és a temetés után egyaránt a „szabad” stólát határozták meg. A „szabad” stóla nagysága nem volt meghatározva, és tulajdonképpen azoknak kellett fizetniük, akik egyházi adót nem fizettek. Takács Ince kutatásainak során még láthatta azt az 1764-ből származó feljegyzést, amely a plébánia szerződéses jövedelmeit tartalmazta. Eszerint a Szent Miklós filiáról a Festetics család a lelki szolgálatok fejében 40 forintot adott, ezen felül terményben két köböl búzát, 12 köböl rozsot és évenként egy sertést, a négy igavonó állattal és egész telekkel rendelkező hívek pedig egy köböl búzát, a féltelkesek pedig ennek a felét szolgáltatták. Az állattal rendelkezők egy szeker fát is adtak a plébániának. Akiknek nem volt állata, fát vágtak az erdőn, továbbá négy lakos adott a rendelkezésre álló bármilyen terményéből egy köbölnyi mennyiséget.

A stólajövedelmeket illetően a feljegyzés szerint a Szent Miklós filiától házasságkötésért 10, keresztelezésért és temetésért 5-5 garas illette az egyházat. Akik a terményszolgáltatást nem teljesítették, azoknak a szentségek kiszolgáltatásakor kellett magasabb pénzbeli juttatást adniok.¹¹²

Az 1778-ben készült vizitáció alapján a jövedelmek emelkedése állapítható meg. Az éves állandó bevétel 44 rhénes forint volt, a híveknek 30 pozsonyi mérő gabonát kellett adniok. A stólajövedelmek az alábbiak szerint alakultak: keresztelezésért 17 krajcár, szülőanya bemutatásáért (egyházkelő) három, újházások bemutatásáért 7 krajcár járt. A házasságért kellett a legtöbbet fizetni, két forintot, a temetés pedig 34 krajcárjába került a családnak. A szabad stólát a normál stólapénz kétszeresében határozták meg. A plébánia tulajdonként egy jügerum szántóföldet tartottak nyilván,¹¹³ amelyet *Plauder György* és *Szabó János* földjei határoltak, rétje nem volt a plébániának. A filiák az anyaegyházzal azonos nagyságú stólajövedelmet adtak.

Az 1816-ban készült leltár részletezte a bevételeket. Ekkor az általános jövedelem 90 forint volt, ezen felül 30 pozsonyi mérő búza (*tritici*). Párbéként az egész telkesek további egy pozsonyi mérő búzával tartoztak, a féltelkesek ennek felével, és a negyedtelkesek a negyedével. Kanizsán és a filiákon is csak részlegesen állapították meg a stólajövedelmeket. Így a szülőanya bemutatásáért három krajcár, a házasságkötésért Szent Miklós kivételével (itt 30 krajcár) 2 forint járt. A temetéseknél 34 krajcár volt a díj, kivéve ismét Szent Miklóst, ahol a „nagyobb” és a „kisebb” temetés is 15 krajcárba került. Palin filián az uraság a párbért 60 forintban „megváltotta”. Kanizsán nem volt tűzifa adási kötelezettség, szabad faizás sem: öt vagy hat erdővel bírónak kellett összeállnia, és a szükséges fát szolgáltatnia. Szent Miklós és Bagola filiákon az uraság kegyessége folytán kaptak a különböző erdőkből fát, a lakosoknak csak a beszállítási kötelezettség maradt. A filiákon sem a makkoltatás, sem a kapálás nem volt gyakorlatban (*nec glandinatio, nec pastinatio in usu fuit*).¹¹⁴

Az 1824-ben készült jegyzőkönyv, noha terjedelmes kérdések formájában tudakozódott a gazdasági állapotok felől, semmi adatot nem közölt, a konvent számadásaira hivatkozott, amelyről viszont a jegyzőkönyv nem tartalmaz információkat.

Az 1832-ben, a *Kopátsy József püspök* által folytatott látogatás alkalmából az anyaegyház jövedelmeire nem tértek ki, mivel azt teljes egészében a kolostor állta. „A fenn-tartásához szükséges pénzbeli költségeket, mint pedig az Isteni szolgálatnak díszes véghez vitelére szükséges szereket a Klostrom adja és vásárolja.” Egyéb jövedelmei pedig a „Híveknek az Oltárookra és Tsengetőbe Innep és vasárnapokon teendő önkényes ajándékán kívül” nincsen.¹¹⁵

A Kanizsán lévő Nepomuki Szent János-tempomnak, amelyet 1765-től a piaristák tartottak fenn, az 1832-ben készült jegyzőkönyv szerint úgyszintén nem volt állandó jövedelme. A bevételeket önkéntes adományok és a harangozás után járó díjak jelentették. A harangozásért temetések

kellett fizetni. Ha mind a négy harangot meghúzták, akkor két forint, ha csak hármat, egy forint volt a díj. Ennek a templomnak kihelyezett tőkéje után kamatjövedelme is volt, amelyről évente a városi tanácsnak és a plébániának kellett számot adnia. A befolyt pénz teljes egészében a templom céljaira kellett fordítani, ebből fedezték a napi szükséges kiadásokat, minden egyéb célra szükséges pénzt a városnak kellett biztosítania.¹¹⁶ A ferences plébániának, hasonlóan a korábbi évekhez, a többi filiáról is volt kisebb-nagyobb jövedelme.

A tanácsülési jegyzőkönyvek tanúsága szerint a vétkesre kiszabott büntetéspénzt is számos alkalommal a ferences templom, vagy valamely egyéb egyházi létesítmény (egyik vagy másik kápolna) kapta. A pénzzuttatás helyett előfordult a természetbeni is, ez többnyire viasz volt.¹¹⁷

1746-ban a büntetés kiváltásának szokatlan módjára került sor. A helybeli *Vollmann* nevű kőművest hamis vádaskodása miatt azzal büntették, hogy a templom építéséhez öt munkást kellett ingyen biztosítani.¹¹⁸

Összegezve az eddigieket, elmondható, hogy a szerzetesek ellátása az egyházi szolgáltatásokért biztosítva volt. A továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen volt korszakunkban az egyház felszereltsége.

3. A Szent József-templom berendezése és felszereltsége az egyházlátogatások tükrében

A templomépités befejeződése után gondoskodni kellett a legfontosabb berendezési tárgyairól és egyházi szerekről. Ennek folyamata nem vázolható fel hiánytalanul, hiszen a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek — a szokástól eltérően — a felszerelési tárgyakra nem tértek ki teljes részletességgel.

Az 1778-ban készült jegyzőkönyv tartalmaz először adatokat a tárgyairól. Eszerint kilenc kehely, két áldoztató kehely, egy szentségmutató, három kereszt, négy ezüst persely, egy jó orgona volt a templomban. Zászlók és több más ruha egészítették ki a felszerelést.¹¹⁹

Az 1816. évi jegyzőkönyv „1. dokumentumok” címszó alatt szerepeltette a felszerelési tárgyakat, válogatás nélkül felsorolva azokat. Eszerint volt: kilenc kehely, aranyozott ezüst áldoztató kehely, és egy másik, aranyozott réz szentségmutató, valamint egy utolsó szentségek számára szolgáló másik tartó. Volt továbbá egy réz kézmosó, két aranyozott edény a szent olajoknak, kilenc darab ezüst kiegészítő a kelyhekhez, tíz aranyozott csengettyű, 18 pohár, egy tömjéntartó, egy képes fakereszt (*effigies crucifix*) és még kettő a sekrestyében. Egy hordozható faoltár, három aranyozott ezüst béke-

feszület (*pacificatia*), 14 különböző zászló, két baldachin aranyozott szegéllyel. A templom tulajdonában 24 különböző színű miseruha, továbbá négy dalmatica,¹²⁰ három új és 14 kopottabb oltárabrosz, 28 kehelytörlő kendő, hét hosszú ujjas ruha, tíz öv volt. A szertartásokhoz szükséges könyvek elégségesek.

Az 1824-ben készült jegyzőkönyv szerint a kelyhek számában nem volt változás. Feljegyeztek azon kívül három aranyozott ezüst feszületet, két tömjénezőt, két különböző forma tömjéntartót, hat fehér ón gyertyatartót. A ruhaneműk között 18 ostyakendő, 28 kehelytörlő kendő, 20 kehelyfedő volt, továbbá három új és 18 régi miseing, összesen 12 vállkendő és 18 törlőkendő. A különböző holmik sorában írták össze az egyéb miseruhákat, öveket, lámpákat, zászlókat, a baldachint, a különböző körmenetek alkalmával vitt szobrokat, képeket és tíz misekönyvet, amelyeket más-más évben adtak ki. Felsorolásra került még egy evangéliumos könyv és 4 szertartáskönyv. E tárgyak sorsáról a későbbiekben nincs adat.

4. Az egyházi szertartásrend és szokások

Az istentiszteletek rendjét és az ünnepek kötelező megtartását az egyházi zsinatok írták elő.¹²¹ A veszprémi egyházmegye 1515. évi zsinati határozatai az ünnepekről és azok megtartásáról, az egyes szentségek felvételének lehetőségeiről és módjáról számos utasítással rendelkeztek. Ezeknek ismerete azért fontos, mert a későbbiekben hivatkozott és Kanizsa egyházi szokásait előíró helyi rendelkezés e korábbi egyházi jogalkotásból eredeztethető. Voltak olyan előírások, amelyeket nem tartottak be, így például a kereszteleési anyakönyvek kötelező vezetését,¹²² ugyanakkor a házassági szentség felvételének meghatározott egyházi ünnepek alkalmával (például áldozócsütörtök előtti vasárnaptól pünkösöd utáni vasárnapig) való tiltását igen komolyan vették. 1746. június 22-i levelében Bíró Márton püspök megerősíti *Inkey Petronelle* és *Sennyei Antal* „pünkösöd előtt való nap (*in vigilia Pentecoste*)” tervezett házasságkötésének elutasítását. A püspök az „időtlen idők óta” létező veszprémi egyházmegyei előírást és a korai egyetemes zsinatok határozatait idézte, ezzel erősítve meg a gvárdián elutasító döntését.¹²³ A zsinati határozatok írták elő, hogy mely szentek napját és milyen más egyházi ünnepet kell megtartani. E kérdésben az egyes egyházmegyék között lehettek különbségek. 1611-ben a nagyszombati zsinat elrendelt bizonyos változtatásokat, de ezeket az akkori állapotok miatt vélhetően csak a működő egyházmegyék vették át.¹²⁴ A protestantizmus előretörése miatt nagyobb hangsúlyt helyeztek az egyes ünnepek megtartására, és növelték a kötelező ünnepek számát. Ekkor rendelték el Szent László napja (júni-

us 27.), Sarlós Boldogasszony (július 2.), Urunk Színeváltozása (augusztus 6.), Szent Imre napja (november 5.), Szent Erzsébet napja (november 19.), Szent Katalin (november 25.) és a Szeplőtelen Fogantatás (december 8.) ünnepként való megtartását. Szigorították a böjtöket is, de tudomásul vették, hogy a magyarországi viszonyok között ez előírászerűen nem valósítható meg.

Kérdés, hogyan valósult meg mindez a kanizsai plébánia területén. A jezsuita keresztelési anyakönyv¹²⁹ „Rövid információk” cím alatt összefoglalta mindazokat a tudnivalókat, amelyek az utód plébánosok számára fontosak lehettek a Kanizsán kialakult gyakorlatról. Megmagyarázták az egyes általános, valamint a hónapokhoz kötött szokásrendet, azt azonban nem tudták, hogy kiktől vették át a bejegyzett szokásokat (zsinati határozatokra nem hivatkoztak, talán nem ismerték azokat). A tudnivalók a következők voltak:

1. Vasár- és ünnepnapokon a szentmisét délelőtt kilenc órakor kell tartani télen nyáron egyaránt, tekintet nélkül a későn jövőkre, akik a környékbeli településekről érkeztek.

2. Figyelmeztették a következő tiszteleendőket, hogy a környékbeli egyházakhoz kimennek, mivel onnan az emberek betegség vagy öltözetük hiányossága miatt Kanizsára istentiszteletre bejönni nem tudnak, akkor erről a mise végén tájékoztassák a helyieket.

3. Kántorböjtök idején egyrészt gondoskodni kell a szent szövegekről és énekekről, valamint szerdán, pénteken és szombaton szent órákat kell tartani nyolc vagy kilenc órakor. Ezért a tevékenységéért a plébánosnak tíz garas, a ludi magisternek 5 garas járt. Ezt a filiákon nem kellett tartani.

4. Aldozó Csütörtök előtti napokon az istentiszteletet csak a plébánia templomban tartásák, ahonnan az első nap a franciskánusok templomához, a többi napokon a környező templomokhoz mennek.

5. Úrnapja ünnepén négy oltárt kell felállítani a tekintélyes polgárok és nemesek házáinál. Ebből egyet a harmincadosénál, a másikat a franciskánusokénál a fennmaradó két hely évente változó.

6. Egész nyolcad ideje alatt az Oltáriszentség mise idején ki van téve, ha a körülmények engedik körbehordozzák, ha erre nincs mód a szentáldozás után az oltárra kihelyezik.

7. Ádvent minden hétköznapján hajnali misét tartanak. Rorátéra hívó harangszót kell adni, a vasárnap napok rendje külön megállapodás kérdése.

8. Karácsony előtt, a szívekben nagyobb ájtatosságot előidézendő jászolt kell állítani az oldal oltárnál, ami január 6-ig (Vízkereszt napja) vagy akár február 2-ig (Gyertyaszentelő Boldogasszony napja) megmaradhat.

9. Hamvazó Szerdán az oltárt fekete posztóval vagy szövettel le kell fedni nagyhét szombatjáig, továbbá a

Húsvét előtti második vasárnaptól az azt követő péntekig a képeket őrizték, mint ahogy ezt a keresztény-ség kezdeti idején is tették.

10. Virágvasárnap előtti nap a város külső részein vagy a városban bent ágakat szedjenek, és előtte egy rövid szentbeszédet tartsanak, mielőtt az ágakat a templomba viszik.

11. Virágvasárnap az előző nap bevitt ágakat megszentelik. A mise alatt a passiót magyarul éneklük.

12. Nagyhéten fel kell állítani az Úr sírját és nagypénteken az Oltáriszentséget „félre kell tenni”. A sír elkészítésekor a papok részéről is jelen kell lenni valakinek, hogy ha valami nem megfelelően kerül oda, akkor „maga kiáltana, mint ahogy ebben az esztendőben is történt”.

13. „Jovi Sancto” napján az oltárt lecsupaszítják, az Oltáriszentséget a kápolnába viszik a második nap amint a püspök úr előírta.

14. A Feltámadás körülbelül nyolc órakor van, amit a magyar mise követ. Előtte az oltárnál passiót énekelnek, végül az Oltáriszentséget a Szent Sírhoz viszik.

15. Amíg az Oltáriszentség a Szent Sírnál van „zene van” (habetur musica) és passiót énekelnek délelőtt és délután is egészen estig.

16. Szombaton a körmenet a római breviárium szerint történik. Gyertya, búza és víz megáldása, ami alatt szent énekeket énekelnek.

17. A Feltámadási szertartás este nyolckor a plébános akarata szerint a közepes harang háromszori jelzésével kezdődik, mellyel a híveket a körmenetre hívják, ahol körbehordozzák a dicsőségesen feltámadott Krisztust.

18. Minden évben a Feltámadott Krisztus szobrát a Szentségházra helyezik és mint a főoltárt, mint Jézus oltárát ismételten megszentelik.

19. A Feltámadott Krisztus szobrát Úrnapja ünnepéig az oltáron hagyják, helyén egy kereszt helyettesíti.

20. Pünkösd ünnepén — hasonlóan Úrnapjához — egy „zöldelő” fát visznek a templomba először a városi bíró által neveltet, majd a plébánosét.

21. A magyar páter misszionáriusok egy nyári és egy őszi vasárnap a szomszédos homok-komáromi hegyre mentek, ahol az újonnan alapított és Szűz Mária tiszteletére szentelt templomban ünnepélyes énekes és magyar misét tartottak. Erre az alkalomra a várparancsnok felesége egy karosszéket ajánlott fel a kápolna hordozható oltárához.”

A különböző ünnepéhez rendelt szokások javarésze természetesen az általánosan előírt rendre hivatkozott. Ezek sorát pápai előírások rögzítették, mint ahogy erre a 16. pontban utalás is történt.

Voltak azonban helyi sajátosságok is, amelyeknek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy az ünnepi ceremóniát az emberek jobban magukénak érezzék. E pontokban a zsinati határozatok nem jelentek meg.

Jellemző viszont, hogy a legtöbb ünnep megtartásába a híveket is bevonták, és számos — feltehetően nagyon ősi és egyáltalán nem katolikus — szokást is beépítettek a katolikus ünnepi rendbe. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg az egyes hónapok ünnepeinek megtartásánál is. Vízkereszt napján (január 6-án) és az azt követő héten (az ünnep nyolcadán) az iskolások énekszavával kísérve vonultak végig utcáról utcára tömjénezve és szenteltvizet szórva, majd ezt a filiákon is folytatták. Úgy ítélték meg, hogy ezt a szokást az emberek elvárták tőlük. („...*Thunis benedicti usu est in his partibus crebro illud a nobis expetunt...*”).

Február legfontosabb ünnepének a búzaszentelést tartották. Véleményük szerint ez a szokás a hívek között nagyon elterjedt és régi, ezért megfelelő mennyiségű búza beszerzését és szétosztását tartották szükségesnek.

Márciusban a nagyböjt kezdetének meghirdetése a pap feladata volt, de ezt nagyon körültekintően kellett megtennie, mivel az amúgy is éhezőkre és más alkalmatlanokra (betegek) tekintettel kellett lenni (lásd az 1611. évi zsinati határozat). Ezért a böjt közepe táján hagyni kellett néhány napos megszakítást, nehogy az engedmény nélkül a nagyobb és dicséretes ügy iránti buzgalom gyengüljön.

Április 25-e Szent Márk ünnepe, a határszentelés ideje. Ilyenkor az emberek zászlókkal a kezükben, énekelve és imádkozva kivonultak a határba, ahol a négy evangélista nevében a pap megáldotta a földet, majd visszamentek a templomba. Itt a népet is megáldották, s ezt ájtatosság követte.

Volt az eklézsiának egy olyan külön helyi szokása, hogy Szent György napján, április 24-én a plébános a ludi magiszterrel a szőlő első hajtásait megáldotta az eszteregni hegyen. Ez a szokás már emberemlékezet óta megvolt, és ez alkalommal az összegyűlt emberek bűnbocsánatban is részesültek. (Valószínűleg az 1484. évi hét évi búcsú hagyománya volt ez, amely többek között Szent György ünnepéhez kapcsolódott.)

Május hónapban a Szentkereszt feltalálása (*Inventio Crucis*) ünnepére hívták fel a figyelmet. Ezt az ünnepet az új Kálvária felszentelésével és az erről való megemlékezéssel is összekapcsolták. (A kálváriát *Unsum János*, Zala és Somogy megye adószedője adományozta.) Ismertették a körmenet rendjét, valamint azt, hogy az ünnepi bevétel a sekrestyénél vagy a tanítónál marad, aki az előkészületi munkákat végezte, és elkészítette az áldozati helyeket.

Június hónap a Szent László-ünnep jegyében folyt, amely nemcsak Kanizsa, hanem a környék ünnepe is volt. Zászlókkal körmenetben végigjárták az összes filiát, közben Szent Lászlót dicsérvő és más szent énekeket énekeltek. Az ünnepet követő napon a Kálváriára mentek.

Júliusban Szent Erzsébet látogatása ünnepén kívül más ünnepet nem említettek meg, ugyanakkor felhívták a figyelmet arra, hogy új szokásként Szűz Mária szobrát minden Mária-ünnepen az oltárra kell helyezni.

Augusztusban az erődben lévő plébániatemplom védőszentjének, a Nagyboldogasszonynak ünnepét (augusztus 15-e Mária Mennybemenetele) tartották a legkiemelkedőbb eseménynek. Erre az alkalomra a környékbeli plébánosokat és licenciátusokat is meghívták, és a főoltár — amely a Szűz Máriának a koronát és országát felajánló Szent Istvánt és Szent László királyokat ábrázolta — fölé a Szűz Mária szobrát is kitétték. Erre a napra teljes búcsút (*indulgentia plenaria*) hirdettek. (Vélhetően az ünnepnek a későbbiekben már nem volt ekkora jelentősége, hiszen az új templomnak más volt a védőszentje.)

Szeptemberben a homokkomáromi templom védőszentjének (Kisboldogasszony) és benedikálásának ünnepét emelték ki. A kanizsai hívek is zászlókkal vonultak ide, közben szent énekeket énekeltek. A mise után a tömeg kivonult a „hegyre”, ahol magyar szentbeszédet és misét mondtak.

Krisztus felmagasztalása ünnepén, hasonlóan a májusihoz, a Kálvária-hegyre mentek.

Az október hónapot a lelkek ápolására szánták. A legfontosabb feladatnak az éves gyónás és áldozás végrehajtását tekintették, és nagyobb figyelmet szenteltek a betegek és a haldoklók felkészítésére.

A novembert a holtak emlékezetére szánták, ezért öltöztették az oltárt feketébe. Hajnali ájtatosságokat tartottak, ünnepeken szintén, csak akkor ének nélkülieket.

Decemberben a Jézus születése ünnepére való készülődés mellett a Szeplőtelen Fogantatás ünnepe volt még jelentős, amikor is a csengettyűvel csengetve körbementek a templomban. Hivatkoztak a „Rövid információk” 8. pontjára, hogy jászolt (augatula, azaz istálló) kell készíteni az emberek nagyobb ájtatosságának elindítására.

A felsoroltak mértékadók voltak a későbbiekben is, hiszen több évtizedes, esetleg évszázados szokásokat örökítettek át az utódokra. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is foglalkoztak a szertartások rendjével, de ezek meglehetősen szűkszavúak voltak. 1747-ben annyit elmondtak, hogy Mária születése ünnepén (szeptember 8) a homokkomáromi kálvária kápolnához körmenetet tartanak (I. szeptember hónap). A vasárnapi első misét 9 órakor tartották, előtte ½ 9-kor beharangoztak. Az 1816. évi jegyzőkönyv leírása szerint nagyböjt idején az énekes misét tiltották, húsvét előtt számon tartatták a gyónást és szentáldozást, mint ahogyan a zsinatok is ezt írták elő. Az október hónapra tett kötelezettséget vélhetően az elmulasztottak pótlására iktatták be. Hétköznapokon 6 órakor reggeli misét (*rorate*), ½ 7-kor pedig rózsafüzér-ájtatosságot tar-

tott a pap, ünnepek előtti napon és szombatokon pedig délután 4 órakor litánia volt.

Korszakunk másik meghatározó forrása a Takács Ince művében közölt „*Liber rerum Memorabilium*” című kéziratból származó istentiszteleti rend. A leírás 1762-ből származik, és a provinciális jóváhagyásával eszerint tartották a miséket és az ünnepi szertartásokat. Noha a közlés a közelmúltban jelent meg, itteni ismételt közlését azért tartottuk szükségesnek, hogy jobb áttekintést kaphassunk a vallási életről. Az „istentiszteleti rend” az ünnepekre vonatkozó előírásokat novembertől kezdve hónapról hónapra haladva veszi sorba.

„November. Mindenszentek vigiliáján háromszori harangozás előrebocsátása után vecsernye. Elsején szó-kás szerint hajnali 6 órakor a kóruson elmondják a „Primát”, utána a reggeli szentmise, amint egész esztendőn keresztül. Nyolckor a hátralévő horásokhoz nagyharanggal adnak jelt. Ez így van minden vasár- és ünnepnap. A horások elvégzése után kezdődik az idősebb szónok prédikációja, utána énekes szentmise, 2 órakor vesperás, 4 órakor „Completorium”. Ennek elvégzésével itthon a sírok megáldása, utána egy atya a halottak kápolnájához megy és ott a kántor segítségével megáldja a temetőt.

Másodikán 6 órakor szól a kórusi csengő és elmondják a halottakról szóló zsolozsmát. Utána „Prima”, a többi horások és egyéb funkciók következnek. ½ 9-kor megszólal a nagyharang és a halottak ceremóniáját végzik. Ezen napon valaki a temető-kápolnához megy, alkalmi beszédet mond, ha az idő engedi. Kiskanizsán és Szentmiklóson szintén szentmise és temető-megáldás. (Megjegyzi az író [ti. P. Antal Antal gvardián], hogy Mindenszentekkor a napok rövidülése miatt ½ 7-kor csöngetnek a kórusra.) Az első „Rorate” advent 1. vasárnapja után hétfőn kezdődik asszisztenciával. Az első és utolsó mise szentséggel. Ugyanezen a napon „Rorate” és kismise Kiskanizsán és Szentmiklóson. Énekes csak akkor, ha kántor van.

December 6-án Szentmiklóson szentmise (búcsú!). 7-én 2 órakor harangozás vesperásra, ½ 4-kor „Completorium”, utána „Matutinum”. „Laudes” alatt szent- ségkitétel „Gaude” (Mária-ének), utána megszólal a nagyharang és áldás.

8-án 5 órakor nagyharang, félkor „Rorate”-ra másodszori harangozás, „Prima-tertia”, majd „Rorate” mise. Azután 8 órakor harangoznak, utána magyar szónoklat énekesmisével, szentségkitétellel és így történik egész nyolcadon keresztül.

24-én 3 órakor ünnepi vesperás három harangszóval. Ugyanakkor Kiskanizsán és Szentmiklóson éjféle mise. Majd hajnali mise. Itthon „Matutinum” után következik az éjféle mise.

25-én a nagymise előtt magyar prédikáció, a többi rendes, 3 órakor „Vesperas”, utána a népsokadalom miatt litánia.

Január 5-én vízkereszt vigiliáján vizet szentelnek. Az előljáró, vagy más megáldja az urasági házat, a sóhivatal házat, a többi hivatalnok és előkelőbb urak házeit, a többieket a következő napon áldják meg. A házaknál kapott ajándékokból a harmadrész a kántoré.

13-án „Vesperás” és a többi úgy, mint december 7-én.

Vízkereszt utáni 2. Vasárnap Jézus szentséges nevének ünnepét tartják, amint január 14-én, szentségkitétel. Magyar prédikáció a plébánia hívei miatt.

20-án Szent Fábán és Sebestyén ünnepén (a város részére fogadalmi nap) városi énekes nagymise.

Február 2-án a „Tertiához”, „Sextához” és a „Nonához” első harangozás, fél nyolckor második harangozás. „Horások” végeztével magyar szentbeszéd, gyertyák megáldása, körmenet és énekes mise.

3-án még a konventmise előtt gyertyamegáldás, haranggal adnak jelt erre. Az atyák és testvérek torokmegáldásra lemennek. A konventmise alatt valamelyik atya a népnek szolgáltatja ki a balázsáldást. Farsangi napokon a 6 óras szentmisén szentségkitétel. Húshagyókedden 11 órakor (éjjel) megkondul a nagyharang, jelezve a népnek, hogy a húsevéstől tartóztassa magát. Hamvazószerdán a „horások” elmondása után a kórusi csengővel fél 7-kor csengetnek. A „Martyrologium” után nagyharanggal adnak jelt a prédikációra, majd „Prima” és „Tertia” végeztével a konventmise előtt hamu-megáldás, az atyák és testvérek meghamvazása, alatta a világi hívek hamuval való meghintése, majd pedig az első horvát nyelvű nagyböjti szónoklat.

Nagyböjt péntekjén 6 órakor megszólal a kórusi csengő, az imaórák végeztével konventmise, amely után nagyböjti magyar szónoklat. A német böjti prédikáció pedig vasárnap vesperás után 3 órakor történik, amelynek befejeztével litánia és szentségi áldás. A böjti horvát szónoklat pedig szerdán van azon módon, mint ahogy a magyar pénteken. Ehhez a „Martyrologia” alatt a nagyharanggal adnak jelt. Mivel a generális atya meghagyása, hogy a Keresztutat minden hónapban elvégezzék, Kanizsán a különböző nemzetségek miatt és régi szokás szerint a hitoktatásra 1 órakor harangoznak a nagyharanggal, félkor a másodikkal, 2-kor beharangoznak a „Vesperásra”, közben különféle nyelven hitoktatás, a vesperás után közvetve a magyar Keresztút, vagy horvát, végén 6 Miatyánk, Üdvözlégy, szentségi áldás.

Március. A püspöki hatóság parancsából a húsvéti gyónás, böjt 3. vasárnapján kezdődik, megfelelő időben Kiskanizsára és Szentmiklósrá is kimennek gyónatás végett a több nyelven beszélő atyák (linguistae).

19-én Szent József ünnepe (búcsú Kanizsán), nagymise előtt magyar szónoklat. Ha húsvéti gyónatás előttre esik, akkor horvát szónoklat is van „Prima” után, 8-kor német szónoklat. Többi szokás szerint.

Nagyhét szerdáján fél 4-kor csöngetnek „completoriumhoz”, ugyanígy a másik két napon is.

Nagycsütörtökön 8 órakor harangoznak elsőt, másodikat fél 9-kor, „horások” és nagymise.

Nagypénteken fél 9-kor a papi imaórák, utána szer-
tartások, közvetlen utána magyar szentbeszéd és ke-
resztutak végzése, úgy, mint azt már máshol leírtuk.

Nagyszombaton 7 órakor első jelzés, fél 8-kor a má-
sodik, horásokra utána megkezdődik a ceremónia és a
nagymise.

Föltámadásra nagyharanggal harangoznak 6-kor,
fél 7-kor „Matutinum”, a „Te Deumig”, körmenet a té-
ren. Körmenet-bemenetre éneklük a „Regina Coeli”-t, „Te
Deum”, áldás. Húsvétvasárnap nagymise előtt magyar
prédikáció és mind a három napon 3 órakor vecsernye,
húsvéthétfőn Kiskanizsán és Szentmiklóson is.

Április 24-én Szentgyörgy hegyen búcsú. Ha kéri
körmenettel mennek ki. Fél 6-kor harangoznak, 6-kor
„horások”, a „Martyrologiumba” beharangoznak,
utána az itthon maradtoknak szentmise. Kint
nagymise, prédikáció és a szőlők megáldása.

25. Szent Márk ünnepe. Úgy harangoznak, mint 24-
én, utána körmenet, búzaszentelés, majd énekes mise.
Kiskanizsán és Szentmiklóson szintén búzaszentelés,
ha csak az előjáró másképp nem dönt.

Május 3-án, ha az egyházatya kér az előjárótól
körmenetet a három keresztzhez, akkor körmenetileg ki-
vonulnak a szent kereszt ereklyéjével, majd megfelelő
szónoklat és énekes mise következik.

Áldozócsüörtökön a nép kérésére körmenet a főrhén-
ci hegyre, magyar beszéd, nagymise, csendes mise, a
szónoklat előtt. Áldozócsüörtök alatti vasárnap vá-
sár miatt magyar prédikáció. Pünkösdkor mint rende-
sen, magyar beszéd, vecsernye, mint húsvétkor. Pün-
kösdhétfőn Kiskanizsán és Szentmiklóson istentiszte-
let. Pünkösdkedden zászlókkal ünnepélyes processzió
Homokkomáromba. Mise előtt három beszéd: magyar
a templomban, horvát a templomon kívül, annak
északi részén, német a torony előtt.

Keresztjáró napokon 5-kor nagyharang, fél 6-kor
második harangszó, „horások”, „Martyrologiumra”
beharangozás és körmenet Kiskanizsára. (Ha az idő
megengedi.) Második nap a 3 Keresztzhez mennek
Lazsnakra, harmadik nap a Nepomuki Szent János-
hoz (Felső templomhoz). Ezekben a kápolnáknak Úr-
felmutatásig énekes mise, utána másik pap karingbe
öltözve, a kántorral elmondja a könyörgő imákat.
Rossz idő esetén a „horások” után a pap a kántorral a
főoltár elé megy és a könyörgést, litániát eléneklük, a
pap misézük (énekes), utána a „Rituale” szerinti imák.
Ezek végeztével a gyermekek éneklük „Exaudi etc. Usque
ad Trinitatis” bezárólag. Azután „Mennyek királyné
asszonya”. Utolsó napon orgonával „Te Deum”. NB:
nehogy a nép elmaradjon ezekben a napokban az ajta-
tosságtól, a körmenet előtt nincs szentmise.

16-án Nepomuki Szent János napja. Nyilvános ün-
nep a városban. Körmenetileg mennek Nepomuki Szent
János kápolnájához, német prédikáció, énekes mise, s
ha kéri, más nyelven is lehet prédikáció.

Úrnapja vigiliáján és nyolcadán: mint december 8-
án „quod solemnitatem Chori”.

Úrnapján fél 8-ra kórusra jeleznek, mely 8-kor kez-
dődik, ennek végén nagymise, utána körmenet a téren.
Nyolcada vasárnapján mint az ünnepen, mert nyolca-
dán semmi sincs. Nyolcad alatt hétköznapokon $\frac{3}{4}$ 6-
kor első harangszó „horásokra”, 6-kor első misére, a
közösség harangja áldásra, azután „Tantum ergo”,
expositio, horások, ezek alatt a Szentség kitéve marad
még a konventmise alatt is, végével „Genitori Genito-
que” és áldás. A „Procedenti ab utroque” szavaknál
más helységek dicséretes szokása szerint körmenetnek
kellene lennie reggel „Sexta” előtt, de a nép részvétlen-
sége miatt (ob negligetiam), ez nem lehetséges.

Június 13-án Szent Antal napján 3 beszéd, mint
március 19-én.

Július 2-án: Körmenet Kiskanizsára. Három beszéd
a Szent Szűzről.

25-én különleges körmenet — ha összejön a nép —
Homokkomáromban. Magyar beszéd Szent Félix vér-
tanúról.¹²⁶ Ünnepe ugyanis erre a napra tették át.

26-án Szent Anna ünnepén, minden, mint Szent An-
tal napján. (Ti. a „Prima” után horvát szentbeszéd, ez-
után szentmise, utána német szentbeszéd közbeiktatva
szentmisét és a többi hátralévő „horásokat”, majd ma-
gyar beszéd. De mindig előrebocsátva a szentbeszédek
előtt a nagyharanggal való harangozást.)

6-án körmenet Főrhéncre, magyar szentbeszéd. Éne-
kes mise és csendes is ha kéri.

15-én magyar szentbeszéd, nagymise előtt és füvek-
virágok megáldása (benedictio herbarum).

24-én: Ha a hegylakók kéri, körmenet a Látóhegy-
re, ugyanígy Szent Donát ünnepén is.

Szeptember. Órangyalok vasárnapján (29-én) régi
szokás szerint és a közelség miatt körmenet Szepetnek-
re. Hogy minél nagyobb buzgósággal és többségben ve-
gyen részt a nép, a helység plébánosa — mivel Nagy-
kanizsáról kevesen mennek — szónokai révén buzdítja
a kiskanizsai híveket a körmeneten való részvételre,
mert ugyanide a szepetneki plébános Sarlós Boldog-
asszonykor híveivel eljön és díszére válik a templom-
nak. De más egyéb körmenetre is buzdítani kell őket,
nehogy a nép részvétlensége miatt ebből kevés becsület
származzék.

8-án búcsú és körmenet Homokkomáromba, mint
pünkösöd keddjén.

14-én körmenet és ünnep, mint május 3-án.

Október 4-én Szent Ferenc ünnepe. Az előjáró és a
szónokok gondoskodjanak róla, ha az idő megengedi,
hogy megfelelő istentisztelettel és szónoklatokkal ün-
nepeljék ezt a napot.¹²⁷

A hónapokra és napokra lebontott ünneplési rend,
különösen a számtalan körmenet, a hívek lelki ápo-
lásán túl az egy közösséghez tartozás érzését erősít-
tette. Körmenet alkalmával nemcsak a szűk közös-
ség, hanem a tágabb térség népessége is megismer-
te egymást, s ezzel a vallásos társasági élet kereteit
adta meg. 1702 és 1762 között jelentősen nőtt a

körmenetek száma: míg a század elején csak a nagyobb ünnepek és búcsúk idején tartottak évente 8 alkalommal, addig 1762-ben már 18 ünnepen rendeztek körmenetet. A hívek ezt túl soknak tarthatták, ezért feltételezték az érdektelenséget és figyelmeztettek rá. Mindezek ellenére fontos szerepet töltött be az emberek hitéletében. A különböző nyelvet beszélő hívek számára minden fontosabb ünnepen anyanyelvi mise volt, és a mise egyes részeit harangzóssal választották el egymástól.

Hogyan összegezhető a szokásrendek tükrében a Kanizsán élők vallási élete?

Az 1702. évi szokásrend általános és hónapokra lebontott része a legfőbb ünnepek megtartására és annak legfontosabb jellemzőire hívta fel a figyelmet, amire tekintettel kellett lenni. Az 1762-ben összeállított rendszabályok (véltetően az előző évtizedek tapasztalatait és gyakorlatát rögzítve) már óráról órára határozták meg a követendő ünnepnapit „rendet”, számtalan esetben még az énekek és imádságok nevét is megadva. A később készült előírás számtalan új elemet tartalmazott (balázsolás, hamuszentelés és áldás), amelyek valószerűleg a különböző helyekről idekerült szerzetesek „hozott” szokásait mutatják, és „népies” elemeik az egyházi szertartások komolyságát oldották, amivel a vallást közelebb vitték az emberekhez.

A továbbiakban Kanizsa egyháztörténetét azoknak a helyeknek a felsorolásával folytatjuk, ahol — a templomon kívül — hitéletüket gyakorolhatták.

5. A Kanizsán létezett egyéb szakrális létesítmények

Az emberek vallásgyakorlásának egyik, nyilvánvalóan fő színtere a templom volt, de a templomon kívül egyéb szakrális létesítmények is voltak.

A kápolnák létesítése részben valamilyen veszély elmúltával a túlélők hálájának kifejezésére (így a pestis-kápolnák), részben a templom pótlására szolgáló imahely (például a szőlőhegyeken), de a nemesi családok számára igényelt külön imahelyként is szolgált, és esetenként a család temetkezési helye lett.

Szobrok és keresztek állítása is gyakori formája volt a hit megnyilvánulásának. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján megállapítható, hogy míg szobrokat viszonylag későn kezdtek állítani, a keresztek már jóval korábban megjelentek. Koraközépkori hagyományokra nyúlik vissza ez a szokás, amely hazánkban a 18. században élte a virágkorát. Az egyszerű fa- és kőkereszteken kívül számos képpel vagy Krisztus megfeszített alakjának ábrázolásával készült feszület volt az utak mentén, szőlőhegyeken, temetőben, de helyenként a házaknál is.¹²⁸

A továbbiakban számba vesszük azokat a létesítményeket, amelyeket az élet befejezése után az emberek végső megpihenésére szántak.

A temetőnek, az ember végső nyughelyének méltó kialakítását mindig fontos feladatnak tekintették. Láttuk, Berge adománya is ezt a célt kívánta szolgálni. A 18. század elején működött temetőről, amely Takács Ince vélekedése szerint a jelenlegi klostor területén lehetett, semmi adat nincs. Ha itt volt, rövid ideig volt, hiszen a település fejlődése nagyobb és külső területet igényelt. Az 1747. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a temetőt a Nepomuki Szent János kápolnával együtt említi, tehát a jelenlegi Felső templom helyén és annak környékén volt. Feltehetően a növelésére nem volt mód, hiszen a város errefelé terjeszkedett, ezért 1770-ben új helyet jelöltek ki temető céljára. A „Tizenháromváros”-nak nevezett temetőben 1770. február 20-án helyezték el az első halottat. A temető benedikálását jóval később, 1828. március 15-én, *Pacificus Gáspár* gvardiánsága idején, *Külley Gáspár* generális vicarius végezte.¹²⁹

Az anyakönyv utalt arra is, hogy ugyanebben az évben került sor a kiskanizsai temető benedikálására is.

A településnek 1747-ben egyetlen kápolnája volt az említett temetőben, építésére azonban nincs adat. 1752-ben még mindig csak ez az egy lehetett, mert Padányi Bíró Márton püspök a Congregatio Conciliinek küldött jelentésében csak ezt említette.¹³⁰

Megfelelő források hiányában csak a canonica visitatiókból kapunk tájékoztatást a kápolnákról. 1778-ban már három kápolnáról tudósítanak. A temetőben lévő ekkor már megnagyobbított és kőből épített formában a piaristák használták. A körülötte egykor volt temetőt már nem használták, végleges megszüntetése 1825-ben történt.¹³¹ Az 1816. évi jegyzőkönyvből az is megtudható, hogy ekkorra már az új kápolna benedikált volt; azt nem jegyezték le, ez mikor történt.

További kápolnája volt a városnak a *Somssics Antal* által alapított szegények ispotályában 1769-től lévő, amelyet Szent Márton tiszteletére építettek. A kápolnát az 1816. évi jegyzőkönyv szerint 1771-ben benedikálták, s benne a ferencesek vasárnaponként németül miséztek.

A harmadik kápolna Kiskanizsán volt, amelyet 1761-ben a városlakók alapítottak, és az 1816-ban felvett jegyzőkönyvből megállapíthatóan *Sarlós Boldogasszony* tiszteletére szentelték. (Valójában Kiskanizsa temploma szerepét töltötte be.) További négy kápolnát soroltak fel ekkor a városon kívül. Az egyik a szőlőhegyen állt Szent György lovag és mártír tiszteletére, a másik, a Szentháromság tiszteletére emelt, szintén a szőlőhegyen volt. Volt további másik két kápolna Urunk színeváltozása és Szent Donát tiszteletére, alapításukról nincs adat. A város határában állt az 1768-ban, *Inkey Boldizsár* által romjaiból átépített Szent Kereszt nevű kápolna.¹³² (Az 1824-ben készült jegyzőkönyv ugyan-

nek az elkészülését 1763-ra tette.)¹³³ A kápolnával kapcsolatban az 1778. évi jegyzőkönyv írója elmondja, hogy Inkey Boldizsár a pálos rendnek akarta adni, de a pálosok — megegyezés eredményeként — végül is nem jöttek Kanizsára. (Ezzel kapcsolatban részletesebb forrás nem áll rendelkezésre, de Kanizsára jövetelüket valószínűleg a ferencesek akadályozták meg.)

A felsorolt kápolnák közül a piaristák által használt volt a legjobban felszerelt, négy oltárral és minden szükséges egyházi szerrel rendelkezett.¹³⁴

Az 1816-ban felvett adatok szerint a városban lévő három kápolnán kívül a szőlőhegyen hármat soroltak fel: az egyik Bagolán a Szentháromság, a

másik a Látóhegyen a Szent Bartholomeo apostol, a harmadik Förhéncen az Urunk színeváltozása tiszteletére emelt kápolna. Ez utóbbit 1756-ban Inkey Boldizsár alapította. Mindegyik épület szilárd anyagú volt, egy-egy oltárral és a legszükségesebb felszerelésekkel ellátva. A két ismertetett egyházlátogatási jegyzőkönyv készítési ideje között eltelt 38 év során „eltűntek” a kápolnák: 1816-ban már nem ismerték a szőlőhegyi Szent György és a Szent Donát tiszteletére épített egykor volt kápolnákat, ugyanakkor a Szent Bertalan újonnan alapítottak tűnik.

Az épületek legátfogóbb ismertetése az 1824. évi jegyzőkönyvben történt. Az előző időktől megvol-

7. kép. Szentháromság-szobor (TGYM 5536)

tak: a Nepomuki Szent János, az ispotálybeli Szent Márton, a Szent Kereszt és a kiskanizsai Szent Boldogasszony tiszteletére emelt kápolnák. A palini filián ekkor feljegyzett kápolna, amely kriptával és csontházzal (*ossarium*) rendelkezett,¹³⁵ alapítási idejét 1748-ra tették, és Szent József pátriárka tiszteletére volt szentelve. Benedikálása 1824-ben történt, R. D. Foréntos János alesperes végezte. Az épületet templom, illetve kápolna megjegyzéssel ismerették, és a helyét a falu közepén jelölték meg. Bár kápolnának is nevezték, valószínűleg templom volt.

A korábban Kanizsa kápolnáiként összeírt épületeket ekkor már külön, a filiák alatt sorolták fel. Így Bagolán megvolt a Szentháromság tiszteletére emelt kápolna, amely fatoronnyal rendelkezett, volt továbbá kórusa, orgonája és sekrestyéje.

Az összeírásokról megvolt a látóhegyi Szent Bertalan, valamint a Föhréncen 1756-ban, Urunk színeváltozása tiszteletére emelt kápolna is. 1824-ben említik először a cserfői szőlőhegyen 1818-ban, Szent Anna tiszteletére emelt kápolnát, amelyet 1820-ban benedikált R. D. Lisics József kiskomáromi alesperes

A jegyzőkönyv mindegyik épület esetében részletesen leírta az oltárokat, a szükséges berendezési és felszerelési tárgyakat. Meg kell említeni, hogy a püspöki jegyzőkönyv az 1768. évben említ egy Szent Vendel tiszteletére emelt kápolnát, amelyet *Schildnecht Nepomuki János* árendátor alapított a „királyi úttól *circiter mille passibus distante*”, azaz a királyi úttól körülbelül ezer lépés távolságra, de er-

ről a kápolnáról máshol nem történt említés.¹³⁶

Kanizsán a kápolnákon kívül állt egy kőből készült Szentháromság-szobor, amelyet szintén az Inkey család állíttatott 1759-ben. Ugyanez a család 1768-ban három kőkeresztet is adott a városnak, amelyeket a városon kívül helyeztek el, valószínűleg a városból kivezető utaknál. Felállításukra május 3-án, a Szent Kereszt feltalálása ünnepén került sor.¹³⁷ Már az 1816. évi összeírásokról is létezett Nepomuki Szent János szobra, amely szilárd anyagból készült. 1828-ban mindkét városrészben újabb keresztet benedikáltak (Ádámhegyen, Virághegyen és a Látóhegyen). Ezeknek a szakrális létesítményeknek a karbantartására általában külön adományok voltak, a keresztet esetében pedig legtöbbször az állíttató adott meghatározott összeget. 1832-ben a Nepomuki Szent János szobra kivételével megvolt minden szakrális épület, szobor és kereszt. Ez utóbbiaknál megállapították, hogy nem mindegyiknek volt adománya, ezért a plébánia tartotta rendben.

A 18. század elejétől 1769-ig gyógyszerterápiát is működtettek a szerzetesek. 1769-ben azonban, nem tudjuk, milyen okból, a rendtartomány áthelyezte Segesdre a patikát. A kanizsaiak és az akkori apostoli szindikusz, Inkey Boldizsár tiltakoztak ellene, eredménytelenül. Takács Ince úgy vélte, hogy a kanizsaiak az akkor épülő rendház számára nagyobb támogatást reméltek Somogy megyétől, amelyet szerinte meg is kaptak.¹³⁸ A patika megszűnésével egy bevételi forrástól estek el a kanizsai szerzetesek.

V. KATOLIKUS SZERZETESOK ÉS CONFRATERNITASOK KANIZSÁN

Egy adott felekezet életét sokszínűbbé tette, ha több szerzetesrend és egyházi közösség tevékenykedett a településen.

Kanizsa esetében ez másként alakult. A ferences rendtartomány éberén örködött, hogy más csoport ne települhessen ide. Ennek első jele az 1710-es évek második felére, még báró Gracich idejére esik. A báró — a veszprémi püspök hozzájárulásával — Ágoston-rendieket akart a városba telepíteni, és talán a plébánia vezetését is rájuk kívánta bízni. Adatok hiányában ma már nem állapítható meg, hogy Andrassy Miklós gvárdiánsága idején mi ingatta meg a ferencesekben a bizalmat: okát nem tudjuk, de elképzelhető, hogy más szempontok vezérelték a kegyurat tetteiben. Tény, hogy készült alapítólevél, azt a rendi káptalan is elfogadta, de további információkat kért a rend városba való telepítésének körülményeiről. Az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint átmeneti ideig éltek is itt Ágoston-rendi

szerzetesek.¹³⁹ Az idejöttök talán nem voltak elégedettek az itteni körülményekkel, talán fogadtatásuk sem volt kedvező. A ferencesek féltékenyen őrködtek kialakított koldulási határaikon, és nem örültek egy újabb koldulórend megjelenésének. Vélhetően a felsoroltak következtében alakult úgy 1723-ban az Ágoston-rendtartomány határozata, hogy mégsem alapítanak újabb rendházat Kanizsán.¹⁴⁰

Az elkövetkező évtizedekben nem kellett a ferenceseknek vetélytársaktól tartaniuk, hitéletet irányító tevékenységüket zavartalanul folytathatták.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv feljegyzése szerint 1747-ben már működött a kordások testvérsége (*confraternitas*). Ez a ferencesek által működtetett jámbor társaság az 1630-as évektől megtalálható Magyarországon, és hasonlóan a többi társulathoz, hivatásuk az volt, hogy az emberek mindennapi gondjainak való felülemelkedést segítse. Céljuk a szegények támogatása, halálesetkor tagjaik

gyászában való részvétel, fájdalmuk enyhítése. A társaságba bárkit felvettek, valószínűleg számos tagja volt Kanizsán is. Takács Ince a *Liber Rerum Memorabilium* bejegyzésére hivatkozva írta, hogy a plébániatemplom Szent Ferenc oltárát is a testvérlület adományból újjátották fel, és innen tudható meg az is, hogy az akkori előjáró *Chinorány Lipót* postamester volt.¹⁴¹

Az 1778. évi egyházlátogatáskor már működött a „Legméltóságosabb Oltáriszentség” társulata, amely szintén a barokk kor szellemiségét tükrözte. Budáról a jezsuiták indították el a körmenetekhez és az Oltáriszentség imádásához kapcsolódó társulat működését, s hatására országszerte alakultak a kultuszt követő csoportosulások. Az előző fejezetben felhívtuk a figyelmet az Oltáriszentség többszöri kihelyezésének kanizsai szokására, amely minden valószínűség szerint e kultusz megnyilvánulásának a jelentkezése volt.

Kanizsa hit- és kulturális életében jelentős változást, fejlődést jelentett az 1765-ben idetelepült piarista rend és az általuk működtetett gimnázium. Nem feladatunk, hogy részletesen foglalkozzunk az iskola alapítási és működési körülményeivel, de néhány mondatban feltétlenül szólnunk kell róla.

1763. március 8-án a herceg *Batthyány József* kalocsai érsek a maga és apja, *Batthyány Lajos* nádorispán, Kanizsa földesura nevében 10 000 forintos alapítványt tett a piaristák számára Kanizsán iskola alapítására. A királyi engedélyt megkapta, amely hangsúlyozta, hogy a fiatalság tudásának gyarapításával nemcsak Kanizsa és Magyarország, hanem az egész birodalom gazdagodni fog („*Patriae et totius Rei publicae adolescat*”). 1764. március 18-án Zala megye közgyűlése kihirdette, egyben dicséretre méltó kezdeményezésnek ítélte az iskola alapítását.

Az adományozó a pénzt a rezidencia (a szerzetesek lakóhelye) és az iskola működésére rendelte, amelyből a templom és a tanárok életfeltételeinek biztosítására már nem tellett. Évi 500 forint kötelezettséget vállalt még az egyéb kiadások támogatására, az évek során azonban kiderült, hogy ez az összeg kevésnek bizonyul, amely az adományozót, valamint a családot a későbbiekben újabb alapítvány tételére készítette.¹⁴²

Zala megye a maga részéről azzal járult hozzá az iskola létrejöttéhez, hogy a kanizsai katonai szállásházat átengedte a tanárok számára lakhelyül, a város pedig a temető helyén álló Nepomuki Szent János kápolnát tartós anyagból újjáépíttette, és a piaristáknak átadta. Kapott az iskola továbbá 300 négyszögölnyi kertet is. Mire minden megvalósult, eltelt két év, és ténylegesen 1765-ben indult meg az oktatás.

Az első évben 183 diák volt 5 osztályban. A további években jelentős fejlődés tapasztalható, ame-

lyet a külső politikai körülmények vetettek csak vissza, így *II. József* németesítési törekvései, majd a szerzetesrendek megszüntetése. Mindez átmenetileg zavarokat okozott az iskola működésében. Számátlan pénzügyi probléma is felmerült az évek során, amelyet részben a Batthyány család, részben királyi adományok segítettek átvészelni. Az iskola a városnak, de közeli és távolabbi környezetének is meghatározó kulturális központja lett, amelyből a városnak is sok haszna volt. „A gimnázium ugyanis nem a helység, hanem egy nagy terület egyetlen középiskolája volt.”¹⁴³ Az itt tanuló diákok saját és az őket látogató hozzátartozók fogyasztása révén fellendítették Kanizsa iparát. Ezen túlmenően egyre több kanizsai diák végezte el a gimnáziumot, ha csak az alsóbb osztályokat is, és ez a helyi iparos réteg szellemi képzettségének emelését eredményezte, s ennek köszönhetően választott mesterségét is eredményesebben gyakorolhatta. A fentiekén túlmenően az iskola a társas életre is hatást gyakorolt. Ennek egyik megnyilvánulása az egyes évfolyamokon végzetek későbbi összetartása, amelyet az együtt töltött diákévek alapoztak meg, a másik pedig az iskolai színjátszásnak a város kulturális életére való hatása.

A korabeli iskolai színjátszás településekre gyakorolt hatása nehezen igazolható. Az iskolai színjátszás történetét feldolgozó művek szerzői azt állítják, hogy jelentős számú nézőközönsége volt ezeknek az előadásoknak, de tulajdonképpen csak az eljátszott darabok témája ismert, sem a nézők számára, sem azok korösszetételére nem kapunk adatokat. Ebből az következik, hogy valójában nem tudjuk, hogy a diákok csak maguknak és egy szűk környezetnek, vagy tágabb nézőseregnek adták elő a drámákat. Azért foglalkoztunk a kérdéssel, mert Kanizsán is van nyoma az iskolai színelőadásnak. 1781-ben két alkalommal mutattak be különböző darabokat: július 31-én *Sándor Boldizsár* *Ludi Votivi* című hat szereplős művét, majd szeptember 21-én a *Két vadászok* (*Das mildmädchen und die Jäger*) című német és francia nyelven ismert opera prózai változatát.¹⁴⁴

Összegezőképpen elmondható, hogy az új szerzetesrend és az általa vezetett iskola pozitív szerepet töltött be nemcsak a város, hanem a környék életében is.

Nézzük meg ezután, hogyan alakult a két szerzetesrend kapcsolata. A ferencesek kezdettől fogva tiltakoztak a piaristák letelepülése ellen, és ez az ellentét hosszú évekig nem csitult. Amikor 1765-re véglegessé vált az iskolaalapítás ténye, azonnal arra hivatkoztak, hogy a város lakossága a káros háború miatt (az 1756—1763-ig tartó ún. „hétéves háború”) annyira szegény, hogy újabb szerzeteseket nem tud eltartani („*Incolis Patriae ob incommoda belli praeterita satis sane depauperatis...*”). Pápai utasítá-

sokra utaltak, valamint arra, hogy elsődleges cél a hívek lelki gondozása, és csak ezt követi a tanulás szükséglete, továbbá a koldulási lehetőségek éppen csak elégségesek a ferenceseknek is, aligha lehetséges, hogy további 12, életét a bölcseletnek szentelt frátert is eltarthassanak.¹⁴⁵ A tiltakozások nem vezettek eredményre, a piaristák megkapták a letelepedési engedélyt. A ferencesek később a piaristák misézési gyakorlata ellen emeltek szót. Az újonnan felépített kápolnában a piaristák ugyanis megkapták a lehetőséget arra, hogy tanulóiknak ott tartassák a miséket, továbbá vasárnap és ünnepnapokon 9 órakor is miséztek.¹⁴⁶ Ennek időpontja még 1816-ban is megegyezett a ferences templomi mise kezdetével. Valószínű, hogy ezen utóbb változtatnak, mert az 1824-ben felvett jegyzőkönyv adatai

szerint új miserend volt: az első misére harangozás 9 órakor történt, és ¼10-kor volt a harmadik hívás.

A 19. század elejére véglegesen kialakultak azok a hitéleti keretek, amelyek a Kanizsán és környékén élők mindennapos vallásosságát meghatározták, segítették, ugyanakkor életüket változatosabbá tették. A szükséges iratok hiányában ezek minden részlete nem volt feltárható, de az megállapítható, hogy a lehetőségek adottak voltak, és az itt élők minden bizonnyal éltek is vele. A számtalan ünnep, annak előkészületei és külsőségeinek alakítása „ünneppé” tette az emberek hétköznapjait is, a számtalan körmenet, búcsú pedig nemcsak a hitbeli összetartozás megjelenése volt, hanem keretet adott a híveknek egymás megismerésére.

VI. A RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ PAPJAI 1690 ÉS 1848 KÖZÖTT

A római katolikus híveket a jezsuiták és a ferencesek papjai látták el. Az anyakönyvekből, valamint az irodalmi hivatkozásokból álljon itt most azoknak a neve, akik a hitéletet irányították.¹⁴⁷

Jezsuita atyák:

Töller, Franciscus, Xavér	1690. április 19.
Lenkovics, Andreas	1690. augusztus—
Knabl(?), Philippus	1690. augusztus—
Pork(?), Jacobo	1690. december—
Hladky Ferenc	1690. december—1695. október.
Balásházy Imre	1691. január—
Papp, Franciscus	1692. november—1694. október.
Papánek, Martinus	1694-től 1697. szeptem- berig és 1701.
Hormann, Joan Gaspar	1695. október—
Piscator, Cristophorus	1695. október—
Dugovich, Gabriel	1696. március
Konrád, Demetrius	1696
Scheihenstühl, Karolus	1697. szeptember
Körmendi Imre	1702 ¹⁴⁸

Az anyakönyvi bejegyzések alapján összeállított névsor hozzávetőlegesen tudta csak a jezsuita atyák kanizsai tartózkodását nyomon követni. Számtalan bejegyzésnél nem szerepelt a szertartást végző pap neve. Úgy gondoltuk azonban, hogy a források hiányossága ellenére is meg kell emlékeznünk róluk.

A ferences atyák névsorának összeállításához több irat állt rendelkezésre. A gvardiánok névsorát már Takács Ince is megpróbálta összeállítani, és az ő munkáját próbáltuk még tovább bővíteni. A ma-

riánus ferencesek házfőnökeiket az 1659. évi rendtartományi szabványkönyv szerint évente választották.¹⁴⁹ Sajnos hasonló iratot a ladiszlaiták esetében nem találtunk, így csak feltesszük a hasonló gyakorlatot.

Ferences gvardiánok 1690–1848 között:

Fabiánchics Pál	1690, 1694, 1699
Jabrinkovich(?)	1692 ¹⁵⁰
Schmoz Ráfáel	1692, 1694, 1695, 1698, 1700 ¹⁵¹
Pozvizky Bonaventura	1696
Reisser, Angelus	1702
Cher, Ladislaus	1705, 1710, 1711
Andrássy Miklós	1713. május 20-tól 1726- ig
Glas Romuald	1725, 1736, 1737
Babits, Aloysus	1731, 1732
Novák Gabriel	1735
Antall Antal	1737, 1760, 1762
Kertz, Baltazár	1738—1741
Molnár Antal	1742
Egyházy Márton	1745, 1746
Kozma László	1745
Kancsal Adorján	1748, 1759
Péntek Cirjék/Cyrill	1750, 1755
Babaich Miklós	1752
Koncsér Ádám	1754
Bakónaki Timót	1755, 1756
Mészáros Jeromos	1760
Halász Erazmus	1763, 1766
Mahonfay Menyhért	1764, 1766, 1771
Fabsics Antal	1769, 1784
Szomolányi Antal	1770

Herczer Ince	1776, 1778, ¹⁵² 1785, 1803, 1806
Cséby Apollinár	1778
Kerznay Berárd	1779
Zsidich Ágoston	1780
Nagy Nepomuk	1790
Málits Manszvétusz	1795, 1796
Novák Guidó	1798
Kelemen Rájmund	1800
Imrey György	1802
Horváth Maximus	1803
Adelhoc Ágoston	1811
Háry Hilar	1813, 1815
Horváth Domokos	1814
Gáspár Pacifik	1827, 1835, 1838—1839 ¹⁵³
Pillinger Adalbert	1842
Kovács Ince	1845

Különböző forrásokból tudjuk rekonstruálni — sajnos nem teljesen — az itt élt szerzetesek névsorát. Néhány esetben csak a keresztnevük volt feltüntetve, ennek ellenére úgy gondoltuk, hogy közöljük a rendelkezésünkre álló adatokat.¹⁵⁴

Kanizsán élt laiszlaita ferences szerzetesek 1690—1848 között:

? Hjacintus	1694
Dugovich Gabriel	1692, 1695
Jaklin, Petrus	1713, 1723
Szaboly János (házgondnok)	1714
? Franciscus, Nagy Melchior, Szuhonec Pascalis	1715
Gambus Bernardus Max.?, Sedlmayer, Babich Franciscus	1716
Tivadar Henricus	1717
Schwender(?) Raymunds, Szabadi Johannes	1718
Simoncsics Martinus, Royics Petrus, Reisthopher Nicolaus	1719
Horváth Barabás, Kaplon Bálint	1722
Fabsics Antal	1723
Czwetkovich Philippus, Bregovich Jonas, Nottenstein Quirinus	1724
Kerkis (?) Abraham, Szlobusatscky Antonius, Vindl Bonaventura	1726
Huebe Felicius (1741-ben is), Peklyár Simon	1728
Kerzl Baltazár, ? Donatus, ? Benno, Simonyi ?, ? Alexander, Szabó Simon, ? Cyprianus	1741
Sylvester	1742
Both Jacobi, Niklos Joanne	1755

Szomolányi Antal (magyar concionator), Kunst Michael (német concionator), Bohinc Josephus (horvát concionator), Ramsz Cyrillus, Szullányi/Sulányi Cassiano, Phem Cherubino, Szupán Fornatum, Novoszll Angelus, Halász Justum, Viller Erasmus, Kininger Felicisium, Jagusics Donathum 1756

Fabsics Antal 1762.

Csebi Appoliner (capellanus), Reiner Alexander (theologiae), Kozáry Demetrius (lector sexennalis), Jahl Maximilianus (vicarius), Schoil Zakarias, Linkovitch Macarius 1770

Horváth Dominicus, Német Ignatius, Gál Paulus, Takács Ladislaus, Poszavec Aloysius, Tóth Laurentius, Josics Thomas, Futó Damascenus, Pri-bék Gratus, Alacsony Gaudenticus, Purgar Faustinus 1835

Balog Liborius, Takács Ladislaus, Bussics Jeremias, Futó Damascenus, Malkovich Georgius, Guger Mauritius, Horváth Thomás, Nagy Chysologus, Kiss Oswaldus 1838

Balog Liborius, Takács Ladislaus, Futó Damascenus, Bussics Cornelius, Matkovitch György, Guger Mauritius, Nagy Chysologus, Vajda Romualdus, Papp Calasanticus 1839

A névsorokból kitűnik, hogy néhányan hosszú évtizedekig éltek Kanizsán, néhányuk gvárdián is lett. Az 1830-as évekre a rendtagok száma növekedett, s ez már a kiegyensúlyozottabb állapotokat tükrözi. A schematizmusok adatai alapján az itt élő szerzetesek száma 18—20 között váltakozott. Rajtuk kívül 2—3 ún. laikus testvér volt.

A katolikus vallás gyakorlásának megismertetése után vizsgáljuk meg a többi felekezethez tartozók vallásos életének kereteit.

Korszakunkban a református és evangélikus híveknek alacsony számuk miatt nem volt lehetőségük helyben vallásgyakorlásra, ezért nem foglalkozunk velük. Kanizsa életében a római katolikus valláshoz tartozó híveken kívül a 18. század második felétől fokozatosan más felekezetek képviselői is megjelentek. Köztük, mind számarányában, mind pedig a város gazdasági és szellemi életében betöltött szerepét illetően az izraelita (zsidó) vallást követő közösség volt a legjelentősebb. A következőkben azt vizsgáljuk, milyen volt a zsidó közösség hit-élete.

VII. AZ IZRAELITA HITFELEKEZET ÉS INTÉZMÉNYEI KANIZSÁN

A török alóli felszabadulás után Kanizsa népessége lassú, de folyamatos emelkedést mutat. Lakóinak túlnyomó többsége római katolikus vallású.

Az 1747-ben készült egyházlátogatási jegyzőkönyv adatai szerint a lakosság összes létszáma 4095 fő, a 14 convertita (más vallásról áttért), 26 kálvinista (református) és 16 lutheránus (evangélikus) van, rajtuk kívül más felekezethez tartozót nem írtak össze. Az 1778. évi egyházi összeírás összesen 3128 fő, csak katolikus népességet tüntetett fel, de ekkor már éltek itt zsidó és görögkeleti vallást követők is. Az 1770. évben készült adóösszeírás adatai szerint az adóköteles lakosság száma 2607 fő, ebből 2330-an katolikus, 252-en zsidó és 24-en a görögkeleti vallást gyakorolták. Az 1778. évi adatokhoz képest feltűnő eltérést a katolikusok létszámában az 1770. évi összeírás jellege magyarázza: az adót nem fizető szegények is a város katolikus lakói voltak.

Az ekkor összeírt, jelentősnek mondható zsidó népesség a folyamatos beköltözés eredménye. Ez a folyamat az 1720-as években indult, amikor a Bat-

thyány család rohongi uradalmából kezdtek kirajzani az ott élő zsidó családok, mivel megélhetésüket egyre nehezebben tudták helyben megoldani. Kezdetben csak a családfők mentek más városba dolgozni, amihez a földesúr engedélye kellett, majd utóbb vitték a családokat is. Az 1725. évi, Rohoncon készült összeírás szerint a városban 152 zsidó család élt, amelyből néhányat 1728-ban már Kanizsán írtak össze. 1735-ben már három állandóan itt élő családfőt és hozzátartozóit vették fel a kanizsai összeírók.¹⁵⁵

A zsidók Kanizsára települése vélhetően akkor gyorsult fel, amikor 1743-ban a Batthyány család kezébe került az uradalom. A betelepülés és a városi munkamegosztásban való részvétel pontos rekonstruálása források hiánya miatt már 1929-ben sem volt megoldható, s a helyzet azóta sem javult.¹⁵⁶ Nemcsak az életüket, hanem a vallási életük irányítóit sem ismerjük. Nem tudjuk felsorolni az egymást követő zsidó rabbikat, csupán egy-egy név került elő. Így például egy 1770-ből származó irat alapján tudjuk, hogy *Jakob Joachni* volt a rabbi,¹⁵⁷

8. kép. A nagykanizsai izraelita templom (TGYM 5397)

9. kép. Löwenstein Mózes síremléke (előlről). Nagykanizsa, zsidó temető (Major Ilona felvétele és tulajdona)

10. kép. Löwenstein Mózes síremléke (hátról). Nagykanizsa, zsidó temető (Major Ilona felvétele és tulajdona)

majd 1776-tól *Torai Chajim Henrik* 1810-ig (más forrás szerint 1792-ig működött).¹⁵⁸ A 19. századot illetően már valamivel jobb a helyzet, mert a rabbik neve ismert, de a hitközség életéről nincsenek adataink. 1821-től 1831-ig *Szántó Mayer* a rabbi, őt *Löwy Izsák* követi 1840-ig.

Nagykanizsa zsidóságának hitéletében meghatározóak az 1840 és 1846 közötti évek. A morva származású *Löw Lipót* került ide rabbinak, és ezzel új fejezetet nyitott a vallási életben, de számos más területen is. 1846-ban Pápára távozása után öt évig nem volt utóda Kanizsán.¹⁵⁹

A 18. század utolsó harmadától a 19. század közepéig tartó kb. 70 évben nagyon keveset tudunk a zsidóságról. A statisztika tükrében látható, hogy míg 1770-ben 252 zsidó élt Kanizsán (a szám csak az adózókat jelenti), az 1829. évi összeírás szerint már 1022 (az össznépeség ekkor 5922 fő). Ha a tényszámoknál maradunk, megállapíthatjuk, hogy 50 év alatt közel ötszörös lett a zsidó népesség száma, természetesen újabb és újabb beköltözések eredményeként. A lakosság társadalmi összetételéről szintén csak szórványadatok vannak, de ezekből megállapítható, hogy a szegény sorsú házaló zsidóktól a nagy vagyonú kereskedő családokig különböző vagyoni helyzetű családok éltek itt.

Korábban készült szakirodalmi munkából tudjuk azt is, hogy az 1740-es évektől imaház működött

az egykori sörházban (az Erzsébet téri uradalmi nagyépületben), de ahogyan a népesség gyarapodott és gazdagodott, igényét már az imaház nem elégítette ki, számos család saját házi templomot tartott fenn. 1804-ben *Vojta Ferenc*, a Batthyány család építészete készített először zsinagóga-tervet, amelyet végül is az időközben megkezdett építkezés ellenére elvetettek, és 1817-ben, osztrák építésszek tervei alapján folytatták az építkezést. (Az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket a művelődéstörténettel foglalkozó tanulmány szerzője részletezte.) Az építési teltet a Batthyány család adta. 1821-re készült el a zsinagóga, 1843-ban orgonát is készítettek. Elkészültekor, 1845-ben a zsidók történetében első eset volt, hogy zsinagógában orgona szól.¹⁶⁰

A népesség gyarapodásának a következménye volt, hogy 1784-re kicsi lett a temető, és új területet szerettek volna vásárolni erre a célra. Az uradalommal 1784. augusztus 1-jén kötött adásvételi szerződés kijelölte az új területet a város ún. „hutweide” részén, amely a mai temetőnek is egy része. A szerződést az akkor már egy ideje működő hitközség írta alá. A hitközség 1781-ben szerveződött, amit az bizonyít, hogy ebből az évből és 1782-ből ismert a bírók neve: *Schabol Izrael* és *Moyses Salamon*.¹⁶¹ 1786-ban az uradalom rendeletet bocsátott ki, amelyben a zsidóknak a zsidó bírót, valamint es-

küldtek iránti kötelezettségeit írták elő. A hitközség által választott testületet az uradalom iktatta be. 1787-ben a királyi rendelet változtatta meg a korábbi szokást, amely szerint évente új választott tisztviselőket kellett állítani, de az uradalom jelölési jogát fenntartották. A 6 tagú belső és a 12 tagú külső tanács volt felelős a közösség dolgaiért, a bírót három jelölt közül választották. A jegyzőkönyvet németül kellett a jegyzőnek vezetnie, rabbist az egész gyülekezet választott.¹⁶² A hitközség elnökeinek neve is csak elvéve maradt meg az utókornak; többek között neveket a temetőben lévő sírok őrizték meg, így *Lachenbacher Mózes* és *Lövenstein Moses* nevét, akik az 1800-as évek elején e vezető tiszteletet töltötték.¹⁶³

A zsidóság egyenjogúsításának jelentős állomása az 1840. évi 19. törvénycikk volt; 1. §-a meghatározta, hogy „Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenük erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak.” A törvény az 1791. évi 38. §-ra hivatkozva továbbra is tiltotta a bányavárosokban való lakást, tevékenységükben azonban nem voltak akadályozhatók. Vezeték- és keresztnév használatát rendelték el, valamint a rabbik kötelességévé tették a születési anyakönyvek vezetését, de ezt csak 1851-től teljesítették.¹⁶⁴

A zsidó hitélet szerves részei voltak a különböző egyletek. Ezek közül a *Chevra Kadisa* (Szentegylet) talán a legfontosabb. Azokban a helységekben, ahol hosszú tartózkodásra rendezkedtek be a zsidók, hamarosan létrehozták.

A Szentegylet feladata: „Gondoskodjék a gyászoló étkeztetéséről a temetést követő lakomán! Gondoskodjék jól képzett orvosról a súlyos betegségben szenvedő ember részére, az legyen jelen, amikor a lélek eltávozik a földi porhüvelyből! Gondoskodjék a méltó temetésről! Gondoskodjék a gyászolók megvigasztalásáról és az árván maradtokról!”¹⁶⁵ Ezek az általános szabályok minden Szentegyletre érvényesek voltak.

A kanizsai Chevra Kadisa működése, a fennmaradt könyve datálása alapján, 1792-ben indult, bár vélhetően korábban is megvolt már, de ennek írásos nyoma nem maradt.¹⁶⁶ A könyvbe bevezették az egylet szabályait, az előljárók nevét, valamint a halottak héber és polgári nevét. A könyv készítője a burgenlandi Kaboldon született *Jichak Eisik*. A mester folyamatosan, több éven keresztül készíthette a kötetet, amelynek költségeit a Lachenbach család állta. A könyv érdekességét a „Pokol Traktatusa” című része adja, amely képi ábrázolással mutatja be a beteg, majd a halott körüli teendőket, illetve azokat a szenvedéseket, amelyek a vétkes lelkekre vár-

11. kép. A Pokol állatai. Nagykanizsai Chevra Kadisa könyve. (Major Ilona felvétele és tulajdona)

nak: az első képek a pokol belsejét ábrázolják (ez a keresztény vallás hatása), majd a haldokló és a halott őrzése, mosdatása, temetőbe kísérése, a bocsánatkérés az elhunyttól, a temetés, majd a halotti tor képei következnek.¹⁶⁷

A zsidó hétköznapiak és a vallási ünnepek szoros kapcsolatát jelzik azok a tárgyak, amelyek fennmaradtak. Ezek részben az egyletek működéséhez tartoztak, részben a zsidó család ünnepi asztalának kellékei voltak. A tórákorona, a hitközség jótekonysági perselye, a jad (tóramutató), a rimon-

12. kép. A halott mosdatása. Nagykanizsai Chevra Kadisa könyve. (Major Ilona felvétele és tulajdona)

pár a zsidó vallás templomi tárgyai. A mindennapok és az ünnepek „ünnepélyesebbé” tételét szolgálták a díszes fűszertartók, serlegek, kupák és a Channuka ünnep nélkülözhetetlen kelléke, a gyertyatartó. Az 1802. évszám jelzi a beteget lá-

13. kép. Bocsnatkérés a halottól. Nagykanizsai Chevra Kadisa könyve. (Major Ilona felvétele és tulajdona)

14. kép. A temetőben. Nagykanizsai Chevra Kadisa könyve. (Major Ilona felvétele és tulajdona)

15. kép. A gyászsor. Nagykanizsai Chevra Kadisa könyve. (Major Ilona felvétele és tulajdona)

16. kép. „Süvet ül.” Nagykanizsai Chevra Kadisa könyve. (Major Ilona felvétele és tulajdona)

togetó egyesület (*Bikur Cholim*) könyvének kezdetét. Az egykor a tulajdonukat képező etrogtartó (füles tálka) és a tevékenységüket leíró kötet maradtak meg egyedüli bizonyoságként az utókorra, hogy valaha léteztek.

A *Nér Tamid* (örökmécs) egyesület működéséről csak a fennmaradt persely feliratából szerzünk tudomást, más adat nincs. A képünkön látható etrogtartó (fedeles kupa) egy 17. századi augsburgi ötvös munkája, használatát a héber felirat örökítette meg: „Ez a serleg a kanizsai Chevra Kadisa Nér Tamid Egylet tulajdona”.

17. kép. Etrogtartó (fülestál). Felirata: „Ez a tál a Kanizsai Bikur Cholim Egylet tulajdona” 1804. Magyar Zsidó Múzeum

A kanizsai zsidóság hitéletében jelentős fordulatot jelent az az 1841–1846 közötti hat év, amelyet Löw Lipót tevékenysége fémjelez. Kanizsára kerülését elsősorban az akkori hitközség egyik befolyásos tagja, *Horschetzky Mór* orvos mozdította elő. Amikor ide került, már országosan ismert zsidó teológusnak, sőt politikusnak tekintették. (A magyar országgyűlés az ő szakvéleménye alapján dolgozta ki az 1840. évi XXIX. törvénycikket a zsidók emanci-

18. kép. Etrogtartó (fedeles kupa). Felirata: „Ez a tál a Kanizsai Chevra Kadisa Nér Tamid Egylet tulajdona” 17. századi augsburgi hitelesítő jegy. Magyar Zsidó Múzeum

pációjáról.)¹⁶⁸ Általában a modern elveket valló zsidó rabbik sorába tartozott. Nagy hatással volt rá *Chorin Áron*, aki a magyarországi zsidóság megreformálására törekedett.

Lőw a városba való megérkezését követően hihetetlen energiával látott neki a legsürgetőbb feladatok elvégzésének. 1832-ben először csak a fiúknak alapított iskolát felügyelte. Az elemi iskola tantárgyai a vallási ismereteken túl a héber nyelv, német biblia-olvasás, írás, nyelvtan, számtan, történelem és magyar nyelv voltak. Ez utóbbit Lőw igen fontosnak tartotta, maga is beszélt ma-

19. kép. Jad (tóramutatató). Kanizsai hitközség. Magyar Zsidó Múzeum

20. kép. Rimónpár. Nagykanizsa. Magyar Zsidó Múzeum

gyarul, és ő tartott először magyar nyelvű prédikációt a zsinagógában. (Az iskolát a Batthyány családtól kapott telken adományokból építették fel, amelyet részben a hívek, részben a Batthyány és Inkey családok téglaadományai is segítettek. Az iskola tantervét Lőw felülvizsgálta és módosította.) Az 1840-től a lányok számára indított elemiben olvasást, írást, számolást, hittant, Bibliatörténeti ismereteket, magyar és német nyelvet, földrajzot és női kézimunkát oktattak. 1842-től 4 osztályra bővült az iskola, és növelték a tantárgyak körét is. Bevezették a világtörténelem, a ter-

21. kép. Hanukkia. Magyar Zsidó Múzeum

mészetrájt, a kereskedelmi számtant, a könyvvitelt, a magyar irodalom oktatását, és „költői darabok” elszavalását is tanították. Érződik a Löw-koncepció hatása, hogy a diákoknak a kor színvonalán biztosítsák a többoldalú képzést, és ha nem is tanult tovább a diák, minimális ismereteket szerzett későbbi élete jobb alakításához. A tanulók tehetségesebb része a helyi gimnáziumban, a piaristáknál tanult tovább. 1842-ben Löw javaslatára a hitközség kebelén egy „Iparos és kézműves egyesületet” is alakítottak, amelynek Mayer

22. kép. A Kanizsai hitközség jótékonyági perselye. 1842. Magyar Zsidó Múzeum

23. kép. Fedeles kupa. Aranyozott ezüst. Az adományozás évszáma 1911. Magyar Zsidó Múzeum

24. kép. Ezüst Tóravért a kanizsai zsinagógából. Két oldalán Mózes és Áron. Magyar Zsidó Múzeum

25. kép. Fűszertartó 1831-ből. Nagykanizsa. Magyar Zsidó Múzeum

26. kép. Ezüst serleg 1803-ból. Felirata: „A kanizsai izraelita hitközség tulajdona”. Magyar Zsidó Múzeum

Gottlieb volt a vezetője, a választmány tagjai pedig a következők: Schey Fülöp, Kürschner Mayer, Blau Henrik, Kaiser Benő, Löwinger Izrael, Löwenstein Miksa, Blau Mózes, Lackenbacher J. L., Strasser L. D., Rosentock Farkas, Danneberg Mihály és Benzion Fülöp. A titkári teendőket Weinberger Rudolf, az ellenőri feladatokat Löwy József látta el, tiszteletbeli tagnak Löw Lipótot választották. Az

27. kép. Tórákorona 1796. Kanizsai hitközség.
Magyar Zsidó Múzeum

egyesület feladata többek között az iparos tanoncok oktatásának megoldása volt; a gyakorlati oktatásért az egyes céheknek fizettek, az elméleti oktatást pedig vasárnapi iskola formájában az elemiben oldották meg. A rajzot *Fischer Ferenc* festőművész oktatta.¹⁶⁹

Az izraelita hitfelekezetről összegezőképpen elmondható, hogy a 19. század közepén Kanizsán egy modernebb zsidó szellemiség uralkodott, amelyet Löw a tevékenysége során — bár voltak ellenzői — ki tudott használni, valamint az országos változásokat mindjárt a gyakorlatba is át tudta ültetni. Amikor 1846-ban — elsősorban a rossz lakáskörülmények miatt, de talán egyéb okok miatt is — Pápára készült, Kanizsa város zsidósága megpróbált mindent, hogy maradásra bírja, Löw mégis elköltözött.¹⁷⁰ Maga után hagyott egy olyan szellemiséget, amelyre Kanizsa zsidósága később is méltán lehetett büszke. *Kármán Mór*, noha nem mindenben fogadta el tevékenységét, úgy jellemezte Löw Lipótot, hogy „az emberi művelődés, a zsidó igazhitűség és a magyar nemzetiség összhangzó kifejlésében látta a maga hivatását”, vagyis azt, hogy a zsidó polgárosodást úgy mozdítsa elő, hogy mindeközben vallásos maradjon.¹⁷¹

VIII. A GÖRÖGKELETI EGYHÁZ INTÉZMÉNYEI KANIZSÁN

1690 és 1848 között a római katolikus és az izraelita vallásokon kívül egyedül a görögkeleti vallást követőknek volt temploma és hitélete Kanizsán.

Kik voltak a görögkeleti vallásúak a városban? Számukat tekintve néhány tucatnyian tartoztak közéjük. Amikor a Helytartótanács 1755. március 4-i, a megyékhez küldött felszólításában adatokat kért az ott tartózkodó görög kereskedőkről (török alattvalók), Zala megyének az erre válaszként küldött jelentésében a hét felsorolt helység között Kanizsa nem szerepelt. Ez azt jelenti, hogy ekkor görögök nem éltek itt, tehát görögkeleti vallásúak jelenlétéről nem beszélhetünk ekkor még a városban.

A Helytartótanács következő, 1769. április 25-i rendeletében ismét adatokat kért a görög kereskedők számáról. Zala megye késedelmesen, 1771 márciusában küldte meg a választ, amely szerint Kanizsán a következő görögök éltek: *Georgius Jankovits* két segéddel és egy szolgálóval, *Georgius, Demetrius, Michael* és *Kosztá Popovics* (négy testvér).

A görög kereskedők tevékenységének korlátozására 1774-ben királyi rendelet készült, amely szerint tevékenységüket csak akkor gyakorolhatják,

ha családjukkal együtt az adott településen letelepednek, lemondanak török állampolgárságukról és magyar alattvalókká lesznek. Aki nem tesz eleget a rendeletnek, annak üzletét bezárják, és további kereskedéssel nem foglalkozhatnak Magyarország területén.

Ennek hatására adataink szerint a kanizsai *Michael Csapa* és *Georgius Jankovits* eleget tettek az előírt kötelezettségnek. (Az előző összeírásban Csapa neve nem szerepelt, s ez azt jelenti, hogy később került Kanizsára, sőt Zala megyébe is, mivel a többi, korábban zalai helységben összeírtak neve között az ő neve nem található.) Az 1779-ben készült összeírás viszont ismét csak a Jankovits és a Popovics testvéreket (ekkor ez utóbbiak már csak hárman voltak) jegyezte fel családjukkal együtt, tehát ez a két család itt telepedett le.¹⁷² Ezt igazolja Kanizsa város tanácsa 1798. március 30-i jegyzőkönyvi bejegyzése, amely a Kanizsán március 2-án történt tűzvészről készült; „...amidőn estve hét óra tájban...a tűz elborította ...nem különben Popovics testvérek cserép földél alatt lévő hátulsó szobáit és istállót.”¹⁷³

Látjuk tehát, hogy a 18. század végére néhány család és szolgálók alkotják azt a közösséget, amelynek érdekében a görögkeleti plébánia szerveződött. Közvetett adatok alapján mondhatjuk, hogy e plébánia a karlováci érsekség plavniczkai proto-presbiteratjához tartozott, és az ugyanide tartozó lepavina kolostor adminisztrálta. Nincs adat arra vonatkozóan, mikor készült a Szent Miklósról elnevezett templom, amely az előbb említett tűzvésznek szintén áldozatul esett, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy milyen körülmények között épült az új templom (ezt szintén Szent Miklós névre szentelték), amely némi változtatásokkal 1960-ig fennállt. Az első templom inkább imaház jellegű lehetett, az 1760-as években, az első idetelepülők idejében épülhetett. A plébánia az 1900-ban kiadott schematizmus szerint 1762-től létezett.¹⁷⁴ A keresztelési anyakönyv első kötetének a végén megtalálható az 1792-ben,¹⁷⁵ tehát még a nagy tűzvész előtt készült

28. kép. Anatolij Markovich plébános pecsétje, 1828 (Nagykanizsa görögkeleti keresztelési anyakönyv, 1928. Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény, Könyvtár és Levéltár, Szentendre)

imaház leltára. A leírásból kitűnik, hogy az imaház belső tere a követelményeknek megfelelően lehetett kialakítva: négy nagy és négy kicsi ikon mellett 14 kicsi apostol-ikon volt; ez azt jelenti, hogy kétsoros ikonosztáznak megfelelő „képfal”-al rendelkezett. Az oltár is megfelelő módon volt felszerelve, noha ezek kölcsöntárgyak voltak a már említett lepavina kolostortól. E tárgyak: a kehely, a diszkosz, a csillag és lándzsa, valamint az ezüst kanál, de az evangéliumi könyv, a szentségtartó és a kehely üveg fedői is onnan kerültek Kanizsára. Az imaház rendelkezett Antimenzionnal, ami nélkül egyébként nem végezhetek volna szertartásokat. A plébánián 21 darab könyv is volt, de ezek is „kölcsön”-ben voltak. Arra nincs adat, hogy az 1798. évi tűzvészkor ezekből tudtak-e valamit is megmenteni, de az min-

denképpen figyelemre érdemes, hogy a budai szerb püspökség régi könyvei között három olyan kötet is szerepel, amely egykor a kanizsai könyvtárban volt.¹⁷⁶

A leltár felsorolta a textíliák mennyiségét és fajtáit, amelyeket akár papi ruhaként, akár oltárterítőként, függőnyként vagy edénytakaróként használhattak. Az egyes darabok külön ünnepi és külön hétköznapi misékre szolgáltak. Az oltár mellett hat darab gyertyatartó volt, ezen kívül két nagy vas gyertyatartót is felsoroltak. 23 állópad szolgálta a híveket.

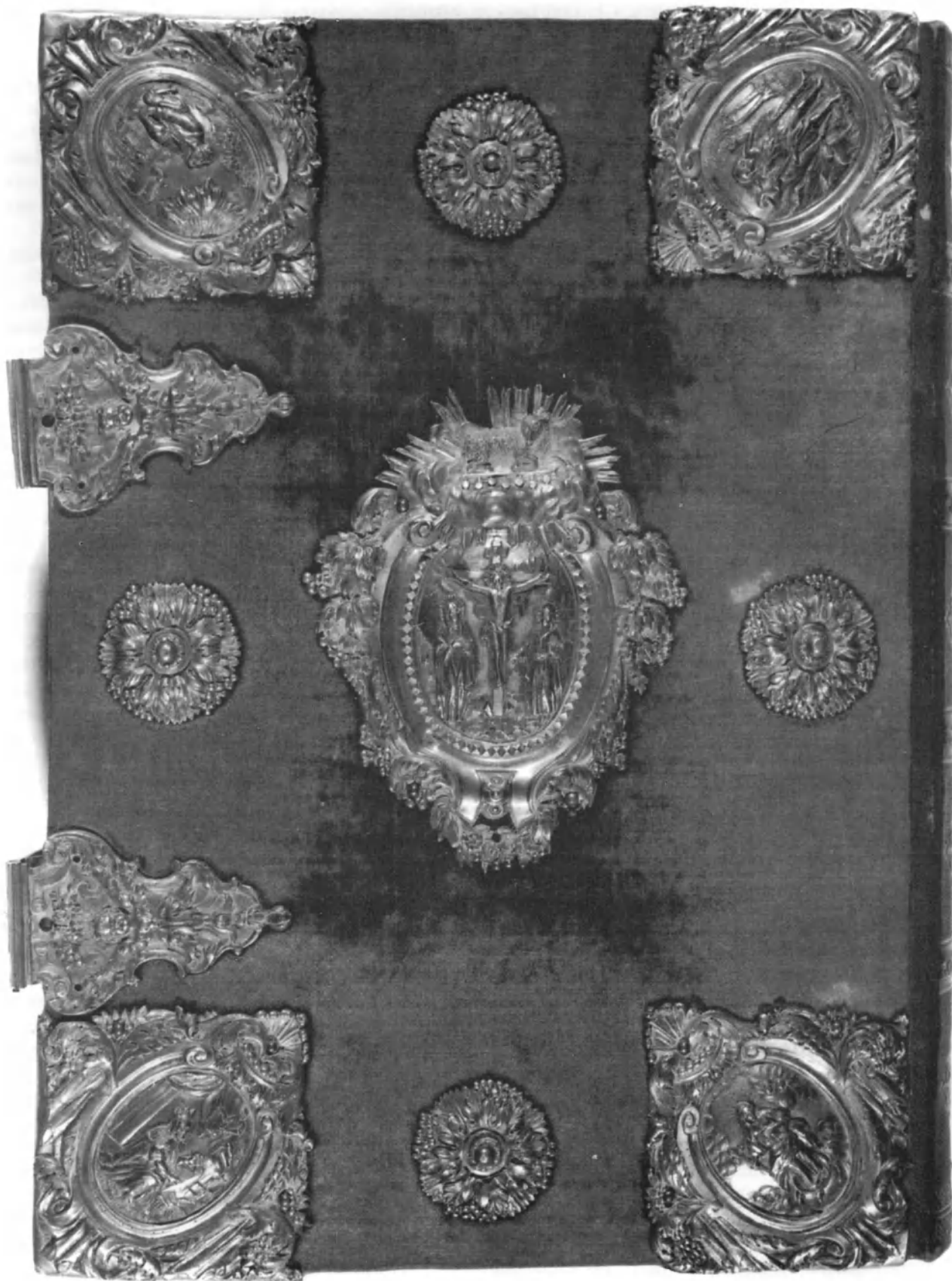
A tűzvész után hamarosan új imaházat építettek. *Füves Ödön* a következőképpen írt róla: „Az 1800-ban alapított kápolna mérete kicsi, inkább tornyos imaháznak lehetne nevezni. Apszisa nincs. Egybeépült a parókiával. Belső falai festettek. Az ikonosztáz egyszerű, szerény felépítésű, az ajtók képein kívül csupán az ajtók felett húzódik egy képsor. Ezek közül két ikon felirata görög, a többié szláv. A falakon jelenleg csak néhány kép lóg, azok szláv felirattal. A kápolnának egy kicsi pár kilós harangja van. A múlt század első felében a kápolna előtt telek és egy árok húzódott. Ide építették 1853-ban a nagykanizsai görögkeleti egyházközösség tulajdonát képező emeletes házat. A kápolnában található 10–12 görögnyelvű könyv is.”¹⁷⁷

Az itt működött papokról az 1791-től vezetett anyakönyvekből kapunk adatokat, bár a bejegyzések szórványosak.¹⁷⁸ A kezdeti időkben *Alekszij Ognanovich* írta be az anyakönyvi adatokat. Számítalan, nevet nem közlő bejegyzés után *Konstatin Andrejevich* neve 1811-től, *J. Ivan Lesziomovich* 1818-tól, majd *Irinej Hadrinec* és *Anatolij Joanovich* neve fordult elő. 1828-ban *Anatolij Markovich* nevét és pecsétjét is tartalmazza a keresztelési anyakönyv.¹⁷⁹ 1831-től (Gri...) vélhetően *Grigorij Puhovch*, 1833-tól *Georgij Dasztatic* neve volt a szentségek feladójaként megjelölve. 1840-től 1848-ig *Ádám Frjtics* látta el a kanizsai híveket. A nevük után legtöbbször a már említett adminisztrátor megjelölés szerepelt, egyedül Markovich nevezte magát kanizsai plébánosnak. 1792-ben a kis létszámú közösség a környező községek hasonló vallású lakóival összefogva egy fa haranglábat állított fel három haranggal. Az építéshez nem kérték a veszprémi püspök engedélyét, s a ferencesek akkori házfőnöke, *Málits Mansvetus* azonnal tiltakozott is a püspöknél.¹⁸⁰ A tiltakozás eredményéről nincs adat.

Kanizsa egyházainak több mint 150 éves történetét tekintettük át. Annak ellenére, hogy a források egyik egyház történetéhez sem állnak rendelkezésre hiánytalanul, megkíséreltünk egy áttekintést adni a szakrális létesítményekről, tárgyaikról, vallási szokásokról. A számtalan vita, tiltakozás és a mindennapok gondjaiból adódó nézeteltérés ellenére kor-

29. kép. Evangéliumi könyv borítójának első oldala (Nagykanizsa).
(Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény, Könyvtár és Levéltár, Szentendre)

30. kép. Evangéliumi könyv borítójának hátsó oldala (Nagykanizsa).
(Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény, Könyvtár és Levéltár, Szentendre)

szakunkban Kanizsán békésen éltek a három egyház hívei. Ha papjaik időnként szembe is fordultak egymással, ezek a nézeteltérések nem terjedtek át a hívekre.

Sok megválaszolatlan kérdés, fehér folt maradt egyháztörténetünkben, s csupán reménykedni lehet, hogy egyszer mégis előkerülnek azok a források, amelyekből válaszokat kaphatunk.

FOGALOMTÁR

antimenzion — kisebb vászonlepel, amelyen az Úr sírba tételeit ábrázolták. Felső részében, a kereszt ágai közé beszöve vagy bevarrva található az ereklye

Channuka ünnep — a fény ünnepe, a jeruzsálemi templom újrászentelésének emlékezete

Chevra Cadisa — Szentegylet, vallásos és kegyes egyesület, amelynek célja a betegápolás és a halottaknak való végtisztesség megadása, a temetési szertartások és szokások pontos betartása

completorium — esti ima, a mindennap mondandó imák 7., befejező része

concionator — szent beszédet mondó

dalmatika — Dalmáciából elterjedt, fehér szövetből készült díszes miseruha

diszkosz — tányér alakú, arany vagy aranyozott eszköz, amelyre az áldozati kenyert helyezik

euchologium — templomi könyv, a különböző esetekre előírt összes ájtatosságok felsorolásával

etrog — a Szukkut ünnepség során használt edény, a lombsátor szimbóluma, a 40 éves sivatagi vándorlás emlékére

horások — a napnak az az órája, amikor a katolikus papoknak a szabály szerint papi imádságokat kell elvégezniük

jád — tóramutató, a Tóra olvasásához kellett, ugyanis a betűkhöz nem lehetett hozzáérni

laudes — a matutinumhoz csatlakozó imaóra
liturgikon — három szent liturgiát magába foglaló könyv

matutinum — hajnali virrasztás, közben zsolozsmákat és szent énekeket énekeltek

menologium — a szentek életét bemutató egyházi naptár

nona — délután 2 vagy 3 órakor tartandó imaóra

prima — a nappal első imaórája, amely 6 órakor kezdődik

proszkoida asztal — a pap és a diakonus üdvözlő helye

rimon — gránátalma, dísz a tóratartón, a Biblia képein; a főpap ruháját díszítette

psalterion — Isten tiszteletére rendelt szentíráások gyűjteménye

rorate — hajnali mise Szűz Mária tiszteletére

sexta — 11 vagy 12 órakor tartandó imaóra

sztiharoin — miseruha

tertia — 8 vagy 9 órakor végzendő imaóra

triodion — a görög egyház templomi könyve, amely előírja az elvégzendő szertartásokat a nagyböjti és a húsvétól pünkösöd vasárnapig terjedő időre

vecsernye/vespera — esti 4 vagy 5 órakor tartandó énekes ájtatosság szentírással

vigilia — az ünnepek előtti éjszaka, illetve előző nap délutánja

JEGYZETEK

¹ Molnár 2001, 144.

² Uo. 153.

³ Vándor, 259—260.

⁴ MOL DL 37359; Méri, 36, Mező, 149.

⁵ Vándor, 259, Méri, 23. A szerző az ásatások során a belső várban talált temetkezési helyet a középkorban a várban lévő Boldogságos Szűz Mária kápolnával azonosítja (de nem a ferences kápolnával). Ebben a kérdésben csak adatközlésre szorítkozunk, mivel nem volt feladatunk ennek az időszaknak a forrásait összegyűjteni. A problémákkal csak annyiban foglalkozunk, amennyiben a bevezető összefoglaláshoz nélkülözhetetlenek tartottuk.

⁶ Vándor, 259.

⁷ Halis 1899, 7—9, Méri, 53. Meg kell jegyezni, hogy a jelen munka során végzett kutatások Halis állításait nem igazolták.

⁸ Takács—Pfeiffer, 106. A szakirodalomban hivatkozott, sokszor egymásnak ellentmondó adatokat dokumentumok hiányában pontosítani nem lehetett. Takács Ince munkájában viszont felsorolta mindazokat az irodalmi hivatkozásokat, amelyek alapján ő Karácsonyi vélekedését fogadta el.

⁹ Molnár, V. 18.

¹⁰ Takács—Pfeiffer, 107—108.

¹¹ Vándor, 259.

¹² Holub, ZML Céd.

¹³ Halis—Hoffmann, 31.

¹⁴ Barbarits, 234.

¹⁵ Méri, 48.

¹⁶ Cennerné, 70—76, Ivanics, 53.

¹⁷ Halis 1899, 17.

¹⁸ Molnár 2001, 147.

¹⁹ Molnár 2001, 148.

²⁰ Molnár 2001, 151.

²¹ *Stoeger*, 376. *Vásárhelyi Gergely* 1561-ben született Marosvásárhelyen, 23 éves korában lépett be a rendbe. Missziós tevékenységet folytatott; Alsó-lendván, Pécsent működött, majd Bethlen Gábor hívására Gyulafehérvárra ment. 1623. október 18-án halt meg Kolozsvárott. Legismertebbek a fordításai: Canisius Péter és különösen Kempis Tamás négy könyve. Az egyes ünnepekhez önálló elmélkedéseket írt.

²² *Fricsi*, 77—78.

²³ Uo. 77.

²⁴ *Pfeiffer* 1947, 12—13, *Holl*, 155.

²⁵ *Molnár* 2000, 7. A szerző újabb kutatásai nyomán érdemes lenne az általa áttekintett iratokat Kanizsára vonatkozóan is átnézni. Ugyanilyen hasznos lenne a *Vanyó Tihamér* tanulmányában hivatkozott források megvizsgálása is.

²⁶ *Halis* 1899, 12. *Barbarits* 234, *Zoltványi*, 2, *Molnár* 2000, 28, *Mező*, 157, 99. sz. *Molnár Antal* legújabb, az andocsi misszióval kapcsolatos kutatásai során a Szentszék Hitterjesztési Kongregációjának irataiban talált adatokat arra, hogy „...az elszórt adatok tanúsága szerint az olovói és főleg nasicei kolostor szerzetesei működtek Kanizsán, Szigeten, Átándon és Bátaszéken.” Adatokat talált arra is, hogy „...az 1670-es évektől a ladiszlaita ferences rendtartomány misszionáriusai is megjelentek a hódoltságban. *Merkas Ipoly* 1673-ban a Kanizsa melletti Szent-mártonban templomot épített, és gondozta a környék katolikus lakosságát.” A település a középkori Tótszentmárton, ma is ez a neve.

²⁷ MFL Pécsi rendház iratai. A ferencesrend története, 469—470.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. VI. 18. A simontornyai rendház iratai. 3. A Szent Lászlóról nevezett rendtartomány története, 1723.

³⁰ MOL Egyházi anyakönyvek mikrofilm másolatai. A 3787.

³¹ *Rózsa* 1995, 11.

³² *Takács—Pfeiffer*, 110. OSzK Régi kéziratár. Röplapok 1045. „Relation dessen was vor und in der Übergabe der vortrefflichen Vestung Kanischa vorher gegangen ist.” 1690. *Szita* 1994, 113.

³³ OSzK Régi Kéziratár. Röplapok 1041. „Kurze relation dessen was anno 1690 Bei Einraumung der Vestung Kanischa vorgegangen”. Ez a híradás elmentmond a Szita által hivatkozott forrásnak; 111. Ez egy újsághír, amely tényként közölte a templom átadását. *L. még: Z. m. tört. olv.* 117—118.

³⁴ *Z. m. tört. olv.* 18.

³⁵ *L. a 33. sz. jegyzetet.*

³⁶ *Barbarits*, 234.

³⁷ *Szántó K.* 1996, II. k. 218—219.

³⁸ Uo. 220—221.

³⁹ *Pehm*, 276.

⁴⁰ *Petrák* alapján.

⁴¹ MOL E 285/b 11. N. 69

⁴² *Pehm*, 278. A szerző a dokumentumra hivatkozás nélkül állította, hogy az 1698. évi vizitálást a zágrábiak nem tudták megtartani. Azt is állította, hogy a jezsuiták kitiltották a zágrábi vizitátort Kanizsáról. A rendelkezésre álló egyházlátogatási jegyzőkönyvekben erre nincs utalás, egyéb forrás pedig pillanatnyilag nem ismert, így ezekkel a megállapításokkal érdemben nem tudunk foglalkozni.

⁴³ *Rózsa* 1997, 47.

⁴⁴ *Rózsa* 1993, 4, *Barbarits*, 274, *Pfeiffer* 1947, 41—48. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek az 1692, 1693, 1698, 1699. évekből. Kan. Víz. Zagr. 70/I. 569—571. 755—758. 71/II. 196—199. 72/III. 432—433.

⁴⁵ Kan. Víz. Zagr. 70/I. 273. *Méri*, 53. Szent Miklós templom.

⁴⁶ *L. a 45. sz. jegyzetet.* A Szécsiszigetnek nevezett település mintegy 40-50 km-re van Kanizsától. A korabeli térképeken csak ez az egy falu szerepel ezzel a névvel. *L. Mérey, T.* 1996, 1—4. Térképmelletek Zala vármegyéről.

⁴⁷ *Rózsa* 1993, 10—11, *Méri*, 48.

⁴⁸ *Rózsa* 1993, 7—8, *Pfeiffer* 1947, 45. Kan. Víz. Zagr. 71/II. 196—199.

⁴⁹ *Pfeiffer* 1947, 45.

⁵⁰ Kan. Víz. Zagr. 70/I. 564. 1692.

⁵¹ *Rózsa* 1993, 8.

⁵² Uo.

⁵³ Kan. Víz. Zagr. 72/III. 494.

⁵⁴ MOL Keresztelési anyakönyv A 3787 321—334.

⁵⁵ *Historia Missionis Marosvásárheliensis Societatis Jesu ab anno 1702.* Marosvásárhely (Tirgu Mures, Románia) plébániatemplom; TGyM, Dénes Gyula feljegyzése.

⁵⁶ *Kéring*, 99—103.

⁵⁷ MOL Egyházi anyakönyvek A 3787.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ MOL Keresztelési anyakönyvek A 3787. Az említettek életéről nem sikerült adatokat találni. *Pfeiffer János* 1987-ben megjelent műve a plébánosként emlegetett papok nevét nem tartalmazza.

⁶⁰ *Takács—Pfeiffer*, 111.

⁶¹ MOL Jezsuita anyakönyv A 3787.

⁶² *Takács—Pfeiffer*, 110. A hivatkozott kézirat ma már nincs meg, vagy ismeretlen helyen lapang. A szerző által hivatkozott templomról senki más nem írt, még *Halis* sem. A kézirat valószínűleg egy rendháztörténet lehetett, készülésének idejére *Takács Ince* nem hivatkozott. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert az ehhez hasonló rendháztörténeteket jóval a hivatkozott események után foglalták írásba, és nem tudjuk, milyen forrásokat használhattak fel. Ebből az következik, hogy adataik felhasználását kellő kritikával kell kezelni, mint ahogy a *Szomolányi Antal* által írni kezdett *Historia Domus* adatait is.

- ⁶³ *Karácsonyi 1923*, I. k. 119—120. MOL DL 18310.
- ⁶⁴ Uo. II. k. 285.
- ⁶⁵ Uo. II. k. 297.
- ⁶⁶ Uo. I. k. 133—135.
- ⁶⁷ Uo. I. k. 297. (A hivatkozott művek könyvészeti adatait nem soroljuk fel.)
- ⁶⁸ *Török*, 162.
- ⁶⁹ ZML A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai XII. 7. Berge adománylevele. *Rózsa, MÉRLEG*, 33—34. „Gróf Berge György Kristóf (született 1647. július, meghalt 1709) a sziléziai Herrdorf nemzetségi székhelyén a 15. század eleje óta előforduló nemesi család 18. század elején kihalt grófi ágának tagja, akit 1694-ben emeltek birodalmi grófi rangra. Cs. és kir. kamarás, Generalfeld-wachtmeister (vezérőrnagy) és udvari haditanácsos lett. (Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Band VI. 4. Abt. Ausgeschener Preussischer Adel. Provinz Schlesien, Bearbeitet von G. A. Müllerstedt, illustriert von A. M. Hildebrandt. Nürnberg, 1874. Családi címer a kötet 5. képes tábláján.)” Berge nem állt egyedül vélekedésével, ugyanis *Rupp Jakob* hozzá hasonlóan figyelmen kívül hagyta könyvében a rendtartománybeli különbséget, és a ladiszlaitákat évszázadok óta Kanizsán élőknek tekintette.
- ⁷⁰ Uo.
- ⁷¹ *Takács—Pfeiffer*, 113.
- ⁷² Uo.
- ⁷³ ZML IV. Közgy. jkv. 1555—1750. 269, 332, 344, 355, 358, 380, 409.
- ⁷⁴ *Halis 1899*, 17.
- ⁷⁵ L. a 73. sz. jegyzetet.
- ^{75/a} *Horváth—Kostyál* alapján.
- ⁷⁶ *Takács—Pfeiffer*, 122. VÉL Fragmenta. 1747. évi canonica visitatio; MOL X 4439 10496.
- ⁷⁷ *Horváth—Kostyál* alapján. A belső tér művészettörténeti értékelése *Kostyál László* tanulmányában.
- ⁷⁸ L. a 76. sz. jegyzetet.
- ⁷⁹ *Takács—Pfeiffer* I. k. 121, *Horváth—Kostyál*, 11—16.
- ⁸⁰ ZML XII. 7. A ferences rendház iratai. 1824. évi canonica visitatio.
- ⁸¹ *Takács—Pfeiffer* I. k. 122. Az 1747. évi jegyzőkönyv nem ismerteti az oltárok patrónusát, azt pedig nem tudjuk, hogy *Szomolányi Antal* adatainak mi a forrása, ezért *Takács Ince* erre való hivatkozását nem tekintjük hitelesnek.
- ⁸² MOL X 4439 10497 507. P.
- ⁸³ 1 centenarium (mázsa) = 100 font = 56 kg
- ⁸⁴ ZML XII. 7. 1778. évi canonica visitatio
- ⁸⁵ *Takács—Pfeiffer* I. k. 117.
- ⁸⁶ *Fuxhoffer*, 122.
- ⁸⁷ *Takács—Pfeiffer* I. k. 117.
- ⁸⁸ Uo. 118—119.
- ⁸⁹ Uo. 119.
- ⁹⁰ Schematismus almae provinciae S. Ladislai Regis ordinis minorum S. P. Francisci regulares observantiae ad annum 1835, 1838, 1839.
- ⁹¹ *Takács—Pfeiffer* II. 706.
- ⁹² Acta Ord. Franc. N. 8. 1745.
- ⁹³ *Takács—Pfeiffer* I. 220—221.
- ⁹⁴ Acta Ord. Franc. N. 43. 1777.
- ⁹⁵ Acta Ord. Franc. Szám nélküli, 1782. március 22.
- ⁹⁶ *Rózsa 2000*, 25—26, *Pfeiffer 1947*, 113—114.
- ⁹⁷ Uo.
- ⁹⁸ VÉL Acta parochialia. Fasc. 5. N. 56. 1757.
- ⁹⁹ Uo. N. 55.
- ¹⁰⁰ *Barbarits*, 238. Az 1747. évi canonica visitatio jegyzőkönyvében is olvasható. VÉL Prot. Episc. 2/43.
- ¹⁰¹ VÉL Prot. Episc. 10/61. 1745.
- ¹⁰² *Takács—Pfeiffer* II. k. 661—664.
- ¹⁰³ Uo. I. k. 172—174.
- ¹⁰⁴ *Pfeiffer 1947*, 14. VÉL Prot. Episc. 5/302. 1740. január 2-án kelt királyi rendelet.
- ¹⁰⁵ VÉL Acta Parochialia Fasc. 5. N. 37.
- ¹⁰⁶ Uo. N. 67.
- ¹⁰⁷ Tjvk. I. 196, 207. (eredeti: 39, 47.)
- ¹⁰⁸ ZML Nagykanizsa város tanácsülési jegyzőkönyvei V. 1501/a 1807.
- ¹⁰⁹ *Takács—Pfeiffer* I. k. 114.
- ¹¹⁰ L. 96. sz. jegyzetet.
- ¹¹¹ *Takács—Pfeiffer* II. k. 761.
- ¹¹² 1 jugerum = 1 hold, kb. 1000 négyszögöl területnek felel meg.
- ¹¹³ MOL X 4439 21079 VIII. fejezet 29. §.
- ¹¹⁴ MOL X 4439 21084.
- ¹¹⁵ Uo.
- ¹¹⁶ Tjvk. I. 113. (eredeti: 19.)
- ¹¹⁷ Tjvk. I. 215. (eredeti: 44.)
- ¹¹⁸ VÉL XII. 7. 1778. évi canonica visitatio.
- ¹¹⁹ Nagykanizsa jelenlegi plébánosa nem tudja, hogy mi lett ezekkel a régi egyházi szerekkel.
- ¹²⁰ L. Fogalomtár.
- ¹²¹ A zsinatok történetének jelentős egyháztörténeti irodalma van. A veszprémi zsinatok történetére l. *Solymosi*; benne rövid összefoglalás.
- ¹²² *Solymosi*, 23.
- ¹²³ VÉL Prot. Episc. 2/81. 1746. június 22.
- ¹²⁴ *Karácsonyi 1985*, 201—202.
- ¹²⁵ MOL X 4439. A 3787.
- ¹²⁶ *Takács—Pfeiffer* I. k. 128.
- ¹²⁷ *Takács—Pfeiffer* II. k. 742—744.
- ¹²⁸ *Tüskés*, 98—99.
- ¹²⁹ MOL X 4439 3791.
- ¹³⁰ *Padányi*, 332.
- ¹³¹ VÉL V. 1501. 1825. *Takács—Pfeiffer* I. 123.
- ¹³² MOL P 1313 J. 13. M. 387. N. 34. 1768. (Baththyány család majoratus.) VÉL Fasc. V. N. 65.
- ¹³³ VÉL XII. 7. 1824. évi canonica visitatio.
- ¹³⁴ Uo. 1778. évi canonica visitatio.

¹³⁵ Uo. 1824. évi canonica visitatio 7/a Az ossarium régi csontok tárolására szolgáló terem.

¹³⁶ VÉL Proth. Episc. 19/153.

¹³⁷ Uo. 18/201.

¹³⁸ Takács—Pfeiffer II. 625.

¹³⁹ *Fallenbüchl*, 186, *Rupp*, 270—271.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Takács—Pfeiffer II. k. 687. (Az ide vonatkozó 436. sz. lábjegyzet pontatlan, az eredeti kéziratban szereplő hivatkozás a helyes.)

¹⁴² Magyar Piarista Rendtartomány központi levéltára. Magyar Tartományfőnökség lt. Forulus 14. Fasc. 3. Pap J. alapján.

¹⁴³ *Degré 1990*

¹⁴⁴ *Kilián 1992, 1994*

¹⁴⁵ VÉL Acta Franciscanorum Fasc. 4. N. 25.

¹⁴⁶ VÉL Acta Franciscanorum 19/181.

¹⁴⁷ MOL X 4439 A 3787—3788. Keresztelési, házassági anyakönyvek.

¹⁴⁸ *Körmendi Imre* 1670-ben született, valószínűleg Csején. 15 évesen lépett be a jezsuita rendbe. Kanizsán és Marosvásárhelyen kívül Kolozsvárott működött. Itt halt meg 1733-ban. Egyházi beszédek és himnuszokat írt. (Ladislaus Lukács S I Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provincia Austriae Societatis Jesu. 1551—1773 pars II. Roma, 1987. 770.)

¹⁴⁹ Takács I. 1998, 90.

¹⁵⁰ MFL Pécsi rendház iratai; „A Ferences rend története” című kötet. A dőlt betűvel szedett neveket és időpontokat a pécsi rendháztörténetben az „intermedia” gyűléseken részt vettek névsora alapján tudjuk közölni.

¹⁵¹ 1703-ban már volt Mohácson plébános. (Unyi, 28.)

¹⁵² Az 1778. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint akkor 36 éves.

¹⁵³ Schematizmus almae provinciae S. Ladislaus Regis ordinis minorum S. P. Francisci regulares observantiae ad annum 1835, 1838, 1839

¹⁵⁴ A felhasznált források: nagykanizsai keresztelési és házassági anyakönyvek (VÉL Acta Parochialia, Proth. Episc. 12/289, 12/652, 15/6, 19/154; schematizmusok: 1835, 1838—1839. A neveket mindig a forrásban előforduló eredeti alakban közöljük.

¹⁵⁵ MZsO VII. k. 252.

¹⁵⁶ *Barbarits*, 251.

¹⁵⁷ MZsO XV. k. 354.

¹⁵⁸ *Barbarits*, 255. *Samuel Jaarynak*, az Izraelben élő magyarországi zsidó történetet kutató professzornak a közlése.

¹⁵⁹ *Barbarits*, 253.

¹⁶⁰ Uo. 155.

¹⁶¹ Uo. 252. *Németh L. 2002*, ZML IV. 1/b N. 22, 1781. március 15. N. 4. 1782. január 14.

¹⁶² *Barbarits*, 257.

¹⁶³ TGYM A/ 1190—81. *Dénes Gyula*: A nagykanizsai zsidó temető. Kézirat, 1974. ZML IV. 1/b N. 1103 1828. március 17.

¹⁶⁴ *Corpus Juris Hungarici* (Magyar Törvénytár). Budapest, 1896. 175—176. Az izraelita hitfelekezetnek hivatalosan ekkortól vannak csak anyakönyvei.

¹⁶⁵ *Major*, 7, *Schöner*, 10—20.

¹⁶⁶ A „Budapesti zsidó múzeum” (Budapest) az 1769. évet jelöli meg a könyv megjelenése éveként, ez azonban nem valószínű. Mind *Schöner Alfréd*, mind *Major Ilona* tanulmánya az 1792. évet tartja helyesnek, de ezt az évet adta meg *Toronyi Zsuzsa*, a levéltár vezetője is, amikor a fedőlapról leolvasta a dátumot.

¹⁶⁷ *Major*, 13—22.

¹⁶⁸ *Hidvégi*, 216—217, *Villányi 1891*

¹⁶⁹ *Villányi 1891*, 55. Fischer tájképeket festett. Képe a Nemzeti Galériában is megtalálható. (Magyar Művészet történet I. k.)

¹⁷⁰ *Löw—Kulinyi*, 177—178. Löw Immanuel apjáról írt életrajzában utalt arra, hogy 1845-ben apja és a kanizsai hitközség akkori vezetői között a nézeteltérések úgy elmélyültek, hogy nem szívesen maradt volna a városban.

¹⁷¹ *Kármán*, 6—7. A szerző beszéde a szegedi izraelita hitközség díszgyűlésén hangzott el.

¹⁷² *Füves 1972*, 292—294.

¹⁷³ TGYM OKM 72. 4. 1. Tjkv. 3. 1798. március 30.

¹⁷⁴ Karlovaci ortodox schematizmus. Karlovac, 1900.

¹⁷⁵ Nagykanizsai görögkeleti hitfelekezet keresztelési anyakönyve. I. k. 1791—1828. Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény, Könyvtár és Levéltár, Szentendre. Munkánk során érdemben nem használtuk fel *Bogdanovic Lázár*: A Szent Miklósról elnevezett nagykanizsai görögkeleti szerb egyház című művet. Ennek oka az, hogy a kötetben publikált anyag nem hivatkozik forrásokra, s az ott leírtakat jelen tanulmányba nem kívántuk átvenni. Véleményünk az volt, hogy bármely egyháztól csak olyan adatokat írjunk le, amelyeket levéltári forrásokkal alá tudunk támasztani, illetve az irodalomból olyan adatokat idézzünk, amelyek nem álltak szemben más források adataival.

¹⁷⁶ *Archeografzski Prilozi* 9. szám. Belgrád, 1987, 204, 218, 228, 10/11. szám. 1988/1989. 173—174.

¹⁷⁷ *Füves 1960*, 234—235. A szerzőnek azokat az adatait, amelyeknél nem hivatkozott forrásra, tanulmányunkban nem használtuk fel.

¹⁷⁸ Nagykanizsa, keresztelési anyakönyv, 1791—1828.

¹⁷⁹ Uo.

¹⁸⁰ VÉL Acta Parochialia 13/79.

Mária Kóring

Die Kirchen von Nagykanizsa zwischen 1690 und 1848

Im Jahr 1526 und dann nach 1541 begann eine neue Ära in der Geschichte Ungarns. Die Herrschaft der Türken und der Zerfall des Landes in drei Teile führten nicht nur zu einem wirtschaftlichen Niedergang und zur Ausbeutung, auch der Glaube der Menschen wurde durch die tagtägliche Unsicherheit zerrüttet. In den besetzten Gebieten durften keine Bischöfe leben und sie durften keine Rechtssprechung ausüben. Das bedeutete für das tägliche Leben, dass die kirchliche Versorgung der katholischen Gläubigen in den besetzten Gebieten nicht geregelt war. Im Verlauf des 17. Jahrhunderts gab es unzählige Versuche, das religiöse Leben der Gläubigen in den eroberten Gebieten zu verbessern, ein wirklicher Durchbruch konnte jedoch nicht erzielt werden.

In diesen Jahren war die Missionsarbeit der Jesuiten in diesem Gebiet, so auch in Kanizsa, von besonderer bestimmender Bedeutung, über die Anwesenheit der Franziskaner in Kanizsa zwischen 1600 und 1690 allerdings gibt es nicht einmal indirekte Angaben. So müssen wir annehmen, dass sie nach der Eroberung der Burg 1600 zum Teil getötet, zum Teil geflohen waren und vermutlich wegen der späteren Anwesenheit der Jesuiten nicht mehr zurückkehrten.

Während der Zeit der Türkenherrschaft wurden alle mittelalterlichen Kirchen und Kapellen der Stadt zerstört und verschwanden. Die Festung wurde umgebaut und von den mittelalterlichen Kirchen blieben den Nachkommen, die zur Zeit der Befreiung lebten, nicht einmal eine Erinnerung. Das bedeutet selbstverständlich, dass die Einwohnerschaft vollständig neu war, von den einstigen Bewohnern blieben keine Nachkommen.

Der Befreiung der Stadt Kanizsa von den Türken machte dem 100 Jahre währenden Krieg und Leid ein Ende, und obwohl noch viele Jahre vergehen mussten, bis das Leben wieder in seinen gewohnten Bahnen verlief, konnten die ersten Schritte nach dem 13. April 1690 getan werden. Die Nachricht markiert ein so wichtiges Ereignis, dass die benachbarten Ladislaiter Konvente dieses Ereignisses gedachten. In der befreiten Festung wurde am 16. April 1690 eine „Gedenkmesse“ in der Kirche abgehalten, die „von zwei jesuitischen Priestern in Anwesenheit eines vornehmen Bischofs zelebriert wurde.“

Von einer Moschee, die zu einer katholischen Kirche geweiht wurde, ging das Leben der katholischen Kirche aus. Die kommenden Wochen und Monate vergingen mit der Wiederbelebung des

christlichen Lebens. Man begann mit der Führung der Kirchenbücher: sowohl die Jesuiten als auch die nach dem Hl. László benannten Mönche der Ordensprovinz der Franziskaner führten die Personenstandsregister — wenn auch manchmal etwas mangelhaft.

Auf Grund der zur Verfügung stehenden zeitgenössischen Quellen konnten wir nur über eine Kirche die in Betrieb war zweifelsfreie Angaben erhalten, über die Holzkirche, die zu Ehren Mariä Himmelfahrt geweiht wurde und die sich 1702 in der Festung befand. Zwischen 1692 und 1701 wurden fünf kirchliche Protokolle angefertigt, die mit unterschiedlicher Genauigkeit über diese Kirche berichteten, und aus denen wir etwas über den Zustand des Kircheninneren und die Ausstattung der Kirche erfahren können, und auf Grundlage der Inventur, die sich im Taufmatrikel findet, konnten wir uns auch ein Bild über die kirchlichen Utensilien machen, von denen ein Teil vermutlich nach der Zerstörung der Kirche am Ort verblieben ist. Aus den Aufzeichnungen des *Historia Domus* von Marosvásárhely können wir allerdings auch erfahren, welche Gegenstände von den flüchtenden Jesuiten aus Kanizsa mitgenommen wurden.

Für die Seelsorge in Kanizsa blieben die oben bereits genannten Ladislaiter Franziskaner. Die zur Verfügung stehenden Quellen gaben keine Auskunft darüber, ob die beiden Mönchsorden getrennte Kirchen hatten, oder ob beide dieselbe Kirche nutzten. Die Angaben, die in der Literatur zu finden sind, geben keinen ausreichenden Beweis dafür, dass zwei Kirchen existierten. Bis 1696 schien sich die Stellung der Ladislaiter Franziskaner in Kanizsa soweit gefestigt zu haben, denn sie erhielten einen Schenkungsbrief vom damaligen Festungskommandanten, Kristóf György Berge, für den Bau eines Klosters und einer Kirche. Nach der Absicht des Spenders, der oft sah, wie erbärmlich die Beerdigung der Toten war, aber auch, dass die Mönche gebildet waren, waren die Mönche der Spende würdig, und er meinte, dass „die Ordensmitglieder auf Grund ihrer seelischen Frömmigkeit und dem Eifer geeignet seien, ihre Tätigkeit in Kanizsa für einen Zeitraum von mehreren hundert Jahren“ auszuüben und dass sie den Erwartungen entsprechen, auf die man sich stützte. An die Spende wurden vier Bedingungen geknüpft.

Die Protokolle der Kirchenbesichtigungen beweisen, dass die Kirche im 18. Jahrhundert kontinuierlich durch Erweiterungen erbaut wurde. Für die verschiedenen Bauphasen gibt es nur indirekte

Angaben. Von den 20-er Jahren des 18. Jahrhunderts an unterstützte auch das Komitat Zala den Bau der Kirche mit Geldspenden. Der Bau des Klosters ging etwas schwieriger vonstatten, aber darüber geben weder die Protokolle, noch die sonstigen Quellen Auskunft. Als letztes entstand 1810 der Kirchturm, und obwohl man hin und wieder vom Bau zweier Kirchtürme ausgeht, gibt es darüber keine baulichen Angaben. Die Kirche zeigte von außen ein eher bescheidenes Bild, die Innenausstattung war dafür umso glanzvoller. Außer dem Hauptaltar, der dem Hl. Josef geweiht wurde, beschreibt die Aufzeichnung des Besuchs von 1747 noch sechs weitere Altäre: den Altar des Hl. Franz von Assisi, der Jungfrau Maria und des Hl. Anton, sowie zwei namenlose Altäre, die in der „Zukunft“ benediziert werden sollten. Aus dem Besuchsprotokoll geht hervor, dass die vier bereits benedizierten und die beiden noch nicht benedizierten Altäre aus einer früheren Zeit stammen. Mit der Verzierung des Kircheninnenraumes beschäftigte sich das Besuchsprotokoll von 1824 besonders ausführlich. Darin ist bereits von acht Altären die Rede: der Altar für die unbefleckte Empfängnis, des Hl. Anton von Padua, des Hl. Erasmus, des Rochus, des Hl. Kreuzes, der Hl. Jungfrau von Loretto, der Hl. Anna, des Hl. Franz von Assisi und des Hl. Didak, als neunter Altar wurde der zu Ehren des Hl. Josef errichtete Hauptaltar benannt.

Außer der Pfarrkirche gab es noch zahlreiche andere Sakralinstitutionen in der Stadt. Bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts war auf dem Friedhof die dem Hl. Johannes von Nepomuk geweihte Kapelle in Betrieb, die von der Stadt 1765 für die Piaristen, die sich zu der Zeit ansiedelten und eine Schule eröffneten, aus Stein neu errichtet wurde. In den Kirchenbesuchsprotokollen aus dem Jahre 1778 ist schon von drei Kapellen die Rede und nach den 1824 protokollierten Angaben existierten in der Stadt und ihren Außenstellen insgesamt neun Kapellen. Der Neue Friedhof von Kanizsa wurde 1770 eröffnet. Darüber hinaus gab es in Kanizsa eine Dreifaltigkeitssäule und eine Zeit lang gab es auch ein Denkmal des Hl. Johannes von Nepomuk. An den Ausfallstrassen der Stadt und in den Weinbergen fanden sich zahlreiche Holz- und Steinkreuze.

Organisatorisch gehörte die Kirche von Kanizsa zur Diözese Veszprém. Diese Tatsache wurde allerdings im 18. Jahrhundert vom Erzbischof von Zagreb bestritten und es kam zu Jahrzehnte dauernden Prozessen zwischen den beiden Diözesen. Zu Zeiten des Márton Padányi Bíró erreichten diese Streitigkeiten ihren Höhepunkt, aber in den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts wurde einigermaßen Ordnung in die Angelegenheit gebracht. Für die Franziskaner als Bettelorden bedeutete es eine schwierige Aufgabe, die täglich benötigten Lebens-

mittel und sonstigen wichtigen Artikel zu besorgen oder herzustellen. Die einzelnen Bettelorden hatten die Gebiete, in denen sie um Almosen baten, „aufgeteilt“, aber nicht jeder hielt sich immer daran, und so kam es zu häufigen Diskussionen. Die einzelnen Ordensprovinzen übertraten häufig den verabredeten Rahmen und dies führte in den Jahren um 1700 zu zahlreichen Konflikten. Die Probleme wurden zwar vorübergehend teilweise gelöst, traten aber im Laufe des Jahrhunderts immer wieder aufs Neue auf.

Über den Glauben der Menschen geben die überlieferten kirchlichen Traditionen und Bräuche Auskunft. Die aus den Jahren 1702 und später 1762 bekannten Konskriptionen enthalten im Allgemeinen, aber auch auf Monate und Tage aufgeschlüsselt, all die Vorschriften, nach denen sich das kirchliche Leben im Alltag wie an den Feiertagen gestaltete. Die Prozessionen wurden für die Menschen in Kanizsa und seiner Umgebung zu gesellschaftlichen Zusammenkünften, in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurden bereits jährlich 18-mal solche Prozessionen veranstaltet.

Aber auch anderen Formen der kirchlichen Organisation entstanden: verschiedene fromme Gesellschaften wollten den Gläubigen bei ihren täglichen religiösen Problemen helfen. In Kanizsa existierten die Gesellschaften der Altarsakramente und andere Bruderschaften.

Auf Grundlage der überlieferten Quellen können wir — wenn auch nicht vollständig — die Namensliste der Jesuiten- und Franziskanerpater zusammenstellen, die in Kanizsa gewirkt haben. Doch durch den Mangel der Quellen bleiben zahlreiche Bereiche des religiösen Lebens in Kanizsa weiße Flecken und man kann nur hoffen, dass das nicht für immer so bleibt.

Die Bevölkerung von Kanizsa wuchs seit der Mitte des 18. Jahrhunderts sprunghaft an und bei diesem Anstieg spielten die Juden, die sich in der Stadt niederließen, eine bedeutende Rolle. Es ist interessant, dass viele Familien aus der Domäne Rechnitz der Batthyánys kamen, deren Mitglieder gegen Ende des 18. Jahrhunderts zu bedeutenden Bürgern der Stadt Kanizsa wurden. In den 80-er Jahren entstand die jüdische Glaubensgemeinde. Auch die Namen einiger Rabbis sind erhalten geblieben, aber auf Grund der fehlenden Dokumente kann das religiöse Leben der Glaubensgemeinschaften nur lückenhaft rekonstruiert werden. Der aus Mähren stammende Lipót Löw, der 1842 in die Stadt kam, sorgte in den wenigen Jahren, in denen er in Kanizsa wirkte, für ein religiöses Leben mit modernen Zügen. Er reformierte die kirchlichen Schulen, er führte den Gottesdienst in ungarischer Sprache ein und er tat viel für den geistigen Aufstieg der Kanizsaer Juden.

Der wichtigste Verein der jüdischen Glaubensgemeinschaft war die Chevra Kadisa. Ihre Arbeit in der Stadt begann vermutlich schon vor 1792, aber das Datum des Buches, das der Nachwelt geliebt ist, ist von 1792. Verfasser des Buches war der in Kabold geborene Jizchak Eisek. Der illustrierte Teil des Buches zeigt den wichtigsten Moment der Vereinstätigkeit, nämlich, was alles zu tun ist, wenn eine Person im Sterben liegt oder nach ihrem Tod.

Ein anderer wichtiger jüdischer Verein war der Verein zum Besuch der Kranken (Bikur Cholim), auch hier wurden der Nachwelt Erinnerungen überliefert, deren Inhalt jedoch erst noch erschlossen werden muss. Über die Existenz des Vereins „Ewige Flamme“ erfährt die Nachwelt nur etwas durch die erhaltene Sammelbüchse, ebenso wie die anderen Gegenstände, die unabdingbare Bestandteile des religiösen Lebens im Alltag und an Feiertagen waren.

Zwischen 1690 und 1848 gab es in Kanizsa auch eine griechisch-orthodoxe Kirche. Die Zahl der Gläubigen lag bei einigen Dutzend, die sich in den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts endgültig in der Stadt niedergelassen hatten. Über den Bau einer Kirche gibt es keine Angaben, man kann aber davon ausgehen, dass sie Ende der 80-er Jahre fertig gestellt und eingerichtet war. Die Popen kamen zunächst vermutlich nur für kurze Zeit aus dem Kloster von Lepavina nach Kanizsa, lebten aber gegen Ende des 18. Jahrhunderts möglicherweise schon dauerhaft in der Stadt (dies kann nicht durch Quellen bewiesen werden). Die Kircheninventurliste, die aus dem Jahre 1792 erhalten geblieben ist, beweist, dass es eine funktionierende griechisch-orthodoxe Gemeinde gab, die auch die verschiedenen religiösen Zeremonien durchführte. Die Inventur gibt ein umfassendes Bild über die vorhandenen Einrichtungsgegenstände, über kleinere Ikonen und Bücher, die man als Leihgabe vom „Mutterkloster“ erhalten hatte. 1798 brannte die Kirche nieder und die in der Inventurliste aufgeführten Gegenstände sind vermutlich ebenfalls ein Opfer der Flammen geworden. Um 1800 wurde ein neues Gebäude errichtet und vermutlich auch mit den notwendigen Gegenständen ausgerüstet. Die Namen der Popen, die zu dieser Zeit in Kanizsa tätig waren, sind durch die Standesregister bekannt.

Außer den Anhängern der drei vorgestellten Konfessionen lebten noch wenige calvinistische und protestantische Einwohner in Kanizsa, aber in der von uns behandelten Zeit war ihre Zahl unbedeutend. Sie verfügten in Kanizsa über keine eigenständige Kirche oder deren Institutionen, zumindest ließen sich keine Angaben dazu finden.

Wir haben einen Überblick über die mehr als 150-jährige Geschichte der Kirchen in Kanizsa gegeben. Obwohl uns von keiner der Kirchen vollständig Quellen zur Verfügung stehen, haben wir versucht, auf Grundlage der wenigen erhaltenen Quellen das religiöse Leben der Stadtbevölkerung zu rekonstruieren. Trotz der vielen Gegensätze und der sich aus den alltäglichen Problemen ergebenden unterschiedlichen Ansichten lebten die Angehörigen der drei Konfessionen doch friedlich nebeneinander. Hin und wieder gab es Diskussionen darüber, wie der eine oder andere Feiertag zu gestalten sei, aber diese Fragen konnten letztendlich immer wieder gelöst werden.

Es blieben mehrere unbeantwortete Fragen und weiße Flecke, stehen doch einige der Quellen nur für sich selbst und in keinerlei Bezug zu anderen Ereignissen, und so mussten wir häufig darauf verzichten, diese Quellen zu verwenden. Man kann nur hoffen, dass die fehlenden Dokumente doch noch einmal auftauchen und wir ein vollständiges Bild vom religiösen Leben der Kanizsaer vor Jahrhunderten erhalten.

Bildunterschriften:

1. Die unbefleckte Empfängnis der Maria. Hauptaltar der Pfarrkirche von Marosvásárhely (aufgenommen von Mária Kíringer).
2. Kanzel. Pfarrkirche St. József. György Thúry Museum, Fotoarchiv, 8411. (Aufnahme von Zoltán Hohl.)
3. Kanzel in der Pfarrkirche St. József. György Thúry Museum, Fotoarchiv, 5425. (Aufnahme von Zoltán Hohl.)
4. Statue des Hl. Florian. Pfarrkirche St. József. György Thúry Museum, Fotoarchiv, 5426. (Aufnahme von Zoltán Hohl.)
5. Franziskanerkloster, Teil des Korridors. György Thúry Museum, Fotoarchiv, 5734. (Aufnahme von Zoltán Hohl.)
6. Tür des Speisesaals aus dem Franziskanerkloster von Nagykanizsa. György Thúry Museum, Fotoarchiv, 5396. (Aufnahme von Zoltán Hohl.)
7. Dreifaltigkeitssäule. (Nagykanizsa, Kossuth tér) György Thúry Museum, Fotoarchiv, 5536. (Aufnahme von Zoltán Hohl.)
8. Die Synagoge von Nagykanizsa. György Thúry Museum, Fotoarchiv, 5397.
9. Grabdenkmal von Moses Löwenstein (Vorderansicht). Nagykanizsa, Jüdischer Friedhof. (Aufnahme und Eigentum von Ilona Major.)
10. Grabdenkmal von Moses Löwenstein (Rückansicht). Nagykanizsa, Jüdischer Friedhof. (Aufnahme und Eigentum von Ilona Major.)
11. „Die Tiere der Hölle“. Das Nagykanizsaer Chevra Kadisa Buch. (Aufnahme und Besitz von Ilona Major.)

12. „Die Waschung des Toten“. Das Nagykanizsaer Chevra Kadisa Buch. (Aufnahme und Besitz von Ilona Major.)
13. „Bitte um Vergebung des Toten“. Das Nagykanizsaer Chevra Kadisa Buch. (Aufnahme und Besitz von Ilona Major.)
14. „Auf dem Friedhof“. Das Nagykanizsaer Chevra Kadisa Buch. (Aufnahme und Besitz von Ilona Major.)
15. „Die Trauerreihe“. Das Nagykanizsaer Chevra Kadisa Buch. (Aufnahme und Besitz von Ilona Major.)
16. „Süvet ül“. Das Nagykanizsaer Chevra Kadisa Buch. (Aufnahme und Besitz von Ilona Major.)
17. Etroghalter. (Platte mit Henkel.) Aufschrift: „Diese Platte ist Eigentum des Bikur Cholim Vereins Kanizsa“ 1804. Ungarisches Jüdisches Museum.
18. Etroghalter. (Pokal mit Deckel.) Aufschrift: „Dieser Kelch ist Eigentum des Chevra Kadisa Ner Tamid Vereins Kanizsa“. Augsburgs Begeubigungssiegel aus dem 17. Jahrhundert. Ungarisches Jüdisches Museum.
19. Jad (Toraindex). Kanizsaer Glaubensgemeinschaft. Ungarisches Jüdisches Museum.
20. Rimonpaar aus Nagykanizsa. Ungarisches Jüdisches Museum.
21. Hanukkia. Ungarisches Jüdisches Museum.
22. Karitative Sammelbüchse der Kanizsaer Glaubensgemeinschaft. 1842. Ungarisches Jüdisches Museum.
23. Pokal mit Deckel. Auf dem Deckel eine hebräische Aufschrift. Ungarisches Jüdisches Museum.
24. Silberne Torahülle aus der Kanizsaer Synagoge; auf den beiden Seiten Moses und Aron. Ungarisches Jüdisches Museum.
25. Gewürzständer aus Nagykanizsa. 1831. Ungarisches Jüdisches Museum.
26. Silberner Kelch. 1803. Aufschrift: „Eigentum der jüdischen Glaubensgemeinschaft Kanizsa.“ Ungarisches Jüdisches Museum.
27. Torakrone. 1796. Kanizsaer Glaubensgemeinschaft. Ungarisches Jüdisches Museum.
28. Pfarrsiegel von Anatolij Markovich, 1828. (Nagykanizsa, Griechisch-orthodoxe Taufmatrikel, 1828.) Sammlung der Serbisch-orthodoxen Kirchenkunst, Bibliothek und Archiv; Szentendre
29. Vorderer Einband des Evangelienbuches (Nagykanizsa). (Sammlung der Serbisch-orthodoxen Kirchenkunst, Bibliothek und Archiv; Szentendre.)
30. Hinterer Einband des Evangelienbuches (Nagykanizsa). (Sammlung der Serbisch-orthodoxen Kirchenkunst, Bibliothek und Archiv; Szentendre.)

Mária Kéringer

The Churches of Nagykanizsa between 1690 and 1848

In 1526 and 1541 a new era began in the history of Hungary. The Turkish occupation and division of the nation into three parts not only resulted in the economic decline and depletion of the nation but also disintegrated its religious life and added uncertainty to everyday life. Bishops were not allowed to reside in the conquered areas, nor could they exercise their authority. In everyday life this meant that Catholics living in the occupied areas had no access to church-provided services. In the course of the 17th century there were countless attempts to improve religious life for the inhabitants of these areas, but no major breakthroughs were achieved.

During this period the Jesuit mission became of increasing importance in the occupied region, thus in Kanizsa as well; in contrast, there is no data, even indirect, of a Franciscan presence in Kanizsa between 1600 and 1600. Consequently it must be assumed that they either died or fled following the occupation of the castle in 1600 and did not return later, probably due to the new Jesuit presence.

During the Turkish era every medieval church in the town was utterly destroyed and the fortress was rebuilt; as early as the Liberation there were no physical remains of the medieval churches for posterity. Naturally, this means that the population had been completely exchanged; the former inhabitants left no descendants.

The liberation of Kanizsa from Turkish rule put an end to 100 years of constant war and suffering, and although it took many years for life to return to normal, the first steps can be dated at April 13, 1690. The event was considered such important news that it was recorded by the nearby Ladislite convents. On Sunday, April 16, a „thanksgiving mass” was held in the temple of the liberated fortress, where „two Jesuit priests held services in the presence of a prominent bishop.”

In a mosque converted into a Catholic church, Catholic religious life resumed. The weeks and months that followed saw a reorganization of Christian life. Church archives were begun: registers of births, deaths and marriages were by both the Jesuits and the monks of the Franciscan parish named after St. László, albeit with occasional omissions.

Based on available contemporary sources, only one church is indisputably documented to have been in operation: the wooden Church of the Ascension of Mary in the fortress until 1702. Between 1692 and 1701 five canons of ecclesiastical visits to this church were made, with varying degrees of detail, from which one may derive a pic-

ture of interior and furnishings of the church and, based on the inventory in the baptismal registry, of the religious objects, some of which presumably remained after the church was destroyed. At the same time, an entry in the *Historia Domus* of Marosvásárhely also lists what objects were taken away by the Jesuits when they left Kanizsa.

The religious guidance of Kanizsa was left to the Ladislite Franciscans mentioned above. Available sources provide no indication whether the two monastic orders had separate churches, or both used the same church. There is no convincing evidence of the existence of two churches. The solidification of the Ladislite Franciscan presence in Kanizsa by 1696 is indicated by a letter of donation for the construction of a cloister and church from György Kristóf Berge, captain of the garrison at that time. According to Berge, inasmuch as he considered the current method of placement of the dead to be pitiful and unsatisfactory, and the friars were learned men, he believed them to be worthy of the donation „on the basis of the spiritual piety and zeal of the members of the order, and in their centuries-long actions in Kanizsa” they would meet the expectations he had of them. The donation was subject to four conditions.

The ecclesiastical visitation canons show that the church was constructed amid continuous expansion in the 18th century. The phases of construction are not wholly clear. Beginning in the 1720's, Zala County also provided cash donations for the construction of the church. Construction of the cloisters progressed more slowly, but neither the canons nor other sources provide direct information on this. Finally, the church tower was finished in the 1810's, and although two towers are thought to have been built, there is no architectural data to this effect. The church exterior was rather humble, but the interior was more lavish. In addition to the main altar to St. Joseph the 1747 visitation canon lists six other altars: to St Francis of Assisi, the Virgin Mary and St. Anthony, plus two unnamed, which would be dedicated „in the future.” The visitation canon mentions four dedicated and two undedicated altars. The most detailed description of the church interior is in the 1824 visitation canon. Here eight altars are listed: to the Immaculate Conception, St. Anthony of Padua, SS. Erasmus and Roch, the Holy Cross, the Virgin of Loretto, St. Anne, St. Francis of Assisi and St. Didac, with the ninth being the main altar to St. Joseph.

In addition to the parish church there were numerous other sacred buildings in the town. Until the

middle of the 18th century there was a chapel to St. John Nepomuk in the cemetery; in 1765 the town reconstructed the chapel of stone for the Piarists who established an order and opened a school at that time. The 1778 visitation canon mentions three chapels, while the 1824 canon lists a total of nine chapels for the town and outparish. Kanizsa opened a new cemetery in 1770. Additionally, there was a statue to the Holy Trinity in Kanizsa, and for a while a statue of St. John Nepomuk as well. Countless stone and wooden crosses were on the sides of the roads out of town, and in the vineyards.

Administratively the church of Kanizsa belonged to the diocese of Veszprém. This fact was disputed in the 18th century by the Archbishops of Zagreb, leading to decades of litigation between the two dioceses. This culminated at the time of Márton Padányi Bíró, but by the 1760's the situation was to an extent resolved. As a mendicant order, the Franciscans faced serious difficulties in obtaining or producing the foods and other articles needed for everyday sustenance. The various mendicant orders „divided up” the zones for requesting alms, but these were not always observed, leading to numerous disputes. Certain orders consistently went outside their specified zone, resulting in a number of conflicts in the 1700's. Temporary partial solutions were found, but the problems arose again and again in the course of the century.

Surviving church customs give a picture of the religious life of the people. Documents from 1702 and later from 1762 specify both in general as well as by month and day which days were treated as holidays and normal weekdays by the church. Church processions were festive occasions for the people living in and around Kanizsa; in the latter half of the century no less than 18 such processions were held annually.

Other forms of organized church life also came into being: various pious societies attempted to help the faithful with their everyday religious woes. In Kanizsa there was a Society of the Cord and Society of the Holy Altar.

Based on the surviving sources, a list, albeit incomplete, can be made of the Jesuit and Franciscan priests in Kanizsa. In the absence of adequate sources there remain a number of undocumented areas in Catholic religious life, but hopefully this will not always be true.

The population of Kanizsa grew considerably beginning in the late 18th century, in which growth a significant role was played by the Jews who settled here. Many families came from the Rohonc estate of the Batthyány family, and by the end of the 18th century their members had become important citizens of the town. A covenant was founded in the 1780's, and although the names of a few rabbis

have survived, the lack of documents permits only a partial survey of the life of the community. Arriving in 1842, Moravian-born Lipot Löw introduced modernist thinking in his few years in Kanizsa. He reformed the school, introduced worship in the Hungarian language, and did much to increase intellectualism in the Kanizsa Jewish community.

The most important society in the Jewish community was the Chevra Kaddisha. It probably began operation in the town some time before 1792, but its only surviving book is dated that year. It was made by Kabold-born Eisek Jichak. The illustrated sections of the book present the essence of the society's activity; the actions to be performed around the dying and the deceased.

Another important society was the Bikur Cholim (Visitors of the Ill), of which mementos have similarly survived for posterity, but the contents thereof have yet to be revealed. A surviving purse is the sole testimony to the existence of an Eternal Lamp society, along with the other objects that were indispensable accessories in everyday and holiday religious life.

Between 1690 and 1848 there was also a Greek Orthodox church in Kanizsa. The community numbered a few dozen members, who settled permanently in the town beginning in the 1760's. There is no data on the construction of their church, but it probably was completely and furnished by the end of the 1780's. Their priests probably came originally for short stays from the cloisters of Lepavina, but by the end of the 18th century they may have resided in the town for longer periods (sources are unable to confirm this postulation). A surviving church inventory from 1792 confirms that the Greek Orthodox community existed and held worship services. The inventory gives a comprehensive picture of the existing furnishings, of a small iconostasis and the books which were borrowed from the „mother convent.” The temple was burned down in 1798, and the objects listed in the inventory were probably also lost in the fire. A new building around 1800, and in all likelihood was furnished with the necessary objects. The names of the priests serving during this period are known from the archive registers.

In addition to the three denominations described above there were also a few Reformation list and Evangelical Protestants in the town, but in this era they were insignificant in number. There is no data to indicate they had an independent church or other organization in Kanizsa.

This article has surveyed more than 150 years of the history of the churches of Kanizsa. Although the documents are incomplete for all of the churches, an attempt was made to reconstruct the religious life of the population based on the few surviving sources. In spite of their numerous differences of belief and opinion, the members of these three religions co-

existed quite peacefully. There were occasional disputes regarding the holding of certain holidays, but these were always resolved in the end.

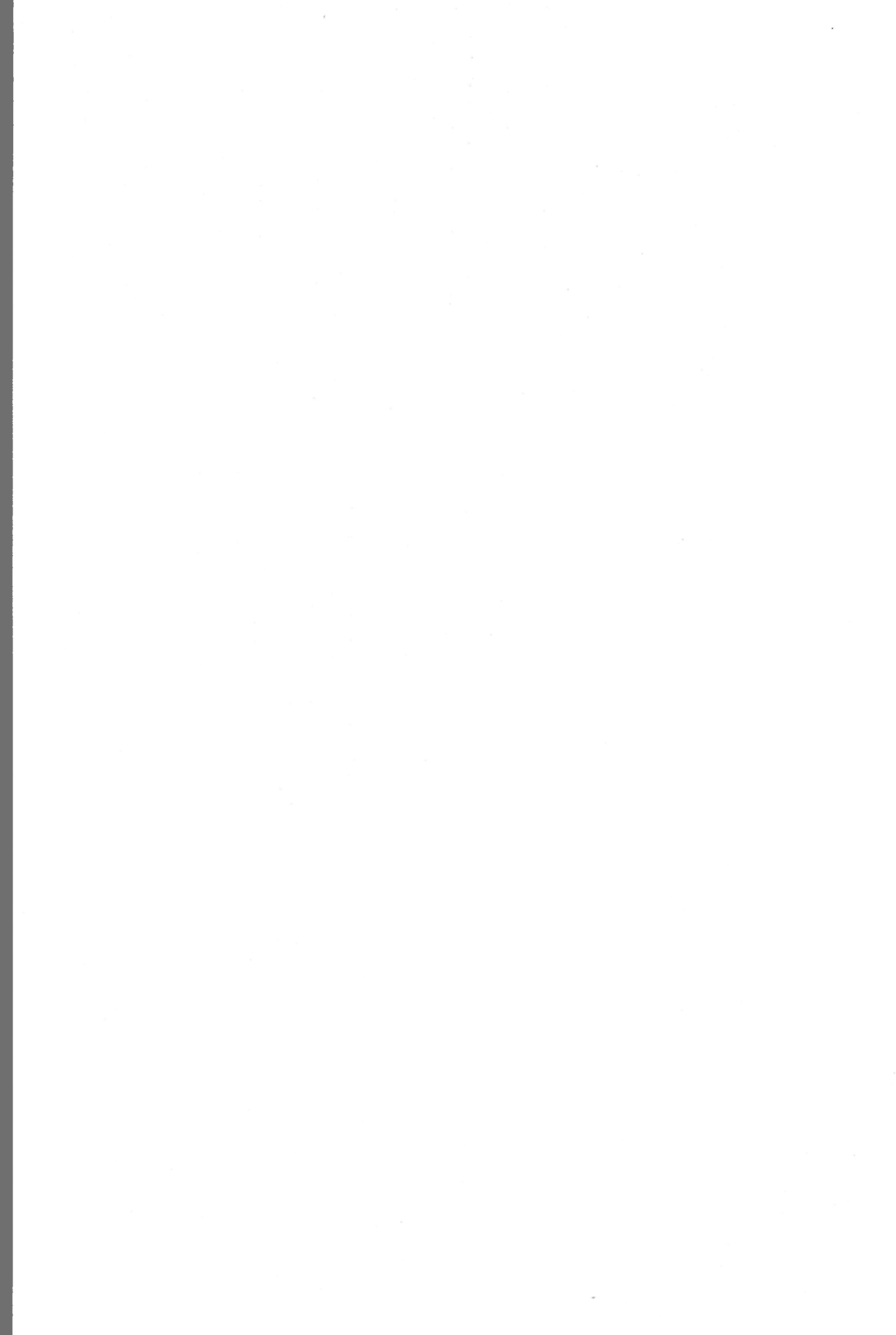
Many unanswered questions and unmapped areas remain, as some of the sources are of gratuitous relevance and cannot be related to other events, severely limiting their utility. It is to be hoped that someday a discovery will be made of the missing documents that will provide a fuller picture of the religious life of the people of Kanizsa centuries ago.

Captions:

1. Immaculate Conception of the Virgin Mary. Main altar of the Marosvásárhely parish church (Photo by Mária Kéring).
2. Pulpit. St. Joseph parish church. Thúry György Museum, Photo Archive, 8411. (Photo by Zoltán Hohl.)
3. Pulpit from the St. Joseph parish church. Thúry György Museum, Photo Archive, 5425. (Photo by Zoltán Hohl.)
4. Statue of St. Florian. St. Joseph parish church. Thúry György Museum, Photo Archive, 5426. (Photo by Zoltán Hohl.)
5. Franciscan cloister, corridor detail. Thúry György Museum, Photo Archive, 5734. (Photo by Zoltán Hohl.)
6. Dining-room door from the Nagykanizsa Franciscan cloister. Thúry György Museum, Photo Archive, 5396. (Photo by Zoltán Hohl.)
7. Statue to the Holy Trinity (Kossuth Square, Nagykanizsa). Thúry György Museum, Photo Archive, 5536. (Photo by Zoltán Hohl.)
8. Israelite temple of Nagykanizsa. Thúry György Museum, Photo Archive, 5397.
9. Tomb of Mózes Löwenstein (front). Israelite Cemetery, Nagykanizsa. (Photo and property of Ilona Major.)
10. Tomb of Mózes Löwenstein (back). Israelite Cemetery, Nagykanizsa. (Photo and property of Ilona Major.)
11. „The Beasts of Hell.” Nagykanizsa book of Chevra Kaddisha. (Photo and property of Ilona Major.)
12. „Washing the Dead.” Nagykanizsa book of Chevra Kaddisha. (Photo and property of Ilona Major.)
13. „Apologizing to the Dead.” Nagykanizsa book of Chevra Kaddisha. (Photo and property of Ilona Major.)
14. „In the Cemetery.” Nagykanizsa book of Chevra Kaddisha. (Photo and property of Ilona Major.)
15. „Funeral procession.” Nagykanizsa book of Chevra Kaddisha. (Photo and property of Ilona Major.)
16. „Sitting Shiva.” Nagykanizsa book of Chevra Kaddisha. (Photo and property of Ilona Major.)
17. Etrog holder. (Plate with handle.) Inscription: „This plate is the property of the Bikur Cholim Society of Kanizsa.” 1804. Hungarian Jewish Museum.
18. Etrog holder. (Lidded cup.) Inscription: „This cup is the property of the Chevra Kaddisha Neer Tamid Society of Kanizsa.” 17th-century Augsburg signo. Hungarian Jewish Museum.
19. Yad (Torah guide.) Kanizsa community. Hungarian Jewish Museum.
20. Rimon pair from Nagykanizsa. Hungarian Jewish Museum.
21. Hanukkia. Hungarian Jewish Museum.
22. Charity purse of the Kanizsa community. 1842. Hungarian Jewish Museum.
23. Lidded cup. Hebrew inscription on lid. Hungarian Jewish Museum.
24. Silver Torah plate from the Kanizsa synagogue; Moses and Aaron on the two sides. Hungarian Jewish Museum.
25. Spice holder from Nagykanizsa. 1831. Hungarian Jewish Museum.
26. Silver chalice. 1803. Inscription: „Property of the Israelite community of Kanizsa.” Hungarian Jewish Museum.
27. Torah crown. 1796. Kanizsa community. Hungarian Jewish Museum.
28. Seal of Reverend Anatolij Markovich, 1828. (Nagykanizsa Greek Orthodox baptismal registry, 1828.) Serbian Orthodox Ecclesiastical Art Collection, Library and Archive, Szentendre.
29. Front cover of Evangelic Book (Nagykanizsa) (Serbian Orthodox Ecclesiastical Art Collection, Library and Archive, Szentendre).
30. Back cover of Evangelic Book (Nagykanizsa). (Serbian Orthodox Ecclesiastical Art Collection, Library and Archive, Szentendre.)

Kostyál László

NAGYKANIZSA
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE
(1690—1849)

BEVEZETŐ

A művelődéstörténet fogalma az elmúlt évtizedekben nem csupán jelentős vitákat váltott ki, de több metamorfózison is keresztülment, ezért előjáróban szükséges leszögeznünk az e helyen neki tulajdonított tartalmat. Az említett folyamat állomásait nem áll módunkban figyelemmel követni, azonban ha *Németh G. Béla* 1986-ban megjelent definícióját — amely szerint a művelődéstörténet olyan általános történettudomány, amely a történetiség tisztázásának és tudatosításának eszközeivel az élet minden mozzanatára kiterjed¹ — vesszük kiindulási pontnak, kijelenthető, hogy itteni értelmezésünk erősen szűkített. Felfogásunk közelebb áll *Kosáry Domokos* klasszikussá vált 18. századi művelődéstörténeti opusának² értelmezéséhez, illetve a közelmúltban megjelent, hiánypótló *Magyar művelődéstörténet*³ által a szellemi élethez sorolt művelődési szektorok csoportosításához. Egy település történetét feldolgozó monográfia művelődéstörténeti fejezete a tágabb értelemben vett tudományág-nak csupán azokra a szegmenseire fordíthatja figyelmét, amelyek a köznapi értelemben használt (és az oktatásüggyel szűkített) *művelődés* fogalom történeti források, konkrét alkotások és analógiák révén vizsgálható vetületeit testesítik meg, és amelyek nem sorolhatók a társadalmi élet egyéb, tágabb értelemben ugyan ide tartozó, de más szempontból, vagy önállóan vizsgált területeihez (pl. néprajz). Ilyen értelemben fejezetünk tárgyához tartoznak a művészetek (irodalom, színház, építészet, képzőművészet), az írásbeliség, a nyomtatott írás (sajtó, könyv), a vallási és az egyesületi-közösségi élet szellemi vonatkozásai.

Az 1690. évvel kezdődő, másfél évszázadot felölelő időszakunk belső periodizációja több kérdést is felvet. 1690 a hazai művelődéstörténetben — nem kis részben a következő politikai események, a török elleni

hadi sikerek és az ország csaknem teljes felszabadulásának eredményeképpen kialakuló új, a művelődésre nézve általában jóval kedvezőbb körülmények hatására — a korai és az érett barokk határát is jelenti. A barokk ezt követő szakasza 1740—1750 körüli korszakhatárral két további periódusra (kibontakozó és érett, vagy érett és késői) bontható.⁴ Újabb fordulópontnak vehető 1780, amikor II. József trónra lépésével az élet szinte minden terén a vallásra épült korábbival szembe forduló felvilágosult gondolkodás és műveltség erőteljes térhódítása kezdődött meg. A barokk késői szakasza ugyanakkor — bár inkább művészeti stílusjegyekben, mint mentalitásban — a századfordulóig tartott, két évtizeden keresztül párhuzamosan fejlődve előbb az eszmei alapjait aláásó, végül egészét maga alá gyűrő felvilágosodással.⁵ Utóbbi 1820 körül váltotta fel a reformkor, s ez az időszak művészeti vonalon — némi erőszakoltsággal — a klasszicizmus és a romantika határának is tekinthető. 1849 a magyar történelemnek és a művelődésnek is egyik legfontosabb fordulópontja, s korszakzáró dátumként való szerepeltetése nézőpontunkból is feltétlenül indokolt.

E rövid fejezeten belül kevésbé tűnik célszerűnek négy periódust elkülöníteni, s Nagykanizsa viszonylag kevés, és többnyire nem élvonalbeli emlékekkel dokumentálható művelődéstörténete nem is indokolja ezt. Egyetlen korszakhatárunkat 1780-nál húztuk meg, amely nagyjából a feudális jellegű barokk és a reformkorba torkolló, felvilágosult, klasszicista-romantikus polgári műveltség határának tekinthető. Számos jelenség természetesen nem veszi figyelembe az önkényesen kijelölt korszakhatárt, így mi sem kezelhetjük szigorúan, inkább az egyes tendenciák dominanciája alapján határoztuk azt meg.

I. A BAROKK KOR 1690—1780

A törökellenes felszabadító háborúk lezáródása új fejezetet nyitott a magyar történelemben, és ezen belül a művelődéstörténetben is. A korai barokk kor szellemisége mindenekelőtt az ellenreformációt kibontakoztató *Pázmány Péter* tevékenysége nyomán

kikristályosodott, a művészetekben pedig számos remekművet alkotott már a 17. század harmincas éveitől. E nálunk kezdeti szakaszban még együtt ért a (sok helyen a protestánsoktól inkább kedvelt) késői reneszánsz számos irányzatával, de terjedését

nagyban gátolta a szinte állandósult háborús állapot. A török elleni harcok győzelmes befejezése és a tridenti zsinat nyomán a korábban megingott tekintélyét és identitását visszanyert katolikus egyháznak a vallási küzdelmekben kivívott sikere — amelyek nyilván egymástól sem független események — a 17. század végére alapvetően új körülményeket teremtett, és kedvező lehetőséget biztosított a barokk gondolkodás és stílus teljes uralomra jutásához.

A hazánkban a nagyszombati jezsuita templommal (1629—1637) megjelenő korai barokk művészet Zalában alig hagyott emléket, ami elsősorban annak tulajdonítható, hogy a török hódoltság háttára gyakorlatilag kettészelte a megyét, és a frontvonal helyét a békés építőtevékenységet kevésbé tette lehetővé. 1690-ben az új stílusnak csupán két jelentősebb emléke állt, talán nem véletlen, hogy ezek ahhoz a ferences rendhez kötődnek, amely kiemelkedő szerepet játszott mind a török hódoltság területén maradt magyar lakosság körében végzett pasztorációs tevékenységben, mind a rekatolizációban, mind pedig a későbbiekben a felszabadult területek hitéletének újjászervezésében. Csáktornyai rendházukat *Zrínyi Miklós*, a költő és hadvezér, Zala megyei főispán alapította 1644-ben, ennek mai templomát azonban csak 1702—1711 között emelték. A sümegi kolostort *Széchenyi György* veszprémi püspök alapította, s az 1649—1652 között fel is épült. E két rendház azonban kivétel-számba ment, miután a törökellenes háborúk sokszor zűrzavaros viszonyai mellett a katolikus egyház helyzetét megyénkben is szinte a végletekig nehezítette a protestantizmus túlsúlyba kerülése. A vallási villongások mindenekelőtt a meglévő templomok megszerzése, illetve megtartása körül folytak. A világi építetők valamennyi anyagi erőforrását a hadiépítészet kötötte le, új, már nem elsősorban védelmi jellegű rezidenciát a legtehetősebbek is csak a felszabadulás után két évtizeddel kezdtek építeni (az 1710-es években alakította át *Eszterházy Pál* az alsólendvai várat L alaprajzú kastéllyá, *Széchenyi Zsigmond* az egervárit közepudvarosból U alakúvá). A korai barokk szellemi életéről Zalában az említett körülmények miatt alig beszélhetünk.

A török uralom alól felszabadult Nagykanizsa kilenc évtized múltán került vissza a magyar kultúra vérkeringésébe. A korábban magyar lakosságú város népessége meglehetősen vegyes képet mutatott. Magyarok nem, vagy alig maradtak a településen, viszont az egykori, nagyjából talán szláv eredetű török őrség mintegy kétszáz katonája családjával,⁶ majd hamarosan német és magyar telepések növekvő számú csoportja, valamint az osztrák várőrség számos tagja is letelepedett. A vár környékén lévő települések korábban elnéptelenedtek, na-

gyobb részét el is pusztultak, ugyanis az ostrom előtt a császári sereg parancsnoka (*Batthyány II. Ádám*) elrendelte ezek kiürítését, hogy a blokád alá vont vár török őrsége innen se juthasson élelmiszerhez.⁷ A felszabadulás után hamarosan megindulhatott vissza-, illetve újratelepítésük.

Magában a kanizsai várban a bevonuló sereg parancsnokának utasítására összeírták az épületállományt. Ebből kiderül, hogy az erődítményben és a külvárosokban együtt 187, fából emelt ház állt.⁸ Közülük öt, részben romos házat a mellettük lévő mecsettel együtt a ferenceseknek juttattak.⁹ A már a felszabadító sereg mellett tábori szolgálatot betöltő szerzetesek a mecsetet Szent Anna tiszteletére felszentelve templomnak használták, maguk pedig 1696-ig a mellette lévő házukban laktak.¹⁰ Ebben az évben a várparancsnok *Berge György Kristóf* birodalmi gróftól majdani templomuk felépítésére telket kaptak, ahol kis fakápolnát emeltek, amelyet meg is emelt, szeptember 7-én a kanizsai jezsuiták elöljárója, *P. Piscator Kristóf* megáldott.¹¹ Ekkortól a régi, nyilván már romos faházból kiköltöztek, és saját területükön emeltek — szintén ideiglenes — újat. Az egykori mecsetet 1702-ig feltehetően még tovább használták.

Evlia Cselebi leírása (1664) szerint Kanizsán a török korban két további mecset is állott,¹² és ezt — annak ellenére, hogy a szépszámú török kori városábrázolás településszerkezeti szempontból nem tekinthető hiteles forrásnak¹³ — a településről a felszabadulás után, 1698-ban készült, a maga nemében a leghitelesebbnek tűnő metszet alátámasztani látszik.¹⁴ Középkori épület már nem volt a várban, de olyan sem, melyet a város új lakói huzamosabb időn át használni tudtak volna. A szorosan egymás mellett álló házak deszkával voltak lefedve, kis alapterületen, gyakran három-négy emelet magasra épültek, földszintjükön istálló volt. A Zágrábi Püspökség által elrendelt 1692. és 1693. évi kánoni bejárás jegyzőkönyvéből ismerjük a másik, valószínűleg szintén mecsetből (vagy dzsámiból) átalakított templom leírását is.¹⁵ Feltehetően ez lehetett az egykori *Ajazba* mecset, melyet Cselebi a többivel szemben „nagyobb”-nak mond.¹⁶ A Boldogságos Szűz mennybevételének (ez volt a középkori ferences templom patrocíniuma is) tiszteletére szentelt, csaknem négyzet alakú épület fából készült, egyetlen, északra nyíló kapuja előtt kisméretű, nyitott, oszlopok tartotta, kétnyílású előcsarnok állt. Kis fatornyában harang is lógott. Sekrestyéjét a két vizitáció között toldották az épülethez, fából faragott oltára még 1693-ra sem volt egészen kész. Felszerelése csupán a legszükségesebbekre szorítkozott. Plébánosa 1692-ben horvát ajkú volt, a hívei magyarok. A jegyzőkönyvek nem tesznek említést a várban kétségtelenül élő, német ajkú lakosság ellátásáról, de a plébániához nem tartozó ferencesek lelki-

pásztori tevékenységéről sem. A plébános által celebrált miséken a magyar nyelvű prédikációt egy, a várban lakó jezsuita szerzetes tartotta, nem csupán Kanizsa, de a környező falvak (Szepetnek, Rigyác, Sormás, Eszteregnye) misére ideseregő lakosságának is. 1693 után kilenc éven keresztül, a vár lebontásáig a jezsuiták adták a plébánost,¹⁷ illetve ők a plébánia adminisztrátorai. A harmadik török mecset (valószínűleg ez is alacsonyabb rangú, dzsámi lehetett) felszabadulás utáni állapotáról és sorsáról hallgatnak forrásaink. Tudjuk, hogy a jezsuiták a harcok elcsitultával rögtön megkezdték működésüket, a vár lerombolása (1702) után viszont eltávoztak a városból,¹⁸ ahol az erődítménnyel együtt az ő, Szent Péternek szentelt templomuk is elpusztult.¹⁹ Ez lehetett az egykori török dzsámi.

Az új Kanizsa lakossága a betelepülések folyamán, városképe pedig a vár 1702-ben történt lerombolásával kezdődően alakult ki. A lakosság katolikus, bár a reformáció térhódítása a 17. században igen erőteljes a környéken. A közeli Komár 1618-ban a II. református egyházmegye püspöki székhelye volt, ahol 1655-ben rövid életű főiskolát is alapítottak.²⁰ A század végére a török ellenes katonai harcokon túl a protestantizmus teljes vereségét eredményező vallási küzdelmek is elcsitultak. A Kiskanizsán letelepedő egykori muzulmánok saját vallásuk feladására és a hódítók vallásának átvételére kényszerültek. A várban elhelyezést nyert mindkét szerzetesrend országszerte központi szerepet játszott a rekatolizációban. Az uralkodó, I. Lipót buzgó katolikus volt, aki dinasztikus és birodalmi patrónusává Szent Józsefet választotta, és az ország török alól való felszabadulását is nagyrészt az ő közbenjárásának tulajdonította,²¹ utóbb pedig megismételte Szent István Máriának tett ország-felajánlását is. Ez döntő mozzanat volt az ellenreformációban és a törökellenes harcokban gyökerező *Regnum Marianum* gondolkör kibontakozásában, amely Máriára mint *Patrona Hungariae* tekintett, és a 18. század uralkodó eszmerendszerévé vált hazánkban. Szent József tisztelete is gyorsan terjedt az egész birodalom területén. Amikor Berge gróf, kanizsai várparancsnok 1696-ban telket adományozott a ferencesek jövődó templomának felépítéséhez, kikötötte, hogy az új egyház védőszentje Szent József legyen. Helyőrségében protestánsok – ha esetleg akadtak is – aligha játszhattak szerepet, intézményes vallásgyakorlásuk csak a 19. század közepétől indult meg. A város 1690. évi egyik statútuma ugyanakkor azt is kimondta, hogy új telepések csak katolikusok lehetnek, így a helyőrség mellett a polgárság vallási homogenitását is biztosították egy időre.²²

Vélhetően már 1700 körül²³, de mindenképpen 1769 előtt, a megtelepedő zsidók alapítják meg hitközségüket a városban. Ennek első említése 1784-ben történik²⁴, de halotti könyvének (Pinkasz) leg-

korábbi bejegyzése 1769-ből származik, s ez azt bizonyítja, hogy a hitközség már korábban megalakult.²⁵ A zsidók első zalai összeírása (1728) Kanizsán egyetlen, négytagú izraelita családot említ, mely az év nagy részében még Rohoncon lakik. 1735-ben már három család tizenhárom tagját írták össze.²⁶ A zsidókat a város későbbi kegyurai, a Batthyányok kiemelten patronálták, ennek köszönhették azt a gyors fejlődést, amelynek kibontakozása már a következő korszakra esett. 1780 előtt még nem játszottak jelentős szerepet a város életében.

1773 előtt — ekkor már egy, a Batthyány családdal kötött szerződés említi őket — görögök is letelepedtek Kanizsán. Ugyanebben az évben panaszt tettek görögkeleti papjukat a Ferenc-rendi szerzetesek részéről ért túlkapások miatt. Levelük szerb nyelven íródott, az aláírások azonban görög betűsek.²⁷ Eszerint 1773-ban már a görögkeleti hitközség is működött, bár kis temploma csak később épült meg.

A művészet, és azon belül az építészet helyzetét vizsgálva első helyre az egyházi építészet kívánczik. A barokk Kanizsa kiépülése a ferences templom és kolostor építkezésével kezdődött meg. A török kori várat — a benne álló, templommá alakított épületekkel együtt — teljes egészében lerombolták, csupán hírmondónak maradt meg belőle a barokk kori ferences templomban ma is látható muzulmán sírkő.²⁸ A templomépítő munkálatok *P. Takács Ince* adatai szerint 1696 után nem sokkal már megkezdődhettek,²⁹ sürgetővé azonban a vár lerombolása után váltak. A szükséges anyagiakat annak ellenére, hogy a városban nagyszabású mozgalom és gyűjtés indult meg, csak igen lassan sikerült előteremteni.³⁰ Az új templom részenként épült, feltehetően a Szent Antal-kápolna készült el először, 1700-ban.³¹ Ez már a mai templom telkén állhatott, de valószínűtlen, hogy a jelenlegi épület ugyancsak Szent Antalnak szentelt oldalkápolnájaival lenne azonos. Az építkezés pontos menete nehezen rekonstruálható, felgyorsítása a jó kapcsolatokkal rendelkező *P. Andrássy Miklós* házfőnök (1713—1725) nevéhez fűződik, aki 1714-ben letette a szentély alapkövét.³²

1715-ben a hazánkban tett utazása alkalmából Kanizsát is meglátogató *Simon Clement* angol utazó úgy tudósított, hogy a ferenceseknek van itt egy kis zárdája, s az ő templomukba jár az egész város. Azt is hozzátette azonban, hogy egy kápolnát (Szent Antal-kápolna?), illetve a sóházat leszámítva téglavagy kőépület nincs Kanizsán.³³ Gróf *Volkra Ottó* 1716. évi kanizsai vizitációjának jegyzőkönyve a plébániatemplomot felépítendőnek mondja, a paplakot fából lévőnek és romos állapotúnak. A hozzá csatlakozó szentélyt (ez valószínűleg a Szent József tiszteletére szentelt [patrocíniumát Volkra püspök említi], *Simon Clement* által templomnak nevezett,

nagyrészt valószínűleg fából lévő épület) részben fállal helyreállították, s ehhez egy közepes nagyságú templomot készülnek építeni.³⁴ Mindezek alapján feltesszük, hogy a mai templom helyén (különben miért a szentély alapkövét tették volna le először?) állt egy ideiglenesnek szánt fatemplom, és a közelében egy (már falazott) kápolna is. Az 1736. évi egyházmegyei összeírás az épületet jó állapotúnak mondja, addigra nyilvánvalóan befejeződött az építkezés. A templom tornya azonban még nem volt kész, annak építése csak 1816-ra zárult le.³⁵

1. kép: A ferences templom (1710-es, 1720-as évek)

A templom tipológiailag a barokk építészet nyitányát jelentő, *Vignola* által tervezett, 1568-tól épült római II. Gesú jezsuita templomot követi, amely a 17. században, egészen az 1730-as évekig,³⁶ szinte valamennyi hazai szerzetesrendi templom mintaképe volt. Az egyetlen hajót Kanizsán is lapos csehboltozat fedi, azonban a Gesútól eltérően az alaprajzi elrendezés asszimmetrikus, a baloldali mellékkápolnákkal szemben lévő, a kolostorépület felé eső oldalt sík fal határolja. Az asszimetria a jobboldali torony elhagyásával már a homlokzaton is megjelenik, ez azonban a kor kedvelt megoldása volt (hasonló rendszerű a kanizsaival nagyjá-

ból egykorú búcsúszentlászlói ferences templom homlokzata is). A fentiekén kívül építészeti szempontból említésre méltó sajátossága nincs, ami — az építés körülményeinek ismeretében — kevéssé is lett volna elvárható az ismeretlen tervezőtől. Az építészeti egyszerűséget az 1740-es évek közepétől az 1760-as évek közepéig kialakított belső berendezés hivatott pótolni, amellyel a nemes anyagokból készült, teatralitásra építő, reprezentatív barokk szakrális tér fikcióját akarták megteremteni. A márványt ugyan festett fa helyettesíti, a vezető mesterek műveit pedig többnyire a rendi műhely tagjainak a munkái pótolják, az összehatás mégis lenyűgözi a belépőt. Annak köszönhetően, hogy az oltárok és a szószek más-más adományozó bőkezűségét dicsérik, stílusosan sem a festészeti, sem a szobrászati díszítés nem egységes, a sokféleség mégis egységes összehatást eredményez. A rendház 1770. évi évkönyve felsorolja az oltárok mecénáit.³⁷ Az Assisi Szent Ferenc-oltárt 1749-ben állító kordás testvérület (később) létezéséről ez az egyetlen forrásunk. A legfőbb adományozó kétségkívül a város kegyura, *gróf Batthyány Lajos*.³⁸ Ő készítette a főoltárt 1747-ben, és hét évvel később — már nádorrá választása után — ő volt a megrendelője a szószeknek is.

A főoltárkép³⁹ megfestését a várost birtokként 1743-ban megszerző Batthyány, aki hivatalánál fogva a bécsi művészeti körökben bizonyára jártas volt, egy fiatal, a képzőművészeti akadémiáról nem sokkal korábban (1745) kikerült festőre, a hazánkban akkor még teljesen ismeretlen,⁴⁰ sziléziai születésű *Caspar Franz Sambachra* (1715—1795) bízta,⁴¹ aki három esztendővel előbb (1744) a tanítványok versengése során az akadémia első díját kapta. Festő volta ellenére korábban az iskolateremtő szobrász, *Georg Raphael Donner* (1693—1741) tanítványa volt (1740—1741), majd az akadémián a kor festészetére leginkább ható *Paul Trogeré* (1698—1762). A kanizsai oltárkép a legkorábbi, biztosan datálható alkotása. Sikerét bizonyítja, hogy a következő esztendőben már a székesfehérvári jezsuita templom freskóit, majd oltárképeit festette, később a budai Szent Anna-templom (azóta elpusztult) két oltárképét (1758), majd dombormű-utánzatú grisaille képeket (ezeket gyakran emlegették specialitásaiuként) a pozsonyi és a budai várban. Legismertebb művei a fehérvári együttes mellett a morvaországi Sloup plébániatemplomának freskói, valamint olyan, azóta elpusztult monumentális ciklusok, mint az oberburgi Attems-kastély vagy az enzersdorfi Zinzen-dorf-kastély dekorációja. Sambachot már 1754-ben a bécsi akadémia tagjai között említették,⁴² 1762-től az intézmény professzora, 1772-től (vagy 1773-tól) igazgatója, a kor egyik legnagyobb hatású festője volt.⁴³

2. kép: Sambach, Franz Caspar: Szent Család.
Főoltárkép a ferences templomban (1747)

Fiatalkori nagykanizsai oltárképe már mestereitől tanult ismeretek birtokában készült, és a kompozíció alapos felkészültségű, biztos tudású művészt állít elénk. A vásznon a templom patrónusa, Szent József családja körében jelenik meg, ragyogó, olykor szimbolikus elbeszélő részletekkel: a gyermek Keresztelő Szent János adoráló angyalok között, az előtérben feltűnő, a próféciák beteljesedésére utaló alakjával, a témához szorosan nem tartozó, a szűz nemzést jelképező liliummal, vagy a kis Jézusnak kezét csókoló, s ezáltal mennyei hatalmát elérülő gyermekangyallal; kissé füstös, meleg színekkel, pompás rajzkészséggel megfogalmazva. A bensőséges hangulatú ábrázolás lényegesen többet nyújt a névadó szent egyszerű megjelenítésénél, s kvalitása alapján is fontos állomása a Sambach-oeuvre-nek. A fiatal festőre nyilvánvaló hatással volt *Martino Altomonte* (1657–1745) hasonló témájú, a heiligenkreuzi apátság galériáját díszítő képe.⁴⁴ Nem szoros átvétele annak, de mind kompozicionális, mind részletmegoldások (az előtér adoráló angyalfigurája) megerősítik ezt a kapcsolatot. Sambach műve is hamarosan mintaképpé vált: *Josef Adam Mölk* (1714–1794) a weizbergi Fájdalmas Szűzről elnevezett templom oltárképén (1760 k.) már egyértelműen ezt használta fel.⁴⁵

A többi oltárkép kvalitását tekintve meg sem közelíti Sambachét. Rendí szenteket (Assisi Szent Ferenc, Paduai Szent Antal, Szent Didák) és más, a korban népszerű

szenteket (Szent Anna, Szent Erazmusz, Szent Sebestyén, Szent Rókus) ábrázolnak. Megbízható színvonalon dolgozó szerzetes-festők készíthették őket, akik azonban meglehetősen mereven ragaszkodtak a mintául használt, egyes szenteket ábrázoló képi közhe-lyekhez.⁴⁶ Ez különösen megmutatkozik Szent Erazmusz oltárán, ahol a névadó szent mellett klasszikus, piramidális elrendezésbe komponálva, de belső összefüggés nélkül, más előképeket felhasználva jelenik meg a két, pestistől védő szent, Rókus és Sebestyén. Ezeknél lényegesen magasabb színvonalat képvisel a templom legkorábbi, még Berge György Kristóf által adományozott, 1695-ben készült, *A keresztény ember halála* című festménye. A szakralizáló-morális témájú ábrázolás középpontjában — talán nem véletlenül — Szent József látható, aki ezúttal (Szent Borbálával együtt) a jó halál védőszentjeként jelenik meg. A várkapitány eredetileg a kórháznak szánhatta a művet (ez a témából következik), s csak később helyezték el a szerzetesek a templomban. Alkotója Bergéhez hasonlóan Sziléziából származik, kapcsolatuk alighanem innen eredeztethető. *Johann Georg Heinsch* (1647–1712) 1678-tól Prágában élt, fő művei is az ottani templomokat díszítik. Elsősorban az észak-itáliai manierizmus, illetve a 17. századi spanyol barokk ígézetében alkotott, utóbbi egyértelműen leolvasható a Berge által adományozott képeről is. Heinsch jezsuita volt, s miután ebben az időben a rend Kanizsán is jelen volt, elképzelhető a kép megrendelésében játszott közvetítő szerepe.⁴⁷

A szobrászati alkotások közül mindenekelőtt a diadalív két oldalán álló Szent Flórián- és Nepomuki Szent János-szobrot kell kiemelni. Megrendelőjük szintén Batthyány Lajos gróf lehetett. *Aggházy Mária* a magyar faszobrászat legkiemelkedőbb művei közé sorolta a két faragványt. Szent Flórián szobrának típusalkotó mintaképe — aminek több lecsapódását is ismerjük — az 1755 körül épült pesti Gyarmatay-palotát díszítette.⁴⁸ *Lajta Edit* szerint mesterük *Joseph Hilt*, aki a stájerországi, Hartberg környéki rokokó jelentős szobrásza volt, és akinek fő műve a mönichwaldi plébániatemplom szobrászati díszé.⁴⁹ Hilt az Egerváron és Szécsiszigeten (1760 k.)⁵⁰ is tevékenykedő *Philip Jakob Straub* ígézetében dolgozott, de hatott rá annak testvére, a főleg Mariborban alkotó *Joseph Straub* is. Megállapítható tehát, hogy a két kanizsai szobor a gráci rokokó hatása alatt készült.

A baloldali első mellékoltárnak a feszület mögötti középképe relief-technikával, fából készült. Kvalitását tekintve kevésbé, témáját nézve viszont annál érdekesebb, hiszen egy, a tisztítóútban szenvedő lelkeket bemutató *purgatórium-ábrázolásról* van szó, amely ritka, de jellegzetes típust képezett e korban,⁵¹ térbe helyezett párhuzama a P. J. Straub által faragott csodálatos szécsiszigeti főoltár hátsó oldalán található. Szent János apostolnak a középkép melletti szobra *Joseph Thaddäus Stammel* az admonti kolostor könyvtárában álló Szent János-szobrának (1760) típusát

követi. A felsoroltak mellett Kanizsán figyelemre méltó még a Szent Anna-oltár rendkívül életszerű, friss hangvétellel megfaragott Vízitáció-csoportja, továbbá a ferences tanítást összefoglaló, gazdag ikonográfiai programmal kialakított, a megrendelő kegyúr családi címerével ékített díszes szószerk is. Programjának részeként a mellvédjét három dombormű díszíti, melyek Ábrahám áldozatát, A tékozló fiú hazatérését, közepben pedig Kanizsának a töröktől való visszavételét ábrázolják. Ezek nem csupán a rendi tanítás részeiként értelmezhetők, hanem mögöttes tartalmat is hordoznak: szimbolikus eszközökkel utalnak a kegyúr és a város viszonyára.⁵² Batthyány Lajos Kanizsa birtokának a kincstártól való megvásárlásakor, 1743-ban sikerrel hivatkozott apjának, Batthyány II. Ádámnak a vár visszavételében játszott, valóban jelentős szerepére. A birtokba való beiktatása után — a jobbágyterhek országszerte való növekedésének korszaka ez — hozzálatott a mezőváros lakossága által korábban már megszerzett jogok megnyirbálásának. 1753-ban új úrbéres szerződést kényszerített a városra, de ennek szinte aláírásától folyamatosan perben állt vele.⁵³ A három domborműben e pereskedés képzőművészeti-allegorikus eszközökkel való megfogalmazására ismerhetünk. A földesúr hivatkozik az apja érdeme — csak Ábraháméval összevethető áldozata — révén szerzett jogaira, melyeket a kanizsaiaknak engedelmességgel, földesuruk előtti, az evangéliumi tékozló fiúéhoz hasonlóan alázatos meghajlással illik viszonzni. Úgy tűnik tehát, hogy az oly nagylelkűnek ható adomány burkolt mondanivalójába fenyegető felhang is vegyül.

A ferences templom és a mellette álló, hagyományosan négyszárnyú, puritán kivitelű rendház elhúzódo munkálatai után 1764-ben Kanizsán egy temetőkápolna is épült Nepomuki Szent János tiszteletére, ez a mai felső templom elődje. Elkészülte után a városban 1765-ben gimnáziumot alapító piaristák kezelésébe került. 1824-ben bővítették, toronnyal toldották, majd 1942-ben az eredeti részek lebontásával teljesen átépítették.⁵⁴ 1769—1771-ben az ispita házban emeltek kicsiny kápolnát Szent Márton tiszteletére. Ennek sekrestyéje, kórusa és tornya is volt, benne három oltár állt. Alapkövét április 2-án tette le *Berencsi János* veszprémi kanonok, kiskomáromi plébános, kerületi esperes. Alapítója gróf *Saárdi Somsich Antal*, aki 10 hold földet, és *Inkey Boldizsár*, aki 1000 forint alapítványt adott. A kápolna a ferences atyák gondozásába került. A város 1773-ban Somsich gróf adományát 51 holddal megtoldotta.⁵⁵ Másfél évtizeddel később, 1788-ban (II. József ismert egyházpolitikai rendeleteinek következtében 1787-ben a kanizsai rendház is feloszlásra került) a katonaság foglalta el a kápolnát, és gabonaraktárrá alakította át. Két évvel később, a király halála után a katonaság az épületben kezelt károkat 62 forintos költséggel kijavíttatta

(habár a Helytartótanács, illetve az Udvari Haditanács e tárgyban történt levelezése magára a ferences templomra is vonatkozhatott, amennyiben azt szintén raktárnak használták), és visszaadta a szerzeteseknek, illetve a városnak. A kolostor épülete azonban 1787-től néhány év kivételével egészen 1815-ig katonai élelmezési raktárként szolgált.⁵⁶

A kiskanizsai városrészben szintén állt egy kápolna, amelyet nem sokkal korábban, a pestisjárvány után, hálából emeltek.⁵⁷ Az épületet Volkra Ottó veszprémi püspök 1716. évi (Pfeiffer szerint 1715. évi) vizitációja említi először mint a Boldogságos Szűz tiszteletére emelt fakápolnát, majd ír róla az 1736. évi conscriptio és az 1748. évi canonica visitatio,⁵⁸ továbbá szól róla *Padányi Bíró Márton* püspök egy 1745-ben kelt, Kanizsa városához szóló levele is.⁵⁹ A kápolnát 1748-ban régi fából lévőnek mondták, kívül-belül vakolva és meszelve, téglaszentéllyel, jó állapotú tetőzettel. Ekkor egy oltára volt, körülötte temető terület el. 1761-ben felújították. A munkálatok jellege pontosan ugyan nem ismert, de feltehető, hogy már hajóját is téglából falzták. Az épületet 1797. évi leégése után is újjáépítették. 1816-ban már két oltára volt.

A világi építmények közül a város legrégebb, ismert barokk épülete nem a ferencesek zárdája volt, hanem a várparancsnok saját, szintén a lerombolt vár köveit felhasználó, egyemeletes, 1983-ban lebontott lakóháza, amely a mai Király és Zárda utca sarkán állt. „Berge-háznak”, illetve „Városbíró házának” is neveztek. Ez állítólag 1702 körül épült,⁶⁰ ezért Bergéhez kötődő elnevezése téves, mivel ő 1697-től már a bécsi Udvari Haditanács tagja, míg Kanizsán báró Schenkendorf ezredes lett a várparancsnok.⁶¹ Egyszerű, dísztelen, nemes arányú épület volt, jelentőségét nem építészeti értékei révén, hanem az újkori Kanizsa legkorábbi állandó anyagú házaként nyerte.

A barokk kor további jelentősebb objektumai az uradalmi központhoz kötődtek. Annak ellenére is igaz ez, hogy a földesúr sohasem lakott a városban, méltó szálláshelye sem épült. E tény igen fontos szerepet játszik Kanizsa barokk emlékeinek viszonylagos szegénységében. A tisztartói házat eredetileg a város birtokát a vár lebontása után megszerző báró *Gracich Jakab* emeltette a vár köveiből 1705—1712 között. Ez ma a Thúry György Múzeum Fő út 5. szám alatti épülete. Nagy valószínűséggel gróf Batthyány Lajos idejében, az 1750-es és 1760-as években bővítették. Ma is látható építészeti megoldásai már bizonyos igényességet tükröznek. Egyemeletes, L alakú épület, utcai homlokzatáról nyíló boltíves kapubejáróval. Az udvar felől mindkét szint nyitott, félköríves árkádsorral, a kapubejáró feletti rész timpanonnal zárt rizalittal reprezentál. Oldalsó szárnya egy későbbi átalakítás eredményeképpen megrövidült. A hosszú időn keresztül a város

3. kép: Az egykori tiszttartói ház (ma: Thury György Múzeum) udvari homlokzata (1705—1712)

feletti földesúri hatalom jelképeként is értékelhető építmény a barokk városi paloták jellegzetes típusába sorolható.⁶² Valamivel később épült az ugyancsak az uradalmi igények által életre hívott nagyméretű vendégfogadó. Az utóbb Zöldfa vendéglő néven ismert épületben (Erzsébet tér 9.) ma a Bolyai János Általános Iskola működik. L alakú, kétszintes, kocsibehajtott főbejáratát az öttengelyesre lemetszett sarok-részén képezték ki. E rész tulajdonképpen a mindkét utcai homlokzattal 45°-os szöveget bezáró középrizalítként is értelmezhető, amit a kvádermintás földszintivel szemben sima emeleti falán (ahol a félköríves alsóktól eltérően az ablakok is egyenes zárásúak) klasszicizáló falpillérek hangsúlyoznak. Itt helyezkedik el a város életében később gyakran szerepet játszó emeleti nagyterem, amelyhez díszes rácsú lépcsők vezetnek. Valamivel később épülhetett a sörház, az utóbb cégéreről elnevezett Vasemberház (Erzsébet tér 1.). Ez többszörösen átalakított, puritán megjelenésű, tömegében tekintélyes épület, a Fő utca felőli hangsúlyosabb homlokzatán öttengelyes, kevésbé kiugró, nagyméretű, timpanonnal koronázott rizalíttal, amely azonban az íves földszinti nyílásokkal együtt feltehetően már a 19. századi klasszicista átalakítás eredménye.

Az uradalom a század közepén jelentős építkezéseket folytatott a városban, ahogyan ezt a vendégfogadó és

a sörház is bizonyítja. 1753. szeptember 20-án a földesúr Batthyány szerződést kötött Kanizsán Mötz Ferenc kőművesmesterrel egy urasági ház építésére, később kijelölendő helyen. A munkáért Mötz előlegként 25 forintot kapott, a továbbiakban még 75 forintot.⁶³

A források elhúzódó építkezésekre utalnak. 1760-ban Batthyány inspectora köt megállapodást Gyuren Györggyel és anyjával, Mezgár Borbálával, hogy azok telkükből egy darabot átadnak a kastély építéséhez, amiért az uradalom kukoricakertjéből kárpótolja őket.⁶⁴ A család körmendi rezidenciájába 1764-ben folyamatosan érkeztek a tiszttartói jelentések az ácsokkal és a kőművesekkel való kanizsai elszámolásról, de a munkálatok még 1765-re sem fejeződnek be.⁶⁵ Bár a fenti oklevelekből nem derül ki egyértelműen, hogy melyik urasági házról van szó, valószínűsíthető, hogy a tiszttartói ház átépítése és jelentős bővítése folyt ekkor, mert kastély elnevezéssel aligha illettek más épületet. 1763-ban a tiszttartó megküldi a földesúrnak az urasági ház leltárát,⁶⁶ amely egy félkész épület esetén aligha készülhetett volna el, egy átépítés alatt állónál azonban igen. Így tehát valószínű, hogy az épület — mely szerkezetileg nem is tűnik egységesnek — felvázolt alaprajzát és kiképzését 1753 és 1765—1766 között nyerte el. A tervező személyére nincs adatunk. Mötz Ferenc nem építő-, hanem kőművesmester, aki-

nek szerződésében később kijelölendő helyről van szó, ami bonyolítja a képet. A százforintos tiszteletdíj nem túl magas, egy kőművesnek azonban nem is túl alacsony, ha meggondoljuk, hogy *Franz Allio* császári építőmester 1729-ben ötven forintért plusz napidíjért szerződött a zalaegerszegi megyeháza tervezésére és építésének vezetésére. Ez az összeg az építkezés teljes idejére összesen 370 forintot tett ki.⁶⁷ Elképzelhető az is, hogy Mötztöt az uradalmi vendégfogadó építésére szerződötték, és a számadások egy része is erre az épületre vonatkozik.

Az uradalmi építkezések mellett a megyének és az egyháznak is voltak jelentősebb épületei a városban. Bár építéséről nincs írott forrásunk, és magát az épületet sem ismerjük eredeti formájában, tudjuk, hogy gróf Batthyány Lajos 1765-ben a piarista gimnázium számára 500 forintért megvásárolta a megyétől az akkorra már öregnek mondott kvártélyházat.⁶⁸ Feltehetően tekintélyes méretű, de puritán, a katonaság által lepusztított épület volt, mely a 18. század derekán vívott két háború befejeződése után kaphatott új funkciót. Ennek megfelelően később át is alakították, és új formájában 1919-ig állt.⁶⁹ Az épületben lehetett a piaristák házi kápolnája is, melyet talán még a laktanya számára alakítottak ki.

Nincs adatunk az első, már emeletes Városháza építésének idejéről sem, azt viszont tudjuk, hogy az 1780-as években — több lakóházzal együtt — leégett, helyében 1787-ben újat emeltek. Küllemét egy, az 1860-as években készült fotóról rekonstruálhatjuk, melynek tanúsága szerint egyemeletes, egyszerű épület volt, földszintjén bolthelyiségekkel. Egy további emelettel való bővítéséről a Városi Tanács már 1836-ban rendeletet hozott, a tervek elkészítésére azonban csak 1863-ban került sor. Egy későbbi döntés értelmében végül az egész épületet lebontották, s a helyére épített újat 1873-ban adták át.⁷⁰

Nagykanizsa barokk objektumai közül az egyik legismertebb a Szentháromság-émlék. A barokk korban az egy-egy nagyobb megrázkódtatás (járvány, baleset, tűzvész stb.) utáni fogadalomból állított, ún. votív szobrok rendkívül népszerűek voltak. A települések központjában Mária vagy a Szentháromság, esetenként a tűztől óvó Szent Flórián, illetve a pestistől védő Szent Rókus és Szent Sebestyén, a vízenjárókat oltalmazó Nepomuki Szent János vagy egyszerűen a megfeszített Krisztus, a szőlőhegyen a termést védő Szent Orbán vagy Szent Donát tiszteletére emeltek szobrot. Ezek jól mutatják, hogy a korszak szent-kultusza az élet szinte minden területére kiterjedt, és változatos szobrászi alkotásokban került kifejezésre. A Szentháromság-kultusz kibontakozásának teológiai hátterét a három fő rossz, a pestis, a (házánkban elsősorban a pogány törökkel folytatott) háború és az éhínség elleni küzdelem szolgáltatta, melyekkel szemben csak a három fő jó, vagyis a Szent Háromság veheti fel a küzdelmet.⁷¹

A kanizsai Szentháromság-émlék Inkey-címeres felirata szerint „...Consecrat (Balthasar Inkei) Ao. 1773 (*Theophilus Boheim*) Fecit”. Ezzel szemben tudjuk, hogy a fogadalmat tevő Inkey Boldizsár már 1758-ban kérte levélben Padányi Biró Márton veszprémi püspököt, hogy engedje meg kanonokjának, Berencsi János kiskomáromi plébánosnak és kerületi esperesnek az elkészült émlék megáldását, egyszersmind bízza is meg őt ezzel.⁷² A püspök teljesítette a kérést. *Halis idézi Bakónaki Timót* kanizsai ferences gvardiánnak gróf Batthyány Lajos nádorhoz, Kanizsa kegyurához a szobor felállítása tárgyában intézett levelét (1758), amelyből kiderül, hogy az állíttató Grácban készítette a szobrot.⁷³ Kétségtelen, hogy a szoborcsoport a Szentháromság-kultuszt erősen szorgalmazó Padányi Biró püspök által 1750-ben emeltetett veszprémi émlék⁷⁴ nyomán készült. A Szentháromság-émlékek középeurópai prototípusa a 17. század vége óta a bécsi Grabenen áll, amelynek hatására a 18. század elejétől Magyarországon is számos hasonló jellegű émlék készült. A veszprémi az egykori pesti szobor⁷⁵ típusát követi. A kanizsai szobron a pesti és a veszprémi monumentumhoz hasonlóan a Szentháromság központi, háromszögletű pillér tetején trónol a felhőkön, a pillér lábazati posztamentumán a globuson terdelő Szeplőtelen Szűz látható, körülötte, önálló oszlopokon a három magyar szent uralkodó, István, László és Imre, továbbá Keresztelő Szent János és Páduai Szent Antal áll. A szobor közepes minőségű, szobrászi megoldásai sematikusak. A Boheim nevet máshonnan nem ismerjük, talán a gráci kőfaragó céh egyik mesterét nevezték így. Maga a név cseh származásra is utalhat.⁷⁶

A hányatott sorsa folyamán többször helyet váltó, eredetileg a város főterén álló szoboregyüttes ikonográfiai programja nem túlságosan bonyolult. Az oszlop tetején, vagyis a mindenség csúcán triumfáló Háromság alatt Mária a föld királynőjeként, szűkebb és közvetlenebb értelmezésben mint *Patrona Hungariae* jelenik meg. A *Regnum Marianum* gondolatkört a három szent uralkodó, köztük a korona révén az egész országot Mária oltalmába ajánló Szent István megjelenése is megerősíti, akik igen gyakori szereplői a kor oltárainak és szoborkompozícióinak. Az egyik legnépszerűbb szent Keresztelő Szent János, szegényes ruhájával és a karjában tartott báránnyal („*Ecce Agnus Dei, qui tollis peccata mundi!*”) a bűnbánatra és bűnbocsánatra utal, hiszen Inkey fogadalmát bűnei miatti penitenciaként tette. Páduai Szent Antal a ferencesek kedvelt szentje — aki maga is franciskánus volt —, alighanem a szerzeteseknek tett gesztusként került az együttesre.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha már nem igazán színvonalas mestert választott a mecénás, miért Grácban rendelte meg a szobrot. Közelebb nem működött-e olyan szobrászműhely, amely elkészít-

hette volna? A kérdésre nem könnyű egyértelmű választ adni, de néhány tény mégis a segítségünkre lehet. A kanizsai polgárok lajstromában – bár a városi lakosok jelentős része nem szerepelt benne – 1745–1765 között egyetlen képfaragót jegyeztek fel, a stájerországi Feldbachból 1763. március 5-én érkezett *Liebundt Antalt*.⁷⁷ 1758-ban, a szobor-együttes állításának valószínű évében tehát nem tudunk Kanizsán működő szobrászról. A második megfontolásra intő tény, hogy a kanizsai Szentháromság-émlék e vidéken (ahol jelentősebb város nemigen volt) a típus meglehetősen korai képviselőjének számít. A hasonló emlékek nagy része a környéken a század második felében, főleg utolsó harmadában készült, elsősorban az 1750-es évek elejétől működő keszthelyi kőfaragócéh tagjainak köszönhetően.⁷⁸ Az ő tevékenységük Kanizsa környékére – Festetics Kristóf miklósfai templomépítkezését nem számítva – ismereteink szerint később sem terjedt ki, és ekkor még talán kevésbé is volt ismert. Kanizsa stájer kapcsolatai – mint ezt J. Hilt feltételezett itteni munkáival vagy a ferences templom főoltárképét mintaképkül használó J. A. Mölk weizbergi képeivel kapcsolatban említettük – művészeti téren is hagyományosan jók voltak. Inkey számára – bár mint látni fogjuk, mecénatúrájában nem kiemelkedő művészi alkotások megrendelésére törekedett – kézenfekvő lehetett a nem túl távoli, jelentős kulturális kisugárzó erővel bíró Grácban keresni művészt, akit mintaképe kiválasztása céljából nyilván Veszprémbe is elküldött. Azokon a településeken, amelyek egykor ugyan nem, de ma a városhoz tartoznak, három barokk szakrális emlékre és egy kastélyra kell kitérnünk. Miklósfán, az egykori Somogyszentmiklóson 1763–1765-ben a földesúr, *gróf Festetics Kristóf* emeltetett – minden bizonnyal uradalmi építészé-

4. kép: A miklósfai plébániatemplom (1763–1765)

vel, *Hofstädter Kristóffal* – kisméretű, de annál pompásabb templomot. Alaprajza a gyakoribb hosszaházás megoldással szemben centrális, négykaréjos. Kicsiny tornya az ovális középterét fedő kupola közepére nehezedik. A belső térben érdekes, sejtelmes hatást vált ki, hogy a megvilágítást két ritka sorba elrendezett, kicsiny, lapított kör alakú ablakon át kapja. Az építető keszthelyi homokkőből faragott, rokokó címere a bejárat fölött díszlik. Ezt a kapu- és ablakkeretekkel együtt feltehetően az a *Thomas Naderer* (1729–1775) faragta, aki a keszthelyi kőfaragócéh tagja volt, és több munkája is ismeretes.⁷⁹ A kupolát Mária koronázásának festett jelenete díszíti, a csegelyekben a négy evangélista figurájával. Festőjét nem ismerjük, legfeljebb közepes kvalitású, bécsies iskolázottságú mester, aki koncentrikus komponálási módjával a bécsi akadémia 1762-ben elhunyt nagyhatású professzorának, Paul Trogernek hatását mutatja. Sematikus figurái kevés egyéni leleményről tanúskodnak, a jelenet összhatásában, levegős csoportfűzésével mégis bizonyos nagyvonalúságot mutat.

A miklósfai templomot nyilvánvalóan mintaképkül felhasználva emeltetett alig néhány évvel később, 1768-ban Inkey Boldizsár a középkori Lazsnak falu területén kálvária-kápolnát. Ennek helyén *Umsunst János* már 1702-ben állíttatott kálváriát,⁸⁰ ezt bő-

5. kép: A lazsnaki kápolna (1768)

vittette és újjátta meg Inkey. Alaprajza szintén centrális, karéjos, alája családi temetkezőhelyül szánt kriptát is építtetett a megrendelő földesúr. Az épület keleti oldalán félkör alakban, fülkékben elhelyezett stációk álltak. A három keresztet három szoborfülkébe helyezték el, a középső igen kvalitásos művész által faragott, nagyméretű fa korpusza ma a nagykanizsai Thúry György Múzeumban található. Maga a kápolna igényes kiképzésű épület. Kupola fedi, közepén nyolcszögletű dobbal. Faragott kőkeretes bejáratát — ezt egykor miklósfai mintára az Inkey-címer díszítette — két elegáns, korinthoszi fejezetű lizéna-pár fogja közre. A bejárat felett, a háromszögletű középső oromzat csúcsán, valamint a kerítő fal kovácsolt vaskapujának két pillérén Mária és Mária Magdolna kőből faragott szobrai álltak. Kupoláját belül freskók ékítették, és berendezését is ismerjük. A régi felvételek — bár az oltárkép nem látszik — jól mutatják a keruboktól közrefogott nagyméretű tabernákulumot.

Ugyancsak Inkey Boldizsár a mecénása a főrhénci szőlőhegyen 1761-ben épült kis barokk kápolnának. Ez az egyszerű, dísztelen, hosszázás épület Palin, a birtokközpont közelében áll a homlokzaton ülő, hagymasisakos középtoronyral és íves záródású szentélyel. Egykori berendezése nem maradt ránk, jellege és mérete azonban következtetni enged az urasági központ környékén történő szőlőművelés jelentőségére.

Az 1760-as évek tehát a templom- és kápolnaépítések évtizedét jelentették. 1761: kiskanizsai és főrhénci kápolna, 1763—1765: miklósfai templom, 1764: Nepomuki Szent János-kápolna, 1768: lazsnaki kápolna, 1769—1771: ispita kápolna. Ez nem csupán Nagykanizsára és környékére, hanem az egész megyére jellemző. A megnövekedett építési kedv mögött a fellendülő vallási buzgóságon túl valószínűleg egyéb, nyomósabb indok is rejlik. A század első felében a török háború, majd a Rákóczi-szabadságharc hosszú időre kiható gazdasági meg rázkódtatást és meglehetősen alacsony színvonalról induló, csak igen lassan javuló életkörülményeket eredményezett. Az anyagi konszolidációt a Mária Terézia trónra lépése (1740) utáni újabb háborúk törték meg. A sok teherrel járó osztrák örökösödési (1740—1748), majd a hétéves (1756—1763) háború lezáródásával időben egybeestek, nyilván össze is függték a királynő gazdaságélénkítő rendelkezései. Ezek sok területen az ellentétek kiéleződését vonták maguk után (jobbágyok elégedetlensége, a nemzeti érzület előtérbe kerülése), másfelől a lakosság, s ezen belül különösen a tehetősebb nemesség anyagi helyzetének érezhető javulását eredményezték. Az 1760-as években általános gazdasági fellendülés kezdődött. A most már tartós anyagot felhasználó építkezések számának gyors növekedése nyilvánvalóan ennek a folyamatnak köszönhető.

A fellendülés egyik haszonélvezője a kanizsai Szentháromság-emléket állító, a lazsnaki és a főrhénci kápolnát is emeltető Palini Inkey Boldizsár (1726—1792), akinek birtokközpontja a ma Nagykanizsához tartozó Palinban volt. Inkeynek a kort ragyogóan jellemző alakját, maga alakította körülményeit, a gazdálkodó nemességet jól példázó művelődési igényeit érdemes egy kicsit alaposabban szemügyre venni.

Kiindulási pontként vegyük szemügyre Inkey Boldizsár kastélyát. Jellegzetes középnemesi rezidencia, mely oldalszárnyakat nélkülöző, földszintes tömbje ellenére is középrizalitos, tekintélyes épület volt, százezer holdra rúgó birtokainak központja, a nagyhatalmú uraság lakóhelye. Még apja, *Inkey János* építtette, valószínűleg nem sokkal az után, hogy 1721-ben III. Károlytól királyi adományt kapott többek között Palinra is.⁸¹ A pompás, angol rendszerű parkjában mesterséges ligetekkel, tavakkal, hintákkal, virágoskertekkel, óriási fákkal övezett kastély fénykorát Boldizsár alatt élte, legalábbis Halis István az ő személyéhez köti a — rendszerét tekintve így igen korai — park létesítését, írásos említését azonban csak 1832-ből ismerjük.⁸² Mind ebből ma már semmi sem látszik. Azt is tudjuk, hogy az épületben volt külön kápolna, ahol házi káplánja, engesztelésül az uraság bűneiért, naponta misét mondott,⁸³ működött könyvtáros saját szobával és könyvszekrényrel,⁸⁴ és volt egy akár kisebb hangversenyeremnek is használható, hatalmas ebédlő.⁸⁵ A kastély mellett a tisztartók lakásai, méretes magtárak és gazdasági épületek álltak.⁸⁶ E központból irányította az uraság tekintélyes birtokait, és intézte a köztisztviségei által reá rótt feladatokat.

Inkey Boldizsár a 18. század második felében Zala megye legnagyobb birtokosai közé tartozott, és egyben a megye egyik legérdekesebb és legellentmondásosabb alakja volt. Szomszédai virágzó gazdaságát irigyelték, jobbágyai hirtelen haragjától, könnyen eljáró kezétől rettegetek, talán ugyanezek a templomban adakozó jámborságát áldották. Régi nemesi családból származik, őseit még inkei Lóránth néven ismerjük. A zalaszentbalácsi plébánia Historia Domusa őrizte meg azt a valóságot minden bizonnyal nélkülöző néphagyományt, mely szerint a család őse Inkéről származott, és Palinban volt disznópásztor. A sertések őrzése közben összetalálkozott az egyedül sétáló kanizsai török pasával, akit megtámadott, megölt, és fejszével levágott fejét felvitte Bécsbe a királyhoz. Tőle jutalmul akkora birtokot kapott, amekkorát lóháton egy nap alatt tudott bejárni, továbbá nemességet, és az Inkey elé a palini előnevet. A valóságban a nemesség jóval korábbi, még az Árpád-korra vezethető vissza, az előnév pedig későbbi. Nagy Iván Inkey Boldizsár nagyapját, a 17. század végén élt Ferencet he-

lyezi a családfele élére. Az ő fia Inkey János (1673—1747), aki még mint Inkei Lóránth nyert jelentős királyi adományt többek között Palinra is, s ennek nyomán vette fel a palini Inkey nevet. 1717—1732 között Zala megyei alispán volt (ezt a tisztelet viselte Somogyban és Vasban is), 1735-ben királyi tanácsos, több alkalommal (1714—1715, majd 1722—1723) országgyűlési követ.⁸⁷ Az egerszegi megyeháza építése (1730—1732) előtt, az 1720-as évek második felében palini kastélya, ahova három megye urai jártak ügyeik intézésére, fontos központja lehetett a zalai adminisztrációnak is.⁸⁸

Négy fia közül az egyik pálos szerzetes lett, egy másik korán meghalt. A mintegy ötvenezer holdas birtokon Gáspár és Boldizsár osztozott. Előbbi az iharosberényi ág megalapítója, Boldizsár a palini ág őse, aki elsősorban gazdálkodással foglalkozott. 1751-ben főszolgabíró, 1754—1759 között Zala vármegye alispánja, 1763-ban és 1784-ben táblabíró, királyi tanácsos. Jeles birtokgyarapító, elsősorban Kanizsa környékén vásárolt földeket, de a Muraközben, a horvátországi Kőrös megyében, továbbá Vas és Sopron megyében is voltak uradalmi. Halálakor mintegy százezer holdat hagyott örökösre, elsősorban három feleségétől született hat fiára. A szétszórtan fekvő birtoktesteket majorságokká alakította, öt uradalomba (Palin, Rigyác, Nagyrecse, Belica, Raszinya) szervezte, és a palini kastélyból kormányozta. Kemény, szigorú gazda volt, jobbágyságot sokszor panaszoktól a rájuk nehezedő súlyos terhek miatt. Nem véletlen, hogy Zalában az Inkey-birtokok jobbágyságot élén jártak az elégedetlenségben, a nehéz években azonban meg is segítette őket, így 1788-ban, amikor az átvonuló katonaság szinte letarolta Zala megyét. Nagy gondot fordított a gazdálkodás korszerű formáinak kialakítására, erre példa, hogy a külterjes juhtenyésztéssel szemben a szarvasmarhatartást szorgalmazta. Földjeinek hasznát birtokvásárlásra és kereskedelemre fordította, sokat pereskedett, ugyanakkor kora egyik legjelentősebb mecénása is volt.⁸⁹

Zabolázatlan temperamentumáról számos legenda maradt fent. Bűnbánó zarándoklaton három alkalommal járt Rómában, négyszer Lorettóban, egyszer Prágában. A heves, indulatos természet és a nagyvonalú, kegyes adakozókészség alighanem összefüggött, mutatván, hogy előbbi súlyos belső konfliktusokat okozott a nagybirtokossá lett Inkeynek. A már említettek túl az ő donációjának köszönheti létét a nagyrecsei (1752—1755), a rigyácsi (1762), a zalaszentbalázsi (1781) és a raszinyai (1792 után, az itteni donátori kötelességet végrendeletében hagyta fiaira⁹⁰) templom, és ő újította meg a magyarszerdahelyi egyházat (1772) is. Nagyrecsén a templom mellé (talán a lorettói szerviták hatására) szervita rendházat is akart alapítani. Puritán épülete el is készült, de tervét megvál-

toztatva — ugyanis a rend zalai letelepítését Mária Terézia nem engedélyezte számára — utóbb más funkciót adott neki.

Fiainak a halála után készült osztálylevele néhány érdekes adalékkal szolgál az elhunyt művelődési igényeire. Ezek az adalékok nem csupán árnyalják, de meg is erősítik a fentiekben kialakított képet. A hagyatékban 43 kötetnyi könyvet említettek, amelyeket azonban fiai, az örökösök nem sokra becsültek, s nem is osztottak fel, hanem a palini kastélyban hagytak. Összehasonlításként említjük, hogy Inkey Boldizsár Ferenc nevű fiának könyveiről 1821-ben készült lajstrom szerint a lakhelyeül szolgáló bellicai kastély könyvtárában 1688 kötet volt.⁹¹ Boldizsár uraság birtokában volt egy könyv Magyarország törvényeiről, bár a címét az osztálylevelél nem írja, így csak találgathatunk, vajon Werbőczy Hármaskönyvéről lehet-e szó; volt továbbá egy német—latin szótár, egy könyv a franciák törtérijéről, azon kívül VI. Károly törvénykönyve, egy német nyelvű földrajzkiadvány, egy szintén német katekizmus, egy-egy egészségügyi és építészeti (a magazin-építésről szóló, címét nem tudjuk) szakkiadvány, ezeken túl néhány történelmi, teológiai és filozófiai mű. Magyar nyelvű nincsen közöttük, hat kiadvány latin, tizenhat francia, a többi német nyelven íródott. Érdekes, hogy franciául az összeírók nem tudhattak, mert a többi kiadványt tételesen említik, a francia nyelvűeket — egy teológiai munka kivételével — csak így: „különféle kiadvány franciául 16”. Kevéssé tarthatjuk valószínűnek, hogy Inkey naponta forgatta, vagy nagyobb becsben tartotta volna a kiadványokat. Az, hogy e néhány kötet kedvéért külön kiadványt tartott, azt sejteti, hogy nem maga keresgette, ha valaminek utána akart nézni, talán nem is igazán ismerte saját kiadványtárát. A kor általános nemesi műveltségéhez szükséges irodalmat feltehetően részben örökölte, részben összegyűjtötte, de maga nem foglalkozott vele, s fiait sem nevelte a kiadványok megbecsülésére.

Az osztálylevelél szerint a palini kastély falain összesen négy kép függött. Három bibliai témájú (Heródes ábrázolása, Jézus születése, Keresztrefeszítés), a negyedik Inkey Boldizsár portréja.⁹² Az uraság nem érezhette szükségét, hogy ősei, családtagjai arcképével vagy a korban divatos mitológiai, illetve történelmi jelenetekkel, tájképekkel díszítse kastélyát. Úgy tűnik, számára az írott kultúra és a művészet csak periférikus jelenség volt.

Inkey Boldizsár donációinak jellege tipikusnak mondható. Inkey nagybirtokos, azonban mentalitásában és tisztségeiben nem emelkedett felül közepnemesi voltán. Százezer holdas, jól kézben tartott birtoka lehetővé tette volna a kor divatját követő, cour de honneur-ös, elegáns, emeletes kastély emelését az apjától örökölt földszintes épület bővítésével. Tudta azonban, hogy társadalmi rangja ezt

nem igényli, sőt, talán lehetővé sem teszi. Minden jel arra mutat, hogy számára nem is a reprezentáció volt az elsődleges fontosságú. Palin elsősorban nem a nagybirtokos udvartartásának, hanem birtokai központjának és irányítóinak adott otthont. Az angolkert kialakítása mégis azt mutatja, hogy a korizlés nem hagyta érintetlenül, de csak a praktikumot szem előtt tartva követte. Ezt mutatják említett építkezései is. Tudta, hogy jobbágyainak szüksége van templomra, meg is építtette, de került minden feleslegesnek tűnő kiadást. A nagyrécei szervita rendházat a lehető legpuritánabb külsővel, erősen redukált mérettel és elrendezéssel tervezte, pedig lehetőségei mást is megengedtek volna. Egyéb donációinál sem hívott nevesebb művészt, nem engedélyezett a feltétlenül szükségesnél több díszítést. Ez alól csupán a saját sírkápolnája képez kivételt, amellyel talán önmaga személyére kívánta felhívni az utókor figyelmét. Anyagiak bőséggel álltak a rendelkezésére, ezekből kegyes alapítványokra is áldozott: föltehetően lelkiismereti okból például 3000 forintos alapítványt tett a váti szervita rendház javára,⁹³ avagy 1771-ben Szent Ferenc, illetve Szent Antal tiszteletére oltárt állíttat a felsősegesdi ferenceseknél.⁹⁴ Építkezései és hagyatéka egyszerre állítják elénk a nagylelkű mecénást és a nem túl kulturált, de praktikus, pénzét kézben tartó, elsősorban birtokait fejlesztő, gondos gazda képét.

A művelődés egyéb szegmensei a barokk korszakában alig hagytak máig ható nyomot a város arculatán. Bár a polgárosodás együtt jár a műveltségi szint emelkedésével, a fejlődés lassú, még a század közepéről is csak szórványos adataink vannak. Ennek egyik sajnálatos oka a városi és a kolostori levéltár pusztulása. A század derekán (1749) van adatunk a ferences lelkiséget világi körülmények között megélni próbáló kordások egyesületének működéséről. E testület a rend kolostorai mellett az ország számos településén létrejött, például a szintén zalai Búcsúszentlászlón, ahol a kanizsaihoz hasonlóan oltárt is állíttatott.⁹⁵ A vallásos társulatok a kor polgári kezdeményezéseinek legjellegzetesebb hajtásai, amelyek a vallásos buzgóság különböző aspektusaira helyezték a hangsúlyt, közös volt bennük ugyanakkor a mélyebb lelki élet közösségi megélésének igénye. A kordaviselek testvérületét 1585-ben alapította V. Sixtus pápa Assisiben, hazánkban 1630-ban honosodott meg. Tagjai között számos előkelő, főpap és arisztokrata neve is előbukkan. Csak felnőtteket fogadott soraiba, akik felvételükkor életgyónást tettek, kötelezték magukat minél több jótéteményre, továbbá Szent Ferenc tiszteletének terjesztésére, a Szeplőtelen Fogantatás, Szent Ferenc, Szent Antal és Portiuncula ünnepén közös gyónás és áldozás végzésére, egymás segítségére, a szegények istápolására, tagtársaik temetésén

és gyászmiséjén való részvételre.⁹⁶ Kanizsán valószínűleg aktívan közreműködtek az ispita működtetésében.

Az egyleti halotti könyvben szereplő, már említett 1769. évi első bejegyzés annak bizonyítéka, hogy nem csupán a zsidó hitközség, de az annak kebelében — más városokhoz hasonlóan — működő Chevra Cadisha (Szentegylet) vallásos és kegyes egyesület megalakítása is korábban történt ennél az esztendőnél. Célja elsősorban a betegápolás és a halottaknak való végtisztesség megadása, a temetési szertartások és szokások pontos betartása. Pompás miniatúrákkal illusztrált kéziratok kódexe a következő korszakhoz kötődik.

Annak ellenére, hogy az 1780 előtti évtizedekre mint az írni-olvasni tudás terjedésének időszakára tekintünk, az írásbeliség ekkori helyzetéről nem lehetnek illúzióink. A mezővárosoknak a falvakénál ilyen szempontból lényegesen jobb volt a helyzete, az írástudással kapcsolatos felfogás azonban itt is csak a század közepétől kezdett megváltozni. Az 1740-es években Zalaegerszeg város tanácsában még csupán a jegyző volt író-olvasó ember.⁹⁷ Egy 1768. évi összeírás szerint azoknak a falvaknak az aránya, ahol az előjáróságból legalább egy ember tudott írni, országosan 2,7%. A Dunántúlra vonatkoztatva lényegesen jobb volt a helyzet, Veszprém megyében például ez az arány 8%.⁹⁸ A következő évtizedektől a városi esküdtek mind nagyobb része vált írástudóvá. Azelőtt a legrégebbi események között gyakran Kanizsa visszavételére hivatkozó kollektív emlékezet megfellebbezhetetlen volt, azonban két-három generációnyi időnél nem terjedt messzebb. Helyét — mindenekelőtt a hivatalos ügyintézésben — egyre inkább a leírt szöveg vette át. Az írás használatánál azonban lassúbb volt az írástudás térhódítása.⁹⁹ Az ifjúság növekvő hányada magát a betűvetést már tanulta — bár a *Ratio Educationis* kiadásáig (1777) a szinte mindig plébániákhoz vagy rendházakhoz kötődő elemi iskolák jelentős részében a legfontosabb a fennálló rend alapjainak, a katekizmusnak és az egyházi énekeknek az oktatása volt¹⁰⁰ —, a mindennapokban azonban alig alkalmazta. Inkey Boldizsár esetéből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a környék egyik legnagyobb birtokosa az 1790-es években rendelkezett ugyan néhány könyvvel, forgatni azonban nemigen forgatta, és talán becsülni sem becsülte őket. A városi lakosok többségének aligha tellett pénzéből és igényeiből könyvekre. 1760 előtt számottevő könyvgyűjtemény Zala megyében még egyáltalán nem volt.¹⁰¹ Az értelmiségi réteg gyarapodása országosan is csak az 1770-es években indul meg, ami az ekkor alapított királyi akadémiákkal függ össze.¹⁰² A társadalom legszélesebb rétegei számára, beleértve a mezővárosok lakosságát is, a 18. század folyamán a nyomtatott szöveg a Szent-

írásokon túl a magyar nyelvű egyházi propagandában, az imakönyvekben, a kalendáriumokban és a ponyvairodalomban, magyarázó szöveggel ellátott szentképekben testesült meg.¹⁰³

Az 1765-ben alapított piarista gimnázium az egész megye legkorábbi középfokú oktatási intézménye, a műveltség általános szintjére kifejtett hatása azonban csak valamivel később, inkább már a következő korszakban erősödik meg. Hozzá kötődően érkeznek majd Kanizsára — még fiatalon és a rend szokásai szerint csak rövid időre — olyan, jelentős szerepet csak később játszó szerzetes-tanárok, mint 1768—1769-ben a bölcséleti tanulmányait még be nem fejező *Simai Kristóf* (1742—1833),

utóbb a magyar drámairodalom jelentős alakja, vagy 1771—1772-ben a később neves történészé lett *Bolla Márton* (1751—1831).¹⁰⁴ A piaristák gimnáziumának falai között, a diákszínházi élet csírái. Korábban legfeljebb vásári komédiások szórakoztatták a közönséget, vagy alkalmi templomi, vagy azon kívüli misztériumjátékokkal igyekeztek a vallásos buzgóságot elmélyíteni. Bár mai értelemben a diákszínházi élet sem nevezhető rendszeresnek, megindulásakor (az első előadást 1781. október 10-én tartották¹⁰⁵), előadói bizonyos alapképzettséggel már rendelkeztek e téren, ami mindenképpen a művészeti ág iránti igények növekedését mutatja.

II. A KLASSZICIZMUS ÉS A ROMANTIKA KORA 1780—1849

Bár II. József uralkodásának a felvilágosodás eszméire alapozott és az Imperium Romanumot külső jegyekben is mintaképének tekintő évtizede (1780—1790) hazánkban nem eredményezte az előző korszak eszmeiségére épülő barokk művészet gyors háttérbe szorulását, a klasszicizmus erőteljes térhódítása már az *Isidore Canevale* által tervezett váci székesegyház felépítésével (1763—1777) megkezdődött. Meg kell jegyeznünk, hogy a katedrális nagyméretű kupoláját még Maulbertsch késő barokk freskói díszítik. 1780 után az építészetben sokasodnak a klasszicista stílusjegyek: nagyméretű oszlopok, timpanonok, kupolák, az egyenes vonalak dominanciája, a hívős racionalitás. Az ábrázolóművészet alkotásaiból fokozatosan eltűnik a barokkos pátosz és a sokszor kuszaságig lendületes teatralitás, a tematikában előtérbe kerülnek a világi elemek, köztük is különös hangsúlyt kapnak a király központosító törekvéseivel való szembeszegülést reprezentáló nemzeti-történelmi témák — eleinte paradox módon még a barokk festők utolsó generációjának, Maulbertschnek, Dorffmeisternek ecsetjén. A nemzeti érzelmek kifejezésének csúcspontját a Szent Korona Budára hozatala jelentette a király 1790. febr. 21-én bekövetkezett halála után. A barokk művészet a 19. század elején hozza utolsó hajtásait, utána már csak elszigetelt jelenségként szerepel. A klasszicizmus mint korstílus mellé a reformkorban felzárkózik a romantika, s korszakunk második felében, 1820 után a kettő már párhuzamosan fejlődik.

A felvilágosodás hatására — annak ellenére, hogy az 1792-től egészen 1835-ig uralkodó *I. Ferenc* következetesen konzervatív politikát folytatott — a vallásos világkép hegemoniája már a 18. század végén megtört. Ebben szerepet játszik az is, hogy a Regnum Marianum eszméin a felvilágosodás mel-

lett II. József vissza nem vont türelmi rendelete is egyre jelentősebbé vált. A protestánsok szabad vallásgyakorlata (és kiépülő iskolarendszere) sok-sok következményhez vezetett, a katolikus gondolkodás kizárólagosságának megkérdőjelezésétől az általános műveltségi szint erőteljes emelkedéséig. Utóbbiban közrejátszott az állami oktatás fejlődése, a nyelvújítás és a nemzeti nyelv ápolása, a nyomtatott sajtó elterjedése, valamint a színházi élet iránti egyre fokozódó érdeklődés is.

A felvilágosodás és a reformkor elsősorban a nagyobb városokban jelentkező mind élenkebb kulturális pezsgése Kanizsán csak korlátozott mértékben, elsősorban szellemi téren figyelhető meg. A városközpont jelentősebb objektumai, a ferences kolostor, a piarista gimnáziummá lett kvártélyház, az uradalmi épületek, a városháza, az ún. harmincados ház (a későbbi Sóhivatal), a kápolnák már 1780 előtt megépültek. Korszakunk legjelentősebb építkezése a zsinagógáé lesz, mellette elsősorban a Nepomuki Szent János-kápolna bővítését és néhány klasszicizáló polgárház építését kell megemlíteni. Az erre járó utazók meglehetősen egybehangzó véleménye alapján a város általános képe eléggé lesújtó volt. Különösen kedvezőtlen képet festett e „csúf házhalomról” 1810-ben készült útleírásában *Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij* fiatal orosz tengerésztiszt; *Richard Bright* angol utazó szerint 1815-ben a városnak mindössze két vagy három elfogadható utcája volt.¹⁰⁶ Ebben már közrejátszottak az 1810-ben végzett első útjavítási munkálatok is: ekkor téglázták ki az Ispitál (Ady) utcát.¹⁰⁷ *Horváth Gyula* még 1861-ben is úgy tudósít, hogy Kanizsa „házai csak a piac táján készülvék kőből, téglából, s ha egyéb részén is van valami erősebb anyagból, igen nagy ritkaság az, mivelhogy követ, kovát az egész vidéken nem találni, s kénytelen a lakosság

nagyobb része sövényből, sárból, fából építeni, mely épületek majdnem mind nedvesek, a kő úgy mint a téglá vagy a sövény, innét aztán a városban napi renden vannak a görvélyes, csúzos, kóros betegségek, melyek igen makacsul szegődnek ellene a gyógyításnak. Nem ritkán fordul elő váltóláz is.”¹⁰⁸

E nem túl szívderítőnek leírt környezetben élő lakosság túlnyomó többsége vallását tekintve továbbra is katolikus, de élénk belső életet él a templomot is emelő izraelita hitközség. 1845. július 19-én hivatalosan is megalakul az evangélikus egyházközség. Előbbi egy 1784. augusztus 1-jén kelt szerződésben telket vásárolt gróf Batthyány Lajostól temető létesítésére, mivel régi temetőjük megtelt.¹⁰⁹ Emiatt a zsidók hitközségének működése mögött már több évtizedes múltat sejtethetünk; 1786-ban iskolát alapított, s az 1806-ig működött.¹¹⁰ Korszakunk végén, 1841—1846 között kiemelkedő vezetője Löw Lipót (1811—1875), aki sokat tett a gyülekezet szervezése, az iskoláztatás (az elemi fiú- és leányiskola új épületének felépítése, az iparosképzést elősegítő egyesület alapítása) és a magyar nyelvhasználat érdekében; először prédikált zsinagógában magyarul. Löwnek emellett számos publikációja is megjelent.¹¹¹ A haladást elősegítő törekvéseinek gáncsolása azonban elkedvetlenítette a köztiszteletben álló főrabbit, ezért távozott a városból Pápára.¹¹²

A kanizsai zsidóság vallásgyakorlásához szorosan kötődik a hitközség keretein belül működő jótékonyági és vallási egyesület, amelyről a *Chevra Cadisa* két fennmaradt kéziratos könyve tanúskodik. Az egyik a betegápolási könyv, a *Bikkur Cholim*, melyet 1802-ben nyitottak, bár kötéstábláján az 1782-es dátum szerepel. A másik könyvet, a *Pinkaszt* az egylet tevékenységéről vezették, bejegyzései 1769-től kezdődnek. Több részből áll, melyek a betegápolásra vonatkozó törvényeket, a betegekkel és a halottakkal való foglalatosság, illetve a kötelező gyógyász szabályait, kegyes szövegekből való szemelvényeket, a kanizsai zsidó kórház javára adakozók névsorát, továbbá végrendeleteket tartalmaznak. Egyik eleme, a *Pokol traktátusa*, amely részlet a *Másszechet Géhinomból*, miniatúrákkal illusztrált, s ezek naiv stílusuk ellenére is kiemelkedő jelentőségűek. Témájuk szerint részben a pokol szenvedéseit, részben a temetést megelőző, illetve azt követő szokásokat jelenítik meg négy, illetve kilenc képben. Az ábrázolások különös érdekessége, hogy keretezésüket népies virágmotívumok dekorálják. Készítőjük a kaboldi születésű *Jicchák Eisik*, aki képeit a prágai Chevra Cadisha 1782-ben készült freskói nyomán, azoknál egy évtizeddel később (1792), Kanizsán készítette.¹¹³

A korszak legjelentősebb építkezésére, a zsinagóga emelésére az uradalom hathatós segítségével 1807-től vállalkozott a hitközség, amikor az 1745-ben emelt korábbi, az uradalmi sörfőzdében,

a Kis Sörházban lévő imaházuk már régen nem felelt meg a követelményeknek.¹¹⁴ A telket *Batthyány Fülöp* herceg, a város kegyura ajándékozta, s az ő feltehetően körmendi uradalmi építész, *Wojta Ferenc* készítette az eredeti terveket is. Ezek túlzott szerénysége hamarosan nyilvánvalóvá vált, az építkezés félbeszakadt, és csak hosszabb szünet után, új plánumok alapján folytatódott. Két tervet is megrendeltek hozzá, az egyiket Bécsben, a másodikat Mariborban (Marburg).¹¹⁵ Időbeli sorrendjük máig nem tisztázott. Előbbi készítője bizonyos *Ehman(n)*, ám azt, hogy az építész-dinasztia mely tagjáról is van szó, homály fedi. Az egyik Ehman — keresztnevét forrásaink szintén elhallgatják — a herceg Esterházy család építész volt, aki a kismartoni kastély 1794-től 1805-ig tartó átépítési munkálatait vezette *Charles Moreau* tervei alapján.¹¹⁶ Bécs belvárosában a 19. század első felében Karl, illetve Franz Ehmann tervezett épületeket. A Sternberg palotát (Ungargasse 43.) 1820—1821-ben építették Franz Ehmann vezetésével, alighanem *Charles Moreau* tervei alapján. Ő az építész a Marokkanergasse 5. szám alatt álló épületnek is (1837—1838), míg a szomszéd házat (azonos a megrendelő, Abensberg-Traun gróf) Karl Ehmann építette (1817).¹¹⁷ A kanizsai zsinagóga egyik tervének készítőjeként ők ketten kerülhetnek szóba, valószínű, hogy az idősebbnek tűnő *Karl Ehmann*ál rendelték meg a terveket.

A maribori (marburgi) tervező Marek, teljes nevén *Michael Johannes Marek*. Bécsben született, 1803-ban lett a maribori építőcéh tagja, 1804-től a város polgára. A környéken több épülete is ismert. 1820 körül Grácsba költözött, ezt követően készültek fő művei, az itteni evangélikus templom (Kaiser Joseph Platz 9.) és a Radenci melletti Szent Magdolna plébániatemplom (1824).¹¹⁸ A kanizsai zsinagóga építése 1817-től nagyjából az ő tervei alapján folytatódott, kivitelezése a varasdi Dank kőművesmester nevéhez fűződik. Az épületet Marek jelentős munkái közé kell illesztenünk. Az imaház berendezését 1820-ban több helyen, Bécsben, Radkersburgban, Kőszegen rendelték meg, felavatására 1821. szeptember 14-én került sor. 1844-ben toldották hozzá az épülő orgona elhelyezésére szükséges első emeleti karzatot.¹¹⁹

A klasszicista épület külseje meglehetősen visszafogott, szinte puritánnak mondható. A hitközség anyagi ereje ezt nem indokolja, mögötte tehát más okot sejtethetünk: talán az építetők közötti egyetértés hiányát vagy a környező házak közé szorított voltát, kedvezőtlen elhelyezkedését. Homlokzatának nagyméretű, félköríves emeleti ablakai a nála később épült várpalotai és keszthelyi zsinagógára emlékeztetnek. A négyzethez közelítő belső tér arányai, elegáns berendezése harmonikus összhatást keltenek.¹²⁰

A zsinagóga elkészülte után két évvel kezdődött

6. kép: A Nepomuki Szent János-kápolna (ma: Felső templom) barokk tornya (1823—1825)

meg a városban a Nepomuki Szent János-kápolna átalakítása, és két év alatt, 1825-re be is fejeződött. A méretének növelése céljából hajóját négy ölnyivel meghosszabbították, eléje pedig barokk tornyot emeltek. Óráját *Hicelberger Ferenc*, harangját *Eberhard Henrik* készítette 1825-ben. A Fő utca tengelyében lévő, megnagyobbított épület immár hangsúlyos pontja lett a városközpontnak, környékén a tehetős polgárok építtették fel emeletes, klasszicista lakóházaikat. Ilyen az ún. Axenti-ház (Deák tér 5.), melyet a zárókövén olvasható évszám tanúsága szerint 1817-ben emeltek, az a reprezentatív, középrizalitos-timpanonos, 1820 körül emelt palota, amely később a Guttmann család tulajdonába került (Erzsébet tér 11.), valamint az utóbbival nagyjából egykorú, 1884—1959 között a Fekete Sas patikának is otthont adó, árkádos-tornácos udvarú épület (Fő út 6, a Zsidó Hitközség háza). A patikát a ferencesek alapították 1714 körül, 1768-tól városi kézbe került. Empire stílusú berendezése 1830-ban készült tujagyökérből, s a kor egyik legértékesebb ilyen jellegű emléke.¹²¹ E korszakban kaphatott klasszicista külsőt a Vasemberház is.

A katolikus és a zsidó egyházközség mellett a 18. század végén görögkeleti szerb—görög egyházközség is működött a városban. Alapítása 1773 előtt történt, pontos időpontját nem ismerjük, de 1780-ban már állandó lelkeszt kapott. A gyülekezet tag-

jai 1788-ban telket vásároltak, amelyre 1792—1793-ban felépítették Szent Miklósnak szentelt kápolnájukat és plébániájukat (az Erzsébet tér 20. sz. alatt állt). A kápolna inkább imaház volt, egyetlen nagyobb szobából állt, melynek egy részét az ikonosztáz választotta el az oltártól. Az egész közös tető alatt állt a plébániával. Az épületnek kis tornya is volt, három harangját azonban nem itt, hanem az épület előtt álló faharanglábon helyezték el. A kápolna 1798-ban leégett, 1800-ra azonban a korábbihoz hasonló, szerény formában helyreállították. 1818-ig csupán nád és zsindelely fedte. Ikonosztáza eleinte öt nagy, régi ikonból állt. 1812-ben egy új főoltárképet szereztek be, 1828-ban néhány kanizsai kereskedő négy további oltárképet készíttetett, *Anastas Dobrovic* pedig feszületet készíttetett az ikonosztázra, és kifaragtotta Krisztus sírját. 1831-ben Mihail Dobrovic kanizsai kereskedő további hét ikont rendelt meg, s fémlemezből elkészíttette a királykaput.¹²²

A Szent Miklós-kápolna ikonjai nem maradtak meg, nem is ismerjük őket, így még nehezebben beszélhetünk a korszak képzőművészetéről. Alkotásai — ha voltak is — elpusztultak. Erre a sorsra jutott a Nepomuki Szent János-kápolna számára még a bővítés előtt, 1815-ben, a máshonnan ismeretlen nevű *Bankó Károly*val 950 forintért készíttetett három oltárkép is az oltárokkal együtt.¹²³ Készülési helyét tekintve a városhoz kötődik a soproni *iff. Dorffmeister István* több, 1806-ban készített portréja. Az elsőt az ekkor Kanizsán tartózkodó és alkotó művész *Csehy Józsefről*, a Kazinczyval levelezésben álló, irodalombarát császári lovaskapitányról festette. A portrét *J. G. Mansfeld* még abban az évben rézbe metszette, s meg is jelent Kazinczy összes műveinek IV. kötetében.¹²⁴ Ugyancsak ekkor lefestette *Babocsay József* orvost és feleségét, s bár az arcképek megsemmisültek, a Babocsay-portré fényképmásolata fennmaradt.¹²⁵ A festő valószínűleg ebben az évben dekorálta freskókkal a közeli Galambok plébániatemplomát, és ekkor készítette — talán ép-

7. kép: A Thury György Múzeum központi épülete, az egykori Guttmann-palota (1820 körül)

8. kép. A Vasember-ház klasszicista rizalitja (1820-as évek)

pen Kanizsán — a gelsei templom szignált oltárképét is. Lehet hogy e munkáinak köszönhetően időzött a városban.¹²⁶ A csekély művészi értékű klasszicista Inkey-urna — bár műemléki védettséget élvez — nem sorolható e vonulatba.

A még fellelhető képzőművészeti alkotások alacsony számának oka nem a művészetek iránti igénytelenség vagy közömbösség, inkább a reprezentatív építkezések — a képzőművészet mint épületplasztika vagy falfestészet jelentős részben még ezekhez kötődött — ritkasága. Állításunkat alátámasztja, hogy a hazai gyakorlathoz hasonlóan Kanizsán is éppen korszakunkban kezd kibontakozni egy másik művészeti ág, a színházi élet. Ennek a 17—18. századi Kelet-Európában elsősorban az iskolák voltak a színhelyei, amelyeknek e területen vállalt szerepe a színi kultúrán túl az anyanyelvre és az irodalomra is lendítőleg hatott. Az iskolákat működtető felekezetek és szerzetesrendek eltérő szerepet szántak, és ennél fogva eltérő feltételeket is biztosítottak az iskolai színházi életnek, irodalom- és drámatörténeti értéke így iskolánként, illetve felekezetenként más és más. Ebből adódóan a megkülönböztetés alapja is éppen a felekezetekhez vagy a szerzetesrendekhez való kötődés. A legjelentősebb a

jezsuita iskoladráma, hiszen a rend iskoláiban a tanítás egyik legfontosabb eszköze az iskolai színházi élet. Mellettük fontos szerepet játszottak a piaristák és a pálosok is, akiknek iskoladrámaikat erőteljes profanizálódás, és nagyrészt magyar nyelvű előadások jellemezték, ezáltal a hivatásos világi színházi élet fontos előzményét jelentették.¹²⁷ Utóbbiról *Peter Simdahl* szavaival elmondhatjuk: „a polgári dráma és hozzá kapcsolódva a színházi illúzió elve a XVIII. század közepe táján alakult ki először Angliában és Franciaországban, majd a német kultúrkörön belül is, összefüggésben egyfelől a polgárságnak a feudális-abszolútista uralmi kényszerek alóli felszabadulásával, másfelől a felvilágosodás szellemi offenzívájával. A színháznak ez a megjelenési formája, a maga alapvető pedagógiai célkitűzéseivel és realista-pszichológiai előadási elveivel, egészen a XIX. század végéig úgyszólván egyeduralmat élvezett”.¹²⁸ A német kultúrterületen — tágabb értelemben hazánk is idesorolható — e folyamatnak *Goethe*, illetve *Lessing* tevékenysége adott különös lendületet, ez utóbbi korának francia színházi életét bírálva és korrigálva alakította ki a felvilágosult, klasszikus német polgári drámaírás kereteit. Az 1813. évi bécsi kongresszus és az 1848-as forradal-

mak közötti időszakban azonban a német színház jelentős szerepe nem csupán a művészeti ízlés fejlődéséből adódott, hanem bizonyos „pótlékot” is jelentett az elfojtott politikai élet helyett, így kizárólag sekélyes, minden szempontból apolitikus darabok kerülhettek színre.¹²⁹

Kanizsán a mai értelemben vett színjátszás a piarista gimnázium falai közül indult, ahol az első magyar és német nyelvű előadást 1781-ben rendezték (a Magyar Hírmondó október 10-i tudósítása szerint). 1784-től a játérend már többé-kevésbé folyamatos, ami évi egy-két, csupán egyszer, általában jeles ünnepeken előadott darabot jelentett. 1817-ben a Magyar Kurír, illetve a Hazai és Külföldi Tudósítások is írt róla, hogy a kanizsai piarista diákok Brühl Talált gyermek című pásztorjátékát adták elő magyar nyelven. 1835-ben a városbíró kérésére a diákszínjátósok a Kanizsai Zeneegyesület társaságában léptek fel egy magyar vígjátékkal, az épülő közkórház javára.¹³⁰

1810-től a hivatásos színtársulatok vissza-visszatérő vendégszerepléseire is vannak adataink. Némi német társulat 8-12 előadásból álló rövid szezonokat is tartott a városban. A német vándortársulatokat a szegényesebb felszerelésű magyarok is követték. 1827-ben például Balog István (1790—1873) társulata érkezett nagybajomi fellépése után Kanizsára, ahol augusztus 9-től szeptember 11-ig összesen harmincegy előadást tartott. A színlapon divatos és klasszikus művek mellett Balog saját művei is szerepeltek, hiszen nemcsak színész és

igazgató, hanem szerző és műfordító is volt. Balog jellegzetes figurája a kor színházi életének. 1815-től állt változó összetételű vándorszínész társulata élén, mellyel szinte az egész országot bejárta. 1839-től a Pesti Magyar Színház, utóbb a Nemzeti Színház tagja lett. Fő sikereit komikusként aratta.¹³¹ Kanizsán előadásainak helyszíne a „Pintérné magazinja” volt, amely nem más, mint az egykor a felső templom előtti téren álló nagyméretű raktéropul. Színelőadásokat emellett elsősorban a vendégfogyadók, a Zöldfa és az Aranyszarvas nagytermében rendeztek, amelyeket már ennek megfelelően alakítottak ki. 1836-ban létrejött a városban a Nagykanizsai Kaszinó, amely rendszeresen szervezett irodalmi esteket, színelőadásokat és hangversenyeket.¹³² A korszak végére a színház a polgári élet szerves részévé vált.

E folyamat — a kis számú ismert adat tanúsága szerint — párhuzamosan zajlott a zeneművészet iránti igény erősödésével, a zenekultúra fejlődésével. A 18. század vége felé már több, elsősorban dunántúli mezővárosban tudunk hivatásos zenekarról. A II. József által megszüntetett gregorián zene helyét mind szélesebb körben vette át a többszólamú hangszeres muzsika. A következő század elejétől a verbunkos örökségét magával hozó zenei életünk egyre több szállal kötődött a kor vezető német zenéjéhez, számos neves német zeneszerző lépett fel vagy működött hosszabb-rövidebb ideig hazánkban. 1819-ben megalakult az első konzervatórium, 1822-ben az első Muzsika egylet, mindkettő Kolozsváron.¹³³ 1835-ben — ahogyan említettük — már Kanizsán is működött a Kanizsai Zeneegyesület (az elnevezés mögött alighanem városi zenekart sejtethetünk), s a diákszínjátósokkal együtt lépett fel egy magyar vígjáték előadásával. A piarista gimnáziumnak már az 1790-es évektől mintegy nyolcvantagú énekkara és 15-18 főből álló zenekara volt, többnyire közös műsorban szerepeltek a diákszínjátósokkal.¹³⁴ 1836-tól a Nagykanizsai Kaszinó rendszeresen szervezett hangversenyeket. A reformkor második felében a polgári igények immár a művelődés e szegmensére is kiterjedtek a városban.

A szellemi élet mind élénkebbé válása a művészetek szerepének növekedése mellett az írásbeliség elterjedéséből, valamint az értelmiségi réteg szélesedéséből is következett. A polgári létforma és az átalakuló gazdaság az élet mind több területén tette szükségessé a magasan képzett szakemberek tevékenységét. Az értelmiséghez tartoztak az akadémiát végzett mérnökök és orvosok, a II. József rendeleteit végrehajtó földmérők és térképészek, a gimnázium tanárai, egy-egy műveltebb szerzetes, továbbá a már korszerűen szervezett uradalom gazdatisztjei. Az ő kezük alól olykor már jeles publikációk is kikerültek. Több mint négy évtizeden át (1792—1838) volt orvos Kanizsán a szabadkőmű-

9. kép. A Fekete Sas patika berendezésének részlete (1830)

vességgel is kacérkodó, rövid ideig városbíróként is működő *Babocsay József* (1760–1838), aki 1795-ben, Sopronban megjelent munkájában elsőként ismertette a hévízi gyógyfürdőt, és méltatta jelentőségét.¹³⁵ Ugyancsak orvos volt a városban *Horschetzky Móric* (1777–1859), aki egyben a zsidó iskolák igazgatását is ellátta. Publikációi jelentek meg orvosi szaklapokban és zsidó vallási folyóiratokban egyaránt, de történeti témájú írásai is születtek.¹³⁶ 1843-ban Nagykanizsán látott napvilágot Josephus Flavius műveinek fordítását és magyarázatát tartalmazó munkája (*Dreizehntes Buch der jüdischen Antiquitäten des J. F. ...*)¹³⁷. A 18–19. század fordulóján többször is járt a városban a csurgói református gimnázium ifjú tanára, a későbbi neves poéta, *Csokonai Vitéz Mihály*. Itteni tartózkodásának emléket őrzi a feltehetően Kanizsán játszódó *Karnyóné* című színdarabja.¹³⁸ Az 1840-es években két nagy formátumú, tudós igazgató is működött a piarista gimnázium élén, sajnos rövid ideig. *Jallosics András* (1791–1862) 1841–1844 között töltötte be az igazgatói tiszteletet. Latin és magyar nyelven jelentek meg főleg alkalmi költeményei, közülük azonban csupán egy köthető a városhoz, amelyet *Czinderi László* somogyi főispán beiktatására költött 1843-ban.¹³⁹ *Purgstaller (Palotai) József* (1806–1867) 1847–1848-ban volt gimnáziumi és tanítóképzési igazgató Kanizsán, itteni működése után a pesti egyetem tanárává nevezték ki. Esztétikával foglalkozott, 1844-től a Tudományos Akadémia levelező, 1848-tól rendes tagja, 1858-tól piarista rendfőnök lett. Több bölcsészeti könyve is megjelent.¹⁴⁰ A két igazgatón kívül jelentős publikációs tevékenységet fejtett ki a már említett Löw Lipót főrabbi, akinek történeti, hitbuzgalmi és közéleti munkái jelentek meg.¹⁴¹

Az értelmiség erősödésével a 19. század első felében jelentősen felgyorsult a könyvnyomtatás fejlődése, és a már évtizedek óta jelenlévő nyomtatott sajtó termékeinek gyors elterjedése. Megyei, városi újság megjelenésére még várni kellett, elsősorban a tematikailag egyre színesedő pesti lapokból olvashattak híreket a tájékozódni kívánó kanizsaiak. A könyvkultúra fejlődésére utal, hogy 1835-ben már legalább két könyvkötő és -kereskedő, *Wajdits János* és *Vusztl Alajos* működött a városban, s mindketten nyomdaalapítási kérvényt nyújtottak be a megyéhez. Kérésüket a Helytartótanács a megye támogatása ellenére elutasította, elejét akarván venni ezzel minden konspirációs lehetőségnek, ugyanis éppen ekkor folyt a vizsgálat az egerszegi Szammernyomda ellen a „Deák-követjelentés” kinyomtatása miatt. *Wajdits* nyomdája ennek ellenére megkezdte működését, amely hamarosan fia irányítása alá került. E nyomda azonban csak de facto létezett, működését alig néhány kiadvány jelzi, hivatalos nyomdaalapításra csupán 1850-ben kerülhetett sor

a városban.¹⁴² Mindez nem csupán a kulturális fejlődésből fakadó igényre utal, de arra is, hogy a „könyves” szakmák (nyomdászat, kötészet, kereskedelem) differenciálódása még kezdeti fokon állt.

Jelentős könyvgyűjteményekről Kanizsán korszakunkból még alig van tudomásunk, ez azonban nem jelenti feltétlenül azok teljes hiányát. 1899-ben Halis István a ferences kolostor könyvtárában 4590 kötetet említ, amelyeket az előző évben készített szekrényekben őriznek. Majdnem mindegyik teológiai témájú, közülük 314 volt magyar nyelvű.¹⁴³ Ugyanennek a bibliotékának 1914-ben készült jegyzéke 2549 művet tartott nyilván, többnyire 18. századi szerzőktől.¹⁴⁴ Bizonyosnak vehetjük, hogy a könyvtár törzsanyaga a 19. század első felében már együttl volt. A Veszprémi Egyházmegye plébániái, illetve papsága könyvvállományának 1815–1817-ben püspöki rendeletre készült összeírásából kiderült, hogy egy-egy plébániának átlagosan 41, az egyes papoknak 28 kötet könyvük volt.¹⁴⁵ A kanizsai ferences plébánia ezt nyilván jóval meghaladta. Arról nincs adatunk, hogy Inkey Boldizsár halála után Palint öröklő fia, *Inkey II. János* (1779–1842) idejében a kastély könyvtára fejlődött-e. Feltehetően igen, hiszen Inkey jelentős közéleti szerepet játszott, gazdaságának messze földön híre volt, rezidenciájában fényes vigasságokat rendeztek. Egy jeles gazda aligha lehetett meg egyre növekvő, korszerű könyvgyűjtemény nélkül. Testvérének, Ferencnek másfél ezresnél is nagyobb bellicai könyvtárát már említettük. Ha nem is ilyen mértékű, de jelentős gyarapodás tehető fel Palinban is. Az erősödő polgári családok kezén ekkora gyűjtemények nem voltak, de a szélesedő értelmiségi réteg könyv-igénye egyre jelentősebbé vált.

A reformkorban a mindennapi élet és a kulturális-művelődési közeg megváltozását mutatja a már kifejezetten polgári jellegű egyesületek megjelenése is. Hagyományos, vallási alapon szerveződő társulatok ugyanúgy alakultak és működtek, mint az előző korszakban például a kordások testvérelete — amely Kanizsán aligha élte túl a ferences rendház II. József alatt történt ideiglenes feloszlatását —, azonban az újabb társulatok jelentősebb önszervező erővel és belső szabadsággal rendelkeztek a korábbiaknál. Az izraelita hitközség kebelében működő Chevra Cadisha kegyes egyesület könyvének első bejegyzése 1769-ből való, amely az egylet korszakunkat végigkísérő működésének (meg kell jegyeznünk, hogy a kódexbe még a 20. század elején is írtak) kezdő dátuma lehet. 1842-ben alapította meg Löw Lipót az izraelita fiúk kézműves mesterségre tanítása céljából az Iparos- és Kézműves Egyesületet. Az ifjakat céhes mesterekhez adták inasnak, s kiképzésükért fizettek a mesternek. Az egyesület gyakorlatilag iparostanonc-iskolaként működött.¹⁴⁶ 1843-ban megalakult az Izraelita Jótékony Nőegy-

let is, kifejezetten karitatív céllal. Az egyesület jelentős szerepet vállalt a (különböző felekezeti) szegények étkeztetésében és egyéb ellátásában, például árva iskolás leányok évenkénti felruházásával.¹⁴⁷ A katolikusok öt évvel később, 1848-ban alapították meg egyesületüket Szentháromság Társulat néven. Tagjai elsősorban földművesek voltak, ezért Eke céhként vagy Paraszt céhként is emlegették. Fő célja a keresztény erkölcsösség ápolása és terjesztése volt, amit a templomi szertartások pompájának emelésével, az igazi vallásosság és a felebaráti érények buzgó gyakorlásával igyekeztek a tagok elérni.¹⁴⁸

A polgári egyesületek nem világnézeti azonosságon alapuló jámbor buzgóság alapján szerveződtek, hanem az élet meghatározott, általában valamely kulturális jellegű területének előmozdítására irányuló közös cél hozta létre őket. A Kanizsai Zeneegyesületről a létét alátámasztó egyetlen adatot kivéve nincsenek ismereteink, így csak valószínűsíthetjük, hogy nem vokális, hanem a kor igényeinek megfelelően instrumentális zenét játszott. Tagjai — nem tudjuk, voltak-e közöttük hivatásos zenészek — vállalták a közönség zenei műveltségének a nyilvános fellépéseik révén történő emelését (is). A Nagykanizsai (eredetileg: Kereskedelmi) Kaszinó és a Polgári Egylet 1836. évi megalakulása *Széchenyi István* törekvéseinek kanizsai megvalósulásaként értelmezhető, és nyilvánvalóan egymással is szoros összefüggésben állt. A többnyire zsidó vallású kereskedők által alapított¹⁴⁹ Kaszinó kifejezetten művelődési célokat tűzve maga elé az 1827-ben létrejött Nemzeti Kaszinó példáját követte.¹⁵⁰ Bár deklarációja szerint társadalmi hovatartozástól függetlenül törekedett a művelt közönség nemes és építő szórakozásának az előmozdítására, a tagoknak a haladás érdekében való felsorakoztatására, nyilvánvaló, hogy igazán széles rétegek előtt nem nyílhatott meg. A Polgári Egylet kifejezetten a polgárosodás előmozdítását tűzte zászlájára.¹⁵¹ Ezen belül a fő törekvései a következők voltak: „a polgárság közt a társas életi viszonyok megszilárdítása, közhasznú ismeretek gyűjtése és terjesztése; gyámolítása önvétjük nélkül elszegényült helybeli polgártársaknak, elősegítése az iparos

tanoncok vasárnapi iskoláztatásának és támogatása minden intézmény és tényezőnek, mely az általános és helyi haladás emelésére szolgál”.¹⁵² Az egyesület 1845 végéig német nyelven vezette jegyzőkönyveit, majd 1848. április 12-ig németül és magyarul. Ekkortól válik Bürger Verein-ből Polgári Egyletté, és lesz a hivatalos nyelve a magyar. Ugyanezen a közgyűlésen határozta el az Egylet üdvözlő küldöttség indítását Pest város polgárságához, hogy köszönetet mondjon a 12 pontot diadalra juttató hazafiúi lelkesedésükért.¹⁵³ Működése — melynek során alapszabálya és célkitűzései számos alkalommal megváltoztak — a Kaszinóhoz hasonlóan a 19. század második felében teljesedett ki.¹⁵⁴

Az 1780-tól 1849-ig tartó korszak a gazdasági-társadalmi szférához hasonlóan mélyreható változásokat eredményezett Nagykanizsa szellemi-kulturális életében is. A 18. század végén még csaknem egyeduralkodónak mondható vallásos világkép tekintélye megingott, s bár dominanciája nem szűnt meg, a gondolkodás árnyaltabbá vált. A polgári életforma a racionálist az irracionális elé helyezi, s a korszak elején a jozefinizmus megjelenésével lendületet vett szellemi folyamatok több, a korban divatos filozófiai áramlat megjelenését eredményezték (Kant racionalizmusán túl bizonytalannal ide sorolhatjuk Hegel dialektikus idealizmusát, Comte pozitivizmusát, és talán Schopenhauer pesszimizmusát is).¹⁵⁵ A francia eredetű felvilágosodás gondolkodását lassan kiszorították a német bölcselők eszméi, részben ezek is ösztönözték a politikai helyzettől is indukált nemzeti érzés előtérbe kerülését.¹⁵⁶ A kultúra latin nyelvét a korszak elején a német váltotta fel, de mellette mind erőteljesebbé vált a nemzeti nyelv használata is, amely a nyelvújítás jeles képviselőinek, majd a reformkor számos kiemelkedő egyéniségének tevékenysége révén az 1840-es évek-re — ezt mutatja a Polgári Egylet jegyzőkönyveinek nyelvhasználata, s e folyamatot illusztrálják Löw főbb törekvései is — túlsúlyba került. A nemzeti érzelmektől átítatott polgárosodás folyamata 1848—1849-re Nagykanizsán a művelődés terén is előrehaladott állapotba került.

JEGYZETEK

¹ Kenyeres, 473.

² Kosáry 1996

³ Kósa 1998

⁴ 1740-et jelöli meg határnak Galavics Géza. In: *Aradi* 1983. Garas Klára a késő barokkot 1750-től indítja: In: *Dercsényi—Zádor* 1970

⁵ Kosáry említett művében a 18. századot — mint művelődéstörténeti korszakot — 1790-nel

zárja, vagyis II. József uralkodását a felvilágosodás záróakkordjaként értékeli. Galavics (i.h.) 1780-nál, Garas (i.h.) 1800-nál korszakol.

⁶ *Barbarits*, 21.

⁷ *Vándor*, 387.

⁸ *Tóth I. Gy.* 1990, 221—230, *Vándor*, 368.

⁹ *Rózsa* 1993, 4.

¹⁰ *Takács I.* 1948.

¹¹ Uo. I/116.¹² *Vándor*, 368.¹³ *Cennerné*, 69—82, 80.¹⁴ Uo. 80, *Vándor*, 392.¹⁵ *Pfeiffer 1947*, 15, *Rózsa 1993*, 5.¹⁶ *Vándor*, 368.¹⁷ *Takács I. 1948*, I/114.

¹⁸ Uo. I/116. Távozásuk pontos idejének meghatározása további kutatásokat igényelne. *Wibmer Pál* kanizsai harmincados és kincstári uradalmi perceptor 1703. augusztus 2-án még utasítást kapott a Budai Kamarai Adminisztrációtól a kanizsai jezsuitáknak az Udvari Kamara által tevékenységükhöz biztosított évi 300 forintos ellátmány kifizetésére (MOL E 285. Varia. b/11. No. 173. Ezúton is köszönöm *Rózsa Miklósnak*, hogy az adata felhívta a figyelmemet). Ugyanakkor 1703. január 8-án érkezett Marosvásárhelyre a jezsuita *P. Körmendi Imre*, akit az előző évben itt létesített missziós állomás vezetésével bíztak meg. Ő korábbi állomás helyéről, Nagykanizsa feloszlatott missziós rendházából (távozását említi *Barbarits* is, 236) többek között miseruhákat, liturgikus könyveket és két képet is vitt magával. Ezek közül az egyik a sátán-kígyót legyőző Szeplőtelen Szűzet és gyermekét, a másik Xavéri Szent Ferencet ábrázolta. Előbbi kb. 100×120 cm nagyságú, 1979-ben a marosvásárhelyi plébániatemplom főoltára felett volt látható. Utóbbi elkallódott (*Lestyán Ferenc* marosvásárhelyi plébánosnak az ottani *Historia Domus* [1. k. 7.] adataira támaszkodó, a nagykanizsai *Dénes Gyulának* 1979. február 27-én e tárgyban írt leveléből, ill. *Zalai Hírlap* 1979. április 8. 8.).

¹⁹ *Barbarits*, 236.²⁰ Uo. 246.²¹ *Bálint*, 257—259.²² *Füves 1972*, 291—301, 297.²³ *Schöner 1984*, 271—278, 271.²⁴ *Barbarits*, 251, KE, 136. (Simon József)²⁵ *Benoschofsky—Scheiber*, 210²⁶ *Németh L. 1994*, 17—32, 21, 24.²⁷ *Füves 1972*, 297.

²⁸ A török kút — bár medencéjét sokáig a török kori várból eredeztették — csak nevében őrzi ezt az időszakot, hisz 1879-ben került felállításra. In: KE, 320–321. *Kunics Zsuzsa*

²⁹ *Takács I. 1948*, I/116—117.

³⁰ *Barbarits Lajos* szerint „a rombolásból kikerült téglanyagból (a vár lebontásakor – K. L.), a városi polgárság által önként adott kézi- és fogatos munkával építtette újra Perger ezredes a ferencrendiek templomát és zárdáját” (*Barbarits*, 24), míg másutt (236) az alapítólevélből idézi a várparancsnok nevét és címeit. *Genthon István* (*Genthon*, 514) ezt írta: „építtette régebbinek helyén, a vár köveiből 1702-ben Berge Kristóf várparancsnok”. A templom azonban nem a régebbi helyén épült — hisz az

a várban állott egykor — hanem a Berge által 1696-ban adományozott új telken. Ő ugyan alapítóként valóban felfogható, hisz a telken túl 150 bontott gerendát, egy aranyozott ezüst kelyhet, egy casulát, egy orgonát, valamint nyilvánvalóan további bontási anyagot adományozott (*Halis 1899*, 35), építtető azonban nem lehetett, hiszen az építkezés a vár lerombolásakor és a várparancsnoki tisztség megszűnésekor még legfeljebb csak elkezdődhetett, későbbi adományáról pedig nem tudunk (l. a következő jegyzetet).

³¹ *Takács I. 1948*, I/117. A szerző itt egy elvesztett, kéziratos forrást is idéz: *Descriptio Fortalitij et Fratrum Minorum, Observantium Provinciae Ladislanae Canisiensis Residentiae* címmel, amely 1696-tól név szerint felsorolta az összes adománytevőt.

³² Uo. I/116—118, *Horváth—Kostyál*, 24.

³³ *Kropf*, 118—142, 128—130. Idézi: *Rózsa 2000*, 25.

³⁴ *Pfeiffer 1947*, 113 (*Patkóné Kéringér Mária* fordításában)

³⁵ *Halis 1899*, 39, *Takács I. 1948*, I/119, *Barbarits*, 237.

³⁶ *Dobrovits*, Cs. 107—116.³⁷ *Liber Rerum*. Idézi: *Takács I. 1948*, I/123.

³⁸ Tévesen érseknek (*Garas, 1955*, 33) vagy nádornak szokták említeni, 1747-ben azonban az ország kancellárja volt, akit 1751. május 11-én választottak meg nádornak (*Padányi*, 37—38, *Mo. tört. V. 1686—1790*. 1247.)

³⁹ *Kostyál 1997/b* 57—61.

⁴⁰ *Pigler Andor* 1923-ban feltételezte, hogy *Sambach* már 1744-ben *Paul Troger* munkatársaként dolgozott a győri Szent Ignác templom freskóin, ezt azonban fél évszázad múltán *Franz Martin Haberditzl* meggyőzően cáfolta. L. *Pigler*, 46, *Haberditzl 1977*, 84.

⁴¹ Az attribúcióhoz ma már aligha férhet kétség. *Barbarits* azonban — *Nyáry Sándor* műtörténészre hivatkozva — *Székely Bertalant* jelölte meg festőnek (*Barbarits*, 243). A *Zalamegyei Újság* 1931. augusztus 13-i száma, azzal kapcsolatban, hogy a Zala megyei egyházi műkincseknek a veszprémi püspök utasítására történő összeírásáról tudósít, azt írja, hogy az összeíró bizottság megállapítása szerint a nagykanizsai templom főoltárán és egyik mellékoltárán lévő képet *Juan de Alba* spanyol festőművész készítette. *Sambach* szerzőségét először *Schoen Arnold*, majd *Garas Klára* állapította meg (*Garas 1955*, 33), aki a képnek a bécsi *Belvedere*-ben egykor kiállított és ez alkalomból ismertetett vázlatát is idézte (*Haberditzl 1934*, 25)

⁴² *Wagner*, 422.

⁴³ *Thieme—Becker*, 372, *Tintelnot 1951*, *Garas 1993*, 33, *Baum*, 594, *Garas 1993*, 338.

⁴⁴ *Aurenhammer*, 41. kép.⁴⁵ *Kostyál 1998/a* 39—45, 43.

- ⁴⁶ L. Szilárdfy 1995, 50—51, 196—197, 291 stb.
- ⁴⁷ Thieme—Becker, XVI. (1923), 308—309, *Mojzer*, 49, 47, *Jávör*, 315—317, 370.
- ⁴⁸ *Aggházy* 1959, II. k. 140, 149, I. k. 117.
- ⁴⁹ *Lajta*, 148—152.
- ⁵⁰ *Kostyál* 1998/b 151—155.
- ⁵¹ *Aggházy* 1957, 102, 33. kép.
- ⁵² *Kostyál* 1998/a 43—44.
- ⁵³ *Barbarits*, 26.
- ⁵⁴ *Németh L.* 1994, 47—48, *Kunics* 1992, 205—222, 205—206.
- ⁵⁵ *Halis* 1899, 59, *Barbarits*, 240.
- ⁵⁶ *Takács I.* 1948, I/120.
- ⁵⁷ *Pfeiffer* 1947, 113.
- ⁵⁸ *Takács I.* 1948, I/125.
- ⁵⁹ *Barbarits*, 238. 1715-ben Volkra püspök — a zágrábi püspökségnek a Kiskanizsát megszerezni próbáló törekvései ellensúlyozásaként — plébánost is szentelt itt (*Barbarits* [237]. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Vajda János helyettes plébánosnak a városi tanácshoz írt 1889. február 8-i, azóta elveszett beadványának szövegére). A fenti adatot a *Pfeiffer* által idézett (*Pfeiffer* 1947, 113) 1715. évi Volkra-féle vizitációs jegyzőkönyv alátámasztja, s miután a ferencesek vikáriusát iktatta be, nem mond ellent *Takács* véleményének, mely szerint Kiskanizsát a 18. század folyamán mindvégig a ferencesek adminisztrálták (l. előző jegyzet).
- ⁶⁰ *Németh J.* 1979, 47.
- ⁶¹ MOL B. K. A. E 285. Varia b/1 1 No. 59. és E 281. Berichte und Schreiben 1697. szeptember No. 57. Rózsa Miklós szíves közlése.
- ⁶² *Németh L.* 1994, 44, KE, 225. (Kostyál László)
- ⁶³ MOL Batthyány Levéltár, P 1313. 38. cs. Lad. 15. No. 77/15.
- ⁶⁴ Uo. P 1313. 206. cs. III.
- ⁶⁵ Uo. P 1317. 30. cs. Fasc. 86. No. 2.
- ⁶⁶ MOL B. L. Kanizsai tiszttartóság iratai 1722—1794, P 1330. 3. cs. 14.
- ⁶⁷ *Kostyál* 1997/a 199—215, 203—206.
- ⁶⁸ *Degré* 1990, 9—19, 9.
- ⁶⁹ *Halis—Hoffmann*, 109.
- ⁷⁰ KE, 340. (Kunics Zsuzsa)
- ⁷¹ *Szilárdfy* 1996, 56—68, 57, *Szilárdfy* 1998
- ⁷² *Pfeiffer* 1987, 281. Idézi: *Rózsa* 1997/a
- ⁷³ *Halis* 1899, 54.
- ⁷⁴ *Gyórfy*, G. 57—62.
- ⁷⁵ *Aggházy* 1959, 85. A Szentháromság-emlékek nagyobb részén — így a soproni (1695—1701), a budai (171—1716) vagy a nagykanizsaival egyidős váci (1750—1755) emlékműveken — a mellékalkok nem önálló posztamensen, hanem a központi pillér (oszlop) kiszélesedő lábazatán állnak.
- ⁷⁶ *Boheim* neve nem szerepel a Grácra vonatkozó művészettopográfiai irodalomban, és nem található rá vonatkozó forrás a *Steiermärkisches Landesarchiv*-ban sem (*Christine Rabensteiner* szíves tájékoztatása). A helyi kőfaragók adatainak részletes vizsgálata segíthetne a kérdés eldöntésében, de nyilvánvaló, hogy mesterünk nem tartozott az elismert gráci szobrászok közé.
- ⁷⁷ *Polg. lajstr.; Kerecsényi* 1978/a 115—134, 123.
- ⁷⁸ *Eszes*, 84—107.
- ⁷⁹ Uo. 106.
- ⁸⁰ *Barbarits*, 239.
- ⁸¹ *Nagy I.* Pótlék-kötet, 290—291.
- ⁸² *Bencze* 1986, 133—134, *Halis* 1915—1917, 1917, 377—387, 384.
- ⁸³ *Halis* 1915—1917, 1917, 389.
- ⁸⁴ *Kapiller* 1985, 67—77, 71.
- ⁸⁵ *Gőcze* 1988, 23.
- ⁸⁶ *Bencze* 1986, 134.
- ⁸⁷ *Gőcze* 1988, 19.
- ⁸⁸ *Halis* 1915—1917, 1917, 379.
- ⁸⁹ *Gőcze* 1988, 20.
- ⁹⁰ *Halis* 1915—1917, 1917, 382.
- ⁹¹ *Kapiller* 1985, 71—72.
- ⁹² ZML IV. 1/b 1793. febr. 14. N° 146/34 a.
- ⁹³ *Rupp*, 583.
- ⁹⁴ *Takács I.* 1948, I/143.
- ⁹⁵ *Kostyál* 1996/b 226.
- ⁹⁶ *Szántó K.* 1985, II. 174, 308.
- ⁹⁷ *Degré* 1972, 11.
- ⁹⁸ *Németh J.* 1990, 68. Hivatkozás: *Benda K.* 1978, 287—308.
- ⁹⁹ *Tóth N. Gy.* 75, 104, 175, 187.
- ¹⁰⁰ *Kosáry* 1996, 95—96.
- ¹⁰¹ *Németh J.* 1990, 73.
- ¹⁰² Uo. 71.
- ¹⁰³ *Kosáry* 1996, 187.
- ¹⁰⁴ *Németh J.* 1990, 72.
- ¹⁰⁵ Uo. 70.
- ¹⁰⁶ *Bronyevszkij*, 27. Idézi: *Kunics* 1992, 205, *Bright*, 64.
- ¹⁰⁷ *Kunics* 1992, 205.
- ¹⁰⁸ *Horváth Gy.* 49.
- ¹⁰⁹ *Barbarits*, 252.
- ¹¹⁰ *Schöner* 1984, 271.
- ¹¹¹ Néhány Kanizsához kötődő munkája: Statuten des ersten von der Israeliten-Gemeinde zu Gross-Kanizsa gegründeten ungarischen Vereins für Anleitung der israelitischen Jugend zu Handwerken und Künsten, Varasd 1842; Die Teilnahme treuer Unterthanen am Geburtsfeste ihres Fürsten. Rede am Geburtsfeste Sr. Maj. des Kaisers und Königs Ferdinand I. (V.) am 19. Apr. 1843 in der Synagoge zu Gross-Kanizsa, Varasd 1843; Rede vor der Einweihung des neuen israelit. Schulhauses zu Gross-Kanizsa am 31. Dez. 1842, Pest 1843; Jesájás korunk tanítója. Zsinagógai beszéd, melyet hazánk kegyes atyja legkegyelmesebb királyunk V. Ferdinánd ő felségének születés napján Április 19. 1845. tartott, Buda 1845. Szinnyi 8. k. 35 alapján.

- ¹¹² *Barbarits*, 256—257, Z. életr. kislex. 137, KE, 200. (Németh József).
- ¹¹³ *Schöner; Benoschofsky—Scheiber*, 210, Major.
- ¹¹⁴ *Barbarits*, 254.
- ¹¹⁵ A vonatkozó irodalom (*Barbarits*, 254.) az újabb tervek készítőinek csupán vezetéknevét és működési helyét ismerte (a bécsi Ehmman és a marburgi Marek), teljes nevükről, munkásságuk fő álmásairól azonban nem volt tudomása.
- ¹¹⁶ *Thieme—Becker* X. (1914) 391. Österreichische Kunsttopographie XXIV. Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust. Wien 1932. 65. (E. Csatkai)
- ¹¹⁷ Österreichische Kunsttopographie XLIV. Kundstdenkmäler Wiens. Profanbauten des III., IV. und V. Bezirkes. Wien 1980. 89, 168.
- ¹¹⁸ *Curk*, 289—314, 300. Megismerését *Janez Balazic*nak köszönhetem.
- ¹¹⁹ *Barbarits*, 254—255.
- ¹²⁰ *Gerő*, 209—212.
- ¹²¹ *Vida*, 114, KE, 87. (Kostyál László)
- ¹²² *Bogdanović*, 35—40, KE, 106. (Kunics Zsuzsa)
- ¹²³ *Barbarits*, 240.
- ¹²⁴ Csehy József 1806. okt. 5-i levele Kazinczy Ferencnek. In: *Váczy*, IV. k. 355, *Szinnyei*, II. (1893) 238.
- ¹²⁵ *Csekey—Degré*, 11. (Portré a címdalon.)
- ¹²⁶ *Kostyál* 1996/a 96—114, 103, 105.
- ¹²⁷ *Kilián* 1973, 375—446, 375, 381.
- ¹²⁸ *Simdahl*, 125.
- ¹²⁹ Uo. 195.
- ¹³⁰ *Dobó* 1990, 20—21.
- ¹³¹ M. színházműv. lex. 50.
- ¹³² *Dobó* 1990, 22—26. A szerző a Polgári Kaszinó 1837. évi megalakulásáról ír, azonban mind az évszám, mind az elnevezés szempontjából — a jelek szerint — tévesen. L. *Balogh D.* 1936, 1937.
- ¹³³ *Kósa*, 340—341, 353—354.
- ¹³⁴ *Dobó* 1982, 42—46, 42.
- ¹³⁵ *Csekey—Degré; Németh J.* 1990, 71.; Z. életr. kislex. 17.
- ¹³⁶ Z. életr. kislex. 101.
- ¹³⁷ MZsL (reprint: 2000), 380.
- ¹³⁸ *Nagy A. G.* 32—34, 32.
- ¹³⁹ *Szinnyei*, V. (1897) 311.
- ¹⁴⁰ *Szinnyei*, X. (1905) 230—231.
- ¹⁴¹ Z. életr. kislex. 137.
- ¹⁴² *Gyimesi*, 229—262, 247.
- ¹⁴³ *Halis* 1899, 48.
- ¹⁴⁴ *Takács I.* 1948, II/50.
- ¹⁴⁵ *Hermann—Eberhardt*; idézi: *Németh J.* 1990, 73.
- ¹⁴⁶ *Barbarits*, 256—257.
- ¹⁴⁷ *Winkler*; KE, 136—137. (Czupi Gyula)
- ¹⁴⁸ *Vados*; feltehetően a szerző nem tudott a kor-dások testvérületének kanizsai működéséről, mely ekkorra már régen feledésbe merült. *Kerecsényi* 1978/a
- ¹⁴⁹ *Kerecsényi* 1985, 105—120, 110.
- ¹⁵⁰ *Balogh D.* 1936, 1937.
- ¹⁵¹ *Bentzik* 1886/b 6—8.
- ¹⁵² A Nagy-kanizsai Polgári Egylet alapszabályai. Nagykanizsa 1880, 3.
- ¹⁵³ *Bentzik* 1886/b 7—8.
- ¹⁵⁴ *Kerecsényi* 1985, 109—110.
- ¹⁵⁵ *L. Nyíri* 1991
- ¹⁵⁶ *Kósa*, 345—346.

László Kostyál

Die Kulturgeschichte von Nagykanizsa zwischen 1690 und 1849

Die Studie teilt die Kulturgeschichte in Nagykanizsa zwischen 1690 und 1849 chronologisch in zwei Perioden ein, in den bis 1780 andauernden Barock und in den bis 1849 andauernden Klassizismus, bzw. in die Periode der Romantik. Innerhalb dieser Perioden untersucht sie die Denkmäler und die Entwicklung der Künste (Literatur, Theater, Architektur, bildende Kunst), der Schriftlichkeit, der gedruckten Schrift (Presse, Bücher), aber auch das religiöse und gesellschaftliche Leben.

I. DIE ZEIT DES BAROCK 1690—1780

Nach dem Ende des Befreiungskrieges gegen die Türken begann ein neues Kapitel in der ungarischen Geschichte, und damit auch in der Kulturgeschichte. Zwar hatte der Barock bereits mit dem Bau der Universitätskirche von Nagyszombat (1629—1637) begonnen, aber seine Verbreitung in den mittleren Teilen des Landes, so auch in Nagykanizsa, fand erst in dem hier beschriebenen Zeitraum statt. Die Einwohnerschaft der Stadt war nach der Befreiung 1690 fast vollständig verändert, neben einer geringen Zahl verbliebener Moslems kamen deutsche und ungarische Ansiedler in die Stadt, später ließen sich auch Juden und Griechen hier nieder. Letztere machten mit ihrem jüdischen bzw. griechisch-orthodoxen Glauben das bis dahin homogene Bild der katholischen Konfession facettenreicher.

Im letzten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts hielten sich auch Mönche des Jesuiten- und des Franziskanerordens in der Stadt auf und nach dem Abriss der Burg 1702, der auf kaiserlichen Befehl stattgefunden hatte, verließen erstere — nachdem beide Orden im Krieg ihre Kirchen verloren hatten — Kanizsa, während die Franziskaner das Recht zum Führen einer Pfarrei erwarben und mit dem Aufbau einer neuen Kirche und eines Ordenshauses begannen. Das puritane Äußere der Kirche wurde durch ihre prächtige Innenausstattung ausgeglichen. Den Hauptaltar ließ der Kirchenpatron der Stadt, der Kanzler Graf Lajos Batthyány, späterer Paladin, im Jahre 1747 von einem der bedeutendsten Maler der Zeit, Caspar Franz Sambach (1715—1795) anfertigen. Die übrigen Altäre wurden vermutlich von den Angehörigen der Kunstwerkstätten des Franziskanerordens unter Verwendung zeitgenössischer Topoi gemalt. Die Skulpturen waren von unterschiedlicher Qualität, die schönsten sind wohl die Statuen des Hl. Florian und des Hl. Johannes von Nepomuk auf dem Triumphbogen der Kirche, der als ein Werk Joseph Hilts gilt.

Neben dem monumentalen Kirchenbau des Bettelordens wurden in den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts in der Stadt und den umliegenden Dörfern mehrere kleinere Kirchen und Kapellen errichtet, so in Miklósfá, Kiskanizsa, Lazsnakpuszta und Föhrénc-Szólóhegy. Besonders hervorzuheben sind hier die Kirche von Miklósfá mit ihrem zentralen (ovalen) Grundriss und dem aus Stein gemeißelten Rokoko Festetics-Wappen über dem Eingang, sowie die Inkey-Kapelle von Lazsnak. Neben der Kirche war der Grundherr der zweite bedeutende Bauherr der Stadt, obwohl er nicht in der Stadt wohnte und hier auch kein repräsentatives Schloss besaß. Seinen Hang zum Bauherren machen vor allem das Amtshaus und der Gasthof deutlich. Graf Lajos Batthyány gründete außerdem 1765 ein Piaristengymnasium, das er in einem schon alten Quartierhaus, das er vom Komitat erworben hatte, unterbrachte. Eines der wichtigsten Gebäude des barocken Zentrums von Kanizsa war das einstöckige barocke Rathaus, das nach einem Brand 1787 umgebaut wurde, und auch die von Boldizsár Inkey errichtete Dreifaltigkeitssäule, die ihrem Signum nach 1758 von Theophilus Boheim angeblich in Graz angefertigt wurde, gehört zu den wichtigsten Denkmälern der Stadt. Die Arbeit des Bildhauers war höchstens von mittlerer Qualität, möglicherweise war er ein Meister der Bildhauerzunft, sein Name ist auch aus anderen Orten bekannt. Der Initiator der Säule, Inkey, war eine besondere Figur der Zeit im Komitat Zala, seine kurze Charakterisierung vermittelt ein aufschlussreiches Bild über die Ansprüche und das kulturelle Niveau eines Angehörigen des mittleren Adels, die weit entfernt von ihren Aufstiegsmöglichkeiten im 18. Jahrhundert lagen. In ihrem bedeutenden Mäzenatentum und dem Hang zum Kirchenbau spielten in erster Linie Aspekte der Gnade und der Zweckmäßigkeit eine Rolle.

Andere Segmente der Kultur in der Zeit des Barock hinterließen kaum bleibende Spuren im Profil der Stadt. Die Vereine, die sich zunächst strengstens auf religiöser Basis gründeten, wurden zum Keim eines sich langsam entfaltenden bürgerlichen Lebens, dazu gehörten verschiedene Bruderschaften oder der innerhalb der jüdischen Gemeinde angesiedelte Chevra Chadisha Verein (Heiliger Verein). Für den langsamen Prozess der Verbürgerlichung fehlten aber noch zahlreiche andere kulturelle Bedingungen, dazu gehörten der Alphabetismus und die dazu notwendige weite Verbreitung einer Buchkultur. Ein wichtiges Unterpfand für diese Entwicklung war die Gründung des Piaristengymnasiums 1765, das über die Anhebung des

Allgemeinwissens hinaus auch bei der Entstehung einer aufkeimenden Schauspielkunst eine bedeutende Rolle spielte.

II. DIE ZEIT DES KLASSIZISMUS UND DER ROMANTIK 1780—1849

Den philosophischen Hintergrund dieser Periode bildeten die unter der Herrschaft Josef II. aufblühende Aufklärung und später die die bürgerlichen Ideen verbreitende Reformzeit. In der Kunst wurde der Barock Anfang des 19. Jahrhunderts endgültig durch den Klassizismus verdrängt, seine Vorherrschaft wurde jedoch schon bald durch den wachsenden Einfluß der Romantik eingeschränkt. Kanizsa ist auch noch in der Mitte dieser Periode eine staubige Kleinstadt, obwohl ihre Entwicklung sich beschleunigt hatte. Die schnell wachsende jüdische Gemeinde errichtete zwischen 1807 und 1825 — nach einer zweimaligen Änderung der Pläne — ihre Synagoge, vermutlich vor allem nach den Plänen des Mariborer Baumeisters Michael Johannes Marek. Im Stadtzentrum wurden die mehrstöckigen Häuser der Bürger errichtet, deren Vermögen am schnellsten wuchs, und auch die griechisch-orthodoxe Gemeinde errichtete ihre kleine Kirche, die Kapelle des Hl. Johannes von Nepomuk wurde erweitert. Leider sind nur wenige Kunstdenkmäler aus dieser Zeit erhalten geblieben, zu nennen wären hier die drei Altarbilder, die von dem sonst unbekanntem Károly Bankó für die Kapelle des Hl. Johannes angefertigt wurden (1815), sowie die drei Portraits von István Dorffmeister jun., die er während seines Aufenthaltes in Kanizsa im Jahre 1806 malte. Sehr viele bedeutender ist der mit Miniaturen illustrierte Kodex der jüdischen Vereinigung Chevra Chadisha, dessen Bilder in naivem Stil 1792 nach Prager Originalen von Jicchák Eisek gemalt wurden.

Die meisten Angaben besitzen wir im Zusammenhang mit der Theaterkunst der Zeit. Es gab immer ein Schülertheater, auch wenn es nur selten zu Aufführungen kam. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts erscheinen zunächst die deutschen Wanderbühnen und etwas später die unter wesentlich bescheideneren Bedingungen spielenden ungarischen Schauspieltruppen. Die „Komödianten“ hielten häufig regelrecht eine kurze Theatersaison ab, so führte z. B. das Ensemble des Schauspielers, Schauspielers, Autors und Übersetzers István Balog Ende des Sommers 1837 ganze 31 Vorstellungen in Kanizsa auf. Schauplatz dieser Aufführungen war eine größere Lagerhalle oder in vielen Fällen auch ein großer Raum in einem der Gasthäuser (Zöldfa, *Aranyszarvas*). Gleichzeitig mit dem Theaterleben entfaltete sich auch das Musikleben. In den 90-er

Jahren gab es am Piaristengymnasium ein Orchester und einen Chor und der 1835 schon existierende Kanizsaer Musikverein (vermutlich ein städtisches Orchester) gehörte ebenfalls zu den besten des Landes. 1836 entstand das Nagykanizsaer Casino, in dem von nun an schon regelmäßig Literaturliebende, Theatervorstellungen und Konzerte veranstaltet wurden.

Mit dem Prozess der Verbürgerlichung einherging auch ein langsames Erstarken der Akademikerschicht. Zu ihnen gehörten vor allem Vermesser, Ärzte, Lehrer, hier und da ein Mönch oder ein über breites Wissen verfügender Verwalter. Einige von ihnen machten sich durch ihre Publikationen auch landesweit einen Namen, zu ihnen gehörten der Oberrabbi Lipót Löw (1811—1875) oder der aus Kanizsa stammenden Professor der Budapester Universität József (Palotai) Purgstaller (1806—1867). Für eine Entwicklung der Buchkultur spricht, dass 1835 zwei Kanizsaer Buchhändler um eine Genehmigung zur Gründung einer Druckerei ersuchten und trotz der Ablehnung dieses Antrags János Wajdits mit dem Betrieb einer Druckerei (bis 1850 illegal) begann. Ein weiteres unbestreitbares Zeichen für die Entwicklung des Bürgertums war, dass neben den konfessionellen Vereinen — die vor 1769 entstandene Chevra Chadisha, seit 1843 die Jüdische Frauenvereinigung, seit 1848 die Dreifaltigkeitsvereinigung — inzwischen auch Vereine gegründet wurden, die die Bürgerwerdung ausdrücklich auf ihre Flaggen geschrieben hatten, wie der Bürgerverein oder das Kanizsaer Casino (seit 1836). Mit diesen Tätigkeiten übernahmen sie einen wichtigen Anteil beim Erstarken des Nationalgefühls. Dies wird u. a. auch dadurch bewiesen, dass gegen Ende der Reformzeit die Protokolle beider Vereine, die bis dahin in deutscher Sprache verfasst worden waren, nun auf ungarisch geschrieben wurden. Der von Nationalgefühl durchdrängte Prozess der Bürgerwerdung auf dem Gebiet der Kultur befand sich um 1848—49 in Nagykanizsa schon im fortgeschrittenen Stadium.

FOTOGRAFIEN:

1. Die Franziskanerkirche in den Jahren um 1710—1720
2. Caspar Franz Sambach: Die heilige Familie. Bild des Hauptaltars in der Franziskanerkirche. 1747
3. Die Hoffront des ehemaligen Amtshauses (heute: Thúry György Museum) in den Jahren 1705—1712, um 1750 und um 1760.
4. Die Pfarrkirche von Miklósfő. 1763—1765
5. Die Kapelle von Lazsnak. 1768
6. Der Barockturm der Kapelle des Hl. Johannes von Nepomuk (heute: Oberkirche). 1823—1825

7. Zentralgebäude des Thúry György Museums,
das ehemalige Palais Guttmann, um 1820

8. Der klassizistische Risalit des Vasember-
Hauses. um 1820

9. Detail der Einrichtung der Apotheke „Zum
schwarzen Adler“/„Fekete Sas“ 1830

Fotografiert von: Tamás Berentés, László Kostyál,
Zoltán Hohl.

László Kostyál

Cultural History of Nagykanizsa between 1690 and 1849

This article will divide the cultural history of Nagykanizsa between 1690 and 1849 into two periods, the baroque, lasting until 1780, and the classicist or romantic, lasting to 1849. In that context it will examine the landmarks and development of the arts (literature, theater, architecture and fine art), literacy, the printed word (press, books), and the religious and organizational life of the community.

I. THE BAROQUE PERIOD 1690-1780

The liberation of the nation from the Turks opened a new chapter in Hungarian history, including cultural history. Although baroque had already appeared with the construction of the university church of Nagyszombat (1629-1637), its spread to the middle of the nation where Nagykanizsa is located was not until the period given above. After the liberation of the town in 1690 the population was almost completely exchanged, with German and Hungarian settlers arriving to join the small number of remaining Moslems, as well as Jewish and Greek settlers later. These latter retained their Israelite and Greek Orthodox to add color to the town's post-1690 homogenously Catholic religious profile.

In the last century of the 17th century the monastic orders of the Jesuits and Franciscans were both present in the town; however, after the castle was torn down in 1702 by imperial decree – whereby both orders lost their churches – the Jesuits left while the Franciscans, obtaining the right to guide the parish, set out to build a new church and monastery. The spartan exterior of the finished temple was counterbalanced by the ornate interior. The picture at the main altar was painted by one of the most renowned painters of the era, Caspar Franz Sambach (1715-1795) in 1747 on commission by the feudal lord of the town, Count Lajos Batthyány, Chancellor and later Palatine of Hungary. The other altar paintings were probably done by members of the studio of the Franciscan order, using the familiar themes of the day. The statues were of varying quality, the best being the statues of St. Florian and St. John Nepomuk on the church's triumphal arch, believed to be the work of Joseph Hilt.

In addition to the enormous church of the mendicant order, a number of smaller churches and chapels were built in the 1760's in the town and nearby villages of Miklosfa, Kiskanizsa, Lazsnak-

puszta and Förhénc Vineyard. Of these the most notable were the Miklósfa church with its oval central floor plan and carved stone rococo Festetics family coat of arms above the entrance, as well as the Inkey chapel of Lazsnak. Along with the church the other major patron of construction was the feudal manor, although the count did not reside in the town, nor did he have a representative castle here. His constructional proclivities are demonstrated by the steward's house and guest house. Count Lajos Batthyány also founded a Piarist lyceum in 1765, which he situated in an antiquated boarding house purchased from the county. An important building in the baroque center of Kanizsa was the two-story town hall which burned down and was rebuilt in 1787, while an important landmark was the statue to the Holy Trinity commissioned by Boldizsár Inkey and, according to the signo, carved by Theophilus Boheim in 1758, allegedly in Graz. The sculptor was at most a mediocre stone-carver, probably guilded; his name is otherwise unknown. The patron, Inkey, was a unique figure of the era in Zala County, of whom a brief description gives a picture of how the culture level and demands of the rising middle aristocracy of the 18th century were significantly below their potential. His vast patronage and numerous commissions of church construction were motivated primarily by considerations of charity and practicality.

Other segments of culture left virtually no lasting mark on the profile of the town in the Baroque period. The seedlings of the gradually rising civilian class can be observed in societies, for the time being organized on a strictly religious basis, such as the fraternity of the cord and the Chevra Chadisha (Holy Union) in the Israelite community. In this area, however, the slow process of the rise of the civilian class lacked basic requisites such as literacy or a popular culture of reading. One source for future advance was the founding of the Piarist lyceum in 1765, which in addition to raising the general level of culture also played an important role in planting the seeds of the dramatic arts.

II. THE CLASSICIST AND ROMANTIC ERA 1780-1849

The philosophical background of this era was the Enlightenment under the reign of Joseph II and the spread of civil ideals by the Reformation. In fine art classicism ultimately forced baroque to the back-

ground by the beginning of the 19th century, but its own dominance was in turn soon limited by the spread of romanticism. In the middle of this period Kanizsa was still a dusty little market town, although its growth had accelerated. The rapidly growing Jewish community constructed a synagogue between 1807-1825 (after twice altering the plans), in all likelihood based primarily on designs by architect Michael Johannes Marek of Maribor. In the town center two-story residential houses were constructed by wealthy civilians and a small temple by the Greek Orthodox community, while the chapel of St. John Nepomuk was expanded. Very few works of fine art from this era have survived, but mention should be made of the three altar paintings (1815) in the chapel of St. John Nepomuk by the otherwise unknown Károly Bankó, as well as three portraits by István Dorffmeister the Younger while residing in Kanizsa in 1806. Of considerably greater importance are the miniatures in the illustrated codex of the Jewish Chevra Cadisha, drawings painted in the naive style based on Prague originals by Eisik Jicchak in 1792.

Substantially more data is available on the dramatic arts of this era. Student acting was continuous, although public performances were rarely held. German groups of wandering actors appeared first in the early 19th century, followed later by Hungarian troupes operating under rather more modest circumstances. The "comedians" often held short seasons as well, such as the 31 performances held in the town in the late summer of 1827 by the society under actor, director, writer and translator István Balog. The venue for these was a large warehouse, while on many other occasions plays were staged in the common room of inns (Zöldfa, *Aranyszarvas*). Parallel to the theater, musical culture also grew. The Piarist lyceum began a choir and orchestra in the 1790's, and by 1835 the Kanizsa Music Society (probably a town orchestra) was rated among the top in the nation. In 1836 the Nagykanizsa Casino was founded, where literary readings, stage performances and concerts were held regularly.

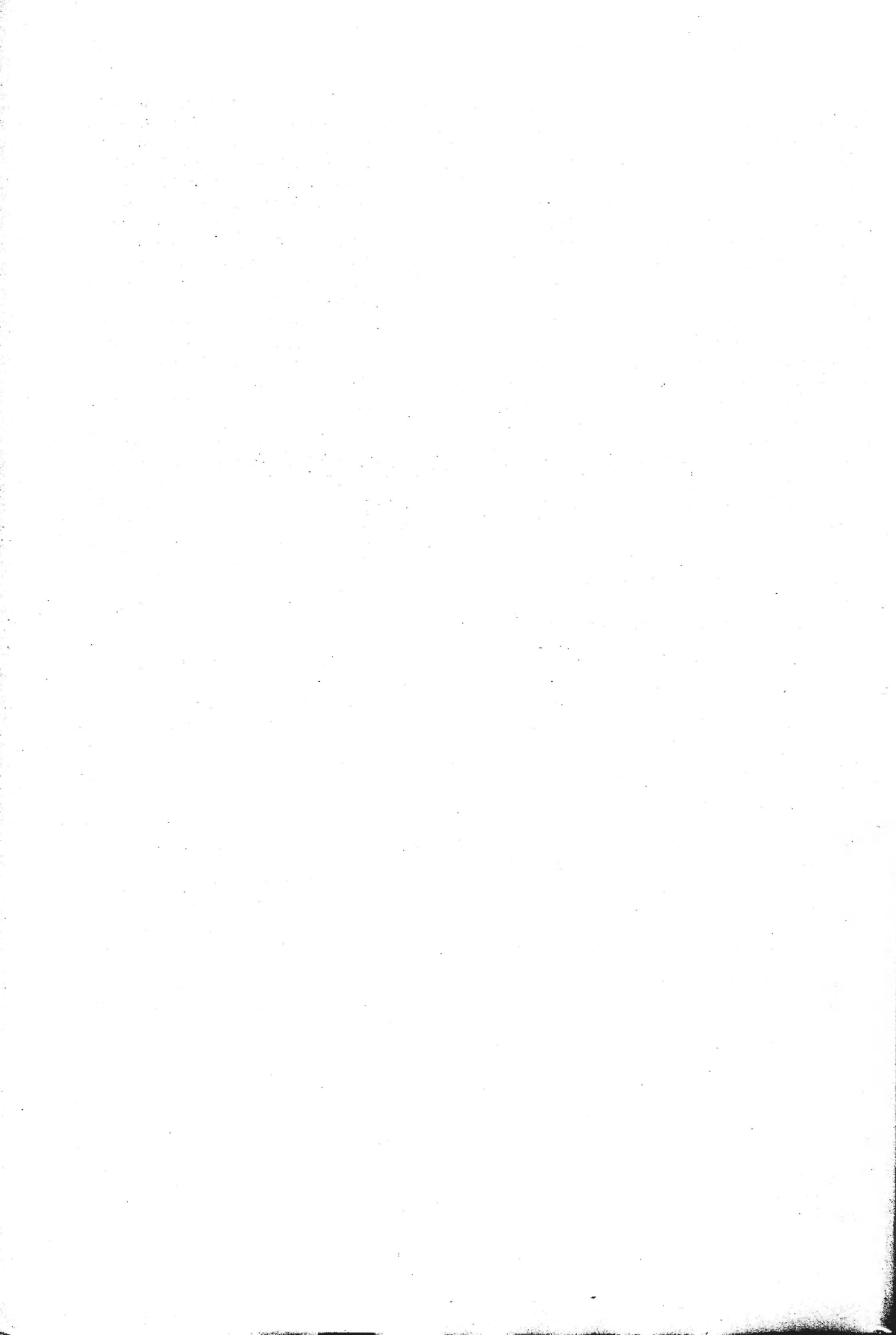
The rise of the civilian class was accompanied by the gradual spread of intellectualism. Its members consisted primarily of engineers, physicians, teachers, a few monks, and enlightened landowners. A

few of these acquired national fame by their publications, such as Rabbi Lipót Löw (1811-1875) and József Purgstaller (Palotai) (1806-1867), who was appointed from Kanizsa to teach university in Pest. The growth in book culture is indicated by the fact that in 1835 two different book merchants submitted requests to found a printing office, and printing press of János Wajda began business (illegally until 1850) despite the rejection of his requests. Another undeniable sign of the growth of the civilian class was the establishment of specifically civilian societies such as the Citizens' Union and the Kanizsa Casino (1836) alongside the religious societies founded earlier – the Chevra Chadisha, founded prior to 1769; the Israelite Women's Union, founded 1843; and the Society of the Holy Trinity, 1848. These societies participated actively in increasing national sentiment, as illustrated by the fact that the minutes of the two civilian societies, formerly kept in German, were kept in Hungarian by the end of the Reform Era. Imbued with national sentiments, the rise of the civilian class in Nagykanizsa was at an advanced stage with regard to culture by 1848-1849.

PHOTOS:

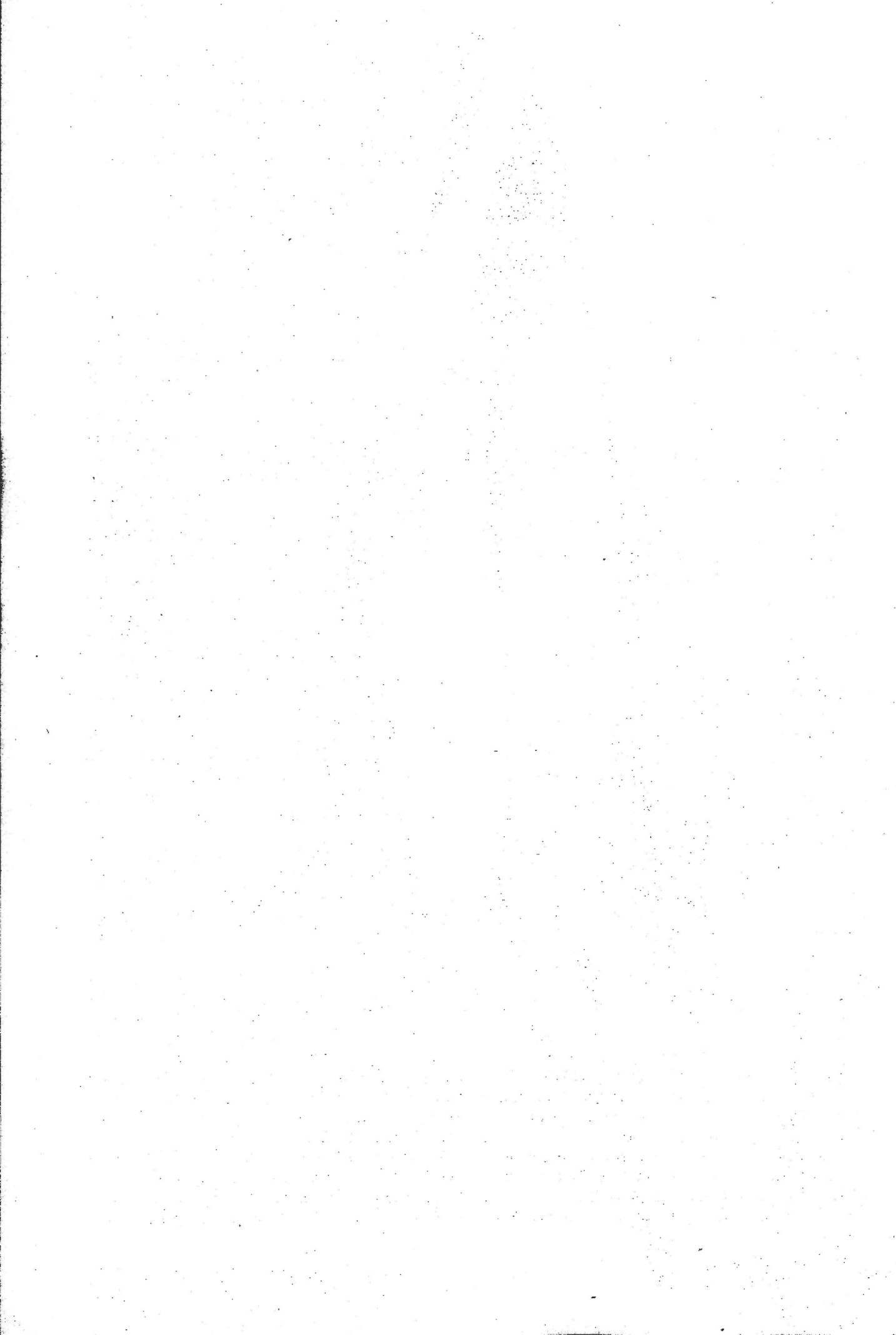
1. Franciscan church. 1710's – 1720's
2. Caspar Franz Sambach: Holy Family. Main altar painting in the Franciscan church. 1747
3. Courtyard façade of the former steward's house (now: Thúry György Museum). 1705-1712 and 1750's, 1760's
4. Miklósfalva parish church. 1763-1765
5. Lazsnaak chapel. 1768
6. Baroque tower of the Chapel of St. John Nepomuk (now: high temple). 1823-1825
7. Central building of the Thúry György Museum, formerly the Guttmann Palace. Ca. 1820
8. Classicist projection of the Iron-Man House. 1820's
9. Furnishing of the Fekete Sas apothecary (detail). 1830

Photographers: Tamás Berentés, László Kostyál, Zoltán Hohl.

Kotnyek István

NAGYKANIZSAI ISKOLÁK
(1690—1849)

BEVEZETÉS

1996-ban ünnepeltük az első magyar iskola felállításának 1000. évfordulóját. Géza fejedelem meghívására 996-ban a bencés rend Szent Márton hegyén, a mai Pannonhalmán kolostort és benne iskolát létesített. Ezt aztán egyre több követte.

Ma már bebizonyították, hogy az iskola a társadalmi, gazdasági célok megvalósítását illetően nagyon fontos stratégiai elem. Már a 10. század végén, 11. század elején hozzásegítette a magyarságot a megmaradást jelentő, teljesen új értékrend (kereszténység) és új társadalmi rend átvételéhez, az Európába történő betagoledáshoz. Az iskola ilyen szerepvállalásával később is találkozunk a magyar történelemben.

A *kolostori iskolákat* hamarosan követték a püspöki székhelyeken felállított *káptalani iskolák*. Ezek meglétéről, életéről az 1010-es évektől vannak adatok.¹

A 11. században megjelentek a *falusi plébániai iskolák*, majd a *városi plébániai iskolák* is. 1560-ban az *Oláh Miklós* esztergomi érsek által összehívott nagyszombati zsinat előírta, hogy a plébánosok mellett tanítót (ludi-magister) kell alkalmazni, aki a gyerekeket vallási, erkölcsi és társadalmi állapotbeli ismeretekre oktatja, valamint egyházi énekeket gyakoroltat. A 16. század közepétől megjelentek az *ábécés-könyvek* is.²

1517. október 31-én *Luther Márton* kitűzte 95 pontját a wittenbergi vártemplom kapujára, ezzel zászlót bontott a *reformáció*. Magyarországon a követőkkel 1521-től találkozunk. A 16. század közepétől egy sor jó nevű városi iskola került protestáns vezetés alá, így például Sopron, Pápa, Debrecen, Sárospatak, Kolozsvár, Nagyszében, Brassó, Eperjes, Lőcse, Késmárk, Bártfa, Kassa stb.³ A reformáció jó hatással volt a falusi iskolák számának gyarapodására is, hiszen alaptétel volt a bibliaolvasás, ahhoz azt anyanyelvre kellett fordítani, és a tömegeket meg kellett tanítani olvasni. A gyorsan kibontakozó reformáció hatására jelentős művelődési központ alakult ki a Zala megyei *Alsólendván* (ma: Lendva, Szlovénia), ahol a jó hírű iskola mellett 1573–74-ben nyomda is működött.⁴

A humanizmus hatására a 15. század második felétől egyes városi iskolákban tanterv szerint kezdtek tanítani, amelynek középpontjában a latin nyelvtan állt, majd a latin költők és prózaírók mű-

veit, a klasszikus retorikát és poetikát tanították. Ugyancsak a klasszikus ókori műveltség hatására foglalkoztak a matematikával is. Kialakult egy új iskolatípus, a *Ludus Litterarius*, a később klasszikus humán gimnáziumnak nevezett iskolatípus.⁵

A magyar nevelés történetében a következő állomás az *I. Ratio Edacationis* bevezetése. *Mária Terézia királynő* az abszolutizmus erősítése érdekében a felvilágosodás eszméit is felhasználta, s ennek egyik fontos eredménye az *iskolaügy politikummá* nyilvánítása volt. 1760-ban megalakította a *Bécsi Udvari Tanulmányi Bizottságot*, 1769-től megkezdődtek az *I. Ratio* előmunkálatai, 1770-ben a Helytartótanács elrendelte a tanítók és iskolák összeírását. Ezek után *Mária Terézia* 1777-ben királyi rendelettel egységes nevelési rendszert vezetett be Magyarországon, tehát iskolarendszert teremtett.⁶ A Ratiót követően az elemi oktatást véglegesen és részletesen csak 1778-ban a *Projectum Budense* rendezte. A *Ratio III.* fejezetében tárgyalta a népiskolák szükségességét, és meghatározta azok típusait. A tankötelezettséget nem mondta ki, de javasolta, hogy a tanulók „...a mezei munka után köteleztessenek az iskola látogatására...”. Nagyon lényeges volt a felekezeti különbségen felülemelkedő, ún. közös iskolák felállításának lehetősége.⁷

A 18. század végén ismét napirendre kerültek az oktatásügyi reformok. Az 1790–92. évi országgyűlés egyik, az oktatásügyet érintő legjelentősebb törvénye a protestánsok vallásszabadságának biztosítása volt, amely egyben autonómiát is adott nekik iskolaügyben. 1791-ben az országgyűlés megalakította a *Művelődési Bizottságot* (*Deputatio Regnicolaris Litteraribus*), amelynek legfőbb feladata egy új *Ratio* kimunkálása lett volna. A bizottság ki is dolgozta „...a nemzeti nevelés általános elveinek rendszerét...”. Ebben kiemelten foglalkozott a *minden gyermekekre kiterjedő egységes nevelés* kérdéseivel, az iskoláztatás ingyenességével. Lényeges a tervzetben az is, hogy az egész *iskolaügyet teljes egészében állami feladatnak* tekintette.

A magyar jakobinusok is foglalkoztak iskolaüggyel, de a mozgalom bukása után a nevelésügyi reformtörekvések is lekerültek a napirendről, sőt a népoktatás kiterjesztését ellenző vélemények is el-

hangzottak. „...Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a paraszt gondolkodóbb és tanultabb lett, hogy az újságoknak a falusi kocsmákban való olvasása által olyan fogalmakat szívott magába, amelyeket azelőtt nem ismert, végül, hogy a népiskolák megsokszorozása következtében több ismeretre tett szert, mint amennyire szükség van, hogy a maga társadalmi rendjében boldog legyen...” — írta 1801-ben József főherceg, nádor. Természetesen ezzel szemben ellenérveket is felsorakoztattak. Ezek közül néhány: a népet befolyásolni lehet az iskola által a kormányzati célkitűzések érdekében, másrészt a termelés színvonalának emeléséhez is szükséges a magasabb műveltség.⁸

1806-ban Budán kiadásra került a *II. Ratio Educationis*. Ez az elsőhöz viszonyítva több vonatkozásban visszalépést jelentett; megszüntette például a közös iskolákat, és ennek következtében sok többfélekezeti iskola bezárta kapuit. Előbbre lépést csak a tankötelezettség (6—12 éves korig) kimondása jelentett, ez azonban a gyakorlatban nem valósult meg.⁹

I. AZ ISKOLAI OKTATÁS KEZDETE

Nagykanizsán az iskolai oktatás kezdetét illetően az utóbbi időben megoszlanak a vélemények. Ehhez bizonyosan hozzájárul a forráshiány is. Az első, joggal felvetődő kérdés az, hogy a török hódoltság előtt volt-e már iskola a városban, vagy a török megszállás alatt működött-e magyar iskola is.

Biztosnak látszik például az, hogy *kolostori iskola* nem volt. A ferencesek ugyan 1410-ben telepedtek le a városban, de egy 1824. évi *Canonica Visitatio* szerint iskolát ittlétük alatt sohasem működtettek. A veszprémi egyházmegyében 1554-ben végzett egyházlátogatás szerint iskola a zalai főesperesség területén csak Zalaegerszegen, Szepetneken, Kapor-nakon és Tapolcán volt.¹⁴

A jövőben érdemes lenne azt kutatni, hogy a reformáció kezdeti szakaszában volt-e itt iskola, ugyanis a város földesura, *Nádasdy Tamás* pártolta a reformációt. Az előbb már említett 1554. évi veszprémi katolikus vizitáció is arról panaszkodott, hogy Kanizsa körül rohamosan terjed az új vallás, például *Szent-Miklós* (ma Miklósfa, Nagykanizsa városrésze) szinte észrevétlenül tért át. Azt is biztosan tudjuk, hogy 1544-ben *Szeremlyéni Mihály* személyében Kanizsának volt „magyar lelkésze”. Nehezen képzelhető el, hogy Szeremlyéni Mihály, ahogy a többi prédikátor társa is tette, ne működtetett volna iskolát. Ebből az időből egy *Kanizsai Márton* nevű diákról is tudunk, aki levéllel fordult Nádasdyhoz, hogy támogassa az ő külföldi továbbtanulását.¹⁵

Kiemelt fontossággal tárgyaltak az iskolaügyről a reformkori országgyűléseken is. Az 1825—27. évi országgyűlés újból bizottságot hozott létre egy reformtervezet kidolgozására. A tervezet *Opinio* címmel 1830-ban nyomtatásban is megjelent, melyet az 1832—36. évi országgyűlés felterjesztett Bécsbe, a király azonban elzárkózott az oktatási reform elől.¹⁰ Annyi eredmény azonban volt, hogy valamennyi megye megalakította „*A Nép Nevelésére Felügyelő Választmány*”-át azzal, hogy egy alapos felmérést készítsenek, és ennek utána javaslatokat dolgozzanak ki. Nagykanizsán a vizsgálatot a választmány *Deák Ferenc*¹¹ bírta. (Sajnos a jelenleg feltárt iratanyag hiányos, éppen a nagykanizsai hiányzik.)¹² E reformtörekvéseknek és munkálatoknak meglelt az eredménye, mégpedig a nagykanizsai tanítóképző felállítására.¹³

1848-ban Eötvös József vezetésével megalakult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, oktatási törvényjavaslat is készült, azonban *nem került elfogadásra*.

A török megszállás alatti időkről e vonatkozásban nagyon keveset tudunk. *Evlia Cselebi* török utazó szerint 1663-ban Kanizsának 1000 háza, az óvárosban 3 mecsetje, 1 medresze, 4 elemi iskolája, 2 kolostora, 2 tanítói háza volt, a külvárosban pedig 1 medresze, 1 kolostora, 3 dzsámija, 3 mecsetje és 2 iskolája.¹⁶ Ezek török (mohamedán) iskolák voltak, ahol csak a fiúk tanulhattak, s a tanítás alapja a Korán volt.

1. Alsó fokú oktatás

A török kiűzése utáni időket illetően a kutatók közül többen hivatkoznak a város első, 1690. évben nyitott protocollumára, valamint arra, hogy már 1703-ban működött iskola, amelyben latin, magyar, német és horvát nyelven tanítottak. A jegyzőkönyv említett bejegyzését többen (*Barbarits Lajos*, *Gerócs Gyögy* és e tanulmány szerzője) nem tartják hitelesnek, hiszen a „protocollum könyv” nem ebből az időből származik, az előző oldalakon ugyanis az 1722. év bejegyzései találhatók. Kérdés, hogy ez kötetési hiba-e. *Barbarits* szerint nem, és ezt erősíti meg a jegyzőkönyvek összevetése a *Canonica Visitatio* megállapításaival. Ezek közül ugyanis az 1698. évi nem tett említést iskoláról.¹⁷ Úgy tűnik, mindezt alátámasztja *Rózsa Miklós* tanulmánya, amely részletesen elemezte a török uralom után keletkezett jegyzőkönyveket.¹⁸

Tanításról, elemi oktatásról először az 1725. február 24-i jegyzőkönyvben esett szó, amikor a városi tanács *Mosier Gáspár* városi irnok és *Lisentin Fe-*

renc bábos (mézeskalácsos) közötti vitában döntött. Ekkor a városi írnok (jegyző) egyben tanító is volt, a tanításért járó illetménye pedig következő: „...akik az ábécét tanulják negyedévenként 6 garast, akik írni kezdenek 10 garast, a számtant és a latin nyelv elemeit is tanulni óhajtók 12 garast fizetnek...”. Ha „...a gyerek a városi írnok úrtól minden különösebb ok nélkül hiányozna, vagy kimaradna, a városi írnok úrnak az egész negyedévre eső díj megfizetendő...”.¹⁹

Ezt követően 1731. május 7-én került szóba ismét az iskola egy városi senior ügyével kapcsolatban hozott határozatban. *Bernhardt János* ugyanis a magisztrátus tudta nélkül ígért az uradalmi árendajövedelemből a postamesternek 100 forintot, ezért büntetésképpen köteles volt a városnak két részletben 40 forintot fizetni, amely összeget illetően a város úgy határozott, hogy iskolaház építésére fordítja.²⁰ Több szerző ettől számítja Kanizsa első iskolájának meglétét. Az ekkor elkezdett gyűjtésből meglehetősen sokára készült el az iskolaház.

Mindettől függetlenül a tanítás, a tanítók jelenléte már folyamatos a városban. Az 1748. évi *Canonica Visitatio* például állandó jövedelemmel rendelkező tanítóról ír, aki fiúkat és lányokat tanít hittanra, írás-olvasásra és még a latin nyelv elemeire is.²¹

Az 1770—71. évi megyei összeírás 3 tanítót említett, *Fekete Ádám* (később Györgynek említették) magyar, *Pohmajer János* német és egy *Perly* nevű zsidó tanítót. Feketének 25 tanítványa (15 fiú és 10 leány), Pohmajernek 21, Perlynek pedig 1 tanítványa volt.²² 1777-ben egy másik összeírásban már csak Fekete névvel találkozunk, aki 30 gyereket tanított írásra, olvasásra és hittanra.²³ Zalaegerszegen ezekben az években 50—70 tanítványa volt a mesternek.²⁴ Feketéről azt jegyezték fel, hogy közepes műveltségű ember volt, aki nagyon jó értett a vihar elleni harangozáshoz is.²⁵

Őt 1780-ban *Horváth József* pacσαι születésű, retorikát végzett tanító követte, aki ezt megelőzően Zalaszentmihályon és Felsőrajkon is tanított. Felsőrajki működése alapján a következőket írták róla: „...Jó magaviseletű ember, borivásban sem lép túl a mértéket...”.²⁶ Neki *Horváth Ferenc* személyében segédtanítója is volt, aki kezdetben az alsóbb osztályokat, a mester távozása után a felsőket tanította közel 20 esztendeig. *Horváth József* feltehetően 1780-ban távozott a városból. A *Gerócs József* által feltárt források szerint erre csekély jövedelme kész-tette. Emiatt többször panaszkodott a magisztrátusnak, de az mindig megtagadta a fizetésemelést. Kár volt érte, mert horvát és latin nyelven is tanított.²⁷

Az I. Ratio Educationis elrendelte a német nyelv tanítását; ez is ösztönözte a várost arra, hogy ismét alkalmazzon német mestert, vagy olyan tanítót,

aki a német nyelvet is oktatja. Erre természetesen igény is volt, hiszen a város lakosságának tekintélyes része német.

Ezért született erre 1788-ban városi határozat, amelynek eredményeként *Hözl Leopold* német ludimagister került Kanizsára. A feljegyzések magántanítókat is emlitenek ebből az időből, például *Hegedüs Mátyást*, aki a muraközi Szentmária (ma Sveta Marija) községből jött, és kitűnően beszélt horvátul; avagy *Popovics Tamás* egri születésű „görög tanító”-t is említik. *Gerócs György* kutatásai szerint *Popovicsot* magatartása miatt rövid idő után kiutasították a városból.²⁸ *Barbarits* erről nem tett említést, csak azt írta le, hogy a magántanítókat kizárólag a szülők fizetik.²⁹

Kiril Zivkovic püspök 1795-ben kelt levelében ismét szó van görögkeleti tanítóról. A levél szerint a nagykanizsai egyházközség a templom javára tett adományokat a tanító javadalmazására költötte, pedig a tanítót azoknak kellett volna fizetniük, akiknek a gyermekei az iskolát látogatják. *Bogdanovic Lázár* írásából tudjuk, hogy amikor még nem volt Kanizsán görögkeleti templom, az egyházi-iskolai vezetőség már megvolt, és feladata volt az iskola fenntartása is. Ennek gondnokai a 18. század közepétől a 19. század első évtizedéig *Popovicsok* voltak. Nem tudjuk, hogy az említett *Popovics* nevű tanító e család tagja volt-e.³⁰

Az 1780—90-es években egyre sürgősebb ügyként vetődik fel az iskolaépítés, amelyről 1731-ben határoztak. Tanítók már vannak, iskolaépület viszont nincs. A tanítás az *Ispotály* egyes termeiben folyt; az *Ispotályt* azonban 1787-ben német katonaság szállta meg, s az „...iskolamester a gyerekekkel ebből kiverettek, kiknek már háznál kellett quartétl foglalni...”.³¹

1788-ban, a január 3-án tartott közgyűlésen az is felvetődött, hogy a város, ha már iskolát épít, miért nem „*Norma iskolá*”-t.³² A norma-iskola több tagozatból álló intézmény-együttes volt, melynek magját a négy évfolyamos, négy tanítós városi iskola és az erre épülő tanítóképző tagozat alkotta. Ilyenek általában csak a tankerületi székhelyeken létesültek.³³ A közgyűlés elvetette *Sömeghy József* főbíró javaslatát azzal, hogy „...a városnak annyi jövedelme nincsen, melyből a professzorokat fizesse...”. Egy ilyen iskola felállítását a földesúr sem támogatta. „...Többször instált a város a *Mgos Uraságnál*, hogy az iskoláknak *Fundust* és az épületekhez *Szükségesekeket adjon, de magát avval menti, hogy eő a Piaristák bé jövedelekor elegendő Fundatiot azon időhöz képest tett, tőle már többet kívánni nem lehet eő mindazonáltal készséget jelenti, hogy azon Fundatiot, melyet a *Gymnasiumra* tett *Normális* iskolákra fordítja...*”.³⁴ A város tehát foglalkozott azzal is, hogy a gimnázium helyett létesít normális iskolát, de ezt — mai szemmel nézve is — okos érvvel vetették el.

„...A Fölséges rendelések szerint a Gymnasiumba csak azok vétetődhetnek be, akik a négy Normális Classisokat el végezték, nem lévén pedig itt Normális Iskola a Gymnasium sem szaporodhatik. Hogy tehát a Gymnasium megmaradjon s a tanuló ifjútság szaporodjon szükséges, hogy mennél előbb Normális iskola legyen, ennek bé hozattatása más móddal meg nem lehet, ha csak az Ispita arra nem fordíttatik...”³⁵

Mivel a földesúr elzárkózott a támogatástól, a város megpróbált segítséget kérni, hivatkozva a városi érdeken túl a környék érdekeire is: „...valóságos Normális Iskola pedig a mint nálunk tudva vagy on egész Tetes Szala és Somogy Vármegyében nintsen, s így ha itt lévő Ispita Normális Iskolára fordíttatik a Publicumnak nagyobb hasznára lenne, az Ispitabeliek pedig nem nyomorognak úgy, amint eddig...”³⁶

A későbbi közgyűlések jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy az Ispotály épületét mégsem építették újjá, és mintegy 5 évig ismét elhúzódott az ügy. Végre aztán 1793-ban a város 1300 forintért Placidus Grigor Espanliustól telket vásárolt, hogy azon felépíthesse az iskolaházat. Az uradalom azonban csak a telek felét engedte át, így a város a földesúri jóváhagyás nélkül nem kezdhetett el a „Nemzeti Oskola Háznak és Magyar s Német Nyelven lakásának” építését. 1797-ben a tanács elhatározta, hogy nem vitatkozik tovább a földesúrral, a fél telket is átengedi az uradalomnak, az iskola számára pedig a Szent János utcában, a régi temető helyén ad telket. A határozat közfelháborodást váltott ki, az ügyben népszavazást is kellett tartani. Ennek az lett az eredménye, hogy a lakosság ragaszkodott a Grigor-telken történő iskolaépítéshez. A tanács hivatkozott arra a királyi rendeletre, miszerint iskolaépítés céljára a földesúr köteles telket s építőanyagot is adni. Az uraság mindentől függetlenül meg akarta tartani a Grigor-telket, ezért helyette inkább ingyen egy másikat ajánlott fel a város szélén, a téglaszín tövében. A vitából per lett. 1801 novemberében Nagykanizsára érkezett Vitéz Imre, a pécsi tankerület tanfelügyelője, aki az uradalommal szemben a város elképzeléseit támogatta, és elrendelte az iskolaépítés tavasszal történő megkezdését úgy, hogy az épületben tanítói lakások is épüljenek. A város 600 forint erejéig vállalta a mesterek fizetését is. Úgy tervezték, hogy 3 tanítót alkalmaznak, de amennyiben a bevételek (gubacstermés, makkoltatás, vásári helypénzek) jól alakulnak, akkor szándékukban állt egy „Rajzolás tanító mester”-t is alkalmazni. Erre 1801-ben már sor is került.³⁷

1802-ben a város megkötötte a szerződést Heffert Simon kőművesmesterrel. Már januárban megjött Marburgból (ma: Maribor, Szlovénia) 400 köböl mész, és elkezdtek dolgozni a tégláégetők is. Mindez akkor történt, amikor a város és az uradalom között a per még nem zárult le.³⁸ 1802 áprilisában elkezdődött az építkezés, azonban hamarosan meg-

szakadt. A magisztrátus elsősorban pénzhányra hivatkozott, pedig Lampl Péter zákányi tisztartótól 3000 forintot és egy kapitánytól 1000 forintot vett fel kölcsönként. Ezek fedezésére megemelte a helypénzeket. Az építkezés abbahagyásának másik oka az volt, hogy az iskola céljára égetett téglát elárverezték. A sok huzavonának a tanfelügyelő vetett véget: figyelmeztette a várost, ha nem építi fel az iskolát, akkor 1804. november 1-től az ide kinevezett tanítók fizetését teljes egészében a városnak kell fedeznie. A város ismét 1500 forint kölcsönt vett fel, míg végre 1805 februárjában kiadta a munkát Stauner János építőmesternek.³⁹ A nemzeti iskola 20 öl hosszú, egyemeletes épülete 1806-ban végre elkészült, a tanítást azonban csak 1807-ben tudták itt kezdeni, mert addig katonai kórházként működött.⁴⁰ Az épületről azt jegyezték fel, hogy korszerű, jól felszerelt. Zala megyében akkor ennél korszerűbb iskola csak egy volt, a Festetich György által építtetett keszthelyi.⁴¹ Az utókor számára bosszantó, nevetséges és sajnálatos is, hogy egy ilyen korszerű épületben a tanítómaster lovat és tehenet tart! „...az alsó Huzomnak [földszint] egyik Bolthajtásos Szobájában Lovat és egy Tehenet tart és azt már förtelmesen elrondította...”⁴², s emiatt a város tanácsa megintette a mestert.

A tankerületi főigazgató az új iskola munkájának megszervezésével Jankovics Jánost, a gimnázium igazgatóját bízta meg. 3 tanító került alkalmazásra: Faics György a szomszédos Szentmiklósról, Mutnyánszky János és Januska Károly. Faics és Mutnyánszky képesített volt,⁴³ Januska a keszthelyi normális iskolában szerzett tanítási gyakorlatot. Az iskola igazgatója Hány Hilárius lett.⁴⁴

1807-ben felvetődött egy külön leányiskola létesítésének gondolata is, de a megvalósításra nem került sor.⁴⁵

Az 1808. év több nehézséget hozott az iskola életében. Nem került rend szerinti beszédre a tandíj, baj volt a tanítás eredményességével, ezért a városi tanács új, világi igazgató kinevezését kérte. A piaristák felügyeleti jogköre erősödött. Tordi Mihály gimnáziumi igazgató 1812-ben a gimnáziumban való továbbtanulás megkönnyítése érdekében egy osztálynak „Különös Tanítás”-t rendelt el. Ekkor került sor a 3. „raj” (osztály) felállítására is.⁴⁶

Az 1816. esztendő egyrészt a tanítók perlekedései miatt nevezetes, másrészt a munkájukra tett egyre több panasz miatt. A perlekedés megszüntetése végett gondolt a város arra, hogy a legtöbb vitát kiváltó lakásviszonyokat rendezze. A piaristáknak is ajánlatot tett: emeletráépítést ígért, ha átveszik a nemzeti iskolát. A bővítéshez szükséges pénzt a nemzeti iskola épületének eladásából biztosították volna, sőt tellett volna mesterlakás vásárlására és a tanítók fizetésének javítására is. A remélt 30 000 forintos üzlet Széchenyi Istvánnal nem jött létre. Az

ügyben egyébként küldöttség ment a piaristák tartományfőnökéhez és a Helytartótanácsához is. A város 1819-ben 200 forintot és 6 öl fát ajánlott fel a piaristáknak a 3. osztály átvételéért. A perlekedések miatt 1819 végén elbocsátották *Gunits Mihály* tanítót, helyette *Reszner András*t alkalmazták. A piaristák 1820-ban elfogadták az ajánlatot, 1821-ben létrejött a szerződés is, miszerint a város a többi osztályok fogadása érdekében kibővíti a gimnáziumot. Ahhoz, hogy ez az elgondolás valóra váljon, 25 000 forintra lett volna szükség. 1822-ben a város felmondott *Szabó József*nek és *Mutnyánszky Alajos*nak, a két alsó osztály tanítójának azzal, hogy az egész iskolát a piaristák veszik át. 1823 májusában kiűritették a nemzeti iskola épületét, az egyesített iskolák vezetője a gimnázium igazgatója, *Podolay Menyhért* lett. 1823-ban *Ibi György* személyében német tanítót is alkalmazott a város. A német iskolát a volt „nemzeti iskolaház”-ban helyezték el. Az elemi iskola osztályai 1831-ig voltak a gimnáziumban, majd *Szatirovics János* házáat vették meg iskolának.⁴⁷

Kiskanizsán 1833-ban történt említés az iskoláról, amely egy bérelt zsúpos házban működött. 1838-ban nekiláttak a Templom téri iskola megépítéséhez, s az új épületben 1842-ben kezdődött meg a tanítás.⁴⁸

A protestánsok ebben az időszakban nem működtek iskolát, az önálló zsidó iskola 1832-ben nyílt

lalkoztak a kitiltásukkal is, de végül a következő határozat született: „...Zsidókat az iskolából végképen nem lehet kitiltani ... valameddig magoknak rendez oskolájuk nem leszen. A Városi Tanács mérsékelt fizetést kívánhat ötőlök...”⁵⁰ Forrásaink szerint zsidó magántanítók is működtek, akik ellen még *Mittler Áron* zsidó tanító is azt kérte a várostól, hogy az „alattomosan tanító zsidókat” tiltsák ki. A viták megoldását az önálló zsidó iskola létrehozása jelentette. Ennek felállítására 1832-ben került sor egy bérelt épületben. 1842-ig ez csak háromosztályos elemi iskola volt.

1842-ben felállították a következő osztályokat is. A leányiskola 1844-től működött kétosztályosként.⁵¹ A zsidó hitközség — tagjai zömmel kereskedők lévén — fontosnak tartotta az ez irányú gyakorlati képzést, ezért 1842-ben az elemi iskola 8. évfolyamában kereskedelmi szaktárgyakat (kereskedelmi számtan, kereskedelmi levelezés, könyvvitel) is tanítottak. 1842-ben *Löw Lipót* főrabbi sürgetésére új iskolaépületet is emeltek.⁵²

A tanítás anyaga általában a hittan, bizonyos állampolgári ismeretek, olvasás, írás és a számolás, néhol a latin olvasás is. A városokban ennél lényegesen jobb a helyzet, itt már érvényesült az osztály- és tanórarendszer is. Jól példázza azt a kanizsai elemi iskola I. és II. osztályának órarendje is.⁵³

Tantárgyak	Heti óraszám	
	I. osztály	II. osztály
Hittan	4	2
Bibliai történetek	—	2
Olvasás (magyar és német)	12	3
Latin olvasás	—	2
Kéziratból olvasás	0,5	1
Írás	2 és 0,5	6
Helyesírás	—	2
Számolás	1	2
Iskolai szabályok	2 és 0,5	—
„Exetitia im diversis thematibus”	—	2
„Exetitium velocioris scriptuarc”	—	0,5

meg. Eddig a más felekezetű gyerekek is a katolikus iskolába jártak.⁴⁹ A legnépesebb csoportot a zsidó gyerekek alkották, számuk is egyre nőtt. A növekvő létszám miatt, s mert szüleik sokkal gondosabban ügyeltek az iskoláztatásra, a városi tanácsban sok vitát váltott ki az ügy. A zsidók sokszor panasztáltak el beadványaikban bajaikat, próbáltak védelmet kérni a földesúrtól is, a vármegyétől is. Fog-

A tanítás nyelve mindenkor alkalmazkodott a lakossági igényekhez. Kanizsán a lakosság összetételéből következően szükség volt a német nyelvű oktatásra, viszont a latin nyelv elemeinek tanítása nem volt általános.

A tanulók számáról már részben tettünk említést; a 18. század második felében 30—50 tanuló lehetett. Az iskolába-járók száma természetesen évszakok sze-

rint is változott. Ha megnézzük a lakosságszámot, ezen belül az iskoláskorúak arányát, azt állapíthatjuk meg, hogy a tankötelesek száma 100—150 főre tehető, tehát jelentős volt az iskolamulasztás, annak ellenére, hogy a városi tanács gyakran foglalkozott ezzel a kérdéssel. 1772-ben a teljes tanulólétszám 34, 1777-ben az I. osztályban 17, a II. osztályban 21. 1806-ban a nemzeti iskolába már 106 gyerek járt.⁵⁴ 1816-ban a canonica visitatio szerint 836 iskolakötele volt, iskolába viszont csak 193-an jártak.⁵⁵

2. A tanítók megbecsülése

A tanítókat a városi tanács alkalmazta, kikérve a plébános véleményét is. Néhány kivétellel a megye többi helységében is így történt, néha fordult csak elő, hogy a tanítót a földesúr alkalmazta. A felügyeletet mindenkor a plébános gyakorolta. A város az alkalmaszkor szerződésben rögzítette a feladatokat.

A Horváth Józseffel kötött szerződés így szólt: „Contractus Oppido Nagy et Kiscanissa et SC Horvát Józseffel Die 29 Mensis Augustis A 1778...

...ezen Városi Magistratus és tisztos Purgerek mindenkor kötelességének Kíván eleget tenni, hogy Magyar Mestert tart...ki a Tanuló Iffjuságnak és Publicumnak Hasznára léssen, a ki az Oskola Mester által tanított Ártatlan Gyermekeknek nagyobb előmenetelén fáradozzék...

...Mind ezek eképpennel Végeztetvén el a Városi Magistratus és Purgerség az Oskolamester alkalmas és hasznos munkájáért az Úr Istent kérni meg nem szűnik, Datum Canissan

Die Vigesima Nona Mensis Augustis Anno Domini Milesimo Septingentesimo Septvagesimo Octo...

Rudolffi Józseff város Nótáriusa

Kovács Ferenc város Perceptora Horváth József

Domsán István manu aliena + Oskola Mester

Stramp J[ó]zsef manu aliena +

Emericus Virág..."

és még néhány olvashatatlan aláírás és pecsét.⁵⁶

1795-ben a városi tanács rögzítette a mester kötelességeit:

1. Az alkalmazott orgonista és tanítónak kötelessége lesz a lehető legnagyobb szorgalmat kifejteni az orgonálásban és a templomi énekülésben, valamint az iskolás gyermekek oktatásában; de nemcsak az előírt

tantárgyakban, templomi énekben, hanem minden egyéb, az ő szolgálatával összefüggő teendőben is, valamint temetéseknel, halottak kísérésénél, körmenetek vezetésénél pontosan eljárni;

2. Tartozik minden időben szakképzett segédet tartani, e nélkül 8 napnál nem lehet, nehogy előálljon az az eset, hogy betegsége vagy más irányú elfoglaltsága esetében a tanulókat a tanításban ne vezessék;

3. Megköveteli továbbá a városi tanács, hogy a városi népnek és az iskolás gyermekeknek tartozik jó példával elől járni, hogy megkülönböztesse magát a közönséges néptől, vagyis úgy viselje magát, mint az egy érdemes tanítóhoz illik;

4. „Nem fogja szenvedni a veszedelmes Pépázást úgy a Kotsma bemenetelt vagy a heves italoknak illetlen Ivását el fogja távoztatni. Az Esküvést vagy pedig Káromkodást avagy fajtalan szavakat mondani nem fog, este 9 óra után az Utcán járni nem fog.”

5. „Köteleztetik minden alkalomkor Tettes Városi Tanács intézkedéseinek magát alávetni, s azt mint első fokú bíróját elismerni.”⁵⁷

A városi tanács a tanítókkal figyelemmel kísértette a gyerekek iskolán kívüli magatartását is, kötelezővé tette nekik a családlátogatást.

A szerződésben megszabott kötelességeknek megfelelően alakultak a fizetések is. Ez 1765-ben a következő: 25 forint készpénz, 30 mérő búza, 8 öl tűzifa, 19 font zsír, 2 hordó bor, bizonyos mennyiségű só, 1 télikabát, 2 nadrág és 2 pár csizma, a jegyescédula megírásáért 10 dénárt, a temetés után 15 dénárt, a búcsúztató énekért 2 forintot, körmenetben az énekülés vezetéséért és a gyászmiséért ugyancsak 2-2 forintot, a vihar elleni harangozásért 1 pint bort kapott.⁵⁸

1777-ben a kanizsai tanító összesített fizetése 135 forint 33 és 1/3 dénár volt. Összehasonlításként említhetjük, hogy az átlagfizetés a megyében 50 forint körüli, a zalaegerszegi tanítóé 143 forint; a legjobban fizetett zalai tanító ekkor a szentpéterúri volt, az ő fizetése 163 forint.⁵⁹ A századfordulón a kanizsai iskolamester fizetése összesen 600 forintot tett ki, a rajztanítás 1801-ben évi 100 forint. 1801-ben egyébként a városi tanács elhatározta, hogy megemeli a „Kis Oskolák” mesterének fizetését azért, hogy segédjét jobban tudja fizetni. 1806-ban Faics mester 340 forintot kapott, amiből a két segédtanítónak is adnia kellett.⁶⁰

II. TANÍTÓKÉPZŐ INTÉZET

A magyarországi tanítóképzés ügyében először az I. Ratio Educationis intézkedett a tanítóképzést szolgáló normális iskolák létrehozásával. 1779-ben Mária Terézia királynő a tanítóképzés gyorsítása érdekében azt is megengedte, hogy a

tanítójelöltek a legközelebbi három- vagy négyosztályos nemzeti iskolákat is látogathassák.⁶¹ Mindez szükségszerű lépés volt, hiszen ekkor még csak Pozsonyban, Budán, Nagyváradon és Győrben működött norma iskola.⁶² A kanizsaiak

ezirányú elképzelése, mint azt korábban láttuk, nem valósult meg.

A 18—19. század fordulóján jelentős volt, ha rövid ideig működött is, a keszthelyi nemzeti iskola és a Georgikon praeparandiai tevékenysége. Itt számos leendő tanító megfordult.⁶³ Az első magyar önálló „modern” tanítóképző 1828-ban nyílt meg Egerben, kezdeményezője és alapítója Pyrker László egri érsek volt.⁶⁴

A népoktatásügyet érintő valamennyi reformterv egyik sarkalatos pontja a tanítóképzés, a korszerű tanítóképzők felállítása. Az országos eseményeket nagy figyelemmel kísérték Zala megyében is. Deák Ferenc az 1836. évi országgyűlésről a következőképpen tudósított: „...elhatározták az ország rendei, hogy országos választmány neveztessek ki, mely a jövő országgyűlésig minden körülményeket megvizsgálva, tervet és kimerítő véleményt készítsen arról, hogy hol és milyen módon kellene felállítani az oly intézetet, amelyben közkielégésen tanítók és iskolamesterek formáltassanak, kik a nemzeti nyelvet értelmesen tanítsák és a nép zsenge magzatait a köztársaságnak jobban megfelelőleg neveljék...”⁶⁵

Ezt követően Zala megye 1836. augusztus 8-i közgyűlése határozatot hozott „A Nép nevelésére Felügyelő Választmány” megalakításáról. A választmány feladatául a következőket jelölték meg: „...A köznép nagy részben elmulasztott célszerűbb nevelését eszközölni s az által a népet a tudatlanságból kiemelni, s Őtet Hazája Polgár Társai s maga iránt tartozó kötelességeivel megismereteni az e végre kellő nevelő intézet létrehozása...”. További feladatként a falusi tanítók formáltatását szolgáló tanítóképző felállításának előkészítését jelölték meg. A választmány elnöke Sellyey Elek táblabíró lett. A választmány munkaprogramját 1837. december 9-én dolgozták ki, ebben egy alapos felmérés szerepelt a megye valamennyi iskolájáról. A kapornaki járásbéli

iskolák vizsgálatát Deák Ferencre bízta. E járásba tartozott ekkor Nagykanizsa is.⁶⁶

A Népképzési Választmány szinte azonnal szorgalmazni kezdte a tanítóképző létrehozását a megye területén, „...hogymint a köz nép célszerű nevelésére kellő nevelő Intézeteknek létrehozását s a kívántató falusi tanítóknak formáltatását mulhatatlanul szükségesnek esmernék; melynek célszerűségét Ő Nagy Méltósága Kopácsy József Weszprémi Püspök Úr is belátván Weszprémben már egy falusi tanító Intézetet /:Praeparandiát:/ maga költségén felállított: ugyan azért a Rendek N. Mgu Alagourich Sándor zágrábi és Mgs Bőle András szombathelyi megyés Püspök Urakat a fent tisztelt a Weszprémi Megyés Püspök Urnak dicsérete, példája követésére és a szerént Megyéjökben szinte egy Magyar Praeparandiának felállítására elhatározzák...”⁶⁷

A tanítóképző ügye azonban meglehetősen lassan haladt. „...Öregbedett ezen fájdalom, midőn láttuk, hogy a mult országgyűléstől lefolyt három év alatt e tárgyban a kormány részéről csakugyan semmi sem történt, mi a nemzet reményeinek megfelelt volna...”⁶⁸ — írta a megyének 1839-ben Deák Ferenc.

1840-ben mégis megtört a jég, a kormány úgy rendelkezett, hogy a Bécsi Tanulmányi Alapból 5 „királyi katolikus” tanítóképzőt kell felállítani, mégpedig Pesten, Szegeden, Miskolcon, Érsekújváron és Nagykanizsán. Az előkészületek után 1844-ben a kanizsai képző meg is nyílt, igazgatását Horvát Józsefre, a gimnázium igazgatójára bízta. Fenntartásához 1848-ig a Batthyány-uradalom is hozzájárult, 1849-ben azonban ezt megtagadta. Így a fenntartás egyre nehezebb lett.⁶⁹ A képző tanára volt Bója György, aki később a megye első tanfelügyelője lett, és ilyen minőségében is Nagykanizsán székelt.⁷⁰

A képzőt 1856-ban kormányrendelettel megszüntették.⁷¹ Mindez nemcsak a várost, hanem az egész megyét is hátrányosan érintette.

III. A KÖZÉPFOKÚ, GIMNÁZIUMI NEVELÉS

A 15. század második felében egyes káptalani (székesegyházi) és városi-plébániai iskolában a latin nyelvet kezdték oktatni, majd a latin prózaírók és költők műveinek magyarázatát, retorikát és poétikát. E tárgyak oktatása a 16. században egyre jobban terjedt, és az ilyen iskolát elnevezték ludus litterariusnak. Ezekben az iskolákban foglalkoztak a matematikával is, s ez az iskolatípus lett később a klasszikus humán gimnázium. A jezsuiták 1599-ben megjelent „tanulmányi rend”-jében ennek neve: facultas linquarum, majd gymnasium. Ez 3 latin grammatikai, valamint egy-egy retorikai és poétikai osztályból állt. Ettől kezdve vált önálló középfokú

iskolatípussá,⁷² s az iránta való érdeklődés a 18. században rendkívüli módon megnőtt.

Felmerül a kérdés, mi lehetett az oka a kanizsai gimnázium alapításának. Az egyik ok földrajzi: itt, a tanügy-térkép fehér foltjának közepén található egy jól megközelíthető, prosperáló, elismerten regionális szerepkört betöltő város, amely egyben a herceg Batthyány-uradalom egyik igazgatási központja is, gimnázium viszont legközelebb Győrben, Pécsen és Zágrábban volt.⁷³ Nem elhanyagolható a másik, az egyházi szempont sem: az, hogy a papi utánpótlás biztosításához szükséges előképzés — amelyben három egyházmegye is érdekelt volt — a

gimnáziumban történjék. Megemlítendő az egyre gazdagodó középréteg részéről jelentkező mind nagyobb igény a magasabb iskoláztatásra. Volt mecenatura, áldozatkész város, regionális tőkekoncentráció és egy tenni akaró, cselekvésre képes földesúr. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy itt már az induláskor sem csak a város, hanem a régió leendő iskolájáról volt szó. Kanizsa támogató magatartását nemcsak az iskoláztatással szembeni megnövekedett igények motiválták, hanem egy kereskedésről, átmenő forgalmáról híres városban a gimnázium létének egyéb, gazdasági hasznot hozó vonzatai (vendéglátás, üzleti élénkülés, szállásadás stb.) is.

Másik kérdésünk az lehet, hogy miért éppen a piaristákat hívta meg Kanizsára az alapító *Batthyány Lajos*.

BATTHANYI LAJOS, Magyarország nádora.

1. kép: Batthyány Lajos, Magyarország nádora, a gimnázium alapítója (Közzéteszi Pachinger, 9. Fotó: Hohl Zoltán)

Valószínűleg azért, mert jó stratégaként helyesen mérte fel a hátteret: a gazdasági fejlődés mozgatóit, a lakosság vallási, etnikai összetételét stb., s látta, sikerrel csak a tanító-rendek nagy demokratái, a piaristák működhetnek, ugyanis „...*Ok nem bizonyos meghatározott eszmék és elvek terjesztésére és megvédésére nevelik növendékeiket. Az ő nevelési rendszerük célja az ember általános kiművelése, minden mellék cél és tekintet nélkül. Módszerük nem köti ma-*

gát semmiféle társadalmi osztályhoz, egészen demokratikus alapon nyugszik, nem merev és változatlan, hanem hajlékony, a kor szelleméhez és kívánalmaihoz alkalmazkodó... A piaristák intézményei szerényebbek, ... vezetőiket nem befolyásra való törekvés, hanem az emberiség és a műveltség szeretete lelkesíti és vezérli...” — írta az iskola történetét összefoglaló tanulmányában *Kalcsok Leó*.⁷⁴ E szellemiségre utalt az alapítólevél, ugyanakkor szerepet szánt a gyakorlatiagnak, és bizonyítja azt is, mennyire magyar kívánt lenni az iskola. Komolyan vette a matematikát, gyakorlatiasan a kereskedelmi számítást, éven át tanították a magyar nyelvet, és egy teljes éven át a magyar történelmet (mindezt akkor, amikor a kulturális élet szinte teljes egészében a latinos műveltségen alapult).⁷⁵

Batthyány József kalocsai érsek 1763-ban megkeverte *Tapolcsányi Gergelyt*, a kegyesrend főnökét, és megállapodott vele a Kanizsán felállítandó gimnáziumról, tanítási tervezetéről és a költségekről. A szerződés szerint a piarista rend 10 000 váltóforint tőkéjének kamata fejében magára vállalta, hogy a felállítandó iskolát tanárokkal el fogja látni. A tőkét *Batthyány Lajos*, az érsek apja tette le. A királyi kamaránál letett tőke évi kamata 500 forint volt. Nem nagy összeg, még a tanárok mindennapi élelmézésére sem volt elég. Ehhez járt még egy 3000 négyzetű területű kert és egy 6 szekér szénát termő rét a szentmiklósi határban.⁷⁶

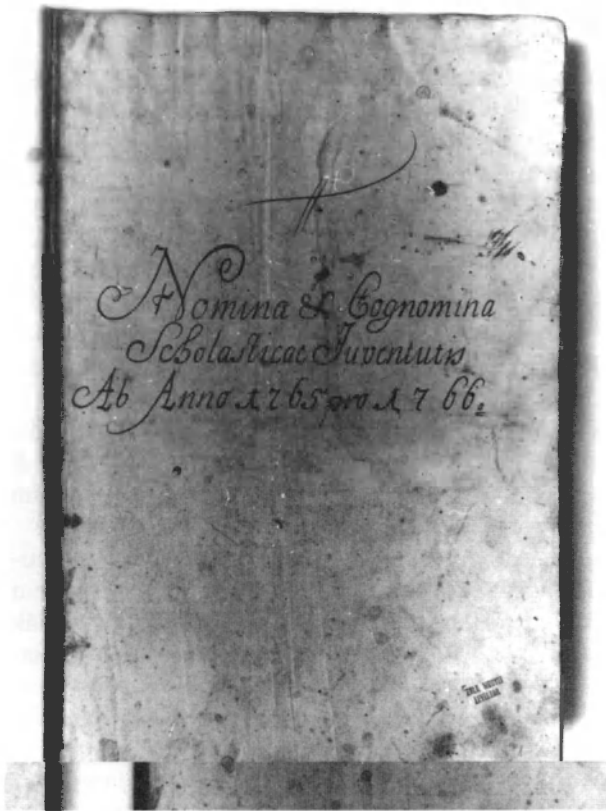
Az intézet felállításához kérni kellett *Koller Ignác* veszprémi püspök engedélyét. Nem ment könnyen, mert a püspök az alapítványt kevésnek tartotta, az engedélyt csak 1765-ben adta meg. Gondot jelentett az iskolaépület, a lakások és a templom biztosítása is. A megoldáshoz a megye és a város segítsége is kellett. A megye a mai Eötvös téren, az 1705-ben közkölségen katonai célra épített objektumot (laktanya, tiszt lakások) adta át, amiért az alapító a megyét 500 forintra kárpótolta, Nagykanizsa város pedig a Szent János templomot engedte át a piaristáknak.⁷⁷

A gimnázium 1765-ben nyílt meg 394 tanulóval, akik közül 183-an végeztek valóban gimnáziumi tanulmányokat (sintaxis, poetica, retorica), a többi az elemi iskolának megfelelő osztályokba járt 5 csoportra osztva. A pedagógusok: *Csankay Jób* igazgató, *Franz Bertalan*, *János László* és *Dományi Márk* tanárok (*magisterek*). Az igazgató és *János László* a felsőbb, *Franz Bertalan* és *Dományi Márk* az alsóbb osztályokat tanította. Az 1770-es években az igazgatóval együtt 5, az 1790-es években már 6 piarista tanára volt az iskolának.⁷⁸

A tanulólétszám 1766—67-ben, a fennállás második tanévében már 478, de 1771-ig 423 és 478 között mozgott. 1770—71-től lassú, majd egyre jelentősebb csökkenés következett be, 1778—79-ben már csak 194 tanuló látogatta az iskolát; a mély-

pont az 1786—87. tanév a 33 fős tanulólétszámával.⁷⁹ E tanulólétszám-csökkenés elsődleges oka a kötelező tandíj és a német nyelvű oktatás bevezetése lehetett, ugyanis a 6 forint évi tandíj meglehetősen magas volt, a II. József által 1784 áprilisában kiadott nyelvrendelet értelmében pedig az új tanévben már csak azok lehettek a gimnázium tanulói, akik németül tudtak írni és olvasni.⁸⁰

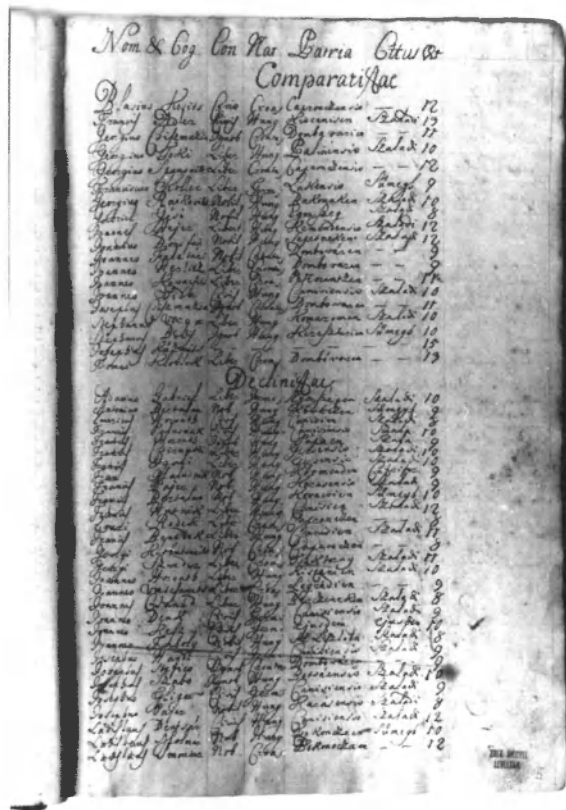
II. József halála után a tandíj eltörlésével a magyar és latin tanítási nyelv visszaállításával a tanulólétszám ismét emelkedni kezdett: 1790—91-ben már ismét 100 fölötti, 1793—94-ben pedig 189. A következő tanévben 210-en látogatták az iskolát. 1800-tól ismét jelentős tanulólétszám-csökkenés következett be, a 100-at alig-alig meghaladó létszám 1811—12-ig tartott. Ettől kezdve emelkedés következett, 1815—16-ban 225 tanulót találunk, a csúcs az 1825—26. tanév 286 tanulóval. Az 1848-49. tanévi létszám csak 113 fő.⁸¹

2. kép: A gimnázium anyakönyve 1765—1766 (ZML VIII. 52. Fotó: Hohl Zoltán)

A tanulólétszám ingadozásához a háborúk hatása is hozzájárult. Nehézséget okozott az 1787—88. évi törökök elleni hadjárat, amikor Nagykanizsa az egyik legfontosabb katonai utánpótlást biztosító város lett, s ennek következtében raktárként lefoglalták az iskolához tartozó templomot, a tanári lakás folyosóját és a gimnázium két osztályát. Az osztályokból kiszorult tanulók egyik fele a társas-

ház ebédlőjében, másik fele pedig az egyik tanár szobájában kapott elhelyezést.⁸² A gimnázium életére hasonló hatást fejtettek ki a napóleoni háborúk is.

3. kép: Részlet az anyakönyvből (ZML VIII. 52. Fotó: Hohl Zoltán)

Forrásainknak köszönhetően megállapítható, hogy mely megyékből jöttek a kanizsai gimnázium diákjai, tehát választ adhatunk arra a kérdésre, hogy egy egész régió iskolája volt-e. Az anyakönyvek szerint az iskola vonzáskörzete Nagykanizsán túl kiterjedt Somogy, Vas és Veszprém megyékre, valamint a szomszédos horvátországi megyékre, de találunk diákokat még 9 magyarországi vármegyéből és Dalmáciából is. A diákság lakóhely szerinti megoszlása az 1767—68. tanévben a legváltozatosabb.⁸³

A kanizsai diákok száma csak a 18. század utolsó évtizedétől éri el és haladja meg például a somogyiakét, arányuk az 1820-as évektől növekszik rohamosan.

A Somogyból jövők száma a csurgói és kaposvári gimnáziumok megalakulásáig jelentős, mellettük elsősorban a horvátországiak aránya érdemel figyelmet, különösen a horvát nemzetiségűeké. Az 1769—70. tanévben például 27 horvátországi és 74 horvát nemzetiségű tanulója volt az iskolának. Az idegen anyanyelvűek száma fokozatosan csökkent,

1848-ban már az összes diák magyarországinak és magyarnak vallotta magát. A gimnázium megnyitásától kezdve jelentős a nem katolikus felekezetű tanulók száma.

Nagykanizsáról	50 tanuló
Zala megyéből (Nagykanizsa nélkül)	258 tanuló
Baranya megyéből	2 tanuló
Gömör megyéből	1 tanuló
Heves megyéből	1 tanuló
Pest megyéből	2 tanuló
Somogy megyéből	62 tanuló
Sopronból	3 tanuló
Szabolcs megyéből	1 tanuló
Szatmár megyéből	1 tanuló
Tolna megyéből	2 tanuló
Trencsén megyéből	1 tanuló
Vas megyéből	25 tanuló
Veszprém megyéből	5 tanuló
Zemplén megyéből	1 tanuló
Horvátországból	41 tanuló
Csehországból	1 tanuló
Egyéb ismeretlen helyről	4 tanuló

A diákság társadalmi megoszlása is figyelmet érdemel. Az első tanévben, 1765–66-ban a 394 diák közül 165 volt nemes, 66 polgár, 148 jobbágy származású. Ha a Kapiller Imre által feldolgozott adatokat vizsgáljuk, egyértelműen megállapítható, hogy az összlétszámban jelentős számban voltak jelen a nem-nemesek, magas a jobbágy-származásúak aránya. A két felsőbb osztályban (rhetorica, poetica) a mérleg a következőképpen alakult:⁸⁴

1765:	34 nobilis	17 civis	8 libertinus	2 ignobilis
1767:	59 nobilis	28 civis	3 libertinus	7 ignobilis
1775:	41 nobilis	2 civis	—	38 ignobilis
1784:	31 nobilis	12 civis	—	19 ignobilis
1796:	26 nobilis	—	—	55 ignobilis
1811:	13 nobilis	17 civis (2 izraelita)	—	2 ignobilis

Az 1822–23. tanévben az eddigi 3 kategória mellett 44 esetben csak az apa foglalkozását tüntetik fel. Két év múlva már 122 esetben jegyeznek be az apa foglalkozásaként mesterséget. A szülők között 1824-ben 1 patikus, 1 adminisztrátor, 4 chyrurgus,

3 fiscalis, 2 inspector, 4 katona, 6 tanító, 1 medicus, 1 provisor, 2 perceptor, 1 rabbinus és 3 rationista volt. 1841-ben 4 chyrurgus, 4 ludimagister, 4 medicus doctor, 1 motorias communitatis (zsidó), 5 provisor, 3 parochus, 3 rationista és 1 spanus volt.⁸⁵ „...Az az egyszerű tény, hogy a megyei közéletben vezető szerepet játszó birtokosok és a feltörekvő jobbágy-ság, valamint a polgárság gyermekei együtt tanultak az intézet falai közt, kétségtelenül hozzájárult annak a szellemnek a kialakulásához, amely a reformkorban Zala megyét a haladó erők egyik fontos bástyájává tette...” — állapította meg tanulmányában Kapiller Imre.⁸⁶

A növendékek elnevezése a következő: *parvistae, principistae, grammatae, syntaxistae, poetae és rhetores*. Ez azt jelenti, hogy 6 osztálycsoport volt.⁸⁷ A tulajdonképpeni gimnáziumi osztályok csak a syntaxis, poetica és retorica osztályai, a többi tanuló a kicsinyek (*parvistae*) osztályaiba járt. 1765–66-ban a 394 tanuló közül 183 járt a felső 3 osztályba. A parvisták a következőképpen oszlottak meg: *declinistae* (nyelvtant tanulók), *comparatistae* (már a latin nyelv elemeit is tanulók), *conjugistae* (igeragozók—latin nyelvtant is tanulók) és a majores *parvistae* (az elemisták közül a legnagyobbak).⁸⁸

Az 1777. évi I. Ratio Educationis bevezetése után a tanterv országosan egységes lett. Ez azt jelentette, hogy 3 latin grammatikai osztály (kisgimnázium), egy poétikai és egy retorikai (nagygimnázium) osztály volt. 1806-ban a II. Ratio Educationis előírta, hogy a kisgimnázium 4 osztályból (latin grammatikai), a teljes vagy nagygimnázium 6 osztályból álljon, ugyanis itt már a 4 osztályhoz csatlakozott a retorika és poétika. Ez a rendszer maradt meg egészen 1850-ig.⁸⁹ A nagykanizsai gimnázium Barbarits szerint 1812-ben lett hat osztályos.⁹⁰

Ha a tananyagot vizsgáljuk, kiténik, hogy a human tárgyakra fordították a nagyobb gondot, de a magyar történelmet alig érintették. A piarista iskolák tanrendjében viszont fontos tárgy volt, mellette a ma-

gyar nyelv és irodalom is. A tantárgyak között szerepelt a matematika, geometria, később a fizika is.⁹¹

II. József 1784. május 14-én kelt rendeletében a latin helyett a német nyelvet tette kötelezővé Magyarországon. „...Tehát nem arról van szó, hogy mil-

liók megváltoztassák nyelvüket és más nyelven beszéljenek, hanem arról, hogy azok, akik a közügyeknek akarják magukat szentelni, a latin helyett a német nyelvet használják s az ifjúság ahelyett azt tanulja...Továbbá 1784. november 1-től fogva egy ifjút sem lehet felvenni a középiskolába, aki nem képes kimutatni, hogy németül olvasni és írni tud..”

A rendelet előírja, hogy 3 év türelmi idő leteltével az iskolákban minden tantárgyat németül kell tanítani. 1785-ben rendelet kötelezte a németül nem tudó középiskolai tanárokat e nyelv három éven belüli elsajátítására.⁹² Ehhez társult a tandíjfizetés elrendelése, ennek következtében sok iskola tanulólétszáma jelentősen csökkent, a tanárok pedig ellenálltak. Így volt ez Nagykanizsán is, hiszen 1786-ban Mátyásovics Glycér tanár megtagadta a német nyelv tanítását, sőt a helyébe jött Pesti Adolf is. Emiatt távozott a tanári karból Bubla György, Szama Ferenc és Nagy Antal. Ennek ellenére az 1787—88. tanévben megkezdődött a német nyelv tanítása a gimnáziumban.⁹³

1790. január 26-án II. József három kivétellel visszavonta rendeleteit. 1806-ban, a II. Ratio Educationis előírásai szerint a gimnáziumi tananyagrend a következőképpen alakult:⁹⁴

Heti óraszám	19	19	19	19	20	20
	Matematika	Matematika	Matematika	Matematika	Matematika	Matematika
	Latin (magyar stb.)	Földrajz	Földrajz	Földrajz	Természetrajz	Természetrajz
	Olvasás-írás gyak.	Latin (magyar stb.)	Történelem	Történelem	Földrajz	Földrajz
			Latin (magyar stb.)	Latin (magyar stb.)	Történelem	Történelem
					Latin (magyar stb.)	Latin (magyar stb.)
	Hittan	Hittan	Hittan	Hittan	Hittan	Hittan
Osztály	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.

A piarista iskolák figyelme kiterjedt a testi-, egészségügyi nevelésre is. 1777-ben felhívták a városi tanácsot „alkalmas séta- és játszóhelyek” kijelölésére. A tanács ki is jelölte az 5 sétahelyet a Soproni utcán kívül Homokkomárom, Kiskomárom felé eső területen, valamint a városi erdőben. Ugyanakkor sor került természettani szerek beszerzésére és előadóterem létesítésére is. A rendes tantárgyakon kívül „szív és kedély képző művészetekre” is oktatták a tanulókat, s ezért gondot fordítottak a rajz tanítására, amint ezt jelzik a dolgozatok rajzolt és festett címlapjai.⁹⁵

Az iskola történetében a gyakori szép eredmények mellett állandóan problémát jelent a szűkös ellátottság, a felszerelés- és tanteremgond. Arra korábban utaltunk, hogy a gimnázium 1765. évi indulá-

sakor sem volt rózsás a helyzet. Ezen időnként segített egy-egy támogató, így például Matkovics István alszolgabíró, aki élelmiszerekkel, bútorral látta el a tanárokat, és zeneszerszámokat az iskolát,⁹⁶ halála után pedig vagyonának egy részét is az intézetre hagyta. 1777-ben Mária Terézia királynő a Bécsi Tanulmányi Alapból 300 forinttal segítette az iskolát.⁹⁷ 1783-ban az új igazgató, Simits Elek legelső feladata az épület és a társasház (tanári lakások) rendbehozatala volt. Az iskolaépület belsejét saját költségén tataroztatta, a külső javításokra pedig gyűjtésből teremtette elő a szükséges összeget.⁹⁸ Mindezek ellenére az 1787—88. tanévben ismét a legsürgősebb feladat az iskolaépület és a társasház javítása; elsősorban a tetőzetet kell javítani, mert már beázott. A ház pénztára üres lévén Mayer Elek igazgató a Bécsi Tanulmányi Alaphoz és a Helytartótanácsához fordult segítségért, szerencsére sikerrel. A Helytartótanács elvállalta a javítás költségeit (600 forint), s valamivel később került sor a tanári lakások felújítására is (369 forint 30 krajcár).⁹⁹ Alig készültek el a felújítással, a török hadjárat megkezdésétől katonai raktár céljára foglalták le a templomot, a tanári lakás folyosóját, sőt még két tantermet is. Az osztályból kiszorult tanulók tanítása a

társasház ebédlőjében és az egyik tanár szobájában folyt. A lefoglalt helyiségekért mindössze 40 forint kárpótlást kapott az iskola. Mayer Elek igazgató nevéhez fűződik e nehéz időszakban a konviktus (kolégium) létrehozása.¹⁰⁰

József rendeleteit követően bizonyára a tanulólétszám csökkenése és a nehéz anyagi helyzet miatt felvetődött a kanizsai és a keszthelyi gimnázium összevonása, mégpedig úgy, hogy az új intézet Keszthelyen lett volna. Ennek meghíúsításában a legnagyobb érdemet Spisits János, Zala megye alispánja szerezte.¹⁰¹

1797 júliusában Kanizsán járt az ország nádora, aki ez alkalommal meglátogatta a gimnáziumot, és felszólította az igazgatót, hogy sürgősen intézkedjen a feltételek javítása ügyében. Jenovay János

igazgató kérvényt küldött a tankerületi főigazgató-nak, ő azonban a kérelem felterjesztését a háborús helyzetre való tekintettel nem tartotta időszerűnek. Erre az igazgató „pártolás” nélkül folyamodott a Helytartótanácshoz. Válasz csak 1820. augusztus 26-án érkezett, amelyben utasították a tankerületi főigazgatót a költségelőirányzat elkészítésére. A főigazgató ennek 1801. március 12-ig nem tett eleget, mert akkor kelt Jenovay János igazgató sürgető levele. Ebben azt is írja, hogyha nem történik intézkedés, „... a szónoklati és az első osztályban még az iskolai évet sem lehet kihúzni...”. Ezt követően került sor a főigazgatói látogatásra, a költségelőirányzat elkészítésére és a Helytartótanács-hoz történő felterjesztésre. Ezen túlmenően az igazgató megkereste József főherceget, az ország nádorát is. A kérvényben a következőket írta: „...Intézetünk oly szomorú, elhagyott állapotban van, hogy valóságos romnak mondható Nincs azon egyetlen ajtó, vagy ablak sem használható állapotban; két kályhát nyílt térről kelvén fűteni, valóságos tűzfészkeknek mondhatni. Nagyobb esők alkalmával a víz az ajtón és a tetőn egyaránt behatol az iskolatermekbe, melyeknek oldalain meztelen téglák láthatók. Nincs egy jóra való pad, melyen a tanuló feladványait végezhetné; mivel a török háborúk alkalmával a szünidők alatt foglyok számára foglaltattak le az intézet helyiségei, s a padokat szabad ég alá szórták ki, összetöredeztek s a nyirok áthatván rajtuk, korhadásnak indultak. A folyosó nyílt és félig rom, talaja a hiányos téglaburkolat miatt gödrös és esős időben rajta tócsák képződnek...”. A javítás költsége 4213 forint 40 krajcár, ehhez a tanulmányi alaptól legalább 2000 forintot kért, bízván abban, hogy a többit vállalja az alapító családja és a megye, valamint megyebeli támogatók.¹⁰² Az intézet sanyarú állapota után megemlítette a tanári kar rendkívül gyér jövedelmét is. A Helytartótanács 1801. szeptember 22-én kelt válasza elutasító: „...Mivel a tanulmányi alap az elkerülhetetlen szükséges kiadások miatt kimerült, a kérelemnek helyt adni lehetetlen, nincs tehát más hátra, mint hogyha az iskolákat fenntartani a kegyes tanítórend érdeke, az alapító családjához, valamint egyéb pártfogókhoz fordulni, míg a tanulmányi alap olyan állapotba nem jut, hogy a maga részéről szintén hozzájárulhasson a javításhoz valamivel...” Batthyány Lajos, az alapító juttatott is 500 forintot, a megye viszont nem nyújtott segítséget.¹⁰³

A Jenovayt követő igazgató, Mátyásovits Glycer legfőbb gondja ugyancsak a szükséges javítások elvégzése volt, s ez ügyben 1803. február 27-én levéllel fordult a tankerületi főigazgatóhoz. A napóleoni háborúk miatt a beadvánnyal nem foglalkoztak. Sajnálatos esemény is történt: 1805. december 28-án a Kanizsán keresztülvonuló csapatok megszállták a gimnáziumot és a társasházat, a házfőnököt ismeretlen tettesek kirabolták, a gimnázium javítására összegyűjtött pénzt ellopták.¹⁰⁴

1806-ban az iskola következő igazgatója ismét megpróbált lépéseket tenni a felújítás érdekében: „...megteszem még egyszer jelentésemet... Iskola épületünk olyan nyomorúságos állapotban van, hogy esős idő alkalmával, ha megázni nem akar az ifjúság, egyik szögletből a másikba kell húzódnia: a szónoklati osztály növendékeit már néhányszor fel kellett menteni a tanítási órákból, mert az ablakhoz támasztott dobogó /cathedra/ sem volt elegendő a szélről felkavart hó és havas eső beverésének meggátolására. Az iskolai szűk termek mennyezetéről a vakolat részben lemállott... A foltozgatott tető mindenütt átbocsátja az esőt és a hólevet... némely osztály talaján kilátszik a csupaszföld s a falakat régtől fogva nem meszelték...” . A válasz ismét az, hogy a tanulmányi alap pénz nem adhat, forduljon az igazgató a piarista rend főnökéhez. Mivel pénz adományozására a megye és a város sem volt hajlandó, javasolja az iskola átadását a premontrei rendnek. Csak a premontrei renden múlt, hogy ez nem következett be.¹⁰⁵ Az igazgató nem adta fel a küzdelmet, 1807. szeptember 14-én elutazott Zalaegerszegre, hogy kérje Somogyi János helyettes főispán pártfogását, majd Batthyány Fülöphöz fordult segítségért, aki 30 000 darab cserépszindelyt és 200 forintot adományozott.¹⁰⁶

1808-ban változás következett be, ugyanis a piarista rend királyi adományként megkapta azt az évi 2000 forint jövedelmet, amely a fehérvári királyi sírok és korona órének halála esetén neki járt. Ugyanakkor jelentős támogatást adott az Inkey család is. Amikor azonban a dolgok kezdtek volna jobbra fordulni, ismét közbeszólt a háború, lefoglalták a tantermeket, amelyeket nagy küzdelem árán, Sümeghy József megyei alispán közbenjárására visszakaptak.¹⁰⁷ 1810-ben az igazgató jelentésében ismét az iskola aggasztó állapotáról tájékoztott. Lényegesebb változás csak 1818-ban következett be, amikor Podolay Menyhért igazgatónak sikerült rendbehozatnia az épületet, a könyvtárat, továbbá teljes leltárt készített a tanszerekről.¹⁰⁸

Jelentős volt 1822-ben a rend és a város között kötött szerződés, amelyben a város kötelezte magát az iskola és a társasház fenntartására, valamint vállalta két tanár fizetését. A nagyobb lélegzetű felújításhoz és bővítéshez 1823-ban láttak hozzá. A társasház északi oldalához új szárnyat emeltek, 2 tanteremmel a földszinten, 3 szobával az emeleten.¹⁰⁹ A későbbi években gyarapodott a könyvtár, gyarapodtak a szertárak is. Az iskola 1835-ben megkapta Kloham Ferenc zágrábi akadémiai tanár hagyatékából a 700 kötetes könyvtárat. 1843-ban hozták rendbe a padokat, 1845-ben pedig új táblák kerültek a tantermekbe.¹¹⁰

A nem mindig ideális körülmények ellenére szép eredményei is voltak az iskolának, hiszen neves személyiségeknek adott életre szóló, tetteiket meghatározó útravalót. Olyan országosan is elismert sze-

mélyiségek kerültek ki az iskola falai közül, mint például Virág Benedek, Királyi Pál, Deák Ferenc, Gasparich Márk vagy a megye 1848. évi kormánybiztosa, Csértán Ferenc.

Az 1848. évi forradalom híre néhány nap alatt eljutott Nagykanizsára, ahol az első jelentősebb tömegmegmozdulásra március 19-én került sor.¹¹¹ A hangulat fokozására mozsarakat durrogattak, s egy szétpattant mozsár megsebesítette Taródy László gimnáziumi tanulót, aki belehalt sérüléseibe. Március 21-én a pesti egyetemi ifjúság díszküldöttsége érkezett a városba, hogy a gimnázium igazgatóját, Purgstaller Józsefet egyetemi tanárrá kérje fel. Az iskola igazgatásával a piarista rend Valentini Jánost, majd Szép Lajost bízta meg. Az igazgatóváltás alkalmából a tankerületi főigazgató mellékletként a következő utasítást küldte: „...Hogy mind a szülők a hazának mostani idejében megnyugtassanak, mind a tanítók a jövőendő tanítási rendszer előkészítésében, a mennyiben fel fognak szólíttatni, közreműködőkodhassanak, a közoktatási és kultuszminiszter folyó évi április 24-én 7. sz. alatt rendeli, hogy a gimnáziumok igazgatóságai mihelyt a tanárok bevégeznek a tananyagot, a tanuló ifjúságot az iskolai év előtt is bocsássák el; továbbá a tanintézetekben szokásban volt számszerű osztályozást végképen megszüntessék...”. Október 5-én a következőket írja: „...A gimnáziumra nézve a tanítási év kezdete... a közeledő november 1-ső napjára lévén kitűzve ugyan; mindazonáltal hazánknak azóta is mindinkább tornyosuló had viharos állapota miatt legközelebb érkezett miniszteri rendelethez képest megengedtetik a már megkezdett tanítást a létezett harcviszonyok között felfüggeszteni...”. A tanév megkezdésére csak november 15-én került sor,¹¹² s az intézet alapítása óta eddig eltelt időszak legnehezebb tanéve következett.

1848. december 31-én Burits császári tábornok elfoglalta Zalaegerszeget, 1849. január 15-én pedig már Kanizsán adta ki rendeleteit a város megsarcolásáról.¹¹³ Az intézet két fiatal tanára, Gyalóky Ferenc és Schmiding József katonának állt, a tanulók száma 113-ra csökkent. A korábbi szépszámú muraközi horvát tanuló megvált az intézettől,¹¹⁴ eltávozott az I. humanista osztály tanulóinak 26, a II. osztálynak 33%-a, feltehetően ők is részt vettek a szabadságharcban.¹¹⁵ A szabadságharc leverése után nem maradt el a megtorlás. A kanizsai gimnázium 4 tanárát haditörvényszék elé állították, Sopronba szállították, s közülük csak 2 tért vissza Kanizsára.¹¹⁶

1849. október 9-én Magyarországon is hatályba lépett a bécsi kultuszminiszter által kiadott *Organisations-Entwurf*. Ez a korábbi hatosztályos gimnázium és két évfolyamos akadémiai bölcséleti tagozat összevonásával létrehozta a 10—18 éves fiúk számára a nyolcosztályos gimnáziumot, amely egységes tananyag mellett szervezetileg egy I—IV.

osztályú algimnáziumból és további négy osztályllyal teljes főgimnáziumból állt. Az Entwurf lehetővé tette csak algimnázium létesítését is. A főgimnázium 8. osztályának elvégzése után lehetett érettségizni.¹¹⁷ Ezzel egyidőben a piaristák 29 gimnáziummából a miniszter 7-et felső, 11-et alsó gimnáziummá alakított, 11-et pedig megszüntetett. A megszüntetettek közé került a kanizsai gimnázium is.¹¹⁸

1. sz. melléklet

Az elemi iskola tanulói 1772-ben¹¹⁹

Leányok:	Vittmann Katalin Kelemen Maricza Horváth Ilona Bottzek Katalin Jambresich Ilona Aszigál Maricza	katolikus
Fiúk:	Aszigál Sebestyén Bakonaky István Hajmási Mátyás Gerócs József Góry László Eczetes Mártony Jámbor Sándor Buszál György Malicz István Szipinszis Vida Rudolf József Hári János Medvesics Mátyás Szemtok Ferenc Thibaltthy Mártony Nagyszabó Mártony Plándl György Veszler János Straus József Zariszáni József Ráb János Horváth György Eisenparth Ferenc Kelemen Antal Hegedüs József Sutor Pál Kováts Imre	görögkatolikus katolikus görögkatolikus katolikus

2. sz. melléklet

A gimnázium alapítólevele¹²⁰

Mi, Mária Terézia, Isten kegyelméből a rómaiak uralkodónője, Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia apostoli királynője, Ausztria főhercege, Felső-Burgundia, Szilézia, Stájerország, Karinthia, Karniolia her-

cege, a Szent Római Birodalom, Morvaország, Alsó- és Felső Burgovia, Lusatia örgrófja, Habsburg, Flandria, Tirol és Goricia grófja, Lotharingia hercege, Etruria nagyhercege stb.

Adjuk tudtára jelen oklevelünk szavaival mindenkinek, akit illet, hogy hűséges és szeretett hívünk a tekintetes és nagyságos főtisztelendő atya, Batthyány József Németújvár örökös grófja, a kalocsai érsekség és a bácsi egyház érseke, a Szent István Apostoli Királyi Rend nagyobb keresztjének a lovagja, Vas és Bács megyék örökös főispánja, titkos tanácsosnak, Hétszemélyes Táblánk ülnöke és még kedveltebb hívünk, az ő apja, a tekintetes és nagyságos Batthyány Lajos Németújvár örökös grófja, az Aranygyapjas Rend, valamint a Szent István Apostoli Királyi Rend lovagja, Magyar Királyságunk nádora és helytartója, a jászok és kunok bírja, Vas és az egyesült Pest, Pilis és Solt vármegyék örökös főispánja, titkos tanácsosunk, a Magyar Királyi Helytartótanácsnak tanácsosa, Hétszemélyes Táblánk elnöke, ennek az ügynek és az alább kinyilvánítandó alapítónak teljes hatáskörű és törvényes végrehajtója és gondnoka, Felsőszékes Személyünknek bemutatott egy alapítólevelet, amelyben a Kegyes Iskolák Szent Rendje a Zala megyei Kanizsa mezővárosban a tudományok átadására a rá vonatkozó alapító oklevéllel megjelölt módon és feltételekkel bővebben a kifejtett módon a fent nevezett Batthyány Lajos gróf alapított. Ezt az alapítványt a fent említett Kegyes Iskolák rendje a kinyilvánított feltételekkel elfogadta. A kérvényt Felsőszékes Személyünknek nevezett Batthyány József gróf, érsek, atyja megbízottja, Tapolcsányi György alázatos kérelemmel terjesztette elő. Mivel Mi az alapítólevelet annak tartalmával minden egyes részletében megelégedve kiváltságlevelünkkel apostoli királyi tekintélyünk által felhatalmazva, elfogadjuk, helyesljük és megerősítjük és kinyilvánítjuk kegyes királyi egyetértésünket. Ennek az alapítólevelnek az alábbi tartalma:

Batthyány József, Németújvár örökös grófja, a kalocsai érsekség és a bácsi egyház érseke, Szent István Apostoli Királyi Rend nagyobb keresztjének a lovagja, a nemes Vas és Bács vármegyék, valamint az egyesült Pest, Pilis és Solt vármegyék örökös főispánja, a Legszentebb Császári és Királyi Felsőszékes titkos tanácsosa, a kiváló Hétszemélyes Tábla ülnöke úgyszólván, mind az igen kiváló és híres úrnak, Batthyány Lajosnak, Németújvár örökös grófjának, a Magyar Királyság nádorának, az Aranygyapjas Rend, továbbá a Szent István Apostoli Királyi Rend nagyobb keresztje lovagjának, a jászok és kunok bírójának, Vas vármegyének, valamint az egyesült Pest és Pilis vármegyék örökös főispánjának, mindkét Császári Felsőszékes és Apostoli Királyi titkos tanácsosának, a Magyar Királyi Helytartótanács tanácsosának, továbbá a Hétszemélyes Tábla

elnökének, igen szeretett atyámnak ebben az ügyben teljes jogú és törvényes meghatalmazottja és az alább ismertetendő alapítványnak kurátora az örök emlékezetnek akarom meghagyni az alábbiakat.

Ahogy tudniillik az én fentebb említett, igen szeretett atyám híres emlékezetű őseinek nem kevésbé köpenye, mint híres vérüknek tozája és érenyeiknek örököse, ő egész, Isten kegyelméből hozsuzára nyúlt életében arra törekedett, erejét, lehetőségeit és munkáját mindig arra fordította, hogy a királynak és hazájának és az egész államnak minden erejével folyamatosan fáradozva a legtöbbszörnek hasznára legyen. Nem nézett más célt, mint ezt és azt, hogy a Magyar Királyságnak tett más szolgálataival és ezzel a cselekedetével előrelátóan, a nádori méltósággal az igen szent fejedelmek és a császárnő földjének érdekében szabadon élt és ő abban a fogadalomban élt, hogy mindenféle megfontolásból mindenkinek jót cselekszik.

Ezért hogy azokat a híres dolgokat, amelyeket a közjó és a tanulmányok elősegítésének az emlékeztető megerősítse, a Zala megyei Kanizsa mezővárosban nemcsak nyilvános iskolákat alapított, amelyekben az ifjúság a haza és az állam javára nevelkedik a Kegyesrendi Atyák előírásai és irányítása alatt, hanem ezen felül még, hogy a kegyesrendiek ennek a törekvésnek az áhított eredményét mihamarább érzék, minden ügy intézését, gondoskodást és felügyeletet átadott nekem. Továbbá hogy az említett Kegyes Iskolák Szent Rendje az említett alapító gróf úr, az én igen szeretett atyám által az alábbiakban bővebben kifejtendők szerint meg tudja találni a megfelelő tartalmat és alkalmas tanárokat tudjon nevelni, ezért Tapolcsányi György tisztelendő atyával, a Kegyes Iskolák magyarországi tartományfőnökével kölcsönös megegyezéssel az alábbi pontokba foglalva és az örök időkre megerősítve a mondott Kegyes Iskolák Szent Magyarországi rendjének alapítványt hoztam létre.

Először: 10 000, azaz tízezer rénusi forintot, amelyet őfelségénél, az igen szent apostoli királynőnél kölcsön címén felvett, ennek éves kamatai, amelyek a kanizsai Sókamara Hivatalánál vannak elhelyezve, adják át a piarista atyáknak hogy először az alapítvány székhelye Kanizsán legyen.

Másodszor: a templomot közkölségen már felépítették, nemsokára ebből a pénzből teljesen befejezik és fel fogják szentelni.

Harmadszor: a székhely és az iskolaépület felépítéséhez szükséges megfelelő nagyságú telket vagy területet az uradalom fogja juttatni, ezenfelül az építéshez szükséges anyagot is szolgáltatja, a szállításról úgy az uradalom, mint Festetics tanácsos úr és Inkey úr, valamint más nemesek gondoskodnak, az építkezést a kegyesrendiek költségén és munkájával végzik, a későbbiekben pedig ők gondoskodnak a fenntartásáról.

Mindezekért a piaristák vállalták, hogy az ifjúságot az első elemi ismeretektől kezdve egészen a retorikai tanulmányokig bezárólag, de ugyanígy a választékos írás megformálásban, számtanban és zenében is képezik az alább következő tanulmányokban. A következő metódusokat és sorozatokat kell tanítani.

Először: az elemi vagy alsóbb osztályban tanítsák meg az ifjúságot először olvasni és szépen megformálni a betűket, ugyanígy leírni a számjegyeket. Azoknak pedig, akik a főnevek és igék ragozását gyakorolják, vegyék mellé az aritmetikában a számolás első formáját. Nekik tanítsák továbbá a hittan általános és könnyebb részeit: az isten iránti kötelezettségeket és a szüleikkel szembeni tiszteletet oltásuk beléjük.

Másodszor: azok, akik a latin nyelv elemeit tanulják, gyakorolják, a latin szerkezetek összeállítását Phaedrus meséinek fordítását, a magyar és a német nyelvet, Cicero leveleinek anyanyelvre való fordítását. A hittanból tanulják meg az első fejezetet a hitről és a hit jelképéről, valamint a vasárnapi szentbeszédeken mutassák meg nekik Krisztus életének eszméit, leginkább azokat az erényeket, amelyek az ifjúság sajátjai, így kerülhetnek el azok a bűnök, amelyek erre az életkorra veszélyesek. A világi történelemből tanulmányozzák két korai királyság, az asszírok és a perzsák természetét és emlékezetét. Az egyházi történelemből azokat, amelyek a nevesebb írásnak az élén járnak, mind a Bírák Könyveiben, mind a Királyok Könyveiben, ezt az erkölcstan keretében tanítsák. A számtanból az egyszerű formákat (tanítsák).

Végül számukra a latin, a magyar, és a német nyelv helyesírásának megtanulása szükséges.

Harmadszor: a középső és a felső grammatikai osztályban tanítsák a tisztább latinság ígéinek kiválogatását, és azoknak a részeknek a használatát, amelyek a választékos szerkezetet és szépséget adják. Ösztönözzék Cicero hosszabb leveleinek, valamint Cornelius Nepos Historiájának saját stílusában való fordítását és követését. Gyakorolják magukat a földrajzban és az égitestek ismeretében, valamint Magyarország és a szomszédos tartományok térképeinek használatában. A hittanban tárgyalják meg a tanárok a szeretetről szóló fejezetet, a tízparancsolatot, a szentségeket, beszéljenek ezeknek számáról, útmutatásairól és erényeiről. A világi históriából ismerjék meg a két régi birodalmat, a görögökét és a rómaiakét. Az egyház történetéből arról beszéljenek, ami a tanulók életkorának megfelel. Számtanból számoljanak egész számokkal és térjenek ki a törtekre is és a három szabályra.

Negyedszer: a költészetben, mivel ennek ismerete nem annyira fontos, röviden és annyira mélyedjenek el, amennyire szükséges a beszédhez. Mégis, a nevesebb költőket, mint pl. Vergilius vagy Ovidius –

mivel ezeknek latinsága kiváló, műveik közül azokat olvassák, amelyek erejük és minőségük miatt bővelkednek képekben és alakokban.

A továbbiakban gyakorolják magukat a levélírásban, nemcsak latinul, hanem a haza nyelvén is, így ez az osztály a retorika első éve is, ezért tanuljanak retorikai előgyakorlatokat, különösen szóképeket és alakzatokat, és olvassák el maguknak Cicero „A kötelességekről” c. művét, mert ez a latinság magasabb szintű műveléséhez és az erkölcsi tanulmányhoz szerfölött alkalmas. A világi históriából Magyarország történetét fogják tanulni, számtanból gyakorolják aszámokat, hogy azokat jól és teljesen tudják.

Ötödször: a retorikában az ékesszólás tiszta szabályainak megismeréséhez olvassák Cicero szónoki beszédeit, hogy azokat utánózni tudják, azokból a helyekből és fejezetekből válasszanak, amelyekből hasonlóan szép körmondatok formálhatók és amelyek kiszélesíthetők. A hittanból tanuljanak fejezeteket a keresztény ember kötelességeiről Isten, a szülők, a rokonok, a hasonló osztálybeliek és a felsőbb osztálybeliek iránt. A számtanból tanuljanak olyanokat, amelyek a könyvelés és a kereskedelem egyszerűbb szabályaira vonatkoznak. A keresztény és a világi történelemből azokat fogják tárgyalni, amelyek a kereszténység első öt évszázadára vonatkoznak.

Hatodszor: a kiemelkedő mesterek műveiből egy alkalmasat válasszanak ki a zene alapjainak megtanulásához.

Hetedszer: végül a Piaristák Szent Rendje hetenként mondjon egy misét, ezenfelül pedig évente ötvenkét misét az igen kiváló alapító gróf úr, az én hön szeretett atyám életében és halála után is. Mindennek örök megerősítésére adta ki jelen alapító oklevelet az alapító törvényes örököse és a Kegyes Iskolák rendje. Kiadatott Kalocsán, az Úr 1765. évében, június hónap ötödik napján.

Batthyány József gróf, kalocsai és bácsi érsek, mint hön szeretett atyám, Batthyány Lajos gróf, a Magyar Királyság nádorának, a fentebb részletezett alapítvány teljes jogú végrehajtója és kurátora. s. k.

Isten dicsőségére és mindkét állam boldogulására ezt, a Magyarországon működő Kegyesrendi Iskolák szegény rendjének tett szent alapítványt az alábbi záradékkal tisztelettel és örök hálával elfogadjuk. Ennek hitelül aláírtuk és a Tartomány pecsétjével megerősítettük az 1765. év június hónapjának tizedik napján. Tapolcsányi György, Kegyes Iskolák Rendjének magyarországi tartományi elöljárója. S. k. Lalich Elek kecskeméti rektorhelyettes, ebben az ügyben titkár. s. k.

Így tehát mi a szokott módon isteni és anyai kegyelemben, amellyel az ifjúság helyes nevelésére és intézményére folyamatosan gondot fordítunk, és ez

ki szokott terjedni az állam javára is, és az említett érsek úr, és a kegyesrendi atyák Hozzánk intézett kérését jóindulatúan meghallgatva a már előbb kibocsátott alapítólevelet nem javítva, egyik részét sem felülbírálván. Minden gyanakvás nélkül jelen kiváltságlevelünkkel szóról-szóra, bővítés és szűkítés nélkül annak a leírt tartalmát, záradékait, feltételeit és cikkelyeit királyi tekintélyünkkel elfogadtuk, helyeseltük, megerősítettük és aláírtuk és az örök bizonyosságnak megerősítettük, ezenfelül jóindulatú királyi beleegyezésünket adtuk. Az alapítvány felügyeletét átadtuk a Helytartótanácsnak, ki köteles az ország alapítványaira a törvény szerint gondot fordítani. Ezen felül elfogadjuk, helyeseljük, megerősítjük, érvényesítjük és hasonlóan királyi beleegyezésünket adjuk a Királyi Helytartótanács-

nak a felügyelethez titkos függő pecsétünkkel, amellyel mint Magyarország apostoli királynője élünk, valamint jelen oklevelünk szavaival.

Kiadatott szeretett és hűséges hívünk, a nagyságos és tekintetes Galántai Eszterházy Ferenc gróf, Fraknó örökös ura, a Szent István Apostoli Királyi Rend nagyobb keresztjének tulajdonosa, kamarás, titkos tanácsnok, Moson megye főispánja, említett királyságunk kancellárjának keze által a mi főhercegi városunkban, Bécsben, Ausztriában, az Úr 17(6)5. évében, június hónap 25. napján, Magyar és Cseh királyságunk 25. évében.

Mária Terézia s. k.
Eszterházy Ferenc gróf s. k.
Jabloneczy József s. k.

3. sz. melléklet

A gimnáziumi tanulók számának alakulása származási helyük szerint.¹²¹

Tanév	Nagykanizsa	Zala megye	Somogy megye	Mo. más megyéi	Mo.-on kívüli ter.	Nincs adat	Összesen
1765/66.	44	174	60	43	33	40	394
1766/67.	42	258	59	37	35	47	478
1767/68.	50	258	62	45	42	4	461
1768/69.	38	250	60	23	38	23	432
1769/70.	52	240	75	28	28	—	423
1770/71.	48	244	70	17	15	2	396
1771/72.	58	214	61	34	18	1	386
1772/73.	63	179	44	25	18	2	331
1773/74.	79	194	39	31	24	1	368
1774/75.	44	230	41	26	20	9	370
1775/76.	42	265	39	22	21	—	389
1776/77.	69	186	61	21	15	—	359
1777/78.	24	145	32	28	14	—	243
1778/79.	31	99	27	27	8	2	194
1779/80.	26	64	23	17	7	17	154
1780/81.	37	90	50	17	8	1	203
1781/82.	28	105	40	5	8	—	186
1782/83.	24	94	44	6	7	—	176
1783/84.	14	91	37	13	6	—	161
1784/85.	12	62	23	5	8	1	111
1785/86.	7	29	13	2	11	1	63
1786/87.	—	18	5	1	8	1	33
1787/88.	8	16	9	3	6	—	42

1788/89.	14	20	5	2	6	—	47
1789/90.	7	21	4	2	7	2	43
1790/91.	29	50	22	5	8	—	114
1791/92.	30	48	33	5	7	39	162
1792/93.	20	51	23	—	10	32	136
1793/94.	29	93	36	2	12	17	189
1794/95.	—	—	—	—	—	—	210
1795/96.	—	—	—	—	—	—	241
1796/97.	44	95	69	11	17	21	257
1797/98.	15	36	34	4	4	148	241
1798/99.	38	89	55	5	8	64	259
1799/1800.	38	102	61	6	12	4	223
1800/01.	37	72	29	3	9	6	156
1801/02.	35	50	26	1	8	17	137
1802/03.	—	—	—	—	—	—	147
1803/04.	—	—	—	—	—	—	139
1804/05.	—	—	—	—	—	—	141
1805/06.	—	—	—	—	—	—	132
1806/07.	—	—	—	—	—	—	129
1807/08.	—	—	—	—	—	—	126
1808/09.	—	—	—	—	—	—	146
1809/10.	—	—	—	—	—	—	110
1810/11.	—	—	—	—	—	—	109
1811/12.	22	60	14	3	5	5	109
1812/13.	62	74	19	8	13	3	179
1813/14.	72	87	26	8	10	—	203
1814/15.	77	100	16	3	8	—	204
1815/16.	67	118	17	6	17	—	225
1816/17.	71	76	14	5	17	—	183
1817/18.	71	98	21	6	14	1	211
1818/19.	71	98	17	8	20	1	215
1819/20.	62	100	13	6	13	1	195
1820/21.	59	106	20	9	18	—	212
1821/22.	74	147	28	5	17	—	271
1822/23.	102	88	37	4	37	—	268
1823/24.	88	95	4	1	6	—	194
1824/25.	119	93	22	9	34	3	280
1825/26.	106	103	27	18	28	4	286
1826/27.	91	78	29	17	25	2	242
1827/28.	55	61	22	14	21	1	174

1828/29.	61	60	17	10	28	—	176
1829/30.	73	62	18	11	20	—	184
1830/31.	82	63	18	12	26	—	201
1831/32.	82	66	18	17	16	—	199
1832/33.	81	85	22	21	30	—	239
1833/34.	72	64	18	16	34	—	204
1834/35.	65	63	19	17	30	—	194
1835/36.	72	85	14	8	34	—	213
1836/37.	74	70	17	14	5	—	210
1837/38.	84	68	12	8	35	—	207
1838/39.	96	69	16	9	38	—	228
1839/40.	105	60	27	13	25	2	232
1840/41.	86	63	22	15	23	—	209
1841/42.	90	66	17	16	17	—	206
1842/43.	74	67	21	13	20	—	195
1843/44.	82	76	23	14	24	—	219
1844/45.	94	66	22	17	29	—	228
1845/46.	85	62	28	21	24	—	220
1846/47.	77	51	17	19	29	—	193
1847/48.	87	45	22	26	22	—	202
1848/49.	68	21	17	7	—	—	113

4. sz. melléklet

A gimnázium igazgatói¹²²

Csankay Jób	1765—1772	Tordy Mihály	1812—1814
Krolig Vazul	1773—1775	Csaby József	1815—1817
Lenkovics Fülöp	1776—1777	Podolay Menyhért	1818—1838
Edegger Boldizsár	1778—1780	Gubiczer Ferenc	1839—1841
Keszthelyi László	1781—1783	Jallosics Endre	1842—1844
Simics Elek	1784	Horváth József	1845—1847
Mayer Elek	1785—1790	Purgstaller József	1848
Jenovay János	1791—1803	Mihalik Pál	1848
Mátyásovics Glycér	1804—1805	Valentini János	1848
Jankovics János	1806—1811	Szép Lajos	1848—1851

JEGYZETEK

- ¹ Mészáros 1996, 13.
² Mészáros 1991, 16.
³ Balogh L. 20—21.
⁴ Kotnyek 1978, 13.
⁵ Mészáros 1991, 39.
⁶ Kotnyek 1978, 19.
⁷ Friml, 91.
⁸ Kotnyek 1978, 40—41.
⁹ Uo.
¹⁰ Opinio... Az 1827. évi 8. törvény alapján létrehozott országgyűlési bizottság által összeállított — az 1806-i Ratio Educationis Publicae helyébe szánt — új átfogó közoktatás-tervezet. In: Nagy Sándor (főszerk.): Pedagógiai lexikon Budapest, 1978. III. k. 351.
¹¹ Közgy. ir. 1837. 164. sz. A választmány megalkulásának időpontja 1836. augusztus 8.
¹² Kotnyek 1978, 179.
¹³ Uo. 58.
¹⁴ Uo. 13.
¹⁵ Kotnyek 1996, 83, Payr, 434, Thury, 19.
¹⁶ Cselebi, OSzK Fotokópia, 508510.
¹⁷ Tj. 1. 47; ZÉL Can. Vis. Prot. Broj. 1698. 165, Barbarits, 263.
¹⁸ Rózsa 1996 alapján
¹⁹ Tj. 1. 125—126.
²⁰ Tj. 1. 144.
²¹ Can. vis. 1748.
²² Conscr. univ. 1770/71.
²³ MOL Helytartótanácsi It. Prov. por. et Ludi-mag. 1777—
²⁴ Uo.
²⁵ Barbarits, 263.
²⁶ Can. vis. 1778.
²⁷ Gerócs, 19—20. A tanulmány 1944—46-ban készült, a szerző még eredetiben tanulmányozhatta a második világháborúban eltűnt tanácsülési jegyzőkönyveket.
²⁸ Uo. 21.
²⁹ Barbarits, 264.
³⁰ Bogdanović, 30—66.
³¹ Gerócs, 11.
³² Uo.
³³ Mészáros 1991, 17.
³⁴ Gerócs, 12.
³⁵ Uo.
³⁶ Uo. 13.
³⁷ Barbarits, 264.
³⁸ Uo. 265, Gerócs, 14.
³⁹ Gerócs, 14.
⁴⁰ Barbarits, 266.
⁴¹ Hermann E. 402.
⁴² Barbarits, 266.
⁴³ Gerócs, 21. Barbarits szerint Januska Károly, Gerócs szerint Januska Pál. Gerócs forrása azonban Barbarits műve, ezért a Barbarits által írt Károlyt fogadjuk el.
⁴⁴ Barbarits, 266.
⁴⁵ Uo.
⁴⁶ Uo. 267.
⁴⁷ Uo. 267—268.
⁴⁸ Uo. 269.
⁴⁹ Gerócs, 36.
⁵⁰ Barbarits, 266.
⁵¹ Halis 1915—1917, 1915, I. k. 5, Barbarits, 284. (Barbarits a leányosztályok megnyitását 1843-ra teszi.)
⁵² Villányi 1927, 3.
⁵³ Kotnyek 1978, 76.
⁵⁴ Gerócs, 41.
⁵⁵ Can. vis. 1816.
⁵⁶ Gerócs, 30—31. (Gerócs a régi, a második világháborúban megsemmisült városi levéltárra hivatkozik.)
⁵⁷ Uo. (Gerócs itt a tanácsülési jegyzőkönyvre hivatkozik.)
⁵⁸ Uo. 23.
⁵⁹ Kotnyek 1977, 1044.
⁶⁰ Gerócs, 26.
⁶¹ Hermann E. 404.
⁶² Kotnyek 1978, 57.
⁶³ Süle, 139.
⁶⁴ Mészáros 1968, 14.
⁶⁵ Szakál, 28.
⁶⁶ Közgyűl. ir. 1837. 164. sz.
⁶⁷ Uo.
⁶⁸ Szakál, uo.
⁶⁹ Kotnyek 1978, 58, Barbarits, 186.
⁷⁰ Kotnyek 1978, 69.
⁷¹ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló s az országgyűlés elé terjesztett jelentése. Budán, 1872, 18—19.
⁷² Mészáros 1968, 40.
⁷³ Kalcsok, 7.
⁷⁴ Uo.
⁷⁵ Degré 1966, 9.
⁷⁶ Kalcsok, 10—11.
⁷⁷ Uo. és Barbarits, 273. (Barbarits szerint a kárpótlás összege 1500 forint.)
⁷⁸ Degré 1966, 11—16.
⁷⁹ Kapiller 1983, 146.
⁸⁰ Degré 1966, 12.

- ⁸¹ *Kapiller 1983*, 146—147.
- ⁸² *Kalcsok*, 28.
- ⁸³ *Kapiller 1983*, 151.
- ⁸⁴ Uo.
- ⁸⁵ Uo.
- ⁸⁶ Uo.
- ⁸⁷ *Kalcsok*, 13.
- ⁸⁸ *Degré 1966*, 12.
- ⁸⁹ *Mészáros 1968*, 106.
- ⁹⁰ *Barbarits*, 274.
- ⁹¹ *Kalcsok*, 13.
- ⁹² *Balogh L.* 38.
- ⁹³ *Kalcsok*, 25—26
- ⁹⁴ *Mészáros 1968*, 22. tábla.
- ⁹⁵ *Kalcsok*, 14, 19.
- ⁹⁶ *Barbarits*, 273.
- ⁹⁷ *Kalcsok*, 12, 17.
- ⁹⁸ Uo. 21.
- ⁹⁹ Uo. 26.
- ¹⁰⁰ Uo. 28—29.
- ¹⁰¹ Uo. 32.
- ¹⁰² Uo. 34—35.
- ¹⁰³ Uo. 36.
- ¹⁰⁴ Uo. 37.
- ¹⁰⁵ Uo. 39.
- ¹⁰⁶ Uo. 40.
- ¹⁰⁷ Uo. 41.
- ¹⁰⁸ Uo. 48.
- ¹⁰⁹ Uo. 50.
- ¹¹⁰ Uo. 52—54.
- ¹¹¹ *Vajda-Vajdáné*, 8.
- ¹¹² *Kalcsok*, 55—56.
- ¹¹³ *Vajda-Vajdáné*, 25.
- ¹¹⁴ *Kalcsok*, 57.
- ¹¹⁵ *Degré 1966*, 17.
- ¹¹⁶ *Barbarits*, 62.
- ¹¹⁷ *Mészáros 1968*, 41.
- ¹¹⁸ *Kalcsok*, 58, *Degré 1966*, 17. (Degré 10 megszüntetett gimnáziumot említ.)
- ¹¹⁹ *Gerócs*, 36—37. A névsor feltehetően az 1756—1779. közötti Protocollum-kötetből (Protocollum ex sessio Magist. Oppidi Canissa 1756—1779.) való. Gerócs szerint az, hogy a tanulók neve nincs betűrendben, arra enged következtetni, hogy a beírás az érkezés, ill. a beiratkozás sorrendjében történhetett.
- ¹²⁰ Az alapítólevél latin nyelvű közzététele: *Pachinger*, 83—87, „Az intézet alapítására és fentartására vonatkozó fontosabb okmányok” c. fejezetben. Latinból fordította: *Bilkei Irén*.
- ¹²¹ *Kapiller 1983*, 146. alapján.
- ¹²² Közzéteszi *Pachinger*, 93. „Az intézet alapítására és fentartására...” c. fejezetben.

István Kotnyek

Die Schulen von Nagykanizsa (1690—1849)

Nach den bisher aufgearbeiteten Quellen finden sich in einem Pfarrverzeichnis der Diözese Veszprém aus dem Jahre 1550 Angaben über die Schulen im Komitat Zala, im südwestlichen Winkel Ungarns, später benennt die *Canonica Visitatio* aus dem Jahre 1554 Schulen in Kapornak, Szepetnek, Zalaegerszeg und Tapolca. Von da an finden sich besonders auch durch die Auswirkungen der Reformation immer mehr Schulen. Aus der Veszprémer Visitation von 1554 wissen wir, dass sich die Reformation in den Gebieten um Kanizsa rasend schnell verbreitete und auch der Grundherr der Stadt, Tamás Nádasdy, stellt sich auf die Seite des neuen Glaubens. Wir wissen mit Sicherheit, dass sich 1544 in der Person des Mihály Szeremlyéni ein „ungarischer Pastor“ in Kanizsa aufhielt. Von einer Schule wissen wir nichts, nur von einem Studenten namens Márton Kanizsai, der den Grundherrn der Stadt um finanzielle Unterstützung für seine Auslandsstudien gebeten hatte. Bevor es zu einer tatsächlichen Entfaltung des Schulwesens hätte kommen können, wurde Kanizsa auf Grund des Vorstoßes der türkischen Truppen zur Frontstadt, die 1600 schließlich von den Türken eingenommen wurde.

Nach der Vertreibung der Türken 1690 gibt es nach der durch das Zagreber Erzbistum durchgeführten 1698 *Canonica Visitatio* in der Stadt nur ein Praesidium, aber keine Schule und keinen Schulmeister. In den Protokollen des Stadtrates werden 1725 eine Schule und Schulgeld erwähnt. 1731 beschloss man den Bau einer Schule und begann mit dem Sammeln des dafür notwendigen Geldes. Für die Jahre 1770—71 werden in den Konskriptionen des Komitats bereits drei Lehrer erwähnt, der ungarische Lehrer Ádám Fekete, der deutsche János Pohmayer und der jüdische Lehrer Perly. Die Schule allerdings war noch immer nicht gebaut worden, der Unterricht fand in einigen Räumen des Hospitals statt; erst 1802 wurde mit dem Bau der Schule begonnen, der 1806 abgeschlossen wurde. 1807 beschäftigte man sich mit dem Gedanken, eine gesonderte Mädchenschule ins Leben zu rufen, verwirklicht aber wurde diese Idee nicht.

Inzwischen hatte 1765 der Erzbischof von Kalocsa, József Batthyány in seinem Namen und im Namen seines Vaters, des Paladin Lajos Batthyány, des Grundherrn von Kanizsa, eine Gründungsurkunde über die Schaffung eines Gymnasiums ausgestellt, in dem er den Unterricht dem „frommen Lehrorden“, heute als Piaristen bezeichnet, über-

trug. In der Schule, die 1765 eröffnet wurde, begann der Unterricht mit 394 Schülern. Der Unterricht im Gymnasium war von großer Bedeutung, gab es doch zu dieser Zeit ähnliche Schulen nur in Győr, Pécs und Zagreb. 1820 vertraute die Stadt dem Gymnasium auch die Verwaltung der Volksschule an.

In Kiskanizsa wird die Schule im Jahre 1833 erwähnt, auch hier begann man 1838 mit dem Bau einer Schule und 1842 begann der Unterricht.

Die Protestanten betrieben zu dieser Zeit keine Schule, 1832 aber öffnete eine eigenständige jüdische Schule ihre Tore und 1842 wurde ein neues Schulgebäude errichtet. Seit 1844 wurde auch eine zweiklassige Mädchenschule betrieben und in der Volksschule wurde im 8. Schuljahr auch kaufmännischer Fachunterricht erteilt.

1840 verfügte die Regierung, dass aus dem Wiener Studienfonds 5 „königlich-katholische“ Lehrerbildungsstätten ins Leben gerufen werden sollten. Als Ergebnis dieser Verfügung öffnete das Lehrerbildungsinstitut in Nagykanizsa 1844 seine Pforten.

Kanizsa wurde eine Stadt der Schulen, mehr noch, das Gymnasium wurde nicht nur zur Schule der Stadt, sondern der ganzen Region, kamen doch die Schüler aus den Komitaten Somogy, Vas und Veszprém, aus den Komitaten des benachbarten Kroatien und selbst aus Dalmatien. Das Gymnasium wurde 1812 zu einem sechsklassigen Gymnasium erweitert.

Die Revolution und der Freiheitskampf von 1848—49 betrafen auch das Kanizsaer Gymnasium. Die beiden Junglehrer des Gymnasiums gingen zum Militär und die kroatischen Schüler aus Muraköz trennten sich von der Schule. Nach der Niederschlagung des Freiheitskampfes wurden vier Lehrer vor das Militärgericht gestellt, nur zwei von ihnen sahen Kanizsa wieder. Am 9. Oktober 1849 trat auch in Ungarn der vom Wiener Kultusminister erlassene Organisations-Entwurf, mit dem gleichzeitig mehrere ungarische Schulen, unter ihnen auch das Gymnasium von Kanizsa aufgelöst wurden, in Kraft. Auch das Lehrerbildungsinstitut teilte im Jahre 1856 dieses Schicksal.

Bildunterschriften:

1. Lajos Batthyány, Paladin von Ungarn, Schulgründer. Bekannt gemacht durch Alajos Pachinger, 1896. /aufgenommen von Zoltán Hohl/

2. Das Piaristengymnasium von Nagykanizsa. Personenstandsbuch von 1765—1766. Archiv des Komitats Zala , VIII. 52. /aufgenommen von Zoltán Hohl/
3. Das Piaristengymnasium von Nagykanizsa.

Personenstandsbuch von 1765—1766. Namensliste der Schüler des Komperatismus und Deklinismus im ersten Halbjahr. Archiv des Komitats Zala , VIII. 52. /aufgenommen von Zoltán Hohl/.

István Kotnyek

The Schools of Nagykanizsa (1690—1849)

In Zala County in the southwest corner of Hungary, the earliest mention of schools in sources discovered thus far is in the 1550 Veszprém diocese parish registry, and in the 1554 Canonica Visitatio (listing schools in Kapornak, Szepetnek, Zalaegerszeg and Tapolca). From this time on, particularly due to the influence of the Reformation, an increasing number of schools are encountered. The 1554 Veszprém visitation canon reveals that the Reformation was extremely popular around Kanizsa, the new religion also enjoying the support of the feudal lord, Tamás Nádasdy. Kanizsa is known to have had a „Hungarian pastor” in 1544, in the person of Mihály Szeremlyéni. There is no evidence of a school, only of a student by the name of Márton Kanizsai, who requested patronage from the feudal lord for study abroad. By the time true progress could have been made, Kanizsa became a city on the front in the wars with the Turks, and was occupied by the Turks in 1600.

After the liberation from the Turks in 1690, the 1698 visitation canon by the Zagreb diocese records the city as having only a presidium, but no schools or teachers. Town council minutes in 1725 mention a school and tuitions. In 1731 a resolution was passed to build a school, and collection was begun. In 1770—71 a county document mentions three teachers, Ádám Fekete, Hungarian; János (Johan) Pohmayer, German; and Perly, Jewish. The school, however, had still not been built, and teaching was conducted in the rooms of the *ispital*; construction of the school did not begin until 1802 and was completed in 1806. In 1807 the suggestion of establishing a separate school for girls was raised, but this was never carried out.

Meanwhile, in 1765 József Batthyány, the archbishop of Kalocsa, and his father, Lajos Batthyány, the Palatine of Hungary, as feudal lords of Kanizsa issued a letter of charter for the foundation of a lyceum where instruction was entrusted to monastic order of the Piarists. Opening in 1765, the school initially had 394 students. Lyceum education was of great importance, since at that time such schools existed only in Győr, Pécs and Zagreb. In 1820 the town also entrusted the Piarists to run the elementary school.

In Kiskanizsa mention of a school was made in 1833, and construction of a school here was begun in 1838, with teaching beginning in 1842.

The Protestants did not have a school during this period, but an independent Jewish school was opened in 1832, and a new schoolhouse was constructed in 1842. In 1844 a girls' school with two grades of instruction was opened, while in the eighth grade of the elementary school subjects relating to commerce were also taught.

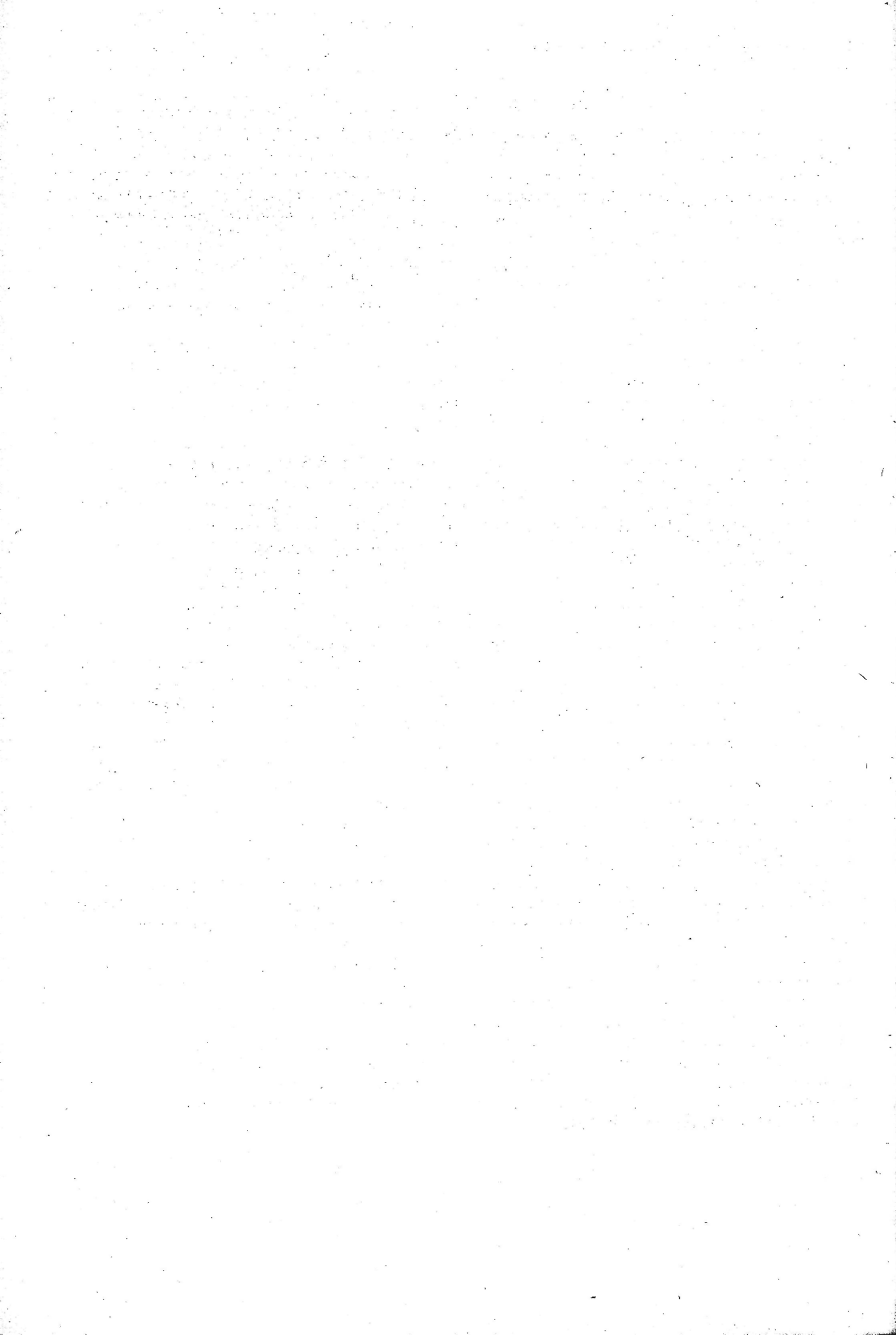
In 1840 the government decreed that five “royal Catholic” teacher training schools must be founded from the Viennese Academic Fund. As a result, one teacher training school was founded in Nagykanizsa in 1844.

Kanizsa became a student town, and the lyceum was a school not only for the town but also for the entire region, with students coming from Somogy, Vas and Veszprém Counties, as well as neighboring Croatian counties and even from as far away as Dalmatia. In 1812 the lyceum began six grades of instruction.

The 1848—49 uprising and rebellion had an impact on the schools of Kanizsa. Two of the lyceum's young teachers joined the army, and Croatian students from Muraköz left the school. After the war four teachers were brought before a court martial, and of these only two ever returned to Kanizsa. On October 9, 1849, the Organisations-Entwurf issued by the Viennese ministry of culture entered force in Hungary, resulting in the simultaneous closure of a number of schools, including the Kanizsa lyceum. The same fate befell the teacher training school in 1856.

Captions:

1. Lajos Batthyány, Palatine of Hungary, founder of the lyceum. Made public by Alajos Pachinger, 1896. (Photo by Zoltán Hohl).
2. 1765—66 register for the Piarist lyceum in Nagykanizsa. Zala County Archives, VIII. 52. (Photo by Zoltán Hohl).
3. 1765—66 register for the Piarist lyceum in Nagykanizsa. List of comparatist and declinist students in the first school year. Zala County Archives, VIII. 52. (Photo by Zoltán Hohl).

Halász Imre

NAGYKANIZSA ÖNKORMÁNYZATA
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

I. A FORRÁSOKRÓL

Nem könnyű feladat a 19. századi városi öngazgatás sajátosságainak, folyamatainak feltárása, miután forrásanyag ebből a korból csak nagyon elvétve maradt fenn. Nagykanizsa városa mindig is féltve őrizte levéltári anyagát, ugyanis sokszor volt rá szüksége: hol a földesúrral való pereskedéshez, hol egyes beadványokhoz, hol a város jogállásának megváltoztatásához, állhatatos, ám reménytelen küzdelmet folytattak a szabad királyi város jogállásának elnyeréséért, hol pedig ahhoz, hogy megpróbálja elhódítani Zalaegerszegtől a megyeszékhelyi funkciót. Ez a becses, s tárgyalt korszakunkra teljesnek mondható forrásanyag majdnem teljes egészében a tűz martaléka lett, amikor 1945-ben leégett a városi tanács főtéri épülete. Ez az iratpusztulás már második volt a város levéltárának történetében, a legrégebbi iratok a tanácsháza 1779-ben történt

leégésekor¹ semmisül(het)tek meg. Így elsősorban a Zala Megyei Levéltárban található, Nagykanizsával kapcsolatos forrásanyag-töredék lehet csak támpontunk; az a három doboz miscellania, amely e vészterhes időkből fennmaradt, illetve az az egy jegyzőkönyv-töredék 1807-ből, melyet a levéltár a nagykanizsai Thúry György Múzeumban található iratanyaggal együtt megőrzött az utókornak. Kevés kiegészítő adat a megyei közgyűlés anyagában is található, általában a fellebbezésekkel kapcsolatos ügyek, ugyanakkor a jogszolgáltatás másodfoka — ahogy ezt látni fogjuk — az úriszék volt. Ezenkívül természetesen a Batthyány-levéltár őriz forrásokat, ám az uradalmi anyag nagy része elsősorban a város gazdálkodásával kapcsolatos.² Így a szerző eleve tisztában van azzal, hogy a meglehetősen kevés forrás miatt dolgozata óhatatlanul torzó marad.

II. KANIZSÁRÓL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

Korszakunkat illetően Kanizsa lakosságszámának talán legfontosabb hiteles forrása a II. József korában készített első magyarországi népszámlálás.³ Eszerint 529 házban 732 családot írtak össze, és a tényleges népesség 3857 fő volt, ezzel Zala vármegyében a legnagyobb település volt Kanizsa mezővárosa. A mai Kanizsa területéhez kell számítanunk Kiskanizsát is, ahol 297 házban 323 családot írtak össze, és a népességet 1634 fő jelentette. Háromezer fő feletti lakosságszámot az összeírók még a Festeticsek birtokközpontjában, Keszthely mezővárosában találtak (3586 fős tényleges népességszámával a második legnagyobb település volt akkor Zala vármegyében) illetve a mezőváros mellett fekvő Keszthely községben, melyet 381 fő lakott ekkor, s ezt az összehasonlításnál ugyanúgy számításba kell vennünk, mint Kanizsa mezővárosa mellett Kiskanizsát. A megyei közgyűlés székhelye, Zalaegerszeg nemcsak lakosságszámában — 2714 fő — szorult Nagykanizsa és Keszthely mögé, hanem az összeírt házak (693) és családok (593) számában is elmaradt a dél-zalai mezővárostól.

Egy 1831-ben készített útkönyvben viszonylag részletes leírás maradt fenn Nagykanizsáról, amelyet teljessége miatt betűhíven közlünk.⁴ A részlet tökéletes összefoglalását adja annak, hogy „mit” is igazgatott a város magisztrátusa: „Nagy Kanizsa Privilegizált Mező Város. Ezen Város N[agy] M[éltóságú] Herczegh Batyáni Fülöp Örökös Birtoka — Zala V[á]rme gyének pedig leg nevezetesebb Városa, — Ettől veszi az Uradalom is az ő nevezetét; — Ezen Város két részre vagy on osztva, — melyre nézvest a Nap Keleti része, Nagy Kanizsának, — Nyugotti része pedig, — mint hogy ez előtt a Nagy Kanizsai Berek és ennek csak nem közepén Vár vala, — azért is Kiss Kanizsának neveztetett; — mind azon által egyenlő privilegiummal, és szabadsággal élnek a Lakosok. — Vagyon első kérelmi törvény szabadsága (1° instantia forum) a Városnak, ez apellál az Uri Székre; — Szerdán és pénteken tartatik Héti Vásár, — naponkénti pedig minden féle Élet-szereket és Majorságokat lehet kapni a Piártzon, — országos Vásár szinte 6 tartatik, ugy mint gyertya Szentelői — Nagyhét Pünkösdi — Nagy Asszony Napi — Theresia napi — és Szent Mihály

napi, — Mind ezen Vásárok pedig a megnevezett napok előtt meg esedő Hétfőn tartanak meg; — A Héti Vásárokon minden némő szemes jószágot — úgy mint: Buzát — Rozsot — Kukoritzát — Zabot — hajdinát — Kölest és Sörtvéseket szoktak árulni. — Az Országos Vásárokon pedig — Lovakat Göboly és jármos Ökröket, — egy szóval minden némő Szarvas Marhákat — Sörtvéseket — Ürüket — Zsirt — Szalonnát — Szároz Halat — Mézet, — minden féle nevezetes Dohányt nagy számmal lehet találni. — Mind ezen Vásárokon meg szoktak jelenni, — a Bécsi — Sopronyi — Keőszeghi — Szombathelyi — Körmendi — Egerszeghi — Pápoi — Győri — Pesti — Fejér vári — Weszprémi — Sümeghi — Keszthelyi — Eszéki — Pétsi — Kaposvári — Verőczy — Poszegei — Körösd és Kapronczai, — meg is Zágrábi, — Varasdi — Csáktornyai, úgy nem különben Potoli — Ormosdi — Máhrburgi — Leibachi — Graetz — és Regedei Kalmárok, és Kereskedők, — minden nemű posztókat — Vásznokat — Selmeket, — egy szóval minden ki gondolható portékákat, — Vass, és Cserép Edényeket, — úgy hasonlóul kész öltözött ruhákat —, minden némő Vass — Bőr — és Fa szerszámokat, és mindenféle Mesterséges készítményeket, — ezen helyre szoktak állíttani. — Melyre nézvest ezen Város tekintvén az Emporiumot, első Classisbéliek közé méltán számlálhatni. A fellebb említett Héti és Országos Vásárjain kívül vagy a Városnak az Uradalommal tett örökös Contractussa mellett, — ugyan a Polgárságnak, házonként Sz[en]t Mihály Naptól fogva szabadsága, egész Karácson Napig a Bor árulása és mérése, — meg is vagy szabad Téglá égetése, — Tágos Erdeje, melyben mind fáizás, — mind Makkoltatás, — mind Gubats szedés a Város egyetértésével, örökös szabadságjok szerint, gyakoroltatik.

A városban lévő Cs[ászári] K[irályi] Hivatalok:

Itt vagyon Cs[ászári] K[irályi] Posta Hivatal, melytől három felé, ti. Hahótnak Béts felé, Iháros-Berénynek — Pesti, és Eszék felé, Zákánynak pedig és Kapronczának — Zágráb felé küldetnek, az Irományok, — még is vagyon Cs[ászári] K[irályi] Lotteria Hivatal is; — Itt a V[á]r[me]gyében helyeztetett Stativans Katonaságnak Stabja szokott feküdni.

A Városban lévő jeles épületek.

Ezen épületek közül emléttést érdemel a Sz[en]t Ladislaianus Barát Szerzetnek Temploma a hozzá-

épített Klastrommal együtt; — melynek Quardánja a Kanizsai Lelki Pásztori Hivatalt is viseli, — vagyon meg is, egy Sz[en]t János Tiszteletére nemrégiben csinossan épült Kis templom, melyben ugyan az itt lévő Piáristák Szerzete, a jelen lévő hat Deák és Normális Oskolabeli tanuló Ifjuságnak a Keresztényi ájtatosságot szokta tartani; — Meg is a Városi Szegénységre nézvest egy Ispotály-ház; Ékes Tornyos Kápolnával — hasonlóképpen Kiss Kanizsán egy nagy és ékessen felépült Sz[en]t Egyház, — ezeken kívül vagyon egy nem egyesült Görög-vallásbeli templom is és Plébánia Lakás. — Nem különben a Zsidóságnak nagy Költséggel középszerű izléssel épített Sinagógája; — Még is ékesíti ezen Mező Várost Eő Herczegségének Palotája, melynek egyik részét az Uradalmi Tiszttség lakja, — hozzáragasztott egyenlően épült Vendég Fogadóval, — az Udvarban hozzá tartozandó épületekkel, — hasonlóképpen a nagy Piartzon szép izlésre, és nagy kiterjedő több Lakásokra el osztott Lakó ház; — Még is a Piáristák Szerzetének Rezidentia a hozzá való Oskolai Épületekkel együtt, — továbbá még is Nagy Kanizsán a Város Házán és Városi Normális Oskolákon kívül találatnak még nagy számu urodalmi, és jó materiáléból szépen épült, és a Várost ékesítő Épületek, a mellyek közül egy az ott lévő Patika ház is. — Laknak ezen városokban sok Nemes Uri Familiák; — és több Nemes rendbe számlálhatók; — A Lakósok Magyarok, — csak N[agy] Kanizsán németek — kevés Horvátok, — és Zsidók; — Számlál R[ómai] Keresztény lelket 8 147-et, Acatolikust 9-et, — Ó Hitű Görögöt 68-at — Zsidót pedig 1 120-at, öszvezen 9 344-et.

A mi a Mezejét illeti, és Kiss Kanizsa és Sz[en]t Miklósi Vidékek felé Homokos, — a többi pedig N[agy] Kanizsai Kiterjedésben agyagos, és róna, — egy Récse felé lévő Völgyön kívül, egyéb eránt a birtokosoknak szorgalma jó haszon vehetőkké változtattya; — Termesztenek mindennemű Őszi és Tavasz Jóságot, — Rézttyei pedig miolta a berek lecsapoltatott, igen jók. — A magok határjában szőlő hegyek nincsenek, hanem birnak a Homok Komáromi — Förhéntzi, melly a M[éltóság] Palini Inkey János Uraságé — úgy nem különben a Látói Hegyen is, mellynek tulajdonosa M[éltóság] Gróf Festetics László Úr.”

III. A VÁROS JOGÁLLÁSA

Nagykanizsa majdnem másfél évszázadig a Batthyányak döntően dunántúli uradalmakból és uradalmi központokból álló — meghatározó mértékben a Dunántúlon fekvő — birtokállományához tartozott. A család 11 uradalmi központja közül öt feküdt Vas vármegyében: a németújvári (1586—1849), a körmendi, a rohonci (1666—1869), a szőcei és az intai (1796—1911) birtokközpontok, Baranyában kettő, a sellyei (1748—1850) és a siklói (1712—1918), Fejér, Veszprém, és Zala megyékben egy-egy birtokközpontjuk volt, az egyetlen nem dunántúli központ a Kőrös megyei Ludberg (1700—1908). A 18. század második felére kialakult, majd 1790 és 1848 között megszilárdult a Batthyány-birtokok igazgatási szervezete. Általános gyakorlat volt ekkor már úgy az Esterházy-, Károlyi-, Grassalkovich- és a Batthyány-birtoko-

működött Körmendi Igazgatóságnak voltak alárendelve.⁵

Vizsgált korszakunkban a település jogállása mezőváros (*oppidum*), ami a magyar városfejlődés egy alacsonyabb fokát jelenti. Az oppidumnak minden esetben van földesura; ha a földesúr egyházi személy, akkor egyházi, ha világi a földesúr, akkor földesúri mezővárosokról beszélhetünk. Ha ezek a mezővárosok központi fekvéssel, nagyobb piackörzettel rendelkeztek, az esetek többségében lassú, de biztos fejlődésen mentek keresztül, míg mások, sokszor a középkortól oppidum rangú települések lesüllyedtek a jobbágyfalvak szintjére. A már idézett első magyarországi népszámlálás adatfelvétele szerint Zala vármegye 640 településéből kilencet egyházi, tizenötöt földesúri mezővárosnak jelöltek. Szabad királyi város nem volt Zalában.⁶

Zala vármegye mezővárosai az első magyarországi népszámlálás idején

Egyházi mezőváros		Földesúri mezőváros	
A település neve	Földesura	A település neve	Földesura
(Nagy) Kapornak	Kapornaki apátság	Csáktornya	Gr. Althann család
Kis Komárom	Pozsonyi szeminárium	Csesztreg	Hg. Esterházy Miklós
Nova	Szombathelyi püspök	Dobronak	Hg. Esterházy Miklós
Sümeg	Veszprémi püspök	Keszthely	Gr. Festetics György
Tapolca	Veszprémi püspök	Kottori	Gr. Althann József
Tihany	Tihanyi apátság	Lendva	Hg. Esterházy Miklós
Türje, Belső	Türjei prépostság	Légrád	Gr. Althann
Türje, Külső	Türjei prépostság	Nagykanizsa	Gr. Batthyány Lajos
Zalaegerszeg	Szombathelyi püspök	Nedelicz	Gr. Althann Julianna
		Perlak	Gr. Althann Ferenc
		Stridó	Gr. Althann család
		(Zala) Szentgróth	Gr. Batthyány Ferenc
		(Mura) Szerdahely	Gr. Althann Ferenc
		Szécsisziget	Gr. Szapáry Péter
		Turnisa	Gr. Csáky család

kon, hogy a kerületekre osztott nagybirtok élére felügyelőket állítottak. A racionálisan szervezett birtokigazgatás élén ekkor jelent meg a jószágigazgató, a praefectus, és ez a tisztség, illetve a körülötte, segítségére kialakult hivatal lesz a későbbi igazgatóság előfutára. A 18. század közepére kialakult birtokigazgatási szervezet csúcán 1701 és 1892 között a Bécsi Központi Igazgatóság állt. A tiszttartó (vagy jószágigazgató) által irányított uradalmak közvetlenül az 1748 és 1940 között

Magda Pál 1819-ben megjelent, szintén idézett statisztikájában 24 zalai mezővárost említ, a fenti-eken kívül Belatincot és Lentit is. Nem egészen két évtized alatt két további jelentősebb településnek sikerült földesurával megegyeznie és kontraktust (szerződést) kötnie. A mezővárossá emelkedés során szerződés minden település és földesura között létrejött, hiszen ez volt a leglényegesebb dokumentum a mezőváros és földesura között, mert ez szabályozta — az esetek többségében majdnem mindenre

kiterjedően — a viszonyukat. Kötelezően előírt formája, tartalma nem volt, azt vettek bele a szerződő felek, amit a legfontosabbnak tartottak. Természetesen nem két egyenrangú fél kötötte meg ezt a szerződést, amely a feudalizmus idején a feudális függőség lazítását jelentette. Minden településnek a célja e függőség lazítása volt. Jelentős könnyítést kevés esetben tudtak a települések magisztrátusai elérni a tárgyalások során. E kontraktusokat bizonyos idő elteltével, illetve amennyiben jelentős változás következett be, újratárgyalták, és a megállapodások eredményeként újra is szövegezték.

Bár Kanizsa mezőváros mindent elkövetett, hogy a korabeli városhierarchia csúcsának számító és a legnagyobb szabadsággal bíró szabad királyi város jogállását megszerezze, próbálkozása a 18. században nem járt sikerrel.⁷ Tudunk még egy erőtlén kísérletről a 19. század első felében, 1836-ban, ám az is eredménytelen volt. A Helytartótanácsig jutott az ügy, de a legfelsőbb magyarországi hatóság visszaküldte a mezőváros kérelmét a vármegyei közgyűlésnek azzal, hogy a döntéshez szerezzék be az uradalom írásbeli nyilatkozatát, beleegyeznek-e a kegyúr, *Batthyány Fülöp* herceg a változtatásba. Az esetleges változás a Batthyány-Strattmann uradalomnak érzékeny érvágást jelentett volna, hiszen jelentős bevételtől esik el, mégpedig az egyre pezsgőbb kereskedelmű mezővárostól kapott — a kontraktusban biztosított — jövedelmeitől. Míg az uradalom részéről nem érkezett meg a hivatalos válasz, az ügyet félretették. Végül soron a nagykanizsaiakon kívül ez senkinek sem volt sürgős. Így a következő év májusáig kellett várni arra, hogy megérkezzen az uradalom válasza, ez is csak a Helytartótanács ismételt sürgetésére. Az 1837. május 29-i megyegyűlés elé került az ügy, amelyet a referáló *Rajky Zsigmond*, az illetékes járási főszolgabíró szóban ismertetett. A vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvben rögzített határozata szerint „a Batthyányi Herczegség, mint akinek Kanizsa mezővárosa majorátus jószágához tartozik, maga földes úri 's tulajdoni igazaihoz ragaszkodva, ennek királyi várossá lehetségében egy álltallyán nem egyezne, sőt annak egyenesen ellent mondana, — de továbbá a K[arok és] R[endek] magok is Kanisa m[ező] városnak a királyi városok sorába emeltetését sem a kereskedésnek tekintetéből szükségest, sem pedig annak lakosait s magokban fent álló hatóságot formálhassanak, nem láthatná azért is a folyamodás 's az uradalom által adott nyilatkoztatás a' N[agy] M[éltóságú] M[agyar] K[irályi] H[elytartó] Tanátshoz olly vélemény mellett fel fog terjesztetni: hogy a folyamodó városiak ebbéli kérelmekről egyáltallyán elmozdítandók legyenek.”⁸ Ezúttal másodszor nem sikerült a városhierarchiában való előrelépés, nem kis mértékben az uradalom véleményének köszönhetően, mellyel a vármegyei közgyűlés nem is akart szem-

beszállni, hiszen a közgyűlés tagjai nem is érveltek a változtatás mellett.

A város fejlődése, polgárainak gazdagodása, a befizetett adók mértéke is attól függött, hogy mennyire tudott előnyös vagy előnytelen pozíciót kialakítani. A 18. század második felében, 1773-ban eléggé előnytelen kontraktust kötött, ezért sokat is pereskedett az uradalommal, hogy elérje ezeknek a szerződéseknek az érvénytelenítését. Egymás után jöttek a perek, s a Batthyány-Strattmann uradalom újabb és újabb követelésekkel állt elő, míg a város természetesen igyekezett az újabb és újabb kötelezettségek alól kibújni. Több évtizedes pereskedés, harc után 1811-ben felcsillant a megoldás reménye: kompromisszumra jutottak a felek, és a 18 pontból, ezen belül 48 paragrafusból álló kontraktus újraszabályozta a kellően elmergesedett viszonyukat.⁹ A kontraktusban (melynek ezúttal csak a leglényegesebb részeit emeljük ki) részletesen szabályozták a földesúr joghatóságát. A második pont 7. §-a szerint a közönséges census alatt álló városi fundusokon lakók felett a városbíró és a magisztrátus volt az elsőfokú bíróság, fellebbezést az úriszékhez nyújthattak be. A „főben járó (criminalis) bűnöket és eseteket”, továbbá a házassági és „spiritualis ügyeket” nem vizsgálhatta a magisztrátus. Ugyancsak nem terjedt ki joghatósága azokra az ügyekre sem, ha az egyik peres fél az uradalom, illetve az uraság házában lakott, vagy urasági funduson dolgozó urasági alkalmazott volt (8. §), illetve arra az esetre sem, ha az uraságot érte sérelem, megbántás vagy valamilyen megrövidítés a város vagy lakosai részéről (7. §). A főben járó bűnök „judicatioja”, a vérhatalom joga továbbra is a földesurat illette, az e bűnöket elkövetők őrzése is a joggyakorló feladata volt (8. pont), ezért a városnak börtönt nem kellett fenntartania.¹⁰

A mezővárosnak kötelessége volt az ispotály fenntartása (10. pont): „Az Ispotály és ahoz tartozó földek a városiakra bizattatnak, azon kötelességgel mind azonáltal, hogy az ispotály Épületeire, és azokban leendő betegekre szorgalmatosan vigyázni” kötelesek; a földeket műveltetni kell, és ezek jövedelméről valamint az egyéb bevételekről és kiadásokról az uraságnak rendszeresen számot kell adni. Ezzel a szegényügyet és a szegény sorsú betegek gondozásának felelősségét és költségeit az uradalom a városra hárította át.

A kontraktusban különösen részletesen szabályozták a földdel, a földért fizetendő szolgáltatásokkal és az ingatlanforgalommal kapcsolatos kérdéseket (2. pont). A mezőváros kezén maradtak azok a „külső és belső fundusok és egyéb beneficiumok”, amelyek az 1773. évi kontraktus szerint használatukba kerültek; ezt a szintén 1773-ban készített, de csak nyolc év múlva, 1781-ben hitelesített, „authenticalt” Funduális könyvben rögzítették. A kont-

raktus szerint ingatlan adás-vétele csak a város magisztrátusa tudtával történhetett, ezt rögzíteni kellett a városi tanácsülések jegyzőkönyvében, s erről a város pecsétjével ellátott „házlevél” került kiadásra. Amennyiben ezt a levelet a vásárló nem tudta felmutatni, az adás-vétel érvénytelen volt. A város jegyzője az uradalmi tisztartóval vagy a földmérővel évente egyszer egyeztette a forgalmat az uradalomnál lévő Funduális könyvvel, így az uradalomnak is tiszta képe volt a telekforgalomról, a tulajdonosváltásról. Végző soron egy sajátos telekkönyvet vezettek be. Ezek után nem csoda, hogy az egyetlen fennmaradt jegyzőkönyvtörvény szerint szinte minden tanácsülési nap tárgysorában több ingatlanforgalommal kapcsolatos bejelentés is szerepelt. A birtoknyilvántartás valamennyi nagybirtok, így a Batthyány-birtok esetében is kiemelt szerepet játszott az igazgatási feladatok között, ebben a tekintetben a nagybirtok mintegy jó évszázaddal megelőzte az állami telekkönyvezést. Éppen ezért felértékelődött, sőt nélkülözhetetlenné vált az uradalmi földmérők, mérnökök munkája, szak tudása.¹¹

Az 1811-ben „örök időre” megkötött kontraktusban a kanizsaiak elsősorban az ipar és a kereskedelem szabadságát kívánták biztosítani,¹² hiszen inkább ebben voltak érdekeltek, mint a mezőgazdaságban.¹³ A kontraktusban részletesen szabályozták a haszonvételeket, így a kisebb királyi javadalmakat is. Szent Mihály napjától (szeptember 29) karácsonyig mérhették ki a borukat, az uradalom ez időben csak vendégfogadóiban mérte a bort, továbbá a városlakó szőlőtulajdonosok számára lehetővé tette, hogy ebben az időszakban behozott boraikat karácsony után is felhasználhassák saját szükségletükre, de ekkor már kimérniük nem volt szabad, s karácsony után a bor behozatalát is uradalmi engedélyhez köthették. A sör, a pálinka kis tételben való árusítása továbbra is az uradalom joga maradt, de egy kereskedővárosban azt meg kellett engednie, hogy nagy tételben, tehát hordónyi mennyiségben mindenféle italt hozzanak be a piacra.

A boltnyitás évi 10, 20, illetve 40 forintos éves census mellett szabad volt, a már meglévő vásárok továbbra is megmaradtak; a vásárok jövedelme a városé maradt, s vásárügyekben a városbíró volt illetékes. A kontraktus e 9. pontja egyben a városigazgatás bizonyos feladatköreit is meghatározta.

Földesúri jog maradt a mézszárszék fenntartása, a vámszedés joga, a „mázszáló házak” jövedelme. A vámszedés jogának megtartásával a földesúr lemondott arról, hogy a városiakat bármilyen munkára kötelezze. Ezzel hosszú évek, évtizedek vitája fejeződött be, ugyanis a Kiskanizsáról Nagykanizsára, a berken át vezető ún. „vámút” hídjainak javítása, karbantartása korábban vita tárgya volt: a városnak kellett fenntartania, a hasznot az urada-

lom szedte. Most egyértelművé vált, hogy a haszon mellett a fenntartás terhei is az uradalomra szálltak (11. pont). A város megkapta a tégláégetés jogát, de csak saját célra, nem kanizsai lakosoknak nem adhattak el itt égetett téglát (16. pont).

1773-ban 700 forintra emelkedett a város censusa, mely ettől kezdve 1600 forintra rúgott. Ezt most tovább nem emelték, ám ha a kontraktus megkötése után az uradalom kezére fundus jutott, akkor ezt a censusrészt le kellett vonni az uraságnak fizetendő census összegéből.¹⁴

Pont került a Nagy- és Kiskanizsa között fekvő berekkel kapcsolatos tulajdoni vitákra. A város kezén maradtak az 1807-ig kiirtott területek, amelyekért eddig semmiféle censusot nem fizettek. Itt és a határ más részén cserékkel és osztzkodással sikerült elkülöníteni a területet, melynek eredményeként a város 974 40/64 helyi holdat, az uradalom 1694 36/64 helyi holdat mondhatott magáénak, így az uradalom 719 60/64 helyi holddal kapott többet, mint a város.¹⁵ A városnak azonban további súlyos kötelezettségeket is kellett vállalnia: a berekért 1400 forintos árendát, s így együttesen évi 3000 forintra emelkedett a fizetendő összeg. Míg a városiak nem tarthattak birkákat, kecskéket, az uradalom viszont korlátlan számban legeltethetett birkát a város határában, ott, ahol a városiak szarvasmarhái is legeltek, továbbá az uradalom jogot nyert arra is, hogy október 15-től április 1-ig a szepetneki, sormási és homokkomáromi majorokban lévő birkáit a kiskanizsai határban legeltesse.¹⁶

Évente számadást kellett a városnak benyújtania, s ezt az uradalmi tisztartó ellenőrizte. Gyakran több oldalt kitevő észrevételt írt, melyre a mezővárosnak — álláspontját bizonyítandó — érvelnie kellett; amennyiben ezt az uradalmi tisztartó nem fogadta el, módosítani kellett a nyilatkozattal egyenértékű számadást. Ha a tisztartó nem végezte el az ellenőrzést, az éves számadást, akkor a vármegye tisztviselőjével kellett ellenőriztetni a „censura” miatt.

A kontraktus „kitárgyalása” során a mezőváros — miután elemi érdeke úgy kívánta — mindent elkövetett, hogy a kereskedelemmel kapcsolatos intézményeket minél szorosabban és gazdaságosabban ellenőrzése alatt tartsa, a földesúr, illetve annak tisztartója pedig az uradalom érdekeit tartva szem előtt, vagy nehezen, vagy egyáltalán nem egyezett bele a mezőváros tárgyaló delegációjának kívánságába.

A Hármaskönyv alapján az uraságot továbbra is megillette a caducitas és a háramlás joga.¹⁷ Az előbbi szerint a végrendelet és örökös nélkül elhalt személy után maradt „uratlanná vált vagyon” az uradalomra szállt, míg a háramlás joga azt jelentette, hogy bizonyos feltételek fennállása esetén a korábban adományozott jog visszazáll az adományozóra.

A kontraktus aláírásának napján — Bőjtelő [február] hó 27. — a várkonyi gróf *Amadé Antal* vezet-

te küldöttség ténylegesen is a kanizsaiak birtokába adta a sokat perelt földet. *Simontsits Mátyás* városbíró néhány szál vessző levágásával és egy rétről felvágott gyep darabjának magához vételével jelképesen átvette a város immár új tulajdonát. A megállapodás szerint az uradalomnak juttatott területet *Hegedűs György* jószágigazgató vette birtokba.¹⁸ Az egész eljárás, a területátadás és kijelölés, a birtokba adás, birtokba vétel a középkori határjárások során történetekhez hasonlított. Nevezhetjük helyszíni bejárásoknak is, de mindaddig így intézték el a nagyobb horderejű birtokba iktatásokat, határkijelöléseket, míg a földmérés és a térképészet fejlődése, a telekkönyv rendszere nem fejlődött arra a szintre, hogy mindezt feleslegessé tette. Erre még jó fél évszázadig kell várni, mert a telekkönyvi hálózat kialakítása csak a Bach-korszakban indul meg.¹⁹

A kontraktust négy példányban készítették el, megkapta minden érintett, a Helytartótanács, a vármegye közgyűlése, az uradalom és Nagykanizsa mezőváros tanácsa.

Először *Degré Alajos* hívta fel a figyelmet arra, hogy a mezővárosban a 18. századtól elkülönült a városlakó és a polgár, a „purger” fogalma, ahogy a német Bürger szót torzította a helyi kiejtés. A szabad királyi városokban már sokkal korábban kialakult ez a gyakorlat, de mezővárosban — ismereteink szerint — ez a legkorábbi, sőt vélhetően egyedüli említése.²⁰ Minden valószínűség szerint visszavezethető a mezőváros folyamatos, szabad királyi várossá válást erőltető törekvéseire, belső struktúráját is ennek megfelelően, a szabad királyi városokéhoz hasonlóan kívánta kialakítani.

A városlakó és polgár megkülönböztetés már a 18. század negyvenes éveitől kimutatható, mint ahogyan az is, hogy a letelepedési engedélyhez nem volt szükség polgárjogra, illetve a könnyen és gyorsan elnyerhető letelepedési engedély nem jelentett automatikusan polgárjogot is. Házat belső, esetleg külső telekkel polgárjog nélkül is lehetett vásárolni, illetve eladni, ehhez csak a városi tanács engedélyére volt szükség, és a testület — eddigi ismereteink szerint — soha nem állt a betáblázás mentes ingatlanok adás-vétele útjába. A „purger”-nek két olyan kiváltsága volt, amely megfontolásra készíthette a folyamodót, vállalja-e a purgerséggel járó tekintélyes összeg befizetését is: céhnek tagja csak esküt tett teljes jogú polgár lehetett, továbbá csak esküt tett polgárnak volt aktív és passzív választójoga. A mezőváros ügyeibe való beleszólás lehetősége csak ekkor illette meg, ekkor lett — mai fogalmaink szerint — választó és választható. A szabad királyi városokban ez a gyakorlat közismert tény volt.²¹

Nagykanizsán 1809-ben *Ege József* főjegyző a régi tanácsulési jegyzőkönyvek alapján összeállította a „Polgárok lajstromát”, melyet aztán 1825-ig folyamatosan vezettek. Jelen körülmények között

nincs lehetőség ennek bővebb elemzésére, de ezt megtette *Degré Alajos*, illetve később *Kerecsényi Edit*.²² Megállapításaik szerint 1803 és 1825 között 97 nagykanizsai születésű és 124 más helységről jött személy tette le a polgáresküet, összesen tehát 221 fővel gyarapodott ezidőtájt a polgárok száma. Az önállóan gazdálkodók nagy része ekkor már iparos, illetve kereskedő, őket mind felveszik polgárrá, a földművelést folytatókat azonban nem. A fel nem vettek többnyire legények vagy napszámosok, valamennyien kevésbé tehetősek, jó néhányan közülük kifejezetten szegények, akik nem is tudnák a felvétel előfeltételeként előírt taksát letenni. A nem kereskedő, illetve iparúzó polgárok gazdák, birkások, vagy pedig nem jelölték meg foglalkozásukat a Polgárok lajstromában. 1803 és 1825 között a gazdák közül mindössze 10 helybéli és 9 bevándorló kapott polgárjogot. Az ebben az időszakban felvett polgárok közül — nemzetiségükre névük alapján következtetve — 78 volt magyar, 116 német, 52 horvát, 4 cseh és macedon. Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben az időben Nagykanizsán görögkeleti egyházközség is van, melynek tagjai más délszláv nemzetiségűek is lehetnek a felsoroltakon kívül. A polgárjoghoz ekkor már lényegesen könnyebben hozzá lehetett jutni, mint 1803 előtt. Ezt *Degré* azaz magyarítja, hogy ebben az időben már létezik a századosság, a száz tagú nagytanács intézménye, ezáltal a polgárok összességének befolyása a város ügyeinek intézésére csökkent.²³ A mezővárosi polgárság tehát korántsem egy zárt testület, hanem egy folyamatosan bővülő, változó és egyben erősödő társadalmi réteg, melynek véleményével, gazdasági erejével egyre inkább számolni kell. Miután a forrásban a halálozási adatok nem szerepelnek, s a polgárjogot örökölni nem lehetett, csak becsülni lehet a polgárok számát. A polgár fia csak akkor válhatott szintén polgárrá, ha a szabályos eljárás szerint felvételért folyamodott, és ezt a státuszt meg is ítélte neki a város tanácsa. Elvben csak teljes korú, tehát legalább 24 éves férfi lehetett polgár, de ha ettől el is tértek, 20 év alatti semmiképpen sem vettek fel, hiszen a polgárjogot nyertek kereskedők és iparúzók, tehát nem inasok. *Degré* az akkori életkort figyelembe véve úgy véli, hogy mintegy két évtizedig gyakorolhatta egy húszas éveinek elején polgárjogot nyert férfi a státusszal együtt járó jogokat. Ezek szerint a polgárok 1820-ban nem lehetnek 230-nál többen. Az 1811. évi kontraktust a mezőváros részéről a bírón, a jegyzőn, a 11 tanácsoson, a megyei orvoson és gyógyszerészen, valamint a commissariuson kívül 120-an írták alá mint a mezőváros polgárai. *Degré* azt is valószínűsíti, hogy miután a korábbi — büntetőeljárás alatt álló — városbírónak és párthíveinek aláírása nem található, valószínű, hogy az elmozdított városbíróval, *Babocsay Józseffel* és köve-

tőivel szembenállók kötötték meg a kontraktust,²⁴ így semmiképpen sem tekinthető a mezőváros elkövetkező évtizedeit meghatározó dokumentum közmegegyezés eredményének. Ennek megfelelően a kontraktus megkötésének idején Degré 133 és 210 fő közé teszi a polgárok számát, s valószínűsíti, hogy többségük a legkülönbözőbb eszközökkel „kézbentartható” volt a választások során. A 133-as számot fenntartással kell fogadnunk, ugyanis a kontraktust a házzal rendelkező zsidók is aláírták, nekik viszont nem volt polgárjoguk.²⁵ Hogy ez a „kézben tarthatóság” kisebb-nagyobb mértékben az egész időszakra jellemző, azt a rendkívül hangos bíróválasztások tanúsíthatják, amelyeket nemegyszer feljelentés is követett.

1. A magisztrátus

A községek és mezővárosok belső igazgatási szervezetét és a bíróválasztást Mária Terézia 1767. évi urbáriuma 9. pontjának 1. §-a szabályozta. Ennek értelmében a földesúr a bírói hivatalra három személyt nevezett meg, akik közül a tisztartó jelenlétében a választásra jogosultak egyet megválaszthattak. Fennmaradt a földesúr joga, hogy a megválasztott bírót „rosz viselésére nézve le-tehesse, s'-megis büntethesse.” A jegyzőt és az esküdteket a választásra jogosultak köre a földesúr beleszólása nélkül választhatta, és „el-is botosáthattya”.

Erre hivatkozott az 1811. évi kontraktus is, mikor annak 12. pontjában megerősítve az eddigi gyakorlatot, még hozzátette, hogy az uradalomnak kötelessége az előző évi bírót minden esztendőben újra jelölni. S „az Bíróval úgy az többi városi magisztrátusbéli személyekkel, az Urodalom illendőkép-pen fog bánni.” Mint később látni fogjuk, ez az 1807. évi bíróválasztáskor történtek miatt került a kontraktusba, amikor az uradalmi tisztartó eredményesen befolyásolta a választást.

Az 1801. évi tisztújító gyűlésen szabályozták, hogy ki vehet részt a városbíró és a tisztviselők megválasztásában. Választójoga eszerint csak a „valóságos Polgárok (Purgerek)”-nek volt, arra való tekintet nélkül, hogy rendelkeztek-e Kanizsa területén ingatlannal (házzal) vagy sem. A nem hites polgárok közül csak azok választhattak, akiknek volt házuk a mezővárosban.²⁶ Mindazonáltal valószínűnek tűnik, hogy a 19. század első évében alakíthatták át bizonyos mértékig a városigazgatás szervezetét, ekkor jön létre néhány új hivatal, s szűnik meg néhány további. Ezt támasztja alá az 1807. évi jegyző-könyv²⁷ néhány bevezető sora is: „Ezer nyoltz száz hetedik esztendőben Boldog Asszony havának második és 3dik napján a Kanisai T. N. Zala Vármegyében fekvő Privilegiáltt Városnak tanács béli házában” megtörtént a városi tanács újra-választása. Feltehető, hogy a 18. század elején mind a bírói,

mind az esküdti hivatalt élethossziglan vagy lemondásukig töltötték be, s csak 1737-től tért át Nagykanizsa az évenkénti választásra.²⁸ Az első, tisztújító tanácsülés mindig az év második napján volt. 1807-ben Varga László táblabíró, az uradalom ügyvédje elnökölt, ott volt még az uradalmi tisztartó, Korntheuer András, továbbá Domonkos secretarius és Hilárius Hány gvárdián atyák, kiknek jelenlétében a „számosan össze gyülekezett Polgárok, s lakosok” jelenlétében megtartott a „városi Bíró, és Tanátsnak Restauratioja”. Az ülés a megszokott módon, az előző esztendő tisztségviselőinek lemondásával kezdődött; az előző év városbírója néhány szóval elköszönt, és felhívta a figyelmet a magisztrátus megválasztásának felelősségére: „a városi községet arra emlékeztette, hogy a város kormányát tartani fogó Tagoknak tsak azokat válasszák, kik okos értelmekkel, és példás magok viseletével magokat a többtül meg különböztették”, majd „maga pedig az egész Tanátsal bé vett szokás szerént hivatallyát le tette” — írja a jegyzőkönyv. Ezután először a város bíróját választották meg. A hivatalra — az érvényben lévő rendelkezéseknek megfelelően — mindig három jelölt volt. Ebben az esztendőben Pichler Alajos, az előző év bírása, továbbá Simontsits Mátyás és Maglath Keresztély „senator”,²⁹ tehát tanácsos „candidáltak”. A korábbi városbíró, Pichler „tovább is közönséges föl kiáltással hivatallyában meghagyott.” Nemcsak a bíró esetében, hanem más hivatal esetében is gyakori volt az újraválasztás. Később a tanácsstagokat már hároméves ciklusra választották. Általában csak lemondás esetén választottak a lemondott tisztségviselő helyett mást. 1807-ben egy ilyen személy akadt: Babotsay József tutor³⁰ — bár nem kívánta megnevezni indokait — lemondott megbízatásáról, és így kimaradt a tanácsból. Erre a későbbiekben még visszatérünk. A tisztújítás során kirajzolódik előttünk a mezőváros önkormányzatának szervezete és összetétele:

Városbíró: Pichler Alajos (megmaradt a hivatalában).

Jegyző:³¹ nem választottak (később Pajnády József lesz).

Aljegyző: nem választottak (később Szubovits lesz).

Városi kamarás: Maglath Keresztély (megmaradt hivatalában).

Kaszír:³² Király József (újonnan választották).

Tutor: Panth³³ [?] Mihály (újonnan választották).

Tanácsstagok (9 fő)³⁴: Simonits Mátyás, Kern Péter, Goory László, Virág József, Jasits [?] József, Hári Ferenc, Faddi [?] György, Plander József (megmaradt hivatalában), Hollósy József „valóságos Senatornak újonnan választott”.

Tiszteletbeli tanácsosok³⁵: Ferber Ferenc, Topler Ferenc (mindkettőt újonnan választották).

Külső tanácsosok³⁶: Majninger János, Imrei Ferenc és Imrei György.

Szent János/templom gondnoka³⁷ és tüzi kasszír³⁸:

Albanits Jakab.

Ispitály gondnoka³⁹: *Horváth Boldizsár.*

Felügyelő⁴⁰: *Tóth György.*

Városgazda: *Kovács György.*

„Feő Palétás”⁴¹: *Venczel Ádám.*

Strázsamester⁴²: *Horváth György.*

Országos vásár jövedelemszedői: *Maglath Keresztély és Kern Péter.*

Heti sertésvásár jövedelemszedői: *Imrei Ferenc és Ferber Ferenc*

Heti piaci vásár jövedelemszedői: *Benczik István, Majninger János.*

A magisztrátus tisztségviselői mellett a következő megbízáttal választottak még konkrét feladatokra egyes személyeket:

Konyhavizsgálók:

Sopron utcában: *Purger Tamás, Dezszyek [?] Jakab.*

Magyar utcában: *Bognár Márton, Körmendi János, Ugor Ádám.*

Récei utcában: *Moger Mihály, Mesko György.*

Piaci utcában: *Szerecs István, Szabó Ferenc.*

Német utcában: *Knausz Márton, Gurlin András*

Meádiai utcában: *Szever Mihály, Ulrik Simon.*

Kiskanizsán: *Polai Ferenc, Davidovich István Bolff László, Jámbor Ferenc.*

Erdőpásztor: *Horváth Ferenc, Lakits György, Boa István, Horváth István.*

Hajdúk:

Magyar utcában: *Nagy József.*

Sopron utcában: *Förkénh László.*

Récei utcában: *Hermán Pál.*

Kiskanizsán: *Tislér Frenc, Martinecz Ferenc, Tissler József.*

Éjjeliőr: *Rupp György, Botsnyák György, Boa György.*

Összesen 60 személy kapott valamilyen megbízáttal, s e megbízások a város első emberének számító városbírótól az éjjeli őrkig kiterjedően a városi élet valamennyi területét átfogták.

Jelenlegi ismereteink szerint még két olyan forrásunk van, amelyben a számos aláírás között a város akkori magisztrátusa tagjainak a sajátkezü aláírása is szerepel. Az 1811. évi kontraktust Simontsits Mátyás városbíróként, Pajnádi József főjegyzőként, Tisler Alajos, Maglath Keresztély, Somogy János, Virágh József, Hollósy József városi tanácsosként, Benczik István, Joseph rat, Pländer József, Jasics [?] József, Hány Ferenc [?] és Ferber Ferenc városi szenátorként írták alá.⁴³ Másik forrásunk a vármegye levéltárában lévő, 1839. január 24-i városi tanácsulési jegyzőkönyv másolata, amelyet a tanácsulésen jelenlévők írtak alá: Topler Ferenc városbíró, Takács István, Robán Ferenc, Jakopovits Péter, Albanich Flórián, Fischer György, Turkovich György, Martinetz János, Horváth Ist-

ván, Isteff József, Pichler Henrik és Bernard Gáspár tanácsosok.⁴⁴ Szinte valamennyi név ismert, mint tanácsos, esetleg városbíró már feltűnt, vagy később ismét feltűnik. Ez azt jelenti, hogy a város vezetése egy nagyon szűk körből került ki, s ez a szűk kör évtizedekig kezében tartotta a mezőváros irányítását.

Mint említettük, az évenkénti választás kötelező volt, de ez az esetek többségében személyi változással nem járt együtt. Az uradalom képviselője sokszor az előző évi bírót jelölte az első helyen, akit az esetek döntő többségében meg is választottak. Míg a döntéshozóknál a jegyzőkönyv feltüntette, hogy újonnan választották, vagy megmaradt a hivatalában, ezt a végrehajtó személyzetnél már nem tették meg. Nagy valószínűséggel olyan ritkán történt itt változás, hogy ezeket a megbízásokat már mezővárosi állásoknak nevezhetjük. Sajnos nem áll rendelkezésünkre több jegyzőkönyv, hogy évenkénti összehasonlítással megbizonyosodhassunk az itt felvetettekről, de a választás egyik bejegyzése mindenképpen alátámasztja ezt a feltevést. Horváth György strázsamester neve mellett ezt olvashatjuk: „erősen meghagyatott, hogy Elő-Járóiban nagyobb tisztelettel és a Polgárokhoz minden emberséggel viseltessék, különben a büntetést mindenkor készen várhatja, ha ellene azeránt legg kevessebb panasz támadna.” E megjegyzés azt sugallja, hogy a strázsamester hosszabb ideje szolgál már, egyik fél sem elégedett a viselkedésével, modorával; munkájával talán igen, mert magatartása ellenére újból megbízást kapott. A döntéshozó és végrehajtó szféra határvonala a felügyelőnél húzódhatott, hiszen míg az előbbieket, a városbíró, a „senátorok” mind a tekintélyes polgárok közül kerültek ki, addig a többiek majdnem mindnyájan a mezőváros alkalmazottai voltak, s — jóllehet volt a mezővárosban paraszti gazdaságuk — jövedelmük döntő része mindenképpen a megbízatásukért a mezővárostól kapott fizetésből származott.

A választás folyamata tehát változatlan a 18. században kialakult gyakorlathoz képest. A választáson jelen van a földesurat képviselő uradalmi intéző és uradalmi ügyvéd, ez utóbbi örökös az évenkénti választás — melynek jelentős része szokásjogi elem — szabályosságán, eredményességén. Barbarits leírja a bíróválasztás rituáléját, ezt a 18. századi igazgatásról szóló tanulmányában Kaposi átveszi, de ennek a rituálénak a 19. század eleji hiányos forrásainkban már nem találtuk nyomát, legfeljebb csak annyit, hogy 1807-ben az új bíró „közönséges fölkialtással hivatalyában meghagyatott”.⁴⁵

A városbírók vagy hosszabb ideig maradtak hivatalukban, vagy egy periódus után ismét újraválasztották őket. Az sem ritka, hogy a tanácsos (esküdt vagy „senator”) később városbíróvá emelkedik. Az 1807-ben a városi tanácsba bekerült Hollósy Jó-

zsefről tudjuk, hogy 1812-ben és 1815-ben bíró volt, ugyanakkor a 30-as években egy ugyanilyen nevű jegyző is szerepel forrásainkban. Az adatok nem teszik lehetővé, hogy egyértelműen kijelentsük: ő a korábbi bíró, esetleg a fia, vagy csak névazonosságról van szó. A 19. század első 48 évéből 25 év városbírójának nevééről van pontos adatunk.⁴⁶

<i>Pichler Alajos</i>	1800, 1806, 1807, 1829
<i>Babotsay József dr.</i>	1810, 1808
<i>Albanich Jakab</i>	1814
<i>Hollósy József</i>	1812, 1815
<i>Topler Ferenc</i>	1817, 1830, 1839
<i>Magyar László</i>	1818, 1822
<i>Simontsits Mátyás</i>	1811, 1820
<i>Király József</i>	1824
<i>Somogy János</i>	1825
<i>Babóchay János</i>	1833, 1835
<i>Bernard Gáspár</i>	1836, 1843
<i>Szép Károly</i>	1840
<i>Pichler Henrik</i>	1841
<i>Wustl Alajos</i>	1847
<i>Albanich Florián</i>	1849

Természetesen ez a felsorolás nem jelenti azt, hogy az itt felsorolt tekintélyes személyiségek kizárólag az adott esztendőben tölthették be a nem kis felelősséggel, de annál nagyobb tekintéllyel járó posztot. Pichlerről például azt írja a város monográfiája, hogy 1806-ban már hat esztendeje volt városbíró,⁴⁷ de ezt a meglévő forrásokkal kétséget kizáróan nem sikerült bizonyítani, ezért a köztes éveket fel sem tüntettük a táblázatban. Az viszont biztos, hogy 1807-ben is újválasztották. Tehát akár az előző, akár a következő évben is lehettek az itt felsoroltak városbírák. Barbarits szerint a bírói mandátum három évre szólt,⁴⁸ de ennek nem találtuk nyomát, csak annak, hogy egy 1828. évi vármegyei közgyűlési határozat szerint a tanácsosi mandátum volt ilyen hosszú, a bírói továbbra is egy éves.⁴⁹

Említettük már, hogy a tanácsba — nem biztos, hogy először — bekerült Hollósyval előbb tanácsosként, később városbíróként találkozhatunk, de említhetjük a tanácsból lemondásával 1807. évi választáskor kikerülő közgyám (*tutor*), a város tiszti főorvosa, Hévíz első ismertetője, Babocsay József 1808-ban mint városbíró tűnik fel. 1811-ben elmozdítják, s nem tudjuk, hogy e két időpont között folyamatosan betöltötte-e a város első számú tiszviselőjének hivatalát. De városbíró lesz később a „számon fölül való honorarius tanácsosnak” 1807-ben először megválasztott Topler Ferenc is, városbíroságának említett évei (1817, 1830, 1839) rendkívül hosszú időt ívelnek át. Később ugyanazzal a vezetéknevvel más keresztnevű bírót említenek a forrásaink, minden valószínűség szerint a korábbi városbíró fiáról van szó.

Az 1799-ben megválasztott kilenc nagykanizsai és három kiskanizsai tanácsos közül 1807-ben Goory (Góry) László, Simontsits Mátyás és az akkor tanácsos, most városbíró Pichler neve tűnik fel, ismét egy hosszabb városirányítási periódust jelezve mindhármuknak. De említhetnénk azt a Kern Pétert is, aki már 1799-ben is tanácsstag, hosszabb ideig volt a templom gondnoka, aztán az országos vásár egyik jövedelemszedője, s ezt a megbízatást tölti be még az 1807. évi választáskor is.

A városi adminisztráció talán legfontosabb személye a jegyző. A listákon a második hely az övé, közvetlenül a városbíró után, s csak utána következnek a tanácsosok, s ez mindenképpen a megbízatás tekintélyének, jelentőségének hangsúlyozása. A jegyzőt a közösség választja, feladata az évek előre haladtával, az ügyintézés professzionalizálódásával egyre sokrétűbb. Munkájában az aljegyző és írnokok segítik, ők mindnyájan városi alkalmazottak a jegyzőtől, annak felkészültségétől, ügyviteli érzékétől nagyon sok függött. A 19. században már főjegyzőnek nevezték. Nagykanizsán — Barbarits szerint — folyamatos főjegyzőválság volt, ugyanis a város egyetlen személyt sem tudott hosszabb ideig hivatalában tartani. *Pajnády József*nek hívták az első főjegyzőt, aki a városigazgatás és az adminisztráció nehézségeit látva rövidesen eltávozott a városból. Utóda a csáktornyai uradalom másodfiskálisa, *Ege József* lett, kinek a Polgárok lajstromát köszönhetjük, rövidesen azonban Esterházy Miklós herceg tiszttartója lett. A város mindent elkövetett, hogy Ege megmaradjon hivatalában, ezért olyan szerződést kötött vele, hogy élete végéig megtarthatja hivatalát. Ege végül is 1809-ben, a nemesi felkelés idején bevonulás címén mondta fel állását. Utána ismét *Pajnády József* töltötte be ezt a hivatalt, mintegy másfél évig, 1812-ben orvosi tanácsra vált meg hivatalától. A csáktornyai uradalom curialis pristaldusa, *Glosz Simon* volt az utóda, aki ismerte, szeretete munkáját, ám nem volt szimpatikus a város lakóinak, úgyhogy néhány hivatalban töltött év után lemondott. 1822-ben *Szép György* ügyvéd lesz az adminisztráció első embere, akit „törvényes ügyész” lévén városi ügyvédnek is kineveztek. Megunva a jegyzők személyével kapcsolatos megoldatlan kérdéseket, Szép kinevezésekor a tisztújító szék olyan határozatot hozott, amely szerint a városi főjegyzői tisztség nem esik az évenkénti restauráció (újválasztás) kötelmei alá, a jegyzői szék betöltésével a város tanácsa szabadon rendelkezik, kancellistát (írnokot) pedig a főjegyző fogadhat magának. Ám nem egészen egy év múlva már *Kalvizi Imre* a városi jegyző, 1826-ban pedig *Pinterics József*, akit a vármegye — nem tudni miért — 1827-ben megfosztott hivatalától. Az ő helyére *Péterfy Mihály* hites ügyész került 1827 januárjában.⁵⁰ Őt *Molnár György* követte e tisztségben, aki a város „ügyviselője”, tehát

ügyésze is egyben. Mellette említik aljegyzőként *Plander Ferenc* hites ügyészt, aki „alügyvédje” Nagykanizsának. Molnár György viharos körülmények között távozott Nagykanizsáról. Az 1835. évi tisztújításkor mondtak fel neki, jóllehet ebben az évben mandátuma még nem járt le. Természetesen panaszszal élt a vármegyei közgyűlésnél, miután „méltatlanul meg fosztották Hivatalátul”, egyrészt fél esztendei munkabérét és szállásbérét perelte, másrészt az elkövetett „illetlenségekért” elégtételt követelt.⁵¹ Babotsay János városbíró és Hollósy József jegyző állt az ügy hátterében, ők mondtak fel a nótáriusnak. Itt eljárási hibára hivatkoznak, mert a jegyzőt elmozdítani csak a városi magisztrátusnak lett volna joga, a magisztrátus viszont ettől „elállt”. A vármegye közgyűlésének határozata szerint, mivel a tanács elnézte a jogsértést, ezzel annak részesévé vált, „nem a város köz kaszájából, hanem tulajdon magok Erszényekből”, tehát a jogsértők magánvagyonából kell a fél éves munka- és szállásbért kifizetni. A vármegye közgyűlése emellett megintette a szabályokat ismét be nem tartó kanizsai vezetőket és tanácsot, s figyelmeztette egyben az uradalmat, de főleg a város magisztrátusát, hogy ne hagyják magukat a városbíró „határtalan önkénye által vezetetni és kormányoztatni”, s „nékie az Igazság Kiszolgáltatásában vak engedelmisséggel ne hodoljanak”. Súlyos vádakkal illette a bírót, akit a jegyzővel együtt tiszti fenyítő szék elé idéztek.⁵² A fenyítő szék vizsgálatáról nincs tudomásunk, de Babotsayt és Hollósyt a vármegye közgyűlése megfosztotta hivatalától. 1835-ben már *Plander* a főjegyző, majd *Herkely János*, akit 1839. évi botránys körülmények között történt lemondása után *Farkas Antal* táblabíró követ. Őt 1841-ben elmozdítják hivatalából, s *Tóth Lajos* ügyvéd lesz az utóda hosszabb ideig.⁵³ Barbarits itt megjegyzi, hogy „*Tóth Lajos ügyvéd megválasztásával tiz esztendeig nem választott főjegyzőt a város Ugyanúgy szerencsés választás volt, amikor 1845-ben Szivós István helyett Wlassics Eduárd ügyvédet ültették az a jegyzői székbe.*”⁵⁴ A jegyző szó helyett az aljegyző szó a helyes, és akkor nemcsak a mondat nyer értelmet, hanem a hivatali időt illető átfedés is eltűnik. A jegyzői hivatallal kapcsolatban azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy egyrészt a város törekedett arra, hogy jogvégezett ember lássa el a legfontosabb igazgatási feladatokat. Azzal, hogy a jegyzői hivatalt kiveszik az évenkénti választás kötelezettsége alól, megjelenik a folyamatosan működő szakigazgatás csírája, amikor a szakapparátust igyekeznek elválasztani a politikai funkcióktól. Ez a törekvés — melynek igénye már itt megjelenik — csak a polgári közigazgatás és hivatalszervezet kiépülésével érik be.

Az igazgatási és a gazdasági feladatok már a 18. század második felében kezdenek elkülönülni egymástól, a 19. század elején ez a folyamat tovább

folytatódott. A legfontosabb gazdasági pozíció a városi kamarásé. Valamennyi adófajta kivételétől, beszedésétől, az uradalommal való gazdasági kapcsolatok feletti felügyeleten át a város gazdálkodásáig mindenre kiterjed a hatásköre és a felelőssége. Tekintélye, gazdasági hatásköre tulajdonképpen a községi törvényig nem változik. Évenként kötelezték írásbeli beszámolóra, melyet el kellett fogadtatnia a város tanácsával és az uradalommal egyaránt. Ez utóbbinál tudunk olyan esetről is, hogy többévi tevékenységéről egyszerre kellett a kamarásnak számot adnia. Utasítása szerint látja el feladatait a pénztárnok (kasszír), ő a pénztárért, a pénzkezelésért, ezek — az adott korszakban szokásos — könyveléséért felelős, a város vezetőinek hierarchiájában a negyedik ember. A kamarás és a pénztárnok állása mindig bizalmi állás volt.

A tanácsosokat általában körzetenként választották, feladataik között a tanácsuléseken történő döntéshozatali eljárás — ügyek előkészítése, referálása, állásfoglalás, saját, esetleg mások véleményének képviselése — csak az egyik, bár jelentős feladat. A tanács általában tagjait „kiküldi” egy-egy ügy kivizsgálására, áttekintésére, s ezekről beszámolósi kötelezettségük van, azaz érdemi, „tishti jelentése” mindig van a tanácsnak a vizsgált ügyről, és ez a jelentés gyakran meghatározó a döntés-előkészítés folyamatában. Ők a közhitelű tanúk is, a város kiadmányait kézjegyükkel látják el, valamelyik hivatalnokkal — ez esetben ez a bíró, vagy a jegyző (esetleg távollétében az aljegyző), gyakran mindkettő —, illetve a város pecsétjével mint a hitelesítés eszközével is ellátják. Ha nem is az összes, de néhány tanácsos aláírása minden esetben szerepel ezeken a kiadmányokon, s van olyan eset is, hogy a tanácsosok nevei mellett a jegyző és aljegyző neve egyaránt ott látható. Az aláíró tanácsosoknál nem lehetett egyértelműen ügyköröket elhatárolni, nagyobb a valószínűsége, hogy a kiadmány elkészítésekor jelenlévő valamennyi mezővárosi vezető szignálta a dokumentumot.

A templom gondnoka és a tűzi kasszír (tűzi pénztáros) egyugyanazon személy. Feltehetőleg nincs köze egymáshoz a két funkciónak, inkább a tekintélyes városatyja, a bizalmi megbízatást jelentő beosztást elnyert személy egyházgondnoki megbízatásáról van szó. A tűzi kassza bevételei a tűzmelegelőzést, illetve az esetleges katasztrófa bekövetkezése után az áldozatok segélyezését szolgálták. Kezdetben minden városi polgárnak kellett egy bizonyos összeget fizetnie, hogy ezzel teremtsék meg a pénzalapot, 1820-tól azonban már csak az újonnan felvett (betelepült?) polgárokra vetettek ki 1-2 forintot.⁵⁵

A város bevételeinek döntő hányada a vásározatásból származott, és ezt az 1811. évi kontraktus is érintetlenül hagyta. Így nem csoda, hogy a vásárok vámszedői különös helyet és jelentőséget kaptak a

városhierarchiában. Mindenekelőtt a legnagyobb jövedelmet jelentő országos és heti vásárok jövedelemszedőit kell kiemelni. Mind a három vásár gazdasági ügykezelését 2-2 személy tölti be 1802-től, azt megelőzően egy-egy fő volt megbízva a jövedelemszedéssel.⁵⁶ 1802-ben említenek még két nagykanizsai és két kiskanizsai mértékvizsgálót is,⁵⁷ de ennek az 1807. évi választáson nem találjuk nyomát.

A város mindennapi életében kaptak szerepet a konyhavizsgálók, az erdőpásztorok és a hajdúk. 1799 óta ismerjük a konyhavizsgálók (vagy korombírók) feladatkörét. Elnevezésük onnan származhat, hogy a korabeli, többnyire füstökonyhás házakban csak a mindennapi élet színterén, a konyhában volt tüzelés. A nem megfelelően karbantartott házból a zsúpszalmás tetőre kirepülő szikra könnyen tüzet okozhatott, erről több feljegyzésünk van a 19. század első feléből. A konyhavizsgálók feladata a tűzkárok megelőzése volt. Általában havonta végigjárták körzetüket, figyelmüknek ki kellett terjednie a konyhákra, parázstartókra, tűzhelyekre, kemencékre, kéményekre, később a házak és tetők állapotára is, mint ezt az 1840-ből fennmaradt néhány jelentésből tudjuk. (Erre a tűzbiztonság kérdésénél még visszatérünk.) Utcánként kettő, a népesebb utcában három, Kiskanizsán négy személy kapta ezt a feladatot, akik feltehetőleg egymás között osztották fel a házakat.

A szintén rendészeti feladatot ellátó erdőpásztorok (később erdőkerülők) a város erdeje feletti felügyeletet látták el, de az engedély nélküli fakivágást is meg kellett akadályozniuk. Feladatuk kereteit a kontraktus határozta meg, és ők ügyeltek a város erdejében a fakitermelésre is. Ha nagyobb arányú erdészeti munkák folytak, nem volt ritka, hogy az egyik tanácsost rendelték ki a munkák irányítására. Az erdőpásztornak elsősorban nem is a munkafolyamatra, hanem az erdővagyonra kellett felügyelnie, hogy csak ott és csak annyit termeljenek ki a város értékes erdejéből, amennyit a tanácsülés elhatározott, jobban mondva engedélyezett.

A hajdúk feladata a 18. század óta nem változott; utcánként egy fő, Kiskanizsán három fő teljesített szolgálatot. Ők a város tanácsa végrehajtó szervezetének legfontosabb személyei: viszik a hivatalos leveleket, intézik a katonák beszállásolását, valamint egyes közmunkákra mozgósítanak. Az utasítást mindig a város vezetőitől kapják, az adott utcára vonatkozóan pedig a tanácsosoktól, esküdtektől.

Az éjjeli őrök (vagy ahogy többször előfordul forrásainkban: az éjjel vigyázók) a város lakosságának éjszakai nyugalalmát, továbbá a vagyonbiztonságot őrizték.

A közrend fenntartása és a város vagyona (magtárak, pajták stb.) feletti őrködés a strázsamester feladata volt.

1823-ban a bíróságtól elválasztották a szállásmesteri hivatalt, amely ettől kezdve ténylegesen intézte a beszállásolásokat. Az első kvártélymester a tekintélyes Pichler Alajos lett. Ugyanakkor hozták létre a Gyámsági Hivatal Ügyvédője pozíciót, s erre 100 forint fizetéssel *Csesznák József* főtiszt ügyészt választották meg.⁵⁸

Viszonylag későn, a reformkorban alkotott először törvényt a pozsonyi diéta a községek belső igazgatásáról. A Községeknek belső igazgatásáról szóló 1836: IX. tc. a Mária Terézia Urbáriumában szabályozott, és azóta fennálló gyakorlatot szentesítette a feudalizmus végén. A törvény szerint a földesúrnak a lakosok közül három alkalmas jelöltet kellett állítania, míg az esküdteket és a kisbírók földesúri jelölés nélkül a közösség maga választotta. Jegyzőt, aki „jó erkölcséről és ügyességéről ösmeretes”, a földesúr jóváhagyásával a település szabadon alkalmaz, s ha ezt a jóváhagyást a földesúr megtagadja, a megyei közgyűlésnek kell intézkednie. A megyegyűlésnek arra is oda kell figyelnie, hogy a községek jegyző nélkül ne maradjanak.

A bírák és esküdtek mandátuma a törvény szerint egy évre szól, megbízásuk alól ez alatt az egy év alatt nem menthetők fel, csak „kötelességök nagyobb elmulasztása” a kivétel. Azt azonban, hogy ez alatt mit értenek, az nem derül ki a törvény szövegéből. Ha valamilyen vétséget követnek el a jegyzők, a földesúr tudtával elbocsáthatók a szolgálatból.

Ugyanennek a törvénycikknek az 5. §-a előírja, hogy a községi számadásokat minden évben felül kell vizsgálni, s ha ezt a földesurak nem teszik meg, a községek vagyona feletti felügyázásképpen a megyei közgyűlésnek kell megtennie. Nagykanizsán ezt nem kellett külön érvényesíteni, hiszen a tisztartó minden évben ellenőrizte a város költségvetését, sőt hosszabban ki is fejtette észrevételeit. Ezenkívül kitér a törvény az árvaügyre (6. §), foglalkozik a „kisebb korú gyermekekkel elmaradott özvegy anya” költözésével (7. §), a gyámság alatt lévőkkel (8. §) és az örökösödéssel (9. §).⁵⁹

Nagykanizsán a városi polgárság képviselőjét a hatvanosság [sic!], később századosság látta el. 1791-től tudunk e legfeljebb hatvan főből álló testületről, melynek tagjait a városban élő nemzetiségűk, magyarok, németek, horvátok közül választották megfelelő arányban, tagja csak nagykanizsai polgár („purger”) lehetett.⁶⁰ Ezt a hatvanosságot vagy nagy tanácsot — mely tulajdonképpen képviselőtestületként működik — bővítették ki századosságra 1827 végén, és az 1828. évi tisztújításkor már a századosok választották meg a városbírókat és a magisztrátus tagjait. A nem túl udvariasan „cseledeknek” nevezett városi tisztviselőket azonban már a tanács választotta meg.⁶¹ A jegyzőt a bíró és a 12 tanácsos nevezi ki, elbocsátása félévi felmondási idővel történhet. A jegyző az ügyintézője,

„gondviselője” minden városi pernek, s mint az adminisztráció felelőse, mindent külön, hiteles jegyzőkönyvekben rögzít: így saját jegyzőkönyve van a tanácsülésnek, a végrendeleteknek, az osztályoknak, a bevallásoknak stb. s a tisztújítás — vagy ahogy akkor nevezték: restauratio — után az új tanács és a századosok együttes („elegyes”) ülésén ezeket be kell mutatnia.

A város tisztviselőinek megválasztásával kapcsolatban két alkalommal kellett határozatot hoznia a vármegyének. Az egyik 1827-ben volt, amikor elrendelték, hogy a tanácsosokat három éves ciklusra kell megválasztani, a köztes időben csak bíróválasztást kell tartani az év második napján. Ennél is fontosabb volt, hogy a választójogot a századosokra ruházták, ugyanis addig a városi lakosok választottak, akiket „éretlen”, „míveletlen” és „semmi józan megítélő tehetséggel bíró” jelzőkkel illették. Végső soron ezt már az 1807. évi városi tanácsülési jegyzőkönyvben is olvashattuk. A századosok ezáltal a város teljes lakosságának képviselőiként léphettek fel, őket a tisztviselők megválasztására alkalmasabbnak vélte az 1827-ben Nagykanizsán járt vármegyei deputáció, mint a tényleges teljes lakosságot. Ez a grémium azonban az 1839. évi tisztújításkor úgy viselkedett, hogy fel kellett függeszteni a választást, és az ülést a következő napra elnapolni. A hangoskodásnak, lármázásnak az volt az oka, hogy a választókat felbujtotta néhány hangadó, akik vélt vagy valós sérelmeik miatt a tanács tagjain akartak bosszút állni. Ez a bujtogatás azért is ért könnyen célba, mert a századosok között az elmúlt évek során többségbe került a „minden nevelés, művelődés és józan ítélet nélkül való durva elparasztosodott és kiművelésre semmiképpen sem törekedő”⁶² városi polgárok csoportja. Ezért arra kérte Topler városbíró és a tanács a vármegyét, hogy egyrészt csökkentsék a századosok számát, másrészt büntessék meg az állandóan zavargást okozó hangadókat, lázítókat, akik „veszedelmes elveket” terjesztenek városzerte. A nagykanizsai magisztrátus azt szerette volna, ha a szabad királyi városok mintájára jelentősen, 30 vagy 40 főre csökkenének a századosok számát, akik az elkövetkezendő időkben a jobban szituált, vagyonos polgárok közül kerülnének ki.

A testület átalakításának igénye és a következő „jegyzőválság” együtt jelentkezett, s ettől kezdve e két ügy fejleményei elválaszthatatlanul összekapcsolódtak. 1839. február 10-én a városbíró „köztanácskozást” hívott össze az esedékes ügyek elintézésére. A tanácskozás végeztével Babocsay János, a korábban elmozdított városbíró, jelenleg a századosok szószólója, a jegyzőváltás okáról tudakozódott, mire a városbíró előbb a jegyző munkáját kifogásolta, majd a nótárius egészségi állapotára hivatkozott, végül kijelentette, hogy a város tanácsa törvé-

nyes jogával élt, amikor a jegyzőcsere mellett döntött. Azt is közölte, hogy az új főjegyző fél eszten-deig fizetés nélkül látja el hivatalát, mert a — mai fogalmaink szerint — felmondási idő alatt ez az összeg a felmentett jegyzőt illeti, sőt erre az időre a szolgálati lakás egy részét is használhatja. Ezt a választ a századosok képviselői nem fogadták el, behívták Herkely János felmentett jegyzőt, hogy tőle kérjenek magyarázatot. Már az eddigiekből is látszik a város polgárságának két markáns csoportja, melynek egyik pólusa a ritkán és csekély mértékben változó magisztrátus és az őket megválasztó századosoké, a másik pólus a századosok csoportján belüli másik csoportosulás, melyhez a hangulattól, meggyőzéstől függően csapódnak további nagy- és kiskanizsai polgárok. Tulajdonképpen egy ellenzéki csoport alakul ki a harmincas években, mely aztán néha pozíciókat kap a választások során. Egy ilyen ügy tanúi lehetünk most is, amikor az elmozdított jegyző felszólításra megjelent a századosok ülése előtt, és „Szomorú tapasztalásom” címmel felolvasta, (!) — tehát nem a helyben feltett kérdésekre válaszolva — lemondásának körülményeit, mely kedvezőtlen színben tüntette fel a magisztrátust és annak döntéseit. Nyilatkozatában egy megbántott, megkeseredett ember szavait olvashatjuk: hivatalát úgy akarta ellátni, hogy a megfontolatlan határozatokat megakadályozza; megakadályozza továbbá azt is, hogy a szegény embert vagyonától ok nélkül megfosszák, s a helytelen, rossz ítéletek miatt a tanácsháza ne váljon zsványok barlangjává. Véleménye szerint a város tanácsát sok „szenny és piszok” terhelte a másfél évtizede törtétek miatt, amikor az akkori jegyző pénzért mindenre hajlandó volt, és a jó városbíró mindenre rávette. Még a jelenlegi bíró, a másfél évtizeddel ezelőtti tanács tagja is ezt mondta, tehát akkor is, most is tulajdonképpen ketten hozták a határozatokat. Jegyzőként az ilyen és ehhez hasonló helyzeteket kívánta elkerülni; azt például, hogy egy több ezer forintról szóló kötelezvényt akartak megsemmisíteni, amit végül sikerült megakadályoznia, aztán szerződészegéseket és egyéb fondorlatokat, amelyek miatt személyét folyamatosan támadták. Végül Bernárd városbíró a kiskanizsaiaknak megüzente, hogy a jegyzőt „ves-sék ki hivatalából”.

Herkely az erkölcsileg teljesen nem feddhetetlen ellenzék támogatását élvezte. A városbíró közben bejelentette az első alispánnak, hogy a tanács — tartva a támadásoktól, melynek tettelegesség is lehet a vége — mindaddig felfüggeszti az ügyek intézését, továbbá a határozathozatalt, míg a rend helyre nem áll a városban. Mikor a vizsgálatra kirendelt bizottság vezetője, Rummy Károly járási főszolgabíró a vizsgálóbizottság, a századosok és a városbíró jelenlétében az eddig keletkezett beadványok és egyéb iratok felolvasásával megkezdte munkáját, Babo-

chay kijelentette, hogy a vádak igaztalanok, s később a megvádoltak becsületük védelmében jogorvoslatért az alispánhoz fordultak. Közben Topler városbíró a maga és támogatói verziójával kereste meg az alispánt, majd a másik tábor vezéralakjának, Babochay Jánosnak a levele Topler vádjainak cáfolatával érkezett meg az alispánhoz. Ebben kifejtette, hogy tudomásukra jutott, hogy egy nappal a tanácsülés után Topler városbíró a városházán kívül, egy összejövétel során néhány hívével írta azt a levelet, melyben az ellentáborot lázítással vádolták, és elküldték az alispánnak. A jogász végzettségű Babochay pontról pontra cáfolta a városbíró állításait, bebizonyítva, hogy a városbíró meghamisította a jegyzőkönyvet.

A város tanácsa 1839. február 23-i ülésén határozat született arról, hogy a vármegye közgyűléséhez fordulnak a sérelmek orvoslása miatt. Ugyanakkor elmarasztalták a város pereit — szerrintük a járatlansága miatt — folyamatosan elvesztő jegyzőt.

Ezzel szinte egyidőben a nagykanizsai zsidó közösség is elérkezettnek látta az időt, hogy a gazdasági pozíciói mellett a városigazgatásban is megpróbáljon olyan pozíciókat szerezni, mellyel elsősorban gazdasági érdekeiket tudja érvényesíteni. 1839. március 11-én beadott levelükben a házzal rendelkező zsidók azt kérték a vármegyei közgyűléstől, tegyék lehetővé számukra, hogy a keresztény lakosokhoz hasonlóan részt vehessenek az előjárók megválasztásában. Indokaik szerint meghatározó szerepük a kereskedelemben öregbíti a város hírnevét, pénzügyi jártasságukat kamatoztathatják a város jövedelmeinek kezelésében, ráadásul e tevékenységük miatt a közügyekre is nagyobb lenne a rálátásuk. Házzal bíró lakosokként jelentős szerepet vállalnak a közterhek viselésében, törvény biztosítja az előjáró-választási jogukat, ennek gyakorlása elősegíthetné a város polgáraival való egyetértést és békességet. Ők is az 1811. évi kontraktusra hivatkoznak, mondván, hogy azt a házzal rendelkező zsidók ugyanúgy aláírták, mint a keresztények, tehát a földesúr nem rekesztette ki őket, következésképpen a kontraktus pontjai rájuk is vonatkoznak megkülönböztetés nélkül. Ugyanakkor hivatkoznak az 1836. évi 9. tc.-re, amely szerint minden házzal bíró zsidót is megillet az előjáró-választás joga.

A vármegye 1839. március 11-i kisgyűlése tekintélyes delegációt küldött ki az ügy kivizsgálására és javaslataik megtételére. Koppány Ferenc főadószedő vezette a Skublits József és Rajky Zsigmond táblabírókból, Molnár János ügyvédből és segédesküdtékből álló küldöttséget, amelynek tagjai az utasításnak megfelelően bevonták véleményük kialakításába az uradalmat is. Az uradalom épületében megjelentek a városi tanács tagjai, a századoság,

megjelent a zsidó előjáróság és számos kanizsai polgár. Először is megállapították, hogy a bíróválasztás és a jegyzőkinnevezés alkalmából nem történt súlyos rendbontás, a kisebb ügyekben pedig már kiszabták a büntetéseket. Ezért az elrendelt vizsgálat megszüntették. Ugyanakkor fontosnak tartották, hogy az 1828-ban hozott rendszabályokat módosítsák a rend és a polgárok jogainak biztosítása érdekében. Ennek megfelelően dolgozták ki a „városi közönség” és az uradalmi ügyész hozzájárulásával az újabb rendszabályokat, melyeket aztán jóváhagyásra benyújtottak a vármegye közgyűlésének.

Először a századosággal kapcsolatos kérdéseket tisztázták. Intézményét fenntartották, a létszámot nem csökkentették, 70 főt Nagykanizsa, 30 főt Kiskanizsa választhatott a testületbe a „jámbor erkölcsű, 's józan életű” személyek közül. A létszámot azal indokolták, hogy a tanácskozásokon soha nem vesz részt a teljes megválasztott tanács, s azt nem engedhetik meg, hogy a döntéseket csak néhány polgár hozza meg. Eddig, ha egy százados hivatala megszűnt, helyére a tanács jelölt ki három polgárt, közülük a századosok választották meg az új tagot. Feltűnő a bíróválasztás analógiája azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben a tanács gyakorolta a „földesúri” jogot. Nem beszélhetünk valódi képviselétről, mert nem a polgárok választották meg képviselőiket. Eddig a századosi tisztség élethosszig szólt — ha a megyegyűlés helybenhagyja a szabályzatot — ezután a századosokat a mezővárosban házzal rendelkező polgárok közül fogják megválasztani, s hogy ez teljes körűen érvényesüljön, a jelenlegi századosok lemondanak a tisztségükről, és a polgárok újra választanak. Meghatározták a választás módját is: a megválasztandó 70, illetve 30 személyre arányosan jutó házak gazdája választ képviselőt a városi polgárok közül. Nem szükséges ugyanakkor, hogy a jelölt személy az adott körzetben lakjon, de a megválasztott százados kizárólag a saját körzetében lakókat, tehát összesen egy városrészt képviselhet. Ha egy századosnak megszűnne a hivatala, vagy bármi okból a körzet képviselet nélkül maradna, az említett módon kell utódját megválasztani. Minden megválasztott századosnak le kell tennie a hivatali esküt. Ettől kezdve a város előjáróit és tisztségviselőit a megválasztott és felesküdtött századosok fogják megválasztani.

A mezőváros képviselőivel egyetértésben a bizottság jelentése leszögezte, hogy a mezőváros minden bevétele, jövedelme valamennyi városi polgár tulajdona, tehát mindennemű vétel, eladás, bérlet, haszonbérbe adás vagy minden közkiadás kizárólag a századosok tudtával és engedélyével történhet. Ugyancsak a századosok felügyeletére bízták a városgazdálkodás irányítását és a város kasszája feletti felügyeletet. Az eddigiekből érzékelhető, hogy a városirányítás súlypontja jelentősen elcsúszik a

századosság javára, míg a városi tanács tagjai — kiknek pozíciói a választó századosoktól függnék — döntően végrehajtó szerepkört kaptak.

Azért, hogy ne legyenek „czivakodások” és személyeskedő viták, a századosok és a mezőváros tanácsa külön tartja üléseit, melyek akkor határozatképesek, ha legalább 70 százados vesz részt, és a jegyzőnek kötelessége valamennyi alkalommal a megjelent századosok nevét nyilvántartás végett feljegyezni. A századosság tehát külön testületként jelenik meg a tanács mellett, ez javaslatait írásban adja át a századoságának, és a századoság is írásban közli határozatait a tanáccsal. Emiatt a századosok két szószó-lót és egy jegyzőt választanak maguk közül, de munkájukért fizetést nem vehetnek fel.

A mezőváros tanácsa a századoság egyetértő jóváhagyása nélkül városgazdálkodási és pénz-kezelési ügyben nem hozhat határozatot, a tanács önmagában nem intézkedhet. Ezért a város kamarásának kötelessége a város számadásaiban a bevételi és a kiadási oldalon egyaránt feltüntetni, hogy a tranzakció a századoság egyetértésével történt. Amennyiben ez nem történik meg, a számadások felülvizsgálatakor nem fogják elfogadni „az elől mutatandó oklevelet próba írománynak”⁶³. Lehetnek azonban olyan esetek, amikor azonnali kifizetéseket kell eszközölni, s mivel ezek kisebb összegek, nem lehet, vagy nem érdemes külön összehívni a századoság tanácsát. Az ilyen alkalmakra a mezőváros tanácsát felhatalmazták, hogy a pénztárból legfeljebb 100 váltó forintot kivehessen az azonnali kifizetésre, de ezt a századoság soron következő testületi ülésén tudomására kell hozni, és az összeg könyvelése csak a testület jóváhagyása után történhet meg.

A századoság gyakorolja a város vagyona feletti tulajdonosi jogokat. Kötelessége, hogy a városi haszonbérleteket árverés útján értékesítse, mert így nagyobb jövedelemre tehet szert a város, mintha maga gazdálkodna. A legfontosabb haszonbérlet a kocsmáltatás, amelyet kötelezően ki kell adni árendába. Ezt nagyon sokan elleneztek, mert féltették hasznukat, de a házankénti italkimérésből nagyon kevés bevétele származott a mezőváros kasszájának. Ez a pénzügyi mellett rendészeti intézkedés is volt, mert gyanús, kétes személyek „a majd minden nap változó kocsmákban” tudtak a legjobban elrejtőzni.

A város nagy jövedelméből következően pénztárának nagy volt a készpénzforgalma. A mezőváros bírójának egy tanáccsal és két századosal együtt kötelessége többször és váratlanul pénztárellenőrzést tartani.

„A tanács a törvényes és polgári dolgokban úgy a *Politia* tekintetében is független marad”, s ezért ezekben az ügyekben csak akkor kell a századoság testületi véleményét kikérni, ha a mezőváros egészét

érintő ügy fordul elő. A törvényes dolgok a jogszolgáltatást jelentették, s az egyedi ügyekben az érvényes jogszabályok, törvények alapján kellett dönteni. Nem maradtak fenn ebből az időből jegyzőkönyvek, tehát nem tudjuk, hogy mekkora volt ezek részaránya a tárgyaló ügyeken belül, de valószínűsíthetjük, hogy az 1807. évi jegyzőkönyvbe foglalt ügykörök és ezek aránya jelenik meg ekkor is, de nem tartoztak ide a város peres ügyei. A „polgári dolgok” a közigazgatási ügyeket jelentették, kapcsolatot, levelezést a vármegye hatóságaival, adóügyeket, körözvények (= körrendeletek, akkori szóhasználat: kurrensok) kihirdetését stb., mindazt, amit ügyis végre kell hajtani, s nem helyi döntéstől függ az elintézése. A „*Politia*” a rendészeti feladatokat jelenti, a Polizei (Rendőrség) szó latinos változata. Itt a közrendről, közérkölcseről van elsősorban szó, de általában mindenről, ami a büntető törvénykönyv hatálya alá esik.

Ezután következnek a tanács átalakításával kapcsolatos javaslatok. Az 1827-ben meghozott, 1828-ban életbe lépett szabályozás szerint Nagykanizsa mezőváros tanácsát hat rendes és hat rendkívüli („becsületbéli”) tanácstag alkotta. A rendes tagok kaptak csak fizetést, amelyet „jó akaratukból” megosztottak a rendkívüli tagokkal, így azonos összegű fizetést kapott mindenki. A változás elsősorban az, hogy nem lesz megkülönböztetés a tanácstagok között, csak évente újra választott, a város költségvetéséből azonos összegű fizetést nyerő tanácstagok lesznek, mindegyiküknek saját körzete lesz, ahol az 1828. január 21-i közgyűlésén megállapított kisebb ügyekben önállóan intézkedhetnek. Nagykanizsáról nyolc fő, ez nyolc körzetet jelent, Kiskanizsáról 4 fő, értelemszerűen a négy körzet felügyelője alkotja a mezőváros 12 fős tanácsát, s az évenkénti tanácsválasztás eredményeként megszűnik a tanácstagok hároméves mandátuma.

A jegyzőt ettől kezdve az „egész közönség”, tehát a magisztrátus és a századosok „elegyes ülése” választja meg. Herkely Jánost — a már jóváhagyott újabb rendszabály ellenére — a tanács nevezte ki, átmeneti megoldást javasolnak, a városi tanács kinevezési joga megmarad, ennek megfelelően Farkas Antal kinevezése is megerősítésre kerül, de a következő jegyzőt a polgárságot képviselő századoságának a tanáccsal egyetértésben kell kineveznie. Amennyiben a jegyző a hivatali ideje alatt elveszíti a többség bizalmát, s ha erre alapos indok⁶⁴ van, a századoság és a tanács fél évi felmondási idővel bocsáthatja csak el. Részben módosult tehát az 1828-ban hozott rendszabály, de annak itt nem érintett részei érvényben maradtak.

Fennmaradt még a zsidó közösség kérelmének elbírálása, amelyet a vármegye közgyűlése a választmányra bízott, ők a tervezet ismertetésekor megjelent városi lakosok, a tanácsosok és a századosok elé

terjesztették azzal, hogy indokoltnak tartják a kérelmet. A vármegyei közgyűlés 1838. január 15-i határozata a zsidóságot megjelenésre kötelezte az adó-kivetésnél, betekintettek a városi számadásokba, s miután a századosok „nem törvényen, hanem egyedül a városi lakosok akaratján épült hivatal”, amelynek a hatásköre elsősorban a gazdálkodásra terjed ki, javasolták, hogy két százados a zsidók közül kerüljön ki, de kikötötték, hogy kettőnél több zsidó százados nem lehet, s míg nincs más jogszabály, a zsidók semmiféle más tisztséget nem viselhetnek. A két zsidó százados a mezővárosban házzal rendelkező zsidók választják meg. Ezt a javaslatot a Batthyány-uradalmat képviselő *Chernel Ignác* is támogatta, de a jelenlévők többsége leszavazta az indítványt, és még a századosok választásából is kizárta a házas zsidókat, sőt voltak olyan javaslatok is, hogy a polgárok sorából is zárják ki őket. A város gazdasági életében fontos szerepet játszó zsidók ezt érthetően zokon vették, s azt kérték, hogy ez esetben a közterhek viselése alól is mentse fel őket. Az ülésen ebben a kérdésben nem jött létre megegyezés, a választmány a vármegyei közgyűléshez fordult, hogy hozzon határozatot. A 1839. május 6-i közgyűlés a századosok választásának módjához azt a kiegészítést fűzte, hogy valamennyi házzal rendelkező kanizsai lakos „általános befolyásával és hozzájárulásával” történjen meg ez a választás. A közgyűlés egyébként csak kis mértékben módosította a választmány javaslatát, így a századosok jogosítványait. Az előjárók választására,⁶⁵ a hivatalból való elbocsátásra, a gazdasági ügyekben való részvételükre elfogadták és megerősítették a kocsmák árendába bocsátását is azzal a kiegészítéssel, hogy meg kell határozni a város számára szükséges kocsmák számát. A kocsmáltatási jog hasznóbérbe adása ellen, az 1811. évi kontraktusban elnyert jogok visszaállításáért a városi magisztrátus a vármegye közgyűléséhez fordult, és a közgyűlés a Helytartótanács állásfoglalását kérte.⁶⁶ A kontraktusra való hivatkozással a rendelkezés e pontját felfüggesztették.

A pénztárellenőrzésre vonatkozó javaslatot kiegészítették: a városbíró az uradalom számára köteles jelentést készíteni. Ugyancsak megerősítést nyertek a tanács működését, tanácsstagok számát érintő rendelkezések, s ugyanez vonatkozik a jegyzővel kapcsolatos rendelkezésekre is, azzal kiegészítve, hogy a jegyzőnek a távozási szándékát fél évvel előre be kell jelenteni. Itt jegyezzük meg, hogy az 1836. évi 9. tc. a jegyzői feladatokat — ha nem is mindenre kiterjedően — de részletesen leírta.

A zsidóság próbálkozása nem járt sikerrel, a zsidók nem vehettek részt a századosok választásában, s ebből következik, hogy századosok sem lehettek. Megjegyzik, hogy amíg az országgyűlés a zsidóság jogairól nem alkot törvényt, addig változás ez ügyben nem lesz.

Az elfogadott rendszabályt kihirdették Nagykanizsán, és az 1839. november 4-i közgyűlésen erről jelentést is tettek. A szabályrendeletet az 1840. évi tisztújításkor alkalmazták először.

2. A városi tanács működéséről. Igazgatási és jogszolgáltatási feladatok

A mezőváros egyik legfontosabb kiváltsága — igaz, a kontraktusban meghatározott keretek között működő — az önkormányzat joga volt, amely érintette a város igazgatási szervezetének kialakítását, a szabályrendeletek alkotását, a gazdálkodást, kiemelten a város vagyonának kezelését és a jogszolgáltatást. A földesúr azonban ragaszkodott a felügyelethez, ezért ragaszkodott a legfontosabb egyéni szerv, a városbíró kijelöléséhez továbbá is, amely Mária Terézia Urbáriumában óta jogszabályban is rögzített joga. A másik ilyen feladata a város gazdálkodása feletti felügyelet gyakorlása, ezért évenként bekerült a város költségvetését, melyet a tisztartó áttanulmányozott, és minden esetben írásban tett észrevételeket, s ez néha terjedelmesebb volt, mint maga a költségvetés. Ezt a gyakorlatot nem változtatta meg az 1836. évi 9. tc. sem.

Ha az igazgatás és jogszolgáltatás másodfokát nézzük, a mezővárosban sajátos kettős alárendeltséget tapasztalunk. Jogszolgáltatási ügyekben a másodfokot az úriszék, gazdasági ügyekben az ellenőrzést az uradalom gyakorolta, közigazgatási téren pedig a vármegye generalis congregatiójának, vagyis a vármegye nemesi közgyűlésének volt alárendelve. A szabályrendeletek jóváhagyásának, igazgatással kapcsolatos sérelmeknek, panaszoknak jogorvoslati fóruma a vármegye volt. Az igazgatási ügyekben felsőbb szervekkel csak a vármegye hivatalán keresztül levelezhetett a város, ha közvetlenül fordult is a felsőbb hatósághoz — például jogállás megváltoztatása ügyében — a válasz, vagy intézkedés kizárólag az alispáni hivatal közbeiktatásával, a közgyűlés tudomásával történhetett. Ha az ügy a vármegyét érintő igazgatásra és a tulajdonos uradalomra is vonatkozott, döntés előtt a főszolgabírónak vagy az alszolgabírónak a vármegye megbízásából minden esetben be kellett szereznie az uradalom nyilatkozatát, melyet mindig figyelembe kellett venni. A vármegye közgyűlése soha nem döntött az uradalom állásfoglalása ellen.

A vármegye közgyűlése sohasem közvetlenül, hanem kizárólag a járási főszolgabírón vagy az illetékes alszolgabírón keresztül érintkezett a városbíróval vagy a város tanácsával. A levelek címzettje mindig a tanács vagy a városbíró, de a megye megbízottja, általában a főszolgabíró jár el a vármegye nevében. A közgyűlések és a kisgyűlések jegyzőkönyvben őt szólítják fel intézkedésre ha a vármegye közgyűlése egy-egy ügy kivizsgálására ad hoc

bizottságot küld ki, egyik tagja mindig az illetékes szolgabíró.

Az 1849-ig Zala vármegye (nagy)kapornaki járásához tartozó Nagykanizsa ügyeiben a tárgyalt időszakban — meglehetősen sokszor — az alább felsorolt szolgabírók jártak el.⁶⁷

<i>Időszak</i>	<i>Főszolgabíró</i>
1790. április 7.—1803. augusztus 23.	<i>Vörös Zsigmond</i>
1803. augusztus 22.—1817. április 15.	<i>Csertán Károly</i>
1817. április 15.—1821. június 1.	<i>Deák Antal</i>
1821. június 1.—1823. november 3.	<i>Sümeghy Mihály</i>
1823. november 3.—1825. június 6.	<i>Dely Boldizsár</i>
1825. június 6.—1828. június 8.	<i>Sümeghy Mihály</i>
1828. június 8.—1834. szeptember 22.	<i>Chinorányi Boldizsár</i>
1834. szeptember 22.—1837. szeptember 25.	<i>Rajky Zsigmond</i>
1837. szeptember 25.—1840. szeptember 28.	<i>Rumy Károly</i>
1840. szeptember 28.—1844. június 10.	<i>Csány Elek</i>
1844. június 10.—1849. október 31.	<i>Sümeghy Ferenc</i>

Nagykanizsa város igazgatását annak minden részletével elégett levéltára miatt már nem tudjuk a maga teljességében rekonstruálni, értékelni. A 19. század elejéről fennmaradt egyetlen töredékes tanácsülési jegyzőkönyv mintegy másfél száz oldala 399 jegyzőkönyvi számot tartalmaz. A jegyzőkönyv 133. oldalán a következő, jegyző által tett bejegyzést találjuk: *„A 301—342. Szobovits [az aljegyző] vezette a Protocollumot mert én ide haza nem lévén fürdőben voltam. A' fragmentumot több kívánságomra sem adta bé.”*⁶⁸ Máiig nem derült fény arra, miért kellett az aljegyzőnek a jegyzőkönyvtöredék⁶⁹...

A fennmaradt jegyzőkönyvből az tűnik ki, hogy hetente általában egy ülésnap volt, s ha akkor nem végzett a tanács a soron következő ügyekkel, akkor a következő nap folytatta a tárgyalást. Azt is figyelembe kell venni, hogy a városi magisztrátus ülése általában késő délután vagy kora este kezdődött, hiszen sem a feleket, sem a tanácsosokat nem lehetett korlátlanul elvonni mindennapi munkájuktól. A jegyző a beadványok, kérelmek (ahogy akkor fogalmaztak: „könyörgések”) alapján szóban terjesztette elő az ügyeket, s ő vezette a jegyzőkönyvet is, az ítéletek kivételével elég szűkszavúan. Kevés a hosszabb, részletesebb bejegyzés, amelyből az ügyeket ma rekonstruálni lehetne. Természetesen a város levéltárában ekkor megtalálhatók voltak azok az iratok, amelyek az adott jegyzőkönyvi számhoz tartoztak, s amelyekből a jegyző és a tanács dolgozott. Ehhez tartozott még a kiadmányozás, amikor az elintézett ügyekről az érdekeltek

megkapták a határozatot („bizonyságlevelet”), tanúsítványt vagy ítéletet, amellyel az úriszékhez — mint másodfokhoz — fellebbezhettek. Ha a másodfokról visszakerült az ügy, ismét — röviden — tárgyalták. Az 1807. évi jegyzőkönyvben egyetlen olyan megfellebbezett ítélet sincs, melyet az úriszék

ne hagyott volna helyben. Minden előzetes tematikus csoportosítás nélkül együtt tárgyalták a meglepően kevés igazgatási, és a — szintén meglepően — sok jogszolgáltatási ügyet. Elsősorban az aránytalanság a meglepő. A kontraktus szerint polgári peres ügyekben az első fokú jogszolgáltatási fórum a városi tanács, s ez jellemző az egész feudális korra: a közigazgatás és jogszolgáltatás elválasztása a Bach-korszakban kezdődik majd, s a polgári közigazgatási és jogszolgáltatási szervezet kialakulásával válik véglegesen ketté, megfelelő szakmai végzettséget követelve az alkalmazottaktól.

Az is érdekes kérdés, hogy melyek voltak a tanácsülések tárgysorozatai: adósság 16, adósság fejében árverezés 2, adásvétel, birtokügy 47, bérlet, házbér 6, osztály 34, egyezség 4, zálogügy 6, hitelezés, kölcsönügylet 15, örökösödés, hagyaték, atyai rész kiadása 42, pénz lefoglalása 1, fizetési kötelezettség 1, végrendelet 12, árvaügy, gondviselés 14, gyermektartás 2, adoptálás 1, panasz 12, kár 1, tüzeset 2, más város tüzeset utáni segélykérese 1, „seregből szabadítás”, leszerelés 9, gyalázkodás, sértés, rágalmozás, bírói megintés, per, peres birtokügylet 21, vallomás felvétele, vallomásra felszólítás 3, bűnügy 11, figyelmeztetés, tiltás, városbírói megintés 3, felszólítás pénz visszatérítésére 2, pénzéhez még nem jutott hozzá 1, végrehajtás, foglalás 4, város birtokának szomszédságában fekvő birtokkal kapcsolatos ügy 1, kanális tisztítása 1, letelepedés 6, polgáreskü letétele 10, továbbá egy előző évben kizárt polgár visszavételét kérelmezi, építkezéssel kapcsolatos kérelem 2, városigazgatással

Az 1807. évi tanácsülési jegyzőkönyv főbb adatai

Hónap	Nap	A tárgyalott ügyek jegyzőkönyvi száma	Havi ülésnapok száma	A hónapban tárgyalott ügyek száma
Boldogasszony (január)	2.	1—3.	8	67
	7.	4—6.		
	9.	7—16.		
	16.	17—31.		
	17.	32—35.		
	23.	36—50.		
	29.	51—52.		
	30.	53—67.		
Böjtelő (február)	7.	68—80.	7	68
	13.	81—94.		
	14.	95—99.		
	20.	100—118.		
	21.	119—125.		
	24.	126.		
	27.	127—136.		
Böjtmás (március)	6.	137—149.	4	32
	11.	150—151.		
	13.	152—162.		
	20.	163—169.		
Szent György (április)	3.	170—183.	6	55
	4.	184—191.		
	10.	192—203.		
	17.	204—213.		
	18.	214—216.		
	24.	217—225.		
Pünkösöd (május)	1.	226—236.	9	44
	8.	237—247.		
	14.	248.		
	15.	249—256.		
	16.	257—258.		
	22.	259—264.		
	23.	265—267.		
	28.	269.		
	30.	270.		
Szent Iván (június)	4.	271.	minimum 5	minimum 27
	9.	272—281.		
	12.	282—291.		
	19.	292—297.		
	26.	298—301.		
A 301—342-es jegyzőkönyvi számok hiányoznak.				
Kisasszony (augusztus)	3.	345.	minimum 5	minimum 16
	7.	346—350.		
	8.	351—354.		
	14.	355—360.		
	17.	361.		
Szent Mihály (szeptember)	4.	362—381.	minimum 4	minimum 37
	11.	382—389.		
	18.	390—395.		
	25.	396—399.		
A jegyzőkönyv itt megszakad.				

kapcsolatos ügyek 10, jelentés 1, kezességlevél, bizonyosságlevél kiadása 5, közzététel, hirdetés 2, város gazdálkodásával kapcsolatos ügy 4, ispotállal kapcsolatos ügy 1, téglagyár létesítése 1, illetményemelés 5, erdőbérlet 1, ispotállal kapcsolatos ügy 1, a Szent János-templommal kapcsolatos ügy 1 alkalommal szerepelt a tárgysorozatban. Hiányzik még 41 ügy jegyzőkönyvi bejegyzése, egy alkalommal a sorszám tárgymegjelölés nélkül kimarad, a többi ügy kizárólag jegyzőkönyvi bejegyzés alapján, iratok nélkül beazonosíthatatlan.

Most nézzük meg még milyen, nem tipizálható igazgatási ügyek kerültek a város tanácsa elé. Ilyen volt — többek között — amikor a marhatulajdonos gazdák nehezmenyesték, hasonlóan a lovas gazdák tisztújítás utáni tiltakozásához, hogy a náluk sokkal módosabb, de igásállattal nem rendelkező gazdák nem szerepelnek a forspont-kötelezettek között, és fellépésükkel az egyenlő teherviselésre szertették volna ösztönözni a tanács tagjait. A tanács azonban a vármegye 1791-i rendeletére hivatkozva ezt megtagadta, de felhívta a figyelmet arra, hogy a forspont stációnként 2 forinttal megváltható.⁷⁰ Szerepel aztán engedély nélküli fakivágás, melynek pénzbüntetés a vége,⁷¹ továbbá egy szerencsétlen baleset és következménye: a város egyik hajdújának a bajcsai kocsmánál „dévajságbul ki süttött puskája” elvitte egyik ujját és más sérüléseket is szenvedett. 17 forintba került a sebesült ellátása, ennek bizonyos mértékig történő megtérítését kérte — feleslegesen, mert a saját hibájából bekövetkezett balesetet nem lehetett a város szolgálatában történt sérülésnek minősíteni.⁷² Volt aztán elmaradt feladatra való figyelmeztetés, felszólítás. Panth Mihály, korábbi városi kasszír és Babocsay József, korábban „árvák atyja” egyaránt felszólítást kapott, hogy a hátralévő számadásokat sürgősen adják be.⁷³

A városnak — mind a tanácsnak, mint a lakóinak — a legtöbb gondot a katonatartás jelentette, ugyanis rendkívül sokba került. Sok szénát kellett adni, ezért a város rétjein kaszált szénát elsősorban erre kellett fordítani, ezáltal nem vagy alig maradt értékesítésére takarmány. Így a mezőváros ebből származó jövedelme jelentősen csökkent, de a meglévő területet már nem lehetett tovább felosztani. A majd egy évvel korábbi tanácshatározat, melyben kimondták, hogy a város a „Berekhez tartozó jussával ne élhessen,” kezdett a gazdálkodás gátjává válni. Ezért kiirtatták a rekettyés bozótot, az így nyert 265 öl hosszúságú rétet kiadták haszonbérbe a Magyar utcai gazdáknak. A szénát 6 évig, a sarjút pedig 9 évig takaríthatták be az árendáért, ezután a területet kiirtva a városnak vissza kellett adni.⁷⁴ Az iskolával kapcsolatban egyetlen bejegyzést találunk — nem számítva az oskolamester már említett fizetésjobbítási kérelmét —, a győri főigazgató érdeklődését az iskola építéséről, a munkák állásáról. Az

épület a jelzett időpontig még nem készült el egészen, s a tanítókat sem alkalmazták. A vármegye és a győri tankerületi főigazgató is a következő év mindszent napjáig adott haladékot a város tanácsának iskolaház felépítésére, s a tanítókat is akkortól kellett alkalmazni.⁷⁵ Ezenkívül még a céhekkal és a vásárral kapcsolatos néhány ügyben hoztak határozatot, melynek tárgyalására később visszatérünk.

Egy különösen érdekes, négy jegyzőkönyvi bejegyzést érdemlő ügyet kell még bemutatnunk: az uralkodó nagykanizsai látogatására tett előkészületeket. Előrebocsátjuk, nincs tudomásunk arról, hogy a császár és király átutazott volna a városon, de miután hivatalosan tervbe vették, fel kellett készülni őfelsége fogadására.⁷⁶

Pünkösöd havának 28. napján egyetlen napirend szerepelt a tanács előtt, az első alispán levele, melyben arról értesíti Nagykanizsát, hogy ő császári és királyi felsége át fog utazni a városon. Ezért először is Szentmiklósig minden úthibát ki kell javítani, a hidak állapotát felül kell vizsgálni, és az esetleges hibákat kijavítani. Levelében az első alispán „arra is biztattya a várost, hogy ő Fölséginek kedvét keresvén hódolási tiszteletinek nagyobb meg mutatására diadalmi Kaput tsináltasson és ha éjjel itten maradni találna, a város ki világositasson”. A levéllel egyidőben jelentkezett a városnál Lakenbacher György helybeli zsidó kereskedő, és felajánlotta, hogy 500 forintért emel egy „diadalmi kaput”. A város ezt nem fogadta el, mert illetlen és szegyeteljes dolog lett volna, ha a „különös ember” a város tiszteletének kifejezését „elő-foglalja”. Mégis ki kellett nyilvánítani a tiszteletet, mert a „város pereit a felséges Cancelláriának meg vizsgálásatul függnek, legjobban azon köllene a városnak iparkodni, hogy ő Fölségének kegyelmét meg nyerhesse”. Így nem is egy, hanem két diadalmi kapu emelését határozták el; az egyiket a „Tisztelendő Kegyes Iskolák attyáknak klastroma mellett”, erre Horváth János kovácműhelye kapott megbízást, a másikat pedig a város belterületén Babocsay József orvos és Zsull Mátyás házai között állították fel. Mindkettő tervezésére Póka Antal vármegyei mérnök kapott megbízást. A két diadalkapuhoz 114 fenyő épületfát vágtak ki, s a tanács elrendelte, hogy utólagos ármegállapításuk és térítésük ellenében bármelyik fát kivághatják, s annyi ácsot és kőművest alkalmazhatnak, amennyi kell, csak két nap alatt álljon a két kapu. Mert hát ugye a perek... A munkálatok biztosául azonnal kinevezték Path (vagy Panth?) Mihály tanácsost. Lehetetlennek látszott két nap alatt ezt a tervet megvalósítani. Panth mint az uradalom favorizáltja jutott be a közmegelegedéssel dolgozó Babocsay helyett a város tanácsába, feltehetőleg nem örvendett nagy közkedveltségnek. Ezen kívül „3 Mázsa vass Drótot, melyből a Lakatosok fogókat készítsenek, Deszkát, és

létzet a mennyi kivántatik, 4 mázsa fagygyút a lámpásban való méterek, 3000 darab apró, s' nagyobb poharakat, 150 darab egy lábnyi hosszúságú vass kaptákat a kovátsoknál készítettén, 4 mázsa rostély vasat és 6 nagy fazekat a gerentsérekné" rendelt a város, de ezzel még nem volt vége a rendelések tömegének. Megrendeltek három kétféjű sast az asztalosoknál, elrendelték, tudósítsák a „kép író”, hogy festményen örökítse meg e jeles eseményt, tudósították emellett a „könyv-nyomatatókat”, és gondoskodtak megfelelő, ünnepléshez méltó zenéről. Másnap harminc erős ember talpfákat rakott le, hogy rendbe hozza a főforgalmú utcát, melyet aztán két oldalról zöld ágakkal díszítettek.⁷⁷ Hatalmas munkaerőkoncentrációval folyt az előkészületek, de a megadott időpontban őfelsége nem jött. Az egy héttel később — Szent Iván hava 4. napján — tartott tanácsülésen már arról volt szó, hogy megváltozott az utazás időpontja, s két nap múlva, 6-án kerül rá sor. Hogy a fogadás során „valami rendetlenség ne következzen” be, egy hat pontból álló szabályrendeletet, egy rendtartást alkottak. Eszerint:

1. ha a király este érkezik, akkor a diadalkapukat már jó előre ki kell világítani, s az érkezés idejét néhány órával előtte meg kell tudni. Ezért már reggel elküldik a városbíró Keszthelyre, amint ott megtudja az érkezés idejét, azonnal hazatér.

2. Hogy el ne mulasszák őfelsége érkezését, a jelzett idő közeledtével három lovas kimegy a récsei útra, kiállnak a dombokra és szemlélik az utat, várva a koronás fő jövetelét, majd visszalovagolnak. A város erdejében felállítják a mozsárágyút, melyek durrogtatásával jelzik a király közeledtét.

3. Berendelik a légrádi huszár-osztályt, ők fogadják a város határában a királyt, és bevezetik az első diadalkapuig. Itt Pichler városbíró hivatalosan a város nevében üdvözli a magas rangú vendéget, majd a ferencesek, az iskola atyáinak küldöttsége következik. Ezután az út két oldalán zászlókkal tisztelgő polgárok és a céhek tagsága között vonul a menet a második diadalkapuig, ahol a zsidók fogják üdvözölni a koronás érkezőt. Közben mozsarak durrognak és „éljen!” kiáltások hangzanak el. A királyt bevezetik kirendelt szállására, a Korona vendégfogadóba. Szigorúan meghagyták, hogy az úton kirendelt zöld ágakon belül senki sem tartózkodhat. A katonaságot felkérték, hogy tíz ölenként állítsanak egy lovas őrszemet, aki a rendet fenntartja.

4. Ha estére itt maradna őfelsége, az első diadalkaputól a sóházig az üvegen belül minden ablakba két-két gyertyát kell a tulajdonosoknak elhelyezniük, és ahol az utca szélesebb, lámpásokat állítanak fel.

5. A város házának kapuja fölé „magyar versekkel föl ékesítette ki fog tétetni” őfelsége képe.

6. Őfelsége távozásakor az utca két oldalára kiállnak a polgárok és a céhek tagjai, természetesen

zászlójukkal és hangos éljenzéssel fogják búcsúztatni a távozó uralkodót, továbbá harangok zúgása, mozsarak durrogása között fejezi ki a hűséges Kanizsa a hódolatát és tiszteletét.⁷⁸

Ismételten megjegyezzük, az uralkodói látogatásról nincs megbízható forrás, de a vármegye felkérésére tett és rohammunkában kivitelezett előkészületek hatalmas összegeket emésztettek fel. A Kiszaszony hava 7. napján tartott tanácsülésen aztán a céhmesterek szószólói kérték, hogy a város adjon számot a diadalkapuk építéséről, melynek 3000 forintos költségét érthetően sokallták. A város tanácsa többször felszólította a céheket és a polgárokat, hogy lehetőségük mértékében vállaljanak további terheket a számlák kifizetésére. A tanácsülésen aztán elszabadultak az indulatok, mindenkinek volt valamilyen sérelme vagy panasza, legfőképpen az, hogy a biztosi feladatokkal megbízott Panth Mihály tanácsos folyamatosan sértegetett mindenkit, vármegyéhez történő feljelentéssel fenyegetőzött, s kedvenc szavajárásával mindenkit — többek között — lumpnak nevezett. Ugyanígy sértette meg tanácsostársát, *Topler Ferencet* is, akit ráadásul még le is „szamarazott”, s aki most szintén feljelentette sértegetőjét a tanácsnál. A céhek kijelentették, hogy egy fillért sem adnak addig, míg egyrészt meg nem követi őket Panth, másrészt nem látják a számadásokat. „Melyekre nézve nagy lárma támadván”, még tettelegességre is sor került, ugyanis Topler — ahelyett, hogy a panaszok jogosságát vizsgálta volna ki — kirántotta a széket az uradalom bizalmát élvező tanácsos alól, és őt hivatalviselésre érdemtelennek minősítette. Ez az „illetlen tselekedet” további tettelegesség forrása lehetett volna, de a helyzetet látva, ezt megelőzendően helyes érzéssel a városbíró azonnal bezárta az ülést, másnapi folytatását rendelte el azzal, hogy Panth akkor adja be védekezését.

A másnapi ülés kezdetén Toplert előző napi tettéért 24 forintra büntették. A céhek panaszát is elvetették, mert a két vádló „tétovázva beszélnének és így a panasz voltaképpen ki nem valósodván alaptalan volna.” Felszólították a céheket, hogy tartózkodjanak az ilyen vádaskodástól. A valójában összesen 2522 ft 10 x-ba került diadalkapuk árából már csak 800 ft maradt fenn fedezetlenül, ezért ismét adakozásra szólított fel a tanács. Ám miután a vádolt tanácsnokot nem büntették meg, Toplernek — kérelme ellenére — is fizetnie kellett, ráadásul a céheket is megintették; a vádlók csendesesen, és természetesen minden további anyagi teher vállalása nélkül távoztak.⁷⁹

Volt olyan eset is, amikor a város tanácsa, megfelelő támogatást remélve, vagy közvetlenül a kegyúrhoz fordult — s vele nagyjából egy időben a vármegyei közgyűlés is megkereste a herceget ugyanazzal a kéréssel —, vagy közvetve, a vármegye hivatalán keresztül juttatta el kérelmét a földesúrhoz.

Egy ilyen, egyszerre két ügyet is tárgyaló kérelemmel fordult a városi tanács kérésére a vármegye közgyűlése Batthyány Fülöp herceghez egyfelől, hogy engedélyezze a második mézsárszék felállítását, másfelől pedig a Nagykanizsán felállítandó színház ügyében kért a tanács támogatást. 1840 Szent András hava 9 és azt követő napokon tartott közgyűlésén határozták el a tanácsülés tagjai, hogy pártfogólag továbbküldik a város kérését. A kanizsai magisztrátus első kérése az volt, hogy a földesúr engedélyezzen Kiskanizsán egy mézsárszékot azért, hogy Nagykanizsán, a Fő utca központi szabad terén álló uradalmi mázsáló házat „egy állandó magyar színészi társaság számára, jádszó teremül” engedje át. A mézsárszék ügyében azt válaszolta a herceg, hogy eddig Kiskanizsán a hús mérése egyedül a vendégfogadó mellett lévő mézsárszékban volt lehetséges, ugyanis a kiskanizsai mézsárossal kötött szerződés csak ezt tette lehetővé. A herceg nem akarta sem felbontani, sem megmásítani a szerződést, továbbá a második mézsárszékot, melyet a vámház mellett nyitottak volna, szerinte „nem annyira a' K. Kanisai népesség szükségének ki elégítése, mind inkább a N. Kanisai Mézsárszék haszonbérletjének károsítása végett célba”, sem a vásárlóközönség számára nem alkalmas, emellett rossz helyen is állították fel. Nem engedte meg a mézsárszék felállítását, intézkedett azonban, hogy ha további húsigénye van a városnak, az uradalmi mézsárszékban kellő mennyiség álljon rendelkezésre.

A másik felterjesztett kérés a színjátszással volt kapcsolatos. A reformkorban gyakran merült fel állandó színtársulatok létesítésének, színházépítésnek a gondolata, ugyanis az állandó színházak hiánya miatt a vándorszínészet reneszánszát élte. 1810-ből, 1812-ből, 1815-ből, 1816-ból, 1819-ből és 1830-ból vannak szórványos adataink a városban fellépő színészekről. Ismeretes, hogy 1812-ben Kübler János társulata az ispotály számára tartott előadást, s 5 forintot ajánlott fel a köteles előadás jövedelme gyanánt. Ezt azzal indokolta, hogy a betevő falatját sem tudja megkeresni Nagykanizsán. Három évvel később két napig játszott Nagykanizsán *Deutsch Ferenc* laibachi⁸⁰ színigazgató társulata. *Deutsch* pedig a Magyar utca tűzkárosultjainak ajánlotta fel bevételének egy részét, továbbá az 1819. évi vendéjáték során *Bubenhoffer Ferenc* társulata is felajánlott 20 forint 15 krajcárt a város szegény ispitályosai javára.⁸¹ Ezeket az összegeket a városi kamarás adományként vette át, és minden valószínűség szerint a megjelölt célra fordították. 1830-ban egy német színjátszó társaság szórakoztatta a várost, majd ekkor is felmerült az állandó színház alapításának és a színtársulat felállításának terve. Ezzel a céllal fogalmazódott meg a tárgyaló levél, s valószínűleg a színészet volt az a cél, me-

lyért a lokális ügyet a vármegye közgyűlése felkarolta. A herceget arra kérték, hogy adja át a felsőtemplom előtti földesúri mézsárszékot. Batthyány Fülöp herceg azt írta válaszlevelében a vármegyének, hogy „honi nyelvünk és nemzetiségünk elő haladása eszközlésére segéd kezet nyújtani hazafiui kötelességemnek tartom”, ezért a városban létrehozandó állandó színtársulatot létrehozása után évi egyszáz pengő forinttal szándékozott támogatni, s bizonyos feltételekkel abba is beleegyezett, hogy akár az uradalmi mázsáló, akár más alkalmas uradalmi épületet is átengedjen a színészet számára. Levelében tehát azt ígérte, hogy nem a létesítéshez, hanem a fenntartáshoz járul hozzá, a fenntartáshoz is „szabad tetszése” szerint, tehát akkor vonja meg az apánázt, amikor akarja; s a bizonyos feltételek pedig azt jelentették, hogy amikor már megalakult a színtársulat, lehet tárgyalni vele az elhelyezésről, épületek átalakításáról. Mondanunk sem kell, hogy Nagykanizsa város tanácsa nem tudta előteremteni a színház anyagi alapjait, így a művészetpártolás kérdése huzamosabb időre lekerült a napirendről.⁸²

A város tanácsa folyamatosan alkotott szabályrendeleteket, ezek közül azonban alig maradt fenn néhány. Tudjuk, hogy elkészítették a „Politziát és köz bátorság fentartását érdeklő Rendszabásokat”, fel is terjesztették jóváhagyásra a vármegyéhez, a vármegye közgyűlése azonban nem fogadta el, mert pontjai ellentétesek voltak a vármegyei rendszabályokkal;⁸³ ezzel szemben a tűzoltással kapcsolatos rendszabályt jóváhagyta.⁸⁴ Ugyancsak nem sikerült keresztülvinni a megyegyűlésen egyfajta járulékos bevezetésének tervét sem. A városi tanácsnak 1838-ban az volt az elképzelése, hogy a tűzkárosultak számára, a tűzoltásban elromlott eszközök pótlására és javítására, a kórház megnagyobbítására egy bizonyos alapot képez, ez pedig a „javakat eladó és megvevők által minden egy forintul fizetendő fél dénár” lenne. A megyegyűlés a fennálló törvényekkel ellentétesnek ítélte a javaslatot, kötelezővé tételét elutasította, megjegyezve, hogy „az önkényesek által fizetendő fél dénárnak szedhetése nem elleneztetik.”⁸⁵

Készített a város tanácsa egy kilenc pontból álló szabályrendelet-tervezetet is, melyben a céhmestereknek a legényeik, valamint a gazdáknak cselédek alkalmazását szabályozták, illetve azok viselkedésének normáit határozták meg.

A szabályrendelet első pontja szerint egyetlen mester sem fogadhatott fel legényt addig, míg a legény a város előjáróságánál nem jelentkezett be. Útleletét vagy vándorkönyvét itt megvizsgálták, ezt letétbe kellett helyeznie a városházán, és csak akkor kapta vissza, ha tovább folytatta vándorútját, tehát megszűnt nagykanizsai tartózkodása. A második pontban a helyes magatartást írták elő. Megtiltották, hogy a legény ún. „korhely hétfőt”

tartson, sőt más „dolog-tevő napokon” elkerülje a munkát. Ha mégis megtette, hetibérét büntetésül a mestere a céhládába tartozott befizetni, s ebből csak annyit kapott meg a büntetés hatálya alatt álló legény, amennyit az „elhenyelt napokhoz képest a Czeh igazságosnak el fog esmerni”. Ha viszont a mester nézi el, s nem jelenti be legénye korhelykedését, nemcsak legénye „elhevert napok-ra” járó bérét tartozik befizetni, hanem ugyanannyira büntetéspénzt is fizet a saját vagyonából. Ha a legény többször is elkövetné ezt a bűnt, akkor a városnak is fel kell lépnie: a fentiekén kívül háromnapí áristommal kell büntetni, kenyéren és vízen kívül mást nem kap.

A szabályrendelet harmadik pontja is idegenrendészeti jellegű, hiszen előírja, hogy minden gazda köteles a város elöljáróságánál minden olyan „jövevényt” bejelenteni, aki 24 óránál hosszabb ideig tartózkodik nála.

A negyedik pont a cseléd alkalmazásával kapcsolatos. A legényekhez hasonlóan minden olyan cseléd alkalmazását megtiltja, aki előbb nem jelentkezett a város elöljáróságánál, és az elöljáróságtól nem kapott írásbeli engedélyt arra, hogy Nagykanizsán maradjon. Ezt az írásbeli engedélyt aztán a gazdának kellett őriznie mindaddig, míg a cseléd nála szolgált. A megállapodás lejártá előtt negyed évvel a gazda köteles volt ezt a levelet a cselédnek kiadni, hogy az elszegődhessen máshová. Ha pedig a cseléd szolgálati idejének lejártával elhagyta Nagykanizsát, a gazda köteles volt felvinni ezt a város által kiadott tartózkodási engedélyt a városházára, hogy ezt az e célból nyitott jegyzőkönyvbe bevezetve a város igazgatásának pontos kimutatása legyen a városban tartózkodó, és munkát vállaló nem kanizsai illetőségűekről.

Az ötödik pont előírja, hogy a szegődöttség ideje alatt senki nem csábíthatja el más cselédjét.

A következő pontok a legények viselkedését szabályozzák. A hatodik pont megtiltja a cselédnek nyáron este 10, télen este 9 óra után a céltalan csavargást és a kocsmázást, a hetedik pont pedig megtiltotta, hogy egészségre ártalmas vagy köztisztaságot veszélyeztető dolgot dobjanak ki az utcára. A köztisztasággal kapcsolatos a nyolcadik pont is, jóllehet itt csak — az utcák állapotánál már említett — feladatokra hívják fel a figyelmet. Minden házigazdát felszólítanak arra, hogy a házaik melletti szakaszon, az „*utsza felé lévő víz-járásokat kitisztított állapotban mindenkor tartani, mivel így az útszakon az út szárazabb lesz*”. Ez a pont — jóllehet nem a céhmesterek, legények és cselédok alkalmazásáról és magatartásáról szól — itteni szerepeltetése egyrészt a munka fontosságát, állandó figyelemmel kísérését jelenti, másrészt pedig ezt a munkát — mivel a szabályrendeletben szerepel — a legényekkel is elvégeztethették a mesterek. Az utolsó,

kilencedik pontban — hivatkozva az 1811. évi kontraktusnak arra a pontjára, hogy az uradalom épületeiben lakókra nem terjed ki a városi tanács joghatósága —, kéri, hogy a jelen szabályrendelet hatályát terjesszék ki „*a Hirdetményeknek könnyebben leendő tellyesíthetése tekintetéből, és ne hogy a vétkesek az Uradalmi épületekben elrőjtőzködhessenek [sic]*.”⁸⁶

Több szempontból is érdekes ez a szabályrendelet, ugyanis ezzel az utolsó passzussal egy vékony rést ütöttek volna a kontraktuson azzal, hogy erre az egy szegmensre — a céhek érdekeinek védelme révén — a városi joghatóságot kiterjesztették az uradalmi épületekben élőkre. Ez természetesen nem ment automatikusan. A főszolgabírónak előbb be kellett szereznie az uradalom beleegyező nyilatkozatát, s csak úgy terjeszthették a vármegye közgyűlése elé.⁸⁷ Az uradalom nyilatkozata nem maradt fenn, de a következő kisgyűlésen újra tárgyalták, pontonként felolvasva a szabályrendeletet, és szükségtelennek ítélték a megerősítését, „*mivel azok részént a köz bátorság fenntartását tárgyazzák, részént pedig magánosok jogait illetik, azért azok feleslegesek lévén, helybenhagyások 's megerősítések szükségtelen*”.⁸⁸ Ezt a határozatot négy és fél évvel a tervezet benyújtása után hozta a kisgyűlés, tehát az ügy már nem is kerülhetett a közgyűlés elé.⁸⁹

A tanácsülések gyakorisága vélhetően hasonló volt 1807 után is. Az adminisztrációs mechanizmus tovább élt, ugyanis nem volt a városigazgatásnak pontos szabálya — legalábbis eddig nem került elő —, az ügyek kezelése nagymértékben függött a jegyző ügyviteli érzékétől, gondosságától. Azt azonban a 19. század első harmadában már előírták, hogy a városi főjegyző jogvégzett ember legyen.

Ebben az időben a városi adminisztráció nyelve a magyar, de a jegyzőkönyv vezetése során a korábban használatos német nyelv hatását többször, még hosszabb ideig tapasztalhatjuk. Csak két példa erre: az „sz” helyett szinte kizárólagos a sárfesz ß használata, s a jegyzőkönyveket mindig úgy kezdik, hogy „X Y előlülése” mellett ahelyett, hogy elnöklést írnának. Világos, hogy a Vorsitzende (németül elnök) szó tükörfordításáról van szó.⁹⁰

A tanács tagjainak jövedelmét nemcsak a város költségvetésében biztosított összeg jelentette; kiegészítő jövedelmük volt az ún. taksa, amelyet a vármegyei közgyűlés időről időre szabályozva a vármegyében általánossá és kötelezővé tett. Az 1827-ben kiadott táblás jegyzék szerint az adásvétel bevallása — ami természetesen a városnak is jövedelmet jelent — alkalmából a következő juttatásokat kapták.⁹¹

A tanúsítványok, bizonyáglevelék után a bírónak 30 krajcár taksát, míg a jegyzőnek 1 forintot kellett fizetni. A letelepedési engedély sem volt ol-

Értékhatár (forint)	A tanács taksája (krajcár)	A jegyző taksája (krajcár)
0—100	30	18
101—200	48	18
5000-ig minden 100 forint után	10	18
5000 felett minden 100 forint után	12 forint	18

csó, minden Magyarországról érkező és engedélyt elnyerő személy a város kasszájába 6, a jegyzőnek 1 forintot tartozott fizetni, míg az országhatáron túlról érkezők a városnak 12, a jegyzőnek 2 forintot fizettek. Ezek a bevételek a kereskedő és kézműves városnak, amilyen Nagykanizsa, ahol viszonylag sok a letelepedési kérelem — elsősorban stájer iparosok részéről —, fontos tételt jelentettek. Kiadmányozáskor anyagmegtérítési díj is terhelte a felet: félárkúsnál nem nagyobb papír és leíratása 18 krajcár, egy árkusé 1 forint, ezt meghaladó terjedelemben ívenként 34 sorral 30 krajcár.⁹² Ez a díjazás akkor válik érthetővé, ha tudjuk, hogy az írás-olvasás ebben az időben egyáltalán nem általános: az iskolákban nem is mindig írni-olvasni, hanem néhány év alatt általában csak olvasni tanították meg a gyerekeket. A mindennapi életben viszonylag keveset írtak, így az írástudók (a jegyző, aljegyző vagy az írnoka[il]) jelentős mellékjövedelemre tehetek szert. Természetesen a szegények ingyen kapták meg a hivatalos iratokat, és pereikért sem kellett fizetniük.⁹³

3. A városi tanács működésével kapcsolatos panaszok

Valószínű, hogy a városi tanács működésével kapcsolatban többször merült fel panasz, de az utókor számára csak az vizsgálható, amely jelentőségénél fogva panasz, illetve fellebbezés miatt eljutott Zala vármegye közgyűléséig, s ott a közgyűlés vagy a kisgyűlés ezt tárgyalta.

Az 1807. évi tisztújítást követően, még ugyanazon a tanácsülésen néhány panaszos levél előterjesztésére került sor, melyekkel már az újonnan megválasztott városbíró foglalkozott. Az első beadvány a forspontozást érintette, ugyanis a forspont kivétele a lovas gazdák között nem volt mindig egyenletes. Ugyanez volt a gond a beszállásolással is: a városon keresztül vonuló katonák beszállásolását intéző hajdúk — a dolog könnyebbik oldalát választva — sokszor csak a városközpont közlebb fekvő házakba szállásolták el a katonákat, aránytalanul nagyobb terheket okozva ezzel a központhoz

közül lakó nagykanizsaiaknak.⁹⁴ Ha lovas gazda volt a központ közelében lakó, a beszállásolás és forspontozás egyaránt terhelte. Jóllehet valamikor összeget térített a kincstár, de ez nem fedezte a kiadásokat és főleg nem a kényelmetlenséget, amellyel ezek az adóterhek jártak. A beadvány 4. pontjában azt kifogásolták, hogy a beszállásolásokért kapott „quartély pénznek” kifizetésekor „történt rövidséget” orvosolni kell, mert a Magyar utca lakói vagy semmit sem, vagy a kelletténél jóval kevesebbet kaptak.⁹⁵ Ugyancsak ekkor vetették fel azt is, hogy a lovakat tartó zsellérek ne engedélyezzék a közlegeltetést.⁹⁶ A városbíró válasza az volt, hogy az előző év január 2-án hozott határozat szerint a nyáron marhákat tartó gazdák nem távoznak el az állataik miatt a városból, ezért a forspontozás terheit ők készpénzben megválthatják, de nemcsak nyáron, hanem télen is, tehát egész évben „szenvedjék” ezeket a terheket. A strázsamestert pedig felszólította, figyeljen arra, hogy a hajdúk részrehajlása senkinek ne okozzon hátrányt. A kvártélypénzzel kapcsolatban azt mondta, hogy ezt az 1805. esztendőbeli „hadi zűrzavar” okozta, erről a város tanácsa nem tehet, de ügyelni fog arra, hogy a hiányzó összeget a károsultak megkapják, és többet ilyen hátrány ne érje a lakosokat. A zsellérek legeltetésével kapcsolatban megszületett a határozat: „zsidóság a' köz Legeltetésüül le tiltassék”.⁹⁷ Ugyanezen az ülésen döntöttek a tanító fizetésemeléséről is. Nemcsak Nagykanizsán, hanem más településen is az volt a gyakorlat, hogy a település alkalmazottai az év elején nyújtják be „fizetés jobbítási” kérelmeiket, mert ha megkapták, az egész évre szólt, s ez bázist jelenthetett a következő évi kérelemkor. Mindenhol ezt a módszert alkalmazták, de a nagyon kevés kivétel egyike éppen Nagykanizsán volt, amikor év közben kapott a város téglása engedélyt arra, hogy növelje termékei árát és kapott több juttatást. *Faits György* városi oskolamester beadványa szerint a „szűk idő”⁹⁸ miatt kérte évi 200 pengő forintos fizetésének „megjobbítását”, ugyanis ennyi pénzből nem tud megélni; elsősorban a stólajvédelmek emelését kérte. A frissen megválasztott tisztikar, miután a „könyörgőnek ki tétele igazságosnak találtatván”, a stólajvédelem emelésén kívül a várostól még további 10 mérő gabonát és 10 szekér fát is megítélt az oskolamesternek, melyeket a saját költségén kellett a város erdejéből elhordania. Ugyanakkor a német mesterről is gondoskodtak, aki eddig nem kapott semmi biztos fizetést, pedig számos városi lakos gyermekét tanította. Most 30 forintot és 5 mérő gabonát ítél meg neki éves fizetésül a város tanácsa.⁹⁹ A január 2—3-án tartott első tanácsülés után január 7-én ült össze hasonlóan viharos kezdésű ülésre újból a város magisztrátusa. Az egész hatvanasságot az ülés-terembe szólították, mert Pajnádi József jegyzőnek még a múlt év végén ért sérelmei miatti lemondását

kellett megtárgyalniuk. Ám mielőtt erre sor került volna, Pichler városbíró állt elő sérelmeivel: hogy „sajnálkodva köllene nékie hallani, miképpen némelylyek azt rebesgetnék”, hogy ő az elmúlt évben kaszálás idején a város rétjéről öt szekér szénát elhordott, és a város erdejéből néhány öl fát is hazavitetett. Pichler azt állította, hogy ő csak a városi iskolának kölcsönzött famennyiséget vágatta ki és vitette haza, a szénáról pedig azt mondta, hogy az elmúlt háborús időkben sok vendége volt, ők lovakkal érkeztek, nekik a saját szénáját nem adhatta. A városi tanács határozata szerint a fát nem, de a széna egy részét meg kellett térítenie. A tanács csak két szekér szénát ismert el reprezentációnak, három szekérnyit viszont kifizettetett a város első emberével, aki a helyszínen nyomban befizette a 30 forintot a város kasszájába.¹⁰⁰ Pichler korábban is kapott a várostól reprezentációs költséget: 1806-ban hat esztendei bíráskodás után 200 forintot szavazott meg neki a tanács visszamenőlegesen, miután elismerték, hogy a vendégeket a maga költségén nem tarthatta. Ekkor foglalták határozatba, hogy a továbbiakban eseti elszámolással fogják ilyenfajta kiadásait megtéríteni.¹⁰¹ Röviddel ezután emelték fel a városbíró fizetését évi 300 pengő forintra.¹⁰² Így tehát a bíró tisztázta magát, kezdődhetett a munka, és beszólították a már hetedik éve közmegelegedéssel szolgáló nótáriust, akit két kanizsai polgár, *Czinderi Antal és Czelinger Fülöp* válogatott gorombaságokkal vérig sértett. Az előzőekből következik, hogy a város minden lehetőséget megragadott, hogy a jegyző visszavonja lemondási szándékát. Pajnádi feltételekhez kötötte hivatalban maradását, és ezeket a feltételeit szóban, öt pontban terjesztette elő. Először: ha megkövetik, ő enged, de a városi tanács tekintélyének fenntartása érdekében a két személynek meg kell bűnhődnie. Másodszor: szerinte a személye ellen tapasztalt gyűlölködés oka néhány tanácstag részéről az volt, hogy „némelylyek nehezzén szívetlették hogy ezen Tanács előtt folyó perekben maga is dolgozott”, mert a csekély 250 forintos évi fizetéséből nem tud megélni. Ha lehetőség van arra, hogy fizetése „megtódíttasson”, akkor ígéri, hogy többé ezen tanács előtt nem visz peres ügyeket. Harmadik feltétele az volt, hogy az általa — érezhetően nem szívlelt — városbíró és Simontsits Mátyás tanácsost büntessék meg. Pajnádi jegyző ekkor kifejtett nézete szerint az „*Elő Járóknak Igasság Tükörének, és Makula nélkül valóknak köll lenni*”. Az történt ugyanis, hogy a város erdejéből a tanács tudta és főleg határozata nélkül a városbíró és nevezett tanácsos fát adott el. Ezt a bíró csak a tanács beleegyező határozata után tehette volna meg. Egyértelmű szabálysértés, és a jegyző szerint a vétkes tanácsnoknak a bíróval együtt dupla büntetésben kell részesülnie összesen fejenként 24 forint büntetéspénz befizetésével. Negyedszer: miután a törvény szerint apa és fia egy törvényszéknél

nem szolgálhat, ezért Simontsits Mátyás mostohafia, *Ferber Ferenc* mondjon le hivataláról. Az ötödik megjegyzése volt talán a legsúlyosabb vád: szomorúan tapasztalta az 1807-i tisztújításkor az uradalmi tiszttartó befolyását, amelynek következtében kellett Babocsay doktornak lemondania. Mivel az uradalom joga, hogy a bíróválasztásra három jelöltet állítson („candidáltasson”), ezen kívül a „*Tanáts béliek választásához a Tettes Uradalomnak semmi köze sints*”, ezért most törvénysértés történt, s elkerülhetetlen szerinte, hogy ez a helyzet rendeződjön.¹⁰³ A jegyzőkönyv nem tartalmazza a vitát, a felszólalásokat, a megnevezettek véleményét, védekezését, de az előadottak végén már látszott, hogy sokkal többről van szó, mint egy sértett ember véleményéről. A jegyzőkönyv csak az egyhangú határozatot őrizte meg; szövegéből — legalábbis az ötödik felvetésnél — arra következtethetünk, hogy nagy vita nem lehetett. Először is a két gorombáskodó polgár „*estvélig ki tartandó aristomi büntetést*” kapott. A fizetésemelési kérelmet is elfogadta a tanács, az elkövetkezőkben 150 forinttal „megtódíttatott”, ezek után „*Beneficiumán kívül 400 f készpénz lészen hanem a Városi Tanács előtt folyó perekben nem lészen neki szabad dolgozni, ki vévén a szegényeket, kik ugy sem fizethetnek.*” A harmadik feltételét illetően nem a kétszeres büntetést szavazta meg a tanács, hanem csak a szimplát, alapvető célját a nótárius ez esetben is elérte, így 12–12 forintot fizetett a városbíró és a tanácsnok. Negyedik felvetésére, melyben apának és mostohafiának együttes — szabálytalan — testületi tagságát kifogásolta, a tanács határozata jogi remek: *Ferber Ferencet* visszahívni már késő, mert felesküdött, tehát a tagság kérdése a következő választásig eldőlt, de a nagyobb „*érdemű dolgokban és perekben mind a kettőnek voksa nem lészen.*” Az ötödik feltételét hosszabban tárgyalta a tanács, és egyben véleményt is nyilvánított. A határozat kiemeli, hogy mind a tanács, mind a polgárság „*igen is által láttya, hogy Babótsay Urnak Tanátsossi és árvák attya hivatalából történt ki Tétele helytelenül, és rendetlenül esett meg*”, s a választásnál a tanácsosi hivatalt szívesen ajánlottak volna neki, de ő elhárította. Továbbra is számítanak tevékenységére az „*árvák attya*” hivatalában, melyre ő kifejezetten alkalmas, s ezt többször be is bizonyította. A városházán fog helyet kapni, és egy év múlva másik hivatalába is visszahelyezik, ígérte meg a tanács. S hogy választás előtti befolyásolás még egyszer ne történjen, a városbíró feladata lesz az uradalmi tiszt tudomására hozni: a városbíróon kívül a tanácsosokat és a város szolgáit a község az uradalmi tiszt jelenléte és befolyása nélkül választja meg. Sajnálátát fejezte ki a gyűlés, utalva itt a szabad királyi város státusára, hogy az 1690 utáni években Nagykanizsa nem Buda és Pest mintájára szerveződött újjá, mert ott a valóságos polgárság „*mely helyenként 60, és 90, és 100*

a józanabb, és értelmesebb valóságos Polgár Lakosokból állana” választ elöljáróságot, továbbá a „rendetlenül össze tájongó Népség által eddig okozott Lárma, kiáltás és zenebona el-háritasson”. Jövőre a választásra csak a hatvan személyből álló választott polgárságot fogják meghívni. A választók jelenlétét szigorúan előírják, távolmaradást büntetik, csak a várostól való távollét és a betegség lehet elfogadható indok a távolmaradásra. Minden indokolatlanul távol maradó 4 forint büntetést fog fizetni. A választásra nem az eddig megszokott dobszóval, hanem a bíró által „nevezet szerint ki adandó parancsolat mellett fognak bé szollitattni”, tehát írásos meghívó lesz. Senkinek nem szabad „személybeli sértegetés vagy Kiszebbítés mellett a Tanácsbeli Urakat le tenni”, ám fennmarad a község azon joga, hogy ha valakinek nincs valakihez bizalma, véleményét mértékletesen kinyilvánítsa.¹⁰⁴ Pajnádi valamennyi feltételét teljesítették tehát. Ez a vita és lemondás több volt egy ember sértettségénél. Egyfelől markánsan kirajzolódik egy olyan csoport, melyet az uradalmi tisztartó irányít, s ehhez felhasználja a hatvanosságon kívüli „néprétegeket”, ahogyan ezt árnyaltan megfogalmazta a jegyzőkönyv, s ennek bőséges idézésével megpróbáltuk a forrongó hangulatot is visszaadni. Jóllehet ismételten úgy tűnik, hogy a magisztrátus megint a szabad királyi város lehetőségeit sírja viszza, de ez most csak utalás arra, hogy milyen lehetőségtől esik el a város, mert az uradalom által befolyásolt „össze tájongó Népség” befolyásolja a voksolást. Másfelől kirajzolódik a város jogainak csorbítása ellen küzdő választott tisztségviselők csoportja, melynek kiváló képviselője a — minden valószínűség szerint — jól, felkészült és kiváló jogalkalmazó nótárius, akinek ezután nem volt miért távoznia. Ő vállal oroszlánrészt az 1811. évi kontraktus kidolgozásában, s ezáltal, ha nem is minden tekintetben, de döntően nyugvópontra jut az uradalom és a város kiegyensúlyozatlan viszonya.

Az 1807. évi jegyzőkönyv még számos személy elleni panaszt is tartalmaz, s ez sejteti, hogy nem volt minden rendben a tanácson belül sem. A panasz általában az anyagiakkal volt kapcsolatos. Simontsits városi tanácsost például Venczel Ádám városi polgár és főpolétás megvádolta a kvártélypénzek helytelen kifizetésével, továbbá a város szénájának eltulajdonításával, amellyel becsület-sértést is elkövetett. A hivatalos iratokból mindennek az ellenkezője derült ki, ezért a vádlónak a sértettet a tanács előtt meg kellett követnie, és büntetésül 48 órás kenyéren és vízen töltendő áristomot kapott.¹⁰⁵ Egy másik alkalommal a városi bíróság számadásait vezető Szakáll István került a tanács elé, aki 317 ft 33 x-t sikkasztott. 200 forintot már vissza is fizetett a tárgyalás időpontjáig, a fennmaradó összegnek pedig elengedését kérte. Természetesen elutasították a kérelmét az-

zal, ha a többi pénzt 15 napon belül nem fizeti vissza, jön a foglалás.¹⁰⁶

A harmincas évekig ilyen panasznak nincs nyoma a registrumokban. 1832-ben azonban már az év elején „Kanizsa Városi Bíró Választása alkalmával történt rendetlenségek meg vizsgálatajáról” címmel találunk öt oldalas bejegyzést. Ez kiegészíti a városi bíróválasztásról szóló ismereteinket, s utal további, azóta elveszett, elégett forrásokra. Az ügy érdekessége, hogy a beadványt a földesúr, a kegyuraságot 90. életévében bekövetkezett haláláig, 1870-ig gyakorló Batthyány Fülöp herceg nyújtotta be. Az történt ugyanis 1832. január 2-án, hogy a szabály szerint megválasztották a városbíró, tanácsosokat azonban nem kellett választaniuk, mert az 1828. évi vármegyei határozatnak megfelelően a tanácsosok mandátuma három évre szólt. Még mielőtt a kegyurat képviselő uradalmi tiszt eltávozott volna a helyiségből, a jelenlévők egy része „lázadó felekezetben egyben álván” az érvényes rendszabályok ellenére az egy éve hivatalban lévő tanácsnokok helyett újat kívántak választani. Kívánságuknak nyomatékosan hangot is adtak, s a számukra kedvező új tagokat meg is választották, míg az „előbbieket ki vetették” tisztségükből. Az ellenségeskedés odáig fajult, hogy a „rendetlenséget okozó Felekezetnek egyik Fejét”, Kiss János gombkötőt letartóztatták, és áristomba zárták. Másnap az uradalmi tiszt visszatért a tanácsházára, a régi városi tanácsosokat visszahelyezte jogaikba, és érvénytelenítette a tanácstagválasztást. Óriási lehetett az ellenállás, hiszen az „össze álló felekezet minden tagjai nagy lármára kelvén”, illetlen szavakkal illették az uradalmi tiszteket és a járási főszolgabíró, sőt a tanácsházán fogva is tartották őket addig, míg Kiss János gombkötőt ki nem engedték fogságából. A közrend megzavarásáért a földesúr kivizsgálást és a vétkesek megbüntetését kérte a vármegye közgyűlésétől, a kanizsai uradalom ügyésze¹⁰⁷ pedig a vármegye első tisztviselőjének, az első alispánnak írt levelében azt kérte, hogy a zavarások egyik okozóját, Kiss János gombkötőt a vármegye tömlöcébe zárják. Akkor még nem sejtették, hogy ez „csak” az első eset, s a börtönviselt gombkötő a harmincas évek bíróválasztásának jellegzetes közcsendháborítója lesz. Már el is rendelte az első alispán a fogva tartott átkísérését, amikor megérkezett a nagykanizsai századosok levele, mely Markovits Sándor uradalmi ügyész eljárását kifogásolta: ugyanis Markovits a földesúr megbízottjaként a bíróválasztáskor a törvény szerint három jelöltet állított, de nem a bíróválasztásra jogosult századosoknak megfelelő, nem a „folyamodó századosok kívánsága szerint voltak”. Ők egyébként nem is vállalták a jelölést. S miután a szabály szerinti választás során megválasztott városbíró nem jelent meg, hogy elfoglalja hivatalát, nem volt más választásuk, mint az, hogy a lejárt mandátumú Topley Ferenc vá-

rosbíró ismételten hivatalba emeljék. A századosok levelükben azt is a közgyűlés tudomására hozták, hogy a tanácsstagok választása nem Kiss János lázítására történt, hanem azért, mert az egy éve hivatalban lévő tanácsosok ellen nagyon sok panasz és kifogás merült fel, a választásra jogosultak új, a város vezetéséhez jobban értő, „törvényt értő” magisztrátust is választottak, noha a három hivatali évük tényleg nem járt még le. Amint ezt megtudta az uradalmi ügyész, magához hívatta Kiss Jánost azzal, hogy „tőle az uraság számára borokat akar venni,” és tömlőcbe záratta. Ezzel megsértette a kontraktus 2. pontjának 7. §-át,¹⁰⁸ ugyanis a városbíró és a magisztrátus lett volna illetékes Kiss János felelősségre vonása ügyében, nem az uradalom. A tisztartó megsértette ezzel a beavatkozásával a város jogait akkor, amikor nem is illetékes az ügyben, tehát Kiss Jánost szabadon kell bocsátani. Időközben a vármegye közgyűlésének megbízásából az illetékes főszolgabíró, *Chinorányi Boldizsár* is vizsgálatot indított Nagykanizsán, tanúvallomásokot is felvett, de ezekből „*valamely nagyobb erőszakoskodások, 's Lázítások ki nem tetszenek*”. A lázítás vádjára nem nyert bizonyítást, Kiss Jánost kiengedték a vármegye tömlőcéből, mivel a feljelentést a herceg tette, ezt rövid úton negligálni nem lehetett, ezért egy héttagú¹⁰⁹ bizottságot rendeltek ki a vármegyei főjegyző vezetésével az ügy kivizsgálására.¹¹⁰

A nagy- és kiskánizsai képviselők megbízásából Babochay János ügyvéd is a vármegye közgyűléséhez fordult. Kérte, hogy a kiküldött bizottságnak legyen joga annak kivizsgálására is, hogy a várost mennyiben sértette meg az uradalmi ügyész. Ismerje el továbbá, hogy a város elöljárói törvényesen lettek megválasztva, s a vármegye legmagasabb közigazgatási fóruma hivatalukban erősítse meg őket.¹¹¹ A bizottság nem kapkodta el a vizsgálatot, ugyanis 1834. júniusában, tehát jó másfél évvel később terjesztették be vizsgálatuk eredményét. Ebben csak annyit találunk, hogy a tisztújításkor nem történt olyan esemény, rendbontás, amely ellen a törvény erejével fel kellene lépni, egyébként minden szükséges intézkedést megtettek, és megerősítették — tehát másfél év múlva (!) — az akkor megválasztott magisztrátust.¹¹²

Még le sem zárult az 1832. évi tisztújítási per vizsgálata, amikor az 1834. évi tisztújításkor ismét panasz merült fel; ezúttal arra figyelmeztetett az uradalmi ügyész, hogy a jelölt tanácsosok nevét a választás napja (január 2.) előtti napon át kell adni az uradalmi tisztartónak, akinek jelenlétében kell a tanácsosok grémiumát megválasztani. Ez esetben a tisztartó elsiette a panaszát, mert a számos eddigi vélt és valós, de mindenképpen bepanaszolt esetek miatt a bíró- és tanácsválasztást személyesen felügyelő *Chinorányi Boldizsár* járási főszolgabíró azonnal biztosította a közgyűlést, hogy semmi tör-

vénytelenség nem történt. Elutasítva az uradalom kérését, megerősítve a magisztrátust azt is határozatba foglalta, hogy az uradalom képviselője a földesúri hatóság megtestesítője, és kizárólag a kötelező rendszabályok betartásának felügyelete a feladata, „minden ezentúli ahozandandó közbeszóllása vagy fentakasztó rendelkezése nélkül”.¹¹³

A következő, 1835. esztendő a „tisztogatás”¹¹⁴ éve a városházán. 1835-re a városi vezetők összefonódásai, korrupciós ügyei elérték csúcspontjukat. Ez állandó beszédtéma volt a városban, támadtak bírót, jegyzőt, tanácsost egyaránt, és egymást érték a vármegyéhez küldött beadványok. Az év eleji tisztújításkor a jegyzőt szabálytalanul leváltották, utóda Hollósy József lett. Lármás választás volt ez is: Babochay János bíró, Hollósy jegyző és az 1832. évi „láztásban” is fő szerepet játszó, akkor a vármegye tömlőcét is megjárt, de végül felmentett Kiss József gombkötő együtt „lármázott” a választás előtti napon a tömegekkel, s a választás, mint már említettük, jogsértéshez vezetett. Tiszti fenyítőszték vizsgálata alá vonták a városbíró és a jegyzőt, mert nem tartották be a tisztújítás szabályait: a városbíró nem tiltotta be a választás előtti napon a lármázást, ahol unos untalan, újév lévén feltehetőleg alkoholos befolyásoltság alatt, azt ismételtették, hogy őket a vármegye határozata nem kötelezi, továbbá Kiss János gombkötő *Molnár György* jegyző ellen szónokolt a városházánál, erőszakkal megakadályozta, hogy a jegyző a vádakra válaszoljon, és ő is azt kiáltozta, hogy a vármegye parancsainak ő sem fog engedelmessé válni.¹¹⁵ *Molnár János* tiszti főügyész elkezdte vizsgálni az ügyet, de a jogban járatos városbíró és az eredetileg ügyvéd *Hollósy* a Helytartótanács felé fordult. Eljárási hibát jelentettek be, mert úgy rendelte el ellenük a vármegye a tiszti fenyítő pert, hogy őket meg sem hallgatták. A Helytartótanács leirata nyomán a fenyítő pert felfüggesztették, és a vármegye közgyűlése a tiszti főügyészt körültekintő jelentésre kötelezte.¹¹⁶ Ezt a pert elnapolhatták ugyan, de a városbíró és a jegyző elleni vizsgálat súlyos visszasságokat tárt fel, többrendbeli, folytatólagosan elkövetett hamisítást, visszaéléseket, s ezért a jegyzőt és a városbíró megfosztották hivatalától. Egy százados is erre a sorsra jutott, míg *Somogyi* aljegyző önszántából mondott le. Augusztusban tartották meg a rendkívüli tisztújítást, ahol egy mérnök, *Bernárd Gáspár* nyerte el a mezőváros bírói hivatalát, és *Plander Ferenc* ügyvéd lett a főjegyző. A századosokat a tanács üléseire 1836-tól kezdve külön-külön mindig meghívták, s ha valaki három egymást követő ülésen nem jelent meg, távolmaradását nem tudta kellőképpen indokolni, kíméletlenül törölték a századosok lajstromából, s más választottak helyette.¹¹⁷

A 19. század első felében a legnagyobb botrányt az 1839. évi feljelentés-sorozat és vizsgálat okozta,

s amelyet a választás és a századosok testületének jogállásáról szóló rendelet megalkotása követett.

1841 januárjában Csány Elek főszolgabírónak jelezték a kanizsaiak, hogy a tisztújítást az egész közösségre ki akarják terjeszteni, mert ezt kérték egyrészt a századosok is, másrészt az időközben meghozott jogszabály is ezt irányozta elő. Ennek megfelelően a január 2-i tisztújítás a „legnagyobb renddel és csendel megtörtént.”¹¹⁸ A valóság mégsem ez lehetett, mert a közgyűlési jegyzőkönyv következő ügyszámán néhány kanizsai polgár a tisztújítás során történt visszasságokat bejelentő panaszát olvashatjuk, akik új választást, továbbá a városi főjegyző tisztségébe való visszahelyezését kérték.¹¹⁹ Közvetlenül ezután ismerhette meg a hivatalából elmozdított Farkas Antal egykori főjegyző panaszát, hogy bár csak különösen fontos okkal és fél évvel előre lehetne a főjegyzőnek felmondani, hirtelen az ő helyét is — a vármegye rendelete ellenére — tisztújítás alá vonták, hivatalából elmozdították, és állását Tóth Lajos ügyvéddel töltötték be. Farkas kérte a vármegyét, hogy helyezze vissza jegyzői hivatalába.¹²⁰ A vármegye határozata helybenhagyta a választás eredményét, továbbá az 1836. évi 9. tc-re és a századosság kérésére kiterjesztette a tisztújítás hatályát a teljes közösségre, ugyanakkor hét fős bizottságot küldött ki, hogy Farkas Antal panaszát kivizsgálta.¹²¹

Az 1847. év nyarán egy hamisítási per borzolta a kedélyeket. Hegerle József azzal folyamodott Barna Sándor tiszti főügyészhez, hogy a városi tanács tudta nélkül, annak pecsétjével ellátva egy olyan okiratot bocsátott ki Vajai Lajos helyettes jegyző, melyben azt állította, hogy Pichler Henrik ellen „semmi betáblázva nincsen”, amikor a beadványban nem számszerűsített összegek már betáblázás alá kerültek. Ezért nevezett feljelentette az okiratot szerkesztő és kiadó Vajai Lajost és a kiadmányt aláíró városi tanácsosokat, Rubán Ferencet, Jakopcsits Pétert, Tuboly Ferencet, Kozáry Imrét, Imrei Ferencet és Harsay Józsefet, hogy hamis bizonyítványt adtak ki a város nevében. A vizsgálat megállapította, hogy a beadványba foglaltak igazak, a tanács tagjai az egykori városbíró hitelképességének érdekében hamis bizonyosságlevelet adtak ki a városi tanács megkerülésével. Az érintetteket felfüggesztették, és tiszti fenytő pörbe idézték, melynek végkifejletéről nincs tudomásunk. Említésre érdemes a határozat szövege: azok a tanácsosok, akik a hamis bizonyítványt kiadták, „s a hivatalban ne talán létező tanácsosoknak attul leendő felfüggesztése és helyettek másoknak azonnali választása eszközlése.”¹²²

4. A városi magisztrátus és a vásárok

Nagykanizsa vásárai messze földön híresek voltak. A bevezetőben már említettük a máig nagy tekinté-

lyű Fényes Eleknek a városról, illetve vásáraitól írott sorait: „Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavonia, Bosnyákországok közt fekvődvén, kereskedése nagy fontosságú, sertés- marhagabonavásárjai felette híresek s a törökországi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezenkívül majd csaknem egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikátumokat és a koloniális portékákat.” Marhavásárait Magda Pál is fontos eseményként említette. Az 1831. évi leírás különösen kiemeli vásárai jelentőségét.¹²³ Ebből tudjuk, hogy heti vásárt hetente kétszer, szerdán és pénteken tartottak, de a többi napokon sem maradt üres a piactér, ugyanis a hét többi napján is lehetett kapni élelmiszert. A heti vásárokon búzát, rozsot, kukoricát, zabot, hajdinát és kölest, továbbá egy elkülönített helyen sertéseket árultak. Ezért volt különösen fontos a heti vásár és a heti sertésvásár helypénzszedőinek a személye, mert hiszen naponta származott ebből jelentős bevétele a városnak — mint már említettük —, igazi bizalmi állás volt ez a megbíztatás, hiszen hetente kétszer, a már említett szerdán és pénteken pedig különösen jelentős summát kasszíroztak az ezzel megbízott tanácsosok. Dél előtt pezsgő élet folyt a piactéren és környékén, hiszen nemcsak a kofák, kalmárok és kereskedők jelentek itt meg, hanem az iparosok is portékáikat kínálva, továbbá az egyre népesebb vendégkört kiszolgáló borkimérések, laci-konyhák és a vendég-látásban vállalkozó többi mesterember. Évente hatszor, az országos vásárok alkalmával aztán emberek tömege lepte el a dél-zalai mezővárost, ugyanis igen nagy volt a nagykanizsai piac vonzás-körzete. Bécs, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Körmend, Zalaegerszeg, aztán Győr, Pápa, Veszprém, Sümeg, Keszthely városából is érkeztek kereskedők, vagyis elsősorban azokból a nagyobb piackörzettel rendelkező városokból, ahova kiépített utak vezettek. Nem kevesen érkeztek Fehérvárról és Pestről „vagy Eszék, Pécs, Kaposvár irányából, de gyakran jöttek kereskedők a Dráván túlról, Verőcéről, Pozsegáról, Kőrösdről, Kaproncáról, Csáktornyáról, Varasdról, nemegyszer Zágrárból, de nem hiányoztak Ptuj, Ormoz, Maribor (Mahrburg), Ljubjana (Laibach), Graz és Regede (ma a város megosztva terül el Szlovéniában, neve Gornja Radgona, illetve Ausztriában Bad Radkersburg) kereskedői sem. Óriási árutömeg és lábön hajtott jószág érkezett Nagykanizsára, és cserélt gazdát piacain a vásári napokon, emellett nem volt hiány posztóárúból, készruhákból, vászonból, selyemből, vas- és cserépedényekből, különféle használati cikkekből, szerszámokból, bőrárúból sem. Csordaszámra terelték ide a lovakat, ökröket, szarvasmarhákat, sertéseket, ürüket, hoztak mézet, halat, szárított halat, zsírt, szalonnát és dohányt; végső soron minden árucikknek volt piaci forgalma. A gyertyaszentelőt, továbbá húsvétot, pünkös-

döt, nagyasszony napját, Terézia napot és Szent Mihály napját megelőző hétfőn voltak a vásárok, ezért az azt megelőző hétfőn, néha még korábban is már megteltek a mezőváros fogadói.¹²⁴ E hatalmas tömeg jelentős összegű helypénzzel gazdagította a várost, s ezért nem csoda, hogy a kontraktus megkötésekor inkább másban engedett a város a földesúrnak, és nem a vásárok hasznánál.

A város polgárai mindenki mással szemben többséget élveztek, és ezt a gyakorlatot a kérelmeknél következetesen alkalmazták. Álljon itt egy példa 1807-ből. *Spreitzenpart Mátyás* bábsütő felesége, *Reicherczen Éva* azzal a kéréssel fordult a városi magisztrátushoz, hogy az országos vásárokon ismét elfoglalhassa régi helyét, és a számára konkurens *Vida Benjámint* bábsütő elé állíthassa fel a sátrát. Kérésének a város tanácsa helyt adott, mert a kérelmező férje polgár volt, míg *Vida* a „polgári hitet le nem tette”.¹²⁵

A helypénz ügye központi kérdésként merült fel. Helyi szabályozásról forrásunk nincs, csak a város tanácsának a vármegyei közgyűléshez benyújtott kérelme maradt fenn, ebben kéri, hogy „országos vásárok alkalmával kíméletlenül venni szokott helypénzek” ügyét a vármegye rendezze. Az 1835. november 12-i vármegyei közgyűlés elé kerülő ügy jöllehet Kanizsa kérelme volt, de mivel vármegyei közgyűlési határozatként került szabályozásra, ezt az árszabást kellett kihirdetni és alkalmazni mindenhol Zala vármegyében, ahogy a körrendelet fogalmaz: „a 'hely pénz szedésében sem a' Vásári joggal bíró Uradalmak, sem a Közönségek által önkény, és zsarolások ne gyakorolthassanak, s a' hely pénzek a jó rend tekintetéből az egész Megyében egy arányosan fiztessenek”.¹²⁶ A kanizsai országos vásárokon tehát a következő helypénzeket kellett fizetniük a vásároszónak:

1-ször	Minden Tehertől, mellyet egy gyalog Ember vékában vagy hátán a piartzra visz	1 krajtzár
2-szor	Gabonával vagy egyéb Teherrel megrakott 2 marhás Szekértől	6 krajtzár
3-szo	Hasonló teherrel megrakott 4 marhás szekértől	9 krajtzár
4-szer	Vásárra hajtott akár melly időbéli egy darab szarvas marhától, lótól	2 krajtzár
5-ször	Egy darab Sertvéstől, Juhtól, vagy Ketskétől	1 krajtzár
6-szor	A legkissebb Sátoroktól, a hová azon mester Emberek állásaik is, kik portékáikat háton viszik, számláltatnak	6 krajtzár
7-szer	Középszerű Sátortól	12 krajtzár

8-szor	Egy legnagyobb ponyvás Sátortól	30 krajtzár
9-szer	A kalmárnak tulajdon költségén épültt egy deszka Sátortól minden Országos Vásár alkalmával	1 frt a piartzi helyért Váltó Czedulában fizettesen a Nemtelenek által.
10-szer	A' Várostól használás végett költsönzött, 's meghitelyesített köbölért minden mérő gabona mérésétől	1 krajtzár

A 29 kanizsai kereskedő a város tanácsán keresztül 1847. április 19-i beadványában azt is kérte a megyétől, hogy a pontos méréshez egy hitelesített köbölt hozasson Pozsonyból (72 iccés), ugyanúgy egy fél és egy negyed köblöt és egy hitelesített iccét. is. Ezt a megye költségén mint etalont meghozatták és továbbították, így Kanizsa város mérője és az általánosan használt pozsonyi mérő közti különbség pontosan megállapításra kerülhetett.¹²⁷

1847-ben azzal a kéréssel fordult a város tanácsa a vármegyéhez, hogy a vásári helypénzt ezüstben szedhesse. Indokai között szerepelt, hogy egy-egy vásár után az utcák járhatatlanná válnak, s a város tanácsának sok pénzt kell fordítani annak kijavítására. Miután „köz tudomány szerént” a város utcái mindenekelőtt télen és eső után „egy ideig csak nem járhatatlanok”, ezeket a vízvezető árkokat folyamatosan kell javítani, karbantartani, erre a városnak évről évre több pénzt kell fordítania, így „a város pénztárának kiadásai tetemesen szaporodnak”, ezért kéri, hogy a Kanizsa városára „nézve fellebb emeltessék, méltánosnak látván azt” [mármint a helypénzt] ezüst pénzben állapítsák meg, a következő tarifa szerint:

1-ször	Minden Tehertől, mellyet egy gyalog Ember vékában vagy hátán a piartzra visz	1 krajtzár
2-szor	Gabonával vagy egyéb Teherrel megrakott 2 marhás Szekértől	4 krajtzár
3-szor	Hasonló teherrel megrakott 4 marhás szekértől	6 krajtzár
4-szer	Vásárra hajtott akár melly időbéli egy darab szarvas marhától, lótól	2 krajtzár
5-ször	Egy darab Sertvéstől, Juhtól, vagy Ketskétől	1/2 krajtzár
6-szor	A legkissebb Sátoroktól, a1 hová azon mester Emberek állásaik is, kik portékáikat háton viszik, számláltatnak	3 krajtzár
7-szer	Középszerű Sátortól	6 krajtzár

- 8-szor Egy legnagyobb ponyvás Sátortól
15 krajtzár
- 9-szer A kalmárnak tulajdon költségén épült egy
deszka Sátortól minden Országos Vásár al-
kalmával
30 krajtzár
a' piartzi helyért Váltó Czédulában fizettes-
sen a Nemtelenek által.
- 10-szer A' Várostól használás végett költsönzött, 's
meghitelyesített köbölért minden mérő gabo-
na mérésétől
2/5 krajtzár

A vármegye elfogadta a kanizsaiak kérését, és így módosította az árszabást.

A kereskedelemmel, vásárokkal szorosan összefügg a szállítás, fuvarozás, hiszen enélkül nincsen távolsági kereskedelem. 1838-ban egy hosszabb idő óta tapasztalt visszaéléssorozat borzolta fel a nagykanizsai kereskedők hangulatát, a bajt azonban a város magisztrátusa illetékesség hiányában nem tudta orvosolni. Ugyanis a szállított ömlesztett, vagy folyékony halmazállapotú áru viszonylag hamar elhagyta a mezőváros igazgatási határát, ahol a városi tanács illetékessége is megszűnt. Ezért a kereskedők — a városi tanács egyetértésével — a vármegye közgyűléséhez fordultak, hogy akadályozzák meg a gabona, olaj, bor és pálinkaszállításoknál a „fuvarosok által gyakorolni szokott nevezetes csal-faságok”-at. A „csalfaság” az volt, hogy a fuvarosok előre kérték az egész fuvarbért, s útközben — vigyázva arra, hogy elhagyják a mezőváros igazgatási területét — a felrakott gabona egy részét ellop-ták. Hogy a hiány ne tűnjön fel, a fent maradt ga-bonát meleg vízzel meglocsolták, vagy egy részét megáztatták, hogy megdagadjon. Ugyancsak meg-lopták a bort és a pálinkát is, itt a lopott mennyiség pótlása kézenfekvő volt: a szeszest helyett vizet öntöttek a hordókba. A vármegye mást nem tehe-tett, mint hogy minden járásban kihirdette határo-zatát: ha ilyen csalfaság bizonyítást nyer, akkor az okozott kár megtérítésén felül további súlyos bü-netésre is számíthatnak az elkövetők.¹²⁸

5. Tűzesetek, tűzvédelem

Nagykanizsán a 19. század első felében is többször ütötte fel a fejét a zsarátnok, a tűzi veszedelem. Hiába próbálták a konyhai biztosok tisztük szerint elejét venni a veszélynek, hiába készítettek jelentéseket, melynek nyomán történtek — igaz néha immel-ámmal — megelőző intézkedések, az éghető anyagból készült házak és a gyúlékony tetők ellen csak egy védekezés volt: más anyagból kellett készíteni házfalat, födémét, s kémény kellett a cserépszindelytetős házakba. Ez a védekezési lehetőség a későbbiekben állandóan visszatérő követelmény-

ként sokszor elhangzik. Igaz, hogy tűzeset után egy ház a zsúpfedelű, sövényfalú házak korában viszonylag hamar újjáépíthető volt, de a tűzben elhamvadt a vagyon, s ez majdnem minden esetben koldusbotra juttatta a károsultakat. A tűz után a szerencsétleneknek természetesen alig maradt valamijük, ha maradt egyáltalán, és természetesen az adójukat sem tudták befizetni.¹²⁹

A tűzoltással kapcsolatos terhek nagy részét az ekkor legszervezettebb testületek, a céhek viselték. Szigorú szabályok kötelezték őket a tűz megelőzés-re, a tűzvédelemre, s ha fellobbant a vörös kakas, az oltásra. 1804-ben céhenként állapították meg, hogy melyik céhnek veszélyhelyzet esetén mi a teendő-je.¹³⁰ Kanizsán, ahogy ez idő tájt más városokban is, gyakran volt feladatuk. 1803-ban Kiskanizsán egy bádogos a templom tornyának tetejét burkolta, s vigyázatlanságával tüzet okozott, a templom tor-nya leégett, melynek helyreállítását a városi téglá-színből ingyen kapott kétezer téglával kezdték meg. A magisztrátus drákói szigorával büntetesképpen törölte a bádogost a purgerek sorából, valamint há-rom napi kenyéren és vízen töltendő elzárásra ítél-ték, figyelmeztetve, ha hasonló eset fordul elő, ki-utasítják Kanizsa területéről.¹³¹

1807. pünkösöd [május] havának 13. napján reg-gel „kilenced fél óraker” a Piac utcában Szandveber András rézműves házában tűz támadt, „melly min-den gyors iparkodásnak, és védelmezésnek ellenében is az akkoron lévő Nagy szélvész miatt 5. szalma fedelű házakat el emésztett”. A városi tanács a tűzesetet követő napon, 14-én rendkívüli tanácsulást rendelt el, melynek egyetlen napirendi pontja a tűz keletke-zésének „ki nyomozása” volt. Véltetően minden tűzeset után lefolytatták ezt a vizsgálatot. Beren-delték a házi cselédeket, a szomszédokat, „kiknek a Tűznek eredetéről Tudományuk vagyon”, és mindnyá-jukat tanúként hallgatták ki, vallomásukat néhány sorban jegyzőkönyvezték, végül ítéletet hoztak. A városi tanács e tevékenysége egyszerre volt jogszol-gáltatási és igazgatási tevékenység; egyfelől azért, mert a tanúvallomásokból megállapították a fele-lőst, akit elmarasztaltak, másfelől azért, mert le-szűrve a tanulságokat, megpróbálták a kor színvo-nalán megkövetelhető városrendezési, építésügyi szabályok alkotásával és azok többé-kevésbé sikeres betartatásával elejét venni a hasonló eseteknek. Az 1807. évi tűzvész első tanúja, Bránits József kocsis azt vallotta, hogy gazdája parancsára reggel hat óraker a ház előtt elhajtott, és azt látta, hogy hátul a kis konyhában, ahol a német szabó lakott, sza-pultak, és nagy tüzet látott a tűzhelyen. A második tanú a házigazda szolgája Szupantsits [?] Anna volt, aki azt vallotta, hogy fél órával a gyulladás előtt még a padláson volt, és akkor semmiféle ve-szedelmet nem érzékelt. A harmadik tanú özvegy Sándor Pálné Gáál Éva, a felső szomszéd szolgája

azt vallotta, hogy a nagy füstöt látva kiszaladt az udvarra, de akkor már a hátsó kis konyha kéményéből felcsaptak a lángok. A negyedik beszólított tanú, Habrecht Ignác kötélgyártó a háztól nem messze dolgozott, szintén azt vallotta, hogy a füst és a láng a hátsó kéményből csapott ki. Az ötödik tanú, Rosenheim Mátyás a házigazda legénye anynyit mondott, hogy 7 óra tájban a konyhában lévén látta, hogy a kis konyhában nagy tűz volt rakva. A hatodik tanú, Fülöpp Antal a „háznál lakozó Kémény sóprő” annyit közölt, hogy amikor a tüzet észlelve kiszaladt a szobából, a kis konyha ajtaját zárva találta, „és utóbb bé tekintvén a Tüz helyre, azon semmi Tüzet sem látott.” Hetedikként Kamper Józsefnét hallgatták meg, aki a tűz kitörése előtt elment a ház mellett, az utcáról látta, hogy a kis konyhában tűz volt rakva, 7-8 darab fa is éghetett a tűzhelyen. Ezután kérdezték meg a ház tulajdonosát, de ő nem volt az adott időben otthon, így tűz sem lehetett a házában. Hátral zsellérjének, Fuchs Józsefnek a felesége párolt, és ezért rakott tüzet. A háztulajdonos felesége a szobában volt, és csak akkor jött ki, amikor a ház fedele már lángolt. Utoljára az alsó szomszéd vallomását vették fel; Milhofer Sándor a vele lakó vejével és Boa György bognár- mesterrel együtt a tűzvész kitörésének idején a kocsiszínbén voltak, s azt látták, hogy a füst és a láng a két kémény között csapott ki.

A némileg ellentmondó vallomások felvétele után következett a helyszíni szemle. Ennek során leírták, hogy mit láttak az épületmaradványon. A helyszíni szemle jegyzőkönyvét azzal fejezték be, hogy „így a Tüz Gyulladásának valóságos eredete ki nem sülne”, tehát az okot egyértelműen nem sikerült feltárni. Ám „tekéntvén még is, hogy Fuchs Józsefné a szappulásnál rakott nagyobb Tüz által, ha szinte a veszedelmet nem is okozta, gondatlansága, és némi képpen reá valosodott gyanú miatt mindenkor bűnös volna” — írják a jegyzőkönyvben, van tehát tettes, akit gondatlansága miatt elmarasztaltak. Ezután következett az ítélet: négy nap áristom kenyéren és vízen.

Az esetet követően felszólították az utca módosabb gazdáit, hogy szalmafedelű házuk födémét alakíttassák át, s lehetőleg ilyen födémrel már senki ne építkezzen. Végül pedig következett a kárbecslés. Hat háztulajdonost és négy zsellért ért kár, összesen 19 600 forint értékben. Szandveber András portáján, ahol a tűz keletkezett, a telkén lévő minden épülete leégett, 2000 forintra becsülte a kárát. Ugyanennyit vélelmezett egy másik károsult, Horváth György is. Ugyancsak minden épülete leégett a tanúként is meghallgatott Milhoffer Sándornak, ő 6210 forintnyi kárról beszélt, az ugyanígy járt nemes Lászlói György kára 1000 forintra rúgott. A szintén tanúként beidézt Sándor Pálné is károsult, kamrája és istállója égett le, 350 forintnyi értékben.

Ferber Ferencnek két háza, két kamrája, istállója, sokféle portékája lett a lángok martaléka, kára hatalmas összeg, 7530 forint volt. Végül négy zsellért soroltak fel, itt csak a kár összege szerepelt: Sarnoczi György 200, Varróné 100, Saxel zsidó 150 és Sente Imre 60 forintos kárt vallott be.¹³²

A század első évtizedében sok tüzeset volt, ezeknek mindig utcasorok estek áldozatul.¹³³ A városi téglagyár, ahol ekkor ezer ezer téglát 15 forintért adtak, lassan már nem győzte a károsultak téglai igényeinek kielégítését, ezért 1807-ben elhatározták, hogy egy *Feldbrandot*,¹³⁴ egy mezei tégláégetőt állítanak fel. További lépés volt, hogy 1811-ben bevezették a kéményseprési díjat; a kéményseprő 8 krajcárt szedhetett kéményenként, ezzel a tanács a munkavállalót is érdekeltté kívánta tenni fontos munkájában.¹³⁵ Gyakran hozott a tanácsülés határozatot arról, hogy kevésbé éghető anyagból kell a házakat építeni, a gyúlékony tetőket fel kell számolni — pl. 1826-ban —, de átütő sikert nem értek el, elsősorban egyes kevésbé módos háztulajdonosok anyagi lehetőségei miatt. 1833-ban odáig jutottak, hogy az utcai pipázást is megtiltották, illetve este tíz óra után már senki sem járhatott az utcákon. Akik megszegtek ezeket a rendelkezéseket, és az éjjeliőrök, a hajdúk, esetleg az uradalom emberei elfogták őket, rövid úton áristomra, majd ezt követően pénzbüntetésre ítélték a vétkeket. Ezekkel az összegekkel mindig a város „tűzi cassája” lett gazdagabb.¹³⁶

1834-ben a város tíz kézi fecskendőt — ahogy akkor mondták: vízi puskát — vett, ezeket utcánként helyezte el; az eszközök felügyeletét, jó karban tartását, tehát „bevethetőségét” az utcában lakó tanácsosokra bízták.¹³⁷

A következő évben az előző éveknél is nagyobb tüzeseteit szenvedte el a város. Néhány hónap alatt kétszer is felütötte fejét a zsarátnok.

A tűz a jelentés szerint ezúttal nem gondatlanságból kerekedett: „Szent György hava 20-án Estvéli 9 óra után Városunkban az úgy nevezett Rétsei utzában bizonyos Kovatsits József Kebelünkbeli Lakosnak pajtája hihető valami gonosz tevő által, a mi azomban a végben vitt szoros vizsgálat után is mind ekkoráig világosságra nem hozattathatott meg gyújtatván, az iszonyu szélvész miatt az előre láthatott nagyobb szerentsétlenség ell távoztatására fordított minden iparkodás, és leg hathatossabb rendelések mellett is 40 ház tulajdonos, és 41 zsellér adózó szerentséttlen Lakos Társainknak.” 22170 forintnyi becsült kár keletkezett.¹³⁸

Az 1835. október 8-án készült kárkimutatás már pontos adatokat tartalmaz. Azért tartjuk hasznosnak a káradatok tételes közlését, mert azon kívül, hogy felsorolja a tűzben megsemmisült dolgokat, információt kaphatunk az ingatlanok hozzávetőleges forgalmi értékéről és az egyes

Sor- szám	Topog- ráfiai szám	Az adózók neve és kára	A kár értéke	1835. évi adója
			ezüst (pengő) forintban	
1.	501	Laky József, ház, istálló, 2 ól, 2 ló	400	1,48
2.	502	Tálosi János, ház, istálló, ól, házi eszközök	400	1,48
3.	503	Áts Andrásné, ház, ól, házi eszközök	200	1,48
4.	520	Tollár Ferenc, „4. derékbúl” álló ház, kamra, disznóól, házi eszközök	160	1,48
5.	521	Farkas György obsitos, ház, pajta, kamra	400	0,24
6.	522	Horváth József, ház	200	1,48
7.	523	Martinetz Ferencné, ház, 2 istálló, pajta, gabona, búza, 3 tehén	800	6,21
8.	524	Benedek Ferenc, ház, búza és minden eszköze	600	3,26
9.	526	Török István, ház, pajta, istálló, hidas, eszközök	600	4,31
10.	525	Pintér János, 2 ház, istálló, fa, bognár szerszámai	800	3,21
11.	527	Metz József, 2 pajta, ház s ami benne volt	400	9,49
12.	528	Horváth János szűrszabó, ház, pajta, eszközök	320	1,48
13.	531	Pintér János takács, ház, kamra, hidas, szin	400	4,04
14.	532	Kollarits Ferenc, 2 ház, benne 100 frt ára gabona	800	3,07
15.	533	Pukler János, ház, pajta, kamra, hidas	400	2,26
16.	534	Horváth János, ház, pajta, istálló, szekér, 7 akó bor	400	4,36
17.	535	Jákói György, ház, pajta, istálló	400	1,51
18.	589	Szekeres Ferenc, ház, pajta, kamra, istálló, hidas	600	3,55
19.	590	Török Ferenc, ház, pajta, kamra, hidas, mobiliák	400	3,36
20.	591	Vékásy Mihály, új ház, istálló, pajta, kamra	400	2,01
21.	592	Bokor Pál, ház, pajta, kamra, istálló, 3 mázsa zsír	400	1,48
22.	593	Siller János, ház, kamra	300	1,48
23.	594	Pint György, ház s abban mindene	120	1,48
24.	595	Matkonis Antal, ház, kamra, hidas	320	4,14
25.	530	Károly árvák háza	300	1,19
26.	529	Szerdahelyi János, ház, pajta	220	0,39
27.	531	Pap József, ház, pajta, istálló	480	3,16
28.	536	Benedek József, ház	200	3,04
29.	537	Szilvay József, ház, kert	380	3,04
30.	538	Sultzer József, ház, kamra, hidas	300	3,48
31.	539	Kotnyek György, ház, pajta	300	2,13
32.	540	Lajky Györgyné, ház, pajta	300	1,48
33.	541	Tamás Jánosné	300	0,24
34.	542	Kollarits József, ház	300	1,48
35.	605	Rogen Ignác, istálló, pajta, hidas	280	3,19
36.	22(?)	Kondor József, ház, pajta, istálló	1 000	2,01
37.	500	Kovatsits József, ház, pajta	300	2,59
38.	521	Molnár József, ház	150	1,50
Összesen			15 030	101,56

családok vármegyei adójának összegéről is. Az előzetes vizsgálat kárértéke és a tételes összeírás kárértéke tulajdonképpen ugyanannyi, csak az előbbi váltó forintban, az utóbbi pengő (ezüst) forintban van megadva.

Az augusztus 2-i tűzben 24 károsult nyújtott be kérelmet adóelengedésre. A kárérték nagyjából ugyanilyen volt, 10390 pengő forintot tett ki. Kimagasló a kárérték *Eberlein Jánosnál*, akinek pajtája, istállója, akolja, gabonája és szénája veszett oda, nála 1800 forintot tüntettek fel, míg Stelczer Józsefnél a legalacsonyabb a feltüntetett kárérték, 60 forint, neki azonban „csak” a házi eszközei égtek el.¹³⁹

A város tanácsa a vármegyei közgyűléshez fordult, hogy a kár ismeretében mérsékeljék, és arra az esztendőre vagy hosszabb időre mentesítsék a károsultakat az adófizetési kötelezettség alól. A becslés természetesen nem bevállás alapján történt, hanem a károsultak a város által összeállított listáját, melyen a becsült kárérték is fel volt tüntetve, az illetékes főszolgabíró a vármegyei közgyűlés megbízásából ellenőrizte, majd az ő jelentése és javaslatai alapján hozta meg a közgyűlés a döntését. Rajky Zsigmond főszolgabíró jelentésében hangsúlyozta, hogy a „*szerentsétlen lakosok tetemes károsodásokat szenvedvén, s' ezen okból a könnyebbítést méltán meg érdemelvén*”, s bizonyította a közgyűlés előtt, hogy valóban pokoli lángok pusztítottak a mezővárosban. A határozat az volt, hogy a megye házipénztárába befizetendő vármegyei adót három esztendőre elengedték.¹⁴⁰

A tűzvészek után felgyorsultak az intézkedések. Kiskanizsa sem maradhatott oltóeszköz nélkül, ezért 1836-ban Nagykanizsa két régóta használatos lajtos kocsját kapta meg.¹⁴¹ Ám talán mindenél fontosabb, hogy ekkor alkotta meg Kanizsa — kevés fennmaradt statútumának egyikét — a Tűz oltói Rendszabásokat.¹⁴²

1835-ben túl nagy volt a kár, és Kanizsa esete nem volt az egyedüli. A kanizsai városbíró kéréssel fordult a vármegyéhez, hogy a tűzvédelemmel kapcsolatos, 1785-ben kiadott helytartótanácsi rendeletet erősítsék meg. Erre valószínűleg azért volt szükség, mert a város tanácsa is látta, hogy az anyagi lehetőségek korlátai miatt saját erejéből nem sokat tehet, de egy érvényes megyei határozatot — annak minden anyagi vonzatával — végre kell hajtani, így a közigazgatásnak mindenképpen meg kell találnia a megoldást.

A szabályrendelet rendkívül részletesen, öt és fél oldalon sorolja a feladatokat. Először a kézi fecskendőkről, az előbb már említett, 1834-ben beszerzett „Vizi Puskák”-ról rendelkezik, melynek felelőse, „*Feő Kormányozó*”-ja a mindenkor első tanácsos, személyzetét a céhmesterek jelölik ki a lakatosok, puskások, asztalosok, kovácsok, kolompárok és rézművesek közül, összesen 33 főt. Természet-

sen a kijelölt céhek mesterei is ide vannak beosztva. Aztán a második tanácsos vezette csapat következik, a létrákhoz, csákyákhoz és fejszékhez rendelt 59 fő, akiket az ácsok, füstfaragók, kőművesek, bognárok, csutorások és szűrszabók céhmesterei és az általuk kijelöltek alkotnak. Külön megjegyzi a rendelet, hogy a fejszékhez az ácsokat rendelik. A harmadik tanácsos a „*pemetekhez*” van beosztva, 22 fős csapatának tagjai a fazekasok és kötelesek mesterei legényeikkel együtt. Vízhordásra a negyedik tanácsos ügyel, a takácsok, csizmadiák, gombkötők, szűcsök és szíjjártók céheinek mesterei és legényei, összesen 210 fő. Az öröknek kijelölt 36 tagú egység főkörmányozója az ötödik tanácsos és a mellé kijelölt céhmesterek, a személyzetet német szabók, német vargák, kalaposok és szűcsök céhei adják, ezek legényeit pedig vízhordásra alkalmazzák. A házi bútorok kihordása a következő, 44 fős csapat feladata, a hatodik tanácsos és a kádárok, fésűsök, magyar vargák, magyar szabók céhének mesterei vezetésével, akiknek legényei szintén vízhordásra vannak kirendelve. Végül a borbélyok feladatai következnek, akiknek kötelességük segédjikkel minden „*szerentsétlen helyen meg jelenni*”, pamuttal, kötszerrel és egyéb sebészi szerekkel a „*megsebesítetteket, vagy akár minő testi veszélbe esetteket azonnal pártul fogván azokon tehetségek szerént segíthessenek.*”

A továbbiakban a céhek tagjainak és mestereinek kötelességét részletezi a szabályrendelet. Legelőször is kötelességükké teszi, hogy aki tűzi veszedelemre felhívó „*lármat*” észlel, minden képessége, tudása szerint, tehát „*és tőle kitelhető képpen a szerentsétlen ember társát oltalmazza*”, továbbá hangsúlyozza, hogy mindenkinek kötelessége a „*Feő Kormányozónak rendelését és parantsát*” teljesíteni. A céhek mestereinek ebből következően szigorú kötelességük, hogy mestertársaikra és a legényekre ügyeljenek, tevékenységüket figyeljék, s kötelességük továbbá, hogy akik nem jelennek meg az oltásnál, azokat feljelentsék a város tanácsánál — ezúttal mint bíróságnál. Amennyiben az elmaradás okát hitelt érdemlően nem tudják igazolni, a mestereknek 5, a legényeknek 2 ezüst forint büntetést kell fizetniük. Ugyanúgy megbüntetik azokat is, akik a veszély teljes elhárításáig nem dolgoznak rendesen, vagy magukat kivonják a kötelezettség alól. A bírság összegének a fele az illető céh ládjába, másik fele pedig a város tűzi kasszájába folyik be.

A szabályrendelet külön hangsúlyt helyez arra, hogy mindenki tisztában legyen feladataival, kötelességeivel. A tűzvédelem e hatályos rendszabályait a céhek gyűlésén minden alkalommal fel kellett olvasni, a kétséges dolgokat meg kell magyarázni, hogy semmi félreértés vagy kétség ne maradjon az egyes céhtagokban. Azt is hangsúlyozták, hogy új legény érkezésekor ő is azonnal is-

merje meg a kötelességeit, és ne tudja kimenteni magát a felelősség alól azzal, hogy nem ismerte a rendelkezéseket.

Az oltási és mentési munkálatok során szinte mindig kárt szenvedett az illető ruhája. Miután a legények pályájuk kezdetén egyáltalán nem rendelkeztek bőséges ruhatárral, szűkös lehetőségeik visszatartó erőt jelenthettek a tűzoltásoknál. Ezért külön rendelkeztek arról is, hogy amennyiben az oltás során a legények ruházata kárt szenvedne, a céheknek — legalábbis részben — meg kell térítenie. Ezt az összeget a céhek pénztára biztosította. A céhek jövedelmük egy részét tagjaik esetleges kórházi kezelésére, másik részét a „maga szükségére”, tehát a működésre, esetlegesen további segélyezés biztosítására fordították. A szabályrendelet szerint képezni kellett egy elkülönítendő harmadik részt, mely „azon legények káraiknak kipótlására fordíttassék”, akik a tűz oltásában kárt szenvedtek, s „nem pedig ebédre, vatsorákra vagy egyéb tobzódásokra”.

Bár a tűzvédelem terheit tagadhatatlanul jórészt a legszervezettebb testületek, a céhek viselték, a terhekből a nem iparos embereknek, tehát a céhen kívülieknek is ugyanolyan módon ki kellett venniük a részüket. Őket — mint a testületen kívülieket — természetesen nem a céhek megnevezett mesterei, hanem a városi tanácsosok felügyelték, az ő irányításuk alá kerültek. A tanácsosoknak kellett - lévén utcabéliek, és így ismerték a polgárt — a kötelességük teljesítésében őket felügyelni, a kötelességmulasztókat pedig számon kérni, s a tűz eloltását követő napon a bíróságnak bejelenteni. Itt is ugyanolyan büntetést szabtak ki, mint a céhek tagjainak esetében. A szabályrendelet név szerint felsorolja, hogy ezeket a személyeket melyik csoportba osztották be, és mi a feladatuk. Ezáltal jelentősen megnőtt az egyes csapatok létszáma. Nagy-, illetve Kiskanizsáról egyaránt kerültek lakosok valamennyi egységbe. A vízi puskák kezeléséhez a vízholdó kocskiba „lovaikat befogni tartoznak” Nagykanizsáról 18, Kiskanizsáról 21 személy. A kézi fecskendősök mellé gyalogmunkásoknak Nagykanizsáról és Kiskanizsáról egyaránt 25-25 személyt osztottak be. A létrák, csákyák és fejszék mellé Nagykanizsáról 18, Kiskanizsáról 26, a „pemetek” mellé Nagykanizsáról 47, Kiskanizsáról 87 személyt rendeltek, továbbá megjegyezték, hogy ide „rendeltetnek az Izraeliták is, kiknek neveit az ő Elöljáróik a Feő Kormányozónak beadni tartoznak.”

A bútorokat kihordók és az értékekre felvigyázók között Nagykanizsáról 22, Kiskanizsáról 19 személyt említ az idézett szabályrendelet, meghagyva az örök kötelességül, hogy minden oldalról zárják el az odavezető utcát vagy utcákat, hogy a fosztogatást, lopást megakadályozzák, e záron senkit át nem engedhetnek, kivéve, ha valaki tűzoltó eszközt visz. Az öröknek folyamatosan ott kellett állni a ki-

hordott bútorok mellett mindaddig, míg a bútorokat vissza nem hordták, vagy leégett ház esetén valahová, biztonságos helyre nem szállították. Folyamatosan őrizniük kellett a megmentett értékeket, míg a tulajdonosok, akik többnyire a mentésben vagy az oltásnál szintén el voltak foglalva, érte nem mennek, és a kimentett vagy megmaradt javukat biztonságba nem helyezték. Nagykanizsáról 14, Kiskanizsáról 22 személyt sorolt fel a szabályzat, akiket ebbe az egységbe osztottak be.

A céhekhez nem tartozók az „Al Kormányozók”-on, az esküdtjeiken keresztül voltak kötelesek a kapcsolatot tartani. Aki nem teljesítette a feladatát, szigorúan megbüntették: „ha valamellik közüllök nyakasságával ezen rendet fel bontani vagy gátolni akarná, köteleztetik a Feő Kormányozó az ollant Kö-rökből ki tiltani, és a jövő napon a Bíróságnak ítélete alá bejelenteni.”

A tűzvédelemmel kapcsolatos szabályrendelet alkotói gondoltak arra is, hogy a céhek mestereit, a fő-, illetve alkormányozókat esetleg elszólítja a városból hivatali kötelességük, adott esetben huzamosabb ideig. Távollétük idejére ki kellett jelölniük azokat a személyeket, akik őket helyettesítették, a helyetteseket fel kellett készíteniük feladataikra, vagyis a hierarchikus rendszer ez esetben is problémamentesen működött.

Bármennyire is gondos volt a tervezés, akadtak olyan személyek, akiket a rendelet nem említett meg személy szerint. Ők bármelyik csapathoz, „kormányozáshoz” csatlakozhatnak, legyen az mesterember vagy bármelyik városlakó. Az ő helyüket, beosztásukat előre nem lehetett meghatározni, de a tűz oltásban részt kellett venniük az előbb ismertetett feladatok, szabályok szerint, az esetleges szankciók rájuk is vonatkoztak.

Az eredeti szabályrendelet a beosztást névre szólanon rendelte el, ám betegség, haláleset, öregség, továbbá a tanácsosok személyében bekövetkezett változás mindig módosíthatja a személyre szóló beosztást. Ezért a szabályrendelet végén kitérnek arra, hogy ezt a rendeletet minden tisztújításkor meg kell újítani, az esetleges személy szerinti változtatásokat át kell vezetni a szabályrendeleten. A személyi állománynak ez az évenkénti, kötelezően végrehajtott „karbantartása” így saját korában naprakész listát eredményezett.

A záró rendelkezés szerint az oltás helyszínén szerkérral, vízipuskával, létrával, fejszével vagy egyéb más oltó eszközzel „a szerentsétlen helyen első megjelenik, jutalmául egy Koronás tallér néki meg rendeltetik”. A város monográfusa, a később elégett jegyzőkönyveket is olvasó Barbarits Lajos a 19. század eleji Nagykanizsáról elmondja, hogy a legfélelmetesebbek a sáros időszakban kitört tüzek voltak, „mert a feneketlen kanizsai kátyúban szekerével, állatával senki sem igyekezett segítséget vinni a tűzoltás-

hoz, hacsak nem volt a veszedelemben közvetlenül érdekelve. Ezért nagy jutalmat tűzött ki a város: 1 forint járt az első lajtáért, 1 forint a kis fecskendőért és 2 forint volt a jutalma annak, aki a nagyfecskendőt a veszély helyére szállította.¹⁴³ Ugyanez a jutalomösszeg él tovább, sőt nyer megerősítést a korszakunkban, s ezáltal válik folyamatossá mint ösztönző eszköz.

Bármennyire is vigyáztak a mezővárosokban, kiváltképpen Nagykanizsán, a vörös kakas ismételt felütötte fejét. Az 1840. évi vizsgálathoz készített iratok között maradt fenn Somogyi János nagykanizsai aljegyző által készített dátum nélküli összeállítás, amely felsorolja azokat a kanizsai lakosokat, akiknek háza a legutolsó tűzeset során porrá égett. 41 nevet, minden valószínűség szerint kanizsai polgárt sorol fel a szomorú lista, melynek végén az áll, hogy „Ezekon kívül vagynak 41 zsölérük”; ez a tűzben károsult s név szerint fel nem sorolt további 41 károsultat jelentheti, így a felsorolás összesen 82 háztartás porig égéséről tudósít.

Zala Vármegye Kisgyűlése 1840. március 9-i határozatával a vármegyei közgyűlés három fős bizottságot küldött ki, melynek tagjai Koppány Ferenc táblabíró, Rummy Károly főszolgabíró és Tóth Antal megyei mérnök¹⁴⁴ voltak, s alapos vizsgálat alá vették a városban kialakult helyzetet. A jelentésükhöz csatolt közgyűlési iratokban maradtak fenn — Somogyi aljegyző előbb idézett jelentésén kívül — a korombírók, vagy más néven konyhavizsgálók jelentései, mintegy teljes képet adva a korabeli állapotokról.

Hogy milyen egy ilyen vizitáció, azt a vizsgálatot végrehajtó tanácsosoknak a városi tanácshoz benyújtott, illetve a tanácsnak a bizottsághoz eredetiben továbbküldött jelentéseiből tudjuk. Az 1840. március 27-én tartott városi tanácsülés — vélhetően a vármegye által kiküldött háromtagú bizottság utasítására — megbízta a négy városi tanácsost, hogy vizsgálják meg a még meglévő tűzveszélyes, zsúpos házakat. A négy tanácsos kiment a kijelölt utcába, ahol Eberlein János, Rothman Ferenc, Rózsa József, Markovits Ferenc és Imrei Ferenc századosok mint meghívottak csatlakoztak hozzájuk, és az utcában található valamennyi, szám szerint 35 zsúpfedelese házat megtekintették. Ezután egyoldalas jegyzőkönyvben rögzítették a tapasztaltakat, melyet mind a négy városi tanácsos saját kezűleg aláírt. A századosok aláírásai nem szerepelnek a jelentésben. A jelentés szerint két házat soroltak a legveszedelmesebb kategóriába, ezek már düledezőfélben voltak,¹⁴⁵ két másik házat azért marasztaltak el, mert a sertésöl az utcára keresztben feküdt¹⁴⁶ (értelmezésünk szerint a sertésöl úgy állt, hogy veszély esetén a házból kivezető menekülési útvonalat zárta el). Szomszédját, „hol szinte ilyen akol a házzal egy fedél alatt az udvarán végig fekszik,¹⁴⁷ ugyan-

csak elmarasztalták a zsúfoltságért, mert zsúpos házához hidasa és kamrája „szorossan oda ragasztva vagyon”,¹⁴⁸ továbbá megjegyezték azt is, hogy az egyik kifogásolt ház tulajdonosának felesége sütő kofa. Hozzá tették, hogy mindkét ház tulajdonosai vagyonosak, tehát nem okozna nekik gondot a földem cserépre cserélése és a kémény építése.

1840. március 26-án Kiskanizsán 13 ingatlanulajdonos portáját írta össze Hány István, mivel „konyhájuk rosszul találtatott”, zsúpos házaikban a „kementzések pedig magos tűzhelyre vagyon emelve, a mely által az Tűz könnyen ki adhatja magát”. Szokol János tanácsosnak szerencsésebb (gondosabb?) volt a körzete. Szokol maga mellé véve két századost, bejárta az utcáját, minden konyhát megtekintettek, és csak négy kifogásolni valót találtak. Mijel János házat is veszedelmesnek találták, a konyhája csak egy öl magas volt; Polai Ferencnek jó karban volt a háza, „hanem a kon[y]hája igen föll vagyon töltve és veszedelmes”; özvegy Bentse Ferencné házat is veszedelmesnek találtak, kiemelve, hogy nincs pitvara, míg Lulák György a konyháját nem tartotta tisztán, ezért „a szerentsétlenség” hamar megg eshetik.” Április 19-án Kiskanizsa Ola utcáját vizsgálta meg Davidovits György tanácsos Véber György és Davidovits József századosokkal. Ők három háztulajdonos¹⁴⁹ nevét jelentették be, jelentésük csak a nevek felsorolására terjed ki. Ugyancsak felsorolást kapunk az április 13-i kiskanizsai Rác utcai vizitációról is, ahol Hány János tanácsos hat ház állapotát kifogásolta.¹⁵⁰

Április 8-án Redl Leopold városi tanácsos végezte el a vizsgálatot Tuboly Ferenc, Turkovits György és Horváth Mihály tanácsos társaságában. A jelentésben Redl aláírása található, tehát ő volt a Sopron utcai ellenőrök vezetője. A bizottság 27 problematikus esetet talált. A „háza veszedelmes” megjegyzést kapta 11 tulajdonos,¹⁵¹ és dűlőfélben volt további két meglátogatott ház¹⁵². A többenél hosszabb bejegyzés található, így pl. „hosszú épület, szalma födéltre, a’ melly már a legnagyobb pusztuló félben vagyon” (Prager Boldizsár háza), „szinte félelmes szalma fedeles ház, az egymásra épített több épület miatt” (Szörtsök Pál tulajdona), mellette „ez is szalma födeles” megjegyzés (Csány molnár), de kifogás alá esett a T[ekintetes]. M[é]l[t]ó[sá]lgos Uraság tulajdonában lévő épület is: „mészárszéki lakásnál, és annak végébe épült veszedelmes zsuppos romladoszt Épületek, a hol ha szerentsétlen tűz támadna, onnét semmit se kivinni, sem pedig megmenekedni nem lehetne.” Egy tőle nem messze álló épület tulajdonosának (Kreuter Józsefnek) a „háza szinte félős, a’ szalma fedele miatt, és annak udvarában rakásra épített épületek miatt.” Majd egy érdekes bejegyzés következik: „Takáts István Úr is felelős, — De tisztelt Takáts Úr azt ezen nyárban elhánynatni és újonnan fel építeni fogja.” A további kifogások között szerepel a „szalma fede-

les épület”,¹⁵³ az „egymásra épített épület”,¹⁵⁴ „ám-
bár kéményre vagy is építve háza, de a szalma fedél
miatt féltős”,¹⁵⁵ végül egy lesújtó vélemény: „ennek
egész háza döllődöz állapotban lévén, és olyas
hitván épületet, mid ezek a tűz miatt igen féltősek.”¹⁵⁶

A kigyűlés által kiküldött három fős bizottság
április 14-én kelt jelentésében a város tanácsával
egyetértésben fogalmazta meg javaslatait, melyeket
a két héttel később, április 27-én tartott vármegyei
közgyűlés tárgyalta. Elsősorban az épületek állagával
kapcsolatosan határoztak. Ettől kezdve sem Nagy-
kanizsán, sem Kiskanizsán nem volt szabad sövény-
ből talpakra vagy boronából házat építeni, szalma
vagy nádtetővel fedni, kizárólag téglából és cserép-
tetővel készülhetett az építmény, ha erre az építendő
anyagilag nem képes, akkor legalább mörből és deszkabetővel.
Konyhát csak kéménnyel volt szabad
építeni, a régi füstös konyhás házakat fel kellett szá-
molni. Minden építkezőnek be kell jelentenie, hogy
milyen anyagból és hogyan kíván építkezni. A város
tanácsa részéről javasolták, s a háromtagú bizottság
ki is nevezett egy Biztosságot.¹⁵⁷ Az építkezőnek kö-
telessége volt tartania magát a szabályokhoz. A Biz-
tosság az uradalom képviselőjével egyetértésben en-
gedélyezte az építkezést. Megvizsgálták azt is, hogy
a telken hogyan fog az épület elhelyezkedni, s ha
nem volt tűzbiztonsági szempontból megfelelő, ak-
kor az épület helyét is a Biztosság jelölte ki. Ha eze-
ket a szabályokat az építendő nem tartotta be, az épí-
tést nemcsak a város, hanem a vármegye által ki-
küldött biztosság sem engedélyezte.¹⁵⁸

Ugyanakkor az utcák állapotára is figyelni kel-
lett: megfelelő szélességűek legyenek, a szűk hely
ne akadályozza a mentést. Rendkívül szűk utcák
voltak, kiváltképp Kiskanizsán, ugyanis a háztulaj-
donosok, hogy növeljék telkeik nagyságát, rendre
odébb rakták a kerítéseket. Eredményképpen „az
utczák annyira el szűkítettnek, hogy a ki törő tűzi
veszél alkalmával azokban a szekerek nem hogy meg
nem fordulhatnak, de még két szekér sem mehet el egy-
más mellett, és így a ki törő tűzi veszél alkalmával
nem csak a vizet hordó szekerek, de magok a lakósok
is a segedelem nyujtástul akadályoztatnak”. A Biztos-
ság tehát mást nem tehetett, mint kitűzte a keríté-
sek vonalát, és ettől nem lehetett eltérés.

A következő javaslat a nagyon rossz épületek ké-
mény nélküli füstös konyháinak megszüntetése
volt. A biztosság végigjárva valamennyi utcát, „sze-
mes meg tekintésünk után” azt javasolták, hogy a
füstös konyhás épületeket bontassák le. Ezek az
épületek olyan rossz karban vannak, hogy „azok-
nak oldalain a szél is ki, 's bé jár”, ráadásul annyira
szűkek, hogy abban két ember alig tud megfordul-
ni. Már a konyhák pusztá megtekintése is rettenést
okozott a Biztosság tagjainak, mert szeles időben az
ilyen állapotú építmények könnyen lánggra kaphat-
nak, s mindkét várost a végső pusztulás fenyegeti.

Ezért úgy határoztak, hogy miután itt javításról
nem lehet szó, és ezek a házak amúgy sem érnek
15—20 forintnál többet, a Biztosság javasolja fel-
ügyelet melletti azonnali lebontásukat.

A tűzveszélyt kiváltó okok sorában a zsúfoltság
következett. Az egyes telkeken tapasztalható zsú-
foltságnak, a sok épületnek az volt az oka, hogy a
családok gyermekei jórészt az apai háznál marad-
tak, s nagykorúak lévén ott építkeztek, nemegyszer
több generáció számára, ugyanakkor azonos gene-
rációk esetében több testvérnek is egy telken álltak
a lakó- és gazdasági épületei. Ezek a telkek már
annyira beépültek, hogy oda szekérrel bemenni, te-
hát oltani vagy menteni lehetetlenség volt.
Kiskanizsán például „egy udvarban el szórva öt há-
zat, és ugyan annyi istállót szemléltünk”, írják a je-
lentésben, felhíva a figyelmet arra, hogy ez a ne-
megyszer egymáshoz hozzáépített, vagy egymás
szoros közelségében álló épületsor elősegíti a tűz el-
harapózását. Ezért elrendelték, hogy a továbbiak-
ban egy udvarban egy háznál több nem lehet; ha
több örökös lenne egy családban, csak egyikük ma-
radjon az apai házban, a többi örököst kötelezzék
arra, hogy máshol építkezzen. Azt azonban a Biz-
tosságnak is el kellett ismernie, hogy ez a javasla-
tuk csak lassan fog érvényre jutni, mert „szemes
meg tekintésük után tapasztalhatták”, hogy Nagy-
kanizsán is sok még a talpas, sövényből, kéményes
konyha nélkül készült, zsuppos ház, még „a becse-
sebb házak között is”.

Elrendelték viszont, hogy a legrosszabb épülete-
ket mindenképpen javítsák ki, s a legsürgősebb ja-
vítások határidejéül a következő év Szent Mihály
napját tűzték ki. Az újonnan kinevezendő Biztos-
ságnak kell meghatároznia, hogy ezt kik tegyék
meg mielőbb. Ehhez építőanyagra, téglára és cserép
zsindegyre van szükség, mégpedig nagyobb meny-
nyiségben. Ezt a kanizsai téglagyáraknak kell elő-
állítaniuk, s a városi tanács, valamint a százados-
ság is úgy nyilatkozott, hogy az újonnan építke-
zőknek is, a határozat szövege szerint a házu-
kat „újabb alakba helyezettendő házak tulajdonosainak”
is olyan áron fogják adni a téglát és zsindegyt,
amennyibe a városnak ez kerül, mai szóhasználat-
tal önköltségi áron. Aki nem tudná azonnal kifizet-
ni az építőanyag árát, az részletfizetéssel is hozzá-
juthat a téglához és zsindegyhez: „a tehetetlenebb
gazdákától a Téglá és cserép sindel árának részenkén-
ti, és pedig hosszabb határ idők alatt leendő meg fi-
zetését is el fogadni” köteles a téglagyár. Továbbá, ha
van a városnak pénze, melyet kamatra ki tud he-
lyezni, annak jövedelmét ezeknek a kényszerítve
építkezőknek a segélyezésére kell felhasználni. Az
1811. évi kontraktus 16. pontja szabályozta a tég-
laégetést úgy, hogy a város téglát égethet, de azt
idegeneknek nem adhatja el, tehát vállalkozásba
nem kezdhet ezzel a 18. század közepétől folyama-

tosan meglévő jussával. Azzal, hogy a város „önköltségen” adta a téglát és a zsindelet a rászorulóknak, a saját nyereségéről mondott le; a téglá árának meghatározását ugyanis a kontraktus nem szabályozta, tehát az égetett építőanyag városi lakosoknak való értékesítése a város egyik fontos bevételi forrása volt. Ugyanakkor az uradalomnak sem volt érdeke, hogy további téglagyárat létesítsenek a kontraktusbeli kondíciókkal Nagykanizsán, a város ilyen irányú kérelmét a herceg már többször elutasította. Ekkora építőanyag-szükségletet a város két téglagyára azonban nem volt képes kielégíteni, ezért ismét felmerült a harmadik téglagyár létesítésének gondolata. Ez ügyben a vármegyei közgyűlés támogatásával egy kétoldalas levélben ismét a kegyúrhoz fordultak, s rámutattak, hogy e téglagyarak nem a haszonszerzés miatt létesülnének, Kiskanizsán különösen szükség lenne rá, mert ilyen létesítmény még nincs.¹⁵⁹

Az 1841. augusztus 9-én megtartott közgyűlésen Inkey János királyi kamarás, aki a Biztosság elnöke lett, a kérelemmel fordult a vármegye közgyűléséhez, hogy „hathatósan” utasítsa a városi tanácsot az intézkedések megtételére. Inkey azt panaszolja, hogy a városi tanács az intézkedéseket a „vármegye gondoskodását maga hanyagsága által mintegy sikertelenné tenni törekedik.”¹⁶⁰ Nem tudjuk mi volt az oka Inkey sürgetésének, de a vármegye járási főszolgabírókn keresztül történő felszólításának nem volt foganatja. Az is lehet, hogy Inkey csak lassúnak tartotta a bő másfél évvel korábban kiküldött háromfős bizottság javaslatában foglaltak végrehajtását. Az 1841. november 8-i közgyűlésen újra tárgyalták az ügyet, ahol Inkey, mint „a Kanisai városban kiütni szokott gyakori tűzi veszély meg gátolására ki rendelt Választmány Elnöké”-t beszámoltatták az eddigi eredményekről. Inkey itt tulajdonképpen a már ismerttetett nyolcoldalas, az uradalom képviselőjének és a város tanácsának „hozzá járulásával tartott ülésében hozott végzéseket magában foglaló Jegyző Könyvet” ismertette. A jegyzőkönyvnek elsősorban a vármegye szempontjából érdemes néhány pontjához megjegyzéseket fűztek, de a határozatokat tulajdonképpen változtatás nélkül helyben hagyták.¹⁶¹

Úgy tűnik, hogy a házakkal, kertekkel, kerítésekkel és egyéb rendelkezésekkel a tűzvédelmet, egyszerűsre mind a városrendezés legfontosabb teendőivel is összekapcsolták.

A közgyűlésen egyetértés alakult ki az eddigi intézkedések helyességét illetően, valamint az építkezések, a kerítések építésének bejelentési kötelezettségét, továbbá az ismerttetett rendszabályhoz való alkalmazkodás 1842. június 1-i határidejét illetően is; abban sem volt ellenvetés, hogy a megjelölt határidő után már büntethet a választmány. Elrendelték a Soproni utcában lévő tó lecsapolását. Ez már

városrendezési kérdés ugyanúgy, mint a jelentős következő pontja is, amelyben az utcák rendezését írják elő; „mivel az utzáknak csinossan 's tisztán tartozásával főképpen ön családai 's lakó társaik kényelmét, és egészségbeli jollétöket eszközöndik, azért a Város uttzairól minden rondaságokat eltakarítatván, 's olyanok okozását szigoruan eltil[t]ván, mindazon csatornyákat is, mellyek a ' rondaságoknak udvarokból való kivezetésére szolgálnak a' választmány megállapítása szerént czélszerűen készíttessenek vagy igazíttassanak el.”¹⁶² Az udvarokból, a mészárszékből, sőt a városi és megyei középületekből is kifolyt az utcákra a szennyvíz, a trágyalé, hihetetlen bűzt árasztott, s mindez egyáltalán nem vált díszére a városnak: „Minthogy pedig nem csak a' kellemetlen bűz hanem a' rondaság látásából származó undorodás által is az egészség leginkább veszélyeztethetik”,¹⁶³ a főszolgabírónak még a téli fagyok vége előtt sürgős intézkedéseket kell tenni: a vágóhidat olyan helyen állíttassa fel, hogy az abból kifolyó szennyvíz ne szennyezze sem az utat, sem a járdát. A sok feladat elvégzésének elősegítésére felkérték a kegyurat, Batthyány Fülöp herceget is. Ugyanilyen célból az épületektől távolabb kellett felállítani az olajütő malmot is.¹⁶⁴ Végül javasolták a város pontos felmérését, „uttzai éjjeli Lámpások” felállítását és ismételten a veszélyes épületek lebontását.¹⁶⁵

Érdekes egységet képez a tűzvédelemmel kapcsolatos több éves intézkedés-sorozat. Elsősorban az a figyelemre méltó, hogy a Helytartótanács 1785-től egyáltalán nem ügyelt a települések egyik, a szó szoros értelmében „legégetőbb” problémájára, a tűzvédelmet meghagyta helyi hatáskörben, tehát a mezőváros jórészt magára volt hagyva. 1755-től tudunk Nagykanizsán tűzvédelmi rendszabályokról,¹⁶⁶ az 1836. évi ennek korszerűsített változata. Megszületését nemcsak a század első felének gyakori tűzesetei, hanem a beszerzett új eszközök rendszerbe állítása is indokolta. A negyvenes években a tűzvédelem kényszerét összekapcsolták egy olyan intézkedéssorozattal, amelyben már — igaz, kezdetlegesen — a tudatos városrendezés csíráit is fellelhetjük. A telkek kialakítása, a „funduális könyv” (telekkönyv) bevezetése, a kerítések építése, a csatornázás, az utcakép tudatos alakítása mind ennek sorába tartozik, de ide sorolhatjuk az utcák kikövezését is. A város főbb utcáit kőburkolattal kellett ellátni, hogy ezáltal felszámolják az eső utáni áldatlan állapotokat, de segítsék ezzel az esetleges tűzfészkek könnyebb megközelítését is. A megyei mérnök felügyelte a munkákat, és többször jelentette a vármegye közgyűlésének az építkezés állását, vagy az építés során felmerült problémákat, gondokat. A köveket a város telkén kellett kitermelni, és a fuvarát is a városnak kellett biztosítani.¹⁶⁷

6. Az utak, utcák állapota

A kereskedelmi utak mellett hadiutak és postautak is behálózta az országot, s a térségen átvezető utak Nagykanizsán találkoztak, s ezért már a vasútépítés előtt is jelentős forgalmi csomópontként jellemezték forrásaink. A mezővárosból északra fekvő Hahót és Zalaegerszeg felé kivezető út kereskedelmi-, posta- és hadiút is egyben, tehát hatalmas terhelésnek van kitéve, de nemcsak az út, hanem a rajta lévő hidak is. Ugyancsak mindhárom rendeltetés forgalmát el kellett viselnie a Csáktornyára, továbbá a Böhönyén át Kaposvárra és az Iharosberény felé vezető útnak is. Valamennyi út kavicssal volt meghintve,¹⁶⁸ ez volt abban az időben az útjavítás, útfenntartás szinte egyetlen eszköze. Ezek az utak néhány mérföldre a várostól elágaztak, súlyos terhelésük tehát elsősorban a város közeli és a város területén húzódó szakaszon jelentkezett. További utak is vezettek ki a városból, de ezek az utak elsősorban kereskedelmi utak voltak. Mindezen túl a város utcáinak a helyi forgalmat is el kellett bírniuk. A század harmadik évtizedére kialakuló úthálózat csomópontjaként Nagykanizsáról Nagyréce—Galambok—Kiskomárom—Balatonmagyaród—Keszthely—Tapolca—Veszprém irányába vezetett egy 54 025 öl (= 102,5 km) hosszú „Kereskedő és Katona járó Út”, amelynek a város erdejétől húzódó kanizsai szakasza agyagos, sáros, igen rossz állapotú ekkor, egy szakasza árkolatlan, s az agyagot kövekkel próbálták járhatóvá tenni. A „felette sáros” Cigány utcától a piaristák kollégiumáig, majd a postaállomásig vezetett az itt már mindkét szélén helyenként téglával árkolt 6 öl szélességű út. A „Házok mellett a Gyalog Út” húzódott, ezt a járdát szintén kirakták téglával, az úttest pedig a Mura folyóból származó kavicssal „jól meg van hordva”.¹⁶⁹ A másik fontos jelentős forgalmú út a Letenye felé, Csáktornya irányába kivezető kereskedő és hadi út volt, teljes hosszúsága a célállomásig 27 187 öl (= 51,6 km).¹⁷⁰ Dél felé az Eszék, észak felé pedig a Bécs felé vezető, szintén jelentős kereskedelmi forgalommal terhelt utak vezettek ki a mezővárosból, tulajdonképpen Nagykanizsa az Eszék—Bécs közti kereskedő- és postaút egyik jelentős állomása volt. Ennek Zala megyei szakasza Somogy megye határától a megyeszékhelyig, Zalaegerszegig tartott, 38 103 öl (= 72,3 km) hosszúságú. A 6 öl szélesre épített út városi szakasza a Soproni utcán vezetett a postaállomásig, aztán keresztül a piacon majd a Magyar utcán át kivezetett a városból. A Magyar utca kivételével „igen jó magassan fel vagy emelve és rendszeresen meg kövezve.”¹⁷¹ Ennél az útnál találunk a szállításra időbecslést is: „A szekér, mely Kanisából, reggel indul jó utban — délre Szent Balásig — estvére Bakig hajt — más nap reggel indulván délre Felső Bagodig — északára pedig

Bükig vagy Hadászig mégyen.”¹⁷² Kanizsától Sopronig a fuvardij ezen az úton „egy mázsától 2 ft 30 x vagy akótól — 3 ftig”.¹⁷³ Ezekben az években építették ki a Nagykanizsáról Regede (Radgona) felé vezető postautat, illetve erre húzódott az Alsólendván és Belatincon át előbb a Muraközbe, onnan Vas vármegyébe vezető forgalmas, a megyehatárig 40 657 öl (= 77,1 km) hosszúságú kereskedelmi út.¹⁷⁴ A város postaállomásától a Német utcáig, ott az Oberster Quartéljáig mintegy 50 ölnyi hosszú, 6 öl széles út vezetett ki, amely nagyon keskeny, rossz, süppedős szakaszban folytatódott a Vámútig. A kontraktusban foglaltaknak megfelelően az uradalom a vámutat megcsináltatta, de ezután az út fenntartása ismét városi teher volt. Az út kiskanizsai szakaszán a kiskanizsai piacig továbbra is nagyon keskeny és süppedős volt, a piactéren keresztül egészen a város végéig pedig homokos. Az útszakasz legjelentősebb fahídjai között említik az uradalom által karbantartott kanizsai kanálison átvezető hidat, ahol az átkelésért vámot szedtek, ezért hívták a mindennapi beszédben vámútnak. Ezen az úton közlekedő „közönséges” fuvarosok egy lóra 15 mázsa terhet raktak, míg a muraköziek 10—12 mázsát. Ha ezzel a teherrel Nagykanizsáról korán reggel elindult a fuvaros, délre Letenyén lehetett, ahol meg kellett abrakoltatni lovait, így általában Dobriig tudott aznap eljutni, s másnap ért Alsólendvára. Itt szintén abrakoltatott, és rövid pihenés után éjszakára érhetett el Belatin cig.¹⁷⁵ A leírás szerint tervezik az útszakasz teljes újjáépítését, amely három-négy évet is igénybe vehet, mert messziről kell ideszállítani az építőanyagot.¹⁷⁶

A Nagykanizsáról kivezető egyik legforgalmasabb kereskedő út, amelyet a korabeli források csak „Nagy Kereskedő Út”-nak jelölnek, Kottorin és Perlakon át Csáktornyáig vezetett 29 273 öl (= 55,5 km) hosszán.¹⁷⁷ A Kanizsáról reggel induló meg-rakott szekér délre Kottoriba érhetett, estére Perlakra, s másnap délre Csáktornyára. Itt írják, hogy a kanizsai vámúton az uradalom által szedett hídvám egy szarvasmarha után 3 krajcár volt ekkor.¹⁷⁸ A városból észak felé, Nagykapornak irányába a bécsi postaút vezetett ki, a korabeli leírás szerint Szepetkig (= Pókaszetek) 29 297 öl (= 55,6 km) a hossza.¹⁷⁹

A 19. század elején Nagykanizsa utcáinak állapotával kapcsolatban sok kivétlenül találhatunk. A burkolatlan utcákat nyáron a por, csapadék (eső vagy hó) után a sár uralta. Ez időből maradt fenn a gólyalábazás hagyománya; ez azt jelenti, hogy az utca vagy tér egyik oldaláról ilyen alkalmatlanságokkal kényszerültek átkelni az erre járók — főleg vásárok idején — a másik oldalra.¹⁸⁰

Az első átfogó útjavításról 1810-ből van tudomásunk.¹⁸¹ Ekkor a tarthatatlan állapotok miatt ta-

nácsülési határozat született, hogy a főforgalmú utakat téglával rakatják ki, de nem sokkal a munkálatok megkezdése után hamar kiderült, hogy nincs elég tégl. Zala vármegye harmincezer téglával segítette ki a várost, és a vármegye közgyűlése elrendelte, hogy a következő év tavaszára helyezzék üzembe a téglagyárat. A város tanácsa ezt teljesítette, és Negovecből szerződtette *Mlinarics Gergelyt* téglavető mesternek, akivel 320 ezer téglát égetésére kötöttek szerződést.¹⁸²

1812-ben olyan határozatot hozott a tanács, hogy minden házigazdának a háza előtt téglával kell kiraknia az árkot, s rajta masszív téglahidat kell építenie. Az első teljesen kitéglázott utca az Ispita utca volt, erre vezetett az uradalom szekereinél és egyéb szállítóeszközöknek is az útja.¹⁸³ Nem véletlen, hogy a kitéglázás ekkor, az 1811. évi kontraktus hatályba lépése után kezdődik, mert az uradalom a kontraktusban engedte át a saját célú tégláégetés jogát. Az említett határozattal, mely jelentős mennyiségű téglát megvásárlására és felhasználására kötelezte a háztulajdonosokat, a városi bevételeket is növelték.

A céhek többször ajánlottak fel az időnként eltérő intenzitású útburkolás céljára különböző, néha igen jelentős összegeket; nem karitatív célból tettek, hanem a jobb megközelíthetőség végett, ugyanis a komfortosabb város nagyobb tömegeket vonz, s így az ő ügyfélkörük is nő. A város közben más településekhez és vármegyékhez is fordult, hogy elősegítsék az útépitést, de ennek nem volt foganatja.¹⁸⁴ Az 1824. évi tisztújításkor már útmestert is választottak *Erdéli József* személyében, aki munkájáért nem fizetést, hanem köztehermentességet kapott.¹⁸⁵ 1824-ben egyébként 81 441 forintnyi közmunkát vetettek ki a mezővárosra, melyet az utak, árkok és hidak fenntartására kellett fordítani. Ezt az összeget nemcsak a belső területre szánták, hanem Nagy- és Kiskanizsa akkori közigazgatási körzetére is, tehát a városba bevezető kereskedelmi, posta- és hadiutak igazgatási egységen belüli szakaszára is. A kivetett közterhet a korabeli gyakorlat szerint közmunkával sikerült döntő mértékben kiegyenlíteni, gyalog-, illetve ígás robottal, készpénzben 3887 forintot fizetett a város, s ezt a felemelt sóárakból kívánta fedezni.¹⁸⁶ 1833. november 5-én a vármegyei földmérő azt jelentette, hogy „a Kanisai utcák és Ország Utak több fa és kőhidjaival együtt még 1829-be és 1830-ba óriási erővel hozzáfogva, nagyobb részént elkészítettetett.”¹⁸⁷

1833-ban a mezőváros vezetése elkészítette a Német utca fedett csatornával való kiépítésének terveit. A tervek el is készültek, s *Bajomi István* vármegyei másodföldmérő 5486 forint és 28 krajcáros költségvetést nyújtott be a tervekkel együtt. A városrendezés során a Német utcát és az Ispotály ut-

cát kővel akarták kirakolni, ez további 544 forintba került. A terveket a „Budai építő Kormány” véleményezte, a terveket módosították, majd a vármegyei közgyűléshez is benyújtották jóváhagyására.¹⁸⁸ Készültek tehát tervek, a város és az uradalom is tárgyalt a megvalósításról, de ezek a tervek megfelelő anyagai lehetőségek hiányában rendre csak tervek maradtak.

Az országutakat, postautakat s a ki nem kövezett utakat kavicsozással tartották karban. Zala vármegye a Balatonon közlekedő kőhordó gályát akart csináltatni. Ennek hírére Kanizsa sem adta alább, 1834-ben a tanács megszavazta egy hasonló gálya építését, amelynek az oldalán a város címe lett volna, valamint a hajó neve: P. Kanisa.¹⁸⁹ Természetesen ebből sem lett semmi, így közmunkában építőanyagért a kanizsaiak továbbra is a Murára jártak.¹⁹⁰ Hogy az elmondottak tükrében milyen is volt Nagykanizsa útjainak állapota? Adjuk át a szót ismét a kortársnak: „*A Magyar Utza még jobban meg kíványa a kövecsezést. Földje a meg nevezett távolyságra a Patika Házig agyagos, onnéd pedig Magyar Utzán keresztül folyó patakig porhanyó a Magyar Utza vége felé egészen Lasnaki Vendégfogadóig homokos, Palinyi határig elég széles az Út, és ugyan Palinyi patakig homokkal kevert agyag; ezen túl pedig Kamancsi ereszkedőig keményebb agyag.*”¹⁹¹ Hiába volt a nemegyszer heroikus erőfeszítés, 1843-ban még mindig térdig érő csizmát viseltek a kanizsaiak, vagy gólyalábaztak, ha elöntötte a várost a sár.¹⁹² Barbarits szerint odáig fajult a helyzet, hogy télen nemegyszer lovastól befagyott a szekér a sárba a Német utcán. Rőzsekötegekkel, farönkökkel, gerendákkal igyekeztek segíteni a tarthatatlan állapotokon. 1840-ben a megyéhez, négy évvel később az uradalomhoz fordult a város segítségért, majd a kamarához, a Helytartótanács-hoz, azonban minden próbálkozás sikertelen volt.¹⁹³

A városi tanács is, a megyei közigazgatás is kilátástalan küzdelmet folytatott a nagykanizsai, illetve a Nagykanizsáról kivezető utak jó karban tartására; arra, hogy legalább járható utakat próbáljanak közmunkával, illetve a város egy bizonyos bevételeinek ráfordításával elérni. 1845-ben a város tanácsa 20 000 mérő kavics beszerzésére és annak az útjavításra való felhasználására hozott határozatot; a kavics felét átvállalta a kereskedelem legjobban érdekelt 70 zsidó háztulajdonos, és vállalt az uradalom is 2000 mérőt. A további évekre évenként 1200 mérő kavics szállítását azzal vállalta az uradalom, hogy a város tanácsa a befuvarozott kavics háromnegyed részét a Fő utcára, a maradékot pedig a Kaproncai utca karbantartására fordítja.¹⁹⁴

Az utcák állapotához tartozik az is, hogy a város tanácsa 1844-ben kötelezővé tette a városlakók számára a házsámok kiírását.¹⁹⁵

7. A városi tanács és a céhek

A mezőváros életében kiemelkedő szerepet játszottak a kézművesek. Legkorábban 1698-ban a szabó, valamint csiszárok, szűcsök, lakatosok, szíjgyártók, nyergesek, lándzsakészítők, fjasok és kovácsok közös céhe, a következő évben pedig a csizmadia céh alakult meg. Idővel a céhek sora folyamatosan bővült — ahogy ezt a piac igénye megkívánta — átfogták a korabeli szolgáltató ipar szinte minden területét. Tárgyalt korszakunkban 1830-ban a kalapos és a pék, míg 1842-ben az ács és kőműves céhvel szaporodott a már meglévő iparúzó testületek száma.¹⁹⁶

A céhekkal kapcsolatos szokásos ügyeken (bejelentkezés, letelepedés, polgáreskü, felvételi kérelem, tűzvédelem stb.) kívül rendészeti kérdések (kontárok és tiltott árusítás elleni és más panaszok) kerültek a mezőváros tanácsa elé. Így például 1807-ben két nyereggyártó- mester arról panaszkodott, hogy Dávid György szíjgyártó is készít nyergeket, ehhez a mesterséghez is értő legényeket tart, „ez által nékik nagy rövidséget s' kárt okozna”. A városi tanács felszólította a szíjgyártót, hogy bocsássa el a két legényét, és hagyjon fel a tiltott tevékenységgel, továbbá fizessen 1 ft-ot „a Szíjgyártó Legénység által szokás szerint fizetett Tartás pénz”.¹⁹⁷

Ugyancsak 1807-ben a későbbi városbíró, *Albanits Jakab* és több szűcs céhbeli mester tiltakozott a városnál, hogy „néhány kalmárok és zsidó kontárok” ellen, mert szűcsportékát árusítanak, s kérte a tanácsot, hogy ezt azonnal tiltsák meg nekik. A város tanácsa a céh articulusra hivatkozva döntött, hogy „mindennemű kalmárok, és céhen kívül való szűcs mester Emberek vagy is kontárok tilalmaztatnak hogy ezen Czéhes Mester Embereknél készen találandó Szűcs Kézi munkát vásárokon és sokadalmakon kívül ebben a városban bé hozni, nyilván, vagy alattomban árulni, el adni, vagy Szűcs Mesterséget üzni, és pénzért dolgozni ne merészellyenek”. Fel kellett tehát ezzel hagyniuk, mert ha ezt nem teszik meg, portékájukat az országos vásárok kivételével elkobozzák.¹⁹⁸

1807-ben három nagykanizsai zsidó lakos arról panaszkodott, hogy kénytelenek voltak nem kánizsai mesterrel dolgoztatni, mert *Lichtenvallner József* városi ácsmester „tudatlansága és hőségkesége miatt legényeket nem nyerhetvén” elszedette a legények szerszámain, és a munkától is eltiltotta őket. A tanács állásfoglalása szerint akkor dolgozhat idegen ács és kőművesmester legényeivel Nagykanizsán, ha leteszik az ún. mestergarast, ez az ő esetükben 1½ x naponta, s ha ezt nem teszik meg, az egész munkára megállapodás szerint átalányt kell fizetni. A renitens ácsnak pedig meghagyták, hogy adjon legényeket a munkához, szigorúan megintették, és további büntetéseket helyeztek kilátásba, ha nem változtat magatartásán.¹⁹⁹

A német varga céhnek az volt a panasza, hogy néhány kereskedő máshol készített cipőket hoz be, és a nem helyben készített portékát kanizsai kereskedőkön keresztül próbálják értékesíteni, ezzel súlyosan veszélyeztetik a nagykanizsai céh üzletét. Kérelemmel fordultak a városi tanácshoz, hogy azonnali hatállyal tiltsa be ezt a helyi céh ellehetetlenítését célzó tevékenységet. A mezőváros tanácsa ismételen helyt adott a céhek kérésének, de felszólították a mestereket, hogy termékeket olyan mennyiségben tartsanak, hogy a tömegfogyasztás ne szenvedjen hiányt. A boltosokat megintették, és figyelmeztették, hogy a most beszerzett mennyiségen egy hónap alatt túl kell adniuk, mert ha nem teszik, akkor súlyos büntetésre számíthatnak, akkor is megbüntetik őket, ha még egyszer nem Kanizsán készített árukkal töltik fel készleteiket.²⁰⁰

Fellépett a tanács akkor is, ha kereskedő rossz minőségű portékájának eladásáról szólt a panasz.²⁰¹ *Baszler Antal*, a német varga céh tagja azt panaszolta, hogy miután nem volt részese a kalmárok ellen indítandó pernek, minden jussától megfosztották, és törölték a tagok közül. A magisztrátus egy tanácsost küldött ki az ügy megvizsgálására, majd visszahelyeztette jogaiba a panaszost.²⁰²

A városi tanács ezekben az ítéletekben két dokumentum alapján döntött: az egyik a céhek uralkodótól nyert szabályzata volt, a másik dokumentum a földesúrral kötött, mindenkor érvényben lévő kontraktus. Ezek az árusítás tilalmát a vásárok, elsősorban az országos vásár idejére felfüggesztették azért, mert egyrészt nem lett volna értelme a tilalom fenntartásának, másrészt pedig azért, mert a helypénz megfizetése jelentette az árusítás szabadságát a vásár napján. Érdekes döntés született a cipők ügyében: a városi tanács először nem büntette elkobzással a nem szabályos módon beszerzett áru mennyiséget, egy hónapot, tehát időt adott a kereskedőnek, hogy megszabaduljon a már kifizetett árutól. Így a rendészeti feladatok mellett piacvédő és piacszabályzó feladatai is voltak a mezőváros tanácsának, hiszen a céhek testületi jogai az adott igazgatási egységen belül csak a tanács védő és szabályzó tevékenysége alapján érvényesülhetett.

Korszakunkban tehát a tanács és a céhek viszonya a korábbi időszakhoz képest nem változott. Az iparos és kereskedővárosban jelentős pozíciót foglaltak el a céhek, ugyanakkor mint legszervezettebb testületre a város igazgatása is számított. A céhek jelentős terheket viseltek a tűzvédelemben, ugyanakkor igyekeztek érdekeiket mindig határozottan érvényesíteni, elsősorban a kívülállók és a kontárok ellen.

8. A város és az ispita

A mezőváros is és a nagybirtokkormányzat is ellátott bizonyos egészségügyi, közegészségügyi feladatokat, mindenekelőtt járványok idején.²⁰³ Rendkívül kevés adatunk van a város egészségügyének, továbbá a 17. századtól működő, 1750-ben a mezőváros kezelésébe kerülő ispitának a történetéről. Az eddig publikált tanulmányok is csak szórványos adatokkal dolgoztak.²⁰⁴ Az ispita fenntartásának kötelezettsége az 1811. évi kontraktusba is bekerült, ezzel az uradalom nemcsak a betegekről való gondoskodás, valamint az intézményfenntartás ügyét utalta a mezőváros hatáskörébe, hanem — miután az ispita egyben — szegényház és aggápolda is volt, a szegénysorsú betegek ügyét is, tulajdonképpen az egész szegényügyet, mindezek felelősségével s az ezzel járó költségekkel: „Az Ispotály és ahoz tartozó földek a városiakra bizattatnak, azon kötelességgel mind azonáltal, hogy az ispotály Épületeire, és azokban leendő betegekre szorgalmatosan vigyázzni” kötelesek, a földeket műveltetni kell, és ezek jövedelméről, valamint az egyéb bevételekről és kiadásokról az uraságnak rendszeresen számot kell adni. A város az éves tisztújítások során mindig kinevezte az ispotály gondnokát, 1807-ben Horváth Boldizsárt, akinek kizárólagos feladata lett a működés feltételeiről való gondoskodás. Bár kevés az adatunk az ispitáról, annyi mindenképpen biztos, hogy 1824-ben a város első kitéglázott utcája az Ispita utca volt.²⁰⁵ A kórház ágyainak száma 1795-ben 14, 1831-ben 16.²⁰⁶ A napóleoni háborúk időszakát követő évek nem kedveztek a kórháznak, egyrészt a pénztelenség, másrészt a pénz devalvációja, de mindenekelőtt a hozzáértő orvosok hiánya „ismét csak sinylődő házat teremtett a kórházból”.²⁰⁷ Ez a sanyarú helyzet 1836-ig állt fenn. Az ezt követő szűk fél évszázadban, az 1836 és 1884 közötti periódusban az „akkori idők vidéki kis kórházainak keretében mozgott”²⁰⁸ az intézmény, s Barbarits utal arra is, hogy sem negatív, sem pozitív irányban nem tért el a hasonló nagyságú és funkciójú intézmények színvonalától. Nagy összegű adományról nincs adatunk, ezt a fejlődést minden valószínűség szerint csak a mezőváros — és talán az uradalom — segítségével érthette el. A mai Ady (egykor Légrádi) utca és Zrínyi utca kereszteződésében álló, az 1831. évi útkönyv szerint „ékes, tornyos kápolnával” rendelkező épület emeletén egy 12 ágyas férfiszoba és egy 8 ágyas női szoba volt, továbbá fenntartottak egy négyágyas szobát rendkívüli esetekre. A földszinten három szobát mindkét nembeli rokkantak menhelyének alakítottak ki. A 19. század első felében létrehozott, kórház és szegényház feladatát betöltő létesítmény az 1884-ben, a polgári egészségügyi előírások alapján létrehozott kórház megnyitásáig állt fenn.²⁰⁹ A betegforgalomról 1845-től állnak rendelkezésre adatok.²¹⁰

A nagykanizsai ispotály betegforgalma 1845—1848-ban

Év	Összes betegek száma	Ebből gyógyult	Meghalt	Az év végén a kórházban maradt
1845	114	98	8	8
1846	136	129	6	1
1847	170	154	9	7
1848	142	125	16	1

Megjegyzés: Az adóév és a költségvetési év miatt az évet november 1-jétől a következő év október 31-ig számították, az itt szereplő adatoknál mindig azt az évet tüntettük fel, melyre a jelentés nagyobb, 10 hónapos része vonatkozik.

Az ispita tehát ezidőben tehát nemcsak kórház, hanem szegényház és aggápolda is. Ahogyan erre az 1811. évi kontraktus is utalt, saját vagyonnal rendelkezett, melynek jelentős része adományokból származott, egy része azonban szántóföld volt. A város folyamatosan s kötelességszerűen odafigyelt erre az egészségügyi és szociális létesítményére, de arra nincs adatunk a 19. század első öt évtizedéből, hogy nagyobb pénzbeli támogatásban vagy egyéb adományokban részesült volna.

1800-ban alapították a zsidó hitközség kórházát, amelyet teljes mértékben a rendkívül jelentős anyagi bázissal rendelkező zsidó hitközség tartott fenn. Egy 1838. évi magzatelhajtási vizsgálat jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy ekkor az 52 éves, rendkívül nagy tekintélyű, orvosi szaklapokban is publikáló Horsetzky Mór „diplomás orvosdoctor”²¹¹ volt az igazgató főorvos. Horsetzky 1811-ben telepedett le, és kezdett el praktizálni a városban. A kórház személyzetének tagja volt ekkor a perbe fogott Ertner seborvos és az akkor tanúként meghallgatott, 28 éves Veinperger Rudolf seborvos is mint a kórház „rendes orvosa”.²¹² Horsetzkyt később Práger Ferenc követte a kórház élén, míg a kórház felügyeletét idővel az 1843-ban alapított Izraelita Jótékony Nőegylet vette át. A kórház a későbbi Zrínyi utca egyik földszintes házának három szobájában működött 20 ágygal, valószínűleg 1925-ig, de ekkor már kizárólag szegény zsidó vallású betegeket gondoztak itt.²¹³

9. A város és a zsidók

A kereskedővárosban a 19. század első felében a zsidó hitközség már jelentős létszámú; tagjai iparúzők, kereskedők, később szabadfoglalkozásúak is. Első hitközségük valószínűleg a 18. században jött létre, az biztos, hogy 1782-ben létezik.²¹⁴ Az első magyarországi zsidóösszeírást 1725 és 1728 között hajtották végre, ekkor Zala megyében 20 családfőt, 25

fiú- és 13 leánygyermeket írtak össze, és a létszám-
ba már beletartoztak házas gyermekek is. Nagyka-
nizsán ekkor egy családot említenek,²¹⁵ de az 1735.
évi megyei zsidóösszeírás is csak három nevet említ.
A családfők a gyerekekkel és azok tanítójával egy
háztartásban élnek, összesen 13-an. Kereskedők, üz-
letük nincs, saját szekerükön árulnak.²¹⁶ 1784-ben a
már működő zsidó hitközség a földesúrhoz fordult,
mert a város tanácsa a zsidók letelepedését, elsősor-
ban a város telkein, erősen korlátozta, gyakran meg
is akadályozta, lehetetlenné téve megélhetésüket, a
kereskedést. A zsidók beadványokban panaszolták a
bajjaikat földesúrnak, vármegyének: „*Mi, Nagyka-
nizsa város szegény zsidósága oltalmat kérünk a város
erőszakossága ellen. Kifogják fuvarozó lovainkat a vá-
ros határán azon a jogcímen, hogy elfogatra van
szüksége a városnak, még pedig közmunkákra.*”²¹⁷ Ek-
kor már temető-telket kérnek az uradalomtól, miu-
tán a régi temetőjük megtelt, továbbá a város telkén
megfelelő terület nincs, s ha volna, a városi tanács
akkor sem teljesítené kérésüket — festenek lehangol-
ló képet helyzetükről kérelmük indoklásában. Az
ún. Hutweide területet kapták meg az uradalomtól,
s az erről szóló szerződést gróf *Batthyány Lajos*
1784. augusztus 1-jén írta alá.²¹⁸ A kis hitközség fo-
lyamatosan gyarapszik, 19. század eleji statisztiku-
sok már jelentősebb számú zsidóságot említenek Ka-
nizsa mezővárosában, bár az ő számadataikat erős
kritikával kell fogadnunk. Az idézett 1831. évi út-
könyv 8147 keresztény lélek mellett 1120 zsidó la-
kost említ.²¹⁹ Zsinagógájukat 1807-ben kezdik építe-
ni klasszicista stílusban, mely hosszú évek után
1821-re készült el.²²⁰ Az 1831. évi útkönyv szerint a
„*zsidóságnak nagy Költséggel és középszerű izléssel
épített*” zsinagógájáról ír. Van kórházuk, iskolájuk²²¹
és 1842 februárjától iparos és kézműves
egyesületük.²²² Mindez csak néhány adalék ahhoz,
hogy az egyre izmosodó iparos- és kereskedőréteg
egy része zsidó vallású, anyagi súlya egyre jobban
meghatározó, ugyanakkor nem jut szerephez a mező-
város vezetésében.

A zsidósággal kapcsolatos forrásaink is szórva-
nyosak, az 1807. évi jegyzőkönyvben azt olvas-
hatjuk, hogy a zsidó zselléreknek megtiltják, hogy
lovaikat a város legelőin legeltessék.²²³ 1813-ban
Hirschler Mózes nagykanizsai nagykereskedő azért
panaszolta be a város tanácsát a vármegyénél, mert
a város nem tartotta be a forspont és a katonaszál-
lásolás ügyében kötött szerződést. *Hirschler* azt ne-
hezményezte, hogy az 1809. évi insurrectio idején
Nagykanizsának 10 lovast kellett kiállítania, de en-
nek anyagi terhei meghaladták a város akkori ere-
jét. 1500 forintba került a tíz lovas katona kiállítá-
sa, ötszáz forintot „*hazafias buzgalommal*” feljárn-
lott a nagykereskedő, 1000 forintot pedig kamat-
mentesen kölcsönzött a magisztrátusnak. Valóban
jelentős anyagi hozzájárulás volt ez a pénz akkori

értékét figyelembe véve. Ám ennek fejében a beszál-
lásolás és katonaszállítás terheitől akart *Hirschler*
Móric megszabadulni, mert mint ezt korábban lát-
tuk, a katonatartással kapcsolatos kötelezettségek a
legnagyobb terhei volt a lakosságnak. A terhek alól
azonban — a beadvány szerint — a város nem
mentesítette a nagykereskedőt, ki ezért tele volt pa-
nasszal. A vizsgálat megállapította, hogy azért
Hirschler állítása is kíván némi módosítást. A város
az 500 forintos felajánlást és az 1000 forintos köl-
csönt valóban elfogadta. A kölcsön egy évre szólt és
kamatra, ám a városi tanács ülése határozatában
így is kimondta, hogy *Hirschler* *Mózes* élete végé-
ig megszabadítja a forspont és a beszállítás terhe-
itől, ezeket a kötelezettségeket átvállalja a város. A
határozatot be is vezették a jegyzőkönyvbe, és kiad-
ták az erről szóló bizonyosságlevelet. Igen ám,
csak hogy *Hirschler*nek akkor csak egy ház volt a
birtokában, és ez mentességet is élvezett, de a nagy-
kereskedő ezt a házat később eladta és két másikat
vásárolt, melyből csak egyre vonatkozott a városi
tanács véleménye szerint a mentesség. Az egyik há-
zát bérbe adta, a másik házában lakott, s csak olyan
katonát szállásoltak be hozzá, aki az egyik szobá-
val és az ahhoz tartozó benyílóval megelégszik, míg
a ház többi részét nagy családjával együtt továbbra
is kizárólagosan használhatta.²²⁴

Az egyre nagyobb gazdasági erővel rendelkező
zsidóság legnagyobb sérelme az volt, hogy nem vál-
lalhatott részt a mezőváros vezetéséből. Ennek a
politikai, gazdasági vetületén kívül komoly egzisz-
tenciális okai is voltak. A gazdasági hatalommal
rendelkező csoport nem kapta meg azt a tekintélyt,
amit elvárt volna, ugyanakkor pedig, ha bekerülné-
nek a várost irányító grémiumba, a saját gazdasági
pozíciójukat is tovább erősíthetnék. Polgárjoghoz
sem jutottak, ami minden további mobilitást lehe-
tetlenné tett. Az így kialakult helyzet a 19. század
harmincas éveinek végére kiélezett állapotot terem-
tett. Tanácsülési jegyzőkönyvek hiányában nincs
adatunk arra, hogy helyi szinten milyen kísérlete-
ket tettek a legmódosabb és legtekintélyesebb zsidó
kereskedők, iparosok és szabadfoglalkozásúak, de
véltetőleg — és ez a beadványból is kitűnik — nem
minden előzmény nélkül fordult 1839. március 3-
án kelt nyolc meghatározó személy, *Strasser Vilmos*,
Gottlieb Mayer, *Moises Blau*, *Kaiszer Berg*, *Weltner Sá-
muel*, *Rotscher Meyer*, *Ollopp Ignatz* és *Lackenbacher*
Carl beadványával a tekintetes nemes vármegyé-
hez. Azt kérték, hogy ők a közterheket is jelentős
mértékben viselő házbirtokosok „*mint nevezetesebb
kereskedést folytatók, s azért is minden közdolgozókban
nagyobb béléstással is bírók*” a többi (értsd: kereszté-
ny) lakoshoz hasonlóan részt vehessenek az elől-
járók megválasztásában. Ez a lehetőségük, „*mivel
egy eképp egy testet képezvén a jó egyetértés és békesség
csak eképp tetethetik köztiünk állandóvá és örökössé,*”

megszüntetné a keresztények és zsidók — a beadványból is érezhető merev — elkülönülését. Beadványuk jogszabályi alapja az 1811. évi kontraktusra való hivatkozás, mely úgy szabályozta a bíró-, jegyző- és esküdtválasztás módját, hogy az a várossal rendelkező lakosainak joga. Miután a házzal rendelkező zsidók is aláírták a kontraktust, ez azt bizonyítja szerintük, hogy a földesúr nem zárta ki őket ezekből a jogokból, tehát „a kanisai egész közönségnek szerződési joga vagyon bíróját, esküdtjeit s jegyzőt választani.” A másik jogszabály az 1836. évi 9. tc., mely lehetővé tette — beadványuk szerint — a minden házzal rendelkező zsidó számára is a bíró-, jegyző- és esküdtválasztás jogát azzal, hogy felekezeti alapon nem diszkriminál, csak helybeli lakosokat említ.

A járási főszolgabíró, a tiszti ügyész és két táblabíró alkotta deputáció járt el a vármegye nevében. A küldöttség összetétele, a nemcsak funkciójukban, hanem személyükben is tekintélyes, a reformkori Zala megye életében jelentős szerepet betöltő személyek egyidejű jelenléte is jelezte, hogy nem egy formális vizsgálatról van szó, hanem egy korábban nem jelentkező, komoly társadalmi kihátással bíró érzékeny problémát kell, ha nem is közmegegyezéssel, de mindenképpen jogszerűen megoldani. 1839. április 4-én összehívták az összes érdekeltet, és a jegyzőkönyv szerint lényegében tényként közölték a beadványban olvasható érveket. Az a megállapodás született, hogy „mivel a századoság nem törvényesen, hanem egyedül a városi lakosok

akarataján épült hivatal, és legnagyobb köre a gazdálkodásnak rendes vezetésére terjesztődjék ki.” A századosok közé vegyenek be két zsidó személyt azzal a kikötéssel, hogy a felvettek száma a kettőt soha nem haladhatja meg, és a századoságon kívül semmiféle tisztséget ne viselhessenek. Ezt a két zsidó századost csak a házzal bíró zsidó lakosok válasszák maguk közül. Az uradalom részéről jelen lévő Chernely Ignác uradalmi ügyész nem kifogásolta ezt a megoldást, ám a jelen lévő „igen nevezetes többség” kinyilvánította, hogy a nép képviselői között zsidókat nem fogad el, sőt azt is elutasították, hogy a keresztény századosok megválasztásakor a zsidó házbirtokosok voksolhassanak, a jelen lévő számos kanizsai házzal rendelkező lakos őket „a polgárok sorából egészben kihagyni óhajtotta”. Erre a zsidóság jelen lévő képviselői érthető sértődöttséggel kijelentették, hogy miután őket mint városi lakosokat kihagyják az előjárók választásából, a város gazdasági ügyeinek intézéséből, akkor mentsek fel az egész zsidó közösséget a „várost illető közös terheknek viselésétül”.²²⁵

A zsidó lakosok által remélt áttörés a városi lakosság merev elutasítása miatt, a megyei hatóság és az uradalom tisztviselőjének pártfogó állásfoglalása ellenére elmaradt. Ez az egyetlen dokumentum viszont sokat elmond a mezőváros lakói, századosága és a város zsidósága közötti viszonyról, mely a mindennapok során ha nem is jelentkezett ilyen élesen, de tagadhatatlanul végig jelen volt tárgyalt időszakunkban.

JEGYZETEK

¹ Barbarits, 70.

² TGYM Adattár; MOL P szekció Batthyány-levéltár és a MOL E szekció. A Magyar Kamara levéltárában végzett kutatás cédulaanyaga.

³ Danyi—Dávid, 260—261.

⁴ Bencze 1986, 132—133. A 18. illetve a 19. századból több leírás, ismertetés maradt fenn, ezek forrásértéke — mindenképpel a számadatokat illetően — rengeteg kívánnivalót hagy maga után. A statisztikusok sokszor ellenőrizetlenül vettek át adatokat, sokszor évekkel korábban megjelenteket, illetve azt sem tudhatjuk, hogy ezek az átvett adatok pontosak voltak-e. Megbízható adatnak kizárólag a II. József kori első magyarországi népszámlálást tekinthetjük, a következő népszámlálás pedig csak a Bach-korszakban készült. Majdnem hat évtized telt el tehát pontos adatfelvétel nélkül, ezért a tárgyalt időszakban csak ezek a hozzávetőleges, de mindenképpen orientáló adatok állnak rendelkezésünkre. Abból a szempontból azonban mindenképp

pen érdekesek, mert tájékoztatnak, mit tudhatott a kortárs a dél-zalai mezővárosról. Vályinál ezt olvashatjuk: „Canisia. Mezőváros, földesurai különféle Uraságok, lakosai katolikusok, és óhitűek, fekszik Iharoshoz 2 mérföldnyire. Eredetét vette e hajdan az egész vidéknek erősege ama nevezetes Kanizsai nemzetségtől mely azt építeni kezdette s nevezetét is tőle vévén ma is fentartja. Régi erősségének és a város fekvésének is minéműségét emlékezetben hagyta. [...] Épületei középszerűek, oskolájok melyben a T. piarista atyák tanítanak, nevezetes vásárai hasznosak és elég népesek s e vidéken leghiresebbek. Néhai Huszti Györgynek születési helye, határbéli földgyeik jók, malma helyben, eladásra és keresetre jó módjuk van.” (Vályi, 275.) Huszti György (1512 körül—1566 után) katona, tisztviselő és útleíró. 1532 és 1536 között török rabságban volt, majd Egyiptomban katona, 1542-ben hazatér. Úti élményeit latin nyelven, gazdagon illusztrálva adta közre, ezzel bevonult az irodalomba. 1776-ban megjelent irodalom-

történeti munkájában Horányi Elek tévesen kanizsai származásúnak tartotta, majd később számosan azt állították, hogy 1532-ben Huszti Kanizsa kapitánya volt, és a Kőszeg ostromától hazatérő törökök elfogták és elhurcolták. Ez a hiedelem több évszázadon át tartotta magát — Nagykanizsán tere is neveztek el róla —, nem csoda, hogy a szintetizáló Vályi művének írásakor hitelesnek tartotta, és máig idézett munkájában ily módon adta közre, ami természetesen tovább erősítette Huszti György kanizsai származásának legendáját. (KE 1999, 129.) Magda Pál rendkívül tömören fogalmaz: „Város. Nagy erősség volt. Az uradalom herceg Batthyányé. Gymnasiama van. Híres marha vásárai vannak.” (Magda 1819) A Hanusz-féle Magyar Haza című kiadvány (1823) 8472 lakost említ, míg Nagy Notitiaja (Nagy, Lud. 1828) 5897-et. A Notitia Hungariae lexikonszerű tömörséggel, de talán a legjobb összefoglalását adta tulajdonképpen mindannak, amit akkor Kanizsáról tudni „illett”: „Város a hasonló nevű folyó mellett mocsarakkal övezve; itt van a Szent László tartománybéli Ferences atyák konventje, és a piarista atyák kollégiuma, r.k. főgimnáziummal, posta, nevezetes sóhivatal. R.kath., gör. kel. egyház és parochia, zsinagóga. 762 ház, 4829 r.kath., 30 ev., 1038 zsidó, összesen 5897 lakos.” (I. k. 340.) Körülbelül ugyanez olvasható Dóczytól is: „Mezőváros a kapornaki járásban a hasonló nevű folyó mellett, 5484 lakos, valaha erdőség volt, híres nagyvásárai, kegyesrendi gymnasiama. Ferences klastroma van” (Dóczy 1830, 231.)

A 19. század harmincas éveiből még két kiadványt kell a korabeli mezőváros általános bemutatására ide citálnunk. Thiele: Königreich Ungarn című kötetében ezt olvashatjuk Kanizsáról: „Magyar mezőváros, főhelye hr. Batthyáni uradalmának. 16 állomás O-Budától. A sümegi — helyesen: somogyi — határon mocsaras vidéken fekszik. Rk. Templom és plébánia, synagoga. 762 ház 5897 lakos (4829 rk. és gkel., 30 prot., 138 zsidó.) A plébániai teendőket a ferencrendiek látják el. Piarista gimnázium, sóhivatal, hr. Batthyáni főintézőség. Postahivatal és váltóállomás Hahót és Vidovetc között a Buda—Varasdini ország uton. Nagy vágóállat vásár.” (Thiele, 126.) Fel tűnő a zsidó népesség alacsony száma, ez mindenképpen téves adat. Végül nézzük az egyik leghitelesebbet, Fényes Elek leírását! „Nagykanizsa. Magyar m. város egy lapályos, ingoványos vidéken. Két részre osztatik, u. m.: Nagy- és Kiskanizsára és a két várost egy széles mocsár választja el. Első építője a Kanizsai familia volt, később Nádasdy kézre jutott, kitől Maximilian megcserélvén ide várat építtetett, s annyira megerősítette, hogy abban az időben egész nyugati Magyarországnak fővédelmező bástyája vala. Azonban a törökök egyszer elfoglalván, minden gyakori ostromok dacára is, ezek kezében maradt 90. esztendeig úgyhogy csak 1690-ben vehette vissza Batthyá-

nyi Boldizsár Capitulatio mellett. Mostan már az 1702-iki királyi parancsoltnál lerontatott várnak csak a posványok közt lehet holmi maradványait látni. Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavonia, Bosnyákországok közt fekvén, kereskedése nagy fontosságú, sertés- marha- gabonavásárai felette híresek s a törökországi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezenkívül majd csaknem egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikátumokat és a koloniális portékékat. Találtatik itt: egy kapucinus monostor és Szentegyház, görög nem egyesült templom, Synagoga, kath. Gimnázium a Piaristák alatt, 6. deák oskolával, sóház, postahivatal, patika. Továbbá a városnak hol egyéb iránt egy lovas ezred stábja szokott fekvődni, magának van ordinál magistratusa. Nagykanizsának lakosai: 5485 lélekre u. m.: 4408 kath. 9. ref. 68. óhitű 1.000 zsidokra mennek. Kiskanizsát pedig 1339 kath. Lakja. Mindössze a két Kanizsában: 7824 lélek lakik; f.u. hr. Batthyányi Fülöp, ki ezen városhoz mint az uradalom fejéhez még a következő helységeket birja: Szepetnek, Sormás.”

⁵ Kállay, 12, 20, 21. Kállay monográfiájában részletesen kitér a birtokkormányzat minden részletére, tárgyalja a birtokkormányzat és igazgatás kapcsolatát is (187—231)

⁶ Danyi—Dávid, 250—271, Helységnévtár 1996, Nagykanizsa adatai: 142—143.

⁷ A 18. századi törekvésekre I. Kaposi Zoltán: Kanizsa önkormányzatának működése a 18. században című tanulmányát a kötetben. Kaposi Zoltánnak, e fejezet lektorának véleménye, hogy az uralkodó 1807-ben tervezett látogatásakor tett előkészületek is inkább ezt a célt, mint a hódolat kifejezését szolgálták volna. Ezt alátámasztandó konkrét adatot vagy közvetlen utalást e sorok írója nem talált. Ugyanakkor jogos Kaposi feltételezése, hiszen elképzelhetetlen lett volna, hogy egy uralkodói látogatás esetén a város vezetői Kanizsa régi vágyát ne terjesztették volna elő. A jegyzőkönyvi bejegyzések azonban „mindössze” a korabeli uralkodói protokollra utalnak, mint ahogy majd fél évszázaddal később is hasonló körülmények között fogadták Ferenc Józsefet Keszthelyen. Vö. ZML IV. 151. Megyefőnöki iratok. Kaiserreise.

⁸ ZML IV. 1 a Közgy. jkv. 1836. 1041, 1837, 1054. közgy. szám.

⁹ ZML V. 1501 b 2. cs. 9. Erről l. még Simonffy 1972, 121—142.

¹⁰ A nagybirtokok jogszolgáltatásáról részletesen olvashatunk: Kállay, 232—283.

¹¹ Uo. 228.

¹² Ezek jelentőségét részletesen taglalja Lendvai Anna: A kézművesség és a céhek története című tanulmánya, illetve Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tanulmányai ugyanebben a kötetben.

¹³ Simonffy 1972, 122.

- ¹⁴ Uo. 122—123.
- ¹⁵ Simonffy számítása, *Simonffy* 1972, 123.
- ¹⁶ Uo. 124—125.
- ¹⁷ *Szabó Zsu. 2000*, 23.
- ¹⁸ ZML IV. 1 b Közgy. ir. 1811. 15.
- ¹⁹ Az osztrák igazságügyminiszter 1849. december 28-án kiadott rendelete 1850. március 1-i hatállyal kötötte az ingatlanforgalmat telekkönyvi bejegyzéshez, és az eljárást a járásbíróóságok hatáskörébe utalta.
- ²⁰ *Degré* 1972, 104.
- ²¹ Uo. 105.
- ²² *Degré* 1972, 105—107, *Kerecsényi* 1978/a 115—133.
- ²³ *Degré* 1972, 105.
- ²⁴ Uo. 107.
- ²⁵ L. A város és a zsidók című fejezetet.
- ²⁶ *Barbarits*, 70—71. *Degré* Alajos az 1972. évi tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy az újságíró *Barbarits* Lajos 1929-ben kiadott Nagykanizsa című könyvét erős kritikával kell fogadnunk. (*Degré* 1972, 109. Ismételt kiadása: *Degré* 2004, 260—280.) Mivel azonban 1945-ben a város majdnem teljes levéltári anyaga megsemmisült, a kötetben közölt — feltehetően helyes — adatok nélkülözhetetlenné váltak. *Barbarits* Lajos adatgyűjtésekor még láthatta, olvashatta azokat a jegyzőkönyveket, amelyek a kutatónak ma olyannyira hiányoznak, ezért ha következtetéseit nem is, közölt adatait mindenképpen használnunk kell. *Barbarits* a könyve 70—71. oldalán például az 1801. évi tanácsülési jegyzőkönyv januári, vélhetően első bejegyzésére hivatkozik.
- ²⁷ ZML V. 1501 a 1807. Közgy. jkv. 1—2.
- ²⁸ *Degré* 1972, 108.
- ²⁹ A 19. század első harmadában a „tanácsos” illetve a „senator” kifejezéseket szinonimaként használják, ez utóbbit néha nagyobb tisztelettel.
- ³⁰ Közgyám.
- ³¹ A jegyző az előző év végén hivataláról lemondott. Később részletesen tárgyaljuk az ügy okait és végkimenetelét.
- ³² Pénztáros: a mezőváros pénztárnoka jelentéssel.
- ³³ Néhány nevet nem tudunk megbízható betűhív átírással közölni, ugyanis a forrásanyag szűkös volta nem tette lehetővé a név ellenőrzését ismételt előfordulásakor. Így a döntéshozók neve is csak kis számban, az alkalmazottaké pedig egyáltalán nem fordul elő ismételt. Az ellenőrzés nélküli névközlést kérdőjellel jelöljük.
- ³⁴ 1802-ben 12 szenátort és két „*honorarius senator*” választottak.
- ³⁵ A jegyzőkönyvben „*Számon föllül való Honorarius Tanácsosok*”-ként szerepelnek. *Barbarits* szerint a „*honorarius senator*” először 1802-ben fordul elő.
- ³⁶ A kiskanizsai városrész képviselői.
- ³⁷ A jegyzőkönyvben a „sz. János Templom Attya”-ként szerepel.
- ³⁸ Tűzi pénztáros.
- ³⁹ A jegyzőkönyvben „*Ispitály attya*” megjelöléssel találjuk.
- ⁴⁰ A jegyzőkönyvben „*Comissarius*”.
- ⁴¹ *Barbarits* szerint 1802-ben létrehozott hivatal (*Barbarits*, 71), tulajdonképpen fő polétásnak irandó. A polétás feladata volt a településre kivetett hadi járandóság arányos elosztása és a kivetett adó behajtása. Ő osztotta ki a kincstár által kifizetett térítéseket is.
- ⁴² 1802-ig létezett egy másodstrázsamesteri megbízatás is, de ezt ekkor megszüntették (*Barbarits*, 71).
- ⁴³ ZML V. 1501. a.
- ⁴⁴ Közli: *Szabó Zsu. 2000*, 42.
- ⁴⁵ ZML V. 1501. a. Közgy. jkv. 1807.
- ⁴⁶ *Barbarits*, 71, ZML. V. 1501. a. 1807. évi közgy. jkv.
- ⁴⁷ *Barbarits*, 72.
- ⁴⁸ Uo. 71.
- ⁴⁹ ZML IV. 1. a. Közgy. jkv. 1834. 2256. közgy. szám. 181—183.
- ⁵⁰ *Barbarits*, 72. A szerző a tisztújító szék jegyzőkönyveire hivatkozik, amelyek azonban 1945-ben elégték, így nem tudjuk adatait ellenőrizni.
- ⁵¹ ZML IV. 1. a. 1835. február 23. Közgy. jkv. 555. közgy. szám. Nr. 3. 215—218.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ *Barbarits*, 76—78. *Farkas* Antal beadványára később kitérünk.
- ⁵⁴ Uo. 78.
- ⁵⁵ Uo. 70.
- ⁵⁶ Uo. 71.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ Uo. 72.
- ⁵⁹ *Corpus Juris*
- ⁶⁰ *Barbarits*, 70.
- ⁶¹ Uo. 76.
- ⁶² *Szabó Zsu. 2000*; dolgozatában a szerző az 1839. évi eseményeket részletesen taglalja.
- ⁶³ Uo. 65.
- ⁶⁴ Ezt nem részletezték.
- ⁶⁵ *Barbarits*, 77—78 szerint a „századosság” 1841-ig önmagát egészítette ki, ezután változás történt. A források tükrében ez a szabályrendelet bevezetésekor, 1840-ben történhetett.
- ⁶⁶ ZML IV. 1a 1839. szeptember 2. és 14. kisgyűlés 2545. közgy. szám. 9—10.
- ⁶⁷ *Archontológia* 2000, 266—267. Az alszolgabírók névsora és hivatali ideje megtalálható, de nincs elkülönítve, hogy a járás melyik régiója volt hivatali működésük területe.
- ⁶⁸ ZML V. 1501. a 1807. évi közgy. jkv. 133.
- ⁶⁹ Uo.
- ⁷⁰ Uo. 46. sz. 23.

- ⁷¹ Uo. 48. sz. 24.
⁷² Uo. 57. sz. 27.
⁷³ Uo. 93. sz. 41.
⁷⁴ Uo. 121. sz. 155.
⁷⁵ Uo. 152. sz. 71.
⁷⁶ Uo. 269. sz. 119.
⁷⁷ Uo. 269. sz. 118—120.
⁷⁸ ZML V. 1501a 1807. évi közgy. jkv. 271. sz. 120—121.
⁷⁹ Uo. 350, 351. sz. 137—139.
⁸⁰ Ma Ljubljana.
⁸¹ *Barbarits*, 369. Adatait átveszi: *Dobó 1990*, 22.
⁸² ZML. IV. 1a.
⁸³ Uo. 1836. okt. 3.-i közgy. jkv. Nr. 8. 2394. közgy. szám. Semmit nem tudunk róla, a jegyzőkönyvben az szerepel, hogy „a kérelem levéllel együtt Bernárd Gáspár város bíró úrnak [...] vissza adattni rendeltetnek.”
⁸⁴ ZML IV. 1a 1836. jún. 20.—aug. 8. Vármegei közgy. jkv. Nr. 6. 1902. közgy. szám.
⁸⁵ ZML IV. 1a 1838. jan. 15.—febr. 12. közgy. Nr. 1. 510. közgy. szám.
⁸⁶ ZML IV. 1a 1836. nov. 21 és dec. 3-i kisgyűlési jkv. Nr. 11. 2825. szám. 186.
⁸⁷ Uo. és közgy. ir.
⁸⁸ ZML IV. 1a 1841. márc. 8-i kisgyűlési jkv. Nr. 3. 775. jkv. szám.
⁸⁹ Uo.
⁹⁰ ZML V. 1501a 1807. évi jkv. több bejegyzés alapján.
⁹¹ *Barbarits*, 76.
⁹² Uo.
⁹³ Uo. *Barbarits*, 76. Itt jegyezzük meg, hogy 1827-ig volt lehetőség az un. „12 forintos tanácsülésekre”. 12 forint lefizetésével rendkívüli üléseket lehetett kérni a tanácstól, ezeken elsősorban kereskedelmi ügyekben ítéleztek. Ezt a szokást a vármege azonban 1827-ben, „mint az igasság ki szolgáltatásának méltóságát érdeklő adományt” betiltotta.
⁹⁴ ZML V. 1501a 1807. évi jkv. 1. szám. 3.
⁹⁵ Uo.
⁹⁶ Uo.
⁹⁷ Uo. 4.
⁹⁸ Itt szűkös időket értünk alatta
⁹⁹ Uo. 3. jkv. szám. 4—5.
¹⁰⁰ Uo. 4. jkv. szám. 5—6.
¹⁰¹ *Barbarits*, 72.
¹⁰² Uo.
¹⁰³ Uo. 5—6.
¹⁰⁴ Uo. 7—8.
¹⁰⁵ ZML V. 1501a 1807. évi közgy. jkv. 172. sz.
¹⁰⁶ Uo. 292. jkv. sz.
¹⁰⁷ Ma ügyvédnek neveznénk. Markovits Sándor volt ebben az időben.
¹⁰⁸ A 2. pont 7. § így hangzik: „Minden közönséges census alatt levő Fundusokon lakozóknak egy általlyában, kivéven egyedül a főbenjárás (criminalis)

bűnöket és eseteket úgy nem különben a Házasság béli és Spirituális ügyeket, mindenkiben első Bírója a' Városi Bíró, és Magisztratus lészen, mind azonáltal, ha valaki ennek végzésével meg nem elégednék, szabad lészen néki azt Intra Dominium, az az Executio előtt a Feő Méltóságú Uraság Úr Székére, innend pedig annak rendje 's, módja szerint föllebbis appellálni, a' Feő Méltóságú Uraság mind azonáltal ha akár a' város által közönségesen,, akár egy vagy több városi Lakosok által, néki valamely sérelem rövidtség, s, meg bántás okoztattnék, valamint eddig, úgy ezutánis ezek eránt mind a' várost közönségesen , mind az ilyen városiakat különösen, tulajdon Úr Széki eleibe rendeltetheti és ott azokat a' Törvények értelme szerint meg Itéltetheti.”

¹⁰⁹ A bizottság tagjai Skublits Alajos főjegyző, Oszterhueber József és Deák Ferenc táblabírók, Tuboly Mihály első aljegyző, Chinorányi Boldizsár járási főszolgabíró, Csertán Sándor második tiszti alügyész és egy segédesküdt.

¹¹⁰ ZML IV. 1a 1832. jan. 9. közgy. 249. közgy. sz. jkv. Nr. 1. 159—163. A harmincas évek bíróválasztásait feldolgozta: *Szabó Zsu. 2000*.

¹¹¹ ZML IV. 1a Uo. 254. közgy. jkv. sz. 168.

¹¹² ZML IV. 1a 1834. 1146/135.

¹¹³ ZML IV. 1a 1834. jan. 7. 256. közgy. sz. 181.

¹¹⁴ *Barbarits*, 77.

¹¹⁵ ZML IV. 1a 1835. 555.

¹¹⁶ *Szabó Zsu. 2000*, 38.

¹¹⁷ *Barbarits*, 77.

¹¹⁸ ZML IV. 1a közgy. jkv. 1841. jan. 11. Nr. 1. 234. sz.

¹¹⁹ Uo. 235. sz.

¹²⁰ Uo. 236. sz.

¹²¹ Uo. 237. sz.

¹²² ZML IV. 1a 1847/2920.

¹²³ Részletesen lásd: A vásárok jelentőségét egyaránt hangoztatják a korabeli leírások, statisztikák, a város gazdasági fejlődésének alapját képezték. A kereskedelemről részletesen *Kaposi Zoltán* tanulmánya ugyanebben a kötetben. Tágabb kontextusban: *Bácskai—Nagy 1984*, *Bácskai 1988*, továbbá *Bácskai 2002*

¹²⁴ *Bencze 1986*, 132—133.

¹²⁵ ZML V. 1501a 1807. évi közgy. jkv. 349. sz.

¹²⁶ ZML IV. 1a közgy. jkv. 1835. nov. 12.

¹²⁷ ZML IV. 1a közgy. jkv. 1847. 1745. sz.

¹²⁸ ZML IV. 1a 1838. jún. 25. kisgyűlési jkv. Nr. 4. 1761. sz, 165—166.

¹²⁹ A 18. századi erőfeszítésekről és tüzesetekről lásd *Kaposi Zoltán* tanulmányát, illetve későbbi adatokkal is *Lendvai 1984*, 157—167, *Tolnai 1989*, *Barbarits*, 188—189. A birtokkormányzat is egyik legfontosabb feladatának említi a tűz elleni védekezést valamennyi nagybirtokon; *Kállay*, 213—214.

¹³⁰ *Barbarits*, 189.

¹³¹ Uo.

- ¹³² ZMLV. 1501a 1807. évi közgy. jkv. 248. sz. 106—109.
- ¹³³ *Barbarits*, 189.
- ¹³⁴ ZML V. 1501a 1807. évi közgy. jkv. 267. sz. 117—118.
- ¹³⁵ *Barbarits*, 189.
- ¹³⁶ Uo.
- ¹³⁷ Uo.
- ¹³⁸ ZML IV. 1a 1835/1850.
- ¹³⁹ Uo.
- ¹⁴⁰ ZML IV. 1a 1835/2464.
- ¹⁴¹ *Barbarits*, 189.
- ¹⁴² ZML IV. 1a 101. kgy. 1836. jún. 20.—aug. 8. közgy. 1902. közgy. sz. Nr. 6. 546.
- ¹⁴³ *Barbarits*, 188. A szerző itt az 1801. évi tanácsülési jkv. 80. számára hivatkozik.
- ¹⁴⁴ ZML IV. 1a Zala vármegye kisgyűlése. Jkv. 1840. évi 765. sz.
- ¹⁴⁵ Peróke [?] és Áts Jánosné házai kapták ezt a besorolást.
- ¹⁴⁶ Markovits Ferenc.
- ¹⁴⁶ Markovits Ferenc.
- ¹⁴⁷ Vörös Mihály háza.
- ¹⁴⁸ öreg Verbovetz Ferenc és Srukker György háza.
- ¹⁴⁹ Virág Ferenc, Imrei Ferencné és Jakopanetz Istvánné [?] háza.
- ¹⁵⁰ A háztulajdonosok: Godinek András, Károlyvits Ferenc hajdú, Tatalits [?] Istvánné, Ötvös József, Gudlin József obsitos és Varga Jánosné.
- ¹⁵¹ Englbart Heinrich, Neymeyer József, Benke János, Anhoffer József, Simonkovits István, Sáretz János, Plumeyer József, Nagy József, Kossary József, Karátsony József, Brogyovin Jakab.
- ¹⁵² Petsits János és Neymeyer János tulajdona.
- ¹⁵³ Bellovich József.
- ¹⁵⁴ Neymeyer Ferenc és Rátz József fésüs.
- ¹⁵⁵ Hollósi József, Dobrovits Ignác.
- ¹⁵⁶ Kóstitza Mihály.
- ¹⁵⁷ A jelentésben a következő bizottság szerepel, melyet a város küldött ki: Chinorányi Boldizsár, Tárnok Alajos és Darázs József táblabírók, Bernáth Gáspár földmérő, Szép Károly városbíró, két tanácsos és „annyi századosokbul, mint mindnyájan Kanisai lakosokbul”.
- ¹⁵⁸ A szöveg pontosan így fogalmaz: „a ki pedig ezen rendeletet meg vetni bátorkodna; vagy pedig a Biztosság által rendelteket csak akár melly Kis részben is tellyesíteni el mulasztaná; az építésétül mind addig, még arra egyenessen a N. Vgye Választmányától nem nyerend engedelmet, erővel is meg fog gátol tatni.”
- ¹⁵⁹ ZML IV. 1a Közgy. jkv. 1840. ápr. 27. közgy. jkv. Nr. 5. 1001. sz. A herceg válasza, ha egyáltalán volt, nem maradt fenn az iratok között.
- ¹⁶⁰ ZML IV. 1a Közgy. 1841. aug. 9. jkv. Nr. 9. 2265. sz. 47—48.
- ¹⁶¹ ZML IV. 1a 1841. nov. 8. Nr. 12. 3318. közgy. sz. 190—195.
- ¹⁶² ZML IV. 1a közgy. jkv. 1841. nov. 8. 190—191. 3318. közgy. sz.
- ¹⁶³ Uo.
- ¹⁶⁴ Uo.
- ¹⁶⁵ Uo.
- ¹⁶⁶ *L. Kaposi Zoltán és Lendvai Anna tanulmánya* — it ugyanebben a kötetben.
- ¹⁶⁷ ZML IV. 1a Kisgyűlési jkv. 1840. márc. 9. Nr. 3. 624. sz. 62—63.
- ¹⁶⁸ *Mérey, T. 1999*, 76—84. és 206.
- ¹⁶⁹ *Bencze, 1986*, 67.
- ¹⁷⁰ Uo. 69, 72.
- ¹⁷¹ Uo. 138.
- ¹⁷² Uo. 140. Szent Balás = Zalaszentbalázs; Bük = Ozmánbük; Hadász = Egyházás-hodász.
- ¹⁷³ Uo.
- ¹⁷⁴ Uo. 140, 146.
- ¹⁷⁵ Uo. 146—148.
- ¹⁷⁶ Uo.
- ¹⁷⁷ Uo. 151—156.
- ¹⁷⁸ Uo. 157.
- ¹⁷⁹ Uo. 167, 171.
- ¹⁸⁰ *Barbarits*, 110.
- ¹⁸¹ Uo. A szerző az 1810. évi városi tanácsi jegyzőkönyvre hivatkozik.
- ¹⁸² *Barbarits*, 110.
- ¹⁸³ Uo. 111.
- ¹⁸⁴ Uo.
- ¹⁸⁵ Uo.
- ¹⁸⁶ Uo. Itt csak *Barbarits* számszerű adatait fogadjuk el.
- ¹⁸⁷ *Barbarits*, 112.
- ¹⁸⁸ ZML 1834. évi 109. közgy. sz. 97—98.
- ¹⁸⁹ Uo. 112.
- ¹⁹⁰ Uo. A szerző az 1834. évi tanácsülési jegyzőkönyvre hivatkozik.
- ¹⁹¹ *Bencze 1986*, 138.
- ¹⁹² Uo. 113.
- ¹⁹³ Uo.
- ¹⁹⁴ *Barbarits*, 113.
- ¹⁹⁵ Uo.
- ¹⁹⁶ A céhekről részletesen lásd *Lendvai Anna: A kézművesség és a céhek története* című tanulmányát a kötetben.
- ¹⁹⁷ ZML V. 1501a 1807. közgy. jkv. 70.
- ¹⁹⁸ Uo. 92.
- ¹⁹⁹ Uo. 126. sz.
- ²⁰⁰ Uo. 239. sz.
- ²⁰¹ Uo. 142. sz.
- ²⁰² Uo. 168. sz.
- ²⁰³ *Kállay*, 214—217.
- ²⁰⁴ *Kerecsényi 1974*, 7—30, *Lázár*, 31—52, továbbá *Szabó Cs. 1985*, 7—11. Nem tartalmaz értékelhető adatot a tárgyalt korszakra *Szabó Zsu.* 315—320.

- ²⁰⁵ *Lázár*, 43.
- ²⁰⁶ Uo.
- ²⁰⁷ *Barbarits*, 318.
- ²⁰⁸ Uo.
- ²⁰⁹ KE, 135. Az egykori ispita helyén ma az 1886-ban emelt Kereskedelmi Kaszinó épülete áll.
- ²¹⁰ *Lázár*, 47.
- ²¹¹ *Horschetzky Móric* a csehországi Bisdownban született 1777-ben, gyermekkorában talmudot tanult, majd Bécsben filozófiát, matematikát és orvostudományt. 1811-ben telepedett le Nagykanizsán, itt kezdett el praktizálni, rövidesen a zsidó iskolák igazgatója és a városi zsidó kórház igazgatója is lett. Orvosi szaklapokban publikált, emellett orientalista művei is megjelentek. Nagykanizsán halt meg 1859-ben. (Z. életr. kislex. 103) és *Barbarits*, 256.
- ²¹² *Németh L. 2002*, 132—135.
- ²¹³ *Barbarits*, 319, KE, 371.
- ²¹⁴ *Villányi 1929*, 251.
- ²¹⁵ *Németh L. 1994*, 21.
- ²¹⁶ Uo. 24.
- ²¹⁷ Közli: *Villányi 1929*, 252.
- ²¹⁸ Uo.
- ²¹⁹ l. 3. sz. jegyzetet.
- ²²⁰ Uo. 254—255, *Németh J. 1979*, 46; továbbá *Villányi 1928*
- ²²¹ *Villányi 1896*, 375—413.
- ²²² *Villányi 1929*, 256.
- ²²³ ZML V. 1501a 1807. évi közgy. jkv. 1. sz. 4.
- ²²⁴ *Németh L. 2002*, 57—59.
- ²²⁵ Uo. 136—139.

Imre Halász

Die Verwaltung von Nagykanizsa am Anfang des 19. Jahrhunderts

Das Kapitel über die Verwaltung der Stadt zu Beginn des 19. Jahrhunderts ist die Fortsetzung des Kapitels über die Verwaltung im 17. und 18. Jahrhundert.

Eine Vorstellung der Stadtverwaltung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts war in sofern mit Schwierigkeiten verbunden, da aus dieser Zeit nur wenige Archivadokumente erhalten geblieben sind. In Folge des Feuers, das gegen Ende des II. Weltkrieges das Rathaus von Nagykanizsa zerstört hatte, sind mit nur wenigen Ausnahmen fast alle Dokumente und Protokolle verbrannt. Die Quellen für dieses Kapitel waren — außer den verbliebenen Dokumentenresten — im Archiv des Komitats Zala zu finden, allerdings beschränkt auf Unterlagen, in denen die Stadt Widerspruch eingelegt hatte, bzw. fanden sich auch Unterlagen im Familienarchiv der Grundherren (Batthyány-Archiv).

Zu Beginn des Kapitels werden die Daten vorgestellt, die uns im Zusammenhang mit der ersten Volkszählung in Ungarn zu Nagykanizsa bekannt sind. Nach den Angaben dieser Volkszählung wurden damals in der größten Stadt des Komitats Zala 3.857 Einwohner — 732 Familien in 529 Häusern — gezählt, dazu müssen noch die 1.634 Einwohner des heute zum Gebiet von Nagykanizsa zählenden Kiskanizsa hinzu gezählt werden. Diese Zahl von mehr als 5.000 Einwohnern gilt in der Hierarchie der damaligen Städte bereits als bedeutende Zahl.

Im Jahre 1831 entstand eine Konskription von Nagykanizsa. Diese Konskription wird im Kapitel in vollem Umfang zitiert, weil sie eine perfekte Zusammenfassung der Gebäude und Institutionen des damaligen Nagykanizsa bietet und auch auf den Zustand der Strassen und die wirtschaftliche Rolle der Stadt eingeht, und dies alles mit dem Auge des Zeitgenossen beschreibt. So erhalten wir auch ein Bild davon, welche Informationen über die größte Stadt des Burgkomitats Zala man zu dieser Zeit als wichtig genug empfand, um sie mitzuteilen. Im Zusammenhang damit teilt der Verfasser des Kapitels auch die Details der Stadtbeschreibungen im beginnenden 19. Jahrhundert und zeitgenössische statistische Angaben mit. Diese zeitgenössischen Angaben müssen jedoch mit der nötigen Quellenkritik betrachtet werden, sind doch alle Angaben nur ungefähre Daten, einige davon sind sogar ausgesprochen ungenau, sie sind jedoch auf jeden Fall interessant im Vergleich zu den behandelten tatsächlichen Daten, machen sie doch gleichzeitig deutlich, welches andere Bild von Nagykanizsa in den Büchern der Zeit gezeichnet wurde.

Der Teil der Arbeit, der sich mit der Verwaltung an sich beschäftigt, beginnt mit einer der wichtigsten Fragen, der Klärung des Rechtsstatus der Stadt. Nagykanizsa war zu Beginn des 19. Jahrhunderts eine Stadt mit dem Status eines Marktfleckens, einer von 24 Marktflecken im Komitat Zala. Gleichzeitig unternahm der Stadtrat alles, um den Status einer freien Königsstadt zu erreichen, die in der städtischen Hierarchie an der Spitze standen. Nach erfolglosen Versuchen im 18. Jahrhundert bemühte man sich im Jahre 1836 erneut, aber auch diesmal war der Versuch nicht von Erfolg gekrönt. So blieb Kanizsa in dieser Periode bis zum Schluss ein Marktflecken, der unter der Herrschaft eines Grundherrn stand.

Die Marktflecken mussten auf jeden Fall einen Vertrag (*contractus*) mit dem Grundherren abschließen, in dem das Verhältnis von Stadt und Herrschaft, sowie die Höhe der dem Grundherren zustehenden bzw. der Stadt verbleibenden Einkünfte und deren Art geregelt wurden. 1773 hatte Nagykanizsa einen für die Stadt ungünstigen Kontrakt mit dem Grundherren abgeschlossen, der 1811 neu verhandelt wurde. Der aus 18 Punkten und 48 Paragraphen bestehende Vertrag regelte das Verhältnis zwischen Stadt und Grundherr. Dieser Vertrag bezog sich auf die Justizbehörden, die Verwaltung, auf Prozesse und Widerspruchsverfahren, sowie auf die sonstigen Verpflichtungen der Stadt, wie z. B. den Betrieb eines Krankenhauses. Besonders detailliert waren die Fragen im Zusammenhang mit dem Grund und Boden, den für den Boden zu zahlenden Leistungen und dem Immobilien-geschäft geregelt. Nagykanizsa, das damals schon ein lebendiges Handelszentrum war, versuchte vor allem seine Industrie- und Handelsfreiheit zu sichern daher lag es im höchsten Interesse der Stadt, Fragen wie die der Nutznießung, eine genaue Auflistung der Einkünfte, die Ladenöffnungszeiten, den Märkten und andere im Zusammenhang mit der Wirtschaft stehende Probleme genauestens zu regeln.

Im Kontrakt wurden auch die Grenzfragen zwischen Herrschaft und Stadt geklärt, deren Klärung sich schon über Jahrzehnte hingezogen hatte.

Nach dem Rechtsstatus und den Vertrag-sverhandlungen beschäftigte sich der Verfasser auch mit der Frage der Bürgerrechte: wie konnte jemand Bürger der Stadt Nagykanizsa werden, ein Recht, das vor allem für die Industriellen und Händler von Interesse war

Die interne Organisation der Stadt wurde durch das Urbarium von Maria Theresia aus dem Jahre

1767 geregelt. Dem Urbarium gemäß wurden von drei Personen für das Amt des Richters bestimmt, die in den ersten Tagen des Jahres in Anwesenheit des Amtmanns von den zur Wahl Berechtigten gewählt wurden. Dies wurde auch durch den Kontrakt von 1811 bestätigt, so war die Herrschaft verpflichtet, den Richter des Vorjahres erneut als Kandidaten aufzustellen. Dementsprechend konnte ein Stadtrichter auch über einen längeren Zeitraum hinweg im Amt bleiben. Für die uns interessierende Zeit konnten 15 Stadtrichter identifiziert werden, darunter wurde jeweils einer in vier bzw. drei verschiedenen Jahren genannt, die Namen von sechs Personen finden sich in jeweils zwei, nicht aufeinander folgenden Jahren. Das bedeutet allerdings nicht, dass die genannten Personen nur in den aufgeführten Jahren das Amt des Richters bekleideten, aus der Zeit nach der Jahrhundertwende ist eine Person bekannt, die über mindestens sechs Jahre als Stadtrichter tätig war.

Aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist nur ein einziges Protokoll einer Ratssitzung erhalten geblieben, mit dessen Hilfe die Details einer Richter- bzw. Magistratswahl genau nachvollzogen werden können. Am 2. Januar 1807 erhielten neben dem Richter noch insgesamt 60 Personen ein Amt und so kann man davon ausgehen, dass die Wahlen in den anderen Jahren ähnlich abgelaufen sind. Die Personen, die jährlich Anfang Januar in ein Amt gewählt oder in ihrem Amt bestätigt wurden, können in zwei Gruppen eingeteilt werden. Der Stadtrichter, der Notar, der Unternotar, der Stadtkämmerer, der Schatzmeister, der Waisenvater, die Räte, der Kirchenverwalter, der Krankenhausverwalter, der Eintreiber der Marktgebühren, der Steuereintreiber und der Wachmeister gehörten zu den Beamten des Marktfleckens, sie waren in der Regel Stadtbürger, mache von ihnen nahmen eine Vertrauensstellung ein. In die andere Gruppe können die Personen eingereiht werden, die kontinuierlich mit konkreten Aufgaben betraut wurden, sie waren Angestellte der Stadt. Sie wurden meist nur in ihren Ämtern bestätigt. Zu ihnen gehörten unter anderem die Küchenkontrolleure, die eine besonders wichtige Rolle beim Brandschutz spielten, ihr Bezirk war meist eine dicht besiedelte Strasse, und von Zeit zu Zeit kontrollierten sie gemeinsam mit einem der Stadträte alle Schornsteine und Feuerstellen, reichte doch bereits eine kleine Unachtsamkeit, und schon standen die leicht brennbaren Häuser und Nebengebäude in Flammen. Zur Gruppe der städtischen Angestellten können auch die Waldhüter gezählt werden, deren Aufgabe darin bestand, die Ordnung in den städtischen Wäldern aufrecht zu erhalten, sowie die Haiducken, die in den einzelnen Stadtbezirken die Beschlüsse des Stadtrates umsetzten bzw. die Nachtwächter.

Die wichtigste Person der Stadtadministration war der Notar. In späteren Zeiten achtete man darauf, dass der Notar ein Jurist war, und mit der ständig wachsenden Zahl der Aufgaben trat bald auch der Unternotar auf, dem zahlreiche Schreiber bei seiner Arbeit halfen. Die städtische Administration wurde in diesen Jahrzehnten Schritt für Schritt professioneller, systematischer und übersichtlicher. Später wurde der Notar nicht mehr jährlich gewählt, er sollte für längere Zeit angestellt sein und wurde bei der Neuwahl der Beamten eher in seinem Amt bestätigt. Damit begann die Trennung des Fachapparats von der politischen Funktion und diese Bemühung weist in die Richtung des Ausbaus der bürgerlichen Verwaltung. Trotz dieser Bemühungen gelang es dem Marktflecken Nagykanizsa nicht, auch nur einen einzigen Notar für längere Zeit zu beschäftigen: entweder gingen sie von allein, oder aber der Magistrat brachte den Notar in eine Situation, in der er gezwungen war, von seinem Amt zurückzutreten. Gerade zu dieser Zeit mag auch der eigentümliche Leitungsstil des Stadtrichters eine besondere Rolle gespielt haben, aber es gab auch Notare, die als Person vom Magistrat abgelehnt wurden.

Die Vertretung der Stadtbürger wurde zunächst von einem Gremium, das zunächst aus 60, später dann aus 100 Personen bestand, ausgeübt, dabei waren ihrem Zahlenanteil entsprechend auch die in der Stadt lebenden Nationalitäten, Ungarn, Deutsche und Kroaten, vertreten. Allerdings musste jedes Mitglied dieses Gremiums über die Bürgerrechte der Stadt verfügen. Von 1828 an wählte dieses Gremium den Stadtrichter und die Mitglieder des Magistrats, die dann wiederum den Notar in seinem Amt ernannten oder aber ihn eben entließen.

In den Jahren 1827 und 1839 wurden bei der Abgeordnetenversammlung des Burgkomitats, die die Verwaltungskontrolle ausübte, Beschwerden über die Gesetzesverletzungen bei den Neuwahlen der Beamten eingereicht. 1839 war die wirtschaftliche erstarkende jüdische Bevölkerung der Stadt der Ansicht, dass die Zeit reif sei, ihre wirtschaftliche Position in eine politische umzuwandeln und eine Vertretung in der Stadtführung zu erhalten. Obwohl die von der Komitatsversammlung entsandte Kommission die im Zusammenhang mit der Wahl, der Stadtleitung und den Kompetenzbereichen stehenden Fragen klären konnte, waren die Bemühungen der Juden nicht von Erfolg gekrönt, trotz der Unterstützung durch den Vertreter des Grundherren und der Kommission gelang es ihnen nicht, die konsequent ablehnende Haltung der Stadtbürger zu beeinflussen.

Im Zusammenhang mit der Arbeit des Stadtrates geht aus dem einzigen erhaltenen Protokoll hervor,

dass es pro Woche mindestens einen Sitzungstag gab, und gelang es dem Rat nicht, alle für diese Sitzung eingeplanten Angelegenheiten zu besprechen, so wurde die Sitzung am nächsten Tag fortgesetzt. Dabei muss auch beachtet werden, dass die Sitzungen des Magistrats meist erst in den späten Nachmittagsstunden oder am frühen Abend begannen, konnten doch weder die Parteien noch die Ratsmitglieder für eine unbegrenzte Zeit ihren alltäglichen Aufgaben entzogen werden. Der Notar unterbreitete mündlich auf Grund der Eingaben und Anträge (damals als „Bittgesuche“ bezeichnet) die einzelnen Fälle und führte auch die Protokolle, mit Ausnahme der Urteile waren diese Protokolle ausgesprochen knapp formuliert. Längere, detaillierte Passagen, aus denen sich die Fälle rekonstruieren lassen, finden sich nur selten. Selbstverständlich befanden sich im damaligen Stadtarchiv die Unterlagen, die zu den jeweiligen Protokollen gehörten, und mit denen sowohl der Notar als auch die Räte arbeiteten, dazu gehörten auch die Ausfertigungen, wenn die Betroffenen der Fälle, über die geurteilt worden war, die Beschlüsse („Beweisbriefe“), Zeugnisse oder Urteile erhielten, mit denen sie sich an das Patrimonialgericht wenden konnten, um dort in zweiter Instanz Einspruch einzulegen. Wurde der Fall von der zweiten Instanz wieder zurück verwiesen, wurde er kurz neu verhandelt. Im Protokoll von 1807 findet sich kein einziges Urteil gegen das Einspruch eingelegt wurde, dass nicht vom Patrimonialgericht bestätigt worden wäre. Ohne jegliche thematische Systematisierung wurden gemeinsam erstaunlich wenige Verwaltungsfälle und ungewöhnlich viele Rechtsfälle verhandelt. Es ist vor allem die Unproportionalität, die überrascht. Nach dem Kontrakt ist das erste Forum der Rechtssprechung in Zivilprozessen der Stadtrat, und das ist charakteristisch für die gesamte Zeit des Feudalismus: Die Trennung zwischen Verwaltung und Gerichtsbarkeit beginnt in der Bach-Periode und die Entwicklung der Organisationen der bürgerlichen Verwaltung und Gerichtsbarkeit teilt sich endgültig. Dabei wird von den Angestellten die notwendige fachliche Qualifikation gefordert.

Als eine seiner wichtigsten Aufgaben betrachtete der Magistrat die Behandlung und Ordnung aller im Zusammenhang mit den Märkten stehenden Fälle, stammte doch der größte Teil der Einnahmen aus den Markteinnahmen. Aus der Beschreibung von 1831 wissen wir, dass der Wochenmarkt wöchentlich zweimal, am Mittwoch und am Freitag, stattfand, aber auch an den übrigen Wochentagen blieb der Marktplatz nicht leer, wurden doch dann Lebensmittel und Geflügel verkauft. Auf den Wochemärkten wurden Weizen, Roggen, Mais, Hafer, Buchweizen und Hirse angeboten und an einem gesonderten Ort wurden Schweine verkauft.

Die Stellung des Eintreibers der Standgebühren für die Wochenmärkte und den Schweinemarkt war eine Vertrauensstellung, flossen doch dadurch bedeutende Einnahmen in die Stadtkasse, zweimal in der Woche, mittwochs und freitags, kassierten die damit beauftragten Räte besonders hohe Summen. An diesen Vormittagen herrschte lebendiges Treiben auf dem Marktplatz und in dessen Umgebung, waren doch hier nicht nur die Marktfrauen, Krämer und Kauflleute vertreten, sondern auch die Handwerker, die ihre Ware anboten und immer häufiger fanden sich Weinschenken, Garküchen und andere Meister, deren Aufgabe es war, den immer größer werdenden Kreis der Gäste zu versorgen. Sechsmal im Jahr fanden sich aus Anlass des Landesmarktes Menschenmassen im Marktflecken von Süd-Zala ein. Der Einzugsbereich des Marktes von Nagykanizsa war unglaublich groß, über das Gebiet von Südtransdanubien hinaus erstreckte es sich auf einen Teil der Kronländer, sowie auf die Gebiete jenseits der Drau und der Mura. An diesen Tagen kamen zahlreiche Menschen mit riesigen Warenmengen und Vieh in die Stadt, die auf dem Markt ihren Besitzer wechselten. Darüber hinaus fehlte es auch nicht an Tuchwaren, Bekleidungsstücken, Leinen, Seide, Eisen- und Tontöpfen, verschiedensten Gebrauchsgegenständen, Werkzeugen oder Lederartikeln. Ochsen, Hornvieh, Schweine und Hammel wurden gleich herdenweise auf dem Markt getrieben, dazu Pferde in großer Zahl. Es wurden Honig, Fisch, getrockneter Fisch, Fett, Speck und Tabakwaren, also alle Artikel, die einen Marktwert besaßen, verkauft. Darüber hinaus fanden die Märkte in der Karwoche und an den Montagen vor den zahlreichen Feiertagen statt, wie Lichtmess, Pfingsten, dem Tag der Hl. Jungfrau, dem Theresientag und dem Tag des Hl. Michael. Dann waren die Gasthäuser der Stadt oft schon an den vorhergehenden Wochenenden, manchmal sogar schon früher, gut belegt. Diese riesige Menschenmenge machte die Stadt um einige Standgebühren reicher, und es ist kein Wunder, dass die Stadt beim Abschluss des Kontrakts lieber an anderen Stellen nachgab, nicht aber bei diesen Einnahmen. Die Festlegung der Standgebühren und ein energisches Auftreten gegen die Fahrkünste der Fuhrleute und gegen Spekulanten gehörten zu den tagtäglichen Aufgaben. Der ungeheure Verkehr nahm die Strassen der Stadt außergewöhnlich stark in Anspruch, vor allem im Frühjahr und im Herbst, und vor allem nach starken Regenfällen war der Zustand der Strassen unhaltbar. Im Jahr 1810 erließ der Stadtrat eine Vorschrift, nach der die Hauptverkehrsstrassen mit Ziegeln zu pflastern seien, später wurde auch die Reinigung der Straßengraben und deren Pflasterung, sowie der Bau massiver Steinbrücken vor den Stadttoren angeordnet. Aber trotz der ernsthaften

Bemühungen des Rates verbesserten sich die Verkehrsbedingungen in Nagykanizsa und Umgebung bis zur Mitte der 40-Jahre nicht wesentlich.

Zu den wichtigsten Aufgaben der Stadt gehörte die Verhinderung von Brandschäden, bzw. konnten Brandkatastrophen nicht verhindert werden, die Organisation der Löscharbeiten und Hilfe bei der Beseitigung der Brandschäden. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts gab es in Nagykanizsa einige Großbrände. Vergeblich bemühten sich die Brandschutzbeamten, die Gefahr zu bannen, umsonst fertigten sie Berichte an, auf deren Grundlage vorbeugende Maßnahmen ergriffen wurden, der einzige Schutz gegen die Zerstörung der aus leicht brennbarem Material gebauten Häuser und Dächer war es, die Häuserwände und Decken aus anderen Materialien zu bauen und Schornsteine an den schiefergedeckten Häusern anzubringen. Diese Forderung fand sich als angestrebtes Ziel auch später immer wieder. Zwar konnten die strohgedeckten Häuser schnell wieder aufgebaut werden, doch das Vermögen der Betroffenen war meist verbrannt und dies brachte die meisten an den Bettelstab. Der Stadtrat erließ im Jahre 1836, nach einer besonders verheerenden Feuersbrunst 1835 die Verordnung über die Löscharbeiten, die 1837 auch in gedruckter Form erschien. Den größten Teil der Belastungen im Zusammenhang mit den Feuerlöscharbeiten trugen die damals am besten organisierten Gruppen, die Zünfte, dabei wurden zahlreiche Zunftmitglieder, Meister, Gesellen und Lehrlinge für die verschiedenen Gebiete der Stadt eingeteilt. Ihnen wurden auch die Einwohner der Stadt zugeordnet, die nicht Mitglieder der Zünfte waren, d. h., die gesamte Bevölkerung der Stadt war unter Strafandrohung dazu verpflichtet, an den Löscharbeiten teilzunehmen. Gleichzeitig wurde ein mindestens ebenso großes Gewicht auf die Vorbeugung gelegt. Es gab Sonderkommissionen, die in der Stadt unterwegs waren und die Bevölkerung aufforderten, besonders brandgefährdete Stellen zu beseitigen und sie erteilten dabei auch gesonderte Aufgaben und Verpflichtungen.

Unter denen vom Stadtrat behandelten Fällen spielten die Angelegenheiten der das Leben der Stadt besonders bestimmenden Zünfte eine große Rolle, wie z. B. die Anmeldung, die Ansiedlung, der Bürgereid, der Antrag auf Aufnahme in die Zunft, bzw. darüber hinaus die Erledigung der polizeilichen Aufgaben. Dazu gehörten unter anderem die Maßnahmen gegen Schwarzarbeiter und Schwarzhändler.

Das geringe Quellenmaterial machte es leider nicht möglich, alle Maßnahmen des Rates im Zusammenhang mit den Institutionen in Nagykanizsa nachzuvollziehen. Es ist sicher, dass es Verfügungen im Zusammenhang mit der Waisenfrage, den Schulen oder der Bezahlung der Lehrer gab, aber

diese blieben nur als seltene Erinnerungen erhalten, mit Ausnahme des Krankenhauses, des Hospitals. Sowohl die Grundherrenherrschaft als auch die Stadt erfüllten bestimmte Aufgaben im Bereich des Gesundheitswesens und des Allgemeinwohls, vor allem zu Zeiten von Epidemien. Das Betreiben des Hospitals war seit dem Kontrakt von 1811 Aufgabe der Stadt, und es wurde auch betont, dass das Hospital gleichzeitig zur Unterbringung von Armen und Pflegebedürftigen diente, d. h., dass neben dem Betrieb des Krankenhauses auch die Regelung der Armenfrage zu den Verpflichtungen der Stadt gehörte. Zum Hospital gehörte auch ein Grundstück, theoretisch hätten aus den Einnahmen dieses Grundstücks der Betrieb des 1831 schon über 16 Betten verfügenden Krankenhauses finanziert werden sollen. Neben dem städtischen Krankenhaus und der Pflegeanstalt gab es seit 1800 auch ein Krankenhaus der jüdischen Glaubensgemeinschaft, deren Aufsicht später von der 1843 gegründeten israelitischen Karitativen Frauenvereinigung übernommen wurde.

Seit Ende des 18. Jahrhunderts wohnten immer mehr jüdische Handwerker und Händler in der Stadt, und bald erschienen auch die Freiberufler auf der Bildfläche. Die erste jüdische Gemeinde hat mit Sicherheit bereits 1782 bestanden. Ihr Alltag ist voller ständiger Konfrontationen, die Stadt möchte ihnen in nichts nachgeben, daher wenden sich die Juden an den Grundherren, um ihn um seinen Schutz zu bitten. Trotzdem steigt die Zahl der Juden kontinuierlich, in den 30-er Jahren bauen sie eine Synagoge, sie betreiben eine Schule und ein Krankenhaus. Ihr wirtschaftliches Gewicht in Nagykanizsa, das durch die landesweit bekannten Märkte immer weiter wächst, steigt schnell, gleichzeitig aber bekommen die Juden überhaupt keine Rolle bei der Leitung der Stadt. Das führt häufig zu Spannungen, vor allem, wenn das wirtschaftliche Interesse der Juden verletzt wird, werden doch damit auch immer ihre Gefühle verletzt. Aber die Stadt widersetzt sich jeder Veränderung: die Juden dürfen nicht nur keine politische Rolle übernehmen, ihnen wird auch das Bürgerrecht verwehrt und damit werden sie stark in ihrer Mobilität eingeschränkt. Die Juden hielten bei der Neuwahl der Beamten im Jahre 1839 die Zeit für reif, einen ihrer Vertreter in den aus 100 Personen bestehenden Stadtrat zu schicken, in dem die Entscheidungen gefällt wurden. Acht Prominente wandten sich in einem Brief an die Komitatsversammlung. Obwohl die Versammlung eine Kommission schickte, die die Eingabe unterstützte, und auch der Vertreter der Domäne sich mit einer von der Kommission ausgearbeiteten Lösung einverstanden erklärte, widersetzte sich die Stadt jedem Versuch und war nicht einmal bereit, den Juden Bürgerrechte zuzuerkennen. Dieses eine

Dokument verrät viel über das Verhältnis der Einwohner des Marktflückens und den Juden der Stadt. Auch wenn dieses Verhältnis sich im Alltag nicht

immer so extrem zeigte, so war es doch zweifellos bis zum Ende des 19. Jahrhunderts immer latent vorhanden und kein Einzelfall.

Imre Halász

Local Government of Nagykanizsa in the Early 19th Century

The chapter on the early 19th-century administration of the town is a direct continuation of the chapter on the administration of the 17th and 18th centuries.

An investigation of the town's administration in the early 19th century is made more difficult by the fact that very few archive sources have survived from the period in question. At the end of World War Two a fire broke out in the town hall of Nagykanizsa, as a result of which virtually every document and record was destroyed in the fire. The hunt for sources – beyond the few surviving fragments – finds the most material primarily in the Zala County Archives, apparently largely limited to the town's petitions of appeal, and the documents in the archives of the feudal lord's family (the Batthyány archive).

At the beginning of the chapter the relevant figures from the first Hungarian census are given. Nagykanizsa, the largest community in Zala County at that time, was recorded to have 3857 inhabitants – 732 families in 529 homes – to which should be added an additional population of 1634 of Kiskanizsa, part of the area of modern Nagykanizsa today. The resultant population of over 5000 was a substantial size in the urban hierarchy of the day.

A description of Nagykanizsa was written in 1831. This is reprinted in its entirety by the author of this chapter, as the survey gives a perfect summary of the buildings and institutes in Nagykanizsa at that time, and goes on to describe the condition of the roads and the economic role of the town, all as seen through contemporary eyes. Thus it yields an indirect picture of what was considered worthy of mention at that time in what was then the largest community in Zala County. In a related annotation the author reprints excerpts from available 19th-century descriptions of the town and contemporary statistical data. These statistics should be viewed with a critical eye, as some of the figures are only approximately accurate while others are wholly inaccurate, but in any event these are as interesting as the accurate figures, since they reflect the image that was formed of Nagykanizsa in contemporary writings.

The essay begins with one of the most important issues, the clarification of the town's legal status. Nagykanizsa was legally classified as a market town in that era, one of the 24 market towns in Zala County. At the same time, the

town council left no stone unturned to reach the highest rank in the urban hierarchy, the rank of free royal city. After an unsuccessful petition in the 18th century, the town tried again in 1836, but again without success, as a result of which it remained a fiefal market town till the end of the period.

A market town had to make a contract with its feudal lord, regulating the relationship between town and lord and specifying the nature and degree of revenues which the town could keep. In 1773 Nagykanizsa entered a contract that was extremely unfavorable to the town; this was renegotiated in 1811, resulting in a new contract of 18 sections and 48 paragraphs to regulate the relationship between town and lord. The contract extended to the town's jurisdiction, administration, power to hear appeals, and other obligations such as the maintenance of a hospital. Issues relating to land, services to be rendered for land, and real estate sales were regulated in great detail. Already a thriving trade center by that time, Nagykanizsa sought primarily to secure freedom for its industry and commerce, for which reason an itemized enumeration of usufructs and emoluments as well as a resolution of issues relating to opening shops, holding markets and other commercial matters were its primary interest.

The contract also settled a border dispute between the manor and the town which had dragged on for decades.

After discussing the town's legal status and the negotiation of the fiefal contract, the author clarifies the question of town citizenship: how a person could become a citizen of Nagykanizsa, a status of interest primarily to craftsmen and merchants.

The internal organization of the communities was regulated by a 1767 decree by Maria Theresa. Accordingly, three persons were to be nominated to the office of magistrate by the, who then would be elected on the first day of the year by the inhabitants eligible to vote, in the presence of the bailiff. This was strengthened in the 1811 contract, whereby the manor was obliged to list the incumbent magistrate among the candidates. Consequently, it was possible for a magistrate to remain in office for a lengthy period. In the fifty years under discussion here, 15 magistrates can be identified, of whom one held four terms of office, another for three

terms, and six for two terms each, not always in consecutive years. This does not mean that the appointed individual served the office of magistrate only in the recorded years; from the period after the turn of the century one person is known to have served at least six years as town magistrate.

Of the town council session in the early 19th century, the minutes of only one have survived, based on which the details of magisterial elections may be followed. On January 2, 1807, a total of 60 persons were elected to one office or another, including town magistrate, and presumably the elections were similar in the other years. The persons annually reelected on New Year's Day can be classified in two groups based on the function they filled. The town magistrate, notary, deputy notary, town chamberlain, treasurer, public tutor, councilmen, church caretaker, hospital caretaker, market revenues collectors, tax collector and sergeant-at-arms were the market town officials; they generally were citizens of the town, and many of them had confidential duties. The other group consists of individuals who regularly performed specific duties as employees of the town. These were almost reappointed to their office. One example of these was the stove inspectors, who played an important role in fire prevention; they might have a single densely inhabited street for their district, where at regular intervals and in the company of a town councilman they inspected every stove and chimney, as it required but a single moment of inattention for a major fire to break out. Also in the group of town employees were the forest rangers overseeing the town's woodlands, the heyducks (who enforced the resolutions of the town council in their appointed districts) and the night watchmen.

The most important individual in the town administration was the notary. In later times care was taken to see that the notary had studied law, and as his duties increased the office of deputy notary was added; one or more clerks also assisted with the work. The town administration during this period became increasingly professionalized, organized and transparent. Later the notary was elected to terms longer than one year, and new elections served merely to confirm him in his office. Consequently, the bureaucratic apparatus began to separate from political functions, a step in the direction of civil administration. Nevertheless, for a long period no notary in Nagykanizsa succeeded in winning re-election: either they left voluntarily, or the town magistrate created a situation that would force the notary to resign. The magistrate's par-

ticular administrative style occasionally played a role in this, but there were also some notaries whom the magistrate simply happened to dislike personally.

Representation of the town's citizenry was done by an assembly of originally 60 and later 100 councilmen; they provided proportionate representation of the ethnic groups of the town (Hungarians, Germans and Croats), and every member of the council had to possess the rights of a town citizen. Beginning in 1828 this assembly elected the town magistrate and members of the town court, who in turn appointed (or dismissed) the notary.

In 1827 and 1839 complaints were lodged to the county assembly, which supervised public administration matters, that the law had been violated during the elections. Then, in 1839 the increasingly wealthy Jewish community in Nagykanizsa believed the time had come to exchange its economic position for political standing and obtain representation in the town government. Although delegations from the county assembly had successfully resolved disputes concerning elections, town leadership and jurisdictional issues, it was unsuccessful with the Jews: despite support from the manorial representative and the county delegation, the town citizenry consistently rejected the Jews' requests.

With regard to the workings of the town council, the single surviving session minutes reveals that the council usually held a session once a week, and if the items on the agenda were not resolved, the session would continue the following day. It should also be noted that the hearings of the town magistrate usually began in the late afternoon or early evening, as neither the litigants nor the councilmen could take unlimited time off from work. The notary announced the cases orally based on petitions and requests (or "beseachments," as they were called at that time) and also kept the minutes – rather tersely, except for the judgments. There were rarely longer detailed entries from which the entire case might be reconstructed today. Of course, the documents pertaining to the given case from which the notary and council worked were once in the town archives. These included an official copy of the resolution, certificate or judgment received by the parties to the case, with which they might turn to the manorial court as the next level of appeal. If the decision was overturned here, the case was reheard forthwith. The 1807 council minutes contains no decision which was appealed and overturned by the manorial court. With no prior grouping by theme, they collectively debated a surprisingly small number of civil cases and

unusually large number of criminal cases. It is primarily the disproportionality that is surprising. According to the contract, the town council had first-degree jurisdiction in matters of civil litigation, as was typical for the entire feudal era: the separation of civil law and criminal law was to begin in the Bach era, and would be finally sundered with the formation of organizations of civil and criminal law demanding appropriate disciplinary training from their employees.

One of the most important duties of the town magistrate was the treatment and handling of matters relating to the markets, inasmuch as this was the source of the majority of the town's income. The 1831 description reveals that the weekly markets were held twice, on Wednesdays and Fridays, but the marketplace was not vacant on the other days, either: foodstuffs and products from the manor could still be purchased. Wheat, rye, corn, oats, buckwheat and millet were sold at the weekly market, as well as pigs in a separate area. The work of the revenue collectors for the weekly market and pig market was a job of trust, inasmuch as the town received substantial income from the markets every day, and on Wednesdays and Fridays particularly large sums were collected by its officers. On these mornings the market square and its environs were extremely lively, for in addition to the merchants and traders there were also the craftsmen offering their wares, plus wine stalls, cook stalls and others to serve the growing number of market visitors. Six times a year huge crowds came to Nagykanizsa's national markets. The sphere of attraction of the Nagykanizsa market was incredibly large, extending to the feudal lord's inherited estates outside Transdanubia as well as areas across the Drava and Mura Rivers. On these days an enormous mass of goods and livestock arrived and exchanged owners at the Nagykanizsa markets, along with no shortage of fabrics, clothing, canvas, silk, metal- and stoneware, household items, tools, and leather goods. Herds of oxen, cattle, pigs and sheep were driven here, along with large numbers of horses; there was honey, fish, dried fish, lard, bacon, and tobacco – in short, everything that could be sold at market. These markets were on the Mondays before Easter, Candlemas, Pentecost, Marymas, Theresa's Day and Michaelmas, such that the inns were filled on the preceding weekend and sometimes even before that. These enormous crowds provided extremely large revenues for the town, so it is no wonder that in negotiating the fiefal contract the town was willing to make concessions on other issues but not on market profits. The setting of stall fees, dealing with deliver-

ies and controlling profiteering were practically everyday affairs.

The huge traffic took its toll on the streets of the town, creating impossible conditions in the spring and autumn and after heavy rains. In 1810 the council decreed that the main roads should be paved with brick, and later ordered the cleaning and bricking of the ditches as well as the construction of massive brick bridges before the gates. However, despite all the efforts of the town council, road conditions in and around Nagykanizsa made scarcely any noticeable improvement by the mid-1840's.

One of the most important duties of the town council was fire prevention, or if fire could not be prevented, to have it put out and help restore the damages. In the early 19th century Nagykanizsa was frequently ravaged by fire. Stove inspectors strove in vain to avert the danger, issuing numerous reports of the preventative actions they took: the only effective defense would be to stop making houses of incendiary matter and use other materials for the walls and floors, with chimneys installed in tile roofs. While it was true that the house itself could be quickly rebuilt in the age of wattle and thatch, the fire also consumed the other assets in the house, often impoverishing the victims. In 1836, after a particularly severe fire in 1835, the town council passed a fire ordinance which appeared in print in 1837. The ordinance listed duties in extreme detail, over five and a half pages. A large share of the responsibility for fighting fires went to the most organized bodies of the day, the guilds, with several hundred guild members, masters and apprentices assigned various areas of the town. Non-guild inhabitants and people staying in the town were assigned to them, such that every person in the town was obliged to help put out a fire or face punishment. Additionally, at least as much emphasis was placed on fire prevention. Special committees went through the town, calling on its inhabitants to eliminate fire hazards.

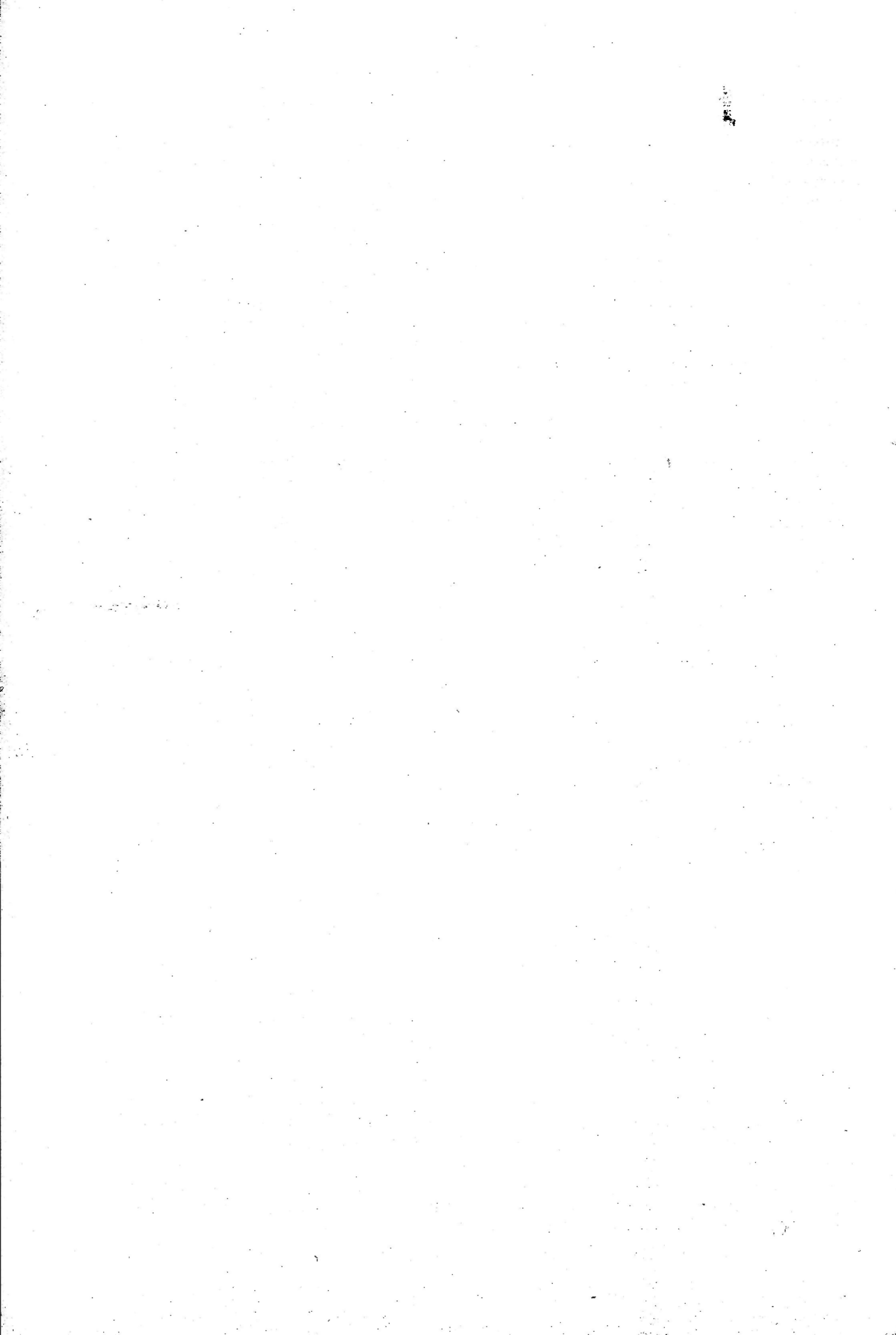
Of the matters debated by the town council, cases relating to the guilds were especially important, given the dominant role the guilds played in town life; these cases included registration, settlement, civil oath, guild application, and other matters such as measures against unlicensed tradesmen or contraband goods.

The lack of sources makes it impossible to know every action taken by the council with regard to its institutes. It surely dealt with orphanage, the school, and payment of teachers, but there is little surviving evidence today, except for the ispital, or hospital. Both the manorial government and the town dealt with matters of

health care and public health, especially during epidemics. The maintenance of the hospital was the responsibility of the town according to the 1811 contract, stressing that the institution should also provide housing for the elderly and the poor, meaning that the maintenance of the hospital also implied that aiding the poor was the responsibility of the town. A certain area of land also belonged to the hospital, the income from which theoretically should have been enough to support the hospital, which had 16 beds as early as 1831. In addition to the municipal hospital and old folks' home, a hospital was also established by the Jewish community in 1800, the operation of which was taken over by the Israelite Charity Women's Union founded in 1843.

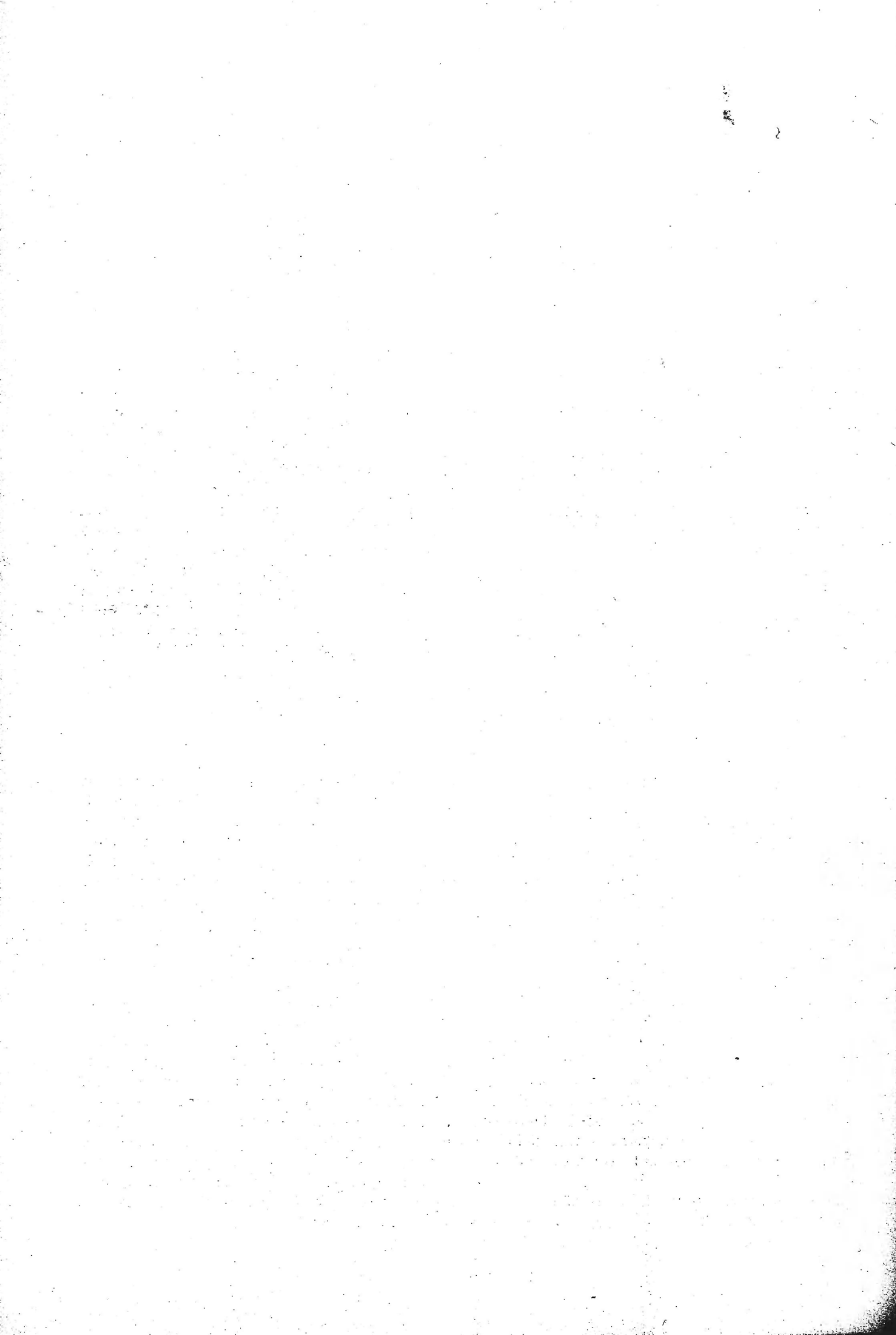
From the end of the 18th century an increasingly large number of Jewish craftsmen and merchants lived in the town. Their first religious community is known to have existed by 1782. Conflicts were an everyday matter, as the town refused to make concessions, forcing the Jews to turn to the manor for protection. Nevertheless, their numbers steadily grew, and by the 1830's a

synagogue was built, along with a hospital and school. With growth sparked by its nationally renowned markets, the economic influence of the Jews in Nagykanizsa grew rapidly, but at the same time they were given no role in the administration of the town. This often led to tension, as it was injurious to the Jews' economic interests as well as their sentiments. Still, the town resisted all attempts at change: the Jews were granted no political role, or even citizenship, which severely hampered their mobility. At the 1839 municipal elections the Jews felt the time had come for them to have a representative in the council. A petition signed by eight town worthies was submitted to the county council. Despite the fact that the county sent a delegation which supported the petition, and the manorial representative also approved it, the town community continued to resist, refusing to grant even the right to citizenship. This one document says much of the relationship between the inhabitants of the town and its Jews, which, although it did not always appear as sharply on other occasions, was undeniably far from a solitary instance in the early 19th century.

Hermann Róbert

NAGYKANIZSA TÖRTÉNETE
1848—49-BEN

NAGYKANIZSA TÖRTÉNETE 1848—49-BEN¹

Az 1848. márciusi forradalom és az 1849. októberi megtorlás között eltelt 16 hónap alatt Nagykanizsa városa a forradalom és szabadságharc dél- és nyugat-dunántúli eseményeinek talán legfontosabb színhelye volt, s az itt történtek egyben az ország 1848—49. évi történetét is tükrözik. A pesti forradalom hatására az elsők között volt Kanizsán népgyűlés és véres követválasztás, itt volt a drávai védvonal központja, majd a horvát megszállás után itt zajlott le egy sikeres népfelkelés 1848 őszén. Itt volt 1848. októbertől decemberig a Mura menti magyar csapatok legfontosabb bázisa, majd 1849 januárjában a cs. kir. csapatok elfoglalták a várost, bár a megszállók soha nem érezhették magukat biztonságban. A város vezetősége és népe mindvégig elkerülte azt a megtorlást, amely más, hasonlóan rebellis településeket (Bősárkány, Csorna, Losonc, Mezőcsát, Csongrád,

Székesfehérvár) sújtott, s 1849 augusztusában a Kossuth-bankók betiltásakor még kisebbfajta zenebonóra is sor került a kanizsai vásárban.

Fényes Elek leírása szerint a városnak és a hozzá tartozó Kiskanizsának ekkortájt 9836 lakosa volt; vallási megoszlásukat tekintve a többség katolikus volt, a helyi zsidóság kb. 1500 főt számlált, s csekély számban laktak itt a görögkeleti egyházhoz és a protestáns felekezethez tartozók is.² Egy 1849. novemberi népesség-összeírás szerint Nagykanizsa lakossága 7270, Kiskanizsáé 3138, összesen 10 408 fő volt. Kiskanizsa lakossága teljes egészében katolikus volt, Nagykanizsán 5130 katolikus, 9 evangélikus, 19 görögkeleti és 2122 zsidó vallású személyt írtak össze. Nagykanizsa lakosságából 4693 fő volt magyar, 405 német, 2122 zsidó és 50 horvát, a kiskanizsai lakosság színmagyar volt.³

I. A FORRADALOM ÉS AZ ÁTALAKULÁS

1. A forradalom fogadtatása

A pesti márciusi forradalom, valamint a Kossuth-féle március 3-i felirat elfogadásának, illetve Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezésének híre március 19-én érkezett meg a városba. A hírek furcsa módon terjedtek: néhány „úri ember” nemzeti színű kokárdát hordott a kalapján, s amikor az ennek okáról érdeklődők megtudták, miről van szó, a délután folyamán „a város örege-apraja nemzeti rózsát viselt, a boltokban alig győzték a készítését.” Délután négy órakor a néptömeg a felső templomhoz vonult nemzetiszín zászlókkal, s a rögtönzött emelvényekről szónokok magyarázták a nemzeti vívmányokat. Az est folyamán az eseményeket „fényes kivilágítással” ünnepelte meg a város, a tömeg éljenezve, zeneszóval járta a várost. A városháza homlokzatán a „Szabadság, egyenlőség, testvériség” felirat díszelgett, az emberek — rangkülönbségre való tekintet nélkül — polgártársnak szólították egymást.⁴

Másnap, március 20-án a felső templomban, az elnyert szabadságért Te Deumot tartottak. Előtte a

város ágyúival örömlövéseket adtak le, eközben egy mozsár szétrobbant, s egyik darabja agyonütötte *Taródy Lászlót*, a gimnázium tanulóját. Sokan ezt rossz jelnek tartották, mondván: „No, ha a szabadságnak már az eleje is ilyen véres, hát még ezután milyen lesz.” A város fényes temetést rendezett a szerencsétlenül járt fiúnak. Délben a Korona vendéglőben nagy lakomát csaptak.⁵

Eközben a város elöljárósága sem tétlenkedett. *Albanich Flórián* városbíró, *Babóchay János* népszószóló és *Tóth Lajos* főjegyző „Nagykanizsa 13 ezer lakosának” nevében feliratot fogalmazott az országgyűléshez, illetve a felirat támogatását kérő felszólítást a többi mezővárosához, majd a két okmány elkészülte után egy rögtönzött népgyűlésen 600 kanizsai polgár írta alá mind a feliratot, mind a felszólítást. Feltehetjük, hogy ez a város valamennyi, politikailag aktív lakosa lehetett, hiszen néhány hét múlva az országgyűlési választások előtt nagyjából ennyi választásra jogosult személyt írtak össze a városban. Nem tudjuk viszont, hogy csak a nagykanizsai lakosok voltak ott és írták alá, vagy a kiskanizsaiak is.⁶

A szövegek eredeti kéziratos példányát nem, csupán nyomtatott változatát ismerjük, ezért nem tudjuk, a három tisztviselő közül ki volt a szöveg szerzője. 1845. augusztus 2-ától mindhárman tagjai voltak a Nagy-Kanizsai Takarékpénztár Társaság igazgatóválasztmányának. (A Társaság alapítása összefüggött a zalai védegyleti mozgalommal.)⁷ Egy 1846—1847. évi kimutatás a zalai nemesség politikai erőviszonyairól mind Babóchayt, mind Tóthot a meggyőződéses ellenzékiek közé sorolta.⁸ Albanichról tudjuk, hogy Tóthtal együtt a vukovár-fiumei vasúttársaság részvényesei közé tartozott, Tóth emellett egyike volt Zala megye önkéntes adózóinak is.⁹ Feltehető, s ezt 1848—49-es magatartásuk is megerősíti, hogy a liberális ellenzék eszméit vallották.

A felirat szövegén egyfelől Kossuth március 3-i feliratának, másfelől a lényegében ezt kivonatoló, de eltérő hangsúlyú pesti 12 pontnak a hatása érződik, s tükröződik a beérkező hírek bizonytalansága is. A felirat *Vörösmarty* „Szózat”-át idézve közölte: a város tudomására jött „nemzetünk átalakulása, melyért századok óta buzgó imádság epedez százezrek ajakán.” Kész tényként kezelte a sajtószabadság kivívását és szentesítését (noha valójában csak a sajtószabadság Helytartótanács általi elismerése történt meg), a köztelherviselés elfogadását, a felelős kormány megalapítását, az úrbéri viszonyok tökéletes megszüntetését („így a népnek lesz tulajdon birtoka, melyen veritékes fíradalmainak édes gyümölcsseit szabadon élvezheti”), a nemzetőrség létrehozását, a népképviselőt bevezetését. Hálóját fejezte ki „hazánk apostolainak”, azaz a rendi országgyűlés tagjainak, s miután kijelentette, hogy „bennök központosulnak legédesebb reményeink”, további 12 pont kivívására szólították fel őket, hogy „így nemzeti erőnket, jólétünket, boldogságunkat, és dicsőségünket örök időre megalapítandják.”

A 12 pont „óhajai”-nak többsége nem más, mint a pesti 12 pont szó szerinti megismétlése. (A pesti 12 pont megfelelő pontjára zárójelben utalunk)

„1. Az évenkénti országgyűlést Budapesten. (3.)

2. Óhajtjuk, hogy a népképviselőt törvényének kidolgozása első legyen az országgyűlési teendők közül. (8.)

3. Óhajtunk minden vallás és polgári tekintet nélkül, minden honlakosra nézve törvény előtti egyenlőséget. (4.)

4. Óhajtjuk, hogy az úrbéri viszonyok, ideértve a szerződéses helyeket is, úgy szinte a regalék,¹⁰ papi tizedek minél előbb végképp megszüntessenek. (7.)

5. Óhajtunk Nemzeti Bankot. (9.)

6. Óhajtjuk, hogy a katonaság esküdjék az alkotmányra, az idegen katonák küldessenek ki országunkból, katonapolgártársaink pedig adassanak vissza hazánknak. (10.)

7. Óhajtunk esküdszéklet egyenlőség és képviselőt alapján. (8.)

8. Óhajtjuk, hogy a politikai statusfogyók szabadon bocsátassanak. (11.)

9. Óhajtjuk, hogy a papi javak nemzeti javakká fordíttassanak, ezek jövedelmiből a kisebb klérus sorsa javíttassék, a népnevelés előmozdíttassék, és egyéb közhasznú intézetek létesíttessenek.

10. Óhajtjuk, hogy a tanítói szabadság alkotmányos szellemben megállapíttassék.

11. Óhajtjuk, hogy Erdély hazánkkal egyesüljön. (12.)

12. Végre óhajtjuk, hogy a kis lotteriák¹¹ eltörültesse, mint ugyanannyi mételeyei a szerény életremények- s munkaszeretetek.”

Ha összevetjük a kanizsai és a pesti 12 pontot, kiderül, hogy a pesti 12 pontból a már kivívottnak tekintett sajtószabadságra (1.), a felelős kormányra (2.), a nemzetőrségre (5.) és a köztelherviselésre (6.) vonatkozó pontok kimaradtak. Új volt hozzájuk képest a 9., az egyházi javak szekularizációját, a 10., az alkotmányos szellemű tanítói szabadságot, illetve a 12., az osztrák monopóliumként működő szerencsejátékok betiltását követelő pont. A pesti 8. pont kettévált: az ott szereplő „Esküdszék, képviselőt egyenlőség alapján” pontból a nagykanizsai 12 pontban a népképviselői törvény mielőbbi kidolgozásának igénye, valamint az „esküdszéklet egyenlőség és képviselőt alapján” követelése lett.¹² Megjegyzendő, hogy a törvény előtti egyenlőség követelésébe beleértették a be nem vett vallásokat követőket, azaz a helyi zsidó lakosságot is.¹³

A mezővárosokhoz intézett felhívásban kérték, hogy azok fogjanak kezét „a fejedelem, és törvényhozó-testület iránti rendületlen bizalomban; a jó rend, a béke, az életbátorság, és vagyonbiztosság fenntartásában buzgó törekvésünkben”, s vigyék „minél előbb a trón, s az ország rendei elébe öröms-hálaérzelmeiket, és nemzeti boldogságunk- és dicsőségünkre célzó óhajtásait.” A befejezés megfelelt az általános közhangulatnak: „Éljen a király! Éljen a szabadság! Egyenlőség! Testvériség! Éljen a rend, és a békeség!”¹⁴

A felhívás és a felirat megfogalmazása beleillett a törvényhatóságok és települések körében megindult spontán országos mozgalomba, amelynek résztvevői a maguk eszközeivel kívántak támogatást nyújtani a polgári átalakulás minél teljesebbé tételében a rendi országgyűlés tagjainak.¹⁵ A nagykanizsai követelések kevésbé voltak egyéniek és önállóak, mint pl. a szomszédos Vas megyében fekvő Szombathelyi (igaz, ez utóbbit *Horváth Boldizsár*, a későbbi [1867. február 19-től 1871. június 11-ig] igazságügyi miniszter fogalmazta), ugyanakkor egyénibek voltak azoknak a településeknek a határozatainál, amelyek megelégedtek a pesti 12 pont egyszerű elfogadásával, esetleg értelmező jellegű kiegészí-

tésével. Az úrbéres viszonyok megszüntetésének követelésekor viszont a felirat radikálisabb álláspontot képviselt, mint ahogyan az országgyűlés által végül elfogadott törvényben megtörtént. Ugyanígy radikális követelés volt az egyházi javak szekularizációja is.¹⁶

A felirat és a felhívás nem maradt visszhangtalan. Zalaegerszeg város kisgyűlése április 2-án tűzte napirendre, s egyetlen, a 3. pontot érintő módosítással elfogadta azt. (Ekkor tárgyalták a szombathelyi pontokat is, de a város a nagykanizsai feliratához csatlakozott.) Eszerint a törvény előtti egyenlőséget csak a bevett felekezetekre kívánta kiterjeszteni, azaz a zsidókra nem. Ez a két város eltérő társadalmi struktúrájából fakad, abból, hogy a zalaegerszegi céhes iparosok szemben álltak a helyi zsidó kereskedőkkel és iparosokkal (jóllehet, a zalaegerszegi zsidóság a város lakosságának kb. 12,5%-át alkotta, míg a nagykanizsai zsidók aránya 16,5% körül volt.)¹⁷

Csáktornya mezővárosa április 3-án tárgyalta a feliratot, s elhatározta, hogy e tárgyban szintén feliratot intéz az országgyűléshez.¹⁸ A kanizsai pontok hatóerejét mutatja, hogy 1848. április közepén Homokkomárom és Szentmiklós községekben „a kanizsai népgyűlés félreértése” miatt külön magyarázatra volt szükség a törvények kihirdetésénél; valószínűleg azt hitték a két község lakosai, hogy minden feudális szolgáltatást eltöröltek.¹⁹

A felirat visszhangjához még azt is hozzá kell tenni, hogy Szolnok mezővárosa március 29-én tárgyalta azt, de végül a pesti Közcsendi Bizottmányhoz való csatlakozását jelentette ki (azaz a pesti 12 pontot tekintette irányadónak). Április 9-én tárgyalta a feliratot Baja mezővárosa, amely ennek alapján fogalmazta meg a nagykanizsainál radikálisabb követeléseit.²⁰

2. Az új rend első hónapjai

Zala megye közgyűlése március 30-án tárgyalta *Batthyány Lajos*, kijelölt miniszterelnök március 23-i körlevelét, amelyben arra utasította a törvényhatóságokat, hogy a nyugalom fenntartása érdekében a közgyűlés útján választandó személyek által hirdessék ki a megyékben az uralkodó által még nem szentesített, a közteherviselésről, valamint a papi tized és az úrbéres szolgáltatások eltörléséről szóló törvénycikkeket. A közgyűlés minden járásba 3-4 tekintélyes birtokost, többnyire táblabírákat küldött ki, s intézkedett egy központi, „az egész megye belbékéjére és csendességére felügyelő” választmány felállításáról is. Ebben három mezővárosi polgár kapott helyet, közülük egy sem volt nagykanizsai.²¹

Az áprilisi törvények szentesítését követően kezdődött a közigazgatás megváltozott viszonyok sze-

rinti működése. A megye az április 11-én szentesített törvényeket csak április 24-én kapta meg, s a május 8-i közgyűlésen hirdette ki. Az 1848. évi 16. törvénycikk szellemében a közgyűlésre különösebb korlátozások nélkül meghívták a nem nemesiségek képviselőit is.²² A gyűlésen mintegy 5000 fő vett részt, s noha Csány László kormánybiztos elővigyázatból a rendelkezésére álló katonaság egy részét a város közelében helyezte el, „a szigorún fenntartott béke és csend egy percig sem igénylettel” a beavatkozást.²³

A gyűlésre Nagykanizsa város 132, Kiskanizsa 200 polgárát küldte, s szónokuk kijelentette, „Kanizsa városnak 13 000 szabad polgárjai Zala megye nemessége eránt méltánylás, becsülés- és hálaérzessel viseltetnek”, mert „a megye nemessége ősi jogai nagylelkű feláldozásával évek óta férfiasan küzdött a népnek az alkotmány sáncaiba minél előbbi bevételért.”²⁴ Elfogadták a megye választókerületekre történő felosztását, és előzetes központi választmányi javaslat alapján a bizottságokat, amelyeket részint „az új törvényeknek a nép közti kihirdetésére”, részint a választásra jogosultak összeírására, részint az eddigi közgyűlés feladatainak ellátására küldtek ki. Úgy tűnik azonban, hogy ezúttal csak a közgyűlés feladatait ellátó, mintegy 1000 főnyi állandó bizottmány megválasztására került sor, s ennek lett feladata az említett többi, kisebb létszámú választmány megválasztása.²⁵ Május 9-én, az állandó bizottmány első ülésén határoztak a választások lebonyolítását végző középponti választmányról is, amelynek 200-nál is több tagja volt. Ezen a napon választották meg az elhunyt Kerkápoly István helyére *Csillagh Alajost* alispánnak, s ezen a napon döntöttek arról, hogy a megszünt úriszékek helyett a megye mind a hat járásában kerületi törvényszékeket állítanak fel. A kapor-naki járás kerületi törvényszéke Nagykanizsán volt.²⁶

A jobbágyfelszabadítás módja elleni tiltakozás egyik megnyilvánulási formájaként április 22-én, nagyszombaton Nagykanizsán „nyolc helyen a korcsmacégért kiütötték, húst mértek, 10 krajcáron fontját, ekképpen az urasági jussban tettleg foglással éltek”, azaz a törvények által el nem törölt, urasági jogként megmaradt királyi kisebb haszonvételeket nem tartották tiszteletben. A cégérütők egyike meglátta az éppen arra tartó *Chernel Ignácot*, a Batthyány-uradalom ügyészét, s „teremtésemet, fiskálisos lelkemet toroktátva káromolta, agyonveréssel fenyegetett.” Többek között emiatt is sürgette *Csillagh Lajos* másodalispán *Csány Lászlót*, a Vas, Zala, Veszprém és Sopron megyékbe, valamint a területükön lévő szabad királyi városokba a paraszmozgalmak és antiszemita mozgalmak megfékezésére kiküldött egyik kormánybiztost, hogy mielőbb siessen a megyébe.²⁷

Csány és társa, *Széll József*, április 26-án még Szombathelyről írtak jelentést a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánynak (MOIB), 29-én Csány már azt jelentette *Szemere Bertalan* belügyminiszternek, hogy a Zala megyei Kollátszegen kitört „erőszakos zavarok”-nak katonai erő felvonultatásával véget vetett. Május 1-jén személyesen kíván részt venni a Vas megyei közgyűlésen, majd pedig egy rövid pesti utazás után vissza akar térni Zalába, hogy a május 8-i megyegyűlésen személyesen vegyen részt, ami után reménye szerint Zala megyei kiküldetését bevégeztnek tekintheti. Jelentése szerint a rendelkezésére álló katonaságot azokban a községekben helyezte el, „melyekben a mutatkozó jelenetekből tartani lehet a zavaroknak felmerülésétől.”²⁸ Miután azonban ezek között nem említette Nagykanizsát, feltehető, hogy az április 22-i eset egyszeri kihágás volt, s azt nem követte újabb, aggodalomra okot adó megmozdulás.²⁹ A Pesti Hirlap nagykanizsai levelezője még május közepén is arról tudósított, hogy a népben még mindig számos kétség él, „nem tudja valódiilag, mit nyert légyen az új alkotmány által; örökké kérdésekkel ostromol bennünket; orosz, illír, szerb seregek megtámadásáról tudakozódnak stb.”³⁰

Noha a megyében a parasztmozgalmak a továbbiakban sem szűntek meg (igaz, főleg a muraközi falvakra koncentráltak), Nagykanizsa és környéke a továbbiakban inkább nyugalmával tűnt ki.³¹ Egyedül augusztus végéről van adatunk arról, hogy Nagy- és Kiskanizsán „több uradalmi lakosok” a Batthyány Fülöp herceget megillető bormérési jogot „a tulajdon szent jogának minden kímélése nélkül” vakmerően bitorolják, s a bormérést majdnem nyilvánosan űzik.³²

A képviselőválasztáson kívül újabb izgalmat csak a július 4-ére kitűzött városi tisztújítás jelentett. Az 1848:24. törvénycikk a szabad királyi városokon kívül a szepesi XVI városban, valamint az első bírósági hatósággal ellátott, rendezett tanáccsal bíró városokban is elrendelte a tisztújítást. A városokat nagyságuk alapján három (kis-, közép- és nagyvárosok) kategóriába sorolta. Nagy- és Kiskanizsa a maga valamivel több, mint 10000 lakosával a kisvárosok közé tartozott. E tisztújításon a kisvárosokban választóként mindazok a legalább húsz éves, sem atyai, sem gazdai, sem gyámi hatalom alatt nem álló, büntetlen előéletű, a törvényesen bevett vallások valamelyikéhez tartozó férfiak vehettek részt, akik 300 forint értékű házzal vagy földdel rendelkeztek; azok a kézművesek, kereskedők és gyárosok, akik egy év óta állandó lakosként saját műhellyel, kereskedési teleppel vagy gyárral bírtak, s kézművesként legalább egy segéddel dolgoztak; akik két év óta állandó lakosként évi 200 ezüst forint jövedelmet tudtak kimutatni; az értelmiségiek, ha az adott településen egy év óta állandó lakosként

40 forint házbért fizettek; végül azok, akik az adott településen már korábban is városi polgárok voltak.

Miután azonban ez arra az időszakra esett, amikor a Dráva-vonal vidékére mozgósították a városi nemzetőrség egy részét is, a nemzetőrök egy része június 30-án arra kérte Csány László kormánybiztost, halasztassa el a tisztújítást mindaddig, amíg a nemzetőrök a Dráva mellékéről vissza nem térnek.³³ Miután az iratokban nincs nyoma annak, hogy a tisztújításra sor került volna, valószínűsíthető, hogy az valóban el is maradt.

3. A nagykanizsai zsidóság 1848-ban³⁴

1848 március–áprilisában az ország több, dunántúli és felvidéki területén antiszemita megmozdulásokra került sor. E tekintetben Zala megye sem maradt egészen érintetlen. Március 25–26-án Keszthelyen vált feszültté a helyzet, de *Bogyay József* járási főbíró energikus fellépése megakadályozta a zavargásokat.³⁵ Némi elégedetlenség Zalaegerszege, illetve Szentgróton is mutatkozott.³⁶

Nagy- és Kiskanizsán nem fajultak idáig az események, de a nemzetőrség szervezésénél megnyilvánult a helyi lakosság egy részének ellenszenvé. (Március 21-én egy asztaloslegény „részeg fővel” több műhelyben arra biztatta legénytársait, hogy délután 5 órakor jelenjenek meg a helyi sörházban, „hol a zsidóknak a városbul leendő kipusztításáról leendő a tanácskozás”, de a bujtogatót letartóztatták, s kéthavi fogság után némi pénzbüntetés ellenében elengedték.)³⁷ Az április 17-i kanizsai vásár előtt Csillagh Lajos másodalispán ugyan aggódott amiatt, hogy a nagy néptömeg okot adhat a zavargásra, de bízott *Süsmeghy Ferencnek*, a kapornaki járás fősolgabírájának erélyességében.³⁸ Chernel Ignác pedig arról számolt be testvérének, *Chernel Eleknek*, hogy a városban ugyan minden nyugodt, de „suttognak (...) a zsidók ellen”, s ő tart a nagypénctől (április 21. napjától).³⁹

Ugyanakkor tudjuk, hogy amikor a városi hatóság küldöttségeket nevezett ki a nemzetőrök összeírására, a küldöttségek tagjai nyílt tanácskozást tartottak, s anélkül, hogy a városi hatóság utasítása kötelezte volna őket a zsidóknak a nemzetőrségből való kihagyására, „egy testre nézve tekintélyes egyénnek izgató szavai, támogatva egy rövidlátó, vagy éppen nem is látó egyén ferde magyarázásával, azon határozatot szülek, hogy a zsidókat, kik velünk egy tálból nem esznek, és kik a törvényben különösen meg sem említettnek,” a nemzetőrségbe már csak azért sem írják be, „mert irányukban a nép ellenszenvé mutatkozik.” A küldöttségek ebben a szellemben kezdték meg a nemzetőrök összeírását, ám a számítás nem vált be, mert ezek után az a szóbeszéd terjedt el, hogy a zsidókat azért nem írták össze nemzetőrként, mert megvesztegették az

urakat, s a nemzetörnek beírtak egy része azt hangoztatta, „mi nem szolgálunk, mert a zsidók helyett, kik összeírva nincsenek, szolgálatot tenni nem akarunk.” Jellemző tény, hogy a határozat egyik kezdeményezője meg sem jelent az összeírások alkalmával, mert nem akarta kockáztatni népszerűségét. A történetek miatt „a kanizsai már eddig is szabadelvű intelligencia és polgárság nagyobb része” nevében „Többen” nyilatkozatot tettek közzé a Pesti Hírlapban, amelyben kijelentették, hogy nincs kifogásuk a zsidóknak a nemzetörök közé történő beírása ellen.⁴⁰

A zsidóellenes megmozdulások miatt Szemere Bertalan belügyminiszter május 13-án elrendelte az országban lakó zsidó vallású lakosság összeírását azzal, hogy az összeírásban tüntessék fel, hogy az illetőnek van-e letelepedési engedélye, s ha nincs, elegendő határidőt szabjanak számára annak beszerzésére, s a belügyminisztérium a felküldött összeírások alapján fogja kiadni „az izraeliták honlaksága iránti rendelet”-ét.⁴¹ A Zala Megyei Állandó Bizottmány május 22-én tárgyalta a rendeletet, s az összeírás végrehajtásával a járási fő- és alszolgabírákat bízta meg. Az összeírás június folyamán mindenütt megtörtént, s július elején a szolgabírák felterjesztették azt az állandó bizottmányhoz. (Megjegyzendő, hogy ezzel egy időben a Pesti Hírlap nagykanizsai levelezője elégedetten számolt be arról, hogy „a nép a pozsonyi kebelrázó események [azaz az ottani antiszemita pogrom] után sem tért el pillanatig is a jog s emberiség teréről.”)⁴²

A nagykanizsai zsidók összeírásából kiderül, hogy 1848-ban összesen 1688 zsidó vallású lakosa volt a városnak. Közülük 1623 fő a városban élt, 45 fő máshol tartózkodott, de ők mindannyian nagykanizsai születésűek lévén, az 1840. évi 29. törvény cikk értelmében honosnak voltak tekintendők. Az 1688 fő közül 876 volt férfi és 792 nő; 1350 fő (82%) született a városban, 302 (18%) bevándorolt volt. Közülük 62 volt Zala megyei, 202 fő jött az ország más területeiről s 38 külföldről (Csehország, Horvátország, Morvaország, Németország, Szilézia, Franciaország, Bajorország). A városban születettek mindegyike rendelkezett letelepedési engedéllyel, a bevándoroltak közül 43 fő nem, így ők nem tudták igazolni honosságukat, elvileg kiutasíthatók voltak.

Az összeírás 423 esetben tüntetett fel valamilyen foglalkozást. Igen magas volt a diákok száma (53 fő), 13 volt inas, önálló kereső pedig 357 fő. Közülük 118-an letelepültek, vagy vándorkereskedőként keresték kenyerüket. Hárman dolgoztak vendéglősként vagy fogadósként, 95 fő űzött különböző mesterséget, közülük a legtöbben a szabók voltak (35 fő), de az iparúzóik között volt festő, üveges, szűcs, foltozó, irhás, mészáros, sapkakészítő, asztalos, pék, varga, pipás, szakácsnő, bádogos, borbély, ha-

lász, könyvkötő, molnár, rézműves, szappanos, varrónő. 11 fő dolgozott tanítóként, de a zsidó értelmiséghez 8 zenész, 6 orvos, 2 rabbi, 2 metsző, 2 kántor, 1-1 jegyző, segédírnok és mérnök is tartozott.

Amikor 1849. október 14-én ismét összeírták — immáron a cs. kir. hatóságok rendeletére — a város zsidó lakosságát, az összeírás 235-tel kevesebb személyt, s 27-tel kevesebb önálló háztartást tüntetett fel. Ennek okait egyelőre csak találgatni tudjuk; elképzelhető, hogy a második összeírás nem terjedt ki a nem helyben lakókra, s nyilván a honvédseregben szolgált személyek mindegyike sem szerepel az összeírásban.⁴³

Tény, hogy a helybéli zsidóság alaposan kivette a részét a forradalom, majd a szabadságharc szolgálatából. Mind a magyar, mind az osztrák és horvát források kiemelik a zsidók szerepét a honvédelmi erőfeszítésekben. Jellemző tény, hogy amikor a Kossuth Hírlapjában *Roth Hermann* arra szólította fel zsidó hitsorsosait, hogy szellemileg és anyagilag támogassák a kivívott szabadságot, egy nagykanizsai zsidó lakos felháborodottan tiltakozott, hogy a felszólításból úgy tűnik, mintha a magyarhoni zsidók eddig mit sem tettek volna. Hivatkozott a honvédseregben szolgáló több mint ezer zsidóra, a nemzetörként szolgálókra, az anyagi áldozatot hozókra. „Ha Róth úrt maga jó és buzgó hazafi, jöjjön hozzánk, és örködjék velünk a Dráva-parton, vagy tegyen akármi egyebet, mi által megmutathatja, hogy ő magyar is, zsidó is, mutassa meg mindkettőt, de bátran, férfiasan. Ne alacsonyítsa a magyart gyáva hízelkedés által, s ne bántsa a zsidót nem érdemlett gyanúsításával.”⁴⁴

4. A nagykanizsai nemzetőrség 1848-ban⁴⁵

A nemzetőrség megszervezése, hasonlóan az országban történetekhez, még a törvények szentesítése előtt, spontán módon kezdődött meg Zala megyében is. Nagykanizsán eleinte a piacon és a felső templom mellett tartottak gyakorlatokat, s a kiképzéshez Nagy- és Kiskanizsán 2-2 oktatót alkalmaztak.⁴⁶

Csillagh Lajos alispán jelentése szerint április elején Zalaegerszegen 400, Nagykanizsán 600, Keszthelyen 400 főnyi nemzetőrség állt fel. A nemzetörök fegyverzete meglehetősen vegyes volt, a jelentés szerint „tulajdon puskájokkal vagy fejszékkel” teljesítettek szolgálatot. Problémát jelentett, hogy a nép egy része azt hitte, az úrbéri szolgáltatás elengedéseért cserébe újabb adófizetésre és katonáskodásra lesz kötelezve, azaz a nemzetőri szolgálatban a katonáskodás bújtatott formáját látta, a nemeség egy része pedig a közteherviselés bevezetése által elveszített adómentessége miatt megsértődve,

nem akart nemzetőrként szolgálni.⁴⁷ Ehhez képest április 7-én Albanich városbíró azt jelentette a bizottmánynak, hogy a város nemzetőrségének létszáma jelenleg 300 fő, s magyaráztatként hozzátette, hogy „a nemzeti őrsereg felállítása eránt a köznép között elterjedt különbözőféle hírek miatt jelenleg nagy idegenkedés tapasztaltatik.”⁴⁸

Április közepén egy nagykanizsai levél szerint a nemzetőrség potenciális (vagyis a törvény bevezetése esetén kiállítható) létszáma 800 fő körül volt. Ugyanakkor a nemzetőrség tagjai nem akarták befogadni a helyi zsidókat, „holott örömetst fellépnének ők is.”⁴⁹ Magára az összeírásra április 15-e előtt került sor, de az összeírást végző küldöttségek tagjai úgy határoztak, hogy a zsidókat nem veszik be a nemzetőrségbe; ez nemhogy csillapította volna, inkább erősítette a zsidókkal szembeni ellenszenvet.⁵⁰

A kiskanizsaiak állítólag „úgy nyilatkoztak, hogy mindaddig nem fognak fölállani [azaz nem vállalnak nemzetőri szolgálatot — H. R.], valameddig Kanizsából minden zsidó ki nem takarodik s meg nem keresztelkedik...”⁵¹ Elképzelhető azonban, hogy mindez inkább csak kifogás volt, azaz a kiskanizsaiak nem akartak nemzetőrök lenni, s ehhez valamilyen indokot kerestek.⁵² Nem tudjuk, hogy ez az ellenkezés meddig tartott, tény azonban, hogy június végén már zsidók is szolgáltak a kanizsai nemzetőrségben.⁵³

Az áprilisi törvények közül a 22. törvénycikk szabályozta a nemzetőrség szervezetét, kötelességeit és a nemzetőrök jogait. A 35 §-ból álló törvény azokat a 20 és 50 év közötti férfiakat kötelezte nemzetőri szolgálatra, akik városokban vagy rendezett tanáccsal ellátott községekben 200 forint értékű házzal vagy földdel, egyéb községekben fél jobbágytelekkel vagy ennek megfelelő nagyságú földterülettel rendelkeztek; illetve azokat, akiknek évi 100 pengő forint tiszta jövedelmük volt. Mindez azért érdekes, mert a népképviselési választásokon azok vehettek részt, akik városokban vagy rendezett tanáccsal ellátott községekben 300 forint értékű ház-

zal vagy földdel, egyéb községekben egynegyed jobbágytelekkel vagy ennek megfelelő nagyságú földterülettel, illetve 100 forint évi tiszta jövedelemmel rendelkeztek. A törvényhozók tehát a nemzetőri census megállapításánál agályosabbak voltak, mint a szavazati jog esetében, mert falun az előbbi fél, az utóbbi esetében csak negyed telek birtokát írta elő; ugyanakkor az is megállapítható, hogy a nemzetőrség intézménye a városokban szélesebb, vidéken szűkebb bázison nyugodott. Ennek többek között az volt a célja, hogy megakadályozzák a nemzetiségi lakosság túlzott beáramlását a nemzetőrségbe.

A nemzetőrségbe olyan, a vagyoni kvalifikációt el nem érő személyeket is fel lehetett venni, akik „érdekelték az alkotmányos rend fenntartásában.” A törvény részletesen intézkedett a nemzetőrök összeírásáról. A nemzetőrök szabadon választhattak a gyalogos és lovas szolgálat között, de aki nem vállalt lovas szolgálatot, annak gyalogosan kellett szolgálatot teljesítenie.

A Zala Megyei Állandó Bizottmány május 10-én tárgyalta Batthyány Lajos miniszterelnök április 21-én kelt utasítását arról, hogy ahol a nép körében a nemzetőri összeírással szemben ellenszenv mutatkoznék, ott halasszák el azt, s csak olyan helyeken fegyverezzék fel a népet, ahol ez nem fenyegeti a közbiztonságot. A megye ebben az értelemben utasította a fő- és alszolgabírákat.⁵⁴

A nagykanizsai nemzetőrség június 23-án öt századból állt; ebből Kiskanizsán két század volt,⁵⁵ századosaik közül ötnek ismerjük a nevét: *Wlasits Antal*, *Pländer Ferenc*, *Babochay János*, *Martinkovich Károly*, *Brunner József*. Az 1. és 2. század tisztikara megközelítő pontossággal rekonstruálható; az ott szolgálókon kívül még a táblázatban szereplő személyekről vannak adataink.⁵⁶

Júniusban a nemzetőrség mozgósítása okozott némi izgalmat. A megye Állandó Bizottmánya június 17-én határozott arról, hogy a Dráva-vonal védelmére összesen 6000 nemzetőret mozgósítja.⁵⁷ A megye a nagyobb felszültségek elkerülése végett

1. század	2. század	3. század	(Kiskanizsai) század	(Kiskanizsai) század	Ismeretlen beosztású tisztek
Babochay János százados	Martinkovich Károly százados	Brunner József százados	Wlasits Antal százados	Pländer Ferenc százados	Davidovits György főhadnagy
Horváth János főhadnagy	Sanveber József főhadnagy				Kiss Mihály hadnagy
Burány János hadnagy	Szép Károly hadnagy				Horváth István hadnagy
Farkas János hadnagy					Major József hadnagy
Pressburger Jakab orvos					Háry István hadnagy

szerette volna, ha a kiállítás önként jelentkezőkből történik. Ez nehezen ment, a megye egyes vidékein katonaságot kellett kirendelni, hogy a kellő számú nemzetőrt ki lehessen állítani. Június 21-én Csány László, a Dráva-vonal kormánybiztosa is felszólította a településeket nemzetőreik mielőbbi mozgósítására, majd a lakosság egy részének húzódozása miatt június 27-én tanácskozássra hívta Nagykanizsára a megye tisztviselőit.⁵⁸

Június 23-án Albanich Flórián városbíró összehívta a nagy- és kiskanizsai nemzetőrség századait. A nagykanizsaiak közül számosan, a kiskanizsaiak közül alig harmincan jelentek meg. A gyűlésen felolvasták Csány rendeletét és az Állandó Bizottmánynak a kiállítás módjáról szóló határozatát, majd Tóth Lajos jegyző fejtegette, milyen szép dolog lenne, ha a kanizsai nemzetőrök önkénteseket küldenének a Drávához, de hangsúlyozta azt is, hogy ha a kívánt szám önkéntesekből nem kerülne ki, „kényszerítő erő fog használatni.” Végül közölte, hogy ő maga elsőként jelentkezik az önkéntesek közé. Felszólítására még önként jelentkezett 42 fő, köztük Albanich városbíró és Babochay János népszószóló. Végül hosszú tanácskozás után úgy határoztak, hogy mind az öt század 43-43 főt állít ki sorshúzás útján, de ők is csak akkor vonulnak be, ha szolgálatuk pontos időtartamát előre közlik velük. A kiskanizsaiak még ezt sem vállalták. Albanich június 25-ére ismét összehívta a nemzetőröket abban a reményben, hogy a meghatározott időben legalább 300 főnyi kanizsai nemzetőrrel jelenhet meg a kijelölt helyen.⁵⁹

Némi bonyodalmat okozott a tisztválasztás is. A 43 nagykanizsai önkéntes egyike, *Blau Jakab* nagykanizsai zsidó lakos bort és gabonát ígérve elérte, hogy a *Wlasits Antal* százados századába tartozó legénység egy része főhadnaggyá válassza testvérét, *Blau Pált*, majd a másik kiskanizsai század parancsnokától, Pländer Ferenc századostól erről írást is kicsikartak. A dolog szabálytalan volt, mert mindegyik század tagjai csak maguk választhatták tisztjeiket, azaz másik század parancsnokának ebbe semmilyen beleszólása nem lehetett. Amikor a történekről a nagykanizsai nemzetőrség 10 tisztje, köztük két századparancsnok értesült, nyilatkozatban jelentette ki, hogy ha a választás érvényben marad, ők maguk készek tisztí rangjukról lemondani. Kérték emellett Csány László kormánybiztost, semmisítse meg a törvénytelen választást, s bízza az új tisztválasztást *Wlasits* századára.⁶⁰

A kiindulással kapcsolatos problémákat a június 23-i nemzetőrségi gyűlés is jelezte. Közvetlenül a kiindulás előtt néhányan arról szóló orvosi bizonyítványt nyújtottak be, hogy betegségük lehetlenné teszi tábori szolgálatukat.⁶¹ Július 9-én három nagykanizsai magántanító kérte felmentését. Kérésüket azzal indokolták, hogy mivel napi mun-

kájukkal keresik kenyerüket, helyi őrszolgálatban vesznek csak részt. Egyébként a helyi előljáróság a nyilvános tanintézetek tanítóit mind a helyi, mind a tábori szolgálat alól felmentette, de a magántanítókkal kapcsolatban nem hozott ilyen rendelkezést. (Egyikük később a városhoz is hasonló kéréssel fordult.)⁶²

A kapornaki járás kb. 1200 nemzetőre július 6-án érkezett Nagykanizsára, s mind Csány, mind *Ottinger* lelkesítő beszédet tartott nekik. Csány jelentéséből tudjuk azt is, hogy többségük fegyvertelen volt (ti. nem volt lőfegyvere). Csány július 7-én lelkes hangon írta *Kossuthnak*, hogy „holnap már az egész zalai őrsereg is föl leend állítva, nagyobb számmal jelent meg az a kívátnál, így meg lón cáfolva külsé beállásaink hirdetése, miszerint népünket vérengzés nélkül kimozdítani nem lehet — férfias nyugalmas bevonulásuk Kanizsára mindenekben méltó csudálkozást gerjeszte.”⁶³ Július 8-án hajnalban a tapolcai, délben a szántói járás nemzetőrsége, délután 2 órakor Batthyány Károly gróf 300 nemzetőre vonult át a városon, s Csány „hazafias beszéddel” lelkesítette őket.⁶⁴

A Zala megyei járások kirendelt nemzetőrsége július 7—10. között foglalta el helyét a Muraközben, Ráckanizsa—Muraszerdahely—Kottori vonalán, a Murán innen pedig Letenye és Lendva volt a központ. A kapornaki járás nemzetőrei Hodosánban, Gárdinovecen, Domásinecen és Belicán állomásoztak,⁶⁵ s a zászlóalj parancsnoka mindhárom váltás alkalmával *Inkey Kázmér* százados volt.

Július közepén a megye összesen 6385 nemzetőre állomásozott a Dráva-vonalon. A Kapornaki járás nemzetőrei ekkor Kisesztregnán, Kapitótszentmártonban, Erdősfán, Bajcsón, Fityeházán, Kollátszegen és Kapikeresztúron látták el szolgálatukat.⁶⁶ A hónap végén a 2. és 4. század Murakeresztúron, illetve Kollátszegen teljesített szolgálatot.⁶⁷ Azt nem tudjuk, hogy a Nagykanizsáról kiindított századok pontosan hol voltak, mert a fennmaradt iratokban szereplő századosok egyike sem volt nagy- vagy kiskanizsai illetőségű.

Az első váltásra augusztus 6-a és 9-e között, a másodikra szeptember 6-a körül került sor.⁶⁸ Csány a költségek kímélése végett⁶⁹ második váltásra már csak 5806 nemzetőr kimozdítását kérte. A harmadik váltásnál komoly gondot okozott a kormány újabb rendelete, amely a nemzetőrség eddigi mozgósításával nyert erőt pótló önkéntes mozgó nemzetőrség szervezéséről szólt, mert a megyék egy része ezt úgy értelmezte, hogy az újabb váltást már nem kell végrehajtania, hanem az önkéntesek toborzásával kell foglalkoznia. Csány nyomatékosan fel is hívta a Zala megyei Állandó Bizottmány figyelmét arra, hogy a harmadik váltásnak is meg kell történnie, s ezzel párhuzamosan kell elkezdeni az önkéntesek toborzását.⁷⁰

Augusztus folyamán a zászlóalj törzsállomáshe-lye Belicán volt, szeptember 11-én, a horvát betörés napján Tótszerdahelyen állomásozott.⁷¹ A zászlóalj ekkor Csány utasítására, más nemzetőri alakulatokkal együtt hazavonult. Csány a megyét arra szólította fel, hogy inkább önkénteseket állítson.⁷² A nagykanizsai nemzetőrség ekkor 750 főből állott, 72 régi típusú lőfegyverrel és 678 kaszával felfegyverezve. Ezeket a fegyvereket szeptember 11-e és 13-a között, a magyar hadsereg visszavonulásakor Csány László kormánybiztos beszédette és magával vitte, s a nemzetőrség a továbbiakban fapuskákkal gyakorlatozott. Így a horvát megszálló csapatok hiába akarták, nem tudták lefegyverezni a nemzetőrséget.⁷³ Ugyanakkor a lefegyverzés nem lehetett tökéletes, hiszen tudjuk, hogy a kiskanizsai nemzetőrség részt vett a horvát megszállók elleni október 3—4-i harcokban.

A Muraköz elfoglalása után Perczel Mór vezérőrnagy egy-két század önként vállalkozó kanizsai nemzetőr két hetes szolgálatra Csáktornyára küldését kérte, majd elrendelte, hogy az egyik század a letenyei Mura-hidat őrizze, a másik a muraközi összecsapásokban elfogott 700 horvátot kísérelje Nagykanizsára, és onnan tovább. A letenyei hídnál mindkét oldalon két-két személynek kellett őrt állnia, s tekintettel a híd ideiglenes mivoltára, szekeret nem engedhettek át.⁷⁴ Hegedüs József, a Kossuth Hírlapja zalai tudósítója szerint „a kanizsai nemzetőrség kétharmada őrizi a letenyei hidat, ez szállítja a foglyokat Egerszegig, s általában szolgálattal úgy van terhelve, mintha körülte 8 mértföldig nem volna nemzetőr, s napi díjt soha nem kap.”⁷⁵ A nemzetőrség fokozott igénybevétele miatt a városi rend fenntartására „nem nemzetőr becsületes lakosokból” álló őrséget szerveztek.⁷⁶

A táborig (többnyire őri-) szolgálat ellátásával azonban a későbbiekben gondok voltak. Perczel ugyanis elrendelte, hogy a nagykanizsai nemzetőrség a letenyei Mura-hídnál ötnapos váltásokban teljesítsen őrszolgálatot, s néhányan ismét orvosi bizonyítvánnyal kerülték el a megerőltető szolgálatot.⁷⁷ November 6-án a 3. nemzetőrszázadból 96 fő jelent meg a letenyei hídnál.⁷⁸ November 13-án a 2. század parancsnoksága a fegyelmi választmányi ülésen hét tisztet és közbírt azért ítél pénzbüntetésre, mert az őrszolgálat idején a faluban mulattak, 64 tisztet és közbírt pedig azért, mert meg sem jelentek Letenyén, hanem Nagykanizsán maradtak.⁷⁹

November 20-án Perczel elrendelte, hogy tekintettel az országban mutatkozó fegyverhiányra, a kanizsai nemzetőrség is adja át minden „köz álladalmi” fegyverét, hogy azokat az alakuló reguláris honvédszászlóaljak felfegyverzésére lehessen fordítani.⁸⁰ A kanizsai nemzetőrség további szerepéről nincsenek adataink, valószínűleg egészen január közepéig, a cs. kir. megszállásig ellátta feladatát.

5. A képviselőválasztás és a képviselő⁸¹

A város és környéke életében a következő nagyobb izgalmat (a szó szoros értelmében vett felfordulást) a júniusi képviselőválasztás okozta. Az 1848. évi V. törvénycikk értelmében a Pesten tartandó legközelebbi országgyűlésre az egész országban népképviseleti alapon kellett választásokat tartani.

A törvény meghagyta eddigi választójoguk birtokában mindazokat, akik ezzel eddig rendelkeztek, tehát mindazokat, akik 1848 előtt a megyékben és a szabad kerületekben részt vettek a követelek választásában. Aktív választójoggal ruházta fel mindazokat a legalább húsz éves, sem atyai, sem gazdai, sem gyámi hatalom alatt nem álló, büntetlen előéletű, a törvényesen bevett vallások valamelyikéhez tartozó férfiakat, akik a szabad királyi városokban vagy rendezett tanáccsal ellátott községekben 300 forint értékű házzal vagy földdel, egyéb községekben egynegyed jobbágytelekkel vagy ehhez hasonló nagyságú birtokkal rendelkeztek; továbbá azokat a kézműveseket, kereskedőket és gyárosokat, akik állandó lakosként saját műhellyel, kereskedési teleppel vagy gyárral bírtak, s kézművesként legalább egy segéddel dolgoztak; azokat, akik saját földbirtokukból vagy tőkájükből évi 100 ezüst forint jövedelmet tudtak kimutatni; vagyoni cenzus nélkül az értelmiségieket, ha az adott településen állandó lakásuk volt; végül azokat, akik az adott településen már korábban is városi polgárok voltak. A választhatóság feltétele az volt, hogy az illető betöltse 24. életévét, s „a törvény azon rendeletének, miszerint törvényhozási nyelv egyedül a magyar, megfelelni képes”, azaz tud magyarul.

A törvény a szűkebb értelemben vett, Erdély nélküli Magyarország területén 377, Erdély területén 69 képviselő választását rendelte el. Zala megye összesen 9 képviselőt küldhetett, s érdekes módon a törvény pontosan meghatározta, hogy az egyik választókerület főhelye Nagykanizsa legyen. (A választókerület központjának kijelölése más megyék esetében többnyire csak akkor fordult elő, ha szabad királyi városokról vagy más módon önálló jogállású városokról volt szó.)

A törvények szentesítése után — mert a 7. § előírása a törvény életbe lépését a szentesítéshez köti — 20 nappal minden megyében közgyűlést kellett tartani, s ki kellett jelölni a választókerületek főhelyeit, s a megyei kisgyűlés vagy az alispán által összehívott „küldöttség” előzetes tervezete alapján el kellett fogadni a megye választókerületeinek felosztását. A törvény a választási ügyek intézésével az egyik alispán vezetése alatt alakítandó, többtagú középponti választmányt bízott meg azzal, hogy „abban a megyének külön választókerületei mind képviselve legyenek, s kellő arányban a községeknek előljárói is részt vegyenek.”

A választmánynak ezt követően egy héten belül háromtagú küldöttségeket kellett kijelölnie a választók összeírására. Ennek legalább 21, legfeljebb 30 napon belül meg kellett kezdődnie, s legfeljebb 14 napig tarthatott. Az egyes küldöttségeknek három példányban névjegyzékét kellett készíteniük mind a választásra jogosult, a küldöttség előtt megjelent személyekről, mind pedig a magukat választásra jogosultként bejelentő, de a küldöttség által akként el nem fogadott férfiakról. Ez utóbbiak a középponti választmányhoz benyújtott folyamodványban kérhették a küldöttség határozatának felülvizsgálatát. A három példány egyikét a választásnál kellett felhasználni, a másodikat a megye levéltárában kellett elhelyezni, a harmadikat pedig meg kellett küldeni a belügyminiszternek. A képviselőválasztás időpontját az országgyűlés megnyitása napjának közhírré tétele után a középponti választmánynak kellett meghatároznia úgy, hogy a határozat legalább 15 nappal megelőzze a képviselőválasztást, a képviselőválasztás napja pedig legalább négy héttel az országgyűlés megnyitását.

A választások lebonyolítását kerületenként egy elnök és egy jegyző, szükség esetén ezek helyettesei irányították; ezeket a középponti bizottságnak kellett megválasztania. A választás napján az illetékes választókerületi főhelyen minden szavazónak joga volt egy személyt képviselőnek ajánlani. Csak azok szavazhattak, akik szerepeltek a kerület választói névjegyzékében. Ha csupán egy személyt ajánlottak, vagy a választók több jelölt közül egynek a megválasztásában „közakarattal összpontosulni látszanak”, az elnök az erre vonatkozóan feltett kérdés után az illetőt megválasztott képviselőnek nyilváníthatta; ha viszont legalább 10 választó szavazást kért, azt el kellett rendelnie. A szavazáskor az egyes jelöltek ajánlói jelöltenként egy-egy személyt delegálhattak a szavazatszedő bizottságba.

A szavazás nyilvános volt, s az első fordulóban akkor minősült eredményesnek, ha egyik jelölt megkapta a szavazatok általános többségét (50% + 1 szavazat). Ha ez nem történt meg, a két legtöbb voksot kapott jelöltről újabb szavazást tartottak; ha a megjelentek nagy száma miatt ezt aznap nem lehetett befejezni, másnap kellett folytatni. Ezúttal már az egyszerű többség is elég volt a képviselői hely elnyeréséhez.

A választók sem az összeírás, sem a szavazás alkalmával nem jelenhettek meg fegyverrel, ugyanakkor a kiküldött elnök a rend fenntartása érdekében fegyveres erőt is alkalmazhatott. Ez kizárólag sorkatonaság lehetett, mert a nemzetőrök eleve választásra jogosultak voltak a nemzetőrségi törvény magasabb vagyoni cenzusa miatt, továbbá az egyes megyékben a választásokat ugyanazon a napon tartották.

A választási törvény betartatására a kormánynak, azon belül a belügyminiszternek kellett felügyelnie, a választások törvényességének felülvizsgálatát pedig az országgyűlés képviselőházára bízta a törvény.

Ha minden szabályosan történt volna, a megyék választókerületi felosztásának május 1-jére (április 11 után 20 nappal) meg kellett volna történnie, május 8-án (7 nap) meg kellett volna választani a szavazókat összeíró bizottmányokat, legkésőbb június 8-án (21—30 nap) el kellett volna kezdődnie, s legkésőbb június 22-én (14 nap) be kellett volna fejeződnie az összeírásoknak. Ezután egy hét (június 29.) múlva kellett volna összeülnie a középponti választmánynak a választói névjegyzékek felülvizsgálatára, s legkésőbb július 13-ig be kellett fejeznie ezzel kapcsolatos tanácskozásait. Ezután további 15 napja (július 28.) volt a képviselőválasztás napjának kihirdetésére, amelynek négy héttel (28 nap, augusztus 25.) meg kellett volna előznie magának az országgyűlésnek az összehívását.

Mint láttuk, Zala megye (a törvények két hetes késéssel történt kézhezvétele miatt) egy hetes csúszással állapította meg a választókerületek határait, viszont május 9-én (az utolsó határnapot követő napon) megválasztotta a levezető központi bizottmányt is a március 30-i központi javaslat alapján. A választók összeírására kiküldött középponti választmány (nem azonos a március 30-ival) május 15-én tartotta első ülését, s úgy intézkedett, hogy a választók összeírását június 4-én kezdjék meg, s egyben megbízta a választók névjegyzékét összeíró küldöttségeket. A nagykanizsai választókerületbe *Chernel Ignácot, Németh Jánost és Szép Károlyt*, helyettesként pedig *Vizlendvay Józsefet és Albanich Flóriánt* küldték ki,⁸² s ezzel is a határidőn belül voltak.

Miután azonban a kormány május 19-én úgy határozott, hogy felkéri az uralkodót az országgyűlés július 2-i összehívására, a felsőházi tagoknak május 20-án a nádor és a belügyminiszter ki is küldte az országgyűlési meghívókat, a központi választmány a következő, június 5-i ülésén úgy határozott, hogy a választók összeírását június 10-ére be kell fejezni, s a képviselőválasztásokat június 15-én meg kell tartani. Ugyanez az ülés választotta meg az egyes választókerületek bizottsági elnökeit, jegyzőit s azok helyetteseit.⁸³ Ezzel ugyan „törvényt sértett”, hiszen a képviselőválasztásig nem 15, mindössze 10 nap volt hátra, az országgyűlés összehívását pedig június 15-e nem négy héttel, mindössze 17 nappal előzte meg; ám e „törvényt sértésre”, amelyet minden törvényhatóság elkövetett, az országgyűlés összehívásának időpontja adott okot.⁸⁴

Valószínű azonban, hogy a kormány május 19-i határozatára, amelyet az ideiglenesen a kormány hivatalos közlönyeként is működő Pesti Hirlap má-

jus 21-én közölt, a képviselőválasztási bizottmány vagy informális ülésen döntött úgy, hogy előbbre hozza az összeírások időpontját, vagy egyes tagjai egyéni buzgalomból láttak korábban munkához; mindenesetre tény, hogy a nagy- és kiskanizsai választók összeírása már május 26-án megkezdődött, majd folytatódott az azt követő két napon, s tíznapos szünet után, június 7-én be is fejeződött.⁸⁵ Az összeírás alkalmával az egész megyében kihagyottak közül összesen 32 fő nyújtott be tiltakozást, köztük *Saffarits Miklós* kanizsai szabó, aki arra hivatkozott, hogy felesége dolgozik mellette segédként, s így megfelel a törvényi előírásoknak. Emellett felhívta a középonti választmány figyelmét arra, hogy egy helyi lőfegyverkészítőt, akinek gyakori visszaélései miatt „városi tanácsunk (...) mesterségi címerjét is levetette”, az összeírók felvették a választók közé. A dolog már csak azért is furcsa volt, mert *Saffarits* ugyanakkor szerepelt a helyi nemzetőrök névsorában, holott a nemzetőrségi census magasabb volt, mint a választói.⁸⁶ Rajta kívül *Vellermann János* nyereggyártó mester, valamint *Kugler Antal* aranyműves nyújtott be hasonló indoklású folyamodást. A központi választmány *Saffaritsot* és *Vellermann* pótlólag felvette a választói névjegyzékbe, *Kugler* oklevelek nélküli folyamodását viszont elutasította.⁸⁷

Chernel Ignác, a Batthyány-uradalom ügyésze egyik levelének tanúsága szerint ő és a „jobbak” Csányt szerették volna felléptetni, s „ha ő nem akarna lenni, az esetre nincs bizonyos tájékozás.” E levél szerint szóba került még jelöltként *Németh János* ügyész, „ki jó ember, de e pályára igen közepes képzettséggel bír, de nemtelen.” Ugyanígy szóba került *Babóchay János*, aki „a városban legtöbb népszerűséggel bír”, s aki egyelőre nem nyilatkozott. Chernel szerint a környező falvakban sem *Németet*, sem *Babóchayt* nem ismerik, „és népszerűsége sem lehet.” Rajtuk kívül szóba került még *Sümeghy Ferenc* főszolgabíró, *Botka Mihály* alszolgabíró, s mint Chernel írja, ő maga is, de állítólag az öccsét, Chernel Eleket, a körmendi Batthyány-uradalom levéltárnokát is megkeresték. Saját esélyeit meglehetősen rossznak ítélte meg; „talán ha érdemre vagy észre mennének, lehetne valami — Csány fel nem lépése esetére — de itt csak korteskedésekből kivirult pajtáság fog határozni.” Ugyanakkor megjegyezte, hogy „korteskedés még semmi sincs.”⁸⁸ Mivel Chernel az említett *Németh Jánossal* és *Szép Károssal* együtt egyike volt a nagykanizsai kerület választóit összeíró küldöttségnek, információi valószínűleg pontosak voltak.

A nagykanizsai választáson végül három jelölt indult: a katolikus polgári családból származó *Bója Gergely*, a nagykanizsai tanítóképző intézet tanára, *Babóchay János* ügyvéd, a nagykanizsai előjáróság tagja, népszószóló és *Chernel Ignác*, a Batthyány-

uradalom ügyésze. A választás levezetésére a központi választmány *Oszterhueber József* ügyvédet, helyettes alispánt (Deák Ferenc sógorát) küldte ki elnökként és *Németh János* ügyészt jegyzőként. Helyettes elnökként *Chinorány Boldizsár* táblabíró, helyi postatulajdonos, helyettes jegyzőként *Vlasics Antal* tevékenykedett.⁸⁹ A választók területi megoszlásáról keveset tudunk: az bizonyos, hogy a kiskanizsaiak főleg *Babóchayt* támogatták,⁹⁰ *Bója* támogatói főleg a nagykanizsaiak közül kerültek ki, de környékbeli falvak lakói is voltak közöttük.⁹¹ Chernel választói pedig a távolabbi falvak lakói közül kerülhettek ki.⁹² Érdekes, hogy az egyetlen polgári származású jelöltet, *Bóját* támogatta *Rumy Károly*, a reformkorban a zalai konzervatívok hírhedt kortesvezére, aki egyenesen azzal agitált *Bója* mellett, „miszerint csak nemtelen követet, és csak Chernelt ne, válasszanak, mert ellenkező esetre, ha nemest választandnak, a közelébb múlt országgyűlés által nyert engedélyeket a nemtelen osztály elvesztendi.”⁹³ Az okokat csak találgathatjuk: valószínűleg *Rumy* úgy akart bosszút állni régi politikai ellenfelein, a zalai liberális nemeseken, hogy a korábban a kiskanizsai közegben sikeresen működő szociális demagógiájának némileg áthangszerelt eszköztárát alkalmazta az immáron megváltozott választói közönségnél.

A korábban szintén a megye önkéntes adózói közé tartozó Chernel volt a legkevésbé esélyes jelölt: 1848 tavaszán uradalmi ügyészként írt levelei tanúsága szerint az új rendszer igazi vesztesének érezte magát; úgy vélte, hivatalának „minden fénye, minden haszna, becsülete oda van, csak a salakja maradt, egyrészből kurta prókátorságba való visszaesés, másrészből minden úri ügyeknek megnehezített kivitele.” Ezért április 15 előtt nyugdíjaztatását kérte *Batthyány Fülöp* hercegtől.⁹⁴ Ugyanakkor a változások felette sem múltak el hatás nélkül. Május végén már így írt testvérének: „elég szomorú, hogy éppen midőn a régi igazságtalan *Schlendriánt* magunktól nagylelkű áldozattal elvetettük, akkor vagyunk vésznek kitéve, mely nemzetiségünket is fenyegeti”⁹⁵; tehát valamikor júniusban döntötte el, hogy indul a választásokon.

Így érkezett el 1848. június 15-e, a választás napja. A *Bója* pártjához tartozók már az előző napon megkezdtek a legrosszabb korteskedési hagyományokra emlékeztető ténykedésüket. A Chernel pártjához tartozókat, akik a Nagykanizsától északra, a *Palin* közelében lévő *lazsnaki kocsmánál* szándékoztak eltölteni az éjszakát, „aljas kifakadásokkal” fogadták, „a kocsikról való leszállásra, társaiktól való elszakadásra” akarták kényszeríteni, így az illetők — számbeli fölényük ellenére — „a történhető nagyobb ingerültség eltávolítása tekintetéből” végül jobbnak látták, hogy *Palinban* éjszakázzanak.⁹⁶ A rend fenntartása érdekében mind *Albanich Flóri-*

án városbíró, mind a nemzetőrség századosai arra szólították fel a nagykanizsai választókat, „hogy a választás helyén semmi fegyverrel vagy bottal meg ne jelenjenek, hanem mint békés polgárokhoz illő, üres kézzel jöjjenek.”⁹⁷ Ezt a nagykanizsaiak valószínűleg be is tartották, de a Rummy Károly vezetése alatt érkezett Bója-párti választók fokosokkal és botokkal jelentek meg.⁹⁸

A választásra a Barátok temploma (azaz a ferences templom) előtti téren délelőtt 10 órakor került sor. Az egyes képviselőjelöltek pártjai egymástól elkülönülve álltak fel, a rend fenntartását, azaz a pártok egymástól való elválasztását 45 nemzetőr és 10 foglár végezte. A Bója-pártiak foglalták el a templom temetőkertjének felső, a Chernel-pártiak a középső, a Babochay-pártiak az alsó részét.⁹⁹

Osztterhueber József elnök ezután elmondta, „hogy ezen legszebb alkotmányos jog csak úgy gyakoroltathatik jó sikerrel, ha egymást meghallgatva köztünk a béke és rend uralkodik, figyelmeztetvén mindnyájokat arra, hogy a nemtelen osztály azon alkotmányos jogot most elsőben gyakorolja, intettük és kértük a pártokat, hogy azt szabad nemzethez illőleg gyakorolják.” Mivel a képviselőjelöltek egyike sem rendelkezett látható többséggel, Osztterhueber közölte, hogy a választóknak hármójuk közül kell választaniuk. A hívek saját jelöltjük nevét hallva zajongani kezdtek, de míg Chernel és Babóchay támogatói Osztterhueber intésére elhallgattak, Bója választói csak az ő szavára hallgattak. Végre sikerült elmondani a három jelölt nevét, majd Osztterhueber felszólította őket, nevezzék meg azokat a személyeket, akiket a szavazatszedő bizottságba delegálni kívánnak. Babóchay Kaan Károlyt és Hollós Józsefet, Bója Gergely Hauzer Jánost és Vusztl Alajost, Chernel Ignác Sümeghy Ferencet és Inkey Gáspárt delegálta. Ezután Osztterhueber ismét a béke és rend fenntartását ajánlotta, majd közölte, „hogy a helységek távolsága szerint fogják a választókat szavazatra bocsájtani, úgy azt is, hogy a szavazást nyomban megkezdjük, s azt addig folytatandjuk, még a választói képességgel bíró jelenlévők mindnyájan szavazni fognak.” A szavazatok leadása meg is kezdődött, s Sándorháza, Szentandrás, Rád, Nemesszer, Gétye, Vör, Bánfa, Szentpéterúr, Pacsa, Tüttös, Szentmihály, Igrice, Esztergály és Horváti községek választói le is adták rendben a voksukat. Eddig Chernel 194, Bója pedig 107 szavazatot kapott.¹⁰⁰

A szavazás előtt és alatt a Chernel Ignác pártjához tartozókat mind Bója, mind Babóchay párthívei igyekeztek átcsábítani. Rummy Károly azzal próbálta meg Bója részére csábítani Babóchay híveit, „hogy csak most álljanak Bója részére, 3 év múlva akit ők akarnak, azt fogja ő is embereivel követnek választani”; amíg Martinkovics Károly vissza nem kísérté őt az emberei közé.¹⁰¹ A Bója mellett agitálók között

volt Tersánszky József orvos, aki két Chernel-párti választót is áthúzott maguk közé, de többek felszólítására abbahagyta az agitációt. A Barátok temploma tornyából egy ember állandóan Babóchay nevét kiáltozta,¹⁰² egy másik személy a szavazatszedés helyszínéül szolgáló, felállványozott épület állványzatáról egy magányos fára kimászva kiáltozta saját jelöltjének nevét.¹⁰³

A helyzetet bonyolította, hogy a választók „számos más választási képességgel nem bírókkal egyítve” jelentek meg, így a Babóchay-párti kiskánizsaiak egy részét a felesége is elkísérte.¹⁰⁴ Bója párt hívei közé egy ötakós boroshordót gurítottak, „melyből ezek jól felhörpölvén”, elkezdtek Bója nevét kiáltozni.¹⁰⁵ A felhevült kedélyeket többen is csillapítani igyekeztek, így Chinorány Boldizsár táblabíró, helyettes elnök, aki felszólította a Bója pártjához tartozó Kreut Ádám lakatosmestert, „hogy a pártjabeli embereit tartaná féken és ne engedje, hogy a pártok egymást ingerüljék, sőt a tömeg közt csapra ütött borivást tiltaná meg, melyre azt válaszolva, hogy nékik nem sikerülne szándékukat kivihetni, készek lesznek még ma itt meghalni.”¹⁰⁶ Rajky Lajos szolgabíró „egy dolmányos ember” kitöréseit igyekezett szép szóval csillapítani. Az illető hajlani látszott a szép szóra, de Rajky távozása után azt mondta, „ha valami lenne, akkor ne üssük egymond egymást, hanem az urakat verjük agyon.”¹⁰⁷ Albanich Flórián városbíró is folyvást a Bója és Babóchay választói közötti téren járkált, s csillapítani próbálta őket, de éppen egy Bója pártjához tartozó nagykanizsai német varga jelentette ki, „hogy ő itt semmi bírót nem ismer, és én itt mit sem parancsolok,”¹⁰⁸ amint ezt nyilatkozta Albanich.

A Bója-pártiak éljenzésére Babóchay párthívei is megmozdultak, s Bója hívei felé nyomulva, saját jelöltjüket kezdték éljenezni, s eközben megpróbálták elragadni a Bója-pártiaktól a város tulajdonát képező nagydobot.¹⁰⁹ A láthatólag egyre feszültebb hangulatot többen is megpróbálták csillapítani, köztük maga a városbíró, Albanich Flórián is.¹¹⁰ Ez ideiglenesen sikerült, ám az ide-oda hullámozó tömeg immáron a választás biztonságát veszélyeztette. A választást fél 2-kor verekedés szakította félbe.¹¹¹ Előbb egy, majd 25—30 bot, aztán egy téglarepült a Bója-pártiak közül a Babóchay-pártiak közé, mire azok viszonzták azt, s ebből szabályos kődobálás fejlődött ki.¹¹² Bója párthívei botokkal és fokosokkal is megtámadták Babóchay fegyvertelen párthíveit. Miután Bója párthívei álltak a temetőkert felső, Babóchayéi az alsó részén, az előbbieket előnyösebb helyzetben voltak, s a temetőkert faláról leszedett, zápoként lefelé hajigált téglákkal és cserepekkel egyre rosszabb helyzetbe hozták őket.¹¹³ (A Chernel-párti választók nagy része feltehetően ekkor már nem volt a temetőkertben; szavazatuk leadása után elhagyták a helyszínt. Elképzelhető, hogy az egész

Chernel-párt kivonult már onnan, mert az iratokban nincs nyoma annak, hogy akár szenvedő, akár tevékeny résztvevői lettek volna a verekedésnek.)¹¹⁴

A Babóchay-pártiak végül menekülőre fogták a dolgot, de néhány perc múlva „botokkal, durungokkal és különféle verő eszközökkel visszatérve”, megpróbálták visszafoglalni a teret Bója párt-híveitől. Oszterhueber jelentése szerint „ekkor a csata már véres volt, a választás színhelye nem szabad polgárok gyülekezete, hanem egy szánt vérengzők csata helye volt”, ezért a szavazatszedő bizottmány tagjai, életüket féltve, eltávoztak.¹¹⁵ A tanúvallomások alapján úgy tűnik, hogy a „csata” győztesei Babóchay választói voltak, mert a kiskanizsaiak végül kiszorították Bója embereit a térről és a temetőkertből, s útközben ütötték őket, ahol érték. Eközben egyéni leszámolásokra is sor került, s a választáson részt nem vevő személyeket is súlyosan bántalmazták. Jellemző, hogy egy nagykanizsai építkezésen dolgozó néhány kiskanizsai lakos a verekedés hírére ütőeszközökkel a helyszínre sietett, majd a verekedésben való tevékeny részvétel után visszatértek a munkájukhoz. A verekedésben és tégladobálásban néhány kiskanizsai menyecske is részt vett. Néhányan töltött lőfegyverrel jelentek meg, s egy-két lövés is eldőrent.¹¹⁶

Oszterhueber, látva a történeteket, a verekedők köze sietett, hogy megpróbálja helyreállítani a rendet, de őt magát is megdobták téglával. A rend fenntartására kirendelt nemzetőrök sem álltak feladatuk magaslatán. Oszterhueber megfogott egy kődobalót, mire az egyik nemzetőr kirántotta az illetőt Oszterhueber kezei közül és szabadon engedte.¹¹⁷ Egy másik nemzetőrt a verekedők ütöttek le.¹¹⁸ A verekedés során Sümeghy Ferenc főszolgabíró „a vérengzők és verekedők közt tulajdon életének kockáztatásával számos verekedők fegyvereit maga elszedte, és a rend helyreállításában munkás részt vett.”¹¹⁹

Chernel párthívei nem vettek részt a verekedésben, „az egész csata alatt egy szegletbe vonulva béke, rend és erényes nyugalommal” nézték a történeteket. Megkérdezték Oszterhuebert, hogy mi lesz ezek után a választással, mire azt közölte, „hogy a választást jelen körülmények közt folytatni nem lehetvén, azt megszüntettem, s ezúttal befejezettek tekintem.” Időközben hívei verekedve elhagyták a teret, s nem sokkal ezután Chernel párthívei a legnagyobb rendben, egy tömegben elvonultak.¹²⁰

Oszterhueber délután 3 órakor sajátkezü levélben számolt be Csánynak a történetekről, s közölte, hogy a követválasztást a verekedés miatt felfüggesztette, s mindaddig nem engedi folytatni, míg a vizsgálat ki nem deríti a bűnösöket. Úgy vélte, katonai karhatalom kirendelése nélkül a választást nem lehet folytatni; „a város is különösen sok itteni féktelenkedők s kiskanizsaiak által veszedelemben

van a más pártbeliek ingerlése mián, különösen a békés polgárok félthetők a megrohanástul.” Mindezek miatt katonaság kirendelését kérte Csánytól. A történeteket természetesen bejelentette a központi választmánynak is azzal, hogy másnap reggel 8 óráig utasítást kér. A jelentésben, amelyet rajta kívül Németh és Sümeghy is aláírt, külön kiemelték Rummy Károly izgató magatartását.¹²¹ Oszterhueber egyben utasította Sümeghy főszolgabírót, hogy a választás helyén tartson szemlét, s az eredményt jelentse neki.¹²² Emellett négy tekintélyes személytől is beszerzett egy-egy tanúvallomást a történetekről.¹²³

Csány postafordultával válaszolt Oszterhueber levelére, de a válasz szövegét nem ismerjük. Egyben intézkedett a kért katonaság kirendeléséről, amely június 16-án meg is érkezett a városba.¹²⁴

A véres incidens után június 15–16-án zúzott vagy szúrt sebbel, illetve törött végtaggal összesen 15 sérültet szállítottak be a nagykanizsai városi kórházba. Egyikük, egy *Hardi József* nevű gelsei lakos június 16-án belehalt a fejét ért ütésbe, másikuk sorsát az orvos kétségesnek mondta; *Bésényi Ferenc* nevű zalaszentmártoni öregbíró fejsebe miatt haldokló állapotban volt. További két személy sebéit az orvos veszélyesnek nyilvánította, egyikük állapota június 16-án rosszabbra is fordult. Két főt már június 16-án elengedtek, a többiekről *Juhász György* városi és *Tersánszky János* megyei orvos úgy vélte, hogy rövidesen hazamehetnek. Érdekes, hogy az ott ápolt sérültek egyike sem volt nagy- vagy kiskanizsai; ennek az lehet a magyarázata, hogy a megsérült helyi lakosokat inkább otthon ápolták.¹²⁵ Végül összesen két gelsei és egy kiseradai lakos halt bele sérüléseibe, s június 23-án még további 18 férfi feködött súlyos sebekkel a helyi kórházban. Sümeghy Ferenc főszolgabíró elrendelte a képviselőválasztás alkalmával megsebesült, de nem a kórházban ápolt személyek orvosi vizsgálatát; ennek eredményeképpen 55 sebesültet, köztük több súlyos állapotút írtak össze. Itt már hat nagykanizsai lakos szerepelt, kiskanizsai azonban egy sem.¹²⁶

A központi választmány június 16-án tárgyalta Oszterhueber, Németh és Sümeghy közös jelentését, s helyeselte Oszterhueber döntését, hogy a verekedés miatt felfüggesztette a választást. Ugyanakkor június 24-ére tűzte ki az újabb választást, s annak levezetésével ismét Oszterhuebert és Némethet bízta meg. Egyben kijelentette, hogy „ezen féktelen lázadás, és a népet felbőszítő, és így a lázadást előidéző Rummy Károlynak ezen vakmerő tette a legszigorúbb megfenyítést érdemelne”, s ezért a történeteket további intézkedés végett jelentette az Állandó Bizottmánynak.¹²⁷ A választmány másnap visszatért az ügyre, s arra hivatkozva, hogy már elrendelték a történetek kivizsgálását, a választást június 27-én 9 órára halasztotta el. Az ülésen szóba került, hogy a

A sérültek település szerinti megoszlása

Település	Sebesült/ közülük meghalt
Alsórajk	1
Bakonak	1
Csap	1
Felsőrajk	2
Gelse	9/2
Gelsesziget	3
Igrice	1
Kis- vagy Felsőrada	6/1
Kollátszeg	1
Langviz	3
Hosszúvölgy	
Nagykanizsa	6
Összesen	55/3
Nagyrada	2
Nagyrecse	5
Újlak	2
Újudvar	10
Zalaszentmárton	2
Összesen	55/3

történetek miatt a választás helyszínét máshová kellene áttenni, mivel azonban a törvény Nagykanizsát külön is megnevezte a választókerületi főhelyek között, s a testület úgy vélte, a városi hatóság „elég erélyességgel bír” a választás megrendezésére, a választás helyszínéül Nagykanizsát rendelték el. A testület jegyzőkönyve ekkor már kimondottan „a Kanizsa városi lakosok által elkövetett kiszökések”-ről beszélt, s „némely lakosoknak (...) nemzetiség és testvériség ellenies” törekvésért okolta a történetekért.¹²⁸ Nem tudjuk, hogy ez pontosan mit jelentett, mert a fennmaradt vizsgálati anyagban csupán egy, a Bója párthívei közé tartozó Kreut Ádám nevű lakatosmester szólt arról, „miszerint a németek mondták, hogy készek meghalni, ha szándékjokat nem sikereshetnek.”¹²⁹ Ezek valószínűleg a nagykanizsai németek lehettek, mert Chinorány Boldizsár egy levele szerint Babóchay kiskanizsai párthívei sajnálták, hogy a vizsgálat során „a német pártiakból egy sem került horgonyra.”¹³⁰

A megye állandó bizottmánya június 17-én tárgyalta a Nagykanizsán történeteket, s *Tuboly Mihály* főjegyző elnöklete alatt egy hattagú bizottságot küldött ki az esemény kivizsgálására azzal, „hogy a vétkeseknek találandó egyéneket a szükség esetére

használandó hatalomkar segítségével is befogatván, a megye börtönébe beküldjék, és minthogy a miniszteri rendelet nemcsak egyeseket, kik ily rendbontásoknak előidézői voltak, hanem az illető községet is a katonai hatalomkar tartására szükséges költségek viselésére köteleseknek lenni kijelentette, erről az illetőket értesítsék, és jelentésöket a teljesítésről bemutassák.” Egyben kérte az ülésben jelen lévő Csány László kormánybiztost, hogy az újabb választás rendjének biztosítására katonai karhatalmat rendeljen ki.¹³¹

Bója, aki attól tartott, hogy a megye által elrendelt vizsgálat számára kedvezőtlen eredményt hoz, június 17-én *Koch Gottlieb* és *Unger Ferenc* nagykanizsai polgárok nevében levelet írt Csillagh Lajos első alispánhoz. Ebben arra hivatkozik, hogy a másik párt tagjai meg akarták akadályozni, hogy a nagykanizsaiak nem nemes képviselőt válasszanak, s ez volt az oka a verekedésnek, továbbá „a gyilkosok vezérei minden ármányt használván, hogy a büntetés örvényébe az ártatlanokat taszítsák”, tudatta, hogy a nagykanizsai polgárság két követet küldött a kormányhoz „részhajlatlan bírák iderendelése végett.” Kérték Csillaghot, hogy amíg a kormány intézkedése megérkezik, biztosítsa „minden polgár személyét s vagyonát.” A kérvény szerint ugyanis „a helybeli bíró s tanács nagy része, úgy szinte a kiküldött választmány s járásbeli főszolgabírák párt emberei lévén, ez esetben ítéletöket érvényes s törvényeseknek el nem ismérhetjük.”¹³²

Az állandó bizottmány által kiküldött vizsgáló bizottság június 20-án kezdte meg működését, s részint újabb nyilatkozatokat szerzett be, részint megkezdte a tanúk kihallgatását. Június 20—22-e között összesen hét nyilatkozatot szerzett be, köztük Albanich Flórián városbíróét is, s június 21-én összesen 61 tanút hallgatott ki, majd június 25-én nyújtotta be jelentését.¹³³ A vizsgálat azonban — noha néhány notórius verekedőt sikerült azonosítani — lényegében eredménytelen maradt. Ennek oka egyfelől az összecsapás méreteiben keresendő (valamennyi választót mégsem hallgathatták ki), másfelől abban, hogy Bója választói, akik a verekedést kezdeményezték, az összecsapás számukra hátrányos kimenetele miatt az ártatlan áldozat szerepében tetszelegtek, s Babóchay választói képtelenek voltak olyan tanúvallomásokat, kicsikarni, amelyek segítségével a konfliktus kirobbantói név szerint azonosíthatók lettek volna. Maga *Babóchay* sem remekelt e téren.¹³⁴ A vizsgálóbizottmány azzal indokolta a sikertelenséget, hogy „a kanizsai általános polgárság, de a városi tanács is, kiknek nagyobb része a vérengzésnek szemtanúi lévén, annak kezdőiről és tényezőiről legbővebb adatokat szolgáltatottak volna, nemcsak segédkezeket a vérengzők kitanulásában nem nyújtottak, sőt minden módokat használtak, hogy e vádbeli tények elpalástoltat-

ván, azok elkövetői is titokban maradhassanak.” Ugyanakkor intézkedett három, név szerint is azonosított és súlyos testi sértés miatt felelősségre vonható személy elfogásáról.¹³⁵

A vizsgálóbizottság láthatólag nem állt feladata magaslatán. A jelentésbe nem került bele Rummy Károly neve, holott ellene több tanúvallomás is szólt. Az ő esetében nyilván politikai alku lehetett a háttérben, s ez azért is furcsa, mert a vizsgálóbizottság tagjai a zalai liberálisok közül kerültek ki.¹³⁶ Ugyanígy kimaradt a jelentésből a Bója-párti választók által először elagyabugyált, de aztán a vizszacsapásban tevékeny szerepet játszó kiskanizsai Szilajka György neve, mégpedig azért, mert attól tartottak, hogy ha őt elfogják, a kiskanizsai nemzetőrség kiállítására nehézségekbe ütközik.¹³⁷

Volt azonban egy érdekessége a jelentésnek. A bizottság tagjai maguk elé idézték a június 17-én Csillagh Lajos alispánhoz intézett beadvány két aláíróját, Koch Gottliebet és Unger Ferencet, akik kijelentették, hogy az egész beadvány Bója Gergely munkája, s ők annak tartalmát nem ismerik, csupán Bója megbízásából vitték azt Zalaegerszegre az alispánhoz. Unger egyenesen kijelentette, hogy neki „nemcsak a választmányi tagok ellen kifogása nincsen, sőt Sümegehy Ferenc főszolgabíró úr érelyes közbenvetésének köszönheti személyének és vagyonának is a verekedők előli biztosítását.” A választmány előtt megjelent és megkérdezett „számos kanizsai polgárok is egyenesen kinyilatkoztatták, hogy nekik az érintett folyamodásról legkevesebb tudományok sem lévén, az az ő megbízásukból nem készült, hanem csak nevek bitoroltatott.”¹³⁸

A Zala megyei Állandó Bizottmány július 3-án tárgyalta a vizsgálóbizottság jelentését. A Bizottmány tudomásul vette azt, s megdöbbenését fejezte ki afölött, hogy „Bója Gergely a kanizsai polgárság nevét bitorolva, annak minden hozzájárulása és bejegyzése nélkül megyei első alispán úrhoz oly modorú folyamodást nyújtott be, melyben minden alap nélkül nemcsak a követválasztásra megyeileg kiküldött választmányt, hanem illető járásbeli tisztviselő urakat is pártoskodás és részrehajlásról vádolja.” Ugyanakkor ügyészi véleményserzés végett az egész jelentést kiadta a vizsgálattal megbízott Molnár Alajos tiszti első alügyésznek azzal, hogy a már a megyei börtönbe bekísértetni rendelt három személy „mint vérengzők ellen”, indítsa meg a büntetőpért.¹³⁹

Mint láttuk, Bója a nagykanizsai polgárok nevében hamisított, Csillagh Lajos alispánhoz intézett beadványában arról írt, hogy a kanizsaiak két követet küldtek a kormányhoz, kérve a történetek pártatlan kivizsgálását. Nem tudni, hogy ez az állítás igaz volt-e vagy sem, mindenesetre tény, hogy június 21-én Szemere Bertalan belügyminiszter is a választási verekedés kivizsgálására, a bűnösök felelős-

ségre vonására és a rend helyreállítására utasította a megyét.¹⁴⁰ Az állandó bizottmány már a vizsgálat lezárása után, július 3-án foglalkozott az utasítással, s válaszában közölte, hogy már június 17-én elrendelte a vizsgálatot, s mellékelten felküldte a vizsgálóbizottság jelentését azzal, hogy a megye intézkedik a bűnösök felelősségre vonásáról.¹⁴¹ Szemere július 18-án jóváhagyta a megye intézkedéseit, s visszaküldte a vizsgálati iratokat. A miniszteri leiratot az állandó bizottmány augusztus 7-i ülésén egyszerűen tudomásul vették.¹⁴²

Molnár Alajos tiszti első alügyész az Állandó Bizottmány szeptember 4-i ülésén terjesztette elő véleményét a nagykanizsai választási verekedéssel kapcsolatos büntetőeljárásokról. Molnár úgy vélte, miután a vizsgálóbizottság jelentéséből kitűnik, hogy a nagykanizsai polgárság és előljáróság nem-hogy együttműködött volna a tények felderítésében, hanem inkább akadályozta azt, „azért a kanizsai polgárságnak és tanácsnak ezen elpalástolást szülő eljárását jegyzőkönyvileg helytelenítenni” kellene. A tanúvallomások alapján a már befogott három személyen kívül további 11 fő ellen javasolt büntetőeljárást (köztük a kiskanizsai Szilajka György ellen is). Emellett az Unger és Koch nevében benyújtott folyamodvány miatt Bóját is „tiszti vádperbe idézendőnek” vélte, részint a két személy nevének bitorlása, részint a folyamodvány tartalma miatt. Az Állandó Bizottmány egyetértett Molnár véleményével, elrendelte a további 11 személy büntető- és Bója tiszti vádperbe idézését, s az eljárások lefolytatásával Háy József másodalügyészt bízta meg.¹⁴³ A vizsgálat további menetéről nincsenek adataink. A vádlottak közül Csucs Ferencet 1848. szeptember 15-én, tekintettel a város horvát megszállására s arra, hogy Csucsért kezeséget vállalt, Nagykanizsa város kezeségére ideiglenesen szabadlábra helyezték azzal, hogy a törvényszék felszólítására bármikor köteles megjelenni a büntetőperben.¹⁴⁴ A többi perbe idézett elleni eljárás folytatásáról nincs adatunk, ahogy arról sem, hogy a Bója ellen indítandó eljárással kapcsolatban a megye megkereste volna akár az országgyűlést, akár a kormányt.

Hátra volt még az újabb választás, amelyre immáron katonai karhatalom mellett, június 27-én került sor. Az előjelek ezúttal sem voltak kedvezők. Oszterhueber József választási bizottsági elnök június 25-én levélben közölte Chinorány Boldizsár nagykanizsai postatulajdonossal, a választási bizottság helyettes elnökével, hogy a „helybéli [pusztaszentlászlói] bonyodalmak” miatt nem tud jelen lenni a választáson, s ezért Chinorányt bízta meg annak levezetésével. Chinorány azonban olyannyira beteg, hogy legfeljebb néhány órára vállalta volna, ezért levélben fordult Csány László kormánybiztoshoz, s kérte, hogy a választás időtartamára

küldjön néhány katonát Oszterhueber pusztaszentlászlói házához, s egyben arra is kérte Csányt, néhány sorban korholja meg Oszterhuebert.¹⁴⁵ Németh János, a bizottság jegyzője pedig június 26-án levélben kérte Oszterhuebert, okvetlenül jelenjen meg a választás helyszínén, mert „ha annyi ember látni fogja, mikint ily dologidőben ok nélkül fárosztatik, csak újabb ingerültségre találand anyagot.” Ha el tud jönni, Chinorány vezetésével megkezdik a választást, s bejelentik, hogy Oszterhueber is meg fog jelenni.¹⁴⁶

Ugyanakkor Bója arról értesítette Csány László kormánybiztost, hogy a mellette nyilatkozó falusiakat „Lazsnaknál és Palinban Inkey Kazimir úrnak egész éjen át itatott emberei kövekkel dobálják és pisztolyokkal fenyegetik”, s ezért Csány intézkedését kérte: „...hogya a választók fegyverrel a választóhelyen meg ne jelenjenek, és minden polgár élete biztosítva legyen, mert szívem remeg fájdalmas előérzetében, hogy ismét a szabad akarat gyakorlatáért polgártársaink vére fog folyni.”¹⁴⁷ A kirendelt katonaság valóban fenn is tartotta a rendet a választás során.

Izgalomban persze ezúttal sem volt hiány. Chinorány Boldizsár jelentése szerint előfordult, hogy „a fiú apja, majd vő ipa, sőt egészen idegen is más nevét bitorolva, jelen nem lévő apja vagy ipa és idegen helyett is szavazni kívántak.” Miután a választási törvény a személyes jelenlétet írta elő, Chinorány és Németh János jegyző a választás tisztasága és a kedélyek lecsillapítása érdekében nemcsak a képviselőjelöltek által delegált szavazatszedők révén tették ellenőrizhetővé a szavazást, hanem felszólították a pártokat, „hogya minden párt részéről a nyilván teljesített szavazatszedés helyén három egyén körünkben lehessen, és ott nemcsak hogya a szavazatra magokat jelentőkre fölügyelhessen, sőt, hogya minden szavazónak nevét az öszveírt választók névsorából tulajdon szemeivel olvashassa, és eképp magának és általa pártjának megnyugvást szerezzen.” Azonban éppen a Bója részéről a szavazatszedő bizottságba delegált Hauser (Hauzer) János nagykanizsai kereskedő vádolta meg Chinorányt és Némethet azzal, hogya az öszzeírok június 15. óta meghamisították a választói névjegyzéket, s most ennek alapján szedik a szavazatokot. Chinorány visszautasította az állítást, azonban a választásról beküldött jelentésében arra hivatkozva, hogya miután a választási törvény mind a választási bizottság, mind a választókat öszzeíró bizottmány tagjait „a törvény és nemzeti becsület oltalma alá helyhezve, a rajtunk elkövetett bármely sérelmet bűnvádi eljárás mellett megfenyítettetni rendeli”, az Állandó Bizottmány megsértett becsületüket „a sértőnek szigorú megfenyítettésével” torolja meg.¹⁴⁸

A választáson végül 542 szavazattal 468 ellenében Bója győzött. Ugyanakkor némi zavart okozott,

hogya a választókerület 5 községében állítólag nem hirdették ki a második választás napját. A kedélyek lecsillapodását mutatta viszont, hogya a szavazás során a név szerint nem ismert ellenjelölt szavazói átálltak Bója oldalára, s ezért a szavazást be sem fejezték.¹⁴⁹ A kerület 2246 öszzeírt választópolgárából tehát öszsesen 1010 fő adta le a szavazatát, de nem tudjuk, hogya mennyien voltak a megjelent, de az „átállás” miatt végül is nem szavazó választók.

A megyei Állandó Bizottmány július 3-án tárgyalta Chinorány jelentését, tehát ugyanazon a napon, amikor a június 15-i választási verekedés kivizsgálására küldött bizottság jelentését is, s noha Chinorány panaszát hitelesnek tekintette, az „audiatur et altera pars” elve alapján a Hauser-féle incidens kivizsgálásával a korábbi vizsgálóbizottságot bízta meg. Az ügy további sorsáról nincsenek adataink.¹⁵⁰

Bója mandátumát a képviselőház július 7-i ülésén a megbízólevelek vizsgálatára alakított VI. osztály javaslata alapján a képviselőház igazolta, noha a választással kapcsolatban az a kifogás merült fel, hogya annak határnapja nem volt előre kihirdetve, ezt azonban az osztály nem találta megalapozottnak. Emellett úgy ítélte meg, hogya miután az ellenjelölt választói is átálltak Bója oldalára, a szavazás befejezésére nem volt szükség, s a választás érvényes. Úgy tűnik, az osztály tagjai nem tudtak a június 15-i véres incidensről, vagy legalábbis erről nem esett szó.¹⁵¹

Bója kezdetben viszonylag aktív képviselő volt, augusztus 7-ig öszsesen négyszer szólalt fel. Július 26-án pártolta Glavina Lajosnak azt a javaslatát, hogya Eötvös József kultuszminiszter nyújtson be törvényjavaslatot, amely szerint a Muraközi járást felmentik a zágrábi katolikus püspök egyházi kormányzata alól. Augusztus 3-án az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat általános vitájában mindennütt közös iskolák fenntartását támogatta, s 4-én és 7-én is hasonló szellemben szólalt fel a törvényjavaslat részletes vitájában.¹⁵²

Az év végéig 15 név szerinti szavazást tartottak, s Bója 13 alkalommal adta le voksát. E szavazások alapján nehéz karakterizálni Bója politikai álláspontját. Július 22-én a választófelirati vita során a többséggel együtt amellett szavazott, hogya az észak-itáliai háborút említsék meg a választófeliratban (azaz támogatta a kormány álláspontját, amely szerint meghatározott feltételek mellett Magyarország katonai segítséget nyújt az uralkodónak az észak-itáliai háború befejezéséhez). Az oktatási törvény vitájában augusztus 8-án „nem”-mel felelt arra a kérdésre, hogya „azon községekben, hol egy-egy hitfelekezet iskolában járó gyermekeinek száma 50-re megya, mindenik hitfelekezet számára állami költségen nyitathatik-e külön iskola vagy

nem”. Augusztus 10-én viszont a határozatot korigáló újabb szavazás alkalmával azt pártolta, hogy „amely községben több hitfelekezet van, szabadságában álland a külön felekezeteknek a kormány felügyelése alatt saját erejükkel külön iskolát nyitni, de csak a felekezeti többség kívánatára.” Augusztus 21-én a katonaaállítási törvény vitájában a radikálisokkal és a kormánypárt „nacionalista” részével együtt nem pártolta a kormánynak azt a javaslatát, hogy a kiállítandó újoncokból egészítsék ki a magyarországi szerezeti alakulatokat, és a fennmaradó újonclétszámból állítsanak fel újabb honvédszászlóaljkat. Ezzel a teljes egészében önálló magyar hadsereg létrehozását támogatta, jóllehet, ez utóbbi javaslat uralkodói szentesítésének semmifajta realitása nem volt. Szeptember 4-én megszavazta Kossuth javaslatát *Beöthy Ödön* délvidéki kormánybiztosi kiküldetésének parlamenti megerősítéséről, illetve a Bécsbe, az uralkodóhoz küldendő 100 tagú küldöttségről.

Szeptember 20-án a szőlődézsma megváltásáról szóló vitában arra a kérdésre, hogy minden szőlőbirtokos maga fizesse-e kárpótlását, „nem”-mel szavazott; ugyanígy „nem”-mel voksolt arra a kérdésre, hogy akinek $\frac{1}{4}$ teleknél kevesebbje van, ahelyett az állam, akinek többje, az maga fizesse a kárpótlást; s szintén „nem” volt a szavazata 22-én arra a kérdésre, hogy a majorsági zsellérek mindenemű tartozásaiért az állam adjon-e kárpótlást. December 9-én „nem”-mel szavazott (a kérdés: a válásoktatás a Magyar Hadi Főtanoda falain belül folyjon-e), mint ahogyan december 24-én és 27-én az úrbéri kármentesítés vitájában is (a központi vá-

lasztmánynak az úrbéri telkeket érték szerint differenciáló javaslatára), 29-én pedig pártolta *Palóczy Lászlónak* azt a javaslatát, hogy a kármentesítés során átalányösszeget fizessenek a károsultaknak. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy Bója a kormánypárt balszárnyához tartozott, szavazataival a liberális, jogkiterjesztő álláspontot képviselte; vallási kérdésekben a szekularizáció és a tolerancia egyaránt jellemezte, a kárpótlás kérdésében pedig részint a probléma mielőbbi lezárásának, részint pedig a társadalmi igazságosság érvényesítésének az igénye motiválhatta.

Bója Debrecenbe is követte a képviselőházat, sőt, ott volt a Pestre visszatért képviselők között is, mert 1849. június 30-i felvette képviselői napidiját. Debrecenben tagja lett az 1849. április 5-én alakult Radical Pártnak, amely Magyarország teljes önállóságát, függetlenségét és demokrata köztársasággá alakítását tűzte ki célul. Május 23-án megválasztották annak a képviselőházi küldöttségnek a tagjává, amelynek át kellett volna adnia *Görgei* számára a Magyar Katonai Érdemrend I. osztályát. 1849. júliusi szegedi és augusztusban aradi tartózkodásáról nincs adatunk.¹⁵³ Egy 1849. november 22-én *Dőry Gábor* cs. kir. kerületi főispánhoz benyújtott folyamodványában már arról írt, hogy „én a forradalmat sem szóval, sem tettel elő nem mozdítottam, és hogy a mérsékelt és monarchicus érzelműek közé tartoztam”. Ezt az is bizonyítja, hogy olyan „mérsékelt előkelőbb zalai honfi” bizalmát bírja, mint Rummy Károly vagy mint Forintos György, aki Deák 1843. évi követválasztási megbuktatásában kulcs szerepet játszott.¹⁵⁴

II. A DRÁVA-VONAL KÖZPONTJA¹⁵⁵

1. A Dráva-vonal megszervezése és parancsnokai

1848. május végén, június elején egyre több aggodalomra adtak okot a horvát határszélről érkező hírek. *Josip Jellacić*, a március végén kinevezett új horvát bán röviddel Zágrábba érkezése után megszakított minden kapcsolatot a magyar kormányzati szervekkel, s megtiltotta a magyarokkal való érintkezést az alá rendelt polgári hivataloknak is. Miután Jellacićot nemcsak Horvátország bánjává, hanem a horvátországi (zágrábi) főhadparancsnokság vezénylő tábornokává is kinevezték, működése azért is veszélyesnek tűnt, mert katonai erővel is rendelkezett.

Varasd megye közgyűlése egyenesen kijelentette Magyarországtól való elszakadását, Jellacić pedig arra utasította a varasdi főpostaigazgatóságot,

hogy az oda beküldött só-harmincad- és vámjöveldelmeket ne a budai főpénztárba, hanem Zágrábba küldje.¹⁵⁶ Csány László kormánybiztos ez utóbbi intézkedésre válaszul május 9-én elrendelte, hogy a zalai harmincadi, sópénztári és a postahivatali befolyt pénzeket a továbbiakban egyenesen Budára küldjék. *Baternay Ferenc*, a nagykanizsai sóház sótárnoka már másnap jelentette Csánynak, hogy a korábban befolyt pénzeket május 3-án Varasdra küldte, de a továbbiakban Budára fogja küldeni azokat.¹⁵⁷ Hamarosan Baternay a Nagykanizsára érkező Csány figyelmét szóban felhívta arra, hogy a muraközi aranymosók a mosott aranyat szintén a varasdi só- és harmincadhivatalnál szokták beváltani. Csány ezért utasította *Séllyey Lászlót*, a Muraközi járás főszolgabíráját, hogy ezt akadályozza meg, s az aranymosókat az arany beváltása végett a továbbiakban a nagykanizsai sóházhoz küldje.¹⁵⁸

Chinorány Boldizsár táblabíró, kanizsai postatalajdonos szintén közölte, hogy teljesíteni fogja Csány rendeletét, s javaslatot fogalmazott meg 11 pontban a postahivatalok magyarosításáról, továbbá szorgalmazta, hogy a kanizsai kereskedők által sürgetett, s a hatóságok által már korábban jóváhagyott Kanizsa—Letenye—Lendva—Bellatinc vonalon a naponként postajárás „mint elkerülhetlen szükségelége a kereskedésnek, létrehozattasson haladéék nélkül.”¹⁵⁹

Aggodalomra adtak okot a megyén át Ausztriába történő hadianyag-szállítások, valamint az a tény is, hogy szintén a megyén át küldtek újoncokat Stájerországba, onnan pedig az itáliai cs. kir. hadsereghez. Egy ilyen, 88 főnyi újoncszállítmány áthaladására május 9-én öt kanizsai lakos hívta fel Csány figyelmét.¹⁶⁰ Csány erre vonatkozó utasítás hiányában nem akarta feltartóztatni a szállítmányt, de utasítást kért mind Batthyány Lajos miniszterelnöktől, mind Szemere Bertalan belügyminisztertől, hogy a továbbiakban mit tegyen ilyen esetekben, mivel véleménye szerint „az Olaszthonban táborozó katonaságnak kiegészítése Magyarországot nem illeti.”¹⁶¹ A minisztérium válaszáért nem ismerjük, de feltehető, hogy az újoncszállítmányok feltartóztatására adhatott utasítást, hiszen az újoncok kiszállítására ellen a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (amelynek Szemere is tagja volt) már 1848. április 11-én tiltakozott a magyarországi főhadparancsnokságnál.¹⁶²

Csány egymás után küldte jelentéseit arról, hogy a Horvátországgal szomszédos területeken illír bujtogatók járnak, akik a nemesek ellen lázítják a volt jobbágyokat, s a Muraköz Horvátországhoz csatolása mellett agitálnak.¹⁶³ Május 30-án Zala-egerszegről jelentette Batthyánynak, hogy nemrég jött meg a Muraközből, de dolgai elvégzése után visszatér oda, „mert a szűnni nem akaró, sőt, növekedő illír rakoncátlanságok következtében a Dráva-vonalt egészen katonai szempontból tekintvén, azt folytonos figyelemmel akarom kísérni.” Majd kifejtette, hogy mivel a nádor és a miniszterelnök „királyunk akaratjával kiadott rendeletei Jellacié által, szinte a király akaratában, tudtában, s megegyezésében gyökerezett rendeletekkel semmisítettnek meg — nem tartom lehetetlennek, hogy a magyar korona s magyar király katonái közt, talán már a közelben, harcra kerülend a dolog.” Ezért kérte Batthyányt, fordítsa figyelmét a Dráva-vonalra, „honnén, a délről előnyomuló magyar seregeket, hát- és oldalmegtámadással pozitíve lehet segíteni, vagy legalább azzal használni, hogy az ellenségnek nagy része negatív állásba tétel, a drávai részről minden órában megkezdhető operáció miatt — de már ez esetben, sokkal nagyobb erő lenne szükséges a mostani, említést is alig érdemlőnél.”¹⁶⁴

A június 1-jei minisztertanács valószínűleg e jelentés hatására döntött arról, hogy Csány rendelkezése

alá adnak 3-4000 katonát Tolna, Baranya és Somogy megyék biztosítására. Szemere Bertalan belügyminiszter ezért június 2-án Csányt Zala, Somogy, Baranya és Tolna megyék, valamint Pécs szabad királyi város királyi biztosává nevezte ki, s megbízta, hogy a Dráva mentén összevonandó 4000 főnyi sorkatonasággal, valamint az említett törvényhatóságok mozgósítandó nemzetőreivel oldalmazza meg a Dráva-vonalat.¹⁶⁵

A Dráva-vonal katonai parancsnokává a kormány a soproni születésű *Ottinger Ferenc* vezérőrnagyot nevezte ki, akivel Csány együtt szolgált az 5. huszárezredben. 1846-ban vezérőrnagyi rangban budai dandárparancsnok volt. Batthyány Lajos miniszterelnök április 20-án az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökévé nevezte ki, s megbízatását csak május 15-én vonta vissza. Emellett április 24. és május 23. között, *Mészáros Lázár* hazaérkezéséig Ottinger volt az ideiglenes hadügyminiszter is. Ottinger június 26-án feltehetően, 28-án pedig már biztosan a táborban volt. Ettől kezdve Csányval közösen intézték a sorkatonaság és a nemzetőség elhelyezésének ügyeit.

Maga Csány május 8. után nagyjából Zala megyében tartózkodott. Május 8-án részt vett a megye közgyűlésén, az ezt követő napokban hol a megyeszékhelyen, hol Nagykanizsán, hol Csáktornyán, hol más településeken tartózkodott. Június 3. és 23. közötti jelentéseit és utasításait mind Csáktornyáról keltezte, ezt követően június 25. és szeptember 4. között — leszámítva egy július végi Somogy és Baranya megyei utazást, valamint az augusztus 31-i egynapos istvándi tartózkodást — valamennyi ismert iratát Nagykanizsán szignálta. Szeptember 4—10. között több alkalommal is a Mura mentén és a Muraközben járt, Jellacié betörése után szeptember 11—12-én ismét Nagykanizsán tartózkodott.¹⁶⁶ A Dráva-vonal parancsnokává kinevezett Ottinger vezérőrnagy általunk ismert jelentései és utasításai szintén Nagykanizsáról valók.¹⁶⁷ Ennek alapján elmondhatjuk, hogy a város volt a drávai védelmi vonal központja.

Augusztus elején Ottinger és Csány kapcsolatában súlyos feszültség keletkezett, ugyanis Ottinger augusztus 3-án Varasdon találkozott Jellaciéccsal. A bán beszámolt neki a Bécsben Batthyány Lajos miniszterelnökkel és *István nádorral* folytatott tárgyalásairól, hogy a Magyar- és Horvátország közötti vitás kérdéseket nem sikerült rendezni. Ugyanakkor felszólította Ottingert, hogy vonja vissza a Dráva mellől a magyar nemzetőr-egységeket, s megígérte, hogy ebben az esetben ő is hazaküldi, illetve máshová vezényli saját katonáit.¹⁶⁸

Ottinger a találkozó után — Csány tudta nélkül — elrendelte, hogy ha a horvát csapatok átlépnék a Murát, a parancsnoksága alatt lévő reguláris csapatok szólítsák fel őket a visszatérésre, de ha ennek

nem tennének eleget, ürítsék ki a Muraközt. Csány ezt rosszalta, s miután úgy vélte, hogy a jelen helyzetben kormánybiztost könnyebb találni, mint hadvezért, benyújtotta lemondását a kormánynak. Még el sem küldte lemondó levelét, amikor Ottinger közölte vele, hogy ő válik meg a vezérségtől. Csány ennek ellenére lemondott volna, de a minisztertanács augusztus 12-én felszólította, hogy maradjon meg a posztján. Ennek Csány eleget is tett.¹⁶⁹ Ottinger utóda előbb ideiglenesen *Melczer Andor* ezredes, a hadügyminisztérium államtitkára, majd augusztus 24-én *Teleki Ádám* vezérőrnagy lett. Míg Csánynak Melczerrel szemben voltak bizonyos fenntartásai, Telekiről első jelentéseiben igen kedvező képet festett.¹⁷⁰

2. Katonaság Nagykanizsán és környékén¹⁷¹

A védvonal csapatainak legértékesebb részét a sor-katonaság egységei alkották. Ezek közül az alább felsoroltak vonultak át vagy állomásoztak Nagykanizsán és környékén.

A venetoi kiegészítésű, olasz legénységű 16. (Zanini) gyalogezred két századának kiindításáról Batthyány miniszterelnök május 15-én értesítette Csányt azzal, hogy az osztály május 17-én indul Téténybe, onnan pedig előfogatokon Nagykanizsára.¹⁷² A két század megérkezését Csány május 19-re várta.¹⁷³ Május 27-én Csány már azt jelentette Batthyáynak, hogy az egyik századot Légrádba rendelte, 30-án pedig arról számolt be, hogy tekintettel a város veszélyeztetett helyzetére, a másik századot is oda akarja küldeni. A két század létszámát összesen 300 főre tette.¹⁷⁴

Csányt még 1848 áprilisában hatalmazta fel a kormány, hogy a fennhatósága alatti megyékben a rend helyreállítására felhasználhatja a 48. (Ernő főherceg) gyalogezred 3. zászlóalját. A zászlóalj 1—3. századai április vége óta Zala megyében állomásoztak. Ezeket Csány május 27-én a Muraközbe indította, s Nedelicen, Csáktornyán és a közeli falvakban helyezte el őket. A június 7-én Nagykanizsára érkező 4—6. századdal együtt ezek összlétszáma 600 fő volt.¹⁷⁵

A 60. (Wasa Gusztáv herceg) gyalogezred 1. zászlóalja június 17-én, 2. zászlóalja 21-én indult el Budáról a Dráva-vonalra a Budaörs—Bicske—Lovasberény—Székesfehérvár—Várpalota—Veszprém—Nagyvázsony—Keszthely—Nagykanizsa útvonalon. Július 4-én már Nagykanizsán voltak.¹⁷⁶ A két zászlóalj Nagykanizsán és környékén foglalt állást. Az ezred és a 2. zászlóalj törzse Nagykanizsán, az 1. zászlóalj törzse és 4. százada Becsehelyen, az 1. század Domborún, a 2. Légrádon, a 3. Rigyácon, az 5. Kottoriban, a 6. Polán foglalt állást. A 2. zászlóalj 1—2. századát Szentmiklósrá, a 3—4. századot Csurgó-

ra, az 5. századot Babocsára, a 6. századot Barcsra vezényelték. Az 1. zászlóalj létszáma 610, a 2. zászlóaljé 696 fő volt. Az 1. zászlóalj létszámát a lázas betegségek alaposan csökkentették: szeptember első napjaiban 230 fő feküdt betegen a kórházakban, s ez a szám a horvát támadásig állítólag 300 főre nőtt.¹⁷⁷ A 2. zászlóalj 1—4. (7—10.) százada július 24-én azt az utasítást kapta, hogy vonuljon a bácskai hadszíntérre, az 5—6. (11—12.) század még július 21-én Verőce megyébe vonult, majd augusztus 23-án csatlakozott az eszéki várőrséghez.¹⁷⁸

Mészáros Lázár hadügyminiszter június 20-án rendelte Zala megyébe a 9. (Miklós) huszárezred törzsét, ezredesi és 2. őrnagyi osztályát.¹⁷⁹ Csány június 30-án kérte *Zarka Sándor* Vas megyei első alispánt, hogy az 1. őrnagyi osztályt utasítsa Vasváron, Zalaegerszegen, Hahóton keresztül Nagykanizsára.¹⁸⁰ Zarka július elején kérte Csányt, hogy az átvonuló ezrednek legalább egy osztályát hagyja hátra a megyében a rend fenntartására; ezt Csány engedélyezte is.¹⁸¹ A 2. őrnagyi osztály július 15-én érkezett Szombathelyre, 17-én Körmentre, s innen Zalaegerszeg környékére irányították.¹⁸² Az ezredesi osztálynak július 26-án kellett Körmentre érkeznie; itt is maradt, s csak 1848 októberében csatlakozott a feldunai hadsereghez. Augusztus 14-én a 9. huszárezred két százada a Muraközben, Perlakon és vidékén, két század Kanizsa környékén, de ezeket pedig Kiskomáromban állomásozott, de ezeket rövidesen Somogy megyébe indították.¹⁸³ Augusztus 22 körül Csány úgy intézkedett, hogy a Vas megyében hátrahagyott osztály egy századát a Zala megyei Lendvára indítsák.¹⁸⁴ Szeptember elején Nagykanizsán összesen négy század Miklós-huszárrá állomásozott, s ezek egyike kérte áthelyezését „egy alkalmasabb és egészségesebb helységbe.”¹⁸⁵

Mészáros június 8-án értesítette Csányt, hogy rövidesen hat löveget küld a Dráva-vonalra, 18-án pedig arról számolt be, hogy az üteg már el is indult. A hivatalos kimutatás szerint az üteg június 16-án indult el.¹⁸⁶ A cs. kir. 4. hatfontos gyalog-üteget *Karl Jungwirth* főhadnagy vezette, s július 6-án már a táborban volt.¹⁸⁷ A következő, hatfontos lovasüteg *Helm* főhadnagy vezetésével 64 főnyi személyzettel július 24-én indult, s július 29-én kellett Nagykanizsára érkeznie.¹⁸⁸ Szeptember 8-án a Nagykanizsára szállítandó lőszerkezelésére egy cs. kir. százados és 31 legénységi állományú személy érkezett a városba.¹⁸⁹

A kormány még 1848 áprilisában határozott saját reguláris fegyveres erő, a rendes, mobilis nemzetőrség kiállításáról. A honvédségben, amelyet május közepén kezdtek szervezni, a kormány a sor-katonaságnál politikai szempontból megbízhatóbb fegyveres erőre számíthatott. E zászlóaljakat röviddel megszervezésük után a Délvidékre, illetve a Dráva-vonalra vezényelték.

Az 1. pesti honvédszászlóaljat június 24-én indították útnak Pestről, az alakulat július 6-án érkezett meg Nagykanizsára.¹⁹⁰ Ezt követően a zászlóalj két százada Nagy-, négy százada Kiskánizsán szállásolt; az utóbbi helyen „egymástól messzire eső nedves és egészségtelen” lakásokban, amint a zászlóalj parancsnoka ezt jelezte *Szeth János* alezredesnek, a honvédség főparancsnokának, aki kérte a kormánybiztostól az alakulat Nagykanizsán történő összevonását, ám Csány, nem tudni miért, elutasította kérését.¹⁹¹ Július 31-én a hadügyminisztérium utasította Ottingert, hogy a zászlóaljat előfogatokon küldje Nagykanizsáról Óverbászra, s helyette a 60. gyalogezred négy Istvándiban lévő századát vonulassa Nagykanizsára. Ottinger azonban — Csány véleményére hivatkozva — az 1. honvédszászlóaljat visszatartotta Nagykanizsán, s a négy gyalogezredű századot küldte tovább.¹⁹² Augusztus végén Csány a zászlóalj „célaránytalan elszállásolása” miatt a szállások megvizsgálására utasította a nagykanizsai hatóságot.¹⁹³ Szeptember 8-án az alakulat, amely még mindig komoly egyenruhahiánnyal küszködött, elhagyta Nagykanizsát, s Letenyén foglalt állást.¹⁹⁴

A Pápán állomásozó 7., szombathelyi és zalaegerszegi zászlóalj (amelyben ott voltak a kanizsai önkéntesek is)¹⁹⁵ csak szeptember 6-án indult el a Devecser—Sümege—Keszthely—Kiskomárom útvonalon Nagykanizsára. A zászlóalj szeptember 9-én hajnalban a kellő felszerelés nélkül érkezett meg Nagykanizsára.¹⁹⁶ A zászlóalj önkéntesei között volt a nógrádi *Nagy Iván*, a későbbi neves családtörténész, aki naplójában így öröközte meg benyomásait: „Itt beszállásoltak, a mi századunk nagyon a város végére jutott; hol a gazdám fészere alatt kihevervén magamat, reggel elindultam a várost még nézni. Elég nagy porfészeknek találtam, hol télen pompás sár lehet, járdái téglából, és deszkából voltak, ahol voltak.” A zászlóalj a délutáni parancski-hirdetés alkalmával kapta meg történetét, valamint ekkor kapott lőszert, lőport és gyutacsot is.¹⁹⁷

A katonai beszállásolások érintették a tanítóképző, illetve az elemi iskolák épületeit is. Ezért, amikor *Eötvös József* vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy az országban szeptember 1-jén minden oktatási intézményben kezdjék meg a tanítást, *Mihalik Pál*, a nagykanizsai intézmények igazgatója kérte Csány Lászlót, helyeztesse át máshová a beszállásolt katonaságot.¹⁹⁸

A védvonalra nem nagyon jutott azokból az önkéntes mozgó nemzetőri alakulatokból sem, amelyeket augusztus végén kezdtek szervezni. Csupán Székesfehérvár város önkéntesei képeztek kivételt. A város augusztus 18-án határozott az önkéntes mozgó nemzetőrök kiállításáról. A csapat augusztus 30-án indult el Székesfehérvárról, s szeptember 8-án ért Nagykanizsára. Létszáma 220—250 fő körül mozgott.¹⁹⁹

3. Hadseregellátás

A védvonal csapatainak ellátására a megye és a város önmagában képtelen lett volna, ezért vállalkozókra bízta az élelmiszerellátást. Csillagh Lajos alispán július 9-én értesítette Csányt a vállalkozók Nagykanizsára érkezéséről.²⁰⁰

Július 9-én a Zala megyei Állandó Bizottmány tárgyalta a nagykanizsai mészárosok kérelmét, amelyben arra hivatkozva, hogy „a jelenlegi árszabáshoz képest, a megkívántató fölösleges húst kiszolgáltatni nem képesek”, a hús árának felemelését kérték. A bizottmány elutasította a kérést, tekintettel arra, hogy a hús ára az élő marháéhoz képest már így is magas, s ha Nagykanizsa környékén felemelnék a hús árát, az egész megyében azt kellene tenni, s ez komoly szociális feszültségeket keltene a jelenlegi dekonjunkturális időkben. A katonaság a csekély zsoldjából szintén nehezen vehetné meg a drága húst. A megyebizottmány szerint a probléma az, hogy a mészárosok szegények, s ezért nem tudnak olcsón marhát venni, ezért azt javasolta Csány-nak, hogy kormánybiztosként előlegezzen pénzt a mészárosoknak olcsóbb marha vételére.²⁰¹ Augusztus elején *Gerencsér György* nagykanizsai mészáros hasonló indokkal kérte a hús árának felemelését a Zala megyei bizottmánytól, de a bizottmány arra hivatkozva, hogy a hús jelenlegi árának megállapításakor a marha ára magasabb volt, mint most, ismét elutasította a kérést.²⁰²

Június 20-án több szekérenyi fegyver és lőszer érkezett Nagykanizsára, amelyet a helyi katonai fegyvertárban helyeztek el, az őrszolgálatot a helyi nemzetőrök teljesítették.²⁰³ Másnap este 10 órakor jött egy újabb szállítmány.²⁰⁴ Miután félő volt, hogy a nagy mennyiségű érkező hadianyag elraktározására a fegyvertár nem lesz elegendő, Csány felszólítására Inkey Gáspár és János a város közelében lévő Három kereszt kápolnájukat átengedték lőporraktározás céljára.²⁰⁵ Csány július 20-án Mészáros Lázár hadügyminiszterhez intézett jelentése szerint a város a beérkező fegyver- és lőszerszállítmányok átvételi és elosztási helyeként szolgált.²⁰⁶

Mészáros július 9-én 3000 kasza szállításáról, július 14-én 1000 puska, 30 000 töltény és 3000 kasza küldéséről értesítette Csányt.²⁰⁷ Július 26-án a 30 000 töltény már Nagykanizsán volt 1382 puskaival együtt, amelyek részint a fővárosból, részint Stájerországból érkeztek.²⁰⁸ Még július 22 előtt 15 456 gyutacs és 11 200 lovassági karabélyhoz való töltény jött.²⁰⁹ Batthyány utasítására a hadügyminisztérium augusztus 20-án 599 korszerű, belga gyártmányú csappantyús lőfegyvert küldött Nagykanizsára,²¹⁰ majd augusztus 26-án 180 000 részint gyutacsos, részint kovás gyalogsági töltényt küldtek a táborba.²¹¹

4. Pénzellátás²¹²

A Batthyány Lajos miniszterelnök és István nádor által 1848. március 23-án kinevezett, a fővárosban működő Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány (MOIB) értesülve a nyugat-dunántúli antiszemita megmozdulásokról, már április 17-én intézkedett, hogy a pénzügyminisztérium 10 000 pengőforintnyi ezüstpénzt küldjön a nagykanizsai sóhivatalba. (A zsidóellenes megmozdulások egyik oka éppen az volt, hogy a forgalomból eltűnt az ezüstpénz, s a közvélekedés ezt a pénzváltó, kereskedő stb. zsidók bűnéneként róta fel.)²¹³ Csány május 19-én jelentette Szemere Bertalan belügyminiszternek, hogy a nagykanizsai sóhivatal előjárója szerint a pénztárban lévő pénz — amelyet az áthaladó, illetve az ő rendelkezése alatt álló katonaság ellátására is kell fordítani — rövidesen elfogyhat.²¹⁴ Május 27-én már azt közölte Szemerével, hogy „a sóházban se só, se aprópénz”, s ez a katonaság ellátásában komoly fennakadást okozhat.²¹⁵ Június 18-án 50 000 forint érkezett a pénztárba.²¹⁶

Májusban a kanizsai sóhivatal volt az egyike azoknak a pénztáraknak, ahol a kamatozó kincstári utalványok kiadásának fedezésére indított országos gyűjtés során a felajánlott pénzt és bankjegyeket átvették.²¹⁷ Csány június 26-án vagy 28-án Kossuth pénzügyminiszterhez intézett jelentésében kérte, hogy ezt az összeget is a Dráva-vonal szükségleteire fordíthassa, de Kossuth arra hivatkozva, hogy ez a számadások elkészítésekor komoly zavart okozhat, elutasította a kérést. Kossuth válaszából tudjuk azt is, hogy a körmenyi sópénztárba 100 000, a nagykanizsai 50 000, a pécsi pedig 25 000 forintot utalványozott a Dráva-vonal szervezésével és ellátásával kapcsolatos kiadásokra. (Mivel ezt a pénzt még június közepén küldte, s valószínűleg ez az 50 000 forint érkezett meg június 18-án Nagykanizsára.)²¹⁸

Csány július 5-én tudósította Kossuthot, hogy a körmenyi sópénztárba utalványozott 100 000 forintot is Nagykanizsára, illetve Pécsre viteti, mert ezeket jelölte ki mint fizetési helyeket, ugyanis ezek estek közel a Dráva-vonalhoz).²¹⁹ A költségeket ideiglenesen jelentősen megemelte, hogy Csány fizette a sorkatonaság zsoldját és pótlékdíjait is. Kossuth intézkedett is, hogy a hadipénztár utalja vissza ez utóbbi, a költségvetésben a hadipénztáraknál megjelölt összeget a nagykanizsai sóhivatalnak.²²⁰ A sorkatonaság zsoldellátásával kapcsolatban még július második felében és augusztus elején is gondok voltak.²²¹

Július 11-én az így kiegészített pénzből még 86 000 forint volt a nagykanizsai sóhivatal pénztárában, Csány azonban július 16-án újabb pénzküldeményt kért. A pénzügyminisztérium a nagykanizsai sóhivatalnál 50 000, a pécsinél 25 000 forintot utalvá-

nyozott számára.²²² Augusztus 1-jén a pénzügyminisztérium úgy intézkedett, hogy ha szükséges, Csány a nagykanizsai sópénztárból küldjön pénzt a pécsinek, az esetleg így fellépő hiány pótlására pedig a körmenyi kerület sóhivatalaiból a körmenyi sóhivatalba beszállítandó pénzeket küldjék Nagykanizsára.²²³

Csány augusztus 4-én ismét felhívta a figyelmet arra, hogy a nagykanizsai sóhivatal bevételei nem lesznek elegendők a csapatok ellátására, s azt javasolta, hogy a körmenyi, illetve a csáktornyai fiók-sóhivatal bevételein kívül a barcsiét is Nagykanizsára szállítsák. Augusztus 7-én kelt válaszában *Dussek Ferenc* pénzügyminisztériumi államtitkár értesítette Csányt, hogy a budai főpénztártól 50 000 forintot küldtek a győri sóhivatalhoz, onnan pedig a kanizsaihoz; a körmenyi kerületi felügyelőt pedig ismét utasították a kerületében található hivatalok pénzkészleteinek Nagykanizsára szállítására. A barcsi sóhivatal jövedelmeinek Nagykanizsára szállítását nem tartotta jó ötletnek, mert ezáltal a pécsi sóhivatalnál, ahová a barcsi jövedelmeit beküldeni köteles, hiány támadhatna.²²⁴

Augusztus 14-én a sorkatonaság ellátására kiegészítésként 14 000 forintot indítottak útnak Nagykanizsára, immár új magyar pénzjegyekben. Augusztus 27-én a budai főpénztári hivatal Győrön keresztül 30 000 pengőforint küldésére kapott utasítást, a soproni kerülethez tartozó hivatalok pedig 20 000 pengőforintot voltak kötelesek Nagykanizsára szállítani.²²⁵ Szeptember 9-én Kossuth, illetve Dussek arról tájékoztatta Csányt, hogy Csanád György futár 30 000 forintot visz Nagykanizsára, s néhány napon belül ezt újabb szállítmányok (Kossuth szerint 50-60 000 forint) követik.²²⁶ A körmenyi sópénztárból július elején átvitt, ismeretlen nagyságú (de legalább 60 000 forintnyi) összegben kívül tehát a pénzügyminisztérium a horvát betörésig még 244 000 forintot utalványozott a drávai védvonal szükségleteire a nagykanizsai sópénztárnál. Csány egy július 30-i jelentése szerint ez az összeg a nemzetőrség egyhavi ellátásának költsége volt.²²⁷

Szeptember 8-án Csány arra utasította Baternay Ferenc pénztárnokot, a nagykanizsai sóhivatal vezetőjét, hogy a pénztárból minden nélkülözhető pénzt adjon át *Horváth Vilmos* másodalispánnak. Ezt Baternay még aznap teljesítette.²²⁸

5. Tábori egészségügy

A Zala megyei Állandó Bizottmány július 9-én úgy határozott, hogy *Oszterhueber József* másodalispán, a Muraközi járás főszolgabírája és főorvosa menjenek Nagykanizsára, ahol a Perlakon felállítandó kórházról fognak tanácskozni. *Csillagh Lajos* alispán július 9-én értesítette Csányt erről, s kérte, ő maga is jelenjen meg a tanácskozáson.²²⁹

A tanácskozás július 17-én Nagykanizsán ült össze, s Horváth Vilmos másodalispán, Lázár György gróf, az 1. honvédszászlóalj őrnagya, Hirschberg Tamás, a 60. gyalogezred főorvosa, Czindery Pál, az 1. honvédszászlóalj főorvosa, Fitter András uradalmi tisztartó és Albanics Flórián nagykanizsai városbíró vettek részt. A tanácskozáson arra hivatkozva, hogy „Pécstől Csáktornyáig kiállított nemzetőrség, honvédsereg és sorkatonaság száma mintegy 30 ezeret tévén, ezek közül a természet rendes folyása szerint is nagyszámú betegek lesznek, ütközet esetében pedig a megsebesülendőknek és betegeknek száma tetemesen fog szaporodni”, Csáktornyán, Perlakon, Nagykanizsán, Somogy megyében és Pécsen javasolták kórházak felállítását. Nagykanizsán 500 fő ellátására alkalmas kórházi férőhely biztosítását vélték szükségesnek, s összesen hét (nyolc) épületet tartottak alkalmasnak arra, hogy részben vagy egészben kórházként szolgáljon: a tanítóképző intézetet, a kórházi templomot, a barátok kolostorának egy részét, az izraelita kórházat, Batthyány Fülöp herceg mázsálóházát és két városvégi raktárát (szükség esetén a megye Nagykanizsán lévő raktárát is). A tanácskozás során a szükséges kórházi személyzet létszámát kb. 85 főre becsülték, s részletes javaslatot tettek a beszerzendő felszerelési cikkekre is.²³⁰

Július 20-án Hirschberg Tamás és Czindery Pál egy javaslatot nyújtottak be Csánynak arról, hogy a Dráva-vonalon Batinától Csáktornyáig mintegy 2000 beteg számára kellene kórházakat felállítani; Nagykanizsán, Pécsváradon és Pécsen 500-500, Szigetváron, Marcaliban és Perlakon pedig összesen

500 főre. Mivel a jelentés íróin kívül csupán a 60. (Wasa) gyalogezred 1 fő- és 2 alorvosa, illetve az 1. honvédszászlóaljnak egy, az orvosláshoz értő személye található Nagykanizsán, az orvosokban nagy hiány van. Ezért diszponálási joggal kellene felhatalmazni a jelentés íróit az orvosi személyzettel kapcsolatban, vagy a szükséges személyzet felvételére²³¹ vonatkozóan. Csány a tervezetet megküldte Szemere Bertalan belügyminiszternek és Mészáros Lázár hadügyminiszternek. Mészáros közölte, a kórházak felállítása nem az ő rendelkezéseitől függ, de „midőn annak szüksége beáll”, Csány „gondoskodásától a kívántatok megtételét” várja. A kórházi ágyneműk és főzőedények beszerzésével kapcsolatban a Mohácson létesülő raktárhoz utasította Csányt, s azt javasolta neki, hogy miután a katonarvosokat Szegeden a szerb felkelők ellen szervezendő táborba rendelték, a kórházak orvosi személyzetét polgári orvosokból alakítsa meg.²³²

Csány augusztus 11-én *Kremzír Mojzes* orvostudort nevezte ki a nagykanizsai központi katonai kórház főorvosául.²³³ A kórházi ügyek rendezésére a hadügyminisztérium augusztus végén *Kálazdy Mór* főorvost és hét alorvost küldött Nagykanizsára.²³⁴

A kijelölt épületek kórházzá átalakítása augusztus közepén fejeződött be, de a Mészáros által ígért kórházi szerek még ekkor sem érkeztek meg Nagykanizsára.²³⁵ Szeptember 13-án, miután a magyar csapatok kiürítették a várost, a nagyobb kórházban mintegy 400 beteg maradt hátra, akiket aztán szeptember 15-én maga Jellacić is meglátogatta, s igen barátságos volt velük.²³⁶

III. KÉT MEGSZÁLLÁS KÖZÖTT

1. A horvát megszállás²³⁷

Augusztus végétől egyre inkább érezhetővé vált a feszültség a magyar—horvát határszakaszon, s egyre-másra érkeztek a jelentések a Jellacić vezette horvát csapatok betörési szándékáról. Aggodalomra adott okot az is, hogy Nagykanizsa környékén is akadt olyan személy, aki azzal biztatta társait, hogy „a bán legelőt, mindent ad, inkább ahhoz állunk.”²³⁸ Szeptember elején már a városban is biztosra vették: a horvát betörés rövidesen bekövetkezik.²³⁹

Szeptember 9-én a horvátok lezárták a varasdi hidat, s ahogy Csány írta aznap Zala megye közönségének, „a közlekedést félbenszakasztotta az ellenség, és ezzel a kölcsönös békés viszonyt a két testvérország közt megsemmisítette.”²⁴⁰ Nagy Iván, a 7. honvédszászlóalj önkéntese szerint aznap este

Nagykanizsán már olvashatták „Jellacić hadüzenő manifesztumait, melyben Magyar országba betörését jelenté.”²⁴¹

Szeptember 10-én Teleki Ádám főhadiszállásán, Letenyén megjelent Jellacić küldötte, *Hompesch őrnagy*, s a bán nevében felszólította Telekit, hogy álljon át hozzá csapataival. Teleki kitérő választ adott, de Csány attól tartott, hogy a kormány küszöbön álló, vagy esetleg már megtörtént lemondása miatt a fővezér követni fogja a bán felszólítását.²⁴²

Szeptember 11-én Jellacić csapatai valóban megkezdtek a támadást; Varasdnál benyomultak a Muraközbe, de a magyar erők félrevezetésére Perlaknál és Légrádnál is tüntettek. Miután egy esetleges légrádi átkelés azzal fenyegetett, hogy a horvát csapatok előbb érnek Nagykanizsára, mint hogy a magyar csapatok kiüríthetnék a Muraközt, Teleki a Muraköz harc nélküli kiürítését javasolta, s ebbe

Csány is belegyezett. A betörést mind Teleki, mind Csány jelentette a kormánynak.²⁴³ Csány eredeti szándéka az volt, hogy a Mura-vonal védelmére mozgósítja a Zala megyei nemzetőrség korábban a Dráva-vonalon szolgált első és második váltását, így elrendelte, hogy a lövői járásokat Alsólendvára, a zalaegerszegiek Letenyére, a kapornakiakat Nagykanizsára, a szántói és tapolcai járási nemzetőröket Nagykanizsa felé indítsák. Valószínűleg azonban Teleki és tisztikara meg az eddigi tapasztalatok arról győzték meg, hogy „a mostani nemzetőröket nemigen használhatni”, arra szólította fel a megyét, „tartsa készen a fegyverben gyakorlott nemzetőröket oly számmal, mennyit fel tudok fegyverezni, kik másodalispán Horváth Vilmos úr vezéreletére bízván, hozzánk csatlakozandnak.”²⁴⁴

A horvát betörés híre szeptember 11-én valamivel dél előtt érkezett meg Nagykanizsára. A 7. honvédszázalóban szolgáló Nagy Iván naplója szerint ő maga éppen a vendéglőben ebédelt. „Egyszerre hír támad, hogy a „horvátok jönnek.” Felugrált az egész ebédlő közönség, és kimentünk nézni: mi történik? Hát a magyar hadsereg vonul vissza Légrádról és Csáktornyáról Jellasic elöl, ki már ekkor — mint mondák — átlépett a Dráván. Bámultam aztán a derék kinézésű Miklós nevű huszár ezredbelieket, és a magyar tüzéreket, kiket az iszonyatos por fakóvá tett.”²⁴⁵

Csány maga is Nagykanizsán tartózkodott a horvát betörés napján, s izgatott hangú levelekben számolt be mind a kormánynak, mind Kossuthnak a történekről.²⁴⁶ Eredeti terve az volt, hogy a rendelkezésre álló reguláris és nemzetőri csapatokkal a Mura vonalán tartják fel Jellacicot, de a vezérkarikák véleménye az volt, hogy a vonalat fél óránál tovább nem lehetne tartani. Ezért Telekivel úgy döntöttek, hogy Nagykanizsa környékén koncentrálják a csapatokat, ide rendelték a Vas megyei mozgósított nemzetőrség több hónapja szolgáló ezredét is.²⁴⁷ Teleki azonban a nyomasztó ellenséges túlerő miatt nem bízott abban, hogy hosszabb ideig tarthatják magukat a város környékén. „...itteni seregünk csekélyisége a hatszor erősebb ellenség által mindenfelül körül van véve, a legnagyobb veszedelemnek vagy kitéve, minél fogva kötelességemnek tartom ezennel a legsürgetősebben segítséget kérni, vagy további utasítást kikérni, hogy a minden részről felénk nyomuló ellenség ellen mi teendő legyen, addig is szándékozom, ha valami nagy ellenséges erő által kéntelenítetem N[agy]kanizsát elhagyni, magam Komárom város²⁴⁸ felé visszavonni” — jelentette a kormánynak.²⁴⁹

A helyzetet tovább bonyolította, hogy Teleki, valamint tisztjeinek egy része kijelentette, hogy ha a kormány lemond, ők csak olyan kormánynak fognak engedelmeskedni, amelyet a király megerősít.²⁵⁰ Csány nyilatkozatot kért ezzel kapcsolatban az ala-

katoktól, s Teleki egyenesen kijelentette, hogy „minekutána az Őfelségétől, a királytól szankcionált minisztérium leköszönt, és jelenleg semmi törvényes kormány nincs hazánkban, az ellenünk (...) Jellacic vezérlete alatt [felvonult sereg ellen], minden tisztek közös megegyezéséből semmi ellenséges lépést nem tehetünk és teszünk, mivel az eskünk ellen volna.”²⁵¹ Sőt, Teleki azt is kijelentette, hogy ha Csány nem gondoskodik a sor- és huszárezredi csapatok ellátásáról, a cs. kir. alakulatok élén átáll Jellacishoz.²⁵² Lázár György gróf, az 1. honvédszázalaj parancsnoka viszont kijelentette, hogy „a szoros katonai rendet a szó tellyes értelmében fel fogjuk tartani, és elvárjuk a törvényes új kormányt és annak további rendeleteit.”²⁵³ Miután Csány a nyilatkozatok alapján nem számíthatott arra, hogy a sorkatonaság és a huszárok hajlandók harcolni a cs. kir. zászlók alatt felvonult horvát csapatok ellen, nem maradt más hátra, mint a visszavonulás. Teleki kérésére gondoskodott arról, hogy a visszavonuló sor- és huszárezredi csapatok megfelelő ellátást és elhelyezést kapjanak, ő maga pedig elhatározta „a honvédeket (...) a fejevárosi önkéntesekkel, Fejérvár felé Pestre, úgy a vasi nemzetőröket főparancsnokok és több főtisztjeikkel tartott tanácskozmány következtében tulajdon megyéjükben hazabocsátani azon kijelentés mellett, hogy ők odahaza az eseményeket várják bé s egyesítve maradjanak.” Egyben utasította a Somogy és a Zala megyei nemzetőrséget a hazavonulásra azzal, hogy a megyék „a gyakorlatlan őrseregek helett önkintes seereket állítsanak ki”.²⁵⁴

A 7. honvédszázalaj még 11-én délben kapta a parancsot a másnapi indulásra. Az alakulat 12-én délután 4 órakor indult el gyalog a városból, s este ért Kiskomáromba.²⁵⁵ Csány szeptember 13-án hagyta el Nagykanizsát, s a várostól levélben búcsúzott. „...higgyék el Önök, hogy e zavaros viszonyok állandósággal nem bírnak, vissza fog szállni a béke angyala Hunnia terére, és él bennem a hit, hogy én azon várost, melyet keserű fájdalmas érzetek közt hagyok el, szerencsés helyzetben fogom kevés idő múlva találni” — írta.²⁵⁶ A város tehát imáron magyar katonaság nélkül maradt.

Jellacic csapatai szeptember 11-e és 13-a között megszállták a Muraközt. Miután a visszavonuló magyar csapatok lebontották a letenyei Mura-hidat, s a hídanyagot a folyó bal partjára szállították, a horvát csapatoknak hidat kellett verniük a folyón. A hídanyagot kereső horvátokra a Mura-parton cirkáló magyar huszárok 13-án néhányszor rálőttek. A hídverés szeptember 13-án és 14-én meg is történt, a horvát hadsereg Schmidl-hadosztályának Grammont-dandára szeptember 14-én Szemenyénél lépte át a Murát, s Letenyére vonult. A hadosztály Todorovic-dandárja szeptember 14-én Letenyénél Jellacic vezérlete alatt kelt át a Murán. A *Kem-*

pen vezérőrnagy vezette hadosztály a muraszerdahelyi híd leégetése miatt a stájer határon Strigau és Ráckanizsa között kelt át a folyón, 13-án Lendván összpontosult, 14-én Lendvaújfalura, 15-én Letenyére vonult. A *Hartlieb* altábornagy vezette hadosztály szeptember 13-án Csáktornyára, 14-én Perlakra vonult, s 16-án Kotor és Molnári között lépte át a Murát.²⁵⁷

Jellasics szeptember 14-én Letenyén adta ki utasításait a Nagykanizsára vonuláshoz. Az alakulatok szálláscsinálóinak reggel fél 6-kor kellett Letenyén gyülekezniük, hat órákor Nagykanizsára indulniuk. Az elővédet az egyik báni határőrezred 3 századnyi népfelkelője alkotta, ezek reggel fél nyolckor indultak el, majd nyolc órákor az egész Schmidl-hadosztály (a Grammont- és a Todorović-dandár) elindult. A főhadiszállás, a hadoszlop raktára és a lőszertartalék kilenckor indult el.²⁵⁸ A bán 15-én még Letenyéről utasította a Kempen-hadosztályt, hogy másnap, 16-án vonuljon Nagykanizsára. A *Hartlieb*-hadosztálynak szintén 16-án kellett elérnie a várost, de végül is mindkét hadosztályparancsnok belátására bízta, hogy ha hadosztályaik összpontosítása nem történt volna meg, akkor 17-én vonuljanak be Nagykanizsára.²⁵⁹

Maga Jellacić a Schmidl-hadosztállyal szeptember 15-én délután 1 órákor érte el a várost. A 15-én bevonulók létszámát a szemtanúk 7—9000 főre becsülték, s meglehetősen egyetértettek abban, hogy a sereg nagy része szedett-vedett, hiányosan felruházott és felfegyverzett katonákból áll. „...nyomorúságos alkotása miatt a sereg oly fáradtan néz ki, hogy egy meglökött ember hármát földhöz ver” — írta Chinorány Boldizsár Csánynak. A katonák nem különösebben lelkesedtek a hadjáratért, féltek az ütközettől.²⁶⁰ A bevonuláskor a nagykanizsai boltok zárva voltak.²⁶¹

A bán Batthyány Fülöp herceg házában szállásolt be tisztikarával. Magában a városban összesen három gyalogszázadot helyezett el, a többiek a városon kívüli vásártéren ütöttek tábort, s ahogy *Szép Károly* gyógyszerész írta, „leszüreteltek, nekünk nem maradt semmi.”²⁶²

Jellacić Nagykanizsán jó híreket kapott: arról értesült, hogy az addig a magyar hadügyminisztérium alárendeltségébe tartozó 7. (Hardegg) vérteszred, valamint a 6. (Wrbna) könnyűlovasezred 1. őrnagyosi osztálya csatlakozni készül hozzá. A magyar csapatokról úgy tudták, hogy azok Kéthely és Marcali között állnak. A bán öccse, *Antun Jellacić* százados Bécsbe ment, egyrészt hogy kieszközöljön egy, a Magyarországon állomásozó cs. kir. csapatokat a bánhoz történő csatlakozásra felszólító utasítást, másrészt hogy a cs. kir. hadügyminisztérium gondoskodjon a hadsereg kincstári ellátásáról, továbbá hogy nehéztüzérség, hídkészlet és egyenruházat szállítását sürgesse.²⁶³

A városnak már az első napon 6000 kenyeret, 1200 mázsa szalmát, 180 mázsa szénát, 30 mázsa lisztet, 60 mázsa húst, 750 font sót, 280 mérő zabot, 118 akó bort, emellett tűzifát és dohányt kellett kiszolgáltatnia. Azzal fenyegették meg, ha ellenkezik, felgyújtják, és a csapatoknak szabad-rablást engedélyeznek. A város *Kaiser József* szállítóval kötött szerződést a kenyér, a zab és a széna szállítására, a húst *Kilik Péter* és *Gerencsér György* mészárosok szállították nyugta ellenében. A horvát csapatok itt tartózkodása során a város 49 119 font húst (azaz kb. 100 000 fejadagot) szolgáltatott ki 15 189 forint értékben.²⁶⁴

A bán úgy tervezte, hogy szeptember 16-án a Schmidl-hadosztállyal továbbvonul Kiskomáromba, s egyik szárnysegédje 12 000 főre kért élelmet, fát, abrakot és szalmát a községtől.²⁶⁵ A szeptember 16-én érkezők számát a bán 18 000 főre, a 17-én érkezőkét 12 000 főre tette, s ennyi emberre követelte a szokásos ellátást, emellett 60 mázsa dohányt, krumplit és borsót is követelt, ellenkező esetben a várost feldúlással fenyegette. Ezen kívül 17-én reggelre (a Kempen-hadosztály továbbszállítására) 280 szekér kiállítását írta elő. A város az előfogatok kiállításához Csillagh Lajos zalai első alispán segítségét kérte,²⁶⁶ a megye azonban nemigen segített a kanizsaiakon. „A megye által elhagyatva, a legnagyobb hidegséggel, részvét nélkül állunk, kebelünkbeliek kéntelenek a falukat megjárni, a kellő szekereknek és eleségnek, tudniillik kenyérnek megszerezhetése végett” — jelentette Chinorányi Boldizsár szeptember 18-án Csánynak.²⁶⁷ Az ellátás valóban már az első napokban összeomlani látszott, s emiatt a bán tisztjei is agódtak.²⁶⁸

Szeptember 16-án megérkezett Letenyéről a Kempen-, s szintén ezen a napon Molnáriból a *Hartlieb*-hadosztály is. A bán eredeti terve az volt, hogy 17-én a Kempen-hadosztály Nemesvidre és környékére, a *Hartlieb*-hadosztály pedig Iharos-berénybe vonul tovább, azonban részint amiatt, hogy a 6. (Hardegg) vérteszred csatlakozását bevárja, részint amiatt, hogy a Szlavóniából betörő Roth-hadosztálynak időt adjanak a csatlakozásra, 17-én arra utasította Kempent, hogy csapataival maradjon néhány napig Iharosberényben, *Hartliebet* pedig arra, hogy egyelőre maradjon csapataival Nagykanizsán. Mindehhez ellátási gondok is járultak: a horvát hadsereg olyan gyorsan tette meg a Varasdólt Nagykanizsáig, illetve Kiskomáromig terjedő utat, hogy az ellátás nem tudta követni, továbbá az is nehezítette a dolgot, hogy a Kempen- és a *Hartlieb*-hadosztály közel 30 000 főnyi állománya egyszerre érkezett Nagykanizsa környékére.²⁶⁹

Cser József visszaemlékezése szerint az átvonulók „sok kárt tettek a szőlőkben, kukoricában. A marhákat lelőtték, egy pár embert legyilkoltak.”²⁷⁰ Chinorányi Boldizsár Csányhoz intézett levele is meg-

döbrentő képet fest a Kanizsa környéki pusztításokról: „Mi kanizsaiak a bán rabló csoportjainak kezei közt, minekutána ők a magyar honnak azon részét, melyen keresztül vezették táborokat, fegyverrel lett elfoglalását és önuralmazását kijelentették, a legféktelenebb erőszaknak kitéve pusztítottunk vagyonainkban, marháinkban, házaink, pincéink, személyeink kirabolattunk. Szőlőhegyeink, kukoricatermékeink ellenség módjára felfalatnak annyira, hogy ama csordanépek két tisztjei, akik alatt ma itt tanyáz mintegy 10 ezeres török határszéli likaner [az 1., likai határhoz tartozó 3. zászlóalj] és más többféle népfaj, sem képesek zabolázni.”²⁷¹ A Kossuth Hirlapja tudósítása szerint a horvátok Nagykanizsán „temérdek károkat tettek, a szobákat, konyhákat, pincéket, kamrákat feltörték s kirabolták, egy kovácsot ki nekik szénát adni vonakodott, agyon lőttek, a mezőn a kukoricát tönkre tették, levagdalták, éjjel számosan elmentek a szőlőkbe, s ott a pincéket feltörték, a bort részint kő, faedényekben, bőrtömlőkben elhordták, részint eleregették, a szőlőhegyet lerombolták. A nagykanizsai kért legkevesebb 10—12 ezer forintra számíthatni. A rémült nép becsukta házait, boltjait, s úgy nézte sáppudva a házára törő rablókat, de ellenök szólni agynak sem volt bátorsága.”²⁷²

A kihágások miatt maguk a horvát hadsereg tisztjei is rendszeresen panaszkodtak, kihívták a lakosság spontán bosszúját. „A sok gazságért aztán a kanizsaiak, ha szőlőkben, mezőn egyet elfogtak, agyoncsapták és rögtön el is ásták. A kis kocsmákban többet agyonverték. Kiskanizsán túl az erdőben az arra visszafelé menők közül is sokat agyonlőttek — írja Cser József. — Viharos és nehéz napok voltak ezek. Kijutott a rosszból mindenkinek.”²⁷³ A szeptember 17-ről 18-ára virradó éjszaka nyolc fosztogató horvát katonát vertek agyon a kanizsai szőlőhegyeken.²⁷⁴ A Közlöny egyik muraközi tudósítója, Láposy Géza Márton lelkész szeptember 19-i tudósítása szerint Nagykanizsán a „rablók” megadták a károkozás árát, „mert a nép fölkelvén, sötét éjjelen a csoportot megtámadá, és valami 100 illírt agyonvert.”²⁷⁵ Láposy egy szeptember 22-én írt tudósítása szerint a támadás szeptember 18-ára virradó éjjel történt, s a támadásban a környékbeli Sormás helységbeliek is részt vettek, akik lámpavilágnál jöttek Nagykanizsára.²⁷⁶ Ez az esemény tehát azonos a Chinorányi által feljegyzett esettel, s valószínűleg csak a távolság nagyította fel az áldozatok számát.²⁷⁷

A nagyobb bajok elhárítása a város vezetőire maradt. Cser József visszaemlékezése szerint „Albanich Flórián bíró, Turkovich György és Buvári János tanácsosok, Vajay Lajos szállásmester és Cser József őrmester, állták ki a bajok elejét. A többi tanácsos hol itt, hol ott járt, kelt és intézkedett. A derék Albanich bíró erélyének és tapintatának köszönhet-

te a város, hogy a mozgalmas időkben nagyobb rombolástól és bajoktól megmenekedett.”²⁷⁸

Jellacic elrendelte a kanizsai nemzetőrség lefegyverzését, de Albanich Flórián városbíró és a három nemzetőrszázad parancsnokai egyöntetűen kijelentették, hogy Csány a magyar csapatok visszavonulása alkalmával lefegyvereztette a nemzetőrséget, s mind a lőfegyvereket, mind a kaszákat elvitette.²⁷⁹

A horvát megszállás felemás mivoltát jelzi, hogy szeptember 24—25-én a városháznál önkénteseket toboroztak az alakulófélben lévő Zala megyei önkéntes mozgó nemzetőrszázalajba, s a kb. 25—30 önkéntes az elkövetkező napokban akadálytalanul jutott el Zalaegerszegré.²⁸⁰ Ugyanígy segítették a kanizsaiak a horvát seregbe besorozott, de onnan szeptember 23-ról 24-ére virradó éjjel megszökött magyarbarát túrmezei horvátok elrejtőzését és Zalaegerszegré jutását is.²⁸¹

A Dráva-vonal védelmére a bán hátrahagyta az 1. báni, az ogulini és szluini ezredek kb. 2000 felfegyverzett határvári népségét. A 2000 főre összesen 10 tiszt jutott, köztük két százados. „E csapatokhoz, amelyek egyfajta népfölkelést jelentenek, minden sorkatonaság hiányában nemigen lehet nagy reményeket fűzni” — vélte Franz Dahlen altábornagy, Jellacic távollétében Horvátország és Szlavónia helyettes katonai főparancsnoka. Johann Benko vezérőrnagy, a varasdi helyőrség parancsnoka ezekkel szállta meg a Dráva-vonalat.²⁸²

Az utolsó horvát csapatok szeptember 19-én hagyták el a várost, amely egyelőre helyőrség nélkül maradt. Benko már másnap felhívta a bán figyelmét arra, hogy miután a település „megbízható hírek szerint nem jó érzelmű, s míg e helységen minden lőszer-, ruha- stb., röviden minden, a háború folytatásához szükséges szert tartalmazó szállítmánynak át kell vonulnia”, legalább egy 4—500 főnyi népfölkelő alakulatot kellene odaküldeni.²⁸³ Szeptember 20-án Heinrich Hummel határorszázados tudatta a bánnal, hogy Zala megyében s különösen Nagykanizsán egyre inkább felülkerekedik „a nyílt megátalkodottság szelleme. Minden napszakban összecsoportosult tömegekbe ütközünk, akik gyáva dühvel már azt is merészelik, hogy a keresztülvonuló betegszállítmányokat feltartóztassák, a betegeket bántalmazzák, a fegyvereket elvegyék, kilőjék és tönkretesznek.”²⁸⁴

Benko szeptember 22-én azt jelentette, hogy mivel a hírek szerint a kanizsai lakosok a horvát csapatokkal szemben ellenségesen jártak el, a Varasdon állomásozó népfelkelők közül két tisztet 300 fővel Kanizsa megszállására küldött, s további alakulatokat irányított a városba. A szluini határhoz tartozó egy osztálya holnap érkezik Kanizsára, ezt is utasította, hogy mindaddig maradjon ott, amíg a 300 ember meg nem érkezik. Jelentését elküldte Jellacicnak is.²⁸⁵

Jellacic szeptember 24-én Kilitiben kapta meg Benko jelentését. Maga is utasította *Glavasch* századost, az említett szluini fél zászlóalj parancsnokát Kanizsa megszállására. Írt *Burits* vezérőrnagynak, a stájerországi cs. kir. dandár parancsnokának, s korábbi ígéretére hivatkozva kérte tőle helyőrségi csapatok Kanizsára küldését. Másnap Lepsényből értesítette a nagykanizsai városparancsnokságot, hogy ezentúl a nagyobb biztonság kedvéért minden postaszállítmányt három főnyi fegyveres kísérettel küld Kanizsára. E levelek azonban nem jutottak el a címzettekhez: a somogyi magyar felkelők rajtaütöttek a futárpostán, és megszerezték a leveleket.²⁸⁶

Szeptember 24-én Benko azt jelentette Franz Dahlen altábornagynak, hogy a Kanizsával kapcsolatos hírek annál is nyugtalanítóbbak, s az erős helyőrség azért is szükséges, mivel minden kincstári szállítmány ott halad keresztül, s ezek az ismeretes rossz hangulat miatt nagy fedezetet igényelnek. A varasd-kőrösi határőrezred pár száz főnyi népfelkelését is Kanizsára kellene küldeni, mivel e körülmények között a hadsereg után szállítandó értékes lőszer-, élelmiszer- és ágyúszállítmányok biztosítása legalább 400 főnyi fedezetet igényel. Tudatta, hogy Kanizsán rögtönítéletet hirdettek azok ellen, akik a horvát hadsereg számára elfogatókat adnak. Miután a kanizsai polgári hatóságok összességében nagyon ellenségesen viselkednek, már csak ezért is intézkedni kellene, hogy a városban egy törzstiszt vezetésével jelentékeny erők állomásozzanak.²⁸⁷

Szeptember 22-én egy hat lövegből álló üteget szállítottak keresztül Nagykanizsán, s állítólag Albanich városbíró beszélte le a helybelieket a szállítmány megtámadásáról azzal, hogy ő majd futárt küld a huszárok után, s azok vegyék el; egy kiskanizsai lakos gazembernek nevezte. „Ma ismét 100 szekér vonult Kanizsán át, és a kanizsaiak ezt megengedik?” — kérdezte felháborodva Láposy Márton, a Közlöny muraközi tudósítója.²⁸⁸

Az említett lovasüteg továbbszállítása mégsem lehetett olyan akadálytalan, mert Jellacic szeptember 22-én arra utasította Kempen vezérőrnagy, hadosztályparancsnokot, hogy az üteg felvételére küldjön ki egy vezényletet. Ugyanezen a napon pedig dörgelemes levelet intézett Nagykanizsa városához is, amelyben, nyilván a Hummel századostól kapott információk alapján, azzal fenyegette a várost, hogy ha a kanizsai lakosság továbbra is arra vete-medik, hogy a hadsereg után jövő szállítmányokat vagy az egyes személyeket megtámadja, a várost rommá fogja tétetni. Albanich városbíró szeptember 24-én válaszolt a bánnak, s alázatosan visszautasította a szemrehányást, mondván, hogy „az itt átvonult hadtest és szállítmányok számára eléggé ismert, hogy az itteni magisztrátus és lakosság részéről minő készséggel és odaadással adatott min-

den, hogy a tett követeléseknek lehetőség szerint megfeleljen, s a továbbiakban is a legerőteljesebben fellépünk minden zavar és akadály ellen.” Ugyanakkor kérte, hogy ha „a város területén kívül egyesek bármilyen módon éktelenségeket követnének el, (...) ezt se a magisztrátus, se a lakosság számlájára ne írja.”²⁸⁹

Az üteg akadálytalan továbbszállítása miatt Csány László kormánybiztos is szemrehányást tett Horváth Vilmosnak, Zala megye másodalispánjának és kormánybiztosának.²⁹⁰ Horváth, aki szeptember 24-én érkezett a Muraközből Lendván át Nagykanizsára, mentegetőzött, hogy a horvát szállítmányok eddig valóban akadálytalanul közlekedhettek, de reméli, hogy „nem fog folytonosan úgy lenni,” s az említett üteget azért nem sikerült elfogni, mert eddigi rendelkezéseit nem teljesítették pontosan.²⁹¹ Az ágyúak akadálytalan továbbszállításának kivizsgálására utasította őt szeptember 24-én Batthyány Lajos miniszterelnök is.²⁹²

Horváth az üteg miatt Nagykanizsán vizsgálatot indított; a város előljárói azzal mentették magukat, hogy a magyar csapatok visszavonulása alkalmával maga Csány utasította őket arra, hogy „mivel az ellenségnek ellentállani az alkalommal nem lehet, azt minden fenntartóztatás nélkül továbbvonulni engedjük.” (Holott Csány szeptember 13-i „utasításában” csak abbeli reményét fejezte ki, hogy a bán ellenséges indulata ellenére sem fog erőszakal fellépni a város ellen.)²⁹³ A hatóság emellett arra hivatkozott, hogy az üteg megérkezése előtti napon, szeptember 21-én arról értesült egy horvát tiszttől, hogy Kiskomáromból Nagykanizsán át Letenyére érkezik egy zászlóalj, egy másik főtiszt pedig arról értesítette őket, hogy szeptember 23-án Stájerország felől 10-12 000 főnyi haderő érkezik a városba, így a városiak fegyver és lőszer nélkül nem merték megtámadni a szállítmányt, annál is kevésbé, mert az ellenség állandóan a város feldúlásával fenyegette őket.²⁹⁴ Ehhez tartozott még az is, hogy *Farkas János* katonai biztos és *Mantuano Rudolf* kanizsai kéményseprő szeptember 22-én megkeresték a kiskomáromi kórházparancsnokot és az ottani bírót, hogy segédkezzenek a mindössze kb. 40 főnyi kísérettel ellátott üteg elfogásában, de az előbbi a katonák hiányára hivatkozott, az utóbbi pedig azt válaszolta, hogy „ha el lehet fogni, fogták volna azokat el kanizsaiak.”²⁹⁵

Benko vezérőrnagy még szeptember 18-án este egy élelmiszerszállítványt küldött a horvát hadsereg után, amelynek kíséretét az ogulini határőrezredi népfelkelés 1 őrvezetője és 6 közlegénye alkotta. Ezek közül 22-én hárman visszatértek, s elmondták, hogy visszaútjuk során Kanizsán fegyveres lakosok megtámadták és bántalmazták őket, s a túlnyomó erő által lefegyvereztetve, a szállítmányt szétverték. Az őrvezető ekkor lövéseket is hallott az

utcákon, s amikor elfogták, egy hivatalnoktól halotta, hogy 4 főt lelőttek.²⁹⁶

Szintén szeptember 22-én egy 200 szekérből álló élelmiszerszállítmány indult Kanizsáról a horvát sereg után. Ezt, Nemesvidet elhagyva, az erdőben, nem mesze Marcalitól megtámadták, és teljesen megsemmisítették, valószínűleg a szállítmányt vezető tiszt is elesett. Az előfogatos parasztok közül néhányan vad futásban 24-én délután 2-kor érkeztek Kanizsára, miután menekülés közben egy másik szállítmánnyal találkoztak Kanizsa és Galambok között. A történetek miatt az is visszafordult, elfutott, s a szekerek nagy részét hátrahagyva visszatért Kanizsára azzal a hírral, hogy a sárszegi parasztok megtámadták, bántalmazták őket, s több szekeret és lovat elvettek. Erre a hírre a kanizsai horvát helyőrség parancsnoka, Glavasch százados egy század határőrt küldött Galambokra, hogy a szekereket és a készleteket visszahozzák. A részben élelmiszerral, részben ruhával megrakott 45 szekérről 60 zsák gabonát és egyenruházati cikkeket (hátibőrönd, csákó, kabát) szereztek vissza. E szállítmány egyik kísérője eltűnt, egy másiktól a fegyverét vették el.²⁹⁷

A támadás hírére Benko szeptember 25-én mind Dahlennek, mind Jellacícának jelentette, továbbá azt javasolta, hogy mivel Kanizsát alaposan megszállták, egy mozgó hadoszlopot állítsanak fel. A támadások ugyanis „mind nagyobb pimaszsággal” ismétlődnek, s attól lehet tartani, hogy a hadsereg hátában gerillák szerveződnek, s szabályos kisháborút kezdenek. Mivel Kanizsa és a hadsereg közötti távolság igen jelentős, szükséges lenne az említett járőrözésen kívül néhány olyan biztos hely is, ahová a szállítmányok kísérhetők.²⁹⁸ A nagykanizsai, 1000 főből álló helyőrség parancsnokságát utasította, hogy e körülmények között legalább 3—400 főnyi kíséretet adjon a szállítmányok mellé, ezen felül a legveszélyesebb pontokig egy megfelelő hátvédet küldjön.²⁹⁹

Időközben Nagykanizsára érkeztek a kirendelt erők, hogy pontosan mikor, nem tudjuk. Benko szeptember 22-én jelentette, hogy 300 főt küldött a város megszállására, további 5—600 főt pedig ugyanoda utasított, s reméli, hogy a szluini két század már másnap, 23-án szintén ott lesz.³⁰⁰ Ez valóban meg is történt: 23-án Glavasch százados 300 szluini határőre, 24-, 25-, 26-án további kb. 1500 fő érkezett a városba.³⁰¹

A sorozatos támadások miatt azonban Glavasch százados a további szállításokat leállította. Szeptember 26-án Benkóhoz írott jelentésében ezt az előfogatok és a szükséges kíséret hiányával indokolta. A nagykanizsai helyőrség e napokban összesen 1826 főt számlált, de ennek kb. egyharmada (egy osztály szluini határőr és a 18. tartalék század, 660 fő) volt rendes határőri csapat, a többi

népfölkelő és betegségből éppen csak felépült katonává volt.

A csapatok ellátására — folytatta Glavasch — semmilyen megfelelő eszköz nem áll rendelkezésre, zsoldot és ellátást 5—6 napja a hadsereg után küldendő szállítmányokból kapnak, a város semmilyen ellátásban sem akarja őket részesíteni. Végül hitelesnek tűnő hírek szerint e napokban Kanizsára 3000 felfegyverzett magyar jön, s a Marcali melletti erdőben 8000 felfegyverzett paraszt rejtőzködik, s csak kedvezőnek látszó pillanatra várnak, hogy a horvát hadsereget hátba támadják. Mindezek alapján Glavasch a Varasdról történő további szállítások leállítását javasolta.³⁰² Glavasch egy másik jelentése szerint a tábori postát is megtámadták, a sürgönyöket és szolgálati iratokat megsemmisítették, s ezáltal megszűnt az összeköttetés a sereggel.

Glavasch jelentésére Benko azonnal egy háromfontos üteget (6 löveg) küldött Kanizsára, s megbízta Glavascht, hogy a rendelkezésére álló erőkkel egy szabályos tábort alkosson, s a körülmények szerint működjön, azonban újabb szállítmányokat ne küldjön a hadsereg után.³⁰³ Benko az említett háromfontos üteget és a mellérendelt őrizetet szeptember 26-án *Albert Nugent-nak*, a báni huszárezred alezredesének, *Laval Nugent* tábornoszernagy fiának parancsnoksága alá adta, s azzal bízta meg, hogy a Kanizsán található csapatok parancsnokságát átvéve, a Letenye és Nagykanizsa közötti összeköttetést újra nyissa meg. (Nugent Varasdon át a bán serege után tartott Székesfehérvárra).³⁰⁴ Benko azzal is megbízta, hogy Kanizsáról 500 emberrel és 2 háromfontos löveggel induljon felderítésre Kiskomáromon át Marcali felé, mert így remélhetőleg kapcsolatba kerül a hadsereggel.³⁰⁵

Nugent a különítménnyel s a *Berks* százados parancsnoksága alatti háromfontos üteggel szeptember 30-án indult Letenyéről Kanizsára. Útközben Becsehelyen felgyújtotta a Vörös Csárdát, mivel ott Glavasch futárai közül kettőt lelőttek. Fel akarta gyújtatni Rigyácot, Inkey Gáspár birtokát is, mivel azt hitte, hogy az Inkey Kázméré, aki a horvátokat az elmúlt napokban szintén megtámadta; e szándékától csak az időközben foglyul ejtett Horváth Vilmos alispán lebeszélésére állt el. 10 óra tájban szabadon engedte Horváthot,³⁰⁶ s 12 óra körül Kanizsán bevonult a Glavasch által ütött táborba. A tábort azonban célszerűtlennek találta, s úgy vélte, el kell azt hagynia, hogy egy, a város fölött uralkodó magaslaton, ahonnan az ágyúk jól működhetnek, táborozzon. Összesen kb. 2400 főnyi seregével Kanizsától félórányi távolságra, a zsidótemetőnél, a légrádi út két oldalán foglalt állást.³⁰⁷ Nugent, mint másnap Benkóhoz írott jelentésében írta, elhatározta az ellenségeskedések megkezdését, ha egy fél órán belül a városi hatóság nem szolgáltatja ki csapatai számára a követelt húst.³⁰⁸

A horvát- és a stájerországi cs. kir. csapatok vezetői egyaránt fontosnak tartották Kanizsa megtartását, de a rendelkezésükre álló erők csekélysége miatt nem tudtak érdemi támogatást nyújtani a kanizsai helyőrségnek. Nugent tábornagy, a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnoka a stájer határok védelmét tartotta elsődleges feladatának, s mindössze két század sorgyalogságot küldött a Muraköz védelmére.³⁰⁹ Október 1-jén pedig egy később tévesnek bizonyult hír érkezett arról, hogy Lendva környékén 10 000 magyar gyülekezik a Muraköz megtámadására.³¹⁰ Ezért mind Nugent, mind Burits azt javasolták Benkonak és Dahlennek, hogy koncentrálják erőiket a Mura-vonal védelmére, s ennek érdekében akár Kanizsát is adják fel.³¹¹ Burits ugyan megelőző támadást javasolt Nugent tábornagnak a Körmend környékén gyülekező magyar erők ellen, de Nugent — hivatkozva erői elégtelenségére — elutasította a javaslatot. Igaz, ekkor már késő is volt, mert *Vidos József* csapatai már Zalaegerszeg környékén állomásoztak.³¹²

2. Nagykanizsa felszabadítása³¹³

Jellacic csapatainak betörése után Csány arra utasította a Drávánál lévő nemzetőrszászlóaljakat, hogy hagyják el az őrvonalat, s próbáljanak meg Keszthelynél csatlakozni az ott összpontosítandó magyar hadsereghez. Ezt a feladatot kapta Vidos József is, aki a három zászlóaljból álló vasi mozgósított nemzetőri ezred parancsnoka volt.

Batthyány Lajos miniszterelnök szeptember 19-én Vidost a vasi népfelkelés parancsnokává nevezte ki, majd másnap egy nagy önállóságot igénylő feladattal bízta meg. A miniszterelnök úgy vélte, hogy Jellacic betörése és előnyomulása esetén a dunántúli népfelkelés és nemzetőrség erőinek a bán háta mögött kellene benyomulniuk Horvátországba. Batthyány a terv végrehajtásával Vidost bízta meg. Ehhez parancsnoksága alá rendelte Veszprém, Győr, Sopron, Zala, Moson, Somogy és természetesen Vas megyék nemzetőrségét is.³¹⁴

Vidos a rendeletet szeptember 23-án kapta meg. Ezrede ekkor már Vas megyében tartózkodott. Vidos tüzérséget és lovasságot kért, és kérte egy vezérkari tiszt küldését. Komoly gondot jelentett számára a kimozdított nemzetőrök ellátása is.³¹⁵ A horvátországi betörést e körülmények között kétes sikerűnek vélte, mégis megindította csapatait Zala megye felé. Az onnan kapott hírek szerint a Muraköz 2000 horvát tartotta megszállva. Vidos úgy vélte, hogy nemzetőreit hosszabb ideig együtt tartani lehetetlen, kivált, ha az időjárás viszontagságai mellé az élelemhiány is csatlakozik. Ezért azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy a sereggel minél előbb támadjanak meg egy ellenséges csapatot.³¹⁶ A korlátozott méretű akció ideje csakhamar elérke-

zett. Szeptember végén a Zala megyei bizottmány segítséget kért Vidostól Nagykanizsa felszabadítására. Ezzel a támadással Vidos elvághatta Jellacic egyik fő utánpótlási vonalát is.

A Nagykanizsát és környékét megszálló erők létszámát a meglehetősen egybehangzó tudósítások 2000 főre tették.³¹⁷ Vidos, illetve az időközben megérkező *Pusztelnik Henrik* tábornoki százados szándéka az volt, hogy a beérkező somogyi nemzetőrökkel és a Kanizsa környékén található zalai önkéntes nemzetőrökkel, illetve a három vasi, két-két soproni és veszprémi zászlóaljjal, összesen kb. 12 750 fővel körülvessék a várost, s a visszavonulás minden útját elvágják.³¹⁸

Október 3-ig azonban összesen kb. 6000 ember érkezett meg a táborba.³¹⁹ Pusztelnik Henrik százados, a vezérkari főnök október 3-án reggel adta ki a Kanizsa körülzárására vonatkozó diszpozíciót; de egy sajtótudósítás szerint Vidos csak október 4-én reggel 4 órakor akart támadni.³²⁰

A felkelés október 3-án délután fél 2-kor „egy kanizsai ember és részeges illír utcai összekoccanása” miatt tört ki.³²¹ Más forrás szerint délután Nugent dobosokat állított fel a város minden utcájában, állítólag azzal a céllal, hogy ha Vidos serege közeledne, doboljanak. Erre az a hír terjedt el Kanizsán, hogy a horvátok fel akarják dúlni a várost. A lakosok megtámadták a dobosokat, s aki nem adta meg magát, agyonverték. A hír futótűzként terjedt, s egy városi polgár beszámolója szerint „ezt látván a nép, azonnal a városban járkáló minden ellenséges egyéneket megtámadá, és ki magát meg nem adá, nyomban lefegyverkeztette s agyonverte.” Mivel a helyiek úgy vélték, Vidos serege közel van, félrevertek a harangokat, s valamennyi zsákmányolt dobbal dobolni kezdtek. Ezt követően körülverték a Korona vendéglőt, itt elfogtak hét tisztet, egy fő- és négy köztűzért, és „a báni biztos s Lusán [Nugent] által Varasdról hozott és Kanizsa részére rendelt polgármestert.” A városiak segítségül hívták a tudomásuk szerint Hahóton tartózkodó önkéntes csapatot is. A városi felkelők megszalasztották, illetve részben elfogták, részben megölték a városban tartózkodó határőröket.³²² A harangokat a szomszédos községekben is félreverték, „s így a lázadás általános lón.”³²³

Albert Nugent jelentése szerint október 3-án egy kb. 7—8000 főnyi hadoszlop érkezett Zalaegerszegről, amely megrohmozta Kanizsát, s közben a nép is fölkel. Ezzel egy időben a kiküldött járőrök jelentették, hogy a magyarok a horvátok hátában is közelednek, s az erdőkben jobbról és balról felfegyverzett parasztcapatok mutatkoznak. Nugent úgy látta jónak, ha nem akarja bekeríttetni magát, nem vesztegetheti az időt, s elrendelte a visszavonulást Légrad felé. Alighogy ez megtörtént, az ellenségbe ütközött, ám néhány ágyúlövés és a szlúini határ-

őrök szuronyrohama elűzte a támadókat.³²⁴ Glasvasch százados a parancsnoksága alatt lévő 1. szluini zászlóalj 1. osztályával tört utat a horvát népfölkelőknek, így egyetlen embert sem veszítettek.³²⁵ A horvát források szerint Berks százados az általa irányított üteg jól irányzott tüzevel két állásból is menekülésre kényszerítette a magyarokat, s amikor azok már az oszlop mögé kerültek, Berks két feldölt röppentyűskocsit kihúzatott az árokból, azaz nem hagyta, hogy ezek az ellenség kezére kerüljenek.³²⁶

Vidos katonái még dél körül elfogtak egy horvát lovas századost és egy közvitézt a Kress-könyűlovas (svalizsér) ezredből. Még folyt a kihallgatás, amikor „lárma támadt, hogy az ellenség Kanizsáról felénk jő,”³²⁷ s erre Vidos délután 1 óra tájban megindította csapatait Kanizsa felé. Útközben találkoztak a kanizsaiak által ejtett foglyokkal. A tiszteket nem bántották, de a többiek közül Ujváry őrnagy zászlóaljának néhány nemzetőre megtámadta, s még mielőtt a tisztek megakadályozhatták volna, végeztek velük.³²⁸ Vidos csapatai már csak akkor érkeztek a városba, amikor Nugent csapatai kivonultak onnan. A Gyika őrnagy vezette zalai önkéntesek a városba beérve, a Német utcán nyomultak előre Deák Lajos százados és Szabó András hadnagy vezetésével. Ezt követően a városi vágóhídon túli berekben lévő horvátokat támadták és futamították meg.³²⁹ A helyiek tudatták Vidossal, hogy Nugent főoszlopa Szentmiklós felé, azaz a légrádi úton vonult vissza, de egy kisebb egysége Kiskanizsán állomásozik. Vidos erre az 1. és 3. vasi zászlóaljat, valamint az időközben megérkező egyik soproni nemzetőrzászlóalj felét a zsidótemető felé indította. Nugent ekkor már kiürítette állását, mire a soproni fél zászlóalj a várost szállta meg, a két vasi zászlóalj pedig folytatta Nugent üldözését; Szentmiklós környékén utol is érték. A két vasi zászlóalj csatárokat küldött előre, de mire azok Szentmiklós közelébe értek, az már több helyen égett. A csatárok néhány lövést adtak le Nugent tüzésére, de aztán visszahúzódtak.³³⁰

A horvátok útját Szentmiklósnál a Batthyány Károly őrnagy vezette szántói nemzetőr zászlóalj próbálta meg elállni.³³¹ A 650 főnyi zászlóalj ugyan mindössze 125 lőfegyverrel rendelkezett, a többség csak dárdákkal és vasvillákkal volt felszerelve, ennek ellenére megkísérelte a horvátok feltartóztatását. A zászlóalj feladata az lett volna, hogy a visszavonuló horvátokat az oldalról fenyegető vasiak és kanizsaiak „lövésére vezesse.” Egy tudósítás szerint ez ugyan sikerült, „habár azon körülmény, hogy dárdásaink a visszavonulást forma szerinti futásba alakíták át, nem kissé rontá meg az egész tervet.” A zászlóalj tisztjei jobbnak látták elrendelni a visszavonulást, s Szentmiklóson át a környékbéli erdőkbe vonultak vissza, „nem éppen futás nélkül.” A szán-

tói zászlóalj a visszavonulás közben tökéletesen felbomlott, noha mindössze egy halottat veszített. A harcmezőt utoljára Batthyány őrnagy hagyta el, a mellette maradt 8 nemzetőrrel.³³² A horvátok egy magyar jelentés szerint összesen 50 ágyúlövést adtak le, de tüzeik állítólag nagyon rosszul lőttek.³³³

A horvátok benyomultak Szentmiklósrá, feldúlták, felgyújtották a községet. Hasonló módon bántak Mórachely és Surd községekkel, illetve a környékbeli majorokkal. Nugent ezután akadály nélkül folytathatta visszavonulását a Drávához, ahová éjjel fél 1-kor érkezett. Reggel kilenc órára egész csapatát sikerült átszállíttatnia Légrádra, csupán néhány kocsi maradt a túlparton.³³⁴ Nugent jelentése szerint a visszavonulás közben egyetlen embert sem veszített, csupán néhány, a városban lévő katonáját fogták el. A két 30 fontos mozsarat a lőszerrel és hat kocsival, illetve egy feldölt röppentyűskocsit elfogatok hiánya miatt nem tudott továbbszállítani. Október 9-i jelentése szerint hasonló okokból volt kénytelen hátrahagyni a ruházati és élelmi cikkeket is. Visszavonulása közben — mint írja — a kórház felől erős puska-tűzet hallott, s egy megmenekült beteg szerint a „kanizsai hordák” valamennyi beteget megöltek.³³⁵

Vidos Nagykanizsa elfoglalása után az Ujváry István őrnagy vezette 2. vasi zászlóaljat, a zalai önkénteseket és a soproni zászlóalj másik felét Kiskanizsa felé indította az ottani horvát oszlop ellen. Ezek még Nagykanizsán, a Német utcánál beütköztek egy kilenc fős horvát osztagba, a horvátok azonban az első lövések után megadták magukat.³³⁶

Ujváry a várost elhagyva zászlóalját három oszlopba alakította, csatárokként a lőfegyverrel rendelkezőket, tartalékba a nagyobbbrészt dárdákkal, kisebbbrészt lőfegyverekkel felszerelt zalai önkénteseket osztotta be. Kiskanizsán az ogulini ezred Narancic százados parancsnoksága alatti 1. osztálya volt beszállásolva, s október 3-án délután fél öt tájban Nugent alezredestől azt a parancsot kapta, hogy azonnal vonuljon be hozzá a nagykanizsai táborba. Alig indult meg az osztály, Nagykanizsáról egy magyar oszlop (Ujváryé) jött szembe csatarendben, mire mindkét oldalról heves tüzelés kezdődött, s egy óránál is tovább tartott. Ujváry előbb a bal oldalán lévő ligetet tisztította meg a horvátoktól, s elvágta összeköttetésüket Kiskanizsával. Közben a másik két oszloppal a határőrosztályt a háta mögött lévő vizesárok (csatorna) felé szorította. Ezen viszonylag hamar átnyomta őket, de miután a vasiak nem voltak hajlandók átgázolni a vízen, kénytelen volt hidat keresni. A határőrosztály egy másik csatorna mögött foglalt állást, bal oldalán azonban rövidesen megjelent a zalaiak három víztűrőbb százada, s így a határőrosztály, minden oldalról megtámadva, kénytelen volt jobbra egy erdő

felé visszavonulni, hogy a túlerő ellen védje magát. A magyarok folytonos tüzelés közben szorították vissza őket. A támadás kettészakította a különítményt, s maga Narancic százados is fejevágástól és arclövéstől sebesülten fogságba esett.³³⁷

A horvátok itt legalább 10 halottat, sebesültet és foglyot veszítettek. Ellenállásuk azonban szívósnak tűnt, s ezért Vidos visszarendelte Kanizsára a Nugent-t üldöző zászlóaljakat. Mire azonban e két zászlóalj visszatért a városba, Kiskanizsa környékén is elhallgattak a fegyverek. Vidos a további üldözést azért sem tartotta tanácsosnak, mert csapatai már így is kimerültek „a foltonos utazás és zápor által.”³³⁸

A kiskanizsai különítményhez tartozó *Czwetincsanin* hadnagy 210 fővel az erdőn keresztül, „sok nehézség legyőzése árán” éjjel keresztülvágta magát, s reggel 7 órakor megérkezett a letenyei Mura-hídhöz. Jelentése szerint az ütközetben egy halott, 2 nehéz és 3 könnyebb sebesült volt a vesztesége. Az osztályból 50 fő elszakadt, s nem tudni, mi történt velük.³³⁹ Nugent alezredes úgy vélte, hogy Narancic, akit szintén minden oldalról megtámadtak, a heves tüzelés után ítélve, Kotor felé vonult vissza.³⁴⁰

Másnap, október 4-én reggel 5 óra tájban a Narancic százados osztályától elszakadt fél század határőr (50—70 fő) visszaérkezett Kiskanizsára. Valószínűleg eltévedtek, s ezért tértek vissza a településre. Itt beleütköztek a 2. vasi zászlóalj 7. és 9. századába. A helybéliek megrohanták és lefegyverezték a határőröket, majd többségüket lemészárolták boszszúból a horvátok korábbi fosztogatásai miatt. Állítólag csak hárman (más forrás szerint négyen) maradtak életben. A Kanizsáról a csatazajra kiindult vasi nemzetőrök már csak az összeütközés után érkeztek Kiskanizsára.³⁴¹

A kétnapos harcok horvát veszteségeiről meglehetősen ellentmondásosak az adatok, s inkább csak a Kiskanizsánál megsemmisített különítményről szólnak. A magyar veszteségadatok szintén szélsőségesek, de még a legmagasabb számok is jelentéktelen veszteségre mutatnak. Annyi bizonyos, hogy nyolc ellenséges tiszt esett fogságba.³⁴²

Vidos október 5-én két vasi zászlóalját Nugent után indította, de azok délután 4 órakor azzal tértek vissza, hogy a horvátok Légrádnál valószínűleg átkeltek a Dráván. Vidos azért is visszarendelte őket, mert azt a hírt kapta, hogy Letenyénél újabb sereg készül Kanizsa ellen, s ezt — az elfogott levelek szerint — a stájer határszélen állomásozó cs. kir. katonaság is támogatni fogja.³⁴³

A siker fényes volt, bár lehetett volna fényesebb is. A vasi zászlóalj egyik tisztje szerint a Vas megyében a 9. (Miklós) huszárezredből állomásozó két század megérkezése esetén „fél század elvette volna a 6 álgút és egy rakétaröpítőt, és a főerő hollétérol tudósított volna bennünket, s így talán Nugent[-t]

is elfoghattuk volna 1500 főnyi csapatával.”³⁴⁴ Bebizonyosodott, hogy a mozgósított nemzetőrség erői még oly jelentős számbeli fölény birtokában sem képesek egy alacsony harcértékű reguláris erővel szemben igazán jelentős sikert elérni lovassági és tűzérségi támogatás nélkül. (A néhány nappal későbbi ozorai siker többek között a jól alkalmazott lovasságnak is köszönhető). Ugyanakkor az is kiderült, hogy a lovasság hiányával küszködő ellenséges erők harcászati fölényük ellenére sem képesek arra, hogy nagy területeket tartsanak ellenőrzésük alatt, s biztosítsák a hátszág és a főerők közötti összeköttetést, ugyanis a somogyi és zalai nemzetőrök és népfölkelők tíz nappal a hadjárat megindulása után elvagták a horvát főerőket hátszáguktól.

Vidos joggal örült a győzelemnek, annak azonban már kevésbé, hogy a nemzetőrök tucatnyi, magát megadó horvátot egyszerűen lemészároltak. Október 5-én kiáltványban szólította fel csapatait, hogy a foglyokkal szemben emberségesen viselkedjenek. „Magyar bátorsággal vívjatok a fegyverrel bennünket támadók ellen, pusztítsátok azokat, miképp lehet, — de bánjatok emberileg a legyőzött fogollyal, ezt kívánja tőlünk a harctörvény, ezt sugallja szívünkbe a nemes szánakozó érzet, mely a magyarnak diadalai közepette is mindenkor tulajdona volt” — írta.³⁴⁵

Vidos eredeti szándéka az volt, hogy a Vas megyéből beérkező huszárokkal és a többi erővel visszafoglalja a letenyei hidat, de aztán azt az utasítást kapta az Országos Honvédelmi Bizottmánytól, hogy akadályozza meg Jellacic és a Bécsből segítségére érkező erősítések egyesülését. Október 6-án serege nagy részével északnak, Veszprém, majd Vas megyébe indult.³⁴⁶

Nagykanizsa felszabadítása után, 1848. október elején Zala megyét, illetve az ország délnyugati határszélét két cs. kir. csoportosítás fenyegette. Egyikük, a Stájerországban szervezés alatt álló tartalék hadtest ekkor még alig volt abban a helyzetben, hogy bárkit is fenyegetsen. A 72. éves *Laval Nugent von Westenrath* tábornok parancsnoksága alatt álló hadtest ekkor egy erős, kb. 2500 főnyi dandárból, illetve sorjalogezredek negyedik zászlóaljai által alkotott stájerországi helyőrségi csapatokból állott. Tűzérségének összetételéről és számáról nincsenek adataink. E csapatok összlétszáma aligha haladta meg az 5000 főt, s a stájerországi nyugtalanságok, különösen a grazi forradalmi mozgalmak miatt nem léphetett fel támadóan a magyar határszélen.

A horvátországi, a Mura és a Dráva vonalán álló horvát határőri és cs. kir. csapatok létszáma ennél sokkal jelentősebb volt. A stájerországi dandártól „kölcsonkapott” egységekkel együtt 14–15 000 főt számlálhatott, s legalább 24 löveggel rendelkezett.

Jelentős hátrány volt viszont, hogy a hadtest tömegeit népfölkelő és tartalékszázaljak alkották, amelyek igen gyengén voltak ellátva kézi lőfegyverekkel.

A Zala megyét őrző magyar erők még ennél is kevesebben voltak. Október 2-án érkezett meg Grazból Körmendre Jan Stadnicki gróf, egy tizedes vezetésével a 4. (Sándor) huszárezred ezredesi osztályának 2. százada 105 fővel. Vas megye közönsége azonnal kérte Mészáros Lázár hadügyminisztert, hogy a huszárokat Vidos táborába indíthassák. A huszárok október 3-án este 8 és 9 óra között érkeztek meg Nagykanizsára, s így a város felszabadítására indított támadásban már nem vehettek részt.³⁴⁷ Az említett Miklós-huszárok sem jöttek a megyébe, ahol Vidos seregének távozása után csupán 104 Sándor-husár, a zalai önkéntesek, a soproni nemzetőrség október 3-án Zalaegerszegre, s 6-án Nagykanizsára érkezett egy százada³⁴⁸ és a somogyi nemzetőrség maradt, de ezekre sem nagyon lehetett számítani. A Zala megyei önkéntesek négy századát Vidos először magával akarta vinni, de aztán a megyei Állandó Bizottmány erélyes fellépésének hatására felszerelés végett Zalaegerszegen maradtak,³⁴⁹ a huszárok Nagykanizsa környékén táboroztak.

A Somogy megyei nemzetőrség a Zala megyei népfelkelés egy részével a Mura vonalát tartotta szemmel Légrádtól Letenyéig, s október 7-én reggel 9 óra tájban sikertelenül próbálta meg visszafoglalni a kakonyai, légrádi és letenyei hidakat a horvátoktól. A támadás során a Somogy és a Zala megyei századok (egy kivételével) inkább a hátrálás, mind az előnyomulás során árultak el buzgóságot. A horvátok átkeltek a Murán, feldúlták a letenyei kastélyt, s az egész vidéket felgyújtással fenyegették.³⁵⁰ Október 8-án újabb előőrsi összecsapás volt a kakonyai révnél.³⁵¹ Palocsay József őrnagy október 8-án kérte Zala megye bizottmányát, hogy állítsa ki mielőbb a nemzetőrséget, mert csak így hárítható el az újabb horvát betörés.³⁵²

Palocsay olyannyira nem bízott saját erőiben, hogy még Kiskanizsát is körülsáncoltatta, hogy a letenyei hídfőből esetleg kitörő ellenséget visszaverhesse. Így aztán őt is kellemesen lepte meg a hír, hogy az ellenség másnap felszedette a letenyei hidat, s visszahúzódott a Muraközbe. A kanizsaiak maguk is aggódtak, mert úgy tudták, „Nugent megígérte, hogy visszajő, s ekkor kő kövön nem marad.”³⁵³ S valóban, Nugent október 9-én arról írt Jellácinnak, hogy „a kanizsai számlát még törleszteni akarom.”³⁵⁴

A város október 8-án maga is segítségért folyamodott a megyéhez azzal, hogy a lakosság képtelen tovább viselni a hadseregellátás terheit, s ugyanakkor hivatkozva a nemzetőrség állandó megfutamodására az ágyúkkal ellátott ellenség elől, „jobban

rendezett nemzetőrseregnek, vagy pedig egy zászlóalj rendes katonaságnak ezen vidékre leendő küldése eránt” kért intézkedést tétetni. „Mert higgye el a tisztelt bizottmány, hogy Nugent rabló és gyűjtőgató csoport vezére, ha erőre szert tehet, olyanra, mely bennünket legyőzni képes leend, akkor nem csak Kanizsán fogja bosszúját kitölteni, hanem Zala megye több helységei tűz martalékává fognak tétetni. Mi hazánkat, családunkat és vagyonunkat utolsó csepp vérig védelmezni fogjuk, rendes katonaság nélkül azonban nagy erőt legyőzni lehetetlen” — írja végül a beadvány.³⁵⁵ A megyei Állandó Bizottmány másnapi ülésén úgy határozott, hogy a város védelmére a nemzetőrség eddig szolgálatait nem tett negyedik váltását mozgósítja, a hadseregellátás terheit pedig a horvátoktól elfoglalt élelmiszerek begyűjtése útján biztosítja. Egyben segítséget kért az OHB-tól és Csánytól is.³⁵⁶ Csány október 12-én közölte a bizottmánnyal, hogy Nagykanizsára sem sorkatonaságot, sem ágyúkat, sem lőfegyvereket nem tud küldeni.³⁵⁷

A másik oldalon hasonlóan nagy volt az aggodalom; Benko vezérőrnagy egyelőre a kotori és a letenyei átkelők tartását határozta el.³⁵⁸ Dahlen altábornagy, zágrábi főhadparancsnok október 9-én azt a hírt kapta, hogy a magyarok két ponton átlépték a Drávát, ezért ide sietett, ám a hír tévesnek bizonyult.³⁵⁹ Egyelőre tehát mindkét fél azzal töltötte idejét, hogy megerősítse saját védelmi vonalát, s azon törte a fejét, honnan vonhatna magához újabb erőket. E tekintetben a magyaroknak volt nagyobb szerencséjük, ugyanis október közepén Zala megyében megjelent Perczel Mór ezredes hadosztálya.

3. A Perczel-hadtest „hátszaga”

Vidos József, aki nem volt hivatásos katona, a kanizsai győzelmet tudató jelentésében arra kérte Pázmándy Dénest, a képviselőház elnökét, hogy küldjenek helyébe „egy katonai képességgel és tudománnyal bíró” parancsnokot.³⁶⁸ Az OHB erre legalkalmasabbnak Gáspár Andrást, a 9. Miklós huszárezrednek az ozorai diadal kivívásában jelentős szerepet játszó századosát tartotta. Október 8-án értesítették őrnagyi kinevezéséről, s közölték vele, hogy Vidos egész seregének parancsnokává nevezték ki. Az OHB egyben utasította, hogy vegye át a Grazból Magyarországra szökött 4. (Sándor) huszárezredbeli 105 huszár felett is a parancsnokságot, és „seregeit száguldozó csapatokra osztván, az ellenséget nyugtalanítani, s ezt minden közlekedéstől elzárni igyekezzék”. A Bizottmány a kinevezésről értesítette Vidost is.³⁶⁹ Egyben utasította Görgey Artúr őrnagyot, hogy a Csepel-szigetről 4 löveget előfogatokkal és töltséssel adjon át Gáspárnak, az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot pedig utasította a löve-

gek útba indítására.³⁷⁰ Gáspár október 8-án Pesten személyesen vette át megbízatását, aztán október 9-én Perczel seregével együtt indult el Veszprém felé. A fél üteg ágyút *Turcsányi János* hadnagy vezetésével október 11-én Görgey indította útnak Adonyból Kálozon át.³⁷¹

Perczel Mór ezredes serege az október 7-i ozorai diadal után néhány napig pihent, majd Veszprém felé indult. Gáspár október 11-én Veszprémben vált el Perczel hadosztól, amely egyelőre még Sopron megye felé tartott.³⁷² Október 13-án már Nagykanizsán volt, s a hadügyminisztériumhoz intézett jelentésében egy honvédszászlóalj s elegendő löszert kért, „ha megtámadást kell tennie”.³⁷³ Az OHB október 15-én arra utasította Batthyány Kázmér baranyai főispánt és kormánybiztost, hogy Vidos és Gáspár seregeivel egyesülten „Varasd ellenében egy erős állást vegyenek, különös figyelmet fordítván a Drávám átkelésre”; ebből az következett, hogy Gáspár feladata a Muraköz visszafoglalása volt, de az is kitűnik, hogy az utasítás kiadásának napján az OHB még nem tudott arról, hogy Vidosnak nincs serege sem a Dráva mellékén, sem másutt.³⁷⁴

Közben Perczel október 12-én, 13-án úgy döntött, hogy csapataival mégsem csatlakozik a fősereghez, hanem Nagykanizsára vonul. Elhatározását azzal indokolta, hogy a kapott hírek szerint bármelyik pillanatban várható a Nagykanizsáról kiűzött ifj. Nugent alezredes újabb támadása. Perczel ekkor még úgy tudta, hogy Jellasics *Kuzman Todorovic* vezérőrnagy által vezetett mellékoszlopa is Vas és Zala megyéken keresztül próbál hazatérni Horvátországba, s ezt is meg akarta akadályozni. Perczel ezért összpontosította csapatait, majd megindult a Muraköz felszabadítására.³⁷⁵

Október 16-án a nagykanizsaiak örömrivalgása közepette vonult be a Zrínyi- és Hunyadi-szabadszabattal, a Szabolcs megyei önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljjal, valamint a beosztott két 9. (Miklós) huszárezredi századdal és 12 ágyúval a városba.³⁷⁶ Itt csatlakozott hozzá a 4. (Sándor) huszárezred egy százada, valamint a Zala megyei önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj négy százada, amely a megyei Állandó Bizottmány október 7-i határozata alapján október 14-én indult vissza Zalaegerszegről Nagykanizsára. A zászlóaljat nagyjából a horvátoktól zsákmányolt ruhákkal és felszerelési cikkekkel látták el, egy része azonban még mindig csak dárdákkal volt felfegyverezve.³⁷⁷ Szintén itt csatlakozott Perczelhez a soproni nemzetőr század, amely az elmúlt napokban az állandó Mura-menti előrsi szolgálatban némi rutinra tett szert.³⁷⁸ Október 17-én kb. 5000 főnyi serege Letenyénél és Kottorinál két oszlopban átlépte a Murát, s elűzte a folyót védő horvát és cs. kir. katonaságot. Több mint 1100 foglyot ejtett, s 18-ára megszállta a Muraköz egész területét. A foglyokat még 18-án Nagykanizsára kísérték. (A letenyei híd gyors helyreállítása egy nagykanizsai ácsmester érdeme volt.)³⁷⁹ A horvátok Légradra és Varasdra vonultak vissza. A varasdi hidat egy darabon felszedték, s a híddal szemközt besáncolva táboroztak. Perczelnek nem voltak a folyóátkeléshez szükséges eszközei, támadása így is nagy pánikot okozott. Dahlen altábornagy azt jelentette, hogy Letenyénél 10—12 000 magyar felkelő nyomult be a Muraközbe, egy másik hadosztal pedig Kottorinál lépte át a Murát.³⁸⁰

A nagykanizsaiak a beérkező fogolyszállítmányokból érzékelték a diadal nagyságát. Október 18-án 9 órakor Kottoriból 25, 11 órakor Letenyéről 800, délután 3 órakor Kottoriból 82, majd újabb 262 foglyot hoztak a városba, akiket Perczel Veszprém felé indított.³⁸¹

Perczel november 8-án Friedaunál megtámadta és megverte a stájerországi cs. kir. csapatok egyik dandárját, de aztán arról értesülve, hogy a stájer- és horvátországi cs. kir. csapatok összpontosított támadásra készülnek a Muraköz ellen, annak kiürítése mellett döntött, s november 11-én seregével a Mura bal partjára húzódott vissza. Az október 30-i Bécs alatti, schwechati magyar vereségről, valamint a Muraköz kiürítéséről értesülve, a város lakóiban is erősödött az aggodalom. A Pesti Hirlap tudósítója szerint a kanizsaiak, akik október 3-án „erejük-nél többet mertek, ma aggodalom és félelem közt néznek a jövőbe, s borzadva várják a napot, midőn a bosszúálló ellenség csordái ezen virágzó és a jövő jölétnek örvendő várost dűlve és rabolva barangolják be...”.³⁸² Miután azonban Perczel a továbbiakban is aktív védelmet folytatott, az aggodalmak december közepéig némileg enyhültek.

A város a továbbiakban ugyanolyan fontos szerepet játszott a Muraközben, majd november 11 után a Mura bal partján állomásozó Perczel-hadosztály, majd -hadtest „hátországaként”, mint 1848 nyarán a Dráva-vonalon állomásozó csapatok esetében. A városi nemzetőrség, mint láttuk, kivette a részét a Mura-vonalon teljesített őrszolgálatból, s a város mint átkelési pont, a hadianyag-szállítások állandó célpontja volt. „...lakosaink (...) az egész hadjáratot látják el tápszerekkel, még az ország határszélein is. Naponként háromezer kenyeret sütnek; ápolják, a mindenünnen jövő sebesülteket, betegeket; lovaik, ökreik, sőt még teheneik is örökös fuvarozásban vannak” — írta a Kossuth Hirlapjának zalai tudósítója.³⁸³ A megye kormánybiztosa, *Csertán Sándor* is gyakran tartózkodott itt.³⁸⁴ A Muraköz kiürítése után a sereg raktára Nagykanizsán volt.³⁸⁵ December 20-án Nagykanizsán 555 pár fehérneműt, 24 gatyát és 115 inget gyűjtöttek és adtak át a sereg számára.³⁸⁶

A feldunai hadsereg pozsonyi főhadiszállásán tartózkodó Kossuth Lajos, az OHB elnöke még november 4-én rendelte el a dunántúli és felvidéki gabona-

készletek összeírását és az ország belsejébe szállítását. Ugyanakkor az OHB Pesten lévő tagjai Zala és Somogy megyék készleteinek összeírását és elszállítását november 6-án Tallián Ede képviselőre és kormánybiztosra bízta.³⁸⁷ November 5-én az OHB már figyelmeztette Perczelt, „hogy a gabona-kivittelt Horvátországba (...) nagyobb mértékben meg ne engedje”.³⁸⁸ Tallián november 11-én érkezett Nagykanizsára. Ekkor értesült arról, hogy Nagykanizsáról Vas megyén át továbbra is szállítanak gabonát Stájerországba, s ezért felkérte a vasi kormánybiztos(oka)t, hogy ott is kezdjék meg a gabona összeírását, s akadályozzák meg annak kiszállítását. Ezzel egy időben Somogy megyének is hasonló utasítást küldött.³⁸⁹

Tallián november 26-án nyújtotta be végjelentését az OHB-nak. Eszerint Nagykanizsán és a zalai uradalmakban olyan kevés gabona van, hogy azt szükségtelen elszállíttatni, annál is inkább, mert Perczel seregét is ebből élelmezik. A nagykanizsai kereskedők által beszolgáltatott gabonamennyiség alig 10 000 pozsonyi mérő, a különféle lisztek mennyisége pedig nem érte el az 1900 pozsonyi mérőt. Némi sértődöttséggel közölte az OHB-val, hogy a testület eddigi jelentéseire mit sem válaszolt, s „így vélekednem kell, hogy mi itt N[agy]kanizsán működéseinkkel szükségtelemmé váltunk”. Az OHB válaszában megrögtta Talliánt, amiért olyan jelentéssel küld futárt, „melyre a Honvédelmi Bizottmányunk teljességgel nincs mit végeznie”, majd megköszönve Tallián eddigi működését közölte, hogy megbízatását befejezettnek tekintik. Egyben utasította, hogy közölje Perczellel és Csertánnal a gabonaelszállítással kapcsolatos intézkedéseit.³⁹⁰

Mint Tallián jelentéseiből is kiderül, a városnak fontos szerepe volt a Mura mentén állomásozó csapatok ellátásában. Csertán egyik, november 4-én a Zala Megyei Állandó Bizottmányhoz intézett átiratából tudjuk, hogy a nagykanizsai mészárosok október 17—18-án 6289 font húst szolgáltatottak ki készpénzfizetés mellett Perczel csapatai számára.³⁹¹ A városban december elején érzékelhető volt a drágaság.³⁹²

A nagykanizsai zárdát katonai kórházzá alakították át, a költségeket az OHB fedezte.³⁹³ A Muraköz kiürítése után a betegeket és sebesülteket a Nagykanizsán és Kiskomáromban (Komárváros) lévő kórházakban ápolták. Nagykanizsán a barátok zárdájában 15 szobát alakítottak át kórházzá, amelynek igazgatójaként Perczel meghagyta *Bujanovits Tituszt*.³⁹⁴ A kórházban december 10-én több mint 300 beteget ápoltak, s közöttük már a kolera is pusztított. A koleras betegeket két szobában különítették el, a többi szobában sikerült megakadályozni a kór terjedését. *Smalkovits Mihály* megyei főorvos is kiszállt a helyszínre, s megállapította, hogy a kolera főleg a hagymából már lábadozókat támadta

meg, s terjedését a kórház túlszűfolttsága is elősegítette. Ezért Csertán Sándor kormánybiztossal, a városbíróval és térparancsnokkal intézkedett száz beteg elhelyezésére alkalmas újabb szobákról. A betegek ellátását hat orvos végezte, ezek között egy elfogott horvát ezredorvos és három alorvos volt.³⁹⁵ Csertán felszólította a városi orvosokat, hogy legyenek a katonáorvosok segítségére a betegápolásban, felhívására két orvos, *Kremzír Mojzes* és *Rosenberg Zsigmond* jelentkezett. A kanizsai kórház szükségleteinek fedezéséről Csertán maga is gondoskodott.³⁹⁶ Itt ápolták a beteg horvát foglyokat is, közülük november végén 55 főt hazaküldtek.³⁹⁷

A kórház betegállománya december 20-án valamivel több, mint 300 fő volt. Ezek közül kb. 250 főt Perczel főerejének elvonulásakor elszállítottak, 52 fő hátramaradt. A számuk december 31-ig további 35 fővel növekedett. Közülük 3 fő felgyógyult, 24 fő szállíthatóvá vált, őket *Szekulits István* alezredes parancsára Nagyvázsony felé indították útnak; 7 fő meghalt. A megmaradt 53 legénységi állományú beteget 10 katona, köztük egy hadifogoly ápolta. A kórház ideiglenes főorvosi teendőit a nagykanizsai illetőségű *Kremzír Mojzes* látta el. *Kremzír* 1849. január 1-jén jelentette mindezt a hadügyminisztériumnak; hozzátette, attól tart, hogy a hátramaradt foglyok a bevonuló ellenség kezére kerülhetnek.³⁹⁸

Az 1848 őszi újoncozás Nagykanizsán is jó eredménnyel folyt, november végén már 372 újoncot soroztak be a városban,³⁹⁹ akik részint a már említett, Nagykanizsa felszabadításánál is jeleskedő önkéntesekből alakult 47., részint az újoncokból álló 56. honvédszászlóaljhoz kerültek.⁴⁰⁰ Az újoncozásnál — írta *Hegedüs József*, a *Kossuth Hirlapja* nagykanizsai tudósítója — „azon örvendetes tapasztalást szereztük, hogy a nép eddigi legalsó osztályában háborúkat szabadságháborúnak tartják, s hazájának minden érdeklett polgár fájdalommal bár, de szívesen, hozza fiát áldozatul. A besoroztatás oly rendesen halad és gyorsan, mintha ez már régi bevett szokás volna.”⁴⁰¹ December közepén a város már csak 16, többnyire távollévő újonccal tartozott.⁴⁰² Perczel december 3-án arra szólította fel a megye Állandó Bizottmányát, hogy a még kiállítandó újoncokat „sietős beosztás és századokká alakítás végett” szintén Nagykanizsára küldjék.⁴⁰³

A cs. kir. csapatok december közepén Felső-Magyarországon, illetve a Duna jobb partján megindult támadása után csak napok kérdése volt, hogy Perczel hadteste kényszerűségből elhagyja Mura-menti állásait. Erre egyfelől azért volt szükség, hogy a hadtest ne kerüljön a nyugat felől előnyomuló főserg, és a vélhetően délnyugat felől előnyomuló stájer-, illetve horvátországi csapatok harapófogójába; másfelől azért, hogy a *Görgey Artúr* vezérőrnagy vezette magyar főserghez csatlakozva megpróbálja megakadályozni az ellenséges főerők további előretörését.

Perczel december 17-én értesült a cs. kir. főserg támadásáról, majd 18-án — kézhez véve Kossuthnak a felrendelésről szóló utasítását — úgy döntött, hogy seregével Vas és Sopron megyén át próbál csatlakozni Görgeihez.

Perczel úgy vélte, hogy Letenye és Kanizsa felől csupán kisebb ellenséges erők támadásával kell számolnia, de félő, hogy Belovár felől Somogy és Baranya határvidékén az „Eszékkeli közlekedés megszakítására” is betör az ellenség. Perczel terve ezért az volt, hogy Kanizsa védelmére Letenyén hátrahagyja Szekulits István őrnagyot a hadtest 3. hadosztályával, amely a 45. (vasi), 56. (zalai) és 61. (somogyi) fegyvertelen zászlóaljából, a Sándor-huszárok egy századából és négy 6 fontos lövegéből áll. Szekulits azt az utasítást kapta, hogy védje Letenyét, majd a túlerő elől Nagykanizsán, Keszthelyen és Veszprémen át vonuljon vissza, s az összeköttetést Zalaegerszegen és Szentgróton át tartsa Perczellel. Perczel abban reménykedett, hogy Szekulits a hónap végéig tarthatja magát Kanizsán; ha mégis fel kell adnia a várost, felhatalmazta a helybéli nemzetőrség fegyvereinek átvételére, valamint a kincstári pénzek biztosítására. Maga Perczel két felfegyverzett hadosztályával Körmend-re siet.⁴⁰⁴

Perczel december 20-án Lövőn kelt levelében tudósította Kossuthot, hogy a hartbergi és radkersburgi csapatok miatt veszélyben érzi magát, ezért Zalaegerszegen és Szentgróton át Devecserre vonul, ahová 23-án megérkezhet. Szekulitsot utasította, hogy 20—21-én tartsa Letenyét, majd vonuljon vissza Kanizsára. A vonulás olyan nehézségekkel járt, hogy a sereg egy része az erős szél miatt december 20-án kénytelen volt Baksán megállni, s csak 21-én érkezett meg Lövőre. Perczel valószínűleg ezért állt elő azzal a meglepő elképzeléssel, hogy főoszlopát Szombathelyen, Szekulitsét pedig Nagykanizsán szeretné teletelni. „Mert télen át nagy hadműködések helye nem lévén, fő szükség az nagyvárosokba sietni és azokat nem engedni az ellenség birtokába. Város télen át nagy erő ellenében is tartható. Kis falukon nagy sereget is semmivé tehet egy kis portyázó csapat” — írta Kossuthnak. Úgy tűnik, Perczel nem érzékelte, mit jelent a cs. kir. főserg támadása, s ezért állt elő e haditervekkel. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen csapatai

még semmit sem tapasztaltak az ellenséges betörés következményeiből. A Perczel vezette főoszlop 22-én lépte át Zala megye határát s indult tovább Körmend felé, ahová aznap meg is érkezett. Ezzel Zala megye gyakorlatilag fegyveres erő nélkül maradt.⁴⁰⁵

Szekulits István őrnagy hadosztálya december 21-én még Letenyén volt. Az 56., 60. és 61. zászlóaljból, a Miklós-huszárok egy századából és a 4 hat- és hétfontos lövegből álló csapatok feladata a Mura vonalának védelme lett volna, de mint Szekulits Kossuthnak írta, a sereg „nagyobbrészt fegyvertelen, ruhátlan, s a beállott hideg időben gatyában és bocskorban tesz katonai szolgálatot”. Az összesen 4000 főnyi gyalogság felének nem volt fegyvere. Szekulits szándéka az volt, hogy december 22-én az 56. és 60. honvédzászlóaljjal, három szakasz Miklós-huszárral és 4 ágyúval Nagykanizsára vonul; a 60. zászlóalj és egy szakasz huszár pedig Letenyén, Muraszerdahelyen, Molnáriban és Rátkán „fogja az ellenség mozgalmait szemmel tartani”.⁴⁰⁶ December 22-én Perczel Körmendről még azt az utasítást küldte Szekulitsnak, hogy ezt az állást igyekezzen egész télen át tartani, s ellenkező rendeletig „ne merészeljen mozdulni”, mert Perczel főoszlopának körmendi állása „reá is van támasztva”. Ennek ellenére még aznap feladta körmendi állását, s megindult Devecseren át Pápa felé, Szekulitsot pedig Tapolcára rendelte.⁴⁰⁷

Szekulits valószínűleg december 24-én kapta meg Perczel parancsát, hogy csapataival vonuljon Tapolcára. Szekulitsot december 25-én reggel Nagykanizsán kereste fel Alsólendva küldöttsége, amely kérte, hogy dandárával vonuljon Alsólendva környékére, ő azonban Perczeltől kapott utasítására hivatkozva visszautasította a kérést. Még aznap vagy másnap Kiskomárom—Magyaród—Keszthely—Bazsi—Sümege útvonalon indult meg, s december 27-én Sümegeen volt.⁴⁰⁸

Az utolsó magyar csapatok, a Perczel által a Mura-vonal őrizetére hátrahagyott, Palocsay Jakab őrnagy vezette somogyi nemzetőrök január 1-jén vonultak be Nagykanizsára, s egy napi pihenés után folytatták útjukat Kaposvár felé.⁴⁰⁹ Ezek után a város immár jogos aggodalommal várhatta, hogy mikor kerül a cs. kir. és horvát inváziós haderő megszállása alá.

IV. A CS. KIR. MEGSZÁLLÁS

1. A cs. kir. megszállás hónapjai

Mint láttuk, már Albert Nugent alezredes fogadkozott, hogy az 1848. október 3—4-i események miatt

adandó alkalommal megbünteti a várost. Dahlen altábornagy, a horvátországi főhadparancsnokság vezetője is gyakran utalt arra, hogy Nagykanizsát szívesen megbüntetné, s hogy „kincstári és magán-

javaink elrablásáért kártérítést kell követelnünk az abban vétkes helyi lakosoktól.”⁴¹⁰ A Magyarország ellen készülő cs. kir. hadsereg fővezére, *Alfred zu Windisch-Grätz* tábornagy is arra utasította december 24-én a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnokát, Nugent tábornagyot, „hogy e városba történt bevonulása után az ottani lakosok különösképpen azonban a zsidók ellenében erős fenyegető törvényszéket tartson, mert Magyarország egyetlen városa sem viselkedett olyan ellenségesen velünk, mint Kanizsa [kiemelés tőlem — H. R.], és a kincstárnak mindenféle szállítmányok elfogása és megsemmisítése által tetemes kárt okozott.”⁴¹¹

A Laval Nugent tábornagy vezette stájer-horvát tartalék hadtest december 23-án és 24-én kezdte meg hadműveleteit, s lépte át Vas megyénél a magyar határt. A hadtest 9, nem teljes létszámú gyalogszázaljból (47 $\frac{1}{4}$ gyalogszázad), 10 $\frac{1}{4}$ lovasszázadból, összesen 8426 főből állt, 24 löveg, 6 röppentyű, és 1418 ló tartozott hozzá. A sorezredi és a határőrezredi zászlóaljkat vegyesen osztották be az egyes dandárokba, a lovasságot egyetlen szakasz kivételével egy dandárba egyesítették. A dandárparancsnokok mindegyike a stájerországi csapatok állományából került ki.⁴¹²

Johann Burits vezérőrnagy, a hadtest egyik dandárparancsnoka december 31-én Zalaegerszeg-ről azt jelentette Nugent-nak, hogy a magyarok állítólag teljesen kiűritették Kanizsát, s ezért Varasdról ezt „a rosszérmű és minden bajt okozó fészket” ki kellene kutatni, megfenyíteni és megszállni. Ha ez nem lenne kivitelezhető, ő maga kész dandárával oda vonulni.⁴¹³ 1849. január 1-jén Benko vezérőrnagy, a varasdi városparancsnok tudatta Dahlen altábornaggal, aki elkísérte egy darabon a stájer-horvát hadtestet, hogy „Kanizsán sincs ellenséges csapat; a zsidók jól felfegyverkeztek, s sokakat megnyertek arra, hogy biztonságukon örködjének.” Egyben javasolta, hogy ha a hadtest Nagykanizsa felé indulna tovább, őt és a Légrádon parancsnokló *Mirkovich* őrnagyot is értesítsék, hogy támogatásként csapatokat tolhassanak előre.⁴¹⁴ Mindez arra mutat, hogy Benko még a kiűritett Nagykanizsát is igen veszélyesnek találta. De nemcsak ő aggodott, hanem Dahlen altábornagy is, hiszen január 2-án arra szólította fel Benkot, ellenőrizze, valóban igazak-e azok a Burits által szerzett hírek, hogy Nagykanizsát az ellenség kiűritette.⁴¹⁵ A zűrzavart jelzi, hogy *Daniel Rastic* ezredes — hírszerzőkre hivatkozva — még január 4-én is azt jelentette Benko vezérőrnagnak, hogy Nagykanizsán Szekulits őrnagy Zrínyi-zászlóalja és rengeteg népfölkelő állomásozik, de van 2 ágyú is.⁴¹⁶

Nugent tábornagy a Nagykanizsa kiűritéséről érkezett hírek hatására január 1-jén a körmenyi főhadiszállásról azt jelentette Alfred zu Windisch-Grätz herceg, tábornagnak, fővezérnek, hogy ha

Nagykanizsa valóban üres, „a Légrádnál álló horvát csapatok közreműködésével egy expedíció megy oda, s ezt a velünk egészen különösképpen ellenséges érzelmű várost megszállja, s aztán attól, a legnagyobb rend és a legszigorúbb fegyelem figyelembevételével az elrabolt kincstári szerekért teljes kártérítés jól behajtsa.”⁴¹⁷ Ugyanakkor ő is további hírek szerzésére szólította fel a dandárjával Zalaegerszegen állomásozó Burits vezérőrnagyot.⁴¹⁸ Nugent szándéka az volt, hogy a Dráva-vonalon hátramaradt horvát csapatokkal együtt szállja meg a várost. Ennek érdekében elrendelte, hogy Varasdnál vagy szalmával hízalt jégén, vagy hajóhíddal teremtsek összeköttetést a Muraköz és a horvát területek között.⁴¹⁹

Burits már január 2-án javasolta, hogy amint lehet, szállják meg Nagykanizsát, Zala megyébe az ő dandárján kívül vezényeljenek még egyet; ezen kívül továbbította azt a Nagykanizsáról érkezett kérést, hogy a város megszállását lehetőleg cs. kir. (azaz sorezredi) csapatokkal hajtsák végre, mert a városiak aggodnak, hogy a varasdi helyőrség horvát csapatai vonulnak be a városba.⁴²⁰ Január 4-én megerősítette a kérést azzal, hogy horvát csapatokat nem kellene sem Zalaegerszegre, sem Nagykanizsára vezényelni, mert különben általános ingerültségtől lehet tartani, „ezenkívül e csapatok viselkedése annyira megjavulhatna, hogy Zala megye népe meggyőződhesen arról, miszerint csak a népfölkelés, azonban semmi esetre sem ezen csapatok vettek részt a rendetlenségekben, durva kihágásokban és rablásokban.” Nagykanizsára már csak azért is nagyon veszélyes lenne horvát megszállókat küldeni, „mert maguk a tiszték közül is többen bosszúról beszélnek, amely könnyen tovább mehetne”.⁴²¹

Nugent január 3-án tudatta Windisch-Grätzcel, hogy miután Perczel hadteste Móránál vereséget szenvedett, s elképzelhető, hogy a Balaton és a Duna között délnek vonul, hogy így erősítse meg magát, ő maga is nyugatnak fordul hadtestével, Körmenen és Zalaegerszegen egy-egy erős zászlóaljat hátrahagyva, egy másik zászlóaljat pedig Lendvára küldve, január 5-én a hadtest zömével Zalaegerszegen át Nagykanizsára vonul.⁴²² Windisch-Grätz január 6-án, immáron Budán nyugtázta Nugent javaslatát, s utasította, hogy az expedíció után hadtestének zömével ismét a körmenyi állást foglalja el, majd csapatai egy részével szállja meg Pápát, és biztosítsa a Bakonyon át Móra és Győrbe vezető utat.⁴²³

Nagykanizsa megszállása két oszlopban történt volna: az egyik oszlopot a Lendvára küldött, s útközben újabb, stájer- és horvátországi csapatokkal megerősítendő zászlóalj, a másikat a hadtest Nugent által Körmenről Zalaegerszegen át vezetett zöme alkotta volna. Nugent szándéka az volt, hogy Nagykanizsán újabb csapatokat von magához a

Dráva és a Mura mentén állomásozó horvát csapatokból, ezért Dahlen újabb Dráva-átkelők létrehozására utasította a horvátországi katonai hatóságokat.⁴²⁴

Burits is úgy vélte, hogy amíg Zala megyét nem fegyverezték le, és nem rendezték, nem lenne tanácsos a további előnyomulás.⁴²⁵ Január 5-én nyomatékosan felhívta Nugent figyelmét arra, hogy „300 000 lelket számláló népességű és az alispán úr által megerősített, ténylegesen 24 000 főnyi népfőkelővel rendelkező Zala megyének csak nagyobb katonai erő előnyomulása és a legfontosabb pontok megszállása által lehet imponálni.”⁴²⁶

A hadtest végül csak január 6-án indult el. Nugent eredetileg két zászlóaljat, két század lovaságot és némi tüzérseget akart hátrahagyni Zalaegerszegen, „hogy az igen felindult Zala megyében, ahol a hangulat egyáltalán nem megnyugtató, a rendet és nyugalmat fenntartsa.”⁴²⁷ Am Zalaegerszegre érve arról értesült, hogy Keszthelyen és Zalaszentgróton „egy erős ellenszegülő párt létezik”, s ezért egy dandárját e két település környékére küldte, Buritsét Zalaegerszegen hagyta, s ő maga a Züllich- és a Pálffy-dandárral folytatta útját Nagykanizsa felé, azonban nem az egyenes úton, hanem a Zalalövő—Lendva—Letenye útvonalon.⁴²⁸ Hogy erre a jókora vargabetűre mi szükség volt, arra Nugent január 10-én Windisch-Grätzhez intézett jelentésében találunk magyarázatot: a hírek szerint ugyanis Nagykanizsán *Niczky György* és *Festetich Miklós* vezetésével 5000 Somogy megyei nemzetőr gyülekezett.⁴²⁹ Tudjuk, hogy ez nem volt igaz, hiszen Festetich csak december 31-én (vagy valamivel előtte) ért Kaposvárra, s január 10-ig szándékozott befejezni a mozgó csapatok állítását.⁴³⁰ A hír valószínűleg Palocsay január 2-án elvonult nemzetőreire vonatkozott. Nugent bizonytalan volt, s a két, mintegy 4300 főnyi, 6 löveggel rendelkező dandárt még mindig nem találta erősnek ahhoz, hogy Nagykanizsát megszállja velük.

A város megszállására végül január 10-én „förgőteges időben” került sor. A cs. kir. csapatok a bevonulás előtt állítólag két órát várakoztak, amíg megbizonyosodtak arról, hogy Nagykanizsán nincsenek magyar reguláris csapatok. A bevonuló cs. kir. és horvát csapatokat a szemtanú 13 000 főre becsülte. Tény, hogy egy-egy házba néha 13–14 katonát is beszállásoltak.⁴³¹ A kortársi becslés azonban erősen túloz: a január 15-ig Nagy- és Kiskanizsára bevonuló csapatok létszáma legfeljebb 4700 fő lehetett, és mintegy 1200 lovuk volt. Soraikban három, nem teljes létszámú horvát határőrzászlóalj is ott menetelt.⁴³²

Nugent január 10-én jelentette Windisch-Grätznek a város megszállását. Tudatta vele, hogy a hírek szerint a *Niczky* és *Festetich* vezette gerillák Kaposvár felé vonultak vissza, s hogy a biztonság ked-

véért a Burits-dandárt Zalaegerszegről magához vonja, s a Dietrich-dandárra bízta Zalaegerszeg megszállását is. Ezen a napon értesült arról is, hogy Windisch-Grätz főserége megszállta Budapestet.⁴³³

A megszállók még aznap este letartóztatták a „vörös republikánus szelleméről ismeretes” Hege-düs József ügyvédet, a Kossuth Hirlapja nagykanizsai tudósítóját; orvosa házatól „egy ingben, papucsban, hajadonfőtt a legzordonabb időben durva bánásmóddal” hurcolták el. Még aznap este kihallgatták, de miután nem találtak ellene semmilyen bizonyítékot, egy Krapf nevű hadbíró ügyészi véleménye alapján el is engedték.⁴³⁴

Dahlen altábornagy, aki maga is ott volt a bevonulók között, még ezen a napon utasította a város vezetőit, még ezen a napon utasította a város vezetőit, hogy 48 órán belül a rendőrség kivételével mind a magánszemélyek, mind a testületek fegyvereit szolgáltatassák be. Közölte, hogy a végrehajtást házkutatással ellenőrzik, s akinél 24 órával a határidő letelte után fegyvert találnak, azt hadbírószág elé állítják.⁴³⁵ A beszédett fegyvereket január 28-án öt kocsin Zalaegerszegre szállították, és átadták a megyei hatóságnak.⁴³⁶

Dahlen január 11-én a városi előljáróság számára egy kemény hangvételű rendeletet is megfogalmazott az ostromállapot szabályairól, de ennek kiadása végül is elmaradt; hogy miért, nem tudjuk.⁴³⁷ Január 15-én Burits elrendelte, hogy a város bankjegyek felváltása végett 20 000 forintnyi 20 krajcáros váltópénzt (azaz 60 000 darab 20 krajcárost!) fizessen be a hadipénztárba, ellenkező esetben ugyanekkor összeget kell ezüstpénzben befizetnie. A városnak a vagyonos polgároktól nagy nehezen sikerült összeszednie az összeget.⁴³⁸ Január 19-én Kossuth és felesége körözölevelét és az ehhez szükséges személyleírást küldte meg Burits a városi tanácsnak.⁴³⁹ Windisch-Grätz január 15-én a vezérőrnagyot Baranya, Tolna, Somogy, Zala, Veszprém, Sopron, Vas, Moson és Győr megyék katonai parancsnokává nevezte ki.⁴⁴⁰

A városból húsz ácsot rendeltek ki a letenyei hídépítési munkálatokhoz, de ezt csak 11 fő teljesítette, mert a többiek vagy más feladatot végeztek, vagy eltávoztak a honvédcapatokkal. Dahlen január 19-én ismét utasította a térparancsnokságot — amelynek vezetését ismét a nagykanizsai viszonyokat szeptember óta ismerő Glavasch százados látta el —, hogy intézkedjen az ácsok teljes számban való kiállítására érdekében.⁴⁴¹ Dahlen végül is nem sokáig keserítette a városiak életét, mert Windisch-Grätz január 14-én arra utasította, hogy térjen vissza álmóshelyére, Zágrábra.⁴⁴²

Noha Windisch-Grätz január 10-én ismét felhívta Nugent figyelmét arra, hogy Zala megye pacifikálása után hadtestével a körmendi állásba vonuljon, Nugent január 18-án kelt jelentéseiben tudósította a fővezért, hogy ezt nem tartja tanácsosnak, mert a

nagykanizsai állásban sincs messzebb a főszeregtől, mint a körmendiben, s jelenlegi állomáshelyén biztosíthatja Zala megyét, valamint intézkedhet Somogy megye alávetése érdekében is; sőt, 17-én egy zászlóaljat és egy lovasszázadot küldött Iharosberénybe, s aznap hasonló erőt Kaposvárra. Úgy vélte, hogy Baranya és Tolna megye is könnyen meghódítható lenne, s ezáltal egy igen jelentős országrészt vonnának ki a forradalmi párt romboló befolyása alól.⁴⁴³

Január 20-án arról értesítette a herceget, hogy szándéka szerint *Dietrich* vezérőrnagyot mintegy 5000 fővel a megszállt megyékben hagyja Burits támogatására, 2800 főt visszarendel Stájerországba, Karintiába és Krajnába, hogy ott egy újabb tartalék hadtest alapjául szolgáljanak, további 1300 főt pedig visszaküld az eredeti toborzókörzetébe.⁴⁴⁴ Windisch-Grätz január 21-én kelt utasítása alapján január 23-án tudatta a herceggel, hogy *Dietrich* vezérőrnagy vezetésével négy gyalogzászlóaljat, egy lovasszázadot és egy fél üteget küld Székesfehérvárra.⁴⁴⁵

Január 24-én azonban arra a hírre, hogy „az ellenálló párt Pécsét és környékén, könnyen meglehet, a verbászi táborból és Eszékről is erősítéseket nyerve, aggasztó erőre tett szert”, úgy döntött, hogy a Windisch-Grätz utasítására *Dietrich* vezérletével Székesfehérvárra indult csapatokat Nagylakon át Kaposvárra küldi, s az időközben *Mamula* ezredes parancsnoksága alatt Somogy megyébe vezényelt csapatokat is megerősíti Nagykanizsáról, hogy így Pécs ellen döntő mozdulatot készítsen elő.⁴⁴⁶ Január 25-én az újabb hírekre hivatkozva közölte a herceggel, hogy aznap és másnap csapatait Babócsa felé indítja, *Dietrich*et pedig utasítja, hogy 26-án érkezzen Kaposvárra, így 6000 gyalogossal, 800 lovassal, 3 és fél üteggel vonulhat Pécs ellen.⁴⁴⁷

Január 25—26-án tehát a cs. kir. csapatok nagy része elhagyta Nagykanizsát, majd rövidesen a megyét is. A Nugent által a Zala megyei megszálló erők parancsnokává kinevezett 57 éves *Karl Züllich von Zühlborn* ezredes, a 13. gyalogezred parancsnoka — aki harcolt az 1809. és az 1813—1815. évi francia hadjáratokban — rendelkezése alatt 11 gyalogszázad (azaz két gyenge zászlóalj), két lovasszázad és egy fél lovasüteg (3 löveg) maradt. Ennek a nagyobbik része (négy gyalogszázad, 1 lovasszázad és a fél üteg) Nagykanizsán állomásozott.⁴⁴⁸ Ezek az erők még számíthattak a Dráva-vonalat őrző, több mint 3000 főnyi horvát határőri és népfelkelő erők segítségére is.⁴⁴⁹ A kanizsai helyőrség főleg katonai szállítmányok kísérésével töltötte az idejét, de az előfogatok kiállításánál szinte mindig katonai karhatalmat is kellett használnia.⁴⁵⁰

Február 7-én Nugent *Züllich* parancsnoksága alatti 11 századból négyet, valamint a fél lovasüteget is Kaposváron át Szekszárdra rendelte.⁴⁵¹ A lo-

vasszázad március 21-ig a megyében maradt.⁴⁵² Március elején *Burits* vezérőrnagy a hat gyalogszázadból négyet vonultatott Sopronba, s Nugent tiltakozása ellenére sem volt hajlandó visszaadni őket.⁴⁵³

Február 5-én este *Fiáth Ferenc* báró, Veszprém és Zala megyék királyi biztosa érkezett Zalaegerszegről Nagykanizsára. Február 6-án reggel 9 órára összehívta a járás bírait és jegyzőit, s magyar nyelvű beszédben közölte velük, hogy *I. Ferenc József* császárnak nincs szándékában visszaállítani az eltörölt tizedet és robotot, s felszólította őket, hogy ezt a községekben is hirdessék ki. Emellett a rend és nyugalom fenntartására intette őket, majd 7-én egy kisebb lovas különítménytől kísérve, visszatért Zalaegerszegré.⁴⁵⁴

A cs. kir. megszállás hétköznapijairól meglehetősen keveset tudunk. Még Nugent Nagykanizsán tartózkodása idején városi közgyűlést hívtak össze, amelyen egy cs. kir. tábornok, valószínűleg *Anton Dietrich* vezérőrnagy elnökölt, s amelynek tárgya az 1848. október 3-i események kivizsgálása volt. Az egyik kanizsai lakos későbbi, kissé karikírozott elbeszélése szerint a tábornok két kérdést tett fel: „Ugye bizony Kanizsa nem viselte magát rosszul október 3-án?” „Nem” — hangzott a válasz. „Ugye bizony nem a kanizsaiak foglalák el ez alkalommal ifj. Nugent hadsereit?” „Igenis nem” — szökött a felelet. „Tudtam, nem is tettem fel egyebet a kanizsaiak felől; azonnal megírandom Windisch-Grätznek” — mondta a tábornok, s ezzel a közgyűlés eloszlott.⁴⁵⁵

Erről a közgyűlésről a cs. kir. források ugyan nem tudósítanak, de tudjuk, hogy *Dahlen* még január 20. előtt átadott egy listát Nugent-nak azokról a fegyver-, lőszer, ruházati, élelmiszer- és más készletekről, amelyeket 1848 szeptemberében *Jellacic* előnyomulásakor Nagykanizsán, *Marcaliban* és másutt a lakosok elraboltak és megsemmisítettek, valamint a horvát előfogatos parasztok elvesztett kocsjairól és vonóállatairól is szólt. Egyben javasolta, hogy az összeget Nagykanizsa városától, valamint Zala és Somogy megyéktől hajtsák be, s a behajtással bízzák meg *Burits*ot.⁴⁵⁶ Nugent a listát január 20-án fel is terjesztette Windisch-Grätzhez. A herceg, aki egy hónappal korábban még a város példás megbüntetését sürgette, most nem találta elég pontosnak a kimutatásban felsorolt adatokat és megalapozottnak az összegeket, ezért január 24-én arra utasította Nugent-t, hogy egy vegyes bizottmányt nevezzen ki a károk feltárására, s terjessze fel a vétkes községek pontos névsorát.⁴⁵⁷

Nugent az okmányt továbbküldte *Dahlen*nek, aki február 12-én utasította *August Wilhelm Stillfried-Rattonitz* báró, vezérőrnagyot, akinek a vezetésével Nagykanizsa környékén egy mozgó dandárt akart létrehozni, hogy alakítson egy vegyes bizottmányt, s annak elnökeként vizsgáltassa ki azokat a káro-

kat, „amelyeket a horvát hadsereg 1848. szeptemberi előnyomulása alkalmával Nagykanizsán és környékén a magyar lázadók és a népfölkelés mind a magas kincstárnak, mind egyéb katonai személyeknek okozott.”⁴⁵⁸

Két héttel később, február 26-án Fiáth Ferenc, Veszprém és Zala megyék királyi biztosa arra utasította Csillagh Lajos zalai alispánt, hogy jelöljön ki két hivatalnokot, akik Nagykanizsán megjelenve, a károk kivizsgálására alakuló vegyes bizottmány munkájában részt vesznek, s egyben tudósítást kért arról, hogy a két tisztviselő mikor tud megjelenni az ülésen.⁴⁵⁹

Stillfried március 8-án érkezett Nagykanizsára, s Glavasch százados, térparancsnok, egy hadbíró-főhadbiztos, egy alantos tiszt (azaz tiszthelyettes) és két Zala megyei hivatalnok részvételével megalakította a bizottmányt. Stillfried március 9-én Nugent táborszernagynak küldött jelentésében közölte, hogy miután jelenleg csupán egy gyalogos és egy lovasszázad található a városban, hasznosnak látná, ha egy zászlóaljat vezényelnének oda, „mert számomra már most egészen világos, hogy mind a kanizsaiak, mind a környékbeli lakosok üres kifogások révén akarják a felelősséget magukról elhárítani, s véleményem szerint a tényállás pontos kivizsgálása csak azáltal eszközölhető, ha az illető makacs községeknek és különösképpen Kanizsának kilátásba helyezzük az egy zászlóalj által történő végrehajtást, amely e végre készenlétkben lenne tartandó” — írja. Ezt a zászlóaljat a későbbiekben be lehetne osztani a megalakítandó mozgó dandárba. Stillfried szerint a két zalai hivatalnok is a lakosok pártját fogja, mindenért a honvédekre hárítják a felelősséget, s így a vizsgálatra nézve inkább akadályt, mint segítséget jelentenek.⁴⁶⁰

A vizsgálat azonban ezzel abba is maradt, legalábbis a folytatásnak nincs nyoma. *Nugent* ugyan március 12-én kelt válaszában közölte Stillfrieddel, hogy jelenleg nincsenek nélkülözhető csapatai, sőt a Nagykanizsán és környékén lévő két század sorgyalogságot és egy század lovasságot is magához akarja vonni. Két nap múlva pedig utasította *Spannocchi* gróf, altábornagyot, belső-ausztriai és illíriai főhadparancsnokot, hogy az említett alakulatok helyett a 2. otcsáci határőrezred 5. zászlóaljának négy századát küldje Nagykanizsára.⁴⁶¹ *Spannocchi* március 17-én tudatta *Nugent*-nal, hogy csupán két századot tud küldeni. Az átvezénylésekkel kapcsolatban élénk levelezés alakult ki *Nugent*, *Windisch-Grätz* és a csapatokat rendelkezési jogára hivatkozva visszatartó *Burits* altábornagy között, míg végül március 21-én a lovasszázad és a két sorgyalogszázad is elhagyta Nagykanizsát; helyettük azonban nem a 2. otcsáci határőrezred századai érkeztek meg Nagykanizsára (ezeket *Dahlen* altábornagy Zágrábba rendelte), hanem a 10. báni ha-

tárőrezred két (más forrás szerint három) százada vette át Nagykanizsán a helyőrségi szolgálatot *Simich* százados vezetésével.⁴⁶²

Az elegendő katonaság hiánya miatt a cs. kir. hatóságok nem léptek fel különösebb határozottsággal a polgári lakossággal szemben. Csupán arról tudunk, hogy január 28-án letartóztatták *Kirschner Ignác Gyulát* a császár személyének becsmérléséért; őt katonai kísérettel Sopronba küldték.⁴⁶³ Az élni akarás jele volt, hogy *Gelentsér György* mészáros-mester megpróbálta előbb a városon, majd a város a megyén behajtani az előző év szeptemberében *Jellacic* serege számára kiszolgált hús árát. *Gyuritz József* és *György* kiskanizsai gazdák ugyancsak a horvát csapatok által elfogyasztott ökreik árát akarták látni — nem sok sikerrel.⁴⁶⁴

2. A forgandó hadiszerecnse; a város 1849 áprilisában és májusában

Április elején a Dunántúlon is érzékelhetővé vált a cs. kir. csapatok helyzetének megrendülése. A jelentések *Kossuth* ügynökeinek megélték tevékenységéről, elrejtett fegyverekről szóltak, s főleg a nyugati megyékben vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a megszálló erők egy magyar támadás esetén elégtelenek annak feltartóztatására. Zala megyében összesen három század határőr állomásozott a 10. (1. báni) határőrezred 5. zászlóaljából, kettő Nagykanizsán, egy pedig Zalaegerszegen; Veszprém megyében Pápán egy, Somogyban Kaposvárott kettő; Vas megyében Kőszegen egy határőrszázad teljesített szolgálatot.⁴⁶⁵

Április 9-én Nagykanizsán a *Pestről* és más vidékekről jövő utazók, kereskedők és „kémek” által hozott hírré, hogy a magyarok legyőzték a cs. kir. hadsereget, a helyi lakosok a kocsmákban, majd éjszaka az utcákon *Kossuthot* éltették, a cs. kir. kiáltványokat pedig gyalázták és olvashatatlaná tették. A kanizsai helyőrség parancsnoka, *Simich* százados azt jelentette *Stillfried* vezérőrnagynak és *Burits* vezérőrnagynak, hogy a lakosság szándéka az, hogy a helyőrségi szolgálatban szét darabolt cs. kir. csapatokon rajtaütnek és megsemmisítik őket; ezt a nagykanizsaiak fogják kezdeni.⁴⁶⁶ *Simich* egyenesen az észak-itáliai *Brescia* városának lakóihoz hasonlította a nagykanizsaiakat, akik 1849. március végén felkeltek a megszállók ellen, s csak igen kíméletlen eszközökkel sikerült leverni őket. Ezért erős, lovassággal és tüzérséggel rendelkező helyőrség Nagykanizsára helyezését tartotta szükségesnek.

A kanizsai megszálló erők helyzetét rontotta, hogy április 10-én a Német (vagy Király) utcában *Klauz Boldizsár* asztalos házában beszállásolt határőrök egyikének — állítólag fegyvertisztítás közben — elsült a fegyvere, s a golyó megölte *Horváth*

lakatosnak a műhelyben tartózkodó 7—8 éves fiát. A véletlen balesetet sokan nem hitték, hanem azt állították, hogy a határőr bosszúból lőtte agyon a fiút, mert az a Kossuth-nótát énekelte (más forrás szerint Kossuthot éltette). A házba beszállásolt horvátokat előbb a ház lakói, majd a hírre odasiető tömeg bántalmazta, egy közlegény súlyosan megsérült, négy katonát megverték, elvettek tőlük négy szuronyos fegyvert és más felszerelési tárgyakat. Simich százados az eset után azonnal a katolikus temetőnél vonta össze két századát, és sürgős segítséget kért Stillfried vezérőrnagytól, hozzátéve, hogy bármely percben támadástól tart, s az eset után mindenképpen más csapatokat kellene Nagykanizsára vezényelni. A tömeg meg akarta támadni a két századot, de Albanich Flórián városbírónak sikerült lecsillapítani az indulatokat. Mindenesetre április 10-éről 11-ére virradó éjjel az utcákon minden cs. kir. kiáltványt és hadijelentést leszaggattak, s majdnem minden fogadóban Kossuthot éltették. A kedélyek lecsillapítása érdekében a fiú temetési költségeinek egy részét a horvát tisztek fizették.⁴⁶⁷

A kanizsaiak hálásak lehettek Albanichnak, hogy visszatartotta őket a helyőrség bántalmazásától, ugyanis Stillfried vezérőrnagy, a Mura mentén felállított egy-egy határőr és népfelkelő zászlóaljából, valamint másfél ütegből álló dandár parancsnoka, április 11-én az 1. (likai) határőrezred négy századát egy hatfontos üteggel Nagykanizsára indította, majd a likai határőrezred további másfél századát, két század népfelkelőt és 20 könnyűlovast csatolt a különítményhez. Noha az általa vezetett csapat csak 12-én délelőtt fél 11 órakor érte el Kis-, délután 2 órakor pedig Nagykanizsát, 11-i dátummal kiáltványt adott ki, amelyben elrendelte a fegyverek beszolgáltatását, a városban útlevél nélkül tartózkodók jelentkezését, s rögtönítélő eljárással fenyegette a beszolgáltatást és a jelentkezést elmulasztókat, az útlevél nélküli idegeneknek szállást adókat és a cs. kir. hirdetésményeket leszaggatókat; ellenállás esetén pedig ágyúzással fenyegette a várost.⁴⁶⁸

Stillfried április 12-én három és fél század likai határőrrel megszállta Kiskanizsát, majd a megmaradt négy gyalogszázzal, a könnyűlovásokkal és a hat löveggel Nagy- és Kiskanizsa között tábort ütött egy olyan helyen, ahonnan akadálytalanul lövethette volna a várost. Táborába hívta a magisztrátus tagjait. Követelte tőlük másnap délelőtt 10 óráig a báni határőröktől elvett fegyverek visszadását, a katonák bántalmazásában vétkesek kiszolgáltatását és 20 000 forint hadisarc fizetését; ellenkező esetben a város lövetésével és felgyújtásával fenyegetőzött. Végül azonban Simich és Glavasch százados azon kijelentésére, hogy a magisztrátus és a jobb érzelmű polgárok mindent megtettek a katonaság elleni további kihágások megakadályozására,

eltekintett a hadisarcról, mivel az amúgy is a jó érzésű, módosabb polgárokat sújtotta volna. Április 13-án délelőtt fél 10-kor Stillfriednél megjelent a város küldöttsége, kérték az ostromállapot megszüntetését és a város megkímélését, mire a vezérőrnagy újabb 24 órával meghosszabbította a határidőt. Remélte, hogy legalább a fegyverek előkerülnek, mert nem szerette volna a várost lövetni, ugyanis úgy vélte, hogy ez rossz hatással lehetne a szomszéd megyékre, s könnyen éppen az ellenkező hatást érhetné el, ti. nem megfélemlítené, hanem inkább ellenállásra ösztönözhetné a lakosságot.⁴⁶⁹

Stillfried április 14-én megkapta a báni határőröktől elvett négy fegyvert, a báni határőrök két századát a katolikus temető melletti uradalmi pincékházban együttesen szállásolta be, majd közölte a város vezetőinek küldöttségével, hogy legközelebb hasonló esetben nem lesz ilyen kíméletes, és lövetni fogja a várost. Ezt követően délelőtt 11 órakor különítményével visszaindult a Mura mentére.⁴⁷⁰

Az aggasztó Zala megyei hírek hatására Burits vezérőrnagy, a soproni katonai kerület parancsnoka április 14-én javasolta a bécsi katonai és polgári kormányzóságnak, hogy Stillfried muraközi dandárja tartósan szállja meg Nagykanizsát és Zalaegerszeget; majd miután Ludwig Welden tábornagy, az időközben a magyarországi cs. kir. főszereg fővezérévé kinevezett volt bécsi katonai és polgári kormányzó Burits alá rendelte Stillfried dandárját, Burits másnap este 10 órakor ilyen értelmű utasítást küldött Stillfriednek.⁴⁷¹

Stillfried a parancsot 17-én kapta meg, s közölte Welden fővezérrel, hogy miután a parancsnoksága alatt álló horvát népfelkelő zászlóaljat Horvátország saját költségén állította ki, így azt nem viheti magával. Felhívta a figyelmét arra, hogy báni határőrök három és a likaiak hat százada csupán kováspuskákkal rendelkezik, s igen hiányosan van felszerelve.⁴⁷² Április 20-án a likai határőrök hat századával, a 20 könnyűlovassal és a hatfontos üteggel Nagykanizsára indult; 21-i megérkezése után az addig ott állomásozó két század báni határőrt Zalaegerszegre küldte, s Buritshoz intézett jelentésében ismét lesújtó képet festett csapatai felszereltségéről és kiképzettségéről. Ugyanakkor örömmel tudatta, hogy „utolsó expedícióm óta igen nagy fordulat mutatkozik a kanizsaiak magaviseletében, ezenközben egynéhány személy nyomában vagyok, akik részint itt, részint Zalaegerszegen lázító és nyugtalanító beszédeket tartottak, s akiket, amint kézre keríthetem őket, intő példaként agyon fogok lövetni.”⁴⁷³

Stillfried azonban ismét csak néhány napig maradt Nagykanizsán, mert április 25-én Czindery Lászlótól, Somogy megye királyi biztosától azt a hírt kapta, „hogy Pestnél legyőztünk volna, Komárom felmentetett volna, s a hadsereg teljes visz-

szavonulásban lenne”. Úgy vélte, ezek után a legokosabb az, ha a zalaegerszegi három századot is magához vonva, valamennyi csapatával visszatér a Muraközbe, s nem hagyja Nagykanizsán a katonai hivatalokat sem.⁴⁷⁴

Czindery április 26-án arra szólította fel, hogy foglalja el előző állomáshelyét, „mert ha Zala megye feladatik, a hadsereg hátában bizonytalanság bontakozna ki, és kedvezőtlen fordulatot hozna”. Dahlen altábornagyától is hasonló értelmű utasítást kapott. Stillfried erre április 27-én hosszan fejtegette, milyen veszélyekkel járhat a Nagykanizsára való visszatérés, ám Dahlen arra hivatkozva, hogy fejtegetése alátámasztására „csupán aggodalmakat, s nem tényeket hozott fel”, 28-án megismételte a parancsot. Stillfried időközben megkapta Czindery levelét is, és Dahlen utasításának kézhezvétele előtt arra utasította *Michael Zastavnikovic* őrnagyot, a likai zászlóalj parancsnokát, hogy alakulatával, a báni határőrök két századával, a 20 könnyűlovassal és a hatfontos üteggel térjen vissza Nagykanizsára, ő maga pedig beteget jelentett. Dahlen ezek után utasította *Engelbert Dimatschek* nyugállományú alezredest, hogy vegye át Stillfriedtől a dandárparancsnokságot, s azonnal menjen Nagykanizsára.⁴⁷⁵

A 47. életévében járó Zastavnikovic őrnagy, aki 1831-ben Itáliában, 1835-ben Boszniában vett részt katonai expedíciókban, a báni határőrök egy századát Letenyén hagyta, a többi csapatokkal pedig április 29-én megszállta Nagy- és Kiskanizsát. Két század határőrt Kiskanizsán, a többi erőt Nagykanizsán szállásoltatta be. Negyedórával a csapatok előtt érkezett meg Nagykanizsára Glavasch százados, a térparancsnok, s Zastavnikovics tőle tudta meg, hogy Stillfried elvonulása után a városházáról levették a császári zászlót, letépték a császári kiáltványokat, és kifüggesztették a magyar kormányzatéit. Zastavnikovic jelentése szerint a lakosság között ismét megátalkodott kedélyállapot tapasztalható, „mindenütt hirdetések és lázító iratok, s még korábbi kiáltványok is köröztetnek.” A magisztrátus tudatta vele, hogy jelen időkből nem tud jótálni semmiért, mert a hír szerint Somogy megyében máris 7000 népfelkelőt mozgósítottak. Az őrnagyától Czindery somogyi királyi biztos is katonai segítséget kért, s Zastavnikovic április 30-án két gyalogszázadot akart Nagykanizsára küldeni.⁴⁷⁶

A két század másnap éppen útnak indult volna, amikor Zastavnikovicnál megjelent Albanich városbíró, s miután az Isten szerelmére kérte az őrnagyot, el ne árulja, hogy híreket ad neki, közölte vele, hogy a kaposvári cs. kir. csapatokat a magyarok már lefegyverezték, Somogyban 10 000 népfelkelő áll készen, s hogy Czindery elmenekült a megyéből. A hírt némileg alátámasztotta az a tény, hogy április 27-én Szentbalázsnál négy személy feltartóztatott egy Eszékéről Bécsbe küldött katonai postaszállítmányt. Zastavnikovic szerint a népfelkelőket egy Noszlopy nevű kormánybiztos szervezi; a csapat, „...a legtávolibb környékekről is egyre gyülekezik, hogy a császári csapatokat a vidéken megsemmisítsék.” Az őrnagy ezért utasítást kért Dahlen altábornagytól, s egyelőre Nagykanizsán maradt csapataival.⁴⁷⁷

Zastavnikovic őrnagyától május 1-jén vagy 2-án Dimatschek alezredest vette át a parancsnokságot, aki magával hozta a báni határőrök Letenyén hátra maradt egy századát is. Dimatschek hatvan éves volt, 1814-ben szolgált a franciák elleni hadjáratban;⁴⁷⁸ most Dahlen utasítása értelmében 2-án a báni határőrök három századát Zalaegerszegre indította, de aztán újabb utasítás következtében egyelőre megállította őket Hahóton. A kapott hírekből csak az derült ki, hogy Somogyban és Tolnában a nép lázadásban van, Zalából és Vasból is nyugtalanító hírek érkeztek. Dimatschek amiatt panaszkodott, hogy „minden fáradtság és költség ellenére” sem tud megbízható híreket szerezni, s a kanizsai hangulat „a jó ügyre nézve csaknem teljesen kedvezőtlen, mert egész tömeg gazember jár-kelel, hogy a hátrányos híreket terjessze, anélkül, hogy ezen emisszáriusok közül csak egyet is rajtakaphatnánk, mert e csöcselékek nem pusztán ragaszkodásból, hanem félelemből is segítséget nyújtanak”.⁴⁷⁹

De mi is okozta ezt az aggodalmat? Április végén a Dél-Dunántúlon a Kossuth által a Somogy megyei népfelkeléssel megbízott, utóbb kormánybiztossá kinevezett *Noszlopy Gáspár* vezetésével valóságos népi háború bontakozott ki. Kossuth még 1849. március 19-én hatalmazta fel Noszlopyt arra, hogy Somogy megyében népfelkelést szervezzen. Az előzetes tervek szerint ugyanis fennállt annak lehetősége, hogy Perczel Mór vezérőrnagy IV. hadteste Bácska megtisztítása után a Dunántúlon folytatja hadműveleteit. Bem Erdélyből történt késedelmes elindulása, valamint a tavaszi hadjárat sikerei miatt azonban a terv megváltozott, s Noszlopy gyakorlatilag egyedül maradt. Április 19-én Bajáról 35 önkéntes kíséretében megindult Somogy megye felszabadítására. Áruhában, kalandos körülmények között érkezett szülőföldjére, ahol április 27-én a Marcali járásban népfelkelést hirdetett. A kaposvári cs. kir. helyőrség harc nélkül kiürítette a megye székhelyét, s május 1-jén Noszlopy bevonult a városba. Seregének létszáma ekkor már megközelítette a 10 000 főt. Május 2-án Kaposvárott kiadott kiáltványában azzal biztatta Zala, Vas és Veszprém megye lakosait, hogy rövidesen 15 000 embere lesz, s hogy Perczel serege is Eszék felé közeledik, addig is népfelkelésre szólította fel őket.⁴⁸⁰

Kaposvár felszabadítása után Somogy megye területén csak a szigetvári várban és Barcs körzetében tartózkodtak kisebb cs. kir. helyőrségek. A szigetvá-

Kaposvár felszabadítása után Somogy megye területén csak a szigetvári várban és Barcs körzetében tartózkodtak kisebb cs. kir. helyőrségek. A szigetvá-

ri helyőrség május 4—5-én még visszaverte a helyi lakosság támadását, de aztán 5-én este jobbnak látta feladni a várost, és Pécsre vonult.⁴⁸¹ Ez utóbbi esemény híre május 12-én érkezett meg Nagykanizsára.⁴⁸²

Dahlen altábornagy maga is úgy vélte, hogy míg egyrészt a nagykanizsai pozíció a szomszédos megyékben kibontakozó tömeges népfelkelés esetén igen veszélyes, másrészt viszont „ottani felállításunk az egész környéknek imponál, míg ellenben onnan történő visszavonulásunk jeladás lenne a fölkelésre azon vidékek számára, amelyek eddig nyugodtak maradtak”. A helyőrséget egyelőre elég erősnek vélte ahhoz, hogy felvegye „a harcot ezekkel a fanatikus, ám még nem szervezett, rosszul felfegyverzett hordákkal”, s a védelem biztonságos irányítására *Basil Knesevich* ezredest, a 2. (otocsácsi) határőrezred parancsnokát nevezte ki a nagykanizsai dandár parancsnokává, *Dimatschek* alezredest pedig a muraközi csapatok parancsnokságával bízta meg.⁴⁸³

Egyelőre azonban *Dimatschek* alezredest maradt a nagykanizsai parancsnok. A gyalogság és a tüzérség létszáma kb. 2000 fő volt, 120 lóval.⁴⁸⁴ Komoly problémát jelentett a hiányos fegyverzet, s mivel a likai 5. zászlóaljnak nem volt puskaművese, a helyi polgári puskaművesek végezték a fegyverek javítását.⁴⁸⁵ A felszerelés olyan rossz állapotban volt, hogy attól kellett tartani, egy rövid ideig tartó erőltetett menet esetén a csapatok szolgálatképtelenek lesznek.⁴⁸⁶ A csapatok legénységének 10 százaléka május közepén beteg volt, ezért *Dimatschek* két századot kiköltöztetett a laktanyaépületből, s a közeli utca lakóházaiban, összpontosított állásban helyezte el őket.⁴⁸⁷ Az elvezényeltek, a távollévők és a harcképtelenek levonása után 1650 fő körül volt a harcképes állomány.⁴⁸⁸

Dimatschek hol megnyugtató, hol aggasztó híreket közölt a környező megyék helyzetéről. *Dahlen* beleegyezése alapján május 4-én tudatta *Dondorf* őrnaggyal, hogy az 1. báni ezred 5. zászlóaljának három századát Zalaegerszegre küldi úgy, hogy azok május 5-én odaérhessenek.⁴⁸⁹ A három század május 5-én reggel 7 órakor *Dondorf* különítményével egy időben vonult be a megyeszékhelyre, s 6-án éjjel 2 órakor indult vissza Kiskánizsára.⁴⁹⁰

A város mindennapi életéről a jelentések viszonylag keveset mondanak. Május elején a város környékén nagy volt a szalmahiány.⁴⁹¹ Az előfogatok kiállítására is nagy nehézségekbe ütközött, mert a megyei tisztviselők magukra hagyták Nagy- és Kiskánizsát.⁴⁹² Két kanizsai vállalkozónak, akik a megyével arra szerződtek, hogy ellátják élelmiszerekkel a horvát katonaságot, május 8-án a megye már 17 000 forinttal tartozott.⁴⁹³ Néhány kereskedő Letenyére szállított gabonát az ottani katonaság ellátására.⁴⁹⁴ A helyi zsidóság érdeklődött Dima-

tschek alezredestnél, igaz-e, hogy ismét megtiltották nekik az átmenetelt Horvátországba?⁴⁹⁵

Május 5-én már megérkezett a városba a függetlenség kimondásának és a Habsburg-ház trónfosztásának híre, s állítólag rossz benyomást tett némelyeknél. Ugyanakkor a megszállók által nemes egyszerűséggel csócseléknek titulált közrendűek egy része a hírre május 7-én este egy nyilvános kertben *Kossuthot* éljenezte.⁴⁹⁶ A megszállók helyzetére és nyelvi elszigeteltségére némi fényt vet az a tény, hogy amikor a Székesfehérvárról érkezett postaszállítmányban két magyar nyelvű újságot találtak, fordítás végett továbbküldték azt Zágrádba, mert a helyőrségben csupán egy tiszt értett magyarul, de az újabb módit nem ismerte, megbízható fordítót pedig egész Nagykanizsán nem találtak.⁴⁹⁷

A beérkező magyar újságok lefoglalása miatt néhány kanizsai polgár úgy döntött, hogy az előzetes postavizsgálatot ők maguk végzik el; május 10-én az iharosberényi erdőben feltartóztatták a postaszállítmányt, s a magyar újságokat ők maguk „vették át.” Május 13-án a Székesfehérvárról érkező postaszállítmányt Iharosberénynél ismét feltartóztatták, s a magyar újságokat ismét elvették. *Dimatschek* a hír hallatán május 15-én a likai zászlóalj egy századát (magyar forrás szerint 120 főnyi) küldte oda *Jacob Knesich* százados vezetésével. A kiküldetésről értesülve *Bognár Gábor* nagykanizsai polgár Noszlopyhoz sietett, s felhatalmazást kért tőle, hogy a környéken összegyűjthető népfelkelőkkel és nemzetőrökkel megtámadja a századot. Noszlopy a felhatalmazást meg is adta, s ugyanakkor *Rotkay* (más forrás szerint *Patkai*) *Gábor* kaposvári kovácsmester parancsnoksága alatt további erősítéseket küldött. *Bognár* vagy 300 embert gyűjtött össze, s noha *Rotkay* csapata nem érkezett meg, május 17-én hajnalban az összeszedett somogyi és zalai népfelkelőkkel és honvédekkel megtámadta a századot. A század Nagykanizsa felé vonult vissza, s reggel 8 óra körül ért a város határába. A csetepatében elesett egy határőr főhadnagy, az egymásnak ellentmondó források szerint fogságba esett 4-8 határőr, elesett 3-13 fő. *Bognár*ék kezébe került a század poggyásza és teherhordó lovai is.

Dimatschek a támadás hírét véve két század határőrrel és egy fél üteggel a század felvételére sietett, *Zastavnikovic* őrnagy pedig a helyőrség többi részével a katolikus templom udvarában maradt készenlétben. *Dimatschek* Sánc községnél reggel 8 óra tájban találkozott a visszavonuló századdal. Az ütegből néhány lövést adott le a felkelőkre, de a további üldözést nem tartotta tanácsosnak, mert attól félt, hogy a kanizsaiak maguk is csatlakoznak a felkelőkhöz, ezért sötétedés után visszavonult Nagykanizsára.⁴⁹⁸ *Dimatschek* az egész helyőrséget a katolikus templom udvarán összpontosította,

majd 18-án négy gyalogszázadot ismét a laktanya-ba szállásolt be.⁴⁹⁹

A csetepaté hírére Letenyén is rosszabb lett a lakosság hangulata, olyannyira, hogy az ottani őrsöket május 18-án 150 szerezsánnal erősítették meg.⁵⁰⁰ Az iharosberényi támadás hírére Dahlen altábornagy — aki rosszallta a likai határőrszázad Iharosberénybe történt kiküldését — május 18-án határozott intézkedésekre szólította fel a nagykanizsai dandár parancsnokává kinevezett, egyelőre még Otocsácon lévő Knesevich ezredest. Egy további határőr századot és 230—250 szerezsánt indított Nagykanizsára, s erősítéseket kért Nugent tábor-szernagytól is. Miután Dimatschek Iharosberény község megbüntetését tervezte, Dahlen felhívta a figyelmét arra, hogy ezt csak akkor tegye, ha elegendő helyőrséget tud hátrahagyni Nagykanizsán.⁵⁰¹

Dimatschek május 19-én ismét aggasztó híreket közölt Somogy megyéről és Keszthely környékéről, s meglehetősen veszélyesnek vélte csapatai helyzetét.⁵⁰²

Másnap, május 20-án délelőtt 11 óra tájban a Dahlen által rendelkezésére bocsátott szerezsánok kíséretében Nagykanizsára érkezett Knesevich ezredes, s átvette Dimatschektől a parancsnokságot. Knesevich ekkor 64 éves volt, s tapasztalt tisztnak számított, részt vett az 1805. és 1809. évi Napóleon elleni hadjáratokban, Napóleon 1812. évi oroszországi, majd 1813—1814. évi németországi és franciaországi hadjáratában, 1848-ban az észak-itáliai hadjáratban, majd Jellacic őszi hadjáratában, s a Bécs bevételénél tanúsított hősiességéért soron kívül léptették elő ezredessé.⁵⁰³

Knesevich úgy vélte, hogy Iharosberény tervezett megbüntetése egyelőre reménytelen vállalkozás lenne, mert ha a feladatot komolyan vennék, csak gyenge helyőrséget hagyhatnának hátra Nagykanizsán, s az iharosberényiek egyébként is értesülnének a tervezett akcióról. Miután pedig a kanizsaiak szelleme igen rossz, s egy újabb jelentés szerint a felkelők célja a letenyei híd elfoglalása, s ezáltal a nagykanizsai helyőrség elvágása, a legjobb lenne Nagykanizsát kiüríteni, mert „katonai értelemben véve, jelen pillanatban és a közeli jövőben, nem fontos pont, s szükség esetén adottságainál fogva ismét könnyen elérhető”, s a helyőrséget a Muraköz és Varasd fedezése céljából Letenyére visszavonni. Döntését alapvetően azok a hírek befolyásolták, amelyek szerint Noszlopy Gáspár népfelkelői a hozzájuk csatlakozott honvédekkel és huszárokkal a letenyei híd felé nyomulnak előre, hogy ezáltal elvágják a nagykanizsai helyőrség visszavonulási útját.

Döntését megerősítette egy olyan esemény, amelynek ugyan a cs. kir. forrásokban nincs nyoma, ugyanakkor két magyar forrásunk is bizonyítja megtörténtét. Noszlopy Gáspár *Svastich Benő* hadnagy vezetésével egy fogságból megszökött huszárt, négy Somogy megyei lovas huszárt, valamint harminc honvédet küldött Iharosberénybe az az utasítással, hogy nyomuljanak előre Nagykanizsa felé, és lármázzák fel a horvát előőrsöket. A sánci kocsmához érve a honvédek hátra maradtak, az öt huszár pedig továbblovagolt. Amikor a horvát előőrsök meglátták őket, „a magyarok jönnek!” kiáltással rohantak be a városba. Knesevich ezért — be sem várva Dahlen és *Castiglione* altábornagy, a soproni katonai kerület parancsnoka válaszát — május 20-án intézkedett a kanizsai katonai kórház Varasdra küldéséről, majd május 20-áról 21-ére virradó éjjel csapataival elhagyta Nagykanizsát, s 21-én hajnali 5 órakor Letenyére érkezett a nagykanizsai helyőrséggel.⁵⁰⁴ Knesevich május 21-én átiratban közölte Nagykanizsa lakosaival, hogy „tisztnak hadászati okoknál fogva rövid időre” elhagyja a várost, s a *hátrahagyott betegeket a lakosok emberségére bízta.*⁵⁰⁵

Knesevich döntését, amelyet a nagykanizsaiak mellett a muraköziek rossz hangulatával, s a Muraköz lecsillapításának szükségességével is magyarázott, Dahlen altábornagy is tudomásul vette.⁵⁰⁶ Annál is inkább, mert az újabb hírszerzői jelentések az ezt követő napokban több ezer népfelkelő és reguláris katona Nagykanizsára érkezteről számoltak be. További aggodalmat keltettek a Buda bevételéről, s az ott felszabadult magyar csapatoknak, *Aulich Lajos* tábornok 13 000 (!) katonájának a Mura mellékére indításáról szóló hírek is.⁵⁰⁷ A döntéssel nem értett egyet Jellacic tábor-szernagy, aki egy Dahlenhez intézett átiratban kárhoztatta ezt, mondván, hogy erre két nappal az állítólagos ellenség megjelenése előtt került sor, s e mozdulat „a katonát a nép előtt minden tekintélyétől megfosztja, és csak arra alkalmas, hogy még inkább a rosszérzelműek kormányozzák.”⁵⁰⁸

Knesevich, Dahlen és a többi cs. kir. parancsnok aggodalma lényegében alaptalan volt, hiszen Noszlopy egyelőre nem tartotta magát elég erősnek ahhoz, hogy 400 főnyi csapatával egyedül kísérelje meg a Muraköz visszafoglalását, s ezért a zalai, különösen a Nagykanizsa környéki nemzetőrség mozgósítására szólította fel a megye újonnan kinevezett kormánybiztosát, *Csertán Sándort.*⁵⁰⁹

V. A MAGYAR URALOM HETEI — 1849. MÁJUS 21-E ÉS JÚLIUS 14-E KÖZÖTT

A megszállók távozása után a városi tanács egyik első döntése az volt, hogy a háború befejezéséig minden csődeljárás és per felvételét beszüntette, mint ahogyan a sópénztár is a kincstári pénzek továbbszállítását.⁵¹⁰

1849. május 23-án megjelent Nagykanizsán Svastich Benő hadnagy négy honvéddel, s Noszlopy rendelete alapján felszólította a hatóságot, hogy a horvát helyőrség által hátrahagyott ládákat szállíttassa Iharosberénybe. Tóth Lajos főjegyző erre közgyűlést hívott össze. Ott a lakosok ugyan őszinte örömeiket fejezték ki a rendelet miatt, ugyanakkor amiatt aggódtak, hogy ha a horvát csapatok visszatérnek, s megtudják, hogy a kincstári ládákat nagykanizsai szekereken szállították el, bosszút állnának a városon, ezért azt kérték Svastichtól, hogy Somogy megyéből odarendelt szekerekkel szállíttassa el a kincstári ládákat. Ez május 24-én meg is történt, ám a kíséretül kirendelt somogyi nemzetőrök buzgóságukban néhány kereskedőt, akik Letenyére gabonát, kenyeret és zsemlet szállítottak, le tartóztattak és bántalmaztak; amikor pedig Albánich városbíró megkérdezte tőlük, van-e erre megbízásuk, s egyben a csend és rend fenntartására szólította fel őket, ők is szidalmazták, és letartóztatással fenyegették.⁵¹¹

A városiaknak az ellenség visszatéréseivel kapcsolatos aggodalma egyáltalán nem volt alaptalan. Május végén *Gorizzutti* alezredes vezetésével Sopronból Kőszegen. Szombathelyen, Kőrmenden át egy cs. kir. különítmény (fél század könnyűlovas, egy vértesezred, hat gyalogszázad, egy üteg) vonult Lendvára, hogy a nyugati határszélét átfésülje. *Gorizzutti*, miután Lendváig nem talált ellenségre, elhatározta, hogy kémszemléjét kiterjeszti Nagykanizsáig, s ehhez támogatást kért *Knesevich* ezredestől. *Gorizzutti* ezért május 31-én Letenyére vonult. Június 1-jén meg is indította különítményét Nagykanizsa felé, de Pólánál arról értesült, hogy *Knesevich* ezredes megtagadta a kérés teljesítését, s még az előző napon egy útközben kapott rendelet miatt saját csapatai egy részét is vissza kellett küldenie Fürstenfeldre, így *Gorizzutti* lemondott a Nagykanizsa elleni akcióról, s még aznap visszaindult Lendvára. Jelentéseiben ugyanakkor javasolta Nagykanizsa mielőbbi megszállását.⁵¹²

Gorizzutti félbemaradt akciója némi rémületet keltett Nagykanizsán, s a városi tisztviselők sürgették, hogy minél előbb érkezzen reguláris katonaság a város védelmére. Erre kérték a Buda bevétele után hadosztályával Székesfehérváron és Veszprémen át Pápára küldött *Kmety György* ezredest, valamint a

Rába-vonal védelmét ellátó VII. hadtest parancsnokát, *Poeltenberg Ernő* ezredest is.⁵¹³ Hasonló kérést intézett *Kmety*hez *Hunkár Antal* Veszprém megyei kormánybiztos és főispán útján *Csertán Sándor*, maga *Hunkár*, illetve a Zalaegerszegen tartózkodó *Gaál Miklós* vezérőrnagy is.⁵¹⁴ *Kmety* maga is jónak tartotta az ötletet, s a hadműveleteket irányító Központi Hadművelleti Irodához fordult, amely azonban a nyugat-dunántúli magyar erők elégtelensége miatt június 4-én elutasította a kérést.⁵¹⁵ Ugyanakkor *Görgey* június 7-én arra utasította *Kmetyt*, hogy két század huszárt küldjön a Muraköz felé, s *Kmety* ezt június 9-én meg is tette, de másnap a szemben álló cs. kir. csapatok mozdulatai miatt ezt a különítményt is visszahívta.⁵¹⁶

Miután *Csertán* rendelete nyomán megszűnt a Muraközbe és a horvát területekre való élelmiszer-szállítás, a Letenyén lévő horvát csapatok rekvirálni kezdtek, s állítólag még a polgári lakosokra is lőttek.⁵¹⁷ Az élelmiszer, a nyersanyag és az iparcikk kivitelének meggátolására elrendelt határozat a másik oldalon is hasonlóval viszonyozták, ugyanakkor a megyei, így a kanizsai nemzetőrség kirendelése a zárvonalra komoly anyagi problémákkal járt.⁵¹⁸

Csertán június közepén arra a hírré, hogy *Kmety* ezredes június 13-i csornai győzelme következtében „a használható osztrák katonai erő Muraközből és Stájerből Kőszeg vidékére vonatott”, meg akarta kísérelni a Muraközbe való beütést, s június 16-án arra kérte *Noszlopyt*, hogy június 19-ig küldjön segédcapatokat Nagykanizsára.⁵¹⁹ A tervből végül nem lett semmi, *Noszlopy*nak elég gondja volt a saját megyéjében, emellett éppen június közepén *Baranya* megye felszabadításának gondolata foglalkoztatta.⁵²⁰ Június végéig a Zala megyei szakaszon a hadihelyzet változatlan maradt: a horvát és cs. kir. csapatok vezetői egyelőre nem láttak tisztán, s emellett mindaddig nem akartak támadást indítani, amíg a Stájerországban *Nugent* tábornagy alatt szerveződő II. tartalék hadtest bevethető állapotba nem kerül, illetve amíg a főhadszíntéren meg nem indul a főszerep támadása.⁵²¹

Május 25-én a megyébe, 26-án Nagykanizsára érkezett *Csertán Sándor*, a megye május 15-én ki nevezett teljhatalmú kormánybiztosa. Innen szólította fel *Csillagh Lajos* alispánt, hogy az újonccsallítás mielőbbi megindítása érdekében május 29-ére, Zalaegerszegrre hívja össze a megye bizottmányát. Szintén innen írt *Noszlopy*nak, s kérte, hogy egyeztessék intézkedéseiket, illetve, hogy *Noszlopy* tájékoztassa őt terveiről.⁵²² Május 27-én a városháza erkélyéről buzdító beszédet mondott a helyiek nagy

éljenzése közepette, amelyet az est folyamán kivilágítás követett.⁵²³ Június 6-án Szemere Bertalan miniszterelnöknek és belügyminiszternek küldött jelentésében dicsérte a várost; „...bár egész dunántúli kerület meghajlott az osztrák uralom alatt, ön erélyességére támaszkodva, nemes büszkeséggel, híven, szilárdul állott szabadságunk szent ügye mellett, szenvedett sokat, végtelenül, de szolgálilag a hatalomnak soha meg nem hajolt.” Dicsérte Albanihot, aki ugyan csak pékmester, „mégis kitett sok alispányokon”, mert nemcsak lelkesítette a népet, hanem a menekülőknél és bujdosóknál élete kockáztatásával útlevelet is adott. Úgy vélte, jó lenne, ha a kormány megdicsérné a várost eddigi helytállásáért.⁵²⁴

Állítólag néhány nappal Csertán után *Gasparich Kilit* (Márk) ferences barát, tábori lelkész is eljött Kanizsára, s „a városház erkélyéről, tüzelte, lelkesítette a népet, akik fölbuzdulva lelkesen éljeneztek a derék szónokot.”⁵²⁵ Június 6-án tartották meg a kormány által az orosz intervenció miatt elrendelt országos böjtöt, „és a főlső templomból körmenet indult a barátok templomába.”⁵²⁶

A megye közgyűlése május 31-én intézkedett az újoncozás újrakezdéséről. Magának Nagykanizsának 60 főt kellett kiállítania, ezek foglalójára és fel-

szerezésére a város 2300 forint adót vetett ki a lakosokra. Nagykanizsán június 8–10. között 98 főt soroztak be, akiket Keszthelyre küldtek.⁵²⁷ Az újoncok a nemzeti kokárda mellett a vörös rózsát, a köztársaság jelvényét is viselték.⁵²⁸ Magában a Kapornaki járásban június 21-ig a járásra kivetett 503 újoncból 481 főt állítottak ki, s az előző évi kivetésből is hiányoztak még néhányan, így a járás teljes hátraléka 46 fő volt. Az újoncozási választmány jelentése szerint egyedül Nagykanizsa 26, a sorshúzás idején távollévő újonccal tartozott az előző évről, s ezeket minden fenyegetés ellenére is nehéz volt kiállítani, mert „a kanizsai polgároknál legtöbb visszavonások s akadályok merülnek fel a törvény végrehajtására.” Az újoncozási bizottmány utasítást is kért a megyétől, hogy a szülők pénzén kiállíthatják-e a helyettesített újoncokat. A megyei bizottmány június 23-án tárgyalta a kérdést, s úgy határozott, hogy ilyen esetben a helyettesített újoncokat a szülők pénzén kell kiállítani, ha pedig azok nem rendelkeznek elegendő vagyonnal, akkor a sorshúzáskor a sorban az illető után következő személyt kell kiindítani; a katonai szolgálat alól kibúvók ellen pedig országos körözést kell kiadni azzal, hogy kézre kerülésük esetén 8 évre sorozzák be őket büntetéséért.⁵²⁹

VI. AZ ÚJABB MEGSZÁLLÁS

Laval Nugent tábornok, a Stájerországban szerveződő cs. kir. II. tartalék hadtest parancsnoka július 4-én arról értesítette Dahlen altábornagyot, hogy július 10–11-én egyesülve a Muraközben lévő három határőrszázalóval, Letenyénél átkel a Murán, s a túlparti magaslatokon foglal állást. Dahlen csak részben értett ezzel egyet: „a Nagykanizsára történő előnyomulás fedezné Horvátországot”, de mégsem szeretné, ha Nugent egy távolabbi előnyomulás esetén magával vinné a határőrszázalókat, „mert ezáltal Horvátország teljesen csapatok nélkül maradna.”⁵³⁰ Július 9-én Csáktornyán találkozott Nugent és Dahlen, s az előbbi elmondta, „miserint azon aggodalomtól vezetve, hogy a magyar hadsereg egy része, a császári osztrák és orosz hadsereg hadműveletei által szorítva Horvátországra vetheti magát”, arra indította őt, hogy a II. tartalék hadtesttel Zala megyébe bevonuljon, „s egy, a célnak megfelelő állást foglaljon el.” Röviddel ezután azonban azt a hírt kapta, hogy az orosz főerők július 3-án még csak Forrón állomásoztak, s *Grabbe* tábornok orosz hadosztálya is messze van még az orosz főeregtől. Mindez óvatosságra intette Nugent-t, el is határozta, hogy egyelőre Horvátország és Stájerország fedezésére

korlátozza ténykedését, távolabbi hadműveletekbe nem bocsátkozik. Ezért Nugent és Dahlen úgy döntöttek, hogy Knesevich ezredest három zászlóaljjal, a topolóci szerezánokkal, 30 könnyűlövessel és egy üteggel Nagykanizsa megszállására küldik, két zászlóaljjal és egy könnyűlövész osztaggal Letenyén foglalnak állást, a többi csapatokat pedig részint a Muraközben, részint stájer területen hagyják. Este 6 órakor megérkezett *Kellner* vezérőrnagy, a császár hadsegédje az uralkodó szóbeli utasításával, hogy „nem kell előnyomulnia, hanem a II. tartalék hadtesttel a Friedau és Luttenberg közötti állásban maradnia. Knesevich ezredest három határőrszázalójával Kanizsáig lehet előretolni, amely esetben támogatására a Muraközben egy csapat felállítandó.” Ez az utasítás lényegében megfelelt az aznapi megállapodásnak.⁵³¹

Nugent és Dahlen ennek megfelelően intézkedett. Knesevich dandára (két határőrszázaló, a topolóci szerezánok, 50 könnyűlövész és egy hatfontos gyalogüteg) július 11-éről 12-ére virradó éjjel keljen át Letenyénél a Murán, s Nagykanizsa felé nyomuljon előre, Zalaegerszeg felé pedig portyáztasson. A kiadott diszpozíció szerint *Karl Zeisberg* vezérőrnagy dandárjának (két határőr- és egy vadászszázaló,

egy gyalogüteg, 80 könnyűlovas) Letenyén és környékén kellett állást foglalnia. Miután a beérkezett hírszerzői jelentések szerint Nagykanizsán és környékén nem volt reguláris katonaság, „az ellenséges felállásáról, amennyire lehet, kitudni a valóságot, s a népfölkelést szétszórni” volt a hadmozdulat elsődleges célja.⁵³²

Július 12-én a 2500 főnyi Knesevich-dandár meg is indult Nagykanizsa felé, s miután elűzte a Letenyén lévő, általa 900 főnyire becsült, „jól fel-fegyverzett” felkelőt (valójában önkénteseket és nemzetőröket), további útját „gyűjtogatás és pusztítás”⁵³³ jelezte. Az ekkor Letenyén lévő Csertán Sándor az ott állomásozó nemzetőrökkel Bánokszentgyörgy felé vonult, Nagykanizsa környékén 150 honvéd, 11 huszár és két kis úrméretű ágyú állomásozott. A határőrök a Letenyéről visszavonulókat üldözve felgyűjtották Pólát és Becsehelyt. (A kihágások elkövetőit Knesevich állítólag július 13-án kivégeztette). A támadás hírére Albanich Flórián városbíró az Iharosberényben lévő somogyi nemzetőrparancsnoktól, Csertán magától Noszlopytól kért segítséget. Csertán futára összesen 1600 gyalogosra és 260 lovasra becsülte az előnyomuló csapatok létszámát; a Nagykanizsáról Iharosberénybe érkező utazók tízezer főről beszéltek.⁵³⁴

Noszlopy úgy vélte, hogy ekkora erővel az ő 800 főnyi csapata és a Csertán által összegyűjtendő erősítések is fel tudják venni a harcot, s ezért július 13-án kelt válaszában arra kérte Csertánt, hogy vagy Nagykanizsán, vagy ha azt az ellenség elfoglalná, Iharosberényben csatlakozzon hozzá július 14-én vagy 15-én.⁵³⁵

Knesevich dandárja a tervekkel ellentétben nem érkezett meg 12-én Nagykanizsára, hanem 13-án Becsehelyen pihenőnapot tartott, nagy valószínűséggel a felvonulás közben elkövetett rablások és gyűjtogatások miatt némileg felbomolva. Knesevich innen szólította fel Nagykanizsa város tanácsát, hogy a lakosokat falragaszok útján utasítsa a fegyverek letételére és a békés életmódhoz való visszatérésre; követelte a néplázítók listájának összeállítását, valamint azt, hogy másnap, 14-én megérkező csapatai számára tartson készen élelmet. Emellett teljes bántatlanságot ígért a lakosoknak, s biztosította őket arról, hogy csapatai között fenn fogja tartani a rendet.⁵³⁶

Csertán a letenyei csetepaté után az összeszedett csapattal Nagykanizsára ment, hogy ott népfelkelést hirdessen. Július 14-én a szomszédos községek-ből „nagy számmal” be is jöttek a városba, a kanizsaiak viszont „a felkelésre hajlandóságot nem mutattak, sőt kijelentették, hogy míg az ellenség erejét nem tudják, és rendes katonaság nem érkezik, addig a felkelést célravezetőnek nem tartják, hanem készebbek az ellenséget majd akkor, ha városokban lesz, és látják, hogy bizhatnak, megtámadni a

szomszéd helységek segedelmével.” Erre aztán a vidékről bejött népfelkelők is hazamentek. A városiak döntését befolyásolta Knesevich 13-án írt levele is. „Ha már egyszer Kanizsán nem sikerült népfelkelést eszközölnöm, máshol nehezen fog sikerülni, és így Zala ismét védetlen állásba maradand” — írta július 14-én Csertán Noszlopynak. Csertán az összegyűjtött honvédeket és önkéntes vadászokat részint Kiskomáromban hagyta, „hogy azon esetre, ha talán Kanizsán az ellenség megtámadtatnék, ezen vidéken is ezen erő által népfelkelést rendezni lehetne”; részint Noszlopy rendelkezésére bocsátva, Marcaliba irányította, ő maga pedig Keszthelyre utazott, hogy ott folytassa a megye védelmének szervezését. Kérte Noszlopyt, mielőbb tájékoztassa őt a terveiről, s úgy vélte, „ma meg lehetne támadni [az ellenséget], csak Kanizsán lenne legjobb, mert ha egyszer Somogyba betör, ott is le lesz hangolva a nép kedélye.”⁵³⁷ Noszlopy helyett testvére, Antal válaszolt, aki megígérte, hogy segítséget nyújtanak Nagykanizsa visszafoglalásához.⁵³⁸

Knesevich dandárja július 14-én reggel hét órakor, egy századot Becsehelyen hátrahagyva, megindult Nagykanizsa felé, s délelőtt 11 órakor érkezett meg Kiskanizsa elé. Knesevich a Zastavnikovic őrnagy vezette likai határőrszázalóaljat Nagykanizsa előtt táboroztatta le, s rábízta a városban az őrszolgálat ellátását, a másik két (1. báni és ogulin-szuini) zászlóalj, a szerezsánok és az üteg Kiskanizsa előtt ütött tábor. Maga Knesevich az uradalmi lakban vett szállást.⁵³⁹ Burits altábornagy másnap arra utasította, hogy követelje Kiskanizsától a májusi visszavonulás során, Sormáson meggyilkolt határőr tiszt kiskanizsai illetőségű gyilkosának kiszolgáltatását, „húzódózás vagy az illető hiánya esetén e községet 10 000 pengő forint büntetéssel sújtsa, e teher el nem bírhatása esetén az egész szarvasmarha állományt kobozza el.”⁵⁴⁰

1. A július 16-i rajtaütéstől az augusztus 13-i vásárig

A megszállók nyugalma nem sokáig tartott. Az időközben Iharosberénybe érkező Noszlopy Gáspár táborában a *László János* huszár főhadnagy vezette Somogy megyei önkéntes huszárok is ott voltak. Július 16-án László 25 huszárral járőrözni indult Nagykanizsa felé. A különítmény Sánc községig vonult, onnan László a nagykanizsai születésű *Blasicsics* (*Blazsincsics*, *Blázsencsics*) Ferenc őrmester vezetésével 16 huszárt küldött tovább azzal az utasítással, hogy addig menjenek előre, amíg az ellenség előőrseibe nem ütköznek. A huszárok találkoztak is egy 25 főből álló horvát előőrssel, amely kilötte rájuk fegyverét, ám a huszárok ezzel nem törődve, s az eredeti parancsot figyelmen kívül hagyva, megtámadták, és egy fallal körülvett udvarba űzték

őket. Ebben a mezőkön dolgozó helyiek is segítségükre voltak. Ezután Blasicsics huszárai este fél 8 tájban a pécsi úton bevágtattak a városba, a piarista kolostortól az uradalmi épületek felé vették útjukat, s ott „káromkodó és fenyegető szavakkal” szólították fel a nagykanizsai lakosságot a népfelkelésre. Útközben a templomtéren szétűzték a rájuk tüzelő határőröket. A huszárok és a hozzájuk csatlakozott nép félre akarta veretni a harangokat, de ebben Albanich megakadályozta őket.

Zastavnikovic őrnagy a kiáltásokat hallva összegyűjtötte az uradalmi lakban lévő katonáit, s a huszárokra lövetett. A lövéseknek egy helyi zsidó kereskedőeség esett áldozatul. Zastavnikovic állítólag üldözőbe vette (vagy úgy érzekelte, hogy üldözi a fel-alá vágató) huszárokat, majd visszatért az uradalmi lakhoz. Itt egy félórát várt, majd miután nem kapott erősítést, kivonult a városból. Jelentése szerint a nagykanizsaiak többsége nyugodtan viselte magát, többen azonban téglákkal támadták meg a visszavonulókat. Közben László főhadnagy emberei is bevágtattak a városba. A menekülőket és kivonulókat a huszárok és a népfelkelők, sőt, állítólag a helyi nemzetőrök a város széléig követték. Zastavnikovic a Nagy- és Kiskanizsa közötti táborba érve rendezte csapatait, s két kartácslövést adott le az üldözőkre. A lövések több nemzetőrt megöltek és megsebesítettek, egy Német utcai házat felgyújtottak. (Az említett kereskedőeséggel együtt négy kanizsai polgár esett a lövések áldozatául.) A városba visszaözönlő nép több módosabb polgár házát megtámadta, Albanich városbíró halálra keresték, s állítólag a házát is lerombolták (más forrás szerint a péküzletét támadták meg.) Noszlopy 35 főre becsülte az ellenség veszteségét, Knesevich egy őrmester és néhány fő elestét vallja be, később három, a nagykanizsaiak által fejszével agyonütött határőrrel beszél; Nugent szerint öt fő volt a saját veszteség. Zastavnikovic négy halottra és két sebesültra becsülte a magyarok veszteségét, Noszlopy szerint csak egy huszárló sebesült meg.

Zastavnikovic részint további támadástól tartva, részint Knesevich utasítására Kiskanizsára vonult vissza, s erősítéseket kért. Knesevich a történeteket másnap jelentette Nugent tábornagynak azzal, hogy ha megtámadják, sem vonulhat vissza, mert Zalaegerszeg felé kiküldött százada még nem tért vissza.⁵⁴¹

Knesevich július 17-én egy zászlóaljjal Nagykanizsa elé vonult, magához hívatta a városi tisztviselőket, s felszólította őket, hogy a város fizessen 20 000 forint hadisarcot. Egy óra elteltével a tisztviselők közölték, hogy fizetni fognak, mert meg akarják óvni a várost a bombázástól. Ugyanakkor még ezen a napon kérvényt intéztek Nugent tábornagynak, s kérték a hadisarc alóli felmentésüket. Knesevich járőrökkel átfésülte a várost, meg-

győződött arról, hogy nincsenek magyar reguláris vagy más fegyveres erők, s ismét megszállta azt. Közben Nugent tábornagynak utasította Zeisberg vezérőrnagyot, hogy egy gyalogzászlóaljjal, két század vadással és egy könnyűlovas osztaggal vonuljon Nagykanizsára. Zeisberg 18-án vonult be a városba, amely jelentése szerint teljesen nyugodt volt.⁵⁴² Július 21-én délután a Knesevich-dandár Iharosberénybe vonult, mindössze *Friedrich Kulmer* báró, a 3. (ogulini) határőr gyalogezred őrnagy vezetésével maradt vissza kétszázadnyi helyőrség.⁵⁴³

Július 22-én éjjel Burits altábornagy, a tartalék hadtest egyik hadosztályának parancsnoka is Nagykanizsára érkezett.⁵⁴⁴ Érkezése előtt egy Nagykanizsáról keltezett, július 19-i dátumú kiáltványban felszólította Zala megyét minden „lábadó” hatóság és népfelkelés feloszlására, a csapatok rendes ellátására. A maga részéről megígérte, hogy katonái közt fenntartja a rendet, ugyanakkor — utalva a Knesevich-dandár előnyomulásakor történetekre — az ellenszegülőket tette felelőssé azokért a szerencsétlenségekért, amelyek a felgyújtott és kirabolt községeket érték.⁵⁴⁵

Időközben Noszlopy csapatai Somogy megyébe vonultak vissza, Csertánnak a zalai népfelkelés mozgósítására tett intézkedései eredménytelenek maradtak.⁵⁴⁶ 1849. július 22—23-án pedig Nugent egész hadteste megkezdte az előnyomulást. I. Ferenc József császár július 21-én arra utasította Nugent-t, hogy a Muraköz fedezésére szükséges erő hátrahagyása után csapataival Somogy és Baranya megyén át siessen a július 14-én Kishegyesnél veséget szenvedett, s veszélyes helyzetben lévő Jellacic tábornagynak segítségére.⁵⁴⁷ Nugent e parancsot véve úgy döntött, hogy a Muraköz védelmére — négy horvát népfelkelő zászlóalj mellett — Knesevich dandárját hagyja hátra, amelynek csapatai Kiskomáromot, Letenyét, Nagykanizsát és a szentmihályi erődített táborot fogják megszállni.⁵⁴⁸

Nugent egyelőre úgy intézkedett, hogy Knesevich dandárja Iharosberényben összpontosuljon, és szállja meg Csurgót, Burits altábornagy pedig csapataival mindaddig maradjon Nagykanizsán, amíg egyrészt kiderül, hogy hol van a Zeisberg-dandár, másrészt a hátrébb lévő csapatok fel nem zárkoznak.⁵⁴⁹ Burits válaszából tudjuk, hogy július 23-án a 13. gyalogezred öt és a 3. határőrezred két százada, két század vértés és egy fél lovasüteg alkotta a nagykanizsai helyőrséget.⁵⁵⁰ Az elkövetkező napokban újabb alakulatok vonultak át a városon vagy maradtak ott, így július 26-án a fentiekén kívül a 22. gyalogezred hat százada, újabb két század vértés és egy fél lovasüteg állomásozott a városban. Burits ezen a napon azt javasolta Nugent-nak, hogy ha a csapatok többsége továbbvonul, a helyőrségi szolgálatot bízzák a Kulmer őrnagy vezette ogulinszluini zászlóalj hat századára.⁵⁵¹

Július 24-én Nagykanizsára érkezett Németh Péter cs. kir. biztos, s innen szólította fel Zala megye alispáni hivatalát együttműködésre, hogy „egyesülten a szép hazának gazdag megyéjét a tovább történhető dűlástól megmentenénk.”⁵⁵² Néhány nap múlva pedig Buritscsal közösen aláírt felhívásban egyfelől arról biztosították a népet, hogy az uralkodó fenn akarja tartani a jobbágyfelszabadítással és a feudális szolgáltatások eltörlésével kapcsolatos törvényeket, másfelől arra szólították fel, hogy vegyen részt a csend és a rend helyreállításában, fogja el a lázítókat és izgatókat — természetesen illő díjazás fejében.⁵⁵³ Németh július 26-án arra kérte Burits útján Nugent-t, hogy intézkedjen a cs. kir. hadsereg ellátásának fedezésére kibocsátott kincstári utalványok mielőbbi odaküldése érdekében, „mert máskülönben tartani lehet attól, hogy az ellátás megakad, mivel a város szegényletes módon magyar bankjegyekkel akarja kifizetni a szállítókat.”⁵⁵⁴ Miután Nugent július 26-án intézkedett, hogy Burits csapatai is induljanak tovább, Burits még aznap jelentette, hogy a csapatok ellátása komoly gondot okoz, mivel a rekvirálásra nem lehet számítani, a helyi vállalkozók pedig nem hajlandók élelmet szállítani, ha nem kapnak pénzt.⁵⁵⁵

Nugent július 26-án utasította Knesevichet, hogy dandárjával vegye át Horvátország és a Muraköz fedezését, csapatait a Légráddal átellenben lévő szentmihályi magaslatokon lévő megerősített táborban, valamint Nagykanizsán, Letenyén, Kiskomáromban, Nemesdédnél és Böhönyénél állítsa fel.⁵⁵⁶ A cs. kir. csapatok többségének elvonulása után Nagykanizsán mindössze az ogulin-szluini zászlóalj két százada maradt, másik két századot pedig a közeli Iharosberénybe küldték; a helyőrség parancsnokságát Kulmer őrnagy vette át.⁵⁵⁷

A város tehát látszólag megszabadult a nagyobb számú katonaság tartásának gondjától, ugyanakkor a július 17-én kivetett 20 000 forintnyi hadisarc behajtásának kötelezettsége továbbra is terheltte. Knesevich ezredes ugyanis augusztus 2-án arról értesítette a kanizsai előljárókat, hogy Nugent elrendelte az összeg hat nap alatt történő behajtását azzal, hogy ha a város nem fizet, 14 napon belül 30 000 forintot hajtanak be rajta. Albanich városbíró a határozatot kézhez véve a város népet általános gyűlésre hívta össze, „amely alkalommal azon egyöntetű hangulat nyilatkozott, hogy miután Kanizsa városa a háború egész tartama alatt semmifajta vétékbe nem hagyta magát keverni, amely egy hadisarc kivetését indokolhatná.” Miután Albanich augusztus 6-án ezt a megállapítást megírta Nugent-nak, ismét kérte tőle a hadisarc elengedését, s hosszan felsorolta, hogy a város milyen érdemeket szerzett magának az átvonuló horvát és cs. kir. csapatok ellátásában, és soha nem vett részt a helyőrségi csapatok elleni támadásokban.

Hivatkozott arra, hogy a város Jellasics csapatainak ellátására 40 000 forintot teremtett elő, az elmúlt hetekben közel 8000 forintot fizetett Zeisberg hadosztályának szükségleteire.⁵⁵⁸ „A büntetés mindig bűnözöt tételez fel, s ahol ez nincs, erre jogszerű módon nem kerülhet sor, s miután őfelsége, a legkegyelmesebb császár és király ígéretei, valamint valamennyi, a cs. kir. csapatok bevonulásakor a nép között kiosztott kiáltványok kimondottan tartalmazzák azt, hogy ez a rend és biztonság helyreállítására történik, s hogy mindenkinek, aki nyugodtan viselkedik, védelmét és biztonságát szavatolják, ezért annál is inkább fel kell tűnnie annak, hogy egy várost hadisarcral sújtanak, amely ténykedésével inkább megtisztelő elismerésre szolgált volna rá” — írta. Végül azzal érvelt, hogy ha az anyagiilag elerőtlenedett lakosságra újabb sarcot vetnek ki, az a veszély fenyeget, hogy „mivel ezen pénzbírság által minden itteni lakos nyugodt magatartásért csupán büntetve látván magát, a közönség között békétlenség és nyugtalanság keletkezik, amely a jövőben a hatóság rendeletei és törekvései ellenében szófogatatlanságot és megátalkodottságot idéz elő, s szomorú következményekkel járhat”.⁵⁵⁹

Nugent nem válaszolt erre a beadványra, amelyről az 1848—49-ben történtek ismeretében kimondhatjuk, hogy kellően merész, sőt pimasz, hanem további intézkedés végett átadta azt Burits altábornagynak. Burits augusztus 10-én Knesevichtől kért felvilágosítást, mire ő augusztus 13-án közölte, hogy igaz ugyan, miszerint a kanizsaiak előzetesen valószínűleg nem tudtak Noszlopy huszárjainak július 16-i rajtaütéséről, „azonban ezt figyelmen kívül hagyva, sok kanizsai részt vett benne; mivel házaikból kilöttek, és téglákkal dobálták a csapatokat.” Emellett a három elesett határőrt „nem a huszárok, hanem a kanizsaiak vágták le, mivel fejszével vágták őket agyon.” Knesevich azzal is érvelt, hogy „Kanizsa már múlt év szeptember-októbertől rosszszérműként ismert”, s „az a kanizsaiak dolga, hogy városukban a nyugalom fenntartásáról gondoskodjanak, és most már rájuk kell bízni, a bűnösök megbüntetését — akiket jól kell ismerniük, akiket azonban a katonai hatóságnak lehetetlen kinyomoznia”.⁵⁶⁰ Buritsnak a kanizsaiakhoz intézett válaszát nem ismerjük, de bizonyosan tagadó volt, mert a városi hatóság még 1862-ben is küldöttséget menesztett Bécsbe és Budára az összeg elengedése vagy visszafizetése ügyében, de csupán arra kaptak ígéretet, hogy a 20 000 forintot be fogják tudni a város adójába mindazon károkkal együtt, amelyeket Jellasics csapatai átvonulásukkor okoztak.⁵⁶¹

Augusztus 7-én Knesevich ezredes csapatai egy részével ismét Nagykanizsára érkezett, majd 10-én átvonult. Nagykanizsán a szluini határőrezred két százada maradt.⁵⁶² Nugent Knesevich jelen-

tései alapján intézkedett, hogy Radkersburgból egy 300 főnyi szerezdi zászlóaljat küldjenek a városba.⁵⁶³

Augusztus 13-án tartották meg Nagykanizsán a szokásos évi Nagyboldogasszony-napi vásárt. A város vezetése 30 000 ember megjelenésére számított, s kezeskedett Kulmer őrnagynál azért, hogy semmiféle kihágásra nem kerül sor, csupán megfelelő katonai járőr kirendelését kérték. Kulmer egy kb. 30 határőrből és 4 vértésből álló járőrt küldött ki azzal az utasítással, hogy „a kereskedelmi ügyletekbe ne elegyedjen, hanem minden rendetlenséget, amely kihágáshoz vezethetne, lehetőleg akadályozzon meg.” A járőr tagjai észrevették, hogy a megjelent parasztok és zsidó kereskedők között a már betiltott Kossuth-bankók miatt szóváltásra került sor, mire reggel 8 órakor hat parasztot és egy zsidó kereskedőt bevittek az állomásparancsnokságra. Itt kiderült, hogy a kereskedő a bankjegyeket csak a névérték alatt jelentős százalékkal akarta átvenni. Kulmer őrnagy intézkedett a parasztok szabadon bocsátásáról annál is inkább, mert közben több száz paraszt gyülekezett össze, akik ugyan a zsidó kereskedőt akarták széttépni, de félő volt, hogy nem állnak meg ennyinél.

Délelőtt 9 órakor a marhavásárban „lárma támadt és többen kiáltozták, hogy Noszlópy jön fölkelőivel a horvátokat megtámadni.” Erre „a vásárló népség között páni rettegés mutatkozott, amire különösen a Varasdra vezető úton emberek tömegben, aztán marhák és kocsik a legnagyobb futásban menekülni törekedtek és távoztak”. Az izgalmat állítólag az okozta, hogy egy somogyi paraszt szóváltásba keveredett egy vértessel, s társaival együtt megrohanta őt, de a vértés néhány kardsuhintással elkergette őket. A hírre Kulmer a kezénél lévő 320 határőrrel és 40 vértessel a vásártérre sietett, s kétórányi fáradozással sikerült lecsillapítania a kedélyeket annál is inkább, mert kiküldött járőrei jelentették, hogy magyar csapatok közeledésének nincs jele. A vásár 11 óra tájban újra kezdődött, ugyanakkor az előző két órában részint a futók, részint a minden vásárban jelen lévő tolvajok több élőállatot és sok árut elloptak. Kulmer a kedélyek lecsillapítása érdekében dobszóval kihirdette, „hogy a népnek megengedtetik, miszerint maguk között a náluk lévő pénzzel intézzék a kereskedést, ugyanakkor ismét kinyilvánított, hogy a Kossuth-bankók minden érték nélküliek, s annak következményeit minden tulajdonos magának tulajdonítsa”. Ugyanakkor a nép kevés hitelt adott e bejelentésnek, mivel azt a megyei hatóság és a királyi biztos még nem hirdette ki.

Kulmer a történeteket még aznap jelentette a II. tartalék hadtest parancsnokságának, és sürgette, hogy a Kossuth-bankók betiltásáról szóló rendeletet a királyi biztos mielőbb kihirdettesse.⁵⁶⁴

2. A végnapok

Kulmer augusztus 14-én vagy 15-én alakulatával együtt elhagyta Nagykanizsát, mert Knesevich Eszékre rendelte.⁵⁶⁵ Augusztus 18-án Nagykanizsára érkezett a 17. gyalogezred négy százada *Franz Mundsinger* őrnagy vezetésével.⁵⁶⁶ Augusztus végén ez az alakulat is továbbvonult Zalaegerszegre, s helyét az ogulin-szluini zászlóalj foglalta el, valószínűleg ismét Kulmer őrnagy vezetésével. Október végén a 17. gyalogezred tartalék zászlóaljnak törzse és három százada visszatért Nagykanizsára, az ogulin-szluini zászlóalj pedig Horvátországba.⁵⁶⁷

Szeptember elején érkezett meg Knesevich utasítása, amelyben elrendelte a Kossuth-bankók beszédét és megsemmisítését.⁵⁶⁸ Négy nap alatt 22 792 forint és 45 krajcár gyűlt össze, a további gyűjtés során ez az összeg 45 644 forint 30 krajcárra emelkedett. A pénzt október 7-én nyilvánosan elégették, majd október 22-én újabb 20 830 forint lett a lánokok martaléka, azaz összesen 66 500 forint; a kivett hadisarc több mint háromszorosa volt a polgárok és a közösség anyagi vesztesége.⁵⁶⁹ Az egyik alkalommal Kulmer őrnagy százforintos Kossuth-bankóval gyűjtött szivarra, mondván: „Kossuthnak csak a neve ég most, de nemsokára maga is el fog égni.”⁵⁷⁰

Az időközben a pécsi katonai kerület parancsnokává kinevezett *Stefan Wilhelm Wernhardt* altábornagy arra utasította a város tisztviselőit, hogy igazolják a forradalom alatti magatartásukat. Az 1848. november 13-án kelt válasz merészségében, amely a pimaszsággal határos, csak Albanich augusztus 6-án Nugent-hoz intézett kérvényéhez hasonlított.

A nyilatkozat szerint „Kanizsa város tanácsa és minden egyes tisztviselői, valamint a forradalom előtt legnagyobb hódolattal és tisztelettel viseltetett az uralkodó fejedelem iránt, úgy a forradalom ideje alatt is soha az uralkodóház eránt tartozó kötelesség ösvényéről el nem távozott. Ófelségének mindazon rendeleteit, melyek a tanácshoz eljutottak, fogamatba vette, és azoknak mindenkor engedelmeskedett.” (Ebbe az is beleértendő, hogy nem a város tehet róla, ha nem kapta meg a rendeleteket.)

A következő körmondat még merészebb volt: „A városi tanács soha a pártütő kormányval egyet nem értvén, ennek rendeleteit egyedül akkor fogamatatosította, midőn a város a császári királyi katonaságtól elhagyatván, a városban vagy ennek közelében a pártütő kormánynak seregei voltak, ily esetben a nem engedelmeskedés a városnak elpusztítását, a tanácsnak pedig halállali büntetést vont a maga után, ellenben a városi tanács a császári királyi katonaságnak a városban és ennek vidékén tartózkodása alatt a császári királyi katonaság-

nak minden rendeleteit legnagyobb pontossággal és megelőzőleg híven teljesítette, a császári királyi katonaság elszállásolása és ételmezéséről szüntelen gondoskodván, a csendnek és rendnek fenntartására pedig minden igyekezetét fordítván, a városban tartózkodott és keresztül vonult császári királyi katonaságnak és ennek parancsnokainak teljes megelégedését magának kiérdemelte” — írja, s a fentiekkel kapcsolatban hivatkozott továbbá Nugent tábornoszernagy, Knezevich ezredes, valamint Glavasch őrnagy, térparancsnok tanúbizonyságára. Végül a tanács tagjai kijelentették, hogy az 1848. áprilisi törvények hivatalukban érték őket, de „soha sem esküt nem tettek, sem pedig térítvényt a pártütő kormánynak nem adtak arról, hogy hivatalokat folytatni, és a hivatalban megmaradni fognak.”⁵⁷¹

Hasonló választ adott Wernhardt felszólítására a nagykanizsai sópénztár személyzete is: sem az 1848. október 3-i királyi kézirat kihirdetése előtt, sem utána „a Magyarországon felmerült politikai mozgalmakban részt nem vettek, s mint ilyenek, viseletek folyó évi július 1. napjáról keletkezett császári királyi főhadiparancsnoksági hirdetménybe nem ütközvén, magokat vétkeseknek lenni nem érzik, s ekképpen a császári királyi katonai bíróság elébe leendő állítás alól magokat kegyesen felmentettek lenni reménylik.”⁵⁷²

A városi hatóság 1848—1849. évi tevékenységének nemes epilógusa volt, hogy 1849. december 18-án folyamodványt adtak be Bogyay Lajos cs. kir. megyefőnökhöz, amelyben kérték Csertán Sándornak, a megye elfogott kormánybiztosának szabadon bocsátását. „Ő szelíd bánásával és igazságszeretetével mind bennünket, mind e megye lakosságát megmentette mindazon szerencsétlenségtől, mellyel sok mások, például csak szomszéd Somogy megye is nagymértékben sújtattott” — írták.⁵⁷³

2. Mérleg

Nagykanizsa és Kiskanizsa 1848—49. évi történetének fő motívuma kétségkívül a két település lakosságának szinte hihetetlen összetartása. Emiatt nem lehetett eredményes az 1848. júniusi választási verekedés kivizsgálása a megyei hatóság részéről, de ennek volt köszönhető az is, hogy a város egyes polgárait soha nem érte megtorlás sem az 1848. szeptemberi támadások, sem az október 3-i felkelés, sem az 1849. áprilisi, májusi, majd júliusi események miatt; sőt a megszálló katonaság — ha fogcsikorgatva is — mindannyiszor kénytelen volt beérni

a városi hatóság mentegetőzésével. A városi adminisztráció is kiválóan szolgálta a túlélést: soha nem tagadta meg a cs. kir. parancsnokok utasításainak teljesítését, csak éppen szabotálta őket, ahogyan csak lehetett.

Ha a városi fiatalok vagy a megszállók által „csőcseléknek” titulált szegényebb lakosok letépték a cs. kir. kiáltványokat vagy Kossuthot éltették, esetleg megtámadtak egyes katonákat, a városi hatóság mindannyiszor ígéretet tett a bűnösök kézre kerítésére, csak éppen soha nem találta meg őket. Albanich városbíró mind 1849. április 10-én, mind július 16-án mindent megtett azért, hogy a városi lakosságot visszatartsa a megszállók elleni támadástól, s a város utólag kétségkívül hálás is lehetett neki ezért, még ha július 16-án meg is rohanták a péküzletét, s ő maga is elbujdosni kényszerült. Albanich nyilvánvalóan érzékelte azt, amit a város hevesebb vérű lakosai nem: amíg reguláris magyar csapatok nem érkeznek a város környékére, öngyilkosság a megszállók elleni minden nagyobb akció. Nem véletlenül írta róla Csertán Sándor, hogy túltesz sok alispánon.

A két település 1848—49-ben komoly áldozatokat vállalt (mert kénytelen volt vállalni) az átvonuló csapatok ételmezése terén, s természetesen jelentős veszteségeket okozott a háború miatt a horvát területekkel megakadó kereskedés is. Ugyanakkor a települések anyagi erejét és vitalitását mutatja az a tény, hogy nemcsak ezeket a közvetlen és közvetett terheket volt képes elviselni, hanem a 20 000 forint hadisarcot és a Kossuth-bankók kárpótlás nélküli megsemmisítését is. A városi vezetés szívósságát pedig az a tény bizonyítja, hogy az 1860-as évekre legalább azt elérték, hogy ígéretet kapjanak a Jellacich átvonulásakor elszenvedett veszteségeknek és a Knezevich által kivetett hadisarcnak az adóba történő beszámítására.

Noha a helytörténeti irodalom gyakran utal a szabadságharcot követő elfogadásokra és egyéb retorziókra, úgy tűnik, Nagy- és Kiskanizsán ezek elmaradtak. Természetesen a megtorlásnak voltak nagy- és kiskanizsai illetőségű áldozatai, de ők nem az itteni, hanem az országos eseményekben játszott szerepük miatt szenvedték el ezt. Ebben nyilvánvalóan annak is szerepe volt, hogy a város vezetősége lényegében változatlan maradt, s a megyei tisztikart sem igen tizedelte meg a neoabszolutizmus rendszere. Így a személyi folytonosság miatt lehetőség nyílt mind a szűkebb, mind a tágabb közösségen belüli szolidaritás érvényesítésére.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány alapjául a Molnár Andrással közösen készített, 2000-ben megjelent okmánytárunk anyaga szolgált. Ezt kiegészítettem újabb bécsi kutatásaim eredményeivel, valamint a *Molnár András* által gyűjtött, de terjedelmi okokból az okmánytárba be nem került dokumentumok adataival. Ezúton mondok köszönetet Molnár András barátomnak ez utóbbiak átengedéséért.

² *Fényes 1851*, II. k. 172.

³ *Hermann—Molnár* II. 241. Komesz Vidos atya, helyettes lelkész 1849. nov. 27-i kimutatása.

⁴ *Cser—Könczöl*, 30, *Novák*, 12, *Vajda—Vajdáné*, 8. A népgyűlésre utal Nagykanizsa város alább ismertetendő, március 20-i felirata is.

⁵ Uo.

⁶ *Novák*, 12. Azt, hogy a felszólítást a mezővárosoknak küldték meg, bizonyítja *Vajda—Vajdáné*, 10. és *Degré—Kerecsényi*, 113. kommentárja.

¹⁰ Királyi jövedelmek, az ún. kisebb királyi haszonvételek, mint pl. a kocsmáltatás, malom vagy mészárszék utáni jövedelem.

¹¹ Szerencsejátékok

¹² A követelések különbségeire felhívja a figyelmet *Vajda—Vajdáné*, 10.

¹³ L. a „Többen” aláírású, 1848. április 15-én Nagykanizsán kelt nyilatkozatot. PH 1848. ápr. 21. No. 36. 357.

¹⁴ A két iratot közli *Novák*, 12—16, *Barbarits*, 45—48, *Hermann—Molnár* I. 13—16, *Járol*, 155—157. A feliratot részletesen ismerteti, a pontokat közli *Vajda—Vajdáné*, 9—10. Csak a felszólítást közli *Degré—Kerecsényi*, 112—113. Megjegyzendő, hogy a két utolsó közlésben a két irat fejléce téves, mert a mezővárosokhoz intézett felhívás az országgyűléshez intéztként szerepel.

¹⁵ E feliratokból és határozatokból nagy számmal közöl *Járol*, 123—198. A szombathelyi pontokat l. 127—128.

¹⁶ A felirat értékelésére *Vajda—Vajdáné*, 10, *Varga 1971*, 72, *Járol*, 38—39.

¹⁷ *Novák*, 12, 21, *Vajda—Vajdáné*, 10, *Molnár A. 1998*, 23; ennek alapján érthetetlen *Degré—Kerecsényi*, 113 (*Vajda—Vajdáné* tanulmányával egy kötetben található) kommentárja, amely szerint Zalaegerszeg egyszerűen irattárba tette a felhívást.

¹⁸ *Zrínyi*, 103, *Novák*, 21.

¹⁹ *Hermann—Molnár* I. 20, Sümeghy Ferenc 1848. április 14-i jelentése Csillagh Lajos első alispánhoz

²⁰ Szolnokra: *Degré—Kerecsényi*, 113, *Bajára: Járol*, 39, 188—189.

²¹ *Novák*, 18—20, *Degré—Kerecsényi*, 115—116, *Balogh E. 197*.

²² *Novák*, 24, *Degré—Kerecsényi*, 117.

²³ *Hermann 1998/c* I. 37, Csány—Szemere Bertalan, Zalaegerszeg, 1848. május 9.

²⁴ *Barbarits*, 50.

²⁵ A korabeli hírlapi tudósítás szerint több mint ezer fő volt a megválasztottak száma. PH 1848. máj. 24. No. 64. 470—471. „Zalából, máj. 8-án.” *Balogh E. 197*.

²⁶ A május 8-i határozatot közli *Járol*, 253—254. A meglehetősen kaotikus gyűlés leírása PH 1848. máj. 24. No. 64. 470—471. „Zalából, máj. 8-án.”

²⁷ Csillagh Lajos—Csány László, Zalaegerszeg, 1848. ápr. 25. *Hermann—Molnár* I. 22—23, *Ember Gy. 1951*, 58. A Chernellel törtétekre l. Chernel Ignác—Chernel Elek, Nagykanizsa, 1848. ápr. 30. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek levelezése. Chernel Ignác egyik korábbi levelében már „demagóg elemmel saturált (átitatott)” városnak nevezi Nagykanizsát. Chernel Elekhez. Nagykanizsa, 1848. ápr. 15. uo.

²⁸ *Hermann 1998/c* 34—36.

²⁹ Mindezek alapján nem tartjuk megalapozottnak Csillagh fent idézett jelentésén alapuló megjegyzését, hogy Nagykanizsa a parasztmozgalmak „egyik központja” lett volna: *Szócs*, 69.

³⁰ PH 1848. máj. 27. No. 67. 483. „Nagykanizsa, május 20.”

³¹ *Ember Gy. 54—71*, *Szócs*, 67—71.

³² A kanizsai uradalmi tisztség: Horváth Vilmoshoz, 402. Nagykanizsa, 1848. aug. 23. *Hermann—Molnár* I. 105—106, *Ember Gy. 71*.

³³ *Hermann—Molnár* I. 73—74.

³⁴ *Kapiller 1998*, 66—68.

³⁵ Csillagh Lajoshoz intézett, 1848. márc. 28-i jelentése: *Járol*, 303—305, *Németh L. 2002*, 173—174. Csillagh ettől függetlenül máj. 29-én katonai segítséget kért Batthyány Lajos kinevezett miniszterelnöktől; *Urbán 1999*, I. 201.

³⁶ Csillagh Lajos 1848. ápr. 16-i jelentése Csány Lászlóhoz. *Hermann—Molnár* I. 21. Csány és Széll József 1848. ápr. 26-i jelentését a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányhoz: *Hermann 1998/c* I. 34—35.

³⁷ Zala megye büntető törvényszékének máj. 22-i határozata: *Hermann—Molnár* I. 26—27.

³⁸ Csillagh Lajos 1848. ápr. 16-i jelentése Csány Lászlóhoz: *Hermann—Molnár* I. 21.

³⁹ Chernel Ignác—Chernel Elek, Nagykanizsa, 1848. ápr. 15. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek levelezése.

⁴⁰ 1848. ápr. 15-én Nagykanizsán kelt nyilatkozat. PH 1848. ápr. 21. No. 36. 357.

⁴¹ *Németh L. 2002*, 177—178.

⁴² PH 1848. máj. 27. No. 67. 483. „Nagykanizsa, május 20.”

⁴³ *Kapiller 1998*, 67—68.

⁴⁴ HK 1848. dec. 6. No. 136. „Egy zsidó hitsorsosihoz”. K. M. válasza: PH 1848. dec. 21. No. 245. 1197.

⁴⁵ Urbán 1973, passim, Molnár A. 1998/c 23—45.

⁴⁶ A nemzetőrök egyenruhája: sötétzöld sapka piros sújtással, elöl nemzetiszín rózsza, közepén N. Ö. betűkkel, búzavirágkék, fekete zsinóros atilla, hosszú öngombokkal, szürke, vörös zsinóros nadrág; Novák, 25, Barbarits, 48—49.

⁴⁷ Csillagh 1848. ápr. 4-i jelentését közli: Járóli, 378—379. Hasonló aggodalmakról számol be Csány Lászlónak 1848. ápr. 17-én egy Bodits nevű személy; Waldapfel, V. 1. k. 202—203.

⁴⁸ Hermann—Molnár I. 18. Érdekes, hogy a Pesti Hírlap nagykanizsai tudósítója május 20-án arról írt, hogy a városnak alig 150 főből álló nemzetőrsége van. PH 1848. máj. 27. No. 67. 483. „Nagykanizsa, május 20.”

⁴⁹ Bodits—Csány László, (Nagykanizsa) 1848. ápr. 17. Waldapfel, V. 1. k. 202—203. Erről az ellen-szenvről beszámol a nagykanizsai nemzetőrség több tisztjének 1848. jún. 23. körül keletkezett, Csányhoz intézett beadványa is: Hermann—Molnár I. 65.

⁵⁰ „Többen” aláírású, 1848. ápr. 15-én Nagykanizsán kelt nyilatkozat. PH 1848. ápr. 21. No. 36. 357, Kapiller 1998, 66.

⁵¹ Somogy Alajos Gerliczy Félixhez, Kerecsen, 1848. ápr. 15. Waldapfel, V. 4. k. 465. Kapiller 1998, 66. „...félünk, hogy itt is, hol sok a zsidó, és sok a pajkos, kivált kiskanizsai nép, háborgás fog történni” — írta 1848. ápr. 12-én Chernel Ignác Chernel Eleknek: Hermann—Molnár I. 18.

⁵² Csillagh Lajos 1848. ápr. 16-i jelentése Csány Lászlóhoz: Hermann—Molnár I. 21.

⁵³ A nagykanizsai nemzetőrök 1848. jún. 23. körül Csány Lászlóhoz benyújtott folyamodványa: Hermann—Molnár I. 65.

⁵⁴ Degré—Kerecsényi, 117—118.

⁵⁵ Albanich Flórián 1848. jún. 23-i jelentése Csány Lászlóhoz és a nagykanizsai nemzetőrök 1848. jún. 23. körül Csányhoz benyújtott folyamodványa: Hermann—Molnár I. 62—63. és 65.

⁵⁶ A nagykanizsai nemzetőrök jún. 23. körül Csányhoz intézett folyamodványa és a nagykanizsai nemzetőrség 2. századának nov. 13-i fegyelmi választmányi határozatai: Hermann—Molnár I. 65—66, 279—280, Barbarits, 49. Említ egy Kaán Károly nevű századost is. Az ő neve az előbb hivatkozott okmánytárban három helyen fordul elő, de tiszti rangjára nincs utalás, sőt egy helyen kimondottan közvitézként szerepel. Uo. I. 35, 62, 280. További adatokat tartalmaznak azok az orvosi igazolások, amelyek e nemzetőri szolgálatra kirendeltek felmentését szolgálták: Nk. lt. 1848. Azt, hogy Nagykanizsa városnak összesen három nemzetőrszázada volt, bizonyítja Johann Kriegern vezérőr-

nagy szept. 19-i jelentése is Hartlieb altábornagyhöz: Hermann—Molnár I. 133. Egy 1849. június 1-jei jelentés szerint Babochay, Brunner, Wlasits, Pländer és Szép Károly, valamint a kapornaki járásbeli 1. sormási századot vezető Salamon Zsigmond százados voltak a századparancsnokok. Eszerint Martinkovich századát nyilván Szép Károly vette át, s a 6. (1.) századot alkották a sormásiai: Hermann—Molnár II. 142.

⁵⁷ Csány jún. 18-i jelentése Szemeréhez: Hermann 1998/c I. 71. és PH 1848. jún. 24. No. 90. 584. „Zalában (jún. 15—17.)”; 1848. júl. 1. No. 96. 609. „Zalából, június 20-án”.

⁵⁸ Jún. 25-én Horváth Vilmoshoz, illetve Vargha Lajos tapolcai járási főszolgabíróhoz intézett levele, valamint jún. 26-án Szemere Bertalanhoz intézett jelentése: Hermann 1998/c I. 81—82, Novák, 35.

⁵⁹ Albanich jún. 23-i jelentése: Hermann—Molnár I. 62—63.

⁶⁰ A nagykanizsai nemzetőrök 1848. jún. 23. körül Csányhoz benyújtott folyamodványa: Hermann—Molnár I. 65—66.

⁶¹ Löwinger Henrik és Hauser János kereskedők, valamint Kránicz István júl. 3—6. közötti orvosi bizonyítványai: Nk. lt. 1848. A július végi váltás alkalmával ismét három személy, Tisler István, Gudlin György és Boda Ferenc érte el ilyen módon a felmentését: uo.

⁶² Hartmann Lipót, Hartmann Ferdinánd és Knöpfler Móric—Csány László, Nagykanizsa, 1848. júl. 9. Hermann—Molnár I. 83—84. Hartmann Ferdinánd—Nagykanizsa város, uo., 1848. júl. 21. uo. I. 94—95.

⁶³ KLÖM XII. 411. és Hermann 1998/c I. 97. L. még Cser—Könczöl, 30. és Barbarits, 51. A KH júl. végi tudósítása szerint „Figyelmet érdemel a kapornaki járásból kiállított fekete-sereg; öltözete kék gatyta, kék ing, pörge fekete kalap nemzeti színű tollak; baloldalon balta, jobb kezében dárda.” KH 1848. aug. 10. No. 35. PH 1848. júl. 16. No. 96. 109. „Nagykanizsa, július 8-án”

⁶⁴ PH 1848. júl. 16. No. 96. 109. „Nagykanizsa július 8-án”; Cser—Könczöl, 30.

⁶⁵ Sümeghy Ferenc—Csány László, Bánokszentgyörgy, 1848. júl. 31. MOL Csány-ir. Megyék lev. Zala megye. No. 65. Vö. Aradi P. 12.

⁶⁶ „A Dráva-vonalon kiállított nemzetőrseregnek elhelyezése és száma 1848 esztendőben” c. július 16. körül készült kimutatás: Hermann 1999/c 115—116. A KH júl. végén Zalaegerszegen kelt tudósítása 7000 nemzetőrrel ír. KH 1848. aug. 10. No. 35.

⁶⁷ Festetich Sándor, a 2. század parancsnoka — Csány László, Murakeresztúr, 1848. júl. 25. MOL Csány-ir. NIBA d. sz.

⁶⁸ Urbán 1973, 164—165, Molnár A. 1995, 151—163, 1998/c 36—41.

⁶⁹ Aug. 1-jei jelentés Kossuthhoz: *Hermann* 1998/c 140.

⁷⁰ Aug. 29-i és 30-i utasításai: *Hermann* uo. 227, 233.

⁷¹ Inkey aug. 16-i és 28-i levelei Bertalan Vincéhez: MOL H 114. Különböző kormánybiztosok iratai. Bertalan Vince iratai. Szept. 11-ére l. Inkey Csányhoz intézett jelentését. MOL Csány-ir. KLI 273.

⁷² Csány 1848. szept. 12-én Vidos Józsefhez írott levele: *Hermann* 1998/c I. 276.

⁷³ Johann Kriegern vezérőrnagy szept. 19-i jelentése Hartlieb altábornagyhoz: *Hermann—Molnár* I. 133.

⁷⁴ Perczel első rendelete: TGYM, O. 72.145.1. In: Szab.harc emlékei, 182. A második rendeletet ismerteti és fényképmásolatban közli uo. 182—183. *Degré—Kerecsényi*, 134, *Barbarits*, 56.

⁷⁵ KH 1848. okt. 29. No. 104. „N. Kanizsa, okt. 20.” A kanizsaiak szolgálatáról tájékoztat Perczel okt. 27-én az OHB-hoz írott jelentése: *Hermann* 1995, 49.

⁷⁶ *Barbarits*, 56. (A korabeli századossági jegyzőkönyv alapján.) Sajnos, dátumot nem közöl.

⁷⁷ Vinter Leopold (okt. 22) Márkovics Ferenc (okt. 23), Scherz Ignác kereskedő (nov. 1), Aszalai Gábor, Manics József, Vörös József, Draskovics András (nov. 3), Vékoni Ignác (nov. 4), Schweletz János (nov. 6): Nk, lt. 1848.

⁷⁸ Nk. lt. Nagykanizsai nemzetőrség Ill-k század. 1848-k év november 6-án beadatott. Következő őrvitézek nem jelentek meg parancsolatra a leányi hídhöz.

⁷⁹ *Hermann—Molnár* I. 279—280.

⁸⁰ *Degré—Kerecsényi*, 134.

⁸¹ *Barbarits*, 50—51, *Balogh* E. 203—206, *Vajda—Vajdáné*, 13—14.

⁸² ZML Központi Választmány iratai. 1848. A máj. 15-i ülés jegyzőkönyve.

⁸³ Uo. A jún. 5-i ülés jegyzőkönyve. A határozatokat ismerteti Közlöny, 1848. jún. 10. 3. 9. „Zalából. Zalaegerszeg, jún. 6.”

⁸⁴ *Balogh* E. 197—198. Megjegyzendő, hogy a törvény szövegének ismeretében nem mondhatjuk azt, hogy a választmány „az összeírások terjedelmét saját belátása szerint, éspedig elég tágan szabta meg”, hiszen a választmány határozata megfelelt a törvény betűjének. — A kormány határozatára l. a kormány tagjainak május 19-i kiáltványát: *Urbán*, 1999, I. 562—563. A meghívólevelek: *Beér—Cszimadia*, 119. Az uralkodó május 26-án jóváhagyta az országgyűlés összehívását, az erről szóló külügyminiszteri értesítést a június 1-jei Pesti Hírlap közölte: *Urbán* 1999, I. 602. Az írásbeli jóváhagyásra csak jún. 5-én került sor. Uo. 669—670.

⁸⁵ A választók névsorára: ZML Központi Választmány iratai. 1848.

⁸⁶ A kérelmekre: *Balogh* E. 198, Saffarits kérelme: *Hermann—Molnár* I. 29—30. Nemzetőri szolgálatára: Albanich Flórián 1848. jún. 23-i folyamódása Csányhoz; uo. I. 62. A Saffarits által említett Grabner Lajos lőfegyverkészítő választóként részt vett a június 15-i választáson. Tárnok Alajos június 21-i nyilatkozata: uo. I. 57—58.

⁸⁷ ZML Központi Választmány iratai. 1848. A jún. 12-i ülés jegyzőkönyve.

⁸⁸ Chernel Elek Chernel Ignáchoz, Szentmihály, 1848. május 30. *Hermann—Molnár* I. 27—29.

⁸⁹ ZML Központi Választmány iratai. 1848. A Központi Választmány jún. 5-i ülésének jegyzőkönyve.

⁹⁰ A megyei vizsgálóbizottmány jún. 25-i jelentése: *Hermann—Molnár* I. 68. Babóchay pártolónak mondja a kiskanizsaiakat Albanich Flórián jún. 21-i nyilatkozata: uo. 58, s utal rá — nevének kezdőbetűjével — Chinorány Boldizsár jún. 21-én Csány Lászlóhoz intézett levele is: uo. I. 60. (A jegyzetben tévesen Bója Gergellyel azonosítva.)

⁹¹ Albanich Flórián nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Hermann—Molnár* I. 58.

⁹² Erre mutat az a tény, hogy a választás kezdetén, amikor a távolabbi települések lakói adták le voksaikat, Chernel kapta a több szavazatot, Babóchay pedig egyet sem kapott. L. Oszterhueber és Németh jún. 16-i és a megyei vizsgálóbizottmány jún. 25-i jelentése: *Hermann—Molnár* I. 35—36, 68. A választói közönség pártállás szerinti megoszlása: *Novák*, 28.

⁹³ Virth Mihály bíró vallomása, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Hermann—Molnár* I. 52. Ugyanezt erősíti meg Chinorány Boldizsár 1848. jún. 21-i levele Csányhoz: uo. I. 60.

⁹⁴ Chernel Ignác—Chernel Elek, Nagykanizsa, 1848. ápr. 15. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek levelezése.

⁹⁵ Chernel Elekhez írott levelei: *Hermann—Molnár* I. 16—19, 27—28. Az idézet a 19. és 27. oldalon.

⁹⁶ Veinhoffer Elek nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 33—34. Barts József nyilatkozata, Alsórajk, 1848. jún. 21. Uo. 59. Eszerint egy Bisztricsányi nevű nagykanizsai borbély mondta: „Atyafiak ne küldjünk nemes embert követnek, mert azon szép szabadságunkat, amelyet nagy nehezen szerezhettünk meg, ismét el fogják veszíteni, ne tartsanak az urakkal, mert fogják látni, hogy fél esztendő múlva ismét robotolnak.”

⁹⁷ Albanich Flórián nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Hermann—Molnár* I. 58.

⁹⁸ A nagykanizsaiak fegyvertelenségére mutat Hegedüs József 1848. jún. 21-i nyilatkozata: *Hermann—Molnár* I. 56—57. Eszerint egy Vass István nevű nagykanizsai kötelgyártó azt kiabálta, hogy a

kiskanizsaiak által történt megveretésük okai a bíróról és a fiskálisok. „Mért nem engedték meg, hogy botot vihessünk, ha mi is bottal mehetünk, úgy most mi is verekedhetnénk.”

⁹⁹ Tálosi József és Bojaki György vallomása, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Hermann—Molnár* I. 53. A vizsgálóbizottmány jún. 25-i jelentése: uo. I. 68.

¹⁰⁰ Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. *Hermann—Molnár* I. 35—36.

¹⁰¹ Martinkovics Károly nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 20. *Hermann—Molnár* I. 44.

¹⁰² Bessenyei György nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 32.

¹⁰³ Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 34.

¹⁰⁴ Chinorány Boldizsár nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 31. Piszek Mária nyilatkozata: 1848. jún. 21. Uo. 52.

¹⁰⁵ Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 34. A boroshordó csapaverésére l. még Crebenicz Bertalan vallomása. Uo. 47. Csertán kérésére: *Molnár A.* 1999, 338, 341, 350, *Vajdáné*, 230.; Gaáléra és Hunkáréra: *Hermann Róbert*, 1999/a, 49—50.

¹⁰⁶ Chinorány Boldizsár nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 31—32. Kreut utóbb tagadta, hogy ezt mondta volna. A következőt állította: „...miszerint a németek mondták, hogy készek meghalni, ha szándékjokat nem sikeresszthetik.” L. még: a megyei vizsgálóbizottság által készített jún. 21-i tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Uo. 56.

¹⁰⁷ Bessenyei György nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Uo. I. 32.

¹⁰⁸ Albanich Flórián nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Uo. I. 58.

¹⁰⁹ Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Uo. I. 34. A dobról l. még: a megyei vizsgálóbizottság jún. 25-i jelentését. Uo. 68.

¹¹⁰ Horváth János nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 20. Uo. I. 45.

¹¹¹ Oszterhueber József—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. du. 3 óra. Uo. I. 30—31. Ezt az időpontot adja meg a középponti választmány jún. 16-i határozata is. Uo. 38. (Nyomdahiba miatt az 1½-ből az ½ kimaradt, az eredeti irat alapján helyesbítettük.)

¹¹² Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. *Hermann—Molnár* I. 34. Horváth János nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 20. Uo. 45. Barts József nyilatkozata, Alsórajk, 1848. jún. 21. Uo. I. 59.

¹¹³ Tálosi József és Bojaki György 1848. jún. 21-i vallomása: Uo. I. 53. Vö. a vizsgálóbizottság jún. 25-i jelentése: uo. I. 68, *Vajdáné*, 229.

¹¹⁴ Ezt kiemeli a PH 1848. júl. 1. No. 96. 609. „Zalából, június 20-án” c. tudósítása. Ezért is tökéletesen téves Barbarits Lajos leírása (50—51.), aki szerint a verekedés a „konzervatív” Chernel- és Babochay-pártiak között kezdődött, majd az utóbbiak győzelme után megtámadták a Bója-pártiakat is.

¹¹⁵ Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. *Hermann—Molnár* I. 36.

¹¹⁶ Legalább is erre enged következtetni a június 21-i tanúvallomási jegyzőkönyv és a vizsgálóbizottság jún. 25-i jelentése. Uo. I. 46—56. és 66—69. Ugyanakkor mind Chinorány Boldizsár jún. 21-én Csányhoz intézett levele (uo. 60.), mind a vizsgálóbizottság jelentése szerint az igazság kiderítését nagymértékben akadályozta az a tény, hogy a nagykanizsaiak összetartása miatt a verekedés ki-robbanásának felelőseit és körülményeit nem sikerült kellőképpen tisztázni. A löfgyeverekre: tanúvallomási jegyzőkönyv. Uo. 53—55.

¹¹⁷ Oszterhueber József—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. du. 3 óra: Uo. I. 30—31. Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Uo. 36.

¹¹⁸ Mantuano Rudolf jún. 21-i vallomása: Uo. I. 55.

¹¹⁹ Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Uo. I. 37.

¹²⁰ Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Uo. I. 36.

¹²¹ Oszterhueber József—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. du. 3 óra. Uo. I. 30—31. A központi választmányok írott jelentést nem ismerjük, de a központi választmány jún. 16-i jegyzőkönyvet részletesen ismerteti. Uo. I. 37—38.

¹²² Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Uo. I. 37.

¹²³ *Hermann—Molnár* I. 31—34.

¹²⁴ Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Uo. I. 37.

¹²⁵ A betegek jún. 16-i látletele. Uo. I. 39—40. Az otthoni ápolásra utal az Állandó Bizottmány jún. 17-i határozata is. Uo. 42. Eszerint jún. 17-ig már három halottja volt a verekedésnek.

¹²⁶ A jún. 20-án elhunyt Kaszás György kistradai és a 1-jén meghalt Hardi János és Harti (Hardi) József gelsei lakos boncolási jegyzőkönyvei, valamint a sérültek összeírásai: ZML ÁB ir. 1848. 1125. *Balogh E.* (205) említi egy Honthy József nevű gelsei lakost is, de róla az iratokban nincs szó. Ő 65 sérültről ír, de a névsorokban 55 fő szerepel. A megyei Állandó Bizottmány jún. 25-i határozata is három halottról beszél: *Hermann—Molnár* I. 68. Szintén három halottról tud a PH 1848. júl. 1. No. 96. 609. „Zalából, június 20-án”. *Cser—Könczöl*, 30, valamint *Novák*, 28. — Állítólag Rummy Károly is a sérültek között volt. PH 1848. jún. 24. No. 90. 584. „Zalában (jún. 15—17.)”

¹²⁷ A központi választmány jún. 16-i határozata: *Hermann—Molnár I.* 37—38.

¹²⁸ A központi választmány jún. 17-i határozata: *Uo. I.* 40—41.

¹²⁹ A megyei vizsgálóbizottság által készített jún. 21-i tanúkihallgatási jegyzőkönyv. *Uo. I.* 56.

¹³⁰ Chinorány Boldizsár—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Uo. I.* 60. Ezt erősíti meg Albanich Flórián jún. 21-i nyilatkozata is. *Uo.* 58.

¹³¹ *Hermann—Molnár I.* 42—43.

¹³² *Uo.* 43—44.

¹³³ A nyilatkozatok és a tanúk kihallgatási jegyzőkönyve: *Uo. I.* 44—59, 61.

¹³⁴ Chinorány Boldizsár—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Uo. I.* 60.

¹³⁵ *Uo. I.* 66—69.

¹³⁶ Erre enged következtetni, hogy egyetlen kivétellel (Nagy Dániel) mindegyikük a megye önkéntes adózói közé tartozott: *Molnár A. 1998/b, passim.*

¹³⁷ Chinorány Boldizsár—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Hermann—Molnár I.* 60.

¹³⁸ *Uo. I.* 66—67. Unger a választás kezdetén hangoskodva vonta kétségbe a Bója- és Babochay-párti választókat csillapítgató Albanich városbíró intézkedési jogosultságát, Koch pedig egyike volt azoknak, akik a Bója-párti választók közé vitette a hordó bort. Unger jún. 15-i szereplésére l. Albanich jún. 21-i nyilatkozatát: *uo. I.* 58. Kochéra lásd Crebencz Bertalan jún. 21-i vallomását: *uo. I.* 47.

¹³⁹ A július 3-i határozat: *Hermann—Molnár I.* 75—76.

¹⁴⁰ *Uo. I.* 45—46.

¹⁴¹ A határozat és a válasz: *Uo. I.* 74—75.

¹⁴² Szemere leirata: *Uo. I.* 93.

¹⁴³ *Uo. I.* 111—113. *Balogh Elemér* a már letartóztatottakon kívül csak 9 fő elleni vizsgálatról tud: (206).

¹⁴⁴ *Hermann—Molnár I.* 127—128.

¹⁴⁵ Oszterhueber—Chinorány, Zalaegerszeg, 1848. jún. 25. Chinorány—Csány, h. d. n. MOL Csány-ir. NIBA

¹⁴⁶ *Hermann—Molnár I.* 69—70.

¹⁴⁷ *Uo. I.* 71. — Inkey a jún. 15-i választás alkalmával a Bója-pártiak által megtámadott Szilajka György és társai védelmében vitézkedett. Szilajka jún. 21-i vallomása. *Uo. I.* 46.

¹⁴⁸ Chinorány—Zala megye, Nagykanizsa, 1848. jún. 27. *Uo. I.* 70—71.

¹⁴⁹ Közlöny, 1848. júl. 8. No. 29. 117. *Balogh* szerint mindössze két jelölt volt, mások szerint ez a kettő Bója és Babochay lett volna (*Vajda—Vajdáné*, 14.). Ennek ellentmond, hogy a választási bizottság mellett összesen hét szavazatszedő működött, akik közül — ha a törvény betűjét követték — két-két főt a képviselőjelteknek kellett adniuk. Tudjuk, hogy jún. 15-én a három jelölt összesen hat szava-

zatszedőt delegált, ugyanakkor a választási bizottsági elnök és a jegyző mellett további két főt delegált a megye, tehát a szavazatszedők összesen nyolcan voltak. *Hermann—Molnár I.* 35, 38. Ugyanakkor *Vajda Lászlóné* szerint három jelölt volt. In: *Szab.harc emlékei*, 19—20.

¹⁵⁰ *Hermann—Molnár I.* 76.

¹⁵¹ Közlöny, 1848. júl. 8. No. 29. 117, *Balogh E.* 206, *Beér—Csizmadia*, 143, *Pap I.* 30.

¹⁵² Felszólalásai a Közlönyben, közülük az elsőt és az utolsót ismerteti *Pap I.* 272, 353.

¹⁵³ *1848—1849. almanach*, 144—145, 1256.

¹⁵⁴ *Hermann—Molnár II.* 240.

¹⁵⁵ A Dráva-vonalra lásd: *Aradi P. passim; Urbán*, 1973, 159—168, *Urbán*, 1984, 64—72, 82—95, *Szócs* 1990, 77—118.

¹⁵⁶ Jellacic intézkedésére Bogdán György alszolgabíró hívta fel máj. 8-án Csány figyelmét. MOL H 12. Belügyminisztérium. Általános iratok. 1848:1440.

¹⁵⁷ Csány rendelete: *Hermann 1998/c I.* 38—39. Baternay jelentését lásd MOL Csány-iratok. Magánlevelek. I. sorozat, 20. szám.

¹⁵⁸ Csány máj. 13-i utasítása: *Hermann 1998/c I.* 43, *Hermann—Molnár I.* 26.

¹⁵⁹ *Chinorány—Csány*, Nagykanizsa, 1848. máj. 10. *Hermann—Molnár I.* 24—25. Jún. 21-én ugyanerre hívta fel Csány figyelmét. *Uo. I.* 61.

¹⁶⁰ *Hermann—Molnár I.* 23—24.

¹⁶¹ Csány máj 10-i jelentései: *Hermann 1998/c I.* 39—42.

¹⁶² *Urbán 1999, I.* 300.

¹⁶³ *Hermann 1998/c I.* 37—55.

¹⁶⁴ *Hermann 1998/c I.* 55—57, *Urbán 1999, I.* 641—643, *Vajdáné*, 235—236.

¹⁶⁵ KLÖM XII. 219—221. *Vö. Pap, I.* 171.

¹⁶⁶ *Hermann 1998/c I.* passim.

¹⁶⁷ Ezek közül többet is közöl *Hermann—Molnár I.* passim.

¹⁶⁸ Ottinger 1848. augusztus 5-i jelentése a budai főhadparancsnoksághoz: *Hermann—Molnár I.* 97. A találkozóóról elterjedt szóbeszédre: PH 1848. aug. 25. No. 143. 797. „Sümege, aug. 11.” (A Pressburger Zeitung alapján.)

¹⁶⁹ A parancsot közli 60. IR 261—262. Csány lemondására: Csány 1848. aug. 10-i jelentése a kormányhoz: *Hermann 1998/c I.* 164—166 és aznap Ottingerhez írott levele: *uo.* 168—169. Ottinger válaszána ismertetése: *uo.* Ottinger aznap a budai főhadparancsnoksághoz intézett jelentése: *Hermann—Molnár I.* 99—100. A minisztertanács augusztus 12-i határozata: Kiss, F. 63. A Csáynak szóló, Szemere által írott válasz: *Urbán 1999, II.* 1050—1051. L. még: *Aradi P.* 50—52, *Urbán 1984, 70—72, Szócs*, 104, *Neustaedter II.* 47—50.

¹⁷⁰ *Hermann 1998/c I.* 198—199, 201, 216, 225.

¹⁷¹ A fejezet egészére: *Szócs*, 87—88.

¹⁷² *Urbán 1999, I.* 517.

¹⁷³ Csány máj. 17-i utasítása Séllyey Lászlóhoz, illetve május 19-i jelentése Szemere Bertalanhoz: *Hermann 1998/c I. 47, 51.*

¹⁷⁴ Csány máj. 27-i, 30-i és jún. 7. körüli jelentései: *Hermann 1998/c I. 53, 55, 65.*

¹⁷⁵ Május 27-i és júniusi jelentése Batthyányhoz: *Hermann 1998/c I. 53, 61.* A létszámról: Csány dátum nélküli, jún. 7. körüli fogalmazványa uo. 65, *Hold, 220—221, Vidos, V.*

¹⁷⁶ *Hermann—Molnár I. 77.*

¹⁷⁷ 60. IR 256—259. A második zászlóaljat Mészáros 27-én szándékozott útnak indítani. MOL Csány-ir. Min. lev. HM No. 17, 22, 23.

¹⁷⁸ 60. IR 274—275, 280—281, *Hermann—Molnár I. 96.*

¹⁷⁹ MOL Csány-ir. Min. lev. HM No. 15.

¹⁸⁰ *Hermann 1998/c I. 87.*

¹⁸¹ Július 5-i é 6-i levele Zarkához: *Hermann 1998/c I. 95—96.* Ezeket július 9-ére várták Nagykanizsára. PH 1848. júl. 16. No. 96. 109. „Nagykanizsa, július 8-án”.

¹⁸² Ottinger Ferenc—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 29. *Hermann—Molnár I. 71—72, Hermann 1992/c 201.*

¹⁸³ Csány—Batthyány, Nagykanizsa, 1848. aug. 14. *Hermann 1998/c I. 181.*

¹⁸⁴ ZML, Állandó Bizottmány iratai 1848:1657.

¹⁸⁵ Teleki Ádám szept. 7-i jelentése Csányhoz: *Hermann—Molnár I. 113. Vö. Aradi P. 66, 77.*

¹⁸⁶ MOL Csány-ir. Min. lev. HM 8. 14. KA AFA Karton 3289. Akten der Feldartillerie-Brigade Kommandos in Ungarn. Melléklet Cortesi v. Arual ezredes, a pesti tüzérdandár helyettes parancsnoka aug. 10-én a budai Generalkommandóhoz intézett jelentéshez. No. 239. (1848—P 46/8. No. 4293.)

¹⁸⁷ MOL Csány-ir. Magánlevelek. I. sorozat. No. 28.

¹⁸⁸ L. a 186. sz. jegyzetet. HM 44.

¹⁸⁹ Teleki Ádám szept. 7-i jelentése Csányhoz: *Hermann—Molnár I. 113, PH 1848. szept. 16. No. 162. 873. N. J.: „Nagykanizsa, szept. 8-án.”*

¹⁹⁰ *Urbán 1973, 319, 346, Urbán 1963, 424—426, Urbán 1999, I. 756, Hermann 1998/c I. 98, Cser—Könczöl, 30.*

¹⁹¹ Szeth János—Csány László, Budapest, 1848. júl. 14. *Hermann—Molnár I. 89.*

¹⁹² Ottinger 1849. aug. 1-jén kelt jelentése a budai főhadparancsnokághoz: *Hermann—Molnár I. 95—96. Vö. Mészáros 1848. aug. 2-án Csányhoz intézett átirataival: Urbán 1999, II. 988—990.*

¹⁹³ *Hermann 1998/c I. 235.*

¹⁹⁴ PH 1848. szept. 16. No. 162. 873. N. J.: „Nagykanizsa, szept. 8-án.” A letenyei állomásra l. MOL H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok. 3631.

¹⁹⁵ Nagykanizsa és vidéke összesen 41 önkéntest állított ki, de tudjuk, hogy az 1. és 2. honvédszáz-

láljban is szolgáltak nagykanizsai önkéntesek. Közülük hárman, Beck Albert, Szukits Károly és Utasy Frigyes a beálláskor lemondtak a haza javára a 15 forintnyi foglalóról: *Közlöny, 1848. júl. 9. No. 30. 119.* „A pesti fő hadfogadó kormány jelentése. Jegyzéke azon egyéneknek, kik a honvédszázló alá léptökkor a honnak pénzbeli áldozatot hoztak.”

¹⁹⁶ *Urbán 1973, 324, PH 1848. szept. 16. No. 162. 873. N. J.: „Nagykanizsa, szept. 8-án.”; Molnár A. 1987/b 753—760, Molnár A. 1992/b 69—71, Hermann 1998/c I. 244—245, 247, 250—251, 254, 259, 265.*

¹⁹⁷ *Nagy I. 69—70.*

¹⁹⁸ Aug. 24-i kérvénye: *Hermann—Molnár I. 106—107.*

¹⁹⁹ PH 184. szept. 16. No. 162. 873. N. J.: „Nagykanizsa, szept. 8-án.”; *Vidos 1943, IV. k. 168—169, Waldapfel, V. 1. k. 403—406, Urbán 1973, 191, 219, Erdős 1978, 63, 93, Erdős 1991, 27—28, Magony, 25—34, Források, Székesfehérvár, passim, Vízi, 76—77, Csány-ir. Magánlevelek. 1/156. 170, KLI 263, 367.*

²⁰⁰ MOL Csány-ir. 4. doboz. Megyék levelei. Zala m. No. 39.

²⁰¹ Csillagh Lajos—Csány László, Zalaegerszeg, 1848. júl. 10. *Hermann—Molnár I. 85.*

²⁰² A bizottmány augusztus 7-i határozata: *Hermann—Molnár I. 98.*

²⁰³ Chinorány Boldizsár—Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. *Hermann—Molnár I. 60.*

²⁰⁴ Albanich Flórián—Csány, Nagykanizsa, 1848. jún. 23. *Hermann—Molnár I. 63.*

²⁰⁵ Inkey Gáspár és János—Csány, Nagykanizsa, 1848. jún. 30. *Hermann—Molnár I. 73.*

²⁰⁶ *Hermann 1998/c I. 116.*

²⁰⁷ MOL Csány-ir. Min. lev. HM 27. 30. vö. *Hermann 1998/c I. 117, 172. jegyzet*

²⁰⁸ Csány aznapi utasításai: *Hermann 1998/c I. 131—132.*

²⁰⁹ Uo. 128.

²¹⁰ *Urbán 1999, II. 1092—1093, 1116.*

²¹¹ Uo. 1135, *Hermann 1998/c I. 241.*

²¹² A fejezet egészére: *Szócs, 80—81.*

²¹³ A MOIB ápr. 17-i utasítása Csányhoz és Széll Józsefhez. *Urbán 1999, I. 342—343.* A pénzügyminisztérium ápr. 20-án küldte el a pénzt. KLÖM XII. 51.

²¹⁴ *Hermann 1998/c I. 52.*

²¹⁵ Uo. 55. Június 15-én még mindig nem volt elég pénz a kanizsai sópénztárban; l. aznapi jelentését Mészáros Lázár hadügyminiszterhez, uo. I. 70. Július 22-én a sóhivatalban 180 mázsa só volt, l. Csány júl. 24-e körül írott jelentése Kossuthhoz: uo. I. 129.

²¹⁶ Csány aznapi jelentése Szemere Bertalanhoz: *Hermann 1998/c I. 72.*

- ²¹⁷ Kossuth 1848. máj. 24-i rendelete. Közli: KLÖM XII. 182. Vö. Közlöny, 1848. jún. 14. No. 6. 22. „Zalából. Zalaegerszeg, jún. 8.”
- ²¹⁸ Kossuth 1848. jún. 30-i levele. Közli: KLÖM XII. 327—329. Csány levelei nem ismertek. A korábbi utalványozásra: Szemere Bertalan 1848. jún. 22-i utasítása Csányhoz. MOL Csány-ir. Min. lev. BM No. 16. *Hermann 1998/c I. 74.*
- ²¹⁹ KLÖM XII. 407—408, *Hermann 1998/c I. 94—95.*
- ²²⁰ KLÖM XII. 328. 408—409, 584, *Hermann 1998/c I. 89—90, 94.*
- ²²¹ Csány júl. 20-i jelentése Kossuthhoz, illetve aug. 12-i jelentése a kormányhoz: *Hermann 1998/c I. 117, 177.*
- ²²² Csány jelentése: *Hermann 1998/c I. 111.* és Duschke Ferenc államtitkár júl. 19-i átirata Csányhoz: KLÖM XII. 583—584. Vö. Schmidegg Kálmán júl. 23-i levelével: uo. 618—619.
- ²²³ KLÖM XII. 654.
- ²²⁵ Uo. Valószínűleg ez az összeg érkezett meg szept. 6-án Nagykanizsára. Csány aznapi jelentése Kossuthhoz: *Hermann 1998/c I. 257.* Csány ugyanakkor panaszkodott, hogy ebből 30 000 forinttal a vállalkozóknak tartoznak, 10 000 forintot pedig Pécsre kell küldenie. L. másnapi jelentése Kossuthhoz, uo. I. 259—260.
- ²²⁶ KLÖM XII. 900.
- ²²⁷ *Hermann 1998/c I. 133—134.* Vö. KLÖM XII. 653, *Aradi P. 25.*
- ²²⁸ Baternay aznapi jelentése Csányhoz: *Hermann—Molnár I. 114.* Az összeg 31 970 forint volt.
- ²²⁹ MOL Csány-ir. 4. doboz. Megyék levelei. Zala m. No. 39.
- ²³⁰ *Hermann—Molnár I. 90—92.* Horváth másnap kérte Batthyány Fülöp hercegtől az említett, birtokában lévő épületek ideiglenes átengedését. Uo. I. 92—93, *Szócs, 93—94,*
- ²³¹ ML H 9. Belügyminisztérium. Elnöki iratok. 1848:634. *Hermann 1998/c I. 124.*
- ²³² Csány—Szemere, Mészáros, ill. Kossuth 1848. júl. 20. és 21. *Hermann 1998/c I. 112, 114, 117, 124, 125.* Mészáros Lázár—Csány László, Budapest, 1848. júl. 30. MOL Csány-ir. Min. lev. HM No. 45. Pontatlan jegyzettel és félreolvasásokkal ismerteti *Bacsa, 56.*
- ²³³ *Hermann 1998/c I. 176.*
- ²³⁴ Kálazdy 1848. aug. 28-i jelentése Csányhoz: *Hermann—Molnár I. 109—110.*
- ²³⁵ Csány aug. 10-i és 14-i levelei Vidos Józsefhez: *Hermann 1998/c I. 170, 188.*
- ²³⁶ Hermann Dahlen és Wilhelm Hompesch napló; In: *Hauptmann II. 11, 203.* Magyarul: *Bószé Sándor, 140, 147,* Bujanovics Titusz szept. 23-i jelentése szerint a betegek száma szept. 11-én 279 fő volt: *Hermann—Molnár I. 145.*
- ²³⁷ A fejezet egészére: *Varga 1953, 88—118.*
- ²³⁸ Chinorány Boldizsár szept. 10-i jelentése Csányhoz: *Hermann—Molnár I. 115—116.*
- ²³⁹ PH 1848. szept. 16. No. 162. 873. N. J.: „Nagykanizsa, szept. 8-án.”
- ²⁴⁰ *Hermann 1998/c I. 267.*
- ²⁴¹ Nagy I. 70, Jellaciának a magyar lakossághoz, ill. a magyar oldalon szolgáló cs. kir. katonasághoz intézett nyomtatott kiáltványait legutóbb *Spira György* közölte (*Spira, 3—4, melléklet.*)
- ²⁴² 1848. szept. 10-i jelentése a kormányhoz: *Hermann 1998/c I. 268—271.*
- ²⁴³ Teleki és Csány jelentése: *Urbán 1999, II. 1270—1271,* Csányét: *Hermann 1998/c I. 272—273.*
- ²⁴⁴ Csány szept. 11-i rendelete: *Hermann 1998/c I. 274—275.* A Zala Megyei Állandó Bizottmány még szept. 11-én kérte Csányt, hogy a mozgósítandó nemzetőrök élelmezéséről és díjazásáról gondoskodjon. MOL Csány-ir. KLI No. 270.
- ²⁴⁵ Nagy I. 70.
- ²⁴⁶ *Hermann 1998/c I. 272—273.*
- ²⁴⁷ Szept. 12-i átirata Vidos Józsefnek: *Hermann 1998/c I. 277—279.* A tapolcai járási zászlóalj egyik tagja még szept. 15-én is arról tudósította a Kossuth Hirlapját, hogy „Keszthely és Kanizsa közt leend jó formán a vértor, e napokban, — azaz, ha Isten is úgy akarja mint magunk, — az illír temető.” KH 1848. szept. 22. No. 72. „Zalából, a Dráva-melléki táborból. Kustyán, szept. 15.”
- ²⁴⁸ Komáromváros, Kiskomárom.
- ²⁴⁹ *Urbán 1999, II. 1285—1286,* *Hermann—Molnár I. 116—117.*
- ²⁵⁰ Csány szept. 12-i átirata Vidos Józsefnek: *Hermann 1998/c I. 277—279.*
- ²⁵¹ *Andics, II. 146,* *Hermann 1998/c I. 281,* *Urbán 1999, II. 1329.*
- ²⁵² Csány szept. 14-én Kossuthhoz és Szemeréhez, ill. Batthyányhoz írott jelentései: *Hermann 1998/c I. 280—284,* *Urbán 1999, II. 1325—1329.*
- ²⁵³ *Hermann—Molnár I. 117.*
- ²⁵⁴ Csány szept. 14-én reggel 5 órakor Kossuthhoz és Szemeréhez intézett jelentése: *Hermann 1998/c I. 281,* *Urbán 1999, II. 1326.*
- ²⁵⁵ Nagy I. 71, *Darnay 1, 2. k. 5.* Szept. 13-ára teszi a horvát betörést és a visszavonulást. *Molnár A. (1989, 99)* néhány hetes nagykanizsai tartózkodásról ír. Meglehetősen zavaros egy másik emlékirat is: *Molnár A. 1991/a 153, vö. Tüske, 66—76.*
- ²⁵⁶ A dátum nélküli, de valószínűleg szept. 13-án kelt levelet az egykorú hiányos másolat alapján közli *Hermann—Molnár I. 118.*
- ²⁵⁷ A horvát—szlavón hadsereg szept. 14-i második hadijelentése, Jellacic szept. 15-i utasítása Hartliebhez, szept. 15-i hadseregarancsa: *Hermann—Molnár I. 119, 121, 125* és *Hermann Dahlen von Orsburg és Wilhelm Hompesch napló.* Közli:

Hauptmann II. Magyar fordításban *Bősze Sándor*, 137—138, 145—147. A horvát—szlavón hadsereg utólagos hadműveleti naplóját (*Darstellung des Zuges der k. k. kroatisch—slavonischen Armee im Herbst des Jahres 1848, von Warasdin und Veröcze nach Ungarn*) közli *Hauptmann* II. 316—318.

²⁵⁸ Az utasítás kivonatosan: *Hermann—Molnár* I. 120.

²⁵⁹ Kempenhez és Hartliebhez intézett szept. 15-i utasítások: *Hermann—Molnár* I. 121—122.

²⁶⁰ Szép Károly és Chinorány Boldizsár szept. 15-én Csillagh Lajoshoz, illetve Csányhoz, az utóbbi 18-án szintén Csányhoz írott jelentései, s egy szept. végén keletkezett hírszerzői jelentés: *Hermann—Molnár* I. 126—127, 131—132, *Hermann* 1998/c I. 331. A horvátok nagy- és kiskanizsai tartózkodására még *Neustaedter* II. 88—89 (sok pontatlan adattal), *Barbarits*, 52—53.

²⁶¹ *Hermann Dahlen* naplója; *Hauptmann* II. 11. Magyarul *Bősze Sándor*, 140.

²⁶² L. az előző jegyzetet.

²⁶³ *Dahlen* és *Hompesch* naplói, *Hauptmann* II. 11, 118, 203. Magyarul *Bősze Sándor*, 140, 147. A könnyűlovasok 16-án Kotornál, a vértések 20-án Lengyeltótinál csatlakoztak a bán seregéhez.

²⁶⁴ *Barbarits*, 52—53.

²⁶⁵ *Hermann—Molnár* I. 123—124. A Schmidl-hadosztály létszáma a Dráva átlépése előtt kb. 11 000 fő volt. L. A horvát—szlavón hadsereg harcrendje: *Hermann* 1998/a 363—364.

²⁶⁶ Szép Károly és Chinorány Boldizsár aznap Csillagh Lajoshoz, ill. Csányhoz írott jelentése: *Hermann—Molnár* I. 126—127. A 18 000 fő a Kempen, a 12 000 fő a Hartlieb-hadosztály eredeti létszáma volt. L. a már hivatkozott harcrendet: *Hermann* 1998/a 362, 363. Ugyanakkor Kempen szept. 17-én a saját hadosztálya létszámát tette 18 000 főre, de elképzelhető, hogy ezzel csupán dezinformációs célja volt. L. az Iharosberény község elöljáróihoz intézett utasítása: *Hermann—Molnár* I. 130.

²⁶⁷ *Hermann—Molnár* I. 131—132.

²⁶⁸ *Hompesch* naplója; *Hauptmann* II. 203. Magyarul *Bősze Sándor*, 147.

²⁶⁹ *Dahlen* naplója, ill. az utólagos hadműveleti napló. Közli *Hauptmann* II. 13, 318—319. Az előbbi magyarul: *Bősze Sándor*, 141.

²⁷⁰ *Cser—Könczöl*, 30.

²⁷¹ *Hermann—Molnár* I. 131—132.

²⁷² KH, okt. 4. No. 82. Somogyból. L. még Közlöny, 1848. okt. 18. No. 130, 645—646. Kanizsa, okt. 6.

²⁷³ *Cser—Könczöl*, 30.

²⁷⁴ Chinorány Boldizsár szept. 18-án Csányhoz intézett jelentése: *Hermann—Molnár* I. 132.

²⁷⁵ Közlöny, szept. 27. No. 109, 561. Muraköz, Domború, szept. 19. Lapossy (!) M. lelkes tudósítása. *Zakar* 1999, 140.

²⁷⁶ Közlöny, okt. 3. No. 115. 585. Muraköz, szept. 22. A cikk aláírás nélküli, de a 19-i tudósításra való visszautalásból egyértelmű, hogy *Lápossy* a szerző: *Molnár* A. 1998/a 318.

²⁷⁷ Vö. *Varga* 1953, 100—101. A szerző Nagykanizsa első felkelésének nevezi a történeteket.

²⁷⁸ *Cser—Könczöl*, 30. A városi hatóság helyzetét érzékelteti a Közlöny okt. 18-i tudósítása is. No. 130, 646. Kanizsa, ok. 6.

²⁷⁹ *Jellasics* szept. 18-i utasítása, *Johann Kriegern* vezérőrnagy szept. 19-i jelentése *Hartlieb* altábornagyhoz, s *Hartlieb* szept. 20-i jelentése *Jellasics*hoz: *Hermann—Molnár* I. 131. 133—134.

²⁸⁰ *Cser—Könczöl*, 30, *Novák*, 105. Közülük a következők nevét jegyezte fel: *Buvári Ferenc*, *Blau Ignác*, *Cser Ferenc*, *Jákopovics N.*, *Pánkovics József*, *Radics József*, *Redl Ferenc*, *Taródy*. *Vidékiek*: *Csoknyai János* és *Vald-Erdösi József*.

²⁸¹ *Hermann—Molnár* I. 146, 150, 167, 176, *Novák*, 104—105, *Barbarits*, 53.

²⁸² *Dahlen—Nugent*, 1848. szept. 25. *Hermann—Molnár* I. 159—161 (kivonatolts közlés).

²⁸³ Uo. 134—135.

²⁸⁴ Uo. 136—137.

²⁸⁵ Uo. 142—143.

²⁸⁶ Közlöny, okt. 7. No. 119. Melléklet, és ennek nyomán: *Pap* II. 61—62, 72, *Hermann—Molnár* I. 153.

²⁸⁷ *Hermann—Molnár* I. 155.

²⁸⁸ Közlöny, okt. 3. No. 115, 585. Muraköz, szept. 22.

²⁸⁹ *Hermann—Molnár* I. 137—138, 152.

²⁹⁰ A szept. 23-án kelt irat: *Hermann* 1998/c I. 326.

²⁹¹ *Hermann—Molnár* I. 149—151.

²⁹² *Urbán* 1999, II. 1585.

²⁹³ Csány utasítása csak hiányos másolatban ismert; s talán nem véletlenül, éppen a város jövőbeni magatartására vonatkozó pont maradt ki a nagykanizsai hatóság által készített másolatból: *Hermann—Molnár* I. 118.

²⁹⁴ *Hermann—Molnár* I. 187—188.

²⁹⁵ *Farkas* és *Mantuano* szept. 27-i nyilatkozata: *Hermann—Molnár* I. 188—189. Horváth a vizsgálat eredményéről még aznap értesítette *Batthyányt*; uo. I. 186—187. Az üteg elfogását a keszthelyiek is megpróbálták, de mire elegendő embert sikerült összedüniük, az már továbbhaladt. *Gözsy Kálmán* szept. 24-i tudósítása. KH 1848. okt. 24. No. 82. 372—373.

²⁹⁶ *Benko* jelentése *Dahlen* altábornagynak, *Varasd*, 1848. szept. 24. *Hermann—Molnár* I. 156.

²⁹⁷ *Glavasch* százados a varasdi katonai városparancsnokságnak, Nagykanizsa, szeptember 26. *Hermann—Molnár* I. 174—176.

²⁹⁸ *Benko* jelentése *Dahlennek*, ill. *Jellacíc*nak, *Varasd* 1848. szept. 25. *Hermann—Molnár* I. 158—159; a szállítmány 103 szekérrel, 15—16 főnyi kí-

sérettel indult el. Az egyik jegyzőkönyvben 54, a másikban 102 szekér szerepel. Uo. I. 162–165. L. még Benko szept. 26-i jelentését Dahlenhez: uo. I. 180.

²⁹⁹ Benko—Dahlen, 1848. szept. 26. *Hermann—Molnár* I. 180.

³⁰⁰ Közlöny, okt. 3. No. 115, 585. Muraköz, szept. 22.

³⁰¹ Glavasch szept. 26-i jelentése és Nagykanizsa város szept. 27-i nyilatkozata: *Hermann—Molnár* I. 174—176.

³⁰² *Hermann—Molnár* I. 174—176.

³⁰³ Benko szept. 26-i jelentése a zágrábi főhadparancsnoksághoz: *Hermann—Molnár* I. 179—180.

³⁰⁴ Uo. és Dahlen—Nugent, Zágráb, 1848. szept. 28. Uo. I. 194. Albert Nugent—Jellasics, Radkersburg, 1848. október 9. Uo. I. 256—257.

³⁰⁵ Chinorány—Csány, Nagykanizsa, 1848. máj. 10. *Hermann—Molnár* I. 24—25. Jún. 21-én ugyanerre hívta fel Csány figyelmét: uo. I. 61. *Benko—Burits*, Varasd, 1848. szept. 29. *Hermann—Molnár* I. 197—198.

³⁰⁶ Horváth Vilmos—Batthyány Lajos, Zalaegerszeg, okt. 1. és Nugent—Benko, Nagykanizsa, 1848. okt. 1. *Hermann—Molnár* I. 209—211, 213—214. Az esetről megemlékezik *Cser—Könczöl*, 30.

³⁰⁷ Nugent tehát nem Vidos közeledésének hírére foglalta el ezt az állást, mint azt *Novák* állítja (109). Megjegyzendő, hogy *Novák Mihály* „megkettőzi” Nugent alezredest (104), ti. azt állítja, hogy előbb az „öreg”, majd a „fiatal” Nugent vonult be Kanizsára. Ezt a téves adatot aztán átvette *Barbarits Lajos* (53) és *Varga János 1953* (109—112).

³⁰⁸ Nugent—Benko, Nagykanizsa, 1848. okt. 1. *Hermann—Molnár* I. 213—214. Nugent azonban csak fenyegetőzött a város lövetésével, de nem tette meg, ellentétben *Barbarits* (54) és ennek nyomán *Varga* állításával (206).

³⁰⁹ Nugent—Dahlen, Radkersburg, 1848. szeptember 29. *Hermann—Molnár* I. 199. Nugent—Spannocchi, 1848. okt. 2. KA AFA Karton 1885. 2. Rk. u. N. 1848—10—7.

³¹⁰ Leiser százados, a 27. (Piret) gyalogezred 9. osztály parancsnoka jelentése Benko vezérőrnagynak, Csáktornya, 1848. okt. 1. *Hermann—Molnár* I. 211. Nugent—Spannocchi, Radkersburg, 1848. okt. 2. Uo. I. 217—218, Benko — *Burits*, Varasd, október 2. Uo. I. 219.

³¹¹ Nugent—Dahlen, 1848. október 2. este ¾ 10-kor: *Hermann—Molnár* I. 217. *Burits—Benko*, Radkersburg, okt. 2. Uo. I. 219—221.

³¹² *Burits—Nugent*, Luttenberg, október 3. déli 1 óra: *Hermann—Molnár* I. 228—229, *Nugent—Burits*, Radkersburg, okt. 3. Uo. I. 230.

³¹³ A fejezet egészére: *Hermann 1997*, 129—140, *Varga 1953*, 205—213.

³¹⁴ A szept. 19-i rendelet: *Urbán 1999*, II. 1459—1460, *Hermann—Molnár* I. 133. A szept. 20-i rendeletről csak Vidos szept. 23-i válaszából tudunk: uo. I. 145. A Vidossal kapcsolatos tervek: *Urbán 1985*, 786—791.

³¹⁵ Vidos szept. 23-i, 25-i, 26-i jelentése: *Hermann—Molnár* I. 145, 156—157, 168—169.

³¹⁶ Szept. 28-i jelentése Batthyányhoz: Uo. I. 192—193.

³¹⁷ Gyika Jenő szept. 29-i levele Vidoshoz: Uo. I. 199—200.

³¹⁸ Pusztelnik szept. 30-i jelentése Batthyányhoz: Uo. I. 202—203.

³¹⁹ Zichy Hermann őrnagy szept. 30-i parancsa, valamint Vidos okt. 3-i diszpozíciója és Vidos okt. 4-i jelentése Pázmándy Déneshez: Uo. I. 206—207, 224, 233—235.

³²⁰ Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.).

³²¹ Nemzeti, okt. 13. (Nagykanizsa, okt. 6.).

³²² *Cser—Könczöl*, 30. (Cser tévesen okt. 4-re datálja a történetet. Szerinte Vidos és a vasiak csak „estefelé” érkeztek meg.) Ugyanígy tévesen datálja az eseményeket *Cser Józsefnek Novák Mihály* által közölt visszaemlékezése is (11—118). Egy tudósítás szerint a várost a felkelők az akkor már a városba benyomult vasiak segítségével tisztították meg. Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.). Más forrás szerint a zalai önkéntesek voltak segítségükre; *Novák*, 113.

³²³ Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója. Győr, okt. 7. *Hermann—Molnár* I. 252—253.

³²⁴ Albert Nugent—Benko, Légrad, 1848. okt. 4. *Hermann—Molnár* I. 242. Nugent—Jellasics, Radkersburg, 1848. október 9. Uo. I. 256—257.

³²⁵ Glavasch százados térparancsnok jelentése a pozsonyi katonai kerület parancsnokságának, Nagykanizsa, 1849. december 27. *Hermann—Molnár* I. 273.

³²⁶ Benko—Jellasics, Károlyváros, 1850. febr. 19. *Hermann—Molnár* I. 273—274.

³²⁷ Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.).

³²⁸ *Molnár 1991/b* 229.

³²⁹ *Cser József* beszámolója alapján *Novák*, 111, 113. Gyika nov. 22-én az Állandó Bizottmányhoz írott jelentése szerint az alakulat „rögtön összeszedett”, „félíg-meddig felszerelve” lévő, az ütközetben résztvevő két százada „az ellenség golyóinak csak dárdát mutathatott”. ZML ÁB ir. 1848:2452.

³³⁰ PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.): *Molnár A. 1991/b* 228—230. Chernel Kálmán szerint Szentmiklósnál a Palocsay Jakab őrnagy vezette somogyi és zalai nemzetőrök nem tudták megakadályozni a horvátok előnyomulását. A somogyiak szerepéről más forrás nem szól. Vidos okt. 4-én a Vas megyei bizottmányhoz írott jelentésében egyértelműen azt írja, hogy a somogyiak a tartaléknál voltak; *Hermann—Molnár* I. 235. Az indulás időpontjára: Vi-

dos—Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. *Hermann—Molnár* I. 233.

³³¹ Batthyány már szeptember végén tervezte a város visszafoglalását a Zala és Somogy megyei nemzetőrökkel, de miután nem sikerült a kívánt létszámot mozgósítani, lemondott a tervről. L. a szept. 29-én Récsén kelt jelentését Csányhoz; *MOL Csány-ir.* IBA szám nélkül, dátum szerint.

³³² Vidos—Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. *Hermann—Molnár* I. 233—235. Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója, Győr, okt. 7. Uo. I. 252—253, *Közlöny*, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.).

³³³ Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója, Győr, okt. 7. *Hermann—Molnár* I. 252—253.

³³⁴ Albert Nugent—Benko, Légrád, 1848. okt. 4. *Hermann—Molnár* I. 242, Nugent—Jellacic, Radkersburg, 1848. október 9. Uo. I. 256—257. Kivonat Stuklik csajkás zászlóalj százados, egy tüzéregység parancsnoka jelentéséből: uo. 241—242, *Közlöny*, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.).

³³⁵ Albert Nugent—Jellacic, Radkersburg, 1848. október 9. *Hermann—Molnár* I. 256—257. A betegek meggyilkolásának hírére a magyar források nem erősítik meg, Cser József egyenesen tagadja (*Novák*, 114).

³³⁶ *Novák*, 110—111.

³³⁷ Vidos—Pázmándy, Kanizsa, okt. 4. du. 5. *Hermann—Molnár* I. 233—235. Nevet nem ír, de a szövegből egyértelmű, hogy csak Narancsról lehet szó; Újváry István Hadseregőparancsnokság, (Vác, 1849. ápr. 14. után): uo. 270—272.

³³⁸ Vidos—Pázmándy, Kanizsa, okt. 4. du. 5. *Hermann—Molnár* I. 233—235, Újváry István — Hadseregőparancsnokság (Vác, 1849. ápr. 14. után). Uo. I. 270—272, PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4. Szerinte a kiskanizsai ütközetben a somogyi nemzetőrök is ott voltak. Vidos fél zászlóaljnyi soproni nemzetőrt említ jelentésében). *Molnár A.* 1991/b 229—230.

³³⁹ Czvetincsanin hadnagy — varasdi városparancsnokság, Mura-híd, 1848. okt. 4. *Hermann—Molnár* I. 242—243. Ezt a beszámolót küldte meg Benko Dahlennek okt. 4-én du. fél 4-kor: uo. I. 240—241.

³⁴⁰ Albert Nugent—Benko, Légrád, 1848. okt. 4. *Hermann—Molnár* I. 242. Nugent—Jellasics, Radkersburg, 1848. október 9. Uo. I. 256—257.

³⁴¹ Vidos—Pázmándy, Kanizsa, okt. 4. du. 5. *Hermann—Molnár* I. 233—235. PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.). Egy tudósítás szerint a mézszárlásban a zalai önkéntesek is részt vettek. *Közlöny*, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.) Cser József visszaemlékezése szerint a zalai önkéntesek csak a mézszárlás után értek a helyszínre: *Novák*, 115—116, *Molnár A.* 1991/b 230. Szerinte a mézszárlást a kiskanizsaiak követték

el. Az ogulini határőr ezred története szerint Narancs százados és az általa vezetett két század (200 fő) fogságba esett; *Kussan*, 69—70.

³⁴² Hertelendy nyugalmazott százados okt. 10-i jelentése a soproni kerületi főhadbiztossághoz: *Hermann—Molnár* I. 259—260.

³⁴³ Vidos—Pázmándy, Kanizsa, okt. 4. du. 5. *Hermann—Molnár* I. 233—235.

³⁴⁴ Cseh Sándor hadnagy okt. 4-i tudósítása. PH 1848. okt. 10. No. 183, 948—949.

³⁴⁵ *Hermann—Molnár* I. 243—244.

³⁴⁶ Vidos további ténykedésére: *Urbán* 1985, 791—800, *Hermann* 2000, 193—236.

³⁴⁷ A Sándor-huszárok. *MOL OHB* 1848:918. 2120. A Zala megyei Állandó Bizottmány okt. 7-i határozata, Saffarich Miklós okt. 7-i jelentése Csányhoz: *Hermann—Molnár* I. 251—253. HM Ált. 1848:7785, Nemzeti, 1848. okt. 13. *Barbarits*, 55, *Cser József* naplója; *Rédvay*, 107—108, *Molnár A.* 1991/b 230—231.

³⁴⁸ *Merk—Rapcsányi*, 37—40.

³⁴⁹ A Zala Megyei Állandó Bizottmány okt. 7-i jelentését az OHB-hoz. *MOL KPA* 210; a Zala Megyei Állandó Bizottmány aznapi határozata: *Hermann—Molnár* I. 251. A Kossuth Hirlapja zalai tudósítójának okt. 15-i tudósítása. *MOL R* 110. A Kossuth Hirlapja iratai. 2. tétel, d. sz. (kivonata megjelent a KH okt. 20-i, 96. számában).

³⁵⁰ *Merk—Rapcsányi*, 40, *Közlöny*, 1848. okt. 18. No. 130. Nagykanizsa, október 6-án; Benko okt. 12-i jelentése Jellacichoz: *Hermann—Molnár* I. 263.

³⁵¹ *Merk—Rapcsányi*, 40.

³⁵² *ZML ÁB ir.* 1848:2091.

³⁵³ *Közlöny*, 1848. okt. 18. No. 130. Nagykanizsa, október 6-án.

³⁵⁴ *Hermann—Molnár* I. 256—257.

³⁵⁵ Uo. 253.

³⁵⁶ Uo. 254—256.

³⁵⁷ *Hermann* 1998/c I. 378. *Hermann—Molnár* I. 265.

³⁵⁸ Burits okt. 4-i jelentése Nugent táborszer-nagyhoz és Benko Dahlenhez: *Hermann—Molnár* I. 239—240.

³⁵⁹ *Hermann—Molnár* I. 257—258.

³⁶⁰ A magyar veszteségekről Vidos okt. 4-i jelentése Pázmándy Déneshez, ill. a Vas megyei állandó bizottmányhoz; okt. 6-i levele testvééréhez, Évához: *Hermann—Molnár* I. 233—236, 248, *Nemzeti*, 1848. okt. 13.

³⁶¹ Vidos okt. 4-i jelentése Pázmándy Déneshez, ill. a Vas megyei állandó bizottmányhoz: *Hermann—Molnár* I. 233—236. A Vas megyéhez írott jelentésében 207 fogolyról és 100 halottról ír.

³⁶² Újváry István—Hadseregőparancsnokság (Vác, 1849. ápr. 14. után): *Hermann—Molnár* I. 270—272.

³⁶³ Cseh Sándor hadnagy okt. 4-i tudósítása, PH 1848. okt. 10. No. 183, 948—949.

- ³⁶⁴ Cser—Könczöl, 30.
- ³⁶⁵ Saffarich Miklós okt. 7-i jelentése: *Hermann—Molnár I.* 252.
- ³⁶⁶ Dahlen—Latour, Zágráb, 1848. okt. 5. Uo. 247.
- ³⁶⁷ Benko okt. 12-i jelentése Jellacichoz: uo. 263.
- ³⁶⁸ Vidos—Pázmándy, Nagykanizsa, 1848. okt. 4. Uo. 236.
- ³⁶⁹ KLÖM XIII. 132.
- ³⁷⁰ Görgey I. 331—332, OHB—Nádósy, okt. 8. 909/E. MOL Görgey-lt. b/10/b. fasc.
- ³⁷¹ Görgey—Turcsányi, Adony, 1848. okt. 10, Görgey—Turcsányi, Pest, okt. 11. MOL Görgey-lt. b/8. fasc.
- ³⁷² Perczel—Csány László, Veszprém, 1848. okt. 11. *Hermann 1998/b* 45.
- ³⁷³ MOL OHB 1848:1281.
- ³⁷⁴ MOL OHB 1848:1127.
- ³⁷⁵ *Hermann 1995*, 12—16. Perczel okt. 11-én, 13-án és 14-én Csányhoz írott levelei: *Hermann 1998/b* 45—46.
- ³⁷⁶ Közlöny, 1848. nov. 5. No. 148. 718. Domború, okt. 19.
- ³⁷⁷ A Sándor-huszárokról: László K. 11. Az önkéntesekről: a Zala Megyei Állandó Bizottmány okt. 7-i határozata, *Hermann—Molnár I.* 251—252, ill. a Kossuth Hirlapja zalai tudósítójának okt. 15-i tudósítása. MOL R 110. A Kossuth Hirlapja iratai. 1. tétel, d. sz. Csertán Sándor, a megye kormánybiztos a okt. 14-én szólította fel a Zala Megyei Állandó Bizottmányt, hogy a megyei nemzetőrségnek kiosztott puskákat szedjék be, s azokat 16-ig az önkéntesek felfegyverzésére szállíttassák Nagykanizsára. ZML ÁB ir. 1848:2105.
- ³⁷⁸ *Merk—Rapcsányi*, 40—43.
- ³⁷⁹ Perczel okt. 17-i jelentése Kossuthhoz. KLÖM XIII. 247—248.
- ³⁸⁰ Dahlen—cs. kir. hadügyminisztérium, Varsád, 1848. okt. 18. HL Abszolutizmuskori iratok. 143. csomó. Akten des Generalkommando Agram. Drauarmee unter FML Dahlen. No. 1156.
- ³⁸¹ KH 1848. okt. 24. No. 99, Der Ungar okt. 24.; Közlöny, 1848. nov. 5. No. 148, 718. Domború, okt. 19. A foglyokról: Perczel okt. 18-án reggel 5 órakor írott jelentése az OHB-hoz: *Hermann 1998/b* 46. A foglyok számáról Perczel jelentései és a sajtótudósítások erősen eltérnek. A hónap végén a dunántúli hadjárat során elfogott 335 horvát kocsist is Nagykanizsán keresztül küldték haza Horvátországba. KH 1848. nov. 3. No. 108. „N. Kanizsa, okt. 29.”
- ³⁸² N. J. tudósítása. PH 1848. nov. 18. No. 217. „Nagykanizsa, nov. 12.”
- ³⁸³ KH 1848. okt. 29. No. 10. „N. Kanizsa, okt. 20.”
- ³⁸⁴ Nov. 16-i és dec. 10-i jelentése az OHB-hoz: *Hermann—Molnár I.* 281, 287. Működésére: *Vajdáné*, 224—227.
- ³⁸⁵ Meszéna Ferenc tábornokari alezredesnek adatai. MOL R 31. Naplók, feljegyzések. 1. csomó. No. 1007.
- ³⁸⁶ *Barbarits*, 56.
- ³⁸⁷ KLÖM XIII. 348, MOL OHB 1848: 2305.
- ³⁸⁸ KLÖM XIII. 360.
- ³⁸⁹ MOL OHB 1848:2810.
- ³⁹⁰ MOL OHB 1848:4185. Az OHB válasza: KLÖM XIII. 60. A nagykanizsai gabona- és lisztmenyiséget összesen 26 kereskedőnél írta össze, az összeírást a jelentés mellett. Tallián aznap nyújtotta be a pénzügyminisztériumhoz is elszámolását. MOL H 25. Pénzügyminisztérium. Só- és pénztári osztály. 20. kútfő, 11. tétel. Tallián ténykedésére: *Hermann 1995*, 91—93. Ténykedésének sajtóvisszhangja sem volt kedvező: *Hegedüs József* tudósítása, KH 1848. dec. 1. No. 132. „N. Kanizsa, nov. 25.”
- ³⁹¹ MOL OHB 1848:2875. Mivel a katonák napi húsadagja fél font hús volt, ez a csapatok kétnapi húsadagja volt, mert Perczel serege nagyjából 6300 főnyi lehetett ekkor; *Hermann 1995*, 20.
- ³⁹² Chernel Ignác levele Chernel Elekhez, Nagykanizsa, 1848. dec. 6. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek iratai.
- ³⁹³ Zala Megye Állandó Bizottmányának nov. 26-i határozata: *Hermann—Molnár I.* 282—284.
- ³⁹⁴ *Barbarits*, 56.
- ³⁹⁵ Smalkovits Mihály megyei főorvos dec. 12-i jelentése: *Hermann—Molnár I.* 288—289. A megye a kolera- és bujasenyveszély miatt központi intézkedést kért az OHB-tól. A dec. 13-i határozat: uo. I. 190, ZML ÁB ir. 1848:2676. A kórházzal kapcsolatos költségeket Csertán utalványozta. Perczel nov. 7-i utasítása a kórházparancsnoksághoz: MOL OHB 1848:3249.
- ³⁹⁶ Csertán dec. 10-i jelentése az OHB-hoz: *Hermann—Molnár I.* 287. Vö. Kremzier másnapi folyamodványa: uo. I. 287—288.
- ³⁹⁷ Perczel nov. 25-i jelentése az OHB-nak. MOL OHB 1848:3767, Hegedüs József tudósítása: KH 1848. dec. 1. No. 132. „N. Kanizsa, nov. 25.”
- ³⁹⁸ *Hermann—Molnár I.* 5. A mellékelt kórházi kimutatást l. HL 1848—49. 8/99.
- ³⁹⁹ Zala Megye Állandó Bizottmányának nov. 26-i határozata: *Hermann—Molnár I.* 284. A Kapor-naki járás újoncait részint Zalaegerszegre, részint Nagykanizsára szállították. *Könczöl* Ferenc besorozó választmányi tag dec. 4-i jelentése az Állandó Bizottmányhoz: ZML ÁB ir. 1848:2467/1.
- ⁴⁰⁰ Az önkéntesekből alakult 47. honvédszászlóalj történetére: *Molnár A. 1987/a*; *Molnár A. 2002*, 902—912. Az 56. zászlóalj történetére: *Tóth K. 1893*, *Balogh G.* In: *Forrai*, 312—329, *Hermann 1992/b*, In: *Molnár A. 1992/a* 195—256.
- ⁴⁰¹ KH 1848. dec. 1. No. 132. „N. Kanizsa, nov. 25.”
- ⁴⁰² Oszterhueber József másodalispán dec. 17-i jelentése: ZML ÁB ir. 1848:2691, és Zala Megye Ál-

landó Bizottmányának dec. 17-i határozata: *Hermann—Molnár I.* 291—292. A megye úgy határozott, hogy a távollévők helyébe vagy szüleik költségén kell újoncot állítani, vagy — ha az illetők „a községnek kebelében sem értékkel nem bírnak, sem visszahozásokrul a község ez időig nem gondoskodott, mint nem létezők tekintendők, és ennek helyébe a község a többi összeirtakból a hiányt kiállítani tartozik.” Uo. I. 292. A Kapornaki járás újonchátaléka ekkor összesen 69 fő volt. Könczöl Ferenc besorozó választmányi tag dec. 16-i jelentése az Állandó Bizottmányhoz: ZML ÁB ir. 1848:2692.

⁴⁰³ Az átirat másolata. MOL HM Ált. 1848:11253.

⁴⁰⁴ Perczel Kossuthhoz intézett, dec. 19-én és 2-án Lendván írott levelei. MOL R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata. No. 469, OHB 1848:6464.

⁴⁰⁵ MOL OHB 1848:6473.

⁴⁰⁶ Szekulits dec. 21-i jelentése az OHB-hoz. MOL OHB 1848:6429.

⁴⁰⁷ Perczel dec. 22-i jelentései Kossuthhoz: *Hermann 1992/c* 235—236.

⁴⁰⁸ Szekulits dec. 27-i jelentése. MOL OHB 1848:6874. Visszavonulása: KLÖM XIII. 833, 892, Körmendy Sándor honvéd főhadnagy naplója. In: *Szabó, H.* 70—71, *Halis—Hoffmann*, 221, *Novák*, 156—157.

⁴⁰⁹ *Cser—Könczöl*, 30.

⁴¹⁰ Dahlen nov. 13-i jelentése Jellacichoz, ill. dec. 10-i hadműveleti terve: *Hermann—Molnár I.* 279, 286.

⁴¹¹ *Hermann—Molnár I.* 292—293. Windisch-Grätz különösen arra hívta fel figyelmét, hogy ha bebizonyosodna, miszerint a helyi lakosok október 3—4-én meggyilkolták a kórházban hátrahagyott horvát betegeket, jelentős hadisarccal kellene sújtani őket. A helyi zsidóság szerepét az okt. 3-i felkelésben kiemelte Hegedüs József, a Kossuth Hirlapja zalai tudósítója is. KH 1848. okt. 29. No. 104. „N. Kanizsa, okt. 20.” A másik oldalon hangsúlyozottan szólt róla Benko vezérőrnagy okt. 12-i jelentése Jellacichoz: *Hermann—Molnár I.* 262.

⁴¹² A hadtest 1848. dec. 31-i harcrendje. KA AFA Karton 1846. HA DA 1848—12-ad 144.

⁴¹³ *Hermann—Molnár I.* 294. Másnap Lazarus Mamula ezredes ugyanezt jelentette Zalaegerszegről. Uo. II. 6—7.

⁴¹⁴ Uo. 6.

⁴¹⁵ Uo. 9.

⁴¹⁶ Uo. 11. Benko ugyanaznap továbbította a híreket Dahlenhez, de kétségeit fejezte ki megbízhatóságukkal kapcsolatban. Uo. 13—14.

⁴¹⁷ Uo. 7. (Kivonatos közlés).

⁴¹⁸ Uo. I. 8. Burits a fent hivatkozott harcrend szerint egy lovasdandár parancsnoka volt, de Dahlen altábornagy egy január 2-i utasításából tudjuk, hogy ideiglenesen gyalogságot is csatoltak csapataihoz; *Hermann—Molnár II.* 9.

419 Dahlen jan. 2-i utasítása Benkóhoz; *Hermann—Molnár II.* 9.

⁴²⁰ Uo. 8.

⁴²¹ Uo. 11—12.

⁴²² Uo. 10—11.

⁴²³ Uo. 18.

⁴²⁴ Dahlen—Benko vezérőrnagy és Reiche ezredes, Körmend, 1849. jan. 5. Uo. 15—16.

⁴²⁵ Burits—Nugent, Zalaegerszeg, 1849. jan. 4. Uo. 11—12.

⁴²⁶ Uo. 17.

⁴²⁷ Dahlen—Jellasics, Körmend, 1849. jan. 6. Uo. 17.

⁴²⁸ KA AFA Karton 1888. 2. Rk. u. N. 1849-1-34—55.

⁴²⁹ *Hermann—Molnár II.* 21.

⁴³⁰ Festetich Miklós—Kossuth, Kaposvár, 1848. dec. 31. MOL OHB 1848:39.

⁴³¹ PH 1849. jún. 23. No. 322, 179. *Bátor*: Nagykanizsa, jún. 17, *Cser—Könczöl*, 30. *Cser* 13-át ír, de ez nyilvánvaló tévedés. Ezt a téves adatot közli *Novák*, 172, *Barbarits*, 56 is. Nugent későbbi összefoglaló jelentésében január 9-ére teszi a bevonulást, de ez is téves adat. Nugent, Dályya, 1849. ápr. 12. KA AFA HA. U. W—G. 1848—49. 22/255b.

⁴³² A hadtest 1849. jan. 15-i harcrendje. KA NI. N. Karton 12. 1849—13—9a.

⁴³³ *Hermann—Molnár II.* 21—22.

⁴³⁴ PH 1849. jún. 23. No. 322, 179. *Bátor*: Nagykanizsa, jún. 17.

⁴³⁵ *Hermann—Molnár II.* 22—23.

⁴³⁶ Züllich ezredes jan. 31-i jelentése Nugent-hoz *Hermann—Molnár II.* 36.

⁴³⁷ A fogalmazványt „nicht expedirt” megjegyzéssel I. HL Abszolutizmuskori iratok. 143. csomó. Akten des Generalkommando Agram. Drauarmerie FML Dahlen. No. 1662./Dt.

⁴³⁸ *Barbarits*, 56.

⁴³⁹ *Novák*, 178, *Barbarits*, 56.

⁴⁴⁰ *Hermann—Molnár II.* 26. és *Novák*, 175—177. Nugent jan. 19-én értesítette Buritsot a kinevezéséről. KA AFA Karton 1888. 2. Rk. u. N. 1849. 1-101a.

⁴⁴¹ A vonatkozó rendeletek: *Hermann—Molnár II.* 24, 26—27.

⁴⁴² Nugent—Dahlen, Nagykanizsa, 1849. jan. 19. KA Nachlässe. B/165. Nachlass Dahlen, No. 19.

⁴⁴³ Windisch-Grätz utasítása: *Hermann—Molnár II.* 23. Nugent január 18-i jelentése: KA AFA Karton 1822. Hauptarmee unter Windisch-Grätz 1849-1-151.

⁴⁴⁴ *Hermann—Molnár II.* 28—30.

⁴⁴⁵ KA AFA Karton 1823. Hauptarmee unter Windisch-Grätz. 1849—1—208.

⁴⁴⁶ *Hermann—Molnár II.* 30—31.

⁴⁴⁷ Uo. 32—33.

⁴⁴⁸ Nugent jan. 25-i átirata Dahlenhez és utasítása Züllichhez: *Hermann—Molnár II.* 33—34. Züllich személyi adatai. KA Qualifications-Listen.

⁴⁴⁹ Ezek létszámára l. a Rastic-dandár január 21-i létszámkimutatását. KA NI. N. Karton 7. 1849—1—55. Nugent január 29-én kérte Dahlent, hogy küldjön néhány határőr századot Nagykanizsára: *Hermann—Molnár* II. 36.

⁴⁵⁰ Züllich 1849. jan. 31. febr. 9. közötti jelentései: *Hermann—Molnár* II. 36—41. Az előfogatokról a febr 3-i jelentés. Uo. 37—38.

⁴⁵¹ *Hermann—Molnár* II. 39.

⁴⁵² Érdekes módon a február 15-i harcrendben nem szerepel. KA NI. N. Karton 12. 1849—13—9f.

⁴⁵³ *Hermann—Molnár* II. 42—43.

⁴⁵⁴ Züllich—Nugent, 1849. febr. 7. *Hermann—Molnár* II. 38—39, *Fiáth* II. k. 158—159.

⁴⁵⁵ PH 1849. jún. 23. No. 322, 179, *Bátor*: Nagykanizsa, jún. 17.

⁴⁵⁶ Jan. 21-én Jellasicshoz intézett jelentése: *Hermann—Molnár* II. 30.

⁴⁵⁷ KA AFA Karton 1917. Kr.-sl. AK. U. D. 1849—1—71.

⁴⁵⁸ Stillfried—Nugent, Nagykanizsa, 1849. márc. 9. *Hermann—Molnár* II. 43—44.

⁴⁵⁹ Fiáth Ferenc—Csillagh Lajos, Veszprém, 1849. febr. 26. ZML Horváth Vilmos alispán hivatali iratai.

⁴⁶⁰ *Hermann—Molnár* II. 43—44.

⁴⁶¹ Uo. 45—46.

⁴⁶² Uo. 47—50 és Burits—Windisch—Grätz, Sopron, 149. ápr. 6. KA AFA Karton 1870. Hauptarmee. Detailakten. 1849—4 ad 47.

⁴⁶³ Züllich—Nugent, 1849. febr. 7. *Hermann—Molnár* II. 38—39.

⁴⁶⁴ Uo. 49, 51—52, 141—142.

⁴⁶⁵ Burits—Windisch—Grätz, Sopron, 1849. ápr. 6. KA AFA Karton 1870 Hauptarmee. Detailakten. 1849—4 d 47.

⁴⁶⁶ Brustmann alszázados, zalaegerszegi állomásparancsnok ápr. 12-én Burits vezérőrnagyhoz intézett jelentésében idézte Gottlieb Mayer kanizsai zsidó kereskedő állítólagos kijelentését: „...ha itt, Kanizsán legalább félig-meddig bizonyosan tudhatnánk, hogy Egerszegen a nemzeti ügy érdekében olyan elszánt jó szellem uralkodik, mint azt ma megtudtam, valamennyi Kanizsán elhelyezett határőrt levághatnánk.” *Hermann—Molnár* II. 58—59.

⁴⁶⁷ Simich ápr. 10-i és 11-i jelentései: *Hermann—Molnár* II. 52—54, *Cser—Könczöl*, 31, *Novák*, 18—179, *Barbarits*, 57. Az esetet Burits vezérőrnagy jelentette Windisch—Grätznek, Brustmann alszázados, zalaegerszegi állomásparancsnok pedig Buritsnak. Uo. 58—59. Érdekes módon az esetről nem szól a Nagykanizsa 1849. január—május közötti történetét tárgyaló hírlapi tudósítás, noha Kossuth éljenzéséről, a katonák megtámadásáról és Albanich fellépéséről ő is ír. PH 1849. jún. 23. No. 322, 179, *Bátor*: Nagykanizsa, jún. 17.

⁴⁶⁸ *Hermann—Molnár* II. 55—56.

⁴⁶⁹ Stillfried ápr. 11-i és 13-i jelentései: *Hermann—Molnár* II. 54—55, 59—61, l. PH 1849. jún. 23. No. 322, 179, *Bátor*: Nagykanizsa, jún. 17.

⁴⁷⁰ Stillfried ápr. 14-i jelentése: *Hermann—Molnár* II. 62—63, az expedícióra Tóth Lajos főjegyző ápr. 14-i jelentését Csillagh Lajoshoz: uo. II. 61—62. *Vö. Cser—Könczöl*, 31, *Novák*, 179, *Barbarits*, 57. Mindannyian pár ezer főre teszik Stillfried seregét, noha az aligha lehetett 1000 főnél több. *Novák* és *Barbarits* szerint Stillfried ott tartózkodásakor éjszaka valaki letépte a városházáról a fekete-sárga zászlót, s a tettes nem került elő. Ennek Stillfried jelentéseinben nincs nyoma.

⁴⁷¹ *Hermann—Molnár* II. 64—65.

⁴⁷² Uo. 67—68.

⁴⁷³ Uo. 69—70.

⁴⁷⁴ Ápr. 25-i jelentése: *Hermann—Molnár* II. 72, PH 1849. jún. 23. No. 322, 179, *Bátor*: Nagykanizsa, jún. 17.

⁴⁷⁵ Czindery levele: *Hermann—Molnár* II. 72—73. A további eseményekre: Dahlen ápr. 30-i jelentése Jellacichoz, uo. II. 75—76.

⁴⁷⁶ Zastavnikovics—Dahlen, 1849. ápr. 29. *Hermann—Molnár* II. 74—75. Dahlen május 4-én közölte e híreket Jellacicsal: uo. II. 80, *Novák*, 179, *Barbarits*, 57 szerint Stillfried ott tartózkodásakor éjszaka valaki letépte a városházáról a fekete-sárga zászlót, s a tettes nem került elő. Valójában erre Stillfried második elvonulása után került sor. Zastavnikovics személyi adatai: KA Qualifications-Listen.

⁴⁷⁷ Ápr. 30-i jelentése: *Hermann—Molnár* II. 76—77. Az elfogott postáról: uo. II. 74. Griller Ignác postamester ápr. 30-i jelentése Csillagh Lajoshoz: ZML Sümeghy Ferenc főszolgabíró iratai. — Április 29-én, valószínűleg Zastavnikovics bevonulása előtt, a nagykanizsai postán is letartóztattak öt cs. kir. jelentést. A jelentések kivonata: MOL H 108. Noszlopy Gáspár iratai. 3. doboz. 164. f.

⁴⁷⁸ KA Qualification-Listen.

⁴⁷⁹ Május 2-i átírata Dondorf őrnagyhoz: *Hermann—Molnár* II. 77—78.

⁴⁸⁰ *Andrássy* 1987, 70.

⁴⁸¹ Uo. 58—73, *Noszlopy*, 176—191.

⁴⁸² Dimatschek—Nugent, 1849. máj. 12. *Hermann—Molnár* II. 94—95.

⁴⁸³ Dahlen május 4-i jelentése Jellacichoz: uo. II. 81.

⁴⁸⁴ Nagykanizsai vállalkozók—Csillagh Lajos, 1849. május 8. uo. II. 90. A három báni század állománya 650 fő volt. *Vö.* uo. II. 93.

⁴⁸⁵ Dimatschek—Dahlen, 1849. máj. 5. Uo. II. 87.

⁴⁸⁶ Dimatschek—Nugent, 1849. máj. 12. Uo. II. 94.

⁴⁸⁷ Dimatschek—Dahlen és Nugent, 1849. máj. 14. Uo. II. 97.

⁴⁸⁸ Május 11-i létszámkimutatás: uo. II. 93.

⁴⁸⁹ Uo. II. 84.

⁴⁹⁰ Dimatschek—Dahlen, 1849. máj. 8. Uo. II. 88—89.

⁴⁹¹ Sümeghy Ferenc—Csillagh Lajos, Söjtör, 1849. máj. 3. Uo. II. 80, Dimatschek—Dahlen és Nugent, 1849. máj. 14. Uo. II. 96.

⁴⁹² Dimatschek—Dahlen, 1849. máj. 5. Uo. II. 86. Zala megyei alispáni hivatal, 1849. máj. 10. Uo. II. 92.

⁴⁹³ Uo. II. 90—91.

⁴⁹⁴ Tóth Lajos máj. 24-i jelentése Noszlopy Gáspárhoz: uo. II. 124.

⁴⁹⁵ Dimatschek—Dahlen, 1849. máj. 6. Uo. II. 87—88.

⁴⁹⁶ Dimatschek—Dahlen, 1849. máj. 5. és 8. Dimatschek—Dahlen és Nugent, máj. 14. Uo. II. 86, 89, 97.

⁴⁹⁷ Dimatschek—Dahlen, 1849. máj. 6. Uo. II. 87.

⁴⁹⁸ A vonatkozó jelentések: uo. II. 97—98, 102—103, 105, 111. A magyar források: Cser—Könczöl, 31, PH 1849. máj. 31. No. 302. *Árky*: Zalából (tévésen Récsére helyezi az eseményeket); Noszlopy Gáspár kormánybiztos máj. 18-i jelentése: uo. jún. 5. No. 308, 115, *Szinesei*, Somogy, máj. 26. Uo. No. 322, 179, *Bátor*, Nagykanizsa, jún. 17. — Dimatschek május 14-re, Albanich jelentése és Bátor tudósítása viszont 13-ra teszi a posta elfogását.

⁴⁹⁹ Május 18-i jelentése Nugent-hez és Castiglionehoz: *Hermann—Molnár* II. 104—105.

⁵⁰⁰ Skarich százados és Gyurich őrnagy május 17-i és 18-i jelentése: uo. II. 102—103.

⁵⁰¹ Uo. II. 105—108.

⁵⁰² Uo. II. 108—110.

⁵⁰³ KA Qualifications-Listen.

⁵⁰⁴ Knesevich május 20—21-i és 23-i jelentései: *Hermann—Molnár* II. 112—113, 116—117, 121—122. Noszlopy Stillfriedet nevezi meg a kanizsai dandár parancsnokaként.

⁵⁰⁵ Uo. II. 113—114.

⁵⁰⁶ Máj. 23-i, 24-i, 26-i és 30-i jelentései: uo. II. 120—121, 128—131, 136—138.

⁵⁰⁷ Knesevich május 24-i és 31-i jelentései, valamint egy Dimatschek által beküldött hírszerzői jelentés: uo. II. 125—127, 138—140.

⁵⁰⁸ Uo. 135—136, vö. uo. II. 138.

⁵⁰⁹ Noszlopy máj. 27-i átirata Csertán Sándorhoz: uo. II. 133—134.

⁵¹⁰ *Barbarits*, 57—58.

⁵¹¹ Tóth Lajos máj. 24-i jelentése Noszlopyhoz: *Hermann—Molnár* II. 123—125.

⁵¹² Gorizutti—Csáktornyai város-parancsnokság, Lendva, 1849. máj. 30. KA AFA Karton 1933. Súdarmee unter Jellacić. 1849-6-46c, Daniss Rudolf jún. 2-i, valamint Gorizutti jún. 2—3-i jelentései: *Hermann—Molnár* II. 144—149. Vö. *Novák*, 183—184.

⁵¹³ *Hermann—Molnár* II. 145—146, 150, *Molnár A. 1999*, 335—341, 350—351.

⁵¹⁴ Csertán kérése: *Molnár A. 1999*, 338, 341, 350, Gaál és Hunkár: *Hermann, 1999/a* 49—50.

⁵¹⁵ *Hermann 1999/a* 54, 59, 69—71.

⁵¹⁶ Uo. 96, 109—110, 114, 123.

⁵¹⁷ Daniss Rudolf jún. 2-i jelentése: *Hermann—Molnár* II. 144—146.

⁵¹⁸ Uo. II. 142, 145.

⁵¹⁹ *Molnár A. 1999*, 357.

⁵²⁰ Jún. 15-i, 17-i és júl. 3-i iratai: *Andrássy 1973*, 277—279.

⁵²¹ Különböző hírszerzői jelentések: *Hermann—Molnár* II. 151—157, 159—161.

⁵²² *Molnár A. 1999*, 332—334.

⁵²³ Cser—Könczöl, 31. A Dimatschek alezredes által május 30-án beküldött hírszerzői jelentés szombatra, azaz 26-ára teszi a történeteket: *Hermann—Molnár* II. 138—139.

⁵²⁴ *Molnár A. 1999*, 340. Vö. uo. 349.

⁵²⁵ Cser—Könczöl, 31. — Gasparich nagykanizsai tartózkodásáról más forrás nem tájékoztat, azonban miután pályájának 1849. június—augusztusi időszaka nem ismert, nem zárható ki. Vö. *Zakar P. 1998*. 80.

⁵²⁶ Cser—Könczöl, 31.

⁵²⁷ *Molnár A. 1999*, 342, *Hermann—Molnár* II. 153—155, *Barbarits*, 58.

⁵²⁸ Cser—Könczöl, 31.

⁵²⁹ Közgy. ir. 1849:1149.; uo. Közgy. jkv. 1849. No. 191.

⁵³⁰ Nugent—Dahlen, h. és d. n., No. 548. KA AFA Karton 1892. 2. Rk. u. N. 1849-7-11a.; Dahlen — Jellacić, 1849. júl. 6. *Hermann—Molnár* II. 161—162.

⁵³¹ Dahlen—Jellacić, 1849. júl. 9—10. *Hermann—Molnár* II. 164—166.

⁵³² A hírszerzői jelentések és Nugent júl. 11-i intézkedései: uo. II. 161—162, 164—165, 167—170.

⁵³³ Burits altábornagy szavai a július 13-án a II. tartalék hadtest parancsnokságához intézett jelentésből: uo. II. 176.

⁵³⁴ A Knesevich előnyomulásáról szóló jelentések: Uo. II. 171—174. A csapat létszámára: a II. tartalék hadtest létszámkimutatása: KA NI. N. Karton 11. 1849—7—43. — Letenyénél Cser—Könczöl, 31 szerint a „Mura-vonalt őrző népfölkelőket, csekély számú honvédet, kanizsai nemzetőröket, pandúrok, uradalmi vadászok és a nemzetőrök alkották” (ti. a letenyei csapatot). L. Noszlopyhoz írott júl. 14-i levelét: *Hermann—Molnár* II. 179, *Novák*, 200—201, 209 (bár az előbbi helyen összekeveredik a júl. 12. előtti letenyei és a júl. 16—18 közötti iharosberényi gyülekezés). Az alakulatok közül Csontos Sándor vadászcapatára: uo. 189.

⁵³⁵ *Hermann—Molnár* II. 175—176, Szemere Bertalannak írott aznapi jelentése: *Andrássy 1973*, 284—285.

⁵³⁶ *Hermann—Molnár* II. 177—178.

- ⁵³⁷ Uo. II. 179—181.
- ⁵³⁸ Uo. II. 181—182, *Andrássy 1973*, 91—95.
- ⁵³⁹ Aznapi jelentése Nugent-hoz: *Hermann—Molnár II.* 182—183, *Cser—Könczöl*, 31.
- ⁵⁴⁰ Burits júl. 15-i jelentése Nugent-hoz: *Hermann—Molnár II.* 184—185. — Az illető tisztet állítólag egy Silojko (talán Szilajka) nevű és egy ismeretlen kiskanizsai személy ölte meg. Uo. II. 140. — Novák (182) szerint egy Rózsa nevű személy volt a gyilkos.
- ⁵⁴¹ A rajtaütésre vonatkozó jelentések: *Hermann—Molnár II.* 185—186, 189—196, 230—231. A nagykanizsai áldozatok számát Albanich aug. 6-án Nugent-hoz intézett kérvénye adja meg. Uo. II. 222, *Cser—Könczöl*, 31 (téves dátummal), *Noszlopy*, 210—211, *Novák*, 201, *Barbarits*, 58—59 (ő két halotról és több sebesültről tud); *Andrássy 1973*, 95.
- ⁵⁴² A vonatkozó iratok: *Hermann—Molnár II.* 192, 194—197. A Nugent-hoz intézett kérvény: Albanich aug. 6-án Nugent-hoz intézett beadványa: uo. II. 221.
- ⁵⁴³ Knesevich aznapi jelentése Dahlenhez: uo. II. 199.
- ⁵⁴⁴ Uo. II. 200—201.
- ⁵⁴⁵ *Novák*, 202, *Barbarits*, 59.
- ⁵⁴⁶ *Hermann—Molnár II.* 198, *Noszlopy*, 211—212, *Molnár A.* 1999, 369—372, *Andrássy 1973*, 97—99.
- ⁵⁴⁷ *Hermann—Molnár II.* 199.
- ⁵⁴⁸ Nugent aznapi jelentései: uo. II. 203—207.
- ⁵⁴⁹ Nugent júl. 23-i utasítása: uo. II. 207—208.
- ⁵⁵⁰ Uo. II. 208—209.
- ⁵⁵¹ Uo. II. 215—217.
- ⁵⁵² Uo. II. 211—212.
- ⁵⁵³ Uo. II. 213—214.
- ⁵⁵⁴ Burits aznapi jelentése: uo. II. 217.
- ⁵⁵⁵ Uo. II. 218.
- ⁵⁵⁶ Uo. II. 219—220.
- ⁵⁵⁷ *Barbarits*, 60.
- ⁵⁵⁸ Ez utóbbi összeg (7474 forint 67 krajcár) elszámolása: *Barbarits*, 61.
- ⁵⁵⁹ *Hermann—Molnár II.* 221—224, *Barbarits*, 59—60.
- ⁵⁶⁰ Knesevich aug. 13-i jelentése: *Hermann—Molnár II.* 230—231.
- ⁵⁶¹ *Barbarits*, 60.
- ⁵⁶² Nugent-hoz intézett jelentései: *Hermann—Molnár II.* 224—225.
- ⁵⁶³ Jellacichoz intézett átirata: uo. II. 226—227.
- ⁵⁶⁴ Kulmer jelentése: uo. II. 227—229, *Cser—Könczöl*, 31, *Barbarits*, 60.
- ⁵⁶⁵ *Hermann—Molnár II.* 230. 1849. aug. 15-én már Iharosberényben volt. KA NI. N. Karton 11. 1849—8—162.
- ⁵⁶⁶ *Hermann—Molnár II.* 231—232.
- ⁵⁶⁷ Knesevich okt. 20-i jelentése: uo. II. 236.
- ⁵⁶⁸ Ez az 571. számú utasítás nem ismert, de dátum nélkül utal rá *Barbarits*, 60. Miután Knesevich 574. számú jelentése Keszthelyen, szeptember 5-én kelt, feltételezhetjük, hogy az 571. számú utasítást aznap vagy egy-két nappal korábban írta. Az is elképzelhető, hogy azonos azept. 5-i utasítással, amelyet a megyének küldött, s amelyet a jegyzőkönyvi kivonat alapján ismertet *Novák*, 210—211. Az 574. számú jelentés: KA AFA Karton 1893. 2. Rk. u. N. 1849-9-4.
- ⁵⁶⁹ *Novák*, 216—217, *Barbarits*, 60. (Cser József emlékezései alapján mindketten több százezer forint megsemmisítéséről írnak); *Hermann—Molnár II.* 235—237. — A Kossuth-bankók beszolgáltatásával kapcsolatban a megyei hatóság és az egyes hivatalnokok még október közepén is élénk levelezést folytattak Knesevichcsel: *Novák*, 212—217.
- ⁵⁷⁰ *Novák*, 216.
- ⁵⁷¹ *Hermann—Molnár II.* 237—238. A városi jegyzőkönyv alapján ismerteti a választ *Barbarits*, 61. Glavasch neve csak ebben fordul elő; a tisztázat azonban hivatkozik a térparancsnoki tisztet 1849 januárja óta ellátó Knesevich ezredes tanúbizonyságára, s Knesevich soha nem volt térparancsnok, bizonyára az átírásnál maradt ki Glavasch neve.
- ⁵⁷² *Hermann—Molnár II.* 239.
- ⁵⁷³ Uo. II. 242—243.

Róbert Hermann

Nagykanizsa 1848—1849

Während der sechzehn Monate zwischen der Märzrevolution 1848 und der Retorsion im Oktober 1849 war Nagykanizsa möglicherweise der wichtigste Schauplatz der Ereignisse der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848—49 in West-Transdanubien. Und die Ereignisse von Nagykanizsa spiegeln auch gleichzeitig die Geschichte des Landes in den Jahren 1848—49 wieder.

Im Komitat Zala war es zunächst Nagykanizsa, wo man die Auswirkungen der Revolution vom 15. März 1848 zuerst spüren konnte: die von der Volksversammlung in Anwesenheit von 600 Personen angenommenen Forderungen der 12 Punkte waren zum Teil identisch mit den 12 Punkten der Budapester, gleichzeitig spiegeln aber auch die Unterschiede und Veränderungen die eigenen lokalen Interessen wieder; die Forderungen von Kanizsa z. B. enthielten auch die Forderung nach Gleichheit vor dem Gesetz der Angehörigen bisher nicht aufgenommener Konfessionen (so z. B. die Juden).

Die ersten Monate der neuen Ordnung vergingen in Nagykanizsa, im Gegensatz zu anderen Städten Transdanubiens, ohne größere Aufregung, es kam weder zu Bauernbewegungen noch zu antisemitischen Regungen. Nach der Ernennung der Batthyány-Regierung kam es auch im Komitat Zala zu einer teilweisen Umorganisation des Verwaltungswesens. Die Stadt ließ sich auf der Komitatsversammlung vom 8. Mai, auf der auch die Aprilgesetze verkündet wurden, durch zahlreiche Abgeordnete vertreten.

Das wichtigste Ereignis im Sommer 1848 war die Wahl der Parlamentsabgeordneten, in deren Verlauf es am 15. Juni 1848 zwischen den Anhängern von zwei der drei Kandidaten, nämlich János Babochay und Gergely Bója, zu einer blutigen Schlägerei kam. (Die Anhänger des dritten Kandidaten waren nicht an den Zusammenstößen beteiligt, die an die schlimmsten Momente der früheren Beamten- und der Abgeordnetenwahl erinnerten.) Die Untersuchung dieser Ereignisse zog sich bis zum 4. September 1848 hin. Ironie des Schicksals ist, dass bei der wiederholten Abgeordnetenwahl am 27. Juni 1848 genau der Gergely Bója zum Vertreter des Kanizsaer Gebietes gewählt wurde, dessen Anhänger die Schlägerei am 15. Juni ausgelöst hatten. Bója schreckte selbst vor Urkundenfälschung nicht zurück, nur um das Abgeordnetenmandat zu erhalten.

Im Frühjahr 1848 wurde auch in Nagykanizsa mit der Aufstellung und Organisation der Nationalgarde begonnen. Seit Anfang Juni war die Stadt

wichtigstes Zentrum der wegen der drohenden Gefahr durch die Kroaten aufgestellten Verteidigungslinie entlang der Drau, und blieb dies auch bis Mitte September, bis zum Beginn des Angriffs durch die Kroaten. Nagykanizsa war eines der Zentren der finanziellen und ärztlichen Versorgung der Armee, in der Stadt und ihrer Umgebung wurden von Zeit zu Zeit immer wieder zahlreiche Soldaten und Nationalgardisten einquartiert. Hier befand sich das Hauptquartier des mit der Organisation der Verteidigungslinie beauftragte, für Südtransdanubien verantwortlichen königlichen Kommissars László Csány (der wichtigsten Figur in Zala 1848/49) und die beiden wechselnden Kommandanten der Verteidigungslinie, die Generalmajoren Ádám Teleki und Franz Ottinger hielten sich ebenfalls häufig hier auf.

Die ungarischen Truppen verließen die Stadt am 12. und 13. September und die kroatische Armee unter Jellasić zog am 15. September in den Ort ein. Die Besatzungstruppen verursachten große Schäden und Zerstörung in der Stadt und in ihrer Umgebung. Daher kam es während der kroatischen Besatzung auch häufig zu kleineren oder größeren Protestbewegungen. Die Truppen von Jellasić verließen die Stadt am 19. September, und da danach die Transporte der durchziehenden kroatischen Truppen immer häufiger angegriffen wurden, kamen am 23. September neue Grenztruppen nach Nagykanizsa. Ihr Kommandant, Hauptmann Glasvasch stoppte sofort alle weiteren Transporte. Der Zalaer und Nagykanizsaer Landsturm und die Nationalgardisten fingen einer nach dem anderen die kroatischen Nachschubtransporte ab und Anfang Oktober war Nagykanizsa die Stadt unter den von Kroaten besetzten Städten, in der die größte Truppe stationiert war.

Hier kam es am 3. Oktober 1848 zur größten Kriegsoperation, die von nicht regulären Truppen durchgeführt wurde und zur Befreiung Nagykanizsas und der Gebiete diesseits der Mur führte. Die von József Vidos angeführten Eisenburger, Ödenburger und Zalaer Nationalgardisten versuchte die kroatischen Truppen, die die Stadt besetzt hielten, und die von einem der eifrigsten Gefolgsleute von Jellasić, Oberstleutnant Albert Nugent, (dem Sohn des Feldzeugmeisters Laval Nugent, dem Befehlshaber der kaiserlich-königlichen Truppen der Steiermark) befehligt wurden. Vor dem Angriff durch Vidos Truppen brach in der Stadt ein Volksaufstand aus, und nachdem sich auch Vidos in die Kämpfe eingemischt hatte, waren die Kroaten gezwungen, die Stadt zu räumen. Ein Teil der kroatischen Trup-

pen in Nagy- und Kiskanizsa wurde von den sich zurückziehenden Truppen getrennt und am 4. Oktober im Ring der Kiskanizsaer Bevölkerung vernichtet. Der Volksaufstand der Bewohner von Kiskanizsa war neben dem Aufstand der Bewohner von Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) am 2. Oktober die erfolgreichste Aktion dieser Art während des Freiheitskampfes. Der Aufstand hatte auch auf der anderen Seite bleibende Erinnerungen hinterlassen: die kroatischen und die kaiserlich-königlichen Truppen konnten es kaum erwarten, diese Niederlage zurückzuzahlen.

Von Mitte Oktober an war die Stadt erneut eines der wichtigen Zentren der ungarischen Verteidigungslinie entlang der Drau und später auch entlang der Mur, hier arbeitete das größte Feldlazarett. Die Nationalgardisten der Stadt nahmen auch selbst an der Bewachung des Murufers teil. Die Rekrutierungen im Herbst und Winter verliefen relativ erfolgreich und die Freiwilligen und Rekruten der Stadt kamen in das 47. und 56. Honvédbataillon. Zu Weihnachten zog die von Major István Szekulits befehligte III Division des Armeekorps von Generalmajor Mór Perczel, die aus weitgehend unbewaffneten Bataillonen bestand, in der Stadt ein und zog dann über Kiskomárom in Richtung Keszthely weiter. Die von Major József Palochay geführten Somogyer Nationalgardisten, die ebenfalls zum Armeekorps von Perczel gehörten, verließen die Stadt am 1. Januar 1849.

Am 10. Januar zogen die Einheiten des von Feldzeugmeister Laval Nugent geführte I. kaiserlich-königlichen Reservekorps in die Stadt ein. Nugent erhielt hier die Befehle des Oberbefehlshabers Feldmarschall Windisch-Grätz: er sollte sich mit seinen Truppen nach Körmend zurückziehen und dort die Truppenreserve bilden. Nugent allerdings erhielt die Nachricht, dass sich bei Pécs (Fünfkirchen) ein Heer von 12.000 Ungarn zusammen gezogen habe und beschloss daher, sich nicht an den Befehl des Heerführers zu halten, sondern nach Pécs aufzubrechen. Sein Armeekorps verließ Nagykanizsa am 25.—26. Januar und ließ nur eine kleine Garnison zurück. Mit dem Abzug von Nugent kam es auf dem Komitatsgebiet bis zum April 1849 zu keinen Kriegsmanövern mehr.

Am 5. Februar kam der zum königlichen Kommissar ernannte Baron Ferenc Fiáth nach Nagykanizsa und teilte den Beamten der Umgebung am nächsten Tag mit, Franz Joseph I. habe nicht die Absicht, die im April 1848 abgeschafften Leibeigenschaft wieder einzuführen. Auch die immer geringer werdende Zahl der Besatzungstruppen führte dazu, dass die k.u.k.-Behörden die Untersuchung der Ereignisse vom September und Oktober 1848 — so auch die Überfälle auf die kroatischen Nachschubtransporte bzw. der Kanizsaer Aufstand — nicht forcierte.

Am 10. April erschoss ein k.u.k. Garnisonssoldat in Nagykanizsa angeblich versehentlich einen Jungen, der Kossuth hochleben lies (oder das Kossuth-Lied sang), worauf hin die Kanizsaer jedes einzelne Mitglied der Garnison angriffen. Die aus zwei Hundertschaften kroatischer Soldaten bestehende kroatische Garnison war gezwungen, aus der Stadt abzuziehen und bezog beim katholischen Friedhof Stellung. Von den Ereignissen informiert kamen am 12. April die Truppen von Generalmajor Stillfried nach Nagykanizsa. Der General drohte der Stadt, sie zu beschießen und forderte vom Magistrat eine Kontribution, nahm aber später wieder Abstand von dieser Forderung und zog sich am 14. April nach Muraköz (Murinsel) zurück.

Am 20. April besetzten Stillfrieds Truppen die Stadt erneut. Nach kurzer Zeit war die Situation der Besatzer bedrohlich geworden, vor allem auf Grund der erfolgreichen Aktionen des Somogyer Regierungskommissar Gáspár Noszlopy. Daraufhin räumte Stillfried am 25. April erneut die Stadt. Am 19. April zogen die Soldaten von Major Zastavnikovic in die Stadt ein und am 1. oder 2. Mai übernahm Oberstleutnant Dimatschek den Befehl.

Ende April/Anfang Mai meldeten Major Zastavnikovic und Oberstleutnant Dimatschek immer wieder die Gefahr, die die Besatzungstruppen bedrohte. Am 17. Mai griffen die Somogyer Nationalgardisten und Honvéds eine in Iharosberény gesondert stationierte Hundertschaft an, und bei den Kämpfen fiel auch der Befehlshaber der Hundertschaft. Am 20. Mai alarmierten einige Husaren von Noszlopy die Garnison erneut und Oberst Knesevich, der gerade erst den Befehl übernommen hatte, zog sich endgültig zurück — und im Komitat Zala wurde — mit Ausnahme des Kreises Muraköz — die ungarische Oberhoheit wieder hergestellt. Der erneut zum königlichen Kommissar des Komitats ernannte Sándor Csértán hielt in Keszthely und Nagykanizsa Volks-, in Zalaegerszeg dagegen eine Komitatsversammlung ab, proklamierte die Unabhängigkeitserklärung und ordnete die Rekrutierung an.

Die Handlungsfähigkeit der k.u.k. Truppen wurde sicher auch dadurch behindert, dass sie übertriebene Berichte über die Bewegungen der ungarischen Truppen in der Gegend um Nagykanizsa bekamen. Von Ende Mai bis Anfang Juli trafen immer wieder Nachrichten ein, nach denen sich in Kürze mehrere Tausend ungarischer Soldaten in Nagykanizsa sammeln würden.

Am 8. Juli drangen die Truppen des von Feldzeugmeister Nugent geführten II. k.u.k. Reservekorps erneut in das Komitat ein und besetzte am 14. Juli Nagykanizsa. Am 16. Juli fiel die Kavallerie von Gáspár Noszlopy in Nagykanizsa ein und vertrieb mit Hilfe der Bevölkerung die kroatischen Be-

satzungstruppen, aber auch die Husaren verließen bald die Stadt und die Besatzer kehrten zurück.

Der Regierungskommissar beendete die Volkserhebung im Komitat und verließ das Komitat am 23. Juli. Bis Ende Juli hatten die k.u.k. Truppen fast das gesamte Gebiet des Komitats Zala besetzt, später sank jedoch auf Grund eines Vorstoßes in Richtung Somogy die Zahl der Besatzer in Nagykanizsa wieder erheblich, obwohl die k.u.k. Truppen die Situation bis Mitte August als durchaus nicht sicher empfanden. Für die Stadt war die inzwischen dritte Besetzung wesentlich schwieriger als die bisherigen, legte doch Oberst Knesevich der Stadt eine Kontribution in Höhe von 20.000 Forint auf. Am 13. August — dem Tag der Kapitulation — brach auf dem Markt von Nagykanizsa eine Panik aus, weil die Nachricht die Runde machte, die ungarischen Truppen würden sich der Stadt nähern. Die vollständige Pazifizierung des Komitats war erst Anfang September beendet.

Nagykanizsa hat mit der Versorgung der Truppen, die 1848-49 durch die Stadt marschierten, große Opfer auf sich genommen. Auch der Ausfall des Handels mit Kroatien, der durch den Krieg blockiert wurde, brachte große Verluste mit sich. Gleichzeitig wird aber auch die materielle Kraft und

Vitalität der Stadt durch die Tatsache belegt, dass sie nicht nur in der Lage war, diese direkten und indirekten Belastungen zu verkraften, sondern auch noch die Kontribution von 20.000 Forint und die schadensersatzlose Vernichtung der Kossuth-Banken. Die Zähigkeit der Stadtväter wird auch dadurch bewiesen, dass sie in den 60-er Jahren zumindest soviel erreichen konnten, dass sie das Versprechen erhielten, die beim Durchzug von Jellasić entstandenen Schäden und die von Knesevich auferlegte Kontribution von den zu zahlenden Steuern abziehen zu können.

Weder in Nagy- noch in Kiskanizsa kam es nach dem Ende des Freiheitskrieges zu ernsthaften Repressalien. Die Opfer, die aus Nagy- bzw. Kiskanizsa stammten, mussten mögliche Repressalien nicht wegen ihrer Rolle bei den lokalen, sondern wegen ihrer Rolle bei landesweiten Ereignissen ertragen. Dabei spielte vermutlich auch eine Rolle, dass die Leitung der Stadt im Großen und Ganzen unverändert blieb, die Beamtschaft des Komitats wurde auch durch das neoabsolutistische System nicht wesentlich dezimiert, und durch diese personelle Kontinuität ergaben sich gewisse Möglichkeiten zur Durchsetzung einer internen Solidarität in der Gemeinschaft im engeren wie im weiteren Sinne

Róbert Hermann

Nagykanizsa in 1848-1849

Nagykanizsa was probably the most important site for events in southern and western Transdanubia in the 1848-49 uprising and rebellion during the sixteen months from its outbreak in March, 1848, until its final quelling in October, 1849, and the events in Nagykanizsa are a clear reflection of the events of the nation in 1848-49

In Zala County it was Nagykanizsa where the impact of the revolution of March 15, 1848, was first felt: the twelve-point demands of the 600-member popular assembly of March 20 were in part identical to the demands of Budapest, at the same time that the changes and deviations reflected specific differences in the local interests; for example, the Nagykanizsa demands included legal equality for the followers of non-Catholic religions (such as the Jews).

In Nagykanizsa the first few months of the new government, unlike elsewhere in Transdanubia, were relatively quiet, with no peasant uprisings or anti-Jewish demonstrations. Following the appointment of the Batthyány government, the administration of Zala County also underwent partial reorganization. The town sent a large number of representatives to the county general assembly of May 8, where the announcement of the April Statutes took place.

The most important event in the summer of 1848 was the election of parliamentary representatives, in the course of which a violent fight broke out on June 15 between the followers of two of the three candidates, János Babochay and Gergely Bója. (The followers of the third candidate, Ignác Chernel, did not take part in this clash, which recalled the worst moments of earlier county official purges and parliamentary elections.) The subsequent investigation dragged out until September 4, 1848. Ironically, at the repeated election of June 27 the person chosen to represent the Nagykanizsa district was Gergely Bója, whose followers had started the fight on June 15. Bója was not above forging documents in order to obtain the parliamentary position.

Nagykanizsa also began levying and organizing the National Guard in the spring of 1848. In early July the town became one of the most important centers of the defense line along the Drava River in response to the Croatian threat, which it remained until mid-September when the Croatian assault was launched. Nagykanizsa was one of the centers for financial and medical supply of the military, with numerous soldiers and national guards being quartered on occasion in the town and its environ-

s. The town was the main headquarters for László Csány, former Royal Commissar for South Transdanubia and one of the most important figures in the Zala theater of the rebellion; the commanders of the defense line, Franz Ottinger and General Major Ádám Teleki also frequently stayed in the town.

Hungarian forces retreated from the town on September 12-13, and Croatian troops under Jellasić marched in on the 15th. The occupying army did tremendous damage in both the city and the environments. Consequently, there were a number of larger or smaller uprisings against the Croatian occupation. Jellasić's troops left the town on September 19, after which an increasing number of attacks were made on Croatian supply lines through the town, and new National Guard units arrived in Nagykanizsa on September 23. However, their commander, Lieutenant Glavasch, halted further deliveries. Peasant rebels and national guardsmen in Zala and Somogy Counties took turns seizing Croatian replacement deliveries, and in early October the largest garrison of the towns occupied by the Croats was stationed in Nagykanizsa.

It was here that the largest military operation by irregulars in southern Transdanubia took place on October 3, 1848, leading to the liberation of Nagykanizsa and the areas on the Hungarian side of the Mura. National guards from Vas, Sopron and Zala led by József Vidos attempted to surround the Croatian forces occupying the town, which were led by one of Jellasić's most zealous followers, Lieutenant Albert Nugent (the son of Marshal Laval Nugent, commander of the imperial troops of Steiermark). A popular uprising broke out in Nagykanizsa before Vidos launched his assault, and when Vidos also joined the fray the Croats were forced to evacuate the town. Part of the Croatian garrison of Nagykanizsa and Kiskanizsa was cut off from the retreating forces, and on October 4 they were surrounded and destroyed by the inhabitants of Kiskanizsa. The Nagykanizsa uprising and a similar uprising on October 2 in Székesfehérvár were the most successful actions of this nature in the course of the war. The uprising also left a lasting memory on the other side: Croatian and imperial forces itched for an opportunity for pay-backs.

Beginning in mid-October the town was again an important center for the Hungarian line of defense along the Drava and Mura Rivers, and was also the site of the largest field hospital. The town's national guardsmen also distinguished themselves in the defense of the Mura line. Autumn and winter train-

ing of new recruits was reasonably successful, and the town's volunteers and recruits were sent to the 47th and 56th Battalions. At Christmas a division under Major István Szekulits, consisting largely of unarmed battalions and part of the corps commanded by General Mór Perczel, entered the town, whence it marched through Kiskomárom toward Keszthely. On January 1, 1849, Somogy national guardsmen under Major József Palochay, also part of Perczel's army, left the town.

On January 10 the 1st Imperial Reserve under Marshal Laval Nugent entered the town. Here Nugent received orders from Field Marshal Windisch-Grätz to retreat to Körmend to back up the main army. Nugent, however, received news that a Hungarian force of 12,000 had gathered at Pécs, and therefore decided to ignore his orders and march on Pécs. His corps left Nagykanizsa on January 25–26, leaving only a small garrison behind. Nugent's departure was the last military action in the county until April, 1849.

On February 5 the newly appointed Royal Commissar, Baron Ferenc Fiáth arrived in Nagykanizsa, and on the following day announced to local officials that Franz Joseph I had no intention of reinstating the fiefal services abolished in April, 1848. The steadily dropping size of the garrison may have been part of the reason that imperial authorities did not press for an investigation of the events of September and October, 1848 (the assault on Croatian supply deliveries and the Kanizsa uprising).

On April 10 an imperial soldier in Nagykanizsa shot and killed, allegedly accidentally, a youth who was shouting praise of Kossuth (or singing a Kossuth song), sparking an assault on members of the garrison by the people of Kanizsa. The two platoons comprising the Croatian garrison were forced to evacuate the town and make a stand at the Catholic cemetery. Informed of these events, troops under General Stillfried arrived in Nagykanizsa on April 12. The general threatened to order fire on the town and demanded payment of reparations from the magistrate; later, however, he withdrew his demands and on April 14 retreated to Muraköz.

On April 20 Stillfried's forces again occupied the town. The situation for the occupying forces soon became worrisome, mainly as a result of successful actions by Somogy County Commissar Gáspár Noszlopy. Consequently Stillfried evacuated the town again on April 25. On April 19 troops under Major Zastavniković marched in, and on May 1 or 2 command was taken over by Lieutenant Dimatschek.

In late April and early May Zastavniković and Dimatschek constantly warned of the threat to the garrison. On May 17 national guardsmen and soldiers from Zala and Somogy attacked an isolated

platoon of the garrison in Iharosberény, and the platoon commander was among those killed in the fight. On May 20 a few of Noszlopy's hussars gave the garrison another scare. On May 20–21 the occupying garrison, now commanded by Sublieutenant Knesevich, retreated to Muraköz, and Zala County – except for the district of Muraköz – was again under Hungarian control. Sándor Csertán was reappointed county commissar, while town and council assemblies were held in Nagykanizsa and Zalaegerszeg, respectively, issuing a Declaration of Independence and ordering the resumption of recruiting.

Actions by the imperial troops were undoubtedly hampered by the fact that they received exaggerated reports of Hungarian movements in the Nagykanizsa area. From late May to early July there was a series of rumors that a force of several thousand Hungarian soldiers would arrive at Nagykanizsa.

On July 8 the 2nd Imperial Reserve under Marshal Nugent invaded the county yet again, occupying Nagykanizsa on July 14. On July 16 Noszlopy's cavalry broke into Nagykanizsa and, with the aid of the local population, drove out the Croatian army; however, the hussars soon abandoned the town, and the occupiers returned once more.

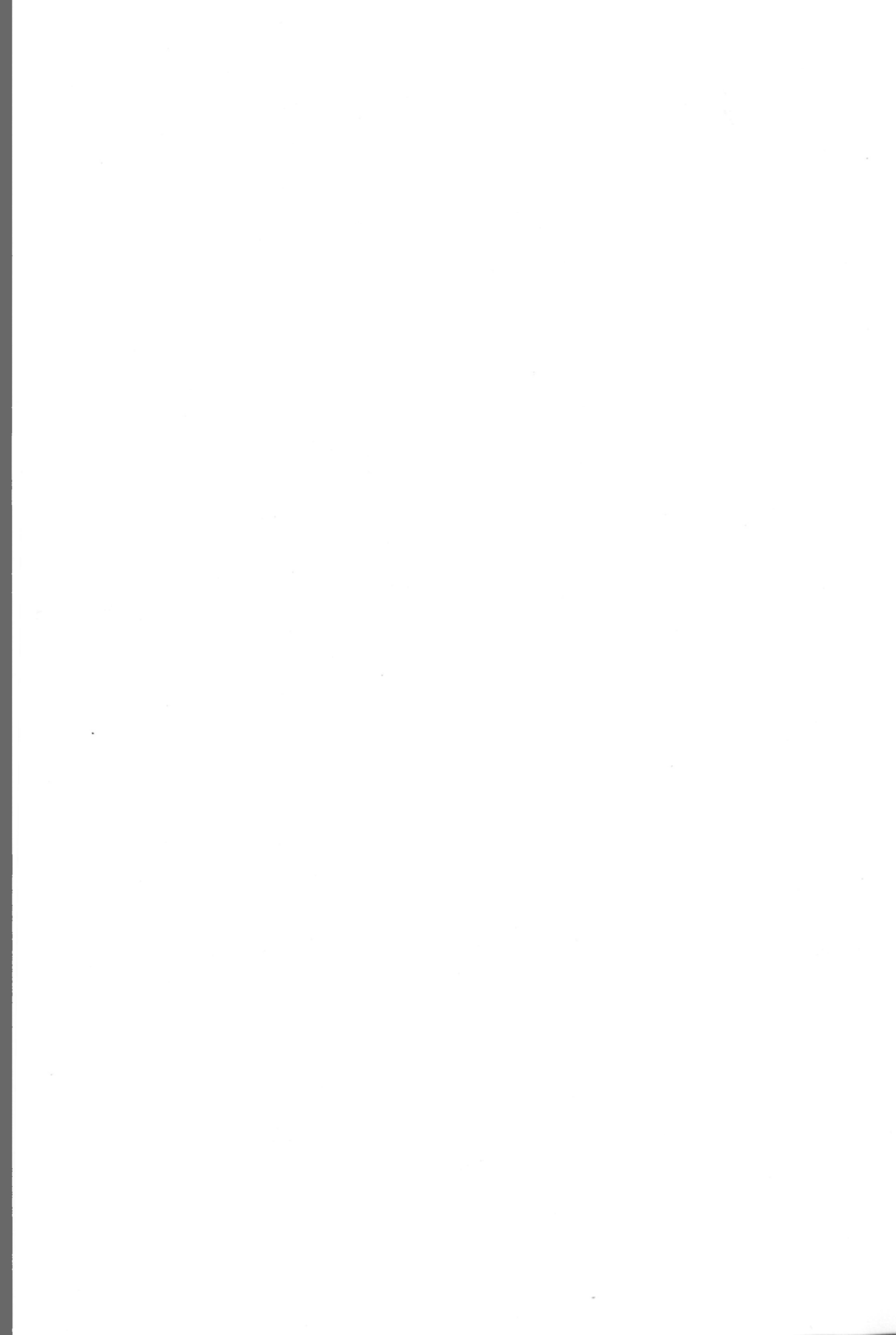
Commissar Csertán ordered a halt to the popular uprising, and on July 23 left the county himself. By the end of July imperial forces occupied nearly all of Zala County, and after the front again advanced toward Somogy County the Nagykanizsa garrison was once more minimized, although the imperial troops could not feel really secure until mid-August. For the town this third occupation was considerably more difficult than the earlier ones, inasmuch as Sublieutenant Knesevich imposed reparations of 20,000 forints on the community. On August 13, the day of the Surrender at Világos, a panic broke out at the Nagykanizsa market because of rumors that Hungarian forces were approaching the town. Full pacification of the county was not completed until early September.

Feeding the armies that marched through Nagykanizsa in 1848–49 involved great sacrifices for the town. The war also caused a loss of profits with the impairment of trade with the areas of Croatia. At the same time, the financial strength and vitality of the town is demonstrated by the fact that it not only was able to withstand these direct and indirect burdens, but also to pay 20,000 forints reparations and destroy the Kossuth banknotes without compensation. The perseverance of the town's leadership is proven by the fact that by the 1860's they managed to obtain a promise that the losses incurred by Jellasić's occupation and the reparations paid to Knesevich would be calculated into the taxes they were assessed.

In Nagykanizsa and Kiskanizsa there were no major reprisals after the rebellion. People from Nagykanizsa and Kiskanizsa who were victims of acts of vengeance suffered because their roles elsewhere in the country, not locally. This probably was due at least in part to the fact that the town's

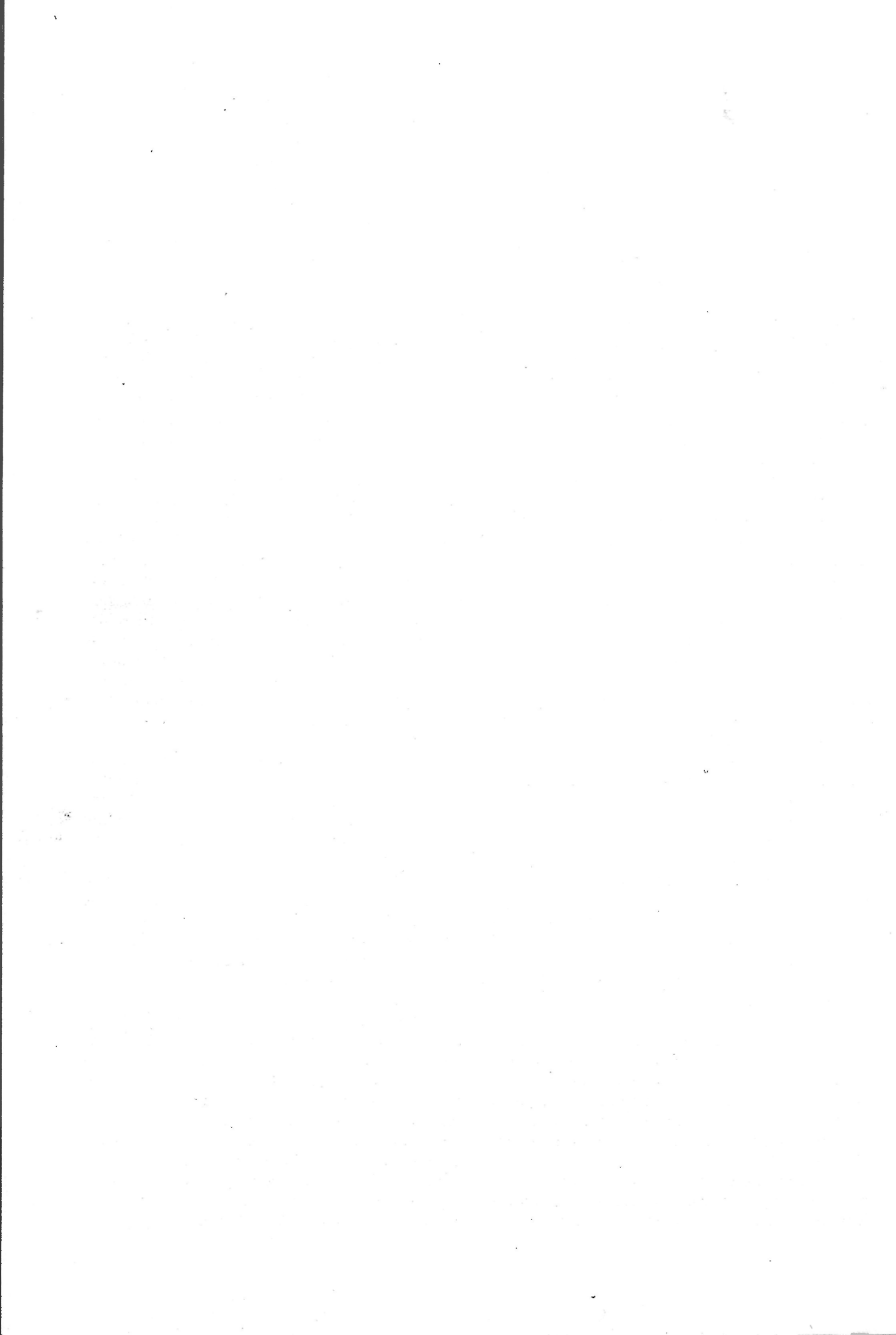
leadership remained mostly unchanged, nor was the county bureaucracy decimated under the neo-absolutist government, and thus personal continuity provided certain opportunities for solidarity in the community and its environs.

A NAGYKANIZSÁHOZ CSATOLT
KÖZSÉGEK TÖRTÉNETE

Gőcze Rezső

PALIN ÉS KORPAVÁR TÖRTÉNETE
(1690—1849)

BEVEZETÉS

A ma emberének tudatosult történelmi tapasztalata az a hatás, amelyet egy ország vagy vidék fejlődésére a külső, különösen a szomszédos erők gyakorolnak. Olyan időszakban pedig, mint hazánk történelmében a 17. és a 18. század, mikor az ország nagy része szinte kiürült gazdasági és szellemi értelemben egyaránt, s várta, szinte magába szívta a külső készletet, s részben fogékonyabbá, részben közömbössé vált az új iránt, nem térhetett ki az idegen befolyás, nyomás elől. A bonyolult és távolinak tetsző kölcsönhatások könnyebb felismerése miatt először a nagyobb térségben bekövetkezett társadalmi és gazdasági változások irányát és tartalmát vizsgáljuk.

Európa a 18. században a fejlődés, a fokozatos gyarapodás színtere; hatékonyabb gazdaság, új eszmék, fejlettebb politikai és kulturális intézmények térhódítása jellemzik. A győztes angol polgári forradalmat találmányokban és tevékenységben gazdag évtizedek követték. Anglia modern, belterjesen gazdálkodó ipari állammá alakult. A középkori földművelés pazarló rendszere átadta helyét a földjeiket tudatosan javító, a termelést növelő birtokosoknak, akik már vetésforgó és talajjavítás alkalmazásával gazdálkodtak.

Az új eszmék elsődlegesen Franciaországban váltak népszerűvé, ahol a gazdasági élet korszerűsítését ugyancsak kibontakoztatta a polgári forradalom. Biztosította a föld polgári tulajdonát, szabad birtoklását. Mindkét országban megszűntek a feudális gazdálkodási rendszer tehertételei: a robot és a nyomáskényszer, a paraszt nem jobbágy többé. Az elmondottak folyamánaként mindkét országban megkétszereződött a lakosság létszáma.

A tartományaként hazánkat is magába foglaló Habsburg-birodalom a 17. század „nagy torzsalakodásából” (spanyol örökösödési háború) gyarapodva került ki,¹ s a diadalmas visszafoglaló háború Európa szívében a nemzetközi politika fő tényezőjévé tette, Magyarországot pedig felszabadította az évszázados török uralom alól (karlócai béke, 1699).

A felvilágosult abszolutista uralkodók arra törekedtek, hogy a nyugati országokkal szembeni lemaradásukat új módszerek bevezetésével csök-

kentsék, hogy felzárkózzanak a belső gazdasági erők összehangolt kiaknázásával. Bécs elsődlegesen az ipartelepítést támogatta egyes tartományaiban. Magyarország ebből és az ezzel szorosan összefüggő kereskedelmi hálózat kiépítéséből nem részesült, csak a mezőgazdasággal szorosan kapcsolódó manufaktúrák működését engedélyezték.

A felszabadító háborúk sikerei számunkra ugyan a romlást és a pusztulást jelentő időszak végét jelentették, mégsem hozták el a várva várt békés építőmunka korszakát, mert a győztes Habsburg-monarchia a magyarokat megbízhatatlan ellenfélként, országunkat pedig meghódított területként kezelte, s meghagyta a magyarság nyakán a hivatalosan katonai elszállásolásnak nevezett katonai elnyomást, amely az embertelenségek tömegét okozta a lakosság körében. A magyarellenes politika leplezetlenül mutatkozott meg a hódoltság alól felszabadult területek kezelésében és a birodalom gazdaságpolitikájában.

A visszafoglalt javakkal kapcsolatosan kimondatott, hogy a felszabadult terület a régi birtokosnak nem adandó vissza. A bécsi udvari kamara² is besorolt a birtokszerző császári tábornokok és a magyar főurak közé, s jelentős javak felett rendelkezett.

Az osztrák abszolutizmus hazánknak kezdettől fogva alárendelt, elnyomott helyzetet jelölt ki. A merkantilizmus³ szakembereitől az élelmiszerszállító, ipari nyersanyagot nyújtó szerepet kapta; Magyarország agrárgazdaságával ellátta az osztrák lakosságot, nyersanyagával pedig az osztrák ipart.

Hazánkban a fentiek mellett a természeti körülmények is nehezítették a gazdasági előrehaladást. A bégek és pasák 150 éves uralma után „...elpusztult, tönkretett vidék az ország, amelyet az utas nem egyszer temetőnek nevez”.⁴ Kanizsához közeledve csak erdőség, ingoványos rétek és mocsaras lápok láthatók. Műveletlen vadonná változott a föld, a szalmatető viskó és a saru nélküli parasztember volt vidékünk jellemzője. A Kanizsa környéki falvak is elnéptelenedtek, a vár visszavívásakor (1690) pedig már egé-

szen lakatlanná váltak. Kanizsa „...bár errefelé városnak számít, nem több egy mintegy száz szétszórt zsúpfedeles házból álló falu”. Eddig még alig láttak koldust — írja *Simon Clement* angol diplomata az 1715. évi utazásairól, de Kani-

zsán „egy jókora csapattal találkoztunk, bejöttek a vásárra, hogy valami hasznot ők is húzzanak belőle”.⁵ A Zala és Mura folyó közti terület vége-láthatatlan vízi világgá változott, amilyent a mai kor emberének elképzelni is nehéz.

I. ÚJ BIRTOKOSOK DÉL-ZALÁBAN

A bécsi hadi- és udvari kormányzat abból a feltevésből kiindulva, hogy a szerzett terület a fegyver jogán a császáré, nem pedig a magyaroké, szabadon rendelkezett a neoacquisita-javak⁶ értékesítésével és felhasználásával. Császári generálisok és egyes magyar főurak hatalmas területekkel gyarapították birtokaikat, ehhez kölcsönt vehettek fel, vagy a lefizetendő összeg egy részét beszámíthatták saját szolgálataik jutalmául. Dél-Zala világi nagybirtokos rétege a 18. század derekán teljesen kicserélődött.

A Kanizsát visszafoglaló *Batthyány Ádám* halála (1703) után a bécsi udvari kamara kirendeltségének fennhatósága alatt lévő várat „az udvarnak tett szolgálatai fejében, potom pénzért” *Gracich Jakab* báró kapta. *Batthyány* szolgálatában állt vicekapitányként *Gyöngyösi Nagy Ferenc* is, aki 1702. január 13-án részesült királyi adományban, így tekintélyes birtokkal rendelkezett főleg Zala és Somogy megyékben. „A birtokairól készült jegyzék száznál több olyan falu és pusztta nevét tartalmazza, ahol birtokrészei, porciói voltak; adománybirtokok és vásároltak is.”⁸

A császári seregek tisztjei ugyanis nemcsak harccal töltötték idejüket, hanem török rabokkal kereskedtek, és birtokok vételével és eladásával is növelték vagyonukat. Megtörtént, hogy a kétes jogon hozzájuk került földeket elzálogosították, s az így nyert készpénzzel saját tulajdont szereztek. A 18. század a *nagy földszerzések korszaka* is volt.

Gyöngyösi Nagy Ferenc (felesége *Szapáry Magdolna*) fia, *Nagy Zsigmond* még 1716 előtt utód nélkül halt meg, s a hatalmas vagyont hat nőtestvére örökölte, akik a birtokrészeket részben eladták, részben házasságuk révén tovább öröközték. Báró *Gracich* 1717-ben *Szapáry II. István* grófnak⁹ adta át Kanizsát,¹⁰ aki utódok nélkül halt meg 1743-ban, s ekkor kapta adományul *Mária Teréziától* gróf *Batthyány Lajos* (1696—1765) nádorispán¹¹ — a Kanizsát felszabadító *Batthyány Ádám* érdemeinek elismeréséül — hitbizományi alapítási joggal¹² a várost és a hozzátartozó uradalmat: „*Dominium Kanisa cum*

Homok-Komár in Comitatu Szaladiensis ac omnius pertinentiis”. Az alapító levélben leírja, hogy a birtok teljesen lepusztulva került kezére. Az itt lévő falvak a gyakori fosztogatások miatt elnéptelenedtek, „a vár teljesen lerombolt, még lakni is alig lehetett benne 2—3 szobát”.¹³

1721-ben gróf *Althan Mihály János*¹⁴ osztrák főúr, udvari titkos és cseh udvari kancelláriai tanácsos 100 000 forintot kap, amiből 70 000 forint magyar neoacquisita-javakból törlesztendő. Ekkor kapta adományul a Zrínyiek egykori muraközi uradalmát,¹⁵ s vele Zala megye örökös főispánságát. *Althan Mihály* 1722-ben meghalt, özvegye — spanyol származású grófnő, *III. Károly* császár és magyar király (1711—1740) kegyeltje — vezette a hatalmas birtokot.¹⁶

Visszatérve Kanizsa 1690. évi körülzárásához, az ostromot vezetőik között volt *Inkey János* ezredes,¹⁷ a légrádi várkapitány fia, aki apjától örökölt kapta „*Rigyác, Petri és Légrád*”¹⁸ Jóságokat”. Ezekre még a 17. század végén nádori adományt nyert, de mint 1747. Szent Mihály hó (szeptember) 16-án kelt végrendeletében írja: „*Rákóczy Ferencz* háborújának mostohasága miatt Fölséges Királyom hívsága mellett mindenem elveszvéen, magam is rabságra estem, melyből nehéz sartzal kiváltatnom kellett.”¹⁹

Inkey János közel 30 évig katonáskodott; adjutánsa, segédisztje volt *Pálffy János* lovastábornoknak, aki a Rákóczi serege elleni harcok jutalmául 1709-ben tábornagy, majd 1710 szeptemberében a magyarországi császári csapatok vezénylő főparancsnoka.²⁰ *Inkey János* 1715-ben légrádi kapitány, 1716-ban megvette *Gyöngyösi Nagy Ferenc* báró és *Széchenyi Erzsébet* grófnő leányaitól „*(Iharos)Berény, Sormás, Újudvar, Iharos és Miháld, Borsfalva, Szepetnek, Szent-Pál városokat*”²¹ és még 44 „*Zala és Somogy megyei faluk és pusztákbeli birtokokat, és ezek közt az előnevet adó Pallin helységet is, s azokra III. Károly királytól adományt nyert 1721. október 3-án, éspedig még Inkei Lóránth néven, csak utána vette föl a pallini Inkey nevet.*”²²

Emlékirataiban *Károlyi Sándor* elbeszéli, hogy 1704 januárjában a Pápáról Horvátországba írá-

nyitott Szarka Zsigmond ezredes kapitány bevette Kanizsa és Csáktornya várát, s az egész Muraközt meghódította Rákóczinak. Később, hogy megelőzze a rácok és a horvátok egyesülését a császári hadakkal, 1000 emberét küldte „Szarka Zsigmond és Inkei János harcedzett századosok segítésére”. Március 10-e körül azonban visszavonulásra adott parancsot, amit Szarka Zsigmond nem hajtott végre, és Pálffy János, valamint Rabatta gróf rácokkal és horvátokkal összevont seregével megtámadta „a szét szórt” védőket, a szerdahelyi hidat elfoglalta, így a menekülés útját is elzárta. Csak a „vízbe ugorva, úszással menthették életüket”. „Inkei János feláldozván magát, hazájáért hősi halállal hunyt el”.²³ Inkei János halálának körülményeit egy későbbi forrás is leírja: „1704. március 10. Pálffy János, Nádasdy Ferencz és Rabatta Rákóczi Ferenc vezéreit Bakács Lukács és Szarka Zsigmond ezredeseket a Murába kergették, Inkei Jánost pedig csapatával megölték”.²⁴

Nem tudjuk pontosan, hogy ki volt a Murába veszett Inkei János. Nagy Iván szerint Inkey Ferenc légrádi kapitány fia vagy testvére, s ez utóbbi a valószínűbb. Az Inkey család iratanyagában a továbbiakban sem szerepel a kuruc százados kapitány. Egy későbbi utód, Inkey Ádám összegyűjtötte a magas életkort elért elődeinek adatait, s a palini Inkey Jánost mint Zala és Somogy megyei alispánt és nemzetgyűlési képviselőt II. Jánosként jelöli, nyilván az említett kuruc vitézt tartván I. Jánosnak. Ez azt is jelenti, hogy a kuruc—labanc harcok emléke élt a későbbi nemzedékek tudatában.²⁵

Palin (a középkorban Pamlén, Palyin, Pallin) már a honfoglalás előtt lakott hely, az újkőkori lelőhelyek jegyzékében is szerepel. Az írott források 1193-ban említik először, első név szerint ismert birtokosa Szentbalázi János özvegye, aki 1323-ban a palini határ északi felét eladja az Osl nembeli Lőrincnek, Kanizsa várnagyának.²⁶ A század második felében, a győzelmes nápolyi hadjárat (1350) után I. Lajos Kanizsai Jánost megerősítette vitézségéért Kanizsa és a hozzátartozó földek birtokjogában, s így Palin is a kanizsai váruradalom része lett. Ennek urbáriumában a bortermező falvak sorában említették. A Kanizsai család utolsó tagját, az alig 14 éves Orsolyát 1536-ban feleségül vette Nádasdy Tamás, így Palin is a sárvári főúr, később az ország nádora, birtoka lett. Halála után (1562) az özvegy a gyakori török támadás miatt a kanizsai uradalmat elcserélte a felvidéki borsmonostori uradalomért; Kanizsa királyi végvár, s Palin ennek tartozéka. A puszták lakói hasonlóképpen adóztak, mint a vár más falvainak jobbágjai: természetben egy hízott ökröt és egy hízott sertést adtak a várúrnak,

robotként pedig erődítési munkákat végeztek a vár körül. 1563-ban 22 család lakott itt, de 1566-ban már felégette a török, s az ismétlődő pusztítások során teljesen elnéptelenedett.²⁷

Kanizsa visszafoglalásakor (1690) Palin szabad pusztá. Bél Mátyás — aki közvetlenül a török hódoltság megszűnése utáni állapotokat rögzíti — a „különféle földesurak uradalmi között” még nem is említi. Első birtokosa Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális, majd az ő halála után leányától Inkey János vásárolta meg, de még az 1720. évi országos összeírásban sem szerepel Palin. Határának 150 hold szántóját a környező helységek jobbágjai művelték meg. Egy hold vetés után egy kereszt gabonát adtak a földesúrnak. Palin makkos erdőiben is a szomszédos falvak parasztjai makkoltatták disznóikat, s ezért évente három sertést adtak az uraságnak.²⁸ Fejlődése a 18. század közepén felgyorsult: kiépült az Inkeyek majorsága. A települést kettészelő patakocskától északra fekvő dombon földesúri kúria, majd a határ déli felén családi sírbolttal barokk kápolna épült, s a fából készült imaház helyén plébániatemplomot emeltek, s mindezekkel párhuzamosan számos gazdasági épülettel is gyarapodott a közelmúltban még lakatlan pusztá.

Térségünkben az újratelepült helységek sorában felbukkan a földesúri alapítású Korpavár neve.²⁹ A kanizsai főkapitány-helyettes, Tarnóczky Farkas 1581-ben kisebb erődöket emelt a kanizsai mocsárban, s Vándor László feltételezi, hogy ő építtette Újudvart és Korpavárt is.³⁰ A hagyomány szerint a mocsárba nyúló földnyelven egykor falu volt, s bár épületmaradványokra nem leltek, későbbi földmunkák során „sok ember csontot” találtak. Az ismeretlen nevű homokkomáromi³¹ szerzetes 1751. évi feljegyzéseiben írta: „A kanizsai vár fiókvára volt... Erős sáncok maradványai láthatók még a falu végén emelt dombhalmon. Északi sáncait a szorgalmas lakosok elterítették, hogy udvaraik táguljanak. Amennyire a mostani vizenyős lapályból gyanítani lehet, nagy kerek és széles víz köríté a földsáncokat.”³²

Gróf Batthyány-Strattmann Lajos királyi adományként kapta 1744-ben a homokkomáromi uradalmat, s kocsmát építtetett az Egerszegre vezető „Kanizsai Posta és Kereskedő Út” Gelsesziget—Gelse—Pacsa irányába elágazó szakasza mentén. A vendégfogadó mellé az uraság hamarosan néhány családot is telepített, s a terület ettől kezdve a homokkomáromi uradalom tartozéka lett. A csárda körüli erdőből kiirtottak kb. 70 holdat, amit ötödében műveltek a homokkomáromi jobbágyságok. Az 1757. évi egyházi népességösszeírásban Tanich Mátyás és Noll Henrik családjában kilencen élnek itt, ahol legszűkebb volt a

Söjtöri- és a Zalaapáti-dombhátság közötti mocsárvilág, amelyet az első földleírók *Palus Canisensis*nek, *Canisatus* mocsárnak neveztek, a népnyelv pedig Kóstai-bereknek³³ hívta. Palin és Korpavár között vezetett nyugati és keleti dombosort összekötő időszakos „kisátjáró”,³⁴ ennek kapujában létesült a fent említett kocsmá. 1767-ben *Schulcknecht János* és *József* serfőző mesterek vették bérbe a kocsmát, amely ugyancsak jól jövedelmezhetett, mivel a bérlők hamarosan megszerezték a jobbágyok legelőit is. A falucskának kevés volt a szántója és a rétje is, megélhetést számukra a homokkomáromi és a környező hegyeken művelt szőlő és ő és gyümölcsös jelentett.³⁵ 1770-ben 43 pozsonyi mérő kukoricást és 44 kápás szőlőt műveltek.³⁶ Az egyházi népesség-összeírás 1771-ben már 9 családot említ 49 szemlélyel, az 1770-es évek adóösszeírásai szerint Korpaváron 13 család (8 jobbágy és 5 zsellér) élt, összesen 59 fő, közülük 30 fő fizetett adót. Életkörülményeikről az alábbiakat jegyezték fel: „Mivel közel van Kanizsához terményeit értékesíteni tudja. Borát is könnyen el tudja adni. A múlt évben a szőlőnek annyira ártott a fagy és a jégverés, hogy egy termékeny évhez képest alig felét szüretelték. A búzát meglepte az üszög, a rozsbán pedig akkora kárt tett a fagy, hogy alig ötödrész maradt meg. Eperfát nem ültethettek, mert csemetéjük nem volt. Újonnan ültettek 530 darab fűzfát.³⁷ Irtványai nincsenek.”³⁸ A 18. század végén a falu belső telke 7,5 hold, szántóföldje 177,5 hold, rétje pedig 38,5 hold. A földesúrnak 394 napot robotoltak, és tartoztak évenként 12 forint pénzzadóval, szolgáltattak 19,5 font³⁹ sodort kendert, 113 darab tojást, 18 csirkét, 1,5

font vaját és 6 kappant. Borjúváltság fejében 16 dénárt adtak.⁴⁰

A növekedést nem a kedvező életfeltételek magyarázzák, hanem a Batthyány-uradalomban időközben lezajlott szervezett telepítések eredményezték. A homokkomáromi uradalom falvaiba (Fűzvölgy, Hosszúvölgy, Szentmiklós) Koblenz környékéről sváb családokat telepített az uraság, s néhány családot Korpavárra is költöztettek. Az első magyarországi népszámláláskor Korpaváron 10 házban 15 család lakott 89 fővel,⁴¹ a gyorsan fejlődő Palin 46 házában 30 család, 183 fő élt. A két település különbözőségét szemlélteti az 1. táblázat.

A kedvezőtlen körülmények — szűkös határ, homokos föld, az uradalom érdektelensége — miatt Korpavár fejlődése holtpontra jutott, Palint viszont az Inkeyek birtokközponttá fejlesztették, s ezzel új korszak kezdődött a hajdani pusztá életében.

A 18. században a földbirtokosok alapvető feladata volt a falvak benépesítése. Az Inkeyek gazdaságukban a belső, természetes, a Rákóczi-szabadságharc után felélénkült népmozgalomból toborozták telepeseiket, s ennek eredményeképpen falvaik lakossága a nagy „népvándorlás” befejeződése után is „színmagyar” maradt. A be- és letelepítések lényegesen növelték a század végére az elhagyott és a ritkán lakott helységek népességét. Az eredményességhez az önkéntes beköltözés mellett a földesurak kezdeményező és segítő tevékenysége is hozzájárult.

Palin újratelepítése az Inkeyek érdeme, a benépesítés folyamatjellegét mutatja, hogy a lakosság számából 22 fő a népszámlálás időpontjában is

1. Korpavár és Palin férfi lakosságának rétegződése (fő)⁴²

A helység neve	Nemes	Polgár*	Paraszt	Polgár és parasztközvetlen örökösei**	Zsellér	Egyéb	1—12 éves	13—17 éves	Összesen
Korpavár	—	—	8	7	8	1	19	4	47
Palin	10	2	—	1	36	5	21	10	85

2. A lakosság számának alakulása a palini gazdaság uradalmi központjaiban⁴³

Uradalmi központok*	Palin	Nagyrécsce	Rigyác	Belica	Összesen
A lakosság száma 1720-ban**	—	70 fő	60 fő	65 fő	195 fő
A lakosság száma 1785-ben	183 fő	519 fő	449 fő	557 fő	1708 fő
Gyarapodás	183 fő	449 fő	389 fő	492 fő	1513 fő
Házass férfiak száma	34 fő	116 fő	82 fő	101 fő	333 fő
Családok száma	30	97	75	89	291
Házak száma	46	74	66	73	259

„idegen”, vagyis 10 évnél kevesebb ideig lakott a majorban. A népesség összetételére, rétegződésére jellemző, hogy a házas férfiak zselléreként dolgoztak, főként az állattenyésztésben, a gazdaság uradalmaiban viszont többségükben telkes jobbágyok laktak. A családok száma általában meghaladta a házakét, Palinban a házak száma volt több, s a lakóházak mellett számos gazdasági épület is szerepel az 1793. évi inventáriumban.⁴⁴

Az első katonai adatfelvétel a két település természeti környezetéről is tájékoztat bennünket.

II. A PALINI INKEY CSALÁD

A családról az első írásbeli említés 1232-ből való.⁴⁷ A genealógusok szerint az Inkeyek a Péczi nemzetség leszármazottjai, *Hóman Bálint* a régi nagy nemzetségek közé sorolja őket.⁴⁸ Az egész vármegyére kiterjedő kiskirályok (Csákok, Abák, Kőszegiek) mellett a kisebb hatalmasságok közé tartoztak, de nemzetségük tagjai már az Árpád-korban „hazánk vezérlő férfiai lettek, a legfényesebb polcokra emelkedtek, s a béke és a had terén egyaránt kiváltak.”⁴⁹ *Péczi Dénes* horvát—szlavón bán 1273-ban nádorispán, *Péczi Apor* országbíró, majd 1298—1299-ben a Dunántúl nádora.⁵⁰ A 13. század végén *Inkey Demeter* a *Gutkeled Joachim* és társai ellen vívott csatában elfogták, s *IV. László* „hirtelenében lefejeztette és birtokait elvette”.⁵¹ A tartományi hatalommal bíró *Kőszegi Henrik* minden fontosabb méltóságot a *Csák nemzetség* tagjainak adott, s az utolsó Árpád-házi királyok alatt a Péczek is háttérbe szorultak, kiemelkedőbb szerephez saját megyéjük határán túl többé nem jutottak. Különösen Zala és Somogy megyékben terjeszkedtek, ivadékaikból kerültek ki az Inkén⁵² honos Loránthok, az Inkei Loránth családok.⁵³

Az utóbbiakkal kapcsolatos okleveles emlékezet a 16. század elejéig nyúlik vissza, *I. Ferdinánd* uralkodása idején, 1553-ban készült vármegyei összeírásban Somogy vármegyében szerepel birtokosként *Loránth Miklós* „O” portával, *Zala vármegyében Loránth Benedek és Loránth Péter* I-I portával.⁵⁴ Inkei Loránth Miklós 1538-ban kanihsai porkoláb (várnagy) volt, ugyanebben az évben élt *Loránth Farkas*. *Inkei Loránth Ferenc* 1596-ban a pozsonyi kamara tanácsosa és titkára, a Felvidéken is szerzett birtokot, leszármazottjai az inkei Loránthok.⁵⁵ „...az inkei Loránth családból kiválván az Inkey ág, belőle a mostani Inkey család származott”,⁵⁶ vagyis a Loránth családnevet felcserélték a korábban előnévként használt „Inkei”-vel.

Mindkét helysége vonatkozóan megállapítja: „A Nagy- és Kis Kanischa felőli mocsár használhatatlan, de lecsapolható”. A leírás szerint a Palin pusztán átfolyó patak nagyon kicsi, és nyáron csaknem teljesen száraz. Viszont a Korpavártól nyugatra fekvő mocsáron átfolyó víz — a Kanihsa folyó — 4 láb⁴⁵ mély, talaja mocsaras, partja meredek. A településeket övező erdők magas törzsűek és sűrűek. „A közeli hegyek nem jelentősek és minden módon járhatóak.” Végül egy kedvező tényező: „A postaút mindig jó.”⁴⁶

A palini Inkeyek 19. századi családtagjainak, a századvégi kézikönyveknek, lexikonoknak egybehangzó állítása szerint a család őse Inkey Ferenc légrádi várkapitány, s fia Inkey János, akit az I. jelzővel aposztrofálnak az említett dokumentumok. Ezt megerősíti „Pallini Inkey Eduárd Cs. Kir. Svadronyos Kapitány”-nak a megyéhez intézett „bizonyoságtévő levele”, amelyben „oklevéllel is bizonyítja”, hogy ősiük néhai Inkey Ferenc „magas állásúnak tartott híres Erősségbéli Légrádi kapitány”.⁵⁷ Két fia volt; Györgyöt 1693-ban Rigyácon meggyilkolták, így János örökölte a légrádi kapitány egész vagyonát.⁵⁸

I. tábla.

I. Ferenc 1680—1703.
(Horváth Dorottya.)

I. János 1717-32. zalai alisp. 1735. kir. tan. †1747. (Szegegy Mária.)	György † 1693. Zsuzsi Ilona.	N. (Draskovichné.)	Mária (raszinyai Boesky.)
Petronella I. Gáspár Skolaasztika I. Boldizsár Ágnes Eszter Pál II. Fer. (b. Seuney tábornok 1740. sz. 1726. †1792. apáca apáca pauli- Antal † 1776. orsolya apáca zalai alisp. 1744. 1738. nus. szv. 1784.) (olasznő.) Pozsonyban. kir. tan. †	(1. sz. Nagy Julia 2. Ürményi Kata. 3. f. Kelex Eleonora. 4. Hojen Magdolna.) Folytat. a II. táblán.		
Károly 1800-7. Somogyi alisp. kir. tan. (Jeszenovszky Anna.)	Inocentia (b. Greven.)	Mária (b. Sennyey Pál.)	Jozefia Franczka. (b. Majtény József.)
I. Antal † 1830. táblabíró (tarródházi Kis Jozsefa) Iharos-Berényben.			III. János † 1808. cs. kir. kamarás (gr. Hodiez Janka.)
József tbíró 1845. (gr. Batthyány Gábrillia.) István. II. László.	Zsigmond 1847. Somogyi köv. (gr. Batthyány Antónia.) Béla.	Igénia. II. Antal.	Anna. Lajos. Vincze † 1831. Gábrilla.

1. kép. Inkey Loránth Ferenc leszármazói⁵⁹ (Nagy Iván, 291.)

Az Inkeyek is azok közé a nemes családok közé tartoztak, akik a Habsburg birodalomban szereztek birtokaikat, de nem hivatalnokként vagy szerencsés spekulánsként, hanem a birodalmi seregben a török elleni harcokban szerzett érdemeiért

kapták.⁶⁰ Az országunkat is felszabadító harcok után nem lettek a birodalmi had tisztjei, császári generálisok; maradtak magyar nemesnek, politikai szereplésük színtere a vármegyei élet. Házasságot és barátságot is magyar nemesi családokkal kötöttek.⁶¹

A volt hódoltsági területen szerzett földek nem jelentettek számukra élvezetes, könnyű életet, hiszen a félhold uralma alatt vadonná változott a föld, amelyet csak folytonos törődéssel és megfeszített munkával lehetett termővé tenni. Inkey János szerzeményei nem képeztek nagy kiterjedésű, összefüggő földvagyont, csak korábban nagyrészt teljesen műveletlen mezőbeli terepet. Az újonnan szerzett földek urai többségükben rövid időn belül pénzzé tették tulajdonukat, csak kevesen voltak, akik célratoró vásárlásokkal, cserékkel és zálogolással táblák kialakítására törekedtek. Az Inkeyek vállalták a nem könnyű feladatot, de uradalmak szervezésére, alakítására csak a 18. század közepén kerülhetett sor.

Sikeresen oldották meg a pusztai területek benépesítését. Az elhagyott, vadvizes, bozótos tájra embereket telepítettek, hiszen az akkori gazdasági rendben egyedül a földművelő jobbágytól várhattak birtokaik után jövedelmet. Az erdőségben és mocsarakban meghúzódott lakosság csak lassan tért vissza a falvakba, a szatmári békét (1711) követő években 5—10 család lakott a vályogfalú, szalmával fedett viskókban. Az elpusztult városok sem vonzották a rendezettebb viszonyok közti megélhetést kereső végvári katonákat és a hajdani kuruc lovasokat. Kanizsának a 18. század első évtizedében mindössze 425 lakója volt.⁶²

2. kép. Az Inkey-család címere (Nagy Iván, 289.)

Az új telepesek három évre adó, vám és szállásdíj fizetése alóli mentességet kaptak, s szabad foglalkással annyi földet, legelőt vettek igénybe, amennyit meg tudtak művelni. A használatlan föld eleinte trágyázás nélkül is bő termést adott, amikor pedig kimerült, parlagon lehetett hagyni, s a határ más részén újabb földet lehetett művelés alá fogni. Inkey János földjei vagy fél-száz helység határában feküdtek, az akkori útviszonyok miatt megoldhatatlan volt a termény beszállítása, eladása, így a robot és termény helyett inkább „Contractus szerint árendát” szedett jobbágyaitól, akik tűzi- és épületfát ingyen kaptak, szántani négy marhával szoktak, „kinek csak kettő volt mással összefogott”. Urbariumuk⁶³ nem volt, „hírét sem hallották”. Megérett és méltányos magatartás jellemezte a földesúr-jobbágy viszonyt, mert mindkét fél érdeke ezt kívánta. A gazdaság tisztjei is csak a falvak előjáróival együttműködve dolgozhattak eredményesen. A bírók megválasztásába ekkor még a földesúr nem szólt bele. A bírók sokrétű igazgatási és igazságszolgáltatási feladatot láttak el, ők feleltek a földesúri szolgáltatások és a közmunkák teljesítéséért, büntetési jogkörük is volt. A rigyáci jobbágyok nem kis nosztalgiával emlegették később a „jó öreg”, az „öregúr” korszakát.⁶⁴ A birtoklás megkezdésétől számított három év elteltével 4 forintot fizettek a földhasználók egy egész telek után, melyhez ház és rét is tartozott.

Inkey János jelentős közéleti szerepet is vállalt, kortársai szerint „jeles megyei ember” volt. Zala vármegyét 1596-tól 1715-ig egyesítették Somogy vármegyével, ezért 1716-ban került sor Zalában ismét alispán választására. A főispán jelöltjével szemben a megye nemességének jelöltje, Inkey János győzött: 1716-tól 1732-ig volt Zala vármegye alispánja. Ekkor már tekintélynek örvendő királyi tanácsos, megyei követ a pozsonyi országgyűlésen, később a 350 napig tartó 1722—23. évi diétán is. A megyei közgyűlés 1735-ben a megyei főjegyzőt és palini Inkey Jánost küldte Pozsonyba, hogy egyezkedjenek a kamara képviselőivel a megyétől követelt váltásdíj mérséklése ügyében.⁶⁵

Inkey János nem tűrte maga körül a tétlenséget, a közönyt, bátran szembenézett a nehézségekkel is. Személyiségének meghatározó jege volt az adott történelmi helyzethez való alkalmazkodás. Nemcsak képviselte a megye nemeseit, de kortársai szívesen látott vendégei voltak a palini „posványásra dülő” kúriájában, ahol — nem lévén még megyeháza — az érdekeltek rendszeresen összegyűltek kisebb tanácskozásra.

Inkey János azok közé a jobb módú birtokos köznemesek közé tartozott, akik számos hadi si-

kert és főúri barátságot mondhattak magukénak, s az újjáépítés szakaszában is kellő bátorsággal és önbizalommal vettek részt a megye új életének és rendjének kialakításában. Bár a század eleji politikai légkör és háborús készülődés nem kedvezett a szervező munkának, Inkey János szerzett birtokainak uradalmakká alakítását tervezte, s ebbéli szándékát végrendeletében is kifejezte: utódai három évig használják a birtokot. Ennek ellenére az örökösök 1748. március 30-án Palinban megegyeztek, hogy „effective” (ténylegesen) is megosztoznak, így a birtokrészek egységes vezetés alatt üzemelő nagybirtokká rendezése későbbre maradt. Inkey János nem lett uradalomszervező, de hozzájárult az elvadult terület

visszahódításához, kultúrtájjá alakításához. Mindez természetesen nemcsak az ő érdeme, hanem jobbágysági áldozatos és embert próbáló munkájának is köszönhető.

Terjedelmes birtokát két fia örökölte.⁶⁶ Gáspár kapta a „Berényi Jószágot” a hozzá tartozó falvakkal és pusztákkal együtt, Boldizsáré lett a „Pallényi, Rigyácsi, Rétsei,⁶⁷ Lízói,⁶⁸ Muraközi⁶⁹ Jószágot” a hozzájuk tartozó javakkal. Állítólag az atya jobban szerette Boldizsárt, az örökségben is többet kapott, mint bátyja, kinek „idegen”, olasz—osztrák feleségét Inkey János „nem szenvedhette”. Két ágra szakadt a palini Inkey család: az iharosberényi ág alapítója Inkey Gáspár, a palinié Inkey Boldizsár.

III. PALINI INKEY BOLDIZSÁR BIRODALMA

A 18. század második felében — Inkey Boldizsár felfikorában — olyan főbb felvilágosult társadalmi és politikai törekvések érvényesültek hazánkban, amelyek már nem visszahúzó, fékező erővel hatottak, hanem inkább korszerűsítésre ösztönöztek politikai és gazdasági téren egyaránt. A köznemesek, még inkább a főúri kiváltságosok körében többen fogékonyvá váltak az új gondolatok, eszmék — felvilágosult abszolutizmus, később a felvilágosult rendi-nemesi mozgalom — befogadására. Ha a feudális rendszer felszámolására nem is gondoltak, bizonyos korszerűsítést szükségesnek tartottak, és felkarolták a korszerűsítés gondolatát.

Inkey Boldizsár (1726—1792) sok feudális vonással terhelt ugyan, de nyitott volt az új gondolatokra. Ellentmondásos egyéniség volt, túlkapásait a krónikák is feljegyezték,⁷⁰ s a néphagyomány is őrzi, jóllehet az ellenőrizetlen gazdatiszték szigorát, kegyetlenkedéseit is nem egyszer az urak önkényének tulajdonították a sértettek. Palini udvarházának könyvtálla arról tanúskodott, hogy kortársainál jobban ismerte a gazdaság jövedelmezőségének és hasznosságának feltételeit, s érdeklődése, tájékozottsága az ország határain is túlterjedt. Családja művelődési igénye meghaladta a vidéki köznemesség átlagára jellemző szintet.

Nem a kastély kötelező díszje a könyvtár, hiszen a secretarius (titkár) szobájának egyik szekrényében sorakozott a félszáz kötetnyi könyv, s az uradalom tisztjei is hozzáférhettek a könyvekhez, és megismerkedhettek az előretörő felvilágosodás tanításaival. A gazdaság inventáriumában⁷¹ szerepel „16 db Különféle Könyv Francziául”, lehet, hogy a francia enciklopédia

(Encyclopédie 1751—1780) egyes kötetei rejlenek az összegezés mögött. Inkey Boldizsár két fia, Boldizsár és Menyhért is tanulója volt az 1746-ban Bécsben megnyílt Teréziánumnak, ahol az ifjak megismerkedhettek a francia nyelvvel és a fizikokraták társadalom- és gazdaságátalakító terveivel. Több híres szerző könyvét is felsorolja a leltár, így például *Florianus Dalhamn*nak, a Teréziánum filozófia tanárának „Philozofia” című művét; *Moser Jakob* (1701—1785) szabadelvű német publicista, tanár Tübingenben, Bécsben, majd egyetemi igazgató az Odera melletti Frankfurtban. Kiadványainak száma meghaladta az 500-at.⁷² *Engelhardt Georg* orosz államférfi és nemzetgazda, az új eszmék harcosa, később egy orosz mezőgazdasági folyóirat szerkesztője. A jelen világ megismerését szolgálták a Constitutiók, a törvénykönyvek, VI. Károly császár, III. Károly néven magyar király törvényei németül, a Constitutio Regni Fundamentalis, a „Francziák Historiája” és a német nyelvű földleírások. Szerepel a lajstromban egy latin nyelvű vitázó könyv, a „Diatribé”, továbbá német és olasz nyelvű. A mindennapi munkát segítették a raktarak építéséről, az ízletes, egészséges és eltartható borok készítéséről szóló művek és a különféle szótárak. A vallással kapcsolatos könyvek száma 2, s hiányoztak a hazai szerzők művei.

A család előfizetője volt a korabeli magyar folyóiratoknak, s a közműveltség előmozdítóinak listáján is szerepeltek a palini Inkeyek.

Inkey Boldizsárt a családtagok „nagy szerző”-ként emlegették, hiszen az örökölt kb. 25 000 holdas (10 000 hektár) birtokot a négyszeresére növelte, és korszerű gazdasági épületekkel gazdagította. Az ő szervező munkája eredménye-

képpen érte el az Inkey-birtok a legnagyobb kiterjedését. Az utókor kiskirálynak minősítette, fiái — halálának 50. évfordulóján — a család palinai parkjában emelt márvány urna alapzatába véstették: PATRI OPTIMO BALTHASARI MDCCCXLII., azaz Boldizsárnak, a legjobb apának 1842.

3. kép. Az Inkey-urna a nagykanizsai Károlyi-kertben (KE, 132. Fotó Nádasi Tamás)

Céltudatosan gyarapította az örökölt vagyont: a posta- és kereskedő utak szomszédságában vásárolt, „szerzett, acquirált sok költség és fáradtság után” földeket, s birtoktömbök kialakítására törekedett. Első felesége, szalapataki Nagy Júlia hozományát Kőszegen „rétekkel, földekkel és a Hérczi szőlővel”⁷³ gazdagította, ugyanítt majort is épített „melly Györki háznak neveztetik”. Szalapatakán,⁷⁴ vallomása szerint a majort egészen újraépíttette. Vas vármegyében „a Tótsági jószá-

tonyi- és Bessenyei Jóságok”⁷⁹ tartoztak palinai uradalmához. A Muraközben Inkey Boldizsár volt a dobravai erdő,⁸⁰ Belica Rátkával,⁸¹ háza volt Kaproncán,⁸² a „Goriczai jószágot nemes Körös megyében 50 ezer forintokért” vásárolta. Birtokolta a nagykiterjedésű horvátországi „Raszinyai Dominium”-ot.⁸³ Ez utóbbit 110 000 forintért zálogképpen bírta, a belicai uradalomért 100 900 forintot fizetett.⁸⁴ Nagyrécei uradalomához tartozott Kiszécsé, Orosztony, Kerecseny, a liszói szőlő, az újudvari rét és a hegyvám, valamint a Besenyői- és a Martoni-pusztá. Túl nyomórészt Dél-Zalában terjeszkedett, s a Dráván is túl nyúló birodalmát öt uradalommá, a palinai, a nagyrécei, a rigyáci, a belicai, a raszinyai uradalommá szervezte, és Palinból irányította.

Palin a korabeli források szerint nemesi pusztá (*curialis praedium*). Épületei hűen tükrözik a település major-jellegét. A munkaerő állandósítása érdekében szállása volt itt a béreseknak, a cséplőknek, kanászoknak, háza a majorosnénak, a tisztartóknak, a „cselédeknek”, kovácsnak, kocsisnak és a juhászoknak.

A népes nemesi család a „kis kastélyban” lakott, „mellette kápolna és a régi ház”. Nemcsak a lakóházak, de a gazdasági épületek is kőből készültek, így az „ökör és ló istállók”, a nagy életes ház és a kis életes ház,⁸⁵ „zöldségtermelő ház” a kertben, a szilvaaszaló, a lisztes és káposztás kamra az udvaron. Téglából és részben fából készült a kocsiszín, a szénás pajta, a marha- és sertésakol, valamint a méhes. A majorhoz tartozott a „kocsma ház” pincével, a Lazsnaki⁸⁶ vendégfogadó pincével, mézárszékkal és kerékgyártó műhellyel, a Kámántsi⁸⁷ kocsmá kőből, pincével és istállóval, továbbá a malom a „malom házzal” és a „Szent Kereszt Kápolna”⁸⁸ mellett lévő ház a Kanizsai határban.

3. A palinai gazdaság uradalmi épületeinek becsértéke 1792-ben⁸⁹

Az uradalom megnevezése	Palinai	Récei	Rigyáci	Belicai	Raszinyai	Összesen
Becsérték forintban	9723	6496	3385	6222	6654	32 480

got harmincegy néhány ezer forint summán szerezte”.⁷⁵ Sopron megyében a Ramóczi és a Sajtoskáli⁷⁶ uradalmakat vásárolta, s a 70-es években birtokolta a sárvári váruradalmat is. A Kanizsától északra fekvő Bocskán a Török familia földjeit „tizennégy Ezer egynéhány” forintért, a Szentbalázson birtokos Prosznyák és Zarka családot 38. 000 forintért vette, s megszerezte a szomszédos Pölöskefőn és Kacorlakon több köznemes „kisebb portióját” is. Kanizsa környékén a „közép Bagolai”⁷⁷ és a Vajdai pusztá,⁷⁸ az Orosz-

A gazdaság legnagyobb egysége a raszinyai uradalom, ahol 150 jobbágyhely az örökös jobbágyoké, 53 pedig a szabadoké. Nem sokkal maradt el tőle a mintegy 25 pusztát és falut magába foglaló belicai uradalom, itt volt a legnagyobb kiterjedésű a majorsági birtok. Inkey Boldizsár idejében a szántóföld a palinai uradalomhoz tartozó falvakban a legkevesebb: ide tartoztak a bocskai, a szerdahelyi, a szentbalázsi, a pölöskefői és a kacorlakai földek, s a kürtőpusztai rét; ebben a térségben volt legszélesebb a völgy, legnagyobb

kiterjedésű a mocsár. A 18. század második felében a felsorolt falvak jobbágysai helyi kezdeményezéssel a mocsárvilágból 339 holdat (253 hold szántó, 86 hold rét) hasznosítottak.

A 18. század közepén, elsődlegesen az ország nyugati sávjában egyrészt az osztrák piac ösztönzésére, másrészt az előnyös földrajzi helyzet — Bécs közelsége, a kedvezőbb talaj- és közlekedési viszonyok — hatására a mezőgazdasági termékek kedvező értékesítési lehetőségével párhuzamosan változott a gazdálkodási forma, a szabad földfoglalást és a földbérletet felváltotta az *árutermelés*, a majorgazdaságok szervezése, s a munkaerő biztosítása robotoltatással. A majorgazdaságok kiépítése segítette a többtermelést. Itt nem korlátozta a földesúr-jobbágy viszony az uraság szándékait, törekvéseit; a béres, a pásztor, a kertész stb. könnyebben mozgatható, „befogható”. A Palinban ilyenképpen kialakított gazdálkodási formát az Inkeyek meghonosították a völgyesség egészében, ahol a majorok egész hálózata létesült. A többtermelést a 18. század második felében a barokk kor kifinomultabb életigénye, a kastély, annak berendezése, bútorzata, dísz tárgyak, porcelán edények, utazás, tanulás stb. motiválta.

A földesurak a jobbágyföldök kisajátításának legváltozatosabb formáit alkalmazták; lehasítottak az úrbéri földekből, megtiltották a közös legelő és erdő használatát, pénzbeli szolgáltatásokat követeltek, elvették jobbágaik irtásföldjeit, egyre gyakrabban követelték a hosszúfuvarat. Megindult a parasztok panaszáradata; elsőként a Vas vármegyei, majd a zalai és somogyi jobbágyok tiltakoztak tisztartóik túlkapásai, kegyetlenkedései ellen. A szerdahelyi, kacorlaci és a bocskai jobbágyok egyenesen a „Fölséges Királyné Asszonyunk”-hoz fordultak sérelmeikkel: „...Rátkai Ő Nagysága⁹⁰ idejében robotot nem szolgáltunk, hanem árendát adtunk f. 3... jószágunkból tizedet nem adván Ő Nagysága idejében, hanem mihánt T. Inkey Uraság keze alá estünk, mingyarást ki költetett adnunk az tizedet. Az tyukjainkból sem adtunk, most pedig azokbul is ki vesz a tizedet, ha mingyárt tsak 2 vagy 3 legyen is a szegény embernek”.⁹¹ A rigyáciak ugyancsak panaszolták, hogyha Palinba mennek sérelmeik orvoslására, deresre huzattattak, a tisztartó még az „őszbe csavarodott öreg” sem kímélte”.⁹² Somogy és Vas vármegyékben lakó nemesek földjét zálogjog, ritkábban bérlet formájában használta Inkey Boldizsár, s terménnyel fizetett a tulajdonosoknak, jobbágyait pedig számlálatlan hosszúfuvarra⁹³ kényszerítette „...midőn gabonát köll el vinnünk, sok száma nélkül el vész az szegény jobbágyinak az zsákja”.⁹⁴ Pénzt kellett már fizetni a sertések

makkoltatásáért is. A rigyáciakra 372 forint makkbért vetettek ki, s amikor nem tudták fizetni, „20 darab sertéseket agyonlövötte, felprédáltatta, 3 vonós marhájukat elhajtatta, s árisztomoztatta őket mindaddig, míg a makkbért le nem fizették”.⁹⁵

A 60-as években már nem elégedtek meg panaszaiak előadásával, az uradalom tisztjeinek megtagadták a robotot és az engedelmességet az uradalom tisztjeinek. Fenyegető méreteket öltött a jobbágyok elkeseredése az Inkey-birtokokon is.⁹⁶

Mária Terézia úrbéri rendelete a robotmunkára alapozott külterjes gazdálkodásnak a parasztságra gyakorolt káros következményeit igyekezett ellensúlyozni. Védte a parasztságot az önkényes többletkövetelményektől, a telki állomány rögzítése pedig földjének kisajátításától, de nem tudta megakadályozni a jobbágyok szolgalmi irtásföldjeinek jobbágytelekké alakítását, sem a gabonatermesztés fokozása érdekében újabb és újabb majorsági táblák létesítését a maradványföldek⁹⁷ megszerzésével. Inkey Boldizsár a már korábban felsorolt földjeit csak a 70-es és 80-as években szerezte, hiszen az urbárium kiadásának évében (1767) még nem volt birtokos a Muraközben, s legtöbb faluban is csak a 6–8 „kisebb birtokos” egyike Inkey Boldizsár; kivétel Nagyrécse, ahol 18, illetve Szentbalázs, ahol 8 egész telekkel bírt. Pacsán 1768-ban 16 fő szolgált az Inkey-uraságnál, valamennyien féltelkesek.⁹⁸ Az Egerszegre vezető postaút melletti falvak birtokosaitól (*Szegedy Ignác, Skublics Sándor, Dóczy Antal* és a Vas megyei Zarka és Skublics család) a 18. század harmadik harmadában vásárolta meg telkeiket, s így lett több falu földesura.⁹⁹

Inkey Boldizsár akkor is növelte birtokainak számát, amikor már lejárt a könnyű birtokszerzések ideje. Nem ragadta el a főurak fényűzése, ragaszkodott birtokaihoz, arra törekedett, hogy egységesen irányított uradalmak láncolatává fejlessze birtokállományát.

Magyarországra jellemző volt, hogy a legtöbb pazarló utód keze alatt szétfolyt a sok ügyeskedéssel szerzett birtok; a kitüntetések-től, a címektől és rangoktól elbódítva elhanyagolták birtokaikat, a fényes bécsi udvar körül szorgoskodtak. Az Inkeyek Pozsonyból nem mentek Bécsbe, hanem igyekeztek vissza Zalába, ahol felelős megyei munkaköröket is elláttak. Inkey Boldizsár 1751-ben főszolgabíró, majd 1754-ig alispán, 1763-ban és 1784-ben táblabíró, közben két alkalommal is, 1773-ban és 1781-ben, a megyei tisztújító közgyűlés alispánnak jelölte.

Az Inkeyek időben felismerték a külső piac igényeit és Palin földrajzi helyzetéből fakadó keres-

kedelmi lehetőségeket. „...fekszik Nagykanizsa¹⁰⁰ — Dunántúli Magyarországi fő kereskedési városok egyike — tős szomszédságában s Kanizsáról Vas vármegye Sopron Bécs felé vezető országos posta és kereskedelmi út vonul el, le felé pedig az Uradalombul egy óráni távolságban Horváth Országban Trieszt, Fiume¹⁰¹ és Stájer Ország felé Kanizsáról menő utak el nyúlnak, fekvése tehát nemcsak kellemes, hanem kereskedési tekintetben is hasznos.”¹⁰² A kínálókozó lehetőséget a palini gazdaság is megragadta, fellendült az áruterelés. Robotterhek növelésével igyekeztek a szükséges munkaerőt biztosítani. A palini uradalom falvaiban a robotos napok száma évenként összesen 12 818 nap.

lom volt a központja; itt őrizték a híres palini ménest, amelynek állományából rendszeresen vásárolt a megyében állomásozó katonaság Kanizsán székelő törzskara. A nagy teherbírású muraközi lovakkal a raszinyai uradalom dicsekedhetett. Igavonóként tartották a bivalyokat, de a tejüket is hasznosították. A palini sertésállomány részére az uradalom felvásárolta a lakosság által gyűjtött makkot. Hizlaldája látta el a mészárszékeket is sertéshússal.

Külföldi piacokon értékesítették a majorsági szőlészetek termését, a hegyvám¹⁰³ begyűjtött borokat pedig többnyire az árendás kocsmákban mérték ki. A vasabroncsú hordók nagy száma élénk borkereskedelemre utal. Palinban alkal-

4. Robotos napok száma évenként, falvak szerinti bontásban¹⁰³

A falu neve	Bocska	Szerdahely	Szentbalázs	Pölöskefő	Kacorlak	Újudvar
Jobbágycok száma	39	50	96	13	25	44
Zsellérek száma	21	20	62	7	10	11
Robot száma (nap)	1835	3131	2493	477	1599	2613

5. A palini gazdaság állatállománya 1793 decemberében¹⁰⁴

A gazdaság uradalmi	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Ló	Bivaly
Palini uradalom	122	440	721	74*	53
Nagyrecsei uradalom	131	–	916	–	–
Rigyáci uradalom	39	248	682	–	–
Bellicai uradalom	67**	191	678	4	39
Raszinyai uradalom	55	238	649	42	16
Összesen	414	1117	3646	120	108

Jelmagyarázat:

* A 74-ből 45 ló a ménesben

** 10 darab tehén

Legfontosabb kiviteli árujuk a szarvasmarha, a hizott ökör és a bor volt. A piac ösztönzésére a rideg állattenyésztésről áttértek az istállózó állattartásra. Többféle módon is támogatták a szőlő telepítést, takarmánynövényeket termesztettek. Tenyészbikákat Svájcól hoztak, magas tej- és húshozamú teheneket tartottak. A gazdaság mindegyik uradalmában voltak „svájcer bikák” és szimmentáli tehenek. Keresett volt a külföldi piacokon a gyapjú. A 18. század második felében Inkey Boldizsár már a Spanyolországból Németországba importált nemes gyapjas merinójuhokat vásárolta, s uradalmaiban — az országban is az elsők között — zömében merinójuhokat tenyésztettek. Az állattartásnak a palini urada-

manként a 150 hordóban pedig 7345 akót tárolhattak. A palini és a raszinyai pincészetben aszúbort is készítettek. 1760-ban Inkey Boldizsár megvásárolta Szluha György gróftól¹⁰⁶ Sárvárt, a Nádasdyak egykor virágzó váruradalmát „a megviselt és romokban heverő várral együtt, a birtok elhanyagolt: már korábban az elnéptelenedés fenyegette”. Inkey Boldizsár, hogy saját borainak a bécsi piacon előnyt szerezzen, a badacsonyi borszállítmányokat nem engedte tovább, sőt egy alkalommal 80 urna¹⁰⁷ bort lefoglaltatott. A mezőváros panasszal fordult a bécsi udvarhoz, s az úgy döntött, hogy ha a bort a földesúri borkimérés idején kívül hozták be, akkor jogos volt az eljárás. Egyébként Inkey Boldizsár csalódott a

sárvári vállalkozásában, s a birtokot rövidesen tovább adta Somogy megye táblabírájának.¹⁰⁸

A palini uradalomban gyakorlat volt, hogy a földesúr jobbágyainak használatra adta szőlőit és a telepítésre alkalmas földjeit. A szőlőskerteket, amelyeket különleges és értékes területként körülkerítették, szigorú rend oltalmazta. A föld tulajdonjoga a földesúré maradt, a szőlőt használó jobbágy pedig földbérként hegyvámot fizetett. A mezőgazdasági művelési ágak közül a leggyorsabban a szőlőtelepítés hódított, a telkes jobbágyok mellett a kézműveseknek és a zselléreknek is volt szőlője. Az uradalom a szőlő népességmegtartó erejére is számított. A földesúr elsőrendű érdeke volt, hogy a jobbágy ne hagyassa el a birtokát, támogatta az úrbéres szőlősgazdákat, így például ingyen adott a telepítéshez karóknak való fát, a kötözéshez szalmát.

Mivel a földeket jobbágy munkával művelték meg — természetesen a jobbágyok középkori eszközeivel, tövisboronával és faekével — a robottal elfoglalt jobbágyok alig volt ideje saját földjének megmunkálására, s a kevés termés is gyakran megdohosodott a földbe ásott vermekben. A palini gazdaságban föld feletti épületekben, kőből és téglából készült „életes házakban” tárolták a gabonát. Bár a 18. század második felében gyakorlati ismereteket népszerűsítő kiadványok szorgalmazták a trágyázást, csak a szőlőkben alkalmazták rendszeresen, így alacsony volt a termésátlag, az elvetett mag négy-, ritkábban ötszörösét adta a föld, amit a nyugati országokban már jóval felülmúltak a gazdaságok.

Az uradalmak mindegyikében termeltek búzát, rozsot, árpát, zabot, hajdinát, de rozsból a legtöbbet; kölest csak a palini és a belicai uradalmakban. 1793 decemberében Raszinyán 1738, Belicán 275 köből csuhás kukoricát jegyeztek fel a lajstromozók. Palinban 211 köbölt találtak. A Muraköz nemcsak kukoricatermesztésben járt élen, általános volt itt a takarmánynövények és a dohány termesztése is. „Magyar országon sehol

is nagyobb divatjában nintsen a Selyem tenyésztés, mint itt”.¹⁰⁹

Történelmünk 16. és 17. századi sorscsapásai elkerülték a Muraközt: nem volt a szultán tartománya. Szinte rácsodálkozva írta róla az erdélyi gróf: „Tsak itt a Muraközben a szép Gazdaságnak sok jelét láthatni: a Ló here bőségben termesztetik, a Svaitzi módon való Tehén tartás oly fokra vitetett, hogy Gróf Úr majorjaiban a Tehenet Napjában háromszor fejhetik, és öt itze¹¹¹ tejet is kapnak tőle — a Juhoknak fain szőrű fajtái szaporíthatnak”.¹¹²

A palini gazdaság uradalmaiban épültek raktarak, istállók kőből, de hiányoztak a korszerű mezőgazdasági eszközök. Mindössze Raszinyán volt csak 10 darab vasborona és Belicán 6 darab új vaseke. Az uradalmak szinte alig rendelkeztek gazdasági felszereléssel; Palinban az 1793. évi lajstromozás során 286 forintra becsülték a gazdasági munkaeszközök értékét, a többi uradalomban még ennél is kevesebbre. „Jobbágy és nagybirtokos még mindenféle ócska fegyverzetben küzdött a természet erőivel.” A nagy mennyiségű fejlődés mögött elmaradt a technikai fejlesztés.

A gabonátárolás és az állattenyésztés területén alkalmazott ésszerű eljárások nemcsak a központi majorokban honosodtak meg, elterjedtek a falvakban is: a jobbágyok követték az uradalom példáját.

Palinban az uradalomnak volt káposztás- és veteményes kertje, de gyümölcsöst (a szilvás kivételével) nem említenek a források, ellenben hírt adnak a terjedelmes angol parkról: „...nagy kiterjedésű parkjában volt mindenféle szépség: mesterséges szigetek, hinták, virágok, tiszta vizű tó, melyen hattyúk úszkáltak, és a régi erdőségből meghagyott óriási fák.”¹¹³

A gazdaság számtalan pénzügyetlet bonyolított le, legnagyobb vállalkozásuk volt a raszinyai gazdaság zálogosítása. A „Raszinyai jószág egy különös officialátus (kötelezettség) alatt vagyon

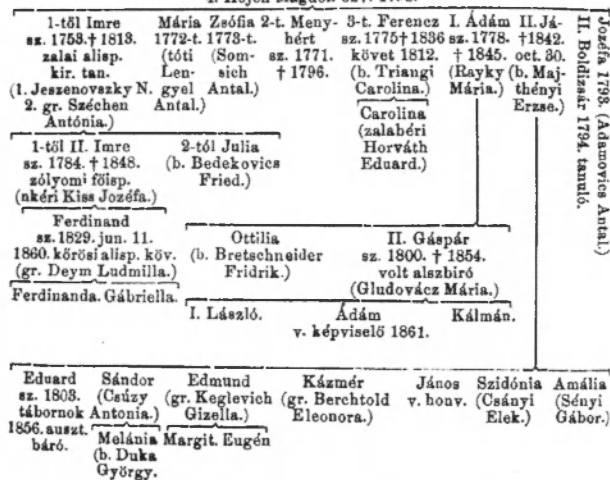
6. A palini gazdaság szemes terményei 1793 decemberében¹¹⁰

A gazdaság uradalmi	Búza (köből)	Árpa (köből)	Zab (köből)	Kukorica		Hajdina	Köles	Rozs
				csutás*	szemes			
Palini uradalom	184	43	–	211	–	48	46	–
Nagyrécei uradalom	115	5	91	–	–	4	–	137
Rigyáci uradalom	–	12	192	–	120	–	6	–
Bellicai uradalom	11	–	10	275**	10	80	–	437
Raszinyai uradalom	43	–	124	1738	–	67	–	187
Összesen	353	60	417	2224	130	199	52	761

és zálog". Végrendeletében¹¹⁴ Inkey Boldizsár úgy intézkedett, hogy „ha Raszinyát kiváltanák, az felveendő pénzt semmiféleképpen ne tehessék addig elkölteni miglen más ingatlan jószágot öröképpen rajta meg nem vesznek”. Annak ellenére, hogy még végrendekezése után is vásárolt, nem hagyott hátra üres pénztárt; vagy félszáz ügyfél tartozott neki: kamatozó kölcsönökben 228 000 forint maradt az utódokra. Jelentős összegeket fizetett ki pereskedéseiért, építkezett, bőkezűen adományozott, birtokot vásárolt 303 500 forintért.¹¹⁵ Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy nem a feudális kor szellemében, hanem a polgárosuló nemesség mentalitása szerint gondolkodott.

II. tábla.

I. Boldizsár, ki az I. táblán.
sz. 1726 † 1792. kir. tan. alispán.
(1. szalapataki Nagy Julia.
2. Ürményi Kata † 1772.
3. fül. Kelez Eleonora † 1787.
4. Hojen Magdol. öz. v. 1793.

4. kép: Palini Inkey Boldizsár leszármazói¹¹⁶
(Nagy Iván, 292)

Az 1793. évi birtokrendezés¹¹⁷ után a palini gazdaság feldarabolódott a hat testvér között. A palini uradalom földjein, rétjein és erdőségein a család két legifjabb tagja *N(epomuki) János* és *Ádám* osztozott fele-fele arányban, *Menyhért*, *Ferenc*, *ifj. Boldizsár* és *Imre* pedig egy-egy önálló uradalmat kapott. A végrendelet kötelezte az örököseket, hogy a két idősebb testvér „a maguk részüket tüstént elvegyék és bírják”, a négy kiskorú „mindegyikének birtokát egy-egy tiszt kormányozza, egy főtitst azonban mindnyájuk jóvedelmét beszedje és az öregebb testvérek, mint gyámok jelenlétében számoljon el”.

Inkey Ádám Rajky Máriával kötött házassága után Nagyrécsére költözött, így *N. János* maradt Palin egyedüli lakója, aki a 19. század elején feleségül vette a Balatonlelén is birtokos *Majthényi János*¹¹⁸ leányát, *Erzsébetet*, s bár közéleti szerepet is vállalt, energiájának jó részét vagyonának

gyarapítására, gazdaságának korszerűsítésére, hasznosabbá tételére fordította. Örökölt birtokát a Kanizsa folyó (Kanizsai-árok) völgyében szerzett javakkal tovább növelte.

A család krónikása, *Egyed Ferenc* a vidék legnagyobb jótévőjének nevezte Inkey Boldizsárt, aki jobbágyaitól szigorúan megkövetelte és beszedte járandóságait, de ínséges években példamutatóan járt el. 1788-ban, mikor az átvonuló császári katonaság fosztogatásai miatt éhínség fenyegette a korábban „viruló Zalát”, több száz köböl gabonát kiosztott a rászorulóknak között. A nagy marhavész idején Szentbalázson a tized fejében kapott 23 darab ökröt a kárvallotaknak ajándékozta.¹²⁰ Támogatta, hogy jobbágyainak többsége féltelkes legyen, hogy ökörfogattal robotolhasson. Házasodó jobbágyait igazonyokkal segítette gazdálkodásuk megkezdésekor.

Kedvelt városát, Kanizsát többféle módon is segítette. A városnak grázi mesterekkel készített Szentháromság-szobrot ajándékozott 1758-ban. Az „ispita ház” (*Hospitale pauperum*) kápolnájának építéséhez 1000 forintot adományozott,¹²¹ s a főrhénchegyi¹²² kápolna is az ő anyagi támogatásával készült. 1768-ban építtette a barokk stílusú „Háromkeresztű Kálvária Kápolnát”,¹²³ alatta család kriptával. Fenntartására 2500 forintot hagyományozott. Segítette az 1765 óta működő kanizsai piarista gimnázium fenntartását. Később három fia, Ferenc, Ádám és János is az iskola tanulója volt.

Hirtelen támadt haragjában többször is túllépte hatáskörét, s kisiklásai, ballépései vezeklésre, adományozásokra készítették. Háromszor zarándokolt Rómába, négyszer Loreto és Prágába is.¹²⁴ Öt templomot építtetett, illetve az építkezést jelentős anyagiakkal patronálta Szentbalázson, Nagyrécsén, Orosztonyban, Rigyácon és Raszinyán. Több egyházi intézmény működéséről pénzádományokkal is gondoskodott. A raszinyai templomnak 3000 forintot vezeklésül, 300 forintot misékre hagyományozott. Végrendeletében írta: „...a Szent Balási templomnak vettem szőlőt...a termést adják el és fordítsák az Isten háza szükségére...hogy tellyességgel árván ne maradjon hagyok reá 300 forintot”.

Nemegyszer ismétlődő kérése, tanácsa fiaihoz, hogy mind családi, mind gazdasági ügyekben kérjék „az öregebb Atyafiak” bejegyzését, engedélyét, egyes esetekben (pl. házasságkötés) megköveteli az Atyafiak akaratának végrehajtását, ellenkező esetben „semmi javamból ne részesüljön”. Egy bibliai aforizmával is kölcsönös megértésre intette fiait: „Az megelégedésnek jó erkölcsét az Isten szaporítani és az Irigynek javait pedig meg rövidíteni szokta.”

7. Inkey Boldizsár hagyatékának örökösei¹¹⁹

A palini gazdaság uradalmi	Jobbágyhelyek száma	Majorsági birtok holdakban		Irtásföldek holdakban	
		szántó	rét	szántó	rét
Palini uradalomból 1/6 rész N. János öröksége	37	351	327	149	104
Palini uradalomból 1/6 rész Ádám öröksége	39	353	311	55	31
Nagyrecsei uradalom 1/6 rész Menyhért öröksége	40	817	257	36	22
Rigyáci uradalom 1/6 rész Ferenc öröksége	70	487	317	–	–
Bellicai uradalom 1/6 rész Imre öröksége	65	1319	220	19	14
Raszinyai uradalom 1/6 rész Imre öröksége	150 r. 53 sz.	632	377	–	–
Palini gazdaság összesen	454	3959	1809	259	171
Palini gazdaság uradalmi	Gyalogrobot nap	Fidus proventus*	Kocsmák száma	Malmok száma /hozam (kőből)	Szőlők hozama hegyvámmal, tízeddel akó
Palini uradalomból 1/6 rész N. János öröksége	5368	563,20	2	3 398	943
Palini uradalomból 1/6 rész	5187	409,30	3	4 398	943
Nagyrecsei uradalom 1/6 rész öröksége	5560	368,54	5	1,4/8 151	902
Rigyáci uradalom 1/6 rész öröksége	7923	389,19	3	3 240	936
Bellicai uradalom 1/6 rész öröksége	7673	511,48	5	3 594	660
Raszinyai uradalom 1/6 rész öröksége	18 043 r. 3500 sz.	– 1178,10	– 3	– – 1 330	– 1160
Összesen	53 254	3419,81	21	15 4/8 2110	5544

IV. A PALINI ÁRUTERMELŐ GAZDASÁG

A palini uradalom a 18. század végén az útkeresés, a várakozás korát élte: a tulajdonos, Inkey N. János még csak 13 éves, a kanizsai piarista gimnázium tanulója, s az egyre szaporodó családi perek is növelték a vezetés bizonytalanságát. Csak a 19. század elején, amikor N. János átvette a birtok kormányzását, szerveződött határozott célkitűzések szerint működő gazdasággá. A

fellendülést a hagyatéki peres ügyek lezárása mellett a mezőgazdasági termékek iránt megnövekedett kereslet, illetve a francia háborúk¹²⁵ keltette, s majdnem évtizeden át tartó hatalmas gazdasági konjunktúra jelentős mértékben segítette.

Másként alakult a Palinnal határos, de másik uradalomhoz tartozó *Korpavár* helyzete. A ho-

mokkomáromi uradalom magára hagyta korpavári jobbágyait, akik éltek a kibontakozó árutermelés adta szerény lehetőségekkel, s naponta jártak a kanizsai piacra terményeikkel: „...majorságot és más élelszereket árultak”.¹²⁶ A 19. század elején a hadmérnöki jelentés¹²⁷ 14 házat és 3 istállót jegyzett fel Korpaváron, ahol a jelentés szerint 100 férfi és 6 ló számára volt elszállásolási lehetőség. A lakosság állatállománya 2 ló és 30 igavonó. A megjegyzés rovatban írottak szerint „a falu a Kanizsa vízének jobb partján fekszik, s ennek ellenére átjárási lehetőség van. Az áthaladás jó, a település körbejárható”. Az 1828. évi

legelők szántóföldekké alakításával. Majorsági birtokán a vetésforgó alkalmazásával is próbálkoztak, a gabonavetést időnként takarmánypárral, pillangós növényekkel váltották fel, megszüntették az ugarolást. A vízvezetés révén nyert földekkel lett tulajdonos a Gelse és Kilimán közötti berekben, majd megvásárolta a pogányvári és aracsai szőlőket, Alsórajk és Pacsa határában erdőséggel és szántóföldekkel gyarapította birtokállományát. Így alakult ki a zalai tájra jellemző hosszanti, meridionális völgyek egyikében a Palintól Pacsáig terjedő 25 000 holdas gazdaság.

8. A palini gazdaság uradalmainak becsértéke 1844-ben¹³²

Az uradalmak neve	Nagysága holdban	Forint-értéke ezüstben	Évi tiszta jövedelme
Palini uradalom	7273 5/8	1 142 889	51 908 forint
Szentbalázsi uradalom	10389 6/8	857 081	43 713 forint
Pacsai uradalom	3636 3/8	525 440	33 164 forint
Palini gazdaság összesen	24 099 6/8	2 525 410	128 785 forint

összeírás már 15 házat és 119 főt jegyzett, az 1831. évi útleírás¹²⁸ 118 főt említ, akik „németek, de magyarul is beszélnek — igen szorgalmatosak, nevelnek csak szarvasmarhákat és sörtvéseket”. Területük jó része még nádas berek, ami elzárja a falut támaszpontjától, a homokkomáromi uradalomtól. A sovány talajú földeket „a népnek gyors iparkodása kényszeríti jó őszi és tavaszi gyümölcsözésre”. Az 1845. évi reguláció alkalmával az erdőirtás és vízvezetés által nyert irtványokkal a 6,4 jobbágytelekhez 21 hold belsőség, 134 hold szántó és 54,5 kaszás rét tartozott. A jobbágyfelszabadítás évében, 1848-ban a faluban 6 ½ jobbágytelket és majdnem ugyanennyi zsellérhelyet írtak össze.¹²⁹ A gabonakonjunktúra boldog negyedszázada Korpavár jobbágyai számára inkább a terhek növekedését jelentette; 1845-ben már 784 napi gyalogrobottal szolgáltak.¹³⁰

Az agrártermények árának állandó emelkedése¹³¹ a többtermelésre csábította, készítette a birtokosokat. Inkey N. János a gabonakonjunktúra idején vette át örökségét, s a fentiek érdekében tervszerűen növelte területét. Elsősorban a „Kanizsai-árok” mindkét partján, Újudvar, Magyarszerdahely, Kacorlak és Szentbalázs határában szerzett újabb tulajdont, s így az örökölt 1778 holdas birtokát az 1800-as években több mint tízszeresére növelte. Nemcsak piaci eszközökkel szerzett földet, hanem kezdeményezője volt a völgyességben a csatornázásnak, az erdőségek hasznosabbá tételének. Majorsági területét növelte az irtványföldek visszaváltásával, a köz-

Birtokát három uradalomra osztotta, az uradalmi központokban, Palinban, Szentbalázson és Pacsán a gazdatisztek és a képzett mezőgazdasági munkások részére lakásokat építtetett, istállókról és tároló helyiségekről is gondoskodott.

Rendszeresítette a repce, lucerna és a lóhere termesztését, kezdeményezte a gyümölcskultúra meghonosítását, bővítette az állathizlalást és ipari szintre fejlesztette a szeszfőzést. Mindehhez központi ösztönzést is kapott; a Helytartótanács Mária Terézia kezdeményezését folytatva népszerűsítő mezőgazdasági könyveket íratott és adott ki, propagandát folytatott az értelmesebb mezőgazdaság, az ipari és takarmánynövények termesztése érdekében. Kedvező hatással volt a palini gazdaság vezetésére a *Festetics György* által alapított Georgikon működése is, ahol már olyan, külföldön is elismert mezőgazdászok tanítottak, mint például *Asbóth János*¹³³ vagy *Pethe Ferenc*.¹³⁴ A reformkorban 14 nagykanizsai születésű fiatal tanult a nagyhirű tanintézetben, de volt hallgatója Németszentmiklósról¹³⁵ és Pacsáról¹³⁶ is. A végzetek közül jutott a palini gazdaságba is.

Az intenzívebb termelési módszerek bevezetésével, a területi gyarapodással nem tartott lépést a munkaeszközök korszerűsítése, és ezt elsődlegesen az ingyen munka és a pénzhiány gátolta. Az úrbéresek saját munkaeszközeikkel — faeke, tövisborona, kasza, kapa stb. — dolgoztak. Inkey N. János gazdaságában is inkább a felsoroltak mennyiségi növekedése a jellemző, s nem volt általános a fejlettebb eszközök, vasfogasolók,

hanttörők, földmángorlók¹³⁷ alkalmazása. Palin a 19. század elején gyors fejlődésnek indult. A hadmérnöki felmérés¹³⁸ falunak jelzi, amelyben 19 ház és 10 istálló állt. A beszállásolható férfiak száma 350, a lovaké 40. A falu állatállománya 3660 igavonó és 400 juh. „Egy kis kastély van benne, melynek tulajdonosa: Inkey, továbbá egy magtár”. A település domborzati viszonyairól feljegyezték, hogy „egy kis völgy vágja át a helységet, s a körben fekvő emelkedések dominálnak. Az átjárás jó, a település körüljárható.”

Az 1828. évi országos összeírásban már 24 ház és 209 lakos szerepel. Részletesebben beszámol Palinról az 1831. évben készült „útkönyv”¹³⁹: „Ezen Pusztának Örökös birtokosa Méltóságos Palini Inkey János Császári Királyi Kamarás Úr. Ékesíti ezen Pusztát leginkább az előbb tisztelt Uraságnak díszes és megkülönböztetett ízléssel épült Kastéllyal, hozzá tartozandó nagy kiterjedésű Anglus Kertyével¹⁴⁰ — mely sok külföldi fákkal,¹⁴¹ növényekkel és tavakkal vagyon ékesítve”. A pusztát látóivalói közé sorolja a „nagyobb számú gazdatiszti lakásokat, a nagyalakú istállókat és pajtákát, a híres, szép, erős lovakat, az igen jó haszon vehető szarvasmarhákat, az első rendbeli juhokat, a sok költségek feláldozása után víztelenített tágasan kiterjedő réteket”, a tágas erdőket a karbantartott, lapályos mezőket, ahol természetnek „Buzát—Rozsot—Árpát—Zabot—kukoriczát—repczét”. Az egész gazdaság a „legjobb rendben található. A pusztát 236 lakosa magyar és katolikus.

Fényes Elek „igen szép” jelzővel illeti a kastélyt és az angolkertet, „okszerűen kezelt gazdaságnak” titulálja a palini birtokot, s azok közé a gazdaságok közé sorolja, ahol „sok büzhödt posványosság kiszárított”.¹⁴² *Bitnitz Lajos*¹⁴³ — beszámolva zalai utazásáról — szintén elismeréssel írt a palini tapasztalatairól: „Pallini Inkey János Cs. K. Kamarás Úr a mocsáros vidéket rész szerint szép legelővé, rész szerint díszes Angol kertté változtatta. Szerencsém vala, barátom, ezen jó ízlésű valódi hazafival közelebb együtt lennem, s a gazdasági kiművelődésben szerencsésen tett igyekezetét szemlélnem. Mind annyi meg annyi gyönyörűségem volt egyfelől a vetésre remekül előkészített szántóföldeket, másfelől ottan, hol hajdan csak némely vízi madarak fészkeltek, a tüzes, szilaj csikókat és derék szarvas marhát tenyészteni látnom”. A szombathelyi líceum tanára, majd igazgatója alaposan megismerkedhetett a palini gazdasággal, mert levelében a részletekről is beszámolt: „Morgány pusztában¹⁴⁴ különös alkotású malom: ugyan azon időben lisztet őröl, olajt üt, repcze vagy más vetemény magból, ezen magot perkelőben keveri és kását készít, a másik külön kerék pedig a deszka metsző fűrészelt hajtja.”

A gazdaság három uradalma közül a legjövedelmezőbb a palini volt, ide tartozott a förhénc-hegyi szőlő, az újudvari és a gelseszigeti határ, a morgányi major, a lazsnaki és a kámáncsi kocsmá és malom. A központi majort allodiális földek (szántó, rét, szőlő és erdő) övezték, lakói mezőgazdasági szakismerettel rendelkező uradalmi alkalmazottak, szolgák és bérmunkások, egy későbbi szóhasználattal cselédek voltak. A népesség száma a település folyamatos fejlődésére utal: a 18. század végén 183 fő lakta, a 19. század közepén 258 lakosa volt. A gazdaság jövedelmezőségét elsődlegesen az állattenyésztés adta. A ménes állományából (135 db) tenyésztésre és a piacra is jutott. A jármos fehér ökrök tartása mellett a hizlaltakat külföldi piacokon értékesítették. „Svájceriá”-nak nevezték azt az új istállót, ahol a szimmentáli fekete-tarka állományt (53 db) tartották, köztük 34 anyatehénnel. Az „Új Udvari disznó sereg” 268 db-ot számlált, ebből 137 malac. Telepükön a Balkánról behozott mangalicát is tenyésztették. Állandó bevételt jelentett a malomok, kocsmák és mészárszékek tartása. A gyapjúkonjunktúra idején — főként a pusztákon — növelték a juhok számát: 26 pásztor 8993 juhot terelt, amiért évenként 80 forintot, szállást és az uraság erdejéből fát kaptak. A külföld által is szívesen vásárolt gyapjú mellett bárányokat is neveltek eladásra. Mindezeknek a gazdasági alapját az évenként kétszer is kaszálható allodiális rétek és a kedvező fekvésű, jól termő szántóföldek adták.

Az árutermelés, a mezőgazdasági területek növelésének igénye szükségessé tette a mocsárvilág hasznosítását. Batthyány Lajos *Wieser* nevű mérnöke már a 19. század elején „...aránylag csekély munkával és költséggel szabályozá a Kanizsa medrét s lecsapolá a terjedelmes mocsárt”.¹⁴⁵ Az 1810–12. évi útleírás a Korpaváron át Szöpötkre (Szepetnek) vezető út fahídjairól szólva megemlíti, hogy „három fahíd a középső főkanálison áll”, ami a végrehajtott első vízrendezés „áldásos hatásának köszönhető”.¹⁴⁶ Egy másik leírásban a „Korpavár és Palinyi Pusztá között Berek szarvátó csatornák”-ról olvashatunk. Palintól északra még „posványosság”-ról írt Bitnitz Lajos 1825-ben. Az 1828. évi összeírás során is azt panaszták a jobbágyok, hogy a dombról lefolyó víz elmosza a vetéseket, elhordja a termőtalajt. A völgyi telkek (népiesen lapi földek) használói pedig azon keseregtek, hogy a szabályozatlan patakok nem tudják felvenni az összefutó vizeket, s elárasztják a réteket.

Inkey N. János a Széchenyi István-féle hasznosságelvű természetszemlélet (mocsárlecsapolás, folyószabályozás, csatornaépítés) lelkes híveként munkálkodott a vizek elvezetéséért.

1834 májusában Széchenyi István¹⁴⁷ levélben fejezte ki elismerését Inkey N. Jánosnak a „víz-rendezési, lecsapolási” munkák szervezése terén végzett tevékenységéért: „Lukányi,¹⁴⁸ jószágaim igazgatójától értettem, hogy mely sok fáradságaid voltak, miglen Válicka vizét részenként regulációba hozni tudtad, azonban hátra van még, hogy most az egész Válicka¹⁴⁹ medre és völgye, s abban tett darabos munkák összekapcsolásba jöjjenek...Kérlek kedves barátom, tegyél minél előbb terminust az egész völgy birtokosainak összejövetelére és hozd azon köztársaságot életbe”.¹⁵⁰

A szemtanú hitelességével tudósít visszaemlékezéseiben a változásokról Simon Pál:¹⁵¹ „...a hajdan posványos, majdnem megjárhatatlan berek viruló rétté s gazdag szántófölddé változott át”.

A mocsarak lecsapolása és kiszáritása után határjárás során döntöttek az érdekelt földesurak vagy azok képviselői, hivatalos személyek és a szomszédok jelenlétében a határjelek elhelyezéséről. Egy 1825. évi, Pacsa és Igrice közti vita során az alábbiak vettek részt a szemlén: Pacsa helység részéről „Méltóságos Keselőkői Báró Majthényi Erzsébet Asszonyág, Méltóságos Palini Inkey N. János hitvese, az ő rendes tisztartója, számvevője, pacasai Kasznárja”. A Festeticsek részéről ügyész és kasznár volt jelen, a rajkiakat néhai Rajky György özvegye és ispánja, „Szécseni István Úr Eö nagyságát Martinkovics József úr Pelseskei tisztartója” képviselte, és a „helységek előljárói és Számosabb lakója.”¹⁵² A falvakban a földesúr és jobbágyság között tovább folytatódott a hadakozás a földekért, hiszen az irtások után kevesebb volt a ránehezedő teher, s a jobbágyság az irtásföldet szabadon adhatták, vehették.

A palini gazdaság nemcsak termőfölddel gyarapodott a 19. század elején; Inkey N. János újszerű és költséges építkezésbe fogott, s ezzel megkezdődött az eladósodás, amely szinte velejárója lett a palini birtoknak. Inkey N. János földesurasága két nagy történelmi dráma, a napóleoni háborúk és a magyar szabadságharc közé esik. A kort általában „biedermeier korszaknak”, magyar vonatkozásban táblabíró világnak nevezték, s Inkey N. János is követte a kor szokásait, vagyonosodott, és eleget tett a polgári jólét elvárásainak, de legnagyobb becsvágya az volt, hogy jó gazdának tartsák. Új kastélya követte ugyan a földszintes falusi kúriák építészeti hagyományát, de a szélesebb homlokzatot középen oszlopsorral tagolták, s görögös oromzattal díszítették. Az épületben a köznapi használati tárgyak, bútorok mellett helyet kaptak a Bécsben és Pozsonyban már honos, jómódra utaló ezüst és porcelán tárgyak is, s a család tagjai a divatos Thaer-kocsin¹⁵³ utazhattak.

5. kép: A palini Inkey-kastély (KE, 254—255. Fotó Nádasi Tamás)

A magas mennyezetű épület biedermeier hangulatot keltő 27 szobájában laktak a gazdaság főtisztjei, az igazgatási szervezet és a számvevőség tisztviselői is. A kúria igényes polgári ízlést tükröző berendezése és felszerelése nem érte el ugyan a barokk és rokokó divat kastélyainak pompáját, a falakat nem fedte gazdag kárpit, a padlót nem takarták drága keleti szőnyegek, de a tölgyfából, bükkből faragott, rusztikus hatású bútorok változatossága, a mindennapi életet szolgáló felszerelés bősége jelezték, hogy a kastély méltó keretül szolgált urainak a vármegyében betöltött politikai és társadalmi szerepéhez. A szobák többségének berendezése egyszerű: sima fehér függönyök, csupasz padló, tömör, formás bútorzat, virágokkal tele vázák és ezüst gyertyatartók. A vendégek fogadására szolgáló ebédlőben nem rendeztek fényes bálakat, inkább a népes családi beszélgetések és a gyakori politikai összejövetelek színhelye volt. A sima, díszítés nélküli szekrények és komódok társaságában a vörös bársony huzatú karosszékek, a fekete bőrrel párnázott támlásszékek, a fegyveres almárium és az üvegezett edényszekrények jelentették a reprezentatív bútorarabokat. A falakat csak az ebédlőben díszítették festmények:¹⁵⁴ közülük négy bibliai jelenetet örökített meg, az ötödik pedig Inkey Boldizsárt ábrázolta. A szobákban a mennyezet nélküli ágyak mellett selyem bevonatú pamlag, kanapé, kerek és sokszögű asztal, egy- vagy kétajtós, tölgyfából faragott szekrény volt. A köznemesi kúriákban még ritkán található, inkább a főúri kastélyok berendezésével rokonítható étkező-, teás- és kávézókézle-

tek formában és díszítményben egyaránt művésziek. Volt sárga danzigi, fehér bécsi és virágos halicsi porcelán étkészletük. A cinedények sorában 117 darab tányért tüntettek fel a leltárak.¹⁵⁵ A szekrényeket és az asztalokat változatos formájú tálak, fedeles edények, csokoládés csészék és kannák díszítették. A 12 személyes, családi címerrel dekorált ezüst étkészlet ünnepi alkalmakkor került az asztalra. A felsorolt tárgyak többsége nem a gyönyörködtetést szolgálta, inkább használhatóságukkal, tartósságukkal hatottak. A textíliák köréből „12 db damaszt asztalterítő, 24 db közönséges abrosz, 156 db asztali keszkenő, 120 lepedő, 59 vánkös és 33 paplan” szerepel a leltárban. A felsoroltak is azt bizonyítják, hogy a ház nem volt fényűző kastély, csak köznemesi udvarház.

A palini Inkeyek a köznemesség felső, a főurakhoz közel álló csoportjához tartoztak; az ország vezető társadalmi rétegével, az uralkodóhoz és a trónhoz szorosan kötődő magyar arisztokráciával nem volt kapcsolatuk. A Batthyányakkal és gróf Pálffy János lovastábornokkal kialakult fegyverbarátság, bajtársiasság a nevezett családoknak az országos hatalmi pozíciókba emelkedésével megszűnt. Az Inkeyek a legfontosabb igazgatási fórum, a vármegye politikai életének szereplői. Házassági kapcsolatuk révén rokonuk volt a megyei liberális ellenzék valamennyi vezető egyénisége, *Zalabéri Horváth János, Csuzy Pál, Csány Elek*. Az emberi kapcsolatok közvetlensége, a szívélyes vendéglátás¹⁵⁶ látogatottá és népszerűvé tette a palini kúriát a megye nemessége körében. Az Inkey-család tagjai nem voltak érzeket-

lenek a történelmi fejlődés iránt, s a 18. század végén a nemzeti álláspontot képviselték a dinasztikus, központosító törekvésekkel szemben. A magyar jakobinusok mozgalmanak elfojtása (1795), s ennek drasztikus következményei, a feudális hagyományok és korábbi elkötelezettségeik is a mérsékelt tábórához kapcsolták őket, ugyanakkor „felvilágosult önérdékük” érvényesítésével akaratlanul is a haladás, a kapitalista átalakulás útját egyengették. Életvitelük, közéletiségük és hivatali szereplésük következtében méltán sorolhatjuk a családot a reformkori megyei köznemesség haladó szárnyához.

Gazdálkodásukban sem elégedtek meg atyáik hagyományával, keresték a több- és jobb termelés módját és eszközét. Inkey N. János koncepciózus, gazdaságával törődő földesúr volt, aki a kedvező társadalmi és földrajzi adottságokat felhasználva növelte majorsági birtokát. Vállalkozóként is jellemezhetnénk, aki a kölcsönvett pénzen növelte termelését, azt remélve, hogy a föld többet hoz, mint amilyen terhet a kamatok jelentenek. Adósságba bonyolódott, de nem fényűzés miatt költekezett, hanem az újabb és újabb birtokvásárlások miatt. Korszerű törekvésként értékelhetjük az önálló üzemeltetés objektív és szubjektív feltételeinek megteremtését, az irányítás szakszerűségét és állandóságát. Átalakította az állattartást, a még nem hasznosított területeken is meghonosította a juhtartást, javította a lóállományt. Bele-beleütközve a feudális rend támasztotta akadályokba, a roboton alapuló üzemmódlazításával a palini gazdaság úttörő terepnumává vált a reformkori mezőgazdaságnak.

V. A PALINI FEUDÁLIS NAGYBIRTOK VÉGNAPJAI

1842. október 25-én meghalt palini Inkey N. János „rothasztó ideglázban” 5 heti betegség után, „élete 63-ik évében”.¹⁵⁷ Zala vármegye közgyűlése méltatta az elhunyt érdemeit: „...derék tagot szakasztta ki a halál Zala karai és rendjei koszorújából. Ez volt pallini Inkey Nepomuki János, cs. és kir. aranykulcsos vitéz,¹⁵⁸ kiben október 25-én Zala kitűnőbb gazdáját, legbuzgóbb ügytársát, és egy általánosan tisztelt vendégszerető barátot veszte”. Aggodalmukat fejezték ki: „...vajha ifjaink így egymás után lassankint elhulló derék férfiaink helyét kipótolhassák-e? Mindnyájan megilletődve valánk, s komoly kérdés emelkedett lelkünkben: vajjon e serdülő nemzedék, mellyen hazánknak jövője annyi szép reménnyel függ, illy hézagokat betölthet-é? S a vallástalanság, puhaság, függetlenségi vágy, szerénytelenség,

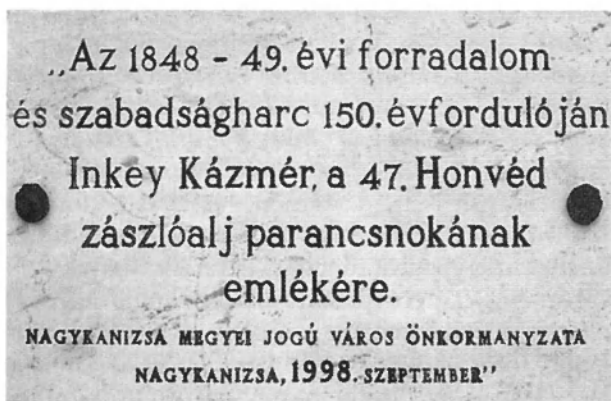
minden tekintély megvetése, dologkerülés, tékozlás rémalakban állának előnkbe.”¹⁵⁹

Gyermekei¹⁶⁰ közül a legidősebb 39, a legfiatalabb 13 éves; mindnyájan tanultak, polgári foglalkozásra is felkészültek.¹⁶¹ A következő évben még csak annyi változás történt a birtoklásban, hogy a legidősebb fiú, „*Inkey Eduárd Császári Királyi Arany Kultsos és Százados Kapitány*” átvette örökségét,¹⁶² majd szerződés kötött közte és Majthényi Erzsébet, *Inkey Sándor és Inkey Kázmér* között, melyben átadja a „Ventei jószághoz tartozó venti és petri pusztá illetve majorság, erdősfai és petri helység, rigyácsi és eszteregnyei hegyvamos szőlőkből álló mintegy 3000 holdat kitevő jószágot örökbe és megmáshíthatatlanul ... mivel lakóház nincs, ennek felépítéséhez a Palini uradalmi pénztárból 4000 forintot kap — s le-

mond követeléseiről”.¹⁶³ Az ezt követő években egymást érték a változások. 1844. február 16-án 65 éves korában meghalt „Méltóságos Kesselőkői Majthényi Erzsébet néhai Méltóságos Palini Inkey János Cs. K. Kamarás Úr özvegye”, férjéhez hasonlóan végrendelet nélkül. Még ez évben a leány örökösök a megyei bírósághoz fordulva panaszolták, hogy a korábbi osztozkodások alkalmával, mind Inkey János, mind Inkey Boldizsár halálzásakor a leányág „kizáratott az öröklésből”, most, anyjuk halála után az őket illető részt kérték.

Tárgyalás tárgyalást követett, a megegyezést mégis a Fiumében hivatalnokoskodó *Inkey Ödön* (*Edmund*) ajánlata indította el: „...beteges állapot miatt a városi élethez köve mezei gazdaságot nem folytathatok” — írta 1844. augusztus 13-i levelében, s osztályrészét 184 000 forintért eladta testvéreinek (Sándor, Kázmér, János). Miután a testvérek Eduárdot és Szidóniát, *Csányi Eleknét* egyezség útján kielégítették, a „kölsönös testvéri szeretet fenntartása tekintetéből Alsó Rayki Helységet a hozzátartozandó földekkel, mindennemű földesúri jövedelmekkel, ingóságokkal együtt, hat Svájtzer tehennel, pogányvári szőlőkkel és Palinban lévő apróbb tárgyakkal együtt átengedik Amáliának, aki köteles az atyai és anyai adósságokból 100 000 ft-ot kifizetni”.¹⁶⁴ Az ősi javakat kb. 500 000 forint adósság terhelte.

Inkey Kázmér 1845. szeptember 8-án feleségül vette a 15 éves, „eszményien szép” *Berchtoldt Eleonorát*,¹⁶⁵ s mivel Inkey Sándor járási alszolgabíróként Pacsára költözött, a kiskorú János (Muki) még tanulmányait végezte, Inkey Kázmér lett a palini udvarház utolsó gazdája.

6. kép: Inkey Kázmér emléktáblája (KE, 131. Fotó Nádasi Tamás)

A néphagyomány is megőrizte Inkey Kázmér szokatlan kedvteléseit, kortársai is némi csodálkozással szemlélték, s sajátos vigasságait kritikával illették. Széchenyi István naplójában felsorolja, hogy egyes főurak hogyan játszották el vagyonukat: „Inkey Kázmér elmuzsikálja pénzét”.¹⁶⁶ A Zala című lap riportere „vármegyékre szóló úri vigasságokra” emlékezett: „Inkey Kázmér idejében érték el tetőpontjukat az országra szóló dinom-dánomok”.¹⁶⁷ *Degré Alajos*, a pesti Ellenzéki Kör tagja is meglepődött a Palinban látottakon: „Inkey Kázmér őrnagy, a palini kiskirály roppant uradalmában oly ünnepélyeket rendezett, hogy a leghatalmasabb spanyol grand sem különbeget, még a bikaviadal sem hiányzott soha, s a viador ő maga volt. Legyőzte a bikát mindig, hát hogyné győzte volna le azután a németet.” Ugyanekkor elismeréssel szolt a gazdaságban példamutató helytállásáról: „...mikor ráunt vagy kifogyott otthon vagy fásasztó vadászatokon a gyakorlásból, elment földjeire, ahol husz, huszonnégy iga szántott egyszerre, megfogta az eke szarvát, s olyan munkát vitt véghez, hogy maga körül három-négy bérest kifásasztott.”¹⁶⁸ A palini kastélyban vendégeskedő fiatalok többsége a zalai reformnemzedék második generációjához tartozott, az 1845-ben Zalában kibontakozott önkéntes adózók táborához,¹⁶⁹ akikről Degré így vélekedett: „...mind oly kitűnő fiú volt, kinek nemcsak a szája járt a pohár mellett, s nemcsak Sárközi lelkesítette, hanem a magasabb s szentebb eszmék is. A felköszöntőben elmondott nagy és szép gondolatok nem voltak üres szavak, átérezte azokat mindenik, s kész volt értük meghalni.”¹⁷⁰

Csányi László és zalabéri *Horváth János* példáját követték, akikkel barátságukat nemcsak a rokoni kapcsolat, hanem a nézetek azonossága, a célok közössége mélyítette el, s akik 1843—44-ben eladták birtokaikat és visszavonultak a közügyektől.¹⁷¹ Az Inkey testvérek is e végleges megoldást választották, felismerve, hogy feudális viszonyok között maradvá, már az eddig felvett hitelek törlesztését sem tudják kitermelni, áruba bocsátották a 25 000 holdas birtokot. „Alighogy az édes atya, Inkey János meghalt, a példás atyának példátlan gyermekei elpazarolták a gyönyörű családi birtokot, s atyjok halála után 4. évre 1846. április 6-án megvette az uradalmat a flandriai herceg.”¹⁷² Érthetően élénk visszhangot keltett a birtok pénzé tétele, s a megyei közgyűlés részletebben is tájékoztatta a nemesi közösséget az adásvételről. „Inkey Sándor, Kazimir és János tetemes adósságokkal terhelve lévén, hogy a jeleni országosan mostoha pénzbeli állapotnál fogva reájok nézvéen káros és jövődöbeli megmaradásukat veszedelmeztetett állásokból menekülhesse-

nek, de más fontos oknál fogva is, „Pallini Sz. Balázs és Pacsai uradalmaikat részint ősi, részint szerzett birtokaikat és ahhoz tartozandó ... helységekkel majorokkal szőlő hegyekkel, részjószágokkal minden néven nevezendő beneficiumokkal és fundus instruktussal folyó 1846. évi január 1 napjától számítandó jövödelmeikkel együtt 1 100 000 forintokért (3 ezüst húszasokat 1 forintra számítva) és két ezer darab Cs. Kir. aranyokért Herczeg Szász Koburg¹⁷³ Gothai Ágoston Ő Magasságának örök áron eladván...”.¹⁷⁴ A palini gazdaság új tulajdonosa Fülöp herceg, flandriai gróf, Belgium első királyának fia.¹⁷⁵

Az adás-vétel utáni gazdaság működésének csak vázlatos elemzését teszi lehetővé a hézagos iratanyag,¹⁷⁶ de a meglévő iratokból is nyilvánvaló az igazgatóság fegyelmezett munkára, áttekinthetőségre törekvése. Erre utal a havi jelentések, számadások szigorú rendjének követelése és a szakképzett vezetők számának növelése. A palini gazdaság legfőbb irányító szerve a Belga királyi birtokok Bécsben székelő vezérigazgatósága,¹⁷⁷ de Palin is széles hatáskörrel rendelkezett. Továbbiakban a nagybirtok egészét nevezik uradalomnak, mely magába foglalja a palini, szentbalázi és a pacasai kerületeket. A főigazgató Glavina Lajos „Director L. v. Glavina”.¹⁷⁸ Új vezetőt kapott a palini kerület is, a német származású Gruner Ernő személyében,¹⁷⁹ aki korábban a gazdaság titkára volt. „...az eddig tanúsított hűség, szorgalom és a gazdaság körüli több oldalú tudománya tekintetéből a Palini kerület reá bízatik”. Évi fizetését 150 ft-tal emelték, és április 1-től utalványt kapott 4 akó ó- és 4 akó újborra, 8 mérő¹⁸⁰ búzára, 16 mérő rozusra, 8 mérő árpára, s „két öl fa s egy hold föld adatik szintén április 1-től. Nem kételkedem mikép ezen új tisztét is szokott buzgalommal és a magas tulajdonos javára töltetik be.”¹⁸¹

A szentbalázi kerület élére Takács János palini tisztartó került, mert „...kevés évek múlva az Uradalomnak leendő legszebb és legnagyobb kerületét jól ismeri...a jelenlegi körülményekben a magas birtokosnak leghasznosabb szolgálatot tehet”. Kérte a direktor, hogy eddig is tanúsított szorgalommal végezze „sok oldalú, terhes elfoglaltságot jelentő megbízását.”¹⁸²

A korábban tisztii írnok Godina Jánost, aki 1822-ben született Nagykanizsán, a keszthelyi Georgikonban végezte tanulmányait, szintén Szentbalázusra helyezték „ellenőri címmel az eddig tanúsított szorgalma jutalmául folyó évi (1847) április 1-től kezdve egészen a visszavonásig, fizetése kétszáz forintra emeltetik.”¹⁸³

Pirovits Károly¹⁸⁴ palini ügyintézőt, „ideiglenesen még valamely hozzá illő hivatal megürüléskor főbb jóváhagyással palini uradalmi alügyvédnek

neveztetik ki”. Fizetése készpénzben 400 forint és 10 mérő búza, 13 mérő rozs, 8 akó óbor, 4 öl fa, 1 hold kukoricaföld. „Kötelességé leendő az uradalmi levéltár lajstromozását rendszeresen folytatni és előforduló esetekben, ahányszor az uradalom körülményei kívánják, hivatalával járható egyéb szolgálatokat tenni, melly szolgálatok mellett más uraságoknál is hivatalt vállalni vagy magánosok ügyeit is folytatni szabadságában álland.”¹⁸⁵

Az uradalom képviselőjét és jogügyleteit Zathureczky Ferdinánd főügyész intézte.

1846—47-ben a kerületeket vezető tisztartók és ispánok részletes írásbeli utasítást kaptak teendőikről, s tőlük a munka jellegétől függően szintén írásbeli jelentést kértek a feladatok teljesítéséről. Palinban negyedévi „pénztári kivonat”-ot készítettek a bevételekről és a kiadásokról. A vezetés törekvéseit jól példázza a bocskai „pálinkás ház” munkáját irányító ispánnak küldött, 14 pontba foglalt rendtartás, amelyet az ispán „megtartani és megtartatni köteles”. A 10. pont előírta: „...különösen gondot kell a helybeli felvigyázó tisztnek arra fordítani és az egyik fő kötelessége leendő, hogy nem csak minden az égetéshez tartozó edényeknél, hanem az egész pálinkaházban és annak minden részeiben a lehető legnagyobb tisztaság tartassék, hogy sehol ártalmas savany ne támadjon, minthogy ez nem csak az apparátusnak nagy romlására szolgál, hanem az égetés eredményére nézvéen is felette káros”. Az utasítás meghatározza a teendőket, az égetés egész folyamatára, a burgonya mosásától az égetés (főzés) befejezéséig. Minden főzés eredményét és a naponta nyert szesz mennyiségét be kell jegyezni a kilenc rovatos naplóba, és a felügyelők „betekintésére mindenkor készen és nyitva kell állni a kimutatásnak.”¹⁸⁶

A következő, 1848. évben összeírták az uradalom lakóépületeiben található háztartási eszközöket és berendezési tárgyakat. 18 szobát rendeltetése szerint is megneveztek, ebből tudjuk, hogy szobája volt a kastélyban Pirovits Károly „ügyvéd úr”-nak, a szakácsnének, az erdésznek, egy tisztartónak, a gazdasági írnoknak: volt három vendégszoba, egy „inasféle szoba”, s természetesen igazgatói iroda és „igazgatói szobák”. Több esetben csak a fekvése szerint nevezték meg a helyiségeket: templom melletti felső, alsó és belső szoba. A hagyományos háztartási eszközök és bútorok mellett szerepel a kimutatásban díszes aranyozott függőlámpa, szintén aranyozott 3 ágú gyertyatartó, a „teremben” (korábban ebédlő) zongora és 30 db szalma ülésű, politúrral bevont szék, a biliárd szobában 5 golyó és 25 dáká, az igazgatói irodában „nagy íróasztal zöld posztó

borítással". A helyiségek többségében különböző méretű ("magas, kisebb, nagy") almáriumok (fiókos, polcos szekrények) és sublótok (alacsony fiókos szekrények) mellett kárpitozott kanapék és díványok is gazdagították a berendezést. A jegyzékben feltüntetett 705 db ingóság közül 701 minősítettett „jó”-nak és 4 db „rossz”-nak.¹⁸⁷

A gazdálkodás eredményességéről, az üzemi ágazatairól nincs levéltári forrás, de egy későbbi kimutatásból¹⁸⁸ nyilvánvaló, hogy az állatállomány nem csökkent, sőt a juhállomány megduplázódott, sertés viszont nem szerepel a jegyzékben. A gabona- és növénytermesztés terén változást jelentett, hogy csak Hamuszín majorban termeltek hajdinát, s növelték a kukorica, magbúkköny és a mag-lóhere termésterületét.

Az 1848 áprilisában Zala megyében is befejeződött jobbágyszabadítás, a jobbágyság tulajdonába adta az általuk addig használt úrbéri földet, de a törvény másképpen érintette a parasztság különböző jogállású rétegeit. Palinban nem változott a lakosság helyzete; a határ egészét elfoglaló majorsági birtok, a szántók, rétek, erdők és szőlők továbbra is a földesúr, a flandriai gróf tulajdona. A pusztá lakói föld nélkül maradtak, agrárproletárok lettek.

Korpaváron a jobbágyok birtoka lett az általuk használt úrbéres föld. Előnyt jelentett számukra a robot és a különböző földesúri szolgáltatások megszüntetése, de a kedvezőtlen homokos, agyagos talaj miatt a sovány föld csak szegényes megélhetésüket biztosította. A nem úrbéres földet használók, a zsellérek kimaradtak a felszabadítás köréből, jogilag szabad emberekké váltak, de nincstelenekké lettek. A kis telkükre szorult jobbágycsaládok földvásárlással is próbálkoztak, de így sem sikerült ellensúlyozniuk a kedvezőtlen adottságok szorítását; egyedül maradtak a létért való küzdelemben, s nem tudtak lépést tartani a szomszédos települések növekedésével.

A kerületek falvaiban elégedetlenséget váltott ki a törvény hiányossága: kimaradtak ugyanis a rendelkezésből a nem úrbéres, hanem censusos földet,¹⁸⁹ szőlőt, irtványokat használók. A földesúr megőrizte az e földek feletti tulajdonjogát, fenntartotta a használatért járó tartozásokat, szolgáltatásokat. Nyugtalanság forrása volt a legelő elkülönítések során az erdők használatának rendezése is. Mindezek fokozták a nemesség iránti bizalmatlanságot, élesztették a „jó király” mítoszát. A megye több falujában földfoglalásra került sor, felkelés fenyegetett, s csak a fegyveres erő jelenléte, és a május 20-án kihirdetett rögtönítélő bíraskodás elrendelése csendesítette le a forrongást. 1848 nyarán újból szervezkedtek az elégedetlenkedők, s csatlakozott hozzájuk a palini kerületek parasztsága is.

A zalai nemzetőrök egy részét — védelmiül *Jel-lacic* horvát bán várható fegyveres támadásával szemben — a Dráva folyó mellé vezényelték.¹⁹⁰ Az uradalom szentbalázi kerületében is olyan híresztelés terjedt, hogy az urak a szegénységet „a Drávába szorítják, elemésztik”. Több faluban is megtagadták a nemzetőrszolgálatot. Az eseményről Csány László kormánybiztoshoz, illetve az igazságügyi miniszterhez intézett jelentés tájékoztat.¹⁹¹ A lázítók „Pusztaszentlászlóról puskákkal felfegyverkezve Alsó- és Felső-Hahóton, Pölöskefőn, Alsó- és Felsőrajkon és a szentbalázi hegyen járva uraik ellen uszítottak, azzal bátorították a lakosságot, hogy „már 500-an felkelvén, Kanizsa tájékán 18 erős falu velök tartván, az őrseregbe egyhalálig fel nem állnak, mert az nem is a király, hanem az urak akarataja”.¹⁹² Több faluban, Újudvaron, Kerecsenyben, Eszteregnyén, Alsó-Rajkon kisebb zendülés is támadt,¹⁹³ de a hírverés hatástalan maradt, s mikor ismertté váltak az ellenség pusztításai, rablásai, a jobbágyság is hirtelen magyarságának tudatára ébredt, és nyíltan a kibontakozó önvédelmi harc mellé állt.¹⁹⁴

Ahol nem láttak ellenséget, ott tovább folyt a küzdelem az elvesztett területek visszaszerzéséért. A szentbalázi kerületben is arra törekedett a volt jobbágyság, hogy az általuk használt erdőt és legelőt elkülönítsék. Megindult a harc a jobbágyszabadítás továbbfejlesztéséért.¹⁹⁵ A „magas tulajdonos”, a flandriai gróf képviselőjében Zathureczky Ferdinánd 1849 nyarán a volt kacorlakai jobbágyok megbüntetését éri az alispántól, mert „...vonyós marháikat” a Hosszú szigeti dűlőben lévő legelőre hajtották, s azzal fenyegetőznek, hogy csordájukat is oda hajtják...ne hogy a többi szomszéd lakosok is ilyen erőszakoskodást kövessenek, ellenök tisztí vizsgálatot rendelni és a fő tényezőket megfenyíteni méltóztasson”. Az alispán az ügy kivizsgálására bizottságot küldött ki a másodalispán vezetésével, s azzal az utasítással, hogy a községbelieket tiltsák el minden erőszakoskodástól...ha pedig közülük mégis a magántulajdon elfoglalására valakik lázítók lennének, azok mint lázítók befogattassanak”.¹⁹⁶ A kerület többi falvainak, pölöskefőieknek, kacorlakaiaknak és a szerdahelyieknek régi gondja volt a legelőhiány; kényszerből Újnéppusztá határában béreltek legelőt, mert a „vízlevezetés” által nyert rétejeiket a földesúr használta, s ezen most ők is változtatni akartak. A „kerecsenyi polgárookra” panaszkodtak a gelsei köznemesek, mert „...másfél évvel a tagosítás után a jelen évi tavasszal erőszakkal elfoglalták birtokaik egy részét”.¹⁹⁷ A kerecsenyiek már korábban kérték a tagosítás során szenvedett sérelmeik orvoslását, s mivel választ nem kaptak,

erőszakhoz folyamodtak. „Fülöp Jenő Királyi Főnség Flandriai Gróf mint a Palini jószág” ura Szentbalázs volt jobbágyait perelte: a 106 egykorvolt úrbéres közül 100 fő — név szerint felsorolva — kapott „Törvénybe idéző levelet”¹⁹⁸ a cs. kir. úrbéri törvényszékhez,¹⁹⁹ mert „az eddigi során akadályozták a földesurat a legelő elkülönítésében és a haszonvételek arányosításában”.

A nagyrecsei és a rigyáci volt úrbéres törvényes úton próbálták visszaszerezni az általuk használt földet. A megyéhez intézett beadványukban a recseiek „a törvényes mennyiségű” legelő kimérettetését és erdőhasználati joguk (faizás) gyakorlásának „megengedtetését”, a rigyáciak „úrbéri sérelmeik” orvoslását, „egyességnek megpróbálását” kérték a magas tulajdonos képviselőitől.²⁰⁰

A földért indult viaskodásban, pereskedésben a parasztság számára hátrányt jelentett a szabadságharc leverése, a palini uradalom volt úrbéreseinek esélyét pedig csökkentette a belga királyi család képviselőiben fellépő ügyvédek szereplése. A kialakult birtokszerkezet megmutatta, hogy a volt jobbágyok többsége kevesebb földet

kapott tulajdonul, mint amennyit úrbéresként ténylegesen megművelt.

Az 1848. április 11-én szentesített törvények megteremtették az állampolgári és tulajdonosi lét jogi és gazdasági alapjait, s utat nyitottak az agrárkapitalista fejlődésnek. Palini és az Inkey család története a tárgyalt időszakban összefonódott a Principális-völgymedencében: hiszen az Inkeyek alakították ki azt a birtokszerkezetet, amely túlmutat egy település, adott esetben Palini pusztá²⁰¹ határán; a völgyesség falvaiban a birtokmegosztás aránya a palini család korának parancsát követő feudális törekvéseinek következménye. A földesúri birtok folytonos növelése miatt is kevesebb jutott a földművelő lakosságnak, s különösen aránytalanná vált a birtoklás Palinban és a vidék majorjaiban, de a falvak határáiban is szerveződött és gyarapodott a majorsági földterület. A jobbágyfelszabadítás végrehajtása után sem változott a fenti struktúra, maradt a kettős birtokszerkezet, s benne a bér munkára alapozott nagybirtok túlsúlya, amely egy évszázadon át meghatározta a parasztság életvitelét, mozgásterét.

JEGYZETEK

¹ Barta J. ifj., 39; a Habsburg-monarchia újonnan szerzett területei: Osztrák-Németalföld, Milánó, Temesköz, Toscana, Galicia, Bukovina, Inn-negyed, átmenetileg birtokolt területeket a Balkán-félszigeten és Itáliában.

² *Hóman—Szekfű*, IV. k. 249. Közvetlenül Buda visszavétele (1686) után megalakult a Budai Kamarai Adminisztráció, s irányítása alatt a kisebb hivatalok egész sora létesült. Külön kamarai tiszttartót kapott Kanizsa, Dél-Dunántúlon még Kaposvár, Szigetvár és Pécs. Feladatuk a neoacqusita-területek pénzé tétele.

³ Új Magyar Lexikon, Budapest, 1962, 603.

⁴ *Gömöri*, 103.

⁵ Uo. 104.

⁶ A 17—18. század folyamán a török kiűzése után a magyar király uralma alá került és külön közigazgatás alá volt területek elnevezése.

⁷ Batthyány Ádám (1662—1703) Magyarország egyik legősibb családjának sarja. A török ellen hősiességgel harcolt, kitűnt Bécs ostrománál, 1688-ban visszafoglalta Fejérvárt, 1690-ben pedig Kanizsát. 1692-ben feleségül vette a sziléziai származású Strattmann Eleonórát, így a Batthyányaknak ez az ága örökölte a Strattmann-birtokot és a család nevét is.

⁸ *Iványi E.* 115—128. Gyöngyösi Nagy Ferenc, a dunántúli főkapitány Batthyány Kristóf, majd Batthyány Ádám főkapitány helyettese volt, s a bécsi udvari gyakorlat szerint fizetési hátralékainak kiegyenlítésére adománybirtokot kapott.

⁹ *Kempelen 1931/b X.* k. 71. A Szapáry-család régi magyar nemzetsége. Szapáry Péter kimagasló érdemeket szerzett a Dél-Dunántúl védelmében, hosszú ideig a törökök rabja. I. Lipót császártól kapta a bárói rangot és a nagy területű muraközi uradalmat, s egyben „Murai-Szombat” örökös ura címet. Unokája volt Szapáry István, aki 1742-ben még élt, és mag nélkül halt meg.

¹⁰ *Barbarits*, 25.

¹¹ *Füzes*, 9. Batthyány Lajos birodalmi grófi rangot kapott. Császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, kancellár, majd 1751-től nádor, az utolsó magyar e tisztségben.

¹² *Erdélyi*, 115—116. Az 1687. évi IX. törvény cikk a mágnások számára, hogy birtoktestük ne szakadjon sokfelé és ne elidegeníthessék el, megengedi végrendeleti intézkedéssel hitbizomány létesítését és az elsőszülöttségi öröklődés behozatalát. A hitbizományt tilos volt teljesen vagy részlegesen eladni, családon belül felosztani és megterhelni. A hitbizományt az 1945. évi földtörvény szüntette meg.

¹³ Uo.

¹⁴ *Teleki*, 212. Az Althan család tagjai a német császárok hadaiban jeleskedtek. Hazánk történetében Althan Kristóf az első szereplő, 1578-ban nyert magyar indigenatust, fia A. Mihály Adolf mint hadvezér Fejérvár és Esztergom falai alatt harcol a törökkel. Unokája, A. Mihály János Muraközt kapja 1712-ben királyi adományul. Althan gróf idejében új művelési mód honosodott meg Muraközben: „...örökös árendába tartják magukat a Földes Uraságtól, Robotokkal és egyéb adózásokkal nem tartoznak, mint magok örökös tulajdonát bírják földeiket.” A. Mihály III. Károly császár és magyar király egyedüli bizalmasa, Zala vármegye főispánja. 1722-ben halt meg; özvegye kezelte a hatalmas birtokot, s a század végén eladta Festetics Györgynek 1 600 000 forintért.

¹⁵ Muraköz vidék: Horvátországban a Dráva és a Mura egyesülésénél. Központja Csakovecz (Csáktornya). Trianon előtt Magyarországhoz tartozott. A 16. században Zrínyi Miklós kapja királyi adományul Csáktornya és Légrád várakkal együtt. A Rákóczi-szabadságharc idején a császáriak kezén volt, innen indult ellentámadásuk a kuruc had ellen.

¹⁶ *Szabó B.*, 115. A császár több esetben is meglátogatta az özvegyet az újjávarázsolt csáktornyai kastélyában. Birtokainak jövedelmezőségére jellemző, hogy Zala megye birtokosainak 1741-ben összesen 186 lovaszt kellett kiállítaniuk, ebből a grófnő 50 lovaszt állított ki.

¹⁷ *Molnár, V.* 141.

¹⁸ *Hóbor*; Rigyác: Nagykanizsától nyugatra, 12 km-re, a 7-es út mentén fekvő község. Kanizsa várának visszavívása utáni években 8 telkes jobbágy és 3 házatlan zsellér lakta. Az Inkey-gazdaság birtokszervezésének tagjaként fejlődött. Uo. Petrivente: Petri falu és Vente puszta egyesüléséből keletkezett. Nagykanizsától 16 km-re, a 7-es úttól délre fekszik. A kanizsai vártartomány része volt, a vár visszafoglalása után Gyöngyösi Nagy Ferenc birtoka, de 1719-ben már az Inkey családé, a 18. században 126 fő dolgozott az uradalomban. Légrád: nagyközség Horvátországban a Dráva jobb partján, a Mura torkolatával szemben. Trianon előtt Magyarországhoz tartozott: Zala vármegye, nagykanizsai járás. Várának a 16. és a 17. században fontos szerepe volt Muraköz védelmében. Ekkor a Zrínyi család tulajdona, közelében feküdt a ma már nyomtalan Zrínyi-vagy Zerinvár. Önálló kapitánya volt a kanizsai főkapitányság irányítása alatt.

¹⁹ *Thaly*, 658. Kisfaludy László kuruc kapitány 1707 nyarán századával — Bottyán János ezredéből — átcsapott a Muraközbe, s augusztus 20-án táján Inkey Jánost, a légrádi kapitány fiát néhányadmagával elfogta.

²⁰ *Barta J. iff.* 28. Pálffy János gróf (1663—1751) horvát bán személyében először került magyar főtiszt a főparancsnoksági méltóságba. Tárgyalást kezdeményezett báró Károlyi Sándor Szatmár megyei főispánnal, a kuruc sereg főparancsnokával. A két fővezér tárgyalásának eredményeképpen jött létre 1711. április 29-én a szatmári békeegyezmény.

²¹ *Révai*; Borsfalva, azaz Borsfa, Nagykanizsától északnyugatra fekvő község, Letenyi járás. Szent-Pál, azaz Somogyszentpál, helység Zala megyében, Marcalitól északkeletre.

²² *Nagy I. Pótlék-kötet*, 290—291. Az adománylevelekben is a „pallini” szóalak szerepel előnévként, de már a következő évszázadban „palini”-t írnak, 1810 óta az anyakönyvekben is a „palini” alak szerepel. A 19. század második felében hivatalosan is „Palin” a település neve, s a nemesi előnév is „palini”-ra változott. A továbbiakban mi is ez utóbbi változatot használjuk.

²³ *Bánkuti*, 303—306.

²⁴ *Kerékyártó*, 127.

²⁵ Inkey Ádám: *Vasárnapi Újság*, 1865. 410—507.

²⁶ KE, 253.

²⁷ *Vándor*, 269.

²⁸ ZML Helytört. lex.

²⁹ Uo. Az elnevezés a tréfás névadási mód eredménye.

³⁰ Lásd 27. sz. jegyzet, 323.

³¹ *Hóbor*; Homokkomárom Nagykanizsa szomszédságában, tőle északnyugatra fekvő falu. Már az Árpád-korban egyházas hely.

³² *Balla*, 20.

³³ „Kóstai-bereknek azon szép tájt nevezik, melyben jelenleg a vasút Nagykanizsáról Palin, Gelse, Kilimán és Rajk felé Szent-Ivánra halad... A leírandó vidék nagysága körülbelül 4 mérföld hosszú, s egy mérföld széles, mintegy 25 faluval, s több szép majossal” — írta Simon Pál mérnök 1872-ben visszaemlékezéseiben. In: *Bátorfi*, V. k. 208. 1 mérföld = 8,35 km. In: *Bogdán*, 58.

³⁴ Tőle északabbra volt a Gelse-kacorlaci és a Sárkánysziget—hahóti átjáró.

³⁵ ZML Helytört. lex.

³⁶ ZML Conscr. Univ. 1770.

³⁷ *Kosáry 1990*, 60. Mária Terézia szorgalmazta a fásítást, a Helytartótanács a fűzfák ültetését ajánlotta a megyéknek.

³⁸ ZML Helytört. lex.

³⁹ *Bogdán*, 115.

⁴⁰ ZML Helytört. lex.

⁴¹ Danyi—Dávid alapján

⁴² Uo. * = polgári, aki „kézi mesterségből” szerezte jövedelmét

** = örökösnek általában a legfiatalabb fiút tüntették fel.

⁴³ ZML Conscr. regn. 1715, 1720. *Danyi—Dávid*, 196.

* = a horvátországi raszinyai uradalom adatai hiányoznak,

** = a nevezett összeírás csak az adózó háztartások számát tüntette fel, ennek 5-ös szorzatát tartalmazza a táblázat első sora.

⁴⁴ ZML XII/15. Pallini Uradalom-nak Inventárioma. (Inventárium: számszerű és pénzértékű kimutatás a helységben található ingóságokról.

⁴⁵ *Bogdán*, 55.

⁴⁶ ZML Kézirattár. Az első katonai felvétel (1782—1785) országleírásai.

⁴⁷ *Gudenus—Szentirmay*, 331.

⁴⁸ *Hóman—Szekfű*, II. k. 271.

⁴⁹ *Karácsonyi 1900—1904*, 253.

⁵⁰ *Hóman—Szekfű*, I. k. 608, 616.

⁵¹ *Karácsonyi 1900—1904*, II. k. 427.

⁵² Som. vm. 79. Inke Nagykanizsától délkeletre fekvő Somogy megyei település. 1406-ban, majd 1418-ban a Pécz nembeli Loránth fia, György nyerte el adományul, 1598—99-ben Loránth Ferencé a mindössze 8 házból álló falu. Később több köznemes birtoka. Az 1701—1703. években készült összeírás szerint Szegedy Pál alispán tulajdona, 1715-től a Szegedy családé.

⁵³ Az Inkei Loránth családról részletesebben: *Károlyi*, 19—26.

⁵⁴ *Acsády 1890*, 43, 67.

⁵⁵ *Egyed*, SzPL. Egyed Ferenc (1900—1946) teológiai tanulmányait Budapesten végezte, hitoktató volt Szombathelyen, 1927—28-ban segédlelkész Szepetneken, majd 1928-tól haláláig rigyáci plébános. A rigyáci plébánia Historia domusában lejegyezte az Inkey családról szerzett és hallott ismereteit. Helytörténeti tanulmányai jelentek meg a Vasi Szemlében. Feljegyzéseit a Szombathelyi Püspöki Levéltár (SzPL) őrzi.

⁵⁶ *Nagy I. Pótlék-kötet*, 290.

⁵⁷ ZML Zm. Közgy. jkv. 1838/2186.

⁵⁸ Inkey Ferencnek két leánya is volt, életútjuk ismeretlen. *Nagy Iván* Mária nevű leányát említi, akinek férje „raszinyai Bocskay”. Raszinya (ma Raszinja) horvátországi helység Légrádtól délnyugatra.

⁵⁹ *Nagy I. Pótlék-kötet*, 291.

⁶⁰ Erre utal a család címere is: a pajzs kék udvarában hármas halmon ágaskodó koronás oroszlán, első lábával buzogányt, a másikkal levágott török fejet tart. A pajzs fölötti sisak koronáján kar könyököl, szintén buzogányt tartva, mindkét oldalon két kiterjesztett fekete sas szárnya között. In: *Károlyi*, 3.

⁶¹ Vas vm. 574.; Inkey János felesége Szegedy Mária, Festetics Kristófé pedig Szegedy Mária huga, Szegedy Judit, mindketten Szegedy Pál és Török Kata leányai. A Szegedy család Szegedről

származott: a török kézre került vár sikertelen visszaszerzési kísérlete után menekültek a Dunántúlra, Szegedy Pál, az egyesült Zala-Somogy vármegyék alispánja a 18. század elején. Egy másik forrás szerint Szegedy Ferenc kassai hadbíró 1646-ban nyert Ferdinánd királytól donációt Inke, Visonta és Sand Somogy vármegyei birtokra, s ezért a család a Dunántúlon telepedett meg, majd megszerezték Acsád és Köveskút Vas vármegyei falvakat.

⁶² *Rózsa 2000*, 16.

⁶³ *Bán*, II. 222.

⁶⁴ *Szántó I. 1954*, 351.

⁶⁵ *Szabó B. 99*.

⁶⁶ Nagykanizsai Alsóvárosi Plébánia irattára; halotti anyakönyvek. (Inkey János négy leánya közül három Pozsonyban Orsolya-rendi apáca, Petronella pedig báró Sennyei Antal felesége lett. Pál nevű fia „paulinus” szerzetes, a legkisebb gyermek, Ferenc, „Capitaneus Franciscus Inkei ex Palin”, még apja halálának évében, 1747. június 9-én meghalt. A család tagjait a nagykanizsai alsóvárosi katolikus templom kriptájába temették.)

⁶⁷ *Hóbor*; mindkét „Rétse” (Nagyrecse és Kisrecse) Nagykanizsától északkeletre fekszik. Kanizsa közelsége (7, illetve 9 km) miatt lakói sokat szenvedtek a töröktől. Kisrecse még 1720-ban is lakatlan. Fejlődésüket az Inkeyek birtoklása határozottan támogatta. Inkey Boldizsár Nagyrecsén templomot, majd kastélyt építtetett, a falut uradalmi központtá emelte.

⁶⁸ *Hóbor*; Liszó Nagykanizsától délre, 12 km-re lévő falu. A 15. században a Kanizsai családé, a következő évszázadban a Nádasdyaké. A török hódoltság után az Inkeyek is birtokosai, a 18. század végén félszáz lakosa volt.

⁶⁹ *Teleki*, 210. Teleki Domokos (1773—1798) erdélyi főúr, cs. kir. kamarás, kormányzósági titkár, „nagy tudományú ifjú” 1793. évi utazása során írja Muraközről: „...valóban szép Föld: egy része Styria felölli Hegyes és erdős Vidék, a másik termékeny Gabona földekből Rétekből és Mezőkből áll, a Mezők fákkal rakottak és bokrokkal fedettek A Faluk számosak és egyik a másikhoz igen közel esik. Népeisége ennek a Szigetnek 46 ezer lakja, a Helységek száma 113.”

⁷⁰ *Halis 1915—1917*, 1917 alapján.

⁷¹ ZML XIII/15. Az Inkey család iratai. Pallini uradalomnak Inventárioma. 1792. Karácsony havának 30-án.

⁷² *Moser, Johann Jakob*: Aut Chemie und Erfahrung gegründete praktische Anleitung zu Erzielung schmakhafter, gesunder und haltbarer Weine. Karlsruhe, 1803.

⁷³ *Bél 1984*, 422. Kőszegen magyaroknak és németeknek egyaránt voltak szőlői, s azokat szo-

kásaik, ejtésmódjuk szerint nevezték el: a németeknek „die Hiertzen”, magyaroknak Hérczi.

⁷⁴ *Fényes 1841.* Szalapataka a 18. században még önálló település: 1785-ben 95 háza és 510 lakosa volt. Ma Zalalövő város egyik kerülete.

⁷⁵ Tótság: a 18. században Vas vármegye Tótsági járása a megye délnyugati sarkában, ma Szlavónia része.

⁷⁶ L. az 5. sz. jegyzetet. Ramóc Trianon előtt Sopron vármegyei falu, ma ausztriai helység. Sajtoskál kisközség Vas megyében, Sárvártól északra.

⁷⁷ KE, 23. Bagola középkori település, ma Nagykanizsa városrésze.

⁷⁸ KE, 334. A Vajdai puszta hajdani középkori falu, emlékét a kanizsai határban földrajzi nevek őrzik.

⁷⁹ *Hóbor*; Orosztony Nagykanizsától északra, 25 km-re fekvő középkori település. A 16. század közepén 38 jobbágytelke volt, de a török elleni harcok során elpusztult; az 1720. évi országos összeírás a lakott helyek között nem említi. A század második felében birtokosai az Inkeyek is, 1778-ban már 379 lakosa volt. A pogányvári hegyen szőlőt telepítenek, s a 19. század elején az Inkeyek borászatának központja. Juhtenyészet is jelentős. Besenyő: KE, 35.

⁸⁰ *Fényes 1841.* Dobra horvátországi helység a Dráva és a Mura összefolyásánál. Trianon előtt Zala vármegye része.

⁸¹ Uo. Bellica (Belica) Csáktornytól keletre fekvő, Trianon előtt Zala vármegyei helység. Rátka az Inkey család birtoka a Mura folyó bal partján; ma Murarátka.

⁸² Uo. Kapronca (ma Koprivnica) a Mura és a Dráva összefolyásától délre lévő, ma horvátországi helység.

⁸³ Uo. Raszinya (ma Raszinja) horvátországi helység, Dubrovától délnyugatra.

⁸⁴ Néhány adat a korabeli forint vásárlóértékére vonatkozóan: 1 tehén ára 20 forint, 1 pár ököré 140 forint, 1 svájci bika 200 forint; 1 hold szőlőért 200, 1 hold szántóért 260 forintot adtak.

⁸⁵ Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon. Budapest, 1977, 666.

⁸⁶ Lazsna középkori falu, az egykorvolt kanizsai uradalom része.

⁸⁷ *Mérey, T. 1999*, 127. Kámánst a 18. század végén egy házból álló település a Gelsére vezető út nyugati oldalán. „A vonuló hadaknak ez jó eligazításul szolgált, de e megálló nem volt elég jelentős ahhoz, hogy akár a népszámlálás, akár valamelyik századfordulói lexikon szerkesztője bevegye művébe.”

⁸⁸ Az Inkey Boldizsár által építtetett „Háromkereszti Kálvária Kápolna”.

⁸⁹ ZML XIII/15. Az Inkey család iratai. Pallini uradalomnak Inventárioma.

⁹⁰ Rátkay András özvegye és Rátkay Tivadar báró volt a 16. és 17. század fordulóján a kanizsai váruradalomhoz tartozó többi falu, köztük Szerdahely földesura.

⁹¹ *Balázs, H.* 212—214.

⁹² *Szántó I.* 1954, 351.

⁹³ *Bán, I.* k.199.

⁹⁴ *Balázs, H.* uo.

⁹⁵ *Szántó I.* 350.

⁹⁶ *Hóman—Szekfű, IV.* k. 539.

⁹⁷ *Bán, II.* k. 30.

⁹⁸ *Mészáros F.* 62.

⁹⁹ *Felhő I.* 374—411.

¹⁰⁰ *Teleki, 159*, 208. Teleki Domokos az 1793. évi utazásának útleírásában Nagykanizsáról többek között az alábbiakat jegyezte fel: „A Slavonai Ökrök Magyar Országra és onnan Német országba hajtattatnak, Nagy Kanizsán Szala Vármegyében és Sopronyban vagy azoknak fő Vásár helyek ... az itt felett számosan lakó Sidók is már elég bizonyások arra, hogy itt jó kereskedésbeli haszon keresése lehet.”

¹⁰¹ Mária Terézia a 300 év óta ausztriai igazgatás alatt lévő Fiumét 1776-ban a magyar koronához visszacsatolta, szabad kereskedelmi városá tette magyar kormányzás alatt.

¹⁰² ZML XIII/15. Pallini uradalomnak Inventárioma 1792.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo. A 721 juhból 96 db Szentbalázson, 100 db Bocskán.

¹⁰⁵ Biztos bevételt jelentett az uradalom számára a hegyvám; a terméseredménytől független, előre meghatározott mennyiség. Országos szokás szerint minden hold szőlő után 5 köböl. Egy kanizsai borköböl 13,43 liter. Vö. *Bogdán*, 88.

¹⁰⁶ Szluha Ferenc nádori ítélőmester „szép eszű és jeles szónok” terjeszti elő a női ági örökösödés felajánlását az 1722—23. évi országgyűlésen.

¹⁰⁷ *Bogdán*, 85.

¹⁰⁸ *Horváth F.* 404.

¹⁰⁹ *Teleki*, 213.

¹¹⁰ ZML XIII/15. A palini gazdaság becsüje.* csutás (tájszó) = csutkás; a kukoricacsutka a termés magháza;** a 275 köbölből 20 köböl Rátkon (ma Murarátka)

¹¹¹ *Bogdán*, 87.

¹¹² *Teleki*, uo.

¹¹³ *Halis 1896*, 376.

¹¹⁴ Inkey Boldizsár végrendelete Palinban kelt 1790. augusztus 5-én. Jelen volt Laki István csatári apát és Spissics János, a vármegye első alispánja. 1792. január 20-án Inkey Boldizsár részben módosította, részben kiegészítette előző rendelkezéseit. A végrendelet teljes szövegét közli Bátorfi Lajos (*Bátorfi 1876—1878*), majd Károlyi Attila (*Károlyi*, 39—58).

¹¹⁵ *Bátorfi*, II. k. 312–317.

¹¹⁶ *Nagy I.* 292.

¹¹⁷ ZML XIII/15. Birtokleltár 1793. december 16.

¹¹⁸ A Majthényiak ősrégi, Árpád-kori magyar család tagjai. Majthényi János báró neje Inkey Jozefa, az iharosberényi Inkey Gáspár leánya. Hét gyermekük volt, köztük Majthényi István (1788–1868), aki 1848-ban ezredes, Komárom várának parancsnoka. Mikor Latour császári hadügyminiszter felszólította, hogy bocsássa be a várba Jellacic katonáit, ellenszegült a császári parancsnak, s a levelet megküldte a Honvédelmi Bizottmánynak. A magyar kormány tábornokká nevezte ki. Majthényi István húga volt Majthényi Erzsébet, Inkey N. János felesége.

¹¹⁹ ZML XIII/15. Az Inkey család iratai (1813–1844); r. = robotoló örökös jobbágy, sz. = szabad költözésű jobbágy, * Fidus proventus = biztos jövedelem.

¹²⁰ *Egyed* kézirata alapján.

¹²¹ *Barbarits*, 240.

¹²² KE, 97.

¹²³ A szakirodalom Inkey-kápolna, Inkey-sírbolt néven emlegeti.

¹²⁴ *Halis 1915–1917, 1917*

¹²⁵ Franciaország, illetve Napóleon 1796–1815 közötti hosszú háborúja az európai nagyhatalmak koalíciója — beleértendő Ausztria is — ellen.

¹²⁶ *Bencze 1986*, 134.

¹²⁷ *Mérey, T. 1999*, 75–201. Az osztrák hadmérnökök felmérése Zala vármegye útjairól és az azok mellett fekvő településekről 1810–1812 között készült, tehát olyan időszakban, amikor Ausztria az ötödik európai koalíció tagjaként ismétlenül vereséget szenvedett 1809-ben Napóleontól, de a császár 1810-ben megszerezve Mária Lujza kezét, szövetségesének tekintette Ferenc császárt. A hadiesemények is szüneteltek, így Ausztria készülődhetett a visszavágásra. A jelentés az akkori katonai célok és ismeretek alapján készült.

v *Bencze 1986*, uo.

¹²⁹ *Simonffy 1974*, 94.

¹³⁰ *Helytört. lex.*

¹³¹ *Hóman—Szekfű 5.* k. 219. Magasba szökött a búza ára: a 90-es években pozsonyi mérőjének ára 30 és 40 garas között volt, 1809-ben már 152-re emelkedett, 1816-ban pedig 513 garasért adhatta el a birtokos.

¹³² ZML XIII/15. Az Inkey család iratai (1813–1844)

¹³³ *Deiningger*, 45–46. Asbóth János (1768–1822) tanulmányait Sopronban és a göttingeni egyetemen végezte, tanárként Lőcsén és Késmárkon működött. Festetics György meghívta a

Georgikon tanárának Keszthelyre, s 1806-ban a gróf összes uradalmának, később a Georgikonnak az igazgatója lett.

¹³⁴ *Deiningger*, uo. Pethe Ferenc (1762–1832) Debrecenben, majd az utrechti akadémián tanult, nyolc évet töltött külföldön. 1797-ben Festetics György meghívta Keszthelyre, ahol tisztartó, majd a mennyiségtan, mezőgazdaságtan és a technológia tanára lett. Korának legtermékenyebb mezőgazdasági írója, 38 kötetnyi munkát írt és adott ki.

¹³⁵ *Hóbor*; Németszentmiklós a Nagykanizsától északra, 12 km-re fekvő Magyarszentmiklós korábbi neve. A középkorban egymást váltották birtokosai, újkori történetét meghatározta, hogy Mária Terézia Batthyány Lajos grófnak adományozta, aki homokkomáromi uradalmához csatolta, s annak része maradt 1848-ig.

¹³⁶ *Deiningger* alapján

¹³⁷ A mezőgazdasági gépek megjelenéséről: Révai nagy lexikon (Budapest, 1922.) alapján.

¹³⁸ *Mérey, T. 1999*, 127. A palini házak méretére utal, hogy ott egy házra 18 személyt számítottak, míg a legtöbb faluban legföljebb 7–10 főt. A palini istállók nagysága még szembetűnőbb.

¹³⁹ *Bencze 1986*, 133–134.

¹⁴⁰ *Tardy*, 651. Angolkert: tájképi kert, a 18. századra és a 19. század első felére jellemző parképítési irányzat, amely a természethűséget őrizte meg. Magyarországon az első angolkert a 18. század 80-as éveiben kezdték telepíteni Tán.

¹⁴¹ *Tardy*, 557. A hajdani Inkey-kastély (ma általános iskola) közelében ma is találhatók ősfák. „Örökzöldek, hamisciprusok, lucfenyők, az ültetett nemesnyárok között kiemelkedő fája az egykorvult parknak a 390 cm törzskerületű idős platán, de található itt 2 m törzskerületű, több helyen már korhadó törzsű is, és két fiatal szivarfa. Érdekesség még a két idős, 190 és 230 cm-es törzskerületű mezei juhar, nagylevelű 340 cm-es törzskerületű hárs és több, átlagosan 220 cm törzskerületű vadgesztenyék.

¹⁴² *Fényes 1841*, II. 89.

¹⁴³ *Tudományos Gyűjtemény*, 1825, VI. k. 56–72. Bitnitz Lajos (1790-ben született Jákon, 1871-ben halt meg Nagykanizsán) a „Böltselkedés Doctora, Mathézis és a Magyar Literatura Professzora” Szombathelyen. Az akadémia matematikai osztályának első vidéki rendes tagja.

¹⁴⁴ *Morgány*: pusztá Újudvar határában. Egykori fontosabb gazdasági szerepére utal a ma is álló, de a romlás nyomait mutató tisztartói lak.

¹⁴⁵ *Hunfalvy J.* III. k. 228.

¹⁴⁶ *Bencze 1986*, 139. A Nagykanizsát és Zalaegerszeget összekötő postaútra 35 kő- és 84 fa-

híd épült. A kőből készült hidak közül nevezetesek a palini és a szentbalázsi.

¹⁴⁷ *Széchenyi 1978*; Széchenyi István baráti kapcsolatot tartott a palini Inkey családdal, naplójában is feljegyezte találkozásait a család tagjaival. Inkey N. Jánost Palinban is meglátogatta.

¹⁴⁸ Uo. Lunkányi (Liebenberg) János (1775—1853) Széchenyi Ferenc gróf titkára, majd Széchenyi István összes birtokainak jószágigazgatója.

¹⁴⁹ Válicka: folyó Göcsejben. Alsó-Válicka a Söjtöri-hát nyugati lejtőinek vizeit vezeti a Cser-tába, a Felső-Válicka a Zala jobb parti mellékvize. Esetünkben Alsó-Válicka vízgyűjtőjéről van szó.

¹⁵⁰ Zalai Hírlap, 1991. szeptember 21. „Széchenyi István birtokai Zala megyében”.

¹⁵¹ *Bátorfi 5.* k. 208—214. Simon Pál ügyvéd (1814—1897) a debreceni főiskola elvégzése után Kölcsey Ferenc unokaöccsének, Kálmánnak volt a nevelője. Ügyvédként részese volt a reformkori csatornázási munkálatoknak. Baksai választókerületi képviselőse idején írásban is megjelentette a tapasztalatait.

¹⁵² *Mészáros F. 74.*

¹⁵³ *Thaer, Albrecht (1752—1828)* német mezőgazdász, tanár és szakíró, a tudományos mezőgazdaságtan megalapítója. 1810-ben a berlini egyetemen a mezőgazdaságtan tanára. Róla nevezték el a tanácsai szerint készült, a napsugarak ellen tetővel ellátott, két oldalt nyitott hintót. Az inventáriumban feltüntetett értéke 420 forint (egy parasztszekéré ekkor 28 forint).

¹⁵⁴ Egy angol utazó feljegyzése 1836-ból: „Festményt Magyarországon a leggazdagabb házakban is csak ritkán látni.” A vagyonosodás viszont felélesztette a régi magyar ötvösművészetet, darabjai az Inkey-kastély legdrágább tárgyai közé tartoztak: 1-1 ezüst tálat 300—600 forinttal jegyeztek.

¹⁵⁵ ZML XIII/15. Az Inkey család iratai (1813—1844).

¹⁵⁶ *Degré (1819—1896)* naplója.

¹⁵⁷ *Nemzeti Újság*, Pest, 1842. november 12.

¹⁵⁸ Aranykulcsos vitéz: címzetes udvari méltóság; hivatalos címzése III. Károly óta cs. és kir. kamarás. Jelvénye az arany rojton függő arany kulcs. III. Károlynak határozott törekvése volt, hogy a főurak mellett a megyék nagyobb birtokkal rendelkező nemeseit az udvar körébe vonja. Az Inkeyek is büszkén viselték „a királyi udvar belső embere” rangot kifejező kamarási vagy tanácsosi címet.

¹⁵⁹ *Közgy. iratok*, 1842. november 13.

¹⁶⁰ Nagykanizsai Alsóvárosi Plébánia irattára; *Bóna 1988*; *Szinnyei 1891—1914*; *Károlyi 2001* alapján: Inkey N. János és Majthényi Erzsébet gyermekei: *Inkey Amália*: Palinban született 1811. december 2-án, 1837. november 14-én kötött

házasságot nagyunyomi (ma Balogunyom, Vas megye) Sényi Gábor földbirtokos táblabíróval.

Inkey Szidónia: Palinban született 1820. november 27-én, 1843. június 12-én kötött házasságot Csány Elekkel, a Kapornaki járás főszolgabírájával. *Inkey Ede (Eduárdus, Leopold)*: Palinban született 1803. június 21-én. Katonai pályára lépett, Windisch-Grätz oldalán harcolt a schwechati csatában (1848. október 30.) a honvédsereg ellen. Az Országos Honvédelmi Bizottmány árulónak nyilvánította, s elrendelte 1848. november 14-i leiratában „minden ingó és ingatlan javainak” zár alá vételét. (In: ZT, I. k. 133) Részt vett 1848—1849 telén a felvidéki hadjáratban, s a honvédsereg Losonc elleni támadásakor (1849. március 24.) magyar fogságba esett, s ott is maradt a világsíri fegyvertételig. Tábournoki ranggal vonult nyugalmába. Magyarországi hadifogságáról a „Meine Rückerinnerungen an der Feldzug 1848/49. Wien, 1858” című munkájában részletesen beszámolt. *Inkey Sándor*: Palinban született 1809. december 25-én, felesége Csuzy Antónia. Jogot végzett, majd járásbíró Pacsán, később Vas vármegye főjegyzője. Nyugdíjasként Pozsony egyik népszerű személyisége; a „Grenzbote” című újságban több érdekes visszaemlékezést írt a 30-as és a 40-es évekről. *Inkey Kázmér*: Palinban született 1818. február 29-én. Jogi tanulmányainak befejezése után szolgabíró a Kapornaki járásban. 1845-ben lemond hivataláról, s örökölt birtokán gazdálkodó. 1848 szeptemberétől százados a zalai önkéntes nemzetőrzászlóaljban, októbertől a honvédzászlóaljban. A váci ütközet után 3. osztályú katonai érdemjelet kap, őrnagy, majd a 47. honvédzászlóalj parancsnoka. Buda visszavételénél különösen kitűnt bátorságával. Világos után besorozták a császári sereg ottani „strafkompaniájába”. Váltásdíj ellenében szerelték le. *Inkey Edmund (Ödön)*: Palinban született 1821. szeptember 21-én. Jogi tanulmányai után kormányiszéki fogalmazó gyakornok Fiumében, 1843-ban ugyanennél a kormányiszéknél tiszteletbeli fogalmazóvá nevezte ki V. Ferdinánd. *Inkey János (beceneve Muki)*: Palinban született 1825. január 14-én. Gimnáziumi tanulmányai után földbirtokos Palinban, táblabíró, tiszteletbeli aljegyző. 1848. június 13-án hadnagy a 7. honvédzászlóaljban. A drávai hadtest kötelékében részt vett a Jellacic elleni harcokban. Főhadnagy, majd százados a 15. honvédzászlóaljban. A szabadságharc leverése után gazdálkodó a Vas megyei Nagyunyomban.

¹⁶¹ ZML Az Inkey család iratai. XIII/15.

¹⁶² *Közgy. iratok 194/1843.* Inkey Eduárd az átadáskor Prágában tartózkodott, a szerződést Kiss Lajos udvari agens írta alá.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo. 796/1845.

¹⁶⁵ Berchtoldt Károly „alsó-ausztriai tartományrendi úr és Londron-Laterano Cziczelle” leánya, Eleonóra Jozefa, aki 1830. augusztus 30-án született.

¹⁶⁶ Széchenyi I. 1978, 1162.

¹⁶⁷ Zala, 1908. július 24.

¹⁶⁸ Degré (1819—1896), 397.

¹⁶⁹ Molnár A. 1998/b 1215. Az 1845. március 3-án kezdődött közgyűlésen a háziadó fizetését önként vállaló zalai nemesek nyilatkozatukban vállalták, „...hogymég addig is, míg a nemesi rend adómentességét az igazság és közérdek kívánataihoz képest végképp megszünteti a törvényhozás, tettelesen részt kívánnak venni a közteher viselésében, ezért kötelezik magukat, ...a megye beligazgatási birtokarányosan rájuk eső részét évenként a megyei házipénztárba mint rendes adót be fogják fizetni”.

¹⁷⁰ Degré (1819—1896), 155. Sárközi Jancsi híres kanizsai cigányprímás volt.

¹⁷¹ Molnár A. 1998/b 1213.

¹⁷² A zalaszentbalázi plébánia irattára, Historia Domus. Inkey János a zalaszentbalázi plébánia kegyura volt.

¹⁷³ Koburg: kisváros Németország Thuringia tartományában, majd a Koburg hercegség fővárosa, innen a nagyhatalmú család neve. A Koburgok a napóleoni háborúkat követően kezdtek terjeszkedni Európában, a Monarchiában is számos nagykiterjedésű birtok urai voltak, Palin csak „kis pont” volt birtokállományukban. Versenytársaik szerint „hitbizománynak” tekintették Európát, de a 19. század második felében már Afrika felé fordult érdeklődésük. A Révai nagy lexikona (Budapest, 1922) alapján.

¹⁷⁴ ZML IV. 1. b. 2196/1846.

¹⁷⁵ Ferenc, szász-koburgi herceg fiát I. Lipót néven a belga nemzeti kongresszus 1831. június 4-én királlyá választotta. Két gyermeke közül az idősebbik a trón várományosa, majd II. Lipót néven Belgium királya, testvére, Fülöp herceg pedig a palini birtok ura lett.

¹⁷⁶ ZML XI/606. A palini Inkey uradalom iratai 1846—1852.

¹⁷⁷ Egy német nyelvű, 8 sorból álló iratot őriz Bécsből a ZML, így a két hivatal kapcsolata ismeretlen.

¹⁷⁸ Mejlinger; Glavina Lajos a 30-as években a kanizsai Batthyány-birtok ügyvédje, később a körmendi uradalom levéltárosa, majd 1846-tól palini jószágigazgató. Csáktornyan 1848 nyarán közfelkiáltással országgyűlési képviselőnek választották. A szabadságharc leverése után megyéjében nem folyt ellene vizsgálat. A Pesti Hadbírótság 1850. július 20-án néhány heti fogság után felmentette.

¹⁷⁹ Zala, 1908. július 24. „...a Gruner család úgy megmagyarosodott, hogy hazafiság dolgában egy hajszálnyira sem áll a tőzsgyökeres magyar családok mögött”.

¹⁸⁰ Bogdán, 98.

¹⁸¹ ZML A palini uradalom iratai 1846—1852. XI. 606.

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Molnár A. 1992/a Pirovits Károly „1816 körül született, a szabadságharc előtt ügyvéd volt, 1848 nyarán Zala megyében nemzetőr százados-sá választották. Novembertől főhadnagyként, 1849. május 8-tól századosként az 56. honvédszászlóaljban harcolta végig a szabadságharcot”. Világos után ügyvéd.

¹⁸⁵ L. a 181. sz. jegyzetet.

¹⁸⁶ Uo.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Uo. „Palini Uradalmi Marhák és Barmok állományára 4-ik évnegyedben 1851.”

¹⁸⁹ Bán, 67—68. Cenzusos föld a zsellérek által használt föld, amelyet nem a telki állományból, hanem a majorsági birtokból kapott földesurától. Cenzussal tartozott a molnár, a kocsma és a mészárszék kezelője az általuk használt területért.

¹⁹⁰ Z. m. tört. olv. 205. Csány László a Batthyány-kormány megbízásából szervezte a védelmi vonalat a Dráva és a Mura mentén, s a zalai nemzetőröket is őrszolgálatra rendelte a Drávához.

¹⁹¹ Ember Gy. 265.

¹⁹² Uo. 67.

¹⁹³ Uo. 265.

¹⁹⁴ Molnár A. 1992/a Nemzetőr volt Palinból 19 fő, Korpavárról 4 fő, Kacorlakra 13 fő, Pölöskefőről 19 fő, Bocskából 7 fő, Magyarszerdahelyről 20 fő és Szentbalázsról 23 fő.

¹⁹⁵ Simonffy 1974, 76.

¹⁹⁶ ZML Zala Vármegye Bizottmányának iratai. Jegyzőkönyvek. 185/1849.

¹⁹⁷ Uo. 284/184. sz. határozat

¹⁹⁸ Zalaszentbalázi Általános Iskola honismereti gyűjteménye

¹⁹⁹ Simonffy 1960, 406. Zala megye déli része a kir. törvényszékek felállítását követően a nagykanizsai törvényszékhez tartozott. Ennek iratanyaga azonban a második világháború során megsemmisült.

²⁰⁰ L. a 196. sz. jegyzetet. IV. 102. a/543/1848. 876/1848.

²⁰¹ KE, 180. Palin pusztát 1894-ben — Förhénc-heggyel és Lazsnakpusztával egyetemben — Korpavárhoz csatolták, Korpavár így 1925-ben körjegyzői székhellyé lépett elő. 1963-ban mindkét település egyesült Nagykanizsával.

Rezső Góczé

Die Geschichte von Palin und Korpavár zwischen 1690 und 1849

Nach der 150-jährigen Türkenherrschaft waren die Dörfer in Süd-Zala verlassen und die Landschaft verödet. Die Wiener Militär- und Hofverwaltung ging von der Voraussetzung aus, dass das eroberte Gebiet dem Kaiser gehörte und nicht den Ungarn, und dass der Hof daher frei über die Verwendung der Neoaquisiten-Güter verfügen könne. Kaiserliche Generäle und einige ungarische Grundherren vergrößerten ihre Besitztümer durch umfangreiche Bodenflächen und Mitte des 18. Jahrhunderts war die gesamte Bevölkerungsschicht der Großgrundbesitzer in Süd-Zala praktisch ausgewechselt. Der für die Landwirtschaft des Komitats Zala bedeutendste Teil, Muraköz, ging an den österreichischen Großgrundbesitzer Graf Mihály János Althan, kaiserlicher Geheimrat und Rat der tschechischen Hofkanzlei, der jedoch früh, bereits 1722 starb. Nach seinem Tod führte seine Witwe, eine spanische Gräfin, den riesigen Besitz. Der Landesherr belohnte auch die Offiziere der an der Rückeroberung von Kanizsa (1690) beteiligten Regimente und so kam auch die Familie Inkey zu beachtlichen Gütern.

Nach Ansicht der Genealogen gehörte die Familie Inkey zu den alt eingesessenen ungarischen Geschlechtern und waren schon zur Arpadenzeit führender Männer, die hohe Ränge im Lande einnahmen. Die Mitglieder der Familie erklärten im 19. Jahrhundert den legendären Kommandanten der Légráder Burg Lóránth Ferenc Inkei zu ihrem einstigen Vorfahren, der zwei Söhne hatte: György, wurde 1693 bei Rigyác ermordet so erbte sein Bruder János Inkey den gesamten Besitz.

János Inkey (1673—1747) war fast dreißig Jahre beim Militär und wurde 1715 Hauptmann von Légrád. Die Güter, die er von seinem Vater geerbt hatte, erweiterte er 1716 durch den Zukauf anderer Ländereien und wurde so unter dem Namen Lóránth Inkei Besitzer von mehr als einem halben hundert Dörfern und Land, dazu gehörte auch Palin-Puszt, dem die aus dem im Komitat Somogy gelegenen Inké stammende Familie Lóránth ihren Vornamen zu verdanken hatte. Als er von König Karl III. (1711—1740) eine Schenkung zu seinem erworbenen Land erhielt, nahm er den Namen Pallini (später Palini) an.

Palin war auch schon vor der Landnahme ein bewohnter Ort. Schriftlichen Quellen erwähnen den Ort erstmals 1193, die erste namentlich erwähnte Eigentümerin, die Witwe von János

Szentbalázs, verkaufte den Besitz nördlich der Grenze von Palin 1323 an den Kanizsaer Burgvogt Lörinc aus dem Geschlecht der Osl. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts wurde Palin Teil der Kanizsaer Burgdomäne. Während der Angriffe durch die Türken lebten 22 Familien im Ort, 1554 gab es sogar ein Pfarrhaus, aber die häufigen Zerstörungen und Brandschatzungen führten dazu, dass der Ort völlig entvölkert wurde und bei der Rückeroberung von Kanizsa existierte er praktisch nicht mehr. Selbst in der Landeskonskription von 1720 ist Palin nicht unter den bewohnten Orten aufgeführt. János Inkey errichtete auf dem Nordhügel, der das verödete Land teilte, eine Kurie. Das Land, das um Kanizsa herum verteilt war, wurde zunächst von den Leibeigenen der umliegenden Ortschaften bestellt. Bei der ersten Volkszählung 1785 lebten bereits 183 Einwohner in 46 Häusern. Der Zuwachs der Bevölkerung des Ortes ist den großen Bewegungen im 18. Jahrhundert — innere Migration, Rückkehr — zu verdanken. Die Familie Inkey bevölkerte die Orte, die sich in ihrem Besitz befanden, im Verlauf der ersten Binnenmigration, konnten sich die Grundherren doch im damaligen Wirtschaftssystem ein Einkommen nur durch die Bewirtschaftung ihrer Güter durch Leibeigene erhoffen. In den ersten Jahren nahmen sie so viel freien Ackerboden und Weideland in Besitz, wie sie brauchten.

Graf Lajos Batthyány-Strattmann, der die Domäne von Homokkomárom als Lehen des Königs erhielt, baute auf dem Abzweig der Poststrasse nach Egerszeg in Richtung Gelse—Pacsa ein Wirtshaus, und ließ einige Familien der Schwaben aus der Nähe von Koblenz, die er auf seinen Besitztümern angesiedelt hatte, in die Nachbarschaft dieses Wirtshauses ziehen. Die so entstandene Ortschaft wurde und wird auch heute noch scherzhaft als Schuppenburg (Korpavár) bezeichnet. Nach Angaben der ersten Volkszählung lebten hier 89 Personen in 10 Häusern. Auf Grund des engen Raums (177,5 Joch Ackerland und 38,5 Joch Wiese) und des schwer nutzbaren, stark sandigen Bodens konnte sich der Ort nicht entwickeln, während Palin auf Grund seiner wesentlich günstigeren Situation, der Nähe zu Kanizsa, dass an der Kreuzung fünf wichtiger Landstrassen gelegen war, und seiner natürlichen Gegebenheiten sich zum Zentrum des Besitzes der Familie Inkey entwickelte.

Die Organisation des aus mehreren Teilen bestehenden Besitzes von János Inkey knüpft sich an den Namen seines Sohnes Boldizsár Inkey (1726—1792). Er war ein Kleinadliger mit großen Ambitionen, der von seiner Familie berechtigterweise als der „große Organisator“ bezeichnet wurde, gelang es ihm doch, den ererbten Besitz von 25.000 Joch zu vervierfachen. Palinpuszta wurde zum Zentrum dieses großen Feudalbesitzes. Durch seine erste Frau, Eleonóra Kelcz wurde er zum Eigentümer des bei Kőszeg und Zalalövő gelegenen Ortes Szalapatak, er erwarb Besitz in Muraköz, in der Gegend von Belicza und Dobrova, als Pfand erhielt er den riesigen Besitz im kroatischen Raszinya, war für kurze Zeit Eigentümer der Sárvárer Burgdomäne der Nádasdys. Er beschäftigte sich jedoch nicht nur mit der Vermehrung seines Besitzes, sondern auch mit dessen wirtschaftlicher Entwicklung. Der Bestand seiner Bibliothek bestätigt, dass er die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Veränderungen, die sich im Europa des 18. Jahrhunderts vollzogen, die Anforderungen des internationalen Marktes kannte und seine Wirtschaftsführung danach richtete. Im Interesse einer Steigerung der Warenproduktion und Erweiterung der Bewirtschaftung des Majorats erhöhte er den Frondienst, nahm den Bauern das Rodeland und nahm das Urbarialland einiger Dörfer in Besitz. Seine Leibeigenen protestierten gegen diese übertriebenen Forderungen und die Verwalter konnten ihnen auch durch Schläge nicht den Mund stopfen, so dass sie Maria Theresia um Hilfe bei ihren Problemen baten.

Boldizsár Inkey teilte seinen Besitz in 5 Domänen auf (Palin, Nagyrécse, Rigyác, Belicza, Raszinya) und leitete das Ganze von Palin aus, wo er eine Kurie, Wohnungen für seine Beamten, Häuser für die Wirtschaftsexperten und Unterkünfte für das Gesinde, die Drescher, sowie die Schweine- und Schafhirten errichten ließ. Die Wirtschaftsgebäude, Kornspeicher, Stallungen und Schuppen ließ er aus Stein, die Rinder- und Schweineställe, sowie das Bienenhaus aus Ziegeln und Holz bauen. Häusler arbeiteten vertragsgebunden in den Mühlen, den Gasthäusern, Schlachtbänken und Wirtshäusern.

Auf seinem Ackerland wurde vor allem Getreide angebaut, aber der Hauptwirtschaftszweig war die Viehzucht. Er hielt Zuchttiere, die er in der Schweiz erworben hatte und verwendete viel Sorgfalt auf das Mästen von Ochsen und die Schafzucht, betrachtete aber die Rinderhaltung in den Stallungen als das Wichtigste. Seine gemästeten Ochsen verkaufte er auf dem Kanizsaer, seine Weine auf dem internationalen Markt.

Nach dem Tod von Boldizsár Inkey (1792) löste sich die Paliner Wirtschaft auf, seine sechs Söhne bildeten fünf unabhängige Besitztümer. Palin als Zentrum mit seinem Boden, seinen Wäldern und Weinbergen gelang in den Besitz des minderjährigen János Nepomuk Inkey, aber da der Erbe noch das Piaristengymnasium in Kanizsa besuchte, wurde der Besitz von einem Verwalter geführt und so wurde János N. Inkey erst zu Beginn des 19. Jahrhunderts zum tatsächlichen Besitzer von Palin.

In der genannten Periode machte die Getreidekonjunktur, die durch die französischen Kriege ausgelöst wurde, die Grogrundbesitzer reich und glücklich, der Preis für Getreide und Rohprodukte schnellte in die Höhe und die Getreideproduktion blühte. Auch János N. Inkey vermehrte seinen Allodialbesitz durch Zukauf von Land, die Aneignung von Rodeland, die Erschließung von Weideland und erhöhte sein Einkommen durch die Anwendung intensiverer wirtschaftlicher Methoden. Er dehnte seinen Besitz vor allem nördlich von Palin, dem heutigen Prinzipal-Talbecken (im Mittelalter Palus Canisiensis, Kanizsaer Graben) aus. Seine Bodenkäufe und Bauvorhaben belasteten den Besitz mit riesigen Schulden. Es gelang ihm, den ererbten Besitz von 1778 Joch um mehr als das 10-fache zu erweitern. Seine 3 Domänen (Palin, Szentbalázs, Pacsa) regierte er von Palin aus mit Hilfe seiner Verwalter, Kämmerer und Gespane. In der Zeit der Dekonjunktur stieg der Wollpreis, deshalb intensivierte er seine Schafzucht. Der Kanizsaer Militärstab kaufte regelmäßig Pferde aus seinem Gestüt. Als neue Wirtschaftszweige führte er den Obstanbau, die Schweinezucht und das Schnapsbrennen in seinen Besitztümern ein. Auf den Feldern seines Majorats versuchte er auch durch Fruchtfolge höhere Erträge zu erreichen; der Getreideanbau wurde hin und wieder durch den Anbau von Futterrüben oder anderen Nutzpflanzen ersetzt. Die Besucher, die nach Palin kamen, lobten sein Schloss, seinen englischen Garten von 60 Joch, die sorgfältig bestellten Felder und die vielseitige Wirtschaft. Durch eine Lockerung des Frondienstes ebnete er der Entwicklung eines Agrarkapitalismus den Weg.

1842 starb János N. Inkey, ohne ein Testament zu hinterlassen und zwei Jahre später starb auch seine Frau, Erzsébet Majthényi. Seine Kinder, fünf Söhne und zwei Töchter, waren nicht bereit, für die Schulden, die den Besitz belasteten aufzukommen und verkauften den gesamten Besitz 1846. Der neue Besitzer, der flandrische Graf Philipp, war der Neffe des belgischen Königs Leopold II. Der oberste Gouverneur des Besitzes wurde der in Wien ansässige Generaldirektor der Besitztümer des belgischen Königreiches, die Verwal-

tung in Palin wurde von Lajos Glavina geleitet, der bereits in den ersten Jahren in den 3 Wirtschaftsbereichen ausgebildete Fachkräfte einstellte. Die Leiter dieser Bereiche führten ihre Arbeit auf Grundlage regelmäßiger schriftlicher Anweisungen durch und legten auch schriftlich Bericht über die Erfüllung ihrer Aufgaben bzw. deren Ergebnisse ab.

Die Befreiung von der Leibeigenschaft im Jahre 1848 war auch für die Menschen, die auf den Paliner Besitztümern arbeiteten, ein Meilenstein in ihrem Leben. Für die Bewohner von Palin-Pusztta brachte es zwar keine wirklichen Veränderungen, aber die Leibeigenen in den Dörfern wurden Besitzer des von ihnen bisher genutzten Bodens. Der bisherige Eigentümer, Philipp, erhielt für seinen urbarialen Grund und Boden eine Entschädigung vom Staat, das Allodium und das Majorat konnte er auch weiterhin behalten. Die Häusler, die im Vertragsverhältnis standen (*contractualistae*) und denen kein Boden zustand, blieben ohne Grund und Boden. Sie waren rechtlich freie Menschen und wurden zu besitzlosem Agrarproletariat.

Als Folge des oben beschriebenen Prozesses blieb die geteilte Besitzkonstruktion, die Überma-

cht des Großgrundbesitzes gegenüber den Bauernhöfen, auch nach 1848 erhalten. Diese wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur bestimmte über ein Jahrhundert hinweg die Situation und den Spielraum der Bauern in den Dörfern des Prinzipal-Talbeckens.

Bildunterschriften:

1. Die Nachfahren von Ferenc Lóránth Inkei. Kundgetan von Iván Nagy, 1857—1868. Ersatzband 291.
2. Das Wappen der Familie Inkey. Kundgetan von Iván Nagy, 1857—1868. Ersatzband 289.
3. Die Inkey-Urne. 1842. Nagykanizsa, vor dem Gebäude des ehemaligen Kinos, Sugár út 5.
4. Die Nachfahren des Boldizsár Palini Inkey. Kundgetan von Iván Nagy, 1857—1868. Ersatzband 292.
5. Das Inkey-Schloß in Palin. Seit 1945 Gebäude der Grundschule Palin.
6. Gedenktafel für Kázmér Palini Inkey auf der Säule am Tor des Grabgewölbes der Familie Inkey. 1998.

Die Fotografien wurden von Tamás Nádasi angefertigt.

Rezső Gőcze

History of Palin and Korpavár 1690–1849

In the 150 years of Turkish occupation the villages of southern Zala County became depopulated and the land became a wilderness. The military and imperial governments of Vienna operated on the assumption that the reconquered lands belonged to the emperor, not to the Hungarians, and he had free reign to use and dispose of his new acquisitions as he saw fit. Imperial generals and certain Hungarian aristocrats increased their estates with enormous land purchases, and at the turn of the 18th century the aristocratic estates of southern Zala were completely exchanged. Muraköz, the most important agricultural area of Zala County, was obtained by Count Mihály János Althan, Austrian nobleman, secret imperial advisor and Bohemian royal chancellery advisor, who died at an early age in 1722, with the enormous estate being run by his widow, a Spanish countess. The emperor also rewarded the officers commanding the regiments that retook Kanizsa in 1690, as a result of which the Inkey family obtained a sizable estate.

According to genealogists the Inkey family was one of the great families of old, its ancestors being leading men of high national standing as early as the Árpád Era. Members of the family living in the 19th century held one of their ancestors to be the famous captain of the castle of Légrád, Ferenc Inkei Lóránth, who had two sons; György was murdered at Rigyác in 1693, whereupon his brother, János Inkey, inherited the entire estate.

János Inkey (1673–1747) was a soldier for nearly 30 years, and became captain of Légrád in 1715. In addition to the estates inherited from his father he made new purchases in 1716, thus becoming the owner of more than fifty villages and fields under the name of Inkei Lóránth; these lands included the fields of Palin, which was added to the name of the Lóránth family, Somogy County descendants of the Inkey family. When he obtained the estates donated by King Károly III (1711–1740), he adopted the name of Pallini (later Palini) Inkey.

Palin was an inhabited area even before the Arrival of the Hungarians. It is first mentioned in written documents in 1193, its first owner known by name being the widow of János Szentbalázsi, who in 1323 sold the lands on the northern outskirts of Palin to Lőrincz of the family of

Osl, the commander of the garrison of Kanizsa. In the latter half of that century Palin became part of the fiefdom of Kanizsa. At the time of the Turkish invasion it was inhabited by 22 families, and even had a parish church in 1554, but was depopulated in the course of recurrent warfare and destruction, and was completely destroyed by the time Kanizsa was liberated. Palin was still not listed as an inhabited community as late as the tax documents of 1720. János Inkey built a noble manor on the northern hills of the valley running across the plain. His lands scattered around the environs of Kanizsa were originally farmed by the serfs of the neighboring settlements. By the time of the first census (1785) there were 183 inhabitants in 46 homes. Population growth came as a result of the major demographic movements of the 18th century – internal migration, repatriation. The Inkey family settled their villages by means of internal migrations within the nation, since in the economic system of that era their estates could be expected to return a profit only if farmed by serfs. In the early years they laid free claim to as much land and pastures as they needed.

Count Lajos Batthyány-Strattmann, who obtained the feudal estate of Homokkomárom by royal donation, built an inn at the fork in the post road to Zalaegerszeg leading to Gelse-Pacsa, then settled a few families of Schwabian Germans from his estates at Koblenz around the inn, the resulting settlement being given the joking name of Korpavár [roughly: “Beercastle”]. At the time of the first census it was inhabited by 89 persons in 10 homes. Because of its narrow borders (177.5 acres plowland and 38.5 acres meadow) and difficult, extremely sandy soil the settlement failed to grow; in contrast, Palin’s favorable location at a crossing of roads in five directions near Kanizsa as well as its natural features led it to become the center of the Inkey estates.

The organization of János Inkey’s segmented lands into single estate is credited to his son, Boldizsár Inkey (1726–1792). This powerful, ambitious man was a member of the middle nobility and was justly nicknamed “the greater acquirer” by the family, as he increased the 25,000-acre estate he inherited to four times its original size and established the administrative center of his huge feudal estate on the plains of Palin.

Through his first wife, Eleonóra Kelcz, he acquired lands at Kőszeg and in Szalapataká near Zalalövő, purchased other lands around Belicza and Dobrova in Muraköz, leased the enormous estate at Raszinya, Croatia, and for a short while also owned the feudal estate of Sárvár of the Nádasdy family. In addition to increasing the size of his estate, he also devoted energy to improving its management. The collection in his library testifies that he was familiar with the social and economic changes taking place in Europe in the 18th century, and also with the demands of the international market, and adjusted his administration accordingly. In order to increase production and bring more profit to the estate, he raised the labor service requirements, snatched peasant lands, and in several villages also snatched tenant lands. His serfs protested against his excessive demands, and not even beatings by the bailiffs could silence the complainers, who petitioned Maria Theresa for remedy of their injuries.

Boldizsár Inkey organized his estates into five manors (Palin, Nagyrécse, Rigyác, Belicza and Raszinya) and directed them from Palin, where he built a residence, steward's lodgings, homes for the professionals, and quarters for the tenants, serfs and shepherds. The farm buildings, granaries, stables and barns were built of stone, and the carriage houses, cow- and pigpens and beehives of brick and wood. Indentured servants toiled in the mills, inns, slaughterhouses and pubs.

His farmlands mainly grew cash crops, but animal farming was the main branch of his economy. He kept livestock purchased in Switzerland and devoted great care to raising oxen and sheep, but it was the stabling of cattle that he considered of primary importance. His fattened oxen were sold in Kanizsa, and his wines on foreign markets.

After the death of Boldizsár Inkey in 1792 the enormous Palin estate fell apart as his six male heirs divided their inheritance into five separate estates. Palin as the center was inherited along with its lands, forests and vineyards by János N. Inkey, who was still a minor and a student at the Piarist lyceum in Kanizsa, for which reason the estate was run by the bailiff, János becoming the actual master of Palin only in the beginning of the 19th century.

At that time a wheat boom resulting from the Napoleonic wars add to the wealth and happiness of the large estate owners, as wheat and other crop prices skyrocketed and grain production became extremely profitable. János increased his allodial areas by purchases, acqui-

sitions of cleared woodlands, and plowing of pastures, and heightened his profit margin by the use of more intensive management methods. His land purchases and construction projects created an enormous burden on his treasury. The 1778-acre estate was increased more than tenfold, and the three manors (Palin, Szentbalázs and Pacsa) were run from the center at Palin by stewards, accountants and bailiffs. In the years of the depression the price of wool went up, therefore he increased the size of his sheep herd. Military units stationed in the county regularly purchased his horses. He introduced new branches of fruit production, liquor brewing, and pig farming. He also experimented with the introduction of crop rotation, occasionally replacing wheat farming with turnips and flowers. Visitors to Palin praised its castle, 60-acre English garden, carefully cultivated farmlands and diverse economy. By decreasing the emphasis on drudge labor, the agricultural capitalist started out on the road to progress.

In 1842 he died without leaving a will, followed two years later by the death of his wife, Erzsébet Majthényi. His heirs, five sons and two daughters, were unwilling to attempt to recover the debts on the estate, so in 1846 the entire estate was sold. The new owner was Philip, Duke of Flanders, King of Belgium, the nephew of Leopold II. The chief governor of the estate was the director-in-chief of the Belgian Royal Estates, headquartered in Vienna, while the Palin lands were run by Lajos Glavina, who from the very beginning employed skilled workers in the three districts of the estate. The district heads did their jobs in accordance with regular written instructions and made written reports of their performance.

The abolition of serfdom in 1848 was a milestone in the life of the workers on the Palin estate. Although it represented no major change for the inhabitants of the plains, the serfs of the villages became owners of the lands they had farmed previously. The former owner, Prince Philip, received compensation for his fiefal lands and retained ownership over his leased and manorial lands. Unlanded sharefarmers and contract laborers remained without land, and legally became free men, but in fact were impoverished agricultural proletarians.

As a result, the dual structure of ownership remained in place in the villages even after 1848, with a dominance of large estates as opposed to peasant farming. This economic and social structure would define the station and mobility of the peasantry of the Palin plains for a century to come.

Captions:

1. Descendants of Ferenc Inkei Lóránth. Published by Iván Nagy, 1857-1868. Supplemental volume 291.

2. Inkey family coat of arms. Published by Iván Nagy, 1857-1868. Supplemental volume 289.

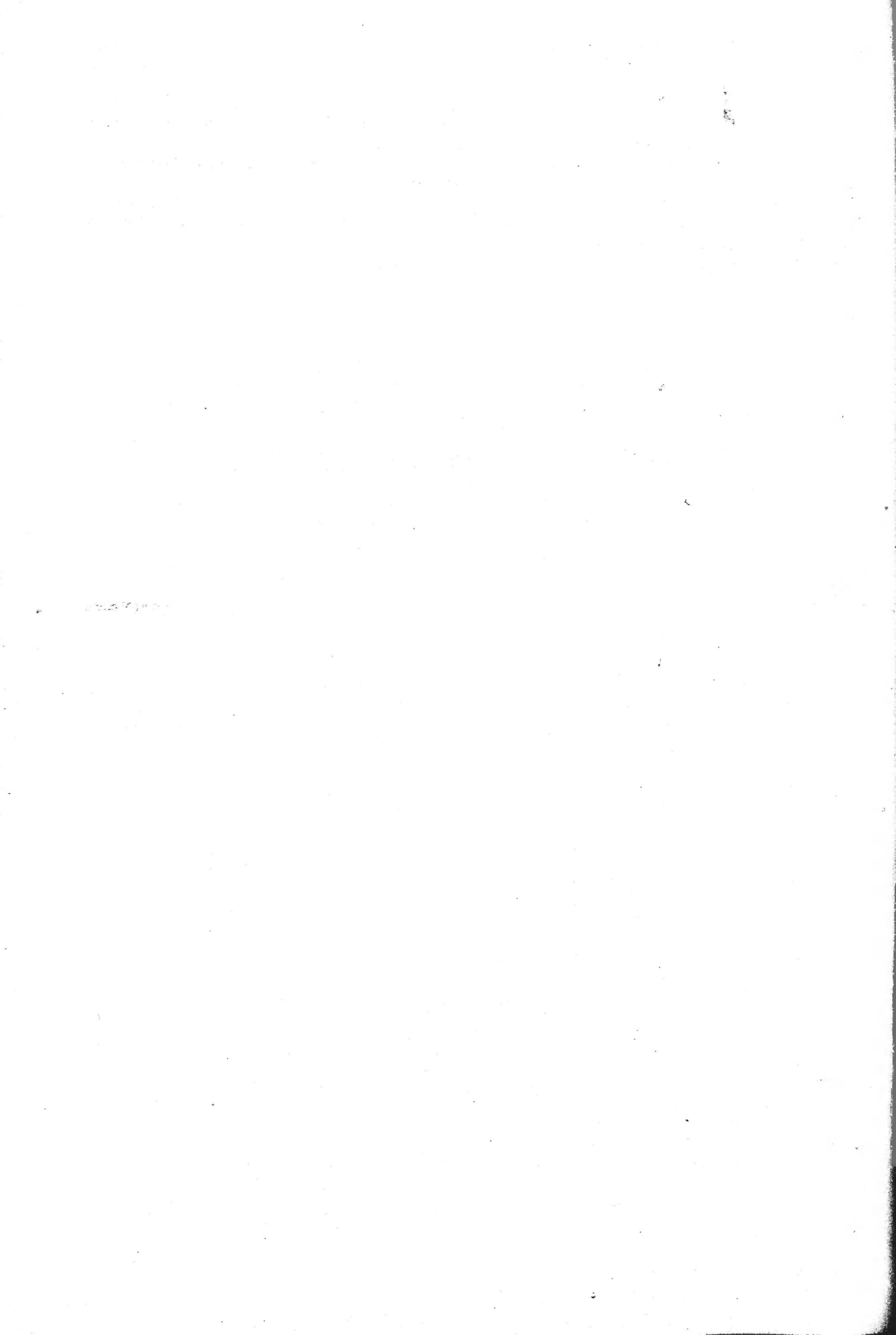
3. The Inkey burial urn. 1842. Nagykanizsa, in front of the former cinema at Sugár út 5.

4. Descendants of Boldizsár Palini Inkey. Published by Iván Nagy, 1857-1868. Supplemental volume 292.

5. The Inkey castle at Palin. Since 1945 the Palin Elementary School.

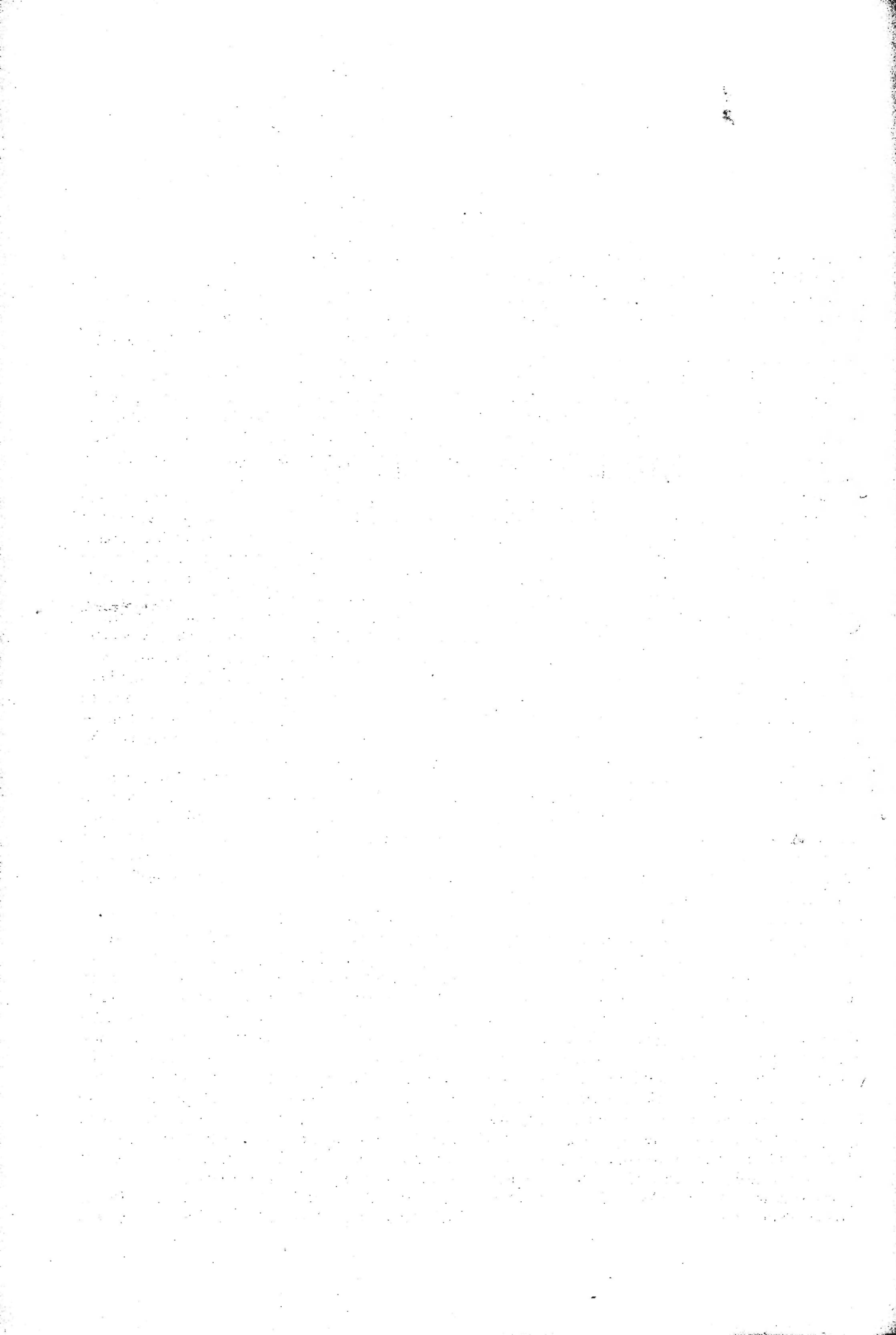
6. Kázmér Palini Inkey memorial plaque on the column of the gate of the Inkey crypt. 1998.

Photos Tamás Nádasi.

Czupi Gyula—Kardos Ferenc

MIKLÓSFA TÖRTÉNETE
(1690—1848)

A ma Nagykanizsához tartozó Miklósfalva városrészt 1690 és 1848 között Somogy megyei falu, melynek a határába olvadt több, a hódoltság során elpusztult középkori település, Bunya, Szentgyörgy és Mórchely.

A településre vonatkozó korabeli iratok túlnyomó többségében s a korabeli topográfiai-geográfiai munkákban¹ a Szentmiklós (*Zent-Miklos*, *Sz:Miklós*, *Szent-Miklós*, *Szent Miklós*),² megnevezés szerepel. Egészen a 19. század végéig létezik még a Somogy-szentmiklós (*Somogy - Szent Miklós*, *S. Szent Miklós* változatokban) és a Horvátszentmiklós alak is. Horvátszentmiklósként (*Horvát—Szent—Miklós*, *Horváth—Szentmiklós*) elsősorban a Habsburg-közigazgatás tartotta nyilván,³ Somogyszentmiklósként pedig a Somogy megyei közigazgatás. A település 18–19. századi anyakönyveit átnézve a település megnevezéseként 1860-ig csak Szentmiklós található. A későbbi hivatalos névhasználat bizonytalanságát jelzi, hogy Szentmiklós neve néhol *Horvát-Szent Miklós*, egy-egy esetben pedig *S[somogy] Szent Miklós*, illetve *Horvát-Somogy-Szent Miklós* alakban fordul elő.⁴ Vizsgált korszakunk kezdetén találkozunk a *Niclaesberg*, *St. Niklasberg*, *Niclauss berg* változatokkal, melyekről kiderült, hogy nem egy Kanizsa környéki hegyről, hanem Szentmiklósról van szó.⁵

Szentmiklós és a hozzá tartozó puszták 1715-től, Zala és Somogy megyék szétválasztásától kezdve egész korszakunkban Somogy megyéhez, a 17. század végén a Kaposvári, majd a Kanizsai, végül a Marcali járáshoz tartoztak.⁶

A ma Miklósfához tartozó egykori középkori települések közül 1690 után az úrbéri és uradalmi összeírások Szentmiklós falut (*pagus*), Mórchely és Szaplányos pusztákat (*praediumokat*), Szentgyörgy-hegyi (a 18. század végétől Szentgyörgyvári-hegy) szőlőket említenek. Bunya már csak a Szentmiklós határába tartozó terület nevéként kerül elő. 1700-ban Szentmiklós, Mórchely és Bunya puszták (*desertumok*) Botszentgyörgyvár (a későbbi Szentgyörgyvári-hegy) tartozékaiként ismertek.⁷ Szentmiklós, Mórchely és Szentgyörgyvár 1690 előtti történetét Vándor László foglalta össze a monográfia első kötetében Mórchely, Szentmiklós és Szentgyörgyvár címszó alatt,⁸ s így a térség geográfiai változásairól, a település demográfiai gazdasági, vallási, műveltségi viszonyairól, életének eseményeiről csak az 1690 és 1848 közötti korszak vonatkozásában lesz szó.

I. Birtokviszonyok

1694-ben Szentmiklós, Szentgyörgyvár és Bunya lakatlan pusztá,⁹ *Hercules Johannis Ludovicus comes Turinetti de Marchius Prie*¹⁰ birtoka. Ekkor Szent Miklós a Csáktornyai uradalom része.¹¹ 1726-ban birtokosként a Somogy megyei közgyűlés településenként megállapította a pannonhalmi apátságnak fizetendő tizedet, s ekkor¹² Szentmiklóst mint de Prie birtokát („*Prick marsal uradalma*”-ként¹³) 12 forint-ra értékelte. A puszták sorában „*Morichely*” és „*Bonnya*” is szerepelt.

Még ugyanebben az évben, 1726. december 5-én negyvenezer forintért *Festetics Kristóf* vette meg de Prie János őgróftól Csurgót és összes tartozékait, köztük Szentmiklóst, valamint a hozzá tartozó pusztákat is, és 1727. február 4-én már ki is fizette az egész összeget.¹⁴ Ekkor Szentmiklóson valószínűleg nem csupán *Festetics Kristófnak* volt birtoka, ezt bizonyítja a Szapáryak esete. 1743-ban *Szapáry Péter* megtámadta apja, *Szapáry István* végrendeletét. Szerinte Páraháza és még 80 hold szentmiklósi földje (mely talán Csákány lehetett) Kanizsához tartozott. A kamara elutasította kérését, és megállapította, hogy apja, *Szapáry István* csurgói földekre cserélte a szentmiklósi 80 holdat.¹⁵

1733-tól a Szentmiklós határába eső terület nagy része már *Festetics Kristóf*, a nagy birtokszerző tulajdona, s lehetővé vált a szentmiklósi majorság megszervezése. 1737-től Szentmiklós, Bagola és a hozzá tartozó puszták a csurgói jószágigazgatóság irányítása alá tartozó szentmiklósi uradalomként működtek.

Szentmiklós *Festetics Kristóf* halála után *Festetics Pálé* lett, majd az ő 1783. március 28-án, Pozsonyban kelt végrendelete alapján a csurgói uradalommal együtt fiáé, *Imréé*.¹⁶ Az 1790-es években a birtok a *Festetics Kristóf-féle* majorátust egyben tartó *Festetics György* kezébe kerül,¹⁷ testvérei, *Imre* és *János* hiába törekedtek a hitbizomány felbontására. Halála után, 1819-ben fia, *Festetics László* örökölte az egész majorátust (benne a szentmiklósi birtokokat is). Az 1846-ban elhunyt *Festetics László* után fia, a hadseregből éppen leszerelő és gazdálkodásba kezdő *Festetics Tasziló* tulajdonába került a szentmiklósi jószág. Ő azonban nem sokára felhagyott a gazdálkodással, újra a katonai pályára lépett, és ezért 1848. október 1-jén egyezséget kötött az Olaszországból hazatérő testvérével, *Festetics*

Györggyel.¹⁸ A megállapodás értelmében Tasziló megtartotta a keszthelyi, a balatonszentgyörgyi és a sági uradalmakat, míg a csurgói, a berzencei, a szentmiklósi, a csáktornyai, az ollári, a vasvári és a szalkszentmártoni uradalmakat, valamint a pesti, a kaposvári és a zalaegerszegi házakat átengedte Györgynek a 4 632 000 Ft-ot kitevő adósság kifizetése fejében.

II. A település határai, föld- és vízrajzi jellemzői

A 18. század elején nemcsak a birtokviszonyok változtak meg jelentősen, hanem a település határa és népessége is. A török hódoltság végére a középkori Szentmiklós teljesen elpusztult, s az új Szentmiklós nem a korábbi helyére települt vissza, régi helye azonban még a 19. század elején is ismert volt. A kanizsai berekkel kapcsolatos perben¹⁹ tanúként megszólaló szentmiklósi jobbágyok, többnyire a határt jól ismerő csordások még emlékeztek rá. Vallomásaikban elmondták, hogy a falu új, de a szentmiklósi határhoz tartozó helyre települt, a régi faluhelyről pedig azt mondták el, hogy határos volt a kanizsai berekkel. Ezek a vallomások azt is jelzik, hogy a pásztorok némelyike a régi falu népességéből való volt, vagy legalábbis találkozott onnan származó emberrel.

A Miklósfa magját jelentő, új helyre települt Szentmiklóst az első katonai felmérés²⁰ során Bagolatól 1, Sántától 1 ½, Nagykanizsától 1, a Csárdától ½, a malomtól 1 óra járásnyira lévő településként határozták meg. Ekkor megállapították, hogy a rétek mocsarasak, az erdő magas törzsű, sűrű növényű tölgyből áll, s magaslatairól és szőlőhegyeiről szép kilátás nyílik Kanizsára, a Légrádra vezető postaút azonban csak száraz időben járható. Ugyanekkor összeírták a szilárd épületeket is: a templomot, a hivatalnokházat, a majorságot, a csárdát, a sánci csárdát, egy malmot (valószínűleg a Békás tónál lévő malmot) és egy juhaklot.

Egy 1802. évi összeírásban²¹ a következő földrajzi neveket találjuk: „Kukoriczaföld”, „Nagy mező” (első és második dűlő), *Bunya, vadaskert és vadaskerti árok*, „Za Gústyom”, *Szentgyörgyvári-hegy*, „Hosszú Sűrű”, „Hársasban v na Lipje”, a Békás malom tava és gátja, *Szenes (Belső szenes, középső szenesi rét)*, *téglaszín, berek, Jankó kútja*, „a körtvél fánál”, a bunyai útnál, a kis bükk alatt, a berek felett, „na lénastye”. Esetenként az összeíró pontosabb helymeghatározásra kényszerült, ekkor jobban körülírta az adott földterület helyét: „Móriczhely mellett nagy Mezőn II. Düllön, ugyanott a faluhoz közelebb; Szt.Györgyvári hegyben a bagolai hegy felé való oldalon; Szt.Györgyvári hegyben a Békás malomnál”.

Móricshely praedium már a fenti, szentmiklósi leírásban is előfordul, de már ennél jóval korábról is

van adatunk róla. Festetics Kristóf és Batthyány Ádám 1760-ban állapodtak meg Bajcsa és Móricshely határaitól. Határként ebben a mérnöki iratban a „bajcsi malom, fluvius Móricshelyezive, silva Gyota, fluvius Feketesárvice” szerepel.²²

Szaplányosról az 1802. évi összeírásban van szó: pusztá, „mely kezdődik Légrádra menő posta útnál s környülve [körül kerülve] egészen feketesári malomig, az surdi határt attul fogvást határozza az feketesári malomtul folyó víz egészen az Bajcsai malomnál folyó patakig, ami Kanizsa vizeinek nevezetik. Mely pusztában könnyű épületnek való minden féle... sűrű gyümölcstelen erdő vagon, tölgyfa is található bent, akit a mak, az gyümölcstelen fák sűrűsége miatt nemigen szokott megfogni, és találkoznak bent eözek és rókák.”²³ A feketesári malomtól folyó patak lehet a móricshelyi iratban szereplő Feketesárvice.

1815-ben Richard Bright, a Bristolban született angol tudós és utazó körutazást tett Magyarországon. A Festeticsek vendégeként megszállt Csurgón is, majd onnan Kiskanizsán és Nagykanizsán keresztül a szentmiklósi uradalomba ért. Így ír első benyomásairól: „Szent-Miklós Nagykanizsától mintegy két mérföldnyire fekszik. Szent-Miklós kis falu. A parasztkunyhók szabálytalanul vannak a gyümölcsösök között elszórva az emelkedő terepen. A szemközt levő magaslaton a Festetics uradalomhoz tartozó tisztik és gazdasági épületek álltak.”²⁴

III. A népesség számának alakulása

Miklósfa Kanizsa török alóli felszabadítása után újratelepült, és már a 17. század végi, 18. század eleji Somogy megyei összeírásokban jelentős lélekszámmal szerepel. 1697-ben Szent Miklós-ban, melyet ekkor, mint említettük, pusztaként, lakatlan helyként írtak össze, öt szegény ember és egy provizor [intéző] telepedett le, akinek lakást építettek.²⁵ Szentmiklóson (S.Szentmiklóson) 1702-ben 17 háztartást,²⁶ 1712-ben 12 háztartást,²⁷ az 1718. évi megyei összeírás²⁸ alkalmával 27 háztartást és 5 családot, az 1720. évi országos összeírás²⁹ alkalmából 18 háztartást regisztráltak. Az 1720. évi összeírás alapján a településen Kováts Zoltán 350—400 fő lakost becsült.³⁰

Az úrbéri és az egyházi összeírások a 18. század közepén jelentős népességyarapodásról tudósítanak. 1728-ban³¹ 10 egész-, 8 féltelkes, 13 zsellér található, összesen 31 háztartást írtak össze. 1767-ben,³² az úrbérrendezés során már 60 telkes jobbágyot, 11 házas és 4 házatlan zsellért, tehát 75 háztartást számoltak.

Az egyházi összeírások is a gyarapodásról tudósítanak, azonban az összeírás adatainak értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a 18. század közepén a szentmiklósi filiához számolták a móric-

helyi és bagolai lakosokat is. 1745-ben a szentmiklósi filiában (Kanizsa filiája) már 75 háztartást találunk.³³ 1757-ben, egy újabb egyházi összeírás alkalmával 299 felnőtt katolikus lakost írtak össze. Megjegyzésre érdemes, hogy ekkor a nagykanizsai anyaszentegyházhoz tartozó filiák közül a lakosok számát illetően csak Kiskanizsa és Bakónak előzte meg.³⁴ 1771-ben 889 katolikus és 2 evangélikus lakost, tehát 891 főt regisztráltak egyházi összeírás alkalmával.³⁵

A II. József-kori népszámláláskor³⁶ a Festeticsek tulajdonát képező „Szent Miklós”-ban 103 házat, 145 családot, 752 fő lakost találtak. Ugyanekkor a külön, praediumként felvett Móríchelyen 7 házban 6 család, 32 fő lakott. Látható, hogy az 1720-as évekhez képest a század közepére másfélszeresére, a század végére ötszörösére nőtt Szentmiklós lélekszáma.

A lakosság 1745 és 1780 között végbement nagyarányú növekedésének egyik oka a biztonságban élő és folyamatosan gyarapodó falu lakosságmegtartó képessége, a másik oka a bevándorlás, elsősorban vend és horvát telepesek érkezése az 1730-as és 1740-es években. 1735—36-ban³⁷ a *Kotnyek* (Kotnyak), a *Marisics*, a *Kovacsics* család „Dombovo”-ról, Verőce megyéből érkezett. *Petrikovic Mátyás* Kaproncáról, a *Petrikovic* és a *Matis* család a Muraközből, *Szollar Mihály* Csakovecről, *Szollar György* pedig a Varasd megyei Vidosikból költözött a faluba. A vend *Vitus Klavak* család (később ők az összeírásokban Glavák néven kerülnek elő)³⁸ már magyar területről, Taranyból érkezett. Kanizsáról is költöztek Szentmiklóstra horvát és vend jobbágyok: *Matis (Matics) Mihály*, a *Bunics (Bunits)* és a *Vucsák (Vutsák)* család. *Szollar János*ról feljegyezték, hogy egy Vas megyei faluból jött, de a település nevére utalást nem találunk. Szentmiklóson német nevű családot csak egyet találunk a 18. században, a *Tischler*eket, őket viszont 1712-től minden összeírásban megtaláljuk. Szentmiklós „jó gazdasági kondícióját mutatja, hogy 19 vend és 8 magyar telepes család kontinuus lakosnak tekinthető s a bevándorlás a negyvenes években is tartott”.³⁹ Így nem csoda, hogy Szentmiklóst a legtöbb esetben vegyes lakosságú (magyar-horvát-vend) településként írták össze. Csak egy esetben, 1773-ban szerepel horvát településként.⁴⁰ A II. József-kori (1780—84) összeírásakor, mint már említettük, 753 lakost számoltak. 1828-ra valamelyest csökkent a lakosság létszáma: 723 főt írtak össze,⁴¹ ugyanekkor *Ludovicus Nagy* statisztikájában 719 katolikus lakos szerepel, akik 96 házban (háztartásban) laktak.⁴²

Ez a tendencia folytatódott a következő években is, 1836-ban már csak 704 lakost számláltak,⁴³ pedig bizonyos, hogy az 1831. évi zalai kolerajárvány nem érte el a falut.⁴⁴ Sajnos az eddigi adatok nem adnak a csökkenésre magyarázatot, csupán feltételezzük, hogy oka a városba költözés lehetett.

Fényes Elek 1843-ban megjelent statisztikai munkájában az 1830-as évek végének adatai jelennek meg, s a Marcali járáshoz tartozó magyar-horvát faluban, Szentmiklóson 950 katolikus és 5 zsidó lakosról ad számot, egy katolikus parókiával rendelkezik.⁴⁵ Ez a jelentős (251 fős, 26%-os) népességnövekedés nem lehetett csak demográfiai robbanás eredménye, valószínűleg újabb betelepülők érkeztek. Ekkor Nagykanizsa népessége is jelentősen nő.

Szentmiklós és Móríchely korszakunk nagyobb somogyi falvai közé tartozott. *Szita László* megítélése szerint „Berzence és Szentmiklós Délnyugat-Somogy legjelentékenyebb településeinek számítottak ebben az időben.”⁴⁶ Ennek gazdasági hátterét az adhatta, hogy „jó telekszerzési lehetőséget kínált az uradalom” (ti. a szentmiklósi uradalom) és a „Zalából Szlavóniába vezető út a kezdődő árutermelés számára feltétlenül kedvező lehetőséget teremtett”.⁴⁷

IV. Úrbéri viszonyok és a paraszti gazdálkodás

Az árutermelő földesúri majorság a kor színvonalán korszerű gazdálkodást folytatott, a község még természetesen a nyomásos rendszerben, hagyományosan gazdálkodott, úrbéri keretek között. A két forma nemcsak egymás mellett élt, hanem egymásra is épült: a paraszti gazdaságban megjelentek az újabb növények és mezőgazdasági eljárások, a majorsági gazdálkodás ritmusa és igénye szabta meg a robot és a napszamos bérmunka mennyiségét és formáit.

1. Úrbéri viszonyok

Az úrbéri viszonyokat 1767-ben az úrbéri rendelet alapján szabályozták, ekkor készült Szentmiklós urbáriuma is. Az urbáriumhoz tartozó 9 pontos kérdőívre válaszoló, *Deseő József* által felvett jegyzőkönyvet a szentmiklósiak részéről *Kucsebár Mihály*, *Brenkó János*, *Bognár Miklós* és *Szabó István* esküdték írták alá.⁴⁸

A kérdőívre adott válaszok⁴⁹ és az összeíró megjegyzései⁵⁰ szerint a jobbágyterhek tekintetében nem volt korábban semmilyen, a szokásos mértéktől és formától eltérő szabályozás. Az úrbéres földek terméséből kilencedet és tizedet kellett adni, ezt és az ajándékot természetben és pénzben egyaránt szedték. Az „*Urbalis [urbarialis] Regulatio*” szerint a tavaszi gabonából azonban csak kilenceddel tartoztak a jobbágyok.⁵¹ 1767-ben 1 Ft árendapénzt (később ez az „*urbalis census*”) kellett fizetni minden egész telek után. Ez eredetileg a jobbágyoknak bérbe kiadott irtás vagy allodiális földek után járt. Ezekon felül egész telek után 1 öl fát, 6 fonást, 1 ic-

ce kifőzött vaját, 2–2 kappant és csirkét, 12 tojást kapott a földesúr. Fél telek után ennek a felét adták, a zsellérek csak az árendát fizették. 1767-ben a földesúr telkes jobbágyaitól, 60 családtól 71 Ft árendapénzre (cenzusra), 38 ½ öl fára, 23 fonásra, 38 ½ icce vajra, 77 kappanra és 77 csirkére, valamint 758 tojásra tarthatott igényt. Egy emberöltővel később, 1802-ben 5 Ft borpénzzel volt több a kötelezettség.

Az úrbéri terhek közül a robot volt a legsúlyosabb. Ezt az is jelzi, hogy a 18. század közepétől az úrbéri kötelezettségek közül legtöbbször a robot elmulasztására találunk utalást. A szentmiklósi uradalomban az árutermelő földesúri majorság munkaerőigényének nagy részét a robotból tudták csak fedezni. 1767-ben, az úrbéri rendeletet követve, egész telekre 52 nap ígás (marhás) robottal vagy 104 nap gyalogrobottal (kézi szolgálattal, napszámos robottal) számoltak. Az ígás robot két marhával, szántáskor pedig négy marhával végzett robotot jelentett. A házas zsellérek 18 nap, a házatlan zsellérek 12 nap gyalogrobottal tartoztak.⁵² Egy 19. század első felében készült összeírás szerint⁵³ 7 egésztelkes gazdának kellett egyenként 104 és 7 féltelkes gazdának 52 napszámos robotot teljesítenie. A robotmunkát elsősorban a fakosi és szaplányosi puszták allodiális földjeinek művelésére (*allogdiaturáknak cultivatiojara*) fordították. (Érdekes, hogy ebben az összeírásban a szintén egész telken gazdálkodó, valószínűleg legmódosabb Petrekovics Ádámnak és Petrekovics Mátyásnak nincs robotkötelezettség megállapítva!)

Ennyi robotmunkával azonban nem lehetett megművelni az allodiális földeket, ezért a földesúr többször is bérbé adott egy-egy darab majorsági földet napszámért. Az előbb említett összeírás szerint például a „malomi földet és rétet” (3 6/8-ad hold szántó és 5 3/8 hold rét) holdanként 9–10 napért vehették bérbé a jobbágyok. Az úrbéri terhek — s köztük is elsősorban a robotterhek — megnövekedése miatt 1766 tavaszán jobbágyzavargások kezdődtek Somogy és Zala megyében, így az árutermelő földesúri majorságokat nagy részben robottal műveltető Festetics- és Batthyány-birtokokon is. A Szentmiklóson bekövetkezett eseményeket így jellemzi Festetics Kristóf a vármegyéhez írt jelentésében: „Itten a jobbágyosság megfeszült, robotozni nem akar: kénytelen vagyok minden dolgot majorbéli emberek által végezni.”⁵⁴ De nem csak a robot megtagadása volt jellemző; több helyütt, így Szentmiklóson is a parasztok küldöttséget alakítottak, hogy a császártól kérjék jussukat. A szentmiklósiakat Petrekovics Ádám vezette, a küldöttség költségeit *Kutnyok Jankó* (később Kotnyek alakban is előfordul e családnév), *Mátés Stefcicza* és a falu kovácsa állta. Bécsben jártukról, a császárné jóindulatáról, a nádor megszegyenüléséről színesen meséltek, tájékoz-

tatva az otthon maradottakat, hogy Szent Márton napján újra vissza kell menniük és biztatva őket, hogy „akkoron az igazságot Őfölsége ki fogja nekik adni.”⁵⁵ Szentmiklóson rendezavarás nem történt, nem úgy, mint a Festeticsek más somogyi birtokain, például Csurgón.⁵⁶

A somogyi, zalai állapotokat legjobban az 1766. április 26-án kelt pátens jeleníti meg: „Vas- és Zala megyében a földesurak ellen fölindult parasztság még nem csendesedett le, robotra nem jár és a földesurak javaiban kárt tesz, ... mintha a határnak tulajdonsága nem a földesuraké, hanem az övék volna, az uraságoknak szántóföldjeit és tábláit erő hatalommal föl-szántani és saját magvokkal bevetni, földesuraik rétejeit magok között felosztani, tavalyi nyáron pedig le is kaszálni és a szénát a magok számára elhordani, tilalmas erdőket földesuraik akarattal és tilalmok el-len, sőt szomszéd földesurak erdeit is vágni s pusztítani s ezenfelül egyben gyülekezni s egymást engedetlenségére bátorítani merészlettek.”⁵⁷

1815-ben tett látogatásakor R. Bright először a jobbágyok fő fegyelmelési eszközére, a botozáshoz használt, a gazdatiszti udvaron álló vaskapcsos deresre figyelt fel, de rövid leírásában előkerül a jogtalan földterületszerzés (szőlők bérlése révén), a pincerablások nagy száma és a tolvajok csurgói börtönbe vetése is.⁵⁸ Az itteni parasztokat szegényeknek tartja, pedig bőven juthattak munkalehetőséghez. A szegődötetett munkások száma majonként (tehát Szentmiklóson is, Bagolán is és Sáncon is) 30. Ez 3120 nap munkát jelent, bizonyos uradalmi szolgáltatások és esetleges bírságok fejében ennek kétszerese, tehát 6240 nap jön számításba, ezek mellett itt még 5 gazdasági munkás is szerepel állandó fizetéssel.⁵⁹ Bright arról is tudósít, hogy az uradalom kéthetenként, minden második vasárnap tart elszámolást. Az elszámolásokat rovással, botokon tartják számon (a rovásolt bot egyik fele marad a parasztnál, a másik fele a gazdatisztnél), s a munkások minden nap végén kapnak egy ólompénzt. Ha a paraszt többet dolgozott a kötelezőnél, minden ledolgozott nap után 12 krajcárt kap.⁶⁰

2. Földművelés

Miklósfa határát minden korabeli statisztikus jó adottságú területként írta le. „Szent Miklós magyar falu Somogy Vármegyében, földes ura Festetics Uraság, lakosai különbfélék, fekszik Kanizsához nem messze, és annak filiája, határa jó termő” — írja Vályi 1799-ben.⁶¹ „Szántóföldjei igen termékenyek, szőleje sok és jó” — állapítja meg Fényes Elek.⁶²

A korábbi (s egyben a legkorábbi ismert) szentmiklósi urbárium, melyet a Festetics uradalmi központ tisztjei készítettek, 1745-ből való.⁶³ Ebből és az első szentmiklósi uradalmi számadásból⁶⁴ látható,

hogyan az újraeledést követő másfél emberöltő múltán, 1745-re, érkezett el az idő, hogy urbárium születhesen.

1745 és 1767 között elindult a művelt földek arányának növekedése is, s ez a folyamat felgyorsult a 18. század végére. Egyre többen egyre több földet műveltek.

1767-ben már 38,5 telket írtak össze, amelyre 60 telkes jobbágy jutott, így az átlagos jobbágytelek 0,64%-a volt az egész teleknek. Ekkor belső telek-ként 39 holdat, szántóként 847 holdat (1696-ban, az országos dicális összeírás során a településnek 13 közből szántóterülete van⁶⁵), rétként 308 holdat, tehát összesen 1194 hold többnyire I. osztályúnak minősített úrbéres földet írtak össze.⁶⁶

1767-ben a jobbágytelekhez Szentmiklóson a 11 pozsonyi mérős (5—6 hold) belső telek, 22 hold szántó és 8 szekér (azaz 8 kis magyar holdnyi) rétet tartozott.⁶⁷ A jobbágytelek méretei és arányai a 19. század elejére sem változtak.⁶⁸

1802-ben új urbáriumot készítettek, mely már a kibővült határt írja le. Ebből a forrásból a földek elhelyezkedéséről, beosztásáról, minőségéről, használatáról is tájékozódhatunk. Ekkor a szentmiklósi határ két nyomásra (*calcatúra*) osztott: az egyik nyomás mezői a bunyai szállástól a szentgyörgyvári szőlők melletti földekig sorakoznak, a másiké a vadaskert alatt, a *Hosszú Sűrű* nevű erdő és a Kanizsára vezető út között fekszenek, s az országút mentén egészen a Szenesig húzódtak. Ezek a jó minőségű földeken őszi és tavaszi búzát, rozsot, árpát, zabot termesztettek.⁶⁹

Rétek voltak a „*Buniai folyás*” mellett; a bunyai földek körül, a majorsághoz tartozó mezők között elszórva, a „*Móriczhelli mezőkből*” meg-hagyva, „*kiken is jó hizodalmas széna terem és semmi némű veszedelemnek nintsenek exponalva*” [kitéve]. A bunyai patak melletti réteket a „*víz olykor szokta megfutni*”.⁷⁰ Ekkor erdeje csak az uraságnak volt (a községnek nem), melyben a jobbágyok engedélyt kaptak a faizásra (épület- és tüzelőfa szedésére) és az erdőelés más módjaira, de nem vadászhattak.

A folyamatosan gyarapodó lakosság növekvő földigénye nem gátolta az uradalom, a majorsági gazdálkodás alá vont területek növekedését, hiszen elsősorban irtásföldekből gyarapodott a művelt terület. A település határában egyre nőtt az irtásföldek aránya, míg az úrbéri állomány alig növekedett. A földesúr az irtásföldekből az irtásszerződések által pontosan meghatározott idő elteltével többnyire a majorsági földeket gyarapította, kisebb részben a meglévő úrbéri állományt növelte. 1802-ben⁷¹ úrbéres földek mellett tehát minden telkes gazdánál találunk „*kukorica földet*”, olyan „*irregularis*” (úrbéri szabályok alá nem tartozó) földet, melyben kapás növényeket, elsősorban kukoricát termesztettek. A kapás művelés során ugyanis fo-

lyamatosan tisztult a föld a gyökerektől, és 1—2 év alatt gabonavetésre alkalmassá vált. A jobbágy az irtásföldet 6—10 évig használhatta census ellenében, majd azt a földesúr visszaváltotta, és többnyire beosztotta a majorsági birtokok közé, csak ritkán alakított ki újabb jobbágytelkeket. Bright szerint 1815-ben nagyon jó feltételekkel, csekély készpénzzel és a termés egy részével sok gazda kapott 1—2 hold szántót telki földje mellé.⁷²

Az irtásföldet az irtásra vállalkozó jobbágyok szerették volna szabadon használható vagy bérelt földként megtartani. Az 1760-as évek parasztmozgalmainak egyik mozgatórugója éppen a nagyarányú és olcsón kisajátított földek (akár telki állománnyá vált, akár majorsági földd) miatt érzett sérelmek voltak. „*A szentmiklósiak határukat a feketé Sárig emberemlékezettől fogva bírták, szabadon legettették, irtották és használták. De Festetics Kristóf tilos tábláknak kitételével és föllállításával elrekesztette és eltiltotta őket határuk használatától. Irtásföldjeiket saját majorjához csatolta.*”⁷³ Ugyanő 1765-ben meghagyta a szentmiklósi tiszttartónak, hogy a szentgyörgyvári és a bagolai hegyen lévő földeket irassa össze és jelentse ki: „*Mivel irtás földek, a szentgyörgyvári hegyen annue adtak irtáspénzt, census és csak tizedet, én ezentúl az irtás árát leteszem és házhelyekre fogom osztani.*”⁷⁴ Ugyanazok a szentmiklósiak, akik amiatt panaszkodtak, hogy irtásföldjeik részben telekké minősültek (és így adóztak), amiatt is szót emeltek, hogy „*a Méltóságos Uraság számos irtásföldjeiket praevie kifizetvén, tőlük maga majorságához elfoglalta.*”⁷⁵

3. Állattartás

A szentmiklósi jobbágyság állatállománya a vizsgált korszakban csekélynek mondható, de az igásrobot teljesítéséhez szükséges igás jószággal mindenki rendelkezett. Ezen felül tartottak még sertést és (az összeírásokban nem számolt) aprójószágot, de csak az önellátás biztosítására. Többnyire egy pár ökör vagy ló adta az igát. 1802-ben⁷⁶ 98 gazdának 92 ökre, 45 lova és 19 sertése volt. Legtöbbször egy pár ökörrel szántottak, de előfordult az is, hogy 2 pár ökröt fogtak össze a gazdák. *Poszavec* Andrásnak volt a legtöbb ökre, 3 pár, de lova nem volt. 5 ökre volt *Glavák Istóknak* és *Domján Ivánnak*, lovuk azonban nekik sem volt. A legtehetősebb jobbágy, *Petrekovics Ádám* 4 ökörrel és 2 lóval bírt. A 4 ökrös gazdák, „*Szolár Gyura, Zsnidár Mártony, Brnkó Iván, Spolár Josi, Sain Mihály, Mészáros Miklós, Soós Jankó, Kocséber Jósi, Középső Solár Iván, Tótt Imre, Segovis Mátyás, Ifju Szabó Jankó*” még tehetőseknek számítottak.

Az állattartás fontos szereplői voltak korszakunkban azok a miklósfa jobbágyok, pásztorok, akik az uradalom és a község állatait őrizték. A már

említett, a kanizsai berek ügyében folytatott perből értesültünk arról, hogy 1833-ban Miklósfán élt a Kanizsáról ide költözött 68 esztendő *Munkátsi József*, a 48 éves „ökör pásztor”, *Majorits József*, aki ekkor már 25 éve viselte hivatalát és *Szukits Ferenc* 40 éves „ökör pásztor”. Utóbbiról azt olvassuk, hogy „16 esztendőig lévén ökör pásztor az Sz.Miklósi helységben, szolgálatját a múlt [elmúlt] 1828 esztendei Pünkösöd tályán hagyta félbe”⁷⁷.

4. Szőlőművelés

A 18. század közepétől már jelentős szőlőművelés folyt Miklósfán. Fényes Elek azt írja, hogy „földje termékeny, szőlője sok és jó.”⁷⁸ A szentmiklósi határhoz tartozó móríchelyi és szentgyörgyvári szőlőhegyen valóban sok úrbéres és allodiális szőlő volt. Ezeket a szőlőket nemcsak szentmiklósi jobbágyok, hanem kanizsai polgárok és liszói jobbágyok is művelték. A móríchelyi hegyen 9 liszói, 1 gyékényesi és 2 kanizsai bérlőt találunk 1802-ben⁷⁹. Szentgyörgyvárott ugyanekkor a bérlők közel fele (47%) volt kanizsai illetőségű, 24%-a szentmiklósi, 21%-a bagolai és 6%-a más településről való.⁸⁰ Bright 1815-ben utal arra, hogy a szentmiklósi parasztek földszerzésre használják fel a szőlőbérletet.⁸¹ Ez a kijelentés arra utal, hogy az olcsón és kedvező terhek mellett bérelt szőlőt nemcsak szőlőművelésre használták a parasztek, hanem telki állományukhoz hasonlóan gazdálkodtak rajta. 1815-ben „csekély készpénzért és egyhated rész borért” bérlik a szőlőt.⁸²

A szőlőben robotmunkát csak a szentmiklósiak végeztek, de a borpénzt (szőlőtizedet, hegyvámot) a más földesúr alá tartozó jobbágyoknak is be kellett fizetni a szentmiklósi uradalom kasszájába. A borpénzt a hegymesterek és esküdt társaik szedték össze. 1761-ben Szentgyörgyváron *Hon János* a hegymester, *Varga Matok* és *Kelemen Mihály* az esküdttek.⁸³ 1802-ben úrbéri teherként a szőlő és a szőlőben található szántók után az őszi termésből tizedet, kilencedet, a tavasziból tizedet és a kilenced felét, a szántóföldek után holdanként 10 pénzt, a rétek után pedig szekerenként 40 pénzt kellett fizetni. Ekkor a legtöbb jobbágytelekhez tartozott szőlő, a leggazdagabbnak, *Petrekovics Ádámnak* 12 kapás szőlője volt. Csak 2 telkes gazdának nem volt szőlője, viszont a zsellérek többségének volt.⁸⁴

A Festetics-uradalomhoz tartozó szőlőhegyek gazdálkodásáról *Bagola* történetének összefoglalásánál írunk bővebben, ugyanis a két falu határában lévő szőlőhegyek tulajdonosai többször is együttesen léptek föl a földesúr ellenében. Éppen egy ilyen per irataiban jegyezték le 1831-ben a Szentgyörgyvári hegyközség elöljáróit: a hegymester *Pichler Henrik* kanizsai vaskereskedő volt, az esküdttek: *Király József* és *Schein Mihály*, *Faits György* és *Horváth György*.⁸⁵

V. Az uradalom

A Festeticsek csurgói jószágigazgatóságához tartozó, 1737-re megszerveződött szentmiklósi uradalom központja Szentmiklós volt.⁸⁶ Az uradalom legteljesebb formájában, a 19. század elején⁸⁷ a szentmiklósi, móríchelyi, fakosi, szentjakabi majorokból állt. A Szaplányosi puszta, Szentgyörgyvár és a korábban önálló sánci major ekkor már a szentmiklósi majorhoz tartozott. Itt csak a ma Miklósfához tartozó szentmiklósi és móríchelyi majorok, valamint Szaplányos és Szentgyörgyvár gazdálkodását mutatjuk be.

A Festetics család levéltárában 1737-ből, az 1745 és 1747, az 1759 és 1781 közötti időből folyamatosan és 1791-ből találunk uradalmi számadásokat, melyek a gazdaság folyamatos bővüléséről tudósítanak.⁸⁸ Ez nemcsak a gazdasági bővülést (pl. a tevékenységi kör bővülését) jelenti, hanem a művelt területek gyarapodását is. Az uradalom elsősorban kisebb birtokok felvásárlásával és irtásföldek révén gyarapodott. Ez a terjeszkedés azonban csak a Bakónaki pataktól keletre eső területen mehetett végbe, mert a patak nyugati oldala 1733-tól már a kanizsai földesuraké (előbb a Szapáryaké, majd a Batthyányiaké) volt.

Richard Bright 1815-ben a szentmiklósi uradalomról mint jól működő birtokról ír: „Nagyon is beláttam, hogy Szent-Miklós azon birtokok közé tartozik, amelyeknek gazdáját legjobban lehet irigyelni az országban. A birtok állománya körülbelül 2000 hold szántóföld, 1500 hold rét és nagy szőlők. Az egész birtokot 7000 hold erdő veszi körül.”⁸⁹

1848-ban a Festeticseknek 8 uradalmuk volt 63 majossal és a soproni gazdasággal. A kilenc uradalom közül (keszthelyi, balatonszentgyörgyi, csurgói, csáktornyai, kemendi, vasvári, sági, szalkszentmártoni, szentmiklósi) 874 hold földjével, 1055 4/8-ad kaszás réttel, 50 kapás szőlőjével a szentmiklósi a legkisebb, csak a soproni gazdaságot előzte meg. A sági birtok (1177 hold föld, 507 kaszás rét, 48 kapás szőlő) volt még hozzá hasonló nagyságú.^{89/a}

1. Földművelés

A 19. század legelején a „*Tentua Dominalis in Tentorio possessio Sz.Miklós, praediorum Móríchely, Szaplány, et Szgyörgy*” című összeírásban (a továbbiakban „úrbéres földek összeírása”-ként említjük)⁹⁰ vették számba az uradalom úrbéres földjeit. E tabella arról is tájékoztat, hogy hányféle gazdasági, gazdálkodási és művelési egység létezett ekkor az uradalomban. Egy hasonló szerkezetű későbbi, de szintén 19. század eleji „*Allodiális különféle tenutumok conscriptioja*”⁹¹ című forrás (a továbbiakban „allodiális összeírás”-ként fogjuk említeni) az allodiális földekről ad információkat, néhol an-

nak elhelyezkedésére és minőségére vonatkozóan is. Ebben szerepel a terület neve, területe (magyar holdban) és az, hogy melyik település határában fekszik, milyen messze van a majortól (hány óra járásra), melyik majorsághoz tartozik, továbbá milyen művelési ágú és hogy melyik telki állományba — belső vagy külső telek — tartozik. Azt is megtudhatjuk a forrásból, hogy ki használja az adott földdarabot, és milyen jogi állapotú a terület (az uraság vagy a jobbágyság, úrbéri, irtás vagy árendás birtok). Az összeírást olyan rovatok zárják, melyek a terület fekvéséről, minőségéről és egyéb sajátosságairól — például „*Mitsoda fatalításoknak van a tenutum kiteve? Ha cenzusban van, mikor telik ki az ideje? S az minő javításokat kíván? Turnus [nyomásrend] szerint műveltetik-e s általában micsoda javításokat projectál*” [igényell]”⁹² — tudósítanak ízes magyar nyelven.

A két tabellát összevetve áttekinthetjük – ha nem is hiánytalanul — a majorsági gazdaság főbb egységeit.

Allodiális szántókat találunk a kastély mellett lévő táblában, a középső hegy kapujának „*Mester földjén*”⁹³ és „*Szentgyörgyvárott*”. A szentgyörgyvári földekről az allodiális összeírás részletesen is tudósít: az 1–4. tábla „*agyagos porhanyó vegyület és egyenes*”, negyed órára fekszik a majortól.⁹⁴ Ez a négy szentgyörgyvári tábla összesen 298 holdat tesz ki. Ugyanitt található négy „*irtási tábla*” is, mely a majortól félóránnyira fekvő 206 holdas terület. Az irtásföldek nagysága tehát hasonló a telki földekéhez, és ez azt jelzi,

hogy az irtásgazdálkodás jelentős, meghatározó gazdasági tevékenység. A leírás szerint az első három északi irtástábla meredek fekvésű, minősége ugyanolyan, mint az előbbi négy szántóé. Szentgyörgyvár határában találjuk még ekkor a 8 1/8 hold területű „*Török táblát*”, mely a majortól 1 órányi járásra van, és „*jó porhanyó agyagos meredek*” szántó. A szentgyörgyvári földeken kívül szól még az összeírás egy 21 hold területű „*agyagos keverékű oldalas fekvésű*” tábláról, mely „*cenzusban*” van.

Az uradalomban búzát, árpát, rozst, zabot, kölest, hajdinát, lencsét és borsót termeltek.⁹⁵ A gabonát a cséplőpajtákban csépelelték és tisztították. Elég sok gabonátároló helyet találunk az uradalomban, s ez arra utal, hogy bőséges termésre számítottak. A major központi épületei mellett a dombon egy erősen megépített pajta és egy kisebb „*cséplő pajta*” állt, mindkettő zsindelellyel fődve. A számadások szerint a pajták kapacitása lehetővé tette, hogy a csurgói és böhönyei (néha más) Festetics birtokról őrlésre ide szállított gabonát is itt tisztítsák. A „*polvát, gatz, ocsút, rosta alját*” 1761-ben a „*svajczéria*” tehenei és a sertések kapták.⁹⁶

Bright szerint sikerrel kísérleteztek a vetésforgóval is. „*A határ mindenütt nagyon szép*” állapítja meg Berzencére indultában.

Az uradalomban találunk olyan területeket, melyek részben a tisztéknek adott szolgálati földek, részben a uradalom szükségleteit kielégítő, nyomásos művelési rendszerbe nem illeszthető kertek.

		Hold föld
1.	<i>A birkás akol mellett egyszeri kender föld</i>	4
2.	<i>A pajtás kert mellett a gyümölcsös kertnél kezdődik és tartanak a jobbágyságok földeik</i>	18 1/2
3.	<i>Kenderes kert mellett levő sűrőben</i>	5 1/2
4.	<i>Falu kertjei és Sz.Györgyvári bük között vagyon tábla föld melly ...tart hosszúságban a Sz.Györgyvári Szőlő hegynek gyepek</i>	223 3/8
5.	<i>A mórniczelli diverticulumban nap keletről fekvő tábla, kezdődik a vendég fogadóan fölül Jugh Mihály földjének és tart hosszúságában a Liszóba menő utig</i>	229 1/2
6.	<i>Szentmiklósi jobbágyságok réttyei végében az Liszóba menő uttul fogva egészen a Surdig menőig</i>	20
7.	<i>Surdi és Posta utak közt az jobbágyságok Bunya melletti rétektől fogva egészen az jobbágyságok Szennyesi diverticulum mellett levő jobbágyságokig</i>	180
8.	<i>Ugyanott ismét az légrádi uton tul az Szennyesi diverticulumig délnek düllő rövid földnél</i>	41 3/4
9.	<i>Matis István kukoriczás földjétől fogva egészen Süröig mellyben az Uraságh kendert szokott vettetni</i>	2 1/2
11.	<i>A Keresztfánál Miszel Istvánné háza megett az ország uttul fogva egész az korcsmáig</i>	4
12.	<i>Az hamu calcenérozó kemenczén fölül bé kertelt káposztás kert</i>	2 1/2
13.	<i>(meghatározás nélkül)</i>	3 5/8

Az úrbéres földek összeírásában⁹⁷ két kertről is szó van, az egyik az ispán úré („*Hortus D. Spani cultivatis*”), a másik a tisztartó úré („*Hortus D. Rationatiae cultivatis*”). Ugyanitt olvashatunk egy káposztáskertről (a pájtáskert mellett), kenderföldről, szedreskertről, új szilvásról, s egy művelését tekintve meg nem határozott árokról és kertről. Nagyváthy János, a Festetics uradalmak egykori igazgatója, később a csurgói uradalomtest vezetője írja a „*Magyar practicus termesztő*”-ben: „*A F. M. Gróf Festetics György Csurgóji, Sz. Miklósi, Keszthelyi és Sági Gyümölcsfa gyűjteménye, mind a' nagy kiterjedésre, mind a számtalan különböző fajokra nézve, első az Országban. Innen oltó ágokat vinni maga szerentséltetés, és költség nélkül kinek kinek lehet.*”⁹⁸

Kertek szerepelnek a későbbi összeírásban is: a Szentmiklósi majorhoz tartozott ekkor egy belső telki állományú, 6,5 holdas gyümölcsös, mely „*meneteles dombos*”, és az alja kaszáló. A leírás szerint sok vén fa van benne, de fiatal fákat is ültettek már. A már említett „szedres kert”-ről megállapította az összeíró, hogy az „*állandóul ispotálykert s birkák számára*” is fenntartott hely.

1815-ben Bright elragadtatással írt a cseresznyés-kertről, és a várható jó termésről, ahol fülemülék énekeltek.⁹⁹

Az allodiális földekről és kertekről 1802-ben készült egy kimutatás is *Méltóságos Uraságh Culturaja*¹⁰⁰ elnevezéssel.

2. Erdő- és rétgazdálkodás

Jelentős mennyiségű erdőt, erdei legelőt is említ az uradalmi földek összeírása.¹⁰¹ Az erdős területeket itt a „sűrű”, a „gyóta” és „berek” kifejezésekkel jelölik. A „sűrűk” elsősorban az épületfának is alkalmas faállományú erdőterületet jelentik, míg a „gyóta” ligetes erdei legelő. A „berek” szintén ligetes, de értéktelenebb faanyagú, mocsaras terület, ezért legeltetésre is kevésbé alkalmas. Az összeírásban fordul elő a „*a kanizsai határ és a Pajtás kerti tábla közt lévő legelő a benne lévő sűrűvel, vendégfogadás réttye felett lévő sűrű, Hosszú Sűrű nevű erdő, Bunyai gyóta, Kiss gyóta, Bunyai gyóta és Kiss gyóta közt lévő bükk, Hosszú gyóta, Bagolai gyóta, Sz. Györgyvári bükk, Miklósi berek, Móriczhelyi berek, Móriczhelyi tábla végén a surdi út melletti sűrű*”. Az összeírásban még szerepel a szaplányosi erdő, a nagy rét, a szenesi erdő az alatta lévő kertekkel és az aljában lévő a réttel. Az erdők minőségéről keveset szólnak a források, azonban 1802-ből részletes leírást találunk az „*Abrincsnak*¹⁰² *való erdők*” minőségéről (az „*abrincs*” a talpas-vázás házak oldalfontát jelentette), illetve a földesúr vadaskertjéről: A „*Hosszú Sűrű magyaros, gyertyános, mak termő tölgyfák, hársfa és bükfá, nem épületnek való találkozik [találtatik], melly az uraság móriczhelli első táb-*

*lán hosszát, az jobbágyoknak Bunya vize mellett lévő réteik mellett fekszik. Szeretnek benne tartózkodni császár madarak*¹⁰³, *eőzek, nyulak és rókák és őszve jön az vadas kerten fellül az Sz. Györgyvári bükkal, melly Sz. Györgyvári bük az magasdi határik, nap keletrül az Kanizsától Iharosig menő utik, délről az bagolai Szöllő hegyik, az bagolai faluig, M. Uraságh Sz. Györgyvári gyepe mellett lévő tábláik, az falusi sessionalis [jobbágytelki] földeknek végeiben, az vadas kerten föllül az előb nevezett Hosszú Süreig..., melly erdőkben minden féle épület fa, abrincsnak való magyaró fa és jó mak termő bükkös és tölgyes találhatik eőzek, nyulak, rókák és császár madarak téli üdőben farkasvokat is találni nem újság. Az jobbágyok sessionális földeken és Mór: diverticulumban [móriczhelyi pusztán, határban] lévő allodiális földeken alul az nyugottnak az Kanizsai Bereg lévő határik, a hol minden féle gyümölstelen és könnyid épületnek nem különben maktermő zöld fák és abrincsnak való magyaros találhatik, hason jó erdő, Posványos erdő... találkoznak császár madarak, rókák és eőzek, igen gyakorta farkasok is. Az első mor[ichelyi] Szitás malom megett a mór[ichelyi] szöllök lábjaitul [végeitől] fogva az Légrádra mennendő posta utik és termináltatik [véget ér] az surdi határnál, melly erdőben akár mitsoda erős épületnek való mak termő bük fák találkoznak és igen kevés tölgyfa, szeretnek buvva lenni rókák, őzek, néha farkasok is”.¹⁰⁴ Vadban bővelkedtek ezek az erdők. A vadászat a földesúr joga volt, engedélyével uradalmi tisztjei vadászhattak, de jobbágyainak tiltotta.¹⁰⁵ A vadászat elsősorban a „*faluvégében be kerített vadas kert*”-ben és a fentebb említett, vadakban gazdag erdőkben, berkekben folyt. A vadaskertben elsősorban szarvasokat tartottak, s a gondozó vadásznak („*jägernek*”) 2 szoba, kéményes konyha, kamra beosztású, zsuppal fedett háza is a kertben állt.¹⁰⁶*

A forrásokból az következtethető, hogy a halászat nem jelentős ágazat az uradalom gazdálkodásában, elsősorban az önellátást szolgálja. A leírásokban csak egy halastóról olvashatunk, a Ruskovics taváról, mely „*kis pontyokkal*” volt „*megeresztve*.”¹⁰⁷

A legeltetést szolgáló erdőterületek mellett jelentős számú rétet is találunk a település határában. Az allodiális összeírásban¹⁰⁸ a „*Szentmiklósi major*”-hoz tartozik a major aljai rét, mely 27 7/8 hold területű, „*egyenes fekvésű, parragos füvet terem s néha háromszor is kaszálható*”. „*Záporos üdővel azonban beiszapoltatodik [előnti az iszap] ami tsapoltatható [lecsapolható] 400 ölnyi közös canalissal [csatornával]*.” Sok gondja akadt az uradalomnak a kisebb ár- és belvizekkel annak ellenére, hogy a 17. század végére itt is, akárcsak a szomszédos, Batthyánybirtokban lévő berkekben, elindulnak a lecsapolási munkák. Ugyancsak a szentmiklósi uradalomhoz tartozik (Szentgyörgyvár határában) a békás malo-

mi berek, mely „sássas vad szénát terem s kétszer kaszálható”, az ispán kertje alatti rét, mely „sássas szénát terem kétszer kaszálható”, az 53 holdnyi rókalyuki rét, melyből „szokott adatni a korcsmárosnak 3 hold rét a fogadóhoz” és „parrag szénát terem”, valamint a 6 4/8 holdas téglaszíni berek.

1802-ben allodiális rétként az alábbiakat írták össze: „a malom alatt, a határt hasító folyásig és a kanizsai hídtól egészen a káposztáskert alatti rekettyésig 18 kaszás „szelíd” rét; a híd melletti országúttól kezdődően 12 kaszás rét, melyen a jobbágyok legeltetnek; az alsó móríchelyi szítás malomtól a felső móríchelyi malom gátja és az alsó móríchelyi malomtól folyó víznek az árakai közötti, 45 kaszás „szelíd” rét.¹⁰⁹ A forrás egy másik részéből tudjuk, hogy a földesúrnak Szaplányoson is volt még egy rékje, 95 kaszás területű. Ezek a rétek biztosították az uradalom szénakészletét. Természetesen az erdei legelők (gyóták), berkek is adtak valamennyi — rossz minőségű — szénát, de elsősorban legeltetésre szolgáltak.

Többnyire kétszer kaszálható réteket találunk, melyeken nem túlságosan jó minőségű széna termett (kevés a „szelíd” rét és sok a „vad”, a „sásass”). Az uradalmi épületek leírása több helyütt utal szénatárolásra szolgáló padlásra. A majordombon egy hosszú szénás pajta is állt „fa lábokra” építve, zsúppal földve. Az uradalomnak tehát elég tárolókapacitás állt rendelkezésére a jelentős állatállomány takarmányozásához.

3. Állattartás

A szentmiklósi uradalom gazdálkodásában az állattartás mindvégig fontos ágazat volt. Mint láthattuk az előzőekben, az állattartáshoz szükséges feltételek, legelők, épületek megvoltak a szentmiklósi majorban. Tartottak húsmarhákat (csordás felügyelete alatt), tejelő teheneket a svájcerájban, bivalyokat, sertéseket, birkákat, lovakat és méheket. Igás munkákra ökröket, bivalyokat és lovakat egyaránt használtak a majorban.

A birkatartás egyes időszakokban jelentős méreteket öltetett. Erre utal, hogy sok birkatartással kapcsolatos építményt, illetve legeltetésre szánt földet találunk a majorban. Az úrbéres földek összeírása¹¹⁰ szerint a major alatt levő réten állt a sertésól (hidas), a birkaakol és a birkás udvar, a hozzá tartozó kaszálható árokkal, két kisebb birkaakol, még egy kisebb akol és a mellette lévő kert. Az allodiális összeírásban¹¹¹ a birkás kertekről azt olvashatjuk, hogy van „állandósult birkásoknak kerttye”, illetve a major alatti domboldalt pedig „kosok járnák”. Ugyancsak birkák legelték a szedreskertet is. A szentgyörgyvári 1. calcatura északi oldalán 6 holdas kert feküdt „a birkás gazda és bujtárja állandós használatya alatt”. A cselédek és birkások szolgálati földjei

(kertjei) is itt található. Ugyanezeket az építményeket megtaláljuk az 1802. évi összeírásban is, ahol azonban részletesebben írtak az uradalom többi épületének anyagáról és állapotáról is. A birkás aklok többsége javításra szorul. Az uradalom központi, szentmiklósi majorjában állt egy rokkant birkaakol, a „svajczer istálló, prés és pintérházzal együtt téglából, sárral van rakva [tapasztott], fölötté pallás granariumnak [gabonatórolónak] ... és ... széna conservatoriumnak el készítve és cserép sindöllel meg földve”.

R. Bright 1815-ben, mikor meglátogatta az uradalmat, utoljára a „nemesített birkákat” is megnevezte.¹¹²

1830-ban 2403, 1848-ban 2702 birkát számoltak az uradalomban. Ez az adat a birkatartás nagyságrendjének viszonylagos állandóságát mutatja, különösen akkor, ha összevetjük a többi Fesetics-uradalom adataival. A többi uradalomban ugyanis jelentősen megnő a birkák száma ebben az időszakban, így a szentmiklósi uradalomhoz hasonló nagyságrendű sági uradalomban 2497-ről 3444-re, a keszthelyi uradalomban 9147-ről 12 667-re, az összes uradalomban együttvéve 53 174-ről 78 321-re. Ezt a gyapjú iránti kereslet növekedése okozta.¹¹³

A svájceria a kor gazdasági újdonsága volt. „A csurgói birtoktest területén az 1770-es években kezdtek komolyabb gondot fordítani a csurgói és a szentmiklósi tejgazdaság működtetésére. Az állomány a hagyományos hazai fehér marhákból állt, s a nagybirtokra jellemző bivalyokból, de már Szentmiklóson saját szükségletre tartottak 4 svájci tehenet is. Az 1773-ban Polacsek Pál udvarbíró által aláírt szerződés szerint a Szentmiklóstra megfogadott Johann Georg Schichofer négy svájci tehénnel is bajlódott. Nem kellett vaját, sajtot, tejet beadnia, hanem tehenenként 10 Ft 30 krajcárt fizetett évente, mentesült az előhasi tehenek, borjasok, borjak utáni járadék befizetésétől is. A gyakori tüzesetekre való tekintettel külön felhívták a figyelmét arra, hogy a világítás, tüzelés, dohányzás esetén vigyázzon.”¹¹⁴

A svájcer lakása 2 szobából, egy konyhából és kamarából állt, és a svájceria mögött álló épület-együtteshez volt hozzáépítve. A leírás szerint a „szobák és kamarák alatt egyik boros, másik tejes pincék találkoznak mind jó erős materiából felépítve ... a szobák fölött gabona conservatiojanak el készített pallás, egy hozzája ragasztott füstöllöve, együtt cserép sindöllel az egész épület meg vagyon földve”. Sertéshizlalásra utal a szentmiklósi major dombon található „rokkant hidas”, a két szobából álló hizlaló ház és a „kukoricza kass”.¹¹⁵

A majorban azonban nemcsak birkás, svájceros, hanem három bivalyos és egy kanász is található bojtárral. 1761-ben¹¹⁶ a „nőtelen Bivalos legény Má-

tyás”, a „házas Bivalos Mátyás” és „Bivalos Jug János” kapott fizetést a földesúrtól 3 pár bivaly gondozásáért, 1760-ban és 1761-ben összesen 3 pár ruhát, 79 Ft-ot és 17 mérő rozst. A bivalyok elsősorban igavonó állatok ebben az időben (szántásra, teherhordásra). Ugyanekkor a kanász és bojtárja 32 mérő búzát, 20 mérő rozst, 2 fertály „konyhabéli eleség”-et, 80 font sót, 2 ártányt és 44 Ft-ot kap a két évre. Az állattartás elsősorban a pusztákon (Szaplányoson és a ma Bagolához tartozó Fakoson) volt fontos gazdasági tevékenység. Szaplányosban „az gulyás vagyton egy, allodiális rétek 95 kaszára való mellyen nem igen hizodalmas fü terem, vagyton ott ugyan egy istálló, 60 lónak való, lábfákra, vázon, szalmával meg földve ahol az M. Uraságh csikói jobb része kitellett [kitelelt], nyugotnak ismét egy szénás pajta, 18 lábfára, zsuppal meg földve, ugyan ott ... téglából kéményes csikós kunyhó és cserép sindöllel meg földve”¹¹⁷.

4. Molnárok

A település határának viszonylag távolabbi részében találjuk a malmokat. A molnárok bérelték ezeket és természetesen a falu jobbágygazdáinak is örültek. Az úrbéres földek összeírásában¹¹⁸ az „alsó malom udvara és gátya, alsó molnár a benne lévő káposztás földdel, az uraság táblája mellett lévő alsó molnár rétye, felső molnár az árkon innen levő rétye” és a „liszói malom gátya” helyrajzi elnevezések tudósítanak a malmokról. 1802-ben¹¹⁹ a szentmiklósi uradalomhoz tartozó malmokat (5) részletesen leírják. A móríchelyi felső és alsó malom mellett szerepel a 3 kakonyai is. A molnárok az említett 5 malomért összesen 900 Ft árendát fizetnek. A leírásban a malom típusa, az épületek részei és állaga, valamint a molnár lakása szerepel.

Forrásunk a Szentmiklós határában lévő malmokat is bemutatja: a „fölső mor[íchelyi] malom két korpásan öllő kerékre új tölgyfa baranából, fenyőfa deszkával meg földve, hozzá ragasztott egykéményes tüzellő konyhával együtt új épületben, nem különben mellette vagyton az molnárnak lakó háza fából egy szobára, kéményes konyhára, kamrával együtt új épület, rázot szolmával meg földve”. Az „alsó mor[íchelyi] malom 2 kerékre, egyik szitára, másik korpásan fordítva tölgyfa boronából, kinek az pallása gabona conserváló helyek vagyton készítve, az malom ház az hozzája ragasztott kéményes tüzellős konyhával együtt cseréppel meg vagyton földve, ellenében pedig az molnár lakó háza 2 szobával, kéményes konyhával jó épület, zsuppal meg vagyton földve, az udvaron mintegy 7 darab marhára új istálló található [találattik].”¹²⁰

A malmok kapacitása valószínűleg nagyobb volt, mint az uradalom őrleési szükséglete, hiszen több évben is hírt adnak a számadások arról, hogy csurgói és böhönvei búzát őröltek itt.¹²¹ 1761-ben a

móríchelyi alsó és fölső malom vámja 76 pozsonyi mérő tiszta búza és 71 pozsonyi mérő vegyes búza. Ekkor Csány György volt a molnár.¹²²

5. Iparosok

Az uradalomban találunk tehetősebb iparosokat is, erről tanúskodnak a gerencsér ház és a kovács kukoricaföldje¹²³ kifejezések, de a szentmiklósi kézműipart alapvetően a jobbágyok üzte háziipar jelenthette.

A kosár- és sövényfonást, a kender fonását és szövését, a fafaragást csak háziiparként művelték, de a házépítésében már szakemberek is dolgoztak. Ilyen szakember volt az uraság által az építkezések idejére Csurgóról hozott építőmester¹²⁴ vagy a faluba telepített, s nagy valószínűséggel téglavetésre hívott 4 cigány („uj magyar”) család is.¹²⁵ Az is valószínű azonban, hogy téglát más jobbágyok is vetettek. A 19. század elején a téglavető gödröt körülbelül 3 holdnyira becsüli az összeíró.¹²⁶ A téglavetésről tudósít még az uradalom néhány téglából készült építménye is.¹²⁷

A gerencsérrel (fazekas) több forrás is szól. Megtaláljuk szolgálati földjét és házat, s tudunk egyikük szerződéséről is. A Szentmiklóstra 1763-ban Bécsből *Bartholomeus Schweigel* fazekas Festetics Pál kérésére, Polacsek Pál akkori szentmiklósi udvarbíró aláírásával több évre kötelezte el magát. Az ő meghívása is mutatja, hogy szívesen fogadtak a Festeticsek német nyelvetülről iparosokat. Szentmiklóson az uradalom bocsátotta rendelkezésre a lakóházat, műhelyt és az égetőkemencét évi 15 forint bérért, de az első évben nem kellett fizetnie. A műhely berendezésére még 4 aranyat kapott visszafizetési kötelezettség nélkül, ezen kívül 100 forint kamatnélküli kölcsönt háromévi törlesztésre. A kemencét akkor építették, és a házat is abban az időben javították.¹²⁸ 1802-ben a kocsmá mellett épült gerencsérház két szobából, kamrából, kéményes konyhából áll, mellette szekérszín és 4 marhákra valló istálló és fazékégető kemence található. Az épület „erős matériákból vagyton felépítve és zsuppal fel földve.”¹²⁹ Ekkor a gerencsér 13 Ft árendát (bért) fizet.¹³⁰ „Minden öl tüzelőfáért 4 garast kellett fizetnie, ha maga vágta, 8-at, ha az uradalom, a szállítás az ő feladata volt. *Schweiger* nevű fazekások később is feltűnnek a megyében (Somogyban). A szentmiklósi gerencsérrel olvassuk, hogy gerencsér fiaival együtt Csurgón javítottak és részben új kályhákat is raktak fel október 21 és 26 között. Naponta kétszer kaptak ételt, és összesen 10 icce bort ittak meg ez idő alatt.”¹³¹ E fazekások azonban az eddig feldolgozott összeírásokban jobbágyként nem fordulnak elő.

Az iparosok közül a falu kovácsa dolgozott — alkalmanként kialakított bérért — az uradalomnak is, mint ezt látjuk egy 1767. évi számadásból.¹³²

6. Fogadósok, kocsmárosok

A kézművesek mellett megtaláljuk a vendégfogadókat, kocsmárosokat is. A csurgói uradalomhoz 1773-ban a következő kocsmák tartoztak: csurgói, alsoki, szentai, udvarhelyi, vízvári, bélavári, zsitfai, agarévi, háromfai, taranyi, szentkirályi, nagymartoni, gyékényesi, szentmiklósi, valamint Légrádon három, a kakonyai pusztán egy.¹³³ Az úrbéres földek összeírásában¹³⁴ a következő megjelölések utalnak a fogadós, kocsmáros tevékenységekre: „hidi” vendégfogadó „fundusa”, kertje, a rétje a kanizsai határ mellett; a Kránitz domb alatt lévő „belső fogadós kertye”; a „pálinka ház és korcsma” udvara, a ház után lévő kert; a korcsmáros kertje, a korcsmáros kukoricaföldje a „külső kertben” Az allodiális összeírásban¹³⁵ szereplő „belső korcsma” udvarát és kertjét 1802-ben is leírják: „korcsma ház két szoba két kamrával együtt, az egész ház alatt jó boltos pincze”, az épület talpakra állított, falai téglából vannak, zsúppal földött.¹³⁶ Ekkor a külső kocsmá, azaz a „moriczhelli mezőn romladozott korcsma két házból [azaz szobából], egy kamrából, kéményes konyhából áll, föld pinczével együtt, fa épület, rakott szolmával meg földve.” A kocsmá mellett egy „12 lóra való”, omladozó, szekér színnel egybeépített, fából készült, rázott szalmával fedett istálló is található volt.¹³⁷

Az uradalom számára a pálinkafőzést zsidó bérlő végezte, s ő kapott engedélyt mézszárszék tartására is. 1802-ben a „zsidó lakás”-ról és hozzá tartozó épületekről, illetve az árenda (bérlet) összegéről így tudósít az összeírás: „Az falu végén egy zsidó ház mézszár székje egy szoba, egy kamara, hozzá szükséges konyha, jó erős materiabul van építve, ahoz vagyon rakodva egy palinkass ház talpakra, kinek az falai téglából vagyon meg rakva és zsúppal az egész ház meg földve, annak végében egy jó csigás kutt és fizett 70 Ft árendát.”¹³⁸ A szentmiklósi Isac Mojzes 1772-ben három évre szerződött. A pálinkafőző házáért, a hozzá tartozó lakásért, két pálinkafőző üstért, a 4 szekér szénát adó rétért, az 1 hold kukoricaföldért, a kertért, a pálinkafőzésért magáért és az égetett itallal való kereskedésért évi 60 forintot fizetett. A „zsidó ház” ekkor egy szobából, konyhából, kamrából és istállóból állt.¹³⁹

7. Uradalmi tiszttek

A majorság központjában helyezkedtek el az uradalom tisztjeinek szállásai. Az uradalmi tiszttek egy részére utalnak a „hajduk és kránitzok kertye”, és külön „hajdu kertje”, „Kránitz domb”, a téglaszín mellett lévő hajdúház udvara és kertje, az „oskolamester háza fundusa” kifejezések.¹⁴⁰ A hajduk és a kránitzok az uradalom rendfenntartói, utóbbiak a horvát telepések vezetői voltak. A 19. század eleji

összeírás¹⁴¹ szerint a szentmiklósi major udvara 4 ¼ holdat tett ki. A major alatti domboldalon találjuk ekkor a tiszttek és a cselédek kertjeit és a használatukba adott 1,5 holdas kenderföldet.

Az uradalomban 1761. november 31-én adták ki az uradalmi tiszttek és cselédek 1760. és 1761. évi fizetését. E lista jól érzékelteti, hogy a 18. század közepén kik voltak az uradalom vezetői, és kik jelentették a cselédséget. A lista szerint a tiszttartó, a pintér, a kulcsárné (aki egyszersmind szakácsné is), a Kata nevű szolgáló, a „német szolgáló Andel” és a két hajdú (*Bunits Mátyás és Schnidár Mihály*) kapott ekkor fizetést. Ugyanezen alkalommal fizették ki a cselédeket: a három bivalyost, a kocsis (*Koller György*), a svájcerost, a kanászt és bojtárját. A fizetést, az előlegek leszámolás után pénzben és természetben — ruha, búza, rozs, „konyha béli eleség”, bor és só formájában — kapták. Ekkor még különféle munkákért a „stófár vinczellér”, a falu kovácsa (a malom vasalásáért) és a 2 erdőkerülő is kifizetésre került. Összesen a két év járandóságaként 54 köböl búzát, 66 köböl rozst, 2 és fél „fertály konyhabeli eleséget”, 1 mázsa 10 font sót, 1 egyeztetendő ártányt, 472 forint és 6 7/3 pénzt fizetett ki Polacsek Pál tiszttartó.¹⁴²

8. Uradalmi épületek

Az 1802. évi összeírásban szemléletes leírást találunk a majorság központjában lévő épületekről is.¹⁴³ A központi uradalmi épületen, azaz a kastélyon kívül birkás akol, cselédház, svájcerház, prэшház, pintérház, kovácsház, a mézszáros és a jáger háza, valamint pajták találhatóak. A házak nagy része „jó erős talpra” épített, többnyire egy-két szobából, kéményes konyhából és kamrából állnak, zsúppal, ritkán faszindellyel fedettek.

A „kastél jó erős materiákbul L formára” épített. Az „egyik tractus alatt boros pincze, (a) másik tractus alatt 2 spaiz kamara, egy cseléd szoba, nagy jó téres konyha és ebédlő ház vagyon, fölötte végik kilencz szoba és spaiz kamara, elötte egy forntizpicium, ország utnak dülő ambitus, fölötte liszt és másféle gabonának conservatiojára elkészített pallás, cserép sindöllel meg van földve.” Mellette található még egy ház, mely „rokkant két szobából, egy kamrából, ház alatt botos pinczéből és kéményes konyhából” állt és két „erős talpakra” épített cseléd ház, melyek két-két szobából és két-két kamrából álltak. Mellettük sorakozott a két szekérszín, a granárium, a kerek kút, a „conservalo kamara”, 5 istálló, 2 cselédszoba, a svájcer lakása füstölővel, „egy hamuzsír calcionalozó kemence” és „egy téglaszín kemenczével együtt”.¹⁴⁴

A 19. század elején tehát már egyre több a vályogból és téglából épített ház, de még gyakoribbak a korábban szokásos talpakra épített, favázás, sövényfalas, sárral megtapasztott, zsúppal vagy rit-

kábban rázott szalmával fedett épületek, amelyek szobából, szabadkéményes konyhából, kamrából álltak. Bár nagyon kevés adatunk van a jobbágyság házáira vonatkozóan, valószínűleg a régebbi háztípus volt uralkodó. A gazdasági épületek nagy része is erős falpra épített faépület volt.

VI. Társadalmi változások, vallási és művelődési viszonyok

Szentmiklós lakosságáról a demográfiai, az etnikai és a gazdasági adatokat vizsgálva megállapítható, hogy nem homogén, vagyoni és jogi szempontból is differenciált.

1728-ban¹⁴⁵ 10 egész-, 8 féltelkes jobbágyot, 13 zsellért, 1767-ben, az úrbérrendezés során pedig Szentmiklós 38,5 teleknyi határában 60 telkes jobbágyot, 11 házasság és 4 házatlan zsellért írtak össze. A 60 jobbágytelekből 17 telek 32/32 és 25/32 közötti nagyságú, 43 pedig 16/32 és 9/32 közötti. Egy telkes gazdára átlagosan 0,64 telek jut.¹⁴⁶

A II. József kori összeírásban¹⁴⁷ 2 nemest, 2 polgárt, 61 „parasztot”, 67 „polgár paraszt örökösét” és 79 zsellért írtak össze, ugyanekkor a mórchelyi majorban 1 polgárt, 1 „örökös” és 4 zsellért számoltak a férfiak közül. A vagyoni differenciálódást jelzi, hogy 1787-ben, a már említett somogyi népességösszeírásban egy koldussal, egy koldusasszonnyal is találkoztunk,¹⁴⁸ bár az elképzelhető, hogy ők nem helyi lakosok. Az 1802. évi összeírás alkalmával 9 egésztelkes gazda mellett 26 féltelkest, 62 zsellért írtak össze.¹⁴⁹

Láthatjuk, hogy a zsellérek és telkes jobbágyok aránya a század végére erősen megváltozott. Míg a század elején a falu jelentős többségét a telkes- vagy féltelkes jobbágyság tette ki, addig a 18—19. század fordulójára elindult a zselléresedés folyamata, a zsellérek már majdnem a kétszeresét tették ki a telkes jobbágyoknak. A vagyoni differenciálódás elsősorban a virágzó időszakokban — így például a 18. század közepétől — gyorsult fel, de az eddigi adatok szerint prosperáló gazdaság esetében ez a differenciálódás nem vezetett sem nagyarányú elszegényedéshez, sem nagyobb népességcseréhez.

Szentmiklósban szabad költözésű (az összeírásokban „jövevény”) és örökös jobbágyok egyaránt voltak. 1767-ben¹⁵⁰ a 60 telkes jobbágyból öten voltak jövevények, míg a zsellérség (15 háztartás) mind jövevényként szerepelt. Ez azt is jelzi, hogy az itt lakók még nem a birtokosztódások vagy elszegényedés miatt lettek zsellérek, hanem olyan új beköltözők, akik majdan irtásföldből szerettek volna földhöz, telekhez jutni vagy árendás földeken dolgoztak.

A község vezetői a módosabb telkes jobbágyok közül kerültek ki. A községet a földesúr által javasolt, de a falu által választott öregbíró vezette, és a községi ügyek intézése a hivatalnokházban („com-

munitas domus”¹⁵¹) folyt. 1761-ben a falu bírása („öregbíró”) Petrekovics Ádám, kisbírója Szabó Miklós, esküdtjei Jug Péter és Mátés Péter voltak.¹⁵² Petrekovics Ádám öregbíró és Szabó Miklós kisbíró a földesúr hasznos emberei lehettek, hiszen szolgálataikért, melyet az uradalmi hajdúk helyett tettek, 1764-ben 4 mérő rozstot kaptak.¹⁵³ 1829-ben a már említett Kanizsa berekkel kapcsolatos perben „Gödér István öreg bírót mintegy 63 (éves), Sanyi Mihályt 68 (éves), Horváth Györgyöt 45 (éves), Németh Mártont 30 (éves), Szukits Mihályt 50 (éves), Mátés Mihályt 50 (éves), Bokán Mihályt 52 (éves), Bunits Józsefet 60 (éves), Glávát Józsefet 50 (éves), (...) eskütteket (...) Mélt. Festetics László Úr Eő Nagysága jobbágyait” hallgatták ki. A falut képviselő esküdtek száma tehát az 1761-es állapothoz képest (2 fő) jelentősen megnövekedett (8 fő), valószínűleg a lakosságszám növekedésének a hatására. A földesúrral való viszony is harmonikusnak mondható, csak a 18. század közepén, a kialakuló és azután gyorsan fejlődő majorsági gazdálkodás egyre növekvő munka-erőigénye következtében súlyosbodott robotterhek okoztak konfliktusokat.

Szentmiklósban azonban nemcsak jobbágyok éltek ekkor, hanem más jogi állapotúak is: tisztek, hajdúk, kránicok, cselédek, szolgák. Az 1782—1784. évi összeírásokban a szolgákat és szolgálókat is összeírták. 1782-ben és 1783-ban még alig találunk ilyenként feltüntetett lakosokat: 1782-ben 3 fiú és 4 lány (kiskorúak), 1783-ban 4 férfi, 1 nő, 1 fiú és 2 lány szolgált. 1787-ben 51 szolgálót (40 férfi, 11 fiú) és 30 szolgálót (22 nő, 8 lány) írtak össze, akik a lakosság 14,6%-át jelentették.¹⁵⁴

Szentmiklós társadalma etnikai tekintetben sem egységes: horvát, vend, magyar lakosságú település, de találunk itt német, zsidó és cigány lakost is.

Szentmiklós vallási és művelődési viszonyairól kevesebb adatunk van, mint a földrajzi, demográfiai vagy gazdasági állapotáról. Az újratelepült lakosság a korszakban mindvégig katolikus. A hódoltság előtt volt temploma, de 1554-ben már nem volt plébánosa, lakói között lutheránus hit terjedt el.¹⁵⁵ Az újjáéledés pillanatában szinte azonnal elindult a jezsuiták és a ferencesek 17. századot végigkísérő térítő munkája: A Liber Baptizatorium Parochie Canisiensis 1742 és 1808 közötti köteteiben szentmiklói megtértek is találhatók.¹⁵⁶

A településen csak néhány evangélikust találunk. 1782-ben egy Somogy megyei összeírásban 467 katolikus és 6 „a-catholik” azaz akatolikus írtak össze. Az a-catholikus fogalom az összeírás idején valamelyik protestáns felekezethez tartozót, itt a surdi anyagyülekezethez tartozó evangélikust jelölte.¹⁵⁷ 1783-ban 519 katolikus és 3 zsidó vallású lakost számoltak,¹⁵⁸ 1787-ben 538 katolikus mellett 6 evangélikust.¹⁵⁹ Érthető ez a katolikus fölény, hiszen

káiban rázott szalmával fedett épületek, amelyek szobából, szabadkéményes konyhából, kamrából álltak. Bár nagyon kevés adatunk van a jobbágyság házáira vonatkozóan, valószínűleg a régebbi háztípus volt uralkodó. A gazdasági épületek nagy része is erős fatalpra épített faépület volt.

VI. Társadalmi változások, vallási és művelődési viszonyok

Szentmiklós lakosságáról a demográfiai, az etnikai és a gazdasági adatokat vizsgálva megállapítható, hogy nem homogén, vagyoni és jogi szempontból is differenciált.

1728-ban¹⁴⁵ 10 egész-, 8 féltelkes jobbágyot, 13 zsellért, 1767-ben, az úrbérrendezés során pedig Szentmiklós 38,5 teleknyi határában 60 telkes jobbágyot, 11 házas és 4 házatlan zsellért írtak össze. A 60 jobbágytelekből 17 telek 32/32 és 25/32 közötti nagyságú, 43 pedig 16/32 és 9/32 közötti. Egy telkes gazdára átlagosan 0,64 telek jut.¹⁴⁶

A II. József kori összeírásban¹⁴⁷ 2 nemest, 2 polgárt, 61 „parasztot”, 67 „polgár paraszt örökösét” és 79 zsellért írtak össze, ugyanekkor a mórchelyi majorban 1 polgárt, 1 „örökös” és 4 zsellért számoltak a férfiak közül. A vagyoni differenciálódást jelzi, hogy 1787-ben, a már említett somogyi népességösszeírásban egy koldussal, egy koldusasszonnyal is találkozzunk,¹⁴⁸ bár az elképzelhető, hogy ők nem helyi lakosok. Az 1802. évi összeírás alkalmával 9 egésztelkes gazda mellett 26 féltelkest, 62 zsellért írtak össze.¹⁴⁹

Láthatjuk, hogy a zsellérek és telkes jobbágyok aránya a század végére erősen megváltozott. Míg a század elején a falu jelentős többségét a telkes- vagy féltelkes jobbágyság tette ki, addig a 18—19. század fordulójára elindult a zselléresedés folyamata, a zsellérek már majdnem a kétszeresét tették ki a telkes jobbágyoknak. A vagyoni differenciálódás elsősorban a virágzó időszakokban — így például a 18. század közepétől — gyorsult fel, de az eddigi adatok szerint prosperáló gazdaság esetében ez a differenciálódás nem vezetett sem nagyarányú elszegényedéshez, sem nagyobb népességcseréhez.

Szentmiklóson szabad költözésű (az összeírásokban „jövevény”) és örökös jobbágyok egyaránt voltak. 1767-ben¹⁵⁰ a 60 telkes jobbágyból öten voltak jövevények, míg a zsellérség (15 háztartás) mind jövevényként szerepelt. Ez azt is jelzi, hogy az itt lakók még nem a birtokosztódások vagy elszegényedés miatt lettek zsellérek, hanem olyan új beköltözők, akik majdan irtásföldből szerettek volna földhöz, telekhez jutni vagy árendás földeken dolgoztak.

A község vezetői a módosabb telkes jobbágyok közül kerültek ki. A községet a földesúr által javasolt, de a falu által választott öregbíró vezette, és a községi ügyek intézése a hivatalnokházban („com-

munitas domus”¹⁵¹) folyt. 1761-ben a falu bírása („öregbíró”) Petrekovics Ádám, kisbírója Szabó Miklós, esküdtjei Jug Péter és Mátés Péter voltak.¹⁵² Petrekovics Ádám öregbíró és Szabó Miklós kisbíró a földesúr hasznos emberei lehettek, hiszen szolgálataikért, melyet az uradalmi hajdúk helyett tettek, 1764-ben 4 mérő rozstot kaptak.¹⁵³ 1829-ben a már említett Kanizsa berekkel kapcsolatos perben „Gödér István öreg bírót mintegy 63 (éves), Sanyi Mihányt 68 (éves), Horváth Györgyöt 45 (éves), Németh Mártont 30 (Jéves), Szukits Mihályt 50 (éves), Mátés Mihályt 50 (éves), Bokán Mihályt 52 (éves), Bunits Józsefet 60 (éves), Glávát Józsefet 50 (éves), (...) eskütteket (...) Mélt. Festetics László Úr Eő Nagysága jobbágyait” hallgatták ki. A falut képviselő esküdtök száma tehát az 1761-es állapothoz képest (2 fő) jelentősen megnövekedett (8 fő), valószínűleg a lakosság szám növekedésének hatására. A földesúrral való viszony is harmonikusnak mondható, csak a 18. század közepén, a kialakuló és azután gyorsan fejlődő majorsági gazdálkodás egyre növekvő munka-erőigénye következtében súlyosbodott robotterhek okoztak konfliktusokat.

Szentmiklóson azonban nemcsak jobbágyok éltek ekkor, hanem más jogi állapotúak is: tisztek, hajdúk, kránicok, cselédek, szolgák. Az 1782—1784. évi összeírásokban a szolgákat és szolgálókat is összeírták. 1782-ben és 1783-ban még alig találunk ilyenként feltüntetett lakosokat: 1782-ben 3 fiú és 4 lány (kiskorúak), 1783-ban 4 férfi, 1 nő, 1 fiú és 2 lány szolgált. 1787-ben 51 szolgát (40 férfi, 11 fiú) és 30 szolgálót (22 nő, 8 lány) írtak össze, akik a lakosság 14,6%-át jelentették.¹⁵⁴

Szentmiklós társadalmi etnikai tekintetben sem egységes: horvát, vend, magyar lakosságú település, de találunk itt német, zsidó és cigány lakost is.

Szentmiklós vallási és művelődési viszonyairól kevesebb adatunk van, mint a földrajzi, demográfiai vagy gazdasági állapotáról. Az újratelepült lakosság a korszakban mindvégig katolikus. A hódoltság előtt volt temploma, de 1554-ben már nem volt plébánosa, lakói között lutheránus hit terjedt el.¹⁵⁵ Az újjáéledés pillanatában szinte azonnal elindult a jezsuiták és a ferencesek 17. századot végigkísérő térítő munkája: A Liber Baptizatorium Parochie Canisiensis 1742 és 1808 közötti köteteiben szentmiklósi megtértek is találhatóak.¹⁵⁶

A településen csak néhány evangélikust találunk. 1782-ben egy Somogy megyei összeírásban 467 katolikus és 6 „a-catholik” azaz akatolikus írtak össze. Az a-catholikus fogalom az összeírás idején valamelyik protestáns felekezethez tartozót, itt a surdi anyaggyülekezethez tartozó evangélikust jelölte.¹⁵⁷ 1783-ban 519 katolikus és 3 zsidó vallású lakost számoltak,¹⁵⁸ 1787-ben 538 katolikus mellett 6 evangélikust.¹⁵⁹ Érthető ez a katolikus fölény, hiszen

a ferencesek jelenléte mellett az új telepesek is többnyire katolikus vidékekről érkeztek. (Meg kell jegyeznünk, hogy ezekben az összeírásokban csak a szentmiklósi jobbágyok és zsellérek szerepelnek, az uradalom móríchelyi, szentmiklósi és sánci cselédei és tisztjei, valamint azok családjai nem, de közvetett forrásokból róluk is tudjuk, hogy többnyire katolikusok, és őket is a kanizsai ferencesek gondozták.)

A hitélet helye, a török időkben megsemmisült szentmiklósi templom sokáig nem épült újra. 1748-ban egy vagyon és felszerelés nélküli fából készült kápolnája volt a falunak, egy kisharanggal.¹⁶⁰ Ez a templom valószínűleg leégett. Az új templom egy kanizsai egyházlátogatási jegyzőkönyv¹⁶¹ szerint 1763-ban épült, Szűz Mária mennybemenetele tiszteletére szentelték. Festetics Kristóf a birtokain lévő templomok bőkezű donátora volt, így a soproni, a két sági, a két kemendi, a rezi, a szántói, a keresztúri, a böhönyei, a csurgói, a toronyi és a szentmihályhegyi templomokra is sokat áldozott. A szentmiklósi templomnak ekkor szószeke, keresztelőkútja, kriptája, egy 265 és egy 148 kg-os harangja volt.

A kanizsai ferences rendiekkel (P. Mészáros Jeromos rendfőnökkel) 1764. november 2-án kötött egyezségében az áll, hogy „Isten kegyelméből a szentmiklósi kápolna elkészült, földesúri kötelesség hozza magával, hogy a népség keresztényi tudományra oktassék és isteni félelemben tartassék”. A földesúr azért szerződött a kanizsai rendházzal, hogy a rendház egy barátot rendeljen ki Szentmiklóásra, aki „ünnap és vasárnap, de legalábbis az uraság ottlétekor ott legyen, nem csak prédikációra, hanem katekizációra is és leginkább a gyermekeket nem csak oktatni, de exeminálni is tartozzék, hogy a valóságos keresztényi tudomány a népség közé beoltassék”. A földesúr a ferencrendi barátoknak munkájáért évi 40 forintot fizetett.¹⁶² A barát ezen felül a földesúrtól még évente 2 köből búzát, 12 köből rozsot, 1 sertést kapott. Az egész telkes (4 igavonós) jobbágyoktól egy, a féltelkes (2 igavonós) jobbágyoktól fél köből gabonára számíthatott, az ígásállattal nem rendelkezőktől 4 lakosonként járt 1 köből gabona. Az ígásállattal rendelkezőktől ezen felül egy szekér fát kapott, melyet az ígásállattal nem rendelkezők segítettek kivágni. Házasságkötés után 10, keresztelés, temetés után 5, avatás után 1 garas volt a stólapénz.¹⁶³

Bright látogatásakor találkozott az éppen misézni jövő ferences baráttal. Ekkor, 1815-ben már 60 Ft a bér, valamint 40 bushel (10 q) búza, és ugyanennyi rozs. Ezen felül egy-egy szekér tűzifa jár neki portánként, illetve a stólapénz. „Ez a rendelkezés látszólag figyelmen kívül hagyja a szegény népet, leszámítva a betegellátás kötelezettségét, azonban állandóan házról házra járnak, tojást és vaját kérnek

az egyház számára és szüretidőben nem felejtik el figyelmeztetni a parasztokat, hogy meg ne feledkezzenek szegény kanizsai barátokról. Hatan vannak abban a rendházban (mármint Kanizsán). Négyen közülük kijárnak a vidéki templomokba istentiszteletet végezni” — írja Bright.¹⁶⁴

A ferencesek 1922-ig látták el a lelkészi feladatokat. 1788-ig nem épült parókia, a pap a majorban lakott.¹⁶⁵ 1802-ben, az urbárium elkészítésekor a felmérő leírja a falu épületeit, így számol be az akkori templomról: „*Templom található olyas formára jó kemény matériából, fehér vágyogos torony, közepén 2 harang instrualva, belül szép picturaval ki ékesítve, egy fából el hasított oltár, kien az Szűz Mária képe fából ki faragva és egy paraszt munkából álló prédikáló szék találtatik, kiben illenek az Hahóti Templombu el vetett positirum. Isteni szolgálathoz szükséges mobiliák találkoznak pedig: 3 missale (kettő jó egy pedig el viselt). 6 casula: egyik kék bárván (ez)üst paszomantra, másik zöld velem matériából sik paszomantra, harmadik fehér eöreg virágokra fél velem matériából sik paszomantra viselő, ötödik pediglen régi murha, kinek se stólája se manipulumja nintsen, hatodik fekete fél velem materiából gallan pantlikára. Item 2 kelyhe aranyos, egy új másik avétt, melyet nem lehet vonatni, hanem újra köllenék aranyoztatni. Item 3 állva, kettő avétt egy jó. Két eöv czérnábul való, 3 humezale, 2 superpelitium, 6 purificatrium, eött korpóláre, négy oltár terítő ruha, 6 gyertatartó, fából való aranyos oltár előtt való új lámpár, sárga „bugyogós” 4 aszló (zászló), kettő selyem, egyik F. Kristóf, másik Szt. Xavériusz képivel vagyon az rakva. Nagyobbik vörös selyembül való, másik zöld selyemből való. Kisebbik kék matériából való, mely az leányoknak szolgál, negyedik vörös matériából való, mely az férfi gyermek elől vitettetik processio alkalmatosságával. Egy fából processio elejibe való feszület, egy részrül való kis feszület áldásra aplicaltatik. Item egy uj ciborium, 3 pixis sz. olajnak való, rézzbül - elromlott, helette uj kivántatik - egy buzza kék selyem matériából Szentvéghnek való, egy uj pie legata monstrantin meg aranyozott és meg (ez)üstötzetve, egy turibulum cum navicula, vagyon pediglen ezen templomnak capitalissa 9.”¹⁶⁶*

A ferences atyák még az összeírás idején is a majorban laktak.¹⁶⁷ 1816-ban már orgonája is van a templomnak, s valószínűleg ekkor készült a kórus is.¹⁶⁸

Iskolája sokáig nincs a településnek, de 1802-ben már oskolamestert tartottak. Az oskolamester háza, a „mester ház” „egy jó erős talpra két szoba, 2 komora, egy vörös kéményes konyhábul áll és zsuppal újonnan be van földve.”¹⁶⁹ A szentmiklósi Faics György ludimagister Kanizsa képesített tanítója 1806-ban.¹⁷⁰

Mindennek ellenére 1815-ben Bright tudatlannak tartja a falu népét, bár leírja, hogy a két intéző a Georgiconban végzett, s tud arról is, hogy folyik

elemi oktatás a településen. „A faluban csak egy—két ember tud írni-olvasni. A tanítónak minden paraszt termésben párbért fizet, akár küldi gyermekeit iskolába, akár nem.”¹⁷¹

VII. Összegzés

Az 1690 és 1848 közötti Szentmiklósról, a mai Miklósfáról elmondottak összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a község és a megszülető uradalom a török Kanizsáról való kiűzése után 1690 és 1730 között éledt újjá. 1730 és 1740 között jelentős, elsősorban horvát népességgel gyarapodott,¹⁷² betagozódott Festetics Kristóf uradalmi közé, békés, a korábbiaknál biztonságosabb korszak vette kezdetét, és megalapozódott a szentmiklósi majorság.

A 18. század közepétől a korszerű majorsági gazdálkodást megvalósító csurgói jószágigazgatóság részeként épült ki a szentmiklósi uradalom. A vi-

szonylagos földbőség és a fejlődő uradalom kínálta munkalehetőségek hatására a lakosság száma és gazdasági ereje jelentősen gyarapodott, ezt jelzi az 1802. évi összeírásban regisztrált viszonylag szép számú újabb épület is.¹⁷³

A csurgói uradalomhoz ezer gazdasági szállal és intézményesen is kötődő szentmiklósi uradalom szoros gazdasági kapcsolatokat tartott fenn Kanizsával. A szentmiklósiak művelték a Festeticsek Kanizsa határa melletti birtokait, kereskedtek a kanizsai polgárokkal, melynek színtere, fő értékesítő helye a kanizsai vásár volt. A kanizsai polgároknak voltak birtokai (túlnyomó többségben szőlők) Szentmiklóson, valamint az uradalomhoz tartozó Bagolán és Sáncon is.

Miklósfa korai művelődését elsősorban a katolikus egyház működése, és az uradalomban élő és megforduló értelmiség, elsősorban agrár-értelmiség hatása jellemezte a korszak hagyományos paraszti műveltsége mellett.

JEGYZETEK

¹ Vö. Ördög, II. 873. *Tomasich 1792: St. Miklós; Lipszky 1808, Fényes 1851 (Szent-Miklós).*

² A dőlt betűs, kurzív forma mindig az eredeti levéltári forrás betűhív változatát jelöli.

³ Vö. Rózsa Miklós jegyzetét, melyben azt írja — közigazgatástörténeti adatokra támaszkodva —, hogy 1895. május 2-ig Horváth-Szent-Miklós, ez után 1950. március 16-ig Somogy-szentmiklós a település neve. (Rózsa 2002, 12.)

⁴ Helységnévtár, 204. A népesség-összeírásokban 1773-tól 1873-ig a Szent Miklós névalak írásváltozata szerepel, 1882-ben és 1895-ben Horvát-Szentmiklós, 1900-ban Somogy-Szent-Miklós, 1908-tól 1950-ig Somogy-szentmiklós és 1950-től Miklósfa alakot használnak,

⁵ Rózsa 2002, 11. Hivatkozik a MOL B.K.A. E 281. Ber. U. Schr. iratcsomóban lévő 1697-ből és 1698-ból kelt iratokra.

⁶ Somogy megye 1711-ben két járásra (a Kaposvári és Szigetvári), 1724-ben 3, 1753-ban 4, (a Kaposvári, Szigetvári, Kanizsai és Igalji) járásra tagolódott. Annak ellenére tehát, hogy 1715-ben az országgyűlés jóváhagyta Somogy és Zala megyék szétválását, a közigazgatási átalakulás a század közepén még javában tartott. A század végére részben a Kanizsai járáshoz tartozó somogyi területből megszerveződött a Marcali járás.

⁷ MOL Magyar Kamara Levéltára E 156. Urb. et Conscr. 408. doboz, fasc. 29. Nr. 40. Idézi Rózsa 2002, 12. Korszakunkban Botszentgyörgyvárhoz még Bagola, Falkos és Kerekes Háza tartozott.

⁸ Vándor, 269—270.

⁹ MOL Magyar Kamara Levéltára E 156. Urb. et Conscr. Fasc. 24. No 61—75. De Prie birtokai

¹⁰ Rózsa 2002, 5. Köszönettel tartozom Rózsa Miklósnak, aki sok adattal, levéltári ismerettel és a saját írásával segített a kutatásban.

¹¹ Rózsa 2002, 6. Itt említi a szerző, hogy Benedetti, a Murán inneni jószágok igazgatója 1697-ben 3 évre bérbe adott egy Miklós-völgy nevű 80 holdas birtokot gróf Berge György Kristófnak, aki már a következő évben eladta Prie és Pancalery örgőfnak. Ez a birtok a kanizsai várkerület határába esett, s rajta egy nemesi lak állt majjorral. Később említésre kerül egy elcserélt szentmiklósi 80 holdas Szapáry birtok (l. MOL Festetics cs. lvt. P 1313. 36. cs. 13. Kelt: Kanizsa, 1743. november 30.), amelyről feltehető, hogy azonos ezzel a birtokkal.

¹² SML P 1724—1731. Protocollum, 461.

¹³ Gál, 176.

¹⁴ Szabó D. 1928, 105. Idézi: Keszthelyi lt. Simig. 408.

¹⁵ MOL Festetics cs. lvt. P 1313. 36. cs. 13. Kelt: Kanizsa, 1743. november 30.

¹⁶ Szabó D. 1928, 195.

¹⁷ Uo. 298.

¹⁸ Uo. 299.

¹⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 1313. 207. cs. 107—110. A pert feldolgozta: Simonffy 1972

²⁰ Dobai, 94. A felmérésben V. oszlop, 22. szelvény 7. település.

²¹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. 21—60.

²² MOL Batthyány cs. körmendi lt. Körmend. Közp. igazg. P 1322 119. rsz. D. Egyéb mérnöki iratok: „Puncta transactionis...” Kelt: 1760. június 10.

²³ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 59. Az idézet az eredeti szöveg helyesírását követi, kivéve a főnevek kezdőbetűit, valamint néhány tagmondat hiányzó vesszőjét. (Az eredeti szövegben sem pont, sem vessző nincs).

²⁴ Bright, 64.

²⁵ Rózsa 2002, 12.

²⁶ Kováts 1969, 17.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 38.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ SML Ö 13. fol. 92–93. Conscriptio totius comitatus juxta intimatum regium 1-a juuli 1727. Emanatum et normam regno tenus receptam elaborat.

³² SML Urbarium Szent Miklós helységnek Tabellája Sz.Miklós 1767. október 10.

³³ Ördög, II. 873. 306. Szentmiklós 3A és 4. öszszeírások.

³⁴ Uo. III. köt. 535. Concriptio Animarum Districtus Wesprimiensis 1757. „confessionis capates”.

³⁵ Uo. 751. Concriptio Animarum Districtuum Palotaensis et Wesprimiensis 1771.

³⁶ Danyi—Dávid, 146—147.

³⁷ Szita 1993, 37.

³⁸ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós.

³⁹ Szita 1993, 37.

⁴⁰ Lex. Loc.

⁴¹ MSH 205.

⁴² Nagy, L. 307.

⁴³ Népmozg. 101.

⁴⁴ Czigány, 79—91.

⁴⁵ Fényes 1843, 210.

⁴⁶ Szita 1993, 37.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ SML Urbarium. Szent Miklós helységnek Tabellája. Fol. 24—25. Kelt. 1767. május 11.

⁴⁹ SML Urbarium. Válaszok a 9 pontos kérdőívre. Kelt: 1767. május 11. A korábbi urbárium „per Dominium celebratum fuisse.” 1745. július 2.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 13.

⁵² SML Urbarium. 1767. évi Urbarium Szent Miklós helységnek Tabellája. fol. 22.

⁵³ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 61—64. Az allodiális különféle tenutumok concriptioja keltezés nélküli másolat, melyre pirossal az 1811. évszám van feljegyezve, amely nem feltétlenül az irat datálása. Abból azonban, hogy az iratban szereplő megjegyzés szerint egy irtásföld majd 1847-ben száll át a földesúrra,

arra lehet inkább következtetni, hogy az 1830-as évek vége és 1847 között keletkezett iratról van szó.

⁵⁴ Szabó D. 1928, 121.

⁵⁵ Szántó I. 1954, 73—74.

⁵⁶ Uo. 78—83.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Bright, 64.

⁵⁹ Uo. 65.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Vályi, III. k. 390.

⁶² Fényes 1843, 210.

⁶³ L. a 49. sz. jegyzetet.

⁶⁴ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs.

⁶⁵ Kováts 1969, 16. 1696. évi országos dicalis összeírás. MOL Archivum regnicolare. Dica kötetek 39. Somogy megye.

⁶⁶ Felhő, 200—201, Összevetve SML Urbarium. Szent Miklós helységnek Tabellája 1767. Az összeíráskor a hold kis magyar hold, 2 pozsonyi mérő gabona alá való, átlagosan 1200 négyszögöl, ugyanekkora terület az 1 kaszás, vagy 1 szekér, vagy 1 embervágó rét. A források közzétételekor az 1 pozsonyi mérő alá való földet fél holdra számították át egységesen.

⁶⁷ SML Urbarium. Szent Miklós helységnek Tabellája 1767. fol. 23.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 11.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 64—69.

⁷² Bright, 64.

⁷³ Szántó I. 1954, 57.

⁷⁴ Uo. 62.

⁷⁵ Uo. 63.

⁷⁶ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 7—10.

⁷⁷ MOL Festetics cs. lvt. P 1313. 207. cs. fol. 107—110.

⁷⁸ Fényes 1843, 113.

⁷⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. Liber fundalis Promontorz Moriczhely vulgo Uj hegy dicti ordine nume é. n. A kapcsolódó iratokból megállapítható, hogy az 1802. évi összeíráshoz tartozó tabella másolata.

⁸⁰ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. Liber fundalis Promontorz Szent Györgyvar, é.n.

⁸¹ Bright, 65.

⁸² Uo.

⁸³ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. fol. 404.

⁸⁴ Uo. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 13.

⁸⁵ Uo. D. IV. 86. Szentgyörgyvár 40—56. fol.

⁸⁶ Az uradalom történetének megírására itt nincs mód, csupán annyi lehetőségünk van, hogy a mai Miklósfa történetéhez kapcsolódó adatokat

vizsgáljuk. Célunk az, hogy az egykori Szentmiklós gazdasági viszonyait mutassuk be.

⁸⁷ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 62—64. *Az allodiális különféle tenutumok conscriptioja.*

⁸⁸ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618—639. csomó.

⁸⁹ *Bright, 65.*

^{89/a} *Szántó I. 1954, 35.*

⁹⁰ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113. *Tentua Dominalis in Tentorio possessio Sz.Miklós, praediorum Móriczhely, Szaplány, et SzGyörgy.* Keltezés nélküli másolat (vagy előirat), de az 1800. évi úrbéri összeírás anyagával együtt készült, a helyrajzi számai egyértelműen azonosíthatók a „Liber Localis...” helyrajzi számaival (*num. topogr.*).

⁹¹ Uo. Szentmiklós. fol. 62—64.

⁹² Uo. fol. 64.

⁹³ Uo. fol. 98—99.

⁹⁴ Uo. fol. 62—64.

⁹⁵ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. elszámolások gabonaneműkről.

⁹⁶ Uo. 388. *Tiszta Buzának Erogatioja.*

⁹⁷ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—102.

⁹⁸ *Nagyváthy, 171.*

⁹⁹ *Bright, 66.*

¹⁰⁰ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós.

¹⁰¹ Uo. fol. 98—113. *Tentua Dominalis...*

¹⁰² Az épületek talpas-vázás szerkezetűek voltak ekkor. A talpakra emelt épület oldala olyan sövényfal volt, melyet fonás után sárral raktak meg. Ez az épülettípus a Dél-Dunántúlon általánosnak volt mondható.

¹⁰³ Császármadár.

¹⁰⁴ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 113.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo. fol. 111—112.

¹⁰⁷ Uo. fol. 112.

¹⁰⁸ Uo. fol. 62—64.

¹⁰⁹ Uo. fol. 113.

¹¹⁰ Uo. fol. 112.

¹¹¹ Uo. fol. 62—64.

¹¹² *Bright, 66.*

¹¹³ *Szántó I. 1954, 115.*

¹¹⁴ *Knézy, 161.*

¹¹⁵ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 88.

¹¹⁶ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. fol. 413.

¹¹⁷ Uo. fol. 412—413.

¹¹⁸ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113. *Tentua Dominalis..*

¹¹⁹ Uo. fol. 111.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. fol. 388.

¹²² Uo. fol. 405.

¹²³ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113.

¹²⁴ *Knézy, 154.*

¹²⁵ MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs.

¹²⁶ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 62—64.

¹²⁷ Uo. fol. 98—113.

¹²⁸ *Knézy, 154.*

¹²⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 112.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ *Knézy, 154.*

¹³² MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. fol. 412—413. *Az Tekéntetes Festetics Uraságh Sz. Miklósi jószágában lévő Conventionalistaknak kegyessen rendölt füzetésének specifikatioja.*

¹³³ *Knézy, 156.*

¹³⁴ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113. *Tentua Dominalis...*

¹³⁵ Uo. fol. 62—64.

¹³⁶ Uo. Szentmiklós.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ *Knézy, 160.*

¹⁴⁰ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113.

¹⁴¹ Uo. fol. 62—64.

¹⁴² MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. fol. 412—413. *Az Tekéntetes Festetics Uraságh Sz. Miklósi jószágában lévő Conventionalistaknak kegyessen rendölt füzetésének specifikatioja.*

¹⁴³ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ SML Ö 13. fol. 92—93. *Conscriptio totius comitatus juxta intimatum regium 1-a juuli 1727. Emanatum et normam regno tenus receptam elaborat.*

¹⁴⁶ SML Urbárium. *Szent Miklós helységnek Tabelája Sz.Miklós 1767. október 10. fol. 22—24. és lásd még Felhő, 200—201.*

¹⁴⁷ *Danyi—Dávid, 146—172.*

¹⁴⁸ SML IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok h. Összeírások Ö 894. 13—27. *Tabella animarum prossus Kanisiensis Sig. Kaposvár die 3a Sept. 1787 Franz Nagy hottus Simiegh. Exactor m. p.*

¹⁴⁹ MOL Festetics lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós.

¹⁵⁰ SML Urbarium. *Szent Miklós helységnek Tabelája 1767. fol. 24.*

¹⁵¹ *Dobai, 94.*

¹⁵² MOL Festetics cs. lvt. P 276. 618. cs. fol. 404.

¹⁵³ Uo. fol. 305.

¹⁵⁴ *L. a 148. sz. jegyzetet.*

¹⁵⁵ *Vándor, 270.*

- ¹⁵⁶ Takáts—Pfeiffer, I. köt. 412.
- ¹⁵⁷ L. a 148. sz. jegyzetet, Kaposvár die 29a április, 1782 Franz Nagy hottus Simiegh. Exactor m. p.
- ¹⁵⁸ Uo. „...die 20a május, 1783 Franz Nagy hottus Simiegh. Exactor m.p.”
- ¹⁵⁹ Uo. „...die 3a Sept. 1787 Franz Nagy hottus Simiegh. Exactor m.p.”
- ¹⁶⁰ Can. vis. distributionae Zalaegerszegiensis, 517.
- ¹⁶¹ Uo.
- ¹⁶² Szabó D. idézi a szerződés szövegét.
- ¹⁶³ Takáts—Pfeiffer, 761.
- ¹⁶⁴ Bright, 65—66.
- ¹⁶⁵ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 11.
- ¹⁶⁶ Uo.
- ¹⁶⁷ Uo.
- ¹⁶⁸ Dolgozatunk írása idején a falu plébánosának, Jeremiás atyának a közlése
- ¹⁶⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. fol. 13.
- ¹⁷⁰ KE, 9. (Kotnyek István).
- ¹⁷¹ Bright, 65.
- ¹⁷² Szita 1993, 37.
- ¹⁷³ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. tétel fol. 98—113.

Gyula Czupi- Ferenc Kardos:

Die Geschichte von Miklósfa zwischen 1690 und 1849

Miklósfa, das frühere Szentmiklós /Somogyszentmiklós, bzw. Horvátszentmiklós/ erwachte nach der Vertreibung der Türken zwischen 1690 und 1730 zu neuem Leben und gemeindete die Flure von Szentgyörgyvár, Bunya, Móríchely und Szaplányos ein. Am Rande des alten, verwüsteten Szentmiklós ließ der Grundherr Marquis de Prie das Dorf an einem neuen Ort und mit neuen Bewohnern besiedeln und verkaufte es 1726 an Kristóf Festetics, der es seinem Besitz eingliederte.

In den Jahren um 1730 begann für den Ort, der zur Csurgóer Besitzverwaltung gehörte, als Zentrum der Szentmiklóser Domäne eine friedliche Zeit. 1770 kamen kroatische und wendische Siedler in das Dorf und begründeten die Wirtschaft der Gemeinde. Damit begann der wirtschaftliche Aufschwung: als Teil der Csurgóer Gutsverwaltung der Familie Festetics wurde die Szentmiklóser Domäne – auf Initiative und unter der Leitung von János Nagyváthy wurde eine moderne Majorastswirtschaft verwirklicht – unter der Leitung von Pál Polacsek ausgebaut. Auf Grund der über relativ viel Boden verfügenden und sich schnell entwickelnden Majorate, die zahlreiche Arbeitsmöglichkeiten boten, entwickelten sich die Bevölkerungszahl und die wirtschaftliche Stärke der Domäne schnell, und das wird auch durch eine stattliche Anzahl neuer Gebäude bewiesen.

Die Bevölkerung von Miklósfa ist in dem von uns untersuchten Zeitraum in ethnischer, rechtlicher und materieller Hinsicht heterogen. Seine Bevölkerung bestand aus Kroaten, Wenden und Ungarn, wir fanden aber auch Deutsche, Juden und Roma. Der größte Teil der Bevölkerung war katholisch, aber es gab auch einige Protestanten und Angehörige des jüdischen Glaubens. Hier lebten Leibeigene, die ein ganzes oder halbes Grundstück bewirtschafteten, Leibeigene, die über freies Verzugsrecht verfügten und Erbuntertänige. Die Differenzierung auf Grund des Vermögens beschleunigte sich in der Blütezeit und auch die Zahl der Häusler stieg.

Auch das Verhältnis zum Grundherren kann als harmonisch bezeichnet werden, in der Mitte des 18. Jahrhunderts allerdings verursachten die Fronarbeiter, die auf Grund des erhöhten Bedarfs an Arbeitskräften kamen, immer häufiger Konflikte.

Die Szentmiklóser Domäne, die wirtschaftlich und institutionell an den Csurgóer Besitz geknüpft war, verband auch ein enger wirtschaftlicher Kontakt zu Kanizsa. Die Szentmiklóser bestellten den Boden der Familie Festetics am Rande von Kanizsa und handelten auf dem Markt von Kanizsa mit den Kanizsaer Bürgern. Viele Bürger Kanizsas besaßen in Szentmiklós Grundstücke /vor allem Weinberge/ und in den ebenfalls zur Domäne gehörenden Orten Bagola und Sác.

Gyula Czupi- Ferenc Kardos:
History of Miklósfa between 1690 and 1849

Miklósfa, formerly Szentmiklós (Somogyszentmiklós or Horvátszentmiklós), underwent a rebirth between 1690 and 1730 following the end of the Turkish Occupation, ultimately incorporating the borders of Szentgyörgyvár, Bunya, Mórchely and Szaplányos. Having brought new settlers to a new site on the border of the former destroyed village, the feudal lord, Marquis de Prie, in 1726 sold Szentmiklós to Kristóf Festetics, who in turn incorporated it into his rulership.

As the center of rule of the properties under the administration of Csurgó, Szentmiklós enjoyed an era of peace beginning in the 1730's. By 1770 several waves of Croatian and Vendian settlers had arrived, laying the foundation for the community's economy. At this time an economic boom began: the Festetics family - under the initiative and direction of János Nagyváthy employing farm management techniques that were modern for the day - constructed the Szentmiklós properties under the direction of Pál Polacsek as part of the Csurgó administrative stables. The employment opportunities provided by the relative abundance of land and thriving farms led to significant growth in the village's population and economic importance, as indicated by the rather large number of new buildings.

The society of Miklósfa during the period in question was ethnically, legally and financially heterogeneous. Its population was Croatian, Vendian and Hungarian, along with a few Germans, Jews and Gypsies. The vast majority was Catholic, but there were also a few Protestants and Jews. The inhabitants included owners and partial owners of their properties, as well as mobile and bonded serfs. Financial differentiation accelerated primarily in boom periods, with a growth in the number of cotters.

The relationship with the feudal lord was also reasonably harmonic, although in the middle of the 18th century the evolution and spread of manor farming led to greater work-force demands and higher drudgery, resulting in some conflicts.

In addition to its multitude of economic and administrative ties to the Csurgó properties, the Szentmiklós lands also maintained close economic contact with Nagykanizsa. The people of Szentmiklós farmed the Festetics family's properties on the border of Kanizsa and conducted trade with the town, the venue for which was the marketplace of Kanizsa. Citizens of Kanizsa owned properties (predominantly vineyards) in Szentmiklós, as well as in the settlements of Bagola and Sánc under its administration.

Kardos Ferenc

BAGOLA, SÁNC ÉS FAKOS TÖRTÉNETE
(1690—1848)

Bevezetés

A mai Nagykanizsa keleti oldalán elterülő falusias jellegű városrészeket, Bagolát, Sáncot és Fakost a délnyugati irányba folyó Bakónaki patak, melyet egykor „fluvius Kanizsának” is neveztek, választja el az ún. „keleti városrész” lakótelepi övezetétől, a hajdani kanizsai határtól. A Festeticsek szentmiklósi (ma Miklósfa) uradalmának részeként élő három település a Kaposvár felé vezető országút mentén helyezkedik el. A kiváló bort adó dombokon és dombok között húzódo települések több szállal kapcsolódnak a kanizsai uradalomhoz és Kanizsa városhoz. Ilyen kapcsolatok például, hogy kanizsai lakosoknak szőlőbirtokai vannak a bagolai szőlőhegyekben, vagy az, hogy kanizsaiak bérelnek földeket a sánci határban. Kapcsolatot jelenthetett, hogy ugyanazt a postautat használták, rokonok éltek a városban, valamint az is, hogy a három település lakói meg-megjelentek a kanizsai vásárokon.¹

E három faluval kapcsolatban meg kell említenünk azt az érdekes tény is, hogy a kanizsai városlakó, mihelyt átlépte a Bakónaki patakot, nemcsak másik településre, hanem másik megyébe is ért. 1715-től 1950-ig ugyanis mindhárom település Somogy megyéhez tartozott, előbb a kaposvári, a 18. század közepétől a kanizsai, majd 1798-tól a Kanizsai járás helyébe lépő Marcali járáshoz.²

A három település együttes tárgyalását egyrészt a közös történeti keretek indokolják, másrészt az a tény, hogy történetük során hosszú ideig egy közigazgatási egységet képeztek. 1828-ban³ Bagola és Sánc *Bagolasáncz* néven szerepel, ekkor Fakos-pusztája is a határ része már. Ez a közigazgatási állapot egészen 1963-ig⁴ így marad, ekkor tagozódik be teljesen Nagykanizsa közigazgatási rendszerébe.

Bagolának „*Felső-Bagota*” és „*Bagolya*” névváltozata is előkerül még korszakunkban, míg Fakost az első katonai felméréskor „*Pusztafogos, Foki-pusztája*” alakban jegyezték le. Sánc „*Sántz, Sáncz, Schantz*” helyesírási változatban, az 1847. évi szentmiklósi anyakönyvben pedig „*Alsó Sántz*” alakban fordul elő. (Ekkor már Sánc nagyobb része a Batthyány család birtokában lehetett, anyakönyvezése Nagykanizsán történt.)

I. Birtokviszonyok

Bagola neve a 13. század végén tűnik fel először. Ekkor *Körtvélyesd fia Leusták* birtoka, aki 1294-

ben adta el a *Gyovad nembeli Kemény fia Péternek*. A 14. században Bagolyaiaknak nevezték birtokosaikat, a 15. században a *bagolyai Csontos*, a *bagolyai Kemény* és a *bagolyai Besenyő* családok mellett az *Andi család* is birtokos volt Bagolán. A 15. század közepén *Csapi András* szerezte meg, majd lányai örökségeként a *Both családhoz* került a birtok. 1513-ban *Both Ferencnek* 8 és ½ portája volt itt.⁵

Sánc határában a török hódoltság előtt Aty nevével település feküdt. Először 1328-ban említik, amikor *IV. Béla* cserébe adta *Ivának* (a környéken élő nemesembernek, akiről ma nincs adatunk), annak komári birtokaiért. 1456-ban igen kicsiny településként, pusztaként írták le, majd a 15. században *Besenyő Miklós* fiainak és *Andi Ferencnek* voltak itt birtokai, akik *Csapi Andrásnak* zálogosították el. *Csapi András* még ebben az évben megvette rokonainak, *Csapi Lénártnak* és *Csapi Lászlónak* földjeit. Ekkor már csak egyetlen jobbágy élt a pusztán, *Nagy András*, ezért *Atyot* más néven *Nagyandrás* házában is nevezték.⁶

A hódoltság alatt Bagola és a hozzá tartozó puszták, Fakos és Sánc elpusztultak. A törökök kiűzése után, 1693-ban *Felső-Bagota* és a később hozzá tartozó, ma *Pogányszentpéter* határának részét képező *Magasd gyöngyösi Nagy Ferenc* birtokába jutott.⁷

1694-től⁸ 1726-ig⁹ *Hercules Johannus Ludovicus comes Turinetti de Marchius Prie*¹⁰ a birtokosuk, akitől *Festetics Kristóf* 1726. december 5-én a csurgói uradalomtest tartozékaiként megvette *Szentmiklóst* (a mai Miklósfa), *Bagolát* és a hozzá tartozó pusztákat is.¹¹ Bagola az 1726. évi összeírás — mely még az eladás előtti állapotokat rögzítette — szerint de *Prie* birtokaként („*Prick marsal uradalma*”¹²) szerepel a falvak között. Ekkor Bagola és *Szentgyörgy* (a mai *Szentgyörgyvári hegy*) után a megye összesen 12 forint adót vetett ki a birtokosra. Az akkori adóegységeket tekintve a két település együttes jövedelemképességét ekkor a nagyobb falvakhoz hasonlónak becsülték. (Akkor a puszták után egységesen 2,50 forintot, a falvak után 4, 6, 9, 12 vagy 15 forintot állapítottak meg.)¹³

Bagola és Fakos ezt követően a szentmiklósi uradalom részeként a *Festeticsek* birtoka mindvégig, Sáncot azonban *Fényes Elek* 1851-ben már *Batthyány Fülöp* majorjaként említi.¹⁴ *Fényes* közlése Sánc eladását jelezhetette volna, erre azonban

adatot sem Szabó Dezső Festeticsekről szóló monográfiájában,¹⁵ sem okleveles iratokban nem találtunk. Más források alapján inkább az a valószínű, hogy a sánci határ 1846 és 1848 között kerül a kanizsai uradalomhoz, s Szabadhegyen a kanizsai polgárok szőlőt kezdtek telepíteni.

A településeknek Festetics Kristóf halála után (1768) Festetics Pál lett a tulajdonosa, aki 1783. március 28-án kelt végrendeletében fiára, Imrére hagyta azokat.¹⁶ Az 1790-es években azonban a birtok a majorátust egyben tartó Festetics György kezébe került. Testvérei, Imre és János hiába törekedtek a hitbizomány felbontására, a birtokokat nem tudták megszerezni.¹⁷ 1819-ben, Festetics György halála után fia, Festetics László, majd 1846-ban László fia, Festetics Tasziló tulajdonába kerültek ezek a birtokok is. 1848. október 1-jén egy újabb egyezség következtében a szentmiklósi uradalmat Tasziló testvérének, (ifjabb) Festetics Györgynek adta át. Bagola a Festeticsek idején jelentős változásokon ment keresztül: egyre gyarapodott a lakossága, s egyre több földet művelt meg határából. E gyarapodás nyugodt hátterét a Festeticsek biztosították a szentmiklósi uradalom keretein belül.¹⁸

II. A települések határai, föld- és vízrajzi jellemzői

Bagola, Fakos és Sánc nyugati határa a Bakónaki patak, keletről Pogányszentpéter, délről Szentmiklós, északról pedig Nagyrécsce határolja. A Kanizsánál magasabban fekvő és jobb minőségű talajjal rendelkező vidéken lehetőség nyílt specifikusabb gazdasági tevékenységekre. Bagola esetében leginkább a szőlőművelés volt a meghatározó: „határja a természetnek csak nem minden javával bővelkedik, és szőlő hegyei is vannak”— írja Vályi.¹⁹

Somogy megyét 1783—1784 között mérték fel a katonai térképészek, mérnökök, s Bagolát, Sántcot és Fakost is feltérképezték.

Bagolát ekkor Fakos pusztához és Sánchoz egyaránt $\frac{3}{4}$ órányi járásra említik, kitaposott, igen rossz utakkal rendelkező kis falucskaként.²⁰ Romy Károly leírása 1812-ből való,²¹ mely szerint a település határának fekvése hegyes-völgyes, szőlőhegye ontja a jó minőségű borokat.

Sánc („Schantz”) az első katonai felmérés szerint Gross Reisától (Nagyrécsce) 1 és $\frac{1}{2}$, Nagykanizsától $\frac{1}{2}$ órányira van. „Néhány juhakolból, egy pár téglágető kemencéből és egy jól megépített csárdából áll. A többi ház rossz minőségű”— jegyzi meg róla a leíró.²² Romy „Sántz”²³-ot is a falvak sorában (s nem a pusztákban!) említi; „Határa sík, de ahol Kanizsa mezővárossal szomszédos, ott magasan fekszik.”²⁴

Fakos pusztát („Pusztafogos”, Foki puszta) az első katonai felméréskor úgy említik, hogy Sántcotól $\frac{3}{4}$, Sandtól 1 $\frac{3}{4}$ órányi járásra van, s leírják róla, hogy „nagy marhaistállókból és pajtákból áll, de valamennyi épület rosszul megépített. A szőlőhegyekben két masszív templom áll és néhány présház lakással”.²⁵

Bagola, Sánc és Fakos föld- és vízrajzi képéről legfőbb forrásunk egy 1802. évi, a szentmiklósi uradalomról készült összeírás.²⁶

Ekkor a bagolai határban találjuk a „Bagolai táblát, a Nagybagolai hegyet, a Kisbagolai hegyet, a Gáspár földeket és gödröt, a Látó hegyen található Bujbitzánt, a Lengyel földeket, a Pintér gyepűt, a Posta gyótát, a Simonyák dombját, a Stófár kútját. Továbbá a Szentgyörgyvári bükköt és hegyet, a szentgyörgyvári hegyben, a Török föld alatt a Zsülec gödröt, a kukoricaföldet a hegyre járó út mellett, a kovács kertjénél, a temető dűlőt, Sántcot.”²⁷

Az itt sorolt földrajzi nevek eredetére vonatkozóan kevés az adatunk, néhány esetben azonban megkísérelhető az elnevezés eredetének felderítése.

„Gáspár-, Lengyel- földek”: Gáspár és Lengyel nevű családokat az első telepesek között nem találunk, feltehető azonban, hogy a földek megnevezése a tóti Lengyel család Gáspár ágára utal. Az övék volt ekkor Vrásló és Path, két közeli somogyi település is.²⁸

„Pósta Gyóta”: Az elnevezés az Iharosberény, Kaposvár felé vezető országútra (postaútra) utal. A gyóta kifejezés — nemcsak itt, hanem minden korabeli összeírásunkban — ligetes, többnyire legettetésre is használt erdőt jelent.

„Simonyák dombja”: Az első telepesek közt találjuk a Simonyák családot, az ő földjük lehetett.²⁹

A török föld tulajdonképpen folytatása a kanizsai határbéli török földnek.

„Stófár kútja”: 1767-ben, az urbáriumot Pecsics Ferenc „ahrer stófár”(gabonaszámadó vagy gabonaalkusz lehetett) is aláírta. Valószínűleg ő volt az első szervezett betelepítéskor a betelepülők vezetője.

1827-ből szép leírás található az egyik, a Fakos puszta határában fekvő, a bagolaiaknak kiadott legelőről: „A ki adott ökor tilos³⁰ határai azok lesznek, melyek voltak 1797-ik és több esztendőben,... tudni illik kezdődik a Kanizsáról Berénybe vezető ország úton azon a helyen, ahol a Bagoláról Fakosra vezető régi út azon posta úton keresztül megyen, ezen pontul ugyan az említett régi Bagoláról Fakosra vezető út mentében megy a határ mindaddig, még az az nyomán ki vágott Bagoláról Fakosig vezető alléra ki nem ér, melytül lesz a határ az említett allé mentében egész azon folyócskáig, melly az úgy nevezett

Mester rét északi oldalánál elfolyván egy másik kis folyóba szakad; ezen folyócska teszi tehát a határt mindaddig az úgy nevezett Mester rét megyéjében nem ütközik, a honnét egy kevéssé balra hajolva egyenes menetbe megy a határ nyugotnak, egész az ottan fekvő bérczig, mely bércznek oldalába délre fordulván az úgynevezett Piaristák rétje mellett megy azon Piaristák rétje déli végéig, innen ismét valamelyest nyugotnak fordulván fel megy a megye a bérczre azon út mellé, mely a Sz:Péteri malomba vezet, ezen utat által lépven megy egy darabon a bércz tetején egy puszta út menőbe mind addig, még ezen út a bérczről lefordulván a Fakosi rétek között le folyó patakot nem éri, mely patak teszi azután a megyét egész annak a végében levő rétig, mely rét megyéje körül jön el a Sz:Péteri határ szélére, mellyek után szélről és nyugotról a Sz:Péteri és Magosdi határokkal zárattatik bé.”³¹

A leírásban a ma is létező (Iharos)berény, (Pogány)szentpéter, valamint az utóbbihoz tartozó és állattartó telepként működő Magasd szerepel.

III. A települések népességének és vallási összetételének alakulása³²

Bagola, Fakos és Sánc népességének változása nehezen követhető, mert vizsgált korszakunkban saját anyakönyvei nincsenek; a katolikus vallásúakat a szentmiklósi anyakönyvekben találjuk, az evangélikus vallásúakat előbb a surdi, majd az iharosberényi anyagyülekezetekben tartották számon. A katolikus népességváltozásról a szentmiklósi filiáról szóló összeírások adnak némi támpontot (ezeket a Miklósfá történetéről szóló fejezetben említjük). A korszakunkban készült összeírások Fakos és Sánc lakosságát a legtöbb esetben Bagola népességébe sorolták, így a Bagolára vonatkozó adataink egyben Fakosra és 1784-ig Sáncra is vonatkoznak.

Vizsgált korszakunkban Bagola mindvégig a kisebb somogyi falvak közé tartozott. 1767-ben, az úrbéri összeírás alkalmával³³ Pecsics Ferenc, Tischler József, Simonyák János, Hernics Mihály és Bencsik Ferenc telkes jobbágyokat és Gerencsér József házas zsellért írták össze, mindannyiukat jövevényként. Egy ugyanekkor készült másik összeírásban rajtuk kívül még Horváth György szerepel.³⁴

1778-ban 116-an voltak,³⁵ a II. József-kori népszámláláskor 44 család, 197 fő élt Bagolán.³⁶ Ekkor 114 házat írtak össze. A házak száma majdnem háromszorosa a családok számának. Ennek valószínűsíthető magyarázata az, hogy az összeírónak számba kellett vennie az összes lakhatásra alkalmas hajlékot, így a bagolai szőlőhegyeknek és a fakosi majornak az olyan épületeit is, melyek megfeleltek a lakhatás követelményének. Az ös-

széírás ráadásul nem tüntette fel azt, hogy a szőlőhegyi pincékből, présházakból mennyi is a bagolaiaké és mennyi a kanizsaiaké vagy szentmiklósiaké, akik ugyanis jelentős számban műveltek itt szőlőket.

1802-ben³⁷ 22 telkes és 20 zsellér gazdát (összesen 42 családot) írtak össze. A telkes jobbágycsaládfők az összeírás sorrendjében: Gether Mátyás, Zelenák János, Gerentsér József, Horváth János, Fuisz Mihály, Fux György, Oskola Balázs, Ruzicska László, Pétsek Mátyás, Gregur Mátyás, Glavák Ádám, Tischler Ferenc, Ambrus Mihály, Hanz Philep, Bertón Ferenc, Sváb József, Horváth László, Laczkó Márton, Holster György, Kericsmarics Mihály, Gál József, Kalamász János; Zsellérek pedig: Kotséber Ferenc, Gergely Mihály, Stanits János, Gerencsér Ádám, Czimmermann Mihályné, Simonyák György, Horváth Iván, Prohatsz János, Sváb Márton, Janosits Pál, Csizmadia Istók, Farkas Ádám, Kranitz András, Hainrik Bara, Hernits Mátyás, Raizner Philep, Zakuts János, Karpf Mátyás, Lukinovits Miklós és a csordás.

1802-ben feljegyezték az 1767-ben, az úrbéri rendezés során létezett állapotot is, így kimutathatók a változások is.³⁸ Az eredeti 1767. évi és az 1802-ben idézett, 1767-re vonatkozó névsor azonos volt! Így látható, hogy a Tischlerits, Gerencsér, Hernits és Simonyák család 1767 óta folyamatosan lakója a településnek, míg az összes bagolai család 90%-a, 38 család, 1767 után, egy emberöltő alatt telepedett le itt.

A 18. század végétől azonban megállt a lélekszám növekedése. 1828-ban 19 házban 159 római katolikus és 39 evangélikus, összesen 198 lakos él.³⁹ A település lélekszáma a következő évtizedben kissé csökkent, 1836-ban 182 lakosa volt a falunak.⁴⁰ 1843-ban Fényes Elek szerint a Kanizsához 1 óra járásra lévő faluban 247 katolikus, 64 ágostai katolikus (azaz evangélikus), összesen 311 lakos él.⁴¹ Nemcsak Bagolával, hanem más településekkel kapcsolatban is feltűnő az 1836. évi összeírás adatainak és az időben hozzá közeli Fényes Elek féle adatoknak az eltérése. Ez a különbség nem magyarázható csupán az időközben történt betelepüléssel vagy demográfiai robbanással, inkább a számlálás módszerének különbségével.

1690 és 1848 között Bagola lakossága katolikus és evangélikus vallású. A *Liber Baptizatorum Parochie Canisiensis* 1742 és 1808 közötti kötetiben katolikus hitre visszatért bagolaiak is találhatóak.⁴² A közvetlenül a ferences adminisztráció alá tartozó települések közé tartozó Bagola rekatolizációját is a kanizsai atyák végezték el.⁴³

1778 és 1787 között öt felekezeti összeírás tudósít a falu lakosainak felekezeti összetételéről. A táblázatban az összeírások adatai és az azokból kiszámolható arányok szerepelnek:

Összeírás éve	Katolikus	Akatolikus	Összes lakos	Katolikusok aránya %-ban	Akatolikusok aránya %-ban
1778 ⁴⁴	94	22	116	81	19
1782 ⁴⁵	113	37	150	75	25
1783 ⁴⁶	119	33	152	79	21
1784 ⁴⁷	120	40	160	75	25
1787 ⁴⁸	74	24	98	76	24
1836 ⁴⁹	129	53	182	71	29

Az 1787. évi összeírás jelentős lélekszámcsökkenést mutat. Bár kielégítő magyarázatot nem adhatunk, feltesszük, hogy nem tényleges csökkenésről van szó, hanem inkább arról, hogy az összeíró más módszert alkalmazott s ez okozta a jelentős lélekszámkülönbséget. A II. József-kori népszámlálásnál feljegyzett 197 főből itt az egyházi összeírásban csak 160 fő szerepel. 1787-ben, valószínűleg 1778-ban is, a gyónóképes lakosságot írták csak össze.

A bagolai evangélikusok (a táblázatban őket nevezik akatolikusnak) előbb a surdi, majd az iharosberényi anyaegyházhoz, a somogyi esperességhez tartoztak.⁵⁰ Egy másik egyházi összeírás szerint 1792-ben Bagolának sem temploma, sem papja nincs, 188 lélek lakja. Ekkor anyaegyháza a kanizsai plébániatemplom volt.⁵¹

A települést 1773-ban a Lexikon Locorum,⁵² 1797-ben Vályi,⁵³ a 19. század elején a birodalmi postalexikon⁵⁴ egyaránt katolikus horvát településként írja le. Romy szerint 1812-ben Bagola magyar, horvát és német katolikusok által lakott település.⁵⁵ Mint a források is jelzik, a betelepülő horvát (és vélhetően még vend) lakosság katolikus. 1720 után azonban magyar evangélikusok is jöttek Bagolára.⁵⁶

Sánc csak sokára vált önálló településsé. A II. József-kori összeírás idején már önálló faluként szerepel, ekkor 12 házban, 18 családban, összesen 67-en élnek. 1802-ben⁵⁷ az úrbéri viszonyok felülvizsgálata során megállapítják, hogy régi tabella nincs. Ekkor a falu jobbágyaiként *Teker János* féltelkes jobbágyot, *Kráner Ádám*, *Atzenberger Mihály*, *Imre György* és *Gerencsér András* negyedtelkes zsellért említik. A 19. század elején már Bagolasánc része, katolikus lakossága a szentmiklósi anyaönyvekben szerepel. Fényes Elek 1851-ben azt írja, hogy népes pusztá, 150 magyar katolikus lakja.⁵⁸

Fakos pusztá lélekszámáról csak az uradalmi iratok tudósítanak, a népesség számbavételénél mindig Bagola részének tekintették az összeírók. A szentmiklósi uradalom 18. század közepi 1746—1761) iratai szerint az ott lakó cselédek száma a mindenkori állatállománytól függött. Egy-két „csordás és bojtárja”, egy-két „lovász és bojtárja”

valamint azok családjai lakták a majort, jobbágyról, állandó lakosságról egész korszakunkban nincs adat.⁵⁹

A három településről feljegyzett családnevek kanizsai családi kapcsolatokra utalnak, ugyanis a Bagolán előforduló a Fuisz, Tischler, Zimmermann, Simonyák, a Sáncban előforduló Teker (Tiker), Kráner, Atzenberg, Imre családnevek kanizsai adóösszeírásokban is gyakran szerepelnek. Ez azt is jelzi, hogy a három település népesedése, a telepítés szoros kapcsolatban van az egyre gyarapodó kanizsai népesség 1690 utáni kirajzásával.⁶⁰

IV. Úrbéri viszonyok

Bagola gazdálkodását korszakunk nagy részében a Festicsek uralma határozta meg, az úrbéri földek jobbágyi művelése és a majorsági gazdálkodás kettségje jellemezte. Úrbéres viszonyairól két urbárium is tudósít, az egyik 1767-ből,⁶¹ a másik 1802-ből való.⁶² Az 1767. évi urbáriumhoz tartozó kilenc pontos kérdőívre adott válasz szerint 1745. július 2-től van urbárium a településnek, ennek a tartalma nem ismeretes.⁶³ 1767-ben az úrbéri telekállomány összesen 2 3/8 telket tett ki, melyen 5 telkes jobbágy és 1 házas zsellér család osztozott. A teljes úrbéres földterület ekkor 84 hold volt.⁶⁴ Az úrbéri terheket (robot, kilenced, tized, pénz, ajándék) az úrbéri pátens szerint határozták meg.⁶⁵

1802-ben⁶⁶ a földesúr új úrbéri tabellát készített, s ebben felelevenítik az 1767. évi állapotot is. Az 1802-ben lejegyzett 1767. évi „*Antiqua tabella Urbialis*”-ban a már fent említett 5 telkes jobbágy szerepel. Az úrbéres terület összesen 4 3/4 pozsonyi mérő belső telek, 65 3/4 hold szántóföld és 16 2/4 hold rét, itt tehát összesen 87 holdnyi úrbéres állomány szerepel az 1767. évi urbárium eredeti adatahoz képest (84 hold). A telekkel rendelkező öt gazdára átlagosan alig fél hold (kb. 600 négyzetööl) belső telek, 13 hold szántó, 3,3 hold rét, körülbelül fél telek jutott. A telekmegosztásban nem volt egyenlő. Egy gazda 6/8 telken, egy 5/8 telken, egy féltelken, két gazda pedig 2/8 tel-

ken gazdálkodott (ez utóbbiakat zsellérnek is tekinthetjük.) A különbségek azonban kicsik, mint ahogy 1767-ben szűk még a megművelhető határ is. 38 év múlva, 1802-ben, az új tabellában („*Nova tabella Urbialis*”) már 22 jobbágytelket, egységesen féltelkeket (1 pozsonyi mérős belső telek, 11 hold szántó, 4 vagy 4,5 hold rétet) alakítottak ki. Ekkorra tehát a jobbágytelkek száma 1767-hez képest több mint négyszeresére nőtt; a szántóterület 3,7-szeresére, a rétet 4,6-szorosára, így az összes úrbéres föld 1802-ben 316 holdat tett ki (az 1767. évi 3,6-szorososa). A jelentős növekedést alapvetően az biztosította, hogy az ide bevándorló vagy itt maradó jobbágyság jobbágytelekhez, földhöz juthatott, s azt viszonylagos biztonságban művelhette.

Sáncról az 1802. évi urbáriumban közlik, hogy a régi, 1767. évi tabellában nem szerepelt. Az 1802. évi új tabellában Teker János, Kráner Ádám, Atzenberger Mihály és Gerencsér András telkes jobbágyok szerepelnek. Teker János fél telekkel, míg a többiek negyed telekkel rendelkeznek, igazodva a bagolai teleknagyságokhoz. Sáncban ekkor összesen másfél telket (3 pozsonyi mérő alá való belső telket, 33 hold szántót és 12 hold rétet) találunk.

Fakosról mint a Festicsek allódiámáról ezekben az összeírásokban nincs szó.

V. Gazdálkodás

Bagola, Fakos és Sánc gazdálkodásának alapja a szentmiklósi uradalom adta gazdasági kereteken belüli nyomásos földművelés és irtásművelés volt. Az uradalomnak allodiális területei voltak a bagolai határban. Itt a roboton felül bérmunka is adódott, elsősorban Sáncban és Fakospusztán. Bizonyos időszakokban a munkaerő biztosítása fontosabb volt, mint a bérből származó pénzjövedelem. Jó példa erre az 1827. április 24-én Szentmiklóson kötött szerződés⁶⁷ a fakosi ökörtilosról. A szerződésnek előzményei voltak, mert arra utalnak, hogy az első ilyen szerződés 1797-ben készülhetett, és utójjára 1821-ben módosították. A kibérelt ökörtilost, amely Fakospusztá határában feküdt, 1797 előtt a területtel határos „Szent Péter” (ma Pogányszentpéter) használta. A szerződés szerint: „ezen legeltetés haszonvétele kezdődik 1827-ik esztendőben Sz:György napkor és tart mind addig, még a Méltóságos Uraság a Törvény útján a határbéli legelőt meg regulázván a Bagolai Helységbelieknek ottan az urbáriális ökör tilos ki méretik.

3szor Ezen darab legelőről az 1821-ik esztendei contractusban meghatározott napszámok most is megmaradnak, úgy hogy minden vonós marhátul egy kaszás és fél gyűjtő nap számot tartoznak adni, mely napszámokat a bíró azon számban, időben és oda ahová a Tiztség kívánni fogja ki állítani tartozik,

mely munkán ha valaki parancsolva lévén meg nem jelenik napszámának duplázásával fog büntettetni.”⁶⁸

Az uradalom munkaerőigényét elsősorban napszámából, robotból tudta fedezni. Jellemző volt a bérbé adott földek utáni szokásos cenzus helyett napszám adása. Az utolsó bekezdésben szereplő „fenyegetés” azt is jelzi, hogy a gazdasági munkák idején a robotot sokan elmulasztották. Ez azonban nem egyedi jelenség volt, korszakunkban (már a 18. század derekán is) Zala megye és Somogy megye árutermelő uradalmaiban sokhelyütt előfordult.⁶⁹

1. Földművelés

A földművelés egyre fontosabb szerepét mutatja, hogy 1767 és 1802 között a szántóterület az 65,5 holdról 238,5 holdra (három és félszeresére), a rétet 16 holdról 75,3 holdra (négy és félszeresére), az összes úrbéri földállomány pedig 87 (vagy 84) holdról 316 holdra (több, mint három és félszeresére) bővült. A művelt terület nagyarányú növekedése nem a határ növekedését jelentette (ebből az időszakból nem tudunk nagyobb határváltozásról, sem növekedésről, sem csökkenésről), hanem csak a határon belüli művelt földek (szántók, rétek, belső telkek) arányának növekedését. A művelt földek elsősorban az erdőterületek irtásával gyarapodtak. Az irtásföldek szabadon, úrbéri terhektől mentesen művelhetők voltak addig, amíg az úrbéri vagy allodiális földek közé be nem kerültek. Az irtás éve és az irtást követő néhány év (szerződés szerint 1—6 év) szabad, azaz adómentes esztendőnek számított, majd bizonyos ideig, amíg a földesúr vissza nem váltotta az adott földet, használatáért cenzust fizettek a jobbágyok. Ezek az irtásföldek a föld kellő megtisztításáig kapás művelésű kukoricaföldek voltak, ezért nem kerültek be a nyomásos gazdálkodás rendszerébe. A bagolai jobbágyság számára az irtás jelentős, de fáradságos vállalkozás volt, a jobbágy azonban jösszerivel csak így juthatott telekhez.

Jól érzékelteti a folyamatot az a tény, hogy amíg 1767-ben a határ 22%-a volt csak úrbéres föld, addig az 1802. évi összeírás⁷⁰ szerint a határ 80%-a volt úrbéres állományú (a belső telekkel együtt), 20%-a (a fakosi majorság és erdők) allodiális birtok. Ekkor az új irtások az összterület 10%-át, az összes szántó 20%-át tették ki. A régebbi irtásokból ekkorra már jobbágytelkekké vagy allodiális földekké váltak.

2. Szőlőművelés

A szőlőművelés jelentős ágazattá válik a 18. század végére, s nincs olyan korabeli geográfiai, községekéről adatokat közlő munka (Vályi András, Fé-

nyes Elek), mely ne dicsérné az itteni szőlőt, fehérbort. Elsősorban irtással jutottak ebben az időszakban a bagolaiak szőlőterülethez, míg a szentmiklósiak, a kanizsaiak, a lizóziak előszeretettel béreltek szőlőt a szentmiklósi uradalomhoz tartozó szőlőhegyeken. Korszakunkban a szentmiklósi uradalomhoz tartozott „Sz. Györgyvár, Bagola (Nagy- és Kis bagolai) és Látó Hegy, mely három helyet is határozza az Sz. Miklósi téglaszín irányába lévő folyástul fogva lévő folyás egészen az péterfai ... bul folyó folyásig, onnand azon folyás egészlen az ország h uton lévő császár hidjáig hogy azután onnénd az Fakossi bükkig megént az kanizsai határ.”⁷¹

Bagola (Kis- és Nagybagolai hegy, Látóhegy) és a szomszédos Szentgyörgyvári szőlőhegy szőlői híresek és kedveltek voltak korszakunkban. Mind jogi, mind gazdasági értelemben érdekes a bagolai és szentmiklósi szőlők helyzete. A község határába tartozó szőlők tulajdonosainak nagy része kanizsai polgár volt, s Batthyány földesurasága alatt élt a mezővárosban. A török kori elpusztulása után lassan éledő, kis lélekszámú Bagola képtelen volt az irtásokon megfelelő mennyiségű szőlőt telepíteni és rétet művelni, ezért a Festeticsek a szomszédos szentmiklósiakat és kanizsaiakat biztatták erre. Az irtásföldön telepített szőlők és rétek az irtás esztendejében (vagy megállapodás szerint tovább is) adómentesek. A szabad esztendő elteltével, 1751-ben rendelkezett Festetics Kristóf a Bagolán réteket és szőlőket bérlő kanizsaiaknak az adózásáról.⁷² A rendelkezés szerint az adó elég jutányos. A szőlőből ekkor tizedet és fél kilencedet, míg az itt található szántóföldek terméséből tizedet és kilencedet (tavaszi gabonából csak kilencedet) fizettek, továbbá minden hold után 10 pénzt és minden szekér rétet után 40 pénzt kellett adni az uraságnak.⁷³

A Festetics uradalom és a nem a Festeticsek alá tartozó szőlőbirtokos parasztok között is feszültség alakulhatott ki. Erre utal a szentgyörgyvári, bagolai, látóhegyi szőlők montanistáinak 1771. évi beadványa⁷⁴ az úriszékhez, amelyben a birtokosok (vagy bérlők) az uradalmi tisztek önkényeskedése ellen emelnek panaszt. A 19. század elején és közepén az uradalom és a hegyközségekhez tartozók között több per is folyt amiatt, hogy a hegyközségek nem engedték be az uradalom embereit pincéikbe, hogy azok elvégezhesék az akolást, vagyis a bortized beszedését. 1828. augusztus 8-án a szentgyörgyvári, a bagolai, a gesztenyési, a látóhegyi, a móríchelyi és a batzónaki szőlőbirtokosok „visszaélései” miatt megtartott úriszék ítéletei ellen többször is fellebbeztek az érdekeltek, mindhiába. 1831-ben az ítéletet Somogy Vármegye Törvényszéke is helyben hagyta. Ekkor a Kis- és Nagy bagolyai Hegymester Plánder

József, a hegy eskütt Virág József volt, a Látó hegy hegymestere Markovits Ferenc, a Látó hegyi esküdtek pedig Perits István, Oszeri József, Martinecz Ferenc, Szekeres Ferenc, Török Mihály, Radakovics Stanislavics voltak.⁷⁵

A szőlőben a legkülönbözőbb gazdasági tevékenységek folytak: szőlőtermesztés, borkészítés, néhány szőlőhegyi szántón gabonatermesztés, szénakészítés, legeltetés, méhészkedés.

3. Méhészet

A méhészkedők többségében idevalósiak, a leggyakrabban kanizsaiak voltak. 1745-ben a Szentgyörgyvári, a Bagolai és a Látó hegyen, illetve Szentmiklóson levő méhek után adót kellett fizetni az uraságnak az uradalom kasszájába. Minden raj után 15 Rhenes forintot számoltak. Ekkor 7 méhész 26 raj után 3 Rhenes forint 90-et fizetett be, ezen kívül még 6-an 15 raj árával tartoztak. Gerócs Mihály 8, Lancsák István 6, Kiss Kovács Miklós és Márton 6, Enderics Jakab 5 rajjal a legnagyobb méhészettel rendelkezőnek számított. Az ekkor befizetők között nem találunk bagolai jobbágyot. Poszavetz Mátyás (3 raj), a molnár (3 raj) és Marics István (1 raj) minden bizonnyal szentmiklósi lakosok ekkor, a többiek kanizsaiak lehetnek. A kanizsai postamester például 3 raj után fizetett.

4. Állattartás

A szentmiklósi uradalom 1802-ben a móríchelyi, sánci és fakosi majorságból állt.

A fakosi majorság határa ekkor mintegy 300 kaszás dombos gyóta, 120 kaszás „szelíd” rétet és 2 táblában összesen 46 hold allodiális szántó (összesen körülbelül 500 hold) volt. A szántó „jó ganyos föld”, de kevés. A határ többi része erdőség.⁷⁶

A fakosi majorban az állattartás a legfontosabb gazdasági tevékenység. A szántó mellett déli irányban egy erősen megépített, lábfaikon álló, zsúppal fődött, 60 lovat befogadó istálló állt. Nem messze az istállótól egy 18 lábakra épített, zsúppal fődött szénaspajtát és egy szintén lábakra épített, zsúpos, 50 ökorre való göbolyös istállót talált az összeíró. A göbolyös⁷⁷ téglából épített, cseréppel fődött, kéményes kunyhóban lakott, a kunyhó az összeíráskor felújításra szorulónak minősült.⁷⁸

Itt találjuk a szentmiklósi uradalom nagyállattartó központját, ahol az eladásra szánt lovakat és húsmarhákat nevelték.

Legelők és rétek, mint említettük már, szép számban vannak itt, ahol a bagolaiak mellett szentmiklósi és kanizsai gazdák is kaszáltak, kaszáltattak, s ezért bért fizettek a fakosi major kasszájába. 1745-ben a fakosi praediumban ka-

szált széna után az alábbi szentmiklósi és kanizsai lakosok fizettek szénásszekerenként 15 pénzt a táblázat szerint:⁷⁹

Név	Mennyiség széna szekér	Cenzus
Szabó Istók	6	90
Gerencsér Miklós	2	30
Vurcsák Iván	1,5	22,5
Pribek Iván	2,5	37,5
Vecsovecz István	2	30
Lengyell András	5	75
Szároz Balázs	3	45
Schrem János	5	75
Villand Ádám	1	15
Karaczei Miklós	0,5	7,5
Majarics György	1	15
Anderics István	2	30
Horváth Jankó	2	30
Kovács Mihál	1,5	22,5
Faicser Páll	4	60
Klarics Gyura	3	45
Czigán Miklós	1,5	22,5
Pribék József	3	45
Vörös Gergöll	3	45
Pertics Ferencz	4	60
Fisser Joseph	2	30
Gróff kovácsca	3	45
Vadász Mátyás	3	45
Szűcs Ferkó	2,5	37,5
Vastagh József	3	45
Kós János	2	30
Horváth András	2	30
németh bogsnár	4	60
Gerócs Jankó	1	15
Fráncz L.	1	15
Poszavecze Mátyás	2	30
Herssovics Ferencz	2	30
Poszavecze Tamás	2	30
Hernyicskó Mihál	2	30
Lendvai János	1,5	22,5
Hersenyák Iván	1	15
taranyi kovácsné	2	30
Hernyicstei Lőrincz	1,5	22,5
Szever Balázs	3	45
Hersovics Mátyás	2	30
Sarecz Ferkó	1	15
Hajdú Ferkó	1	15
Summa facit	98	14 Ft 70 pénz

A tartozásokat külön táblázatban összesítették (a név előtti + az elhunytat jelzi):

Restantia	Szekér	Ft	rf
+ Nagy Gábor	3		45
Kegyelmed Tamás	1		15
Fliszár János	0,5		7,5
Stücz Kristóff	8	1	20
+ Markovics István	4		60
+ Horváth József	1		15
Kranyicz Gyurka	1		15
+ Labicsek Gergöll	2		30
+ Takács Mihall	1		15
+ Szabó István	1,5		22,5
+ Szűcs Gyura elit margalics	1,5		22,5
egerszegi gelencsér	3		45
+ Sebestin Batál	0,5		7,5
Pásztin? Básztiin?	2		30
Bagolai Gelencsér fra	4,5		67,5
vak lakatos vej	1		15
Ulrich Leopold	2,5		37,5
+ Kranyecz Simon	5		75
Czigút István	2		30
+ Verhovecz Iván	1,5		22,5
+ benefite Tamás	4		60
Magyar Iván	3,5		37,5
	54	1	695

Az összeírás szerint 1745-ben 138 szekér széna főlöleget termeltek a fakosi rétek. (Ez megfelel megközelítőleg 138 kaszás, vagyis ugyanennyi holdas rétek.) A kaszálók mellett fontos takarmányforrást jelentenek az erdei legelők, a gyóták. A fakosi erdőkből, melyek a „Szt. Péteri malom gáttal fogva Szent Páli határ mellett, majd a sandi határ mellett egészen a Látó hegyig érnek, igen erős és akár mi épületnek való bükkös, gyertyános, tölgyfa és kertelni való magyaros” volt található. „A Látó hegytől az Iharosberény felé vezető postaút mellett a magasdi határig nagyobb részt tölgy, kisebb részt cser és nyír volt található. A majorhoz tartozó erdőkből a leírás szerint özek, rókák és császármadarak találhatóak, de a vadászat (a jobbágyok számára) tilos.”

Sánc a Festeticsek uradalmi majorsága, ahol disznókat és szarvasmarhákat tartanak.⁸⁰ Fényes Elek szerint⁸¹ a sánci majorban — amely ekkor már gr. Batthyány Fülöp birtoka — 177 6/8 hold szántóföld, 152 6/8 hold kaszáló és 370 hold legelő van.

VI. Bagola, Fakos és Sánc társadalma

Bagola, Fakos és Sánc társadalma különbözött egymástól. Bagolán 1767-ben csak szabad költözködésű jobbágyságot találunk,⁸² ugyanekkor Sáncon jó rész majorsági cselédséget és néhány jobbágycsaládot, Fakoson kizárólag majorsági cselédséget.

Bagolán a 18. században a legmódosabb Pecsics Ferenc 6/8 telken (1,5 pozsonyi mérő alá való belső telken, 19 ¼ hold szántón, 7 szekerre való réten) gazdálkodó jobbágy volt. Tischler József 5/8 telket (1 ¼ pozsonyi mérő alá való belső telket, 17 ¾ holdat, 3 szekeres rétet), Simonyák János féltelket (1 pozsonyi mérőre való belső telket, 12 ¾ hold szántót és 4 szekeres rétet) mondott magáénak, míg Hernics Mihály és Bencsik Ferenc 2/8-ad telken (1 pozsonyi mérős belső telkeken, 8 ¾ és 7 holdon, illetve 1 és 1 2/4 szekeres réten) gazdálkodott csak. Ez a megoszlás azt is mutatja, hogy a kis lélekszámú település 5 családja között nem volt nagy vagyoni különbség. Az egy házatlan zsellért is ide számolva a telkesek és zsellérek (3/8-adnyi teleknagyságnál kisebbek) aránya 50–50% volt. A II. József kori összeírásban 18 paraszt (hozá 22 örökös) és 23 zsellér szerepel. Az arány tehát majdnem 20 év alatt alig változott, de már többet voltak ekkor a zsellérek (44%—56%).⁸³

1802-ben,⁸⁴ egy emberöltővel később a regisztrált telkes jobbágyokból csak a Tischler család maradt telkes gazda, a Simonyák és Hernics családok zsellérsorsba süllyedtek, a Gerencserek zsellérsorsban maradtak, míg a Bencsik család eltűnt.

A telkes gazdák és a zsellérek aránya 22/20, tehát valamivel csökkent a zsellérek aránya (52% telkes, 48% zsellér). A megoszlás tartós vagyoni állapotot

kat jelez. Feltehetően ezért nem indult el a zsellérsedés, mert a művelt terület irtásföldekkel folyamatosan növekedett, és a demográfiai folyamatokban sem következtek be nagyobb robbanások, népességszökkenések. Az összeírt zsellérek mindegyike rendelkezett kevés (3/8 és 6/8) belső telki állománnyal, szántóval és réttel, külső telki állománnyal azonban nem. Látható, hogy a települések népességének vagyoni (és ezzel együtt társadalmi) differenciálódása lassú volt, a társadalom viszonylag homogén maradt.

A falut öregbíró és esküdtek irányították. 1767-ben az urbáriumot a már említett Pecsics Ferenc „ahrer stofár”, Tislér József és Bencsik Ferenc írták alá *Deseő József* Somogy vármegye összeírója előtt. Sajnos alig maradt adat további tisztviselőkről vagy a későbbi bírőról, esküdtekről. 1827-ben *Oscola József* öregbíró, *Gether András*, *Pétsek Mihály*, *Vojkovits Miklós*, *Horvát Mátyás* és *Titsár József* esküdtek írták alá, pontosabban — írástudatlanok lévén — látták el kereszttel a fakosi majossal kötött, fentebb már említett szerződést. Az uradalom részéről ezt a szerződést *Deesy József* prefektus, *Sopronyi Sándor* fiskális, *Szita György* számtartó, *Belius József* kasznár írták alá. A szerződést *Drávay Mihály* jegyző felolvasta, megmagyarázta, az azt hallgatók elfogadták, elismerték, a jegyző hitelesítette.⁸⁵

A kis somogyi települések, Bagola, Sánc és Fakos 1690 és 1848 közötti története az újrakezdés története, ugyanakkor a mai települések földrajzi, gazdasági, nemzetiségi és vallási összetétele kialakulásának története is Kanizsa árnyékában, a csurgói és szentmiklósi uradalmi adminisztráció figyelő tekintete alatt.

JEGYZETEK

¹ Bagola történetéről született egy monografikus igényű, kéziratban maradt mű (l. *Kercsma-rics*). A szerző korszakunkra vonatkozóan kevés, inkább névtani adatot közöl, továbbá forrás-közlései sem pontosak; ennek ellenére azonban utal néhány fontos, e történeti vázlatban is felhasznált műre.

² *Hajdú*, 14. Somogy megye az adatok szerint 1711-ben két, 1724-ben 3, 1753-ban pedig már 4 járásra — a Kaposvári, a Szigetvári, a Kanizsai és az Igali járásokra — tagolódott. Annak ellenére tehát, hogy 1715-ben az országgyűlés jóváhagyta Somogy és Zala megye szétválását, a közigazgatási átalakulás a század közepén még javában tartott. A század végére a Kanizsai járáshoz tartozó somogyi területtől megszerveződött a Marcali járás. 1812-ben *Rumy Károly* így ír e változásról:

„I. A marczali járás

Korábban kanizsai járásnak is mondták, vagy az ezzel a területtel szomszédos Kanizsa mezővárosról vagy pedig az ugyanilyen elnevezésű patakról, amely Zala megyétől választja el a megye ezen részét, csak mostanában, 1798-tól vette fel Marczali mezővárosról jelenlegi nevét.” In: *Tóth P.* 50.

Az 1804—1809 között megjelent birodalmi postalexikonban (Lexikon aller Ortschaften der k.k.Erblander...) a Marcali járáshoz tartozónak jelölik.

³ SML H 1828. évi összeírás.

⁴ Népmozg. 155.

⁵ *Vándor*, 268.

⁶ Uo. 267.

⁷ *Iványi*, 115.

⁸ MOL Urb. et Conscr.

⁹ SML P 1724—1731. Protocullum 461.

¹⁰ Rózsa 2002, 5. Köszönettel tartozom Rózsa Miklósnak, aki sok adattal, levéltári ismerettel, forrásokra vonatkozó ötlettel és a saját írásaival segített a kutatásban.

¹¹ Szabó D. 1928, 105. idézi Keszthelyi lt. Simig. 408.

¹² Gál, 176.

¹³ SML P 1724—1731. Protocollum 461.

¹⁴ Fényes 1851, IV. k. 8.

¹⁵ Szabó D. 1928, 191.

¹⁶ Uo. 195.

¹⁷ Uo. 298.

¹⁸ L. a kötet Miklósfa története 1690—1848 között című fejezetét; ott bővebben olvasható a szentmiklósi uradalomról.

¹⁹ Vályi I. k. 188.

²⁰ Dobai, 94. Az 1784. évi Landesbeschreibungot elemzi. A felmérésben V. oszlop, 22. szelvény 2. település.

²¹ Tóth P. 52. Rummy Károly kéziratban maradt művének, a *Descriptio geographico-statistico-topographica comitatus Simighiensis*-nek forrásközlése. A kézirat az OSZK Kézirattárában található.

²² Dobai, 94. A felmérésben V. oszlop, 22. szelvény 6. település.

²³ Uo. 55.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 94. A felmérésben V. oszlop, 22. szelvény 3. település.

²⁶ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88.

²⁷ Uo. A Szentgyörgyvári hegynek egy része korszakunkban Szentmiklós határába esik.

²⁸ Kaposi 2000, 28.

²⁹ SML *Bagola Helységnek tabellája. Szentmiklós*, 1767. október 8.

³⁰ Az „ökör tilos” „a községi és közbirtokossági legelőkön az ökör sorda számára kihalított terület, rendszerint a legelő legjobb része.” L. Néprajzi Lexikon IV. k. 122.

³¹ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 112. cs. 211. *Contractus mely egy részről Méltóságos Tolnai Gróf Festetics László Császári Királyi Kamarás Úr Ő Nagyságának Sz. Miklósi Uradalmi Tisztsége; más részről a Bagolai Helység nevében a Helység Birája és Esküttyei mint meghatalmazottak között a Fakosi pusztában kiadott ökör tilos eránt, Sz. Miklós fon április 24-én 1827.*

³² Az összeírások nem mindig ugyanazzal a módszerrel, szóhasználatlással készültek, így a korszakunkra vonatkozó népességadatok inkább csak arányaikban irányadóak.

³³ SML *Bagola Helységnek tabellája. Szentmiklós*, 1767. október 8.

³⁴ SML *Infrascriptus in hottus Simighiensis...*

³⁵ Can. vis. 1778/III. O.L. Htt-i lt. Acta Reg. Paroch Rn A-2603 133—219 l. Zala m. 135. l.

³⁶ Danyi—Dávid, 138—139.

³⁷ Két táblázat is rendelkezésre áll, melyben ugyanazok szerepelnek, de nem teljesen azonos helyesírással. Az első táblázat: MOL Festetics cs. lt. P 275. 79. csomó 83. *Bagola Liber fundialis inclyto comitatiui Simeghiensis ingraemiaturum, et ad mu-strissimum dominium comitem Georgium Festetics de Tolna pertinentium Possessionum BAGOLA et SÁNCZ Szentmiklós*, 1802. A második táblázat: SML *Combinatio antique tabella urbialis cum nova in processionibus Bagola et Sántz Szentmiklós*, 1802. július 13. fol. 18.

³⁸ SML *Antiqua tabella urbialis* rovat

³⁹ Nagy, L. 303.

⁴⁰ Népmozg. 98. Zala megye. 9. Bagola.

⁴¹ Fényes 1843, I. k. 207.

⁴² Takáts-Pfeiffer, I. köt. 412.

⁴³ Uo. 420.

⁴⁴ Can. vis. 1778/III. O.L. Htt-i lt. Acta Reg. Paroch Rn A-2603 133-219 l. Zala m. 135. l.

⁴⁵ SML IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok h. összeírások Ő 894. 13—27. *Tabella conscriptionis animarum processus Canisiensis pro anno 1782 deserviens* Sig. Kaposvár die 29a április, 1782 Franz Nagy hottus Simiegh. Exactor m.p. cessus Canisiensis.

⁴⁶ Uo. *Tabella ... pro anno 1783 ... die 20a május.*

⁴⁷ Uo. *Tabella ... die 3a Márt. 1784*

⁴⁸ Uo. *Tabella ... die 3a Sept. 1787*

⁴⁹ Népmozg. 98. Zala megye. 9. Bagola.

⁵⁰ Szita 1993, 82.

⁵¹ MOL Htt-i lt. Acta Reg. Paroch Rn A—2603 133—219 l. Zala m. 135. l.

⁵² Lex. Loc. Közli még Szita 1993, 85.

⁵³ Szita, 1993, 95.

⁵⁴ Uo. 99. (Mindkét forrásadatot idézi)

⁵⁵ Tóth P. 52. Idézi Szita is, 105. o.

⁵⁶ Szita, 1993, 82.

⁵⁷ SML *Combinatio antique tabella urbialis cum nova in processionibus Bagola et Sántz Szentmiklós*, 1802 július 13. fol. 18.

⁵⁸ Fényes 1851, IV. k. 8.

⁵⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 276. Keszthelyi lt. Központi birtokigazgatás és birtokgazdálkodás. 618. csomó Szentmiklósi uradalom. Számadások

⁶⁰ Kaposi Zoltán szíves közlése. A mezőgazdasági és kereskedelem-történeti, valamint helyrajzi fejezetek írója hívta fel e kapcsolatokra a figyelmemet.

⁶¹ *Felhő*, 186—187. illetve SML *Combinatio antique tabella Urbialis cum nova in Possessionibus Bagola et Sántz I. Comitatuui Simigiensi ingremiatis Sz. Miklós* 1802. július 13. Vessey Mihály, Berey Emericus és Nagy József írták alá, pecséttel ellátott. Jóváhagyva: 1805. július 15.

⁶² Uo.

⁶³ SML *Urbarium*. Kelt 1767. május 13. Akár-csak Szentmiklós esetében, ezt az urbáriumot is a Festetics-uradalom tisztjei készítették.

⁶⁴ *Felhő*, 186—187. Az összeírásakor a hold kis magyar hold, 2 pozsonyi mérő gabona alá való, átlagosan 1200 négyszögöl, ugyanekkora terület az 1 kaszás s 1 szekér vagy 1 embervágó rét. A források közzétételekor az 1 pozsonyi mérő alá való földet egységesen fél holdra számították át.

⁶⁵ Ahogyan a szentmiklósi uradalom más részeiben is. Lásd Szentmiklósnál részletezve is.

⁶⁶ L. a 62. sz. jegyzetet.

⁶⁷ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 112. cs. 211.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Vö. Szabó D. 1928, 121.

⁷⁰ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 83.

Bagola.

⁷¹ Uo. 88. tétel fol. 111.

⁷² MOL Festetics cs. lvt. P 623. III. köt. 27. n. F. /1773/ Rn. 203.

⁷³ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 13.

⁷⁴ L. a 72. sz. jegyzetet.

⁷⁵ MOL Festetics cs. lvt. P 275. D. IV. 86. Szentgyörgyvár 40—56. fol.

⁷⁶ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 12. A leírás szó szerint: *Kezdődik az Kanizsától Iharosig menő utnál, határozza al szélnek magosdi határ és Sz.Péteri malom gáttya, napkeletnek Sz.Páli puszta, Sandi határ, délnek miháldi és kanizsai erdőig tartó az Látóhegyi szőlő, melyet az egész Kanizsától Iharosig menő posta utik, melly pusztában mintegy 300 kaszásra való Dombos Gyolta Kaszáló találkozik, nem különben mintegy 120 kaszásig való Szelíd Rétt, mellyen igen hizodalmas széna és sarjú szokott teremni, ott ugyanazon rétt között találkozik két tábla allodiális szántóföld, 46 holdbul álló jó ganajos föld, azon föld mellett délnek találkozik egy 60 lóra*

való istálló láb fákra, zsuppal meg földve, jó erős épület, nem messze attul egy 18 láb fára való szénás pajta, zsuppal meg földve, azon alul egy nap keletnek láb fákra 50 ökörre való zsuppal meg földve erős göboly istálló, annak irányában egy téglából reparativra szükséges kéményes göbölös kunyhó cseréppel meg földve, az többi része annak az pusztának Szt. Péteri malom gáttul fogva Sz.Páli határ mellett, végik az sandi határ mellett egész M. Uraságh Látó hegyi szőlőhegyik igen erős és akár mi épületnek való bükkös, gyertyános, tölgyfa és kertelni való magyaros találkozik, onnantul fogva az posta út mellett végik egész az magasdi határig nagyobb részén tölgyfa, cserfa, kevés nyirfa találkozik, minden ... tilos a vadászattul hol szeretnek tartozkodni éőzek, ró(kák), császár madarak.

⁷⁷ Göbolyös: a göbolyóket, azaz hízómarhákat (más néven sőrét) gondozó béres. L. Néprajzi Lexikon, IV. k. 566.

⁷⁸ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. cs. D IV. 88. Szentmiklós. fol. 12.

⁷⁹ MOL Festetics cs. lvt. P 276 Festetics cs. Keszthelyi lt. Központi birtokigazgatás és birtokgazdálkodás. 618. cs. Szentmiklósi uradalom. Számadások: *Fakossi prediumban kaszáltatott szénáktúl való ostationak és szénaszekerek specificatioja, 1745.*

⁸⁰ Uo.

⁸¹ *Fényes* 1843, IV. 8.

⁸² *Felhő*, 186—187.

⁸³ SML Urbárium. Kelt 1767. május 13.

⁸⁴ MOL Festetics cs. lvt. P 275. 79. csomó 83. *Bagola Liber fundualis inclyto comitatui Simeghien-si ingraemiatuum, et ad mustrissimum dominium comitem Georgium Festetits de Tolna pertinentium Possessionum BAGOLA et SÁNCZ.*

⁸⁵ MOL Festetics cs. lt. P 275. 112. cs. 211.

Ferenc Kardos:

Die Geschichte von Bagola, SÁnc und Fakos zwischen 1690 und 1849

Die auf der Ostseite des heutigen Nagykanizsa gelegenen dörflichen Stadtteile Bagola, SÁnc und Fakos werden von dem in südwestlicher Richtung fließenden Bach Bakónaki, den man einst den „fluvius Kanizsá“ nannte, von den Wohngebieten im sog. „Stadtteil Ost“, der früheren Grenze von Kanizsa, getrennt. Als Teil der Domäne von Szentmiklós /dem heutigen Miklósfalva/ der Familie Festetics liegen die drei Orte entlang der Landstrasse nach Kaposvár. Die Gemeinden, die auf den Hügeln mit ihren hervorragenden Weinen und zwischen diesen Hügeln liegen, sind durch viele Stränge mit der Kanizsaer Domäne und der Stadt Kanizsa verbunden. Zum Beispiel dadurch, dass viele Winzer Weingärten in den Weinbergen von Bagola besaßen oder dass die Bürger von Kanizsa Grund und Boden an der Grenze von SÁnc gepachtet hatten. Eine Verbindung bestand auch darin, dass die gleiche Poststrasse benutzt wurde, dass viele Verwandte in der Stadt hatten, oder aber auch, dass die Einwohner der drei Dörfer immer wieder auf dem Markt von Kanizsa zu finden waren.

Bagola war während der hier behandelten Zeit eine Gemeinde mit Angehörigen verschiedener ethnischer Gruppen, vor allem aber katholischen und protestantischen Ungarn und katholischen Kroaten, hier lebten aber auch Deutsche und Wenden. Seit Beginn des 18. Jahrhunderts siedelten sich ständig neue Bewohner an, gegen Mitte des 19. Jahrhunderts zählten die drei Gemeinden schon mehr als 300 Seelen.

Die Leibeigenen verfügten über die gleichen Rechte und die gleiche wirtschaftliche Situation, die Vermögensdifferenz war unbedeutend. Das Ackerland von Bagola wuchs bis zum Ende dieser Periode auf das Vierfache, vor allem in Folge der Rodungen. Der am Rande von Bagola betriebene Weinbau war von großer Bedeutung, wurde allerdings weniger von den Einwohnern von Bagola, als viel mehr von den Kanizsaern und Szentmiklósern betrieben.

Fakos-Puszta war ein bedeutendes Viehmajorat der Szentmiklóser Domäne, hier wurden vor allem Pferde und Hornvieh gehalten. Die Leibeigenen wohnten nicht auf der Meierei, sondern nur die Angestellten, die sich mit der Viehhaltung beschäftigten, und ihre Familien.

SÁnc war ebenfalls ein Viehmajorat, hier lebten allerdings einige katholische Leibeigene. Außerdem befanden sich hier eine Ziegelbrennerei und eine Csárda.

Die Geschichte der kleinen Somogyer Gemeinden, Bagola, SÁnc und Fakos, zwischen 1690 und 1848 ist eine Geschichte des Neuanfangs, gleichzeitig ist die Geschichte der Entwicklung der geographischen, wirtschaftlichen, ethnischen und religiösen Zusammensetzung der heutigen Gemeinden eine Geschichte im Schatten Kanizsas, der Kanizsaer Franziskaner, der Csurgóer und Szentmiklóser Administration.

Ferenc Kardos:

History of Bagola, Sánc and Fakos between 1690 and 1849

On the eastern edge of modern Nagykanizsa the village-like areas of Bagola, Sánc and Fakos are separated from the residential zone known as the „East Side” by the southwest-flowing Bakónaki Brook, which once was also known as „Fluvius Kanizsa.” Once part of the feudal lands of Szentmiklós (now Miklósfa) of the Festetics family, the three settlements are situated alongside the road to Kaposvár. Stretching over and amid hills which provide excellent wines, the settlements have numerous ties with the rulership and city of Kanizsa. For example, residents of Kanizsa had vineyards on the hillsides of Bagola; similarly, they lease lands on the border of Sánc. A further tie is the fact that they used the same post road and had relatives living in the city, and also that the residents of the three settlements often appeared at the fairs and markets of Kanizsa.

Bagola is an ethnically mixed community today, inhabited predominantly by Catholic and Protestant Magyars and Catholic Croatians, but it also had German and Vendian inhabitants. People steadily settled here since the beginning of the 18th century, but it was not until the middle of the 19th century that its population exceeded 300.

Its serfs were of identical legal and economic status, with negligible financial differentiation. The cultivated borders of Bagola grew fourfold by the end of the period, primarily as a result of forest clearance. Wine production was of great importance to the community, but was conducted primarily not by the inhabitants, but by the people of Nagykanizsa and Szentmiklós.

Fakos-puszta was an animal-breeding manor of the Szentmiklós lordship, raising horses and cattle. The manor had no permanent population of serfs; the work was done predominantly by tenants and their families.

Sánc was likewise an animal-breeding manor, but here there also lived a few Catholic serfs. It also had a brick furnace and an inn.

The history of these three settlements of Somogy County, Bagola, Sánc and Fakos, between 1690 and 1848 is a history of rebirth, and at the same time the history of the geographic, economic, ethnic and religious evolution of the modern communities in the shadow of Kanizsa and under the administrative attention of the Kanizsa Franciscans and the feudal lords of Csurgó and Szentmiklós.

Kardos Ferenc

BAJCSA TÖRTÉNETE
(1690–1848)

A török hódoltságot követően csak a 18. század derekán újjáéledő, az 1690—1848 közötti korszakban kis lélekszámú, magyar és horvát etnikumú település léte a Batthyány uradalomtól, az uradalom és Nagykanizsa viszonyától függött. A korábbi Bajcsa 1563—66 közötti pusztulásától a 18. század közepéig a kanizsai uradalom kevésbé lakott, többnyire más települések lakói által bérelt praediuma volt. Az 1750-es évek végén horvát és magyar telepések érkeztek, ekkortól kezdve már állandóan lakott falu. Korszakunk nagy részében Zala megye Kapor-naki járásához, illetve a szombathelyi egyházmegye alsórendvái esperességéhez tartozott, Szepetnek filiájaként.¹

I. Középkori előzmények és birtokviszonyok

Bajcsa az 1563—66-ban elenyészett középkori falu, Venéce (*Weneche*) területén épült újjá. Venéchet mindig együtt említették a vele határos Töll, Csákány és Lesencfalival. Az újratelepülő falu valószínűleg az erődőről kapta nevét.² Az erődöt, Bajcsavárt 1609-ben hagyta el a német őrség.³ A Bajcsa név „Bajtsh” alakban is előfordult.

A török kiűzése után 1693-ban Gyöngyösi Nagy Ferenc⁴ újszerzeményi birtokként Bayesiát és Csákányt a kanizsai uradalom részeként szerezte meg. 1705-ban *Gracich Jakab* báró,⁵ az ő halálát követően, 1717-ben pedig *Szapáry Miklós*⁶ birtoka lett, a földesúr halála után — örökös híján — a volt Szapáry-birtokokkal együtt visszaszállt a koronára, majd 1744. szeptember 30-án a vasvári káptalanban kelt adománylevéllel *Batthyány Lajos* nádor tulajdona lett és maradt is korszakunk végéig.⁷

A tulajdonosváltások csak olyan mértékben hatottak a település sorsára, amilyen mértékben a kanizsai uradalomban változtak a viszonyok. A település tényleges irányítói az uradalom irányítói, esetenként a település határának nagyobb bérlői voltak.

II. A település határai, föld- és vízrajzi jellemzői

Bajcsa Kanizsától délre, a Festeticsek szentmiklósi uradalmához tartozó Móríchely pusztától nyugatra, a Batthyány-uradalomhoz tartozó Fityeházától északra, Szepetnektől, a domínium egyik jelentős

településétől keletre lévő homokos háton települt újjá. Határait az 1760-ban lefolytatott, a praediumot birtokló *Batthyány Ádám* és a szomszédos Móríchely (ma Miklósfa része) tulajdonosa, *Festetics Kristóf* közti határ-megállapítási eljárásban és egyezségben így írják le: „*Bajcs possessio*” közötti határ a bajcsai malomtól indulva a „*fluvius Móríchelyevize, silva Gyóta, fluvius Feketesárvíz*” mentén haladt.⁸ A bajcsai határon is átfolyó *fluvius Kanizsa* (a mai Bakónaki patak) gyakran fordul elő az összeírásokban, elsősorban az elöntött szántók és rétek miatt.

A határ egyes részeinek korabeli nevérl is vannak adataink. Az 1780. évi urbáriumban „a határ egyes részei így szerepelnek: Cseresi földek, a Pörgyész föld, a Virágos tabló, a Nyíres melléke és Partos földek.”⁹ 1828-ban, egy újabb összeírás alkalmával Berki rét, Rubnyak, Brezja, Pirike, kis páraház, csordás házhely, Gradische, pod Gradische, pod Vecsi¹⁰ elnevezések találhatók. A Bajcsát érintő forrásokban nem Bajcsához tartozó földrajzi megnevezések is gyakran bukkanak fel. Így például a szepetneki határhoz tartozó leányvári mező (ahol legelőt szoktak bérelni a bajcsaiak), avagy Mikefa puszta, páraházi rét. A „kis páraház” (az uradalmi iratokban néhol Páraházi puszta), a Berki rét és a csordás házhely (mely az uradalmi csordás szolgálati földje volt) a korábbi uradalmi összeírásokban nem mint Bajcsához tartozó telki állományú föld, hanem mint az uradalom kanizsai határához tartozó allodiális birtok fordul elő. Az 1828. évi összeírásban szereplő — és más iratokban is felbukkanó — horvát földrajzi neveket minden bizonnyal az első horvát telepések adták.

III. Bajcsa, a Batthyányiak praediuma

Bajcsát hosszú ideig lakatlan helyként írják le.¹¹ A falu csak a 18. század közepén, 1760 körül éledt újjá, azonban a bajcsai határt a kanizsai földesurak a domínium részeként mindig is hasznosították.

A falu határának nagyságát, állapotát és minőségét már 1693-ban is felmérték. Ekkor 50 hold (a szántóterület 11%-a) jobb minőségű és 400 hold gyengébb minőségű szántót, 20 hold (a legelőterület 6%-a) termékeny és 300 hold sáros rétet, valamint 500 holdnyi makkoltatásra is alkalmas erdőt írtak össze. Az összesen 1270 holdnyi területet

4200 forintra becsülték.¹² Vályi a 18. század végén így jellemzi: „Határja homokos, legelője, erdeje meglehetősen.”¹³

1719-ben a 20 hold allodiális szántó és a 100 sertés makkoltatására és faizásra alkalmas erdő 4 Ft 16,67 dénárt jövedelmezett a Szapáryaknak. Legelőjét kanizsaiak és szepetniekiek bérelték,¹⁴ ennek haszna ekkor évi 12 forint volt. Földjén kukoricát termeltek, de vannak méhészkedésre és juhtartásra utaló adatok is.¹⁵ 1743-ban 30 pozsonyi mérő nagyságú (kb. 15 magyar hold) szántót (melyet silánysága miatt 25 marhával legeltettek) és 100 sertés makkoltatását biztosító erdőt írtak össze.¹⁶

1816-ban a teljes úrbéres határ 789 és 5/8 hold, ebből a telki állományhoz tartozó szántóterület 221 hold. Ehhez tartozik még 28 hold allodiális szántó és 92 hold mocsár, tehát a település határa összesen 909 hold. Maga az uraság is úgy nyilatkozott ekkor, hogy jobb lett volna Bajcsán a földet pusztának hagyni és juhokat tenyészteni rajta.¹⁷ E megjegyzést összevetve az előző adatsorokkal úgy tűnik, hogy a falu határának nagyobb része — rossz minősége, a mocsaras terület nagy aránya és a 18. század közepéig innen hiányzó munkaerő miatt — valószínűleg műveletlen maradt. 1816-ban az uraság kifakadásának oka az lehetett, hogy jobbagyaitól a robotszolgáltatáson kívül kevés jövedelemre számíthatott.

Jövedelmet még leginkább a falu határában lévő malmok jelentettek, s úgy tűnik, hogy a nehéz feltételek mellett is jelentős vagyont gyűjthettek az itt dolgozó molnárok. 1743-ban két malmot írtak össze Bajcsa határában, a Kanizsa patak mellett. Az egyik, a kétkerekű (kétkövű) 1717-ben épült. A másik, az egy évvel később, 1718-ban épített háromkerekű (háromkövű) volt. Egy elszámolás szerint együttesen 81 forint jövedelmet hoztak, egy másik szerint pedig 221 köből búza és 398 köből kétszeres¹⁸ volt a jövedelmük.¹⁹ 1750—53 között mindkét malmot újjáépítették, újjáépítői és bérlői azonban nem bajcsaiak voltak.²⁰

Bajcsa 1744-től a Batthyányiak kanizsai uradalmának szepetnieki majorjához tartozott. Batthyány Lajos ekkor téglágetőt és deszkametszőt is létesített ott, azonban egyik sem működött hosszabb ideig.²¹

Bajcsa hasznosítására vonatkozóan érdekes adalékokkal szolgál a szepetniekiek 1753. május 7-én megalkotott *regulációja*. A következőket olvashatjuk a 3. pontban: „Marháira nézve is el nem lehetvén Bánfai vagy Bajcsai pusztánk haszna viteléről, annak széna és pascuatio [legeltetés] kedvéért, sőt addig is még is Mikefai és Páraházi puszták nem impopulattának [be nem népesítettek], vagy más képpen Uraságnak hasznosabb jövedelmére nem fordíttatnak, az eő marhájok őszi és tavaszi legeltetésre is kár nélkül oda engedtettnek. Úgy mint azon által, hogy azon praediumoknak földjein termett gabonából a tizeden

kívül kilencedet is adni tartoznak és amely gazdák említett bánfai pusztán réteket bírnak azért, úgy Bajcsai praediumon pascuationak haszna viseléséért minden gazda hat napot, zöllérek pedig, akiknek ott réttyek nem volna is egyedül a pascuatioért két napot esztendőként szolgálnak és valamint hogy ennek utánna is gabona hordáskor az Uraságnak segítségék lesznek”.²²

A bajcsai praediumnak ekkor Szepetnek az egyetlen olyan szomszédja, amely a Batthyány-uradalomhoz tartozik. A falu keleti szomszédja, Szentmiklós már a Festetics-uradalomhoz tartozik, tőle délre Fityeháza, még pusztá hely, északról pedig a Berek határolja el a várostól. Így természetes, hogy Bajcsa földjeinek hasznosításában a szepetniekiek vállalhatnak szerepet. Ők leginkább legeltetésre és gabonatermesztésre használják a határt. Más uradalmi adatok szerint méhészkedés, juhtartás is folyt ekkor a bajcsai pusztán (és a szomszédos uradalmi területeken).²³

1760-tól újratelepül a falu. Már az első, 1761. évi szerződésben²⁴ is megmutatkozik a Batthyányiak gazdasági elképzelése: mivel az uradalom Bajcsa határát elsősorban állattartásra használja, e szerződés védi a makkoltatásra való erdőt, nem ad legelőt a telkekhez, de biztosítja a legeltetést. A telepítés fő oka az uradalmi földek műveléséhez szükséges munkáskéz biztosítása, ezért az uraság megengedi a telepeseknek, hogy a csekély állatállomány miatt megválthassák az ígásrobotot, de nem pénzre, hanem kézi robotra. A földesúr különös befizetnivalókat nem kíván, a kilencedeket is terményben kéri.

IV. Bajcsa, az újratelepülő falu

Bajcsán lehettek korábban is szórványos betelepülők, mint például a 18. század elején épített két malom lakói, de a település Batthyány Ádám telepítő politikája hatására a 18. század derekán éled újjá. Az 1750-es években a tisztartó javasolta a földesúrnak a pusztá benépesítését.²⁵ A megtelepedésről tudósít az 1761. január 1-től 1763 októberéig szóló szerződés másolata. „Minekutánna a Bajcsai lakosoknak szabad esztendeje múltván eők azon instantia szerént, mellyre nekik azon több engedtetett, az terheket is viselni kötelesek volnának, mégis kegyes tekintetben vévén, hogy mégis új gazdák az említett instantiában foglalt ígérétei helett három esztendőre e következő kontraktust a Méltóságos Uraság vélek végezte, ugymint:...”²⁶

A szerződés a „szabad esztendő” után, vagyis a terhek nélküli, a település újbóli felépítésével eltelt esztendőt követő évtől szabályozza a telepesek jogi viszonyait.²⁷ A szabad év akár a betelepülés kezdetétől a következő év végéig is tarthatott, de 3—6 évet is jelenthetett. A szerződés utal egy korábbi „instructiora” (azaz utasításra) is, melyben a föl-

desúr meghatározta az átadott földekért kívánt terheket.²⁸ Ekkorra a betelepülők a házukat már maguk építették, szántókat és irtásföldeket kaptak a szepetneki határban, a Cseresben, és réteket a mikesz-fai pusztán.²⁹ A betelepülők lélekszámáról még nem találunk adatokat, de a későbbi összeírásokból látható, hogy magyar és horvát telepesek érkeztek.

1. A népesség száma és vallási összetétele

1770-ben 30 telkes gazdát, 4 más telkén lakó zsellért, 1 csordást, 2 uradalmi molnárt, összesen 37 családot, 157 lelket tartottak számon.³⁰ A falu magyar és horvát lakosságú volt,³¹ bár Korabinsky³² és Vályi³³ németnek, az 1778. évi canonica visitacio horvát falunak tekinti.

1780-ban a falu vezetője Antalics László öregbíró, Matecz Mihály kisbíró, Csöndör István, Kapitány Mihály, Sznopek György, Zádorecz Tamás telepes gazda, Petrics József alszolgabíró és Petrics József esküdt írta alá az urbáriumi kérdőívet.³⁴ A Csöndör, Kapitány, Zádorecz, Petrics Kanizsán, a Matecz, Sznopek Szentmiklóson is létező családnevek voltak a 18. század végén. E nevek előfordulása a három településen rokonsági kapcsolatokat sejtet. Feltételezhető, hogy a családok először a városban telepedtek meg, majd azok egyes tagjai költöztek ki a város környéki, az uradalomhoz tartozó puszta telkekre, puszta helyekre. A horvát etnikumú lakosság jelentős arányára és későbbi hatására utal, hogy még a 20. századi földrajzinév-gyűjtések is jelentős számú horvát földrajzi nevet őriztek meg (pl. Zsdenec, Sztara suma, Csörné-most).³⁵

A II. József kori népszámláláskor (1784–87) 34 házat, 40 családot, 204 lakost írtak össze,³⁶ 3 családdal, 47 fővel többet, mint 10–11 évvel korábban. Az 1828. évi összeírás alapján „Baitsá”-n Ludovico Nagy statisztikája 40 házban 319 lakost³⁷ említ, tehát 40 év elteltével 35%-kal nőtt a település lélekszáma, miközben a házak száma csak 15%-kal. Ha a két összeírásban más-más elvek alapján is írták össze a házakat és lakosokat, az adatok mindenképpen azt jelzik, hogy nőtt a családok, illetve az egy házban lakók létszáma. Ezt támasztja alá az 1828. évi összeírás, amely szerint Bajcsán 39 házat számoltak.³⁸

1828-ból van még egy adatsorunk, amely tartalmazza az akkori jobbágyok névsorát és telkük részzeit, nagyságát. Ebben az összeírásban 37 telkes jobbágy és 6 zsellér, összesen 43 jobbágy szerepel. A telkes jobbágyok: Bogár György, Bogatin József, Csondor József, Gergina Ferenc, Grabant Ferenc, Grabant József, Gyurgyek Istók, Halianecz Vinszentné, Horváth Mihályné, Kuzma Ferenc, Kuzma György, Kuzma Istók, Lukács Ferenc, Matachics József, Matachics Istók, Malek János, Matecz Istók, Mikulics Miklós, Mlinarics László, Mlinarics Ignác, Pintér Fe-

renc ifj., Pintér Ferenc özv., Pintér György, Pintér József, Pintér József, Pribék Gáspár, Szabolics György, Szlávecz Jánosné, Szlávecz József, Szlávecz László, Sznopek Istók ifj., Sznopek Istók özv., Sznopek Ferenc özv., Sznopek Péter, Visnyevics Márton, a zsellérek pedig: Kallinics Józsefné, Kuzma József, Bróz Istók és Sznopek György.³⁹

1843-ban Fényes Elek is 310 római katolikus lakost említ.⁴⁰

1848-ban újabb összeírás⁴¹ készült, melyben 43 telkes jobbágy mellett csak 3 zsellért írtak össze. Ebben az összeírásban telkes jobbágyként az alábbi gazdák szerepelnek: Bogatin József, Csondor József, Gergina György, Grabant Ferenc, Grabant György, Grabant József ifj., Grabant József ör., Gyurgyek István, Habirarvecz József, Horváth Mihály, Kuzma Ferenc, Kuzma György, Kuzma József ör., Kuzmos József ifj., Leszják István, Lichnecker Ferenc, Lukács Mátyás, Malecz György, Malek Pál, Maletits Györg Matetits János ör., Megla Ferenc, Minarits László, Minorits Ignác, Nikosits Miklósné, Pintér Ferenc ifj., Pintér Ferenc ör. Pintér György, Pintér Mihály, Pintér Pál, Pribék Gáspár, Slavecz József, Snopek György, Snopek István ifj., Snopek József, Snopek László, Snopek Péter, Szlavecz György, Sznopek Ferenc ör., Szobolits Imre, Tálósi István és Visnyovits Márton.

Az összeírásban a 43. tételszámon, a telkes jobbágyok sorában szerepel a Kanászház is.

Zselléreként ekkor Resek Balázst, Gergina Ferencet és Pintér Antalt írták össze. 1848-ra tehát 6-tal gyarapodott a telkes jobbágyok, 3-mal csökkent a zsellérek száma. Ez azt jelenti, hogy a zselléresedés nem indult meg, a földaprózódás kismértékű lehetett, illetve azt ellensúlyozta az irtásföld-állomány növekedése.

2. Úrbéri viszonyok

1761-ben kapta a falu az első, úrbéri viszonyokat is meghatározó szerződését, amelyet később módosítottak, s amelyről az 1780. évi urbárium is megemlékezik.⁴² Az urbáriumhoz tartozó kilenc pontos kérdőívre adott válaszokból kiderül, hogy addig nem is volt urbáriumuk, hanem külön szerződéseik (így az 1761. évi szerződés és annak módosításai, köztük a hivatalosan első, 1768. évi urbárium) szerint szolgáltak az őket letelepítő s nekik eleinte sok engedményt adó uraságnak.⁴³ Az engedmények egy része egész korszakunkban fennmarad. Ennek oka a Batthyány-uradalom bővülésével egyre növekvő munkaerő-szükséglete és a bajcsai határ egy részének rossz minősége (a mocsaras terület, a rossz minőségű szántó viszonylag nagy aránya) lehetett.

Az 1761. évi szerződés 2. pontja szerint a megállapított terhek a következők: a telkek után esztendőnként 3 Ft árenda, 20 napi gyalogmunka robot gyanánt, kölesből, kukoricából, méhekből és bárá-

nyokból kilenced. A 3. pont szerint a favágás, ha arra külön nem kaptak engedélyt, a vadászat, halászat, rákászás, békázás, madarászás tilos, viszont vadászatkor hajtaniuk kell. A bormérés és az aloldiális legelőn való legeltetés szabad, de cserébe a földesúr marháinak legeltetését is biztosítani kell.⁴⁴

Az 1768. évi első urbárium (amelyre 1780-ban csak szerződés módosításként emlékeznek) szerint 10 negyed- és 9 nyolcadtelkes jobbágy, valamint 3 zsellér összesen évi 52 forint árendát fizetett, és minden gazda 20 napi gyalogrobottal szolgált. Ezen kívül évenként 3—5 napon át vadászatkor hajtaniuk kellett.⁴⁵

1773-ban újabb szerződést kötöttek a falubeliek a földesúrral; a régi szerződésben lévő pontokat meghagyták, és vállalták, hogy részt vesznek a murai vámhoz vezető út javításában. Ennek fejében mentesültek a vámfizetés alól.⁴⁶

1774-ben 13 telkes jobbágy és 3 zsellér adózott a plébánosnak, de csak nyolcan voltak olyan helyzetben, hogy csánkot (sonkát) és disznólábat is adhattak koledaként (karácsonyi ajándékként).⁴⁷

1780. június 3-án készült el a második urbárium. Az urbárium szerint mindössze 3 egész és 20/32 telket adott ki Bajcsa határa. A földesúr ekkor egysegesen 23 különböző belsőségű negyedtelket alakított ki, s ezen 22 gazda és családja élt.⁴⁸ A III. osztályúként minősített bajcsai határban összesen 19 hold belső telket (ebből 1 holdat zsellér telkeként), 95 hold szántót írtak össze úrbéres földként, mindösszesen 114 holdat.⁴⁹ Ekkor a szántók a Cseres, Partos, Virágos, Nyíres melléki és Pörgyés dűlőkben voltak kiosztva úgy, hogy minden jobbágnak mindegyikben volt egy darab földje. A földek 11, 9 és 5,5 mérő gabonát adtak. A telkekhez nem tartozott rét, ezeket pótolták a bajcsai és a szomszédos mikesfai irtásrétek.⁵⁰ Az urbáriumhoz készített leírásban a Cseresi földeket középszerűnek, a Pörgyés földet, a Virágos tablót, a Nyíres mellékét és a Partos földeket soványnak mondták.⁵¹

Az urbáriumból, illetve az akkor felvett kérdőív-ből kiderül, hogy a településen – bármennyire is könnyített az uraság a terheken – nehéz megélni annak ellenére, hogy a település földrajzi elhelyezkedése alkalmas volt az állattartó gazdálkodásra (jó itatóhely, bőséges legelőterület, a kanizsai piac közelsége), az uraság kegyéből ingyen makkoltathattak, épületfához és tűzifához ingyen juthattak, ajándékot a földesúrnak, továbbá egyházi tizedet semmilyen formában nem adtak.⁵² A robotterhek tekintetében is kaptak könnyítést: a gazdák a fennálló szerződésben megszabott 20 helyett 18 gyalognapot szolgáltak, a „magok házaiban lakó zsellérek” 9 napot. Ennek fejében viszont a vadászat során puskásokat kellett állítaniuk, és részt kellett venniük a földesúri vadászatban.⁵³ A település úrbéri terhei elsősorban robot- és pénzbeli terhek voltak. A

fennálló szerződés szerint „...esztendőnként házban lakó jobbágyok, mellyek egy fertályhelyeseknek tartatunk, fizetünk portio szerént 52 forintokat korcsmáltatással együtt.”⁵⁴ Készpénzzel váltották meg a búza, árpa, rozs és zab szalmája után járó tizedet, viszont terményben szolgáltatották be a gabonát, a kukorica-, köles-, hajdina-, méh- és báránykilencedet.⁵⁵

Az 1848. évi összeírás szerint a telkes jobbágyok 18, a zsellérek 12 napot robotoltak, más szolgálivalót a listán nem tüntettek föl. Ugyanebben az összeírásban Bajcsa község a húsvágásért és borkimérésért évente 52,30 Ft árendát (bért) fizetett.⁵⁶

A 19. század elején többször is a földesúrhoz folyamodtak a bajcsai jobbágyok a robotterhek könnyítése érdekében. A kevés és viszonylag rossz minőségű legelő miatt kevés gazdának volt igavonó állata. A vonósállatok hiánya a robotszolgálatot is nehezítette, ezért a jobbágyok többször is kérték a vonósrobot kétszeres gyalogrobottal való megváltását, amelyet a földesúr mindig el is fogadott.⁵⁷ 1802-ben összesen 792 napi robotot várhatott a földesúr bajcsai jobbágyaitól, mely a megegyezés szerint csak gyalogrobot lehetett.⁵⁸

1835-ben, egy újabb kérelem alapján az igásrobot gyalogrobotra való átváltására kaptak engedélyt azok, akiknek igásállata nem volt. A földesúr azt a kérést azonban elutasította, hogy az irtásföldről telkeikhez kaphassanak kiegészítést (egész telke ekkor sem volt senkinek), illetve újabb telkeket alakíthassanak ki. A földesúr válaszában kijelentette, hogy az irtások azonnal uradalmi művelés alá kerülnek (nem válnak sem jobbágytelki, sem bérelhető, árendás földdé), s nem alakít ki egész jobbágytelkeket, hanem a régi házhelyeknek megfelelő telekrészt adva házias zselléreként kívánja megtartani az irtást végzőket. Ezzel együtt azt is jelezte, hogy még ez az egysegesen 6 holdas telek sem örökös tulajdona a zsellérnek, ha más helyről megfelelő jobbágy jelentkezik rá, az is megkaphatja (vagy kaphat az irtásokból). Új betelepülők esetében pedig az új szabályozás mindenkinek egyforma résztelket juttat majd — írja ekkor a földesúr — s ezt az újraszétosztást végre is fogja hajtani.⁵⁹

1816-ban Bajcsa az uradalom sormási majorjához tartozott, és az ekkor készült összeírás⁶⁰ szerint már 32 jobbágy élt kilenc és egynegyed telken. Ekkor összesen 789 és 5/8 holdat tett ki az úrbéres határ. A telkes jobbágyok száma egy emberöltő (36 év) alatt jelentősen, 59%-kal emelkedett. A telkek száma is jelentősen nőtt: az 1780-ban számolt 3 és 20/32 telke gyarapodott 9 és 8/32-re, majdnem háromszorosára. A telekszám növekedését elsősorban az újabb betelepülők és régebben települt családok irtásföldjeinek telki állománnyá alakítása eredményezte, a lélekszám növelését pedig a nagyon kedvezményes betelepülési feltételek és az akkor bő-

séges művelésre váró föld biztosíthatta. Az újonnan kialakított és osztott telkek azonban nem mindig voltak olyan minőségűek, mint az első telepeseknek osztott telkek. Erre utal, hogy az 1830-as években készült úrbéri reguláció során (ez volt korszakunk utolsó, eddig ismert úrbéri regulációja) a parasztok esedezve kérték Batthyány herceget, hogy hagyja meg őket régi telkükön, és ne kényszerítse őket az újonnan osztott telkek elfogadására. A földesúr azonban erre fenyegetéssel válaszolt.⁶¹

V. Gazdálkodás

Bajcsa gazdálkodása a Batthyányiak kanizsai uradalma keretei között folyt, legjellemzőbb vonása azonban az úrbéres telki állomány folyamatos bővülése és ezzel együtt a függetlenedés volt. A megtelepedés és megerősödés éveiben lakosai kedvezményeket kaptak a földesúrtól, de — mint az előbbieken látható — ki is voltak szolgáltatva az uradalom gazdasági elképzeléseinek. A 18. század elejére az úrbéres telki irtásgazdálkodás hatására jelentősen megnőtt úrbéres telki állomány a század végén (1780-ban) 95 hold szántó, amely 1816-ra 221 holdra, 2,3-szeresére növekedett, a művelt határ pedig háromszorosára.

1. Földművelés

Bajcsa népének nyomásos gazdálkodása egyre bővülő, de sohasem elégséges szántóterület művelésére korlátozódott. Saját telki szántójukon felüli szántót — eddigi adataink szerint — nem béreltek, legelőt annál többet. Ha a termelt növényekről szóló adatokat egybevetjük, föltűnik a kukorica fontossága. 1761-ben „mezei vetésekből”, kölesből, kukoricából kilencedet kell saját szekerekön beszállítani az uradalom központjába, s e szerződés szerint arra is kell vigyázni, hogy jó minőségű maradjon a szalma, az asztag jól be legyen fődve.⁶²

Az 1770. évi összeírás alkalmával külön említik a földesúr árendását, Csemez bérlőt, aki 250 pozsonyi mérő jövedelmet vallott be. A falu lakói ekkor 103 mérő kukoricát termeltek, és 64 kapás szőlőjük volt. Az összeírás évében nem volt jó az idő: a rozs és a szőlő nagy része kifagyott, a kukorica fele a szárazságtól ment tönkre.⁶³ A kukorica jelentősége az irtásgazdálkodásban betöltött fontos szerepével magyarázható, ugyanis a 18—19. században az irtásföldet kapásművelést igénylő kultúrákkal tisztították.

1816-ban a belső telkek 32 és 1/8, a szántók 221 és 3/8, a rétek 107 és 5/8 holdat, az erdők 428 1/2 holdat tettek ki. Az úrbéres szántóterület is jelentősen nőtt, az 1780-ban összeírt 95 holdról 221 holdra, tehát több mint kétszeresére.⁶⁴

Az 1828. évi összeírás — melyet nem tarthatunk teljesen megbízhatónak — szerint a fél pozsonyi mé-

rő átlagtermésű szántójuk mindössze 126 pozsonyi mérőt (63 holdat) tett ki, s azt is többször előntötte a Kanizsa patak. Ekkor még 64 pozsonyi mérő (32 hold) nagyságú ugart számoltak. A három nyomásban művelt szántón ősszel rozsot, tavasszal kukoricát vetettek, s egyharmadnyi ugart hagytak, amelyet legeltetéssel hasznosítottak. Ekkor összesen 52,5 mérő kukorica, 42 mérő rozs és 31,5 mérő zab termett a jobbágyföldeken, és már csak összesen 1 kétkaszás (2 hold) rétjük volt a jobbágyoknak, amelyet erdőirtványként vettek fel, és Szepetnek határába tartozóként töröltek az összeírásból.⁶⁵

Az 1828. évi összeíráshoz kapcsolódó 1830. évi vizsgálat szerint, amely Bajcsa mellett Fityeházát is érintette, az agyagosabb és termékenyebb Cseres földeket sorolták be II. osztályú kategóriába, a többi a III. osztályú kategóriába.⁶⁶ A földek silányságáról tudósít 1835-ből egy bajcsai kérelemre adott válasz is. Ekkor a „Bajcsai Helységbeliek közönségesen azért esedeznek, hogy miután homokos és terméketlen határai miatt minden iparkodásaik mellett alig volnának képesek a' mindennapi kenyerüket megteremteni, a czélba vett Szabályozástól mentessenek fel, s az eddigi jobbágyi birtok és kötelesség mellett továbbra is kegyelmesen tartsanak meg.” Batthyány azt válaszolta erre, hogy a készülő szabályozásban ezt már figyelembe vette.⁶⁷ Ezek a kedvezmények mutatják legjobban, hogy a település földesúri támogatás nélkül nem élt volna meg. Elsősorban a homokos, kevés gabonát termő határ és a Kanizsa berek felé fekvő, vízzel gyakorta elárasztott kevés legelő miatt szenvedett a lakosság. A jó termőföldek a határnak messzebb található részein voltak, de a csekély számú, igavonásra alkalmas állat miatt e távolabbi földeket nehezen művelték.⁶⁸ A szántást négy marhával végezték, de a földesúr számára nem marhával szántottak.⁶⁹

2. Allattartás és egyéb haszonvételek

A forrásokban juh- és szarvasmarhatartást, valamint méhészkedést említenek. A szerződésekben és urbáriumokban a bárány- és a méhkilenced mint úrbéri teher mindig előfordul.

A bajcsai jobbágyoknak kevés lábasjóságuk lehetett a megtelepedéskor. Feltehetően ez volt az oka annak, hogy az 1761. évi contractusban a földesúr bér nélkül engedélyezte a legeltetést, makkoltatást, s emellett is biztosítani tudta az uradalom marháinak legeltetését. Később az egyre gyarapodó lélekszámú és vagyonú bajcsaiak bővülő gazdaságaik számára keresték a megfelelő legelőterületet, s eközben többször is megesett, hogy a földesúr vagy bérlői gazdasági érdekei miatt elvesztették irtáslegelőik egy részét.

1770-ben, az országos összeírás alkalmával megemlíti az összeíró, hogy a falu lakói nagyon elkeseredettek, mert Csemez bérlő, a földesúr árendása lege-

lőjük egy részét is elvette tőlük. Ezért a légrádiaktól kellett legelőt bérelniük, marháknként 1 forintért.⁷⁰

1780-ban telki állományhoz tartozó legelő helyett bajcsai és mikefai írtásréteket használtak a jobbágyok.⁷¹ 1830-ban egy bejárás alkalmával fölmérte az uradalom a legelőket. Az iratban visszautalnak az 1780. évi urbáriumra, amely szerint a rétek nagy részét kétszer kaszálhatónak tekintették, s egész jobbágytelek után 8 szekérenyi termő rétet állapítottak meg. A bajcsaiak cseresi, mikefai és Nyíres melléki rétei, valamint a Fityeházával közösen bírt berki rétek szárazak, jó minőségűek.⁷² Egy 19. század eleji irat tanúsága szerint a földesúr azonban elvette a falutól Mikefapusztát, hogy önmaga hasznosítsa. A falu belsősege ekkor 36 holdat, szántója 221 holdat, rétje 107 holdat, erdeje 379 holdat tett ki.⁷³ 1816-ban 52 Ft 30 krajcárt fizettek a bajcsai jobbágyok az urasági legelőért.⁷⁴ 1820-ban egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint a berekhez tartozó leányvári rétet nem a kanizsaiak legeltetik, hanem a szepetnekiek és bajcsaiak bérlik.⁷⁵ 1829-ben egy újabb jegyzőkönyvben a Leányvári rétet, mely a bajcsai régi felső malomtól a „Czigány Sánczig” terjedt, már Szepetnek birtokaként említik.⁷⁶ 1842-ben a dicális összeírás alkalmával 30 jármos ökröt, 16 hámos lovat, 14 fejőstehenet és 22 sertést írtak össze.⁷⁷

A fent említett tizedeken kívül más haszonvételekről csak közvetett forrásaink vannak. Elsősorban a szerződésekből és urbáriumokban szerepelnek a folyamatosan tiltott, viszont az ínségesebb időkben a jobbágyok által gyakran folytatott erdei-lápi tevékenységek,⁷⁸ valamint a gubacszedés.⁷⁹ A csapdákkal való vadászat, a halászat, madarászás, rákászás, békázás súlyos büntetéssel járhatott az 1760-as évek elején.⁸⁰

VI. Társadalmi és művelődési viszonyok

Bajcsa társadalma az első betelepülést követő bő évtizedben nagyobb mértékben sem vagyoni, sem jogi szempontból nem differenciálódott, erre ugyanis sem a földesúrral kötött szerződések, urbáriumok, sem a gazdálkodás körülményei nem adtak lehetőséget. 1780-ban, a már említett urbáriumából kiderül, hogy sem egész, sem féltelkes jobbágy nincsen, a szerződés alapján minden gazda fertályos, vagyis 2 pozsonyi mérő termést adó 6 holdja van, valamennyien sza-

bad költözködési jogú („szabad menetelű”) jobbágyok.⁸¹ A 19 jobbágy és a 3 házas zsellér között viszonylag egyenletesen oszlott meg a kiosztott föld. 10 telek 5/32—8/32 hold nagyságú volt (közülük egy 8/32 hold nagyságú telken 2 jobbágy élt), 9 gazdának pedig 4/32-nyi (1/8) telke volt. Látható, hogy az átlagos teleknagyság az egész telek huszadát sem érte el, s a telkek nagyságában sem történt nagyarányú differenciálódás.⁸²

A II. József kori népszámláláskor a férfiak közül már 2 polgárt, 31 parasztgazdát, 26 „örökös”, 12 zsellért, 2 „egyéb” kategóriába soroltak és 34 gyermeket (17 év alatti férfit) írtak össze.⁸³ Ha összevetjük ezeket az adatokat, a telkes jobbágyok és a telkek számának növekedését kell látnunk. Néhány év alatt (az 1780-as állapottól az 1784/87. évi összeírásig) 12 fővel (61%) gyarapodott a telkes gazdák száma, és még jobban, 9 fővel (négyeszeresére) nőtt a zsellérek száma. Ez az adat — a már említett természeti adottságok és gazdálkodási nehézségek ellenére, a földesúr engedményeinek hatására — prosperitásról tanúskodik. A gazdasági lendület azonban nem tartott 1848-ig, hiszen nem gyarapodott jelentősen a telkes jobbágyok száma (1816-ra csak 1 gazdával, 1848-ra 12-vel gyarapodott).

1842-ben a dicális összeírás alkalmával Bajcsán 43 adózót írtak össze, de csak 30 volt közülük jobbágy, s mindegyikük 5 hold III. osztályú szántón, két kazás III. osztályú réten gazdálkodott. Ekkor az egyetlen módos gazdának a szolgát is tartó molnár számított. Amíg 6 200 forint árendát fizetett, a falu évi adója összesen 313 forint 51 krajcárt tett ki.⁸⁴

Bajcsa vallási életéről és művelődéséről keveset tudunk. Vizsgált korszakunkban, de egészen a 19. század végéig katolikus község, Szepetnek filiája, a korszak híres barokk búcsújáró helyének, Homokkomáromnak a hatósugarában élő község.⁸⁵ Érdekességként említjük, hogy 1835-ben *Kalász László*, valahai bajcsai módos gazda végrendeletében a községnek adományozott egy kis harangot.⁸⁶

Bajcsán tanító nem volt. A gyermekeket a szepetneki tanító oktatta. 1830-tól, amikor éppen volt tanítvány, egy-egy fiú után negyedévenként 15 krajcárt, télen pedig egy kocsi fát kapott. A plébánosnak és a tanítónak még kukorica is járt a telkek árnyában.⁸⁷

JEGYZETEK

¹ Bajcsáról szóló rövid tanulmányunkban nem támaszkodhattunk monografikus történeti munkára. *Kerecsényi Edit* néprajzkutató azonban a Mura menti horvátok történetét feldolgozó történeti-néprajzi összefoglalásában (*l. Kerecsényi 1983*) ad egy rövid áttekintést a falu történetéről. Az 1690

előtti Bajcsáról író, az erődítményt feltáró *Vándor László* (*Vándor 1994*) erre nem utal, de az általa említett oklevelek nagy részét sikerült átnéznünk. A Zala megyei helyismereti lexikonhoz is *Kerecsényi Edit* készítette a település cédulaanyagának nagy részét.

² Vándor, 270, Kerecsényi 1983. Az első említést (Boych névalakban) zalai oklevélre utalva 1325-re teszi, de erre Vándor a Kanizsa monográfia I. kötetének vonatkozó részében nem utal.

³ Toifl, 39.

⁴ MOL Batthyány cs. lt. P 1322/100. 3—8. 1743.

⁵ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. 36. cs. Lad. 13. N. 1. 1717.

⁶ MOL Urb. et conscr. 87/66. 1719. közli.

⁷ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. 36. cs. Lad. 13. N 23. 1744.

⁸ MOL Batthyány cs. lt. P 1322 119. Rsz. D. Egyéb mérnöki iratok 725. A gyóta ekkor ligetes erdőt, illetve erdei legelőt jelentett.

⁹ Horváth Z. 64. V. pont.

¹⁰ MOL Batthyány cs. lt. P 1322/115. fol. 543—559. Baitasai jobbágyok 1828.

¹¹ MOL Urb. et conscr. 87/66 1719. 28/14 1743.

¹² MOL Urb. et conscr. 126/11.

¹³ Vályi, I. k. 92.

¹⁴ MOL Urb. et conscr. 87/66.

¹⁵ Kaposi Zoltán szíves közlése.

¹⁶ MOL Batthyány cs. lt. P 1322/100. 1743. illetve O.L. Urb. et conscr. 28/14. 1743.

¹⁷ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. *Ternino I-mus Continens Simensionem, et novum Fundorum Extravillanorum Terreni Possessionis Sormás inter Colonos Subdivisionem de Annis 1816-to et 817-mus.*

¹⁸ Búza és rozs keverve.

¹⁹ Kerecsényi, 1983, 116.

²⁰ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Rsz. 64. 483. 499. közli Kerecsényi, 1983. 116.

²¹ MOL Batthyány cs. lt. 1313. Maj. Lad. 14. No 65/1; No. 70/1. közli Kerecsényi 1983, 116.

²² MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Maj. Lad. 14.

²³ MOL Batthyány cs. lt. P 1330. 1—6. és P 1313. Maj. Lad. 14.

²⁴ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Ir. *Minekutánna a bajcsai Lakosoknak Szabad Esztendeje ell mulván, eök azon Instructio szerént, mellyre nékik azon Föld engedett...* 1761.

²⁵ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. Maj. Lad. 14. No. 65/1.

²⁶ Uo.

²⁷ MOL Batthyány cs. lt. P 1322.

²⁸ Uo. fol. 1.

²⁹ Uo.

³⁰ MOL Htt. Dep. Urbariale Tabellae Can. Szalad. 10. 1768. Közli Kerecsényi 1983, 117.

³¹ Helységnevtár, 504. tétel, a két malomra vonatkozóan 505. és 506. tétel.

³² Korabinsky, 25.

³³ Vályi, 92.

³⁴ Horváth Z. 64.

³⁵ Zala m. földr. 605.

³⁶ Danyi—Dávid, Zala megye 33. Bajcsa 250—251.

³⁷ Nagy, L. 342.

³⁸ Regn. conscr. 1828. (Melléklete is).

³⁹ MOL Batthyány cs. lt. P 1322./115. fol. 564—565. *...Fityeházi és bajcsai Helységeknek Fundualis könyve....1828. Esztendő-ről.*

⁴⁰ Fényes 1843, 476.

⁴¹ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. 36. cs. 13.

⁴² Horváth Z. 63. I. II. III. pont.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Ir.: *Minekutánna a bajcsai Lakosoknak Szabad Esztendeje ell mulván, eök azon Instructio szerént, mellyre nékik azon Föld engedett...* 1761. fol. 1—2.

⁴⁵ MOL Htt. Dep. Urbariale Tabellae Can. Szalad. 10. 1768.

⁴⁶ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. Maj. Lad. 15. No 81/4/1. 1773.

⁴⁷ Kerecsényi 1983, 117.

⁴⁸ *Felhő*, 376—377. és MOL Batthyány cs. lt. P 1322/100. 310—315. közli még Kerecsényi 1983, 118. A telkes jobbágyok és zsellérek számában eltérés van a két közlés között. Az előbbi forrás szerint 19 telkes jobbágy és 3 zsellér, utóbbi szerint 23 telkes jobbágy, 7 házas és 1 házatlan zsellér élt ekkor a faluban.

⁴⁹ *Felhő*, 376—377. (Az összeírásakor a hold kis magyar hold, 2 pozsonyi mérő gabona alá való, átlagosan 1200 négyszögöl. Ugyanekkora terület az 1 kaszás, vagy 1 szekér, vagy 1 embervágó rét. A források közzétételekor az 1 pozsonyi mérő alá való földet fél holdra számították át egységesen.)

⁵⁰ MOL Batthyány cs. lt. P 1322/100. 310—315. és *Felhő*, 376—377.

⁵¹ Horváth Z. 64. V. pont.

⁵² Uo. IV. Haszonvételekről szóló 1—6. pontok, 64. VII. pont.

⁵³ Uo. II. pont.

⁵⁴ Uo. 64. II. pont.

⁵⁵ Uo. II. és 64. VII. pont.

⁵⁶ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. 36. cs. 13.

⁵⁷ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Rsz. 179.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. 179. No. 5. 3. fol. Kelt: 1835.

⁶⁰ L. a 17. sz. jegyzetet. A verzón szereplő tartalomjegyzék szerint az irat tartalma: 1. *Fundi intravillani Possessionis Bajtsa individualiter assumpti religua Colonoris Tentua in concreto assumpta, lucutitas Sylvaris Bajtsaiensis. Agri Bajtsensinim in Diverticulo Cseres situati.* 2. *Tentua ad molam Bajtsensem desolatam pertinentiz* 3. *Sylva Communitatum Fityeház, et Szepetnek Continentur item: Diverticula Agrorum, et Pratorum in Terreno Possessionis Sormás situata utpore: bajtsai út mellék, Sántz allai Dülök, Spáhi Dülök, Nagy Völgyi Dülök,*

Két út Közi Dülő, Szuszkai Dülő, Avasi első Dülő, Avasi 2-ik Dülőnek egy része.

⁶¹ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Rsz. 179. No. 5. 2. fol. Kelt: 1835. *Kerecsényi* 1983, 119.

⁶² MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Ir.: *Minekutánna a bajcsai Lakosoknak Szabad Esztendeje ell mulván, eők azon Instrutio szerént, mellyre nékik azon Föld engedett...* 1761. fol. 3.

⁶³ Conscr. univ. 1770. 22—23.

⁶⁴ L. a 17. sz. jegyzetet.

⁶⁵ Regn. conscr. 1828. (Melléklete is) l. *Kerecsényi* 1983, 118—119, 447. sz. jegyzet.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Rsz. 179. No. 5. 2. fol. Kelt: 1835.

⁶⁸ *Horváth Z.* 63. IV. Károkról szóló, 1—3.

⁶⁹ Uo. 64. VI. pont.

⁷⁰ Conscr. univ. 1770. 22—23.

⁷¹ MOL Batthyány cs. lt. P 1322/100. 310—315, *Felhő*, 376—377.

⁷² Regn. conscr. 1828.

⁷³ MOL Batthyány cs. lt. P 1313. Maj. Lad. 15/A No. 3. A forrás nem datált, de mindenképp 1802 és 1816 közötti.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ MOL Batthyány cs. lt. P 1313/ 206. 1820.

⁷⁶ Uo. 1829.

⁷⁷ ZML Ö 1842.

⁷⁸ MOL Batthyány cs. lt P 1313/206. 1829.

⁷⁹ *Kerecsényi* 1983, 117.

⁸⁰ L. a 62. sz. jegyzetet.

⁸¹ *Horváth Z.* 64. V. pont.

⁸² *Felhő*, 376—377.

⁸³ *Danyi-Dávid*, Zala megye 33. Bajcsa, 251.

⁸⁴ *Kerecsényi* 1983, 119.

⁸⁵ *Takács—Pfeiffer*, 285.

⁸⁶ *Kerecsényi* 1983, 118. Forrása: Can. vis. 1830.

⁸⁷ MOL Batthyány cs. lt. P 1322/ Rsz. 179. fol. 1836.

Ferenc Kardos

Die Geschichte von Bajcsa zwischen 1690 und 1849

Bajcsa war seit 1744 ein Teil des Herrschaftsbereiches der Kanizsaer Familie Batthyány und wurde gegen Ende der 50-er Jahre des 18. Jahrhunderts neu besiedelt. Der südlich von Kanizsa gelegene, vor allem von kroatischen Katholiken besiedelte Ort erwachte zu neuem Leben. Die Bewohner des Ortes, dessen Boden nicht besonders gut für den landwirtschaftlichen Anbau geeignet war /der Anteil der sandigen und flachen Gebiete war sehr hoch/ erhielten einige Vergünstigungen von ihrem Grundherren. Die Zahl der Leibeigenen, die über Boden verfügten und die Größe der Bajcsaer Wirtschaft wuchsen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts beträchtlich, zum einen durch die Förderpolitik des Grundherren und zum anderen in Folge der großen Menge an freiem Boden.

Für die Wirtschaft der Leibeigenen waren vor allem die Bearbeitung des Rodelandes, die Dreifelderwirtschaft und der Roggen- und Maisanbau, sowie das Weiden auf dem Brachland und das

Sammeln im Sumpfland charakteristisch. Die Viehhaltung erfolgte in erster Linie im Dienste des Grundherren, vor allem mit Hilfe der herrschaftlichen Angestellten oder der Bodenpächter, auf den am Rande von Bajcsa gelegenen Allodialgebieten, wo vor allem Hornvieh und Ziegen gehalten wurden. Die Leibeigenen hatten nur wenige gute Weiden zur Verfügung, und die Weiden, die sich am Ufer des Baches Kanizsa befanden, wurden häufig vom Wasser überflutet.

Zwischen 1690 und 1848 differenzierte sich die Gesellschaft von Bajcsa weder aus dem Vermögensaspekt, noch aus dem Rechtsaspekt wesentlich - dafür eröffneten weder die mit dem Grundherren abgeschlossenen Verträge, Urbarien, noch die wirtschaftlichen Umstände die Möglichkeiten.

Bajcsa war von 1690 bis zum Ende des 19. Jahrhunderts eine katholische Gemeinde, eine Außenstelle von Szepet, eine Siedlung, die sich im Wirkungskreis des berühmten barocken Wallfahrtsortes der Zeit, Homokkomárom, befand.

Ferenc Kardos

History of Bajcsa between 1690 and 1849

Bajcsa was a part of the feudal lands of Kanizsa of the Batthyány family beginning in 1744, and was resettled in the late 1750's. Situated to the south of Kanizsa, it was resettled primarily by Croatian Catholics, and as the soil was ill-suited for agricultural cultivation (being mostly sand and marsh), the inhabitants were given benevolences by their feudal lords. Due partly to the supportive baronial policies and partly to the large amounts of free land, the number of land-owning serfs and the economic importance of Bajcsa grew significantly by the end of the 18th century.

Farming by the serfs of the community was mainly the cultivation of cleared forests, with a three-crop rotation in which rye and corn were predominant, while animals were pastured on the fallow lands and fruit-gathering was conducted on the marshes. Animal breeding was done by baronial

employees and tenants, mainly on the allodial areas of the barony on the border of Bajcsa and consisting for the most part of cattle and sheep. Livestock owned by the inhabitants of the village was minimal. The serfs had little pastureland of any quality, and the pastures along the Kanizsa Brook were often flooded.

Between 1690 and 1848 the society of Bajcsa was largely undifferentiated in economic or legal terms - mainly because neither the contracts with the feudal lords, the *urbarium*, nor the agricultural circumstances provided the opportunity for such.

From 1690 all the way until the end of the 19th century Bajcsa was a Catholic community, an out-parish of Szepet, within the sphere of influence of Homokkomárom, a famous Baroque pilgrimage site in that era.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- A 39 = MOL, Kancelláriai levéltár, Acta Generalia.
 ÁB ir. = ZML, A Zala Megyei Állandó Bizottmány iratai.
 Abel, W. = Abel, Wilhelm: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Berlin-Hamburg, 1974.
 Acsády 1890 = Acsády Ignác: A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. In: Pauer Imre (szerk.): Értekezések a történelmi tudományok köréből. 14. k. 9. sz. Budapest, 1890.
 Acsády 1896 = Acsády Ignác (összeáll.): Magyarország népeisége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21. Budapest, 1896.
 Acta Ord. Franc. = Acta Ordinis Franciscanorum concernentia. VÉL Fasc. 4.
 AFA = KA Alte Feldakten.
 Aggházy 1957 = Aggházy Mária: Purgatórium-ábrázolások a XVIII. században. Az Országos Szépművészeti Múzeum közleményei. X. 1957.
 Aggházy 1959 = Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. Budapest, 1959. I—II.
 Ágoston = Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Budapest, 1913.
 Agrártört. Sz. = Agrártörténeti Szemle.
 Andics = Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. II. Budapest, 1952.
 Andorka—Faragó = Andorka Rudolf—Faragó Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII—XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Agrártört. Sz. 1984. 3—4. 402—437.
 Andrassy 1973 = Andrassy Antal: Noszlopy Gáspár Somogy megyei kormánybiztos Baranya megyei iratai 1849. május—augusztus. In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás, 1973. Pécs, 1973. 277—279.
 Andrassy 1981 = Andrassy Antal: Felderítő és információs jelentések a Kmety-hadosztálynál 1849 nyarán. In: SMM Közl. IV. 12. Kaposvár, 1981.
 Andrassy 1987 = Andrassy Antal: Noszlopy Gáspár 1820—1853. In: SA 43—44. Kaposvár, 1987.
 Antalffy = Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Budapest, 1982. (Kanizsa: 58—63.)
 Aradi = Aradi Nóra (szerk.): A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig. Bp. 1983.
 Aradi P. = Aradi Péter: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. SA 16—17.
 Arch. R. = Archivum Rákócianum. Bp. 1873. 1. k.
 Archontológia = Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138—2000. ZGy 50. Zalaegerszeg, 2000.
 Atlasz = A Dél-Dunántúl atlasza Bp. 1976.
 Aurenhammer = Aurenhammer, Hans: Martino Alto-monte. Wien—München 1965.
 Bacsza = Bacsza Gábor: Hadikórház Kanizsán 1848—1849. In: PT 1998. 2. 55—58.
 Bácskai 1988 = Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Budapest, 1988.
 Bácskai 1989 = Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Budapest, 1989.
 Bácskai 1993 = Bácskai Vera: Piackörzetek és piac-központok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. ZGy, 34. 213—249.
 Bácskai 1995/a = Bácskai Vera: Jövedelem, vagyon, presztizs és társadalmi helyzet a 19. sz. első felében. In: Nemz. Kézm. Szimp. Veszprém. Budapest—Veszprém, 1995.
 Bácskai 1995/b = Bácskai Vera: Small towns in eastern Európa. In P. Clark (ed.) Small towns in early modern Europe. (Cambridge, 1995.)
 Bácskai 2002 = Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, 2002.
 Bácskai—Nagy = Bácskai Vera—Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, 1984.
 Bairoch 1990 = Bairoch, Paul: A hagyományos társadalmak urbanizációja (17—18. sz.). In: Világtörténet, 1990. 3—4. 47—59.
 Balázs, H. = H. Balázs Éva: Jobbágylevek. Budapest, 1951.
 Bálint = Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. I. Budapest, 1977.
 Balla = Balla Lőrinc: Új hazában. Fejezetek Fűz-völgy, Homokkomárom, Korpavár, Magyarszentmiklós és Obornak történetéből. Fűz-völgy, 1997.
 Balogh D. = Balogh Dezső: A Nagykanizsai Kaszinó száz esztendeje. Balogh Dezső titkár századéves jelentése. In: ZK 1936. december 30. 31. 1937. január 1.
 Balogh E. = Balogh Elemér ifj.: Az első népképviselői választások Zala megyében. In: ZGy 25. 195—209.
 Balogh G. = Balogh Gábor: Honvéd emlékeim. In: Forrai, 1999. 312—329.
 Balogh L. = Balogh László (szerk.): 1000 éves a magyar iskola 996—1996. 2. bőv. kiad. Budapest, 1996.
 Bán = Bán Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomtár. I—II. Budapest, 1989.
 Bánkuti = Bánkuti Imre (szerk.): Rákóczi hadserege 1703—1711. Budapest, 1976.
 Barbarits = Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája IV. Budapest, 1929.
 Barta = ifj. Barta János: A kétfajú sas árnyékában: az abszolutizmustól a felvilágosodásig 1711—1780. Budapest, 1984.

- Bátorfi** = *Bátorfi Lajos* (szerk.): Adatok Zala megye történetéhez. 1—5. k. Nagykanizsa, 1876—1878.
- Baum** = *Baum, Elfriede*: Katalog der Österreichischen Barockmuseums 2. Wien—München, 1980.
- Beér—Csizmadia** = *Beér János—Csizmadia Andor* (szerk.): Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Budapest, 1954.
- Bél 1984** = *Bél Mátyás*: Magyarország népének élete 1730 táján. Budapest, 1984.
- Bél 1989** = *Bél Mátyás*: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989.
- Belitzky** = *Belitzky János*: Magyarország külkereskedelme az 1860-as évekig. Budapest, 1932.
- Bencze 1981** = *Bencze Géza*: Zala megye közúti közlekedése a XVIII—XIX. század fordulójá körül időszakban. In: ZGy 16. 63—76.
- Bencze 1986** = *Bencze Géza*: Zala megye leírása a reformkorban két korabeli forrás alapján. In: ZGy 23. 1—188.
- Benda Gy. 1977** = *Benda Gyula*: Somogy megyei adózók termelése 1816-ban. In: S m múlt 8.
- Benda Gy. 1987** = *Benda Gyula*: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között — kérdések és lehetőségek példáján. Rendi társadalom — polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1987. 145—151.
- Benda Gy.—Király** = *Benda Gyula—Király Ferenc*: Iparosok egy kisváros társadalmában. Keszthely, 1711—1850. In: Kézm. Szimp. Veszprém, Veszprém, 1989.
- Benda K. 1978/a** = *Benda Kálmán*: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. In: S m múlt 8.
- Benda K. 1978/b** = *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának történetéből. Budapest, 1978. 287—308.
- Benda K. 1980** = *Benda Kálmán*: Népeesség és társadalom a 18—19. század fordulóján. In: Mérei Gyula (főszerk.)—Vörös Károly (szerk.): Mo. tört. 1790—1848. 5/1. Budapest, 1980.
- Benkő** = *Benkő Loránd* (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—IV. Budapest, 1967—1984.
- Benoschofsky** = *Benoschofsky Ilona—Scheiber Sándor* (szerk.): A budapesti Zsidó Múzeum. Budapest, 1987.
- Bentzik 1886/a** = *Bentzik Ferenc*: A nagykanizsai „Polgári Egylet” története 1836—1886. Nagykanizsa, 1886.
- Bentzik 1886/b** = *Bentzik Ferenc*: A nagykanizsai Polgári Egylet. Nagykanizsa, 1886. Írta és felolvasta a Polgári Egylet 1886. év február hó 2-án tartott félszázados jubileuma alkalmával dr. Bentzik Ferenc, a Polgári Egylet elnöke.
- Berényi** = *Berényi Pál*: Skerlecz Miklós báró művei. Budapest, 1914.
- Berzeviczy** = *Berzeviczy Gergely*: Magyarország kereskedelméről és iparáról. In: Tessedik Sámuel—Berzeviczy Gergely: A parasztlak állapotáról Magyarországon. Budapest, 1979.
- Bezerédy** = *Bezerédy Antal*: Somogy vármegye gazdasági és kereskedelmi tekintetben. In: Ismertető, 1839. február 28. 193—205.
- Bitnitz** = *Bitnitz Lajos*: Két levél Szala Vármegyebe-
li utazásról. In: Tudományos Gyűjtemény, 1825. VI. k.
- Blankenberg** = *Blankenberg Imre*: Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Barbarits, 289—298.
- BM** = MOL Csány-iratok. Min. lev. Belügyminisztérium.
- Bogdán** = *Bogdán István*: Régi magyar mértékek. Budapest, 1987.
- Bogdanovics** = *Bogdanovics Lázár*: A Szent Miklósról elnevezett nagykanizsai görögkeleti szerb egyház. NHF 14. Szerk és bev. Rózsa Miklós.
- Bóna** = *Bóna Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988.
- Bősze** = *Bősze Sándor*: Két osztrák katonatiszt feljegyzései Jellacic 1848 őszi magyarországi hadjárataról. (Naplórészletek a támadó hadsereg Somogy-Zala megyei útjáról.) In: S m múlt 23. 157—170.
- Bright** = *Bright, Richard* utazásai a Dunántúlon, 1815. Veszprém, 1970.
- Bronyevszkij** = *Bronyevszkij, Vladimir*: Utazás Magyarországon /1810/. Bp. 1948.
- C 25** = MOL, Helytartótanácsi levéltár, Acta Mechanica.
- Can. vis.** = VÉL Canonica visitatio 1748, 1778 (A. 8. 14.), 1816.
- Caus. sedr. rev.** = ZML, Causarum sedraliter revisarum IV. 14/e 1. cs. 1733. évi összeírás.
- Céhkataszter** = *Éri István—Nagy Lajos—Nagybákay Péter* (szerk.): A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. I—II. Budapest, 1975.
- Cennerné** = *Cennerné Wilhelmb Gizella*: A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai. In: Nk. TGyM jub. 69—82.
- Cerman-Knittler** = *Cerman, Markus—Knittler, Herbert*: Town and country in the Austrian and Czech lands, 1450—1800. In: Town and Country in Europe, 1300—1800. Cambridge University Press, 2001.
- Chernel cs. lt.** = PFL A Chernel család levéltára.
- Cipolla** = *Cipolla, Carlo Maria*: Before the Industrial Revolution. London, 1980.
- Clement, S.** = *Simon Clement* 1715-ös utazása Budától Légrádig. In: Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542—1737. Budapest, 1994.
- Conscr. Canisa 1771/72.** = ZML Conscriptio oppidi Canisa pro A 1771/2.
- Conscr. dic.** = ZML Conscriptioes universales Dicales Oppidi Nagykanizsa.

- Conscr. regn. = ZML Conscriptio Regnicolaris.
 Conscr. univ. = ZML Conscriptio Universalis ... in Anno.
 Conscr. vin. = SML Conscriptioes Vinearum (1767—1784).
- Corfield* = *Corfield, Penelope J.*: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: Gyáni Gábor (szerk.): A modern város történeti dilemmái. Debrecen, 1995.
- Corfield* = *Corfield, J. P.*: Sociability and Small Towns Eighteenth—Century England. In: Gyáni Gábor (szerk.): A modern város történeti dilemmái. Debrecen, 1995.
- Curk* = *Curk, Joze*: Mariborski gradbeniki v casu baroka in klasicizma Casopis za zgodovino in narodopisje 57/2. Maribor, 1986.
- Czigány* = *Czigány László*: Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. In: ZGy 21. 79—91.
- Csánki* = *Csánki Dezső* (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Budapest, (1913?).
- Csány—iratok* = MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai.
- Cseke* = *Cseke Ferenc*: Nagykanizsa környékének természeti viszonyai. In: Nk. monogr. I. 13—41.
- Cseke—Horváth* = *Cseke Ferenc* (és mások): Nagykanizsa. Budapest, 1984.
- Csekey—Degré* = *Csekey István—Degré Alajos*: Dr. Babocsay József (1760—1838): Hévíz első ismertetője. Balatonfüred—Hévíz, 1960.
- Cselebi, E.* = *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai. 1660—1664. Budapest, 1985.
- Csenki, Sz.—Halász, J.* = *Sz. Csenki Éva—J. Halász Margit*: A magyarországi könyves iparág területi elhelyezkedése a 18—19. században In: Nemz. Kézm. Szimp. Budapest—Veszprém, 1995.
- Cser—Könczöl* lásd *Könczöl*.
- Dankó* = *Dankó Imre*: A magyar vásárok néprajza. Vásárismeretetések. Nagykanizsa. In: Kézművéség. 684—686.
- Danyi—Dávid* = *Danyi Dezső—Dávid Zoltán* (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784—87). Budapest, 1960.
- Darnay 1.* = *Darnay (Dornyay) Béla*: Szekovics Pál keszthelyi georgiconi hallgató és honvéd naplója 1848. május 16-tól 1849. december 9-ig. Balatoni Múzeumi Füzetek. 7. Keszthely, 1948.
- Darnay 2.* = *Darnay (Dornyay) Béla*: Keszthely és az 1848—49-es szabadságharc. Keszthely, 1948.
- Dávid* = *Dávid Zoltán*: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786—89. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965. Budapest, 1968.
- Degré (1819—1896)* = *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. (Szerk. Ugrin Aranka) Budapest, 1983.
- Degré 1966* = *Degré Alajos*: A nagykanizsai piarista gimnázium története 1765—1919-ig. In: A Nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium évkönyve az 1965/66-os iskolai évről. Nagykanizsa, 1966.
- Degré 1972* = *Degré Alajos*: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. In: Nk. TGyM jub. 103—118.
- Degré 1990* = *Degré Alajos*: A nagykanizsai piarista gimnázium története 1765-től 1919-ig. In: *Ördög Ferenc—Szebenyi Mária* (szerk.): Emlékkönyv a nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 225. évfordulójára. Nagykanizsa, 1990. 9—19.
- Degré 2004* = *Degré Alajos*: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Vál., szerk., a jegyzeteket és utószót írta Mezey Barna. Budapest, 2004.
- Degré—Kerecsényi* = *Baranyai György* (és mások szerk.): *Degré Alajos—Kerecsényi Edit*: Az 1848—49. évi szabadságharc zalai történetére vonatkozó iratok. In: ZT 1. 1974.
- Degré, Kézirat* = *Degré Alajos*: A nagykanizsai piarista gimnázium hatása Nagykanizsa várossá fejlődésében. 58. 1—9. Kézirat. Piarista Rendház és Gimnázium Könyvtára.
- Deininger* = *Deininger Imre* (szerk.): A keszthelyi magyar kir. gazdasági tanintézet (1865—1885) évkönyve. Keszthely, 1885.
- Dénes* = *Dénes Gyula*: Görögkeleti szerb emlékek Nagykanizsán. Nagykanizsa, 1978. Kézirat a Thury György Múzeumban.
- Dercsényi—Zádor* = *Dercsényi Dezső—Zádor Anna* (szerk.): A magyarországi művészet története. Budapest, 1970. 5. kiad.
- Deutsch* = *Deutsch, Anton*: Die Pester Lloyd Gesellschaft 1853—1903. Budapest, 1903.
- Dobai* = *Dobai András*: Somogy megye az első katonai felvétel (1782—1785) idején. Forrásközlés. In: S m múlt 14. 89—161.
- Dóczy* = *Dóczy József*: Magyarország tekintete, jelenvaló természeti, miveleti és kormányi állapotjában. Magyarország egyházi föld. Leírása. Bécs, 1830.
- Dobó 1982* = *Dobó László*: Diákszínhátság Nagykanizsán 1781—1978 (részlet). Nagykanizsai Városi Tanács Híradója, 1982. 42—46.
- Dobó 1990* = *Dobó László*: Színházi élet Nagykanizsán (1784—1950). Nagykanizsa, 1990.
- Dobrovits, Cs.* = *Cs. Dobrovits Dorottya*: A római Gesú-templom építészeti kapcsolatai. In: Építés—Építészettudomány XV. (1983.) 107—116.
- Dóka* = *Dóka Klára*: A pest—budai céhes ipar válsága (1840—1872). Budapest, 1979.
- Domonkos* = *Domonkos Ottó*: A kézműves legényvándorlások útvonala és a legényvándorlások technikátörténeti jelentősége. In: MTA VEAB Értesítője II. Nemz. Kézm. Szimp. Veszprém, 1979.
- E 166* = MOL Magyar Kamara levéltára, Privilegia caehalia.
- Egyed* = *Egyed Ferenc*: Inkey Boldizsár. Kézirat. SzPL Ember Gy. 1951 = *Ember Győző* (összeáll.): Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Budapest, 1951.

- Ember Gy. 1989 = Ember Győző: Belkereskedelem.* In: Ember Győző—Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története 1686—1790. Budapest, 1989. 641—648.
- Emlékkönyv, Georg.* = Emlékkönyv a Georgicon alapításának 100-ik évfordulója alkalmára. Keszthely, 1897.
- Eperjessy 1967 = Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848).* Budapest, 1967.
- Eperjessy 1988 = Eperjessy Géza: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon.* Budapest, 1988.
- Erdélyi = Erdélyi Aladár: Régi magyar családi hitbizományok története és joga 1542—1852.* Budapest, 1912. 1—2. k.
- Erdős 1978 = Erdős Ferenc: A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében 1848—1849.* In: Farkas Gábor (szerk.): Fejér megyei történeti évkönyv 12. Székesfehérvár, 1978.
- Erdős 1991 = Erdős Ferenc: Székesfehérvár a forradalom és szabadságharc városa 1848—1849.* Székesfehérvár, 1991.
- Erdősi = Erdősi Bálint: Emlékezések a régi Kanizsáról.* ZK, 1934. március 25.
- Esze = Esze Tamás (összeáll.): Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1711.* Budapest, 1955.
- Eszes = Eszes László: A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750—1850).* In: Műemlékvédelem, 1980. 2. 84—107.
- 1848—49. = HL Az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
- 1848—49. almanach = Pálmány Béla (szerk.): Az 1848—1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Budapest, 2002.
- Fallenbüchl = Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon.* Budapest, 1943.
- Fejtő = Fejtő Ferenc: Magyarság, zsidóság.* Budapest, 2000.
- Felhő = Felhő Ibolya (szerk.): Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában.* 1. k. Dunántúl. Budapest, 1970.
- Fényes 1836—1840, 1843 = Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 2. jav. kiad. Pest, 1843.
- Fényes 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik.* Pest, 1851. II. k.
- Fer. ir. = A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai.* Ferences Rend Levéltára.
- Festetics cs. lev. = MOL P 1313 36. cs. Festetics család levéltára.* MOL P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok. 79. cs. D. IV. 85. Mórchely; 86. Szentgyörgyvár; 88. Szentmiklós. P 276 618—639. Szentmiklósi uradalom, számadások 1737, 1745—47, 1759—81, 1791.
- Feuer Ordnungs = Feuer Ordnungs Instruktion Kanizsa Stadt.* 1755. TGYM, Tört. dok. tár 72. 189.1.
- Fiáth = Fiáth Ferenc: Életem és élményeim.* Budapest, 1878. II. k.
- Forrai = Forrai Ibolya (vál. és s. a. r.): Negyvennyolcas idők II. „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” Emlékiratok.* Néprajzi Múzeum. Budapest, 1999.
- Források, Szfvár. = Csurgai Horváth József (és mások szerk.): Források Székesfehérvár történetéből. I. Az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc forrásai.* Székesfehérvár Város Levéltára. Székesfehérvár, 1998.
- Fraknoi = Fraknoi Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc 1754—1820.* Budapest, 1902.
- Fricsi = Fricsi Adám: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt.* In: Csigi Imre és Kneip István (szerk.): A pécsi egyházmegye schematizmusa. Pécs, 1981.
- Friml = Friml Aladár (ford., bev. és jegyzetekkel ellátta): Az 1777-iki Ratio Educationis.* Budapest, 1913.
- Futó = Futó Mihály: A magyar gyáripar története.* Budapest, 1944.
- Fuxhoffer = Fuxhoffer, Damianus: Monasteriologiae Regni Hungariae in qua Monasteria Sacrum Ordinum.* Lib. III. Kézirat. Pannonhalmi bencés főapátság könyvtára.
- Fügedi = Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története.* In: Demográfia, 1966. Debrecen, 1995.
- Füves 1960 = Füves Ödön: Görögök Nagykanizsán.* In: Antik Tanulmányok. 7. Budapest, 1960.
- Füves 1972 = Füves Ödön: Görögök Zala megyében.* In: Nk. TGYM jub. 291—301.
- Füzes = Füzes Miklós: Batthyány Kázmér.* Budapest, 1990.
- Gaál = Gaál László: A magyar növénytermesztés múltja.* Budapest, 1978.
- Gál = Gál György kaposvári káplán: Lapok Somogy megye múltjából.* Kaposvár, 1889. SML, Kaposvár
- Garas 1955 = Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században.* Budapest, 1955.
- Garas 1993 = Garas Klára: Sambach, Caspar Franz. Barokk művészet Közép—Európában. Utak és találkozások. Kiállítási katalógus.* Budapest, 1993.
- Gelléri = Gelléri Mór: Ötven év a magyar ipar történetéből.* Budapest, 1892.
- Genthon = Genthon István: Magyarország műemlékei.* Budapest, 1951.
- Gergelyffy = Gergelyffy András: Technológia, avagy mesterségek és némely alkotmányok rövid leírása.* Pozsony, 1809.
- Gerócs = Gerócs György: A nagykanizsai elemi iskolai oktatás története (1731—1806).* Fejezetek Nagykanizsa művelődéstörténetéből. Nagykanizsa, 1978.

- Gerő* = *Gerő László* (szerk.): Magyarországi zsinagógák. Budapest, 1989.
- Gócze 1988* = *Gócze Rezső*: A palini Inkeyek a késői feudalizmusban. In: *Honismeret*. 1988. 1. 17—24.
- Gócze 2000* = *Gócze Rezső*: Zalaszentbalázs és vidéke a kezdetektől 1956-ig. Zalaszentbalázs, 2000.
- Gömöri* = *Gömöri György* (szerk.): Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542—1737. Budapest, 1994.
- Gönczné* = *Gönczné Bognár Ibolya*: A mihályi fazekas központ története a kezdetektől 1945-ig. A Pécsi Tanárképző Főiskolán készült szakdolgozat. 1980. Kéz(gép)irat.
- Görgey* = *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. Okmánytár. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1980.
- Görgey-It.* = MOL P 295. A Görgey család levéltára.
- Granasztói* = *Granasztói György*: A dunai térség városodása (XVI–VIII. század). In: *Demográfia*, 3—4. 157—188.
- Gudenus* = *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. 1—5. k. Budapest, 1990.
- Gudenus—Szentirmay* = *Gudenus János—Szentirmay László*: Összetört címerek. Budapest, 1989.
- Gyimesi E.* = *Gyimesi Endre*: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. 2. rész. 1820-tól a kiegyezés időszakáig. In: *ZGy* 31. 229—262.
- Gyimesi S.* = *Gyimesi Sándor*: A városok a feudalizmustól a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, 1975.
- Győrffy* = *G. Győrffy Katalin*: A veszprémi Szentháromság-émlék. Felvetések egy mű sorsával kapcsolatban. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1994. 1—2.
- Haberditzl 1934* = *Haberditzl, Franz Martin*: Das Barockmuseum im unteren Belvedere. Wien, 1934.
- Haberditzl 1977* = *Haberditzl, Franz Martin*: Franz Anton Maulbertsch. Zum Druck eingerichtet und mit Anmerkungen versehen von Gertrude Aurenhammer. Wien, 1977.
- Hajdú* = *Hajdú Zoltán*: Településhálózat és közigazgatási területszervezés a Dél—Dunántúlon. Budapest, 1987.
- Halász* = *Halász Imre*: Nagykanizsa címere. In: *ZM* 4.
- Halis 1899* = *Halis István*: A ferencesrend kanizsai zárdája. Nagykanizsa, 1899.
- Halis 1915—1917* = *Halis István*: Inkey Boldizsár a Háromkereszti kápolna építtetője. In: *Halis István /szerk./: Z. Krón.* 1—5. füzet.
- Halis—Hoffmann* = *Halis István—Hoffmann Mór* (szerk.): Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra. Nagykanizsa, 1896.
- Hanusz* = *Hanusz István*: A magyar haza. 1823. Föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét, 1901.
- Hauptmann* = *Hauptmann, Ferdinand*: Jelasics Kriegszug nach Ungarn 1848. Graz, 1975. I—II.
- Helységnévtár* = *Szaszkóné Sin Aranka—Breinerne Varga Ildikó* (szerk.): Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773—1808). I—II. Budapest, 1996.
- Helytört. lex.* = *ZML Helytörténeti lexikon* cédulái. (Kézirat).
- Hermann E.* = *Hermann Egyed*: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. 1942—1943. V. k. Budapest, 1943.
- Hermann E.—Eberhardt* = *Hermann Egyed—Eberhardt Béla*: A Veszprémi Egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvvállománya a 19. század elején. Veszprém, 1942.
- Hermann R. 1992/a* = *Hermann Róbert*: A 47. honvédszázalaj története. In: *Molnár A. 1992/a*.
- Hermann R. 1992/b* = *Hermann Róbert*: Az 56. honvédszázalaj története. In: *Molnár A. 1992/a*.
- Hermann R. 1992/c* = *Hermann Róbert*: Körmend a hadtörténelemben 1848—1849. In: *Veszprémi László (és mások szerk.): Körmend a hadtörténelemben. Körmendi Füzetek*. Körmend, 1992.
- Hermann R. 1995* = *Hermann Róbert*: Perczel Mór első honmentő hadjárata. In: *ZGy* 36/II.
- Hermann R. 1997* = *Hermann Róbert*: Nagykanizsa felszabadítása 1848 októberében. In: *ZM* 7. 129—140.
- Hermann R. 1998/a* = *Hermann Róbert*: A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi hadiesemények a Dunántúlon és a Felvidéken: 1848. szeptember-november. Jellacic horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig. In: *Száz*. 1998. 2. 327—370.
- Hermann R. 1998/b* = *Hermann Róbert*: Perczel Mór muraközi hadjárata. (Hadijelentések 1848. október 11.—november 9—10.) In: *PT* 1998. 2. 44—53.
- Hermann 1998/c* = *Hermann Róbert* (s. a. r.): Csány László kormánybiztosi iratai 1848—1849. In: *ZGy* 44. I.
- Hermann R. 1999/a* = *Hermann Róbert*: A csornai ütközet története és okmánytára 1849. június 13. Sopron, 1999.
- Hermann R. 1999/b* = *Hermann Róbert*: Az ihási ütközet emlékkönyve 1849—1999. Pápa, 1999.
- Hermann R. 1999/c* = *Hermann Róbert*: Adatok a drávai védvonal történetéhez 1848. június-szeptember. Baranya. Emlékszám az 1848—49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére. 1998—1999. XI—XII. évf. Pécs, 1999. 115—116.
- Hermann R. 2000* = *Hermann Róbert*: Újabb adatok és szempontok Kőszeg „kapitulációjának” kérdéséhez. (A Todorovics-hadosztály átvonulása Moson, Sopron és Vas megyén 1848 októberében.) In: *Bariska István—Söptei Imre* (szerk.): *Kőszeg 2000*. Egy szabad királyi város jubileumára. Kőszeg, 2000.
- Hermann—Molnár* = *Hermann Róbert—Molnár András* (s. a. r.): Nagykanizsa és környéke 1848—1849-ben. Okmánytár. I—II. Nagykanizsa, 2000.

- Hídvégi* = *Hídvégi Máté*: Löw Lipót emlékezete. In: Löw Lipót beszédei. Budapest, 1995. 215—232.
- HK = Hadtörténelmi Közlemények.
- HL = Hadtörténelmi Levéltár, Budapest.
- HM = MOL Csány—iratok. Min. lev. Hadügyminisztérium.
- HM Ált. = MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok
- Hóbor* = Magyarország megyei kézikönyvei 19. 1, 2. *Hóbor József* (szerk.): Zala megye kézikönyve. Zalaegerszeg, 1998.
- Hodgyai* = *Hodgyai Mátyás*: Piaci élet Nagyváradon a 18. században és a 19. század elején. In: Kézm. Szimp. 1992. Veszprém, 1993.
- Hold, A.* = *Hold, Alexander*: Geschichte des k. k. 48. Linien Infanterie-Regimentes von seiner Errichtung im Jahre 1798. Wien, 1875.
- Holl* = *Holl Béla*: Vásárhelyi Gergely (1560—1623). In: Irodalomtörténeti Közlemények 1983.
- Holub 1963* = *Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- Holub* = *Holub József*: Zala megyei regeszták. Községek. ZML cédulagyűjteménye
- Hóman—Szekfű* = *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: Magyar történet I—V. Budapest, 1941.
- Horváth F.* = *Horváth Ferenc* (szerk.): Sárvár monográfiája. Szombathely, 1978.
- Horváth Gy.—Kostyál* = *Horváth Gyögy—Kostyál László*: Nagykanizsai alsóvárosi templom. Nagykanizsa, 1992.
- Horváth Gyula* = *Horváth Gyula*: Kanizsa város története s annak jelen viszonyai. Kanizsa, 1861.
- Horváth M.* = *Horváth Mihály*: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840.
- Horváth R.* = *Horváth Róbert*: A gazdasági fejlődés és a családnagyság összefüggései a magyar történeti demográfiában. In: Demográfia, 1988, 2—4. 268.
- Horváth Z.* = *Horváth Zita*: Paraszti vallomások Zalában. I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában. In: ZGy 51.
- Hudi* = *Hudi József*: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában 1730—1847. Pápa, 1995.
- Hunfalvy* = *Hunfalvy János*: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. Pest, 1863—65. I—III. k.
- IBA = MOL Csány—iratok. Iktatott beadványok.
- Ihrig* = *Ihrig Dénes* (szerk.): A magyarországi vízbályaok története. Budapest, 1974.
- Illéssy—Pattkó* = *Illéssy János—Pattkó Béla*: A Királyi Könyvek. Budapest, 1895.
60. IR = Coloman Rupprecht von Virtsolog: Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa. Wien, 1871.
- Ivanics* = *Ivanics Mária*: A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16.—október 13.). In: ZM 4. 45—53.
- Iványi* = *Iványi Emma*: Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. In: ZGy 18.
- Járolí* = *Járolí József* (szerk.): A rendszerváltás folyamata az 1848—49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban. Vál. dokumentumok. Budapest, 2001.
- Jávor* = *Jávor*: Zsáner-metamorfózisok. Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben. Kiállítási katalógus. Székesfehérvár, 1993.
- Jkv. 1896 = Jegyzőkönyv: felvétellett Nagykanizsán 1896. évi május hó 17-én a városi képviselő-testületek Magyarország ezredéves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésében. Nagykanizsa, 1896.
- Juhász* = *Juhász Antal*: Esztergályos és csutorásmesterség. In: Kézműv. 462—464.
- KA = Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien.
- Kalcsok* = *Kalcsok Leó*: A nagykanizsai főgimnázium története. In: Értesítő a kegyesrendiek vezetése alatt álló nagykanizsai katolikus főgimnáziumról az 1895—96. tanévben. (Közzeteszi *Pachinger Alajos* igazgató). 3—96.
- Kállay* – *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. Budapest, 1980.
- Kan. ing. évk. I. Protocollatio = Protocollatio seu Intabulatio Fundorum iri inclito Dominio in Kanizsa ab anno 1747 pront Debitorum. 1843.
- Kan. Víz. Zagr. = Kanonske Vizitacije Zagrebacke (nad) biskupije. Archidiakonatus Beksin. Protokol
- Kapiller 1983* = *Kapiller Imre*: A nagykanizsai piarista gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. In: ZGy 18.
- Kapiller 1985* = *Kapiller Imre*: Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárának történetéhez. Pallini Inkey Ferenc bellicai könyvtára. In: ZGy 21. 67—77.
- Kapiller 1998* = *Kapiller Imre*: Zsidó társadalom Nagykanizsán 1848-ban. In: PT 1998. 2. 66—68.
- Kaposi 1986* = *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. TSz 1986. 2.
- Kaposi 1988* = *Kaposi Zoltán*: A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a XIX. század első felében. In: S m múlt 19.
- Kaposi 1992* = *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete. I. Pécs, 1992.
- Kaposi 1996/a* = *Kaposi Zoltán*: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Pécs, 1996.
- Kaposi 1996/b* = *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete (1700—1848). In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest, 1996.

- Kaposi 1997/a* = *Kaposi Zoltán*: Földesúri épületek Somogyban a 18—19. században. In: Rendi társadalom-polgári társadalom. 9. Mánások, birtokok, címerlevelek. Debrecen, 1997.
- Kaposi 1997/b* = *Kaposi Zoltán*: Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18—20. században. In: ZM 7. 63—72.
- Kaposi 1998/a* = *Kaposi Zoltán*: Az angol közlekedési rendszer átalakulása 1750—1850. In: Közlekedéstudományi Szemle, 1998. 5. 190—199.
- Kaposi 1998/b* = *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdasági struktúrája (1700—1850). Egyetemi jegyzet (Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara). Pécs, .
- Kaposi 2000* = *Kaposi Zoltán*: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18—19. században. Budapest—Pécs, 2000.
- Kaposi 2001* = *Kaposi Zoltán*: The Economic Policy of the absolutist system in Hungary, 1850—67. Specimina Nova Pars Secunda. Journal of the Department of Modern History, the Department of Contemporary History and the Doctoral. Program in History. University of Pécs, 2001.
- Kaposi 2002* = *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700—2000. Budapest—Pécs, 2002.
- Kaposi 2003/a* = *Kaposi Zoltán*: Földbirtokosok és kultúraközvetítés a Dél-Dunántúlon a 18—19. században. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19—20. században. Tanulmányok. Pécs, 2003.
- Kaposi 2003/b* = *Kaposi Zoltán*: Egy középbirtokosi familia 100 éve Somogyban. A Somssich-család felemelkedése. In: S m múlt 32.
- KA Q = Österreichisches Staatsarchiv, Qualifications-Listen
- Karácsonyi 1900—1904* = *Karácsonyi János*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Budapest, 1900—1901, 1904.
- Karácsonyi 1923* = *Karácsonyi János*: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. Budapest, 1923.
- Karácsonyi 1985* = *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900—ig. Reprint. Budapest, 1985.
- Kármán* = *Kármán Mór*: Emlékezés Löw Lipótra. In: Löw Lipót emlékezetére tartott hitközségi közgyűlésjegyzőkönyve. K. n. Szeged, é. n. (1911.?) 5—16.
- Károlyi* = *Károlyi Attila*: Inkey-breviárium. Nagykanizsa, 2001.
- Kassics* = *Kassics Ignác*: A Magyar Ország Mesterembereket, ezeknek legényeit és tanítványait, nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs, 1835.
- Katus L.* = *Katus László*: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Tört. Sz. 1980. 2. 270—288.
- Kazinczy* = *Váczy János (közvetette)*: Kazinczy Ferenc levelezése. IV. k. Budapest, 1843.
- KE = *Rikli Ferenc (szerk.)*: Kanizsai enciklopédia. Nagykanizsa, 1999.
- Kempelen 1931/a* = *Kempelen Béla (szerk.)*: Magyar főrangú családok. Budapest, 1931.
- Kempelen 1931/b* = *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. Budapest, 1931.
- Kenyeres* = *Kenyeres Ágnes (szerk.)*: Kulturális kiseniklopédia. Budapest, 1986.
- Kercsmarics* = *Kercsmarics József*: Bagola története. Kézirat. Nagykanizsa, é. n.
- Kerecsényi 1974* = *Kerecsényi Edit*: Adatok Nagykanizsa egészségügyének fejlődéséhez 1690-től az 1880-as évekig. In: Nk. kórház.
- Kerecsényi 1978/a* = *Kerecsényi Edit*: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez a „ Polgárok lajstroma” (1745—1826) alapján. In: ZGy 8. 115—134.
- Kerecsényi 1978/b* = *Kerecsényi Edit*: A ruházati ipar mesterei Zala vármegyében (1770—1925). In: Baranya, Somogy és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Siófok, 1977. szeptember 14—15. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet szolgálatában. Kaposvár, 1978.
- Kerecsényi 1979* = *Kerecsényi Edit*: A nagykanizsai Gutmann család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: ZGy 12. 147—166.
- Kerecsényi 1983* = *Kerecsényi Edit*: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. ZGy, 20.
- Kerecsényi 1985* = *Kerecsényi Edit*: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. In: ZGy 21. 105—120.
- Kerecsényi 1987* = *Kerecsényi Edit*: Az erdő szerepe a zalai parasztság XVIII—XIX. századi gazdálkodásában. In: A dél-dunántúli aprófalvak és szőrványok település- és társadalomtörténete. ZGy 27. 295—304.
- Kerékgyártó* = *Kerékgyártó Árpád*: Magyarország emléknapijai. Budapest, 1882.
- Kéring* = *Kéring Mária*: Plébánia-könyvtárak a váci egyházmegyében. In: Magyar egyháztörténeti vázlatok. 1997. 3—4.
- Kézm. Szimp. = Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém.
- Kézműv. = *Domonkos Ottó (főszerk.)*: Magyar néprajz. III. Kézművesség. Budapest, 1991.
- KH = *Kossuth Hírlapja*
- Kilián 1973* = *Kilián István*: Sanctus Nicolaus Episcopus seu liberalitas coronata. A magyarországi iskoladráma példája 1688-ból. In: A Déri Múzeum évkönyve. Debrecen, 1973.
- Kilián 1992* = *Kilián István*: A minorita színjáték a 18. században: elmélet és gyakorlat. Budapest, 1992.
- Kilián 1994* = *Kilián István (szerk.)*: A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma. 7. A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. Budapest, 1994.

- Kirilly—Kiss, N = Kirilly Zsigmondné—N. Kiss István (és mások): Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában.* In: Agrártört. Sz. 1968. 1—2.
- Kiss, F. = F. Kiss Erzsébet (szerk. és bev.): Az 1848—1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek.* Budapest, 1989.
- Kiss M. = Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII—XIX. században.* In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjáról. Budapest, 1971.
- KLI = MOL Csány-iratok. Komáromban lefoglalt iratok.*
- KLÖM XII. = Kossuth Lajos összes munkái XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős miniszteriumban.* S. a. r.: Sinkovics István. Budapest, 1957.
- KLÖM XIII. = Kossuth Lajos összes munkái XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén I. S. a. r. Barta István.* Budapest, 1952.
- Knézy = Knézy Judit: Élet a Festeticsek csurgói uradalmában a XVIII. század utolsó harmadában.* In: S m múlt 28. 145—168.
- Komlos = Komlos, John: Az Osztrák Magyar Monarchia mint közös piac.* Budapest, 1990.
- Korabinsky = Korabinsky, J. M.: Geografisch—Historisches und Produkten—Lexikon von Ungarn.* Pozsony, 1786.
- Kósa = Kósa László (szerk.): Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 1998.
- Kosáry 1980, 1996 = Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, 1980. 3. kiad. 1996.
- Kosáry 1987 = Kosáry Domokos: A felvilágosodás Európában és Magyarországon.* Budapest, 1987. Előadások a Történettudományi Intézetben. 7.
- Kosáry 1990 = Kosáry Domokos: Magyarok Európában. 3. Újjáépítés és polgárosodás 1711—1867.* Budapest, 1990.
- Kostyál 1996/a = Kostyál László: „Stepfan Dorffmeister pinxit 1803.” (Ifjabb Dorffmeister István zalai tevékenységéről, különös tekintettel csesztregi freskóira) Fejezetek Csesztreg történetéből. Zalai kismonográfiák. 2. Zalaegerszeg, 1996.*
- Kostyál 1996/b = Kostyál László: Szent László barokk búcsújáró temploma Zalában.* In: ZM 6.
- Kostyál 1997/a = Kostyál László: A barokk építészeti reprezentáció emlékei Zalaegerszegen. Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1997.*
- Kostyál 1997/b = Kostyál László: Sambach oltárképe Nagykanizsán.* In: ZM 7. 57—61.
- Kostyál 1998/a = Kostyál László: Gróf Batthyány Lajos mint mecénás. Magyar Művészeti Fórum 1998. I.*
- Kostyál 1998/b = Kostyál László: A Szapáry—donáció emlékei Szécsiszigeten.* In: H. Simon Katalin (szerk.): Népek a Mura mentén. 2. Zalaegerszeg, 1998. 151—157.
- Kotnyek 1977 = Kotnyek István: A zalai népoktatás az I. Ratio Educationis bevezetésekor.* In: Ped. Sz. 1977. 11. 1037—1045.
- Kotnyek 1978 = Kotnyek István: Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig.* ZGy 9.
- Kotnyek 1996 = Kotnyek István: Hogyan lett iskola-város Nagykanizsa? In: Rózsa Miklós (szerk.): Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1996.*
- Kovacsics = Kovacsics József: Magyarország népessége 1787-től 1870-ig.* In: Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1997.
- Kováts 1969 = Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján.* In: SA 12.
- Kováts 1976 = Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a 18. század elején.* Kaposvár, 1976. SA.
- Kováts 1987 = Kováts Zoltán: Az agrárnépesség természetes szaporodásának változása Magyarországon Mária Terézia úrbérrendezésétől 1945-ig.* In: Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között. Nyíregyháza, 1987.
- Könczöl = Könczöl Imre: Nagykanizsa a szabadságharc idején. Cser József tanító naplója.* In: Honismeret, 1988. 2. 29—31.
- Körmendy = Körmendy Sándor honvéd főhadnagy naplója.* In: H. Szabó Lajos (szerk.): Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából. Pápa, 1998. 70—71.
- Kövecses—Varga = Kövecses—Varga Etelka: Az esztergomi kereskedő és kalmár társulat.* In: Kézsm. Szimp. Veszprém, 1992. Veszprém, 1993.
- Közgy. ir. = ZML Közgyűlési iratok*
- Közgy. jkv. = ZML Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvek.*
- KPA = MOL HZ Kossuth Polizei Akten.*
- Kropf = Kropf Lajos: Clemens Simon utazása hazánkban 1715-ben.* In: Tört. Sz. 1921. 118—142.
- Kr.—sl. Ak. u. D. = KA AFA Karton 1917. Kroatisch-slovenisches Armeekorps unter Dahlen 1849. I—XIII.*
- Kunics 1990 = Kunics Zsuzsanna: A kanizsai Deák tér története.* In: Kanizsai Almanach, 1990.
- Kunics 1992 = Kunics Zsuzsa: A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében.* ZM 4. 205—222.
- Kussan = Kussan, Paul: Kurzgefasste Geschichte des oguliner dritten National—Grenz—Infanterie-Regiments.* Wien, 1852.
- Lajta = Lajta Edit: A nagykanizsai alsóvárosi ferences templom szobrai.* In: Művészettörténeti értesítő XII. 1963.
- László K. = László Károly: Katonai életéből. Napló 1848. szeptember 25-e és 1851. szeptember 10-e között.* (S. a. r. Pordán Ildikó) Budapest, 2001.

- Lázár = Lázár Dezső: Adatok a kanizsai kórház alapításához. In: Nk. kórház 31—52.
- Lelkes = Lelkes György (szerk.): Magyar helységnevezés azonosító szótár. Budapest, 1992.
- Lendvai 1975 = Lendvai Anna: A kézművesipar fejlődése és hanyatlása Nagykanizsán 1711—1874. A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán készült szakdolgozat. Nagykanizsa, 1975. Kéz(gép)irat.
- Lendvai 1979 = Lendvai Anna: A XVII. századi zalai céhek. In: ZGy 12.
- Lendvai 1984 = Lendvai Anna: Tűzvész és tűzvédelem a 18. századi Nagykanizsán. In: ZGy 18.
- Lex. Loc. = Lexikon Locorum regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Kiadja a magyar békeküldöttség. Budapest, 1920.
- Liber Rerum = Liber Rerum Memorabilium conventus Nagykanizsa. 1770.
- Lipszky = Lipszky, Joannes: Repertorium locorum obsectorumque in XII tabulis mappae Regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item Principatus Transylvaniae occurrentium I—II. Budae, 1808.
- Liturg. lex. = Verbényi István (szerk.): Liturgikus lexikon. 2. bőv. kiad. Budapest, 2001.
- Löv—Kulinyi = Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged, 1885. 172—251.
- Lukács, B. = B. Lukács Ágnes: A halandósági viszonyok néhány vonása Magyarországon a 19. század első felében. In: Demográfia 1969. 12. 72—78.
- Lyka = Lyka Károly: A táblabíró világ művészete. Budapest, 1981.
- Mádai = Mádai Lajos: Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. In: Demográfia 1990. 1—2.
- Magda P. = Magda Pál: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.
- Magony = Magony Imre: Székesfehérvár nemzetőrei 1848-ban. Székesfehérvár, 1998.
- Magyar E. 1981 = Magyar Eszter: Településszerkezet és agrártermelés Somogy megyében a 18. században és a 19. század első felében. In: S m múlt 12. 47—92.
- Major = Major Ilona: A nagykanizsai Chevra Cadisha-könyv. HNF 17.
- Makoviczky = Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Városföldrajzi tanulmány. Nagykanizsa, 1934. Melléklet: 1786. és 1822. évi térképek Kanizsáról.
- Maksay = Maksay Ferenc (szerk.): Urbáriumok XVI—XVII. század. Budapest, 1959.
- Marczali = Marczali Henrik: A magyar birtokviszonyok 1711—1740. In: Budapesti Szemle 1897. 92. k.
- Mc Cagg 1985 = Mc Cagg, William O.: A sikerhez vezető út. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődéstanulmányok. Regionális sorozat 3. Budapest, 1985.
- Mc Cagg 1992 = Mc Cagg, William O.: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670—1918. Budapest, 1992.
- Megyék lev. = MOL Csány-iratok. Megyék levelei
- Mejlinger = Mejlinger Katalin: Zala megyei képviselők 1848—49-ben. In: Nótárius. A zalai honismereti mozgalom folyóirata. 1988. 2—3.
- Mérei 1948 = Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Budapest, 1948.
- Mérei 1980 = Mérei Gyula: Szállítás és közlekedés. In: Mo. tört. V.
- Mérey, T. 1961 = T. Mérey Klára: Két somogyi község — Karád, Sand — antifeudális küzdelme a XIX. század első felében. Budapest, 1961.
- Mérey, T. 1962 = T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790—1848. Kaposvár, 1962.
- Mérey, T. 1996 = T. Mérey Klára: A Duna és dél-dunántúli mellékvízei 1810—1812. In: Agrártört. Sz. 1996. 279—297.
- Mérey, T. 1997 = T. Mérey Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18—19. század fordulóján. In: ZM 7. 89—93.
- Mérey, T. 1999 = T. Mérey Klára: Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII—XIX. század fordulóján. In: ZGy 46.
- Mérey, T.—Kaposi = T. Mérey Klára—Kaposi Zoltán: Kaposvár ipartörténete. Kaposvár, 2001.
- Méri = Méri István: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. (Kiadásra előkészítette Kovalovszky Júlia.) Budapest, 1988.
- Merk—Rapcsányi = Merk Zsuzsa—Rapcsányi László: „A mi szánkából hangzott az első éljen a Mura túlsó partján”. Egy népfelkelő közlegény kézirat naplója Soprontól Csáktornyáig 1848 október havában. In: Soproni Szemle, 2004. 1. 36—50.
- Mészáros F. = Mészáros Ferenc: Pacsa története. Zalaegerszeg, 1998.
- Mészáros I. 1968 = Mészáros István: A magyar nevelés története 1790—1849. Budapest, 1968.
- Mészáros I. 1991 = Mészáros István: Magyar iskola-típusok 996—1990. Budapest, 1991.
- Mészáros I. 1996 = Mészáros István (összeáll.): A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996—1996. Budapest, 1996.
- Mező = Mező András: A templomcím a magyar helységnevekben: 11—15. század. Budapest, 1996.
- MFL = Magyar Ferences Levéltár.

- Min. lev. = MOL Csány-iratok. Miniszterek levelei
 MKL = Diós István (főszerk.): Magyar katolikus lexikon. I—VIII. Budapest, 1993—2003.
- Mocsáry = Mocsáry I.: A gyöngyösi Nagy család. In: Turul, 1902.
- Mojzer = Mojzer Miklós: Későreneszánsz és barokk művészet. A Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállítása. In: Műv. Ért. 1981.
- MOL = Magyar Országos Levéltár.
 MOL DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomati-
 kai Osztály.
- Molnár 2000 = Molnár Antal: Az andocsi jezsuita misszió (1642—1684). (Adatok a hódolt Dunántúl egyháztörténetéhez.) In: Levéltári Közlemények 2000. 3—31.
- Molnár 2001 = Molnár Antal: Pázmány Péter és a hódoltsági katolicizmus. In: Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért. Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis I. Budapest, 2001.
- Molnár A. 1987/a = Molnár András: A zalai 47. honvédszászlóalj felállítása 1848 őszén. In: ZGy 26.
- Molnár A. 1987/b = Molnár András: A 7. honvédszászlóalj zalai önkéntesei. Adalékok az első honvédszászlóaljak társadalmi összetételéhez. In: HK 1987. 4. 753—760.
- Molnár A. 1989 = Molnár András: Árvay Sándor emlékirata. In: HK 1989. 1. 94—114.
- Molnár A. 1990 = Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: ZGy 30. 315.
- Molnár A. 1991/a = Molnár András: „Csak úgy önként álltam a zászlóm alá.” Laky Antal keszthelyi csizmadialegény visszaemlékezései a 7. honvédszászlóalj harcaira. In: HK 1991. 3. 149—157.
- Molnár A. 1991/b = Molnár András: A vasi nemzetőrség kanizsai „kalandja” 1848 októberében. Chernel Kálmán visszaemlékezése. In: Vasi Szemle 1991. 2. 227—232.
- Molnár A. 1992/a = Molnár András (szerk.): A szabadságharc zalai honvédei 1848—1849. ZGy 33.
- Molnár A. 1992/b = Molnár András: A 7. honvédszászlóalj története. In: Molnár A. 1992/a 69—71.
- Molnár A. 1995 = Molnár András: Zalaegerszeg nemzetőrei 1848-ban. In: ZGy 36/I. 143—163.
- Molnár A. 1997 = Molnár András: Védegylet Nagykanizsán. In: ZM 7. 123—127.
- Molnár A. 1998/a = Molnár András: A Muraköz 1848-ban. In: Száz. 1998. 2. 293—324.
- Molnár A. 1998/b = Molnár András: „A zalai ágyuzás.” Zala megye önkéntes adózói (1845—1848). In: Száz. 1998. 5. 1211—1240.
- Molnár A. 1998/c = Molnár András: Zalaegerszeg 1848—1849-ben. Zalaegerszegi füzetek 5. Zalaegerszeg, 1998.
- Molnár A. 1999 = Molnár András: „Zalának elszállt lelke...”. Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849. május 26—július 29. In: Száz. 1999. 2. 329—372.
- Molnár A. 2002 = Molnár András: „Aki nem ment honvédnek, gyáva volt a neve.” Ráth János honvéd százados verses visszaemlékezése az 1848—1849-es szabadságharcra. In: HK 2002. 3. 902—912.
- Molnár, V. = V. Molnár László: Kanizsa vára. Budapest, 1987.
- Mo. népeisége = Vörös Károly: Magyarország népeisége. In: Mo. tört. V. 473—485.
- Mo. rend. tára = Magyarországi rendeletek tára 1867. II. kiad. Pest, 1871.
- Mo. tört. IV. = Ember Győző—Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története IV/1—2. 1686—1790. Budapest, 1989.
- Mo. tört. V. = Mérei Gyula (főszerk.)—Vörös Károly (szerk.): Magyarország története V/1—2. 1790—1848. Budapest, 1983.
- Mo. várm. = Magyarország vármegyéi és városai. 1—21. k. Budapest, 1896-tól.
- MSzL = Székely György (főszerk.): Magyar színházművészeti lexikon. Budapest, 1994.
- MTA VEAB Ért. = Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője.
- Mumford = Mumford, Lewis: A város a történelemben. Budapest, 1975.
- Műv. Ért. = Művészettörténeti Értesítő.
- MZsL = Újvári Péter (szerk.): Magyar zsidó lexikon. Budapest, 1929, 2000.
- MZsO = Magyar Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica 1903—1980. 1—19. k.
- Nagy A. G. = Nagy Antal Géza: Kanizsa Csokonai korában. (Csokonai Kanizsán?) Nagykanizsai Városi Tanács Híradója 1980—1981. 32—34.
- Nagybákay = Nagybákay Péter: Céhek, céhemlékek Veszprém megyében. Veszprém, 1971.
- Nagy I. = Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Budapest, 1857—1868. 1—8. és Pótlék kötet.
- Nagy I. 1998 = Tyekvicska Árpád (szerk.): Nagy Iván naplója. (Visszaemlékezések.) A vonatkozó részt s. a. r. Hermann Róbert. Balassagyarmat, 1998.
- Nagy—Kiss, F. = Nagy István—F. Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Budapest, 1995.
- Nagy, Lud. = Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico statisticae Inlyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum. Buda, 1828.
- Nagyváthy = Nagyváthy János: Magyar practicus termesztő. (Magyar practicus tenyésztető.) Pesten, 1821—1822. Reprint 1984.
- Németh J. 1979 = Németh József: Zala megye műemlékei. Zalaegerszeg, 1979. 2. kiad.
- Németh J. 1990 = Németh József: Művelődés és irodalom Zala megyében a XVIII—XIX. század fordulóján. In: ZGy 31. 61—95.
- Németh L. 1994 = Németh László: Zsidók Zalában a XVIII. század első felében. In: ZGy 35. 17—32.

- Németh L. 2002 = Németh László (s. a. r.): A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716—1849. ZGy 52. Zalaegerszeg, 2002.
- Nemz. Kézm. Szimp. = Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpozionum, Veszprém.
- Népmozg. = A népmozgalom főbb adatai községenként 4. Zala megye, Somogy megye. 1828—1900. Budapest, KSH 1975.
- Népsz. 1786 = Dányi Dezső (szerk.): Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786—87. Budapest, KSH Könyvtára, MOL 1975. Történeti statisztikai tanulmányok 2.
- Neustaedter = Neustaedter, Joseph: Le ban Jellacic et les événements en Croatie depuis l'an 1848. Bibliothèque de L'Institut Français de Zagreb. Première Série. Zagreb, 1942. Tome II.
- NHF = Nagykanizsai Honismereti Füzetek 2—23. Nagykanizsa, 1989—2000. Kiad. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata és Nagykanizsai Városvédő Egyesület.
- NIBA = MOL Csány-iratok. Nem iktatott beadványok.
- Nk. kórház = S. Kocsán Katalin (szerk.): A nagykanizsai kórház története. Nagykanizsa, 1974.
- Nk. lt. = ZML Nagykanizsa levéltára, 1—5 cs.
- Nk. monogr. I. = Béli József—Rózsa Miklós—Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): Nagykanizsa. Városi monográfia. I. Nagykanizsa, 1994.
- Nk. TGyM jub. = H. Kerecsényi Edit (szerk.): A Nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919—1969. Nagykanizsa, 1972.
- NI. N. = KA Nachlasse. B/1295. Nachlass Nugent. Karton 7—12. Feldzug des II. Reservekorps in Ungarn.
- Noszlopy = Noszlopy Antal: Önéletrajz. In: Forrai 1999.
- Novák = Novák Mihály: Zalavármegye az 1848—49. évi szabadságharcban. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1906.
- Nyíri = Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Budapest, 1991.
- OHB = MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai.
- Opinio = Opinio excelsae Regnicolaris-Deputationis motivis suffulta...circa objecta Rei Literariae. Pozsony, Buda, 1830.
- OSzK = Országos Széchenyi Könyvtár.
- Ördög = Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I—IV. Budapest—Zalaegerszeg, 1991—1998.
- Ördög—Szebenyi I. Degré 1990.
- Kunsttop. XXIV. = Österreichische Kunsttopographie XXIV. Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust. Wien, 1932.
- Kunsttop. XLIV. = Österreichische Kunsttopographie XLIV. Kunstdenkmaler Wiens. Profanbauten des III, V. und v. Bezirkes. Wien, 1980.
- Pachinger I. Kalcok
- Padányi = Adalékok a Veszprémi Püspökség történetéhez. 2. k.: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Veszprém, 1903.
- Pallas = Pallas nagy lexikona 1—16. k. Budapest, 1893—1900.
- Pálmány 1994 = Pálmány Béla: Végvár és kiváltságos közösségek küzdelmei a szabadságok őrzéséért (1690—1770). Rendi társadalom — polgári társadalom 5. Paraszti kiszolgáltatottság — Paraszti érdekvédelem, Öngazgatás. Gyula, 292—298.
- Pálmány 1995 = Pálmány Béla: Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767—1870). In: Mikó Zsuzsa (szerk.): Rendi társadalom-polgári társadalom 4. Mezőváros-kisváros. Debrecen, 1995.
- Pap D. I—II. = Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866. 2. kiad. 1881. I—II. k.
- Pap D. Okm. = Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848—1849. Pest, 1868—1869. I—II. k.
- Papp J. = Papp János: A nagykanizsai katolikus főgimnázium és a kegyesrendi társház vázlatos története. In: A kegyes tanító rend vezetése alatt álló Nagy-Kanizsai katolikus főgimnázium értesítője az 1879/1880-iki tanévre. Nagykanizsa, 1880.
- Payr = Payr Sándor: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. I. Sopron, 1924.
- Ped. Sz. = Pedagógiai Szemle.
- Pehm = Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934.
- Petrák = Petrák Mihály: Acsády Ádám veszprémi püspöksége. In: Pfeiffer János (szerk.): A veszprémi egyházmegye múltjából. 13. Veszprém, 1949.
- PFL = Pannonhalmi Főapátság Levéltára.
- Pfeiffer 1947 = Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebb egyházlátogatásai (1554—1760). Veszprém, 1947.
- Pfeiffer 1987 = Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630—1950). München, 1987.
- PH = Pesti Hírlap.
- Pigler = Pigler Andor: A győri Szent Ignác-templom és mennyezetképei. Budapest, 1923.
- Polányi = Polányi Károly: A nagy átalakulás. Budapest, 1997.
- Polg. Egyl. = A Nagy-kanizsai Polgári Egylet alapszabályai. Nagykanizsa, 1880.
- Polg. lajstr. = Polgárok lajstroma 1745—1826. Nk. TGyM, Tört. dok. tár 72. 6. 1.
- Port. Regn. Conscr. = ZML Portalis Regnicolaris Conscriptio 1720.
- Prot. Episc. = VÉL Protocollum Episcopale.

- Protocollatio = ZML Batthyány uradalom levéltára.
 Protocollatio seu Intabulatio Fundorum iri Inclito
 Dominio in Kanisa ab anno 1747. prout Debitorum.
 PT = Pannon Tükör.
- Rábavölgyi 1999 = Rábavölgyi Attila: Nagykanizsa és Kiskanizsa társadalma és gazdasága az 1828. évi országos összeírás adatainak tükrében. Kéz- (gép)irat. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala.
- Rédvay = Rédvay István: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben. Budapest, 1941.
- Reöthy = Reöthy Ferenc: Fejezetek a dél-balatoni borvidék XVIII—XX. századi történetéből. Első rész. In: S m múlt. 19.
2. Rk. u. N. = KA AFA Karton 1885—1893. 2-tes Reservekorps unter Nugent 1848. IX—XII., 1849. I—VIII.
- Révai = Révai nagy lexikona 1—20. k. Budapest, 1911—1935.
- Rov. össz. = ZML Rovatos összeírások Nagykanizsáról: 1776, 1800, 1803, 1806, 1841/42. adóévekről. IV. 9/b.
- Rózsa, Mérleg = Rózsa Miklós: A nagykanizsai volt Ferenc-rendi templom és kolostor területének adománylevele. In: Mérleg. Kulturális szemle műsorkalauz melléklettel. I. évf. 1. próbaszám. Nagykanizsa, é. n.
- Rózsa 1979 = Rózsa Miklós: Iparos szervezetek Magyarországon az 1859. évi iparrendtartás igazgatási rendszerében. III. Nemz. Kézm. Szimp. Veszprém, 1978. november 22—24. Veszprém, 1979.
- Rózsa 1981 = Rózsa Miklós: Az első magyar általános ipartörvény iparigazgatási rendszere. IV. Kézm. Szimp. 1980. december 1—2. Veszprém, 1981.
- Rózsa 1992 = Rózsa Miklós: Vándorkönyvek a Nagykanizsai Thúry György Múzeumban. (A vándorkönyvek típusai, rendeltetésük és forrásértékük Magyarországon.) In: ZM 4. 223—267.
- Rózsa 1993 = Rózsa Miklós: Kanizsa mecsetből kialakított plébániatemploma 1690—1700 között. NHF 6.
- Rózsa 1995 = Rózsa Miklós: Ingatlantulajdon és telekkönyv Kanizsán a török alóli felszabadítást követő évtizedben. NHF 10.
- Rózsa 1996/a = Rózsa Miklós: Kanizsa környéki „szent helyek”. PT 1996. 4.
- Rózsa 1996/b = Rózsa Miklós: Kanizsa város tanácsának bírói tevékenysége a török uralom megszűnése utáni évtizedben. NHF 13.
- Rózsa 1997/a = Rózsa Miklós olvasói levele. In: Kanizsa, 1997. június 27.
- Rózsa 1997/b = Rózsa Miklós: Az első hivatalos intézkedések a török uralom alól felszabadult Kanizsán 1690-ben. In: ZM 7. 45—50.
- Rózsa 1999 = Rózsa Miklós: A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége a vár lerombolását követő év végéig (1690—1703). NHF 21.
- Rózsa 2000 = Rózsa Miklós: A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége báró Gracich Jakab földesurasága idején (1704—1717). NHF 23.
- Rózsa 2002 = Rózsa Miklós: A kanizsai Városi Tanács pallosjoggal felruházása és a vesztőhely felállítása. Nagykanizsa, 2002. In: ZM 12. 203—214.
- Rózsáné 1992 = Rózsáné Lendvai Anna: A pozsonyi csizmadiák 1602. évi céglevelének „út”-ja Kanizsáig. In: ZM 4. 95—102.
- Rózsáné 1997 = Rózsáné Lendvai Anna: 19. századi inasfelszabadító levelek az első magyar ipartörvényig. In: ZM 7. 95—100.
- Rumy 1988 = Rumy Károly: Nemes Somogy Vármegye földrajzi, statisztikai és helyrajzi leírása. In: Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: S m múlt. 19. 41—92.
- Rupp = Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre. (S. i.) (S. n.) 1870—76.
- SA = Somogyi Almanach.
- Sarkady = Sarkady István (szerk.): Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített album. Budapest, 1873.
- Sasfi = Sasfi Csaba: Piaci árak Nagykanizsán 1821 és 1827 között. Egy „talált” forrás. In: ZGy 34. 165—212.
- Schöner 1982 = Schöner Alfréd: A nagykanizsai Chevra Kadisa könyv grafikái. Bölcsészettudományi értekezés. Kézirat. 1982. Budapest, Egyetemi Könyvtár.
- Schöner 1984 = Schöner Alfréd: A pokol traktátusa. Miniatura-sorozat a nagykanizsai héber nyelvű kéziratos könyvben a 18. század végéről. In: Műv. Ért. 1984. 271—278.
- Simon = Simon Pál: Kóstai berek és vidéke. In: Bátorfi, V. k.
- Simonffy 1960 = Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Klny, Agrártörténeti Tanulmányok, 1960.
- Simonffy 1972 = Simonffy Emil: Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. In: Nk. TGyM jub. 121—142.
- Simonffy 1974 = Simonffy Emil: A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. In: ZT 1974. I. 60—105.
- Simonffy 1998 = Simonffy Emil: A zalai nemesség jövedelmei 1835-ben. In: Rácz István (szerk.): Szabó István Emlékkönyv. Debrecen, 1998.
- Simonffy 2002 = Simonffy Emil: A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegosztás Délnyugat-Dunántúlon. Zalaegerszeg, 2002.
- Situations = Situations und niveau Plan der gross-Kanisaer ost und Commerziellen Strassen mit Constructions Infilen 1822. TGyM Okm. 75. 485. 1.
- SML = Somogy Megyei Levéltár.
- SMM = Somogy Megyei Múzeumok.
- SMM Közl. = Somogy Megyei Múzeumok Közleményei.

- S m múlt. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv.
- Solymosi* = *Solymosi László* (szerk.): A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Budapest, 1997.
- Som. vm. = Mo. várm. 15. k. (szerk.): Csánki Dezső: Somogy vármegye. Budapest, 1901.
- Spiesz 1978* = *Spiesz, Anton*: Statúty Bratislavskych cechov. Bratislava, 1978.
- Spiesz 1979* = *Spiesz, Anton*: A céhrendszer a magyar királyságban és helye az összeurópai céhrendszerben. In: III. Nemz. Kézm. Szimp. 1978. november 22—24. Veszprém, 199.
- Stoeger* = *Stoeger, Joannes Nep.*: Scriptorum provinciae Austriacae Societatis Jesu ob eius origine ad nostra usque tempora. Vienna, 1856.
- Spira* = *Spira György*: Jottányit se a negyvennyolc-ból! Budapest, 1989.
- Sutcliffe* = *Sutcliffe, Anthony*: Növekvő hatósági beavatkozás a brit városi környezetbe a 19. század során: strukturális megközelítés. Gyáni Gábor (szerk.): A modern város történeti dilemmái. Debrecen, 158—170.
- Süle* = *Süle Sándor*: Pedagógiai munka a keszthelyi Georgikonban. In: Ped. Sz. 1962. 2.
- Szab. harc eml.* = *Béres Katalin* (szerk.): A szabadságharc emlékei Zalában 1848—1849. 2. jav. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1999.
- Szabó B.* = *Szabó Béla*: Az új szerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: ZGy 8. 99—113.
- Szabó Cs.* = *Szabó Csaba*: Történeti visszatekintés. In: S. Kocsán Katalin (szerk.): A Nagykanizsai Városi Tanács Kórház Rendelőintézetének jubileumi évkönyve. Nagykanizsa, 1985. 7—11.
- Szabó D. 1928* = *Szabó Dezső*: A herceg Festetics-család története. Budapest, 1928.
- Szabó D. 1933* = *Szabó Dezső* (szerk.): A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. 1. Budapest, 1933.
- Szabó Gy. N.* = *N. Szabó Gyula*: Kiskanizsa az etnográfia tükrében. In: Barbarits, 335—358.
- Szabó, H. I. Körmeny*
- Szabó L.* = *bártfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-család története. Budapest, 1926.
- Szabó P.* = *Szabó Péter*: A győri kézművesszakmák helye az adózási adatok tükrében. In: Nemz. Kézm. Szimp. Veszprém. Budapest—Veszprém, 1995.
- Szabó Zs.* = *Szabó Zsigmond*: Nagykanizsa közegészségügye. In: Barbarits, 315—320.
- Szabó Zsu.* = *Szabó Zsuzsanna*: Kanizsa önkormányzata az 1830-as években. Pécs, 2000. Kézirat, ZML.
- Szakál* = *Szakál János*: A magyar tanítóképzés története. Budapest, 1934.
- Szakály* = *Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: S m múlt 4.
- Szántó I. 1954* = *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festetics család 1711—1850. Budapest, 1954.
- Szántó I. 1995* = *Szántó Imre*: A végvárok mellett (presidialis) mezővárosok települési szerkezetének megváltozása Zala megyében. In: Rendi társadalom — polgári társadalom 4. Mezőváros — kisváros. Debrecen, 75—84.
- Szántó K. 1985* = *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. k. A reformációtól napjainkig. Budapest, 1985.
- Szántó K. 1996* = *Szántó Konrád*: A szegedi gárdiánok mint a csanádi megyés püspökök helynökei és az alsóvárosi ferences kolostor előjárói. In: Magyar egyháztörténeti évkönyv 1—2. Budapest, 1994, 1996.
- Száz. = Századok.
- Széchenyi-cs. = MOL P 626 A Széchenyi-család levéltára. Széchenyi István gyűjtemény. 10. cs.
- Széchenyi 1830* = *Széchenyi István*: Hítel. Pest, 1830.
- Széchenyi 1978* = *Széchenyi István*: Napló. Budapest, 1978, 1982.
- Széchenyi V.* = *Széchenyi Viktor*: Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-nemzetség történetéhez. Budapest, 1933.
- Szentpétery* = *Szentpétery Imre*: Oklevéltani naptár. Reprint. Budapest, 1974.
- Szilágyi* = *Szilágyi János*: A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig. Budapest, 1960.
- Szilárdfy 1995* = *Szilárdfy Zoltán*: A magánáhitat szentképei: a szerző gyűjteményéből. Szeged, 1995.
- Szilárdfy 1996* = *Szilárdfy Zoltán*: Kultusz és tematika a Jézus Társaság barokk művészetében. A Jezsuiták Magyarországon. Barokk konferenciák II. A Hevesi Napló különszáma. Eger, 1996.
- Szilárdfy 1998* = *Szilárdfy Zoltán*: A barokk kori Szentháromság kultusz és ikonográfia Közép-Európában. Előadás a IV. vallási néprajzi konferencián. Szeged, 1998.
- Szili* = *Szili Ferenc*: Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700—1848. Kaposvár 1988.
- Szinnyi* = *Szinnyi József*: Magyar írók élete és munkái. I—XIV. Budapest, 1891—1914. Reprint 1980—1981.
- Szita 1993* = *Szita László*: Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII—XIX. században. Kaposvár, 1993. SA 52.
- Szita 1994* = *Szita László*: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről 1688—1690. In: S m múlt 25.
- Szócs* = *Szócs Sebestyén*: Csány László kormánybiztosi tevékenysége 1848 áprilisától szeptember végéig. In: ZGy 30.
- SzPL = Szombathelyi Püspöki Levéltár.
- Szűcs* = *Szűcs László*: Nagykanizsa város utcáinak,

- tereknek, köztéri szobrainak és emléktábláinak jegyzéke 1753—1969. Kézirat. Nagykanizsa, 1971. TGYM
- Takács Gy.** = **Takács György**: „Ha a jogász latinul beszél...”. (Latin kifejezések jogi nyelvünkben) Budapest, 1991.
- Takács I.** 1948 = **P. Takács Ince**: Szent Ferenc fiai Veszprém egyházmegye területén, különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. Veszprém, 1948. Kézirat a ZML-ban I. 112—113.
- Takács I.** 1998 = **Takács J. Ince**: Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története. Acta Sava-riensia. Szombathely, 1998.
- Takács—Pfeiffer** = **P. Takács J. Ince O.F.M.—Pfeiffer János**: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17—18. században. I—II. Pápa—Zalaegerszeg, 2001.
- Tardy** = **Tardy János (szerk.)**: Magyarországi települések védett természeti értékei. Budapest, 1996.
- Tárnok** = **Sóskuti Tárnok Alajos**: A Batthyány hercegi s grófi nemzetség leszármazása a 972. évtől 1874-dik évig. Nagykanizsa, 1875.
- Teleki** = **Teleki Domokos**: Egynehány hazai utazások leírása. Bécs, 1796. (Budapest, 1993.)
- TGYM = Thúry György Múzeum, Nagykanizsa.
- TGYM Adattár = TGYM Adattár (MOL P szekció. Batthyány-levéltár és a MOL E szekció. Magyar Kamara levéltárában végzett kutatás cédulaanya-ga).
- TGYM O. = Thúry György Múzeum, Okmánytár.
- Thaly** = **Thaly Kálmán**: Dunántúli hadjárat, 1707-ben. Hadtörténelmi tanulmány. IV. In: Száz. 1879. IX. füzet, 658—667.
- Thiele** = **Thiele, J. C.**: Das Königreich Ungarn. Kaschau, 1833.
- Thieme—Becker** = **Thieme, Ulrich—Becker, Felix**: Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler, von der Antike bis zur Gegenwart. XXIX. Leipzig, 1935.
- Tholt** = **Tholt Judit**: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Budapest, 1934.
- Thury** = **Thury Etele (szerk.)**: Iskolatörténei adattár. I—II. Pápa, 1906, 1908.
- Tintelnot** = **Tintelnot, Hans**: Die barocke Freskomalerei in Deutschland. München, 1951.
- Tjkv. 1. = Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve 1690—1755. TGYM, Tört. dok. tár, 72. 2. 1.
- Tjkv. 2. = Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve 1787—1790. TGYM, Tört. dok. tár, 72. 3. 1.
- Tjkv. 3. = Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve 1798—1800. TGYM, Tört. dok. tár, 72. 4. 1.
- Toif** = **Toif, Leopold**: Bajcsavár története stájer levéltári források alapján. In: Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítási katalógus. Zalaegerszeg, 2002. 27—40.
- Tolnai** = **Tolnai Sándor**: A tűz elleni védekezés Nagykanizsán 1690-től 1988-ig. NHF 2.
- Tomasich** = **Tomasich, Joannes**: Comitatus Zaladiensis jussu inclitorum statuum et ordinum ichonographice delineatus 1792.
- Tomka** = **Tomka Béla**: A magyarországi pénzügyek rövid története 1836—1947. Budapest, 1996.
- Tóth I. Gy.** 1990 = **Tóth István György**: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690). In: ZM 2. 221—230.
- Tóth I. Gy.** 1994 = **Tóth István György**: Körmend a 16—18. században: egy autonómia metamorfózisai. In: Rendi társadalom — polgári társadalom 5. Paraszti kiszolgáltatottság — Paraszti érdekvédelem, öngazgatás. Gyula, 285—291.
- Tóth K.** = **Tóth Károly**: Az 56-ik honvéd zászlóalj története 1848—49-ben. Csurgó, 1893.
- Tóth N. Gy.** = **Tóth Nagy György**: „...mivelhogy magad írást nem tudsz...”. Budapest, 1996.
- Tóth P.** 1988 = **Tóth Péter**: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In: S m múlt 19.
- Tóth T.** = **Tóth Tibor**: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756—1812. Budapest, 1979.
- Török** = **Török János**: Magyarország prímásai. I—II. Pest 1853.
- Tört. Sz. = Történelmi Szemle.
- Tripammer** = **Tripammer Gyula**: Adatok a Nagykanizsai Takarékpénztár Részvénytársaság ötvenéves fennállásának történetéből. Nagykanizsa, 1895.
- Turbuly** = **Turbuly Éva**: Zala megyei statutumok 1700—1750. I. rész. 702—719. In: ZGy 26.
- Tuza—Vissi** = **Tuza Csilla—Vissi Zsuzsa**: „A Mester Emberek jó rendtartása” (céhlevélgyűjtemény). Budapest, 2000.
- Tüske** = **Tüske Ferenc**: A 7. honvédzászlóalj történetéről, 1848—1849. Tüske Ferenc honvédorvos visszaemlékezése. In: Vasi Honismereti és Helytörténelmi Közlemények, 1996. 3. 66—76.
- Tüskés** = **Tüskés Gábor**: Út menti és temetői kőfeszületek Abaliget—Orfú környékén. In: Etnográfia, 1980. 1. 98—113.
- Tűz. Rendt.** = Nagykanizsa Város Tűzoltó Rendtartása. Pest, 1837. TGYM Tört dok. Tár 72. 190. 1.
- Unyi** = **Unyi Bernardin**: A mohácsi ferencesek története. Gyöngyös, 1943.
- Urbán 1963** = **Urbán Aladár**: Honvédtoborzás Pest-Budán 1848-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából XV. Budapest, 1963. 424—426.
- Urbán 1973** = **Urbán Aladár**: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973.
- Urbán 1984** = **Urbán Aladár**: Pákozdi, 1848. Budapest, 1984.
- Urbán 1985** = **Urbán Aladár**: Batthyány Lajos és a vasi fölkelősereg 1848 szeptember-októberében. In: HK1985. 4. 786—801.
- Urbán 1999** = **Urbán Aladár (vál., jegyz., előszó)**: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. Budapest, 1999. I—II. k.

- Urb. et conscr. = MOL Urbaria et conscriptiones. E Fasc. 24. No. 61—75. De Prie birtokai.
- Úrb. szerz. = Úrbéri szerződések: 1731. évi: MOL P 1313. 36. cs. Lad.13. N. 27/1—2.; 1753. évi: MOL P 1313. 38. cs. 80 F. 6.; 1773. évi: MOL P 1313. 38. cs. 80. F. 5.; 1746. évi: MOL P 1313. 38. cs. 74/3.
- Váczy I. Kazinczy
- P. Vados = P. Vados Pál: Nagykanizsa legrégebbi vallásos egyesülete. In: ZK 1930. június 6. 4—5.
- Vajda—Vajdáné = Vajda László—Vajda Lászlóné: Zala megye az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc idején. In: ZT I. 5—43.
- Vajdáné = Vajda Lászlóné: Csertán Sándor, Zala megye kormánybiztosa. In: ZGy 35.
- Vályi = Vályi András: Magyar országnak leírása. Budán, 1796—1799.
- Vándor = Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nk. monogr. I. 215—424.
- Ványó = Ványó Tihamér: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól (1649—1673). In: Levéltári Közlemények 42. 2. 323—339.
- Varga 1953 = Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellacić ellen 1848 őszén. Budapest, 1953.
- Varga 1971 = Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971.
- Vargha = Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.
- Várkonyi, R. = R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolútizmus berendezkedése Magyarországon (1686—1703). In: Mo. tört. IV. 83—99.
- Vas vm. = Mo. várm. 3. k.: Vas vármegye. Budapest, 1898.
- VÉFL = Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém.
- VÉL = Veszprémi Érseki Levéltár.
- Venetianer = Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól... Budapest, 1922.
- Vida = Vida Mária: Patikamúzeumok-műemlékparkok Magyarországon. Budapest, 1996.
- Vidos 1943 = Vidos Géza: Székesfehérvár nemzetőrei az 1848—49. évi szabadságharcban. In: Magyar Katonai Szemle, 1943. IV. 168—169.
- Vidos 1944 = Vidos Géza: A szabadságharc Ernesztgyalogosai. In: Magyar Katonai Szemle, 1944. II. 4. 114—116.
- Villányi 1891 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség tanintézeteinek története, azoknak alapításától napjainkig. Nagykanizsa, 1891.
- Villányi 1896 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség tanintézeteinek története. In: Barna J.-Csukási F.: A magyar zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája. I. Budapest, 1896.
- Villányi 1927 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközségtől fenntartott négyévfolyamú Felső Kereskedelmi Iskola és Női Kereskedelmi Szaktanfolyam Értesítője az 1926—27. évről. Nagykanizsa, 1927.
- Villányi 1928 = Villányi Henrik: Százéves a nagykanizsai zsidó templom. Nagykanizsa, 1928.
- Villányi 1929 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség. In: Barbarits, 251—262.
- Vízi = Vízi László Tamás: Polgárország és nemzetőrség. Városvédelem Székesfehérváron a XIX. század első felében. In: Csurgai Horváth József—Demeter Zsófia (szerk.): Közlemények Székesfehérvár történetéből I. Székesfehérvár, 2000.
- Vörös K. 1952 = Vörös Károly: Az 1765—66. évi dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Budapest, 1952.
- Vörös K. 1969 = Vörös Károly: Parasztmozgalmak Zala vármegyében a XX. század első felében. A Göcseji Múzeum Közleményei 26. Zalaegerszeg, 1969.
- Vörös K. 1980 = Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790—1848). In: Mo. tört. V. 473—599.
- Vörös L. = Vörös László: Rajzképe Somogy vármegyének. Készítette Vörös László. Somogy megye főmérnöke 1830-ban. SML Térképtár.
- De Vries = de Vries Jan: European urbanization. Cambridge, MA. 1984.
- VUL = Vrászlói Uradalmi Levéltár
- VUL Elenchus = VUL Elenchus: „A nagykanizsai ház” 1839.
- Wagner = Wagner, Walter: Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien. Wien, 1967.
- Waldapfel, V. = V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. I—IV. Budapest, 1950—1965.
- Weiser = Weiser János: Nagykanizsa gyáripára. In: Barbarits, 309—314.
- Wellmann 1979 = Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest, 1979.
- Wellmann 1989 = Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Mo. tört. IV.
- Winkler = Winkler Ernőné: Százéves nőegyletünk. Történelmi visszapillantás a Nagykanizsai Izraelita Jótékony Nőegylet múltjára. Nagykanizsa, 1943.
- Wrigley = Wrigley, E. A.: Urban growth and agricultural change: England and the Continent in the early modern period. In: Wrigley, E. A.: People, cities and wealth: the transformation of traditional society. Oxford, 1987.
- Zakar 1998 = Zakar Péter: „Én éltemet szívesen föláldozom honomnak...” (Gasparich Kilit 1848—49-ben) In: PT 1998. 2. 76—81.
- Zakar 1999 = Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848—49-ben. Budapest, 1999.

ZÉL = Zágrábi Érseki Levéltár.

Z. életr. kislex. = *Bilkei Irén (szerk.): Zalai életrajzi kislexikon.* Zalaegerszeg, 1997.

ZGy = Zalai Gyűjtemény.

8. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból (a továbbiakban: Közlemények). 1978. Szerk.: *Degré Alajos.* Zalaegerszeg, 1978.

9. *Kotnyek István:* Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig. 1978. Szerk. *Degré Alajos.* Zalaegerszeg, 1978.

12. Közlemények, 1979. Szerk. *Degré Alajos.* Zalaegerszeg, 1979.

16. Közlemények, 1980—1981. Szerk. *Degré Alajos.* Zalaegerszeg, 1981.

18. Közlemények, 1982—1983. Szerk. *Degré Alajos.* Zalaegerszeg, 1983.

20. *Kerecsényi Edit:* A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. Szerk. *Degré Alajos.* Zalaegerszeg, 1983.

21. Közlemények, 1984—1985. Szerk. *Degré Alajos, Halász Imre.* Zalaegerszeg, 1985.

23. *Bencze Géza:* Zala megye leírása a reformkorban. Két korabeli forrás alapján. Szerk. *Degré Alajos, Bilkei Irén.* Zalaegerszeg, 1986.

25. Közlemények, 1986. Szerk. *Halász Imre.* Zalaegerszeg, 1986.

26. Közlemények, 1987. Szerk. *Bilkei Irén.* Zalaegerszeg, 1987.

30. Kossuth kormánybiztosa, Csány László, 1790—1849. Szerk. *Molnár András.* Zalaegerszeg, 1990.

31. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1990. Szerk. *Turbuly Éva.* Zalaegerszeg, 1990.

33. A szabadságharc zalai honvédei 1848—1849. Szerk. *Molnár András.* Zalaegerszeg, 1992.

34. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Szerk. *Kapiller Imre.* Zalaegerszeg, 1993.

35. Zalai történeti tanulmányok, 1994. Szerk. *Bilkei Irén.* Zalaegerszeg, 1994.

36/1. Hadtörténelmi tanulmányok. Szerk. *Molnár András.* Zalaegerszeg, 1995.

36/2. *Hermann Róbert:* Perzel Mór első honmentő hadjárata. Zala megye, 1848. október 17.—december 24. Szerk. *Molnár András.* Zalaegerszeg, 1995.

44. *Hermann Róbert:* Csány László kormánybiztosi iratai. Szerk. *Molnár András.* 1—2. Zalaegerszeg, 1998.

51. L. *Horváth Z.* Szerk. *Kapiller Imre.* Zalaegerszeg, 2001.

52. L. *Németh L.* 2002. Szerk. és s. a. r. *Németh László.*

Zimányi 1962 = Zimányi Vera: A herceg Batthyány család levéltára. Budapest, 1962.

Zimányi 1965 = Zimányi Vera: Gabona-terméseredmények a Batthyány-uradalmakból (17—19. század). Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963—64. Budapest, 1965.

Zimányi 1968 = Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI—XVII. században. Budapest, 1968.

ZK = Zalai Közlöny.

Z. Krón. = *Halis István (szerk.):* Zalai Krónika. 1—5. füzet. Nagykanizsa, 1915—1917.

Z. m. = *Jeney Andrásné—Tóth Árpád:* Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. Zala megye. Budapest, 1996.

ZM = Zalai Múzeum; Közlemények Zala megye múzeumaiból.

2. Szerk.: *Vándor László.* Zalaegerszeg, 1990.

4. Szerk.: *Vándor László.* Zalaegerszeg, 1992.

7. Szerk.: *Kunics Zsuzsa:* A honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi történettudományi-helytörténeti konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1996. október 17—18. Zalaegerszeg, 1997.

12. Szerk.: *Horváth László.* 50 éves a nagykanizsai Thúry György Múzeum. Zalaegerszeg, 2003.

Z. m. földr. = *Papp László, Végh József (szerk.):* Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964.

ZML = Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

ZML IV 151. = ZML Megyefőnöki iratok. Kaiserreise.

Z. m. tört. olv. = *Molnár András (szerk.):* Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény. Zalaegerszeg, 1996.

Zoltványi = Zoltványi László: A kanizsai ferences zárda és templom története. Kézirat. Nk. TGyM.

Zrínyi = Zrínyi Károly: Csáktornya monográfiája. A vár és város története s az 1901-iki népszámlálás. Csáktornya, 1905.

ZT I. = *Baranyai György—Degré Alajos—Kovács Lajos (szerk.):* Zalai Tükör. I. 1848/49. zalai eseménytörténete. Zalaegerszeg, 1974.

MUTATÓK

Személynévmutató

A, Á

Abák 535, 613
 Abel, Wilhelm 613
 Abensberg-Traun gróf 356
 Ábrahám 264, 348
 Acsády Ádám püspök 308, 623
 Acsády Ignác 628
 Ács József iparos 277
 adózók neve 626
 Affrati görög boltos 258
 Aggházy Mária 347, 613
 Ágoston Péter 613
 Alagovich Sándor zágrábi püspök 379
 Alba Juan de 362, 463, 499
 Albanits Flórián pék, városbíró 217, 457, 462, 463, 465, 467, 481, 495, 503, 504, 505
 Alkanits Jakab tűzi kasszír 436
 Alberti Antal kéményseprő 31, 201
 Albrecht főherceg 271
 Allio, Franz császári építőmester 349
 Althan család 18, 154, 401, 532
 Altomonte, Martino festő (1657—1745) 347, 613
 Amadé Antal várkonyi gróf 403
 Amhat pasa 297
 Andi család (birtokos) 589
 Andics Erzsébet 613
 Andorka Rudolf 613
 Andrassy Antal 613
 — Miklós 303, 316, 318, 345
 Andrejevich, Konstantin 327
 Anik Éva 28
 Anisics Pál 275, 276
 Antal Antal gvardián 312
 Antalffy Gyula 262, 613
 Antalics László öregbíró 605
 Antoni mészáros 207, 302, 319
 Aradi Nóra 613

— Péter 613
 Áron 15, 36, 38, 41, 91, 256, 264, 324, 325, 377, 432, 549
 — Jakab serfőző 264
 Árvay Sándor 622
 Asbóth János 555
 Aszleitner Ádám szabó 21
 Aulich Lajos tábornok 498
 Aurenhammer, Hans 613
 Axenti család 38, 39, 84, 97, 98, 106, 110, 258, 259, 278, 279, 357
 — János 38, 258, 259, 278

B

Babochay János ügyvéd 281, 411, 423, 462, 463
 Babocsay József orvos (1760—1838) 358, 407, 416
 Bacsza Gábor 613
 Bácskai Vera 203, 232, 254, 273, 613
 Bagolyaiak 589
 Bairoch, Paul 159, 184, 613
 Bajaky Mihály 17
 Bajomi István vármegyei másodföldmérő 435
 Bakács Lukács 533
 Bakónaki Timót gvardián 306, 318, 350
 Balázs, H. Éva 554
 Balazic, Janez 364
 Bálint Sándor 613
 Balla Lőrinc 613
 Balogh Dezső a kaszinó titkára 613
 — Elemér 510, 613
 — Gábor 613
 — István (szintársulat) 359
 — János tisztartó 97
 Bán Péter 613
 Bánfy Kristóf 297
 Bánkuti Imre 613
 Baranyai György 615,

Barbarits Lajos 24, 46, 47, 48, 49, 63, 65, 66, 79, 82, 100, 101, 102, 119, 130, 145, 170, 175, 184, 185, 186, 232, 233, 248, 283, 284, 285, 286, 296, 330, 331, 332, 333, 361, 362, 363, 364, 374, 375, 382, 391, 392, 406, 407, 408, 430, 435, 437, 439, 441, 442, 443, 444, 506, 507, 508, 509, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 551, 555, 613, 614, 625
 Barbil 200
 Bariska István 617
 Barna Sándor tiszti főügyész 424
 Barta István 620
 Baszler Antal német varga 436
 Baternay Ferenc a sóház sőtárnoka 472, 476
 Bátorfi Lajos 552, 554, 556
 Batthyány Ádám gróf, első várparancsnok 60, 156, 200, 297, 532, 551
 — Fülöp 18, 19, 83, 91, 94, 96, 97, 99, 175, 177, 179, 183, 254, 255, 261, 268, 279, 281, 283, 356, 384, 402, 418, 422, 433, 460, 466, 477, 479, 512, 589, 595
 — II. Ádám 62
 — III. Ádám 568, 603
 — József kalocsai érsek 26, 307, 317, 380, 386, 387
 — Károly herceg 463
 — — őrnagy (1848—1849) 484
 — Kázmér kormánybiztos 279, 488, 616
 — Kristóf 551
 — Lajos 17, 18, 20, 26, 37, 40, 65, 119, 154, 160, 169, 251, 258, 264, 268, 317, 346, 347, 348, 349, 350, 356, 380, 384, 386, 387, 438, 457, 604
 — —, miniszterelnök 459, 462, 473, 476, 481, 483, 506, 514,

- 532, 545, 551, 555, 615, 620
 — — gróf 17, 18, 65, 154, 160, 169, 251, 347, 386, 387, 555
 Bedő György főesperes 307
 Beér János 614
 Bekk József nemes 31, 45
 IV. Béla 295, 589
 Béli József 623
 Bél Mátyás 155, 156, 167, 533, 614
 Belitzky János 268, 614
 Bencze Géza 83, 127, 614,
 Benda Gyula 614
 Benda Kálmán 614
 Benedek pap (1406) 296
 — veszprémi kanonok (1443) 296
 Benko, Johann vezérőrnagy 480—482, 487, 491
 Benkő Loránd 614
 Benoschofsky Ilona 614
 Bentzik Ferenc 614
 Benzián Izrael 98, 274
 Benzián Fülöp 325
 Berchtoldt Eleonóra 548, 557
 Berencsi János 348, 350
 Berényi Pál 614
 Béres Katalin 625
 Berge György Kristóf birodalmi gróf, várparancsnok 100, 302, 332, 344, 347, 580
 Berks százados 482, 484
 Bernárd Gáspár mérnök, városbíró 1835-től 423, 442
 — városbíró 410
 Bernhardt János 375
 Bertalan Vince 508
 Berzeviczy Gergely 243, 614
 Bésényi Ferenc zalaszentmártoni öregbíró 468
 Besenyő Miklós fiai 589
 Betha Gábor György 207
 Bethlen Gábor 331
 Bettelheim Baruch 267
 Bezerédy Antal 614
 Bilkei Irén 392,
 Bíró István gombkötő 65
 Bitnitz Lajos szombathelyi liceumi tanár 545, 555, 614
 Blankenberg Imre 265, 267, 614
 Blasicsics Ferenc őrmester 501, 502
 Blau Henrik 274, 325
 — Jakab nemzetőr (1848) 463
 — Mózes 267, 325
 — Pál (Jakab testvére) 269
 Boa György bognár 427
 Bocskay, Raszinyai 553
 Bodenehr, Gabriel mester 60
 Bogdán István 614
 Bogdanovic Lázár 375
 Bogdanovics 355, 614
 Bognár Gábor polgár (1849. máj. 15.) 497
 Bogyay József járási főbíró 460
 — Lajos cs. kir. megyefőnök 505
 Boheim a gráci kőfaragó céh mestere 350, 363, 365, 368
 Bója Gergely tanítóképezdei tanár, képviselő 379, 466, 467, 470
 Bolla Márton (1751—1831) 355
 Bóna Gábor 614
 Both család 589
 Both Ferenc (Bagola) 589
 Botka Mihály alszolgabíró 466
 Bottyán János 552
 Bőle András szombathelyi püspök 379
 Bránits József kocsis (1807) 426
 Brebrovics kovácmester 25
 Brenner ácsmester 30
 Bright, Richard, angol utazó 248, 355, 363, 572, 574, 575, 579
 Bronyevszkij, V. Bogdanovic 83, 355, 363
 Brustmann alszázados 518
 Brühl 359
 Bubenhoffer Ferenc színigazgató 418
 Bubla György tanár 383
 Buchorab család 271
 Bujanovits Titusz kórházigazgató 489
 Burits vezérőrnagy, altábornagy 385, 481, 483, 491, 492, 493, 494, 495, 501, 502, 503, 514, 515, 517, 518, 519, 520
 Busenbaum 301
 Buvári János tanácsos (1848) 480
- C**
- Cagg, Mc William 621
 Canevale, Isidore 355
 Canisius Péter 331
 Cerman Markus 283, 614
 Chernel Elek uradalmi levéltárnok, Ignác özvegye 506, 508, 516
 — Ignác a Batthyány-uradalom főügyésze 217, 279, 460, 466, 467, 506, 507, 508, 516
 — Kálmán 515, 622
 Chinorány Boldizsár főszolgabíró 96, 102, 217, 281, 466, 467, 469, 470, 471, 473, 479, 508, 509, 510, 511, 512, 513
 Chorin Áron 324
 Cicero 387
 Cipolla C. M. 47, 614
 Clements, Simon 63, 245, 250, 345
 Comte 361
 Corfield, Penelope J. 100, 145, 285, 286, 615
 Curk, Joze 364, 615
 Czelinger Fülöp 39, 421
 Czigány Pál csapi ispán 45
 Czinderi Antal 421
 Czindery László, Somogy megye királyi biztosa 495
 — Pál az 1. számú honvédszázlój főorvosa 477
 Czvetkovics Mátyás plébános 301
 Czvetincsanin hadnagy 485, 515
- Cs**
- Csaby József iskolaigazgató (1815—1817) 390
 Csacinovits György 278
 Csákok 535
 Csáky gr. család 401
 Csanády György futár 476
 Csankay Jób igazgató (1765—1772) 380, 390
 Csány Elek főszolgabíró (1840—1844) 424
 — György molnár (Szigetszentmiklós) 576
 — László kormánybiztos 278, 279, 280, 459, 460, 463, 464, 469, 470, 471, 472, 481, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 516, 550, 557, 615, 617, 622, 626
 Csapi András (Bagola) 589
 — László (Sánc) 589
 — Lénárt
 Cseh Sándor hadnagy 514, 515, 516
 Cseh József művész 364
 Cseke Ferenc 615

Csekey István 615
 Cselebi, Evlia 60, 100, 344, 374, 391, 615
 Csemez bérlő (Bajcsa 1770) 607
 Cserencsics Márton 44
 Cser József tanító, őrmester 479, 480, 514, 515, 520, 620
 Csernyek Márton kalapos 75
 Csertán Ferenc 385
 Csertán Károly főszolgabíró (1803—1817)
 — Sándor Zala megye kormánybiztosa 442, 488, 489, 499, 501, 505, 516, 519, 622, 627
 Csesznák József főtisztii ügyész 409
 Csillagh Alajos alispán 459, 460, 461, 469, 470, 475, 476, 479, 494, 499, 506, 507, 511, 513, 518, 519
 Csiszár, Joannes 212, 213, 215
 Csiszta Istók kiskanizsai kanász 44
 Csizmadia Andor 614
 — Illia, Görögh 212
 — János, Horváth 212
 — Márton, Pintér 212
 — Mátyás, Jámbor 212
 — Miklós, krainay 212
 Csokonai Vitéz Mihály 75, 360
 Csucsi Ferenc
 Csurgai Horváth József 616, 627
 Csuzy Antónia, Inkey Sándor felesége 556
 — Pál 547

D

Dahlen, Franz 227, 480, 481, 482, 483, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 500, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 620, 628
 Dalham 537
 Dani János 44
 Daniss Rudolf 519
 Dank kőműves 357
 Danneberg Mihály 325
 Danyi Dezső 615
 Darás József 279
 Darnay 512, 615
 Dasztatich 327
 Dávid György 436
 — Zoltán 615

Davidovits Antal 44
 — György 431
 — József 431
 Deák Antal 262
 — Ferenc 279, 379, 385, 442, 466
 — Lajos 484
 Degré Alajos 21, 157, 206, 264, 282, 286, 404, 441
 Degré Alajos (1819—1896) 548
 Deiningner Imre 615
 Dely Boldizsár főszolgabíró 167, 276, 358, 426, 432
 Dench Jósua lisztkereskedő 272
 Dénes Gyula 331
 Deseő József Somogy vármegye összeírója (1767) 569, 596
 Deutsch Ferenc (színtársulat) 418
 Dietrich, Anton vezérőrnagy 492, 493
 Dimatschek, Engelbert alezredes 496, 497, 498, 519, 522, 525
 Dobó László 615
 Dobrin család 85, 98, 267, 268, 270
 Dobrovic család
 — Anastas 357
 — Dömötör 259
 — Ignác kereskedő 258, 259
 — János 258
 — Mihály 258, 357
 — Miklós 38, 259
 Dobrovits Dorottya Cs. 615
 Dóczy Antal 539
 Dóka Klára 615
 Dományi Márk tanár 380
 Domonkos Ottó 615, 619
 — secretarius 405
 Domsán István 378
 Dondorf őrnagy 497, 518
 Donner, Georg Raphael 346
 Dorffmeister István, ifj. 358, 620
 Dóry Gábor főispán 472
 Drinóczy Rozália szolgálo 43
 Duschek Ferenc pénzügyminisztériumi államtitkár 476, 512

E, É

Eberhard Henrik harangkészítő 357
 Eberhardt Béla 617
 Eberlein János 429, 431

Eck báró 17, 154
 Edegger Boldizsár igazgató (1778—1780) 390
 Egedy Péter 295
 — Tiborc, Péter apja 295
 Ege József főjegyző 404, 407
 Egyed Ferenc 542, 553, 615
 Egyházi Márton gvárdián 307
 Ehmann, Karl építész 356, 364
 Eisik, Jichak, a Chevra Cadisa készítője 322, 356, 369
 éjjeliőrök neve 84, 427
 Ejzenpart Ferenc fésűs 75
 Ekenberger Vilmos 269
 Elemi iskola tanulóinak névsora (1772) 385
 Ember Győző 615, 616, 622
 Engelhardt, Georg 537
 Eötvös (Ötvös) 29, 36, 66, 69, 72, 75, 80, 82, 83, 85, 91, 105, 109, 250, 262, 374, 380, 471, 475
 — József kultuszminiszter 374, 471, 475
 Eperjessy Géza 616
 Erdéli József útmester (1824) 435
 Erdélyi Aladár 616
 erdőpásztorok neve 24, 409
 Erdős Ferenc 616
 Erdősi Bálint 616
 Éri István 614
 Ernst Mátyás bádogos 42
 Ertner seborvos 437
 esküdtek neve 21, 23, 24, 31, 33, 39, 40, 215, 251, 321, 354, 409, 411, 569, 572, 578, 594, 596
 Eszes László 616
 Esze Tamás 616
 Eszterházy Ferenc gróf 388
 — Pál 344
 — Miklós 401

F

Faics György ludimagister (1806) 376, 420, 579
 Fallenbüchl Ferenc 616
 Faragó Tamás 613
 Farkas Antal táblabíró, főjegyző (1839—41) 408, 412, 424, 441
 — Gábor 616
 — György takács 214
 — János katonai biztos 481
 Fáy András 278

- Fehér Jakab (bűnügy) 43, 44
 Fejtő Ferenc 616
 Fekete Ádám 375
 — György tanító 25, 181
 Fekhonie András ács vagy kő-
 műves 207
 Felhő Ibolya 616
 Felner, Zieglmacher 200
 Fényes Elek 126, 128, 178, 180,
 203, 259, 285, 424, 440, 457,
 545, 569, 570, 572, 589, 591,
 592, 593, 595, 605, 616
 Ferber Ferenc vásári jövedelem-
 szedő 405, 406, 421, 427
 I. Ferdinánd 535
 I. Ferenc király 217
 I. Lipót király 232
 II. Lipót 557
 ferences szerzetesek neve 301,
 319
 Ferhencz Mihályné 159
 Férst György 34
 Fesselhoffer József fűszer- és
 kelmeboltos 261
 Festetics György Keszthely föl-
 desura 544, 552, 555, 567,
 574, 590
 — Kristóf 156, 172, 351, 567,
 568, 570, 571, 579, 580, 589,
 590, 594, 603
 — László 179, 400, 567, 578,
 590, 597
 — Miklós 492
 — Pál 576, 590
 — Tasziló 567, 590
 Fiáth Ferenc báró, királyi biztos
 493, 494, 518, 616
 Fischer Ferenc festőművész 326
 — József kereskedő 78
 Fitter András tisztartó 477
 Foréntos János alesperes 316
 Forintos György 472
 Forrai Ibolya 616
 főszolgabírók neve 76, 217,
 279, 281, 353, 402, 410, 413,
 419, 423, 424, 429, 431, 433,
 439, 442, 466, 468, 470, 507,
 518, 539
 Fraknoi Vilmos 616
 Francz Antal a patika
 megvásárlója 262
 Francia József 32
 Francsics János 29
 — Georgius 211
 Frantsits Joseff 217
 Franz Bertalan tanár 380
 Fricsi Ádám 616
 Friedenthal József rongykeres-
 kedő 272
 Frjtics Ádám (1840—48) 327
 Fuchs József zsellér 427
 Futó Mihály 616
 Fuxhoffer, Damján 332, 616
 Fügedi Erik 616
 Fülöp Jenő herceg 18, 91, 99,
 175, 179, 183, 254, 255, 268,
 281, 283, 356, 402, 418, 422,
 477, 479, 512, 549, 557
 Fülöpp Antal kéményseprő 427
 Fürst Christina, Skrem J. felesé-
 ge 75
 Fürstenbusch, Rüdiger Gosswin
 von (1690) 215, 233
 Füves Ödön 257, 258, 327, 616
 Füzik Mihály 163
- G**
- Gaál László 616
 — Miklós vezérőrnagy 499
 Galavics Géza 361
 Garas Klára 361, 362, 616
 Gartner, Birsl Michael 200
 Gasner Joseff pék 217
 Gáspár András százados, őrnagy (9. Miklós huszárezred)
 24, 94, 207, 267, 314, 319,
 353, 374, 406, 407, 423, 442,
 443, 475, 482, 487, 488, 496,
 498, 501, 511, 518, 519, 522,
 525, 537, 555, 590, 605, 613
 Gasparich Kilit táborigazgató
 500, 627
 Gáspár Pál 71
 Gatala Bernárd kalapos 277
 Geber György kalmár 22, 33,
 34, 85
 Gefatter Mátyás mészáros és
 felesége 46
 Gelentsér György mészáros
 227, 494
 Gelléri Mór 616
 Genthon István 362, 616
 Gerencsér György mészáros 475,
 479
 — János birkás 165
 — József (Bagola, 1767) 591
 Gergelyffy András 616
 Geringer, Karl 50, 146, 228,
 522
 Gerócs György 375, 616
 — István iparos 277
 Géza fejedelem 373
 Glauninger Orbán takács 207
 Glavasch helyőrség parancsnok,
 százados 481, 482, 484, 492,
 494, 495, 496, 505, 514, 520,
 521, 524
 Glavina Lajos 471, 549, 557
 Gligor József Placidus Espanlius
 pálos barát 25
 Godina János 549
 Goethe, J. W. 359
 Gombkötő 30, 65, 75, 77, 202,
 211, 212, 218, 422, 423
 Goory László tanácstag 405
 Gorizzutti alezredes 499
 Góry László kereskedő 22, 23,
 78, 101, 385
 Gőcze Rezső 4, 6, 8, 10, 529,
 564, 617
 Gömöri György 617
 Gönczné Bognár Ibolya 617
 Görgey Artúr 487, 489
 — István 617
 Grabbe tábormester 500
 Gracich udvari hadiszállító, Ka-
 nizsa földesura (1704—1717)
 16, 17, 20, 37, 41, 50, 54,
 103, 108, 154, 160, 184, 187,
 192
 Griller Ignác postamester 518
 Gruner Ernő 549
 Grünwald József (1800) 32
 Gubiczer Ferenc igazgató
 (1839—1841) 390
 Gudenus János József 617
 Gunits Mihály tanító 377
 Gutkeled Joachim 535
 Gutmann Simon Henrik 271
 gvardiánok névsora (1690—1848)
 318, 625
- Gy**
- Gyalókay Ferenc tanár 385
 Gyáni Gábor 615, 625
 Gyika őrnagy 484
 Gyimesi Endre 260, 617
 — Sándor 617
 Gyovad nembeli Kemény fia
 Péter 589
 Gyöngyösi Nagy Ferenc vice-
 generális 15, 154, 532, 533,
 551, 552, 589, 618
 Győrffy G. Katalin 617
 György pap (1333) 296
 Gyurich őrnagy 519
 Gyuritz József gazda 494

H

- Haberditzl, Frany Martin 362, 613, 617
 Habrecht Ignác kötélgyártó 427
 Hadrinec, Irinej 327
 Haiden, Thoma, Wagner 200
 Hajdúk neve 22, 24, 65, 227, 251, 406, 409, 420, 427, 577, 578
 Hajdú Mihály csizmadia 74
 Halász Imre 4, 5, 7, 9, 397—455, 617, 628
 Halbaks (Halvax) Károly cipész, kereskedő 259
 Halis István 61, 352, 360, 617, 628
 Haller Antal patikus 262
 Hándli Joseph 73
 Haragos Mihály boltos 269
 Harsay József tanácsos 424
 Hartlieb altábornagy 479, 507, 508, 513
 Hány, Hilanius gvárdián 376, 405
 Hány József másodalügyész 470
 Hauptmann, Ferdinánd 512, 513, 521, 559, 617
 Hauser család (vaskereskedő) 259
 Hauser János kereskedő (szavazatszedő, 1848) 279, 507
 Háztartások tagjai
 — a Mihályi utcában (1771—73)
 — a Piaci utcában (1771—73) 77
 Heckenast Gusztáv 616, 622
 Heffert Simon kőműves 376
 Hegedűs Antal gazda 21, 73, 78
 — György jószágigazgató 404
 — Ignácné 72
 — József, a Kossuth Hírlapja tudósítója 464, 492
 — Mátyás magántanító (1788) 375
 Hegel, G. W. F. 361
 Hegerle József (1847) 424
 Heinsch, J. G. sziléziai festő (1647—1712) 347
 Held János kereskedő 84
 Helm főhadnagy 474, 493, 504, 512, 513, 613
 Hercher Valentin német varga 44
 Hergovics Ferenc gazdag polgár 173
 — György szűcslegény 34
 Herjavec János céhmester 220
 Herkely János főjegyző 408, 410
 Hermann Egyed 617
 — Róbert 4, 5, 7, 9, 455—526, 617, 622, 628
 Heródes zsidó uralkodó 353
 Hersli (Hirschl, Herschl, Herschli, Hirschler) család 265, 268
 Hertelendi tisztartó 173
 Hertelendy ny. százados 277, 515
 — Imre földbirtokos 277
 Hicelberger (Hitzelberger) Ferenc órás 94, 357
 Hídvégi Máté 618
 Hilt, Jozeph 347
 Hirschberg Tamás főorvos 477
 Hirschler Leó 267
 — Lövi szabó 227, 233
 — Moyses nagykereskedő 87
 Hóbor József 552—555, 618
 Hodgyai Mátyás 618
 Hoer Magdolna, Inkey Boldizsár negyedik felesége 262
 Hoffmann Mór 617
 Hofstädter Kristóf, Festetics Kristóf uradalmi építész 351
 Hohenwarter órás és lakatos 201
 Holl Béla 618
 Hollósy Ferenc kereskedő 46
 — József bíró, jegyző (1812, 1815, 1835) 279, 405, 406, 407, 408, 423
 Holub József 618
 Homacher Ferdinánd fésűkészítő 208
 Hóman Bálint 535, 618
 Hompesch őrnagy 477, 512, 513
 Hopfer János ács 72
 Horányi Elek 440
 Hormann János György árendás serfőző 250
 Horschetzky Móric orvos 97, 266, 360, 444
 Horváth Antal ügyvéd 181
 — Balázs atyamester 214
 — Boldizsár (1807) 406
 — Boldizsár igazságügyminiszter 458
 — Eduárd 96
 — Ferenc 375, 406, 618
 — György 73, 385, 406, 427, 572, 591
 — Gyula 356, 618
 — János 416, 509, 547, 548, 591
 — József 25, 33, 275, 277, 285, 375, 378, 390, 616, 627
 — Julinka 27
 — László 591, 628
 — Matók 42
 — Mihály 73, 431, 605, 618
 — Pál árendás molnár 183
 — Róbert 618
 — Vilmos másodalispán 476, 477, 478, 481, 482, 506, 507, 514, 518
 Horvatics Tamás 72
 Hölz Leopold német ludimagister 375
 Hudi József 618
 Hummel, Heinrich határőrszázados 480, 481
 Hunfalvy József 556, 618
 Hunkár Antal kormánybiztos 499
 Huszti György (1512—1566) 439, 440

I

- Ibi György német tanító 377
 Ihrig Dénes 618
 Illavay András takács 214
 Imrei Ferenc tanácsos, vásári jövedelemszedő 45, 405, 406, 431, 443
 Imren Pál 73
 Imrey György 277, 319
 Ingatlantulajdonosok Kiskanisán (1840) 431
 Inkey Ádám 533
 — Amália (férje Sényi Gábor) 556
 — Boldizsár (I. János fia) 27, 65, 82, 262, 314, 315, 316, 348, 350, 352, 353, 354, 360, 537, 538, 539, 540, 542, 548, 553, 554, 555, 615, 617
 — Ede (szül.: 1803) 556
 — Edmund (szül.: 1821) 556
 — Eduárd svadronyos kapitány 535, 557
 — Ferenc (Boldizsár nagyapja) 533, 535, 553, 618
 — Gáspár (János fia) 475, 482, 511, 537, 555
 — Imre 266
 — Imre 266 János kir. Kamarás 17, 179, 352, 353, 400, 433, 532, 533, 535, 536, 537, 545, 548, 553, 556, 557

— János ezredes, a légrádi várkapitány fia 532
 — II. János (1673—1747) 360
 — József, iharosberényi 279
 — Kázmér százados (szül.: 1818) 463, 547, 548, 556
 — Loránth 535
 — Petronelle 309
 — Sándor járásbíró (szül.:1809) 547, 548, 556
 — Szidónia 556
 István nádor 473, 476
 Ivanics Mária 618
 Iványi Emma 618
 Ix János pintér 72

J

Jaary, Samuel 333
 Jakab Ábrahám esztergályos 73
 Jaklin, Petrus 301, 319
 Jakobits József éjjeliőr 84
 Jakopanecz József 73
 Jalloics András (Endre) (1791—1862) gimn. igazgató (1842—1844) 360
 Jangl, Leopold 84
 Jankovics család
 — Georgius görög kereskedő 258
 — Johannus 258
 — Ladislaus 258
 Jankovics János igazgató (1806—1811) 390
 Januska Károly tanító 376, 391
 Járos László tanár 380
 Jékel Zakariás 297
 Jellacić, Antun, a bán öccse 479
 Jellacić Josip, 227, 472, 473, 477, 479, 480, 483, 557, 614, 617, 627
 Jenovay János igazgató (1793—1803) 383, 384, 390
 Jezovics Mátyás 72
 Joachni, Jakob rabbi 1770 320
 Joannovic, Anatoli görögkeleti plébános 279
 Józszágnévsor (Bajcsa, 1828) 605
 Jókai Mór 95
 Josz, Izrael 33, 84, 266
 József főherceg, nádor 374
 II. József 21, 22, 25, 26, 29, 32, 38, 41, 42, 68, 115, 118, 124, 125, 168, 172, 317, 343, 348, 355, 359, 360, 361, 381, 382, 383, 399, 439, 569, 578, 591, 592, 596, 605, 608

Juhász Antal 618
 — György városi orvos 468
 Jung János György patkoló kovács 208
 Jungwirth, Karl főhadnagy 474

K

Kaán Ferenc ügyvéd 98
 — Károly 98, 507
 Kaiser József szállító 479
 Kajzer József zalaegerszegi 266
 Kalász László (Bajcsa) 608
 Kálazdy Mór főorvos 477
 Kalcsok Leó 380, 618
 Kállay István 40, 618
 Kalvizi Imre városi jegyző 407
 Kappelberg György toásó 167
 Kanizsai János, Miklós tárnokmester fia 296
 — Márton diák 374
 Kant, I. 69, 258, 262, 361, 575, 577
 Kapiller Imre levéltáros 382, 618, 628
 Kapornaky Ferenc takács, céhmester 214
 Kaposi Zoltán 4, 5, 7, 9, 13, 16—111, 125, 145, 151—196, 241—292, 440, 442, 443, 597, 609, 618, 619, 621
 Kardos 4, 6, 8, 10, 565—612
 Karloczi, Sartor 200
 Kármán Mór 326, 619
 Karner János mészáros 72
 — Mihályné 72
 VI. Károly 209, 353, 537
 Károlyi Attila 555, 619
 — Sándor báró 532, 552
 károsultak (tűzkész) névsora 33, 418, 420, 427, 429, 472
 Kassics Ignác 619
 Katona Tamás 617
 Katus László 619
 Kazinczy Ferenc 364, 619
 Kecskés Stephanus 211
 Kelle János kereskedő 78
 Kellner vezérőrnagy 500
 Kempelen Béla 619
 Kempen vezérőrnagy 478, 479, 481, 513
 Kempis Tamás 331
 Kenyeres Ágnes 619
 Keönczöl Ferenc céhcommissarius 220

Kérdőív aláírói (Szentmiklós 1767) 569
 Kerecsényi Edit 205, 222, 271, 404, 608, 615, 619, 623, 628
 Kerékgyártó Árpád 619
 kereskedők névsora (1745—1826) 260
 Kéringner Mária 4, 5, 7, 9, 293—340, 362, 619
 Kerkápoly István alispán 459
 Kern Péter tabakos, tanácstag 22, 23, 405, 406
 Kerpeczky József kötélgyártó 208
 Kersner József varga 72
 Keszthelyi László igazgató (1781—1783) 390
 Kéz Jánosné (lopás) 45
 Khayr Mihály postamester 45
 Kikker András 43
 Kilián István 619, 620
 Kilik Péter mészáros 479
 Kinternyák György szabó 73
 Kipflig Amália, Then György felesége 96, 255
 Király Ferenc 614
 — József kaszír (1807) 405, 407, 572
 Királyi Pál 385
 Kirilly Zsigmondné 620
 Kirschner Ignác Gyula (1849) 96, 200, 269, 274, 494
 Kirschner, Istvan Schöz 200
 Kisfaludy László kuruc kapitány 552
 Kiss Istvánné 28
 — János gombkötő 422, 423
 — József német varga 28, 423
 — Mária 620
 — Mihály gazda 72
 — Tamásné 72
 Klauz Boldizsár asztalos 494
 Klavak Boldizsár asztalos 569
 Klein Jánosné 72
 — József kolompár 73
 Kloham Ferenc zágrábi akadémiai tanár 384
 Kmety György ezredes 499
 Knausz Mátyás kötélgyártó 74
 Knédl János 72
 Knesevich, Basel ezredes 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 519, 520, 522, 523, 525
 Knesich, Jakob százados 497
 Kniedl Jakab lakatos 200
 Knittler, Herbert 614

- Koch, Gottlieb polgár 469
— Mihály 45
Kollarics József gazda 71
Koller Ignác veszprémi püspök 380
Kolongya Istvánné 32, 71
Kolonyai András 71
— Márton 71
Komlos, John 186, 620
Kondis Gáspár kereskedő 267
Kongó Ferencné 73
Konitzer, Matthias 211
konyhavizsgálók neve 31, 32, 406, 409, 431
Koos Péter plébános (1693) 301
Kopátsy József veszprémi megyés püspök 308, 379
Kopics Ferenc kőműves 73
Koppány Ferenc főadószedő (1839) 411, 431
Korntheuer András tiszttartó (1807) 405
Kósa László 620
Kosáry Domokos 343, 620
Kossuth Lajos 488, 517, 614, 620
Kostyák Jakab gazda 74
Kostyál László 4, 5, 7, 9, 332, 341—369, 618, 620
Koszarics Mátyás szűrszabó 73
Kotnyek István 4, 5, 7, 9, 370—398, 583, 620, 628
Kovács Ferenc perceptor 378
— György városgazda (1807) 406
— Imre szabó 72
— János földmérő 67, 171
— Lajos 628
— Mátyás 27
Kovacsics József 29, 620
Kovacsovics József gombkötő 73
Kovatsits József (1835. évi tűz) 427
Kováts Zoltán 120, 568, 620
Kozarits Mátyás 30
Kozáry Imre tanácsos (1847) 319, 424
Kőcserepi (Jókai-hős) 95
Könczöl Imre 620
Körmendy Sándor honvéd főhadnagy 517, 620
Körtvélyesd fia Leusták 589
Kőszegi Henrik 535
Králics Mátyás 73
Krapf hadbíró 492
Kreiter Joseff pék 217
Kremsir Mózes orvos 477, 489
Kretzing János órasmester 44
Kreut Ádám lakatosmester 467, 469
Krolig Vazul igazgató (1773—1775) 390
Kropf Lajos 620
Kugler Antal aranyműves 466
Kulinyi Zsigmond 621
Kulmer, Friedrich báró, őrnagy 502, 503, 504, 520
Kunics Zsuzsa múzeológus 4, 102, 362, 363, 364, 620, 628
Kussan, Paul 515, 620
Kübler János színingazgató (1812) 418
Külley Gáspár generális vicarius 314
Kürschner Mayer 325
Kyráli János (1748) 28
- L
- Lachenbacher család 98, 266, 272, 273, 274, 628
— Gottfried 266, 267
— Henrik 98
— Izrael 266
— Jakab 181, 266
— József (szül.: 1822) 97, 274
— Mózes 266, 279, 322
I. Lajos király 533
Lajta Edit 347, 621
Lakatos ? 43, 73, 200, 201, 203, 204, 212, 217, 223, 233, 467, 469, 495
Laki István csatári apát 555
Laky Antal keszthelyi csizmadi-alegény 622
Lalich Elek kecskeméti rektorhelyettes 387
Lancsák Ádám volt légrádi szűcs, polgár 1746-tól 73, 78, 206
— Farkas 74
— Mihály 72
Langen Janka Katalin Jozefa, Berge felesége 62
Langer György asztalos 201
— Pál cipész 207
Lápossy Géza Márton lelkész, a Közlöny muraközi tudósítója 480
László Ferenc bíró 21
— Imre Ispítál-anya (1798—1800) 27
— János huszár főhadnagy 501
— Károly 621
IV. László király 535
Lászlói György nemes (1807) 427
Latour császári hadügyminiszter 516, 555
Lázár György gróf, őrnagy 477, 478
Lazari, Antonius, krajnai provinciális 302, 303, 306
Leblies József 79
Leiser százados 514
Leithgéb Andrásné gazda 74
Lelkes György 621
Lendvai Anna 4, 5, 7, 9, 31, 197—240, 440, 443, 621, 623, 624
— Márton, Nyilas Imre légrádi plébános segítője 301
Lengyel András számtartó 65
— Andrásné 72
Lenkovics Fülöp igazgató (1776—1777) 390
Leopold serfőzőmester 21, 73, 84, 94, 128, 170, 266, 272, 274, 375, 431, 508, 556, 560, 563, 626
Lessing, G. E. 359
Lessner Bernát 268
Lestyán Ferenc marosvásárhelyi plébános 362
Lesziomovich, J. Ivan (1818-tól) 327
Leszner Márkus 274
Lichtenvallner József vásári ács-mester 436
Liebrich János építészeti hivatal vezetője 30
Liebundt Antal 351
Liechtenstein Béni 270
I. Lipót német—római császár, magyar király 232, 249, 302, 345, 551, 557
Lisentin Ferenc bábos 374
Lisics József kiskomáromi alesperes 316
Lováck Ferdinánd patikus 97, 262
Lováck Károly 262
Lőrinc, Osl nembeli 533, 559, 562
Löwenstein Moses hitközségi elnök 322
Löw Immanuel 333
Löw Lipót rabbi (1811—1875) 273, 321, 323, 356, 360, 377, 618, 619
Löwenstein Móríc 256, 268, 274

- Löwinger Israel 248
 Löwy Izsák rabbi (1831—40) 321
 Löwy József ellenőr 325
 Lukács B. Ágnes 125, 145, 333, 533, 605, 621
 Luther Márton 373
- M**
- Macadam, John 244
 Machalup József 89
 Maczler János ács 72
 Mádai Lajos 128, 621
 Madronics János 74
 Magda Pál 247, 283, 401, 424, 440, 621
 Mager Ferenc gazda 72
 — József pintér 74
 Maglath Keresztély vásári jövedelemszedő 405, 406
 Magony Imre 621
 Magyar Eszter 4, 621
 — Ferenc lakatosmester 43
 — József csizmadia 22, 23, 73
 — László csizmadia 45, 407
 Májér Marx mészáros 264
 Májér, Récsér 89
 Majninger János heti piaci jövedelemszedő (1807) 405, 406
 Major Ilona 321, 322, 323, 333, 621
 Majorics András (1716) 42
 Majthényi Erzsébet 546, 547, 548, 555, 556
 — István ezredes (1788—1868) 555
 — János báró 555
 Makoviczky Gyula 248, 621
 Maksay Ferenc 621
 Malics István lakatos 73
 Malik Ferenc nemes, földesúr 154
 Málits Mansvetus ferences házfőnök 327
 Mamula, Lazarus ezredes 493, 517
 Mansfeld, J. G. rézmetsző 358
 Mantuano Rudolf kéményseprő 481, 509
 Marczali Henrik 621
 Marek, M. J. marburgi tervező 357, 364, 366, 369
 Mária Lujza 555
 — Terézia királynő 17, 18, 154, 160, 169, 209, 211, 215, 216, 218, 220, 232, 248, 249, 263, 352, 353, 373, 378, 383, 385, 388, 405, 409, 413, 539, 544, 552, 554, 555, 616, 618, 620, 625
 Markovich, Anatolij 327, 336, 340
 Markovits Ferenc hegymester (Látó-hegy) 431, 443, 594
 — Sándor uradalmi ügyész 422, 442
 Martinecz György fazekasmes-ter 208
 Martinkovics József tisztartó 546
 Martinkovics Károly 467, 509
 Márton pap (1452) 296
 V. Márton pápa 296
 Matecs Mihály kisbíró (Bajcsa, 1780) 605
 Matkovics István alszolgabíró 383
 Mátzl József kőszegi fésűgyártó 208
 Mátyás király 212
 Mátyásovics Glycér igazgató (1804—1805) 383, 390
 Maulbertsch 355, 617
 Mayer család 267
 Mayer Elek igazgató (1785—1790) 383, 390
 — Gottlieb nagykereskedő 325
 Mayr, Koch 200
 Mecz Ferenc kőműves 73
 Melczer Andor ezredes 474
 Mengen Wilhelm katonatiszt 87
 Mérei Gyula 614, 621, 622
 Mérey T. Klára 4, 49, 83, 101, 184, 186, 232, 234, 257, 283, 284, 331, 443, 554, 555, 621
 Méri István 621
 Merk Zsuzsa 621
 Merkas Ipoly 331
 Mészáros Ferenc 621
 — István 621, 622
 — Jeromos, P. ferences rendfőnök 318, 579
 — Lázár hadügyminiszter 473, 474, 475, 477, 487, 512
 Metclife, John 244
 Metveics Mátyás borbély 73, 78
 Mezgár József szűrszabó 74
 Mező András 622
 Miglio, Tullio Baron 200, 298, 299
 Mihalik Pál igazgató (1848) 390, 475
 Miklós plébános (1550) 296
 Mikulics Sándor exactor 65
 Milhoffer Sándor (1807. évi tűzvész) 427
 Miller Ádám bognár 72
 Milley János 44
 Millner János kalmár 72, 78
 Mirkovich őrnagy 491
 Mittler Áron tanító 377
 Mlinarics Gergely téglaegető 83, 435, 605
 Mocsáry I. 46, 184, 622
 Moglát Károly 73
 Mojzes Isac (1722), pálinkafőzés bérlője Szentmiklóson 477, 489, 577
 Molenda Eduárd kereskedő 275, 277
 Molnár Alajos első alügyész 470
 — András 285, 506, 613, 617, 622, 628
 — Antal 295, 318, 331, 622
 — György jegyző és ügyész 407, 408, 423
 — János ügyvéd (1839) 411, 423
 — László 296, 622
 Moreau, Charles, a kismartoni kastély tervezője 356
 Moser Jakob 537
 Mosier Gáspár városi írnok 24, 207, 374
 Mósner János György fürstfeldi rézműves 208
 Moyses Salamon szentpéteri zsidó bíró 84, 321
 Mózes (Biblia) 128, 264, 266, 267, 268, 279, 321, 322, 325, 340, 438
 Mozgáry Varga András főcéhmester 213
 Mölk, Jozef Adam festő (1714—1794) 347, 351
 Mötz Ferenc kőművesmester 349
 Muczhard György bognár 30
 Mumford, Lewis 48, 622
 Mundsinger, Franz őrnagy 504
 Muntner József iparos 39
 Mutnyánszky Alajos tanító 377
- N**
- Nádasdy László 302
 Nádasdy Tamás, a város földes-ura 374, 533

- Naderer, Thomas (1729—1775) 351
- Nagy András jobbágy (Sánc) 589
- Antal tanár 383, 622
- Ferenc, gyöngyösi fia, Zsigmond 15, 93, 94, 154, 532, 533, 551, 552, 589, 618
- István 622
- Iván családtörténész 353, 475, 477, 478, 533, 535, 536, 542, 553, 622
- János háztulajdonos 277
- Júlia, szalapataki 538
- Lajos 254, 613, 614
- Nagybákay Péter 218, 614, 622
- Nagyváthy János 574, 622
- Napóleon, Bonaparte 498, 555
- Narancic százados 484, 485
- Nedeczky György táblabíró 278
- Német Pál 72
- Németh János 21, 466, 471, 509
- László levéltáros 263, 283, 623, 628
- Péter 503
- szűcsmester 86
- Nepos, Cornelius 387
- Neustadl Leopold pipakereskedő 272
- Neustudl szíjgyártó 227, 234
- Niczky György 492
- Nikolári Anna, Chinorány Boldizsár felesége 96
- Nitrainé 73
- Nits, Godfried asztalos 30
- Noll Henrik 533
- Noszlopy Antal, Gáspár testvére 623
- Gáspár kormánybiztos 496, 498, 501, 518, 519, 613
- Novák Mihály 514, 623
- Novakovics 72
- Nugent, Albert (Laval N. fia) 482, 483, 484, 485, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 513, 514, 515, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 524, 525, 623, 624
- Ny**
- Nyáry Sándor műtörténész 362
- Nyilas Imre légrádi plébános 300, 301
- Nyíri Tamás 623
- O**
- Oberimer Karina asszony 255, 628
- Ognanovich, Alekszij 327
- Oláh Miklós esztergomi érsek 373
- Ollopp Ignác kereskedő 278, 279
- Lajos kereskedő 97
- Oszterhueber József ügyvéd 442, 466, 467, 470, 476, 509, 517
- Ottinger Ferenc vezérőrnagy 473, 511
- Ovidius, Publius Naso 387
- Ö**
- Ördög Ferenc 615, 623
- P**
- Pachinger Alajos igazgató 618
- Pacificus Gáspár gvárdián 314
- Padányi Bíró Márton püspök 306, 314, 348, 623
- Pajer János polgár 28
- József kovács 72
- Pajnádi József jegyző, főjegyző 406, 420
- Pálffy János (1663—1751) lovas-tábornok 532, 533, 547, 552
- Pálmány Béla 616, 623
- Palóczy László 472
- Palocsay József őrnagy 487
- Panormitanus, Nicolaus 301
- Panth Mihály kaszír 416, 417
- Pap Dénes 623
- Papanek Márton jezsuita, jegyzőkönyvkészítő (1701) 299
- Papp János 44, 623
- Pattkó Béla 618
- Pauer Imre 613
- Paulics Varga Gergell atyames-ter 213
- Paur János asztalos 201
- Pavics Ferenc 71
- Payr Sándor 623
- Pázmándy Dénes, a képviselő-ház elnöke 514, 515, 516
- Pázmány Péter 297, 343, 622
- Pécz Apor 535
- Pécz Dénes horvát—szlavón bán 535
- Pécz Pál csizmadia 72
- Pecsics Ferenc ahrer stófár (Bagola) 590, 591, 596
- Pehm József 623
- Pék József kereskedő 46
- Perczel Mór 464, 487, 488, 496, 617
- Perkó Antal Ernest sókereskedő 268
- Perly, zsidó tanító 375, 393, 395
- Pernhárth József pék 72
- Pesti Adolf tanár 383
- Péter Istók urasági hajdú 43
- Péterfy Mihály hites ügyész 1827-től 407
- Pethe Ferenc 544, 555
- Petrák Mihály 331, 623
- Petrekovics Ádám öregbíró (1761, Szentmiklós) 570, 571, 572, 578
- Petrikovits Magdolna 17
- Pfaff... (Nöthig-házban) 96
- Pfeiffer János 297, 331, 623, 626
- Pflancz, Jacobus páter, vikárius magiszter 297, 301
- Phaedrus, a meseíró 387
- Pichler Alajos városbíró 405, 407, 409
- Pichler Aloysius kvártélymester (1822) 21, 22, 259
- Ferenc kalmár 72, 75
- Henrik vasáros, városbíró 21, 98, 128, 262, 274, 275, 278, 406, 407, 424, 572
- Pigler Andor 362, 623
- Pintér Tamás kereskedő 84
- Pinterics József jegyző 407
- Pircharin Mihály 72
- Pirovits Károly palini ügyintéző 549, 557
- Piscator P. Kristóf jezsuita előjáró 318, 344
- Pix (Büx) Fr. Simon gyógyszerész 304
- Pixenmeister, Lenz Johan 200
- Plander Ferenc ügyvéd (1835) 408, 423
- Plander József hegymester (1831, Bagola) 22, 405
- Podolay Menyhért (Melchior) gimnáziumigazgató 377, 384, 390
- Poeltenberg Ernő ezredes 499
- Pohmajer János német tanító (1770—1771) 375
- Póka Antal vármegyei mérnök 416

Polacsek Pál udvarbíró (Szentmiklós) 575, 576, 577
 Polay Ferenc 173
 Polák család 265, 266
 Polák Jakab szabó 72, 77
 Pollai Péterné szabó 73
 Pollák Ferenc bérlő 255
 Polochnyak, Leonardus ladislaita provinciális 306
 Pomperger Péter 72
 Popovics, Demetrius kerekedő 73, 78, 84, 86, 96, 98, 101, 102, 172, 258, 259, 276, 326, 375
 — Tamás „görög magántanító” 375
 Pordán Ildikó 621
 Poszavetz József 259
 Práger Boldizsár festő 227
 — Ferenc 437
 Premer Mátyás kádár 73
 Prie, de Hercules Johannus Ludovicus comes Turinetti Marchius 76, 567, 580, 584, 585, 589, 627
 Princz Sebestyenné 43
 Puhovch, Grigorij (1831) 327
 Purgstaller (Palotai) József (1806—1867) gimn. és tanítóképezdei igazgató 360, 366, 369, 385, 390
 Pusztelnik Henrik tábornoki százados 483
 Pyrker László egri érsek 379

R

Rabatta gróf 533
 Rábavölgyi Attila 4, 5, 7, 9, 113—149, 624
 Rabensteiner, Christine 363
 Rabin Ferenc 73
 Rajky Lajos szolgabíró 467
 — Zsigmond járási főszolgabíró, táblabíró 402, 411, 429
 Rajter György harangozó (1788) 29
 II. Rákóczi Ferenc 532, 533
 Rapcsányi László 621
 Rastić, Daniel ezredes 491
 Ráth János honvéd százados 622
 Rátkay András özvegye 554
 — Tivadar báró 554
 Redl Leopold tanácsos (1840) 431

Rédvay István 624
 Reicherczen Éva (1807) 425
 Reinbold 72
 Reiner Antal polgári gyógyszerész 262
 Reither Tamás ácsmester 71
 Rengjiè, Albert, szendrői püspök 297
 Reöthy Ferenc 624
 Reszner András tanító 377
 Richter Móric taplókereskedő 272
 Ried Ignác, a Kaszinó bérlője 280
 Rikli Ferenc 619
 Római katolikus egyház papjai (1690—1848) 318
 Rosenberg Farkas mézárós 227, 233
 — Zsigmond orvos 489
 Rosenfeld Sándor fűszerkereskedő 272
 Rosenheim Mátyás (1807) 427
 Rosentock Farkas 325
 Roth Hermann 461
 Rotkay (Patkay) Gábor kovácsmester 497
 Rotscher Meyer 438
 Rottman György (1799) 42
 Rózenberg Sándor 98
 Rózsa Miklós 4, 47, 60, 62, 101, 145, 251, 362, 363, 374, 580, 597, 614, 620, 623, 624
 Rózsáné Lendvai Anna 4, 5, 7, 9, 443, 623, 624
 Rummy Károly főszolgabíró 410, 431, 466, 467, 468, 470, 472, 510, 590, 596, 597, 624

S

Saffarits Miklós szabó 466
 Sailer polgár (1725) 44
 Sambach, Caspar Franz festőművész (1715—1795) 347, 362, 365, 366, 368, 369, 616, 620
 Sanci jobbagyok (1802) 592
 Sándor Boldizsár 317
 — Pálné Gaál Éva szolgáló (1807 tűzeset) 426, 427
 VII. Sándor pápa 302
 Sapfl Izrael 79
 Sárecz Ferenc gazda 82
 Sárecz Márton 72
 Sarkady István 272, 624

Sasfi Csaba 253, 624
 Schabol Izrael bíró 321
 Scheiber Sándor 614
 Schenkendorf báró, ezredes, várparancsnok 61, 212
 Schertz Albert kereskedő 94, 271, 281
 Schey Fülöp 85, 256, 271, 272, 325
 Schichofer 575
 Schildneckt Nepomuki János 316
 Schloszer, Matthias Kniedl 200
 Schmidig József 385
 Schoen Arnold 362
 Schopenhauer 361
 Schönér Alfréd 624
 Schrem János 21, 72, 173
 Schulknecht János 534
 Schuller János György 201
 Schüller 201
 Schwarz Ferenc 262
 Schweiger 576
 Séllyey László 511
 Sényi Gábor 181, 556
 Sennyei Antal 309, 553
 Simai Kristóf „koromlai báró” 355
 Simdahl, Peter 64
 Simich százados 494, 495, 518
 Simics Elek igazgató 1784 390
 Siminkovics Ádám 72
 Simon Éva, Molenda felesége 277
 — János csizmadia 72
 — József 362
 — Pál mérnök 546, 552, 556, 624
 Simonffy Emil 4, 176, 624
 Simornyák család 591
 Simunich 617
 Sinkovics István 620
 V. Sixtus pápa 354
 Skarich százados 519
 Skerlecz Miklós báró 245, 614
 Skrem-házban élők neve 74, 75, 77
 Skrem, Joannes 74, 75, 77
 Skublits Alajos főjegyző 442
 — József táblabíró (1839) 411
 Slovak János szűcs 72
 Smalkovits Mihály megyei főorvos 489, 516
 Smeiszer József 34
 Sohár János 72
 Solymosi László 625
 Somogyi János helyettes főispán 259, 384, 431

Somssich Antal, sárdi Somogy megyei alispán 26, 27, 65
 Sonder Jakab bognár 208
 Soodi István 73
 Soós Pál 35
 Sóskuti Tárnok Alajos 85, 254, 626
 Söptei Imre 617
 Spánier Ferdinánd kereskedő 95, 255, 261, 262, 274, 275, 279, 280, 281, 284
 Spannocchi gróf, altábornagy 494, 514
 Spiesz, Anton cémtörténész 209, 232, 233, 625
 Spira György 512, 625, 627
 Spisits, Spissics János, Zala megye alispánja 383
 Sprinsics Vitus gazda 72
 Stammel, Joseph Thaddaus szobrász 347
 Stefanics Miklós 73
 Stelczer József (1835 tűzeset) 429
 Stern Károly rongykereskedő 272
 Stillfried, A Wilhelm vezérőrnagy 493, 494, 495, 496, 518, 522, 525
 Stoeger, Joannes Nep. 331, 625
 Stötzl István (1799) 28
 Straméz Joseph 73
 Strasser Anna (Gutmann felesége) 272
 Strasszer család 82
 — Izidor nagykereskedő (Győr) 268
 — Lázár 268, 272, 278, 279, 280
 Strattmann Eleonóra, Batthyány Ádám (1662—1703) felesége 18
 Straub, Joseph 347
 — Philip Jakob 347
 Strausz szolgálo 45
 Summer György 207
 Süle Sándor 625
 Sümeghy Ferenc főszolgabíró 460, 466, 468, 470, 506, 507, 518, 519
 — József megyei alispán 384
 Svastich Benő hadnagy 498, 499
 Svinderman német szabó 43

SZ

Szabó András hadnagy 484
 — Béla levéltáros 625
 — Dezső 590, 625
 — Ferenc 71, 406
 — Gyula, N. 625
 — János 207, 308
 — József tanító 377
 — Lajos, H. 620
 — László, bártfai 625
 — Mihály 71
 — Péter 625
 — Zsigmond 625
 Szabol János, keszthelyi 207
 — László 207
 — Márton 207
 Szajvat János 73
 Szakáll István számadó 422
 — János 73
 Szakály Ferenc 625
 — István városbíró 21, 24
 Szakértők csődperben 275
 Szama Ferenc tanár 383
 Szandveber András 426, 427
 Szántó Imre 625
 — Konrád 625
 — Mayer rabbi 321
 Szapáry II. István gróf 145, 532
 — István, kanizsa földesura 17, 154, 160, 214, 551, 567
 — Krisztina grófasszony 64
 — Magdolna 532
 — Miklós (bajcsa) 166
 — Péter gróf 17, 551, 567
 Szarka Zsigmond ezredes, kapitány 16, 533
 Szász Koburg Gothai Ágoston herceg 15, 31, 549, 557
 Szatirovics János 377
 Szaverlics Mátyás borbély 73
 Szebenyi Mária 615
 Széchenyi Ferenc gróf 22, 556, 616
 — György esztergomi érsek, prímás 344
 — István 85, 87, 255, 256, 361, 376, 545, 548, 556, 625
 — Viktor 625
 — Zsigmond 344
 Szegedy Ferenc kassai hadbíró 553
 — Judit 553
 — Mária 553
 Szekfű Gyula 618
 Szekovics Pál georgikoni hallgató 615

Szekulits István alezredes 489, 490
 Széll József 460, 506, 511
 Szemellyek János légrádi szűrszabó (1800) 45
 Szemere Bertalan 460, 461, 470, 473, 476, 477, 500, 506, 507, 511, 512, 520
 Szentbalázi János 533
 Szentirmay 553, 617
 Szentpétery Imre 625
 Szép György, Zala vármegye megbízottja (1788) ügyvéd, főjegyző (1822) 172, 407
 — Károly gyógyszerész 262, 279, 407, 443, 479, 507, 513
 — Lajos igazgató (1848—1851) 390

Szeremlyéni Mihály magyar lelkész 374
 Szeth János alezredes 475, 511
 Szigeti János mészáros 207
 Szilágyi János 625
 Szilajka György 470, 510
 Szilárdfy Zoltán 625
 Szili Ferenc 271, 625
 Szinnyei József 625
 Szita László 569, 613, 625
 Szívós István aljegyző 408
 Szlávi (Szláby Ferenc) orvos, a vármegye orvosa 203
 Szlovák János szűcs 73
 Szluha György 540
 Szobovits aljegyző 414
 Szokol János tanácsos 431
 Szomolányi Antal gárdián 303, 318, 319, 331, 332
 Szőcs Sebestyén 626
 Szukits Salamon kereskedő 96, 272, 276
 Szűcs György 73
 — László 626
 — Miklós gazda 73

T

Tachauer család 269, 272
 Tachauer Salamon kereskedő 98, 274, 275, 279
 Takács György 626
 — Ince P. J. O. M. F. 296, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 312, 314, 316, 317, 318, 330, 331, 332, 345, 626
 — János (1742) 43, 549
 — Mátyásné 73

- Tallián Ede képviselő, kormány-
biztos 489
- Tálos András (1749) 45
- tanácsosok neve (1811) 40, 206,
406, 407, 408, 409, 412, 422,
423, 424, 427, 430, 431, 480
- tanácstagok 1799-ben 21, 22,
23, 156, 405, 412, 413, 423
- Tanczenberger Jakab ács 74
- Tanich Mátyás 533
- Tas János pék 217
- József pék 217
- Tatai János 65
- Taurity Pál 302
- Tax Mihály városbíró 38
- Teitscher, Paulus városatya, Spi-
talsvatter (1749—1750) 27
- Teleki Ádám vezérőrnagy 474,
477, 511
- Domokos 553, 554, 626
- Telford, Thomas 244
- telkek vásárlói 1842—1848 90
- telkes jobbagyok Bagolán (1767)
124, 535, 541, 578, 593, 596,
605, 606, 608, 609
- Tersánszky József orvos 467
- Teszics István 73
- Thaer, Albrecht (1752—1828)
546, 556
- Thaly Kálmán 552, 626
- Thein Jakab (patikavásárlás)
262
- Then György 96, 102, 255
- Thieme, Ulrich 362, 363, 364,
626
- Thury Etele 626
- Tiker András festő 73
- Tintelnot, Hans 362, 626
- Tischler család tagjai 200, 236,
237, 591, 592, 596
- Tislér János szücsmester 30
- tisztikar 420
- Todorović, Kuzman vezérőrnagy
478, 479
- Tomasits János gombkötő, vá-
rosbíró 30
- Tomka Béla 626
- Topler Ferenc tanácsos, városbí-
ró (1807, 1817, 1830, 1839)
405, 406, 407, 422
- Torai Chajim Henrik rabbi
(1776—1810) 321
- Tordy Mihály igazgató (1812—
1814) 390
- Toronyi Zsuzsa 333
- Tóth Antal megyei mérnök 431
- György felügyelő (1807) 406
- István György 60, 626
- Károly 626
- Lajos ügyvéd, főjegyző (1841-
tól) 408, 424, 457, 463, 499,
518, 519
- Nagy György 626
- Péter 624, 626
- Tibor 279, 626
- Török András (1789) 27
- Ferenc 73
- János 626
- Kata 553
- Márton 72
- Mihályné 30
- Trebitscher Anna, Wajdits J.
felesége 261
- Trentzky Mátyás mészáros 207
- Tripammer Károly kereskedő és
fuvarozó 248, 276
- Troger, Paul festő (1698—1762)
362
- Tscherta Ferenc mészáros 207
- Tuboly Ferenc tanácsos (1847)
431
- Mihály első aljegyző 442,
469
- Turbuly Éva levéltáros 626, 628
- Turcsányi János hadnagy 488
- Turkovich György tanácsos
(1848) 406, 480
- Tuza Csilla levéltáros 626
- Tüske Ferenc honvédorvos 626
- Tüskés Gábor 626
- Tyekvicska Árpád 622

U

- Ujváry István őrnagy 484, 516
- Ullrich Lipót városi pénztáros
(1722) 24, 249
- Umsunst János 351
- Unger Ferenc 469
- Unsum János megyei adószedő
311
- Unyi Bernardin 626
- Urbán Aladár 4, 626, 627

V

- Váczy János 619
- Vadász András 159
- Vados Pál P 627
- Vajai Lajos helyettes jegyző 424
- Vajay Lajos szállásmester 480
- Vajda György 71

- László 627
- Lászlóné 510, 627
- Vajdits György szabó 91, 281
- Valentini János igazgató (1848)
390
- Vallerián József gombkötő 72
- Vályi András 593, 627
- Vándor László 533, 567, 608,
627, 628
- Vanyó Tihamér 331, 627
- Varga János 443, 514, 627
- László táblabíró, az urada-
lom ügyvédje (1807) 405
- Mátyás 73
- Vargha Gyula 279, 627
- városbírók neve ((1800—1848)
20, 21, 406
- Vásárhelyi Gergely jezsuita, a
zagrábi kollégium tanára
297, 331, 618
- Veinperger Rudolf seborvos 437
- Velisch Vilhelm kereskedő 276
- Vellermann János nyereggyártó
466
- Venczel Ádám főpalétás 406,
422
- Venetianer Lajos 266, 627
- Verancsics Faustus csanádi
püspök 295
- Vergilius 387
- Veszprémy László 617
- Vidakovich Szidonia 255
- Vida Mária 627
- Vidos Géza 627
- József, a vasi nemzetőri ez-
red parancsnoka 483, 487,
508, 512
- Vidovics, Thomas 211
- Vignola 346
- Villányi Henrik 265, 268, 627
- Virág Benedek 385
- József 405, 594
- Virtsolog von Coloman Rup-
recht 618
- Vissi Zsuzsa 626
- Vitéz Imre pécsi tankerületi tan-
felügyelő 376
- Vízi László Tamás 627
- Vlasics Antal helyettes jegyző
466
- Vojta Ferenc, a zsinagóga ter-
vezője (1804) 321
- Volkra Ottó veszprémi püspök
306, 307, 308, 345, 348
- Vollmann kőműves 309
- Vörös János szücsmester 30
- Károly 614, 622, 627

— László főmérnök, Somogy megye (1830) 627
 Vörösmarty Mihály 458
 Vries, Jan de 284, 627
 Vusztl Alajos könyvkötő és kereskedő 360

W

Wajdits János 360
 Wajdits József könyvkereskedő (1832) 261
 Waldapfel V. Eszter 507, 511, 627
 Walterskirchen báró, szül. Zichy Mária gróf 85
 Weinberger Rudolf 325
 Weinmand Fülöp kalmár 281
 Weiser János 276, 627
 Weiss gabonakereskedő 82, 94, 96
 Weisz Bernard dohánykereskedő 272
 — Heinrich boltos 270
 Welden, Ludvig tábornagy 495
 Wellmann Imre 627
 Werbőczy István 353
 Wernhardt, Stefan Wilhelm 504, 505
 Wibmer Pál kanizsai harmincados 362
 Wieser mérnök 174, 545
 Windisch-Grätz, Alfred zu tábornagy 491, 492, 493, 494, 517, 518, 522, 525
 Winkler Ernőné 627
 Wlassics Eduárd ügyvéd, jegyző (1845-től) 408
 Wojta Ferenc építész 356
 Wolf György 177
 Wrigley, E. A. 284, 627
 Wunscheimb, Schmidt 200
 Wüsztnér András bérlő 96

Z

Zádor Anna 615
 Zadravecz Gáspár csizmadia 73
 Zadravecz József 73
 Zakar Péter 627, 628
 Zakasits Ágoston 72
 Zappert József 268
 Zarka Sándor Vas megyei első alispán 474

Zastavniković, Michael őrnagy 496, 497, 501, 502, 518, 522, 525
 Zathureczky Ferdinánd főügyész 549, 550
 Zeisberg, Karl vezérőrnagy 500, 502, 503
 Zelenkai Károly 72
 Zichy Károly gróf, Batthyány János veje 85, 179, 181, 254, 280, 284
 — Mária 85
 Zimányi Vera 163, 628
 Zoltványi László 628
 Zrínyi Károly 628
 — Miklós költő, hadvezér, Zala megye főispánja 344, 552
 Züllich, Karl von Zühlborn ezredes 492, 493, 517, 518

Zs

Zsul Mihályné takács 72
 Zsull Mátyás 416
 Zivkovic, Kiril püspök 375

Helynevek és egyéb földrajzi nevek mutatója

A, Á

Abaliget 626
 Ádámhegy 628
 Admont 347
 Adony 488, 516
 Adriai-tenger 154, 244
 Adriai-tengerpart—Kanizsa—Balaton-mente—Székesfehérvár—Pest—Kassa—Galícia útvonal 244
 Alföld 125, 246, 551, 616
 Alsó- és Felső-Burgovia 386
 Alsólendva 490
 Alsó-Magyarország 214
 Alsórajk 508, 509, 544
 Amszterdam 269
 Andocs 297
 Anglia 531
 Arad 271
 Assisi 354
 Aty 34, 363, 386, 416, 589
 Augsburg 340
 Aussee 64

Ausztria 243, 245, 246, 247, 385, 555
 Axeuti-ház 84, 357

B

Babócsa 156
 Bachroch-féle bőrkereskedés 272
 Bacónak 594
 Bács 27, 43—45, 127, 145, 184, 203, 217, 232, 246, 254, 273, 283—285, 386, 442, 474, 496, 613
 Bácska 27, 496
 Bagola 6, 8, 10, 155, 156, 184, 185, 188, 193, 308, 554, 567, 572, 580, 584—600, 619
 Bagola-hegy 155, 157, 568
 bagolai határ 590, 593
 Bagolasánc 592
 Bagota 15, 154, 589
 Baja 16, 203, 232, 297, 377, 438, 459
 Bajcsa (1700) 6, 8, 10, 17, 29, 40, 124, 154, 169, 175, 568, 601—612, 626
 bajcsai malom 568, 603
 Bajcsai út 66, 79, 80, 88, 91, 158
 Bajcsavár 626
 Bajorország 78, 461
 Bakar (Bukkari) 245
 Bakónak 307, 569
 Bakónaki-patak 155, 157, 282
 Balassagyarmat 622
 Balaton 103, 108, 155, 244, 246, 434, 491, 542, 568, 572, 616
 Balaton északi vidéke 246
 Balatonfüred 615
 Balatonlelle 542
 Balkán-félsziget 545
 Balogunyom 556
 Bánfa 17, 154, 467
 Bánokszentgyörgy 306, 501, 507
 Baranya megye 499
 Bányai vendégfogadó 43, 79, 87, 90
 Barátok temploma 467
 Barcs 156, 474, 496
 Bártfa 373
 Batthyány-uradalom települései 17
 Batthyány utca 262

Bayesia 15, 154
 Báza 306
 Bazita 306
 Bazsi 490
 Béc 306
 Bécs 59, 62, 69, 83, 156, 183, 215, 232, 244—249, 263, 264, 266, 268, 269, 271, 272, 281, 352, 356, 374, 388, 424, 434, 440, 444, 472, 473, 479, 485, 488, 496, 498, 503, 531, 537, 539, 540, 546, 549, 551, 557, 570, 576, 615, 619, 626
 Bécs—Buda—Pest—Erdély útvo-
 nal 244
 Bécs-Eszék útvonal 246
 Bécsi kapu (a várban) 60
 bécsi postaút 434
 Bécsi utca 93
 Békás malom tava és gátja
 (Szentmiklós 1802) 568
 Belgrád 295, 300, 333
 Belica 353
 Bellica 554
 bellicai kastély 353
 Belovár 490
 Belváros 59, 83
 Belvedere 362, 617
 Berény (Iharos) 434, 474, 479, 493, 498, 501, 502, 513, 520, 522, 525, 532, 591
 Berge-ház 64
 „Berki-rét” (Bajcsa) 603
 Berzence 156, 306
 Besenyő 554, 589
 „Bettelheim W. Samu és Fiai” 268
 Bicske 18, 474
 Bilke 17, 166, 176, 188, 193
 Bisdow (Csehország) 444
 Bocska 129, 306
 Bogláts-hegy 155
 Boldogságos Szűz Mária tiszte-
 letére emelt templom (v. ká-
 polna) 295
 Boldogságos Szűz tiszteletére
 fakápolna (Kiskanizsa) 348
 Bóly 18
 Boronkay József-féle vrászlói
 uradalom 173
 Borostyánkő 18
 Borsfa 306, 552
 Borsfalva 532, 552
 Borsmonostor 533
 Bosznia 295
 Botszentgyörgyvár 567
 Böhönye 247
 Bósárkány 457

Brassó 373
 Bratislava (Pozsony) 625
 Brescia 494
 Brezja (bajcsai határban) 603
 Bristol 568
 Búcsúszentlászló 354
 Buda 54, 103, 104, 108, 153, 156, 203, 244, 245, 333, 363, 391, 421, 440, 458, 498, 499, 511, 512, 524, 551, 554—557, 613—628
 Budaörs 474
 Bujbitzán 590
 Bukovina 551
 Bunya (középkori település) 567, 568, 574, 584, 585
 Bunyai folyás 568, 571, 574
 Burgenland 322

C

Chinoráky-ház 78, 86
 Cigány utca 69, 70
 Ciglenice (Cziglenicze) 42, 83, 98
 „Czigány Sáncz” 608

Cs

Csákány 567, 603
 Csakovecz 552, 569
 Csáktornya 211, 434, 459, 514, 533, 552, 628
 Csáktornyai uradalom 407, 567
 Cseh- és Morvaország 264
 Csepel-sziget 487
 Cseresi földek (határrész Baj-
 csán) 603
 Csesztreg 620
 Csongrád 457
 Csorna 457
 Csörné most (határrész Baj-
 csán) 605
 Csurgó 474, 576, 585, 600, 626

D

Dalmácia 385
 Deák tér 29, 51, 82, 84, 86, 91, 97, 106, 128, 259, 270, 357, 620
 Debrecen 127, 248, 373, 472, 555, 615, 616, 619, 623, 624, 625

Dekanovec 65
 dél-balatoni borvidék 624
 Dél-Dunántúl 23, 158, 168, 169, 248, 551, 613, 625
 Délnyugat-Dunántúl 99, 131, 154, 247, 250
 Délnyugat-Magyarország 100, 243
 Délnyugat-Somogy 569
 Dél-Zala 532
 Dencsár-árok 107
 Devecser 475
 Dobrava 554
 Dombovo (Verőce megye) 569
 Dráva 173, 245, 248, 460—463, 472—474, 476, 477, 478, 480, 485, 488, 491—493, 507, 510, 512, 513, 550, 552, 554, 557, 613
 Drávadernye 245
 Dráván túli területek 298, 302
 Dunántúl 17, 23, 99, 131, 154, 158, 168, 169, 203, 246, 247, 248, 250, 271, 354, 535, 551, 553, 613, 616, 622, 625
 Dusnok 306

E

Egervár 344
 Egyeduta 17, 306
 Egyiptom 439
 Ejenpart-ház 75
 Előváros (= Vorstadt) 59, 60
 Enzersdorf 346
 Eötvös tér 36, 69, 72, 75, 82, 85, 91, 250, 262
 Eperjes 232, 373
 Erdély 244, 458, 464, 496
 érdi uradalom 183
 Érsekújvár 379
 Erzsébet tér 81, 203, 250, 349, 357
 Eszék 156, 246, 400, 424, 434, 493, 496, 504
 Eszteregnye 17, 124, 345
 Esztergály 467
 Etruria 386
 Európa 117, 131, 209, 243, 531, 613, 622

F

Fakos 6, 8, 10, 586—600
 Falkos 580

Fehérvár 156, 244, 246, 331, 424, 457, 475, 493, 497, 511, 524, 616, 618, 621, 627
 Feketesárvize 568
 „Fekete sas” patika (Fő út 6.) 262, 357, 359, 369, 553
 Feldbach (Stájerország) 351
 Felső-Magyarország 214
 Felső utca 79
 Felső-Burgundia 385
 Felső-Rajna 118
 Ferences rendház 307, 332, 360, 616
 Ferenc-rendi templom és zárda 624
 Fityeház 609
 Fityeháza 17, 79, 124, 154, 604
 Fiume 245, 246
 Flandria 386
 Foglár-patak 155
 Foki puszta 590
 Fő utca 63, 65, 75, 78, 81, 82, 84, 85, 97, 98, 105, 268, 349, 357, 418
 Förhénci hegy 313
 Fraknó 388
 Franciaország 244, 358, 461, 531, 555
 Frankfurt 537
 Friedau 500
 Fülöp utca 69, 82, 90, 98, 261
 Fürstenfeld 208
 Fűzvölgy 534, 613

G

Gábor utca (a későbbi Batthyány u.) 91
 Galambok 357, 434, 482
 Galgóc (Nyitra vármegye) 302
 Galícia 244
 Gáspár föld és gödör (Bagola) 443
 Gelse-kacorlaki nagy átjáró 552
 Gelsesziget 533
 Gétye 467
 Goricia 386
 Goricza 538
 Gornja Radgona l. Regede 424
 Gömör megye 382
 görög templom 33, 72
 Göttingen 555
 Graben (Bécsben) 189, 560
 Gradische (Bagola) 603
 Gradiskai szőlőhegy (Miháld) 181

Graz 31, 201, 247, 263, 365, 368, 424, 487, 617
 Gross Reisa l. Nagyrécse 590

Gy

Gyöngyös 127, 192, 626
 Győr 31, 99, 118, 153, 259, 268, 271, 274, 279, 378, 379, 393, 395, 424, 483, 491, 492, 514, 515
 győri Stasserek hajózási cége 268
 „Györki-ház” 538
 Gyulafehérvár 331

H

Habsburg Birodalom 535, 621
 Hadász (=Egyházashodász) 443
 hadikórház 613
 Hahót 434, 440
 Háromkeresztű kápolna 617
 Hartberg 347
 Heilingenkreuz 347
 Herrdorf (Szilézia) 332
 Heves megye 382
 Hévíz 407, 615
 Hodosán 463
 Homokkomárom 18, 40, 50, 54, 79, 104, 109, 167, 187, 190, 192, 194, 263, 290, 383, 459, 552, 559, 562, 611, 612, 613
 Homokkomáromi uradalom 17
 Horváti 467
 Horvátország 131, 212, 249, 259, 385, 424, 440, 461, 472, 473, 480, 483, 488, 489, 495, 497, 500, 503, 516, 532, 552
 Hosszú szigeti 550
 Hosszúvölgy 534
 Hunyadi út 91
 Hutweide városrész 438

I

Igrice 467, 546
 Iharos 247, 434, 439, 479, 493, 497—503, 513, 520, 522, 525, 532, 537, 555, 591
 Iharosberény 17, 156, 288, 290, 434, 479, 493, 498, 501, 502, 513, 520, 522, 525, 590, 595
 Ikervár 245

Inke 553
 Inkey-kápolna 555
 Inkey-sírbolt 555
 Inkey-urna 358, 538
 Inn-negyed 551
 Inta (Vas megyei uradalom) 18
 Ispita utca (ma Ady utca) 83, 435, 437
 Isztriai-félsziget 244
 Iván (Ignátz) utca 90, 95

K

Kabold 336, 339, 603
 Kacorlak 306, 544, 557, 608
 Kadarkút 608
 Kalfin-bolt 270
 Kálmánca 608
 Kalocsa 393, 395, 608
 Káloz 608
 Kálvária-hegy 311, 608
 Kálvária-kápolna (Lazsnak) 351
 Kámánca 608
 Kanizsa 2, 5, 7, 9, 13, 15—57, 59—100, 102—105, 608
 Kanizsa folyó 295, 535, 542, 608
 Kanizsa sziget 608
 Kanizsa-árok 608
 Kanizsa-berek 155, 608
 Kanizsai járás 247, 552, 580, 589, 596, 608
 kanizsai-kaposvári út 608
 Kanizsai-uradalom részei 15
 kanizsa—Letenye—Lendva—Bellatinc-útvonal 473
 Kanizsa-patak 155, 176, 608
 Kányavári-rét 608
 Kapikeresztúr 608
 Kapitótszentmárton 463, 608
 Kapornaki járás 126, 127, 129, 145, 185, 283, 379, 440, 459, 460, 463, 500, 507, 516, 517, 556, 608
 Kaposújlak 247, 608
 Kaposvár 16, 124, 156, 169, 204, 227, 247, 424, 434, 490, 492, 493, 496, 517, 551, 583, 589, 590, 597, 599, 600, 613, 616, 619—621, 625
 Kaposvári járás 567
 Kapronca (ma Koprivnica) 245, 554
 Kaproncai utca 435
 Karlsruhe 554
 Karniola 385

Kassa 127, 203, 244, 373
 Kaszinó 28, 280, 359, 361, 364, 444, 613
 Kecskemét 127, 617
 Kelet-Ausztria 243
 Kelet-Európa 117
 keleti városrész (Nagykanizsán) 24, 81, 91, 121, 168, 178, 179
 Kerecseny 538, 550
 Kerekes-rét 160
 Kereskedelmi iskola (1842) 627
 Kereskedelmi minisztérium 227, 228
 Kereszt utca 91
 Késmárk 373
 Keszthely 124, 169, 204, 219, 246, 265, 399, 417, 424, 434, 474, 475, 483, 490, 498, 500, 501, 522, 525, 555, 614, 615, 616
 keszthelyi gimnázium 383
 Kéthely 479
 Kilimán 544, 552
 Kisbagolai hegy 590
 Kis-Balaton 155
 Kishegyes 502
 Kiskanizsa (Canisa Minor) 47, 51, 55, 63, 79, 80, 99, 102—105, 107—111, 119—127, 131, 145, 147—149, 156—158, 160, 163, 167, 168, 171, 174, 175, 187, 188, 190, 192—194, 201, 235, 238, 243, 284, 285, 287, 290, 314, 365, 368, 393, 395, 403, 410, 411, 429, 431, 435, 445, 450, 457, 459, 460, 462, 463, 466—468, 484, 485, 495, 501, 502, 505, 508, 509, 515, 522—524, 526, 569, 624, 625
 Kiskomárom 383, 434, 474, 475, 478, 479, 481, 489, 490, 501, 512, 525
 Kismémet utca 90
 Kispiac 81
 „Kis Sörház” (uradalmi sörfőzde) 356
 Koblenz 534, 559, 562
 Koburg 557
 Kógyár-patak 155
 Kolozsvár 373
 Koprivnica 554
 Korona vendégfogadó 76, 78, 79, 87, 93, 274, 282, 283, 417
 Korpavár 6, 8, 10, 527, 528—564, 613
 Kossuth tér 29, 51, 83, 336

Kóstai-berek 534, 624
 Kosztajnica 302
 Kotor 479, 485, 513
 Kottori 247, 434, 463
 Kozani (Macedónia) 258
 Königsböhme (Csehország) 75
 Körmend 18, 50, 54, 104, 109, 187, 192, 212, 245, 247, 263, 424, 474, 483, 487, 490, 491, 517, 522, 525, 581, 617, 626
 Kőrös megye 353
 Kőszeg 232, 424, 440, 499, 560, 563, 617
 Köveskút 553
 Krajina 302
 Külső város (Vorstadt) 156
 Külsőkerti utca (1772) ma Rákóczi utca keleti része 70
 Külsőtelki utca 91

L

Lachenbach 266, 322
 Látó-hegy 316, 594, 595
 Laznak 313, 351, 365, 366, 368, 369, 554, 558
 Leányvári mező (Bajcsa) 603
 Légrád 103, 108, 156, 237, 239, 245, 474, 477, 483, 485, 491, 503, 514, 515, 552, 553, 559, 562
 Légrádi országút 61, 63
 Légrádi utca (ma: Ady u.) 70, 168
 Légrád—Kapronca—Zágráb—Károlyváros—tengerpart útvonal 245
 Lendvaújfalu 479
 „Lengyel földek” (Bagola) 590
 Lepavina 336, 339
 Lepsény 481
 Lesencfalva (Bajcsa) 603
 Letenye 17, 248, 288, 290, 306, 434, 463, 473, 482, 490, 492
 Letenyei járás 552
 Lika 378, 495
 Linz 247, 269
 Liszó 553
 Loreto 542
 Losonc 457, 556
 Lotharingia 386
 Lovasberény 474
 Lócse 373
 Ludberg (Kőrös megye) 401
 Ludovica út (1812) 245
 Lusatia 386
 Luttenberg 500, 514

M

Magasd 15, 154, 589, 591
 Magyaród 434, 490
 Magyarszerdahely 544
 Magyar utca 69, 79, 83, 89, 265, 418, 420, 434
 Marburg (Maribor) 347, 356, 376
 Marcali 156, 246, 288, 477, 479, 482, 493, 496, 501, 552, 567, 569, 580, 589, 596
 Marcali járás 496, 567, 569, 580, 596
 Marokkanergasse 5. sz. épület 356
 Marosvásárhely 300, 301, 331, 334, 336, 338, 340, 362
 Martoni puszta 538
 Mecsek 247
 Mezőcsát 457
 Miháld 532
 Miháldi 66, 69, 71, 76—78, 81, 82, 105, 155, 181, 186, 202, 226, 247, 278, 285, 598, 617
 Miháldi utca (ma: Attila u.) 70, 71, 78, 82, 202
 Miháldi-víz 155
 „Mikefa puszta” (Bajcsa) 603, 608
 Miklósfalva 6, 8, 10, 365, 366, 368, 369, 374, 565—585, 589, 591, 597, 599, 600, 603
 — névváltozatai
 Szentmiklós 155, 172, 185, 459, 474, 484, 515, 534, 544, 555, 567—569, 572, 576, 578, 580, 581—585, 590, 597—600, 604, 616
 Somogy-szentmiklós 567, 580, 584, 585
 Milánó 551
 Miskolc 203
 Mlinaric 306
 Molnári 479, 490
 Mór 95, 97, 128, 266, 323, 326, 432, 437, 464, 477, 487, 488, 491, 496, 522, 525, 574, 616, 617, 619, 628
 Morgány puszta 545
 Mórchely 185, 484, 567, 568, 569, 584, 585, 603, 616
 Mórchelyevize (1760) 568, 603
 Morvaország 264, 386, 461
 Moson megye 388
 Mönichwald 347
 Mura 64, 69, 77, 83, 101, 108, 246—248, 290, 353, 375, 385, 393, 395, 434, 447, 452, 457,

460, 463, 464, 471—474,
476—478, 480, 481, 483, 485,
48—492, 495—500, 502, 503,
513—515, 522, 524, 525, 532,
533, 538—541, 551—554, 557,
559, 560, 562, 563, 569, 608,
617, 619, 620—622, 628
Murakeresztúr 79, 507
Muraköz 64, 77, 247, 290, 353,
393, 395, 434, 463, 464, 473,
474, 477, 481, 483, 487—489,
491, 496, 498—500, 502, 503,
513, 514, 522, 525, 537—539,
541, 552, 553, 559, 560, 562,
563, 569, 622
Murarátka l. Rátka 554
Muraszerdahely 463
München 613, 614, 623, 626

N

Nagyandrászháza (Aty) 589
Nagybagolai-hegy 590
Nagybajom 156, 247
Nagyberek 246
Nagykapornak 155, 434
Nagyréce (Gross Reisa) 353,
434, 539, 553, 560, 563, 590
Nagyszeben 373
Nagyszombat 368
Nagyunyom (ma: Balogunyom)
556
Nagyvárad 250
Nagyvázsony 474, 489
Nápoly 533
Naschmarkt (Bécs) 266
Nemesapáti 307
Nemesdéd 247, 503
Nemesszer 467
Nemesvid 247
Németország 259, 385, 461,
540, 557
Németszentmiklós 544, 555
Németújvár 18, 187, 192, 386
Német utca 62, 63, 79, 82, 83,
90, 435
Niclaesberg 567
Niklasberg, St. Niklasberg, Nic-
laussberg l. Szent Miklós hegy
567
Nova 597, 598, 619

Ny

Nyíregyháza 620
Nyíres melléke (Bajcsai határ)
603
Nyugat-Magyarország 99, 100,
243, 263
Nyugat-Somogy 569

O, Ó

Oberburg 346
Obornak 613
Oltárc 306
Orfű 626
Óriás utca (Riesen Gasse, ma Ki-
nizsi u.) 98
Ormánd folyó 173
Ormosd (ma: Friedau, Stájeror-
szág) 302
Ormoz 424
Orosztony 538, 542, 554
Óváros (Alter Stadt Canisa) 60,
156, 374
Oxford 627

Ö

„Ökör” fogadó 87, 93
Ördögárok 83, 107
Örömhegy 172
Öröm utca 81

P

Pacsa 467, 533, 544, 546, 559,
560, 562, 563, 613, 621
Palin 6, 8, 10, 129, 290, 308, 352,
353, 354, 466, 471, 527—564
Pallin 17, 64, 69, 154, 532, 533
Palyin 533
Pamlén 533
Pannonhalma 373
Pápa 16, 246, 295, 296, 302,
354, 373, 424, 490, 617, 618,
620, 626
Páraháza 567
Partos földek (Bajcsa) 603
Pat 28, 41, 183, 208, 209, 214,
220, 222, 233, 244, 332, 345,
347, 368, 385, 429, 430, 447,
475, 482, 488, 490, 491, 495,
496, 500, 501, 519, 532,
542

Patosfa 247
Pécs 18, 23, 69, 104, 156, 203,
247, 265, 297, 393, 395, 424,
473, 476, 493, 497, 512, 522,
525, 551, 613, 616—619, 625
Pécsi utca 94
Perlak 248, 434, 477, 479
Pest-Buda 153, 156, 203
Pest megye 382
Péterfa 17, 166, 176, 188, 193
Petri 306, 532, 547, 552
Petrivente (Petri falu és l. Vente
puszta) 552
Pettau 245
Piac tér 33, 49, 64—66, 69, 72,
74, 76, 78, 81—83, 89, 91, 93,
96—98, 249, 250, 258, 259,
261, 262, 270, 282, 283
Piaci utca (ma: Erzsébet tér, Fő
út) 70—73, 77, 203
Piaristák rétje (Bagola) 591
Pinkafő 263
Pintér gyepű (Bagola) 590
Pirike (Bajcsa) 603
Pivári út, malom 66, 79
Pogányszentpéter 154, 589, 590,
593
Pogányvári hegy 544, 548, 554
Posta gyóta (Bagola) 590
Pozsony—Bécs—Adriai-tenger
útvonal 244
Pörgyész föld 603
Prága 347, 353, 356
Principális-csatorna 97, 155
Pusztarak 306
Pusztaszentlászló 550

R

Ráckanizsa 463, 479
Rácváros („Ratzstadt, Ratzen-
stadt”), később: Kiskanizsa 59,
60, 63, 156
Rád 295, 318, 333, 457, 467,
625
Radenc 356
Radkersburg 424, 504, 514, 515
Raguza 295, 297
Rajk 552
Rajka 268
Rákóczi út 83
Ramócz (Sopron megye) 554
Raszinya 353, 553, 554, 560, 563
Rátka (ma: Murarátka) 554
Récesei utca (ma: Petőfi u.) 70,
82, 91

Regede (ma: Szlovénia, Gornja Radgona, illetve Ausztria, Radkersburg) 424, 434
 Riesen Gasse l. Kinizsi utca 89
 Rigyác 345, 353, 552, 559, 560, 562, 563
 Rohonc 18, 263, 339, 628
 Róma 385, 387
 „Rongyos lámpás” vendégfogadó 102
 Rózsa utca 82
 Rubnyak (Bajcsa) 603

S

Sajtoskál (Vas megye) 554
 Sánc 6, 8, 10, 497, 501, 568, 570, 584—600
 Sáncz 589, 597, 598
 Sand 181, 186, 525, 553, 612, 621
 Sándorháza 467
 Sántz 589, 597, 598, 610
 Sárkánysziget 552
 Sárospatak 373
 Sárvár 554, 560, 563, 618, 625
 Sas vendégfogadó 91
 Sávoly 261, 279
 Schantz 589
 Segesd 316
 Sellye 164
 Sigard (1700) 15, 154
 Sikátor utca 89
 Siklós 18
 Simonyák dombja (Bagola) 590, 591, 592, 596
 Siófok 619
 Sloup (Morvaország) 346
 Somogy megye 82, 246, 249, 311, 434, 493, 495, 496, 505, 541, 580, 581, 593, 596, 615, 616, 620—623, 625, 627
 Somogy-szentmiklós l. Szentmiklós 567, 580, 584, 585
 Sopron 31, 69, 99, 156, 203, 249, 266, 271, 278, 279, 353, 360, 373, 385, 406, 424, 431, 459, 483, 488, 490, 492—494, 499, 518, 524, 538, 540, 554, 555, 617, 621, 623
 Sopron megye 488
 Soproni utca (ma: Magyar u.) 30, 69, 70, 168
 Sormás 17, 124, 154, 169, 182, 345, 440, 480, 532, 609, 610
 Söjtöri-hát 556

Spanyolország 540
 Stájerország 385, 475, 481, 485, 489, 499, 500
 „Stara suma” (Bajcsa) 605
 „Stófár kútja” (Bagola) 590
 Strasser-ház 98
 Strigau 479
 Surd 484
 Sümeg 78, 246, 265, 424, 475, 490
 Svájc 540

Sz

Szabadhegy 182, 282
 Szabolcs megye 382
 Szalápataka 554
 Szalónak 18, 263
 Szammer-nyomda (Zalaegerszeg) 360
 Szántói járás 463
 Szapáry-birtok részei 17
 Szaplányos (Szentmiklós 1802) 567, 572, 574, 584, 585
 Szatmár megye 26, 118, 552
 Száva 263
 Széchenyi-féle ház (1822) 85, 101
 Szécsi-sziget 299
 Szedreskert 574
 Szeged 553, 619, 621, 625
 Szeglet utca (ma: Kölcsey u.) 69, 70, 75, 76
 Székesfehérvár 244, 246, 457, 474, 475, 482, 493, 511, 522, 524, 616, 618, 621, 627
 Szekszárd 16, 493
 Szélmalmi kocsmá 35
 Szenes (Szentmiklós 1802) 568
 Szentandrás 467
 Szentbalázs (ma Zalaszentbalázs) 496, 539, 544, 549, 551, 557, 559, 560, 563
 Szentendre 327, 328, 329, 333, 337, 340
 Szentgotthárd 212
 Szentgrót (ma Zalaszentgrót) 288, 290
 Szentgyörgy (ma Szentgyörgyvári-hegy) 172, 202, 313, 501, 507, 567, 572, 589, 594
 Szentgyörgyvári utca 70, 71, 82, 97
 Szent-Iván (ma Zalaszentiván) 552
 Szent János utca 376
 Szentmária (Sveta Marija) 375

Szentmárton 463
 Szent Márton hegy 373
 Szentmihály (ma Zalaszentmihály) 467, 508
 Szentmiklós (ma Miklósfa) 155, 172, 185, 459, 474, 484, 515, 534, 544, 555, 567, 568, 569, 572, 576, 578, 580—585, 590, 597—599, 600, 604, 616
 Szent-Pál (Somogy-szentpál) 532, 552
 Szent Péter 296, 345
 Szentpéterúr 467
 Szepetnek 17, 124, 154, 182, 313, 345, 393, 395, 403, 440, 532, 545, 603, 604, 607—609
 Szepetneki út 79
 Szerdahely 17, 154, 246, 247, 306, 554
 Szigeti utca (ma: Teleki u.) 69, 70
 Szigetvár 69, 104, 246, 247, 271, 551
 Szilézia 385, 461
 Szlavónia 263, 385, 480, 554
 Szolnok 459, 506
 Szombathely 38, 69, 124, 127, 156, 424, 460, 474, 618, 620, 626
 Szombathelyi utca 70
 Szűcs utca 66

T

Tanodalmi tér 81, 87
 Tapolca 393, 395, 434
 Tárnok-ház 85, 255
 Tata 383
 Temesköz 551
 Terezianum 537
 Tétény 474
 Then-féle ház 96
 Thuringia 557
 Tirol 386
 „Tizenháromváros” (l. Hutweide) 51, 55
 Tolmács 306
 Tolna (mezőváros) 118, 257, 280, 473, 492, 493, 597, 598
 Tolna megye 493
 Toscana 551
 Tótság (Vas megyei járás) 554
 Tótszentmárton 306, 331
 Töll 603
 Török Birodalom 257, 295
 Török föld (Bagola) 590
 Trencsén megye 382

Trieszt 244, 245, 263, 540
 Tübingen 537
 Türrje 218
 Tüttős 467

Ú

Újnéppusztá 550
 Újudvar 129, 307, 544, 556
 Új utca 82
 Újváros 60, 156

V

Vác 515, 516
 Válicka 546, 556
 Valkonya 306
 Vámút 434
 Varasd 62, 212, 215, 245, 246,
 247, 363, 472, 477, 481, 491,
 498, 514, 516, 569
 Varasdi út 79, 82, 87, 90, 91, 94
 Várhely utca (ma: Báthory u.)
 70, 81
 Várpalota 474
 Vas megye 487, 556
 Vásártér 250, 504
 Vasemberház 82, 84, 94, 349,
 357
 Vasvár 245
 Venéce 603
 Verőce, Weneche (középkori fa-
 lu) 474, 569
 Veszprém 17, 75, 118, 171,
 205, 220, 246, 267, 298,
 306, 307, 335, 339, 351,
 354, 381, 393, 395, 401,
 424, 434, 459, 474, 483,
 485, 488, 492—494, 496,
 499, 516, 518, 613—615,
 617—620, 622—627
 Veszprém megye 496
 Virágos tabló (Bajcsa) 603
 Visonta 553
 Vör 118, 467
 Vrászló 107, 110, 247, 271,
 288, 290, 590
 Vukovár 458

W

Weiser-bolt 82
 Weizberg 347, 351
 Wittemberg 373

Z

Zágráb 156, 245, 299, 306,
 307, 379, 400, 424, 472, 492,
 494, 497, 514, 516
 Zákány 306, 400
 Zalaegerszeg 38, 41, 99, 107,
 111, 124, 169, 285, 354, 384,
 393, 395, 399, 424, 434, 459,
 470, 474, 480, 483, 487, 488,
 491—493, 495—497, 499, 500,
 502, 504, 506, 508, 510—512,
 514, 516, 517, 522, 525, 562,
 613, 618, 620—628
 Zala folyó 155
 Zalalövő 492, 554, 560, 563
 Zala megye 17, 18, 28, 40, 61,
 66, 154, 172, 175, 212, 214,
 217, 218, 227, 265, 353, 401,
 414, 420, 431, 435, 443, 536,
 547, 552, 554, 555, 557, 558,
 619
 Zalaegerszeg—Körmend—Szom-
 bathely—Kőszeg—Sopron—
 Bécs útvonal 245
 Zalaszentbalázs 443, 617
 Zalaszentmihály 375
 Zárda utca 69, 74, 104, 348
 Zöldfa vendégfogadó 65, 82, 255
 Zöldfa vendéglő 49, 81, 82, 96,
 281, 282, 349
 Zöldfa sziget (városrész) 81
 Zrínyi utca 23, 25, 26, 437

Zs

Zsdenec (Bajcsa) 605
 Zselic 247
 Zsülec gödör (Bagola) 590

Tárgymutató

A, Á

ábécés könyv 613
 ábrázolóművészet 355
 Acta Mechanica 214, 614
 ácsok és kézművesek céhe 213,
 217
 ács- és kőműveslegények 227,
 232
 adminisztráció 18, 28, 60, 61,
 118, 145, 157, 212—214, 219,
 283, 353, 362, 407, 410, 419,
 505, 551, 591, 596
 adóbevallás 273, 275
 adóelengedés 33, 429
 adófizető 203, 274
 „adóí lajstrom” (1837) 128
 adóköteles 100, 123, 129, 178,
 320
 adománybirtok 532
 adománylevél Berge Györgytől
 kolostor- és templomépítés-
 hez 302, 303
 adómentes esztendők 593
 adóösszeírás 46, 67, 68, 86, 99,
 101, 115, 124, 125, 156, 170,
 178, 180, 199, 204, 211, 263,
 270, 273, 277, 280, 285, 320,
 592
 adoptálás 414
 adósság fejében árverezés 414
 Adria Biztosító Társaság 98, 281
 ádvént 310
 aestimatio 119, 145
 Ágoston-rend telepítési terve
 316
 agrárgazdaság 167
 agrárkapitalista fejlődés 551
 agrárproletár 550
 agrárszerkezeti elmaradottság
 169
 agrártársadalom 157, 620, 621
 Agrártörténeti Szemle 613
 Agrártörténeti Tanulmányok 624
 ágyúmeister 200
 Ájazba mecset 344
 akatolikus („a-catholik, Acathe-
 lic”) 121, 578, 592
 akó 93, 165, 166, 167, 173,
 181, 254, 263, 434, 479, 549
 alamizsnakerés 306
 alapítólevél (gimnáziumi) 316,
 362, 380, 386, 392
 áldozócsütörtök 309, 313
 algimnázium 385
 alispán 65, 247, 263, 353, 383,
 384, 410, 411, 416, 422, 459,
 460, 461, 464, 469, 470, 475,
 476, 477, 478, 479, 481, 482,
 492, 506, 517, 518, 536, 539,
 550, 553, 555
 alispáni hivatal 413, 519
 aljegyző 405, 407, 408, 414,
 420, 423, 431, 442, 556
 alkotmány 458, 459, 460
 állami kárpótlás (földesúrnak)
 183
 állami kereslet 162, 176, 252, 269

- állami oktatás 355
 állampolgári ismeretek 377
 állandó bizottmány 459, 461, 462, 463, 468, 469, 470, 471, 475, 476, 487, 488, 489, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 516, 517, 613
 állandó színtársulat 418
 állatállomány (1802) 118, 162, 165, 181, 550, 575, 592, 604
 állatlopás 45
 állatvásár 36, 80, 248, 250
 allodiális föld 570
 allodiális rét 575
 allodiális szántó 573, 594, 598, 604
 allodiális terület 18, 154
 állomásozó katonaság Kanizsán 540
 állópad (görögkeleti templom) 327
 almárium 277, 546
 alorvos 489
 alsó fokú oktatás 620, 628
 Alsóvárosi Plébánia 553, 556
 Alsóvárosi Plébánia irattára 553, 556
 altalaj 155
 „alte capelle” 296
 ambitus 577
 anabaptista 122
 Andocsi misszió 297, 331
 „angliai zab” 162
 angolpark (kert) 352, 545, 555
 angol polgári forradalom 531
 angol utazók 64
 Antik Tanulmányok 616
 „Antiqua tabella Urhialis (1767) 592, 593
 antimenzion 330
 antiszemita megmozdulások 460, 476
 anyaegyház 308, 592
 anyakönyv 270, 298, 299, 300, 301, 314, 327, 331, 333, 589
 anyanyelvi mise 314
 áprilisi törvények 459, 462, 505
 ár- és belvizek 574
 Aranygyapjas Rend 386
 aranyműves 202, 466
 Aranyszarvas 359, 366, 369
 archivum 581, 613
 Archivum Rákócianum 613
 árrenda 37, 38, 64, 65, 88, 92, 102, 159, 160, 165, 176, 255, 257, 258, 265, 375, 569, 570, 577, 605
 árendabevételek 255
 árendajövedelem 375
 áristom 35, 40, 43, 45, 419, 422, 427
 arisztokrácia 153, 613
 árkádsor 348
 árlimitáció l. árszakás 36
 Árpád-kor 352, 535, 552
 árpa- és zabtermelés 162
 árszabás 207, 475
 articulus 208, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 222, 224, 226, 436
 áruértékesítés 251, 257
 áruszállítási adatok 245
 árvaellátás 33
 árvák atyja 34
 árvapénztár 40
 árvaügy (1836:IX. tc. 6. §) 24, 33, 34, 409, 414
 árvavagyon 34
 árverés 46, 96, 278, 412
 Ascensio Beatae Mariae Virginis (aug. 15.) 232
 Assisi Szent Ferenc oltára 304
 aszaló 538
 asztalosok, lakatosok ... céhe (1773) 215
 átlagéletkor növekedése 123
 átmenő forgalom 79, 262, 274
 átrakodó és tovább szállító kereskedelem 248
 átrium 299, 300
 átutazó (a városon) 201
 aulikus nagybirtokosság 153
 autonómia 15, 19, 37, 626
- B**
- Bach-korszak 404, 414, 439
 „babyboom” 120, 121, 123
 bácskai hadszíntér 474
 bagolai jobbágyság 593
 Balatoni Múzeumi Füzetek 615
 balázsáldás 312
 baldachin 300, 309
 báni határőrezred 479, 494
 bányavárosok 263, 322
 Baranyai Helytörténetírás 613
 barátok (szerzetes) 17, 124, 467, 477, 489, 500, 579
 barokk gondolkodás 344
 barokk stílus 64, 65, 82
 Batthyány-adminisztráció 18, 157
 Batthyány család 46
 Batthyány-levéltár 399, 439, 626
 Beatae Mariae Virginis Festivitat (szept. 12.) 249
 bécsi kongresszus 358
 Bécsi Központi Igazgatóság 401
 Bécsi Tanulmányi Alap 379, 383
 bécsi Udvari Kamara 532
 behívótábla 224
 békázás 606, 608
 békefeszület 309
 bekerítések 153
 belga királyi birtokok 549
 Belgrád—kalocsai püspök 300
 belső migráció 116
 belső telek 20, 27, 571, 592, 593
 belső vár 330
 Belsőségek birtokíve (1753) 66, 79
 belügyminisztérium 461, 510, 512, 614
 bencés rend 373
 benedikál 305, 314, 316
 benépesítés 534
 berek kihasználása 87
 berek lecsapolása 18, 88, 89, 91
 béres 67, 83, 101, 157, 159, 163, 171, 178, 182, 183, 184, 348, 459, 539, 541, 550, 551, 569, 571, 572, 574, 575, 576, 577, 592, 593, 598, 604, 606, 607, 616, 625
 bérlakás 97
 bérlési szerződések 92, 283
 bérlők 39, 65, 94, 98, 159, 273, 283, 418, 534, 572, 594
 bérmálkozás 119
 bérmunka 569, 593
 Bessenyei jószágok 538
 beszállásolás 41, 87, 420, 438
 betegápolási könyv 356
 betegségek 125, 181, 356, 474
 betelepítés 118, 122, 123, 127, 131, 590
 betéti társaság 248
 bevándorló 206, 271, 404, 593
 bevételi forrás 23, 38, 64, 316
 Bibliaolvasás 373
 biedermeier (kor) 546
 Bikur Cholim l. betegápolási könyv 323, 336, 337, 339, 340
 Bírak Könyvei 387
 birkaállomány 165
 birkatartás 165, 575
 birodalmi háborúk 269

- birodalmi nemesség 266
 bírói mandátum 21, 407
 bíróválasztás rituáléja 21
 bírság 44, 160, 207, 429, 503
 birtokkormányzat 437, 440, 442
 birtokközpont 247, 352, 399, 401, 534
 birtokmegosztás 551
 birtokpolitika 91
 bivalytartás 575, 576
 bizonyosságlevél 416
 biztosításügy 281
 blokád 344, 625
 bognárcéh (1701) 213
 bolgárok 118
 bolthálózat 249
 bolti árukészlet 277
 boltok (1733) 64
 borjúváltság 534
 borkereskedelem 540
 borkimérések 424
 borpénz 570
 bosnyák ferencesek 295, 296, 307
 boszorkányok 42
 botozás 570
 bört 36, 311, 312
 bőrheveder 33
 bőrkereskedelem 258
 búcsú Kanizsán 312
 Buda visszavétele (1686) 551
 Budai Kamarai Felügyelőség 60
 Budapesti Szemle 621
 Buda bevétele 499
 bunyevácok 118
 bushel 579
 búzaszentelés 313
 bűnbocsánat 311, 350
 bűncselekmény 45
 büntetéspénz 421
 büntetőper 470
 bűnügyek 42
 Bürger = purger 50, 51, 53, 75, 103, 104, 106, 187, 235, 237, 282, 361, 366, 404, 445, 446, 447, 448, 584, 599
 „Bürger Verein” 75, 282, 361
 bürokratizmus 99
- C**
- caducitas 403
 calcatúra (nyomás) 158, 571, 575
 Canonica visitatio (1554, 1698, 1748, 1778, 1816, 1824) 25, 26, 28, 299, 332, 333, 348, 374, 375, 378, 393, 395, 614
 casula 579
 cédulagyűjtemény 186
 cégér 459
 céh 20, 34, 35, 36, 45, 63, 81, 199, 200, 201, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224
 céhalakulás 209, 211, 215, 217
 céhcommissarius 209, 220
 „céhek rendje” 207
 céhemlékek 622
 céhgyűlés 210, 224
 céhjegyzőkönyv 210, 219, 225
 Céhkataszter 211, 217, 218, 232, 233, 614
 céhkorsó 210
 céhláda 210, 224
 céhlámpa 210
 céhlevél-kölcsönzés 211
 céhmester 212, 213, 214, 215, 219, 220, 222, 224, 233
 céhnótárius 215, 219
 céhpatrónus 222
 céhpecsét 213
 céhrendelet (1761, 1805, 1813) 209, 210, 214, 222, 224
 céhrendszer válsága 225
 céhszabály 206, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 218, 219, 220, 223, 224, 232
 céhszabályzatok 206, 207, 208, 211, 214, 219, 224, 232
 céhtag 206, 219, 222
 céhtaggá válás 206, 219
 céhtörténet 199, 209, 218, 219
 céhzászló 220, 222
 census 169, 170, 172, 176, 177, 183, 402, 403, 442, 462, 464, 466, 557, 569, 570, 571, 573, 593
 censusos föld 557
 ceremónia 313
 Channuka-ünnep 323
 Chernel-párt 468
 Chevra Cadisa (Szentegylet) 330, 356
 chirurgus 203, 229
 cigányok 118, 208, 251, 257
 cigarettázási divat 276
 „ciggaro-fabrica” 275
 cikkely 210, 211, 214, 218, 219, 220
 cilinder 226
 címer 332, 352, 466, 547, 619
 címerlevelek 619
 civitas 15, 16, 117, 125, 145, 156
 comparatistae 382
 „completorium” 330
 „conditio” a céhlevélben 213
 confirmálás (megerősítés) 210, 213, 214
 confraternitas 316
 conjugistae 382
 conscriptio 16, 74, 115, 118, 120, 121, 122, 126, 127, 170, 178, 203, 268, 273, 348, 581, 582, 614, 615, 624
 Conscriptio Animarum...1757, 1771 115, 120, 121, 122
 Conscriptio Regnicolaris 1720 615
 Conscriptiones Vinearum (Szentmiklós, Mórchely) 615
 Constitutio Regni Fundamentalis 537
 contractus 16, 39, 78, 102, 175, 257, 445, 597
 conventionalis contractus 16
 convertita 320
 Corpus 300, 333, 441
 Corpus Juris Hungarici 333
 cour de honneur 353
 crida 46
 cubicella inferius 27
 custodia 302
- Cs**
- csaklya 33
 család átlagos létszáma 116
 családi címer 332, 547
 családi kápolna 255
 családi sírbolt 533
 Csány-iratok 510, 614, 618, 620, 621, 622, 623
 csapadékmennyiség 117
 csárda 533, 599
 Cs[ászári] K[irályi] Posta Hivatal 400
 csatornázás 433, 544
 csavargók (útonállók) 248
 csecsemőhalandóság 121, 125
 csehboltozat 346
 csengettyű (templomi) 300, 309, 311
 cséplő 573
 cserépetés 167
 cserepező 202
 cseréptető 29, 432
 cserépszindely 426

cseresznyéskert 574
 csillag és lándzsa (görögkeleti oltáron) 327
 csizár, szűcs, lakatos ... cég (1698) 212
 csizmadiacég (1699) 208, 212, 220, 221, 224, 226
 Csokonai Kanizsán 622
 csoportházak 81, 82, 95
 csődanyag 275
 csődeljárás 96, 278, 499
 csődper 46, 275
 csődtörvény 278
 csurgói gimnázium 26
 csurgói jószágigazgatóság 567, 580
 csurgói uradalomtest 574, 589
 csutora 232

D

dalmatica 309
 dandár 473, 478, 479, 481, 485, 488, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 498, 500, 501, 502, 503, 511, 517, 518, 519
 Deák tér története 620
 declinistae (gimnázium) 382
 decretum 233
 dékán (céhes tisztség) 224, 233, 308
 Dél-Dunántúl Atlasza 613
 délszláv katolikusok 295
 Demográfia 119, 129, 616, 617, 618, 621
 demográfiai átmenet 131, 619
 demográfiai robbanás 153, 569, 591
 demolíció (a vár lerombolása) 62
 depositorium 39
 deputátum (járandóság terményben) 183
 deres 539, 570
 Descriptio (Skerlec) 245, 362, 597
 deskriptív statisztikai irodalom 166
 devalváció 176, 437
 dézsma megváltása 257
 „diadalmi kapu” 416
 diákság 116, 131, 381, 382
 diákszínjátás 355, 615
 dica (hadiadó) 40, 402, 581
 dicalis (rovatos összeírások) 170, 174, 204, 265, 268, 272, 581
 Dietrich-dandár 492

differenciálódás 578, 608
 diszkosz 327, 330
 díszközgyűlés (1896. május 17.) 618
 divisio 34
 dobogó (cathedra) 384
 dohánykészítő 202
 dohánytermékek 276
 dohányzástilalom 32
 domboldalok magassága 155
 dombormű 346, 348
 domborzati viszonyok 247
 domínium 15, 17, 18, 154, 163, 182, 603
 donáció 18, 353, 354, 620
 dögvészek 125
 döntéshozók (magisztrátus) 406, 441
 drávai védvonal 457, 476, 617
 Dráva-vonal 460, 462, 463, 472, 473, 474, 476, 480, 510
 dualista korszak 280
 dunántúli evangélikus egyházkerület 623
 dúlőfelsorolás (1753) 79
 dzsámiból szentelt katolikus templom 298

E, É

egészségtelen életviszonyok 125
 egészségügyi nevelés 383
 „égettek” (tűzesetben kárvallottak) 33
 egyenruha (hiány) 475
 egyetemi ifjúság 385
 egyház felszereltsége 309
 egyházi anyakönyvek 331
 egyházi építészet 345
 egyházi összeírások (1757, 1771, 1778—1787, 1792) 568
 egyházi zsinatok 309
 egyházlátogatási jegyzőkönyv I. Canonica Visitatio 47, 119, 298, 299, 304, 308, 314, 315, 316, 320, 333
 egyháztörténet 295, 314
 éhínség 119
 éjféle mise 312
 éjjeliőrök fizetése 84
 éjszakai világítás 83
 eladósodás (t. a városé) 546
 élelemraktár 28
 élelmezési ipar 205
 élelmiszer-árszabások (megyei) 207

elemi csapások 33
 elemi fiú- és leányiskola 356
 elemi iskolák épülete 475
 életes ház 267, 538
 „Életképek” 84, 101, 282, 286
 életkor 80, 116, 120, 121, 131, 153, 387
 életszínvonal 183, 243, 276
 ellenreformáció 345
 elmaradottság 169, 243
 elmocsarasodás 155, 156
 „Előbbkelők” (Honorationes) 126, 128
 előjáró mesterek 208
 előnév 247, 266, 272, 352, 535, 552
 elrendelt vadászat 166
 első magyar iskola 373
 eltartóképesség 174
 „eltartottak” 122
 élve születések 117
 emeletréépítés 65, 86
 emlékkönyv 615, 616, 624
 empire 108, 109, 290, 291, 357
 emporium (gazdasági) 107
 énekes mise 312, 313
 epidémia 118
 építőanyag-adományok 303
 építőmester 350
 érdekvédelem 623, 626
 erdőélés 39, 166, 571
 erdőirtás 544
 erdőirtvány 607
 erdőkerülő 65, 84, 577
 erdővagyon 409
 erkölctan 387
 erkölctelen életmód 44, 45
 Ernő főherceg, 48. gyalogezred 474
 erőd 296, 297, 298, 300, 303, 311, 603
 értelmiség 359, 360, 461, 580
 „Értésítő” (gimnáziumi) 615, 617, 618, 621, 622, 623, 627
 esküdtek (tanácstagok) 21, 23, 24, 31, 33, 39, 40, 215, 251, 321, 354, 409, 411, 569, 572, 578, 594, 596
 észak-itáliai háború 471
 esztergályos 72, 73, 75, 202, 223, 618
 etnikai megoszlás 115
 etnográfia 625, 626
 etrogtartó 323, 324
 evangélikus 87, 262, 275, 319, 320, 356, 457, 569, 591, 623
 evangélikus egyházközség 356

- evangélikus templom 356
 evangéliumi könyv 327, 328, 329
 évkönyv, rendházé 615, 616, 617, 625, 628
 exactor 65, 583, 597
 exaudi vasárnapja (húsvét utáni 6. vasárnap) 249
 expositio 313
 extraneus 172, 173, 179, 181
 extraserialista 97, 202
 ezredparancsnokság 61
 ezüst kanál 327
- F**
- fa 15—20, 23, 24, 27, 30—33, 35, 36, 38, 40, 42, 49, 59—63, 65, 76—84, 87—89, 93, 96, 106, 110, 117, 125, 126, 128, 145, 154, 156, 157, 160, 166, 168, 170—172, 178, 181, 182, 201—203, 205, 208, 211, 213, 214, 222—224, 226, 227, 232, 233, 243, 246—250, 255, 258, 259, 261—266, 268, 270, 271, 274, 275, 277, 278, 280—282, 286, 299, 300, 303, 305, 306, 308, 309, 314, 316, 327, 331, 344, 346—353, 355, 357—359
 faber 202
 faipar 205
 faizás (erdőhasználati jog) 160, 166, 308, 551, 571, 604
 fajtalankodás 44
 fakápolna 305
 fakitermelés 409
 fakivágás 416
 fapiac 250
 faszín (fatároló) 270
 faszobrászat 347
 fatemplom 299, 303, 346
 fazekascéh 35, 208, 214, 226
 fegyvertár 475
 fegyverválság 15
 Fejér Megyei Történeti Évkönyv 616
 Feldbrand (1807) terme 427
 felekezeti 126, 316, 319, 320, 326, 333, 422, 457, 471, 472, 578, 627
 felekezeti összeírás 591
 felelős kormány 458
 feljelentés-sorozat (1839) 423
 fellegbeszélési fórum 61
 felségparancs (1780-as évek közepe) 173
 felsőházi tagok 465
 Felsőtemplom 26, 29, 85, 418
 felszabadító háborúk (17. század végi) 155, 244, 343, 531
 féltelkes jobbágy 278, 578, 608
 felügyelő 27, 60, 374, 376, 379, 401, 406, 412, 423, 459
 felvilágosodás 26, 282, 355, 358, 361, 373, 537, 614, 618, 620
 felvilágosult abszolutizmus 115, 537
 fémipar 205
 ferences adminisztráció 591
 ferences rendház iratai 332, 616
 ferences rendtartományok 297, 306
 fertőző betegségek 125
 „Feuer Ordnungs...” (1755) 223
 fiatalkorúak 77
 filii (fiúgyermek) 124, 296
 fiscalis 35, 280, 382
 fiskus 15, 187
 fizika (tantárgy) 382
 fluktuáció 125, 181, 258, 265
 fogadó 32, 43, 63, 64, 65, 68, 69, 76, 78, 79, 82, 83, 87, 90, 91, 93, 94, 102, 160, 233, 247, 255, 274, 275, 282, 283, 299, 349, 350, 400, 403, 417, 418, 435, 495, 511, 533, 538, 575, 577, 594
 fogadósok 275, 577
 fogalomtár 330, 332, 613
 foghíj 30, 31
 foglalkozási csoport 77, 97, 98, 275
 foglár 155, 467
 fogyasztási adó 16, 17
 fokos 69
 folyóátkelés 488
 fonás 570, 582
 font 207, 227, 251, 277, 332, 378, 459, 479, 489, 516, 534, 576, 577
 forgalmazási költség 268
 forgalmi becsérték 15
 forgótöke 277
 formációváltás 116
 forrás 23, 27, 28, 30—33, 38, 39, 43, 63, 64, 66, 81, 83, 84, 88, 90, 92, 97, 101, 115, 117, 123, 127, 128, 145, 160—162, 164, 166, 173, 178, 181, 184, 204, 205, 209, 213, 218, 219, 227, 255, 257, 261, 262, 264, 266, 269, 270, 272, 274, 284, 296, 300, 303, 306, 307, 315, 316, 321, 331, 333, 363, 374, 399, 404, 417, 439, 441, 483, 485, 494, 495, 497, 502, 514, 515, 519, 533, 550, 553, 571, 572, 573, 575, 576, 580, 596, 597, 609, 610, 614, 615, 624, 628
 forráshiány 296, 374
 forrásközlés 615
 forráskritika 127
 forspont 86, 87, 261, 416, 420, 438
 forspont kivetése 420
 főadószedő 23, 34, 36, 411
 főcéh 213, 214
 főesperesség 374
 főgimnázium 254, 385, 618, 623
 főhadiszállás 479, 491
 főispán 18, 85, 101, 344, 360, 384, 386, 388, 472, 499, 532, 536, 552
 Föld-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium 227
 földaprózódás 605
 földbérlet 159
 földbirtok-összeírás (1752) 157
 földbirtokszerkezet (1810) 157
 földbirtokszerzés 17
 földért fizetendő szolgáltatások 402
 földesúr 15—23, 26—29, 32, 35—38, 40, 42, 44, 62, 63, 65, 79, 85—88, 91—96, 98—100, 119, 128, 154, 157—161, 165—177, 179, 181—183, 209, 210, 214, 219, 255, 257, 258, 263, 265, 268, 269, 274, 320, 348, 349, 351, 352, 375—378, 380, 399, 401—403, 405, 409, 411, 413, 417, 418, 422, 425, 436, 438, 439, 533, 534, 536, 539, 541, 546, 547, 550, 570, 571, 572, 574—576, 578, 579, 581, 592, 593, 603, 604, 606
 földesúri fejlesztő politika 169
 földesúri igazságszolgáltatás 42
 földesúri jövedelmek 548
 földesúri mezőváros 401
 földesúri végrehajtó szervezet 24
 földkönyv 85

földmegváltás 66
 földmérő 67, 174, 280, 403, 435, 443
 földrajz 343, 353, 387
 földrajzi elhelyezkedés 154
 földrajzi nevek gyűjteménye 69
 földrengés 1757 39, 305
 főoltár 311, 313, 347, 351, 357
 főoltárkép 347
 főrabbi (ti. Löw Lipót) 360, 361, 377
 főrangú családok 619
 Főrendi és Kerületi Napló 280
 főútvonal 244
 francia divat 75
 francia enciklopédia 537
 francia háborúk 268
 franciskánus 25, 350
 fráterek 307
 freskó 346, 362, 620
 funduális kimutatás 1773 158
 funduális könyv 27, 78, 79, 80, 86, 101, 102, 176, 402, 403
 fuvarozás 248, 263, 426, 488
 füstfaragó 32

G

gabona 28, 82, 85, 86, 91, 117, 125, 162, 163, 164, 173, 174, 176, 179, 180, 203, 246, 250—252, 254, 255, 267—269, 272, 279, 285, 306, 308, 348, 424—426, 440, 488, 489, 516, 539, 541, 544, 550, 553, 571, 573, 575, 576, 579, 581, 582, 590, 594, 598, 604, 606, 609, 628
 gabonagyűjtés 306, 613
 gabonapiac 250
 gabonarakar 28, 82, 85, 255, 348
 garas 212, 308, 310, 361, 362, 555, 579, 616
 gazdakimutatás 167
 gazdasági épületek 65, 352, 537, 538, 568, 578
 Gazdaságtörténeti tanulmányok 613, 628
 gazdatisztképzés 153
 generális atya 312
 Genossenschaft (társulat) 228
 geometria 382
 Georgikon praeparandiai tevékenysége 379

gerencsér 165, 201, 475, 479, 576, 591, 592, 593
 gerillaharc 627
 gimnázium 20, 25, 26, 38, 66, 99, 254, 266, 317, 325, 350, 355, 359, 360, 373, 375, 376, 377, 379—385, 390, 440, 457, 542, 543, 615, 618, 623
 Gligor-telek 25, 26, 376
 gólyaláb 83, 435
 gombkötő céh (?) 218
 göbolyös 594, 598
 görög kereskedők 257, 258, 259, 326
 görögkeleti hitközség 345
 görögkeleti pap 345
 görögkeleti plébánia 327
 görögkeleti szerb emlékek 615
 grammatikai osztály 382, 387
 Grammont-dandár 479
 granarium (gabonátároló) 575
 gregorián 359
 Grosshandler k. k. (1814) 266
 gubacszedés 23, 39, 166, 608
 gvardián 302, 303, 306, 307, 309, 312, 314, 316, 319, 350, 405

Gy

gyalázkodás 42, 43, 44, 414
 gyalogjáró 83
 gyalogmunka (mint robot) 605
 gyámság alatt lévők 409
 Gyámsági Hivatal Ügyvédője 409
 gyámügyi szabályrendelet 33
 gyapjúkonjunktúra 545
 gyáripár története 616
 gyárosok 460
 gyászor 323
 Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.) 232, 310
 gyertyatartó 277, 299, 300, 323, 327, 549
 gyilkosság, mint bűncselekmény 41, 42, 505
 gyógyszerár 262
 gyóntatás 300, 312
 Gyorsutazási Intézet (1847) 248
 gyutacs 475
 gyümölcsös 534, 574

H

Habsburg-közigazgatás 567
 hadbíróság 492, 557

hadiadó teljesítése 40
 hadianyag 62, 473, 475, 488
 hadifogoly 489
 hadikereslet 243
 hadipénztár 476, 492
 hadisarc (1849. július 17.) 495, 502, 503, 504, 505, 517
 hadiszállító 16, 20, 28, 63, 154, 266
 haditanács 62, 348, 473, 511
 haditérkép (1857) 83
 haditörvényszék 385
 hadosztály 478, 479, 481, 488, 513, 617
 hadosztályparancsnok 479
 Hadtörténelmi Közlemények (HK) 618
 Hadtörténelmi Levéltár (HL) 47, 618
 hadügyminisztérium 474, 475, 477, 479, 488, 489, 516, 618
 hagymáz 489
 hahóti plébánia 306
 hajadon 492
 hajdina 252, 606
 hajdúk (kránicok) 22, 24, 65, 227, 251, 406, 409, 420, 427, 577, 578
 hajnali mise (rotaté) 312, 330
 halálos ítélet 41
 halálozási ráta 120, 127, 129
 halandóság 33, 121, 125, 153, 621
 halandósági mutatók 168
 halastó 167, 574
 halászat 88, 160, 161, 167, 170, 574, 606, 608
 hanukkia 324, 337, 340
 háramlás joga 403
 harangláb (fa, 1792) 305
 harangozás 29, 308, 312, 313, 314, 318, 375
 harangozó „a város templomában” 29
 harangöntő mester (bécsi) 33
 Hardegg (7.) vérteszred 479
 Hármaskönyv 403
 harmincados ház, Sóhivatal 64, 355
 haszon 18, 30, 38, 45, 88, 153, 161, 169, 170, 171, 176, 184, 202, 251, 272, 280, 352, 400, 403, 411—413, 416, 418, 433, 459, 506, 545, 551, 554, 593, 607, 608
 haszonbérbe adás 411
 határjárás 404, 546

- határszentelés 311
 határváltozás 593
 hatóságok limitációs joga 251
 hatosztályos (gimnázium) 385
 hatvanosság (testület) 409
 hazai agrárrendszer 153
 Hazai és Külföldi Tudósítások 359
 hazai fogyasztás 252
 házaló típusú kereskedelem 251
 házaló zsidó 251
 házasság előtti együttélés 44
 házasságon kívüli erkölcstelen életmód 44
 házastársi hűség megszegése 44
 házatlan zsellér 67, 124, 168, 204, 257, 272, 552, 609
 házbér 414
 házfőnök 345
 háziadó 557
 háziipar 576
 házkutatás 492
 házösszeírás 201
 házösszeírási névsor 69
 háztartásfő 119, 120
 háztartások száma 120—123
 háztartásszerkezet 613
 háztulajdonosok 31, 72, 98, 101, 118, 200, 298, 427, 432, 443
 házszámlista (1854) 91
 hegyközség elöljárói (1831) 572
 hegymester 572, 594
 hegyvám 166, 538, 540, 554
 helyesírás 597
 helyőrség 60, 345, 480, 481, 482, 483, 491, 493—499, 502, 503
 helypénz 250, 424, 425, 436
 helypénzszedő 424
 helyrajzi szám 82, 97, 576, 582, 597, 624
 helyszíni szemle (tűzvész esetében) 427
 Helytartótanács 23, 27, 29, 34, 36, 40, 175, 210, 214, 217, 221, 225, 227, 228, 232, 249, 251, 261, 326, 348, 360, 373, 377, 383, 384, 386, 388, 402, 404, 413, 423, 433, 435, 458, 544, 552
 helytörténeti irodalom 199, 211, 296, 505
 helytörténeti tanulmányok 203
 hét évi búcsú 311
 heti sertésvásár 406, 424
 Hetilap 281, 286
 hetipiac napja 248
 Hétszemélyes Tábla 18, 386
 hídpénz 161, 170
 hídvám 434
 Historia Domus 331, 334, 338, 362, 557
 hitbizomány (1867:IX. tc.) 551, 567, 590, 616
 hitfelekezet 320, 326, 333, 471, 472
 hitközség 42, 83, 265—267, 268, 321—326, 333, 345, 354, 356, 357, 360, 377, 437, 438, 627
 hitközség elnökei 322
 hitoktatás 312
 Hitterjesztési Kongregáció 298, 331
 hivatalnokház (communitas domus) Szentmiklóson 578
 hivatásos katona 487
 hódoltsági terület 117
 homokkő 351
 honfoglalás 533, 613, 619, 627, 628
 Honismeret (folyóirat) 617, 620
 honismereti mozgalom 621
 honorácior (értelmiség) 99, 130
 „honorarius tanácsos” 407
 Honvédelmi Bizottmány 485, 489, 555, 556, 620, 623
 honvédsereg 461, 477, 556
 honvédszászlóalj (7., 56.) 477, 478, 489, 511, 517, 556, 557, 617, 622, 626
 horások 312, 313
 horvát csapatok 473, 477, 478, 479, 480, 491, 492, 494, 499
 horvát lakosság 131, 298
 horvát nyelvű nagybőjti szónoklat 312
 horvát-szlavón katonaság 227
 hospes (extraneus) 173
 hospitum (hajlék) 119
 hosszúfuvar 539
 humanizmus 373
 Hunyadi-szabadcsapat 488
 hús ára 475
 húsvét 212, 232, 249, 310, 311, 313, 330
 iga 19, 20, 25, 31, 32, 38—40, 61, 63, 65, 66, 69, 87—89, 98, 99, 115, 117, 119, 126, 129, 131, 153, 155, 156, 161, 163, 165, 167, 181, 201, 208, 214, 219, 243, 248, 252, 255, 264, 265, 270, 272, 276, 298, 302, 308, 317, 326, 330, 350, 353, 361, 402, 424, 429, 461, 466, 471, 485, 491, 504, 507, 540, 542, 544, 545, 548, 554, 576, 579, 593, 606, 607
 „Igazság”-patika (1836) 262
 igazságszolgáltatás 42
 igazságügy 41
 ignobilis (származás) 382
 íjas (íjkészítő) 212
 ikon 316, 327, 357
 ikonográfia 625
 ikonosztáz 327, 357
 imaház leltára 327
 imahely (kápolna) 314
 imaóra 330
 inas 75, 124, 203, 204, 217, 219—222, 224, 276, 360, 461, 525, 624
 influenza 126
 infrastruktúra 37, 243
 ingatlan 27, 39, 65, 75, 81, 85, 88, 90, 91, 94, 97, 98, 255, 261, 262, 266, 269, 274, 402, 403, 405, 431, 441, 542, 556, 624
 ingatlanforgalom 90, 98, 402, 403
 ingatlanspekuláció 39
 ingatlanszerzés 90, 269
 Inkey család iratai 553, 554, 555, 556, 557
 Inkey-Breviárium 619
 Inkey-címer 352
 inspector 205, 382
 inspektorság, pécsi kerületi 25
 instructio (utasítás) 609
 intravillanus fundus 178, 192
 inventárium 285, 535, 553, 556
 ipar 24, 41, 125, 153, 154, 159, 169, 182, 203—205, 208, 217, 218, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 234, 243, 246, 248, 249, 265, 269, 271, 274, 278, 280, 281, 403, 404, 416, 426, 427, 436, 437, 461, 499, 531, 544, 576, 607, 614—616, 618, 619, 621, 624
 iparigazgatás 221
 ipari nyersanyag hiánya 116

I, Í

- icce 181, 569, 570, 576
 Ideiglenes Iparrendtartás (1851. április 1.) 228

- iparos 19, 20, 34, 35, 39, 46, 63, 75, 76, 78, 80, 81, 85, 117, 168, 222, 227, 228, 250, 254, 257, 259, 263, 271—274, 281, 282, 317, 326, 360, 361, 404, 430, 436, 438, 624
- Iparos- és Kézműves Egyesület 272
- iparosképzés 356
- iparosodás előtti (korszak) 613
- ipartámogató rendelkezések 280
- ipartörvény 228, 624
- írástudó 25, 354
- irat 17, 23—25, 30, 44, 46, 47, 61, 65, 66, 84, 88, 90, 93, 96, 101, 160, 171, 181, 184, 210, 214, 215, 219, 221, 243, 249, 250, 255, 264, 266—268, 270, 279, 283, 286, 295, 296, 303—307, 312, 318, 320, 323, 331, 333, 360, 374, 392, 399, 457, 458, 459, 471, 498, 505, 506, 509, 512, 513, 517, 533, 537, 553, 556—558, 568, 580, 581, 596, 597, 608, 609, 615—617, 619, 621, 624—626, 628
- irhás (mesterség) 461
- irnok 374
- irtvány 544, 607
- iskola 24, 25, 26, 33, 43, 87, 99, 262, 273, 317, 324, 326, 346, 349, 355, 356, 358, 360, 373—381, 383—386, 416, 417, 471, 542, 555—557, 613, 615, 618—622, 627
- iskoladráma, jezsuita 358, 619
- iskolaépület, önálló 273, 375, 380, 383, 386
- iskolai oktatás 374, 616
- iskoláskorúak 378
- iskolatípus 373, 379
- iskolaügy 373, 374
- „Ismertető” 407, 614, 615
- ispán 18, 45, 65, 73, 76—78, 85, 101, 247, 263, 317, 344, 353, 360, 383, 384, 386, 388, 410, 411, 416, 422, 459, 460, 461, 464, 469, 470, 472, 475—479, 481, 482, 492, 499, 506, 517, 518, 532, 535, 536, 539, 546, 549, 550, 552, 553, 555, 574, 575
- „Ispitál”, Ispita, Ispotály 27, 28, 40, 355
- istállózó állattartás 540
- istentiszteleti rend 312
- ítélkezési szabadság 41
- Izrael fiai 282
- Izraelita 84, 89, 90, 127, 131, 259, 261, 264—266, 268—273, 279, 281, 319, 320, 325, 326, 333, 345, 356, 360, 437, 477, 627
- izraelita hitfelekezet 320, 326, 333
- Izraelita Iparos- és Kézműves Egyesület 272
- Izraelita Jótékony Nőegylet 360, 437, 627

J

- jad (tóramutató) 322, 324, 337
- járadék, tehének után 575
- járványok 120, 125, 128, 437
- jászok 386
- jégverés 534
- jegyző 15, 16, 21, 22, 24, 25, 28, 31, 34, 38, 42, 43, 45—48, 84, 97, 115, 119, 131, 156, 173, 199, 200, 201, 205—208, 210, 214, 215, 217—219, 222, 225, 226, 233, 251, 266, 277, 279, 284, 285, 298—309, 311, 314—316, 318, 320, 322, 326, 331—333, 344, 345, 354, 361, 363, 374—376, 391, 399, 402—414, 416, 419—424, 426, 427, 430, 431, 433, 438—441
- jegyzői hivatal 408
- jegyzőkönyvek 24, 31, 34, 42, 45, 97, 115, 131, 205, 210, 219, 225, 284, 299, 303, 304, 307, 309, 311, 314, 331, 344, 374, 404, 410, 412, 438, 557, 620
- jegyzőválság 407
- Jézus születése 311, 353
- jezsuiták „csodálatos gyógyítási” 296
- jezsuiták és ferencesek térítő munkája 578
- jobbágyfelszabadítás 95, 176, 182, 459, 503, 544, 550, 551, 623, 624, 627
- jobbágylevél 399
- jobbágyok elégedetlensége 352
- jobbágyterhek növekedése 348
- jobbágyzavargások 570
- jog- és vagyonbizonytalanság 278
- jogállás 16, 19, 168, 206, 228, 413

- joghatósági szint 61
- jogkövetkezmény 277
- jogorvoslat, (uralkodóhoz) 158, 411
- jogsértés (1835) 250, 423
- jogtalan vizitálás 307
- jogviszony 171
- jószágigazgató (bonorum director, praefectus) 179, 401, 404, 556, 557, 567, 572, 580
- jószágkormányzó 78, 85, 254, 255, 269
- jótékonykodás (földesúri adományok) 183, 280
- jozefinizmus 361
- jövedelem 20, 23, 36, 37, 38, 49, 65, 67, 88, 91, 99, 155, 158, 160, 166, 167, 170, 176, 180—183, 202, 243, 255, 257, 259, 261, 263, 274, 275, 280, 308, 375, 406, 407, 409, 412, 420, 462, 506, 555, 589, 593, 604, 613
- jövedelemforrás 160, 166
- jövedelemtranszfer (önkéntes) formái 183
- jugerum 308, 332
- juhtartás 94, 165, 170, 177, 604
- Jurisdicciója az uraságnak 86
- jutalom a tűzoltáskor 41, 431

K

- kalapos, -céh 73, 75, 86, 201, 203, 217, 277, 436
- kalmár 30, 72, 74, 75, 78, 85, 224, 258, 277, 425, 426, 620
- kálvinista 120, 122, 320
- kamara 15, 16, 17, 63, 100, 154, 184, 251, 362, 386, 439, 532, 535, 536, 567, 577, 580, 615, 622, 626
- Kamarai Adminisztráció 61, 118, 145, 212, 213, 214, 219, 283, 362, 551
- kamarai időszak 21, 41
- kamarai irányítás 15, 20
- kamarai összeírás 46
- kamarás 18, 23, 100, 175, 332, 388, 405, 408, 418, 433, 545, 548, 551, 553, 556, 597
- kamatkozó kincstári utalványok 476
- kamatra kiadott tőke behajtása 34

- kancellária 16, 177, 214, 228
 Kancelláriai Levéltár Királyi Könyvek sorozata 232
 Kanizsa kiváltságos mezőváros 169
 Kanizsa Levéltára 623
 Kanizsa oppidum 118, 158
 Kanizsa társadalma 619
 Kanizsa úrbéri pere 102, 185
 Kanizsa vásártartási privilégiuma 249
 Kanizsai Almanach 620
 kanizsai berek 155, 399, 568, 572
 Kanizsai Enciklopédia 619
 kanizsai mocsár 533
 kanizsai piac 37, 79, 247, 249, 250, 255, 424, 544, 606
 kanizsai postamester 594
 kanizsai vártartomány 552
 kanizsai vásár 32, 36, 38, 45, 65, 251, 277, 457, 460, 580
 Kanizsai Védegylet 254, 280
 Kanizsai Zeneegyesület 359, 361
 Kanonske Vizitacije 618
 kántor 310, 312, 313, 461
 kapás művelés 571
 kapásnyi szőlő 181
 kapitány 39, 156, 347, 357, 376, 532, 533, 535, 547, 551, 552, 605
 kápolna 27, 28, 29, 201, 255, 295, 299, 305, 306, 309, 310, 314—316, 327, 345, 346, 348, 351, 352, 355, 357, 533, 538, 542, 554, 555, 579, 617
 kápolnai berek 177
 Kaposvár ipartörténete 621
 kapubejáró 348
 kapucinus monostor 440
 kárbecslés 427
 karitatív tevékenység 26, 267, 272, 280, 361, 435
 kárlista (tűzvész) 33, 428
 „Karnyóné” színdarab 75, 360
 kárpátukránok 118
 kárpótlás 183, 391, 472, 505
 kastély 35, 63—65, 76, 78, 82, 92, 93, 96—98, 262, 346, 349, 351—353, 356, 360, 537—539, 545—549, 555, 556, 573
 kasznár 546, 596
 kataszteri felmérés 69, 97, 101, 102
 katekizmus 353, 354
 Katolikus Lexikon 622
 katonai elszállásolás 531
 katonai felmérés (1780-as évek eleje) 589, 590
 katonai határőrvidék 228
 katonai karhatalom 468, 470
 katonai kontingens 23, 86
 katonai kórház 376, 477, 489, 498
 katonai parancsnok 15, 62
 katonai útösszeírás (1806) 244
 katonaorvosok 489
 katonapáterek 298
 kávéház (2) 93, 94, 100, 282
 kavicsozás 435
 kegyes alapítványok 354
 kegyúr 306, 348, 402, 417, 433
 kehely 300, 309, 327
 kékfestő 202
 kéményseprő 31, 32, 201, 202, 427, 481
 kenderföld 574
 kendő 33, 300, 309, 430, 431
 kényszerbeszállásolás 86
 képfal (ikonosztáz) 327
 képfaragó 351
 képviselőház 465, 471, 487
 képviselőtestület 28, 409
 képviselőválasztás 464, 465, 468
 kérdőív 569, 581, 592, 605, 606
 kereskedelmi számtan 325, 377
 Kereskedelmi Társulat (1851) 262
 Kereskedelmi tőkék 269
 Kereskedelmi tőkeképződés 153
 Kereskedelmi utak minősége 247
 Kereskedelmi választmány 227
 kereskedési telep 460, 464
 kereskedők száma 254, 261, 269, 275
 keresőprogram (számítógépen) 68
 kereszt 68, 81—83, 88, 89, 91, 119, 120, 162—164, 180, 220, 300, 301, 304, 309—314, 316, 319, 322, 330, 356, 386, 388, 407, 431, 475, 533, 538, 579, 596
 kereszték állítása 314
 keresztény 20, 36, 44, 60, 69, 78, 86, 208, 222, 227, 250, 259, 261, 263, 264, 266, 269, 275, 281, 282, 297, 298, 310, 322, 347, 361, 373, 387, 400, 411, 438, 439, 622
 kereszténység 310, 373, 387
 keresztnév 322
 keresztzsülő (inasé) 220
 keresztút képei 300
 kertbérlet 159
 késői feudalizmus 617, 620
 készpénzjövedelem 257
 „Két vadászok” (opera) 317
 „kettős város” (ti. Kanizsa) 157
 kezes 416, 470, 504
 kezességlevél 416
 kézi fecskendők 429
 kézműipar 208, 225, 614
 kézműves 5, 7, 9, 75, 97, 126, 153, 178, 197, 199—207, 209—211, 213, 215, 218, 219, 223—225, 227, 232, 249, 272, 325, 360, 420, 438, 440, 443, 460, 464, 615, 616, 619, 621
 kézműves mester 201, 232, 360
 Kézművesipartörténeti Szimpózium 619, 623
 kézművesség 5, 7, 9, 126, 197, 199—240, 440, 443, 615, 619
 kéztörelő (manutergia) 300
 kiadási bizonylat 39
 kiadmány (városé) 408
 kiadmányozás 414, 420
 kilenced 16, 37, 161, 163, 164, 170, 172, 179, 180, 185, 569, 572, 592, 606, 607
 kilencedbeli jövedelem 37
 kincstári megtérítés 41
 kirakodóvásár 249
 királyi akadémiák 354
 királyi Könyvek 232, 618
 Királyi Só Hivatal 82
 Királyi Tábla 22
 Királyok Könyvei 387
 „kis kastély” 545
 „Kis Sörház” (uradalmi) 265, 356
 kisállattartás 165
 kisbíró Szentmiklóson 578, 605
 Kisboldogasszony 311
 kisgimnázium 382
 kisgyűlés 419, 420, 432, 441, 464
 Kiskanizsa 47, 51, 55, 63, 79, 80, 99, 102, 103—105, 107—111, 119—124, 126, 127, 131, 145, 147—149, 156—158, 160, 163, 167, 168, 171, 174, 175, 187, 188, 190, 192—194, 201, 235, 238, 243, 284, 285, 287, 290, 314, 365, 368, 393, 395, 403, 410, 411, 429, 431, 435, 445, 450, 457, 459, 460, 462, 463, 466—468, 484, 485, 495, 501, 502, 505, 508, 509, 515,

- 522—524, 526, 569, 624, 625
 kiskanizsai temető 79, 314
 kiskanizsai templom 29, 33
 kiskanizsai utcák 79
 kismise 312
 kisváros 243, 275, 460, 557, 614, 615, 623, 625
 kiszolgáltatottság 295, 623, 626
 kiváltságlevél 210, 215, 232
 kiváltságos mezőváros 16, 156, 169
 kivándorlás 117
 kivezető utak 69, 248, 316, 435
 klastrom 308, 400
 klasszicizmus 343, 355
 klasszikus ókori műveltség 373
 klérus 458
 klimatikus tényezők 155, 164
 kocsmák 35, 65, 160, 170, 534, 538, 545, 557, 576, 577
 kocsmák árendába 413
 kocsmáltatás, mint haszonbérlet 160, 170, 177, 412, 506
 kódex 360
 kokárda 500
 kolduló szerzetesrend 306
 koleda 606
 kolerajárvány 127, 569, 615, 621
 koloniális portéka 424, 440
 kolostorépítés 305
 konjunktúra 19, 40, 85, 86, 177, 246, 261, 265, 269, 271, 543, 544, 545
 konjunkturális évek (18. sz. vége) 24, 266
 konkurencia kizárása 223
 kontár 224, 227
 kontinuos lakos Szentmiklóson 569
 kontraktus 37, 160, 165, 169, 170, 171, 175—177, 402, 403, 405, 408, 409, 411, 413, 414, 419, 422, 423, 425, 432—437, 439
 konvent 296, 297, 303, 306, 308, 312, 313, 440
 konventmise 312, 313
 konviktus 383
 konzervatórium 359
 konyhavizsgálók 31, 431
 korbácsütés 43, 44, 45
 korcsoport 116, 119—123, 127, 131
 kordások testvérelete (confraternitas) 316, 360
 kórház ágyai 437
 korízlés 354
 kormánypárt 472
 kormánysházák 556
 korona 76, 78, 79, 87, 93, 228, 274, 282, 283, 322, 350, 355, 384, 417, 457, 473, 483
 korpiramis 119, 120, 121, 122, 123, 145
 korrupciós ügyek (1830-as évek) 278
 kórus 305, 312, 313, 579
 Kossuth Hírlap 464, 619
 Kossuth-bankó 504
 Kossuth-nóta 495
 kovács- és bognárnéh legény-társasága 220
 kovács és késes céh (1720) 213, 220
 köből 16, 24, 33, 156, 162, 167, 308, 376, 541, 542, 554, 571, 577, 579, 604
 kőfaragó céh Keszthelyen 350
 kőhíd 248
 kölcsönfelvétel 40
 kőművesek és ácsok napszám-bére 207, 213, 217, 218, 223, 233, 251, 349, 429
 könyves iparág 615
 könyvgyűjtemény 354, 360
 könyvkötő 42, 203, 261, 360, 461
 könyvnyomda a megyeszékhelyen 261
 könyvtár 100, 115, 145, 300, 327, 328, 329, 333, 360, 384, 537, 623, 624
 könyvtáros 352
 könyvvitel, mint tantárgy 325, 377
 Körömdi Füzetek 617
 Körömdi Igazgatóság 401
 körmenet 310, 311, 312, 313, 318, 378, 500
 kőszegi takarékpénztár 279
 kötélverő céh(?) 218
 követválasztás 457, 470
 kövezett út 244, 245
 Közsendi Bizottmány (pesti) 459
 közegészségügyi viszonyok 174
 középponti választmány 459, 465, 466, 509
 közerkölc 44, 412
 közgazdaság 619
 közgyám 407, 441
 közgyűlése Zala megyének 207, 302, 375, 399, 402, 408, 409, 411, 413, 417, 419, 420, 423, 425, 426, 429, 431—433, 435, 459, 493, 536, 539, 548, 567, 618, 619
 közgyűlési jegyzőkönyv 424
 közhitelű tanúk 408
 közigazgatás és jogszolgáltatás elválasztása 414
 közkiadás 411
 Közlekedéstudományi Szemle 619
 Közlöny 480, 481, 508, 510—516, 628
 közmunka 36, 88
 köznemes 180, 537, 538, 547, 553
 közoktatási és kultuszminiszter 385
 közös legelő és erdő 539
 központi ármeghatározás 251
 közrend 24, 208, 253, 409, 412, 422
 közteherviselés 458, 459, 461
 közterhek igazságos elosztása 23
 köztisztaság 419
 közvetítő kereskedelem 268
 közvilágítás 84, 255
 község vezetői 578
 kránicok 578
 Krobotenfahrer 263
 kukorica 39, 165, 180, 252, 253, 349, 480, 541, 549, 550, 554, 577, 590, 593, 606, 607, 608
 kulcsár 166, 577
 kulcsárné 577
 kupola 351, 352
 kurátora alapítványnak 386, 387
 kúria 63, 533, 546
 kuruc 16, 62, 533, 536, 552, 616
 kuruc hadsereg 16
 kuruc mozgalmak 62
 külkereskedelem 61, 243, 246, 266, 269
 külkereskedelmi forgalom 243
 külső kert 16
 külső tanács 21, 322
 külső vár 60
 külterjes juhtenyésztés 353
 külváros 344, 374
 kvártély 34, 39, 40, 41, 49, 99, 262, 355, 409, 420, 422
 kvártélyház gimnázium céljára 350
 kvártélyozás 22, 41

L

- láb (hosszmérték) 305
 lacikonyhák (vásáron) 424
 ladiszlaita ferencesek 298, 302
 ladiszlaita konventek 297
 lajstromok 77, 115, 210, 219, 225
 lajtos kocsi 429
 lakosságcsere 60
 lakossági borárlás 166
 lakosságszám 169, 578
 laktanya 350, 380, 497
 L alakú épület 93, 94, 348
 lámpabál 282
 lándzsakészítő 212
 Landesbeschreibung 172
 latin nyelvtan 373
 látómester 233
 „Laudes” 330
 Laur-féle költségdegressziós törvény 173
 leánygyermek (filiae) 119
 leányiskola 356, 376, 377
 lecsapolás (1802-től) 88, 174, 545
 lecsapoló társulat 177
 legeltetés 39, 161, 166, 179, 181, 250, 574, 575, 590, 593, 594, 604, 606, 607
 legény 34, 42, 43, 44, 45, 74, 202, 204, 213, 217, 219–222, 224, 226, 227, 230, 233, 274, 418, 419, 429, 436, 460, 463, 474, 489, 495, 497, 575, 615, 621, 622
 legényavatás 220
 legényrendtartás 220, 221
 legénytársaság 213, 220, 227, 233
 legtöbb adót fizetők 75
 Lehrbrief 219
 lélekösszeírás 29, 68, 71, 80, 101
 lélekszám 24, 116, 265, 306, 568, 591, 592, 606
 lelkészek 16, 130
 lepel, egyházi 300, 330
 leszerelés 414
 letelepedési engedély 404, 419
 letenyei uradalom 166
 levéltár pusztulása 34, 47, 70, 92, 115, 119, 184, 213, 214, 232, 252, 279, 327, 328, 329, 333, 354, 363, 391, 399, 439, 466, 549, 553, 613, 614, 618, 622, 625–628
 levéltári források 85, 167, 176, 252, 263, 275, 333, 626
 Levéltári Közlemények 622, 627
 liberális gondolkodás 281
 Liber Baptizatorum Parochiae Canisiensis (1742–1808) 578, 591
 Liber Rerum Memorabilium (Historia Domus) 303, 312
 libertinus 119, 182
 likai határőrezred 480, 495
 limitáció 251
 litánia 312
 lizéna 352
 lokális kereskedelem 257
 lopások 45
 lopások kiderítése 45
 lotteria 400
 lovasezred 128, 440, 479
 lovassági karabély 475
 lőszér 475, 479, 480, 481, 484, 493
 löveg 481, 482, 485, 490, 491, 492, 493, 495
 lucerna 277, 544
 ludi magister *l.* tanító 300
 „Ludi Votivi” (színhjáték) 317
 Ludus Litterarius 373
 ludwighofi major 163
 lutheránus 122, 320, 578

M

- madarászás (Bajcsa 1761) 606, 608
 magánhitelek 279
 magántanító, zsidó 375, 463
 magisztrátus 21, 22, 24–29, 31, 166, 214, 375, 376, 402, 405, 406, 408–410, 412–414, 418, 422–426, 436, 438, 481, 495, 496
 magisztrátus tisztségviselői 406
 máglyán elégetés 42
 mágnások 551, 619
 magtár 82, 93, 94, 255, 545
 magzatelhajtási vizsgálat 437
 magyar anyanyelvű 297, 299
 Magyar egyháztörténeti évkönyv 625
 Magyar egyháztörténeti vázlatok 619
 magyar ferences kolostorok 295
 Magyar Ferences Levéltár 622
 Magyar Hadi Főtanoda 472
 Magyar Hírmondó 359
 magyar jakobinusok 373, 547
 Magyar Kamara Levéltára 100, 580, 615
 Magyar Katonai Szemle 627
 Magyar Kurír 359
 magyar mise 310
 Magyar Nemzeti Kölcsön (1854) 272
 Magyar néprajz (1991) 619
 magyar nyelv és irodalom 382
 Magyarország 61, 99, 100, 115, 117, 131, 153, 169, 199, 203, 204, 214, 225, 243, 244, 246, 249, 262–264, 271, 280, 295–297, 317, 326, 353, 380, 385, 387, 388, 420, 440, 464, 471, 472, 487, 491, 505, 531, 539, 551, 552, 613–624, 626–628
 Magyarország főméltóságai 214
 Magyarország vármegyéi és városai 615, 622
 Magyarországi Rendeleték Tára 622
 Magyar Országos Levéltár 115, 184, 213, 214, 622
 Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára 333
 Magyar practicus természető 622
 magyar textilipar 281
 magyar történelem (tantárgy) 343, 373
 Magyar Tudományos Akadémia 622
 Magyar Zsidó Lexikon 266, 622
 Magyar Zsidó Oklevéltár 622
 majorátus 85, 101, 402
 majores parvistae 382
 majorsági állatállomány 162
 majorsági árutermelés 162
 majorsági szőlőtermelés 165
 makedón terület 257
 makkoltatás 23, 39, 166, 308, 376, 400, 603, 604
 malom 36, 63, 65, 79, 176, 295, 506, 538, 545, 568, 574–577, 591, 595, 598, 603, 604, 608, 609
 malom vámja (Szentmiklós) 576
 manierizmus 347
 manufaktura 200, 531
 marhavész 542
 mariánus provincia 302
 Másszechet Géhinom 356
 Massenarmut 613
 matematika (tantárgy) 202, 382
 matematikai statisztika 253
 Matutinum 330

- Maurici család 258
 Mayer család 98, 265, 266, 268, 271
 mázsáló 418, 477
 mecenatura 380
 mecset 59, 344, 345, 374, 624
 medicus 382
 medicus doctor 382
 medresz 374
 megtorlás (szabadságharc után) 385, 457, 505
 megyeháza 350, 353, 536
 megyei házipénztár 557
 megyeközpontok 99
 méhészkedés 166, 594, 604
 mellékoltár 347
 ménes 545
 menologium 330
 merkantilizmus 531
 „Mérleg” (folyóirat) 177, 209, 332, 382, 505, 624
 mérlegházak joga 177
 mérnök 416, 423, 433, 461, 552
 mérő 25, 29, 67, 83, 162—165, 171, 173, 174, 180, 185, 233, 253, 267, 268, 277, 280, 285, 308, 378, 403, 420, 425, 426, 435, 443, 479, 489, 534, 549, 555, 576, 578, 579, 581, 593, 596, 598, 604, 606—609
 mesterdarab 226
 mesterebéd 226
 mesterré válás 221, 226
 „Mészáros Compagnie” 97
 mészárosceh 214
 metszet 59, 174, 245, 344, 357, 614
 metsző 167, 461, 545
 mézeskalácsos 375
 mezőgazdasági árak 64, 153, 176
 mezőgazdasági áruforgalom 117
 mezőgazdasági eszközök 541
 mezőgazdasági forradalom I. agrárforradalom 153
 mezőgazdasági termékek 45, 255, 281, 539, 543
 mezőpásztor 23
 mezőváros 15—21, 23, 28, 31—33, 35, 37, 38, 40, 59, 62, 67, 82, 86, 91, 95, 99, 116, 118, 119, 121, 124—131, 154, 156—158, 160, 168, 169, 171, 175, 178, 183, 204, 205, 207, 209, 212, 244, 245, 247, 249, 257, 261, 270, 274, 279, 282, 348, 354, 359, 386, 399, 401—406, 411—413, 416, 423, 425, 426, 429, 431, 433—441, 457, 458, 506, 540, 590, 594, 596, 620, 623, 625
 „Miatyánk” (ti. ima) 312
 Miglio Tullio bizottság 299
 migráció 116, 118, 123, 125, 128
 Miklós (9.) huszárezred 487
 miniatúra 624
 Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány 460, 473, 476, 506
 minorita 619
 miscellania 399
 misekönyv 301
 miseruha 300, 309, 330
 missale 579
 misszió 297, 300, 331, 622
 missziós egyházszervezet 295
 mobil kereskedő zsidóság 265
 mobiliak (szentmiklósi templomban) 579
 mocsárlecsapolás 545
 modern üzleti vállalkozás 278
 modern városképződés folyamata (ti. Kanizsa) 169
 mohamedánok 1690 után 257
 molnárok 208, 218, 576, 604
 molnárok céhe 218
 monográfia 1, 2, 3, 22, 26, 170, 184, 204, 227, 243, 283, 295, 343, 567, 609, 623
 monopólium, só 97, 219, 458
 mórchelyi malom 575
 mortalitási index 128
 mostohagyermek 43
 motorias communitatis 382
 mozsár 385, 417, 457
 munkafolyamat 122, 200, 409
 munkamegosztás 200, 257, 320
 Mura-híd 464, 485, 515
 murai vám 606
 Muraköz kiürítése 488, 489
 muraközi aranymosók 472
 muraszerdahelyi híd 479
 mustgyűjtés 306
 muzulmán sírkő 345
 Muzsika Egylet 359
 műfordító 359
 művelődéstörténet 321, 343, 620
 Művelődéstörténeti tanulmányok 628
 művészetek 343, 358, 359, 383
 művészeti stílusjegyek 343
 Művészettörténeti Értesítő 617, 621, 622
- N
- nádor 17, 18, 20, 40, 119, 154, 214, 258, 307, 317, 346, 350, 362, 374, 465, 473, 476, 535, 551, 570, 603
 nagyállattartás 65, 165
 nagyállattartó központ 594
 nagybirtok kormányzata 618
 nagybirtokos arisztokrácia 613
 Nagyboldogasszonynak szentelt templom 299
 nagybőjt 311, 312
 nagygymnázium 382
 nagyharang 312, 313
 nagyhét 310, 312, 399
 Nagykanizsa felszabadítása 485, 617
 Nagykanizsa gyáripára 627
 Nagykanizsa önkormányzata 5, 7, 9, 397, 399—453, 455, 615
 Nagykanizsai Honismereti Füzetek 623
 Nagykanizsai Takarékpénztár 254, 258, 278, 285, 626
 Nagykanizsai Thúry György Múzeum 115, 184, 210, 214, 352, 399, 623, 624, 628
 Nagykanizsai Városi Könyvtár 145
 nagykereskedelmi cégek 269
 nagykereskedők 81, 87, 256, 266, 279, 613
 nagymise 312, 313
 nagypéntek 460
 nagyszombati zsinat 309, 373
 nagyüzemi gazdálkodás 153
 nagyváros 246, 264, 460, 490
 napló 87, 256, 280, 475, 478, 513, 515, 517, 548, 549, 556, 614, 615, 620, 621, 622, 623, 625
 napóleoni háborús konjunktúra 246
 napsütéses órák száma 155
 napszámos bérmunka 569
 negyedtelkes jobbágy 159
 négykaréjos (alaprajz) 351
 nehéztüzérség 479
 nem nemes községek 459
 nemek aránya 119, 123, 128
 nemes 31, 34, 40, 45, 77, 85, 88, 97, 126—129, 145, 154,

- 165, 168, 170, 172, 175, 180, 181, 199, 224, 251, 259, 266, 270, 272, 279, 280, 282, 346, 348, 352, 361, 382, 386, 400, 427, 438, 458, 459, 461, 469, 485, 497, 500, 503, 505, 508, 535—538, 540, 542, 547, 550, 553, 555, 589, 613, 617, 619, 624
- nemesi felkelés (1809) 407
nemesi puszta 538
német iparosok 60, 269
német iskola 25
német nyelvű oktatás 25, 377, 381
német polgári csoport 19
Németh-féle ház 98
nemi betegség 118
nemzetgyűlés 623
Nemzeti iskola 25, 376, 377, 379
Nemzeti nyelv 355, 361
Nemzeti Újság 556
nemzetiségek 312, 409, 625
nemzetiségi megoszlás 116
nemzetőr 458, 460—468, 470, 473, 474, 476—478, 480, 483—485, 487, 488, 490, 492, 498, 499, 501, 507, 508, 511, 516, 556, 557, 622, 626, 627
nemzetőrség 458, 460—464, 467, 470, 473, 474, 476—478, 480, 483, 485, 487, 488, 490, 498, 499, 507, 508, 516, 622, 626, 627
- Neoacquistica Commissio 62, 264
népesség beköltözése 67, 156
népességnövekedés 30, 35, 88, 99, 115, 129, 169, 174, 178, 252, 569
népességösszeírás 578
népfelkelés (1848 ősz) 457, 481, 483, 487, 496, 497, 502
népfölkelő 480, 482, 487, 491, 492, 495, 520
népgyűlés 457, 459, 506
néphagyomány 537, 548
népképviselő 458
néprajzi irodalom 42, 94, 249
néprajzi-antropológiai kutatások 167
népsűrűség 117, 125, 183, 282
népszámlálás, II. József-kori 19, 129, 130, 131, 168, 399, 401, 439, 534, 554, 591, 592, 605, 608, 615, 623, 628
- Nér Tannid egyesület 323
névsorok 68, 74, 95, 97, 125, 319, 510
névtár 440, 580, 609, 617
névváltozat 71, 75
Nona 330, 378
„Norma iskola” („normális iskola”) 378
nótárius 22, 24, 28, 41, 205, 215, 219, 408, 410, 421, 422, 621
nőtlenek 119
nőtöbblet 119—121, 124, 126
növekedési ráta 125
növekedési ütem 123, 131
növénytermesztés múltja 616
- Ny**
- nyelvújítás 200, 355, 361, 628
nyersanyagbeszerzés 223, 225, 277
nyolcad 310, 313
nyolcadtelkes 606
nyomáskényszer 531
nyomásos gazdálkodás 593
nyomdaalapítási engedély 261, 360
nyomdászat Zala megyében 360, 617
nyugat-európai városok 243
- O, Ó**
- obsitos 443
ogulini ezred 484
óhitű 259
oklevéltani naptár 625
olasz kereskedők 250, 251
oltár 210, 299, 300, 304, 309—311, 313, 315, 327, 346, 347, 348, 351, 352, 357, 358, 579, 620
oltárterítő 300, 327
opifices 126
Opinio 374, 391, 623
oppidum 24, 100, 116, 118, 126, 131, 145, 158, 176, 250, 401
órás 44, 73, 94, 201, 202, 203, 312, 422
Organisations-Entwurf 385, 393, 395
Orgona. 22 regiszteres 309, 321, 356
organista 378
- orosz intervenció 500
orosz pogromok 264
országbíró 214, 535
országgyűlés 125, 220, 227, 270, 323, 373, 374, 379, 391, 413, 457—459, 464—466, 506, 508, 580, 596, 614, 616
Országgyűlési Szemle 280
Országos Honvédelmi Bizottmány 485, 556, 620, 623
Országos Nemzetőrségi Haditanács 473, 511
országos zsidóösszeírás 264
ortodox egyház 295, 333
orvosi ellátás 282
„Oskola Mester” 378
ostromállapot 492, 495
ostyakendő 309
osztály 71, 74, 80, 84, 85, 97, 125, 204, 243, 280, 281, 317, 324, 353, 376—380, 382—385, 387, 414, 466, 467, 471, 474, 478, 479, 481, 482, 484, 485, 514, 516, 548, 622
osztályos örökös 96
Osztrák Magyar Monarchia 620
osztrák típusú összeírás 173
osztrák urbanizációs fejlődés 243
otocsáci (2.) határőrezred századai 494
- Ö, Ó**
- ökológiai rendszer 155
önéletrajz 623
önellátás 571
önfogyasztás 164
önigazgatás (városi) 399, 623, 626
önkéntes adományok 308
önkéntes adózó 458
önkéntes mozgó nemzetőrség 463
öregbíró 468, 578, 596, 605
öröklési rend 120
örökös jobbágy 555
örökösödés (1836:IX. tc. 9. §) 409, 414, 554
örökszerződés (1770, 1811. március 27.) 46, 99, 101, 102, 170, 176, 183, 185, 283
összeírás 22, 29, 45—47, 60, 63, 66—71, 75, 76, 78—80, 85, 86, 89, 96—101, 115, 117—128, 131, 156—159, 164, 168, 170—174, 176, 178, 180,

181, 185, 186, 199, 201—205,
211, 215, 223, 230, 232, 244,
254, 258, 261, 263—265,
268—274, 277, 280, 283—286,
300, 316, 320, 321, 326, 346,
354, 375, 429, 438, 457, 461,
462, 465, 466, 516, 533, 535,
544, 545, 553, 554, 568, 569
ötágú útrendszer 67
özvegyek 44, 119, 121, 122
országátal 463, 464, 488, 501,
557

P

pagus 567
pajzs 553
palcázás 44
paléta 41
paléapénz 41
palétás 23, 41, 406
Pálffy-dandár 492
palini uradalom 538, 540, 541,
542, 543, 551, 557
pálinkafőző 167, 577
pallosjog 624
pálos rend 315
pamlag 546
pandémia 125
Pannon Tükör (folyóirat) 624
paphiány 306
papi öltözetek 299
parasztcsapatok 483
paraszti gazdálkodás 569
parasztmozgalmak 459, 460,
506, 615, 627
paráznság 44
párbér 308
parcellázás 88
parochus 382
parókia 579
parvistae 382
pascuatio (legeltetés) 604
pasztorációs tevékenység 344
pátens 1766. április 26-i (Szent-
miklós) 228, 570, 592
„Patika Ház” 400
patikus 46, 205, 259, 382, 407
patriarchális funkciók 183
Pázmány Egyetem 567
pecsét 15, 16, 210—215, 233,
327, 378, 387, 403, 408, 424,
598
pecsét körirata 16
pecsétnyomó, céhé 210
Pécsi egyházmegye 298, 616

pedagógiai munka 625
Pedagógiai Szemle 623
pékcéh, kanizsai (1830) 217
pénzadományok 33, 542
pénzbüntetés 32, 43, 45, 222,
416, 427, 460, 464
pénzintézmények 278, 279
pénztárelenőrzés 413
pénztárnok l. kaszír 408
pénzügyminisztérium 476, 511,
516
perceptor (főadószedő) 23, 362,
382
Perczel-hadosztály 488
perlekedés 376
persely 309, 323
Pester Lloyd Gesellschaft 615
pesti 12 pont 458
pesti Hadbíróóság 557
pesti Hazai Első Takarékpénztár
278
Pesti Hírlap 280, 508, 623
Pesti Kereskedelmi Társaság 266
Pesti Magyar Színház 359
pestisjárvány 120, 156, 201, 348
pestiskápolnák 314
piacellenőrzés 36
piacfelügyelők 36
piacgazdaság 253, 276, 282
piaci árak 179, 252, 624
piaci árutermelés 153
piackörzet 23, 37, 117, 254,
401, 424
piacközpont 16, 203, 247, 253
piarista gimnázium 20, 66, 99,
350, 355, 359, 360, 440, 542,
543, 615, 618
piarista templom 65
piaristák misézési gyakorlata 318
Pichler-csőd 98
pillangós növények 544
Pinkasz (halotti könyv) 345
plébánia 28, 29, 45, 101, 210,
297, 300, 303—308, 310—312,
316, 317, 327, 331, 345—347,
352, 356, 357, 360, 362, 400,
440, 533, 553, 556, 557, 592,
619, 624
plébánia működése 306
plébániai feladatok 298
plébániatemplom 210, 300, 301,
303, 311, 317, 331, 347, 351,
356, 362, 592
plébános 16, 26, 296, 299—301,
308, 310, 311, 313, 327, 331,
333, 345, 348, 350, 362, 363,
378, 553, 606, 608

poetae (iskola) 382
poétikai osztály 379
„Pokol állatai” 322
„Pokol traktátusa” 356, 624
polgáreskü 20, 414, 436
polgári átalakulás 458
Polgári Egylet (1836. február
2.) l. Bürger Verein 97, 98,
282, 361, 364, 614, 623
polgári életmód 281
polgári forradalom és szabad-
ságharc 227, 616, 627
polgári közigazgatás 408
polgári társadalom 614, 619,
623, 625, 626
polgárjog 19, 20, 34, 206, 404,
438
„Polgárok lajstroma” (1809) 78,
619, 624
polgárosodás 354, 361, 620
polgárrá felvettek 19, 222
polgártárs 457
„Politia” (rendészet) 412
politikai statusfogyok 458
ponyvairodalom 355
porcelán 539, 546, 547
Porciuncula napja 208
porkoláb 535
portré 357, 364
possessio 17, 572, 582, 603
postahivatal 440, 473
postalexikon 596
postamesteri állomás 63
postaszolgálat 247
postaút 69, 246, 434, 535, 539,
556, 568, 590, 595
postaváltó-állomás 76
posztókészítő 203
posztómanufaktúrák (osztrák,
cseh) 181
pótadó 30
pozsareváci béke (1718) 257
pozsonyi diéta 409
pozsonyi mérő 25, 29, 162—165,
171, 173, 180, 185, 253, 308,
425, 489, 534, 555, 576, 581,
593, 596, 598, 604, 607—609
Pozsonyi Német Hírlap 280
pölöskei majorátus 85
praedium (Bajcsa, Móríchely, Szap-
lányos) 15, 154, 538, 568
Praeparandia 379
Pragmatica Sanctio 613
prédikáció 16, 208, 312, 313,
579
prédikátor 374
premontrei rend 384

Pressburgerek 268
 prímás 557
 primer szektor 116
 principistae 382
 privilegium 36, 210—215, 217—219, 228, 399
 privilegiumlevél *l.* kiváltságlevél 210, 211, 215
 privilegizált mezőváros 37, 116, 118, 119, 131
 próbacseplés (Probdreschung) 162
 processio 579
 projectum Budense 373
 „Projektum” (Skerlecz) 170, 245
 prostitució 45
 proskomida asztal (egyház) 330
 protestáns 131, 373, 457, 578
 protestantizmus 309, 344, 345
 protocolluma a városnak 84
 provincia (rendtartomány) 299, 302, 333
 provizor 60, 568
 psalterion 330
 pubertáskorú 75
 publicista 537
 purgatórium-ábrázolás 347
 purger (polgár) 27, 28, 156, 157, 404, 406
 Purificationis Beatae Mariae Virginis (február 2.) 249
 puskaműves 203
 puszta (desertum) 15, 40, 176, 188, 189, 250, 365, 368, 432, 532—534, 536, 538, 545, 547, 550, 552, 554, 556, 559—561, 567, 568, 572, 589—592, 598—600, 603—605, 616
 pünkösöd 249, 309, 310, 313, 330, 416, 426, 572
 püspöki mezőváros 620
 püspökség 28, 298, 299, 306, 307, 327, 344, 363, 623

R

rabbi 87, 98, 273, 320, 321, 360, 361, 369, 377, 382, 461
 rablás 45
 racionális (üzletszerű gondolkodásmód) 153, 261, 262, 361
 rácok 60, 118, 533
 Radical Párt 472
 rajztanítás 378
 rákászás (Bajcsa) 606, 608
 Rákóczi-szabadságharc 16, 64, 122, 153, 303, 352, 534, 552

Ratifikál, céhlevelet 213
 Ratio Educationis I—II. (1777, 1806) 130, 354, 374, 375, 378, 382, 383, 391, 616, 620
 rationista 382
 reform 39, 65, 76, 82, 87, 88, 91, 93—95, 99, 100, 102, 110, 111, 125, 131, 154, 180, 181, 190, 195, 200, 225, 245—249, 251, 252, 254, 255, 258, 259, 261—263, 270, 271, 273—276, 278, 280, 282, 290, 291, 343, 355, 359, 360, 361, 369, 373, 374, 379, 382, 409, 418, 439, 466, 544, 547, 548, 556, 613, 614, 616, 618, 622, 628
 reformáció 295, 345, 373, 374, 625
 régió iskolája (ti. a gimnázium) 381
 Regnicolaris Conscriptio (1828) 127, 178, 203, 624
 Regnum Marianum gondolat-kör 345, 350, 355
 reguláció 37, 544, 546, 607
 reguláris honvédszászlóalj 464
 Reichshandwerksordnung (1831) 209
 rekvirálás 503
 relief-technika 347
 remek 35, 210, 221, 222, 233, 343, 421
 remekelés 222, 226
 remekelő legény 222
 remekmunka 233
 rendészeti kérdések (céhekkel) 436
 rendháztörténet 331, 333
 rendi káptalan 316
 rendi országgyűlés 458
 rendi társadalom 614, 619, 623, 625, 626
 rendszabályok 31, 41, 314, 422, 423
 rendszerváltás (1848) 618
 rendtartás (14 pontban) 205, 209, 220, 221, 228, 234, 549, 624
 rendtartományi szabványkönyv 318
 rendzavarás (jobbágyi) 570
 reneszánsz, késői 343
 reprezentáció 24, 183, 354, 421, 620
 restauráció 23, 24, 40, 46, 407
 retorika 382
 „rezidencia” 65, 296, 297, 317, 352

rézműves 203, 204, 208, 426, 461
 rhénes forint 211, 298, 308
 rimonpár 322
 robot 37, 160, 170, 171, 182, 435, 531, 533, 536, 539, 540, 541, 544, 550, 569, 570, 571, 572, 578, 592, 593, 604, 605, 606
 robot megtagadása 570
 rohonc-szalónaki uradalom 628
 rókalyuki rét (Szentmiklós) 575
 rokokó 347, 351, 546
 római breviárium 310
 római katolikusok 119, 125, 126, 127, 128, 129
 romantika 343, 355
 rorate 311, 330
 Rosenfeld és Fiai cég 272
 Roth-hadosztály 479
 rovas 570
 rovasos összeírás *l.* dicalis 22, 89, 96, 97, 98, 181
 rózsafüzér-ájtatosság 311
 rögtönítélő bíraskodás 550
 röplap 331
 „Rustici” 126

S

sánc 6, 8, 10, 497, 501, 568, 570, 584—600
 sapkakészítő (zsidó) 461
 „sarjadék” 124
 sarjúkaszás 87
 schematizmus 327, 332, 333
 Schmidl-hadosztály 479, 513
 sebész 97, 100, 201
 seborvos 202, 437
 secretarius 405, 537
 sedria 232, 233
 segéd 44, 74, 75, 124, 159, 203, 258, 274—276, 312, 326, 375, 378, 411, 418, 429, 442, 460, 461, 464, 466, 469, 479, 481, 499, 500, 502, 532, 553
 segédek (famuli) 123, 124, 227
 segédírnok 461
 segítyezés (tűzvész) 282, 430
 sekrestye 33, 305
 „selyem tenyésztés” 541
 senator, honorarius 405, 441
 senior 375
 „serház” *l.* sörház (Vasemberház mellett) 36, 82, 282
 sertéspiac 36

- sertéstartás 117, 165
 „Servi Nobilium” 126, 128
 sessio (tanácsülés) 43, 171, 392
 sessionalis (jobbágytelki) 574
 séta- és játszóhelyek 383
 Sexta 330
 simontornyai rendház iratai 331
 skarlát (vörheny) 118
 sóház 64, 82, 250, 440, 472, 476
 sóhivatal 82, 95, 99, 312, 355, 440, 476, 512
 Sójövedéki Hivatal és raktár 82
 sokácok 118
 sókereskedelem 244
 sókereskedelem útjai 244
 Somogyi Almanach 624
 „Somogy megye múltjából” 616, 625
 Somogy megyei adózók 614
 Somogy Vármegye Törvényszéke (1831) 594
 somogyi esperesség 592
 „Soó Tiszti Lakás” (ún. csoportházak) 82
 soproni nemzetőrzászlóalj 484
 Soproni Szemle 621
 Soproni Váltó Törvényszék 278
 sorkatonaság 465, 473, 474, 476—478, 480
 sorompó 64
 sövényfal 582
 „spanus” (=ispanus) 382
 spanyol barokk 347
 spanyol örökösödési háború 531
 Speenhamland-system 26
 spekuláns 535
 Staatsarchiv, Kriegsarchiv 618, 619
 stációk 352
 stafírung (Molendáék) 277
 Stand (sátor) vásárban 52, 54, 105, 109, 189, 192, 193, 208, 236, 250, 334, 445, 521, 522, 525, 562
 statisztikusok 438, 439
 statútum 36, 41
 stólajvédelmek 308, 420
 strázsamester 406, 409
 subinquinus 67, 124, 204
 summa 84, 261, 266
 surdi anyaggyűlekezet 578
 „sűrű” (erdős terület Szentmiklóson) 568, 571, 574
 sváb 165, 534, 591
 svájcéria 78, 575
 syntaxistae 382
- Sz**
- szabadalom 218, 249
 szabadelvű 461, 537
 „szabad év” (ti. terhek nélküli) 604
 szabad faizás 166, 308
 szabadkereskedelem 251
 szabad királyi város 15, 41, 117, 178, 211, 212, 246, 263, 399, 401, 402, 404, 421, 422, 473, 617
 szabad költözésű jobbágy 555
 szabadkőművesség 359
 szabados I. libertinus 252
 szabadságharc leverése 228, 385, 551, 557
 szabályozás 31, 32, 64, 171, 177, 209, 228, 245, 412, 425, 545, 569, 606, 607, 618
 szabályrendelet 34, 36, 418, 419, 429, 430, 441
 szabálysértés 421
 Szabó István Emlékkönyv 624
 szabócéh, kanizsai (1698) 210, 219, 221, 222, 232
 Szabolcs megyei önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj 488
 szakigazgatás csírája 408
 szakirodalom 45, 59, 63, 79, 95, 118, 125, 131, 184, 206, 244, 247, 264, 265, 281, 282, 330, 555
 szakképzés 282
 szakrális létesítmények 314, 316, 327
 szalagkészítő 203, 204
 szálláscsináló (hadseregnek) 479
 szállásmester 480
 szállítás 29, 46, 62, 69, 244—248, 250, 258, 267, 268, 386, 426, 434, 438, 489, 499, 576, 621
 Szammer-nyomda (Zalaegerszeg) 360
 számtan, kereskedelmi 324, 325, 377, 387
 szappanfőző 203, 204
 szárnysegéd 479
 szarvasmarha-állomány 165
 szarvasmarhaexport 246
 szász városok 15
 szatmári béke 552
 szavazati jog (a polgárnak) 156, 462
 szavazatszedő bizottság 465, 467, 471
- Századok 211, 332, 458, 463, 487, 489, 625
 századoság (100 tagú nagytanács) 404, 409, 410, 411, 412, 413, 424, 432, 439
 szegedi zsidók 621
 szegényház és aggápolda 437
 szegődttetett munkások 570
 szekérszín 577
 szekularizáció 458, 459, 472
 Szélmalmi kocsmá 35
 személynök 214
 szenátus 15
 Szent András hava (november) 418
 Szent Anna 301, 304, 313, 316, 344, 346, 347, 348
 Szent Antal 210, 303, 304, 313, 345, 347, 350, 354
 szentek 309, 312, 330
 szentély, ferences 61, 305, 345, 346
 Szent Erzsébet napja (november 19.) 310
 Szent Fábrián és Sebestény ünnepe (január 20.) 312
 Szent Ferenc 304, 306, 313, 317, 346, 347, 354, 619, 626
 Szent Félix vértanú (július 25.) 313
 Szent György 227, 311, 314, 315
 Szentháromság Társulat (Ekecéh v. Paraszt céh) 361
 Szentháromság-emlék 350, 351, 617
 Szent Imre napja (november 5.) 310
 Szentírás 330
 Szent István Apostoli Királyi Rend 386, 388
 Szent Iván hava (június) 417
 Szent Korona Budára hozatala 355
 Szent László napja (június 27.) 309
 Szent Márk ünnepe (április 25.) 311, 313
 Szent Márton ünnepe (november 11.) 212
 Szent Mihály lova 300
 Szent Mihálytól karácsonyig 160
 szentmiklósi anyakönyvek 591, 592
 szentmiklósi uradalom 173, 181, 567—569, 570, 572, 574—576,

- 580, 589, 590, 592—594, 597, 598, 616
- Szent Miklós-kápolna (görögkeleti, Erzsébet tér 20.) 357
- Szent Péter templom 296
- Szent Római Birodalom 209, 386
- szentségház 299, 310
- Szent Sír 310
- szentségi áldás 312
- Szentszék 44, 295, 296, 331
- szepesi XVI város 460
- szepetneki tanító 608
- Szeplőtelen fogantatás napja (december 8.) 300, 301, 304, 310, 311, 350, 354, 362
- Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény, Könyvtár és Levéltár 328, 329, 333
- szerb püspökség, budai 327
- szerezsán 498
- szertár, iskolai 262
- szertartáskönyv 301, 309
- szereztesek cserélődése 307
- szerveződés 15, 16, 18, 23, 36—39, 46, 63, 65, 78, 84—88, 92, 94—96, 99—102, 154, 156, 160, 161, 165—167, 169—171, 173, 175—177, 182, 183, 185, 250, 255, 257, 258, 261, 262, 265, 268, 278, 283, 284, 298, 321, 345, 356, 377, 378, 380, 384, 401, 410, 418, 547, 575, 583, 593, 604—608
- szeszipari vállalkozás 273
- szessziós szoba (városházán) 38
- szigetvári helyőrség 496
- szigetvári vár 496
- szíjgyártó cég(?) 215
- színielőadás 317
- színjátszás 317, 355, 358, 359, 418, 615, 620
- szítás (mesterség) 223, 574, 575
- szivargyár és dohányraktár 262, 275
- szluini határőrezred 480, 503
- szobrász 202, 346, 350, 351
- szociális gondoskodás 26
- szokásrendek (egyházi) 314
- szolgabíró 76, 171, 217, 279, 282, 353, 383, 402, 410, 413, 414, 419, 423, 424, 429, 431, 433, 439, 442, 466, 467, 468, 470, 507, 510, 518, 539, 548, 556, 605
- szolgálati földek (tiszteknak) 573
- szolgáló 16, 19, 33, 39, 42, 43, 45, 60, 64—66, 74—76, 78, 94, 96, 97, 119, 120, 122, 124, 130, 167, 212, 233, 300, 309, 314, 333, 353, 378, 379, 421, 424, 461, 462, 467, 478, 512, 546, 574, 575, 577, 578
- szolgálószemélyzet 122
- szolgáltató foglalkozás 75
- szolgamester 210
- szombathelyi egyházmegye 603
- szószék 300, 303—305, 346, 348
- szőlődézsma 472
- szőnyeg 300
- szövetnek, égő 224
- sztiharoin 330
- szurok 62
- szűcscéh 34, 215, 233
- „Szűcscéh inasfelszabadító jegyzőkönyve” (1790—1838) 233
- születési arány 19, 120, 145
- születési és halálozási arányszámok 120
- szűrszabó (magyar) cég 45, 73, 74, 202, 203, 218, 222

T

- tabella (összeírásban) 163, 572, 581, 583, 592, 593, 597, 598
- „táblajárás” 224
- táblakép Szent János evangélistáról 300
- táblás jegyzék (1827) 419
- tábori lelkész 500
- tábori sebész 201
- tagosítás 550
- takácsceh (1723) 214, 219, 221, 224, 225
- takarékpénztár (1845) 254, 258, 278, 279, 280, 281, 285, 458, 626, 630, 637
- takarmánynövények termesztése 544
- takarmányszükséglet 162
- take-off 252, 270
- taksás 156
- talajjavítás 531
- tanács 19, 21—24, 26, 27, 29, 31—36, 38—46, 48, 60—62, 74, 86, 96, 156, 173, 175, 200, 201, 205—208, 210, 212—214, 217, 221—223, 225—228, 232, 249, 251, 261, 266, 269, 270, 273, 279, 302, 307, 309, 322, 326, 332, 348, 350, 360, 363, 373, 374, 376—378, 383, 384, 386, 388, 391, 399, 402—410
- tanácsosi mandátum 3 évre 407
- tanácsstagok (senatorok) 21, 22, 23, 156, 405, 412, 413, 423
- tanácsülés (sessios szobában) 34, 44, 200, 201, 208, 405, 409, 410, 411, 418, 420, 427, 431
- tanácsülési jegyzőkönyv 201, 207, 208, 391, 406, 410, 414, 441, 443
- tandíj 376, 381, 383
- tanítás anyaga 377
- tanító l. ludi magister 25, 43, 99, 100, 282, 311, 360, 363, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 416, 420, 438, 461, 463, 466, 475, 477, 579, 580, 608, 620, 623, 625, 634, 641
- tanítóképző Nagykanizsán 99, 282, 374, 375, 378, 379, 399, 466, 475, 477
- tankerületi főigazgató 376, 384, 385, 416
- tankötelezettség 374
- tanoncfelvétel 207
- tanórarendszer 377
- tanterv 324, 373, 382
- Tanulmányok Budapest múltjából 626
- tanulólevél 219
- tanúsítvány 219
- tanúvallomás 74, 176, 185, 251, 426, 468, 470
- tárnokmester 214, 296
- társadalom 16, 19, 20, 28, 39, 63, 79, 81, 94, 97, 100, 116, 120—123, 125, 131, 153, 157, 167, 177, 218, 224, 227, 243, 247, 257, 263, 273, 274, 354, 537, 596, 613, 614, 618—621, 623, 625—627, 631, 632, 638, 639
- társadalomtörténet 263
- társasági forma 277
- társasház 381, 383, 384
- II. tartalék hadtest 485, 491, 493, 499, 500, 502, 504, 519
- tavaszi hadjárat 496
- távolsági kereskedelem 426
- Te Deum (hálaadó mise) 298
- téglaégető 65, 83, 99, 167, 590
- téglagyár 98, 416, 427, 432, 433
- téglagyártás 98

- téglavető, sánci 38, 99, 200, 435, 576
- teherviselés 20, 41, 416, 458, 459, 461
- tejgazdaság (Csurgó, Szentmiklós) 575
- telek 16, 20, 23, 26, 27, 29, 30, 38, 39, 40, 63, 69, 70, 71, 74—76, 78—81, 84, 85, 87, 89, 91, 94—96, 98, 99, 115, 116, 120, 123, 124, 126, 129, 131, 154, 159, 166, 171, 174, 176, 182, 183, 204, 226, 252, 255, 258, 268, 269, 271, 273, 276, 279, 282, 297, 308, 327, 352, 376, 383, 386, 402, 403, 404, 418, 420, 421, 433, 437, 441, 462, 464, 471, 472, 506, 534, 536, 539, 544, 546, 548, 549, 551, 569, 570—573, 575, 578, 592, 593, 596, 604, 606—608, 624
- telekadományozás 308
- telekaprózódás 126
- telekkönyvi hálózat 404
- telepések 344, 345, 536, 569, 577, 579, 590, 603—605, 607
- telepítés 97, 118, 122, 123, 127, 131, 173, 182, 183, 541, 590, 592, 604
- teljes jogú polgárság 21
- telkes gazda (Bajcsa, 1828, 1848) 578, 596
- telki állomány 539, 557, 573, 604, 607, 608
- temetési díj 25
- temetkezés az új temetőben (1770) 29
- temetőik felsorolása 87, 314
- temetőkápolna 348
- templomatyai funkció 23
- templomcím 622
- templom és kolostor építése 303
- templom gondnoka 23, 407, 408
- templom téri iskola 377
- tengeri, óceánon túlról szármaszó termékek 277
- térgazdasági elemzések 253
- térkép a városról 69, 79, 82, 83, 85, 88, 89, 91, 95, 101, 102, 168, 184, 211, 221, 259, 261, 278, 283, 331, 379, 627
- termékpotenciál 246
- természetes szaporodás 117, 125, 127, 128, 129, 145
- természeti viszonyok 131
- természetráajz 324
- térparancsnok 227, 489, 492, 494, 496, 505, 514, 520
- térszerkezeti változások 619
- tertia 312, 330
- területi felmérés 167
- testi sértés 42, 470
- testimoniális 219
- textilkereskedő 258, 272
- Thúry György Múzeum Jubileumi emlékkönyve 623
- tífusz 118
- tiltott szerencsejáték 280
- tímárcéh 218
- timpanon 348, 349, 355
- tiszta búza 162, 253, 576
- tiszta vonzaskörzet 203, 248
- tiszti fenyőtőszék 423
- tiszti vádper (Bója ellen) 470
- tisztítótűz 347
- tisztségviselő-választás 224
- tisztartói jelentés 163, 164, 181, 250
- tisztújítás (1828, 1835, 1839) 21, 33, 40, 405, 408, 409, 410, 413, 416, 421, 423, 424, 430, 435, 437, 460
- tisztújító közgyűlés (megyei) 539
- tisztviselő (Officiales) 168, 322, 403, 407, 409, 410, 411, 422, 439, 458, 470, 494, 504
- titkos tanácsnok 388
- tized, egyházi 15, 16, 17, 19, 67, 70, 85, 127, 161, 163, 164, 199, 201, 209, 253, 268, 303, 344, 348, 352, 356, 401, 410, 427, 439, 459, 536, 542, 591, 592, 594, 608, 624
- „tizenhárom város nevű temető” 314
- toborzás 626
- Todorovic-dandár 478, 479
- tolerancia (zsidókkal) 99, 243, 281, 282, 472
- tolvajlás 45
- tórákorona 322, 326
- tórávért 325
- torokmegáldás 312
- továbbtanulás 376
- tőkekoncentráció 380
- tőkés termelés 115
- tőketörlesztés 40
- tölgyesek (városi erdőben) 574
- töltés 63, 156, 487
- tömegmegmozdulás (1848) 385
- tömjéntartó 309
- töredékhaldak 172
- török alattvalók (ti. görögök) 326
- török hódoltság 64, 246, 344, 374, 533, 553, 568, 589, 616
- török kiűzése 117, 131, 156, 199, 201, 209, 211, 374, 551, 603
- török kút 362
- Történelmi Szemle 626
- Történeti Statisztikai Évkönyv 615, 628
- Történettudományi Intézet 620
- törvény(cikkek) (tc.) 49, 67, 90, 173, 175, 213, 215, 218, 221, 227, 228, 232—234, 252, 270, 277, 278, 322, 323, 333, 353, 374, 385, 388, 391, 399, 409, 411, 412, 421, 422, 423, 458—465, 469—473, 485, 491, 500, 506, 508, 510, 537, 550—552, 557, 558, 582, 583, 593, 594, 597, 624
- törvény előtti egyenlőség 458
- törvények szentesítése 461, 464
- törvényhatóság 458, 465, 473, 582, 583, 597, 613
- törvényhozási nyelv 464
- törvényjavaslat 374, 471
- törvényszék 49, 233, 278, 385, 421, 470, 506, 558
- törzstiszt 481
- tövisborona 544
- tőzsérek 154
- tradicionális agrárország 243
- Trianon 552, 554
- tridentí zsinat 344
- Trieszti Adria Biztosító Társaság (1837) 281
- triodion 330
- Tudományos Gyűjtemény 555, 614
- Turul (folyóirat, 1902) 622
- tutor 52, 55, 405, 407, 451
- tüdővész 118
- tűzbiztonsági szempont 432
- tűzcsáklyák 223
- tűzértség 479, 494, 497
- tűzifa adási kötelezettség 308
- tűzmelegelőzés 426
- tűzrendészet 625
- tűzszabályozás 31
- tűzvédelmi rendszabályok 31
- tűzvédek 223, 429

U, Ú

- Udvar, bécsi 15, 20, 32, 38, 39, 42, 61—63, 71, 82, 93, 95, 98, 129, 154, 209, 276, 296, 307, 348, 354, 400, 427, 432, 501, 532, 537, 539, 540, 544, 547, 548, 556, 575—577
- udvarház 547, 548
- Udvari Haditanács 348
- újkőkori lelőhelyek 533
- újonc 472, 473, 489, 499, 500, 517
- újoncozás (1848 ősz) 489, 500
- újoncozási választmány 500
- újoncszállítmányok 473
- újraválasztás 405, 407
- újság- és könyvkiadó 282
- Újszerzeményi Bizottság 175
- új városháza (1787 után) 38, 63
- uradalmi intéző 406
- uradalmi iratok 592, 603
- uradalmi központ 18, 37, 40, 158, 172, 245, 263, 348, 401, 553, 570
- uradalmi levéltár 549, 627
- uradalmi mézszárszék 261, 418
- uradalmi ügyvéd 406
- uradalom falvai 32, 40, 64, 169, 182, 186, 534, 540
- uradalom rendfenntartói (hajdúk, kránicok) 577
- urasági fundus 25
- urbanizációs fejlődés 243
- urbánus populáció 159
- urbarialis regulatio (Szentmiklós, 1767) 161
- urbárium 33, 160, 169, 171, 173, 539, 569, 570, 571, 579, 581, 582, 592, 593, 598, 603, 605, 606, 608
- úrbéres birtokviszonyok 616
- úrbéri összeírások (1760-as évek közepe) 169, 283
- úrbéri pátens 592
- úrbéri perek (1767/68) 169
- úrbéri reguláció (1830-as évek) 37, 607
- úrbéri rendelet (1767) 569
- úrbéri szerződések (1731, 1753, 1773) 18, 37, 39, 48, 78, 79, 160, 169, 176, 177, 250, 257, 627
- úriszéki iratok 177
- úriszéki per (1827, 1835) 185
- urna 358, 538
- Úrnapja 310, 313
- Urunk színeváltozása (augusztus 6.) 310, 314, 315, 316
- út 22, 23, 25, 26, 35, 36, 37, 40, 61—71, 74—76, 78—91, 93, 94, 96, 97, 101, 106, 107, 116, 117, 121, 122, 129, 154, 156, 158, 168, 176, 177, 179, 203, 204, 211, 212, 218, 221, 227, 243—248, 255, 258, 259, 261, 265, 273, 282, 285, 300, 312, 316, 347, 348, 355, 357, 384, 387, 399, 402, 404, 412, 416, 417—419, 423, 426, 427, 429, 431, 434
- utak karbantartása 83
- utak terhelése 82
- utca 23, 25, 26, 30, 41, 62—69, 71—79, 81—85, 87—91, 93—95, 97, 98, 104, 105, 168, 202, 203, 248, 261, 262, 265, 268, 269, 287, 348, 349, 357, 417, 418, 420, 427, 430, 433, 434, 435, 437, 497
- útépítés 40, 434
- úthálózat 37, 243, 244, 247, 434
- útjavítás (1810) 434, 435
- útkönyv (1831) 399, 437, 438
- útleírás (1810—12, 1831) 82, 101, 545
- útlevél 258, 495
- útvámszedés 170
- útvonal, országos (5) 61, 62, 63, 154, 156, 244, 245, 246
- uzsorás kereskedés 267

Ü, Ű

„Üdvözlégy” (ima) 312

ügyész (urasági) 76, 285, 407, 411, 422, 423, 424, 439, 442, 466, 470, 546, 549

ügyvédek 20, 90, 275, 551

űrmérték 162, 164

üteg 474, 481, 482, 484, 488, 493, 495, 496, 497, 499, 500, 501, 513

üveges 202, 204, 217, 233, 461

üzleti könyvek vezetése 277

V

vadászszászlóalj 500

vágóhíd 97

vagyonsbukás 96, 262

vagyoni census 464

vagyontárgyak, kis értékű 45, 277

válaszfelirati vita 471

választás 20, 21, 22, 28, 77, 170, 224, 297, 405—408, 411—413, 421—424, 439, 457, 459, 463—471, 508, 510

választási bizottság 470, 510

választási törvény 465, 471

választási verekedés (1848 június) 470, 471, 505

választhatóság feltétele 464

választói névjegyzék 465, 466

választójog 464

választókerület 464, 465, 471

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 374

vallási ellentétek 222, 295

vallásos társulatok 354

váltóláz 356

vámhivatal 63

vámsorompós út 244

vámszabályozás (1754, 1784) 64, 245

vámszedés joga 403

vándorkereskedő 461

vándorkönyv 221

vándorszínész 359

vándorszó 232

vándorút (céhes legényé) 221, 418

vár lerombolása 62, 63, 99, 156, 345, 362

várasatás 621

varasd-kőrösi határőrezred 481

varga 28, 35, 44, 45, 72, 73, 77, 201—203, 213, 218, 222—224, 232, 251, 284, 405, 436, 443, 461, 467, 492, 506, 512—514, 572, 617, 620, 627

váron belüli házak 31

városbíró 16, 19, 21, 22, 24, 27, 44, 65, 74, 75, 87, 88, 98, 173, 220, 223, 249, 262, 278, 280, 282, 359, 360, 402—408, 410, 411, 413, 417, 420—424, 429, 436, 443, 457, 462, 463, 467, 469, 477, 480, 481, 489, 495, 496, 499, 501, 503, 505, 510

városi adminisztráció 407, 419, 505

városi erdő 383

városi főadószedő 36

- városi irnok 374
városi levéltár 34, 70, 391
városi patikák 262
városi statútumok (1722) 24
városi tanács jegyzőkönyve 173
városiasodás 201, 247
városkép 82, 99, 169, 174
városközpont 23, 63, 78, 85, 99, 162, 259, 355, 357, 420
várostörténet 199
várostrom 59
várórség 344
váruradalom 17, 59, 154, 155, 533, 554
„Vas Vármegye” c. könyv 18, 169, 249, 540, 554, 556, 627
vasárnapi iskola 326
Vasárnapi Újság 552
vásárok 23, 24, 32, 36—38, 64, 80, 83, 131, 161, 170, 201, 214, 225, 248, 249, 250, 251, 252, 276, 400, 403, 408, 409, 424—426, 434, 436, 442, 615
vasborona 541
vaseke 541
Vasi Szemle 622
vaskereskedés 82, 272
vasúti tömegszállítás 248
vasvári káptalan 17, 154, 603
Védegylet 93, 254, 280, 281, 622
védőszent 222, 303, 311, 345, 347
védvonal 457, 474—476, 617
végrehajtás 62, 414
végrehajtó személyzet 406
végrendelet 17, 28, 85, 175, 306, 308, 353, 403, 414, 532, 537, 542, 548, 555, 567, 590, 608
vegyes céh 215
vegyes kereskedés 276
vendégfogadó 32, 43, 63, 64, 65, 68, 76, 78, 79, 82, 83, 87, 90, 91, 93, 94, 102, 160, 255, 274, 282, 283, 349, 350, 403, 417, 418, 435, 533, 538, 577
verbunkos 359
vérhatalom 42, 402
vesperas 312
Veszprémi Egyházmegye 309, 360, 617, 623
„A veszprémi egyházmegye múltjából” 623
veszprémi püspök 28, 297, 298, 306, 307, 316, 327, 344, 348, 362, 380, 623
vetésforgó 153, 531, 544, 573
vetésösszeírások 185
vezérőrnagy (Generalfeldwachtmeister) 332, 464, 473, 474, 479, 480, 481, 487—489, 491, 493—496, 499, 500, 507, 508, 513, 514, 517, 518
vezetéknev, állandó 201, 407
viaszadás 222
viaszgyertya adása, mint büntetés 43
vicegenerális 15, 154, 533, 618
vicekapitány 532
vidéki mesterek 226
világi igazgató 376
világi papok 295, 297, 301
világtörténelem, mint tantárgy 324
virágvasárnap 310
vízelvezető csatornák 82
vízhordás (tűzvész) 429
vizitáció-csoport 348
vízkereszt napja (január 6.) 310
vízpróba 42
vízszabályozás 618
vonzáskörzet 248
vrászlói uradalom (Zichy) 85, 173, 179, 181, 246, 254, 255, 271, 618
Vukovár-Fiumei Vasúttársaság 458
- X**
- xenodochium 26
Xenodochium Civile 26
- Z**
- zágrábi püspökség 298, 306, 344, 363
Zala megye kézikönyve 618
Zala megye közgyűjteményei 628
Zala megye történelmi olvasókönyve 628
Zala Megyei Állandó Bizottmány 461—463, 470, 475, 476, 489, 512, 515, 516, 613
Zala megyei Népfelkelés 487
Zalai Gyűjtemény (ZGy) 628
Zalai Hírlap 362, 556
Zalai Közlöny 628
Zalai Krónika 628
Zalai Múzeum (ZM) 628
Zalai Tükör 628
Zalamegyei Újság 362
Zalaszentbalázsi Általános Iskola Honismereti Gyűjteménye 557
zálogjog 539
záradék 212—215, 387
zárda 61, 69, 71, 74, 81, 98, 104, 108, 348, 628
zárókő 84
zárt szám 224
zárvonal (ti. határvonal) 499
zászlóalj 463, 464, 474, 475, 477, 478, 480, 481, 483—485, 487—497, 500—504, 511, 512, 515, 517, 556, 557, 617, 622, 626
zenekar 359
zeneművészet 359
- Zs**
- zsébtolvajlás 45
zsellér, házatlan 20, 32, 67, 119, 120, 124, 160, 168, 204, 251, 257, 262, 265, 272, 427, 534, 535, 552, 568, 578, 591—593, 596, 605, 606, 608, 609
zselléresedés 578, 596, 605
zsidó hitközség háza (Fő út 6.) 357
zsidó összeírás (1725—1728) 284, 285
zsidó pék 227
zsidóság egyenjogúsítása 1840: 19. tc. 322, 323, 324
zsidó teológus (Löw) 323
zsidó vallás templomi tárgyai 323
zsidó zsellérek 438
zsinagóga 87, 91, 268, 273, 321, 356, 440
zsinat 296, 298, 309, 344, 373
zsindeykészítés 167

A mutatókat készítette:
Lendvai Anna
és
ifj. Brenner Árpád

RÉSZLETES TARTALOMJEGYZÉK

Litter Nándor Nagykanizsa Megyei Jogú

Város Polgármestere:

ELŐSZÓ

Kaposi Zoltán:

KANIZSA ÖNKORMÁNYZATÁNAK MŰKÖ-

DÉSE A 18. SZÁZADBAN 13

I. A VÁROS JOGÁLLÁSA 15

II. A VÁROSIRÁNYÍTÁS 19

1. A Városi Tanács, hivatalok és tiszt-
ségviselők 19

2. Tanítás és iskolák 24

3. Az „Ispital”: a város szegényháza 26

4. A város temploma, temetői 28

5. Az építkezések szabályozása 30

6. Tűzvédelem és szabályozása 31

7. Az árvaügy kezelése 33

8. A céhek és az önkormányzat kapcsol-
lata 34

9. Piacellenőrzés és árlimitáció 36

III. A VÁROS GAZDÁLKODÁSA 37

1. A város bevételeinek struktúrája 37

2. A kiadások szerkezete 39

3. A katonai szükségletek kezelése 40

IV. A VÁROS JOGSZOLGÁLTATÁSI LEHE-
TŐSÉGEI 41

1. A városi jogszolgáltatási kérdései 41

2. Testi sértés és gyalázkodás 42

3. Közkerölcs és paráznság 44

4. Lopás, rablás, gazdasági ügyek 45

JEGYZETEK 46

Kaposi Zoltán:

KANIZSA TÖRTÉNETI HELYRAJZA

(1690—1849) 57

I. KANIZSA TOPOGRÁFIAI HELYZETE 59

1. A vár és a korábbi mezőváros az
1690-es években 59

2. A vár lerombolásának következmé-
nyei, az új város létrehozása 62

3. Kanizsa térszerkezete a 18. század
középső harmadában 64

II. A VÁROS TERÜLETI RENDSZERE A 18.
SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN 66

1. Kanizsa utcái a 18. században 66

2. A Piaci utca lakói 71

III. A VÁROS TERÜLETI SZERKEZETÉNEK
VÁLTOZÁSAI A SZÁZADFORDULÓ IDE-
JÉN 81

IV. A VÁROSI INGATLANRENDSZER A RE-
FORMKOR IDEJÉN 88

1. Új utcák és területi bővülés 88

2. Az uraság városi ingatlanjai a 19. szá-
zad közepén 91

3. Változások a városi lakosság ingat-
lanjaiban 97

ÖSSZEGZÉS 99

JEGYZETEK 100

Rábavölgyi Attila:

KIS- ÉS NAGYKANIZSA DEMOGRÁFIAI VÁL-

TOZÁSAI (1690—1849) 113

BEVEZETÉS 115

I. A LÉLEKÖSSZEÍRÁSOK IDŐSZAKA

(1690—1784) 117

II. A KATONAI ÉS ADÓÖSSZEÍRÁSOK IDŐ-

SZAKA (1784/87—1849) 125

ÖSSZEFOGLALÁS 131

TÁBLÁZATOK, KORPIRAMISOK, GRAFIKON . 132

JEGYZETEK 145

Kaposi Zoltán: KANIZSA MEZŐGAZDASÁGA A FEUDALIZMUS UTOLSÓ IDŐSZAKÁBAN (1690—1849)	151	I. KÉZMŰVESSÉG NAGYKANIZSÁN A 18. SZÁZADBAN ÉS A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	200
I. A NYUGATI ÉS A MAGYAR MEZŐ- GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK	153	1. Kézművesek a török alóli felszabadu- lástól a polgári forradalomig az adó- összeírások tükrében	200
1. A hazai állapot	153	2. Kézművesek a város életében a „Pol- gárok lajstroma” és a városi tanács- ülési jegyzőkönyvek alapján	205
2. Kanizsa és uradalma	154	II. A KANIZSAI CÉHEK 1690 ÉS 1848 KÖ- ZÖTT	209
II. AZ AGRÁRRENDSZER A 18. SZÁZAD ELEJÉN	155	1. A céhek mint a kézművesek szerveze- tei	209
1. A mezőgazdasági táj állapota	155	2. A kanizsai céhek megalakulása (1698—1842)	211
2. A népesség beköltözésének megindu- lása	156	3. A kanizsai céhek élete az írásos forrá- sok tükrében	218
III. KANIZSA MEZŐGAZDASÁGA A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN	157	4. A kanizsai céhek a polgári forradalom előestéjén...	225
1. A földbirtokszerkezet	157	MELLÉKLETEK	229
2. Az úrbéri szerződések	160	JEGYZETEK	232
3. Termelés és gazdálkodás a 18. század közepén	161	Kaposi Zoltán: KANIZSA KERESKEDELMÉNEK TÖRTÉNETE (1690—1849)	241
a) A szántóföldi növénytermesztés	161	BEVEZETÉS	243
b) Az állattartás	164	I. AZ INFRASTRUKTÚRA ÉS AZ INTÉZ- MÉNYEK	243
c) Szőlészet-borászat	165	1. Az úthálózat	243
d) Erdőgazdálkodás, erdőélés	166	2. A kereskedelmi utak minősége, a száll- lítás lehetősége	247
e) Halászat	167	3. A kereskedelem intézménye: a vásár	248
f) Egyéb, az uradalom által folyta- tott tevékenységek	167	4. A piaci árak változásai	252
IV. AGRÁRGAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A 18. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN	167	5. Kanizsa mint piacközpont	253
1. Népesség és társadalmi struktúra	167	II. AZ URADALOM ÉS A KANIZSAI KE- RESKEDELEM	254
2. Az úrbéri szerződések és a területi változások	169	III. A KERESKEDŐK ÉS VÁLLALKOZÁSAIK	257
3. Termelés és gazdálkodás	171	1. A kanizsai görögkeleti vallású keres- kedők	257
4. A berek kérdése	174	2. A polgári (keresztény) kereskedők Ka- nizsa városában	259
V. A MEZŐGAZDASÁGI RENDSZER VÁL- TOZÁSAI (1811—1848)	177	3. A zsidó kereskedők jelentősége Kani- zsán	263
1. Határhasználat és társadalom	177	IV. A KERESKEDŐK JÖVEDELME ÉS VA- GYONA	273
2. Termelés és gazdálkodás	179	1. Az adóbevallások tanulságai	273
3. Az uradalom a jobbágyfelszabadítás előtti időkből	182	2. A kereskedelmi tevékenység buktatói	275
4. A forradalom közvetlen hatása a ka- nizsai agrárrendszerre	183		
JEGYZETEK	184		
Lendvai Anna: KÉZMŰVESSÉG ÉS A CÉHEK TÖRTÉNETE NAGYKANIZSÁN 1690-TŐL 1849-IG	197		
BEVEZETÉS	199		

V. A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI ÖNSZER- VEZŐDÉS ÉS A KIEGYENLÍES ESÉLYEI . 278	Kostyál László: NAGYKANIZSA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE (1690—1849) 341
1. <i>A hitelélet és a Nagykanizsai Taka- rékpénztár</i> 278	BEVEZETÉS 343
2. <i>A Kereskedelmi Casino</i> 280	I. A BAROKK KOR (1690—1780) 343
3. <i>A kanizsai Védegylet</i> 280	II. A KLASSZICIZMUS ÉS A ROMANTIKA KORA (1780—1849) 355
4. <i>A biztosításügy</i> 281	JEGYZETEK 361
5. <i>Polgári életmód kezdetei Nagykanizsán</i> . 281	
JEGYZETEK 283	
Kéringér Mária: NAGYKANIZSA EGYHÁZAI (1690—1848) . 293	Kotnyek István: NAGYKANIZSAI ISKOLÁK (1690—1849) . . . 371
BEVEZETŐ 295	BEVEZETÉS 373
I. AZ 1690 ELŐTTI EGYHÁZSZERVEZET ÉS EGYHÁZTÖRTÉNET 295	I. AZ ISKOLAI OKTATÁS KEZDETE 374
II. A VÁROS EGYHÁZI SZERVEZETE A TÖRÖK ALÓLI FELSZABADULÁS UTÁN. A MÁRIA MENNYBEMENETELE TEMP- LOM 297	1. <i>Alsó fokú oktatás</i> 374
III. A SZENT LÁSZLÓRÓL ELNEVEZETT FERENCES RENDTARTOMÁNY MEG- ALAKULÁSA 302	2. <i>A tanítók megbecsülése</i> 378
IV. A SZENT JÓZSEF-TEMPLOM ÉS KO- LOSTOR 302	II. TANÍTÓKÉPZŐ INTÉZET 378
1. <i>A Szent József-templom és kolostor építése</i> 303	III. KÖZÉPFOKÚ, GIMNÁZIUMI NEVELÉS . 379
2. <i>A plébánia működése</i> 306	JEGYZETEK 391
3. <i>A Szent József-templom berendezése és felszereltsége az egyházlátogató- sok tükrében</i> 309	
4. <i>Az Egyházi szertartásrend és szoká- sok</i> 309	Halász Imre: NAGYKANIZSA ÖNKORMÁNYZATA A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN 397
5. <i>A Kanizsán létezett egyéb szakrális létesítmények</i> 314	I. A FORRÁSOKRÓL 399
V. A KATOLIKUS SZERZETEK ÉS CONF RATERNITÁSOK KANIZSÁN 316	II. KANIZSÁRÓL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN . 399
VI. A RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ PAPJAI 1690 ÉS 1848 KÖZÖTT 318	III. A VÁROS JOGÁLLÁSA 401
VII. AZ IZRAELITA HITFELEKEZET ÉS IN- TÉZMÉNYEI KANIZSÁN 320	1. <i>A magisztrátus</i> 405
VIII. A GÖRÖGKELETI EGYHÁZ KANIZSÁN . 326	2. <i>A városi tanács működéséről. Igazga- tási és jogszolgáltatási feladatok</i> . . . 413
FOGALOMTÁR 330	3. <i>A városi tanács működésével kapcso- latos panaszok</i> 420
JEGYZETEK 330	4. <i>A városi magisztrátus és a vásárok</i> . . 424
	5. <i>Tűzesetek, tűzvédelem</i> 426
	6. <i>Az utak, utcák állapota</i> 434
	7. <i>A városi tanács és a céhek</i> 436
	8. <i>A város és az ispita</i> 437
	9. <i>A város és a zsidók</i> 437
	JEGYZETEK 439

Hermann Róbert NAGYKANIZSA TÖRTÉNETE 1848—49-BEN	455	IV. A PALINI ÁRUTERMELŐ GAZDASÁG	543
I. A FORRADALOM ÉS AZ ÁTALA- KULÁS	457	V. A PALINI FEUDÁLIS NAGYBIRTOK VÉGNAPJAI	547
1. <i>A forradalom fogadtatása</i>	457	JEGYZETEK	551
2. <i>Az új rend első hónapjai</i>	459	Czupi Gyula—Kardos Ferenc MIKLÓSFA TÖRTÉNETE (1690—1848)	565
3. <i>A nagykanizsai zsidóság 1848-ban</i>	460	I. <i>Birtokviszonyok</i>	567
4. <i>A nagykanizsai nemzetőrség 1848- ban</i>	461	II. <i>A település határai, föld- és vízrajzi jellemzői</i>	568
5. <i>A képviselőválasztás és a képviselő</i>	464	III. <i>A népesség számának alakulása</i>	568
II. A DRÁVA-VONAL KÖZPONTJA	472	IV. <i>Úrbéri viszonyok és a paraszti gazdál- dálkodás</i>	569
1. <i>A Dráva-vonal megszervezése és pa- rancsnokai</i>	472	1. <i>Úrbéri viszonyok</i>	569
2. <i>Katonaság Nagykanizsán és környé- kén</i>	474	2. <i>Földművelés</i>	570
3. <i>Hadseregellátás</i>	475	3. <i>Állattartás</i>	571
4. <i>Pénzellátás</i>	476	4. <i>Szőlőtermelés</i>	572
5. <i>Tábori egészségügy</i>	476	V. <i>Az uradalom</i>	572
III. KÉT MEGSZÁLLÁS KÖZÖTT	477	1. <i>Földművelés</i>	572
1. <i>A horvát megszállás</i>	477	2. <i>Erdő- és rétgazdálkodás</i>	574
2. <i>Nagykanizsa felszabadítása</i>	483	3. <i>Állattartás</i>	575
3. <i>A Perczel-hadtest „háterszága”</i>	487	4. <i>Molnárok</i>	576
IV. A CS. KIR. MEGSZÁLLÁS	490	5. <i>Iparosok</i>	576
1. <i>A cs. kir. megszállás első hónapjai</i>	490	6. <i>Fogadósok, kocsmárosok</i>	577
2. <i>A forgandó hadiszerecnse és a város 1849 áprilisában és májusában</i>	494	7. <i>Uradalmi tisztek</i>	577
V. A MAGYAR URALOM HETEI 1849. MÁJUS 21-E ÉS JÚLIUS 14-E KÖZÖTT	499	8. <i>Uradalmi épületek</i>	577
VI. AZ ÚJABB MEGSZÁLLÁS	500	VI. <i>Társadalmi változások, vallási és mű- velődési viszonyok</i>	578
1. <i>Az 1849. július 16-i rajtaütéstől az augusztus 13-i vásárig</i>	501	VII. <i>Összegzés</i>	580
2. <i>A végnapok</i>	504	JEGYZETEK	580
3. <i>Mérleg</i>	505	Kardos Ferenc: BAGOLA, SÁNC ÉS FAKOS TÖRTÉNETE (1690—1848)	587
JEGYZETEK	506	Bevezetés	589
A NAGYKANIZSÁHOZ CSATOLT KÖZSÉGEK TÖRTÉNETE	527	I. <i>Birtokviszonyok</i>	589
Gócze Rezső PALIN ÉS KORPAVÁR TÖRTÉNETE (1690—1849)	529	II. <i>A települések határai, föld- és vízraj- zi jellemzői</i>	590
BEVEZETŐ	531	III. <i>A települések népességének és vallási összetételének alakulása</i>	591
I. ÚJ BIRTOKOSOK DÉL-ZALÁBAN	532	IV. <i>Úrbéri viszonyok</i>	592
II. A PALINI INKEY CSALÁD	535	V. <i>Gazdálkodás</i>	593
III. PALINI INKEY BOLDIZSÁR BIRODAL- MA	537	1. <i>Földművelés</i>	593
		2. <i>Szőlőtermelés</i>	593
		3. <i>Méhészet</i>	594
		4. <i>Állattartás</i>	594
		VI. <i>Bagola, Fakos és Sánc társadalma</i>	596
		JEGYZETEK	596

Kardos Ferenc:
BAJCSA TÖRTÉNETE (1690—1848) 601

- I. Középkori előzmények és bitokviszo-
nyok 603
- II. A település határai, föld- és vízrajzi
jellemzői 603
- III. Bajcsa, a Batthyányiak praediuma . . 603
- IV. Bajcsa, az újratelepülő falu 604
 - 1. A népesség száma és vallási össze-
tétele 605
 - 2. Úrbéri viszonyok 605
- V. Gazdálkodás 607

- 1. Földművelés 607
- 2. Allattartás és egyéb haszonvételek . 607
- VI. Társadalmi és művelődési viszonyok . 608

JEGYZETEK 608

FORRÁSOK ÉS IRODALOM 613

MUTATÓK 629

- Személynévmutató 629
- Helynevek és egyéb földrajzi nevek
mutatója 641
- Tárgymutató 647

INHALTSVERZEICHNIS

<p>Nándor Litter Bürgermeister der Komitatsstadt Nagykanizsa: VORWORT 6</p> <p>Zoltán Kaposi: DIE KOMMUNALVERWALTUNG VON KANIZSA IM 18. JAHRHUNDERT 13</p> <p>I. DER RECHTSSTATUS DER STADT 15</p> <p>II. DIE LEITUNG DER STADT 19</p> <p style="padding-left: 20px;">1. Der Stadtrat, die Ämter und Beamten . . 19</p> <p style="padding-left: 20px;">2. Schulen und Unterricht 24</p> <p style="padding-left: 20px;">3. Das „Ispital“: das Armenhaus der Stadt 26</p> <p style="padding-left: 20px;">4. Die Kirchen und Friedhöfe der Stadt . . 28</p> <p style="padding-left: 20px;">5. Bauvorschriften 30</p> <p style="padding-left: 20px;">6. Der Brandschutz und Brandschutzregelungen 31</p> <p style="padding-left: 20px;">7. Die Behandlung der Waisenfrage 33</p> <p style="padding-left: 20px;">8. Die Beziehung zwischen den Zünften und der Stadtverwaltung 34</p> <p style="padding-left: 20px;">9. Marktkontrolle und Preislimitierung . . 36</p> <p>III. DIE WIRTSCHAFTSFÜHRUNG DER STADT 37</p> <p style="padding-left: 20px;">1. Die Einnahmenstruktur der Stadt 37</p> <p style="padding-left: 20px;">2. Die Ausgabenstruktur der Stadt 39</p> <p style="padding-left: 20px;">3. Die Behandlung der Militärfrage 40</p> <p>IV. DIE MÖGLICHKEITEN DER RECHTSPRECHUNG 41</p> <p style="padding-left: 20px;">1. Fragen der städtischen Rechtssprechung 41</p> <p style="padding-left: 20px;">2. Körperverletzung und Beleidigung . . . 42</p> <p style="padding-left: 20px;">3. Öffentliche Moral und Prostitution . . . 44</p> <p style="padding-left: 20px;">4. Diebstahl, Raub und andere Wirtschaftsdelikte 45</p> <p>ANMERKUNGEN 46</p> <p>Zoltán Kaposi: HISTORISCHE TOPOGRAPHIE VON KANIZSA (1690—1849) 57</p>	<p>I. DIE TOPOGRAPHISCHE SITUATION KANIZSAS 59</p> <p style="padding-left: 20px;">1. Die Burg und der frühere Marktflecken in den Jahren um 1690 59</p> <p style="padding-left: 20px;">2. Die Folgen des Abrisses der Burg, das Entstehen einer neuen Stadt 62</p> <p style="padding-left: 20px;">3. Die Raumstruktur Kanizsas im mittleren Drittel des 18. Jahrhunderts 64</p> <p>II. DIE GEBIETSSTRUKTUR DER STADT IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS 66</p> <p style="padding-left: 20px;">1. Die Strassen Kanizsas im 18. Jahrhundert 66</p> <p style="padding-left: 20px;">2. Die Bewohner der „Piaci Strasse“/„Piaci utca“ 71</p> <p>III. DIE VERÄNDERUNGEN IN DER GEBIETSSTRUKTUR DER STADT ZUR ZEIT DER JAHRHUNDERTWENDE 81</p> <p>IV. DIE IMMOBILIENSTRUKTUR DER STADT WÄHREND DER REFORMZEIT . . 88</p> <p style="padding-left: 20px;">1. Neue Strassen und Gebietserweiterungen 88</p> <p style="padding-left: 20px;">2. Die städtischen Immobilien der Grundherrschaft in der Mitte des 19. Jahrhunderts 91</p> <p style="padding-left: 20px;">3. Veränderungen bei den sich im Besitz der Stadtbewohner befindlichen Immobilien 97</p> <p>ZUSAMMENFASSUNG 99</p> <p>ANMERKUNGEN 100</p> <p>Attila Rábavölgyi: DEMOGRAPHISCHE VERÄNDERUNGEN IN KIS- UND NAGYKANIZSA (1690—1849) 113</p> <p>EINFÜHRUNG 115</p> <p>I. DIE ZEIT DER SEELENKONSKRIPTI- ONEN (1690—1784) 117</p>
--	---

II. DIE ZEIT DER STEUER- UND MILITÄR KONSKRIPTIONEN (1784/87—1849)	125	4.	183
ZUSAMMENFASSUNG	131	ANMERKUNGEN	184
ANMERKUNGEN	145	Anna Lendvai: DIE GESCHICHTE DES HANDWERKS UND DER ZÜNFTE IN NAGYKANIZSA VON 1690 BIS 1849	197
TABELLEN, ALTERSPYRAMIDEN UND GRA- FIKEN	132	EINFÜHRUNG	199
Zoltán Kaposi: KANIZSAS LANDWIRTSCHAFT IN DER LETZTEN PERIODE DES FEUDALISMUS (1690—1849)	151	I. DAS HANDWERK IN NAGYKANIZSA IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS	200
I. DIE VERÄNDERUNGEN IN DER LAND LANDWIRTSCHAFT DES WESTENS UND UNGARNS	153	1. <i>Die Handwerker in der Zeit zwischen der Befreiung von den Türken und der Bürgerlichen Revolution im Spiegel der Steuerkonskriptionen</i>	200
1. <i>Der heimische Zustand</i>	153	2. <i>Die Rolle der Handwerker im Leben der Stadt auf Grundlage der „Bürger- register“ und der Protokolle der Stadt- ratssitzungen</i>	205
2. <i>Kanizsa und seine Herrschaft</i>	154	II. DIE ZÜNFTE VON KANIZSA ZWI- SCHEN 1690 UND 1848	209
II. DAS AGRARSYSTEM ZU BEGINN DES 18. JAHRHUNDERTS	155	1. <i>Die Zünfte als Organisationen der Handwerker</i>	209
1. <i>Der Zustand der landwirtschaftlichen lichen Nutzflächen</i>	155	2. <i>Die Entstehung der Kanizsaer Zünfte (1698—1842)</i>	211
2. <i>Beginn der Bevölkerungszuwanderung</i>	156	3. <i>Das Leben der Kanizsaer Zünfte im Spiegel der schriftlichen Quellen</i>	218
III. KANIZSAS LANDWIRTSCHAFT IN DER MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS	157	4. <i>Die Kanizsaer Zünfte am Vorabend der Bürgerlichen Revolution</i>	225
1. <i>Die Struktur des Grundbesitzes</i>	157	ANLAGEN	229
2. <i>Die Urbarialverträge</i>	160	ANMERKUNGEN	232
3. <i>Produktion und Wirtschaftsführung</i>	161	Zoltán Kaposi: GESCHICHTE DES HANDELS IN KANIZSA ZWISCHEN (1690—1849)	241
a) <i>Der Anbau von Ackerpflanzen</i>	161	I. INFRASTRUKTUR UND INSTITUTIO- NEN	243
b) <i>Die Tierhaltung</i>	164	1. <i>Das Strassennetz</i>	243
c) <i>Weinanbau — Weinherstellung</i>	165	2. <i>Die Qualität der Handelsstrassen, Transportmöglichkeiten</i>	247
d) <i>Wald- und Forstwirtschaft</i>	166	3. <i>Die Handelsinstitution: der Markt</i>	248
e) <i>Fischerei</i>	167	4. <i>Veränderungen der Marktpreise</i>	252
f) <i>Sonstige, unter der Grundherrschaft durchgeführte Tätigkeiten</i>	167	5. <i>Kanizsa als Marktzentrum</i>	253
IV. AGRARWIRTSCHAFT UND GESELL- SCHAFT IM LETZTEN DRITTEL DES 18. JAHRHUNDERTS	167	II. DIE GRUNDHERRSCHAFT UND DER KANIZSAER HANDEL	254
1. <i>Bevölkerung und Gesellschaftsstruk- tur</i>	167		
2. <i>Urbarialverträge und Gebietsverände- rungen</i>	169		
3. <i>Produktion und Wirtschaftsführung</i>	171		
4. <i>Fragen im Zusammenhang mit dem Sumpf</i>	174		
V. VERÄNDERUNGEN IM AGRARSYSTEM (1811—1848)	177		
1. <i>Flurnutzung und Gesellschaft</i>	177		
2. <i>Produktion und Wirtschaftsführung</i>	179		
3. <i>Die Grundherrschaft in der Zeit vor der Abschaffung der Leibeigenschaft</i>	182		

III. DIE KAUFLEUTE UND IHRE UNTERNEHMEN	257	4. <i>Kirchliche Zeremonien und Bräuche</i> . . .	309
1. <i>Die griechisch-orthodoxen Kaufleute Kanizsas</i>	257	5. <i>Andere sakrale Einrichtungen in Kanizsa</i>	314
2. <i>Die bürgerlichen (christlichen) Kaufleute in Kanizsa</i>	259	V. DIE KATHOLISCHEN ORDENSBRÜDER UND KONFRATER IN KANIZSA	316
3. <i>Die Bedeutung der jüdischen Kaufleute in Kanizsa</i>	263	VI. DIE PRIESTER DER RÖMISCHKATHOLISCHEN KIRCHE ZWISCHEN 1690 UND 1848	318
IV. EINKOMMEN UND VERMÖGEN DER KAUFLEUTE	273	VII. DIE JÜDISCHE GEMEINDE UND IHRE INSTITUTIONEN IN KANIZSA	320
1. <i>Schlussfolgerungen aus den Steuererklärungen</i>	273	VIII. DIE GRIECHISCH-ORTHODOXE KIRCHE IN KANIZSA	326
2. <i>Die Hürden der Handelstätigkeit</i>	275	<i>BEGRIFFSVERZEICHNIS</i>	330
V. WIRTSCHAFTLICHE UND GESELLSCHAFTLICHE SELBSTORGANISATION UND DIE CHANCEN DES AUSGLEICHS	278	ANMERKUNGEN	330
1. <i>Die Sparkasse von Nagykanizsa</i>	278	László Kostyál: DIE KULTURGESCHICHTE VON NAGYKANIZSA ZWISCHEN (1690—1849)	341
2. <i>Das Handels-Casino</i>	280	EINFÜHRUNG	343
3. <i>Die Widersprüchlichkeit der Schutzvereine</i>	280	I. DIE ZEIT DES BAROCK (1690—1780)	343
4. <i>Das Assekuranzwesen</i>	281	II. DIE ZEIT DES KLASSIZISMUS UND DER ROMANTIK (1780—1849)	355
5. <i>Beginn der bürgerlichen Lebensweise in Nagykanizsa</i>	281	ANMERKUNGEN	361
ANMERKUNGEN	283	István Kotnyek: DIE SCHULEN VON NAGYKANIZSA (1690—1849)	371
Mária Kéringer: DIE KIRCHEN VON NAGYKANIZSA ZWISCHEN 1690—1848	293	EINFÜHRUNG	373
EINFÜHRUNG	295	I. DER BEGINN DER SCHULAUSSCHULEN	374
I. KIRCHENORGANISATION UND KIRCHENGESCHICHTE VOR 1690	295	1. <i>Ausbildung in der Unterstufe</i>	374
II. DIE KIRCHLICHEN ORGANISATIONEN DER STADT NACH DER BEFREIUNG VON DEN TÜRKEN. DIE KIRCHE MARIÄ HIMMELFAHRT	297	2. <i>Respekt vor den Lehrern</i>	378
III. BILDUNG DER NACH DEM HL. LÁSZLÓ BENANNTE ORDENSGRUPPE DER FRANZISKANER	302	II. DAS LEHRERBILDUNGSINSTITUT	378
IV. KIRCHE UND KLOSTER DES HL. JOSEF	302	III. DIE MITTELSTUFE, ERZIEHUNG IM GYMNASIUM	379
1. <i>Der Bau der Kirche und des Klosters Hl. Josef</i>	303	ANMERKUNGEN	391
2. <i>Die Arbeit der Pfarrei</i>	306	Imre Halász: DIE VERWALTUNG VON NAGYKANIZSA AM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS	397
3. <i>Einrichtung und Ausstattung der Kirche im Spiegel der Kirchenvisitationen</i>	309		

I. ZU DEN QUELLEN	399	V. DIE WOCHEN DER UNGARISCHEN HERRSCHAFT ZWISCHEN DEM 21. MAI UND DEM 14. JULI 1849	499
II. KANIZSA IN DER MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS	399	VI. DIE NEUERLICHE BESETZUNG	500
III. DER RECHTSSTATUS DER STADT	401	1. Vom Überfall am 16. Juli 1849 bis zum Markt vom 13. August	501
1. Der Magistrat	405	2. Die letzten Tage	504
2. Die Arbeit des Stadtrats. Verwal- tungs- und Rechtsaufgaben	413	3. Bilanz	505
3. Beschwerden über die Arbeit des Stadtrats	420	ANMERKUNGEN	506
4. Der Magistrat und die Märkte	424	DIE GESCHICHTE DER AN NAGYKANIZSA ANGESCHLOSSENEN GEMEINDEN	527
5. Feuersbrünste, Brandschutz	426	Rezső Gőcze: DIE GESCHICHTE VON PALIN UND KOR- PAVÁR ZWISCHEN 1690 UND 1849	529
6. Zustand der Strassen und Wege	434	EINFÜHRUNG	531
7. Der Stadtrat und die Zünfte	436	I. NEUE GRUNDEIGENTÜMER IN SÜD- ZALA	532
8. Die Stadt und das Ispital	437	II. DIE FAMILIE PALINI INKEY	535
9. Die Stadt und die Juden	437	III. DER GRUNDBESITZ VON BOLDIZSÁR PALINI INKEY	537
ANMERKUNGEN	439	IV. DIE WARENPRODUKTION IN DER WIRTSCHAFT DER PALINIS	543
Róbert Hermann: NAGYKANIZSA 1848—1849	455	V. DIE LETZTEN TAGE DES FEUDALEN GROSSGRUNDBESITZES DER FAMILIE PALNI	547
I. REVOLUTION UND UMWÄLZUNG	457	ANMERKUNGEN	551
1. Die Aufnahme der Revolution	457	Gyula Czupi—Ferenc Kardos: DIE GESCHICHTE VON MIKLÓSFA ZWI- SCHEN 1690 UND 1848	565
2. Die ersten Monate der neuen Ordnung	459	I. Besitzverhältnisse	567
3. Die jüdische Bevölkerung Nagykaniz- zas 1848	460	II. Gemeindegrenzen, geographische und hydrographische Charakteristika	568
4. Die Nationalgarde in Nagykanizsa 1848	461	III. Entwicklung der Bevölkerungszahl	568
5. Die Abgeordnetenwahl und der Abge- ordnete	464	IV. Urbariale Verhältnisse und Bauern wirtschaft	569
II. DAS ZENTRUM DER DRAU-LINIE	472	1. Urbariale Verhältnisse	569
1. Die Organisation der Drau-Linie und deren Befehlshaber	472	2. Bodenbearbeitung	570
2. Militär in Nagykanizsa und Umge- bung	474	3. Tierhaltung	571
3. Die Versorgung der Armee	475	4. Weinproduktion	572
4. Die Versorgung mit Geld	476	V. Die Grundherrschaft	572
5. Die Hygiene in den Militärlagern	476	1. Bodenbearbeitung	572
III. ZWISCHEN ZWEI BESATZUNGEN	477		
1. Die Besetzung durch die Kroaten	477		
2. Die Befreiung Nagykanizsas	483		
3. Das „Hinterland“ des Armeekorps von Perczel	487		
IV. BESATZUNG DURCH DIE K. U. K. TRUPPEN	490		
1. Die ersten Monate der Besetzung durch die k. u. k. Truppen	490		
2. Das veränderliche Militärglück und die Stadt im April und Mai 1849	494		

2. Wald- und Weidenwirtschaft	574	V. Wirtschaftsführung	593
3. Tierhaltung	575	VI. Die Gesellschaft von Bagola, Fakos und Sánc	596
4. Mühlen	576	ANMERKUNGEN	596
5. Handwerker	576	Ferenc Kardos: DIE GESCHICHTE VON BAJCSA ZWISCHEN (1690—1848)	601
6. Gastwirte, Schankwirte	577	I. Mittelalterliche Vorgeschichte und Be- sitzverhältnisse	603
7. Die Beamten der Domäne	577	II. Gemeindegrenzen, geographische und hydrographische	603
8. Die Gebäude der Domäne	577	III. Bajcsa, das Prädium der Batthyánys	603
VI. Gesellschaftliche Veränderungen Re- ligions- und Bildungsverhältniss	578	IV. Bajcsa, das Neu Erbaute Dorf	604
VII. Zusammenfassung	580	V. Wirtschaftsführung	607
ANMERKUNGEN	580	VI. Gesellschaftliche Verhältnisse und Bil- dung	608
Ferenc Kardos: DIE GESCHICHTE VON BAGOLA, SÁNC UND FAKOS ZWISCHEN (1690—1848)	587	ANMERKUNGEN	608
Einführung	589	INHALTS- UND QUELLENVERZEICHNIS	613
I. Besitzverhältnisse	589	KENNZIFFERN	629
II. Gemeindegrenzen, geographische und hydrographische	590		
III. Die entwicklung der Bevölkerung in den Gemeinden und der Religiösen Zu- sammensetzung	591		
IV. Urbariale Verhältnisse	592		

DETAILED TABLE OF CONTENTS

<i>Nándor Litter</i> Mayor Municipality of Nagykanizsa: PREFACE	9
--	---

Zoltán Kaposi: THE OPERATION OF THE SELFGOVERNMENT OF KANIZSA IN THE 18TH CENTURY	13
--	----

I. THE LEGAL STATUS OF THE TOWN . . .	45
II. TOWN MANAGEMENT	19
1. <i>The Town Council, the Offices and the Officers</i>	19
2. <i>Education and Schools</i>	24
3. <i>The "Ispital": the Poorhouse of the Town</i>	26
4. <i>The Church and the Graveyards of the Town</i>	28
5. <i>The Construction Regulations</i>	30
6. <i>Fire Protection and its Regulation</i> . . .	31
7. <i>The Provision of the Orphans</i>	33
8. <i>The Relationship Between the Guilds and the Town Council</i>	34
9. <i>Market Control and Price Limitation</i> . .	36
III. THE ECONOMY OF THE TOWN	37
1. <i>The Structure of Incomes of the Town</i> . .	37
2. <i>The Structure of Expenses</i>	39
3. <i>The Management of Military Needs</i> . . .	40
IV. THE POSSIBILITIES OF JURISDICTION IN THE TOWN	41
1. <i>The Issues of Jurisdiction</i>	41
2. <i>Assault and Abuse</i>	42
3. <i>Public Morals and Fornication</i>	44
4. <i>Robbery, Theft and Economic Issues</i> . .	45
NOTES	46

Zoltán Kaposi: THE HISTORIC TOPOGRAPHY OF KANIZSA (1690-1849)	57
--	----

I. THE TOPOGRAPHIC LOCATION OF KANIZSA	59
1. <i>The Castle and the Former Market-Town in the 1690s</i>	59
2. <i>The Consequences of the Destruction of the Castle and the Establishment of the New Town</i>	62
3. <i>The Structure of Kanizsa in the Middle of the 18th Century</i>	64
II. THE TERRITORIAL STRUCTURE OF THE TOWN IN THE SECOND PART OF THE 18TH CENTURY	66
1. <i>The Streets of Kanizsa in the 18th Century</i>	66
2. <i>The residents of „Piarczy” Street</i>	71
III. THE CHANGES OF THE TERRITORIAL STRUCTURE OF THE TOWN AT THE TURN OF THE CENTURY	81
IV. THE SYSTEM OF REAL ESTATES IN THE REFORM ERA	88
1. <i>New Streets and Territorial Expansion</i> . .	88
2. <i>The Properties of the Nobility in the Middle of the 19th Century</i>	91
3. <i>Changes in the Properties Owned by the Resident</i>	97
SUMMARY	99
NOTES	100
Attila Rábavölgyi: THE DEMOGRAPHIC CHANGES OF KIS- AND NAGYKANIZSA (1690-1849)	113
INTRODUCTION	115
I. THE PERIOD OF CENSUSES (1690-1784)	117
II. THE PERIOD OF CONSCRIPTIONS AND ASSESSMENT OF TAXES (1784/87-1849)	125

SUMMARY	131	Anna Lendvai: THE HANDICRAFT INDUSTRY AND THE HISTORY OF GUILDS IN NAGYKANIZSA 1690-1849	197
NOTES	132	INTRODUCTION	199
CHARTS, AGE PYRAMIDS, DIAGRAM	145	I. HANDICRAFT INDUSTRY IN NAGYKA- NIZSA IN THE 18TH CENTURY AND IN THE FIRST PART OF THE 19TH CEN- TURY	200
Zoltán Kaposi: THE AGRICULTURE OF KANIZSA IN THE THE LAST PERIOD OF FEUDALISM (1690-1849)	151	1. <i>The Craftsmen from the end of the Turkish Occupation to the Revolution in Terms of the Assessment of Taxes</i>	200
I. CHANGES OF AGRICULTURE IN WES- TERN EUROPE AND IN HUNGARY	153	2. <i>The Role of the Craftsmen in Town Life on the Basis of the „Register of Citizens” and the Records of the Mee- tings of the Town Council</i>	205
1. <i>National Conditions</i>	153	II. THE GUILDS OF KANIZSA BETWEEN 1690 AND 1848	209
2. <i>Kanizsa and its estate</i>	154	1. <i>The Guilds and the Organisations of Craftsmen</i>	209
II. THE SYSTEM OF AGRICULTURAL AT THE BEGINNING OF THE 18TH CEN- TURY	155	2. <i>The Establishment of Guilds in Kani- zsa (1698-1842)</i>	211
1. <i>The Condition of Arable Land</i>	155	3. <i>The Life of the Guilds in Kanizsa on the basis of Written Sources</i>	218
2. <i>The Beginning of the Immigration of the Population</i>	156	4. <i>The Guilds of Kanizsa on the Eve of the Revolution</i>	225
III. THE AGRICULTURE OF KANIZSA IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY	157	APPENDIX	229
1. <i>Distribution of Land</i>	157	NOTES	232
2. <i>The Robot Patents</i>	160	Zoltán Kaposi: THE HISTORY OF TRADE IN KANIZSA (1690-1849)	241
3. <i>Production and Economy</i>	161	INTRODUCTION	243
a) <i>Cultivation of Arable Land</i>	161	I. THE AZ INFRASTRUCTURE AND THE INSTITUTIONS	243
b) <i>Animal Husbandry</i>	164	1. <i>The Roads</i>	243
c) <i>Wine Culture and Viticulture</i>	165	2. <i>The Quality of Trading Routes and the Opportunities of Transport</i>	247
d) <i>Forestry</i>	166	3. <i>The Institution of Trading: The Fair</i>	248
e) <i>Fishery</i>	167	4. <i>The Changes of Market Prices</i>	252
f) <i>Other Activities Carried out by the Estate</i>	167	5. <i>Kanizsa as a Trading Centre</i>	253
IV. AGRICULTURE AND SOCIETY IN THE LAST THIRD OF THE 18TH CENTURY	167	II. THE ESTATE AND THE COMMERCE OF KANIZSA	254
1. <i>Population and Social Structure</i>	167	III. THE MERCHANTS AND THEIR ENTER- PRISES	257
2. <i>The Robot Patents and the Territorial Changes</i>	169	1. <i>The Greek-Orthodox Merchants in Ka- nizsa</i>	257
3. <i>Production and Economy</i>	171		
4. <i>The Issue of the Grove</i>	174		
V. THE CHANGES OF THE SYSTEM OF AGRICULTURE (1811-1848)	177		
1. <i>The Use of the Fields and the Society</i>	177		
2. <i>Production and Economy</i>	179		
3. <i>The Estate before the Liberation of Serfs</i>	182		
4.	183		
NOTES	184		

2. <i>The Christian Merchants in Kanizsa</i>	259	VII. THE JEWISH ISRAELITE DENOMINATION AND ITS INSTITUTIONS IN KANIZSA	318
3. <i>The Jewish Merchants in Kanizsa and Their Importance</i>	263	VIII. THE GREEK-ORTHODOX CHURCH IN KANIZSA	320
IV. THE INCOME AND WEALTH OF MERCHANTS	273	TERMS	330
1. <i>The Lessons of the Tax Returns</i>	273	NOTES	330
2. <i>The Obstacles of Commercial activity</i>	275	László Kostyál: THE CULTURAL HISTORY OF NAGYKANIZSA (1690-1849)	341
V THE ECONOMIC-SOCIAL SELFORGANIZATION AND THE POSSIBILITIES OF EQUALIZATION	278	INTRODUCTION	343
1. <i>The Savings Bank of Nagykanizsa</i>	278	I. THE BAROQUE AGE (1690-1780)	343
2. <i>The Commercial Club</i>	280	II. THE AGE OF CLASSICISM AND ROMANITICISM (1780-1849)	355
3. <i>The Contradictions of the Protection Society Movement</i>	280	NOTES	361
4. <i>The Insurance System</i>	281	István Kotnyek: SCHOOLS OF NAGYKANIZSA (1690-1849)	371
5. <i>The Beginning of the Bourgeoisie Lifestyle in Nagykanizsa</i>	281	INTRODUCTION	373
NOTES	283	I. THE BEGINNING OF SCHOOL EDUCATION	374
Mária Kéringér: THE CHURCHES OF NAGYKANIZSA 1690-1848	293	1. <i>Primary Education</i>	374
INTRODUCTION	295	2. <i>The Respect of Teachers</i>	378
I. CHURCH ORGANISATION AND CHURCH HISTORY BEFORE 1690	295	II. THE TEACHER TRAINING INSTITUTE	378
II. THE CHURCH ORGANISATION OF THE TOWN AFTER THE TURKISH OCCUPATION. ST. MARY'S CHURCH	297	III. SECONDARY SCHOOLS, GRAMMAR SCHOOLS	379
III. THE FOUNDATION OF THE FRANCISCAN PROVINCE OF SAINT LADISLAV	302	NOTES	391
IV. SAINT JOSEPH'S CHURCH AND THE MONASTERY	302	Imre Halász: THE SELF-GOVERNMENT OF NAGYKANIZSA IN THE FIRST PART OF THE 19TH CENTURY	397
1. <i>The Construction of Saint Joseph's Church and Monastery</i>	303	I. THE SOURCES	399
2. <i>The Operation of the Parish</i>	306	II. KANIZSA IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY	399
3. <i>The Furniture and Equipment of the Church in view of ecclesiastical visits</i>	309	III. THE LEGAL STATUS OF THE TOWN	401
4. <i>Religious Liturgy and Customs</i>	309	1. <i>The Body of Magistrates</i>	405
5. <i>The Other Sacral Establishments Existing in Kanizsa</i>	314		
V. THE CATHOLIC RELIGIOUS ORDERS AND CONFRATERNITIES IN KANIZSA	316		
VI. THE ROMAN CATHOLIC PRIESTS BETWEEN 1690 AND 1848	318		

2. <i>The Operation of the Town Council. Administrative and Jurisdictional Duties</i>	413	1. <i>From the Attack of July 16 to the Market of August 13, 1849</i>	501
3. <i>Complaints Concerning the Operation of the Town Council</i>	420	2. <i>The Last days</i>	504
4. <i>The Body of Magistrates and the Markets</i>	424	3. <i>Balance</i>	505
5. <i>Fires, Fire Protection</i>	426	NOTES	506
6. <i>The Condition of Streets and Roads</i>	434	THE HISTORY OF THE VILLAGES ANNEXED TO NAGYKANIZSA	527
7. <i>The Town Council and the Guilds</i>	436	Rezső Gőcze: THE HISTORY OF PALIN AND KORPAVÁR (1690-1849)	529
8. <i>The Town and the „Ispita” (Poorhouse)</i>	437	INTRODUCTION	531
9. <i>The Town and the Jews</i>	437	I. THE NEW LANDOWNERS IN SOUTH-ZALA	532
NOTES	439	II. THE PALINI INKEY FAMILY	535
Róbert Hermann: THE HISTORY OF NAGYKANIZSA IN 1848-49	455	III. THE ESTATE OF BOLDIZSÁR PALINI INKEY	537
I. REVOLUTION AND TRANSFORMATION	457	IV. THE PALINI FARM	543
1. <i>The Reception of the Revolution</i>	457	V. THE LAST DAYS OF THE PALINI FEUDAL ESTATE	547
2. <i>The First Months of the New System</i>	459	NOTES	551
3. <i>The Jews in Nagykanizsa in 1848</i>	460	Gyula Czupi-Ferenc Kardos: THE HISTORY OF MIKLÓSFA 1690-1848	565
4. <i>The National Guard of Nagykanizsa in 1848</i>	461	I. <i>Landholding</i>	567
5. <i>The Election and the Representative</i>	464	II. <i>The Borders and geographical and hydrographical features of the settlement</i>	568
II. THE CENTRE OF THE DRAVAFRONT LINE	472	III. <i>The development of the number of inhabitants</i>	568
1. <i>The Organization and Commanders of the Drava Front Line</i>	472	IV. <i>Tenements held in socage and peasant agriculture</i>	569
2. <i>The Military in Nagykanizsa and its Environs</i>	474	1. <i>Tenements Held in Socage</i>	569
3. <i>The Supply of the Army</i>	475	2. <i>Cultivation of Land</i>	570
4. <i>Financing</i>	476	3. <i>Animal Husbandry</i>	571
5. <i>The Hygiene of the Soldiers</i>	476	4. <i>Wine-Growing</i>	572
III. IN BETWEEN TWO OCCUPATIONS	477	V. <i>The estate</i>	572
1. <i>The Croatian Occupation</i>	477	1. <i>Agriculture</i>	572
2. <i>The Liberation of Nagykanizsa</i>	483	2. <i>Forest and Pasture Management</i>	574
3. <i>The „Hinterland” of the Perczel-Corps</i>	487	3. <i>Animal Husbandry</i>	575
IV. THE HABSBERG OCCUPATION	490	4. <i>The Millers</i>	576
1. <i>The First Months of the Habsburg Occupation</i>	490	5. <i>Craftsmen</i>	576
2. <i>The Changing Fortune of War and the Town in April and May 1849</i>	494	6. <i>Inn-Keepers and Bartenders</i>	577
V. THE WEEKS OF THE HUNGARIAN RULE BETWEEN MAY 21 AND JULY 14 1849	499	7. <i>Officers of the Estate</i>	577
VI. THE NEW OCCUPATION	500	8. <i>Buildings of the Estate</i>	577

VI. <i>Social changes, religion and education</i>	578	Ferenc Kardos:	
VII. <i>Summary</i>	580	THE HISTORY OF BAJCSA BETWEEN 1690	
NOTES	580	AND 1848	601
Ferenc Kardos:		I. <i>Medieval prenimialiens and Land holding</i>	603
THE HISTORY OF BAGOLA, SÁNC AND		II. <i>The borders and geographical and hydrographical features of the settlement</i>	603
FAKOS BETWEEN 1690 AND 1848	587	III. <i>The Batthyány estate of Bajcsa</i>	603
<i>Introduction</i>	589	IV. <i>Bajcsa, the resettled village</i>	604
I. <i>Land holdings</i>	589	V. <i>Economy</i>	605
II. <i>The borders and geographical and hydrographical features of the settlement</i>	590	VI. <i>Society and education</i>	605
III. <i>The development of the ethnic and religious composition of the population of the settlements</i>	591	NOTES	608
IV. <i>Tenements held by socage</i>	592	SOURCES AND LITERATURE	613
V. <i>Economy</i>	593	INDEX	629
VI. <i>The society of Bagola, Fakos and Sác</i>			
NOTES	596		

